

रचना परिचय

ज्ञानकोशाच्या रचनेविषयी काही गोष्टींचा पुनरुच्चार केला पाहिजे. काही ज्ञानकोशाचा उपयोग करिताना त्या गोष्टी सतत लक्षात पाहिजेत.

अनुक्रमविषयक पद्धति—ही आम्ही अलीकडील संस्कृतशब्दकोशकारांपेक्षा निराळी ठेवली आहे. प्राचीन शब्दकोशकार हे अक्षरांनुसारच प्रवरचना करीत नसत. अक्षरक्रम कसा असावा याविषयी शास्त्रसिद्ध नियम कोणतेच नाहीत त्यामुळे वाचकास संवय कधी आहे आणि त्यास सोयीचे काय जाईल हेच मुख्य रचनातत्व होय. या दृष्टीन आम्ही उपयोगात आणलेली रचनातत्वे येणप्रमाणे आहेत:—

अक्षरांनुक्रम—अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ॠ, ए, ऐ, ओ, औ, अं, अः, क, ख, ग, घ, ङ, च, छ, ज, झ, ञ, ट, ठ, ड, ढ, ण, त, थ, द, ध, न, प, फ, ब, भ, म, य, र, ल, व, श, ष, ह, ळ, झ, ञ, वक्ष्य ठेविल्या आहे. म्हणजे अं, झ, ञ, यास मराठी वाचकास सोईस्कर जाईल असेच स्थान ठेविले आहे.

अनुस्वारापुढे कोणतेही व्यंजन आले व अगोदर व्यंजन विरहित अ नसला तर ते शब्द अनुस्वाराच्या पुढील अक्षराप्रमाणे लावणे. म्हणजे अनुस्वार नाही अशी कल्पना करून त्या शब्दास स्थान दिले आहे. निरनुनासिक व सानुनासिक हे दोन शब्द जवळजवळ येतील तेव्हा निरनुनासिक प्रथम येतला आहे. व्यंजनविरहित अं आला म्हणजे मात्र तो औच्या पुढे घातला आहे. 'क्ष' आणि 'झ' ही अक्षरे स्वतंत्र भरली आहेत व ती ह आणि झ यांनंतर घेतली आहेत. अर्धानुस्वार पूर्णानुनासिकाच्या अगोदर घेतला आहे. विसर्गविषयी नियम हाच की तो नाही असे घेऊन रचना

केली आहे व विसर्गयुक्त शब्दांचे स्थान तशाच विसर्गविरहित शब्दांनंतर ठरविले आहे अनुस्वार आणि वितणे यात अनुस्वारास अप्रणामित दिले आहे "अ" "ऑ" "ई" "अ" "आ" "आरली धरली आहेत मान त्यांचे स्थान अनुस्वार व विसर्ग आल्यानंतर ठरविले आहे

यूरोपाय देशाची आणि माणसाची नाव मराठीत लिहिताना उच्चार नेहमी इंग्रजी उच्चाराच्या जवळ जवळ ठेवला आहे. याशिवाय आगम्योहि काही गोष्टी लक्षात ठेवल्या पाहिजेत "ए" प्रारंभी असलेल्या इंग्रजी शब्दाचा उच्चार मराठीत लिहिताना तो काही प्रसंगी "अ," "आ," किंवा "ए" केल्या आहे त्यामुळे मनात असलेला शब्द निरनिराळ्या ठिकाणी पडायला लागेल

उदाहरणार्थ काही शब्द वाचक 'अ' खाली पहावयास लागतील प्रण ते 'आ' खात्री किंवा 'ए' खात्री अतः तील हे स्वरान्या वाचतात झाले, त्याप्रमाणे ते व्यंजनात सुद्धा सापडणार. एखादे इंग्रजी स्पेलिंग ओळखले जाणारे नाव मराठीत "क" "का" किंवा "के" यांसाठी सापडेल का की, लिवावडन दोन तीन प्रकारचे उच्चार प्रचलित असतात. तसेच इंग्रजीत 'यू' चा उच्चार 'अ' आणि 'उ' असा असल्यामुळे कधी कधी घोटाळा होण्याचा संभव आहे. व्यंजनात येतील उच्चारभेद आहेतच आज आपले माहितीने मुख्य साधन इंग्रजी भाषा असल्यामुळे व इंग्रजीची स्पेलिंगपद्धति उच्चारदर्शनाच्या दृष्टीने फार सदाय असल्यामुळे वाचकाच्या उच्चारात व शनकोशामध्ये वापरलेल्या उच्चारात फरक होणे शक्य आहे ही गोष्ट लक्षात ठेवून विशेष लेख दोन चार ठिकाणी घुंढाळीला लागेल. पण त्यास इलाज नाही शास्त्रीय विषयावरील लेखामध्ये काही लेख देशी नावांसाठी आले आहेत व राही परकी नावांसाठी आले आहेत.

विभागान्तर्गत ग्रंथनामसंक्षेपार्थ स्पष्टीकरण—

अ. ओ. बो. नि. का. पु.	अमेरिकन ओरिएण्टल सोसायटीचे नियत फाल्क पुस्तक.
अ. को.	अर्वाचीन कोश.
आर्कि. सर्व्हे.	आर्किऑलॉजिकल सर्व्हे ऑफ इंडिया रिपोर्ट.
आर्नेस्ट	आर्नेस्टचे कॅटलॉगस कॅटलॉगोरम.
इ. अं.	इंडियन अँटिकरी.
इ. गं. किंवा ग्या.	इंगोरियल गॅलेंटियर.
इ. गाइड	इंडियन गाइड.
इति. संप्र.	इतिहाससंग्रह मासिक.
ए. इ.	एंपिप्रॉफिका इंडिका.
एन्योवेन	एन्योवेनचे ट्राइन्स अँड कास्ट्स ऑफ बाँचे.
एन. जी. जी. डब्ल्यु.	नारव्हरिडन फॉन डेर कनिरस लिखेन गेसलशाफ्ट डेर विसनशाफ्टेन एडु गॉटिंगेन.
एपि. कर्ना.	एपिप्रॉफिका कर्नाटका.
ए नि किंवा इतिहासिका	एनसायक्लोपीडिया इतिहासिका.
ए. रि. ए.	एनसायक्लोपीडिया ऑफ रिलिजन अँड एथिक्स.
एस्. डब्ल्यु. ए.	सिल्व्हेग्येरिस्टे डेर बर्लिन अकाडेमी डेर विसनशाफ्टेन.
ऐ. ब्रा (ऐतरेय ब्रा.)	ऐतरेय ब्राह्मण.
ऐ. छे. सं.	ऐतिहासिक लेखसंग्रह.
कॅट कॅट	कॅटलोगस कॅटलोगोरम.
कविच.	कविवर्चर.
का. इ. सं.	काव्येतिहाससंग्रह.
कात्या.	कात्यायन श्रौतसूत्र.
कौशि. किंवा कौ. वृ.	कौशिकसूत्र.
कृक.	दि ट्राइन्स अँड कास्ट्स ऑफ दि नॉर्थ वेस्टर्न प्राइन्सेस अँड औष.
गो. ब्रा.	गोप्य ब्राह्मण.
गं. किंवा ग्या.	गॅलेंटियर.
ब. अ. ओ. सो. ग्रं.	जर्नेल ऑफ दि अमेरिकन ओरिएण्टल सोसायटी ग्रंथ
ब. रा. ए. सो.	जर्नेल ऑफ दि रॉयल एशियाटिक सोसायटी.

जी. जी. ए.	गटिंग गेलेट अन्वयायन.
जे. भार. एम.	जर्नेल ऑफ दि रॉयल एशियाटिक सोसायटी ऑफ प्रेंटिगटन अँड आयर्लंड.
जे. ए. एस. पी.	जर्नेल ऑफ दि रॉयल एशियाटिक सोसा. आफ बँगाल.
जेथे.	जेथे छापावली.
जे. पी. टी. एस.	जर्नेल ऑफ दि पाली टेक्स्ट सोसा. यटी.
जे. अभयेश	त्रिभिर्नाय अभयेश.
जेड. डी. एम. जी.	स्पाइटप्रिफ्ट डेर डॅाएटवेन मॉगं-क्रेडिशन गेलेट छापाट.
टी. टोंड.	बेन्फस ऑफ राजस्तान.
डब्ल्यु. जेड. के. एए.	पीना स्पाइटप्रिफ्ट फ्यूर डी डुन्ड डेस मॉगंन छाडेस.
डि. गं.	डिस्ट्रिक्ट गॅलेंटियर.
डि. सं	डिस्त्रिक्ट गॅलेंटिया.
एस्टेन	कास्टस् अँड ट्राइन्स ऑफ इंडिया.
पदे.	पदेकृत बनौपधियुगादरी.
पीटर्सन.	पीटर्सनचे संस्कृत हस्तलिखित ग्रंथां-संघर्षा रिपोर्ट.
प्रा. को.	प्राचीन चौदा.
प्रा. हिंदु.	अप्परकृत एन्सॅट इंडिया.
बी. गं. किंवा ग्या.	बाँचे गॅलेंटियर
बी. गं. रॉ. ए. सो. ज.	बाँचे मॅच रॉयल एशियाटिक सोसा. यटीस जर्नेल.
बील	बीलची ओरिएण्टल बायामाफिकल डिफायनरी.
बु. सं (हिता)	बुद्धसंहिता.
बे. गं.	बेळगाव गॅलेंटियर.
म.	भरत नाट्यशास्त्र.
भा.	भावप्रकाश.
भा. भु.	दक्षितकृत प्राचीन भारतीय भूवर्णन
भा. व.	भारतवर्ष मासिक.
भा. इ. सं. मं.	भारत इतिहास संशोधक मंडळ.
भाग. दश.	भागवत दशमस्कंध.
भार.	भारत = महाभारत.
म. क. च.	महाभारत कविवर्चर.
म. प्रॉ. ग्या.	मध्यभारत न्याक्षेटियर.

म. भा. किंवा महा.	महाभारत.
म. रि. म. नि.	मराठी रियासत, मध्यविभाग.
मा.	माधवनिदान.
मुं. यं.	मुंबई (यॉम्बे) यॅलोस्टियर.
मु. रि.	मुसलमानी रियासत.
रंगभूमि.	कुळकर्णीकृत मराठी रंगभूमि.
रसेल व हिरालाल.	कास्टल् अँड ट्राइन्स ऑफ दि सॅट्रल प्राव्हिन्सेस.
रा. खं.	राजवाडे खंड.
वनौ. (गु.)	वनौपथि गुणादर्श.
वा.	वाग्भट.
वाट (वॅट).	वॅटचें कर्मांशिल प्रॉडफ्ट्स ऑफ इंडिया.
वाड.	वाडसंपादित पेशव्यांच्या राज-निशा.
वा. रा.	वाल्मीकी रामायण.
वि. च.	विल्हणकृत विक्रमांकदेव चरित.
विंटरनित्त	विंटरनित्तचें हिस्टरी ऑफ इंडियन लिटरेचर.
विनय.	विनयपिटक.
वि. विस्तार	विविधज्ञानविस्तार.
वैद्य	वैद्यकृत मध्ययुगीन भारत.
वै. सू.	वैतान सूत्र.
श. मा.	शतपथ ब्राह्मण.
श्री. सू.	श्रीतसूत्र.
सं. क. का. सू.	संत कवि काव्य सूचि.

समासद.	समासद कृत शिवाजीची धरर.
सा. द.	साहित्य दर्पण.
सु.	सुभुत.
सॅन्ड्रि. र. यू. भा.	सॅन्ड्रिय रसायनशास्त्र पूर्वविभाग.
से. रि.	सेन्सस रिपोर्ट.
स्मिय	स्मियचा हिंदुस्थानचा इतिहास.
हिं. वै. को.	हिंदी वैज्ञानिक कोषा.

कित्येक प्रसंगी संक्षेपांतील विरामाचेन्हे गळली आहेत.

या भागांत जेव्हां निर्यातिका किंवा एरिए (एनसाइक्लोपि-डिआ ऑफ रिलिजन अँड एथिक्स) यासारख्या समुच्चय ग्रंथांचें नांव दिलें आहे तेव्हां त्या ग्रंथांत दिलेल्या बऱ्याच आधारांचा उल्लेख वगळण्यांत आला आहे.

जेव्हां आधारग्रंथांचें नांव दिलें असतें तेव्हां त्यातील सर्व माहिती किंवा मते आम्हास मान्य आहेत असे समजून येथे उदाहरणार्थ यस्टन सारख्यांच्या जातिविषयक लेखा-विषयी अत्यंत साशंक सुद्धि बाळगीत आम्ही ते लेख वापरले आहेत.

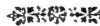
जेव्हां जुन्या म्यासेटिअरसारख्या ग्रंथातून माहिती घेतली असते व आतांल आंकडे मात्र नवीन खानेसुमारीच्या साहाय्याने बदललेले असतात तेव्हा नवीन खानेसुमारीचें नांव प्रत्येक ठिकाणीं घातलें नाही.

सुद्धिपत्र.

पृ. ५३० ओळ ३४ 'शेणवी' गळवावा.

पृ. ७३९ मधील 'कोणूर' व पृ. ७४४ मधील 'कोसूर' हीं नांवे एकाच गांवाचीं आहेत.

पृ. ७८५ 'कोगार्क लोक' या ऐवजी 'कोन्याक लोक' वाचवा.

अं त रं ग प रि च य

काव्य—केटा.

हिंदुस्थान—

इतिहास—वै दि क.—कौर्यप, कीकट, कुंताप, कुंति, कुरस, कुक, कूर्म, कौपतिकी ब्राह्मण.

पौ रा णि क.—काश्यप, किकर, किन्नर, किराटि, किर्मार, कीचक, कुकुर, कुंति, कुंतिभोज, कुंती, कुबेर, कुन्वा, कुंभ-कर्ण, कुमार, कुक, कुल्युद्ध, कुलयापीठ, कुडा, कुशाव्यज, कुशनाभ, कुशान, कुशावर्त, कूर्म, कूर्मपुराण, कुतवर्मा, कृति, रूप, कृष्ण, कृष्णद्वैपायन, केची, केसरी, केसीध्वज, कैकेयी, कैटभ, कौण्डिन्य, कौरव, कौसल्या, कलु.

बां द—कीकट, कुशिनगर, कौशावी, केक.

प्रा ची न हिं दु स्था न.—किलकिल यवन, कुकुर, कुमार-देवी, कुमारगन, कुशान, कोसल.

उ त र हिं दु स्था न प र ज पू त इ ति हा स.—कुंभ, कुंभराणा, कुमारपाल, कृष्णाकुमारी.

द क्षि ण हिं दु स्था न.—किमेदि जमीनदार, किराटि, कुडाळसंगम, कुन्ज विष्णुवर्धन, कुलेश्वर, कृष्णदेवराय, कृष्ण देव होयसळ, कृष्णनाईक वरंगळकर, कौकण, कौगाळव, कौडवीडू गाणदेव, कोरकई.

सु सु ल मा नी.—कुत्वमिनार, कुत्वशहा, कुत्वशाही, कुलुदीन—ऐयक, केकुबाद.

म रा ठे—काशीवाई पेशवे, काशीराज पंडित, कुंदवाड, कुसाजी भोसले, कुळकर्णी, कृपाराम, कृष्णराव खटावकर, कृष्णराव बल्लाळ काळे, कृष्णाजी कंक, कृष्णाजी त्रिमल, कृष्णाजी नाईक जोशी, कृष्णाजी भास्कर, केसो भिकाजी दातार, कोटी, कोतवाल, कोन्हेराम फोल्हटकर, कोन्हेर-राव फांकडे, कोपळ.

ई म्र जी अ म दा नी.—कूह्व.

इ ति हा स सा हि त्य.—कीर्तने, कृष्णाजी विनायक

जातोतिहास—काश्मीरी, काश्मीरी ब्राह्मण, कासार, काहूत, किरात, किरार, किरान, कीचक, कार, कुर्वा, कुंआ, कुडवळ, कुडाळदेशकर ब्राह्मण, कुडुर्मा, कृष्णजी, कुंभार, कुरमवार, कुरमी, फरवा, कुसयन, फूटमाळी, कृष्णान्वक, केलसी, केवट, कैनाडी, कैकोलन, कैवत, कोदरी, फोळू, कोल, कोलपा, कोलन, कोलायन, कोल्हाटी, फोटी, कोहली, फोळी, क्युरेपी, फ्रमवत

वाङ्मय—

सं स्क्रु त.—काशीनाथोपाध्याय, किलहोर्ने, कुमारिलभट्ट, कूर्मपुराण, कृष्णकवी, कृष्णदत्त, केदारभट्ट, कैप्यट, कोल्युक, कौटिल्य, कापीतधी.

म रा टी.—कूर्मपास, कृष्णदत्तांगव, कृष्णदासमुद्रल, कृष्णवातवल्की, केसरीनाथ, क्यान्दा

बौ द.—कुमारजीव.

जै न.—कुंदकुंदाचार्य.

वं गा ली.—कृतिवास.

फ्य र शी.—किसनचंद, कृष्णदास.

मु स ल मा नी.—कुराण.

ई म्र जी.—मोट्स, कोलेरिज, कौपर.

र शि य न.—कोपॉदकिन.

सा मा न्य.—काव्य, कोश.

भाषा—काश्मीरी भाषा, कांकी भाषा.

प्रादेशिक इतिहास व भूगोल—

मुं ब ई इ ला खा, महाराष्ट्र—कासारवारी, कासेगाव, किवली, किन्हई, कुरमुंठे, कुंडल, कुंड, कुंदगोळ, कुंभोज, कुरवुंन, कुरंगोड, कुंदवाड, कुला, कुन्हाडखुई, कुलाबा, कुलाबा किल्ला, कृष्णावदी, केंजळगड, बेंदुर, केळवे माहीम, कौकण, कोठूर, कौडाण, कौडाण किल्ला, कौदिवटी लेणी, कोपरगाव, कोल्हापूर.

क म ण ट क.—काळहोळ, कितुर, किरयेरी, किरवळे,

कुडची, कुडला, कुणकुंधी, कुतनहसहळी, कुंभारडी डोंगर, कुमठा, कुर्तकोटी, कुसुगल, केरूर, केळवाडी, कोकटनूर, कोंगनोली, कोडुमचगी, कोड, कोडमगी, कोणूर (कोनूर)

गु ज रा य.—कासलपुरा, कुतियान, कूया, केसरिया, कोटेश्वर, कोट्रा.

ब जो दे, सं स्या न.—कोडीनार.

तिं थ.—काश्मोर, केटी, कोत्री, कोहिस्तान.

म प्य प्रा त —किवमरो, कुनु, कुरुणाल, कुलडनूर, केळोद, कोटगळ, केटा, केटापल्ली, कोंडका, कोंडगान, कोरिया-संत्यान.

व न्हा ड.—किनवत कुटासा, कुन्हा, केळपुर, कौण्डन्यपुर.

रा ज पु ता ना.—किशनगड, कुंचावन, कुंमळगड, कुंभेर, कुरावर, कुरीलगड, कुंदियत, केरुरी, केरवली, केराडी, केसोर-इ-पाटण, केळवाडा, कोंकणपूर, कोटपुतळ, कोटा, कोठारिया, कोत्रा.

म न्य हिं दु स्था न.—काळीसिंध, कुक्या, कोटी, कोवेंद.

सं यु क्त प्रा त —काशी, काशीपुर, कासगंज, कासिया, काव्य नदी, किच्चांचा, किराकत, किरौली, कीरतपुर, कुंच, कुंदा, कुमाउन, कुलपहार, केदारनाथ, केन, कैमगज, कैमूर, कैराण, कैसरगंज, कोटद्वार, कोपगंज, कोरा, कोहा, कोसी, कोसम.

पं जा व.—कासूर, काळ्याग, किडंयल, किलसोमसिंध कुंचपुर, कुंजा, कुठार, कुनिहार, कुल, कुंहरसेन, कैयल, कोट, कोटकपुरा, कोटगड, कोटी.

का श्मी र सं स्या न.—काश्मोर

ति बे ट.—कैलास

वं गा ल —कासीमबसार, किशोरगंज, कुपविहार, कुलव-दिया, कुमारखली, कुरसंग, कुशियाम, कुलुवा, कुप्तिमा, कृष्णगर, कुंदली, कुशपूर, कोकोबेट, कोटावापुर, कोरंग, कोसिल, कोलगा, कोसी.

वि हा र-ओ रि .—किशनगंज, केवासर, केंद्रापारा, केसरीय, कोनारक, कोल्हाण.

वा य व्य स र ह द.—काळो पहाड, काळ्याग छावणी, कुरम एजन्सी, कुरम नदी, कुलाची, कोहाट

त्र द्वा दे श.—किडन, किनगिन, किनु, कुंगयोन, कुन्डळ, कोडौग, कयविन, कयवकू, कयैकटी, कयैकमराव, कयोनपि-लाव, कयौकपदौग, कयौकपू, कयौककयी, कयौकसन, कयौकता, कयौकसे, कयौगोन.

१ वा सा म —कोहीम.

१ है द रा वा द सं स्या न.—काळोचोतरा, किनवत, कुप्तगी, कोंडगल, कोप्पल, कोसगी, कोहीर.

म्है सू र स स्था न व कू र्ग —किशगतनाड, कुडलगी, कुनिगल, कुमारधारी, कूर्ग, कृष्णराजपट, केलडी, कोडचाद्री, कोप, कोलार, कोळीप्याकई, झागपेट

प्रा व ण को र सं स्या न —किलिमनूर, कोहार, कोला-चल

म द्रा स.—कासरगोड, कालकई, कुडवासल, कुंडापुर, कुडालोर, कुसालम, कुदरेसुल, कुंदा टेकडी, कुशनकुलम्, कुभूर, कुंनुम्, कुमकोणम्, कुंदननाड, कुलसोभरपटणम्, कुलि-सल्ल, कुलम, कुडलगी, कृष्णागिरी, कृष्णा जिल्हा, कोडवेटूर, कोडलकुंजल, कोकनाडा, कोचोन, कोटगिरी, कोडापड, कोडा-यम्, कोट्टू, कोडपल्ली, कोटविड, कोडैकानल, कोनोली, कोरपूट, कोरिंग, कोलकड, कोलार सरोवर, कोलेगल, कोलेरुन, कोलंगड, कोलैमलई, कोवेलेग, कोसीगी, किलान, कवील्हानी

पो तुं गी ज व सा ह त —कुडाळ

प्रा ची न.—किपुक्कवर्ष, किविधा, कुडापरातक, कुंतल, कुरुनापल, कुरुपाचल, कुडवर्ष, कुडसेन, कुडाद्वीप, कुशाखली, केकय, केरल, कोंगू देश, कोसल, कौशाकी, कौच-द्वीप

आशिया (हिंदुस्थानेतर)—

जात —कार्यक लोक.

प्रा दे शिक —काश्गर, किओटो, किलसैफुल, कीर-धर, कौलि बेट, कुत उल आमारा, कुम, कुंदस्तान, कुंदलीपसमूह, केला, कैकंगकु, कोकोनार, कोरिया, कोजेओ कोह्वाग, कोहलू, क्रेटा, केटापिचीन

आफ्रिका—

ऐ ति हा ण क—कूर.

प्रा दे शि क—कासाळा, किबलें, किलमांजारी, केनिया,
केनिया पर्वत, केपकोस्ट, केपटाउन, केपप्रेमिड्स, केरा,
कोर्डीफान, क्रून्स्टाड.

यूरोप—

ऐ ति हा शि क—काबूर, किचनेर, किर्पा, केटी, कोलवस,
कोलवेर, कोपेंडकिन.

प्रा दे शि क.—काबूर, काबुंद्री, कॅस्टेलो ग्रॅको, कारिप-
यन समुद्र, काव्य समुद्र, किंगजटाउन, किंगलिन, किलॉन,
कीक, कील, कुवतहवन, केडीश, केनिलवर्थ, केन्सिंग्टन,
कविच, कोईरा, कोनिगवर्ग, कोपनेहेगन, कोबर्ग, कोसना,
कोर्टेराय, कोलचिस, कोलचेस्टर, कोलोन, कोलोफोन, कोवनो
क्यूमी, कॅको, क्रॉस्टाड, किता, कीट, केसी, कान्स्टौन.

अमेरिका—

प्रा दे शि क—किंगस्टन, किट्ससॅट, कौबायवा, कोलवस,
कोलंबिया, कोलोरेडो, कोन्स्टारिका, क्यूबा, काँयसॅट, किटो,
किबेक.

आस्ट्रेलिया—क्रॉन्सलॅंड.

वैद्यक शास्त्र—कास, काबुली, काव्य आजार, कुष्ठ,
कृष्णमूत्र उवर, क्षीरोक्षामे,

च रि त्र.—कोलिकेर.

वनस्पतिशास्त्र—काश, काशीफल, किकरी, किराईत,
कुंकुमवृक्ष, कुचला, कुंजर, कुंडूरी, कुटकी, कुडा, कुंभा,
कुयली, कुरड, कुंडुवा, कुळिय, केकती, केणी, केवडा, केशर
केळ, कोकंब, कोका, कोको, कोपिरीद, कोहू, कोळी,
कोरफड, कोशिच, कोष्ठ, कोइळा, कोळिजन.

कृषिशास्त्र—कृषिकर्म.

रसायनशास्त्र—काठिन, कायसीन, क्रोमाइट, क्षीरो-
फामे

च रि त्र.—केकुल,

पदार्थविज्ञान—केशाकर्षण.

च रि त्र.—किंचांफ, कुन्डट, केटर, केल्बुन, कोशनिग,
कोलव, म्युरी, क्षातिअस,

तत्त्वज्ञान—क्रियावाद.

च रि त्र.—कुमारिलभट्ट, कान्द,

ज्योतिषशास्त्र—शुक्लिका, कोळम शक.

च रि त्र.—कृष्ण, केप्लर, केशव, कोपर्मिकस.

गणितशास्त्र—कोस.

च रि त्र.—कृपाराम, कृष्ण.

धार्मिक व सांप्रदायिक—कार्तन, कुराण, कूका,
कोकिलाप्रत

च रि त्र.—कूमदास, केशव पंदरेन, केशवस्वामी,
केकरपय.

सांस्कृतिक व सामाजिक—कुटुंब, कूड, कोल.
च रि त्र.—किड वेंजामिन.

औद्योगिक व कलाविषयक—कुरू, कुंभारकाम,
कुर्बंद, केशर, कोको, कोविनील, काँबळ्या, काळमा, क्रोमाइट.

च रि त्र.—कान, कप.

शासन व अर्थशास्त्र—कुळकर्णी, कोठी, कोतवाल

च रि त्र.—केजनंस, कौटिल्य.

कायदेशास्त्र—कोर्ट.

खनिजशास्त्र—कोळसा.

प्राणिशास्त्र—काचव, कोटक, कुत्रा, कृमिचमूह, कोकिल,
कोविनील किले, काँबळ्या, कोल्हा, कोळी.

अध्यापनशास्त्र—किडरगार्डन.

नाट्यशास्त्र, च रि त्र.—विलोस्फर, कार्तन, कोल्हटकर

युद्धशास्त्र—किडकोट व तटवंदी, कप.

अर्थनिश्चय—काम.

ख—खतें

हिंदुस्थान—

इ ति हा स पीराणिक—खट्वाण

म रा ठे—खंडेराव गायकवाड, खंडेराव गुजर, खंडेराव
दामाडे, खंडेराव हरि, खंडेराव होळकर, खंडोजी माणवर,
खंडोजी बाळाळ.

जातिविदास—खंगार, खंडायत, खंडवाल.

प्रादेशिक इतिहास व भूगोल—

मुंय ई ई ल खामहाराष्ट्र—खटाव, खडकवासले, खडकी,
खंडाळ.

गु ज रा थ—खंडाल.

रा ज पु ता ना.—खंडेला.

म ध्य हिंदु स्था न—खजुराहो.

वि हा र ओ रि सा.—खगरिया, खगौल, खंडगिरी,
खंडेपरा.

संयुक्त प्रांत.—खजुरा, खटौली.

प्राचीन—खमर, खंड.

वनस्पतिशास्त्र—खजुवा, खजूर.

कृषिशास्त्र—खतें.

खनिजशास्त्र—खडक, खडकिया दगड.

औद्योगिक व कलाविषयक—खडोवा दगड,
खडोवे काम.

धार्मिक व सांप्रदायिक—खंडोबा.

अक्षराविकास—ख.

वाढ होण्यास बराच तयारीचा काल गेला असावा. इ. स. च्या दुसऱ्या शतकातील सुद्ध कवि अभषोप याच्या काव्यावरून व नाटककाररुनहि असे अनुमानता येते की, या कवीने पूर्वापर गनुन्यावरहुकूम आपल्या कृतास मूर्तस्वरूप दिले असावे.

अलंकारशास्त्र व काव्य याच्या अन्योन्य संबंधाकडे पाहिले तर प्रथम एरंडे म्हणता येईल की, भारतीय नाट्यशास्त्र किंवा भामहकृत काव्यभंष या दोहोचा काल ठरविणे अशक्य आहे. भामहाचा भंषहि अत्यंत जुना असल्या पाहिजे असे दिसते.

काव्याचे अति नात युग — पूर्वे अभिजातयुग म्हणजे इ. स. निसरे व चवथे शतक होय. तंत्राध्यायिका हेंच पंचतंत्राचे अत्यंत गुने स्वरूप असावे. चवथ्या शतकात भासाची नाटके पुढे आली. बरील दोन भंष, अभषोप व त्याचे समकालीन याच्या कविता, हालाची सप्तशति व गुणादकृत वृहत्कथा इत्यादि भंष, भारतीय काव्याच्या पूर्वे अभिजात युगातील मुख्य भंष म्हणून गणण्यास हरकत नाही. आप्तरागे, पश्चिमेकडील क्षत्रप, पुनान रागे व त्याचे समकालीन, या सर्वांच्या दरबारी बरील काव्यास बहर आला होता असे म्हणावयास हरकत नाही.

इ. स. ३२० मध्ये पहिल्या चंद्रगुप्ताने त्यापितेल्या गुप्त घराण्याच्या राजवटीत काव्याचे सुवर्णयुग सुरू झाले. इ. स. ३४५ मध्ये असलेल्या समुद्रगुप्तावर राजकवि हरिसेन याने एक प्रगति लिहिलेली आहे व ती अलाहाबाद येथील एका स्तंभावर कोरलेली आहे. तिसरा गुप्तराजा म्हणजे दुसरा चंद्रगुप्त होय. याचे काव्यावर फार प्रेम असे. त्याच्यानंतर इ. स. ४१३ मध्ये पहिला कुमारगुप्त गादीवर बसला. या राजाच्या ४० वर्षांच्या अमदानेत लक्ष्मी व सरस्वती यांच्यातील वैर नाहीत झाले होते असा लौकिक आहे.

पुढे स्कंदगुप्ताने हूणांचा पराभव केला त्यावेळी, गझनीपूर मिथ्यातील झिलारी गावी एका स्तंभावर एक शिलालेख कोरण्यात आला. परंतु इ. स. ४८० मध्ये स्कंदगुप्त वारल्यामुळे गुप्त घराण्याचे वैभव लयाला गेले. त्याचे सर्व शिलालेख इ. स. ३५० ते ५५० या काळातील असून कालिदासाच्या भंषाचाहि त्यात उल्लेख आहे. समिन्न व रामिल यांचा काल अनिश्चित असून ते कालिदासाचे समकालीन होते की नव्हते हे अज्ञात आहे. मेघा (भर्तृहर्या हस्तिपार) नावाच्या कवीने फारमीरच्या मातृगुप्त राजाकरिता ' हयग्रीवकथ ' नावाचे काव्य लिहिले आहे. अमर हा सहृदय व प्रसिद्ध कवि कालिदासाच्या कालाहून फार दूरच्या काळात झाला नसावा. शूद्रक व विशाखदत्त या नाटककारांचा काल अगिधित आहे मधी, भारवीप्रभूति महाकाव्याचे जनक व्यास शतवर्षयकता भर्तृहरि हे इ. स. ६५० च्या पूर्वाच प्रसिद्ध आले होते, एवढेच या कवी-मदल, म्हणता येईल. वराहमिहोर नावाचा कवि व ज्योतिषी

इ. स. ५८० त वारला हे मान मिधित आहे. सहाव्या शतकाच्या उत्तरपादात सेतुबंध नावाचे प्रापुत महाकाव्य लिहिणारा किंवा लिहविणारा दुसरा प्रवरसेन राजा, हा फारिमेरात राज्य करीत असे. इ. स. सातव्या शतकाच्या आरंभी देवी व सुवर्ण असे दोन कवी हाऊन गेले यात संशय नाही.

ऐतिहासिक पुराव्याच्या क्षेत्राकडे बघल्यास प्रथम एका नाटककाराचे नाव सुचते व हा नाटककार म्हटला म्हणजे इ. स. ६०६ ते ६४७ मध्ये होऊन गेलेला व ठाणेश्वर नाभि कनोजचा राजा हर्षदेव अथवा हर्षवर्धन हाच होय. कांदवदेकर्ता बाण व वीरगाथात्मक रचना करणारा भवनाप्रधान मयूर कवी हे त्याच्या समकालीन होते. सातव्या शतकाच्या उत्तरार्धात ' शिशुपालवध ' कर्ता माघ हा होऊन गेला असावा. वारण इ. स. ६२५ च्या शिलालेखात उल्लेखिलेला राजा वर्मलाट, याचा पहिला प्रधान हा मायाचा आना सुप्रमदेव हा होय. त्यानंतरचा कनोजाधिपति यशोवर्मन हा वाटनवाचा आश्रयदाता होताच. शिवाय ' रामायणुदय ' नावाचे नाटक त्याने लिहिले आहे असे म्हणतात. नाटकाचे भवभूति व ' गीडवाह ' कर्ता प्रापुत ५ वी वायपतिराज हे यशोवर्मनच्या दरबारी होते. वामनने उल्लेख केलेला भट्ट नारायण नावाचा नाटककार फारसा उत्तरकालीन नसावा.

अ वी की न यु गा ती ल प्र सि द्ध का व्य ले ख फ. — निष्पट जयपीड (८६६-८३८) व अर्जुनवर्मन (८५५-८८३) नावाच्या फारिमेरी राजांच्या अमदानेत राजानेक रत्नाकर म्हणून एक महाकवि होऊन गेला. हरिभिनय, वयनेकि पचाशिग इत्यादि अनेक काव्य त्याने लिहिली आहेत. नवव्या शतकाचा अस्त व दहाव्या शतकाचा उदय, अशा वादमयीन भविष्यालात नाटककार राजशेखर होऊन गेला. तो आपणास महेंद्रराज राजाचा शिक्षक व कृष्णशकरवर्मन याचा समकालीन म्हणवितो. ११ व्या शतकात बाळव्यातील धारानगरीने बाहमयसबंधी मोठे कार्य केले आहे. मुंज राजा (९०४-९९५) हा सततच कवि होता. ' नवलाहाकचरित ' हा भंष लिहिणारा पद्मगुप्त राजकवि होता. मुंजाचा पुतण्या भोज (१०१८-१०६०) याचाहि काव्यास चांगला आश्रय असे. हा राजा वन्यावसा काव्याचा जनक असून त्याच्या दरबारचा कोणीहि प्रसिद्ध कवि आज आपणास माहीत नाही हे आश्चर्यच आहे. ११ व १२ व्या शतकात ' वाहमयभूमि ' म्हणून फारिमेराचा मोठा लौकिक असे. इत्य काव्य, महाकाव्य व भावनात्मक काव्य लिहिणारा विल्हण (१०७०-१०९०) याने १०६५ त बहुधा फारिमेरी भोडले असावे. अनेक दरबारात प्रवेश करून शेवटी तो पश्चिमेकडील चाळुक्य घराण्यातील सहाव्या विक्रमादित्य राजाच्या दरबारी कवि झाला. पुढे त्याच्याकरिता विरहणाने ' विक्रमादित्य चरित ' नावाचा भंष लिहिला; यावेळी

कादिरचा राजा हर्ष (१०८१-१०८९) हा गादीवर होता. होमेट कवि कादिरातच होऊन गेला त्याने महाकाव्य व नाटके लिहिली, रामायणनहामातरास संक्षिप्त स्वरूप दिले आणि वृहत्तरा व कादंबरी याना छंदोबद्ध संक्षिप्त स्वरूप देऊन धर्मेपर व उपदेशपर अशीं अनेक स्फुट काव्ये लिहिली आहेत. त्यानंतर १०६३ व १०८१ च्या दरम्यान सोमदेवाने कथानकात्मक काव्ये लिहिली. कादिरचा राजा अयसिंह (११२८-११४९) याच्या राजवटीत मेख कवि होऊन गेला व त्याने ११३५ ते ११४५ च्या दरम्यान श्री-कृष्णविठ्ठल हे महाकाव्य लिहिले ११४८ च्या सुमारास प्रसिद्ध इतिहासकार कद्वण याने 'राजतरंगिणी' नावाचा कादिरचा वृत्तांत संकलित केलेला ग्रंथ लिहिला बाराव्या शतकातील कादंबरीसारखे काव्याचे दुसरे केंद्र म्हणून बंगालचा राजा चक्रवर्तेन याचा दरबार हे होय. त्याच्या आश्रयाने, उमापतिधर, धोर्टे, गोवर्धन आणि गीतगीर्विद-कला प्रसिद्ध अयदेन हे सर्व कवी उदयास आले जैपध-धरित लिहिणारा श्रीहर्षकवि हा बाराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात कनोजच्या चक्रवर्त व विजयचंद्र या राजांच्या दरबारी आश्रित म्हणून राहिलेला असावा.

आधुनिक भारतीयांचा इम यातील काव्यः—मराठ्यांच्या आधुनिक सर्व भाषाप्रकारात गाणी व कथा सर्वातले भरपूर वाढाय आढळते. कौकिक अथवा दड कविता आणि काव्य या दोहोंतील सूक्ष्म भेद समजणे हे मात्र सर्वदा सोपे नसते. प्रविडी बहुजनसमागातील सुंदर छंद गाम्पापकी काही गाणी अशी आहेत की, ज्यांना रूढ अथवा लोकिक असे नाव देता येणार नाही. तुळसीदास (स. स. १५३२-१६२०) याने हिंदी भाषेत स्वतंत्र रीतीने पाल्मिकाच्या आधारें रामायण लिहिले आहे. तुळसीदास-हून रामायण हे विशिष्ट कव्यपद्धतीचे एक उत्कृष्ट उदाहरण आहे. कारण त्यातील वृत्तिवर्णने, काव्यशास्त्रातील टराविक उदाहरणे पुढे देऊन न करिता, प्रत्यक्ष निरर्गाव-लोचनानेच केलेली आहेत.

काव्याचे आनंदी शोभे तें विवेचनः—होमेन्द्रकृत मुक्ततिलपत्राचें काव्य, कादंबऱ्या व काव्यशास्त्र यांचेपैकी भेद केलेला आहे. कादंबऱ्याच्या गावावर प्रसिद्ध असलेले 'नखोदय' हे काव्य, पाश्चातींचे परिणत स्वरूप दिग्दर्शित करिते. त्यातील कृत्रिम वृत्ति व शब्दचळ पहिल्या की, ते कादंबऱ्याचें काव्य नव्हे ही गूढ स्पष्ट होते ते रविदेवाने लिहिले असावे. रावणवध अथवा सेतुबंध हे प्रकृत महाकाव्य, काव्यरीतीने दुसरे उदाहरण होय. प्राकृतानुष्टुप या काव्यरीतीचा अवलंब करता येतो, हे प्रथम-कर्मस हाववाक्याचें होतें असे दिसते. रामकृष्ण गोरामंडलीचेंदिका या नाटकात रंगभूमिनिर्देशाच्या ऐवजी काव्यवर्णनेच वार आहेत.

शक्तिः—होमेश्वरी म्हणजे ऐतिहासिक काव्य-

पत्रेच होत, एवढेच नव्हे तर कृत्रिम वृत्तांत रचलेली व कवी कवी कृत्रिम गद्यात लिहिलेली तीं घोदीव काव्येच होत. देशालयांचे समर्पण व धार्मिक स्मारके यांचा वृत्तांत त्यात सांगितलेला असतो. प्रथम आशीर्षचन, संस्थापकाची वंशा-चळ व मृत्ति, नेतर स्मारकाचे वर्णन, त्याचे हेतु, नेतर शिलालेखक व उपाध्याय याचा निर्देश व शेवटी, केव्हा केव्हा मितींचा उल्लेख इत्यादी सर्व गोष्टी प्रशस्तिकाव्यात सापडतात.

काव्य रीतीत लिहिलेले स्तोत्रेः—कवींच्या स्तोत्रे वृत्ति रीतीने लिहिलेल्या असतात व तीं सर्व बहुधा आधुनिक-कव्य आहेत इ. स. १५९० त पूर्ण झालेले नारायणसहस्रकृत नारायणीय हे एक स्तोत्रहि आहे व मोठे काव्यहि आहे. त्याचे दशाक पाडले असून विषय भागवतपुराण हा आहे. केरळ देशात हा भक्तिप्रिय म्हणून मानला जातो, व कृष्णस्तव केल्याने एका मादृणाचा संघिषात जाहीस झाला, अशी लोक-समजूत आहे. १७ व्या शतकात रामभद्र दीक्षितांनी परिणत काव्यरीतीत काही स्तोत्र केेली आहेत. रामचयस्तव, राम-वनस्तव, अष्टप्रास अथवा रामाष्टप्रास व वर्षमालास्तोत्र इत्यादि स्तोत्रे त्यांपैकीच आहेत या काव्यपद्धतीचे विनी व जपानी कवितेचीं यंरच सादरय आहे.

महाराष्ट्रीतील काव्यः—महाराष्ट्रीला 'उत्कृष्ट प्राकृत' असे नाव देऊ देतो हालकृत 'सत्तसाह' हा या भाषेतील सर्वात प्राचीन ग्रंथ होय. 'सेतुबंध' (किंवा 'रावण-वध') हे सुंदर काव्यपद्धतीने लिहिलेले एक प्राकृत महाकाव्य, बहुधा दुसऱ्या प्रवरसेनाचें किंवा त्याच्या सभेतील एखाद्या कवीचें असेल महाराष्ट्रीमध्ये लिहिलेलेया एका ग्रंथाचें उदाहरण म्हणून देवदी याचा उल्लेख करतो (काव्यादर्श, १. ३४) नाटकांमधील पदे (गाथा) नेहमी याच भाषेतली असतात याचाकरिता मुख्यतः महाराष्ट्री बोलीत.

महाराष्ट्राचा विचार करतांना हेमचंद्राने जैन महाराष्ट्री-कडे लक्ष पुरविले आहे व तो 'सत्तसाह' आणि 'सेतुबंध' यातून महाराष्ट्रीची उदाहरणे निवडतो.

या हाल सातयाहकृत सत्तसाह (समजती) मध्ये प्राकृत भाषेतील ७०० भाषणीतांचा संग्रह आहे. या ग्रंथावरून प्राचीन भारतीयांची प्रेमभाषा चालडी कळून येते. वास्तविक ही गीते लोचप्रिय दिसत नाहीत. तथापि लौकिक का वाला अनुसरून काव्यकारांनी ही रचिली असावीत. हाल हा केवळ संग्रहक दिसत नसून त्याने या गीताची मोठ्या कौशल्याने निवड करून त्यांना काव्याची सुंदर छटा दिली असली पाहिजे; त्याने आपल्याहि काही कविता या संहितेत घातल्या असाव्यात. एक अशी आत्म्यायिका आहे की, रामा हात व त्याचा परिचार याना काव्यदेवी जी भारती तिने स्मृति दिल्यावर हालाने उपलब्ध असणाऱ्या कवितातून ७०० कविता निवडून काढल्या.

पुराणानुसारेलेला आग्र किंवा आग्रभूय राजाच्या वंशावळीत हाल हा १७ वा राजा म्हणून दाखविला आहे.

आम्र रामपराण्याला सातवाहन विंचा घालिवाहन असें नाव असून ख्रि. पू. ३ व्या शतकाच्या मध्यापासून इ. स. ३ व्या शतकाच्या आरंभापर्यंत हे पराणें दक्षिणेंत राज्य करीत होतें. हाल हा वंशावळीच्या मध्यभागी येतो, त्या अर्थी तो इ. स. शतकांत राज्यावर असावा. तसेंच बरील आख्यायिका खरी दिसते. कारण आम्र रामाचे बहुतेक सर्व अंकित लेख प्राकृतात आहेत. विंध्यगिरी व गोदावरी यांचा वारंवार उल्लेख सत्तबद्दत येतो. त्यावरून ज्या ठिकाणी आधुनिक राज्य केलें त्या दखनच्या ईशान्य भागात हा संग्रह निर्माण झाला असला पाहिजे असें दिसतें.

सत्तबद्दच्या कर्मांत कमी ६ निरनिराळ्या प्रती उपलब्ध आहेत. या सर्व प्रतींतून फक्त ४३० कवितांचा आढळतात. थोड्या फार प्रमाणात एकीकृत स्वरूपात असलेला याचा मूळग्रंथ कदाचित् पुढील नकलनवीसाच्या ह्यातून केवळ संकलित स्वरूपाचा बाला असेल. मूळ ग्रंथाचा काळ इ. स. १ व्या शतकापासून धरता येईल. म्हणजे सवे प्रतीत आढळणाऱ्या कवितानाच फक्त हा काळ लागू पडेल. इतर भाग पुढील काळ्या असला पाहिजे यात संशय नाही. तथापि महाराष्ट्री भाषेंतला हा सर्वांत जुना ग्रंथ होय.

सत्तबद्दतील प्रत्येक शब्द सामान्यतः एक पूर्णपद म्हणता येईल, काही काही ठिकाणी २१३ शब्द मिळून एक पद बनलें आहे. यात अगदी बोल्या शब्दात एखादी मनःस्थिति चित्रित केली आहे; किंवा एखादी तक्रार सांगितली आहे किंवा प्रेमानंद वर्णिला आहे. प्रयासाला गेलेल्या नवऱ्या-बद्दल शोक करणारा स्त्री तर वारंवार दिसत; तसेंच नवरा किंवा बायको मरण पावल्याबद्दलचा शोक, गुप्त प्रेम, प्रणयी-जनाची भाडणें, मुलाला पहिल्याने दात आल्याचें पाहून झालेला आनंद इत्यादि निरग्राहें वर्णनहि मग्न मग्न येतें. "भटकणाऱ्याला अशा त्याच्या सावलीचा उपयोग त्याचप्रमाणें वृषभाला त्याच्या संपत्तीचा उपयोग असतो," यासारख्या बोधप्रद म्हणी या ग्रंथात आढळतात. [विंध्यविजय]

मराठी काव्य व प्राचीन कवि — मराठी भाषा उत्पन्न झाली तरी तिच्या प्रथमकाळात कोणत्याहि प्रकारची भारदस्त ग्रंथरचना करणें ती संस्कृतात करीत त्याकाळी भाषावैज्ञानिक भाषा ही संस्कृत असल्याने असें होणें साहाय्यिक होतें. देवी भाषाचा पुरस्कार प्रथम ब्राह्मणांनी किंवा देशी रामा-नीहि केला नाही. का की, ते सार्वराष्ट्रीय ब्राह्मणी संस्कृतीचे अभिमानां असत. बंगालात बंगाली भाषेचा पुरस्कार मुसु-लमानांनी राजांनी केला. निरनिराळी संप्रदाय व पारखें ब्राह्म-णांच्या तावडीतली जनता आपल्या तावडीत घेण्यासाठी देवी भाषाचा आश्रय करीत त्यामुळे बौद्धांनी पाळी, जैनानी मर्धनागधी व महासुभगानी मराठी भाषाचा आश्रय केला. त्यापूर्वीहि कदाचित् मराठी भाषेंत पद्य ग्रंथ झाले असतील, कारण ज्ञानेश्वराच्या पूर्वी मराठी ही निदान २०० वर्षे तरी अस्तित्वात आली असली पाहिजे, त्याशिवाय

एकाएकी ज्ञानेश्वरीसारखा अभिजात भाषेंत ग्रंथनिर्माण होणेच शक्य नाही परंतु आज त्यापूर्वी मुकुंदराजाच्या नावावर खपणाऱ्या ग्रंथाशिवाय इतरांचे ग्रंथ उपलब्ध नाहीत. ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, चोसा, तुकाराम, रामदास, मेरोपंत या संतकवींनी संस्कृतातील अगम्य ज्ञान खालच्या वर्गातील समाजास सरसकट पुलें केलें. या मंडळानें "मराठी भाषा ही संस्कृतपेक्षा हलकी नसून तिच्या बरोबरीची आहे, मग मराठीत ग्रंथरचना का कळें नये" अशा अर्थीचे प्रश्न विचारले आहेत. त्याच्या कालीहि पंडितांचा एक वर्ग असून तो मराठीत काव्यरचना करणें हलकें समजत असे. अशा पंडि-तांची निर्भरतना या संतकवींनी वेलेली आहे. "दूध सुवर्ण चपकातून प्राशन केलें काय किंवा तांब्याच्या माट्यातून प्यालें काय, दुधाच्या गोडीत काय फरक पडणार ? महा मराठा वेल पैजेनें अमृतासहि निक्केल, त्यात नावें ठेवणार भत्तरी व आमही होत, भल्यानें हे मराठी पाहें नये असें म्हणणारे मूर्ख असून त्यांना हा परमार्थसुखाची सोय कशी समजणार, इत्यादि अभिमानाचे उद्गार याच्या ग्रंथात आढळतात.

काव्यग्रंथांचे विवेचन आणि पद्यग्रंथांचा इतिहास या दोन्ही गोष्टींचे पुष्करण येथील काव्यविवेचकांनी चाललें केलें नाही. धार्मिक किंवा भक्तिपर काव्य बगळले असता मराठी भाषेंत चालले काव्य फारच थोडें आहे ज्ञानेश्वराची ज्ञानेश्वरी, किंवा अमृतानुभव, वामन पंडिताची यथार्थदीपिका यांना काव्यग्रंथ म्हणणें म्हणजे काव्यग्रंथाच्या स्वरूपाचेंच अज्ञान प्रदर्शित करणें होय. थोडक्यात सांगायचाच म्हणजे मराठीत काही भक्तिपर काव्य आहे, संस्कृत काव्याचीं रूपांतरीं झाली आहेत. तीं रूपांतरीं तयार करताना काव्यो-त्पादन हा मुख्य हेतु नसून धार्मिक लोकशिक्षण हा मुख्य हेतु होता, आणि काव्य केवळ गाझाबरोबर नळ्याला यात्रा या नात्यानेच आलें आहे. काव्येतर ग्रंथात काव्य उत्पन्न झालें असेच ज्ञानेश्वरीसारख्या ग्रंथातील काव्य-स्वरूपां सुंदर स्थलाविषयी म्हणता येईल रामदा-साच्या भगवत्या श्लोकात काव्य आहे. पण दासबोधात ते थोडेच आहे. महिपतीची भक्तचरित्रें वाचली असता त्यात काही काव्यस्थले सापडतील. पण त्या चरित्रात काव्य म्हण-ण्यास जर जागा असेल तर ती मुख्य ही की जे दोष चरि-त्रात चालवयाचे नाहीत पण जे काव्यात चालतात, ते दोष ज्या अर्था महिपतीच्या चरित्रसमुच्चयात आहेत त्या अर्था महिपतीच्या कृतीस काव्यच म्हटलें पाहिजे.

इंमजीपूर्वीच्या मराठीतील खरी स्वतंत्र काव्यरचना म्हणजे लावण्या, पोंवाडे वगैरे होत. जेथे धार्मिक विषय परंतु धार्मिक सुद्धि अग्रधान आहे अशा कृतीनाहि काव्य म्हणता येईल. अश्वमेधें राधाविलास, राधाभुजंग, चंद्रावलवर्णन इत्यादि काव्य मोडतील. आपातरे करताना काव्यहेतु मनात धरून करताना केलेल्या हुसत्या कृती म्हटल्या म्हणजे

निष्ठान्तरिज (चौरपंथीयिकेचं रुपतर) व विद्वत्परीत-
मेमरी हा होत. एकंदरीन पहाता मराठीतील काव्य-
वाङ्मय म्हणजे उष्टे आणि भिफार होय यात शंका नाही
सुशिक्षित श्रृंगारिक वाङ्मय अर्धकडच्या मासिकातील भौत
भीत प्रसिद्ध केलेल्या पद्यांविषय मराठीत नाही. आणि
अहिंते अगदी कनिष्ठ प्रतीति आहे. मानवा सुशिक्षित
होऊन त्याचा विकास ज्या समाजात नाही त्या समाजात
खरे प्रेमवाङ्मय कोठून दृष्टीस पडणार. पोंबाडे देरील
निवुंढ अन्ना खोन्ननीच खिडले अस्तव्यमुळे त्यात कवित्व
जरी मधून मधून दृष्टीस पडले तरी ते आजच्या वाङ्मयप्रेमी
वर्गावर छाप घालील असे नाही, आणि मोठमोठाही वागली
काव्ये मराठीत झालीच नाहीत. दुसरी राज्यातील ज्या
मराठी काव्यात काही कवींचे कौशल्य दृष्टीस पडते, आणि
ज्या कवींचा दम नसावा तेवढे टिकले असे दिसत अशी
एक वेगळीच मराठी काव्ये आमच्या मते दोनच आहेत.
एक भित्तिमणिपेठरावे गंगावणेन आणि दुसरे टिककाचे
एक वनवर्षा फूल ही होत. काव्याचे विषय शोधण्यात
स्वातंत्र्य, ज-मकर काव्याचा हृदयस्थ विविध प्रकारात अनु-
भव या मोठ्या काव्य महाराष्ट्रीय कवितेस कवींचे प्राप्त
झाले नाही. आणि आमच्यात झालेले मराठी वाङ्मय
सर्व जडून जरी गेल तरी जगाचे काव्यनाश या दृष्टीने
काही एक उन्नताने व्हावयाचे नाही. झाले तर ते भाषेचा
इतिहास, पुढीलका राष्ट्राच्या मनस्थितीचे व ज्ञानमर्यादेचे
वेदाद्वारे व खोश्याच्या धार्मिक शिक्षणासाठी झालेल्या
प्रयत्नाचा इतिहास या नात्यानेच होईल. मराठीतील
बरीचशी प्रसिद्ध झालेली अर्वाचीन कविता पंथविद्वाच्या
आतल्या पौराणीक लिहिटेळी आहे व त्याच मंडळींनी
थोड पणत कविभारचेका कस टाकून दिले आहे.

आता पचवरी, मध्याची व छुटीची थोडीशी
हजेरी देऊ व ती घेताना ज्या ग्रंथामध्ये थोडथोडे
काव्य स्वरूप आले आहे त्याचा व त्या स्थळाचा उल्लेख
करे.

प्रथम पंचतंत्रादिक लौकिक कथा वन्याचे प्राचीन काळी
मराठीत काव्यरुपाने उतरल्या असल्यात असे दिसते. पुढे
दत्तात्रया हातकत भौतनी रत्नमाळ ग्रंथ तयार केला. हा
मराठी भाषेची होय. त्यानंतर मुकुंदराज बानी विवेकविभु व
परमाभूत वगैरे ग्रंथरचना केली. मुकुंदराजानी संस्कृतावधि
(दशोपनिषद्भाष्य, विवेकविभु, ग्रंथरत्न वगैरे) काव्यरचना
केली आहे. मराठीत ग्रंथरचना करणे हे आपण एक धाडस
करीत आहो असे राहु मुकुंदराज, वधि वाटत असणे. मुकुंद-
राजानी कविता सापी आहे. यांनंतर हेमाद्रिने मेस्तके रचिली.
जामराज नांवच्या एका कवीच्या उद्देशावरून ती कथात
असली असे दिसते. या गुमारासज ज्ञानेश्वराची ज्ञानेश्वरी
निर्माण झाली. मराठी वाङ्मयात ज्ञानेश्वराची योग्यता विशेष
पुष्कळता विद्वानांच्या मते तिच्यासारखा गीतेचा अर्थ

सुलभ करणारा दुसरा ग्रंथ अद्याप निर्माण झाला नाही. जुन्या
वाङ्मयाचे दुर्गोपलब्ध एकीकडे ठेविल्यास सरस दृष्टीत व भाषेचे
मधुर स्वरूप याहीकडून ग्रंथ दत्तका खुलविता आहे की,
तो वाच्यत असता, वाचकाचा आपोआप प्रेक्षाशी तन्मयता
होते. वहाशे नेचे झाली तरी अद्यापि याची छाप महाराष्ट्रावर
चललेली आहे. ज्ञानेश्वराच्या अनुतानुभव ग्रंथहि उत्तम आहे.
मात्र माया थोडी जास्त कडील आहे. मुक्तावादीचे ताटोचे अमंग
मधुर म्हणून प्रसिद्ध आहेत. नामदेवाचे तारे कुडुच कवी
होते. त्याचे व जनावादीचे अमंग लडिवाळपणाचे आहेत. व
त्यात वास्तव्यरस बराच आढळतो. याच्या अमंगानी
निष्ठान्ताचे समागात जास्त पसरली. नामदेव व तुकाराम यांचे
भंगन वारकण्याच्या तोंडी फार आहेत. तुकारामाच्या अमं-
गात सडेतोडपणा व कवीस शोभण्यासारखा आवेश जास्त
आढळता. लोकाना थिकवपूक देताना शिष्या अप्याची
खोडहि तुकलेना होती. खरोखर पाहिले तर, आमच्या
कवींच्या या प्रेमळ मक्कांच्या जोरावर मराठीत
उत्तम काव्य निर्माण झाले आहे. चांभा कवीची
भाषा ज्ञानेश्वर व एकनाथ यांच्या दारम्यानची अस्त-
त्याने तिळा टाकडिकांग येत चालल्याचे व संस्कृताचे
साहित्य सुटून जतने मराठीस विशेष जवळ केल्याचे आढळते.
एकनाथाची भाषा अधिक सुशिक्षित आहे. ते स्वतः पंडित
होते. त्याच्याच प्रमाणे वामनाची व मोरोपंतानाचा भाषा
आहे. फरक काय तो तत्कालीन भाषेच्या जुन्या व नव्या
वळणाचा आहे. मोरोपंत व मुक्तावर यात मोरोपंतानाची भाषा
जास्त टाकडिकीची आहे. मोरोपंताना, त्याच्या आधीच्या
सर्व कवींच्या काव्याचा भरपूर उपयोग कडून घेता
आला त्यामुळे त्याचे काव्य टाकडिकीचे वळले आहे.
मोरोपंताना स्वराज्यात काव्य करण्याचे भाग्य लाभले
होते हे विशेष आहे. पातळपणात इतर वृत्तीप्रमाणे
काव्योत्पादनशक्ति अगर वृत्तीहि जोमाने उदय
पावत नाही. सारास मोरोपंत म्हणजे मराठी साम्राज्या-
तील एक अनुनेदार कवि होय असे म्हटल्यास वाक्ये
दिसणार नाही. एकनाथाची भाषा ज्ञानेश्वरांनंतरच्या तीनशे
वर्षांची असल्याने बरीच ओळखीची दिसते. नायकाच्या
भागवताच्या व भावार्थरामायण वगैरे कथानकविषयक
काव्याच्या भाषेत थोडा फरक आहे. पहिल्यात भयान शोधी
आहे तर दुसऱ्यात ती अवघड आहे. याचे कारण कदाचित्
जसे असे दाखले की, भेदाताचे खोण अगदी रालच्या वर्गा-
पर्वत नेवड्या काम करावयाचे असल्याने भागवत सोप्या
भाषेत रचिले गेले अथवा मराठी निरुपणात्मक काव्यात अंर्वा
हा छंद विशेष रुढ आहे. याचे कारण तो सुलभ अस्तन(संस्कृ-
तातील अनुष्टुपप्रमाणे) सहज समजणाराहि आहे. अध्यात्म-
वाटमयात बहुतेक संत कवींनी हाच छंद उपयोगात आणिला
आहे. औकीछेदात काव्याने चमत्कारित फारसे दृष्टीस
पडत नाही त्यान निरनिराळ्या वृत्तीची जरूरी असते. तरी

पण मुक्तेश्वर, श्रीधर, वामन व एकनाथ यांनी औबीवळ काव्यात चमत्कारित्व व मनोहारित्व आणिले आहे. एकनाथाने आख्यानावधानयावर विशेष भर दिला; त्यानेच याचा पाया घातला असे म्हणण्यास हरकत नाही. याच्या वेळच्या शितामणी कवींचे प्वाल्यान गोड आहे. असली प्रौढ पण रसाळ काव्ये वामन, रघुनाथ पंडित वगैरे कवींचाहि आहेत. एकनाथकालीन एक रिस्त-पुराण म्हणून (स्टीफनचा) ग्रंथ आहे. त्याची भाषा एकनाथापेक्षा सोपी आहे. याचे कारण विषय कथेचा व ग्रंथ साधारण लोकाकरिता लिहिलेला हे असले. मुक्तेश्वरास काव्य करण्यास वेदान्तपथ किंवा वारकरीपथ वगैरे कारणीभूत न होता स्वपंस्कृतीने त्याने काव्यास प्रारंभ केला. तो कोणत्याही संप्रदायाचा नव्हता. कवीचे काम लोकशिक्षण-विषयक किंवा मनोरंजनक विचार अगर कथा, छंदीतील विषयाशी तादात्म्य पावून स्वपंस्कृतीने गौरवून सांगण्याचे असते. त्या छंदीने मुक्तेश्वर हा उत्तम कवि होऊन गेला. त्याची भाषासरणी प्रौढ, मनोरम, प्रासादयुक्त आणि व्यवस्थित आहे. त्याने सृष्टिदर्शन यासाठी केलेली आहेत. याच्या वेळेपासून मराठी भाषा काव्यागणांत ओराने पुढे सरसावली. याने सरत व विपुल अलंकार जोडून मराठी कवितेच्या अंगपर बहुत अलंकार चढविले. याच्या काव्यात महाकाव्ये, आख्याने व वीणाकाव्ये ही छंदीस पडतात. श्रीधराला हनुकाची फार आवड होती; याचे व महिपतीचे काव्य मुक्तेश्वराच्या खालच्या दर्जाचे असूनहि लोक ते फार वाचतात याचे कारण ते छंदान लहान कथात्मक आहे हे होय. रामदासस्वामी याचा काही निराळाच पैघ होता. दास-विक ते कोणत्याच गयने अनुयायी नसल्याने त्याचे ग्रंथ बहुतेक स्वतंत्र वृत्तीचे आहेत. रामायणादि थोडे अपवाद सोडल्यास, त्याची सारी कविता लोकशिक्षण विषयक आहे. जेमळ, मधुरपणा वगैरे त्यात न आढळता निर्मणीचा व सत्याचा निततळ कठोरपणा व तेजस्वितेचा अनुभव त्यात सापडतो. असल्या राजकारणी पुरुषाच्या काव्यातून विचार आढळनास पण भाव जोडिव आढळतात ! तरी पण काव्य, वास्तव्य, अद्भुत, कवि व रसिक हे रस त्याच्या काव्यात काही ठिकाणी आढळतात. त्यांनी घालून दिलेल्या कित्याचे वळण वळवून काव्य उत्पन्न करणारा कवि त्याच्या पश्चात् अग्रपरंपरेत एवढी झाला नाही असे काहींचे म्हणणे आहे. पण कवि न नात्याने रामदासाची किमत फारशी मोठी नाही. आनंदतनय याची भाषा सोपी आहे. अमृतदास या कविता चटकदार व मनोहरे असून भाषा प्रौढ दिसते. याचा कदाच नर एखाद्या उत्तम हरिदासाच्या सोडून ऐकला तर थोडे तन्मय होऊन जातात. वामन हा संस्कृत पंडित असल्याने त्याच्या काव्यावर संस्कृताची व पाठ्याची छाया पडलेली आहे. नाची पौराणिक आख्याने चांगली रसभरित आहेत; वणी ओरदार, ओजस्वी

व प्रौढ आहे. स्वभावोक्ति सर्वत्र आढळते. मोरोपंतानी मराठी भाषेवर जितके उपकार केले तितके दुसऱ्या कवीने केले नाहीत. त्याने कथानर्क गरी जुनी घेतली, तरी त्यातील कोव्या, विचार व त्यास लाविलेले वळण नवीन आहे. मराठी कवितेत संस्कृत शब्दाचा उपयोग करताना कधी कधी अतिरेक केला आहे. त्याची कविता म्हणजे एखाद्या राजाची सर्वांगसुंदर, नाजूक, बहुमोल अलंकारादि आभरणांनी युक्त व बहुविधकलाकुशल प्रौढ वयाची तहणी होय. शब्दगौरव, भाषेची प्रौढी, रसानु-कूलता भरपूर अलंकार, काल-व्यक्ती-प्रसंग यांना अनुसरून वर्णने, मुख्य सूत्र न सोडता थोडक्यात पुष्कळ अर्थ आणणे हे याच्या काव्याचे विशेष आहे. अयंगौरव, पद-लाटित्व, माधुर्य, ओजस्वित्वा हे याच्या कवितेचे मुख्य गुण आहेत.

मोरोपंतानंतर लक्षात येण्यासारखे कवी म्हणजे शाहीर होत. यात रामचैरी, परशुराम, अनंतफंदी, होनाजीबाळा व प्रभाकर हे मुख्य होत. याच्या लावण्या देवावर, उपदे-क्षपर व अध्यात्मिक अशा थोड्या असून धृंगारपरच जास्त असत. आपल्या छंदीने या वागल्या आहेत कित्येकांची भाषा अत्यंत गोड व उदात्तवर्णनपर आहे. या लोकांनी पोवाडेहि केले आहेत. ते बहुतेक ऐतिहासिक प्रसंगा-बरोबर असल्याने गौरवप्रधान असतात. मराठी पश्चा-द्मयाला (समर्थ रामदास जोडून) राजकीय उलाढालीचा वातावरि हा आहे; ती उगोव पोवाड्यांनी भरून काढिली आहे. पोवाडे व लवण्या हे उत्तमकाव्य होय. काव्यात पदे म्हणून जो भाग आहे त्याचा उपयोग कतिनांत व मनोरंजनार्थ गण्यता किंवा प्रसंगविशेषी मनोच्या प्रशुब्ध स्थितीत होतो. मनोवृत्ती हालवून सोडणारे हे एक कव्याचे छेदिले अंग आहे. बायकाची गाणी ही काव्याची एक पान आहे. या पानने मराठी भाषेचे पुढे स्वरूप व त्यातील केमळ रसाचा साठा आग्रपमेत कायम ठेविला आहे.

संस्कृत काव्यात सर्वसाधारण वृत्त म्हणजे अष्टुष्टु छंद होय तसे मराठी काव्यात ओवी व अंगम होत. ज्ञानेश्वरीची ओवी साडेतीन चरणी आहे तर एकनाथाची ओवी साडेचार चरणी (क्वचित पाच चरणी) आहे. पुढील कवींनी एवढी लाव ओवी व ठेवितो चार चरणी जोडलेली आहे. ओवी व अंगम यात फार फोडा फरक आहे. पनाक्षरी हे वृत्त तालवार म्हणण्याचे आहे; हे चार ओव्यांचे मिळून बनते. कदाच हे सुद्धा तालवार म्हणतात; याला नियमित-पणा नाही. जवळ जवळ हे एक लाव गणच होय. हरिदासाच्यामुळे हे कदाच फार लोकप्रिय झाले. ओक या वृत्तात पुष्कळ प्रकार आढळतात; पैकीं समर्थींच आवाडने (मनाच्या खोलात याजिलेले) गुंथप्रथात हे एक होय; ते सुलुमानी करिमा वृत्तासारखेच आहे दिंडी व सक्ती ही वृत्ती गायनाच्या

भूतरोधानें सुहृद बसविलेलीं आहेत. ही अभंग व ओवी यासारखीच शुद्ध मराठी वृत्त आहेत.

मानभावी पंथात ज्ञानेश्वरांच्या नंतर काहीं ओवींबद्द ग्रंथ तयार झालेले आढळतात परंतु ते थोडे आहेत व आहेत तेहि प्रसिद्ध झालेले नाहीं त्यामुळे त्याबद्दल काहीं विधान करिता येत नाही. [महाराष्ट्र सारस्वत, मराठी भा घटना]

आधुनिक कवी — रा. न. चि. केळकर यांनी वडोदें येथील दहाव्या मराठी साहित्यसंमेलनात (स. १९२१) अग्र्यस्थ म्हणून फेलोच्या भाषणावरून पुढील मजकूर घेत आहो. एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात, ईश्वरी अमल महाराष्ट्रात हळू हळू वाढत समानात विलक्षण क्रांति घडून येऊन नानातन्त्रेचे स्थितिभेद, मतभेद व धर्मभेद अस्तिवात आले या बहुविध परिवर्तनांचें पूर्ण निदर्शक असेच आधुनिक कवितेचें स्वरूप आहे. साम्राज्या कवीपैकी काहींनी कविता जुन्या धर्तीची व काहींनी (ईश्वरी) भाषातराची व ह्यातराची बनली; हे प्रयत्न बरेच सफल झाले. या कारणांमुळे भाषावचना व विषय यांचें वैविध्य आधुनिक कवितेत अतिशय दिसून येतें. पुराणकथांचें विवेचन व अप्यात्माचें निरूपण याबरोबरच आगगाडीतील प्रवास व उडणारी म्हातारी देखील या कवितात आढळते. कुर्बंद्याडकर, लंभे व दासगणू यांची कविता जुन्या धाटाची आहे, तर गोगरी, टिळक व केशवसुत यांची कविता पौर, वर्तमान किंवा ब्राह्मण या ईश्वरी कवींच्या बळगाची आहे. सुजुबदार, भिडे, लेले, पागारकर, आगाडी व अनंततनय यांच्या रचनेचें मोरोपंती बळग; मोहरे, चंद्र-रोतर व लंभे यांची काहींनी संस्कृतप्रचुर परंतु रसदार व रमणीय श्लोकप्रधान, माधवानुग, छंदत, नागेश व माधव यांची सफाईदार रचना, विप्लवगण, विनायक यांची सहज-मधुर साधी, तुकारामी व धीरजी धाटाचे टिळकाचे अभंग, ओवी, केशवसुत व ठोमरे यांची विषयानुरूप तुटक, ओगट्टी व परिणामकारक नवीन कृतीनांजना; तांचे व इतर यांची सावणी पदांच्या धर्तीवरील हृदयंगम कवने गांधिदासज व रंदाळकरांची छंदित नादमधुर पण कृत्रिम भाषा आणि टिकाचे व वेहरे यांच्या याणीतल तडक हे सर्व विशेष आधुनिक कवितेला शोभादायक आहेत. तिचें हें स्वरूप जसे वैविध्यपर तसेच यत्नकृतितनक व आनंददादाकहि आहे. या कवीपैकी भाषातरकार कवि बरेच आहेत. केळकर स्वतंत्र अशी कविता कल लंभे, रोते, चंद्ररोतर विनायक कोल्हटकर, गांधिदासज व ठोमरे यांचीच म्हणता येईल. संस्कृत व ईश्वरीप्रमाणेच आ. पंगाली, ऊर्दू व बर्मा गुजराथी आणि प्रत्येक या कवितांचीहि भाषातरे होऊं लागली परंतु यात दोष असा आहे की, याचा परिणाम कवींच्या प्रतिभेवर होतो. स्वतंत्र कृति प्रस्थापनाला समर्थ असलेली या कवींची प्रतिभा पठावठेवनाची दृष्ट तत्त्व गटल्यामुळे पुष्कळदा शिथिल पंक्तीना नष्ट त्यांच्याचें आडून येत. सध्या चालू असलेला पंक्तीराचा प्रभाव पाहिला म्हणजे प्राचीन कवीप्रमाणें

अर्वाचीन कवीहि कोणत्या ना कोणत्या तरी सारस्वताचे भक्त वून नेहमी परभूतच रहाणार की काय असें भय वाटतें.

“वाणाकाव्य” हा आधुनिक कवितेचा एक अत्यंत महत्त्वाचा विशेष आहे. ही अभिनव पद्धति पेशवसुतांनी मराठीत प्रथम सुरू केली गेल्या वीस पंचवीस वर्षात जो मराठी कविता लिहिली गेली, ती बहुतेक या केशवसुती वळणाचीच आहे. त्यामुळे या काळाला केशवसुतांचें युग असें काहीं जण म्हणतात या काळातील ही कविता बरीच शुद्धित व स्फुटगीतात्मक अशी आहे हृदयंगमता हा काव्याचा मुख्य गुण या वाङ्मयीतात जसा आढळतो तसेच त्यात थोडेंबहुत नादमाधुर्यहि आढळतें. केशवसुत, टिळक व विनायक यांची काव्य भावबोद्धीपक जास्त आहेत. हल्लीची दुसरी महत्त्वाची रचना चतुर्दशक हा होय. परंतु हा प्रकार मराठी वाचकाना फारसा रुचलेला अगर कवींना साधलेला असा दिसत नाही. हल्लीच्या कवीत काहीं दोषहि आढळतात वृत्तशैव्यस्य, गावडळ शब्दांची योजना, ग्राम्य रचना व विचार, अर्थशून्य शब्दरचना, अनिवार निरंकुशपणा वगैरे हे दोष होत. यामुळे मराठी कवितेत ही सदीप व शिथिल रचना हळू होण्याचें भय वाटत आहे. होतकळ कविता भाषासौंदर्याची व रचनेच्या ठाकठिकांची परवा वाटेनाची झाली आहे. आधुनिक कवितेच्या या दोषांची छाननी रसिक टीकाकाराकडून अपेक्ष झाली पाहिजे.

टीकात्मक वाङ्मय — मराठी कवितेवर हें बरेच उत्पन्न झालें आहे तथापि त्यातल्या त्यात महत्त्वाचे ग्रंथ थोडेच आहेत. संतकवींची मराठी यादी संतकवि काव्य सूचि ही होय. टीकात्मक वाङ्मयाची बरीचशी नोंद महा राजा प्री य वाङ्मय सूची मध्ये सापडेल संतचरित्रे सद्यपितीने प्रथम गादली. याशिवाय अनेक कवींनी समकालीन किंवा पूर्वकालीन कवींच्या प्रशस्ती लिहल्या आहेत. कविचरित्राचा एक संग्रह राज. र. धामगावकर यांनी लिहिला आहे. पण तो बराच काळजीपूर्वक पुन्हा तपासला पाहिजे.

ज्ञानेश्वर, एकनाथ, मोरोपंत, तुकाराम व रामदास या कवींच्या चरित्रावर इतर कवीपेक्षा अधिक वाङ्मय उत्पन्न झालें आहे. ज्ञानेश्वरावर भिंगारकराचा व मोरोपंतावर पागारकराचा व्याख्यान विशेष आहे. वामन पंडितावर विद्याधर वामन भिडे यांचे परिचय झाले आहेत. त्यात त्यांनी यथार्थ-दीर्घिका कदां वामन व राधाभुजंगाचा कर्ता वामन या दोन निराविराट्या व्यक्ती आहेत असें मांडले आहे. राजवाडे यांनी दासबोधाचें पृथकरण चांगलें करून त्यातील विचारप्रणाली शुद्ध तन्हेनें गुळी करण्याचा प्रयत्न केला आहे. देशभिममान महाराष्ट्रीय कवीत होता असें सिद्ध करण्यासाठी पागारकरांनी एक लेख १९०३ च्या मुनारस केसरीत प्रसिद्ध केला होता; मोरोपंतावर विप्लवगण व हंस यांचे निबंध प्रसिद्ध आहेत. अनेक दाकांकर पहाता असें दिसून येईल की, मराठी कवितेचीच काव्य या

हटोने परीक्षण करणा-या बाबतीत टीकाकारांनी फारसे फारसले दारावेले नाही व विशिष्ट ओळी उदत करून, "अहाहा ! या रिती मजदार आहेत" असे उदार काटण्या-पलीकडे टीकाकारांची मजल पारसा गेली नाही

एकंदर जगाचा काव्योदधि पहाण्यास येथें अवकाश नाही तथापि येथें एवढेच सातना वेईल की निरनिराळ्या देशात व निरनिराळ्या काळात आत्मोत्पत्ति प्राचीन मथावर्णन, भाषा देवभाषाप्रवर्तन, इत्यादि हेतूने झाली आहे व अनेक काव्ये एकीकृत होऊन अनेक प्रसंगी महाकाव्ये निर्माण झाली आहेत (महाकाव्य पहा)

कावूर—हा प्रसिद्ध इटालियन मुस्लीम १८१८-१९ रोजी दूरान येथें जन्मला. याच घराणें फार जुनें असून याचा मुख्यगुण १२ व्या शतकातला काबी संवमन बांधा होता असे म्हणतात कावूरच्या बापाचें नांव माजिस मिबेल असें होत. कावूरची आई जिनेबाकडील एका सरदार घराण्यातील होती. ही दोघीहि पिडमोडचा अन्वर्तन गिन्स बोर्जेस याच्या घासणीकडे असत (गिन्स बोर्जेस हा नेपोलियनचा मेहुणा होय) कावूर हा दहा वर्षाचा असताना दूरान येथील लष्करी शिक्षणाच्या शाळेंत दाखल झाला. तो वयाच्या सोळाव्या वर्षी कॉलेजातून बाहेर पडला. यापुढें त्यानें पाच वर्षे लष्करी नोकरीत घालविलीं फुरसतांच्या वेळीं यानें इंग्रजी भाषेचा अभ्यास केला उदारमतवादी असल्यानें एकतंत्री राज्यपद्धति आणि निष्ठुरशाहीविषयक तो होता मतप्रदर्शनाच्या कार्यां तो घोरणी नसल्यामुळे प्रथम प्रथम त्याच्यावर पोलिसकांटां लाविले असे तो अद्यापि लष्करी अधिकाऱ्या असल्यान मंडळाचा समासद नव्हता शिवाय बडावीं करण्यास त्या वेळाचा काळ योग्य नव्हता असे त्याला वाटे, परंतु चालेंस आल्बर्ट हा ग्रावीवर आल्यानंतर त्यानें १८३१ साली आपल्या बापेचा राजीनामा दिला, कारण चालेंस आल्बर्टावर त्याचा विश्वास नव्हता या वेळेपासून तो सरकारविरोधी पक्षाला मिळाला परंतु त्या विरोधात गुप्त-कट चरित्राचा संघर्ष नव्हता या पुढचीं काही वर्षे त्यानें राजकीय व सामाजिक प्रश्नांचा अभ्यास करण्यात घालविली, व परदेशात प्रवास करत तेथील साहित्यां मिळविली. प्रान्त देशात जी राज्यकारितां झाली तिचा पगडा कावूरच्या राजकीय मतावर बराच बसला त्यामुळे कावूरची खात्री झाली की, अनियंत्रित जुलमी राज्यपद्धति व भारमांडीय रीती या दोन्ही गोष्टींपेक्षा काही तरी विशिष्ट पध्दतीने नियंत्रित झालेल्या राजघराण्यास देशाला बरेच फायदा देतील तसेंच त्यानें निदिश राज्यपद्धतीचें व सूक्ष्म अवलोकन केले त्यामुळे त्याची बरील मते हळू झाली

अशा प्रसंगी कावूरच्या विचारांचा विषय होत गेला, व इटली देशात परकीयांच्या धंद्यापासून अर्जावात शुद्ध करण्याचे विचार त्याच्या मनात पोट्टे लागले. १८४० सालीं

नव्या पायस या पोपनें उदारमतवादाकडे आपला ओढा दाखविला व ऑस्ट्रियाच्या विरुद्ध पक्षाचें आधिपत्य स्वीकारण्यास तो तयार झाला यामुळे उदारमतवादाच्या मतांना जोराचें चालन मिळालें १८४८ मध्ये सिसलीमध्ये प्रथम भंड उग्रस्थित झाले त्यावेळीं वर्तमानपत्रकारांतकें मंडळाच्या बंदीनें बोलनाचा कावूर म्हणाला की, 'राजानें आता काहीनरी निमित्त धोरण स्वीकारून लोकाना हक्क दिले पाहिजेत.' त्याच सुमारास रागाळाहि चौहोंबडून नवें लोकानीं भंड घातली व अलेरीस हक्काची सनद देण्यास तो मोठ्या मायकुटीनें तयार झाला सिसली व मिलान्स येथील बंडाच्या हकीवती जेव्हा कावूरला समजल्या, तेव्हा पिडमोडनेंहि चळवळ करण्याची वेळ होय आहे असें जाणून त्यानें ऑस्ट्रियाशी लढाई करानी असा उपदेश घालविला यावेळीं पिडमोडची विकट परिस्थिति झाली होती गिटिश सरकारचें व पिडमोडचेंहि भोळेंसे बरे नव्हतें. कावूर या परिस्थितीला भ्याला नाही त्यान आपल्या एका लेखात प्रसिद्ध केले की, इंग्लंड पिडमोडला गरी मंदत करणार नाही तर! ऑस्ट्रियालाहि मदत करीलसे वाटत नाही आणि जर इंग्लंडनें ऑस्ट्रियाला मदत करेल तर इंग्लंडा-विरुद्ध राजा जरी उठाय नाही, तरी इटलीची प्रजा इंग्लंड विरुद्ध उठेल कावूरच्या या लेखाचा एवढा परिणाम झाला की, योच्याच काळात पिडमोडनें ऑस्ट्रियाविरुद्ध लढाई पुकारली ऑस्ट्रियाचें सैन्य व पिडमोडचें सैन्य यांमधे पाहिलें तर पिडमोडच्या सैन्याचा ऑस्ट्रिया-पुढें टिकाव लागणें शक्य नव्हतें तेव्हा काही किरकोळ बंडमकी झाल्यानंतर ता.पुरता तह करण्यात आला. मध्यतरी पिडमोडमार्थे विरहणुकीची गडबड चालू असता तीत कावूर हा निवडून आला यावेळीं तो पार्लमेटमध्ये उठून पक्षाच्या लोकात बसत असे. पार्लमेटमधील कावूरचें काम प्रथम प्रथम मोठे होईना. त्याला मॅन्च भाषेंत बोलण्याचा सराव असल्यानें तो इटालियन भाषेंत बोलताना अडे. लढाई चालू ठेवावयाची की नाही असा प्रश्न नवीन पार्लमेटपुढें आला, कारण तहान्वी सुधत संपली होती तेव्हा निर्वणीचा उपग्रह म्हणून राजानें लढाई चालू करण्याचें ठरविले लढाई झाली, परंतु पिडमोडच्या लोकांचा तोंत पराभव झाला दुसरा विरहणु इंग्लंडला हा गादीवर आला यावेळीं क्रिमिया वॉर सुरू झाला होता, तेव्हा कावूरनें आपली मुस्लीमगिरी लागली प्रत्यक्षात आपण दिली या लढाईत पिडमोडनें माग घेण्याची कावूरची कारणे पुढील-प्रमाणे होती पिडमोडसमयाचा प्रश्न सार्वराष्ट्रीय करणें जरूरीचें होतें शिवाय कावूरची हल्ली नुसत्या पिडमोडपुरती नसून गये इटालीपुरती होती तेव्हा स्वातंत्र्य समाजून इटालीला शिस्त पाळता येते हें युरोपाला दाखवावयाचें होत. परंतु याच्या मोबदल्यात त्याच्या अपेक्षेप्रमाणे पिडमोडला मदतीचें अविषयन पाठ्याय राहणें नव्हतें देणें अशक्य

होतें. कारण तमें केल्यास आस्ट्रिया राशियाशी संगनमत करील ही त्यास भीती होती. शिवाय पिझमॉंटमधील हुजूर पक्ष व राष्ट्रीयपक्ष हे दोन्हीहि परकीय राजकारणास प्रतिकूल होते. परराष्ट्रीय प्रधान जनरल दानिर्मिंडा यानें या कामास नापसंती दर्शवून राभीनामा दिला. तेव्हा राजानें कावूरला ती जागा दिली. नंतर लोंकरच पिझमॉंटचे सैन्य जिमीआस रवाना झालें. लडाईं संपल्यानंतर पॅरिस येथें जी परिपक्व बोलाविण्यात आली, तींत पिझमॉंटच्या वतीने कावूरला तेंच जावें लागलें. यावेळीं आस्ट्रियाच्या विरोधात न जुमानता कावूरने पिझमॉंटला जगाच्या राजकारणात मोठ्या राष्ट्राच्या दर्जा मिळवून दिला. त्याने त्यावेळी स्वतःच्या झुसतोगेरीच्या जोरावर इटलीच्या प्रभुसंबंधानें नेपोलियनचिह्नि मत धोरेंबहुत यकविलें.

पुढें कावूरने पिझमॉंटचे लफरी सामर्थ्य वाढविलें. परंतु त्याला हें माहीत होतें की, एकट्या पिझमॉंटच्या हातून आस्ट्रियाशी टक्कर देण्याचे काम होणार नाही. म्हणून त्याने नेपोलियनपाशी मदत मागितली. तेव्हा आस्ट्रियानें पिझमॉंटवर प्रत्यक्ष हद्दा केल्याशिवाय नेपोलियनने या भानगडीन न पडण्याचें ठरविलें. अशा स्थितीत आस्ट्रियाला लडाईं करावयास लावण्यासाठीं कावूरला हुसरा उपायच नव्हता. इटालीमध्ये लहान लहान बंड उघडविते झाली. परंतु आस्ट्रियाशी सारण्याच्या बाबतीत इंग्लंड अजून नाखूब होतें व नेपोलियनहि काफू करीत होता. अखेर नेपोलियनने पॅरिस बोलावून इटलीच्या प्रभुत्वा निकाल लाववा, अशी योजना काढली. यावर आस्ट्रियाहि म्हणाला की, पिझमॉंटने शास्त्रसंग्यास करावा. इंग्लंडनेहि या योजनेस संमति देऊन आणखी मुचविलें की इटलीतील प्रत्येक प्रांताचा या पॅरिसमध्ये प्रतिनिधी असावा. इंग्लंडचें न ऐकल्यास सर्वच राष्ट्रे पिझमॉंटला सोडून देतील अशी कावूरला भीति वाटल्यामुळे त्याने ती योजना मोटया नाखूपांन कबूल केली. परंतु आस्ट्रियानेच ही गोष्ट नाखूब करून पिझमॉंटने शास्त्रसंग्यास करावा अशावरून निर्वाणीचा खलिता पाठविला. ते हा खलिताच्या बाबतीत सर्वानाच राग येऊन फ्रान्स व इंग्लंड या दोन्ही राष्ट्रांनी इटलीची बाजू पत्करिली. मात्र यापुढे लडाईंत फ्रान्सने, एकाएकी कावूरला कळें न देता आस्ट्रियाशी तात्पुरता तह केल्यामुळे त्यालाहि तात्पुरता तह करावा लागला.

मॅरिच येथील तह झाल्यानंतर पुन्हा १८५९ मध्ये कावूर मुख्य प्रधान झाला. तेव्हा त्याने इटलीच्या एकीकरणाचा प्रयत्न केला; परंतु याला नेपोलियन संमति देईना. शेवटी नार्स व सॅन्डाय हे प्रांत फ्रान्सला देण्याचे कबूल करून नेपोलियनला संधु करार लागलें. अखेर एप्रिल महिन्यात पिझमॉंट, पारमा, मॉडेना, टस्कनी व रोमामा इतक्या प्रांतांची पार्लमॅंट भरली.

नार्स प्रांत ही गॅरिवाल्डीची जन्मभूमी होती. हा प्रांत कावूरच्या कृतीने हातचा गेल्यामुळे कावूर व गॅरिवाल्डी यांच्यात वितुष्ट आलें. नेपोलियनला कावूरने पोपचे रक्षण करण्याबद्दल कचग दिलें असल्या कारणानें रोमवर स्वारी करणें कावूरच्या दृष्टीने इष्ट नव्हतें. परंतु गॅरिवाल्डीची तयारी पाहून कावूरने पोपच्या सत्तेखालील संस्थांना आपल्या राज्यास जोडवयाची, मात्र रोमला हात लावण्याचा नाही असे ठरविलें. अखेर सप्टेंबर १८५९ त व्हिक्टर इम्यान्युअलने नेपल्सचे राज्य घेतलें.

यानंतर गॅरिवाल्डी व कावूर यांच्यात पुन्हा तेढ उत्पन्न झाली. कारण गॅरिवाल्डी दक्षिण इटलीतील संस्थानांवराल आपली सत्ता सोडवण्यास तयार नव्हता व त्याच्या मनातून रोमवर स्वारी करण्याचें होतें कावूरने पार्लमॅंट सभा बोलावून या प्रभावर मत घेतली. मते कावूरच्या बाजूने पडल्यामुळे गॅरिवाल्डीने राष्ट्राच्या इच्छेला मान देऊन अपण भिक्वेल्ले सगळे प्रांत उदारपणें व्हिक्टर राजाला देणगी म्हणून दिले.

यापूर्वी काही वर्षे रोमच्या पोपची सत्ता परकीय लोकांच्या निवार चालली होती. अशी स्थिती असेपर्यंत 'संयुक्त इटली' हें आलें ध्येय साध्य होणे अशक्य आहे असे कावूरला वाटलें म्हणून त्याने १८६१ च्या जानेवारीत रोम ही इटलीची राजधानी व्हावी असा ठराव पार्लमॅंटमध्ये आणला व तो पासहि झाला. परंतु नेपोलियनमुळे त्याला ही गोष्ट दिरंगाईवर टाकावी लागली शिवाय पोपची सत्ता अबाधित ठेवण्याचें बंडहि त्याच्या मनात होतें. रोम व म्हेनीस ही शहरे बगदून कावूरची बाकीची 'संयुक्त इटली' स्वतंत्र झाली होती. कावूरची आयुष्याची शेवटची वर्षे फार कष्टाची गेली. गॅरिवाल्डीला उदारपणें बागविण्याचें त्याच्या मनात होतें. गॅरिवाल्डीशी झालेल्या प्रसंगांने त्याचे आयुष्य काहीतें कमी केलें यात शंका नाही. तारीख ६ जून १८६१ रोजी तो मरण पावला. त्याचा दफनविधि सॅनेना येथे झाला.

कावूरच्या मृत्युने इटलीची फार भयंकर हानी झाली. त्याच्यासारखा बुद्धिमान व सुतुष्टी पुरुषाची इटलीला अयापीही गरज होती. टी आर्टेम्, हा कावूरच्या शाननी कारभारी, जिव्हितो की "कावूरला राजकीय बाबतीत उच्च उच्च ध्येयांची स्वने कधी पडत नवत. त्याच्या मताचा विनाश फ्रामांमने होत जाई. सत्य व साध्य असेल तें करण्यापलीकडे कावूरने आपल्या प्रयत्नांचा संचार जळें दिला नाही." मुत्सद्दीपणा व दूरदर्शित हे कावूरच्या अंगचे श्वरदत्त गुण होते. विचारांने तां नेमस्त व उदार होता. खर थोडे अस्वस्थानें आस्ट्रियाच्या विरुद्ध इतर राष्ट्रांनी संगनमत करण्यात त्याला आपला मुद्दि खर्चीव लागे. नेपल्सशी झालेलें कावूरचे घेतले राजकीयदृष्ट्या अनर्थाचे होते असे विवेक टीकाकार म्हणतात. तसेच याने

आपली मते बदलली असाहि याच्यावर आरोप आहे. बाबूचें प्येय, इत्ली स्वतंत्र करून तिची पुनर्घटना करणें हें होते व त्याच्या प्रीत्यर्थे त्याने आपलें आयुष्य व सुदिमता हीं सची पाहून तें गाढलें.

काठ्हर शहर—हें शहर इत्लीतर्फे उगूरिन देशात नेग्रोस ३२ मैलावर आहे. लोकसंख्या (१९०१) ८९३४. मध्ययुगात बापलेल्या किल्लाचे मोठकळीस आलेले भाग अन्न दृष्टीत पडतात. काठ्हर या प्रसिद्ध मुलगाच्या घराण्याचे नांव याच गावावरून पडलें.

फोर्ट—इंग्लंडमध्ये वॉरविक घायरमधील म्युनिसिपल व पार्लमेंटरी बरो. हें लंडन आणि नॅथियेस्टन रेल्वेने लंडनच्या बायब्येस १४ मैलावर आहे. लोकसंख्या (१९०१) १,२८,२०५. हें शहर उंचरटपाच्या प्रदेशावर असून त्याला घेरवोन प रॅडफर्डनूक या नद्याचे पाणी मिळतें येथें बरीच प्रार्थनामंदिरे आहेत. सेंट मेरी दिवाणघाता व ऑक्सफोर्डच्या सेंट जॉन कॉलेजचा धपाक व लंडनचा लॉर्ड मेअर थॉमस व्हाइट याचा पुतळा येथे आहे येथे मोफत ध्यावरण द्यावा, धंदेदस्तावेजांची शाळा, कलाभुवन व मुलीकरिता शाळा, फोर्ड हौ धर्मार्थ हंगाल्ये येथे आहेत तसेच सुंदर बागदि आहेत. मोठारी, बायकली, शिवणकामाचीं यंत्रें, सप्रज्या, रंग, धातुकाम, पच्चाळें धपरेचे कारखाने येथे आहेत. इ. स. १८८८ साली हें कॅप्टायरो झालें. येथील फांपेरिशनमध्ये एक मेअर, सनदी शहरचे १० अधिकारी व ३० सभासद असतात. येथून पार्लमेंटात एक प्रातिनिधि पाठविला जातो. शहरचे क्षेत्रफळ ४१४९ एकर आहे

अर्ल लिअॅम्पिक व त्याची पत्नी मॉडिष्ठा यार्नी येथें बेनिडिक्टाइन मठ स्थापित्यामुळे हें शहर अस्तित्वात आलें. १२४९ साली तिच्या एटवर्डने येथें फांपेरिशन स्थापिली. १६२२ साली पहिल्या जेम्सने हें संप्रति केले १२९५ साली पार्लमेंटात तैयुन दोन सभासद जात असत कॉर्पोस रिस्तीनंतरच्या शुक्रवारपासून ८ दिवस येथें जमा मरते. १२९६ पासून हें लोकरीच्या कपट्याच्या व टोप्याच्या व्यापाराकरिता प्रसिद्ध आहे. १७ व्या शतकातील युद्धांमुळे येथील व्यापाराचा नाश झाला १६ व्या शतकाच्या मध्यावर्ला येथें निळ्या सुताचा कारखाना होता. १८ व्या शतकात येथें फीत तयार होत असे.

काश—या साम्राज लंडनमध्ये सॅन्टोरेनिसम, सॅन्टोरेनिसम काश किंवा चामरुण्य, मराठीत काशेगवत, हिंदीत काश व गुगराधीत काशडो इत्यादि नांवें आहेत.

हिंदुस्थान व शिलोनमधील ६,००० फूट उंचीच्या उष्ण-प्रदेशात हें गवत सांपडतें. ओलवर व सराल अशा प्रदेशात हीं झाडे फार उंच पाडत असून याच्या फुलाचे दाढे १२ फूट उंच असतात याची बरीचशी रोपे एकत्र सापडत असून असून त्याच्या पुडाशी असणाऱ्या पाड्या कुसळ्यामुळे तीं

सहज ओळखता येतात. पावसाळ्या संपल्यावर रोपाना फुलें येतात.

याची वाढ फार जेराची असल्यामुळे हीं रोपें समूह उपटन काडता येत नाहींत. विशेषत आसाम व बंगाल-मधील चहाच्या मळ्यांत याचा बराच उपद्रव होतो. हें गवत मोठें गाड व राठ असून घराची झाकारणी करण्यास गाचा उपयोग होतो पार्ने, देठ बर्गेरपासून दोर व घट्या करतात. परंतु या झाडी हें मुंब गवतापेक्षा हलक्या प्रतीचे समजतात. मुंब गवतापेक्षा याचा चारा चांगला असतो हें गरत म्हणो व रेडे यांना विशेषकरून घालतात. देशी लेखणापाठी मोह-सारखी याची काडी फार उपयोगी पडतात. [पेट, पदे; वैद्यक घट्टसिंधु, सेन—आयुर्वेदिक सिस्टिम ऑफ मेडिसिन.]

काशी—हें संयुक्त प्रांतातील बनारस जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण आहे हें गंगेच्या काठी बसलेलें असून संयुक्त प्रांतात लोकसंख्येच्या मानाने सप्तम्याच्या रालोपाला आहे. हें कलकत्त्यापासून ४०९ व मुंबईपासून १४१ मैल दूर आहे. येथे यात्रेकरु नेहमीं येत जात असल्याकारणानें, येथील लोकसंख्या नेहमीं पदलत असते. इ. स. १९११ साली या शहराची एकंदर लोकसंख्या १,९८,८४७ होती व इ. स. १९११ मध्ये १,९९,८६६ असून त्यापैकी हिंदूंची लोकसंख्या १,४३,०५६, मुसलमानांची ५५,४०५ व सिक्खांची ९८१ होती. गावा-जवळच कॅप्टनमॅट असून तेथें इ. स. १९११ साली ३९३९ लोक रहात होते.

काशी हें भरतखंडातील अत्यंत प्राचीन शहरांपैकी एक शहर होय याचा हिंदुत्वानाचें अथेन्स अगर रोम असे म्हणता येईल काशीचा इतिहास म्हणजे हिंदुधर्माचाच इतिहास असें म्हटल्यात बाबब होणार नाही आयाच्या सस्कृतीचे, विद्याचे व तत्त्वज्ञानाचे माहेरघर म्हणून या शहराची ख्याती असून अद्यापिही ती शोभा फार फरकानें तशीच कायम आहे. वैदिक धर्म व बौद्ध धर्म या ठिकाणासून तसें भरतखंडात विस्तार पावले. सर्व भरतखंडात हें शहर अत्यंत प्रवित्र असें यात्रेने ठिकाण मानले जातें.

या शहराला काशी नावाच्या प्राचीन वेदकालीन राष्ट्रावरून हें नांव पडलें असावें असें दिसतें या काशी लोकांच्या राजाला काशीराज असें म्हणत असत व या काशीराजास बंधी पुष्कळ दत्तक्या या प्रांतात प्रचलित आहेत. यावी याचा धातुर्वर्ष (काश) चकाकणें असा असून सर्व शहरात चकाकणारे शहर या नात्यानें त्याला काशी हें नांव पडलें असावें असें काहींचें मत आहे पण तें बरोबर असेल अने वाटत नाहीं. प्रसिद्ध व्याकरणकार पणिनी यानें काशी लोकांचा आपल्या ग्रंथात उल्लेख केलेला आहे व त्याचप्रमाणें तिस्ताशकापूर्वी पुष्कळ संस्कृत व पाठी ग्रंथांतहि या लोकांचा उल्लेख आढळतो. श्रुतेतिहात काशी या शब्दाचा जनवाचक व स्थल-वाचक, असा दोन्ही तऱ्हेनें उपयोग केलेला आहे. अर्थात्च श्रुतेतिहात काशी 'काशी' हें नांव स्थलात्तहि लावण्यात

येत असावे असे सिद्ध होते. भरतखंडातील सोळा संस्थानांपैकी काशी हे एक संस्थान होते असे बौद्धग्रंथात म्हटलेले आढळते.

पण काशी शहराला काशी हे नाव पडल्यापूर्वी 'वाराणशी' हे नाव असावे असे दिसते. वरणा व अति या दोन नद्यांमधील प्रदेशात हे शहर बसले असल्याने या शहराला वाराणशी हे नाव पडले असावे अशी समजूत आहे बौद्धांच्या जातक ग्रंथात व बाह्या संस्कृत ग्रंथात 'वाराणशी' या नावाने काशी शहराचा उल्लेख आढळतो. बनार राजा या शहरावर राज्य करीत होता, त्यावरून त्याला 'बनारसी, वाराणशी' असे नाव पडले असावे असाहि कित्येकांचा तर्क आहे. याशिवाय या शहराला 'अविमुक्त' हे नाव पुराणात दिलेले आढळते. तसेच या शहराला जातकग्रंथात सुदर्शन, पुष्पावती वगैरे उपनामे दिलेली आहेत. अठराव्या शतकात दिल्लीच्या महंमदशाहाने या शहराचे नाव 'महंमदाबाद' ठेवण्याचा यत्न केला, पण त्यात त्याला यश आले नाही.

इति हा स—राजा दिवोदालाने हे काशी शहर बसविले अशी दंतकथा प्रचलित आहे. पण त्यासंबंधी खानी-खायक पुरावा मिळत नाही. क्रि. पू. ६०० च्या पूर्वी कोसल राजांनी हे शहर व त्याच्या आसपासचा सुखलू जिकून घेतला. पुढे क्रि. पू. ५०० च्या सुमारास मगधराजांनी सत्ता प्रत्यक्ष होऊन कोसलाच्या राज्यातील सर्व प्रदेश मगधदेशाच्या धैर्यापुन्य राजांच्या ताब्यात गेला. त्याबरोबर काशी हे मगधाच्या ताब्यात गेले. यानंतर अनुक्रमे मौर्य, शुंग, गुप्त इत्यादि राजांनी या शहरावर आपला अंमल बसविला होता. सिल्ली राजांच्या सत्तेच्या शतकात काशी शहर हर्षवर्धनाच्या ताब्यात गेले. पुढे बाराव्या शतकात कनेजच्या गहरवार राजांच्या ताब्यात हे शहर आले. या राजघराण्यातील शेवटचा राजा जयचंद याचा ११२३ मध्ये महंमद घोरीने पराभव केला. तेव्हापासून काशी हे मुसलमानांनी सत्तेखाली आले.

महंमद घोरी हा काशीस लुण्ठून परण्याव आला होता. तेथील विदेशधरांचे देऊळ औरंगजेबाने १६६९ च्या सुर्वेवरात मोडले. फादी व प्रयाग ही धोने मुसलमानांकडून परत घेण्याबद्दल पेरान्यानी अखेरपर्यंत खटपट केल्याचे प्रसिद्ध आहे.

थी. थोरले माधवरावसाहेब हे स्वर्गवासी होण्याच्या आधी सरासरी १॥ महिन्यापूर्वी त्यांनी राज्यातील मुख्य प्रतिष्ठित मुसलमानांकडून जिच्या अंमलबजावणीबद्दल धपरा घेविल्या होत्या त्या नऊ कलमी यादीत काशीक्षेत्राचा संवध पुरीतप्रमाणे आला आहे. "थीकार्त्तप्रयाग ही दोन्ही स्वर्ग सरकारात (मराठी साम्राज्यात) रावी, असा तीर्थरुपाचा (नानासाहेबाचा) हेत होता त्यास प्रस्तुत (प्रत्यक्ष जरा-यांगेने दिवस आहेत. दहावीस लक्षांची अढागीर भुवदल + ती देऊन दोन्ही स्वर्ग हस्तगत करावी (अस)

प्रयत्न करावा." श्री. मा. गोपिकाबाई यांची इच्छा काशी-यात्रा करण्याची होती असे या यादीतच म्हटले आहे. "ती. मातुथी वाईसाहेबाचा हेत काशीस जावयाचा आहे. त्यास सुपया पडल्यावर यात्रा घडवावी." पेशवे यांच्या परा-ण्याचा उत्कर्ष व्हावा म्हणून नारायण दीक्षित पाटणकर यांनी अनुग्रह केले होते. तदंगभूत प्रतिघर्षी एक लक्ष ब्राह्मणभोजन व एक कोटी दूर्वादलसमर्पण करण्याचे व्रत थोरले बाजीराव याच्या वेळेपासून पेशवे यांनी पत्करल्याचे प्रसिद्ध आहे. त्यास अनुलक्षून यादीत पुढील कलमे आहेत: "काशीस दोन लक्ष ब्राह्मणभोजन करावे, दक्षणा दोन पैसे प्रमाणे १०१. काशीचे ब्राह्मणसंघ वपांभने आहेत ती (पिडी दर) पिडी देऊन वपांस पावती करीत जावी "

श्री नानासाहेबांच्या वेळेस काशी घेण्याच्या खटपटीस चांगलेच तोंड लागले होते. इ. स. १७६४ पूर्वी काशी देण्याचे सफदरजंगाने कबूल केले होते. तेव्हा पेशव्यांनी बाबूराव महादेवास अंमल बसविण्यास तेथे पाठवले. त्यावेळी मात्र सफदरजंग (अयोध्येचा नवाब) काशी देण्यास अर्देदले व हे लागला याच पेढी जम्याच्या शिंदे यांनीहि काशी घेण्याबाबत फार खटपट केली होती परंतु ते १७५५ त बारयामुळे ही मसलत तहकूब राहिली. पुढे १७५८-५९ त दत्तात्री शिंद्यांनी पुन्हा प्रयत्न सुरू केला इतक्यांत अशहादीचे वड व पानि-पत प्रकरण होऊन त्यामुळे हाहे यत्न मार्गे पडला. यानंतर केव्हाहि हे क्षेत्र मराठ्यांना मिळाले नाही. श्री. नानासाहेबांनी १७४३ च्या सुमारास हिंदुस्थानात स्वारी केली. त्या वेळी ते काशीजवळ यंजे लागले असता, सफदरजंग याने काशीच्या ब्राह्मणांना भीति घातली की, तुम्ही आपले ब्राह्मण राजास मार्गे फिरवा, नाही तर तुम्हास बादवून मुसलमान करू त्यावर नारायण दीक्षित (पाटणकर) याना पुढे वळून काशीकर ब्राह्मण श्रीमंताकडे अर्ज करण्यास आले. तेव्हा "ब्राह्मणास माझ्यामुळे त्रास होत असेल तर मी काशीस येत नाही. मान मला गंगास्नान घडवे" असे त्यांनी त्यांना उत्तर दिले व ब्राह्मणांबरोबर आऊन गंगास्नान करून परत आले

रघुनाथराव दादा पेशवे याचे विरजीव विमणामीपेत (ज्यांना यशोवार्धाय यांना दत्तक दिले होते.) याना पेशा-बाईनेतर इमजाने पेशवा व देऊन ठेविले होते. ते तेथेच वारले.

धर्माजलमध्दरा दिलीवर हा इमजान्या गोदात काशीस काही दिवस होता, नंतर तेथून महादजी शिंदे याच्या आग्र-यास आला. येथे स्नानघेण्या करून राहण्याचा घेत रघुनाथ-रावदादानांनी अनेकवार केला होता [मुस. रिया; मरा. रिया. मध्य वि. इति. संग्रह; राज. री. १; ४:१२.]

पुढे इ.स. १७७५ च्या नंतर इमजान्या अम्मल या शहरावर सुरू झाला, तो अद्यापिहि चालू आहे.

इंद्रज गव्हर्नर हेस्टिंग्स यांच्या राजवटीत काशी संस्थानचा नवाब वजीर अहमद मध्ये बंड केली पण ती निष्फळ ठरली व संस्थान अगोष्टीच्या नवाबाच्या राज्यातून निघून कंपनीच्या मुलखात पडले. पुढे हेस्टिंग्स व राजा चेतसिंगाचे भाडण होऊन काशी शहर कंपनीकडे आले इंदमाच्या अमलाखाली काशी धाड-राला पुन्हा बरे दिवस प्राप्त झाले. धार्मिक बाबतीत दब्यदबळ न करण्याचे धोरण इंदमानांनी ठेवल्यामुळे, काशी हे पुन्हा धर्माचे पीठ होऊन बसले. येथे अनेक देवळे बांधण्यात आली, व हिंदू धर्माचे पुनरुज्जीवन होऊ लागले.

देवळे, तीर्थे व घाट.—चिनी प्रवासी गुएनत्संग हा ७ व्या शतकात हिंदुस्थानात आला होता त्यावेळी काशीमध्ये १० बुद्धविहार व १०० हिंदूंची देवालये होती असे त्याच्या प्रवासपुस्तकात समजते. आजमितीस काशीत १५०० हून अधिक देवळे आहेत यापैकी जगन्मोक्ष निम्बाहून अधिक देवळे त्रिदशाच्या अमरानांत बांधली गेली नदीच्या काठी उभे राहिले असता आपल्याला घाटाची रागच्या राग दृष्टीस पडते हे घाट फार सुंदर बांधलेले आहेत. हे घाट फार पवित्र मानले जातात. या घाटाची संख्या ४० हून अधिक आहे त्यातल्या त्यात प्रसिद्ध घाट म्हणजे, अविसेगम, दशाश्वमेध, मणि-कर्मिका, पंचगंगा व वारणासेगम हे होत याशिवाय इतर घाटांही प्रेक्षणीय आहेत. पुष्कळ हिंदू राजांनी आपआपल्या सत्तांनी आपल्या नावाचे घाट बांधिले आहेत. जयपूरचा राजा मानसिंग याने एका दिवसात एक लाख छोटी देवळे बांधली असे म्हणतात. प्रत्येक घाटासंबंधाने काही दंतकथा प्रसिद्ध आहेत. दशाश्वमेध घाटासंबंधी अशी दंतकथा सांगतात की, राजा दिवोदासाने आपल्या धर्मराजाच्या जोरावर काशीतून सर्व देवाना हाकलून लावले. शिवाला पुन्हा काशीत येण्याची इच्छा झाल्यामुळे त्याने ब्रह्मदेवाला दिवोदासाकडून तशी परवानगी मिळविण्याची विनंती केली. ब्रह्मदेवाने एका बुद्ध ब्राह्मणाचा वेप धारण करून तो दिवोदासाकडे आला. त्याची पूजा करून त्याला काय इच्छा आहे ते मागण्यास राजाने सांगितले ब्रह्मदेवाने दिवोदासानाजवळ एका यज्ञाचे साहित्य पुरविण्याबद्दल विनंती केली. यज्ञसाहित्य जमा करणे अत्यंत भावगर्जेचे काम असल्यामुळे, दिवोदास हा काही तरी नूक करील व अशा रीतीने आपली अयोग्यता प्रस्थापित करील असे ब्रह्मदेवाला वाटत होते. पण दिवोदास हा लेखापेचा नव्हता त्याने एका यज्ञाच नव्हे तर दहा यज्ञांचे सर्व साहित्य त्या बुद्ध ब्राह्मणाला पुरविले त्या साहित्याच्या योगाने त्या ब्राह्मणाने दशाश्वमेध केला. अशा रीतीने या दशाश्वमेध घाटाला अत्यंत पवित्रता प्राप्त झाली धार्मिक अमावस्येच्या दिवशी दशाश्वमेधघाटावर देवताविजयनाचा समारंभ होतो व तो फार प्रेक्षणीय असतो.

दशाश्वमेधाच्या दक्षिण दिशेला घाट आहे नंतर चौकाघाट लागतो. या घाटावर एक मोठा अश्वमेधयज्ञ असून त्याच्या खाली एक लिंग असून भोंवती पुष्कळ सपाहूंनी व इतर मूर्ती आहेत नंतर कैदारघाट येतो. या कैदारघाटावर सर्व रांगणिवारक गौरीकुंड आहे. त्यानंतर थोडेच चालून गेल्यावर शिवाल घाट लागतो. अशा रीतीने पुष्कळ घाट लागल्यावर मानमंदिर घाटाचा देखावा दिसू लागतो. या घाटाच्या वरच्या बाजूस एक मोठी इमारत आहे. हा घाट व ही इमारत अमेरिका राजा मानसिंग याने बांधिली. हा राजवाडा पुढे राजा जयसिंग या प्रसिद्ध ज्योतिष्याने वेप-शास्त्राटी उपयोगात आणिला. या घाटानंतर नेपाळी घाट लागतो. पण सर्वात महत्त्वाचा घाट म्हणजे मणिकर्मिका घाट होय कार्तिक महिन्यात अगर एखाद्या उत्सवाच्या प्रसंगी या घाटावर जो देखावा दृष्टीस पडतो तसा देखावा अगाम्यां इतर ठिकाणी वचितच दृष्टीस पडतो असे हवेलीने म्हटले आहे या घाटासंबंधी काशीसंबंधात पुढील कथा आहे—
“विष्णूने या ठिकाणी आपल्या चक्राने विहीर खणली व ती आपल्या वामाने भरून काढली नंतर ती तेथून उत्तर रेष्या दिशेस थोड्या अंतरावर जाऊन सपथरा करीत बसला. काही वेळाचे त्या ठिकाणी शंकर आले व त्यांनी त्या विहीरीत डोकावून पाहिले, तो त्यांना त्या विहीरीत कोटधा-वधि सूर्यांचे तेज दृष्टीस पडले त्यामुळे ते अत्यंत प्रसन्न होऊन विष्णूची स्तुति केली लागले व बाटेल ती बर मागण्यास त्यांनी विष्णूला आज्ञा केली. विष्णूने त्यांना या कुंडात निरंतर रहाण्याचा प्रार्थना केली. या मागण्याने शंकरांना फार आनंद झाला व त्यांच्या अंगावर रोमांच उभे राहिले. त्यामुळे त्यांच्या पांतातून मणिकर्मिका(जल)विहीरीत पडले व त्यावरून या कुंडाला मणिकर्मिका हे नाव पडले. हे कुंड अत्यंत पवित्र मानले जाते या घाटावरील आणखी एक महत्त्वाचे स्थळ म्हणजे ‘चरणपादुका’ हे होय. या चरणपादुकांचे प्रतिथेक भक्त भक्तिभावाने पूजन करतो. यानंतर शिंदेघाट, यज्ञीरावघाट, मोंसलेघाट, रामघाट, चोरघाट हे लागल्यावर पंचगंगाघाट लागतो. या ठिकाणी धूतपापा, सरस्वती, किरणा, यमुना व गंगा यांचा अद्भुत संगम झाला आहे असे मानतात कार्तिकात येथील देखावाही पाहण्यालायक असतो. यानंतर पायघाट वगैरे घाट लागतात पण ते विशेष महत्त्वाचे नाहीत.

काशीमधील सर्व देवळांचे यथार्थ वर्णन करावयाचे म्हणजे एक मोठा ग्रंथ दोरले म्हणून त्यातला त्यात महत्त्वाच्या देव-ळांचेच अगदी थोडक्यात वर्णन दिलेले आहे. त्रिलोचनघाटावर त्रिलोचनचे देवालय आहे. वैशाख महिना या देवाचे सतत पूजन करण्यात चालविल्यास त्याला मोक्ष मिळतो अशी समजूत आहे. रामनगरभागात व्यासेश्वर नावाचे एक देवालय आहे. रामनगरभागात राहणाऱ्या प्रत्येक व्यासेश्वराचे माघात दर्शन घेतले असता त्याला

भांति नाही अशी दत्तकथा प्रचलित आहे अन्तर्पूर्वेचे देवालय तेथे होणाऱ्या अगणित अनदानासाठी प्रसिद्ध आहे हे देवालय बाजीराव पेशवे यांनी बांधले या देवालयाच्या भोवती भिक्षेसाठी असलेल्या भिक्षेकरी जमलेले असतात या देवालयाच्या नजीक गणेश अगर विनायकपालचे देऊळ आहे प्रत्येक यात्रेकरून या देवालयाचे दर्शन घेतलेच पाहिजे, त्याशिवाय त्याची यात्रा पुरी झाली नाही असे मानण्यात येते सर्वात प्रमुख देऊळ म्हणजे विश्वेश्वरा याशिवाय मूर्ति या देवळात मंदविलेले आहे विश्वेश्वररूपा याशिवाय मूर्ति या देवळात येते विश्वेश्वर हा काशीसहाराचा राजा आहे असे तेथील लोक समजतात हे स्थान फार पवित्र मानले जाते. हे देऊळ फारसे सुंदर नाही व विशेष मोठेही नाही लाहोरचा राजा रणजितसिंग याने या देवळाच्या सोन्याचा मुलामा दिला हे देऊळ इंदोरच्या अहिल्याबाई राणीने बांधलेले आहे विश्वेश्वराच्या खालोखाल भैरवनाथाचे देऊळ महत्त्वाचे मानले जाते भैरवनाथ यास सहाराचा कोतवाल समजतात राक्षस अथवा दुष्ट लोकांपासून हा सहाराचे रक्षण करतो अशी समजूत आहे याशिवाय विंदुमाधव, दुर्गा इत्यादि देवतांची पुष्कळच देवालये आहेत ज्ञानवापा, नागकूप, पिशाचमोचन कुंड इत्यादि प्रमुख कुंडहि प्रसिद्ध आहेत

शास्त्राच्या भोवतालची काही मैल जागा अत्यंत पवित्र मानली जाते प्रत्येक यात्रेकरूला काशाभोवती प्रदक्षिणा घालावी लागते याला पंचक्रोशीची यात्रा असे म्हणतात या पंचक्रोशी यात्रेला मणिगणका घाटापासून सुरुवात होते तेथून निघून, यात्रेकरू पहिल्या दिवशी आसिसगम घाटपर्यंत जातो व तेथून जवळच असलेल्या एका खडेगावात विप्रांति घेतो दुसऱ्या दिवशी तो धूपचंदीपर्यंत जातो, तयून तिथच्या दिवशी तो रामेश्वर येथे येता चौथ्या दिवशी शिवपूर येथपर्यंत त्याची यात्रा होते पाचव्या दिवशी शिवपुगाढून तो कपिलधारेला येऊन पोहोचतो व सहाव्या दिवशी कपिलधारेतून वर्षा-सगम येथे येऊन मणिगणिकला परत येतो वारेंत त्याला जवळ जवळ १०० देवालये लागतात प्रत्येक ठिकाणी त्याला पुष्प दानधर्म करावा लागतो

फार प्राचीन काळापासून काशी सहाराची तीर्थस्थान या नात्याने प्रसिद्ध आहे आपल्या धर्माची तसे लोकाना पटवून दण्याकरिता, बुद्धाने या सहाराजवळ असणाऱ्या सारनाथ या ठिकाणी वास्तव्य केले त्यावरून बुद्धाच्या काशी हे धर्माचे पेंद्र होत असे सिद्ध होते बुद्ध धर्माचा जरी काशीच्या आसपास पुष्कळ प्रसार झाला होता तरी याही सहारात माझ्णीधर्माचेच बसवे होते ! एतत्काल याची काशी येथे आला त्यावेळी देखील काशी मध्ये शिवभक्तांची संख्या पुष्कळ होती, असे त्याला आढळले

जैनांचा सातवा तीर्थंकर सुपार्श्वनाथ याचा जन्म काशीतच झाल्याने हे स्थान जैनानीही पवित्र मानिले आहे बचराज व आसिसगम या घाटाच्या दरम्यान पुष्कळ जैन देवालये आहेत सुसुलमानाच्याहि मशिदी या ठिकाणी पुष्कळ आहेत, व सुसुलमानी पंथाचा पूजा करणारेही कित्येक हिंदू लोक आढळतात

काशी हे ज्याप्रमाणे फार प्राचीन काळापासून धर्माचे माहेरपर हवे त्याचप्रमाणे ते इतर विद्यांचेहि पीठ होते निरनिराळ्या शाखांचे या ठिकाणी अध्ययन केले जात असे इ. स. १८१७ मध्ये वेदाचे अध्ययन करणारे ८९१ विद्यार्थी असून वेदशास्त्रपारंगत असे ४८ आचार्य होते, असे वेंडिंग म्हटलेले आहे तसेच पाणिनीच्या व्याकरणाचे अध्ययन करणारे २२८ विद्यार्थी असून, त्याला शिकविणारे १८ गुरू होते असेहि त्याने लिहिले आहे याशिवाय धर्मशास्त्र, न्ययशास्त्र इत्यादि इतर शाखांचेहि अध्ययन केले जात असे विज्ञानेश्वर हा मित्तल्लरेवरील प्रसिद्ध भाष्यकार येथे अशा पन्नाचे काम करीत असे. एखाद्या नवीन धर्मप्रवर्तकाला आपले तत्व प्रचलित करावयाची इच्छा असल्यास त्याने काशी येथे येऊन तेथील पंडितांची खात्री पटवून देण्याचा प्रयास असे त्याप्रमाणे, आदर्शकराचार्य हे आपल्या शिष्यगणसमवेत या ठिकाणी आपल्या तत्त्वज्ञानाचा माहिती देण्या करता आले होते याशिवाय, कबीर चैतन्य, वगैरे, तुळशीदास इत्यादि महान् साधु हेहि काशीत येऊन आपल्या मतप्रसारार्थ राहिले होते १८११ च्या शतकात या सहारात पुष्कळच शास्त्रीश्रीडत्ताचा भ्रमण होता १८१० च्या सुमारास हत्ती 'विशालकारा' नावाची एक गणपडिता काशीत शास्त्राचे अध्यापन करीत असे, असे प्रीयरसनने म्हटले आहे अद्यापि देखाल सस्कृत भाषेचे अध्ययन व अध्यापन या ठिकाणी चाललेले आढळते ब्रिटिशांचा अमल गुरू झाल्यापासून या ठिकाणी पाश्चात्य शिक्षणाच्या शाळाहि स्थापन झाल्या आहेत. इ. स. १७९१ मध्ये बनारस कॉलेज स्थापन झाले हे सरकारी असून त्याला सस्कृत कॉलेजहि जोडलेले आहे इ. स. १८९६ मध्ये, डॉ. जे. ए. विशाट वार्ह्या खटपटीने सेंट्रल हिंदु कॉलेजची स्थापना झाली या कॉलेजमध्ये बी. ए. पर्यंतचा अभ्यास करून घेण्यात येत असून ते अलाहाबाद येथील विश्वाविद्यालय यास जोडलेले होते या कॉलेजात धार्मिक व नैतिक शिक्षणहि दिले जात असे शिवाय या कॉलेजला जोडून एक मुलींची शाळा उघडण्यात आली होती हल्ली हे कॉलेज नवीनच स्थापन झालेल्या हिंदु विश्वाविद्यालयास जोडले आहे १७ व्या शतकात रामा जयसिंगाने जे महाविद्यालय स्थापिले ते हल्ली मसनरी संस्थेच्या ताब्यात आले आहे याशिवाय मिशनरी सोसायटीच्या व म्युनिसिपलिटिन्याहि पुष्कळ शाळा असून पाच सहा बाचमालयहि आहेत

उद्योगधंदे—येथे पितळेचे सामान चांगल्या प्रकारे तयार होते चित्रपाप, रेखीम, जर, मोती व लोखणे सामान

उत्कृष्ट प्रकारचे तयार केले गेले. येथे दोन वर्षांचे कार-
गाने, सात विद्याच्या भव्या, दोन रसायनशास्त्रीय संस्था,
दोन लोखंडाचे, चार युन्याचे, एक गालियाचा असे बरेच
कारखाने व काही छापखाने आहेत. सुमारे १५
नियतकालिने येथे निघतात. पण ती महत्वाची नाहीत
संस्कृत कॉलेजतर्फे, येथे 'पंडित' नावाचे मासिकपुस्तक पूर्वी
प्रसिद्ध होते असे.

पुराण व स्तु संशोधन—काशीच्या आसपास व खुद
काशी शहरात पुराणवस्तुसंशोधनाला पुष्कळच क्षेत्र आहे.
काशीच्या आसपास लहान लहान अशीं असंख्य देवळे
आहेत व तीं राधा मानसिमाने एका दिवसात बांधविली
अशी दंतकथा आहे. पण त्या देवालयाच्या शिल्पाकडे
पाहिले असता, तीं मानसिमानादि पूर्वीची दिसतात. त्यांपैकी
बरीचशीं बौद्धकालीन दिसतात. हल्लीं सारनाथाच्या आसपासचीं
देवळे खणून बाहेर काढण्याचे काम चालू आहे. मुसुल-
मानांनी उधस्त केलेल्या अशा यन्त्राच इमारती येथे आहेत.
औरंगजेबाच्या मशीदांच्या मार्गे एका देवळाचा अवशेष
आहे. या अवशेषावरून त्या ठिकाणी पूर्वी एखाद
भग्न प्राण्णाचे अगर गैराने देवालय असावे असें यादें
कदाचित तेथें एखादें धर्माची चर्चा करण्याचे मंदिर असावे
असेंहि मानण्याला गागा आहे. तसेच आहेडें कुंठा नावाची
एक मशीद अतून तेथें पूर्वी एक बुद्धाचे अगर हिंदूंचे भग्-
मंदिर असावे असें दिसते राजपाटाच्या पश्चिमेत 'भैरव का
तलाव' म्हणून एक तलाव असून त्या ठिकाणी जुन्या इमार-
तीचे अवशेष सापडतात. त्या तलावाजवळील एका मोठ्या
इमारतीच्या वरच्या भागावर एक लाटभरवाची मूर्ति आहे
ही मूर्ति व तीवरील शिल्प पाहिले असता ती अशोककालीन
असावी असे दिसते. बकरीच्या कुंडाच्या आसपासहि
पुराणवस्तुसंशोधनाला योग्य अशीं पुष्कळ स्थळे आहेत.

कला.—काशीमध्ये शिल्पकला, चित्रकला, वगैरे कलांचे
उत्कृष्ट नमुने पहावयाला मिळत नाहीत. देवळाच्या भिंती-
वर जी चित्रे काढलेली आढळतात तीहि सुंदर नाहीत.
मुसुलमाना मशीदां अगर मिथिअ अमदानीत बांधलेलीं
देवळे जरा चरी बांधलेली दिसतात. तरी पण कलेच्या दृष्टीनें
त्यात विशेष प्रेक्षणीय असे काही आढळून येत नाही.

कॅप्टेन मॅट—काशी शहराच्या पश्चिमेत युरोपियन
लोकानें रहाण्याचे ठिकाण आहे त्याला कॅप्टेनमॅट असें
म्हणतात. या ठिकाणी टारुसाळ, फ्लिन्स ऑफ वेस हॉस्पि-
टल, जॅकन हॉल इत्यादि मोठ्या इमारती आहेत.

काशी संस्थानची माहिती ' बनारस मनीनदारी ' या
लेखाखाली येईल.

[संदर्भग्रंथ—ई. बी. हॅवेल-बनारस १९०६, डेरिंग-दि
सेक्रेट मिटी ऑफ दि हिंदूज (१८६८), ई. गॅ. ज. तीर्थ
यात्रा-प्रबंध.]

काशीनाथोपाध्याय—काश्योपाध्यायाचा नातू, यज्ञेध-
राचा पुतण्या व अंतोपाध्यायाचा उपेपुत्र. यास लोक बावा-
पाथ्ये म्हणतात. धर्मशास्त्रावर धर्मसिंधु म्हणून जो ग्रंथ
आहे तो यांचे लिहिला (१७९१). हा जातीचा कन्हाडा
ब्राह्मण व पंढरपूर येथील रहाणारा होता. बारकरीहि यास
बरेच मानीत असत कर्नाटकातील बहुतेक कृष्णाचार्यीदिक
आचार्या यांचेच शिष्य होते असा समज आहे.

धर्मसिंधुनारखेरीज प्रायश्चित्तदुखेपर, वेदस्तुति-टीका हे
याचे दुसरे ग्रंथ होत. रत्नागिरी ग्रंथालयात गोवली नावाचा
गाव याच्या वंशजास अग्रहार म्हणून दिला गेला आहे.

काशीपूर, तहसील.—मुंबुछात्रात नैनीताल जिल्ह्या-
ने केंद्रियकडाले तहसील व पोस्टविभाग. ई. फ १८९ चौ.
मं. लो. सं. (१९११) ११, २८४. या तहसीलीत
१२८ खेडी व काशीपूर (तहसीलचे मुख्य ठिकाण)
व जयपूर हीं दोन मोठी गावे आहेत. सर्व भाग सपाट
असून तराईतवा दलदर्जाचा नाही

गाव.—मुंबुछात्रात नैनीताल जिल्ह्यामध्ये, अस-
लेल्या याच नावाच्या तहसीलीचे मुख्य ठिकाण हे गाव
मुर्शिदाबादकडून येणाऱ्या रस्त्यावर आहे लो. सं.
(१९११) ११७३१ गावाजवळ प्राचीन किरायांचे व देवा-
लयाचे पुष्कळ अवशेष आहेत. त्यावरून सातत्या शत-
कातील गुप्तिसान राज्याची राजधानी येथे पूर्वी होती असें
कर्निगहम यांनी ठरविले आहे आसपास पुष्कळ तळीं
असून त्यांपैकी एकाला पाडवाचा गुरु द्रोण यांचे नाव
दिलेले आहे. सोडल्या किंवा सतराव्या शतकात परग-
ण्याचा सुभेदार काशिनाथ यानें हें गाव बसविले, व
गावचे हद्दीचे नाव त्याच्या नावावरून पडलेले आहे.
अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत येथील सुभेदार नंदराम
हा अलमोन्त्याच्या चेदरागापासून बहुतेक स्वतंत्र झाला
इ. स. १८०१ त हें गाव इंग्रजांकडे गेले. त्यावेळीं तें चंदरा-
गाचा पुतण्या शिवलाल याच्या ताब्यात होतें. गावात एक
मध्यम प्रतीचे मार्केट असून मार्केडाखेरीज इतर परे मातीची
आहेत. राजवाडा (चंदरागाच्या परागण्यातील एका
शाखेचा राजा येथें असतो.) ही सर्वांत मोठी इमारत होय.
सरकारी कचेऱ्याखेरीज येथे एक शाळा व देवाखाना आहे.
य्युनिसिपॅलिटीचे उत्पन्न १९०३-४ साली १४००० रु.
होतें. कापड, भाडी व इतर गिनसाला व्यापार येथे भरभ-
राटीत आहे.

काशीफळ—ही भोपळ्याची जात आहे. या फळास
' चकी ' असेंहि म्हणतात. हें फळ फार मोठे नसतें. तें
यसकट व केंवेंदार असतें. याचा रंग हिरवा, पांढरा व शेंदरी
असतो याचे वेल व फुले भोपळ्यासारखीच असतात. पण
बड बरी असते याची लावणी भोपळ्यासारखीच असते.
ही भोपळ्याच्या विवापेशा लहान असते भोपळ्यापेक्षा

काशीकाव्यची भाजी कमी गोड अणवे फाही जातऱ्या भाजी फिरी लागते. [बनी. शु. भा. ४].

काशीबाई पेशवे—ही थोरल्या बाजीरावाचाहीवाची पत्नी व चाकर जोशी यांच्या घराण्यातील महादजीपंत याची मुलगी. पंताचा व बाळाजी विशनाथाचा स्नेह फार होता. हो पतीबरोबर सान्यात जात असे. हिचा स्वभाव शांत व गरीब असे. ही सासू (सायबाई) मारखी राजकारणकुशल नव्हती. बाजीरावावर हिचे वजन बेताचेच दिसत. कदाचित् त्यामुळेच मस्तानीचे प्रसंग जास्त माजले असावे. बाजीराव हे माळव्यात शेषदच्या स्वारीस गेले असता ही त्याच्याबरोबर होती. बाजीराव हे नर्मदाकाठी रावेर येथे बारले. नेतर सेन्यासह चाई पुणे येथे (३१.११.७४०) परत आल्या. दमाजी गायकवाडने पुण्यावर स्वारी केली त्यावेळी पेशव्याची मंडळी सिहगडास गेली होती. त्यावेळी (८.११.७५१) काशीबाई व तिची सासू सायबाई यांहि त्यात होवया असा जेष्ठ सापडतो. काशीबाईचा अंत कधी झाला ते बघी जाद-व्जत नाही. (म. रि. म. वि. ११२).

काशीराज पंडित—काशीराज शिवाजी हा महाराष्ट्रीय साम्राज्य असून दिल्लीच्या बादशहाचा बगीर सफदरजंग याच्या पदरी प्रथम नौकरीस राहिला. सफदरजंग हा मराठ्यांचा पुरस्कर्ता व चवहाता असल्याने त्याने बरेच मराठे पदरी बाळगले होते. सफदरजंगाची काशीराजावर विशेष मेहे-रबानी होती. त्यामुळे त्याचा मुलगा असोभेचा नवाब युगा-उद्दौल काने त्यात आपल्या बापाच्या वेळका जुना व माहित-पार माणूस समजून आपल्या बरबारात वकिलतीचे काम दिले; व वेळोवेळी मोठमोठ्या राजकारणात त्याची तो सदा मसलत घेत असे. काशीराजाची या बरबारात मोठी प्रतिष्ठा व वजन असे. इ. स. १७६१ मध्ये पानिपत येथे जे मराठे व दुराणी यांचे पनथोर युद्ध झाले त्यावेळी पंडित काशीराज हा तेथे हजर होता. त्याने या प्रसंगी युक्तीने व दहाणाणांने मराठ्यांचा शक्य तितकी मदत केली. परंतु दुर्भाग्य या युद्धात मराठ्यांचे मुख्य सेनापति भाऊसाहेब व विशाखराव पेशवे हे रणभूमी-वर पतन पावले.

त्यावेळी काशीराज याने त्याची प्रेते शोधून काढून त्यात त्याने चंदनादि काष्ठे जमवून अग्नि दिली व त्याची उत्तर-क्रिया हिंदू धर्माप्रमाणे उत्तम प्रकारे केली व या प्रकाराने मराठ्यांवर स्फकार केले. स्वतः काशीराज म्हणतो "आणीक सेवा न घडली. ईश्वर हाच आम्हास नेमला होता! गगनदिच्छेत उपाय काय ?" यानिश्चय लढाईचा दुनात (नकाशा देऊन) याने कारशी भाषेत सविस्तर लिहिला आहे. त्याचे ईश्वरी भाषांतर जेष्ठ शाउन याने इ. स. १७९१ मध्ये "एशि-याटिक रिसर्च" या ग्रंथात प्रसिद्ध केले. ते ऐतिहासिकदृष्ट्या आहे. [इतिहाससंग्रह ३, १; राजवाडे खं. ६].

काश्मीर—काश्मीर हे चिनी तुर्कस्तानातील एक महत्वाचे शहर आहे. ह्याचे उत्तर अक्षांश ३१° २४' व पूर्वेरेखांश ७६° २४' आहेत. काश्मीरचे कुठला शहर व बागी शहर म्हणजे जुने व नवे शहर असे दोन भाग आहेत दोन्ही भागात ५ मैल अंतर असून मधून किलिश्लू नदी वहाते. खोकंद, समरकंद व हिंदुस्थान येथून येणाऱ्या रस्त्यावर काश्मीर अल्फागुळे ह्याने राजकीय व व्यापारी महत्त्व पूर्वी-पासूनच आहे. मध्य आशियातील इतर शहरांप्रमाणे वन-वाच लोकांच्या हातात हे शहर गेले. इ. स. १८६४-१८७७ पर्यंत अमीर याकुब बेग याने येथे छोटेखानी राज्य स्थापिले. परंतु त्याच्या मरणानंतर हे शहर चिनी लोकाना जिंकून घेतले.

कुठला शहर मजबूत तटबंदीचे असून ते दुमान नदीवर आहे पुल्यालीकडे काही अंतरावर जुम्मा काश्मीर शहराचा अवशेष दृश्य पडतो. ह्याचा आस्की शहर (जुने शहर) असे म्हणजे नाव आहे. कुठला शहराच्या उत्तरे दोन मैलावर या देशाचा साधु श्रेष्ठ हजरत हफस याची मशीद आहे.

जमीन शहर इ. स. १८३८ त बांधले गेले. याच्या माथेला रूंद व खोल असा एक खंदक आहे. याकुब बेगच्या अगीर चिनी अमलात येथे 'अंजन' म्हणजे इल्लाखापिपति रहात असे.

कुठला शहराची लोकसंख्या ६०,००० व बागी शहराची लोकसंख्या २,००० आहे इ. स. १८६५ साली चिनी सत्ता संपुष्टात आल्यानंतर काश्मीरचे पकी माल तयार करण्याचे कारखाने ह्या ह्या बंद पडले.

इ. स. पूर्वी ७६ वर्षी हौन घराण्याच्या वेळेस चिनी लोकानी युटिएन, सुलेई (काश्मीर) बरीरे मिळिले. त्यापूर्वी काश्मीरचा उद्वेज पापडत नाही. ह्युनत्संग हिंदुस्थानातून परत चीन देशात याच शहरावरून (काचा असे त्याने दिलेले नाव) गेला. आठव्या शतकात अरब लोकांच्या स्वारीविषय काश्मीरच्या लोकानी गुलाम्याच्या राणीस मदत दिली. उद्धर राजाच्या अमदानीत दहाव्या शतकात काश्मीर येथे इस्लामी धर्माचा पगडा बसला.

तेमुरने इ. स. ११८९-९० साली काश्मीर शहर बेचिराख केले. खान गुलाम सय्यदही स्वारी झाल्याबरोबर मिर्झा अजुबकर याने इ. स. १५१४ त या शहराचा नाश केला.

काश्मीर शहरावर चिनी अंमल १७५९ नंतर चालू झाला. लहान सहान बंड होऊन शेवटी चिनी अंमल कायम झाला. १८६२ त चिनी मुघलमानाना बंद केले तेव्हा काश्मीरच्या लोकानी देखील बंद केले. या बंदात सार्दीक बेगन काश्मीर-च्या लोकाना मदत केली. परंतु सादिक बेगला सह्याय्य करण्याकरिता आलेल्या याकुब बेगान काश्मीर येथे आपला अंमल सुरू केला. तो १८७७ साली मरण पावल्यावर चिनी सरकारचा अंमल तेथे पुन्हा बसला.

काश्मीर संस्थान—काश्मीर हे हिंदुस्थानातील एक पहिल्या प्रतीचे संस्थान असून ते हिमाळय पर्वताच्या पश्चिम

मागात वसलेले आहे. याच्या उत्तरेस चीनच्या ताच्यातील तुर्कस्तानचा भाग व काराकोरान पर्वत असून दक्षिणेत पंजाबचा प्रदेश आहे. पूर्वेस तिबेटचे संस्थान असून पश्चिमेस 'महद्दीवरील प्रात' आहेत. चिनाब, शेलम व सिंधु या नद्यांच्या संगम्यांत हे संस्थान वसलेले आहे असे टोकळ रीतीने म्हणता येईल.

काश्मीर संस्थानचा बहुतेक भाग डोंगराळ आहे. हिमालय पर्वताचे पश्चिम टोंक, शिवालिकपर्वताच्या रागा, पंगाल पर्वत, ननवन, कजनग, हसुरा, नंगा, कारकोरान, इत्यादि अनेक लहान मोठे पर्वत या प्रदेशात आहेत. सपाट मैदान फारच थोडे आढळून येते. काश्मीर संस्थानच्या आकार साधारण चौकोनी असून, त्याचे जम्मू, काश्मीर, लद्दाख तिबेट व गिलगित हे मुख्य चार प्रात आहेत. काश्मीर संस्थान हे अनेक मजली घरासारखे आहे असे पुष्कळ लेखनांनी म्हटले आहे ते अगदी खरे आहे. दुसऱ्या तऱ्हेने हे संस्थान म्हणजे चिनाब, शेलम व सिंधु या नद्यांच्या एकामे एक उंच असणाऱ्या दऱ्यांनी वनलेले आहे असे म्हणता येईल. कारण संस्थानच्या खालच्या पायरींमधून चिनाब नदी गेली आहे. दुसऱ्या पायरीमधून शेलम (वितस्ता) नदी व तिसऱ्या पायरीमधून सिंधु नदी गेली आहे. या तीनही नद्या संस्थानच्या पूर्वभागातील दक्षिण-कडच्या हिमालयाच्या प्रथम पर्वतराजींमधून उगम पावून प्रथमतः उत्तरेकडे वहात जाऊन नंतर दक्षिणेकडे वहात जातात. व अशा रीतीने पश्चिमभागाकडून खाली उतरत येत पंजाबच्या सपाट प्रदेशात वहात येतात. अनेक मजली घराची उपमा घेतल्यास असे म्हणता येईल की, जम्मू हा पहिल्या मजल्याच्या घराचा दरवाजा आहे. त्यातील बाही भाग सपाटीवर वसलेला आहे. त्यानंतर दुसऱ्या मजल्यावर जाण्याकरिता ८,००० फूट उंचीची हिमालयपर्वताची पहिली राग ओलाढावी लागते. हा प्रदेश समशीतोष्ण असून ओक, देवदार इत्यादि वृक्षांची वनेच्या वने आहेत. या टप्प्यात भद्रवाह किस्तवार हे प्रात आहेत. तिसऱ्या मजल्यावर जाण्याकरिता, हिमालयाची पारंपंगाल नावाची चारवा ओलाढावी लागते. या टिकार्णिक काश्मीरची सुदर दरी आहे. या दरीलाच कोण 'नंदनवन' म्हणतात. या दरीच्या चारी बाजूंना शुभ्र मोत्यासारख्या वपनि आच्छादिलेल्या पर्वतांची शिरारे आहेत व अशा शुभाहारात काश्मीरची दरी म्हणजे पात्रप्रमाणे रांगते. त्याच्याहून चौथ्या-मजल्यावर जाण्याकरिता १४१५ हजारा फूट उंच पर्वताची ओळ ओलाढावी लागते. ही ओळ ओलाढून गेल्यावर उत्तरेस अस्तर व यास्तित्स्तानचा प्रात व पूर्वेस लडराचा प्रात लागतो. बायब्येस गिलगित प्रात असून त्याच्या आसपास हिंदुकुशपर्वताच्या रांगा पसरल्या आहेत. त्यानंतर सर्वांत वरचा मजला चवून जावयास वरीच खड चवून जावे लागते.

त्यानंतर सर्व जगात उंच असलेले २८००० फूट उंचीचे काराकोरान पर्वत लागतात.

काश्मीर संस्थानची भौगोलिक दृष्ट्या सविस्तर रीतीने माहिती देणे अत्यंत अवघड आहे. कित्येक भाग असे आहेत की, त्या टिकार्णिकांजणेह अवघड आहे; व सुरु काश्मीर सरकारनेही अद्यापि अशा प्रदेशाचे पूर्ण संशोधन केले नाही. काश्मीर हा डोंगराळ प्रदेश असल्याकारणाने तेथे अनेक पर्वत असून कित्येक पर्वताची शिरारे फारच उंच आहेत. जन्नेस पर्वताची माळच्या माळ पसरली असून सर्वांत नंगा पर्वत हा ध्याया भल्या छिप्पाड राक्षसप्रमाणे उभा राहिला आहे. या पर्वताची उंची २६५५६ फूट आहे, जगातील पर्वतांमध्ये याचा चौथा नंबर लागतो. पूर्वेस हसुरा नावाचा पर्वत असून त्याची उंची १६९०३ फूट आहे. दक्षिणेत महादेव, ग्यास घारी (१०८०० फूट) व अमरनाथ (१०३२९) हे पर्वत आहेत. काश्मीर संस्थानातील सर्वांत उंच असे पर्वत शिरार म्हटले म्हणजे गॉडविन ऑस्टेन हे होय. या शिगराची उंची २८२९५ फूट असून याचा जगातील पर्वतात दुसरा नंबर लागतो.

न या व स रो व रें.—नद्या व सरोवरे याची काश्मीर-मध्ये वृद्धि आहे. स्विट्झर, काश्मीर हे निरनिराळ्या लहान मोठ्या नद्यांचे व सरोवरांचे जाळेय आहे असे म्हटले असता वायगे होणार नाही. सर्व नद्यांची नावे सांगणे देवात अशक्य होईल. सर्वांत महत्वाच्या नद्या म्हणजे, चिनाब, रावी, शेलम व सिंधु या होत. रावीनदी काश्मीरच्या आग्नेयभागाला चिफ्टून वहात गेली आहे. चिनाब ही किस्तवार पसरण्यातून वहात जाऊन बळगे घेत, रामपन, उपमनूर, रईश इत्यादि परगण्यातून पंजाबमध्ये गेली आहे. शेलम नदी च्हरनागमजळ उगम पावून काश्मीर दरीमधून वहात गेली आहे. व सिंधु ही लडरा व गिलगित प्राता-मधून टोंकडों शेल वहात जाऊन नंतर पंजाबमध्ये गेली आहे. याशिवाय, नुमा, शिमाक, झस्कर, सुरु, दस, गिल-जीत, कृष्णगंगा, तिथ, लिहूर, पंच, तवी, उश इत्यादि कित्येक नद्या आहेत.

नद्याप्रमाणेच सरोवरानाही काश्मीरमध्ये तोटा नाही. ही सरोवरे निरनिराळ्या आकाराची व प्रकाराची आहेत. त्या-पैकी सर्वांत मोठी सरोवरे म्हणजे दल व उलर ही होत. याशिवाय मंसवल, अंचर, शिवसेगर, कंसनाग, फरी, शत-पूर इत्यादि छोटी सरोवरे आहेत. लडराच्या पूर्वेस, पंग-कोण, पंगूर, सोमोरी, ही मोठ्या खान्या पाण्याची सरोवरे आहेत. च्हरनाग, फोकारनाग, अचवल इत्यादि शरे प्रसिद्ध आहेत. अनंतनाथ हे स्थान तर तेथे असलेल्या अगणित धन्याबद्दल फिखात आहे. चोकरनाग व चम्पसाही हे शरे उत्कृष्ट पाण्याबद्दल प्रसिद्ध आहेत. मलिकनाग नावाचा शरा मंधकपुष्प पाण्याचा असून त्याचे पाणी बागाना मानवते.

व न स्प ती.—काश्मीरमध्ये पुष्कळ दऱ्या व विपुल पाणी असल्यामुळे त्या ठिकाणी हरतऱ्हेची श्राद्धे होऊन आहेत निरनिराळे रंग ज्यापासून तयार करता येतील अशा वनस्पती, पुष्कळ आहेत. अस्तर तहशिलीमध्ये हिंगाची श्राद्धे मुबलक आहेत. मूर्जवृक्षांच्या राया पसरलेल्या आहेत. भाग वनस्पतीचीहि समृद्धि आहे. सुगंधी वनस्पतींचीहि येथे पैदात होणे, निरनिराळ्या प्रकारची फळे काश्मीरमध्ये विपुल सापडतात. देवदार, अजोड, तुती इत्यादी झाडांची नंगलेच्या नंगले आहेत. निरनिराळी मनांदार कमळीहि या ठिकाणी उगवतात.

प क्षी व प्रा णी.—काश्मीरच्या डोंगराळ प्रदेशात निरनिराळ्या प्रकारचे प्राणी आढळून येतात. हुंगळ चावाचे काळवीट, काळी अरुन्धे, कस्तुरीमृग, इत्यादी प्राणी या ठिकाणी पुष्कळ आढळतात. त्याचप्रमाणे, पाडव्या कोंबड्या, कृकण पक्षी, काळे तित्तिरपक्षी, छावीपक्षी, बदक, कोकिळा, राणू, बाबळे इत्यादि अनेक प्रकारचे पक्षी काश्मीरमध्ये सापडतात. सर्पांच्या अनेक जाती येथे असून त्यात गुप्त व पेहर या जातीचे सर्व विपारी आहेत.

मूस्तरः.—बायब्य व आनिय भागात पर्वतांच्या रागांना समांतर असे पाषाणीचे धरण्या धर पसरले आहेत. जैर्कृत्य भागात तृतीय युगातील पाषाणधर उपलब्ध आहेत. मन्स्कर, धौलधर व पिरपंजाल पर्वतांच्या रागात, वज्रदंड, जंबूर इत्यादि दगड सापडतात. बाल्तिस्तान व लडख या प्रांतांतील पर्वतांच्या रागातहि वज्रदंड दगड सापडतात. सरप दरीत, खडूच्या दगडाचे धरण्याधर आहेत. धीनगरच्या दरीत हीस्टोसीन युगातील पाषाणाचे धर सापडतात.

ह वा मा न व प र्ज न्य.—काश्मीरची दरी पिरपंजाल ओळीच्या योगाने संरक्षित असल्याने, या दरीमध्ये पर्जन्य नियमित पडत नाही. वर्ष वितळण्यामुळे, उन्हाळ्यामध्ये या ठिकाणी पर्जन्य पडतो. काश्मीर दरीच्या व्यापारिण्या पर्वतराजीमध्ये आक्टोबर ते मार्च महिन्यात अतोनात वर्ष पडतं. जुलै, ऑगस्ट व सप्टेंबर अर्धा या महिन्यांत काश्मीरमध्ये बराच उन्हाळा असतो. विशेषतः धीनगरमध्ये तर उष्णमान १५° इतकें असतं. जानेवारी व फेब्रुवारी या महिन्यात कडक थंडी पडते.

नै स मि क सं क र्ज.—दुष्काळ, पूर, धरणीकंप, आगी इत्यादी नैसर्गिक संकटे काश्मीरला सोळावीं शतकात. जम्मु प्रांतात दुष्काळाची बाधा बरेचवेर होते; पण त्याच्या उलट काश्मीरमध्ये पुरातन पिकांची सराफी फार होते. इ. स. १८९३ १९०३, १९०७, व १९०९ या साली मोठा पूर आल्यामुळे पिके नासून गेली. १८९३ च्या पुरामुळे तर सेलमनदीवरील सात पूल बांधून गेले व त्यामुळे अतोनात नुकसान झाले. धरणीकंपहि मधून मधून असतातच. टडर प्रांतात या धरणीकंपाची नेहमी बाधा होते. तसेच काश्मीरमध्येहि या धरणीकंपाची नेट बरेचवेर होते. इ. स. १९१० मध्ये काश्मीर

रला दोन वेळा धरणीकंपाचे धोके बसले व १९१३ साली तर पाच धोके बसले.

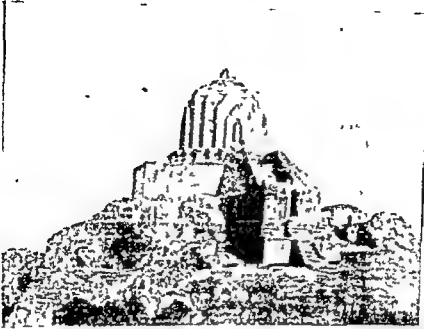
प्रे क्ष णी य स्व र्ज.—काश्मीरमध्ये प्रेक्षणीय स्थळे पुष्कळच आहेत. काश्मीरला हिंदुस्थानचे 'नंदनवन' असे जे नाव देण्यात येतं ते आदी यथार्थ होय. सोनामार्ग, गुलमार्ग, यासारखी शीतल निवासस्थाने, नंगापर्वत, हरनुब, शंकर, अमरनाथ वगैरेसारखी धंभरा हजार फुडावर असलेली हिमाच्छादित शिखरे; उलर, मानसबल, डाल यासारखी रमणीय सरोवरे; वनिहल, पिरपंजाल, सोशिला यासारखे नयनरम्य घाट, सुखनाग, नीलनागासारखे मन शांत करणारे झरे, निर्वर्णरम्य वनराजि अशीं एकना दोन हजार स्थळे काश्मीरमध्ये पहाण्यासारखी आहेत व ती सर्व पहाण्याला निदान सहा महिने तरी खगतील. सर्व काश्मीरचे एकजात पहाण्यासारखे आहे. पण त्यातल्या त्यात काही प्रेक्षणीय स्थळे विशेष पहाण्यासारखी असल्याकारणाने त्याचा थोडक्यात परिचय करून देणे अत्यंत जरूर आहे.

धीनगरमध्ये व त्याच्या आसपास अनेक बाग पहाण्यासारखे आहेत. त्यापैकी शालीमार, निपात व चम्पशाही जर्क बागशाही बाग हे विशेष प्रसिद्ध आहेत. शालीमार बाग प्रचंड असून त्याची लांबी ५९० यार्ड व रुंदी २६० यार्ड आहे. याचे एकावर एक जरी चार टप्पे आहेत. बागेच्या मधोमध प्रत्येक टप्प्यात एकेक तलाव असून हे तलाव पाटले जोडलेले आहेत. बागच्या मजगतीवर एक सुंदर ६१ फूट लांब व रुंद असा खुल्लारा असून त्यावर दगडी मंडप उभाचाला आहे. याचे पाच काळ्या संगमरवरी दगडाचे असून त्यावर सुयक्ष्म नक्षीकाम केलेले आहे. या बागेसमोठ्या पाषाणी पुष्करणी असून त्यात १४० फारजी आहेत. ही बाग १६१९ साली जहांगीर बादशाहाने बांधविली.

निपातबाग ही डाल तलावाच्या अगदी नजीक असल्यामुळे, येथील देखावा फारच रमणीय आहे. या बागेला सात टप्पे असून या बागेची लांबी ५९५ यार्ड व रुंदी ३६० यार्ड आहे. ही बाग नूरजहानचा भाऊ असफझाहाने बांधविली. चम्पशाही बागहि याच घराती आहे असून तीतील सगळ्यातील पाण्यासारखे पाचक पाणी सर्व जगात नाही असे म्हणतात.

धीनगरच्या उत्तरेस ११ मैलावर हारवान नावाचा एक तलाव आहे. या तलावाच्या तीन बाजूंना प्रचंड पर्वत आहेत. या पर्वतांवरील चर्कोचे वितळलेले पाणी या तलावात साठते. येथील देखावा फारच सुंदर आहे. या ठिकाणी अनेक प्रकारच्या गुलबाच्या रागाच्या रागा असलेल्या दृष्टीस पडतात. धीनगरमध्ये जुम्मामशीद ही फार प्रेक्षणीय आहे. ही मशीद शिकंदर जोर्दाने १४०४ साली बांधली. ही मशीद तीनदां अग्निच्या मक्षयस्थानी पडली पण ही मशीद पुन्हा दुरुस्त करण्यात आली. ही सर्व मशीद लाकडी आहे.

फादमार.

शंकराचार्यांचे देऊळ.

दफोच्छादित मार फाळव्याचा देखावा, आनंदनगर.

काश्मीर

काश्मीरच्या महाराजा ग चाडा-

किल्ल्याचा दप्ताचा धानगर

व त्यावरील नदीकाम फारच सुंदर केलेले आहे. श्रीनगरच्या ईशान्येत शंकरपर्वत असून त्या पर्वतावर शंकराचे देऊळ आहे. हें देऊळ विशेष मोठे नसले तरी त्याचे काम फार सुबक आहे. या देवळात शंकराची पिंडी असून ती काळ्या दगडाची व कमरेहत्तीची उंच आहे. या ठिकाणचा देतावा फारच रमणीय आहे. हें देऊळ अराकाचा पुत्र मजीत यानें शिस्तपूर्व २० साली बांधले असे म्हणतात. शंकरपर्वताच्या मागून दक्षिणेत उतरून बरेच जाव चालून गेल्यावर पनरतन नावाचें देवालय आहे. हें अति जुनें पुराणें देवालय असून, हें हिरण्यक-निळसर रंगाच्या दगडांनी बांधलेलें आहे. देवळाच्या चारही बाजूंना कमानीचें दरवाजे असून देवळावर गिळडे तिकडे घडवि मूर्ती आहेत. या मूर्तीकडे पाहिल्यावर त्या मूर्ती मोठ्या चौकल्याने घडवि, रेल्या आहेत हें बघतून ध्यानात येतें. हें देऊळ पार्थ नावाच्या काश्मीरच्या राजाच्या कारकीर्दीत त्याचा प्रभाव येव जाणें १११-११९ च्या दरम्यान बांधलें असे म्हणतात. श्रीनगर येथील अन्नवस्तुनाहि पहाण्यासारखा आहे. या अन्नवस्तुन्यात जुनीं नाणीं, हुरपारें, जुन्या सुती व शिल्पक, लेचे नमुने पहावयाला मिळतात. काश्मीरसंस्थानातील उत्कृष्ट जालींचे नमुने या ठिकाणी हट्टीस पडतात.

अवतितूर नावाच्या गावात बराचशा जुन्यापुराण्यां हमारती होत्या; पण त्या सर्व काळ्याच्या ओघात हुनप्रय झाल्या आहेत. अद्यापिहि अवतितूर व अवतितस्वामी या देवाची देवळें मोडक्यातोडक्या स्थितीत शिळक आहेत. ही दोन्ही देवळें हिरण्यकळसर दगडाची असून देवळाच्या मुख्य दरवाजावर सुबक नक्षींचे काम केलेलें हट्टीस पडतें. या देवळावरून एक वेळ काश्मीर हें मूर्तिकलेच्या व शिल्पकलेच्या वायतीत किती पुढे होतें हें दिसून येतें.

वितस्ता उर्फ शेळम नदीच्या उगमापाशी म्हुरनाग नावाचा एक शहर आहे. या हत्त्याच्या आसपासचा प्रदेश फारच प्रेक्षणीय आहे. या ठिकाणी जहागीर बादशहानें एक सुंदर बाग बांधविली. या बागेत अठकोनी पुष्करिणी असून या पुष्करिणीत एक शहर ाणून सोडलेले आहे. या पुष्करिणी-मोतीला अठकोनाकृति हमारत असून, त्या हमारतीवर दोन फारसी भाषेंतील शिलालेख आहेत.

या शेलमच्या दरीत एका लहानशा उंचवट्याच्या टेंक-डीच्या पायथ्याशी मातंड देवाचे भव्य देवालय आहे. या देवालयाचें प्रवेशद्वार प्रचंड असून, त्यावरील नक्षीचें काम अचूकनीय आहे. सात आठ फूट उंचीचे एकसंधी दगड दरवाजाला लावलेले आहेत. प्रवेशद्वारातून आत गेल्यावर एक मोठे चौथोनी पदगण असून त्याच्या मध्यभागी सूर्य देवतेने देऊळ आहे. या पदगणासमोवती कमानदार दरवाजाच्या ओळी बांधल्या आहेत. देवळाच्या बाहेरच्या चौकाळ दक्षिण-पश्चिम व उत्तरी याची रांगच्या रांग आहे. हें देऊळ खलितादिय नावाच्या राजानें बांधलें असे

म्हणतात. कास्तुकलेचा व मूर्तिकलेचा एक उत्कृष्ट साखला म्हणून हें देवालय प्रसिद्ध आहे व या शास्त्रातील सज्ज शिल्पकारांनी या देवाळ्याची फारच तारीफ केली आहे.

शेळम नदीला सात फूट असून ते दृष्टपयात चालण्यासारखे आहेत. यापैकी तिसऱ्या व चौथ्या पुलाच्या दरम्यान सहा-महादन नावाची लाकडी प्रचंड इमारत आहे. ही ज्या साधुने काश्मीरमध्ये मुघलमानी धर्माचा प्रचार केला त्या साधूच्या स्मरणार्थ बांधलेली आहे. याच्या समोरच नूरजहानने बांधलेली मोठी दगडी मशीद आहे. चवथ्या पुलाच्या घाटी सहावी नावाचें पाचमगला देवालय आहे. सहाव्या पुलाच्या नर्माकट दनवन नावाचें गौण देवालय आहे. सातव्या पुलाच्या घाटी दुयमंगा व झेलम नदीचा संगम असून त्याठिकाणी क्षेमगौरीश्वर नावाचें एक देवालय आहे.

याशिवाय, अनंतनाग, अन्ध्रावल, चिनारवाग इत्यादि विरयेक सळें व कितीतरी रम्य देसांचे काश्मीरमध्ये पहाण्यास सापडतात. सृष्टिदेवतेने आपलें सर्व कौशल्य खर्च करून काश्मीर देश निर्माण केला आहे वी काय असे मनाला वाटल्यावाचून रहात नाही. व मोठमोठ्या विष्णू व अन्न प्रवर्ताची यक्षांने येथे बनलेली शिखरे, प्रचंड दऱ्या, भयंकर पाट वगैरेचें अजदीकन केले असता, परमेश्वरी कृपावाची अंधुक कल्पना का होईना, मनाला पटवण्यावाचून रहात नाही.

काश्मीर व मधील लोक.—काश्मीर संस्थानचें क्षेत्रफळ ८८,४३१ चौ. मैल आहे. हिंदुस्थानातील इतर कोणत्याहि संस्थानपेक्षा काश्मीरचें क्षेत्रफळ अधिक आहे. ११११ साली केलेल्या खानेसुमारीत काश्मीर संस्थानची लोकसंख्या ११,१८,११९ इतकी भरली. त्यापैकी १९,०४,३९७ पुरुष व १४,८३,७२१ स्त्रिया होत्या. १९०१ च्या लोकसंख्येच्या मानानें ११११ मधील लोकसंख्या खबळतवळ संकटा १ या प्रमाणात वाढली. प्रातवार खानेसुमारी पुढीलप्रमाणें आहे. जम्मू प्रात ११,१७,८९३ काश्मीर प्रात १२,१५,९०१; तरहरीवाल प्रात १,९५,०९०. गिलेवार खानेसुमारीत दक्षिणकाश्मीरचा नंबर पहिला लागतो. त्याची लोकसंख्या ६,३९,३१० असून, उत्तर काश्मीर ४,९०,७८९, जम्मू ३,२९,६९१ मिरपूर ३,७४,९३३ गिलेवार ३,९५९ अशी आहे. सर्व तहसीलीत उत्तर मण्टिपूर तहसीलीचा लोकसंख्या मोठा आहे (३,००,६०१). काश्मीर संस्थानात मोठ्या शहरें अशी दोनच आहेत. एक श्रीनगर (लोक. १२४४४०) व दुसरे जम्मू (लोक. ३१०२६). बाकी शहरें लहान लहान आहेत. अशा लहान शहराची संख्या ५९ आहे. त्यापैकी सत्त शहरें १०००० वर वस्तीची आहेत, वस शहरें २-५ हजार लोकसंख्येची आहेत. तीस ५०० ते १००० इतक्या लोकसंख्येची आहेत. काश्मीर हा कृषिप्रधान देश असून गव्हाणानें त्यामध्ये शेताची संख्या फार आहे. ११११ च्या पत्तेसुमारीत काश्मीरमध्ये ८८६९ इतकी शेती होती. प्रदेश कोणत्या अस्तित्वाने सपाट व दोरील

जमीन एकसारखी आडवून येत नाही. त्यामुळे ज्या ज्या ठिकाणी शेतीला उपयुक्त अशी जमीन असेल त्या त्या ठिकाणी चार पाच खोपट्या अशा तऱ्हेने या खेडेगावांची स्थिति असते.

कादमीरमधून बाहेर वस्ती करण्यास जाणाऱ्या लोकांची संख्या फार आहे. जुलमी राजाच्या जुलुमाला कंटाळून, कादमीरमध्ये जन्मलेले कित्येक लोक बाहेर जात असत. पण शाहूता प्रस्थापित झाल्यापासून हा शोध थांबत चालला आहे. बाहेर गेलेले लोक परत येत चालले आहेत. तरी पण अद्यापिहि बाहेर जाणारे लोक बरेच आहेत. १९०१ साली कादमीरमधून ८६,१५७ लोक बाहेर गेले तर १९११ साली ८१,९४८ लोक बाहेर गेले. १९०१ साली ८५,५९७ लोक कादमीरमध्ये रहायाने आले तर १९११ साली ७६,२७५ लोक आले.

धर्म, जाती व पंथ.—कादमीर संस्थानात मुख्यतः हिंदू, बौद्ध, इस्लाम हे धर्म प्रचलित आहेत. फारशी व ख्रिश्चन या धर्मांचे विशेष विचारात घेण्याजोगे प्रस्थ नाही. या तीन धर्मांच्या दृष्टीने कादमीरातील लोकसंख्येचे वर्गीकरण केले असता असे आढळून येते की हिंदू (शिख धरून) ७,२१,९४३, मुसलमान २३,९८,२२०, बौद्ध ३६,५१९ अशी लोकसंख्येची वर्गीवारी होती. त्याशिवाय जैन लोकांची संख्या ३४५, पारशी ३१, सिक्खी १७५ अशी होती. हिंदुधर्मातील पोटभेद, ब्राह्मणी, आर्य, शाख असे पाडले असता, ब्राह्मण-धर्माची संख्या ६,८९,३४२, आर्यांची १०४७ व शाखांची ३१५५३ इतकी होती. मद्योपभाषा एकच मानून आढळून आला. अशा रीतीने, कादमीरमध्ये संपन्न ७६ मुसलमान, व २२ हिंदू हे प्रमाण पडते.

जाती.—जातीसंबंधाने समग्र विवेचन करता येणे शक्य नाही. तरी पण हिंदूमध्ये जातिभेदाचे अतिशय महत्त्व असल्या-कारणाने त्यासंबंधाने थोडे विवेचन करणे जरूर आहे. कादमीर संस्थानचे जम्मू, कादमीर, व सरहद्दीवरील प्रात असे तीन भाग पडतात; व त्या प्रातास अनुसरून जातींचे विवेचन केल्यास सोई होईल. यासाठी तथा रीतीने विवेचन करित आहो.

जम्मू.—जम्मू प्राताने, दुगर, विसल, पूर्व पर्वतप्रदेश व पश्चिम पर्वतप्रदेश असे चार पोटभेद आहेत. जम्मू प्रातामध्ये जे हिंदू आहेत त्यामध्ये, मुख्यतः ब्राह्मण, रजपूत, खत्री व ठकर अशा चार जाती आहेत. या जातींच्या उपजाती एकद्वय आहेत. डोग, गुजर, नाट, जोमा, इत्यादि प्रमुख पोटजाती आहेत. चिमल इल्लखात किण नावाची एक रजपूतांची पोटजात आहे. ही जातच्या जात वाढून मुसलमान झालेले आहे. तरी पण तिच्यामध्ये अद्यापिहि जातिभेदाचे पंचक प्रस्थ आढळून येते. विवाहविषयक निषेध याच्यामध्ये एकद्वय आढळून येतात. पूर्व टेंकडी-सुडखात ब्राह्मणधर्माचा न्हावा तितका अस्तर न

झाल्याने तेथील लोकांना धर्मनिष्ठेचा वेग देखील ठाऊक नाही असे म्हणले तरी चालेल. या लोकांमध्ये देखील ब्राह्मण, रजपूत, क्षत्रिय इत्यादि जाती आहेत. पण कादमीर अगर जम्मूच्या इतर भागातील लोक यांना कमी लेखून यांच्याशी रोडेवेटीव्यवहार करीत नाहीत. अगदी सालच्या जातीत येथे नावांची एक जात असून ती शरीराच्या ठेवणीवरून आर्यन भंग्याची दिसते. येथील घटकल नावाची एक जात मात्र अनाथ असावी असे आढळून आले आहे. पश्चिमकडील डोंगराळ प्रदेशात राहणाऱ्या लोकांत मुसलमान झालेले लोक फार आहेत. तरी पण त्यांच्यातहि हिंदू चालीरीती आढळून येतात. यात भट्टी, घुषान, पुंड, डोगल इत्यादि जाती मूळच्या रजपूत असून बाटलेल्या दिसतात. याशिवाय वेग वेग छत्र याहि पोटजाती मूळच्या रजपूत आहेत. खोगा, मोची, इत्यादि जाती मात्र मुसलमान आढळतात.

कादमीर.—ज्या ज्या परकीय लोकांच्या स्वाभ्या कादमीरावर झाल्या, त्या त्या लोकांचे वंशज कादमीरमधील अनेक जातींच्या लोकांमध्ये आढळतात, तरी त्या सर्वांचा वेग उल्लेख करणे शक्य नाही. कादमीरमध्ये मुख्यतः दोन भेद दृष्टीस पडतात. एक कादमीरी ब्राह्मणांचा व दुसरा कादमीरी मुसलमानांचा; कादमीरी मुसलमानांमध्ये शेख, सय्यद, मोंगल व अफगाण अशा चार मुख्य जाती आहेत. याशिवाय आणखी खोम, मखवान, वाटत, भंड, डंगर, डर, मंछ, इत्यादि अनेक पोटजाती आहेत. मुसलमानांची सत्ता कादमीरावर पसर-त्यापूर्वी या सत्ते जागी ब्राह्मण होय असे दिसते. कादमीरी ब्राह्मणांचे ज्योतिषी, गुरू व कारकून हे उपवर्ग आहेत.

सरहद्दीवरील प्रात.—छद्म प्रातात बुद्धाचा भ्रमण फार आहे. ध्यावरून या बुद्धाच्या, अनेक जाती आहेत. रियासत, मंडिक व रिमन या तीन मुख्य जाती असून त्यांचे अनेक पोटभेद आहेत. छद्म येथील मुसलमानांमध्ये तरकलस, मधमी व कासिन या जाती आहेत. लिखित प्रातात मुसलमान झालेल्या बौद्धांचाच भ्रमण अधिक आहे. या मुसलमानांच्या या प्रातात शिव व चरकन या दोन मुख्य जाती आहेत.

पंथ.—कादमीरमधील हिंदुधर्मीयांमध्ये कोणच्या मतें शैव, वैष्णव व शाफ असे तीन, तर कोणच्या मतें ईश्वर, शैव, वैष्णव, शाफ व माणस्य असे पाच पंथ आहेत. पण सर्वांत मुख्य पंथ म्हणजे शैव पंथ होय. कादमीरी पंडित हे एकनात शैव असून जम्मूमधील बहुतेक हिंदू लोक शैवच आहेत. इतर पंथाचे लोक देखील थोडे फार आहेत. पण देशामध्ये व त्यांच्यामध्ये वैरभाव वगैरे आढळून येत नाही.

बौद्ध लोकांमध्ये लगाना धर्म प्रचलित आहे. या लगानाचे दोन पंथ आहेत. एक रफवली लगाना पंथ व दुसरा पीतवली लगाना पंथ. यांतला पहिला पंथ हा मूळचा पंथ असून पीतवली पंथ हा त्यानंतरचा आहे.

काश्मीर संस्थानात रक्षकवा पंथाचाच प्रचार अधिक आढळतो

मुसलमानांचे शिया व सुन्नी असे मुख्य दोन पंथ आहेत पण काश्मीर संस्थानमध्ये उपपयहि पुष्कळच आहेत.

(१) बहनी पंथ — लद्दाख प्रांतात याचा प्रसार बराच असून जम्मू प्रांतात या प्रांतातील लोक थोडे आहेत म्हणून हा अद्यापि मिश्रित आहे हे सत्य या पंथाचा मान्य नाही (२)

अहमदी — या पंथाचा गुरू मिरजा एलाम अहमद हा असून, हा शेवटचा इमाम होय व निकालाच्या शेवटच्या दिवशी याचा अवतार होणार अशी मुसलमानांची समजूत आहे या पंथाचा प्रसार काश्मीरमध्ये फारच थोड्या ठिकाणा झाला आहे (३) नूरबदी — या पंथाचा सत्पापक संप्रद नूरबदी घुरास्तानी हा होय या पंथचे लोक लद्दाख प्रांतात विशेष आढळतात पण या पंथाच्या अनुयायांची संख्या हळुहळू कमी होत चालली आहे, व यातील बरेच लोक बहावी पंथाचे अनुयायित्व पत्कर लागले आहेत (४) मौलवी — हे सर आगारखानाचे अनुयायी आहेत या पंथाचा मूळ पुरुष हजरत इस्मायल होय (५) नदवदी — या पंथाचा सत्पापक संप्रद जमत अली शाह असून अद्यापि हा मिश्रित आहे या पंथाची तसे बहावी पंथाच्या अगदी विरुद्ध आहेत

शिक्षण — शिक्षणाच्या बाबतीत मान काश्मीर संस्थान अगदी मागलेले आहे एकदर ११,०२,५०१ लोकसंख्येचे १३,२५१ पुरुष व १६८५५ स्त्रिया मिळून २९,१३६ इतका संख्या शिक्षलेल्याची आहे म्हणजे शिक्षण ३ हे प्रमाण पडत असून ते अगदीच कमी आहे यात बका नाही यात पंजाब अगर इतर प्रांत यांच्यामधून बोवरीकरता आलेल्या लोकांचाच संख्या पुष्कळ आहे पुढे काश्मीरमधील लोकांत, काश्मीरी पंडितांचाच वर्ग काय तो सुशिक्षित दिसतो लद्दाख येथील बौद्धधर्माय लोकांत काही लोकांना साक्षरते तिथेही लिहिता येताना येते बाकी सर्व काश्मीर संस्थान शिक्षणाच्या दृष्टीने पूर्ण अधारतच आहे असे म्हटले असता हरकत नाही मुसलमन लोकांत मुलांशिवाय ज्यांना लिहिता बाबता येते अशाचा संख्या फारच कमी आहे मातृभाषेच ज्ञान ज्यांना आहे अशाचे बरील अंकाडे पाहिले की, मग इंग्लिश जाणणारे लोक किती थोडे असतील हे सांगण्यास नकोच शिक्षणाच्या बाबतीत काश्मीर सरकारने थोडे अधिक लक्ष देण्यास सुरवात केली आहे हे खूप आहे १९०१ साली काश्मीरमध्ये एकदर २८७ शाळा होत्या, त्या १९११ मध्ये ३७९ पर्यंत वाढल्या आहेत त्यापैकी कॉलेज २, हायस्कूल ८, नॉर्मलस्कूल १, उलस्कूल २७, प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळा १९७, वायकाच्या शाळा ९ व नागरी शाळा १३५ आहेत असा रिताने १९०१ पेक्षा १९११ मध्ये शिक्षणसंस्थांची वाढ बरीच समानान्तरच झाली याच बाबतीत, पण प्राथमिक शिक्षण काश्मीर सर

कारने मोफत व सक्तीचे केल्यास फार कायदेशीर होण्याचा संभव आहे शिक्षणसंस्थांची प्रातवार विभागणी केल्यास जम्मूमध्ये १६५, काश्मीरमध्ये १८५ व सरहद्दीवरील प्रांतात २९ इतक्या शिक्षणसंस्था आहेत.

इतर शैक्षणिक चळवळीकडे लक्ष दिले असता हाच शोचनीय प्रकार आढळून येतो काश्मीर संस्थानात एक दरीत ४ छापरखाने आहेत त्यापैकी जम्मूमध्ये चार, काश्मीरमध्ये तीन व सरहद्दीवरील प्रांतात एक आहे या छापरखान्यात नाव देण्याने छापरखाना म्हणजे जम्मू येथील सरकारी छापरखाना होय पण या छापरखान्यात सरकारी कामांशिवाय इतर खासगी खासगी काम धरितच केले जाते 'काश्मीर स्टेट रॉड' हे एकच नियतकालिक असून त्याचा खप ३०५ आहे १९०१-११ या कालात १० उर्दू व १ इंग्लिश एवढीच पुस्तके काश्मीरमध्ये प्रसिद्ध झाली

प्रचलित भाषा — 'दर बारा कोसवर भाषा बदलते' असे म्हणतात व याचा अनुभव हिंदुस्थानातील इतर भाषा प्रमाणेच काश्मीरमध्येही आढळून येतो काश्मीरमध्ये अनेक प्रकारच्या भाषा प्रचलित आहेत. काश्मीरमध्ये बाहेरून आलेले लोक आपापल्या भाषा बोलतात त्या सोडून दिल्या तरी खुद्द काश्मीरच्या अशा भाषा दहा बारा आहेत व त्यांचेही पोटभेद पुष्कळ आहेत काश्मीरी, पहाडी व डोगरी या भाषा बोलणारे लोक पुष्कळ आहेत काश्मीरी भाषा बोलणाऱ्यांची संख्या ११,६५,००० असून पहाडी व डोगरी बोलणाऱ्यांची संख्या अनुक्रमे ५,४४,००० व १,१७,००० आहे त्याशिवाय गुजरी, पंजाबी बालिड, पोथवारी, चिमलि, लदवी, शिन या भाषाही प्रचलित आहेत लहारी, नारबदी, चवा, काम्रा, मडी, ददी या भाषा-वाहि प्रसार थोड्या ठिकाणी आढळतो यूरोपीय भाषात इंग्लिश भाषेचाच प्रसार अधिक आहे राजभाषा उर्दू असल्यामुळे त्या भाषेचे ज्ञान असण 'या प्रवाशांना काश्मीर मध्ये कोणत्याही ठिकाणी सहज जाता येते. पण त्यातल्या त्यात पहाडी भाषा ही डोंगराळ प्रदेशात विशेष प्रचलित आहे देशमच्या दरीत काश्मीरी व सिंधु नदीच्या दरीत तिथेही या भाषा रुढ झाल्या आहेत पंजाबीवाहि प्रसार बराच आढळून येतो महाराजा रणवीरसिंह यानी आपल्या काळखीदरि डोंगरा ही दुपारी भाषा करण्याचा प्रयत्न केला होता पण तो सिद्धीस येला नाही

लिपि — काश्मीरमध्ये ६१० लिपि प्रकारात आहेत त्या म्हणजे उर्दू, फारसी, अरबी डोगरी, हिंदी, बेथि, गुरुमुखी या होत उर्दू ही दरबाराभाषा असल्यामुळे व शाळेंत एलिफ भाषा म्हणून तिचा प्रवेश असल्याने तिचा प्रसार देशान्तच्या कामी फार होतो काश्मीरी भाषा पूर्वी शारदा लिपीत लिहिता जात असे पण ती हामी फारशी लिहिता नव्हत योथि लिपी ही तिची

प्रकार आहे व लढय्य येथील वीर ही लिपी प्रचारात अण तात. डोग्रा जातीचे हिंदू लोक डोग्री लिपी सामान्यतः वापरतात व जम्मू प्रांतात गुरुमुखीचा प्रसार आढळून येतो. या निरनिराळ्या भाषांमध्ये फारच थोडे बाह्यमय आढळून येत. महाराजा रणवीरसिंहाच्या कारकीर्दीत डोग्री भाषेत जी काय सरकारी पुस्तके प्रसिद्ध झाली तेवढीच. त्याशिवाय डोग्री भाषेत व डोग्री लिपीत लिहिलेली अशी पुस्तके फारच थोडी आहेत बौद्ध लामानी बोधि भाषेत जेवढी कही धर्मविषयक पुस्तके लिहिली असतील तेवढीच त्यापलीकडे या भाषेत दुसरे बाह्यमय आढळत नाही उर्दू भाषेत मात्र बरीच पुस्तके आढळून येतात कादमीरी भाषा ज्यावेळी शारदा लिपीत लिहिली जात असे त्यावेळी कादमीरी भाषेत थोडे फार धार्मिक व इतर स्वरूपाचे बाह्यमय तयार झाले असेल पण त्यापलीकडे इंग्रजी भाषेतून बाह्यमय विशेषपणे आढळत नाही पण त्या भाषेन बाह्यमय निर्माण करण्याचे प्रयत्न चालू आहेत कादमीरी भाषेसंबंधी विशेष माहिती 'कादमीरी भाषा' या लेखात दिलेली आहे कादमीरमधील लोक आर्याच शिक्षणाच्या दृष्टीत सामगळेले असल्याने बाह्यमयाची थोडी त्यांच्यामध्ये उपज सारेली नाही व त्यामुळे कादमीरमध्ये बाह्यमयाचे दुर्भिक्ष आढळून येते. काही शिक्षित लोक, ज्यांना पुस्तकाची व बाह्यमयाची हौस असेल ते पैजापमून उर्दू वर्तमानपत्रे व पुस्तके विकत आणून ती वाचतात.

छा मा मि क चा ली री ति —सामाजिक कार्लोर्ती-मध्ये, विवाहपद्धतीचा नंबर पहिला लागतो तेव्हा त्यासंबंधी प्रथमतः विचार करणे जरूर आहे. हिंदुस्थानामध्ये सर्वसाधारण जे विवाहविषयक निर्बंध दडल पद्धतात त्याची छटा कादमीरच्या दृष्टीतहि आढळून येते विवाह-विधीच्या दृष्टीतहि कादमीर व हिंदुस्थानचा इतर भाग यांमध्ये पुष्कळच साम्य आहे. तरी पण देशाच्या विशिष्ट रचनेमुळे थोडे फार फरकहि आढळून येत आहेत असे नाही. विवाहसंस्थेचा इतिहास पाहिल्यास आपणाला असे आढळून येत की, समाज चालत्यावस्थेत असताना विवाहविषयक निर्बंध कडक रीतीने पाळले जात नाहीत. पण ज्या ज्या मानाने समाजाची सुधारणा होत जाते त्या त्या मानाने तिगडाना एकप्रकारची नियमरचणा प्रसट होते अशा प्रकारची नियमरचना प्रसट होण्यापूर्वी विवाहसंस्थेच्या काही अंश-स्वामयुक्त संकमण कराने लागते. अशा अवस्था म्हणजे बहु-पत्नीत्वाची चाल, बहुपत्नीत्वाची चाल व एकपत्नीत्वाची चाल या होत या सर्वांचे अवस्था कादमीरमध्ये अधोपरीति आढळून येतात. उदाहरणार्थ, पिस्तावर पराण्यातील काही डॉमराळ जातीत लग्न होण्याच्या अगोदरच एखाद्या कुमारीला जर मूल झाले तर त मूल स्त्रीस ठरते नाही. लढय्य टाळक्यातील व पदर झगदयातील वीर लोकांत बहुपत्नीत्वाची चाल आढळते एखाद्या कुटुंबातील चारपाच भावांना

मिळून एकच बायको असते. या सर्वोपासून त्या बायकोला जी संतति होईल ती सारख्या भावांची समजली जाते. या चालीच्या अस्तित्वाचे एक कारण म्हणजे या प्रांतात उप-जीविकेची साधने फार कमी असल्यामुळे, प्रत्येकाने स्वतंत्र बायको करून प्रजोत्पत्ति केल्यास त्यांना खाण्यास पुरेसे अन्न मिळत नाही हे होय एखाद्या घरात एकच पुरुष असला तर तो एखाद्या पाहुण्याला आपल्या घरी बोलावून त्याला भावासारखा मानतो व ते दोघेहि मिळून एकाच स्त्रीचा उपयोग घेतात अर्थात या बहुपत्नीत्वाचा परिणाम बिया धीट व निलेज्ज होण्यात होतो या बौद्ध लोकांतील प्रिया एखाद्या मुसलमानावर त्याचे प्रेम घस-स्थान राजगणपण त्या घर्मात जाऊन त्याच्याबरोबर लग्न लावतात. तरी पण अलीकडे या संघर्षामध्ये एकपत्नीत्वाची व एकभर्तृत्वाची चाल हळू हळू रुढ होत चालल्याचे दिसते तसेच लग्नानंतर एखाद्या स्त्रीचे दुस्साचार प्रेम जडव्यास ती त्याच्याबरोबर लग्न करते व नूतन पति हा पृथ्वीच्या नवऱ्याला काही रक्कम मुक्कसानभरपाई म्हणून देतो. ही चाल जम्मू प्रांतातील टब्बर, मेघ, बमिमार, या राज्यांच्या जातीत आढळून येते.

कादमीरमध्ये मुसलमानांची लोकसंख्या अधिक असल्याने येथे बहुपत्नीत्वाची चाल अनिष्टाप्र रुढ असली असे संकटस्थेनी यादते, पण तसा प्रकार विशेष आढळून येत नाही याचे कारण येथील शेतकरी बरे फार गरीब असतो. दोन तीन बायकांचा सामाजिक दर्जो त्याला जड जाते. अर्थात विशेष अधनर्णीशिक्षण येथील लोक एखा-हून अधिक बायका करून घेत नाही. एखादी बायको बाळ असेल, अगर एखादीच जात्याच शरीरात ज्येष्ठ असेल तर मात्र दुसरी बायको करण्याची चाल आढळते. उच्च जातीत मात्र ही चाल प्रायः आढळते. सत्पणविवाह, अस-पिण्डाववाह इत्यादि निर्बंध कादमीरी पंडीत अगर बरिप्र यथांचे लोक पाळतात. गालच्या दृष्टीत हे बंधन पाळले जात नाही. कादमीरी मुसलमानांमध्ये ही पंचने अंगी-वतच पाळली जात नाहीत. गिलगितमध्ये सनातनीय विवाह होतात. यामेवहिण अगर जुलतवहिण यांच्याशी विवाह करण्याची जी पद्धत आहे ती गिलगितमधील मुस-लमानांत विशेष रुढ आहे.

हिंदुधर्माशास्त्रात आठ प्रकारचे विवाह सांगितले आहेत, तशाच स्वरूपाचे विवाह, योग्य फार फरकाने इतर देशा-तहि कोणत्या ना कोणत्या काळी प्रचलित असत. पण त्याशिवाय प्रत्येक देशाच्या काही विशिष्ट पद्धती म्हणून असतातच. कादमीरमध्येहि अशा काही पद्धती आढळून येतात अम्मूमध्ये अशी चाल आढळते की एखाद्या मनु-ष्याने आपल्या मुलाचे लग्न एखाद्याच्या मुलीशी ठरविले असेल तर त्या मनुष्याने आपली मुलगी मुलीच्या भावाला दिली पाहिजे याचा दानप्रतिग्रहपद्धति असे म्हणतात.

एलायाला फक्त मुलगा असला व मुलगी नसली तर दुसऱ्याची मुलगी विक्री प्यारी लागते अगर मुलगी नसल्याबद्दल आपल्या बापाला पैशाने भरपाई करावी लागते लदरामचाल मुमुलमानातहि हा पद्धत आढळून येते उबमपूर जि.प्रांतील मेघ, टणर, डोम वगैरे जातीत मावी बराच आपल्या सासऱ्याच्या घरी मोफत चाकरी करावी लागते. या परिचयच्या अर्थीत आपल्या भावी पत्नीची त्याने प्रणयपेठा केव्या तरी त्यांना बंदी करण्यात येत नाही उलट ती चांगलीच गोष्ट मानतात हीच खाल या जिण्यातील पदावी व भाट लोकात व भदरवह येथील मेघ व गद्दी या लोकात आढळते पुढे होणाऱ्या मुलींचे लग्न टरवून ठेवण्याचीहि चाल क्वचित् आढळून येते. क्षत्रिम विवाहाची एक चाल याच्यात आढळते मुलींचे लग्न एका खायाची अगोदर लावून नेमर तिने नेदमीप्रमाणे लग्न करण्यात येते पण हीच चाल विधवाच्या बाबतीतहि काही ठिकाणी आढळते. एलायाच्या दोन बायका लागोपाठ मेल्या तर तिसरा विवाह अगुम मानला जात अगुमाने तो करण्यापूर्वी तो अरु (अरु) अगर मदार (मादार) नावाच्या झाडाशी विवाह लावतो व नंतर चौथा विवाह म्हणून (यरा विवाह तिसराच) एलाया मुलीला लग्न होते. सुमारे तीन चाळीस वर्षांपूर्वी जम्मूप्रांतातील रैसी, रामनगर, बसोली, फिम्बर, भदरवह इत्यादि ठिकाणी मुलीच्या व्यापार करण्याची चाल फार प्रचारात होती या ठिकाणाच्या चांगल्या चांगल्या मुली, पंगाय, सिध या ठिकाणी नेऊन विकामयाच्या व नंतर त्या मुलींनी एकदोन वषे आपल्या नवऱ्याच्या घरी राहून पळून परत आपल्या मालकाकडे यायला येत. पद्धत होती पण हल्ली त्या पद्धतीचा आळा घालण्याचे प्रयत्न काश्मीर सरकार करित आहे.

बौद्ध व मुमुलमान लोकात व वास्तित्तांच्या लोकात घटस्कोटाची चाल सरसहा आढळून येते. नवरात्राचकोनी एक फडके दोषामध्ये धरून ते दोषानी ओहून फाडण्याची चाल आहे. व त्या योगाने नवरा व बायको यांचे परस्पराने नाते नाहीसे होते बायकोच्या अपराधांमुळे हा घटस्कोट घडून आला असेल तर त्याबद्दल बायकोने नवऱ्याला भरपाई दिलेल, एक घोडा अगर १० रुपये यावयाचे व नवऱ्याकडे बूक असेल तर नवऱ्याने १२ रुपये अगर एक गाय बायकोला यावयाची चाल आहे अनेक नवऱ्यांपैकी एका नवऱ्याने बायकोचा घटस्कोट करावयाचे मनात आणले तर तोच आपले बंधूगणाले घेऊन दुसऱ्या घरी रहावयास गातो.

काश्मीरसाराचा मागलेल्या देशात बालविवाहाची पद्धत मारीने अमलात असली पाहिजे असे सध्याची बाटण्याचा संभव आहे, पण हिंदुशिवाय इतर धर्मीयात व शिखात ही चाल आढळून येत नाही याच्यामध्ये मुलींचे लग्न १६ ते

२० च्या दरम्यान करतात व मुलांचे १८-२० च्या दरम्यान होते. साधारणतः मुलांच्या मुलगी तीन चार वर्षांनी तरी लग्नाने असते लदरामध्ये मुलींचे वय मुलांपेक्षा अधिक असते. एलाया बौद्ध इस्म म्हातारा झाला असला व त्याची मुले अज्ञान अणखी पर त्या अज्ञान मुलांचे तो एका वृद्ध बाईशी लग्न लावतो व ती मुले सगान होईपर्यंत ती वृद्ध बाई त्यांचे परिपालन करते

मुल जन्माला आले म्हणजे कोणकोणते विधा कराव्याचे त्याचा नामकरण विधि केव्हा करावयाचा इत्यादि विधीविषयी निरनिराळ्या जातीत निरनिराळ्या तऱ्हा आहेत पण त्या विशेष महत्त्वाच्या नाहीत

अविभक्त कुटुंब पद्धति—ही पद्धत, डुगर, लदल, जन्सर इत्यादी व काश्मीरप्रांतात दिसून येते चिमल, वास्तित्ता व सरहद्दीवरील टेकनामचील प्रदेशात हिचा मानपुढे नाही हिंदूमध्ये या पद्धतीचे अनेक पूर्वपारच आहे व ते अणखीहि चालू आहे चरक रजपुतामध्ये देखील हिचे अस्तित्व आहे, पण टणरलोकात ही पद्धत विशेष रीतीने पाळली जात नाही ब्राह्मण व क्षत्रिय या वर्गात ही पद्धत आढळते, तर मेघ, डोम, क्षत्रिय इत्यादि चालूच्या वर्गात विभक्त राहण्याचीच चाल आढळून येते शेतकरी वर्गामध्ये ज्या त्या माणसाच्या परिस्थितीप्रमाणे विभक्त अगर अविभक्त राहण्याची पद्धत आहे. लदलच्या बौद्धात अविभक्त कुटुंबाची पद्धत आहे मुमुलमानामध्ये या पद्धतीचे अस्तित्वच नाही हल्लीच्या युरोपीय संस्कृतीचा परिणाम हल्ली हल्ली येथेहि दृग्गोचर होऊ लागला आहे व सुशिक्षित लोकांना विभक्त राहण्याची आवड लागत चाली आहे

धार्मिक चाळी रीती —काश्मीरमध्ये हिंदुधर्मापासून मूर्तिपूजेचे फारच स्तोम आहे हिंदुधर्माच्या ज्या ज्या देवता आहेत त्याची येथे पूजा होतेच पण जम्मूप्रांतातल्या काही काही भागात ग्रामदेवता व कुलदेवता यांचीहि पूजा करण्यात येते ज्या घराण्यातील बायका सति मेर्या असतील त्यांचीहि देवता समजून पूजा करण्यात येते पण त्यातल्यात्यात जम्मू, असोता, रैसी, गिरपूर, इत्यादि प्रदेशात शिव, रघुनाथ, कृष्ण, महावीर, भैरवनाथ, राम इत्यादि देवतांची प्रामुख्याने उपासना करण्यात येते डोंगराळ प्रदेशात नाग व काली याची उपासना अधिक प्रचारात आहे. काश्मीरप्रांतात गणेशजी, गजधर, शारदादेवी यांची उपासना रुढ आहे प्राचीन वीर व सध्याची पुष्पाचीहि देवता म्हणून पूजा करण्यात येते. उदाहरणार्थ, मलिक रामा मेर रागपुत्र, कलिवीरप्रधान, गोगराजा, नागा जेनाथ, शिद्वगिरिचा जोगी इत्यादि देवतांच्या प्रीत्यर्थ असाय यात्रा व उत्सवांहि साजरे करण्यात येतात. पण त्यांतल्यात्यात अमरनाथाची यात्रा, त्रिकूटतीर्थ अगर विष्णु देवीची यात्रा, कनेनीमचील शिवजीची यात्रा या यात्रा फार प्रसिद्ध आहेत. होळी, दिवाळी, दुसरा या व शहराशिवाय इतराने फारसे दिसून येत

सत्रेन साजरे करण्यात येतात. उदाहरणार्थ खोदरी, वसंतोत्सव, वैशाखी उत्सव इत्यादि

मुसुलमानांमध्ये संपूर्ण पूजा फार प्रचारात आहे. सन्यास अवलंबू कादर जिल्ला हा कादमीर मुसुलमानांच्या राष्ट्रीय संत होय त्याविषय पोर, मिया, पंगपीर इत्यादि पोरान्ची पुजा जन्मूमध्ये घाटात करण्यात येते येथे पुष्कळ मस्कीदी प्रसिद्ध असून श्रीनगरची जुम्मा मशीद फार प्रसिद्ध आहे. मुसुलमानांहि पुष्कळ याना व सण साजरे केले जातात. महं-मदाची जयंती कारवा थाडने साजरी करण्यात येते. कादमीर-मधील बहुतेक मुसुलमान मूळचे रजपूत असल्यान त्याच्या-मध्ये अद्यापि पुष्कळ हिंदू चालीरीतिविं अस्तित्व आढळ-व्हेत.

पो पा ख.—कादमीर पंडित हे अगात पैरण घालतात. कादमीर मुसुलमान तशाच स्वरूपाचा पोपाख परिधान कर-तात. कादमीर पंडित पागोट घालतात. कादमीर शिपा-पंगाचे मुसुलमानहि अशाच प्रकारचे शिरोवस्त्र धारण कर-तात बौद्ध लोक लोंकरी कानटोपी वापरतात. फक्त या कान-टोपीची खालची टोंके वर बळविलेची असतात कादमीर पंडिताच्या बायका, आपल्या सग्यावर कमरपट्टा बांधतात. सुनी जातीचे मुसुलमान फकीर पाडरा हांगा व पाडरें पागोटें वापरतात तर शिपा धर्मगुरू काळा झगा व काळे पागोटें वापरतात. हिंदू लोक रोंडी ठेवतात. शीप लोकांनी लाव केस ठेवलेले आढळतात. वाल्मिस्तानामधील शिपापंगी मुसुल-मान लोंक दाढी व मिशा राखतात व त्या नेहमी विचरून स्वच्छ ठेवतात. त्यांची प्रार्थना करण्याची पद्धत निराळी आहे. सुनी व मैलवी मैलीपाशी हात जोडून प्रार्थना करतात. नूरखी लोक छातीजवळ हात जोडतात व शिपा लोक यापैकी काहीच प्रकार करीत नाहीत.

घ रं.—डोंगरपठारावरील प्रदेशांतल घरें, आपल्या इय-डोल माळवदी घरावरखीच असतात. घरें मातीची बांध-लेली असून त्यावरील छप्पर अगदी सपाट असते. उन्हाळ्या-मध्ये या छपरावर निजण्याची पद्धत आहे. घराला एक भाकदासा दरवाजा असतो. डोंगरावरील प्रदेशातील घरें थोडीशी प्रशस्त बांधलेली दिसतात. प्रत्येक घराला देवडी असून अंगणहि ठेवलेले असते. गावी घराची रचना डोंगर-पठारावरील घराप्रमाणेच असते पावसाळ्यात छपरावर मुद्दम गवत पाडले अशी तजवीज करण्यात येते. कादमीरमधील घरें लाकडाची बांधलेली असतात. या लाकडाच्या आत माती भरलेली असते व त्यामुळे पावसाळ्यामध्ये घरात पाणी शिरत नाही. कादमीरमधील घरें एकठात तिमजली असतात. कचित् चौमजली, पाचमजलीहि असतात. तळमज-ल्यात गुराडार बाणण्याची सोय केलेली असते. दुसऱ्या मज-ल्यावर स्वयंपाकगृहाची सोय असते. तिसऱ्या मजल्यावर दिवाणखाना व इतर धान्य वगैरे ठेवण्याची व्यवस्था केलेली परामर्शेती वागवणीचा कवित्तव आढळून येतो.

पायखाने श्रीमत्तांच्या घरांतच दृष्टीस पडतात. कादमीरमधील लोकात विशेषरी स्वच्छता आढळून येत नाही. धान्य ठेव-ण्यासाठी काही लोक एक स्वतंत्र घरच बांधतात. लदर वगैरे सरहद्दीवरील प्रांतात मातीचीच घरे बांधण्याची वद्विवाद आहे तेथील घरांना लाऊड वापरलेले आढळत नाही प्रत्येक घराला एक पटागण असते घरें फार लहान व गुज्ज असतात. ही खेडेगावातील घराची स्थिति झाली पण शहरातील घरें मान विटाची, दगडाची व पुनेगची बांधलेली असतात. धीनगर येथील धर्मत लोकांच्या घरात बरंच नक्षीकाम केलेले दृष्टीस पडते कादमीर व जम्मू येथील राजवाडे उत्कृष्ट तऱ्हेचे बांधलेले आहेत व त्या ठिकाणी वास्तुकलेचा उत्कृष्ट नमुना पहावयास मिळतो.

शा स न प द्ध ति —राज्यकारभार चालविण्याच्या दृष्टीने कादमीर संस्थानाचे तीन भाग पाडलेले आहेत. जम्मू, कादमीर व सरहद्दीवरील प्रांत आणि माडलिक संस्थाने असे ते तीन भाग अगर गुभे होत. या प्रत्येक संस्थानाचा कारभार गुमेदाराकडे असतो. या तिन्ही संस्थाने मिळून वहा जिद्दे पाडण्यात घाले आहेत. जम्मू प्रांताचे जम्मू, जनरोडा, उधम-पूर, रंथी व मिरपूर हे पाच जिद्दे आहेत. कादमीर प्रांताचे उत्तरकादमीर, दक्षिण कादमीर व मुक्तफरापाद हे तीन जिद्दे आहेत व सरहद्दीवरील प्रांताचे लदर व गिळजित हे दोन जिद्दे आहेत. या प्रत्येक जिल्ह्यावर एक जिल्हाधिकारी नेम-ण्यात आलेला आहे. याशिवाय प्रत्येक जिल्ह्याचे पुष्कळ पोस्ट-विभाग उर्फ तहशील केलेल्या आहेत. माडलिक संस्थानाची संख्या ९ असून ती संस्थाने म्हणजे पुनियल, इकोमन, यचीन, हुंसा, नगर व टिलस ही होत. या संस्थानावर ब्रिटिश सरकारने नेमलेल्या एका अधिकाऱ्याची देखरेख असते. पंच, भदरवह व चनेनि या तीन जहागिरी आहेत. तिवेट सरकारच्या ताब्यात असलेल्या प्रदेशातील मनवर गावांचे एक खेडें हे कादमीर संस्थानच्या सत्तेखालील असून लदखचा अधिकारी व ब्रिटिश कमिशनर हे दोघे मिळून त्याच्यावर देखरेख करतात.

महाराजा गुलाबसिंगाच्या कारकीर्दीत कादमीर संस्थान अगदी स्वतंत्र होतें म्हणजे तरी चालेल. पुढे महाराजा रणवीरसिंगाच्या कारकीर्दीत कादमीरमध्ये जाऊ इच्छिणाऱ्या यूरोपीयन लोकांना पासपोर्ट देण्याकरिता एक खास अधि-कारी ब्रिटिश सरकारने नेमला व याच्याकडे कादमीरदरवार व ब्रिटिश सरकार याच्यामधील हितसंबंधांचे रक्षण करण्याचे काम देण्यात आले. इ.स. १८८५ मध्ये ह्मचे महाराजा गादी-वर वसत्यानंतर पासपोर्ट देणाऱ्या अधिकाऱ्याच्या ऐवजी ब्रिटिश सरकारने एका रेसिडेंटची नेमणूक केली. इ.स. १८८८ मध्ये महाराजाच्या खास इच्छेवरून कादमीरची राज्यव्यवस्था महाराजाचे बंधू, राजा सर अमरसिंग व दोन गोरे सिन्धि-लियन यांचे कौन्सिल नेमून त्याच्याकडे संपविण्यात आली. या कौन्सिलच्या अध्यक्ष रेसिडेंट हा असावा असे ठरले.

१८९१ मध्ये या रेसिडेंटच्या बदली: रस्त: महाराज हेच अभ्युक्त झाले. सन १९०५ साली कौन्सिल गोटेच्यात येऊन महाराजानीच सर्व राज्यसूत्र आपल्या हातां पेटली. आपल्या हाताखाली तीन अधिकारी व एक प्रधान नेमून त्यांच्याकरवी त्यांनी राज्यकारभार चालविल्याचा उपक्रम केला. पुढे तीन अधिकार्यांपैकी दोनच अधिकारी ठेवण्यांत झाले व तीन व्यवस्था इन्हीं चालू आहे.

भाषाशास्त्राच्या कामासाठी प्रत्येक तहसिलीमध्ये एक पोस्टे रखावण्यात आले आहे. १९००-१९०१ साली काश्मीरमध्ये ८१ कोटे होती. शुद्धाच्या बंदोबस्तासाठी व तपाखासाठी पोलीसखाते निर्माण करण्यांत आले आहे.

१८८० पर्यंत सरकारी सारा पैशाच्या रूपाने देण्याची प्रथा होती. १८८० मध्ये सर्व जमिनीची मोजणी होऊन सत्त्याचा आकार ठरविण्यात आला. काश्मीरमध्ये दर रिकणप्रमाणे रस्तवारी पद्धतीच अस्तित्वात आहे. संस्थानचे उत्पन्न सुमारे ९३ लाख रुपये आहे.

बै च क खा तै:—श्रीनगर व जम्मू येथे दोन दोन दबाखाने असून शिवाय जम्मू येथे लहरी लोकासाठी एक स्वतंत्र दबाखाने आहे. सत्त्याची कॅटोनमेंट फाटिल्लणीहि एक लष्करासाठी दबाखाने आहे. श्रीनगर येथे एक महारोग्यासाठी दबाखाना आहे. इ.स. १९०१ साली काश्मीरमध्ये एकंदरीत ६७ लहान मोठी दबाखाने होती. याची व्यवस्था जम्मू व काश्मीर येथील वैद्यकशास्त्राच्या अधिकाऱ्याकडे असते. देशी काढण्याने रातीहि येथे स्थापन झाले आहे. काश्मीरमध्ये पटकीची साय फार मोठ्या प्रमाणात आटवून येथे. एकदा का ही संध आली की ती तीन चार महिने साररी टिकून रहाते व अशा वेळी मृत्यूचे प्रमाण फारच वाढते. इ.स. १९११ साली १८,४४८ लोकांना पटकीचा आजार होऊन १,२१८ लोक मरण पावले. पटकीच्या घाल्याखाल फ्लेगचाहि येथे बराच प्रसार आहे व काश्मीरच्या लोकसंख्येची सत्त्वी करण्याच्या कामात त्याचा बराच वापर आहे. उपदेश, खडन, गळग्रंथि हे रोग काश्मीरी लोकांत मोठ्या प्रमाणात आढळून येतात. इ.स. १९११ च्या जानेवारीत, वेडे, आभळे, सुके, बहिरे व कुडी यांचे प्रमाण साक्षात अनुक्रमे २८, ३०६, १९४ व ८५ असे पडले. वेड्यांचे इतिवळ काश्मीरमध्ये नसल्याकारणाने फार गंभीर होते व अशा लोकांना वैवाचक मध्ये जावे लागते.

द व न व ल ग.—काश्मीरमध्ये दळणवळणाची सोय कायद्या तऱ्हेने होणे फार अवघड काम आहे तरी पण काश्मीरसरकारने या कामी शक्य तो खटपट चालू ठेवली आहे. अग्राहि असे कित्येक भाग आहेत जी, पारसाल्यामध्ये उष्ण ठिकाणी दळणवळणाचे कोणतेच साधन नाही. श्रीनगरपासून शरद्वलपर्यंत व तेथून झेलम दर्यातून अवघडपद्धत व पंजामनमधील मरी शहरापर्यंत रेलगाडीचा रस्ता असून आता श्रीनगर ते उपमहानगरपर्यंत

रस्ता झालेला आहे. विष्णुदेवीच्या मोनेला जाण्याकरता काश्मीरपर्यंत टांगा आषाढागोमा रस्ता झालेला आहे. झेलम नदीतून जलमार्गाची सोय करण्यांत आली आहे. इ. स. १९०१ साली काश्मीरसंस्थानात जवळ जवळ २,६०० मैल चांगला रस्ता तयार होता तो इ. स. १९११ साली २,१०० मैलपर्यंत झाला आहे. काश्मीरसंस्थानच्या माथली आगगाडी अवधी १६ मैल असून ती बांधबेस्टन रेल्वेच्या इन्हींत आहे. तारायंत्राची सोय सर्व काश्मीरभर झाली असून ११०० मैलांपेक्षा जवळ जवळ ५७० मैल तारायंत्राची मालकी संस्थानची आहे. पोस्टखात्याची मालकी ब्रिटिशसरकारने आपल्या हातां ठेवली असून बहुतेक काश्मीरभर पोस्टांचे जाळे पसरले आहे. तरी अग्राहि बऱ्याच ठिकाणी पोस्टाची वाण भासत आहे

उ दो ग ध दे.—काश्मीरमधील लोकांचा मुख्य धंदा म्हणजे शेतीचा होय. शेतीचा धंदा करणारे लोक, लोक ६-८ व्याच्या २ वर आहेत. इ. स. १९११ मधील जानेवारीत ३१ लाख लोकसंख्येपैकी केवळ शेतकरींचा धंदा करणारे लोक जवळ जवळ ११ लाख आढळून आले. याशिवाय शेतांत भजुरी करणाऱ्यांची संख्या निराद्वय व इन्हीं काही कमी नाही. काश्मीरसंस्थानात निरनिराळ्या भागात मोठमोठी जंगले आहेत. विशेषतः झेलम दर्यातून तर फारच मोठी व जवळ रस्त्या जंगले आहेत. या जंगलामध्ये निरनिराळ्या प्रकारची झाडे व वनस्पती यांची समृद्धि असल्याने या जंगलामध्ये रावून पुष्कळ लोक आपली उपजीविका करतात. काश्मीरसरकारने या जंगलांवर एक स्वतंत्र अधिकारी नेमला आहे. इ.स. १९११ साली या अधिकाऱ्याच्या ताब्यात २,२१४ चौफुट मैल इतके जंगल होते. जंगलसाऱ्यांचे उत्पन्न दरवर्षी १७ लाख पर्यंत होते व सर्वे वना जाता या खात्यात सरकारला चांगलीच बचत करता येते. राजेशाहीपुरुष पहाण काश्मीर प्रांतात शेंकडा ८० व जम्मू प्रांतात शेंकडा ५० लोक या जंगलावर आपली उपजीविका करतात असे आढळून आले. या जंगलात इमारतीला लागणारे लागवानी लाकूड, गुळगुळ गवत व चारा, शेवकीची अर्से करण्याला व मोठी करण्याला लागणारे लाकूड, औषधीनि उत्पन्न करणारे अशा वनस्पती, फोबेलाला लागणारे लाकूड, तरबडीची चारा, इत्यादि अनेक वस्तु उपलब्ध होतात. लागवानीवर माव सरकारी कर आहे. वार्काच्या सर्व वस्तु पाठेले त्याने सरकारी परवानगी घेऊन येण्यात सुवा आहे.

शेतीचे उत्पन्न म्हणजे तांदूळ, मका, फांपूपा, फेसार, तंबाखू, गहू, कडधान्ये तीळ इत्यादि मिठात पिंपळाच्यात व गहू, जोंबळ, इत्यादि धान्ये उन्हाळ्यात होताना सर्वे मृत्यु पाक तांदूळाचे असून शेवकीची यापेक्षा विशेष पुस्ततात त्याच्या खालोखाल गंध्याने पाक होय. येथे उत्पन्न दांडी आहे. श्रीनगरच्या आसपास उत्पन्न होते. काळ सरोवराच्या आसपास ता

रागाच्या रागा आहेत. या वागामधून विविध प्रकारच्या माण्या व वनस्पती पेरलेल्या आढळतात. नवलकोल ही काश्मीरी लोकांची आवडती भाजी होय. काश्मीरमध्ये अनेक प्रकारची फळे उत्पन्न होतात. काश्मीर हा फळांचा देश आहे असे म्हटले तरी चालेल. अंजू नावाची फळे या ठिकाणी मुलुक्त होतात व ती काश्मीरवाहेर मोठ्या प्रमाणावर जातात. काश्मीर हे पूर्वी द्राक्षासाठी फारच प्रसिद्ध होते पण हल्ली येथे द्राक्षाची लागवड फारशी होत नाही.

काश्मीरमधील गुरे खूबी पण मोठी काटक असतात. त्याचा रंग सर्वसाधारण पांढरा अगर करडा असतो. मेंढ्याची येथे समृद्धि आहे. या मेंढ्यापासून पुष्कळच लोकर तयार होते. खर्चोरे हे पुष्कळ असून ती फार खुरदरी पण दमदार असतात. लोलाब दरीमध्ये व इतरत्रही कोंबडी पुष्कळ आहेत. बदक, पारवे, हेत, हे पक्षी या ठिकाणी आढळतात.

काश्मीर हे रेशमासाठी फार प्रसिद्ध आहे. याठिकाणी हवे तितके व उष्ण प्रकारचे रेशम उत्पन्न करता येण्यासारखे आहे. या बाबतीत महाराजा रणवीरसिंगाच्या कारकीर्दीत सरकारने लक्ष देण्यास सुरुवात केली व हल्ली सरकारने जवळ जवळ हा धंदा आपल्याच ताब्यात घेतला आहे. श्रीनगर येथे सरकारी रेशमाचा कारखाना असून त्यात २४७६ माणसे काम करतात. काश्मीरची रेशमी शालीबद्दल अत्यंत प्रसिद्धि आहे. काश्मीरमध्ये उत्तम शाली तयार करणारी १४८ गाणेसं खातेमुमारीत आढळून आली. गालिचे तयार करण्याच कारखाना श्रीनगरमध्ये असून तो युरोपीयन लोकांच्या ताब्यात आहे.

ख नि ज सं प ति.—काश्मीरमध्ये दनिज पदार्थांची वाण आहे अशी अगदी अलापटाल घालण्यात समजूत होती पण ही समजूत चुकीची ठरून काश्मीरमध्ये पुष्कळ दनिज संपत्ति सापडेल असे तज्ज्ञांना वाटू लागले आहे. सोने, तांबे व लोखंड या धातूंच्या खाणी लवकर प्राप्तात आहेत असे तज्ज्ञांचे मत आहे. पण चांगल्या दळणवळणाच्या अभावी अद्यापि या खाणी खणण्याचे काम लावणीवर पडले आहे. गिलजितच्या आसपासच्या मुलुखांतून सोने काढण्याचा धंदा सुरू झाला आहे. पदर इलाख्यात नीलवण्याची खाण १८८२ मध्ये सापडली असून ती सरकारने आपल्या ताब्यात ठेवली आहे. लथमपूर जिल्ह्यातील लड व अंजी याठिकाणी कोळ- ताच्या खाणी सापडल्या असून तेथे ११ दशलक्ष टन कोळसा निघतो. दक्षिण काश्मीरमध्ये उत्तम लोखंड उपलब्ध होते. येथे नुन्याच्या खाणीही पुष्कळ सापडल्या आहेत.

कार खा ने.—रेशमी, गालिचे तयार करण्याचे कारखाने, सेल्ये कारखाने व दात तयार करण्याचे कारखाने काश्मीर- मध्ये आहेत. लोकराच्या व बॅकेंट तयार करण्याच्या गिरण्याही काश्मीरमध्ये निघल्या आहेत. नक्षीकाम करण्याचे कारखाने काश्मीरमध्ये पुष्कळ आहेत.

आ या त व नि गं तः—१९०४-५ च्या दरम्यान काश्मीर- मध्ये ११५ लाख रुपयांची आयात झाली, तर १९११ मध्ये १,८७,०८,४६० रुपयांची आयात झाली. आयात मालामध्ये चातु (२६०००), मॅठ (३११०००), साखर (६७३०००), चहा (१५३०००), तंबाखू (१३३०००), कापड, व कापड (१६४८०००) हे निर्यात होत. १९११ मध्ये १,५८,९३,४३ रुपयांच्या मालाची निर्यात झाली. निर्यात मालात गुरेढोरे (१६५०००), घान्य (४०१५००), लोकर व लोकरा कपडा (१४६०००), सागवान (२५२९०००), अफू (८५००) व कातडी (२११०००) इ. कि. हे निर्यात होते.

प्राचीन काळाचा इतिहास—प्राचीन काळाचे हिंदु- स्थानात सुसंगत रीतीने इतिहास लिहिण्याची कला हिंदूंना अवगत नव्हती असे अर्वाचान विद्वानांचे म्हणणे आहे. या म्हणण्यात किता तथ्यांश आहे हे पहाण्याचे आपल्याला प्रयोजन नाही, पण काश्मीरच्या बाबतीत मात्र ते म्हणणे लागू पडत नाही हे निर्विवाद आहे. काश्मीरचा प्राचीन- काळाचा इतिहास करून नावाच्या एका १२ व्या शतकातल्या पंडिताने आपल्या 'राजतरंगिणी' नामक सुप्रसिद्ध ग्रंथात लिहिलेला आज उपलब्ध आहे. त्यावरून आपल्याला काश्मी- रच्या प्राचीन इतिहासामधील घरांचे विश्वसनीय अशी माहिती मिळते. राजतरंगिणीच्या प्रस्तावनेत करूणाचे आपल्या पूर्वी होऊन गेलेल्या सुमत, क्षेमेन, नीलमुनि, पद्म- भिहिर व हेलराज या नृपावलीकरांची नावे सांगितली आहेत, व त्यांच्या ग्रंथांच्या व तत्तेच दानलेख, शिलालेख व इतर प्रशस्ति-पत्रे यांच्या आधार आपण 'राजतरंगिणी' उर्फ काश्मीरचा इतिहास हा ग्रंथ लिहिला असे म्हटले आहे. अर्थात इतक्या परिधर्माने लिहिलेला ग्रंथ विश्वसनीय मान- ण्यास मुळीच हरकत नाही. करूणाचे या ग्रंथात इ.स. ११४८ पर्यंतची काश्मीरची माहिती दिली आहे. त्याच्यानंतरचा १४२० पर्यंतचा इतिहास जोनराज नावाच्या कवीने लिहिला. श्रीधर कवोने या इतिहासाचा भाग इ.स. १४८९ पर्यंत आणून भिडविला व प्रज्ञाभट्ट नावाच्या कवीने अकबराचे काश्मीर आपल्या ताब्यात आणतोपर्यंतचा ८, पणजे १५८८ पर्यंतचा इतिहास आपल्या राजवीलपट्टक ग्रंथात लिहिला. त्यानंतरचा इतिहास आपल्याला फारसी व इंग्लिश ग्रंथकारांच्या ग्रंथातून काढावायास मिळतो.

राजतरंगिणीच्या प्रारंभी असे म्हटले आहे की, फरपारभा- पासून सहा मन्वंतराच्या वाळात हिमालयाच्या पोटातील भूमी पाण्याने तुडुंब भरली असल्यामुळे तिच्यामधून शंकरांची प्रिया पार्वती ही आपल्या करमणुकीसाठी नेहमी नौका वल्हवीत असे. तिच्या हे स्थान फार प्रिय वाटल्यामुळे या सरोवराचा 'सदीसरोवर' असे नांव पडले. या सरोवरात ज्येष्ठव नावाचा राक्षस रहात असे. तो या सरोवराच्या आसपासच्या आगाल फार उपद्रव देऊ लागल्यामुळे प्रजा- पती व दयपाने या ज्येष्ठवाचा ६४ वरून त्या ठिकाणी

काश्मीर हा देश निर्माण केला पुढें या राज्याचा प्रांत नाहींत झाल्यामुळे त्या ठिकाणी लोकवस्ती होऊ लागली व नंतर छोटी राज्ये निर्माण झाली

अशा या पवित्र व निरपराधणीय प्रदेशावर गोनदे नावाचा राजा फार प्राचीन काळी राज्य करीत असे या राजाच्या वैराजांनी काश्मीरावर कित्येक शतके राज्य केले काश्मीरमध्ये यावेळी नाग नावाचे लोक रहात असत हे नागांची म्हणजे सध्याची पूजा करीत असत त्याचप्रमाणे गंधारी, खड, दरद इत्यादि लोक बौद्ध या ठिकाणी वस्ती असे या ठिकाणी ब्राह्मणधर्म प्रचलित होता पुढें णि पू २५५ च्या सुमारास सम्राट अशोकाने काश्मीर येथे बौद्धधर्माचा उपदेश करण्याकरिता भिक्षुमंडळ पाठविलें या भिक्षुनी त्या ठिकाणी बौद्धधर्माचा बराच प्रसार केला पण अशोकाच्या मरणानंतर बौद्धधर्माला उतरती कळा लागून काश्मीरमध्ये ब्राह्मणा धर्माने पुन्हा बर कोळें वाढण्यास सुरवात केली हिमालय दिकाच्या आरभी काश्मीरवर कुशान घराण्याची सत्ता चालू होती या कुशान घराण्यातील हुयिक, शुंग व वनिफ या राजांच्या अमदानीत काश्मीरमध्ये पुन बौद्ध धर्माची चरती झाली तरी पण ब्राह्मणी धर्मादि एकतमयावरून टेंडेंकरून या ठिकाणी चालूच होता अशीच स्थिति काश्मीरमध्ये बरीच शतके चालू होती

मध्यकाळ कळोटक घराण्याचा उदय — गोनदांन चालू केलेल्या गोनदांन वैशाख याला दिल्या नावाचा शिवदेवा राजा निष्पुत्र मरण पावल्यामुळे त्याचा बरा छयात गेला त्याच्या पाठीमागून त्याने ठरवून ठेवल्याप्रमाणे त्याचा जावई दुर्लभ वर्धन हा १०२ मध्ये गादीवर बसला हा दुर्लभवर्धन कळोटक बघाचा होता या कळोटक घराण्याचे राज्य सुरू होण्या पूर्वी (सु रें शतक) बौद्धधर्माला उतरती कळा लागली होती गोनदांन बघाचा राजा प्रवरसेन यानें हिंदुसाम्राज्य काश्मीरात पुनरुज्जीवन करून शिवोपासनेची स्थापना केली होती दुर्लभ वर्धनाच्या कारकीर्दीत प्रसिद्ध चिनी प्रवासी ह्युएनत्संग हा काश्मीरात आला होता त्यावेळी त्याला देखील बौद्धधर्माला उतरती कळा लागली असल्याचे आढळून आले अशी स्थिति असल्यामुळे बौद्धधर्मातील अहिंसादि तत्वांचा नाशनाट झाल्यामुळे धान्यतेज लोकात शस्त्रू लागले होते या सध्याचा कायदा घेऊन दुर्लभवर्धनाने आपल्या राज्याचा विस्तार वाढविण्यास सुरवात केली हिमालयाच्या पायथ्या पासून तो मिठाच्या डोंगरापर्यंतचा पंजाबचा बहुतेक भाग त्याने आपण उचतेपली आपणिला दुर्लभवर्धन हा ६३० त मरण पावल्यानंतर त्याचा मुलगा दुर्लभक हा गादीवर आला त्याने प्रतापादित्य ह नवीन नाव घारण केले हा अत्यंत न्यायप्रिय व प्रतापित्तत्वर असा राजा होता याच्या सध्या राजतन्त्रागिणीमध्ये पुष्कळच कथा आल्या आहेत त्याने आपल्या अमदानीत पुष्कळ भिदरे बायलें दुर्लभ कथांचा निधनानंतर त्याचा वडील मुलगा चंद्रापीड हा

राज्यावर आला त्याने सातआठ वर्षे राज्य केले पुढें त्याचा धाकटा भाऊ तारापीड यानें त्याचा का करवून राज्य चळू काविले तारापीड हा फार जुजुमी राजा होता त्याने अर्ध्या चार वर्षे राज्य केले त्याच्यानंतर चंद्रापीडाचा सर्वात धाकटा भाऊ मुकुपाड हा गादीवर आला

राज्याकड होताना मुकुपाड आपणाला 'लक्षितादित्य' म्हणून घेऊ लागला तो अत्यंत महात्त्व कांशी असल्यामुळे त्याने दिग्विजय करण्याचे ठरविले कनोजचा महापरायमी राजा यशोवर्मा याचा त्याने पराजय केला त्यानंतर त्याने चौदहावावर स्वारी करून त्याला जिंकले त्याचप्रमाणे कलिंग, कर्णाट, कावेरी, कोंकण, खोराट्ट द्वारका, अवन्ती इत्यादि प्रदेशावर त्याच्या कडून ते संपे प्रदेश अमलाखाली आणिले नंतर त्यान उत्तरेकडे आपले लक्ष्य घडविले उत्तरेकडाल दरद व विवेक हे देश त्याने सहजरीतानें जिंकून पुढांवर स्वारी केली व त्याचा तीनदा पराभव केला अशा रीतीने दिग्विजय केल्यामुळे त्याला अपार संपत्ति मिळाली व तिचा त्याने फार चांगल्या रीतीने उपयोग केला आपल्या अमदानीत मोठमाठी देवाळी बायली मुतेरा नामक एका शिवमंदिरासाठी त्याने ११ कोट रुपये खर्च केले अद्यापिहि वास्तुकलेचा उत्कृष्ट नमुना म्हणून प्रसिद्ध असलेल मार्तंडांचे (सूर्यांचे) मंदिर, वितस्ता नद्यावराल पूल परेड संपूर् नावाचे नगर, ५४ हात उंचच्या अवज पाषाणाच्या स्तम्भावर उभारलेला गड इत्यादि अनेक भिदरे त्याने बांधल्यागडला राजताराणीसम्ये उजेड आडळतो त्याची शासनपद्धतिहि हस्तमर्यापीय होती आदल्या प्रचंड साम्राज्याच्या तारमारासाठी त्यान महामति हारी, महासधिविग्रहक (पराराष्ट्रमंत्रि) महासचिव, महाभाण्डागार व महासाधनिक असे पाच अधिकारी नेमले होते त्याने अनायासावी अभयर्जन व पाणपोया जागो जागी चालू घेतल्या होत्या हा उत्तरेकडे त्याच्या करावयास गेला असता मध्येच मरण पावला

लक्षितादित्यामागून त्याच्या गादीवर अजुकरने कुवलयापीड व चंद्रादित्य हे राजे बसल्यानंतर जयापीड हा गादीवर आला हो लक्षितादित्याचा नातू होता आपल्या आज्ञाप्रमाणेच यावेदि दिग्विजय करण्याचे ठरवून तो पार पाडला जयापीड हा स्वत मोठा यक्षित असून विद्वानाचा आश्रयदाता होता अमरकोशाच्या प्रसिद्ध टीकाकार क्षीरस्वामी, चाहिदित्यप्रभाचा कर्त उद्भट, व्याकरण व चाहिदित्यराज्यातील टीकाकार चामन, कुडिणीमताचा कर्ता दामोदर शुभ इत्यादि अनेक विद्वान त्याच्या पदरी होते अशा रीतीने आपल्या प्रथमामर्याच्या कारकीर्दीत तो फार चालला राव म्हणून प्रसिद्ध होता उष् कोणत्या कारणांने असेल ते अतो, त्याच्या स्वभावान पुढे फार करक ९५ त्याने आपल्या प्रजेवर जुलूम करण्यास सुरुवात केली त्यामुळे सर्व प्रजा त्याच्यावर फार असंतुष्ट झाले तो ७८२ मध्ये मरण पावला त्याच्या पाठीमागे त्याच्या

घराण्यात दोन तीन राजे होऊन, नंतर उत्पल घराण्याची सत्ता कादमीरवर चालू झाली. कर्कोटक बंधाचे एकंदर १७ राजे कादमीरच्या राज्यावर बसले व त्यांनी एकंदर २५० वर्षे कादमीरवर राज्य केले. कर्कोटक घराणे शिवोपासक होते. त्याच्या अमदानीत कादमीरच्या राज्याचा मोठा विस्तार होऊन कादमीर हे बलाढ्य राज्य बनले. तसेच त्याच्या कारकीर्दीत कादमीरने विद्येविषयीचा आपला नावलौकिक कायम ठेवला. त्यांनी आपल्या अमदानीत नाना प्रकारचीं देवालयें, विहार व इमारती बांधून कादमीरला मनोहर सौंदर्य आणिलें.

उत्पल घराण्याची कारकांदः—कर्कोटक घराण्याची सत्ता नष्ट झाल्यानंतर उत्पल घराण्याची सत्ता कादमीरवर सुरू झाली या उत्पल घराण्याचा आद्यपुरुष अवन्तिवर्मा हा होय. हा मोठा पराक्रमी व फौजवडील होता. त्याचा स्वभाव फार परांपकारी व धर्मशील होता. सुम्भ नामक बुद्धिमान मंत्र्याच्या मदतीने त्याने विजयनाग व कादमीरातील इतर नद्या यांना बंधारे घालून त्यापासून अनेक ठिकाणी कालव्याची कामे करून घेतली. त्यामुळे शेकडों गावें नवीन अस्तित्वात येऊन हजारों एकर पडीक जमीन लागवडीसाठीं आली. याच्या कारकीर्दीत कादमीरमध्ये सुकळ झाला असें कल्हणाने म्हंटले आहे. भागवद्गीतेचे पारायण करीत असता त्याने आपला देह ठेवला. त्याच्यामागून त्याचा मुलगा शंकरवर्मा हा गादीवर बसला. त्याने दिग्विजय करावयाचा निश्चय करून निरनिराळ्या देशावर स्वाभ्या केल्या. गुर्जर, दार्वामिसार, त्रिगंत, इत्यादि देशावर स्वाभ्या करून ते देश पादप्तात केले. दिग्विजयाच्या स्वारीत त्याच्यानरोबर ९ लक्ष पायदल व ३०० हत्ती होते असें कल्हणाने म्हंटले आहे. शंकरवर्मा हा आपल्या बापाप्रमाणे न्यायी व उदार नव्हता. तो दुर्बलनी असून खेवता त्याने फार त्रास दिला. तो १०१ साली मरण पावला.

शंकरवर्माच्या मरणानंतर त्याच्या विधवा राणीने आपल्या लहान मुलच्या नांवाने राज्यकारभार चालविला. त्या कामी तिने तंत्री नामक सैनिकाचे साहाय्य घेतले. या तंत्री नामक सैनिकांनी पुढे शिरजोर होऊन चक्रवर्ती नावाच्या एका राजाला कादमीरच्या गादीवर बसविले पुढे या चक्रवर्तीने तंत्रीच्या त्राशाला कंटाळून दामर लोकांच्या मदतीने त्यांना हाकून लाविले. पण या दामर लोकानी त्याला जी मदत केली होती तिबद्दल वृत्तज्ञ न रहाता त्यांनाहि त्रास देण्यास त्याने सुरवात केली पुढे तो मरण पावल्यानंतर तंत्री व दामर या लोकांमध्ये यादवी मागून तंत्री लोक विजयी झाले. तंत्रीचा पुतारी कमलवर्धन याने दामरांना कादमीरच्या सिंहासनावर एक राजा निवडण्यास सांगितले. तेव्हा सर्व दामरांनी मिळून

यशस्कर नावाच्या एका गृहस्थाला राज्यावर बसविण्याचे ठरविले व तो राजा झाला

यशस्कर हा वर्तुलवान राजा होता. याच्या कारकीर्दीत प्रजेला फार खोल्या प्राप्त झाले. वल्हणाने याच्या कारकीर्दीचे फार वर्णन केले आहे. याच्या राज्यात कार्यातिक, वैद्य, मंत्री, शुद्ध, पुरोहितदूत, न्यायाधिकारी इत्यादि सर्व लोक चांगले शिकलेले असत व त्यामुळे, राज्यकारभार चांगल्या रीतीने चालण्याला राजाला मदत होत असे, असे वल्हण म्हणतो. यशस्कर हा फार वर्षे जगला नाही. तो इ. स. ९४८ त मरण पावला त्याच्या मागून संप्रामदेव व नंतर क्षेमगुप्त हा गादीवर बसला. या क्षेमगुप्ताने सिंहराजनामक लोहाराधिपतीच्या दिहा नावाच्या प्रसिद्ध मुळशी विवाह केला. क्षेमगुप्त मरण पावल्यानंतर या दिहा राणीनेच राज्यकारभार चालविला. ही राणी फार वाईट चालीची होती. तिने आपल्या सावाचा मुलगा संप्रामराज चाल आपल्यामागे गादीचा वारस ठरविले व ती इ. स. १००३ त मरण पावली.

लोहर घराण्याची कारकांदः—लोहर घराण्याचा पहिला राजा संप्रामराज हा वर्तवणारा असल्यामुळे त्याच्या कारकीर्दीत कादमीरला भरमराटीचे दिवस लाभले. त्याने तुर्कांबिरुद्ध कायल्या राजा शिलोचनपाल याच्या मदतीकरता आपला सेनापति द्रुग यास पाठविले. पण शिलोचनपाल व द्रुग या दोघांसाठी पराभव झाला. त्यामुळे तुर्कांनी प्रोत्साहन मिळून त्यांनी भरतखंडावर व कादमीरवर स्वारी करण्याची महत्वाकांक्षा धरली. संप्रामराजानंतर हरिराज व व त्याच्या पश्चात अनंतदेव हा राजा झाला. हा अनंतदेव व त्याची राणी सूर्यमती ही फार धार्मिक होती. त्यांनी आपल्या कारकीर्दीत सुकळ शिवालय बांधली. अनंतदेवाने बाणप्रस्थाधर्म स्वीकारून आपला मुलगा फलश यास राज्यावर बसविले पण या वस्त्राने त्यांना त्याच्या म्हातारपणी आदिशाय वाईट तऱ्हेने बागाविले. फलशच्या मागून हर्ष हा गादीवर आला. हा अत्यंत विद्वान असून विद्वानांचे आभयस्थान होता. पण अंतःस्थ यादवीमुळे त्याचे शेवटचे दिवस अत्यंत दुःखात गेले. तो ११०१ मध्ये मरण पावला.

सातवाहन घराण्याची कारकांदः—हर्षानंतर सातवाहन घराण्याचा संस्थापक उत्कल हा गादीवर आला. त्याने इ. स. ११०१ ते १११० पर्यंत कादमीरावर राज्य केले. त्याच्या मागून त्याचा भाऊ सुसल हा गादीवर आला. सुसलच्या कारकीर्दीत कादमीरची पुन्हा भरभराट झाली. त्याच्यानंतर जयसिंह नावाचा त्याचा मुलगा गादीवर बसला हा फार सच्छील व रुद्धणी होता. याच्याच कारकीर्दीत राजतरेगीणीकार वल्हण हा झाला. या राजाच्या अमदानीत खान दल्ला या तारेतर सरदाराने कादमीरवर स्वारी करून श्रीनगर येथे राख करून टाकले होते जयसिंहाच्या मागून त्याच्या सैन्याचा अध्यक्ष रामचंद याने गादी घळकविली, पण

येत्या वर्षांनीच त्याच्या हाताखालील विजयसाम्राज्याने त्याचा वध करून कादमीरचे राज्य हिरावून घेतले. रामचंद्र याच्या कौटार्याने नामक मुळीशी त्याने लग्न केले. त्याने इस्लामी धर्माची दीक्षा घेतली होती. त्याच्या मरणानंतर जयसिंहाचा भाऊ उदयनदेव याने कादमीरवर आपली सत्ता स्थापन केली. त्याने कौटार्याशी पुनर्विवाह लावला. उदयनदेवाने कादमीरवर ११ वर्षे राज्य केले. त्याच्या मरणानंतर कौटार्याने काहो काळ कादमीरचा राज्यकारभार चालविला. पण त्यानंतरही मुलतान इ. कादमीर या पराण्याच्या समुद्रकिनारेच्या एका दूर पुरुषाने कादमीरचे तत्त्व चळवळी. असा रीतीने इ. स. १३३९ पासून कादमीरवर मुसलमानी पराण्याची सत्ता चालू शाली. इ. स. १३९४ मध्ये मुसलमान शिकंदर नावाचा एक मुसली राजा, कादमीरवर राज्य करीत होता. हा मूर्तिभक्त अल्लयामुळे आपल्या धर्मवेडाच्या गरास कादमीरच्या हिंदू राजांनी बांधलेल्या अनेक देवालययांचा व रमणीय स्थानाचा त्याने उध्वेद केला. एवढेच नव्हे तर त्याने कादमीरमधील प्रजेला गुलामाने पाठविण्याकडे सुरवात केली. इ. स. १४९० मध्ये शिकंदराच्या भागून शीख डलबासिदीन हा गादीवर आला. हा धोरणी व धर्मसहिष्णु राजा होता. त्याने ब्राह्मणांना फारशी भाषेचा अभ्यास करण्याला प्रोत्साहन दिले. व हिंदूंची नष्ट देवालये दुरुस्त करून दिली. त्याच्या शासनासमय कारकीर्दीनंतर चक्र नांवाच्या पराण्यातील लोकानी कादमीरवर अंमल चालविला. पण याच्या हातुनीहि शेवटी अठ्ठवर बादशहाने कादमीर प्रांत मिळून इ. स. १४८९ मध्ये तो आपल्या राज्याला जोडला. अठ्ठवराच्या कारकीर्दीत तोडफोड करी तो कादमीरची मोगणी केली. अठ्ठवराचा मुलगा बहादुर याला कादमीर देश फारच आवडत असे. त्याने कादमीरमध्ये ७७७ बागा बनविल्या. औरंगजेबाची स्वारी एकदाच या प्रांताला आली होती. पण तेवज्जात त्याने हिंदू लोकांना वाटविण्याने कार्य शक्य तितकें साधून येण्याचा यत्न केला.

औरंगजेबाच्या पश्चात् मोगलशाहीस उत्तरती फळा लागली. त्या समयी १७५१ मध्ये कादमीर हे पुन्हा स्वतंत्र झाले. पण थोड्याच काळात त्यावर अकबाणी व दुराणी लोकांनी आपला अंमल बसविला. त्यांच्या अंमलाखाली कादमीरच्या प्रजेवर फारच गुरूम झाला. तेव्हा शेथील लोकानी नुकतेच उदयाव येत असलेल्या शीख राज्याचा संस्थापक रणजितसिंग याच्याकडे मदत मागितली. रणजितसिंगाने त्याला मदत करण्याने क्वल करून कादमीरवर इ. स. १८१४ मध्ये स्वारी केली; पण ती शिथिल गेली नाही. पुन्हा १८१९ मध्ये त्याने आपला सेनापति मित्तल दिवाणचंद याला कादमीरवर पाठविले. या स्वारीत रणजितसिंगाला जय मिळून कादमीर हे शीखांच्या सत्तेखाली आले.

इ. स. १८१९ पासून सौ १८४७ पर्यंत कादमीरवर पुष्कळ शीख सुभेदार येऊन गेले. १८४९ त इस्लामउद्दीन हा शेथील

सुभेदार होता. याच सुमारास आणखी एक व्यक्ति उदयास आली होती. या व्यक्तीने नांव गुजरातसिंग असे होते. गुजरातसिंग हा शेथी जातीचा रणपूत होता. त्याने गम्भू येथे लहानसे संस्थान होते. तो अत्यंत कपूरवान असल्याने त्याने शायतानच्या डॉमराळ प्रदेशवर स्वात्या करून शेथीस लहान लहान संस्थांना आपल्या अंमलाखाली आणली होती. १८४० च्या सुमारास त्याने कितावर, राजपूत, पारितस्तान इत्यादि परगणे ताब्यांत आणून कादमीरच्या आग्नेयाभूत आपली सत्ता स्थापन केली होती. १८४१ सालच्या ईशम व शीखांच्या युद्धांत गुजरातसिंग सटारप राहिल्याने ईशमानी जय मिळाला. याबद्दल ईशमानी गुजरातसिंगाला कादमीर प्रांत दिला. तरी पण कादमीर संस्थानातील मिळविले हा प्रांत अद्यापि शीखांच्या सत्तेखाली होता. त्या प्रांतावर शीखी करून तोहि प्रांत त्याने आपल्या ताब्यांत आणला. नंतर त्याने महाराष्ट्रा हा किताब पारण केला. पण इ. स. १८५३ मध्ये त्याच्या शेथ्यांत फिजुरी शालागुळे मिळविले प्रांत हा गुजरातसिंगाच्या ताब्यातून गेला. पुढे गुजरातसिंग १८५७ मध्ये मरण पावल्यानंतर त्याचा मुलगा रणजीतसिंग हा गादीवर आला. त्याने १८५७ सालच्या फंडात ईशमानी भूदर केली. १८६० मध्ये त्याने मिळविले प्रांत पुन्हा ताब्यांत आणला. रणजीतसिंग हा १८८५ साली मरण पावला. त्याच्यानंतर त्याचा पुत्र प्रतापसिंग (जी. पी. एल. आग. श्याम) हा गादीवर बसला. देव हाही कादमीर व गम्भू संस्थांमध्ये अभिपति आहेत.

[संक्षेप—यर्नियर-व्हॉमिंगे (१९९९), व्होरो-टॅंग्लस इन कादमीर, लंदन, इंग्लंड (१८४२), फर्मिगहम-अन एपे ऑन दि अरियन ऑर्डर ऑफ ऑर्किडेयमर, अंग एक्सप्लेडेट इन दि ट्रेमपल ऑफ कादमीर, (१८४८) जे विजुल्क-ट्रान्स्फ ऑफ हिंदुकुश (१८८०), व्ह्यू-गम्भू अंड कादमीर टेरिटरीज (१८७५), नाईट-व्हेंडर डी एम्पायस मोड (१८८१), लॉरेन्स-दि व्हॅली ऑफ कादमीर (१८९५), डिसेप्टर-रेफरेंस ऑफ दि गीओलॉजिकल सर्व्हे ऑफ इंडिया (१८९३), व्ह्यू-कादमीर ट्रॅक्चर (१९०३), कल्लुण-राजतरीपणी; गो. रि. भाट-हिंदुवा-नचे नंदनवन (१९१९)].

कादमीर—कादमीर, पंगाय, व पायव्य सरद्वारात जातून आढळणाऱ्या मुसलमानांची जात. यांची दूर कादमीरमधील लोकसंख्या ७५,५४६९. अपून या जातीतील लोक मुसलमानी धर्माचे आहेत. या जातीने नांव गरी राजापासून घेतले आहे तरी जिवीनरान्णा गरीजीस व गडागरीस करक इस्लामी धर्माचे नाशिंगा नेगागुळे ही एक निराजा जात बनली आहे. कादमीरमध्ये जुन्गा तह्ये पंगामीनय करी असले तरी कादमीरच्या माहेर येथील लोकांना राजपूत कादमीर म्हणतात आणि इतर येथील निराज मुसलमान कादमीर याच सदराखाली

पंजाबलात काश्मीरीची लो. सं. १,४८,२६१ आहे. पंजाबात काश्मीरी लोक मुख्यतः मुसलमान आहेत. हिंदू तेवढे काश्मीरी ब्राह्मण आहेत. काश्मीरी शब्द हे मुळचे ब्राह्मण असून दीर्घ लोकांचे राज्य असताना काश्मीरमध्ये गेलेल्या पंजाबी लोकांनी रोदीबेटीव्यवहार करून छद्म झालेले हे लोक होत. काश्मीरी मुसलमानां मुरयतः सर्व पंजाबमध्ये पसरलेले आहेत. तथापि ते रावळपिंडी व द्यहोर प्रांतात जास्त प्रमाणात आढळतात. वाढव्य सरहद्दप्रांतात काश्मीराची संख्या ११,१११,२८,६३१ आहे [सेन्सस रिपोर्ट १९११. पृ. १४ व २०; रोमची ग्लोसरी, पृ. ८.]

काश्मीरी ब्राह्मण—काश्मीरानील सर्व हिंदू बहुधा ब्राह्मण आहेत या ब्राह्मणांना 'पंडित' असे म्हणतात. मिथुन ब्राह्मणांना वचनत व ग्रहस्थ ब्राह्मणांना करकून असे म्हणतात. या दोन वर्गां लक्षवेध होत नाहीत. काश्मीरी ब्राह्मण पूर्ण मांगीद्वारी आहेत. त्यांच्या शरीराची वेगन वी रक्षाची वेहेरेपटी उच्च आर्यवंशीय आहे. ते दिग्मन्तादि गोरे व सुंदर असतात. पण या ब्राह्मणांची फारशी चलती नाही कारण महाराष्ट्रीय ब्राह्मणप्रमाणे हे कधी राग्यकाने नव्हते; शिवान काश्मीरात ब्राह्मणांच्या सालेचे वर्ण नसल्याने यांना महाराष्ट्रीय ब्राह्मणप्रमाणे कोणाकडून मान व श्रम्यमाप्ति होत नाही.

काही लोक यांना सारस्वत समजतात, पण वाघ्यातीलच एक पंडित (पंडित राधाप्रिधन) म्हणतो की, काश्मीरी सारस्वत नाहीत. ते कठ घाटोरेच असून त्यांचे कुल लोकांशी आहे (वि-तन-दंडियन फाट, पृ. २ पा. १४४). याने २२१ निरतिराळे वंगे निरा कुंड जे-प-नने नाजिनरी शार दिली आहेत. चान्यात रोदीबेटीव्यवहार होतात. काल नावाचा वंगे सर्वांत उच्च मानला जातो. काही वंगे तर मुसलमान संस्कृतीचे वाटतात. मुसलमानांचा काश्मीरात प्रवेश झाल्यापासून हिंदूत येा पूर्वी फक्त एक वर्ण (ब्राह्मण) होता त्याचे भेदाप्रमाणे चार वंगे झाले असे म्हणण्यात हरकत नाही. काश्मीरी ब्राह्मणांचा पंडा म्हणजे बहुधा लेखाकाना निरा पुस्तक विराचा होय. हे लोक फारशी उत्तम भाषणता.

काश्मीरी भाषा—काश्मीर गोंरे व त्यांच्या आजू-बाजूने उंगर यादून ही भरदा वाळते. काश्मीरी भाषा बोल-णारे एकंदर ११,८०,६३१ लोक आहेत; त्यापैकी राह काश्मीरी संस्थानांतच १०,७२,८८० आहेत व पंजाबात १४८० आणि तांदिलेचे इतर प्रांतातून आहेत. या भाषेचा सत्तावेत विराच भाषेच्या ददे लंपात होतो शिवाच भाषेच्या निर-तिष्ठन चालामधि निरा घटनय किंवा लिपि आहे अशी एक काश्मीरी भरदार होय. दलित लोकांनी वाङ्मयामध्ये येऊन काश्मीरी भाषेचे मुळचे पिढ्यान स्वस्थ वाळविले व तिच्यामध् कथन या फेली. शिवाच काश्मीरामध्ये पुष्कळ जणके पर्वत इंग्रज भाषेचा अजगम चालला नव्हे असे, त्यामुळे

१. काश्मीर व ब्याररण ही अलीकडे पुष्कळशी

भारतीय वनली आहेत. हा फरक एवढा दाडगा आहे की, आज पुष्कळचे भाषापंडित काश्मीरीला पिशाचभाषावैशम्येचे न घालता, भारतीय—आर्य भाषांच्या वाढव्यसंघामध्ये वकले-तात तथापि कोणत्याही वंशामध्ये काश्मीरी भाषा ठेविली तरी ती नूळ म्हणून गणण्याचे कारण नाही.

काश्मीरीमध्ये पोटभाषा फार यौध्या आहेत. काश्मीरच्या नैऋत्येकडील डोंगरातून प्रचलित असणारी किंवा वारी एक प्रमुख पोटभाषा म्हणता येईल. ती मुल आणि रा म म म म म म म लहान लहान पोटभाषाहि येथे उल्लेखण्यायोग्य आहेत. मूळ काश्मीरी भाषा फार जुनी आहे. कल्हणाच्या संस्कृत राजतरंगिणीने शुद्ध काश्मीरी शब्द संराक्षिते आहेत. त्यासाठी जुन्या करिता कल्हणनंतर सर्वांत म्हणण्यासारखा पदल मूल घटनेत झालेला दिसत नाही. भाषाशास्त्राभ्यासकांच्या दृष्टीने ही भाषा फार महत्वाची आहे. शब्दात एवढे अक्षर किंवा एकादा ध्वनि घालून स्वरव्यंजननाचे केलेले अनेक फरक व सर्वनामांच्या प्रत्ययांची योग्यता या दोन गोष्टी अभ्यासकाला नवीन काढतात. भारतीय आर्य भाषांचा अभ्यास करिताना भाषा व वैशिष्ट्ये व त्यांचा इतिहास समजण्यात येणाऱ्या अजबणी या भाषेच्या अभ्यासाने दूर होण्यासारखा आहेत. शीना, संस्कृत, फारसी व पंजाबातील भाषा यातील शब्द काश्मीरी शब्द-संग्रहात शिरले आहेत. काश्मीरी बोलणारे बहुतेक मुसल-मान असल्याने ते फारसी व अरबी शब्द सर्राहा वापरतात व ते काही थोडे हिंदू पंडित आहेत ते काश्मीरी लिहिता बोलताना बरेचसे संस्कृत किंवा तज्जब शब्द घेतल्यावाचून राहत नाहीत. सुविशित वंगे बहुधा हिंदूच असल्याने एक-दलित काश्मीरी वाङ्मय सामान्य जनसमूहाची नेहमीची बोलण्याची भाषा मुळीच दक्षिणीत नाही असे म्हटल्यास वाचने होणार नाही. तथापि काही मुसलमानांनाहि थोडे चांगले काश्मीरी श्रेय लिहिले आहेत.

मुसलमान लोक लिहिताना फारशी लिपी वापरतात व हिंदू शारदा लिपीत लिहितात. काश्मीरी स्वरांचे उच्चार शारदा लिपीद्वारे चांगले घटतात. शारदा टाईप नसल्याने काश्मीरी पुस्तके नागरी लिपीत छापवितात.

वाङ्मय—काश्मीरीत बरेच थोडे साहित्य आहे, पण ते कोणी फारसे अभ्यासिलेले दिसत नाही. १८२१ त विस्वम करे या भिजानयाने शारदा लिपीत गो वना फार प्रसिद्ध केला तेच काश्मीरी गोपंतल पहिले मुद्रित पुस्तक होय. १८८० त रंग. जे. हिंदन मॉरिल याने सुवेदत काश्मीरी यात्राचार व म्हणी यांचा एक संग्रह प्रसिद्ध केला व १८९५ त के. एफ वने हार्टने युलफ आणि शुल्ल्या यांची पंजी मद्-मुद्गनामार्गे शब्द घालून काढिते. ही व इतर किरकोळ पुस्तके हेच काश्मीरीत प्रकाशित वाङ्मय होय. मुसलमानांची काश्मीरी पदार्थे शाल्यात गामां व वाङ्मय वाचावे. हिंदू

वाङ्मयाच्यातंवेपात दीननाथ कृष्णाचा इतिहास उल्लेखिता येईल. 'लगादेवीचे लग्ना वाक्पत्र' हा या भाषेतील उपलब्ध असा धर्मोत्तं प्राचीन ग्रंथ होय. यात शैवंपंथाचा वेदात भरलेला आहे. दुसरा महत्त्वाचा ग्रंथ म्हणजे कृष्णराजानक या विद्यमान लेखकाचा 'सिधपरिणय' ग्रंथ होय. वर उल्लेखिलेली व इतर बहुतेक पुस्तके स्वतंत्र प्रतिभेची नगून संस्कृत ग्रंथाच्या नमुळा हेत. बहुतेक ग्रंथकाऱ्यांचा कळहि माहीत नाही.

[संदर्भग्रंथ:—काश्मीरीचा शास्त्रीय अभ्यास नुक्ता गुरु शाला आहे. हीतील प्रभावित कोश एच अरून तो डब्ल्यू. जे. एन्स्ली (लेडन, १८७२) ने केला आहे. 'रॉयल एन्क्लेरियन अकेडमी ऑफ सायन्स' (१८८७-१८८९) च्या अहवाल मध्ये बरोवाडने मुसलमानी पद्धतीचे व्याकरण दिले आहे ते प्रीयर्सने 'इंडियन ऑटिक्लेरी'मध्ये (१८९५-९७) इंग्रजीत भाषांतरिले आहे. ईशर कोलने संस्कृतात काश्मीरशब्दासूत नामने जे व्याकरण लिहिले आहे ते प्रीयर्सने १८८८ त कलकत्त्यास प्रसिद्ध केले.]

काश्मोर—सुंदर इलाख्यात सिधमर्थे अमरसिध क्रांति-यर (वरच्या सिध तरहईयरील) जिस्पातील तालुका. क्षेत्र. ५११ चौ. मै. लो. सं. (१९११) ४३,३६. यात ६२ गावे आहेत. तालुक्याचे मुख डिकाण काश्मोर.

कादयप (१)—एक ऋषि.

कादयप (२)—मानिक राजा. परीक्षित राजास सर्वदेस हाऊन तो मरणार असें यानें ऐकून, यानें आपल्या मंत्रताम्याने त्यास सजीव करून देण्यासोपादन करावे असें मनात आणिले तो हस्तिनापुरास जण्यास निघाला. हें वनेमान तक्षकास करून त्यानें यास मंगुयारुपानें मनांत गाढून त्याच्या मंत्रताम्याची परीक्षा पाहिली. तेव्हा तक्षकाची खात्री झाली की, परीक्षित राजास हा पश्चित सजीव करील. नंतर तक्षक यास म्हणाला, ऋषिपुत्रानें परीक्षितास दिलेला शाप मिथ्या करून तुला जो लाभ होणार त्याहून अधिक इच्छेचे आणि परत जा; तक्षक तो मीच आहे. त्यावरून यानें तें इच्छेचे तसें व तेव्हाच मापारा फिरला. [महामारत आदि. ४३.]

काटिन (शायलीन) कू. (कू.)_२—याचे दुसरे नाव दिमयिल ऊदिन (डायमयिल वंशिन) असें आहे. याची तीन समघटक रूपे (अयसोमसे) आहेत. कोळ्याच्या डामराचे पातन (डिस्टिलेशन) केलें म्हणजे जो हलक्या तेलाचा (लाइट ऑईल) भाग येतो त्यात हे काटिन असतात. या हलक्या तेलाचा १३६° ते १७१° श बर जो पात माग येतो त्यात मितकाटिन (मेटाझायलीन) सुमारे दोकडा ७० भाग, परकाटिन दोकडा २० भाग आणि आसन(ऑयल) काटिन दोकडा १० भाग असतो. याच्या मिश्रणाचा दाबक या नद्यानें उपयोग करितात.

हे मिश्रण दोकडा ८० भाग गंधकाम्बुच्या द्रवनें हालविले म्हणजे त्यात मितकाटिन (मेटाझायलीन) विद्रवत होतो.

याकी जो शेन राहतो त्यात सामान्य तीन गंधकाम्बु घालून हलविले म्हणजे आसन(ऑयल)काटिनचे निष्कासन होते, आणि खाली पर(पॅरा)काटिन राहतो. गंधकाम्बुच्या किंमते काटिनचे रुपांतर गंधकाम्बुलात (क्लोरोनिक ऑसिड) कू. (कू.)_२ मध्यप्रउ असें होतें. यामध्ये पाणी घालून पातळ करून त्याचे पातन केलें म्हणजे उच्च कर्मे पातन पावतो. आसन(ऑयल)काटिन १४०° श ते १५१° श उष्णमानावर उकळतो, मितकाटिन ११७° श वर उकळतो आणि परकाटिन १३६° श वर उकळतो.

याचे प्राणिदोषण केलें म्हणजे त्यातील मयिल संधांचे अनुक्रमे कप्रप्रउ संधात रुपांतर होतें व बोलाम्ब (टोड-इक ऑसिड) कू. (कू.)_२ (कप्रप्रउ) आणि कू. (कप्रप्रउ)_२ इथिलाम्बे (पमालिक ऑसिड) तयार होता. या प्रत्येक अम्बुची तीन समघटक रूपे असतात; ०१ अनुक्रमे आसनकाटिन, मितकाटिन व परकाटिन यापासून झालेली असतात. [वॅट. कम पॅ.]

कास (शोकला) निदान—वातजन्य, पित्तजन्य, कफजन्य, क्षतापासून व क्षयापासून, असे पाच प्रकारचे खोकले आहेत. हे एकापेक्षा एक उत्तरोत्तर बलवान आहेत आणि कोणत्याही प्रकारचा खोकला असला तरी त्याची हयगय केली असता तो क्षयावर जातो.

खोकला होण्यापुर्वी घसात कंड मुठमें, अरुची व पशात धान्याचे कुड अडकण्यासारखे वाटणें ही लक्षण होतात. कंडेला वयु खालून वरच्या बाजूस उलटून छातीत येऊन घसात अडकून मस्तकातील शिरात भरतो. त्यामुळे अंग वर फेकण्यासारखे वाटतें व डोळे बाहेर फेकण्यासारखे वाटतें. तो वायु पाटीत छातीत, व वरगट्यात पिडा करून फुटण्या काळाच्या भाजाच्या नादामारखा शब्द करीत तोंडातून बाहेर पडतो हाच खोकला होय.

कारणभेदाप्रमाणें वेगानें बाहेर पडणाऱ्या वायूचे अथा-तही भिन्न भिन्न प्रकारचे होतात आणि म्हणूनच निरनिराळ्या शोकल्यात पीडा व शब्द निरनिराळ्या प्रकारचे होतात.

वातुळ पदार्थांनीं वृषित झालेला वायु, छाती, घसा व तोंड यांना कोरड, हृदय, वरगट्या, छाती व डोळे यात सूख, मोह, अत क्षोभ, स्वरक्षीणता व कोरडी दास हा उपग्र करतो. त्या हास्याचा वेप, पीडा व शब्द हे जबर असतात, अंगावर रोमाच उभे रहातात आणि मोठया कठ्यानें कोरडा कफ पडला म्हणजे वायूचा जेर कमी होतो.

पित्ताच्या शोकल्यात कफ व डोळे पिवळे होतात. ताड कडू होतें, ताप, भ्रम, पित्ताची व रक्ताची उलटी, तहान, स्वर विषडर्भ, घसात घुरकश्ल्यासारखे वाटणें, आंबड वंकर वेण आणि खोबऱ्याची मोठी उमळ आळी म्हणजे उड्यापुडें जाणवे दिवने ही लक्षण होतात.

कफाच्या सोकण्यात छातीत किंचित दुखणे, डोकें व हृदय ओलसर, थंड व अडहोणें, पक्षाघात चिकट्या येणें, हातपाय गळणें पिनस, उलटी, अरुची येणें, रोमांच उभे राहणें आणि दाट, चिकट व पांढरा कफ पडणें हीं लक्षणे होतात.

कुस्ती वगैरे साहसाची कामे आपल्या शक्तीच्या बाहेर वेल्यानें उरांत क्षत होतें; त्या योगानें वायु कुंपित होऊन पित्ताच्या मदतीनें बलवान होऊन खोकला उत्पन्न करतो. त्यांत रक्तामिश्रित शिवळा, काळा, कोरडा, गाढाळलेला व कुंगलेला असा पुष्कळ कफ पडतो. घसा दुखतो, छाती फाटल्यासारखी वाटने, तीत तीक्ष्ण सुया टांकल्याप्रमाणें वेदना होतात, दूब होतो, पेरी कुडतात, ताप, दमा, तहान, स्वर निघडण व कंन येणें हीं लक्षणे होतात. पारव्याच्या सारसारखा घसातून आरान निघतो, बरगच्या दुखतात, हळू हळू शीये, रुची, पचनशक्ती, ताकत व काती हीं क्षीण होतात. आणि अशा नव्हेत तो क्षीण झाला म्हणजे त्यास रक्तामिश्रित लघवी होते. आणि मग पाठ व केवर धरते.

रागवक्षानिदानात सांगितलेल्या क्षयाच्या साहसादि कारणांनीं क्षयरोगाचे कुपित झालेले बातप्रधान दोष खोकला उत्पन्न करितात. त्यात पायेंरच्या पुंसासारखा शिवळा, दुर्गंधी, हिवा व तारुडा असा कफ पडतो. शरणाच्या उरटून काढल्याप्रमाणें वाटतात, हृदय पडतें व कां काय असें वाटने, कारणाबाबून उण्याची किंवा धडाडी इच्छा होते, रोगी फार रातो, शक्ति क्षीण होते, तोंड तुकुतुकून व प्रफुल्लित दिवतें आणि दात व डोळे शोमिधेत दिसतात. त्यानंतर रोगावर क्षयाचीं सर्व लक्षणे दिशू लागतात.

घसापासून व क्षतापासून होणारे हे दोकडे क्षीण मनुष्यास झाले असता त्याचा नाश करितात. बलवान मनुष्यास झाले असता ते याच असतात, आणि मुक्त झालेले असून जर वैद्य, औषध, रोगी व परिकारक याची अनुकूलता असली तर साध्य होतात. एकदोषत्रय खोकला साध्य आणि द्विदोषत्रय व त्रातारपणामुळे झालेला खोकला साध्य होय.

शोक्यावर औषधोपचाराची हयगथ वेल्यानें दमा, क्षय, वांती, आरान वगणें इत्यादि अनेक दुर्धर रोग होव्यात म्हणून खोकला झाल्यास त्यावर क्षय्य तितका लवकर चापला उपय करावा.

विहितः — नेत्रक वाताच्या रोगाच्यावर प्रथम वाताग्र औषधानी सिद्ध केलेले लहू, स्नेहयुक्त पेय, शुष, माधुरा वगैरे गाढपेय पदार्थ, लेहू, भूषणान, अमंग, घाम वाडणें, परिधेह, व आग ह् हे उपचार करावे. मळ्याचा व वाताचा आरोध असल्यास वातत्र औषधानी वस्ती घ्यावी.

पित्तपुष्कणद्रवात जेवज्यांतूर तूप व दूध यांचें घन आणि कफपुष्कणद्रवात स्निग्ध विरेचनें घ्यावी.

अंगर उसाच्या रसात मेलकड व ज्येष्ठ-
कफ कफातून उलटी होण्याकरिता द्यावा.

कफ पातळ असल्यास मधुर औषधानी व कफ पट असल्यास कटु औषधानी मिळवून निशोत्तराचें कृष्ण जुलाब होण्याकरिता द्यावें रच होऊन दोष निघून गेल्यावर थंड, मधुर व स्निग्ध असा पेयादि क्रम सुरू करावा. आणि दाट असल्यास थंड, रुक्ष व कटु पदार्थांमिश्रित पेयादि क्रम चालवावा.

कफकासात कफ पातळ असल्यास शमन व दाट असा त्यास शोषनघ्न प्यावा मनशीळ, हरताळ, जेष्ठमद, अयामारी, नागरमेथे व हिंगणवेडाची साल याचा विधियुक्त घूम प्यावा. नंतर मूळ पातलेले कोमट दूध प्यावें हा घूम फार दिवसांचे जुने वाताधिक व कफाधिक खोकले तावड-तोव नाहींसे करतो.

कफाच्या खोकल्यात पित्तासंबंधानें तमकभास उत्पन्न झाला असल्यात त्या त्या अवस्थेनुसार पित्तहान्याची चिकित्सा योगावी. नुसत्या वातकासात कफसंबंध असल्यास कफहारक चिकित्सा करावी. वातकासात व कफकासात पित्ताचा संबंध असल्यास पित्तानाशक चिकित्सा करावी. वातकफात्मक खोकला फेरडा असल्यास स्निग्ध व आंला असल्यास रुक्ष चिकित्सा करावी. पित्तयुक्त कफकासात कटु औषधानी मिश्रित अर्धी चिकित्सा करावी.

उरःक्षतावर ताश्त्रतोष लाणेचें कृष्ण दूध व मध यातून प्यावें. हे औषध गिःल्यावर सावर घालून दूधमात घ्यावा. उषाच्या कुडी व पस्ती वगैरेत सूक्ष होत असेल आणि ज्याचें पित्त व आग्नी हीं मंद असतील, त्यानें मर्यातून लाय द्यवी. ज्यास दीर्घास्य पतळ होत असेल त्यानें नागरमेथो, आंतवीन, पहाडमूळ व ईश्रव याच्या कृष्णतून लाय घ्यावी. निरविराळाचा नागीनी रक्त गाळें लागल्यास ते ते मार्ग थंड करणावी रक्षाधितावरील चिकित्सा करावी.

ज्याचा अधोवयु रेंद झाला असेल त्यानें यकच्याची चरबी तेंवच घालून दाहक मिळवून घ्यावी. क्वा, क्षर्षा, उरःक्षती, ज्यात क्षौण कमी आहे व ज्याचा अग्नि प्रदीप्त आहे त्यानें दूध तापवून काढलेल्या साखीसरोवर तूप, मध व खडीसारार घालून यकच्याची चरबा खावी. वातानें अंग दुरात असेल तर वातनाशक तेलें अंगास कोट्यावी. प्रवृत्ति पित्ताचा जोर असल्यास तूप घाट्याचें आणि वात अधिक असल्यास तें प्यावें. वाटलेलें तूप पित्ताची शांति करते आणि तें घोटें असल्यामुळे अर्धत मंद करीत नाही. प्यालेलें तूप दाढाटपासतें वायूस मिळून कठोरप्रास घमवितें. ज्याचा अग्नि मंद आहे त्याच्या उरःक्षतावर, क्षयावर सांगितलेली द्रावक चिकित्सा करावी. शोक्यास पातळ होत असल्यास स्तभक चिकित्सा बरावी.

क्षयाच्या खोकल्यात प्रथम मृदूघ्न प अभिदीपन करावें. दोष फार वाडलेले असल्यास जेद्वयुक्त हळक विरेचन द्यावें. पित्त, कफ व रसादि धातू क्षीण झाले असता क्षयाकाशी रोगानें पाश्चात्तिगी, दूध, चिकणा व अतिवला या औषधानी सिद्ध केलेले तूप प्यावें. लघवीचा रंग बदलल्यात

किंवा मूत्रकृद्र नात्यास मुक्कोहत्या किंवा कंदंश व ताड यांच्या कळोनी सिद्ध केलेले तूप किंवा दूध प्यावे. शिष्ट, युद्ध, हुंगण व जांघादे यात सूज व वेदना असल्यास हलकी अशी तुपाची निवळी किंवा तेलतुपाचें मिश्रण याची शिष्ट वस्ती घ्यावी. यावर मासभक्षक लांडगा, याप इंगैरेंचें मास खाण्यास घ्यावें. हे कूर पत्नीं मास खातात विकतून वसलेल्या शकात सोडवितें व त्यायोगें घोतें मोकळीं होऊन त्यातून अन्नरस घागल्या रीतीनें वाहून पडि देतो. कृष्णां-डक रसायन (वा. पि. स्था. अ. १) अगस्तिसायन व पंचवनप्रादयावलेह (वा. पि. स्था. अ. १) हीं औषधें घ्यावीं. क्षयकास झालेल्या रोग्यास वातप्र औषधाच्या बान्यात सिद्ध केलेले दूध, काढ, किंवा विक्किर, प्रतुद व विलेदाय प्राण्यांच्या मांसाचे मुबें घावे. उरःक्षताच्या तोंकल्यावर हे भूम व जी अनुषानें तागितलीं आहेत ते भूम व तीं अनुषानें क्षयका-सावरहि योगावीं. क्षयरोगावर जी पुंहेण, आग्निदीपन आणि श्रोतसाधी शुद्धि करणारी औषधें आहेत तीं वम बदलून क्षयकासावर योगावीं. सारांश जेवढे कांहीं शास्त्रोक्त उपाय अस्तित्वात ते सर्व यावर प्रयत्न आहेत. क्षयकास त्रिपता-पासून उत्पन्न होतो व भयंकर असतो. म्हणून त्रिपतावरील विक्रिस्ता त्यावर दोषबल मुक्तार केली अस्तुता हितकर होते.

तोंकल्यात पष्माकरिता साठोळाव्याचा भत, गट्ट, उडोद, मूग, कळीच, शेळीचें दूध, तूप, बागी, मुट्या, ब्याकवत या भोज्या; लहूण, दासो, लाद्या, ऊन पाणी, मध, हे पदार्थ घावे.

मैद्युन, दिपसा घोंव, दही, पित्रमय पदार्थ, पुष्पपान व खीर हे पदार्थ कुपथ्यकारक आहेत.

सर्वंगादिपुटी, उन्मत्तनैरव, ताम्रपेटी, हेमगर्भरस आणि नागवद्भभरस हीं योगरत्नाकरातील औषधें तोंकल्यावर शुणकारी आहेत. [वाग्मदः चरकः योगरत्नाधार.]

या धा त्व वै य का तो ल ना हि तां.—याथात्य वैचक्र ग्रंथात 'रोगाचें स्वल्पकारण, लक्षण, विक्रिस्ता' याचाच विचार प्रायः केलेला आहे. तथापि जनतेमध्ये रोग कोणता व लक्षणें कोणती माहिती अज्ञान असते. त्यात लक्षणांचेच रोग मानणें असा प्रकार वारंवार पडतो. तथापि काही लक्षणांचा रोग म्हणूनच विचार करणें सोयीचें असल्यामुळे अग्निमाय, कावीळ इत्यादि रोगलक्षणाना या ग्रंथात स्वतंत्र स्थान मिळाले आहे. अशा पांऊषा परंतु महत्त्वाच्या लक्षणांपैकी कास उर्फ तोंकला होय.

तोंकला म्हणजे घसा, कंठ, आसनलिका यात दाह उत्पन्न करण्यासारखा कफ, कृष्णा, हे आंगतुक पदार्थ शिरतात व ते उच्छ्वासाच्या क्रियेनें बाहेर पडण्यास मदत व्हावी अशी निसर्गाची योजना आहे. म्हणून तोंकला म्हणजे आंगतुक दाहकारक पदार्थ बाहेर निघण्यांत एकामागून एक (प्रायः रोग्याकडून दवरल्या न जाणाऱ्या) अशा अनेक उच्छ्वासाची मालिकाच होय अशी याची सोपी व्याख्या आहे. तोंकला म्हणजे केवळ थंडी, गारठा, वारठा, पडसं इत्यादि कारणांमुळे

येणारे दुखणें यापेक्षा त्याचें महत्त्व लोकांस माहीत नसतें. परंतु तोंकल्याच्या तीव्र व जुनाट स्वरूपामध्ये कित्येकवेळा नितावनक व काळजी करण्यासारखा भयंकर व चमत्कारिक रोगाचें बीज असतें व तोंकला हे त्या रोगाचें केवळ चाण लक्षण होय. अशा भयंकर रोगा-पैकी दमा, कृष्णदाह, हृदय अंगर हृदयरोग, मलमंत्रिदाह कुष्कुलवरणदाह, डारया तोंकला, कफक्षय अंगर राजयक्ष्मा या व इतर मुख्य रोगाचें वर्णन खानकोशात त्या त्या सदराखाली वाचावयास सापडेल. या सर्व रोगात तोंकला हे त्याच्या प्रधान लक्षणपैकी एक लक्षण असतें. या रोगातील तोंकल्यास साध्या पडसं, सर्दीच्या तोंकल्याप्रमाणें निघावची मानून त्यावर उपचार घ्यावें नुकाचें होईल. याखेरीज आणखी अनेक रोगावरचेंच तोंकला हे लक्षण म्हणून आढळतें. त्याचें वर्णन छोटकरीने पुढें दिले आहेः—(१) दीर्घकालीन मूर्च्छपिडदाहामध्ये आगतक संकट म्हणून हृदय विवृत होतें व त्यावेळीं हृदयगम्य तोंकल्याप्रमाणें हृदयावर व मूर्च्छपिडदाहोरोगावर उपचार करावेत. ही नाहिती त्या रोगाखाली वाचावयास सापडेल. (२) घडपसं म्हणजे युरोपीय देशातील साधीचा म्हणून गणलेला, घसा व श्वास मार्गांत शिट पापुत्रा उत्पन्न करून देवीप्रमाणें अतिशय प्राणहानी करणारा, पूर्वी असाध्य मानलेला परंतु हल्ली लक्षीच्या सोडग्यामुळे व आधुनिक रोगप्रसारप्रतिबंधक उपायांमुळे यत्न सत्ताप्य झालेला असा ताप होय. हिंदुस्थान देशात हा आढळत नसल्यामुळे त्याचा अधिक विचार कर्तव्य नाही या रोगात श्वासवरोधानें उत्पन्न होणारें तुदमरें उल्लंघना-साठी कंठनाळछेद अंगर श्वासनलिकाछेद या शस्त्रीक्या एखादे-वेळीं कराव्या लागतात. (३) कंठदाह, घसा व पडगोम याच्या दाहामुळे शोणित्या तोंकल्यास ठराविक उपाय न करिता तद्वत्तु रूप विक्रिस्ता केली पाहिजे. (४) गटरामध्ये पचन-संवर्धी विषाड उत्पन्न होऊन झालेल्या तोंकल्यावर सूक्ष्म रोगाची विक्रिस्ता करावी. (५) घासकान अंगर कानातील तेलकट मळक्या पाठी वरून कधी तोंकला उत्पन्न होतो. त्यावर नेहमींचे इल्लथ फुफट जाऊन केवळ मळ मळ करून गोडे दिवस कान छत्र्यानें तोंकला बरा होतो. (६) वद-कोष्ठ, दंतोद्भव, कपचम, ह्मो इत्यादि दाहजनक कारणांमुळे आंतत्र्यांत दाहकियेस आरंभ होऊन तोंकला शाल्याची उदाहरणें अपरिचित नाहीत. त्यावर तद्वत्तु रूप इलाज करून सूक्ष्म रोगावर प्रहार केला पाहिजे. यावर तोंकल्याच्या ठरा-विक बांध्या, वाटयें व मिथयें निघण्याची होत. (७) सज्जातंतुसंय्य रोग व उन्माद रोग यामध्ये रोगास " विना-कारण रोदन, हास्य व अशाच इतर लक्षणीप्रमाणें दिसणाऱ्या लक्षणांवरून रोग्यास छातीत अंगर इतर ठिकाणी काही विक्रिती नसून एकसारखी तोंकल्याचा दांस लागते. ती बरी होण्यास साध्या तोंकल्यावरील इलाज न करितां उन्माद कासलात्मक उपचार करावे. असापैकी बहुतेक क्षीरोगीच

असल्यामुळे गमांय व तदनुपंगिक इंधिने विकृत झाली आहेत की काय याची परीक्षा करवून त्यावर ह्याज वेत्याने हा रोग थांबतो.

या विवेकावरून माथा खोफला व नानविध रोगाचा उचक म्हणून आलेला खोफला याची परीक्षा नज्जाकडून करणावे महत्त्व वळून येईल. दुसऱ्या प्रकारच्या खोकल्यात चागल्या घेण, होक्तराच्या सद्य्यात उपचार करावे साध्या खोकल्यासाठी देशी अगर इंग्रजी वैद्याकांतील चाटणे, बड्या तोंडात धरण्याच्या व दास थांबणाऱ्या गोळ्या, घसा, पडनीभ, यावर लावण्याची तुरट व गोड औषधे या सर्व अगर परादादुसऱ्या औषधाचा उपयोग करावा याशिवाय छातीवर मोहरी बाटून तिचा लेप फडक्यावर पसरून छाती लालसर होईपर्यंत लावावा टरपेटाईन, कापूर, छोरो-फार्म, मोहरी याची वैद्य व डॉक्टर यांच्याकडून तयार झालेली सल्ले छातीस चोळणे हाहि एक उत्तम उपाय आहे बाकाच्याने कपडा ऊन करून त्या गोळ्याने अगर जव-साच्या पोडिताने खोकल्याच्या तोंडातप्रमाणे एकदोनदा अगर अधिक वेळा छाती शेकणे हाहि एक सुलभ व उत्तम परमुती उपाय आहे बरेचवर खोकला येण्याची संवय जडोल्या रोग्याने आपली एवंदर प्रवृत्ति सुधारण्यासाठी पौष्टिक औषधे व लोहपुंज औषधे घ्यावीत सुनाद खोकल्यासाठी कोंडमाळाच्या तेलापासून बनवलेले श्वेतमिश्रण फार उपयोगी असते. गरम कड्डे, ताशी व सुपळक कोरडा हवा, समुद्रतान, समुद्रफाठी हवा यांपैकी अनपूर असतील ते ह्याज रोग्याने करावे.

कासगंज त ह शी ल.—संयुक्त प्रांताच्या एका मित्प्रा-तील उत्तरेकडची तहशील. हीत उलई, पिलराम, पचलान, सोरोन, सिधपूर, सहावर-करसान व फेडपूर-बदरिया हे परमाणे असून तिचे क्षेत्र ४१२ चौ मै. आहे. या तहशीलत ४८६ पोटी व सहा मोटी गावे आहेत. परकी कासगंज (तहशीलचे मुख्य ठिकाण), सोरोन व सहावर ही सर्वात मोठी होत. एवंदर लोकसंख्या (इ.स.१९११) १०४१९८.

हा ह र.—संयुक्त प्रांतातील एका मित्प्रांताचे याच नावाच्या तहशीलचे मुख्य ठिकाण. ही कानपूर-अठनेरा रेल्वेवर व मथुरा-बरेली रस्त्यावर आहे. कासगंजपासून सोरोनपर्यंत गंगेनव एक लहानमा आगगाडीचा फाटा गेला आहे. इ. स. १९०८ साली हा फाटा बरेलीपर्यंत वाढविण्याचे धान चालू होते. मित्प्रांतातील व्यापाराचे ही मुख्य ठिकाण असून येथील लोकसंख्या (इ. स. १९११) १६,४२९ आहे. फरहाबादचा नवाब महंमदखान, याच्या पदरच्या यापूत-तान नामक राजाने ही गाव बसविले असे म्हणतात. पुढे ही मराठ्यांकडे साकरीत असलेल्या कर्नल जेम्स गार्डनर याच्या छाती गेले त्याने येथे परीत मिळवत कनाबडी शी, परंतु त्याच्या प्राजांनी ती उधळून टाकली. कासगंज हे लेकपट्टावर वरलेले असून येथे एकेकांनी पाटघोनांत

कापणारे दोन सुंदर बाजार आहेत. टाऊन हॉल (तार-मवन), दवाखाना, तहशील व मुन्सफी ह्या येथील मुख्य सवर्जनीक इमारती होत येथे मिशनरी सोसायटी व अमेरिकन मेमोरिअल मिशन याच्या शाळा आहेत म्यने-सिपाळीयेई इ स १९०३-४ सालातील उत्पन्न २२,००० रु होते. येथे सावर स्वच्छ करण्याचा धंदा वाढत असून, गावात कापूस पिजण्याचे व दाबण्याचे कारखानेहि आहे.

कासरगोड, ता ल का—मद्रास इलाख्यातील दक्षिण कानडा मित्प्राच्या अगदी दक्षिणेकडचा तालुका. क्षेत्र फ. ७६२ चौ मै यान १४ गावे आहेत. एकंदर लोक. सं. (इ.स.१९२१) २,९६,९३१ या तालुक्याचा बहुतेक भाग डॉंगरपाठीचा व निर्वृक्ष आहे, परंतु दुन्या खोल असून तेथे जमीन सुपीक व पाणी मुबलक आहे. विशेषतः ताळ-कशाच्या उत्तरार्धातील जमीन पोषकद्रव्या लागवडीस फार चांगली आहे

कासलपूर—मुंबई इलाखा. महीकाडवातील एक लहानसे संस्थान हे करोतन हद्दीत आहे येथील नहागीरदार कोळी असून ते गायकवाडांला खंडणी भरतात.वडील मुलाचा वारसा देण्याचा किंवा दत्तक घेण्याचा अधिकार या घराण्याला नाही.

कासव—कासवाची (प्राणी) शास्त्रीय माहिती 'उरो-गामी' या लेखात कूर्मयण बदरात (वि. ९ पा. ८-८२.) दिलेली आहे. सरपटत चालणाऱ्या प्राण्यात कासव हा फार विलक्षण प्राणी आहे. हा आपले डोके, पाय व दोपूट प्रसंगवेधार्थी आपल्या पाठीमागील झाडून घेतो. विलखत पातल्याप्रमाणे वरच्या व खालच्या दोन आन्जादनांनी यांच रक्षण होत व सवे अवयव वाटेल त्या वेळेस आकुंचित करण्याची शक्ति या प्राण्यास असते. फार मोठ्या आकाराचे कासव लष्णकविंधातील समुद्रात आढळतात; याच्याच पाठीचा सुएयत्वेकरून व्यापार होतो. ही पाठ माधारणपणे वजनात १०० शेराडून जास्त नसते. े कासव अदलातक व हिंदी महासागरात सापडतात. काही जातीच्या कास-वाच्या पाठीवरील खवले फार सुंदर असून तावूत व विंबळ्या रंगाचे असतात. हिंदुस्थानात व इतर देशात पूर्वी कास-वाच्या पाठीच्या टाळी करीत असत

पाठीवरील खवले काढण्याकरिता पाठ ऊन करून वाडून खरून काटतात. खवले काढलेल्या नरबरीत पाठीस बरीच किंमत येते. चांगली पाठ असल्यास ती दरदरी ६०।६५ रुपयात विकली जाते. हशी विलायतेस शिंगाप्रमाणे कास-वाच्या पाठीचेहि अनेक पदार्थ करतात. त्याही हवये किंम-तीच्या पाठी इंग्लंडमध्ये सिंगपूराडून जात त.

टाली की कृ ति म ड प योग -मिठाच्या पाण्यात कांसवाची पाठ शिंयवून नरम करितात व थंड होईपर्यंत दावात घालून तिला चपटी करतात. ती खरदून व कानसून गुळगुळीत व बर्बस सारखा भाडीचा करतात एका पाठीपासून जास्त

आकारास वुड्डा पाहिजे अन्वयास २ हिवा ३ तुकडे मिश्रप्रमाणे सातात. पाटीच्या कडा सुमारे धाव इंच निरुध्म तातून त्या एकीवर एक ठेवून लोतांडी कापाने एकत्र दाखनाम आणि चापासकट तो भाग कडच्या पाण्यात काढी बंड पुडगितात. यामुळे दोन्ही तुकडे ऊन पाण्याने नरम होऊन दागाने अथे घेतातून होतात की त्याचा साभार तिसून येत नाही. वानभूत पडलेला उरा, दुसरे तुट्टे, व पूड गोळा करून त्यास उष्णता व दाव पाळ्या योग्य हवा तो आकार देता येतो. कासवाच्या पाठीच्या मार्गे धातूचा पत्रा लावून काम करतात; तेणेकरून दाखीत मुक्कपणा असत दिसतो.

हिंदुस्थानातील काढी लोक कासवाचे मांस खातात, परंतु युरोपियन लोकाना ते आवडत नाही. कासवाच्या पाठी प्राचीन काळापासून शोभेकरिता टेंवतात. त्या अर्धप्रकाश, भेष व पिबण्या रंगाच्या असून ज्यावर तपकिरी टिपके असतात व ज्यांना तिरहरे बागळी चडते अशा पाठी उत्तम समजतात. चीनमध्ये पाठच्या रंगाच्या व काळे टिपके असलेल्या पाठीची चहा पिणेस होते. कासन मातरपानंतर त्याची पाठ मोठाने ओढून काढतात, अथवा उकड्याचा पाण्यात कागव दाखतात म्हणजे पाठ निराळी होत. नैर्गिकरीत्या भेलेल्या अथवा कुत्रे लागलेल्या कासवाची पाठ दुसऱ्या प्रतीची समजली जाते. इसी युरोपान 'मुल मांटेरी' नावाच्या राजाच्या कामाकरिता या पाठीचा उपयोग करतात. यक्षिणास पाठीच्या लहान लहान पेट्या, चौकटी, चाफ, जखवा वस्त्याच्या मुठी, कप्या वगैरे तिनळीव करतात हिंदुस्थानास कासवाच्या पाठीवरील सुंदर काम विमंगलपट्टण येथे होत.

कासवाची दुसरी एक जात आहे. तिला प्रसदेसात लादक प्येन-बीन अथवा लादकवयी आणि इंग्रजीत एडिबल टर्नल म्हणजे दाभ्याचे कासन असे म्हणतात. हा प्राणी घनस्फायादारी असून छात्री अंडी व मांस ही खातात

कासार—हा शब्द साच्या पितळेचे भांडी करणे व विरणे हे व्यापार करणारे आणि यागळाच्या भदा करणाऱ्या जल यांना लावतात. याची वस्ती सुर्वेदकाळा, वल्हाद, मध्यप्रात व मध्यहिंदुस्थान यातून आहे. विशेषतः सुर्वे इलाख्यात कासार वस्ती अधिक आहे. पंधरा दोन प्रभाराचा एका शब्दाने दर्शविला जातो. स्वार्यकी एका प्रस रण्या म्हणजे आगलाच्या पंगला जातिवाचर दोन घट्टे, यालाच अकड पोशळ्याचे टाखे आहेत व स. १९११ च्या खानेखुमरीत ३६,२२८ टाख नोंदले गेले, पैकी २६,९१३ सुर्वेद इलाख्यात, ४५७२ वल्हादमध्यप्रातात व ५७३३ मध्यहिंदुस्थानात होते. यामध्ये यागाराचा समावेश नसावा. संसृष्ट कासव फार शब्दापासून कासार शब्द बनलेला असावा असा व्युत्पत्ती काढी गजाली दिली आहे. ती मरी असल्यास अशी कायना सुचते की पूर्वी कोठ्याचे काम करणारा एखादा वर्ग असला, तो भांडी व यागळा करीत

अथवा व पुर्वे यागडी करणारे आणि भांडी करणारे गिराळे झाले असवेत आणि त्यानंतर कासवाची भांडी जाऊन पितळेची आली असावीत व यादाराच्या यागळा जाऊन कावेच्या आल्या १) असावत. जतीव रच्यकरणकरण्यास मोठेस पृष्करण केले पाहिजे ते पुढीलप्रमाणे करता येईल.

(१) लवण का सा र.—ही भांडी करणारी जात. या जातीत सभेळ, दाडेसर, पड्ड, लोवर, दगारे, गोदावे ही आजनां येतात लोकरुमाचा निरित नाही कदाचित् पाचपसून दहा हजारपर्यंत असवी. या जातीस तावटहि म्हणतात. हा यागाराचा वर्ग होय. ही जात निवृत्त मांस नाही

(२) योगार.—या जातीचा भदा भांडी विरणे हा होय, वर्ण नव्हे, हा व्यापाऱ्याचा वर्ग होय, कारागिराचा नव्हे यातील काढी मंडळी जैन आहेत. काढी धैर्यवान् आहेत पण दोषाचा समुपवहार होतो. याचा पंधरा यागळा विकणेहि आहे. यागळ्या विकणारास यागळ म्हणतात शे नेमदा वपे ही जात लोराडाचीहि व्यापार करीत आहे यात मजरी म्हणूनहि घडा करणारे लोक आहेत ते खियात कागलास मांस विकतात. सुमारे दोनदां पारंपरीय यात तडे झाले आणि त्याच्या शाखा पडल्या, व त्यामधील समुपवहार यावला त्यामुळे एक दुसऱ्यास ' तार ' म्हणून समले व एक दुसऱ्यास आपले लोकरुळे आहेत असे समुप लागले पण आज या शेंब हाचा पुरावा नाही. या जातीत फडले, राय, रासने, डंगरे, पुषलेसर, बेडापुरे, राणेळे अशी आजनांय आहेत. ही जात निवृत्तमांस आहे ही नागपूरपासून पुष्पपूरपर्यंत व दक्षिणेत सेटापूर येथे यागवपर्यंत पसरली आहे. मोठ्यातील कासार व हे कासार याच्यात एकी करणाची चडपड चालू आहे.

(३) पाचा ल का सा र—ही निवृत्तमांस जात आहे या जातीची वरे पुण्यामध्ये पाच पर्वत अवतीत हिचा पंधाहि लवण कासारप्रमाणे भांडी पडविण्याचा आहे. या जातीमध्ये पडेत, नोंकरे, निवकर, दस्तुरकर अशी आजनांय आहेत. याची वस्ती मद्रासात वर पाच हजाराने अधिक नसावी. या तिन्ही जाती काढी मंडलीस आपली देखी समजतात आणि काढीपुराणाने उणेगिरेली जात आपलीच असे मानतात. लवण का सा र—हे आपणाला लवणकासार म्हणवितात, व विश्वाम्यापासून आपली उत्पत्ती लावितात. कासार आपणाला माझण म्हणवितात व पुष्कळ जावतीत माझणासारखे दिसतात हे गळारात जानवी घालतात. व माझणी गोरे मानतात आपल्या जातीचे मिश्रक तयार करण्याची याची राखट तावट ध्याच्या मोठ्या किफायतीमुळे पारवी सिद्धी गेलेली दिसत नाही.

कासाराले कुळे व देवळे आहेत. एकच देवक असणाऱ्या घराण्यात घरघर समसंबंध होत नाहीत. दक्षिणेत देवकाच्या ऐवजी भोरे व्हा आहेत. व सगोत्रियाह निषिद्ध जातो. दक्षिणी कासाराले मोगीबन असत,

कासारत तें नसतें. कुंकू लवणें, गडगनेर, सीमातपूनन, घाणा, देवप्रतिष्ठा, वाद्दिनधय, रजत व सप्तपदी या गोष्टी लभविधीत मुख्य होत. घट्टरकैट मान्य नाही.

कासार हे कालीचे उपासक आहेत. बहिरीचंडिका, एकवीरा, कुमारीक, खेडेवा. महालक्ष्मी याहि याच्या कुळेदेवता असतात. सलेपूर वगैरे काही ठिकाणी जैन कासार आढळतात. याच ओजेंदैहिक विधि ब्राह्मणाप्रमाणेच असतो. हे मठ-मासासन करितात; पण ब्राह्मणाखेरीज दुसऱ्या जातीच्या हातचें सात नाहीत.

ज्ञातीचें मुख्य वर्तने ठिकाण मुंबई व एणें ही शहरे होत. मुंबईत आत्मासं तीन चार हजार किंवा अधिक बस्ती असून पुण्यात सुमारे दिड हजार बस्ती आहे. आलिबाग, त्रिवंडी, पेग पनवेल, बसंद, नासिक व निशामचें राज्य दातुर्गडे बस्ती आढळते. मुंबईत, ज्ञातीच्या पंचायतीने आहेत आणि त्याचप्रमाणें गावोगावीही आहेत. मुंबईतल्या पंचायतीला विशेष महत्त्व आहे. पंचायतीचा अध्यक्ष मुंबईत तीन वर्षांनी निवडला जातो. तो वंशपरंपरेने निवडला जात नाही. आणि हाच नियम बहुतरुन सर्व गावी लागू आहे. मुंबईमध्ये पायपुशीवर कालीदेवीचें देऊळ आहे. त्याशिवाय कादेवाडीत तीन बाळी आणि सोनपुरात एक धर्म-बाळा आहे. कालिकादेवीच्या सर्व बाळीच्या उत्पन्नाचा उपयोग ज्ञातीच्या धार्मिक, सामाजिक व इतर उपयोगांकरिता केला जातो. ह्या सर्व इस्टेटांची किंमत सुमारे तीन चार लाख होईल. त्याचप्रमाणें एणें, सातारा, पनवेल, पेग, रस्तागिरी, उरण, निशामपुर, किर्लोस इत्यादि गावात ठिकठिकाणी इस्टेटा आहेत. त्या सर्व इस्टेटांचें उत्पन्नाचा विनियोग लोकांच्या खासगी कामाकरिता होत नाही. ज्ञातीच्या हक्काचा पूर्वाचार चालत आलेला (म्हणजे एक मण ताब्यामाग) अर्धो पैसा हद्दी नातात एकी वसत्याने वसूल होत नाही. पंचायतीचे निवाडे लिहून ठेवण्याची पद्धत आहे. परंतु ते फार वर्षांचे नाहीत. मध्यंतरी अतले रेकार्डे निहून टाकिले. पंचायतीचे निकाल अमलात आणण्याकरिता बहिष्कृत ठेवणें हे साधन ज्ञातीच्या स्वार्थाने आहे. परंतु तें फार दिवस टिकत नाही. कारण काही लोक मग्न्य करून ते रद्द करवितात. ज्ञातीच्या पंचायतीमुळे ज्ञातीच्या हितविषय प्रश्न येतात. ब्राह्मणाशिवाय इतर जातीवरील नवोदिक व्यवहार होव नाही. ज्ञातीत पोटजाती मूळीच नाहीत ज्ञातीत धर्म, विवाह इत्यादि संस्कार कोकणस्थ व देसस्थ ब्राह्मण करतात. ज्ञातीचे प्रत्येक नासब सोडविते आणि शास्त्राधारसंप्रधान ब्राह्मणाचा चला घेत पण अशी वेळ फार कल्पित येते. ज्ञातीचे सर्व संस्कार वेदोक्त धर्माप्रमाणे उपाध्यायकडून करून घेतात. काही वर्षांपूर्वी आपण ब्राह्मण की क्षत्रिय असा प्रश्न निघाला होता पण त्यापासून काही निष्पन्न झालें नाही. ज्ञातीच्या हितोद्योगासंबंधानें ज्ञातीची मंडळी येणप्रमाणे देवात. — या ज्ञातीचा जनक त्वष्टा होता. त्वष्टा

हा विश्वकर्माचा मुलगा होता विश्वकर्मा हा भुवनाचा पुत्र व वृहस्पतीचा माचा होता. तो आणि वंशातला होता. विश्वकर्मा रथकाराचा राव असून महातपस्वी होता. मनु, मय, त्वष्टा, शिषी व देवत (विष्णू) हे पाच देवर्षी होते. हे सर्व विश्वकर्मान्या मुलापासून झालेले होते. कण्ठ, सुवर्ण, शिख, लोह आणि तांब या पाच प्रकारचें शिरपकर्म करणाऱ्या विश्वकर्माच्या पांच पुत्रास रथकार जशी संज्ञा होती. ह्यांनी वैदिक कर्मानें संस्कार करावा व त्याच्या वंशात झालेल्याचाही उपनयन संस्कार करावा असा अधिकार होता. चार वेद आणि त्याचीं सहा अंगें ह्या सर्वांना जाणणारे जे विद्वान ब्राह्मण असतात, त्याचा जो धर्म वेदानां सांगितला तोच धर्म विश्वकर्मांचा आहे, व त्याच्या वंशात उत्पन्न झालेल्याचाही आहे” (पंचाल ब्राह्मण नियोग पुस्तक पृष्ठ ८६, ८९, १०२). ज्ञातीमधील वृद्ध गृहस्थांच्या तांदूळ परंपरागत की हक्कत सामण्यात येते तीवरून पहाता कासार धी कालिका देवीचे उपासक व सोमवंशी क्षत्रियकुलोत्पन्न आहेत. ह्या समुदायाला पुष्टि फयःकल्पत प्रथातल्या हक्ककर्तावरून मिळतें. ह्या मय ओबीसक मराठी भाषेत असून ३०० वर्षांपूर्वी नादिक क्षेत्री कृष्णयाज्ञवल्की नावाच्या ब्राह्मणांनी पुराणग्रंथाच्या माहितीने लिहिला. त्यात कार्तवीर्य सहस्रना-ल्लेन ह्याचा पुत्र धर्मपल व चौलराजाची कन्या चंद्रमुखा ह्या दोघापासून जे पुत्र झाले तेच पुढें देवीच्या आश्ववरून कास्य, ताम्र वगैरे धातू बनविण्याची कला शिकून त्या कलेचे प्रचारक झाले, व तेव्हापासून ते कास्यकर व कासार ह्या नावानें लोकांत प्रख्यात झाले अशी कथा दिलेली आहे, व ह्या कथा पद्मपुराणातून कालिकामहात्म्यावरून लिहिली आहे, असें कर्त्याने म्हटलें आहे. त्वष्टा ब्राह्मण आहेत ज्ञातीबंधानें बराच उदापाह झाला होता म्हणून आन ज्ञातीचे लोक आपणाला त्वष्टाकासार असे म्हणवितात.

गेल्या तीनचारवी वर्षात ज्ञातीची स्थलावर्त घडायलाचें झाले परंतु ती कायधर्मा झाली नाहीत. ज्ञातीत पूर्वविवाह होतो, परंतु तो धनिक किंवा संपावित कुटुंबे करीत नाहीत ज्ञातीत पुरुषास रेखेल्यापासून झालेल्या मुलाची जात झालेली नाही. ज्ञातीतल्या स्त्रियात अधर्मव्यवहारांनी सजातीय पुरुषापासून मूल झाल्याचें एकहि उदाहरण आढळून आलें नाही. याची आठवणें पुढील प्रमाणें आहेत. हजार, दाडेकर, गोडाने (ये), अतें, लोवर, कड, पिंपळे, पुरोहित, नाडेकर, येडेकर, त्रिमुखा, शेठ, लोठे, तावडे, समेळ, बडके, गोडे, (वो), मुळे, करडे, इनामदार, बेरे, कवळे, पारि, इषाद, सार्वीस, तावट, शिर्मा, पोडकोडे, निशामपुर-कर, सामे, खुळे, मोसलोकर, डासणे, तावट, पाटील, पुसलेकर, सार्वी, दबणकर, माडके, पारिगे, लागेकर, देशमुख, पोरे, मोरे, गंभीर, रणदिगे, रात, बोधे व म्होटे.

गोत्रं.—याळन्, अंबीरा, भुज, काशप, अत्राय, भारद्वाज, इत्यादि यांचीं गोत्रे आहेत.

जैनधर्मावर गदा आली तिचा परिणाम अद्यापि दिसून येतो. अलीकडे थोडावहुत जैनधर्माचा प्रकाश महाराष्ट्रात कासार मंडळीवर पडत चालला आहे. १९१७ च्या क्रांतिकार्या मलकापुर (बहुल प्रात) येथे कासार परिषद भरल्यावेळी जैनधर्मा व अन्यधर्मां पुढे कासार मंडळीमध्ये शरीरसंघर्ष, आमपणा व भाऊवंदकी चुकली. त्यावेळी एका आर्तामये धर्म विरोध का ? याबद्दल विचार उत्पन्न झाला. जैनधर्मा कालिकपुराण पुढे मंडळीनी घेऊन त्याचा विचार मन पूर्ण कालविला आहे. शरीरात २६११७ रोजी पुणं सुकूनो सोड साकराया सुराकर याचे अध्यक्षतेखाली कासार लोकची समा भरली त्यावेळी कासार समाजाचा पूर्व इतिहास सांगतेवेळी आम्हा पूर्वी जैन होते, तोच धर्म आमचा असावा वगैरे व द.पाट झाली.

हल्लीचा काळामात अनुसरून पुनर्निर्वाह सुरू आहे. निराश्रित विवधा व मुलाची तत्तुद जातीने काही केली नाही.

गुजरात—गुजरात तावट लोक सुखयत. मोठ्या शहरातून दिवतात. सिधपुरात तावट नाहीत सिधपुरात तावें विपन्नता नाही अशी म्हाण आहे. अशी एक गोष्ट सांगतात की, प.क.पटास पाच बंधू राहत असत. ते काकिना मातेचे भक्त असत व ते तिची आज्ञा वाचवून पूजा करीत. देवी त्याच्यावर इनफी प्रसन्न झाली की "तुम्ही धातू वाचवून किंवा टोचून पोट भराल" असा दिने त्यास घर दिला. पितळ कोकण्यातून पितळेची, तांब्याची व कासे या धातूची भांडी तयार करणारेपुढे याची प्रगति झाली आहे वयाय, वादनेय, मडी, इत्यादि ६ वाडनावे त्यांच्यात आहेत. मडी, गोहेळ व परमार या आठनावातून त्यांच्यात रजपूत रजाचा अंश आढावा असे दिसते. काळिकांमाता ही याची कुलदेवता होय. घाम्पानेरी, मारु, सिहोर व भिसनगड हे याच्यात ४ पोटभेद आहेत. भिसनगडाची वास्त्यानेरी तावट रोटीवेटीव्यवहार करतात पण बाकीच्या वर्गात रोटीवेटीव्यवहार होत नाही. मार व मारवाडी लोक ज्ञानचें घालून दिसवतात, पोषावत व चेहेऱ्यात कंसार लोक बाणी व कुणबी यांच्याप्रमाणेच आहेत. याचका देशाच्या आहेत पण त्या पातिमलाविषयी पारशी दृष्टता वाढलीत नाहीत असे पंडितदियकार विधान करतात (सुं, गं ९ भा. १). कच्छ मर्याद काही तावट मारि वधकन्याचें मास खातात व मद्यपानादि करतात. याकीचे तावट चाक हारी आहेत. ज्या ज्या धातूची भांडी हे घडविल्यात त्या त्या धातूवरून यास नाव मिळते, उदाहरणार्थ तांबाघड, पितळघड, व सोनार इत्यादि. हे लोक बहुतेक स्वतःच्याच घरी कामे करतात व त्यांच्या याचकादि चाती फिरवणे, झिरई देणे वगैरे कामात त्याम मदत करतात दात्याची व पितळेची निरनिशल्या आघाऱ्या भांडी ते घडवितात. काळेवाडीतील सिहोर येथील व उत्तर गुजराततील कडी व दीननगर येथील कंसारलोक आपल्या कामात तारवेण भातून नेहमीची भांडी करून निघाय

टांक, दोती, पानसुपारीचे डबे, देवाच्या मूर्ती, दिवे, घंटा वगैरे वस्तुहि ते करतात. तावटास भाव्याच्या वननाप्रमाणे पेंसे मिळतात. कच्छी लवण, मोडीची भांडी विकत येणे वगैरे कामाकरिता हे लोक बाह्यभार हितात.

कंसार लोक शात व समाधार्मी असून त्यास गुडगुडी खंडण्याचा नाव आहे व गाय्याचोहि आवड आहे. याच्या वायका आश्विन शुद्धपक्षात फेर वरून काही गाणी म्हणतात या लोकास समाजात मान असून ते आपणास 'महाजन' म्हणून घेतात. ते धार्मिक असून, रामानंद, शैव, ब्रह्मचार्या इत्यादि पंथाचे अनुयायी आहेत व सर्वगण कालिका मातेस अतिशय पूज्य समजतात. हिंदुंच्या देवनांस भजत व त्यांच्या देवळांविहि जातात. नेहमीचे उपासता-पास, वननार ते पळतातच. त्यांचा मुख्य तण म्हणजे आश्विन शु. १ मी या दिवशी होम करून रात्री एका हातात कच्छ-रंदा फुलाची माळ व दुतःपा हातात मशाला घेऊन ते नाचतात व उज्या मारतात. एखाद्याच्या अंगात देवी येते व ती तरवारीने आपली जीभ कापीन असे भय घालते. चेडुरु, जारणमरण व दाऊन यावर त्याचा फारसा विश्वास नाही. गाय, उंदार, हत्ती, साप व बाप यास ते पूज्य समजतात

वच्चाड—मध्य प्रात.—काही शिरपात यास तामेरा म्हणतात पण काही मिल्ह्यात तामेरा व कासार यांच्या भिन्न जाती आहेत. सोमाराच्या खालोखाल याचा येथे मान आहे.

रा. व. स्वर्गाविषय जयराम देहाडराय यांनी कासारच्या उगरीची अशी कथा मागितली आहे की, राहलाजुनापा मुलगा धर्मपाल हा याचा पूर्वज होता. अर्जुन हा इक्ष्वाकुचा पणू असून तो घोडी व राय याच्या संयोगानून झाला होता म्हणून मराठी कासार स्वतःला अहिहृदयेशीव म्हणवितात धर्मपालची आई परशुरामकृत सत्रिषवधाच्या वेळी पळाली. दुसरी एक अशी कथा आहे की, एका सोमवंशी राजाने कामभेनू बेरिली होती. त्याच्या चार बायकांच्या पुत्रांनी वृद्ध वेण्याकरिता तप करून बाण मागण्याच्या ऐवजी चुकून 'बाण' मागितले त्यामुळे हे धातुपत्रे विकू लागले. काही कासार धर्मपालास रतनपूरच्या हेडश रजपूतांचा पूर्वज समजतात. उत्तरहिंदुस्थानात व संयुक्त प्रांतात थोड्या लोकां आपले मूलस्थान दक्षिणहिंदी रतनपूर गाव सांगतात. यावरून रतनपूर हे कासारची भांडी करणाऱ्या फार पुरातन काळचे स्थान असणे असे दिसते. या लोकात मराठी कासार देशकर, शादे व अयोध्यावासी असे वर्ग आहेत. भरेवस वर्ग फार नीच समजला जातो त्याच्या व गोंड्यांच्या मालीतीत गुफळ साम्य आहे. याच्यात जाही स्वैर संवधाच्या उत्पत्तिचे लोक आहेत. त्यास जवळे, विदूर, दीर्घ, वच्चे असे म्हणतात.

कासारत अहिहृद लोकांची सर्व गोत्रे प्रचारात आहेत. उत्तरेकडील मिल्ह्यात याची नावे राहण्याच्या गावावरून

पडली असून असंगोत्रविवाहाचीच चल तथें रुढ आहे याच्यात आत, माम व मावळभायडाची लगे निपट्ट आहेत याच्यात भवानी देव्याचा पूजा कर महत्वाची असते. ' मदी अमायास्त्रा (कानुन वध) हा कर महत्वाच्या सण आहे त्या दिवशी प्रत्येक कासार क्षतिभोगनात जेवाक्यास आलाच पाहिजे न अला तर बरंभर तो वाळीत पडतो या अमा वास्येत ते दुकान बंद करून आपल्या सर्व हत्याराची व यंत्रांची पूजा करतात

मंडला व दध येथे कासारची भांडी अद्याव बायली होतात

स युक्त प्रातः—या प्रातःमयील कासार लोकाना कासेरा असे म्हणतात कासेरा जत संपटित दिसते मिश्रपूरचे कासेरा लोक स्वतः स क्षत्रिय म्हणवितात परशुरामास क्षत्रिय-निर्दालन वेलें तेव्हा हा अदा स्वीकारण आम्हास प्राप्त झालें असें ते सांगतात कासेराच्या घात पोटा जाती आहेत त्या पुर्विगा, च्यावन, गोरखपुरी, राक, तगरा, भरिया व गोपार या होत त्रिजि जैनापरा,जीनपुरी कर्नायीय, मणिपुरिया, असे काह प्रांतिक मेवाहे आहेत अहारवन्सी, छनी, राक, सोनवन्सी इत्यादि नावे काह रानटी दोळयाशी त्याचा सबंध दर्शवितात कासेरा लोकात अंगगोत्रविवाह रुढ आहे

प्रसिद्ध कासेरामधें बालवेवाह रुढ असून साधारणपणें दहा विवा बारा वर्षांच्या मुलीची लगे करतात अवेवाहित लोक किंवा विधवा व विधुर यामधें व्यभिचार झाला तर तो उपेक्षणीय गणला जातो व गुन्हागाराला बहिष्कृत न करित दंड करण्यात येतो पहिली बायको बध्ना अनेक तर तितक्या बायका बसल्या येतील तितक्या करण्याची याच्यात मुमा असते चढावा व दोला असें यांचे लमाचे दोन प्रकार अनुम 'डोला' शरीराकरिता असतो सगार्ने प्रकाशने विववाना लगे करता येतात व नवरा गृत झाला तर त्याच्या धाडपडा भांडावरवर किंवा अन्य पुरुषाशी त्याला लग्न करता येत अन्य जातेशी व्यभिचार केला धर नवऱ्याला बायको सोडता येते पाळा वेलें नाही किंवा धमलागा कला म्हणून बायकोहि नवरा सोडू शकतो सोड विद्वां दिवेल्या छियांना त्याच जातीत पुन लग्न करता येत नाही

साधारणपण कासेरा लोक वैष्णव किंवा नानकपंथी आहेत पांचोवन, पोर, दुर्गा अशा त्यांच्या देवता आहेत तिवारी ब्राह्मण ह कासाराचे पुजारी असतात मृताची व्यवस्था वेदधर्माच्या रातीनें झाली जात मतांना पिंड देण्याचीहि चाल कासेरामधें आहे

या लोकांच्या धर सर्वर्षी पराच मनभद आखून यतो गस्ता, तथे व कर्वाळ असल्या मृद धतूचें मिथण करून पेळे, वाट्या व ताटें तयार करणें हा कासेराचा मुख्य धदा असून त्यानीं तयार केलेल्या भांडापावर नक्षी करणें व दिल्ह देणें या

कला याचेरा लोकांच्या आहेत असा नेस्फीडचा अभिप्राय आहे (ब्राक रिप्ट १९) हंहे म्हणतो कीं कानपुरास पितळची भांडी करणाऱ्याना याचेरा, कासेरा किंवा भरिया अशीं नावे आहेत (मोनेम्राक १९८) मिश्रापुरास पितळ किंवा मिश्र धातूची भांडी करणाऱ्याना कासेरा म्हणतात सप्तर्षीचा घालिया किंवा घालेनेवाला हा कासेरामार्णव एक कारागीर आहे व त्याचा धदा म्हणजे तस्तांचे दागिने करणें हा असतो क्षत्रियप्रमाणें आपणहि पूर्वी जमिनदार होतो असा हे लोक बहुणा करतात सर्व कासेरा लोक जागवें घालतात मासे, मेंढ्या व बकरी यांचे मास हे खातात पण दास पंत नाहीत अहार, बारी, माद, कायस्थ व कलवार खेरीज करून ब्राह्मण क्षत्रिय व वैश्य यांनी दिगविलेली पक्षा रसोई ते खतात

[क्रूक एन्सावेन रिस्ले आणि हिरालाल सेन्सतरिपोंनें, सु गें खद्य कासार जाती सत्थान (युवई) वे रिपेनें, खद्यसेवक मासिव कासार मासिक (वेळपुरे)]

कासार-चाणी याची सट्या सुमारे ८० हजार असून पैकी निम्म्याहून अधिक बाणी सयुक्त प्रांतात आढळतात विहार, ओरिसा आणि बहाड-मध्यप्रांत यातूनहि हे बाणी आहेत कास्कर बगिक या शब्दावरून त्यांना हें नाव पडलें त्यांचे शाखिविषयक दोन पोटविभाग आहेत पूर्वकालोकास पुरभेया व पश्चिमकालोकास पश्चिमवाह असे म्हणतात यादिवाय याच्यात अनेक भेद आहेत विहारमधें ९९ पोटजाती आहेत असें रिस्ले म्हणतो (हिंदु कास्कर ९६) पुरपास आपल्याच गोत्रात लग्न करू नये व त्यावेळीं पाच पिढ्या विचारात भाग्या असा याच्यात निबंध आहे पाच सहा पिढ्यापरी आपण कारा बागिक पुराहून आलों असें पूर्वभागातल क शारबाणी सांगतात यालविवाह रुढ असून पहिली बायका ह्यात असताना तिच्या समतीपासून नवऱ्यास दुसरें लग्न करता येत नाही मगाईशेनीं विधवेला पुनर्विवाह करता येतो व तिला नवऱ्याच्या भावाशी लग्न करण्याची परवानगी असते पण सक्त घरातें याच्यात कडीमोड नसली तरी नवऱ्यास दुबेंतनाबल बायको टाकता येते

त्यांच्यापैकीं बरेचसे लोक रामानंदीसंप्रदायाचे असून ते पांचेजन परं व मह वीरगाची उपासना करतात हे लोक बहुधा बाणीच असून भोट, धान्य, तपासु इत्यादि रागाप्येचे पदार्थ विनतात काही पांचोवन पिठाच उपासक मासाशय करतात परंतु महापाराचे भक्त हा आहार वर्ज्य मानतात त्यानीं शिवविलेला कच्ची व पक्की ब्रह्मण आणि क्षत्रिय खात नाहीत इतर बनिया छेक पक्की खातात, पण कच्ची खात नाहीत पण त्यांच्याच पोटजातीपैकीं काणी तरी एकांनें जर कच्ची बनविलेली असेल तर ती खाण्यास हरकत नाही असें मानण्यात येते त्यानीं दिगविलेली कच्ची बहार व नाई लोक खातात (क्रूक)

कासारवारी (दर)—हा घाट अथवा वारी पूरें खानदेशात खानमळीचे डोंगरात आहे. पोरयस (२४९) म्हणतो की, मंडोवहन पैठण व नगर येथे जो व्यापार चाले तो खानदेशातून चाले. खानदेशातून पैठणकडे जाण्याचे ते तीन चार घाट होते त्यांपैकी कासारवारीचा हा एक घाट होता. खानदेशातून निजामशाहीत जाण्यास ही वारी लागते. दक्षिणेतून उत्तरेकडे यव्हाणपूरच्या वाजूस सावयास ह' रागरस्ता—सैन्य उतरेले असा—प्रसिद्ध होता. पेशवे-फारसीन फागदपत्रात या वारीचा पुष्कळदा उल्लेख येतो. जवळच मालदीचा प्रत्यान ओढा आहे कसारवारी उतरून मोंगल इम्रानाण गुजराथेतही जाण्याचा रस्ता होता [खान ग्यास; राजवडे खंड. १, ६, १०, ११].

कासाला—आल-दंजिदियान सुदानमधील एक शहर व प्रांत. हे शहर गरा नदीवर वसले आहे. याचे उ. अक्षांश १५°, २८° व पूर्व रेखांश ३६°, २४° आहेत. हे खांदुमच्या पूर्वअमेय दिसते ६० मैलावर आहे. येथील लोकसंख्या मुमारी २०,००० आहे. मोरॅम आणि कासाला ह्या डुमटा-काराच्या पर्वतांनी व विरुळ उपायानी शहराला फार शोभा आलेली आहे. मुख्य मुख्य इमारती बिटाच्या वापल्या असल्या तरी तद्देशीय लोक बहुतेक गवताच्या झोपट्यातूनच रहातात. या शहरापासून जवळच 'सातमिया' म्हणून एक स्थळ आहे. हे स्थळ मोरगानी कुटुंबाचे निवासस्थान होय. या कुळातील शेण एका धार्मिक संप्रदायाचे मुख्य आहेत.

इ. स. १८४० त दंजिदियानी कासाला शहराची स्थापना केली. स. १८८३ माहदीच्या सैन्याने या शहराला वेढा दिला होता. स. १८९४ मध्ये इटालियन सैन्याने माहदीच्या लोकां-पासून हे शहर हिसकावून घेतले व स. १८९७ त त्यांनी ते ईगिप्तच्या स्वाधीन केले. येथे 'हालेगा' बरबाती वस्ती फार आहे. येथे पाऊस फार थोडा पडतो.

कासिया—संयुक्त प्रांतातील गोरखपूर जिल्ह्याचा पोंट-विभाग; पात पट्टीना नटसिलीचा अंतर्भाव होतो. पोंट-विभागाचे मुख्य ठिकाण कासिया हे देवरिया-पट्टीना व गोरखपूर-विभागाट रल्यावर रातभार सरोवरापासून जवळ आहे. केपुन पोचता अंतरावर विरानपूर येथे म्हत्वाचे जुने अवरोध आहेत. गीतमयुद्ध ज्या ठिकाणी मरण पावला त्या घुरनगराचे हे अवरोध असावेत असा पुष्कळ दिवस समज होता; परंतु मिनी प्रवाजानी घुरनगराच्या इमारतीचे दिखले गर्भन अवरोधातील इमारतीची सुधीन उघड नाही.

कासीमवसार—बंगाल इलाक्याच्या मुर्शिदाबाद जिल्ह्यात एक पोंटविभागाचे प्रमुख ठिकाण. सध्या गोरखपूरत आलेले हे गाव भागीरथी नदीवर वसलेले असून इलाहाबाद मुनिनिवासीछिन्न ह्या गावाचा उगवेल आहे. येथील लोकसंख्या (इ. स. १९०१) १०६२ आहे.

ह्या गावाचे मुर्शिदाबादपेक्षाही ऐतिहासिक दृष्टीने अधिक महत्त्व आहे. मुर्शिदादुलिरानच्या अगोदरपासून कासीमवसार हेच व्यापाराचे मुख्य केंद्र होते व हिंदुस्थानाची व्यापार करणाऱ्या वेगवेगळ्या युरोपीय राष्ट्रांच्या येथे बसाहतीही होत्या. १९ व्या शतकाच्या आरंभी तर इंग्रज लोक भागीरथी नदीस 'कासीम-वसार नदी' म्हणत असत भागीरथी, पद्मा व जलंगी ह्या तीन नद्यामधोल त्रिकोनी भागास कंपनीचे लोक 'कासीम-वसारचे वेट' म्हणत असत. बोर्णी कासीमखानाने हे गाव वसविले असे म्हणतात. १७ व्या शतकाच्या अगोदरचा ह्या शहराचा इतिहास उपलब्ध नाही. तरी पण जेव्हा ह्या शहरास महत्त्व असे तेव्हा हे एकदम ठळकपणे पुढे आले. कलकत्ता शहराची स्थापना होण्यापूर्वी कासीमवसार फार मोठे व महत्वाचे शहर होते. सन १६०८ साली कासीमवसार येथे एक इंग्रज व्यापारी एवन्ट नेमण्यात आला व येथील मुख्य अधिकाऱ्याने तो कॉन्सलचा सभासद होता अशीही ठरविले.

सन १६८९ साली नवाब शाहस्तेखानच्या हुकुमावरून बंगालातील इतर बसाहतीप्रमाणे कासीमवसार येथील बसाहतीही सरकारजमा (खालसा) करण्यात आली; पण पुढे दोन वर्षांनी ती परत देण्यात आली व ह्या शतकाच्या शेवटी संपूर्ण तर कासीमवसार हे इंग्रजांच्या व्यापाराचे मुख्य ठिकाण झाले. सन १८८१ साली कलकत्त्याची स्थापना करणारा जॉन कॉलनाक हा जेव्हा कासीमवसार येथे मुख्य होता तेव्हा ईस्ट इंडिया कंपनीने पुढे बंगालकरता दोन लक्ष तीस हजार रुपये अगदी बेगळे कडून ठेविले होते. तद्देशीय लोकांच्या सांगण्यावरून असे दिसते की, त्यावेळी कासीमवसार येथे मोठ मोठ्या इमारती असून शहर अगदी भरभराटीत होते. इंग्रजांच्या कापीमवसार येथील वपारास एवढे महत्त्व येण्याचे मुख्य कारण म्हणजे जवळच मुगलनांनी राजधानी मुर्शिदाबाद इथे अस्तित्व होय. पण हेच त्याच्या नाशालाही कारण झाले. जेव्हा कलकत्त्याच्या कीर्तिलखी भाडण होई तेव्हा ही बसाहती सैन्य पाठवून नवाषाण आपल्या ताब्यात घेता येत असे.

स. १७९७ साली नवाब गुरान उद्दील खानने इंग्रजांना बंगालच्या बाहेर हाटून देण्याचे ठरविले व थोरल हॅस्टिंगजला पकडून आणून मुर्शिदाबाद येथे कैद केले. प्लासीच्या लढाईनंतर कापीमवसारास पुन्हा महत्त्व प्राप्त झाले व येथे रेसिडेंट ठेविला, पण लश्करचे रेसिडेंटचा अधिकार काढून घेण्यात येऊन तो मुर्शिदाबाद येथेच राहणाऱ्या एजंटाच्या हाती देण्यात आला. १९ व्या शतकाच्या आरंभ-पासून कापीमवसाराच्या उत्तरच्या दक्षेस प्रारंभ झाला. भागीरथीच्या कायत एकदम बदल होतो त्याप्रमाणे तेव्हा: शालें व ती पूर्वेकडच्या पळ्या काढून देऊन एकदम पश्चिमेकडून गावापासून तीन मैल दूर वाहू लागली. थोरल हॅस्टिंगच्या हस्तक वनिया कान्त बाबू दावा एक बंगल कापीमवसार येथे

अनन त्याच काणीमध्यावरचा महाराज म्हणतात येथे कोहो मन्त्र वाडे होते; त्याचे पडजे धारोप आहेत. बोरन हेस्टिंगच्या पहिल्या नायबोचे पडजे येथे आहे.

कासूर—पंजापातील लाहोर जिल्ह्याचा फोडविभाग. याच कासूर व मुगियाल ह्या तहसीला आहेत.

तहसील—पंजाब लाहोर जिल्ह्यातील आग्नेय तहसील. ही सलतन नदीच्या उत्तरतीराला असून तिचे क्षेत्रफळ ८१३ चौरस मैल आहे. येथे दोनतुलीपास गावाला मामा असे नाव आहे; त्यातून याही-दुआब वाड्या झाली. इतर भाग सरल असून जुन्या विघातच्या घालाच्या बाजूस आहे व त्यातून कटोर इन्वेडशन येथील झतो या तहसीलत ३४२ वेडी व कासूर (तहसीलचे मुख्य ठिकाण), रोम-करन व पटी ही मोठी गावे असून १९११ साली एंटर लोडसहया १,८९,२५० होती. येथीलच रणदेव याच तहसीलत आहे.

शह र.—पंजागातील लाहोर जिल्ह्यामध्य याच नावाच्या फोडविभागाचे व तहसीलचे मुख्य ठिकाण हे जुन्या विघातच्या उत्तरतीराला बॉथेव्हेस्टन रेल्वे व फेरोझपूर रस्ता यावर, लाहोर शहराच्या आग्नेयत १८ मैलवर असून आल्-गाडीने बलक्यापासून १२.०९ मैल, सुंदरपासून १२.३० मैल व फराकीपासून ७८ मैल आहे. लोकसंख्या (१९११) २४,७८२. येथी तीनचतुर्थांश हिंदू व एकचतुर्थांश मुसलमान आहेत. श्रीरामाचा जेष्ठपुत्र कुश यांनी हा गाव वगळी अशी हस्तकथा आहे ती निमनत खरी आहे ही न समजते तरी, गाव येथे कुंन असून मुसलमानांच्या स्वाग्यापूर्वी त्यात जणुताची वस्ती होती ही गोष्ट निःसंशय आहे तथापि मुसलमानी अमदानीत सिधुच्या पुर्वेकडील पठाणाची वस्ती येथे होई-पर्यंत हिंदुतातात या गावाचा उल्लेख आलेला नाही. पठाण लोक या ठिकाणी यावरच्या अथवा अथवाच्या कारकीर्दीत येऊन त्यांनी सलतच्या दोन्ही तारामधाल प्रदेरा मिकविला. उदयानुषा शीरा लोकाना कासूरच्या पठाणापासून बराच अडथळा पोचला; परंतु असेर १८०७ त रणजितसिंगाने शेवटला पठाण सरदार इलुधुनेमरान याचा पराभव करून कासूर लाहोरच्या राज्यात आणले ही गोष्ट पठाणवस्ती परत बघी आहे. येथील म्युनिसिपालिटीचे इ.स. १९०३-४ सालचे खपत ६,०४,००० रु होती कासूर हे लाहोरच्या सातोघाल जिल्ह्यातील सर्वात मोठे गाव असून घान्य, कापूस धगेरच्या स्थानिक व्यापाराचे ते केंद्र आहे. येथून दरवर्षीत धान्य व कापूस मिळून १० लक्ष रुपयांचा माल बाहेरदेशी रवाना होतो. गारात पोहोचने सामान व कातपडचे इतर मिमस तयार होतात; येथे कापसाचे ४ जीन व २ प्रेंस असून इंग्रजी हायस्कुल व दबाराना वगैरे इमारता आहेत.

या गाथी १९१९ साली रॉलेट कायदा पास झाल्यावर लोकांनी हताळ पाडला व तेथील रेल्वे स्टेशनचे मुक्काम फळन पोड व तार ऑफिस व मुनसफकोट मालले, तेथील

त्यागार गौळीवार करण्यात येऊन ता १५ एप्रिपासून १५ जूनपर्यंत लष्करी कायदा पुकारण्यात आला. त्यामुळे तेथील लोकांत विनाकारण बराच त्रास झाला.

कासेगांव(१)—मुंबई इलाका सोलापूर जिल्हा हे सोलापूरच्या ईशान्येकडे १०० वर्ग आहे. गावाचे कासेभराचे हेमाउपती देवालय आहे येथे ता. २५१३१३ ००४ रोमी रुमुनापासून दादासाहेब व याभाईके स्वरुताय मामा पेठे याची लढाई होऊन तीत मामाचा पराभव झाला व मामा हे अर्धाशय जखमी झाले. मामाची फौज १८ कोलाची मजल चालून आल्याने पकळी होती. 'पोडो, माणसे मादी साठी होती, (परंतु) गाड पडल्यावर मागे लढू गये (गरता येत नव्हते)' कासेगावच्या गाळावर ही लढाई झाली. दादासाहेबाकडील गारवांनी व हुजरातीने मामाच्या हुजरातील पडनून ल विल्याने व त्याची फौज दमल्याभावाल्याने त्याचा मोड झाला. जरीपटक्याचा हत्ती, नीपती वगैरे दादासाहेबांनी कापीक केले मामाना तीन जखमीही गेले. होय्या, ते पाडाव झाले आणि लगेच दुसऱ्या दिवशी वारले या अवघ्याचे कारण बहुतेकांच्या मते 'मामांनी उतावळा घेला, यामुळे यश त्यास (दादासाहेबास) आले असे आहे'(सर-ए ले सं. भा , राजवाडे रांड ८. १०. ११).

कासेगांव—मुंबई इलाकापासून, सातारा जिल्ह्याच्या बालवे तालुक्यातील रोडे हे सातारा-कोल्हापूर रस्त्यामजळ काहाडच्या द.स. ११ मैलावर ११ मैलावर १ पेठेच्या उत्तरे व मेल्लवर आहे येथील लोक (१९०१) ५४८२ आहे. तालुक्यातील भरभराटीच्या गावांपैकी हे एक आहे येथील व्यापारोत्थन असून ते काँफण प्राताशी तंबाबु, भिरकी व ऊंस या गिनसाचा व्यापार करितात येथील रहिवासी माथोरपणावरून व पुन्हे करण्यावरून प्रसिद्ध आहेत

कॅस्टेलो ग्रंको—पोर्तुगल देशात कॅस्टेलो बॅको विशा-पच्या अधिकाऱातले एक शहर असून बॅरा प्रातातील एका जिल्ह्याचे मुख्य शहर होते अंत्रेटेम-गाडी रेल्वेवर समुद्र-सपाटीपासून १५० फूट उंचीवर हे शहर वसले आहे.येथील लोकसंख्या इ.स. १९०० साली ७२८८ होती. येथील बरेच रोमन अवशेष कॅस्टेलो ग्रंको फार प्राचीन शहर असल्याची कदा देतात. येथे एक पब्लिस किल्ला आहे जुनाट मिनींनी हे शहर वेष्टिले असून येथील मुख्य इमारती म्हणजे विशा-पच्या अधिकाऱातला महाल व प्राथेनामंदिर ह्या होत. येथे कापड तयार होत असून सुर्वे, अर्क, दाह व ऑलिव्ह तेल् ह्या वस्तूंचा स्थानिक व्यापार चालतो.

कास्पियन समुद्र—युरोप आणि आशिया यामधील अंतर्गामी समुद्र. उ. अ ३६° ४०' ते ४७° २०' व पू. रे. ४६° ५०' ते ५५° १०'. याची दक्षिणोत्तर लांबी ४६० मैल व रुंदी १०० ते २८० मैलापर्यंत आहे. याचे क्षेत्रफळ सुमारे ३,६९,३३० चौरस मैल असून त्यापैकी ८५५ चौरस यांतील येथानी व्यापिले आहे समीशिवान

किंवा जरी-कास्पियन खाव अशा नवाने कधी कधी संबोधिल्या जाणाऱ्या एका प्रचंड खावेचा अतीशय खोल असा भाग हा समुद्र भरून वाडतो सध्या या समुद्राचा पृष्ठभाग महासागराच्या पातळीहून ८५ फूट खाली आहे व्हेलगा, उरल, टेरक, सुलक, इरा आणि आसस या मोठ्या नद्या कास्पियनला मिळतात.

या समुद्रात येणाऱ्या पाण्याचा प्रदेश यमिकडे व उत्तर रेकडे फार दूरवर पसरला आहे याला मिळणाऱ्या सव नद्या दरवर्षी सुमारे १७,४०१ घन मैलइतका पाण्याचा लोट यात आणून सोडतो असल्या पाहिलेवत असे वा सापडाने गणिताने ठरविले आहे जर पाष्पीयनवाची क्रिया बंद असती तर हा समुद्र दरसाल $५\frac{१}{२}$ फूट उंच वाडला असता.

प्राचीन युगात कास्पियन समुद्र वर असून फार विस्तृत होता सॅमॅरिअन महासागराचा एक भाग म्हणून याची गणना करण्यात आरकत नाही असे भूगोष्ठ म्हणत यातील प्राणी आर्थिक समुद्रातल्याप्रमाणे वाढतात पण या दोन सागरामधील प्रत्यक्ष संधाचे निधित उरुवे अद्याप पुढे आले नाहीत महासागरातील पाण्यापेक्षा याचे पाणी बरेच गोंडे आहे व्हेलगा, उरल व टेरक या नद्या ज्या भागात मिळतात तेथील पाणी तर विण्यागेने आहे.

ऑपेरोरॉन द्वीपकूपातला पद्वेलचा व्यापार वाढल्यापासून व ट्रॅन्स्कास्पियन रेल्वे सुरू झाल्यापासून (इ.स. १८८६) कास्पियन समुद्रावरचे दळणवळण फार वाढले आहे फक्त रशियाच एक लहान आरमार या समुद्रात असतो कोणत्याही अतमीम समुद्रात यातील मास्याच्या समृद्धीइतकी समृद्धि नाही. येथील मास्यापासून चांगली आर्थिक द्रव्येही तयार होतात काळा समुद्र व कास्पियन समुद्र प्रत्यक्ष जोडून व्यापार वाणिज्याच्या योजना यन्त्रा होऊन गेल्या, पण अद्याप त्यापेकी काहीच झालेले नाही.

कास्पियन समुद्रावरील हिंदू देवालय — रशियातील मरुपासून सुमारे १० मैल अंतरावर सुरखानि नामक स्थळी एक हिंदू देवालय आहे त्या दशालयात हिंदूच्या मूर्ती असून आज विजेक (अकरा शतकावर) शतक 'सुखतानी' लोक त्या देवालयाचे रक्षण व देवाची पूजा करीत आहेत सिंधुनदीवर मुलतान शहर आहे यावरून या देवालयात असणाऱ्या हिंदू लोकांना मलतानी म्हणत त हिंदूस्थानातून आढीपाळीने तेथे जाऊन लोक देवालयाचे काम करतात.

या देवालयाच्या सभावार दगडाची एक उंच भित्त आहे त्या भित्तीला एक लाकडी घाटक आहे व त्यातून आत मध्याला मुख्य मंथ आहे मध्याला रहाण्यासाठी भित्त त घाट्या पाया आहे १०० फूट लांबाईचा वर्तुळकार मंदिराच्या मध्यामधी एक गमारा आहे या चतुष्कोनी ११ बांधणी वार मजकूर आहे तीस दिवा लक्ष्मण

फूट उंचीच्या घुमट्यापासून खाली एक घाट बांधलेला आहे गणपती शिव व दुसऱ्या गृहदेवता यांच्या तेथे मूर्ती आहेत गृहदेवतांच्या मूर्तीचादीच्या अथवा मुलामा दिलेल्या घाट्याच्या केलेल्या आहेत या मूर्ती गामाऱ्या या मध्यभागी एका लहान व उंच अशा वेदीवर व्यवस्थित रीतीने लावन ठेवलेल्या असतात.

जमीनीतून वर येणाऱ्या पवित्र ज्वाला या देवालयाला प्रकाशित करतात दृढवत् सर्व ठाकाणी नव्या आहेत या नव्या जमिनीपासून १११० फुटावर आहेत आगकाडी ओहून या नव्याऱ्या तोंडाशी धरली म्हणजे कवचापासून प्रकाशा प्रमाण प्रकाश पडतो पुना जाळणे व विटा भाजणे या कामां करिता खणलेल्या खदकातील पेटलेल्या कवचापासून प्रकाश या प्रदेशात सर्व ठिकाणी पडतो ही नैसर्गिक व भव्य दीपा वलि अत्यंत सृष्टिचमत्कारापेकी एक आहे । ई. स. पु. १ पा १०९ १११]

काहूत—पजावातील एक जात जो स (१९११) १० ६४८ ह मृत्युत सुलमान असून झेलम गिळामय्ये जाडव्यात हे शेतकरी असून रजपूत लोकांचे वंशज आहेत काहूत राजधानी असलेल्या आत्पासच्या प्रदेशावर यांनी राज्य केले आहे [हेन्सस रिपोर्ट, १९११ पु १४ रोमची ग्लोसरी, २]

काळपुळी—त्यचेमय्ये एकाच ठिकाणी एवढम दाह उत्पन्न होऊन त्याचेच्या घालच्या पापुदऱ्यापर्यंत तो दाह जाऊन त्याचा वुजणे ही या रोगाची मुख्य लक्षण आहेत एवढ्या योज्या जागेवर गरी हे दुःख असले तरी त्याच्यापासून होणाऱ्या वेदना व टणका विलक्षण असतो व प्रवृत्तीत एक दम फार विषाड उत्पन्न होतो रोगच्या आरंभी तर हे दुःख अगदी अल्प असते ही पुळी घडुधा मानेच्या मार्गे, पाठीवर, तोंडावर किंवा हातापायावर असते हिचा आकार एखाद्या चपट्या व टणक गळ्याप्रमाणे असतो व तिचा रंग मात्र अति लाल असतो नंतर हा औषदांनी घातत वाडत जाऊन एवढे येथी लहानशा ताटलीयेवढ्या घेराची होते हिच्या मधील भागात छिद्र पडून त्यातून रक्त, रस, गोंद पाण क्षिरपत असते यातूनच कुजलेल्या त्वचेचे तुकडे व तत्पु पिबळे झालेले दिसत असतात ही गाठ व पुळी होण्याचे कारण कुजण्याची क्रिया उत्पन्न करणाऱ्या अजुचा येथे काही अक्षिपित रीतीने प्रवेश होतो ह हाय मानसिक चिंतने अगर मूर्खपिड फार विपद्दून किंवा मधुमे हान शरीर राखत जाऊन मग रोग्यात ही पुळी होण्याचा समय असतो शेवटी या गाठीत चोदाकडे पू होतो आणि श्मश व दुःख सहन करावे लागल्यानंतर हल्लूहू अर्ताल थी, मगम व इतर नाशक्या घाणीचा निचरा होत जातो

उ. प. चार — ह्मण प्रघात आता आहे की, राग्यास भूल देऊन ही गाठ चिरतात व अक्षिपयंत रज आहे नेथपर्यंत विस्तृत छंद करून तीस वुजवण्याचा अर्जुचा दुःखुद

शाला आहे असला भाग खरबडून काढून टाकतात. मात्र हें कृत्रिम गळ उत्पन्न झाल्यावर गितकें खबर करिता येईल तितकें चांगलें. गाभा खरबडल्यावर त्या टिकाणीं सतिम जंतुप्र. औषध लावून ती आगा दोषरहित करितात. यानें दुःख, ठणसा ह्यां ताबडतोब क्षमतात व या जंतुचे विपशोषण शरीरात होऊन घट्ट पुनर्वासाचा तो टळतो व रोग्याचा प्रकृति अधिक त्वरेनें पूर्ववत होत जाते.

काळहोळा—मुंबई इलाखा. बेळगाव जिल्हा. गोका कच्चा ईंग्ल्यास सुमारे सात मैलावरील एक गाव. येथें एक जुनाट जैनमंदिर (वस्ती) असून त्यात इ. स. ११०५ सालचा एक शिलालेख आहे. जिसर मंदिरात येथें एक जप्ता भरते. [बेळगाव गं.]

काळाआजार—हा रोग हिंदुस्थान, चीन, आसाम या देशात आणि ट्युनेस, अल्जिरिया, अरबस्तान व मिसर-देस या देशात पदार्थास सापडतो.

का र णे—मांसा, डास, टॅन्च यांच्या कोटगात जे प्राणिज जंतु सापडतात त्यांच्या शोषकावरून नामाभिधान पावलेले सीरामन डॉनोव्हून नामक जंतु या रोगाचा वरील कीटकांच्या सहाय्यानें प्रसार करतात.

का र णे—अनिमित्त, सतत अशा कोणत्या तरी रीतीनें तापास शुध्दात होऊन पंडुरोग उत्पन्न होऊन शरीर मार फिस्त होतें. शरीर हृदय होऊन बाकि फार कमी होते अणि यकृत व झीहा मोठ्या होतात. नाक व हिरण्गा-तून रक्त कधी कधी येतें व त्वचेपेठालीं टिकटिकाणीं रक्त फुटलेलें आढळतें. हानापायाच्या हाडाच्या टेकाळामध्यें दुखू लागतें, तोंड व पोटे या टिकाणीं कधी सूज येत व संध्या-काळीं ती नाहीशी होते; व कधी तर रोग्यास जलोदर होतें, व अशा वेळीं रोग्याचें यकृत फार मोठें वाढलेलें असते. अति-सार, हृगवण, कफ, धास, दमा, फुफ्फुसदाह यांपैकीं रोग बहुतकरून होताच, व याच आगंतुक रोगामुळे किंवा अन्य आगंतुक दोषामुळे रोग्यास मरण येतें. रक्ताची एक ठरीव विकृतस्थिति होऊन घडते. त्यातील लाल कण जवळ जवळ निम्मे नाहीत होतात. व त्यातील लोहद्राचा अंश व पांढऱ्या कणांचें प्रमाणहि यथेच कमी होतें.

का र णे नि दा न—ह्यात अगर पाय चातील रक्तातील पाटे गोलक तपासवे पण या रीतीनें निदान करण्यास बराच वेळ लागतो. यकृतमधील रक्त सावधगिरीनें काढून तें तपासतात. या तपासामध्यें हा रोग हिंबताप अगर विषमज्वर नाही असें या रोगाच्या जंतुच्या अस्तित्वावरून व त्या रोगजंतुच्या अभावावरून खानीपूर्वक सिद्ध होतें.

का र णे नि दा न—रोगी कित्येक महिने जगतो. नंतर शेकडा ९० रोगी दगावतात असें आकळ्यानीं सिद्ध झाले आहे.

उ प चार—कोयनेल जास्त प्रमाणात दिल्यानें उपयोग होतो असें रॉजर्स या डॉक्टरचें मत आहे. पण दुसरे कित्येक ६१

म्हणतात कीं त्याचा उपयोग रोगप्रतिबंध करण्याच्या कामीच विशेष होतो व कित्येकांच्या मते त्यानें विलक्षण उपयोग होत नाही. ट्युनेसमध्ये व मॅनसन या डॉक्टरनें दुसऱ्या देशात एडम्बोली हें औषध गुणवत्त आहे असा अनुभव घेतला आहे. अँटिमनी टाय्ट्रेट या औषधाचा द्वय शिरान्त्य, मारो रक्तात घालून गुण येतो याची प्रकृति रॉजर्स व दुसऱ्या डॉक्टरांनीं घेतली आहे. य.स.वर्षी १०० भाग पाण्यात १ भाग अँटिमनी टाय्ट्रेट या प्रमाणात द्वय करून पहिल्या दिवशी ४ क्यूबिक सेंटीमीटर टाचून रक्तात घालतात. नंतर दोनतीन दिवसांनीं १ क्यूबिक सें. मा. औषध घालून पुन. दर दोनतीन दिवसांनीं एक एक क्यूबिक सें. मा. औषध वाढवून त्याचें १० क्यू० सेंटीमीटर प्रमाण वाढवित टाचून घालतात. मध्येच अँटिमनी जास्त झाल्यानें ओवारी बगैरे झाल्याचीं चिन्हे दिसत तर औषध वाढविण्याचें तह्कूच ठेवावें. ताप बंद होऊन पाणबरी नेहमीच्या आकारात येईत औषध हळूहळू वाढवावें. २० क्यू० सेंटी० औषध प्राप्ता-दिवाय पचल्याची उदाहरणें आहेत ताप कमी होण्यास पाचसहा पासून दहावारा आठवडे लागतात परंतु पाण-थरा कमी होण्यास मात्र तीन, रुहा, अगर नऊ माहिणेहि लागतात यानंतर रक्तातील ताबड्या व पांढऱ्या गोलकांचें प्रमाण प्रमाण पूर्ववत् येतें. पाणथरीतील रक्तास सापड-णारे प्राणिज रोगजंतु नाहीसे होतात. हें औषध टांचतांना तें शिरेंतच बाईल, वाहेर साडणार नाही अशी खबरदारी घेतली नाही तर सांडलेल्या जागीं सूज व दुःख मनस्वी होतें. म्हणून निदान मुलाच्या बाबतीत अँटिमनीची अतिशारीक फेलेली पूड लॅनोलीन या मलमल घालून त चोळवें म्हणजे बराच उपयोग होतो.

काळा चीतरा—याचें नाव काळा चतुर्ना, काळा चीनरा असेंहि आहे. औरंगाबाद शहराबाहेर जवळच हें ठिकाण आहे. औरंगाबादेकून फौज बाहेर निघावयाची म्हणजे पहिला मुकाम (डेरेंदाखल) या ठिकाणीं होत असे. पुण्यास डेरेंदाखल होण्याची आगा जशी नारपार तशी ही असे. [राजवाडे. खंड १, खरे. ऐ. ले. सं.]

काळा पहाड—वायव्येकडील सरहद्दीवर्ष्या प्रांतात हजारा जिह्वा आहे त्याच्या वायव्यसरहद्दीवर ही जंगलाची राग आहे. याच्या सोमा-पूर्वेस अंगार व दक्षिणेंत तनावाल. आहे. ही राग दक्षिणेतर दिशेनें पसरली असून लांबी २६ ते ३० मैल व उंची सुमारे ८००० फूट. सिंधूनद उत्तर टोंकास लागून बरोबर दक्षिणेंत वळला आहे. पश्चिमेच्या उत्तरीवरी युक्तजवळ पठार व इतर भागात स्वाती लोक रहातात या रामेपासून काटे निघाले आहेत. व राना फाटयामधल सखल प्रदेशात वस्ती आहे. ओक, शिकरानोर व हतिवेष्टनट ह्या झाडांची भरभे शिंपटावर आहेत, पण उत्तरीवरी मुख्य व झाडी नाही. इ. स १८५१ सालापासून ते १८९१ पर्यंत या

लोकानी गालसा मुलगात दरवेडे घालून लयवा ईशमी अधि-
कात्याना ठार मारून ईशम सरकारास मधून मधून उपद्रव
देण्याचा म्म चालू ठेविला होता. प्रत्येक वेळी सैन्य पाठवून
त्याचे पारिपत्य करण्यात आले. १८९१ सालून यांनी शांततेचा
मंग देऊ नव्हती

काळा चाग, ज मी न दा रो.—पंथाव इलाराग, मिआन-
वाली निरहा य तहानिरीतीत एक जमीनदारी. क्षेत्रफळ
१०० चौ. मै. काळाचागचे अवान मलिक याची ही जमीन-
दारी आहे. सुमारे २०० वर्षांपूर्वी हे येथे आले. शिवानी
इ. स. १८२२ त ही जमीनदारी सालसा केली. तथापि मांड-
लिक या नात्याने ती मलिक याकडेच राहिली इ. स. १८५८
सालच्या वेदात याच्याकडे पेसावर शाहूराच्या एका दरबाराचे
रक्षण करण्याचे काम सोपविण्यात आले होते येथील
जहागिरदारास इतर उत्पन्नाखेरीज सुरती तयार करण्याबद्दल
१००० रुपये मिळतात.

गां व—पंथाव मियातपाळा जिल्हा. हसाखेल तह-
शिलीतील एक गाव. उ अ. ३२° २८' व पू रे.
७१° ३३' लोकसंख्या (इ स १९११) ६६६४. सिंधु
नदीच्या उगव्या तीरावर मिठाच्या डोंगराच्या
पायथ्याशी हा गाव वसलेला आहे. येथे बारा
मिठाच्या राणी आहेत जवळपासच्या डोंगरात सुरतीदि
पावते. इ. स. १००४ साली १००० मण सुरती निघाली.
उत्तरोत्तर या धंधाचे महत्त्व कमी होत चालले आहे.
इ स. १८७५ साली येथे म्युनिमिपालिटी स्थापन झाली.
इ स १९०३-४ साली तिचे उत्पन्न ५६०० रुपये व खर्च
६७०० रुपये होता.

काळा चाग छात्रणी—बायब्लेकडील सरहद्दीचा प्रांत.
हजारा मिह्रातील ही एक लहानशी छात्रणी असून अकरागद
आणि गरी चाच्या दरम्यान असलेल्या रस्त्यावरच आहे.
उ अ. १४° ६' व पू रे. ७३° २५' हिवाळ्यात रावळपिंडी
येथे असलेला मिटिल डोंगरी तोंकताना उन्हाळ्यात येथे
असतो.

काळासमुद्र—बाळ्या समुद्राच्या मर्यादा पुढीलप्रमाणे
आहेत: उत्तरेस राणीचा दक्षिणेस बारा असून बाकिनेस
कनिका, मुहंस्तान व वलोरिया हे देश आहेत. दक्षिण व
पूर्व दिशास आरियामायनर आहे. उत्तरेस अशोब समुद्राचा
भाग असून बाफोरसमुद्र काळासमुद्र व भूमध्यसमुद्र जोडले
गले आहेत. दादनेलोस व मायोतीचा समुद्र यांच्या द्वारा हा
मधोन घडून आला आहे. मध्यानरात्रीची सर्वात जास्त
गोली सुमारे १०२° पुढर आहे. बाळ्या समुद्रावरचे
वातावरण व स्थिति भूमध्य समुद्रातून खरीच
भिन्न आहे. १०० पुरपांखाळी आढळून येणारा
गंधकयुक्त हेरॉजन, कॅल्शियम कार्बोनेटचा थर,
इरा गोल पण्यातील पुगळे पाणी व तळशी आढळून
गवनीभाष या सर्व गोष्टीमुळे भूमध्यसमुद्राची

काळ्यासमुद्राची तुलना करणे अशक्य झाले आहे. अस्मी
भूत वनस्पति (फॉसिलिफेरम), हेइसेना व फार्डिनम यांचे
अवशेष तळपासून वर काढण्यात आले आहेत. त्यावरून
असे दिसते की, काळ्यासमुद्रावरील परिस्थिति हल्लीच्या कॅस्पि-
यन समुद्राप्रमाणेच होती. एन्र अँड्रू सोल्ह्व्या नसें
काळ्यासमुद्र व भूमध्यसमुद्र यांचा बाफोरसद्वारा संयोग
झाला त्यावेळी घरेब शारजल काळ्या समुद्रात शिरले
व त्यामुळे तेथे गंधकयुक्त हेरॉजन उत्पन्न झाला उन्हा-
ळ्यात हवामान व वायुरचना यांचे निरीक्षण करण्यात
आले त्यावेळी भूप्रभागावरील खारेपणा शेकड १७० ते
२ अशा प्रमाणात पत्रात पुसुप खोल होता व अत्यंत
खोलीतील खारेपणा शेकड २.२५ अशा प्रमाणात असतो.
२५ ते ५० पुसुप खोलीच्या दरम्यान झोतल थर असल्याने
हवामानात फरक पडतो.

काळा नदी—(पूर्व) हिचे खरे नाव कासिंदी ही
नदी चयुफ प्रातातील मुसफरनगर, मिरत, मुलदशहर,
अलोगर, इटा आणि फरपाबाद या शिबारातून वहात आते.
ही फजोजवळ गंग नदीस मिळते. लोअर गॅंगेस पॅनालने
साडपाणी होत येथे आहे.

काळा सिंध—राजपुताना आणि मध्यहिंदुस्थान या
प्रांतातून वहात जाणारी व येथल्या नदीस मिळणारी नदी.
विश्यादि पर्वतात वरझिरी खेडपाजवळ उगम पावून कौटा
संस्थानातील विपरा गावाजवळ येथल्या नदीस मिळते. तिची
एकदर लांबी २२५ मैल आहे. संस्कृत वाढमयात हिचा पुष्पळ
वेळा उडेल आलेला असून अतुल फजलने माळव्यातील ही
एक महत्त्वाची नदी आहे असे लिहून ठेवले आहे.

किंउथल—पंथाव. सिमल्याच्या भगातील जी अँग-
राळ संस्थाने आहेत त्यांपैकी एक. या संस्थानचे क्षेत्रफळ
११६ चौरसमैल आहे. या संस्थानात २१२ खेडी असून
एवंदर लोकसंख्या १९११ साली २५३५४ होती संस्थानचे
कार्षिक उत्पन्न १९०६ साली ६९००० रु. होतं. इझी या
संस्थानचा राजा रजपूतवंशी विजयसेन हा आहे. पूर्वी या
संस्थानच्या राजाला 'राजा' या नावाने संबोधले जात
असे. पण १८५७ साली याला राजा हा किताब देण्यात
आला. 'शुरराज सुदा'नेतर शुरसे लोकांच्या ताब्यात
या संस्थानचा जो मुलस होता तो पत्याळच्या महा-
राजाच्या ताब्यात देण्यात आला. यामुळे या संस्थानची जी
राजस्थानी साली स्वाकरीता ब्रिटिशासंपादन या संस्थानात
खंडणीची पुढ दिवली. १८१५ साली धिओग, कोटी, घंघ,
मपान ही छोटी संस्थाने ह्या संस्थानच्या ताब्यात देण्यात
आली व बरील संस्थानानी या संस्थानाला खंडणी द्याव-
नाचे ठरले. सन १८०३ मध्ये पुनर ह्ं देखील या संस्था-
नाकडेच देण्यात आले

किंबोटी—ह्ं चहा अणवमपील रग्गाशिरी प्रांतात आहे.
ह्ं अणवपी जुनी राजधानी होतं. ह्ं उत्तरअक्षांश १५°

व पूर्व रेंवारा १३५° ४६' वर आहे. याची लोकसंख्या १९१६ साली ५,३९,१५३ होती. येथे विवा तळ्यापासून ६३ मैल लांबीचा काळा आगळा आहे. या काळव्याने येथील कारखान्यास मुबलक पाणी मिळू लागले. येथे पुष्कळ भव्य हॉटेल्स व मंदीरे असून शिल्पकलेच्या दृष्टीने उत्कृष्ट वायलेखी स्मारकेही बरीच आहेत. यांशिवाय या शहरांत विशाल उत्सवमंदीरे व सुंदर वागाहि आहेत. या वर निर्दिष्ट केलेल्या सर्व ठिकाणी जपानी कलेचे मोहक स्वरूप दृग्गोचर होतें. या शहराची चिनीमातीची भाडी, कपट्यावरील भरतकाम, किनटाय, पंटे, लहान मुलाचे खेळ वगैरेकरिता फार पुरातन काळापासून प्रसिद्धी आहे. येथे अलीकडे उत्तम रेशमी कापड व रंगबेरंगी सूत तयार होतें. येथील रेशमी कापडास व मुनास युरोपात व अमेरिकेंत बरीच मागणी आहे.

बाई तेंप्राय या जपानी संस्कृतीवर झालेला परिणाम येथे चांगला दृष्टीतत्वीस येऊन त्याबरोबरच शितो पंचाच्या शुद्धतेचे व विलक्षण साधेगर्भाचे कौतुक नाट्यरंग्यातून रहात नाहीं. जपानी लोकाची नैसर्गिक सौंदर्यावद्दल गुणग्राहकता येथे विशेष प्रमाणात नमरेत येते.

हें शहर इ. स. ७९३ मध्ये काम्पू बादशहाने स्थापन केले. पुढे ११ शतके हें त्याच्या राज्याचे मुख्य शहर होतें. या बादशहाने या शहराची फेलेल. रेंदा व माडणी-लाबी ३४, मैल रुंदी ३ मैल व आडवे उमे ९, ९ रस्ते—काही प्रमाणात अद्यापि कायम आहे. याला साइफिआ म्हणजे पाश्चिम राजधानी अर्थाहि संज्ञा आहे. जपानातील फार विशिष्ट-छाडयापैकी किओटो येथे एक आहे.

१९२३ सालच्या सप्टेंबर महिन्यात जपानात भूकंपाचा भयंकर धक्का घसला व टोकियोसारखी मोठमोठी शहरेहि जमीनदोस्त झाल्यासारखी झाली. या भूकंपानंतर मोठी तापाची साथ उदबली. जपानची राजधानी अशा रीतीने नष्ट झाल्यावर पुन्हा ती कोठे प्रस्थापित करावी यासंबंधी निरनिराळे विचार सुरू झाले. प्राचीन राजधानीचे शहर जें किओटो त्या जागी नवी राजधानी स्थापनी करी काय असा एक प्रश्न उपाध्दित झाला. पण बहुमत या योजनाच्या विरुद्ध आहे.

किंकर—(१) कोणी एक राक्षस. विश्वामित्राने आशा केल्यावरून कल्पापवाद राजाच्या दारीरात याने प्रवेश केला होता.

(२) लंकेतील ऐश्वरी सहस्र राक्षसांच्या समुदायाविषेपास हें नाव दिलेलें आहे. [वाल्मि. रामा. सुं. का; भा. कोश].

किंकरा—किंकर (विलयती किंवा वेडी वामूळ). हें शाडू मुख्य अमेरिकेंतील असून बहुतेक उष्ण प्रदेशातहि तें आढळते. हिंदुस्थानात व ब्रह्मदेशात याची लागवड झाली आहे. हिंदुस्थानांत या शाडास विलयती वामूळ किंवा

किंकरा, अथवा कंकरा गुजराथेंत पिशी वामूळ, गायवामूळ इत्यादि नांवें आहेत.

या शाडाचीं फुलें सुवासिक असल्यामुळे फ्रान्समध्ये त्याची लागवड बरीच होते. या शाडापासून गोंद व इतर पदार्थ उत्पन्न होतात, तरी गोंदापेक्षा फुलांमुळेच याला विशेष महत्त्व आलें आहे. परंतु या शाडाच्या फुलापासून अत्तर करण्याच्या प्रयत्नास अद्याप विशेष यश आलें नाहीं. कारण यापासून पोमेड तयार करण्यास लागण्या चरबी किंवा गोडें तेल खाबद होऊं न देण्याविषयीची अडचण हिंदुस्थानांत उत्पन्न होते. ताराई किंवा तिनजवळच्याच ठेंगण्या टंकच्यात या शाडाची लागवड केल्यास चहा, सुंद किंवा नीळ याच्याबरोबर हेंहि आडपीक हिंदुस्थानात काढता येईल. [वंट-कम. प्रॉ.]

किंकरा—सातारा जिल्हा. हें लहान खेडें बाईच्या आग्नेयीस ६ कोस अंतरावर आहे. येथे एका भावारात ३१४ जुनीं देवळें आहेत. हें आकार ११० फूट औरतचौरत आहे. बहुतेक सर्व देवळें महादेवाचींच आहेत. एकात भैरवाची मूर्ति आहे. देवळाच्या चतुःपुण्यावर सुबट अक्षराचा एक शिला-लेख आहे. तो सिंघण देवराजाचा असावा असें वाटतें. कारण तें देऊळ त्यानें बांधलें होतें असें म्हणतात. त्या भावाराच्या एका कोपऱ्यांत एक जुनी विहीर आहे. नव्या देवळातील मूर्ती आरंगवेगाने फोडल्या असें म्हणतात. मूळच्या देवळाचे दगड विजापूरचा सरदार अफझलखान याने बाईस आपला बाजा पाषाणपास नेले असें म्हणतात. भैरवाची यात्रा दस-न्याला भरते. या वेळीं येथील परदाच्या कुलातील एक पुरुष भैरवाच्या भितीवर धडक मारून घेतो. ही चाल या परदाच्या कुळांत बैरावपरंपरा आहे असें तेथील लोक सांगतात. बहुतेक देवळें पडकीं आहेत. फक्त एक जें शादूत आहे, त्यातील सभामंडपांत छतावरील व मधल्या चारीहि खांबावरील नक्षीचे खोदित काम फारच चांगलें आहे. असें कोरीव काम सातारा जिल्ह्यातील कोणत्याहि देवळांत सापडत नाहीं. कुण्डीला व मास्तीकोटि यातील प्रसंग यात दाखविलेले आहेत. देवळांची मांडणी स्वस्तिकाकार आहे. दगडी खानगी टिचवी हीं मूर्तीचीं केलेली आहेत. हीं देवळे व गांव चंदनवंदन किंवाच्या नजीक आहे. [सातारा ग्या.].

किंगतनाड.—दक्षिण हिंदुस्थानातील कुंगी प्रांताच्या दक्षिणेकडील तालुका. या तालुक्याचे क्षेत्रफळ ४२९ चौरस मैल असून याची लोकसंख्या १९११ साली ३९,७६७ होती. या तालुक्यात ९८ रोडी असून पोतापेट हें या तालुक्याचे मुख्य ठिकाण आहे. या तालुक्याच्या दक्षिणेस ब्रह्मगिरी पर्वताची श्रेण पसरली असून या पर्वताचे सुळके या तालुक्यात गेले आहेत. याच्या पश्चिमभागात हिरिंग नार अरण्य आहे व त्याचप्रमाणे पूर्वेतहि बरेंच मोठें अरण्य आहे. या अरण्यातून लक्ष्मणतोष नांवाचा एक ओठा वहात जातो.

किंग्डोम—आयरलैंड, डब्लिन परगण्यातील बंदर; हे दक्षिण पार्लमेंटरी विभागात डब्लिन उपसागराच्या आग्नेय टोकावर डब्लिनपासून डब्लिन ब्रेन्ड साउथ ईस्टन रेल्वेचे ६ मैल आग्नेय अहे. या शहराची स्थापना (१९०१) १७१७ होती. हे मोठे बंदर व समुद्रकिनार्यावरील अरोम्यकारक ठिकाण असून इ. स. १८९१ मध्ये याचा जॉर्ज आयलंडमधून परत जाताना येथे उतरला होता म्हणून नाचे विरम टॉउन असे नाव पडले. यापूर्वी या शहरात उनलरी असे नाव होते किंग्डोम हे डब्लिन स्ट्रीम पॅरेट व पॅरिच्या होल्डिंगला जाणाऱ्या मैल अगवोरीचे बंदर व लंडन ब्रेन्ड नॉर्थ ईस्टन रेल्वेचे स्टेशन आहे येथून ग्रेट ब्रिटन व इंग्लंड देशाशी निगम व आयात व्यापार कराव चालतो. येथून गुरे बाहेर देणे फार जातात, तसेच धान्य वगैरेही माल बाहेरून येतो.

येथे लघुदात मासे धरण्याचा मोठा धंदा चालतो येथे रॉयल आयरिश, रॉयल सेंट जॉर्ज व रॉयल ऑलम्पेड हे तीन क्लब आहेत.

किंग्डोम—इंग्लंडातील नारकाक परगण्यातले बंदर व म्युनिसिपल आणि पार्लमेंटरी बंदर. हे मोठ्या ओज नदीवर आहे. लोकताया (१९११) २०,३०५. येथे सुन्ना कोढाचे अथरेष असून १५ व्या शतकातला दक्षिण-दक्षिणा अद्यापि दृष्ट पडतो. येथे प्रार्थनाघरे, नगरभवन, स्नाने प्रवाच्या वगैरे महात्मांच्या स्मरनी आहेत. येथील माले धरण्याची ठिकाणे महात्मांची आहेत. दाह गळ्याचे कारखाने, धान्याच्या मळा, लोखंड व पितळ अंतर्भावे कारखाने, शेतीची भाउळ, जहाज बांधणे वगैरे महत्वाचे कारखाने आहेत. त्या बरोबर फार्लमेट एक प्रतिष्ठित निवडणूक जातो. खांदीकामी १ नंबर, २ अहडमेन व १८ सभासद असतात. लिनचा इतिहात संस्कृत वाङ्मयासून सुरू होतो. इंग्लंडच्या राजांनी येथील लिनला सनदा व हक्क दिलेले आहेत. प्राचीन काळापासून लिनचा गणना चांगल्या इतिहास बंदरात होते.

किंग्डोम—किंग्डोम हे जमिनाची राजधानी व मुल्य बंदर अहे. याची लोकसंख्या १९११ मध्ये ५०,३०९ होती. हे शहर पार प्रांतच्या आग्नेय किनाऱ्यावर आहे. शहरात मुख्य मुल्य सरकारी इमारती आहेत. जमिना शानवर्षक मंडळीचे एक कार्यनिष्ठ प्रत्यक्षमहालय, प्रदर्शकमहालय व फलवी-राज्यमंदिर (आर्च बॅलरी) अशा संस्था आहेत. येथील दवा रक्ष व गिरोगी आहे भुषणांनी पोर्ट रॉयलचा नाश झाल्यामुळे इ. स. १९१३ मध्ये किंग्डोम बंदर वसावण्यात आले. १७०३ व १८०९ सालात हे अगुर्ज व्यापारी व राजधानीचे शहर होते. अगुर्जुदे त्या शहराची पुनरुद्धार राखण्याची झाली. इ. स. १९०० मध्ये मुखाचे भयंकर धडे या शहरात होते.

किचनेर लॉर्ड (१८५०-१९१६)—लॉर्ड किचनेर यांचे नाव हरवटे असे असून याचा जन्म इंग्लंडात १८५० मध्ये झाला. याचा बापाई एक लष्करी अधिकारी होता. हरवटे हा १८७१ त सैन्यात दुय्यम लेफ्टनंट म्हणून दाखल झाला पुढे १८८३च्या सुमारात ब्रिटिशांच्या देखरेखाखाली ईंग्लिष्च्या सैन्याची पुनर्वर्धना होत असताना याला तिकडे नेमले. यादिकाणी तो पुष्कळ वर्षे राहिला. तेथे त्याला वडती मिळत मिळत तो तेथील इमजी सैन्याचा मुख्य झाला. हे सैन्य महाद्वीप वर मोडून ख.दिशाला मदत करण्यासाठी ठेवले होते इ. स. १८८८ च्या एका लढाईत तो जखमी झाला होता. १८९२ मध्ये त्यान ख.दिशाच्या सैन्याची पुनर्वर्धना केली व सुदानवर स्वारी करून तेथील राज्यकारभाराची व्यवस्था उत्तम प्रकारची लावली याला सर्व इंग्लिशावन (यात इमजी सैन्यही येते) सैन्याचा सरदार केले होते. याने १८९९ मध्ये खारटूम येथे महाद्वीपा पूर्ण पराभव केला. यामुळे त्याला खारटूमचा लॉर्ड बनविले व ३० हजार पौंड वर्षास दिले. पुढे १ वर्षांनी दक्षिण आफ्रिकेतील लढायात याला लॉर्ड राईडस याच्या हाताखाली नेमले. तिकडील प्रिवोरिया वगैरे लढायात याने भाग घेतला व तो १९०१ पर्यंत तेथे राहून परत आला. यावेळी त्याला ५० हजार पौंड वडीत देऊन काही पदव्या दिल्या. यानंतर त्याची नेमणूक टिंटेरियात कर्मांडर-इन-चीफ या जागेवर झाली. तो येथे ७ वर्षे होता. येथील सैन्याची त्याने पुष्कळ दृष्टींनी सुधारना व पुनर्वर्धना केली. त्याने हाद्वितीयच्या क्रॉसिलाल मिलिटरी मेजर हा कर्मांडर-इन-चीफ हाच असावा, म्हणजे सरकारला लष्करी माहिती देण्याचा तो जबाबदार राहील असा हट धरला. या बाबतीत व सैन्यसुधारणेच्या बाबतीत याचे व तत्कालीन व्हाइसरॉय फर्देन याचे पडेना व स्टेट सेन्टरीने मिचतेत्या सहा प्राश ठरविला व त्यामुळे फर्देनने राबोनामा दिला (१९०५)

लॉ. किचनेर इ. स. १९०९ साली इंग्लंडात परत गेला. तेव्हा त्याला फील्डमार्शल आणि भूमध्य समुद्रावरील सैन्य व भारमाराचे मुख्य बेल. तेथून त्याने सात्या साम्राज्यातील सैन्याची पाहणी करण्याकरिता दौरा काढला. त्यात त्याने काही चुकना केव्या पुढे परत आल्यावर त्याने वरील जागेचा राजीनामा दिला. इ. स. १९११ त याची इंग्लि-मध्य कॅन्टल कमरल म्हणून नेमणूक झाली. पुढे १९१४ मध्ये महायुद्ध सुरू झाले तेव्हा याल युद्धसालाचा सेनेटरी नेमले. त्यावेळी याने लष्कराची माडणी व व्यवस्था उत्तम केली. पुढे रशियावर चढाई करून जात असता ज्या लढाऊ बेडरवहायात हा बसून जात होता, ते ५ जून १९१५ रोजी जर्मनीने आपल्या राईको पोटीने बुडविले व त्यात हाही उडून मेल. [स्मिथ-ऑस. हिस्टरी ईंग्ल्या.]

किर्वांचा—संयुक्त प्रांतातील केंद्राबाद जिल्ह्याच्या तांडा तहसिलीतील एक गाव. हें गाव टोन्वी नावाच्या एका लहानशा नदीच्या काठी वसलेलें आहे. येथील लोकसंख्या १९११ साली २४२५ इतकी होती. हें गाव चौदाव्या शतकातील मराठुम अथवा नावाच्या एका साधूकडे व त्याच्या पंथाकडे होतें. स. १८५९ च्या दहाव्या ऑक्टोबरच्या गावचा कारभार चालविण्यात येतो. येथें एक शाळा आहे.

किंद्स सेंट—सेंट किंद्स अथवा सेंट सिस्तीफर हें वेट प्रिटिश वेस्ट इंडीजमधील एक आहे. हें नेहिरुस व अतिशय मिळून लोकांचे वेटापैकी एक इलाका होतो. हें २२ मैल लांब असून याचें क्षेत्रफळ ६३ चौरस मैल आहे. वेटाला पाण्याचा चांगला पुरवठा असून तें सुपाक व विरोगी आहे. यात साखर, कांजी, रंग, मीठ, कॉफी व तेंपासू यांचें उत्पन्न होते. येथें प्राथमिक शिक्षण सर्वांचें आहे. यात ओइंगोडे व सेंटो पॉट्टे ही मुख्य शहरे असून यांसेतरी राजधानी (लो. सं. १०,०००) नेदरलँड किनाऱ्यावर आहे स्थानिक वायदे-कोमिन्सलात सहा सरकारी व सहा रागनिघुक्त असे सभासद असतात. कोलॅनसाल १४९३ त हें वट सापडलें स. १९२३ त येथें प्रिटिश बसाहत झाली. पाच वर्षांनंतर फ्रेंच व प्रिटिश या दोघांची मालकी ह्या वेटावर चालू झाली. परंतु स. १७९३ च्या युद्धाच्या संहानें हें वेट प्रिटिशास मिळालें येथील लोकसंख्या २१७८२ असून बहुतेक निग्रो आहेत.

किंडत, पी ट मि ल्हा—उत्तर ब्रह्मदेशातील अप्पर विदिविन जिल्ह्याचा मध्यभाग. या भागात किंडत व टपू हे दोन पेटे आहेत.

पे टा.—अप्पर विदिविन जिल्ह्यातील एक पेटा. हा पेटा विदिविन नदीच्या काठी पूर्वेस येथे व पश्चिमेस चीन या मि-प्राच्या दरम्यान वसलेला आहे. या पेट्याचे क्षेत्रफळ १०८८ चौरस मैल आहे स. १९११ मध्ये या पेट्याची लोकसंख्या १५२२५ असून, पेटपात किंडत हें गाव ७३८००००० होती. हा पेटा बोंगराळ असून यात पुष्कळ जंगले आहेत. स. १९०३-४ सालात २१ चौरस मैल जमीन लागवडीत होती; व तिचा महसूल व शेतसारी मिळून ४२,००० रुपयांचें उत्पन्न होतें.

पि ह र.—अप्पर विदिविन जिल्ह्यातील किंडत पेट्याचे मुख्य ठिकाण. हें विदिविन नदीच्या डाव्या तीरावर वसलेलें आहे. या गावाची लोकसंख्या स १९२१ साली १५९२ होती. या शहराच्या अस्तपास अग्न्य आहे. उन्हाळ्यात नदीचे पाणी कमी झालें असता या गावाच्या व नदीच्या मध्ये मीठे पाळवट पसरत, तर पावसाळ्यात नदी गावाच्या एका बाजूला अगदी विकटते व दुमन्या वाजुला तलाव असल्यामुळे त्या ठिकाणीं दलदल होते. असा तऱ्हेन हें गाव चांगल्या तऱ्हेन वसलेलें नाही. नदीच्या काठावर देवाळ, लोकांची वस्ती आहे. त्याच्या दक्षिणेस पोखितचीन्या, वुंग, लफ्फर वगैरे ठिकाण आहेत पोस्ट ऑफिस व दवाखाना लोकवस्तीच्या भागातच आहे. बर्मी लोकांच्या सत्तेपारी

किंडत गाव हें सरहद्दीवरील महापांचे गाव होतें; तरी पण व्यापारीदृष्ट्या त्याला केंद्रादि महत्त्व प्राप्त झालें नाही. या गावला म्युनिसिपालिटी देण्यात आलेली नाही. रस्ते व इमारती यथावतच आहेत. गावात एक लहानशी अँग्लो-ब्रह्मविष्णुल शाळा आहे.

किंडर गार्टन.—या जर्मन शब्दाचा अर्थ ' मुलांचा बाग ' असा असून प्रौढरिक प्रोबेलने मुलांच्या शारीरिक, नैतिक व बौद्धिक उत्कर्षाकरिता एक नवीन लेखण्याची शाळा काढिली निसर्गनिरीक्षणची भावना व वृक्ष आणि वनस्पती यावरून सादरचे वाढण्याचा नाद यामुळे घालणाऱ्या विशिष्ट महत्त्व त्याने दिलें आहे. कालवयास आत्यंत महत्त्व देणारे पेट्रोलोजीवा कोमोनिवस प्रमतीना माता हीच खरी शिक्षक आहे असे वाटत असे. परंतु गरिबांमुळे मानिला मुलांच्या शिक्षणाकडे लक्ष पुरविण्यासहि अशक्य नसतों. ह्या अडचण जाणून यानांनी अर्भकाकरिता एक अनाययुद्ध काढिल. अशा शाळांना नेदरलँडमध्ये डेल्वुल व इंग्लंडमध्ये इनफंट स्कूल असे म्हणतात. प्रोबेलचें असे मत होतें की, मुलांना शारीरिक, नैतिक व बौद्धिक शिक्षण एकदमच दिलें पाहिजे. तत्तच शिक्षणाचें मूळ रहस्य योग्यमार्गादक्षित व लयस्फूर्त अशा कृतीत असून कालवयात सर्व व्यवसाय लेख हाच काय तो असलापाहिजे. लेख हाच महात्वाचा व्यवसाय मुलांना असला पाहिजे यावरून प्रोबेल व गॅटिय यांचे मतैक्य होतें ' दि मंदर डे अँड चिल्ड्रेनस संगम ' या पुस्तकात प्रोबेलन खालील तऱ्हे प्रथित केळी आहेत. पहिलें तऱ्हे सामान्य व समतोलपणाचा नियम हें होय मुलांच्या बादांचा नियम हें दुसरें तऱ्हे, व प्रोबेलच तिसरें तऱ्हे म्हणजे चिन्हात्म्या द्वारा शिक्षण देण्याचा नियम हें होय. प्रोबेलने जे काही लेख शोधून काढिले आहेत त्या बहुतेकत साध्या लेखण्याचा समावेश आहे. सदा रंगीत चेंद्र, एक लाकडी चेंद्र, एक रंग-पात्रासारखें भाटें, एक घन, आठ लहान पडतिल अशा घेतानें कापलेख दुसरा एक घन, आठ तिकोने व चौकोने पडतिल असा एक रंगीत लाकडाचा तिसरा घन, व यमुने तयार करण्याकरिता वर्तुळें कडी व लाकडी पटया हत्के सामान ओळीनें मुल च्या ' बक्षीस ' संप्रदाहात असे. आयु-निष्ठ पद्धतीत वाढवरील रेंगावला, माती व कागद यांचीं भिन्न कार्पे, घड्या घालनें यासारख्या गोष्टीना महत्त्व दिलेलें असतें.

सन १८४० मध्ये रुडोल्फ्हेडनजीक ब्लॅकनबर्ग येथें पहिली किंडरगार्टन शाळा सुरू झाली. परंतु इत्यामावी ती वेद करावा लागली. १८५१ मध्ये प्रोबेलच्या तत्वांनुसार चालणाऱ्या शाळांना वेदी करण्यास वेईल असें प्रशियन सरकारनें फर्मा-विलें. परंतु अजल्या संकटास व जुगानता प्रोबेलची सर्वे चांगली मूळ धरून टिकलें होती. पुढें १८५५ मध्ये प्रसिद्ध रॉबेसन प्रोबेलची व्याख्या इंग्लंडात प्रचलित केली.

वैरिनेस मारेन होल्स्ट्र ह्वा वाई प्रोवेलच्या तत्वाची पुरस्कर्ता झाला व १८५५ पासून तिने प्रच सरकारचे लक्ष किडगार्टनकडे वेधून घाल प्रसिद्ध मिचेलेट याने तर असे प्रसिद्ध केले की प्रोवेलने मानवा शिक्षणाचा प्रश्न सोडविला

स १८७१ नंतर प्रोवेलपद्धतीचा झपाट्याने प्रसार झाला, व ता आता युरोपातील सर्व सार्वजनिक शाळातून सुरु करण्यात आली आहे अमेरिकेतील संयुक्त संस्थानात ही पद्धति मुधारून सुरु केली आहे इ स १८१४ मध्य हेनरी बर्नार्ड याने या पद्धतीची फार काटाणणी करून ' जर्नल ऑफ एज्युकेशन ' मध्ये फार उत्तम अभिप्राय दिला आहे मिस एलिझाबेथ पीबॉडी नाराय्या पोस्टन येथील एका छाने एक किडगार्टन शाळा काटली. १८३१ स बोस्चन येथे अमेरिकन प्रेबल युनियन नावाची संस्था स्थापन झाली इ स १८८२ मध्ये डब्ल्यु एन हेलमन याने स्थापन केलेल्या प्रोबल इन्स्टिट्यूट ऑफ नॉर्थ अमेरिका या संस्थेत वरील प्रोबल युनियनचा अन्तर्भाव करण्यात आला बहुतेक किडगार्टन शाळा यासाठी असल्यामुळे आकडेवारी देण शक्य नाही परंतु अमेरिकेतील आफडवारी साली दित्याप्रमाणे आहे इ स १८६३ स ७३ शाळा होत्या, १८८२ मध्ये ३४८ होत्या, १८९२ मध्ये १३१० होत्या व १८९८ मध्ये ४३६३ शाळा होत्या त्यांपैकी कमिशनर ऑफ एज्युकेशनकडून १८८४ सालीचे अहवाल आले, त्यावरून त्या शाळात ५७६४ शिक्षक व १,४३,७२० मुले होती इ स १९०३-४ साली सार्वजनिक अशा २९९७ किडगार्टन शाळा असून त्यात ४५३४ शिक्षक व १,९१,८८० मुले होती १९०४-५ साली यासाठी किडगार्टन शाळातून १,०५,१३३ मुले होती ही अमेरिकेतील स्थिती झाली जपानकडे पाहिले तर १९०१ मध्ये २५४ किडगार्टन शाळा असून १७१ शिक्षक व २३६७१ मुले शिकत होती असे दिसून येते जगातल्या इतर देशातली किडगार्टन पद्धति व तिची प्रगति ' रिपोट ऑफ ए कमन्सवेलथ्ह कमिटी ऑन दि स्कूल अटेंडन्स ऑफ चिल्ड्रन विले दो एन ऑफ पार्लिय ' या प्रयात पाहण्यास आपणेल हिंदुस्थानात स्वतंत्र किडगार्टन शाळा नाहीत पण प्राथमिक शाळांत किडगार्टन पद्धतीचा बराच अपलव करतात [लारा किडगार्ट-दि किडगार्टन इ]

किड पेंजामिन— (१८५८) एक इंग्रज समानताप्रश्न याने " सोदाल इन्टेल्युअन्स " या नावाचे पुस्तक लिहिले सन १८९५ साली प्रसिद्ध केले नैसर्गिक निवड व जीवनाचे अर्थ यावर प्रगति अकडून असणे अपरिहार्य असून या कट्टारी विरोधी असणाऱ्या मनुष्याच्या अस्तित्वात ही प्रगति उद्भवू शकतेला समाजसत्तावाद टिकणे शक्य नाही. तो पाहल्या सरकारी नियंत्रणाने नट होईल समाजाच्या नाल्दी व कामार दात हे धरवाला नियंत्रण न येता सर्व एक दर करून टाकण्याने उत्पन्न होणाऱ्या

स्पर्धेत से दिसून येईल अशी तत्त्व वरील प्रयात प्रतिपादन केली ' मिनिमप्लस ऑफ वेस्टने सिव्हिलिझेशन " (पाश्चात्य संस्कृतिले) या पुस्तकात तो वाटेल तसा भरकटला आहे ' दि क्रील ऑफ दि ट्रेनिंग " (उष्ण-प्रदेशावरील वर्चस्व) यात उष्णकटिबंधातील लोकांस थंड प्रदेशातील लोकांना राववावे हा याने छुटीचा नैसर्गिक नियम म्हणून प्रतिपादिला आहे

किचुर— मुंबई इलाखा वेळगाव जिल्हा उ अ १७ २५ व पू रे ७० ५१ संपावण्या दक्षिणेत सुमारे ७ कोसवर हे एक जुनाट गाव आहे येथे दर सोमवारी आणि गुरुवारी बाजार भरतो बाजारात गुरेहि विकण्यास येतात. येथे विणकामाचे व काचेच्या वाणाच्या तयार करण्याचे बंद चालतात येथे बसवाचे देऊळ असून त्यात इ स ११८८ सालचा गोंय्याचा राजा जयकेशी तिसरा याच्या देऊळा एक शिलालेख आहे या शिलालेखात किचुरच्या एका देवस्थान जमीनीच्या भाड्याचा निकाल (दिव्य करून केलेला) खोदला आहे येथील लोकसंख्या सरासरी ६ हजार आहे, शाळा दोट वगैरे येथे आहे

येथील शिवा ह्या पठका आहे तथापि एके काळी तो फार महत्त्वाचा होता एकात एक असे दोन किल्ले आहेत याहेरच्या किच्याचा घेर येळगावच्या किल्ल्याचा घेराचा एक पटारा आहे त्याबाहेर दोन तटक आहेत चाले-विश येळगाव विल्ल्याच्या एक दशास घेराचा असून फार लहान आहे तट दगड व मातीचा आहे इंग्रजांनी किचुर राजास वेळ्यानंतर या किल्ल्याची दुर्दशा झाली आतील सा-इ इमारती पडून गेल्या आहेत पैकी तेव्हाचे देऊळ साधारण उभे आहे देवळाच्या सज्जत अनेक मूर्ती पोरलेल्या आहेत त्यातच किचुरचा देसाई, त्याच्या दोन साथ्या व एक दिवाण याच्या मूर्ती आहेत किचुर यात मिश्रण हवी (फोंडीयाव) असोहि एक नाव आहे देसायाचा बाघा फार उत्कृष्ट होता त्याचा द्वारमजब १०० फूट लाय व ३० फूट रुंद असून सागवानी सुंदर खावाचा होता बागामे छंद खोरीय कामाचे होते

वर उल्लेखिलेला शिलालेखात किचुर या गावाचा उल्लेख प्रथम आलेला आढळतो इ स १५३५ साली किचुर गाव येळगावच्या असदछानाचा नांवर मुसलमान गावाच्या तुरुंग सरदाराला जहागीर होता सोळाव्या शतकाच्या अखेरीस विजापूरकरांच्या सैन्याबरोबर हिरेच्या अगुणी ठिकाणा नावाचे दोन लिंगाईत मात्र अडनावाचे माळ गावकारी करण्याकरता या भागात येऊन कैपावात राहिले किचुरकर देगाया हेच मूळ पुत्र होत या दोघा आचार्यकी हिरेफाने इगणगाव मोठे शिरो दाराविल्यावरून त्याम हुपवी परगण्याची सरदेसमुशी व ममदेर-जग-पहाड हा किताब मिळाला या पुढील पावा देसाई किचुर येथे स्थायिक झाला खणगाव व विडी ही दोन ठाणीहि

त्याच्याच ताब्यात होती। सतराव्या शतकाच्या अखेरीस साऱ्या कर्नाटकात किचुरवर मुंडी मळण्या देसाई हाच प्रयास देसाई होता।

साबनूरचा नयाब रौफ खान याने किचुरच्या देसायाशी जे करारमदार केले त्यावेळी हाच मुंडी मळण्या देसाई होता इ.स. १७४६ साली साबनूरच्या नयाब स इतर मुलखाबरोबर किचुर मराठ्यांच्या स्वाधीन कराव लागले इ.स. १७७० साली हैदराने खडणी व इतर नजराणा देण्याच्या वजुलावर हा मुलूख किचुरकराकडे देण्याचे वजुल केले इ.स. १७८१ सालापासून परतगड, सपगाव व विडि हे परगणे किचुरकर देसायाकडे चालत आले होते इ.स. १७७८ साली त्यांनी गोदाक ताब्यात घेतले परंतु इ.स. १७७९ साली परशुरामभाऊंनी गोदाक सर केले व देसायास कैद केले इ.स. १७८५ साली दिपूख किचुर, नरगुद, रामदुर्गे वगैरे काबीज करून किचुर येथे आपली एक सैन्याचा हुकूमती ठेवली होती पुढे दिपूचा नाश करण्याकरता मराठे व निजाम हे एकत्र झाले असता त्यांनी किचुर येथे दिपूच्या हुकूमशुद्दीन नावाच्या सरदारावर गणेशपत बेहेरे व तुकोजी होळकर यांच्या हात खाली २५ हजार सैन्य देऊन पाठविले त्यांनी साऱ्या प्रांतातून दिपूच्या सैन्यास हाकला दिले तथापि काही काळ किचुरचा किंवा दिपूच्या ताब्यात हाता पुढे इ.स. १७८० साली दिपूख किचुर व इतर प्रदेश मराठ्यांच्या हवाली कराय लागले।

तीन वर्षे (इ.स. १७८१-१७८३) किचुरदिपूच्या ताब्यात होत त्यावेळी तेथील देसायाच्या जहागिरीचा सर्व कारभार दिपूचा सेनापति बद्र-उल-समाल हा पहात असे देसायास फक्त काही रक्कम सनदपादपल खासास मिळे इ.स. १७९२ साली झालेल्या श्रीरंगपट्टणच्या तहान्वये पूर्वी दिपूच्या राज्यात मोडणाऱ्या किचुरच्या देसायाचा हा प्रदेश पुन्हा मराठ्या फेडे आला तो पुढे दरभारने परशुरामभाऊ यांना सत्तामात लावून दिला भाऊंनी किचुरास आपला एक मामलेदार ठेवून त ठाणे धारवाड भुष्यात दाखल करून तेथील देसा यास बेगमीस नेमणूक करून दिली या देसायांनी मराठ्यांना अवतानात प्राप्त दिला होता मराठ्यांचे शत्रू जे हैदर व दिपू त्यांना हे मराठ्यांच्या विरुद्ध नेहमी मिळत व मरा ठ्यांच्या सुलुखात आवडाय करीत असत म्हणून बरील योजना दरबारने केली इ.स. १८०० साली धोंड्या बाघाने मराठ्यांचे सेनापति धोंडोपत गोखले याच्या पिछाडीवर किचुरजवळ आक्रमिक छापा पातळा व धोंडोपतास ठार मारले याच धोंडोपतांनी इ.स. १७९१ साली धोंड्या बाघास पराभूत केले होते किचुर परगणा धोंड्या बाघाच्या ताब्यात घेरेच मंदिने होता इ.स. १८०२ साली किचुरकर मद्रासराज्या (१७८२-१८१६) देखण्याच्या ताब्यात किचुर सभोंवाळाचा सालीना चार लाख रुपये उत्पन्नाचा मुलूख असून तो सालीना पेशव्यास ६० हजार रुपये खडणी

देत असे याच वर्षी जनरल वेल्लेरी श्रीरंगपट्टणहून पुण्यास बाजीराव पेशव्याच्या मदतीस जात असता या देसायांनी त्यास मदत केली होती त्यामुळे त्याचा सरजाम कायम राहिला इ.स. १८०१ साली या देसायास पेशव्यांनी पुण्यास बोलाविले होते।

त्यावेळी झालेल्या ठरावान्वये त्याची जहागीर त्याच्याकडे राहवी असे ठरले व त्यात 'प्रतापराव' हा किताब देण्यात आला याजवळ देसायांनी पेशव्यांना सालीना एक लाख, पाच हजार रुपये खडणी छापी असे ठरले प्रतापराव किताब मिळाला याच्या स्मरणार्थ देसायांनी नदगडाजवळ प्रतापगड नावाचा एक किंवा बांधला।

इ.स. १८१७ व १८१८ साली झालेल्या धामधुमीत किचुरकर देसायांनी आपले सजमान ज पेशवे त्यांच्या विरुद्ध इंग्लिशास मदत केली बेगवाच्या खडईत त्यांनी इम-जाना लढाऊ सामान देऊन बरीच मदत केली इ.स. १८०४ साली हयात असलेला देसाई निपुनिक मरण पावला, त्यावेळी दत्तकाला जहागिरीची मालकी मिळाली असा प्रजेने प्रयत्न केला परंतु धारवाडच्या कलेक्टरच्या सांगाव्हन इमज सरकारने दत्तकास मानले नाही कलेक्टरच्या मनात नवे जहागीर जप्त करून दत्तकाची चौकशी चालवावी असे होते त्याच्या या म्हणण्याचा विचार सरकारात बाहू असताच निचुरच्या प्रजेने २३ आक्टोबर १८२४ रोजी बड केले व कलेक्टर व्याकरे यास कैद केले परंतु इमजानी बेवा घालून काही दिवसांनी किंवा घेतला व किचुर सत्यान खालसा केले यावेळी इमजानी विष्णात जो लूट केली तीत १६ लक्ष रुपये रोख व ४ लक्षांचे जवाहीर, पुष्कळ घोडे, एक हजार डड, कित्येक हत्ती, ३६ तोफा, पुष्कळ बंदुका, तरकारी व दाख गोव्या वगैरे बराचसा माल होता।

इ.स. १८२९ साली सारंगोलीच्या रायाणा पादलाने देसा-याच्या दत्तक मुलात पुढे करून पुन्हा बड उभारले परंतु खबरकर त्याचाहि मोड करण्यात आला पहिल्या बडात रायाणा सामील होता त्यासाठी त्याच्या इनाम जमीनी इम-जानी जप्त केल्या होत्या, हे बडाचे कारण होते राया-णाच्या सोवण्यानीच किचुर होऊन त्याला इमजान्या स्वाधीन केले [ज बीं में रों ए सो पु ९, चौं गव्ह सिले पु १२, विक्क-साऊथ इडि पु २, स्कोक-बेळगाव, डफ-हिररी मराठा, खरे-ऐति से स बेळगाव म्यासि]

किंनगिन, ता छ का.—दक्षिण ब्रह्मदेशात हंडडा जिल्ह्यातील एक साडसा यार्च क्षेत्रफळ २०८ चौ. मै-ले स (१९११) ५०३२९ यात एक शहर व ६२ खेडी आहेत साडसाचा मुख्य ठिकाण किंनग १९०३-०४ साली लागवड क्षेत्र ६० चौ. मै फाळीचे उत्पन्न ८०००० रुपये

किंनवत—हैदराबाद सध्यानामधील अदिलाबाद जिल्ह्याचा एक तालुका नरसालूर व निर्मल या तालुक्यामधील

उत्तरेकडील खेडी मिळून हा एक नवीनच तालुका १९०५ मध्ये करण्यात आला याचे क्षेत्रफळ १२१८ चौ मै असून तो स (१९११) १४,३०९ आहे तालुक्यात शहर एकही नसून नेडी मात्र २४९ आहेत

किन्नर जंगल—महाराष्ट्र जवळचा जिल्ह्यात हे आहे याचे क्षेत्रफळ १८० चौरस मैल असून ते पुणे तालुक्यात आश्रयास आहे हे जंगल वरचे मोठे आहे [यव ग्यासि]

किन्नर—उत्तर प्रदेश येथे जिल्ह्यातील पूर्वेकडील एक पेठा या पेठेचे क्षेत्रफळ ३०९ चौरस मैल असून १९११ साली याची लोकसंख्या ४३,४०४ होती या पेठेच्या ८९ रेडी आहेत किन्नर गाव हा या पेठेच्या मुकट ठिकाण आहे १९०३-४ सालात या पेठ्यातील १९ चौरस मैल, जमान लग्नवडीवाली होती, व त्या साली जमीनमहसूल व शेेत सारा मिळून ४५,९०० रुपये भरला

किन्नर—या नावाचा शब्द अर्थ 'कोणती माणस' असा होतो या पौराणिक व्यक्तींची शरीररचना विचित्र, तोंड घोड्याचे पण घड माणसाचे अशी याची ठेवण होती हे स्वर्गीय गायक असून कैलासावर उभे राहता व क्षायारोष याचीही ब्रम्हाच्या अंगठ्यापासून उत्पत्ति झाली असे काही पुराणात लिहिले असून दुसऱ्या काही पुराणात कायस्थपुत्र असे म्हंटले आहे याना अश्वमुख, तुरागवन, मयु अशीही नावे आहेत

किन्नर—हे पतप्रतिनिधीच्या ताब्यातले गाव कोरेगावच्या उत्तरेस ३॥ कोठ अंतरावर आहे कोरेगावापासून पडरपूरकडे जी सडक जाते तिच्यापासून एक फाटा किन्नरकडे जातो तो रस्ता पतप्रतिनिधीनी तयार केलेला आहे घसना नदीच्या एका ओहोळीच्या तीरावर हे गाव वसलेले आहे येथील शेतजमीन चांगली असून सभोवरा दाट आम्राई आहे याच्या उत्तरेस व वायव्येस उंच टेकऱ्या आहेत पैकी एकावर नदारी नावाचा लुना शिखर आहे (१०३० फूट उंच) याच्या आग्नेयेस दोन लहान टेकऱ्या असून त्यांच्यावर यमाई देवाचे देऊळ आहे या टेकऱ्यांची उंची ४०० फूट आहे टेकडीवर जाण्यास पायऱ्या आहेत मंगळवार व शुक्रवार या दिवशी देवीच्या दर्शनास फार गर्दी असते. महाराष्ट्र पथिमाभिमुखी असून वर नगरांना अहे उत्तरेस एक दीपमाळ आहे देव ध्यान, बाधणी साधी आहे

हा देवी पांढरी कुळस्वामिनी आहे देवळ्यास तटवदी केरी असून हा तटवदी मुळ २०१३० फूट उंचीचे असल्यामुळे हे सा या कोरेगाव साठक्यातून दिसतात गावातील रस्ते रूंद आहेत यात पतप्रतिनिधीचा मोठा बाडा आहे एव मराठी शाळा व महादेवाचे देऊळ आहे देवळ्यामोर नदीस पाट आहे, प्रतिनिधी हे किन्नर व शहर-परागणचे वृक्षकर्मी आहेत परागुमा-यक्ष हे मूळचे

येथेच रहाणारे हल्ली हे गाव ठाण्याचे आहे येथील वसूल पाच हजाराचा आहे [सातारा ग्या, प्रति घरा इति]

किन्नर—रनागिरी जिल्हा दापोली तालुका दापोली दामोदर रस्त्यावरील एक हवाशीर खेडेगाव

किन्नरपर्व—जमुदीपाच्या नऊवर्षसहस्रक भागातील एक भाग याच्या चतुर्तीमा, उत्तरेस हैमवृद्ध पर्वत दक्षिणेस हिमालय आणि पूर्व पश्चिम दिशाकडे क्षार/सुंद, याप्रमाणे आहेत. यात हैमवर्तवर्ष असे नामांतर असून, येथे किन्नरांची वस्ती असे आग्नीप्रसूत किन्नर येथील अधिपति होता (भार भीष्म ० अ ६)

किन्नर—मध्यप्रांतात भंडारा जिल्ह्यात भंडाच्या पासून दोड कोसावर वनगंगा नदातीर सुमारे १४०० लोकवस्तीचे हे खेड आहे गावाजवळी टेकडीवर एक जुने देऊळ आहे त्याच्या दारवाज्यावर पूर्वी एक वाचता न येण्या जागा एक शिखरेस होता परंतु दुसऱ्याच्या वेळी गिरावा करताना तो साफ नाहीसा झाला आहे टेकड्याच्या बाजूला व गावाच्या दक्षिणेस एक लेणवजा महादेवाचे देऊळ आहे देवळ्यात जाण्याचा रस्ता इतका ठगणा आहे की, माणसास जमवेत सरपटत आत जाता येते आसपासचे लोक नेहमी येथे पूजेकरिता येतात [भंडारा ब्या भग अ]

किन्नर—दक्षिण अभिनेत्रीस केप तातील शहर किन्नर हे पश्चिम प्रायद्वीपच्या हिन्द्याच्या व्यापाराचे केंद्रस्थान असून रेल्वेचे केंद्रस्थानच्या ईशान्येस ९४७ व जोड्यान्-यांच्या नैर्ऋत्येस ३०० मैल आहे इ स १९०३ साली येथील लोकसंख्या ३४,३३१ होती हे शहर मोंडर आणि व्हॅल या नद्यामधे असून समुद्रसपाटीपासून ४०१० फूट उंच आहे यासारखा भाववर्ती फोर्ट, पोस्ट-नाण्यात याच्या कचे या व नगरभवन आहे इ येथील पॅन राडवर सार्वजनिक वाचनालय व एक इस्पितळ आहे इ स १८९९-१००० च्या न्यूटनच्या वेळीत पडलेल्या लोकांचे एक स्मारक चौकात वसविले आहे सार्वजनिक बांधण्यात विक्टोरिया राणी व सेंटिल प्लेझ याचे पुतळे आहेत

या शहराला हिन्द्याच्या खाणीमुळे मोठे महत्त्व आले आहे बाजारचौकापासून किन्नर खाण जवळ आहे किन्नरच्या पूर्वेस १ मैलावर डोंडोवर्ष खाण आहे शिबय वल्लभटीन, इटाइन्स पॅन व वेसेलन्स या प्रसुत खाणी आहेत चौक-न्सकल्ट हे गाव हिन्द्याच्या व्यापारामुळे भरभराटीत आहे. हे शहर १८०० साली वसविले गेले १८७१ साली एका शस्त्रात बी बायस व वॉलेसपॅन कोपने या जागी हिरे सापडले शालेसर्व कोपने खाणीसच वसाहतीचा चिन्नीस किन्नर याच्या नावावर किन्नर हे नाव मिळाले व त्याच साली किन्नरच्या व्यवस्थापकी सर्व खाणी क्षेत्रभित्तनच्या सरक्षणाखाली आल्या ज्या जागी खोदकामाकरिता तळ पडला, त्या शहराला किन्नर म्हणू लागले ज्या शस्त्रात प्रथम हिरे सापडले ते शस्त्र मरकारने इ स १८७० साली १,००,०००

पौडाना विकत पेटले इ.स. १८८० साली हें दाहूर बेपकॉलनीस मोडलें गेलें दरसाल सराफरी ४५,००,००० पौडाने हिरे येथील खाणीतून निघतात.

१८८५ साली बेपटें(जन किंबलें रेल्वे सुरू झाली. १८९९ सालच्या आगळी बोअर युद्धात बोअर लोकांनी या शहरास घेवा दिला. पण सर जॉन फ्रेंचने तो १९०० साली उठविला. वेडपातील लोकात सेमिल व्होडस हा होता. १९०८ सालापासून हें रेल्वेचें मुख्य ठिकाण झालें.

किमेदि जमीनदार-ह्यां गंगमजिस्त्रामध्यें पर्ले किमेदि, पेद किमेदि व चित किमेदि अशा तीन जमीनदारी आहेत. येथील जमानदार एकान वंशातले आहेत. याचा वंश फार प्राचीन असून ते आपणगत ओरिसाच्या केसरी राजाचे वंशज म्हणवतात. पण याच्याबद्दल विशेषतः पेद किमेदि व चित किमेदि याबद्दल मुळीच माहिती मिळत नाही. मि. सी. एफ. मॅकफार्ले यांनी या जमिनदारीबद्दलच्या कागदांपरून तयार केलेली पर्ले किमेदि घराण्यातील पुरुषांची यादी पुढें दिली आहे [द. हि. घराणी]

कपिलदेव
(१२१७-१२४५)

नरसिंहदेव
(१२४५-१२६५)

मदनदेव
(१२६५-१२९०)

नारायणदेव
(१२९०-१३०९)

भानूदेव
(१३०९-१३१७)

अनंतदत्तदेव
(१३१७-१३२५)

जयचंद्रदेव
(१३२५-१३६७)

लक्ष्मीनरसिंह भानुदेव
(१३६७-१३९२)

मधुकर्णदेव
(१३९२-१४२३)

मुखुंजय भानुदेव
(१४२३-१४५७)

पुढें चालू

माधवमदनसुंदर भानुदेव
(१४५७-१४९४)

चंद्रवेंताल भानुदेव
(१४९४-१५२७)

सुवर्णलिंग भानुदेव
(१५२७-१५६६)

शिवलिंग नारायणदेव
(१५६६-१५९०)

सुवर्णकेसरी नारायणदेव
(१५९०-१६२०)

मुकुंददत्त नारायणदेव
(१६२०-१६५६)

मुकुंददेव
(१६५६-१६७४)

अनंत पद्मनाभ नारायणदेव
(१६७४-१६८६)

सर्वज्ञ जननाथ नारायणदेव
(१६८६-१७०२)

नरसिंहदेव दुसरा
(१७०२-१७२९)

वीरपद्मनाभ नारायणदेव
(१७२९-१७४८)

वीरप्रतापचंद्र नारायणदेव
(१७४८-१७६६)

जयनाथ नारायणदेव (दत्तक)
(१७६६-१८०६)

गौरचंद्र गजपति नारायणदेव
(१८०६-१८३९)

पुरुषोत्तम गजपति नारायणदेव
(१८३९-१८४१)

जयप्राय गजपति नारायणदेव
(१८४२-१८५०)

पुढे चालू
चौरप्रतापरदनगजपति नारायणदेव
(१८५०)

गौरचंद्र गजपति नारायणदेव
(मृ. १९०५)
श्रीकृष्णचंद्र गजपति नारायणदेव
(विद्यमान)

प लं कि मे दि.—हे घराणें प्राचीन कलिंगराज घराण्यांचें वंशातील आहे हे वर सांगितलेंच आहे गंगा ते कृष्णा यांच्या दरम्यानचा पूर्वेकडील प्रदेश एकेकाळी (कमनारती प्रमाणानें) याच्या साठ्यात होता. या घराण्याचा जो वंशवृक्ष ११ व्या शतकात तयार झाला त्यात याचा वंश उत्तरहिंदुस्थानातील चंद्रवंशी एका रजपूत राजपुत्रापासून सुरू झाल्याचें दिले आहे या राजपुत्रास गंगेच्या प्रसादानें एक पुत्र झाला, त्यामुळें त्याचें नाव गंगेचे ठेविलें आणि याच्या वंशगाना पुढें गंगराजे असें नाव पडलें पुढें या वंशातील एका धाडशी पुरुषानें पश्चिमहिंदुस्थानात गंगवाडी नावाचें राज्य स्थापून त्याची राजधानी कोल्हापूर ही केली काहीं पिढ्यांनंतर त्याची राजधानी कोल्हापूर ही केली काहीं पिढ्यांनंतर कामार्णवदेव नावाच्या राजानें आपलें राज्य आपल्या चुल-त्याच्या स्वाधीन करून आपल्या चार भावांसह तो मुळ-गिरीस निघाला. देश जिंकत जिंकत तो महेंद्र देशात आला व तेथील बालादिस्थराजाचा पराभव करून त्यानें त्या कलिंगदेशावर आपलें गंगराज्य स्थापिलें. ही गोष्ट आठव्या शतकाच्या प्रारंभीची आहे. या राज्याची राजधानी कलि-गनगर होती. हजेचें कलिंगपट्ट नावाचें बंदर हेच कलिंग-नगर म्हणून पुष्कळजण समजतात, परंतु ती शूक असून हल्लीं हें गाव म्हणजे या गंगवंशातील पर्लेकिमेदि या जमीनदाराच्या ताब्यातील वामस्तधारा नदीच्या काठावरील मुखलिंगम् नावाचें लहान खेडें व त्या भोंवतालची जागा होय. कलि-गनगर ही राजधानी पुढें तीन शतकें होती. तेथें त्या काळात मोलमेवा, सुंदर व कलाकुसरीच्या इमारती बांधल्या गेल्या; त्यापैकी हल्लीं तीन जीर्णोद्धारेंत उभ्या आहेत; पैकीं एक नवव्या व दोन दहाव्या शतकात बांधलेल्या आहेत. याशिवाय, राज्यात दुसरीकडेहि त्यांनीं इमारती बांधल्या. या गंग राजांनीं जे पराक्रम केले, ऐश्वर्य भोगलें, देव व ब्राह्म-णाचा जो सत्कार केला व दांनें दिलीं त्याची माहिती, त्या भागात सापडणाऱ्या या राजाच्या शिलालेखावरून व ताम्र-पटावरून बरीच समजते. या घराण्यातील राजराजदेव या राजानें इ.स. १०७५ मध्ये राजेंद्र चोल व वेंगीराज विमलादित्य याचा पराभव केला आणि किमेदि, कोसल व ओडिसेस याच्या राजानां जिंकिले. याचा मुळगा अनंतवर्मा चौड गंगदेव या ११ व्या शतकाच्या अखेरीस ओरिसा प्रांत काबीज केला. हाच कलिंगनगर येथील शेवटचा अभिषिक्त

यानंतर रामधानी ओरिसा प्रांतात गेली, यावेळची बहुतेक हकीकत, सर. डब्ल्यू. डब्ल्यू. हेंटर याच्या अनेकलि-सिस् ऑफ ओरिसा या पुस्तकात आढळते. तेथील सर्व राजे गजपती हे उपपद धारण करीत असत व आजहि पर्लेकिमेदीचा जमीनदार आपणात गजपति म्हण-वीत असतो. बाराव्या शतकात या वंशातील कपिलेंद्रदेव नावाच्या राजानें किमेदि प्रांतावर स्वारी केली पुढें त्याच्या नरसिंह नावाच्या बडोळ मुलानें भावाच्या भाडणामुळें ओरिसा सोडून किमेदी येथें स्वतंत्र राज्य स्थापिलें.

ही बरीच सारी हकीकत दंतकथेच्या आधारेनं दिलेली आहे. परंतु किमेदीचें गजपती घराणें ही ओरिसाच्या मुख्य गंगवशाची झाला आहे याबद्दल, प्रतापरद्राच्या मुलाच्या सुनानंतर ओरिसा शाखेचें तथलें अस्तित्व नाहीं झाल्यानंद्दल व त राज्य गोविंदविद्याधर या प्रधानानें काबीज करून इ.स. १५४१ त स्वतः राज्यपद स्वीकारल्यानंतर, हें किमेदीचें घराणें काय ती गंगवंशाची अवशिष्ट शाखा राहिल्याबद्दलचा काही पुरावा आढळतो. या किमेदि घराण्यानें तीनचार शतकें गंगम व विजयगपट्ट या प्रांतावर स्वतंत्रपणें राज्य केले. पुढें विजयानगरकर व मुसलमान यांनीं यांना माडलिक बनविलें. यावेळीं त्यांच्याकडे जो थोडा प्रांत राहिला तो अर्यंत डोंगराळ असल्यामुळें शत्रूंचा उपसर्ग तेथें त्यांना झाला नाही. पुढें इंग्रजी सत्त्यानंतर, या राजांनीं व त्या प्रांतातील काहीं जमानदारानीं इंग्रजांच्या विरुद्ध थोडीशी उचल केली होती. परंतु इंग्रजांनीं ती दारबून दाखून व राजांना पदच्युत करून जवळ जवळ एक शतकपर्यंत तेथील कारभार आपल्या एजन्सीमार्फत चालविला.

श्रीकृष्णचंद्र गजपती नारायणदेव (गजपती नारायणदेव हें या घराण्याचें विरद आहे) हे हल्लींचे जमीनदार राजे आहेत याचा जन्म सा. २६ एप्रिल १८९२ रोजी झाला. याचे बडोळ गौरचंद्र हे इ.स. १९०५ मध्ये बरले ह्णुचंद्र याचें शिष्य मद्रासेस झाले संस्थान ६१८ चौरस मैल क्षेत्रफळाचें व सहा लाख रुपये उत्पन्नाचें आहे विद्यमान राजे हे २६ एप्रिल १९१३ रोजी गादीवर बसले संस्थानात एक सेकंड ग्रेड कॉलेज (वसतीगृहासह), दोन मुलींच्या शाळा, एक सैकृत पाठशाळा, एक सराई असून पर्लेकिमेदी लाइट रेल्वे आहे. हा आगगाडीचा रस्ता गौरचंद्र यांनीं बांधला. तो बंगालनागपूर रेल्वेच्या नौपाडा स्टेशनपासून सुरू होऊन पर्लेकिमेदीस संपतो, याला आठ लाख रुपये खर्च झाला. या घराण्याचें त्रिदवाक्य "विश्वास व बळ" असें आहे. महासु-द्धात संस्थानानें इंग्रजांना शस्त्रीप्रमाणें पैशाची मदत केली. विद्यमान राजांना, महविद्या, शिकार व मैदानी खेळ याची आवड आहे. [रा. गित्यानंद पटनाईक, पर्लेकिमेदीचे राज-वाण्याचे व्यवस्थापक यांनीं पाठविलेल्या माहितीवरून]

किरगेरी—मुंबई इलाखा. धारवाड जिल्हा. फोडच्या आग्नेयीस मुमर १० मेलानर तुंगभद्रेश्या घामतीरी हे एक खेडे असून येथे मुमर ३०० वर्षांपूर्वी वायलेलें हनुमानाचें एक देऊळ आहे.

किरवंत—ग्रमवंत' पहा.

किरवळे—मुंबई इलाखा. वेळगाव जिल्हा. यात गोरखनाम डोंगर असें दुसरे नाव आहे. डोंगरावर कानकाच्या साधूचा एक मठ असून तेथे काही कानफाटे गोसावी रहातात. डोंगरावर पाण्याचा एक झरा आहे.

किराईत—या वनस्पतीस लॅटिनमध्ये अॅग्योर्टीस चेराइया; संस्कृतमध्ये किरात, भूर्गव, किरातकिच, मराठीत काडे-चिराईत, किराईत; हिंदीत व गुजरातीत चिरायता इत्यादि नावे आहेत.

यात दोन जाती आहेत. एक काडेकिराईत व दुसरी पालेकिराईत. किराईताची झाडे लहान हात दीड हात उंच असून पाने लहान व लांब असतात. पालेकिराईत हिंदुस्थानात पागावून होते. काडेचिराईत नेपाळकडून कलकत्त्याच्या मार्गाने मुंबईत येते. याची चव फार कडू असते.

उपयोग—याची बाळलेली पाने, फुले, मुळे व फाणें याच्या अंगी पौष्टिक, उबराणाक व सारक धर्म आहेत. थोडे चांगलीं ह्याल्यावर शाळ मुळासकट काढून विक्रीकरिता पाठवितात. नेपाळातून या झाडाचे गळे कलकत्त्यास जाऊन तेथून सर्व हिंदुस्थानस्थानभर व जगाच्या वित्येक भागात त्याची रवानगा होते.

आमवात, जर्गज्वर व सर्व प्रकारच्या ज्वरावर किराईत, गुंड व डिकेमाळी याच अष्टमास काढा करून देवावा व सकाळी तिसऱ्या प्रहरा व सायंकाळी याप्रमाणे तो तीन वेळ घ्यावा. आम्लपित्तावर किराईत व माऊसाचा काढा करून त्यात मध घालून घ्यावा. हस्ताळच्या विषावर किराईताचा काढा घ्यावा.

किराकत—संयुक्त प्रांतातील जोनपूर जिल्ह्यातील पूर्व भागामधील एक तहसील या तहसीलचे क्षेत्रफळ २४३ चौरस मैल असून हात दर्यापार, बियाळसी हे परगणे व बंडवाक, पिसरा, गुसारा हे टप्पे (पेटे) आहेत. लोकसंख्या १९११ साली १९०१५ होती. या तहसीलत ४५९ पोर्डी आहेत. किराकत गाव या तहसीलचे मुख्य ठिकाण आहे. इ. स. १९०३-४ साली या तहसीलतील जमीनीचा महसूल १,००,००० असून इतर १६००० रुपये घसूल झाला. या तहसीलच्या अगदी मध्यभागातून गोमती नदी वहात जाते. १९०३-४ साली या तहसीलत १६१ चौरस मैल लागवडीसाली जमीन होती व तीपैकी ९५ चौरस मैलाना पाणी मिळण्याची सोय केली होती. या तहसीलत तळी अगदी थोडीच आहेत पण विहिरी मात्र जागजागी आढळतात.

किरात—ही एक प्राचीन अशी अनाथ जात होय. ही डोंगराच्या पायथ्याशी रहात असे. किरात जाती-संबंधी वैदिक माहिती विभाग ३ पृ. २५८ मध्ये पहा. हर्षाचे टिपरा संस्थान हा पूर्वीचा किरात देश होय असे म्हणतात. आर्यवंतांच्या भेड्यास व ईशान्येत हा प्रदेश असून तेथे या नावाची जाति रहात असे व त्याच्या राजाचे नावहि किरातराज होते असे वृहत्संहितेत म्हटले आहे. विष्णुपुराणात हे लोक भरताच्या पूर्वेस रहात असा पुरावा मिळतो. (विष्णुपुराण ७. ३०). महाभारतात याना गांगला बरोबर उल्लेखिले आहे या लोकाचा मुख्य वंदा पाप हा असे. अनुज पाशुपताष्ट्र मिळविण्याकरिता तपश्चर्या करीत असता शंकराची किरातांचे रूप घेऊन त्याच्याशी लडाई केली होती हे प्रसिद्ध आहे. भारत व भागवत यांमध्येहि किरातांचा उल्लेख येतो. इंद्रप्रस्थ मध्य धरून त्याच्या पूर्वेस, पश्चिमेस व उत्तरेस तीन किरात देश होते असे म्हणतात व त्यापैकी उत्तर किरातात घवलंगेरी व थंदगिरी अशी हिमाचराची दोन शिखरे येत आणि पूर्वकिरातात निपुरी (टिपरा) शहर येई असा एके ठिकाणी उल्लेख आहे [वृ. संहि. अ. ९. ११, १४; भागवत स्कं. २, ९, ईडि. अँडि. पु. ५, अनी. कौश. प्रा. कौश.]

किरार—किराड. एक शेतकरी जात. याची एकंदर लोकं (१९११) १,५१,५५३ आहे पैकीं मध्यहिंदुस्थानात ८९,९२२, यव्हाड-मध्यप्रांतात ४७,७९३, रानपुतान्यात ११८-४ व संयुक्तप्रांतात १९३३ आहे. किरार व किरात एकच होत असे एक मत आहे. इतर दस्तू जातीबरोबर किरात हे किरालोपासुळे व ब्राह्मणाशी संबंध न ठेवण्यामुळे वृषल किंवा आतिबायल झाले असे मनु म्हणतो. (१०. ४३-४४). आर्यप्रमाणे त्याच्याच मार्गाने नाग, किरात व खरा हे हिंदुस्थानात आले. इ. स. च्या पहिल्या शतकात किरात यमुनेपर्यंत आले होते असें दिसते. त्यांनी नेपाळसोऱ्यात प्राचीनकाळी वस्ती केली होती अशी नेपाळात आख्यायिका ऐकू येते. नेपाळच्या स्थानिक इतिहासात किरातवंशीय राजांची २९ नावे आहेत (अद-किम्सन-हिमालयन रॅ. सर्व्हे-नेपाळ). नेपाळ सिकिम पर-हरीवरचे किरात मंगोलियन वंशाचे वाडतात. पण वर र्थी-लेल्या किरातांशी किरातांचा कितपत संबंध आहे तो गोपी सांगता येत नाही.

ओन्मात औरंगजेबाच्या वेळेस झाली असावी असे पुष्कळ अशी वाटते. किराड, गुजर व रघुवंशी लोकां एकाच वेळेस वसूतीस आले असवे असे त्यांच्यात एकमेकांचा उग्र हुका चालतो यावरून दिसते. किराड लोक स्वतःला पतित जालेल्या रजपूत म्हणवितात व यात काही तरी पर्याप्त असावा असे वाटते. विधवाविवाह हद्द वेळे म्हणून आपणास नीच स्थिति प्राप्त झाली असे हे समजातात. किराड शब्दाच्या अनेक ध्युलती पुत्रवित्या आहेत. हे नदीच्या काठावरच शेती करीत असतानामुळे मात हे नाव पडण्याचा संभव आहे. याच्यात उपरचे अनेक चांगल्या शीताने बनले आहेत. शोलत किराडाचा एक वर्ग सावनेरीया किंवा विदुर या नावाने छिंदवाऱ्याजवळ आढळतो. धाऊन किराड त्याच्याशी विवाह करीत आहेत याची काही नावे स्थानावरून पडली आहेत. व काही थोड्यावरून पडली आहेत त्या नावावरून यात कुमारी रजपूत वर्गाचे मिश्रण झाले आहे असे दिसते.

धाऊन किरार.—ही जात आपणास क्षत्रीय सोमवंशी म्हणविते. कन्नड जातीत धारदूळ क्षत्रियास किरार क्षत्रीय असे म्हणतात. धारदूळ शब्दाचा अपभ्रंश धाऊन असा झाला. धाऊन किरारात दोन भेद आहेत. हुमंद व धारदूळ. हुमंदापासून झाले ते दरोळ किरार धारदूळ (धाऊन) क्षत्रीय किरार याची उपनावे सली लिहिल्या-प्रमाणे.—

सतनंदिया, खांडेदिनात, प्रयाग, नंदगवा, रोहड्या, मेडो-लीया, परेहारन, खुरगये, भंदोलीया, रेहरीया, बांदोरीया, रोहवा, गुगडे, सोलेकग, निमोनिमा, सुनोनिमा, खजुवा, बदनीया, लदनीया, खिलरीया, गवदया, डंगरोडीया, घरे-लैनी, छजनोश, सोगर, मंगरुलिया, वेडंड्या, बडुरीया, लळदया, फेजेरुशिया, नरेटिया, पागोळिया, सेतजा, छुटवी-लीश, बाळोडीया, लडडीया, लोसिंगनीया, गधोनीया, बदर-थीया, रोंगेर, गंगोलीया, वेडवार इ.

जातीत पंचायत आहे. दर गावचे लोक आपापल्या गावची पंचायत करतात. पंचायतीचा अध्यक्ष मस्तो. जातार्थी मंदिर आहेत. रजपूतकी (रघुवंशी) व वगळे रजपूत हे या जातीच्या सदस्य पण मिश्र जाती आहेत. लग्नात सप्तपदी (भावरी) कन्यादान वगैरे वाङ्मयाकडून होतात. लग्नात वधूवरच्या हातीं कटपार असते लग्नात यक्षोपवीत देतात. गाची मूळ भाषा हिंदी, त्यात सराठी भाषेचा थराच समजेश झाला आहे. [उमरावजी मित्तावादील पयरीटने श्रीश्रीरामसिंग विद्यनसिंग किराड याच्याकडून आलेल्या माहितीवरून].

लग्नस मिथाना नवरामुलगा हातात कटपार किंवा आडकित्यासारखे शस्त्र घेतो ही बाब त्यांचे शस्त्रिय बीज दाखविते. लग्नकारमात किरार पार खर्च करितात. विधवा-विवाहात चाच्यात मोठ्ठकी आहे. विधवेने भाकट्या दिसा-वेर किंवा इतर कोणत्यावेर विवाह करावा. दायकीने

व्यभिचर केस्य किंवा तिचा स्वभाव नवऱ्याशी जुळला नाही तर काही मोडतात हे देखीचे विशेष पुरक आहेत. वैशाख ज्येष्ठाने हे नागवारी पूजा करतात; लग्नात मयत मासपुनराची पात्रोदेव म्हणून पूजा करतात व पाटिली करणे ही मानाची जागा समजतात.

हे मातिसाद्यास आपल्या जातीत घेत नाहीत. गुजर व रघुवंशी यांच्या हातची पक्षी रसई खातात. नागपुरात महाराष्ट्र वाङ्मयाच्या हातची " कचवी " रसई खातात.

पिनाती पुत्रावरवीर व्यभिचार कारणातून अगोवात जातीपाहोर काढतात. मध्यप्रांतीय किरारांची डेंची बागली अवतरे, दिसण्यात ते सुंदर व गोरे दिसतात. पुत्र जोकीत पागोट घाततात. दायका कासोटाने पालता उत्तर हिंदु-स्थानातसाप्रमाणे पोशाख करतात. ब्रिथानी वडील दिराब नाव घेत नये किंवा त्याच्या काप्यास हारोडि करू नये व त्याचे उघडे काडे नये अशी संप्रत आहे. नागपुरात हे चांगले शेतकरी आहेत अशी ख्याती आहे. पण उतरीकडील गिरगात याची तशी ख्याती नाही हे बागईत व डेंचाची शेती करतात. [कूक, रसेल व हिरावाल; वे. रि.].

किरीटी—(१) पंडपुत्र अर्जुनाच्या दहा नावांपैकी एक नाव [म. भा.]

(१) अनागौदी येथे राज्य करणारा व. ह. स. १५६४ मध्ये हयात असणारा आणि ज्याने पंडपुत्राचा विठोबा अनागौदीस नेला व जो परत भातुदासने (एकापाचा पणवा) परत आणिला अशी कथा आहे असा जो रामराजा त्याला किरीटी हें टोपण नाव होते. त्याचे सर्व नाव किरीटी रामराज हें होते [म. क्षेत्र]. परंतु हा गोष्ट दैवास्पद विलंब कारण वाचनेक भातुदास भिन्न नव्हता. हा किरीटी रामराजा म्हणजेच विजयानगरचा शेवटचा रामराज सातुन होय (विजयानगर पहा).

(२) नावणकरा किरीटी रामराजा हा टिपूच्या वेळी हयात होता. याचा पस बेळन इम्रानांनी टिपूवर स्वारी केली होती [लफ].

किरीली—चंद्रप्रांतातील आग्रा शिल्पाच्या वायव्य भागातील एक तहसील. या तहसीलने क्षेत्रफळ २०२ चौरस मैल आहे. १९११ मध्ये या तहसीलीची लोकसंख्या १,१०,१०२ होती. या तहसीलीत कतेपूरशिरी व अचनेरा ही मोठी गावे असून १६० खेडी आहेत. तहसीलीच्या दक्षिण सरहद्दीवरून उत्तमगन नदी वहाते. या तहसीलीच्या मध्यभागातून खारी नदी वहात जाते. या तहसीलीचा पूर्वेकडील भाग सपाट असून पश्चिमभाग डोंगराळ आहे. या भागातील जी महत्वाची होंगराची ओळ तिच्यावर कतेपूरशिरी बसलेले आहे. या ओळीला समांतर अशा लहान लहान ओळी खारी नदीच्या उत्तरे पसरलेल्या आहेत. या सर्व ओळींमधून तावटणा बांधून खडक सापडतात. १९०२-४ मध्ये या तहसीलीत २१० चौरस मैल

माता येतीतः उपयुक्त अशी होती तीपैकी ६, चौरस मैल जमीनाला वाणी मिळण्याची सोय झालेली होती.

किर्ची—जुनें राष्ट्र जातीच्या एका हुशर पसरलेल्या मोठ्या समूहाला किर्ची म्हणतात. यांच्या कारा—किर्ची (फाळे) व कडाव किर्ची (राक्षियाच्या माथ्यानात रहाणारे) अशा दोन शाखा आहेत. हे पश्चिमेकडे इटावा पासून व्हाल्या नदीच्या खालच्या भागापर्यंत व दक्षिणेकडे आज नदीपासून पामीर व तुर्कौमन प्रदेशापर्यंत पसरलेले आहेत. मानववंशशास्त्रावरून त्याचा मंगोल महावंशाची संमिश्र होता असे दिसते व भाषेवरून त्याचा उत्तरे राष्ट्रजातीशी संमिश्र असावा असे दिसते शरीराचे हे मध्यम बांधाचे व मजबूत असून त्याचे केस काळे व लांब, नाक व तोंड पसरत व लहान असते. त्यांच्या गालाची हाडे वर आलेली असून त्याचे हातपाय फार लहान असतात. त्यांचा बर्ण पिंगट व छावित पिवळसर असतो. या त्यांच्या गुणधर्मांवरून ते मंगोल महावंशाचे असले असे दिसते त्यांच्या भाषेत मंगोलियन इराणी व आर्य शब्द बरेच असून इतर भाषेतीलहि शब्द आढळतात.

का रा कि र्ची—(कारा म्हणजे कारा) हे नाव ह्या लोकांच्या तंबूच्या रंगावरून महावंशातील सर्व लोकात पडलेले आहे हेच विशेष शुद्ध बोधने असून किर्चीं हे राष्ट्रीय नाव शास्त्रविरुद्धीच्या या नाच लावण्यात येते. दंत-कथांवरून किर्ची या नाच कुरावाच्या नावावरून ह्या जातीचे हे नाव पडले असावे असे म्हणतात जाफेच्या बराच ओपकडान नावापासून झालेल्या दंतकथांवरून किर्ची सरदाराच्या नावावरून या राष्ट्रजातीचे नाव पडलेले आहे.

कारा किर्ची लोक मठकणारे असून होराची पंदात ह्या याचा मुख्य वेदा आहे म्हणूनच योनेर धान्य ते विक्रीततात. येथील लोक चीन, तुर्कस्तान, राक्षिया वगैरे देशातील भाषा-च्याना गुरे देऊन त्यांच्या गोवदला इतर जिनस त्यांच्या-पासून खरेदी करतात.

कारा किर्ची लोकांतील राजांनी मनप म्हणतात. व त्याची सदा अमर्याद अशी असते. प्रत्येकी गोणा-लाहि विकण्याचा अगर ठार मारण्याचाहि त्यामा अधिकार असतो. त्यांची धार्मिक मते व विधी कडाक लोकांमून शुद्धीच मित्र नाहीत म्हणून तसे चालेले.

कडाक—राक्षिया, कारा माथ्यानात रहाणाऱ्या किर्ची लोकांना यहुषा कडाक असे म्हणतात हे लोक जमले घोडे-चार असून लुटारुपणाचा वेदा करीत व यावरूनच पुढे त्यांच्यासारख्या इतर लुटारु लोकांनाहि पक्षाक असे म्हणत असत. दक्षिण देशात अयापहि हा शब्द “कोरक” या रुपात प्रचलित आहे. कोरक व कडाक शब्दांमधील भिन्नत्व स्पष्ट करण्याकरिता १० व्या शतकापासून रसिमन जेके किर्ची—पक्षाक या संयुक्त नावाचा उपयोग करू लागले.

कडाक प्रासंगिक, विश्वासू परंतु आठवी व शिर (दुसऱ्या-लेले) असतात. हे भाऊगारे असून तेथे रहातात. घोळार यत्ने हा त्यांचा करमणुकीचा खेळ असून ते घोळार बस-ण्यात पदाईव असतात ते काटक व दीर्घायुषी आहेत तथापि त्यांची रहाणी पाणेरडी आहे.

कडाक हे सुती पत्राचे मुकुटमान असून परते धर्मवेडे नाहीत. त्यांनी मुसलमानी धर्म १६ व्या शतकात स्वीकारला परंतु त्यांच्यापैकी फारच थोडे मस्केला जाऊन आलेले आहेत. त्यांपैकी ते पुंशुकेस्तानातील साधुसंतांच्या समा-धीच्या (पद्यमाच्या) दर्शनास जातात. त्यांच्यामध्ये शिख-णाचा इतका अभाव आहे की, ज्याला सुल्ले शिखनाचात वेत त्याला विद्वान समजतात व बून कुराण वाचावयास येत असेल तर तो महापंडितच व मुल्ले तथापि शायबकी व कथितेची त्यांना मुळबोच गोडी आहे त्याचा धंदा गुरेदोर पाळण्याचा असून काही कामावरून, लोकर कातणे व रंग देणे ही कामे सुद्धा ते करतात. राक्षियाच्या अमलाखाली येत्या-पासून त्यांच्या येकायदा बतनाला आळा बसला आहे.

किर्चाक, गुस्ताव राबर्ट (१८१४-१८७५) —

या जर्मन पदार्थविज्ञानशास्त्रज्ञाचा जन्म प्रतिपाताळ बोनिम्वर्ग गावी झाला व तेथील विश्वविद्यालयातील शिक्षण घेऊन त्याने सन १८४० साली पीएच्. डी ची पदवी मिळविली. सन १८५० साली तो व्रेस्ला येथे पदार्थविज्ञान-शास्त्राचा प्रोफेसर झाला पुढे त्याने ह्युमडलॉग आणि बॉलन येथे प्रोफेसराचे काम केले तो बॉलन येथे प्रोफेसरपदाचा तार-वर असतानाच १८७५तबाराला किर्चाक यांनी ते शोध लावले ते विशेषतः प्रयोगावरून लावलेले नवून गणिताच्याच आधा-रावर लावले. त्याने गणितात्मक पदार्थविज्ञानशास्त्रात पुष्क-ळच भर घातली आहे विरतिराख्या आकाराच्या बाहका-नून कोणकोणत्या प्रमाणात विद्युत् जाते याविषयी त्याने अनेक नियम बघविले आहेत. ओहमच्या नियमाविषयी त्याने खरीब खरीब माहिती उपलब्ध केली शामुद्रिक तारा-यंत्र आणि सूक्ष्मक यंत्राच्या विषयांविषी पुष्कळ नवीन माहिती त्याने उपलब्ध केली. लोहातून उष्णता, प्रत्येकातून होणारे वकीर्णन आणि परावर्तन, द्रवभासनेपासून गुरुत्वा-त्वात्मक शोष इत्यादि विषयांवर त्याने नवीन माहिती उप-लब्ध केली. विसर्जनार्थवेधने त्याने नै कान केले आहे त्यायोगाने त्याचे नाव जस्त प्रतिदीप्त असेल आहे विप-जैनाकरिता गणित करीत असताना त्याने प्रकाशपुष्पकण-काशातील एक परा महत्वाचा शोध लावला मूर्त व इतर सारे याच्या प्रकाशच्या पृष्ठावरूनच्या योगाने त्या सत्य ज्योतीत पुष्पीवरील कोणकोणीत श्रेण्ये असतात यासंबंधी ज्ञान उपलब्ध करून देणारे साधन त्याने तयार केले या विषये दुसऱ्यानी त्याच्या पूर्वी कदाही कार्य केले होते. वरतु त्या साक्षेच्या कार्यासंबंधाने त्यालाज्ञान नसल्याकारणाने

त्याने हे सर्वे ज्ञान स्वसामर्थ्यावर उपलब्ध केले व या योगाने त्याची बुद्धिमत्ता उत्तम प्रकारे दिसून आली.

किर्मीर—हा एक राक्षस असून तो यकाधुराचा भाऊ होता. हा वैभक्तिय नावाच्या (वेताच्या) वनात रहात असे. पांडव हस्तिनापुरातून निघून काम्यकवननात आले असता आपल्या भ्रात्यास भीमसेनाने मारले म्हणून त्याचा सूड उगविण्याकरिता हा त्या वनात आला, व त्याने पांडवाचा मार्ग चौदोहून रोडून धरला त्यावेळी भीमसेनाशी याचे घोर युद्ध होऊन त्यात हा भीमाच्या हातून मरण पावला [महामा. वन. अ. ११]

किलोस्कर, वळवंत पाडुरंग उर्फ अण्ण साहू—याचा जन्म सन १८४३ ते मार्चच्या ३१ तारखेत धारवाड जिल्ह्यातील गुलाबूर येथे झाला. लहानपणीच हे हनुमानत्रयती-सारख्या उत्सवाच्या वेळी खेळाडी जमवून नाटक करीत आण्णाचे वारा वर्षांपर्यंतचे शिक्षण मराठी व कानडी भाषेतून घरीच करून घेण्यात आले होते. त्यानंतर ईश्रमी दोंन इत्यादी कोल्हापुरास पुणे झाल्या. बीदाव्या वर्षी त्याचा विवाह झाला व पुढील अभ्यास त्यांनी धारवाडास केला व तेथे मुलकी परीक्षा दिली.

कविता करण्याचा नाद त्यांना लहानपणापासून जडला. अण्णाचे वडील उत्तम संस्कृतज्ञ असल्याने अण्णांनी त्यामळे संस्कृत रसवंश व शाकुंतल वाचले होते. हरिदासास कथेला उपयोगी अशी पंदे ते करून देत.

इ. स. १८६३ मध्ये त्याच्या आजोवानी त्यांना पुण्यास विद्याभ्यासास पाठविले पुण्यास अण्णा विद्यामार्गातील शाळेत जात असत पण या वेळी त्यांना स्वच्छंदाने राहण्याची संवय होऊन ते नाटके पाहू लागले व नाटकमंडळ्यांना पदे करून देऊ लागले, अशा पदांपैकी “ समुद्रमंथन ” “ विरमचरित्र ” ही पदे आहेत. अभ्यास सोडून व घरच्या मंडळींना धापा देऊन त्यांनी पुण्यास आपली एक नाटक-कंपनी उभाण्याचा उद्योग चालविला व त्याप्रीत्यर्थ जवळचे दागिने विकून व कर्ज काढून काही पैसा उभा केला. त्याच्या मंडळीत काही मोठी घरंदाज चांगली मुले होती. तेव्हा पहिला प्रयोग पुण्यास न करता नगरास कण्याने ठरवून त्याप्रमाणे तेथे “ विरमचरित्र ” “ याभीराव याचा पाने ” वगैरे नेट केले. त्याच्या कंपनीचे नाव “ भरतशास्त्रोत्तेजक ” असे होते. पुढे सारी मंडळी फुटली व अण्णांनाहि पत्न्या मागवाचा दपट्या आला, तेव्हा ते गुलाबुरास परत गेले. ही गोष्ट १८६६ साली म्हणजे त्याच्या २३ व्या वर्षी घडली.

परी पत्न्या बसल्या त्यांनी “ विद्यार्थी ” वर १०० आर्षां रसून त्या “ दक्षिणाप्राद्वं वमीठी ” कडे परीक्षार्थ रसून दिल्या. वसांटीचा ह्यावर उत्तम अभिप्राय मागला, वक्षिण लागले नाही.

यापुढे अण्णा धारवाडास वकालीच्या अभ्यासाकरिता राहिले, पण तीहि परिक्षा हुकली. तेव्हा वेळगावास एका ईश्रमी शाळेत शिक्षकाची जागा त्यांनी पत्करली पण त्याच्या नाटकी व्यवसायासुळे ते काम त्याच्या हातून योग्य प्रकारे पार पडेना तथापि आठ वर्षे त्यांनी वेळगावास काढली. त्या अवधीत त्यांनी नाट्याभ्यासात वरीच प्रगति केली १८७३ साली त्यांनी “ श्री शाकरदिग्विजय ” नावाचे शंकराचार्यवर एक गद्य नाटक लिहिले

शाळेच्या नोकरीला कंटाळून, त्यांनी पोलीसखान्यात जमादारीचा नोकरी धरली, पण लवकरच तीहि सोडून रव्हेन्सपू कमिशनरच्या ऑफिसात ते गेले या ऑफिसात असता १८८० मध्ये ते फिरतीदगेवर पुण्यास आले व तेथे त्यांना पारशी कंपनीच उद्दे नाटक पहाण्यास मिळाले त्यातील ज्योतिरापद्धतीचे नृत्य, गायन, अभिनय, देखावे वगैरे पाहून आश्चर्या भाषेत असेच एक नाटक घडवावे असे त्यांच्या मनाने घेतले व त्याप्रमाणे त्यांनी शाकुंतलाचे मराठी भाषांतर करण्यास सुरुवात केली याच सुमारास पुढे प्रसिद्धीस आलेली मोरोबा बाबोलीकर, वाळकोंबा नाट्यकर, नाना शंभूदे यासारखी मंडळी त्यांनी आपल्यात ओढली व शाकुंतल नाटकाची चार अंकी रंगीत तालिम १३ आक्टोबर १८८० या सुद्धावर केली. लवकरच हा प्रयोग नाटक-ग्रंथात झाला व उत्पन्नाहि चांगले आले सुरुवातीला यश आलेले पाहून आण्णांनी सर्व शाकुंतलाचे पूर्ण भाषांतर करून संपूर्ण नाटकाची तालिम करून दाखविली.

ऑफीसच्या दोन्यावर ज्या वेळी ते पुण्यास येत त्या वेळी तेथे या नाटकाचे जाहीर प्रयोग होत पुढे त्यांनी केवळ नाटकाकरिताच म्हणून सहा महिन्यांची रमा घेतली, व “ मंगीत सौभद्र ” हे नाटक घडविले. अण्णाची कंपनी ईश्र, देवास वगैरे ठिकाणी फिरली. होळकर सरकारने तिला चांगला आश्रय दिला. त्यांनी पुन्हा लेखणी हातात धरून “ रामराज्यविजय ” हे नाटक रंगविण्यास सुरुवात केली (१८८४) पण इंदोवने हे सर्वोत्कृष्ट नाटक त्यांना पुढे करता आले नाही.

रेव्हेन्सपू कमिशनरच्या ऑफिसातून आपली बदली करून घेऊन ते ईश्र सरकारचे कायम नोकर बनले, पण तेथे पार दिवस नोकरा करण्याचे त्यांच्या कपाळी नव्हते. आपल्या कंपनीला सुस्थिति आणून देण्याच्या कामात त्यांना बरेच धम पडून ते आगरी झाले तेव्हा विधार्ताकरिता मंडळींना रमा देऊन व आपणहि रमा घेऊन ते गुलाबुरास परत गेले. तेथे त्यांची प्रगति अधिकच हांग होत जाऊन ता २ नोव्हेंबर १८८५ रोजी त्यांचा अंत झाला

अण्णाचा स्वभाव दिलदार व मनमिळाऊ असे ते फारच घटोपर असत असे म्हणतात. त्यांना पाठीमागे वायको-शिक्षण घेणी नव्हते. ती गुरुतीत (१९२१) मृत्यु पावली. [मासिक मनोरंजन सप्टेंबर १९२१, मराठी रंगभूमी].

या चरित्रनायकाची महती कोणती असा प्रश्न विचारणारा महाराष्ट्रीय आज आढळणार नाही अण्णाची महाराष्ट्र नाट्य मूर्धतीतल कृती पुढें आहेच महाराष्ट्रनाट्याला मोहक व उच्च स्वरूप देणाऱ्यात अण्णाचा दर्जा नि शक्य फार बरचा लागेल. वत्सलाहरण, सुरतसुधन्वा, वगैरेंसारखी लळितस्वरूपी नाटके १८८० च्या पूर्वी होत, त्यात मधुर गायन, अभिनय, हांगार याचा पूर्ण अभाव असून रंगभूमीवर दोनत न तास धागडीधगा घालण्यापेक्षा कडे व असंस्त मनानी निष्ठ प्रकाशची करमणूक करण्यापेक्षा त्याचा जास्त उपयोग नसे कला या टीमें पाहता ती गद्याळ म्हणून टाकावी लाग- ताल यात शका नाही तेव्हा महाराष्ट्रनाटयसुंदरीला गाव टळण्या सोडावयाला लागून अण्णांनी तिला उत्तम प्रकारे नटविली त्याचे पहिले शाकुंतल नाटक भाद्रपदतिरि असले तरी भाषा, पद व अभिनय यांनी त्या वेळच्या प्रेक्षकवर्गात इतके मोहित केले की, नाट्यदृष्ट्या हे सुंदरीच्या सुंदरी नव्हेत असा " सोमनाथ " नाटक स्वतः असून त्या दृष्टीने पहाता त्याचा दर्जा फार बर लागेल त्यातल पद्य इतकी लोचप्रिय झाली की, ज्याच्या त्याच्या सोडी, किंवा कथेतून हे ती ऐकू येऊ लागली भाऊराव, मोरोबा, गोटेकर यांच्यासारख्या एकावर एक चट पात्र रंगभूमीवर आली शिवाय नच सुंदरि फक्त कोषा " यासारखी फानडी चालीवर रचलेली पद्ये तर प्रेक्षकांची अत करणे घराहून सोडीत अण्णांचे तिसरे नाटक " सर्गात रामराज्यविषयक अक्षर " हे होय हेहि सोमनाथप्रमाणेच स्वतः पौराणिक नाटक असून त्यातील अभिनय करावयास फार कठिण आहे मथुरेचा नट के भाऊरावासारखा असल्यावाचून नाट्याला रंग चटणार नाही असे भाऊरावाचे उर्फ भावव्याचे फाम पाहिलेल्या नाट्यप्रदर्शने मत्त आहे ते नाटक अपूर्ण आहे अण्णा आपल्या मध्यंत नट्यांचे फामहि करीत शाकुंतलमधील त्याचे शांटेन रवाचे फाम इतके प्रेक्षणीय असे की, डॉ. किलहॉर्न साहेब सुद्धा एक वेळी ते पाहून खुप झाले होते एकदा शकु- तलेस (भावव्यास) " भिता वेपते " बरण्याघाटी शांटेनवाने (अण्णांनी) रंगभूमीवरच काळी भारली होती बहुधा अण्णा मुख्य पात्रांच्या कामे स्वतःच घेत नसत अण्णांनी नाटककपनीची रहाणी भिकार न ठेवता एखाद्या सत्यानाप्रमाणे तिचा खच घालविला तीच पद्धत हल्ली मोठमोठ्या कपनतिन दृष्टीस पडते याप्रमाणे अण्णा किलोस्कर म्हणजे आधुनिक महाराष्ट्रीय नाट्याचे जनक म्हणता येतील अण्णा किलोस्कराचे एक सुंदर चरित्र रा मुजुमद रानी लिहिले आहे अण्णाची किलोस्कर कपनी १९१३ सालापर्यंत विशेषत रा राजहंस (वाल्मीकि) याच्या जस्तित्वामुळे महाराष्ट्रात पाहिल्या दर्जाची नाटककपनी म्हणून चालली होती रा मुजुमदार याकडे त्याचे बरेच प्रेय येते. पण पुढ कपनी पुढून तिच्या अनेक शागा झाल्या तरी रा मुजुमदारानी अण्णा मूळ किलोस्कर कपनी चालविली

आहे पुणे येथील किलोस्कर थिएटर हे अण्णांचे स्मारकच आहे

किलकिल यवन—यांना दुसरे नाव कैकिल यवन असेहि आहे. मध्यकालीन युगात हिंदुस्थानात यवनांचे एक राज्य होतं भाऊ दाजीच्या मते अजिंक्य्याच्या लेण्याच्या आसपास हे राज्य असावे ओरिसातून या यवन राजाना ५ व्या शतकात केसरी घराण्याने हाकून दिल्यावर ते आंध्रदेशात आले व ६ व्या शतकात त्यांनी नाकाटवाचे राज्य घेऊन तेथे (मध्यप्रांतात) आपले राज्य स्थापन केले (५७०) तिकडे आंध्रदेशात तर हे यवन लोक इ स १६३ पर्यंत म्हणजे बारावी वीस राज्य करीत होते त्यावेळी त्या या राज्यात बौद्धधर्म प्रचल होता हे यवन म्हणजे आयोनियन ग्रीक होत हे काँगणात १८० च्या सुमा- रास आले असावेत हे इ स ५ नवव्या शतकात प्रथमतः विष्णू नदाकडून हिंदुस्थानात घुसले ओरिसातील या राजांनी जैनधर्माचा स्वीकार केला होता एकदरीत मध्यप्रात व आंध्र- देश यावर राज्य करणाऱ्या यवन घराण्याचा उत्कर्ष इ स ५७९ ते १०० पर्यंत चालू असून त्याच्या तत्तेचा कळम ७८२ च्या वेळी झाला होता तुलुव व खालिमपूर येथील सरात याचा उल्लेख आहे हे यवन राज्य कनोजच्या साम्रा- ज्याचे मांडलिक होते भागवतात (स्क १२ अ १), व विष्णुपुराणात (भाग ४ अ २४) या कैकिल यवनाचा उल्लेख स्पष्ट आहे परंतु त्यातील वंशवळ व अजिंक्य्याच्या लेण्यातील शिलालेखात आलेली या यवनाची वंशवळ यात बराच फरक आहे मध्यप्रांतातील हे यवन रात्रे आठ असून ते धर्माने बौद्ध होते त्यांनी धर्म उद्धवला व काही घातकानी भाषाहि बदलली. [रा ए सो ज हु पु कनिगडम हटर, सिंध, ओरिसा, अ कोचा, म भारत]

किल सैकुल—बलविस्तारमार्शल क्षोब शिल्ल्याच्या अप्पर झहाव पोडगेल्ल्याची एक तहशील ही तहशील झहोव नदीच्या खोऱ्याच्या मध्यभागी वसलेली आहे या तहशिलीत काकर खोरासान पर्वताच्या तोंव काकर रागेचा काही भाग पसरलेला आहे या तहशिलीचे क्षेत्रफळ २१९८ चौरस मैल व लोकसंख्या १९११ साली १७८०० होती १९०३-४ च्या दरम्यान या तहशिलीतील जमीनीचा महसूल ४४००० होता या तहशिलीचे मुख्य ठिकाणाचे किल सैकुल हे गाव असून या तहशिलीत ६१० खेडी आहेत यातील बरेच लोक सडार खेळ काकर या जातीचे असून त्याचा बदा शेतकीचा व मंडपाळ्याचा आहे शहोबमधील जोगीसाई नावाचे प्राचीन राजघराणे या तह शिलीत आहे. या तहशिलीत कोळशाच्या खाणी असल्या असा भूमगेशाखेवत्याचा तर्क आहे कोल्याच्या कातज्याचा व्यापार येथे चालतो

किल सोम सिंध—पञ्जाबमधील सिवालकोट जिल्ह्याच्या पथूर तहशिलीतील एक शहर हे शहर डेप नदीच्या तीरावर

यसलेलें आहे. १८ व्या शतकात भात मिथ अहलवा-
लिया या शीख सरदारानें हें गाव बलाबेलें, व या ठिकाणीं
किष्ठा बांधून त्याला सोमेश्वर या आपल्या मुलाचें नांव दिलें.
या गावाची लोकसंख्या १९०१ मध्ये ३३३८ होती. या
गावात वायव्यी विणक्याची बरीच वस्ती असून ते पदवी-
दाली विणतात. पांढऱ्या धातूची भांडांहि येथें चांगलीं
तयार होत असत. पण हल्लीं हा धंदा व गाली विणण्याचा
धंदा हे दोन्हीहि हळूहळू ह्मालले आहेत. १८६७ मध्ये
या गावाला म्युनिसिपालिटी देण्यात आली म्युनिसिपालिटीचे
उत्पन्न १९०१-०२ सालात ४४०० रुपये होतें व सधें ३७००
रुपये होता. येथील मिल्हाबोडांतकें एक वर्हानेकडुलर मिडल
स्कूल स्थापन झालेलें आहे.

फिलाने—हें आयरलंडच्या केरी परगण्याचें यागारचें शहर
पूर्वे पार्लमेंटरी विभागात डब्लिनपासून नैऋत्ये
सुमारे १८५ मैलावर ग्रेट सदर्न अँड वेस्टर्न रेल्वे-
वर आहे या शहराची लोकसंख्या (१९०१) ५९१६
होती. या शहराजवळील देण्याचा फार मनोरम असल्या-
मुळे येथे प्रवासी खोब घरेच येतात येथें रोमन क्यथोलिक
प्राधान्यावरिष्ठ व यिशाया महाल ही सर्वोत्तम उत्तम
हजारत आहे. शहराजवळ फेनमेरच्या अर्ल्या राजवाडा
आहे. येथें शिखरकेरी व हल्लेकरांच्या शाखा आहे.
येथें मनेदार (पॅन्नी) मिनसा तयार करण्यात
येतात फिलानें सरोवर शहरापासून सुमारे ११ मैलावर
आहे. लोकलानजवळ रॉस दुर्गाचे अपशेष व 'स्वीट इनस-
फालनचे' अपशेष प्रेक्षणीय आहेत. याशिवाय मॅक गिल्-
कडी म रोमन व टार्क आणि पर्यटन पर्वत, हुनलोफी रिड,
टोर्क आणि डेरीडुनिहोचे धबधबे वगैरे फार मनोरम
देखावे आहेत. इनलेच्या आंघात पुढेंत शिलालेख आहेत.
जगदच्या नदींत ड्राउट व शालमन मासे पावडतात. येथील
बनस्पती वनस्पतिशास्त्रज्ञांचा फार प्रेक्षणीय आहेत
ओशानेचे या पौराणिक शीराचा या गावाची पुनकला
संबंध रचितात.

फिलिमनूर—मद्रास इलाखातील प्रायण्वरीर संस्था-
नच्या निरमिषिल तालुक्यांत एक छोटीशी जमीनदारी.
हल्ली लोकसंख्या १९०१ साली ३०५३ होती ही जमीन-
दारी पूर्णपणे इनाम आहे. या जमीनदाराचे माळव कोडल
टेंपुरान पठाण्यातील आहेत. या पठाण्याचा प्रायण्वरीरच्या
राणीच्या बराग्याची संबंध आहे. कोडल टेंपुरान नावाच्या
एका पुत्रानें प्रायण्वरीरच्या राणीचा व बालराजाचा धनु-
पासून बळव केल्यामुळे, इ. स. १०२८ मध्ये त्याला हें छोटीलें
राज्य बरीच म्हणून देण्यात आलें.

फिलिमनूजारी—पूर्व आग्नेयेत हा एक मोठा पर्वत
आहे. हाण मध्यभात द. अ. ३०° ५५' व पू. रे. ३०° २३'
फार आहे. गंगेपासून त्याचें शिखर उभेंत उंच आहे.

फुड्याच्या बंगारपटारापासूनवर याची उंचा

१९३२१ फूट पर्यंत गेली आहे. याच्या उत्तरेस २००
मैलावर केंनिया पर्यंत व पश्चिमेस २५ मैलावर मेर पर्यंत
आहे. ह्या पर्वताची ओळ पूर्वेकडून पश्चिमेकडे गेली असून
पश्चिमेस किवो व पूर्वेस मावेंडी अशीं दोन शिखरे आहेत. किवो
उंच आहे किवो हें थोड्याच दिवसापूर्वी ज्वालामुखी होतें पण
आता त्याचे मुख बंद झालें आहे त्याचप्रमाणें मावेंडीचे मुखहि
बंद आहे किवो शिखर सुमारे २०० फूट उंचीच्या
वर्षांच्या बरानें आढाविलेलें असतें अशीच आणखी
तीन शिखरे वर्षांच्याद्वारांन असून ह्यातील मध्यभागाच्या सर्वांत
उंच शिखराला कायसर विल्हेल्म स्पिट्झ हें नांव दिलें
आहे ह्यावर तीन वर्षांच्या नद्या असून त्यांपैकी
एक ज्वालामुखीच्या तोंडास मिळाली आहे.
ह्या पर्वताच्या उतारावर ४०० झाडे पासून ६००
फुडापर्यंतच्या उतारावरील झाडी दाट असून येथें
घोटीहि करितात. येथील झाडें व प्राणी यांचीच्या
आफ्रिकेतील पर्वतावरच्या, झाडाच्या व प्राण्याच्या जाती-
चेच आहेत. रेंविडी नामक शिखराला पूर्वी रॉयपर्वत
म्हणत असें वाटतें. जोहानेस, रेयमान, वॅरन, डेबन आदि-
रून बऱ्याच प्रवाशानीं हा पर्वत रचिला आहे. ऊंचवर
हान्समेअर यानें ह्या पर्वतावर चार वेळा प्रवास करून बरीच
माहिती मिळविली आहे. ई. स. १८८८ पासून गेल्या महा-
सुदापर्यंत हा पर्वत जर्मनीच्या ताब्यात होता. पण १९१८
सालापासून सधें जर्मन पूर्वआफ्रिकेवरील ह्याहि ब्रिटिश
आधिपत्याखाली आला आहे. [जॉन्स्टन—दि फिलिमनूजारी
एकतापडिशन. फाफ्रूडल इन् ईस्ट आफ्रिका.]

फिलेकोट घ तटवेदी—देशाच्या किंवा प्रांताच्या
रक्षणार्थ किंवा अगर गड बगैरे बांधण्याची चाल बरीच जुनी
आहे. वेदामध्येहि फिले या अर्था पुर दाखविलेला आहे,
(ज्ञानकोश विभाग ३ पृ. ३४७ पहा). त्यावरून वेदकाली
किंवे अगव्येत असें दिसतें. रामायणात तर लंकेचें वर्णन
देतांना तिच्या तटवेदीचें, घुफाचें, वेदीचें वगैरे किष्कपाच्य.
स्वरुपाचें वर्णन दिलेलें आहे; त्यामुळे रामायणाकाली
किष्कपाची वस्तुना यागलीच अस्तित्वात होती असें ठरतें
रामायणातील सुवेदा, निम्बुमिला, किष्किपा ही ठिकाणें
तटवेदीचीं होती. महाभारतातील वृष्ट्युद्धाच्या वर्णनात;
किष्कपाच्या उपयोगाचा गिणतला आहे, तो असा:—“राजानें
प्रथम आपल्या मुख्य दुर्गाचा आश्रय करावा; शीमेत
खेड जेथें शिबें असतील तेथें आणून ठेवावे व तेथें कौर्मे-
तील यादारे ठेवावे. किष्कपापरा देहकृतीच्या उंच बाणा फराच्या व
मारा करण्णाली संश्रित गागा व छिन्न करावी; किष्कपा-
सून यादरे वरण्याने गुप्त रस्ते अघावेत; दरवाज्यावर
येथें व दारवाजा रोगून ठेवाव्यात; नयन भित्री पाळाव्यात;
रात्रीच फळ अन्न शिजवा” (शांतीपर्व अ. ६९)
मोहनाच्या द्वारेवेली तटवेदी फार उत्कृष्ट होती, जगांतपाया

राजधानीसिद्धि तदानीं होती. त्याच्या राजधानीत म्हूय, भीम व अजुन या तिघांनी प्रवेश केला तो तटवरून चढून केला व तटावरील हट्टी फोडल्या असे त्या वेळचे वर्णन आहे. द्वारकेवर घालावे ह्या केला त्यावेळच्या वर्णनात तट, घुलून, मोर्चे घेतोचाले. येतो. जाणण्याच्या अर्धग्राह त शिष्टाचार महत्त्व बांधिले आहे. राज्याच्या सरहद्दीवर प्रत्येक शिष्टाचार तटवृत्त असावेत असे त्याचे म्हणणे आहे. त्यावेळी औदक (अंजिरा), पावत (गड), धानपत्र (मुर्झोद) व वनगुर्ग असे प्रकार सांगितले आहेत. शिष्टाचार आकार गोल, संवसारस व शेरस असून भौमार्थ रंदक, नदी किंवा फाल्दे असावेत. रंदक एका-पुढे एक असे तीन देवूय त्यातील अंतर १ फूट व रंदकाची रुंदी १०, १२, १४ फूट असावी व सोळा रंदकांच्या निम्मी असावी; रंदकांत सुतरी, मगर व कमळचे पेल असावेत (याची गुंतागुंत पार असते, त्यामुळे या पेलत माणूस अडकल्यास सनकर पाहिए पंत नाही). तट व पहिला रंदक यात २४ फूट अंतर ठेवून, तटाची उंची ७२ फूट व रुंदी ३६ फूट ठेवावी आणि पायथ्याची निपटुंग व काटेरी छुंन्पाची छागवट करावी व पुढे पांटे, उंचवटे ठेवावेत. तटावर १९ हातागणीक जंवा देवाच्यात, घुलून चौकोनी असावेत (जिस्तपूर्व व जिती दावातात पहिल्या काळच्या रोमन व ग्रीसिचन किष्टपानोह घुलून चौकोनी होते असे त्याच्या चित्रपणून दिले). किष्टपान तटाइतकी उंच अशी एक सिटी तमार करून ठेवावी. दोन घुलून अंतर १८० फूट असावे. तटावरील मीठ हाकलेला असावा. या मार्गावर ईदकोप म्हणून हाकलेला उंच पेटका असाव्यात (यावरून बहुधा सोफाचा अगर बाजाचा मारा संपुर्ण करीत असावेत). तटात एक गुप्त गिना व एक बाहेर पटण्याचे गुप्त द्वार व एक लहान असावी (याचे प्रत्यक्ष उदाहरण पुण्याच्या झनियारवाडपाच्या दक्षिणेच्या पहिल्या घुलूनत हट्टी पटते). शिष्टाच्या महाद्वाराच्या हट्टीने तें फोडून नये म्हणून २४ अंगुळाचे अणुल्लूदार लांबी ईदकील (पिळे) असावेत. फाला चार अडसर असावेत, दाराची रुंदी ५ हात असावी. दारावर एक मनोत (नगराच्या) सुतरीच्या आकाराचा असावा. शिष्टाचार फेकंदर चार येथी आल्यान. तटाच्यावर कुमारीदेवीचे एक देऊळ असावे व पाण्याचे लहान लहान पाट व एक कमळाने भरलेले फुड असावे. या पाटात (लपवून ठेवण्यासाठी) शाले ठेवावी, ती म्हणजे कुदली, कुन्हाडी, दगड, गुमर, सोटे, चक्र, वेगळे, सतरी (तोफा), भाळे वेगळे. किष्टपान इमारती बांधताना प्रथम पूर्वपार्थम व दक्षिणेत्तर असे तीन तज राज-मार्ग घोवीत फूट रुंदीचे तयार करावेत. फौजे-साठी जे रस्ते असतात त्यांची रुंदी ४८ फूट ठेवावी. किष्टपान भगवत जागी चारी बाजूंस इतरांची घरे ठेवून उत्तरदिक्षेक उत्तराभिमुखी अगर पूर्वाभिमुखी

किष्टपानातील सर्व जमीनीची जमीन व्यापणारा असा राज-पाडा बांधावा. पूर्वादिक्षे, चरसाळा, पा यांचा खनिजा, प्रधा-नाची घरे, सुदवकाला, गजनाला, वेढी ही राजाड्याच्या-बावीडे असावी. व्यापारी, मारगोर, वेढे, सजना, एजी-नदार्कवेरी, इतर अठरा कारखाने, दाखोळाचे वेढे, सेनापतीचे घर वेगळे राजवाड्या या उभयकडे असावा. त्याच्या शिवाय उड्याना, रथसाळा, अडसाळा, सधसाळा, दवाखाने, दुकां, गोसाळा, राजमाने पुरंदे-सा (जिने देऊळ) वेगळे इमारती किष्टपान असल्यात. वेढीची नावे मद्रा, ईद, यम, सेनापती अर्था असावी. प्रत्येक दहा घरास एक गिहोर सौदावी, सरकारी लष्करी अधिकारी, निरनिश्या घाल्यावरचे अंक (एकाय साहायत अनेक) असावेत. तसे असले म्हणजे एकमेकांचा एकमेकांवर दाव असतो व ते सहसा किनूर होत नाहीत. किष्टे घेताना सुद-गाचा उपयोग करावा रंदक भरून फाटून हाडे करावे ज्याची घटती किष्टपान अखतील असा पत्थाना पकडून त्याच्या दोनप्यांत स्कोटक इत्ये बांधून त्याना आंत सोडावे. तसेच किष्टपान नौकर म्हणून आपले लोक ठेवावेत अगर किनूर करून त्याच्याकडून मंगूच, बाननें माजरे, बुझी यांच्या संपण्यास स्कोटक इत्ये वाचवून आतील गवती छपराच्या पारार सोडावी. (येथे स्कोटक इत्याच्या गळ्यात वेणती इत्ये कर्ता घालून गोळे तयार करावेत ते पाणक्याने दिले आहे) व अग्नीचे पाणहू सोडावेत. यापुढे हाडे कसे व केव्हा करावेत, किनूर कसा करावा व किष्टा कावीग पेल्यावर काय करावे यासंबंधानेहि जाण-क्याने बरेच विवेचन केले आहे.

मध्ययुगात काळबर, कनोम, मान्यदेत दिक्षी मयुर-खिष्ट, कपिश, वैरूटक, उज्जनी, राजपूह वेगळे किष्टे अगर तटवंदीच्या राजासम्यार्थ नावे आढळतात. रामपुतान्या-तील प्रसिद्ध चितोडगड याच्या नंतरच्या काळात बापला गेला. मुसलमानां अंमलाच्या प्राप्ती उत्तर हिंदुस्थानात प्रचारात किष्टे थोडे होते. मुसलमानां अंमलालांतून व त्यांचे आणि रजपुतांचे व इतर हिंदूंचे युद्ध छंफल्यानंतर राज-पुताना, पंगव, काश्मीर, बंगाल, बहार व ओरिसा इकडे किष्टे जास्ती बांधले गेले उत्तरहिंदुस्थानात डॉंगर थोडे असल्याने डॉंगरी किष्टे फार थोडे आणू मुर्झोद किष्टेच फार आहेत. दक्षिणेत तसे नाहीत. इकडे सज्जरी, सातपुडा, नादवड वेगळे डॉंगर असल्याने बहुतेक किष्टे डॉंगरीच होते आणि त्याचमुळे मुसलमानांना शिकव्या लवकर सापड उत्तरहिंदुस्थान शिकिता आला, तितका डॉंगराळ दक्षिणहिंदुस्थान शिकिता आला नाही व जरी शिकिला तरी सतत तो त्याच्या साप्प्यात राहिला नाही. दक्षिण-तील-स्थांतल्या त्यास महाराष्ट्रातील-किष्टे फार बळकट असत. योजपट्टानी, शिलाहारानी व चालुक्यानी हे किष्टे बांधिले होते. सिंधगड, पन्हाळा, विशाळगड, सातारा,

माहली, तोरणा वगैरे प्राचीन विंढे असून शिवाजीमहाराजांनी व इतर मराठी राजसत्ताध्याच्यांनी अनेक नवीन किछे बांधिले.

डोंगरी व मुईकोट या किछपाच्या दोन प्रकाराप्रमाणेच जोंजिरा-पाणविक्षा-हादि एक तिखरा प्रकार होता. शिवछत्रपतींनी विंधुदुर्ग हा प्रख्यात पाणविक्षा बांधिला होता. त्यास मराठे 'शिवदेळा' असे मोठ्या अभिमानाने म्हणत. मराठ्यांनी धनाळा, विजयदुर्ग, सुवर्णदुर्ग, अलिबाग व हवेली जेंजिरा हे विंढे बांधल्याचे प्रसिद्ध आहे. हे जलदुर्ग फार धोडे होते. मराठी राज्यातील या जलदुर्गांचे व आरमातचे आधिपत्य प्रथम आपे व नंतर पुळ्य या सरदाराकडे होते.

राज्यव्यवहारकोशात दुर्गे, गड व जोंजिरा असे तीन प्रकार पाविले आहेत. किछपाच्या संरक्षणासाठी तट बांधीत. तटत मधून मधून मजबुतीसाठी व उद्येक्षयोगी सावान ठेवण्यासाठी घुगून बांधीत या घुगुगाना व तटाळा माळे (धाना जंगी म्हणून) ठेवून त्यातून घाऊर बंदुकाच्या गोळ्या सोडीत असत. घुगुगाना लोकां मस्त काही किछपाना दोन दोन तट असून किछपाच्या आत बाले-किछा असे. किछपाच्या निरनिराळ्या आगाना फांगी, रेषण, पडकोट, चमां, झोम, अगोळा, सेट, सपेळी वगैरे नावे असत. तटाच्या पुढे (मुईकोट किछा असल्यात) लंफक असे, पंदेबावर एक लाकडी पूल असे; त्यास लाकूड म्हणून किछपात धान्य साठविण्याची कोठारे, पाण्याची टाकी, विहिरी, पागा, रहाण्याच्या कोट्या, राजवाडा, दाहगोळा ठेवण्याचा बाबूदगाना वगैरे जागा असत.

मुईकोट किछे गंगा व सिंधुनदीच्या काठी येथेच आहेत. दिपो, आग्रा, मयाग, भरतपूर वगैरे किछे विस्ताराने फार मोठे व मजबूत आहेत, एण ते सारे मुईकोट आहेत. याच्या भोंवती रोदक अगर नद्यांचे पात्र आहे. आग्राच्या किछपात राजगडे दिवाण्डे-राज व आग्रा आणि मथिली वगैरे आहेत. विजापुरच्या आर्क किछपातही अशाच मोटमोठे पडके राजकाडे पहायलास सापडतात. हादि मुईकोटच आहे. किछपाचे महाद्वार अलादल्यावर, इतरी पेत जी असे ही उजनी अगर दार्याकडे ठेवीत. महाद्वाराच्या समोर केदहादि ठेपांत गसत. विंढा एकएकी हस्तगत होऊ नये म्हणून ही सवरदारा असे. रस्तेदे नागमोडी व त्यावर लोका रोतलेला असे असत. पंदेबाच्या पुढे कारेरी निवडुन अगर बाजूची बंदी लढात असत. त्यामुळे घाटेच्या लोकेना मारा निवडामी होई.

किछपाच्या चालील १०१५ कोटांचा भोंवतालचा सुकून त्या किछपाच्या दिगतीस असे. त्या प्रांताचा इकूळ दिगेश्वराने गोळा करून आपल्या (किछपाच्या चीजेच्या शार) खर्चाइतरा देऊन येऊन बांधण्या

मुख्य सरकारकडे पाठविण्याची चाल असे. किछपावर मुख्य किछेदार हा असून त्याचे हाताखाली जामदार, कारखाना, इयाददारा, मुजुमदार, सवनीस वगैरे लष्करी व मुल्की अधिकारी असत. किछपाच्या महत्वाप्रमाणे कमजास्ती फौज असे. किछपामुळे शत्रूंपासून बचाव व शत्रूला अडथळा या दोन्ही गोष्टी करिता येतात. लोका निघण्यापूर्वी (बाणाच्या मुदवालात) डोंगरी किछपाचे महत्त्व फार आहे, कारण बाणाचा मारा इतक्या उंचीवर जात नसे. परंतु इतकी लाव पडण्याच्या प्रबंद लोका व अगदी अलीकडे निघालेली विमाने याच्यापुढे या मुईकोट व डोंगरी किछपाचे महत्त्व फारसे राहिले नाही हे परवाच्या यूरोपीय महायुद्धात सिद्ध झालेच आहे. योपयैत जगातील अविश्वय समजले जाणारे नामूर, अंडवर्ष, मेझ, वगैरे किछे जर्मन लोकांनी हाविद्वार लोकांच्या व विमानांच्या साहाय्याने अगदी अस्वभावीत काढीज केले. साराश यापुढील काळात किछपाचे महत्त्व बरी होत जाईल असे दिसते.

किछा बांधिताना पुढील गोष्टी लक्षात ठेवण्या लागतात; रुढायात उपयोगीत शेंणारी हत्यारे, जमीनाची पहाणी, घात्रची व जमिनी तावत, पाण्याची व दाण्याची सोय, चोर मार्ग वगैरे लक्षात न घेतल्यास फार दिवसाच्या वेळाने आतील लोकांचे नुकसान होई. विंढे बांधण्यापूर्वी सुपता तराई गावाभोवती घालीत. आशा प्रकारे निगेन्ही आणि बाविलोन येथील तटबंदी होती. मात्र ही फक्त संरक्षणाच्या (बचावाच्या) स्वरूपाची होती. घात्र लोंब घावयाचे झाल्यास आतील सैन्यास या तटाबाहेर जावे लागे. चीन-मधील प्रबंद भित्ति तटबंदींचा एक अलौलिक उदाहरणच होय. हिंदुस्थानात व यूरोपमधील मध्ययुगात जहागीरदार व सरनामदार हे लहान लहान गडबा बांधून आपल्या जहागीरीचे (त्यातील रस्ते, नदीचे उतार, पूल वगैरे) संरक्षण करीत असत. लोका उपयोगीत आल्यानंतर १७ व्या व १८ व्या शतकात या यूरोपियन जमींदारांच्या राज्यांचे महत्त्व येवले. आपल्या इकडे महाराष्ट्रात रुढ दिवाणी महाराजांनी, हे जमींदार गद्या बांधून शिरनोर होऊन म्हणून, त्यांच्या गद्या पाडून टाकिल्या. मध्यवर्ती सरकारास या वेदलोपासून फसत होती म्हणून त्यांनी कोण्याही इनामदारास गदी बांधू दिली नाही. इतकी लष्करीदृष्ट्या जाऊन व महत्वाची ठाणी जेथे असतील तेथे विंढे बांधितात. उदाहरणार्थ राजधानी, लष्करी कोठारे, दर्बाखाना गोळा, आगगाद्याची जंयसनस्टेशन वगैरे.

किछपाच्या बरपेनेपूर्वी प्रथम कांठ्याची कुंपण गावा-भोंवती ठेवीत असत. शिर्षद्वारेनं हिरफ्यानिभन लोकांच्या राज्याभोवती असली कुंपण अस्तवार्थे लिहिले आहे. इतकी अरवस्तानांत व हिंदुस्थानात कर्नाटकांत निवडुंगाचे कुंपण असलेली रोटी अडळतात. यांनंतर मातीचा तट बांधण्याची पुढी निघाली. जर्मनीत मध्ययुगांत हे तट

मानाचे होते आपल्याकडे पुणे तट मुसलमां मात'चे बांधले कोर्टे कोर्टे आढळतात यात तोफका बोव्या घुसला तरी (दमज बांधकामाच्या तदापेक्षा) कारख बांधून नुकसान होते मजगुपल्या किमयाचा प्रसिद्ध तट व कुमेरीचा तट नातीतच आहे असे म्हणतले मातीच्या भितीनंतर दाड विटाचा बांधीव तट उपयोगात आला तट उच (म्हणजे मजगु पिण्या लाविता येऊं नयेत इतका) व रुद (म्हणजे आपल्याला त्यावर सामानासह मुशभतेने फिरता येईल असा) असावा तदानंतर सुरुम प्रकारात आले याचा उपयोग शावर मारा करण्यास हेई मागे लावितलेच्या निवेव्हीचा तट १७० फूट उंच व १० फूट रुंद व १५०० सुरुमाचा अन्न तो रि २२ हजार वर्षांपूर्वी बांधलेला होता अजूनही तटाना तिन्हा उलून किडे वाढीस बरीन तें नच गमनात तटात मुशम लावित व तट उडवून देत वचित (विहाडसारखा) प्रमणी शोरपडीचाहि उपयोग करीत, अगर तमीसार मोरे देऊन तटात तोफाचा मारा करून तो गर्मनक्षेप करीत असत यरुलमेमर गाळेच्या रि ५० व्या व ६ व्या शतकातील शत्रूच्या हद्दमा ३०० शेर वजनाचे दगडी गोळे फेंकणारी सैन, तोफा, शस्त्रे पण याचा उपयोग केला होता रोमन लोवानी ही फला ग्रीक लोकापासून पेशली रोमन किडे मरुचा उच ठिकाणी बांधिलेले असत, याचे कारण त्याचे तट १० फूट रुंदीचे असत, त्यावेळीं तटपदाची काही वर्षेने आढळत त कारभासोने येथील सुरुम, गैलाड येथील पिळा, मॉगर्नी तथा किण याची प्रत्यक्ष गाढून लिहिलेली वगैरे आहेत, त्या बहून त्याच्या बांधणीची कल्पना येते यानंतर १५ व्या शतकात जेव्हा तोफाचा व दाहलीज्याचा प्रचार बसू झाला तेव्हा किण्यान्वा प्रचौन बांधणीत मरक बडू लागला शूरुपात प्रथम मान्समर्थे या शत्रूचा मारा करण्यास सुरुवान शाली स १४२८ त इमजानी ऑल्लअन्सला घातेलेल्या जेव्हात शिडेदारानी तोफाच्या मान्यानेच इमजाना पुरता फडया पाडला पुढे १४५० त सातव्या व लॅननें तोफ्या न्याच्या गोरवर नामडीतील वर इमनी किडे पाजव केले

या शत्रावर युरोपमर्थे डूरर, पेगन मार्टिनी, सेवास्टियन रजली, स्पेकल, म्वाकिआवेली वगैरे लोकांचे प्रथम प्रसिद्ध आहेत पुढे १७ व्या शतकात रेगामणिताच्या आधारावर निझाबाची बांधणी करण्यास सुरुवात झाली याग पुरस्कृता मारची नावाचा एम् इंग्लियन होता अठराव्या शतकात कोर्मान्टे म्हणून एका फ्रेंच माणसाने तटपदी व शत्रूक यात काही सुधारणा केल्या त्या फ्रेंको-जर्मन युद्धा-पुढे (१८७०) असळान होत्या जर्मनीत फान्सच्या सरहद्दीरीत नोडमेच्या ठिकाणत जी एक जमीन (निरि-राहे १०/१२ किडे मिळून एक मोठा किडा बनविणें) रीत उपयोगात आयेली गेल्या महायुद्धात श्टीस पली, ती

व्हाडवन गावाच्या एका फ्रेंचाने मूळ शोधून काढलेली आहे (१९००) मात्र तिचा विस्तार जर्मनाने केला असल्या प्रकारचे किडे म्हणजे अँटारपे, पोलेन, पॉर्गार्थर, मेड्स, व्हर्देन वगैरे होत यात मुख्य विझपासोवती अनेक लहान लहान किझपाची एकराग (नाळ) असते अँटवर्पच्या मुख्य किझपासोवती असे सतरा किडे आहेत मुख्य किझपा पासून किडी अतरावर (निज्या) हे छोटे किडे असलेले ते त्या त्या ठिकाणच्या जमीनान्या स्वरूपावर अवलंबून असते पारीसच्या मुख्य किझपापासून हे छोटे किडे १८ हजार यागैवर आहेत म्हणून येथील हे अंतर १२ पासून २॥ हजार सार्डे, मेड्स येथे ३॥ ते ४॥ हजार सार्डे व स्ट्रुसवर्ग येथे ५ ते १० हजार सार्डे अंतर आहे या किझपाच्या सरा-पाथे अर्थावर सैन्य आसत लागते मात्र त्यापरीवरच धाडला पुढील दिवस पोपबुनहि धरता येते पण गेल्या महायुद्धात विमानानी व मोठया हॅविट्सर तोफानी व १० शरी गोळ्यानी या किझपाचा भ्रम फेडला असे किडे हिडुस्थानात काही आहेत पुरंधर, जिगी, रामभाची, पहाळा, गवाहेर, पेझार, पितीडी, वगैरे किडे सापरगत बरील जालेचिच (थोऱ्या प्रमाणात) होत. अरल्या विझपामर्थे आत लहान तोफा टेवण्याची व मेदानी व महाकाळी (हॅविट्सर) तोफाच्या यतीच्या किझपाच्या बाहेर (छावून) टेवण्याची चाल साम्रत प्रचारात आहे मुख्य विझपाचा लवध या लहान लहान किझपाची आगमाडी अगर पायस्त्यानी (साडानी आच्छादित असा) मोडलेला असतो बांधवून सुक-सान होई नवे म्हणून घातेन्यामळ अगर किझपात बाळून्या पोत्याचे धमधम सवार करतात शत्रू रात्रा सुग वगैरे सोदीत असल्यास शोधकदीप (सचं लाइट) उपयोगात आणतात या शोधकदीपापासून नमयापरीवर तोदेहि होतात, शत्रूला आपलीहि जागा दाखविली जाते तमेंच धुक्यात याचा बाही उपयोग होत नाही इ स १८५० च्या पुढे किभिपन लडाई व यादिक तांका याच्यामुळे विझपाच्या बांधणीत पुन्हा सुधारणा झाली विझपाचे सरक्षण जसे इतर साधनसमुधीवर आरवून असते तसे किडेदारवराहि असते तो विश्वासू व शूर असत्य तर आणि अजगण्याचा सुवलक पुरवठा असला तर, शत्रूम किडा घण्यास फार प्रयास बडतात सुरावरजी (सुरदर), विलाज्जाम (मारवाड), परशुराम निवक (सातारा), रामागममहाराज (जिगी), चादविगी (नगर), मादगाणत (गावळकोडा) लक्ष्मी वाईसाहेब (झाडी), सुरारव वारपडे (मुत्ती), सगराणा (चितोड), टॉडलेवेन (सेवास्तीपोल), केनयिक (कासे), उस्मानगामा (व्हेंव्हा) हीं असल्या शूर किडेदारांनी नावे होत यांनी कपात दिलेले किडे अनेक दिवस लडविडे होते आपण महाराष्ट्रातील असल्या किझपाची व किडे दाराची (मराठी साम्राज्यात) उदाहरण अनेक आढळील किडेदाराच्या किटरीने अनेक किडे शत्रूच्या हस्तगत

शास्त्राधीष्ट उदाहरणे आढळतात. तृतीया पिठाळ (रायगड), मुमानजी लावरे (सातारा), कानवेळने येडां दिलेल्या स्तूपिगड्या विठ्ठल (१६४१) ही अली उदाहरणे होत. शिवाजीत मने शिवाई गरीबत घनूरा हाती विहा पडू दावदाचा नाही असा मोठी रस्तुपुत्ताचा व मराठयांच्या इतिहासात अनेक घडलेल्या आहेत. युरोपमध्ये असले उदाहरण बचिचान आढळते. खडे सैन्य पुष्कळ व युद्धोपयोगी सामुग्रीने म्यान तयार असले तर हद्दीच्या काळी या शिवाचा फारवा उपयोग होण्यासारखा नाही. म्हणून काही तज्ञांच्या मते किशनगड्या पायसाप्रमाणे थोडे तोडेहि (हद्दीच्या काळी) पदरात पडतात. किशन बाबण्यात ओ अर्धवय पैका पातळा जाती तितक्याचा उपयोग, सैन्य व सावनसामुग्री सर्वे जवळ ठेवण्यात वेव्यास भागण्यासारखे आहे, असे याचे म्हणणे आहे.

[संक्षेपेय— सामनाजी— श्रीलिंग अर्थशास्त्र; इरर, स्नेह, मित्र, पेगन, कानांड, सस्ती, त्रिलोमोड, धनर, क्रांति, वगैरे अर्थशास्त्रे धन्य; एन्नायको निडा. व्हॉ. १ : वाचिकेयालय, महाभारत, भागवत; मराठी [रायसत]

किलहाने डी ए. ए. — एक प्राचा-विद्या-मिशार डमैन पडित किशनने ड. स. १८२२ मध्ये पुण्याच्या " उच्चन फाटकात " पोल्या भाषाचा प्रोफेसर म्हणून आला. हिंदु-स्थानात असताना त्याने येथील पंडितानी मैत्री स्थापन केली. त्याने मैत्रमुद्राला सायनगंडी-ह कुत्रेदाची पहिली अ मूर्ति क उगड्या घाली मकर केले. हिंदुस्थानात याचे पंडितामवळ व्याकरणाला अभ्यास केल्या याच्या पुस्तकासह हा चालला येथीलरणी होना असे दिसले. याने ' पंगलीये महाभारत ' व नागोमीमहायें ' परिमपिपुत्रोत्तर ' ह्या पुस्तकाच्या हिंदुत्वपूर्ण आवृत्त्या काढल्या व व्याकरणाविर-यक निबंधांही बरेच लिहिले.

हिंदुस्थानचा प्राचीन इतिहास उपलब्ध करणाऱ्या अंधित लेगाचा अर्थ लघव्याच्या कामांही याने बरीच मेहनत घेतली व याचबरोबर अदिरात व निःस्वार्थी धर्मासुद्धे प्राचीन हिंदुस्थानचा पठन इतिहास उपलब्ध झाला आहे.

हा हिंदुस्थानातून रमनीत गॅस्टिन्सन् विभाषिवालायात किशनगड प्रेक्षक म्हणून गेला. व इ. स. १९०८ च्या मार्च महिन्यात सिल्वरफी झाला.

किशनगड, पोटाडे भाग—विहार-मोठेला ह्याभागा-तील पूर्विभा किशाचा ईशान्य भाग. हा पोटाडभाग नेपा-च्या मरहट्या विकटल्या असून याचे क्षेत्रफळ ११०९ चौरस मैल आहे. हा सुर्वक व वायुतामय प्रदेश आहे. याची लोकसंख्या १९११ साली ६-६९८८ होती. या पोटाड-विभागातील मुलुके लोह मूळ राज्यनीत जातीचे असून त्यांची मुख्यतः लोह मुलुमन न घाले आहेत. किशनगड मरहट्या राजा विठ्ठल, संपर्कभागा व इत्यन्यपूर येथे मरहट्या राजा आहेत.

वा. ह. र.—किशनगड पोटाडविभागाचे मुख्य ठिकाण. या शहराची लोकसंख्या १९११ मध्ये २५६२ होती. हे शहर महानंद नदीच्या पूर्वेत गंगा दामोद्रीप रस्त्यावर वसलेले आहे. या शहराला १८८० मध्ये म्युनि-सिपालिटी देण्यात आली. म्युनिपालिटीचे वार्षिक उत्पन्न १९-२-४८८८८ जवळ जवळ १२०००००, असून याचे ८००० रुपये होता. या शहराचे एक छोटासा तुंगेण आहे. या ठिकाणी दरवर्षी एक जत्रा भरत असून तीत लाखों यात्रेकरु असतात. हत्ती, उट, खेवर, मेंढरा, गार्डे, इत्यादी जनावरे विकण्याचे हे ठिकाण आहे. तांदूळ व ताण हे जिनस येथून मोठ्या प्रमाणात निर्यात होतात.

कि. नगड संस्था न.—राजपुतान्याच्या मध्यभागातील एक संस्थान या संस्थानचे क्षेत्रफळ ६६८ चौरस मैल आहे. या संस्थानच्या भोगाः—उत्तरेत व वायव्येस मोघपूरचे संस्थान, पूर्वेत जयपूरचे संस्थान; पश्चिमेस व आग्नेयेस त्रिदि-शाच्या राज्यात वसलेला अजमेराचा मुलुख व दक्षिण टोंकाला शहापुरा बहागिरी. या संस्थानचे नैसर्गिक संतानेच दोन भाग पडलेले आहेत. यापैकी उत्तरेचा भाग हा दक्षिण भागापेक्षा मोठा असून तो बहुतेक वाळूक्षामयच आहे. या वाळुक्षामय प्रदेशातून अरबीची पर्वताच्या तीन रागा एकमे-पास समांतर पोचत, नैऋत्येकडून ईशान्येकडे पसरलेल्या आहेत. या रांगांची पुष्कळ शिखरे असून त्यापैकी सर्वांत मोठे शिखर २००१ फूट उंच आहे. दक्षिणेकडील भाग सपाट असून सुर्वक आहे. या संस्थानांत तीन नद्या असून पुष्कळ ओढे आहेत. रुपनगर ही नदी ईशान्य दिशेने वहात जाऊन माथेर खो-राला मिळते. माशी नदी व दैन नदी या पूर्वेच्या होऊन वनान नदीला मिळतात.

भू. ह. र.—या पर्वताच्या रागासम्ये व दन्यासम्ये स्फटि काचे रंगीरेगी दगड सापडतात. आग्नेय व दक्षिणेकडील सपाट प्रदेशात अंबूर दगड अडळून येतात. सरवारजनन अत्रादये दगड विरुड सापडतात व तसेच मोटमोठ्या मुंदर व रंगीत जातीचे चुनखडीचे दगड आढळतात. किशन-गडच्या राजधानीचीक निरनिराळ्या प्रकारचे सोडाळादळे दगड सापडतात. हे अंधारात काही दिवस ठेवल्यास गुलाबी रंगाचे बनतात. पण त्यांना सूर्यप्रकाश दाखवितान ते पुन्हा रंगविहून होतात. दक्षिणेतील मैदानवना भागात वज्रुड दगडाची विपुलता आहे.

प्रा. ना.—या संस्थानात काळवीट, हरीण, रानडुकर व नीलगाई हे प्राणी विशेष आढळून येतात. याशिवाय डोंगरात चित्ते, तास व साडेगे हेहि पुष्कळ आहेत.

ह. वा. मा. न.—येथील ह्या मोठ्या व निरोमी आहे. पण आकडेबरो—नोव्हेंबर महिन्यांत मात्र हिवासाची साथ पारशीरगरी ह्या अफने. उत्तरेकडील भागांत पावसाचे प्रमाण पार बरी आहे. दक्षिण भागात मात्र पाऊस बरा पडतो. पावसाचे सरासरी प्रमाण २०११ इंच एवढे आहे.

संस्थानामधील शहर व रोड यांची संख्या एकंदर २२१ आहे. १९०१ मध्ये संस्थानाची लोकसंख्या ९०,९७० होती. पण १८९१ मध्ये १,२९,५५६ इतकी होती. म्हणजे १० वर्षांमध्ये सैकड्या २७ या प्रमाणात लोकसंख्येचे मान उतरले. याचे मुख्य कारण म्हणजे १९०० चा झळात येथे भयंकर दुष्काळ पडल्यामुळे येथील पुष्कळ लोक परस्येला निघून गेले व याच वर्षी तापाची साथही मोराने सुरू झाल्याने पुष्कळ माणसे दगावली हे होय. १९११ त ८७,१९१ आणि १९२१ त ७७,७३४ याप्रमाणे पुढील दोन दशकातही झपाट्याने वस्ती कमी झाली. संस्थानच्या उत्तर भागाचे अरैन, चांदर शिंदी, किशनगड व रूपनगर असे चार जिल्हे असून दक्षिण भागात सरवार ह्या एकच जिल्हा आहेत. या संस्थानात किशनगड, रूपनगर व सरवार ही तीन शहरे असून या तिन्ही शहरांना म्युनिसिपालिटी आहेत.

१९११ च्या जानेवारीत जी लोकसंख्या भरली तीत ५६,६४२ हिंदू, ५६८५ मुसलमान व ३१७६ जैन अशी वर्गवारी झाली. हिंदूवर्गीयामध्ये वैश्ववर्षी लोकांचाच भरणा अधिक आहे. प्रसिद्ध निवारं संप्रदायाचा मुख्य गुरू हा रूपनगर जिल्ह्यामधील सलीमबाद या गावी राहतो. संस्थानात हुंदारी हीच भाषा मुख्यतः प्रचलित आहे. पण उत्तरेकडील भागात पुष्कळ लोक भारवाडी भाषा बोलणारेही आढळतात.

येथे हिंदूंच्या पुष्कळ जाती असून त्यापैकी जाट, महाजन, ब्राह्मण, गुजर व जणूत या जाती प्रमुख होत. या संस्थानच्या राजधानीत 'दि युनायटेड मी चॅम्बे ऑफ स्कॉटलंड मिशन' यांची एक लहानशी शाखा असून, शिवाय रूपनगर येथे 'दि अमेरिकन मेथोडिस्ट चॅम्बे' या मिशनचा एक नेटव्ह घर्भगुरू रहातो.

संस्थानातील मुख्य नदी शेजळी ह्या आहे. संस्थानातील सैकड्या ४५ लोक केवळ शेतीवर उदरनिर्वाह करणारे आहेत. संस्थानच्या निरनिराळ्या भागात निरनिराळी शेतकऱ्यांची स्थिति नजरेस येते. उत्तरेकडे म्हणजे ज्या ठिकाणी पत्रेन्वाचे मान कमी आहे व गर्मनाहे विशेष शुष्क माहो त्या ठिकाणी वर्षात सरीपाचे तेवढे एकच पीक काढण्यात येते. या सरीपाच्या हंगामात ज्वारी, बाजरी मूग, हस्यदि धान्याचे उत्पन्न होते. संस्थानच्या मध्यभागात पत्रेन्व उत्तरभागापेक्षा अधिक पडत असल्याकारणाने या ठिकाणी दोन पिके काढून घेण्यात येतात. सरीपाच्या हंगामात मका, तीळ इत्यादिकांचे पीक काढण्यात येते व सरीपाच्या हंगामात गहू, चणे, कापूस इत्यादींचे पीक काढले जाते. दक्षिणेकडील भाग जात्याच शुष्क व त्यातच पत्रेन्वही पुष्कळ पडत असल्यामुळे दोन्ही हंगामांत चांगली पिके येतात. १९०३-४ साली एकंदर १५३ चौरस मैल जमीन खणवडीसाठी होती. तीर्थकी जवळ जवळ निम्म्या जमीनीला मिहीरी, तळव व इतर साधनांनी पाणी मिळण्याची

व्यवस्था होती. पाणीपुरवठ्याच्या प्रश्नासंबंधाने योग्य ती तरतुद करण्याचे दरबारने प्रयत्न चालविले आहेत.

गुरे हो रें.—संस्थानातील गुरे गुजरातमधील गुरांच्या सारखी मध्यम ठेवणीची पण काटक अशी आहेत. गुरांची निपज अधिक चांगली व्हावी यासाठी हिस्तर व नागीर येथून खोंड आणविण्यात आले आहेत. गुरांची निगा ठेवण्याला उत्तेजन याचे वातावरण दरवर्षी आगस्ट महिन्यात रूपनगर शहराजवळ सुरसर गावी गुरांचे प्रदर्शन भरविण्यात येते. रेंवडाच्या निपजीवद्वली १९०१ साली प्रयत्न करण्यात आले पण ते नितके फलदूप झाले नाहीत. शेळ्या, मेंढ्या याची समृद्धि येथे असून त्याचा उपयोग, लोकर दूध, मांस याच्यासाठी करण्यात येतो.

संस्थानात जंगल असे फार थोडे आहे. अवघे ४१ चौरस मैल जंगल राखीव आहे. त्यातून सागवान गवत व इतर किरकोळ मिश्रत मिळून अंदाजे १८,००० रुपयांचे वार्षिक उत्पन्न होते व यथे ४००० रुपयांपर्यंत होतो. किशनगड शहराजवळ सिंदोरा दगडाच्या खाणी असून त्याच्या उत्तम करशा तयार होतात. या करशाचा तक्कपोशी व छप्पर याच्यासाठी उपयोग करण्यात येतो. ह्या खाणी पास संस्थानच्या मालकीच्या आहेत. टीका गावानजीक पाटल्या संभरवरी दगडाच्या खाणी आहेत. नारवार नजीक तापूत रंगच्या व इतर काही ठिकाणी काळपा रंगाच्या संभरवरी दगडाची पेढात होते. एका काळ्या धातूपासून रंग कड्याचा प्रयत्न साध्य झाला असून त्या रंगाचा उपयोग जो वपूर-विज्ञानेरे रेल्वेच्या आतगाडीच्या डब्यांना व रंगपुतींना मालवा रेल्वेच्या डब्यांना लावण्यात येतो.

ध्या पा र.—संस्थानात चिडाचे कापड, इतर निरतिरलया रंगाची कापडे, किनारी पाणी पिण्याची माडी व गवतापासून तयार होणाऱ्या बाटल्या ह्या माल तयार होतो. सामायिक भांडवलाच्या तत्वावर गिरण्या व कारखाने काढण्यासाठी सरकारकडून नेहमी उत्तेजन देण्यात येते. खुद संस्थानच्या मालकीच्या दोन वातेवर चालणाऱ्या कापसाचे गळे करण्याच्या गिरण्या आहेत. शिवाय सूत काढण्याची व निगण्याची एक गिरणी व सावणाचा कारखाना हे किशनगड शहरात आहेत. कापूस, लोकर, तूप, ओवा, भिरे वगैरे मिश्रणाची निर्गत होते व सागर, मीठ, धान्य यांनी आयात होते.

द ल ण व ल ण.—संस्थानच्या उत्तर भागातून रागपुताना मालवा रेल्वेचा काटा नेलेला आहे. या संस्थानच्या हद्दीत या रेल्वेची १३ मैल लांबी आहे. किशनगड हे एक या हद्दीतील स्थेशन आहे. संस्थानातील रस्ते काही खडीचे व काही साधे आहेत खडीचा रस्ता ३१ मैल असून विनपडीचा ८० मैल आहे. येथे एकंदर ४ ब्रिटिश पोस्ट ऑफिस आहेत खुद दरबारनेही आपल स्वतंत्र पोस्ट

खातें ठेवळ असून मर्यादा ११ टिकाणी पोष्ट आहेत. पोस्ट
मर्यादांचें वार्षिक उत्पन्न अर्धे २५०० रुपयांचें असून खर्च
१००० रुपयांपर्यंत आहे

१००० रुपयांपर्यंत आहे
दुष्काळ - सल्यानात दुष्काळ बरेचदा पडतात व त्यामुळे महागाई ग्राम होतं साधारणतः दर आठ दहा वर्षांनी एकदा तरी दुष्काळाचा प्रादुर्भाव होतोच १८९९-१९०० या सालात मोठा दुष्काळ पडला त्यावेळी दुष्काळनियंत्रणार्थ पुष्कळ प्रयत्न करण्यात आले बेकार व अज्ञानगत शालेय मजुरांना काम देऊन त्यांना धनवस्त्र पुरविण्यात आलं १९०१-२ या सालातही पुन्हा दुष्काळ पडला यावेळीही सरकारने बरीच उपाय भमलात आणले

शा स न प द ति —संस्थानच्या राज्यकारभार स्वतः
महाराज हे दोन दिवाणाच्या मदतीने चालवितात. विचा-
रानाड जिराफाची व्यवस्था कडणास नावाच्या एका अधि-
काऱ्याकडे घोषविण्यात आली असून इतर जिल्ह्यावर स्वतः
याचिकादी नेमण्यात आले आहेत या अधिकाऱ्यांना हाक्कीम
असे नाव आहे यशिवाय प्रत्येक जिल्ह्यात कार्यसुली
करता तहशीलदार व नायब तहशीलदार नेमण्यात आले
आहेत संस्थानने न्यायपाल्यानाठी आपले स्वतःचे स्वतः
पायदे केले आहेत हाकिमाना सेक्रेट्रिय मॅजिस्ट्रेटचे
अधिकार दिलेले आहेत एका हाकिमाला मान थंडह्वास
मॅजिस्ट्रेटचे अधिकार दिलेले आहेत या हुक्मासमोर सर्व
प्रकारचे दिवाणी करणे चालतात ते फौजदारी करणे
याच्या अधिकारागद्दारेचे असतील ते करणे किरानगड
जिराफाच्या पॅट्रोल मॅजिस्ट्रेटपुढे चालता. किरानगड
जिल्ह्यातील दिवाणी काम इमालकाज कोर्टांत व सदर दिवाणी
कोर्टांत चालते. अपील कोर्टाला अपिल ऐकण्याचा अधि-
कार असून शिवाय सेवान्त मजगाव अधिकाराहे या कोर्टो-
काचेच आहेत कोन्सिल हें सर्वांत वरिष्ठ कोर्ट असून त्याच्या-
पुढे स्पेशल अपिल चालतात महाराजाना फादी देण्याचाही
अधिकार आहे

आयर्कार आहे
सत्यानचें वार्षिक उत्पन्न अदांनं ८ लाख रुपये असून
रुपं ५ लाख आहे उत्पन्नाच्या वावी म्हणजे जमीनमदसूल
जकात, न्यायदातें, टॅप, कापसाच्या गिरण्या, व कारखाने या
होत व खर्चाच्या वावी श सनसातें, खाजगी, उखर पॅडल व
पट्टिक वर्क खातें या होत यावरून धत्यानची स्थिति
समाधानकारक आहे असें दितून येतें सत्यानची टाफसाळ
असून तेथें सत्यानात चालणारी नाणी पाडण्यात येतात
पण ब्रिटिश नाणांनीं याचा शिरोप मेळ वसत नसल्यामुळे
विनाकारण अडथळा उत्पन्न होवो

ऋणीगिरी, मुआफी या सालसा असा तीन सधेनी
 मनीनदारी पद्धत येथे आदे जहागीरदारांना म्हाता
 पाण्या वाडीदेवसाच्या प्रसंगी, आपआपल्या सर-
 गमासद दरवारला हजर रहावे लागत या जहागीरी
 , सालागन्या आतून वारसाच्या अभावी म्हाता

जाच्या समतानें दत्तक घेण्याची जहागिरदाराना परवानगी आहे सत्स्थानज्य जपायकारक असें वर्तन केल्यास जहा निरी जप्त करण्याचा महासजाना हक्क आहे मुआफा म्हणजे खासगा इनाम होत खालसा म्हणजे पास दर वारच्या मालकीची जमीन याबद्दल शेतकऱ्याकडून सारा घेण्याचा दरवारा हा हक्क आहे हा सारा पैशाच्या रूपानें घेण्यात येत नसून, शेतातील धान्याच्या रूपानच घेण्यात येतो उत्पन्नाच्या तैतें इतका सारा घेण्यात येतो काही बाबतींत मात्र पैशाच्या रूपानें सारा वसूल केला जातो

राजपुतान्यातील वीस सत्यानात या सत्यानात, शिक्षणाच्या बाबतीत चौथा नंबर लागतो. या सत्यानातील खुशिक्षितांचे प्रमाण शेकड्या ४६ आहे. येथे २९ शिक्षण सत्यानातून पैकी ११ सरकारा दोन मिशनन्यानी चालवि-लेल्या व बाकिच्या सगळी आहेत माध्यमिक शिक्षणाची अशी एकच सरकारी शाळा आहे

संस्थानमध्य एक मोटा दवाखाना व तीन छोटे दवा
खाने अहित दबी काढण्याच्या बाबतीत हें संस्थान
मागसलेल आहे

इति हा स किशनगड सत्यानचे अधिपती हे रज
पुताच्या राठोड कुळातील असून ते जोधपूरच्या राजा
जदयसिंगाचे वरान आहेत

कितनसिंग कच्छराह इ। मोरपूरचा रागा जवे-
सिंग याचा नवरा पुन होय यानें किशानगड हे स्थान इ स
१६१३ मध्ये नवीन स्थापिलें हा कच्छराह कुळातील होता.
हा जहांगीरच्या हातागमारी नैकरीत होता यानें आपली
बहीण जहांगीर यास दिली होती तिच्याच पोटी राधानगहन
झाला एरान (राधानगहन) यानें आपण (जहांगीर) विरुद्ध
बंड उभारलें असाता कितनसिंगानें त्याला सहाय्य केलें
प्रथम त्यानें जोधपुरच्या राण्याकडे-गजसिंगाकडे (हा कितन
सिंगाचा पुतण्या होय) मदत मागितली, परंतु त्यानें दिली नाहीं
तेव्हा त्याचा दिवाण गोविंददास याजकडे मागितली, त्यानें हि
दिया नाहीं. यावर कितनसिंगाकडे मागिलेला प्रथम कित
नसिंगानें गोविंददासाचा गून केला व मग मदत केली
याचदल तो बहीस माणू लागला तेव्हा त्याला स्वतंत्र
संस्थान स्थापण्याची परवानगी मिळाली. त्यानें मारवाडच्या
हद्दीभर एवढा पादून तेथें एक नवीन शहर बसविलें आणि
त्याला आपलेंच नांव दिलें याचा प्राण ओसाड असून त्यात
जात लोकांची बस्ती जास्त होती याचा पून गुरजसिंग यानें
केस अर्जे म्हणतात (इस्वी स १६१०) चाला साहस
मूळ, जगमळ व भारनल असे तीन पुन होते मारमलच्या
गुजराह हरिसिंग व नातू रूससिंग होय या रूपसिंगान रूप
नगराचें राज्य स्थापिल [टॉड-राज हिंदुस्थान, एतद्देशीय
राज्ये इति खिल-ओरि योंवा डिप्ट]

किंत्वनभिगाच्या मृत्यूनंतर आतापर्यंत त्याचे १६ वंशज गाईवर बनले इ. स. १६४४ मध्ये रूपसिंग नावाचा एव

वंशज गादीवर बसला; तो शहाजहानच्या फार आवडता असून त्याने शहाजहानला त्याच्या स्वाभ्यात पुष्कळच मदत केली व त्यामुळे शहाजहानने त्याला यादलखत बरीच बरीच जहागीर व ५००० सैन्याची सरदारी दिली. किशनगडच्या गादीवर बसणारा सातवा राजा राजसिंह (१७०६-४८) याने शहाजहानचा महादुराहा याला पुष्कळ मदत केल्याने त्याला मालपूर, सतार इत्यादि जिल्हे बहाल मिळाले. पुढे महादुराहाने इ. स. १७६४-१७८१ पर्यंत राज्य केले. या गादीवर बसणारा तेरावाराजा कल्याणसिंग (१७९७-१८२३) हा होय. याच्या कारकीर्दीत हे संस्थान ब्रिटिशांच्या अधि-कारात अले. कल्याणसिंग हा अर्धवट शाणूस असल्याने राज्याचे त्याच्या हाताखालील सरदारांचे विचलून तो दिव्दिभ्य पडला. पुढे ब्रिटिश सरकारने त्याला अनेक प्रकारच्या यमक्या देऊन किशनगड येथे आणले व त्याच्या-मध्यें व सरदारामध्ये कडाबंदी सत्तेला केले. इ. स. १८३२ मध्ये कल्याणसिंगाने आपल्या मुलाला (मोहकमसिंगाला) राज्य दिले. मोहकमसिंगाच्या मर्ने त्याचा दत्तकपुत्र पृथ्वीसिंग हा राज्यार बसला. हा मोठा धोरणी राजा होता. त्याने आपल्या कारकीर्दीत संस्थानात पुष्कळच इष्ट सुधारणा केल्या. पुढे पृथ्वीसिंगामानुन शाहूसिंह हा गादीवर आला व त्याने आपल्या बापाचे स्तुत्य धोरण पुढे चालू ठेवले. इ. स. १८९३ मध्ये त्याला जी. बी. आय. ई. हा किताब मिळाला. तो १९०० साली बारलानंतर त्याचा मुला मदनसिंग हा गादीवर बसला. हाच हल्ली संस्थाधिपति आहे. सध्याच्या किशनगडच्या महाराजाला १७ सौकारी व के. सी. एस्. आय. आणि के. बी. आय. ई. या पदव्या आहेत. दत्तक पेश्याचा अधिकार त्याला आहे. इ. स. १९१४-१५ साली मदनसिंग फ्रान्सच्या रणभूमीवर लढण्यात गेला होता.

शहर.—किशनगड संस्थानच्या राजधानीचे शहर. हे राजपुताना-माळवा रेल्वेवरील स्थान असून अजमेरच्या ईशान्येस १८ मैलावर आहे. किशनसिंगाने १६९१ मध्ये हे शहर बांधिले १९११ मध्ये या शहराची लोकसंख्या १०,४१८ भरली. मुंडोळव सरोवराच्या काठी हे शहर व याच नावाचा पिला बसलेला असून या सरोवराच्या मध्यभागी मोहकम विलास नावाने बाग आहे. महाराजाचा राजवाडा विष्णुधाममध्ये असून तोपुन आप्पासच्या खर्चे प्रदे-शाचे निरोक्षण करता येते. सन १८८६ साली या शहराच्या म्युनिसिपालिटी देण्यात आली. म्युनिसिपालिटीकडे शहराची दिवायत्तीची तजवीज, आरोग्यपाल्य व व्यवस्था व कत्तल-खान्याची व्यवस्था सौंपविण्यात आली आहे. शहरात एक पोस्ट व तारायंत्र ऑफिस असून, दोन तुरुंग आहेत. शहरात एवढेच ११ शाळा असून त्यातील तीन सरकारी व २ मिशन-र्यानी चालविल्या आहेत. सरकारी हॉस्पिटल, आलाहा-बाद विश्वविद्यालयाला जोडलेले आहे. शहराजवळ हल्लीच्या महाराजाच्या नावाची एक छोटीशी बसहत बसली असून

तिचे नाव मदनगंज आहे. या मदनगंजात एक बाफेने चाल-णारी कापडाच्या गड्याची व कापूत बटण्याची व विणण्याची गिरणी आहे. दोन सवणचे कारखाने आहेत. याशिवाय विणकाम, रंगकाम, रत्नाना पेलू पाडण्याचे काम, पाणी पिण्याच्या भाज्याचा कारखाना, इत्यादि कारखाने या शहरात चालतात.

किशनगड—हा दिव्दिभा रक्षणारा असून कवि होता. काव्यात याने आपले नाव इस्लाम असे दिले आहे. याच्या बापाचे नाव अचलदास असून मात खत्री होती. याच्या घरी विद्वानाची नेहमी बैठक असे. याने "हमेश बहार" (सततवर्षत) नावाचा तसकिर (चित्रे) ग्रंथ इ. स. १७३१ त केला असून त्यात जहागीरपानुन महंमद-शहापर्यंतच्या कारकीर्दीत झालेल्या हिंदुस्थानातील साधारण २०० कर्वांची अकराविले चित्रे दिलेली आहेत. याची इस्लामात अगर इस्लामवैश अर्थादि नावे आहेत. कार-शांत हा निष्णात असून अलमगीरच्या हाताखाली नोकर होता. त्यानेच याला बरील पदवी दिली. कलकत्त्याने याला साहजनादी सरदार बनविले. याने त्या शहाची "बादशहा-नामा" नावाची एक बखर लिहिली आहे. [बोल-ओरि बेंगाल. विष्णु. ५].

किशनगंज पोस्ट विभाग—पूर्वपंगल व आत्मान इलाख्यातील मदनसिंग मिलाबाबत असियभागाला किशनगंज पोस्टविभागाचे क्षेत्रक १८५ चौरस मैल आहे लोकसंख्या (१९११) ८,३२,७११ होती या पोस्टविभागात किशनगंज व याचपूर ही दोन शहरे असून १५०८ रेडॉ आहेत. हा अर्धत दलदलीचा व वाळुमय प्रदेश आहे. मेघना नदी व तिला मिळणाऱ्या नद्या याना पूर आल्यामुळे चोहोबा-ज्या गाळ सांचून त्याचे थरक्यावर तयार होतात. हा गाळ फार शुष्क असतो. या पोस्टजिल्ह्यात मंत्रवागार, करीम-गंज व कातिवादी या प्रसिद्ध बाजारपेठा आहेत.

शहर.—किशनगंज पोस्टविभागाचे मुख्य ठिकाण. हे मुंडोलीखात नावाच्या नदीच्या काठी बसलेले आहे. याची वस्ती १९११ साली १८०९ होती. किशनगंज शहरां जुलैच्या १५ तारखेपासून पुढे एक महिनापर्यंत कृष्णाच्या स्फाण्याने धुकनज्जना नावाची एक मोठी जमा करते. या शहराची तेथे होणाऱ्या मलमलीबल फार प्रसिद्ध होती. ईस्ट इंडिया कंपनीची या ठिकाणी एक बजार हांवा १८६९ मध्ये शहराला म्युनिसिपालिटी देण्यात आली या शहरात एक छोटीसा तुरुंग आहे.

किष्किंधा—गुणभेदेवरून अनागदी म्हणून जे प्रख्यात रामधानीचे शहर तीव प्राचीन किष्किंधा होय असा सर्व साधारण लोकसमज आहे. परंतु सुप्रसिद्ध सातारोपास्य दक्षिणकडे बानर पाडविले असता त्यांना साहित्ये की, "विष्णुपर्वत, नर्मदानदी व दशार्प दे देवशोभा." यावरून विष्णुपर्वताच्या उत्तरेत किष्किंधा असावी असे दिसते. परंतु

विष्णू हे सामान्य नाम तराशी दक्षिणेकडील बहुतेक पर्व-
तास लांबीत असं वाटतं. दंडकारण्याच्या शेवटी हा देश
होता हे मात्र निश्चित आहे. मरनातील सहदेव दिग्वि-
मयावरून किंफिया ही माहिष्मती (नर्मदेवरील नंदधर
कों म्हेतूर ?) च्या उत्तरेस होती असें ठरते. येथे रामाच्या
वेळीं वानरांचे राज्य होते. बाली व सुग्रीव याच्या राज्य-
व्यवस्थेवरून व हनुमान आणि अंगद याच वानर्यावरून
वानर हा एक वराच सुधारलेला लोकसमाज होतासं दिसते.
पांडयाच्या वेळीं येथे मंद व द्विविद हे वानर राजे होते
असा उल्लेख आहे रामाच्या वेळीं हि मंद व द्विविद होनेच.
कदाचित त्या कुळातील राजे पांडवकाल पर्यंत राज्य करीत
असतील स्पुनस्तंग ज्या कोंकणपुराचे नाव (कोंकण देशची
राजधानी म्हणून) देतो, ते दिसा व अंतर यावरून अना-
गोंदी (किंफिया) हेच हाय असें म्हणतात. अत्रेकृष्णने
किंफिपेस वानराचा देश म्हटले आहे. मोनिअर विल्य-
म्सनने, बाली राजाच्या राज्याची राजधानी किंफिया असून
ते राज्य ओट्ट (उडिया) देशात होते असें म्हटले आहे.
बृहत्संहितेत, आमेरीकडाल प्रदेशात किंफिप नावाचा एक
पर्वत होना असें म्हटले आहे. सारासा, अनागोंदी म्हणजे
किंफिया होय अनेकांचे मत आहे [प्रा कोश, नू. सीह.
अ १४; महा. भार. समा प, अर्वा. कोश, भार भूवर्णन]
किसान—याची एरंदर सत्त्या (१९११) ३, १, २३६
आहे. बहुतेक किसान संयुक्त प्रांतातच आहेत. बंगाल
विहार-ओरिसामध्ये सुमारे ६० हजार आठवडात संस्कृत
किसान म्हणजे नागच्या यावरून हा किसान शब्द स ला असावा.
किसानाचा पंदा शेतीचा अचूक संयुक्त प्रांतात ते गंगायमु-
नेच्या दुआगत आढळून येतात. हे लोक वृषी, कोएरी
व कच्छी लोकांचे संघर्षी आहेत. कनकाबाद येथे त्यांनी
किसान महार म्हणतात व अयोध्या प्रांतात महातीय
म्हणजे पुढारी म्हणतात. त्यांच्या एवढर ९ पोटजाती
आहेत. त्या बावाम, गद्वार, हृदिय, हलदी, जारिय, खागी,
छेवा, पतारिया व सक्तेन या होत.

पोटजातीतच लग्न वेंळ पाहिजे असा निर्बंध आहे. त्याच
प्रमाणे बालविवाह व प्रौढविवाहहि रुढ आहेत. बहु
पत्नीत्वास सुभा आहे. परंतु पहिल्या बायकास संतति
नसेल तरच ही सवड देण्यात येते. लग्नाचे एकंदर तीन
रिधी अथवा प्रकार आहेत. भनवर म्हणजे अमाच्या भोंवती
प्रदक्षिणा घालणे हा प्रारंभ उच मानला जातो. डोला
लपटिथीत सर्व समारंभ नवऱ्याच्या घराच करण्यात येतात.
तिमरा प्रकार धाटींग हा विधवाकरिता असतो. तिथेला
नवऱ्याच्या भाकऱ्या गवधीच पुनर्विवाह करता येतो.

किमान हे हिंदु अगत्याने हिंदुदेवतांचीच पूजा करतात.
परंतु आमदेहाच्या मियागपूलाहि ते मगतात देखी
व मिया यांनी बरीच अपंग करून सात पाकिटांना व धातु-
पाना वाटतात. भाद करण्याचीहि त्यांच्यांत बाल आहे हे

बकरी, मासे व शेळ्या यांचे मास खातात पण हे लोक अन्य-
जात बरोबर अग्रग्यवहार करीत नाहीत. ऊंस, तेंबाजू व
इतर धान्ये पिववून ते आपला शेतकीचा धंदा आपल्या
दर्जाप्रमाणे चालवितात.

बुदाउनमध्ये आढळणाऱ्या खागी नावाच्या पोटजाती-
तील लोक आपणास चौहाण रजपूत समजतात. परंतु ही
गोष्ट वादग्रस्त आहे. अशी एक दंतकथा आहे की, काग,
व महेश असे दोन चौहाण रजपूत दिक्षीच्या बादशहाचे
सुभेदार होते. सारा बसुली देण्याचे त्यांनी नकारल्यामुळे
छटाई होऊन तीत ते मरण पावले. त्यांच्या बायकांनी रुढी
विरुद्ध पुन्हा लग्न केली पुनर्विवाहाला याच्यात ' काज ' असे
स्थानिक नाव आहे, त्यावरून या पुनर्विवाहित संततीला
खागी असे नाव पडले. खागी हा संस्कृत शब्द शब्दपासून
सालेल शब्द आहे अशीहि कोणी श्रुतपत्ती लाविताना. खर
नावाचा जुना पिछ व लखोपरा नावाची आवराई ही जुनी
स्मारके या लोकांचे प्राचीन कैभव दाखवितात खागी हे
उत्तम शेती करणार असून मोठे उद्योगी आहेत [ब्रूक,
नेन्सस रिपोर्ट]

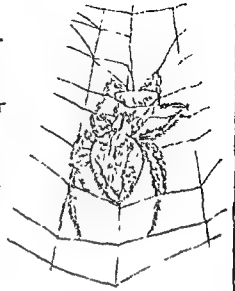
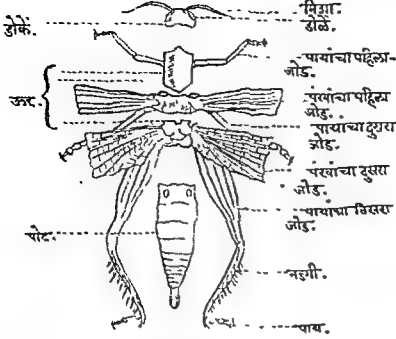
कोंकट-कफ प्राचीन राष्ट्र. ऋग्वेदात कफ एकाच
कच्छत (३. ५३ १४) या लोकांचा उल्लेख सापडतो त्या
ठिकाणी कोंकट हे भरतशत्रु असून त्याचा आघपति प्रमगद
होता असा काहींच्या मते अर्थ लागतो सायणासारखे
काही टीकाकार प्रमगद म्हणजे च्य, गळोराचा मुलगा असा
अर्थ घेतात. यास्क म्हणतो की, कोंकट हे एका अनार्य
देशाचे नाव आहे (निरुक्त ६. ३२)

पुढील बाकी कोंकट हे मगधाचे दुसरे नाव आहे असे समजू
लागले वेवचरे म्हणजे असे पडते की कोंकट मगधातले पण
अतार्य नसून आर्य होत. हे कोंकट आर्य इतर आर्यपक्षा
काहीसे निराळे व पाळेडी मताचे असवेत (ईंडिय स्टुडि-
आ, १. १८९; ईंडियन लिटरेचर, ७९ टीप) ओल्डनवर्य
व हिल्सनेट यांना ही वेवचरी विचारपसरणी मान्य नाही.

रा. शो. पा. पंडित एका निराळ्याच भागाला कोंकट देश
म्हणत असून आपल्या वेदांगरत्नात (ऋ ३ ५३, १४
वरील टीपेत) पुढील उल्लेख करतात: " वसईपुन उत्तरेला
निर्मळ गावी कार्तिक वष १०, ११ व १२ या तीन दिवशी
यात्रा भरते ती तेथे शंकराचार्यांनी समाधि घेतल्याचे स्थळ
आहे त्या स्थळी भरते. ती समाधि घेतलेला देश कोंकट होय
असे म्हणतात." पण हे मत कोणाला पटण्यासारखे नाही.
कोंकट म्हणजे मगध हेच मत बहुमान्य आहे. याच कोंकट
(मगध) देशात गंगामुखाच्या मगध शाला व बॉद संप्रदाय
विद्यमान पावले (' मगध पहा').

कोंकटाचा आचार कदा प्रसार होना हे रा. चांदोरकरांनी
बुदाच्या कोरणात दिले आहे (सुजोत्तर मग, पृ. १०३-
१०४). कोंकट म्हणजे कनकाडी असे रा वि. का. राजवाडे

कीटक

कोळी.

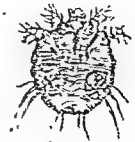
कीटकांची रचना.

कोळ्याच्या झरेंगुतीक विणकर.

१ विणकरीरहित खोटाच (अ.) पूर्ण; (आ.) मध्य; (इ.) पार्श्वभागीय विणकर. २ मध्य विणकरीतील एक (अ.) बारीक विणण्याच्या नळ्या. (आ.) नळ्यातून बाहेर आलेले रेड्यांतंतू.)

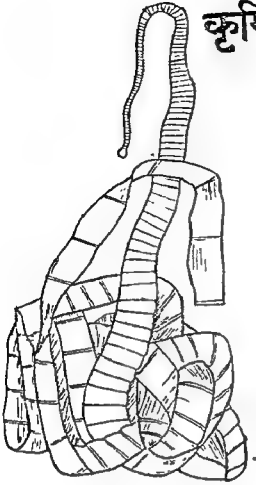
रेड्याचा किडा.

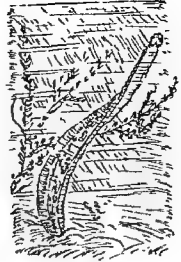
खरजेचा किडा.

[न. नर. म. मादी. आ. आळी. को. कोझ. ग. कोझागर्भ.]

कृमिसमूह

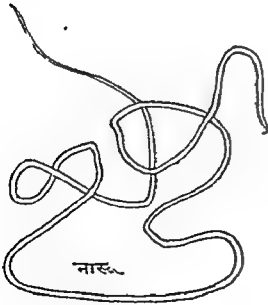
टेपकृमि.

जंतु.

टेपकृमिचें डोकें.

नास.

जंत.

याचर प्रमाणे रा. वादोरेकरदि रुमजनात कीकट हा जिप्सी लोकांना मुळ देश असें रा. राववले म्हणतात.

कांचिक—पूर्वे मत्स्यदेशाचा राजा जो विराट त्याचा कांचिक हा सेनापति होता विराटाची राणी रुद्रच्या जिने माळा आपल्या (मानवी) भाऊ म्हणविले होते. हा केवळ देशातील असून पूत जातीचा होता असे त्याला मीपदीने गुप्त या नावाने भारतात संबोधिले आहे त्याप्रमाणे दिसते. याचा १०५ वांचक (अनुकीचक) या नावाने भाउपद होते. हा रश्मिमान व दूर होता. अत्यवसावात पाडव विराटाच्या घरी होते त्यानेही दंडादाने सेवेसाठी वेप येऊन ती सुदेशीची दास्य म्हणून राहिली होता. तिच्याकड अतिप्रसंग के दास्ये पास मोमाने मारले.

कांचिक जात—कांचिक या नावाची एक जात आत्ता मात आहे. तेथील या जातीची लोकभेदाचा सारी पाचवेच्या जात आहे. डाक्य भिल्लातोळ भयवाचीही हीच जात आहे. या जातीतले लोक भारमीं दरोडारी होते असे म्हणतात त्याच्या लगे वस्ती विषयलगरफडे असून हल्ली ते गहाच्या मळ्यात वसुडी (कस्तात) (सुस्त) ओळ होते (१९११, पृ. ३)

कांचिक अथवा पट्टपद—केप धीपिपाद वगे. सर्वेभ गाणिशाळात हा वर्ग अत्यंत मोठा आहे. सुरजे, टोरे, वसुर, माफ, पितरा, पतंग, पिगळ, पीरफिडे वगैरे सर्व प्राणी या वर्गात मोडतात. गहा पाय ही या वर्गातील प्राण्यांची विशेष वृत्त अस्त्यापुढे यांना पट्टपद असे नाव देण्यात आले आहे. या वर्गातील प्राण्यांच्या सत्य गुणा म्हणजे म्हणजे सत्य, वक्त आणि उदर असे घरीराचे स्पष्ट रीतीने व्यक्त असलेले तीन प्रदेश हेत. जीर्णवेर पुष्कळी धूने व पाली देष्टा, प्रथम माथी व द्वितीयमाथी असे भाग लागलेले असतात. पक्ष पृष्ठपर पंदाची एक जोडी अथवा दोन जोड्या बहुधा असतात. श्वेतोन्नासकरिता बाजलेल्याच्या म्युड सर्व घरीरात पसरलेले असता.

परिपूर्णतास्येतील रुपातरे या वर्गातील प्रण्यात सामान्यतः दिवस वेतात. गंध्यात अमर्दी प्रथमवर्षाच्या म्हणजे नंर्दी, त्यानंतर अजी लपचा सुरमट, (ही) सुरव-वरचा अक्षत पादाळ असते) पुढे बरेदा, या अक्षरयेंत अजी स्वव. मंक्ती काही आवरण तयार वरून त्यात रहाते घरीची पुणोवस्था. ही घनातरे सर्वच प्राण्यात दिवस येतात असे नाही. सुरळ, टोळ, गवदा (प्रेडंग मॅटिस) इत्यादि प्राण्यात याचा माग-मूलहि नसतो

हॅटिड वर्गातील प्राणी जल, स्थल, अवाकाळ वगैरे सर्वे विद्याणी असतात.

कांचिक वर्गाची सामान्य घरीरावचना पूर्णवर्ण म्हणून सुरळ याची घरीरावचना पाहिलेली घरी. कारण सुरळ हा प्राणी त्या वर्गाचा प्रतिरूप मालव्यास बावने होणार नाही. सुरळाविषयी पूर्ण विचार केल्यावर या वर्गातील इतर प्राण्यातील फरक सहज समजण्यासारखे आहेत.

सुरळ—हा प्राणी सर्वत्र आढळून येतो. व्याख्या एकडे स्वयंकायतात. दृग्गुणत्याच्या फड्याळीत, अक्षरळीत, पुस्तके, वपडे इत्यादींच्या पंढपात, संशयात हा प्राणी आढळतो. सुरळाच्या निरनिराळ्या जाती आहेत कित्येकांना परत असतात तर कित्येकांना नसत. विवेक अमर्दी सुरटी असतात.

एखादे सुरळ हातात घेऊन पाहिले असता असे आढळून येईल की सुरळात छमयालादय दिवस येते. अक्षयपानां तापे असून पाय सहाच आहेत. सुरळ वर्णाच्या प्राण्याची हीच विशेष शेष आहे म्हणून यांना 'पट्टपद' असे म्हणण्यात येते.

जीर्णव्या पृष्ठपर एक जोड, चालावयाच्या सधुक्त पादांच्या बंधाच्या उदरतळावर तीन जोड, उदरावर श्वेतवर्ण आणि घरीराचे वप, वीरे, उदर असे तीन भाग ही याची सामान्य रचना होत.

सुरळांच्या वर्णां द्वारा जातीचे वर्णन केले गेले आहे. यापैकी साधारण पाच सहज मागसापडेच्या म्हणजे सधुक्त-वर्णात पापडणाच्या आहेत. सुरळांची प्रपात करण्याची शक्ति अपूर्व आहे असे म्हणतात इतिहासिकांच्या वारं वी-पर्यंत इंग्लंडात एक देवाळ सुरळ आढळून येत नसे असा अमेरिकन, जर्मन व हिंदुस्थानातील अतोतरी प्रकारची सुरळे तसे आढळून येतात

सुरळीत या वर्ण जातीची भरपूर वस्ती आढळी पुण्या-ताहि ही घरीच आहेत. रानटी जाती तर पुष्कळच आहेत. वेप नसलेली मोठी जात अथवा पंदाची जात हेडन फियल वामली अर्थात पुडील वर्णन या जातीनाच लागू येते

सुरळे ही निमाचर आहेत दिवसा फटीतून वगैरे सधून वसून रात्री अस्ययोधवर्णा ही बाहेर पडतात ही इतकी खादाळ असतात की त्यांना सर्वभक्षक असे नाव दिव्वास वाणी सत्यमे होणार नाही. पुनस्वती, जोडे, पुस्तके, वपडे वगैरे काही त्याच्या सदस्यातून सुटत नाही.

सुरळ हे कीटकवर्गाची जी आठ अथवा नऊ निरनिशकी जुळे ठरविलेली आहेत त्यापैकी 'जवुपक्ष' (आर्थोपेटे) या कुळात येते. या 'जवुपक्ष' कुळात फ्रीडफ्रीड अथवा नार रुपांतराच्या स्थिती अथवा आभार असतात ते आढळून येत नाहीत. कीटा, जडी वगैरे भेद सत्यत आढळून येत नाहीत. सुरळाच्या अंध्याचा एखाद्या तपनीच्या उधी-छावरा सहज कोळ असतो. या चौचातून पादरे परंतु पूर्ण अशा स्थितीतच सुरळ बाहेर पडते. त्यानंतर काही दमून पूर्ण असे सुरळ खालछर तपकीरी रंगारंग वाढते.

सुरळाची अक्ष वगैरे शब्द जी किती पृष्ठपर्याची अतल्याच थोडेसे अथ पाहून एका छडवदा सारेचरा येता काही सुरळे देवतात. म्हणजे प्रथम दृग्गुण (मॅटिनी) नंतर प्रथमच चौचावरील रंगादिमाती (मॅटिनीली परत) ते पाचपून पडतात. यानंतर त्याच्या किती संख्याही पाचपून पडतात. यानंतर त्याच्या किती संख्याही पाचपून पडतात.

दोन्ही वाहणी करी करतात हे पहिले ही खाण्याची विया आपल्याप्रमाणे अथवा उंदीर, ससा, वेडूक यांच्याप्रमाणे करून घाली. जवडा मिटून होत नाही, तर दाराच्या कळी-प्रमाणे दोन्ही वाहू मिटून रोकडा, क्षिपी वगैरे प्राण्याप्रमाणे असते.

यानंतर श्वसनक्रिया पहाण्याकरिता उदराकडे वळवें आपली मधी छाती श्वासोच्छ्वासामुळे लहान मोठी होत असते तसें मुरळाचे उदर लहानगटें होत असतें उदरातुन हा श्वासोच्छ्वास होत असल्यामुळे ही उदराची खालीवर होण्याची क्रिया सुरू असते मुरळाला ही श्वसनचक्रियेमुळे एकंदर दहा असतात.

मुरळ मारावयाचे असल्यास त्यास प्रथम हेद तोंडाच्या घाटलीत अथवा काचेच्या पेल्यात घालवें व नंतर कोरो-कामें, पेट्रोल किंवा मेथिलेटेड स्प्रिंटाचे थोडेसे थेंब त्या घाटलीत दाकावेत म्हणजे घोंगाव घेवत गुदमरून तें मरतें.

मेलेंल मुरळ हातात घेऊन पाहिले म्हणजे त्याच्या घोंगा-राचे काच आपल्याला कठिण असे आटवून वेईल उदराचे भाग दहा असून ते वळयावित असल्याचे दिसेल मुरळाचे जे सरचे फक्क तेंच त्याच्या अस्थी होत मुरळ हा प्राणी अपृष्ठपातील होय, आग्नि अपृष्ठपातील प्राण्यात एका माथलीशिवाय कोणालाच अंतरास्थी नसनात रोकडा वगैरे प्राण्यात या बाह्यस्थी गुम्याच्या द्रव्याच्या असतात, तसा मान त्या मुरळात नसतात.

पेजेप्रमाणे सामान्य विवेचन झाल्यावर आता आपण मुरळाचे जे मुख्य तीन भाग त्यांपैकी पहिल्या प्रथम उदर घेऊन तपासावयास लागू.

उदराचे दहा वळयावित भाग असतात हे पूर्वी सांगि-सलेलेच आहे आता या प्रदेश वळयाचे दोन भाग पडतात-पाठीकडील व पोटाकडील पृष्ठकडील भागाला पृष्ठकलाप (टर्म) व पोटाकडील भागाला अधो-वलयार्थ (स्टर्म) असे म्हणतात. हीं वलयें मागील वळयात पुढील वलय म्हणजे घोटक्यात घोंगाप्रमाणे घसलेली असतात हे वळयावित भाग जेथे एवढेकर जातात त्या सर्पामधील, त्याचप्रमाणे पृष्ठकलापार्थ व अधो-वलयार्थ ज्या ठिकाणी संलग्न होतात तेथील बाचास्थिचे भाग मळ असतात. पृष्ठकलापार्थ व अधोवलयार्थ यामधील या सर्पात मूर्दंग असे म्हणतात.

उदर मला ओढून वर करून पाहिले असता मूर्दंगत असलेली श्वसनरेत्रे स्पष्ट दिसतील उदरावर माची आठ गुंमे असून वरवर दोन गुंमे असतात.

बाही मुरळात ही दहादि वलयें स्पष्टपणे दिसून येतात. बाही मुरळाने विरोधन माघात आटवा आणि नववा वळया-वि भाग हे सातवा वळयावित भागाला इतके मानून मागली वी घेदनाशिवाय अगर तातूंत पाहिल्याशिवाय ते

दिसणें जवळ जवळ अशक्य असतें दहावा म्हणजे दोवटच वळयावित भाग उचलून पाहिला म्हणजे गुदद्वार दिसून येतें गुदद्वाराच्या दोन्ही वाहूंस जे कठिण झालेले भाग असतात त्यांना गुदपत्रं अगर गुदपर्ण (पॉडिकलप्लेट्स) असे म्हणतात. बाही जीवशास्त्र या गुदपर्णांना अकरा वळयावित भाग मानतात दहाव्या पृष्ठकलापार्थाच्या खालील वाहूने दोन गुदस्पर्शक रोम (अॅनल सर्सी) बाहेर झालेले असतात गुद-स्पर्शक रोम नर व मादी या दोघातही असतात.

अधोवलयार्थातील प्रथमवलयार्थ अगरही आदि-स्वरूपात गसतें नरात ही नळच दृष्टीत येतात अधो वलयार्थातील नवव्यास बारीक असंयुक्त असे होय 'कटक' झालेले असतात हे कटक फक्त नरातच पापडतात मादीला हे नसतात गुदपर्ण व दहावा पृष्ठकलापार्थ भाग हे छेदिले म्हणजे आत सूक्ष्म आवडे असलेला असा भाग दिसतो तो दहाव्या अधोवलयार्थाचा बाह्य बाळ असावी असे दिसून येतें या बाटीचा उपयोग संयोगीकरण होताना मादीचे जननेंद्रिय उपपेयाकडे होतो.

मादीत फक्त मातच अधोवलयार्थ दिसून येतात बाकीची तीन जननविबर होण्याकरिता सातव्यापासीं हाकलेली असतात सातवें अधोवलयार्थ मोठे असून बाटीच्या आका रावें असतें याचे दोन भाग उभे झालेले असतात संयोगी-करणात याचा उपयोग होतोच. शिवाय चिकटून वीजकोश ठेवण्यास नीट जागा सापडेपर्यंत तो पट धरून ठेवण्याकडेही याचा उपयोग होतो पुष्कळ माथा हा वीजकोश जननविव-रात धरून ठेविलेल्या स्थितीत दृष्टीत पडतात नेहमी मुरळाचे निरीक्षण केलें तर हा प्रकार सहज नजरेस येण्यायोगा आहे.

आटवा आणि नववा वळयावित भाग सातव्यापासीं हाकला गेल्यामुळे त्याचे पृष्ठकलापार्थाचे भाग अव्यंत अरंद झालेले असतात मादीत आटव्या वळयावित भागाच्या अधोवलयार्थावर एक उभे छिद्र असतें हेंच बाघ-योनीछिद्र होय. नववा अधोवलयार्थ भाग म्हणजे लहानदा कावरी तबकडीं असून हिच्यावर शुक्रकोश असतो या शुक्रकोशात नरामधील शुक्राचा संचय केला जातो वीजकोश बाहेर येताना या शुक्रकोशाजवळून जातो व तो तसा जात असताना त्यात शुक्रातील सूक्ष्म शुक्रबीज प्रवेश करतात व नंतर फलद्रुपता होते.

अखिल कीटकगण येतला तरी त्यात वशाचे तीन भाग असलेले आपणच आटवून घेतो तो वीर्यकडील प्रथम भागाला 'पूर्ववलय' असे म्हणतात. त्याच्या जवळचा भाग 'मध्यवलय' व नंतर उदराजवळचा जो वशाचा भाग त्याला 'अधरवलय' किंवा 'पश्चिमवलय' असे म्हणतात. उदराच्या वळयाप्रमाणे या वशाच्या वळयामध्ये वरील दोन भाग दिसून येतात पाठीकडील भागाला 'अधोवलयार्थ' असे म्हणतात पूर्ववलयाला पृष्ठकलापार्थ

तिन्ही पृथ्वलयाधामाचें सर्वांत मोठा असून पूर्वभागी शीर्षावर पसरलेला असतो व पश्चिमभागी मध्यवक्षवलयार्या पृथ्वलयाधोला झांकून टाकतो. मध्यवक्षार्या पृथ्वलयाधोच्या बाजून प्रथमपक्ष असतात. ही पहिली पंखाची जोडी बरोच घट्ट असून ती निव्वळ उडण्यात उपयोगी पडणारी अशी जो दुसरी पंखाची जोडी असते तिला झांकून तिच्या संरक्षणार्थे फांफे हि ही प्रथमपक्षाचीच जोडी करते. दुसऱ्या पंखाची जोडी अपरवक्षपृथ्वलयाधोला चिडलेली असते. ही पंखाची जोडी अगदी पातळ व लिंबुलिंबीत असून हिचावर ' शिराचें ' अगदी जाळें झालेलें दिसतें. छात्रांच्या काठ्या ज्याप्रमाणें छात्रांला उपयोगी पडतात, त्याचप्रमाणें हे जाळें या पंखाना उपयोगी पडतें. उडत नसताना हे पंख घडीच्या पेंढ्याप्रमाणें एकमेकांवर झाकले जाऊन प्रथमपक्षाच्या जोडीखाली ठेवले जातात.

या ठिकाणी हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे की, या पंखावर जे आपण शिराचें जाळें म्हणून आहो त्याची ' संपुष्टदशा-तील ' प्राण्याच्या शिराशी अगदी तुलना करता यावयाची नाही. कारण या शिरा जरी रुधिरमार्ग म्हणून उगम पावलेल्या असल्या तरी त्याच्या बहुशः वातनलिका स्थापित झालेल्या असतात.

पंखाची उत्पत्ति प्राणिशास्त्रवेदानी वायुनलिकेपासून कळिलेली आहे. सुरळ चिडून पाहिलें म्हणजे खसन-रमानां जोडून असलेल्या ज्या वायुनलिका दृष्टीस पडतात व त्याचा जसा आकार, पोकळी इत्यादि सूक्ष्मदर्शकातून दिसतात, त्याचप्रमाणें पंखातील शिराच्या जाळ्याची रचना स्पष्ट दिसून येते. यावरून बरील म्हणण्यास बरीचशी सुटि येते. शिवाय उडायच्या वेळी पंखात असो हवा भरला गेला म्हणजे उडणें अर्थात्च तितकें सोपें जाणार आहे.

आता प्रत्येक पंखाच्या अधोवलयार्थावर एक एक पायाची जोडी असते. पूर्ववक्षार्या अधोवलयार्थ फार लहान असतो. मादीमध्ये पूर्णपणें व नरमध्ये अल्पांशानें मध्यवक्षार्या अधोवलयार्थ उभा दुभागलेला असतो. अपर-वक्षार्या अधोवलयार्थ मात्र दोहोंमध्येहि विभागलेला असतो.

सर्व कौटुकवर्गीमध्ये फक्त सहाच पाय आडवून येतात. यावरून याचा पदसाधन असें म्हणण्यात येतें. यापैकी प्रत्येक पायाची जोडी दक्षाच्या प्रत्येक वलयाला एक एक याप्रमाणें जोडलेली असते. या पायांना चलनचलन करता यावें म्हणून ठिकठिकाणी सापे असतात.

पायाचे साधारणतः पाच विभाग असतात. पहिल्या भाग ला कटिंसिरे (कौक्ष्या), दुसऱ्यास द्वितीयबंधि (टोके-टरे) व तिसऱ्यास उरबंधि (पाय) व चवथ्यास त्रि-बंधि (त्रिबंधि) असें म्हणतात. शेवटी अगदी तळा अथवा कूचेसाथ येतो. तळव्याचे सहा भाग असून शुद्ध शुद्धत भागेपरूनहि झुळस चालता यावें म्हणून त्यास

वाटेरी गिरा असेतात. तळव्याच्या अगदी शेवटच्या भागास नखाचा एक जोड असतो. व त्यामध्ये एक लहानशी गिरदी असते.

येथवर उदर व वक्ष याविषयी विवेचन झालें. आता आपण राहिलेल्या भागाकडे वळू. हा राहिलेला भाग म्हणजे शीर्ष होय.

वक्ष व उदर यांचे निरनिराळे वलयांकित भाग आपणास नेत्रांनी सहज दिसण्याजोगे असतात. त्याप्रमाणें शीर्षामध्ये मात्र ते नसतात. पूर्णवस्थेत तर हे भाग सहज दिसून येणें शक्य नसतें. गर्भाची वाढ होत असतानाच हे भाग स्पष्टपणे दिसून येणें शक्य असतें. आणि हें निरीक्षण कळूनच प्राणिशास्त्रवेदानी शीर्षाचे सहा भाग ठरविले आहेत ते असेः—(१) पहिल्या भागावर म्हणजे शृंगाच्या पुढें नेत्र असतात. (२) शृंगें असलेला भाग. (३) पूर्वदंष्ट्राभाग—हा भाग गर्भवाढ होत असतानाच नाहींसा होतो. (४) दंष्ट्राचा भाग. (५) प्रथमपायां-प्राचा भाग. (६) द्वितीयपायांप्राचा भाग.

सदरप्रमाणें डोक्याला आच्छादणारा जो कठिण भाग असतो त्यास ऊर्ध्वकपालकवच (एपिक्लेथियम) असें म्हणतात. या शीर्षकवचावर ईमर्जीतील बायू या अक्षरा-प्रमाणें संयोज्य संक्षिरेपा असते. मात्र ही संक्षिरेपा उलटी असते. म्हणजे तें अधोर उलटें कळून त्याचा जसा अकार होईल तसा या संक्षिरेपाचा आकार असतो. या संक्षिरेपाचे खालील जे दोन पाय अथवा फाटे असतात त्याच्या दोन्ही टोकास दोन पादरे वर्तुळाकृति अवयव असतात. या अवयवांचें कार्य फाय असतें याविषयी निश्चित असे काहीच सांगता येत नाही. कित्येकांच्या मते हे धारकाचे साथे नेत्र असावेद तर कित्येक हें त्याचें प्राणोत्थि आहो असें प्रतिपादित.

संक्षिरेपाच्या खालील शीर्षाचा जो भाग असतो त्यास पुरःकपालकवच (क्लायपिअस) असें म्हणतात. या पुरःकपालकवचाच्या खालील बाजूस एक पदर जोडलेला असतो त्यास उर्ध्वप्रा ' असें म्हणतात. नंतर नेत्राच्या मागे व खाली असलेला जो भाग असतो त्यास ' करोल ' असें म्हणतात.

शीर्ष हें वक्षाला अत्यंत लहान असा मानेन जोडलेलें असतें शीर्षाच्या दोन्ही बाजूस दोन काळसर भाग दिसतात ते दोन मंगुळ नेत्र होत. निरनिराळ्या नेत्राचा हा समूह असल्यामुळे यास मंगुळ नेत्र असें म्हणतात. यातील प्रत्येक नेत्र जर सूक्ष्मदर्शकातून पाहिला तर त्यास आकार पाहिलेन पडकोनी असल्याचे दिसून येतें

वरच्या व जूनें ऊर्ध्वकपालकवच, खालच्या बाजूस पुरःकपालकवच व वाटेरी वाजुनी नेत्र यांच्यामध्ये शृंग लागलेलें असतें. याचे सतर ते नव्वद संक्षिभाग असतात.

याच्यावर पुष्कळ काटेहि असतात याचा उपयोग स्वयं-
द्रियासारखा होतो काही शास्त्रज्ञ त्याचा उपयोग घ्राणोद्भूत
व कर्णोद्भूत यांच्याप्रमाणेहि आहे असे म्हणतात हाधा-
रणत. स्वयं कीटवृद्धीत या शृंगार्थी एकापेक्षा अधिक
जोडी आढळून येत नाही पुष्कळ वेळा नर की मादी हा
भेद या शृंगावरून ठरविता येतो दोघळ दृष्टीने पाहू गेलं
तर मुरळ्यात य वरून काहींच ठरविता येणार नाही तरी
पण वृक्ष निरीक्षणाने हे शृंग नराळा मादीपेक्षा लांब अस-
ल्याचे आढळून येईल. शिवाय या शृंगाला तळापासून
तिसरा संनिविभाग मदीत नराच्या दुपट लांब असतो.
शीर्ष, वक्ष व उदर या तिन्ही भागांचे बाह्य पर्श्वोत्थन
आता सपलें आता छेद्वनिकेकडे आपणाला बघ्या-
वपाचें आहे.

प्रथमतः आपण तोंडांतील निरनिराळ्या भागाकडे बघू
तोंडाची पूर्वमर्षादा दवाविणारा भाग म्हणजे
ऊर्ध्वोष्ठ (लेम्भ) होय त्याच्या बाग, दृष्ट्या जोडी व
त्याच्या खाली दबलेला प्रथमपार्श्वोष्ठी जोडी यांनी
हालेल्या अर्धत त्याची पश्चिममर्षादा दवाविणारा भाग
म्हणजे द्वितीयपार्श्वोष्ठी जोडी होय हे भाग नीटपण
काडता येवना मुरळ्याने तोंड बर घेत पाहिले एवढ्या
करिता मुरळ्याने अगम ज्या बर्षात छेदन करणार (अशा
बर्षा पैराकिन् अथवा मेण पलून कर्ण्या असतात) तीत
त्याला उलटें ठेवावें व पूर्वमर्षादा दोन्ही बाजूंस पण-
बलशालीला दोन टाचण्या घेऊन तिरप्या (त्याची वरची
टोक शरीरावर येणार नाहीत अशा नटने) टोंचा-
भ्यात नेतर तोंड पोटे ओढून अर्षात मानेला थोडा ताण
देऊन तिच्याहि एका अगर दोन्ही बाजूना-ज्याप्रमाणें
होवोस्कर बघेल त्याप्रमाणें- टाचण्या टोंचाभ्यात, म्हणजे
तें त्याच स्थितीत स्थिर राहून नंतर धाकटा चिमटा घेऊन
(ज्या चिमटपाची टोक शरीर असत) त्याने उच्चो-
प्राच्या पुढून तो आत घालून तो अवयव शक्य तितक्या
सावधानीने बाहेर आडून काढावा यापेक्षा प्रथम उच्चो-
पट चारच्या मदतीने चिमटपाचे सोडवून घेतल्यास
नोचले यानेतर प्रथमपार्श्वोष्ठ (फाटें वेंचिलेला) व दृष्टा
(नैचिपल) सोडवून घ्यावत ही सोडवून घेतल्यावर
करूनसुद्धावर्तने अथवा छेदनपूश्चदक्षतातून याचे निरी-
क्षण करावें या दृष्टा (नैचिपल) म्हणजे हलक्या या
साडा होत. सामान्ये निरनिराळे विभाग नसतात त्या आर्वीत
बळकट असून त्यांच्या आतील बघेला सदा अथवा सात
दावे असतात त्या पुरकपालकपच व उर्ध्वकपालक-
वाच्या खालील टोंचाच्या ओढलेल्या असतात

दोन्ही पार्श्वोष्ठ पांया पुढून बनलेले असतात त्या
पार्श्वोष्ठ दोन भागांचा मूलसंधि (प्रोटोपेडल्ट) असून
त्याच्यापुढें अत प्रसर (एटोपाइड) व बाहे प्रसर
(एटोपाइड) मिट्टा त्याचे तीन भागां असतात

मूलसंधि म्हणून जो भाग आपण म्हणतो त्याच्याच
अत प्रसर व बाहे प्रसर या काळा असल्याचे दिसतें अत प्रसर
भाग दोन अवयव मिळून झालेला असतो त्यास ' गॅलिआ
लॅसिनिआ ' व ' तपासॅनिआ ' असे म्हणतात मूल संधीच्या
भागाचे दोन उपभाग असतात त्यास सधसंधि (कार्डी) व
' स्तमसंधि (स्टिपिगो) असे म्हणतात यातील म्याली-
आचा आकार गोल चपटा झालेला असून त्यावर कठिण
असे फेस असतात या म्यालिआच्या योगाने लॅसिनि-
आची वीक्ष टोंक असतात त्यांचे सरक्षण होतें बाहे प्रसर
लॅसिनिआ व गॅलिआ जेवून निघतात त्यांच्याकडूनच
म्हणजे स्वभाषावृक्ष निघतो याचे किडन पाच तुकडे अस-
तात प्रथमचे ते याचे भाग असतात ते फार लहान अस-
तात व बाचे तीन लांब लांब असतात या सर्व भागावर
लहान लहान बेंब असतात

द्वितीय पार्श्वोष्ठकडे (सेकंड मॅसिबलि) आता आपण बघू
द्वितीयपार्श्वोष्ठ साधारणतः प्रथमपार्श्वोष्ठसारखाच असतो
याचे मूलसंधिभाग मात्र एकदा सावलेले असतात त्याचा
दोन तुकड्यांचा एक तबकडीच साडेली असते असे म्हणून
बघिलेला या तबकडीच्या भागाला ऊर्ध्वहनु (सपमेंटम) व हनु
(नॅटम) अशी नावे आहेत हनु (मॅटम) लहान असून त्यालाच
अत प्रसर व बाहे प्रसर हे भाग जोडलेले असतात दोन्ही
अत प्रसराना कर्षा बर्षा एकदा मशिहना (लिपुडा) असे
नाव देण्यात येतें यातहि लॅसिनिआ व पैरो-
मॅसोली असे प्रथमपार्श्वोष्ठप्रमाणेच दोन भाग असतात.
बाहे प्रसराचे तीन तुकडे असून त्या भागाला ओप्लेगोद्वि
(सेपिअल पल) म्हणतात

छेदनास आरंभ बरण्यापूर्वी मुरळ्याचे पल व पाय अजी-
यात घालून टाचून त्याचा पृष्ठभाग बर करावा व दोन्ही
बाजूनी टाचण्या ओढून मेण पातलेल्या ताडलीन अथवा
बुचाच्या लांब पलट तुकड्यावर त्याला घट बसवावें वित्येक
वेळा मेण थोडे वितळवून त्यात खालचा भाग चिमटवून घेत-
वितात आ मेणात कायक पातल्यास चांगले पारण मागील
बाजू बाजी झाल्यासुद्धे मुरळ्याचे भाग स्पष्ट दिसून येतात.
अशा रीतीने मुरळ्या घट बसल्यावर मग छेदनास आरंभ
करावा पहिल्या प्रथम पुढवलेपार्श्व व अयोवलयार्थे यामध्ये
जी बळ असते ती अगदी हलक्या हाताने घिरून घ्यावी ही
कड उदर व वक्ष यांच्या दोन्ही बाजूने घ्यावी नंतर हलक्या
एकामागून एक तुकडा सोडवून दावावा ही सर्व छेदनक्रिया
पाण्यात केव्हात पार चांगले पाण्या सर्व भाग जमोच्या
तसेच राहून स्पष्ट दिसतात शिवाय पलयाचे भाग काढून
दावनाला दावाभाज खाणी अतलेले हृदय जाऊ न
देण्याची गरज राती घ्यावी

ती पांयाच्या अर्धोच्छेदील म्हणजे पूर्वपार्श्वोष्ठ तुकडील
गवे अर्धोच्छेदील काढून टाकली म्हणजे मुरळ्याचे अत कपाट

होत जाताना हळूहळू त्याच्यात कलक अथवा बलक जमत जाऊन चैतन्यकेंद्र दितनासं होतं. या सर्व नलिका वरच्या बाजूनीं वारीक धारयाशीं एकर मिळालेल्या असतात. अंदाजितसें लहान असून आठव्या अशेषवल्यापांशींही खोनीत तीं उपडतात. अंदाजितसें एकर मिळण्याच्या पुढील भागां म्हणजे नव्या अशेषवल्यावर एक लहानशी पिशवी असते हाच मुकुरोश होय शेवटच्या ज्ञानरंदाच्या जोडीवयळक मागील बाजूस हा असतो.

या मुकुरोशाच्या मागील बाजूस पुष्कळसें फाटे फुटलेलं व पाडुरके असं लक्षणपिंड असतात. याच्यापुन खीजकोश ज्या पदार्थाचा बनलेला असतो तो पदार्थ खवतो. यातील डावीकड्या भाग उजव्यापेक्षा मोठा असतो.

शार्पण्डियव्यूहः—कांडकवर्गातील शार्पण्डियव्यूह सामान्यपणें गाडूळ अथवा रेंकडा या प्राण्यातील व्यूहरचनेप्रमाणेंच असतो म्हणजे प्रत्येक भागाला दोन ज्ञानकंदांचे मणी असून त्यातून ज्ञानउज्ज्वल जात असतात. प्रत्येक वलयाला ज्ञानकंदांचा मणी बहुधा असतोच. मात्र कित्यकडेका काही मणी एकत्र संपठित झालेले असतात

शीर्षागम्य अन्ननालिका शार्पण्डियव्यूहाच्या कमानीने वेष्टित असते. हे शार्पण्डियव्यूह मंदूवत शार्पण्डियव्यूहाच्या जोडी पासून निघून अन्ननालिकेच्या खालील बाजूस दोहोंबाजून मिळतात. हे पदार्थाकारिता पुरःकपालकवच व उर्ध्वकपालकवच हे शीर्षावरील भाग बाजूनें काढून घेतले पाहिजेत. नंतर कशील, दंष्ट्रा व पांथीगवे काही भाग काढून टाकावेत. म्हणजे अन्ननालिकेसोबतालची कमानी दिसून येईल.

हे सर्व भाग नीटपणें पहावयाचे असतील तर आगरोहळमणें घालून ज्याचे सर्व भाग कटिंग झाले आहेत असें सुरळ घेतल्यास बागलं

शेवट शार्पण्डियव्यूहाची जोडी दोन ज्ञानकंदांचे गोलक बनून झालेली असते. या गोलकापासून नेत्र, दृग्ग वगैरेना ज्ञान रज्जु जात असतात. यातूनच खालील बाजून ऊर्ध्वोशब्ध ज्ञान रज्जु जातात. एवढ्यावरून मंदूवत शार्पण्डियव्यूहाची जोडी तीन ज्ञानकंदांच्या जोड्या संयुक्त होऊन झालेली अभावी असें अनुमान निघते

मंदूवत निघणाऱ्या दोन्ही बाजूंच्या ज्ञानरज्जु अन्ननालिकेच्या खाली येऊन एकत्र मिळतात. तेथे अन्ननालिका-पेक्षाजंदांच्या जोडी असते. यांमधून तोंडाचे मागील भाग, दंष्ट्रा, पांथीगच्या दोन्ही जोड्या यांना ज्ञानरंदां जात असत. यातून हा ज्ञानरंदाचा गोलक देगील तीन भाग मिळून साता असता असें शास्त्रज्ञां म्हणणें आहे. यानंतर वक्ष्याच्या ज्ञानरंदाच्या गोलकापासून एखात होतं.

येथानंतर ही ज्ञानरंदाची शारदा नीट दिसवो म्हणून 'नरेंद्र' रंदाचे शार्पण्डियव्यूह घालून कटिंग. त्याचेप्रमाणें, ज्यात वगैरे गरदून टाकावीत अशा रीतीने वक्ष

य उदर याच्या खालच्या बाजूनें जागारी ज्ञानकंदांचा माखवो स्पष्ट दिसूं लागेल.

वक्ष्याच्या प्रत्येक वलयात ज्ञानकंदांच्या गोलकांची एक जोडी असते. उदरात फक्त सहाच जोड्या सापडतात. शेवटली जोडी सातव्या अशेषवल्यापांशीं असते. व हिच्यातूनच मागील भागाचा कांडे जातात.

उदरातील निरनिराळ्या भागांना जाणारें देवील ज्ञानरज्जुचें एक जाळ असतें.

श्वसनरंदाः—श्वरकाच्या उदर व वक्ष याच्यावर श्वसनरंदा असतात हे आपणास माहीत आहेच. या श्वसनरंदांना जोडून असणाऱ्या वातनालिका सर्व शरीरभर पसरलेल्या असतात. या वातनालिका शरीरातून भागाभागातून गेलेंद्रा असल्यामुळे प्राणवायूचा पुरवठा सर्व भागात अगदी प्रत्यक्षपणें मिळत असतो. या नलिकाहि एकमेकात मिळून त्याचें एक सर्व शरीरभर जाळेंच पसरलेंलें असतें. अशा रीतीने प्राणवायूचा पुरवठा असल्यामुळे रुधिराभिराणाचा व्यूह अथवा शिरा धमन्याचें जाळें असण्याची जरूरी नाहीं आणि याच कारणांमुळे हृदयाशिवाय इतर रक्तावाहिन्या सुरळीत दिसून येत नाहींत

वातनालिका परिपूर्णतावस्थेतील बाह्यास्तरापासून झालेल्या असतात. अर्थात बिंदितरेंद्र लक्षिक व नागनेदी ही रीतीनें बनलेलें अंतरघेष्टन त्यात झालेंलें असतें. साध्यामुळे त्यांना ताळ उघडें रहाता येतें.

सूक्ष्मदर्शकातून एकाही वातनालिका पाहिल्यास हें नागनेदी अंतरघेष्टन स्पष्ट दिसून येतें.

अन्न अथवा प्रभोत्पादनः—सर्व भागानंतर शुक्रमादींतील शुक्रकोशात राखविलें जातें. अंदाजित ५ मि. मि. लांब असून त्याच्या लांबसर तपकिरी कवच असतें; व त्याच्या कडेच्या बाजूस अत्यंत सूक्ष्म अशी छिद्रे असतात. थोडेंसुद्ध अंदाजित बाहेर जातांना शुक्रकोश तून शुक्रवीज येऊन या वारीक छिद्रातून जात जातात व गर्भाभवन होतें.

एका वेळीं थोड्यापेधत अंदाजित घातला जातात. ही संयोगाकडच्याच्या मध्ये पकडली जाऊन छत्रपिंडातील छत्रपिंडाच्या खाली त्याच्या भोवतीं एक केश बनविला जातो. प्रथम हा योग्योश मादी जननविबरामध्ये आठवडापर्यंत पळून ठेविले. नंतर चांगळीस निशान्याची जागा पाडून तेथे तो चिकटविले.

उत्तरगुपेपात अंदाजित वर्षापर्यंत उवली जात माहीत परंतु हिंदुस्थानात बीजरोश घातल्यानंतर एक महिन्याच्या आन झुळें बाहेर आतांचे दृष्टी पडतें आहे. देशावास्तंयेंत याचा रंग पांढरा असतो. परंतु लवकरच ती काळसर पिंगट अथवा तांबडी रूपावयास लागतात. पराश्रयाय त्याचे सर्व भाग मोठ्या झुळ्यात उजळतात सर्व आयुष्यात ती सात वेळा कात टाकतात काही शास्त्रज्ञांच्या मते हिंदुस्थानी झुळें पूर्णावस्थेन येण्यास चार वर्षे लागतात परंतु हा सर्व परिस्थितीचा

प्रश आहे थंड हवेत पूर्णावस्था प्राप्त होण्यात उष्ण हवेतून
वातापेक्षा जास्त वाळू लागते

वर्गीकरण — काटकवर्णाचे एन्डर आठ गण पाजले
आहेत, ते असे —

(१) हीनपक्ष (अँट्रोप्रायस पक्ष नसतात अगदी खाले
अथवा केंस असतात) रूपात अगदी होत नसते वचित
नेत्रादि नसतात उदराच्या शेवटी कित्येकाना राय दान
हीन केंस असतात उदाहरण-कतर

कुडुपक्ष (आयोपॅट्रा) यास पक्षाच्या दोन जोड्या असून
पुढल्याच्या खाली मागली जोडी शानलेख असते पहिली जोडी
कठिण असून दुसऱ्या म्हणजे उडण्याच्या उपयोगा अस्थान्या
पक्षाच्या जोडीचे रक्षण करण्याचे काम तिच्याकडे असते.
रूपात अर्धवट होत असते तोंडात चाबून खाण्याच्या
दाटा असतात उदा—दोळ, सुरळ, गवस्य

(२) शिवाल पक्ष (न्यूरोपेट्रा). पातळ लवचिक
पक्षाच्या दोन जोड्या, पक्षावर पुष्कळदा शिवाल, तोंडात
चाबून खाण्यायोगी रचना रूपात कधी पूर्णपणे होते
तर कधी अपूर्ण असते. उदा—चतुर, वाळवी

(३) कवचपक्ष — (कोलेओपेट्रा) याची पक्षाची पहिली
जोडी अत्यंत कठीण झालेली असते तोंडात चाबून
खाण्याची योजना केलेली असते रूपात पूर्णपणे होत
असते उदा पिगळ

(४) निरलपक्ष (हिमिनोपेट्रा) — पैल अत्यंत पातळ तोंडात
चाबून खाण्यायोगी रचना रूपात पूर्ण होते उ मधमादी,
गाधीलमाशा, मुगी

(५) अर्धकवचपक्ष — (हेमिपेट्रा) तागात टोचून सोपून
घेण्यायोगी व्यवस्था पर कधी सारखे कधी विपम रूपा-
त अपूर्ण उदा टेंडूण, उवा

(६) द्विपक्ष (डिपेट्रा) — पक्षाची एकच जोडी तोंडात
निव्वळ घाबून खाण्यायोगी रचना रूपात पूर्ण उदा
जास, माथी, पितू इत्यादि

(७) सशस्त्र पक्ष (लेपिस्टोपेट्रा) — पक्षाच्या दोन
जोड्या त्यावर चित्रीविचित्र गवळे शस्त्रांशची व्यवचलाव
नळीसारखी शुद्ध वननें न्पासून पूर्ण उ पतंग [लेराक—
प्रो व्ही एन हाटे, प्रो टी ओ यवलेवर]

कीट्स जॉन — (इ. स. १७९५—१८२१) एफ
इयझी वॉकि कीट्स या इंग्लिश वकील जन्म लंडन येथे
झाला त्याने लहानपणी योडावटून वैद्यकीना अभ्यास
केला परंतु काळ्याकडे त्याचा तळहणानेच फार बळ
होता त्याच सुमारास त्याची लंडन व शेल्स या कवीशी
ओळख झाली व या ओळखीने त्याला काव्यरसूक्ति होऊन
तो कविता करू लागला त्याने प्रसिद्ध केलेली पहिली
दोन पुस्तके सोपाना पळत पढली नाहीत परंतु त्याच्या
तिसऱ्या पुस्तकाच्या प्रसिद्धीपासून त्याची उत्तम इंग्लिश

कवीत गणना होऊ लागली तरी 'एडिमियन्स' वरच बल्क
सुरच बार्डेली रीत या नियतकालिकातून फार कठीण
टीका झाली त्याने लिहिलेले 'लेमिआ' हे काव्य त्यातील
लहान लहान दोषाकडे दुर्लक्ष केल्यास इंग्लिश भाषेतील
काव्यात फारच उत्तम ठरते हायपेरिअन हे काव्यहि
लेमिआइतकच सरस आहे त्याने लिहिलेल्या चतुर्दश
वरणात्मक काव्यात 'अन फर्स्ट उविंग इन्टु स्वापमन्
होमर' हे सर्वांत उत्तम आहे 'ऑटम', 'नायटिंगेल'
व 'वेल्डेली' ही त्याच्या योषपर लघुकाव्यात चांगली
समजतात. त्याच्या 'ओवो दि प्रेट' या लंकात अस
लेखा काही अंशपर्यंत या कवीला दक्षकवियच्या बरोबरीचा
म्हणण्यात फारशी अतिशयोक्ति होणार नाही रसात्मक
काव्ये या जगात पुण्य आहेत, परंतु कीट्सची काव्य या
सर्वात फारच मनोवैशेष आहेत हा कवि निसर्गसौंदर्याद्वारे
असून ग्रीस भाषेतील काव्याप्रमाणे याच्या काव्यातील विषय
सोपता मर्यादित आहे

त्या या काव्यातील वैशिष्ट्य म्हणजे प्रबल वैयक्तिक कल्पना
आणि सौंदर्यमय पार वागल्या रीतीने वर्णन करण्याची क्षमता
आणि अतिशय वर्णनधुर अर्था पसरवणा ही होत मर्यादी
प्रेमसंयथात झालेली निराशा व अनुवर्तक क्षयरोग
यामुळे लहान वयातच त्याला मृत्यु आला याचा
कविनेत्र देख याने त्याच्या मत्सूवर एक अँडोनिअस नावाचे
काय लिहिले आहे

फॉन गार्लस सॅम्युएल — (इ. स. १८१२-१८९१)
सॅम्युएल जॉन फॉन गार्लस मॅक्सिमिलियन म्युलर फॉन गार्लस
कीने हा मोठा कलाभिरु म्हणून प्रसिद्ध आहे इंग्लिश-
विज्ञाना शालेत शिक्षित असतानाच त्याचा फल, कलेकडे
असलेला दिसून आला यापक्षाच्या मृत्यूनंतर लंडन येथील
एथा बॅकलॅण्डचे त्यास पाठविण्यात आले परंतु तो भदा
त्यास कलाकलापा वाटला म्हणून पिलकिंगटन नावाच्या एका
शिल्पशास्त्रज्ञाकडे तो शिल्पकलात राहिला तेथे हा फावल्या
वेळीत ऐतिहासिक व नांकाविषयक चित्रे पाण्याच्या रंगाने
कटीत असे त्याच्या आईचा राखणमुळे लाकडी
खोदीर कामे करणाऱ्या मंडळीकडे त्याने पाच वर्षे उमेद
वार म्हणून राहिले 'दि अँड्रुव्हर्से ऑफ डिक वॉल्ड
हिरोइन सर्व ऑफ हिज अकल' या नावाच्या पुस्तकाचे
दर्शनी चित्र हें फॉन गार्लसचे पहिले चित्र होय पण त्याने
एक प्रकल्पेष्ट (स्टुडिओ) आगमने घेतले व 'डेल-
स्ट्रेट लॅंडन न्यूज' काळपणाच्या तो तयारीस लागला या
वेळी तो क्रिपस्टन रस्त्यातील कलाभिरु मंडळाचा एक
सदस्य होता १९१ साली 'पंच' पत्रातून तो प्रथमच
लोकप्रिय झाला समन्वयवाणी लोकात आनंद व निराश
अशा संवेदना अगदी एकाच वेळी उत्पन्न करणारे त्याचे
सर्वाष्ट्य गुण तो उमेदवारीच्या स्थितीत असतानाच दिग्द-
क्षित हात असत १८७९ साली 'क्वॅन्ट ए नॉक' या

मत्पापे पत्र सुख वरताच वीनच्या विपत्तीचा सर्वत्र माणी होऊ लागणे वरील पत्रातील त्याची प्रसिद्ध चिन्ने म्हटली म्हणजे चार्लस रॉडच्या ग्रेव्हेस्टर अँड दि हार्थ' आणि जॉर्ज मेडिडिफच्या 'इव्हॅन हॅरिंगटन' नावाच्या पुस्तकाभाषांत प्रस गावी विविध चिन्ने होत वीनचा स्वरुह मधुर अस्त्वान १८५८ साली लुन्हा पत्राचाच्या गाण्याचा हो भाषा बनला जर्मन वंश किंवा मोंगेमिन्ट्रुस या कथांचा हो या वादग्रस्त सगावतहि झाला पचवेण्याच (यॅपापड) वागविण्यातहि हो मुद्दल होला १८५३ मध्ये अर्द्ध छत्र त्यापन झाला त्यावेळी वीन हा उरादाकाराची एक होता १८६० त जौन फॉल हा मोठा कलाभित्त वारल्यामुळे वीनचा पच' नास्त सोवप्रिय होऊ लागला १८७२ त वीनची जोसेफ थॅल्हॉल्टी ओगटा घाली या गृहस्थास वंशजायाहि पाहि लेल्या किंवा ऐविलेल्या विनोदात्मक प्रकृतीची दिपणे वरून टेंपण्याची शक्य होती वीनला ही टाचणी मिळाली पच मधील मुमारे २०० प्रसर्गांचे वरील स्फूर्तिजनक टिपणा- पसून वीनने काढली आहेत १८८१ साली अवर पोपल नावाचा एक प्रथम वेंड वरी अँड अँन्सु कपनीने प्रसिद्ध केला त्यात वीनची पचमधील प्रसिद्ध चिन्ने आहेत १८८३ साली वीनला अग्राज व ग्रीसवत असे विचार झाले १८८९ पर्यंत हे रोग यळवत गेल्यामुळे त्यास अति दुस भोगावें लागले, पावु ते त्यानें पैमाने सोडले १८९१ च्या आगे- वारीच्या चपच्या तारारेस हा अविव्राहित वृद्ध वारला वीनला फ्लेचे अगदी पद्धतशीर शिक्षण मिळाले न ह्मंत तरी मुद्धा त्यास कलाभिक्षाचा अपेक्षार अंत म्हणता येईल इमनी कलाभिक्षात्म्ये त्याचे उच्च स्थान आहे यात शका नाही बहुजनसमाज ला त्याची वामे फारशी आवडत नाहीत याचे सर्व कारण वीनचे वरुंच्या साधर्मीत दिवून येणारे इतिहासनिमोचन हेच हाय जगाला वाय व्हाते हें न पडता दिनेल त्याची आहे त्याच स्थिततेत तुल्यवट कदापी असे वीनचे धोरण आहे कोहंबटे सौंदर्य व अद्भुतता पसरली आहे असे त्याला स्पष्ट दिसत असे व मृतीतील गूढ विनोदाची प्रगतिवटा 'पच' मधील स्वाध्या दिसत उमटलेली दिवून नेते सुचल व पेंसिल यात तो प्रवीण होताच परंतु सोदकामात व टोके कर- णाच्या कामातहि त्याचे प्रावीण्य दिवून येतें

फ्रीक, प्रात — हा रशियाच्या नैर्द्वय भागात आहे नावे संपन्न १९६०० चौर मील आहे हा प्रात जप- कल्याण प्रदेश भ्रमूण याची उंची पश्चिम भागा ९०० ते १००० फूट आहे या प्रातात सुख उपायक शनिज इत्ये भू-भूतन घाली गतात मध्य रशियात इयामान सम- रानात आहे सन १९०६ मध्य येथील लोकसंख्या ८०,००० होती येथील १,०६,००,००० एकर ममीनी परी १,११,०००,०० रशीत लयादमिली आहे गृह, रान, अट, रच वगैरे धान्ये येथे मुख्यपेकून विस्तृत

देत करिता येथे उद्याचा उपयोग करितात येथील मुख्य कारखाने सरारेचे व दाह गाळण्याचे आहेत. सारलेल्या कार- रान्यात सुमारे ८५,००० पासून ११,५०,००० टन साखर होते आगगाडीचे दोन मध्य रस्ते या प्रातातून आहेत निपर व विला मिळगान्या दुसऱ्या नद्या यातून जहाजे येतात येथे व्यापार फार चालतो फक्त नद्यावरील वार्षिक व्यापार १ ००,००० स्टालिंगा आहे

घाहर — कीक हे रशियातील शहर असून त्याच नावाच्या प्राताचे मुख्य ठिकाण आहे हे नोपर नद्याच्या पश्चिम किनाऱ्यावर वसळले आहे हे सारलेल्या नैर्द्वत्येस आगगाडीने ६०८ मैल आहे या ठिकाणी नोपर नदीची रुंदी ४०० पासून ८०० यार्ड असल्यामुळे येथे ती नाव्य आहे या शहराच्या दक्षिण भागा-यासमोर नोपर नदीवर एक तरता पूल असून त्याची लांबी अर्धामील व रुंदी ५११ फूट आहे कीक हे रशियातील अतिशय सुंदर घाहरा पर्यंत एक आहे येथील शिक्षणसंस्थांची सत्ता दोन राज धान्याच्या राजीनाम आहे येथील विश्वविद्यालय १८३१ मध्ये भिलनाहून येथे आणण्यात आले यात २५०० विद्यार्थी असून येथे प्रयोगशाळा, वैद्यक, व वाचनालय बागली आहेत. रशियाच्या साखरेच्या धंद्याचे हे मुख्य केंद्र असून त्या प्रदेशा या सर्वसाधारण व्यापाराबेहि हे ठिकाण आहे हे स्ट्रेनेकचा या वेत्ररिता प्रसिद्ध आहे. येथे दर वर्षी सुमार २,५०,००० यार्डवरून सत्तात सन १९०३ मध्ये येथील लोकसंख्या १,११,००० होती

८६४ साली कीक घाहर कि, शेक व कोरीय या धूनी वसावेत त्याच्या मुलुनेतर दोन व्हेरेंजनांनी त्याच वर्षी त घेतले ८८९ साली ओलेग याने हे शहर पेंऊन आपल्या सरधान्ये मान्य घाहर वेलें प्रिन्स क्रॅडमर याने १८८ मध्ये आपल्या लोकाना फिरती भर्माची दिसा दिली १७० वर्षे पर्यंत त स्वतंत्र घाहर होते ८० वर्षे पर्यंत (१२४०-१३२०) त मंगोल लोकच्या ताब्यात होते १४९ वर्षे (१३२०-१५६९) हे लिथुनिअन स्वतंत्राच्या ताब्यात होते व पुढे ८५ वर्षे पोलंडच्या ताब्यात असून सन १८६९ मध्ये हे कायमचे रशियाला ओडण्यात आले.

कीर — एक देतवरी मान एकदर हिंदुस्थानात कीराची आ ३५,७२९ सख्या (१९११) आहे तीथील निम्याहून जसल रामपुराच्यात आहे यन्दाड-मध्यप्रात व मध्यहिंदु- स्थान यातून प्रवायी ६१७ हजार इतली आहे याचा महाभारतात उल्लेख आढळत नाही बुद्धाद्वितीत ईशान्य विभागांत एक राष्ट्र म्हणून याचा उल्लेख आहे कथा येथील दानवप्रात वा दैत्यद्वाने कीर लोकांना मिळले असा उल्लेख आहे

मध्यप्रांतोर्तल कीर स्वतः त जपपुराहून आले असे म्हण- विद्याल आज यात तेंपे वरील करून जरी अनेक विद्या शाळा

तरी यांनी आपली मारवाडी भाषा कायम ठेवली आहे. किराडाचा व गावा निरुद्ध संघर्ष आहे. इ. स. १९०१ च्या सानेकुमारीत याचा किराडातच समावेश केला होता. याच्यात १२ गोत्रे आहेत. तीं नमचुरिया, देसा, बनिगा, यामन, नायर, जाट, हुवाड, गाडी, लोहारिया, हेक्का मोची व माळी हीं होत. माठ हें अर्धे गोत्र समजलें जातें याच्या निरनिराळ्या धंद्याच्या नांवानून याचीं गोत्रे पडलीं व जात तयार जाली. स्वतःच्या क्रिया आहेतच्या गोत्रात विवाह करूं नये असा यांच्यात नियम आहे.

याच्यात पाळविवाहाची चाल आहे अत्यंत गरीब माणसाच्या मुलीच्या लग्नास योगी करून मदन देतात. याच्या लग्नाच्या दिवशीं वर रेडपावरून बंधूकडे जातो. विधुरास प्रथमवराच्या दुष्पट लज्जवे करावा लागतो. याच्यात पुष्कळ वायका पेल्या तरी चालतात विधवाविवाहासहि मोकदीक आहे. पंचात भोजन व विधवेस दागाने व नवीं पत्रें देऊन विधवाविवाह होतो.

हे नैरप व देवीची पूजा करतात. याचें प्रत्येक गोत्र देशीच्या निरनिराळ्या स्वरूपाची आरापना करतें. व आपल्या देवतेची प्रतिमा ताईतात कोरून गळ्यात घालतात. हे गाईची व पिंपळाची पूजा करतात. कीर आपली गाय बसायास विकीत नाहोत. याचा मंत्र व जादू बघरेवर विश्वास आहे. भारणी झून हे देवाकडून व सणकडून आपली कामें करून घेतात असें ऐकण्यात आहे. दिवाळीत शीतला आठ म्हणजे अठनीस याचा मोठा सण असतो. कीर लोक प्रेत दहन करतात. मुलाचें नांव सातव्या दिवशीं नक्षत्राकडून ठेवतात. मूल झालें म्हणजे लहान दार बाळून भागज्यांचा लहंगा धरून वस्ता व ती त्याला काही रुपये देई पर्यंत तो सोडीत नाही. या चालीचा जर काही अर्थ असला तर तो असा असावा कीं पूर्वीं सई भावाची एकच वायरो अलग्याची चाल मोडत चालली. तेव्हा दिराई हें मूल माझेंच आहे असा संडा न करावा म्हणून राताला संकुड केल्या तरिना काही तरी लाच देन बरगाचा हा अर्थ आहे. हे दयारिया न म्हणाच्या हातच व भवतत व योकाड्यांचे मास व मासे खातात. जतीपंचायतीकडे साधारण तसे मोठ्याचें काम असतें. कीर लोक नदीकाठी राहतात. यांचा वागरी फार आवडत व हे रेडपावर बसण्याचे शौधी आहेत [रसेल व हिलाल].

कीरतपूर—संयुक्त प्रांतातील विजनेर मिल्ह्याच्या नजीकचा दहशलीतील एक गाव विजनेर शहरापासून हा गाव उत्तरेस दहा मैलावर वसलेला आहे या गावाची लोक संख्या १९०१ साली १३,९०२ इतकी होती. कीरतपूर रास व कीरतपूरवली असे या गावाचे दोन भाग असून कीरतपूर रास हा भाग १५ वा शतकात बहलीक लोदींनीं यथारिचा व कीरतपूरवली हा भाग १८ व्या शतकात यथारिचा वसवून तेथें एक किल्लाही बांधला या किल्लाच्या मोठकडीस

आलेल्या गिती अद्यापिही येथें आहेत व या भित्तीच्या आत एक पुंजर मशॉद आहे. येथें व्यापार विशेष बाही पण उपेयें रोगण लावलेल्या रुखां व पेटया येथें तयार होतात. येथें डिस्ट्रिक्ट चाईतर्फे एक शाळा सुरू आहे. शिवाय सहा चासणी शाळा आहेत अमेरिकन मेवॉडिस्ट मिशन या नेश्चेची येथें एक शाळा आहे.

कीरवर—ही पर्वताची राग असून सिंध व बलुचिस्तानातील इलखान देश याच्यामधील सरहद्द वनलेली आहे. जेवून मूळ नदी कच्छच्या मैदानात वहत जाते त्या पर्वताची राग आपल्या ओंठ समानतर अशा शाखासह १९० मैल दक्षिण रुंदे गेलेली आहे. मधूनमधून दतर पर्वताच्या राग हि याच्यामधून गेलेल्या आहेत. या पर्वताच्या रागने पुळ्ळे आणि रिकडे कराची जिन्नात गेलेले आहेत. तरी पण काही टेंकड्या केप मॉसपर्थ पसरलेल्या आहेत. या पर्वताची सर्वांत मोठी रुंदी म्हणजे २० मैल आहे व याचें सर्वांत उंच शिखर सरदक असून त्याची उंची ३३२० फूट आहे. दुवर्से पुंजर निपार कुत्ताकवर (सुत्राच धर्म) या नावाचें जूनून त्याची उंची ६८०० फूट आहे या पर्वताची सुदृढ शाखा म्हणजे 'लडी' ही होय कीरवर पर्वताच्या रागामधून गेल्या ही अगर गाव ही नदी वहात गेल असून त्यामुळे या पर्वताची मोठमोठी खोरी बनलेली आहेत व ह्याच, कर्भ, रॉहून, व गरे हे मोठमोठे वाट आहेत या पर्वताच्या टेंकड्यांच्या उपभागावर नारी व गाव नद्याच्या मधील पाण्या तृतीयुगतातील असून शिवाय येथें रात्रोळे लडूचे दगड देखील भरपूर तावडात नाही. नदीमधील तृतीयुगतातील पाण्या काळतर निळसर शड्ड्या दगडाचे बनलेले आहेत. कीरवर राग मर्या मरी, मनाली, बनेच, जमोट, छूट जाट हे लोक असून शिवाय शिदानी व सलोही नातुडे जातीचे लोकहि येथें आढळतात. याचा धंदा मंडपछाग असून याशिवाय हे परेनाम 'सापडग्या' राग ताड' याची निर्गम करतात. तिवनचें आडळगरी 'ऐवक' पन्थाची जात व जंगराळ बकरी ही या पर्वतात सुवलक आहेत. नसेच काळी अत्तलें व चितेहे मधून मधून आढळून येतात.

कीर्तन—भक्तीच्या उया नऊ पायच्या ('धवण कीर्तन पिथी' इत्यादि) साधितल्या आहेत. त्यापैकी कीर्तन ही इतरा पात्री आहे कीर्तन करणें ही एक उपासनाच आहे असें 'सतत कीर्तनाचा' या काव्यावरून म्हणण्यास हरकत नाही. भगवंताची भक्ती करून त्याच्या चरित्राचें गायन करणें हें जरी कीर्तनाचें मुख्य अंग असलें तरी जगाला सन्मानाला लावणें, त्याला व याचे गत उपदेश करून हें प्रवर्तित झाले असादि बरे वापुडेहि सतत चालले पाहिजे अशी व्यवस्था करणें, हाहि कीर्तनाचा एक प्रधान हेतु आहे. ती हेतु साधनाकरिता म्हणून कीर्तनात देवाच्या व भक्ताच्या

निरनिराज, कपाचा आदर्श पुढें देवण्याची रीत पडली आहे.

हा संप्रदाय फार प्राचीन आहे. याचे आद्यगुरु नारद होत. प्रत्यात भगवद्भक्त धृतर, प्रह्लाद इत्यादिकांचे नारद हे गुरु होत. कीर्तनसंप्रदाय महाराष्ट्रात जितके दृढकी इतकी ती इतर हिंदुस्थानात इतकेली आढळत नाही. अजून करण्याची रीत मात्र संपन्न आहे. वारकरी संप्रदायांनं ही चाल जास्त जोरानें उचलून घरिली. तरपूर्वी मध्यकालात ती असल्याचा ऐतिहासिक दाखला आढळत नाही या संप्रदायातील ज्ञानेश्वर, नामदेव, भानुदास हे पहिले कीर्तनकार होते. नामदेवाचें कीर्तन फार प्रेमळ असे. 'नामदेव कीर्तन करी, पुढें नांचे पाउंरंग' हा अमंगचरण यास आधार आहे. नामदेवाच्या पुढें तुकारामानें कीर्तनाचा प्रसार जास्त केला. श्रीसमर्थ राजदास व त्याचे बहुतेक शिष्य कीर्तन करीत असत. इतर शिष्यांचें असो, पण गुरु शिवछत्रपति यांना एकदा केर्तन केल्याचा उल्लेख आढळतो. मराठी मुत्सयात फाहीनी कीर्तन केल्याचा दाखला सापडतो. महादजी शिंदे, परछुरामपंत प्रसन्निसि, सदाशिव माणकेश्वर मर्ना कीर्तन करीत होते.

योगलक्षणें "कीर्तन" म्हणजे एक निराळीच चीज आहे. एक पुढारी दोन चार शब्द उच्चारतो व इतर मंडळी त्याचा पुनरुच्चार करतात. महाराष्ट्रातील कीर्तनात ईश्वरस्तुति, आणि व वेदांत गावें विवेचन व निश्चित कथेंच निरूपण हे विषय राखतात. कीर्तनाने स्वतः पवित्र होऊन जगात वरुण लाविता येतें. सामान्य जनसमूहाला स्वतःच्याचा जगें व करून देण्यात उत्तम कीर्तन करणाऱ्या हरिदासाचा फार जरूरी असतो. कीर्तन हें एक लोकजागृतीचें अत्यंत सुलभ व सध्या फलदायी असे साधन आहे. साधन वर्तमानपत्र, मासिके, व्याख्याने ही जी लोकांना ज्ञान करून देण्याचा साधने आहेत तसें पूर्वीच्या काळी कीर्तन हें एक प्रमुख साधन होतें. हल्ली हि श्याचा उपयोग बरीच वर्तमानपत्रादि साधनांपेक्षा जास्त होतो. वर्तमानपत्र बगैरेचा उपयोग सुशिक्षित (परंतु अल्प अल्प) समाजाचाच होतो, परंतु अशिक्षित समाजाला कीर्तनासारख्या व पूर्वीपासून आपल्यात असल्यामुळे शरीरमण्या असलेल्या कीर्तनसंस्थेचा फार उपयोग आहे.

हरिदास मात्र सोलगाग्रामां वागण्यास पाहिजे, नव्हे आपी वागून मग तसा चोलगारा पाहिजे, म्हणजे त्याच्या समग्र्याचा परिणाम थोड्यावर होतो. तो अल्पसंतुष्ट असावा. व वर्तमान अत्यंत निर्मळ असावा 'अंतरा निर्मळ वाचेचा रणळ' असा तो असावा. त्यानं मोठ्याने कीर्तन करूं नये विष्णुमंजुला कीर्तनातील विद्वानांची जरूरी नसावी. कारण मोल घेऊन घेतल्या उपदेशाला महत्त्व रहात नाही असे समजाव येत. पंचदाद नष्ट होण्यापूर्वी हरिदासाची साध-

रण प्रकृति भोळशिकाय कीर्तन करण्याकडे होती. हल्ली परिस्थितीभेदासुद्धें हरिदास विदागी घेऊं लागले आहेत. पण त्यामुळे निःसृद्धता सुटते व दात्याच्या कलाप्रमाणें उपदेश करावा लागतो.

कीर्तनाला कोणत्या उपांगाची जरूरी आहे, ती धर्म सम-यांनी सांगितली आहेतः 'कथा अन्यय लोपाणिका । नामधोप करतालिका' तसेंच "ताळमृदंग हरिकीर्तन । संगीत नृत्य तानमान । नाना कथासुंधान । तुष्टांवि नेदावें" म्हणजे कीर्तन सर्वोपपूर्ण असावें. त्यात सर्व रसांचा यथायुक्त परि-पोष करावा. द्रुमाररस असल्यास हरकत नाही, मात्र तो तारतम्य साम्राज्य सभ्य रीतीचा असावा. पूर्व व उत्तर-रंगाची जुळणी चेमाळम असावी. थोटे तहान होतील असा रंग मरला पाहिजे. 'थोड्याची धवणपुढें, आनंदें मरावी' असा समर्थाचा आदेश आहे. तालसुराचें ज्ञान नसणाऱ्याने कीर्तन कळें नये. तसेंच संस्कृत भाषा, न्याय व्याकरण, वेदांत, अलंकार, पुराण, मराठी कवींच्या कविता, थोडेबहुत हिंदी काव्य (आणि आधुनिक हरिदासास तर) फारसिंह, फाट्ट, स्पेन्सर वगैरे पाश्चात्य तत्त्वज्ञांचें तत्वज्ञान, बायबल, कुराण वगैरे धर्मग्रंथांची माहिती व प्रचलित सामाजिक, राजकीय व धार्मिक विषयांची ओळख, इतिहासाचें-विशेषतः स्वदेशाच्या—ज्ञान इत्यादि बाबींची माहिती हरिदासाला आण अवश्य पाहिजे. यावरून हरिदासाचा अधिकार मोठा आहे हें उघड दिसतें. 'वक्तृत्वाचा अधिकार, अल्पास न घडे सत्योत्तर, वक्ता पाहिजे साधार, अनुभवाचा' असे हरिदासवरून समर्थानी केलें आहे. हरिदास हा या प्रकारें एक देशाचा सेवक असताना त्यानें देशपर्यटन करण्यासाठीं स्वतःचें शरीर मग्नत ठेविलें पाहिजे. जुन्या ऐतिहासिक गोष्टी लागू व त्या वर्तमान परिस्थितीत कोठें व कसा लागू पडतात हे दाखवून चालू स्थिति कशी पालटली पाहिजे हें सुलभपणानें हरिदासानें थोड्याच्या मनावार निवडिलें पाहिजे.

श्री. बाळासाहेब पंतप्रतिनिधी हे (शके १८४३ साल) सहाव्या कीर्तनसंमेलनाचे अध्यक्ष असताना त्यांनीं केलेली 'सार्वजनिक हितासाठीं सार्वजनिक रचनां प्रत्येक जिल्ह्यात निदान चार तरी हरिदास नियोगित करून त्याच्या द्वारे जिल्ह्यामध्ये सर्वत्र उपदेशांचें काम करविल्यात फार मोठें कार्य होईल,' ही सूचना लक्षांत घेऊनारही, आहे.

गेल्या शतकात महाराष्ट्रात पुढील नामावित कीर्तनकार होऊन गेले. अनंतफंदी, राममोरी, विठोबा अण्णा दफ्तरदार, धं.पनीपुरा, दयानाथकर, सांगलंकर, नाशीकर, व अगदों अलीरजील प्रसिद्ध हरिदास मणेरदाखी मोडकर, रामचंद्रयोगी काशीकर, रामदाशिन अफळे माहुलीकर, नारायण-योगी फलटणकर व काशीनाथयोगी भागूरकर व चांकेकर हे होते. रामदाशिताचें प्रासादिक कीर्तन, नारायणयोगीचें ज्ञानमगुर कीर्तन व काशीकराचें जेव्हा आर्यानी कीर्तन ही महाराष्ट्रीय धोत्याच्या दृढपरिचयाची आहेत. महानाथकर

या हरिदास पराण्यापैत्री यशवंतबोवा मल्लनाळकर यांनी मुंबईस 'हरिकीर्तनालय' नावाची एक संस्था स्थापन केली होती व कीर्तन नावाचें एक मासिकहि चालू केलें होतें. परंतु यशवंतबोवा वारल्यामुळें तें बंद पडलें.

सध्या महाराष्ट्रांत एक कीर्तनसंस्था अगून तिचीं संमेलनें बहुधा दरवर्षी भरन असतात. कीर्तन हें लोकसमाजास उप-युक्त काम होईल या प्रकारचें शिक्षणहि सदर संस्थेंत देण्यात येतें. दक्षिणेकडे तेलेगाना व कर्नाटकातहि कीर्तनांनी चालू आहे. ती तिळडील आळार या पंथातील सार्थुनी प्रचलित केली असं म्हणतात.

कीर्तने, निळकंठ जनादेन. — हे विनायक जनादेन कीर्तने गावे घाकटे घेणु होते. दानी देवास संस्थानची दिवाणगिरी केली याना मराठपाच्या इतिहासाची फार कळकळ असे. माट ढक साहेबाच्या इतिहासावर खरनीर टाका यानी केली आहे. मन्दाार रामराव कृत शिवाजीचें सप्तसरणारामक चरित्र यानी प्रसिद्ध केलें. व न्दा. रानडे याना मराठ्याचा इतिहास लिहिण्यास सा. प्री मिळवून दिली. हे मोठे विनारी लेखक होते. सार्वजनिक सभेच्या प्रमासिकात याचे काही निबंध अहेन. म्यारु १८९६.

कीर्तने, विनायक जनादेन. — सन. (१८४०-१८९१) कऱ्हाडे ब्राह्मण. जन्म राजुरी (पुणे जिल्हा) येथे. याचे प्राथमिक शिक्षण कोल्हापूर येथे झालें. वयाच्या १९ व्या वर्षी यानी एक निबंध लिहिला, व त्याची फार तारीफ झाली, १८५६ त हें मुंबईस शिवावयास आले. १८५९ त हे प्रवेशपरीक्षा पास झाले. पुढे अपयश आल्याने यानी शिक्षण सोडलें व शाळाखात्यात नोकरी परकली. यानी १८०० मध्ये योरले माधवराव व दोन वर्षांनी जयपाळ हीं न टर्ले लिहिलीं. जयपाळचें संपिधानक 'ओल्ड टेस्टमेंट' मधील जांयच्या चरित्रातून घेतलेलें दिसतें. हीं दोन्ही नाटके मराठींत पहिलीं म्हणून गणली जातात. पण हे सर्वांचीं चरित्रां नाहीं. १८६५ त कीर्तने इंदूरस जाऊन युवराज शिवाजीराव यांचे शिक्षक झाले. १८७३ त दिवाण सर टी. माधवराव याच्या कारकिर्दीने ते दुसरे न्यायाधीश झाले. १८७९ त माधवरावरावरावचे ते बडोद्यास नायब दिवाण म्हणून गेले. १८७७ त याना रावबहादुरची पदवी मिळाली. बडोद्यास दिवाणगिरी मिळेलसें दिवना तेव्हा यानी बडोदे सोडलें. यावेळीं शिवाजीराव इंदूरच्या गादीवर बसले होते. त्यांनी दिवाणगिरीची बरे आपल्या मुक्तीस देऊं केली. तेव्हा १८८८ त पुन्हा इंदूरस दिवाण म्हणून हे आले. १८९० त होळकराचा आणि याचा बेवनाव होऊन यानी इंदूर सोडलें व पुण्यास वस्ती केली. त्या ठिकाणीं दारिद्रिक व मानसिक दुःखांने तंगत जाऊन १८९१ च्या डिसेंबरात ते वारले. यास एकवीस वर्षांच्या उमेदींत जयपाळ व फोले माधवराव हे जे ग्रंथ द्यानी लिहिले त्यातून सरस अशी प्रचलित पुढे त्याच्या हातून झाली नाहीं. मालकमच्या ' मध्याह्निकेच्या '

या ग्रंथांचे कीर्तन्याचे भाषांतर अगदीं नीरस पडलें अशी टीका रा. वि. मो. महामनी करतात. [वि. विस्तार, पु. ३८ पा. १२.]

कील — याटिक समुदावर असलेलें जमनीचें मुख्य आर-मारी बंदर. लोकसंख्या (१९१०) २,११,६२७. हें कील बंदराच्या दक्षिण टोंकास रमणीय जागीं वसविलेलें अतून हें मगच्या उत्तरेस अगगाडीच्या रस्त्याने ७० मैलावर आहे. कसब्यामध्ये १३ व्या शतकात बांधलेला एक राजबाडा आहे. झाला १८ व्या शतकात वाढवून मोठा केला इ. स. १८३८ मध्ये आग लागून हा जळून गेला होता, तरी हा पुन्हा बांधला. उत्तरेस उपजागराभिमुख असं १६६५ त स्थापनलें तिथन अर्धगोदना नावांचे एक विश्वविद्यालय आहे झाला जोडून २,४०,००० ग्रंथ असलेलें एक ग्रंथसंग्रहालय, प्रागिसंग्रहालय, रुग्णालय, वनस्पतींचा वाग व जंगलखानाची पाठशाळा हीं आहेत विश्वविद्यालय वैद्यकीयकता प्रसिद्ध असून तेथें सुमारे १००० विद्यार्थी व १०० अध्यापक असतात. येथील इतर शिक्षणसंस्था म्हणजे विध्विद्यालयाच्या जुना इमारतीतील राष्ट्रीय पुरातन वस्तूंचा अजय-खाना, १६ व्या व १७ व्या शतकातील लाकडावरील खोदीन कामांचे ' यॉले ', पदार्थसंग्रहालय, आरमारी विद्यापाठ, आरमारी शाळा व शिल्पकलेची शाळा ह्या होत.

कीलला हल्लीं जें इतकें महत्त्व आलें आहे तें तेंचें अन्नेल्या प्रबंड बंदरासुद्धें होय. पाण्याची मोठी खर्च जवळ जवळ ४० फूट असून किनाऱ्याजवळ ती २० फूट आहे. त्याची लांबी ११ मैल असून रुंदी उत्तरदोंकास पाच मैल, व मुखापाशी ४११ मैल आहे. संरक्षणकरिता बंदराच्या मुखापासून पाच मैलावर ज्या ठिकाणी (फ्रीडरिकस्टाट येथे) कालव्याचे किनारे जवळ जवळ आले आहेत तेथे पश्चिमेस २ व पूर्वेस ४ असे सहा किले बांधले आहेत. छात्रिनाय संरक्षणाच्या दुसऱ्या क्रिचेक सोयी असल्यामुळे ह्या बंदरास व्यवहारेचेच्या दृष्टीन फार महत्त्व आलें आहे सरकारी गोष्टा ५ व जहाज बांधण्याचे कारखाने पूर्वेच्या बाजूस नगरा-भिमुता आहेत ह्याची पात्रे इतकी मोठी व घोल आहेत की, त्यात मोठमोठी लडाऊ जहाज सहज राहू शकतात. सरकारी कारखान्यात ७००० मजूर काम करीत असतात. छात्रिनाय जर्मनीआ (कस) व होयलडल् नावाचे जे दोन मोठे राजगी कारखाने आहेत त्यान ७००० माणसे कामावर असतात. ज्याला आपण कील कालवा म्हणतों त्या " केंसर विटेलम कालव्या " चें बाहिरक समुद्राला जोडणारे पूर्वेकडील मुल कीलसंपून ११ मैलावर उत्तरेस विक येथें आहे. हा कालवा बालिक समुद्र व उत्तरसमुद्र (मुन्डुपुडेल येथे) यांना जोडतो. ज्व मधिन्यात येथें जीं पोटीची मोठी शर्बत होते तिच्यात सर्व देशातील लोक भाग घेतात. हें व डेन्मार्कचें फॉर्सेर याच्यामध्ये उदारुंच्या आगबोटी रानदिवस जात येत असतात. येथेले मुख्य उद्योगधंदे म्हणजे

कुम्भी—आगमातील एन गात याची एकदर लोकतत्वा (१९११) ८८१३० ओह पैशी सुमार ११ हजार बंगाल मध्ये आहेत या डोंगरातील राष्ट्रवातीने एक उभार लोकांचे मातेवरून असून त्याची वस्ती काचार, मणीपूर व गंगा टेंक गातून आहे बहुतेक दुका वन्यपक्षीय आहेत त्याच्या दोन गाती आहेत त्या जुने कुम्भी व नवे कुम्भी या होत

जु ने कुं की —हे शरीरात सव जातीत वळक असतात हे पोसाण नीटनेटका करतात आणि वराच विनय दाखवितात हे दागिन्याचे फार शोका आहेत पुष्कळ आगट्या, फडी, दडकडी वगैरे अलंकार हे घालतात ते कानाना भोक न पाडून घालण्या पाळतून वाटेल्या जुने व मास काढून टाकत व त्या ठिकाणी एक लहानसें यावूचें व टोळें कर्त करून घालतात त्यामुळे ती जागा व त्यानरोबर कानाच्या पाळीचा पर ११५ इंचपर्यंत वाढतो. नन्व एक चादाच कर्तें तेंच पसवून त्यामध्ये व कानामध्ये पुष्कळ सुवर्ण वगैरे दागिने अडवितात याच्यामध्ये लग्नाची वष धार्मिक समजली जाते या वेळी 'धर्मि' (गायचा पानाल) हा हजर असला पाहिजे धर्मि हा सव गावच लाऊ जमले असता मध्यभागी डेननेच्या एका दगडावर एक एक पाय ठेऊन उभ्या असल्या वधूरास आशीर्वाद देतो याच्यामध्ये व नवीन उक्तीमध्ये लग्नपूर्वी सातत्याकडे बाकी करणाऱ्यांचा आहो या लोकात प्रीतिविवाह होतच एखादा तरुण आपल्या मित्रतेमध्या पित्याकडे आपल्या मित्रास मय घेऊन पाठवितो आणि तो तें प्याल्यान लग्न जमत मान त्याने तें नाकल्यास त्या तरुणान दुसरी तरुणी पहावी लागते व वरून लग्नस रापाची समिती अवश्य दिसते या लोकांच्या पुष्कळ देवता असून त्यांपैकी काही बुड आहेत याच्यामध्ये बालविवाह नाही ते आपल्या दवताना फार भिंतात

न वे कुं की —हे लोक डोंगरे पण मशवत याच्याचे असतात यांच्या बायका याहुन खुल्या पण बळकट असतात. यांचे डोळे लहान असून पदामाच्या आकाराचे असतात यांचे नाक लहान व चपटें असून नाकपुत्र मोठाल्या असतात यांच्या चाली शुन्या कुपपेक्षा विविध भिन्न आहेत यांना लग्नप्रीत्यर्थ कर्मात्मका ३० रुपये खर्च येतो अथवा दोनतीन रुपये तावरी परावी लागते यांच्यामध्ये लग्नविधि असून त्यावेळी धर्मत लोक मेनराच्या गैरे देवात याग धूप अथवा उपास्या मन म्हणून वधूरास एक मखान देतो व पानतून ती दोघे मय घेऊन वरदान नंतर वधूच्या गळ्याभोवती दोन वरदाना गळ्याभोवती एक असे दोन उपास्या वावतो. हे दोरे पुढे आपोआप बुडून जातात, ते पुन्हा बदलीत नाहीत नंतर उपास्या वधूवरच्या हातात एक एक लहान फणी देतो व मग म्हणतो याप्रमाणे लग्नविधि

होतो या लोकांमध्ये बायकोस टाडून देता येते मान जसा वेळी तिला सवन्नाचे नसण्याचे वर व त्याचे पाण्य चे भाडे याशिवाय सर्व वस्तू घेऊन जाण्याचा अधिकार असतो परंतु साधारणत याच्या बायका यांच्या मुलामाप्रमाणे असतात त्यांना विरुद्ध विवाह गहाण टाकता येत मरणोत्तर शिवतीची यांना वरपास आहे याचा मुख्य देव आणि सृष्टिस्तीतु येने हा आहे याच्या बायकोस नगी व याच्या पुत्रास बिल म्हणतात थिल याची बायको गसु ही असून ती लहानसहान दुपणी आपले याच्या उपनारामध्ये धार्मिक भाग असल्यामुळे याचे वेश म्हणजे उपाध्यायच असतात आणि ते जीपधारोवर देवाचे अंगारे वगैरे देतात [६ अं रोमस रिपोर्ट, ३]

कुंडुमचूड—या झाडास लटिनमध्ये मॅलोडम फिलिपिनिष्ठ सलूनमध्ये कुंडुमचूड, इतर भाषात कमळ, शिंदरी, शेंडी, पुवाच इत्यादि नावे आहेत

या झाडासुन उत्पन्न होणारा महत्वाचा भिन्न म्हणजे कुंडुमचूड होय रेशमा वपत्राना - रिगो रग देश्याकरिता प्रिसेप्टन या लुणाचा उपयोग करतात याची विपरीत फळ पित्रात घेऊन त्याच्या गाडीत असलेला पूड वाढे येईपर्यंत त्यांना सोडवून काढतात कित्येक भागात एक हातच्या तळव्यात फळे बाळून काढतात किंवा जमीनीवर रायानी तुडवितात पुष्कळदा बाजारात अम्ल माल मिळत नाही कारण व्यापारी लोक चा त्या मालात हिणकस मालाची भेसळ करून विकत असतात हे झाड पुढाल ठिकाणा आढळत —

व गा ल पुरी व सिंधुम येथील जंगलात या झाडाना काही तोड नाही परंतु यापरीन इतरत्र हे झाड फारसे दृष्टीस पडत नाही खुन्या जागेत याची वाढ होण्याचा कितवा भय असतो तितका दाट जंगलात असत नाही दाट अस्थ्यात या झाडाला फुलें व फळें असू येतत डिसेंबर महिन्यात हे झाड पुष्पान्यास येऊन जानेवारी ते फेब्रुवारी पर्यंतच्या काळ्यात फळें परिपक्व होतात सधुष प्रांतातील झाडांपेक्षा बंगाली फळें गोठी असतात

संयुक्त प्रांत—कुमाऊन, गन्धवाल व गोगाटच्या उप हिमालयातील अरण्य प्रदेशात हे झाड आढळत कित्येक भागात सर या झाडाचेरीन इतर झाडे वृक्षित दृष्टीस पडतात या ठिकाणी या झाडाचे इतके वृक्ष असतात तेव्हा रगाचा मुठिय - यारात नाही ही आध्यांची गोष्ट आहे व ज व —सुरपूर येथील जंगलात या झाडाचा मुठाल आहे दरवर्षी सुरपूर येथुन सुमार ३० मण 'कुंडुमचूड' निगित होत. सुरपूर येथे हे १ रुपयाला ४ शेर प्रमाणे विकण्यात येत अत्यंत सरंभ मत्वा २० रुपये दावे लागतात या भागामध्ये कारवार बदल होतो होशिमारपूर जिल्ह्यातून रावकीपडा येथे या चूर्णाची निर्यात होत असते

पुं व ई—रंगाचा संवय करणारा मुख्य निवृत्त म्हणजे वेळगाव होय. येथील दर घरांची स्थानिक विद्या सुमारे १००० पांडवी म्हणजे ६० मणची असते.

म द्रा स.—मंजम शिल्पातीत गमसर ताडुफात ही साडे पुष्कट सापडतात. यंत्राला सुमारे १०० मण पूर्ण निघते. गुरु मद्रासेत गाला मागणी जाही व म्हणून मंजम येथील सर्व रंग युरोपमध्ये पाठविला जातो.

म द्रा दे म—'रालच्या' मद्रादेतापेक्षा 'बरील' मद्रादेतात ही झाडे जास्त आहेत.

क प डे रं ग वि ष्या च्या री ती—हृषर अर्जे वेळगाव येथे कोणत्या प्रकारे कापड रंगविण्यात येते याचे सविस्तर वर्णन लिहून ठेवले आहे दोन पौंड रंगीत व एक पौंड लिथु-कारित (कारोनेट ऑफ थोडा) पाण्याने भरलेल्या पात्रात घालून थोडा वेळ उकळू देतात रंगीत मज्ज हाताच ते काढून घेण्यात येते नंतर त्याच पाण्यात २० तोळे 'कुंउमचूर्ण' १॥ तोळे 'मिनीली' (तिळक) तेल, अर्धा पौंड तुट्टी व एक पौंड लिथु-कारित इतर पदार्थ घालतात. हे मिश्रण पात्र तापपर्यंत उकळू देतात नंतर त्याच रंगीत घालतात. पाऊण तापपर्यंत ते उकळून झाल्यावर रंगीत काढून घेण्यात येते. यावेळी रंगमाचा रंग दाट पिवळ होतो. मध्य-प्रातात 'तसर रंगमाला' रंग देण्याची निराळीच रीत आहे. प्रथम कुंउमचूर्ण हिरवा, वेढडा व आवडकाडी यांच्या सारित भिजवतात नंतर ते मिश्रण पाण्यात घालून गाळ लावली मगला म्हणजे पाणी दुसऱ्या गाळ्यात घालतात. या पाण्यात तसर रंगीत सहा तापपर्यंत भिजू देतात. नंतर ते बाहेर काढून पाळून झाल्यावर पिरून भिजत घालतात व पुनः बाहेर काढून वाळविल्यावर फिरून भिजून देतात. कापडाला पाहिजे तशी छत्रा येईपर्यंत ही क्रिया चालू असते.

या कुंउमचूर्णाचा 'गारुचा गाढा कापडाकडे' उप-योग होतो असे म्हणतात. या झाडाच्या विषातून द्राष्टा ६१, ६१ इतके नरमावणारे सोडापायाचे तेल निघते. [पेट.]

कुंकुर—या छे झाडा अथवा द्राष्टाच्या उमेरा मध्याभासात भीष्मपत्रांत (अ ६१) आढळतो. तसेच बृहत्संहिता (१४५) व भागवत (१.११.११) यातहि याचा उल्लेख आढळतो. गांधीच्या शिलाखेतात व दक्षिण-पश्चिमा जमुनाट येथील शिलाखेतातहि याचा उल्लेख आढळतो.

कुंकू—हे तांबड्या रंगाचे एक चूर्ण असून हिंदुस्थानातील पश्चिमप्रांतीय मणुतेरु सार्वे प्रांतातील भीमपर्वताच्या पश्चिम किनाऱ्याच्या पश्चिम भागात. कुंकू लायल्यापासून गंधाभरत छात्रादि अगत्या असे रा. नि. रि. बंधनार्थी ग्रंथकर्त्याने म्हणजे आहे देवाला बहामनाम दे बरेंच कुंकू लागते. कुंकूचे अने निमित्तां दे उपायोग होत आल्यामुळे त्याचा गरजे होत राहते. कुंकूला विषर असे दुसरे अर्थ कुंकू करणाऱ्या हवी प्रतीकप्रमाणे आहे.—

कृति प हिली:—एक शेर हळडुंडे १॥ शेर पाण्यात भिजत घालवी. ती बरीच भिजवल्यावर त्याचावरील साल किंवा खवा जाळून घाटून काढावी नंतर पुढे दिलेल्या रसाची त्यास पुढे घाली. विशेष ताज्जा रंग काढण्यास पुढे घाली इच्छित पुढे दिल्यानंतर ती हळडुंडे सुकवावीत व पुनः वाळवल्यानंतर ती खलवल्यात बारीक कुडाची व बघ-गाळ करावी म्हणजे कुंकू तयार झाले. चार पाळून सात पुढे दिल्यात गवाचे रंगे तयार होतात

पुढे देण्याचा रंग तयार करण्याची कृति.—२ तोळे पापडसार, २ तोळे सवामी ही एकत्र कुटून बघगाल करावी, व त्याचा लिमाच्या रंगात खल वरावा म्हणजे पुढे देण्याचा रंग तयार झाला. हे मिश्रण कच्चे फेलेल्या भाष्यात किंवा कापल्या भाष्यात वापरावे.

पुढे देण्याची रीत:—साल काढून ठेवलेली हळडुंडे वर लिहिलेल्या रंगात भिजवून साबलीत सुकू घाली. ती सुकली म्हणजे एक पूट वसले छाप्रमाणे प्रत्येक वेळी रंगात भिजवावी व सुकवावी नितनया मेळ हो किंवा होईल तितकी पुढे चढती असे समजावे. पुढे दिलेल्या हळडुंडात आपण गंधाचे रंगे म्हणतो.

कृति दु स री.—१ भाग पाण्यात १ भाग गंधकासल घालून त्या मिश्रणात भिजतील इतक्या वेताचे हळडुंडाचे लहान लहान केलेंले तुकडे भिजत घाल ये. दोन दोन दिवसांनी पाणी बदलून देण्या राजगात भिजत ठेवावे. भिजल्यानंतर तसल्याच पाण्यात वेताचा पागडारा विरवून त्यात ते विमवून गाळ्याने, म्हणजे उत्तम झाले हळडुंडे तयार होतात

कृति तिम री.—हळडुंड्या प्रतीचे स्वस्त कुंकू तयार करण्यासाठी दुसऱ्या कृतीत सांगितलेल्या पाण्याच्या मिश्रणात खडी भिजत घालतात नंतर ती पूर्णपणे भिजून मज्ज झाल्यावर विमवून उन्हात पाळवतात.

रंगीत हळडुंडे अगर राटी बरील कृतीप्रमाणे तयार झाल्यावर सुम्यकी पुढेच बांधक करितात नंतर ती पूड मोटया जाळ्यातून १ वेळ घटून काडितात म्हणजे पित्रा जिवा कुंकू तयार होते. राटीच्या पुंरुपात हळडुंडे "राटी" कुंकू असे नाव आहे हळडुंड्याचे बरील कृतीप्रमाणे वेढले कुंकू उत्तम समजतात. हा थंडा चाल-विर्ण बरेंच गरजांचे व मेढरतांचे आहे. [रामावरकर—कलागिरी; पेट—मद्रासात-उपदेशार]

कुंकू—अर्थाद्विराणातील भार संस्थानच्या गरजांचे मुख्य लिहाज. हे विषय पवेताच्या पावड्याची समुद्रापाठीपासून १००० पूट उंचीवर आहे. लोकार्थ्या (१९९१) ६२१८. हे २ म. १००० पासून भार लक्षा-नच्या तात्प्रात अर्धे. हे पुनराप आणि माळ्या यांच्या चुन्या व्यापारी मागीवर आल्यामुळे पार गट बांध होत. पण तेथेमुळे जुना व्यापारी मार्ग बदलला व यांचे महत्त्व

ल्यास गेलें. पडोशीपासून वाग व अमतेरायडे जाणारी पक्षी सडक या गावातून जाते.

६. स. १८९४ त अनिप्रलयामुळे गावाची नासाडी झाली. येथे इस्मितळ, शाळा, ठाऊ व तारपर, कापूस दाबून गाडी बनविण्याचा कारखाना व रेस्टहाउस (विथातिग्रह अथवा धर्मशाळा) आहेत

कुम्हसहयन—एल नदीच्या मुखाच्या पश्चिम टोंगास वगलें हेम्मेगे संस्थानातील जमनीचे एक बंदरी शहर. कोम्हसहा (१९००) ६८९८ हे बंदर वागलें असून सुरक्षित असल्यामुळे हुकान चाललें असताना पुष्कळ वेळा जहाजे येथे आगम्याकरिता येतात १८९१-१८९५ त येथे २६ फूट खोलीचें एक नवीन बंदर बांधलें, त्याचा पुढचा भाग १००० फूट लांब व ८०० फूट रुंद आहे. हेम्मेगे-अमेरिकन धाक्या बोटी येथपावेतो येतात व येथूनच सुटतात. हे बंदर जगाच्या मर्यादेपाहेर आहे. येथें कोळसा, चिटा व इमारती लाकूड हे जिनस परदेशातून येतात व येथून मासे परदेशी स्वागा होनात हेम्मेगेचे धोक ह्या ठिकाणी समुद्र-स्नानाला येतात येथे दोपग्रह असून पाण्यात पडलेल्याचे जीव वाचविण्याकरिता नौका व जलमार्गदर्शक तयार असतात १८७३ मध्ये दोन गोडी एकत्र करून हे शहर बनलें आहे ही रेडॉ १९९४ पासून हेम्मेगेकडेच होती.

कुम्हयोनि-चालच्या नमोदेसात हयगडी जिल्ह्यातील एक तहसील. हिचें क्षेत्रफळ ४३८ चौ. मै असून खेड्याचा सख्या १२९ आहे. मुख्य ठिकाण कुम्हयोगेन याची को सं १९१३ साली ८१३४९ होती १९०३-०४ साली लागवडीचें क्षेत्रफळ २६७ चौ मै. असून काळीचें उत्पन्न ५,२५,००० होतें.

कुंच, त ह नील—संयुक्त प्रांतात जालौन जिल्ह्यातील एक तहसील दिव क्षेत्रफळ ३१९ चौ मै आहे. १९११ साली को. सं १,०४,१७७ होती तहसिलीत एक शहर व १९७ पोडी असून जमीनमहसूल सुमारे तीन चार लाख आहे १९५०-५६ साली मोठा दुष्काळ पडला होता.

का ह र—संयुक्त प्रात. जालौन जिल्ह्यामधील कुंच तालुक्याचें मुख्य ठिकाण येथे जी. आय पी. रेल्वेच्या एका शाखेचें स्टेशन आहे याची को सं. १९११ साली १६४८० होती. अन्नवराच्या अमदानीत इथे हें एका महालाचें मुख्य ठिकाण होतें. १८०४ साली कुंचपासून ५ मैलावरील, 'अमल मलाय' किंवा पेण्याकरिता इंग्रजींनी प्रारंभ केला होता. परंतु पंड्याच्या मदत किड्यावरील शिवदोला मिळाल्यामुळे तो फसला. यडाल्या वेळी कुंच हें गाव किल्ये वेळ बंडवाल्यांच्या ताब्यात गेलें होतें शहराचे पूर्वे व पश्चिमे असे दोन भाग असून पश्चिम भागी किड्यात तहसीलकचेरी व पोलीस ठाणे असतें पूर्वभागी एक मोठा जुना तलाव असून अलीकडे त्याची बरीच सुधारणा झाली आहे.

मध्यभागी बाजारची जागा आहे. येथील म्यु. कमिटी इ.स १८६८ साली स्थापन झाली. जालौन जिल्ह्यात कुंच हें सर्वांत मोठे व्यापारगं ठिकाण असून येथून धान्य परगोवी जातें. येथे गुराचा मोठा बाजार भरतो. बाहेरून येणाऱ्या पद यांत साखर तंबाखू व तांदूळ हे मुख्य होत

कुचविहार, संस्थान—हें उत्तर बंगालातील एक संस्थान आहे व यात केच जातीचें वास्तव्य असल्यामुळे या संस्थानास हे नाव मिळाले आहे. याचें क्षेत्रफळ १२०७ चौस मैल आहे याच्या उत्तरेस जलपायगुडी जिल्हा असून पूर्वेस गोलपाडा जिल्हा आहे व दक्षिणेस रंगपूर असून पश्चिमेस रंगपूर व जलपायगुडी हे जिल्हे आहेत या संस्थानातील प्रदेश सखल मैदानाचा असून त्यामधून पुष्कळ नद्या वहात जातात, परंतु या नद्यांचा कालव्यापडे उपयोग होत नाही या नद्यांपैकीं मुख्य म्हटल्या म्हणजे, तिस्ता, सकोश, धर्ला, नौरसा, कालगानी, रईदाक दगैरे होत. या सर्व नद्या हिमालयांत उगम पावून ब्रम्हपुत्रेस जाऊन मिळतात

या संस्थानातील जमीन नद्यातून वाहून आलेल्या मळीची बनलेली असल्यामुळे तीत उत्तर बंगालमधील सवै पिकें होतात. येथे पीक काढीत नाही तेथे धोंडोशी नैसर्गिक झारी आहे या प्रदेशात कारशी झाडे नवून त्यांचा बहुतेक भाग गवताचे व्यापिला आहे या प्रदेशातील झाडांपैकीं मुख्य आया, शिंतू बाणू, तांड व सुपारी ही झाडे होत. या प्रदेशात चित्ते, अस्वळ, हरीण, डुकर वगैरे रानटी जनावरें आहेत.

याचें उष्णमान १३° अशापेक्षा कमी अधिक नसतें. उष्णतेचें प्रमाण अगदीं कमी म्हटलें म्हणजे ४९° असतें व मध्यम ७८° असतें. येथील हवा फार दमट असल्यामुळे प्रकृतीवर तिचा अनिष्ट परिणाम होतो या संस्थानात दरवर्षी १२३ इंच पाऊस पडतो

या संस्थानात १८८७ साली हुकान होऊन वरेंच हुकसान झालें पुढे १८९७ त घरणीकरझाला मधून मधून पावसाळ्यात पुरावेहि गावाचा थोडाबहुत नाश होतो.

इतिहास—पुरातन काळी या संस्थानाचा कामरुण राज्यांत समावेश होत असे १५ व्या शतकात याच्यावर सेन घराण्याचें राज्य होतें या घराण्याचा शेवटचा राजा नीलावर याला गोरचा नबाब आझादून हुसेन यार्ने १८९८ त गादीवरून काढून आपल्या मुलास गादीवर घुसविलें पण त्याचा तेथे फार दिवस टिकाव लागला नाही यानंतर काही दिवस या प्रदेशात सर्वेन अंदाधुदी माझून राहिले होती, व मिकडे निकडे लहान जहागिरी दृष्टीस पडत होत्या. पुढे १५१० त या संस्थानावर बंदन गावाच्या कोच घराण्यातील पुरुषांनी आपलें राज्य स्थापन केलें बंदनाच्या पाठमागून त्याचा चुलतभाऊ विसवासिंग गादीवर आला यार्ने करतोया नदीपासून बगोदीपर्यंतचा सर्व सुलख काबीज केला. पुढे

१९४० त नरनारायण हा गादीवर बसला. याने सिलरान नावाच्या आपल्या भावाच्या मदतीने पूर्व व दक्षिणेकडील सर्व देश कापणी करून मुसलमानांवर स्वारी केली. सिन्धु राज्याच्या मरणांनंतर नरनारायणाने आपल्या राज्याचे दोन भाग करून, संघेरा नदीच्या पूर्वेकडील भाग सिलरानाचा मुलगा रघुनाथ यास दिला. यापुढे कोच परागणे लखर लयात गेले. नरनारायण १९८४ त मरण पावला.

व त्याच मुलगा लक्ष्मीनारायण हा गादीवर बसला. याने रघुनाथाचा मुलगा परिक्षित याच्या विरुद्ध लढाई पुढारून मोंगलाची मदत मागितली व त्यामुळे तो पुढे दिग्वेज्या यादवहाचा अंकित बाला. याप्रमाणे कोच परागणास उत्तराती कळा लखनगर राज्याचे, पूर्वेभाग अहोम लोकांनी घडविलेला व पश्चिम भाग मोंगलांनी व भूतानमधील भूतेचा लोकांनी आपल्या पक्षात टाकण्यास सुरुवात केली. काही दिवसांनी निवासीनाच्या बराभाचा ताब्यात फक्त कुचबिहार प्रदेश राहिला. उच तुमारास राजकुळातील नासिरदेव, दिवाणदेव व वैकुण्ठराव राहता या तीन इसमात अधिकारातून लढा उरलेला साला १७७० त नासिरदेवाला त्याच्या दासूनी राज्यातून हकून काढले. त्यावेळी त्याने गीर हॅन्डलर याज्याची कुमक मागितली. देवनाची मदत करून नासिरदेवास पुन्हा अधिनारावर नेऊन बसविले. यावेळी (१७७३) इंग्रज व कुचबिहारचा राजा यांच्यात तह होऊन राजाने कंपनीचे स्वाभिव्यक्त्ये करून व आपल्या राज्यत्वाचा अर्धा हिस्सा कंपनीस राजप्रीदाखल देण्याचे ठरविले. १७८० त या राजप्रीदाखल ५०,००० रु. ही कायमची ठरविण्यात आली. १७८८ त संस्थानाच्या पिपडेल्लेरा राज्यकारभाराची अंमलदारी करण्याकरिता इंग्रजांनी एक कमिशन नेमले व त्याच्या सत्रात एका रेसिडेंटची योजना आली. पुढे याच रेसिडेंटस गव्हर्नर जनरलचा एजंट हा किताब मिळाला. सध्याचे महाराज हे ज्ञान अहेत. त्याची मातोश्री रानी इंदिरादेवी या बडोद्याचे श्री. धर्मावीर महाराज यांच्या कन्या (इंदिराबाई) हेत. याच्या पतीचे (महाराजांना) नाव अंतर्द नाथराज भूय बहादुर आहे. हे दोन परीगुणी इंग्लंडमध्ये वारले. संस्थानिकांस १३ तोरफाट्या राज मीना मान आहे. या संस्थानातील कमलापूर येथे राजा नरनारायण बसविलेल्या शहराचे अन्धर आहे. याच कुचबिहार हे राज्याची गाव तोरसा नदीच्या काठी असून ते दुमरात पाहू आहे. येथे पोलिस थांद.

१९०१ साली संस्थानाची लोकसंख्या ८८०० होती. संस्थानाचे उत्पन्न २०,६०,११० रु. आहे. संस्थानात एक आर्ट डॅरेज व ४ हायस्कूल आहे. २०० देशी शाळा आहेत. सरकारी शाळा ४००० पर्यंत व मुलीच्या शाळा १००० पर्यंत. गुंग, दवागाने घरी वागते व बसविलेले आहेत.

येथील लोकांची भाषा चंगालीची एक शाखा असून तिला रंगपुरी अथवा राजवंशी असे म्हणतात.

३ ती. —संस्थानातील जमीन मळूची असून पश्चिमेकडे ती कठिण होत जाते. उच जमीनीत तंबाखू व उन्हाळ्यातील भाताचे पीक होत. उच खाल जमीनीत पावसाळ्यातील साळीचे पीक होत. मुंग पीक म्हणजे म्हणजे तांदूळ, ताग व तंबाखू हे होत. याशिवाय, ऊस, चणे, मका, मूग, मसूर, मोहरी व इतर गळिकांची धन्य याच उदरगत होत. संस्थानातील मूळची मुस्लिम लहान व वडील असा तीन जातीचेत नाहीत. संस्थानाला बेल वगेरे वाहेरून आणवावे लागतात. संस्थानात पुच्छत नळाच व मिहरी आहेत. पत्रेचकूटीहि वरीच होते. राज्यात दुष्काळ सहसा पडत नाही.

व्यापार व वळण वळण —येथे हलसया प्रतीचे सुनी व रेशमी कापड निघत. मेसलींगज येथे उत्तम (पोत्याची) तरेत होतात. पूर्वी रंगीत स्वरंज्या व गालिचे यांच्याकरिता या राज्याची प्रसिद्धी होती. परंतु आता हा धंदा पुढे चालूच नाही. संस्थानाच्या पश्चिम व दक्षिण भागात तूप, मोहरीचे तेल व काकवी तयार होते. या संस्थानात वाहेर जाणारे मुख्य जिनस म्हणजे तंबाखू, ताग, तांदूळ, मोहरी, मोहरीचे तेल, साखर, मका, मीठ व ताण, तिक आणि मालीची भांडी हे होत. संस्थानाच्या मालकीचा ५० मैल लांबीचा आगगाडीचा रस्ता आहे. संस्थानात नद्या बऱ्याच असल्याने जलमार्गाचा प्रवाह व वाहतुक साऱ्याच्या योग्य होत. या नावातून ३ ते ११ टन पर्यंत ओले जाते.

राज्यव्यवस्था. —राज्यकारभार पाहण्यात (मागील राज्याचे वेळेचे) एक मंडळ नेमले असून त्याचा महाराजा हा अध्यक्ष असतो व दिवाण, एक सुपरिंटेंडेंट, फजली, मुल्की व फौजदारी न्यायादीश, न्यायमंत्रा वगेरे हे मभासद असतात. संस्थानाचे कुचबिहार, दिवहाल, माताभंग, मेसलींगज व तुमारांग असे ५ विभाग केले आहेत. वरत मंडळात हायकोर्टाचा अधिकार असून जमीनमहगुलीसंबंधी प्रभावा विचारदि तेच करित. याशिवाय कायदे करून त अमलत आणण्याचा हक्क या मंडळास आहे.

सुपरिंटेंडेंट या अधिकार्याची नेमणूक इंग्रज सरकाराकडून होत असून त्याच्या ताब्यात फौजदारी, न्याय, पोलिस, शिक्षण, धुंग व इतर विरलेले शास्त्री असतात. दिवाणाने सारा व इतर कर वगळ करपाची व त्यासंबंधी प्रत्येक हालचालीर देवतेस करण्याची जबाबदारी असते. त्याचा दुसरा इंग्रजी सल्लागार व काही पायनीन कमिशनर याच्या वगेर अर्धो पोस्टिभागास नायब अहलसर (अधिकारी) हा दिवाणाना मदतगार असतो व त्याच्या ताब्यात स्वमिना असतो. नायब अहलसराला हातागाली सब(नायब) अहलसर असतात व याच्या मदतीकरिता कमिशनर नेमूक

केलेली असते, बरील अहलकार व संशोधनज्ञ हे न्यायनिवाडे करतात. अमेरिका निकाल संस्थानिक मंडळ देते.

या संस्थानांत जैतदारांमार्फत जमिनीचा सारा वसूल करण्याची वाहिवाट आहे पण हद्दी संस्थानातील काही भागात सारा कायमचा ठरविण्यात आला आहे. यातील अंबकारी राजाची व्यवस्था ईश्वरी अमलखालील प्रदेशाप्रमाणे आहे. संस्थानात आल्यात मालावर व मिठावर पूर्वी नकात नव्हती. कुंचीवहार येथे व इतर विभागाच्या मुख्य ठिकाणी सरकारी व निरसरकारी सभासदांच्या गावसभा असून त्यांच्याकडे म्युनिसिपालिटीचे काम असते. या सभावर मेडळाची (कौन्सिलची) देखरेख असते. [ई.पी. ग्या. भाग १०; बंगाल जेंडमिनि. रिपोट. १९२१-२२]

कुचला—हे एक मध्यम आकाराचे गलनशील झाड आहे. त्यास ईश्वरीत स्नेकुड; लॅटिनमध्ये नक्त व्हॅमिका विया स्ट्रिक्ताहूनच झाड व मराठीत, काजरा, कुचला, निर्मळ बागे नावे आहेत. संस्कृतमध्ये त्यास विषमुष्टि व कारस्कार ही नावे आहेत.

उत्तरहिंदुस्थानात गोरखपूरची जंगलें, बंगाल, ओरिसा, व दक्षिण हिंदुस्थानात मद्रास इलाह्यात व ब्रह्मदेश सिलोनमध्ये हे आढळते.

कुचल्याच्या विया वाढीच्या असून चपटपा किंवा एका याभूने रोलगट व दुसऱ्या शडूने कुणीर भरतात. त्यावर पाडुची लव असल्यामुळे त्याचा रंग लपेरी दिसतो कुचल्याची फळे गोळ्या करून घुवून त्यातील विया कापतात व उन्हात वाळवतात. जमिनीवर पडलेल्या विया गोळ्या फेक्यास त्यांना बागारात फारशी किंमत येत नाही. हिंदुस्थानातून सुल्यतः मद्रास, मुंबई व कोचीन येथून वियाची निर्यात होते. संडनच्या बाजारात कुचल्याच्या विया सामान्यतः दर हॅट्टडेवटास ६ ते १८ शिलिंग या भावाने विकतात. १९१२ साली ६ शिलिंग हा भाव व १९१८ त १८ शिलिंग भाव होता.

या विया फार औषधी असून त्यापासून स्ट्रिक्ताइन व सुसाइन नावाचे दोन महत्वाचे अल्कलॉइड तयार करतात. वियाचे तेलही औषधी आहे. शिवाय त्यापासून एक प्रकारचा रंगही तयार होतो. त्याने सुती कापडावर किंवा तपकिरी छटा येते. निकमिरीवरील वॉगरी खंफ मासे मारण्याकरिता या विपाचा उपयोग करतात. कुचल्याची साल व लावडही औषधी आहे. ब्रह्मदेशात कुचल्याच्या लांकडाच्या गाडपा, शेतकीचीं आवेते व लहान लहान पेटपा करतात.

१९१८-१९ साली ६२१० हॅट्टडेवट वजनाचा १८ शिलिंग दराचा १०६०६ पौंडाचा कुचला परदेशी रवाना झाला. कुचला इंग्लंड, बेल्जियम, जर्मनी, हॉलंड, फ्रान्स वगैरे देशांत जातो. कोकोनाडा येथून ही साल परदेशी पाठवतात.

कु व त्याचा म र्था फ.—एक ओल तीव्र मर्याक वेळून त्यात ४ घेन स्ट्रिक्ताइन विरघळे लावा. नंतर वॉगिंग-पेपरमधून गाळून घ्यावा हा अर्क देण्याचे प्रमाण १ पासून १० घेवपर्यंत घाकप्रमाणे ठेवावे. शुद्ध केलेल्या कुचल्याचे चूर्ण अर्ध्या पासून २१ गुंजापर्यंत घावे. सूक्ष्म प्रमाणांने कुचला घेतल्यास (१ घेनचा सोळावा भाग) कुचल्याचे सत्व हृदयास उत्तेजक व सूक्ष्म वाहिनींचा स्तंभ करणारे आहे. कुचल्याचे विपारी सत्व वियात २ व सालीत १ या प्रमाणांने रहाते.

कु व त्याच्या विपाचा लक्षण—हे विष चढले असता बहुलकरून धुवताच लक्षणे होतात. विष पोटात गेल्यापासून ५ मिनिटापासून अर्ध्या तासाच्या आत विपाची लक्षणे दिवू लागतात. कधी कधी १०-१२ मिनिटाच्या आतच मृत्यु येतो. फार तर ५१२ तासपर्यंत मनुष्य बाजूं शकतो. कुचल्याची सुकी १११ माता किंवा स्ट्रिक्ताइन अर्ध्या गळ्या इतका घेतल्याने मनुष्य मरतो. कुचल्याची बीं सालीसकट संबंध पोटात गेल्यास तशाच शरीरास अथवा न करिता पोटातून बाहेर पडते. कारण तिच्यावरची साल चिबट असल्याने ती न पचता बाहेर पडून जाते.

औषधी उपयोग—जनावरात जलम झाल्यास काजल्याची बी किंवा सुकी जखमेवर उगाळून लाववी म्हणजे विशार दूर होईल.

कु व्याख्या विपावर—कुचल्याच्या विया गुपात परतून त्या रोग कमकुटोने सेवन कराव्या. संविवात झाला तर त्यामाती कुचल्याची बी उगाळून वर लावावी. घुरी, उंदीर वमी व्हावयास कुचल्याच्या वियाचे चूर्ण करून ते पिटात मिसळ्यावे व त्या पिटाच्या गोळ्या करून उंदीर खातील अशा ठिकाणी ठेवाव्यात. घाबेत रोग, हिंबताप, जाळून शक्ति यावयास शुद्ध केलेल्या कुचल्याच्या वियाचे चूर्ण १२ गुंजा मधातून घावे [वॅट; कॉटन. पदे.]

कुंजपंचन—रानपुताम्यानार्थे जोषपूर संस्थानच्या सावर गिःश्यातील याच नावच्या वडामिरी इस्टेटचे मुख्य अधिकारी. हे जोषपूर विभागे रेवेच्या मारायणपूर स्टेशनपासून ८ मैल उत्तरेस आहे. येथे एक मजबूत तटबंधी किंवा अमुन गावात बंदुका, तरवारी वगैरे तयार करतात व त्याच्याकरिता गावाची प्रसिद्धी आहे. जवळच सावर घरीवराचे लहान स्वरूपन की काय असे एक खान्या पाण्याचे तळे आहे. त्यातील मीठ अयदी वाहेत असते.

या इस्टेटत १४ खेडी असून ती रंगपुत राठोडच्या मर्तिचा अर्जाच्या ठाकुराकडे आहेत. येथील ठाकूर कधी कधी संस्थानच्या कौन्सिलचे सभासदही असतात.

कुंजपुर—पंथावात कर्नाळ गिःश्या व तहसील यातील एक अहमीगर. ही मॉल्ल बादशहाच्या वेळी पठाण सरदार नवाबतखान याचे स्वाधिकी आहे. नवाबतखानने यमुना नदीच्या दलदलीत एक विश्व बांधून बादशहाच्या विरुद्ध बंड

केलें. १७३९ त तो नादिरशहाच्या बंगूला असल्यामुळे नादिरशहाने त्याला कुंजपूरचा नवाब म्हणून मान्य केलें. सदाशिवराय भाऊने दिव्ही घेतल्यावर कुंजपूरच्यावर जाऊन अवदालीचा मार्गे रोखून धरण्याचा बेत केला. त्याप्रमाणें १७१०/१७६० रोजी कुंजपूरचा पाडाव केला व अब्दु-स्समदखाना (नवाबखान ?) चा शिरच्छेद करविला. १७८७ साली शिद्याने जिद राजाला कर्नाटवून हाकळून दिलें. पुढें १० वर्षांनीं जनरल पेरॉन यानें सुलतानखान यास कुंजपूरचा नवाब म्हणून मान्य केलें. त्याचा मुलगा रहमतखान हा ब्रिटिशांच्या संरक्षणाखाली गेला. सन १८४६ त कुंजपूरच्या नवाबाची सत्ता नाहींशी झाली. तेव्हापासून त्याच्यामध्ये एकसारखे कजे सुरू आहेत. सायतचे नवाब १८८६ त गादीवर बसले. ३८ खेड्यांची त्यांना जहागीर आहे. वार्षिक उत्पन्न सुमारे ६०,००० रु. चें आहे.

कुंजर—ह्या वनस्पतीस लॅटिनमध्ये कोलोसिआ अँरिस्टा व मराठीत कुंजर ही नावे आहेत. ही जंगली भाजी आहे. ही बाजरी जॉयड्याच्या शेतात, बाघावर व ओसाड जागेत आपोआप पडलेल्या विद्यापासून उगवते. हें डाड आघात्यासारखें पण कमी उंच वाढतें. हिच्या पानाची काँवलेपणी व काँवल्या शाखांची भाजी करतात. [बनौ. गुणा.]

कुंजा—पंजाब प्रात. गुमराय तहशिलीतील एक गाव. हे गुमराय शहरापासून ७ मैल आहे. १९११ साली याची लोक. सं. ७०९० होती. काश्मीरचे सुभे दिवाण कृपा-राम याठिकाणी काही दिवस रणजितसिंगाच्या अमदानीत रहात होते. येथें एक शाळा व दवाखाना आहे. व्यापार वगैरे काही एक नाही.

कुंजुरी—कुंजुरी विंवा मालकागोणी ह्या वनस्पतीच्या वेली असतात हीची संस्कृतमध्ये ज्योतिष्मती, गुजरयांत मालकागोणी, इंग्रजीत ब्लॅक ओइल ट्रेन्ट इत्यादि नावे आहेत. ह्या वेलीस पर्यन्पकाळी बारीक फळाचे मोठे पोंस येतात. पहिल्याने फळाचा रंग हिरवा असतो. परंतु पिकल्यावर पिवळा होतो. आणि ती उबवून फुटलीं म्हणजे त्याचा खाल भडक रंग दिसतो. ही वेल समुद्रसपाटीपासून ४००० फूट उंचीवरील जागेत पूर्वबंगाल, बिहार, दक्षिणहिंदुस्थान, ब्रह्मदेश आणि सिलोन (लंका) या ठिकाणी आढळते. शेलम व आसाम यांमधील भागातहि हे वेल आढळतात.

उ प यो ग.—या फळाच्या विद्यापासून गर्द शंदरी किंवा पिवळ्या रंगाचें तेल निघतें. या तेलाचा अंगाला लवणाच्या औषधाभारला उपयोग करतात. तें कधी कधी दिव्यातहि जाळितात व काही धार्मिक विधींच्या वेळी तें उप-योगी पडतें. या तेलाचें महत्त्व मुख्यतःकून त्यापासून निघणाऱ्या ओलिअमनिग्रम नावाच्या औषधासुद्धा आहे.

१. लवंगा, जायफळ, वगैरे पदार्थांसह या तेलचें कच्चे-केल्यास हें औषध मिळतें. दहापासून पंधरा घेंच

पर्यंत या तेलाचें सेवन केल्यास तें उत्तेजक व स्वेदोत्पादक असतें. हें तेल उत्तरसरकारांत तयार होतें. विजगापट्टण व एलोर येथील तेल तर फार अप्रतिम असतें. या वेलीच्या लाल विया व पानें याचा देशी औषधातून उपयोग करतात. एक पौड वियाचा सुमारे दोन आणे पडून एक इंचेडवेत तेलाची किंमत अजमास २० रुपये असते. वियाच्या आगी बुद्धिवधनाचा गुण आहे असें काही लोकांचें मत आहे.

औ प धी उ प यो ग—अफूच्या विषावर मालकागो-णीच्या पात्याचा रस पाजावा. खरजेवर वियाचें तेल लाववें. [बनौ. गु; पदे.].

कुंज्रा.—याची वस्ती बिहार—ओरिसा, संयुक्त प्रांत व इतर प्रातांमध्ये आढळते. एकंदर लोक. सं. (१९११) २७९,२५७ आहे. पैकीं ८९३ व कायते हिंदू आढळले. बिहार—ओरिसामध्ये सुमारे दोन लाख वस्ती आहे. संस्कृत कुंज शब्दावरून ह्या शब्द आला असावा. या जातीचा धंदा म्हणजे भाजी व फळे विकणें हा होय. मेवाफरोश, सड्डा—फरोश व सड्डा—फरोश अर्हेहि त्यास म्हणतात. भाजी व फळविपण्याचा धंदा करणाऱ्यांना खजनीमध्ये कुंजा, फवारी व खादिक म्हण-तात मुराय, कच्ची व कापुली व्यापारी हे त्यांना माल आणून देतात. कुंज्रा जातीला अरबेन अथवा बागवान असेंहि म्हणण्यात येतें. बंगालच्या काही भागात कुंज्रा हा अपवाद असून ते लोक स्वतःस मेवाफरोश, सड्डा फरोश अथवा वेपारी असें म्हणून घेतात.

मिर्झापूर येथे त्याचे ज्ञातिविषयक दोन पोटभेद आहेत. व त्यांना फलकधिया व मिर्झापूरीया म्हणतात. ज्ञाने-सुमारीच्या आकड्यावरून कुंज्रा जातीचे ९४ वर्ग आहेत असें दिसतें. गोरखपुरी, कैसकरा, कैसपुरिया, कसिमरी, पोलहापुरी, पुरभेया, सर्वाभिया, उत्तराह असे याचें स्थानिक विभाग आहेत. बागवान, माळी, कयरीया, तंबाखू वाला असे धंद्यावरून झालेले वर्ग आहेत. भूदनहारी, चाँदाण, फहारिया, खोथी, मेहतरीया, राजपूत वगैरे वर्ग प्रसिद्ध जाती वरून झाले आहेत. अशा तऱ्हेचे वर्ग असले तरी कुंज्रा लोकांत आरसात दिवाह होतात. या जातीत असंगोत्रविवा-हच रुढ आहेत. बहुपत्नीत्वास सुभा असून दुसऱ्या लग्नास पंचाकडून परवानगी घ्यावी लागते. वधूवराची १२व १४ व्या वर्षी लग्न होतात. चार हाँआ हा एक लग्नविधि असून त्यात सुसुलमांनी 'शराह' गायिले जातात. सगाई प्रकारामुळे विध-वाना लग्न करता येतात पण ते लग्न स्वज्ञातीयाही होणें जरूर असतें.

कुंज्रा हे सुन्नी पंथाचे सुसुलमान होते. त्यांच्या देवता, गादीभियाण व पीर अशा आहेत. या देवतास ते फळे, मिठाई व सरपत अर्पण करतात. मृतास ते इमामबारा येथें पुरतात. ईदच्या दिवशी ते शेवया व दूध घाटतात व 'शयि-नामत'च्या वेळी हलवा, मिठाई व भावर हे पदार्थ मृताच्याकडे अर्पण करण्याची त्यांची चाल आहे. असें म्हणतात की,

शहरातील त्याच्या धियाचा सौंदर्याबद्दल फार लौकिक असता. गिन्हू दुकाना आकर्षणाच्या सुस्वरूप धिया या आपल्या दुकानात निर्मांडणें मालविणीकरिता वसतात हे लोक दारु पितात व गायी, दोळ्या वगैरेंचे मांस खातात. मेहूतररोरीज सर्व मुसलमानाबरोबर ते जेवतात व तयारू ओडतात. ह्या त्याच्यातील कऱ्हाजिंग शेती करू लागले आहेत. साधारणपणें कुत्रा जात मोठी उद्योगी व सदाचरणी असते [यूक]

मध्यप्रांतात वाना कुन्डे म्हणतात ही जात मुसलमान आहे यांनी सध्या १९०० आहे पण याच्या पुष्कळ चाली हिंदुसारख्या आहेत. मुसलमानांप्रमाणें दुधाचा सवध असलेल्या ग निवाह हात नाही यादृन्ध्याच्या वेळीं मुलाच्या हातास लावण्यास मेदा पाठवितात. वर बैलावर बसून लग्नमंडपात जातो पण लग्न मुसलमानांनी निकषिणीनें लावतें लग्न सकाळी ४ वाजता होतें सासरा मुलीला मेहूर म्हणून काही रुपये देता लग्नानंतर एक वेला सरावत वरात देतात, तो अर्धे पिऊन अर्धे बसून मिश्रान देणे मिश्राविश्राह कबला पडून लखूर पाडून करतात पटफोट मुसलमानांनी तलाक पद्धतीनें करतात काही मुसलमानांनी सण हे लोक पाळतात मुलाचे नार जन्म दिवशीच ठेवतात व त्याकरता कर्फी कर्फी द्राक्षणासहि बोलवतात. मुलें काचत नसली तर एका मुलाला शेंडी ठेवतात याच्या बयका फार भांडखोर असतात दोन बयका भाऊ लागल्या तर त्याच्या नवऱ्याना निमूड बसवे लागतें ते सध्या पडले तर त्यांना गार्तातून बाहेर काढतात हे लोक प्रेनें पुरतात तिसऱ्या व चार्यासाऱ्या दिवशी जातिभोजन घालतात [रसेल व हिरालाल]

कुटकी—या वनस्पतीत सफुतात कडुकी, तिऊ रोहिणी, मत्स्यपिता, लंडनमर्ष पिरीरिहा कुबी, मराठीत कडुकी, वाळकडू, हिंदीत काळी कुटकी, गुजराथीत कडू इत्यादि नावे आहे

कुटकीची उत्पत्ति हिमालय पर्वताच्या उतरणावरील कुमाऊन प्रांतात विशेष होते या वनस्पतीचीं मुळ तेथून हिंदुस्थानात येतात. कादमीपासून सिक्कीमपर्यंत १९००० पासून १५००० फूटाच्या उंचीवर ही वनस्पति विपुल सापडते ही बहुवर्षायु आहे

मुळापैकी काही भाग नरम व काही भाग काष्ठमय असतो पाने दीर्घवृत्त, गुच्छकाकडे बारीक असून टोंकाकडे रुदावत जाणारी, व साधारणतः गुच्छगुदीत असून त्याचे काठ चातरलेले असतात या साडास गढीच्या निज्या रंगाच्या फुलने दाट गुच्छेयुक्त या वनस्पतीचीं मुळ औषधात वापरली जातात वरील साल काढली म्हणजे आतील भाग काळ्या रंगाचा असतो ह्यावरून हीच काळी कुटकी हें नाव पडलें असें दिसतें

आपथी गुण—कुटकी हें सौम्य रेचक आहे पित्त-ज्वरावर कुटकी, ज्वरमय, शर्श, व कडू निवाची साल प्रत्येकी तद्वा मासे याचा ३२ तोळे पाण्यात १ कडा

उरबून घेतला असता पित्तज्वर नाहोता होतो पाण्यावर ४ पातून ८ मासेपर्यंत पुटकीच चूर्ण रोज सकाळी किंवा रात्री खाव जलादरावर कुटकीचा अष्टमास काडा दिवसातून ३।४ वेळ दिव्यानें मलमूत्रद्वारें रूपा पाणी निघून जाऊन पोटात हलकें होऊन सूत्र उतरतें

वावीळ रोगावर कुटकीचें चूर्ण साखरेंतून घावें [पदे- वैद्यक शब्दसिंधु सेनगुप्त—आयुर्वेदिक सिस्टम ऑफ मेडिसिन]

कुटासा-बन्हाड गिल्ला अकोला तालुका जवोड जवोडच्या आग्नेयीस दहा मैलावर हें उणेगाव आहे लोकसंख्या (१९०१) १८९९ पूर्वी हा गावद हिदाडा परगण्याचा तर्फ होता या ठिकाणी ४० मिठाच्या विहिरी आहेत. त्यातून दरवर्षी प्रत्येकी १००० रुपये मीठ पूर्वी निघत असे येथें पाच पाटाल असून प्रत्येकाचा निरनिराळी गडी आहे येथे एक कोटेधरायें (महादेवायें) हेमाडपती देऊळ असून यावरूनच या गावास कुटासा हें नाव पडल आहे असे म्हणतात या देवळाच्या एका खावावर देवनागरी लिपित एक लहानसा शिलालेख आहे परंतु त्याचा अर्थ कोणाला नसून कळला नाही अक्षराखाली डोंकें मार्गे धुकलेलें आहे, व हातात तलवार घेतलेली आहे अशा एका लघ्विचित्र कोरलेलें आहे यावरूनच इहू देवळास ३९ एकर जमीन इनाम आहे येथे वर ७ स उत्तरव हेतो पूर्वी येथे ५००० लोकांची वस्ती होती असें म्हणतात

येथील तलवा-या गावावर मलगडाहा मिया यांचे यडें असून ते चांगल्या स्थितीत आहे येथें एक दादा महाराज मद्राचारी यांचे देऊळ सुकतेंच वा धिलें आहे हा साधू काशी व पडपूर येथे रहात होता याविषयी विशेष माहिती उपलब्ध नाही

कुटुंब—या शब्दाची व्याख्या काय करावी असा प्रश्न येतो सापत्तिक दृष्ट्या म्हणजे काही वस्तूच्या मालकीचे अधिष्ठान या दृष्टीने व्याख्या करू लागलों तर विवाहित अविवाहित असा भेद करावा लागेल शिरोगणतीकारांनी एकत्र बसली ह कुटुंबाचे मुख्यत्व मानून हॉटेल हें एक कुटुंब परलें आहे येथे स्त्रीपुरुषाची कायदेशार सयुक्त स्थिति हीच कल्पना घेऊन त्या दृष्टीने कुटुंबस्थेच्या विकासाचे विवेचन करण्यात येत आहे

या विषयासंबंधानें यूरोपमध्ये जे विचार प्रचलित होत आणि अर्थोचन समानशास्त्रज्ञाकडून जे विचार बदले गेले त्याचा थोडक्यात परामर्ष घेतला पाहिजे यूरोपातील सामान्यतः प्रचलित कल्पना जेथून उगम पावल्या ती स्थळे येथेप्रमाणें—

एक विचाराचा उगम कायमलापासून होय यात सर्व मनुष्यमात्राची उत्पत्ति एका कुटुंबापासून दाराविली आहे आणि त्या कुटुंबाचे स्वरूप सध्याच्या हिंदु कुटुंबापासून फारच भिन्न नाही म्हणजे यायबलावर भक्ती ठेवणाऱ्या

युरोपियन लोकांची अशी कल्पना होती की, रूपाचे कुटुंबाचे जे स्वरूप आहे ते जवळ जवळ अनिष्ट व सनातन आहे. फरक येवढाच की, पूर्वी अनेक बायका एक नवरा करीत असत, परंतु ते सध्या प्रचलित नाही.

ऑरिस्टॉइलच्या कल्पना हा युरोपियन विद्वान लोकांचा विचाराचा आणि माहितीचा दुसरा उगम होय ऑरिस्टॉइलची कल्पना अशी की, कुटुंबापासून ग्राम झाला व ग्रामा पासून राष्ट्र झाले व कुटुंबाची उत्पत्ति मालमत्ता, दसदासी इ. याच आश्रयस्थान या एका घट्टामुळे व मनुष्याचा जीवोत्पत्ति सवर्ग या दुसऱ्या घट्टामुळे झाली. थोडक्यात सांगण्याचे म्हणजे म्हणजे जवळजवळ एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धापर्यंत म्हणजे नवीन संशोधक येऊन विचारावर हल्ला करीपर्यंत लोकांची अशी समजूत होती की आज कुटुंबाचा जो प्रकार आढळून येत आहे तो पूर्वीपासून आहे. जुन्या काळावर ज्या शास्त्रज्ञांनी मोठे आघात केले त्यामध्ये मॅकेनन बाकोन मॅगिन आणि वेस्टरमार्क यांच्या नावांचा विधान उल्लेख केला पाहिजे. पण त्यांच्या शासनासंबंधाने शास्त्रज्ञांवर दोन शब्द प्रथमतः प्रकरात आले एक शब्द म्हणजे जनकरज्य ऊर्फ पेट्रिअर ही हा होय आणि दुसरा शब्द म्हणजे म्हणजे भूतराज्य मेटिअर ही म्हणजे मत्तकन्या परंपरा हा होय.

विवाह हा सध्या स्थापन होण्यापूर्वी सव पन्नासप्रमाणे अनियंत्रित व्यवहार होता असे मत १८५० पासून १८८० पर्यंत व्यक्त झाले. यात मॅकेनन वगैरे प्रयकारांनी असे दाखवून दिले की, आज ज्याप्रमाणे बापाच्या मार्फत नाते ओळखता येते व मानले जाते त्याप्रमाणे पूर्वी मानले जात नसून केवळ आईमार्फत मानले जात असे आईमार्फत नाते मानण्याची चाल पाहून अशी कल्पना काढली गेली की मुलाचा बाप कोण हे जेव्हा अनिश्चित असेल तेव्हाच आईमार्फत नाते ओळखण्याची प्रवृत्ति पडायची. आज कन्या अर्था ही पद्धति मलबार येथे आहे हे सांगितले पाहिजे कारण मलबारमध्ये बापाच्यामार्फत नाते लक्षात येत नाहीत नजुदी प्रांशासना शास्त्रज्ञांपासून झालेला मुलगा आपल्या सावज वडीलपैरोवर म्हणजे आपल्या बापाचा ज्या वडीलपैरोवर 'सवध' झाला असेल त्या वडील्या मुलीशी पुन्हा 'सवध' करू शकतो. मुलाची आई कोण याचे ज्ञान प्रत्यक्ष होणे शक्य आहे परंतु मुलाचा बाप कोण हे केवळ अनुमान आहे अशा प्रसंगी आई ही घराण्याची मुख्य भूमजली जावी हे स्वाभाविक आहे, आणि आई ज्यावेळी घराण्याची मुख्य असेल त्यावेळेस दुसऱ्या अवलोकन करणारास ती परिस्थिति अनियंत्रित व्यवहारासारखी वाटायची यात नवल नाही आणि मातृशासित घराण्यात अनेकपत्नित्व हेच असणे स्वाभाविकच आहे तेव्हा ज्यास अनियंत्रित व्यवहार अस म्हणता येईल त्या परिस्थितीत आणि मातृशासित समाजात पारस अंतर नाही त्याअर्था समान मातृ-

शासित होता असे म्हणणे काय आणि स्त्रीपुरुषव्यवहार अनियंत्रित होता असे म्हणणे काय जवळजवळ सारखेच स्त्रीपुरुषांचा परस्पर व्यवहार जरी पूर्णपणे अनियंत्रित असला तरी त्याच्या अस्तित्वाबरोबरच मातृशासनाची कल्पना करावयास पाहिजे का की मातृशासनाशिवाय अनियंत्रित स्त्रीपुरुषव्यवहार देखील अशक्य आहे.

ज्या विवक्षित संस्कृतीविषयी आपणास काही ज्ञान आहे, त्या सर्वांत पितृशासित कुटुंबपद्धतीच बोहोंकडे अगदी ज्ञात कालापासून प्रचलित आहे. याला फक्त मलबारचे उदाहरण अपवाद आहे. मातृशासित कुटुंबपद्धति आज केवळ प्राचीन अवशेषाच्या अनुमानाने काढली आहे. रितुसत्ताक कुटुंबपद्धतीत दिवसानुदिवस फरक एवढाच झाला की ब्रिषाच्या व्यक्तिगती जाणीव अधिप्राधिक होऊ लागली व ती जत जशी होऊ लागली तत्तशी अनेकपत्न्यपद्धति कमी होऊ लागली ब्रिषांना शृंगारव्यवहाराने कसे वागवावे याविषयीच्या कल्पना अधिकधिक उजळ होऊ लागल्या गुलामासारखी जी स्थित होती ती धाकट्या भागीदारासारखी झाली.

चाळू कुटुंबपद्धति फारसा फरक पडणें शक्य नाही स्त्रीपुरुष यांची समता पूर्णपणे स्वापिली जाणे शक्य नाही का की ब्रिषास गर्भारपण व त्यामुळे पारानलवन उत्पन्न होतं ब्रिषाची पुरुषापेक्षा प्राप्ती करण्याची शक्ति कमीच असते जेव्हा ती अधिक असते तेव्हा कुटुंबात यंत्रे पुढारीपण ब्रिषासच येते तथापि केवळ इत्यांमनावरून कुटुंबव्यवस्थेमध्ये असेलचा निर्णय ठरविण्याचा अधिकार उत्पन्न होत नाही ज्या ब्रिषा धंदा करीत आहेत आणि त्यामुळे जन्मेस नवाबदार आहेत त्या ब्रिषास विवाह करण्यास उत्तेजन म्हणून मातृसत्ताककुटुंबपद्धतीत काही सुधारणा करून ती पद्धति पितृसत्ताक कुटुंबपद्धतीबरोबरच अर्वाचीन समाजात चालू करावी अशा तऱ्हेचे विचार प्रगट होऊ लागले आहेत पण त्या विचाराकडे जावपाचे हि लक्ष ओढले जात नाही [कुल, गोत्र, देवक, " प्रजापति सध्या " मातृकन्यापरंपरा " युवावस्था " हे लेख पहा]

भारतीय कुटुंब पद्धतीचा इतिहास — भारतीय कुटुंबपद्धतीमध्ये वैशिष्ट्यपूर्ण असलेली काही गोष्टी आजचे भारतीय वैशिष्ट्य विवाहविषयक नियमात आहे. कुटुंबविषयक नियमात नाही. वेदसंज्ञापासून आजपर्यंत सर्व समाज पितृसत्ताक कुटुंबाचाच आहे. प्राचीन धर्मशास्त्र पहाता त्यात अनेक प्रकारचे मानलेले पुत्र (पदा) यात कदाचित थोडे वैशिष्ट्य आढळेल तथापि स्त्रीसत्ताकनियम, नवऱ्याचे महत्त्व, पित्राज्ञेचे महत्त्व इत्यादि गोष्टींमध्ये काही वैशिष्ट्य नाही हे सर्वच ठिकाणी दिसून येते. आजच्या परिस्थितीसंबंधाने एवढेच म्हणता येईल की, उद्योगधंद्याच्या विकासासुळे येणारी वैयक्तिक जबाबदारी आणि वैयक्तिक अधिकार याचा अपूर्ण विकास पाहून झाला आहे, आणि व्यक्तीस मदत करणाऱ्या दानसंस्था वृद्धित न झाल्यामुळे

संपादिगनाचा अन्योन्याध्य ज्ञात आश्रय अधिक कायम आहे, अशा आजचा समाज आहे. अतून काही ठिकाणी एका घराण्यातील २५१० कुटुंबांचा एकच वाट्यात रहातात.

समाईक कुटुंबपद्धति रूढ अमुनाह पराच्या संख्येची कुटुंबाच्या संख्येचे निकट सात्ता असलेले दिसून येते. येथे कुटुंब म्हणजे पत्नीपती, त्यांची मुले व आश्रित अशा अर्थ युरोपाच्या कुटुंबपद्धतीप्रमाणे निवक्षित आहे. हिंदुस्थानात घराची संख्या ६१.० लक्ष अतून पंधरा किंवा अधिक घराच्या विवाहित स्त्रियांची संख्या ६४.९ लक्ष आहे. एकंदर लोकसंख्येच्या मानाने अल्प असलेल्या उच्च जाती सोडून दिल्या तर समाईक कुटुंबपद्धति गितकी सर्वत्र रूढ आहे अशी जी अनुसमजून आहे तितका ती नाही असे दिसून येईल. मुसलमान, राजपूत, ब्राह्मण व हिंदूच्या हलक्या जाती यामध्ये ही पद्धत क्वचितच आढळते. या संपूर्ण जाती अशी चाल आहे की, लगेत होण्यावरिपर किंवा मुले होऊ लागताच तत्पण पुण्य आपला स्वतंत्र सत्ता घाटतात, आणि एकत्र राहिलेले असले तरी कुटुंबातील कर्ता मयत होताच तत्पणतोय विभक्त होतात. विवाह बांधकामे अंत कलह, आपल्या नवऱ्याच्या पैसावर इतरास आधार मिळतो, जायदल त्याच्यात दिलून येणार असलेल्या आणि सासुरासासून मुक्त होऊन स्वतंत्र होण्याची नैसर्गिक बांटा इत्यादि कारणांमुळे समाईक कुटुंबपद्धतीत एक प्रकारची विघ्नक प्रवृत्ति वावरत असते. एखाद्या कुटुंबाची हलके अथवा मालमत्ता समाईक असते पण जुनी मात्र वेगळ्या होतात. गमीनदार व व्यापारी माण्यात हा प्रकार असलेला आढळतो. एखादे कुटुंब समाईक पद्धतीचे असूनही पुढच्यात असे घडून येते की, त्या कुटुंबातील कोणी तरी घरातून दूर जाऊन आपला संसार करतो व अशा रीतीने त्या मूळ कुटुंबाचीच तीन किंवा चार वेगळे होऊन वास्तव्य घडून येते किंवा तत्पणच वस्ती नसलेल्या इमारतीना घरे असं खानेसुमारीत जांगल आहे. कारण त्या इमारतीची कायजी वहाणारा त्या स्वकीय राजीस वस्तीस असतो. दर घरटी सरासरी लोकसंख्या ४.९ इतकी आहे. स्कॉटलंडात ती ४.८ अतून इंग्लंड व वेल्स येथे ५.२ इतकी लोकसंख्या आहे.

क्रिस्त्येक प्रतिक अहवालानुसृत असे मत बनत की, समाईक कुटुंबपद्धतीची विभक्त व स्वतंत्र होण्याकडे दिवसेंदिवस जास्त प्रवृत्ति होऊ लागली आहे. व्यक्तिस्वतंत्रतेची प्रवृत्ति, एकंदर रहाणीत होणारी वाढ व त्यामुळे एकत्र राहाण्याची आर्थिक स्थितीमुळे अतकवृत्ता, आगगाच्यामुळे वाढत्या प्रमाणात होणारी स्वलातर, इत्यादि कारणांमुळे समाईक पद्धति इमारतीना घरे असं खानेसुमारीत जांगल आहे. गोर्खीची कल्पना होईल परंतु आकण्यावर जास्त विश्वास ठेवणेही गैरच आहे. दर घरटी सरासरी लोकसंख्या (१८८१) ५.८, (१८९१) ५.०, (१९०१) ५.२, (१९११) ४.९ होती.

[संदर्भग्रंथ.—लेगात सर्वे आले आहेत.]

कुटुंबपरान्तक—अपरान्तात जे अनेक भाग प्राचीन मांडी होते त्यांपैकी एकाच कुटुंबपरान्त किंवा कुटुंबपरान्तक म्हणत. अपरान्त म्हणजे कोंकण, वट हा शब्द कुडाळ या शब्दातील कुड या शब्दाचा पूर्वगामी दिसतो तेव्हा दक्षिण कोंकणातील जे कुडाळदेश तीच कुड या शब्दाने प्राचीन किंवा मध्यकाळी प्रथित होता. अन्तक हा उपशब्द आहे यातच पुढे ११ व्या शतकात (एका ताम्रपटात) कुडबलपतन असे नाव आहे मुसलमाना (वहागनी) अमलात कुडाळ हे नाव प्रचारात आले (कुडाळ पहा) (भा. ६. सं. सं. पं. ६. १८१६)

कुडार—हे पंजाब प्रांतात सिमल्यापासी डोंगरी संस्थाना. येथे एक संस्थान आहे क्षेत्रफळ १० चौ. मै. आहे १९२१ साली लोक. सं. १८४१ होती. जम्मूतील रजपूत घराण्यापैकी एकांचे हे संस्थान स्थापिले. संस्थानचे वार्षिक उत्पन्न सुमारे १७.५५० आहे यातून १००० रुपये इम्रानास खर्च होऊन जेव्हा सातचे राणा अगमिंत येत हे १८९६ साली गादीवर आले.

कुडची—मुंबई इलाखा चेळगाव गिल्हा अथवापन्ना नैर्ऋत्येस सुमारे १० कोवापर हा गाव आहे येथे सत्तज्या चांगल्या होतात हे सधने मराठा रेल्वेचे स्टेशन आहे. येथून जमरिजोला चांगल्याचा रस्ता आहे गाच्या, मोटारी वगैरे माळ्याने मिळतात. गावाच्या पूर्वेस सुमारे अर्ध्या कोसावर कृष्णा नदीतील वेढाघर घामूळ व पंचिच पाण्याचे गर्द झाडीत दोख महमद पोर दादी या मुसलमान कबीराचा दर्गा आहे या कबिराने अनेक शिष्य केले. त्यात बल्लारी राजकन्या मसपली ही एक होती. ही राजकन्या आपल्या गुरुगुरुवर हिंदुस्थानात येऊन पुढाच परोपकाराची कामे करून येथे मरण पावली हिचा दर्गा येथे आहे. पोरदादी कबीर हा कडलुगरी येथे मरण पावला. तेथे त्याला पुरले परंतु त्याचा दर्गा सात्र येथे राजकन्येच्या दर्ग्याजवळ बाबला आहे येथे दर वर्षी उत्सव भरतो. महमद तपलखाने यद्दामनी राज्याचा संस्थापक हुसैन गानू यास जो पहिली जहागीर दिली होती तीत कुची-कुडची-गाव होते असे फेरिस्ता म्हणतो. येथे शाळा व पोस्ट आहे. येथे मुसलमानवस्ती बरीच आहे. येथील इनामदार १८ व्या शतकापासून आपली वस्ती येथे हाल्याचे चांगतात. [मिश्र—कोरस्ता. पु. ९, येथे म्याक्षि.]

कुंडल—मुंबई सातारा गिल्हा. हा गांव पठरप्रतिभि-धीच्या जहागिरीत स म. रेल्वेचे स्टेशन आहे. ह्या स्टेशनचे नाव फिरोल्लकाबाई ठेविले आहे पुराणात सांगितलेले वैदिकस्थपूर हच अतून या ठिकाणी हिंगणदेव राजा की राजधानी होती असे म्हणतात. हिंगणदेव हा बहुतकरून देवगिरीच्या यादवराजांपैकी पहिला सिंघण (११०९) किंवा दुसरा (१२०९-१२४७) सिंघण राजा असला गावास तट आहे. गावाजवळील उंकल्यात ११ माझी लेणी ती जमीनीपासून ३०० फूट उंचीवर आहेत.

चटताना ३ दर्याने लागतात व नंतर १५ फूट उंचीची चुनेगळी भिंत लागते. तिच्या गळीकडे बरभद्र नावाच्या महादेवाच्या गणाने मंदार आहे. त्याच्या पश्चिमेकडील भागात दक्षिण देवीचे देऊळ असून, त्याच्या समोरच महादेवाचे एक देऊळ आहे. बरभद्राच्या देवळाच्या पूर्वेस पाण्याची दोन कुंडे आहेत. पलीकडे राम, लक्ष्मण, सीता, शंकर, पावती व गंगा यांच्या मूर्ती असलेली ठेपी आहेत. टेकडीचा खडफ टिपूळ व पिंगट रंगाचा आहे. याचा एक दरवाजा कुंडळच्या बाण्याने जगदी अलीकडे बापला. या ठिकाणी कार्तिकात यात्रा भरते. या देवळापूर्वी पूर्वेकडील देवळे वैष्णवांची व पश्चिमेकडील शैवाची आहेत. प्रतिनिधीच्या जहागिरात या नावाचा तालुका आहे व त्याचे मुख्य ठिकाण कुंडळच आहे. तालुक्याची लो. सं. १३२१ आहे. [सातारा. ग्यासो. ३].

कुडलगी—या गावात कुडाळ, कुडली, हुगिरी अशीही हुसारी नावे आहेत. हा गाव म्हैसूर संस्थानात शिमोगा जिल्ह्यात शिमोगापासून ईशान्येस ४ कोसावर तुंग व मद्रा नद्यांच्या संगमावर वसलेला असून त्यास क्षेत्रत्व ग्राम झालेले आहे. येथे रमार्त, भाव, अद्वैत इत्यादि पंथांचे मठ आहेत. प्रसिद्ध हुगिरीमठ म्हणून शंकराचार्यांचे जे दक्षिणेकडील पीठ आहे ते येथेच आहे. स. १७९१च्या एप्रिलीत परशुराममाळ पटवर्धन यानी डिपूवर जी स्वारी केली त्यावेळी त्याच्या लष्करातील पेंढाऱ्यांनी हा शूनेरीचा आचार्यांचा मठ छुटला होता. ती बातमी भाऊंना कळताच त्यांनी पागा पाठवून छठारू भरून आणिले. परंतु 'छठारू हे माझ्या लष्करातील आहेत, त्यांच्या शुद्धपार्थी चौकशी मी करीन' असे रजुनाथराव पटवर्धन कुंदेवाडकर यानी म्हटल्यावरून ते त्यांच्या हवाली केले. पुढे गडबडीत हे काम तसेच राहिले. हुगिरीच्या भोंवतालच्या प्रांतातल्या धनिकांनी आपले पित व कुटुंबे वेळून मठात तळ दिला होता. त्यामुळे पेंढाऱ्यांनी मठ छुटला. या पेंढाऱ्यांच्या छुतीबद्दल भाऊंस सर्वोर्षा जवाबदार धरले हे त्या काळचे सैन्याची शिस्त ध्यानात आल्यास योग्य होणार नाही. येथे ब्रम्हेश्वर, रामेश्वर, नृसिंह वगैरे देवाची देवळे आहेत. [खरे-पे. ले. सं. पु. ९, ई.पि. सं. पु. १६].

कुडबकळ—मुंबई इलाख्यातील एक शेतकरी जात. या जातीचे लोक विशेषतः वेळगाव, विजापुर, धारवाड, सोलापूर व दक्षिणमहाराष्ट्र या ठिकाणी आहेत. १९११ साली त्यांची संख्या ११९०९ असून पैकी १०७४ पुरुष व १०८५५ स्त्रिया होत्या. कुडबकळ हा कानडी शब्द असून त्याचा अर्थ कुडळ वापरणारा शेतकरी असा आहे. कुडबकळ हे एका मूळ पुरुषाचे नाव असून त्याची मूळ वस्ती कुर्गात होती असेंहि म्हणतात. री नावाच्या एका शेतकरी बर्गिशी या जातीचा पूर्वी पक्षा संबंध आलेला असा हा हिंदी शब्द दिसते.

हिंदू व लिगायत असे दोन भेद कुडबकळ जातीत आहेत. लिगायत कुडबकळाचे पंचमहाली लिगायताशी धर्म व चालीरीतीच्या बाबतीत ऐक्य असून फरक आहे तो एवढाच की, लिगायत कुडबकळ शरीर देवतात व त्यांना एखादा ब्राह्मण आपली उमे लक्षण्यावरिता नष्ट बोलवावा लागतो. हिंदू व लिगायत या दोन पंथांपैकी लिगायत कुडबकळावर लिगायत धर्माचा बराच पगडा बसलेला आहे. का की, ते कोणत्याही तऱ्हेचे अशौच पाळीत नाहीत. त्यांच्या चार जाती आहेत व या चार जाती परस्परांत रात्रीयवहार करतात. परंतु प्रयुद्ध करीत नाहीत. या चार जाती म्हणजे देवावती, मिनिगडीक, तहंदि (मूख) व यतिराक अशा आहेत.

समान गोत्रजमधे लगे करण्याची यांच्यात मनाई आहे. कुडबकळ जातीत दसुपत्नीत्वाची बहिषात असून विधवा-विवाह व काडीमोड या गोष्टीस प्रतिबंध आहे. वयात नव्यपूरीच मुलीची लग्न होतात. लग्नाचा मुहूर्त जंगम किंवा ब्राह्मण ठरवितो व लग्नातील धार्मिक विधी ब्राम्हणांकडून करविण्यात येतात. देवकार्य, सीमातपूजन, लग्नकुरुण-वारण, वरात वगैरे सर्व समारंभ केले जातात. कुडबकळ हिंदू व लिगायत धर्माचे असून बलभंगा, बरभद्र व यल्लवा या त्यांच्या कुलदेवता आहेत. दयानांवा, दुर्गाबा वगैरे त्यांच्या ग्रामदेवता आहेत. सर्व हिंदूचण पाळून तुळजापूर व विजापुर जिल्ह्यातील गोदागिरिरिंग वगैरे ठिकाणी हे लोक यात्रेला जातात. शुलकण्या व चंगलकण्या या देवींचा पुजा मुख्यतः क्रियाच करतात. जेथी पीपिमेस 'करहमवी' नावाचा बळाचा सण पाळला जातो. त्यावेळी बैलास सजवून व त्याची मिरवणूक काढून दावेतीने 'कर' होडण्यात येते.

शेती हाच या जातीचा मुख्य धंदू असून काही जण चांगले जमीनदासि असतात. त्यांच्या क्रिया दूध, लाणी, दही वगैरे विकतात. कुडबकळ जातीचे लोक मद्रासाहारा करीत नाहीत.

कुडवासल—मद्रा इलाख्यात तंजावर जिल्ह्याच्या नागेलूम तालुक्यात डेप्युटी तहसिलदाराचे ठाणे. येथे जनानी रंजमा वर्षे विणली जातात. कुडवासल व कुम्भकोणम् ही दोन्ही नावे 'भाडे किंवा पात्र' या अर्थाच्या तामिळी शब्दापासूनच निघाली असल्याचे सांगतात. (कुड = भाडे वासल = तोंड) व दोन्ही गावांतर्षी दत्तक्या आहेत. असे सांगतात की, विष्णुवाइन जो गड तो अमृतकुम्भ (पात्र) वेळून जात असला त्या कुंभाचे तोंड येथे पडले व पात्राचा छेरा भाग कुंभकणम् येथे पडला.

कुडळा—मुंबई इलाखा. धारवाड जिल्हा. हनगलच्या ईशान्येस १२ मैलावर धर्म आणि चरदा या नद्यांच्या संगमावर हे खेडे आहे. येथील संगमेश्वराच्या देवळात शिलालेख असून देवाप्रतिपत्ती मोठी वार्षिक जत्रा भरते.

कुडा—ह्या शाळास संस्कृतमध्यें कुट्य, मराठींत कुडयाचें शाळ, गुजरातींत इंद्रजव, हिंदींत कोरैया वगैरे नांवें आहेत. हें रानदांड सहा सात हातांपेक्षा उंच होत नाहीं. याची पाणें लंबोडी असतात. कोंकणात या पानाच्या पत्रावळी करतात. याच्या फुलाची भाजी होते. या शाळाच्या शेगा घारीक व लाव असतात. व त्या भाजी व लोणच्याच्या कामी उपयोगी पडतात. शेगातून जवाच्या आठूनीच्या लापट विया निघतात त्यात “इंद्रजव” म्हणतात. त्या विया व ह्या शाळाचें मूळ हें कडू असतात. मुखापासून पाक तयार करतात. त्यास कुडेपाक म्हणतात. कुट्याच्या पादरा व काळा अशा दोन जाती आहेत.

कुट्याचा औषधी कामात फार उपयोग होतो. फोटातील कृमींवर कुड्याचें मूळ पाण्यात उगाळून नुसतें अथवा वाव-डिंगाच्या चूर्णाबरोबर घावें. अतिशारार कुड्याच्या सालीचा आंगूरस काढून तो घावा. जर्णज्वरावर कुड्याच्या मुळाची साल व सुकवेल बराच काळा घावा किंवा साल रामी पाण्यात भिजत देवून तें पाणी सफाई घावें.

काळा कुडा.—ह्या शाळास दुधी काळा कुडा, पाल, तिरणी वगैरे नांवें आहेत. हें गलनशालि शाळांपैकी असून दुख्खन, कर्नाटक, मुंबई इलाखा, राजपुताना, बाण्डा आणि ब्रह्मदेशात सापडतें.

ह्यापासून अगुद रबर तयार करतात. त्यात पाणी गोंद वगैरे शेकडा २५%, राळ (रसीन) ४५% कौबाकश को २८% प्रमाणांत सापडतात. दुसऱ्या काहीं पदार्थांबरोबर रंगच्या कामी याचा उपयोग होतो. पुष्कळ दिवसापासून दक्षिण हिंदुस्थानातील लोक या शाळाच्या पानाचा नीळ किंवा निळा रंग करण्याकडे उपयोग करीत आहेत. ह्या शाळाचें लाकूड साधारण दृष्टिदत्तासारखें दिखतें; त्याच्या बाहुल्या व प्रसिद्ध चित्रपटघर खेळणी तयार करतात. [पदे; पेंड].

कुडापूर ता. ल. का.—मद्रास इलाखा दक्षिण कानडा जिल्हा. कुडापूर पोस्टविभागातील तालुका. क्षेत्रफळ ९१९ चौरस मैल. १९२१ साली लोकसंख्या १२९३५० होती. ह्या तालुक्यामध्ये १०३ खेड्यांचा समावेश होत असून त्यापैकी कुडापूर हें तालुक्याचें मुख्य ठिकाण आहे. तालुक्याच्या पूर्वेसोमेवर सहाद्रि पर्वताची रांग असून तो पर्वत उत्तरेसहि ६ मैल आहे. ह्या भागातून सहाद्रिंत उगम पावलेल्या तीन नद्या बहात असल्यामुळे प्रदेश फार सुपीक आहे. ऊंस व तांदूळाचें पीक फार छान होतें. नारळीचें उत्पन्नाहि वरेंच आहे. तालुक्याच्या डोंगराळ भागात दाट जंगल आहे. तालुक्याच्या उत्तरभागात खैराची शाळे पुष्कळ आहेत. जमीनमहसूल सुमारे ३॥ लाख रुपये आहे.

गा. व.—कुडापूर तालुक्याचें मुख्य ठिकाण. लोकसंख्या (१९०१) ३९८८. वेदभूतच्या राजाच्या कारवादीत हें बंदर होतें. १६व्या शतकात पोर्तुगीज लोकांनी येथें येऊन बसाहूत केली व विला साधिल. येथून जवळच एक गोडया पाण्याचे

तळें आहे व त्यात वेगवेगळ्या तऱ्हेचे तीन तीन फूट लांबीचे मासे आहेत. टिपू मुलतान ज्यावेळी मद्रासवर राज्य करीत होता त्यावेळी त्याने रुद्र स्वतःकरिता-स्वतः खाण्याकरिता-हें मासे पाळले होते असे सांगतात. व त्याकरिता त्याने ते तळें मुद्दाम निर्माण केले होते.

कुडालोर ता. ल. का.—मद्रास दक्षिण अर्काट जिल्ह्याचा एक पोस्टविभाग व तालुका. ह्या येथील उपसागराच्या किनाऱ्यावर आहे. तालुक्याचें क्षेत्र ४४८ चौ. मै. असून लोकसंख्या (१९२१) ३५८०२१ आहे. कुडालोर, पनरुति, व नैलिकुप्प ह्यीं तीन गावें असून शिवाय २२४ खेडी आहेत. येथील जमीन सुपीक आहे. मध्यें एका ठिकाणी डोंगरापाटी असून तेथे विनपिकाची लाल जमीन आहे. तालुक्याचा जमीनमहसूल सुमारे ६ लाख रुपये आहे.

श. इ. र.—कुडालोर तालुक्याचें मुख्य ठिकाण. रेल्वेने मद्रासहून दक्षिणेस १२५ मैल व पोंदिकरीच्या दक्षिणेस १२ मैल पडतें. ह्या गाव पुष्कळ पुरे मिळून झालेला आहे. कुडालोर (नवें बंदर) मध्यें शिवाय देवालय असलेला विद्या पुलियुराचा भग, यात भन्नुक्पम् व युरोपियन लोकांचे येगले ह्याचा समावेश होतो. देवनापटनम् (सेन्ट-डेव्हिडचा मोडका किला येथें आहे) व कुडालोर (जुनं शहर) ह्या गावातून पोन्नियार व गदिरुम् ह्या दोन नद्या समुद्रास जाऊन मिळतात.

लोकसंख्या (१९२१) ५०५२७. म्युनिसिपालीटीचें १३ चौ मैल घेराचें अधिकारक्षेत्र असल्यामुळे त्यात लहान लहान १८ खेड्यांचा समावेश होतो. शिस्वाचें मुख्य ठिकाण असल्या कारणानें कोट्टे व कचेच्या येथेंच आहेत.

दक्षिणअर्काटमध्ये कुडालूर हें पहिल्या प्रतीचें बंदर आहे. येथील ह्या फारच निरोगी आहे. रेशमी व सुती कपडा येथें तयार करतात. तुरंगामध्ये केडी लोक सतरंग्या व यावेल तयार करतात. येथें चार हायस्कुल व एक सरकारी ट्रेनिंग स्कुल आहे. तीन मिशनरी संस्था येथें आहेत.

कुडालोरमध्ये सन १६८२ साली मिट्टिशाचा प्रवेश झाला. ह्या वर्षी कंपनीने मिनीच्या खानजवळून येथें बसाहूत उभाण्याकरिता परवानगी मागितली. पुढे १०।१२ वर्षांत व्यापाराची इत्का घाट झाली की, त्याच्या रक्षणाथें कंपनीने तेथें सेन्ट डेव्हिड नावाचा किला बांधला. १७६६ साली मद्रास हातने गोव्यावर सेन्ट डेव्हिडचा किलाब इलाख्याचें १७५२ पर्यंत सुट्टे ठाणें होऊन बसल होता.

कुडाळ—पोर्तुगीज बसाहतीपैकी गोव्याच्या बसाहतीत ह्या प्रांत साम्रत मोडतो. प्राचीन कुडाळ देशाचें नाव वृह नयवा मुद्राप्रांत असें होतें. व तो परांत आणि अपरांत या कोंकणच्या दोन भागांपैकी अपरान्तात होता. यापैकी

काही भाग ह्या सावंतवाडी संस्थानात सामील झाला आहे, व कुडाळ या नावाचे एक शहरही संस्थानातील एका भागाचे मुख्य ठिकाण आहे. प्राचीन कुडाळ प्रांताचेही काही भागांचा इ. स. च्या १८ व्या शतकापासून सावंतवाडी संस्थान असे म्हणून दाखले पूर्वीच्या कुडाळ प्रांतात १२ तर्फा (जिह्मे), २ कर्जाती (तालुके) एक विलायत (विलायत = मूळ प्रदेश, जिह्मा) व एक बंदर (बेगुले) ही होती सांप्रतच्या देवगड तालुक्यातील साळशीमहाल, मंगरी, पेजण, डिचोली, फोंडा, सापळी हे पाच महाल, इतक्या प्रदेशांचा समावेश होत होता सांप्रत बरील पंचमहाल पोतुंगीजाच्या ताब्यात आहे साळशीमहाल व बेगुले बंदर ईशजाच्या मुलगात आहेत कर्जात पाटणांव हा कोल्हा-पूरकराकडे आहे व चार्जीचा सारा मुख्य सावंतवाडीकराकडे आहे, तो मुख्य म्हणजेच सारे वाडीसंस्थान होय

या प्राचीन कुडाळ प्रांतावर ११ व्या शतकापासून कदंब व चालुक्य यांची सत्ता होती ११ व्या शतकापासून १५ व्याच्या मध्यापर्यंत ब्राह्मण (कुडाळ देशाकर) सावंत पराण्याची प्रथम अनुक्रमे कदंब व नागोळे (देवगिरीचे) यांचे मांडलिक या नात्याने आणि नंतर स्वतःपण सत्ता होती. या सामंतानी ११ व्या शतकात त्या प्रांतात कारवार, अंगोला व मिरजून हा भाग जोडला कदंबांच्या वेळचा ' नऊसो हरिदेग ' नावाचा प्रांत हाच बरील कुडाळ प्रांत असावा. पंधराव्या शतकाच्या पुढे मुघलमानी झाली. तेव्हा सामंताच्या राजवटीत अधिकारी असलेल्या स्वाक्षमर जातीच्या प्रभु पराण्याची सत्ता मांडलिक म्हणून सरदेशाई या अधिकाराखाली वहामनी व आदिलशाही राजवटीत या प्रांतावर माली या प्रभु सरदेशायाच्या हाताखाली बरील चारा महालांचे चारा देशाई अगर नाईक होते सतराव्या शतकाच्या मध्यात बरील चारा नाईकांपैकी माणगाव महालाचा लखम सावंत नावाचा नाईक याने तत्कालीन ब्राह्मण प्रभु सरदेशायाच्या दुर्बलपणाचा फायदा घेऊन कुडाळ प्रांताच्या बऱ्याच भागावर दांडगाईने असल बसविला. एवढेच नव्हे तर सरकारी दस्तऐवज असाहे दिसते की, त्याने समकालीन प्रभु सरदेशायाला दार मारिले पुढे या लखमाच्या वैशातील खेम सावंताने प्रभु पराण्यातील जोगण प्रभु नावाच्या सरदेशायाला लढाईत दार मारून त्याचा सर्व कुडाळ प्रांत पूर्णपणे हस्तगत करून घेतला (१९९९)

इ. स. १९८० च्या सुमारास बरील प्रभुसरदेशायांनी गोव्यातील बाही डोंगरी ब्राह्मणात आणून त्यांना कुडाळ प्रांतात कुळकर्णपणावर नेमिले होते. याच वेळी डोंगरी ब्राह्मणाचा कुडाळ देशात प्रवेश झाला. ' याच डोंगरी लोकांनी प्रभुसरदेशायाकडून वाडकरसावंताला मदत केली. या कारणावरून त्या दोन जातींमध्ये द्वेष उत्पन्न झाला. ' कुडाळवर ब्राह्मण (प्रभु) सरदेशायांचे मूळ वनर्जा गाव

वालावली आहे, व तेथील नारायणदेव हे त्यांचे कुळदेवत आहे या गावी वाडकर (मराठे) सावंत रानी वस्तीत राहत नाहीत असे म्हणतात. " सत्तेच वाडकरसावंत हे आपल्याला सरदेशाई म्हणवीत असूनहि तसा त्याचा अधि-कारदेशीक शिक्षा आढळत नाही, व जे इतर शिके आहेत ते स्वतः सावंत सरदेशाई आपऱ्या हातांनी न करता एखाद्या ब्राह्मणाच्या हातून करवितात व आपले राज्य देवा-ब्राह्मणाचे आहे असे म्हणतात, " असे ऐकण्यात आहे. बरील ब्राह्मण प्रभुसरदेशायातील जोगणप्रभु हा वाडकर (मराठे) सावंतास प्रथर (ब्रह्मसमंथ) रूपाने त्रास देई, म्हणून त्याच्या (शारीरुपी) मूर्तीचा पूजाअर्चा हे वाडकर सावंत ब्राह्मणाकडून करवितात असे एका वैकि-यतीत म्हटले आहे.

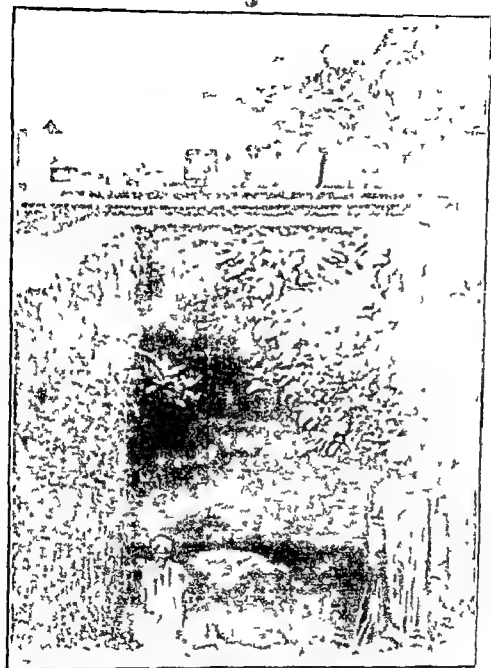
मुघलमानी असलात या प्रांताची राजधानी गोव्यात येरायते कुडाळ गावाचे महत्त्व थोडे कमी झाले, तथापि प्रभुसरदेशायांनी आपले ठाणे कुडाळतच ठेविल्यामुळे ते परेच टिकून राहिले वाडकर सावंत हे अद्यापि आपल्या नावापुढे ' सरदेशाई प्रांत कुडाळ व महालानिहाय ' असा माथना जोडतात

कुडाळत बरील ब्राह्मणकालीन राजवटीतील पुढील अवधीय आहेत. (१) शहराच्या पश्चिमेचा मुईकोट किला, (२) त्यातील घोडबाव या पायबिंदीची चौकोनी ४० फूट व चेर १०० फूट असून घोडेस्वार (घोड्यावरून न उतरता) येत बहून खाली पाण्यापर्यंत जाऊ शकतो. ही अद्यापि सुस्थितीत आहे. (३) नदीबरील सत्पापाट, (४) गावाभोवतालचा पडका फोट कुडाळ व गोमातक हे दोन्ही प्रांत जरी एकमेकातेशी आहेत तरी त्यांची भाषा भिन्नभिन्न आहे कुडाळ प्रांतातील माथेला कुडाळी भाषा म्हणतात. सत्तेच कुडाळी भाषा कुडाळी शिरस्ता हेहि स्वतःच आहेत याबद्दलची जास्त माहिती जर्मिंस याने लिहिलेल्या कॉकणावरील पुस्तकात आढळेल ' इचिन्सन-मेमो-यर्स ऑन सावंतवाडी, पिंगुळकर-सावंतवाडीचा इतिहास, जर्नल ऑफ पोलीटिकल थोसायटी व्हॉ ८, रा वासुदेव अनंत यावडेकर यांचा लेख]

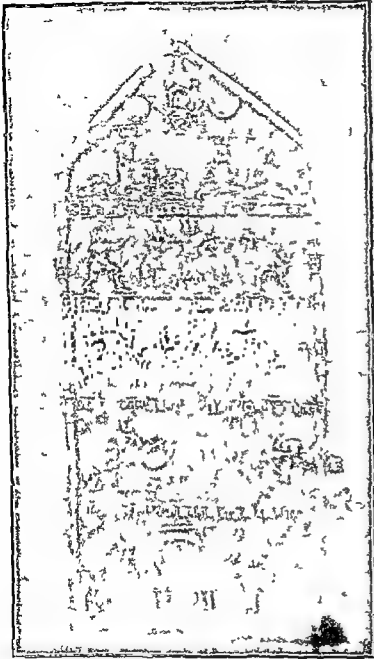
कुडाळदेशाकर ब्राह्मण—याचे दुसरे नाव आर्यगोड ब्राह्मण असे आहे. मुलत' हे उत्तरेकडील असून कॉकणात येव्हा व कसे आले याबद्दल जी माहिती मिळते ती पुढे दिल्याप्रमाणे —

महेंद्रुद शिखरीवराने उत्तरीहिंदुस्थानात म्याच्या करून घुमाराळ घाताला त्या सुमारास (इ. स. १०१७) गंगा किनाऱ्याच्या प्रदेशावर गोरेभरपाल राजाने साक्षात्प होते त्याच्या मांडलिकीत गंगकिनाऱ्यातून-तच्या भागात ' मासंत ' नावाचे एक ब्राह्मण संस्थानिक होते. याच्या राज्याची घाताहून महेंद्रुदाच्या वेळी शास्त्रामुळे हे घराणे तेथून निपून दक्षिणेत वाडणात

मुंडाल.

घोडयाच [पृष्ठ ५२८]

जानकी

(१) शक १३१७ चा मठगावचा शिलालेख (२) नागदेव धामत याचा मुद्रा व लखनावधि (३) भानजा प्रभु सरदसाद याचा मुद्रा (४) वागवला येथील श्रीनारायणदेव याचा मुद्रा (५) भानजा प्रभु याचा माडा लहा (पृष्ठ ५७८-५८२)

सत्पात्र्या देवगड तालुक्यातील "हिंदवे" या गावी तत्कालीन फौजण्याच्या कदंब राज्याच्या आश्रयास येऊन राहिले याचे गोत्र काश्यप असून त्याच्या पत्नीवर आणखी तेरा गोत्रांची दुसरी ब्राह्मण पराणी कोंकणात आली होती. येथून कुडाळदेशवर ब्राह्मण जातीच्या इतिहासास सुरुवात होते.

आपूनी निवान १०० पणे तरी प्रांतभेदाने तत्कालीन ब्राह्मणाचा नामनिर्देश होऊ लागला असावा असे वाटते. तत्पूर्वी शिलालेखात अगर ताम्रपत्रात गोत्रभेदाने ब्राह्मणांचा उल्लेख येतो. त्यानंतर प्रतवाचक उल्लेख येऊ लागला. आणि त्यामुळे पुढील काळात या श्रतवाचक निरनिराळ्या ब्राह्मणात विवाहसंबंध होईनासा याचा असावा. उक्तेकडील सर्व ब्राह्मण यजुर्वेदी असल्याने वरील सामंत घराणे व बाकीची तेरा पराणी ही सारी यजुर्वेदीच होती. सामंत हे नाव प्रथम मांडलिक राजसत्तादर्शक होते. परंतु पुढे आडनामाचा प्रघात पडल्यावर ते सद्धा झाले. (तत्पूर्वी आडनावे प्रचारात नसत). कुडाळदेशकर ब्राह्मण हे मूळचे यजुर्वेदी असून इथी त्याच्यात ऋग्वेदी कसे आढळतात असा एक प्रश्न आहे. त्यास उत्तर असे की, ते दक्षिणंत आल्यानंतर त्याची पसाहूत येथे झाली त्या मारात कऱ्हाडे ब्राह्मणांचे साहचर्य त्यास निकट आल्याने व ते ऋग्वेदी असल्यामुळे हेहि ऋग्वेदी बनले यास पुढील उदाहरण आहे. चित्पावन ब्राह्मण हे मूळचे हिरण्यकेशी यजुर्वेदी असून पुढे त्याच्यापैकी बरेच ऋग्वेदी बनले.

आडनामाचा प्रघात पडल्यानंतर तो कुडाळ देशकर ब्राह्मणातहि सुरू झाला. त्याच्यातील जुनी व नवी आडनावे अशी आहेत. सामंत प्रभु, नायक, ठावर, पंडित, पाटील, ओशी, महाजन, सरदेसाई, देसाई, नाईक, देसापाडे, सरनाईक, मतकरी, जुवळे, चंदि, टिकणे, नगारे, भिते, गोसावी, डिंगे, कोले, साठकुंभे, घेवें, वाघ, संत इत्यादि.

याशिवाय घंढावरून व गांवावरून पडलेली अनेक नावे आहेत. ब्राह्मण जातीत 'सामंत' हे नांव कुडाळ प्रांतातच नव्हे तर सर्वत्र महाराष्ट्रात फक्त याच (कुडाळ देशकर) जातीत आढळते; दुसऱ्या कोणत्याहि ब्राह्मण जातीत ते आढळत नाही. 'प्रभु' उपनावहि कुडाळ प्रांतात मुख्यत्वेकरून याच जातीत आढळते. त्या प्रांतातील शेजारी ब्राह्मण जातीत तर सुळीच आढळत नाही; कऱ्हाडे ब्राह्मणात (प्रमुदेसाई) फारच किरळ आढळते; चाव्हेनीय कायस्थ प्रभु (ही जात 'प्रभु' हे उपनाव म्हणून कधीच लावीत नाहीत) त्या प्रांतात कधीहि नव्हेते व सध्या नाहीत. (कुडाळ प्रांताबद्दल 'प्रभु' हे उपनाव काही जातीत कचित आढळते; पण ते बहुतांशी 'परच' या अपभ्रंशाच्या रुपाने.) यावरून कुडाळ प्रांतातील प्रभु हे नामांकित राज्याधिकारी या कुडाळ देशकर जातीचेच होत असे सिद्धताचे म्हणणे आहे. त्याचे पंचाज आज अस्तित्वात आहेत.

कदंबाच्या राजवटीत या जातीला राजाश्रय होता. या जातीतील बहुतेक पराणी पुढे तत्कालीन परिस्थितीमुळे क्षात्रवृत्तीची बनली. यादवाच्या वेळी या जातीतील काही पराणी त्याची मांडलिक बनली. या मांडलिकात 'योगदेव' उगोदेव, मायीदेव, (माइन्देव) वगैरे नावाजण्यासारखे पुरुष झाले. उमाट शिषण यादवाच्या काळी माइन्देव इत्या अशून त्याला महाप्रधान, सर्वोधिकारी, महापरम विधासी अशा उपाधी होत्या. या माइन्देवाच्या हाताखाली हेम्म (हेम्मेव) नायक नावाचा एक एकाधिकारी (शुक-एकर) बनवला प्रांतावर होता. माइन्देव फार दूर अतः त्याने त्याला रणलक्ष्मीधूर व मंगमहीपति असे म्हटलेले आहे. त्याने बरेच प्रांत निकल्याचे आढळते. 'मंगलाश्रय-महेश्वर' असाहि त्याचा उल्लेख एका शिक्क्यात आहे. त्यावरून शिषणच्या पश्चात माइन्देव हा स्वतःच झाला असावा असे वाटते याशिवा त्याला काशीचा पुरावा मिळत नाही. या घराण्यात देम, भैरवदेव, फाई (वाङ्ग) देव आणि नागदेव या राजांची नावे प्रामुख्याने पुढे येतात. या नागदेवाचा एक ताम्रपत्र प्रसिद्ध आहे. तसेच हेमराजाचाहि एक ताम्रपत्र उपलब्ध झाला असून अद्यापि अप्रकाशित आहे.

पुढे १५ व्या शतकाच्या पूर्वी बहामनीराजांनी कोंकण पेशले त्यावेळी हे सामंत घराणे बळ झाले. या घराण्यापैकी आज फक्त दोन शाखांचाच शोध लागतो. पैकी एका शाखेत त्याच्या पूर्वजांच्या पापाणाच्या मूर्ती पुजेत ठेविल्या आहेत. परंतु त्यांना आपल्या घराण्याच्या इतिहासाची फारशी ओळख नाही. या मूर्ती राजाच्या पालकीत बसविलेल्या अशा दाखविलेल्या आहेत. यादव राजे राज्य करीत असता पूर्वाच्या जैन व लिंगायत भक्तांचा त्यांनी उच्छेद करून पुन्हा वैदिक धर्माची आपल्या राज्यत सर्वत्र स्थापना केली. त्या कामात माइन्देव, देमदेव व भैरवदेव यांनीहि भाग घेतला होता. त्यामुळे या धर्माप्रस्थापक तमाट (यादव) व मांडलिक (सामंत) राजांच्या मूर्ती पालकीत बसलेल्या अशा कुडाळ प्रांतात नव्याच आढळतात.

मुसुलमानी अमदानीत सामंत घराण्याचे प्रधानकीचे किंवा सेनापतीचे काम करणाऱ्या आमदरन्यवस्तगोत्री प्रभु उपनावाच्या ब्राह्मण घराण्यापडे (ते कदंबाच्या वेळेपासून देशमुखीहि करीत असल्यामुळे व त्यावेळी या ब्राह्मण जातीत हेच प्रमुख असल्याने त्यांच्याकडेच) बहामनी शाहानी कोंकणातील या प्रांताची व्यवस्था सांभालिली. हे प्रभु त्यावेळी बहामनीराजावर बनले. या काळाच कुडाळचे महत्त्व जाऊन ते गोव्यास प्राप्त झाले (गोवें येदरात किंवा अवळच सामंताची एखादी राजधानी आली असे इ. स. १३११ च्या विजयनगरताम्रपत्रातील 'गोंवाशिवा कीकण राजधानी' या पदावरून वाटते). त्यावेळी गोवें येदराचे महत्त्व फार असल्याने बहामनी शाहानी ते शिक्क्यापाटी बरेच प्रयत्न प्रभु घराण्यात (बराहीच्या आधार) येदमान

ही दोन जुनी नावे आढळतात. त्याचा मूळी वाळ समजत नाही. परंतु १४ व्या शतकाच्या सुरुवातीस हे असावेत असे जैन वाङ्मयातील उल्लेखावरून म्हणता येते. हे प्रभु घराणे शेवटपर्यंत मुमुक्षुनाथी व मध्यंतरी काही काळ विजयानगर-कराचे मांडविले होते. कारवार, अंकोला व मिरजून हा भाग या घराण्याकडे प्रथमतः विजयानगरकरातर्फे आला असे दिसते. या घराण्याकडे गोमप्रभु, रामप्रभु, बाबाजीप्रभु, मानवीप्रभु, बाबाजीप्रभु, जोगणप्रभु हे प्रसिद्ध पुरुष होऊन गेले. इ. स. १६६० ते १६८० पर्यंत हे घराणे सुस्थितीत होते. इ. स. १६९६ साली प्रस्तुतच्या वाडकर (मराठे) सावताच्या पूर्वजानी या प्रभूंस जिंकून या घराण्याचा शेवट केला. शिवाजीमहाराजाची स्वारी होण्यापूर्वी काही वर्षे या प्रभु सरदेसायाच्या अंमलाखाली पंचमहाल कुडाळ (४१३ गावे), साळशीमहाल (८४ गावे) व कारवार, अंकोला आणि मिरजून हे महाल इतका प्रदेश होता शिवाय तसे पादगाव परगण्याचा काही भागही होता असे दिसते.

या प्रभु घराण्याने विहिरी, घाट, देवळे वगैरे बांधून व ब्राह्मणांना व अग्निहोत्र्यांना वगैरे उत्तेजन देऊन ब्राह्मणी धर्माचे संरक्षण केले. पुढे शिवाजीमहाराजाच्या वेळी या जातीतील लोकानी त्यांना थोडेकार साहाय्य केले यानी कोल्हापूरकर व सातारकर छत्रपति आणि पेशवे, आग्ने, वाव-डेकर वगैरे दरबाराचा आश्रय घेला होता. याच्या आध्या-मुळे व पुढील अवन्त काळात ही जात जिवंत राहू शकली व बाडीच्या सर्वतानी या जातीच्या जमिनी, इनामें व देव-स्थाने कायम करून त्याच्यावर " बागमंदळ " नावाचा कर जुलमाने लादला यामुळे व परीस इतर परि-स्थितीमुळे कुडाळ प्रांतातील लोकडे कुटुंबे तो देश सोडून दुसरीकडे गेली असे या जातीचे म्हणणे आहे. या बघाहती विशेषतः आजरे, बसह, अर्नाळा, वेळगाव, चारवाड, विजापूर, गोकर्ण, मोरगराड, चारकोर येथे शाल्या आहेत बाडीच्या सर्व-ताच्या पदरी या जातीचे लोक नोकर म्हणून कारवे नाहीत. शेणवी ब्राह्मणांना कुडाळदेशकर ब्राह्मणांनी पूर्वी ते त्यांचे नोकर असताना जमीनी वगैरे दिल्या होत्या. परंतु उलट ' या जातीचा त्यांना छळ केला ' असे शेणवी म्हणतात इंग्रजी अंमलात हा छळ कमी झाला. यावद्दल कै. रा. रामराव राम-कृष्ण भागवत यानीही आपला अनुभव विविधज्ञानविस्तारात लिहिला आहे. या जातीत शिल्लगप्रसार वरा झाला असून सरकारी व गृहस्थीय संस्थानातील मोठ्या दर्जाच्या नोकऱ्या या लोकांनी केल्या आहेत. व्यापाराच्या क्षेत्रातही त्यांचे पाऊल पुढे पडत आहे. तरी ही जाती म्हणण्यासारखी सधन नाही.

या जातीच्या हद्दी पुढील पाच संस्था आहेत—(१) कुडाळ देशकर गौड ब्राह्मण विद्यावृद्धि समान, (२) गौड ब्राह्मण घमा, (३) कुडाळ देशकर आद्य गौडब्रह्ममंडळ, (४) गौडब्राह्मण निशानित सहाय्यकारी फंड, (५)

कुडाळदेशकर आद्य गौडब्राह्मण महामंडळ पहिल्या संस्थेचे भांडवल आज एक लाख रुपयेवर आहे व ती ३०१३२ वर्षे वियायर्थ्यांना मदत करीत आहे. दुसरीच काम बाह्यमात्मक व सामाजिक (जातीचे) कार्य करणे हे होय. तिसरी शांति-संघटना करणारी. चौथीच भांडवल १५ हजार असून पाचवी सर्व जातीची प्रातिनिधिक संस्था आहे. जातीतील धनांश गृहस्थ कै. वा. अनंत शिवाजी देशाई, टोपीवाले यानी परदेशी जाऊन विया शिकण्याच्याकरिता तीन लाखचा फंड उमारला आहे.

या जातीचे संकराचार्योन्मयी गुरुपंड ५१६ ई. वर्षाचे जुने असून ते या जातीच्या राजवटीत कुडाळ शहराच्या कोठारासून ३ मैलावर सोनवडे (स्वर्णवट) गावी स्थापन करण्यात आले. हा प्राचीन मठ नंतर (वाडकर) सावं-ताच्या अमदानीच्या सुरुवातीस शेणवी जातीने नाव्यात घेतला (या मठासंबंधी प्रकरणात कै. वा. गणपतराव पर-ळेंकर व झील, यानी आपल्या ' कुडाळदेशकर ' नामक पुस्त-कात ३ व्या प्रकरणात विस्तृत आणि मार्मिक विवेचन केले आहे, ते वाचनीय आहे). मध्यंतरीच्या काळात बिंदर व गोकवण हे मठ स्थापन होऊन शेवटी सुमारे १०५ वर्षांच्या पूर्वी सध्याचे दामोली हे मठसंस्थान स्थापन कर-ण्यात आले.

या जातीत गोपाळ बोध गोसावी मळगावकर, पूर्णानंद चिदानंद, विमलानंद, श्रीधर स्वामी उर्फ मीनोबुवा, शुक्र-देव, हरिचरण गिरी, भगवान गिरी, दत्तगिरी, रत्नबाजी बुवा, उमाजी बुवा, अंबरनाथ, गंबरनाथ, वाननाथ, रामदासी संप्र-दायातील रावनाथ बुवा आणि अनंत बुवा (यांचे कुडाळ प्रांतात दोन मठ आहेत), केशवबुवा दाददाफिर, चारकरी संप्रदायात गेल्या १०१० वर्षांपूर्वी प्रसिद्ध असलेले अजमेर संतबाबा महाराज, गोविंददादा, पद्मनाभतीर्थ (बाडमठ) इत्यादि साधू संत होऊन गेले. यात गोपाळ बोध, चिदा-नंद, पद्मनाभतीर्थ हे कवी म्हणूनही प्रसिद्ध आहेत

या जातीची एकंदर लोकसंख्या सुमारे ३५ हजार आहे. याची चोद धर्मगुरुंच्या संस्थानात मिळते. जातीत पूर्वी पंचायत होती, ही महाभंडळ स्थापन झाले आहे. याचा कायमचा अध्यक्ष धर्मगुरु (संकराचार्योन्मयी मठपति) असून लोकनिष्ठक उपाय्यक बहुतेक कामे करितो. जातीचा कर वसूल करण्यासाठी मंडळ्या (कमिट्टी) नेम-लेल्या आहेत जातीत धारिसंबंधाने किंता इतर कोण-त्याही सद्धेने बाहेरची मागसे समाविष्ट होत नाहीत. आज-काळच्या मानाने जातीची पूर्वीची शाखविहित कमि शिथिल होत चालली आहेत त्यामुळे धर्मगुरु व पंचायत यांच्या शासनविकासाचा उपयोग कचित्च होतो. या जातीत पूर्वी १४ गोत्रे होती, परंतु त्यांपैकी चार नाहीशी झाली. यांच्या १० गोत्रातीलही कित्येक घराणीं जी बाहेर गेली, त्यांच्या दोन जाती बनल्याची समजूत जुनीच आहे.

पैकी एक पेन्शेकर हो होय अर्थात्च ते आपल्यास गौड नावागच म्हणवितात याची वसाहत गोव्यातील पेन्शें महालात (हा महाल पूर्वी कुडाळ प्रातान मोडत असे) गास्त आहे या भेदात ११० वर्षे शाली असली त्यात सध्या प्रभु उप नावाचे एक पनात्र पराण पोर्तुगालाचे व्हायकाउट आहे

या शांतीने उपनयनाविवाहादि धार्मिक सत्कार याच शांतीने अगर व्हाडे शांतीने उराध्याय करितात शांतीने प्रभु यात सोडविते. शंकराचार्यांना किंवा इतर कोणत्याही नाम्नग जातीचा सत्ता पेण्यात येत नाही चातुर्वर्ण्यात या ग्राम्हणाना इतर दशविवाचेंच त्यान आहे शांतीसवर्ण कागद घर्मगुप्त्या सत्त्यानात व पचाच्या प्रमुख पराण्यात आहेत शांतीची स्थलातर (वरील कारणांमुळे झालेली) गेन्मा तीनचारसे वर्षांतील आहेत एकरुदर बहुजनसमाग पुराणमताभिमाना असा आहे शांतीत नियेचा पुनर्विवाह शांत्याच एकही उदाहरण आढळत नाही विषया व निरा रिताच्या सरवूद शांतिकडातून होते या जातीतील पुढ पास रतेत्यापासून झालेल्या मुलाची गणना सर्वमाधारण द्वाय वर्णांत करितात, अशा शांतीपासून उत्पत्ति झाली हा गौड दर्शयिणार असे स्वतः नाव त्यांना नाही देवळी या नावाचा एक बराच मोठा वग त्या प्रातात मंझूर आहे त्या वर्गातील स्त्रियास भावणी (संस्कृत भाविनी) म्हणतात पण या जातीवर आता कोणत्याही विशिष्ट जातीला हक सांगता येईल असे वाटत नाही

शांतीचे मूळचे नाव सरावितान्यावरील गौडप्रातातील राहणारे म्हणून आद्य गौड अगर गौड असे आहे, पण कोंकणात सर्वसाधारण लोक अलीकडे या जातीचा 'कुडाळदेशकर ग्राम्हण' असे म्हणतात हा नाव क्वचित १७ व्या शतकाच्या सुरुवातीपासून व सन १६९६ पासून पुढील कागदात विशेषत रट झाल्याचे आढळते कुडाळ देश यांनी वसविला म्हणून हे कुडाळदेशकर होत अशी जी व्युत्पत्ति एका पुस्तकात आढळते ती बरोबर नाही कारण हे कुडाळकडे शेण्यापूर्वीपासून कुडाळ (उडपरास्त्यक) प्रात अस्तित्वात होताच सुसरा असा एक विचित्र तर्क आहे की, देशावरील (वादेनवल्या) कुडाळापध याती प्रथम वसाहत केली आणि दुर्गादेवीच्या दुष्काळाच्या सुमारास (कदाचित् दुष्काळामुळे) त्यांनी कोंकणात येऊन वसाहत केल्यानंतर 'देशावरील कुडाळ' असे म्हणून त्यास 'कुडाळदेशकर' असे नाव पडून 'या नवीन वसाहतास 'कुडाळ' असे नाव पडले पण हा तर्क जितका विचित्र आहे तितकाच तो निरास्य सोडाई आहे असे रा या व बावर्डकर म्हणतात कारण दुर्गादेवीच्या दुष्काळ सन १३९६ त पडलेला नवून, तो रा राजवाडे यांनी असल कागदावरून सन १६८८-१७०५च्या दरम्यान या काळात पडल्याचे निर्विवाद सिद्ध केले आहे (सरस्वतिमंदिर मा पु.) आणि या सालपूर्वी (१७३६),

रा बावर्डकर याच्या पूर्वजानी कुडाळ प्रातातील त्याच्या गावच्या देवस्थानासमर्थ दिलेल्या इनाम भमिनीचा त्यांनी स्वीकार केल्याचा उल्लेख ज्यात आहे, असा एक कागद रा बावर्डकरांचा आहे त्यावरून ही अत दुर्गादेवीच्या दुष्काळाच्या पूर्वीपासूनच या प्रांती आहे हे उघड होते त्याला इतिहासाचा इतर पुरावा आहे तो वेगळ्याच तसेच या प्राताचे नाव दुर्गादेवीच्या दुष्काळापूर्वीच 'कुडाळ' असे होते हे त्यापूर्वीच्या एका वहामनी शहाच्या पर्मानात 'कुडाळ' असे नाव असल्यावरून सिद्ध होते

या शांतीतील लोकधर्म्याचा वाढ असावी त्या मानाने वरील कमी दिखते यास पुढील कारण असावी — (१) धाम-गददादि आपत्तीमुळे मर पडलेली सतत दोन अडीच शतकाची अगमत स्थिति (२) तत्कालीन राजकीय परिस्थितीमुळे स्वार्थाला बळी पडून काही घराण्यांनी परजगातीत स्वतः समाविष्ट करून घेतले पण यातूनही शिक्षक राहिलेली सवे लोकसंख्या मठांतील गादीप्रमाणे सुमारे ३५ हजार असता आणि त्यातील मोठा भाग मुम्बईलाहून अस्ता १९२१ च्या सरकारा खातेसुमारीमर्थ मुम्बई इलाख्यातील सध्या ५१५ हजार व दाखविलेली वेळी आहे याचे कारण या जातीतील काही माणसे सुकाने गौडसारस्वत या जातीत समाविष्ट झाली असावी हे होय

हर्ष प्रसिद्ध झालेल्या (१९२०) एन्थॉपेनिकल 'झूझन वॅड कॉन्स्ट्रु ऑफ वॉय' या पुस्तकात दक्षिणाय गौडब्राह्मण म्हणून समनल्या जाणाऱ्या जातींना सारस्वत, गौडसारस्वत आणि शेणवी अशा निविध नावाच्या एकाच प्रमुख सदरात गॅविले असून माहिती देताना फक्त शेणवी ब्राह्मणाच्या मूळ कथा सांगून त्यातच सर्वांचा समावेश केला आहे यावरून रा बावर्डकर म्हणतात — 'हा मूळ कथा सहाई खड आणि शेणव महात्म्यातल्या म्हणून कोणी तरी साहेबमन्कुरास पुरविलेल्या आहेत पण मुळी त्या तशा वरील महात्म्यात आणि सदा दिवडात नाहीतच परंतुसामाने 'सारस्वत उर्षी शेणवी' ब्राह्मणास आणिले असे या अंयात म्हटलेले नसून सुसते 'गौडब्राह्मण' आणिले असे म्हटले आहे तसेच या प्रमात ब्राह्मणांची सुसती ६९ कुले (वरू पद पक्षि) आणिली असे आहे पण एन्थॉपेन हे त्यात ९० कुले दिली आहेत असे समजून त्यावरून ब्राह्मण्ये = शेणवी हे नाव पडल्याचे नमूद करतात ग्यावेतिअर व शेणव्याच्या शांतिसवर्णाच्या पुस्तकातून शिळी पालेली शेणवी शब्दाची हो व्युत्पत्ति १९२० साली एन्थॉपेनच्या पुस्तकात नमूद व्हावी हा आधर्याची गौड होय । शिवाय परंतुसामाच्या वेळी (२१ हजार वर्षांच्या सुमारास) ब्राह्मणात शांती नव्हत्या कीरे मोठी सप्राद्विखड-कारास कदाचित् माहीत नसतील परतु या गावेबासाराच्या शांतिविषयावर हिदिण्यात प्रभुत झालेल्याना व त्यांना वरीत माहिती पुरविणाऱ्यांना तरी त्या माहीत असल्या

पाहिजेत. तसेंच परशुरामाचें आपणास आणिलें असें कोंकण आणि मलबार किनाऱ्यावरील कित्येक ब्राह्मण जाती सांगतात. त्यात ऐतिहासिकपणाचा अंश काही नव्हे हे या एम्बोप्रफीकार एन्थॉवेन साहेबास कळवयास हवें. सहाद्रीखंड हे इतिहासकारास आता विश्वसनीय वाटत नाही. या खंडाच्या उत्तर खंडातले पहिले तीन चार अध्याय वाचून असे निश्चित म्हणता येतें की, गोव्याची, तेथील देशवाची व ब्राह्मणांची त्यात दिलेली माहिती ही अगदीं अलीकडे म्हणजे दीड पावणेदोनशें वर्षांच्या आत किंवा इ. स. १८७७ सालाच्या पूर्वी काही वर्षे, डॉ. ड कुजुमानी तें काम हातीं घेतल्यावर, शेणवी म्हणविणाऱ्या लोकांपैकी कोणी तरी त्यात घुसवून दिलेली दिते. शेणवी या हातिवाचक घनलेल्या नावात काही हीनत्व आलें असें उपायेकीं त्या लोकास वाटलें त्या वेळेपासून त्यांनी असल्या कथा रचण्यास सुरुवात केलेली दिसते. आणि एम्बोप्रफीशास्त्रज्ञतेचा टॅमा मिरविण्या' एन्थॉवेनसाहेबानीं असल्या गोष्टी घुसाल प्रसिद्ध करवल्या यावेद्या त्या पुस्तकाची (या बाबीपुरती तरी) अनुपयुक्तता आणली ती कांय सिद्ध करावयास पाहिजे! बरील दहा ब्राह्मणांची ६६ कुले झालीं असें लिहिणारा व हे श्लोक घुसवणारा कोणी तरी साधीकर असला पाहिजे असें सहाद्रीखंडाच्या त्या (१८७७ च्या) प्रतीतील प्रस्तावनेत जीं त्याचीं नांवें दिलेली आहेत त्यावरून अनुमान काढता येतें. त्यापैकी एक केणी उपनावाचे शास्त्री (हे गौडसारस्वत म्हटलेल्या जातीतील साधीकर या भेदाचे) यानीं इ. स. १८७१ साली हुबेहुब सहाद्रीखंडातील भागेप्रमाणें 'दशप्रकरण' नावाचें एक श्लोकान्न संस्कृत पुस्तक वाणवी शारस्वत उर्फ कोंकणे ब्राह्मण या नावाच्या जातीच्या माहितीचें रचिलें होतें. त्यात शुद्ध स्वजाति (साधीकर आणि शेणवी हे आता रोटीपेटी-व्यवहारांत एक हातयासारखे आहेत) संवयीं बनावट माहिती दिली आहे. एन्थॉवेन यानीं आधारभूत म्हणून स्वीकारिलेले हे ग्रंथ (सहाद्री खंड आणि मंगेशभावाहात्म्य) मुळीच विश्वास पात्र नाहीत. त्यांना आधारस घेऊन शारस्वत, गौडसारस्वत उर्फ शेणवी या लायल्यक नावाच्या जातीच्या दिलेल्या कथा निव्वळ खोश्या आहेत. त्या इतिहासाच्या फर्गेसला टिकणासारख्या नाहीत. असल्या भाकड कथा ज्या जातीच्या म्हणून लिहिल्या त्या पुस्तकात कुडाळदेशकर ब्राह्मणाच्या नावाचा संवध साहज मजकुरानीं विनाकारण जोडलेला आहे. मात्र एम्बोप्रफीच्या दृष्टीने कुडाळदेशकराची आत बर लिहिलेल्या निविध नावाच्या जातीहून भिन्न दिसत असल्याचेहि साहज मजकुरानीं आपल्या पुस्तकात नमूद केले आहे."

फे. वा. गणपतराव परळेकर वकील यानीं आपल्या "कुडाळदेशकर" पुस्तकात पर्यायानें आपल्या जातीचा संवध सांगितलेल्या गौडब्राह्मणाची जोड-प्रयत्न केला आहे. परंतु रा. यावेंडकर यांना तो

मुळीच मान्य नसून हास्यास्पद वाटतो. त्याच्या मते सदादि-खंडाच्या रचनेचा काळ त्यास जोडलेल्या परिशिष्टावरून व त्यातील अत्यंत विस्मृत कथानकावरून सन १५०० ते १५१० पर्यंतचा अतून सध्या उपलब्ध असलेल्या खंडाच्या प्रतीत ज्यांना संधि मिळाली त्यांनी घुसडाघुसड केल्यामुळे पुराणाची शुद्ध प्रत मिळू शकत नाही. त्याचप्रमाणे रा. परळेकरानीं आपल्या पुस्तकात 'कोंकणाख्यान' या ज्या एका पोथीचा उपयोग केला होता तोहि पोथी कुचकामाची आहे."

[संदर्भग्रंथ:-सिलेक्शन डॉ. ग्या रेकार्ड पु १०; हचिन्सन-कृत सार्वतबाडी मेमोरियल, जर्नल अग्रा. सी. वा पु. ८, १०; देमनूतीचा ताम्रपट. मठागवचा शिलालेख. माळवणच्या प्रभुदेवायाची जुनी कैफियत; रिपोर्ट वेस्ट्राफ स्पृशिलमम सार्हिले-कोंकण, डॉ. ग्याझेडिअर पु. १०, पिंगुलकरकृत सार्वतबाडी सस्थानचा इतिहास, परळेकरकृत 'कुडाळदेशकर' पुस्तक रा. वासुदेव अनंत वावेंडकर यांचा लेख]

कुडाळसंगम—कृष्ण व तुंगभद्रा या नद्यांच्या संग-माला कुडाळसंगम असे म्हणतात. या ठिकाणी पूर्वीपासून अनेकवार लढाया झाल्या आहेत. चोल व चालुक्यांच्या झटापटी येथेच होत. वीरराजेन्द्र चोल व विक्रमादित्य चालुक्य यांच्यात येथे तीन वेळा लढाया होऊन चोलाच्या पक्षपाती लिखाणात त्यांनी चालुक्याचा प्रत्येक वेळी पराभव केला व चालुक्याच्या पक्षपाती बाढमयांत विक्रमादित्याने चोलाचा पराभव केला असे उल्लेख आढळतात. वीरराजेन्द्राने तर तुंगभद्राकाठी आपल्या विजयाचा एक स्तंभ उभारला आहे. या लढायाचें साम्र वर्णन एका शिलालेखात आलें आहे. तसेंच धरिसोळीयसू या ताम्रीळ व्याकरणग्रंथात त्याच्या कर्यो(कुडमिया)ने वीरराजेन्द्राचा व या कुडाळसंग-मावरील लढायाचा उल्लेख केलेला आहे. साराश लढाया-साठी हो'जगा फार मोर्दवी आहे [अथ्यर-प्रा. हिंदुस्थान; विव्दण-वि च. इ. हिं. शिल्प. पु. ३, २०]

कुंडिनपुर—कोणिकणपूर पहा.

कुडुमी—लो सं ८२०७. हे कोंकणातील शूद्र होत हे गोव्याकडून पोतुगीचाच्या लढायांमुळे इकडे आले. अम्लवारी लोकांप्रमाणे हे देवाळातील कामें करितात. व विशेषतः कोंकणी ब्राह्मणांचे नेकर म्हणून राहतात काही मजूर व नावाडीहि आहेत. यांची वस्ती कोचीन (१२,३७१) व त्रावणकोर (४२२७) या सस्थानातून आहे तेथे त्यात कुडुमीचेही म्हणतात. त्याची मर्यादास्थिति कोंकणी भाषा म्हणजे काही विलक्षण आहे. मुघल व इतायन असे याचे दोन पोटवर्ग आहेत. यातील मुघल लोकांचा उडवावयाची दाख तयार करण्याचा धंदा आहे व इतायन लोकांचा तांदूळ सडण्याचा आहे. मळयायग (पिता-पुत्र) धारसाहकाचा कायदा हे पाळतात. वालिविवाह-प्रवृत्ति काळ आहे. १६ वर्षांच्या वरील मृत मनुष्यास दहन

करतात. सुतक १५ दिवस पाळिले जाते. कोंकणी ब्राह्मण यांचे उपपत्त्या असतात. यांची वेगळी देवालयं नाहीत. स्थानिक शूद्र व कुडमी यांच्यात अजव्यवहार होत नाही. कुडमी हे मराठीची जी कोंकणी पोडभाषा तीच वेडीबाकडी बोलतात.

कुंडे—मुंबई इलार्यातील कुलाबा जिल्लापैकी माणगाव तालुक्यामध्ये, माणगावापासून ६१. कोसोवर हें ५.०० लोक-वस्तीचे रोडे, राजपुरी खाडीपासून १ कोसावर आहे. येथें साधारण २५० फू. उंचीच्या एका टेकडीत बांदीची २६ लेणी व ११ पाण्याचे झोद (कुंडे) आहेत. पडिली १५ लेणी खाली असून त्यांच्यावर ४० फू. उंचीवर दुसरी ११ लेणी आहेत. लेण्याच्या समोर ३॥ कोस इंदीची राजपुरी खाडी असून तिच्या कोन्ही भागात २०० ते ६०० फूट उंचीचा टेकड्या आहेत. पूर्वेस तळें व उत्तरेस घोंसळ हे किंले आहेत. फक्त ६ व्या लेण्याशिवाय बाकीचीं सारीं लेणी माथी व निम नकशीचीं आहेत. या २६ पैकी ५ पैत्य असून त्यात दाघोरा आहेत. बाकीचीं २१ हीं रहाण्यानीं आहेत. त्यात असलेल्या शिललेखात त्यांना लेणी हा शब्द लाविला आहे. प्रत्येक लेण्यात साधारणतः पुढील गोष्टी असतातः— एक पडवी व दार, पाठीमागील भित्तीत एक सिडकी, आनील खोली (एक भववा दोन, तीन) व त्यात निगण्याचे दोन तीन दगडी ओटे. दाराच्या दगडी चौकडींना भोंके, मरमाया वगैरे ज्या खुशा शिल्पक आहेत त्यावरून तेथे लाकडाचीं दारे होती व ही लेणी केव्हा तरी वापरण्यांत होती असें ठरते. खोल्यातील बहुतेक दगडी भित्तींना मातीचा व भासाच्या गुत्ताना गिलावा केलेला आहे. एवढेंच नव्हे तर, काही भित्तीवर त्यावेळी काढलेली चित्रे अद्यापिहि दिसूत आहेत. पुष्कळ लेण्यात शिललेखा आहेत. एकट्या सहाव्या लेण्यात तर सहा लेख आहेत. यापैकी ५ लेख हे इ. स. च्या ५ व्या अगर ६ व्या शतकातील असून, बाकीचे बहुतेक ख्रि. पू. १ व्या शतकातील आहेत. त्यात दात्यांचे नाव व देशगर्भ (लेण अगर होद किंवा चैत्य याचें) नाव दिलेंल अहे. बहुतेक दात्याचीं नावें बायकाचीं आहेत. त्यातून एक तर ब्राह्मणची छी आहे. दात्याच्या नावानाचें पुष्कळ ठिकाणी शिव हा शब्द आलेला आहे हें आश्चर्यकारक आहे. लेणें नंबर १ याचा उपयोग हल्ली गोठ्यासारखा होतो. येथील पडवीत दोन अष्टकोणी व चौकोनी खाव असून त्यावर बंदर किंवा दोन शिंगे कोरलेली आहे. ही खूण (अगर दागिना) फार प्राचीन (ख्रि. पू. १००—इ. स. २००) काळच्या असून, ती कान्हेरी व इतर पश्चिम हिंदुस्थानातील लेण्यात आढळते. आंत एक खोली आहे व एक दिवाणखाना आहे. त्यापलीकडे एक गाभा-याची गोली असून तिच्या भित्तीचा गिलावा द्राघूत आहे. येथें १५×१४ पांथी. फुटाचा साधा अशा दाघोरा आहे. या लेण्यातील पडवीच्या डाव्या अंगस खोलीच्या दारावर

एक ठळक अक्षरांचा छिललेख आहे. त्यांत ' महाभोज सद्देशी विजय याचा सुलग्ग ओ महाभोज संडपालित मंडव त्याचा लेखक व सुलसदत आणि उत्तरदत्ता याचा पुत्र शिवभूति यानें व त्याची बायको नंदा हिनें हें लेणें बांधिलें ' असा मजकूर आहे. दुसरे लेणें पहिल्यासारखेंच आहे, फक्त यात दाघोरा व लेरा नाही. तिसरे दुसऱ्यासारखेंच असून दाव्या हाताच्या भित्तीवर पुढील संडलेख आहे ' भूतीचें लेणें '. चवथ्या लेण्यात पहिल्या लेण्याप्रमाणें दोन अष्टकोणी व दोन चतुष्कोणी नकशीचे खाव आहेत. यात एक लहानशी गवी व एक ३४ फूट औरसचीरस दिवाणखाना आहे. पांजव्या लेण्यातील भित्तीचा व छताचा गिलावा द्राघूत आहे. पुढील पडवीत एक मोठे कुंड (पाण्यानें भरलेलें) आहे. आत काही दगडी ओटे व पाच खोल्या आहेत. यात एकंदर तीन लेख आहेत. पटागणात उजव्या बाजूस पुढील अस्पष्ट लेख आहे ' दोन कुंडाची देशगर्भ '. यातच दुसरा लेख आहे, त्यात शिवदत्त व सातिमिता हीं दात्यांचीं नावें आली आहेत. तिसऱ्या छेपात पशुमानिका, नागनिका, घेर भंदत, पाटिमित, मंदत आगामिता, बोधी व अशालहमिता हीं नावें येतात. साहाय्यात प्रथम एक पटागण व दोन हत्ती आहेत. त्याची उंची ११ फूट आहे. डावीकडील हत्तीच्या मागे एक लहान बुद्धमूर्ति कमळावर पाय ठेवून बसलेली आहे. खाली (धर्मे) चक्र, सहा हुरिंगे व नागाच्या मूर्ती आहेत. या बुद्धाच्या दोहोंबाजूस चवरी वारणारे आहेत. डावीकडचा अवलोकितेश्वर आहे. बुद्धाच्या डाव्या-वर मुकुट घरोलेले दोन विद्याधर आहेत. खाली अगदी अस्पष्ट असा एक संस्कृत लेख आहे. संस्कृत लेखावरून असें दिसतें की हे लेख महायानपंथियांनीं कोरलेले असा-वेत. पडवीत दोन अष्टकोणी खाव आहेत. डावीकडील खायावर एक बुद्धमूर्ति. चौरंगावर बसलेली (बाकी बहुतेक वर दिल्याप्रमाणें) आहे. खावच्या खाली एक लेख आहे, त्यात व्याजका हें दान करणाऱ्या यादेंचें नाव आहे. याच खावच्या द्यागील बाजूस वरील व खालील नकशीकामात एक ८ इंची व दुसरी ११ इंची अशा दोन बुद्धाच्या मूर्ती आहेत. उजव्या खाबावरील, माथ्यावर १ बुद्धमूर्ती साध्या आसनावर बसलेल्या व त्याखाली तिसरी सिंहामनावर बस-लेली (वर सांगितल्याप्रमाणें चवरीवाले विद्याधर, हुरिंगे कमंडे वगैरेसहित) अशा आहेत. यापलीक एक लेख आहे. त्यातील दात्यांचेच नाव अस्पष्ट असल्यानें लागत नाही. पडवीतील डाव्या बाजूस एक सात ओळींचा शिला-लेख आहे. हा जुना असून पालीभाषेतील आहे. यात आलेलीं नावें शिवम्, शिवम्, विजया, शिवपालित, शिव-दत्त, सखिल, सपा, शिवपालिता, शिवदत्ता व सुलसदत्ता हीं असून, शिवाय पहिल्या लेण्यात आलेली (छेपातील) हि सर्व नावें आहेत. या पडवीच्या पलीकडे चौकोनी दिवाण-खाना आहे. त्याच्या भित्तीवर ५ व्या किंवा ६ व्या शतकात

नोदलेलें खोदकाम आहे. डावीकडील भिंतीत वरती चार वेळा बुद्धमूर्ती आहेत. त्या घ्यानस्थ (ज्ञानसुद्धेच्या) आहेत. त्यापलीकडे आगळी २ मूर्ती याच लेण्यातील (पटागणातील हत्तीच्या मार्गे असलेल्या) मूर्तीप्रमाणे आहेत. येथेच आगळी एक २८ इंच उंचीची कमळवर बसलेली बुद्धाची मूर्ती आहे; तिच्यामागेच नागा-शिवाय बाकीच्या मूर्ती वर सांगितल्याप्रमाणे आहेत याच्यावर एका उदावदार नकसकामात एक दाघोवा व एक ज्ञानसुदाकित (घ्यानस्थ) बुद्ध आहे. या डाव्या भिंतीतील बहुतेक (तिन्हीही) खोदकामात लाविलेला रंग अद्यापि थोडा फार द्रावृत आहे. उजव्या भिंतीवर डाव्या बाजूला कमळासनावर बसलेला २१ फूट उंचीचा बुद्ध आहे. त्याच्या जवळ चवरीवाले, विद्याधर व नाग हे आहेत. त्याच्या पाठी डाव्या बाजूस एक संस्कृत मापेतील ५ व्या ६ व्या छत-का गील शिलाखेळ आहे; त्यात बुद्धसंघाचें दस्ता म्हणून नाव आहे. जवळच वरतीचशी नागाची व चवरीवाल्याची चित्रे आहेत. त्यापलीकडे असलेल्या लेखात संतदेवाचें नाव येत. पुढें आगळी एक बुद्धाची मूर्ती कोरलेली आहे. दिवाण-खान्याच्या पाठीमागे असलेल्या अष्टकोणी खाद्यावर मार्गे सांगितल्याप्रमाणे चंद्र कोरलेले आहेत. जवळच आतील खोलीत जाण्याचा रस्ता आहे. त्याच्या कटिजनावर पुढील/आहेती कोरलेल्या आहेत. चांदूल, माणसाळेल्ये वाघ, वाघाचा पेडा, बैल, गंगली बाघ, हत्ती, काळवीट वगैरे. या बहुतेकांच्या मार्गे एक यडगुडि यांना हाकीत आहे अर्ध दाख-विणारी आकृति कोरलेली आहे. याभित्तीवर दोन स्त्रीपुरुषांच्या (द्वारपालप्रमाणे) मूर्ती आहेत. डाव्या कोपऱ्यात अखीच स्त्रीपुरुषांनी आगळी चित्रे आहेत याची टोक्यावरील आच्छादन व हात, पाय, कान वगैरेमधील अलंकार पाह-ण्यासारखे आहेत. मुक्कळाना कमरपट्टेही आहेत. आतल्या खोलीत दगडी ओटे आहेत. या खोलीच्या मात दुसरी खोली असून तीत अगदी साधा असा दाघोवा आहे. त्याच्यावर एक छत्रा कोरलेली आहे. या लेण्यातील भिंती, छत व खांबे वगैरेवर सर्वत्र गिलाव्याच्या व रंगाच्या खुणा आढळतात. सातव्या लेण्यात एका पाण्याचें कुंड व दोन अष्टकोणी पाय पडवीत आहेत. येथील भिंतीवर थोडा गिलावा आहे. भित्तीच्या डाव्या दोव्यास एक छेद आहे. त्यात एका वैद्य चराण्यातील सोमदेव, भामकचेनीय, इषिरस्थित, नाग, शिवघोष, इषिपालिता, पृथा, धम्मा व सपा इतकी नावे येतात. या लेण्याच्या बाहेर दुसरे एक कुंड असून त्यावर एक अस्पष्ट छेद असून कुंडच कुमराचा त्यात उल्लेख आहे. लेणें ८ यात दगडी ओटे, दार व खोल्या वगैरे नेहमीसारखेच आहे, विशेष काही नाही. लेणें ९ यात एक साधा दाघोवा आहे. भिंतीवर गिलावा दिसतो. पडवीच्या उजव्या टोंकास असलेल्या लेखात ब्राह्मण लपाक अर्थासिद्ध बायको ब्राह्मणी भविला इच्या देणगीचें चैतियचर

(चैत्यग्रह) हा मजकूर आहे. लेणें १० यातील पिडकी-जवळील लेखात वघुच माळ्याचा मुलगा शिवपिरित याचे नाव आहे. हे लेणें साधें आहे. लेणें ११ ह्मि साधें आहे. याच्या आतल्या खोलीत एक छेद आहे. त्यांत मंडवच्या महाभोगाच्या मुलीचें नाव आहे लेणें १२ ह्मि साधें आहे. याच्या पडवीत मिनीवर एका सिंहाच्या चित्रा-जवळ राजमंजी हालभें मुलगी गोयम्मा हिचें नाव असलेला छेद आहे. १३ व्या लेण्यात पडवीच्या मागील भित्तीवर महाभोग सदकर सुद्धसन याचें नाव असलेला एक छेद आहे. चौदावे लेणें साधें असून डाव्या बाजूच्या भिंतीवर खिडकीपाशी छेद असून त्यात करहाकड (कहाड) च्या महिक लोहाराचा वळेल आहे जवळच कुंड असून त्यावरील लेखात वासुलचे नाव कोरले आहे याच्याहि पुढें पडकी अशी दोन कुंडे आहेत. त्यापलीकडे एकावर एक छेद आहे, तो अस्पष्ट असल्याने छापत नाही, लेणें १५ यात ४ अष्ट-कोणी खांबे आहेत. याच्या मात एक दाघोवा आहे. भित, छत व खांबे यावरील रंग व गिलावा असून थोडा बहुत आहे पाठीमागील भिंतीत डाव्या हाताच्या दरवाजावर एक छेद आहे, रामदत्त, अथगळक, अहिल, वेलिदत्त, कोन्ही, वेलिदत्ता या चैत्य कोरणाऱ्यांची नावे आहेत. १६ व्यात दोन कुंडे व दोनचार खोल्या आहेत. येथें तीन लेख आहेत. दरवाजा व खिडकी यांच्यामध्ये (मागील भिंतीवर) एक छेद आहे, यात सपिडा, विगध, लोहिता, वेणुदुया व बोधी ही नावे येतात. दुसरा छेद डावीकडील कुंडावर व तिसरा उजवीकडील कुंडावर असून त्यात मुगुदा माळ्याचें नाव येत. १७ वें लेणें बहुतेक १६ व्या सारखेच आहे. पुढील खोलीत मागील भिंतीवरील लेखात व्यापारी नामाचें नाव येत. लेणें १८ च्या भिंतीवर गिलावा आहे. पडवीत छेद आहे, त्यात व्यापारी वसुलनक असे नाव आहे. लेणें १९ यात विशेष काही नाही. लेणें २० वें हें बहुतेक पडलें आहे. लेणें २१ यातील काम अपुरें आहे. त्याच्या दाराच्या डावीकडील कुंडावर छेद आहे, त्यात १८ व्या लेण्याच्या लेखातील वसुलनकचें नाव आहे. लेणें २२ यात पाण्याचें कुंड आहे. बाकी साधें आहे. २३ वें यात एका खोलीत डावीकडील पिडकीवर छेद असून त्यात पुसनक, वेहमित व शिवदत्ता ही नावे येतात. लेणें २४ हें १३ व्या लेण्याप्रमाणे आहे. याच्या दाराच्या उजव्या बाजूस असलेल्या लेखात अर्चलदास व अर्चलमित ही कोरणाऱ्यांची नावे आहेत. २५ वें लेणें पडकें आहे विशेष काही नाही. लेणें २६ हें २५ ला लागून आहे. दोहोतांत भित पडकी असून पडवीतील उजव्या बाजूस एक ओटा आहे. मागील भिंतीत दरवाजा व एक खिडकी असून त्यापलीकडे एक साधा लहान, खोली आहे. याप्रमाणें या लेण्याची माहिती आहे [वर्नेस-आर्क्योलॉजिकल सर्व्हे, वेस्ट. इंडिया व्हॉ. ४; केव्ह टॅपल्स; मुलावा म्या.].

वितात. याबद्दल त्याला दोनपासून पाच रुपया-
पर्यंत देण्या मिळते. पाचव्या दिवशी संबंध नाळ कापतात.
पाणीची पूजा नेहमीप्रमाणे सर्वताधारणच असते. दहाव्या
दिवशी जरी सोहेंट फिटला तर मुलाच्या बाबतीत २५ देवस
व मुलीच्या बाबतीत ३० दिवसपर्यंत अशुद्ध मानतात ३५
व्या अथवा ४० व्या दिवशी बाळंतीण शुद्ध होते. मुलीचा वाप
आपल्या नातवास पाळणा वगैरे देतो. नाव ठेवण्याचा विधि
यान्थात नसतो ब्राम्हण उपाध्याय सांगेल यावेळी, सहाव्या
किंवा बाराव्या दिवशी किंवा पाहिल्या दुसऱ्या किंवा तिसऱ्या
महिण्यातील शुभ दिवशी नाव ठेवतात बहुतेक कुणव्याच्या
गळ्यात तुळशीच्या मण्याची माळ असते अलीकडे खंडा
आणि भंडोच मिळतातील पाठोदार लोक ज्ञानवी पाळे
लागले आहेत. सात पासून अकराव्या वर्षाच्या आत लहान
मुलाच्या गळ्यात जातीच्या गुरूकडून माळ बांधवितात
लक्ष्मामध्ये मागणीचा प्रकार दोन्हीकडून होतो. वाङ्मयनिश्चय
बराच्या बापाकडून जर मोडला गेला तर बघूच्या बापाजें
जो पैसा पूर्वी दिलेला असतो तो त्याला परत मिळतो परंतु
मुलीच्या बापाजें वाङ्मयनिश्चय मोडला तर मात्र पैसा परत
मिळत नाही. हुंडा हा कुळिभा अथवा अकुळिभा (कुल-
वान अथवा अकुलवान) घराण्यावर अवलंबून असतो. वर
कुलवान असला तर १ हजारपासून २ हजारपर्यंत हुंडा
मिळतो, आणि अकुलवान असेल तर पाचशें पासून हजार-
पर्यंत मिळतो. पाठोदार लोक अकरा वर्षाच्या
आत, आणि साधे कुणवी ११ ते १६ च्या आत
लक्ष लावितात. लग्न शरयानंतर मुलीचा वाप उपाध्याया-
बरोबर लग्नपत्रिका देऊन मुलीच्या बापाकडे पाठवितो. व
त्याच्या आईला देण्यासाठी एक रुपया देतो. लग्नापूर्वी
तिसऱ्या अथवा चवथ्या दिवशी गणपतिपूजन आणि देन
दिवसापूर्वी प्रह्मश्रांति हा दोन्ही घरी करतात. लग्नदिवशी
नवऱ्याचा मामा त्याला आणि नवरीचा मामा तिला दाग-
दागिन्यांचा आहिर करितात. मुलीच्या घरी शमीचा माडव
घालतात. नवरदेव लग्नला निघण्यापूर्वी त्याच्या डोक्यात
फागळ घालून आणि कपाळाला कुंकवाचा टिळा लावून त्याच्या
ओंसळीत तांदूळ, सात रुपया, दोनवीन विज्याची,
पाने आणि एक रुपया देतात ज्वारी, निळ्याची पाने,
मोठ व पैसे वगैरेंनी त्याची दृष्ट काढतात. पाठीदार लोका-
मध्ये नवरदेवाच्या मार्गे वायका (खुद त्याची आईहुंडा)
नसतात. इतर कुणव्यामध्ये या मिरवणुकीत वायका असतात.
बरमाईच्या हातात दिवा असतो, सीमातपूजनाच्या
नवरदेवाला व त्याच्या वन्हावाला गूळ पाणी देण्याचा
हक्क नाव्याचा असतो लग्नमंडपापाशी नवरदेव
आल्यानंतर नवरीची आई त्याला आत घेऊन जाते व
नागर, वाण, रसी झा तेथे ठेवलेल्या वस्तू त्याला दाखविते
व मंडपात घेऊन जाते. नंतर दोन्हीकडील गणपतिपूजन
हाल्यावर नवरदेवाच्या उजव्या आगळ्याची पूजा वपूजे

आईवाप करतात. नवरा आणि नवरी यांच्या गळ्यामध्ये
तांबड्या दोऱ्याच्या माळा घालतात. त्याचे हात जोडून
त्यावर एक कपडाचा तुकडा घालून परस्परांच्या वस्त्रांची
गाठ मारतात. नंतर बघूच्या आईने केलेली गुळपापर्दा
ही वर आणि बघू याना खाऊ घालतात. त्यानंतर नवरदेव
हा आपल्या घासूचा पदर धरतो व काही देणगी मिळाल्या-
शिवाय तो सोडीत नाही यानंतर बघूवर गणपतीची पूजा
करतात व थेंब लग्नविधि संपतो. लग्नाच्या दुसऱ्या दिवशी
नवरीकडील पुसुपंढळी नवरदेवाच्या घरी जाऊन कुंवा
(अकूने पाणी) पानविधि करितात. जे कुंवा
पीत नाहीत त्यांना केसाराचें पाणी प्यावयास देतात पुढे
मुलीचा वाप उपाध्याय, न्हावी, माळी आणि कुंमार
याना बक्षिसे देतो. त्यानंतर तिसऱ्या दिवशी नवरीच्या
घरच्या माडवाची पूजा करून नवरदेव नवरीला घरी घेऊन
जातो

नाच अथवा पाटाची चाल सर्व कुणव्यात आहे, पण यान-
दानीच्या लोकांमध्ये ती इतितच उपयोगात येते. शंखायत
प्रातात लेवा, कडवा आणि पटाणी या कुळ्यामध्ये धाकडवा
दिराशी पाट लावण्याची चाल आहे. विधवेच्या बापाला
२५ पासून ७५ रुपयापर्यंतची रक्कम भावी (दुसरा) नव-
ऱ्याकडून मिळते. रविवार आणि मंगळवार याच दिवशी
रात्री पाट लावितात. विधवेला तिच्या बहून नवऱ्याच्या
घरी नेण्यासाठी पाच आठ लोक येतात. बघूवर एकमेका-
कडे सोंड करून बसल्यानंतर दोहोंच्यामध्ये मातीच्या
परज्यत एक दिवा ठेवतात, आणि त्यांना त्या परज्याकडे
खावळ पहाण्यास सांगतात. ते तसे पाहू लागले असता
एकमेकांची डोकीं लागली म्हणजे हा विधि संपतो. त्यानंतर
नवऱ्याने दिलेल्या घागड्या ती बाई हातात घालते. यानंतर
काही ठिकाणी पाण्याने भरलेली पितळेची घागर डोकीवर
ठेवून ती बाई आपल्या नवऱ्याच्या बरात प्रवेश करते.

वाण्याप्रमाणे आणि इतर पादरपेशा वर्गाप्रमाणे याच्यातही
पुढील अनेक धार्मिक पंच आहेत. श्रीनमार्ग, दगदुंधी,
कवीरपंथी, माधवगणी, प्रणामी, रामानंदी, स्वामीनारायण
आणि वल्लभाचार्या. काही थोडे फार जैनही आहेत.
मुमुक्षुमान अवलियांनाही हे मानतात आपापल्या पंथाच्या
देवाची हे पूजा करतात. हे ब्राह्मणाला श्रेष्ठ मानून त्याचा
मान देवितात. हे आपल्या धर्मगुरूला लग्न वगैरे प्रसंगी
एक रुपया, आणि कंठी (माळ) धारण प्रसंगी सव्या रुपया
दक्षणा देतात. याचा जादूटोणा आणि पिशाच्चादिकावर
भरंवचा असल्यामुळे आगारीपणात अथवा संकटप्रसंगी
कोवळी, बाघी अथवा ब्राह्मण जातीच्या देवर्षीचा सल्ला
वगैरे घेतात. हे अक्षय्यतृतीयेच्या दिवशी शेतांच्या
कामाला प्रारंभ करतात. विहीर खणताना किंवा
पाहिली नागरट बरताना हळदी शुक्रवारी जमिनीची

पूजा करतात. धाम्यास प्रथम पाणी देताना विहिरीतल्या पाण्याची पूजा करून विहिरीजवळ एक दिवा देवून तोंत ओरर टाकतात. पक्षाभयें नळिरुंद (चास) याला ते पावेन मानतात. अश्विनातील यमुनारशीच्या दिवशी कुणव्याच्या तयकर गाईची पूजा करून गाईच्या शेणत सावडण रें पाव्य भाईच्या दुधात मिशळून खातात. याची हाथेयंत्राची ठिकाणें स्तर प्रत्यात हिंदू क्षेत्रे अहितय पण त्याशिवाय त्या प्रातातील आपाणी, यहुचराणी, कातूर, हारका आणि उनाई या तीर्थाना ते पवित्र मानतात.

मनुष्य मृत्युपंथास लागला म्हणजे कुलोपाध्यायाच्या (हा रजुषा अर्द्धाच प्रादण असतो) हातून जम्या हतर प्राद-
भाच्या हातून पुष्पाचा दिवा त्या माणसाच्या अंगदयाजवळ देवतात. प्रेताची हजामत करण्याची चाल यांच्यात आहे. प्राण गेल्यानंतर जवळचे जतेशाईक मोठ्याने शोक करतात. त्यास प्राणपोक (मृत जीवाला परत घालवणे) म्हणतात. जहन्मनादकडील पाठीवर लोकांमध्ये मेलेल्या माणसाचे नाव कोळ्याने रीलवर लिहून मनुष्याच्या हाती मेलेल्याच्या अस्ताकडे (तो प्रथम कळविण्यासाठी) पाठवितात. मृताच्या तिर-
डीला बारी कोपन्याला चार वाळू बांधतात. तिरडीपुढे चाल-
गाव्याच्या हातात मडकें किंवा तन्माचे माळे असते. प्रेता-
मागून पायकडि काही अंतरापर्यंत जळून एके ठिकाणी येतून आपली छाती पगवितात व नंतर परी येऊन ज्ञान करतात. थिरोवर प्रेताकडे व्होडें व्होडें करतात. सर्व प्रथम जळून गेल्यानंतर अग्नीमध्ये घोडें ठेवून ओततात. तिसऱ्या दिवशी रात्र भरल्यानंतर कित्येका जागी वाळूने भरलेले एक मडकें देवतात. नंतर परी अल्यावर एक पाण्डीचे मडकें त्हात थोडेंसे दूध घालून ते पराच्या छपरवर देवतात. दुसऱ्या दिवशी सर्व दूध घालून करतात. १२ व्या व १० व्या दिवशी होणें भाद्र क्यतिषा मादणच्या हातून करवितात. दहाव्या दिवसापासून तेराव्यापर्यंत भाद्रपद व मित्र याचा आणि मारोव्या व ताराव्या दिवशी कर्क जातोला जेवण घालतात. मेलेला माणूस जर वृद्ध असेल तर जातीतील कायका त्याच्या परी तपाळ आणि संध्याकाळ १८व्यापाशी म्हणून एक मदिना आतात, आणि तसेच अठेव तर सहा मदिने जातात.

अमना कुणव्याशिवाय भाफीचे कोणतेहि कुण्वरी मयसास खात नाहीत.

सर्वसाधारण कुणव्याचा पंदा दोतोचाच आहे. काहीजण मास कोष्टाच्या, कापड आणि धान्य विकण्याच्या, सरकारी नोकरीच्या, व्यापाराच्या आणि लावकारीचा पंदा करतात. पुष्कळजण खेज्राचे सुरीया (पोलीस पाटील) अभुन त्यांना त्यापहल रोल अथवा जमीनच्या रुपानें सुवाहिर मिळतो. सुरी हे मातादार अगर वतनदार या वर्गातून नैसर्गात. शुनराशी कुण्वरी हे खलरात नोबरी करीत नाहीत. कुणव्यां-
पेढी कडवा आणि लेवा हे दोन वर्ग घालण्यारी करतात.

अं ज ना कु ण वी.—या-पासवर्षी माहिती ज्ञानपरा निमाग ७ पान ७७ मध्ये पहा.

डं गी ऋ ण वी.—याचे ठिकाण महाम्फाळा. मुळचे अंज-
नाम अ हेत त्याचा याची पंगत होते पण लंभ होत नाहीत. मित्राची भाषा आणि पोषण यांनी उचलल्यामुळे याचा दर्जा कमी झाला आहे.

यु ज र क ण वी—हे पूर्व आणि पश्चिम खानदेशात आढळतात. माच्यात अठ पोटभेद आहेत. ते (१) अनाल, (२) दाळे, (३) दोरे, (४) गरी, (५) कडवा (६) कापर, (७) खोळरी, किंवा बाड. (८) रेवा अथवा लेवा. दाळे याची वस्ती तापण्या काजी वाहूदे, तजोदे आणि रावेर या तालुक्यात व बन्हाणपूरकडे आहे. जामनेरचा देशमूख हा गरी पुष्पर आहे असे म्हणतात. परंतु तो स्वतःत रेवा जुवर आणि म्हणवितो. हाडील रेवा अथवा लेवा हे गुजरातीतील लेव्यापेढीच असते ते आपल्याला प्रेय म्हणवितात आणि कफ नाम्हाण्या हातचे जातात. कडवा, अनाल आणि दाळे हे लेक खानदेशात फार थोडे आहेत कडवा हे गुजरातचे ल कडव्यापेढीच असून त्याच्याप्रमाणेच चारा वर्षांतून एकदां लभ करण्याची चाल यांच्यात आहे जे कापूस होततात (कापसातील शरकी चरफातून काढतात) याना खोळरी असे म्हणतात. कापर ही बुझा थोडीशी हलकी मान-
तात

क व वा.—अमदापाद आणि कडो (बडोदे संस्थाना-
नातील एक तालुका) या दोन प्रांतात याची वस्ती आहे. लेव्याचा व हाचा निकटचा सवय आहे. एका देवधवेकड कडवा हे छीत आणि रोम याचा दुष्णा घुसा याने अनु-
यायी किंवा वैजज होत व दुष्टच्या देतकवेवरून पर्यंतोने केलेल्या मातांच्या चिनात क्षफारने जीव घालून सगीव केलेल्या प्राण्यापासून याची उत्पत्ति मानतात. क्षफारने यानां अहमदाबादेच्या उत्तरेव २० कोत अतरेल लेग पाव वस्तीस दिले. त्या ठिकाणी एक पार्वतीचे देऊळ बांधलेले आहे. सर्व कडवा कुण्वरी या देवव्यल आणि तेज्याला आपल्या जातीचे मूलस्थान मानतात आणि आपले नवस फंडगोभाठी दूर-
दूर ठिकाणातून येथे येतात. त्यांच्या दाटाच्या काही नापा-
वरून त्यांचे म्हणणे असे आहे की, आपण कापणून पंजा-
बामधून गुजरातचे आलो. याच्यात खाल गुजराताल (याच्या
बायबा राळ पावड्या वापरतात), पाळ्यापंजाब ला आदि

याच्यामध्यें मूळच्या ५२शाखा असून त्याची नावे पंचमावतील त्या त्या गावावरून पडली आहेत. या शाखामध्यें गावातल्या गावात परस्पर वेदांत्यवहार होत नाहीं ह्यां सुद्धा हे कडवे आपल्या गावाच्या बाहेरील दुसऱ्या शाखेची लग्न करितात, आणि आपल्या गावाचें नांव धारण करतात; जसे नरोद गावचे ते नरोदिया.

याप्रमाणें नव्या नव्या शाखा उत्पन्न होणें सुरूच आहे. या एकंदर शाखांची नावे ज्यांना पहावयाची असतील त्यानीं ती एन्थोवेन याच्या ट्रिडब्लू अँड कास्ट्ल ऑफ बॉवे या पुस्तकाच्या दुसऱ्या भागाच्या १४६, १४७, १४८ या पृष्ठावर पहावी याच्यात सामाजिक चालीरीती पुष्कळ आहेत. थोड्या वर्षांपूर्वी ११ महिन्याच्या, एवढेंच नव्हे तर गर्भातीलहि मुलांचे बाईनियस लावात असत. गर्भारशा बायका खरोखरच माडवातील बोडल्याभोंवती प्रदक्षणा घालून बाईनियसचा विधि पार पाडीत याच्यात छत्रे वर सांगितल्याप्रमाणे वार्षिक मुदतीची असल्याने योग्य नवरा मिळवतास पंचाईत पडते त्यासाठी पुढील प्रकार उपयोगात आणतात सामान्य लग्नाच्या सुरुवातीवर मुलींचे लग्न एका कुळाच्या मुन्हाद्या लावतात व मग तो मुच्छ विहिरीत अथवा नदीत फेकून देतात यावर ती मुलगी तिथपा वनते. यानंतर सद्यप्रमाणे मग तिचे दुसरे (नावाचे) लग्न किंवा नात्र (पाट) करतात. एवढ्या विवाहित सुरपासी, त्याला बाडते ऐवें देऊन तिचें लग्न लावितात, परंतु त्याच्याकडून लागलीच तिचा घटस्फोट करून घेतात. लग्नापूर्वी उंचा येथील जमेची पूजा प्रथम करित त. नंतर जोडी लग्नामधी सुदूर पहाते. ती फाशाने पाहते. ज्या वर्षावर पास, पडेल तें अथवा स्वापुडील वर्ष लग्नासाठी ठरवितात. या वर्षात बहुधा बंधापा तच लग्न लावतात

छे वा — हे मुन्हाद्या कुणच्यात सर्वांत जास्त आहेत. हे सर्वत्र मुन्हाद्यें (विशेषतः आनंद, नदियाद व बोरसल इकडे) पसरलेले आहेत. कच्छमध्येंहि हलाई व वाघदिया या गावांमधील ते आहेत. मुन्हाद्यांत याचे पाटीदार व व कणची असे दोन भाग आहेत. पाटीदार हे आपल्या मुली कणच्यांना देत नाहींत, त्यांच्या मात्र वरतात. मुन्हा पाटीदारात कुळी व अळुळी असून कुळी हे अळुळ्यांना मुली देत नाहींत, यांच्या बायका काहेर (बुरग्या-शिवाय) पडत नाहींत, तसेच यांच्यात पाटाची चाल नाहीं. यांच्यात लग्नाप्रमाणे गोल (खेजाचा समूह) आहेत. एकाच गोलात लग्न्यवहार होतो पूर्वी हे कुळी पाटीदार जेवकरी व सरकार यांच्यात मध्यस्त असून कर वसूल करण्यात रयतेस फार प्रास देत असत. याच्यातील जमात अर्ताक्षय खर्च करण्याच्या पद्धतीमुळे हे, कर्जाबाजी असत उत्तम कुळ्यां सर्वथ जोडण्यासाठी फार चढाओढ व पुष्कळ पैसा खर्च होई

म ति आ.—मत या शब्दापासून मतिआ हे नाव पडलें. हे लोक जळालपुर आणि वाडोली या तालुक्यात असून धर्माने अर्धवट हिंदू व अर्धवट मुसलमान आहेत यांच्यातील अडनावारून व पूर्वाच्या लेवा कणच्यारी आळवलेल्या नात्यावरून हे मूळचे हिंदू लेवा कणची होत असे ठरलें सरासरी तीनशे वर्षांपूर्वी लेवा कणच्याची एक टोळी काशीयात्रा करण्यास जात असता अहमदाबादजवळील गरमठ गावाची मुक्कामास राहिली तथे इमामशहा नांवाचा एक मुसलमान फकीर होता त्याने चमत्कार करून काशीचे दशन त्या टोळीला घसल्या गांवांचे करून दिले. त्यामुळे तिच्यापैकी पुष्कळांनी त्या फकीराला आपला गुरु केले अशी दतकथा आहे ह्या यांच्यात वैष्णव व पिरान असे दोन भेद आहेत वैष्णव मतिआंनी रामा-भंदी व दादूपया हे दोन पथ स्वीकारले आहेत. हे सामान्य हिंदू रुपस तापास पाळतात व यात्रा करतात. वैष्णव मतिआ यांनी सर्व मुसलमानी चालीरीती सोडून ते लेवा-प्रमाणे वागतात. परंतु लेवा हे त्यांच्यावरीलच भोजन करीत नाहींत. आणि लमेंहि लावत नाहींत. पिरान हे आपा व पोपास लेवा यांच्याप्रमाणे करतात. यांच्यात विधवा ह्. धाकल्या दिसाची पाट लावते. पहिल्या बराला प्रथम शमीची लग्न लावल्याशिवाय घटस्फोट केलेल्या स्त्रीशी अथवा विधवेची लग्न करता येत नाहीं. याच्या लग्नात मोठे ब्राह्मण लागतात. मतिआ बाईला मूल झाल्या-नंतर १२ व्या दिवशी ती जवळच्या विहिरीची पूजा करून तिच्याजवळ दोन गवण्या एका दोरीला बांधून ठेवते. ती वार्द ४० दिवस अनुद असते व घरातील कोणत्याहि वस्तुस निवत नाहीं. ४० व्या दिवशी बाईतिर्णाच्या खोलीतील नमोनसुद्धा खरून फाटितात, आणि त्याच दिवशी मुलाचे नाव ठेवितात.

हे स्वतःच अथर्ववेदी म्हणपितात हे सर्वथे मताचे अनुयायी आहेत. पिरान, अहमदबाद वगैरे ठिकाणच्या मुसलमानी पिराची पूजा करतात. पिरानचा इमामशहा याचें शिक्षापत्री हे धार्मिक पुस्तक ते पूज्य मानतात, आणि ते ज्यांना पाट येत त्यांना कच्छ म्हणतात. हे काका ह्या पंचाची सर्व धार्मिक कृत्ये करतात. यांच्यात पंचिआ (सुरभाईचे अनुयायी) सतिआ (महमूदचे अनुयायी), अठिया (वाकर अल्लोचे अनुयायी) असे तीन भेद आहेत. पाप नांवाचे 'खेहेउतारणी' ह्या विधि करतात. या विधीची साध माहिती वर दिलेल्या एन्थोवेनच्या पुस्तकात आहे. प्रत्येक मतिआ शेतकरी या काकाच्या तर्फे आपल्या गुरूला अध्यामण धान्य व एक रुपया दर एक नासपाठांमार्गे पाठवितात. हे लोक रमणानचे उपवास व इतर मुसलमानी कण पाळतात. मतिआ लोक आपली प्रेते पुरतात. ते प्रेताला मुसलमानी धर्ताच्या तिरडीमधून नेतात आणि मुसलमानांप्रमाणेच त्या प्रेताचें मार्तत दफन करतात.

नेतर देवाची प्रार्थना हिंदु व मुसलमान दोन्हा पद्धतीची करतात हे हिंदूप्रमाणे दहा दिवस सुतक पाळतात तेराव्या दिवशी भेल्ल्याचा निकट आत पहाणपूर, नयतरी वगैरे ठिकाणच्या त्याच्या पयाच्या मुख्य पीराना कपडेलेते वगैरेचे नमराणे पाठवितो हे मधमातानिवृत्त आहेत

मो म ना.—पाची मुख्य वस्ती कच्छमध्ये आहे हे मुळी हिंदू अणून वर अलेल्या इमामघाहाने यांना मुसलमान केले इ स १६९१ तील मोमनाचे गुजराथेत वड झाल्ये. नेतर वरूळ प्रतामथ्ये रड पयास गेले यांना मोमीन असेंहि म्हणतात ताच्यातील एका पयाचा इमाम तदुद्दिन होता हे लोक दंडी देवितात व गुजराथी भाषा बोलतात, पण याचा पेट्टारा मुसलमानां असतो हे लोक दंडी आणि मजुरा करितात हे नावाचे शिष्या पैची आहेत याच्या तरे चाल रीती व अचारविचार हिंदूप्रमाणेच आहेत हे गोकुळ-वठ्या, दिगाळी वगैरे सण पाडतात व एवमेवाना भेट-वठ्या वेळी रामराम करतात याच्या जातीतील वर—पण भुवनाथच्या मानकुर गांवी रहातो याचे जातीविषयक सर्व तडे होच होतसे हे लोक मुसुळनानात मिशळत नाहीत, मास खात नाहीत आणि रमजानचे उपास पाळीत नाहीत हे आपल्या स्वतः ला लेरा कुण्वरी असें म्हणवितात यांना मुसलमान म्हणले जायत नाही जां पैची हवी पुष्कळ स्वमागारायणपयी बनले आहेत याच्या वसात कोहोले किंवा होम वगैरे नपुन वपुवराच्यामध्ये एका चरना-पर तीन दिवे ठेवितात त्यांना जन्मा, यिणु व महेरा मानून त्याच्यासमक्ष जातीचा मुला (मुल्य) हा लक्ष लाविता या त्रिपीला रुब असें म्हणतात पाठहि गज्य रीति, लावात घटस्तेट फक्त नवव्यालाच करता येतो याच्या देवळात रान असें म्हणत असत परंतु हवी ते धर्मशाळा म्हणू लागले आहेत या धर्मशाळेन एका पाटवर एक मातीचा घट ठेविलेला असून त्यात पिरान येवीळ माती व पाणी भरलेले असते हे लोक भेत पुतात, गज्यात नाहीत भादपदमाशी इतर हिंदूप्रमाणे पितृपक्ष करतात हे शाह्यादारी अणून मुसलमानांसारखे जेनीत नाहीत दणूत दर्नी व लोहार हे याच्या हातचें खातात

उदा—उदा नावाच्या एका सरपत्ने हे अनुयायी असल्याने यांना उदा असें म्हणतात. हे वकीरपयी आहेत या एकदा गुजराथी वगैरेयाची साध्या सणा नळ लागे आहे [यजोदा सेन्सत रिपोर्ट १९०१]

मराठी कुण्वरी—पाची एकदर लो स वीस लाखा-पर्यंत आहे मराठी कुण्वरी हे जातीने बहुतेक मराठे व काही क्षत्रिय आहेत मराठे म्हणजे नरस्थ, त्या त्या गावच्या जातीचे हात तळदरी किंवा कोणी कुण्वरी हे आप-मान धारिय न म्हणविता थूद म्हणवितात

याच्यात (१) मराठा, (२) कोंकणी, (३) खानदेशा (४) तळदरी म्हणजे आणि मराठा व (५) वानव्या-

ताळ काळे, असे पात्र भेद आहेत या सर्वांत अकरामाशे ही एक स्वतंत्र शाखा आहे हवी मत्वाही कोणीहि आप-त्यात गुण्वरी म्हणू लागले आहेत

कुण्वरीपैकी योसेत लोक दक्षिणेंत पायल व देशमुख आहेत, काही उण सरकारी नौकर आहेत, पुष्कळजण सन्यात शिष्टे आहेत हे लोक पैसाच्या दृष्टीने शूरा आहेत मात्र जे शेतकरी आहेत ते गरीब आहेत हे चागाईत उत्कृष्ट करतात कामात त्यांना त्याच्या बायकांमुलाचा मदत होत पुष्कळजण शेतीवर मजुरी कर-तात. त्यांना साला (वर्षा) रर पगार ठरवितात दूध, दर्ही, तूप वगैरे विकण्याचाहि धंदा हे करतात हवी या जातीतील पुष्कळ लोक मुबईत गिरण्यात मजूर म्हणून राहू लागले आहेत

मराठा कुण्वरी—याच्या दवरावहन ह मराठे जातीचे आहेत असें दिसत याच्यात ५ या अक ला फार शुभ मानवान मराठा व मराठा कुण्वरी यात पारसा भेद नाही व असला तरी तो सामता येत नाही इतका सुस आहे पुण्याचे ' कुण्वरी मानला, मराठा पाला ' अशी एक म्हण आहे त्यावहन चागला ऐपतदार कुण्वरी व मराठा एकच अशी समजूत दिसते गरीब मराठा व श्रीमंत कुण्वरी यांच्यात सोयरीक होते फुलण्यातील अगदीं गालाचा गरीब वने हा मुळच्या जातीपैकी असता असे काहींचे म्हणणे आहे या जातीतील पुण्य व त्रिपा शराराने धडे करे अस तात परावाहेर याचा पोषाण चागला असतो पावसा-ज्यात हे योगडी वापरतात. याची मागा मराठी आहे बहुतेक प्रत्येक कुण्वर्यात एक उपाध्यायाने ठेविलेले (रात नाव), एक घरातील माणसाना ठेविलेले व एक दोषण अशी तीन नावे असतात राधानाचे अशी—अमूरमा, बाबाजी, रावजी, सणु, भागु इ घरातील गावे वडील माणसे ठेवतात ती, राडु, पादु, रडु, काश, पावती अशी असतात दोषण किंवा आवडती नावे वाप अगर् माना ठेवितो ती अप्पा, बापू, बाई, ताई अशी ठेवितात याचाच जातगया असते व तिचा मुण्य व ही जातिविराडक धडे तोडतात हा सरपच लोकनिष्क असतो पैसाचा देज व जातीच जेवण ही शिक्षा असते एकाच कुण्वर व देववचाव्यात सोयरीक होत नाही मासववि-णीशी लक्ष लावीत नाहीत, मात्र ममिचहिणीशी लावितत सट्या बहुतेक सट्या जावा होतात मुनीची लगे १ ते १२ व मुलाची १५ ते ९ वयाच्या वस्थान करतात न्हु अन्न शाखावार गुदा मुलीचे लक्ष होत बहुधा विधुरच विधवेची पट लावता पाटाच्या मुलाना सप्ताच्या मुला इतक हिस्सा गालमत्तेत मिजत नही मूळ जन्मल्यातार व त्याची नाळ जापयावर ती त्याच्या तोंडात घाबून भग ती पुरतात पावची, सहावी व मातकीचा पूजा इतर-प्रमाणेच असते वार्तिणीप १० दिवस कोण्याहि पुण्याचे

तोंड फाहू देत नाहींत सहावीच्या दिवशी जातीस जेवणहि घालतात वाराच्या दिवशी सर्व घर झाडून सारवून स्वच्छ करत त एक वकरें मारून त्याच्या रखात छत्र पाणी व मसाला मिसळतात, त्याला रव्ही म्हणतात. हाडे व मांस एका भाज्यात व काळवं दुसऱ्या भाजा भाज्यात शिजवितात नंतर वाजतीण गाव बाहेर जाऊन त्याचा नैवेद्य सटवाईत दर्यावेने मुखव नाव ठेवण्यास ब्राह्मण जोशी लागतो बाळ तिगास तेतऱ्या महुन्यात मुलानें मान सावरवी म्हणून एक वक्र्याचे पुडू शिजवून घालतात व पुढे त्या गळ्यात वनरवट व ताईत बांधतात बाळ घालताना देवाच्या दर्शनास जातात तेव्हा दरीपुढें महार किंवा मागाकडून एक वकरें मारवितात त्याच मुळें व चार लग्ना देवीपाशी ठेवून बाकीचा भाग प्रसाद म्हणून शिजवून घालतात मुलाचें भावळ एक वर्षानंतर काढतात मुलास सातव्या वर्षी आपल्या याषा बरोबर गुंरें वारणस व दातात काम करावयास जाऊ लागतो लग्नास मुलानें जोशी ठरवितो मुलाचा व प गरीब असेल तर त्याला १०० ते १५० रु वधूदक्षणा द्यावी लागते लग्नाचे बहुतेक मराठ्यांमागेंच होतो हळद दळव पाण्या कमात ब्रियाप्रमाणेंच पुत्रपिहि भाग घेतात बराला स्नान घालण्याच्या वेळी जोशी हुजर रहातो लग्नापूर्वी नवर-देवाचा निकटचा आस व त्याची वगवे ही एक कुडाड व १२ ते १५ हुत लोबीचा दोर व ज देवक असेल त घेऊन माहतीचा देवळात जाऊन पाच पालवीचा विधी करतात लग्नलक्ष्यास ब्राह्मण लागतात लग्न झाल्यानंतर सुतवर्ण हा विधि करितात व त्यानंतर कन्यादान होत, तें मामा करतो लग्नाच्या तिसऱ्या चवथ्या दिवशी वराचा व प गावातील बहुतेकांच्या बायकांना खण रिवा देता देतो पुढें घर व जपू याचे आर्वाव परावारास पोड्याकणीचा अहोर करितात शालीच्या वेळी नवरदेवाच्यावडील एक माणूस शाल पळवून नेतो, त्यास वधूवडील माणस वादे फेडून मारतात यावेळी वर वधूच्या दशवरातील एखादा दो व कोळन घेतो व शास्त्रार्थानें काही वक्षिस्त दिल्यापरीज तो पारत करीत नाही नवरीला परी आणल्यानंतर वराच्या वरी खजोवाची तळी भरतात व सेंजानाव करितात पायची चाल हल्ली मानतात पाट लावण्याच्या चवथ्यासहि कगी खेप तात पाट शेतात व अंधाच्या रात्री लागतो त्यावेळीहि तो ब्राह्मण लावतो वधूवर पथिमेकडे तोंड करून उभा रहातात व ब्राह्मण मगल ठेके म्हणून पाट लावतो त्या रात्री त मोडपें शेतातील सोंपडावेच राहणें ब्राह्मण त्यानंतर सचैल स्नान करतो बहुतेक कुणवी माळकरी अगर वारकरी आहेत, सर्व हिंदू देवतांची ते पूजा करितात शिलाय आम-देवतांचे टाक करून ते पूजतात हे भवत्या कोळ लावून बरोवाईट पाहतात वर्षातून दोनदा वेरणी-आपण्याच्या वेळी हे भरवाणी पूजा करितात व कोंबडें अगर वकरें मारि-याचप्रमाणें देवाचीहि पूजा करितात व मय(वडी)देतात

गुरावर अगर माणसावर रोग पसरविणाऱ्या जवाई, जोखाई अशा काही देवी आहेत व त्यांना सटुठ ठेवल्यास त्याच्या पासून भीति नसते असे हे मानतात खजोवा हिहि याचें एक प्रमुख दैवत आहे कोण्या दानवर रोग घालवावयावा असेल अगर त्याचें कांईट व्हावें असें वाटल्यास, हे लोक म्हणीयास तसें सटुठ घालतात व हेतु पुरा झाल्यावर कांयडें अगर वकरें कापत त म्हत्तीसप्रम पंच वेताळाळाहि दान्या भागें लावतात याची जना महाशिवरात्रस अतेंत सर्व हिंदू सण हू घालतात कुणवी वयाचा नागपंचमी हा मोठा सण आहे त्यादिवशी त्या सापाच्या वाक्यापाशी जाऊन त्याची पूजा करून त्यामोवती फेर घरून नाचतात व गातात पुण्यात पोळगाचा सण मोठा असतो नागारण्यापूर्वी जमानाची पूजा करितात भाताच्या वेरणीच्या वेळें भैरोबाची पूजा करून जातिभोजन घालतात वेरणी पूर्वी प्रत्येक मळवारी एखादे कोंबडें मारून शेतात त्याचें रक्त शिंपडतात तसेंच तिषच्याच्या खाली ते आपापली देवकें पुरतात आणि सात दगड (पाच पाडव व दोन वनदेव) माडून त्याची पूजा करितात भात कापण्यापूर्वी, त्याची गरी पातस्यावर व तें होडल्यावर अशा प्रत्येक वेळी, या सात देवाना कोंबड्या वरच्याचा वड देतात धान्य मोनण्याच्या वेळी व वरील सर्व वेळी बहुधा उपाव्यास पुनर असतो व त्याला त्यावेळी दक्षणा देण्यात येत जैरिवा, नरसोबाची वाडा, पडरपूर वगैरे ठिकाणी हे श्रद्धेत जातात याचा मंत्र, जाडु योगा, भुवेजेंत मुहूर्त, हाऊन यावर विश्वास आहे याची दुखणी ही त्यासुळे येतात असें ते मानतात त्या वरल देवाक लागवें आणल्या (मन्ना)नी आशा ऐकणें, कळ्याच्या हातवें पाणी पिणें वगैरे उपाय करितात भूत, तोंगिण व इतर याची चाना (आपल्या गुराठारास व बायकासुलास नास होईल म्हणून) फार भीति वाटते क्षुण्य कव्हाहि दुसऱ्या कुणव्याच्या ऐश्यांचा, गुराठोराची किंवा गुदर श्रियाची स्तुति करीत नाही, कारण, तसें केल्यास नेहम वावणारी सुनेखत ती ऐकून त्याच्या पाठीस लागून त्याचा नाश करितल याचा उपायाय देवत्त्व ब्रम्हण व गुरु वधुचा गोवासी असतो हे प्रेपें जळनात प्रेताच्या तोंडावर गुलाळ व मिड्याची पावे ठेवतात आणि हेवारी मात, एक पैसा व चतकोर भाकरी ठेवून मग नेहमी प्रमाणें प्रेत स्मरानात नेतात, विसाव्याच्या जारी प्रेत ठेविल्यावर वरील भात, पैसा व भाकरीचा पुडुडा सर्व दिसास फेंक तात व एक दपड उचलून त्यास जीवपडा म्हणतात चामीचा विधि संपेवधारण असतो दुसऱ्या दिवशी हे लोक राख भरतात व पेंपें २ माकऱ्या व दोन मडकी पाण्यानें नरून ठेवितात तिषच्या दिवशी राखेवाल्यांना खोबरें खाव यास देऊन त्याच्या खाद्यास तेल घेऊतात दहाव्या दिवशी व पुढें मराठ्याप्रमाणें सर्व क्रिया करतात ब्राह्मणात जसा अन्ना असतो तसा याच्यात वरील जीवपडा असतो

तेराव्या दिवशी उमाश्यास दक्षिण देऊन कावळ्यास मात राजां घालतात दर महिन्यास एक मासू (पितर म्हणू) पाच महिन्यांपर्यंत जेवणास घालून पाचव्या महिन्यानंतर आलेष्टास जेवणास देतात हे मासाहारी व सवयी असून वकी, मॅथ्या, ससा, हरिण व मासे पोरै खातात. यांचे मुख्य अन्न म्हणजे ज्वारी, तांदूळ व दावभाजी हे होय.

कोंकणी कुणयी — मुख्यतः रत्नगिरी व कुळाया या शिष्टात हे आहेत यांना सामान्यतः तिळीरी असे म्हणतात. ते आपण क्षत्रिय असल्याचा प्रौढी मिरवत नाहीत, छंद स्वातंत्र्य सनाधान मानतात याच्या बाबत जास्त चमकत असतात. भाषा मराठी मराठी याच्यात पुढे नाहीत. एकाच आज्ञापत्राच्या परंपरात लगे होते नहीत हे पायाची चाल कधी मान्यता नाहीत, मात्र घटस्फोटाची चाल पद आहे. छत्र मराठा कुणव्याप्रमाणे होतात. पाट मात्र भावी नवऱ्याच्या बरी लागतो याच्या बहिरी, दुगार्द, नवलाई पोरै कोंकणी सुख देवता आहेत भूतपिशाचावर याचा भयना आहे. याचे उपाध्याय विस्वावन, चट्टाचे अगर देवदत्त ब्राह्मण असतात. ह्यांचे मुख्य अन्न नागडी व बरी होय. हेही मराठा कुणव्याप्रमाणे मरमासाहारी असून त्याच्याच पारखे पकरी मासे पोरै खातात

काळे कुणयी — हे वर्णाने काळे असल्याने यांना हे नाव मिळाले असून हे वेळणार व रानडा शिष्टात आहेत. यांना कोंकणी असही म्हणतात. हे मुख्य गोव्यावडील असून पोरैमात्राच्या धर्मेच्छासुद्धे हे या प्रांतात (१६ व्या शतकात) आले असे सांगतात याची भाषा काकणी आहे याच्या पत्नीच्या प्रत्येक गाई एक मिराशी व एक गावडा असतो. मिराश्यांचे काम धार्मिक व गावऱ्यांचे सामाजिक असते. प्रथम मिराशी आपल्या शेतात भांगर घालीस तेव्हा बाकचे गावतात तारे कुणरा भांगर पछताप व त्यापूर्वी मिरासाळा नारळ पोरै देतात तसेच कुणव्याने मारावयाच्या प्राण्याची मान कपण्यास हक या मिरासाचा असतो. गावऱ्याच्या वर (१०११ खेऱ्याचे गावडे मिळून) एक करियदी गावडा असतो. या करियदी गावऱ्यावर एक प्रयात गावडा व दुसरा सर किंवा राजगावडा असे १ आदिरी असतात. किरकोळ सामाजिक गोष्टी जातसमा करियदी गावऱ्याच्या अध्यक्षतेखाली भरवून निश्चित करतात मोठ्या मानगडीच्या गोष्टी व तसे मोठी सभा राजगावऱ्याच्या अध्यक्षतेखाली भरवून निश्चित करतात राजगावडा हा निकालाच्या बाबत अखेरचा अधिकारी आहे. ह्याने दिलेला निकाल वादीप्रतिवादींना कळविण्याचे काम प्रधानगावऱ्यांचे असते याच्यात पुष्कळ हुळे आहेत त्या प्रत्येकाची देव देवता निराळी आहे एका पुढात खोपरीक होत नाही. याच्यात लग्न लग्नाने मित्र ब्राह्मण उपाध्याय असतो बराच बंध वधूच्या बापास १५ व

१० मग धान्य व पोपास देता वधूवरानी जोडलेल्या हातावर पाण्याची घार सेडली म्हणजे त्याला घार म्हणतात व हाच लग्नातील मुख्य बंधनकारक समारंभ होय हे पायला कमी लक्षात. घटस्फोटाची बरी आहे याचा धर्म वधूवर पिशाचापूजेवर अवलंबून आहे स्मर्तनरकादि वरपणा त्यांना ठाऊक नाहीत मृत्युनंतर प्रत्येक माणूस त्याच्या पापपुण्याप्रमाणे वाईट अगर चांगले भूत बनतो असे त्यांचे मत आहे. यांना नैवेद्य देण हातास मिराशी व घाडी याच्या हातून दाखवितात सर्व दुखे या भूतापासून होतात असे ते मानतात. याच्यापैकी काहींर लिगायतपयाचा पगडा बसला असल्याने ते जगम उपाध्ये नेमतात व बसव आणि नदी याची पुजा करतात प्रेने घड्या पुरतात गर्भारंसा अगर वाय्वांश घेण्यास तिला रहात्या खेऱ्याच्या बाहेर दूर पुरतात कारण तिचे भूत नवरदत्त असते तिला पुरत्या आगेपासून घरा पर्यंत भाजलेले तांदूळ अगर दुसरे धान्य फेकतात याचे कारण त्या भूताला लागतात की ओपवते हे धान्य उगवणार नाही तोपर्यंत तो खाऊन उठू नको वास्तविक ते धान्य भाजलेले असल्याने केव्हा उगवणार नाही व त्या नवरदत्त भुजानेही आपल्या खाण्यात घेऊन उठू नये असा हेतु असतो याचे सुतक ३ दिवसच असते हे धन्यपुष्पांनी याचे मास रातात, पायीव जनावरांचे खात नाहीत वरक, कोंबडी वगैरेना हे फार अशुद्ध मानतात त्यांना स्वयं ज्ञात तर हे स्नान करतात किंवा अगावर गोमूत्र शिंपडतात हे मरपास सुडीच करीत नाहीत फक्त ब्राह्मणांच्या हातचे हे खातात

तार हे र कुणयी — ह्याने शिष्टात तळपाटाखाली याची मुख्य वस्ती आहे तळचे ते तळदेरी हात व्यापत काही स्थानिक, व काही गुजरातेतून व महाराष्ट्रातून आलेले अनेक दोन वर्ग आहेत स्थानिक कुणयी याच्यात व तोनकोळ्यात फारसा फरक नाही देवकारुण्य व कालीरक्षावरून मराठे व कुणयी ओळखू येतात. याच्यात शेटीवेडीव्यवहार होतो

खा न दे की कुणयी — याच्यात सात शाखा आहेत (१) घाटोळे, हे अजडापाटावरून आले हे तिरोळेवरोवर जेवतात पण लगे लावीत नाहीत (२) खोणी, यांना मुख्यतः रडिचाणी (अनार्य) मानतात व ते गिरणा व तापी काठी रहातात हे तिरोळे, पानगे, गुजर व वाणी यांच्या हातचे खातात. मान आपआपल्यातच लग्न करतात (३) गुंभार, ही शारा फार मोठी व अतिशय दक्षिण आहे (४) वेगारी, हे मुख्यतः चारंग वणजारी जातीचे होते पण हल्ली बरीच वर्षे त्यांनी इकडे वस्ती करून व शेती करून आणि याच्या चाली राती उचलून स्वतः व कुणव्यात गणून घेतले आहे (५) पानगे, याच्यात चार पोटेयद आहेत ते कंजरकर, नवपरी, रेवे व थोरपहणे हे होत यात मुख्य रेवेच असून बाकीच्या तिपाशी उपाति अशुद्धतेमुळे जाली आहे. ताबदे

तालुकातील धोरणव्हाण या गावचे ते योग्यव्हाणे व भुगवळ तालुकातील कंठारगावचे ते कंठारकर होत. मुख्य जातीतून कुटुंबेल्हा नऊ पराच्या बंधाजापासून नववरी निघले ह्यां ते या मिश्रात मंत्रं धोरणवेडे आहेत (१) तिडोळे किंवा तिरोंळे, हे मुख्य उत्तरहिंदुस्थानातील असून दादर पवार या जातीचे बंधन होत असे म्हणतात (७) मंदरान ही सातवी शाखा आहे या सातीहि द्वारा एषमेकाच्या हातचे खातत, पण आपलीच शाखा इतरापेक्षा थ्रेष्ठ आहे असे मानून परस्परात लसें मात्र सर्वांत नाहीत ज्ञानेश्वरीत 'कुणवट कुलवडी' हा शब्द येतो

ब न्हा डी कुण वी—मध्यप्रांतात व बन्हाडात प्राची लो. सं. १४ लाखावर असून गांडाच्या सालोपाल याचीच वस्ती त्या प्रांतात फार आहे. हे गुजराथेतून खानदेश व खानदेशातून या प्रांतात पुष्कळ वर्षांपूर्वी आले (१६ वे शतक). मराठी राज्य शास्त्रावर याची भरती फारच झाली. इकडील कुणव्यात पुढील शाखा आहेत (१) लाडे, हे अगदी प्रथम आलेले असून याच्यात गोंड रक्षाचे मिश्रण आढळते (२) मानवा, हे चाळुकडे आढळतात, याच्यात माना लोकांचे मिश्रण सापडते हे छत्रवासीत ब्राह्मणास बोलावीत नाहीत याच्या यावकाचा पोपाळ गोंड वायकाप्रमाणे असतो. (३) खैरे व (४) घानोरे (धनगरापासून झालेले) याना इथे हलक सम-जतात. (५) तिरोंळे, हे उच्च जातीचे असून याच्यातच देशमुखादि बतनदार आहेत. (६) छिंदवाऱ्यात गाढव जातीचे कुणवी आहेत. हे पूर्वी गाढवे पाळीत. नेमाडात गुजर कुणवी आहेत या कुणव्यात लग्नप्रसंगी न्हावी व धोबी यांचे फार महत्त्व असते. न्हावी व धोब्यांचे पाय धुवून सर्व बन्हाडास शुद्ध रावतो तिरोंळे जातीत हंगरे, आगळ्याचे बंगरे ६६ कुळ आहेत नवरदेव लग्नास निघाला म्हणजे त्याच्या हाती शिंदोरी बांधलेली एक सुंदल असते. धाटाच्या लग्नास लालव्याह व गरीबीच्या लग्नास सफेदव्याह म्हणतात नेमाडमधील वारवा कुणवी हिंदी गुजराथी कुणव्याप्रमाणे १२ वर्षांनी एकदाच परातील व जातीतील सारी लसें करवून घेतात. सिंहस्थातच लसें झाली पाहिलेनेत असा त्याचा नियम आहे. लग्नाच्या दिवशीच एखादी बाई बाळंत झोकून तिला मुलगी झाली तर त्या जन्मलेल्या मुलीचे लग्न तिच्या १२ व्या दिवशीच करतात. दुसरीने व्यभिचार केल्यास प्राग्भित्ताने ती युद्ध होते. तिरोंळ्यात व वांदेकरात राग देवण्याची चाल आहे. पाट लवण्याच्या वेळी भाजी वर आपल्या उबव्या पायांनी चौगावर (विषवेच्या पहिल्या तय-याच्या गावांने) देखेलेली एक मुसरी उडविणे व मग न्हावी ती अजकियाने पोडतो यांचे पहिल्या नवऱ्याच्या पिशाच्याचा बाही अजक्य होत नाही असे

मूल होईनामं झाल्यास याच्या बायका अनेक करतात. हे लोक प्रेते गळ्यात व पुरतातहि.

विषवा आपले मंगळसूत्र तोडते. मात्र १२ व्या दिवशी पुन्हा वागडाय मारते. प्रौढ्याचा सण हा याच्यात मुख्य आहे याच्यात मुसलमानांची चाली वन्याच शिरल्या आहेत. याचीं घरं बहुधा कुडाचीं असतात. हे पावसाळ्याचे ४ महिने रोटीवकहन बहुधा नेहमी शेतात निजतात हे मासमसक आहेत मध्यप्रांतातील पोटजाती आपापसात वेदाव्यवहार करीत नाहीत [बोंबे म्यासी पु २ ट्राईव्स वॉड कास्टल् ऑफ बोंबे व्हा. २, सी पी इ]

कुंतलडलआमारा—नेसापोटेमिषा अमारा व कुत असा वेगवेगळी गावे आहेत या दोन गावांमध्ये त्रिप्रास नदी आहे. बसरा व धमदाद या दोन्ही शहरांमध्ये जाणवेल्याच्या आगवोटीचे कोळसा पेण्याचे हे एक ठिकाण आहे त्रिप्रासच्या पालीस भाग्यवर हुकमत देवणारे असे हे एक महत्वाचे ठाणे आहे. अमान्यास घरे फार सुंदर बांधलेली आहेत येथे एक दोन भुरेख मशिदा व प्राचीन मिरती देवालय आहे. कुत हे लहानसे खेडे आहे. येथे गेल्या महाबुद्धात ईश्याच्या सेनापति जेनरॉड हा वेगळ्या सापडून त्यास तुराचे धरण जवळ लागले (१९१६) या जयापद्वत तुराची कुत येथे एक स्मारक उभारले. पण पुढच्याच वर्षी ब्रिटिशांनी हे कापून केले.

कुंतलहसहळळी—मुंबई इलाखा, धारवाड जिल्हा. हनगळच्या ईशान्येस सुमारे दोन मैलावर असलेले एक खेडे. येथील वस्तीपाच्या देबळात इ. स. ११४७ सालचा एक शिलालेख आहे.

कुंतल—दक्षिणापयातील एका प्राचीन देशाचे नाव. महाभारतात कुंतल हे नाव उत्तरेकडील व दक्षिणेकडील अशा दोन्ही देशाच्या यादीत आलेले आहे, म्हणजे आर्यांच्या अंगलापालील प्रांताच्या बाबतीत ते अमून शिवाय दक्षिणेकडील अनार्यदेशातहि ते होते कदाचित ते देशाच्या घरहीवर असल्यामुळे असा प्रकार झाला असेल. कुणव्या उगमाजवळ कुंतलदेव होता असे दुसऱ्या ठिकाणी आढळते. कुंतल देशापर्यंत म्हणजे कुणानदीपर्यंत आर्यांचा दक्षिणत प्रवेश झाल्यावर येथे त्यांना अदकाव झाला. तुंग-मदेपलीकडे त्यांना जाता आले नाही कारण तुंगपार हविड, चोळ, पाण्ट वगैरे महाभारतकालीन देश होते. राजकसरी वमन राजेंद्रचोलेदेव यांनी (१०७९) कुंतल (कोंडल) येथील राजाचा (सोमेश्वर दुसरा याचे सेनापती विजयमालित्य आणि जयमिह याचा) पराभव केल्याचा उल्लेख एका शिलालेखात आढळतो. कुंतलवंशीय (पश्चिम चालुक्य) राजावर विजयमालित्य चालुक्यांनी जय मिळविल्याचे विजयमालदेवचीरतात आढळते. पश्चिम चालुक्यांचे नेहमी "कुंतल प्रभु" असे वर्णन येत असते. बृहत्संहितेतील ना देशाचा नामनिर्देश येतो

पाराण्या शतकातील बदनिन (शिकारपुर तालुका, मंदूर राज्य) शिलालेखात कुंतलदेशावर गौरीय राज्या

अस-पाचा उल्लेख आहे तत्कालीन कुतल म्हणजे हल्लीचा साधारण भीमा व वेदवर्ती याच्यामधील व परिमंडळे घाटा-पर्यंतचा शिमागा, चितळदुर्ग, वगरी, धारवाड, विजापूर इत्यादि हा प्रात हाय याच्या नैऋत्येस करल देश होता. ब्रह्मराज या येथील होता असे भारतात म्हटलं आहे अजिंठाच्या शिलालेखात याचा उल्लेख आहे अदवानी जवळच्या दक्षिणेंतील हा भाग होता असे ज्ञान लिहिले [२ सहिता १२, आर्कि सर्व्हे पु ४, म भा भीष्म पय फ्रीट-२ हि शिला, अय्यर-एन्ग्रान्ट इंडिया, म्हेंसूर ग्या स्मिथ, वग, डॅसन-हिंदू क्लासिकल डिक्शनरी]

कुंताप—ऋग्वेदार्पकां परिशिष्टासारख्या निगदसंग्रहात कुताप अध्याय असेंहि म्हणतात पृथपळद, द्वादशाह इत्यादि ऋतूंच्या सहस्रव्या दिवशी प्राण्याच्छसा नामक ऋत्विजां पठण करावयाच्या वपाकपि नामक रात्रात या निगदाच्या सगवेस धीनसूनकारांनी केला आहे अथर्ववेदातील वितान्या काडात नाट्यणाच्छसा नामक ऋत्विजांच्या राजसन्धी मनाचा समग्र अस्त्यामुळे तेथे कुताप निगदाचा समग्र केलेला आहे (अथर्व २ १२०)

कुंति—एक राष्ट्र इति लोकांनी पाचालाचा पराभव केल्याचा ज्ञापक वाठक सहित्त आहे (२१ ९) महा-भारतात याचा बरेच वेळा उल्लेख आहे (२ १४, ५१०, ७ ७०, १४३५, ६ १५२) कति या नावाच्या व्याख्या पौराणिक व्याख्या दिसतात. उदा यदुपुत्र सहस्रा मिताच्या वशातील हैहय कुलात जन्मलेल्या नेत्र राजाचा पुत्र याचा पुत्र सोहृमि होता यदुपुत्र नोप्या, त्याच्या ज्यामवतुलोत्पन्न ऋत राजाचा पुत्र, याचा पुत्र धृति यदुकुलोत्पन्न वृष्णास सत्यभामापासून झालेला पुत्र

कुंतिभोज—कुंतिदेशाचा राजा हा यदुकुलोत्पन्न शूर राजाचा परम मित्र असून सनपत्य असल्यामुळे, शूरांचे प्रथम अपत्य दत्तक प्यावे असा यानें निधाय वेला होता त्याप्रमाणे शूरात प्रथम झालेली पूया नामक कन्या यानें दत्तक घेतली (म भा आदि अ ६७) व तिचे नाव कुंती अस ठेवले पुढे यास पुत्रमित नाराचा आरसपुत्र झाला हा भारतीयुद्धात पुत्रसहवर्तमान पांडवाकडे होता (उद्योग अ १७२) पुढे याच युद्धात हा द्रोणाचार्यशी युद्ध करीत असता मरण पावला (कर्णपर्व अ ६) यास भोज अर्थादि म्हटलं आहे

कुंतियान—मुघई काळेवाड, जनानाड स्थानातील एक गाव हे भादर नदावर असून पोरबंदरापासून २४ मैल दूर आहे येथील लो स १९११ साली ११,३९६ होती येथे एक किद्या असून पूर्वी येथे सुभ्याचे मुख्य ठाणे होते जुने गाव सध्याच्या गावच्या पश्चिमेस असून किड्याचे काही अवशेष अद्याप त्या ठिकाणी सापडतात सरासरी १२००

सालपर्यंत ते येथिराख होत नंतर सायतचें शहर दत्तलें हेंच कुंतिनपूर असून कृष्णाचा सासरा भीष्मक या गावी रहात होता अशा कथा सांगतात. येथील जमीन अतिशय सुपीक असून शिवाय पाण्याखालची अहे चारण जातीची कुंती नावाचा छी होती म्हणून या गावाचें नाव कुंतियान असें पडलें कुंतियानाच अपभ्रंशरूप सध्याचें कुंतियान असें पडलें येथे भाट व कवी पुष्कर होऊन गले अशी प्रसिद्धि आहे मुसलमान या गावाला मुझफराबाद म्हणत कारण गुजराथचा सुलतान मुझफर याला हें गाव फार आवडे येथील लोक फार स्वतंत्र असून आपला अधिकारी निवडीत किंवा वाईट राजाचा दूर करून त्याच्या जागी दुसरा नेमता इ स १८०२ मध्य हें अखेरीस जुनागढच्या ताब्यात आले गावात नागनाथ महादेवाचे एक देवालय असून धावण वगळ येथें २ दिवस यांना भारत असने

कुंती—यदुकुलोत्पन्न शूर राजाची कन्या पूया, तिलाच कुंतिभोजानें दत्तक घेतल्यावरून हें नाव पडलें होतें ही कुमारा असता कोणी ऋषि (दुर्वास असावा) कुंतिभोज राजाच्या घरी आला होता, तेव्हा राजानें त्यास राहून घेऊन हिला त्याच्या सेवेत ठेवले कुंतीने उत्तम प्रकारे त्याची सेवा केली त्यावरून त्यानें जाताना प्रसन्न होऊन सूर्य यमधर्म, वायु इद्र आणि अश्विनकुमार या देवतांचे हित्स मन देऊन सांगितलें की तुला जेव्हा पुन अलावेत अस वारले तेव्हा तू यातून ज्याचा अप करशील तो दय प्रगट होऊन तुला पुन देईल एकदा हिच्या मनात या मनाचा प्रत्यय पहावा असें येऊन दिन पहिला सूर्याचा मंत्र जपून त्याचे आह्वान केलें तो सूर्य लागलाच हिच्यापुढे मृतमान उभा राहून भोग मागू लागला तेव्हा नादलागास्तव कुंतीला सूर्योशी रत अर्धावे लागले पुढे हिला गर्भ राहिला व ती कवल कुडलपुष्प अशा दैदिव्यमान पुत्रास प्रसवली तेव्हा खोव-रज्जेस्तव तो पुत्र हिनं पेटोत घालून नदीमध्ये धोवून दिला ताच पुढे कर्ण या नावान प्रख्यात झाला (कर्ण पहा)

काही काळांन स्वयंवरात हिने पुराजाला सरल परतु तो क्षात्रमुळे त्रिपक्ष करण्यास असमर्थ होता कुंतीन पुढे राजाच्या आज्ञेनें पूर्वी ऋषींच्या बरामुळे प्राप्त झालेल्या मन्त्राच्या योगानें एतेका देवांचे आह्वान करून सुधीश्ररादिक पुत्र निर्माण केले तिची स्वता मादी हिच्या मृत्यूनंतरां कुंतीनें नउल सहदेवाचे चांगले रक्षण केले पुढे पांडवाचा द्वेप दुर्योधन वरू लागला ही पांडवांसमामने वनवासात नव्हती कुलसुखानंतर विदुर, धृतराष्ट्र आणि गांधारी महा प्रस्थातास निघाली त्यासमामने हांदि गेली व एका वणव्यात जळून गेली [महाभारत वन १०३-३०८ आदि ११२]
कुतुबदिया—यगला चित्तगाव जिल्ह्यातील एक घेट याच क्षेत्राकडे ३१ चौ मै लो स (११०१) १०,६१३ या येथेच सरसण व्हांवें म्हणून सरकारनें आपल्या राबानें वेढाच्या

ममोवार घका बांधला होता. परंतु १८९७ साली ते सर्वेकर वादक झाले त्या योगाने त्या घट्टपाचा नाश झाला व पुष्कळ मनुष्ये मेली. हल्ली बहुतेककलून सर्व वेष्ट मरकारी मालकीचे झालेले असून याच्या पश्चिम किनाऱ्याला एक दीपगड आहे.

कुत्तलम—हे नगरास इलाह्यात तिनेबळी त्रिपामध्ये तेनकावी तालुक्यातील एक हवा राण्याचे ठिकाण असून तिवाय येथे प्रसिद्ध धबधबा आहे. हे तिनेबळीपासून ३६ मैल व तेनकावीसून ३ मैल दूर आहे. येथील लोक. १९०१ साली ११९७ होती. कुत्तलम सद्युद्रमपाटीपासून ४५० फूट उंच असून येथील हवा उत्तम व सुखीचा देखावा मनोहर आहे. चिन्नार नदीचा धबधबा याच ठिकाणी आहे. हिंदू लोक या स्थळाचा फार पवित्र मानतात. कुत्तलनाथ स्वामींचे एक देवालय जवळच असून त्रिप्याचे भविर्भारी व इलाह्यातील लांब रहस्ये याचे पुढेच संपन्न लोक येथे येतात. येथे वेगळे व आरामगुहे पुष्कळ असून हिंदू लोकांची चांगलीच सोय होणे. प्रायशःकोरचे महाराज व प्रायशःकोर कोबीनचे रेसिडेंट यांचे वेगळे येथे आहेत.

कुत्तलमिनार—ही गगनचुंबित इमारत दिहाणसून ११ मैलावर आहे. या इमारतीत भूकंप व विषुववृत्तात याच्या योगाने थोडक्या धड्या पोहोचला आहे. पॅरिस येथे 'एकल डीवर' नामक जो प्रवेष्ट लॅन्ड्री मनोरा पॅरिस प्रदेशाच्या पैली सनार कपड्यात आला होता तो घेऊन दिल. असला गगनमध्य इतका उंच मनोरा इतका कोणताही नवरी. ही इमारत जलनीपासून ३३८ फूट व १ ईंच आहे. तिच्या पायाचा व्यास ४० फूट १ ईंच आहे आणि शिरोभागाचा व्यास १ फूट आहे. या मनोराचा अगदी तळमजला दोन फूट उंचीच्या कोठ्यावर असून मजली इमारत १३८ फूट १ ईंच आणि शेवटचा घुमटाचा पाया दोन फूट उंच मिळून वर सिटिलेला एवढा उंची येतो हा मनोरा पूर्वी ३०० फूट उंच असून त्यावर एवढा सात मजले होते असे म्हणतात. परंतु सातत त्याच्या अगदी शेवटच्या मजल्यासह एवढाच पाच मजले आहेत.

'कुत्तलमिनार' ही इमारत सुसज्जमान वादग्रहांनी बांधली हे सारे, परंतु तिचे अवाडस्ये याम सुसज्जमान कारागिरांनी केले निरा हिंदू कारागिरांनी केले हा मोठा प्रश्न आहे. मिनारचे पुष्कळ नकरीकाम हिंदूंचा देवादेवतांचे असण्याचाहि फार संभव आहे. कलकत्त्याचे प्रसिद्ध सुरागवट्टीसोपथक पेशेत डॉ. रामेंद्रलाल मित्र यांनी यापसून मागेवाड उपास्थित केले होता, व त्यांनी ही लोकांन्तर इमारत हिंदू लोकांचे स्मारक आहे असे सिद्ध केले होते. या मिनारवर थोडी नागरी भाषेत मरुती कोटलेली आहे. त्यावरून या इमारतीचा दर्जना हिंदू विनयकारांचा द्यात होता असे म्हणण्यास दुष्टि येते.

कुत्तलमिनार इ. स. १३९५ मध्ये पूर्ण झाले. कुत्तलमिनार भूपृष्ठ मगोल्यावर उभे राहून त्याच्या समोरास समी

दृष्टि केंद्रकी म्हणजे दहा कोस विस्ताराचे जे प्राचीन दिहाण शहर होते, त्यातील विष्णूच पावलेल्या सहस्रावधि इमारती दृष्टीस पडतात. सर्व जगातील कर्मराम्ये ज्याप्रमाणे ताजमहाल सर्वश्रेष्ठ, त्याप्रमाणे सर्व मगोल्यामध्यं कुत्तलमिनारही सर्वश्रेष्ठ आहे.

याचा पाहिल (तळ) मजला मात्र कुत्तलम-उद्दीन एवढा याने बांधला व त्यावरील सर्व मजले इलतुतमिना (अलत-मना) याने बांधले (१२३८) असे स्थित म्हणतो. काहींच्या मते (मिनारवरील तालावेलावरून) सर्व मिनार कुत्तल एवढा यानेच बांधला. [स्थित-आं हि इ. ३.]

हा यमोरा जरी इतका उंच आहे तरी त्याच्या आतील मिनार फार चांगला आहे. याच मजल्यापर्यंत मिळून त्यास एकंदर १७६ पायऱ्या आहेत. आतील बाजूस हवा व उन्हेड याची सोय चांगली असल्यामुळे व प्रत्येक मजल्यावर वेगवेगळी ग्यालरी असल्यामुळे प्रेक्षकास नागोनाग विभ्राते येण्याची सोय आहे. प्रत्येक मजल्यावरील ग्यालरीच्या योगाने द्या इमारतीच्या समोरास कुतोनाग वेगवेगळे पायले आहेत असे वाटते. त्यामुळे इमारतीस अमरतिय दोसा आली आहे. त्याशिवाय द्या इमारतीवर अनेक शिफालेख असून त्यामध्यं कुराणातील वाजये व परमेश्वराची नाममांलिका लिहिलेली आहे [पारसनीस—दिही अवका इंदरस्थ.].

कुत्तलम इ.—(सन १४५१-१४५८) गुजरातच्या बहमन महमदगहा हा गजन पायऱ्यावर त्याचा पुत्र कुत्तलमद्दीन तालसनीन झाला. माळव्याचा कुत्तलम महमद खिलजी याने इल्तुतमद्दीन तालरी करून त्याचा पराभव केला. पुढे उभयतःतली तह करून दोघांनी मिळून मुघलसानी धर्म पाळविण्याचा खटवट करणारे ठरविले. परंतु हा ठराव अंमलात आला नाही. मेवाडचा कुंज राणा त्यावेळी हिंदु राजात अत्यंत दूर, प्रयत्न व चतुर होता. त्याने राजपुतान्यांत अनेक विजे यापिले. कुंजराण्याच्या प्रतापपुढे या आस-वासच्या मुघलसानी राजपुतानेच बाही बाल्ले नाही. तथापि कुंजराण्यास मुघलियास सर्व सुखल्यात टपून पतले होते. नागोर येथे कुत्तलमद्दीन कुंजराण्याचा स. १४५८ त पराभव केला असे म्हणतात. नंतर कुत्तलमद्दीन त्याच बरी मरण पावला. (स १४५९). [स. रि. घाल ३२२].

कुत्तलमद्दीन—हे राज्य म्हणजे प्राचीन वर्तमानचे शासकी-यांचेच राज्य होय. ते १४२३ मध्ये अहमदगहा पदामनी याने गुजविले. हा प्रदेश मोठा व कृष्ण यांच्यामधील होय. पूर्वेस वेगवेगळ्या उपलण व पश्चिमेस वेदरीराज्य ही त्याची इह होती. अंदर सुळ्या फार सुपीक होता, हिंदू व मुसलमान राजांनी कालवे रचून गावले सुपीक केला. बांध्यावर हाराणात जमलेल्या घरा मुकी सरदाराला महमद गवान याने सुभेदार नेमिले. यांचे नांव कुत्तलम (कुत्तलम सुलक,) याचा हाणातून इफटे आल्यानेतर प्रथम अहमदगहा म्हणजेनां आशय दिला. पुढे बाह्य

वाडत कुतुब उद्द मूलक हा वर रागितल्याप्रमाणें सुभा झाल्य. याला १४९३ त जामकोंडाचा किड्या घेण्यास पाठविलें अमलां तोचें तो मेला. त्यानंतर त्याचा मुलगा सुलतान दुर्दी याला याच्या पदव्या व अधिकार मिळाले व गोवळ-कोंडाची जहागीर मिळाली. गवानला अन्यायानें फासावर बंदविण्यावर यानें बेदरचा संबंध सोडला आणि १५१८ त स्वतंत्र होऊन सुलतान कुलिशुलुवाद् हा पदवी घेतली व कुतुबशाहीचा संस्थापक झाला. हा पराक्रमी व महत्वाकांक्षी होता. यानें राज्यविस्तार बराच केला. गोवळकोंडा येथें त्यानें राजधानी केली. प्रथम हें लहान खंड होतें तें त्यानें वाढविलें. सुसुलमानी धर्माचा तो अभिमानी होता व त्यामुळे तो हिंदु प्रजेस शासहि देई. त्यावरून कसामेंत फंजापिंढी व ओल्या या प्रांताच्या हिंदू राजांशी त्याच्या लढाया होत. विजयनगरच्या छण्यानें याचा १५१९ त पराभव करून त्याचा पुष्कळ देश कायदा केला होता. बेरिदशाहा व आदिलशाहा यांच्याबाबि त्यानें लढाया मारल्या. होत्या शेवटीं शेवटीं त्याचा मुलगा जमशीद यानें बंड केलें असता त्यास यानें कैदत ठेविलें. एकदां रुद्दा एका मशीदीची बांधणी पहात असता जमशीदच्या सांगण्यावरून फौतवाल हूमदानी यानें अविधानें त्याचा खून केला. त्यावेळीं तो ९० वर्षीया होता; त्यानें साठ वर्षे (१६ वर्षे सुभे-दारी व ४४ वर्षे स्वतंत्र) राज्य केलें. याची कारकीर्द १५१२-१५४३ च्या दरम्यानची होय.

ज म शी द.—(१५४३-१५५०) यानें घडील भावास कैदेत टाकून व त्याला आपलें करून तहत्त बळकाविलें. यानें आदिलशाहावर स्वारी केली. तीत याचा पराभव झाला, त्यामुळे पुढें तो स्वान्याच्या भानगडीत पडला नाही. तो बहुधा विलासांत निमग्न असे. शेवटीं हा १५५० त मेला. याच्या कारकीर्दीत जगदेवराव (नियाळकर ?) हा मराठा सरदार फार पुढें आला. जमशीदनंतर त्याचा मुलगा सुभान गादीवर आला. परंतु धौदसयाच दिवसात तो बंदच्युत झाला.

इ मा हि म.—(१५००-१५८०) हा जमशीदचा भाऊ; जमशीदच्या घाकानें विजयनगरच्या राजानवळ आपयास होता. याला जमशीदच्या मरणानंतर दरबारी मंडळीनें (सुभानला काढून) गादीवर बसाविलें. हा कृतघ्न होता. ज्या विजयनगरकरांनीं त्याला आपय दिला त्याच रामराय राजविरुद्ध हा इतर सुसुलमान शहांना सामील होऊन त्यानें विजयनगर मुडविलें. व उपकारकर्त्यांचे कृण अशा रीतीनें फडलें. हुसेन निगमानशहाचा हा स्नेही होता.

यानें १५६४ त राजमहेंद्रीवर चढाई केली. परंतु तेथील हिंदू राजांनीं त्याचा पराभव केला. प्रथम रामराजाचा व आदिलशाहाचा स्नेह होता, पण तोहि शेवटीं रामराजाविरुद्ध मेला. इमाहिमनें बेरिदशाहावर अपराध्यापून स्वारी केली असतां रामरायनें त्याचा निषेध बंला होता. तें झाल्य

त्याच्या मनात सलत होतें. यानें सामिललेल्या जगदेवरायानें याला गादीवर बसविण्यास धम केल्यानें त्याला यानें दिवाण केलें त्याच्या हाताखाली रायाराव नांवाचा एक प्रख्यात मराठा सरदार होता. यावेळीं राज्यात मराठ्यांचे प्रस्थ फार माजलें होतें तें सुसुलमान लोकाना न घडून त्यांनीं जगदेवरावक शहाचे कान भरले. तेव्हा शहाच्या त्याच्यावर मेरमर्मां झाली. जगदेव गोवळकोंडाहून निघून शहाचा प्रात उषस्त करीत पन्हाडपर्यंत गेला. पुन्हागच्या निगमानें त्याला आग्रय दिला; परंतु पुढें तेथून तो निघाला व पुन्हा कुतुबशाहींत लडाखूड करूं लागला. त्याच्या पदवी आरची, इराणी, हवरी, मराठे वगैरे फोन होती. इमाहिमला त्याच्याशीं सामना देवेंना. इमाहिम व हुसेन निगम यानां आदिलशाहावर स्वारी केली. तेव्हा जगदेव व विजयनगरकर रामराजाचा भाऊ व्यंकटाद्रि हे आदिलशाहाला मिळून त्यांनीं या स्वारी करणाऱ्याचा पराभव केला. जगदेवानें पुढें तर कुतुबशाही बहूतेक निष्ठे व प्रात घेतले. तेव्हा नादलानां इमाहिमनें त्याच्याशीं तह केला. इमाहिमनें यानंतर ओळ्या, बंधारा व कंडदेव पाठी येथील हिंदु नजीनदारांना आपले मांडलिक बनविले. याचा दिवाण सुभारव म्हणून होता. त्यानें प्रजेस फार त्रास दिला. शहा १५८० त मेला. त्याला एकंदर तीस मुलें झालीं. त्यानें लढाया बऱ्याच मारल्या. तो निहान होता व प्रमादिततरपर होता. त्यानें बऱ्याच छंदर इमारती बांधल्या. गोवळ-कोंड्याचा तट इमाहिमबाग, कुलबाग, इमाहिमसला, हुसेन-सागर, वडवलाचा बंधारा, पाठसाळ वगैरे कामे यानें केली. न्यायारास यानें कागलें उत्तेजन दिलें. न्यायहि तो बरा करी. यानें बडील ख्यास बीप देऊन मारले होते.

ग ह म द.—(१५८०-१६११) हा इमाहिमचा तिसरा पुत्र. १३ व्या वर्षी गादीवर बसला. यानें विजया-नगरकरांची एक शाखा पैनकोंड्यास होती ती बुडविण्या-करितां पुष्कळ मोहिमा केल्या; पण त्या व्यर्थ गेल्या. यानें आपली बहीण आदिलशाहास देऊन या दोन राज्यात सहाय केलें. याच्या वेळीं गोवळकोंडाची वस्ती दाट होऊन पाणीपुरवठा चांगला नसल्यामुळे पाय फोसावर चांगली जागा पाहून यानें तेथें एक नवीन शहर वसविलें. याची भाग्यवती (भागवती) नांवाची एक आवडती री होती. तिचे नांव त्यानें या नव्या राजधानीत ठेविलें. त्याचा मुलगा हैदर यानें भागनरचें हैदाबाद असें नांव पुढें बदललें. हाईमदनें भागनरचा पाणीपुरवठा उत्तम केला. जुम्मामशीद, चार मिनार, दवाखाने, हडामखाने, बगीचे वगैरे त्यानें तयार केले. यानें कारकीर्द पुढें केली नाहींत. याच्या दरबारी इराणचा बकील राहिला होता. इराणचा महा अन्वास यानें आपली मुलगी याच्या मुलगा देण्याचा निचार केला होता. याच्या कारकीर्दीत प्रख्यात मीर मुन्ना किंवा अमीर खलमुल्क हा दिवाण होता (मीरमुन्ना पहा). हा शहा नीतीस बरो राज्य करून १६१६ त मेला. यानें लोको-

पयोगी कामान अडीच कोटी रुपये खर्च केले हा विद्वान होता यानें 'उलिआल उल्वाहाह' म्हणून एक भारी, हिंदी व दक्षिणी कवितांच मोठें पुस्तक प्रसिद्ध केले आहे

अच्छा हुसेन - (१६२६-१७२) हा महमदचा पुत्र यानें गातेतें राज्य केवळ या वेळीं शहाजहाननें निजामखाती पुढविली आणि आदिलशहापासून खडणी घेतली नंतर याच्या वर शहाजहान चालूच आला असता यानेंहि खडणी कऱ्हा केळी (१६३४) याकादि वगैरे मारुल्ल्या होता औरंगजेब हा दक्षिण्या मुघेदर झाला असता व मीरजुल्ल्याचें व द्राह्याचें वाजवें असें असता मीरनें औरंगजेबचा आग्रय घेतला औरंगजेबचा गोवळकोंडाची संपत्ति पाहिले होती आणि औरंगजेबानें काही तरी निमित्त पाहून व मागण्या मागून त्या नाकारल्याबद्दल गोवळकोंडाचा वेढा दिला

अजिमेरा शहाजहानच्या सत्तीच्या हुकुमावरून नाइ लागनें औरंगजेबनें वेढा उठविला व सहा वेळा, कृत्यशहाची मुलगी मुलतान महमदला दिला त्यानें अमीनला बघमूक करून जुल्ल्याची संपत्ति व जहागीर सोडली मोगलाला धकटेली खडणी देऊन रामगीर भित्तादि दिला या स्वारीत मोगलाला फारसा फायदा झाला नाही असें औरंग जेबानें यापास फजविलें मात्र सारी रूढ स्वतः दाखून ठेवून उलट १० लाखांचे कर्जे त्यानें यापास घ्याविले यानंतर १६६६ त कृत्यशहानें समुद्रा जी जाणून औरंगजेबाविरुद्ध आदिल शहास मदत केली या सुमारास शिवाजी छत्रपति याचा धुमाडूळ सुरू झाल्यानें यानें त्याच्याशीं सालीना पाच लक्ष रजनी देण्याचें ठरवून तह केला (१६६८) पुढे त्यानें मराठ्यांना प्राप्त दिव्यामुळे महाराजांनी १७७३ त त्याच्यावर स्वारी घेई व बरीच संपत्ति फायजी करून त्याचा भोंड केला (अयदुला तबराहा वहा इतकोडा विभाग ६) याच वर्षी शहा मरण पावला

अ मुहसिन - नवदुला निपुत्रिक होता म्हणून त्याचा नावदे अयु होता (१६७२-१६८७) हा गादीवर आला हा गादीवर येण्यापूर्वी घराच निवयासक व मद्यपी होता गादीवर बसविण्यान आला मादण्या (मदन) पतानें बरीच मदत घेवल्यानें त्याला यानें दिवाणपद व त्याचा भाऊ अकण्या (एकनाथ) पतस सेवकप्रतिपद दिलें मादण्याच्या फारकीद्वारात राग्यात फार सुधारणा झाल्या यावेळीं आदिलशही दुर्बल झाल्यानें व मोगल आपल्या नागावर टाकला पाहून यानें मादण्याच्या समतीस शिवाजी महाराजाशी प्रथम मैत्रीचा व नंतर मादल्याचा तह केला (१६७९) सामान्य छत्रपतींशींही तो तह त्यानें घायम ठेवला शिवाजी छत्रपती दे कार्याका मोहिमेवर गले अगदीं यानें त्यांनीं त्याचा मदत दिली होती पुढे (१६७७) मोगलरा दिल्ल मान व विजयपुरांचा अयदुल करीन दे एफर ईरून

- "मगवर आहे, तेव्हां मादण्यानें त्यांचा पराम्ब केला

१६८३ त सामान्य औरंगजेब दक्षिणेंत चालून आला व

वेळीं हसनशहाची तयारी चांगली होती त्याच सैन्य व संपत्ति पुष्कळ होती मादण्याची कारकीर्द सर्व हिंदूना प्रिय झाली होती मात्र मुसलमान सरदार त्याच्या विरुद्ध शहाचे कान भरीत, परंतु त्यानें तिकडे, लक्ष दिलें नाही व र (१६८५) सभाजी छत्रपतीस शहानें खडणी दिली एकमेकांचे दोस्त व शत्रू एकच व परस्परानीं परस्पराला सहय्य करावें असा तह शिवाजी महाराजापासून अमलात होताच औरंगजेबच्या मनात आता गोवळकोंडे खालसा करावचें आलें कारण कृत्यशहा हा वेळीं आदिलशहास मदत करतो, तेव्हा आधीं गोवळकोंडे घेतल्याशिवाय विजापूर पडत नाही असे ठरवून सारीं छत्रपती काढून त्यानें स्वारी केली त्यापूर्वी आपल्या बकिलाकडून त्यानें कृत्य शहाचे अनेकदा अपमान केले होते त्याची त्याला सगल्या होतीली की, तू कृत्यशहाचा नेहमीं अपमान करीत जा म्हणजे ते हा तरी तो तुझा अपमान करील व असें झाले म्हणजे मला लडाईस करण सापडेल ' साराश, शहानें १६५५ वा तह पाळला नाही खडणी घेवेवर देत नाही, शिवाजी सभाजी सारख्या कारकराना खडण्या देतो ' वगैरे बाळ कारणें दाखवून औरंगजेबानें लडाई पुकारली

त्याचे सरदार सादतखान व खानजहान गोवळकोंड्यावर आले (१६८६) मादण्यानें सेनापति इमाहिमला त्याच्या वर पाठविले मसखेड येथे लडाई होऊन तीत मोगलाचा पराभव झाला, तेव्हा औरंगजेबानें मुलतान मुअज्जमला मदतीस पाठविले त्यावेळीं इमाहिमनें पितूर होऊन त्याला अडविलें नाही मोगल हैद्राबादेस आला तेव्हा मादण्याचा छत्रा व ऐकता भिळून शहा गोवळकोंड्यास गेला तिकडे इमाहिमला औरंगजेबानें लाच देऊन फोडले त्यामुळे मोगलाचा सुलताना हैद्राबादेत प्रवेश झाला. या गडबडीत मादण्याचा दून त्याच्या मुसलमान शत्रूनीं कैला परंतु सैन्याची तयारी चांगली करून ठेविली होती त्यामुळे विजापूरला मदतीची अपेक्षा असल्यानें औरंगजेबानें हैद्राबाद पडले तरी दोन कोटींची खडणी घेण्याचें ठरवून कृत्यशहाशी तह केला व खडणीसुलतान मुअज्जमला तें घेविलें (१६८६) यानंतर विजापूर पडलें तेव्हा गोवळकोंडे घेण्याच नफो ठरवून १ जुलैसुर्याच्या एका पक्षाच्या घड्याळ्या दर्शनानें निमित्त करून तो कृत्यशहास उत्तरला तात्मी फर्गटक, अदपानी इवईल मदत गोवळकोंड्यास येऊन पोहोच नसे म्हणून त्या बाजूस त्यानें गादीउर्दीन यास पाळतीवर ठेविले (१६८७) व सादतखानासू गोवळकोंड्याच्या सैन्यात पितुरी चांगविली तसेंच घाटेल त्या नीर पुस्त्या अमलात आणून व धाकटपटशहा दाखवून त्यानें कृत्यशहाचा पैसा उपटण्याचा क्रम अज्याहत चालविला शबडी तर शहानें आपल्या बायकोच्या अगाबरीत दागिने घुडा दिले तरी औरंग तयला त्याची दया आली नाही दोघां मददीलापणा, कार आरी मादण नमणें व मुतिपूजक सभाजी छत्रपतीशीं दंतरी

करणे वगैरे आरोप त्याच्यावर उपडणें ठेवून औरंगजेबांनं लडाईस सुरुवात केली. कृत्यदाहा या इत्यारमुळें विडळा अगदीं विशासू लोकांसह तो हैद्राबादहून गोवळकोंड्याच्या किष्णपात गेला यावेळीं मादण्णाची त्याला पार आठवण झाली औरंगजेबांनं किष्णाला वेडा दिला त्याचेसारे अमलदार फिदूर खात रागिना आणीच औरंगजेबांनं रिता केडा होता आठ दहा महिने वेडा दिला असताहि राहणें मोठ्या सौर्यांनं मिळा लढविला अखेर बरील सर्व कारणे एकवटून व विश्वासपात होऊन मोंगलान किष्ण घेतला अतुद्दहन कृत्यदाहा औरंगजेबाच्या हातीं पडला (१६९० सप्टर). त्याला त्यानं वेद करून दोलताबादेच्या कसबावर कैदेत टाकिलें, तेथें तो मरेपर्यंत होता याच्या बदकली-पणाबद्दल मोंगल इतिहासकारांनीं अवास्तव वर्णनं दिलीं आहेत. राज्यावर आल्यानंतर यानें आपलें वर्तन सुधारलें त्याला पकडून नेल्यानंतर त्याच्यापासवीं त्याची प्रजा फार हळूहळूची त्याच्या सौर्यांच्या व म्यायाच्या अनेक गोष्टी अग्रापि त्या प्रातीं पेंडूं येतात या पराग्यानं १७५५ रजे राख केलें त्यात सद्दा मुल्तान झाले त्यानीं याबलेल्या इमारती व काम अग्रापि शिक्क ओढित हे मुल्तान रयतेची काळमी वेणारे होते यामुळें नयेयेपे झाले नाहीं या घराण्यातील सद्दाच्या कथरी बहुधा गोवळकोंड्यास आहेत [मुसलमानी रियासत, कासीरखात, द हिं घराणीं, मोडक, बील]

सुर्युद्दिनि-पेयक (१२०१-१२१०) याचें नांव मूळ ऐकक, हा गातीचा तुकें निशापूर (खुरासान) मध्यें प्रथम हा एका श्रीमताचा गुलाम होता तेथें हा विद्या शिकला मालक मेल्यावर याला घाहाडुदीन घोरीस नजर करण्यात आलें याच्यावर शाहाडुदीनची भर्जी फार बसली हा प्रामाणिक व सुदक्षतर होता शाहाडुदीनची रायबिगेरवरील स्वारी (अमेर १११०) झाल्यावर याला त्यानें हिंदुस्थानात आपला प्रतिनिधि म्हणून ठेविलें

यारें १११२ त मीरत, दिग, वनारस, कालिंजर, धीना, मालेर वगैरे ठिकाणें काबीज करून दिल्लीस आपलें वास्तव्य केलें तेव्हापासून आजपर्यंत दिग हें राजधानीचें ठिकाण म्हणून चालूच आहे. सहासुरीन १२०६ त गेल्यावर त्याचा पुतण्या मियासुद्दीन महमद यानें सुजुद्दीन याला राजचिन्ह (उम, मुमुड, तस्त वगैरे) पाठवून देऊन मुलतान ही पदवीहि दिली तेव्हा सुबुर्न १२०९ रोजी दिगांत तत्पत्तारोहण केलें यारें गझनीच्या मोठमोठ्या सरदार घराण्यांशीं सयब जोडले यारें यापुढें नास्त मूल्य काबीज न करता न्यायानें व शांततेन राज्य केलें हा या मुलाम घराण्याच्या मूळ पुरुष होय यारें पंजर वगैरे राज्य केले, हा १११० त खाहोर येथुन घोसणावरून पडून मेला हा हिंदुस्थानाचा पहिला मुलतान राजा हाहा होता याच्या बंदी उत्तर-हिंदुस्थानात नाना प्रकारचीं वडे व दगडोपे चालू होत व स्वस्थता कारणी नव्हती याच्या मागून यांचीं मुलगा आराम

गादावर आला कुतुबमिनारमधील जामामशीद (उर्फ
कुतब-उल्ल-इस्लाम) हे पूर्वांचे हिंदू देऊळ असून याने
त्याची मशीद बनविली व तिचा मशिना म्हणून कुतुबमिनार
वाघण्यास प्रारंभ केला हा मिनार आल्तमश व अश्राउद्दीन
खिलजी यांनी पुढे पुरा केला असे म्हणतात (कुतुबमिनार
पट्टा, मु. रियासत, वोल्यू ३२०]).

कुत्र-हा माणसाळलेला प्राणी लाडग्याच्या कुलातला असावा असे काही श्रानशास्त्राचे म्हणणे आहे पण प्राणिशास्त्रातील तज्ञ अगून याविषयी सारांक आहेत कुत्र्याचा इतिहास मानवेइतिहासाइतकाच प्राचीन असेल कारण कुत्रे व मनुष्य याची सांगड फार पूर्वीपासूनची दिसते यासंदेधात वैदिक वाङ्मय चाळल्यास पुढील माहिती लागते श्रान हा माणसाळलेला प्राणी होता (ऋ २ ३९, ४) तो चोर व परकी माणसे याच्यापासून घराचे रक्षण करी(७ ५५, ५) छुकाराची शिकार करण्यास याचा उपयोग होई (१० ८६, ४) पण सिंहाशी टक्कर देण्यास हा असमर्थ ठरे (अथर्व ४ ३६, ६), यास यज्ञात अर्पविन मारतात (ऋ ९ १०१, १) अगदी अनास दद्या आली म्हणजेच कुत्र्याच मास खात (ऋ ८ १८, ३) इद्राची सत्तमा नावाचा प्रत्यात कुत्रा असे पुराणातून तर कुत्र्याच्या बऱ्याच कथा सापडतात युधिष्ठिराचरोयर स्वर्गद्वारापर्यंत एकदा कायतो कुत्र्याच उरला असे महाभारतात दाखवून कुत्र्याचा इतनी पणा वर्णिला आहे इगिरी लोक कुत्र्याला फार मान देत घरात कुत्रा मेल्यास कुठ्यातील माणसे सुतकाचे गिन्ह म्हणून समजू स्वर्गात असे हिरोडोटस सांगतो एथिओपियात कुत्र्याला राजा म्हणून निवडीत ज्यू लोक कुत्र्याचा तिरस्कार करीत जुन्या व नव्या करारात कुत्र्यातबंधी आलेले उड्डेख चांगले नाहीत ग्रीकलोक कुत्र्याचा शिकारीस उपागोग करीत

शिवाजी महाराजपारीं एक विधावु इना होता अर्से
 म्हणतात व रायगडास त्यानी एक समाधि दाखविताना शाहु
 छत्रपतींचा एक आवडता पंथ्या नावाचा कुना होता त्याला
 पोपाव व जडजवाहार पार्लत त्याला पाळखीची नैनात
 होती अर्से म्हणतात त्याचे कारण त्याने एकदा महा
 राजाचे प्राण वाचविले होते त्याना शिकारीचा फार नाद
 असे एके वेळीं ते शिकारीसाठी गेले असता, शिकारी लोकांची
 व त्यानी जुकासूक होऊन ते एकटचेच पुढें गेले तेव्हा
 लपून बसलेल्या बाघानें त्याच्यावर उडी घातली त्याना
 उडी चुकविली व इकडे खडपानें बाघाशी झोंबी घेऊन त्याला
 ठार केलें महाराजाची स्वारी तिघांची कें खडपाचा
 पाळखी बरोबर असे पुढें महाराज वारल्यावर त्याचे
 दहून केलें तेव्हा या इमानी प्राण्यानें चित्त उडी
 टाकून आपला प्राण अर्पण केला ह्याी समममाहुकीस भेध
 महाराजांची समाधि आदि तेथेंच यांनीहि एक समाधि असून
 त्याची एक प्रतिमा बघविलेली आहे ' हा मोठ बाग्रीत
 आढळत,

कुत्र्यांचे डोकें लावोंकें असतें. त्याला आपला नवडा वाडला हालविता येत असून वररातीला माव हालविता येतो. छाती रुंद असते. घाला चांगलें पोहता येतें. अग शाडलें की पाणी सर्वे निघून जातें. याचे पाय बारीक पण बळकट असतात. त्यामुळे त्यास जलद चालता येतें. त्याची पकवेक सर्वे ज्ञानेदिये तीक्ष्ण असतात आणि होंपाहि गाढ नसते. याच्या नाकार दोन कोडे असतात. शेपूढ वाकडें असतें. त्यामुळे त्यास चडरून बळग्यास मदत होते. रोंपडी हालून तो राग, दुःख इ. मनोविकार व्यक्त करतो. हा पुडील पाय उभे करून बसतो.

त्याच्या प्रत्येक अवडपात पुढेचे ५-६ दात असतात. घर व्हाली ११८ लाव, बळकट व तीक्ष्ण असे मुखे असतात व मागे २६ दात असतात. ह्यानी तो हाडें फोडतो व चपळीत बसतो. मुक्यानी मासाचे तुकडे तोडून गिळून टाकतो व स्वस्थ होणें घेत पडतो. याची जीभ मऊ असते. शकला म्हणजे हा जीभ बाहेर काडतो व त्यामधील घाम बाहेर निघतो.

घाच्या पायाचे तळवे मऊ असतात. पुढच्या पायास ४ नखे असतात. नखे आत ओडून घेता येत नाहीत, त्यामुळे चालताना थोडा आवाज होतो. चपलता, बल व धागेदियाची तीक्ष्णता या गुणांमुळे कुत्रा हा मनुष्याचा पक्का दोस्त बनला आहे व तो मनुष्याला इतर प्राण्यांपेक्षा अधिक भक्त करतो. कुत्र्याने मालकाचा जीव वाचविल्याची अनेक उदाहरणे आहेत.

सर्व कुत्रे मूळ एकाच कुळातले पण हशमान, अन्न व संकलनन यामुळे त्याचे निरनिराळे वर्ग पडले हें म्हणणे अतिभवनीय नाही. मानवनेष्टृताच्या प्रगतीमुळेही कुत्र्यामध्यें भेद पडतात. रानटी जातीत एकाच जातीचे कुत्रे आडळ्यात व घुघारेलीं माणसे आपआपल्या गरजाप्रमाणे नवीन नवीन जाती उत्पन्न करतात. याच कारणांमुळे सर्व देशातील रानटी कुत्रे बहुधा सारखेच दिग्गतात; पण पांढळेव्या कुत्र्यात १४ फारक असतात. कुत्र्यांचे वर्गीकरण निरनिराळ्या पद्धतींनी केले जातें. मुख्य वर्ग दोन. शिकारी व विनाशकारी. पुडील वर्गीकरणाहि लक्षात घेण्याजोगी आहे.

(अ) मनुष्याला शिकार पाहून देणारे पण स्वतः न मारणारे कुत्रे; उदा. पॉइन्डर, सेटर, स्पॅनिश. (आ) माणसाचे शिकार पाहून दिव्हावर मग मारणारे; उदा. इंग्लिश ग्रे हाऊंड. (इ) शिकार पडणारे व मारणारे कुत्रे. उदा. ब्लड-हाऊंड, कॉक्स हाऊंड, डेरिएर. (ई) मनुष्याने निंद केलेली शिकार हुडून आणणारे उद्. रिट्रान्दर, टीयरहाउंड. (उ) मनुष्याचे उपयुक्त सहकारी—मॅस्टिफ, न्यूफाउंडलंड, संट-बर्नार्ड, डोबमॅन्, पीपरॉग इ. (क) शिकारी कुत्रे होंऊंड मारणारे कुत्रे उदा. किंग चार्ल्स स्पॅनिश, ब्लेकहॉग, पग, चापनीज, जपानीज स्पॅनिश इ. पायाच्या देशात

कुत्र्यावर स्वतंत्र मंत्र व नियतकालिक निघतात व बौद्धिक प्रदर्शन करतात. ईंग्लंडातील केनेल क्लब नावाची श्वानसंस्था कुत्र्यांची प्रदर्शन भरवून व कुत्र्याच्या जोपासनेचा प्रश्न पुढे मांडून या प्राण्याला बरेच महत्त्व आणून देते. निरनिराळ्या प्रदेशांतुनहि या संस्थेच्या अनेक शाखा आहेत. संस्थेचे गॅसीट आहे व त्याच्या अध्यक्षाने एक कुत्र्यावर ज्ञान-कोशाहि रचिला आहे. युरोपातील बरीच पत्रे आपले काही रकाने कुत्र्यासंबंधीच्या बातम्याकरिता राखून ठेवितात. या-प्रमाणे युरोप व अमेरिकापेडांतून श्वप्रेमी लोकांची संख्या मोठ्या क्षपाटयाने वाढत आहे. हिंदुस्थानात मात्र हिंदू व मुसलमान लोकांत कुत्र्यावरील प्रेम फारसे आढळून येत नाही. कुत्रा हा गलिच्छ व असुरभ्य असा प्राणी आहे असे पुष्कळ हिंदू मानतात सोंबळ्यात कुत्रा चालत नाही एवढेच नव्हे तर बायकांना त्याचा विटाळ होतो म्हणून पुष्कळ हिंदू कुत्रा प्रायित नाहीत. प्रत्येक हिंदू व मुसलमान देशात ख्रिस्ती किंवा युरोपियन लोकांना अगदी धागेरंडी शिबी याख्याची साल्यास 'कुत्रा कुत्रा' म्हणतात असें क्रिदानिका सांगते.

कुत्रा—बस्तर संस्थानातील सर्वांत मोठी जमीनदारी. उत्तर अक्षांश १८° ८३' ते १९° २८' पूर्व रेखांश ८०° २५' ते ८१° १५'. क्षेत्रफळ १३६२ चौ. मै. लोकसंख्या सुमारे १२ हजार. याकोडी ४६०० क. हिचा ईशान्येकडील भाग डोंगर आहे. या भागातून इंदवती व तिचा मिळणाऱ्या कोफी व येरंडी नद्या वहातात. मुख्य गाव कुत्रा. येथे पोलिसचीकी, घाब्य व डाकघर ही आहेत. जंगलात राग विपुल आहे.

कुत्स.—एक वैदिक ऋषि व सूक्तद्रष्टा. ऋग्वेदात या द्रष्ट्याचे नांव पुष्कळदा आढळते. पण त्यासंबंधी काही माहिती मिळत नाही. यावरून हा वैदिकालापूर्वीचा असून वैदिक ऋषींना बराच अज्ञात असला. कुत्साला बऱ्याच वेळा आर्जुनेच म्हटले असून (ऋ. ४. २६, १; उ. ११, २; ८. १, ११), दुष्ण दैत्याचा पराभव करणाऱ्या यामी व सूर्याला निकष्यात हा ईश्वरोत्तर आढळतो (१. ६३, १; १२, ११; १७४, ५; १७५, ४; ४. ३०, ४; ५. २९, ४; ६. २०, ५; उ. ११, २; १०. ९९, ९). स्मृति, तृप्त व वेत्तू यांना उत्पाने मिळिले (१. ४९, ४), पण अतिथिग्न आणि आयु यांच्यावरबोर ईशाने यालाहि जिविले असे बरेच वेळा सांगितले आहे (१. ५३, १०; २. १४, ७; ८. ५३, २). त्वंवाणामुळे कुत्साला पराभव झाला असे एका ऋषेत्त आहे (२. ५३, १०). इतर काही स्थलांवरून अतिथिमावरोबर वृत्सहि इंदमित्र होता असे दिसते (१. ५३, ६; ६. २६, ३) यांनी आणखी माहिती 'सुवर्णव जग' या विभागात (पा. ७२ आणि ४८०) आली आहे. पुढील बाह्यमातून उत्पन्ना कथितच उद्देन येतो (अथर्व. ४. २९, ५; पंचविंशब्राह्मण १४. ११. २६).

मात्रम त्रेधातुन कुत्ताने इत्याह बाधल्याची कथा आढळते (पंचविंश मा. २. २, २३; जमि. मा. १. १२८). इंद व कुत्त याच्या रुपात इतके साम्य होते की, एकदा इंदाने गावा आपल्या परी नेले असता शचीला आपला पति कोणता हे शोधिलेला आले नाही.

कुंदकुंदाचार्य—सरस्वतीगंगातील जैन यति. हा वीरसेवत ४९ मध्ये जन्मून ११ वर्षे गृहस्थ, ३३ वर्षे यति व ११ वर्षे, १० महिने १० दिवस सूर्य होऊन बघाच्या ९५ व्या वर्षी मृत्यु पावला. याने काही ग्रंथरचना केली आहे. त्यापैकी शिवसुमार महाराजाकारिता पंचास्त- वाय हा ग्रंथ याने लिहिला असे त्यावरील टीकेवरून दिसते. याने प्रद्वारात हा एक ग्रंथ केला असून त्यावर धीधुत- सागराने टीका लिहिली आहे. याच्या गुरुचे नाव विद्या- नंदिन असे होते. याचा तिसरा ग्रंथ तत्त्वार्थदीपिका हा होय.

कुंदगोळ—मुंबई इलाख्यात जमशेडी संस्थानातील याच नावाच्या तालुक्याचे मुख्य ठिकाण. याची लोकसंख्या सुमारे अडीच हजार. येथे सभोवताली वापूस पिकतो. कुमठा, फारवार व हुबळी या ठिकाणी येथून कापूस जात असतो.

कुंदेरमुष—“अथमुष” (कानडी भाषेत कुंदरे = पोडा) पश्चिमघाट करून सहादि पर्वतात प्रसिद्ध शिवार. हे मद्रासच्या दक्षिणकानडा जिल्ह्याच्या व हैद्राबाद कडूर जिल्ह्याच्या सरहद्दीवर १२१५ फूट उंच आहे. याच्या समुद्रपृष्ठकडील आकाराचे हे वर्णनात्मक नाव असून हे नाविकास प्रसिद्ध मार्गदर्शक आहे. हैद्राबादकडील बागून यावर जाण्याचा रस्ता सामसेजवळून असल्यामुळे याच सामसेजपर्वत असेही म्हणतात. दक्षिणकानडातील अधि- कारी उन्हाळ्यात या शिवारावर रहाण्यास जातात.

कुंदा टेंकडी—मद्रास इलाख्यात निलगिरी जिल्ह्यातील वेंगाराची राग. निलगिरी पठाराच्या भेकड्यास कुंदा टेंकडा पहाड पनलेल्या आहेत. पहाडी प्रदेशाच्या दोन्ही बाजूने हिरवेगार जंगल असून उत्तरेकडील उतरणीवरून कुंदा नदी वाहता जाते. कुंदा नदीपलीकडे भवानी नावाची दरी आहे उटकमंडपासून कुंदा टेंकडा फार रमणीय दिस- तात.

कुंदा तहसील—संयुक्त प्रांतात, प्रतापगड जिल्ह्यातील एक तहसील. या तहसीलीत रामपूर, माणिकपूर, विहार व धिगवस परगण्याचा समावेश होतो. हिचे क्षेत्रफळ ५०० चौ. मै. असून लो. सं. १९११ साली १,१४,६४४ होती. तहसीलीत १२२ पोर्डी असून माणिकपूर हे तह- सिलेचे मुख्य ठिकाण आहे. १९०३-०४ साली जमीन- मद्दूल ४,८०,००० रु. होता. गंगानदीच्या ईशान्येस ही तहसील असून गंगेच्या काठ्या उंच प्रदेशा सुपीक आहे. १९०३-०४ साली लागवडीने क्षेत्रफळ १८१ गजस मैल होते.

कुनिगल—हैदराबाद सल्तान. तुमरूर जिल्ह्यातील एक तालुका. याचे क्षेत्रफळ ३८२ चौ. मैल, असून १९११ साली लो. सं. ८३८१२ होती. यात एक शहर व २८४ पोर्डी आहेत. मुख्य भाषे कुनिगल. (तालुक्याचे ठिकाण) व हात्ति- दुर्ग. अमरेंस बरशिंह नावाचा घोंगर असून त्याची उंची समुद्रपृष्ठापासून ३०८० फूट आहे उत्तर व पश्चिम भागाची अर्भाग सुपीक असून लागवडीस येते. बाकी सर्व भाग राडवाळ व जंगली आहे गवण्या शेतवारात राहूद राजाच्या अमदागात या तालुक्याचे नाव कुनिगल असेच होते

कुनिहार—पंजाबात सिमल्याच्या डोंगरी संस्थानांपैकी एक संस्थान. हे सिमल्यापासून पश्चिमेस १५ मैलांवर असून याचे क्षेत्रफळ ८० चौ. मै. आहे. १९२१ साली लो. सं. १९८५ होती. जम्मू येथील राजपूत रघुवंशी घराण्यातील एका पुत्राने सदरहू संस्थानची स्थापना केली. सामप्रत्ये महाराजा ठाकूर हृदयेशिंग नावाने आहेत संस्थानचे उत्पन्न सुमारे ६००० रुपयांचे असून इंग्रजसरकारास १८० रुपये रांडणी द्यावी लागते.

कुन्डड—या जर्जन शास्त्रज्ञाचा जन्म १८३९ मध्ये इब्रीन येथे झाला त्याचे शिक्षण लायप्टीग आणि बर्लिन येथे झाले बर्लिनच्या विश्वविद्यालयातून पदवी घेताना त्याने विषयी- भवनावर एक उत्तम निबंध लिहिला त्याने ह्युरिक, सु- दार्बर्ग, स्ट्रासबर्ग आणि बर्लिन दत्तपत्रा स्थळी पदार्थविज्ञान- शास्त्राच्या प्रोफेसरचे काम केले मे १८९४ मध्ये त्याचा मृत्यु झाला कल्पशास्त्र या नावाने त्याने प्राचीन क्षेत्रात पुष्कळ काम केले आहे. विशेषतः प्यनिशास आणि प्रकाशशास्त्र या दोन शास्त्रात त्याने पुष्कळ परिश्रम घेतले आहेत. एकाद्या नलिकेत ध्वनीची प्रकल्पने उत्पन्न झाली असता त्या नलीत अगोदर बसलेला टेबलेल्या सूक्ष्म चुकणीवर त्या प्रकल्पनाचा परिणाम होऊन काही विशिष्ट अंतरावर त्या चुकणीच्या रेषा पडतात, व त्यायोगाने कंपनेक्षेत्रावर (लह्यन्तर) मापता येते; व याच्या उपयोग करून भिन्न बांधूतील ध्वनीची गति मापता येते. कुन्डड याने प्रकाशशास्त्रात विकिरण (डिस्पर्सन) भेदनाने चरीचरी नवीन माहिती उपलब्ध केली आहे. सुविक्रयशास्त्रातसेधने त्याने पुष्कळ परिश्रम घेतले आहेत, व फारडे यात्रा जे सुविक्रय- कृत द्रवीभूत लह्यन्तर प्रकाशपरिवर्तन सोपून नाटकां आले नाही ते त्याने सोपून काढले कित्येक वायू आणि बाष्प याच्यात बळवत्तर सुविक्रय त्याने सोपिले घनीभूत प्रकाशाचे परिवर्तन होते असे त्याने अनेक प्रयोग करून दाखवून दिले.

कुभनकुलम्—मद्रास-इलाख्यात कोंचीन संस्थानातील तलपिगी तालुक्यातील एक गाव. १९११ साली याचे लो सं ८३३६ असून त्यात ५५६ हिस्से आहेत कोचीन शिस्ता निश्चनच्याने हे एक प्रमुख ठिकाण

मजिस्ट्रेट्या फचेरी, एक ह्म शाळा, डिग्रीयन (बरिष्ठ) हायस्कूल इत्यादि सत्त्वा यादिकाणी असून मुगाच्या व्यापार घोंड्या प्रमाणात चालतो

कुनूर तालुका — मद्रास इलाह्यात नीलगिरी जिल्ह्या मधील एक पूर्वेकडील तालुका सात जुन्या परगनाद व मलानाद भागाचा समावेश होतो याचे क्षेत्रफळ २४१ चौ मै व लोकसंख्या (१९२१) ५८, ४१ कुनूर हे तालुक्याचे मुख्य ठिकाण आहे बरिंगटन येथे छावणी आहे ह्या तालुक्यात ९९ खेडी आहेत कुनूरच्या नैऋत्येस ६ मैलांवर रमणिय कोर्टाचा धबबवा आहे व जवळच अरवण घाट येथे विवेका कारखाना आहे ईशान्ये कडील पावसाचे वारे ज्यावेळी वहातात त्यावेळी ह्या तालुक्यात खूप पाऊस पडतो कुनूर व कोटगिरी येथे काष्ठीची लागवड करिता त्याचप्रमाणे पूर्वेस व कोटगिरी येथे चहाचे मळे आहेत बरिंगियार येथे सरकारी बगीचा आहे

गाव — मद्रास इलाह्यात नीलगिरी जिल्ह्यामधील ह कुनूर तालुक्याचे मुख्य ठाण व ह्या तालुक्याचे ठिकाण असून नीलगिरीच्या बोंगराच्या सपाटीच्या अग्नेदीस आहे हे मद्रासपासून रेल्वेने ३४५ मैल दूर आहे लोकसंख्या (१९२१) १२५१० उदकमंड्या खालोखाल थंड हवेचे ठिकाण कुनूर हेच आहे मकतास्याच्या रस्त्यात हे गाव घसलेले असून भोंवताली टँकाई व जंगली प्रदेश आहे ह्या थंड व मनाला आरहाद देणारी अशी आहे पाऊस सरासरी ५५ इंच पडतो उष्णमान ९०°—७०° अशा असते लडी कॉर्न सॉट, लॅस रॉक, पाथूर इन्स्टिट्यूट व सिम्स पार्क ही येथील पहाण्यासारखी स्थळे आहेत सेंट जोसेफ कॉलेज, स्टेनम युरोपियन हायस्कूल सेंट जोसेफ कान्हेट व हेनाने गलस स्कूल या शिक्षणस्थळा आहेत येथे म्युनिसिपालिटी आहे चहा कॉफी, माबी, वटाटे व फळे ही येथील पिके व उद्योगधंद्यांचे निम्नस होत जंगली लोकस काम देण्यास ही म्हणून जाम व लोणची करण्याचा सरकारी कारखाना अलीकडे येथे निघाला आहे

कुनूहळ — उत्तर बम्बईशात खेबो (रेशा) जिल्ह्यातील नायबेकडील तहसील ही मू नदीपासून चिंदविन जिल्ह्यापर्यंत पसरलेली आहे इथे क्षेत्रफळ १८८ चौ मै आहे लो स (१९११) ११०८० खेडी ३९ तहसिलीच ठाणे कुनूहळ १९०१—०४ साली लागवडीचे क्षेत्रफळ ९८ चौ मैल व बाजची उत्पन्न २५,०० रु होत

कुनुम तालुका — मद्रास इलाह्यातील कुनूल जिल्ह्याचा अगदी पूर्वेकडचा तालुका क्षेत्रफळ १०६० चौ मै लो स (१९२१) ११९२१ तालुक्यामध्ये कुनुम नावाचे एकच गाव असून १०१ खेडी आहेत तालुक्याचा बहुतेक भाग चंगराळ आहे बोंगराच्या खऱ्यातून गडकम्पा, जम्पळ आणि सांगेल ह्या नद्या वहातात व त्या वेनर नदास

जाऊन निळतात येथील व मुख्यत्वेकरून पुढलेचकू धबधब्याचे झुडीसंदर्भ फारच मनोवैधक आहे दोन्ही बाजूस बोंगर असलेल्या नदास बांध घालून पाणी अडविण्याची व अशा रीतीने तलाव तयार करण्याची येथे फारच उत्तम साध आहे, व गडकम्पा नदाचे पाणी अडवून असे तळे तयार केली आहे जमान बहुतेक लालसर रंगाची ह्या रंगकारक असून मलेरिया ज्वराची साथ गावात असते पाऊसपाण्या इंच अथी अधिक तालुक्यात राबून डेवलेट, जंगल असून कुणहिल, पुष्कळ आहेत रस्त्यापासून तालुका दूर असल्यामुळे दळणवळणाची सोय फारशा माही तालुक्याच्या पश्चिम व उत्तर भागात तर पावसाळ्यात जणांची सोय नसत

गाव — मद्रास इलाह्यामध्ये असलेल्या कुनूल जिल्ह्यातील कुनुम तालुक्याचे मुख्य गाव लो स (१९११) ६३८६ पूर्वी यथ मदतनीस बल्गटर व तहसीलदार रहात असत व येथे छावणाहि होती. येथील ह्यामान फारच रंगकारक आहे येथे उत्तम पक्क्या रंगाच्या सतरंज्या तयार होतात गडकम्पा नदास बांध घालून तयार केलेले तळे महापू नमदनि यानां वाघलु अर्वा आल्यापिका आहे १५० व्या नतकात बरिंगाच्या गजपतीने त्यात सुधारणा केली असे सांगतात विजयानगरच्या राजकन्येने (नाव वरदुराजम्मा) त्याची पूजा केली असे सांगतात

कुंवेर — पुढे प्राण्याच्या अथवा पिशाचाचा पुढारी म्हणून वेदात कुंवेराचा उल्लेख केलेला आहे हा मूक फुडीप्रमाणे पृथ्वीवारा सपत्तीचा अधिपति असून वैधवण अस त्याचे पंनक्यास आहे शुद्ध व सक्ष याचा अग्रणी आणि रूप द्याचा स्वामी या उभयार्थी त्यास देव असे म्हणण्यात येते विधवस व इडाविडा याचा पुन असूनहि यास कधी कधी पुलस्त (विनस्त्या पिता) याचा पुन म्हणून सवायिला जातो महाभारताप्रमाणे पाहिले तर कुंवेर हा पुलस्त्याचाच मुलगा होय पण ब्रह्मस्तुति केल्यावरून तो ऋषि कुंवेरावर रागावला व विधव्यास जन्म दिला या विधवस्वे पुन रावण वगरे होत अलका, प्रभा, वसुधरा व वसुस्थली असी कुंवेराच्या हिमाचलातील नगरीची नावे आहेत मेरु पर्वताच्या शृंगापैकी मरु नावाच्या स्थळी चैतरथ नावाची त्याचा उद्यानवाटिका असून त्याठिकाणी किन्नरगण त्याची मार्गप्रताक्षा करीत असतात काही आभारावरून अर्धे दिवस ते की, त्याचे निवासस्थान कैलास पर्वतावर विश्वामा मिमित राजमंदिरात अस्ये कुंवेर हा रावणाचा सावन वंशु होता रामायण व महाभारतावरून चस दिसते की, सिंहद्वारातील विश्वकर्माद्वारे लक्ष नग्या त्याच्या ताब्यात प्रथम होता व तद्न त्यास पुढे रावणाचे घालवून दिले ह्याची वी उभ तपश्चर्या केल्यावरून महादेवापासून आपण अमर व्हाव, जगाचा रक्षक व्हावे व आपण सवे सपत्तीचा स्वामी व्हावे अशा तीन वराची त्यास प्राप्ति झाली तो

उत्तर दिशेचा अधिपति आहे. सौंन, कप, माणिक, मांती आणि पृथ्वीने सर्व भांडार व नवनिधी याचाहि तो मालक आहे. नम्रदेवाने त्याचा पुण्य विमान दिले आहे. यशी चार्वा अथवा कौरेरी अशी त्याच्या पत्नीची नावे असून ती मुर देत्याची कन्या होय. यथिप्रिय, अथवा वर्णकवि आणि नलदुयेर अथवा मयुराज असे त्याचे दोन पुत्र असून मीनाक्षि नावाची कन्या आहे. कुबेराचा श्वेतवर्ण असून तो सारीरामे वर्गी आहे. त्याला तीन पाय व आठ दात आहेत. कुबेर (कुतित्तं वेरं यस्य सः अथवा कुंडु) हा शब्द त्याच्या कुरूपतेलाय अनुलभून आहे. धनपति, इन्द्रावतु, यक्षराज, मयुराज, राक्षसद, रत्नगर्भ, राजराज व नरराज अशी त्याची नावे आहेत. पंचराज, वीलस्य, ऐंड-मिड अथवा एलबिल असेहि त्यास म्हणतात. शिवाचा विशेष मिन म्हणून त्यास ईशसाक्षी असे अभिधान आहे. हें पवित्रस्थान श्रीक केंबारांस व भारतीय कुंजर याची तुलना करण्याचा प्रयत्न केला आहे [ए. ओ. एस्. पृ. ३३]

कुञ्ज विष्णुवर्धन—हा परमात्म्याचा वाटुकथपरम्परा-तील पहिल्या कीर्तिवर्माचा पुत्र व या वंशातील अत्यंत पराक्रमी सम्राट जो दुनरा पुलकेशी त्याचा धाकटा भाऊ असून याला विपमभिदि व पिड अशी दुसरी नावे होती. पुत्र या सौपण नावावरून हा वदाधित कुवडा असावा (पुत्र याचा अर्थ मयिवा असाहि आहे, त्यावरून याचे मुख्य शस्त्र ते होते का काय ?) पुलकेशीने याला आपल्या मुखावर केलें होतें (६१५) पुढे याला सातारा-पंदपूर या प्रांताचा सुभेदार नेमिलें (६१७) . नंतर पुलकेशीने साम्राज्य फार वाटस्थाने व वदामी येथून सर्व साम्राज्यावर देशेरेण ठेवणें अदाक्य झाल्याने पुलकेशीने याला गुरराज या अधिकारावर असतानाच पूर्वकडील (कृष्णा व गोदा ह्यावातांत) वेंगी प्रांतावर सुभेदार म्हणून पाठविलें. नंतर दोषा भावात पूर्वी उरल्याप्रमाणे म्हणा किंवा विष्णु-वर्धनाने गंड केले म्हणून म्हणा (काय होतें तें नवी समजत नाहीं), इ. स. ६३२ च्या पूर्वी विष्णुवर्धनाने वेंगी येथें आपले स्वातंत्र्य पुकारिलें आणि यदामिचे अधिपत्य हुम्राहन देऊन तो स्वतंत्र राजा बनला. याचा बाल सातव्या शतकाचा मध्यकाळ होय. याच्या वंशजांनी पुढें केव्हाहि वदामीला आपला संबंध न ठेवता स्वतंत्र राज्य चालविलें ही सारा ' पूर्व चालुक्य शाखा ' म्हणून इतिहासांत प्रसिद्ध आहे. हिने ' वदामीच्या ' पथिम चालुक्यशाखापेक्षाच अमर्दा दोवटपेयेंत वेगळें राहून, पाच शतके आपलें स्वातंत्र्य राखिलें [इंडियन ऑटिक्चारि. व्हा. १२, १९, २०, जर्नल बॉयट्रेच रॉ. ए. सोसायटी. व्हा. २; बॉय प्रेसिडेन्सी म्याने. व्हा. १. पार्ट २].

कुञ्जा—मैसाची दापी. ही रीन ठिकाणी वाकडी होती कृष्ण आणि बलराम या दोघांस ज्या वेळेस मयुरेस पञ्च-मार्गाचे वंशानें आणविलें, त्या वेळेस कृष्णप्रसादानें ही शरळ

झाली. (भागवत. स्कंध १० अ. ४२ व ४८) कैवलीची दापी मथरा हिलाहि कुञ्जा म्हणत असत.

कुंभ—दिगीकर शेरसाही (सूर घराण्यातील) यानें रज-पुतावर मोहीम केली (१५४२-४५) त्यावेळी मारवाडच्या मालदेवार्शी तो लढत असता मालदेवाच्या पुढें त्याचा काही ठिकाव लागेना. सर्व रजपूत रागे तेव्हा एकदिलानें लढत होते. त्यावेळी शेरसाहानें एक वनावट पत्र तयार करून त्या सर्व राजांत आपापसांत छूट पाडली, तेव्हा मालदेवास हें कपट न समजल्याने तो युद्ध सोडून गेला, पण त्याचा सरदार कुंभ यानें हा काव्या समजून रणगण सोडले नाही. त्यानें मालदेवाची पुढील समजूत केली, पण त्याची राखी होईना. असेर एकटपानें लडून रजपुतानें नाव राखण्याचा कुंभानें निधय केला. शेरसाहानेच ऐशी हजार तर कुंभा-जवळ सारी पाच हजार फौज होती. तरी त्यानें शिवावर उदार होऊन इतक्या निकारानें हल्ला केला की, राहाचा बहुतेक पराभव दाला. इतक्यात त्याला मवीन मदत आल्यानें कुंभाचा पराभव झाला. परत राहाचे या लढाईत अत्यंत मुकसान झालें. त्यानें स्वतःच म्हटल आहे की ' मूठभर दागे मिळविण्याच्या कामात सव राज्य गमावण्याचा प्रसंग आला होता होता ' [तारिखी शेरसाही इ. डी. पु. ४; मु. रि.]

कुंभकर्ण—पुलस्त्यपुत्र जो विभवा कपि त्यास कैवली नामक भायेंपाहून झालेला पुत्र. हा रावणाचा कनिष्ठ भ्राता होता अपणात अपार ऐश्वर्य व बल प्राप्त झालें या उद्देशानें त्यानें उग्र तपश्चर्या आरंभली. दहा सहस्र वर्षे तप झाल्यानंतर ब्रह्मदेवानें प्रसन्न होऊन कुंभकर्णास वर मागण्याची आज्ञा केली. ईंद्रपद मागण्यानें कुंभकर्णाच्या वनात आलेलें समजून देशाची कुंभकर्णाच्या जिह्वाभी सरस्वतीची योगना करून घराचा उच्चार होताना ईंद्रपदाच्याऐवजी निद्रापद असा उच्चार करविला या घराप्रमाणें कुंभकर्ण सदा सदा राहिले निद्रिस्त असे. म्हणून वृषी फार शोपाळ मागताला कुंभकर्णाची उपमा देतात. याचें शरीर फार प्रचंड व आहार अतिशय मोठा असे. निद्रिस्त जागा झाल्यावर त्यास अन्नाच्या राक्षीच्या राक्षी व मणजे अर्धेच भक्ष्य भक्ष्यास लागत असत, असें वर्णन आहे. रामचंद्रानें एषदा रावणाचा पराभव केला असता रावण स्वेकत परत आला. तेव्हा त्यात कुंभकर्णाचे स्मरण होऊन त्यास उडविण्याची त्यानें राक्षसाना आज्ञा केली महवप्रयासानंतर तो जागा झाला व आपणास उडविण्याचे कारण विचारूं लागला. रावणास एक भयंकर संकट आलें आहे असें त्यास बळताच तो स्वतःनें रावणाच्या समेत गेला. तेव्हा रावणानें त्याचा गीरव करून आलेलें संकट त्यास फयन रेलें. तेव्हा कुंभकर्णानें ' मी राम-लक्ष्मणास तापउत्तेव ठार करतो. प्रतिज्ञा केली व तो मुद्रापरितो निघाला. घराच

त्याने घनघोर युद्ध केलें व अंत्य वानराणा पुन्वा उड-
विला. हें पाहताच थानर भयभंज होऊन पळ लागले. परंतु
रामचंद्रानें उत्तेजनपर भाषणांनें त्यांना परत बळविलें व
कुंभकर्ण थापल्यावर चाल करून घेत आहे असें पाहून
रामानें त्याचे भुज व मस्तक भेडले [वा समापण, युद्धकांड,
महाभारत वन. अ. २६८-८९]

कुंभकोणम्. ता लु वा.—मद्रास इलाह्यातील तंभावर
जिल्ह्यातील एक पोदविभाग व तालुका. याचें क्षेत्रफळ
२११ चौरस मैल असून लोकसंख्या १९२१ साली ३६५५५५
होती. तालुक्याने मुख्य ठाणें कुंभकोणम् आहे. रेंगणाची
संख्या १०३ आहे. तालुक्याचा सरास भाग कावेरी नदीमुळे
गुपीक झाला असून लोक सुस्थितीत आहेत. या तालु-
क्यात तादूळ, केडी व गुपारी ही मुख्य पिके असून हार्ने
पितळेची भांडी आणि रेसमी व मुली कापड तयार होतें

हा ह. र.—मद्रास इलाह्यात तंभावर जिल्ह्यामध्ये कुंभ-
कोणम् तालुक्याचें मुख्य ठिकाण. हें कावेरी नदीच्या वाडी
मद्रासपासून ११४ मैलावर साउथ इंडियन रेल्वेवर आहे.
१९२१ साली याची लोकसंख्या ६०३०० होती. उत्तरोत्तर
कुंभकोणम् आकारानें वाढत असून हल्ली तें मद्रास इलाह्यात
६ वें ग्राह्य आहे. कुंभकोणम् हें दक्षिण हिंदुस्थानातील
आगदी शुन्या राहणार्थी एक आहे. तातच्या कृतकृत
बोलाची राजधानी कुंभकोणम् येथें होती. हें प्राकृष्णधर्माचें
व संस्कृताचें माहेरघर होतें. धराराचार्यांनी येथें एक मठ
स्थापन करून हस्तलिखित संस्कृत ग्रंथांचा मोठा संग्रह येथें
ठेवलेला आहे. नागेश्वर व सारंगपाणी यांची देवालय येथें
असून प्रेक्षणीय आहेत. येथें दरवर्षी होणाऱ्या ' महामपम् '
उत्सवाच्या वेळीं गिरी पाणी जमिनीतून महामपम् टाक्यात
येतें असे म्हणतात.

शिवाची १२ व विष्णूची ४ अर्वा १६ मोटी देवळे कुंभ-
कोणास आहेत. व्यवस्था पहाण्यास देवस्थान कमिटी आहे.
येथें इंग्रजी शाळा, संस्कृत शाळा, वेदशाळा, आयोगिक
शाळा व कॉलेज या शिक्षणसंस्था आहेत. दोन नियत-
कार्त्तिक निघतात.

ताचें, पितळ, शिसें याची भांडी, रेसमा व मुली कापड,
त्याप्रमाणेंच साखर, नीळ व मातीची भांडी वगैरे निर्रम येथें
तयार होतात. पैकीं धातुकाम जस्त प्रसिद्ध आहे.

कुंभराणा—हा मेवाडचा महाराणा होय. याच्या बापाचें
नाव मोकरुल्लि (सुल्लिसेह). त्याचा रून कुंभाच्या नावत्र-
भाषाणी (लेकवेळे) कला. त्याचा सड यानें प्रथम घेतला.
आणि त्यानंतर (१४१९) हा गादीवर बसला. त्यानेंवीं भावत
भाडणें वगैरे काहीं झाली नाहींत. याचा व भारवाडच्या
राजाचा स्नेह होता यावेळीं मेवाडचा भाग्यसूर्य आप्यान्ही
तळपत होता. त्याचे बहुतेक घारे सूरू नामोहरम झाले होते;
अळउदियादें बेलेंच्या लुडारुपणास धरारावर बघें होऊन
नें होती; चितुरानें पुन्हा आपलें बंमघ घाण बेलें होतें;

तेंथें जोहार बेलेंच्या वृद्धात मनीन वीर पुन्हा जयम झाले
होते. हमीरची भडारी, छाराणी कलाभित्ता व सुस्तदीपना
हें गुण अंगी असल्यामुळे प्रत्येक बायीन यशालें त्या कुंभाचें
संदरी निघाण सें राजपुतान्यात नामें छायलें. दिदीच्या
मुघेशराणी वटें उभासून ते स्तंभ झाले होते. त्यांपैकीं
माळरा व गुशराणे महा हे त्यावेळीं प्रजळ झाले त्या
दोघांनी एकमुठानें कुंभावर (१४८०) स्वादी पेंद्री. तेव्हां
माळव्यात उतरून ते नामें एक लारा पांडूदळ व पायदळ आणि
चांदोसे मगदळारुद्धत्याचा पुरा परामा रेला व माळव्याच्या
थिलही सहाम कंद कमन गंतोटास पाठविले. परंतु पुढें
जहा गदिन्यानी काही एक रंजणी न घेता मोठणा अंदा-
र्याने त्याने त्याला सोडलें याबद्दल अलुलकडल बागे त्याची
स्तुति गाणलें आहे. कुग नेंच थितोदया मयस्तेम (वीरल
प्रतवानंतर अरस बर्दनी) याचला. त्यास पुरा होण्यास
दहा वर्षे लवली या याबावर कुंभान्या नयवदलने नेस
कोरलेले आहेत. आनंतर दिराच्या घोर पादहासिद्ध ताड-
व्याच्या मुलानानें कुंभास मदत घेली आणि दोघांनी मिळून
दिदीवराचा मृत्युन येथें मोठा पराभव केला. मेवाडातील ८४
शिवापैकी एवढ्या कुंभानें ३३ शिवा बायले आहेत. त्यांपैकीं
थितोदया सालोखल कुंभोनेर (कोमल-कुमळ मोर) या
शिवा मजबूत आहे. कुंभानें मुमुलनापासून नामेंर काबीज
केलें. अन्च्या दिरावर त्यानें बायलेच्या एका सिद्धपात
कुंभाची एक साम्य्याची मूर्ति असून तिची पूजा नेहमीं होत
असते; इतकी त्याच्याबद्दल लोभान भक्ति होती. मारवाड
मेवाडच्या सरहद्दीवरील यानें शिंडे बायले. अबुवरील कुंभो-
द्याम व रुदी पाटातील करभेदव ही दोन मंदिरांही त्यानें
बायली. ही अत्यंत सुसारीचीं वागे असून यातील वृत्त्यास
आठ लाख रु. खर्च झाला. यात जनधर्मीय प्रसिद्ध पुराण्या
मूर्ती आहेत. कुंभ हा कवि होता. यानें गीतगीर्वादावर एक
टीका केली आहे. याची बायको मैतं येथील राहटोर परा-
ण्यातील प्रत्यात मोराबाई होय. ती सुंदर, दयाळू, भक्ति-
मान व क्षणभक्त होती. तिनें भक्तिरसपर पुष्ट
कविता बेलेंच्या आहेत कुंभानें छालवाडाच्या राजन्येस
राक्षसांपैकीं पळून नेऊन तिच्याशी लग्न केलें. तेव्हा तिच्या
पूर्वीच्या वादत वरानें (मंदोरेच्या राठोड) त्याच्यावर
स्वारी केली परंतु तीत त्याचा परामय झाला. कुंभानें जवळजवळ
५० वर्षे राज्य केलें व प्रजेस सर्व तऱ्हेनें सुर दिले. त्यानें आनले
घारे सूरू नामोहरम केले. देखात विले बांधून त्याला सुर-
क्षितपणा आणला व मंदिरें बांधून सुशोभितपणा आणला.
अखेरीस आपल्या राज्यारोहण्याचा पनालावा समारंभ करीत
असतां त्याच्या उदयसिद्ध नावाच्या मुलानेंच रोजीर छप-
सून त्याचा अंत केला (१४९९). या उदयसिद्धाला पुढें
' इत्यारा ' असें जोडनाव पडलें मोराबाईच्या भक्तियो-
गाच्या आड कुंभराणा येत असे एकदा त्यानें तिला विप
दिलें (व तें तिच्या डावजांच्या अंगी भिनलें) वगैरे दंतकथा

प्रचलित आहेत. परंतु त्या खऱ्या नसाव्यात. [टेंब; सु. रि.].

कुंभलगड—राजपुतान्यात उदेंपूर संस्थानच्या पश्चिम सीमेवरील एक किल्ला. हा उदेंपूर राजराजसूत ४० मैल दूर असून समुद्रपाटीपासून १५६८ फूट उंच आहे. भारतात व अरबची पर्वताच्या दक्षाता या किल्ल्यांमध्य कार खनोहर दिसता. किल्लाच्या सर्वोच्च शिखरासून अत्यंत किल्लेक पुस-टावी परं आहेत. पैकी 'बादलमहाल' नावाची इमारत सर्वांत उंच आहे. इ. सन १४४३त राणा कुंभ याने हा किल्ला बांधला व त्याचेच नाव किल्लापासून देण्यात आले आहे. १५०६ साली अकबराचा सरदार शाबासखान याने कुंभलगड किल्ला मर फेला असे म्हणतात. मराठ्यांच्या धामधुमीच्या वेळी कुंभलगडच्या सखल गोसाव्यानी बघ केले परंतु राजपुतान्यातील केंद्र छोट नापाच्या रेसिडेन्टने ते सोडून हा किल्ला महाराष्ट्राच्या स्वाधीन केला.

कुंभा—या शब्दास लॅटिन बारीया अर्थोरीया. संस्कृत कुंभी, कुमुदिका; गुजराती कायफळ अशी नावे असून मराठीत या शब्दाच्या साधेच कायफळ म्हणतात व शब्दास कुंभा किंवा बायकुंभा म्हणतात.

हे एक मोठे व जवळ वाढणारे झाड असून ते यमुनेच्या पूर्वेत बंगाल, मद्रादेश, बम्बईप्रदेश, दक्षिण व पश्चिम हिंदुस्थान व सिलोनमधील इमट भागातून आढळते. सुमारे ५००० फूट उंचीपर्यंतच्या प्रदेशात हे आढळते. या झाडाचा विस्तार मोठा असून तो ज्याच्या मंदुकीचे दृष्टे बनविण्यास याचे लाकूड फार उपयोगी पडते त्याची पाने दिवाळ्यात लावडी होतात. या झाडापासून गोद निघतो व साखीच्या तपडी असता. या झाडापासून गोद निघतो व साखीच्या तपडी असता. या झाडापासून गोद निघतो व साखीच्या तपडी असता. या झाडापासून गोद निघतो व साखीच्या तपडी असता.

या झाडाची फुले वाळविल्यावर चापफळा वाळविल्याकडे म्हुणून खालपास देतात. या फुलाचे वाळविलेले वाजारात चौकल्यावर व सदावर अपिध म्हुणून विकतात.

याचे लाकूड फार रिकार व मजबूत असल्यामुळे इमारती करता व शेतीची आडतें करणारा त्याचा उपयोग करतात. पाण्यात हे लाकूड कुजत नाही चाकाच्या आसकरता ते फार उपयोगी पडते. यंत्रम गिर्यातील विशेषे चौकळे लोक याच्या सालीची बघे नेसतात. रानटी कुकराचा या साली फार आडतात व त्याचा पकडण्याकरता पारधी या मालीचा उपयोग करतात.

औषधी व औषधी ग. —चौकल्यावर कुंभाच्या सालीचा रस व मध एकत्र करून ७ दिवस देतात. मगच्छा शुद्धीकरता कुंभाच्या सालीचा काडा करून त्यात ती मग घुतात. दंत-रोगावर कुंभाच्या सालीचा काडा करून त्याच्या शुष्क्या काष्ठ्या म्हुणने दंतदुख दूर होऊन दंत मजबूत होतात असे कण्ठातून घेत; यंत्रोपविशुद्धा. ३

कुंभार—मातीची भांगी घडविणारी ही धंदवाईक जात हिंदुस्थानमधील सर्व प्रांतातून व संस्थानातून आढळते. इ. स. १५११ च्या खानेगुमारीत याची एवंदर संख्या ३४,२४,८११ मरली. सर्वांत जास्त संयुक्तप्रांतात (५,२६,१६१), त्याचाली पण्यातात, त्याच्या चौकोनास विहार—ओरिसामध्ये, त्यातून कमी राजपुतान्यात (१,०६,२२४) अशी ती उतरत गेली संख्या दृष्टीस पडते. कुंभारास सर्व धर्मांचे लोक धारवतात. सुमारे ३० लाख हिंदू व इतर मुसलमान कुंभार आहेत व २५००० पर्यंत चौकार असून जैन हारे दहा वीस सापडतील.

छोट कुंभार शब्दावरून कुंभार, कोहार व कोनहार असे शब्द बनले आहेत. मातीची भांगी घडणाऱ्या या जातीच्या कुळासंगी अनेक दंतकथा प्रचलित आहेत. मद्रा-वेवतेपुराणात त्याची उत्पत्ति वैश्य ही व मद्राप्रसिद्धा यापासून झाली आहे असे लिहिले आहे. पराशरसंहितेवरून मालकार (माखी) घुरप व नमार (चामार) ही चौकडे त्याचे जनकत्व जाते कुंभाराची उत्पत्ति, तेथील ही व पतिवार (विणकर) याच्यापासून झालेली आहे असे पराशरपद्धति सांगते मंत्रियर विष्णुस्मृत्यात छोट कुंभारबदन पाहता मद्राप्र व क्षत्रिय ही हेच या जातीचे उदात्तक मानले दिसतात प्रचलित असलेल्या अनेक दंतकथा सोडून दिल्या तरी कवेदात मातीच्या भाज्याचा उल्लेख आहे त्यावरून ईसा-राचा धंधा अत्यंत प्राचीन काळीही होता एवढी गोष्ट सिद्ध आहे महाराष्ट्रातील कुंभार अनेक भाषी राजपुताने आले आणि त्यांचे पूर्वीचे राष्ट्रीय पुरस्कार ही मित्रपौंडजाती या स्वरूपात होते. याची पुढची इलाख्यतील लोकसंख्या सुमारे १० लाख ४० हजार आहे. याच्यात सुर्वील २३ कुळा आहेत अहीर विंधा लहानबाके, बळदे, मांड, बागमैत, पुरते, गुजर, गोरपराटे, हातपडे, किंवा भोंडे किंवा भोंवर, हाताडे, कडु, कपड, कर्नाटक अथवा पंचम किंवा क्षिप्रयत, लंभादी, कोंकणी, साह किंवा घोरनाके, खडगुजे, माळवी, मराठा किंवा घाडी, परदेशी, रजपूत, लहानबाके, बरीआ भागे वाटलिआ. हे मराठा, कोंकणी, गुजराती, व परदेशी या चार प्रकारांत समाविष्टात. २३ कुळात आभाष-सात रोदीवेदीपद्धतानुसार मुख्य होत नाही काहीची नावे कोंकणी, खंबाडी इत्यादि प्रांतावरून पडली आहेत. परदेशी, रजपूत व माळवी हे त्या त्या प्रांतातून इकडे आले आहेत. लहान बाकावर काम कारभार म्हुणून अहीर कुंभारांना (अहीर हे मद्रा अहीर जातीतील होत) लहानबाके म्हणतात. हाताचे ने काम करतात (चाकडे ने ने) ते हातपडे होत. दक्षिण गुजरातचे (राट देवचे) ते राट. हे शोर (मोट्या) चाकावर काम करतात. पंचम हे लहानबा-लिंग बाळावतात व किंवायतपरी आहेत, हे बहुधा कर्ना-टकी असतात कायलिआ हे भाग्य पाप व कुंभार जाई या गोष्ट्यापासून उत्पन्न झाले असे म्हणतात. कवेया म्हणजे मंडीकाम कारभार. मराठा कुंभार हे बहुतेक धान्या

दखनमध्ये पसरले आहेत कोंकणी हे गोंकण व कानडा, लिंभायत हे सोलापूर, धारवाड व वेळगाव येथे. खानदेशात अहोब व लाड, कानगात काड व परदेशी हे पुणे, नाशिक, सोलपूर आगे वेळगाव येथे, भाडु हे कोल्हापूर—पन्हाळा व नाकीचे गुजर, कडिया वगैरे जाती गुजरात व कोंकणात आढळतात याचा मुख्य धंदा म्हणजे कौल, विद्या, मडकी व प्रण्याची विने वगैरे करणे हा होय. वानडा शिल्पात मातांच्या देवाच्या मूर्ती हे लोक करितात पुण्याकडे हे लहान मुलाचीं मातांचीं खेळणीं बनवितात अहमदाबाद—पाटण येथील मडकी, लाखोटे फार सुरेख, चकचकीत, नकशीदार व निरनिराळ्या नमुन्याचे असतात कुंभार हा एक वारा बहुत्यार्यांनीं असून तो ग्रामस्थेस मडकी वगैरे पुरवितो व छावदल त्याला इनाम जमीन असते, अगर कापणीच्या वेळीं धान्य मिळते हद्दी याचे उपाध्याय साम्राज्य आहेत पूर्वी कोंकणी व कानडी कुंभार उपाध्याय होते व अद्यापिहि काही ठिकाणी आहेत काही स्थानिक देवतांचे हे पूजारी आहेत असुरशासिवाय नाकीच्या साम्या शस्त्रांचे अत्येष्टि-धर्म कानडी कुंभार करितात, त्यास कुंभारक्रिया म्हणतात हिंदूस्थानात पुढीलप्रमाणे निरनिराऱ्या प्रांतांतून कुंभार आढळतात—

पंजाब — यथेच्छ कुंभार हिंदू, शीख व मुसलमान आहेत ते पंजाबात सर्वत्र आढळतात व विद्या तयार करणे वगैरे कुंभाराचीं कामे करतात पश्चिम व मध्य-पंजाबात ज्या ठिकाणी जमिनीला पाणी मुबलक आहे त्या ठिकाणी रहायकरिता हे मातीचीं भांडी पुरविताने व म्हणून तेथे शेतीची कामाकरिता याची फार जरूरी आहे

समुद्र प्रांत — येथे त्याच्या अनेक पोटजातींपैकी बडिया व बटिया या मुख्य जाती आहेत बारबस, राधेरे, पोला, कनौनिया, कासगट, महार व मधुरिया या पोटजाती प्रसिद्ध आहेत याशिवाय, सौरिह, तुरिह, अथारिह, हातेरिया चाहानियमित्र, परोरिय, पहारिय, दक्षिणाह, चमारिय इत्यादि पोटजाती आहेतच अशा तऱ्हेचे हिंदू व मुसलमानांचे पोटवर्ग संपादन आढळून येतात

आपआपल्या वर्गांतच लगे करण्याची त्यांची चाल असून ते एकपत्नीव्रतावर जोर देतात काही अटीवर विधवा-विवाहात मोहळीक असून दोळा, सगई वगैरे लग्नाविधी पाळण्यात येतात पाचोनपीर, भवानी व हर्दिया वगैरे त्यांच्या देवता असून त्यांत निरनिराळ्या महिन्यात प्रसाद पुष्प अर्पण करण्यात येऊन अगापुत्रांचे बळीहि देण्यात येतात लमकार्यात व मुहूर्त पाहण्यास नाशिकाना चोलावण्यात येत पितृपक्ष व पिंडदान वगैरे त्यांच्यात करण्याची चाल आहे. वन हे श्रीकृष्णचे व प्रजापतीचे निदर्शक असून उत्पत्ती व एक विन्हव होय असे अर्थ मानण्यात येते. कोपामग्न नावाच्या सधूला ते मान देतात व सीतळ्य, वगैरे देवतांना भजतात.

खेडगावातील कुंभार मडकी देऊन धान्य वगैरे मोवदला येतात शब्द पाळून ते सामानाची नेमाण करतात. त्यांचा सामाजिक दर्जा चाभाराच्या वरून व कोहाराच्या खालच्या असा असतो पावसळ्यात काम नसल्यामुळे ते शेती वगैरे इतर किरकोळ धंदेहि करतात काही कुंभार भटी करण्यात मोठे वसंधी असतात वकच्याचे मास व मासे हे लोक खातात कुंभार हे मोठे उद्योगी व ज्ञातज्ञप्रिय असल्याने कोटीची पायरी ते अवितच बघतात.

आसाम — येथे यागातीचीं लो सं (१९०१) १०,९१३ आहे या लोकांचा धंदा बहुधा कुंभारकामाचा असून वंगाल-मधील या जातीचे लोक नवश लोकांपैकी आहेत सिलहट व कामरूप येथे त्यांची वस्ती दाट असून तेथील त्यांचा लोकसंख्या अनुक्रमे १९,१४६ व ७४४१ होती प्रज्ञपुत्रा रितीत मातीचीं भांडी करणाऱ्या वलिता जातीच्या लोकानाच कुंभार म्हणत असवेत असे गेट साह्याचे मत आहे.

मध्य प्रांत — याच्यात निरनिराळ्या उपजातींचीं नावे स्थानावरून पडली आहेत याच्यात ल काही जाती केवळ धरावरूनच झाल्या आहेत जसे—कोणी केवळ हातानेच मडके करणाराचा हातघडिया जात पाहरी किंवा लाल मडकी करणाराची गोरिया जात व चाकावर भांडी करणाराची वने जात असे ते मेव झाडे आहेत छडीक्या व रयोडिया हे गोलक वग आहेत सुलीचीं लगे लहानपणीच करतात यादा येथे ऋतु प्राप्त झाल्यावर लगे करतात लगे प्राक्षणाकडूनच करवितात पण वेतलात वधूच्या आतेचा नयरा लग्न राहतो लग्न झाल्यावर वधूबराच्या हातात वणवीचे गोळे देतात व ते एकमेकांम हिंसकण्यात सांगतात कुंभारात घटस्फोट व पुनर्विवाह होतात कुंभारिकेने स्वजातीयांबरोबर न्यामचार केला तर सधा सपया दड, ५ वेस तोडण्याची शिक्षा आणि जातास जेवण घालतात.

हे लोक गाढवे पाळतात म्हणून नीच समजले जातात पण वेगान्यात याची इतकी नीच स्थिति नाही सागर शिल्पात साम्राज्या वेळी वधू कुंभाराकडे जाते व कुमारीपत्निले चाकावर बसवून सात वेळ फिरविते आणि सात नवी भांडी देते या भांड्याचा विवाहात उपयोग करतात उत्तर सरकाराच्या वेळी कुंभाराने १३ मडकी स्मशानात अगर्ली पाहिलेत याच्यापैकी काही जाती डुवर पाळतात व त्यामुळे ते फार अपवित्र समजले जातात

मराठा कुंभार — हे दिसण्यात मराठा कुणव्याप्रमाणे असून तसाच पोषाख करतात, पांजी आपा मराठी वेंकायदे-शीर घेतलेला ते कटू अस म्हणतात याच्यात यरेचे वडू आहेत याच्यात पुढील जादनांचे आहेत भटाव, भाळटाव, मुळिवान, चौगुले, दळवे, देशमुख, देशपाते, दिवडे, गाडवे, गड्ढेवाड, जाधव, जगदळे, जाधवे, जोरवेकर, काळे, कापडे, लोणकर, मानमोडे, म्हेंचे, पवार, रोवडे, सावबडकर,

सिरसाट, दिंदे, सोनारन, वागदीरे, बाकुळे, पायमारे व यांची देवकें प्रातःप्रातीने पुर्णलग्नाचे अहेत —

पुर्ण गिऱ्हा — मर्यादेत, कुमाराचे थापणणे निंचा कळ, कुदळ सातारा गिऱ्हा — आया, गामूळ, बट सोलपूर गिऱ्हा — थापणणे, पाचपालनी नगर, रानदेव व नादिक हे गिऱ्हे — पाचपालनी परंपरातील पूर्वी यांचे गळब देवक असे परतु ही जत अशी कुभारत गेली व एकूण आडनावाची सोयरीक मजगती वद हेत गेली तसतशी ही पाचपालनीची रीत पडली अहीर कुभारत प्रत्येक कुदुबाचे देवक स्वतंत्र असते उदा० हिरकराव हिरवारचे शाह, मोन्याचे मोराचे शीत व यांचे अजनाच झाड होय एकाच देवकाकालांत सोयरीक होऊ शकते परंतु एकाच आडनावाच्यान होत नाही मुलांचे एम १ ते १० व मुलीचे ० ते १२ वर्षांच्या आत करितात पाटाची चाल आहे विषयेल आतेमाऊ, मावळभाऊ व मामेभावाशी पाट लावता येत नाही प्रथमचाला विषयेली पाट लावण्याचा असेल तर प्रथम दर्शरी सज लावणे लागते याची कुलदेवते, दिगणापुरया महादेव, सातारा किडभातील गणदेवा, सोनारीचा शैरोबा, कुळमापुराची देवी व जेजुरीचा राजेशा ही आहेत सोलपूर गिऱ्हातील कुभार आरतीने लिंयायत पयल्या पतीवर पुरतात याचे माऊचे (गन्म-छत्र-अर्धदक्षिणादि) पत्कर मराठा कुणयाप्रमाणच असतात हे मयमातलेवक असून कोंडी, धनगर, न्हावी, केळी, मराठे व कुणवी यांच्या हातचे सतात व हे वरील लोकहि या मराठा कुभाराच्या हातचे जवतात असे म्हणतात

कीं कणी कुभार — हे आपणास मूळचे मगडे म्हण-
प्रिताण याकापैकी पुढळगण पूर्वी ग्रामदेवताचे पुजारी असत अशी देवळे (हनी हि) कारवार गिऱ्यातील अस नोंदी गावने रामनायाचे व दुसरे कडिनाविर गावातील ही होत दाग गिऱ्यात सालच्या कर्मात कुभाराता देवर्चाचा व घेत केशाचा मान आहे तसेच एखादा कुणरा आपल्या नातला-
पासून दूरच्या गावी गेला असेल तर त्याची और्ध्वदेहिक क्रिया हा कुभार करतो हा येवतीच हे पद करतो या लोकांची अचा, उवर, गामूळ, (ठाणे गिऱ्हा, फळें, कीच, पाटझी माती, मोराची पिठे (रत्नागिरी गिऱ्हा) ही देवकें आहेत यंत्रयात अक्षरकर, कल्याणकर व निगवेकर ही आडनावे आहेत रत्नागिरी गिऱ्यात एक व गांवी राहणाऱ्या कुमाराचा एक एव भट मानतात त्याच्या परस्परान्त सोयरीक होत नाही सल्ल्या पहिली सारीवती होऊ शकूनत ठाणे गिऱ्यात पदस्की-
गानी पाड नाही, दुनरीकडे आहे मान पदस्कोट झालेला प्रियाय पहिल्या घरचा नवरा शिवत असेपर्यंत पाट लाविता येत नाही अग्निवाराण गानिरेहिल्ल ही शिक्षा आहे गानोना मुष्ट अंतउ त्सा व परपाणीसिद्धय पाट लाविता येत नाही दरएव जागनागे भावी नवव्याकडून सात रुपये

कर वसूल वरसात गावागृहेर आल्याच्या शाश्वत्याची राशी पाट लागतो विषया स्नान करून व पाटरे पातळ नेसून उपाध्यायाच्या मदीने गणपति व वरुण याची पूजा करीत, नंतर एका पाड्या कापड्याच्या दुपट्या ती तिचा पाट लावि-
छात नंतर ती ती दुपटा भावी नवयात देते व नवरा ती आपल्या पागेठ्यामावती गुडळतो पुढे ती त्याच्या कपा-
ळप बुकू कपते व त्याला ओवाळत, नंतर उपाध्याय दोषा त्या पदरास गाठ दतो याप्रमाणे हा विधि येव संपतो हा ठाण्याकडील विधि छाला रत्नागिरीकडे निराजी चाल आहे
१२म मावी नवत्याने पाठविलेला साडीचोळी नसून व यागच्या छेऊन विषया तयार होते नंतर तिच्या मेलेल्या नवत्याच्या घरी तिचा भावी नवरा १० ते १२ रुपये पाठवितो व मग तिच्या मेलेल्या नवत्याची भूतनापा तिळा होऊ नये म्हणून तिच्या तोंडावरून एक कांयडा ओवाळतो, व मग ती दोघे शेजारी बसतात नंतर दुसरी एक विषया त्या विषया नवरीच्या कपाळी व नवदेवाच्या गुडध्याला कुकू लाविते म्हणजे हा विधि संपतो याच्या सुवकानतरच्या ११ व १२ व्या दिवशीच्या क्रियामध्ये ठाणे व रत्नागिरी गिऱ्यातील रावत फरक आहे या निंमला डाककिया म्हण-
तात डाक म्हणजे एक डोलासारखे बाय डाक्याकडे पुढील रीत आहे — एका पुढील एक कुलाचा द्वार दागतात, त्याच्या पाली वण्याने भरलेला व तोंडावर नारळ ठेवलेला एक ताळ्याची घागर ठेवतात तिच्या शेजारी कापड्याच्या साड्याचा वाऱ्या (एकदकड्या) ची एव लहान तिरडी करून तीवर मेलेल्या माणसाची एक कविचेची प्रतिमा देव-
तात नंतर दुसरा एव कुभार जवळ घसून तें डाक्यास बाज-
वून गणपति व हत्तर सापुसताचे भजन करतो नंतर तिरडी नेऊन नदीत बुडवितात रत्नागिरी गिऱ्यात पुढील रीत आढळते — निरुध हा विधि याराव्या रात्री होतो जगाचा परी मातंक झाले असेल त्याच्या घरी सहा सात कुभार नमतात माजघरात गाऱ्या कोणांना जगा सारवून, तसे एक केळीचे पान माड तात त्यावर ताडूळ पसरव वर पाण्याची घागर ठेवतात तिच्या तोंडात आल्याची पाने व त्यावर नारळ ठेऊन त्यावर कुलाची माळ लोंबवी बाधतात घागरीशेजारी तेरा विऱ्याची पाने व १२ सुपाय माडतात शेजारी दुसरे एक केळीचे पान माडून त्या यावर पड, गणपति, नाथयणलामी (दोन प्रतिमा), हरीण, वैतरण (गाय), मरे, गडड, झूल, चंदसूर्य, नाग, हत्त्यादि कापिकेचे केलेले लहान पुतळे ठेवतात या प्रतिमांच्या चोडी विषया फळीचे कार दिवे लावितात नंतर जमलयापैकी एक कुभार त्या घागरीची व प्रतिमांची पूजा करू काही मग म्हणतो त्याला पडुनिया असे म्हण तात हे आठोपेपावर मेलेल्याच्या सुलगा किंवा दिया बरगारा हा तेंच जवळ ठेवल्या मेलेल्या माणसाच्या कणिकेचा प्रतिनेचा तोंडात पाणी सोरतो व ती प्रतिमा वैतरण

पुतळ्याच्या संपर्काकडे सरविकतो. त्यावेळी तो तोंडाचे वैतरण नावाचे गाणे म्हणतो व दुसरीकडे जाक वाजवणिले जाते. ही वैतरणा (गाय) त्या मेलेल्या माणसाला स्वर्गात नेते असा याचा अर्थ आहे. यानंतर त्या सर्व प्रतिमा नदीत किंवा समुद्रात विसर्जन करतात. कोंकणी कुंभारांचे उपाध्याय ब्राह्मण असतात. कुणबी, न्हावी, आगरी, ठाकूर व कोळी वगैरे लोक यांच्या हातचे खातात.

क ण ड कुं भा र.—हे काणडा गिळ्यात मुख्यतः आहेत याची राहणी व आचारविचार बहुतेक कोंकणी कुंभाराप्रमाणे आहेत. भम्मा (माता) व नतग किंवा जतिग (एक मल्ल) याची हे फार करून पूजा करतात. यांच्या कुलदेवता कुमठे येथील दुर्गा व इळदीपूरची देवी या होत. यांचे उपाध्याय हविक ब्राह्मण असतात. हे मध्य पंत नाहींत; माशांमन मान करतात.

गु ज ग थी कुं भा र.—याना पडपडे, ओवा किंवा प्रजापति असेहि म्हणतात. हे आपल्याला दक्षप्रजापतीचे वैराग्य म्हणवितात. काहींमन स्वतःस क्षत्रिय समजात. हे तिकडील कणव्यासारखे दिसतात. यांच्यात यादव, गुडा-समा, चोहान, भरी, राठोड वगैरे रजपुतासारख्या कुळ्या आहेत. यांच्याकडील सोराठिया दुष्यंत धाकट्या दिराशी पाट लावितात. यांच्यात नवरदेव लमाच्या वेळी कटथार किंवा संगीर हातात घेतो. हे बहुतेक चारे वैष्णवपंथी आहेत. माथ्यापैकी काही कुळीत अजालीं मेलेल्या माणसाची पिंपळाच्या लाकडाची प्रतिमा करून घरात एका कोनाच्यात ठेवितात. त्याला सुरधन म्हणतात सोपाठिया यांच्यात लाकडाऐवजी एक खोबी नावाचा दगड ठेवितात.

प र दे वी कुं भा र.—याना गवंडी असे दुसरे नाव आहे. याच्यापैकी पुष्कळमण गवंडी काम करतात. हे पुणे, सातारा व नगर गिळ्यात बरेच आहेत. हे उत्तरेकडून २० वर्षांपूर्वी इकडे आले. हे घरात हिंदी भाषा बोलतात व उपाध्याय उत्तर हिंदु यांनी ब्राह्मण नेमातून यांच्यात बरदे गरे वगैरे चार पोटभेद असून वसनवाल, बलवाल, भंडि करेळ पिपुडे इ. ११ आडनावे आहेत प्रत्येक कुळाची निरनिराळी कुलेदेवता असून तिला धीरदी असे म्हणतात. हीच धीरदी त्याचे देवकडि असते शेंदरांनी मागलेला मातीचा नाग, बेलफळ, नारळ, सुपारा, वगैरे या धीरदी होत. या देवात ठेऊन त्याची पूजा करतात. दरवर्षी दसऱ्यास व लग्नकार्यात या बदलतात. मुलीचे लग्न १६ वर्षांच्या आत करतात कुमारांनी जातीतील माणसाशी गारबर्म केव्हास दंड किंवा जातीस भेदन दिले व त्या व्यभिचारा माणसाने त्या कुमाराशीच लग्न लाविले की, तिची शुद्धि होते. बहुपत्नीत्वाची चाल यांच्यात आहे. लग्नापूर्वी गोपेतात, १५ वर्षांनी गाव(गाहेर) जाऊन उकिरगाची पूजा करून त्यातील माती आणतात व मग लग्नमंडप पाळतात आणि त्यात ही माती मंडपात पात. माझाच्या मुहूर्तमेडीस गुरू असे म्हणतात. माझ

वाला लाकडी पाच चिमण्या वापतात. याची लगे रानीच होतात. वर हा बंधूच्या मांडवात गेल्यावर व सासूने त्याला ओवाळल्यावर, तो त्या लाकडी चिमण्यांना काठीने मारतो. मग होम करतात आणि त्याभोंवती बंधूवर प्रदक्षिणा घालतात म्हणजे लग्न आटोपते. यांच्यात घटस्फोटाची चाल नाही [ए-यो-वेन—ग्राह्मर अँड कास्टस ऑफ बॉबे—६१.२] महाराष्ट्रातील परदेशी कुंभार आपणस कुमावत क्षत्रिय म्हणवितात. रजपूत व-ह्राण सापेक्षी राजकुमार नावाची जी शास्ता तीच पुढे कुंभार या अपभ्रष्ट नावाने ओळखण्यात येऊ लागली असे सांगतात. किंवा मेवाडच्या कुंम राण्यांचे वैराग्य त कुंमोज कुंमोजपासून कुंमावत व नंतर कुमावत अशी कुमावत जाति नामाची व्युत्पत्ति लावण्यात येते आपण अस्तल रजपूत असल्या विषयी कुमावत सिद्ध करू पाहतात (रा. नाईक यांचे 'आमची जात' हे पुस्तक पहा. पा. ५२ ५६) कुंभापासून वैश्ववृद्धि होऊन आज माणसे किती होतील याचाहि हिशोब असली कल्पना मांडताना केला नाही. कुमावतांतील काही आडनावे व रजपूत कुलनामे सारखी आहेत. लग्नातल्या काही चालीहि रजपूती दिसतात. या जातीतील कै. गौ. बी. नाईक यांनी आपल्या ज्ञातीसंबंधाने पुढील माहिती थोडक्यात दिली आहे. जातीची मुख्य वस्ती मेवाड व राजपुताना. मुख्य ठिकाण जय पूर व त्याच्या आसपास. या ठिकाणी सुमारे ३५००० वस्ती आहे. जातीत ठिकाठिकाणी स्थानिक पंचायती आहेत. सर्वसामान्य अशी मुख्य पंचायत नाही. पंचायतीचा अध्यक्ष साधारणतः वैराग्यपंथी असतो परंतु अलीकडे कोठे कोठे निवडणुकीची प्रवृत्ति दिसत आहे. मेवाड, राजपुताना व डेऊन वगैरे ठिकाणी मिळून जातीतील गृहस्थानी सुमारे ५० देवळे बांधिली आहेत त्यास खर्च अजमास ६ १,५०,००० वर म्हाला असावा. वरील देवाळ्याची नालकी स वैज्ञानिक आहे. काही ठिकाणी जातीच्या ताब्यात काही काही घरे आहेत पण उत्पन्न म्हणण्यासारखे नाही. जातीस कर लग्नपर उरविलेला आहे व तो लग्नप्रसंगी वसूल केला जातो. पंचायतीचे निवाडे लिहून ठेवण्याची बहिवाट नाही. पंचायतीचे निकाल अंगलत आणण्यासाठी बाळीत सारुण हेच शासन आहे. पंचायतीतील नित्य प्रश्न म्हटले म्हणजे खाण्या-पिण्यासंबंधाने, रुढिवाह आचरण अगर एखाद्याने दुष्टाच्याच आत्मघ्न वंद करणे, हे होत महत्वाच्या नैमित्तिक प्रश्नाचा दाखला नाही स्वगतीसंबंधी अन्य वर्गाशी अन्नोदक व्यवहाराची बहिवाट नाही. या जातीत पोटभाती नाहीत. जातीतील विवादाचे संस्कार राजपुतान्याकडील गौड ब्राह्मण चालवितात. परंतु त्याच्या अभावी स्थानिक ब्राह्मणांकडून ही ते चालविले जातात. साधारणतः सामाजिक प्रश्न पूर्व रुढीरूप जातव सोडविते व धर्मसंबंधी प्रश्न ब्राह्मणांचा सल्ला घेण्यात येतो. या जातीत मोठमोठे वापवाम करणारे काहीकडर झाले आहेत.

मद्रास इत्याद्या. — यांना तेलगूत कुमार, उरियात कुंवारो व कानडीत कुंशर म्हणतात. यांचे धर्माभात स्थान उच्च दूर म्हणून आहे. तेलगू कुम्भार प्राचीन राजाजवळ स्वयंपाकी म्हणून असत अशापद्धि शूद्राच्या घरातून पुष्कळसे कुम्भार स्वयंपाकी आहेत. कुम्भारनाच कुष्ठवग म्हणतात. उरिया कुंवारो शुद्ध वैष्णव आहेत. यांच्यातच फक्त विधवाविवाह निषिद्ध नाही. कुंवारात कानडी व तेलगू असे दोन भेद आहेत. तेलगू कुंवार हे आपणाला शालिवाहनचे वंशज सनजतात व गळ्यात जानवे घालतात. हे मात घात नाहीत. यांच्यात शैव व वैष्णव असे दोन्ही पंथ आहेत. लिगायत कुंवाराचे उपाध्याय अंगम असतात. म्हुंशुरी कुंवारात नीलवर (रंगारी जात) ही पोटजात येते. दक्षिण कानडातील कुंवारात पुष्कळसे मुद्रमाया घोलतात वारसा अलिखतान (मातृकुम्यारपरंपरा) पद्धतीन जातो. तामिळी कुंभारप्रमाणे हे लोक जानवे घालीत नाहीत. [कुक, रत्नेल व हिरालाल मर्रेन. एम्बेदन, सेन्सस रिपोर्ट, जी. बी. नाईट—आमची जात, कुमावत—क्षत्रिय-चित्र मासिक, वगैरे]

कुंभारकाम—वैदकालापासून कुंभारकामाची माहिती आर्वीत होती हे प्रसिद्ध आहे. धौतप्रकरणातील अग्निवदन विधानांनय निरनिराळ्या आकृतीच्या विटाच्या वेदाची वर्णने आली आहेत. विटाप्रमाणेच वेगड्या घोळडी, मडकी, मांड, परळ, बगेरे कुंभारकामे त्यावेळी मचारात होती (ज्ञानकोश-प्र. ख. नि. दुसरा वेदविद्या, पृ. १२४-२५-२६ पहा) हिंदूच्या अनेक धार्मिक विधीत मातीच्या गणाची गरज लागते. मृग, विनाह, व औषधे-देहिकप्रसंगी ही पात्रे लागतात.

अधुरिय प्रमाणे वायिलोनियातहि हे हजर वर्षापूर्वीच्या प्राचीन लेख कोरलेल्या विटा सापडतात त्या मातीच्या बाळबून भाजलेल्या असून पार मजबूत व टिकाऊ आहेत. या शब्द-राच्या जुन्या (तट, मनोरे, राजवाडे वगैरेच्या) अवशेषात या विटाचे दोंगच्यादाग आढळतात. आषाढासवे लोक आषाढाची पर्वे वाघण्यास या विटा आज अनेक दंतकं नेत आहेत. वायिलोनियन व अधुर लोक रंगीत व सिना कामाच्या विटा करण्यात प्रवृत्त होते. त्यांचा उपयोग ते शोभेसाठी करीत असत. चिनी लोक आपल्याला या अधुर लोकांच्याहि पूर्वीचे वीट कामात दर्दी म्हणीवेतात पण काहींचे म्हणणे ही कला चिनी लोकांनी हिंदुलोकापासून घेतली असे आहे. प्रक्यात चिनी अमर मित ही भाजलेल्या व कच्च्या असा दोन्ही विटाची वापलेली आहे. परतु ही अर्लकडे (सुमारे दि. पू. १२०) वापलेली आहे. इरायल लोकातहि विटांचे काम प्राचीन फाटी होत होते. मद्रास ते विटा व भागता उन्हात सुखवीत. याची माती नदीच्या गाळाची असे. त्यात गरत किंवा उन्हाळे पारत. हल्लीहि हिंसितमर्थे असल्या विटा पाडतात. मीक लोक तीन प्रकारच्या विटा

पाडीत असे चिनीमि म्हणले आहे. रोमन लोक ही कला योरुसत्यापासून शिकले; आणि त्यांनी ती सर्व पश्चिम युरो-पमध्ये पसरविली. इंग्लंडमध्ये १५ व्या शतकात विटा उप-योगात येऊ लागल्या. फ्ल्याडर्समधून ही कला इंग्लंडमध्ये या सुमारास आली परंतु १२२६ च्या प्रक्यात फ्लेगापर्वत विटाची पर्वे अगदीच योडी असत. यापुढे मात्र विटाचा उपयोग बरच होऊ लागला. तेथील हारकारने इ. स. १७८४ मध्ये प्रत्येक हजर विटामागे ४ शि. ७ पे. चा कर बसविला होता अमेरिकेत पहिली विटाची इमारत १६३२ त झाली. मध्ययुगात युरोपमध्ये अत्यंत उच्च व गर्मन हेच विटा तयार करणारे होते इटालियनांनी १५ व्या शतकात रंगीत विटा तयार केल्या

मडकी, विटा, कोल वगैरे स्वतः प्रदार्थाना चित्रणमाती लागते. अधिक उंची भाडी करण्यात (बरण्या, चहाचे पेले, बशा व चिनी वगैरे) चांगल्या प्रकारची चिनी माती लागते. मूस करण्याची माती गोंडवनाच्या ज्या भागात दगडी कोळशाच्या छाणी आहेत त्या भागात सापडते

विटा, कोल करण्याचे कारखाने अलीकडे युरोपियन लोकांनीहि इकडे काढले आहेत इ. स. १८९१ राणीगन येथे एक कारखाना निघाला व तेथे विलायती धर्तीच्या विटा पाई लागले. पण योड्याच दिवसात ते धडा बुडाला युरो-पियन लोकांनी या कामात आपल्यापेक्षा जास्त लक्ष घातले आहे. म्हाणीघरात वापरण्यात येणाऱ्या तिलईच्या सपट विटा व दुसऱ्या आर्तारोषक गिळ्या व अनेक रंगाच्या विटा या युरोपीयन कारखान्यात तयार होतात. मुस-लमानां अमलात आपल्याकडेहि अशा गिळ्याचे काम केलेल्या विटा तयार करीत असत. हे ठावी मशीद, विजापूरच्या कुम्भामशिर्दीतील प्रसिद्ध रंगीत कमान वगैरे इमारती पाहिल्या म्हणजे समजते फिळपाच्या व प्राचीन इमारतीच्या विटा लाय, रंद पण कमी जाडीच्या असत. अधुरिया देशात तर या विटारच इतिहासलेखन करीत असत. त्या विटा शि पू तीन वार हजर वर्षाच्या आहेत असे म्हणतात त्या एक हात औरस चौरस असत दो स्टोनें हिंदुस्था-मातील काही जुन्या विटा (इ. स. च्या ७ व्या, ८ व्या शतकातील) सोपून काढिल्या होत्या. दक्षिणेत तिन-वेडी, मडुरा व घलवार भागात डॉ. पोप याला जमीनीत धड्यां रोदताना इ. स. च्या ८ व्या शतकातील मातीची निरनिराळ्या प्रकारची भाडी आढळली. अकबरांन आपल्या कारकीर्दीत कच्च्या, पक्क्या विटाच्या किमती निरनिराळ्या ठरविल्या होत्या. हल्ली गरीब लोकांची पर्वे कच्च्या विटाची असतात. पूर्वी येणाऱ्यात नशीदार विटा तयार होत असत. दिनामपुरवळील कतमगड, चंदनगर व हुगळी येथील देवळात विटा आढळतात. लाहोरकडेहि या नकरीच्या विटा होत असत फलक्याकडे विटाचे कारखाने बरेच आहेत. तिकडील अकरा गावचा कारखाना सर्व हिंदुस्थानात मोठा

आहे अतः म्हणतात. हल्लीं महाराष्ट्रातहि वन्याच ठिकाणीं कारखाने काढले आहेत. घडोघावहि एक कारखाना आहे. विटात साध्या, कमानीच्या, वाह्यानेल वगैरे प्रकार असतात. विटाप्रमाणेच कोलाचहि राय असल्याने त्याचे कारखाने हिंदुस्थानात लहानमोठ्या प्रमाणावर सर्वत्र आहेत. मात्र मंगलोरकडील कोलाचे कारखाने मात्र भरभराटे आहेत. याचें कारण तिकडेल माती मूळचीच विकणी असल्याने साध्या मातीत विकणें उत्पन्न करण्याला इतर भागातील कारखान्याला जो प्रारंभीचा बुडितपर्यंत करावा लागतो, तो तिकडे वाचतो त्या प्रांतात पूर्वी युरोपियन लोकांनी कारखाने काढले होते परंतु हल्लीं हिंदी भांडवलाचे व व्यवस्थेचे काहीं कारखाने सुरू झाले आहेत हिंदुस्थान देश साधारण उष्ण असल्याने छपरावर घालण्यात येणाऱ्या कोलात पुढील गुण असले पाहिजेत. त्याच्यात उष्णता ताववून ठेवण्याची व ती खाली वाहून न भाईल अशी ताक पाहिजे. तसेच कोल हलकें पाहिजे व मनवूत पाहिजे. त्याचे साधे एकमे कात घट बसले पाहिजेत म्हणजे बुकूंगहि एखादा फट रक्ता काढा नये, नाहींतर पाचमाळ्यात त्यातून गळण्याचा संभव असतो. असलीं कीलें हातांनीं तयार केल्यास तीं परवडत नाहींत म्हणून यंत्रांनीं तीं पाडणीं लागतात. त्याच्यातहि साधी, दाण्याची, घोंप्यावरची, खाली उजेड व हवा जाणारी वगैरे निरनिराळ्या आकाराचीं व आकृतीचीं कीलें असतात. पूर्वीचीं साधी नळीच्या आकाराची व चापट आकाराचीं कीलें असत. अद्यापिहि येथ्यात व शहरात हीं कीलें यथीच प्रचारात आहेत. मंगलोर कीलें फार नहाण पडत असल्याने त्याचा प्रसार सर्वत्र होत नाहीं. टिकाऊपणाच्या बाबतीत ती साध्या कोलापेक्षा जास्त खरस असतात टिकाऊ शुक्ल व हलकें आणि एक साचार्च कीलें करण्यास यंत्रांचें साहाय्य अवश्य आहे. अद्यापिहि उत्तम कोले, फरदीचीं कीलें व विटा युरोपमधून इकडे येतात इकडे राणीगंज, जवळपूर, अर्लागड, बरेली, मंगलोर खालेर, बडोदें, कल्याण वगैरे ठिकाणीं विटा, कीलें व चिनीमातीचीं भाडी, खेळणीं इत्यादि तयार करण्याचे कारखाने आहेत. या प्रांतात कोटें कशी माती मिळते ह्याचा व तिच्या गुणधर्माचा शोध ठेवणें जरूर असतें. इतरतः ३१ प्रकारच्या मातीची परीक्षा केला होती. सुखीची माती निर्मळ पाहिजे तिच्यात क्षारयुक्त द्रव्य (अलकलईन) नसावें. अम्लप्रास ही लवकर पितळो चिलमीची माती (पाईप क्ले) ही बाळूच्या कणाविरहित अन्नल्यास फार विकणी असते. अर्गा माती तेराणी व करई या प्रदेशाच्या दार्याना सापडने, अतः मूर म्हणतो मद्रासकडील मंगलातहि ही आढळते

चिनीमातीची भाडी वगैरेस लागण्याच्या मातीचे तीन वर्ग आहेत. (१) चिनी (केऑलिन) माती, (२) साधी पादरी माती किंवा शिलईची भाडी करण्याची व (३) लाल

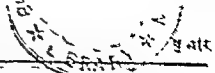
॥ कीलें किंवा कुंभ्या करण्याच्या चिनीमातीचा उपयोग

कागदाच्या कारखान्यात बागद तयार करितांना हांतीं दिवे पाडें किंवा पिचट रंगाचे गोळे वाभारात मिळू शकतात फेल्ड्फार नावाच्या दगडावर हवा व पाणी यांची मिश्र होऊन ही माती तयार होती हिच्यात मुख्यत्वे कळून अल्युमिनम सिलिकेट असतो ही हिंदुस्थानात बहुतेक ठिकाणीं सापडते.

मातीच्या ज्या भागात द्रव पदार्थ ठेवावयाचा असेल त्यानाच कफ शिलई देशापासून कायदा असतो शिलई. पेशां लाय लायने स्वस्त पडतें हिंदुस्थानातहि शिलईची मडकी वगैरे फार पूर्वीपासून वापरीत असत पेशावर, बेखोर, अर्कटगड प्रचीन वाळणी भाडीं सापडली आहेत हा बाल म्हणजे बौद्धकाळ होय उत्तरहिंदुस्थानात कुंभार मडकी वगैरे तयार करतो व बुजगार (हा मुसलमान असतो) त्यावर नकशीकाम घेवतो चिनीमातीची भाडी परदेशातून घाली येतात. हा आयात इंग्लंड, बेल्जम, जर्मनी येथून होते त्यात इंग्लंड दंकडा पत्राप्रमाण माळ पुरविते. हिंदुस्थानातून विटा, बॉलें, भाडी वगैरे माळ घोडा फार सीलोन व स्ट्रट्फोर्डमॅटमयें जातो सिर प्रांतात दहा व झाल येथें नवरीच्या विटा व चिनीमातीच्या घरण्या प्रत्येत आहेत गुजराथेत पट्टण येथे मातीचे रुजे व हुने होतात. दिग, मुलतान येथें चिनी नकशीदार भाडी होतात. तसेच भागावर गाना नट्टेचे रंग व रागण इकडे पागलें चढवितात. गुजराणावळ व भावलपूर येथें कागदासारखी पातळ मडकी तयार होतात अन्नमगड येथील (बायल्याप्रात) रुजे, लनरीच्या बशा, पेले, मुगां (मुल्ले शिल्पा) येथील मडकी, आंगोड, अमरोहा सहाराणपूर येथील पातळ व बर्द चडविलेली भाडी ही नावाजण्यासारखी आहेत. हल्लीं गुणें जिल्लात तलेगाव दाभाडें येथे पैसाफड काचकाराच्यानां हे काम हातीं घेतलें आहे गालेर येथील काम मुक्तच सुद्ध झालें आहे

विटाच्या भवबुतीचे एक कौटुक पुढील प्रमाणें आढळतें. हातांनीं तयार केलेल्या विटा दर फीस ईचावर ०.४ ते ०.९ टन वजन ठेवल्यास फुटतात तर यंत्रांनीं तयार केलेल्या विटा दर फी ईचावर ०.७ ते १.१ टन वजन ठेवल्यास फुटतात आणि खंगर विटा दर फी ईचावर २.९ ते ३.८ टन वजनानें फुटतात [रिपोर्ट जिऑलॉजिकल सर्वे ऑफ इंडिया १९०२, अथबरी, वॅट-कमिश्न. प्रॉडक्शन्स]

कुंभारडी डोंगर—मुंबई इलाचा. वेल्गव जिल्हा. पाणपूरच्या आग्नेयीस सतरा मैलावर असलेल. एक डोंगर. डोंगरावर कानफाटा साधु हंडीभडगन व याचा मठ आहे. कुंभेर—हें राजपुतान्यातील भरतपूर संस्थानामधील एका तहसीलीचे मुख्य ठिकाण असून ते भरतपूरच्या उत्तरेस ५ कोसावर आहे. लोकगण्या नवळमवळ व हुजार आहे. येथें डाक व तारहणीस, प्राथमिक शाळा, दवाखाना वगैरे संस्था आहेत भरतपूरच्या जट राजाच येथील मालक आहे. एथे

काळी गटाची राखणी येथे होती. बदनलेप नालच्या बाट रानाचे येथे छिद्र बांधिला जाला २६ मुठे होती. पैसी मुरमल हा गाडीवर असला. त्याने सफदरजंगल दिक्किया पातवाधिरद (म्हणजे सराज-विद) बसत येत्याने, त्याच्यावर भी. खुनापरवादादा हे हिस्तेहोकरांग १०५४ त काढून गेले. मुरमल कुंभरीत होता मराठ्यांनी कुंभरीत वेडा दिला हे युद्ध जनेचारी ते ने पर्यंत चालले. जाद ४० लक्ष टोडणी देण्यास तयार होता. दादासाहेब एक फोट रफये मागार होते; ते जमले नाही. परस्पर नाथ होऊ लागला. रेंतीचे रानामुळे मुरगात बल नाह. मोहदा हरेत पडला. आपून कोनी सभरास येईना. दोड महीना झाला. एके दिवशी खंडेराव हेचकर (अल्ताबादाचा नवरा व मल्हाराबाचा पुत्र) केवळ पेटोन होता. तो भोजन करून मोर्चात निशाणापराही आला; तो एकाएकी जंगलाची मोठी लागून मोर्चात डार झाला. एवजलत, एक मुलगा येत्याने मल्हाराबास दुःख होऊन त्याने प्रतिज्ञा घेऊनी की. "सुरजमादाचा दिवच्छेद करीन व कुंभरीची मग्ने बसुनत व्यर्कन नाहीतर प्राणत्याग करीन." हे ऐवून जाद पावला, रान महीने झाले, सर्व सर्जाम (लडाईया) संपल तेव्हा जगाच्या शिष्टाच्या मार्फत नादानें ६० लक्ष राखणी देऊन मराठ्यांसां तह घेला (१० मे १७५४) कुंभरीचा किा फार पळकट होता त्याचा तट मातीचा असून पुढे टांदक आहे. हे गाव मूळ एका कुंभ नावाच्या जडांने बसविले होते. अहल्यासाहेब कुंभरीच्या उत्तरेस दोडकोसावर गंग-सोला येथे खंडेरावाची छडी पाविली आहे [मरा रिया. म. वि. इपी ग्या. पु १६]

कुंभोज—कोल्हापूर संस्थानातील अर्धे पेटगात कोल्हापूरच्या ईशान्येस कोसावर वारणावाडी हा गांव आहे. या गावी कुंभोज महादेवाचे देवळ असून, त्याच्यावरून या गावास कुंभोज नाव पडले येथे जैनार्था वस्ती फार आहे येथील तवाग फार प्रसिद्ध आहे. दरसाल पंचवीस हजारची संख्या येथे पिकते. जैनांचे वायलेथे व हिंदूंचे बन-शाहीचे अशी दोन देवळे येथे आहेत. [कोल्हापूर ग्या]

कुम—कुम हे नाव नासाच्या इराणातील प्रांताचे राज-धानीचे शहर हे उत्तर अक्षांस ३४°५' वाच्यावर अनदवार नदीतीरावर ३१०० फूट उंचीवर आहे. या शहराला इरान रेशाची बहीण कतिमा ही येथे ८१६ मध्ये मेन्नी म्हणून हिच्या ५३व्यामुळे महत्व प्राप्त झाले आहे वर्षातून बहा सप्त महिने येथे पुष्कट मानेकर येतात. कायमची लोकसंख्या २५००० व ३०००० वाच्या दरम्यान आहे. १८९०-१८९१ मध्ये बांधलेल्या गाडीच्या रस्त्याने हे शहर तेहरानशी जोड-लेले आहे. येथे डाकघर व तारघर आहे.

कुमडा, ता. ल. का.—मुम्बई ह्याप्रदेशातील उत्तर कानडा जिल्ह्यातील एक तालुका. याचे क्षेत्रफळ २२० चौ मै. असून यात कुमडा (तालुक्याचे ठिकाण) व गोर्ण ही दोन

मोठी गावे आहेत. १९११ साली ता. कुंभरीचा लोकसंख्या २४२१६ होती. का. येथे उत्तम एक साक्षर शाळा. कनुरिकेन तालुक्याचा पट्टा ता. कुंभरीचे जोड येतो. या त. उ-पत्तात पाणी मुबळक व जमन उत्तम रेंतात आहे. कुमडास नारळ, तांदूळ, सुगरी, निचें जंग भागि कड्याने यांचे वागणे पिकते. दरसाल पत्रागळे मान १११ हेन असते.

पा व—मुम्बई इलहाबाद उत्तर कानडा जिल्ह्यातील कुमडा तालुक्याचे मुद्दम ठिकाण. हे कारभारपासून १० मैल व मंगलोरपासून उत्तरेस १११ मैल लांब आहे. जेथील लोक. सं (१९११) १०,१८१ होती. जेथील भु. का. १८६० काळी स्थापन झाली. पूर्वी कुमड्यास फार व्यापारी पडा-मोड होत असे. परंतु रेल्वे शास्त्राने यांचे महत्व राहिले नाही. समुद्रात ६ मैलावर, एका वेंकडीवर दीपपट्ट बांधलेले आहे. ह्या मुळ असून अपास निरस आतां तट ११ मैलां परून सरदर दिला दिवतो येथे सभमार्गने जोडे, दवा-राना व काही प्रायमिक शाळा आहेत

कुमडा यास पूर्वी भोई बहुत महत्त्वाचे आशे. या गावा-जवळ दोन वेळ झुपुकी लावणी पडली होती त्या दोन्ही वेळे हे पाव बाळगतात आहे होते. येथील व्यापार मुद्दामने-करून कापूस, मसाले व भाज्य यांचा असून येथे रंधनाच्या जावडाच्या पुष्कट कोरीव जिनसा बसतात.

कुमाऊन—धनुष्य प्रांताचा अमर्दी उपरेकडील विभाग. हा धनुष्यक भाग हिमाचलपार असून तिबेटच्या सरदरीपासून सराई पर्यंत गेल्या आहे याच्या उपरेस तिबेट, पूर्वेस नेपाल, दक्षिणेस रेंवेली मिझोर व रामपूर येथाना आणि पश्चिमेस उरासून मिटदा व तेदुरी येथाना आहे येथे समुद्रपात्राच्या वेळी (६४ त ३८०) कठोरपुर्वे राजप होते यांचे क्षेत्रफळ ११,००५ चौरग मैल असून लोक सं १९२१ साली १९,९९,२९९ होती.

कुमाऊनचा कमिशनर नेनीताल येथे राहत असून उन्हा-ळसात ते धनुष्यक प्रांताच्या राजधानीचे ठिकाण आहेत. नेनी-ताल, मझाल व अल्मोरा असे या विभागात तीन शिबे आहेत. नेनीतास हिमाचलाच्या पादरीस उत्तरतीरावर आहे. परंतु राजाचा घराज यास पापण्याच्या भावर मानाच्या रक्ष प्रदेशात व सराईमध्ये आहे कुमाऊन प्रांतात १०४१ शेडी असून १२ गावे आहेत, येथी नेनीताल, काशीपूर व अल्मोरा ही गावे मोठी आहेत. काशीपूर हलबरोधी, धीन-गर, कोझार व झारहास ही व्यापाराची मुख्य ठिकाणे आहेत व बंदरीनाथ व केदारनाथ ही यांचे मुख्य ठिकाणे आहेत.

कुमार (१)—तानकादिग बम्हणानालपुत्र. गोपी यांचे असून पाचन वर्षांनी असल्याने त्यास असे नाव आहे. (२) सिव-पुत्र रईदाने लमवेले नाही म्हणून त्यापादि प्रमार (३) अमल घडून एक पुत्र प्रमार नामक झाला / नामक महाप हे नाव आढळते.

कुमारखली—वंगाल प्रांत नदिया गिल्हा कुष्टिया घोट विभागातील भाव हें नगर नदीच्या डाव्या तीरावर वसलेलें आहे याची लो स. इ स १९११ साली ३०६९ होती हें पूर्वे वंगाल रेल्वेवर स्टेशन असून येथें व्यापाराची घडामोड चांगली होते इ. इ. कर्पनीच्या अमदावती कर्पनीचा प्रेषि डट कुमारखली येथे राहत असून येथे देशाचा मोठा व्यापार चालत होता त्यावेळचे अवशेष म्हणजे एक स्मशानभूमी व काही धडगी हे आढळतात

कुमारजीव—एक बौद्ध ग्रंथकार हा चौथ्या शत काच्या प्रारंभी होऊन गेला वसुवधूचा हा समकालीन होता, असें म्हणतात बर्ने इ स ४०४ च्या सुमारास शतसात्र आणि बोधिविस्तारपादशास्त्र या दोन ग्रंथांचे भाषांतर केले मान दत्तकथा असें म्हणते की, याचा भाषांतरकर्ता वसुवधू होता, परंतु ते खरे न हा असें विद्वानांचे मत आहे खुद्द वसुवधूचेच चरित्र कुमारजीवानें लिहिले आहे पण डॉ. टाकाकुसू यास तें कबूल नाही चीनच्या सिन् या राजघराण्याच्या वेळी हयात असलेल्या छु फोंग या सेनापतीनं कच्छ देश जिंकल्यानंतर कुमारजीवास चीनमध्ये नेले तिकडे कुमारजीव हा छु फोंग जवळ इ स ४०१ पर्यंत राहिला होता त्यान ४०२ पासून ४१० पर्यंत बऱ्याच ग्रंथांचे चिनी भाषेत भाषांतर केले त्यात सुजावतीव्यूह व वज्र-छेदिका या छोट्या ग्रंथांचाहि समावेश होतो त्याचा मृत्युकाल निश्चित नाही, परंतु यान ती राजाच्या कारकीर्दीत सुमारे ४१५ च्या सुमारास तो गेला असावा [बौद्ध वाङ्मय, जर्नल रॉयल ए स १९०५ वॉलर्स १, लिम]

कुमारदेवी—हा लिच्छवी घराण्यातील राजकन्या व शुभचरित्रातील पहिल्या चद्रशुभाची राणी तिचे लग्न चद्र शुभशी झाल्यामुळे (३०८) तो पूर्वी जो एक साधारण गहणीदार होता, तो तिच्या प्राप्तामुळे पुढे एक मोठा राजा बनला हा लिच्छवीवध बौद्ध धर्मात पूर्ण प्रख्यात होता त्यानी नेपाळात राज्य स्थापिले होतें (१११) चद्रशुभ हा मूळचा पाटलीपुत्राच्या अवलाल एका लहान प्रतापा राजा होता, या सत्तासुळ महत्त्वाचा राजकीय फेरफार झाला. यावेळी लिच्छवीराज कुमारदेवाचा बाप हा पाटलीपुत्राचा अधिकारी होता दुष्कामर्थ्य हें शहर चद्रशुभाला मिळाले आणि त्यामुळे पुढे तो सान्या मगधदराचा सम्राट झाला [स्मिय लेन्डी-नेपाळ]

कुमारधारी—दक्षिण हिंदुस्थानांत कुर्गच्या बायब्य भागातील एक नदी इ. स. उगम सुदक्ष्म्य टॅकडीवर होऊन पश्चिमेकडे वाहत गेल्यावर दक्षिण कोण्डथात हा नैऋती नदाला मिळते व नैऋतीनदा मगहूर जवळ समुद्रास मिळते

कुमारपाल—हा चालुक्य (चाळुकी) वंशीय अनहिल पल्यास राजा प्रख्यात सिद्धराज नयसिंह यास शतांत नस- त्याने त्याच्या पश्चात कन्हदेव प्रधानाच्या मदतीने हा गादी-

वर बसला सिद्धराजाचा दत्तकपुत्र वाहट म्हणून होता, त्याला गादीवर बसविण्याची कुमारविषद सटपट सिद्धराजाचा जावई सपादलक्ष (अगमीर) चा रामा अर्णवराज यानें केली, परंतु पुढे झालेल्या लढाईत अर्णवचा पराभव झाला असावा कारण पुढे दोघात साथी होऊन वाहट हा अर्णव राजाच्या आश्रयास गेला व कुमारपालानें आपली वडीण देवळदेवी ही अर्णवराजास दिली कुमारपाल हा सिद्ध राजाचा चुलतभाऊ जो त्रिसुवनपाल, त्याचा पुत्र होय. याचा राज्यारोहण समारंभ काल मेघगुणाचार्यानं शके १०६४ कार्तिक शु १० (इ स १४०) हा दिला आहे यानें अर्णवराजाचा पहिला पराभव अर्जुच्या पहाडात केला (११४३) पुन्हा एकदा या दोघाची लढाई झाली (११५०), तिचे कारण अर्णवाची राणी देवला हिला तो वाईट गतिने वागवी व एकदा तिच्या देखत त्यानें आपणात कुमारपालाचा अपमान केला होता, त्याबद्दल सूड म्हणून उमरपालानें त्याच्यावर चढाई केली होती शुभराजचे इति हासकार यापैकी फक्त पहिलीय लढाई देतात, परंतु अली कडे सापडलेल्या शिलालेखावरून या दोन लढाया झाल्या असे स्पष्ट ठरते अर्जुचा परमारराजा विक्रमसिंह हा कुमार पालाचा मांडलिक असून या लढयात होता पुढे याला रागदोहामुळे काढून टाकून, कुमारपालानें आपला पुतण्या यशोधवल याला अर्जुच्या (यद्रावती) माडीवर बसविले (११४६) कुमारपालानें शाकनरीच्या राजाचा पराभव केल्यानंतर तो शांलीपूर व चित्रकूट (चित्तौड) इकडे गेला नंतर तेथून मेवाड, मोरवन इकडे तो गेला माळ व्याचा राजा बल्लळ याच्यावरहि त्यानें स्वारी केली होती. अर्णवराजाची मुलगी जल्हाणा ही कुमारपालाची राणी होती (१) कुमाराला गादीवर बसविण्यात अनेक जैन धर्माचार्या मदत केल्यामुळे पुढे त्यानें त्या धर्माळा राजाभय देऊन आपणादि स्वत जैनधर्मा झाला त्याचा गुरु हेमचंद्रसूरि हा होता कुमारपालानें आपल्या प्रजेस बलाकारानें जैनधर्मा शर ण्याचा प्रयत्न केला या कृत्यामुळे राणीला फार वाईट वाटले त्याबद्दल पुढील एक गोष्ट एकजगात येते—राजमहा ल्याच्या रस्त्यावरील खिडकीस चिकाचा पडदा लावून त्याच्या आड उभी राहून ती नेहमी पुढील अर्धा श्लोक म्हणें “ किं करोमि भव गच्छामि को वेदासुदरिभ्यति ” याप्रमाणे भ्रम चालू असता, एके दिवशी तिनं हा अर्धा श्लोक म्हण- ण्यास व जैन वेदाने शहरात फिरणारा वेदप्रबोध नासाचा वेदमतासुवायी विद्वान गौड ब्राह्मण तिच्या खिडकी खाली येण्यास गाठ घडून त्यानें तो श्लोकाचे तेंकला त्यावरून त्याला आनंद होऊन त्यानें खालून पुढीलप्रमाणें तिचा उत्तर दिलें “ मा विपीद वरारोहे गदाचार्योऽस्ति मृतले ” हें तिनं ऐकताच त्याला गोलवून त्याचा सात्कार करून, राजाचें कृत्य श्वास सापितले त्यावर त्यानें तिला आश्वासन देऊन ताकाजल रासभेंत आऊन जैनपठिताचा

वादात परामय करून, राजास पुन्हा वैदिक धर्मा बनविलें. कुमारपालानें आपणालाच्या राज्याची पुष्कळ सुदृष्टांत घेतले. कोंकणावरिह त्यानें स्वारी केली होती. त्यानें पुष्कळ जैन मंदिरे व इमारती बांधल्या, विद्यायास आश्रय दिल्या व पुस्तकांलें स्वपिळी. पाटण येथें ही पुस्तकालयें अद्यापि कायम आहेत हेमचंद्रसूरीचा व याचा काळ पोल्याच दिवसाच्या अंतरांत होता. याला याचा पुतण्या अवयपाल यानें विप पातून ठर मारिलें (११५०). याची साध माहिती व्याश्रयकाव्य व प्रपंचवितामशी यात पहावयास सापडेल. यानें प्राणिहिंवा बंद केली व मांसविक्रीहि बंद केली आणि त्याऐवजीं नुसतानींदाखल ३ वर्षांचे उत्सव आगाऊ दिले. बेवारशी माल शरकरजमा करण्याची रथाची रीत नव्हती. त्यानें केदारेश्वर व सोमनाथ या देवळांचा गौर्वांडार केला. यानें अनहिलपटण येथें पार्श्वनाथाची देवळे बांधली आणि राजधानीत कुमारपालेश्वराचें देऊळ बांधलें अहिंसाधर्मचें नियम मोडणारास तो देहदंड करीत असे तो विद्वान, धूर व साहसी होता.

[संदर्भग्रंथ.—व्याधय, काव्य प्रबंध विंदात्मणि आर्यविद्या-सुधाकर, राजमाता, निगमंडन, जगारी, वितोड व पालरीसेड येथील शिल्पशेरा, टोंड, भा. १; पृथ्वीराजविजय, इ. अ. भा. ११. विमेष.]

कुमारराज—हा आसामचा प्राचीन राजा होय. ए. एन. रत्नपट्ट्या वेली कामरूप (आसाम) देशचा हा राजा होता. याला भास्करधर्मा असेंहि म्हणतात. हा हर्षाचा सहकारी मित्र होता. याच्या संघर्षानें माणवडि व ए. एन. रत्नं या समकालीन लेखकांनी लिहून ठेवलेली बारीक-सारीक वर्णनें मुद्रा तत्वांतलें जुळतात. ए. एन. रत्नं म्हणतो. "येथील गादीवरचा राजा ब्राह्मण असून नारायणदेवाचा बंधन आहे याच्या बंधाकडे कामरूपचें राज्य एक हजार पिढ्यांपासून चालत आलें आहे. हा नियेचा मोठा भोक्ता असल्यानें येथें शिवाभ्यास करण्यासाठीं लांबचालून बुद्धिमान लोक येतात. हा स्वतः बौद्ध नाही परंतु विद्वान बौद्ध भ्रमणाचा तो मानतो." याच्या बापाचें नांव सुधितधर्मा. पत्नी या नावावरून हा क्षत्रिय असला असें पाळतें. परंतु तसें जरून तो ब्राह्मण होता तत्कालीन क्षत्रियांचा धडा स्वीकारणारे ब्राह्मण क्षत्रिय नावें धारण करीत असे आढळून येतें. हर्षानें कर्णध्वज (सुसिंदाबाद) येथील राजा दशक हा मेल्यानंतर ते (बंगालचे) राज्य कुमारपालाला दिलें [बाळा रिखू १९१३; भा. मा. हर्षचरित्र.]

कुमारिलभट्ट—पूर्वमीमांसा शास्त्रावरील पार्थिककार व कर्ममार्गांचा प्रवर्तक विद्वान गृहस्थ. यानें बौद्ध मतास विरोध करून वैदिक धर्माचें पुनरुज्जीवन केलें. त्रिचरण्य इत छानकर-दिग्गजयात हा सद्दाचा अवधारक म्हणून पुढावर येऊन त्यानें दीपावर्च म्हणजे बीदाचें रक्षण केल्यावर प्रत्यक्ष शिव संकरा-याचें या रूपानें अवतार घेईल इत्यादि वर्णन उगोळातात

केल आहे. यानें बीदाचा परामय करून कर्ममार्गाचें प्रवर्तन केलें मागाच फायदा घेऊन पुढें प्राजात आप शंकराचार्यांनीं अद्वैत मताचा प्रचार केला मठाच्या चरित्राची खरी माहिती पारच अल्प आहे याचा भडपाद असंहि म्हणून याच्या काळाबद्दलहि एकवाक्यता नाही. याचे ग्रंथ उपलब्ध आहेत. परंतु त्यात त्याचे स्वतः विषयी चरित्रपर असे उल्लेख आढळत नाहीत इतकेच नव्हे तर हे आपल्या मतविचरनात इतके बळून घेलेले दिसतात की, तत्कालीन सामाजिक, नैतिक व राजकीय परिस्थितीचा गंधहि त्याच्या लेखांत स्पष्ट आढळून येत नाही तत्कालीन शिलादेश, ताक्षपत्रादिक्षाचे आधारीहि याच्या वाचनीत सापडत नाहीत म्हणून त्याच्या असामान्य कामगिरीची खरी कल्पना आणून देता येत नाही. याची अतिशय महत्वाची कामगिरी म्हणजे, बौद्ध मताचा पाडाव व वैदिक मताची पुन्हा स्थापना होय संकराचार्यांपेक्षा बरील कामगिरीचें खरें श्रेय मठानाच दिलें पाहिजे एका दंतकथेप्रमाणें शुद्ध संकराचार्यांनीं भट्टाची भेट, ते अभिप्रेक्ष करीत असताना घेतली असता, त्यांना "धृत्वर्षधर्मविस्तारान् पुणतान् निहन्तु" (वैदिक धर्मो-रुदेदिक धर्मो बीदाचा नाश करणारे) असें विलोपण दिले आहे. हर्षवर्षाच्या काळी बौद्धधर्माचा व्हास होण्यास प्रारंभ झाला होता तो पुढे करण्याचें धैर्य भट्टांनीं घेऊन पुढील वैदिक धर्मस्थापनेच्या कामगिरीचा मार्ग आचार्यांत खुलेपण करून ठेविला पैद व वैदिकपक्षक आचार्यावरील समाजाचा उडविला विश्वास भट्टांनीं पुन्हा बलविला. या कारणावरून त्याचा काळ हर्षानंतर (इ. स. ५००) मानतात व तो बरोबर असला रा चिंतामणराज वैद्याच्या मतें भट्ट व आचार्य हे समकालीन नसून त्यांच्यात एका शतकांच अंतर होतें, आणि इ. स. ५०० हा मठाचा निधनकाल होय मठाच्या पालाप्रमाणें त्याच्या घराण्याच्या देशाबद्दलहि भिन्न मतें आहेत. आसाम, द्रविड व आर्यावर्त हे तीन देश त्याची जन्मभूमि सांगण्यात येतात त्याच्या तैत्तिरीयानंतर कथ आर्यावर्त देशाचीच महती जास्त कायिली आहे व इतर प्रांतांची निंदा केली आहे. यावरून ते तिकडचे रहस्यारे होते असें पाळतें. आर्यावर्त म्हणजे मठाच्या भोंव, हिमालय व विन्ध्य यामधील प्रात होय. त्यांना संस्कृतावरील शाविवादि इतर भाषा अवगत होत्या. द्रविड, पार्थिक, कर्ष, रोषक आणि यवन इत्यादि भाषांच्या त्यांनीं केलेल्या उल्लेखावरूनहि ते ५ व्या शतकात झाले असलेले २०० विस्तरे. कारण शाविवीशकाय भारतीया बरील भाषांचा लोप, हिंदुस्थानात ५ व्या शतका-नंतर झालेला आहे तत्पूर्वीं ए. एन. रत्नंसारचे बाणदेशीय इकडे येत व आपल्या देशाची भाषाहि बोलत. असला परकीय बौद्धांच्या परकीय स्लेख भाषा त्यावेळीं इकडे मल्याच प्रचलित होत्या, अर्थात् दुभाष्येहि खरेच असत भट्टांनीं या दुभाष्याचा (द्विभाषिक) उल्लेख केला आहे त्यांनीं बौद्ध धर्माचा अभ्यास बौद्ध भिक्षुपाशी केला होता.

महाराष्ट्रातील मातुलकन्याविवाहाचा त्यानी निषेध केला असल्याने ते महाराष्ट्रीय नसावेत असे म्हणतात; तसेच त्यानी ख्रियाच्या पोपाखाच्या बाबतीत अन्तरीय व उत्तरीय अशा दोन वधाचा निंदेश केला आहे तो महाराष्ट्रीय ख्रियाना लागू पडत नसून उत्तरेकडील ख्रियाना अशुल्लभ आहे, त्याशिवाय यज्ञक्रियेतील ब्राह्मणाच्या पशुहिसेचा त्याचा उल्लेखहि उत्तरेकडील ब्राह्मणाचा बाबत खारीपूर्वक नाही. दक्षिणेत पशुहिंसा (यज्ञातील) कधीच बंद झाली नव्हती. सारास, भट्ट हे उत्तरेकडील राह्यासी होते त्याच वेळी राजे लोक चारहि वर्णांचे होते, असें भट्ट म्हणतात. साधारणतः इ स ६-७ ते ७५० हा भट्टाचा काल असावा हे न्यायमोमासासाधनत अत्यंत पारंगत होते बापेकन्यांत त्यानी आपला देह अमीस समर्पण केला. यावरून त्यावेळी वृद्धपणी अन्निकार्ये भक्षण करण्णचा प्रघात असावा असें दिसतें पुढें पुढें तो मोठ्यामुळें या भट्टाच्या छुलीला पुढील भ्रामक कारण सांगण्यात येऊ लागलें. त्यानी छुल्लेपणी परधर्मास बौद्ध भिक्षुजवळ परधर्माचा (बौद्ध धर्माचा) अभ्यास केला, म्हणून पुढें त्याची निष्कृति म्हणून त्यानी स्वतःस जॉनंतपणी आळून घेतलें याचें कर्मप्राधान्य पुढें शंकराचार्यानी मोडून काढिलें याची सारी भिस्त वैदावर असून अग्निहोत्र व यज्ञादिकमें हेच उपासनामार्ग ते प्रवर्तून क्रांत. त्याना संन्यासमार्गे मुर्खीच पसंत नव्ह. परंतु लोकांत जैन-बौद्धधर्मांने हिंसेविषयी तिठकारा व संन्यासा-विषयी आषड उत्पन्न झाल्यामुळे भट्टाचा हिंसक्रियान्वित कर्ममार्ग फारसा रुढ झाला नाही. त्यातल्या त्यात दक्षिणेंत ह्यां मते मुर्खीच दगळी नाहीत ज्या दाक्षिणात्यानी एकूळ काळ्यापासून साक्षाशन बन केलें होतें त्याच्यातूनच शंकराचार्य निर्माण होऊन त्यानी भट्टाचा आनुयायी जो मंडनमिथ स्याचा पराभव करून त्याला आपला शिष्य केले, येथें यज्ञसंस्थेच्या उत्कर्षासाठी शक्यता प्रयत्न छुप्त झाला असें म्हणण्यास हरकत नाही.

माधवाचार्यानी शंकरदिग्विजयात याचा उल्लेख केला आहे. आनंदपुराणाच्या प्रस्तावनेंतहि यान्यावरून थोडीशी माहिती आहे. यांनी प्रथम जैमिनिब्रह्मभ्य व मग जैनमत-भंजन हे ग्रंथ लिहिले असें म्हणतात

जैन लोकांच्या प्रघात याची माहिती पुढीलप्रमाणें मिळते असें अर्वाचीन कोपकार प्रघाधारन देता सांगतात “आश्र व उत्तर या देशाच्या सरहद्दीवर महानदीकाठच्या जयमेगळ गावी, तैत्तिरीय यजुर्वेदी घराण्यात, तैलंग जातीच्या यज्ञेश्वरभट्ट नावाच्या ब्राह्मणाच्या पोटी याचा जन्म झाला. याच्या आईचें नाव चंद्रगुणा असून, याचा जन्म वैशाखी पौर्णिमेस रविवारी, माघ्यान्दी, शुषिष्टिर शक २१०- या वर्षी झाला. हा कार्तिकच्यामीचा अवतार होता व वैदिक कर्मकांडाचा वादी, श्रुत्यभिमानी व जैन लोकांचा ग्रात यम होता यांनी निकेतन या जेनाचार्या (बौद्धा-

चार्यां) जवळ छत्रवेपानें राहून जैनमत समजावून घेतलें, व पुढें त्या गुरूला घात केला. याचा साक्षकर्ता सुधन्वा राजा हाहि प्रथम जैन होता, परंतु पुढें याच्या शिऊवणीवरून त्यानें जैनाचा फार छळ केला. कुमारिलभट्ट यांनी अभिप्रवेश केला. तो प्रमायी संवत्सरी माघी पौर्णिमेस वयाच्या ६३ व्या वर्षी केला. या जैनकवेवरून आचार्यानी सुधन्व्याकडून वैदिक कर्ममाग्यांचा स्वीकार व प्रसार करविता असावा. शंकरविजयात जी कथा आहे, तिचा सारास असा — सुधन्व्याच्या समेत भट्टानी बौद्ध व जैन पंडितांचा पराभव केला, व राजानें सांगितल्यावरून पर्वतावरून ' जर वेद खरे असतील, तर मला काही एक होणार नाही ' असें म्हणून उडी मारली, परंतु ते सुखरूप राहिले. पुढें आणटी परीक्षा घ्यावी म्हणून एका घागीत सर्प घालून राजानें प्रश्न केला असता, बौद्ध जैनानी आत सर्प आहे असें सांगितले, परंतु भट्टानी शेषशायीची मूर्ति आहे असें सांगून देवाची प्रार्थना केली. पाघर मोकळी केल्यावर आतून शेषशायीचीच मूर्ति निघाली. त्यामुळ राजानें आपल्या पदरच्या व राख्यातील रंगद व जैन या पंडिताचा व धर्मोनुया-याचा नाश केला (विचारण्यकृत शा. दि. सर्ग १) भट्टाच्या तामिळ भाषेशी परिचयावरून बर्मेलनें एक आधार दिला आहे. तंत्रवार्तिकात एके ठिकाणी म्हटलें आहे की, ' आन्ध्रद्राविड भाषायास् ' या शब्दातील सप्तम्यंत-प्रत्यया-वरून गोंधळून, हा तामीळभाषानिदर्शक काहीतरी शब्द असावा, असा त्यानें शेर मारला आहे. डॉ. स्टेन कोने म्हणतो की, हा शब्द आन्ध्र व द्राविड या दोन्ही भाषाकरिता वातला असावा. परंतु हा सारा व्यर्थ वाद आहे. कारण तंत्रवार्तिकाच्या (इस्तलिखित व छापीलहि) तेलुगु प्रतीत ' अथ द्राविडादि भाषायास् ' असा प्रयोग आहे.

म्लेच्छशब्दप्रहणावरून भट्ट म्हणतातः—आर्य लोक जेव्हा म्लेच्छ शब्द संस्कृतात घेतात, तेव्हा त्याचें मूल रूप बदलून व त्याला नवीन स्वर जोडून किंवा असलेला स्वर गाळून दुसर्न रूप देतात. याची पुढील पाच उदाहरणे त्यानी दिली आहेत.

मूल तामीळ	भट्टमते तामीळ	संस्कृतीकरण	अर्थ
चोर, शोर	चोर	चोर	अन्न
पापु	पाप्	पाप	सर्प
वयिठ	वैर	वैरि	पोट
अम्माळ	माल्	माला	झी
अदर	अतर	अतर	रस्ता

यावर पी टी. श्रीविवास आर्यगार (विज्ञापपट्टणकर) याचें म्हणणें असें आहे की कुमारिलानी घेतलेले हे तामीळ शब्द बरोबर नाहीत अदर हा जुन्या तामीळ भाषेत आहे. हल्ली तो प्रचारात नाही. माल् शब्दादि जुकीचा घेतला आहे. बर्मेलच्या उताऱ्यात अतर शब्दापेवजीं नई शब्द आहे द्रविडादिभाषा

या पदांतील आदि हा उपसर्ग कुमारिलांनी कोटून घेतला हे अत्यंगार यांना समजत नाही. [शांकरदिग्भूषण; आरमपुराण; अर्वाचानकोश; मध्य. भारत; लिखितिक संह. इडिया. व्हा. ४; इडि. अँटि. व्हा. ४२.]

कुपली—या वनस्पतीस लॅटिनमध्ये मुकुना ग्रिएन्स; मराठीत कुहेरी, कुयली, कांटेकुयली, खाजकुयली, संस्कृतांत मर्कटी; गुजरातीत कौचो वगैरे नावे आहेत. ही कोंकणांत व मावळांतील जंगलांत सांपडते. हिचे वेल दुसऱ्या जुडुपाच्या आकाराने वाढतात. ते वेवड्यासारखे असतात. त्यांस निळी फुले येतात. दोंगाचे छुपके (घड) येतात. दोंगावर केसासारखी उब असते; ती अंगास लागल्यास अंगास खान मुद्दून अंगाची आग होते. कांटेकुयलीची भाजी खाण्याकरिता करीत नाहीत. परंतु औषधाकरिता तिच्या दोंगांची भाजी करतात. हीत रेडेकुयलीहून म्हणतात.

कुयलीची मुधारलेली दुसरी जात आहे. तिला "व्हेल्वेट-बोन" (मलमल्लोसांग) किंवा गोडी कुयली अशा संज्ञा आहेत. या जातीचे वेल वेवड्याप्रमाणे छुडपावर अगर माड्यावर चढवितात. हिची वेवड्याप्रमाणेच मशागत करतात. वेल उगवल्यापासून दोन महिन्यांत नीळसर कुलाचे छुपके येतात व मग त्यास दोंगा धरतात. त्या प्रथम हिच्या असून पुढे काळ्या होतात. कोंवळ्या दोंगाची भाजी होते. त्या जून झाल्या म्हणजे आंतील दाण्याची उत्सव होते. ही वेवड्यासारखी पण मोठे व वाढलेले असते. कित्येक देशांत जनावरांस चान्याकरिता या जातीचे वेल मोठ्या प्रमाणावर लावितात. महाराष्ट्रात ही जात फारशी माहीत नाही. पण त्या जातीचा फैलाव होणे इष्ट आहे. खाजकुयलीच्या दोंगावरील कुडीचा जंतावर फार चांगला उपयोग होतो. कुयलीच्या बियांस "कवचबीज" असे म्हणतात [पदे].

कुरकुंय—गुणें जिल्ह्यांत जेजुरी जवळील एक गाव. थोरले बाजाराचे पेशवे मधून मधून येथे रहावयास येत. एकदां नानासाहेब व चिमाजीबाप्पा यांनी मस्तानाला जवर-दस्तानी धर्मतापासून दूर करून ठेविली असता धर्मत या गावी रागांनी येऊन राहिले होते. येथे फिरंगाई नावाची देवी असून तिचे मूळ यथेय आहेत. तिची यात्रा भरत असते. थोरले मावजवाडी या देवीच्या दर्शनास जात असत. [राजवाटे सं. ६]

कुरंगमड—अलंगमड—हे किले नाशिक जिल्ह्यात नाशिक-अहमदनगर याच्या सरहद्दीवर इगतपुरी स्टेशनच्या आग्नेयीत ५ कोसावर आहेत. हे दोन्ही किले एकमेकापासून औष व पट्टा किल्लाप्रमाणे एक कोस अंतरावर असून अलंग हा किल्ला अहमदनगर जिल्ह्यात आहे. साच्यावर जाण्याची वाट मोडून दाकल्यामुळे याच्या गांध्यावर गाणे कठिण झाले आहे. या दोहोंच्यामध्ये मदनपड नावाचा किल्ला असून त्याच्यावर जाण्याचाही मार्ग (सन १८१८) पाडून दाकण्यात आला आहे. तो एका

उभ्या खडकांत पायऱ्या खोदून केलेला होता. अलंग किल्लावर नाशिक जिल्ह्यातील कुल्लेवाडी गांवाकडून महारम-यासाहेब व पोल्याच्या मार्गांनी चढता येत. या पर्वताच्या रांगेचे सर्वेच माथे नीट मुख्यपायऱ्याखे आहेत. अलंग किल्लाच्या पूर्वेस नवानवरी नांवाचा दोन अगदी उभ्यामुख्यातून गेलेला एक पांड आहे या पांडातून पायऱ्या आहेत पण तो फार विकट आहे. वरील दोन मुख्यपांयांच्या दोन्ही बाजूस नगर व नाशिक जिल्हे आहेत हे किले कोणी बांधिले याबद्दल कांही अंधार सापडत नाही. हे १७९० मध्ये कावनेई किल्लावरवीरच निझामाकडून पेशव्यास मिळाले असावेत. जव्हारकरांनी अलंगमड पेशव्यांना दिले असाही एक उल्लेख आहे [ट्रान्झ्या, बॉम्बे मिर्झा तोसा. पु. १; नाशिक स्वा.].

कुरडू—या वनस्पतीस लॅटिनमध्ये कोलोसिआ अगॅस्टिआ; संस्कृतमध्ये भुर्गडा; मराठीत कुरडू ही नावे आहेत.

ही एक माडाच्या वर्गातील जंगली भाजी आहे. हिचे झाड बाजरीमोठ्याच्या शेतात व गवती रानात तसेच ओसाड जागांत पावसाळ्यात उगवते. हे झाड, आघाडा अथवा राजगिऱ्यासारखे वाढते. ते तीन ते पांच फूट उंच होते. फुले शोभिवंत, पाडरा, गुलाबी, व तांबडा रंग असलेली उब तुऱ्यासारखी असतात. या काळे राजगिऱ्यासारखे चकचकेत असते कोंवळ्या पायाची व दोंगाची रचकर पालेभाजी होते. ही भाजी मूनविकाराने व्यथित माणसास वैद्य लोक खाण्यास लागतात. बियांचे चूर्ण करून खाण्यापासूनही भाजी सारखाच गुण येतो.

"नव्याच्या पुनवेस" म्हणजे आश्विन शुद्ध पौर्णिमेस कुडूची फुले व नव्या झालेल्या घान्याचे (कोंकणात भात व देशावर बाजरी) ठुने व कुडूच्या फुलांचे तोंरण करून देव परावर व घरातील मुख्य दारावर शोभेकरिता बांधतात.

मुतराड्यावर—कुरडूचे या एक माता व पाड्यावर एक माता एकत्र करून घ्यावे मूळ वेद झाल्यास २ किंवा ३ वेळ हे औषध घ्यावे. [बवौ. गुण. भाग २]

कुरम एजन्सी—हा प्रदेश वायव्य सरहद्दीवरील प्रांतात असून कुरम नदीच्या घडीवरील प्रदेशाचा यात समावेश होतो. याचे क्षेत्रफळ १२७८ चौ मै. आहे. याच्या उत्तरेस संफत कोह (श्वेत पर्वत), दक्षिणत उत्तर बक्षिर-स्तान; नैऋत्येस व पश्चिमेस खोस्ट जिल्हा व पूर्वेस हौमुस्ट या जंगली लोकांची वस्ती आहे.

कुरम जंगलांत मुख्य पर्वत 'सफेत कोह' त्याचे सर्वांत उंच टोंक शिखरसु नामाचे असून समुद्रपाटीपासून ते ११,६२० फूट उंच आहे. या एजन्सीत कुरम ही एकच नदी आहे. तिला उत्तरेकडून व दक्षिणे कडून सहान लहान शुकळ नद्या मिळतात. उत्तर कुरम व दक्षिण कुरम असे या प्रदेशाचे दोन भाग केलेले आहेत. दक्षिण भागाचा नदीकाठ थोडीच करून, बाकीचा प्रदेश नापीर, खडकाळ आहे. नदीकाठचा भाग लागवडीस

आणलेला आहे म्हणून हिरवा दिसतो. उत्तरकुरम हा प्रदेश बाबत. फार सुंदर असून जरी त्यावर लागवड नाही तरी जमलातील हिरवी झाडे व सपाट विस्तारीत कुरणे याच्या योगाने निर्गम्य तो प्रदेश फार रमणीय दिसतो. हिवाळ्यात दक्षिणकुरमची हवा अतिशय थंड असून थारा फार वाहतो व उन्हाळ्यात हवा उष्ण असून कोरडी असते. उत्तर कुरमची हवा उन्हाळ्यात असह्य उष्ण असून हिवाळ्यात किरकेंक आठवडेपर्यंत जमीन थंड असून असते.

इतिहास — येथील प्रदेशाचा इतिहास वास्तविक ११४८ पासून सुरू होतो. सैकुद्दीन घोरीने गिझनीच्या बह्राम शाहाचा पराभव केल्यानंतर तो (बह्राम) कुरमकडे निघाला व तेथून कुमक घेऊन त्याने गझनी घेतली. महेमद घोरी ज्या ज्या वेळा हिंदुस्थानात येत असे त्या त्या वेळा किरमान येथे मुकाम केल्याशिवाय रहात नसे. ताजुद्दीन गादीवर असेपर्यंत राजधानी किरमान येथेच होती. शेवटी मुलतान महेमुद न त्याला किरमान राहतातून हाकून दिले. पुढे लवकरच तो प्रदेश मोंगलांच्या ताब्यात आला. पुढे इ. सन १२३५ साली सैकुद्दीन हुसैन याने गझनी, किरमान व बघु हस्तागत केले. परंतु १२३९ त मोंगलांनी त्याला हाकून लाविले. अकबराच्या अमदारांत बंगप लोकांचे ठरणे येथे असून साप्रत त्यात फोहत गिल्हा मोडतो. जहांगीरने बंगप लोकाना जरी हाकून लाविले तरी कुरम प्रांत मोंगलांच्या अंमलात पूर्णपणे केव्हाच आला नाही. तो बंगप लोकांच्याच ताब्यात होता. व मोंगल बादशाही नष्ट झाल्यावर कुरम अफगाणिस्तानचा भाग होऊन राहिले होते. फोहत गिल्हा मिडिया मुछळात जोडल्यानंतर मिरासी घरहद्दीवर तुरी लोक फार उपद्रव देऊ लागले. व १८५४ मध्ये जरी त्याजबरोबर करारमदार झाले तरी इंगे धोपे चालू होते. ईंग्रजानी त्याच्या प्रदेशात लष्कर पाठवून पाहिले तरी काही परिणाम झाला नाही. अफगाणिस्तानच्या अमिरांचे खंडणांची मागणी केली असता पहाडी भागातून त्यांनी पळ काढला. १८७८ साली जनरल राबर्ट्सने कुरममधील लोकांत काही शिस्त लावली व १८९२ त ईंग्रजाकडे ह्या सर्व प्रदेशाचा राज्यकारभार तुरी लोकांनी आपण होऊन दिला.

यात खेडी १६६ असून पारबिनार हे मुख्य बाहर आहे. १९११ साली लो. सं. ९०,९९२ होती लोकसंख्येत पठण लोकांचा भरणा विशेष आहे. लोकांची सामान्य भाषा पन्थु(स्तु) असून हिंदु लोक हिंदी भाषा बोलतात. धंद्यात देतकी हा मुख्य धंदा आहे. येथे अग्नहि रसोम पुष्कळ उत्पन्न होत असून त्याचे पुष्कळ मित्रस तयार होतात.

ज्या ठिकाणी पाण्याचा पुरवठा आहे त्या ठिकाणी शेतीचे उत्पन्न चांगले मिळते परंतु येथे शांतता अद्यापी तशी नाही; म्हणून राज्यकारभार सुध्दा चालत नसून एकंदर अस्थिर पद्धतचोर लागवड होत नाही. पावसाळ्यात तांदूळ

मका व गळिताची धान्ये उत्पन्न होऊन हिवाळ्यात गहू, जव, ही पिकतात. शिवाय फळझाडे उत्पन्न करण्यात येथील लोकांची पूर्वाधार प्रसिद्धि चालत आलेली आहे. कुरम प्रांताला दुष्काळ कदा असतो हे माहीत नाही. नॉर्थ वेस्टर्न रेल्वेचा एक फाट्या खुशालगड—कोहलवरून गेला आहे. त्यामुळे कोहलपासून कुरमला सहज जाता येते. रेल्वेवरील ज्वेलरच्या स्टेशनापासून पारबिनार ५८ मैल आहे. तेथपर्यंत ताग्याची सोय आहे. मध्ये सडकेवर किरमान नदी असून तिजवर पूल बांधलेला आहे पारबिनारपासून पुढे कच्ची सडक लागते

राज्य व्यवस्था.—कुरम प्रांताचे दोन भाग आहेत म्हणून वर सांगितले आहे. वरचे कुरम व खालचे कुरम या भागावर एकेक नायक 'कमींग' असून ते अनुक्रमे पारबिनार व सड येथे रहातात. पोलिटिकल एजंट सर्वांवर मुख्य असून त्याच्या हाताखाली एक रेजिड्यु अधिकारी दिलेला आहे अफगाण रागाच्या वेळी जमीनमहसुलाचा दर सुमारे अर्ध्या एकरला 'जरीव' रु. १ ते २ रुपये असे. काशिनाय इतर कर पुष्कळ आहेत. सान्याचा वसूल ईंग्रज सरकार अफगाण पद्धतीवर करीत असून जमाबंदी १० वर्षांकरता केलेली आहे. एकंदर उररम कातुकी ६७,२०० रुपये होते अलीकडे सान्याचे उत्पन्न वाढलेले आहे.

एकंदर लोकसंख्या १८५ पुरुष व २५ स्त्रिया साक्षर होत्या. शिक्षण शाळेसून देत असून शिवाय नामी लोक मशिदीत निमाज पढण्याच्या अंगोदर अगर नंतर एक—अर्धा तास मुलांना शिक्षण देत असतात शिक्षणात एकंदर हा प्रदेश मागतेलेला आहे.

कुरम नदी—बायब्य सरहद्दीवरील प्रांतातील एक नदी. ही अफगाणिस्तानात रोखियन दरीत उगम पावून अफगाणिस्तानातील रोस्ट गिल्हा ओलाढ्यानंतर उगमापासून ४० मैलावर तुरी प्रदेशात शिरते व ५५ मैल वहात येऊन मियानवाजसमीरे सिधुनदाला मिळते कुरम प्रदेशातून वाहत असता संकेतकोड पर्वतावरून येणारे पुढेकडे नाले कुरम नदीला मिळतात. त्यात किरमान व कुरमान हे मुख्य होत.

कुरमवार—याची वस्ती बन्हाड मध्यप्रांतात असून तेथे लोकसंख्या (१९११) २७९२ आहे. हे चांदा गिल्हात तामीळ व तेलुगू धनगरांचे भाईवंद म्हणून रहातात. हे आणगाच जुन्या पद्धत चराण्याचे वंशज समजतात. यांनी एकंदर संख्या सुमारे ४००० असावी. याची भाषा कानडांचे एक स्वरूप आहे. यांच्यात मुलींचे लग्न ऋतुप्राप्तीपूर्वीच झाले पाहिजे असे आहे पूर्वी तसेच न झाल्यास नदीकाठी शौपडीत तिला नेऊन ठेवीत व मूर आला म्हणजे निला नदीला आण कराय पण आता शौपडीत ठेवण्याचे सोंग करून नदी देवतला काही नैवेद्य दाखवून परत आणतात व पुन्हा निवड नेहमी दोक्यावरील केसातील मोवरे पाहून करतात. चांगले

शुभ मोंवेरे असले तर मुलगी पसंत करतात. वर्षात लगे होण्याचे दिवस फक्त चार ठरले आहेत. ते फाल्गुनातील दोन्ही चतुर्थ्या, फाल्गुन वद्य १० व वैशाख शुद्ध तृतीया हे होत कायके विणण्याच्या धोटपावर यमून लगे होत. एका ल्हान बाहुलीला शांता देऊन ती वधूनवल देतात. नवू ती नवऱ्यास देते. नंतर ती म्हणते की, हिला सभाळी मी स्वयंपाक करते. नवरा कधी कधी ती परत तिला देतो व म्हणतो की, मी कायके विणतो तूच सभाळ. याच्यात बायकोने व्यभिचार केला तरी घटस्फोट होत नाही. बायको जर माहेरी जाऊन घसली तर तिला परत आणण्याचा सात्र नवऱ्याचा कोणता उपाय चालत नाही. हे आपल्या घेयाच्या सामानाची नवेच वतुर्थास पूजा करतात. मज्जना देव व मल्लनी देवीची वर्षात पूजा करतात. हे प्रवासात निघाले म्हणजे पात्रावर अठ ठेवून ते चाटून घातात. व पाणी पिताना नदतिन किंवा सळ्यातून तोंड लाऊन बैलासारखे पित. हे कांढ्याच्या टोण्या घालतात व काळ्या कोकरीचा दोर कंथरेस धोतरावरून थापतात.

दुरमी—थोटी करणारी ही दुरमी नवऱ्या कुणची जात आहे. एकंदर हिंदुस्थानात याची वस्ती ३७,३५,६१३ आहे. मुंबई इलाखा सोडून सर्व प्रांतातून ती विखुरलेली दिसते. सैनुफ्रात व विहार-ओरिसा यातून ती फारच आहे. कुडच व कृपि या संस्कृत शब्दावरून दुरमीची व्युत्पत्ति लावण्यात येते. पृथ्वीस धारण करणाऱ्या कुर्मावतारातील, कुर्म म्हणजे कासव या शब्दावरून दुरमी शब्द झाला असावा असेहि कोणी अनुमानितात. पश्चिमेकडील दुरमी लोक आपण भारतीय युद्धातील कौरवकुलेतून आहो, असे समजतात. काही दुरमी आपण ब्राह्मण आहो असे समजून यज्ञोपवीत धारण करितात. कर्नेल डाल्टन म्हणतो की, विहारचे कुर्मी हे बंगालमधील पहिले आर्यवसाहतवाले असले; परंतु रिस्लेच्या मतें, छेडावापूर व ओरिसामधील दुरमी हे नाव धारण करणारी जात भिन्न असून चेहऱ्यावरून हे द्विडी जातीपेक्षाच असले असे आहे. एकंदरीत या दुरमी लोकांच्या कुळासंबंधी तीन समवेचीय पक्ष म्हणजे (१) दुरमी ही जात आर्य किंवा द्रविडी वंशापासून झालेली आहे, (२) गर्भच जाती आर्यापासून झालेल्या असून भिन्न कर्मे व संकर यामुळे त्यांच्यात बदल झाला व (३) तिसरा पक्ष असा की, सर्वत्र जाती द्रविडी वंशापासून झाल्या असून उदाचा अर्थाशी संबंध आला ते सुधारले व बाराचे मूळ रानटी अवस्थेतच राहिले गिरगिराळे धंदे करणारी दुरमी ही एक जात असून कोडी, कच्छी, साहणी व माळी अशा जाती तिच्यापासून झाल्या आहेत.

खानेसुमारीवरून पाहता दुरमी लोकांचे जातीविषयक एकंदर ११ मुख्य वर्ग आहेत. बार्देवर, बार्डेवा, गंगावारी, गुमरावी, बर्देवर, कर्नाजिया, चरेवेच, पडारिया, राह, सेंदवार, सिंगरार या जाती प्रमुख आहेत याशिवाय माळ,

पाटनवार, छाकारिया, संकावडा, उमरान, मंगरी, हरिद्वार, मन्वा, कोरी, हरयादि अनेक जाती आहेत. पाचरा वर्षापूर्वी शावाजी नावाच्या एका कडीराचे बनिचा, अहीर व दुरमी लो. अनुयायी झाले व त्यामुळे त्यांना गातिवहिष्कृत व्हावे लागले असे म्हणतात. या अनुयायांच्या बन्धाच चाली रितीं मुसलमानासारख्या आहेत.

वधूपत्नीत्वाची मुभा याच्यात चालू असली तरी अलीकडे शुद्ध बायका करण्याची चाल बंद पडत चालली आहे. बालविवाह रुढ असून, वयात आल्यानंतर कुमारीकेच लग्न न करणे हा मोठा दोष मानला जातो. हुंज्याचा चाल फारशी प्रचारात नाही. तथापि देगणी म्हणून उभयपक्षात बरीच देवघेव होते दुराचारी लोका समाजाकडून शासन केले जाते. परंतु सगळे विधीन तिला लग्नहि करता येते. पुर्णविवाह करण्याची व नवऱ्याच्या धाकड्या भावाबरोबर लग्न करण्याची विषवेला मोकळीक असते. एखाद्या गतभूतेस मूल असल्यास ते दुसऱ्या नवऱ्याच्या घरी, त्याच्या कुटुंबातीलच एक व्यक्ति म्हणून मानले जाते. प्रत्यक्ष लग्नसमारंभात फारसे विधी नाहीत. तथापि वधूचे प्रथम पिंपळ वृक्षाशी लग्न लावण्यात येते याचपुढा, कन्यादान, संदुरदान वगैरे सगारंभ लक्षात घेण्यात येतात

सर्व धार्मिक विधी ब्राह्मणद्वारा करण्यात येतात. शायः रगतः सरपुषारी व कर्नाजिया ब्राह्मण हे याचे उपाध्याय असतात. महावीर, वक्रुची व सीतलादेवी अशा त्यांच्या देवता आहेत काही लोक गुरांग्राची दीक्षा घेतात. महावीरा शिवाय बत्तीपीर याचीहि उपासना हे करतात.

दुरमीचा सामाजिक दर्जा मान्यतेचा आहे. काही ब्राह्मणांच्या हातशीह कर्च्य खात नाहीत रजपुताच्या स्वारीच्या पूर्वी आपण जमीनदार होतो असे हे म्हणतात. काही लोक महादेवाची व कुर्मावानीनाथ याची पूजा करितात. तिका नावाच्या एका त्रेडेगावतीत तल्लवानजीक दुरमी द्विया संती जात असत असे सांगतात. या जातीपैकी पुष्कळजण भवत असल्याने मद्यमांशान करीत नाहीत. त्यांचा प्रमुख धंदा शेती हाच असतो. दुरमी स्त्री अत्यंत फथळ असते अशी प्रसिद्धि आहे. शिवाच्या उद्योगनिरततेवरून त्यांच्या समाजात काही म्हणीहि पडून गेल्या आहेत.

विहारमधील ह्या जातीच्या लोकांचा समाजातील दर्जा उच्च आहे, परंतु छोट्या-नगपुंरमधील हे लोक पक्षिमक्षक व शेतातील उंदीर खाणारे आहेत. ते मद्यपी असल्यामुळे ब्राह्मण त्यांच्या हातून पाणी घेत नाहीत. ते आसामात नजुरी करतात.

मध्यप्रांतात याच्या रक्तात बरीच भेसळ झाली आहे. कारण एक तर यापैकी गरीबी प्रातामवल राहणाऱ्या लोकांचे व कुणही लोकांचे मिश्रण झालेले आहे व होत आहे. शिवाय यांच्यात अमातेया, लोन्हारे, पैरा इत्यादि इतर जातीची

कुलें आहेत यावरून या नावाचे लोक पूर्वी आपल्या जाती-
तून कुर्मी जातीत शिरले हे स्पष्ट आहे

कुर्मी लोकात पूर्वी हवेलिया नावाची एक श्रेष्ठ जाति
होती हे लोक गोंड राज्यात उत्कृष्ट शेतकरी असून फार
संपन्नस्थितीत असत पण आता हे लोक सापडत नाहीत
उघेदे म्हणून आता ना जात आहे ती या जातीचा स्थापन
जाली आहे किंवा होऊ पहात आहे. हे लोक मध्यमांशात
स्पर्श करीत नाहीत छत्तीसपडात व जबलपुरात चंद्रादे
हा एक मंडा वग आहे. शिंदेदे हे प्रयागाच्या क्षिपूर गावचे
आहेत. प्रत्येक उपजातीत आपलीहि पोडेभेद आहेत
ते परस्पर विवाद करतात. या लोकांमध्ये आदरात्मक
पुष्कळ असते. हे लोक ब्राह्मणास किंवा वैराग्यास
गुरु करतात. धर्म बदलला, गीच भाषाशी संलग्न केले.
किंवा गौमात भक्षिले तर अजीवात बहिष्कार घालतात.
(' कुणबी ' पहा) [क्रूक, रतेल व हिरालाल, सेन्स
रिपोर्ट]

कुरवा—कोरवा, कोरवा, कोरमा याची (जात) लो. सं.
(१९११) २,२४९,२१९ पैकीं मद्रास इलाख्यात १,१०,१५७
कुरवा आहेत. बाकी प्रायशःकोर, म्हैसूर व मुंबई या भागातून
आहेत महाराष्ट्रात या लोकांना कैकाडी म्हणतात. हे लोक
निरनिराळ्या नावांनी ओळखले जातात. अकौट शिष्टात
कोरवा, कोरवा आणि येदकाला या तीन नावांनी ते ओळ-
खले जातात. कलकत्ता येथे ते ' वैद'चा धंदा करतात.
काही कोरवा लोक वेला म्हणून समजले जातात. पडी, कव-
राड, इडाडपूर व रडी अशींहि त्यांची नांवे आहेत. कटक,
मिदनापूर, पुरी, तिनेवेली, मुंबई, पाटणा, तंजावर वगैरे ठिकाणी
काही कोरवा जातीचे लोक वस्ती करून राहिले आहेत. केप-
मारीप्रमाणेच कोरवा जातीपैकी काहींचा धंदा चोऱ्या करणे,
घरे फोडणे, दारबडे घालणे अशा प्रकारचा आहे. सध्यापरंत
मूळव्यापीसारखे रोग बरे करण्यासंबंधी त्यांची प्रसिद्धि आहे.
काही लोक शेती व मजुरी करतात, काही ज्योतिष सांगतात.
ते एकमेकास कुंड अथवा कुरा असे संबोधतात. कोरवा व
येदकाला यांच्या मापेंत कानडी, तेलगू व तामीळ या
शब्दांचाच सुद्यतः भरणा असतो. येदकाला जातीच्या
मापेस ओडा अथवा ओरिया म्हणतात. यावरून ते उत्तरे-
कडून आले असावे असे दिसते. परंपरा, यानाडी, मंगला,
व साकल या जातींशीही इतर जातींच्या लोकांना
कोरवा लोक आपल्यात घेतात. सातेपाटी, कावडी, मैदागुट्टे
व मानपाटी असे कोरवा जातीचे चार मुख्य वर्ग आहेत
व त्यांपैकी पहिले दोन श्रेष्ठ दर्जाचे आहेत पद्याप व धूरपू
असे दोन वर्ग येदकाला जातीचे आहेत. कोरवा जातीमध्ये
नागविष पंच असून प्रत्येक पंचाची निरनिराळी देवते अस-
तात. कोनेदी व समुद्राल अघेदि पंच असून शंकर हे समुद्रालाचे
देवक असत. रामेश्वरी पयाचे लोक कापल स्वात नाहीत.
किर्येक कोनेदी लोक विशिष्ट प्रसंगी ते सुदाम खातात.

पूर्वी कोरवा व्यापारी चिंच, मूळ, मीठ इत्यादि पदार्थांच्या
गोण्या वेलाच्या किंवा गाढवाच्या पाठीवर लादून फिरतेगिरी
करीत असत मिठाच्या व्यापार करणाऱ्यांना उष्ण कोरवा
म्हणतात कुंड नावाचे लोक जंगलातील मुळ्या गोळा करून
त्याचे केंद्रपाच्या उपयोगाकरिता कुंचले तयार करतात. हे
लोक शिकारी म्हणूनहि फार प्रसिद्ध आहेत काही लोक
जंगलातील वेळ तोडून आपून तुसऱ्यास विकतात त्याच्या
ब्रिया गोंदण्याचाहि धंदा करतात मासे, चिंच, चिंच, बरे
इत्यादि पाळणी शरीरावर मोठ्या चौशल्याने हे गांढतात.
मध्यवर्तीविषयाच्या कामी कोरवा ब्रिया फार वाकवगार अस-
तात कोणासहि मजिशी सागण्यापूर्वी त्या व्यक्तीचा स्वभाव
व इतर माहिती हेरून ठेवण्याच्या कामी त्या फार बघुर अस-
तात. बुर अथवा खंडेगावातील कोरवा लोकांनी रानटीपणा
चोडून देऊन शेती करण्याचे अडोळसे मनावर घेतले आहे
असे दिसत आहेपैकी घरेच लोक हल्ली पोलीस, जंगल वगैरे
खात्यात आहेत पासुला नावाचे लोक गाढव्याचा धंदा कर-
तात काही टोपण्या विणतात पुतळबाडू, उटलबाडू, काडुकुड-
किरावर इत्यादि अनेक नांवे निरनिराळ्या धंधावरून पडली
आहेत. कुंड अथवा कोडा लोक नीतिवादा मार्गाने उपजीविका
करतात त्यांच्यातील ब्रियाची नर्तनायदल प्रसिद्धि आहे
मुलींना पडयून वेण्याचीहि प्रवृत्ति त्यांच्या आहे.

कोरवाच घरगुती देव विष्णू व शिव हेच होत शिव, कुमार,
सुब्रह्मण्य यांचीहि कोरवा उपासना करतात. लक्ष्मीव्यंकटेश-
स्वरुपा विष्णूची उपासना येदकाला लोक करतात मारिअम्मा
कोल्हापुरी अम्मा, पेरमालत्वामी अथवा तिरपतीचा व्यंकटेश-
वर या देवतांचीहि उपासना करण्यात येते. गुन्हेगार कोरवा
जातीची मुख्य देवता मोथेवी नावाची असते. पुष्कळ लोक
या निदादेवतेला दरबेघोरांत यदा यावे म्हणून आळवतात.
अविष्णू सायंत्यास कोल्हापुरी अम्मा व पोलेरम्मा या देवतांची
प्रार्थना करण्यात येते.

त्याचा सुदृष्ट दरविषयाचे काम ब्राह्मणावर घोंपविण्यात येते
आणि जातिप्रथाची शुद्धि चेष्टी लोक करतात. पंचावतीची
सभा अशा प्रसंगी भरते व तेथे गुन्हेगारास खोर करावयास
जावतात व त्याची गाढवावरून चिड काढतात नंतर त्याने
दिल्ल्या दक्षिणेपैकी काही मास चेष्टी घेतो. गुन्हेगारास भोज-
नार्थ जातीस घोलवावे लागते विधवेशी किंवा परजातीशी
गमन करणाऱ्या अपराण्यालाच बरील शासन करण्यात येते.

कोरवा जात जुन्या वेदगळ समजुतींना चिंचटून राहणारी
असून तिच्यात अनेक धर्ममोळेपणाचे मासले असलेले आढ-
ळतात. चोरी करण्यास निघण्यापूर्वी घरेबाईत घातून पाह-
ण्यात येतात. एखादे वक्री कोहापुरी अम्मा किंवा पेरमाल-
यास बळी देऊन नारळ फोडण्यात येतात. बवरे मारणाऱ्यापूर्वी
ते काणू लागले तर तो शुभघट्टन समजला जातो. कोरवे मार-
ण्याचाहि त्यांचा प्रथा आहे. गुन्हेगारीस बाहेर पडताना
विषयादर्शन, दुषाची भांडी, ज्याचा मूर्तेत्सर्ग, देववाहक

आणि वृषभगर्भना इत्यादि गोष्टी अपघातून म्हणून मानल्या जातात. प्रत्यक्ष घर कोवतांना पैल दुरगळ तर तो शुभ रावून होतो चोरीत निघताना पैलाल शोधपीत असलेला मनुष्य पाहिला तर तो शुभरावून होतो. घर कोवण्यापूर्वी त्यावर मूत्र शिंपण्यात येते. दुष्ट भाषेने होणारा अपघातून टाळण्यास घिरालाचा एक मनुष्य करून त्याच्या तोंडात काटे भरण्यात येतात. सात हा अंक अपेक्षा असत मानला जातो. रविवार, सोमवार, बुधवार व शनिवार हे वार अशुभ मानले जातात.

वडील माणसाकडून साधारणपणे लगे ठरविण्यात येतात. वताचा वायू वयुर्संशोधन करितो व त्यात योग्य अशी वधू सापडल्यास उभय पक्ष प्रथम तांदीच्या दुकानात प्रवेश करतात व त्यादिकाणी भावी व्याही वधूवरचें कलमाण चिह्न नयेच्छ सुरापान करतात. लग्नात वधूच्या ममाचा भोग मान असतो व कन्याविरुपाची रक्कम त्यासच द्याव्याची असते.

वधूवराना एका कांबळ्यावर उभे करून वराकडून काळ्या मण्याची माळ वधूच्या गळ्यात घातवितात व अशुभ टाळून धार्मिक समारंभ पूर्ण होतो. तालीबधन, कंकणबंधन, निरवणूक व मेजवानी यंगरे गोष्टी करण्यात येतात उत्तर अफ्रीकामध्ये जिविवाहित मुलींना गहाण टाकण्यात येते असे म्हणतात. (कास्टल अँड ट्रायन ऑफ इंडिया, पान ४८७). चिलपेट व संगायर येथेही ही चाल आहे. मद्रास येथे कोरवा लोक आपल्या बायका गहाण ठेवून कर्ग व्रजितात. (किता पान ४८८) वारंवार विवाह होऊन किंवा काळी-भोग करून एकाच जन्मात सत नवरे करणाऱ्या लीस 'पेडावोयिसानी' असे म्हणतात व ती प्रतिष्ठित बाई म्हणून लमकार्यात मानली जाते.

नामकरणपूर्वी मुलाच्या धायाच्या जन्म लाग देतात. अत्येकूणा यानें ह. स. १०३९ मध्ये त्याची ही चाल नमूद करून ठेविली आहे. तो म्हणतो की, जेव्हा मूल जन्मत तेव्हा त्याच्या बापाकडे कोरवा लोकांचें जितकें लक्ष्य जातें तितकें तें आर्षेष्ट जात नाही. रेहुरड. जे केन साहेब म्हणतो की, जेव्हा एखाद्या लीस प्रत्यवेदना होतें धाम-टात त्यावेळी तिचा नवरा कपाट्यास मळवट फासून व लंगडें पाघरून घाजेवर आऊन पडतो. मूल जन्मताच तें बापाच्या बाजेवर उघडितात. वाळीतशेप्रमाणें बापासहि सर्व शोधयें प्यावी लागतात. बापांनं हे होऊळे का भोगावे याबद्दल कोरवा जातीत नव्याच दत्तक्या आहेत. कोरवा मुलास लहानपणी 'मला माहीत नाही.' या वाक्याचा ओनामा शिकवितात. नंतर चोरीच्या विविध पद्धतिं त्यास शिक्षण देऊन भितीतून, धिड्यातून व दारतून घरात प्रवेश करवा हा विजाहि त्यास शिकवितात.

तामीळ भाषेत अशी म्हण आहे की, मृत पावर व मृत कोरवा हे अथाप कोणीच पाहिलेले नाहीत. वानराप्रमाणें

कोरवा लोक मुताची तत्काल व्यवस्था लावितात. त्याच्यात सुतका पाळणें, पिंड देणें यंगरे प्रकार आहेत असें म्हणतात. म्हैसूर येथील कोरवा जातीच्या लोकात अशी चाल आहे की, विधवेची त्याच दिवशी वीणी तरी प्रथम छत्र करून नंतर तिच्या नवऱ्याचें प्रेत जाडण्यास न्यावयाचें असतें.

मलबार, कोचीन, त्रावणकोर येथें रहाणारे कोरवा, मल-यालम भाषा बोलणारे आहेत. काहीं लोक दारावर नाच करून पैसे मिळवितात. काहीं शेती करितात. बित्त्येक गव-ताच्या रोपल्या दगार करतात त्याच्या क्रिया ज्यांतितपणा व मुलींचे कान टांचण्याचा धंदा करतात. १८८५ साली या जातीला सुधारण्याचे प्रयत्न करणाऱ्या कामी स्टीव्हन्सन यानें फार मेहनत घेऊन त्याची एक वसाहतही स्थापिली. परंतु त्याचा फारसा उपयोग झाला नाही. १९०७ च्या पोलिट पाल्याच्या रिपोर्टवरून दिसतें की, असल्या कितल्या गुन्हेवार टोळ्यांना जमीनी देऊन सुधारण्याचा यत्न करून पाहण्यात येत आहे. [थर्लेन से. रि.]

सुंदई इलाक्यात कोरवा हे वेळगाव, विजापूर, धारवाड या जिल्ह्यात मुख्यत्वेकरून आढळतात यामध्ये रजस्वला बायकांचा विटाळ वानडी लोकांप्रमाणें मानीत नाहीत प्रेत पुरली जातात हे लोक कच मोंठाले हिंदुत्व पाळतात दिव्ये करून शुद्धा खाणत कण्याची चाल यामध्ये आहे. याच्या भाषेत तेलुगू, तामीळ व कानडी या भाषांचें मिश्रण आहे. याचे ९ पोडभाग असून त्यामध्ये कानडी पोडभागातील लोक सर्वात धेर मानिले जातात. यामध्ये चार कुळे आहेत. काही परिस्थितीत पुनर्विवाही करिता येतो. चटकोट मात्र करिता येत नाही असें म्हणतात. हे मांस खातात व दारुहि पितात. मारती, यल्लामा, मारायाम्मा, व हुली-गेव ह्या त्यांच्या देवता आहेत.

प्रत्येक क्षेत्रात व बाहेरच्या प्रत्येक पेटेल एक पंचायत असून या पंचायतीत ४ समासद व सरपंच हे असतात. सामाजिक खटल्याचे निकाल पंचायतीत दिले जातात. एका पंचायतीत एकमतानें निकाल न झाल्यास तो खटला दुसऱ्या पंचायतीकडे जातो. [सेन्सस रिपोर्ट (सुंदई) १९११. एन्वायेन]

कुरसंग, पो ट वि भा प — बंगाल इलाह्यात दार्जिलिंग जिल्ह्यातील एक पोडविभाग व तालुका. याचें क्षेत्रफळ १८५ चौ. मै. असून १९११ साली लो. स. एक लक्ष १० हजार १० होती. खेड्याची संख्या ४९ आहे. यात कुरसंग हे एकच शहर आहे. यादिकाणी पूर्व बंगाल रेल्वे व दार्जिलिंग हिमालय रेल्वे मिळतात.

घा ह र. — कुरसंग पोडविभागाचें मुख्य ठिकाण. दार्जिलिंगच्या दक्षिणेस २० मैलावर हें असून समुद्रपाटीपासून ४८९० फूट उंच आहे. १९११ साली येथील लोकसंख्या ५५७४ होती हें दार्जिलिंगमार्फत पाहारां स्पष्ट असून येथील हवा उत्तम नसते. दार्जिलिंग-हिमालय रेल्वेवर

कुराण हे एक स्तंभ असून येथे चढावा व्यापार फार मोठा चालतो. १८७९ साली येथे म्यु. कमिटी स्थापन झाली. येथे मासुली मार्बनिक कचेऱ्या आहेत, शिपाय एक लहान तुर्क, दवाखाना, युरोपियन व युरेजियन मुला-करिता व मुलीकरिता शाळा आहेत, सेंट मेरीज कॉलेज व लीहिल ट्रेनिंग कॉलेज येथे आहे.

कुराण, प्रास्ताविक.—कुराण हा जगातील कर्मात-कमी वीस कोट मुसलमान लोकांच्या इस्लाम धर्माचा मूल-मूत धर्मग्रंथ असून त्यास ते परमेश्वराची प्रत्यक्ष वाणीची समजतात व ख्रिस्ती राष्ट्रातून होत असलेल्या वायव्यलच्या प्रसारालाहि मार्गे टाकणारा याचा सामाजिक प्रार्थनामंदिरात व शास्त्रमपून होणारा व होत असलेला प्रसार पाहून या प्रभास जगात सर्वत जास्त वाचक लाघलेला प्रथ असे मानण्यात येते निदान एवढा कारणासाठी तरी तो आपल्या धार्मिक अगर तात्विक दृष्टीस शिस्तपट उततरी हा विचार याजूस ठेवून देखील आपणास त्याकडे लक्ष दिले पाहिजे. दिवाय हा महमदाने लिहिलेला असून त्या अत्यंत यदास्वी व धर्मसंस्थापक अशा सत्पुरुषाच्या अध्यात्मिक उन्नतीवर प्रकाश पाडणारा आहे. हा ग्रंथ जरी फारस मोठा नाही तरी पहिल्या निराक्षणाच्यावेळी परक्या वाचकांला यात सर्वत्र सायळा गोचर आहेत वाटते यात संका नाही परंतु अरबी संस्कृतीच्या साहाय्याने याची पृथक्करणपूर्वक परीक्षा केली असता हे मत बोटेंस बदलते.

कुराणाला मुसलमान लोक प्रत्यक्ष परमेश्वराचा शब्द मानतात व भगवतहि तोच प्रकार नावळतो. कारण स्वतः महमदाने अगर देवदूताने केलेल्या प्रथमपुरुषवाचक विवक्षित भाषणापेरीत इतर सर्व ठिकाणी स्वतः परमेश्वरच बोलणारा असून त्याने काही ठिकाणी 'मी' अशा, 'एकवचन'चा तर दुसऱ्या काही ठिकाणी 'आम्हां'चा बहुमानाच्या शब्दाचा उपयोग केला आहे ईश्वरी स्फूर्ति मिळालेल्या वेळी मानवी व्याक्ति-त्वाची जगावी ईश्वरी आदेशाच्या भावनेआड अट्टय होत. पण मोठमोठ्या हिब्रु भाषा पुरपाचा वाणी स्वतःच मानवी ममत्वाचा अभ्रय करिते, पण कुराणात मात्र दैवी ममत्व उमटलेले दिसते. एकंदरीत महमदाला आपण ईश्वराचे प्रेषित आहो असे वाटत असे. ही त्याची भावना प्रथम जिवी स्पष्ट दिसते तितकी पुढे दिसत नाही हे खरे असले तरी ती कायमची नष्ट कधीच झाली नाही. कसेहि असले तरी नैतिकदृष्ट्या त्याच्या दृष्ट्यात उर्जय दिसून येणाऱ्या स्वच्छाच्या भावनेत दैवील आपल्याला त्याच्या शुद्ध धर्मेद्विपयी शंका येता येणे शक्य नाही. सर्वात महत्वाची सांगावयाची गोष्ट ही की, शेवटपर्यंत तो आपल्या ईश्वराविषयी सर्वत्र आपल्या लोकांच्याच काय पण सर्व मानव जातीच्या मुर्च्छाविषयी आर्या बाळगणारा होता व आपल्या दैवी अवतारकृत्याच्या भाविक निधयापासून तो स्वमात्रहि कधी दळत नाही.

ग्रंथाच्या आविष्करणाची उपपत्ति कुराणातच जी आहे ती अशीः—

“मूळ संहिता स्वर्गात आहे (भयमाता,—गूढग्रंथ, मरक्षित पत्रिका) ‘अथ.प्रवर्तन’च्या पद्धतीने एकामागून एक उतारे प्रेषितास सांगण्यात आले. मध्यास्य एक देवदूत असून त्याला कधी ‘मिदाच्च’ तर कधी ‘जिद्रिल’ असे म्हटले आहे. हा देवदूत ईश्वरी आदेश महमदास कथन करीत असे. विचाराचा प्रादुर्भाव मनात कसा झाला याच्या या घोटळ्याच्या वर्णनाचा वस्तुस्थितीशी अगदी पूर्ण मेळ बसत नाही यात नवल नाही. हे नेहमी लक्षात ठेवले पाहिजे की, महमदाची ईश्वराविषयीची अयुच्च कल्पना ही प्रेषिताच्या ईश्वराविषयी प्रत्यक्ष मुलाखतीच्या विचारास सोडून आहे.

ईश्वराने कुराण सर्व एकदम न सांगता सावकाश थोड-थोडे सांगितले असे पुस्तकाच्या प्रत्यक्ष रचनेवरूनहि दिसते. या प्रत्येक भागास कुराण (पाठ, वाचन अगर पाठसंग्रह ग्रंथ), किताब (लेखन) किंवा झुर (लेखमाला) असे म्हणत यापैकी शेवटचे नाव हे महमदाच्या हयातीतच संकलित ग्रंथापासून विवक्षित भागाचे पृथक्त्व दाखविण्याकरिता उपयोगात येऊ लागले व ते कुराणातील भिन्न भिन्न अध्या-याचे वाचक होऊन बसले. यापैकी काही अध्याय लहान व काही मोठे आहेत. लहान अध्याय अथवा झुरांपैकी काही पूर्ण आहेत यावरून जे मोठे आहेत ते अनेक प्रकटिकर-णाच्या संमिश्रणांनी बनलेले असावेत अशी साहजिक कल्पना होते. या कल्पनेस पुढील गोष्टींनी बळकटी येत. निर-निराळ्या परंपरातून मोठ्या झुरातील विचाराची माला ठिक-ठिकाणी तुटलेली दिसते. आणि वास्तविक मोठ्या झुरा-तील अनेक भाग मुळतः वेगळे होते असे दाखवावयास पाहिजे. लहान झुरात देखील काही भाग मुळतः नवताना आलेले आहेत. परंतु हे मत चौकोटके लावता कामा नये. कारण १० व्या अध्यायात आरंभी थोडी प्रस्तावना, नंतर जोसेकच्या इतिहासाचा भाग, त्यानंतर उपसंहारात्मक बोडाला भाग अशी शुंदर रचना व विज्ञानाच्या अध्यायात मोक्षसत्या इतिहासाविषयी स्वयंपरिपूर्ण भाग पाहून हे अध्याय प्रथम पासूनच इतके लांब होते असे दिसते अठराव्या अध्या-यात प्रथम “सात जिद्रित” मोक्षसत्य ही कौंकट चंगीर, निरनि-राळ्या विषयाचा उपक्रम केलेला दिसतो. पण शेवटी ते सर्व जोडले जातात. पृथक् बचामागून देखील कुराणात एका विषयावरून दुसऱ्यावर कसा उडपा मारलेल्या आहेत, विचाराचा संदर्भ राखण्यात किती निष्काळजीपणा दाम विला आहे, अगदी अपर्यय असलेले भागचे भाग कुठे गाळलेले आहेत हे आपणास चांगले पाहता येते. यासाठी कुराणात कोठेहि असंबद्धता दिसल्यास आपणास असे म्हणता येणार नाही की येथे ते तुटले आहे व मागाहून कोणी तरी ठिगळ देण्याचा प्रयत्न केला आहे. पुन्या अमी

फवितेत हा नेहमीचाच प्रकार आहे. नव्या विषयास सुरुवात केल्यानंतर मध्ये हळूच अगर एकाएकी जुन्या विषयावर येणे ही मोठे कुराणात फार आवळणे. थोडक्यात सांग- कयाचे तर रत्नेच्या दृष्टीने कुराणात किती उबीमा असल्या तरी बहुतेक हल्लीचे सूर मूळ सुरांना धन्य आहेत.

महंमदाच्या प्रसन्नतेचे प्रकटीकरण कर्मे झाले याचा विचार करणे म्हणजे कवीच्या मनःप्रवृत्तीचे पृथक्करण करणेसारखे आहे. त्याच्या प्रथम कथात व क्षयितप्रसंगी पुढेहि हा प्रकटीकरण नवाच्या आवेगाबरोबर एकदम उघडून बाहेर आली अतर्का पाहिलेत, व त्यामुळे ती देखी स्फूर्तिस्त्रियाच अन्यथा अनतिक्रिती त्याला वाटणे शक्य नसावी. त्यात निश्चिने प्रकटीशीर शुद्ध विचार करणारा तो नसून बौद्धिक मळग नसलेला व बर्मेमेळण्यात वाटलेला असा कल्पना- विहारी होता, शिवाय पांडुरी वृत्तीचा उगीच त्याच्या स्वभा- वात नसल्यामुळे विरोध उत्पन्न होताच, पिडणारा व ज्याचे जिवात विमारासुळे विविध मायनाचे प्रापत्य वाडले आहे असा होता. यासुळे धार्मिक कल्पनाचिन्ने डोक्यात भरलाच देव दूत आपणात असुक असुक म्हणायचास सांगतो आहे असे त्यास साहजिकच वाटे. काही भाग त्याच्या खेरीज कोणीच ऐकिला नाही तर काही तो विस्तराच असे कुराणाच म्हटले आहे. यांगील बराच मोठा भाग भावनाप्रधान आहे व काही भाग शुद्ध बौद्धिक स्वल्पचा आहे.

कुराणाचे लेखन—कुराण कसे लिहिले गेले हे निश्चित नाही. महंमदने स्वतः काहीच लिहि- रयाचे माहीत नाही. त्यास आधी लिहिता वाचता येत होते किंवा नाही याविषयी सुलभमत लोकाल अद्याप वाद चालतो. पण तो जरी लेखनपद्धत बाबतीत अगदीच अन मळता तरी संवमीच्या अमायी कोणी लेखक नेमणे, बोधीच्या दृष्टीने अविकर असे त्यास वाडले असो असे मानण्याकडे लोकांचा फल हल्ली होत आहे. इ. स. ६२२ मध्ये मदिनेस पठून गाण्याच्यावेळी काही तुकडे विशेषतः रादस्याचे निकाल सांगतोंच मुहाम नेमलेल्या लेख- काकडून लिहिण्यात आले. यावरून मजेंत असतानाच त्याने आपली वचने लिहिणारास सुखात केन्नाचा संभव दिसतो. तसेच जुन्या अध्यासात नवोन भर पाडणे बरेच मोठीवरून कुराणचे मोठमोठे भाग पूर्वापासून लिहिले गेले होते असे म्हणवण्यास हरकत नही. कारण जरी काही अध्याय त्याने निरनिराळ्या प्रसंगी बोडवाडा फक्तने निरनिराळ्या लोकांना सांगितले तरी सगळे लाव लाव अध्याय त्याला जगदी विनयुक्त पाठ येत असतील असे समजता कामा नये. असे पाठमेद उत्पन्न करण्यात जुन्यात सुधारणा करण्यास त्याचा हेतु जनेल व अर्थास न दुर्वाविता बेधपर्यंत सुखात आपेचा फरक पडत असतो तेथपर्यंत त्याच्या अजून त्यास पोहोचत उडत नाही. कारण देवी संदेशाच्या भाषेच्या सुसंबद्धतेविषयी शंका उपस्थित करण्याची प्रवृत्ति त्याकाळात नाही. तरी

किर्येक ठिकाणी हा फरक उघेडा वरण्यासारखा नाही. म्हणून कुराण स्वतः व कवूळ कर्ते की नास्तिक लोक उपहा- साने महंमदास, इतर कधी कधी एका कवितेच्या आगे दुसरी कविता दडपून देतो असे म्हणतात (१६१०३) एका प्रसंगी खुद्द महंमदाच्या दोषा अनुषायात महंमदांचे क्षति- तलेल्या दोन भिन्न पादपंक्ती बारा कोणता याविषयी नाद चालला असता कुराण हात पाटात घातून झाले असा महं- मदनें गुलारा केला असे म्हणतात या अन्तस प्रचलतील सात हा शब्द फक्त मज्जिदित संशेचा निदर्शक आहे परंतु यामुळे सुलमान धर्मशास्त्रज्ञांना न पल्या हट्टादी मताशी त्याचा मेळ घालताना केवढे प्रमास पडले असतील ! पाठमेदा- यदत जनेक उघडती आढळत व त्यापैकी काही पुढे प्रेषिताचा जाणार दाखवितात; आणि कुराणाच्या विवरणात महंमदाच्या कल्पना बोधनाच्या सूचनाने अग्रस्थान देण्यात येने एक अमर्दा लाडके पण तितकेंच असमर्पनीय समर्थन आहे ते असें की, हे सात पाठ म्हणजे आरबी भाषेचे सात पोठमेद होत.

रहा ते हे पाठ मेद—असा परिचिततीत साह- मिकच महंमदास एकच सर्वमान्य पाठ असावा असे वाडत असावे, पण तसे करण्यात त्याने धर्म घेतले नाहीत इतेंच, व त्याच्या व्यावहारिक मुदीला पुढच्या काळातील धर्मशा- स्त्राच्या इतका काटेकोलपणा माझ बाटला नाही तथापि ज्ञात काही प्रकरणे किंवा कविता रह समजू. विस्तर जावयास त्याने आपल्या अनुषायास सांगितलेले आहे. एक ध्यानात ठेवण्यासारखे उदाहरण म्हणजे १३ व्या अध्याया- नीत दोन कविता होत यात तीन पांढरी देवतांना त्याचे ईश्वराबद्दल वगन असल्यामुळे महंमदने मोदी मान्यता दिली आहे. यात अद्याच मोठेपणा कायम राहून सावाय आपल्या देशावाधानात छाप घसविता येणार होती हा स्वप्न उदेंग सिद्धीस गेला परंतु पुढे त्याचे मन खाडले लागले तेन्ना त्याने हे शब्द सैतानाच्या जेरेणुळे निघले असे प्रसिद्ध केले.

रहा र ले ले नि य म.—कुराणात वारंवार अड- ळणाच्या सुलभमानांचेवधीच्या फायद्याच्या व नियमाच्या बाबतीत निराकृत्य प्रकार आढळून येतो. महंमदाच्या ईश- वरविषयक कल्पनेस तत्तावत पडण्यासारखे पात काही नाही. त्याच्या दृष्टीने ईश्वर म्हणजे सर्वतापारी, कोणत्याहि गोष्टचा चोरादिपणा वेकिदिपण स्वतःच्या अनरद्वर्तीच्या दुष्टमार्गे ठरविणारा, स्वेच्छेनुसार आगा फिरविणारा, सिल्ली, ज्यू व सुसुल्मान यांना वेपवेगळे कायदे लावणारा असा आहे उदाहरणार्थ कुराणात निरनिराळ्या प्रसंगास अनु- सरून मूर्तिपूजनास सुलभमानांकून मिळण्याच्या प्रागेधे- त्यांचेची भिन्न भिन्न आड आडळतात. त्या रह कल्पनाचा विचार महंमदास झाला असल्याने दिसत नाही. पुढील विवरीतील लोकांना यातील रह भाग राहून निश्चित करता

मेणार नाहीत. ही गोष्ट महंमदाच्या प्यानात आली नसावी कारण साहजिकच त्याची नजर आपल्या धर्माच्या लोकांच्या भविष्यकालापर्यंत पोचू शकली नाही. प्रकटीकरणात प्रारंभिक मोठी तशाच कायम राखण्यात आल्या आहेत. मदिनेत उत्तर मिळवावे प्रसंग इतके बांधार आले की धर्माळ लोकाना त्याबद्दल सानंदाध्वने वाटते. खलीफ (उस्मान)ने देवाला एकदा असे म्हटले आहे की, 'जर प्रवक्ता आज ह्यात असता तर या मुद्यासबर्फी कुराणात नवी आज्ञा प्रकट झाली असती' तसेच महंमदाच्या पदविष्यानी सुचविलेल्या विचाराशी ईश्वरी आज्ञा मिळत्या झाल्याची उदाहरणेहि थोटी नाहीत एक आख्यायिका अशी आहे की, पुष्कळदा उमरचे एक प्रकारचे मत असे व नंतर त्रास अनुसरून कुराण प्रकट होई.

कुराणात काय काय आहे :—कुराणाच्या निरनिराळ्या भागात अगदी भिन्न भिन्न विषय आलेले आहेत. पुष्कळ प्रकारातून धार्मिक व नैतिक विषयांचा उदासोड केलेला आहे ईश्वराचा मतेपणा, भलेपणा व पुण्यशालता यांचे भक्तास बारबार स्मरण दिले आहे. ईश्वर हा एक असून सर्वशक्तिमान आहे. अशी त्याची प्रेरणा दर्शविली आहे. प्रवक्ता खिस्त अशासारखा मनुष्यास अगर मूर्ति वगैरेना देवाचे देण्याची करपना अस्यंत निच मानिली आहे. स्वर्गाची कौट्यं व नरकातील हेरा यांचे अगदी स्पष्ट घट्टचित्र काढले असून शेवटचा जगाच्या न्यायाचा दिवस देण्याच्या प्रसंगाच्या सर्व विश्वाच्या मयप्रद स्थितांचेहि वर्णन आहे. आत्मिक लोकांच्या फरता त्यात नैतिक नियमांचे पाठ असून विशिष्ट प्रसंगां उपयोगी पडणाऱ्या सूचनाहि आहेत. निरुत्पासाची निर्मलता केली आहे; धार्मिक भयंकर शिष्टेची धमकी दिली आहे व नाग्निकास इस्लामाचे सत्यत्व पटविण्याचा प्रयत्न केला आहे. कुराणात काही ठिकाणी उपदेशाची भाषा आहे व काही ठिकाणी सामान्य आज्ञा पेल्याप्रमाणे अथवा एखादी गोष्ट जाहीर केल्याप्रमाणे भाषायोजना आहे. दिवाणी वाचण्यापासून तों महंमदाच्या अनानखान्यापर्यंत व्यवस्था करणाऱ्या आज्ञा बऱ्याच मोठ्या भागात आहेत. एका अध्यायात प्रार्थना आहे, दोहोत जादूचे तंत्र आहे, काहीत एकच विषय प्रतिपादितले आहेत तर बाकीच्यात अनेक विषय आणले आहेत.

कथा भाग — कुराणातील ऐतिहासिक भाग सांगण्यात महंमदाचा हेतू इष्टाना घासून व शिष्टाना राम कसा होतो हे दाखविण्याचा दिसतो. महंमदाच्या वेळी अरब लोक ज्या देवताची पूजा करीत त्याच्या नावाचा उल्लेख करून कुराणात नोंदाला त्याविषय मोठाभयात छविळ आहे. अत्रा-लोदी घातलेले भाषण स्वः महंमदाचे अगर 'ईश्वर' असे असे वाचकास वाटते. दुसऱ्या काही कथादेख

मौजेखातर दिल्या आहेत. कुरेश लोक या कथाना फारसा मान देत नसत.

जुन्या व नव्या कुराणाची कुराणाची नाते.—बरील कथा पुराणातील व विशेषतः जुन्या कुराणातील व्यक्तींच्या आहेत पण ग्रंथ जुसता ऐदून त्यातील कथा घेताना होणाऱ्या फरकासारखे फरक पुष्कळ झाले आहेत. अगदी अज्ञानी ज्यूचा देखील हामन हा कोणाचा प्रधान ही गोष्ट, अगर मोसेसची वहीण (मोरिआमा) व खिस्त माता मेरी याविषयी चोंटाळ झाला नसता या चुकाना भर घालण्या सारीच की काय दुसरोहि पुष्कळ तच्चेवाईक फरक महंमदाच्या अज्ञानामुळे झाले आहेत. १२ १९ मध्ये तो ईमितीची सुपीकता पावसावर अवलंबून आहे असे म्हणतो.

यातील अलेक्झांडरचा वृत्तात ज्यू अगर खिस्ती प्रयातून घेतला गेला हे निश्चित नाही यातील त्याच्या शिंगाचा उल्लेख अगदी अलीकडील शोधाप्रमाणे इ स ५१४-१५ च्या सीरियन दंतकथेशी जुळविता येईल ज्यू व खिस्ती इतिहासाखेरीज यात अरबी प्रवक्त्याच्या कथा असून त्याच्यात यादूनहि अधिक फेरफार करण्यात आला आहे.

लिखित माहितीपेक्षा ऐकीव माहितीवरच महंमदाची निश्चित आहे असे वर म्हटलेच आहे. जुन्या किंवा नव्या कुराणाशी काचित जेथे प्रत्यक्ष साम्य सापडू शकते तेथे म्हणजे जुना करार (२१. १०५ तसेच साम ३७ २९; १. ५ व २७ ११ पहा) किंवा नवाकरार (७. ४८ व लूक १६. २४, ४६ १५ व लूक १६. २१). या ठिकाणी एखाद्या ज्यूचा अगर खिस्त्याबरोबर झालेल्या संभाषणातील सहज लक्षात ठेवलेल्या गोष्टीपेक्षा अधिक सापडत नाही. ज्यात बरील परिस्थितीचे यत्किचित् ज्ञान असेल त्याने हे सौदी भाषणातील उतारे मानू नये तथापि जेथे प्राणी मिळणार नाही तेथे वाढूचा उपयोग करा अशी तलमुदशी जुळणारी आज्ञा पाहून आपणास महंमुदाला तालमुद देखील माहित असले पाहिजे असे म्हणायें लागेल. याकौन्या यावरील असे म्हणता येईल की, ग्रंथ या संज्ञेत सोमेल असे कुराणाच्या पूर्वी अरबी भाषेत वाढमय असणे अगदी अशभवनीय आहे.

आफा सौली — भाषाशैलीच्या दृष्टीने कुराणाचे निरनिराळे भाग निरनिराळ्या योग्यतेचे आहेत निर्णिकार मनाच्या वाचकास त्याची सौंदर्यप्रादुर्भूतीची तृप्ता दामविण्यासारखा फारच थोडा भाग आढळेल, तरी ह्यात मनोविकाराचा जोर व कल्पनादायीचा प्रभाव दिसून येतो. स्वर्गाच्या वगैरे वर्णनात कवित्व दिसून येत असून १३ अध्यायामध्ये तर भरपूर प्रसाद दिसून येतो. कुराणाचा बराच मोठा भाग गद्यात्मक आहे, व त्याची भाषा योग्य आहे. वारसासंबंधीच्या वगैरे नियमांची भाषा गद्यात्मक अगदी हे ठीक आहे, पण महंमदाने स्वतःच्या व थोड्यांच्या आवर्णास अनुसरून प्रथमतः

पतकारलेल्या गणपत्यासक येसदीच्या भाषापद्धतीत विकटन राहल्याचा त्याचा हट चुकीचा आहे कारण गद्य भाषेत योग्य असे विषय त्याने कवित्तत व्यक्त केल्यामुळे घेयात निरुपता आढळून येते कदाचित् ते दोन तीन पाठ एक-दाच वाचतांना आज आपणांस द्यासदायक असे वाटतात ते मन्हेच्या तत्तद्देवने उपदेशपद्धतीने म्हणून दाखविले जात असता त्याचा श्रोत्यावर अगदी निराळा परिणाम होत असेल कारण आपल्या ध्यानात मुद्दा न येणाऱ्या अनेक गोष्टी त्यांना सार्थ अशा असतील, तीन चार वर्षांत याचसर्ग दर्शनहि जशाचा लाभ नार्ही अशा अर्वाचा महंमदानें केलेले नेप उत्पन्न करून ते रसररीत प्रदेशावर पाडून त्यास फल-पुण्यानी समुद्ध करणाऱ्या ईश्वराच्या घोरपणाचे वर्णन खास हृदयस्पर्शी वाटत असेल.

अ लं का र यु क र् व रु प व क नि ता. —पहिल्यापहिल्या अध्यायात कवित्तविषयक शब्द असल्यामुळे मर्दतीत शोक महंमदास प्रासादिक कवि म्हणत असले तरी महंमद स्वतःत देवी स्फूर्तीचा प्रवक्ता समस्त असल्यामुळे त्याला ती पदवी सोडावी लागली. पण आपण सुद्धा त्याला कवित्वाच्या आरोपातून मुक्त करू. वट्या धार्मिक लोकांप्रमाणे त्यासहि काव्यसौंदर्याची प्रादुर्भावा मुळीच नव्हती. यावरून कुराणाची भाषा काव्यमय नसून अलंकारीक आहे असे ठरते. व त्याचा जो विलक्षण परिणाम आपणावर होती तो काव्यामुळे नसून अलंकारीक भाषेमुळे होतों. स्वामाधिक यमकें फार थोड्या ठिकाणी आढळतात. तरी यमकें सामान्याचा सर्वत्र प्रयत्न केलेला आहे. यमकाची कविता त्यावेळच्या अर्वाचा फार आवड, व म्हणून महंमदानें ती पसंकरली होती. यानें जरी थोडी घोभा आली तरी कित्येक ठिकाणी ती निवळ अश्लो-सारखी मासते. काही काही ठिकाणी यमकासाठी गिवाप-दाची भलतीच रूपें पातलेलीं सुमुलमानांना देखील कडुल आहेत अर्थहानाहि कित्येक ठिकाणी केलेली आहे. एरवी ईश्वराच्या सिंहासनासर्भावर देववृत्ताची शब्दा सांगताना (१०. १७) फक्त यमकास गुळ्यामुळे पातलेला आडाचा आकडा त्याने पातला असता अस नार्ही. तसेच ४५ व्या अध्यायात स्वर्गातील दोन यागा, त्यात दोन कारजी, दोन शस्त्रांची पर्जे हीं सर्व या सवध अध्यायात प्रामुख्यने असलेल्या यमकास शोभणारा द्विवचनाचा प्रत्यय असल्यामुळेच पातलेलीं अगावीत पुढील पुढील भाषांत नुसतें यमक पूर्ण करण्यासाठी महंमद असवध धार्मिक वाक्यें घालतो.

नि र्ज व भा क स र नी. —भाषासौंदर्याच्या दृष्टीने बराच भाग जरी उत्तम आहे तरी साहित्यरचया पुस्तक पहिल्या-प्रागेंच वाटत नार्ही. घडलेल्या हकीकतीतील किंवा प्रवचना-तील अगदी अजर असलेले दुवे गळले गेले आहेत, यामुळे त्या हकीकती ज्यानी पूर्वी ऐकिल्या त्याच्याविषया आम्हास त्या दुसरीकडून माहीत झाल्यामुळे चांगल्या कळतात.

वे ग वे ग ज्या मा गां ना झ ळ —हल्लींच्या कुराणा-पैकी काही मन्हेच्या वेळचे (इ. स. ६२२ पूर्वी) व काही मदिनेच्या पलायनानंतरचे (इ. स. ६२२ च्या सुमितासून ८ जून ६२२ पर्यंत) आहे. मर्देंत महंमद एका लहानशा समाराचा आचार्य म्हणून होता पण मर्देंत प्रथम तो एका जेरदार पक्षाचा पुडारी होता व पुढें तवे अर्वास्तानचा शास्ता झाला या कारकाची ज्या कुराणावर पडलेली असून मर्देंतली अध्याय मन्हेच्या अध्यायाशी मिसळलेले असताहि स्पष्ट उघडवीत येतात. मर्दिनेतल्या प्रकटकिरणाचा आपल्यास माहीत असलेल्या गोष्टींची संवध आल्यामुळे व त्याच्या सारखा साधारणतः बरोबर माहीत असल्यामुळे त्याचा काळ आपल्यास मिथित ठरविता येतो सुमुलमा-नाच्या परंपरेचाहि येथे बराच उपयोग होतो तरी बऱ्याच भागांपर्यंत अनिश्चितता राहते रॉ म्हुक हुम्रांने यानें आपल्या निधेयात दर्शित केलेली इमहिमची दंतवया ही एक मर्देंतील वेगवेगळे अध्याय वेगडा झाले याची उत्तम कपोटी आहे त्या दंतकथेत खु लोवणां झालेल्या वादांनंतर दयादिन सर्वांत पहिला महंमदाचा मर्दिनेतील पुस्तकतां झाला, नंतर पहिला सुमुलमान व नंतर 'कावा'चा संस्था-पक झाला एक परंपरा तवे अध्यायाची कालाच्या दृष्टीने संगति लावणारी आहे पण ती परंपरा हल्लींच्या अध्या-यातल पुस्तकक भाग वेगवेगळ्या काळी झाले असें मानात नवल्यामुळे व दुसरी अनेक शकास्थाने असल्यामुळे तितकी ती विश्वासाई वाटत नार्ही एक तर महंमदाच्या वेळची कोणी अशी यादी तयार करीलसे वाटत नार्ही, व कोणी प्रयत्न केला असल्यास मर्देंतील अध्यायांची विशालनीय माहिती त्यास मिळाली असणैहि अशक्य आहे तेव्हा यात जरी परंपरा नसून महंमदाच्या काळांनंतर शकडें वपोंनी झालेल्या एतद्या सखील सुमुलमान शोधकानें तयार केलेलें अभावी.

न र्द ती ल अ थ्या य —मर्देंत व्यक्त झालेल्या प्रकटी करणात बहुतेक अगदी लहान लहान अध्याय असून त्यानी रचना किंवा शेर मर्दिनेतील अध्यायाहून अगदी भिन्न आहे. यातील विशिष्ट भाषासरणी पूर्णपणे एकसारखी असल्यामुळे त्याचा नेमळ वगें आपण मानूं याच्या उलट दुसरा एक वगें असत पडतो वी, त्याचें मर्दिनेतील अध्या-याशी पूर्ण साम्य आहे यावरून पहिल्या वर्गात आपण गुजा वगें व या दुसऱ्या वर्गास नवा वगें असें मानूं या दोन वर्गांच्या दरम्यान तिघरा एक वगें असून त्यातील अध्याय पहिल्या वर्गातून अपरेच्या वर्गात झालेल्या फरकाने निदर्शक आहेत. प्रोफेसर बीलनें दर्शविलेल्या या पृथ-कर-णांत स्पष्ट अजर दिशून येथे साम्य नार्ही व काही अध्याय कोज्या वर्गात पूर्णपणे पडतील याचा ठाम निश्चय होत नार्ही, किंवा या वर्गातील अध्यायाचा काळाच्या दृष्टीने वत लावणैहि तसेच अशक्य आहे. याकरिता योग्य

अभ्यास आपण महमदाच्या मानसिक प्रगतीच्या अनुरोधाने या अभ्यासाचा नम लयावा अर्थाने अनेक कल्पने-वर आसत नसत ठेवारी लगेत वस्तुस्थिति अशी आहे की, महमदाच्या पल्लवानांपुढीची वाढीव माहिती नार्हती प्रवका वरोवर कधी झाला हे देखील उपलब्ध नाही बहुधा हा काळ इ. स. ६१०-असला तितक्या वर्गांपैकी अभ्यास २०१ पासून पुढील भागाने आलेला उघेड इ. स. ५१४ च्या वस्तुस्थितून दमास्कनपासून उबलून पर्सियानाची विस्तारान्ध्रम वर मिळालेल्या जगाचा असाव अशी एक परंपरा मानत. यावरून पाहता हा निसरा वर्ग मज्जीतील कारकीर्दीचा वराचे भाग व्यापून असला आवेशयुक्त स्वरूपाचा पहिला वर्ग योत्तराचे माझातील असावा हेही असमान्य नाही व इ. स. ६१५-१६ मध्ये उमर मुसलमान झाला त्यावेळी दुसऱ्या वर्गात मोडणारा २० वा अभ्यास लिहून तयार होता या म्हणण्यासहि बरील विधानाने बाध येत नाही तथापि कालाच्या दृष्टीने नम लयावरासारख्या घुणाच्या अभ्यासा आपणास मज्जीतील अभ्यासाच्या या तीन मोठ्या वर्गांचा तरी निश्चित प्रम लयावता आला दैवक्यात आपण समाधान मानले पाहिजे

महं नील सुन्दरत जुने अभ्यास —पहिल्याने महमदाच्या धुव्य मग प्रगतीचा जोर इतका वाढत असे की त्यास शब्द सुचत नसत यावेळच्या त्याच्या वचनांवरून आपणाने जुन्या रानडी भविष्यवाण्याचा आठवण होते कारण त्याच्या भाषापद्धतीच्या नमुन्या हाती आपणास पहावयास मिळतात त्याच्याशी याचे बरेच साम्य आहे यावेळेचे अभ्यास लहान, रानतील वाजो लहान व साधारण शुद्ध पण साररी बदलणारी वृत्तरचना यांनी युक्त असून, काहींच्या आरभी अनगणत्या छापया भविष्यवाण्याच्या छापया प्रमाणाव आहेत काही छापयाचे अर्थ समजत नाहीत व काहींना समजण्यासारख्या अर्थ नसला कारण सर्व प्रकारचे चमत्कार या अभ्यासातून मरलेले आहेत दिनटिकाणी महमदास साधारण झालेले आहेत व त्याच्या डोक्यापुढे देवदूत प्रत्यक्ष दिमलेले आहेत देवदूताच्या दिवसाची व पुनरुत्थानाची स्पष्ट वर्णने आहेत, तर दुसरीकडे स्वर्गातील सुखाने व नरकातील दुःखाची वर्णने आहेत तथापि सगळेच जुने अभ्यास असे नसून काही अधिप शात अश्वत्थेन्यो प्रगट झालेले आहेत सगळ्या उपांगास जुन्यात जुना भाग ९६ व्या अभ्यासाच्या प्रारंभास असलेला होय असे एका ग्रंथी परंपरेने मर आहे या परंपरेचा कवच महमदाच्या जाण्ट्या वायको (अ येपे) मध्ये पोहोचले परतु ज्यावेळी हा अभ्यास झाला त्यावेळी ती क्रमवारी नव्हती व ही गोष्ट महमदाने तिला मागाहून चिथेक वर्गानी आठवण म्हणून सांगितलेली असली निघाव हा ही दुर्धी विधानां म्हणून द्यावेही नाही माग पर्वाने जुने असल्याबद्दल अनेक मते आहेत एवढीत ज्यास महमदास देवदूताने सांगित-

लेल प्रकटकरण पाठ म्हणवयास आला झालेला आहे तो २६१ पासून पुढील भाग सर्वात जुना असला पाहिजे यात ईशराचे सार्वशक्तिमत्त्व व कुमारादि यांचे उदाहरण म्हणून माझाच्या गोकनापासून मनुष्याची उत्पत्ती व लेखनकला या दोन गोष्टी बेजून उकल्या आहेत या आवेशयुक्त अभ्यासातून ईशराचे एकवच वर्गेचा यथा करणाऱ्यांना भयकर धमक्या महमदाने दिल्या आहेत १११ व्या अभ्यासात त्यान आपल्या अबू लाहारा नावाच्या मुलत्याला व त्याच्या वायकोला त्याने दाडगाईने प्रतिकार केल्याबद्दल नरकात पाठविले आहे या काळी झालेल्या अभ्यासापैकी बहुतेक हर्षाच्या कुराणाच्या शेवटीम आहेत व प्रथमत ते पुढीलच असून नंतर त्यातील काही खत सारे असावेत असे साटते

महमदाचा सव जोर व्यवस्थित तत्त्वविचननापेक्षा आवेशयुक्त कल्पनासोपीवर अधिक असल्यामुळे तीच उपात अधिक दृष्टीस पडते अशा या भागावर आपली नजर असणे अधिक योग्य होय दुसऱ्या वर्गातील अभ्यासात कल्पनेचा आप कमी कमी होत जाऊन त्यातील क्विने नीरस होत गेला आहे नवीन तत्वाची सिद्धता जुन्याच उत्तरांनी केलेली आहे, अभ्यास लया लया झाले आहेत, प्रतिस्पर्धांच्या धट्टेच्या टोकेल देखील पुढेच उदाहरणांनी उत्तर दिली आहेत ज्या जुन्या तत्त्ववेत्त्यांचे पूर्वी उल्लेख आलेले होते त्यांचा लयावक इतिहास सांगितला आहे व एकदरीत भाषापद्धतीची मौज गेली आहे असे म्हणाव लागते.

फा ते हा —दुसऱ्या कालांनी अगर पहिल्या कालाच्या अखेरचा असा कुराणाचा पहिला अभ्यास असून हा फार महत्वाचा आहे त्यात मुसलमानांची ईशरास प्रार्थना असून त्याची सदत व (हुरा) योग्य मार्गांची जाणीव या गोष्टी सांगितल्या आहेत अल् फातेहा अभ्यासातील वाज्ये खाली दिल्याप्रमाणे आहेत

“(१) परम दयाळू (२) कृपाळू ईशराच्या नावाने (मी आरम करितो), (३) सर्व जगाचा पालनकर्ता जो ईशर त्यालाच सर्व स्तुति (योग्य होय), (४) तो परम दयाळू (अणि) कृपाळू (आहे), (५) निमित्ताच्या दिव साचा धनी आहे (६) (हे परमेश्वरा) तुजेंच पूजन आम्ही करीत व तुजेंच साहाय्य मागतो (७) तू आम्हास सन्मानास लाव, (८) ज्या (लोकां)वर तू त्या वेळी आहेत त्यांचा मार्ग (दाराव) ज्याच्यावर तुला अनुग्रह पण ज्याच्यावर (तुला) कोण झालेला आहे त्याचा (मार्ग) तू आणि आझमांनी शकण्यापासाला नको

बरील विधानात याची एकहि नवी कल्पना नाही यातील सत वाक्यांपैकी पाच वाक्यांचा दिस्ती व ज्यू उपासनापद्धतीतील नेहेमीच्या उक्तीशी उपड संवध पोहोचवो. सहावी ठके सव ७१ रीत शब्दस नुष्टे ईशराच्या

दयालुत्वाचें दर्शन 'रहमान' हें नांव ज्याच्या 'रहमाना' याद्वारे भिन्न नाही दक्षिण अरबस्तानात महमदापूर्वी ईश्वराबद्दल हा नांव बराच काळ आस्तित्वात होतें (उदा. सर्वांमन इस्लामान्त मलसर, ओळ ३२, ९३० ओळ २)

मुस्लिमकांनी 'अल' या उपनामात आज्ञेच्या नावा-ऐवजी 'रहमान' हें नांव ईश्वराबद्दल योगावें असलं महमदाचा काही काळ हेतु असला असे दिसत हा उद्देश पुढे त्याने सोडून दिला तरी दुसऱ्या काळातील अध्यायात 'रहमान' या नावाचा वारंवार उपयोग केला गेला आहे यावरून जरी आपणास हा अध्याय दुसऱ्या काळात घालता येतो तरी तो मज्हीतील कारकादीच्या आरमाचा होता किंवा त्यातील ईश्वराच्या नावाचें हें प्रारंभवाक्य मूळचें त्यातील होते किंवा वस हें अ पणास ठरविता येत नाही अर्थात् जुन्या परंपरेच्या दृष्टीला कालविषयक विकल्प दिसत नाही व 'फातिहा' हा कुराणाचा अत्युच्च भाग मानला जाऊन प्रत्येक मुसलमान पाच प्रार्थनात मिळून वात वेळा त्याचा उच्चार करता

म जें ती ल अ ने र चे अ ध्या य —ह्याच्या कुराणातील मोठा भाग व्यापून टाकणारे तिसऱ्या काळातील अध्याय अगदी नीरस आहेत बहुतेक प्रकटीकरणे लाय लाय आहेत, व त्यातील उक्तीही लाय आहेत त्याची भाषा प्रवचनवशा आहे हा अ पय अगोदरच बरा झालेल्या मनाची धर्मयुद्धि वाटविणारे असतील पण नव्या मनुष्यावर त्याचा काही परिणाम होणार नाही परंतु इस्लामाचा प्रसार होणाऱ्या कामी हेच लाय अध्याय विव्थल परिणाम-काळ झालेले आहेत कारण महमदाचे अनुयायी तार्किक विचाराची अंजळ नसलेले व जुना धर्म टाकून दिलेले असे होते

म दि नें ती ल अ ध्या य —मदिनंतील अध्यायाचा ऐतिहासिक क्रम लावणें सोप आहे कारण मदिनंतील महमदाच्या इतिहासाचें आपणास पुरेसे ज्ञान असून काहीच ऐतिहासिक प्रसंग स्पष्ट आहेत तर काहीच्या परिस्थितीवरून त्याचा काळ ठरविता येणं शक्य आहे तथापि थोडा भाग राहून तो मदिनंतील आहे येवजेंच आपणास म्हणता येई

मज्हीतील अनेक अध्यायाप्रमाणे याचीही भाषा गद्य असून मधुन मधुन अलंकारिक व काही प्रसंगी तेजस्वी अशी आहे त्याईत आत्मप्रेम करणें, पूर्वीच्या जयापजयाबद्दल विचार प्रकट करणें, भ्रष्टाहीनत्वाबद्दल कानठपाडणी करणें वगैरे अनेक वेगवेगळ्या वावरीत महमदास मुसलमानांना निरोप सांगण्याचे असत काही लोक भ्रष्टा व अभ्रष्टा यांच्या दरम्यान असत, अशा लोकांना तो स्वतः 'शकेरीर' म्हणत असे या सर्वांचा एक मेळ नसे व प्रथम प्राम शांतग-वा सगळेच मागे रहात मदिनंतील ज्यू लोकांपरीवर त्याच्या नेहमी कलपती होत त्या विकोपास जगत असत मज्हीतील इतर अध्याय सामान्य कायदेवाचनविषय व प्रासंगिक

प्रश्नाविषयी असून ते प्रथम लहान होते तरी मागाहून कमी अधिक महत्वाच्या माहितीची भर पडण्यामुळे ते आता मोठ्या अध्यायात मोडतात सगळ्या कुराणात मोठ्या वादाचा भाग म्हणजे महमदाचे ख्रियासर्वधी नाते दाखविणारा होय

परील माहितीवरून कुराणाचें बरेच अंतरंग कळून येईल हें एक अठरा भाष्याचें कोटबोले आहे यातील धर्मविषयक, सत्यज्ञानविषयक व मुसलमानांच्या कायद्याविषयीचा भाग येवढे भाग एकत्र केले असताहि पुरण्यासारखे आहे सर्वच भाग एकत्र गोळा केले गेले ही लोकांच्या दृष्टीने सुदैवाची गोष्ट आहे याच धार्मिक युद्धी ठेवून वाचणारा वाचक मज्हीतील चालीरीतीवर टीकात्मक असलेला भाग उच्च नीतिविषयक भागापेक्षाहि अधिक मन पूर्वेक वाचतो कारण त्यास याच्या इतके ते भाग समजत नाहीत

गू ड अ द र —एकोणतिसाव्या अध्यायाच्या आरम्भा काही प्राथमिक अक्षरे असून त्याचा अर्थ लावण्याचा अनेक विद्वानांनी प्रयत्न केलेला आहे परंतु निश्चित अशा निकाल युरोपीय अगर मुसलमान विद्वानांनाहि अद्याप पर्यंत देता आला नाही सामान्य लोक त्या अक्षराचा अर्थ फक्त ईश्वरासच माहीत आहे अशी दूरदर्शनापाची समजूत करून घेऊन सतुष्ट असतात

कुराणा व प्रवचन —ईश्वरी आज्ञा लोकांस पोहोचविण्याचे आपलें कर्तव्य आहे असे वाटल्यानंतर महमदांनी मज्हीतच प्रगटीकरणे लिहून ठेवण्यास सुरवात केली असली पाहिजे महमदांच्या मरणानंतर कुराण विस्कळित तुकड्यांच्या स्वरूपात होत निरनिराळे भाग अनेक मुसलमानांना तोंडपाठ येत असत पण सध्या प्रथम कोणासच माहीत नव्हता तोंडपाठ असलेल्या भागात तबीन भर पडणें अगर त्यातील काही गहाळ होणें फार संभवनीय होतें तशात महमदाच्या मृत्यूनंतर अरब लोकांशी झालेल्या मोठमोठ्या झगड्यात कुराण पाठ म्हणणारे अनेक मुसलमान बळी पडू लागल्यामुळे उमर यास काळजी पडून त्यानें अव्वकर नावाच्या पाहिल्या राजीकस कुराणाचे निरनिराळे भाग एकत्र करावयास लावले त्यानें तें काम महमदाच्याच एका मदिनंतील शय्यद इब्न यासित नावाच्या लेखकावर सोपविलें त्यानें सपाट दगडावर, चर्मपत्रावर, ताडपत्राच्या दाण्यावर व अशाच दुसऱ्या पदार्थांवर लिहिलेल्या मात्रुरा-बलूनच पण मुख्यतः 'माणसाच्या हृदयापासून' म्हणजे लोकांच्या तोंडी असलेल्या माहितीवरून एक प्रत तयार करून ती अव्वकर यास दिली व त्याजकडून पुढें ती उमर याजकडे आली त्यानें ती आपली हकका नांवाची मुलगी—जी महमदाची विधवा स्त्री—तिला दिली या कुराणाच्या मूळे स्वरूपाला प्रारंभापासून धर्मशास्त्रविषयक प्रामाण्य नव्हतें व त्याची अंतस्थ रचनीहि नेवळ तर्कगम्यच होती

उस्मा नचें कुराण — कुराणाच्या प्रती सर्वत्र एकप्रकारच्या नसल्यामुळे विद्वान लोकात मतभेद उत्पन्न झाले व त्यामुळे त्याच्या अनुयायात भांडणें सुरू झाली. अशीं भांडणें होणें पातक आहे ही गोष्ट ६५०-५१ मध्ये झालेल्या युद्ध प्रसंगी नेहर्वादाचा वार होईक याच्या घ्यानात येऊन त्यानें उस्मान यास सर्वमान्य अशी एकच निश्चित प्रत करण्याविषयी विनविलें होई काम सध्यदावरच मोंवविण्यात आलें व त्यानें तीन क्रेश लोकाच्या साहाय्यानें मिळण्यासारखी सर्व पुस्तकें एकत्र करून सर्व मुसलमानांना प्रमाण अशी एक प्रत पुनः तयार केली व पुनः घोंटाळा होऊं नये म्हणून बाकीचे सर्व पाठभेद जाळून टाकले. यातून हफ्साच्या जवळची प्रत उरली होती तीहि पुढें मदिनेचा सुभेदार मेरवान यानें जाळून टाकली. यामुळे संशोधनाच्या दृष्टीनें जरी बरेंच शुकसान झालें असलें तरी राजकीय व सामाजिक सोयीस रिता ही गोष्ट अपरिहार्य होती

याप्रमाणें मोठ्या मेहनतीनें तयार केलेला हा कुराणाचा भाग आपल्या हातीं असून त्याच्या पूर्वतयारीची मात्र आपणास फारशी माहिती नाही. अरब लोकांतच अधिकृतक पंडितवर्य विषेपर्यंत संशोधनहि शक्य नाही. सध्य-द्वानें पूर्वीच्या प्रतीवरून बाकीचे व त्याच्या सहकाऱ्यांनी लिहिलेले अशा तीन प्रती एका विश्वसनीय परंपरेच्या माहिती प्रमाणें द्मासकृत, बसरा व कुफा येथें खलिफानें मुख्य प्रती म्हणून पठविल्या असल्या व एक मदिनेस राहिली असावी.

वेगवेगळ्या प्रकरणाच्या रचनेंत विषयवारी लक्षणे असक्य आहे. कारण एकाच अध्यायात अनेक विषय आलेले आहेत. काळानुक्रम ठरविणें ही गोष्ट तर मोलतय्यासच रुको, कारण जुन्या अध्यायाचा काल अनिश्चित आहे. बरील व्यवस्थित पद्धतीकडे दुर्लक्ष करून फक्त मोठे अध्याय प्रथम व लहान अध्याय मागातून अशी रचनेची दृष्टी ठेविली असून तीस देखील कचित् फाट्टा दिला आहे. ११३ व ११४ या जादु-गारीच्या अध्यायांना त्याच्या विषय-वैशिष्ट्याबद्दल शेवटीं स्थान मिळालें आहे. तसेंच पहिला अध्याय देखील त्यातील विषयासच अनुसरून आरंभास आला आहे. सध्यदानें ज्याच्या मूळ प्रतीवरून आपली रचना केली त्यांना अनुसरून व काहीं स्वेच्छेनें अशी निरनिराळ्या तुकड्यांची रचना करण्यात आली आहे. अध्यायाची विभागणी फक्त “ ईश्वराच्या नांवें ” वगैरे वाक्यांनी करण्यांत आली आहे व ती वाक्ये फक्त नवव्या अध्यायात नाहीत. अध्यायाची नांवें व उक्तींची संख्या वगैरे दुसरे नयळे आता प्रतीत नव्हते व ते कुराणाना महत्त्वाचा भागहि नव्हते.

पुर्णे झालेले कुराण-उस्मानचें कुराण अपूर्ण आहे. मूळच्या कुराणातील काहीं भाग सध्यदाने न घेतलेले असे आहेत. स्वतः महंमदानें त्यांपैकी काहीं कथितच टाकले असते. सध्यदानें हे सुश्रम गाळले असतील असे वाटत नाही. महंमदाच्या

सहृदया नावापैकी काहीं नावें त्यांचे वंशज चांगले निघाल्या-मुळे त्यानें गाळली असावीत असा तर्क आहे. पण आपला दत्तकपुत्र सध्यद व शत्रू (खुत्ता) अथवा त्याच्या याच्या नावां-शिवाय दुसरी नावें महंमदानें कुराणात घातलीच नाहीत. उलट नवीन काहीं भाग कुराणात पुसडण्याचा प्रयत्न सध्य-दानें केल्याचेंहि दिसत नाही. यावरून उस्मानचें कुराण अगदीं शुद्ध असून पाश्चात्य पंडितांचा त्यातील प्रक्षिप्त भाग शोधण्याचे सर्व प्रयत्न निष्फळ ठरले आहेत. उस्मानच्या कुराणाच्या चार निरनिराळ्या प्रतींत ‘ व ’ आणि ‘ यासारखे लहानसान फरक आहेत पण कोठेहि अर्थस काय येत नाही. मागील सर्व प्रती त्याच्याच नकला होत.

कुराणाच्या इतर अभावूती. — परंतु कुराणाचे दुसरे पाठ एकदम नाहीत झाले नाहीत. उबय इब्न काबची एक अशी प्रत आहे. तीतील अध्यायाच्या अनुक्रमाची नोंदी जर बरोबर असेल तर त्यावरून हर्षाच्या कुराणातील बहुतेक तोच विषय त्यातहि आलेला दिसतो. याने सध्य-दाच्या मूळ संग्रहाचा उपयोग केला असावा. इब्न मसूद याच्या संग्रहाचा देखील तोच प्रकार आहे. मोठे अध्याय लहान अध्यायाच्या आधीं घालण्याचें तत्व सध्यदपैसा यानें अधिक चांगलें पाळलें आहे. पहिला व शेवटचा हे दोन अध्याय याने गाळलेले आहेत. उलट उबयनें आणली दोन लहान प्रार्थना अधिक पातलेल्या आहेत; त्या महंमदाच्या माना-व्यात. कुराणात असे सिद्धांत असवेत किंवा नाही याबद्दल मतभेद असणें साहजिक आहे, असें कोणासहि वाटेल. हे दोन्ही पाठ व इतरहि अनेक प्राचीन पाठभेद संग्रहून देख-प्यात आले आहेत. त्यातील काहीं नीरस तर काहीं सामान्य व काही सरस असे आहेत.

इब्न मसूद. — उस्मानच्या कुराणाच्या सामान्य उपाध्यायानास मनापासून विरोध करणारा इब्नमसूद हाच एकदा होय. तो महंमदाचा जुना शिष्य असून त्याच्या तैनातीत होता. तो जरी मुसलमानी धर्माशाळाच्या वाकतीत प्रमुख होता, तरी त्याची दृष्टि संकुचित होती त्याच्या विरोधात यश मिळालें नाही. महंमदाच्या तोंडून प्रत्यक्ष कुराण ऐकलेले मुसलमान त्याकाळी होते ही गोष्ट लक्षात घेता, व इतर वाकतीत उस्मानला झालेला विरोध व त्रास पाहता, कुराणाच्या वाकतीत कोणाच्यानेंहि त्यास दोष देवना नाही किंवा सध्यदानें जुळविलेल्या कुराणास कोणासहि अमान्य करता आले नाही ही गोष्ट उस्मानच्या कुराणाचें महत्त्व सिद्ध करते.

पुर्णे इतिहास — अरबी भाषेतील उच्चारवैवि-
व्यासुळे कुराणाचे अनेक वाचनसंप्रदाय उत्पन्न झाले. पुढें त्यातील सात मुख्य ठरून बाकीचे छोट झाले. त्यातहि हफ्सा व नाफी हे दोनच सध्या आफ्रिकेमध्ये ईशिमध्य पश्चिमेस प्रसिद्ध आहेत.

कुराणाच्या पोण्या. — युरोपीयन लायनच्यातून कुराणाची काही जुनी पाने सापडतात. उत्मानने स्वतः लिहिलेल्या म्हणून काही पोण्या दाखविण्यात येतात अशी एक प्रत इंडिया ऑफिसच्या लायब्ररीत आहे. या जरी जुन्या काळच्या असल्या तरी स्पष्ट चनाकट आहेत तसेच बरील लायब्ररीत असलेली अनेक्या हातची म्हणून दाखविली जाणारी प्रत देखील त्याच वर्गातील होय. अलीकडे कुराणाच्या प्रती शिक्काप्रेसवर छापण्यात आलेल्या आहेत

कुराणा बरील टीकाकार — महंमदानंतर लोककरच कुराणाचे अर्थ लावण्यास सुरवात झाली. यावेळी शब्दांचे अर्थ न लावता सर्वथ बाक्याचा अर्थ लावण्यात येत असे व अर्थ लावणारे फारशा योग्यतेचे नसत. त्याच्या अर्थात अक्षय गोष्टीचा भरणा असे. ह्या टीका फिरकीळ भागावर झालेल्या होत्या. पहिली संपूर्ण टीका (इ. स. ८१९ ते ९९३) मधील ताबरीची होय. ही बरीच विस्तृत आहे. परंतु अनेक गोष्टींचा खुलासा अपेक्षेप्रमाणे तोत झालेला नाही.

दुसरी मोठी टीका समरासरी याची इ. स. १०७५-११४८ मधील होय. ही १८५९ त कलकत्त्यास नेसांजिन याने छापली. तिसरी फत्वाधर याने (छिपशिव १८४६-१८४८) छापलेली पैदावी याची इ. स. १२८६ मध्ये तयार केलेली होय. याशिवाय आणखी अनेक टीका झालेल्या असून त्यांना जरी फारसे महत्त्व नाही. तरी युरोपीय पद्धताना अर्थ लावण्याच्या कामी ह्या फार उपयोगी पडलेल्या आहेत.

कुराणाची भाषांतर — आज नवे पाहिजे तसे कुराणाचे भाषांतर एकाच युरोपीय भाषेत झालेले नाही त्यांतल्यात्यात इंग्रजीतील भाषांतर उद्दिष्ट असून त्यात अनेकदा छापलेले जाऊन सेल यांचे, १८६१ त झालेले राडवे-लव व १८८० तील पामरचे याचा अंतर्भाव होतो. याशिवाय जर्मन भाषेत झालेले उलगानचे संचय हेनिगचे (छिपशिव) वगैरे भाषांतर साधारण आहेत. फिरकीळ भाषाची भाषांतरही काही आहेत त्याचा उल्लेख येथे बरीत नाही. डॉ. मीर मोहमद यादवखान या विद्वान मालवी साहेबानी १९११ त कुराणाचे मराठी भाषांतर करून प्रसिद्ध केले याच भाषांतरातील उतारे सुद्धतर जग या विभागात आलेच आहेत. आणखी काही उतारे पुढे देत आहो

कुराणातील उतारे — इसलामी धर्म हें खूळ नव्हें असे पुढील वाक्यात सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे. — “ (मुसलमानांनी ! या लोकास सांग वी आम्ही तर) परमेश्वराच्या रंगत (रंगले गेली) आणि परमेश्वराचे (रंग) पेक्षा आणखी कोणाचा रंग अधिक उत्तम होणार ? आणि आम्ही त्याचीच मक्ती करित आहो (हे पैगंबरा ! वी या लोकास) सांग की तुम्ही का परमेश्वराचे संबंधी आम्हायां तगवता ! आणि खरे पाहता, तोच आमचाचि पालनकर्ता व

(तोच) तुमचाही पालनकर्ता होय. आणि आम्हाला आमची कर्मे व तुम्हाला तुमची कर्मे, व आम्ही निखालत त्यालाच मानितो. अगर तुम्ही असे म्हणता की इनाहीम व इस्माईल व इस्हाक व यायूब आणि (यायूबची) वुल (हे लोक) यहुदी वा ख्रिस्ती होते (हे पैगंबरा ! वी त्यास) सांग की (वरं) तुम्ही अधिक जाणणारे आहो की परमेश्वर ? आणि जो कोणी परमेश्वराकडून (आलेली) स्वाही त्याच्या पायी (हजर असून तो ती) लपवील त्याच्यापेक्षाहि अधिक जुलमी (जाणारी) कोण होणार ? आणि जे काहीहि तुम्ही बरीत आहो, परमेश्वर त्याकडून गाफिल नाही हे लोक (आपआपल्या वेळी) होऊन गेले, त्याचें केले सवरले त्यांना, व तुमचें केले सवरले तुम्हाला आणि जे काही ते करून गेले आहेत तुम्हास त्याची विचारपूस केली जाणार नाही.

ज्या लोकाची अकल मारली गेली आहे ते तर म्हणतीलच की मुसलमान ज्या विचरयाकडे (पूर्वी) होते (म्हणजे पानेस्वाइन) त्यापासून त्याच्या (फावाट्टाकडे) घडण्यास काय कारण झाले ? (हे पैगंबरा ! वी हा) जबाब दे की पूर्व व पश्चिम (सर्व) परमेश्वराचाच होय तो ज्याला इच्छितो त्याला (घर्माचा) सरळ मार्ग दाखवितो ” (अ २ १३७-१४१)

ईसाचे जूची माता कुमारी मर्याम (मेरी) हिच्या जन्माची कथा — एके काळी इसराणच्या पानीत (परमेश्वरा हजर) विनवणी वेळी की हे माझ्या पालनकर्त्या ! माझ्या पोटी जे (मूल) आहे ते मी (संसार —) मुक्त करून तुला समर्पण करित्ये तर तू मजकडून (हें समर्पण) मान्य कर, कां तू (सर्वांचे) ऐकतोस (व सर्वांचे मनोगत) जाणतोस मग जेव्हा ती मुलगी प्रसवली आणि परमेश्वराला हें रूप टाकक होतं की, ती कोण योग्यतेची (मुलगी) प्रसवली आहे (व ती तिच्या हकीकतीशी वाकव नव्हती) तेव्हा ती म्हणू लागली की हे माझ्या पालनकर्त्या ! (आता मी काय करूं ?) मी तर ही मुलगी प्रसवली आहे; आणि मुलगा हा मुलगाप्रमाणे (दुर्बल) नसतो आणि मी तिचे नाव मर्याम ठेविलें आहे, व मी तिला व तिच्या घेतलीस भोंडमार केलेल्या सैताना (च्या बहकविण्या) पासून तुझ्या आश्रयात देते तर तिच्या पालनकर्त्याने (तिचें समर्पण म्हणजे) मर्याम इला बांगल्या मान्यतेने स्वीकारिलें व तिला चांगल्याप्रकारें वाटवून मोठी केली व तिने तिला जकरीयाच्या हवाली केले जेव्हा जेव्हा जकरीया मर्याम (हा पाहण्यास्तव तिच्या) अवल (तिच्या राहत्या) खोलीत गई तेव्हा तेव्हा मर्यामगवळ (फळजळादि पैकी काहीना काही) खाण्याचा पदार्थ त्याला आवडून येई (म्हणून त्याने एके दिवशी मर्यामला) विचारिलें की अगे मर्याम हा (खाण्याचा पदार्थ) तुज-जवळ बांदून (येतो) ? (मर्याम) म्हणाला, हा परमे-

श्राकडून (येतो). परमेश्वर ज्याला इच्छितो त्याला वेसुमार देणे. (अ. ३: ३४-३६)

सिस्ता ची सामान्य ता—मरयमचा पुत्र तिस्र हा तर केवळ एक पैंगवर होय खरेच. याच्या पूर्वीहि (अनेक) पैंगवर होऊन गेले आहेत. आणि याची मातोश्री (मर्यमही परमेश्वराची एक) सात्विक (सेविका) होती. (इतर मनुष्याप्रमाणे ही) उभयता (मायलेंकरं) अन्न खात होती. (हे पैंगवरा !) पहा तर खरे, की आम्ही (आपली) प्रमाणे या लोकास कशी स्पष्ट करून सागतो ! व नंतरहि पहा की (सैतानाचे बहकविषयाने) हे लोक कोठेंच उलटे भटकत जायले जात आहेत ! [अर्थाय ५ वा. ७४-७५]

सिस्ता व यहुदी लोकांचा पाखंडी पणा.—अहो मुसलमानांनो ! ज्यानी तुमच्या भर्मांला हुंशी व खेळ पनवून ठेविला आहे, म्हणजे (यहुदी व ख्रिती) की ज्यानी तुमच्यापूर्वी पुस्तक दिले आजून चुकले आहे त्यांना व नास्तिकांना (आपले) मित्र बनवू नका. आणि जर तुम्ही (खरे) मुसलमान आहा तर परमेश्वराला भीत रहा. आणि जेव्हा तुम्ही (नमाजीची वाग पुकारून लोकांस) नमाजीसाठी कोळविता तेव्हा हे लोक नमाजीला हुंशी व खेळ बनवितात. (आणि) हे (धैर्यशून्य कार्य यांच्या- हातून) छाटावी (पडून येते) की हे असे (बेवकूब) लोक होत की (बिलकुल) समगत नाहीत. [अर्थाय ५ वा. ५६-५७]

बेवकूब व आत्मविश्वास नसलेल्या मुसलमानांना परकी-याशी लढण्याकडे उत्तेजन देणारा पुढील भाग आहे:—“आणि (मुसलमानांनो !) तुम्हाला झाले तरी काय की तुम्ही परमेश्वराच्या मार्गात व (तसेंच) दुबेल पुरुष व धिया व मुल्ले यांच्या प्रीत्यर्थे शत्रूशी लढत नाही, की ती (अगदी काकुळतीस येऊन परमेश्वराला) प्रार्थना करतात की हे आमचे पालनकर्त्या ! आम्हाला ह्या वस्ती (म्हणजे मर्के)तून (कोठे) बाहेर ने, की येथील रहिवासी (आम्हावर) जाच उठवून करीत आहेत. आणि तूच (खुद्द) आपल्याकडून कोणालाहि आमचा परस्कर्ता वजीव व (खुद्द) आपल्याकडून कोणालाहि आमचा मदतगार वजीव. ”

जे विश्वास बाळगतात ते तर परमेश्वराच्या मार्गात लढतात; आणि जे (इस्लाम धर्मास) नकारतात ते सैतानाचे मार्गात लढतात. तर (मुसलमानांनो !) तुम्ही सैतानाच्या पक्षकारांशी लढा; (आणि त्याच्या बहुसंख्येची काही पर्वा करूं नका; वा की,) सैतानाचे (नितके) डावपेंच अपरात (तितके सर्व) पांचव. [अर्थाय. ४. ७४-७५]

ऐहि क मागील व ल हे त्या लोकांची अ व त्या:—आणि (हे पैंगवरा !) या लोकांस आम्ही ज्या मनुष्याला आपले वसुत्कार दिले होते व मग त्यांनी ती कात फेंकून [व सैतान त्याच्या पाठीस लागला (व त्यांनी त्याला

बहकवले), तेव्हा तो बहकलेल्या (लोकांस) जाऊन सामील झाला. अशा त्या मनुष्यांची हकीकत याचून ऐकीव. आणि जर आम्ही इच्छितो तर त्याच (वसुत्काराच्या) प्रतापाने आम्ही त्याला उच्च पद देतो परंतु तो मूर्खोकांच्या अधो-गतीकडेच झुकून राहिला व आपल्या मनोवासनेच्या नादी लागून गेला तर त्याची उपमा कुत्र्याच्या उपमेसारकी होऊन गेली की जर तूं त्याला पिदडशील तर तो जीभ बाहेर काढील, अगर तूं त्याला (त्याच्याच स्थितीवर) सोडून देशील तरीहि तो जीभ बाहेर काढील. ज्या लोकांनी आमच्या निशान्यास पाठोड म्हटले त्यांचीहि (किंती तरी) वाईट मत होणं आणि (त्याच्या या पाठोड म्हणण्याने) ते आपणच आपले नुकसान करीत राहिले आहेत. ” (अ. ३-१७४-१७५).

पुण्यवान व पापी लोकांना मृत्यूनंतर रमिळणारे शुभा-शुभ फळ—“परमेश्वराचे खास निःसीम सेवक, हे असे (युद्धी) अहंताळी यांच्या रतीव वायदेला असेल. आणि रतीवहि असलेतसे नाहीत, (तर) मेवे, आणि त्यांचे आदरातिथ्य केले जाईल. (ते) ऐपआरामाच्या यागान (देवले जातील) (आणि ते) तह्यावर समोरासमोर (बसलेले) असतील. त्याच्यात स्वच्छ सधाचा पेला (चांकर) फिरविला जात असेल. (तें मद्य) पाडरें घुघ्र (अनुन) पिशारास (फार) द्रवि देईल. त्यात सुविधिमन होणार नाही व व त्यांनी निशा-शुद्द होऊन ते बडबडणारहि नाहीत. आणि याच्यापक्षां खाली नजर राखणाऱ्या मोठमोठ्या डोक्याच्या (अक्षरा) असतील. त्याच्या गोम्यागोम्या रंगात हलका हलका पिवळे-पणा असा झळकत (असेल) की अणू त्या (शहासृगाची) भेरी होत की ती (संभाइन) पड्यात डेवलेली होत. मग हे (स्वर्गवासी) एकमेकाकडे बघून (व संबोधून) आपसात प्रथ करतात. याच्यातून एक बोलणारा बोलेल की (जगात) माझ एक निवाचा सोयती होता. (तो आध-यॉन) विचारीत होता की जे लोक (पुनरुत्थानास) खरे म्हणून मानतात. का तूहि त्यातपैकीच आहेस ? कां खरो-खरीच आम्ही मरून जाऊं आणि माती व हाडें होऊन जाऊं, तेव्हा का (खचितच आम्ही पुन्हा उठवून उभे केले जाऊं व) आम्हाला (आपल्या कर्मांचा) बदला मिळेल ! (मग तो आपल्या इतर सवित्यास) म्हणेल (की मी तर त्या सोबत्यास पाहूं इच्छितो) का तुम्हीहि (त्याला खाली) डोकावून पाहूं इच्छिता ! असे म्हणून तो (बघून नरकांत) डोकावील तो, तो (आपल्या) त्या (सोबत्या)स पाहिल (की) नरकाच्या मधोमध (पडलेला आहे). (तो त्याला त्या स्थितिंत पाहून) असे उद्गार काढील की परमेश्वराची शपथ ! तूं माझा जवळजवळ पातळ केला होतास ! आणि जर माझ्या पालनकर्त्यांची कृपा (मनवर) नसती तर (आज) मीहि (शिष्टत) पकडून हजर केलेल्या लोका-पैवीच असतो. वा आम्ही (स्वर्गवासाची) ही स्थिति, नाही.

की पहिल्यादा मरावयाचें होतें (तें मरून चुकलें), आता पुढें आम्हाला मरावयाचें नाही व शिस्तेंतहि पाडीत राहणार नाही. (अध्याय ३०. ३९-५०)

नरकपुरी व स्वर्गपुरी.- "यात संशय नाही कीं (परलोकी) 'जकूम' निवडिगाचें झालें (महाराष्ट्र) पाणी (इहणजे नास्तिक) याचा आहार होईल, जसें वितळलेलें ताबें (व) तें पोटात असें उकळेल. जसें कढ आलेलें पाणी उकळत (याशिवाय आम्ही, - दूतास आतां वरून कीं,) याला घरा आणि ओढीत ओढीत याला नरकाचीच्या मधेमधपर्यंत घेऊन जा मग [याला ही शिक्षा या कीं याच्या डोक्यावरून उकळी आलेलें पाणी ओता.] मग आम्ही त्या नरकावाशाच्या झुंजाची बुद्धि करण्यासाठी त्याला हिणवून म्हुंफां कीं पे या शिसेची गोठी] चाल, [कारण] तुंच तर तो सामर्थ्यात [व] अश्रुदार होतात. हाच तर तो [नरकाची] होय कीं ज्याविपर्याय दंडा करीत होता. [राहिले परमेश्वराला] भिऊन यागणारे [तर तें] अभयाच्या स्थली [इहणजे यागेंत] व क्षयात असतील, ते तलम रेंवामाचीं व साठानचीं घल्लें परिधान करून [एकमेकांच्या] समोरासमोर बसलेले असतील. [होईलहि] असेंच. आणि [या व्यतिरिक्त] मोठमोठ्या व काळ्या डोक्याच्या अस्त्राचीं आम्ही त्यांचे जोड लावून दिलेले असतील. ते तेथे निश्चित होऊन हुरतच्चेचे मेवे मागवून [मागवून खात] अश्लील पहिला मृत्यू [जो ते या लोकीं वारून चुकलें] याशिवाय तेथे त्यांना मृत्यू [या कट्टे स्वाद] चाखावाच लागणार नाही, आणि परमेश्वर त्यांना नरकाचीच्या शिष्टेंतून वाचवून घेईल [अध्याय ४४. ४२-५९]

आस्तिक्या व फळ - नास्तिका (ज्या बोध घेण्या) साठी परमेश्वर, 'नूह' ची बायको व लूत' ची बायको याचा दृष्टांत घाबोती की, या (दोघां शिवा) आमच्या सेवकांपैकीं दोन पवित्रानरणी सेवकाच्या विवाहात होरया मग त्या दोघांनीं त्यास दगा दिल्या (कीं आपल्या पतीच्या विरुद्ध नास्तिकाशीं मिळून राहिल्या), तर दोघांचें पती (पैगंबर अनुनाह) परमेश्वरापुढें त्याच्या काहीहि कामा आले नाहीत, आणि (या दोघां शिवाय) हुकूम दिला गेला कीं (जेथ) आणखीहि लोक ('जहन्नामी' त) दारुल झाले आहेत (तेथे) त्याच्याबरोबरच तुम्हाहि नरकाचीत (दारुल) व्हा. आणि (क्षया) मुसलमानांच्या सात्वनांसाठीं परमेश्वर (एव तर) 'फिराओन' ची रामकी ('आसिफा') इचा दृष्टांत देतो कीं त्या वार्डें प्रार्थना केली व्हा हे माझ्या पालनकर्त्या । माझ्याकरिता स्वर्गात आपल्यापाशीं एक घर बनवी, आणि मला 'फिराओन' व त्याच्या (दुष्ट) कर्मापासून मुक्ता दे व (तशीच) मला (या) आलीन लोकापासून मुक्ता दे. आणि (दुसरा दृष्टांत) 'इमरानची' मुलगी 'मरयम' इचा, कीं, जिनें आपलीं ज्ञान संभाळली.

तर आम्ही तिच्या (पोटा) त आपल्या आत्म्या (इहणजे सामर्थ्या) नें कुंक मारली, व ती पालनकर्त्यांच्या सन्दाचें व स्थाच्या पुस्तकाचें सत्यत्व पटवोत राहिली, आणि ती (आमच्या) आगाधारक (सेविकांपैकी होती.) (अध्याय ६६. १-१२.)

पुनरुत्था नाचा दिवस.- ज्यावेळीं सूर्या (ज्या प्रकाश पटला) संध्याकळें जाईल, व जेव्हा तारे झडून पडतील, आणि ज्या वेळा पर्वत (आपल्या जागेवरून) चालविले जातील, व जेव्हा दहा महिन्यांच्या गर्भिणी सादण्या मोकळ्या फिरतील; (व लोणीहि त्याचा राखणदार नसेल,) आणि ज्यावेळीं रानटी जनावरें (भयानें वस्तूत) येऊन भरतील व जेव्हा समुद्रास उक्त येऊन ते एक होऊन जातील, आणि ज्यावेळीं आत्मे (आपापल्या घरांसाठीं) गोडसे जातील, व जेव्हा शिवत घुलून टाकलेल्या मुलीस विचारिले जाईल, कीं झिला कोणत्या अपराधावरून तार बेल गेले ! आणि ज्यावेळीं (लोकांचे) वर्गपट उघडले जातील, व जेव्हा आकाशाचें कातडें काढलें जाईल आणि ज्यावेळीं नरकाची धगधगविला जाईल आणि जेव्हा स्वर्ग जळव आणिला जाईल, (त्यावेळीं) प्रत्येक जणाला त्यानें जें काही (पुढच्या सामुग्रीदाखल) आणून हजर केलें आहे तें (प्रत्यक्ष) कळून येईल. (अ. ८१ : १-३)

पैगंबराच्या राज्याचा नाश कसा होतो हे पुढील अध्यायात पैगंबराचा चुलता अबुलहूद याचें उदाहरण घेऊन सांगितलें आहे. " (जसें 'अबुलहूयन' पैगंबरास गालिप्रदान केलें होतें तसें जसें 'अबुलहूद' येथे दोन्ही हात ठडून गेले. आणि तो (आपणहि) नाश पावला त्याची धनदौलत व त्यानें जें काही संपादन केलें तें काहीच त्याच्या कामा आलें नाही. तो खबरच (नरकाच्या) डोंव घेणाऱ्या अश्लीत जालून दारुल होईल, आणि (त्याच्या संगती) त्याची बायकोहि, कीं जीं लफडें बाहून आणिते, तिच्या गळ्यात खजरीच्या तंतूची पील दिलेली दोंरी असेल. "

[संदर्भार्थ.- युरोपात कुराणावर लिहिलेल्या ग्रंथाची यादी व्ही. चीन्हीनन १९०७ सालीं लंडन येथे प्रसिद्ध केली आहे. कुराणाचें विवेचन करणारे पील, नोलेडेके वगैरे जर्मन पंडितांचे बरेच ग्रंथ आहेत ब्रिटानिका, ए. रि. ए. यासारख्या कोशांतून कुराणावर टीकात्मक लेख आहेत. ज्ञानकोश, हिमाग ४ यातील १३ व्या प्रकरणात महानदाचा कुराणाशीं येणाऱा संबंध व्यक्त केला आहे व कुराणांतील काही उतरांदि दिले आहेत.]

कुराणवर.- राजपुतान्यात उदेपूर संस्थानात कुरावर जहागिरीचें मुख्य ठिकाण हें गोडी नदीच्या डाव्या किनाऱ्यावर बसलेलें असून उदेपूर शहरापासून २० मैलावर आहे १९०१ सालीं येथील लोकसंख्या १०९३ होती. जहागिरीत एकंदर खेडें ६९ आहेत. जहागीरदार मेवाडचे पहिल्या वर्गाचे सरदार असून रजपूत (सिसोदिया) या घराण्यातील

चौडवत कुळातले राजत या उपनावाचे आहेत. जहागिरीचे (कुल) एकंदर उत्पन्न ५०,००० वर असून ब्रिटिश दरबाराला खंडणी याची लागत नाहीं.

कुरियाम, पो ट वि भा ग.—बंगाल, रंगपूर जिल्ल्यातील एक पोटाविभाग. हा ब्रह्मपुत्र नदीच्या उजव्या किनाऱ्यावर असून राबे क्षेत्रफळ ९२४ चौरस मैल आहे. या विभागात कुरियाम व आणखी तीन तालुके आहेत. १९११ साली लोकसंख्या ५,८९,५२० होती. खेळांची संख्या २००५ आहे. मोठे गाव कुरियाम ब्रह्मपुत्र नदीवर बिलमारी येथे मोठी यात्रा भरते.

श ह र.—पोटाविभागाचे मुख्य ठाणे. हे धरला नदीच्या काठी वसलेले असून १९११ साली याची लोकसंख्या ३४१९ होती. ईस्टने बंगाल स्टेट रेल्वेचे हे स्टेशन असून येथे काही सरकारी कचेऱ्या आहेत. शिवाय एक लहानसा सुर्ग आहे.

कुरु—एक प्राचीन राष्ट्र कुरुवंशाबद्दलची वैदिक माहिती ज्ञानकोश विभाग ३ मधील 'दारासह सुद' या प्रकारात आलीच आहे. ऋग्वेदात कुरुवंशाने त्रमर फलन देशाचे फळ दोनच शब्द दिसतात ते कुरु व कुरुवर्षण हे होत. पुरु, तृष्ट, भरत व कुरु हीं राष्ट्रे पुढे मागे एकच झालीं असावीत असे वैदिक वाङ्मयाबल्लेखनाने बाहेर लागले. महाभारतात वर्णिलेल्या कुरुवंशातील पुरु, भरत, देवापि, शन्तनु यासारखे प्राचीन पुरुष ऋग्वेदात सुद्धा उल्लेखिलेले आहेत असे एक मत प्रदक्षित झाले आहे पण ते आमच्या मते चुकीचे आहे. अथर्ववेद (१०. १२७, १), शाक्यनसूत्र (काही प्रतीत १२. १४, १) इत्यादि वैदिक ग्रंथात ज्याला कौरव म्हटले आहे त्याचच प्रतिलिप कौरव आहे. शा. विभाग ३ यात वेदकालातील शब्द सृष्टि या प्रकरणात (पा. ३६७-३६८) ब्राह्मण-उपनिषद्-वाङ्मयात पुरु व कुरुपांचाल यांची जी माहिती मिळते ती स्वित्तर दिलेली आहे. तीत भारताकषातील अनेक धाजे सापडतील. कुरुंचा पांचालाशी निकट संबंध असल्याने त्याचे एकत्र उल्लेख आढळतात.

महाभारतात कुरुवंशीय संवरणपुत्र जो कुरराज त्याच्या वंशजाना सामान्यतः कुरु हे नाव देतात. पण विशेषतः पांडववंशाने पुत्रराष्ट्राचे पुत्र व त्याचे अनुयायी यालाच कुरु किंवा कौरव म्हणण्यात येते. कुरराजापासून जनमेजयापर्यंत कौरव वंशात किती पिल्या झाल्या व प्रत्येक पिढीचे समकालीन असे इतर घराण्यातील राजे कोणकोणते होऊन गेले ते 'सुदपूर्व जग' विभागातील सूतसंस्कृति-प्रकरणात कोष्टकानुरोधाने दाखविले आहे.

कुरु देशाची राजधानी हल्लीच्या दिल्लीजवळ असलेले इन्द्रप्रस्थ शहर होय. याच्या पूर्वेस पांचाल व दक्षिणेंत मत्स्य लोकांची वस्ती होती.

कुरुजंगल—कुरुदेशाच्या पश्चिमेस असलेला अरण्यमय प्रदेश. याचा महाभारत, भागवत व इतर पुराणात अनेक उल्लेख आढळतो. याच देशात काम्यकवन होतं.

कुरंद—याच लॅटिनमध्ये कोरंडम, इंग्रजीत एमरीस्टोन, मराठीत कुरंद इत्यादि नावे आहेत. नैसर्गिक स्फटिक व कठिणपणाबद्दल प्रख्यात असलेले दगड, सुंदर रंगाची व पारदर्शक अशी माणिक व इंदनील मणी हा रत्ने कुरंदामाच जातीची होत. कुरंदाचे स्फटिक पट्टफोनी पद्धतीचे असतात.

हिऱ्याच्या खालोखाल कुरंद हे सर्वांत कठिण खनिज आहे. त्याच्या काठिण्याने मान साधारणपणे ९ आहे. सामान्य कुरंदापेक्षा माणिक व माणिकापेक्षा इंदनीलमणी जास्त कठिण असतो. घड्याळातील खळाकरिता व वैद्युत् यंत्रातील आवणे करण्याकरिता कुरंदाचा (माणिक किंवा इंदनीलमण्याचा) उपयोग करतात.

रत्नाकरिता योग्य असा रंगीत कुरंद सिलेन, ब्रह्मदेश, स्याम व मोंटाना येथे सापडतो. नेहमीचा कुरंद हिंदुस्थानात, मद्रास इलाख्यात, सालेम जिल्ह्यात व म्हैसूर आणि रेवा या संस्थानात सापडतो. कुरंदाची मुकठी लाखत मिसळून जवाहित्ये लोक जवाहीर वासण्याकरिता त्याच्या कामना करतात. अमेरिकेत व दुसऱ्या कित्येक ठिकाणी कुरंद पुष्कळ सापडतो.

पूर्वी पातुच्या पदार्थात शिलई देशाच्या कामी कुरंदाचा उपयोग करीत असत; परंतु हल्ली त्याच्या ऐवजी कृत्रिम कुरंदाचा उपयोग होऊन लागला आहे. अमेरिकेतील संयुक्त संस्थानात वैद्युत् कार्याने प्रतिवर्षी १७०० टन कुरंद कारबोरेट्स तयार करतात. तेथील नैगरा प्रांतात कृत्रिम कुरंद तयार करण्याकडे बाँकसैटचा उपयोग करतात. त्याचप्रमाणे कुरंदाच्या ऐवजी कोठे कोठे पोलादाच्या किंसाचाहि उपयोग केला जातो. हिंदुस्थानात नैसर्गिक कुरंद, खडकाच्या साऱ्यामध्ये कोठे कोठे सापडतो. पूर्वी घाबकार व जवाहिरवाले लोक या कुरंदाचा उपयोग फार करीत असत. परंतु हल्लीकडे कृत्रिम कुरंद फार थोड्या किंमतीत मिळू लागल्यामुळे नैसर्गिक कुरंदाचा उपयोग पूर्वापेक्षा केल्या जात नाही. कुरंदाचा दगड मुट्याखेकटून म्हैसूर व मद्रास या प्रदेशात सापडतो. १८९८ मध्ये म्हैसूरमध्ये २९३७ हॅड्रेडचेट कुरंद निघाला व त्याची किंमत ६९८ पौंड होती. १९०२ मध्ये याच प्रांतात ५७४ हॅड्रेडचेट कुरंद निघून त्याची किंमत १०८ पौंड झाली. आसाम, व हिंदुस्थान, पंजाब इ. प्रांतातहि कुरंद सापडतो. ब्रह्मदेशातील कुरंदांमध्ये खाल सापडतात. कादमीरमध्ये १८८७ पासून कुरंदाच्या दगडात पुष्कळ इंदनील मणी सापडले कुरंदाच्या विज्ञानेचे आकडे बरोबर मिळत नाहीत. कारण खेळ्यापाण्यातील लोक सुद्धा याचा व्यापार करतात.

हिंदुस्थान देशात गंध लगाळवयाच्या सहाणा; धान्य दळण्याची जाती; चाकू, वस्तारे वगैरे हत्यारास धार देण्याची चाकं इत्यादि विभिन्न छद्म कुरंदाचे करतात. तसेच कुरंदाची पार वारक पृष्ठ करून वस्त्राळ करतात व सुत

सरत, चपड्यासार किंवा गंधकामिश्रित रबर पाळून ते मिश्रण साच्यात घालून त्याची भार लक्षण्याची चाक, शाई काढण्याचे रबर, हिरे कापण्याची चाक, पॉलिश करण्याचे कागद, पॉलिश कापड इत्यादि उपयुक्त निरुपद्रव तयार करतात. [वें. कम. प्रो.]

कुर्दवाड—कोल्हापूरच्या पो. एवटच्या देखरेखीखालचे एक संस्थान. येथील संस्थानिक पटवर्धन आठनांचे कोंकणस्थ ब्राह्मण असून संस्थानच्या घोरली पाती व भाकडी पाती अशा दोन शारा आहेत. घोरल्या पातीत कुर्दवाड हे शहर व इतर ३७ गावे आहेत. सदरहू जहागीर पशाण्यांनी लष्करी सरंजामासाठी पटवर्धनास दिली होती. इ. स. १८११ साली कुर्दवाड व शेडवाळ असे या संस्थानचे दोन विभाग झाले होते; पैकी शेडवाळला वारस नसल्याने ते इ. स. १८९७ त खालसा झाले. घोरली पातीचे क्षेत्रफळ १८५ चौ. मै. असून लोकसंख्या ४३ हजार असत आहे. संस्थानांत मका, तांदूळ, गहू, हरभरा व कापूस यांचे उत्पन्न असून हातमागाचा भेंदा चालू आहे. इंग्रजसरकारास सालिना १६१९ रु. खंडणी द्यावी लागते. संस्थानास न्यायदानाचे सर्व अधिकार आहेत. संस्थानिक हे दक्षिणेंतील पहिल्या वर्गाचे सरदार आहेत. उत्पन्न थडीव लांबांचे आहे चाकड्या पातीचे क्षेत्र. फ. ११४ चौ. मै. असून लोक. सं. ३४ हजार व उत्पन्न पावणे दोन लक्ष आहे. कुर्दवाडास पंचगंगा नदी असून जवळच तिचा कुणैशी संगम झाला आहे. शहराची लोक. सं. साडेदहा हजार आहे. येथेच दोन्ही पातीचे अधिपती रहातात. सरकारी वाय्वाखोरीस पहाण्यासारखे असे एक विणूचें देऊळ व नरसिंहवाडी जवळील कुणैवा घाट होय.

पटवर्धन घराण्याचे मूळ पुरुष हरभडवावा याचे तिसरे पुत्र त्रिवकरंत आप्पा हे या संस्थानचे संपादक होत. हे प्रथम अखलकोटकर सोंसले यांच्या पदरी होते. पुढे कापशीकर राणोमी घोरपड्याने आप्पाकडून कर्जे घेऊन केडीस कुर्दवाड गांव लावून दिला (इ. स. १३३६). तेव्हा असून आप्पा व त्याचे पाचही भाऊ (सर्व पटवर्धन मंडळी) येथेच राहू लागले. स. १७५१ नंतर निरनिराळ्या गावी ही मंडळी रहावयास गेली. तरी पण सरदारी वडील माणसाच्याच तंत्राने चालत असे. पुढे कापशीकरानी दिलेल्या कुर्दवाड गावाची इगम्याची सनद कवीरकर छत्रपतीकडून स. १७८४ त पटवर्धनानी कळून घेतली.

त्रिवकरावास नीळकंठराव व कोन्हेरराव नांवाचे दोन शूर पुत्र होते. नीळकंठराव हैदरखोली १७७१ च्या स्वारीत आणि कोन्हेरराव सांवरीच्या लडाईत इ. स. १७७७ त सरकारकामास आले. सरकारी सरंगाम नीळकंठरावाच्या नावे होता. नीळकंठरावास रघुनाथराव व शिवराव हे दोन मुलगे होते. या दोघांनीही बऱ्याच लढायांत काम केले. रघुनाथराव हे तर परछारामभाऊंच्या परीवर दरेक लडाईत

हजर असत. यांना अनेक जलमा झाल्या होत्या. यानीच वरील विणूचें देऊळ इ. स. १७९५ त बांधिले व पादहि बांधिला. शिवराव यांना (तसेंच कोन्हेरराव यांनाही) मुभेदार म्हणत असत. रघुनाथरावास त्रिवकराव नांवाचा मुलगा होता. रघुनाथराव यांच्या नावाने कोल्हापूरकर छत्रपतींनी कुर्दवाड गावची सनद कळून दिली होती. दरम्यान रघुनाथराव व शिवराव यांच्यांत तंदा लागून पेशवे सरकारानी त्यांना जहागीर वाढून दिली. शिवराव यांच्याकडे शेडवाळ वगैरे पाच हजारानी गावे गेली. कोन्हेररावाच्या मुलांनाही वाटणी मिळाली व या मूळच्या जहागीरीचे वाटे घुडीलप्रमाणे झाले त्रिवकर रघुनाथ हे कुर्दवाडकर (सरंगाम १ लक्ष २८ हजार), गणेश कोन्हेर हे कागवाडकर (१ लक्ष ७० हजार रुपये) व कुण्हाजी शिवराव हे वाडीकर शाराचे मुख्य बनले त्रिवकराव यांच्या नावे त १८०० मध्ये ४४,७७,२८४ रु. या सरंगाम कायम झाला. शिवराव यांच्या कुण्हाण व कोन्हेरराव या दोन मुलांत १८८२ मध्ये वाटणी झाली. त्रिवकराव यांचा मुलगा केशवराव याने इंग्रजाशी तहनामा केला. ह्या मिरजकराशी झालेल्या तहप्रमाणेंच होता. त्रिवकराव १८२७त वारला. त्याला चार पुत्र होते, ते रघुनाथ, हारहर, विनायक व ज्येष्ठ. हे होत. हे अज्ञान असता याच्या मातोश्रींनी मोठ्या दक्षतेने कारभार केला. मातोश्रींचे नाव लक्ष्मीबाई. त्याच्यावरून, इंग्रज सरकारने स्तुतिपर उद्गार काढले होते रघुनाथरावाना १८३० त अधिकार मिळाला याच्यावेळी संस्थानास कर्ज वगैरे झाले तेव्हा या चार भावांत स. १८५६ त जहागीरीच्या वाटण्या झाल्या. एकंदर पाच वाटण्या केल्या. दोव हिस्से रघुनाथराव सात व बाकीचे तीन तिघांकडे. हे त्रिवर्ग एकत्र एके ठिकाणी राहू लागल्याने या तिघांच्या जहागीरीस भाकडी पाती व रघुनाथरावांच्या घराण्यास घोरली पती म्हणू लागले, याना शिकारीचा फार नाद होता. रघुनाथराव वारल्यानंतर त्यांचे पुत्र चितामणराव हे गादीवर आले. ते स. १९०८ मध्ये वारले हेही बापासारखे छिपाड व व्यायामशास्त्राचे अभिमानी होते त्यांच्या मागे त्याचे वडील पुत्र श्री. भाळचंद्रराव अंगासाहेब हे राज्यवर आले असून हल्ली तेच संस्थानिक आहेत. चाकडे पुत्र श्री. केशवराव यांनासाहेब हे मिरज मळगावे (दत्तक जाऊन) अधिपति आहेत.

पटवर्धनांचे दत्तक गणपति आहे. कुर्दवाडास गणेश चतुर्थ्याचा उत्सव बादाचा होतो. चितामणरावाना प्राथमिक व दुय्यम शिक्षणाचा फैलाव करून दवाखाने, पोलीस, न्याय, अमीनमहसूल वगैरे खात्यांची रचना चांगली केली त्यांचे वक्तृत्व उत्तम होते त्यांनी एकदा कुर्दवाडास पुनर्विवाहाच्या संवांधी झालेल्या व्याख्यासवनांत पुनर्विवाहाचे खंडण केले होते. औपोगिक बाबतीतही त्यांनी संस्थानात काम सुरू केले होते. यांचे दातृत्व प्रख्यात होते. हे सुंदर कायदे-कौनिलता स. १८९५ व स. १९०३ मध्ये दोन वेळा

(दक्षिणेंतील संस्थानिकातर्फे) समासद झाले ह्यां हल्लींचे सत्यानिक श्री अण्णासाहेब हे बी ए असून सरकृत भाषेच्या प्रावीण्याबद्दल त्यांनी यशिलें मिळविली आहेत यांनी आपल्या राज्यात प्राथमिक शिक्षण मोफत केलें आहे हजर वस्तीच्या गावी प्राथमिक मुला-मलीची शाळा, व पा हजर वस्तीच्या गावी ईमजी तीन इयत्तेच्या शाळा त्यांना उघडल्या आहेत लोकफडातील रकम शिक्षण व आरोग्य खाती खर्च होते प्रजेनें योगी करून व थीमतांनी पुढळली भर घालून एक 'मालवद मेमोरियल हॅल' म्हणून इमारत बांधिली आहे ताद्वजनिक वाचनालयास थीमतांनी बरीच मदत केली आहे परस्पर सहाय्यकारक सत्या, पिशाच्या पाण्याची व्यवस्था, शेताकरिता पाण्याची योजना वगैरे सुधारणा संस्थानात झाल्या आहेत पूर्वापेक्षा सर्वानात असल्या सुधारणा पुढळ झाल्या आहेत श्री अण्णासाहेब हेहि वडिलाप्रमाणें १९१२ साली मुंबई कायदे कौन्सिलचे नामदार झाले होते

याच्या पाठीमधील हरिहरराव हे चाल्यानंतर त्याचे पुत्र बापूसाहेब हे गादीवर आले त्यांनी संस्कृत व प्राकृत प्रयाण समूह फार केला हे कवि होते याच गणेश-पुराण, आर्याभट्टशकाव्य व गणवर्णना हे काव्यप्रथ प्रसिद्ध आहेत पंचवीस स्थलनिर्णयासवधानें के वामन दामो ओळ याच्याशी यांनी दोन हात केले होते यांनी ईमजी नाटकाबाहि अभ्यास केला होता व काहींच भाषांतरहि केलें त्यांनी देशी व्यापार व उद्योगधंदे यांना मदत केली होती ऊर्दूदंडास रसमी व सुती कापडाचे हातमाग त्यांनी व सुरू केले होते व एक ज्योतिषशाळाहि स्थापिली होती ते चित्रकारहि होते हल्ली याचे पुत्र श्री माधवराव भाऊसाहेब हे धाकट्या पातीचे अधिपति आहेत

धाकट्या पातीबद्दल दुसरे विनायकराव हे इयज सरदारचें सरकारदरवारी काम करीत असत संस्थानचे दिशणी मौजदारी अधिकार हेच चालवीत हे इ स १८९८ पर्यंत मुंबई कायदे कौन्सिलचे नामदार समासद होते सरदाराचें एक कौन्सिल अखातें व त्यामार्फत सर्व जहागिरदार, सत्ता निक यांनी आपले हक्क योगेंचें सरक्षण करावें अशी त्यांनी एक योजना तयार केली होती त्यांना यायामाचा नाद होता त्यांचे पुत्र हरिहरराव, यांना पाच पुत्र झाले पैकी वडील श्री विनायकराव हे हल्ली सर्व कारभार पाहतात

धाकट्या पातीतील तिसरे त्रिवकराव हे निपुत्रिक होते त्यांनी आपण होऊन आपला हिस्सा आपल्या दोघा बंधुंस (हरिहरराव व विनायकराव यास) दिला

वाडाकर पराये -रघुनाथ नीळकंठ व शिवराव नीळकंठ यांनी १८९० त परशुरामनाथच्या विधमानें वांटण्या वेळ्या त्यावेळी पश्यांनी दिलेल्या सरआमाबरोल हक्काचा शिवरावांनी राजीनामा देऊन अक्कलकोटकराकडून शरणी मिळविले गाव व काहीं नेमणूक वेळून वडील भावाचा पोटरार

नामदार म्हणून रघुनाथ नीळकंठ व कुंदवाडाजवळ वाडी या गावांते राहू लागले याच्या वसकात वाडीकर म्हणू लागले इ स १८९१ त शिवराव याच्या मुलांनी कुंदवाड जहागिरी-तील हिस्सा मिळविण्याची खटपट केली होता पण तो फुकट गेली ह तीन भाऊकृष्णराव, नीळकंठराव व कोन्हेरराव नावाचे होते पैकी नीळकंठराव हे निपुत्रिक होते, त्यांचा हिस्सा ईमजानी खालसा केला कृष्णरावास धितामण व व्यवहार हे दोन पुत्र होते धितामणराव वारल्यावर त्याचाहि हिस्सा ईमजानी खालसा करून फक्त इनाम गाव वसगाकडे चालू ठेविली शिवरावाचे तिसरे पुत्र कोन्हेरराव हे मिरजेत रहात त्यांना तीन मुलगे, वडील नीळकंठराव, हे कोन्हेररावांच्या पंधरा दोन बरीनीच वारले याचे चिरजीव गंगाधरराव हे चाल्यानंतर याचे पुत्र श्री गणपतराव हे गादीवर आले हल्ली हेच वाडीचे सत्यानिक आहेत हे वाडीकर मिरज येथेंहि रहातात वाडी संस्थानचें उत्पन्न अगदी थोडें आहे व संस्थानहि लहान आहे, तरी पण यांना दिवाणीफौजदारीचा अधिकार आहे कोन्हेर शिवराव यांचे दुसरे पुत्र श्री विनायकराव हे पुण्यास असतात यांनी वाडी संस्थानात वाटा न मापता नक नेमणूक मागितली, ती त्यांना मिळते

का व वा डा क र पराये - (कागवाड या लेखाखाली बोलीथी माहिती दिली आहे ती पहा, तिच्या शिवाय जास्त माहिती येथें देता) त्रिवक हरि याचे पुत्र कोन्हेरराव यास गणपतराव नावाचा मुलगा होता तो पेशवाई युवाळी ते दहा इयात होता यास व कुंदवाडाकर केशवराव रघुनाथ या उभयतास कुंदवाडाचा सरनाम वाटून दिला होता त्यात कागवाडची वाटणी गणपतरावाकडे आल्याने ते येथ राहू लागले ईमजानी केशवरावांनी ज्या प्रकारचा तह केला होता तसाच गणपतरावांचाहि केला होता यांना २० हजार रुपयाची जातीची तैनात मिळाली होती तसेंच मीकरीच स्वाराबद्दल १९१२ व ची नेमणूक ठरली होती इ १८९१ त गणपतरावांनी कृष्णराव वाडीकराचा मुलगा त्रिवकराव यास वापलीनच्या समतोलें दत्तक घेतलें त्यास आपल्या पंधरा जहागिरदार करण्याबद्दल इमजात त्यांनी पैकी पाठविली होती परंतु त्यावेळी इमजरकाराचें तें वसूल केलें नाहीं गणपतराव १८५५ त वारले, त्रिवकराव अज्ञान, म्हणून संस्थानचे कारभारी व व्यवहाराचे जनक वडील कृष्णराव यांना कारभार पहाण्यास नेमून इमजानी त्रिवकरावास जहागिरदार मान्य केलें पुढें कारभार चांगला चालला नाहीं कृष्णरावांचे कर्ज करून, गाव सावकाराकडे गहाण टाकलें त्रिवकराव प्रौढ झाल्यावर व त्याच्या हाती कारभार आल्या वर त्याच्यानेहि कारभार चांगला चालेना समत वाईट लागल्याने उघळपटी होऊ लागली त्यांना गाण्याचा व कपिता करण्याचा नाद होता कम जास्त झालें, रयतेवर उलून होऊ लागला त्यांनी दत्तकाची परवणी मागितली असेता

इमजानें दिली नाहीं ते इ. स. १८५७ त वारले वेव्हा सर्व दौलत इमजतरकारनें खालसा केली, ते (नरगुदकराच्या) बडात सामील होते असें ठरवून जगागीर खालसा केली असा एक तनस्थ लोकप्रवाद आहे. मात्र त्याच्या दोन व्यक्तीकडे ८० हजारची मिदगी ठेवून त्यांना नक्क ११ हजारची नेमणूक करून दिली सन १८६१ त याची धाकटी बायको वारली वेव्हा इमजानीं तिची नेमणूक खालसा केली याप्रमाणे १ लक्ष १० हजार वसुलाचा मुलख खालसा झाला या मुलखात ५६ गावें बेळगाव जिल्ह्यातील, १५ सोलापूर जिल्ह्यातील व ३ पुणे जिल्ह्यातील होती कायदाच्या बाडा गणपतरावांनीं बाधिला, गणपतीचे देऊळ व्यवकरावांनीं बाधिलें । त्याचा सभामंडप त्याच्या कुटुंबा (पार्वताबाई) ने बाधिला व्यवकराव हे गाणपत्य होते त्यांना दगड झाल्या घर (व २१ वर्षे सेवा केलावर) त्यांनीं मादाराचे मुळाशी सापडलेला गणपतीची स्थापना सदर देवळात केली देवळाचा व तेंवाच्या सर्वां सेवेकऱ्यांना त्यांनीं इनामें दिली आहेत थी सना. माधवरावसाहेबांनी दिलेले इनामगाव घोरगाव हे याच्या गाठणीत आले ह्या शाना नारायणराव म्हणून औरस पुत्र होते, परंतु ते विवर्तलामुळे यांनी गण-

पतराव म्हणून एक दत्तक पुत्र घेतले हे गणपतराव १८९१ त वारले त्याचे पुत्र थी व्यवकराव हे ह्या विद्यमान आहेत सभामंडप बाधणाऱ्या पार्वताबाई ह्यांच्या व्यवकरावांनीं होय याचें माहेर रामदुग होतें त्यांना चोळी बागडीकरिता रामदुगकरांनीं गोणागर हें गाव इनाम दिलें होत तो गाव ह्या थी व्यवकराव याच्याकडे चालत आहे यांनीं वाचनालये वगैरेस मन्त केली आहे

कागवाडची देणगी इ. स. १७४१ च्या पूर्वीची आहे असें म्हणतात की, इमजतरकारांनीं सरनामासंबंधी ने नियम फलेले आहेत त्यात असा स्पष्ट उल्लेख आहे की, स. १७५१ च्या पूर्वी ने सरनाम बहाल झालेले आहेत, ते वशपरपरेनें चालवावेत, असा प्रकार असता व हा सरनाम १७४५ ते १८०७ पर्यंत चालला असता पुढें यद का केला तें स्पष्ट समजत नाहीं [इपि ग्याडे पु १९, गो वि आपटे-पटवर्धन घराण्याचा इतिहास]

कुरुंदवाडकर घराण्याची वशावळ दाखली दिली आहे सोंत ज्या व्यक्तीचा वंश खुटला त्या व्यक्तीच्या खाली. अशी खूण दिली आहे

कुरुंदवाडसंस्थानची वशावळ

हरभट-(मूळ पुरव)

व्यवक

नीळकट

कोन्हेर

गणेश

व्यवक (दत्तक)

रघुनाथ

व्यवक

केवळ

शिवराव

कुण्याजी

कोन्हेर

नीळकट

वितामणराव व्यवकराव

नारायण

गणपतराव (दत्तक)

थी व्यवकराव (विद्यमान)

रघुनाथ

हरिहर

विनायक

व्यवक

नीळकट

थी विनायकराव (विद्यमान)

वितामणराव

बापूसाहेब

हरिहरराव

थी आस
वेदराव उर्फ
आंगासाहेब
(विद्यमान)

थी केश
वरा उर्फ
बाबासाहेब
(विद्यमान)

थी माधव
राव उर्फ
भाऊसाहेब
(विद्यमान)

थी विनायकराव
(विद्यमान)

गंगापतराव
थी गणपतराव
(विद्यमान)

त्याचीं स्वतंत्र देवळे असून धार्मिक वायवतीत कुर्यानांची त्यांचा संबंध येत नाही. नायक जात निविड अरण्यात वस्ती करून राहते. परंतु कुर्यानाचा यूरोपीयन मेळ्याल्यांची संबंध येऊ लागला आहे. कुर्यानाला नायकाचा मोठा दारा वाटतो. दोन्ही जातींच्या भाषा कानडीपासून झालेल्या असल्या तरी नायक व कुर्यान यांच्या भाषात थोडा भेद आढळून येतो. या दोन्ही जातीचे पूजारी एकच असतात. त्यांच्यातील विरोध अलंकडे कमी होऊ लागला आहे असे दिसते. [अस्ट्रेन. से. रि; ड्रेगेल-पडव; एटना. सव्हें. पु. १].

यनवाभी कर्दव लोक हेच कुर्याय होत असे काही म्हणतात. कुर्यासंबंधाने दुसरी अशी समजूत आहे की दक्षिण प्रांतातले यादव घराणे यांपैकीच होते. दक्षिणेंतील धनगर, बंगालमधील सोंधल व अहिर जातीची याचा संबंध होता एवढीच गोष्ट विचार करण्यासारखी आहे. पण त्या यावतीत दुसरा पुरावा नाही. हरगर लोकांची एक शाखा धनगरात आढळते तीत काही कुर्या सापडत असून खिलारी नावाची दुसरी एक जात नजरेत येते. ही खिलारी जात आपले बकऱ्यांचे कठर घेऊन एका ठिकाणापासून दुसऱ्या ठिकाणी अशी फिरत असते

मुंबई इलाख्यातील कुर्याचे मुख्य २ वर्ग आहेत ते हत्ती कंकण व उनीकंकण हे होत. या दोघात रोटीव्यवहार चालतो; वेटी व्यवहार मात्र नाही. हत्ती कंकण लोक सुती माल व उनीकंकण लोकरा माल करणारे असतात. तिसरा एक वर्ग याचा आडळतो त्याला हुंडे कुऱ्या किंवा हुंडे नजीर असे नाव असून ते लिंगायत पंथाचे असतात व ते मास खातात. हत्तीकंकण धनगराच्या मुलीशी त्यांचे लग्न होऊ शकते. परंतु लग्न झाल्यावर मुलीला पुनरपि आपल्या आईवापाखा घरी कधीच पाडवीत नाहीत. हत्तीकंकण धनगरांत खिलारी, संगर, व इतर अशा जाती असून त्यात रोटीवेटीव्यवहार चालतात.

कानड्यात व्यभिचारी बायका, विधवा व ज्यांना नवरे मिळत नाहीत अशा मुली हलक्या जातींतल्या मजण्या-नवळ बायको झणून रहातात. अशा बायकांना कटिगड अथवा बैरया म्हणतात. [सेन्सल रिपोर्ट मुंबई १९११]. या बायका जातित असून त्यांच्या मुलाची लग्न कुर्या धनगराच्या मुलीशी जुळतात. लग्नाची मागणी कोणत्याही पक्षाकडून होते. कुर्या धनगर गाईचे व डकराचे खेरीज करून बाकीचे मांस खातात व दारू पितात. याच्या देवाचे नांव बौराप्पा असून त्याचे पुजारी जरी कुर्यान धनगरांपैकी असतात तरी त्यांना वाडेर म्हणतात व हे कुर्यान धनगराचे पिढीगड गुरू होत. याच्यात मृतांसंबंधी विधी आहेत तेच बहुधा कर्दव लोकात प्रचारात असतात. याच्यात जातपंचायती आहेत. [एन्वावेन].

कुर्यानाड—मद्रास इलाख्यात मलबार जिल्ह्यातील एक तालुका. याचे क्षेत्रफळ ५०५ चौ. मै. असून यात १०४ रेडी आहेत. १९२१ साली येथील लो. सं. १,५६,१०० होती. १९२१-२२ साली साऱ्याचे उत्पन्न सुमारे ५ लाख होते. बदगर हे तालुक्याचे मुख्य ठिकाण आहे. कुर्यानाड व कालिकत तालुक्याच्या सरहद्दीवरून कोरपुला नदी वाहत गेलेली आहे. याच्या पूर्वेत प्यानद तालुका आहे. पहाडाची रांग जवळच असल्यामुळे एकंदर प्रदेश मोठा रमणीय दिसतो. एकंदर जमीन सुपीक आहे. मात्र समुद्रकिनारी पावसाळी जमिनीचा भाग पिकाला योग्य नाही.

कुर्यायुद्ध—हे महायुद्ध कौरव व पांडव (पांडवहि कुर्यांसाठी असल्याने एक प्रकारे कौरवच होत) यांच्या-मध्ये झाले. पांडवांचे राज्य त्यांनी प्रतिज्ञा पुरी केल्यानंतरहि त्यांच्या हवाली करण्यास कौरव तयार होईनात म्हणून हे युद्ध उपास्थित झाले. तत्पूर्वी शिष्टाचार-प्रमाणे श्रीकृष्ण हे शिष्टाई करण्यास कौरवाकडे गेले होते; परंतु ती निष्फळ झाली व त्यामुळे युद्धाशिवाय दुसरा उपाय (पांडवांना) उरला नाही. महाभारताचा मुख्य विषय हे युद्ध आहे व या युद्धास भारतीयुद्धहि म्हणण्याचा प्रपात आहे [महाभारत पहा.]

युद्धाचे सत्य रूप.—हेच काहींच्या मते सिद्ध होत नाही. का की वैदिक वाङ्मयात धृतराष्ट्र, कौरव, परीक्षिति व जन्मेनय इत्यादीकांचा उल्लेख असून कुरुयुद्धाचा तेवढा उल्लेख नाही. तथापि या युद्धावर अनेक प्रकारचे वाङ्मय निर्माण झाले त्यावरून हे युद्ध झाले असावे असे म्हणत धरता येईल. शिवाय अरवि शक्य आहे की वैदिक संस्कृतीतील म्हणजे माग संस्कृतीतील उशिशित वर्ग भारतीयुद्धावर कुरुक्षेत्री पूर्णपणे स्थापन झाला असावा व त्यामुळे धार्तराष्ट्राचा किरकोळ उल्लेख वैदिक वाङ्मयात शिरला असावा.

कुहयुद्ध काळ—या युद्धाच्या काळाविषयी अनेक मते प्रसिद्ध आहेत. कै. मोडकाचे मत वगळून इतर मते पाहिलीं असता हि. पू. १५०० व क्रि. पू. ३००० या दोन मध्यांच्या आसपासचे काळ भिन्न संशोधकांनी मांडले आहेत. मुख्य काळनिश्चयाची अशी पाच मते आहेत ती थोडक्यात अशी (१) कै. मोडक यांचे मत—क्रि. पू. ५००० वर्षे. या युद्धाच्या वेळी प्रजांची स्थिति निरनिराळ्या दोन नक्षत्रावर (महाभारतात) सांगितली आहे, तेव्हा एक नक्षत्र सायण व दुसरे निरयन मानले पाहिजे, यावरून त्यावेळी वसंतसंपात पुनर्वसू नक्षत्रात होता. या द्दिनेच,वरून गणित करून पाहता युद्धाचा काळ क्रि. पू. ५००० ह्या येतो. (२) आर्यज्योतिष्याचे मत—क्रि. पू. ३१०१. या वर्षी “प्रसंत कलियुगं विदि” (कलियुग लागलेच असे जाण) अशा (शाल्यपर्वीतील) श्रीकृष्णाच्या वाक्यावरून युद्ध झाल्यावर लवकरच चैत्रात कलियुग लागले असे धरले, आणि कलियुग सवे आर्यज्योतिष्याच्या मते क्रि. पू. ३१०१ या वर्षी लागले; अर्थातच तोच काळ या मह;

कुरुनेगैला — कुरुनेगैला हे सीलोनच्या वायव्य प्रांतातील मुख्य शहर आहे. याची लोकसंख्या १४८३ व जिल्ह्याची लोकसंख्या १,४९,४०९ आहे. इ. स. १३१९ पासून १३४० पर्यंत हे शहर सीलोनच्या राज्याचे राहण्याचे ठिकाण होते हे तांदूळ, नांद, चहा, कॉफी व कोकायान्या लागवडीचे मुख्य ठिकाण आहे.

कुसुपांचाल — कुसुदेशास पूर्वदिशेकडून लागून असलेला प्रथम देश जो पाचाल त्यासच हे नाव आहे. त्यास हे नाव देशाचे कारण आणखी दुसरा एक पाचाल आहे त्याशी याचा स्वर होऊ नये [ज्ञानकोश वि. ४, पा. १७७ व वि. ३ पा. ३१७ पहा.]

कुसुमा — कुसुमा, कुसुमा मद्रास, म्हैसूर हेदरावाद व उग्रे या भागातून याची वस्ती आहे एकदर लो. स. (१९११) १४७६९९ कांचीच्या पल्लव राजाच्या न्यायात याचा विशेष भरणा असे जंगलात राहणारे कुसुमा आणि धनगराचा व कोटयाचा धंदा करणे कुसुमालोक यामध्ये असलेल्या सवधविषयी बाद असला तरी खानेपुमारीच्या रिषी बांधून कुसुमा, कुसुमा व कुसुमा हे सर्व नावे यांच्या फरकांना बहुधा एकाच जातीची वाचक होत असे दिसून येत म्हैसूरच्या रानटी कुसुमा लोकांचे दोन वर्ग आढळतात वेदा अथवा डोंगरावर राहणारे कुसुमा आणि जेनू अथवा मध काढणारे कुसुमा वेदा वर्ग जेनूपेक्षा जास्त सुखी दिसतो वेदा जातीचा धंदा शेती करण हा आहे वेदा लोक केत वाढवितात, जेनू ठेस काढतात वेदा छी अगभर दख धारण करिते, पण गरीब जेनू त्या बाबतीत दखी असलेली आढळते वेदा व जेनूमध्ये विवाहसंबंध होत नाहीत वेदा जात माहुताच्या धंद्यात प्रवीण असते. काडू कुसुम हे झोपड्या बांधून राहतात ते शेती करितात संपादि हत्ती पकडण्याच्या कामी ते फार प्रवीण आहेत सत्त्वपणा हा गुण या जातीचा विशेष असल्यामुळे ते विवाहासह झाले आहेत वायनाड, कालिकत व मलशारचे एरनाड तालुके येथे असणाऱ्या कुसुमांचे मुद्दे जेन व कराशे असे तीन विभाग असून मुसुमा धंदा शेती आहे व जेना व धंदा दोघांच्या तयार करणे हा आहे हे सर्व लोक धनुष्यबाण वापरतात जेन कुसुमाची देवता मस्ति नावाची आहे धर्म व वागणूक यासंबंधी जराळी जातीचे लोक मुद्दे व जेन याडून थोडे भिन्न आहेत.

निलगिरी व वायनाड येथील कुसुमात मुद्दे, वेदा, कराळी, टेन व टक्कदन मूष्य व अशा पोटावाटी आहेत यापैकी पहिली व शेवटची जात मल्याळी भाषा बोलणारी आहे इतर जातीचे लोक कानडी बोलतात निलगिरी डोंगरा-नजीक असलेली कुसुमाची येथी म्हणजे चार पाच शोष इतना एक एक गटच होय जमिनीत घाल्ये वा लागवड करून शिवाय जंगलातील मध, टिक इत्यादि वस्तू दळून लोकांशी ते केरमोवदल्याचा व्यवहार करतात.

काही लोक पाफीच्या कारगम्यात काम करून मजुरी मिळवितात काही वागण्यावाहि धंदा वरितात काही ग्रेक पिण्या विणून उपजीविका करितात त्याच्या शिवाय घरगुती कामाशिवाय अन्य व्यवसाय करीत नाहीत

काही कुसुमा लोक शिवा गी उपासना करितात, व त्यांच्या शिवा कपाळास शिवाचा तिलक लावितात काही कुरियन नावाच्या देवतेची उपासना करितात मुस्ली नाव धारण करणाऱ्या शिवपतीचीही उपासना करण्यात येते हिरीमादेव नावाच्या पापागमूर्तीस काही भजतात या देवास वक्तरे अपूर्ण प्रसाद पुजण्यास दिला गतो पोनी येथील डोंगरावर एक देवता असून त्या ठिकाणी प्रतिवर्षी लोक यादस जातात

निलगिरी येथील कुसुमामध्ये किर्येक भावात एकच समाईक वायको करितात अशी मजिती सापडते (कास्ट्स अँड ट्राइब्स ऑफ इंडिया, पान १६९) त्याच्यात लमसत्कार असा नाहीच असेही सांगण्यात येते तथापि नवरा वायको यांनी परंपरावर जळीसचन करणे, मेजरवाण्या होणे व सोळा नामकर गतीत रुड असल्याप्रमाणे बघून तयारच्या पावाची विडी उभय पक्षाकरिता तयार करणे इत्यादि प्रकार रानटी लोकांच्या लमसत्कारांचे प्राथमिक स्वरूप व्यक्त करतात

औपथी मुसुमा व वनस्पती यांचे ज्ञान कुसुमन लोकाना चांगले असते जंगली कुरियन व नगरवासी करियन यांच्यात येमनस्य असते व त्यांना कुसुमनाच्या जादुगिरीचा व भुताटकीचा मोठा धाक असतो कोणतीही साम, अपमृत्तु, छणावस्था किंवा आपत्ति आली अस्त या सर्व गोष्टी कुसुमनामुळे घडून येतात असा सर्वत्र समज झालेला आहे. तोडा नावाच्या जातीला तर याचा दृढशक्त वसली आहे कुसुमन जातीचा दुसरा नाद म्हणजे मधमाशाची पोळी नमा करून मध काढणे हा होय आपल्या तोंडाने दृष्टीने ते अगदी अडचणीच्या जागेतील पोचले अचुक शोधतात व त्या ठिकाणी दोन काठ्या पुढे ठेवतात या काठ्या पाहिल्या नंतर त्या पोचल्याकडे पाहण्याचा मुद्दा इतरास छाती होत नाही मध व तवाए यांचे ते सेवन करतात व काळोख्या रात्री दिवट्या चेऊन एखाद्या गम्याचा वध करतात व त्याचे मांस खातात म्हैसूर येथील अरण्यात राहणारे कुसुम हे परंपाने अग्नि उत्पन्न करतात तोडा जातीचे लोक ज्या रीतीने विस्त्व तयार करतात तीच रीत याचीही असते चक्रमकीने विस्त्व करण्यास जी उपकरणे लागतात तीच साधारणत यांच्यात वापरली जातात

वायनाड येथील सोन्याच्या खार्णीत कुसुमन लोकांचा चांगला उपयोग झाल्याची प्रसिद्धी आहे निलगिरीच्या आसमतात असलेले नायक लोक व कुसुमन यांच्यात फरक आहे. त्या दोन्ही वर्गात रेटीवेटीव्यवहार होत नाहीत नायक लोक स्वतः कुसुमनापेक्षा उच्च दर्जाचे समजतात

त्याची इच्छा देवळे असून धार्मिक बाबतीत कुरुयनाशी त्यांचा संबंध येत नाही. नायक जात निविड अरण्यात वस्ती करून रहाते. परंतु कुरुयनाचा यूरोपीयन मेड्येताल्याशी संबंध येऊ लागला आहे. कुरुयनाला नायकांचा मोठा दरारा वाटतो. दोन्ही जातींच्या भाषा कानडीपासून झालेल्या असल्या तरी नायक व कुरुयन यांच्या भाषांत थोडा भेद आढळून येतो. या दोन्ही जातीचे पुजारी एकच असतात. त्यांच्यातील विरोध अलीकडे कमी होऊ लागला आहे असे दिसते. [थर्स्टन. से. रि; डुप्रेल-पाठव; एटना. सन्हे. ५. १].

मनवाशी कर्दव लोक हेच कुरुया होत असे काही म्हणतात. कुरुयासंबंधाने दुसरी अशी समजूत आहे की दक्षिण प्रांतातले यादव घराणे यापैकीच होते. दक्षिणेंतील धनगर, बंगालमधील तोथल व अहीर जातींशी याचा संबंध होता एवढी गोष्ट विचार करण्यासारखी आहे. पण त्या बाबतीत दुसरा पुरावा नाही. हरगर लोकांची एक शाखा धनगरात आढळते तीत काही कुरुया सांपडत असून खिलारी नावाची दुसरी एक जात नवरेस येते. ही खिलारी जात आपले वस्त्रांचे कठप वेऊन एका ठिकाणापासून दुसऱ्या ठिकाणी अशी फिरत असते.

मुंबई इलाख्यातील कुरुयांचे मुख्य १ वर्ग आहेत ते हत्ती कंकण व उनीकंकण हे होत. या दोघांत रोटीव्यवहार चालतो: वेढी व्यवहार मात्र माही. हत्तीकंकण लोक गुती माल व उनीकंकण लोकांनी माल करणारे असतात. तिसरा एक वर्ग याचा आढळतो त्याला हुंडे कुरुया किंवा हुंडे वजीर असे नाव असून ते लिंगायत पंथाचे असतात व ते मात खातात. हत्तीकंकण धनगराच्या मुलीशी त्यांचे लग्न होऊ शकते. परंतु लग्न झाल्यावर मुलीला पुनरपि आपल्या आईवापाच्या परी कधीच पाठवीत नाहीत. हत्तीकंकण धनगरांत खिलारी, संगर, व हटकर अशा जाती असून त्यात रोटीवेढीव्यवहार चालतात.

कानड्यात व्यभिचारी नायका, विधवा व ज्याना नवरे मिळत नाहीत अशा मुली हलक्या जातीतल्या मनुष्या-जवळ वायको झणून रहातात. अशा वायकाना कटिगद अथवा वेड्या म्हणतात. [सेन्सस रिपोर्ट मुंबई १९११]. या वायका जातीत असून त्यांच्या मुलाची लग्ने कुरुया धनगराच्या मुलीशी जुळतात. लमाची मागणी कौण्ड्याहि पक्षाकडून होते. कुरुया धनगर गार्दरे व हुकरांचे येरीज करून बाकीचे मास साप्तात व दाग पितात. याच्या देवांचे, नाव वीरापा असून त्याचे पुजारी जरी कुरुयन धनगरांपैकी असतात तरी त्यांना वडेरे म्हणतात व हे कुरुयन धनगराचे पिढीमाद ग्रु होत. यांच्यांत मृतसंबंधी विधी आहेत तेच यदुपा करव लोकात प्रचारात असतात. यांच्यात जातपंचायती आहेत. [एन्थॉपेन].

कुरुग्रंथाद—मद्रास इलाख्यांत मलबार जिल्ह्यातील एक तालुका. याचे क्षेत्रफळ ५०५ चौ. मै. असून यांत १०४ रोडी आहेत. १९२१ साली येथील लो. सं. ३,५६,९०० होती. १९२१-२२ साली साप्ताचे उत्पन्न सुमारे ५ लाख होते. बदगर हे तालुक्याचे मुख्य ठिकाण आहे. कुरुग्रंथाद व कालिकत तालुक्याच्या सरहद्दीवरून कोणुला नदी वाहत गेलेली आहे. याच्या पूर्वेस न्यानद तालुका आहे. पहाडाची राग जवळच असल्यामुळे एकंदर प्रदेश मोठा रमणीय दिसतो. एवंदर जमीन सुपीक आहे. मात्र सधुद्रकिनाऱ्यावरील जमिनीचा भाग पिकाला योग्य नाही.

कुरुयुद्ध—हे महायुद्ध कौरव व पांडव (पांडवहि कुरुग्रंथातील असल्याने एक प्रकारे कौरवच होत) यांच्या-मध्ये झाले. पांडवांचे राज्य त्यांनी प्रतिष्ठा पुरी केल्यानंतरहि त्यांच्या हवाला करण्यास कौरव तयार होईनात म्हणून हे युद्ध उपस्थित झाले. तत्पूर्वी शिष्टाचार-प्रमाणे धीकृष्ण हे शिष्टाई करण्यात कौरवाकडे गेले होते; परंतु ती निष्फळ झाली व त्यामुळे युद्धाविषय दुसरा उपाय (पांडवाना) उरला नाही. महाभारताचा मुख्य विषय हे युद्ध आहे व या युद्धास भारतीयुद्धहि म्हणण्याचा प्रघात आहे [महाभारत पहा.]

युद्धाचे सत्य रत्न.—हेच काहींच्या मते सिद्ध होत नाही. का की वैदिक वाङ्मयात धृतराष्ट्र, कौरव, परीक्षिति व जन्मेजय इत्यादीकांचा उल्लेख असून कुरुयुद्धाचा तेवडा उल्लेख नाही. तथापि या युद्धावर जे अनेक प्रकारचे पांडमय निर्माण झाले त्यावरून हे युद्ध झाले असावे असे ग्रहीत धरता येईल. शिष्यास अर्षेहि शक्य आहे की वैदिक संस्कृतीतील म्हणजे मात्र संस्कृतीतील सुशिक्षित वर्ग भारतीयुद्धानंतर कुरुक्षेत्री पूर्णपणे स्थापन झाला असावा व त्यामुळे पातेशास्त्राचा किरकोळ उल्लेख वैदिक वाङ्मयात शिरला असावा.

कुरुयुद्ध काळ.—या युद्धाच्या काळाविषयी अनेक मते प्रसिद्ध आहेत. कै. मोडकाचे मत वगळून इतर मते पाहिली असता ख्रि. पू. १५०० व ख्रि. पू. ३००० या दोन मध्याच्या आसपासचे काळ मित्र संशोधकांनी मांडले आहेत. मुख्य काळनिश्चयाची अशी पाच मते आहेत ती थोडक्यात अशी (१) कै. मोडक यांचे मत—ख्रि. पू. ५००० वर्षे. या युद्धाच्या वेळी प्रहांची स्थिति निरविराळ्या दोन नक्षत्रावर (महाभारतात) साधिलेली आहे, तेव्हा एक नक्षत्र सायण व दुसरे निरयन मानले पाहिजे; यावरून त्यावेळी वसंत ऋतूत पुनर्वसू नक्षत्रात होता. या हिशेबवरून गणित करून पाहता युद्धाचा काळ ख्रि. पू. ५००० हा येतो. (२) आर्यज्योतिष्याचे मत—ख्रि. पू. ३१०१. या वर्षी “ प्रातः कलियुगं विदि ” (कलियुग लागलेच असे जाण) अशा (शल्पपर्वीतील) धीकृष्णाच्या वाक्यावरून युद्ध झाल्यावर स्वकरच वैत्रात कलियुग लागले असे धरले, आणि कलियुग सर्व आर्यज्योतिष्याच्या मते ख्रि. पू. ३१०१ या वर्षी लागले; अर्थातच तोच काळ या मह,

युद्धात्मा होय (३) वराहमिहिर, कामाभीरी पंडित (विशेषतः विरहण) व आर्यसमानांचे काही विद्वान् समासद -सि पू २४४८ या वर्षी त्याच्या मते कलियुग सुरू झाल्यावर ६५३ वर्षांनी युद्ध झाले (४) रमेशचंद्रदत्त बरोरे पौराणिक वि. ल्येक पाश्चात्य पंडित -सि पू १४०० कारण पुराणात बुद्धदत्तवशा तील पांडवांचा समकालीन मगधराजा याच्यापासून नदा पर्यंतचा जो काल दिला आहे त्यावरून हा काल निश्चित होतो (५) बिलडी अय्यर -आक्टोबर तारीख १४, सि पू. ११९४ (कार्तिक वद्य ११ चित्रा नक्षत्र)

या पाच काळाबद्दल निरनिराळ्या विद्वानांची मते काय आहेत ती थोडक्यात सांगतां भारती युद्धापासून कलियुगास प्रारंभ झाला अशी वचने महाभारतात दोन तीन ठिकाणीं आली आहेत तीं (१) प्रभु कलियुग विदिं -सत्यपर्व (२) 'एतत्कलियुग नाम अचिरात्पुन प्रवर्तते' -वनपर्व (३) अन्तरे चैव संप्राप्ते कलिद्रापरयोभूत । स्वमतपथेन युद्धं कुरुषावसेनयो' -आदिपर्व यावरून हे युद्ध कलियुगाभो झाले ही समजूत महाभारतकारा साति या-या वेळीं (सि पू ३००) पक्की हट होती कुरुयुद्धकाल म्हणजे जसा श्रीकृष्णाचा काळ येतो तसाच कलियुगाचा प्रारंभकालहि येतो तेव्हा हे दोन्ही काल ठरले म्हणजे आपोआपच युद्धकाल ठरले असे या पक्षाचे म्हणणे आहे श्रीकृष्णाचा काळ ठरविण्यास एक महत्वाचे बाह्य साधनांचे प्रमाण उपलब्ध आहे, त पुढील प्रमाणे मांडण्यात येते -चंद्रगुप्त मौर्याच्या दरनगरात यवन (ग्रीक) मेग्यास्थिनीस हा बकील होता, त्याने त्यावेळीं शोध करून श्रीकृष्णाच्या कालाबद्दल लिहून ठेविले आहे ती ऐकीव माहिती जरी धरून कृष्णकाल काढण्याच काहीनां साहस केले आहे मेग्यास्थिनीस म्हणतो " सेंड् कोदस (चंद्रगुप्त) व जॉयानिस्तां (याच्या भारतांत) गुजरात नांव काय तें समजत नाही दासायण मनु (१) याच्याअर्थ १५३ पिड्या झाल्या व वर्षे ६०४३ झालीं जॉयानिस्तां पासून हिरण्कोज (हरिकृष्ण, कौरुकृष्ण) हा ०५ पिड्या अलीकडे झाला " म्हणजे १५३-३५ = १३८ पिड्या श्रीकृष्ण व चंद्रगुप्त याच्या दरम्यान झाल्या. दर पिडीत २० वर्षे धरल्यास १३८×२० = २७६० वर्षांचा हा ठोकळ काळ येतो चंद्रगुप्ताचा काळ सि पू ३१२ असा ठरला आहे तेव्हा २७६०+३१२ = ३०७२ सि पू हा काळ श्रीकृष्णाचा ठरतो हा सि पू ३१०१ या कलियुग कालाशीं जुळता आहे हा कलियुगागगाचा काळ (तारीख १० फेब्रुवारी सि पू ३१०१, सति फाल्गुन कृष्ण अमा-वास्या शुक्रवार मध्यरात्र) सूर्यसिद्धांतप्रमाणे काढिला आहे वरील मेग्यास्थिनीसचा पुरावा फार प्राचीन (सि पू ३१२) असल्याने त्याला विशेष किंमत आहे रा व वैजानी वरील प्रमाणे हिशोब देताना धरीच वेदुगिरी केली आहे मेग्यास्थिनीसने ०५३ पिड्या सांगितल्या आहेत तेवढेच खरे धरा-याच आणि त्यानीं सांगितलेलीं वर्षे मान खरी घराबयाची

नाहीत या प्रकारच्या विवेचनपद्धतीची किंमत कशी ठरवावयाची?

वराहमिहिराने जो काल दिला आहे तो सर्व ज्योतिष्यांच्या मतांच्या विरुद्ध व महाभारतातील प्रथम वचनांच्या विरुद्ध गंगा तपोच्या " पंड्रविपचद्वियुत शफकालस्तस्य रात्रेय" या वाक्यावरून दिला आहे परंतु वचन गंगा या नावावर कोणी तरी रखिले असतं कारण शब्दकालापूर्वी एवढेच नव्हे तर (महाभारतात त्यानें नाव प्रत्यक्ष येतें, त्यावरून तर) महाभारतापूर्वीच गंग् होऊन गेला कदाचित् सर्गांत २१२६ हा आंगडा आपल्या एखाद्या समकालीन राजातील व युधिष्ठिराबद्दल अंतराचा निदर्शक म्हणूनहि दिला व त्या परतु कच्च सम्राज्यावरून कळाला होत नाहा. मान ह् वक त्या। एखाद्या राजवशावरूनवरून तयार वला असत कारण अशा वशावरून त्यावेळीं सर्वत्र तयार ठेवात असत (राजतरंगिणी पहा) सारास इतर ज्योतिष्यांचा मताविरुद्ध (विशेषतः पुढे महाभारतातील वचनांविरुद्ध) या एवढ्या वराहमिहिराच्या वचनास मान्यता देता येत नाही, " असे चिंतामनोराव वैद्य म्हणताना त्याच्या मते राहिली पिडा युग नक्षत्रां मार्गशीर्ष शुद्ध १३ या तिथीस युद्ध सुरू झाले आम्हांला या गंगेवचनाचा अनादर करण्यास तें वचन गर्गीचे नव्हे असे सिद्ध करण्याच्या भागवतांत पडत नाही गंगे संहिताकार गर्गशेकोत्तर नसेल कदावरून ? आम्ही असे म्हणणार वी दातवाहनवालीन मनुष्यानें हजार दोन हजार वर्षांपूर्वीची झारेस्या गोष्टीची नक्की तारीख सांगितली तर त्यानें केवळ "साया वाक्य प्रमाण" म्हणून स्वाकारलेली गोष्ट आहे असे म्हणून ती अभावाद्द टाळो धरणार

रामचंद्र दत्तादिपाचा सि पू १४०० चा काळ, सूर्याचे विष्णुपुराणावरून ठरविलेला आहे त्यात पुढील वाक्य या काळाचे मूळ म्हणून दर्शविले असे - "शिवपरीक्षितां जन्म यावन्नदाभिषेचनम् । एतद्वर्षसहस्र तु ज्येष्ठं पक्षदशोत्तरम् ।" (असाच श्लोक भागवतातहि आहे) या श्लोकात परीक्षिताच्या जन्मापासून नंदाच्या अभिषेकापर्यंत १०१५ वर्षे झालीं असे म्हटले आहे तारीखिति हा युधानंतर ४१६ महिन्यांनीं जन्मला तेव्हा युद्ध तोंड नदाभिषेक १०१५ + त्या पुढील नऊ नंदाची १०० वर्षे + चंद्रगुप्ताची ३१२ मिथून एकंदर = १४२७ सि पू हा भारतीयुद्धाचा काळ आला परंतु विष्णुपुराणातील हेच वचन (अस ४ अध्याय २६) विष्णुपुराणातीलच दुसऱ्या (अध्याय २३) एका वचनाच्या विरुद्ध आहे त्यात भारतीयुद्धातील जरासंधपुत्र सहदेव याचा वय १००० वर्षे राज्य करील व नंतर प्रयासपक्ष १३८ वर्षे व त्यानंतर शिशुनामवश ३२ वर्षे राज्य करील असे म्हटले आहे म्हणजे एकंदर १०००+१३८+३२ = ११६० वर्षे होतात तेव्हा या १६०० चा व पूर्वाच्या १०१५ चा मेळ सुळीच वसत नाही पुराणकारांची माहिती ठोकळ स्वरूपाची आहे म्हणून या

विवानाकडे अधिक शुद्धतेने पाहिलें पाहिजे तथापि तेवन्ना अंतर्गतवर्तून विष्णु, भागवत वगैरेमधील या पुराणोक्त पितृव्य व वरें यांचा पुरावा मेग्यास्थानीसच्या पुराण्यासमोर निवृत नाही असें जें चिंतनगणरावनी माडलें आहे त्याचा सुखीव स्वीकार करता येणार नाही मेग्यास्थानीसच्या पुराण्याचा महत्त्व याच्याचें म्हणजे त्यास आपणापेक्षा अधिक साहित्य निधीतपणें खरे असलेले उपलब्ध झालें होतें व त्या साहित्यावरून त्यानें केलेला हिशोब अगदी चिंतवुक होता असें धरलें पाहिजे आणि तसें धरण्यास आधार काय ?

ऋग्वेदातील दोन उल्लेखावरून कुरुषुदाचा काल रि. पू ३१०० च्या वेदत्राच निपती असंदिग्ध मानण्यात आलें आहे ऋग्वेदात देवापि या ऋषीचें नाव येत तेंचें त्यास वेदाचें स्पष्टीकरण करणारांनीं वेदांनीं नव्हे—'कंदर-अंशंतु' याचा मज म्हण्टे अहे महाभारतात, शतनुचा वडील माऊ म्हणून देवापिचें नाव येतेंच, तेव्हा शतनु (अपवा देवापि, विचित्रवीर्य-गुडू पांडव मिळून १०० वर्षे होतात ऋग्वेदात दुसऱ्या एकाठिकाणीं सोमक साहदेव्य याचा उल्लेख आला आहे. महाभारतात हण दाचा पूर्वेज सोमक असें म्हण्टे आहे सहदेव-सामक-गुण पुत्र-हण्ड मिळून १०० व वर्षे होतात म्हणजे ऋग्वेदानंतर १००, १५० वर्षांनीं भारतीयुद्ध झालें असें म्हणण्यास हरकत नाही यजुर्वेदात इ. व मायाल याचा नाव येतात तसच काळक शाङ्गणात धृतराष्ट्र वैकुण्ठवीर्य याचा उल्लेख येतो आणि शुक्रयजुर्वेदातगत शतपथ शाङ्गणात अनन्नेमय पारीक्षिताचा उल्लेख आहे. या सर्व उल्लेखावरून त्या त्या वेद व वेदागापूर्वी भारतीयुद्ध झालें हें स्पष्ट आहे शतपथ शाङ्गणात कृत्तिका या घेत पूर्वेज उगवतत असें एक (वते-मानकावचक) वचन आहे कं व पा दीक्षित यांनीं गणित धनन कृत्तिका हा काळ रि. पू ३००० असा काढला आहे तेव्हा शतपथापूर्वी (जनमेजय-पारिक्षिता-अभि-मन्यु-अर्जुन) निदान ६००५ वर्षे तरी भारतीयुद्ध झालें शतपथापूर्वी वित्येक वर्षे ऋग्वेद सत्वार होत होता तेव्हा रि. पू ३१०० हा ऋग्वेदाचा शेवटचा काळ धरण्यास हरकत नाही वर सांगितल्याप्रमाणें या कालानंतर १०० वर्षांनीं युद्ध झालें म्हणजे रि. पू ३१०० हाच काळ युद्धाचा येतो (याकोपी यांनीं ऋग्वेदचा काळ ज्योतिषप्रमाणानुसार रि. पू ४ हजार वर्षे ठरविला आहे) तसेंच अजुर्वेदाचा काळ ३००० वा परततत, त्यावरूनहि युद्धाचा काळ वरीच निपतो

चादमान हिशेबानें पाडवानी आपला वनवास पुरा केला असें माद्रभारतात वर्णन आहे ही चादमानाची पद्धत (वाच वर्षांनीं होत महिने एकदम अधिक धरण्याचा संप्रदाय) तितीरीय संहिता व शाङ्गणाकाली होती व तीच भीष्मानें दुर्योधनाच्या शकेत उत्तर म्हणून सांगितली अर्थात् तें स व शाङ्गणाकाली कुरुषुद झाले या प्रकारच्या माडणीतील ७८

गुणदोष येणेंप्रमाणें—शून्यव्य द्वाग्यापूर्वी भारतीयुद्ध झालें हें मत स्वीकारता येईल तथापि देवापि व शतनु यांचें वंशुत्व हें उत्तरकालीन कथाप्रमाणेंच दिसतें म्हणून धरतां येणार नाही हण्ड पूर्वेज सोमक व ऋग्वेदाचा सोमक हे एकच होत याचा आधार काय तर दोघांचेहि नांव सोमक होतें हाच ।

उरलेल्या कृत्तिका यादाचा परमर्श गावुं घेतला आहे. आमच्या मतें त्या उल्लेखावरून शतपथाचे प्राचीनत्व सिद्ध होत नाही वेदागापूर्वी भारतीयुद्ध झालें हें सांगण्यांत तात्पर्य काय ? वरीचशी वेदाग तर फारच अर्धाचीन आहेत. सीमासेत तर वीडाचा उल्लेख येतो एवच रा. वि वि वेदानी इमारत अगदी कच्च्या पायावर उभारलेली आहे रा वैद्य मोडकाच्या मताचें सडण करण्यासाठी माडणी फरतात ती अशी—

कै मोडक यांनी उद्योगपर्वामध्ये व भीष्मपर्वामध्ये आलेल्या प्रहृत्पितीच्या वर्णनावरून पुढ्याल ठरविला आहे ही वचनें पुढीलप्रमाणें आहेत (१) अधिष्ठाण कृत्तिका महिन्यात येतो नक्षत्री शिष्टाईस निघाले (२) अस्तिनापुरास वर्णानें त्याची घेत घेतली त्यावेळीं त्यानें, दानि हा रोहिणीस पांडा देत आहे, महापात चित्रेला पंडा देत आहे, राहु तूयाला प्राप्तो आहे, उग्रेषा संगळ वधी होऊन अनुराषेरीं सगत होतो आहे, असें वर्णन केले आहे (३) दुर्योधनानें पुत्र्य नक्षत्री प्रयाण केले (४) कृत्तिकात वध पक्षात अधिष्ठाण परतले त्या पक्षात १३ व दिवसाचा पधरवडा होता (भीष्मपर्व) व दुर्योधन आधि चद्रमहण अशी दोन्ही प्रहणें या महिन्यात पडली (५) युद्धारभदिनास चंद्र सप्ता नक्षत्री होता (६) बल-राम म्हणतो, मी पुत्र्य वधुचर वधेस मेळों आणि आज (युद्धाचा शेवटच्या १८ व्या दिवशी) धवणावर परतलों, इत्यादि वचनावरून कै. मोडकानीं काळ काढिला आहे तो रि. पू. ५ हजार वर्षे हा होय पण हें अनुमान काढताना सुट्य अचूक येते ती ही वरी, सौरांनीं भारत वाढ-वित्यामुळे मूळतील वचनें कोणतीं तें समजणें अशक्य आहे तसच काही वचनें व्यर्थी असतात, ही वचनें बहुधा सधेवर आत्ता रचिलीं आहेत, त्यामुळे घरील अनुमान नि.अक्षपणें वावता येत नाही सात्र करीकी अमवात्येस (शुक्लारी) सूर्यमहण पडले होतें, अस मा न पहीत घरून हें वाणिजानें छेद होत आहे व त्यावरून जो काळ निपतो तो (म्हणजे घरे ३१८०) आर्यज्योतिषाच्या नेहमीच्या काळालाच अनुसरून म्हणजे रि. पू ३१०२ येतो तेव्हा या दृष्टीनें हा पुरावहि मजबूत आहे मोडकाचा पाच हजारांचा काळ जुळत नाही भारतीयुद्ध ही प्रहृत्पिती इतकी अनि-स्थित आहे की, तीवरून सतिस्तीत्या काळ वाढवें शक्यच नाही असें कै. दीक्षित यांचेहि मत आहे

कै. न्व. गु. काळे यांनी भारतीयुद्धाची रोजनिशी म्हणून एक लेख छापला आहे (विविधज्ञान विस्तार

सुले १११३). त्यांत वरील ग्रहस्थितीच जसेच घरून, युद्ध मार्गशीर्षी पौर्णिमेला सुरू होऊन, पीप शुद्ध द्वितीयेला संपले असे ठरविले आहे. पुराणनिरीक्षण या ग्रंथात त्यांनी युद्धकाल रि. पू. १२६३ दिला आहे.

रा. केशवराव दफ्तरी यांनी या विषयावर वि. शा. वि. च्या १११८ सालच्या अंकात लेख लिहिले आहेत. त्यांचे म्हणणे की, “ भारतातील कायदे परस्परविरोधी असूनहि त्यापैकीं प्राक्ष कोणती व त्याच्य कोणतीं हें ठरविण्याचा कोणाच प्रयत्न केला नाही; त्यामुळे त्यांचे प्रयत्न फसले, मी तो प्रयत्न केला आहे व तो सिद्धीस गेला आहे असें बघतें ” युद्धदिनाबद्दल त्यांचे मत, गणितानें येणाऱ्या कार्तिकाच्या अमावास्येच, परंतु वास्तविक मार्गशीर्ष शुद्ध द्वितीयेच ज्येष्ठा किंवा मूळ नक्षत्री युद्ध सुरू झाले असें आहे. युद्ध-कालासंबंधी लिहितांना, त्यांनी भारतात सांगितलेल्या उत्तरा-यष्टारभकालावरून तो काल काढला आहे आणि तो रि. पू. १११७ हा होय.

रा. करंदीकर हे युद्धाचा काल १५०० पूर्वी एक दोन शतके इतका नेतात पण त्याच्या विधानातहि ज्योतिर्विषयक विधानावर अवलंबून रहाणारा मध्य सापडणारे दोष सापडतात. युद्धाच्या कालाविषयी इतकी अनिश्चिन्ता असता युद्धदिन-निर्णयासाठी प्रयत्न झाले आहेत.

रा. ज. स. करंदीकर यांनी भारतीय युद्धदिननिर्णय अथवा गीतागम्येति या आपल्या [विप्रमयवगद, जानेवारी १९२१ च्या] लेखात पुढील निष्कर्ष काढला आहे. यांनी रा. वें. चा. केतकरांचे म्हणणे की “ मार्गशीर्ष शु. पौर्णिमा मृग किंवा आश्वी नक्षत्री युद्धास सुरुवात झाली. ” हें खोडून काढले आहे. कारण हा आरंभीदिवस धरल्यास नयद्रव्यवशाच्या दिवशी अमावास्या येते; परंतु भारतात त्या दिवशी पहाटे चंद्रोदयाचे वर्णन आहे म्हणून केतकरांचे म्हणणे चुक आहे. म्हणजे नयद्रव्यवर्णनावरून अमावास्याच निघते तर तें वर्णन किंवा रथा वर्णनावरून निघणारा निष्कर्ष अमान्य करून त्यावेळचे चंद्रोदय वर्णन हें मात्र अप्रसिद्ध व प्रमाण असें रा. करंदीकर समजतात विलंडी यांचे म्हणणे की, “ कार्तिक कृ. ११ नित्रा नक्षत्री ” आरंभ झाला हेंहि करंदीकर यांनी खोडून काढले आहे. कारण तो दिवस धरल्यास भीष्मनिर्णयाच्या दिवशी ५८ वा दिवस येत नाही व सुदर्भ मगधनक्षत्री व युद्धसेवक ध्रुव नक्षत्रीहि येत नाही व इतरांहि प्रसंग लुप्त नाहीत. रा. दफ्तरीची घर दिलेली तिथीहि करंदीकरांनी खोडली आहे. कारण दफ्तरी यांनी तिथि व चंद्रोदयकाल बरोबर ठरविले नाहीत; तसेंच दफ्तरी यांची तिथि प्राक्ष धरल्यास अश्वत्थामाचा हाता मार्गशीर्ष वय ५ ला म्हणजे लखलखीत शुभ्र नादध्यात पडल्याचे मानावे लागते; व बलराम ध्रुव नक्षत्री परत आल्याचीहि लुप्त नाही. नीळकंठ चतुर्धर व रा. चिन्तामणराय वय यांचे म्हणणे “ मार्गशीर्ष शु. त्रयोदशी रोदिणी किंवा मृग नक्षत्र ” हेंहि लुप्त नाही कारण त्रयोद-

शीस मृग नक्षत्र येत नाही व घटोत्कचवाची परिस्थिति लुप्त नाही. व भीष्मनिर्णयाकाल ५८थी रात्र येत नाही. रा. करंदीकरांचे स्वतःचे मत “ मघाविषयकः क्षमः ” या वचनावरून मघांचे अधिपती पितर, त्यांचा विषय-वसति-यम-लोभ हा यम आहे विषय ज्याचा तें भरणे नक्षत्र, या भरणे नक्षत्री युद्ध सुरू झाले आणि त्या दिवशी तिथि मार्गशीर्ष शु. ११ होती असें आहे याच दिवशी श्रीकृष्णांनी गीता समितली म्हणून गीतागम्येतिहि याच दिवशी येते असे ते म्हणतात आणि उद्योगधर्मात व भीष्मनिर्णय त्रीं भी नक्षत्रे क्रूर ग्रहांनी विद्रु झाले असें सांगितले आहे त्या त्या नक्षत्री करिताचा भयंकर संहार कसा झाला हेंहि त्यांनी वरील तिथी व नक्षत्रे घटूनच दाखवून दिले आहे या त्यांच्या पद्धतीनें भीष्मनिर्णय माघ वय ४ स येत म्हणजे मार्गशीर्ष वय ५ ते माघ वय ४ पर्यंत ५८ दिवस होतात इतकी माघ शु ८ ही तिथी धरली जाते ती चांद्रमानानें धरली जाते असे त्यांचे म्हणणे आहे.

एकंदरीत या युद्धाच्या कालाबद्दल अनेकांची अनेक मते आहेत आणि त्याची एकावक्यता जशी आज होत नाही, तशी यापुढेहि होणे शक्य नाही असे दिसते. कारण अनेकसे पयस महाभारतातील अस्पष्ट व अंसिद्ध व परस्परविरुद्ध अशा श्लोकावरून हा कालनिर्णय करायचा आहे तेव्हा साहजिकच जो तो आपल्या मताप्रमाणें त्याचा अर्थ लावून काल काढणार.

लो. टिळक यांनी गीतारहस्यात (परिशिष्ट भाग ५), इहल्लिच्या गीतेचा काल या सदर्भावरून पुढील माहिती दिली आहे:— (१) जावा व बली गेडात शके ४०० पूर्वी महाभारत गेलें होतें; (२) शके ३६५ च्या एका शुभ राणाच्या शिलालेखात महाभारताचा उल्लेख आहे; (३) भासाच्या बऱ्याच नाटकाना भारताच्या आघार आहे. भासाचा काल इ. स. चें ० रें शतक; (४) अश्वघोषानें बुद्धचरित्र व चांदरानंद यात महाभारताची कथाव्या उल्लेख केला आहे. त्याचा काल इ. स. चें पाहिले शतक होय (५) आश्वलायन गृह्यसूत्रात महाभारताचा स्पष्ट उल्लेख आहे व बौधायन धर्मसूत्रात महाभारतातील श्लोक आहेत. बौधायनाचा काल वि. पू. चौथें शतक. (६) महाभारतात राशींच उल्लेख नाही आणि नक्षत्रगणना आहे ती ध्रुवगादि (ध्रुव नक्षत्रापासून उत्तरायणास सुरुवात होणे) आहे. हा काल गणितानें शकापूर्वी ५०० येतो. (७) वेदांगज्योतिषाच्या व परिशिष्टीच्या जन्मापासून नंदिभेदेकापर्यंत १११५ (किंवा १०१५) वर्षे होतात. ” या वचनाच्या आधारें रि. पू. १४०० वर्षे श्रीकृष्ण व भारतीययुद्ध याचा काल होय.

प्रत्येक मताची साधकसाधक विधानें सपासण्यात येथें अवकाश नाही तथापि महात्वाच्या विधानाचा परामर्श मधून मधून घेतलाच आहे.

भारतीय युद्धाचा काल काडण्यासाठी जे प्रयत्न संशोधकांकडून झाले त्याचे एकंदर तीन वर्ग पडतात.

(१) ज्योतिषविषयक प्रमाणांस कमी महत्त्व देऊन आणि परीक्षितांच्या जन्मापासून नंदाभिषेकापर्यंत १९१५ वर्षे होतात या विधानात व त्याचप्रमाणे पुराणातील राजांच्या यादीस महत्त्व अधिक देऊन कालनिर्णय करण्याचा मार्ग.

(२) दुसरा मार्ग असा की राजांच्या याद्याकडे दुर्लक्ष करून ज्योतिर्विषयक विज्ञानापेक्षा कलियुग भारतीय युद्धाच्या अंताला मुरु झाले एवढेच घेऊन ज्योतिषाच्या प्रारंभविषयक कलियुग जे झिडकिले आहे ते घेऊन त्यात अर्धेच प्राय मत्त शोधण्याचा मार्ग. या प्रयत्नांत महाभारताच्या आत जे इतर ज्योतिर्विषयक उल्लेख आले आहेत ते अप्राय व अप्रमाण धरले आहेत; हा मार्ग रा. पैधानी स्वीकारला आहे. व हा स्वीकारतांना राजाबलीजें प्रमाण दुर्लक्षित व ज्योतिषविषयक अंगत विधाने दुर्लक्षित रा. येथे जी कारणे मांडतात ती अतुटी वाटतात. ते मार्ग दाखविलेच आहे.

(३) कलियुग कुरुयुद्धाची सुरु झाले या मतात कमी महत्त्व देऊन अनंत ज्योतिर्विषयक विधानास महत्त्व देऊन त्यापासून काल काडण्याचा मार्ग. या मार्गाप्रमाणे शोधप्रयत्न करण्यात अनेक मते निघाली आहेत. ज्योतिर्विषयक प्रमाणात परस्पर-भिन्नता आल्यामुळे त्यात अनेक मते निघणे स्वाभाविक आहे. आणि ही परस्परविपरीतता अनेक क्षेत्राच्यामुळे उत्पन्न झाली असेल. पहिल्या प्रकारचा मार्ग पतकरणाऱ्यांनी आपल्या मतास बुज्झील तैरेने ज्योतिषाकडे हिरावे घेतले आहेत.

बरील तीन पद्धतींमधील संशोधनात जास्त उपयुक्त कोणती ते पाहू. या तीनही मार्गांपेक्षा स्पष्टपणाने एवढे सांगता येईल की कलियुगप्रारंभाचा काल सोच कुरुयुद्धाचा काल होय असे धरून व कलियुगविषयक ज्योतिषाची कल्पना घेऊन युद्धाचा काल काढणे अप्रयोग्य आहे. का की, कलियुगविषयक करपना नमत ममत तयार झालेली. भारतीय युद्ध आष्टल्यानंतर आता दिवस वाईट झाले म्हणून केवळ कवीने म्हटले त्याचेंच युद्धाची कलियुग सुरु झाले हे उत्तरकाळील स्फातर होय. ज्या वेळेस युगकल्पना सुद्धेच युद्धात झाली नव्हता. व अमुक युग संपत आले आहे व आता दुसरे युग सुरु होणार असा तऱ्हेची कल्पना त्या वेळच्या लोकाना असणे प्रचुर नाही. अनेक ग्रह एका राशीवर होते त्या कालापासून कलियुग सुरु झाले ही ज्योतिषाची कल्पना मागाहून तयार झालेली व ती आपल्या कालगणनेस कोणता तरी प्रारंभबिंदु असला या भावनेने तयार झालेली. जो काल (प्रारंभबिंदु) गणितज्ञांनी गणिताच्या साहाय्याने शोधून काढला त्याच कालात नेमकें उद्द झाले अशी कल्पना करणे म्हणजे संशोधकवृत्तीस अन्यायत फाट्या देणे होय. आता वाईट दिवस सुरु झाले म्हणजे कलियुग सुरु झाले असे एक विधान व ज्योतिषाची ज्योतिषाग्र प्रादुर्भावानंतर कलियुगविषयक केलेले गणित ही

अगदीच निराळी वाद. या दोन गोष्टींचा मिश्र जन्म लक्षात घेतला असता कलियुगविषयक विधानावर कुरुयुद्धाच्या कालगणनेची तयारी करणे अप्रयोग्य आहे असे दिसून येईल.

ज्योतिषविषयक विधाने लक्षात घेतली असता व त्यातील एकमेकांसा अंशगति पाहिली असता आणि महाभारत ही अनेक क्षेत्रांची संग्रिता आहे ही गोष्ट लक्षात घेतली असता ज्योतिर्विषयक उतारे बरेच कालनापूर्वक वापरले पाहिजेत. अमुक गोष्ट झाल्यानंतर राजा झाली पुढे अमुक गोष्ट झाल्यानंतर चंद्रोदय झाला इत्यादि प्रकारची घोषट व कालनिष्ठ वर्णने कवि कालविषयक विचार विशेष मनात न आणता पाठू लागतो. आणि त्या प्रकारच्या विधानाचा आधार घेऊन म्हणजे सामान्य वर्णनार्थी मुरकटलेले आधार अनीयत बाहेर काढून कालशोधन निराळें झाले पाहिजे. ते तसे आज झाले नाही. "माता मा मांशोपेहिं ऋतूना कुमुनाकर." येवढ्यावरून त्या काळात मार्गशीर्षात वसंत येत असे एवढी उडी एकदम घेता यावयाची नाही. त्याप्रमाणेच ऋतूस्थे वसंतास प्राप्त झाले असले तरी वसंतासुद्धेच मार्गशीर्षास प्राप्त झाले होते हे कोठे सांगितले आहे त्यावेळेस मार्गशीर्ष हा आज काही अशात असलेल्या सामाजिक किंवा राजकीय कारणांनी प्राप्त झालेला असेल

इतिहास या घेथ पूर्वेस उगवतात म्हणून वर्तमानकाल वाचक जे उल्लेख आहेत त्यावरून कारसे निश्चित काहीच अनुमान काढता येत नाही. हे वाक्य केव्हाच तरी जुन्या काळचे असले शक्य आहे यातवल्क्ष्य तर इतका संशय दितो व सामान्य लोकांच्या व थोड्यांच्या सख्खत भाषेच्या ज्ञानविषयी त्यास इतका तिरस्कार होता की तो कॅव्ज्याच्या मंत्राचा त्रिनियोग कुटुंबाच्या कार्या करीत आहे; नर तो जून एखादे वाक्य त्यात वर्तमान काल वाचक प्रयोग आहे म्हणून बदलण्याच्या फिकीरीत कशास पडतो.

ज्योतिर्विषयक असे महाभारतावर निश्चित प्रकाश पाडणारे पुरावे कोणते असल्यामुळे शेरडी पौराणिक राजावलीची यादी एवढीच कुरुयुद्धाच्या कालगणनेत ऐतिहासिक महत्वाची सामग्री आहे असे आम्हां समजता व त्या पद्धतीनुसार काढलेला काल सुमारे वि. स पूर्व १५०० हा प्राय घरातो.

कुरुयुद्धात कोणकोणते राष्ट्रे सामील होती याचा एक नकाशा आम्ही ज्ञानकोशाच्या प्रस्तावनापेड्याच्या तिसऱ्या विभागातील ५०८ व्या पृष्ठावर दिला आहे. तो पाहिला म्हणजे युद्धप्रमाण राजाची (देशवाचक) नावे आपोआपून लक्षात येतील

कुरुचर्च—आग्नीध्रने आपल्या जेसुद्धीपाचे नऊ भाग करून नऊ पुत्रास दिले, त्यात कुरु नावाच्या पुत्रास दिलेला वर्ष (प्रदेश) हा शैवगान पर्वत आणि धारसमुद्र यांच्यामध्ये

मरतनर्पाप्रमाणेन धनुष्याकार आदि ("धनुर्वत्संस्थिते श्रेय द्वे धर्मे दक्षिणोत्तरे") यीस उत्तरकुप व रेतवतवर्ग अशी नामांतरं आदित [भारत मीधमर्ष. अ. ६; मत्स्य. पु. अ. ११३; भागवत स्कं. ५ अ. २].

कुरुपराज—रत्नार वसत्यानात जगदलपूर वाळुप्यात चित्रकोट धवधन्यानवळ हें लहान खंडे अहून येथे पुष्कळ शिगरेले आहेत. त्यापैकी बरेच इ. स. १०९० साल नाम-पंजी घराण्यातील मोमेश्वर देव याच्या वेळचे आहेत.

कुरुक्षेत्र—हिंदुस्थानातील एक प्राचीन देश. द्या मद्रा-वर्तमान पश्चिमसे होता अथवा उजवेले आहे श्रीकृष्ण आनर्त देशास जात असता प्रथम कुरुदेशातून गियाल्यानंतर त्यास प्रव्रततच्या पुढे व मत्स्यारच्या अलीकडे कुरुक्षेत्र लागल्याने भागवतात म्हटले आहे येथे कौरवांचा मूळ पुत्र वृष या राशाने तप केले व इंद्र त्याला प्रसन्न झाला आणि त्याच्या प्रवादाने हें स्थळ पवित्र झाले अशी कथा आहे. याच्या चतुर्गोळीस, एके ठिकाणी पुढील प्रमाणे दिल्या आहेत.—"तर-तुल्य व अरिंदुत यांच्यामधील आणि रामनृद व मत्स्यक यांच्यामधील असा जो प्रदेश तो". येथे दिशा समितलेल्या आहेत. उत्तरेवरी, अंतरेवरी, पश्चिमेव, विनयानक्षेत्र अशीहि यास वृत्तरी नावे आहेत वरवृत्ती व उपवृत्ती यांच्या दुआयात (वरवृत्तीच्या उत्तरेस व नरवृत्तीच्या दक्षिणेस) हें आहे. याचा परिघ ८० कोस आहे. हाणूनतर्गने हें पाहिले होतें. त्याने चालू सुसूत्रेन म्हटले आहे. ह्या हें कर्णेक मित्राच आहे. महाभारतकाळी हें व पुष्कर अशी दोन तीर्थे कार प्रसयात होती महाभारतात यांच्यासाठी बरेच एक अध्याय रावी पडला आहे. (वनपर्व अ. ८३ पदा) " कुरुक्षेत्रांत राहणें " असे वृत्तने म्हणणारा सुद्धा निमाप होतो असे म्हणतात. या क्षेत्रात धरुडी तीर्थ अनुसरणांत तीन दुष्कृत आहेत. (१) पृथुदरुः(२) स्वमन्त्रपंचक, हे काय तत्राय परधुरामाने क्षत्रियांचा नाश करून त्यांच्या रक्षांने भरत्याची कथा आहे; (३) वन्रिहती, या तीर्थांत सूर्यग्रह-पाण्या वेळी स्नान करणाऱ्यास १०० अभयपार्थ पुण्य लागते. या तीर्थांत तर्त तीर्थे आली म्हणून ते मत्रिहती होय. येथे एका सूर्यग्रहणार्तणी बरंवर, पांडव, चांदव व गोपाळ हे एकत्र गमा शास्त्रार्थे वर्णन भागवतात आहे. अत्रुहहि सुषेमहंतात तेथे मोठी यात्रा भरते. बुध्नेनांत मुळात मंगला स्वर्गास गते अशी त्यावेळी समजूत होती; म्हणून येथे भारतीय युद्ध झाले. परंतु एवढे मोठे मैत्र्य येथे राहिले असले हें संभवनीय नाही. बुध्नेनाला मध्य धरून दोन्ही गंगा कार विस्तीर्ण प्रदेशांत पसरल्या होत्या असे महाभारतांतच म्हटले आहे. त्यावरून पंगवाचा काही भाग तर्त कुरुपाल, रोहितकारण, मरुभूमि म्हणजे आहे—उग्र (वनपूर), काळपूर, मंगापूर, बारण, वाटपान या अशो-कीन प्रदेशात, शंकर कोश साह व यशात ते शंकर कोश या मोठ्या मृदेदरुजि हें युद्ध झाले असावे. [वृष-भारत

उपसंहार; भागवत. स्कं. १, ३, ७, १; इंडि. ऑटि. पु. १. ५; अ. कोश; प्रा. कोश; महाभारत, चाल्य. प. इंगी. म्यासि. पु. १६].

इ. स. १७५४ मध्ये पेशव्यांनी क्षेत्र गया व कुशक्षेत्र ही दोन्ही क्षेत्रे दिल्लीच्या पातशहापासून आपल्याकडे घेतली होती (राजवाडे खं. ९ ले. ३२८).

कुर्तकोटी—मुंबई इलाहा धारवाड जिल्हा. गदनच्या नैऋत्येस मुभार ८ मैलावर हा एक गांव आहे. येथील गौरे-शराच्या देवळाजवळ इ. स. १२४४ सालचा एक, केरी वनप्याच्या देवळात इ. स. १०८१ सालचा एक, शंकर लियच्या देवळात इ. स. ११३२ आणि ११३८ सालचे दोन आणि विरुधाक्षच्या देवळात इ. स. १०८३ सालचा एक असे पाच विलेलेले आहेत. इ. स. १८३५ रया सुमा-रास कुर्तकोटी येथील एका घराचा पाया खणीत असता एक साम्रपट कापडला असून तो इ. स. ११० सालचा आहे असे दिसते. त्यापि तो त्या सालचा नवून नवल्या किंवा दहाव्या शतकातील आहे व त्यामुळे तो साम्रपट वनावट आहे असे झोटर्न सिद्ध केले आहे [इ. ऑ. पु. ७; २१७. सु. गं.]

कुर्दिस्तान—कुर्द लोकांच्या देशाला कुर्दिस्तान म्हणतात. बतमनसु योहूतन—सु येथे वैरीसला मिल्गान्या नद्या बहात असलेला प्रांत व ड व लिटल झाप नद्या बहात असणारा डोंगराळ मुख्य इतका प्रदेश कुर्दिस्तानात मोडतो कुर्दिस्तानमधील लोकसंख्या २५ लाख असून त्यापैकी १६॥ लाख तुर्की कुर्द, ८० हजार इराणी व ५० हजार रशियन आहेत. कुर्द लोक माकडिमा नदीपासून उर्मीया धरोत्रापारंपेच्या मुलयांस पसरलेले आहेत. मटकपारे कुर्द सर्वांत श्रीमंत व स्वावलंबी असून ते उज्झाळा डोंगरावर व हिवाळा वैरीस नदीच्या कांडच्या मुलवात पालविताने.

कुर्द लोकांना गंदेर रंगाचे आवडते, याची माया तुर्क लोकांच्या भाषेहून निरन असल्यामुळे व त्यांची धर्म पंथिभन लोकांच्या धर्माहून निरन असल्यामुळे त्यांना सर्वत्र अभिधा-सान वागवितात व ते सत्ताधारी लोकांशी नेहमीं झगडत असतात. हे लोक अतिशय राजरी असून इतर लोकांवर छटा छट करून जुलूम करतात. या लोकांना आपल्या कुलांचा अभिमान असतो. हे लोक सुदिवान असतात. काही सुबोद्धित कुर्द वसिराच्या जगेवरहि असत. काहींनी वायचलचे तुर्क भाषेत भाषावर करण्यार व काहींनी यरुसान पत्र चालविण्यास मदत केली आहे. यांच्या पायकाना गोधा नपून त्यांना बरेच स्वातंत्र्य आहे. कुर्द लोक गर्विष्ठ परंतु विभागू व आतिथ्यपर आहेत. न्या लोकांत धांप्रतेष द्योत्पत्तीस पडते; परंतु त्यांची दिसतीया त्यांना कार निद-कारा आहे.

कुर्द लोकांची भाषा ही जुनी अद्यापि लोकांनी इराणी भाषा असून उष्ता भाषात लिहिलेले गालरी शब्द निमळ-

लेले अर्धे व दक्षिण भागात तुराणी शब्द मिसळलेले आहेत वरंच कुंद लोक सुनी व शक्ती पयाचे असून वाहोच कोणत्याच धर्मात समावेश होत नाही

इ ति हा स-फार प्राचीन काळी अहुरियाच्या जवळचे पर्वत गुनु नावाच्या लोकाच्या ताब्यात होते अहुरियन भाषेत गुनूचं गदू अथवा कुंद असे रुपांतर झाले होते गदू लोक तुराणी वसावे होते सायरसचे कुंद लोकानी गिकले पुढे ते अनुक्रमे मॅसेडोनियन, पार्थियन, सस्सनि सत्तेखाली आले पण दक्ष्या खलीकाच्या सत्तेखाली असना कुंद लोक मडाळी करीत असत

इ म ८३८ व ९०५ साली या लोकानी बॉर्ड केली १० व्या शतकात मुलतान सखादीनन कुंद लोकांना सर दगा दिव्यामुळे त्यांना बोर्डी कजितवल्या आले आशियात पुढे माल व तातूर सत्तेखाली कुंद लोक स्वस्थ होते

इ स १५१८ साली मुलतान पहिला सेलिम याने आर्मेनिया व कुर्दिस्तान हे प्रांत आपल्या राज्याला जोडले व तेथील फारमार इझेरा यागकडे दिला त्याने त्या प्रांताचे लहान लहान भाग गाइन ते कुंद आर्मेनियन व अरब तारारकडे सोपविले इजेस याने केलेली राज्यव्यवस्था इ स १८२९ पर्यंत तशाच होती राजधानीपासून दूर असल्यामुळे व तुर्क सत्तेचा हात होत चालल्यामुळे कुंद लोक प्रयत्न झाले व त्यांनी तुर्क सत्तेपासून बाळ होण्याचे प्रयत्न केले परंतु ते निष्फळ झाले इ स १८७७-७८ च्या हत्ती-तुर्क युद्धानंतर दोल अबदुल्ला याने निराळी कुंद राज्य स्थापण्याचा प्रयत्न केला परंतु वीहि व्यर्थ गेला कुंद व आर्मेनियन लोक तुर्क सत्तेखाला नाखुर होते परील युद्धानंतर आर्मेनियाला रशियाकडून उत्तेजन मिळाल्यामुळे स्थाप्यात गति होत उडवला इ स १८९१ साली कुंद लोकांचे पलटण उभारले यामुळ लुझाट्ट करणारा व जातिद्वेष उगविण्यात त्यांना सबड मिळाली त्यांनी इ स. १८९४-९६ साली आर्मेनियन लोकांची फत्तल क्झशत पुढाकार घेतला

कुली-मुबई इलाचा शाय गिल्हा साठी तालुक्यातील एक गाव साठी घेता त्या पूर्वे टोंकावर असून जी आय पी रेन्चचे स्टेश आहे येथे कापडाच्या २ मोठ्या गिरण्या आहेत १९११ साली येथील लोक १९०८१ होती येथे म्यु कमिटीची स्थापना १८७८ साली झाली

पोर्तुगीजांच्या अमलाखाली कला गावाला वरंच महत्त्व चाले १७४० म ताराठयानी त्यांना हुसकावून लावल्यावर साठीच्या मुख्य उपाध्याय कडे ते आले १८०८ त मुबई सर कारने मुबईतील अपोलो पीयर गेटाजवळील जमीनीच्या तुट्याच्या मोवदला होमिंसजी बम्मनजी वाडिया या पारशी रहस्याला इतर पाच गावाबरोबर कुली देऊन दाखिले अंदे पर होमिंसजी वाडिया या मुबईच्या व्यापाऱ्याकडे १८८२ त ते होते सीव व कुली यात ओडणारा एक बायाचा रस्ता १८००

त सुरु झाला व पुढे १८३५ त सा चांगला दुरस्त करून मोठा केला

कुन्हा-बन्हाड उमरावता गिल्हा चादूर तालुक्यातील एक गाव लोकसंख्या ३७७ येथे बारी, मुसलमान, कुणबी, माळी आणि रजपूत इतक्या जातींची वस्ती आहे येथे एक मसीद असून तिच्या १५० एकर जमीन इनाम आहे येथील तलाव फार चांगला आहे चादूर आणि तिवसा या गावाच्या दरम्यान हा गाव आहे हा चादूर-तिवसा रस्ता इ स १९०० च्या दुष्काळात तयार केला प्रसिद्ध बडखोर नंद हा येथील रहिवासी होता

कुन्हाडगुहे-पूत पावदेश गिल्हामध्ये माहेजीच्या आग्नेयीस ३३ कोसावर हे गाव असून येथे एक गुने देमाड पती महादेशचे देऊळ आहे देवळावर शिलालेख पसर काढी नाही देवळाची बांधणी एकात एक असलेल्या कोनाची आहे [खानदेश म्या]

कुल-ज्या जमानीत बहाण्यासाठी तहा बैलानी ओढल जाणारे असे दोन चागर लागतात त्या जमानीत कुल अस उडुछभट आपल्या मनुस्मतीपरील टीकेंत (अ ७ श्लोक ११९) म्हणतो यावरून सामान्यत एका कुटुंबाच्या पौप गात लागणारी जमीन असा प्रथम कुल या शब्दाचा अर्थ अन्न लक्ष्येन तो शब्द पुढे कुटुंब दाखवू लागला असावा कुल शब्दाच्या या अर्थाशी कुणबी या शब्दाचा संबंध लावण्यात आला आहे विशिष्ट जमीन एकाच कुटुंबात एकामागून एक स्वर्गीच्या हातात गेल्यामुळे विशिष्ट जमीनीचा उपभोग घेणाऱ्या एकाच कुटुंबाच्या अनेक पिढ्यांवाडि कुल ही शहा प्राप्त झाली कुटुंब हे एखाद्या कुलाची विशिष्टकालीन स्थिति दर्शविते तर कुल हे एखाद्या कुटुंबाची परंपरा दर्शविते

ही परंपरा दोन प्रकारची असू शकते एक पितापुत्र परंपरा व दुसरी मातकन्या परंपरा येथे कुटुंबातील मुख्य व्यक्ति पुरुष अथवा पिता असतो तेथे पितापुत्रपरंपरा ही कुलपरंपरा असते व येथे बाकडे कुटुंबाचे नेतृत्व व कुंडे बाच्या सपत्तीची मालकी असते तेथे मातुकन्या परंपरा ही कुलपरंपरा असते आपणाकडे या दोन्हीहि कुलपरंपरा टाईल पडतात मातुकन्यापरंपरा मुख्यत्वेकरून मलयारात आढळते इतरत्र पितापुत्र परंपरा आढळते कथ्या प्रथमसंयोगाची अट जेव्हा रामन क्याथोलिक पाश्चाती गुरु केली तव्हाहि त्या त्रिती प्रदेशात मातुकन्या परंपरा पुरा होत होती मात्र हा प्रकार हिंदुस्थानात आला नाही

रोमान क्रोक्रामध्ये पिता हाच कुटुंबातील मुख्य व सर्व स्वाचा पत्नी असल्यामुळे रोमान लोकात पितापुत्र परंपरा हीच कुलपरंपरा होती हेथियन लोकात प्रारंभी मातुकन्या परंपरा असाव पौराणिक ख्रिस्तिय, अमेरॉन हियांचे राष्ट्र यामध्ये मातुकन्यापरंपरा असणे नमवनीय आहे

समाजच्या पाल्यावस्थेत विवाहसंस्था अस्तित्वात येण्यापूर्वी विशिष्ट अपत्याचा जनक कोण यासंबंधी नेहमी संशय असे तेव्हा अशी मुले आपल्या माताच्या नावानेच प्रसिद्ध असत. अशा वेळी मातृकन्यापरंपरेची कुले असण्याचा संभव आहे. नातेच्या नावावरून ज्ञात या अनेक कुलांची नावे घातपथ ब्राह्मणात आढळतात.

ज्याप्रमाणे कुल कुटुंबपरंपरा दाखविते त्याप्रमाणेच एकाच कुलात एकाच वेळी अनेक कुटुंबांचा समावेश होतो ही कुटुंब एकमेकाशी संपिड, समानोदक वगैरे संबंधांनी निगडित असतात.

सध्याच्या गोत्र या संस्थेत अनेक कुले येतात. (गोत्र पट्टा), कुलाचा परस्परसंबंध कृषिप्रधान आधुनिकमत असेल तेथे बराच कळू शकतो. परंतु व्यापार उद्योगधंद्याची वाढ व परंपरागत अगर परदेशात वसहती करण्याच्या व बाह्यदुकीच्या सोयी वाढत गेल्यामुळे समाजामध्ये कुलाचे महत्त्व कमी कमी होत जाते व कुटुंब हाच मुख्य घटक बनतो.

कुलपट्टा, ता लु का—मैयुक्त प्रांतात हमीरपूर जिल्ह्यातील नैऋत्येकडील तालुका. क्षेत्रफळ १५८ चौ. मै. यात कुलपट्टा, (तालुकाचे मुख्य ठिकाण) व जैतपूर ही दोन गावे व १११ रोडी आहेत. यात पुष्कळशा टेंकच्या व मोठालीं अरण्ये आहेत. उत्तरेकडील जमीन काळी असून दक्षिणेकडील जमीन हळकी आहे. तीत मूठग्याच्या बराच मयळ पडक आहे. यात विहिरी व तळीं असून त्यातून लहान पाझरे पाणी देतात.

श ह र.—संयुक्तप्रांत हमीरपूर जिल्ह्यातील कुलपट्टा तहसिलीचे मुख्य ठिकाण. हें ओ. आ. ए. पी. रेल्वेमार्गाक असून येथील लो. सं. १९११ साली १२९२ हांती. जैतपूरचा राजा जगन्नाथ याने या राहणीची स्थापना केली असे म्हणतात. जगन्नाथ धुंदेलपट्टाचा पुढारी छत्रसालचा मुलगा होता. छत्रसाल राजाला ८ मुलगे होते. प्रत्येकाने आपापल्याकरिता एक राजवाडा बांधला होता. त्याचे अवशेष अद्याप अस्तित्वात आहेत. १३९० साली बाळाचा राजा अली यहादू याने येथील विद्या मर करून घेतली. व ईश्वरजी १८०५ साली त्याचा तट पाडून टाकला. येथे तहसील-कचेरी व शाळा आहे. येथे कापूस व धान्याचा व्यापार चांगला चालतो. कापूस दाण्याचा व गवताचे गळे बांधण्याचा अनेक कारागारे येथे आहेत.

कुलशेखर—हा नावणकरांच्या रामपट्टायात जनमला होता. याने फार चांगल्या रीतीने राज्य केले व याच्या नारकीरीत जबरदस्तीपासून दुष्करणा लोकान पाळा होत नसे. नेवर मो ईश्वराची सेवा करू लागला. त्याने धार्मिक धंद्याचा पार मेहनतीने अभ्यास केला व विद्वानपद त्याला रामायण मर आवडत असे. १६०० सालापासून राम लडावयास निघला हा व्याभाग बाबू तो येथ्यासह रामाच्या मदतीने

निघाला परंतु त्याच्या प्रयत्नांनी रामाच्या विजयाचा कायभाग बाबून दाखविल्यावर तो स्वस्थ राहिला.

या राजाने तिहपति व धीरंग येथील यात्रा केल्या व नरसेवा म्हणून ईश्वरसेवा करणे होय असे आपल्या चरित्राने दाखविले. याने तामीळ व संस्कृत या दोन्ही भाषांत ग्रंथ लिहिले. याचा 'चेतईरिल' हा ग्रंथ प्रसिद्ध आहे (' आळवार ' पट्टा).

कुलशेखरपट्टणम—मद्रास इलाख्यात तिननेली जिल्ह्यातील थ्रीवेकुंडम तालुक्यातील समुद्रकाठचे गाव येथे बोड्या प्रमाणावर चांगल्या प्रतीचे मीठ काढण्यात येते. येथून तेल, पंड, गुळ व तेरासू वगैरे माल बाहेर जातो.

कुलाची, ता लु का—वायव्येकडील सरहद्दीच्या प्रांतातील डेराहस्माइलखान या जिल्ह्यात १५०९ चौरस मैल क्षेत्रफळाचा तालुका. साधारणतः डेराहस्माइलखान तालुक्याप्रमाणेच याचे स्वरूप आहे. मात्र याच्या पश्चिमसरहद्दीकडे खरखात ओसाड डोंगराची रांग आहे. सपाट प्रदेश बहुतेक खडकाळ आहे. पण त्यातून डोंगरावरून येणारे माले वगैरेच्या प्रवाहाच्या पाण्याचा मोठ्या कौशल्याने (कालव्यातून) शेतीकरिता उपयोग करून घेतला आहे. मुख्य ठिकाण कुलाची.

गा व—वायव्येकडील सरहद्दीवरच्या प्रांतातील डेराहस्माइलखान जिल्ह्यातील याच नावाच्या तालुक्याचे मुख्य ठिकाण. हें छत्री नदीच्या काठावर वसले आहे. हें संपूर्ण असे गाव नसून जवळ जवळ १६ वाड्यांचे (लहान गाव) एक गाव यत्नेले आहे. डोंगरी 'वक्षिर' लोकांची या गावाचा मोठा व्यापार चालत होता. हें गाव ब्रिटिश राज्यास जोडण्यापूर्वी तो जरा खालावला होता पण त्यानंतर पुन्हा पूर्ववत् झाला आहे.

कुलाया, निहदा—मुंबई इलाख्याच्या दक्षिण भागातील एक जिल्हा. याचे क्षेत्रफळ ११९९ चौरस मैल आहे. याच्या उत्तरेस मुंबई बंदर, वस्थान व मुंबांड तालुके; पूर्वेस पश्चिम घाट, पुणे, सातारा जिल्हे व गोर संस्थान, दक्षिणेस व आग्नेयेस रातोगिरी जिल्हा व पश्चिमेस जंजिरा संस्थान व आरबी समुद्र आहे.

कुलाया जिल्ह्याचा मुख्य खडकाळ असून पश्चिम घाट व समुद्र यांच्यामध्ये हा प्रदेश असल्याने या ठिकाणी पुष्कळशा टेंकच्या, शिखरे व डोंगराचे गुदलेले कडे दृष्टीस पडतात. पश्चिमघाट म्हणजे या जिल्ह्याची एक भित्त आहे. याशिवाय बोरपाट्यापासून ईशान्येस, माथेरान व प्रबळपोंर्नेना एक टेंकच्याची माळ व लागलेली आढळते. पनवेल तालुक्याच्या मधून अर्धाच एक टेंकच्याची माळ गेली असून ती दक्षिणेस कर्नाट टेंकच्याला मिळते. पश्चिमेस पारसिक टेंकच्याची ओळ असून दक्षिणेस जी टेंकच्याची रांग गेली आहे तीत माजिगण्ड नावाने एक सटवंदीचे शिखर आहे. या शिखराची उंची १८०० फूट आहे. मुंबई बंदराच्या दक्षिणेस

व आग्नेयीस अशीच एक राय गेली असून त्या रागेतील अगदी उत्तरेकडाल शिरार म्हणजे कनकेश्वर असून (उंची १००० फूट) दक्षिणेस सागरगड (उंची ११६४ फूट) आहे. या जिल्ह्यातील सर्वात उंच शिरार म्हणजे रायगड हे होय. या ठिकाणी शिवाचीने किंवा बापला व आपल्या राज्याची राजधानी केली.

या जिल्ह्याचा समुद्राभिमुख भाग, नारजी पोखर्याच्या शाडानी नाच्यादिलला आहे. याच्या पाठीमागील मुद्गा सपाट असून त्यात भाताचे पीक येते. या जिल्ह्यातील खाज्याच्या तीरावर पुष्कळ मिठागरे आहेत. जिल्ह्याच्या पूर्वभागात सहान सहान अशा बऱ्याच नद्या असून त्या जिल्ह्यामधून वहात जाऊन समुद्राला मिळतात. या नद्यांपैकी महत्वाच्या न । म्हणजे उल्हास, पाताळगंगा, बंभा, हुंडलिका, मादाड व सावित्री या होत. उल्हास पनवेल, अष्ट, नागोठगा, हुंडलिका, रोहा अगर चौल, मादाड, घाणकोट, या प्रमुख खाऱ्या आहेत येथच्या खाडीतून नेहमी उटनाची व भरतीच्या वेळेस १५ टनाची गळयते जाऊ शकतात. जिल्ह्याच्या किनाऱ्याच्या वाजून बऱ्याच ठिकाणी धबे बाबरात आले आहेत. नागोठगाच्या जवळ अष्टरी येथे व मदाड तालुक्यात घोण व कोडवरी येथे ऊन पाण्याचे झरे आहेत.

या जिल्ह्यातील राखड काळ्या कत्तराचा पण सपाट असून आहे; पण टेंकडावरील दगड सपाट व गुंड या दोन्ही प्रकारचे आहेत. या खडकाचा प्रप्रभाग, भूखर असतो व त्यावरून त्यात कोरड्याने कण असल्याचे दिसून येते.

कुलाया जिल्ह्याच्या जंगलात निरनिराऱ्या प्रकारची झाडे आहेत. त्यापैकी साग, ऐन, गाव, फिजक, ही मुख्य होत. आपट्याची पाने विडीसाठी उपयोगात आणतात. खेराच्या झाडापासून घेलगाड्याची चाकें तयार करतात. येथे जिनेचीही झाडे बरीच आढळतात. आऱ्याचे लाकूड तसेच तिवर, फलशी, कव्हरी, कुसर, गडबेले, इत्यादींची लाकूडे सरपणासाठी उपयोगात आणतात. याशिवाय राखड हापसन, मातीसुट, शिबेकाई याचीही झाडे बरीच आहेत.

कुलाया जरी डोंगराळ मुसळ आहे तरी त्यात शिकारीला योग्य असे प्राणी फारच बऱ्या आढळतात. चित्ते व बाघ हे क्वचित् आढळून येतात. पण तरस व कोल्हे हे या जिल्ह्यात पुष्कळच आहेत. याशिवाय गवा, सावर, चितळ इत्यादि पशूही मोठे मोठे आहेत. मृगयेला योग्य जसे पक्षी बरेच आहेत, त्यापैकी मुख्य म्हणजे पाणलवें होत. याशिवाय बर्क, फारवे, तित्तिर, लावे इत्यादि बरेच पक्षी आहेत. पाप पुष्कळ आहेत पण विविध प्रकारचे व विपारी नाहीत. बंदराजवडील रोख्यात राहणारे कोळी मासे पकडून ते खाईमधून मुंबईस पाठवतात. या माशावर उपजीविका करणारे लोक या जिल्ह्यात सहा ते सात हजारपर्यंत आहेत.

ह्याच पर्यंतच्या मान-येथे जूनपासून पावसाळा सुरू होऊन आग्नेयवर्षात टिकतो. पावसाळ्यातील ह्या फार निरोगी असे मानण्यात येते. आक्टोबर व नोव्हेंबर महिन्यात येथील ह्या अर्धवट दमट व उष्ण असते डिसेंबर ते मार्चच्या दरम्यान थंडी पडते व मार्चपासून जूनपर्यंत येथे उन्हाळा असतो. उन्हाळ्यात कर्मंत तालुक्यात तर फारच उष्णता असते. मे महिन्यात उष्णतेचे प्रमाण ९२० असते. समुद्रकिनाऱ्यापेक्षा आतील भागात पाऊस पुष्कळ पडतो. पण सर्वसाधारण पर्जन्याचे मान ८८ इंचांपर्यंत आहे.

इति हा स—कुलाया जिल्ह्यावर आतापर्यंत पुष्कळ निरनिराळी राज्ये झाली. प्राचीन काळी कुलाब्यावर छोटेशह्यानिक राज्य करित असत. हिस्ती शक सुरू होण्याच्या सुमारास व त्यानंतर आभवंशीय राजांनी कुलाब्यावर आपली सत्ता बसविली. हे राज्य सर्वे कोंकणप्रदेश व दख्खनवर आपला अंमल चालवीत होते सुमारे हिस्ती शकाच्या १५० च्या सुमारास ग्रीक भूगोलवेत्ता टॉलेमी हा हिंदुस्थानात आला होता. त्याने त्यावेळी आभवंशीय राजे कुलाब्यावर अगर त्यावेळेचे 'चील' यावर राज्य करित असत असे म्हटले आहे. सहाव्या शतकात, चालुक्य राजांनी कुलाया व उत्तरकोंकण या भागावर आपली सत्ता प्रस्थापित केली. पुढे तेराव्या शतकात देवगिरीच्या यादवांचे राज्य या प्रदेशावर सुरू झाले. १३४०-१४८९ या अवधीत बहामनी राजांनी कुलाया जिल्ह्यातील चील वगैरे ठिकाण जिंकून आपल्या ताब्यात आणली. नंतर गुजराथच्या राजांनी या प्रदेशावर आपले वर्चस्व बसविले १५०७-१६६० या अवधीत पोर्तुगीज लोकांचेहि राज्य या जिल्ह्यावर सुरू झाले याच वेळी कुलाया जिल्ह्यातील बराबरा मुसल मुसलमानांनी यत्नकायला होता पुढे १६३२ साली शहाजीराजे भोसले यांनी मोगलांना हाडून लावून हा मुसल आपल्या ताब्यात आणला शिवाजी महाराजांनी या जिल्ह्यातील पोसले व रायगड येथे मजबूत किल्ले बांधले सुवर्णदुर्ग व विजयदुर्ग येथील किल्लाची दृष्टी केली व रायगड हे राजधानीचे ठिकाण बेंले. १६८० मध्ये शिवाजी महाराज बारलानंतर हा जिल्हा पुन्हा मोगलांच्या ताब्यात गेला. पुढे १६९० साली आग्नेयानी तो प्रदेश मुसलमानांपासून बळकावून घेतला (आग्नेय पहा) कान्होजी आग्नेय हा अत्यंत शूर होता. त्याने शाहू, जैजनाच्या शिरी, ब्रिटिश लोक यापासून मोठ्या दोषांनी आपल्या प्रदेशांचे रक्षण केले पण इ. स १७३१ मध्ये कान्होजी मरण पावल्यानंतर त्याच्या दोघा मुलात कलह माजला. त्यामुळे आगच्याच्या सत्तेला उत्तरी कळा लागण्याला सुरुवात झाली. कान्होजीचा ज्येष्ठ पुत्र संभोजी हा शूर व धाडसी होता त्यानंतर त्याचा मुलगा तुळजाजी हा गादीवर बसला. याच्या कारकीर्दीत १७५८ मध्ये ब्रिटिशांनी विजयदुर्ग जिझा जिंक घेतला. पुढे हा जिझा ब्रिटिशांनी पेशव्यांना

दिला १८१८ साली पेठवाडीचा न्हात शात्यावर मिष्टिदाकडे कुलाबा भावा व आये हे मिष्टिदाचे मांडलीक बनले. १८४० मध्ये दुसरा सन्तोही बाल्या-पंतर, कुलाबा जिह्वा मुंबई सरकारने आपल्या राज्यास मांडून घेतला, तेव्हापासून आतापर्यंत तो त्याच्याकडे तशाच नातू आहे.

ऐ ति हा सि क र्थ छ—या शिल्पात पाले, कोल, कुड्डे, कोंडाण, अंबिकले या ठिकाणी बौद्धांनी लेणी आहेत. पारपुरी येथील 'एलाफंटा' लेणी माझणी आहेत. पौर्णमीज लोकानां या शिल्पात पुण्यक प्रार्थनामंदिरं व विद्वे वापले आहेत. दिनाय मरुतयानीहि व आमयानीहि पुण्यक विद्वे वापविले त्याप्रीं रायगड, कुलाबा, धीरवाडी, लिगाण, छांदेरी व उदेंदी इत्यादि प्रमुख विद्वे आहेत.

१९२१ साली कुलाबा शिल्पाची लोकसंख्या ५,०२,९४२ होती. या शिल्पामध्ये अलीबाग, कर्मत, बहाड, याणगाव, पनवेल, पेण, रोहा हे सात तालुके असून खालापूर, उरण, नागोठे, हे पंढे आहेत. पुण्या शिल्पात दाहरे व खेडी मिळून १८९१ गावे आहेत त्यापैकी ४ दाहरे ५००० पर लोकसंख्येची आहेत, १५ गावे १००० ते ५००० दरम्यान लोकसंख्येची आहेत, ७७ रोडी १००० लोकसंख्येवर असून २१८ रोड्यांची लोकसंख्या दर शेकड्यास ५०० पर आहे. ५०० सालच्या लोकसंख्येची रोडी २१४४ आहेत. उरण, पेण, पनवेल, अलीबाग ही मुख्य दाहरे आहेत.

कुलाबा शिल्पात हिंदू, मुसलमान, खीर, शिखन या खोानी वस्ती आहे. हिंदू लोकांचे प्रमाण लोकडा ९४ असून मुसलमान लोकडा ३ आहेत १९११च्या सानेयुगारांत या शिल्पात हिंदू ५,६०,२३९, मुसलमान १८८७९, जैन १८११, ज्यू २०४१, शिखन १२५८, पारसी ३०३, व खीर ९ होते. हिंदूमध्ये माझणीची संख्या २२,१७६ असून त्यात ११९०८ बौद्धांच्या व १०२६२ देवदत्त आहेत. मोठाव्या वागा व तादाची बरे वाच्या मालकीची असून ते क्षेत्र आहेत. दक्षिण भागात पुण्यक खोत आहेत. यथिदावाय प्रभूची संख्या ६००० जवळ आहे. वाणी खोत ४४५५ असून त्याचा व्यापार हा पंढा आहे. भगती १८११.

हे मीठ तयार करण्याचा पंढा करातात. मरीते १५९५६० व उजनी ४३,३७५ यांचा पंढा भात पिचण्याचा आहे. १८९१ची खोती लोक नागरी असून शिवाय मासे धरून त्यावर उपयुक्तिका करतात. भेंदारी ५२३३. वाचा पंढा तांदी तयार करण्याचा आहे व १९२९ची माळी खोत वाणीची मजालत करतात. तांदू २००८८ व कातकरी १११११ या रोंगराळ माळी आहेत. हे खोक रागे, पुकर व कातक आहेत. हे रोंक पार प्रामा- निर आहेत हे व वाच्या वादचा दिवसपर राखत असतात व उपायेची (पाने) टोळीचा पंढा नवणी व नवरी ते मोठीविचवाचा अगर दार पंढा करतात.

कातकरी लोक हे शेतावर व मगरीवर आपला उदरानवाह करतात. कातकरी लोक वर्षाभे इतर रोंगराळ लोकांपेक्षा अधिक काळे असून फार गलिच्छ असतात. माय व वानर वाशिवाय वाकी सर्व प्रकारचे मांस ते खातात. दाह पिण्याचे व्यसन त्यांच्यात फार आढळून येते. बडूर व बंगारी या भटक्या जाती आहेत. ते जात्या उमट अस- तात जाती व हातचकण्या करण्यात हे कुशळ आहेत येनी ह्याथळ अगर बडुदी लोक हे तेत्याचा पंढा करतात. ते घरी मराठी भाषा बोलतात. उरण पंढातील करंज पंढात किरिस्तावाची वस्ती आहे. येथे १५१५ च्या सुमारास तीन प्रार्थनामंदिरं होती 'दि गुनैरुड मीचवे' 'मिशन ऑफ स्टांडलड' व अमेरिकन मिशन वाग्याहि येथे सत्त्या आहेत पहिल्या संस्थेने एक हायरस्कूल, दोन मुलींच्या शाळा व अस्पुर्वाकरिता तीन शाळा चालविल्या आहेत.

घा स न व द्द ति—शिल्पाचा मुख्य अधिकारी वरकटर हा असतो शिल्पातील भागाचा अधिकारी आसिस्ट वर- कटर अगर डेप्युटी वरकटर असतो हा जिह्वा शाण्याच्या सेवान्त भागात मोडतो शाण्याचा डिस्ट्रिक्ट जज हा कुलाब्यातील दाब्यावरील अपीलें ऐकतो पानसाल्यात डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेटला सेवान्त जज्याचे अधिकार असतात शिल्पात पाच सर्पोडिनेट जज आहेत. प्रत्येक शाड- क्यास मान्यदार, कौमदार व सक्तामिस्तर व प्रत्येक पंढेपास महालकरी, कौमदार, सक्तामिस्तर हे कामगार आहेत. या शिल्पात अरुबाग, पेण, रोहाअष्टमी, महाड, पनवेल, उरण व माधेराज याठिकाणी इयुनिकिपा सिटपा आहेत. वाशिवाय डिस्ट्रिक्ट बोर्ड, शाहज्या मोडहि रमापन करवात आली आहेत. शिल्पातील पोलिसकाते डिस्ट्रिक्ट सुपरि- टेण्डंटच्या ताब्यात असते. त्याच्या हात,खाली एक पॅलि- डेण्डंटच्या ताब्यात असतो. या शिल्पात एकंदर १२ पोलिस स्टेशन आहेत. या शिल्पात जळ दुय्यम सुदंग आहेत

१९०३-४ सालामध्ये शिल्पाचा एकंदर वस्तुसंख्या २४९३०० इतका झाला त्यात १३,५८,००० इतका मनीनीचा मू- ल्य झाला.

व्या पा र व द्द छ ज व छन.—पेठणीचा रंगाम ज्यायेची नसतो त्यायेची बहुतेक कातकरी शीट तयार करण्याचा पंढा करातात. पेण व पनवेल या तालुक्यांत मीठ वरंज तयार होत. शिल्पात एकंदर १५५ मिठागरे असून त्यातून २० टन मज मीठ दरवर्षी तयार होत. चाल येथे रोहानी कापट विणण्याचा व्यापार चालतो. पेण तो हल्ली जवळ जवळ बसकाच आहे. लीळ, गुरमुग, नारळ याच्यापासून तेत कटण्याचा पंढाहि येथे पंध्याक मोठया प्रमाणावर चालतो. पनवेल येथे बेरगडीची थाकें तयार करण्याचा कारखाना आहे. उरण येथे दात तयार करण्याचा पंढा काळ असून तो पारसी लोकांच्या ताब्यात आहे.

पेण, पनवेल, कर्जत, रामोठणें, रेवढंडा, रोहा, मोरेगाव व महाड ही व्यापारी गावे आहेत. येथून तांदूळ, मीठ, सरपण, गवत, सागवान, माज्या, फळे, व सुकें मांस ही बाहेरगावी जातात मलबारी साग पितळेची माडी, चमूर, धान्य, तेल, तूप, सोणी, साखर, बटाटे, कापड, हळूडे इत्यादि वस्तूंची आयात होते. गिल्यामध्ये पाच बंदरे आहेत. या बंदरातून १९०३-४ साली एफेंदर १५३ लाख रुपयाच्या मालाची नेआण झाली. त्यात आयात ३२ लाख रुपयाची व निर्यात १२१ लाखांची झाली. याशिवाय या गिल्यान तीन ठिकाणी माचर भरतो व वार्षिक जमाई भरतात.

या गिल्याच्या कर्जत तालुक्यातून व राणोपूर पेट्यातून ग्रॅट इंडियन पेनिन्सुला रेल्वेचा फाटा गेलेला आहे. सुईडन धरमतर, उल्हा वगैरे ठिकाणी बोटी चालू आहेत. तसेच मोरेगाव, फिट्जिराल्ड, व वरंधा घाटातून गाडीरस्ता गेला आहे. या गिल्हात एफेंदर ८७ मैल खडबे रस्ते आहेत, व १९०३ साली रस्ते आहेत. ३० मैल रस्त्याच्या बाजूने झाडे लावण्यात आली आहेत माणगाव, नागोठणा इत्यादि ठिकाणी पूल आहेत.

जंगल—कुलाबात उत्कृष्ट प्रकारची जंगले आहेत. या जंगलात जे सागांचे लाकूड मिळते ते मलबार सागाच्या पालोपाला आहे. येथील काही झाडांचा नावा चायण्याकडे उपयोगी होता. १९०३-४ मध्ये एफेंदराला ४०८ चौरस मैल जंगल होते. त्यापैकी ४४९ मैल राखीव होतं बहुतेक सर्व जंगल डोंगरपठारावर अगर डोंगराच्या उतरणावर आहेत. उत्तरेकडील भागात कर्जत येथे व मापेरान-तवली या रानेमध्ये मोठी जंगले आहेत. पनवेल येथेही जंगल आहे. तसेच मध्यभागात पेण, अष्टीवाग, रोहा या ठिकाणी व महाड व माणगाव तालुक्यातही मोठी जंगले आहेत. या सर्व जंगलातून सागाची निपज फार मोठी आहे. त्याच्या पालोपाला शिबोची झाडे, ऐन, नांभ, व किजळ याची पैदाश होते. याशिवाय, आपटा, आनटा, चिंच, हिरटा, महु, नारळी, इत्यादि झाडेही वरील आहेत.

कुलाबात फक्त लेवेंड घातूच आढळते. माथेरानच्या टेकड्यातून कचिच, अँयुमिनिनियम आढळते. गण ते फार जाहीर. इमारतीला लागणारा दगड मान सर्व जिल्ह्यावर मुबलक सापडतो. बाट, चुना, होही विपुल आहेत.

शेत वी.—या जिल्ह्यातील जमीनीचे चार प्रकार आढळतात. या जिल्ह्याचा निम्म्यातून अधिक भाग, गरीबी जमीन आहे व त्यात जुन्यावेळी मिश्रण झालेले आढळते. डोंगराच्या उतरणावरचा अगर पायथ्याचा भाग, कुईद व पायज फत्तर हे उतरून काढल्याने जी जमीन तयार होते तसल्या जमीनीतें युक्त असून, या जमीनीत नायली, बरी, इत्यादि धान्ये पेरण्यात येतात. ही जमीन फार सुखयुक्ती असते तिसरा जमीनीचा प्रकार म्हणजे 'खारपाट' हा होय.

खडकावर माती सापून जी जमीन यत्नेली असते तिला खारपाट असे म्हणतात. चपथा प्रकार म्हणजे समुद्रकाठ्या जमीनीचा होय. ही जमीन बागाडीसाठी फार उपयुक्त आहे. गिल्याचे मुख्य उत्पन्न तांदूळच होय. विवाळ जमीनीच्या हे माणाने अधिक जमीनीत तांदूळ पेरला गतो. तांदूळाचा तांबडा व पाढरा अशा दोन जाती आहेत याच्या सालो-साल नागली, बरी, हरीक, वाल इत्यादि धान्ये पेरली जातात. महाड, माणगाव व रोहा इत्यादि ठिकाणी तूर, मूग व उडीद यांचेच विशेष उत्पन्न असून, चणे वगैरे माणगाव, पनवेल, कर्जत या ठिकाणी विकतात. ताडमाडाच्या बागच्या बाग या गिल्यात आहेत. १९०३-४ मध्ये पेराज जमीनीपैकी तीन चौरसमैलाच्या जमीनीला विहिरी व तलाव याच्यामुळे पाणी मिळत होते. ह्या गिल्यातील गुरेवारे साधारण चुरांचे असतात. महाराष्ट्रात, शेळ्या व मेंढ्या या गिल्यात याचा प्रमाणावर येता. त्याचप्रमाणे महाराष्ट्रामधून धनगर व बंजारी लोक शेचरे आणतात. दुधासाठी सुसुलमान लोक शेळ्या पाळतात. या गिल्यात रयतवारी पद्धत सुरू आहे. धोत व इजारदार यांच्या ताब्यातच गिल्यातील बरीचशा जमीन आहे. १९०३-४ साली ११७१ चौरस मैल जमीन लागवडीखाली होती व त्यापैकी ५५० चौरसमैल खेत व इजारदार लोकांच्या ताब्यात होती.

कुलाबा किष्कुरा—हा विष्कुरा (अतिवाग) जिल्ह्यात आहे. अतिवागच्या किष्कुराचेच नाव कुलाबा आहे, व तेच नाव सर्व प्रांतात लागू आहे. येथे मराठी आरमाराचे मुख्य ठाणे प्रथम शिवछत्रपतींनी केले ते मराठा साम्राज्याच्या अखेरीपर्यंत कायमच होते येथे त्यावेळी मोठ्या गोया असून त्यात मोठमोठी घलबत (सफरी व व्यापारी) बांधीत असत. रामराज छत्रपतींच्या वळी सर्व मराठी साम्राज्याच्या आरमाराचे आधिपत्य आग्रहाच्याकडे आले हे आग्ने कुलाबासच रहात असत या किष्कुराजवळ समुद्र खडकाळ व उपलब्ध असून बंदरात येण्याचा मार्ग अर्ध असून छापड-न्यास कठिण वास्तव्यामुळे आग्र्याचे आरमार या बंदरात सुरक्षित असे.

कुलितलह—मद्रास इलाख्यात त्रिचनापली जिल्ह्यातील ताळुका क्षेत्रफळ ९०१ चौ. मैल यात १९९ खेडी असून मुख्य ठिकाण 'कुलितलह' हे खेडे आहे जो. सं. (१९११) २,०५,१४८. यातून अमरावती नदी वायव्येकडील भागातून जाते. तिच्या पाण्याचा काही खेडी पाटांनी उपयोग करून घेतात. कावेरी उत्तर सरहद्दीवर असून तिच्या काठचा प्रदेश फार सुपीक आहे याशिवाय इतर भागातील जमीन हलकी आहे. जमीनमहसूल मुमारे तीन खार आहे यातील दक्षिणेकडील मरंगपुरी व कद-वर ह्या दोन जमीनदह्या व आणखी ११ सरकारी खेडी मिळून पूर्वीचा जुना मनपारी ताळुका होता. तो मद्रास

जिल्ह्यातून ह्या तालुक्यास इ स १८५६ त जोडण्यात आला

कुलुइन्सर अथवा कुडेथर—बस्तर सध्यानातील जगदलपुराच्या दक्षिणेस २१ मैलावरील लहान खेडे गुमौर किंवा गुतेथर या नावाच्या काही गुहा येथे सापडल्या असून त्यात एक प्रकारचे स्तंभ आढळले आहेत काही स्तंभांचा आकार शिवालिंगाप्रमाणे दिसत असल्यामुळे लोक त्यास देव समजून त्याची पूजा करतात गुहेत जाण्या करिता ५ फूट उंच चढून जावे लागते गुहेत ५ वेगवेगळ्या रंगीच्या सर्वांस माहित असून आणखीही कित्येक अश्विनी यात झालेल्या विहिरी आहेत

कुलु तहशील—पंजब प्रांतात काया जिल्ह्यातील एक तहशील हिचे क्षेत्रफळ १३४३ चौ मै असून १९११ साली लो स १,८४,८०३ होता इति डेटाई ६४ आहेत तालुक्याचे मुख्या ठिकाण मुत्तानपुर येथे आहे १९० ०४ साली साधारण वजन ८२,००० होते

कुलु तहसिलीत साहूल व सिदी या वजिरीत आहेत या प्रदेशातून वियास नदी वहात जाते नदीच्या सर्वांगीत जंगलास प्रदेश १८००० फूट उंच आहे वियास नदीचा उगम कुलु तहसिलीत रोहटकच्या शिखरावर १३३२६ फूट उंचीवर झाला असून ५० मैल वहात गेल्यावर ती मदी सध्यानात शिरते शस्ती गावाजवळ वियास नदीवर छुलता पूल असून नदीचा देखावा भव्य आहे येथील दर सालचे पर्जन्यमा ३१ इंचापसून ४२ इंचपर्यंत असते रात्री व सततज नद्यामधील आ रजपूत सध्यान आहेत त्यात वलू हे एक लहानसे होते जालंधरच्या राजघराण्यापैकी एक पराणें कुलूत येऊन राहिले होते गुणनत्स्य हा प्रवासी कुलू-सर्वांनी बरीच भाहिती होते या प्रदेशावर अनेक राजे व राजघराण्यांनी सत्ता चालविली १८४६ साली प्रथम श्रीधर शुद्ध मुरु झाले, त्याच्या अगोदर कित्येक वर्षे गुरजा व शील नामधेय नेहमी शटपटी चालू असत शिवट्या राजा ठाकूर सिंग होता १८१२ साली रामभेक्षिंग नावाने महाराज आहारीरीवर होते त्यात बहामिरीत मॅजिस्ट्रेट व मुन-सर्फीचा अधिकार दिलेला असतो

कुलुहा—बंगाल हजारीबाग जिल्ह्यातील हा एक टेकडी असून हि यावर बुद्धाच्या बळच्या इमारतीचे व देवालयाने अवशेष पुरकळ आढळतात ताम्राण लोकांनी हा भाग बोद्धाकडे सोपविला असून टेंगडीच्या बरण्या भागावर एक पुळेधरी नावाचे दुर्गे देवालय आहे चैत्रमार्गी व आश्विनमासी येथे यात्रा मरते

कुचम—मद्रास इलाक्यातील एक नदी विंगलपट जिल्ह्यातील कार्गवरम् तालुक्यात कुचम म्हणून एक खेडें आहे त्या खेड्यातील तळ्यापासून निघणाऱ्या पाण्याचा जीव व पाण्या राडीच्या पाण्याचा ओस याचा संयोग होऊन ही नदी सारी आहे ही नदी मद्रास शहरातून वहात जाऊन

बोवडी सेन्ट जॉर्ज विल्यामवळ बंगालच्या उपसागरास जाऊन मिळते मद्रास शहरातील सर्व कचरा व घाण ह्या नदीत आणून सोडतात

कुचलयापीड—कैसल्या हत्ती हा सहूल गजहत्तीका बळवान असे धनुर्यागीर्निमतानें कृष्ण मधुरेत आला असता वसनें अथवाकडून यास त्याच्या अगावर घालविलें तेव्हा हा कृष्णाच्या हातून मेलाला [भाग स्क १ अ ४३]

कुचलभ्य—सूर्यवशातील एक राजा यास पुचलयाध असेहि नाव आहे यास २१,०० पुत्र होते असें विष्णुपुराणात सांगितले आहे परंतु हरिवंशात त्यास पत्न शमर व पुत्र होते असा उल्लेख आढळतो उज्जालक समुद्रात राहून उत्तक नामक सत्वशील नृपाचा छळ करणाऱ्या अथा पुषु नामक असुरावर त्याने आपल्या पुत्रासह हल्ला केला आणि त्यास त्याच्या आध्यात्मस्थानातून बाहेर काढून ठार मारिले ह्या पराक्रमाने वल्लभास व पुषु-मार १ पुषुस मारणारा) असें विदर्भण सिद्धांत परंतु हीन पुत्राशिवाय त्याच्या सब पुत्राचा पुषुच्या नात्रातून श्वासावरण येणाऱ्या च्वालाच्या योगें नास झाला [भारत वनपर्व अ २०१-२०४]

कुश—या नावाचे तीन चार पौराणिक राजे आहेत व या सर्वांत रामपुत्र कुशच प्रसिद्ध आहे बाष्कीर्वांनी याची रक्षा कुलमुष्टीने केला म्हणून यास असे नाव पडले लहान असतानाच यानें रामाचा अभ्येक्षणीय घोडा हरण करून रामसेनेबरोबर मोठे युद्ध करून सर्वोत्ता पराजित केले अशी व रामायण उत्तर सर्गात कथा आहे यास चपिका आणि कुमुदती अथा दोन जिया होत्या त्यातून पहिलीस चपकमालिनी इ नऊ कन्या व दुसरीस जयिती इ आठ पुत्र होते विजय पर्वतावर यानें दक्षिण कोसलची राजधानी कुशवती किंवा कुशस्थली स्थापिली

कुशद्रीप—पृथ्वीवरील समुद्रोपाताळ कोथें बावी रुदा आठ जम्भ योर्जन असून तितक्याच रदीच्या घटसमुद्राच यास वेष्टन आहे येथें अमीप्रमाणे दैदिप्यमान ईश्वर-निर्मित कुशस्तंभ असल्यामुळे ह्यास कुशद्विप असें नाव पडले त्रियत्रत राजाचा पुत्र हिरण्यरता येथील अधिकारी असून त्यानें याचे वर्षसहस्र सात भाग वसु, वसुदान, इन्द्रवि मित्रिपुत्र, ह्युत्रयत्र विविक्त आणि वामदेव अशा सात पुत्रास दिले व त्यांचीच नावे त्या त्या वर्षास फरमानें दिली या द्वापात चक्र, चतु शुंग, कापिल, चित्र कूट, देवातीक, ऊर्ध्वरोमा ० णि द्रविण असे सात पर्वत व रघुकुल्या, मधुकुल्या मित्रविदा, धुतविदा, देवगर्भा, घृतच्युता आणि मंत्रनाला अशा सात नद्या आहेत [भाग स्क ५ अ २० देवीभाग स्क ८ अ १२]

कुशध्वज—हस्तरौमा नावाच्या जनकाच्या दोन पुत्रातील दुसरा सीरध्वज जनकाचा कनिष्ठ बंधु हा इन्द्रदेवाच्या सत्ताच्या नामक राजधानीत राज्य करीत असे यास मांडवी आणि धुतर्वाती दोघी कन्या असून, त्या यानें

दशरथपुत्र भरत आणि शत्रुघ्न यांना दिल्या होत्या सीतलपुत्र पुत्र नव्वेदा म्हणून हाच पुढे मिथिलेचा राजा झाला होता, यास पुत्र होता त्याचें नांव परमेश्वरजनक (वाल्मीकी रा याल स ७०)

कुशनाम—(भोमवरा) विजयकुलोत्पन्न बुधा अथवा कुशिक राजाच्या चार पुत्रांतून चवथा यानें महोदय पुरी स्थापिली होती. त्याच्या शमर कन्या वायूच्या कोपानें वक झाल्या असता कापिलापुरीच्या बुडिपूत अन्नदत्त राजास दिल्यावर सरळ झाल्या परंतु दयास कान्यकुब्ज जें नांव पडलें तें पडलच (वाल्मीकी रा याल स ३२-३३)

कुशलगड—हा रणपुतान्यात वासवाडा तस्यानच्या आग्नेयीस एक लहानशी जहागीर आहे हिचें क्षेत्रफळ ३४० चौस मैल असून खऱ्याची सख्या २८९ आहे १९११ सालीं येथेचाहू छो स २९०० होती खुद्द कुशलगडचीं छो स २९९५ आहे येथें एफ दवावाना, एक शाळा व एक पास्टोर्गोस आहे

येथील महागिरदार राठोड रजपूत असून जोधपूर शहर स्थापन करणारा जोधसिंग हा गाथा मूळ पुराण होता अठराव्या शतकात राठोड रजपुतांनी कुशलगडचा प्रदेश वेतला यास खुशालगड अर्थादि म्हणतात

यथील मुख्य व रहिवासी भिअ असून खुशालसिंग नावाच्या मज्याने भिक्षापासून सदरहू प्रदेश घेतल्यामुळे याला खुशाल गड हें नांव पडलें परंतु खुशालगडची माहिती निराळी आहे तें म्हणतात की असत राजानें खुशाल नावाच्या भिक्षापासून तो प्रदेश वेतला, हयच खुशालगड असें त्याला नांव दिले आहे पुढें खुशालगड जहागीर बासपाडापासून स्वतंत्र आहे वार्षिक खडणी घळगीर दिली म्हणून झाले, परस्पर दोघांचा काही सवय नाही साधारण गुल्वाची चौकशी महाराज स्वत करतात काशी व जयपठे व या निष्ठा देण्याकरिता एनव्हाची येजुरी जरूर अर्धते

कुशस्थली—सूर्यवंशोत्पन्न रवैत राजा यानें स्थापलेली नारी हिलाच पुढें द्वारका असें नांव पडलें हा आनर्त राष्ट्राची राजधानी असून रवैत ज्वालोकाल गला असता पुण्यजना(यक्ष राक्षसा)नी हें नगर उध्वस्त केलें

कुशानें स्थापलेल्या दक्षिण कोसलाच्या राजधानाचेंहि कुशस्थला हें नांव होतें ('कुश' पहा)

कुशान—बाघ वृषची ह हिंदुस्थानात आल्यानंतर काही शतकें राहिले व पुढें त्यांनी जेव्हा हिंदुत्व स्वीकारलें तेंव्हा त्यानधि कुशान हें नांव मिळालें [सुवोत्तर जग पृ २५५ पहा] कुशानाच्या काळबद्दल अद्यापि एकमत नाही स्थिथने दिलेला या राजाची वयावळी हा त्याची ध्यालून भयानस्पद वाटत आहे कडकिसेस (पद्विळ) हा या वशाचा पहिला राजा (६ स २०) होय याचें राज्य उत्तर हिंदुस्थानात होतें. वृषची व मोगल यांच्या शारीरिक लक्षणत बराच भेद आहे त्याच्या चालीरीती हिजुगु

याच्यासारख्या होत्या त्यानी एकदर सद्या १० लक्षापर्यंत असली (लि पृ १६०) याचें मूळ ठिकाण वायव्य चाना तील कानसूचें हाथ सधून काही काळानंतर त तम्भकान प्रातात येऊन, सेधाल वृषून आकाचा परामभव करून व थोडी वयें तथें राहून, पुढें शकावाहि परामभव करून तें उत्तरेकडील घाटांनी हिंदुस्थानात उतरले (लि पृ २५०) याच सुमारास त्यानी बॅक्ट्रिया मिकला त्यानंतर हे भटक्ये न रहातां स्थाईक गाले तरी पण याचा तत्कालीन इतिहास नवी आढळत नाही याचा प्रघात राजा कडकिसेस (पद्विळ) म्हणून झाला तो मादीवर साधारणत ६ स १५ मध्यें बसला कडकिसेस हें युरोपियन लोकांनी दिलेलें नांव आहे त्याच्या नाण्यावर कोशोल कडफेल, कोयलकड फिलेल आणि कुनुलकरकडफिलेल अशीं नावें कोरलेलीं आहेत यिनी प्रयाण कीएयू-सीएयू-कीओ असें नांव येत परंतु या सर्व नावाचा काय अर्थ होतो हें अद्यापि कोणासच समजलें नाहीं कदाचित या पदव्याहि असतील कुशान राजे सौंकिव दक्ष मानीन असत खरोशी लिलात दीर्घ स्वर नसल्यानें असें नांव असल असें स्थिथ म्हणतो परंतु यिनी व सत्ता नियम पुराव्यावरून कुशान असेंच नांव होतें हें ठरतें, 'रब्बा कुशान अस नांव पुस्त्या हार्मिज्द या नाण्यावर स्पष्ट आहे पड किनेसन काकिरेस्तान व काबूल प्रात बॅक्ट्रिया व पार्थिया म्हणजे इराण पासून सिंधुनदीपर्यंतचा सारा प्रदेश मिकला (स २२) व इअ पार्थिमेन्न व इडो-थ्रीक याना हाकलून दिलें त्याचा मुलगा कडफिलेल दुसरा हा नंतर गादावर आला (स २५) यानें बहुधा वज्राघ प्रातावर स्वारी करून तथें एगदा आपला लष्करी सुभेदार काही काळपर्यंत ठेवला असावा असें तत्कालीन काही नाण्यावरून दिसलें या नाण्यावर राजाचें नांव नसून, ही काबूलपासून काशीपर्यंत व कच्छ काठेवाडातहि आढळतात या दुसऱ्या कडफिलेलचें नांवा वरील नांव विम (अपुनी) असून यिनी नांव येत-कओ-थिर असें आहे याच्या नंतर कनिष्क हा मादीवर आला या वृशानवशात कनिष्क (पहा) हाच कायतो प्रत्यात राजा झाला यानें आपलें राज्य बरेच वागविलें नंतर त्यानें यिनी वादशहाकडे त्याचा मुलीबद्दल मागणी पाठवली त्यामुळे त्याला राग येऊन त्यानें आपलें सैन्य कनिष्कावर धाडिलें (६०) कनिष्कापेहि आपला सेनापति धी यास ७० हजार सैन्यासह त्याच्यावर धाडिलें परंतु त्याचा तासड पंगेन या पर्वतासुन जावा जाता फार खराबा झाली व अजर या काद प्रातात त्याचा यिनी सैन्याकडून पूण पराभव झाला त्यामुळे कनिष्कानें यिनी वादशहाला राजघी दिली कड फिलेल (दुसरा) यानें सोन्याचें नाणें हिंदी पद्धतीचें गुरू ५२ हातें, त्यात कनिष्कानें सुधारण ठेवली कनिष्काचे नांव विवेक, चान, म स्थिया, हिंदुस्थान यात फार प्रसिद्ध असून त्यानें चरित्र नांव अपदीव धाड उल्लेख आहे त्यातहि त्याचा कालजुलम तर सर्वच शक्ति आहे स्थिथव्या मते

“ कनिष्क हा इ. स. ७८ मध्ये गादवर आला, म्हणून हल्ली जो शालिवाहन शक मुरु आहे, तो कनिष्काच्या राज्यारोहणापाहूनच सुरू झाला असावा. ” विनी वाड्मयात याचा उल्लेख येतो, परंतु तो ऐतिहासिक दृष्ट्या येत नसून, बौद्ध धार्मिक वाड्मयातून येतो; त्यामुळे त्याची ऐतिहासिक किंमत कमी आहे. कनिष्काचा संबंध असलेले असे जवळ जवळ २० दिलेले आतापर्यंत आढळले आहेत व त्यात कालनिर्देशही आढळला आहे परंतु आध्यात्मिक गोष्ट ही की, त्या काळाच्या आकड्याबद्दलच विद्वानात मतभेद आहे त्यावरून कोणी त्याचा राज्यारोहणकाल ख्रि. पू. ५८ देतात, तर कोणी इ. स. ७८ देतात. काहींचे म्हणणे विक्रमसंवत् हा त्याचा राज्यारोहणाचा काल होय परंतु सुकतीय तक्षशिला नगरी खोदून काढल्यावर, तेथील एकंदर प्राचीन अवशेषांचे निरीक्षण करून डॉ. मार्शलन, कनिष्क हा बहुधा ख्रि. पू. ५८ च्या दुसऱ्या शतकात झाला असावा असे ठरविले आहे. कनिष्क हा कडफिसेस (दुसरा) याचा मुलगा नव्हता. त्याच्या बापाचे नाव वसेशक (वसेशप) होय. कनिष्काचे राज्य वायव्य हिंदुस्थानात पसरले होते. त्या प्रदेशात तरकारी गांधार हे नाव होते. गुपुनलंगसिंह हा गांधारचा राजा होता असेच म्हणतो. याने सन ९९ त रोम येथे आपला बकील पाठविला होता. त्याने कादरीप्रगत हस्तगत करून तेथे अनेक स्तंभ उभारून आपल्या नावाचे कनिष्कपूर (हजेचे बिहार नदीवरील वारामूला व धीनगर रस्त्यावरील फानीपूर) इतरही घडविले. दंतकथा सांगते की, त्याने अश्वघोष नावाच्या बौद्धपंडिताला आश्रय दिला होता. (याचा अर्थ ते समकालीन होते एवढाच येथे ध्यावयाचा.) महा-राष्ट्रातले महान पट्टराट व उज्जैनचा चटण सत्रप हे बहुधा कनिष्काचे मांडलिक असावेत असे वाटते. कनिष्क हा महातारपणात बौद्धधर्मीय झाला. याची राजधानी पुष्यपुर (पेशावर) होती. तेथे याने एक स्वंभ उभारला होता. त्याला तेरा मजले असून, त्याची उंची ४०० फूट होती. तो सर्व नकाशादार लोकांसाठी असून त्याचे भिन्न भिन्न मज-भूत लोकांमध्ये होते. सहाय्या शतकारंभी संगम्युन हा विनी प्रवासी इक्ष्वाळा असावा त्याने लिहून ठेविले आहे की, “हा स्तंभ तीन वेळ जळाला होता व तितकेही वेळा धर्मात् राजांनी तो पुन्हा बांधून काढला होता. ” त्याच्या जवळच एक बौद्धमत होता. तो नवव्या शतकापर्यंत चांगला भर-भरावीत होता त्यावेळी मुद्रा तेथे बौद्धधर्माची एक पाठ-शाळा होती, असे गालद्विशाणीटाचा कुलपति वीरदेव याने म्हटले आहे (८९०). स्तंभावरून गुपुनलंग व अलवेष्णी हेहि माहिती देतात अलवेष्णी त्याला कनिष्कनेत्र म्हणतो. महावदलि गुपुनलंग माहिती देतो हल्ली ही जागा उक-रून पाटली. त्यात तेथे जुने अवशेष पुढील सापडले त्या-पैकी महात्माचा म्हणजे कनिष्काचा करडा होय. त्यावर त्याची मूर्ति असून एक शिलाखेवडी आहे. कनिष्काचा एक

पुत्र्या उंचीचा पुतळा मथुरा जिन्हातील मात गावी आहे. हल्ली त्याचे भस्मच मान त्यावर नाही. त्याच्या अंगात लाथ पायथोळ अंगरखा असून त्याच्या आत गुठ्याइतका दुसरा अंगरखा आहे व त्यावर क्रमरपट वाघलेला आहे. गळ्यात मोठ्याची माळ असून, उजव्या हातात वमरेपातून पायापर्यंत पोहोचवारी ध्यानबंद तरवार आहे. डाव्या हातात कमर-पट्यात अठकविलेली व घोटपावर येईल इतक्या लांबावी दुसरी एक तरवार आहे. पायात चढाव असून, ते दावे-खामून घोट्याजवळ बंदानी वाघलेने आहेत. पायात विनार असावी असे दिसते असे, वर सांगितलेल्या कनिष्काच्या स्तंभाचा कायमचा निकाल महामुद्रा गिझनीकराने लाविला. कनिष्काने काशगर, यारकंद, खोतन, या विनी साम्राज्या-तील प्रांतावर पहिली स्वारी केली, तीत मार्गे सांगितल्या-प्रमाणे त्याचा पराभव होऊन त्याला चीनच्या वादशाहा खंडणी देणे भाग पडलं होतं (९०) परंतु पुढे दुसरी स्वारी करून व विनी सैन्याचा पराभव करून हे प्रांत त्याने फावीज केले. या प्रांतातील काही विनी रागपुत्र त्याने ओलास ठेऊन घेतले. त्याच्या रक्षागुप्तार्था त्याने काबूलजवळ जे बौद्धमत बांधिले होते तेच दिले. उज्जवळा, पावसाळा व हिवाळा या तिन्ही काळात त्याना निरनिराळ्या तान मठांत ठेवीत. या रागपुत्रांनी मठातील बौद्ध भिक्षूंना पुढील देणग्या दिल्या होत्या. कनिष्काने बौद्धधर्माची स्वीकारण्याचे कारण दंतकथा सांगते की, त्याने लढायात कार माणसे मारल्याने त्याला पुढे पश्चात्ताप झाला, व मग तो या घर्माचा अनुयायी झाला. परंतु ही गोष्ट अशोकाच्या मोठीवी नकळ दिसते. त्याच्या नाण्यावरून एवढे ठरते की, तो राजा शास्त्रानंतर पुढे बौद्ध झाला असावा. त्याच्या पहिल्या पहिल्या नाण्यावर ग्रीक लिपीत व भाषेत लेख असून त्या-वरील मुख्यचर्चा नापेहि (हेलिओस व सेलेने अशी) ग्रीक भाषेतीलच दिली आहेत. त्यामुळे नाण्यावर ग्रीक लिपी मात्र ठेऊन भाषा जुनी इराणी योजली आहे. ग्रीक, इराणी व हिंदु लोक ज्याची पूजा करीत आहेत असे काही देव तेथे कोरले आहेत.

यापुढील नाण्यावर मात्र बुद्धाची मूर्ती असून त्याचे नाव ग्रीक अक्षरात लिहिलेले असते. तरी पण तो बौद्ध कर्षी झाला याचा पक्का शोध लागत नाही. याच्या वेळी महायान पंथाचा वराच उत्कर्ष झाला होता त्यामुळे मोक्षमार्गाच्या वेगळा देवत्व प्राप्त झाले होते. कनिष्काने आपल्या राजवटीत एक बौद्धधर्माची मोठी समिती भरविली होती असे विनी, लिथेनी व मंगोलियन दंतकथा सांगतात चिह्नील बखरीत अगर मंगोल यावद्दल काहीच उल्लेख केला नाही. या धम्म-संगीतीचा अध्यक्ष वस्तुमित्र व उपाध्यक्ष अश्वघोष होता. कनिष्काचा गुरु पारस्व याने ही सवें तयारी केली. याचें मिथु जमले होते. ते सवें सर्वोत्तिवारी (हीनयान) पंथाचेच होते. सभा काश्मीरात बुद्धला. येथे भरली. तीत

त्रिपीठकांतिल वस्तुसुख सर्वे प्रथाचै शुद्धीकरण करून त्यावर "महाविभाषा" नावाच्या टीका तयार करून त्या ताम्र पत्रावर कोरून एक स्तूपात ठेवल्या अद्यापि त्या स्तूपाचा शोध लागला नाही. पुढे मागे दैवगत्या शोध लागल्यास बौद्ध धर्माजवळची वरीच नवीन माहिती उघडान येईल ही सभा बहुधा इ.स. १०० पर्यंत भरली असावी नंतर त्यान सर्व काश्मीर प्रांताचे उत्पन्न या धर्मस्थिती लावतात लावून दिले त्याच्या मृत्यूनंतर पुढील एक दशका आहे - त्यांनी पुष्कळ प्रांत जिंकले असताहि त्यांची राजवळाला सुटेना व लष्कर तर कसटून गेले, तेव्हा लष्कराने कट करून त्याला ठार मारले (इ.स. १०३) कनिष्काच्या नंतरच्या राजाची फारच थोडी माहिती आढळते कनिष्काला वासिष्क व हुविष्क (हुक) असे दोन मुलगे होते पैकीं वासिष्क बहुधा आपापच्या देशतय मेला असावा त्याचें अद्यापपर्यंत एकहि नाणें सापडलें नाहीं हुविष्काची नाणीं फार सापडतात व पाण्या नंतर हा गादावर आला याचें राज्य काबूल, काश्मीर व मथुरा या प्रांतां होतें सुद्ध मयुरेस त्याने बांधलेला एक बौद्धविहार होता हा धर्मनौ बौद्धच होता परंतु ब्रह्म नव्हता. पाण्या नाण्यावर हिरास्त्राज (हरिकृष्ण) सर-पिज, स्कंद, विशाख, करी वगैरे ग्रीक, इराणी व हिंदू देवता कोरलेल्या असतात मात्र बुद्धाची मूर्ति मुळीच नसते साधारण तत्कालीन हे शहराचे मुद्राचे अगदी कडे अनुयायी नसत त्यावेळी बौद्धधर्म फार श्रीमंत व दजनदार होता त्यामुळे कोणाहि तत्कालीन मुसलमानांनी त्याला वरवर अनुमति देऊन त्याच्या या परिस्थितीचा फायदा घेण्याचें सोडलें नाहीं, आणि त्याप्रमाण कनिष्क व हुविष्क हे त्याला अपवाद नव्हते त्यांनी काश्मीरात बारांमूळ घाटात हुविष्कपूर म्हणून एक शहर बसविलें ती रथा काळी व्यापाराची फार मोठी उतारपेठ होती तिळा "प्रथमवेत" असें साधे नाव मिळालें होत गुणरत्नग या ठिकाणी गेला होता त्यावेळीं तो एक विहार होता हल्लीं याचें नाव उल्फर असून तेथें प्राचीन स्तूपाचा अवशेष आहे हुविष्काचें थिज जें नाण्यावर तोडलें आहे त्यावरून त्याच्या स्वरूपाचा बोध होतो हा इ.स. १४०त मेला असावा. याच्यानंतर (याचा पुत्र) वासुदेव हा गादी वर आला त्याच्या या हिंदु नावावरून या वायव्यकांडर तत्कालीन हिंदू सत्कृतीची छाप किती दाट बसली होता हे उघड दिसून येत त्याच्या नावाप्रमाणेंच त्याच्या नाण्यांचे स्वरूपहि पूर्णपणें हिंदू आहे त्याच्या नाण्यांचा फाळावर नेदापह धार अक्षरा शिवाय पादा व त्रिशूल हांदि हिंदू गजचक्रे आहेत मयुरेस त्याचा जो शिलालेख आहे त्यावरून त्याने २५ वर्षे राज्य केले अस दिसत त्याच्या उत्तराकाली त्याच्या राज्यास उत्तरती बळाल गली व त्याच्या मृत्यूनंतरहि ते राज्य मोडलें व त्रिभक्तले मुसंदरात स्वतंत्र झाले, तरीहि पुढे बरेच दिवस नाण्यांवर त्याचाच छाप असे या गुमारास (इ.स. १९०) सर्व मध्यमगात हेम सुरू झाला होता

बायिलानिया, रोमन व पार्थियन या साम्राज्यातहि तो चाळ होता नौनहच्या मत प्राचीन जगाला या प्लेगमुळे जी नवरदस्त धका बसला त्यानून ते पुन्हा धडपणें बाहेर पड-लेच नाही बहुधा हा साथ वासुदेवाच्या वेळी त्याच्या राज्यात पसरली असावी

यानंतरचा पुढील इतिहास फारच अधिक आहे सत्सत्तानियन लाकाचा भाषा या गुमारास पोडाला उत्तरहिंदुस्थानात लागलेला (नाण्यावरून), दिसतो परंतु त्या लोकांनी स्वारी केली होती की कय व वेळी असल्यास त्यांनी इकडे किती दिवस अधिकार गाजविला वगैरे माहिती (शिलालेख, नाणीं वगैरे वरून) काहीच स्पष्ट आढळत नाहीं एतें खरें की उत्तरपेठे कुशान व दक्षिणेकडे आग्र, या दोन्हीहि साम्राज्यांचा पत्ता एकाच वेळीं नाहींसा होऊन तेथें सर्वत्र अंधार दिसतो बहुधा या तित्या श-कांच्या वेळीं सर्वत्र लहान लहान स्वतंत्र सत्थानें बसलीत, पुराणात यांचे आभीर, गर्दमूल, शक, यवन, बाह्यक या लोकांनी हिंदुस्थानावर त्यांच्या केल्या असा जेव्हा आहे परंतु त्याची साप व मुसगत माहिती आढळत नाहीं रा. द. बानर्जीच्या मते वासुदेवानंतर दुसरा कनिष्क, दुसरा वासुदेव व तिसरा वासुदेव हे गादावर आले काबूलमध्ये मात्र हे कुशान राजे पाचव्या शतकापर्यंत होते त्यानंतर त्यांना खेतदुर्गांनी हाकलून दिली चौथ्या शतकाच्या प्रारंभी या कुशान राजांपैकीं एकांनी आपली मुलगी इराणच्या (दुसऱ्या) होर्मज्दला दिली होती व इ.स. ३१०त (इस.या) कापुरला वापूरल्या एका राजाची मदत (रोमन स्वारीत) झाली होती असे जेव्हा आढळतात पश्चात्ताहि काही ठिकाणी हे कुशान बरेच दिवस टिकून होते मात्र त्यांचे महत्त्व बरेच कमी झालें होतें व ते इराणच्या सत्सत्तानियन व शक्या छापेखाली बरेच गेले होते अस दिसतें सारास कुशान व आग्र यांचा लय (इसवी स. २२०) व गुमरास उदय (इ.स. ३१०) यांमधील एक शतकाचा हिंदुस्थानचा इतिहास सर्व अंधारात डवला आहे जेव्हा त्याचा पत्ता लागेल तेव्हा खरे

[संदर्भग्रंथ-स्मिथ-अल-हिस्टरी, वैय मध्य भारत, अथ्यर-एन्सायक्लोडिया अनेल ३, रा. ए. सी. सायरी १८८२, १०९१, १९०३ ते १९०८, १९१० ते १३, चवनेज-तुर्क, हिरोमोत्स ३, हुद्री, ज. अ. ज्योम, ७, बॉटर्स, स्पिन-राजतरंगिणी कनिष्क-न्यूमिस्माटिक कॉन्सालनी १८९२, कॅट कॉन्सन्ट झेडियन म्युसियम पु १, डग्लस-चीन, स्पेन-सोतन, तुर्कस्तान, नेगी-स्वाटर ह्यूगन्स, हर्बि अँटि १९०३, १९०८, एपि डॅनिका पु ८, प्रोसिडियम एशियाटिक सोसायटी बंगाल १८९६, प्रिंसेप-लेख, पु १ रोमचा इतिहास पु ५, मॅककडल-एन्सायड झिया, मेरिबेल-रोमचा इति, लेव्ही, फौवर-एन्सायड गंधार, ताराभाय, बॅल-रेकड पु १ फाहीन, स्यो-अलवेरुणा पु २ रॉलिनसन पार्थिया,

इलियट-हिट्चर ईशिया पु १, सलेत नवकोलमर, पु १९५, टाकाकुलेन, इतिहास, परमार-वसु धरि, एशियाटिक रिस-चस पु १०, शिफनर, गार्डनर-डिस्टिग म्युसि, फेंडलम जॉल एशियाटिक सोसायटी बंगल, १९०८, ज्ञानकोश प्र ख वि १]

कुशाव—(सो व) निजयकुलेसन पुत्र अ कुशिक राजाच्या चार पुत्रांतील पहिला यास मुद्रायुग असेही म्हणत असत याने स्वामिण्या नगराचे नाव कुशावला असे असून याच्या पुत्राचे नाव गापि असे होते

कुशावर्त—त्रियम्बतवर्गाय कृपभदेवास नवतीच्या ठायी झालेल्या शमर पुत्रातील जे नवसडांग्रिपति पुत्र त्यातील जेथे याचा खड याच्याच नावाने प्रसिद्ध आहे

कुशिनगर—(कुशनगर किंवा कुशिनारा) या नगराचे अत्यंत प्राचीन नाव कुशावती हे असून याचा संवत् ५३१ व्या शतक कथेची आख्या आहे व याचा राजा ओझा (इसाक) याचा पुत्र कुश हा असल्याचे सांगितले आहे याचे आख्यायिकाप्रमाणे शाक्यमुनि यौतमयुद्ध याचे (कुशिनारा) या ठिकाणी निर्वाण व दहन झाले व यासुळे बौद्ध यागैकलुचे हे एक महत्त्वाचे जागेचे स्थान झाले आहे

कुशनिशाणाचा वेढा म्हणजे दिस्तपूव ४८७ (कथा ४८८ च्या सुमारास कुशिनारा हे एक लहान खेडे असावे असे ज्ञेय आहे परंतु पुढाच्या निर्वाणप्रमाणाने या स्थानाचा संवत् आख्यामळे पुढे साहजिकच त्यास आस्त म्हत्व प्राप्त झाले दिस्तपूव ५ व्या शतकाच्या आरंभात फाहियान या चिना प्रवाशाने हे स्थळ पाहिले यानंतर इ स ६१७ च्या सुमारास ह्युएनत्संग याने या स्थळास भेट दिली, दाशा प्रवाशाने या स्थळासंबंधी दिलेली माहिती बहुतेक सारखीच आहे दोघांनीही ह्युनिनी उद्यानापासून या स्थानापर्यंतचे दिलेले अंतर सारखेच म्हणजे १२ योजने आहे फक्त दोघांनी सांगितलेल्या दहनेस्तुपापासून या स्थळाच्या दिशेस अंतर पडते फाहियानच्या मताने कुशिनगर हे या स्तूपपासून पूर्वेस व ह्युएनत्संगच्या मते ईशान्य दिशेस आहे

या ठिकाणावरून देखील अद्याप स्तूपशकाचा या स्थळाबद्दल निश्चय झाला आहे शिमेयने यावरून असा तर्क केला आहे की, हे स्थळ नेपाळमध्ये राप्ती व गडरी या नद्यांच्या संगमाच्या जवळ हेमालाच्या पायथ्याशी आहे परंतु या दोन्ही प्रवाशांनी कुशिनारापासून वैशाख काराणाची या नगराची दिलेली अतरे बरीच (सिमच्या) नेपाळातील रजानाशी नुसत नाहीत

अनिगहम याच म्हणजे १३, सायत ओरस्युर निरुत्थातल कथिमा गाथाप्रमाणे प्राचीन अवशेष हे कुशिनाराचेच असलेले ह्युएनत्संगी वर्णन केलेले कुशिनारा येथील १३ उंचाची निर्वाणकालची प्रतिमा व सायत वेधिया येथील

प्राचीन अवशेषात सापडलेली प्रतिमा यात बरेच साम्य आहे

मुद्रुत्वपन बळवौल मुदेशियाय इतर घन्याच (महापरि निर्वाण पडासंबंधी) मुद्रा जीण दिवतीत सापडल्या आहेत त्यात एक वेधवीच अगर विष्णुदीप मळातील मुद्रा आढळून आली तीचच केशिया हे विष्णुदीप असण अशा अवस्थेत साक्षा येते

प्रख्यात सम्राट अशाक यास त्याचा गुरु उपपुत्र याने येथे यागैस आणिले होते (इ स १०१-१०) खड्गसम शेरनाम बहादुर याच्या मते नेपाळातील अचिरावति व हिरण्यवती या दोन नद्यांच्या संगमावर हे गाव आहे यांनी ठेरने कथिया येथील मुद्रा प्रतिमेच्या निर्वाणदेवळाच्या मागील सोट्या स्तूपात सापडलेल्या एका ताम्रपटातील मज० उरावरून [परिनि) वांग-येत्य-ताम्रपट इति] काळासा हेंच गाव प्राचीन कुशिनगर होय असे ठरविले आहे या स्तूपास तेथे गापकुवारका फोड (मत उमार लूप) असे ह्या म्हणतात सायत हे खेडे गोरखपूर निम्नभास पूर्वेकडे आहे [शिमेय दि रिमन्स दिबर वसिआ जनल रायल एशियाटिक सोसायटी १९०२, १३ गायोनिअर-२६] १२।

१९०४ महापरिनिर्वाण सुप्त जातकें, फाहियान-ट्रव्हेलर, ह्युएनत्संग-मुदिस्टर रेकॉर्ड ऑफ दि वेस्टर्न व्हर्डे मार्गिन-हिट्चर इशिया कथिगहम-आर्किआ सव्हें]

कुपु—याचा अर्थ विवेचन—या स्थलसंचारी रोगामध्ये त्याचा, केवळवरणलया व मज्जातंतु यांच्या ठिकाणी बारीक गाईच्या रुपाची विकृति उत्पन्न होते हे संसर्ग याने या रोगाच्या जंतूचा शोध लाविला आहे जे जंतू विकृत शरीराच्या भागात सायततात दिल्ल्यात ते क्षयाच्या शत्रु प्रभावे पण अधिक सरळ दिसतात या जंतूची ज्यात वाढ केली आहे असे मिश्रण माकडा या शरीरात टांगून घेतल्याने थोडे दिवस दिव्यारा त्वचेचा रोग उत्पन्न होतो पण तत्वा इतर प्राण्याना होत नाही मानवी रोग्यामध्ये रोगजंतू रक्त, लवका, छेप्यावरण, मज्जातंतु, अंतर्गमयि, कळ, यकृत, प्लीहा, वृषण, मूत्रपिंड व क्वचित् वेळी पुष्कृत इतक्या ठिकाणी सापडतात परंतु अस्थी, स्नायु व लोथे यांठिकाणी मात्र सापडत नाहीत एव प्रकारचा जंतू जंतूचा शोध—जे या रोगात होणाऱ्या पुष्टकृष्यात आढळतात—काही मोठ्या शत्रुशास्त्रज्ञाकडून लावला गेला आहे व त्याच्या मते या सूक्ष्मजंतू हेन्सन याने शोधून काढलेला जंतू ह रूपावर आसा असा तर्क करणे वैराग्यी होत नाही

तेगाची कारण—हा रोग आप या देशात धरान पहा आता जत असून शिवाय ब्रह्मदेश, सयाम, चीन, जपान, आफ्रिकेचा ईशान्य भाग, वेप आफ गुड होप, वेस्ट इंडीज वेस्ट, मध्य व दक्षिण अमेरिका, मेक्सिको व पॅसिफिक

महाराष्ट्रातील काही वेडे इतक्या ठिकाणी आढळली. युरोपमध्ये नावे देशांखेरीज दुसऱ्या कोणत्याही देशात हा रोग आढळत नाही. मात्र इंग्लंडातील जे लोक आशिया अथवा अरब देशांतले त्या ठिकाणी जाऊन आलेले असतील व त्यास स्पर्शाने किंवा दोषांचे कारण होऊन हा रोग होत असल्याची उदाहरणे क्वचित् घडतात. परंतु हा रोग अमुक देशात वृद्धि पावतो अगर अमुक प्रकारची हवा त्याच्या वृद्धीस अनुकूल व दुसऱ्या प्रकारची प्रतिकूल असा काही नियम या रोगासंबंधाने वाचता येत नाही. परंतु एवढे राखित की हा रोग तीस उमरीच्या अगोदर होतो. परंतु अगदी मालवयात होत नाही; व त्यातल्या त्यात श्रियापेक्षा पुरुषांना अधिक प्रमाणात होतो. या रोगात धातुवंशिक रोगप्रवृत्ति फारशी दिसून येत नाही; व उपगत व मुलास हा रोग असू शकत नाही. ज्या ज्या देशात हा रोग प्रचलित आहे तेथे सर्व लोकाना याची स्पर्शसंचारी प्रवृत्ति टाळूक झाल्यामुळे तेथे रोगाचा पृथक् ठेवण्याची थोडी फार चाल आपोआप रुढ झालेली असते. कारण हा रोग स्पर्शसंचारी आहे असे अनतेस कित्येक हातकाच्या अनुभवावरून पूर्ण परिचित झालेले आहे. आता सावधगिरी वाळगल्याने परिचारक मंडळी या रोगाच्या आतुराख्यात कित्येक नवे काही एक विकृति न होता राहिल्याची उदाहरणे येथे असली तरी एखादे वेळी रोगाच्या स्पर्शानेच केवळ रोग झाला असे मानता येण्यासारखी उदाहरणेही कित्येक पडून येतात व त्याचप्रमाणे या रोगाचे थोडे एखाद्या माणसामध्ये प्रयोगातून टाकून घातले तर हा रोग होतो असा अनुभव आहे. ज्या नवीन शोध लागलेल्या देशात पूर्वी मानवी वस्ती नसून तेथे नवीन वसाहत घाली आहे अशा ठिकाणी जर काही महाराष्ट्रीय नेऊन घेऊन गेले तर कमाने अधिक महाराष्ट्रीय त्या देशात आढळू लागतात हे मारिदियस व क्यालिडोनिया या दोन वसाहतीच्या उदाहरणावरून चांगलेच सिद्ध होते.

या जंतूचा प्रवेश शरीरात इंदियन होत असला याविषयी पुढील एक किंवा अनेक स्थले संभवनीय दिसतात ती अशीः—नाक, घडा इत्यादि श्वसनमार्ग, तोंड, मुख, गळ-मीथ, त्वचेतील जखमा व कदाचित् जननेंद्रियमार्ग. वलीकडे देऊन, डास असले कीटक देतील या रोगप्रसारास भेद करीत असतो असा सख्खिक व शक्य कोटीतील तर्क विचाराई समजण्यात येतो. कारण या प्राण्याच्या शरीरात असले काही जंतू सापडतात. परंतु हे जंतू माती, धूरळ, हवा, पाणी व अन्न या पदार्थांत मिश्र झाल्याचे कधीही आढळून आलेले नाही.

रोमाची लक्षणः—थोडा ताप येऊन अगर बरे वाटेनासे होऊन या रोगास आरंभ होतो त्वचा विषडण्यास आरंभ झाला आहे हे सूचित करणारे काही लक्षण जे खाल-

खाली निकाळ घेऊन विंगड वर्णाचे डाग ते प्रथम हातावर किंवा छातीवर अगर पाठीवर दिसू लागतात. त्याचा आकार वतुळ किंवा कधी अनियमित आकृती-प्रमाणे असून त्याचा व्यास अर्ध्यापासून तीनचारा इंचपर्यंत असतो व ते दिसण्यात जरा पुंगीर दिसतात. कित्येक वेळी त्यातील मधला भाग बरा होऊन कंकणाकृति डाग तेवढे भागातून शरीरावर रहातात. ताप बरा झाल्यावर हे कंकणाकृति डागही कदाचित् पुष्कळ किंवा तरी होतात अगर त्याचे अनेक अवशेष असे काळे किंवा कधी पाढरे डाग मार्गे रहातात. याप्रमाणे पुनःपुनः ताप, नेतर असे डाग अंगावर उठणे व ते माजवून त्याचे अवशेष मार्गे रहाणे हा क्रम काही कालपर्यंत चालू रहातो. महाराष्ट्रातील विशेष लक्षण हे की, हे डाग दिसू लागण्याच्या वेळी किंवा कधी भागातून त्वचेमध्ये वाटाण्यावेढी अगर त्यातून कधी मोठ्या आकाराची एखाद-दुसरी गाठ किंवा अनेक गाठी उरून होऊन त्वचेखाली त्या उमटलेल्या दिसतात; व अनेक दिवस राहून त्या पुढे नाहीशा होतात, पण त्या ठिकाणी डाग रहातात किंवा त्याचा पुढून तिचे थोडा व पातळ पृथे असलेले लहान लहान ग्रंथ बनतात हे उंचवटे व या गाठी (ग्रंथ) चेहरा आणि हाताचे पंजे व पावलाचे पृष्ठभाग व अन्य ठिकाणी दिसून येतात. त्यामुळे भिब्या, नाक, गाल व कानांच्या पाठी जाड व ग्रंथित होऊन चेहरा भेसूर दिसतो. या विवृत चेहऱ्याचे सिंहाच्या चेहऱ्याशी थोडे साम्य असल्यामुळे रोगाच्या या अवस्थेत “केसरीमुखावस्था” असे नाव दिले आहे. पाण्यातही नाड होऊन त्यावर व त्यात क्षते पडून डोळ्याच्या पापुड्यासहि इजा होण्याचा सुमार येतो. परंतु नेत्रातील वीक्षणपदार्थांत, दृढमज्जास्थान, डोळ्यातील मूककात काच, व काचमय रसधातु यांना मात्र विकूल धक्का लागत नाही. तोंड, हिरड्या, दाहू व नाक इत्यादि स्नेह्यावरणयुक्त जागी देवील वरीलप्रमाणे पुढे कुठल्या येतात. म्हणून आवाजही पोचत, खरवरीत पित्ररा येतो. यापासून पडणारी क्षते स्नायू, अस्थि, बगैरे स्वतः आत खोल ठिकाणापर्यंत पोचलीत जाऊन त्यामुळे सांघ्यावर जे स्नायूरज्ज असतील ते क्षिप्त साधे उकळतात. या महाराष्ट्राच्या प्रकारामध्ये पुढे कुठल्या येणे हे प्रधान अंग असल्यामुळे त्यास गंडप्रधान भेद असे म्हणतात. दुसरा स्पर्शसंचारी नावाचा या रोगाचा एक प्रकार आहे. या भेदामध्ये मध्यतः मज्जातंतूंच्या स्पर्शज्ञान, पोषण बगैरे शक्तींचा न्हास होऊन शिवाय यात वरील भेदाप्रमाणे पुढे कुठल्या येऊन क्षते पडणे हा शरीर पोतरण्याची क्रिया सुरू असतेच. आरंभावस्थेमध्ये हात, पाय, पाठ, छाती व गोट बगैरे ठिकाणी निरनिराळ्या जागी शिथिलता येणे, आग होणे ही लक्षणे प्रथम होऊ लागतात. पण त्यातल्या त्यात कांयशापासून खाली व गुठल्यापासून खाली पाचलापर्यंत ही लक्षणे विशेष जास्त

कृप

होतात. नंतर त्याच भागामध्ये जडत्व, बधिरत्व, वेदना, शीतोष्णस्पर्शादि ज्ञानशून्यता ही मुख्य लक्षण स्पष्टपणे निर-
निराळ्या जागी आढळून येतात. व त्या जागी आगीमुळे
दुःख होते अशा स्पर्शसंज्ञाहीन जागेवर बरील भेदा-
मुळे अगर या भेदासुळे पादरे किंवा कधी इयामवर्णाचे
डाग पडलेले दिसत असतात, व त्यावर केश असतील
तर ते निस्तेज, वर्णहीन व बारीक असून तेथील त्वचा
मऊ, तुकतुकीत व अंमळ फुगीर अशी दिसते. काही कालाने
रोग्याचे हात अगर पाय तपासून पाहिले असता तेथील
मज्जातंतू-जाड झालेले वैद्यांच्या हातास स्पष्ट लागतात. त्या
भागातील इतर सर्व स्नायू व विशेषतः पावलाचे व पत्राचे
स्नायू अर्धा क्षीण व रोडावत व रूढ होत असलेले दिसून
येतात व त्यामुळे हिंस पक्षाच्या पत्राप्रमाणे बोटे दिसतात.
अगर मननयामध्ये जडत्व अगर छलेपणा येऊन तीच
गति पायाच्या बोटापाशी पण होते बरील भेदामध्ये हाडे
व स्नायू पोंखरगारी क्षते पडतात तशीच क्षते हाताच्या व
पायाच्या बोदामधील बारीक बारीक साध्यावर पडून ते साधे
उकळून नारा पावल्यामुळे अगोदर हातापायाची बोटे व
नंतर मनगटे व बोटे यातील बारीक हाडे सडून जाऊन
गळतात. नखाच्या जवळील बोटाचे शेवटले भाग मात्र
कधी कधी मोठ्या चमरकाराने रहातात असे म्हणतात व
उरलेल्या हातापायांना त्याच्या व्रणाची जखम भरून येऊन
चिकटून रहातात फार विकोपास गेलेल्या रोग्याच्या रक्ता-
तील नानाप्रकारच्या लाल रक्तपेशांनी रंध्र्या पारच कमी
होऊन रोगी पादरा, पिंबळा, अति निस्तेज असा दिसतो.

येणप्रमाणे कधी रोग कमी तर कधी जास्ती अशी लक्षणे
होतात. परंतु रोगी खरोखर वरा होण्याची विलंब आशा
नसते. त्यामुळे कालावधीने रोग्याकडे घुसत पाहिले
तर शिखरी येईल अशी त्याची शोचनीय स्थिति बनते.
यानंतर तो फार दिवस जगत नाही, कारण त्यानंतर त्याची
भूक मंद होऊन आहारादि जीवनक्रियेत व्यत्यय येऊन
रोगारोगापासून पाच, दहा, पंधरा अगर अधिक वर्षांनंतर
क्षय, मूर्च्छाद्वद, आमास यांनी व दातातील पुवासुळे अन्य
इंद्रियास पू होऊन अगर ती इंद्रिये सडून किंवा दुसऱ्या
एखाद्या कुफूसदाहाराद्वारा आगंतुक दुःखाच्या निमित्त
होऊन अगर महारोगासुळेच कंठामध्ये क्षते पडून श्वसनमार्ग
त्यादीने बंद होऊन रोग्यास मृत्यु येतो.

रो म वि कृ ती र्ने स्वरूपः—या रोगात पुटकुळ्या येतात
त्या त्वचेखाली उत्पन्न होऊन त्यात निघालेले पापुडे खालील
शरीराच्या स्नायू वगैरे भागात घुसतात. यामध्येच महारोगाच्या
रक्तातील पाड्यापेशीपेक्षा तिप्पट मोठे पेशी असून त्यातच
काही रिक्तस्थाने व पुष्कळ जंतू असतात. या जंतूंचे
पुंजके असतात. स्पर्शसंज्ञाविहीन भेदामध्ये मज्जातंतू
विघटतात असे वर आलेच आहे. ते नेहमीपेक्षा दुप्पट
किंवा तिप्पट मोठे होऊन त्यातील संदेशवाहक गाभ्याचे

तंतू रक्ष किंवा क्षीण होतात पण बाहेरील वेष्टणत्वचा मात्र
फुगून तंतू हातास जाड लागतात असे जाड तंतू त्वचेखाली,
कोपरे किंवा गुडग्याच्या ठिकाणी बोटांना चाचपून तपासता
येतात.

रो ग नि दा न —शरीरात रोग पूर्ण प्रगट झाल्यावर तो
ओळखणे फार कठिण जात नाही. पुटकुळीतील बोटीशी
लस किंवा व्रणातील पुवाचा रेंव किंवा नाकातील चिकट
खावाचे रेंव घेऊन तो सूक्ष्मदर्शक यंत्राने तपासल्याने या
महारोगाचे जंतू दृष्टीस पडतात

उ प चार —वस्तुतः हा रोग बरा होत नाही. म्हणून
जेथे हा रोग नसेल अशा गावापासून अंमळ एकीकडच्या
ठिकाणी रोग्यास ठेऊन त्याचे मज्जातंतूंस पुष्टि आणण्यासाठी
काडमाशाचे तैलमिश्रित औषधे घावीत व क्षते पडत गेली
तर त्यास साध्या मलमाची पट्टी बांधीत जावी वबोटीचे
तेल किंवा चैलमुग्रा तेल २० रेंव ते २ द्राम या प्रमाणात
कढत दुधात पारदर्शक बेटनाच्या तयार गोळ्याच्या रूपात
देतात पण त्यापासून थोडाबहुत फायदा होण्यासाठी ते
तेल निदान दोन वर्षे तरी घेतले पाहिजे याच्या रोगजंतूंना
मारक असे नॅस्ट्रिन, नावाच स्निग्ध औषध या, महारोगाच्या
जंतूपासूनच तयार करितात ते औषध दर आठवड्यात
दोघल्याने पुटकुळ्या लहान होऊन रोगाची प्रगति थांबते
असे म्हणतात. वित्यम्स या शोधक डॉक्टरांनी ही एक
लस तयार केली आहे व तिजपासून चांगला गुण येण्याची
चिन्ह दिसत आहेत.

आ यु र्ने दी य नि दा न —अयोग्य आहार व विहार
येल्याने, परस्पर विरोधी गुणाचे पदार्थ सतत सेवन केल्याने,
साधूंची निंदा व बध, परद्रव्य हुरण करणे इत्यादि पाप
कमाच्या योगाने प्रेरित झालेले दोष दूषित होऊन ते शरीरा-
तील तिरकस जाणाऱ्या शिरात शिरून रेंवचा, लस, रक्त व
मास यास दूषित व शिथिल करून नंतर बाहेर निघून
त्वचेचा रंग पालटवितात व त्वचा विघडून टाकतात या
रोगास कृप असे म्हणतात.

याची हलगर्ज केली असता हे काही काळाने सर्व शरीर
तोडून खाऊन टाकिते आणि सर्व प्रातूत शिरून त्यास
व्यापून व विघडवून स्वेद, हेद व कोथ (सडणे) यांनी
युक्त असे बारीक पण फार भयंकर छमी सत्पत्र करिते. ते
छमी अनुक्रमे केंस, चामडी, स्नायु, शिरा व कोंवळी हाडे
यांस खाऊन टाकतात

थिज्ञात हा प्रकार नसतो म्हणून त्याचा कुठांत समावेश
न करिता ते याहून निराळे काढले आहे.

कृप सात प्रकारचे आहे. वात, पित्त, कफ, वातपित्त, कफ
पित्त, वातकफ व क्षीपपात असे ते ७ प्रकार होत. जरी सर्वच
कृपे शिरोपापासून होतात तरी त्यात जो दोष अधिक
असतो त्या दोषावरून त्यास नाव दिले जाते. वातापासून
कापाल, पित्तापासून औदुंबर, कफापासून मंडल व विचर्वा;

यातपित्तापासून कक्षजिन्ह, यातकफपासून चर्म, एककुप्र किटिभ, सिध्म, अलस, व विपादिका, कफ पितापासून दद्रु, शालर, पुडरीक, विस्फोट, पामा व चर्मदल, अग्नि संत्रि पातपासून काकण नावाचे बुध्र होते त्यापैकी कापाल, औदुबर मडल, दद्रु, काकण, पुडरीक, व क्रसजिन्ह, हीं सात महाकुप्र आहेत

अंग अतिशय मऊ लागणें किंवा खरखरीत लागणें, घाम अतिशय येणें किंवा सुळी व न येणें, घामदीन रंग घालखणें, दाह होणें, रान सुटणें घामदी बधिर होणें, टोंचल्यासारखी पीडा होणें, अंगावर गाधी उडणें, थमावाचून थकवा येणें, प्रण झाले असल्यास ते फार दुखणें, प्रण खबरक उत्पन्न होणें व फार दिवस रहाणें, ते भरून आले तरी रक्ष असणें आणि यत्किंचित्कारण (खाजवणें पगरे) घडल्यास पुन्हा उमटणें, रोमांच उभे रहाणें आणि रक्त काळें होणें हीं लक्षणें कुप्र होण्यापूर्वी होतात

घातापासून होणारे कापाल कुप्र काळ्या किंवा तांबूस खापसारखे दस, घषिर, खरखरीत, घातळ, पसरलेल्या व वेष्ट्यासारख्या कडावें, दुषित केंसांनीं भरलेलें, लवकर पसरणारें असें असून त्यात टोंचण फार असते व रान कमी असते

ज्याच्या बरीच घामदी व वेंस पिकलेल्या उबराप्रमाणें तांबूस असतात, जे पांढऱ्या मिरांनीं भरलेले असतें, जे आठ असून ज्यातील लस व रक्त हीं दाह असतात, ज्यात आंग व टणका हीं फार असतात आणि जें लावर उत्पन्न होऊन लवकर फुटतें व ज्यात लोकरून हमी उत्पन्न होतात ते उद्वारदुष जाणाव

सिर, दाट, नड स्निग्ध, पादरें किंवा तांबडें लवकर व पसरणारें, एकमेकांस लागलेलें वर उचललेलें व घाटाळें असून ज्याच्या कडा शुळमुळीत व पिंबळवट असतात आणि ज्यात खाज, छाव, व हमी हे फार असतात ते मडलवृष समजावें

त्रिचर्चिका कुप्र सावळें, घसर रंगाचें असून त्यातुल लस फार वहाते आणि रान व पुळ्या असतात खरखरीत, पातळ व मध्यभागीं घातळर असून कडांनीं छाल असलेलें, वर उचललेलें, टोंचणी, दाह व वेदना होत असलेलें छेदयुक्त खरखरीत, पुळ्यानीं भरलेलें, पुण्डळ हमी असलेलें आणि ऋष्य नावाच्या निळ्या अंडाच्या हरिणाच्या जिभेसारखें जें (आकारां) असतें त्यास कक्षजिन्ह म्हणतात हत्तीच्या चांगव्यासारखें खरखरीत असतें तें चर्मकुप्र होय एकाह्य कुप्र फार पसरलेलें, आकाराचें माद्याच्या अंगावरच्या शकल्या सारखें असतें व त्या जर्गा घाम येत नाही

किटिभ कुप्र रक्ष पडद्याप्रमाणें खरखरीत पड व काळें असून त्यास कड सुटते सिध्म बुध्-ज्यास शिवें म्हणतात ते-माहेरु रक्ष व आतून स्निग्ध असून जोरलें अस्स भूस पडतें तें हातास गुळमुळीत लागतें, पातळ असतें आणि रंगानें भोंपळ्याच्या फुलासारखें तांबस पादरें असतें तें बहुतरुण

गळ्यापासून कवरेपर्यंत होतें अलसक कुप्रात पुष्कळशा साल गाडी असून त्यास कड सुटते

विपादिका कुप्रात हातापायावर चिरा पडतात, तीं पीडा होते, थोडी वन सुटते आणि पुष्कळशा साल पुळ्या उडतात. ज्यानें ताने टुपेंसारखे लास पसरलेले असतात ज्याच्या रंग आवडीच्या फुलासारखा निळ्या असतो, ज्याचीं मडलें वर उभारलेलीं व एकमेकांस लागून पसरलेलीं असून ज्यास कड सुटते त्यास दद्रुक्ष म्हणतात ज्याचीं मुळें मोठीं असतात, ज्यात दाह व वेदना होतात, ज हातुस घातसर असत, ज्यात मण असतात, ज्यात लस व हमी फार असतात आणि जें बहुतरुण हांगाच्या साध्यावर होतें तें सतान्ह होय

ज्याच्या कडा लात असून मध्यभाग पाडुर असतो, ज्यात वन, दाह व टणका असतो, जें उभारलेले असतें, ज्यावर कळवळ्या पातप्रमाणें पुष्कळशा लात शिरा असतात, ज्यातून दाह व पुण्डळ अशी लस व रक्त वहाते आणि जें लोकर कुडतें तें पुडर/कडूट होय घातळ लवचके पादरे तांबूस रंगाचे फोड ज्यात पुष्कळसे असतात तें विस्फोट कुप्र होय

बारीक व घुसर पिण्ट रंगाच्या पुळ्या बहुतरुण कुले, हात व कापरी यावर पुष्कळशा येतात, त्यास पामा म्हणतात यात खाज, लस व टणका हीं फार असतात चर्मदल कुप्रात फोड असतात त्यास हात जाववत नाही, खाज सुटते, खुरचुर, टोंचण व दाह हीं होतात ते साल असतें व कुडतें काकणवृष प्रथम शुभ्रप्रमाणें तांबडें व काळें असून त्यात बुध्चीं लव लक्ष्णें उत्पन्न झालीं म्हणजे मण अनेक प्रकारचे रंग उत्पन्न होतात यात दाह व वेदना हीं फार तीव्र असतात कुप्रात सोंगता होय अधिक आढे हे दोघाच्या लक्षणावरून व कर्मावरून ठरावें सांगितात, विकृतेविज्ञानीय अभ्यायात सांगितलेलें आणि हाडें मज्जा व धीर्य यांच्या आध्यानें राहिलेलें कुप्र असाध्य समजून सोडून यावें मेदोगत कुप्र याच अर्णात, वातपित्त, कफपित्त, रक्षाधित व मासाधित हीं बुध्ने ह्चकुप्राच्य असतात कफ वातजन्य त्वचेंत असलेलें व एकदोघामक बुध्द हुरसाध्य असतें

कुप्रत्वचेंत असतां टोंचण, विवर्णता व रक्षता उत्पन्न होते रक्षात गेळें असता पाव, बधिरता, व सूत्र उत्पन्न होते मासात असता हातापायावर फोड उत्पन्न होतात

साध्यावर असता त्यातून लत फार वहाते मेदात गेळें असता हाताचीं बोडें सडतात त्या त्या अनववाची गती बद होते व ते फाटतात हाडात व मज्जेत गेळें अस्तर नास सडतें डोळे लाल होतात, स्वर क्षीण होतो व हातात फ्रिड पडतात याशील गेळें असता याबरो व मुलें यास त्याचा उपग्रह होतो रक्षादिकात बुध् गेळें अस्तरा त्याच्या पूर्वीच्या घातृत कुप्र गेळें असता जी लक्षणें होतात तीं दि होतात

म्हणजे माताश्रित कुप्रात त्वचेंतील, रक्तातील व माता-
तील कुप्राची लक्षण होतात मेदात गेलें असता मेदाची
व बरील तीनहि धावत कृष्ट गेलें असता होणारी लक्षण
होतात.

श्विन म्हणजे पाडरें कोड हें कुप्राच्याच कारणांनी उत्पन्न
होत श्विनासच किलास व दारुण अशीं नावें आहेत वातिक
श्विन, पैतिक श्विन, व वफजन्य श्विन असें तीन प्रकारचें
श्विन असतें वातिक श्विन रक्त व पिण्ड रगाच असतें

पित्तज श्विन तावूस व कमलाच्या पानासारखें असून
त्यात दाढ होतो व त्यावरचे केंस गळून पडतात वफजन्य
श्विन पाडरें दाट, जड, वर वाजणारें असतें

हो श्विन क्रमश रक्त, मांस व मेद यात रहतात, दोष
व वायु या दोहोंच्या योगानेच याचे असे रंग होतात.

हो श्विन क्रमश उत्तरोत्तर कृष्टसाध्य होत ज्याच्या
वरचे केंस पाडरे झाले नाहीत, जे फार दाट नाही, जे एक-
मेकात मिळालेले नाही जे नवें एक वर्षाच्या आतलं आहे
व जे विस्ताराने भाजल्याने झालेलं नाही असे श्विन साध्य
असतें वाहून निघण्याप्रकारचें तें असाध्य समजावें

सर्व प्रकारच्या कुप्रात रोग्यास प्रथम स्नेहपान करावें
त्याकरिता चरकोक तिक्तपूत उपयोगात आणावें
स्निग्ध झालेल्या अशा रोग्यास निशोत्तर, बाह्या वगैरे रेंचक
औषधे घावी कपाळ, हात व पाय यांच्या शिरा तोडून
रक्त काढाव घोंडें इष्ट अन्त्यास फाटण्या टाकून रक्त
काढावें आणि योग्य वाटेने त्याप्रमाणें तुडडवा, जळवा वगैरे
लावाव्या

कुप झालेल्या रोग्यांचे रक्त काढल्याने व त्यास रक्त
झाल्याने त्याचा कोठा रिकाम होऊन वायूपासून त्याच्या
शरीरास विषात होण्याचा शभव असतो तो दूर व्हावा म्हणून
त्यास मजून मजून कुपनाशक स्नेह पाजून शक्ति लवकर
आणावी

कुप रोग्याने ब्रह्मचर्य पाळून मद्य व रक्तशाबोळ याच्या-
वरोबर गंधक खावा किंवा खेर व असाण्याच्या नाराच्या
वाज्यातून समभाग तूप घालून गवक खावा हा कुपनाशक
आहे

याप्रमाणें उपाय करून अतस्थ दोषाचें शमन झालें म्हणजे
मग बाळ दोषाच शमन करण्याविषात लेप वगैरे लावणें
हिलावद्द होतें कारण देह अशुद्ध असता तीक्ष्ण लेप लाव-
ल्याने दोष चवताळून अधिक कुप वाढतें

ज्या कुपताळ चकदळी स्थिर व टणक असतील त्यास
पुन्हुडनें शेकून तें वर उचललें म्हणजे घालावें खरवडून वर
लेप लावावे ज्या स्पर्शान नसलेल्या भागावर शास्त्र चालत
नाहीं तेथील रक्त व दोष याचा खाव करून वर खार लावावा
अतिशय कठिण, खरखरीत, बधिर, स्थिर व जुनें अशा कुप-
र प्रथम विषम औषधें पिऊन विपांचा समनक लेप लावावा

आणि नंतर विषम औषधाचा लेप करावा. स्तब्ध, अत्यंत
बधिर, ज्यास घाम येत नाही व कंठ फार सुटते अशा
कुप्यांची चकदळें गोवरी, समुद्रफेण किंवा शास्त्र यानी घालून
नंतर त्यावर लेप लावावे

नागरमोथे, त्रिफळा, गेलफळ, करज, बाह्या, इदनव,
सातवीण, कोप, मण्डूला, दाहहृदय व पाडरे शिरस याच्या
पाण्याने स्नान करावें, याचा वाडा ओकारी व रेंच होण्या-
करिता ध्यावा व या औषधाचा लेप करावा याच्या
अंतर्वाद्य उपयोगानें कुप बरें होतें ज्या कुप्रात आग
होत असेल त्यावर तिक्तपूतें व शतशीतपूतें लापावी रक्त
फार वहात असल्यास चदन व ज्येष्मध यानी तयार केलेलें
तेल लावावें

अग्राची आग, विस्फोटक व चर्मदल यावर भड लेप,
भड व द्रव औषधानी घुणें व घट्या टवणें, शरि तोडणें, रेंचकें
व कडू औषधानी तयार केलेलें तूप याचा उपयोग
करावा वातकुपवर तूप, कफकुपवर वमन आणि पित्तकुपवर
रक्त काढणें व रेंचक हें सर्वोत्तम उपाय आहेत

कोठा शुद्ध करून व रक्तदोष काढून टाकून नंतर जे लेप
कुपवर केले जातात त्याचा फार लोंकर गुण येतो

ज्याचे दोष फार वाढले असतील त्यास त्याची शक्ति
राखून वरचेवर बेतावातानें विरेचन देत असार्थ अर्थात
त्याचे दोष थोडथोडे काढून टाकावे. एकदम जबरदस्त
शोधन दिव्यास अतिशय दोष मिळून जाऊन त्या अक्ष
झालेल्या माणसास तावडतोव वायु होऊन तो मरेल
पधरा दिवसाना वमन, महिन्यामहिन्म्याने रेंचक, तीन दिव
सानी नस्य आणि सहा सहा महिन्यानी रक्त काढणें या
प्रमाणें हे उपाय करावे.

ज्या कुप्री मनुष्यास वमनविरेचन नीटपणी लागू पडलें
नसेल तो जबरदस्त दोषानी व्यापला जाऊन नि शशय
असाध्य होय म्हणून दोष काढणें ते पुरतेपणी
काढावे.

ग्रंते, श्रियदमन, मनोनिग्रह, दान, सुशीलपणा, ब्राह्मण,
देव, गुरु याची पूजा, सूर्याची उपासना हे उपाय केल्याने
दोष व पाप यापासून उत्पन्न झालेलें कुप समूळ नाहीसें होतें

साडी, साद, गडू, हरीक, राळे, मूग, मसुरा, तुरी, कडू-
भाज्या, जगलमास, त्रिफळा, कडू पडवळ, खेर, कडुलिप व
विच्ये यानी युक्त असें अन्नपान, औषधमिश्रित मयें व
वाक्याचें नूण घातलेला मद्य अशा प्रकारचें खाणें पिणें
कुपवर हितकर आहे आवट, खारट व तिखट अन्नपान
कुपवर हितकर नाही आणि, दर्हा, दूध, गूळ, पाण्यातील
श्राण्याचें मांस, तीळ व उडीद हे पदार्थ सर्वथा वर्ज्य करावे

याप्रमाणें जी मोठी सात कुपे त्याची चिकित्सा करावी
कोरडी व थोडी खरून, शिब, गजकर्ण, नायटे, वगैरे जीं
अल्पकुपे तीं याच सदरात घातली आहेत त्याच सामान्य

रेचकें देऊन गंधक, मोरचूत, जेदूर, गुग्गुल, बंगरे औष-
धाचा लेप करावा अगर योंनी तयार केलेली तेल लावावी.
करंजेल अथवा शिरशेल ही तेल लावावी. विशेषकरंजेल
शुद्ध होऊन त्याचा मऊ राहिल असे उपाय करावे. हा रोग
हस्तशेवारी आहे म्हणून कुप झालेल्या रोग्याने दुसऱ्यास
स्पर्श करू नये.

कोड हें कुपपेक्षाहि निघ असून त्यापेक्षा असायहि लोकर
होत. म्हणून ते बरे करण्याविषयी ताबडतोब श्रम करावा.
त्यावर विशेषकरून प्रथमच रेचक पावें. यावर उत्तम
रेचक म्हणजे बावसाच्या काढयातून त्रिधारी निवडुणाचा
चाक हें आहे. हें रेचक घेऊन अंगास तेल लावून बस-
बेल तितका नेळ उन्हात बसावें आणि रेच झाल्यावर
तीन दिवसपर्यंत तहान सारखी अस्तां कण्टेरी प्यावी
उन्हात बसल्याने कोडाच्या गावेवर जे फोड येतात ते
काढयांन फोडून त्यातील पाणी काढून टाकावें आणि
नंतर तीन दिवसपर्यंत सफाई पळताचा क्षार काढीतून
प्यावा.

पाशियाव कुडावरचेहि उपाय करावे. हत्तीचें कातडें
जाळून त्याची राख तेलाला खलून लावावी. पंगूळ किडा पाह-
ल्याच्या क्षाराला पण्यात खलून लावावा. मोराच्या पिसाचा
लेप करावा, रेचकें, रफ कडणें, रंझण, साखू खण या उपायात
एखाद्याच मनुष्याचें कोड बरे होतें. [वाग्भट; चक्रा; योग-
रत्नाकर]

कुत्तगी—हैदराबाद संस्थानात, रामनूर निर्यात
एक ताडका. क्षेत्रफळ ७१४ चौ. मै. लो. सं. १९११ साली
१२५६७. हेतयाची संख्या १९८. १९०१ साली सान्यांचे
उत्पन्न १०१ लक्ष. मुख्य गाव कुत्तगी. ताडकाच्या अमीन
काळी व छुरीक आहे.

कुत्तिया पो ट वि भा ग-बंगाल राज्यात नडिया जिल्ह्या-
तील एका पोखरिगाव. हा कार छुरीक प्रदेश असून याच्या
उत्तरेक दून पद्मा नदी बहाते व दक्षिणेस माताभाग वाहते.
स. १९११ साली याची लो. सं. ४५६६८५ होती. नडिया
जिल्ह्यात कुत्तिया पोखरिगावाची वस्ती अतिशय दृढ आहे.
यात दोन मोठी गावे आहेत. मुख्य ठिकाण कुत्तिया व
कुमारसली.

गाव-बंगाल इलाहा. हें नडिया जिल्ह्यातील कुत्तिया ताल-
काचे मुख्य ठिकाण होय. हे पद्मा नदीच्या उजव्या तीरावर
वसलेले आहे. याची १९११ साली लो. सं. ६०९५ होती.
पूर्वे बंगाल रेल्वेवर हें स्थान असून येथे व्यापार कर
मोठा चालतो. १८६९ साली येथे म्यु. क. स्थापन झाली.
तिथे १९०३-४ साली १०००० रुपये उत्पन्न व ६०००
रुपये खर्च झाला. येथे मासुली सरकारी कचेऱ्या असून
शिवार एक लहान पुर्ग आहे.

कुसयन.—मद्रास इलाह्यातील एक कुंभार जात. यांची
कुंभार या नात्यात सामान्य माहिती दिलीच आहे. या

जातीची केवळ विशिष्ट माहिती पुढे प्रथित केली आहे. हे
जानवें घालनात. त्याचे धार्मिक समारंभ वेळाळ जाती-
प्रमाणेच असतात. शैव व वैष्णव या दोन्ही संप्रदायांचे
ते अनुयायी असून त्यांच्यात संसाधनास मुभा आहे. परंतु
विधवाविवाह मात्र वर्ज्य मानला गेला. काही कुसयन
पिडारी देवाउद्यान पूजायाचे काम करितात. उद्यन व
वेलाण अशी त्यांची नावे आहेत. यानेमुमारीत कुलासन
व कुसयन ही नावे समावर्ती म्हणून देण्यात येतात. चोल,
चेर आणि पाण्य असे कुसयनाचे प्रादेशिक वर्ग असून,
मल्लदेवाचा मुलगा कुलासन गांध्या तीन पुत्रांपासून हे वर्ग
निघाले अशी समजूत आहे मान्य व शूद्रा यापासून कुंभार-
प्रमाणेच त्याची उत्पत्ति आहे अशा संस्थेची एक दंतकथा
सांगतात.

पुनारी नावाचे ओळखले जाणारे किरयेक कुसयन जातीची
वेकड विनं करण्यात व त्यास रंग देण्यात मोठे कसबी
असतात संततीची इच्छा असणारे, पटळी, देवी बंगरे
साथीतून येरे झालेले आगारी पडू नये म्हणून आगाऊच
तयारदारी पेशारे व ग्रामांचे रक्षण व्हावें अशी इच्छा करणारे
लोक ही विनं देऊन निरनिराळ्या देवतांना अर्पण करतात.
(येयर पहा) या लोकात काळीमोड, पुनर्विनाह, बालविनाह
बंगरे प्रचलित असून बराच्या बहिर्गिरीने सार्वविधन करण्याची
बला आहे. हाडे मोडली किंवा निजळली असल्यास त्यावर
उपचार करण्यात हे मोठे पटाईत असततत अशी प्रसिद्धि
आहे. मधुरा येथे कुसयन लोकांना वेलाण असे म्हणतात.
[' कुंभार ' पहा. शिवाय यल्लं, मद्रास सेन्सलर रि
१८९१ मधुल निहा मं.]

कुसाजी भोंसले—हे काहुतहारागाचे लेकवेळे होते.
हे शूर असल्याने याना मोहिमावर नेहमी पाडण्यात येई
सताता प्रातःकालीन शिराळ्या घुमा यागकडे अने. पुढ
कर्नाटक प्रांतावर बागुमी नाईकाची नेमणूक झाली असता,
त्याकडे अर्धा कर्नाटक दिला, व अर्धा या कुसाजीकडे दिला.
“ फारे महाल कर्नाटकाचे, त्यात निवे बागुमी नाईक व
बेसाजी (हा हि काहुतहारागाचे लेकवेळे) व कुसाजी
भोंसले निमत, शिबरी, खर्च, रतद, मोकासा, साबती,
स्वराज्य (हे) अंदल निवे सरकार व तात लक्ष रुपये
(निजळ) रतद भोंसले यानी प्यावी. ” शिराळे येथे हल्ली
जे भोंसल्यांचे घराणें आहे त्याचे हे संस्थापक होत. या
घराण्याने स्वराज्यात बरेच काम केले आहे. कोल्हापूरकर
व सातारकर वजपतीच्या राज्याच्या सरहद्दीवर (सातारा
राज्यातील) हें शिराळे गाव असल्याने तेथे नेहमी करवीर-
कराचा उपराज होई. त्यासाठी तेथे एक लष्करी ठाणें
जप्पत ठेवावें त्याचे व त्यानबरोबर वसणारेदेवा एक शूर
खणेदारहि ठेवावा लागे. सें काम या घराण्याकडे असे (साह-
महापान चमर, म. रि. म. वि.)

कुसुमाल—मुंबई इलाखा. धारवाड जिल्हा. हुबळीच्या ईशान्येस सुमारे ६ मैलावरील एक गाव. येथील किंदा इ. स. १७५० साली स्थापित होता व त्याची बांधणी बरा शास्त्रीय पद्धतीवर केली होती. इ. स. १७९१-९२ साली धारवाड सर केल्यावर मराठ्यांनी इहिले किंदा खबरच सर केली. इ. स. १८१७ च्या पुणे येथे शालेय शाळा-मध्यांशे जे भाग येथल्यांनी इंग्रिजांस तोडून दिला त्यात हा भाग होता. इ. स. १८७०-७१ साली येथे 'न्यू ऑर्लिंग्स' नावाच्या जातीचा कापूस पेरण्याचे मोठे प्रयोग प्रयोग केले; परंतु ते यशस्वी न झाल्यामुळे इ. स. १८७६ ते प्रयोग पुढे चालू ठेवण्याचे बंद केले.

कुसुंबा (नरडी)—या हनुपात संरिप्तमर्थी भाषे मसू आकिसआकिया इंग्रजीत संस्कृत, संस्कृतत अग्निविद्या इतर आदित कुसुंब, करडई, कुसुंबा, कुसुंबराय, खरेला व कर, पोलियाच, पोळि, कांडियारा, गियाच कलाय वगैरे नावे आहेत.

स्थान. जर्मनीचा दक्षिण भाग, इटली, हंगेरी, इराण. ईजिप्त, दक्षिण अमेरिका, दक्षिणरशिया, व हिंदुस्थानातील बहुतेक प्रांतांत ही कुड्डे होतात. पेशावरमध्ये विशेषतः ही बरीच आढळतात.

उपयोग—या कुड्डाच्या कुलापासून रंगाचे रज्य व गियापासून तेल निघते. आफ्रिकी मेणकापड करण्याकरिता लागणाऱ्या वस्तुपैकी ही मुख्य रज्य आहे. फुटलेली काच साधण्यात त्याचा लुकाकाराचा उपयोग करितात.

अगवड केलेल्या करडईला वॅस्टर्ड सोमोन, गक्ली केगर, कार्थमडन, रंग, कुसुंब इत्यादि अनेक नावे रूढ आहेत.

इतिहास.—कुड्ड्याच्या गिया रेंवक म्हणून लोकांसाठी माहुरीत होता असे सिद्ध झाले आहे. कुड्ड्याचे तेलही औषधी असून त्याचा उपयोग इजिप्तमध्ये एरिडेलाच्या देवजी करीत असत असे इजिप्तच्या ग्रंथावरून दिसते. इजिप्त देशांतल्या मर्माच्या बारीकोचे आगावरील कागडे कुड्ड्याच्या रंगाने रंगविलेले असतात असे आढळून आले आहे. चीनमधील लोकता इ. स. पूर्वी दोन शतकांपर्यंत कुसुंबा माहुरीत नव्हता व चीनमधून नेतर हें खाद जपानमध्ये गेले असा समज आहे.

करडईचे झाड फॅब्रेसिडके उंच पाडते. याची पाने लांबट असतात. त्यात बारीक कातरा असतो. करडईत पिक्क्या रंगाचे फुल येते. त्यात केसराप्रमाणे धुतू असतात. या फुलाच्यामागे सुपारीएवढे बोंब येते. त्यास टोक अर्धे. व बांडात करडईचे दाणे असतात. करडई देशावर फार पिकते. करडईत दोन जाती आहेत. एक काटयाची व दुसरी चिनकाटयाची. चिन काटयाच्या करडईची फुले

बाळून त्याचा कुसुंबा रंग करितात. करडी अहमदनगर, पुणे, सातारा, सोलापूर, विजापूर, धारवाड, बेळगाव येथे जास्त होते. बम्हाडीत बुलडाणा, यवतमाळ व अकोला येथे हिचा पेरा होत असून निझामच्या राज्यात मराठवाड्यात हिचे पोक पुष्कळ होते. चीन देशात हिचा लागवड जास्त असते व तेथील रंग नावाजलेला आहे.

करडी रज्या विकारीस मिळवून पेरितात. परंतु गुजरा-रायेंत मात्र याची स्वतंत्र केले आहेळतात. करडईचे झाड, गांधळ, गडू व हरबरा यात पाटे घालितात किंवा मिळवून पेरितात. याच्या स्वतंत्र पेन्यास दर एकरा पांढ पांढ बी लागते व मिळवल्याच्या पिकात ते दोनतोन पांढ पुरते. पोक फेजुवारी व मार्च महिन्यात कापून त्याचे ढोंग (कडपे) घालितात व वाळवल्यानंतर खळ्यात नेऊन कडपे काढण्याची सोडितात, व बी तयार करतात.

स्वतंत्र पिकाचे सरकारी दर एकरा उत्पन्न १०० ते ८०० पांढ व मिळवल्याच्या पिकाचे द. ए. उत्पन्न १०० ते १२५ पांढ असते. काडईचे तेल आढितात. ते स्वर्धपाकात व इतर कामी उपयोगात येते. करडईचे तेल लवकर खोब होत नाही, म्हणून स फार दिवस टिकते. गुरात पेंड लाण्यास व खतासाठी उपयोगात पडते. करडईच्या पाकळ्या पाण्याची भाजी करतात. गुजरायेंत करडईच्या पाकळ्याचा रंग करितात. कुले गनुवारी, फेजुवारी महिन्यात काढितात. पाकळ्या एक दोन दिवस ठेऊन त्या तिळक्या तेलबारीवर चोळतात. एक पांढ पाकळ्यांना एक तोळ तेल लागते. नेळलेल्या पाकळ्या तीन दिवस सावडीत बाळविताने. बाळव्यावर त्या मळून भांग ठोकून त्याचे पांढ करितात व चोळतात म्हणजे रंग तयार झाला. रंगाच्या बऱ्या दर हवयास दोन तीन पांढ मिळतात.

तेलः—तेल काढण्यासाठी कुड्ड्याची लागवड मुंबई इलाख्यात करतात. परंतु कुलासाठी लागवड केलेल्या कुड्ड्याच्या गियाचाही पुरक उत्पन्न म्हणून उपयोग करितात. मुंबई इलाख्यात याची लागवड अजमासे ५००००० पासून ६००००० एकर जमिनीवर करतात व गळिताच्या भाण्यात करडईचे मुख्य पीक समजतात. अहमदनगर, पुणे, सातारा, विजापूर, धारवाड व बेळगाव ही करडईच्या उत्पन्नाकरिता प्रसिद्ध आहेत. मध्यप्रांतात तेलकाढीसाठी कुड्ड्याच्या लागवडीचे प्रमाण कमी होत आहे.

तेल काढण्याच्या कृति.—गियापासून तेल काढण्याच्या दोन तऱ्हा आहेत.—

पद्धतीः—फळ्याचे टरकळ काढून उज्जता न लावता तेल काढणे. किंवा यंत्राच्या साहाय्याने तेल काढणे. यंत्रांत तेल जास्त निघते यंत्रे परत त्यामुळे ती पेट निघत जाण्यामुळे जनावरे आगजीने खात वाहते व ती जास्त घाची लागते.

दुसरीः—एका मळक्यात गिया घालून ते मळकें दुसऱ्या एका जमिनीत पुरलेल्या मळक्याच्या तोंडावर पालये ठेवतात

त्या दोन मडक्यामध्ये भोके पाडलेला पत्रा ठेवतात. नंतर उपरच्या मडक्याच्या बुडावर व सर्वांतवर्ती जाळ करितात. काही वेळाने गिऱ्यातून तेल मिथू लागते, व ते जमिनीत पुरलेल्या मडक्यात जमा होतें. पेढिल्या तऱ्हेने काढलेलें तेल लोक लाण्याकरिता वापरितात. तीळ व कुसुंब्याचे बी मिळून काढिलेले तेल मुंबई इलाख्यात गोई तेल म्हणून विकतात. याच प्रकारचें पण हलकरा प्रतांचें तेल लोक जाळतात. दुसऱ्या रीतीने काढलेलें तेल खाण्याच्या किंवा जाळण्याच्या उपयोगी पडत नाही. परंतु दोराना बरवासारखे लाण्याकरिता व कानट्याचे पोहरे मडविण्याकरिता त्याचा चांगला उपयोग होतो. हे तेल म्हणजे एक तऱ्हेचें रोगणच होय.

ज ग छी कु सुं ब्या चें तेल.—उत्तर हिंदुस्थानात व मुघलवैकलून पेशावर येथे रोगण निराळ्याच तऱ्हेने तयार करतात. कुसुंब्याचे बी दाबून काढलेलें तेल मातीच्या भागांतून सारखे १२ तास कडवितात. तेल कडताना त्यातून जाणारी बाक फिरवून काढते. म्हणून हे तेल कडविण्याचें काम मनुष्यवस्तीपासून दूर करतात. तेल चांगलें कडल्यावर तें कडत असतानाच भंड पाण्याच्या पसरट भाड्यातून ओततात. तें नंतर निवाल्यावर जो एक पदार्थ बनतो त्याला रोगण म्हणतात. मग तें नस्ताच्या उब्यात भरून बाजारात विकतात.

मे ग का प डः—'अमिकल्लूरल लेजर' (१९०१. नं. १२ ३९३-४१४) व 'दि इंडियन आर्ट अँड दिझी' (१९०३ २०१-२४) या पुस्तकावरून येथे रानिन रंग गोठलेल्या तेलात मिसळून तऱ्हेतऱ्हेचा रंग बनवीत असें दिसतें. अशा रीतीने तयार केलेला रंग कापडाला देऊन त्याचें मेणकापड करतात. बडोद्याला एरंडीच्या तेलाचें व कच्छमध्ये जवसाच्या तेलाचें रोगण करतात. कलकत्ता येथील तागाच्या गिरण्यातून या पदार्थांनं मेणकापड तयार होतें.

गिऱ्या व पेंडाः—कुसुंब्याच्या बिया भाजून खातात. पाळीव पक्ष्यास कुसुंब्याच्या बिया खावयास घालितात व त्याची पेंड सुराना चारतात. या पेंडीला पुरधी येत नाही व त्यापासून उत्तम पत तयार होतें.

कु सुं ब्या चा रंगः—या झाडाच्या फुलापासून दोन जातीचे पिवळे रंग व एक तांबडा रंग असे तीन रंग मिळतात. या तांबड्या रंगात नारंगीयक असिड असतें. कुसुंब्याच्या फुलात पाणी व तेल घातलें म्हणजे पहिला पिवळा रंग निघतो. या पिवळ्या रंगास वायव्येकडील लोक "पुनन" म्हणतात. हा रंग पाण्यात विद्राव्य आहे. हा रंग शेंकडा २६ ते ३६ प्रमाणांनं फुलात सापडतो. व तांबडा रंग शेंकडा ३ ते ६ या प्रमाणात सापडतो. दुसरा पिवळा रंग अल्कलाईन दाखत मान विद्रव्य पडतो. पाण्यात विद्राव्य होणारा पहिला पिवळा रंग काढून कुसुंब्यास असिटिक

आसिट मिसळलेलें पाणी घालून परीक्षा करण्यासाठी प्रथम शिशाचा क्षार व नंतर अमोनिया त्यात घातला म्हणजे दुसरा पिवळा रंग शिशाच्या क्षारासह तळीं वसतो. अल्कलाईनच्या संयोगानें छुद्र तांबडा रंग वाडता येतो. अल्कलाईनच्या ऐवजी आपल्याकडील रंगारी सडी मदी घालतात.

कुंहरसेन—पंजाबात सिमल्याच्या डोंगरी संस्थानांपैकी एक संस्थान. याचें क्षेत्रफळ ९० चौ. मै. व लो. सं. १९२१ साली १२२०० होती. संस्थानची राजधानी कुंहरसेन खंड. हे सिमल्यापासून ४० मैलावर हिंदुस्थान-तिबेट रस्त्यावर आहे. हर्षीच्या संस्थानिकांचे नांव राणा गिधाघरसिंग आहे. संस्थानचे वार्षिक उत्पन्न ४० हजार रु आहे. पैकी २००० रुपये खंडणी द्यावी लागते. वारकंद (नगरकंद) नावाचें ठिकाण ९०११ फूट उंचीवर असून सिमल्याचे रहिवासी ह्या खाण्यास तेथें येतात.

कुळकर्णी—महाराष्ट्राच्या प्राचीन ग्रामसंघर्ताल कुळकर्णी हा एक अधिकारी असून प्राचीन काळापासून सामान्यतः करून तो माझणवर्गापैकी असतो एकदर जमिनीचा एकपचीसाधारा हिस्सा पाटील, कुळकर्णी व चौधुरे यांना साम्याबाबून इनाम देण्याची तत्कालीन बहिदाद असून वाशिवाय त्यांना आपल्या गावात दुसरे क्रियेक हक्क असत.

गावच्या वसुल्याचा हिशेब ठेवणें हे कुळकर्ण्यांचे मुख्य काम होते. कुळ्याचो जो वरणीक तो कुळकर्णीक (कुळकर्णी). कुळकर्ण्यांच्या हिशेबात त्यांच्या गावाच्या सरहद्दीतील एकदर जमीनीच्या क्षेत्रफळाची नोंद केलेली असे. यातून लोकवस्तीने व्यापलेली जागा, रस्ते, फुरणें, पडित व इनाम जमीनी या काढून दाबून बाकी राहिलेल्या लागवडीखाली असलेल्या जमीनीवर, उत्पन्नाच्या मानानें सरकारसार आकारण्यात येई.

शिवकालीन कुळकर्ण्यांना काय हक्काची असत त्या खाली दिल्या आहेतः—

धनगराकडून वार्षिक दोन चवळी, चाभाराकडून एक जोडा, मोमिनाकडून एक मुंडास, कोष्टाकडून एक पासोडी, साळ्याकडून एक धोरजोडा, दवणाकडून दमाल, तेल्याकडून दर आठवड्यास दर वाण्यास तेल नऊ टाक, खाटाकाकडून एक रुका (पै), साबोळ्याकडून पंचवीस पानें, हलवायाकडून दोन पैसे, बकालकडून एक तुपारी, साळ्याकडून सालाप्रमाणें मूळ दर नैलास सव्वाशेर, दर पाटीस पावशेर; केळी दर नैलास पाच.

यादीवाय पुढील हक्क असत ते—कतथा अगर तकारीचे अन्न लिहिल्यानंतर बादी व प्रतिवादी यांच्याकडून दोनदोन आणे. (२) गावात लग्न किंवा पाट झाल्यास धान्य व शिपा १० रु. पर्यंत. (३) कागदाबद्दल सालिना १२ रु. याप्रमाणें या हक्काच्या रकमेची रोख किंमत ४२५ रु येते. शिवाय मुसाहिरा असे ताः—गावातील प्रत्येक शेतकऱ्यापासून चान्याच्या दरखंडीस दीड रु. प्रमाणें रक्कम. मोहतफां (कारगीर) लोकांकडून.

एकंद्रीत मुद्राहिरा व हृदयविमा मिळून सालिना सह्यास रूपापर्यंतची प्राप्ति कुळकर्णीस होई (भा. ३. मं. तृ. सं. वृ.). हद्दी सरकारने वतनदार कुळकर्णी काढून टाकून राज्याचा जमीन पयारी तळादी नेमले आहेत व वतनाबद्दल त्यास रोख वर्गासने ठरवून दिली आहेत. नोबलपूर सध्यानात कुळकर्णीवतने राखता नेत्यामुळे कुळकर्णी वगोत बरीच जागृति उजवत शाळी आहे त्याच्या दरमाल परिपटा भरतात.

कुट्टिय—यास संस्कृतमध्ये कुट्टिय, तामवीज, तालवृत्त, लॅटिनमध्ये डोलिऑस वायक्कोरस, मराठीत कुळीथ हुळगे, हिंदी व कुलित, इंग्रजीत हॉसप्रेम, गुजराती, कुलपी बानर्जीत, हुळे. हिंदी-कुळपी इत्यादि नावे आहेत.

या धान्यात देसावर दुर्लभ असं म्हणतात तण धान्यात जसा हरीर फेवळ गरिबांचे धान्य समजले जाते तसे द्विदल धान्यात हुळगा हे धान्य आहे हे सर्वत्र होते याचे राज लहान असून शेवटी बेलासारखे वाडते. याची उंची सुमारे एक हात उंच असते. याची शेण किंचित वाकलेली व चपटी असते व तीवर बारीक कुळके भरतात. कुळीयाचा व चपटुस काळा व पाटरा असतो. कुळीय चोऱ्यास व दुमत्या गुरास खावयास घालतात.

कुळीय हे धान्य हुळक्या जमीनीवर येते. या धान्यास फार पाऊल लागत नाही हे बाजरी व कारळ्याबरोबर मिसळून पेरतात. पाऊलभावर व देसावर नगर जिल्ह्यात व कोंकणात व मध्यप्रांताच्या डोंगरी भागात हे पीक स्वतंत्र करतात. कोंकणात हे बाळप्रमाणे भातखाचारात रचवीत पेरतात. कोंकणात हाताने धी फेकून पेरतात. स्वतंत्र पिकास दर एकरी १२ ते १८ पौंड बी लागते व मिश्रकृष्या पिकास ११० ते २ पाऊल पुरते. खरीफ पीक आक्टोबर, नोव्हेंबरत तयार होते व रचवी माघे महिन्यात होते. उत्पन्न सरासरी दर एकरी ५००-७०० पाऊल स्वतंत्र, व ७५-१०० मिश्रकृषी.

या धान्याचा मागसाला व गुरांना फार उपयोग होतो. कुळीय शिजवून चोळ्याचा व बेलाचा खावयाला घातल्याने ती पुष्ट होतात कुळीयाचे पीक लागामागें करून जमीनीत नागमून टाकल्यास जमीन सुधारते. याचे विबराहे चांगले असते.

कूका.—शीर लोकांचा एक धार्मिक पंच. छत्रिया-नाच्या आमेयास सुमारे ७ मैलावर असलेल्या भेनी नावाच्या शेडिंगावात रामसिंग या नावाचा गुनार राहत असे. त्याने काही दिवस शीर संन्यास नेवरी घेऊ. ते भय मोडल्यावर हा परी आला व पुन्हा गुनार-काम करू लागला. पुढे त्याने रावळपिंढापासून मरीपवित्तच्या सहकृषी केंद्रात येऊ. नंतर तो परी गेभावर त्यास साक्षा-रदार झाला असे म्हणतात. नंतर तो शीर धर्म जास्त पवित्र करण्याकरिता गुरू शाळा. प्रथम त्याच्या कल्पना व आकाशा कर मोठ्या नव्हत्या, व त्याप्रमाणे त्याचा शिष्य-

वर्गाहि वेताचाच होता. शीर लोकामध्ये दहा गुरूप्रमाणे १० तरे आहेत. पंचा पहिला पाव 'क' पुढीलप्रमाणे आहेत—कटा, काट, करपाल, कौपी, केस. (लोखंडाचे दागिने, आखूड पायजमा, हत्यार, कर्मा, केस)

पा च न का रा री त र्वे आ हे त ती.—नरिमर, कुरिमर, धाकत, सुवेतकत, थिरमलीअ. (धूममान न करणे, कन्या-वध न करणे, शिष्यानष्टाबरोबर संगति न ठेवणे अथवा त्यावर विश्वास न ठेवणे, त्याप्रमाणे मुत्ता केलेल्याबरोबर वागणे, त्याप्रमाणेच कातरपूर येथील गुरूच्या अनुयायाबरोबर वागणे) यावरून शीखधर्मीय हिंदूंचे विरोधतः मुसल-मानधर्माशी वैमनस्य होते असे दिसते. रामसिंग यास शीख-धर्माची त्यावेळी रुढ असलेली तसे अमान्य असून गुरू नानक याच्या वेळी जो शीखधर्म प्रचारात होता त्याचा तसे चोख्या फार करकाने अमलात आणवयाची होती.

त र्वे:—गुरूपंथी लोक हिंदु शास्त्रे मानित नाहीत. त्याचे लक्षविषी व मृतसंस्कार निराळे आहेत हे मज पोट नाहीत, मास खात नाहीत व स्नान करण्यापूर्वी काही खात नाहीत हे लोक केंद्रा कानावर न वाधता दान उघडे ठेवून बरच्या बागूळ याचतात हे दोनदा स्नान करितात. त्याच्या धर्मप्रमाणे पूर्णपणे सत्यच बोलले पाहिजे. हे कूका लोका-मैरीन इतरांच्या हातचे खात नाहीत. हे गाईला फार पूज्य मानतात याच्या धर्माची दीक्षा देण्याचा प्रकार म्हटला म्हणजे, स्नान केल्यावर एक लोकराच्या दोऱ्यास गळी मारलेली माळ देणे व एक मैन कानात घातणे. हा मैन ते इतर पोणालाहि सांगत नाहीत. हा मैन आदिमेषातील प्रथमाक्षरे "सतमुकते पूर्य" ह्या असावी. परंतु अद्याप कोण-त्याही कूका मनुष्याने ही फोडली नाहीत. याच्या पेयात व मंडळीमध्ये शिष्यास येण्यास मुभा आहे, व नाचण्याचीहि पूर्ण मुभा आहे. यासुळे हे एकन मिळाले असता अतिथन गांगार करत सत.

पा चा ची वा ड.—प्रथम रामसिंग यास फार बौद्ध अनुयायी मिळाले. परंतु हळू हळू हा पंच दत्ता काढला वी रामसिंग यांचे महार कर वाडून त्याने आपल्या मंदीराकरिता काही अधिसारी नेमले. हा चोऱ्यावर बसून फिरत असे. त्याचे अनुयायी 'अवाल' 'अवाल' म्हणून ओरवून त्यास रस्ता करून देत. शेवटी त्याच्या मनात शीर लोकांचा दहावा गुरू होण्याची महत्वाकांक्षा उत्पन्न झाली. त्याने आपल्या पुत्र्याची संन्यासिनी शिष्या साध्व्याप्रमाणे २० पदेत बाढ-विले; धर्मि वंजाच व सतलम नदीच्या आज्ञावाचा प्रदेश यासम्ये धर्मप्रचार सुरू केला. याच्या धर्मात बहुतेक सर्व शिखर राजे या धर्मास प्रतिबद्ध होते. त्याप्रमाणे शीर समागिहि प्रतिबद्ध होता. कारण शीर लोकास नाच व गाणे वापरास मिळाल्यास मज व मास फार आवडत.

स्वा भा वि क व ण नः—कॅफोचे मळे, लागवडीकरिता तयार केलेला प्रदेश, व चुलीं खोर्ण याशिवाय बहुतेक सर्व प्रदेश भरण्याच्यादित आढे. मोठी गावे किंवा लोडी मुळीच नाहीत. फक्त कोठे कोठे शाडाआड खपलेली, व पुरामुळे कुठून येणारी गवती घरे दिसतात. साधारणपणे डॉगर-माथ्यावर गवत, खोऱ्यात हिरवे गार वन, डॉगराच्या उताऱावर शाडाची रावे असून त्यातून लहान लहान ओढे वाहून असतात. या देशाचे स्वरूप सर्व ठिकाणी सारखे आहे असे मानू नये. भोमवारपेठच्या जवळ उत्तरेस डॉगराच्या उताऱावर मधून मधून उपद्रा प्रदेश व रानसाडाचे समूह असल्यामुळे तेथे एग्राचा बायेप्रमाणे शोभा दिसते. मर्करापाशी टेकट्या जवळ जवळ असून दऱ्या खोल आहेत. फेजर-पेठकडील मुरल तपाट असून त्यात टेकट्या तुरळक आहेत. वेणुनाड व फेरतनाड शेथील प्रदेश खुले असून तेथील जंगलही दाट व उंच नाही. कावेरी व लक्ष्मणतीर्थ या नद्यांमधील पूर्व सरहद्दीवरच्या भागात एकसारखे जंगल आहे. पश्चिमघाटाची मुख्य राग बायब्येस सुप्रसिद्धपणाने दक्षिणेत प्रसिद्धीकरिता पश्चिम लोकांवर सुमारे ६० मैल लांब पसरली आहे. या रागेपासून पूर्वेस व प्राथमेत पुष्कळ लहान रागा गेल्या आहेत. त्यांची काही शिखरे येणे प्रमाणेः— सुप्रसिद्ध किंवा पुष्पागिरी (५६२६ फू.), मर्कराच्या उत्तरेत ९ मैलावर केटीपेठ (५३०५ फू.), ताडियादमोल (५२०९ फू.)

पूर्व प्रांतातील मुख्य नदी कावेरी ही पश्चिम घाटात प्रसिद्ध गिरिमाथे उगम पावते व शिंदपुर प्रदेशात दक्षिणेकडून वहात जाऊन शिरगाळमधून वहात गेल्यावर म्हैसूर प्रांतात शिरते. हिला हेमावती, लक्ष्मणतीर्थ, कश्ये, कडगुरहोले, उम्मेनहे, ले मुत्तरमुदी चिखोले आणि हत्ती बिवा हागंगा या नद्या मिळतात. पावसाळ्यात नद्यांना पूर येतो व होळ्याशिवाय पळोवडे जाता येत नाही. परंतु पावसाळा संपल्यावर पाणी बर्बा होऊन उतार पडतो.

सर्व रानात, व विशेषतः पूर्वसरहद्दीकडे हत्ती पुष्कळ आहेत. येथील शेवटच्या राजाने जुलै १८२९ पासून एप्रिल १८२४ पर्यंत १३३ हत्ती मारल्याचे व १८१ एवढ्याच्या उल्लेख एका शिलालेखात केलेला आहे. हत्ती हत्तीची शिखार करण्याला कमिशनरचा परवाना प्यावा लागतो. याशिवाय गवे, गाय, पित्ते, अखिले, जवादा, माजर, पाळी व रानटी माजर, रानटी प्रंगे वगैरे यापदे रानात आढळतात. सांबर व हरणच्या निरनिराळ्या जाती, नाग, साप, माफडे हे प्राणीहि येथे आहेत.

कुंगची हवा समशीतोष्ण व दमट आहे. मर्करा येथे पार्ष्णि पाऊस सरासरी १३३ इंच पडतो. पावसाचा भर २०६ महिन्यात असून त्यावेळी एका महिन्यात ४२ इंच

पाऊस होतो. मर्करा येथे मे महिन्यात उष्णमान ७२ व जानेवारीत ६७ असते.

इ ति हा स—कावेरीमाहात्म्य नावाच्या पुराणात कावेरीच्या उगमाचा इतिहास दिलेला आहे. कावेरी मुनीला नम्रहंयने एक मुत्तगी बघीस दिली. हिचे मुळें नाव लोपामुद्रा असे असून ती विदर्भ राजाच्या पत्नी वडळी होती. परंतु कावेरी मुनीची ती कन्या झाल्यामुळे तिला कावेरी असे नाव प्राप्त झाले. सर्व लोकांवर कल्याण करण्याकरिता तिने नदी होण्याचा निश्चय केला होता. एकदा अगस्त्य मुनींच्या दृष्टीत पडली अतः त्यांनी तिला आपली पत्नी होण्याविषयी विचारिले, तेव्हा मुनींनी केव्हाहि एकटे टाकल्यात आपणास बाटले तिकडे जाण्याची मोकळीक असावी या अटीवर तिने अगस्त्य मुनींशी विवाह केला. दिलेल्या वचनाचा विस्तर पडून मुनी एकदा कनके नदीवर त्यांना करिता गेले अतः, कावेरींनी तळ्यात उडी घेतली व तेथून ती नदीच्या रूपाने बाहेर पडली. मुनींच्या शिष्यांनी तिला अडविण्याचा प्रयत्न केल्यामुळे ती जमीनीत गुप्त होऊन भागदक्षेत्र येथे वर आली व पुढे बल्लुगुडीकडे बाहुं लागली. अगस्त्य मुनी परत आल्यावर त्यांना फार वाईट वाटले, तेव्हा मुनींचे मन दुःखिण व आपला विचार बदलणे या दोन्ही गोष्टी टाळण्या म्हणून ती गर्भभागांत मुनीजवळ राहिली, व दुसरा अर्धे नदीरूपाने कायम राहिला. या पुराणात कृष्ण लोकाना उमाचे वंशज (महर्षि शत्रि-याला शूद्र स्त्रीपासून झालेली संतती) असे म्हणले आहे. मत्स्यराज सिद्धार्थ याचा कनिष्ठ पुत्र ध्रुवर्षी (याच्या नावावरून व दुसऱ्या इतर गोष्टीवरून हा कथेचा रागपुत्र असावा) हा दक्षिणेंतील यात्रा केल्यावर प्रसिद्धीकरिता येथे आला. त्याने पार्वतीची स्तुति करून तिला संतुष्ट केल्यावर देवीने त्याला एक शूद्रपत्नी व त्या प्रदेशातील राज्य दिले, व स्वतः नदीरूपाने तेथे अवतार घेऊन जगदुद्धार करण्याचे कथल केले. या शूद्र पत्नीपासून ध्रुवर्ष्याला ११ पुत्र झाले. त्यांनी विदर्भ राजाला शत्रु क्रियापासून झालेल्या कन्याशी विवाह केले. अत्यंत रामपुत्राला प्रभारापेक्षा जास्त सुखी झाले. त्यांनी आजूपाजूचा धराचंद्र शत्रु साफ केल्या फेळी. जमीन तयार करण्याचे काम ते रानडुकराप्रमाणे करीत गेले म्हणून या प्रदेशाला वड किंवा कोडरू म्हणजे वराह देश असे नाव पडले.

देवघात या ज्येष्ठ पुत्राला गादीवर बसवून व पार्वती सन-कर अवतार घेणार आहे असे सांगून ध्रुवर्षी निघून गेल्यावर, तुळ संक्रमणाच्यापूर्वी दोन दिवस, देवघाताला स्वप्नात पार्वतीचे दर्शन होऊन, तिने त्याला सर्व लोकांस बल्लुगुडी येथे जमण्यास सांगितले. त्याप्रमाणे सर्व लोक जनस्फावर दहोतून कावेरी नदीच्या प्रवाह जोरात आला, त्यात सर्व लोकानी त्यान केले. प्रवाह फार जोराचा असल्यामुळे क्रियाच्या बळाच्या गोटी पाठीकडे गेल्या; त्या

सरसृणाकारिता कोटच्या विरकल राजाकडे गेला. परंतु तेथे त्याचे स्वागत न झाल्यामुळे वेप पालवून फक्त चार नोकरांसह तो उत्तरेकडे पळून गेला. अखेरीस हरिहर येथे तो पकडला गेला आणि हैदराणे पठण येथे त्याच्या सर्व कुटुंबासह त्याला ठार मारले. याप्रमाणे होरमळे शाखेचा शेवट झाला. लिंग राजाकडून २४ हजार ६ खंडणू देण्याचे कबूल करवून, कूर्ग व बायनाडचा काही भाग हैदराणे त्याच्याकडे ठेवला, आणि अमरगुण्य, मंजे, वेळारे आणि येथुसावीर हे आपणाकडे घेतले. १७८० त लिंग राजा मरण पावल्यावर त्याची मुलं (बीरराज व लिंगराज) वयात येईपर्यंत सामाज्याच्या मिषाने हैदराणे संबंध कूर्गचा ताबा घेतला. रायपुत्राना कावेरी नदीच्या काठी गुरुलूच्या वित्यात ठेवून कूर्गच्या सुवरण्या नावाच्या ब्राह्मण खजिनदाराला सुभेदार नेमण्यात आले व मर्कौराच्या विरयावर मुसलमान शिवंदी ठेवण्यात आली. प्रजेला हे सहन न होऊन त्यांनी १७८२ त बंड करून मुसलमानांना पालवून दिले. हैदर त्या वेळी कर्नाटकात अर्काटकडे इंग्रजांची युद्ध करण्यात गुंतला होता व पुढे लवकरच (१७८२) मरण पावला, त्यामुळे बंडाचे परिपत्य होऊ शकले नाही.

पुढे १७८४ त टिपूने जयवेळी नगर येथे इंग्रज सेनापति माधू व त्याचे अधिकारी यांना पकडले व मंगलोर घेतले, त्यावेळी पटनात तो परत जाताना त्याने कोडगु लोकांचे शातवन केले त्यावेळी बरोल दोन राजपुत्र व राजकुटुंब हे पेरिया पठणात कैद होत. तेथे त्याचा छळ होत असे त्यामुळे पुन्हा प्रजा खवळून तिने बंड केले टिपूने १५ हजार सैन्य त्याच्यावर धाडले पण तिने त्याचा पुरा मोड केला. तेव्हा टिपू स्वतः चालून आला व तह करण्याच्या मिषाने त्याने मुख्य सरदाराना तलेकावेरीस बोलाविले व ते तेथे आले असता त्यांना विश्वासघाताने कैद करून त्यांना व त्यांच्या बायकासुखाने पठणास पाठवून दिले तेथे त्यांना व पुष्कळां (एकंदर ७० हजार) कोडगु लोकांना त्याने जुलमाने वाटविले व शापडेल तेथे कोडगु लोकांना वाटविण्याच्या किंवा ठार मारण्याच्या अटीवर सारा कूर्ग प्रांत त्याने मुसलमान सरदाराना नहानीर दिला, आणि मर्कौरा, कुशाळगड वगैरे ठाण्यात शिवंदी ठेवली आणि नागप्पा यास दिवाण केले. पुढे त्याच्यावर लाच खाल्याचा आरोप आल्यावरून तो पळून गेला.

याप्रमाणे देशाची स्थिति असता, १७८८ त (डिसेंबर) बीरराजेंद्र बोडेयरायने आपली बायकासुखे व लिंग राजा आणि अप्पाजी हे दोघे भाऊ यासह त्रिपपठण येथून आपली (सहा वर्षांच्या तुरगबाबिनंतर) सुटका करून घेतला. लगेच कूर्ग लोक त्याच्या भोवती जमा झाले व सर्व प्रदेश त्याच्या ताब्यात आला. त्याने आपले कुटुंब कर्ची नावाच्या एका सुरक्षित जागी ठेविले होते व तो मुसलमानावर स्वाभ्यंता. परंतु त्याचा शत्रु कोटी आरास याने त्या

कुटुंबावर वेढा घेवरे पाठवून त्याचा सत्यनाश केला. टिपूने कूर्गवर गुलामअल्लीबरोबर मोठे सैन्य पाठविले. त्याने तिकडे पुष्कळ जाळपोळ केली इतक्यात पश्चिम किनाऱ्यावर मत्वाली राजांनी बंड केल्यामुळे गुलामअल्ली तिकडे गेला.

परत जाताना गुलामअल्लीच्या सैन्याचा बराच नाश बीरराजेंद्राने केला तेव्हा टिपूने बदरीजमाल याला पुष्कळ सैन्यानिशी राजावर धाडले. परंतु त्यालाहि अडचणीच्या मार्गात गाठून राजाने त्याच्या सैन्याचा नाश केला तेव्हा तो कसा तरी मर्कौरा येथे जाऊन पोहोचला. याच वेळी टिपूवर इंग्रज-मराठे-निजाम चालून आले होते त्यामुळे तो मोठ्या संकटात अडकला होता. मुंबईचा इंग्रज डेन्बर्गची हा जलमार्गाने पठणावर येत होता घाटावरील रस्ता कूर्गच्या राजाच्या हद्दीतून होता. त्यामुळे इंग्रजाला त्याच्या छात्र्याचा अतीशय जखरी भासली. तसेच बीरराजालाहि टिपू-विरुद्ध कोणाची मदत पाहिजे होती यावेळी तेलिचेरी येथे डेन्बर्गची होता व बीरराजचा एक हस्तक मधुभट म्हणून तेथे होता. त्याच्या बरोबर इंग्रजांनी राजास आपली मैत्री असली म्हणून विनंतीपत्र पाठविले. राजाने तं घेऊन वेले व तेलिचेरी येथे इंग्रज बराजा यातस १७९० च्या आषाढी-बारात तह झाला. त्यात पुढील मनकुराचे पहिले कलम होते " जेपर्यंत सूर्य चंद्र आहेत तोपर्यंत तह करणाऱ्या उभय पक्षाकडून आपापले वचन कर्पाहि मोडले जाणार नाही. " बाकीच्या कलमाचा सारांश असा:- (१) टिपूचा नाश करण्यास राजाने इंग्रजास सर्वप्रकारे मदत करावी. (२) इतक्या दोषावाल्याशी संबध ठेवू नये. (३) कूर्गच्या राज्याचे स्वातंत्र्य रक्षण करण्यास कुंपनी जामीनदार आहे. टिपूशी इंग्रजाचा सद्गुल झाला तरी त्याच्यापासून राजाचे व राज्याचे रक्षण कुंपनी करील तोपर्यंत कुटुंबासुद्धा राजाने तेलिचेरीत रहावे इ इ यानंतर राजाने इंग्रजास बरेचसे घोडे (दीड हजार) व जनावरे आणि षाणागोडा पुरवून आपल्या राज्यातून जाण्यास परवानगी दिली, व स्वतः हेगला घाटाने सैन्य पार करूच घेऊन आपण इंग्रजाबरोबर येत पठणापर्यंत गेला. तेव्हा टिपूने आपला वसुली खात्याचा अंमलदार पूरनप्पा बाजबरोबर स्वदस्तूरचे पत्र राजास पाठविले की, इंग्रजास सोडून आपल्याला मदत करावी त्यास राजाने नकाराचे उत्तर पाठविले.

यावेळी टिपूने बंदीत ठेविलेल्या १००० कोडगु लोकांनी आपली सुटका करून घेऊन आपला देश परत मिळविला तेव्हा टिपूला मराठे, निजाम व इंग्रजांशी तह करणे भाग पडून आपल्या राज्यातील अर्धा मुलूख त्यांना द्यावा लागला व कूर्गवरील त्यांनी सत्ता नाहीशी झाली मात्र बीरराज इंग्रजाचा कायमचा मांडल्यक बनला तो हकीकत अशी - इंग्रजांनी राजास सांगितले की, आम्ही तुमचे टिपूपासून रक्षण केल्याबद्दल यापुढे तुम्ही आम्हास

दरसाळ रांडणी घावी. हें ऐकून राजास राग आला. झालेल्या तहान अर्धे कलम नव्हतें. शिवाय राजा हा टिपूचा माघ-लिहि नव्हता. तेव्हां तत्कालीन म्हापूज बोरकरांनीं पुढील करारपत्र कंपनीच्या तर्फे लिहून दिलें (१७९३):- “ कूर्गे संस्थान स्वतंत्र असून त्यानें टिपू संघटणी दिली नव्हती; परंतु तेथील राजा स्वतःच कंपनीनें आपलें टिपूपासून रक्षण केल्याबद्दल कंपनीस सालीना ८ हजार पायोडा (१ पागोडा म्हणजे ८ आणे) उत्पन्न देण्यास तयार आहे. कंपनीहि कूर्गेच्या राज्यात ढबळाढवळ करणार नाही व घास देणार नाही. ” याप्रमाणें ईंग्रानें पहिला तह सोडून राजास आपला मांडलिक बनविलें व नाइलागाईनें राजा त्यास कबूल झाला.

ज्या ठिकाणीं वीरु राजाची ईंग्रज सेनापति ऑबेरकॉबी याशी प्रथम गाठ पडली त्याठिकाणीं त्यानें वीरराजेंद्र पेठ हें गाव बसविलें. नाटकनाट्य येथें त्यानें रामबाडा बांधला. पुढें १७९४ त दुसरें लग्न केलें, टिपूनें वीरराजाचा गुरून कर-विण्याचे पुष्कळ प्रयत्न केले पण ते सर्व निष्फळ झाले. टिपूशीं झालेल्या शेवटच्या युद्धात वीरराजांनं ईंग्रजास सामानं पुरविण्याच्या कामीं चांगली मदत केली. कूर्गेमध्ये ईंग्रजांनीं अजाण्यासाठीं इश्टितें उपडलीं. याबद्दल धीरंग-पट्टण पडल्यानंतर त्याला काहीं जयचिन्हे मिळाली (या लढाईत तो स्वतः लडत होता). परंतु प्रियपट्टण त्याच्या हातचें गेल्यामुळे त्याला पाईट वाटले. दक्षिणकानडांमधील वेळारी व पंगे हे प्रदेश मात्र त्याला मिळाले. यापुढें ईंग्रजांनीं राजाकडून खंडणी न घेता हत्ती येण्याचें ठरविलें. १८०७ मध्ये त्याची बायको निपुत्रिक बारल्यामुळे, आपल्या गादीला वारस उत्पन्न होण्याची त्याची आशा छुटून त्याचा स्वभाव चिडछोर व रागीट बनला.

त्यामुळे त्यानें पुष्कळ अनयाद कृत्ये केलीं. आपल्याला कोणी विप घालील म्हणून तो नेहमीं सावध असे. त्यानें १८०७ मध्ये आपल्या घराण्याच्या इतिहास लिहविला. त्याचें ईंग्रजी भाषांतर ऑबेरकॉबीनें केलें आहे. राजानें रागाच्या भरात आफ्रिकन शिपायाकडून पुष्कळचें बंध करविले; यामुळे राजबाब्याच्या रक्षकांनीं व सैन्यातील कामगारांनीं त्याला मारण्याचा कट केला. परंतु वेळींच त्याला त्यासंबंधी सूचना मिळून त्यानें आपल्या गादीवर लोड ठेऊन त्यावर पापरुण घातलें व आपण दुसरीकडे गेला. इकडे मारेकऱ्यांना राजा निजला आहे असे वाटून त्यांनीं लोड कापून फाडिला. पण राजा निसटून गेला आहे असें त्यांना कळून येताच ते गमे-गळित होऊन गेले. मग राजानें आपल्या आफ्रिकन शिपाया-फडून किंग्झचे दरबाने बंद करवून तीनचो दूर लोकांची कत्तल करविली. या शस्त्रामुळे ईंग्रजांचें आपल्यासंबंधीं मन पाईट होईल अशी राजास भीति पडली. आपल्या पाठी-मागून राज्याचा वारसा आपल्या मुलीकडे जावा अशी आपली

इच्छा असल्याचें त्यानें गव्हेनर जनरलास कळविलें, परंतु तिकडून उत्तर येण्यास विलंब लागल्यामुळे मुलींना राज्य मिळण्यास अडचण पडून नये म्हणून त्यानें आपल्या भावास मारण्याकरिता मारेकरी पाठविले, परंतु लवकरच मुदीवर येऊन लिंगराजाला माण्यापूर्वीं त्यानें आपला हुकूम परत घेतला. आप्पाजी त्याच्या आगोदर मारला गेला होता. तो प्रमिष्ट झाला असावा. कारण त्यानें स्वतः ११२ वेळ आत्म-हत्या करण्याचा प्रयत्न केला होता व एके वेळीं विपप्राश-नहि केलें. त्यावेळीं त्यानें एक वारसपत्र लिहून ठेवलें. त्यात म्हटलें होतें कीं मी मेल्यावर माझें राज्य माझ्या लेकरब्बा-पेकीं राजशेखर व शिशुसेखर यास द्यावें. पण त्यानंतर त्याला आणवी मुली झाली. त्याला एकंदर चार मुली होत्या. तेव्हां लेकरब्बांना राज्य न देता या मुलींच्या मुलांना वडिलकीच्या अनुक्रमानें राज्य द्यावें व पराण्याचें संरक्षण ईंग्रजांचें करावें असें मृत्युपत्र त्यानें तयार करून ठेविलें. शेवटपर्यंत तो अस्वस्थच होता. मृत्युपत्राची नकल करून त्यानें ती खमिन्यात टाकली होती. सत्तेशेवटीं १८०९ मध्ये जूनच्या नवव्या तारखेस त्यानें आपली लाडकी मुलगी देव-म्माजी हिमपाशीं राज्याचा शिक्षा मोर्तब दिला पुढें तो लवकरच मरण पावला.

मध्यतरी लिंगराजांनं ईंग्रजाच्या मदतीनं कूर्गे लोकांचे पाठबळ मिळवून देवम्माजीकडून राज्य बळकाविलें (इ. स. १८११) वास्तविक वीरराजांनं मृत्युपत्रात ठरविल्याप्रमाणें ईंग्रजांनीं देवम्माजी हिला गद्दीवर बसवावयाचें होतें परंतु तें त्यांनीं केलें नाही. वेल्सलीनें तसें कबूल केलें होतें, परंतु तें कागदपत्रातच राहिलें त्या प्रांतातील चामिक चालीशेतांप्रमाणें मुलांचा हद्द वारसदार म्हणून चालत असे. वीरराजांनं देवम्माजी-करिता मुंबई व कलकत्ता येथें ईंग्रजानवळ ठेगळे-या ठेवीच्या रकमा (५५ लाख रु) मिळविण्याचा त्यानें प्रयत्न केला परंतु ईंग्रजांनीं त्या रकमा न देता त्याचें व्याज मात्र त्यास द्यावयाचें कबूल केलें. तो १८५० त मरण पावला. यांनं आपला दिवाण कुशरीआपा याच्या मदतीनं प्रथम पुष्कळ मसलती केल्या. परंतु पुढें त्याला काहीं आरोप ठेवून त्याच्या ओमेटासह व बऱ्याचशा लोकांसह राजानें धर मारिलें. वीरराजांप्रमाणें त्यालाहि विपप्रयोगाची भीति वाटे. कदाचित् त्याला कोणी विपप्रयोग घेलाहि असेल. कूर्गेप्रांतात जरणमारण विपप्रयोग नेहमीं होत अमत्. लिंगराजा कर्तपगार असून त्यानें किल्लाची डागडुजी व भिनींची मोजणी करविली होती. त्याची प्रजा त्याला अतिराग्य भीत असे. त्याच्या परवानगीशिवाय त्याच्या हद्दीत कोणासहि शिरता येत नव्हतें. ईंग्रजांचे व कोडगू लोकांचें त्यानें दळणवळण बंद केलें होतें त्याच्या राणीचें हिरवणी खाऊन आत्महत्या केली.

लिंगराजानंतर त्याचा मुलगा वीर राजा बादीवर बसला. हा दुर्बलत्वाचा व अत्याचारी होता. कुंतबखान या प्राधान्याच्या सहाय्याने तो चालत असे. देवभागी व आपल्या घराण्यापैकी उरलेली दुसरी सर्व नातेवाईक माणसे त्याने मारिली. त्याने १८३९ त एक ब्रिगाची पलटण उभारली होती. त्याचे व ईंग्रज यांकडे आले तेव्हा त्याने आपल्या राज्यांत सर्वत्र जाहीरनामे लाविले की, ईंग्रज हे हिंदुस्थानात येऊन हिंदु व मुसलमान या उभयतांच्या धर्माचा नाश करीत आहेत, तर सर्वांना एक होऊन हालेरीवंशाचे संरक्षण करून ईंग्रजास हाकलून द्या. यानंतर १८३४ त ब्रिटिश फौज कूर्ग प्रांतावर चाल करून गेली व राजा नलकनाद येथे निघून गेल्यामुळे व त्याने लढाई तहकूय केल्यामुळे कूर्ग प्रांत ईंग्रजांनी बंदुकीचा एकदा आवाज न काढता आपल्या राज्यास जोडला. दिवाण बापू याने आपण होऊन राजधानी ईंग्रजाच्या हवाली केली (१८३४ प्रमिल १०) एक वेण्याडवा शुभा अपाचना याने ईंग्रजाच्या एका फौजेचा पराभव करून तिचा मुख्य मिलर यास ठार केले. एवढीच काय ती लढाई झाली. कूर्ग प्रांत ७ मे १८३४ रोजी खालसा केला. वास्तविक राज्य खालसा करण्याचे काही कारण नव्हते. राजा पदच्युत करून त्याचा मुलगा गादीवर बसविला असता तर नालले असते. ज्या वीरराजाने ईंग्रजाचा टिपूच्या मोहिमेत संकटाकडी मदत केली त्याच्या नंतर तिच्या पिढीतच ती मदत बिलरून ईंग्रजांनी हे राज्य खालसा केले. पुढे राजाला बेझोर येथे पाठविण्यात आले व नंतर वना-रक्ष येथे रहाण्याची परवानगी त्यास मिळाली. १८५३ त तो आपली मुलगी गौरम्मा हिच्यासह विलायतेत गेला. तेथे त्याने आपल्या मुलीला सिस्ती धर्मे देविला व पुढे तिचा विवाहहि एका ईंग्रजाबरोबर करून देण्यात आला होता. दिला एक मुलगी होऊन ही १८६४ त मरण पावली. हिच्या मुलीचे लग्न १८८२ त क्याप्टन यार्डले याच्याशी झाले परंतु लग्नानंतर मुली व तिचा बाप क्यापेल हे गाहीबे झाले. याप्रमाणे या घराण्याचा शेवट झाला. काशीस ठेवलेल्या वीरराजाच्या मुलगी पुढील हकीकत समजत नाही. वीरराजा १८६३ त मरण पावला व त्याला लंडन येथे केन्सन ग्रीन स्मशानांत पुरण्यात आले.

१८३३ मध्ये वीरणा नावाचा एक तोंतया मनुष्य पुढे आला होता. संन्याशाच्या नेपात अन्नवर हे नाव धारण करून लोकाना बड करणाला विधावीत असल्यामुळे पकडला जाऊन, १८७० त तो बंगलोरच्या तुरुंगात धरण पावला १८७७ त गौडाने एक लहानसे बंड झाले होते पण ते लवकरच शांत झाले.

१८८१ पासून कूर्ग प्रांत म्हैसूरच्या रेडिंट्याच्या ताब्यात असून त्याला कूर्गचा चीफ कमिश्नर असे म्हणतात. कूर्ग प्रांतात पुढील साडुके, गावे व खेडी आहेत. एर्बंदर प्रांताची लोकसंख्या मागे सांगितलीच आहे

ताडुक्काचे नाव	क्षे. फ. चौ. मै.	लोकसंख्या (स. १९०१)
मर्कारा	२१६	२८६२०
नंजराजपटण	३५५	४२७२०
पादिनालकनाद	४००	२८६२०
येदेनालकनाद	२०१	४३४१२
निगमतनाद	४१०	३७२३५
एर्बंदर	१५८२	१८०६००

मर्कारा, वीरराजेन्द्र पेट, सोमवारपेट, फेजर पेट व कोडली पेट या ठिकाणी म्युनिसिपालिटीचा असून येवढीच कायती मोठी गावे आहेत. कूर्गमधील बहुतेक गावे फार लहान असून त्याची लोकसंख्या सरासरी ३५० ते ४५० पर्यंत पडेल.

१९०१ मध्ये वायकाचे पुष्पाशी प्रमाण १०१ त १००० अष्ट होते. याचे कारण देशात पुष्प मजुराची संख्या बरीच होती हे होय. सिस्ती, मुसलमान वगैरे लोकात हे प्रमाण निरनिराळे आहे. कूर्ग लोकात १००० पुष्पास ९७९ ब्रिया व लिपयतामध्ये १०३८ ब्रिया असे प्रमाण आहे. [कोडणू लोकांच्यासंबंधी माहितीकरिता "कोडणू" पहा.]

शेत की.—कूर्गमधील जमीन सुपीक असून तेथे मुख्य पीक ताडुळ्ये होते. एकत बराच पडत असून ओढे व नाले पुष्कळ असल्यामुळे पाणी देण्याची कृत्रिम सोय करण्याची जरूरी नसते. पूर्वी ताडुळ्याच्या खातोखाल बेलदो-ड्याचे उत्पन्न महत्त्वाचे होते व शेतकऱ्याकडून ठराविक दराने सर्व माल सरकार खरेदी करीत असे. हल्लीही शेत सरकार खरेदी देते. हल्ली बेलदोऱ्याची किंमत फार उतरल्यामुळे जे लोक बेलदोऱ्याच्या मळ्यावर अवलंबून असत, ते फार गरीब झाले आहेत. घाडमाऱ्यावर व हत्त्यातील मळ्यामध्ये ही झाडे आपोआप होतात मोकळ्या जागेत एखादे मोठे झाड फेडवारी किंवा मार्ग मढिन्यात पाडले असता जमिनीच्या हादरण्यामुळे लहान झाडाना कांय फुडून तिच्या वरवी बोंड येतात व सर्व्दर किंवा आकडोरमध्ये पीक थिल्ले. या झाडापासून ६१७ वेळ चापले पीक घेता येते. पुढे त्या झाडात जोर येण्याकरिता त्याच्यावर पूर्वी प्रमाणे मोठे झाड पाडणे लागते.

लेल्या ५० वर्षात कूर्ग प्रांतात कोंफीच्या लागवडीला बरेच प्रहार पडत झाले आहे. नलकनादजवळ मोपला लोकांनी कोंफीची लागवड प्रथम सुरू केली असावी. युरोपियन लोकाना पहिला मळा १८५८ त मर्कारा येथे सुरू केला. कोंफीच्या मळ्यापासून खात्रीने व सहज ऐसा मिळविता येईल या समजुतीने पुष्कळ लोकानी हा धंदा स्वीकारिला. त्यावेळी सदेसीय रहिवाशापासून विकत किंवा सरकारकडून तुलने विचारले असता जमिनी मिळत; त्यामुळे कोंफीच्या लागवडीकरिता खातो रुपये खर्च होऊ लागले. कोंफीत एक प्रकारचे किडे व दुसऱ्या नैसर्गिक अडचणीमुळे बराच घास

साळा, तरी पण म्हैसूर व दुसरे भागातून मद्रास, पुरवठा नागला शालशाले या धर्माची, बरीच वाट शाली अली-कडे प्रांतिलमधून कोणी यत्न लागल्यामुळे येथील केंद्रांना भाव उतरला व पुष्कळांना आपले मते सादर द्यावे लागले.

केवळ व नारिंगे ही येथील मुख्य फळ होत फळीत जनावराना येथील दुधा वापरल्यासो यानेच नव्हे, म्हैसूर, दुसरे, गाडव, बकरा वगैरे प्राणी येथे चांगले असतात, परंतु शेळ्यांना मात्र दुधा मानवत नाही.

भाताच्या जमिनीला दर एकरा १ रु ८ आ ते ४ रु ८ आ व कोणीच्या जमिनीला दर एकरा ८ आ ते २ रु ४ आ पर्यंत सारा पडतो.

ज म लं—रानलेल्या जंगलाचे क्षेत्रफळ जवळजवळ ५०० चौरस मैल असून दुसरी भरक्षित मगड आहेत ती येथे प्रमाणे—पाट जाले देवरकाडू (पवित्र रान), उद्रे (राडे-गावी अंगले) व पैतारी (भरकारी ओसाड भाग)

ध दे व व्या पा र—मोठे कारखाने कूर्गमध्ये मुख्यच नाहीत. यूर्गमध्ये होणाऱ्या घुन्या वापारण घन्या असतात. उत्तर भागात आडेभरडे कापड व सडिवारसडे येथे चांगले कापड होते. सोमवार पेठ व कोडली पेठ येथे पोड, बहूत आषार काळजी दक्षिण कूर्गमध्ये मोगि कोपल, जन्मति व सिद्दापूर, आणि उत्तर कूर्गमध्ये मुटि-कोपल व सडिवारसडे येथे मोठे धान्य भरतात. येथील मुख्य आयात माल—ग्री, हरमरा, तांदूळ, डाळी, साखर, मीठ, तेल व कापड. निर्यात माल—कोफी, वेलदोळे, तांदूळ, नारिंगे, चंदन, इमारती लाकूड व कातडी.

द ल ण, व ल ण—म्हैसूरमध्ये पेरियापट्टणमसून एक रस्ता पत्रिकेकडे मेन्नरपेट व मकारावदन, सपनी पाट्यातून मालोरकडे नेटला आहे, व दुसरा रस्ता, सिद्दापूर आणि बोर रागेडपेटवदन, पर्यंत पाट्यातून तेलचेरी पर्यंत जातो. या दोन मुख्य रस्त्यांपेक्षा दुसरे लहान लहान रस्से आहेत. म्हैसूरपासून मकारापर्यंत रोज मोटार जते भागही आठ रुपये मास पडते.

रा ज्य धा र भार—हा प्रांत प्रत्यक्ष हिंदुस्थान सरकारच्या ह्यागाळी असून म्हैसूरचा रेसिडेंट हाच येथील चीफ कमिशनर असतो. त्याचे मुख्य ठाणे बंगलोर येथे आहे. युद्ध कूर्ग एक कमिशनर असून तो मकीरा येथे रहातो. नजराम पट्टण, मकीरा, पादेनालकनाड, येदेनालकनाड, व क्रिगगाद असे कूर्गचे ५ तालुके असून त्यावर मुभेदार नेमिलेले आहेत. तालुक्याच्या विभागाना नाड नाडच्या विभागाना मागनी, व मागनीच्या विभागाला ग्राम असे म्हणतात.

शिक्षण—स १९११ त येथे मुलांच्या ९१ शाळा व मुलींच्या ७ शाळा होत्या. शिक्षक सव्यापेकी १ ह्याय स्कुल, एक ज्येष्ठर सेकंडरी स्कूल, ४ मकीरा येथील इंग्लिश स्कूल अशा बाळा सर्व शाळा प्राथमिक शिक्षणाच्या

आहेत. उच्च शिक्षणाकरिता म्हैसूर, बंगलोर विया मद्रास येथे जावे लागत. येथील लोकांच्या चालीरीतीत माकळेपणा बराच आहे. कोडगूमध्ये लोकांच्या बरेच वाढले आहे.

व र क की य—मकीरा व बीररागड पठ येथे सरकारी छात्रालये व नफीरु गोनी कोपल, सोमवार पेठ, मुटिकोप, सिद्दापूर आणि पोड्रेड येथे लोकल शाळांतून चालविलेले दवाखाने आहेत. ताप व फुफुड्यांचे रोग हे येथील मुख्य रोग, होत.

मो ग जी—पहिली मोगणी केवळ भूगोलविषयक असून १८१७ त झाली. १८२१ त १८७४ या वर्षाच्या दरम्यान मद्रासचा मोगणीसत्त्याने या प्रांताची स्थल वर्णनविषयक मोगणी व कोफीच्या मळ्याची मोगणी केली. १९०२ त या प्रांताची मोगणी व गमावदी झालेली होती. [सदर्भ ग्रंथ—राईस-कूर्ग म्युझियम-एथेनो प्राकिकल साइन्स ऑफ कूर्ग, मेमॉयर ऑफ कोडगू सव्हे म्नागलिंग-कूर्ग मेमॉयर, हाडी-रिपोट ऑन कूर्ग कूर्ग सतसु रि १९११ रिमथऑनसकडे हिस्टरी ऑफ इंडिया, वल-ओरि बाया डिक्शनरी, गव्हेनर जनरल व नरमुदकर-कूर्ग प्रांताचा खरा इतिहास]

कूर्म—विष्णूचा एक अवतार या अवताराचे मूळ शतपथ ब्राह्मणत सापडते. प्रजापतीने कूर्मी (पातवा) चे रूप धारण करून प्रजोत्पत्ति केव्याची कथा त्या प्रथात आहे. नंतरची कथा म्हणजे सत्ययुगात विष्णूने विश्वप्रलयाच्या वेळी हरपलेल्या काही अमोलिक वस्तु परत मिळव्यासाठी कूर्माचा आवतार घेतला व मदराबलासाली क्षीर समुद्रात अडक राहिल्या मग देवदेव्यांनी बासुकीचा दोर मदराबावती गुंडाळून समुद्रमयन केले. तेव्हा १४ रत्ने निघाली. कूर्मावताराचे कूर्मपुराण स्वतंत्र विवेचिते आहे. कासबासव्याने अथेशास्त्रिय व प्राणिशास्त्रीय विवेचनासाठी उरो गामी विभाग ९५ ८३ व कासव विभाग ११५ ७०२ पहा.

कूर्मदास—हा पैठण येथील रहिवासी असून जालीचा प्रांतीय होता. हा जन्मल्या दिवसापासून पांगळ व थोडा असे म्हणून त्याच्या मनात पडरीत जकात पडाले असे आले. पुढे हा एका कार्तिकी एकादशीत पडरीत जाण्याच्या हेतूने खुरडत खुरडत निघाला. अशा रीतीने जाता जाता कार्तिक शु. १० त लज्जत म्हणून करमाळे तालुक्यात त्याच्या आगेष दिशेत एक गाव आहे तेथे येऊन पोहोचला. तेथून पडपूर ९ कोस आहे. तेव्हा त्याने पाहिले की, जाता एकादशीकरिता आपल जागे पडरीत होत नाही. म्हणून याने मनात देवाची प्रार्थना केली, आणि भक्तिपूर्वक व रक्तपावत्रावर देवास निरोप सामून पाडिला की, कृपा करून येथे येऊन मला दर्शन द्यावे. या निरोपामार्फत असे सांगतात की, यास विठोबांनी तेथे येऊन दर्शन दिले. भक्ति विनयात (अ १५) याची कथा चर्चिली आहे. याची समाधी हल्ली लज्जत येथे आहे. याचा काल सुमारे शके १२३० चा होय. याची स्फुट कविता आहे [भक्ति वि ष क सू]

कूर्मपुराण—अष्टादश पुराणांपैकी पंधरावें. समुद्रमंथनाच्या वेळी ज्या कर्पूनांनी विष्णूची स्तुति केली त्या कर्पूनांना विष्णूनी आपल्या कूर्म (कायब) अवतारात हें पुराण सांगितलें म्हणून याला कूर्मपुराण असें म्हणतात. काही अंशी विष्णुपुराणांतल्या प्रमाणेच पुराणातील मुख्य पाच विषयांची माहिती यादि पुराणात दिली आहे. शिवाय विष्णूच्या अवताराच्या अनेक कथा दिल्या आहेत, आणि समुद्रमंथन शिवाच्या कथा व स्तोत्रेहि दिली आहेत. या पुराणाचे दोन भाग आहेत पैकीं पारिव्या भागाच्या शेवटी शिवाच्या २९ अवतारांचे वर्णन आहे या पुराणाचे नाव व आरंभ यावरून हें वैष्णव पुराण असलें असे प्रथम एखाद्यास वाटतें, पण तसें नसून एकंदर हें पुराण शिव आणि दुर्ग यांच्या शक्ति-परब आहे. शिवाच्या शक्तींना स्त्रीदेवतें म्हणून त्याच्या पूजने विधी या पुराणात दिले आहेत. या गोष्टीवरून हें आम उपलब्ध असलेलें पुराण फार प्राचीन नाहीं असें उघड दिसतें तसेंच अनेक पारोक्षमतांपैकी वाममार्गीय म्हणजे स्त्रीदेवतेचे पूजक आणि स्त्रीदेवतेचे पूजक यांची माहिती या पुराणात दिली आहे आणि या पंथाच्या धार्मिक ग्रंथ 'यामलतन' याचीहि माहिती यात आहे.

पवित्र क्षेत्रं काशी (काशीमहात्म्य) व प्रयाग (प्रयागमहात्म्य) यांचे वर्णन व महत्त्व बऱ्याच मोठ्या प्रमाणात पारिव्या भागात दिलें आहे. दुसऱ्या भागाच्या अदर्या ईश्वरगीता (भगवद्गीतेसारखी) सांगितली आहे. तात प्यानयोगांत परमेश्वर शिवाचे ज्ञान कसें होतें तें सांगितलें आहे. या गीतेनेतर व्यासगीता दिली आहे; तीत व्यास ऋषी सांगतात की, सर्व संस्कार व पवित्र आचरण केल्यांत सर्वश्रेष्ठ ज्ञान प्राप्त होतें आणि म्हणून गुरुस्थ, वानप्रस्थ आणि संन्यासी याच्या धर्मा (कर्तव्यकर्म)मदल विवेचन केलें आहे. काही भागात सर्व पापावरुद्धच्या प्रायश्चित्तविधींचे वर्णन दिलें आहे व पातिसत्यधर्माचा उल्लेख आला आहे. व त्याच्या समर्थनाचें पुढें एक लीनेची गोष्ट (हा रामायणात नाहीं.) सांगितली आहे तात आदिदेवांनी रावणाच्या हातून सीतेची वधो घडका केली तें दिलें आहे.

या पुराणातच सांगितलें आहे की, त्याच्या चार संंहिता (मार्गो, मानवती, शोरो, वैश्वी) आहेत, पण ६००० श्लोकांनी मार्या संंहिता मात्र आम उपलब्ध आहे. नीलमणी मुत्तोपाध्यायानी ती प्रसिद्ध केली आहेकलकत्ता (१८९०)याची श्लोकसंख्या १०००० आहे असा भागवतात उल्लेख असून हीच संख्या १८००० असल्याचा-मत्स्यपुराणात उल्लेख आहे. [विदर्भनक्षत्र, विस्तृत—कूर्मपुराण].

कृतचर्मा—सात्वत कुळातील द्वादिक राजाच्या तिसरा पुत्र. भारती युद्धानंतर दुर्योधनामदल जे तीन शीर बाबले व पञ्जानी रात्रीच्या वेळी पाप्माशेनिपातर हसा केला त्या हा एक होता. ह्मणाच्या अवतारसमाप्तीची यादचा न परत्तर कंदन झालें त्यात हा क्षत्र्याच्या दातून

मरण पावला. [महाभारत क्रीपव अ. ११; मौसल अध्याय ३]

कृति—पूजकलोपन हातिपुत्र देवमांड अथवा द्विमीड याच्या वंशात जन्मलेल्या सत्रतिमान् राजाचा पुत्र. यानें हिरण्यनाभापाहून प्राच्य साम्राज्या सहा संंहिता संपादल्या होत्या. प्राच्य साम्राजा उल्लेख वैदिक ग्रंथात आढळत नाहीं. याचा पुत्र नीपराजा [भाग स्कं ९, अध्याय २१]

कृत्तिका—एक नक्षत्रपुत्र यात बारीक बारीक सात तारा आहेत याचा एक झुबझुब दिसतो. कार्तिकान या आबशीस उगवतात आणि त्या मानवजवयास गेल्या म्हणजे पहाड होते फेकुवारीत या आबशीस माथ्यान्ही येतात व तेव्हा खखवितकाच्या किचित उतारेस दिसतात कृत्तिकाची आकृति देशी वस्तूयासारखी दिसते सहावी व सातवी या तारा निरून वस्तूयाच्या सुडीचें टोंक होतें आणि याकीच्या ताराचें पातें होतें.

कृत्तिकाच्या सात तान्याची नावें ते ब्राह्मणात आलेली आहेत (ज्ञानकोश वि. ३ बुद्धपूर्वजग पृष्ठ १९० पहा ! सत्रत वातावरिचें सहा तारा चांगल्या दिसतात व सातवी फार बारीक दिसते पुराणादिकात कृत्तिकासंबंधानें कथा आलेल्या आहेत त्यात त्या सहा आहेत. कालांतरानें काही ताराच्या तेजात फरक पडतो त्याप्रमाणें वेदकालात सातवी तारा चांगली स्पष्ट दिसत होती. पण ती पुढें बारीक झाली याबुद्धें पुराणग्रंथातील कथात ती नाहींशी झाली; किंवा वेदकालापासूनच ती बारीक असावी. एक कोणास दिसते, न दिसते, म्हणून काहीं कथात सात आल्या व काहींत सहा आल्या असें असेल. याविषयाच्या पौराणिक उल्लेखात कार्तिकेस्तामिनी कथा फार प्रसिद्ध आहे. सहा कृत्तिका या त्याच्या माता होत म्हणून त्यास 'पाप्मापुत्र' म्हणतात. सहापासून त्यास सहा मुलें प्राप्त झाली, म्हणून त्यास पञ्चानन हें नाव पडलें [ज्योतिर्विज्ञान].

कृत्तिकास—बंगाली रामायण कर्ता. बंगाली रामायणापैकी अत्यंत लोकप्रिय रामायण कृत्तिकाकृत होय. आपल्या स्वतःसंबंधी बरीच माहिती कृत्तिकासानें दिली आहे, त्यावरून त्याचा जन्म इ. स. १३४६ मध्ये चौवीस परगण्यातील कुलिया नामक गावी झाला असून त्याचा आज सुपारी ओसा हा हीरूप याच्या वंशातील १९ वा पुत्र असून कृत्तिकाधरा बाप बरमाही नामक होता. कृत्तिकासानें आपले सुल्ले, आज वर्गसंबंधी बरीच माहिती दिली आहे. अकराव्या धर्मापासून तो एका शाळेत जाऊन संस्कृत व्याकरण व कान्य शिर्ष लागला. गिद्धन पुरें म्हात्मावर गांधेभराकडून मान्यता मिळविण्याकरिता त्याने संस्कृत पाच श्लोक रचून रामायणे पाठविले. रामा रूप होऊन त्याने कृत्तिकाबाबास रामायण बंगाली भाषेत आपण्याविषयी सांगितलें व असा शीतों बंगाली रामायणाचा जन्म झाला. बुद्धशी-दामाच्या रामायणाची बशी लोकप्रियता उत्तरहिंदुस्थानांत

आहे तरी कृतिवाद्याच्या रामायणाची धंगल्यात आहे. [दिनेशचंद्रसेन-हिस्ट्री ऑफ बंगाली लिटरेचर.]

कृ०-गौतमकुलोत्पन्न शरद्वान् कृपीचा नपुंभेन व्हावा म्हणून इंद्राने मानपदी नावाची अपरा त्याच्याकडे पाठविली. तिच्या दर्शनाने त्याचे रेतपतन पावले व त्यापासून जुळी मुले झाली. या मुलांचे शंततु राजाने कृपेकरून पालन केले म्हणून कन्येस कृपी व कुमारस कृप (शरद्वान् कृपीचा पुत्र) अशी नावे पडली म्हणून यास शरद्वत व गौतम-कुलोत्पन्न म्हणून गौतम असे म्हणत असत. कृपी क्षोण-चार्यस दिली होती. कृप हा पुढे धनुर्विद्येत निपुण झाला, म्हणून कृपाचार्य हे नाव त्यास मिळाले. कौरवपांडवास क्षोण-चार्यपूर्वी हाच धनुर्विद्येचे शिक्षण देत असे. भारता सुद्धा हा दुर्योधनाकडे होता व सर्व कौरव मरण पावल्यावर यास पांडवांनी आपल्या जवळ आश्रय दिला होता.

हा चिरेगीवी असून वित्याच्या शरद्वान् या नावानेच सावर्णे मन्वंतरात सप्तपर्विका एक होणार आहे [भाग. स्कं. १ अ २१. भारत आदिपर्व अ. १३०; कर्णपर्व. अ ५४, सौप्तिकपर्व अ. १०; शल्य. अ. ४ वगैरे]

कृपाराम-(१) एक गणितज्ञ. धीजगणित, मयूरदं, यंत्र-वितामणि या ग्रंथावर याच्या टीका आहेत वास्तुचंद्रिका या नावाचा याचा एक स्वतंत्र ग्रंथ आहे हा कृपाराम शके १४२० च्या सुमाराचा असावा [दीक्षित-भारतीय उद्योतिप-शास्त्र]-

(२) जाला कृपाराम या नावाचा हा हिंदुस्थानी कायस्थ ब्राह्मण जयपुरकर सवाई जयसिंगाच्या पदरि हुपार सुत्तही म्हणून नावानेलेला होता याने बोरले बाजीराव पेशवे व सवाई जयसिंग याचा स्नेह घडवून आणला. तसेच खानडीरान बगीर बाजीरावावर चालून आला असता (१७३७) याने पर-स्परता कट्ठा होऊ देला नाही वगैरे कारणावरून याला जयपुरास मराठ्यातर्फे धक्किलीच्या कामगिरीवर नेमले याचा मुलगा (तुळजाराम), नातू (सेवकराम) व पणतू (विमण-लाल व गुलाबराय) हेहि अरारपर्यंत मराठ्यांचे वकील म्हणून निरनिराळ्या दरबारी काम करीत होते याची जगा हिंदुस्थानी कायस्थ ब्राह्मण म्हणून रियासतकार देतात पण त्याच्या या जातिनिर्देशाचा अर्थ लागत नाही [मराठी रि म. वि.]

कृमिसमूह--(वर्म) कृमि किंवा वळखणारे जंतू ह्याचा एक चार मंडा समुदाय बनलेला आहे हा कृमि-समुदाय अनेक भिन्नजातीय कृमिबग मिळून झालेला आहे व परस्पर भिन्न असे १२ वर्गाचे कृमी ह्याचा समा-वेश यात करण्यात येतो. परंतु या वर्गाच्या प्राण्याचा व्याप-पत्तातील संबंध अजून पूर्णपणे उलगडलेला नाही ' कृमि ' म्हणून संघोषिलेल्या सर्वसामान्य प्राण्यांचे दोन कृमिभ भाग करतात. एका भागात वर निर्दिष्ट वळंजे १२ वर्ग येतात. यांतील प्राण्याच्या शरीराची ठेवण अशी बनलेली

असते की, त्याचे शरीर एकामागून एक अशी लागलेली वळये अथवा लहान लहान रंड यांचे झालेले असून ते सरसकट सपाट अथवा धनुलावार अर्वाड असे झालेले असते दुसऱ्या भागात मोडणाऱ्या कृमिवत् प्राण्यांचे शरीर हे एकामागून एक अशी लागलेली वळये अथवा लहान लहान रंड मिळून झालेले असते व ती वळये किंवा ते खंड आप-णाला वायतः मोमता येतात. ह्या दुसऱ्या कृमिवत् प्राण्याचा एक स्वतंत्र वर्ग ' वलयकित शरीरप्राणी ' (सेन्सुलाटा अथवा अनेलिडा) असा करण्यात येतो. कृमि ह्या प्रकरणात पहिल्या प्रतीच्या म्हणजे असह शरीराच्या कृमिसमूहाचा विचार करावयाचा आहे.

पृथ्वीच्या पाठीवर जे पोंडे प्राणी अगदी पहिल्याने उदयास आले त्याची शरीरे आकारशुद्ध असून त्याच्या शरीररचनेमध्ये तारकितगताद्वय प्राधान्येकरून आढ-ळून येते. परंतु ह्याच प्राण्यापैकी काहीनी ती आपली आकारशुद्धता गमाविली व ज्यांचे कृमीमध्ये रूपांतर झाले त्यांनी आपल्या शरीराचा एखादा एक विशिष्ट भाग एकाच दिशेने नेहमी पुढे पुढे सरकविण्याचा प्रयत्न केला व त्यामुळे तरी त्याचे तारकितगताद्वय नाहीते झाले तरी त्यांना दुसरा एक अमूल्य फायदा झाला तो हा की, त्याच्या शरी-राचा शीर्ष व पार्श्वभाग हे प्राप्त झाले. या पुढच्या भागावर किंवा शीर्षावर साहानिकच आजूबाजूच्या व सर्भांवारच्या पदार्थांचा पहिल्याने संस्कार होऊन त्या भागात ज्ञानमाहक ज्ञानपेशी विशेष पूर्णतेस आल्या व त्या भागात शीर्षज्ञान-केंद्रा (सेरिब्रल गॅनिलन) चा उदय झाला या अनन्या शुद्ध कृमीच्या शीर्षज्ञानकेंद्राची उत्पत्ति व मंदुचा आरंभ याच्यात साम्य दिसून येते हे सूत्र याचकाच्या प्यानात आलेच असेल कारण कोणते पुढे पुढे हलविण्याची ही फाय-देशीर धंदव्य व मंदुचा घटना ह्याचा परस्पर निकट संबंध आहे असे दिसून येते.

कृमिसमूहामध्ये आणि त्याच्या नंतरच्या सर्व वरिष्ठ प्राणिवर्गांमध्ये दोन विशिष्ट गोष्टी आढळून येतात त्या दोन गोष्टी आचजंतु (प्रोटोसोआ), समुदित सच्छिद्र (पोरिफेरा) व शारीरात्मक गूढक (कोलेन्टेराटा) ह्या तिन्ही वर्गांमध्ये मुळीच आढळून येत नाहीत. या दोन गोष्टी म्हटल्या म्हणजे कृमी व त्याच्या वरिष्ठ वर्गांतील सब प्राण्यांमध्ये सापडणारे मध्यास्तर (मेसेन्टास्ट) व शरीरगुहा (कोलोम) ह्या होत वायातार (एपिन्टास्ट) आणि अंतरास्तर (ह्याय-पोन्टास्ट) यांच्यामध्ये उत्तम प्रमाणावर दिसणारे मध्यास्तर आणि पचनेद्रियनलिकेपासून निराळी अशी शरीरगुहा आप-णास यापुढे ह्याचपेक्षा वरिष्ठ प्राण्याच्या समुदायात शरी-राला आढळण्यात येतील. कृमिसमूहामध्ये त्या दोन गोष्टी हळू हळू दृश्यमान होत जातात. अगदी कनिष्ठ वर्गीच्या कृमिकुलात मध्यास्तर आणि शरीरगुहा बहुतेक नसतातच असे म्हटल्यास चालेल कृमिसमूहातील दोन सधाचा

येथे विचार करूं. हे दोन संध म्हणजे एक पर्णकृमि (प्लॅटिहेल्मिन्थीस) आणि दुसरा वृत्तुलाकार कृमि (नेमाथेल मिथीस) हे होत. या दोन संधाचा बलयाकित शरीरप्राणि (अन्युल्युस) संधाशी काही संबंध नाही; कारण ना दोन संधातील कृमी अखंडशरीर असतात म्हणजे त्यांच्या शरीरात बलयासारखे विभाग दिसून येत नाहीत.

प० कृमि संध—(प्लॅटिहेल्मिन्थीस) पर्णकृमि या संधात प्राण्याचे शरीर बहुतेक चपटलेले असते. हा संध परंपरा असलेल्या तीन मुख्य वर्गांचा मिळून झालेला आहे व त वर्ग टर्बिलेरियन्स ट्रिम्पाटोडस व सेस्टोडस हे होत यांच्यात मध्यास्तराचा भाग वरून खाल किंवा पुढेदरतळीच्या पॅरॅक्युसा नावाच्या चट पेशिसमुच्चयाचा बनून झालेला आहे. यांच्यात शरीरगुहा अशी बनलेली नसते, शीर्षाच्या भागात मंडुबत शीर्षज्ञानकंदाचा आरंभ नुकताच झालेला आढळतो. मलोत्सर्गचे इंद्रिय शरीराच्या दोन्ही अंगांना दोन नळ्यांच्या रूपाने बनलेले असून त्या नळ्यांना लहान लहान अंसहय फाटे फुटलेले असतात आणि या फाट्यांच्या शेवटी बमत्कारिक पेढी बनलेल्या असतात त्यांना ज्योत-पेढी (फॅमेलेस) म्हणतात. हा संधातील बहुतेक सर्व कृमी उभयलिंगी आहेत. ह्या तीन वर्गांतील कृमीविषयी काही गोष्टी लक्षात ठेवण्याजोग्या आहेत त्या या कां, बहुतेक सर्व टर्बिलेरियन कृमी जमिनीमध्ये अगर प्राण्यामध्ये स्वतंत्र पणे राहतात. परंतु सर्व ट्रिम्पाटोड वर्गातील कृमी परोपजीवी आहेत. म्हणजे त्यांचे स्वतःचे पोषण व उपजीविका दुसऱ्या एखाद्या प्राण्यावर अवलंबून असते. आच्यातील काही कृमी दुसऱ्या प्राण्याच्या शरीराला बाह्यतः चट विकडून असतात तर काही कृमी दुसऱ्या प्राण्याच्या शरीरात प्रवेश करून तेथेच आपला काळ कटितात असेल दोन्ही तऱ्हेचे बाह्य व अंत परोपजीवी कृमी ट्रिम्पाटोड वर्गात आढळतात. सेस्टोड वर्गातील कृमी दुसऱ्या प्राण्याला बाहेरून विकडलेले नसतात, परंतु ते त्या प्राण्याच्या शरीराच्या आतील भागां कायमचे ठाणे देऊन बसलेले आढळतात. म्हणून सेस्टोड कृमींना अंतःपरोपजीवी (इन्टर्नल पॅरासाइट) कृमी म्हणतात.

विशालकृमिसंधातील सर्व कृमींमध्ये ज्योतपेढी आढळतात. मलोत्सर्गक नळ्यांच्या शरीक फाट्याचे प्रत्येक टोंक एका पोखळ पेढीमध्ये शेवट पावते व त्या पेढीच्या तळ्याला आतून हालणारे मानूक केस लागलेले असून ते एकसारखे दिव्याच्या ज्योतीप्रमाणे हालत असतात. म्हणूनच ह्या पोखळ पेढींना “ज्योतपेढी” म्हणून संबोधण्यात येते.

वर्ग प हि ला, टर्बिलेरिया, लक्षणं—यातील कृमी अखंड शरीर असतात म्हणजे त्यांच्या शरीराचे बाहेरून बलंय किंवा दुसऱ्या तऱ्हेचे बंड झालेले असे विभाग पडलेले दिसत नाहीत. त्यांच्या शरीराचा आकार पर्णसारखा भयवा पावासारखा असतो. हे कृमी गोठ्या किंवा साठलेल्या

अगर खाऱ्या पाण्यात सापडतात. दलदलीच्या ओल्या जमिनीत हे कधी कधी आढळतात. हे कृमी मासाहारी आहेत. यांच्यातील क्वचितच एखादा कृमि परंपजीवी असा आढळतो. ह्या कृमींच्या शरीराच्या रचनेत विशेषतः पहिल्यानेच उभयगंगासदृश आढळून येते. बाह्यकवचेवर केंसांची लव बनलेली असून त्यात पुष्कळ वेळा पिंडपेढी बनलेल्या असतात व “ह्रावडाइट” नावाचे लहान लहान दांडेही झालेले असतात.

हे दांडे कृमीला उंचबलयात बाहेर बाणासारखे उठतात. शरीराच्या पूर्वभागात ज्ञानकंदाची (ग्याग्लियन) गोडी बनलेली असते; व त्या ज्ञानकंदापासून दोन ज्ञानरज्जू निघून शरीरात पसरतात. पचनंद्रिय (कूड कॅनल) नलिकेला बाहेर पडून शपेल असे मासल गळविणारे (फेरेक्स) असते व तिला पुष्कळ फाटे फुटलेले असतात परंतु नलिकेच्या शेवटी गुदद्वार झालेले असून ती बंद असते. या कृमींच्या शरीरात रक्तावाहिन्या अगर श्वसनंद्रिय आढळून येत नाहीत. शरीरगुहा जवळ जवळ झालेली नसतेच असे म्हणण्यास काही हरकत नाही. मलोत्सर्गंद्रिय (एफ्जेक्टरी मिस्टिम) दोन उभ्या नळ्यांच्या रूपाने झालेले असते व त्या नळ्यांना अंसहय फाटे फुटलेले असतात व प्रत्येक फाट्याच्या शेवटी “ज्योतपेढी” लागलेली असते. ह्या वर्गातील बहुतेक सर्व कृमी उभयलिंगी असतात. याच अंदा कवचोने अगर कोशाने झाकलेली असतात व परिपूर्णतावस्थेत त्याची बाड होत असताना त्यांच्यात वेळेवर रुपांतर होत असलेली आढळून येतात. यांच्यातील काही प्राण्यामध्ये प्रजाजनकत्व प्राणि विभागून जाऊन होत असते. ह्या टर्बिलेरिया कृमींमध्ये व शरीरात नैक गुदकामध्ये काही आतसंबंध असावा असे दिसते व विरोपकटन याच्यात व ककतसमगाज्जीवामध्ये तो जास्त प्रमाणात.

वर्ग दुसरा ट्रिम्माटोडा लक्षणं—यातील काही कृमी पर्णावृत्ति असतात व काही नटकंड्यासारखे गोल असून ते बाह्य किंवा अंतःपरोपजीवी कृमी आहेत. त्यांच्या या परोपजीवी राहणीमळे त्यांच्या आगावर केंसासारख्या लव आढळून येत नाही, पुन्हा दुसऱ्या प्राण्यांना घिरणून राहता येईल अशा तऱ्हेच्या तुंबडीवशा कित्येक बोपणतपकाड्या लागलेल्या असतात व कित्येक वेळा या तपकाड्यांना आकडे बनलेले असतात. यात जाड जसे बाह्यत्वचावर्ण बनलेले असते व बाह्यत्वचाहि पुढे बहुतेक नामशेष होते. इंदियबोध होणारे अवयवहि झालेले नसतात. या वर्गातील कृमी, त्यांचे पूर्वज जे टर्बिलेरिया या वर्गातील स्वतंत्र कृमी यांच्याप्रमाणेच असावेत असा अंदाज आहे. कारण टर्बिलेरिया कृमींप्रमाणे ट्रिम्पाटोड कृमींमध्ये शरीर अखंड असते, शीर्षज्ञानकंद व त्याच्यापासून पूर्व व पश्चिम शेवटी बाणाच्या दोन ज्ञानरज्जू असतात. शरीरगुहाहि अपट्ट असते व मलोत्सर्गक नळ्या व त्याचे अंसहय फाटे

फुटणें या क्रिया आदळून येतात. तसेच ट्रिमागेड कृमी उभय. किमी असून त्याची जननेंद्रियें गुंतागुंतीची बनलेली असतात. तथापि याच्यामध्ये जननेंद्रिये, मज्जेतन्त्र्ये-इंद्रिये व श्वानेन्द्रिये टर्षिलेरिया कृमिरूपापेक्षा आसत पूर्णत्वाने विकासापावतात. पचनेंद्रियनलिका बहुतरुन दृढागून जाते व तिला पुष्कळ वेळा फाटे फुटतात व ती पथिमघेवटी बंद असते. या वर्गातील सर्व कृमी परोपजीवी असतात हे सांगितलेंच आहे. ते बाह्यपरोपजीवी अगर अंतःपरोपजीवी असतात व ते एखाद्या सपुष्पवंश प्राण्याला किंवा अपुष्पवंश प्राण्याला विकडलेले आवडतात. या वर्गातील पुष्कळ असे आहेत की ते स्वतः स्वतंत्र रीतीने फलरुप होऊं शकतात, तर दुसऱ्यामध्ये फलरुपता एकमेकांच्या संयोग हात्या-शिवाय घडून येत नाही. बाह्यपरोपजीवी कृमी परिपूर्णतावस्थेत सारखे सारखे विकासापावत नव्हांत, व बहुतकरून त्याचा दर पिढींत थोडा फार विकास होत असतो. ज्या कृमीचा सरळ सारखा विकास होत नाही व ज्याची बाह्य पूर्ण होण्यास दोन वाढीचे पयलीच लागतात ते कृमी आपल्या आमुष्पाचा परिपूर्णित, वस्थेतील थोडा फार पुष्कळ वेळा एखाद्या अपुष्पवंश प्राण्यामध्ये पाळवितात.

या कृमिजनाने यकृत-कृमी वगैरेसारखे प्राणी ओळखतात. हे यकृत-कृमी मेंदाराच्या यकृतात व पित्तस्रोतसात आडवतात. त्याच्यामुळे मेंदाराची फार हानी होते. या कृमीच्यामुळे होणाऱ्या रोगाला तुल्यता मेरिट्रिडनमध्ये १० लाख मेंदर प्रतिवर्षी बळी पडतात. हे कृमी पोट्यामध्ये, हृदयामध्ये, डेटामध्ये व इतर घुरामध्ये देखील आडवतात.

वर्ग ति स र :- हेल्डेडा या वर्गातील कृमी दुसऱ्या प्राण्याच्या शरीराच्या आत रक्षाणारे परोपजीवी प्राणी होत. याच्या आयुष्यकालात दोन स्थित्यंतरे होत असतात. पहिल्या स्थित्यंतराला प्रोलेटिकल म्हणजे पुण्याची अवस्था म्हणतात. या सुमारास हा कृमी अपुष्पवंश अथवा सपुष्पवंश यांपैकी एखाद्या प्राण्यामध्ये सांगडतो. दुसरे स्थित्यंतर म्हणजे म्हणजे स्टेनोन्स म्हणजे नाडी-कृमी अथवा फीटकृमीअसल्या होय. ह्या अवस्थेत असलेला कृमी एका अपवाद-रहितकरून सपुष्पवंशातील प्राण्यामध्येच तेवढा आडवतो. ह्या वर्गातील काहीं कृमीमध्ये शरीर अर्धेच असलेले आढळते. तर दुसऱ्यात पायतः शरीर असत दिसते तरी आतून त्याची जननेंद्रिये ओळीने कमशा. बनलेली आढळतात. दुसऱ्या पुष्कळ कृमीत शरीर साखळीप्रमाणे अनेक दुब्याचे बनलेले असून त्या दुब्यास प्रोलेटोडिड म्हणतात व प्रत्येक प्रोलेटोडिडमध्ये जननेंद्रियाचे जोड दाखले असतात. तेथून ह्या वर्गात अर्धेच शरीरातून खंडखंड शरीरात संक्रमण होत असलेले कृमी आढळतात. तरी पण या शब्दाच्या प्रका-

रूपा कृमीत शरीराचे खंड स्पष्ट शीताने बनलेले नसतात.

या वर्गातील मुख्य उदाहरण म्हणजे लार्व अंतर्होय. हा कृमी फितीसारखा लांबलचक असतो. ह्याचे शरीर म्हणजे म्हणजे अनेक खंडांची मिळून झालेली माळ होय. या प्रत्येक खंडाला प्रोलेटोडिड म्हणतात. व ह्या प्रत्येक खंडात जननेंद्रिये बनलेली असतात. ह्या नितीसारख्या दिसणाऱ्या कृमीचे शरीर उभयागतरुच असते. शरीराच्या पूर्वशेवटी शीर्षाप्रमाणे आग असून त्याला आकडे अगर खाचभ्या असतात. तसेच कोपणवत्ता लागल्या असतात. त्याच्याच्या व चकत्याच्या साहाय्याने ह्या कृमींना दुसऱ्या प्राण्याच्या पचनेंद्रियनलिकेला चिकडून राहता येते. शरीरावर पण अथवा शरीराभेति ही काही धातूंचे घर मिळून बनलेली आहे. तिचा बाह्य घर हा श्वानेन्द्रिय प्राप्तावनेचा बनलेला असून त्यावर पातळ लव्हागुदा (क्यूटाइड) आलेला असतो. त्याच्या आतील घर सारख्या लव व रंग पेशीनिर्मित संयोगक धातूच्या झालेला असतो व पुष्कळ वेळा याच्या धातूवर तुल्यताशरीराचे निभण झालेले असत या संयोगक धातूच्या घराच्या रंगाची उमे व आडवे अशा रीतीने लागलेल्या निवटण्याच्या स्थायुषा दुहेरी घर झालेला असतो. श्वानेन्द्रियसमूह हा दोन अगर अधिक उभ्या श्वानेन्द्रियांच्या मिळून झालेला असतो व त्या उभ्या पूर्वशेवटी आहऱ्या श्वानेन्द्रियाच्यामुळे ओढल्या जातात. या प्राण्यात विशिष्ट श्वानेन्द्रिये बनलेली नाहीत. त्याला पचनेंद्रियनलिका नसते व तिचे त्याला गरज आहे. कारण हा कृमी दुसऱ्या प्राण्याच्या शरीरातील पचन झालेल्या अन्नरसात तरंगत असतो, व हा आपल्या शरीराच्या सर्व भागांनी तो अन्नरस कोपून घेतो. रक्षावाहिन्यासमूह किंवा श्वानेन्द्रिये ह्या कृमीमध्ये सापडत नाहीत. या प्राण्यात शरीरगुहा म्हणजे म्हणजे सारख्या लार्व रंग पेशीनिर्मित संयोगक धातूच्या त्या पेशीतील चिकटलेले अंतराभागाचे, व बनलेली आहे. या शरीरगुहेमध्ये भोटे कोठे उजोतपेशी असलेल्या आडवून येतात. ह्या ज्योतपेशी सल्लेसनेक इंद्रियाच्या नळ्याच्या अगदी बावीर फाट्याच्या शेवटी लागून असतात. ह्या सल्लेसनेकभागी शीर्षामध्ये एकमेकाशी आडव्या वगुलाकार नालिकेने ओढल्या जातात. तसेच एका आडव्या नालिकेने त्या शरीराच्या प्रत्येक खंडामध्ये जोडल्या जातात व शरीराच्या शेवटी एक किंवा अधिक रंशानी उघडतात सर्व प्रकारचे लार्व कृमी उभयलिंगी आहेत व बहुतेकमध्ये अर्धे स्वतःच्या शरीरांतून स्वतःच्या शुक्रबीजासह संयोग पावून फलरुपता पावतात पसरत असं बनलेले शुक्र एक शुक्रस्रोतस व त्याचा बाहेर काढता येण्यायोग्य अंतिम शब्दाच्या भाग, ज्याचा विश्वाप्रमाणे उपयोग होतो तो, असे चिकडून घेवचनेंद्रिय झालेले आहे. श्वानेन्द्रिये दोन ओंढकेच, बळकपिंड, कनकपिंड, ज्याच्यामध्ये शुक्रबीजाचा प्रवेश होतो तो, शुक्राशय

मर्त्ये शुक्लबीज सादले जतें तेंच गर्भाशयाचा भाग, ज्याच्यात अंडी विकसित पावतात तो, इतक्याचा समावेश होतो. फलद्रुप झालेल्या अंड्यापासून गर्भ तयार होतो व तो प्रोस्कोलेक्स अवस्था पुण्याची अवस्था पावलेला कृमिगर्भ ज्या अवस्था त्याला दुसऱ्या निवडित प्राण्याच्या शरीरात प्राप्त होते व ह्या अवस्थेत नारीचा भाग घडला जातो. ही प्रोस्कोलेक्स अवस्था पुण्याची अवस्था पावलेला कृमिगर्भ ज्या प्राण्याच्या शरीरात बनतो तो प्राणी दुसऱ्या एखाद्या प्राण्याकडून झाला गेल्यास त्या दुसऱ्या प्राण्याच्या पोटात ह्या कृमीची दुसरी मातास येणारी अवस्था पूर्णत्व गावते. ह्या दुसऱ्या स्थित्यंतरास स्कोलेक्स म्हणतात व त्यापासून लाय-कृमि अथवा नाडीकृमि बनून तयार होतो. एकंदरीत हे कृमी अंतःपरीपत्रीची प्राणी अस्तित्वाकारणाने याच्यात वाढवस्तुला अजडून रहाणाऱ्या अवयवरूपी साधनें बनले न असतात. सत्त्व त्याच कारणांमुळे याच्यात विशिष्ट शार्पेय झालेली नसून हार्नॅडिअसमूह यांसारखा गुंतलुंगीचा बनलेला असतो. तरी तो खातक्या इंगीचा आहे. याची पचनेंद्रियनलिका बनलेली नाही व ह्या प्राण्यात फलद्रुप, विस्तरेण आटवून येते.

ला व जे त —(टीनिआर्लोसियम) लायनेत अर्धगा नाडी-कृमि याला इंगी भाषेत देणर्म म्हणतात. हा कृमि वर बागि-तन्नाप्रमाणे पित्त,सारखा लायलक असतो. याच्या रंग पादरा असतो. पूर्ण वाड झाल्यावर ह्याची लाय सहा फूट भरते. ह्या कृमीने शीर्ष मनुष्याच्या पचनेंद्रियनलिकेच्या आत्राच्या भित्तीला रोखलेले आढळते मनुष्यप्राण्याला ह्या कृमीमुळे फार त्रास पोचतो व विशेषतः डुकरांचे मांस खाण्याला लोकांनी ह्याचा उपचारकुरु उपद्रव होतो. ह्या कृमीला त्याचा आयुष्मकम पुरा करण्यास त्याच्या आयुष्यात दोन निराळा जालीच्या सस्तन प्राण्यांचा आश्रय करावा लागतो. काही काळपर्यंत हा कृमि डुकराच्या पोटांमध्ये अथवा मांसामध्ये सापडतो व नंतर तो मनुष्याच्या पोटा-मध्ये पूर्णरूपेने आढळतो. ह्या कृमीने शरीर सायकोप्रमाणे असून त्या सायकीची प्रत्येक वर्ग ही ह्या कृमीच्या शरी-राचा एक स्वतंत्र भाग किंवा खंड होय. ह्या भागाला अथवा रीडला प्रोस्कोटीत म्हणतात. पूर्वेदेवटी शीर्ष असते. शीर्षाच्या चौही ओंगला जोषणवचला असतात. व त्याच्या बऱ्याच ओंगला एक आकड्याचे चक घनलेले असते. या आकड्याच्यामुळे तो आपले डोकें मनुष्याच्या अंगच्या भित्तीत पुरवतो. प्रत्येक प्रोस्कोटीस खंडांमध्ये जन्नेंदियाचे सत्रे मास पुर्णगर्भ झालेले असतात. याच्या शरीराच्या पार्श्व भेदनाची प्रोस्कोटीस खंड काही वेळाने जुळून निराळी पडतात व ही निराळी झालेली खंड मनुष्याच्या पचनेंद्रिय नलिकेतून मलद्वारासोटे बाहेर टाकली जातात. ह्या प्रोस्कोटीस खंडात सहान लहान अंडी तयार होतात व ती फलद्रुप होऊन त्या-पासून अपचर्भ गर्भ टाक अंडवयवानी आच्छादित असे बनले जाते; व अशा ओक टाक अंडकड्यानी तो प्रोस्कोटीस

पुसला जातो. जेव्हा हा पुसून तांगलेला खंड फुटतो तेव्हा ही अपचर्भ गर्भाने भरलेली अंडकड्यांचे मोफळी होतात. जर ह्या अंडकड्यांचे विष्टाहारी डुकराच्या खाण्यात आली तर डुकराच्या पचनेंद्रियनलिकेत पाचक रसाच्या क्रियेने त्यांची कड्यांचे विष्टाहारी जाऊन त्यातील अपचर्भ गर्भ, ज्यांनी बहुत-करून सहा आकड्याचे चक लगेलेले असते असे, तेथे मोफळे होतात. हे सहा आकड्यांचे अपचर्भ गर्भ लागलेले त्याच्या आकड्यांच्या सट्टीने डुकराच्या आत्राच्या भित्तीला आ-पार ओक पाडून त्यातून बाहेर पडतात व डुकराच्या मांसात अथवा स्नायुत किंवा दुसऱ्या अवयवात जाऊन तेथे स्थिरता पावतात, व त्याच्या सत्त्वोत्ती एक आवरण बनते. येथे काही वेळाने त्याची पुढील वाड होण्यास सुरुवात होते. त्याचे सहा आकडे गळून पडतात व ते आकाराने वाई लागतात. नंतर ते अचल राहून त्यांचेहि पुण्याच्या अवस्थेत स्थित्वंतर होत व या अवस्थेत लिग्नेस झालेला नसून ते मुल्ले वाढते फुगे असे झालेले असतात. ह्या पुण्याच्या अथवा 'प्रोस्कोलेक्स' अवस्थेत त्याच्या अंतःपृष्ठापासून एका ठिकाणी एक काँब निघून तो पुण्याच्या पोटाच्यात वाई लागतो व त्या काँबाचे पुंड शोर्पांमध्ये रुपांतर होते. ह्या स्थितीत त्याला कुगा असलेला कृमि म्हणतात. व अशा स्थितीप्रत पावलेले हे कुगा-कृमी डुकराच्या मांसात वास्तव्य करून रहातात. ज्या डुकराच्या मांसात हे कुगाकृमी आहेत अशा डुकराचे दुधित मांस नकळव एखाद्या हुद्दीची मनुष्याच्या खाण्यात आले तर ह्या कुगा-कृमीला आपली वाड पूर्ण करून वेण्यास संधि मिळते. ती अशी की त्या मनुष्याच्या पचनेंद्रिय-नलिकेत या कुगा-कृमीचा शोर्पाचा भाग बाहेर पडतो. हा भाकड्यास कृमि त्याच्या शोर्पाच्या पाठीमागे जोडून आढळू घेऊन घेऊन घेऊन त्याला पडून बाहेर काढतात. अशी काही गो कोणत्याही प्रकारे म्हणताच नसतो व शोर्पाचा भाग आत्रात येऊन त्याच्या आकड्यानी आत्राच्या भित्तीला चिकटून राहता. येथे त्या शोर्पाचा अन्नरसाचा पुरवठा पूर्ण मिळू लागून तो सारखा वाई लागतो. त्याची पुढे वाड होते. म्हणजे शरीराचे खंड एकामागून एक शोर्पाच्या मागापासून तयार झाले असता पाठीमागे दकले जातात, व हे पाठीमागे सारलेले जुने खंड नितेक शोर्पापासून लाय असतील तिथेच ते पक दसत येऊन लागतात, व त्यांच्यात जन्नेंदियाची वाड होऊ लागते. व सांगितल्याप्रमाणे हे अगदी शेवटले खंड ह्याच्यात अंडी फलद्रुप झाल्यावर निराळे पडतात व मनुष्याच्या विष्टेशरीर बाहेर निघतात. ही विष्टा डुकराचे खाडी असता त्याच्या शरीरात त्याचा प्रवेश होतो व पुढे वर कर्ण केल्याप्रमाणे त्याची वाड होते. ह्याच्यापासून मनुष्याला उपद्रव होतो. म्हणून ह्याच्या विष्ट्यानी माहिती म्हणताच आहे. ह्या जंतूचा उपद्रव होण्यास मध्यस्थी प्राणी डुकर होय. डुकराचे मांस

शिनिवित्पावर त्यांच्यांत एखाद्या कुणाकृमि जिवंत राहिला तर तो तें मांस खाणाऱ्या मनुष्यामध्ये हटवून वाहून त्याला उपद्रव करितो.

टीनिआ मिडीओश्यानेलाया हा आतिविशेषदि वरच्या-प्रमाणेंच "टेपवर्म" ह्या नांमार्ने संबोधिला जातो, व तो मनुष्याच्या अंगामध्ये वाढतो. ह्याच्या शरीराच्या आंके नसतात. ह्या जंताचा उपद्रव होण्यास मध्यस्थ प्राणी म्हणजे म्हणजे गाई, बैल हे होत. गाईच्या किंवा बैलाच्या मांसांत ह्यांचे कुणाकृमि बनतात व गाईचे किंवा बैलाचे मांस खाणाऱ्यास ह्याचा उपद्रव होतो. ग्रेंटव्हेटनमध्ये ह्याचा उपद्रव फार होतो.

टीनिआ ईझयनोकोफस म्हणजे कुत्र्यात व लाडग्यात सापडणारा "टेपवर्म" होय. त्याच्या शरीराचा चार खंड असतात व स्वयं खंड सर्वांत लांब असतो ह्याच्यापासून मनुष्याला उपद्रव होतो. मनुष्याच्या यकृतामध्ये किंवा दुधच्या अवयवात पुढ्याचा विकार ह्याच्या गर्भाच्या कुत्र्याच्या स्थित्यंतरामुळे होतो. दूषित पाणी प्याल्याने हे अपक गर्भ कवचाच्छादित अंत्राच्या रूपानें मनुष्याच्या पचनेंद्रियनलिकेमध्ये शिरतात. पाण्यातहि अशा तऱ्हेची अंडी कुत्र्याच्या किंवा लाडग्याच्या विष्टेवून प्रवेश करतात. पर्वतावरील पाण्याचे ब्यकें ओहोळ बारी गद्या रीतीनें दूषित झालेले असतात तेव्हा तेथले पाणी पिये फार धोक्याचे आहे. हा कृमि कुत्रा किंवा लाडगा ह्याच्या शरीरात विकास पावतो व मनुष्य हा त्याचे स्थित्यंतर होण्यास लागणारा मध्यस्थ प्राणी होय.

व लु ला का रू मि व ग (नेमॅटोहेल्मिथिस).—ह्यातील कृमी आकारानें बडुदाः छत्रबुलाकार असतात. म्हणून त्यांना बर्तुलाकार कृमी म्हणतात. या संघातील खऱ्या बर्तुलाकार कृमीचा एक वर्ग आहे त्याला बर्तुलाकारकृमि किंवा जंत म्हणतात व या वर्गातील जंत काही अंतःपरोपजीवी आहेत तर दुसरे पुष्कळ जंत स्वतंत्रपणे गोश्या किंवा त्या या पाण्यात वावरणारे कृमी आहेत.

व लु ला का रू मि व ग. (नेमॅटोडा) ह्या वर्गातील कृमी शरीरानें अखंड असून त्यापिकी काही परोपजीवी आहेत तर काही स्वतंत्रपणे कालक्रमाने करणारे आहेत. ह्या कृमीच्या शरीराच्या त्वचेवरील स्वरूपापुढा पुष्कळ वेळा पट किंवा जाड असा बनलेला असतो व पुष्कळवेळा तो सडून पडतो किंवा टाकिला जातो. याच्या शरीरातील स्नायूंची रचना लायट मासपेशी ज्या वनून झालेली असते व पार्श्व-मार्गा दोहोंकडे त्याच्यामध्ये अंतर राहून दोन बहोरेपा (सेंटल लाइन) झालेल्या दिसतात. असललिकेसमोवती (सेंटल लाइन) झालेल्या दिसतात. असललिकेसमोवती शानरज्ज्वनें एक बलय झाळेले असते, व त्यापासून सहा झान-रज्ज्व शरीराच्या पूर्वभागी जातात व सहा पश्चिमभागी जातात. पचनेंद्रियनलिका चांगली विकास पावलेली असते व तिला मुख व पुद्द्वार झालेले असून तिचे तीन विभाग

आढळून येतात. रक्षणहिनोत्तमूद व श्वसनेंद्रिय बनलेली नाहीत व शरीरातील पोळ्या ही शरीरपुढा नव्हे. मलोत्सर्गच्या इंद्रियाची रचना विलक्षण असून ती दोन वाज्व-वर बनलेली असून त्या दोन्ही वाहिन्या पूर्वशेवटी एकच सामान्य छिद्रानें उपडतात. ह्या कृमीमध्ये बडुदाः छिद्रांमधे झालेला असतो, ते कवचित उभयलिगा आढळतात. जननेंद्रिये जरी साध्या प्रकारची बनलेली असली तरी नर व मादी ह्यामध्ये ठळक भेद दिसून येतो. ह्या कृमीचा एवढा आयुष्यक्रम गुंतागुंतीचा असतो विशेष लक्षात ठेवण्यासारख्या काही गोष्टी आढळून येतात त्या ह्या की, त्याच्यामध्ये शुक्र-बीज भंदगनि कामरूप पेशाप्रमाणें असते, केरान्नी लव मुळ्ये झालेली नवने व किरत्या रक्षकथेतपेशी (मायग्रेटरी फॅगोसाइट्स) बनलेल्या नसतात

जंत (अस्फेरिड लुंथ्रिओइड्स) हे जंत मनुष्याच्या तन्वा-प्रात बडुदाः सापडतात. ह्याच जातीचे दुसरे जंत घोच्यामध्ये बैलामध्ये आणि डुकरामध्ये सापडतात. दोन्ही शेवटी निमु-ळती झालेली नलिका असते त्याप्रमाणें ह्याच्या शरीराची आकृति बनलेली असते. व ह्याच्या कातडीला कोणताच दुसरा रंग नसतो. फक्त ती पाडी असते पकारेडी म्हणजे प्राक्त ह्या पश्याच्या नोचानात अगदी बारीक जंत असतात ते जिवंतपणीं पारदर्शक असल्याकारणानें दिसून येत नाहीत. याच्यात नर भादपेक्षा लहान असते, व त्याच्या पुच्छाचा भाग अर्धवटुलाकार कमानीप्रमाणें बळलेला असतो, व त्याला दोन गुंगमय कंदक लागलेले असून त्याच्या पुत्रावर पुष्कळ इन्द्रियबोधक उंचवटे झालेले असतात. मादीमध्ये अंडी अतो-नात तयार होतात व ती तिच्या गर्भाशयाप्रमाणें अलगाव्या अंडशोतसाच्या भागात शुक्रबीजाशी संयोग पावून फलद्रूप होतात फलद्रूप झाल्यानंतर त्या प्रत्येक अंत्रासमोवती एक कवच तयार होतें व अशा स्थितीत ती मनु-ष्याच्या विष्टेवरील बाहेर पडतात. ही अंडी विद्रास पावून त्यापासून जंत कसे तयार होतात ह्याबद्दल संपूर्ण निधित माहिती प्रशित नाहीं. तथापि काही प्रयोगाच्या परिणामा-वरून इतकें निश्चितपणें म्हणू शकत नाहीं की ह्याचा मनुष्याला संसर्गदोष होतो तो स्वतंत्रपणे होतो ह्याच्या मध्ये व मनुष्यामध्ये ज्याच्यापासून त्याचा त्याला संसर्ग जडेल असा कोणी दुसरा मध्यस्थ प्राणी नसतो. बहुतेकसून परिपूरितसाधनेंतील दाड होत असलेले व ज्याच्यात अपक गर्भ झालेला आहे असें अंडे पाण्यातून पाणी पित असताना किंवा मातीतून उरून व मातीच्या बरोबर मनुष्य आपल्या पचनेंद्रियात वेतो व तेथें तो अपक्रम कवचा-पासून मोकळा होऊन पूर्णता पावतो अशा रीतीनें जंताचा उपद्रव होतो. सुलाना माती खाण्याची संवय असते त्यामुळे जंताचा उपद्रव त्यांना विशेष होतो. ह्या कृमीसुळे बडुदाः प्राणहानि होत नाहीं. तरी हे जंत

श्वसनालेखित अगर पित्तपोतमान जर शिरले तर त्याचा परिणाम भयंकर होतो.

ओम्निवोरस व्हर्मिक्युलेरिस — ह्या सामान्यत आढळून येणाऱ्या कृमीला तंतुश्रम (थ्रेंडवर्म) म्हणतात. मादी १ इंच व नर १/२ इंच लांबीचे भरतात सर्व देशात याचा विकार होत असलेला आढळतो मुलांनी यान्म्यसमून विशेष प्रास होतो हा कृमि बहुनकरून वृद्धांना व विशेषकरून गुश्मार्थ येास्तव्य करून असतो रानीच्या प्रहरी याच्या इतस्तत संचाराने मलद्वाराला अतिगद वड सुटते तसेच अनंदित्रयातहि कंड सुटते

फिलेरिया सॅरबॅनिस होमिनिंस अथवा फिलेरिया ग्रॅन फॉफ्री की ग्रॅनफॅनो पटाय हा कृमि आस्ट्रेलिया, चीन, हिंदुस्थान, ईशिया आदि प्राक्षित या देशात आढळतो परिणामी हा फार भयंकर आहे हा कृमि तीन त्रिंश वा इंच लांब असून चारीक केसां यास असतो, व त्याचे जथे बनतात लसिका विंडमार्थ हे वास्तव्य करून राहतात त्याचे गर्भ कवचयुक्त असून रक्षामार्थ रानीच्या प्रहरी सापडतात हे गर्भमण्डल रानी मनुष्याला चाबले असता त्याच्या रक्षाच्या द्वारे मण्डलाच्या शरीरात शिरतात म्हणून मण्डल हा प्रणी ह्याचा गव्यस्व होय या कृमीच्या मसगांमुळे हृत्तिरोग, एलिव्हिआलिस) वास्तव्य अथवा स्वर्ग होतो शिवाय लघ्नांतून रक्त पडते त्याचा उपद्रव मुरयत हिंदुस्थानात व उष्ण कटिबंधातल प्रदेशात होतो

ह्या कृम्यास (फिलेरिया) मे डो मे न्ती स — ह्या कृमीला नाम म्हणजे गनिवर्म म्हणतात ह्याचा प्रसार हिंदुस्थान किंबहुना एशिया, आफ्रिका, ईशिया देशात आहे. ह्या कृमीमध्य नर बहुधा आढळून येत नाहीत मादी १३ इंचांपासून ३० इंचांपर्यंत लांब असते. शरीर कलिकाकार गुळगुळीत असून रंग पांढरा असतो तो स्वर्चाच्या खाली नियोजक धातुमार्थ व विग्नैकलून पायाच्या भागात वास्तव्य करून राहते यामुळे त्या भागाला सूक्ष्म वगैरे नेने न पुढी होऊन भोक पडते व दुसरे शारीरिक परिणाम पडून येतात. त्या भोकानून पुढे वाहेर पडतो त्या पुढावरवर मादीने पातलेली अंडी व त्यापासून अपज तयार झालेले डिव वाहेर पडतात हे डिव जर पाण्यात गेले-य तसे होणे अवश्यच आहे—तर ते पाण्यात वावरण्या सायद्दोष नाग्याच्या एका जातीच्या दूधम संधिपाद प्राण्यात शिरतात. उमाच्यात ह्या प्रकारचे सायद्दोष आहेत असे पाणी मनुष्याच्या पोटांत गेले असता हे डिव वाई लागून व हा रोग त्याच्यात उद्भवतो तेव्हा सायद्दोष हा येथे मध्यस्थ प्रणी होय. हा रोग रोडगमाच्यात विशेष होतो. याचे कारण भेडगाऱ्या माणसे अजुद पाणी गरम वेत्यादिनाय समंच पितात हे होय. [ले. रा. म्हाडव व प्रो. हाटे].

आयुर्वेदीय कृमि विज्ञान — कृमी (शरीर) मरत होत आलेले गैर) दोन प्रकाराचे

ह्मलमेदांने आहेत एक त्वचेवर होणारे व दुसरे शरीराच्या आत होणारे ते सर्व कृमी कारणमेदांने चार प्रकारचे मानिले आहेत वाहेरचे (घाम वगैरे मळतात), वफात. रक्षात व विष्ठेत होणारे त्यापैकी वाहेरचे मळतात म्हणजे घाम वगैरेत उत्पन्न होणारे कृमी हे तिळाएवढेलेच असून रंगांनेहि तिळ्यासारखेच असतात त्यात पाय पुष्कळ असून अनिशय चारीक असतात त्याची लिखा, व रंगा अशी नावे आहेत हे डोक्यात, केसावर व अंगावरहि होतात यापासून माघी, पुळ्या, कड व मोठ्या गाडी होतात

हे कृमी मलिन वस्त्रे पाघरणाच्या व घामट अमणाच्या माणसात होतात किंवा काही शारीरिक कारणांनी (अर्बां, ताप, इत्यादि) शरीरातून वाहेर पडणारे मळ (घाम वगैरे) यामुळे स्वच्छतेने रहाणाऱ्या माणसासहि होतात

कृमी होण्याची कारणे खाली लिहिल्याप्रमाणे —अन्न शिरले नसता जेवण, गोड व आवट फार व नेहमी खाणे, पातळ पदार्थ जास्त खाणे, पिढाचे पदार्थ व गूळ जास्त खाणे, दिवसा झोप घेणे, व्यायाम न करणे, दूध व मासे असे निपिड सयोगी पदार्थ खाणे, ही सामान्यत. कृमीची कारणे होत विष्ठेत होणारे कृमी उडीद, पिढाचे पदार्थ, आवट व खारट रस व गूळ आणि भाज्या यांनी होतात मांस, मासे, गूळ, दूध, दही, आपलेले पदार्थ यांच्या मेवनांने कृमी होतात.

विषद्वेषयोगी जेवण, अर्बां, भाज्या फार ग्राणे इत्यादि कारणांनी रक्तात कृमी होतात

ताप, सौदाचा रंग बदलणे, पोट दुखणे, हृदयगत दुखणे, आंग गळणे, भोंवळ, आत न आवडणे, अतिसार (शीवास पातळ होणे) ही रक्तात कृमी झाले असता होणारी लक्षणे आहेत

वफामुळे आमाशयात कृमी होऊन ते वाटले म्हणजे सर्व आतड्यात पसरतात ते फार मोठे, चामड्याच्या वादासारखे लांब किंवा काही गाड्यासारखे किंवा धान्याला अले-या मोडाएवढे लहानहि असतात. ते रंगांने पांढरे, तांबूस असतात. अंदाद, उदरावेष्ट, हृदयाद, महायुद, उदर, दभेभुगम व सुगंध अशी त्याची अवबर्धक नावे आहेत. मळमळणे, लाळ सुटणे, अपचन, अरोचक, वेगुद्धि, ओकारी, ताप, पेट कुण्ठे, हृशता, शिक घेणे, व पडमें हे विचार वफाम्य कृमींनी होतात रक्त वाहणाऱ्या शिरात रक्तांतून कृमी होतात. ते फार चारीक पाय नसेलेले, वाटोळे व तापडे असतात त्यापैकी काही इतके चारीक असतात की ते डोक्यानी दिवत नाहीत.

वेसाद, रोमांचिध्वंस, रोगद्वीप, उडुवर, सहमातर, सारस मानर अशी त्याची सहा नावे आहेत.

विष्ठेपासून झालेले कृमी पक्षादमांत होतात. व ते गुदद्वारांतूनच वाहेर येतात कचित प्रसंगी ते फारच वाटले

नर ते अमाशयादेवक्यात त्यावेळीं रोम्याचे शासकपुत्रास, देऊर यात विठेची पाग येऊ लागले ते कृमी जाऊ, वाटोळे किंवा चापट असतात त्यांचा रंग साऊसर, पिवळा, पांढरा व काळा असा असतो बकेरस, मकेरस, सोमुराद, वयुन आणि लेलेह अशी त्यांची पाच नावे आहेत चांदनामुळे सोबाल पातळ होणे, पोटा दुखणे पोटा पुगणे, कृशता, पां, रेषणा, तेजोहानता, रोमाच उभे राहणे, अग्निमास, गुदद्वारास कड सुटणे ही लक्षणे होतात

उपन्या. पाटात कृमी झाले असतील त्यांचे स्नेहन व स्नान करून त्यास गूळ, माते, दूध वगैरे खाऊ घालून त्याचा ठक व कृमी हे चाळून रात्री तसेच निवून दुसऱ्या दिवशी सफाई गोमूत्रात निम्म पाणी घालून त्यात सुरसादि गणतल अंपवाचा काढा करून त्या काढ्यात पिंपळी, गेंडकळ, व वासईची याचा फरक अणि तेल व सज्जेंग्यार ह्या घालून त्याच वस्ती याचा नंतर पिंपळी, पिंपोत्तराचे रेंवक घावे पोटातील कृमी बाहेर निघून जाण्याकरिता ओकारी, रेंवक व वस्ती हे उपाय आहेत ओकारीची व रेंवक औषध दिल्यानंतर सुठ, पिंपळमूळ वगैरे दापन औषधानी तयार केलेली कण्टेरी, भात वगैरे घावे तिपट, कडू व तुरट औषधाच्या काढ्याचे पोटावर सेचन करून अग्नि प्रदीप्त झाल्यावर अनुगतन (तेलाचा) वस्ती याचा उदर-कानीचा पाला पिडात मितळून त्याच्या पोळ्या भाजून घाल्या क्षेपत्रमित्त ताक ध्यावे पोटातील जंत पडून ग-जानतरीह मदिना पकरादिवस कडू, व तिखट औषधांचे सेवन करावे म्हणजे पुन्हा कृमी होत नाहीत डोक्यातील कुमावर नसणे घावी वस्त भोजन करीत रक्षातील कुपीवर कुप्रावरील औषध घावी सर्व प्रकारचे दूध, माते, तुर, गूळ, दही, पालेभाज्य आणि गोड व आवट पदार्थ हे वजं करावे [माधवनिदान]

कृषिकर्म किंवा शेती—कृषिकर्म हा शब्द कृ म्हणजे नागराचे या धातूपासून झाला आहे यावरून या ध्यात नागर हे मुख्य साधन आहे हे उघट दिसते फार प्राचीन काळी रानटी स्थितीत मनुष्य असता जंगलातील थापडे माळून त्यावर तो निवाह करीत असावा त्यानंतर कंद, मुळे, झाडाची कडे व धान्य यांज्याकडे त्याच लक्ष गाळून त्यावर तो उपजीविका करू लागला नंतर सर्भोवताली उगवणारी धान्ये याच सर्परीग काही कृत्रिम उपायानी—जमान नामरून खत वगैरे घालून—तेले आता पीर गास्त येऊन धान्याची जात सुगरत जात हा सोध त्याप लागला असावा या प्रवृत्तीमुळे विविध शेतकी, व बागायतीची अजुने मनुष्याच्या कर्माक सुखीमुळे निर्माण झाली मिसरदेश, बाबिलोन व इतर प्राचीन राष्ट्रे शेतकीत प्रवीण होती असे इतिहासावरून स्पष्ट स्पतीत येते नाइलनदीला पूर आल्यावर केवळ लाकडी नद्यांच्या साहाय्याने जमीन नागरून इजिप्तमध्यपिवाची लागवड

शरीत असा शोध लागला आहे याचीच अतिशय प्राचीन ग्रंथ जो ऋग्वेद त्यात कृषिविषयक पुष्कळ उल्लेख सापडतात असेमां दीव्य कृषिमित्पुस्तक विते रमस्व बहुमन्यमान (ऋ म १० सूक्त २४ कृचा ११)

“ ह सुतरीडा करणारे जन हा, माझ्या वालग्यावर विश्वास ठेवा, तुम्हा हतकीडा करणे सोडून या आणि उत्तम प्रकारची शेती करून त्यापासून प्राप्त झाल्याचा धान्य, माई इत्यादि सपत्तीचा उपभोग घ्या, त्या सपत्तीत रममाण रहा, त्याच व्यवसायाच्या गवादि संपत्ति आणि मार्गापुत्रादि गृहसीध प्राप्त होतें असे सर्व जगदगरेक अशा भगवान् सवि-त्याने मला सांगितले ”

तसेच चाली दिलेल्या ऋघ्वेत तर त्याहूनहि स्पष्ट शेत-कामाच व त्याकरिता लागणाऱ्या बैल, नागर आदिकरून सामुग्रीचे वर्णन आले आहे —

शुनबाह्य शुन नर शुनं कृपतु लागल। शुन वरजा वक्ष्या। शुनमद्रामुदिष्य ॥ (म ४ सू १० ऋ ४)

शुन न फाला विप्रुपतु भूमि शुन कीनाया अभिवतु नाई ।

शुन पग्न्योमधुना पयोभि. शुनामीरा शुननस्मासु धत्तम् ॥ (म ४ सू ५० ऋ ८)

“ हे नागरास जोडलेले बैल नागर उत्तम रीतीने ओढोत त्याचप्रमाणे नागर हातात रागारे शेतकरी आणि नागर हे जमीन नागरण्याचे कार्य आनदाने करोत बैलाच्या गळ्यास थापावयच्या दोऱ्या ज्ञातदायक न होतील अशा रीतीने यावरचा जावेल आणि बैलास माग्यास घेतलेल्या प्रातें दावा योग्य रीतीने उपयोग केला असे

‘ हे आमचे नागराचे फळ जमान उत्तमप्रकार नाग रोत त्याचप्रमाणे नागर ओढणाऱ्या बैलाना शेतकरी आन-दाने हाकोत आणि शेतीला उपयुक्त अशा प्रकारची सुखकर पग्न्यवृष्टि होवो शुनाचरदेवता आम्हास सुख प्राप्त करून देवोत ”

वैदिक कालानंतर तयार झालेले कौटिल्याचे अर्थशास्त्र या ग्रंथात शेतकीसवधाने उल्लेख असून त्या साहाय्यावर निर-भिराळे अधिकारी असत असे वर्णन आहे

महामास्वतातील समापरीत नारदानी युधिष्ठिरास केलेल्या प्रश्नात शेतकीसवधाने राजाचे वर्तव्य उत्तम रीतीने वर्णिले आहे

× × × ॥ कश्चित्तुष्टा कृपीवला ॥ ८०

कश्चिद्राष्ट्रे सट्टावनि । पूर्णातिच बृहत्तिच

भागशो विनिधयानि । न कृषिर्देवमातुका ॥ ८१

“ हे राजा, तुझ्या राज्यातील शेतकरी सडुष्ट आहेत ना तसेच तुझ्या राज्यात सडुष्ट, बिहीरी, फारचे परिपूर्ण असून त्याचे पाणी शेतीला विभागल गेल्यामुळे केवळ नैसर्गिक पावसावरच शेत अवरूबून नाहीत ना ”

शेतकी या शब्दाचा अर्थ जमीनीची मशागत करून तीत पीक काढणे असा केला जातो. परंतु या शब्दाची अर्थमर्यादा इतकी आकुंचित नसून पाश्चात्य देशात ती बरीच विस्तृत आहे. जी धान्ये व फळे आपण खातो, जी वस्त्रे यावरून आपण वापरतो, जे रंग आपण उपयोगात आणतो अशा अनेक गोष्टी मनुष्यप्राण्यास उपयोगाच्या आहेत त्या सर्व आपणास वनस्पती व प्राणी यांवास्तून मिळतात ज्वारी, भात, गहू, कापूस, नीळ, साखर ही जमीनीची लागवड केल्याने तयार होतात व दूध, मूत, खोणी, रेशीम, लोकर व चामडी ही प्राण्यांपासून पैदा होतात म्हणून शेतीकरिता व दुधासाठी गुरे वाळवणे, लोकरासाठी बक्यार, मॅक्या वाळवणे मधाकरिता मधमाशा पाळणे, रेशमाकरिता रेशमाचे किडे व त्यांच्या पोषणाकरिता तुतीची व एरंडाची लागवड करणे या सर्व गोष्टींचा शेतीत समावेश होतो शिवाय कांयडी पाळणे वगैरेसारख्या बाबीहि शेतीत गणल्या जातात. एकंदरीत अंग नेहूनतांन अगर प्राण्यांच्या किंवा येन्नाच्या सहान्याने जमीन कसून तीत मनुष्यांच्या व पाळीव जनावरांच्या पोषणार्थ अथवा खर्चात कायदेशीर रीतीने जमीनीचा फारस पक्का न बघता पिके तयार करणे याला शेती अथवा कृषिकर्म म्हटलें असता बाबगे होणार नाही.

कुलसार्डे वगैरे लावून मोनेकरिता बघीचा करतात त्या साहि शेतीत अंतर्भाव होतो. शेतीत मिराईत, बागाईत असे दोन भाग आहेत. मिराईतात पुन्हा खरीप व रब्बी असे दोन प्रकार करतात मिराईत शेतीवेदा बागाईत शेतीची वेतकरी लोक जास्त काळमा घेतात कारण या शेतीला कायमचे पाणी, जास्त खर्च, पुष्कळ खर्चमुल व अति मेहनत लागते व बघईत येन्ना शेतात उपरमहि जास्त येते.

कृषिकर्मांचे वर्गीकरण खाली दिल्याप्रमाणे करता येईल.— मुख्य कृषिकर्मांचे दोन भाग, शेती व बागवगीचे, पैकी शेतीचे तिराईती व बागाईती असे दोन भेद असून तिराई- ठांचे खरीप व रब्बी असे दोन पोटभेद आहेत. बागाईतीत विहिरीच्या किंवा पायाच्या पण्यावर भाजीपाला, फुलवाग, फळफळावड ही पिके होतात. बागवगीच्यात आंबराया, धोंडाच्या बागा, वेईच्या बागा व कुलसाड वगैरेचा समा- वेस होतो.

शे ती चा प्रा ची न इ ति हा स.— फार प्राचीन काळ- पासूनच शेती हा धंदा महत्त्वाचा आहे. या धंद्याचे महत्त्व उत्तम शेती, मध्यम व्यापार व कनिष्ठ जोफरी या फार जुन्या म्हणीवरून सहज लक्षात येईल. या धंद्याविषयी लिहितांना पुढे नमूद केलेल्या गोष्टींसंपी थोडोबोडी माहिती देण्याचे योजिले आहे. पूर्वकाळी लोकांचा देश म्हणजे सराज रामे, संपत्ति म्हणजे गुरे व मुख्य अन्न म्हणजे दूध असे समजले जात असे. हल्लीमुद्द अशा पशुपालकृतीवर रद्द- पाण्या अनेक जाती आडळतात गुजरातीतील रब्बारी, मारवड

व चारण सातपुजातील वेगारी व खिलारी; व देशावरील धनगर व कानडे लोक हे यापैकी होत पुढे समाज वाढ- र्णाने जमीन कसण्यास सुरुवात झाली. ती पद्धत म्हणजे जंगल जाळून त्या राखेत धान्य पेरणे ही होय. अशी पद्धत हल्ली जोंगरकडपावर चालू असून तिला कुमरी किंवा डाली असे म्हणतात. अशा पद्धतीने कातवडी, वाली, कोळी वगैरे जाती लागीपाठ चार पाच वर्षे नाचणी, बरी, हरिक, काव्या वगैरेसारखी पिके घेऊन ती आपोआपच सुधारावी म्हणून ८-१० वर्षे पड टाकतात ही झाले जोंगरी भागातील शेतीची स्थिती. अशा प्रकाराने शेती करणारे लोक एके ठिकाणी स्थाईक रहात नाहीत यापुढील सुधारलेल्या शेतीची पायरी म्हणजे एके ठिकाणी काही निवक्षित क्षेत्र घेऊन त्यावरच वर्षांनुवर्षे शेती करणे हे होय निरनिराळ्या धंद्या- वरून जशा निरनिराळ्या जाती झाल्या आहेत. त्याचप्रमाणे निरनिराळी पिके करणारे लोक देखील विशिष्ट असतात जसे कोरवबाळ किंवा मिराईत पिके कुणबी करतात, माळी फुलवाग, बागाईत पिके, भाजीपाला व फळफळावड कर- तात. पुणे, सातारा व सोलापुराकडे तिरगळ लोक पानमळे करतात. हे काम मध्यप्रतात बागे लोक करतात या जाती आपआपल्या धंद्यात हुपार असतात.

दिवसेंदिवस जंगलातील जमीन लागवडीत कधी येत आहे हे पुढे दिलेल्या अगदी अलीकडोळ आकड्यावरून सहज लक्षात येईल. इ. स. १८९१-९२ साली ब्रिटिश हिंडु- स्थानात १८ कोटी ७७ लक्ष एकर जमीन ल गवडीस असून लोकसंख्या २४ कोटी १० लक्ष होती. तीच बास वर्षांनंतर म्हणजे १९१०-११ साली २२ कोटी ३० लक्ष एकर जमीन जंगवडीसाली आली असून लोकसंख्या २४ कोटी ४० लक्ष झाली आहे व दाट अरण्यांचा सहार करून जमीन लाग- वडीत आणण्याचा काम चालू आहे. मनुष्यवस्ती जसजशी वाढत गेली तसतशी किरकेक भागात जमीनीची फार टंचाई पडत चालली. पुढे जमीन सुधारण्याचे उपाय सुचले. कोठे समुद्र हटवून खारी तयार केल्या कोठे तळी, विहिरी बापून लहान लहान ओढे अडवून शेजारच्या जमीनी बागाईत बन- विल्या. ह्यावेद देशात कार श्रम व पैसा खर्च करून समु- द्रहून मोठमोठ्या अजस्र ताळी घालून जमीनी काढलेल्या आहेत. मुंबई झाल्यात कुलाबा व दाणे मिल्ह्यात समुद्र १ याल्या हटवून मोठमोठ्या खारी काढल्या आहेत. अशा अनेक तऱ्हेने शेतकीचा जमीन वाडवून ती सुधारण्याकरिता व उत्तम वाढविण्याकरिता आगपयेंत प्रयत्न झाले आहेत व ते अद्यापि पुढे चालू आहेत.

हल्ली जमीनीची मशागत करण्याकरिता प्रचारात अस लेली आज्ञेत लाकडांचा आहेत. सर्व भाडातात नागर हा मुख्य आहे. नांगराचे उत्पत्तिस्थान काठी अथवा काठी- पासून कुदद व कुददीचा नागर झाला असावा लांकडी कुददीचा कायबडी व हेतकी लोक जोंगरी भागात अद्यापि

नाचणी, वरी वगैरे ठोकण्या (पेरण्या) करिता उपयोग करतात. ह्या उपयोगात असलेले लहान व मोठे नामर हे मूळ कुटुंबापासून सुधारणा होऊन झाले असवे असे वाटते.

ह्या प्रमाणे प्राचीन काळी रताची किंमत लोकाना पूर्ण अगम्य होती. ते शेंगखत, मासळी, शेळ्यांमध्याच्या डेंड्या, रास, राहुडा व टहाळ (कांबळ शाड्याला) यांचा रताकडे उपयोग करीत असत.

मुसलमान, राजपूत वगैरे राजाच्या कारकीर्दीत उदावेळी सुस्थिती असे त्यावेळी आपापल्या समजुतीप्रमाणे रथानी (रानानी) शेती सुधारण्याचे योडेबहुत प्रयत्न केले होते. फिरोजशाह तघलक याने बिहिरी, तलाव, काढवे इत्यादी लोकोपयोगी कामे पुष्कळ केली. त्याने यमुना नदीचा बांधला कालवा अद्याप चालू आहे.

मुसलमानापूर्वी हिंदुस्थानमध्ये तलाव, काढवे वगैरे बांधिले जात असत. वाटयेच्यान्याची कावेहि पत्र त्याप्रमाणेच कित्येक प्रांतातून केलेली आढळतात. नाशिक, तैलंगण, गुजरात व कर्णाटक या दिशांनी तलाव व धंधारे फार जुन्या काळापासून बांधीत आले आहेत व त्यातील कित्येक अद्याप अस्तित्वात आहेत.

नव्याप्रांतात विशेषतः चांद, भेंडारा व बालाघाट या भागात बालुगुमारी गवाडून तेथील माळगुमारीची मोठ-मोठी तळी बांधून त्यांचे पाणी आपल्या शेतात व गावातील लोकांत देण्याची बहिषाट फार जुन्या काळापासून चालू आहे. चांद शिष्टप्रांतीक गडमोडी नांवाच्या गावी टंक-डांच्या मध्यभागी एक जुना तलाव आहे. त्या तलावाचे पाणी निरनिराळ्या डेंडीवर मोडण्यासाठी पायऱ्या करून त्यामध्ये व टोळी सुमारे ४-५ इंच व्यासाची ओंळ ठेविलेली आहेत. त्याचा उपयोग तळ्यातील पाण्याच्या खोलीप्रमाणे करण्यात येतो. ह्या मोठमोठ्या नद्यांना धरणे बांधून त्यातून काढवे काढून दुष्काळी भागात जमीनीला पाणी देऊन ती सुपेक करण्याचे काम चालू आहे. भात, सातू, गहू, रब्ब, हरणदा, उडीद, मनुक, मूग, बाल, इ. ५, तीळ, सरसव, काढ्या, सुपारी, विज्याची पाने, भिरी कापूस, नीळ, ऊंळ, भांग, ससाकीरे पिंक, नारळ, केळी महादुंग, डाळिये, फणत, आवे, सर्दी वगैरे पण्यकडेकरू फार जुन्या काळापासून म्हणजे सुमारे ३००० वर्षापूर्वी पासून माहीत असावी कारण बरीलवेची काहो नारे वेदांत आली असून संन्याखेरीज बाकी सर्व नारे बागमटाच्या अष्टांगहृदयात आली आहेत व त्यांचे गुणदापेहि त्यात सांगितलेले आहेत. बागमटाचाण्याचा काळ २००० वर्षांच्या सुमारे असावा असे दिसते. बागमटाचाण्याचा अष्टांग हृदय हा स्वतंत्र ग्रंथ नसून तो आकारार्थ्य म्हणजे त्यात सत्सुवीच्या चरक, सुसुतादि ग्रंथाचा श्रव्ह आहे म्हणजे चरक, सुसुत वगैरे आचार्यांच्या वेळीहि (सुमारे ३००० वर्षापूर्वी) बरील सर्व नारे माहीती होती. इत-केच नव्हे तर उसाची परी साण्यापासून तो त्याचा रस, रास,

काकवी, मूळ, चारीक साखर व राडीसाखर अशा परंपरा लवून गुणार्थीहि उत्तरोत्तर भेद असे वर्णनहि त्यात दिले आहे. यावरून हिंदुस्थानात शेतीची व तिच्या आठताची माहिती फार प्राचीन काळापासून, म्हणजे वेदकाळापासून म्हणजे तरी चालेल-होती असे सिद्ध होते. अकबराचा बागबान्धि कारणाची फार होत होती. मुसलमानी अम-लात फळाच्या व फुलाच्या बाग बांधून त्यात बरीच सुधा-रणा झाली. पोर्तुगीज राजाच्या अमदानीत पश्चिम हिंदुस्था-नात उत्तम आन्याच्या जाती व चिकू वगैरे फळे आली. कोंकणी पहिल्याने इ. स. १६०० साली अल्बस्तानातून हिंदु-स्थानात आली. ह्याही कोंकणीचे जे मळे म्हणून आहेत. त्याची लागवड सन १८३० साली सुरू झाली. तंभाळू जहा-भितच्या वेळी पायात्य देशातून आली असावी. अकबराचा मुख्य प्रधान अबुलकसत याने १९ वर्षांच्या दसरातील माहितीवरून उत्पन्नाच्या आकड्याची सरासरी तयार केलेली आहे. या कोटझबरा पहिला तत्कालीन दर बिण्यास सरा-सरी उत्पन्न भात १०३५ पींड, गहू १०३५ पींड, ज्वारी-८२७ पींड व कच्चा कापूस ५०० पींड वजनाचा याप्रमाणे येत होता असा अंदाज आहे.

इ. स. १८४५ पर्यंत हिंदुस्थानातून युरोपकडून साखर जात असे. इसवी सन १९०० ते १९०५ या सालाच्या दरम्यान चीनचा बांदराहा वाटदुसग याने आपले काही इत्तम साखर कारणाची कळा शिकव्याकरिता बहार प्रांतात पाठविले होते असा इ. स. १५५२ साली लिहिलेल्या चीनच्या ज्ञान-कोशात उल्लेख आहे. हिंदुस्थानातून परदेशाशी कालिकी (चिचोचे कापड) कपड्याचा मोठा व्यापार चाले व चाकशला उत्तम तन्दीची मलमल तयार होई या दोन्ही गोष्टी जगप्रसिद्ध आहेत. गाई व बैल याना पूर्वी फार महत्त्व होत व ह्याही आहेत. देह/अर्वाहा अत्युत्तमहात जातीचे बैल लोकदाम्यास लावित असे असे नमूद आहे. घुराचा देवघेवीत उपयोग करीत व ती दानहि देत. गोप्रदानाची चाल अद्यापि अस्तित्वात आहे. पंचमहाल गिह्यात भिन्न लोक ह्याही लग्न-कार्यातील हुंदा बैल व गाई या रुताने देतात. मुसलमानी राज्यात गेशाळा, अथराळा, व उष्ट (उट) शाळा होत्या पेशव्यांच्या वेळी पुणे गिह्यात आलेगाव येथे पोळ्याच्या उत्पत्तीसाठी मोठ्या पागा होत्या. व्यापारी लोकांनी गोमा-तेच्या घरघरात ठी पुर्वोपार जायनागी पात्रपोळ काढिले आहेत. पूर्वी जनावराची उत्पत्ती घादीविषयासाठी खेडीपादी पोळ सोडलेले असत व ते अणपिहि कोठे कोठे आढळतात. पूर्वी घड्याचे मण्डे देण्याची चाल होती ती अकबराने बंद केली. अकबर बादशाहाना मुख्य प्रधान राजा तोडर-मल्ल याने शीरशाहाने चालून दिलेल्या प्रकटीवर जमीनीची मोजणी करून प्रत्यदी केली व महसुलाचे निरस ठरावेले. हाच प्रकट चोल्या फार फरकाने आजतागाईत हिंदुस्थानात चालू आहे.

दरसनमर्थे मलिकारने मोजणी करुन धारापद्धत सुरू घेळी. तिला 'तनरा' अशी संज्ञा होती. जमीनीचे भूके देण्याची पद्धत तरी वाईट असो मानलो जात असे तरी ती इतर राज्यांच्या कारकीर्दीत चालू होती. ती मिंटिख अनदानीच्या सुधवतीस बंद झाली. लॉर्ड कार्नवालिस याने बंगाल्यात 'कायम धारा' पद्धत सुरू केली व इतर प्रांतात बहुतेक ठिकाणी 'रसतकारी' पद्धत चालू आहे.

अरुनराच्या घेळी दुष्काळ वगैरे पदेळ त्यावेळी शेतकऱ्यास मदत करण्यास उपयोगी पडणे म्हणून दर विषयामागे १० शेर बान्ध दरसाल वसूल करुन ते जागोजागी साठविण्यात येई असा ऐने-इ-अम्बरीत उल्लेख आहे या धान्याचा व्यय पुढे नमूद केल्या गोष्टीकडे होई (१) सरकारी घुरना घुराक, (२) गरीब शेतकऱ्यास वी वियण, (३) दुष्काळाच्या साली शेतकऱ्यांना स्वस्त दरांने धान्याचा पुरवठा करण्याच्या कामी व (४) जागमागी अन्न शिजवून गरीब लोकास देणे वगैरे.

हल्ली दुष्काळ पद्धत्यास बीनरणासाठी, बेल वि३त घेण्यासाठी, निहरी रोदण्यासाठी आउत विकत घेण्यासाठी तगाई देतात व धान्याची सुट व तहसुथी पिकाच्या अंदाजाकडे लक्ष देऊन बाबी असे कायदे आहेत. अती पद्धत शिवाजीच्या वेळीहि होती. सारा वसूल रण्याचे नियम रयतेस सोडस्वर असेच होते. लोकांनी फार अडचण दिसल्यास सुट देण्यात येई. शेतकीची सावने जवळ नसल्यास केळीचे काम नवते असे दिसून आल्यावर सरकारातून थोड्या व्याजाने किंवा बिनव्याजाने घेने देण्यात येत.

इमानी राज्य झाल्यावर लार्ड डलहौसीच्या कारकीर्दीत सन १८५६ साली दुष्काळनिवारणार्थे आगगाडीच्या कामास सुधवात झाली सन १८७६-७७ च्या दुष्काळात गरीब जाण-हानी झाली असली. सन १८९६ व सन १९००-१९०१ या सालांचे दुष्काळ यऱ्याच शेतावर पसरले होते. तरी आगगाडीच्या रोडसुळे धान्याचा पुरवठा इथडून विडडे असा सहज करिता आला. हल्ली बालाच्याच व अगगाडीचा जस्त सार हाता असल्यामुळे एकदरीत दुष्काळ कमी प्रमाणात आणू लागला आहे; कारण धान्य व चारा हे खोन्ही मित्रस इथडून तिथे सहज नेता येतात.

स ह फारि सा.—जुन्या काळी प्रत्येक खेड्यात सहकारितेचें धर्म आडून येई. बहुतेकदा सर्व शेतकरी कोभास सहकारितेच्या त बायर मदत करीत व खेड्यातील सावकार देखील खेड्याचा एक घटकवायव समजला जात असे. तसेच जाती-जातींतल लोख एकमेकास कमी व्याजाने रकमा देत असत. हा प्रकार गुजरातेत अद्याप आढळून येतो. पूर्वी ग्रामपंचायतीपदवीमुळे वसूल करणे सुद्धा होईच होतें. सारक्या कामी गरीब लोकांच्याच एखादे दोत गावातील बरेच शेतकरी एक दिवस जाऊन भागहन देत. अणारीहि ही बाल बोडें बोडें आढळते. या पदवीला 'विराजिक' असे म्हणतात.

शे ती चा अ र्या ची न इ ति हा स.—हि दुस्स्थानात शेतीचा धंदा गरी फार जुन्या काळापासून चालत आला आहे, तथापि शाख या दृष्टीने गणित वगैरे विषयाप्रमाणे या विषयावर स्वतंत्र ग्रंथ नाहीत. बहुतेक सर्व ज्ञान अनुभवांन व परंपरेने आलेले आहे. म्हणून येथील शेती 'शेतकी शाख' या धंदेस पूर्णपणे पात्र नाही. परंतु पाश्चात्य शास्त्रांनी प्रयोगाच्या योगाने शेतकी पूर्णशाखाच्या दर्जास पोहोचविले आहे. परंतु मुराब गेड लक्षात ठेवण्याची म्हणजे शेतकी हा धंदान इतका व्यापक आहे की शेतकीचे ज्ञान म्हणजे एक लहान शाख असे नाही शेतकी शाख पूर्णपणे वनस्पतास त्यास इतर किती तरी शाखांची मदत व्हावी लागते. त्यांपैकी महत्वाच्या शाखांचे स्वरूप येथे देतां (१) भूस्तरशाख, (२) पदार्थविज्ञानशाख, (३) वनस्पतिशाख, (४) रसायनशाख, (५) कीटकशाख, (६) जंतुशाख, (७) पशुवैद्यकशाख, (८) पशुसंभोगपनशाख, (९) कृषिवैद्यशाख व (१०) वातावरणशाख.

(१) भू स्त र शा ख.—याच्या साहाय्याने कोणकोणत्या तऱ्हेचे खडक कोठें असतात व त्यापासून जमिनी कशा तऱ्या होतात हे समजते तसेच कोणकोणती खनिजद्रव्ये निरगिराळ्या ठिकाणी असतात त्यांचेहि ज्ञान मिळेलच त्यापैकी काहीं द्रव्ये खताकरिता उपयोगी पडतात.

(२) प द र्थ वि ज्ञा न शा ख.—जमिनीवर उष्णता, थंडी, निरगिराळ्या प्रकारचे वारे व हवा यांचे परिणाम कोणत्या प्रकारचे व कते पडतात याचे ज्ञान पदार्थविज्ञान शाखाने होतें

(३) व व र प ति शा ख.—याने हाडें वशी वाडसात, निरगिराळ्या जाती कशा उत्पन्न करिता येतील, बसलेल्या पिकात कोणत्या सुभारणा करिता येतील, वनस्पतीचे पांण व त्याची फलउपता या गोष्टी कशा प्रकारे पडतात याचे ज्ञान होतें.

(४) र सा य न शा ख.—या शाखाच्या ज्ञानाने शेतकीच्या जमिनीचे पृथक्करण, तसेच खताचे, पाण्याचे व गुराच्या बाऱ्याचे पृथक्करण करिता येते व यासुळे कोणकोणती द्रव्ये वही अधिक प्रमाणात आहेत ते समजते. तसेच खत कोणती व का घालावत, ती किती घालावत, हाडें वशी पोसतात, गुरांना राणें योग्य कोणते व तें किती घालावे वगैरेबद्दल ज्ञान होतें.

(५) की ट क शा ख.—कीटकशाखाने सर्व प्रकारे उपयोगी पडणारे कीटक व वनस्पतींना प्राभदायक कीटक कसे उत्पन्न होतात त्याबद्दलची माहिती व त्यावर उपाय यांचें ज्ञान होतें.

(६) जं तु शा ख.—हे दृष्टीने न दिसणारे असे अे बारीक जीव वनस्पतीवर अगर प्राण्यावर उत्पन्न होतात, त्या संबंधी बरेचसे परिणाम व त्यावरील उपाय याबद्दल माहिती देते.

(७) पशु वैद्यक शास्त्र.—हे जनावरांच्या जाती, त्यांचे आहार, निगा, आरोग्य, व आजार व त्यावर उपाय या गोष्टीविषयी सर्व माहिती देत. त्याचप्रमाणे निरुजि-
राख्या तऱ्हेच्या कामासाठी घरात कोणत्या गुणधर्मांची आवश्यकता असते वगैरे माहिती या शास्त्राच्या अभ्यासाने मिळते

(८) प्राणि संयोग शास्त्र.—हे जनावरांची व पक्ष्यांची निपज, निगा, वगैरेबद्दल माहिती देत

(९) त्या पशु शास्त्र —या शास्त्राच्या शास्त्रज्ञांनी शेती-
संबंधी हरएक प्रकारची आवृत्ती, शेतीसंबंधी जनावरांचे मोटे व धान्याची रोहारे बांधणे, शेतीच्या उप-
योगी पद्धतारे रस्ते वगैरे वर्णन यांचे ज्ञान होत.

(१०) वातावरण शास्त्र.—या शास्त्राच्या योगाने
हवेतील केरकार, पाऊस आणणारे अगर घालविणारे वायूचे प्रवाह, दृष्योपील तुफाने व त्यामुळे जमिनीवर होणारे केर-
कार, अतिवृष्टि, अनावृष्टि व त्यापासून घनपतीवर होणारे परिणाम यांचे ज्ञान होत. या ज्ञानाने पुढील वेळा नुकसान टाळता येत.

याशिवाय अर्थशास्त्र वगैरे शास्त्रांचे शेतकीशी याच
निकट संबंध येतो. वर दिलेल्या सर्व शास्त्रांच्या विवेच-
नावरून असे वाटू लागेल की, शेतकी हा धंद्या फायदेशीर
करणे हे पार कठिण व मूठ आहे. परंतु त्यातील सुट्य
मुख्य सिद्धांत क्रिष्येक पिढ्याच्या अनुभवाने प्राप्त झाल्या शेत-
क्यात साधारणपणे माहोत असतात व त्या माहितीस
जर वर दिलिलेल्या शास्त्रांची जोड मिळाली तर या धंद्यात
शपायदाने प्रगति होईल. चांगली जमीन, उत्तम बीजियोग, जना-
वर्गाची नीट गोपासना व द्रव्याची अनुकूलता या गोष्टी हि पण इतर
गोष्टीप्रमाणेच साध्द झाल्या पाहिजेत व त्या सर्व असूनहि
स्वतःची देखरेख घेविल्यास जनावरावर जातीने राहून
केल्यापेरीन शेती फायदेशीर होणार नाही एवढेच नाही
नर वेळप्रसंगी धोडी धोडकी अंगभेदगतीहि वरण्याची माळ-
काची तपारी असली पाहिजे म्हणजे त्या धंद्याचे इंगित कळून
हा धंद्या फायदेशीर करिता येईल.

शेतीत सुधारणा होण्यास पुढील अडचणी आहेत.
त्यांपैकी एक मुख्य म्हणजे शेतकरीवर्गात शिक्षणाचा
अभाव व त्याची पुराणप्रियता ही होय. परंतु हल्ली जी शेत-
कीत सुधारणा दिवत आहे तिहादि इतिहास आहे. या
इतिहासाचे ठोकळ मागने दोन भाग करता येतील ते
असे:—(१) शेतकी सातें निष्पन्नापूर्वी शेतीच्या सुधारणे-
संबंधाने झालेले प्रयत्न व (२) त्यानंतरचे प्रयत्न. ईस्ट
इंडिया कंपनीकडे हिंदुस्थानची राज्यवृत्ती होती तेव्हा जामो-
जामी अॅमिडलवरल व हॉर्नब्लूवरल पोषाढीतून स्थापन
झाल्या. या संस्थांचे बागवानीचे अस्त. त्यापैकी कुंभेई झळ-
ल्यात पुणे जिल्ह्यात हिंवर व दापुडी, रानदेशात धुळे,
खेडा जिप्पात नरियाद, उत्तर हिंदुस्थानात मीरत, गोर-

खपूर, बुगल, कलकत्ता वगैरे अनेक ठिकाणी बागा होत्या.
त्यांचे काम नागातऱ्हेची पिक्के, औपधी वनस्पती, फळ-
कांदे, फुलझाडे, भांगोपाला व इतर व्यापारोपयोगी पिके
यांचे बी आणून त्यापासून चांगले पीक करणे व त्या
पिकाचा फलव संस्थेच्या मंडळामार्फत शेतकऱ्यात करणे हे
असे. वेळ व पुनर येथे वराटपाचा प्रसार होण्याचे ध्येय हिंवर
येथील बागेला असले. मुद्दमग, घडोटे, रताडी, तवापू, मका,
थायणवेवडा, कोबी, नोलडोल, कॉलॅझिअर, टमाटो, गिनी-
भवत, लछुणघास, मोंरिशस (पुड्या) ऊंस वगैरे पिकांना
इकडे विंगड प्रसार झाल्याचे ध्येय या बागाकडेच असले.
भासा रीतीने गेल्या शंभर दोनशे वर्षात पोर्तुगीज, फ्रेंच, डच,
इंग्लिश वगैरे पायात्य लोकांचा सहवास घडून आल्यापासून
अनेक तऱ्हेचे पिके परदेशातून येऊन ती स्थानिक झाली
आहेत.

प्राचीन काळी शेतकीत सुधारणा करण्याचे प्रयत्न एखाद्या
विवाहित पिकासंबंधीच झाले. असे प्रयत्न म्हणजे परदेशी
याच धाग्याच्या कापडाचे बी आणून शेतकऱ्यास वाटणे. उदा-
हरणार्थ—अमेरिकन, ईंग्लिशियन व योरपोन कापूस, देशाचे
किडे वगैरे. या पुर्याच्या प्रयत्नास यांचे तसेच यश आले नाही.
अमेरिकन कापूस मात्र थोड्या प्रमाणावर भारतात शिस्त्यात
जोड पडून राहिला आहे.

या नवीन पिकांपैकी सापत्तिक दृष्ट्या फार महत्वाची
अशी कापूस, तवापू, मुद्दमग व कस ही पिके—होत. नंतरचे
प्रयत्न सन १८८१मध्ये होऊन पुढाळी कामिनाच्या शिफ-
रवावरून सर्व हिंदुस्थानात प्रातनिष्ठाने शेतकीसाठी स्थापन
करावी असे ठरले तथापि या खात्याना मृतस्वरूप लोंड
कक्षेन ताहेयाच्या कारकीर्दीत आले पदित्याने सर्व हिंदुस्था-
नाकरिता पुढा येथे फिम ताहेयाच्या उदार देशप्रीच्या
व्याजातून एक मध्यवर्ती कॉलेज काढून त्यात प्रत्येक शेतकी
विषयाचा एकेक तज्ज्ञ नेमून त्या सर्वोपर सन १९०१ साली
इन्स्पेक्टर जनरल ऑफ अॅमिडलवर अशी नेमणूक
करण्यात आली. सन १९०१ सालापासून हिंदुस्थानसरकार
या खात्याच्या सुधारणेसाठी दरवर्षी २० लक्ष रुपये प्रयोग-
संशोधन, प्रत्याक्षिर्ष व शेतकीशिक्षण याकरिता जेवळ काढून
ठेकें लावले, व भारतामध्याची खाली नमूद केलेल्या शिफारशी
शेतकीखात्याकरिता करण्यात आल्या.

(१) प्रत्येक प्रांतात स्वतंत्र शेतकीकॉलेज व प्रयोगक्षेत्र
असावे, (२) या कॉलेजात शेतकी, वनस्पतिशास्त्र, रसा-
यनशास्त्र, कौटुंबशास्त्र व जंतुशास्त्र या विषयांचे तज्ज्ञ असावे,
व त्यात संशोधनाची सोय असावी. (३) बादप्रस्त प्रभाचा
सोप व खल प्रयोगाक्यात व प्रयोगक्षेत्रात ज्हावा. (४)
शेतकीखात्यासाठी स्वतंत्र कामरेक्टर असावा

(२) प्रत्येक प्रदेशानिष्ठ एक प्रयोगक्षेत्र असावे.
(३) आगानिष्ठाने प्रयोगक्षेत्राच्या देखरेखीसाठी शेतकी-
नीकधी, संस्थांत सदा देण्याकरिता, प्रदर्शन भरविण्यास

निवडक वी वाटण्यासाठी व सुधारलेल्या आउताचा प्रसार करण्यासाठी व शेतकीविषयक पत्रव्यवहार करण्यासाठी एक सुपरिटेन्डेंट ऑफ दि कामेस असा अधिकारी असावा.

(४) प्रयोगक्षेत्रात संपुष्क ठरलेल्या गोष्टी शेतकऱ्याच्या नजरेस आणण्यासाठी जागोजाग प्रात्यक्षिक स्थापन करावी.

सदरह सूचनेप्रमाणे प्रातिनिधाय शेतकीचे डायरेक्टर अशा अधिकाऱ्याच्या नेमणुका झाल्या, काही काही प्रांतात पूर्वी डायरेक्टर ऑफ ऑप्रिकलचर आणि सेटलेमेन्ट अशा नेमणुका झाल्या होत्या.

इसवी सन १८८४ साली मुंबई इलाख्यात शेतकीसाठी स्थापन झालेले अनेक मध्यप्रांतात १८८३साली व निझामच्या राज्यात (फसली १३२८) इ. सन १९१४—१५ साली स्थापन झाले. अगदी पूर्वी या व्यापार्यांचे काम ज्योत्सिती संबंधी आकडे गोळा करणे हे असून शेतांत सुधारणा घडवून आणण्याकडे त्यांनी फारसे लक्ष देता येत नसे. डायरेक्टराला जास्त कामे झाल्यामुळे शेतकी कामाकरिता डेप्युटी डायरेक्टराची नेमणूक करून त्याच्या देखरेखीखाली जागजागी प्रयोगशाळा स्थापन केल्या मुंबई इलाख्यात सन १९०५ साली शेतकीसाठी अगदी स्वतंत्र झाले. या वेळेपासून शेतकीसाठीचे काम ज्यास्त व्यवस्थित रीतीने व जोराने चालू झाले. प्रयोगाची शेत व त्याच प्रमाणे अनुभवदर्शक क्षेत्र ही वाढली. याप्रमाणे सर्व दिशेने काम वाढल्यामुळे प्रत्येक प्रदेशाकरिता वेगवेगळाले डेप्युटी डायरेक्टर नेमून प्रत्येक भागाकरिता एक डिस्ट्रिक्ट सुपरिटेन्डेंट नावाचे नेमणूक झाली. त्याच्या हाताखाली जिल्हा-निहाय ऑब्जरवेशियर नेमून त्याच्याकडे शेतकऱ्याच्या शेतातील चालू असलेल्या प्रयोगाची देखरेख सोंपविण्यात आली. याप्रमाणेच बहुतेक प्रांतोप्रांती व्यवस्था आहे. प्रत्येक डायरेक्टराच्या देखरेखीखाली अनेक पोस्टवाती बुरू झाली ती येथेप्रमाणे—प्रयोग क्षेत्रे आणि अनुभवदर्शकक्षेत्रे. पशुवैद्यक प्रांते. शेतकीविषयक शेतकऱ्यांना भाडवल्या पुरवठा (परस्पर सहकारी) प्रांते. शेतकीसंस्था. शेतकरी वगांत सुधारणेचा प्रसार इत्यादि.

शेतकीत कोणतीही सुधारणा घडवून आणण्यापूर्वी त्याविषयी तात्त्विक प्रयोगावरून व प्रयोगक्षेत्रात पूर्ण छाननी झाली पाहिजे. ही छाननी त्या त्या प्रांतात रयतेच्या उपयोगी पडेल अशा पिकासंबंधी किंवा शेताच्या पद्धतीसंबंधी झाली पाहिजे. ही पुरी शास्त्रानंतर मग सुधारणा घडवून आणणे शक्य आहे किंवा नाही याचा विचार करावा लागतो. निरनिराळ्या प्रांतात ह्या पणो वगैरे निरनिराळी अनेकप्रकारे तेथील विकट प्रांताच्या संशोधनाकरिता तात्त्विक प्रयोगशाळा व प्रयोगक्षेत्रे वेगवेगळ्या परिस्थितीत स्थापन झाले आहेत. प्रयोगक्षेत्र स्थापन झाल्यावर तेथील

प्रयोग सफळ किंवा निष्फळ आहेत हे ठरण्यास बरीच वेळ लागतात.

ही प्रयोगक्षेत्राची वळना फार वर्षांची जुनी आहे. हिंदुस्थानात पहिले प्रयोगक्षेत्र इ. सन १८१४ साली कान-पूरनजीक बिन्नूर येथे मि. राव्हेंस क्रॉफ्ट कानपूरचे त्या वेळेचे कलेक्टर यांनी काढिले होते.

निरनिराळ्या प्रांतातील प्रयोगक्षेत्राची संख्या सन १९१७—१८ साली पुढे नमूद केल्याप्रमाणे होती. बंगाल ११, बहार ओरिसा ३, संयुक्तप्रांत १९, पंजाब ४, वायव्ये-कडील प्रांत २, मुंबई २२, मद्रास १२, मध्यप्रांत १५, आसाम ५, ब्रह्मदेश १६, म्हैसूर ३ व बडोदे ४.

मुंबई इलाख्यात इसवी सन १८९९ साली खानदेश जिल्ह्यात मडगाव येथे सुमारे १२०० एकर जमीन येथून तेथे सरकारी शेताची स्थापना केली. हे शेत कापसाची सुधारणा करण्याकरिता घेण्यात आले होते. सन १८९० साली पुण्याजिक खडकी येथे शेतकीसाठीचे दुधाची डेअरी काढली. ही हिंदुस्थानातील पहिली डेअरी होय. इन्ही सर्व हिंदुस्थानात हजारों डेअर्या स्थापन झाल्या आहेत. सन १८९४ साली माबरी येथे उंठाकरिता स्वतंत्र शेताची स्थापना झाली. सन १९१७—१८ साली मुंबई इलाख्यात एकंदर २२ प्रयोगक्षेत्रे होती. यापैकी गुजरायेंत सुरत, नडियाद व दोहद येथे; मध्यभागात धुळे, जळगाव, कोपरगाव, गणेशखिंड, माबरी, व खडकी येथे; कर्नाटकात गोकक, धारवाड, चदप व तेंपूर येथे; सिंध प्रांतात मिरपूर खास, सरर, खारखाना व बलाडी येथे आहेत.

गुजराय प्रांतातील प्रयोगशाळेत मुख्यत्वेकरून कापूस, जांभळा, तंबाखू, यानरी, मका वगैरे पिके, मध्यभागात कापूस, माबरी येथे उंठास खत, पाणी, केरपाळाची पिके, नवीन जाती आणि लावणे, कापेच्या येथे रस काढणे, गुला-णात सुधारणा वगैरे; खडकी येथे दूधहमले, गुराची उपज निपज वगैरे; गणेशखिंडीत फळफळावळ, कर्नाटकात कापूस व कॉकणात भात वगैरेसंबंधी प्रयोग चालले आहेत.

मध्यप्रांतात व बऱ्हाबात एकंदर १५ प्रयोगक्षेत्रे होती. अकोला (मुख्यत्वेकरून कापूस), हुंशावाड (पावरलेझ-गड्डे); नागपूर (शेतकी कॉलेज कॉर्स) रायपूर (संभाजी-नात), तेलंगालेडी (डेअरी-दुधाच्याच प्रयोगक्षेत्र) बीरगाव, यारसा, तिथवाही, चांदखुरी, बिदासपूर, दग, वडशिवणी, यावया, आयर्ताळ आणि रोवी, वैतुळ, व दमोह येथे प्रयोग क्षेत्रे स्थापन झाली आहेत.

निगमाल्या राज्यात महपूननगर (मुख्यत्वेकरून कापूस व रोशमाचे फिडे), आळे (जिल्हा नांदगोडा—कापूस व एरंडीवरील रोशमाचे फिडे), फमोरी (जिल्हा निगमालाद ऊंत) व परभणी (मराठवाडा कापूस) वगैरे मिळून नवीन चार क्षेत्रे स्थापन झाली आहेत.

या प्रयोगक्षेपात त्या त्या प्रदेशातील महत्त्वाचे पिके व काही नवान पिके, नवीन तऱ्हेचीं खते, आज्ञे, सुधार लेली पाणा काढण्याची साधने पिके करण्याच्या सुधारलेल्या पद्धती वगैरे गोष्टींचा प्रत्यक्ष अनुभव घेण्यात येतो. व त्यापैकी कायदेशीर ठरतील त्या पद्धतींचा, वियाचा, खताचा, आज्ञांचा वगैरे इतरत्र फैलाव होण्याचा प्रयत्न करण्यात येतो सरकारने काढलेल्या या प्रयोगशाळा लोकानी येऊन पाहण्या म्हणूनच आहेत

प शु व ष क रा त व यो शा ख्य —या सदराखाली शिक्षण देण्याकरिता सुर्वे, मद्रास, बंगाल, पंजाब व मद्रास या प्रांतात कॉलेज स्थापन करण्यात आली आहेत जनावरांची पैदास, जोपासना व वाडपाप्रित्यर्थ सुर्वे इत्याख्यात गुजराथेत चारोंडी येथे नार्थकोट्यंगाशाळा व धारवाड जिल्ह्यात तेंगूर येथे गोशाळा आहेत मध्यप्रांतात तेलुगु, खेडी, चांदपुरी, पावरखेडा, बोरगान व धारसा येथे गोशाळा स्थापन झाल्या आहेत या गोशाळांत जे गोऱ्हे उत्तम व खात्रीचे निपजतील ते देण्यात देऊन गुराची सुधारणा करण्याचे प्रयत्न चालू आहेत याशिवाय चांगल्या जातीचे पोळ वेळीवेळी तगाईरूपान किंवा लोकलवोडौतून विकत घेऊन खेळ्यात देण्यात येतात

सन १९१५-१६ सालच्या पशुवैद्यक खात्याच्या रिपोटा वरून चांगली अवलद तयार करण्याकरिता सरकारातून १० व लोकलवोडौतून ११११ साड (पोळ) ठेविले होते असे दिसून येते याखेरीज सन १९१५-१६ साली १९३ घोडे, ११३ गाढवे अर्शा या खात्यातून उत्पत्ती करिता ठेविली होती

शेतकी सर्व्हीस चांगल्या अनावरावर अवलंबून आहे गुराच्या रोगावर उपाय करण्यासाठी व जागोजागी भोफत दवादारु देण्यासाठी सर्व हिंदुस्थानात ४९६ दवाखाने असून त्यांची सध्या सुर्वे इत्याख्यात सिंध प्रांतमुद्रा ६५ व मध्यप्रांत व बन्हाडात ७९ होमी या सर्वांवर पशुवैद्यक खात्याची हेरखेख असते दवाखान्यातील डाक्टर वेळीवेळी खेडेरिडी फिरतात व शेतकरी लोकांना गुरासधर्मी योग्य सल्ला देतात एखादे वेळी सर्वांगन्य रोगाचा उद्भव खेळ्यात झाल्यास त्यांना खबर मिळताच ते तेथे जाऊन रोगप्रतिमधक उपाय योजून शिवाय गुर लयीने टांबतात या सा याचा खर्च वर्षांतुर्ष वाढत्या प्रमाणावर आहे हे खाती दिल्ल्या आकड्यावरून स्पष्ट होईल

१९०४-५ साली रुपये १०८२३५३ १९१०-११ साली रुपये २०२९४५० आणि १९१५-१६ साली रुपये ३१७३६१५ याप्रमाणे खर्च झाला

शेतकी शिक्षण —शेतकऱ्यात ज्ञानाचा प्रसार होणे हा शेतकीच्या प्रगतीचा पाया आहे भौतिक शाली व शेतकी याची सांगडकरी घालायची हे शेतकऱ्यांमार्फत ज्ञानाचा प्रसार

झाल्याशिवाय कळणे शक्य नाही सदरहू शाखांचे शिक्षण देण्याकरिता खाली दिलेल्या ठिकाणी कॉलेज स्थापन करण्यात आली आहेत (१) पुणे सुर्वे, (२) नागपूर, मध्यप्रांत, (३) कोईमटूर (मद्रास), (४) कानपूर (सयुक्त प्रांत, (५) सापूर (बहर व ओरिसा) व (६) लायलपूर (पंजाब) याशिवाय देशी भाषेतून या विषयाचे प्रोटक शिक्षण देण्यासाठी कित्येक ठिकाणी प्रयोगक्षेत्रास जोडून शेतांकीचे वर्ग काढिले आहेत देशी भाषेच्या द्वारे शेतकीशिक्षण देण्यासाठी शाळा सुर्वे इत्याख्यात पुण्यानजीक लोणी, धारवाड जिल्ह्यात देवीहोबूर, ठाणे जिल्ह्यात जामूळ, कुलाबा जिल्ह्यात अलिबाग, पंचमहाल जिल्ह्यात गोप्रा व सिंध प्रांतात मिरपूर खास येथे काढिलेल्या आहेत हल्ली मध्यप्रांतात चांदपुरी व पावरखेडा येथे अशा तऱ्हेच्या शाळा काढण्याचे ठरले आहे या विषयासबर्षी जास्त माहिती शेतकीशिक्षण या विषयाखाली मिळेल

शेतकऱ्यास भाडवलाचा पुरवठा —शेतकरी वगस त्याच्या कामाकरिता भाडवलाची अतिशय जरूरी असते ते भाडवल कमी व्याजाने मिळवे म्हणून सन १९०४ साली हिंदुस्थान सरकारने सहकारी पतपेडयाचा कायदा केल्यापासून खेडोखेडी परस्पर सहकारी पतपेडया स्थापन्यास सुरुवात झाली सदरहू सध्यात गावातील काही निमडक माणसे घेऊन त्यांच्या हमीवर गावात मित्रविल्ल्या योज्या भाडवलास सरकारामाकत काही रकम कमी व्याजाने मिळते ह्या पेडयातून समासदास लागणारा पैसा कमी व्याजाने मिळतो सन १९१७-१८ साली अद्या येजगातील लोकाना भाडवल पुरविणाऱ्या पतपेडयाची सख्या २३,७४२ असून त्यात ८,५१,४०७ समासद होते व एकदर भाडवल ६८९० रुपये होते सुर्वे इत्याख्यात ११९० पतपेडया असून समासद १,०१,३१३ होते भाडवल ७१९९ लाख रुपयांचे होत त्याचप्रमाणे मध्यप्रांतात ३४१८ पतपेडया होत्या- समासदाचा सख्या ५९,००७ असून भाडवल ५७६३ लाख रुपयांचे होते या रकमेपैकी शेंकडा ७४ उचल आउत, वेळ, वी विभाग, शेतसर्चे, विहिरी खणणे व ताली घालणे यासाठी होती सुर्वे इत्याख्यात ९१ खत विक्रीसाठी, ८ कापूसविक्रीसाठी, ८ वी विभासाठी, १० सुधारलेली भाऊते विकण्यासाठी व १० उत्तम गुराची पैदास करण्यासाठी सध्या होत्या याशिवाय सर्व हिंदुस्थानात गुराचा विमा उतरण्यासाठी ३९९ सध्या होत्या त्यापैकी ३७९ फक्त म्मह देशात असून सुर्वे इत्याख्यात त्यांची सख्या चार होती अद्या अनेक प्रकारांनी शेतकीच्या धंद्यात सहकारितेचा प्रसार होऊ लागला आहे भाडवलाप्रत्यर्थ सरकारने अभिस्वरल रिलीफ ॲक्ट, (शेतकरी ऋणमोचन कायदा) अभिस्वरल रिलीफ ॲक्ट (शेतकीच्या सुधारणेसाठी तगाई देण्याचा कायदा) व अभिस्वरल लान्स ॲक्ट (शेतकऱ्यास तगाई वगैरे देऊन मदत करणारा कायदा)

असे फायदे केले आहेत. या कार्यान्वयन शेतकऱ्याला ताली घालणे, विहिरी खोदणे, बैल, री वगैरे विकत घेणे वगैरेकरिता तगाईच्या रुपान पैसा दिला जातो. त्याचप्रमाणे हल्ली अँड्रिल एन्जिन व पंप, उसाचे पाणे, खेचंडी नागर वगैरे विकत घेण्यासाठी तगाई मिळते.

शेतकी संस्था.—शेतकऱ्याच्या भडकणी दूर कराव्या व त्यांच्या गरजा भागविण्याबद्दल त्यास सहा यावा या-करिता जागोजागी शेतकीसभा स्थापन झाल्या आहेत. अशा सभा सर्व हिंदुस्थानांत असून त्या महाराष्ट्रानेहि आहेत. पुणे येथील मध्यवर्ती डेक्कन आभिकलवरल असोसिएशन या-नावाच्या संस्थेच्या विद्यमान शेत व शेतकरी या नावाचे शेती-संबंधी माहितीने भरलेले मासिक प्रसिद्ध होत असते. अशाच तऱ्हेची मासिके गुजराची व कानडी भाषेत शेतकी संस्थेमार्फत भलोव व भारवाड येथे प्रसिद्ध होतात. मध्यप्रांतात नागपूर येथे शेतकी खात्यातून " किरसानी समाचार " नामक मासिक पुस्तक हिंदी, मराठी व इंग्रजी अशा तीन भाषात प्रसिद्ध होते. विनामच्या राज्यात अभाव प्रकारचे एक मासिक पुस्तक उदेंत निघत असते. शेतकी कॉलेजातून व पुला येथून तिसाहि पुस्तक शेतकी विषयावर इंग्रजीत प्रसिद्ध करण्यात येतात

या शेतकीसभा वेळोवेळी सभा भरवून व्याख्यानद्वारा शेतकऱ्यांच्या शेतीत ज्ञानाचा प्रसार करीत असतात. काही ठिकाणी या सभानी निवडक री, सुधारलेली आउते व त्याचे भाग व खर्च पुरविण्यासाठी डेपो काढलेले आहेत. शेतकीचे ज्ञान गरजू शेतकऱ्याला वेळेवर मिळावे म्हणून शेतकी खात्याने प्रत्येक जिल्ह्यात फिरते ऑब्जर्वेटिवर मेसिले आहेत. त्यांच्याबरोबर व फार्म गुपरिन्डेन्डेंट यांच्याची पत्रव्यवहार केल्यास त्यांच्याकडून शेतीसंबंधी ताबडतोब माहिती मिळावी अशी योजना आहे.

शेतकरी व शेतकरी सुधारणेचा प्रसार.—पहिल्या सद्यात लिहिलेल्या ठिकाणी जे दोष उपयुक्त ठरतात त्यांचे ज्ञान शेतकऱ्यास मिळावे म्हणून हस्तपत्रके प्रसिद्ध करून पावोगाव शेतकीची प्रदर्शने व प्रात्यक्षिके भरतील त्या ठिकाणी ती वाटण्यांत येतात. अशी पत्रके मुंबई इलाह्यांत सन १९१८ धखेर १०८ निघाली असून मध्यप्रांत व यन्हाडातहि पुष्कळ निघाली आहेत. या पत्रकात पिकाची लागवड, त्यास उत्तम ठरलेली रीत, नवीन सुधारलेली आउते घान्य व जनावरांचे रोग, पिकांवरील कीड घालविण्याचे उपाय, आउताची व दुभत्या अनावरीची जोगावना वगैरे संबंधी माहिती दिलेली असते. याशिवाय प्रत्येक प्रयोग-शालेचे वार्षिक रिपोर्ट प्रसिद्ध करण्यात येतात. विवक्षित विषयावर इत्यभूत माहितीची लहान लहान पुस्तके व रिपोर्ट काढून शेतकीखात्यातून ती वेळोवेळी छापून प्रसिद्ध करण्यात येतात.

निवाय दरपरी शेतीसंबंधी सप्रयोग ज्ञान शेतकऱ्यांना मिळावे यासाठी मेष मोठे वाजार व यंत्रा भरतात त्या

ठिकाणी शेतीची व गुरांची प्रदर्शने व प्रात्यक्षिके, भराविषयात येतात व या प्रदर्शनात चडाओडीची वसिसे देण्यात येतात. सन १९१५-१६ साली सर्व हिंदुस्थानात घोऱ्यांची २५ व गुरांची ३४२ दर्शने केली होती. त्यांपैकी मुंबई इलाह्यात गुरांची ३, मध्यप्रांतात ५, यन्हाडांत १३ व निझामच्या राज्यात ९ प्रदर्शने व प्रात्यक्षिके भराविषयात आली होती. प्रदर्शनाच्या वेळी उपयुक्त ठरलेली आउते प्रत्यक्ष चालवून दाखविण्यात येतात. याशिवाय जमलेल्या शेतकऱ्यास निरनिराळ्या विषयावर तज्ञ, माणसाकडून व्याख्याने देण्यात येतात. त्याप्रमाणे निरनिराळ्या जिल्ह्या-तून शेतकरी लोकांस सरकारी खर्चाने आणून त्यांना प्रयोग-शाळेत उत्तम ठरलेले प्रयोग, उर्मी पिके व इतर उपयुक्त आउते वगैरे दाखवितात.

इसवी सन, १९१७-१८ साली शेतकी खात्याप्रीत्यर्थ सर्व हिंदुस्थानात किती खर्च झाला ह्याचा तपशील खाली दिला आहे.:-

स्थलाचे नाव	खर्च रुपय
पुला व मध्यती कोलन व संशोधनशाळा	५८१७२३
मुक्तेश्वरव्यापिदरिआर्लोजिकल लॅबोरेटरी	३३६८८१
मुंबई शेतकी खाते	९९०८६१
मद्रास "	७७६३३६
बंगाल "	३९६४०९
बहार, ओरिसा "	३६३९००
संयुक्तप्रांत "	७८४८४१
पंजाब "	७५६३४४
प्रसिद्धेश "	३३९०९५
मध्यप्रांत "	६०६७१७
आसाम "	२४८०९३
वायव्य सरहद्दीवरील प्रांत	३६७९७
बिलावस्तान "	१४४७५१
एकूण	६१३२३३५

शेतीचा प्रसार.—हिंदुस्थान हा देश फार उंचड आहे. तो जर्मनीच्या सातपट, जपानच्या दसपट व ब्रिटिश बेटाच्या पंधरापट मोठा आहे. हिंदुस्थानात मोठाले नज व लहान पांच असे एकंदर १४ प्रांत आहेत. शिवाय अनेक एतद्देशीय संस्थाने आहेत. हिंदुस्थानची दक्षिणेत्तर लांबी सुमारे २००० मैल असून रुंदी १९० मैल आहे. सन १९१४-१५ साली प्रसिद्ध आख्याप्रमाणे एकंदर क्षेत्रफळ १७,९९,०००-चौरस मैल अथवा १,१५,१४,७४,००० एकर आहे. इ. स. १९११ साली झालेल्या रानेसुमार प्रमाणे सार्वभूम्या अदमास ३१ कोटी ५० लक्ष आहे. याची विभागणी पुढे दिल्याप्रमाणे:-

[एकर व लोकसंख्या यांचे आकडे हंगाराचे आहेत]		
देशाचें नांव	एकर	लोकसंख्या
ब्रिटिश हिंदुस्थान (काही संस्थाना सुद्धा)	७४९११६	२६७१६४
हिंदुस्थान सरकाराशी प्रत्यक्ष संबंध अमणारी संस्थानें	३१६३८७	४४७६७
ज्ञानसंस्थानें (मद्रादेश) वायव्य सरहद्दीवरील प्रांत वगैरे	५१६२५	२७३८
ब्रिटिश बलुचिस्तान	३४७०६	४१४
एकूण	११५१४७४	३१५०८३

ये ती या प्रसार व महत्त्व — राष्ट्रातील धंदा या दृष्टीने पण शेती महत्त्वाची आहे. व परदेशी दुष्कणवळणाची

साधनें नसत त्यावेळीं प्रत्येक देशास स्वतःच्या निवांदाकरिता पुरेसे धान्य करणे भाग असते, व युरोपसंघातील लढायामध्ये युक्तीच असत अनुभवास आले आहे कीं राष्ट्रातील स्तर उपयोगाचेच नव्हे परंतु प्रजेचे जीवनहि शेतीवर अवलंबून आहे, व प्रत्येक राष्ट्रांने अत पर तरी शेतीस धंदा या दृष्टीने पूर्ण महत्त्व दिलें पाहिजे

६. सन १९१४-१५ साली लागवडीत व पड वगैरे असलेले क्षेत्र प्रातवार दाखविणारा तच्चा खुलाशासाठी पुढें दिला आहे कोष्टकातील आकडे हंगाराचे आहेत व जमिनीचें मान एकरात दिलें आहे. एकूण संख्या दिलेल्या आकड्याची घेरीज नसून खऱ्या आकड्यांची घेरीज आहे व तीतील हंगाराचे आकडे वगळले आहेत.

लागवडीच्या व पडित जमिनीचें प्रांतवार कोष्टक

प्रांत	सर्वकागदा संस्थानांचा		निव्वळ क्षेत्र.		लागवडीत असलेले		लागवडीत न आलेले		जंगल खाती
	एकराकडे	क्षेत्र वगैरे	मोजणी प्रमाणें	गावकाग दाप्रमाणें	निव्वळ लागवडीचें	पड टाकलेले	लागवडास योग्य	लागवडीस अयोग्य	
बंगाल	५१३३१	३४५२	१०४८०	५०४८०	२५२०८	४५७१	५२१५	११२७७	४२५८
मद्रास	९७८३९	६७३२	९१०८७	८९४९१	३४६९२	८४७६	१०९२०	२२३६०	१३०८१
मुंबई इलाखा	८५६१७	३६९७१	४८६४३	४८६४४	२५७११	७२९३	१३४३	६७०६	५५८९
सिंधप्रांत	३३६१५	३८७३	३००८९	३००८९	४५००	४८८४	६३२३	१३५१०	७६३
आंध्र	५७३४२	५७३४२	५७१९६	५७३४२	२६८७७	१३१६	७५५६	७७०७	८७२८
अयोध्या	१५३७७	...	१५३७७	१५४७७	९२९०	५१४	२८५४	२७०५	६१३
बहार व ओरिसा	७१५३५	१८३३४	५३२००	५३२००	२१०२७	४३७३	८०११	१००५६	४७३२
पंजाब	८६३६७	२४५११	६१८५५	६०८८०	२६५८२	२०४९	१६८३३	१२४४३	२९७२
मद्रादेश } उत्तरभाग	५७१७८	३३७५	५३८०३	५३८०३	५१३३	४०९१	१०५६६	२३३४१	१२५७२
दक्षिणभाग	५५०७८	...	५५०७८	५५०७८	९२४१	६४७	१६६३२	२३४००	७१५७
मध्यप्रांत	७२५५२	१९९६६	५२५५१	५२५५४	१८०९१	२३३७	१३३९९	४०५८	१४७०७
बन्हाड	११३७४	...	११३७४	११३७४	७०२१	११२३	१४०	९४९	२९४२
असम	३९७७५	७९९६६	३९७७५	३९७७५	५८८९	२९९९	१४४३३	५५११	३७८४
वायव्यसरहद्दीवरील प्रांत	८५७९	१४०	८४३८	८५७९	२६३३	३२४	२६३३	२६२४	३६७
अजमेर-मारवाड	१७७१	...	१७७१	१७७१	२७४	३०४	१४९	८४७	९६
दिल्ली	३६८	...	३६८	३६८	२१६	१५	६०	६९	७
बंगी	१०१२	...	१०१२	१०१२	१३१	१७१	१०	३३४	३५८
मैथिली परगणा	३१	...	३१	३१	७	३	७	७	१६
एकूण सुमारे	७४९११६	१२९७२४	६९८८५	६९८८५	१०७७११	४५८९७	११५०८०	१४५४२	८२९३७

हिंदुस्थानात शेतीवर अद्याप शेंकडा ८० लोक अवलंबून आहेत शहरात रद्दाणाच्या लोकांना या धंद्याचें महत्त्व नीटसे कळत नाही परंतु खेडेगावात हाच कायतो मुख्य धंदा असतो. एकंदर देशात यावर किती मागसें अवलंबून आहेत हे पुढील आकड्यावरून दिसून येईल सन १९११ साली झालेल्या गानेसुमारीवरून पहाता सर्व हिंदुस्थानातील शहरातील लोकसंख्येचें खेडेगावातील लोकसंख्येची प्रमाण येणें प्रमाणें आहे—

शहरात रद्दाणारे लोक—२,९७,६८,२२८
खेड्यांत रद्दाणारे लोक—२८,५४,०८,१६८

नगरस्थानें खेड्याच्या लोकसंख्येची प्रमाण १० आहे या प्रमाणामध्ये प्रत्यक्ष स्वतःची शेती करणारे, दुसऱ्याचें खंडानें करणारे, शेतावर मजुरी करणारे, व शेतीवर लहान लहान धंदे अवलंबून आहेत त्या सर्वांचा स्तर होतो यावरून या धंद्याचा निवांशानें माधन म्हणजे किती उपयोग होतो हे दिसून येतें इंग्रज देशांकरिता असें दिसून येतें की इंग्रज देशां साहस्रपर अवल्यामुळे तेथें मद्रास ५८ लोक स्तर धंद्यात गुंतलेले असून व फक्त शेती करितात परंतु हिंदू देशांमध्ये हा

तीत शेंकडा ७१ लोक गुंतलेले असून शेंकडा १२ उद्योगधंदे, ५ व्यापार, २ घरगुती नोकरी, शेंकडा अर्धा वकिली, डॉक्टरी, वैद्यकी, मिळुकी वगैरे धंदा व शेंकडा अर्धा सरकारी नोकरी व लष्करी नोकरी वगैरे करितात.

अजून शेंकडा ७० लोकांचे पोट प्रत्यक्ष शेतीवर चालते, आणि शेंकडा ९० जणांची धाव शेती कोणत्या रीतीने तरी संपादन करण्याकडे जात आहे. रावापासून रेंवापर्यंत सर्वांचा व्यवहार शेतीच्या साहाय्याने मुखाचा होता हे सर्वसुत आहे. सर्व धंदे, नानातऱ्हेचे उदीम व्यापार व निरनिराळे कारखाने हे देखील शेतकीवरच अवलंबून आहेत इतकेंच नव्हे तर सवे तऱ्हेचे भिकारी, गोसावी, बैरागी, मिळक, वकील व बहुतदार वगैरे अठरापगड जाती या सर्वांचा उदरनिर्वाह शेतकऱ्याच्या उपजावर अवलंबून आहे म्हणून शेती हा धंदा सर्वांत श्रेष्ठ व महत्वाचा मानिला पाहिजे.

शेत की दृष्ट्या मुख्य विभाग — शेतकी दृष्ट्या विचार करिताना हिंदुस्तानचे अगदी तीन वेगवेगळ्यांले भाग करिता येतात. पहिला भाग हिमालय पर्वत, दुसरा भाग हिमालय पर्वताच्या पायथ्यापासून दक्षिणेकडे पसरत गेलेला आहे. हिमालयापासून निघणाऱ्या मोठमोठ्या नद्या या भागातून वहात गेल्या आहेत. तिसरा भाग बरील मैदानाच्या दक्षिण सीमेपासून पुन्हा वर चढत गेला आहे. हा एक त्रिकोणावृत्ति उंच सखल प्रदेश आहे.

हिमालय पर्वतातील पाण्याचा साठा खालील सपाटीच्या उष्ण प्रदेशांना उपयोगी पडतो. हिमालयाच्या दक्षिण बाजूस पाऊस इतका पुष्कळ पडतो की, तेथेकरून नद्यास महापूर येतात व यासुद्धा त्याच्या उतरणीवरील प्रदेशात याक फार फायदें येत. तेथे अंब, बरग, नळ्यारी वगैरे खिरबोळ धान्ये व बटाटे मुबलक पिकतात. हीं पिकें रानटी व डोंगरी लोक जंगलास आग लावून त्या राखेंत योरी व कुदळी यांच्या साहाय्याने जमीन तयार करून जागोजागी ताळी घालून पार येहनतीने काढितात. हिमालयातून निघणाऱ्या नद्या ज्या विस्तारण प्रदेशातून वाहतोत तो दुसरा भाग होय. या प्रदेशाचा विस्तार बंगालच्या उपसागरापासून हिंदी महासागरापर्यंत पूर्व-पश्चिम आहे. हा भाग अत्यंत सधन व दाट वस्तीचा आहे. या प्रदेशाला पश्चिमेकडून सिंधु, पूर्वेकडून ब्रह्मपुत्रा व मध्यमार्गी गंगा आणि तिला मिळणाऱ्या नद्या ह्यांच्या भागाचा पुरवठा होऊन गाळ साचून येथील प्रदेश सुपीक झाला आहे. ह्या भागात बंगालचा खालचा प्रदेश, आसाम, संयुक्तप्रान्, पंजाब, सिंध, राजपुताना आणि इतर एतद्देशीय संस्थाने यांचा समावेश होतो.

बंगालातील नदीकाठच्या सपाट प्रदेशात नित्येक ठिकाणी दोन व कित्येक ठिकाणी आताची तीन पिके एक वर्षात येतात. अंतर्वेदीत एकराखी आताची धेत व त्याच्या भोंवती बाष्पी हिरणीगार येट, नारळी, पोपळी व दुसरे ताटमाडाचे पस रच्येस पडतात. या भागात जुड्या लागवड विदोप आहे.

उत्तरभागात गहू, जव, ज्वारी, गळिताची धान्ये, कपूस, तंबाकू, नीळ वगैरे पिके होतात. दक्षिण बंगालात रेशमाची लागवड विशेष करितात. जंगलात रेशमान्ये कोरे उत्पन्न होतात आसामात मुख्यत्वेकरून बहाची लागवड पुष्कळ आहे.

तिसरा भाग म्हणजे त्रिकोणावृत्ति आकाराचा हिंदुस्थानचा पठाराचा प्रदेश होय. पूर्वी याला 'दक्षिण' व हल्ली या भागाला 'डेकन' असे म्हणतात. या प्रदेशाच्या उत्तरेत अरबली, विंध्याद्रे व सातपुडा हे डोंगर असून पूर्व-पश्चिम बाजू घाट या नावाने प्रसिद्ध आहेत सवध देश जंगलाच्या राणा व शिवरें ह्यांनी भरलेला आहे ह्याच्या मधून मधून मान लागवड केलेली व उबवटयाची अनेक मैदाने आहेत पूर्वपांटाचे तुटक तुटक सुळके आणि राणा ह्या मद्रास इलाख्याकडून खाली गेल्या आहेत. मुंबई इलाख्याला सगुद्राच्या बाजुने पश्चिमपांटाची एक मोठी भितच आहे. त्या पाटाच्यामध्यें व समुद्रकिनाऱ्यामध्यें कफ विचोळी पडी आहे त्याला कोंकण म्हणतात ह्या भागात मध्यप्रात, बऱ्हाच, मुंबई इलाखा, मद्रासइलाखा, मद्रेश्वर व निजामचे राज्य व इतर माडलिक संस्थाने ह्यांचे मुख्य येतात.

महाराष्ट्रातील शेती या विषयावर विचार करण्यापूर्वी महाराष्ट्रामध्यें कोणकोणत्या प्राताचा समावेश होतो याचा विचार करूं. महाराष्ट्र देशाची मर्यादा येणेंप्रमाणें —

उत्तरेस नर्मदा नदी व सातपुडा डोंगर, पूर्वेस बाहून गंगा आणि प्राणहिता या दोन नद्या, त्यांच्या आग्नेय दिशेस साह्य गवापासून गोव्यापर्यंत त्याची पूर्व मर्यादा वाकडी आहे आणि पश्चिमेस अरबी समुद्र आहे. महाराष्ट्राचा आकार काहीस त्रिकोणी आहे. त्याची उत्तरेकडील बाजू सुमारे २०० कोस आहे. आणि पश्चिमेकडील व उत्तर-दक्षिणेकडील साधारण तितकीच आहे पश्चिमेकडील भागाला कोंकण व पूर्वेकडील भागाला देश असे म्हणतात. मध्यभागी सह्याद्री पर्वतावरील जो प्रदेश त्याला घाटमाथा असे म्हणतात. या देशापैकी पूर्वेकडील एक भाग मॅंगल सरकाराकडे आहे. व दक्षिणेकडील एक लहानसा भाग (गोवें व भोंवतालचा प्रदेश) पोर्तुगालच्या स्वाधीन आहे या देशात व कोल्हापूरचे राज्य व दुसरे अनेक संस्थानिक राजे यांचे देश मोळतात. इस्वी सन १८६९ साली महाराष्ट्र देशाचा वसूल सुमारे दीड कोट रुपये होता. महाराष्ट्रात खालील प्राताचा समावेश होतो.

(१) कोंकण प्रातः — यात ठाणे, कुलाबा, रत्नागिरी व नारवार शिल्हे.

(२) गोवें प्रातः — यात दहा महाल आहेत — ते इलयत (जिजरा मोवा), चाटी, चारदेग (चारा देसायाचा गाव), भतग्राम, (डिचोली), फोंड, पेंडणे, सांगे, केमें, काणकोण व सत्ती हे होत.

(३) देशः — यात पश्चिमगंगानदेश, पूर्वगंगानदेश, नासिक, अहमदनगर, पुणे, सोलापूर व सातारा.

(४) कनटकः—यांत बेळगाव, धारवाड व विजापूर.

(५) निजामच्या राज्यामध्येः—मराठवाडा, औरंगाबाद, बीड, परभणी, बेदर, नांदेड, गुलबर्गा.

(६) मध्यप्रांतांतली नागपूरभागः—यात नागपूर, भंडारा, चादा, बर्षी, बालघाट.

(७) वऱ्हाडप्रांतः—यात उमरावती, अकोला, बुलडाणा व यवतमाळ.

एतद्देशीय संस्थानेः—यात कोंकण-डंग, सुरागं, गव्हाड, जंजिरा मावतवाडी. देश—यात अंध, फलटण भोर, अक्कल-कोट, जत, डकळापूर.

दक्षिणमहाराष्ट्रः—यात कोल्हापूर, सायली, मिरज, कुर्नदवाड, जमखंडी, मुधोळ, रामदुर्ग व सावनूर.

कोंकण—तथाप्रीत्यर्थत्वायोगेने महाराष्ट्राचे दोन विभाग झाले आहेत. त्यातील सद्यादि व अरबांसमुद्र यांमध्ये दक्षिणोत्तर जी अर्ध पट्टी आहे तिला कोंकण असे म्हणतात. या प्रदेशाची दक्षिणोत्तर लांबी सुमारे ४५० मैल आहे व रुंदी ३०-६५ मैल पावेतो आहे. पूर्वभागातून सद्यादि पर्वत गेल्याने हा का डोंगराळ भाग आहे. व पश्चिमभाग साधारणपणे सपाट आहे. सद्यादिच्या घाटमाथ्यावरील भागास मावळ म्हणतात. मावळ्यात सरासरी १२५ इंचावर व कोंकणात १०० इंचापावेतो पाऊस पडतो. उत्तर कोंकणात पावसाचे मान कमी व दक्षिण कोंकणात जास्त आहे. कोंकणातील हवा उष्ण व दमट आहे. येथील मुख्य पीक भाताची होय.

कोंकणप्रांताचे क्षेत्रफळ १३६६२ चौरस मैल आहे, व लोकसंख्या ३१,१०,६६१ आहे

गो वा प्रा तः—दक्षिणकोंकणात गोमातकाचा समावेश होतो. पूर्वेत सद्यादि व पलीकडे उत्तरकारवारातील सुपा तालुका, पश्चिमेस हिंदीमहासागर, दक्षिणेस कारवार जिल्हा, उत्तरेस तरेकोलची नदी व सावतवाडी संस्थान. इ. स. १५१० साली पोर्तुगीज लोकांचा सरदार बास्को दि गामा याने पहिल्याने गांवा बेट हस्तगत केले व १७६३ पावेतो बेळोबेळी आगखी प्रात वाबीज केले. गोमातकाची दक्षिणोत्तर लांबी ६१ मैल, व पूर्वपश्चिम रुंदी ४१ मैल आहे. क्षेत्रफळ सुमारे १०६२ चौरस अमून लोकसंख्या ५,४१,०७४ आहे.

गोंयाप्रात समुद्रसपाटीपासून सुट होऊन तो १५०० फुटापर्यंत उंच उंच होत गेलेला आहे. समुद्रकाठी हवा खारी, घिमे आणून थकवा, आणवारी पण डोंगराच्या शृंगाल वर जावे तो साधारण वारी होत जाते. एकंदरीत हवा ओलसर, दमट व उष्ण आहे. या प्रांतात पावसाळा भरपूर व खालीचा आहे. येथील मुख्य पिके भात, नारळ व सुपारी ही होत.

देश व कर्नाटक.—यांत एकंदर १० जिल्हे आहेत. हा प्रदेश उत्तरेस सातपुडा पर्वतापासून सुरू होऊन दक्षिणेस म्हेसूर क्षत्यानापावेतो पसरलेला आहे. शाच्या पश्चिमेला

दक्षिणयेंकापावेतो सद्यादि पर्वताची ओळ आहे. या प्रदेशाचे स्थूलमानाने तीन भाग करता येतात.

पश्चिम पट्टीः—सद्यादिपर्वताला लागून असलेला २०-२५ मैल रुंदीचा प्रदेश हा अगदी डोंगराळ आहे. यातील मुख्य पीक भात होय.

मध्यपट्टीः—यात पश्चिम पट्टीच्या पूर्वेकडे १५-२० मैल रुंदीचा प्रदेश मोडतो. येथे डोंगर थोडे आहेत व पाऊस साधारण ३० इंच पावेतो पडतो. हवा मध्यम प्रतीची उष्ण आहे. गहू, ज्वारी, व ज्वारी ही मुख्य पिके होत. कापूसहि या भागात पिकतो.

पूर्वपट्टीः—ही संज्ञा मध्यपट्टीच्या पूर्वेकडील सपाट प्रदेशास देतात. या भागात डोंगर व टेकड्या थोड्या आहेत या प्रदेशात पाऊस बरी असून सुमारे २० इंच पावेतो पडतो. या पूर्वपट्टीपेक्षा अगदी पूर्वेकडील जिल्ह्यात (अहमदनगर, साळार, व विजापूर येथे) पावसाचे बहुतेक दुर्भिक्ष असत. या भागात हवा उष्ण असते. यात मुख्य पिके ज्वारी, थोडी ज्वारी, कापूस, गहू व गळित्याची धान्ये ही होत देश या विभागाने ३७,२५१ चौरस मैल क्षेत्र असून लोकसंख्या ५३,८,७०६४ आहे.

कर्नाटकः—हा प्रदेश सुर्वेह इलाच्यातील दक्षिण टोंक होय याचे मुख्य दोन भाग करिता येतात. पश्चिमेकडील मल्लाड अगर मलनाड (मशी = पाऊस, नाड = भाव) व पूर्वेकडील देवरी भाग. मल्लाड भाग डोंगराळ असून त्यातील हवा थंडगार असते. येथे ५०-१०० इंचापावेतो पाऊस पडतो. तो नियमित व पुरेसा असतो तेथील मुख्य पीक भात असून डोंगराळ भागात नाचणी, बरी वगैरे पेरिततात. या भागात लहान तळी बरीच आहेत. पूर्वेकडील काळ्या कोरजवाडू जमीन असलेल्या भागाला देश म्हणतात. यात हवा उष्ण असून पाऊस सुमारे २३-२६ इंचापावेतो पडतो. या भागातील महत्वाची गोष्ट म्हटली म्हणजे पाण्याचा तुटवडा ही होय. तळी उन्हाळ्याच्या आरंभीच आटतात या भागातील मुख्य पिके कापूस, ज्वारी, गहू आणि गळित्याची धान्ये होत. बहुतेक सर्व विजापूर जिल्हा या भागात मोडतो. पूर्व व पश्चिम याच्या दरम्यान धारवाड व बेळगाव जिल्ह्यात जो भाग आहे त्याला संक्रमणपट्टी म्हणतात. या भागाला पावसाळा जून महिन्यात सुरू होणाऱ्या पावसाचा व ऑक्टोबर महिन्यात सुरू होणाऱ्या मद्रासच्या पावसाचा या दोहोंचा पूर्ण फायदा मिळतो. या भागातील हवा पाणी, पाऊस, काळी जमीन वगैरे काही मल्लाड व काही देशासारखी आहे. या भागात सर्व तऱ्हेची पिके होतात. कर्नाटकाचे क्षेत्रफळ १५१२० चौरस मैल असून लोकसंख्या २८,३२,७९८ आहे.

निष्ठा मर्चे राज्य—हे राज्य विस्ताराने आणि शाच्या मानाने सर्व सत्यांवात जास्त आहे. हे

पठाराच्या मध्यभागी आहे. याची सरासरी मोठी लांबी १०२ मैल असून सरासरी मोठी रुंदी ७६२ मैल आहे. या पठाराची उंची औसतावादेनजवळ २००० फूट असून ती कर्नूलजवळ अवघी १०० फूट आहे. एकंदरीत सरासरीने या पठाराची उंची १२५० फूट आहे. या राज्याचे गोदावरी व मांजरा नदीने दोन विभाग होतात. उत्तरेकडील व पश्चिमेकडील भागात काळा खडक असून दक्षिण व पूर्वेकडील भागात ग्रानाइट व शाहूवादी धोंड्याच्या खणी आहेत. पश्चिमेकडील काळ्या खडकाच्या भागाला मराठवाडा अशी संज्ञा असून पूर्वेकडील ग्रानाइटच्या बहुतेक भागाला तेलंगण म्हणतात. तेलंगणात ओढ्यांना धरणे बांधून केलेले हजारो तलाव आहेत. सध्या-द्रीतील बऱ्याच नद्या या भागातून वहात जातात व त्याचा पुष्कळ फायदा त्याला मिळतो.

निशामच्या राज्यात सरासरीच्या मानाने ३०-३५ इंचापर्यंत पाऊस पडतो. तेलंगणात मुख्य पीक भाताचे आहे. मराठवाड्यात व कर्नाटकात गोदावरी, भीमा, कृष्णा, तुंगभद्रा या नद्या नद्याच्या आग्नेयाजून, काळ्याच्या काळ्या खोल जमिनी असून त्यात ज्वारी (जरीर, रब्बी) कापूस, बाजरी, तूर, हरभरा, वाटाणा, लोखंड, तीळ, जवस, करंडे इत्यादि मिश्रित विपुल पिकतात. पठारावर जेथे जमीन सपाट असते, तेथे गव्हाची लागवड जास्त होते. तेंपासू व ऊंस यांची लागवड जागजागी आढळते. तेलंगणात एरंडीचा पेंरा पुष्कळ होतो. औरंगाबाद जिल्ह्या फत्तकड्यावडीच्या बगावडल प्रसिद्ध आहे.

येथील हवा समशीतोष्ण आहे. दक्षिण भागाची हवा उत्तरेपेक्षा अधिक उष्ण आहे. मराठवाड्यातील हवा शरीर प्रकृतीस जास्त मानवते. एकंदरीत मार्चपासून जून पावेतो हवा हल व गरम असते व इतर दिवसांत बरी असते.

निशामच्या राज्याचे एकंदर क्षेत्रफळ ८३,६९८ चौरसमैल असून लोकसंख्या १,३३,७४,९९६ आहे व उत्पन्न सरासरीने तीन कोट आहे.

वहाड प्रांत.—ह्या प्रांताला पूर्वी विदर्भदेश म्हणत असत. हा प्रांत साधारणपणे हिंदुस्थानच्या मध्यभागी आहे. याची पूर्वपश्चिम लांबी १५० मैल व रुंदी १४४ मैल आहे. या प्रांताच्या उत्तर सीमेवर सातपुडा पर्वत असून पश्चिम सीमेवर खानदेश व निशापचे राज्य आहे. इ. स. १९१७ साली बऱ्याच प्रांताचे ऐनेड अकरावीत मोग-साचा एक सुपीक प्रांत असे वर्णन केलेले आहे. बऱ्याडच्या स्वाभाविक रचनेवरून त्याचे दोन भाग करता येतात. सत्तल प्रदेशास पेनपांड म्हणतात व उंच प्रदेशास मेळ पांड म्हणतात. सत्तल प्रदेशातील जमीन उत्तम काळी व गोळ आहे. ही जमीन फार सुपीक असून उत्तम जातीचा कापूस याच प्रदेशात होतो. याशिवाय येथे गहू, गोंधळ, हरभरा, जवस, तूर व दुसरी कित्येक पिके होण्यात. पूर्वी फोटच्या जमिनीत बराच दार आहे व येथे बऱ्याच

लोथ्याच्या जमिनी आहेत. बालाघाट (दक्षिणेकडील अजि-ठ्याचे डोंगर) पठ्यात जमिनी मध्यम प्रतीच्या आहेत. येथे खरिपात कापूस, ज्वारी, तूर, तीळ, मुद्गमूग वगैरे पिकत असून रब्बीत गहू, जवस व हरभरा, ही मुख्य पिके होतात.

एकंदरीत हा प्रांत उष्ण व हल आहे. पेनघाट येथील कळून हवा साधारण देशासारखी आहे. पेनपांडात मात्र उन्हाळ्यात हवा अति उष्ण असते. रात्री बहुतकरून मारठा असतो. पावसाळ्यात हवा दमट व साधारण गार असते. या प्रांतात सरासरीने ३३-३५ इंचापावेतो पाऊस पडतो. पेनघाटापेक्षा बालाघाटात पाऊस जास्त पडतो व मेळ (गावी लमड) वाट म्हणून जो साधारण जंगलमय भाग आहे तेथे पाऊस फार पडतो. या प्रांताचे क्षेत्रफळ १०७६९ चौरस मैल असून लोकसंख्या ३०,५७,१९३ आहे.

मध्यप्रांत.—यात डोंगर व खोरी आहेत. उत्तरेकडील प्रदेश विशेष डोंगराळ आहे. या प्रांताचा सरासरीने एक चतुर्थांश भाग जंगलांनी व्यापिलेला आहे. येथील मुख्य नद्या नर्मदा, महानदी, बर्बा, बैरगंगा ह्या होत. या प्रांतात जवळ-पूर पाहून हरद्यापावेतो बहुतेक भागांतील जमीन गव्हाची बनलेली आहे. सागर, जवळपूर, मंडला, शिवाजी, छिंदवाडा, नेमाड, नागपूर व बंधा जिल्ह्यातील बऱ्याच भागात काळा खडक असून गोंडावणी खडक नागपूर, बर्बा, चादा वगैरे जिल्ह्यात सापडतो. शिवाय हा विलासपूरच्या जमीनदारी भागातही आहे. बालूचे व जुन्न्याचे खडक सागर व दमोड जिल्ह्यात आहेत. नीस व ग्रानाइट, नाग-पूर व छत्तीसगड भागात आढळतात.

ह्या प्रांतात सरासरीने ३५-४८ इंच पाऊस पडतो. ह्या एकंदरीत उष्ण आहे. मंडला, चादा, भंडारा, बालाघाट छत्तीसगड या जिल्ह्यात बैरगंगा नदीच्या पूर्व काटच्या प्रदेशात मुख्यत्वेकरून तांदळाचे पीक पार होत. नागपूरकाटच्या पश्चिम भागात, बर्बा जिल्ह्यात व छिंदवाड्याच्या दक्षिणेस मुख्य पिके कापूस व ज्वारी ही होत. उत्तरेकडील प्रदेशात गहू पुष्कळ पिकतो. शिवाय तूर, हर-भरा, गव्हाची धान्य वगैरे बरीच होतात. तेंपासू व ऊंस यांचेही थोडेसे उत्पन्न होत. नागपूर भागात बोर, संत्री आणि केळी चांगली होतात मध्यप्रांतात पानमळे बऱ्याच ठिकाणी आढळतात, परंतु रामटेकच्या पानाची विशेष प्रसिद्धि आहे.

जमीनीचे प्रकार व त्यातील पिके.—उत्तरेची छटपा हिंदुस्थानातील एकंदर जमीनपिके मध्यच्या जमी-नीचा पक्षास फारच मोठा आहे. सिंध प्रांतापेक्षा बहुतेक भाग, मुंबई इलाख्याचा उत्तर भाग (गुजरात), राजपुताना, पंजाब, संयुक्त प्रांत, बंगाल इलाखा, मद्रास इलाख्यातील मोदावरी, कृष्णा आणि तेंगावर जिन्हे व आसाम आणि ब्र-ह्मदेशातील बराच प्रदेश वगैरे मध्यच्या आहे. दक्षिण हिंदु-स्थानच्या पूर्वे दिवाच्यावरील पटी व पूर्वपश्चिम पाट्या

रोन्यातील जमीना या सर्व वरील प्रकारच्याच होत. शिवाय असल्या प्रकारच्या जमीनी मोठमोठ्या नद्यांच्या दोन्ही बाजूंना वनलेल्या आहेत कृष्णा आणि गोदावरी यांच्या मुखा जवळील जमीनीचा रंग काढीसा काळसर आहे. उत्तर हिंदुस्थानातील गंगाघाटीच्या जमीनीचा रंग, भुरकट, पिवळसर व काळसर असा असतो. कित्येक ठिकाणी जमीन बालुकायुक्त, तर कित्येक ठिकाणी ती इतकी चिकण व घट असते की, पाणी विलकुल निचरून जात नाही. कित्येक ठिकाणी सोडा मेंमेशियाचे क्षार वसून लोण आलेला आहे. पूर्वेकडील व मुख्यत्वेकरून बंगाल्यातील जमीन पंजाब व संयुक्त प्रांतातील जमीनीपेक्षा फारच खारीस कणाची झालेली आहे. या वारीक कणाच्या जमीनीत कित्येक ठिकाणी चुनखडी असून काही ठिकाणी तिच्या पोटी चुनखडीचे थर वनलेले आहेत. बहुतेक ठिकाणी जमीनीतले थर अगदी खाली पाहू, तिच्यावर चिकण जमीन व अगदी वरील थर सापणजमीन असे असतात. गंगाकाठी विहिरी फारशा खोल नसतात. परंतु पंजाब व संयुक्त प्रांतातील विहिरींना पाणी फार खोलीवर लागते. ज्या मळई-या जमीनीं सुसुक्ष्म अल्प स्वाभाविक निचल्याच्या असतात, त्यात पाणभरती पिके चारलीच होतात. उत्तरेकडील मळईच्या प्रदेशातील जमीनी सुपीक असून बहुतेककल पाऊल येताच व नियमित पडत असल्यामुळे यात अनेक तऱ्हेची खरीक व रबी पिके होतात या मळईच्या जमीनीत सैम्य पदार्थ व नायट्रोजन फारच थोडा सापडतो. पोदयास पुरेसा असून हिंदुस्थानातील इतर जमीनीपेक्षा फारफारिक ॲसिडचे प्रमाण खूपच जास्त असते. चुना आणि मेंमेशिया ही पुरेशी असून खोर्लंड व अल्युमिना यांचे प्रमाण खूपच जास्त असते हे प्रमाण मुख्यत्वेकरून चिकण जमीनीत असते. दक्षिणतील काळवरी दगड (डेक्कन ट्रॅप) या खडकाचा प्रसार अजमास दोन लक्ष चौरस मैल आहे या खडकाचे मुंबई इलाक्यातील बहुतेक भाग व्यापला असून शिवाय तो नव्याड प्रांत व मध्यप्रांताच्या पश्चिमेकडील तिसरा हिस्सा व निजामराहीच्या पश्चिमेकडील अर्धा भाग यातही पसरला आहे या सर्व प्रदेशात जमीनी अनेक तऱ्हेच्या आढळत असून त्यात होणाऱ्या पिकांचे प्रमाण कमजास्त असते. या प्रदेशातल जमीनी सारख्या सपाट असून उंचवटल असतात डोंगराच्या उतारावरील जमीनी उथळ व हलक्या असून यात पाऊस वेळेवर पडल्यास पिके चांगली येतात. पायथ्याकडील जमीनी खोल, काळ्या रंगाच्या असतात या वर्षानुवर्षे डोंगरावरील गाळ येऊन सुधारत असतात. या प्रदेशातच कापसाचा योग्य अशा काळ्या, खोल व सपाट जमीनी आहेत. चाणी, जमई, गोदावरी व कृष्णा या नद्यांच्या काठच्या भरी काळ्या जमिनी कित्येक ठिकाणी बीस थोस फूट पावेची खोल असतात. पावसाळ्यात या इतक्या चिकण होतात, की त्यात त्यावेळी जणें डुरापास्त होत असल्यामुळे त्यात गहू, जवळ, हरभरा व शब्द-

सारखी रबी पिके करतात ज्या काळ्या जमिनीत जंधळा व कापसासारखी पिके खरीप हंगामात येतात त्या जमिनी चार पाच फूट खोल असून त्यात चुनखडीचे व सुरमाचे तुकडे मिश्रळलेले असतात या काळ्या जमिनीची तळ-जमीन सुसुक्ष्म अल्प व चुनखडीने मिश्रित असल्यामुळे तीतून पाण्याचा निचरा चांगला होतो. काळ्या जमिनीचे रंग, रूप, पोत व सुपीकता यांमध्ये जरी बराच फरक आढळतो, तरी तिच्या आर्मी खोलाचा राखून ठेवण्याची शक्ति असते. उन्हाळ्यात या जमिनी आवळतात व त्यामुळे त्या फार खोलपर्यंत भेगाळतात या जमिनी पाणभरती पिके करण्यास फारशा उपयोगी पडत नाहीत, पण त्याच कमी खोलीच्या आणि मिश्रळीच्या असल्या म्हणजे त्यात २५ ते ३० फूट खोलीवर पाणी लागत असून विहिरीच्या पाण्यावर उत्तम पिके होतात. दक्षिणतील ट्रप प्रदेशाच्या बाहेरहि काळ्या जमिनी आढळून येतात. उदाहरणार्थ मुंबई इलाक्यातील सुरत, भवेल गिल्ल्यातील जमिनी, मद्रास इलाक्यात याद्री, कन्नल व कडप्पा गिल्ल्यातहि याच प्रकारच्या काळ्या जमिनी आहेत. पण या सर्व जमिनी मळईच्या आहेत या निराळ्या तऱ्हेच्या काळ्या जमिनीत खोर्लंड, अल्युमिनिअम व म्याग्नेशिय ही बरीच असतात. चुन्याचे प्रमाण कमीजास्त असून तो कार्बोनेट व सिलिकेट या दोन्ही रूपात सापडतो मेंमेशिया जास्त प्रमाणात असून पोदयास बहुतेक पुरेसा असतो. फारफारिक ॲसिड, नायट्रोजन, व सैम्यपदार्थ यांची बहुतेक तूट असते.

तिसरा महत्त्वाचा प्रदेश म्हणजे प्रतर्हीमूत (प्रानाइड) खडकाचा होय मद्रास इलाक्यातील बहुतेक प्रदेशात, म्हैसूर संस्थानात, मुंबई इलाक्याच्या गदगकडील भागात, निजामराहीच्या पूर्वेकडील अर्द्या व मध्यप्रांताच्या पूर्वेकडील दोनतृतीयां भागात, औरंगा व छोटा नागपूरकडे, नग त्यातील सत्ताळपरगण्यात व विरभूम गिल्ल्यात, संयुक्त प्रांतातील मिरझापूर, साशी आणि हमीरपूर गिल्ल्यातील काही भागात आग्नेय राजपुतान्यातील पूर्व भागात हा खडक आढळतो. याच प्रकारच्या खडकाची एक खाव पट्टी दक्षिण मद्रासच्या पूर्व भागात सापडते. या जातीच्या खडकापासून झालेल्या जमिनी भिन्न भिन्न प्रकारच्या असतात काही अगदी उथळ, खडकाळ व पाडरट रंगाच्या जमिनी डोंगरकडपावर सापडत असून त्यात अगदी हलक्या दर्जाची पिके होतात. अशा जमिनी म्हैसूर संस्थानात व मद्रास इलाक्यात बऱ्याच प्रमाणावर आढळून येतात ताम्रु व ताम्रुशब्दसर व चिकण सापण जमिनी या पायथ्याशी आढळत असून त्या सुपीक असतात. या दोहोंच्या मिश्रणाने झालेल्या मध्यम प्रतीच्या जमिनी पाणभरती पिके करण्यात योग्य असतात. अशा जमिनीत कालव्याच्या पाण्याची सोय असलेल्या ठिकाणी मुख्य पीक माताई करतात. या भागात तळी व विहिरी रंगड असून

त्यात अनेक तऱ्हेची वागाईती विक्रे करतात. बेळगाव, धारवाड आणि उत्तर कानरा या जिल्ह्याच्या पश्चिमेकडील भागात जाभा खडक (लाटेराईट) आढळतो. त्याच्यापासून होणाऱ्या अभिनीचा रंग पिवळा, तांबडा अथवा साळसर काळ्य असतो. तांबूत जमिनी चांगल्या निचल्याच्या असतात. तेथे पुष्कळ तऱ्हेची पिक वरितात. साऱ्या व राखीच्या जमिनींतील मुख्य पीक भाताचे होय. बेळगाव, धारवाडकडील तांबड्या जमिनीत व तेथे तऱ्हेच्या मृदेवरकडील जमिनीत खरे जातीची फळदाई चांगली होतात. आवे तर उदमच होतात. या खडकापासून झालेल्या अभिनीत फास्फोरिक अॅसिड, नायट्रोजन व सेंद्रिय पदार्थ याची वाण आढळून येते.

ह व मा नः—साधारणपणे हिंदुस्थान देश समशीतोष्ण कटिबंधात व अंशतः उष्ण कटिबंधात असून तो विद्युच्चूत-पासून फार गजळ आहे. हिंदुस्थानात तीन प्रकारची हवा आढळून येते. उष्ण व दमट अशी गडास इलाहाबाद व दक्षिण भागात, ओरिसा, बंगाल व आसाम प्रांतात आढळते. उष्ण व कोरडी हवा राजपुताना, पंजाब, संयुक्तप्रांत व सिंधचा उत्तर भाग यात आढळते. मध्यन उष्ण व कोरडी पंजाब व संयुक्त प्रांताचा काही भाग, गाझिया, मुंबई इलाखा, निद्रा-मई राज्य व मध्यप्रांत यात आढळते. सामान्य रीतीने दक्षिणेकडून उत्तरेकडे जाताना जतयसे समुद्रापासून अंतर वाढत गति तत्प्रातः हिवाळ्यातील थंडीचे मान व उन्हाळ्यातील उष्णतेचे मान यात बराच फरक पडत जातो. पूर्वेकडील किनारा व उत्तरहिंदुस्थानातील काळींगनाचा प्रदेश यास उन्हाळ्या फार छळक असतो.

हिंदुस्थानात नैऋत्य व ईशान्य अशा दोन दिशांनी पाऊस येतो. पहिले मान्सून वारे एप्रिलपासून ऑक्टोबरपर्यंत वहात असतात, व हे हिंदी महासागरावरून येतात. हा पाऊस मुंबई इलाख्याच्या बहुतेक भागात पडतो. परंतु सदाश्रीचा पश्चिम भाग सोडून जो ओ पूर्वेभागात जावे तो तो पाऊस फर्मा होत जातो. शिवाय हा पाऊस पंजाबचा ईशान्य भाग, गंगाकाळ, पूर्वेबंगाल व आसाम, सदाश्रीच्या पश्चिमेकडील आणि पूर्वे भागाच्या पूर्वेबंगाल प्रदेश, पश्चिम किनारा व पूर्वे किनारा मास ल, गून असलेला प्रदेश व बंगाल यात पडतो दख्खनचा बहुतेक भाग, सिंध, राजपुताना, पंजाब येथे पाऊस अनिवार्य असतो. पूर्वेबंगाल, आसाम, मध्यप्रांत, बॉम्बे व मद्रास ह्या भागात तो सामान्य असतो. ईशान्य-कडून नैऋत्येकडे बहाणारे मान्सून वारे आक्टोबरपासून जानेपर्यंत वहातात. बंगालच्या उपसागरावरून बहाणारे वारे अग्राव पर्वत होत. यांमुळे पूर्वेकडील प्रदेशात मोन्हे-र व डिसेंबर महिन्यात बराच पाऊस बहुतेक निक्षामच्या राज्यातील काही भागात, मद्रास इलाख्यात, दक्षिण मद्रा-राष्ट्रात (कर्नाटक), दख्खनच्या पूर्वे भागात, मध्यप्रांतात व बहामोड पडतो. हा पाऊस मई, हरमरा, जवळ, पाव्हे र रवी, पिबाना फार महत्वाचा आहे. उत्तर हिंदुस्था-

नांत नैऋत्येकडील पावसाचे खरोष पिबाना मदत होते व नोवेंबर ते मार्च महिन्यातील पावसाने रवी पिकास उपयोग होतो. ह्याच पाऊस संयुक्त प्रांतात मार्च व मेच्या दरम्यान पुष्कळ पडतो. व त्यामुळे येथे घरे लवकर होतात. यावेळी केन्हा केन्हा दक्षिण हिंदुस्थानात आल्याच्या ढगांमात पाऊस पडतो. निरनिराळ्या प्रांतातील पावसाचे मारासही मान खाली दिलेल्या कोष्टकात नमूद केल्याप्रमाणे असते.

प्रांताचे नाव	पाऊस इंच	प्रांताचे नाव	पाऊस इंच
वायव्य स. ह. वरील प्रांत	१६.९	राजपुताना	
पंजाब-पूर्व व उत्तर भाग	२१.९	पश्चिम भाग	१३.९
दक्षिण व पश्चिम भाग	९.२	पूर्व भाग	२५.२
सिंध	६.९	मुंबई-मुजराप	३२.२
संयुक्तप्रांत-पूर्व भाग	३९.२	" कॉकप	१०.९
" पश्चिम भाग	३७.९	" डेक्कन देश	३०.८
बहार-ओरिसा	५९.८	मध्यप्रांत—	
छोटा नागपूर	५९.९	पश्चिम भाग	४५.४
बहार	४८.९	पूर्व भाग	५२.९
बंगाल-पूर्वभाग	४४.८	बम्हाड	३३.९
" पश्चिम भाग	९८.८	हैदराबाद उ. भा	३४.९
आसाम	४५.२	" द. भा.	३०.९
मद्रास-उत्तर भाग	१२९.२	मद्रास-मलबार	१२७.९
मध्य हिंदुस्थान	३३.९	" दक्षिण व पूर्व	३५.०
पश्चिम भाग	३३.९	" बेकन	२४.४
पूर्व भाग	३८.७	" उ किनारा	३१.९
		मृदेवर	३६.९

सदाश्रीवर कित्येक ठिकाणी २५० पासून ४०० इंचापर्यंत पाऊस पडतो. आसामातील चिरांगुनी या ठिकाणी ४६० इंचापर्यंत पाऊस पडतो.

व न स्व ती नी पु न क र्पा ति व र्पाचे प्रचार.—होती ती पिके छाकमाज्या, फळफळावळ बरी वापरण्यात येतात, त्याची पूर्वेकडील पाहिल्यात त्याचे मुख्य प्रचार अंगलत आपोआप बी, मुळे, व डोळे वेगवेगळे होत असत. मनुष्य प्राण्याने आपल्या कल्पनेने फासाचे व खोडाचे तुकडे करून लागण करणे, फलमे करणे, डोळे घाघणे, शिवांची निवड करणे, मिश्रण हिंदा संकर व रंग वगैरे फेरफार करून जास्त व चांगल्या उत्पन्न देणाऱ्या बनवतो तयार करण्याचे प्रयत्न केले आहेत. ज्याप्रमाणे रावटी मनुष्य दाहारात आला म्हणजे त्याच्या स्वभावात व चालचालमुक्त करक होतो त्याप्रमाणे

रानात होणारी पिकें, भाज्या, फळे, शेतांत व मळ्यात लाविण्यात, त्याचा रानटी निबरटपणा छोनून जाऊन तीं आकारात मोठी, कोमट व रुचकर होतात. भेंडी, काकडी, दोडका, वांगें, मोंपळा, पोरें अनेक भाज्या रानटी स्थितीत काटेरी, कडू, उम अशा असतात, त्यात मनुष्याने निवड, मिश्रण, फळमें वेगरे पुष्कल्यांनी सुधारणा पडवून भागिली आहे. परंपरा वाढविण्याचे जरी असेल अनेक प्रकार आढळून येतात, तथापि शेतांतील बहुतेक पिकांची वाढ पियापासून केली जाते असे म्हणण्यास हरकत नाही. निदान तुण व कडधान्य ही जी खाण्याची मुख्य धान्यें होत त्यांची वाढ पियापासून होते. गोरारू, बटाटे, सुरण वगैरेची वाढ तुकडे करून ते लावून करितात. रताळ्याची वाढ त्याच्या वेलापासून अगर रताळ्याचे तुकडे लावून करितात. पान-वेलांची वाढ बेलाचे तुकडे लावून करितात. फळझाडांची वाढ करण्यात कलम करणे, बापणे वेगरे पद्धतींचा आस्त उपयोग करण्यात येतो.

पिकें—कोणत्याही भागातील पिकें सर्वेस्वी जमिनीच्या मगदुरावर अवलंबून असतात, पण त्यातले त्यात पाऊस फाळ, उष्णता, देव व हवेंतील ओलासा यावर विशेषतः तीं फार अवलंबून असतात. पिकें करण्याचे मुख्य दोन हंगाम आहेत. एक खरीप व दुसरा रब्बी. याचे पुन्हा दुसरे तीन भाग करता येतात. एक जून ते सप्टेंबरपर्यंत पावसाळा, आक्टोबर ते डिसेंबरपर्यंत हिवाळा व मार्च ते मेपर्यंत उन्हाळा. खरीप हंगामाचा पेरा जून ते जुलैपर्यंत होतो; व त्याची कापणी सप्टेंबरपासून डिसेंबरपर्यंत होते. रब्बी पिकांना खरीप पिकांपेक्षा पाऊस कमी लागतो उत्तर हिंदुस्थानात या पिकतां इतिवृत्तापासून बराच कायदा होतो. रब्बी पिकांची वेगळी आक्टोबर व नोव्हेंबरात होऊन कापणी मार्च एप्रिलमध्ये होते. तांदूळ, ज्वारी, यावरी, व गहू ही हिंदुस्थानातील लोकांच्या खाण्यात येणारी मुख्य धान्यें होत. यापैकी ज्वारी, यंत्ररी, खाणारे लोक दक्षिण हिंदुस्थानात फार असून उत्तर-हिंदुस्थानात गहू खाण्याची फार चाल आहे. तांदूळ खाणारे लोक थोड्या बहुतेक प्रमाणात सर्वत्र आहेत. तथापि वेगळ, आताम, ब्रह्मदेश व मद्रास या प्रांतात तांदूळ हे खाण्याचे मुख्य धान्य होय. तांदूळ पिकण्यास उष्ण व दमट हवा, भर-पूर पावसाळा किंवा पाण्याचा भरपूर पुरवठा लागतो. यामुळे वेगळ, आताम, ब्रह्मदेश, मद्रास पूर्व व पश्चिम किनार्यावरील प्रदेश, ओरिसा व मधुक्प्रतातील काही भाग यात तांदूळ पुष्कळ पिकतो. गहू हे रब्बी पीक आहे. याला सुपीक जमीन व कडक थंडी किंवा कोरडी हवा लागते. म्हणून उत्तर हिंदुस्थानात, संयुक्त प्रांत, पंजाब, सिंध, माळवा, राज-पुताना व मध्यप्रांतातील काही भाग यात गहू पुष्कळ पिकतो. ज्वारी दोन प्रकारची असते. एक खरीप व दुसरी रब्बी अथं उत्तम जमीन असून पहिल्या हंगामातील पाऊस येताचा पडतो, परंतु रब्बी हंगामात मोडा जास्त पडतो, तेंच रब्बी

शाळूने पीक करतात. खरीप मोंपळा दक्षिण गुजरात, खानदेश, चावारा, चारवाड व वेळगाव या जिल्ह्यांत आस्त होतो. निशामच्या राज्यात मराठवाड्यांत मोंपळा पुष्कळ पिकतो. मध्यप्रांतातहि मोंपळ्याचा पेरा पुष्कळ आहे. बाजरीला साधारणपणे हळदी जमीन व येताचा पाऊस लागतो. बाजरी व मोंपळा ही पिकें मुख्यत्वेकरून सुर्वई इलाखा, मध्यप्रांत, निशामचे राज्य, व मद्रासपैकी काही भाग यात होतात.

कडधान्य.—तुरीचे पीक सर्वत्र होतें. तथापि जेंय थंडी फार व पाऊसहि फार, तेथें ती चांगली होत नाही. हर-वरा हे रब्बी हंगामातील पीक असून ज्या ठिकाणी गहू होतो तेथें हरभरा उत्तम होतो. उत्तर हिंदुस्थानात हे पीक महत्वाचें आहे.

उंस—थोड्याबहुत प्रमाणात उंस सर्वत्र होतो. परंतु या पिकाला बारा महिने पाण्याचा भरपूर पुरवठा लागतो. उत्तर हिंदुस्थानात जमीन सुपीक असून पाण्याचा पुरवठा चांगला आहे तेथें व मद्रास इलाख्यात कृष्णा, गोदावरी, या नद्यांच्या मुखापलीकडे प्रदेशात व सुर्वई इलाख्यात काळव्या-खाली उंस बराच पिकतो.

बर नमूद केलेल्या खाण्याच्या धान्याखेरीज निर-निराळ्या तच्चेचा भाजीपाला, निरनिराळ्या प्रकारची फळ-फळावळ, दूधदुभंत, अर्डी, कोंबडी, बटाटे, मॅन्डा व शेळ्या वगैरे जिनसांचा खाण्याच्या पदार्थांत समावेश होतो याखेरीज विवाक्षित जातीच्या आहाराकरिता गाई, बासरे, म्हशी वगैरे गुरें मारलीं जातात.

समुद्रकिनार्याच्या पट्यात नेहेनी अन्नंय मासे सापडतात. त्यापैकी काहींचा उपयोग खताकडे होतो तथापि कोळी, खारवी वगैरे बऱ्याच लोकांचा उदरनिर्वाह माशावर होतो. खारवेलेल्या माशाचा घाटवर बराच व्यापार चालतो. मद्रास व वेगळ इलाख्यात माशांत सुधारणा पडवून भाज-ण्यासाठी व त्याचें उत्पन्न वाढविण्यासाठी शेतीही खात्याची स्वतंत्र शाखा उपस्थापित आली आहे.

भाजीपाला;—खरीपच्या खाण्याच्या पदार्थांमध्ये शाक-भाजीचा कोणता तरी पदार्थ अवश्य होऊन बसला आहे. व शाकाहारी लोकांत तर तो अवश्यच आहे. माताहारी लोकांतहि आठवण्यातून काहीं दिवस शाकभाजीचा उपयोग करणे अवश्य मानिले जातें.

खेद्याप्रांतात पावसाच्या पाण्यावरून भाज्या करतात. पाऊस संपल्यानंतर पाण्याचा साठा असेल तर व खतहि मिळाल्यास दुधच्या ऋतूतहि त्याचे दुसरे प्रकर करता येतात खेद्याप्रांतात भाज्याचा खप कारणा नसल्यामुळे त्या करण्यापासून कायदा होत नाही. शहराच्या आसपास अशा भाज्या जास्त नव्हे करून घेत्यात त्याचा खप होतो, म्हणून भाज्याचे मळे बहुतेकजण मोठ्या त्याच्याशी सोदवें दळवळण असेलया

भाभीपाळा करणें ही कायद्याची बाजू असल्यामुळे पर-
प्रातातून व परदेशातून निरनिराळ्या जातींचें बीं, मनुष्य
पुष्कळ घस सोसून मटेवाले आणितान व त्यातून हव्या-
पाण्यास योग्य असे प्रकार कांणते आहेत हे अनुभवानें
ठरवून त्या जातींची वाढ करितात. ही वाढ लोकांच्या अभि-
रुचीवर अवलंबून असणार, परंतु त्याशिवाय हवापाण्याची
योग्यता हे मुख्य कारण आहे. हिंदुस्थानात आलेल्या काहीं
विलायती भाज्या दक्षिणेकडील लोकांस फार आवडतात.
परंतु त्या दक्षिणेतील हवेंत होतच नाहीत, म्हणून त्यांचे बीं
इकडे आणून लागवड करीत नाहीत परंतु या स्थितीतहि
सुधारणा होत आहे.

ज्याप्रमाणें थंड देशातील मनुष्य व इतर प्राणी उष्ण देशात
रहाण्यास परिस्थितीच्या बदलणानें योग्य होतात त्याच-
प्रमाणें अतिशय थंड देशातील भाज्या मध्यम थंड देशात
आणि त्या अस्तता थोड्या फरकानें तेथे तयार होऊं लाग-
तात. मध्यम थंड देशातील बियाणें समशीतोष्ण हवेंत
काहीं दिवसांनीं श्वाक्याल लागतें, व अखेर पूर्ण ऊष्ण
हवेंतहि थंड हवेच्या देशातील भाज्या तयार होऊं लागल्या
आहेत. कोबी, कॉलंडावर वगैरे थंड देशातील भाज्याच्या
जाती हिंदुस्थानातील उष्ण भागातहि होऊं लागल्या आहेत.
त्याचप्रमाणें हिंदुस्थानातील बागा, भेंड्या, बेलबागी वगैरे
भाज्या विलायतेत हवेची परिस्थिति बदलून कसता येतात.

यूरोपच्या दक्षिण भागातील बियाणें आणियास हिंदु-
स्थानात त्यांच्यापासून भाज्या बऱ्या होतात. त्याहोपेक्षा
मध्य अमेरिकेंत व उत्तर अमेरिकेंतील दक्षिण भागातील हवा-
मान उत्तर हिंदुस्थानातील हवेची मिळते, म्हणून टिकडोळ
मूळ अमेरिकन येण्यापासून दक्षिणेंत झालेले वेणे पर-
देशी येण्यापेक्षा जास्त फलटण होतें असाहि अनु-
भव आहे. अमेरिकेंत बसाहट झाल्यानंतर तिकडे यूरोपातून
निरनिराळ्या भाज्या गेल्यावर तेथील हवेंतील परिस्थिती-
प्रमाणें त्यात फरक झाला. त्याचप्रमाणें हिंदुस्थानातील
हवेच्या परिस्थितीरूप त्यांत फरक झाला आहे.

बरील सर्व गोष्टी प्धानात घेता इकडीं भाजीपाल्याची जी
स्थिति आहे, तीपेक्षा भविष्यकाली पुष्कळ निरनिराळे
फेरफार होईल पडतील असें अनुमान करणें गैर होणार
नाहीं. क्वचित थोड्या प्रकाराचा जोषहि होत आहे. भेंडी,
वागें, दोडका व बेलबागी, पटाट, कोबी, कुडवट, पेवडा,
थावणपेवडा, भोपळा, काकड्या, मिरच्या, वाटाणे
यांच्यात गेल्या २५—३० वर्षांत किती फरक झाले आहेत.
सत्तेच गोराटु व पादरीं रस्ताची काहीं टिकाणीं नामनेप होत
चालली आहेत. याचा सूक्ष्म विचार केल्या असता असें
अनुमान निपतें कीं दळणवळणाचे प्रकार (मार्ग) सुलभ
होत आहेत, त्यामुळे बारीहि रंडात होणाऱ्या निरनि-
राळ्या जातींच्या भाज्यात अधिक अधिक प्रकार निष्पन्न
होतील हे साहाजिकच आहे.

क क क प्य व क.—लहानापासून मोठ्यांना फळ ही
बस्तु फार प्रिय वाटते कोणालाहि भेट पाठवावयाची अस-
त्यास फळकळ्यावळेंचा विचार अगोदर केला जातो. मोगल
दशहाच्या वेळी त्याच्याकरिता फार दूर ठिकाणातून आणे
जात असेत. फळें जरी सर्वांना प्रिय असली तरी ती सर्वांना
घेणें परवडत नाही, युरोपियन लोकांमध्ये फळें खाण्याची
वहिवाट बरीच आहे. त्याच्या मागून पारशी, बोहरी, मुसुल-
मान आटे वगैरे लोकांनी त्याचें अमुकरण केलें आहे. परंतु
पाठपेक्षे लोकांमध्ये फळ उपासाचे दिवस खेरीज करून
फळें खाण्याची वहिवाट बरीच कमी आहे. याचें मुख्य
कारण त्यांना ती घेणें परवडत नाही हे होय

फळें दोन प्रकारची असतात बाळलेली फळें म्हणजे बदाम,
खारीक वगैरे, ही महाराष्ट्रात फारशी होत नाहीत व ओलां
ताजीं फळें. हीं न शिजविताच खातात, ही सुखसुखांत, मज,
रसाळ व मधुर असतात, व या गुणामुळे ती सर्वांस प्रिय
असतात ही पाचक व शारक असल्यामुळे खाद्य पदा-
र्यांमध्ये यांना महत्त्व बरेच देतात. लोकांच्या बाळल्या
अभिरुचीवरोंवर फळाना मागणी फार येत आहे व त्याच्या
बागाहि सर्व ठिकाणी जास्त प्रमाणावर लावित्या जात आहेत.
सर्वेच फळांसाठीं सर्व ठिकाणी होणें शक्य नाही कारण
प्रत्येक झाडाची विशिष्ट परिस्थिति ही त्याला मिळालीच
पाहिजे. उदा पपया, अननस, संत्रा, मोसंबे, डाळिंब,
अजीर वगैरे झाडांना पाण्याचा अतिशय चांगला निचरा व
फोटी हवा पाहिजे. केळ, पेरा, दाख, याना अशा कमी निच-
व्याच्या अजिनी चालतात. सुपारी, पपनस, नारळ, केळ
वगैरेना हवा फार दमट पाहिजे. स्ट्रॉबेरी, पीच वगैरे झाडांस
समुद्रसपाटीपासून बरीच उंच जागा लागते चिक्, संत्रा,
मोसंबे, दाख वगैरे झाडांच्या बागा करण्यासाठी फार मोठे
भाडवळ लागत नाही. डाळिंब, आंबा, संत्रा, नारळ वगैरे
झाडांचे कोंटक झाड फार आहेत. पण पपया, केळ, अन-
नस, सुपारी यांना कोंटकापासून फारशी भीति नसते दाख,
सुपारी, संत्रा, मोसंबे वगैरे झाडांचे वनस्पतीजन्य रोगा-
(अडिज) पासून फार नुकसान होतें अजीर, रामफळ,
बिताफळ, पेरा, दाख वगैरे फळें फार वेळ न टिकणारी अस-
ल्यामुळे यांना गिऱ्हाईक पेव्हेवर व जवळ मिळाले पाहिजे.
अंबा, संत्रा, मोसंबे, चिक् वगैरेची रोपें विकत घेतोवेली
फार काळजी घ्यावी लागते. नाही तर ती रोटी व वाईट
लागण्याचा फार संभव असतो. यावरून फळसाडाच्या लाग-
वडीला बरेच धोरण व त्याबंधी सर्व प्रकारची माहिती
मालकास असणें अत्यंत जरूर असतें. कारण ही बहुतेक
झाडें फार वर्षे टिकणारी असल्यामुळे एकदा झालेली चूक
पुढे सुधारता येणें बहुधा शक्य नसतें. झाडाची राणी-
सुरपणी, छाटणी, खत देणें, रोगांवर उपाय वगैरे गोष्टी माल-
कास स्वतःच्या माहिती अगून त्यानें आपल्या गडीमाण-
सास शिकवून त्यांच्याकडून वेळेवर त्या करून घेतल्या पाहि-

जेन हिंदुस्थानांत फळझाडांची लागवड वाढत. असली तरी बाहेरून फळे आणची लागततच. विशेषतः काळिबे, सेन्नी ही इतर प्रांतातून कार्यासाठी. परंतु ही स्थिति जाऊन आपल्या इकडे भरपूर फळफळावेक तयार होऊन ती सर्वांना मिळाली पाहिजेत, इतकेंच नव्हे तर टिकोक फळे, पाहेरच्या देशात पाठून तेथील गिऱ्हाईक पटकावण्याची हिंदुस्थानची ताकद असूनहि योग्य ती शास्त्रीय माहिती, धादस, भादबल, उद्योग, व राजाश्रय यांच्या अभावी सर्व गोष्टी कर्पनापुष्टीतच रहातात.

नो माल तयार होईच त्याला पुरेसे गिऱ्हाईक मिळत नसल्यास त्यापासून रस, तेल, अंधिडे वगैरे विमल तयार करून माल स्वदेशाची, खटपट झाली पाहिजे. अन्यथा रस बाहेरपात भरणें, आन्नाचें छेजणें करणें, वडीच्या आन्नाची आयाची करणें, कागदी लिवापासून नायदिक आसिड करणें, पेरपासून जेली करणें, वगैरे रीतींनीं पण माल तयार करणें हीं फळझाडाच्या लागवडीच्या भंसातील परिणत स्थिति होय.

इसवी सन १९१४-१५ साली मुख्य खाण्याच्या धान्या. साली व इतर पिकांसाठी पुढे नमूद केल्याप्रमाणें क्षेत्राची बाडणी होती.

खाण्याची धान्ये

भातः—सात कोटी ऐशी लक्ष एकर

गहूः—दोन कोटी साठ लक्ष एकर.

जेवः—ऐशी लक्ष एकर.

ज्वारीः—दोन कोटि दहा लक्ष एकर.

बाजरीः—एक कोटि साठ लक्ष एकर.

नागडी (नाथणी)—चाळीस लक्ष एकर.

मकाः—साठ लक्ष एकर.

हरभराः—एक कोटि पन्नास लक्ष.

इतर मूग व कड धान्येः—तीन कोटी दहा लक्ष एकर.

एकूण खाण्याच्या धान्यासाठी एकंदर जमीन बीस कोटी पन्नास लक्ष एकर होनी.

ऊंसः—सर्वांस लक्ष एकूणसाठ हजार एकर.

गटिनाची धान्ये—पन्नास लक्ष एकर.

ज्यूट.—तेहतीस लक्ष एकर.

इतर तंतुपिके—नऊ लक्ष शहात्तर हजार एकर.

नीळः—एक लक्ष शेवोढीस हजार एकर.

अकू—एक लक्ष एकूणऐशी हजार एकर.

चहाः—पाच लक्ष चौन्नापत्ती हजार एकर.

काफीः—सत्यायशी हजार एकर

तेवाराः—दहा लक्ष उप्रम हजार एकर.

सिकोना.—पाच हजार एकर.

गांजाः—दोन हजार एकर

इतर औपवी व वैकी पिके—एक लक्ष तेहतीस हजार एकर.

चान्याची पिके—(ओट, गिनी गवत, लसूण, घास वगैरेसह). प्रेसठ लक्ष प्रेसठ हजार एकर.

फळफळावेक व भाजीपालाः—एकूणसाठ लक्ष, एकनीस हजार एकर.

सन १९१४-१५ साली ब्रिटिश हिंदुस्थानात ३६ कोटी १० लक्ष एकर जमीन लागवडीखाली होती. तांबेरी शेंकडा दहा गव्हाखाली, शेंकडा ३० तांदुळाखाली आणि शेंकडा ३८ ती इतर राण्याची धान्ये (डाळी साळी वगैरे) यांच्याखाली क्षेत्र होतें. शेंकडा ६ क्षेत्र गळिताच्या धान्याखाली असून शेंकडा ७ कापूस, ताग व इतर तंतुपिकाखाली होतें. यादरीम ऊंस, चहा आणि तेवारा छान महत्वाच्या पिकाखालीहि परेंच क्षेत्र होतें.

खाण्यात देशातील दर एकरी उत्पन्नाच्या आकड्याचें निरीक्षण केल्यास येथील पिकांचे उत्पन्न वाढविण्यास अद्यापि पुष्कळ वाव आहे असे वाटतें.

इ. स. १९१६-१७ सालचें दर एकरी सरासरी उत्पन्न पुढील कोटकात दिले आहेः—

प्रांताचें नांव	पिकाचें नांव	दर एकरी सरासरी उत्पन्न पोंड	एकंदर लागवडीत असलेल्या क्षेत्राची शेंकडा प्रमाण
भात			
बंगाल	हिवाळी	१०३६	३६.३
	उन्हाळी	११७१	
	पावसाळी	८७१	
मद्रास	एकंदर	१३८५	१४.१
महारा	हिवाळी	१२३४	२०.५
ओरिसा	पावसाळी	८००	
	उन्हाळी	८००	
प्रदेश			
उत्तरभाग		१०३४	२.७
दक्षिणभाग		१०८३	१०.६
मुंबई	एकंदर	१२३०	२.३
मध्यप्रांत		६२४	६.४
व बऱ्हाड	"		
गहू			
बंगाल	पाणभरते	९६४	३७.६
	कोरडवाहू	९०६	
संयुक्तप्रांत	पाणभरते	१२५०	२८.७
	कोरडवाहू	८५०	
मध्यप्रांत	एकंदर	६००	१४.६
मुंबई	पाणभरते	१२५०	९.३
	कोरडवाहू	५१०	
ज्वारी			
मुंबई	पाणभरते	१५१०	३२.७
	कोरडवाहू	६७०	

(पुत्रे ६३७ वरुन पुत्रे चालू)

मद्रास	कोरडवाडू	६९६	२४ ३
मध्यप्रात	एकंदर	६९४	२९ ५
व वन्हाड			

बाजरी

सुयई	एकंदर	४००	३२ ९
मद्रास	" "	६२४	२२ ५
पंजाब	पाणभरते	५६८	} १७ ०
	कोरडवाडू	४१६	
संयुक्तप्रात	एकंदर	५५०	१६ ६

इतर पिकांचे दर एकरी सरासरी उत्पन्न

पिकाचें नाव	उत्पन्न पोंड	पिकाचें नाव	उत्पन्न पोंड
भात	१०६३	हरमरा	७२०
गहू	८३०	जवस	३५७
सातू	१०४७	तोंड	२८०
पवारो	७९७	सरस व	} ४६७
बाजरी	५०३	मोहरी	
नावगी	१०५९	गूळ	२७५४
मका	१०२५	फांपूस	१०३
दूर	८४०	ज्यूट (ताग)	१२९२

कीटक शास्त्र—या शास्त्रासंबंधी योड्याबद्दत माहिती प्रत्येक शेतकऱ्यास अवगण जरूरीच आहे. अतापर, प्वारीवर व कपाशीवर पडणारे किडे, उंसातील मर, बटाटया-बरीळ अळी, मावा, वाळवी वगैरे किट्यांपासून दरसाल लक्षावधी रुपयांचे नुकसान होत आहे. यासाठी या विषयाचें शेतकीदृष्ट्या फार महत्त्व आहे. कारण हे शास्त्र अगदी आधुनिक असल्यामुळे त्यासंबंधी माहितीचा प्रसार व्हावा तसा अद्यापि झालेला नाही. शेतकऱ्यांना कीटक हे प्राणी कोणते, त्याची रचना कशी असते, त्याची वाढ कशी होते, रूपांतर आणि जडाव या कशा होतात, तसेच त्याचें अन्न कोणतें, त्याचा एकंदर आयुष्यक्रम कसा चाललेला असतो याची माहिती झाली पाहिजे. म्हणजे हल्ली एखाद्या पिकाला कीड पडली किंवा रोग झाला म्हणजे शेतकऱ्यांना ही एक दैविक अ. शक्ति आपणावर ओढवली आहे, किंवा हे रोग देवानें आभाळतून किंवा स्वर्गातून पाठविले आहेत ही समजूत त्यांच्या मनातून नाहीती होईल पिकावरील किडे अनेक प्रकारचे असतात. फुलपाखरें, मधमाशा, कठिण पंखाचे किडे, डेंहण, सुंग्या, पिंसा वगैरे प्राणि जे आपल्याला आढळनात, त्याचे आकार रंगणे, पिणें, वाढ वगैरे मोठ्या प्राण्याहून अगदी भिन्न असतात क्रियेक किट्यांना आपलें भक्ष्य खाण्याकरिता दामाडे असतात कित्येक तें चाबून खातात. कित्येकास शेंड असते मावा व पिकावरील अनेक जातीचे किडे, माशा, डास वगैरे आपलें भक्ष्य सोडेंन शोषून घेतात.

कीटकात एकंदर चार अवस्था असतात ह्या अंडे, अळ्या, पोच पूर्ण कीटक. ज्यात रूपांतर नसतं ह्यात फोड्यावस्था

नसते. बहुतेक किडे अंडी घालतात. कित्येक वेळी ती वेगवेगळ्या व कित्येकवेळी त्याचे चिकटलेले पुजेक असतात कित्येकाचीं अंडी चार पाच ते वीस दिवसात फुटतात, तर कित्येकाना अनेक महिने लागतात अंडी फुटून आल्या व किडी बाहेर पडल्या म्हणजे भक्ष्याचा शोध करतात व तें मिळाल्याप्रोवर अवाशाप्रमाणें खाऊ लागतात किट्याच्या आकारमानानें ते इतर प्राण्यापेक्षा जास्त खातात. म्हणून पिठावर कीड पडली म्हणजे ते त्याचा फटा उडवितात. किडे मोठे झाले म्हणजे त्यांना वीसावस्था प्राप्त होते या स्थितीत प्राणी बहुतेककडून काढी खात नाहीत व हालचाल करीत नाहीत अशा स्थितीत काही १०-१५ दिवस तर काही महिनाभर हि रहातात कोशेटयातून पतंग बाहेर पडणें यासच रूपांतर म्हणतात म्हणजे आळीचा पतंग होतो. पण असें ठेवतात होत नाही. अंजनातून बाहेर पडणारा प्राणी आळ सारखा असून लहान टोळक असतो. दिवस भरले म्हणजे तो कोशेटा फुटून त्यातून पतंग, फुल-पाखरू वगैरे बाहेर पडतें ह्या स्थितीत ते प्राणी काही खात नाहीत, व पिकाची खराबीही करीत नाहीत परंतु नर मादी याचा संयोग होऊन अंडी घालतात, व दोन्ही मरून जातात दुसऱ्या पिढीस ह्या अंजनापासून सुखात होते ह्या अंजना-पासून निघालेल्या सुरवेदासारख्या किट्याच्या अवस्थेमध्येच पिकाची नुकसानी होते पिकें निघाल्यानंतर किडे दुसरे पीक येईपर्यंत जडावस्यंत पडून राहतात त्यावेळी त्यास खाण्यास काही लागत नाही. ही अवस्था चार पाच महिन्यांपासून एक वर्षपर्यंत सुद्धा असते. वर नमूद केल्याप्रमाणें कीटकाचा आयुष्यक्रम व निराविराळी स्थित्यंतरे याची माहिती झाली म्हणजे शेतकऱ्यांना त्याचें निर्मूलन करण्याकरिता कोणते उपाय व ते केव्हा योजावे हें त्यांच्या लक्षात रुढ व येईल. उपाय तीन प्रकारांनी करता येतात, प्रतिबंधक, निरा-रक व मारक. या उपायाची सविस्तर माहिती सातर्गिक व पोटात गेली असता मारक होणारां विषे कोणती, ती कोणत्या प्रमाणात वनेव्हा वापरावी, तीं शिंपणण्याची येने, फारें वगैरे केव्हा व कशी उपयुक्त आहेत वगैरे सर्वविधी सविस्तर माहिती या विषयावरील स्वतंत्र लेखात दिलेली आहे. होता होईवी उपद्रवी कीटकासंबंधी उपायासह माहिती दर पिकासाठी दिलेली आहे. यंपरीच कोठारातील व साठविलेल्या धान्यांना कीटकापासून किती नुकसान होतें त्याचा प्रसार कसा होतो, त्याचा प्रतिकर करण्याकरिता कोणते उपाय योजावे, जनावरास गोबिड, उवा, गोमाशा, वंगरेपासून कसा उपद्रव होतो हे सामुन त्यावर उपाय सुचविलेले आहेत.

उ प यु क कि डे.—रेशमाने किडे, मधमाशा, लास पन-विणारे किडे वगैरेसंबंधी सविस्तर माहिती त्या त्या स्वतंत्र लेखाद्वारे दिलेली आहे.

प रो प जी वी व नसर ती व त्या पा स न पि का स हो णा रे

रो ग.—मनुष्यास व जनावरास जसे रोग होतात तसेच

अनेक प्रकारचे रोग वनस्पतींवर होताना. हे रोग पुष्कळ वेळा इनडे अरुनात होतात. का ते शारयावर थोड्याच अवकाशात सर्व देशावर पसरून भयंकर नुकसान होतें. पाश्चात्य देशात परोपजीवी वनस्पतींच्या रोगसंबंधी संशोधनास सुरुवात होऊन सुमारे ८० वर्षे झाली, तथापि एवढ्या अवधीत निखलेल्या ज्ञानाने तिकडे शेतकरी वर्गास एकदा फायदा झाला आहे. जमीनीतील व हव्हेतील दोघ, पिडे व परोपजीवी वनस्पती वगैरे वनस्पतींना रोग होण्याची मुख्य कारणे होत.

परोपजीवी वनस्पतींचे दोन वर्ग करिता येतात. एक डोक्यात राहून दिसणाऱ्या उदा. बाइगूळ, टारकुळा अथवा टवळी, अमरवेल किंवा निमोळ वगैरे. दुसऱ्या सूक्ष्म आकाराच्या वनस्पतींच्या वर्गात दोन प्रकार आहेत. एक शिली, अंगर अक्षिप वर्ग, यात कुण्याची छत्री, घुस, घुसपी वगैरे रोग येतात. दुसऱ्या प्रकारात अंतुवर्गीय रोग येतात. जसे बदलत्याची बागडी अंगर वची

गव्हावरील ताबेरा, ज्वारीवरील काजळ्या अंगर काणी व द्राक्षावरील धुरी हे शिलीय वर्गात येतात. बदलत्यावरील चक्री किंवा बागडी ही अंतुवर्गीय येते. प्रत्येक शिलीयकापासून अर्धवृत्त रेणू उद्भवतात व ते हव्हेतून व पाण्यातून झडून तिकडे वाहून जातात. जमीनीवरील व झाडावरील रेणू पाण्याने, पत्रादी व विक्षेपत. फोडक याच्या सहाय्याने सोमन स्थापना पोचवेले जातात. काही रेणू वजून ते आपले गाळे पोचून वनस्पतींवर पसरितात व काहींची शोषणक्षमता पोचकच्या श्वेततून आत शिरतात व अन्न शोषून येतात. अशा रोगाची पिकास बाधा झाली म्हणजे त्याची पाने पिवळी पडतात, किरयेकावर ठिपके व जाग पडतात, किरयेक पिकात कायावर गळ्यासारखी वाड होत, किरयेकात वाड घुटणे, फळे न येणे किंवा गळून पडणे असे होत. किरयेकात पाण्याऐवजी रोग, रेणूने झुजके येणे वगैरे प्रकार होतात. अशा या शिलीयवर्गीय रोगांनी पिकाचे द्रव्यीय अंतेनात नुकसान होत. गव्हावरील " ताबेच्या " पासून हिंदुस्थानात द्रव्यीय कर्मात कमी चार कोटी रुपयांचे नुकसान होत असावे असे अनुमान काढलेले आहे. दुसरे दोळ उदाहरण म्हणजे काणी अंगर काजळ्या रोगाचे होय. या रोगापासून दरसाल फक्त मुंबई इलाख्यातच सुमारे २ कोटी रुपयांचे नुकसान होत असावे असा तज्ज्ञ माणसाचा अंमल असा आहे.

वरील दृष्टीकोनावरून रोगांचे विक्षेपतः शिर्षप्रजनन रोगाचे अस्तित्त्व आधी रोगाचे सर्व काम करून दाखविण्यासारखा उपद्रव होत नाही. याकरिता नमरेत अल्पांश रोगावर उपचार करणे जवळ जवळ अवश्य असल्यामुळे तो न होई देण्यात प्रतिबंधक उपायाची योजना करणे हे फार सोपे आहे. प्रतिबंधक उपाय येथेप्रमाण.—

जमीन काजणीपूर्वक तयार करणे, पाण्याच्या निचऱ्याची सोय करणे, फार्मल पाण न देणे; पिकात पेर-

कार करणे, या संपासून लावणे, रोगांत न जुमानणारे व निवडक या पेरणे, निरोगी जात प्रयोग करून उत्तम करून तिचेच बी पुढे उपयोगात आणणे, शेत स्वच्छ ठेवणे व झाडात दाटी न होऊ देणे; शिलीयपातक देण्यात या पेरण्यापूर्वी भिजवून नंतर पेरणे, रोग झाल्यावर किंवा पूर्वी शिलीयपातक विपरीत पदार्थांचे मिश्रण पिकावर गोमय वेडी किंगडाने, जपमात व प्रणास रोगप्रतिबंधक औषधे लावणे वगैरे.

हल्ली परोपजीवी वनस्पतिजन्य रोगापासून गव्हावरील ताबेरा, ज्वारीवरील काणी, द्राक्षावरील धुरी, ऊंस गाभ्यात रंगणे, चानरी, ज्वारीवरील केवड्या किंवा गोसावी, सुपारीवरील गळ किंवा फोडे रोग बदलत्यावरील चक्री किंवा बागडी हे परोपजीवी वनस्पतिजन्य रोग मुख्य पिकावरील अन्न रोगापासून दारवाची कोट्यवधि रुपयांचे नुकसान होत आहे याकरिता वर नमूद केलेल्या रोगप्रतिबंधक उपायांनी योग्य वेळी तज्ज्ञांक केल्यात शेतकऱ्यात हल्लीपेक्षा बराच जास्त फायदा होईल यात संशय नाही. रोगासंबंधी चिकित्सा व त्यावरील उपाय मासबंधी इत्यंभूत माहिती या विषयावरील स्वतंत्र लेखात पहावी

हे ताचीं ख तें:—जमीन निवड होऊ नये म्हणून शेतकी चांगली मर्याद करणे, शेत पड टाफणे, पिकात केवढाळ करणे पिडे मिसळून करणे जमीनीत खत घालणे व बेवड करणे वगैरे अनेक योजना करण्यात येतात. त्यापैकी खत घालून जमीनीची सुरक्षता राखणे ही बाब फार महत्वाची आहे सर्व शेत कसणारास खताचे महत्त्व अवगत आहे. हिंदुस्थानात मुख्य खत म्हणजे शेणखत होय. गुराच्या मुताची किंमत शेणखताइतकी किंवाहून जरा जास्तच असून देखील ते राखून ठेवण्याची व हवाडा नाही. ते बहुतेक वाया जाते.

शहरात रस्त्यावर, गावीत, व जिकडे जिकडे गुरे चरत असताना किंवा फिरत असताना शेण पडेल तेवढे गोवंत्यासाठी किंवा सार्वेष्ट्यासाठी गोळा करण्यात येते. शेणकऱ्याच्या घरी मुद्रा बऱ्याच शेणाच्या गोवंत्या लावून बाळवून त्यांचा सर्पणाकडे उपयोग करितात, किंवा त्या शहरात नेऊन विकतात. शेणखताचा असा अप्रत्यक्ष हाणें म्हणजे जमीनीचे मोठे नुकसान आहे. याचे मुख्य कारण लागवडी घाली असलेल्या शेतात सर्पणाचा घुटवडा होय. जे घोडे बहुत शेणखत राहिल त्याचा उपयोग ऊंस, पानमळे, फळफळवळीच्या बाग व भांगीपाला यासारख्या बागाईत पिकाकडे होतो. शेणखताखेरीज घरातील केकडा राख, गाढ्यांतील माती, सळ्यातील गाळ, निरनिराळ्या प्रकारच्या पेंदी, मासळी, सोन्याची माती, सोरा वगैरे मिश्रणाचा खताकरिता उपयोग करितात. गोव्याकडे खारी माती नारळीनी घालितात. मद्रास इलाख्यात काही ठिकाणी जुन्या घरातील बापळांची धीट व इकराची विषा खतासाठी

वापरितात. बस्यत्वा ठिकाणी घुरें शेतात वायतात. मोठ-
मोठ्या शहरात म्युनिशिपलिटी सोनखत तयार करिते
त्याचा वागाइताकडे कार वागला उपयोग होतो.

अथ ठिकाणी देवेंज वाटू आहे त्या ठिकाणी साडपाण्या-
वर उत्तम पिकें येतात, असा अनुभव आहे.

हिंदुस्थानात दिवस धान्ये पुष्कळ आहेत. ती बहुतेक इतर
पिकांबरोबर पेरितात त्याच्या मुळ्याचा व पाल्याचा जमी-
नीची खुपीकता राखण्याकडे पुष्कळ उपयोग होतो ताग, कुडीच्या,
सारखी पिकें करून ही फुलवल्यात आल्यावर किंवा पूर्वी
जमीनीत गाडतात. बहारा, ओरिसा व मद्रास इत्याख्यात
जेथें मिळीची बरीच लागवड करतात, तेथें नीळ काढून
घेतल्यावर तो झाड्याचा भाग रहातो त्याला सीट असें म्हण-
तात. तो जमीनीत गाडतात त्याचा हिरवाळ खताकरिता
वागला उपयोग होतो. भातशेतीत मद्रासकडे पाइनच्याचें
(लात देणाची शेवरी) पीक करून ते शेतात गाडून टाक-
तात. याशिवाय तिकडे करंज, मोगली एरंड, मिरगुडी,
अड्डळा, इरे वगैरे झाड्याचा पाला आणून तो लावणीपूर्वी
भातजमीनीत टाकतात. तो कुजला म्हणजे त्याचें वागलें
झत होतें. मुंबई इत्याख्यात पुष्कळ पाऊस पडणाऱ्या भागात
भाताचे रोपटे (सरबे) पेरण्यापूर्वी त्यात निरनिराळ्या प्रका-
रच्या झाडांचे दाह्याक आणून ते गाडतात. त्याला राब माजणें
असें म्हणतात.

इजिप्त खताचा उपयोग मुख्यत्वेकरून चहा, कॉफ, रबर
वगैरे पिकें करणारे युरोपियन मळेवाले आन बरीच बरे
करीत आहेत तथापि त्यापैकी सल्फेट ऑफ अमोनिया, नाय-
ट्रॅट ऑफ सोडा, सुपर फॉस्फेट, सल्फेट ऑफ पोटॅश, हाडाची
पूड, पेंडी, भासणी वगैरे खताचा जमीनगत प्रमाणात
वागाईत पिकात उपयोग होतें लागला आहे. इझी साकची
येथील धाट्याच्या कारखान्यात थोड्या प्रमाणात सल्फेट ऑफ
अमोनिया तयार होतें लागला आहे. वागली मशागत व
भरपूर खत दिलें असता वर्षोवर्ष गव्हाचें उत्पन्न कसें येतें हें
खाली दिलेल्या रादमस्टेड येथील प्रयोगाच्या आकड्यावरून
लक्षात येईल

सन	वार्षिक सरासरी दर एकरी उत्पन्न (घुसल)	वार्षिक सरकारी घुसलाचें वजन गिट.
पिन खत-दर बरी दर लेली जमीन एकरी १३	खत न दर बरी दर पातलेली एकरी १४ टन	
उन शेणखत पातलेली ज	जमीन लेली जमीन.	
१८९३-९४	१९३	३४५
१८९३-९४	१९३	३६०
१८९४	१९६	३९६
१८९४	१९६	३९६
		...
		६००२५

बरील आकड्यावरून पहाता असें दिसून येतें की वांगली
मशागत केल्या असता दर एकरी सरासरी १०.९७ घुसल

अपर ७४४२९ पोंड उत्पन्न आलें; व खतविलेच्या जमीनी-
तील उत्पन्न ३४९४ घुसल अपचा २०३० पोंड आलेले
आहे. या आकड्यावरून खताची जरूरी किती आहे व तें
भरपूर मिळाल्यास उत्पन्न किती वाढेल हें विचार करण्या-
सारखें आहे

शेतीची आ उ तें.—मशागतीने दोन भाग करता
येतात. एक वीं पेरण्यापूर्वीचा व दुसरा नंतरचा. जमीन नाय-
रणें, कुजवणें, डेकलें फोडणें वगैरे कामें पहिल्या प्रकारात
येतात दुसऱ्या प्रकारात खुरपणी, कोळपणी वगैरे कामें मोड-
तता वागल्या मशागतीत प्राचीन मुद्दे साध्य झाले पाहिजेत.

(१) जमीन गळ, बारीक व भुसभुशीत करणें; जमि-
ने केव्हांने झाडांच्या मुळ्या पसरण्यास व त्यांना पोषक द्रव्ये
घेण्यास सोपें जातें.

(२) जमीनीत ओलावा घेऊन तो राखून ठेवण्याची
शक्ति वाढविणें

(३) जमीनीत हवा खेळवून तांतील पोषक द्रव्ये झाडात
पेसा येतील अशा स्थितीत आणणें

(४) सणाचा, फिड्याचा, त्यांच्या भंल्याचा व बन-
स्पतिजन्य रोगाचा नायनाट करणें.

बरील बारी मुद्दे देशी आडतानां साध्य करून घेता
येतात. नागर, कुजव, मैद, पेठारी, पंभर, कोळपें ही
शेतीचीं पूर्वाधार मुख्य आजतें आहेत. नागर लहानमोठे
अमून ते २ ते १९ पैलानी ओढतात. भातशेतीत टोणग्याचा
उपयोग करतात.

हिंदुस्थानातील शेतीचीं आजतें लाकडाचीं, कारक धोई,
सर्पी, थोड्या खर्चात होणारी व खेव्यातील कारगिरावडून
होण्यासारखी आहेत. सर्व आडतता नागरात अग्रस्थान दिलें
पाहिजे.

नागराचे प्रकारः—पूर्वी बुदळ, नंतर हातनागर नागर,
त्यानंतर पैलाच्या आकारमानाने व छाप्तीच्या प्रमाणात व
जमीनीच्या बगदुराप्रमाणें देशपरतवें (धंगल, आसाम, गुज-
राथ, बॉकण, तेलंगण, देश, कर्नाटक, वन्हाड वगैरे) नागरात
फरक होऊन निरनिराळ्या आकाराचे नागर प्रकारात असे
जाहेत. हे निरनिराळे फरक नागराचे भाग लहानमोठे फा-
ण्यात झालेले नसून त्याच्या आकड्यात, हलकीत, दमण्यात,
फाळात पाळकार्णित व गुताराच्या भरणीत पोडाबहुत फरक
झालेला आहे. रॉकणात नागर ओढण्यास दोन पैल लागतात.
पण देशावर बोळपूर, धारवाडाकडे १२ ते १५ पैल लागतात.
मोठ्या नागराचा उपयोग जमीन खोल नागरून कुंडा,
हरळी, लव्हाळा, काशा वगैरे तणाचा नायनाट करण्याच्या
कामां मुख्यत्वेकरून करतात. उमळ नागरात करण्यास नाग
रोख उपयोग करतात. त्याचप्रमाणे काही भागात (ताप
काडी, पंचमहालात, मध्यप्रांतातील गव्हाची भागात
नागरीला नळी व वाडें वापून तिचा बी पेरणीकडे उपयोंग
करतात.

कुळवः—कुळवाचा उपयोग नागरट शास्त्रावर किया जेथें नेंथ नागरट करी परवडत नाही तेथें तेंथ कुळवाच्या अगर वखराच्या पाळ्या घालून जमीन तयार करतात. बहुतेक हिंदुस्थानातील शेतांची भंसागत याच आउतावर चालते. कुळवानें जमीन बारीक मुसमुयात होते. वारंदा तमें उपटून पडतात. शिवाय कुळवाचा उपयोग वीं पेरल्यानंतर रासण्या येण्याच्या कामीहि करतात. कुळवातहि देसापरतने अनेक प्रकार आढळतात.

पामरः—जमीन तयार झाल्यानंतर पुढें वीं पेरणीचें काम पामरानें करतात. पामरेंत एक कणी (नारी)पासून सां दोन कणी, तीन कणी, चार कणी, पाच कणी, सहा कणी असे प्रकार आढळतात. सहाकणी पामरीचा कर्नाटकांत मातपेरणीस उपयोग करतात चाकीच्या पामरीचा खरीप व रबी पिकें पेरण्यास उपयोग करीत असून रबी पामरी वजनात थोड्या मास्त असतात त्यांना मोघड असे म्हणतात. पामरीच्या पेरणीत वीं कमी लागत असून तें समान अंतरावर ओळीत पेरलें जातें. एखादी ओळ वेगळ्या धान्याची पेटावयाची असल्यास मोगणीचा उपयोग केला जातो.

कोळ्याः—हें आजत लहान प्रमाणावर कुळव म्हणून तरी वाढेल. यात दोन प्रकार आढळतात. एकात पांसेचे दोन तुकडे असून मध्ये एक फट असते. तंतुन कोळपताना विझाची ओळ जाते. दुसऱ्या कोळ्यात कुळवाप्रमाणें सखेंब पात असते. कोळ्याचा मुख्य उपयोग म्हणजे पिकाच्या ओळीतील तणसाडें काढून जमीन मुसमुयात करणें व पिकास थोडीबहुत भर देणें होय. एका सुवावर बहुतकरून दोन कोळ्या व काही ठिकाणी चारहि चालवितात. कोळ्यागणीक वेगळा इतम लागतो.

मैदः—या आउताचे मुख्य काम म्हणजे ढकळें फोडून जमीन सपाट करणें होय. देशावर हें आजत म्हणजे कुळवेंदच असतें. त्याला पेलें घेऊन जमीनीवर ओढतात. कोकण, गुजराथ, कर्नाटक व इतर मात पिकणाऱ्या भागांत जमीन व चिखल सपाट करण्याचें काम खुटेळीने करतात. या आउतात एका चौकोनी फळी याची चारही रुंदे मलबेलेले असतात. त्याला खुटे (गुटे) म्हणजे असे म्हणतात.

पेटारीः—होकरात ज्या ठिकाणी दर वर्षी मात खाचराची वाघवंदस्नी करावी लागते तेथें माती इकडून तिकडे वाहून येण्याकरिता व याचखळी सुवविण्याकरिता पेटारीचा उपयोग करतात. देशावरहि पेटारीचा ताली पाळण्याकडे उपयोग करतात. शीक तयार झाल्यावर मळणीचें काम बहुतकरून सुखी पिकें सोडून, फाडण्यानी ठोकून किंवा थैलाच्या पायापाली मळून बान्यानें उषण धान्य तयार करितात. तथापि गुजराथेंत ओल्यापट तालवयांत गव्हाची मळणी एका चौकरीत दाते असलेली चाकें बसवून त्या आउताच्या सद्यानें करितात. कर्नाटकांत, विशेषतः धारवाड जिल्ह्यात व वल्लारत बौध्दध्याच्या कणसाची मळणी

लहानचा दगडी रुळीनें करितात. त्याप्रमाणेंच खपला गव्हां सुन्याच्या पाणीत मळल्यास थोड्या खचेंत धान्य तयार होतें.

धान्य तयार झाल्यावर तें गाज्यात भरून विक्रीकरिता बाजारात पाठवित. गाज्यातहि प्रातोप्राती करक दिसून येतो. खानदेश, वन्हाड व कर्नाटक येथे फार मोठी भरीव बाळाची गाडी असते. तिचा उपयोग धान्य घरी आणण्यास करतात. व ती ओढण्यास ८ बैल लागतात. मध्य-प्रातात अनेक तऱ्हेच्या गाड्या आढळतात. उत्तर हिंदुस्थान व गुजराथ या भागातील गाज्या फार ओगडवीगड अशा असतात.

बरील मोठमोठ्या आउताखेरीज माती उणण्याच्या कामी पहाद, वडर, खोरे, कुदळ, टिळाव, पेंडत वगैरे आउताचा उपयोग करतात. माती ओढण्यास व चाकें कण्यास खोऱ्याचा उपयोग होतो. गोठयात रोगयत ओढण्यास व खळ्यात मदन(मळ) येथें धान्य) हलविण्यास दाताळ्याचा उपयोग करतात. सुख्यानें तग कडितात व विझ्यानें पिकें कापितात. खळ्यात धान्य उरून पाडडून तयार करण्यास तिबई, सुपें, चाळीस ओकरा हें लागतात. धान्याचा भरडा व पीठ दुखण्यास लाकडाची मोठी जाती व लहान जाती असतात. बरील हकीकत देशी आउताची सली. याच्या विंगड सुधारलेल्या खोरेडी सीडी, अर्लीमदन, किल्लेकर, मेस्त्र मन्तून वगैरे नागरचा प्रकार सुकई, मद्रास, मध्यप्रात व वन्हाड या प्रांतात होऊ लागला आहे. याखेरीज कड्या कापण्याचें यंत्र, धान्य उणण्याचें यंत्र, माती ओढण्याची खोरेडी पेटारी, मजगाच्या कणसातील दगडे काढण्याचें यंत्र, हातांनी चालविण्याचे सुण्याचें यंत्र, पिकें कापण्याचें यंत्र, धान्य उणण्याचें यंत्र वगैरे आउतांनी देतल्या सुधारणेंत यशस्व भर पडलेली आहे.

पूवी उंसाचा रस काढण्याकरिता दगडी किंवा लाकडी चाचे असत व अद्यापिहि काही ठिकाणी ते चालू आहेत. तथापि खोरेडी चाच्याचा यशस्व प्रसार झाल्या आहे. अलीकडे अँडल एन्जिननें चालगारे उंसाचे मोठे चरक व पाणी काढण्याकरिता अँडल एन्जिन व पंप प्रचारात येऊ लागले आहेत. अगदी अलीकडे शेतकी खात्यानें दोन चार ठिकाणी जमीन नागरण्यासाठी चाकें व मोळारसाठी चालगारे नागर हिंदुस्थानात आणिले आहेत. त्याची कामे बरी चालडी आहेत. हमी बोट फ्रिजर (पाणी दाखविणारे यंत्र) शेतकी खात्यानें आणिले आहे. त्या यंत्रानें पाण्याचा सरा जमिनीखाली आहे किंवा नाही हें पूर्वी पाहून नेतर विहिरी खोल करण्याच्या यंत्रानें त्या सगल्या जतात. अशा अनेक तऱ्हेनें शेतांत प्रगति चालू आहे.

पाण्याचा पुरवठा.—ज्या ठिकाणी पाऊल सपाटी १०-१२ इंचापेक्षा कमी पडतो तेथें पिकें चोक्यानें आहे. अशी ठिकाणे दगडे विंध प्रात, राजपुताना यातील बहुतक भग होत.

वायव्येकडील ओसाड मैदानात नुसत्या गुरांना वक्या-
मेटपाना व उंटाना खाव्यालायत थोडासा चारा व
झुडूपे याशिवाय काही होत नाही. इथी अशा भागात
व उत्तर हिंदुस्थानात व मद्रास इलाख्यातील गोदावरी व
कृष्णा या अंतर्बंदी भागात मोठमोठी घरणे बांधून बालवे
काढिले आहेत. दक्षिणेत नीरा, गोदावरी, प्रवरा वगैरे
नद्यांना घरणे बांधून मोठमोठे कालवे काढिले आहेत अर्थां
ठिकाणी, व ज्या ठिकाणी विहिरींत मरूपूर पाणी असते
आसे माग, व ज्या ठिकाणी पाऊस मुबलक पडतो असे प्रदेश
रोराजकरून जवळ जवळ झुमारे दहा सहा एकर चौरस
मैत क्षेत्रावर पावसाच्या कमतरतेमुळे दुष्काळ पडतो असे
आढळते. अशा ठिकाणी पडतो तेव्हा एकदम पुष्कळ
पाऊस पडतो व नाही तेव्हा पुरेसा पडत नाही. असा
भाग म्हणजे मुख्यत्वेकरून दक्षिणेत झुमारे १० ईंच अगर
त्याहून कमी पाऊस पडणारा भाग होय. याशिवाय मध्यप्रात
माळवा व गुजराथ येथे कधीकधी दुष्काळ पडतो. सन
१९१४-१५ साली प्रातवार पाणभरत्या क्षेत्राचे एकंदर
सागवडीपेढी असलेल्या क्षेत्राशी प्रमाणखाली दिले आहे:-

प्रात	शेंकडा प्रमाण	प्रांत	शेंकडा प्रमाण
दिही	१९	वायव्य सरहद्दी	
सुंबई	४	परील प्रात	३४
संयुक्तप्रात	३९	मणिपूर	२
बंगाल	९	अजमीर, मेरवाडा	३२
बहार व ओरिसा	१८	आसाम	६
पंजाब	४३	सिंध	८२
मध्यप्रात व पंजाब	३	इंग	३
मद्रास	१८	मध्यदेश	८

एकंदर पाणभरत्या पिकांपेक्षा शेंकडा ८४ क्षेत्र पाण्याच्या
धान्यासाठी असून माफी शेंकडा सोळा इतर धान्यासाठी
होते. शाण्याच्या धान्यापेक्षा १०१,९९,३०० गव्हाखाली,
२,८८,९३,००० इतर तुणधान्य व कडदण या धान्याखाली व
३७,३९,००० एकर इतर शाण्याच्या धान्यापेक्षा होतें.

सन १९१४-१५ साली कालवे, तळी, विहिरींमधील मिजविलेल्या
जमिनीचा (एकरांचा) तपशील (आफडे हजारोंचे आहेत.)

दयाचे नाव	सागवडीचे एकंदर क्षेत्र	कालवे.		तळ्यावर	विहिरीवर	इतर शेंकडी, एकंदर मिज- विलेले क्षेत्र
		सरकारी	साक्षी.			
मिदिशहिंदुस्थान.	३१०६४१	१८८८५	२४९६	६९४३	१२५५६	६३०९
मध्यप्रात	२०२२०	१८८८५	५	५८९	८४	३९
पंजाब	७०४७	१८८८५	५	५८९	८४	३९
सुंबई इलाखा.	२६४६३	१७८	१९	१३५	५१६	१९
सिंध.	४९३४	३१९४	१०	१३५	५१६	१९

हृषिमात्र व त्या या शेती कडे उपयोग. — निवट संवर्ष आहे. परंतु या गोष्टीची जाणीव हृषियंत्राल
देवधी व हृषियंत्र अगर साक्ष याचा परस्परार्थी कर हृषिमात्र या हृषीने देवकन्यांनी शिष्याच्या अर्भा

सर्वात पाणभरत्या क्षेत्राचे प्रमाण सिंध प्रातात जास्त
असून अर्धी कमी सुंबई, मध्यप्रातात, पंजाब, मणिपूर व
कूर्गप्रात यात असते.

पंजाबांत जेथे अगदी उष्णत रात होतें, तेथे विनाय व
अलम नद्यांचे माठमोठे कालवे निघाल्यापासून नवीन वना-
हृषी झाल्या आहेत. हिंदुस्थानात कालव्याच्या पाण्या-
बेरीत तळी व विहिरी यावर बरेच क्षेत्र मिजविले जातें.
तळ्याची संख्या निशामच्या राज्यात, मद्रास इलाख्यात व
मैसूर संस्थानात जास्त प्रमाणात आहे सुंबई इलाख्यात,
गुजराथेत व कर्नाटकात बरीच तळी असून मध्यप्रातात
ती जास्त प्रमाणात आढळतात. तळ्यांचे पाणी बहुतकरून
पाटने नेण्यात येतें. जेथे पाटात पाणी सोडण्यापूर्वी थोडेंसे
उचळावे लागतें तेथे ओछी, हरणी, डोणी, चंपारा झील,
टोपला, सारस वगैरेसारख्या साधनांचा उपयोग करितात.
सरासरीने तळ्याच्या पाण्याने ८० एकर क्षेत्र मिजविले
जातें असा अंदाज आहे.

उत्तरहिंदुस्थानातील मळईच्या पटपात पुष्कळ विहिरी
आहेत व त्याचप्रमाणे कालवेहि आहेत; पण दक्षिणहिंदुस्था-
नात बरेचसे बागाईत विहिरीवरच आहे. इथी विहिरी
खोदण्याकरता मरकार तयार सडक हातानें देत असल्या-
कारणानें व विहिरी खणण्यासाठी व खोल करण्यासाठी
नवीन यंत्रे निघाल्यामुळे त्याची संख्या वर्षांनुवर्ष वाढत
आहे. विहिरींतील पाणी काढण्याचे मुख्य साधन म्हणजे
मोट होय. मोट कातण्याच्या व खोखडी अस्ततात, कोकण-
पटीत बहुतकरून रहाड असतात. इथी पाण्याच्या संन-
याप्रमाणे हातानें चालविण्याचे, बैलानें ओढण्याचे, ओईल
एन्जिन व वाफेने चालणारे पंप जागोजागी प्रचारांत येऊं
लागले आहेत. विहिरीच्या खोलीप्रमाणे एका मोटेवर अर्धव
ते ५ एकरापर्यंत बागाईत करतात.

सन १९१४-१५ साली कालवे, विहिरी, तळी वगै-
रेच्या साहाय्याने मिजविलेल्या क्षेत्राचा तपशील खाली
दिला आहे.

माह्णेत नसल्यामुळे व शिकलेल्या लोकांनी शेतकीकडे प्रायः दुर्लभ केल्यामुळे महाराष्ट्रातील लोकांना थोड्या वर्षांपूर्वी नव्हती. कृषिस्थापत्यशास्त्रातील तत्वे आगपर्यंत शेतकीच्या कामाकडे मुळीच उपयोगात आणली गेली नाहीत असा माझ याचा अर्थ नाही. ही तत्वे निरनिराळ्या वेळी व निरनिराळ्या कामी आगपर्यंत उपयोगात आणली गेली आहेत. उदाहरणार्थ, जमीन खणण्यास कुदळीचा किंवा टिकावाचा उपयोग करणे, जमिनीच्या मशागतीस नांगर, कुळव, कोळपे वगैरे आउते वापरणे, शेतांतील माती वाहून जाऊ नये म्हणून ताली घालणे, बागाइती पिर्के करण्याकरिता नयाना व ओढांना कच्चे अगर पके बंधारे घालून पातणे त्यांचे पाणी शेतावर आणणे, उपज्याच्या जमिनीत चर सोडून पाण्याचा निचरा करणे, विहिरीचे पाणी काढण्यास रहाट अगर चाक वापरणे वगैरे गोष्टी-परून कृषिस्थापत्यशास्त्रातील तत्वांचा शेतकीकडे उपयोग केलेला आढळतो. परंतु कुदळीला विवक्षित आकार का दिला, तो आकार बदलल्याने जास्त मुलभता येईल किंवा नाही, तसेच नांगर, कुळव व कोळपे वगैरे आउते विवक्षित आकाराचीच को केली व त्यांतहि सुधारणा होणे शक्य आहे किंवा नाही. याचा विचार थोड्या वर्षांपूर्वी कोणीच केला नाही म्हणून तरा चालेल. याचा परिणाम असा झाला की या आउतांना एकदा ढाकडों वर्षांपूर्वी जो आकार मिळाला तो अद्याप बदलला नाही. कृषिस्थापत्यशास्त्र याची शाख या दृष्टीने लोकांना भोवळ असती व त्या शाखाचा शेतकीकडे असलेला महत्वाचा निकट संबंध त्यांना माहीत असता तर अशी स्थिति कधीहि झाली नसता. शेतांतील माती वाहून जाऊ नये म्हणून पुष्कळ शेतकरी आपल्या शेतांना ताली घालतात. परंतु ताल कोठे घालावी, कशी घालावी, तिची लावी, रुंदी व उंची किती असावी, तालीत सांड ठेवावयाची ती कोठे ठेवावी व तिचा आकार केवडा असावा याबद्दलची शास्त्रीय माहिती असलेला शेतकरी अगर ही शास्त्रीय माहिती असून तिचा शेतकीकडे उपयोग केलेला शिकलेला मनुष्य बहुतेकजण दुर्मिळ म्हणून तरी चालेल. जी गोष्ट आजुते व ताली यां-संबंधाची तीच पाट व बंधारे याची होय. कृषिस्थापत्यशास्त्राची पाटबंधाऱ्याची जी मोठमोठी कामे केली आहेत ती वगळी असता निवळ शेतकरी लोकांनी केलेली व त्यांच्याच देखरेखीखाली चालू असलेली लहान लहान पाट बंधाऱ्याची कामे महाराष्ट्रात पुष्कळ ठिकाणी दृष्टीस पडतात. परंतु या कामांदि उन्हाळ्यात पातलेला बंधारा पावसाळ्यात वाहून गेलेला पाहण्याचा जो कधी कधी प्रसंग येतो त्याच्या मुळाशीहि शेतकरी लोकांचे शास्त्रीय गोष्टींचे अज्ञान व शिकलेल्या लोकांची शेतकीबद्दल अनास्था हेच होय. बंधाऱ्यापासून पाट नेलेले असतात तेहि पुष्कळ वेळा गहरीपेक्षां जास्त उतरणीच्या जलयावरून नेलेले

आढळतात. तसेच पाणथळ जमिनीतील पाण्याचा निचरा करण्याकरिता खोदावयाचे चर एकमेकांपासून किती अंतरावर खोदावे, त्यांची खोली किती असावी, रुंदी किती असावी वगैरे माहिती न मिळाल्यामुळे पुष्कळ चुका होतात. केलेले काम बरोबर झाले नाही असे आढळल्यावर शेतकरी चुका दुरुस्त करण्याचा यत्न करतात. अशा रीतीने एक दोन वेळ चुका दुरुस्त केल्यानंतर ही कामे योग्य तऱ्हेची होतात. परंतु अशा तऱ्हेने चुका दुरुस्त करण्यात गेलेला वेळ व पैसाचे नुकसान शेतकऱ्यात सोसावे लागते. कित्येक प्रसंगी तर अशा नुकसानांनी शेतकरी कायमचा बुडतो. या सर्व कारणांकरता व हल्लीं असलेल्या ज्ञानांत भर पडून या बाबतीत योग्य व शक्य त्या सुधारणा जितक्या लवकर करता येतील तितक्या अगत्याच्या आहेत. म्हणून शेतकीकडे स्थापत्यशास्त्राचा उपयोग व त्याचा परस्पराचा संबंध याबद्दल शेतकरी व शिकलेले लोक यांच्यामार्फत शक्य तितक्या लवकर जाणीव उत्पन्न होणे जरूरीच आहे. या कामात पाश्चात्य राष्ट्रे व अमेरिकारुंदातील देशांनी पुष्कळ प्रगति केलेली आहे. उदाहरणार्थ, आपल्या लाकडी व त्रिकोणाकृती तास पाडणाऱ्या नागरां-ऐवजी त्यांनी लोखंडी, चतुष्कोणी तास पाडणारे व अल्प काळात आणि अल्प धर्मात जास्त काम करणारे नागर बनविले आहेत. एवढेच नवून नागर बैलाच्या साद्याने न चालविता त्या कामी ते बाकेचा अगर ज्वालाप्राही तेलाचाहि उपयोग करू लागले आहेत. अलीकडे थोड्या वर्षांत चर सांगितलेल्या प्रकारचे बैलाच्या साद्याने चालणारे नागर हिंदुस्थानातील सर्व मागात हजारों आले असून त्याचा नित्यसः उपयोग होत आहे व अत्यावश्यकते हे नागर लाकडी नागरांना पदभ्रष्ट करून त्याची जागा पटकावतील. हल्ली सर्वेच नागरपरदेशातून येत नाहीत काही येथेच तयार होतात. हे तयार करण्याचे कारखाने सातारा मिल्ह्यात पाडळी व किलोस्करवाडी येथे आहेत. बाकचे नागरहि हिंदुस्थानात लोक बापरू लागले आहेत. परंतु त्याचा उपयोग सार्वत्रिक झालेला नाही. सुंबई इलाख्यात अगळे काही नागर सरकारने आणले असून पंजाबातहि या तऱ्हेचे काही नागर आहेत. नागराप्रमाणेच इतर सुधारलेली आउते आहेत. म्हणजे तऱ्याचा कुळव व इतरतऱ्हेचे कुळव, कोळपी, सांगणी करण्याची यंत्रे, मळण्याची व उपणण्याची यंत्रे वगैरे आहेत. या सर्व यंत्रांच्या साद्याने मजूर लोकांवर विशेष अवलंबून रहावे लागत नाही, व कामहि तडाख्यात होऊन जाते. परंतु लोक नांगराप्रमाणे या यंत्राचा अजून विशेष उपयोग करीत नाहीत. नागराच्या उपपुष्तेबद्दल लोकांची जशी सान्नी झाली आहे तशी या आउटाच्या बाबतीत सान्नी झाली म्हणजे त्याचाहि प्रचार शेतकरी लोकत चालेल. या आउटा प्रमाणेच विहिरीचे पाणी खेचण्याकडे मोठा-यापेक्षां बाकेच्या साद्याने अगर ज्वालाप्राही तेलाच्या साद्याने चालणारे पंप

निसंशय जास्त उपयोगी व कमी खर्चाचे असून त्याचाहि उपयोग अहर्निश वाढत्या प्रमाणात करण्यात येत आहे. विहीर कोट्टे सोदली असता पाणी लागेल हें पहाण्याकरिता 'थ्रॉट फाईडर' चा उपयोग प्रचारात येऊं लागला आहे. प्रत्यक्ष विहीर खोदण्याचें काम मत्से साहेबाच्या संस्थाने यशस्वीरितानें व अत्यायासानें होत आहे. अशा रीतीने वर नमूद केल्या यावतीत शेतकऱ्यास बाल्शाय मदत मिळूं लागली असून त्यानाहि या ज्ञानाचे व मदतीचें महत्त्व व उपयुक्तता समजूं लागली आहे. उपजड्याच्या जमिनींना पाण्याचा निचरा करण्याच्या योजना पन्नासात लागू कराव्यात अह्या असून त्यापासून निरुपयोगी झालेल्या अगर ज्या मोद्या फार विवसतत निरुपयोगी झाल्या असल्या अशा पुष्कळ जमिनी पुन्हा लागवडीस आण्या अमून रय-तेना हिमज्वर (हीवताप) वारट्या रोगापासून बचाव झाला आहे. पूर्वी सरकारचें शेतोण पाणी पुरवणारें खातें मागचा पुढचा विचार न करता वाटेल त्या जमिनीला पाणी देत असे व त्यामुळे पाणी देशात अयोग्य असलेल्या जमिनी लवकरच निरुपयोगी होत, व त्यामुळे शेजारांतल आरोग्या-चाहि धोका येत असे. अशा तऱ्हेन निरुपयोगी झालेल्या जमिनी निरा व गोदावरी कॅनॉलदर पहाण्यास मिळतात. परंतु या सुल्लसानीचा धडा मिळाल्यामुळे यापूर्व होणाऱ्या मोडमोल्या पाटावरील कोणत्या जमिनींना पाणी द्यावें व कोणत्यांना देऊ नये हें आगाऊ ठरविण्यात येऊं लागलें आहे. ही योजना अमुलात आली म्हणजे उपजड्याचा व लोण्याच्या जमिनी काग होऊन शेतकऱ्याचें आरोग्याहि वाढेल.

गुरें, मेंढ्या, शेळ्या व घोडे—सत्तरी आरडे प्रसिद्ध ज्ञानप्रमाणें १. स. १९१४-१५ साली मिडल हिंदुस्थानात अदार्ने १४,७३,३६,००० गुरें होती. पैकी बैलाची संख्या ४,८६,६४,७१० असून गार्डेची संख्या १,७४,८१,२७३ होती, रेडे ५५,६०,३५२ व म्हशी १३४६१७३३ असून वाठरें व रेडकें याची संख्या ४,२१,८४,७९० होती याचें प्रतावार शेंकडा प्रमाण पुढें दिव्याप्रमाणें आहे. संयुक्तप्रांत २२, बंगाल १७, मद्रास १५, बहार व ओरिसा १४, पंजाब ११, मध्यप्रांत व बऱ्हाड ८, मुंबई व सिंध ७, यांकरितां मिडिल हिंदुस्थान व ६. पिकाच्या शेताच्या दर क्षमर एकरामार्गे हें प्रमाण ६५ पडतें व लोक-संख्येच्या १०० मार्गे ६९ पडतें. इतर सुधारलेल्या देशात दर शेंकडा लोकसंख्येला बैलाचें प्रमाण पुढें देतों

देश	प्रमाण	देश	प्रमाण	देश	प्रमाण
जपान	२८	अमेरिका	७७०	वान. १४-००	
इंग्लंड व		कोरिया	४०	चीन	७०
रशिया	२५०	जर्मनी व		फ्रान्स	३८०
		आस्ट्रिया	३३०		

ही सुल्ला पोडी त्रामक आहे. की थी, बैल हा नगराचा प्राणी स्वल्प हिंदुस्थानातला नाही. यू. एच. अमेरिकेच्या दक्षिणकडील काही सत्तानात मात्र येत आहेत. असें असू-

नहि कानडास व अमेरिकेंत बैलाचें प्रमाण हिंदुस्थानापेक्षा अधिक आहे

सन १९१४-१५ साली मेंढरें, बकरी, घोडी, खेचरें वग-रंची संख्या हिंदुस्थानात खाली नमूद केल्याप्रमाणें होती (यात बंगाल प्रांताचे आकडे नाहीत). मेंढरें २,३०,१५,८३६ बकरी ३,३३,३८,४८७. घोडे व तोंडे १६,५३,३७९ खेचरें ७१,२०७ गळवें, १७,१२,२०५, उंट ४,९७,२०१

हिंदुस्थानात इतर देशापेक्षा गुरांचें महत्त्व अधिक आहे या देशात आठवाचा मुख्य घटक बैल आहे बैल बांगले तर शेता चांगळी. पाश्चात्य देशात शेततीला बहुतेक घोडे व खेचराचा उपयोग करतात. पॅलेस्टाइनकडे नागरास गाढवें लावितात सिंधप्रांतात जुजबी उंटाचाहि शेतकीला उपयोग करतात. परंतु स्पूलमानानें पाहिल्यास बैला-चाच शेतकीत फार उपयोग आढळतो. काही काही ठिकाणी शावळाची भगात टोंगयाचा उपयोग शेतकामाकडे ररितात तथापि ह्या, पाणी व जमीन यांचा विचार करता बैलादिव व इतर जनावराचा शेतकीकडे कारसा उपयोग होत नाही.

शेतकेंद्रादृष्ट्या प्रत्येक शेतकरी एक दोन गार्डे बैलाबरोबर ठेवीतच असतो. गार्डेचें दुध घरखर्चास उपयोगी पडतें, गोष्ट मोठा झाला म्हणजे आडताच्या बामीं देतो, बैल आडताच, गाडीच, मोटेत व काही ठिकाणी घर बसून जाणा-सहि उपयोगी पडतो. अर्थात बैलाची निजम होण्याकरिता गार्डेहि तितकेंच फिबहुना गास्तच महत्त्व आहे. कारण आपल्या अनाचा जे सुट्ट भाग भाग्य तें पिकविण्याच्या कामी लागणारी गुरें उत्पन्न करणारी गायच आहे. शेतानी मसगत करणें, चान्द येरणें, त्याची मळगी करून ते घरी आणण बरोर सोडी गार्डेच्या संततीवरच अवलमून आहेत.

गार्डेपासून बैल व दिवाय दूधपुढत, गोमूत्र व गोमय या मिळगान्या पदार्थांचा शुद्धतेकरिता उपयोग होत असून त्याचा (गोमूत्र व गोमयाचा) खताच्या कामी फार उप-योग होतो. अशा अनेक कारणासाठीं गाय ही हिंदुलोकात पूज्य मानलेली असून गोहत्या हें महापाप समजलें जातें. आपल्याकडे अशी एक गोष्ट रुढ आहे कीं गाय वात असता तिबला प्रदक्षिणा घेतल्यास पृथ्वीप्रदक्षिणेचें फळ मिळें. त्याचप्रमाणें शेतकरी लोकात अशी म्हण आहे की "शेताचा आरा (मोड), गार्डेचा गोच्छा व पाळण्यातील हिरा हे केव्हा तरी उद्दयकाळ आणतीलच आणतील " एकंदरीत बैलाच्या जातिवैत पैदाशीवर व त्याच्या सद्येवर शेतकीची भरभराट अवलंबून असते

युरोप, अमेरिका व बऱ्हाडी यामध्ये गुराची उपज मात्साकरिता व दुधाकरिता अशा वेगवेगळ्या हेतूनी करण्यात येते. हिंदुस्थानात गार्डे शेतकीला लागणाऱ्या बैलाकरिता पाळतात व दुधासाठीं विशेषतः म्हशी पाळतात.

हिंदुस्थानातील निरावराळ हवामान, चान्याचा कमगास्त पुरवठा, निरनिश्चिती तऱ्हेच्या कमगास्त कष्टाच्या जमिनी

या मानानें गाईच्या अनेक जाती स्त्राल्या आहेत त्यांत कित्येक परंच दूध देणाऱ्या तर कित्येक कमी पण वसदार दूध देणाऱ्या व काही फारच देऊन्या अशा आहेत. कित्येकांचें प्रजा जड मोडीं पाहण्यास व नंतर ओढण्यास बळकट, कित्येक जास्त काटक, जास्त वेपें काम देणारी व कित्येकांची अवलाद गाडीला रुकल्यास पोण्यासारखी पळणारी आहे. यहुतीक जातीत वीधउ कोळें किंवा कमी जास्त प्रमाणात वाड केले असतें. यहुतेकाना शिमें असतात मद्रासतील काही भागात निरदिगाचीं गुरें यरीच अडळतात इन्दीयाच्या जातीत गंग बद्धी करून काळ असून पॅसिड नसतें बंगाल, आसाम, उहार, ओरिसा, तेलंगण, कोंकण वगैरे भात पिकाच्या भागात गुरें अंगदीं लहान असतात इतर उष्ण व समशीतोष्ण भागात काही काही गुरांच्या जाती आढळतात. त्यापैकी नेलोरी, मद्रास इत्याद्यात अमृतमदाल म्हंडूर स्त्राल्यात मोंडगामेरी व हारसी येनायात सिंधी दक्षिणसिंधान, माझरी सतपुड्यान व मध्य हिंदुस्थानात, सोरटी अगररीर काडेवाडात, काफेगी गुमरापेंत, गोळाक मध्यप्रातात, खामगावी बन्दाडात, खिबरी सातपुड्यात व आटपाटी महालात, व कृष्णाकाठी कर्नाटकात होत यापैकीं दूधदुभयाला चागला मोंडगामेरी, हाती, सोरटी, सिंधी, काफेगी व नेलोरी ह्या गाईंच्या जाती असून दिछी जाकरागदी, सुती, नागपुरी अगर बहाडी या म्हंडींच्या जाती होत

इ. स १८९० सालीं सुधारलेल्या पद्धतीवर हिंदुस्थानात दूधदुभयानाचा कारखाना पुणें शिल्ल्यात खडकी येथें सुरू झाला. ह्या सर्व हिंदुस्थानात दुधाचे हंगारी कारखाने चालू आहेत. अलीगडला दुधानी देअरी मोंडवा प्रमाणावर आहे मिळिडरी (लखरी) यातानें कोंकणाटयाला दूध व लोणी पुरविल्याकरिता हिंदुस्थानात बरेच कारखाने काढले आहेत त्यापैकी पुणें, बंगलूर, कानपूर, अंबाला, अजाहाबाद वगैरे ठिकाणी दूध दुभर्त पुरविल्यारी त्याची मोठी शेत आहेत

सन १९११/१२ सालीं सहकारी तत्वावर दूध दुभर्त पुरविल्यांना २४ संस्था होत्या त्यापैकी ११ मुंबई इलाका, २ नागपुरात, ६ बंगाल्यात, २ बहारात, १ अजाहाबाद, १ बनारस व १ लखनौस होती. मुंबई इलाक्यात मुंबई उहारा-भेरीज अहमदाबाद व खडा शिल्ल्यात लोणी पुरविल्याने बरेच कारखाने आहेत सांगली, मिरज, बन्दाड, नागपूर, अहमदाबाद वगैरे ठिकाणाहून सर्व हिंदुस्थानात, मद्रादेशात, फिलोन व आफ्रिका येथें लोणी, तूप वगैरे रवाना होतें.

मैं ठया व शे ल्या—मैंड्या व शेळ्या यांच्यावर निवोह मुख्यत्वेकरून वरणारे महाराष्ट्रात धनगर लोक होत ते मैंड्या व शेळ्या मुख्यत्वेकरून त्यांचें मांस व हॉडर या करितां पाळितात उत्तर हिंदुस्थानात व दक्षिण हिंदुस्थानात काही मेल्याच्या जाती नामावित असून त्याची खोंकर तळम

असते. चागल्या जाती पादम (कादमीर व तिबेट), दुंवा (सिंध), राजपुतानी, पाटणा (बहार), कोइमनूर (मद्रास) व झैनूर ह्या होत कादमीरी शालगोडया, पंजाबी-गालिबे, सतरज्या व ब्याकेंट, मारवाडी भायल्या, सिंधी मुण्णुस व बंगलुरी पोंगड्या प्रसिद्ध आहेत देशी मंडयांची खोंकर व मांस सुधारण्याकरिता गेल्या पांच पन्नास वेपें प्रयत्न चालू आहेत तथापि त्यात फारसे यश आलेलें आढळून येत नाहीं ह्या आस्ट्रेलियातील मारेनी जातीचे नर आणून मंडयाच्या खोंकरीत सुधारणा पडवून आणण्याचे आनटा-नहाल (मद्रास), सेलिंगरडी (मध्यप्रात), लखनौ, मुगदाबाद, खेरी, मधुप, (संयुक्त प्रात) हिसार, (पंजाब), पुला (बहार) व कोइमनूर येथें चालू आहेत

त्याचप्रमाणें घोड्याचा विशेष भरणा दक्षिण कटैयाड, पनाय, सिंध वगैरे प्रांतात आहे पुणें व नगर शिल्ल्यात व निझामच्या राज्यात घोड्याची निपज गोदावरी, भीमा, नीरा, व माण या नद्यांच्या काठी होतें मान हें जनावरें एकत्र एकाच इसमानवळ मगून ती प्रत्येक गावी काही तयन लोक मान तयार करवितात. या नदीकाठी तयार होणारे घोडे लहान, बाघेसूद, पागीदार व काटक म्हणून प्रसिद्ध आहेत. या जनावरास निमयडी, निरयडी घोडे असें म्हणतात हे घोडे मगडी राज्यात बरेच प्रसिद्धीस आले होते अद्याप याची प्रदर्शन नगर, अहमदाबाद, रावळपिंडी, बेरामाझी-खान वगैरे ठिकाणी प्रतियेपी भरवितात व त्यांना प्रोत्साहन निळावे म्हणून यक्षितीह देतात त्याचप्रमाणें कठिवाडात काठीघोडे तयार करतात ते सुंदर व चपल असतात या-शिवाय ब्रिटिश राज्यात देखरे तयार करण्याकडे पंजाब व यायण्य सरहद्दीवरील प्रांतात पुष्कळ रथ दिले जातें त्याचा उपयोग अनेक प्रकारच्या लष्करी कर्मांछे होतो

पशु वैद्यक शास्त्र—पशु हा शब्द फार व्यापक असून त्यामध्ये सर्व जंतुपाद प्राण्यांचा समावेश होतो पशु-वैद्यक म्हणजे ज्या शास्त्रात पशूंच्या रोगांचें निदान व त्याची चिकित्सा (औपधयोगना) केलेली असते तें शास्त्र होय ज्या अर्था हिंदुस्थानातील देशी जनावरावर व मुख्यत्वेकरून बैलावर अवलंबून असतें त्या अर्था त्यांना होणारे मुख्य रोग व त्यावर उपाय यासंबंधी शेतकऱ्यास बोडीबहुत माहिती असणें जरवीचें आहे जनावराच्या रोगाचे दोन प्रकार करिता येतात एक सातर्गिक साथीचे रोग व दुसरा इतर सर्व रोग. लाळ अथवा सुरकूत, डरंगळ्या अगर देवी, फ्र्या, फाशी व बटसर्प हे मुख्य सातर्गिक रोग असून इतर रोगात जनावराच्या पायाला होणारे रोग असें ह्मट किंवा वाधा निषर्ज्य, नसा किंवा स्नायुमयेथें लचक मरणें, जखमा होऊन किडे पडणें, शरीरावरील कातडीला गजकणें, नायदे, इसब इत्यादि होणें, अगावर गोचीड, मुळे, उवा वगैरे होणें, शिंभ उरळणें, मोडणें, भिरड लागणें, देखाचा खादा येणें वगैरे रोगांचा समावेश होतो याखेरीज अर्जणें, जुलाम,

पोटदुखी, पोटदुखी, दुग्धत्या जनावराची कास सुजणे, आंघ-
ळातून पाणी, पू, रक्त अगर दुधाच्या गांठी येणे वगैरे अनेक
रोग होतात पशुवैद्यकांत पाळीव पक्षाच्या रोगाचाहि
विचार केला जातो.

कृ पि क मीं चा आ र्थि क वि चा र.—महाराष्ट्रातील शेत-
करी लोकांची सामासिक स्थिति चांगली नाही हे वेळोवेळी निरनि-
राळ्या अधिकाऱ्यांना दाखविलेच आहे. सुकत्याच हों
मैन याच्या 'थिडलेन एकोनमिक्स इन डेवन थिडलेन'
या नावाच्या पुस्तकाने एका विशिष्ट गावाची स्थिति
आकडे देऊन लिहिली आहे त्यावरून आपल्या इकटला
शेतकरीवर्गा कर्मात घुडून गेला आहे व त्या स्थितीतून
जेके बाहेर फाटणे हे काम फारच दुरापास होऊन बसले
आहे. त्या स्थितीची कारणे पुष्कळ आहेत त्यापैकी काही
खाली दिली आहेत

(१) शिक्षणाचा अभाव.—हिंदुस्थानातील शेतकरी
वर्गाला बहुतेक शिक्षण नाही असे म्हटलें तरी चालेल. इक-
डोळ शेती फार पूर्वीपासून चालत असलेली व प्रत्यक्ष अनु-
भवांनं ठरलेली असल्यामुळे ती फार चांगली आहे असा
समज आहे, व तो जरी काही अंशी बरोबर आहे, तरी
पूर्वीच्या स्थितीत व आत्ताच्या स्थितीत फारच फरक झाला
आहे; याचा शेतकरी बेगूनी विचार केलेला नाही.
पूर्वीची शेती काही तावावर व काही अनुभ-
वावर ठरविलेली होती, व ही तत्वे अभीवात विसरून
गेल्यामुळे परिस्थिति बदल पाहिली इकडोळ शेतीत अद्यापि
काही एक फरक झाला नाही सध्याच्या स्थितीत जगातील
शेतीतही उत्कर देणे भाग आहे व असा स्थितीत पोड्या
खर्चात शेतीचे उत्पन्न गितीक वाढविता येईल तितक ते
वाढविणे भाग आहे. जुन्या खर्चाच्या पद्धती टाकून कमी
खर्चाच्या व प्रत्यक्ष शास्त्रीय माहिती व अनुभवावरून श्रेय-
स्कर ठरलेल्या पद्धतीचा उपयोग केला पाहिजे. हे सर्व कळ-
ण्याला शिक्षणाची अत्यंत गरज आहे. शिवाय प्रत्येक
काम हिशेबी झाले पाहिजे. प्रत्येक पिकाला मजुरी, खत
व इतर खर्च किती आला व प्रत्यक्ष उत्पन्न किती झाले,
उत्पन्नातून खर्च जाता निवळ फायदा किती झाला हे
सर्व कळण्याला शेतकरी बेगूनी शिक्षणाची फार गरज
आहे. त्याच्या अभावी प्रगति होणे अतिशय कठीण
आहे.

(२) मजूर.—दिवसादिदिवस मजुराची फारच अड-
चण भाणू लागली आहे. देगात इतर उद्योगधंदे वाढल्या-
मुळे पुष्कळ मजुरीक शेतकामातून निघून इतर धंद्यात पडू
लागले. त्यामुळे व राहणीचा खर्च वगैरे वाढल्यामुळे साह-
जाकच मजुराचा रोज वाढला व सध्या पुष्कळ वेळा
जास्त पैसे देऊन सुद्धा शेतीच्या कामास वेळेवर
मजूर मिळत नाहीत. यामुळे जमिनीची मर्यागात वेळे-
वर होत नाही व त्यामुळे खर्च मान वाढत गेला व हंगाम

शीर मर्यागात न झाल्यामुळे उत्पन्न कमी येते. ही स्थिति
वर्गात घेऊन शेतकरी वर्गाने ज्याच्या योगाने थोड्या मजु-
रीत व हंगामशीर काम होईल असा तऱ्हेच्या पद्धतीने शेती
करण्यास प्रारंभ केला पाहिजे.

(३) भाडवलाचा अभाव.—भाडवलाच्या अभावामुळे
शेतकरी वर्गास अतिशय अडचणी सोसाव्या लागत आहेत.
भाडवल नसल्यामुळे पुष्कळ वेळा जमिनीची मर्यागात करता
येत नाही जमिनी सपाट करणे, शेतीला ताली घालणे,
विहिरी खणणे, फायदेशीर पिके करणे, मजुरी वाचविणारी
औत घेणे वगैरे कायद्याच्या बाबींचा विचार करता येत
नाही व ज्याप्रमाणे कोणत्याहि धंद्यात भाडवल कमी पडत
चालेल की तो धंदा बसत जातो. त्याप्रमाणे हा शेतकीचा
धंदा निरुद्ध स्थितीस येत चालला आहे

(४) जमिनीचा विभागणी.—आपल्या समाजात असा
नियम आहे की, बापांच्या मार्गे वडिलोपार्जित सर्व इस्टेट
त्याच्या मुलाना सराखी मिळावयाची. हिंदुधर्मशास्त्र असे
असल्यामुळे त्याचा शेतीवर मात्र अति वाईट परिणाम झाला
आहे मध्यम कायद्यामुळे जमिनीचे इतके काही लहान
लहान तुकडे पडले आहेत की, पुष्कळ जमीन पडत नाही
आहे व काही जमिनीत खर्च जास्त येत असल्यामुळे तीत
मजूर कायदा होत नाही. त्या परिस्थितीमुळे पुष्कळ लोक
शेती सोडून इतर धंद्यात जाऊ लागले आहेत. त्या पद-
ताला काही तरी आळा पडणे जरूर आहे.

(५) सर्वसाधारण महर्गताः—सध्या प्रत्येक जिनस
म्हणजे धान्य, भात, मजुरी, बावियाणे खत वगैरे जिनस
पूर्वीच्या किती तरी महाग झाले आहेत. पूर्वी चांगल्या माग-
नेचे पोट ४-५ रुपयात भरत असून आता ८-१० रुपयापेक्षा
जास्त खर्च येतो. ह्याबरोबर धान्याचा भावही वाढला आहे
व त्याचा शेतकरी वर्गास फायदा मिळान्यास पाहिजे होता
परंतु तो मिळतोसे दिसत नाही.

(६) दुष्काळ—महाराष्ट्रात काही भागात तर दुष्काळ
बहुतेक शरीरा पडतात. सद्याश्रीच्या खाली व माथ्यावर
पुष्कळ पाऊस पडतो परंतु जतनसे त्याच्या पूर्वेकडे जावे
तसतसा पाऊस कमी होत जातो व पुढे म्हणजे पुण्याचा
पूर्वभाग, नगर, सोलापूर व विनापूर गिल्यात पहिला पाऊस
अगदीच थोडा पडतो व कधी कधी पडतहि नाही, पुढील
म्हणजे सप्टेंबर आक्टोबरपर्यंत पाऊस पडतो परंतु पुष्कळदा
हा पाऊस पुरेसा होत नाही. म्हणून या मुळपात कोट्या-
कोटी तरी महर्गता असतेच. त्यामुळे जमिनीचा चांगली मर्या-
गात करणे व चांगले पिक करणे याबद्दल शेतकरी वर्गास
उमेदच रहात नाही. कारण पावसाच्या अभावाची त्याची मेह-
गत व पैसा पुष्कळदा वाया जाते.

ही स्थिति सुधारण्याला सरकारन पुष्कळ उपाय केलेले
आहेत व लोकानीहि काही करण्याजोगे आहे. त्यापैकी
काही पुढे दिले आहेत

(१) वर सागितल्याप्रमाणे शेतकरी वधूनी शिक्षणाचा फायदा जरूर घ्यावयाचा पाहिजे. पूर्वी थोडेसे शिक्षण मिळाले म्हणजे त्यांना शिक्षणाची गोडी लागेल व लोक जस्त शिकू लागतील व वाचनाने निरनिराळ्या देशाच्या व ठिकाणाच्या शेतीची माहिती मिळू शकेल व त्याचा फायदा शेतकरी लोकांस करून घेता येईल ठिकठिकाणी सरकार शेतकरी वर्गाकरिता शेतकी शाळा व शेतकी कॉलेज स्थापन करीत आहे व त्या शाळातून शेतकीचे शास्त्रीय व अनुभवसिद्ध ज्ञान दिले जाते. हे शिक्षण मिळाले असता शेतकरी वर्गाला शेती सुधारण्यास फार अडचण पडणार नाही याकरिता प्राथमिक शिक्षण सर्वांचे व मोफत होणे अत्यावश्यक आहे.

(२) प्रात्यक्षिके —शेतकरीवर्गाच्या शेतीसंबंधाच्या अडथळी सोडविण्याकरिता निरनिराळ्या पद्धतीचा, सतताच व औताचा प्रयोग करण्याकरिता ठिकठिकाणी सरकारने प्रयोग क्षेत्रे काढिले आहेत अशा ठिकाणी शेतकरीवर्गाकरिता प्रात्यक्षिके व प्रदर्शने भरविली जातात व अनुभवांनी यशस्वी ठरलेली संपूर्ण माहिती त्यांना दिली जाते त्याचा शेतकरीवर्गाने फायदा घेतल्यास त्याचा व शेतीचा फायदा होईल.

(३) मजुरांचा प्रश्न कारण सहवाया, काळजीबा व जरा कटिंग आदि. मजूर थोडे व मागणी फार अशी स्थिति आज आहे शिवाय एकदर रहाणीचा खर्च वाढला आहे अशा वेळी जुन्या जस्त मजूर लागणाऱ्या पद्धती टाकून सुधारलेल्या औताचा व यंत्राचा उपयोग करून पिके जास्त केल्याशिवाय फायदा होणे कठीण आहे येथल्या अनेकपट मजुरी देऊन अमेरिकेतील शेती यंत्राच्या साहाय्याने फायदेवीर होऊ शकते व धान्याच्या बाबतीत जगातील किंमतीशी स्पर्धा करू शकते हा गोष्ट विस्तरता कामा नये.

(४) सहकारी संस्था —शिवाय संपर्काच्या सत्तावर हा प्रश्न सोडविला पाहिजे भाडवलाच्या अभावी शेतकरी वर्गाला देता सुधारणा करता येत नाही असे वर सांगितले आहे धाकडिता भाडवला उभारण्याची तजवीज केली पाहिजे या कामी सहकारी पतपेढ्यांचा फार उपयोग होत आहे व तो जास्त होईल अशी आशा आहे हल्ली पुष्कळ पेढे-माफी पतपेढ्या सारल्या आहेत व त्यामुळे शेतकामाला भाडवलाची अडचण पडणार नाही शिवाय गावाला पतपेढीच्या माफेत पुष्कळ ओले ठेवता येतील व ज्यास ती विकत घेण्याची ऐपत नसेल त्यांना ती भाड्याने देता येतील व संपर्काच्या जोरावर मजुरांची बचत करणारी यंत्रे आणविता येतील एकदरीस जमिनीची मज्जागत वेळेवर जोडण्याची व चंगल्या प्रकारे करता येण्याचा संभव आहे सध्या शेतकरी वर्गाला आपला माल विकण्याच्या वेळी दलालाकडून पुष्कळ नुकसान सोसावे लागते यासाठी माल विकणाऱ्या संस्था स्थापन केल्या असता मालाला किंमत चांगली मिळून शेतकरी वर्गास फसला जाणार नाही थोड-

क्यात सांगण्याचे म्हणजे भाडवला लागणारी सर्व कामे गावाला या संस्थेच्या योगाने करता येतील.

(५) जमिनीच्या विभागणीला आळा घालणे अगदी जरूर आहे कारण जमिनीचे लहान लहान तुकडे झाले असल्यामुळे शेती सुधारणा करता येत नाही व एखाद्याच्या मनात तसे करावयाचे आत्मास त्यास फार खर्च येतो याकरिता जमिनीची विभागणी अशा वेताने झाली पाहिजे की त्या जमिनीच्या मज्जागतीपासून एका कुटुंबाचे चांगले पोट मरून त्याचे चांगल्या स्थितीत रहाता येईल काही काही देशात यासंबंधी नियम झालेले आहेत व हिंदुस्थानातहि तसे होऊन विभागणीला आळा पाडणे जरूर आहे असे नियम होण्याकरिता लोकाना नेटाना प्रयत्न वाळू ठेविला पाहिजे.

सरकारने दुष्काळाच्या प्रतिवा राखणे योजिलेले उपाय —दुष्काळ पडल्यास सरकार तहकुची किंवा सान्याची माफी देते शिवाय शेतकरी वर्गाला कर्जमुक्त करण्याकरिता ' डेक्कन अॅग्रीकल्चरल स्ट्रुक्चर रिफॉर्म अॅक्ट ' पास केल्यामुळे साधारणाच्या कबाडीतून शेतकरी वर्गाची मुक्ती करण्याची सरकारने व्यवस्था केली ह्यामुळे भाडवलाच्या व्याजाचा दर उतरला व मावभाराच्या व्यवहारात संचोटी वाढली सरकारने दुष्काळी मुलुखात मोठमोठे फालवे व तळी बांधली व ती जास्त बांधण्याची काम चालू आहेत या बांधण्याच्या सोईमुळे पूर्वीचे दुष्काळ भाग अति सुपीक व फायदेवीर झालेले आहेत आगगाडीच्या प्रसारांमुळे दुष्काळच्या वेळी एका ठिकाणातून धान्य वगुनाना लागणारी वैरण दुसऱ्या ठिकाणी नेम फार सोपे झाले आहे शिवाय शेतकरी वर्गाला विहिरी पाडण्याकरिता व इतर कामाकरिता कमी व्याजाने तगाई देण्याची व्यवस्था सरकारने केली आहे या सर्व बाबींचा विचार करून शेतकरी वर्गांनी बरील सर्व वचलतीचा योग्य मार्गाने फायदा घेतल्यास त्याच्या शेतीची सुधारणा होणे सोपे जाईल.

जमीनी वरील सत्तेचे प्रकाश —हिंदुस्थानात शेतावरील सत्तेचे किंवा स्वत्वाचे (मालकीचे) तीन प्रकार आढळतात ते —(१) रयतवारी, (२) सन गावावर मुदतीने ठरविलेली जमीनदारी व (३) कायम धान्याची जमीनदारी. यापैकी पहिल्या व दुसऱ्या प्रकारात ठरविलेल्या मुदतीने धारा बदलतो परंतु तो तिसऱ्या प्रकारात कधीही बदलत नाही.

यापैकी रयतवारी पद्धत मद्रास, मुंबई, सिंध, ब्रह्मदेश, कर्ण प्रांत, बहाड, मध्यप्रांत, व आसामातील बहुतेक भाग यात प्रचलित आहे कायम जमीनदारीची पद्धत बंगाल, सयुक्त प्रांत, बहार, ओरिसा, आसाम, अजमोर व मारवाडपैकी काही भाग यात लागू आहे मुदतीची जमीनदारी पंजाब, बायब्येकडाला आणि मराठात आणि दिल्ली, बंगाल, मुंबई, मध्यप्रांत, बहार, ओरिसा, मध्यप्रांत, आसाम, अजमोर,

काही भागांत चालू आहे.

एकंदर क्षेत्रांपैकी एकठा ४८ क्षेत्र रयतवारी, बँकडा २० कायम धारा व बँ. ४२ तृतीया किंवा मुक्तीच्या पद्धती-खाली मोडते. व एकंदर धान्याचे उत्पन्न (वसूल) रीतर सेलशिवायकलन ३३½ कोटी रुपयांचे आहे व व्याप दर

माणणी प्रमाण एक रुपया सहा आणे पडते. बरील हद्दी-कतीच्या स्पष्टीकरणार्थ इ. स. १९१६-१७ साली प्रसिद्ध झालेल्या रिपोर्टवरून केलेला तक्ता पुढील दिला आहे—

प्रत्येक प्रांतातील कृषिक्षेत्रांचे धांपपद्धति, घारा, लोकसंख्या यांशी तुलना करून बर्गीकरण

प्रांताचे नाव	रयतवारी			एकंदर क्षेत्र	एकंदर धारा रुपये	एकंदर लोकसंख्या	दरमाणणी धारा		
	क्षेत्र	कायमचा	मुक्तीची				रु.	आ.	पे.
बंगाल	...	३९२११	११२६९	५०४८०	२७४६७	४४५८८	०	१०	०
मद्रास	६१२८६	१२९८५२	...	९११३८	६७२९४	४१४०५	१	११	०
मुंबई	४४८७६	...	३७५३	४८६२९	३०९२८	१७१३४	२	१	०
सिंध	३०२५७	...	...	२०२५७	१०६०	२५१२	२	१	०
संयुक्तप्रांत	...	७५४३	६०७९३	६६३३५	६५७६८	४७१९०	१	६	०
महारा ओरिसा	...	४१७५२	११७६०	५३२१२	१५७१३	३४४९०	०	७	०
पंजाब	...	...	६१८५६	६१८५६	३९४९५	१९५४८	२	०	०
प्रदेश	१०८८८१	...	...	१०८८८१	३२४४२	१०५७७	८	१२	०
मध्यप्रांत	१२१४२	...	४०४५७	५२५५४	१०८७६	१०८७३	१	०	०
बम्हाड	११३७४	...	...	११३७४	८६२८	३०६७	२	१३	०
आसाम	२५८३०	३९३०	१५४६	३१३०६	७७९५	६७१४	१	३	०
अजमेर, मारवाड	...	१७४	७७७	१७७१	३६५	५०१	०	१२	०
दिल्ली	...	...	३६८	३६८	३९८	४१३	०	१५	०
कृष्णप्रांत	१०१२	...	...	१०१२	३६५	१७५	२	१	०
मानपूर	३१	...	...	३१	१६	७	१	६	०
बायब्य एरहरीवरील प्रांत	...	...	८४६८	८४६८	२७३७	२२५५	१	३	०
एकूण	१२५६८१	१२२९६१	३०१०३३	१९६८२	३३४७४४	२४०४५०	३९	१३	०

हु द्य म प्र ती ये ध दे:—(१) कोंबड्या पाळणे व त्यांची उपज करणे:— ही बहिष्वाट रीतफरी लोकामध्ये फार पूर्वापार आहे. परंतु हे काम धंदा या दृष्टीने पोणीच करित नाही. एक दोन कोंबड्या पाळणे त्यांचे उत्पन्न अंडी, पिल्ले, कोंबड्या या रुपाने वाटणे या पद्धतीकडे धंदा असाय गेलेला नाही. कोंबड्याचा धंदा काळजापूर्वक केलेला हो कायदेशीर असून दिसाय तो मन रमविणाराही आहे. मान्स, इंग्लंड येथे युरोपियन राष्ट्रात बॉबडी व त्याची अंडी यांची आभात व निगत दरबरीं सार्यां रुपयाची होते. निऊडे अंडी उबविण्याची कामे येथेच करितात. पाक्याना नियमित वेळी व नियमित प्रमाणात रोम चारा देतात व सर्व कामे धंदा या दृष्टीने करतात. हिंदुस्थानात काही काहीच लोक, थिरस्ताव लोक व सोरुमर हीसेछाटी निरभिराड्या हिंदी व बिलायती जाती आगून त्या स्वतःच्या घरघरांसाठी पाळतात. हल्ली त्यांची कोठे कोठे प्रदर्शनही भरू लागली आहेत. बित्तगांग, अलील, बसरा व भैम या हिंदुस्थानातील मुख्य जाती होत. या विषयाच्या विवेचन माहितीकरिता बॉबडी, बर्दक बर्गरे सेंत पहावेत.

(२) मधुमक्षिक, फलन:—पाश्चात्य देशांतमध्यें पोनीच्या पंथात मधमाशाची वाढ करून मध उत्पन्न करणे

याचाहि समावेश होतो. मधमाशा हिंदुस्थानात पुष्कळ आहेत, यासुळे पशु-य राष्ट्रात ज्याप्रमाणे कुत्रेन पोळी करून मधमाशाकडून मध तयार करता लागले, त्याप्रमाणे हिंदुस्थानात करण्याचे कारण पडत नाही. मध तयार करण्याच्या कामातच आपले सर्व आयुष्य घालविणारी माणसे हिंदुस्थानात तयार झाली नाहीत याचे कारण त्या उद्योगात धंद्याने स्वरूप आलेले नाही. काही रामोरी, फोळी किंवा पुण्याची, बपोतून काही दिवस ज्यावेळी घनसुडी बहारास येऊन मधमाशाची पोळी लागतात तेव्हा पोळी काढून मध तयार करून विकण्याचा धंदा करतात. परंतु त्यांना मधमाशासंबंधी राष्ट्रीय माहिती नसल्यामुळे त्यांनी पोळ्यांतून काढलेला मध कमी दर्जाचा निघतो, तो सर्वदूर आढतो किंवा काकवीसारखा पातळ होतो. पाश्चात्य देशांतल मध जास्त दिवस टिकतो.

हिंदुस्थानांत मधमाशाकडून मध तयार करण्यासंबंधाने एंजिनिअरींग कॉलेजचे प्रिन्सिपल डॉ. फुक योनी इ स १८९० साली प्रसन्न केला होता. त्यांनी इंग्लंडमध मधमाशाच्या राण्या आगून फा एंजिनेम घरात ठेवल्या होत्या त्यापुढून मध तयार होऊं स गत्य होता, परंतु काही दिवसांनी त्या मधमाशा मेल्यामुळे ते काम बंद पडले. यासंबंधाने पुण्याच्या रोडरो कॉलेजचे हेरॉल्ड याचे प्रोफेसर मि. नाईट योनी व पुढ

धेवील कीटकशस्त्रचोरांनी काही प्रयोग केले, पण त्यात त्यांना याबे तसे यश आले नाही. मद्रास इत्याख्यात वृषिम शिब्यांत मध उत्पन्न करण्याचा प्रयत्न झाला असून तो यशस्वी झाल्याचेहि प्रसिद्ध झाले आहे तथापि हा धंदा अद्यापपर्यंत प्रयोगावस्थेतच आहे असे म्हणावे लागते. शेतकी शास्त्राकडून संशोधनाचे काम चालू असले. त्यात याचा प्रमुखत्वाने समावेश केलात शेतकरी लोकांस एक नवीन पराजती धंदा द्यावे.

(३) रेशीम.-या विषयावरील लेख पहावा.

(४) लातार.-या विषयावरील लेख पहावा.

व्यापार उ दी म.-पूर्वकाळी आपल्यास पुरेसे धान्य तयार करणे हाच साधारण व्यवहार होता व तेवढी जमीन शेतीसाठी पहातकीस होती दळणवळणचे मार्ग कमी व धोर्याचे अस्तव्यासुळे प्रत्येक गावी लागणारा खर्च माल बहुतेक तेथेच तयार होत असे. यामुळे धान्याचा संग्रह व जनावरांचे पालनपोषण यापेक्षा पैशाला अधिक महत्त्व बघते. परंतु आता सडका, मोटारी, आगगाडी, आग-थोटी वगैरे ने व्यवहार करण्याची साधने झाल्यामुळे व सारथ्य-प्राच्या योगाने व्यवहार स्विकर कळू लागल्यामुळे आणि सर-कारच्या आरमारी व छद्मरी पंदोपेक्षासुळे दर्यावरील व्यापार वाढून तांदूळ, गहू, ज्वारी, बाजरी, गळिताची धान्ये, चहा, काफी, तेलबोई, मिरा, सिंकोना, अरू, कापूस, ज्यूट, रबर, रंग, नीळ, सोरा, हाई, पैरी, कमावलेली व कच्ची कातडी, छोंकर वगैरे मिश्रण परदेशी जाऊ लागले. या स्थितीमुळे धान्याच्या धान्यावाली क्षेत्र कमी होऊन अनेक प्रकारची क्षेत्र वाढू लागले आहे. याचा परिणाम परदेशी वजाओढ हा एक भादो. शिवाय कित्येक ठिकाणी त्याच ठिकाणी होऊ शकणाऱ्या व हररीच्या जिनसा देखील इतर ठिकाणाहून आणण्या लागत आहेत.

हिंदुस्थानातून परदेशास निरगत होणाऱ्या मालात कापूस व ताग (ज्यूट) हे निघत येतच महत्त्वाचे आहेत. निरगत मालाची युद्धपूर्वीची पाच वर्षांची सरासरी साहित्यास ही साधारणपणे २२० कोटी रुपयाची भरते. त्यात धान्य (मुख्यत्वे कपून तांदूळ व गहू) ४६ कोटी रुपये, कापूस व ज्यूट ४५ कोटी रुपये, ताग व तागाचा कपडा वगैरे ४२ कोटी रुपये गळिताची धान्ये १४ कोटी रुपये, चामडी व कातडी १५ कोटी रुपये आणि चहा १३ कोटी रुपये हे सहा निघत निरगत व्यापारात प्रमुख आहेत.

सन १९१४-१५ साली तांदूळ व गहू (मिटिस हिंदुस्थानात) या दोन निरगते उत्पन्न ३८२३३००० टन असून रशियेची ३६६००००० टन हिंदुस्थानांत राहिले व १९२३६५ टन परदेशी रवाना झाले निरगत मार्गाने १५६१९६९ टन तांदूळ व ७०४०० टन गहू होते. यापेक्षा ज्वारी, बाजरी, जव, मका, टोळी, हरभरा वगैरे मिळून २४८००० टन मिश्र परदेशी गेले आयात मालात कपडा साखर मुरग्यादे

आयात माल

शिनसांचे नांव	वर्ष	सरासरी किं. रु.
(१) कपडा व वुत	१९०९-१० ते १९१३	
	-१४ सरासरी	५२१८०३००
"	१९१५-१६	४३१४५०००
"	१९१६-१७	५३०५६०००
(२) साखर	१९०९ ते १९१० व	
	१९१३ ते १४ सरासरी	१३१७५८०००
"	१९१५ ते १९१६	१६६१७८०००
"	१९१६ ते १९१७	१५४१०३०००

निरगत व्यापाराचा तपशील.

मालाचे नाव	सन	मालाचे वजन टन	किंमत रु. हजार
खाण्याची धान्ये	१९०९-१४	४४३३	४५८१११
	१९१५-१६	२४३६	२९०७१२
	१९१६-१७	२९१५	३४९०४३
गळिताची धान्ये	१९०९-१४	१४१३	२४६९९७
	१९१५-१६	७००	१०१२३६
	१९१६-१७	९२८	१६४४३२
कापूस कपडा वगैरे	१९०९-१४	४४६८३७	
	१९१५-१६	३४६३४९	
	१९१६-१७	४६१६५७	
ज्यूट-पोती वगैरे	१९०९-१४	७६४	४२४५११
	१९१५-१६	५६१९०४	
	१९१६-१७	५७५४४२	
चहा	१९०९-१८	३६४४८	१३०६७८
	१९१५-१६	३१८४७००	१९९८११
	१९१६-१७	३९१४०३	१९७७१२
काफी	१९०९-१४	१३७५२	
	१९१५-१६	१८६९	
	१९१६-१७	१०४५८	
अरू	१९०९-१४	९९११७	
	१९१५-१६	१४७०२	
	१९१६-१७	२०९६५	
नीळ	१९०९-१४	१९६७	
	१९१५-१६	२०७८४	
	१९१६-१७	२०४४४	
खोरा	१९०९-१४	६८८७	३४९९
	१९१५-१६	६८८७	
	१९१६-१७	१०५१३	
हाई	१९१६-१७	४२	३२४४
पैकी	१९१६-१७	२५	१९१४
कच्ची चामडी	१९०९-१४	१-३३६०	
कमावलेली चामडी	१९१६-१७	४२७४५	
		१४४०८६	
	१९१६-१७	३३१७८	
	१९०९-१४	३७८००	
खोकर	१९१५-१६	३७९०८	
	१९१७-१७	३७७५८	

सन १९१६/१७ सालीं प्रसिद्ध हाकेल्या व्यापारावेधची परीक्षणपोटीवरून असें आढळून येत कीं बाहेर जाणाऱ्या मालाचे चार पाच वर्ग करता येतात

१ खाण्याची धान्ये—गहू, गव्हाचे पीठ, भात, तांदूळ वहा, काफी, मसाल्याचे सामान वगैरे.

२ कच्चा मा लः—कापूस, ताग, गळिताची धान्ये, विन कमावलेली चामडी, लोकर, भागवानी लाकूड वगैरे

३ अर्धे व टत या र के ले ले नि प्र स—सूत, निर- निराळ्या, प्रकारची तेलें, सोरा, कच्चे रेशीम, कमावलेली चामडी वगैरे

४ त या र के ले ले नि प्र स—कपडा (रंगविलेला) पोती, गोलपाट, दोरखंडे, छाख, रेशमी कपडा वगैरे

५ अकू, नीळ व इतर रंग निष्पादने जिनस

ज मि नी ची सु पी क ता—जमीनीची सुपीकता राखण्याचे मुख्य मार्ग चार आहेत ते पहिला, जमिनीला खत देणे, दुसरा, जमीन पड ठेवणे; तिसरा हिरवाळ खत देणे व चवथा पिकात फेरपालट करणे.

जमिनीला खत देऊन व तिची चांगली मशागत करून तिची सुपीकता कायम राखणे हाच आहे परंतु ही बाब फार खर्चाची आहे. जमीन पड ठेवणे म्हणजे ती नागरून वरचेवर कुळवून तयार करून रयात तबथे एक हंगाम काही पीक न घेता हवेया व उज्जतेचा वगैरे तिजवर परिणाम होऊन देणे हा होय. यामुळे तीत जास्त पोषक द्रव्ये उत्पन्न होतात, तण मरते, व तीत जास्त पाणी सुरून रहाते. जमीन अशी अगदी पडित ठेवण्याची बाल मुल्यावेकडून गुजरायंत भवोय मिळ्यात आढळते. ज्या ठिकाणी खरीप व रब्बी पिके फेरपालटाने घेतात, तेथे रब्बी प्रांक घेतले म्हणजे जमिनीला तीन सव्हेतीन महिने विथाति मिळते व खरीप घेतले तर आठ नऊ महिने विथाति मिळते.

काही काही भागांत जमीन पडित ठेवणे फायदेशीर असून ती पडित ठेवणे जरूरीच आहे. हिंदुस्थानच्या पश्चिम घाटात आसामात, ब्रम्हदेशात, मध्यप्रतात व मध्य- हिंदुस्थानात अंगली भागात येथे नवीन पैंतीजमीन करतात व ज्या ठिकाणी वर्षातुवर जमीन बद्धतात तेथे जमीन पड ठेवण्याची पद्धत जमिनीच्या मगदुराप्रमाणे व हवा-मातावर अवलंबून असते.

ही पड ठेवण्याची पद्धत कोंकणात बरकस जमिनीत आढळते. नागली, हरीक, ररी व कारळा तीळ हीं पिके लागोपाठ चार वर्षे घेऊन नंतर ती जमीन पाच ते दहा वर्षे पड टाकतात तेथेकरून तिची फळदृष्टा पुन्हा जाल्या-

वर येत. या अंगली भागात पाऊस पुष्कळ पडत असल्यामुळे व जमीन उतारावर असल्यामुळे नागर वगैरे करून ठेविल्यास मुसमुशीत जमीन वाहून जाते याकरता तीतशीब आठ दहा वर्षे छोडून नंतर त्यातील अंगळ सोडून व आसूबाजूच्या अंगळातील डहाळ्या भागून व रगत हातरून त्याला उन्हाळ्यात आप लावून देतात. ही राख लहान नागरीने हलवून पहिल्या वर्षी पाऊस पडल्याबरोबर नाचणी पेरितात, व पुढे वर नमूद केल्याप्रमाणे तीन पिके घेऊन पुन्हा पूर्वीप्रमाणे पड टाकतात. याशिवाय रानटी जातीचे लोक अशाच पद्धतीने करादे, कोन, कणगरे भात, मका व इत्येक प्रतीचीं तृणधान्ये वगैरे करून आपला उदरनिर्वाह करतात. या पद्धतीला ब्रम्हदेशात सावनभ्या, आसामात छुन, मध्यहिंदुस्थानात डहा, हिमालयात खिल व पश्चिम घाटात कुमरी अगर डाही म्हणतात

हिरवाळ खत—म्हणजे ताग, गवारी, कुळीय, कारळा वगैरेसारखी पिके करून तीवर फुलवरा आला म्हणजे नागरून जमिनीत गाडून टाकणे होय. याच्या योगाने जमिनीचा पोत सुधारतो व पोषक द्रव्यांचा साठा वाढतो. याचा उपयोग शुद्धीक पिकांना होतो. ही पद्धत मुख्यत्वे करून बागांसाठी सर्वत्र प्रचलित आहे. याला वेवड करणे असेही म्हणतात

पिकात फेरपालट करण्याची पद्धत सर्व हिंदुस्थानभर आढळते. ही पद्धत अनुभवांनी जमिनीचा मगदूर, हवा, मान, पाऊसकाळ वगैरे पाहून त्यावर बसविलेली असते.

पिकात फेर व दल—वनस्पतीस जी पोषक द्रव्ये हवेतून प्यावयाची असतात, ती हवेत पुष्कळ असतात. परंतु जी जमीनीतून प्यावयाची असतात ती मात्र जमीनीत काही नियमित प्रमाणात आढळतात. यामुळे पिकाची लागवड आळीपाळीने करणे जरूरीच आहे. पिकात आळीपाळी का असावी याची कारणे पुढीलप्रमाणे.—पहिले कारण जमीनीतील द्रव्ये रसायनिक काही भाग प्रत्येक वनस्पती शोषून घेते. दुसरे कारण जमीनीत जी पोषक द्रव्ये असतात त्याचे सारखेच भाग सर्व जातींच्या वनस्पती घेतात असे नाही. तिसरे कारण सर्व वनस्पती जमीनीतून एकच जातीचे द्रव्य घेतात असेही नाही. चवथे प्रमाण प्रत्येक जातीच्या वनस्पतीत त्यात तण वाडण्याचे मान त्या वनस्पतीच्या मानाने कमजास्त असते. वर नमूद केलेल्या कारणानुषंगे पुढील नियम फायदेशीर दिसतात.

ज्या पिकाच्या पोषणास एकाच जातीची द्रव्ये लागतात अशी पिके एकाच वेळात लागोपाठ घेऊं नये. धान्याची पिके कंदाचीं पिके, धान्याचीं पिके, फलमूळाचाच उपयोग होतो अशी पिके, याचा परिणाम जमीनीवर निरनिराळ्या तऱ्हेने होतो. म्हणून जर एक साल धान्याची पिके एका जमीनीत केली तर त्याच जमीनीत दुसऱ्या वर्षी कंदाचीं अगर मुद्दानी

किंवा कडधान्याची पिंके करावी धान्याच्या (तृणधान्याच्या) पिकास नायट्रोजन व फास्फोरस या द्रव्यांची विशेष गरूरी आहे कडधान्याच्या धान्यास पोटापास व चुना याची गरूरी असते ही पिंके नायट्रोजन हवेंतून घेऊं शकतात म्हणून त्याच्या काढ्याकुडया मुळ्या वगैरे कुजल्यावर त्यातील नायट्रोजन जमीनीस मिळतो व त्या शेतात पुढील साली तृणधान्याची पिंके काढल्यास तो त्या पिकाच्या उपद्रवी पडतो. यासाठी एक तन्हेचें अन्न खाणारं पीक काढल्यावर दुसऱ्या तन्हेचें अन्न लागणारं पीक करावें, म्हणजे जमीनीची सुपीकता कायम रहाते कापसासारख्या काही पिकाच्या मुळ्या खोल जाऊन खालच्या थरातील पोपक द्रव्यें घेतात गोंधळ, बाजरी, गहू वगैरेंच्या मुळ्या आखूड असून वरच्या थरातील पोपक द्रव्यें घेतात याकरिता खोल व आखूड मुळ्याची पिंके आळीपाळीनें केल्यास वरच्या व खालच्या थरांना आळीपाळीनें विभ्रति मिळते

विवक्षित पिकावरील विवक्षित तणें भागतात याकरिता जमीनीत केरपाळटीनें निरिनराळी पिंके केल्यानें व त्या पिकांना निरिनराळ्या प्रकारच्या मशागतीची गरूर असल्यामुळे तण नाहीत होतें उदाहरणार्थ बाजरीमागून भुईमूग अगर बटाटे व कापसामागून हरभरा

एका जातीच्या पिकादरील रोग अथवा कीड याची याथा हुसत्या जातीच्या पिकास होत नाही म्हणून एकाच जातीची पिंके लागोपाठ केल्यास किडयाना भरपूर पोषण मिळतें व त्याची बाण अतिशय जोरानें होते. याकरिता पिकात केरपाळट केल्यानें किडयाना अन्न न मिळून त्याचा नाश होतो. खेड व चुनर येथील बटाटांतील यागडी व त्याप्रमाणें अळ्य नाहीशी करणें असल्यास तेथें काही वर्षेपर्यंत बटाटे करणें बंद झालें पाहिजे

वर सांगितलेल्या गोष्टींच्या फायदा मिळवा म्हणून पिकाची माडणूक चांगली करावी जमीनीची चांगली मशागत करून कीड व तण न भाजण्यानदल योग्य उपाय योजून दर वर्षी जमिनीला खत घालून एकाच जमिनीत लागोपाठ तेंच पीक करीत गेल्यास बावणें होणार नाही परंतु असें वरणें ही जास्त खर्चाची याच असल्यामुळे दरवर्षी पिकाची चांगली माडणूक केल्यानें जमिनीला विभ्रति मिळून फार खर्च न येता चांगली पिंके येतील

हिंदुस्थानात मिसळीची पिंके करण्याची बरीच बहिष्वाट आहे उदाहरणार्थ बाजरी आणि तूर, बाजरी आणि कुडीय व मड, बाजरी व कारळा, गोंधळ व उडीद, शाळू, गोंधळ व करडें, गहू आणि करडें, शाळू व हरभरा वगैरे मिसळीची पिंके केल्यानें पिकात केरयदल केल्यापासून जो फायदा होतो तो होऊन शिवाय अनेक धार्यें मिळून पेरली असता सर्वेच पिंके सुजत नाहीत एखादे पीक सुजलें तरी इतर पिकापासून काहीना काही तरी उत्पन्न होतें मिसळीत कडदणाची पिंके असतात व तूर ही सर्व आढळी तुरीपासून

अतिशय फायदा आहे कारण तुराची मुळे खोल जातात व तेथील पोपक द्रव्यें वर आणतात तुरीचा घाला जमिनीवर पडतो व अशा योगानें जमीन सुपीक बनते पिकाची चांगली माडणूक केल्यास जमीन पड ठवण्याची फारशी गरूर पडणार नाही काही पिंके धान्याची असावी व काही विवडाची असावी पिकात केरयदल केल्यानें व नवीन जातीची पिंके केल्यानें पेरणांचे, कापणांचे व मशागतीचे ह्मण वरच्यावर येऊन माणसाना व गुरांना भरपूर अन्न मिळून शेतकऱ्यास व बैलाना वर्षभर राबणूक पुरेल पिकात केरपाळट करणें तो बाजरीच्या भायणीवर, मजुरीवर, जमीनीच्या जातीवर हवेवर व शेतापासून नजीक असणाऱ्या बाजारावर व एकेदरीत शेतात होणाऱ्या फायद्यावर अवलंबून आहे असें असल्यामुळे व वेगवेगळ्या प्रांतात व प्रदेशात जमीन व हवा निरिनराळी असते म्हणून पिकाची माडणूक करण्याला निश्चित नियम लागणें कठिण आहे तथापि पिकाची माडणूक करताना ज्या पिकापासून जास्त फायदा होऊन जमिनीचे फारसें सुकसान होणार नाही इकडे विशेष लक्ष पाववावें पिकाच्या केरपाळटीत एखादे पीक जमिनीची सुधारणा करण्यासारखें असाव जसें ताग करून तो जमीनीत नागळून टाकणें, असें केल्यानें जमिनीची पोत सुधारतो सोईप्रमाणें पिंके करणें ती काही खोल व काही उघळ जमीनीत पोषण करण्याची पिंके असावीत नेहमी फायद्याची पिक करीत असताना त्यात एखादे पीक असें असावें की तें करताना जमीनीची जास्त मशागत करून तीतील सर्व तण नाहीत होईल उदाहरणार्थ कापसाच्या केरपाळटीत सबडीप्रमाणें बटाटे, भुईमूग, हळद वगैरे पिंके करावी एकदरीत पिकाची माडणूक करताना जास्त पैसा देणारी पिंके, विवडाची पिंके, जमीन साफ ठेवणारी पिंके, वाडीत केर असणारी पिंके व निरिनराळ्या जमीनीच्या थरावर पोसणारी पिंके अशीं असावी याबद्दल जास्त काळजी घ्यावी

महाराष्ट्रातील केरपाळटीच्या काही पद्धती खाली दिल्या आहेत — (१) फार पाऊस पडणाऱ्या भागात वर्षोत्पन्न आत घेतात ज्या भागाच्या जमीनीत ओलावा टिकतो तेथें रंगी ह्मणतात बाल, पाथटा, कुडीय, बाटाणा, गहू, एरंडी, हरभरा वगैरे पिंके घेतात (२) वरकस जमीनीत पहिल्या वर्षी नागली, दुसऱ्या वर्षी बरी, तिसऱ्या वर्षी हरीक, चवथ्या वर्षी कारळा. परंतु कोंकणत नागली, हरीक व तिसऱ्या वर्षी बरी अशी बाल आहे कारण बरी केल्यानंतर तिची पाळे जमीनीत रहातात व त्या पाळावर कारळाशिवाय दुसरे पीक येत नाही अशी समजूत आहे सर्वसाधारण हों पिंके दर एकी नागलीच्या सवाई हरीक व पाऊणपट म्हणजे नागलीच्या तीनचवर्षीं बरी अशी असतात या पिकानंतर जमीन काही वर्षे पड टाकतात ही जमीन कमीत कमी आठ दहा वर्षे तरा पड टाकली पाहिजे असा कोंकणातील अनुभव आहे (३) खानदेश, भंडोच, धारवाड, बऱ्हाड,

मराठवाडा येथील काळ्या जमीनीत पहिल्या वर्षी कारूष, दुसऱ्या वर्षी बाजरी, तिसऱ्या वर्षी तीळ, हरभरा अगर गहू. तापाकाठ.—यात पहिल्या वर्षी गहू, दुसऱ्या वर्षी हरभरा किंवा जवस.

दहसव.—हलकी जमीन, होत बाजरी व कडधान्य.

हेळान.—मराठवाडा, काळी जमीन. होत साळू, व करडई; गहू आणि करडई व हरभरा.

उत्तर गुजराथ—गोराडू जमीन होत पहिल्या वर्षी बाजरी व कडधान्य, दुसऱ्या वर्षी कोद्रा, तूर व तीळ, तिसऱ्या वर्षी नाचणी. वेसर-जमीन होत पहिल्या वर्षी ज्वारी व कडधान्य, दुसऱ्या वर्षी कोद्रा, तीळ, तूर अगर तंबाखू, तिसऱ्या वर्षी नाचणी.

देवमहाल.—येथे पहिल्या वर्षी मका, दुसऱ्या वर्षी हरभरा, गहू.

वसईपैठी (ठाणे जिल्हा)—येथे पहिल्या वर्षी पानभळा, दुसऱ्या वर्षी आले, तिसऱ्या वर्षी डॅल, चवथ्या वर्षी केळी.

खेड जुदर (पुणे जिल्हा)—येथे पहिल्या वर्षी बाजरी व रबी बटाटे, दुसऱ्या वर्षी अुरेसूय, तिसऱ्या वर्षी बाजरी व रबी कांदे व चवथ्या वर्षी मिरची.

पाटबंधान्याखालील जमीन (जिल्हा नाशिक)—होत पहिल्या वर्षी भात, दुसऱ्या वर्षी ऊस, तिसऱ्या वर्षी बाजरी, रबी गहू किंवा हरभरा व चवथ्या वर्षी भात.

वि या र्थी नि व टः—थी खळ्यात व धरिता मळ्यात घरावे अशी म्हण आहे. शेतकीला आधारभूत मुख्य बाब आहे. " बीन तसा अंक्रूर " अशीहि म्हण आहे. व ती सार्थ आहे. बी चांगले असेल तर पीक चांगले येईल, परंतु बीच जर वाईट असेल तर ते कसल्याहि जमीनीत घेरा, नंतर कशीहि मेहनत घेरा, होत कितीहि खत मूत टाका तरी बी रोगात वाईट असल्यामुळे पुढे पीक चांगले येणार नाही.

असे असताहि या प्रधाकडे फारच दुर्लक्ष आहे. हल्ली शेतकरी लोक बहुतेक जातीचे बी पेरण्याच्या वेळी बाजारातून आणतात, ते बहुतेक मिसळीचे असले. काही लोक शब्दातीतल टळक टळक कणसे रागून किंवा बी पाखटून पेरणीकरिता ठेवतात. सध्या बहुतेक मिरणीतून आणतात. म्हणजे गिरणी ही मुख्यतः बियाची कोठार होत. हि निष्काळजी रीत झाली. या कामात खालील तत्वे लक्षात घेतली पाहिजेत. (१) बी पेरलेल्या जमीनीत व हवेत येईल ससे असले पाहिजे (२) ते वर्षातुपरी निवड केल्या, शांगली मद्यागत वेळेच्या व गोरदार झाडाचे नसावे. (३) ते नवे, पिन भेसळीचे, वजनदार, रंगदार, मोठे दगळ, चकचकीत, पक्के झालेले, चांगले उगवणारे, पिन-रोगी असले. ते पिढेक असे नये. बियाच्या अंगीच चकचकीतपणा असल्यास ते त्याच्या परिपक्वतेचे दर्शक होय. (४) बी भिजके, उबट किंवा पुपट असू नये. भिजके बी सोडात घातले असता पुपट लागते (५) पीयात केरकरा, गडा भाती,

किंवा तणाचे बी ही नसावीत (६) ते जास्त प्रमाणात उगवणारे असले. बियाची निवड करताना खालील गोष्टी लक्षात ठेवाव्या. (१) एखादे निमळ रोग न झालेले असे शेत पाहून त्यातील चांगल्य भाग पसंत करावा. (२) त्यातील ओल्या किंवा कणसे चांगली झालेली व मोठी असारी, (३) आंबीतील किंवा कणसातील दाणे मोठे व वजनदार असलेले. (४) रोपावर किंवा धान्यावर कीड तांबारा, किंवा काणी सारखे रोग नसावेत (५) बी धरणे ते पीक चांगले तयार झाल्यावर घरावे (६) बी तयार झाल्यावर ते चाळवे त्यातील हलके, किडके व फुटके दाणे वेगळे करावे. बी चांगले असले तरी ते पेरल्यावर उगवण्याला पुरेसा ओलावा, पुरेसा हवा व उष्णता याची जरूरी आहे. ही सर्व जमीनीची चांगली मद्यागत केल्याने, व पाळस न पडल्यास पाणी पाजल्याने भागविता येतात पाणयळे जमीनीत बी उगवत नाही ते कुजते कीरल्या जमीनीत ते उपात नाही व अगरही पोडा ओल्यापासून असल्यास ते पिटूळते

वि या बी व री डा—बी शेतात पेरण्यापूर्वी त्याच उगवण्याचे प्रमाण काय आहे हे पहाण्याची गुजराथेतील काही सांगात एक पद्धति आहे. गहू शेततात पेरण्यापूर्वी एक मूठभर घेऊन त्याची एक पुरखुडी बांधितात व ती चार तास पाण्यात भिजवून नंतर ती ओलसर दाण्याची पुरखुडी जमीनीत पुरतात. पुढे चार दिवसांनी ती बाहेर काढून किती बियांना मोड फुटले हे पहातात बहुतेकाना मोड फुटले असल्यास ते पेरण्यात हरकत नाही असे समजतात यादोपेक्षा शेतकऱ्याला सोपी रीत म्हणजे एका लाकडाच्या खोक्यात अगर टिनच्या तारेंत नक्षीतली शरीक रेंदी भरावी व ती पाण्याने ओली करावी. नंतर बियापेकी शंभर दाणे घेऊन ते बाळूवर टाकावे व हळूच दायावे. रेंदी ओळी ठेवावी, पण विशावर पाणी खेळू देऊ नये. चार पाच दिवसांनी बियांना मोड फुटले म्हणजे मोडावलेले दाणे मोगून फेकून घ्यावे व आणखी चार दिवसांनी पुन्हा मोड आलेले दाणे मोगून फेकावे. अशा रीतीने दहा दिवसात एकदर किती दाणे उगवले हे आणपण दळले शंभर पेकी ९०-९५ दाणे उगवले तर बी पेरण्यास चांगले आहे असे समजावे. बाजरी, राळे, तीळ वगैरे धारीक दाण्याच्या धान्याची जास्त काळजी घेतली पाहिजे.

बी छ ट वि ने.— प्रत्येक शेतकऱ्याने पुढील वर्षाच्या पेरणीकरिता बी सारूप ठेवाव घुष्कळ बियांना भिजव करून बडपण धान्यांना ही फार दिवस ठेविल्यास कीट लागते व बियाची नाशडी होते. धान्याला कीट लागू नये म्हणून हिंदुस्थानात बी साठविण्याचे अनेक उपाय योजण्यात येतात. शुक्रपंचमे, देवावर व वनोत्फात बी गाढरगात भाटवून ठेवतात दाक्षिण कोकणात भात पेंड्याच्या मुण्यात बांधून ठेवण्याची काल आहे. किरंयंक टिकाणी तह्ये सारवून त्यांत अगर कणगीत किंवा फळाच्या फोडारात धान्य साठवून

ठेवतात. गाडनें, काँगण व तटये याचीं तोंडे चीं भरल्यानंतर रोग, माती व राख याच्या मिश्रणांनं छिपतात; वियाचा किडीपासून बचाव व्हावा म्हणून वियात राख व लिवाचा सुकलेला पाला मिसळतात. गुजराथेंत चीं टिकावे म्हणून त्याला एरंडेलचें फूट देतात. कोंकणात फडवे, बाल, पावटे वगैरेनां ताबडी माती लावतात. गुजराथेंत कित्येक ठिकाणां गव्हाच्या वियात थोडा पारा घालण्याची चाल आहे व त्याच्या पासून वियांचा बराच बचाव होतो. कित्येक ठिकाणां मोठमोठी दाणेदार कणेंस निवडून, कित्येक ठिकाणां धान्याच्या राशीतून मोठें ठोकळ ची पाखडून राखून ठेवतात.

उन्हात वाजविलेलें चीं राजगात अगर गाडण्यात भरलें म्हणजे वियाच्या मानानें त्यात काहीं नेफयलाइनच्या (डाबरातील द्रव्य)गोळ्या घालण्यात व तोंड चागलें बंद करावें. गाडणें, कर्मणी वगैरें गेवजी शेतकऱ्याला खोखंडी पण्याच्या हौदात चीं ठेवणें पण्याच अंशी फावदेशीर पडेल. या हौदाचें तोंड बंद असून त्याचें झाकण अगरही घट बसणारें असावें. प्रत्येक पन्नास पौड वियावर सुमारे १०-१२ डाबराच्या गोळ्या घालण्या, म्हणजे उण्यातील हवेंत बहुतेक कीटकांची बीण होणें बंद पडेल. त्या गोळ्यां टाकलेल्या वियाचा फळ पेरण्याच्या कार्मिच उपयोग होतो. त्याचा जनावरास अगर माणसास खाण्यास उपयोग होत नाही. शेतकरी जीं पिकें करितात. त्यांना अनेक शत्रू आहेत. ते जमीनीचें चीं पेरल्यापासून तीं पीक तयार होऊन पदरात पडे पावेंतों त्याच्या मागें लागलेले असतात. पुन्हा धान्य कोठारात साठविण्यास तेथेंहि त्याचा फळा उडवितात. हे शत्रू म्हणजे निरनिराळ्या तऱ्हेचीं तणझाडें किडे व वनस्पतिन्य रोग होत. याखेरीज उंदीर, कावळे, विमण्या, चारी, ससे, कोट्टे, रानडकरें, सायाळ, हरणें, रागमाजरें, रई वगैरे प्राणी पिकें उर्मी असताना खाऊन नुकसान करतात.

शेतात आपणास नको असलेलें किंवा पिकाची नुकसानी अगर खराबी करणारें झाड यास तण म्हणण्यास हरकत नाही. तणझाडें पिकाचें अनेक तऱ्हेन नुकसान करतात. उषाप्रमाणें पिकें वाढण्यास पाणी, पोषक द्रव्यें, हवा, उष्णता वगैरेंची जरूरी लागते त्याप्रमाणें तणझाडाची वाढ होण्यासहि या गोष्टींची अनुबुलता लागते. म्हणून तणझाडें शेतात होऊं दिल्यास तीं पिकासाठीं घातलेल्या पोषक द्रव्याचा वाटा घेतात व त्यामुळें ओलावा कमी पडतो, पिकें कमजोर दिसू लागतात. शिवाय रोपाना त्यापासून दाटी होऊन त्याची वाढ होण्यास लागणारें ऊन व हवा बंद होते. अशा दार्विंत किडे, त्याचीं अंडी व त्याचप्रमाणें वनस्पतिन्य रोगाचा उद्भव व वाढ होण्यास चांगली जाग सापडते तणझाडें शेतात बाडें दिली व त्यांना चीं येऊ देऊन त्याच्यासहित पिकाची कापणी नेहमी तर धान्याच्या वियात तणाच्या वियाची आतोंनात भेसळ होत व वर्षांनु-

वर्ष असेंच चीं वरीत गेल्यास तणझाडें आपलें वर्षेच बघवितात. व मुख्य पिकाची वाढ बंद करतात. शेतकऱ्यात “ तण खाई धन ” अशा एक म्हण आहे व ती सर्वस्वी खरी आहे. ती पूर्वभारी पुष्कळ वर्षांच्या अनुभवातीं केलेली असून अज्ञानामुळे व आळसामुळे ती शेतकऱ्यांना माहीत असूनहि त्यांच्या हातून ती कर्तवित येत नाही.

या तणझाडरूपी खादाड व आगतुक शत्रूचा वेळीच प्रतिकार व बंदोबस्त केल्यास ह्या शेतात मिळणारें पीक निदान सवाई दिडीनं तरी वाडविता येईल.

तणाचें वर्गीकरण:-हे पुष्कळ तऱ्हेन करता येईल. तणें काहीं वर्षांनु व काहीं बहुवर्षांनु असतात. काहींच्या मुळ्या खोल जातात व काहींच्या बराच असतात व काहीं कोण्ड-वाड जमीनीत आढळतात तर काहीं पाणभरत्या व बागा-इत जमीनीतच फैलावतात. कित्येक खरीप हंगामात तर काहीं रबरीत व काहीं दोन्ही हंगामात सापडतात. काहीं तणाचा फैलाव वियापासून होतो, काहींचा दर काळ्यास मुळ्या येऊन होतो व काहींना राणें कुटून त्याच्या शेवटीं कादा किंवा गव्हा येऊन पुन्हा त्यातून फूट होऊन जास्त जास्त शेतावर त्याचा प्रसार होत जातो

तणाच्या बीजाचा फैलाव होणाऱ्या निरनिराळ्या तऱ्हाः-

(१) शेतातील तणाना चीं येऊन तेथल्या तेथेंच पडणें. जसें-यारफुला, कुरडू, फळी, पिंबळा धोतरा वगैरे.

(२) शत्रूनाचें बाहेरून चीं शेतात येऊन. उ-म्हातान्या, पायरी वगैरे.

(३) पण्याच्या विष्टतून चीं शेतात पडून. उ-अभ्या-बरील वाडगूळ.

(४) गुरें, मेंढ्या, चकऱ्या वगैरेंकडून-बामूळ, बांकेरी,

(५) कालव्याच्या पाण्यातून-चोळ, पाथरी, फुली, नागरमोया वगैरे.

(६) मनुष्याकडून-तणाच्या वियाची भेसळ असलेलें चीं पेरून

निरनिराळ्या प्रकारच्या पिकात विशिष्ट प्रकारच्या तणाचीं बींन आढळतात तीं पुढें दिली आहेत:-

पिकें	तणाचीं नांवें.
१ राळा, सांवा व बाजरी	कुरडू, शिर्षी, शेवरा पिंबळा धोतरा, माठ, ताडुळना, विमणचारा व यारफुला.
२ ज्वारी व कुळीय, सराप व रब्बी }	शेवरा, बरवडा, चादवेल व यारपुला
३ मटकी	बरवडा, शेवरा, पडवेल.
४ गहू	शेवरा, ताडुळना, बरवडा, चादवेल, माठ व सारमळ
५ भात	पाकड, चरडी
६ ताण	शाडेकुळी

नियाने फैलाव होणाऱ्या तणाचा नायनाट करणे झाल्यास ती बीज येण्यापूर्वी निवून (नुरपून) टाकावी व पेरणीला मिळेल या वापराचे. अमोन खोल नागरून कुडवून व पावसाऱ्या तणाची आडीमोड करून व पीक उभे असताना वरचेवर कोळपण्या देऊन व एक दोन खुरपण्या देऊन साधारणपणे वर्षातु तणाचा नायनाट करता येतो. वर्षातु तण दोन पारी असताना कुडवाची एक पावी पातल्यास त उपटून मोकळे होत व उन्हाने मरून जाते परंतु याच तणाचा चार पारी कुट्टे दिल्यास त्याच्या मुळ्या पसरतात व खोल जातात. हे तण काढण्यास खुरपाचे लागते व तेण- करून खर्च जास्त येतो यादूनहि ही तणे मोठी होऊ दिल्यास ती हातांनी उपटायी लागतात व थाला जास्त मेहनत व खर्च येतो.

मुळ्या खोल जाऊन व काऱ्याकाऱ्याने नवीन मुळ्या फुटून फैलावणारी तणे बहुवर्षीय होत. फंदा, हरियाळी (दूवा) वसनसडी, लव्हाळा (नागरमोया) दर्भ व मध्यप्रांतातील कासगवत वगैरे ही या वर्गातील होत ही तणे उत्तम काळ्या जमिनीतच फार होतात. याचा श्रीमोड करणे फार कठीण असून जास्त खर्चाचे आहे व काही काही तणाचा बीमोड करणे तर दुरापात्म्य आहे पाणभरत्या जमिनीत लव्हाळा कधीहि नाहींसा होत नाही. एका कुंयाच्या रोपाला एक वर्षात नवे बीज दहा फुट- तात व त्याच्या मुळ्या सुमारे चवदा इंच खोल जातात व त्याचा विस्तार एक चौरस फूट जागा व्यापितो. त्याच्या दोन तीन वर्षात एक हातरीऐवज्या पेडी बनतात. लोखंडी नागराने जमीन नागरून, कुशचे गडे वंचून आळ- त्यास कुपाजू नायनाट एक दोन वर्षात होऊ शकतो. घन्याच ठिकाणी कुंयाच्या पेडी हाताने नणवितात पण थाला फार खर्च येतो.

लव्हाळाः—बागाड्यात कोरढवाद्द जमिनीतहि हा काही ठिकाणी आढळतो. फळदाढ्याच्या व फुलडाडाच्या बागात तर बहुतेक जागा या तणाने व्यापलेली आढळते. लव्हाळा रागून, वंचून काढून बावर अगदी साफ करणे अगदी अशक्य आहे. कारण जमीन खोल नागरली अगर रागून काडिली तरी नागरमोये रंगाने काळे असल्यामुळे ते वंच- प्यास दिसत नाहीत. तागाचे पीक करून जमिनीत गाडल्याने, रताळ्यासारखी जमिनीवर आच्छादन करणारी पिके केल्याने व पाणभरतीऐवजी कोरढव इ पिके केल्याने हे तण काही अंती फसू पडते. उन्हाळ्याच्या एका झाडाला चार महि- न्यात पाच नागरांचे, आठ महिन्यात नऊ व बारा महि- न्याच्या झाडात त्रेपन्न नागरमोये देतात. यापेकी घन्याच नागरमोयाना नवी रोपे फुटतात व त्यांचे तण खाली जाऊन दर चार ते नऊ इंचाच्या अंतरावर खोल जमि- नीत एक एक नागरमोया याप्रमाणे येतात व वर्षभर दोरट्या नागरमोया अठरा इंच खोलवर भरतात. अशा रीतीने प्रत्येक झाड एक वर्षात बीस चौरस फूट जागा व्यापिते.

हरियाळीः—हरियाळी(हरळी) नांगरून किंवा खूनून वंचून टाकून थोडेबहुत नाहींसा करिता येते. ती वखराच्या फाळ्या वरचेवर घालून द्यावात ठेविता येते परंतु बीमोड करणे झाल्यास दरवर्षी नागरणे, वंचणे अशी सतत दोन तीन वर्षे मेहनत घेतल्यास प्रयत्न बराच फलदाय होतो.

एका हरयाळ्याच्या झाडाला आठ महिन्यात तीन ताणे फुटतात व प्रत्येकाची लांबी तीन साडेतीन फूट असते. हिची काडी फार जवळजवळ असतात दर काट्यास मुळ्या फुटून ती जमिनीला चिकटते. तेथे पुन्हा फूट होऊन लहान ताणा तयार होतो. अशा तऱ्हेने हरि- याळा मराभर जास्त जास्त जागा व्यापित जाते. हे ताणे जमिनीवर आढळतात तसेच खाली आढळतात. हरया- ळ्याची फूट आठ महिन्यात सुमारे सतरा इंचपर्यंत खोल जाते व एका झाडाने सुमारे पाच चौरस फूट जागा व्यापिली जाते. जवळपुढाकडे कास नावाच्या तणाचा नाश होतात पाणी साठवून ते कुजवून फिरतात या नवताच्या मुळ्या फार खोल जातात व कुंयाप्रमाणेच त्याच्या शेतात पेटी बनतात यारफुल नावाची एक परोपजीवी वनस्पति आहे. हा यारफुल आपल्या मुळ्या दुसऱ्या झाडाच्या मुळात गुंतवून झाडातून आपले पोषण करितो हे तणदाढ जवळी व ऊंस या पिकात फार आढळते. या तणाची झाडे फुल येण्यापूर्वी उपटून काढित्यास पिकास होणारा न्याय बंद करिता येतो.

बरोल हक्षोक्तीवरून तण हा शेतकऱ्याचा केवडा शत्रु आहे हे स्पष्टपणे लक्षात येईल. हक्षीच्या बदाओटीच्या व अपरपेणच्या कोळात या शत्रुत चारा देता नये. याचा शक्य त्या उपायाने नायनाट केला पाहिजे.

हिंदुस्थानात तणाचा बीमोड करण्याच्या कामी रसा- यन द्रव्यांचा उपयोग करून प्रयत्न केलेले कोडे ऐकिताने नाही. [लक्षातले संदर्भग्रंथ यावयाचे म्हणजे एक बाब- शास्त्राच सविस्तर वर्णनयाची. काही ग्रंथांचे विवेचन कृपि- शास्त्राच्या पोथिविभागाचे विवेचन करतांना येईल. कृषिचर्म- शास्त्रावर कृषि व पुस्तकासारखे अनेक इंग्रजी ग्रंथ आहेत येथील शेतकीसाठी शेतकीसात्त्याचे, सहकारी संस्थांचे रिपोर्ट पहावे. मुकामीचा भारतीय शेतकीवरचा ग्रंथ बराच सूक्ष्म आहे]

कृष्णः—(१.) प्रांतातील एक व थोर विभूति व सर्व देवता- मर्त्य आतिथ्याय लोकविश्व देवता. कृष्ण हा विष्णूचा आठवा अवतार आहे असे समजतात. कृष्ण म्हणजे प्रत्यक्ष विष्णूच असेहि कित्येक मानतात ज्याच्याबद्दल अनेक मोठी व दंतकथा प्रचारांत आहेत अशा हा वीरपुरुष बहुधा महामार- ताच्या काळी होऊन गेला असावा वेदातून या थोर पौरा- णिक व्यक्तीचा उल्लेख सापडत नाही. ऋग्वेदात कृष्ण नावाचा एक सूक्तवादी कृपि येतो. (ऋ. व. ८५, १, ४). कृष्ण देवकीपुत्र याचे नाव प्रथम सादरच उघडनिघदात (३. १०. १) आले आहे व त्याचा पौराणिक कृष्णाशी संबंध

गोडण्याचा प्रयत्न बरेच पंडित करितात (ज्ञानकोश वि ३ पा. ४४५ पहा). महाभारतात त्याचा प्रामुख्याने उल्लेख केलेला आढळतो. महाभारतातील एक भाग म्हणून इल्ली उपलब्ध असलेली भगवद्गीता श्रीकृष्णानेच अर्जुनास निवेदन केली. भगवद्गीतेत श्रीकृष्णाने आपणास "सर्व भूतांचे ठायीं वास करणारा ईश्वर" असे म्हटले असून, ही सर्व सृष्टि मी उत्पन्न केली व माझ्या ठायीं सर्व वस्तू वास करतात ही तरां प्रतिपादिली आहेत. 'जनाईन, अनारि, जनेत, सर्वव्यापी, सर्वसाक्षी इत्यादि नावांनी अर्जुनाने श्रीकृष्णाला संबोधिले आहे. सर्व जनसमूहाला अत्यंत प्रिय वाटणाऱ्या अशा श्री कृष्णाच्या बाल्यावस्थेतील लीला भागवतपुराणात सविस्तर वर्णिल्या आहेत.

'देवकीचा आठवा गर्भ गुप्ता नाश करील' असे नारदांनी कंसास आर्थीक सांगितले होते. ही आपत्ति टाळण्याकरता कंसाने वसुदेव व देवकी यांना कारागृहात टाकले व त्यांचे पहिले सहा पुत्र उपनताच दगडावर आपटून ठार केले. सातव्या गर्भाने रोहिणीच्या उदरात प्रवेश केला व ती प्रसूत झाली. हाच बलराम होय. आठव्यावेळी देवकी प्रसूत होताच वसुदेवाने त्या नूतन बालकास यमुनानदी ओलांडून यशोदेच्या घरी नेले. यशोदेला शालेली कन्या उचलून घेऊन व कृष्णास यशोदेच्या घरी ठेवून वसुदेव सडक देवकीकडे आला. कैताने ही कन्या देवकीचा आठवा गर्भ समजून मारिली.

इकडे कृष्ण गोकुळात निर्भयपणे वाढत होता. तो आपल्या ज्येष्ठ बंधू(बलराम)मद वनात गाई चारण्यास जाई. रामकृष्ण व गोपाळ यांचे देख चालू असता एकदा कंसाने कृष्णाच्या नाशार्थी पाठविलेला अरिष्ट नामक राक्षस, वृषभाचे रूप घेऊन तेथे आला परंतु कृष्णाने त्यास मारिले. कंसाने पाठविलेल्या कौशिक आदिकला इतर राक्षसांचाहि कृष्णाने वध केला. नंतर अक्रुराश्वरोवर बलराम व कृष्ण असे उभयता मधुरेस कंसाच्या निमंत्रणावरून गेले. तेथे कृष्णाने चाणूर व बलरामाने सुष्टिक यांना मध्ययुद्धात ठार मारले. अखेरीस कृष्णाने कंसाला शिंदूसनाकरून ओढून ठार मारिले व उग्रसेनास त्याच्या गादीवर बसविले.

एकदा इंद्राने गोकुळावर प्रचंड वृष्टि केली असा कृष्णाने आपल्या कांस्युद्धावर गोवर्धन पर्वत सात दिवस उचलून धरला व सर्व गोकुळीय रक्षण केले. या पराक्रमानेच त्यास 'गोवर्धनधारी' असे नाव मिळालेले पुराणातून आढळते.

महाभारतात श्रीकृष्णाच्या जन्माबद्दल अशी एक कथा आहे की, श्रीविष्णूने आपल्या मस्तकावरील एक पाटला व व एक काळा असे दोन केश उपटले. त्या दोन केशांनी रोहिणी व देवकी यांच्या उदरात प्रवेश केला. व त्यापसून अनुक्रमे बलराम आणि कृष्ण अश्या केदार जन्मले महाभारतात श्रीकृष्णाने केलेल्या अद्भुत गोष्टी व पराक्रम वर्णिले आहेत. त्यापैकी काहींचा सारांश असाः—

यमुनेच्या तीरावरील अरण्यात राहणाऱ्या ह्याधिपतीस कृष्णाने ठार केले. वृषभाचे रूप घेऊन गोकुळात आलेल्या अथासुरनामक दानवास त्याने यमसदनी पाठविले. प्रलम्भ, नरक, जन्म इत्यादि असुरांचाहि त्याने वध केला जरासंधाचे साहाय्य असलेल्या कंसास त्याने ठार केले व बलरामाच्या साहाय्याने त्याने कंसाचा प्राता जो मुनामन, त्याचा पराजय करून त्यास मारिले. त्याने मेषराधिपतीच्या मुलीचे (हस्तिनाचे) स्वयंवराच्या वेळी हरण केले. जरासंध व शिशुपाल याचा त्यानेच अंत केला. अंग, वंग आदि-करून असंख्य टोळ्यांना त्याने जिंकून आपल्या ताब्यात आणिले. अद्भुत गोष्टीने युक्त अशा सागरात प्रवेश करून त्याने वरणास जिंकले. पाताळांमध्ये जाऊन त्याने पंचजन्याचा वध केला व पांचजन्य नामक अद्भुत शस्त्र मिळविला. यादववंशनामचे अर्जुनासह त्याने असींची आराधना करून त्यासकडून मुद्रांन चक्र मिळविले. पण्डितार आद्य होऊन अमरपती नामक इंद्राच्या राजधानीवर त्याने चाल केली व तेथून पारिजातकपुष्प बरोबर आणिला.

दुसऱ्या एका स्थळी, अर्जुनाने श्रीकृष्णाच्या पराक्रमाचे प्रदीप्तप्रमाणे वर्णन केले आहे.—भोज राजाचा युद्धामध्ये समळ नाश करून कृष्णाने शक्तिगर्वाचे हरण केले. गांधाराचा त्याने नाश केला. नामजिताच्या पुत्रांना त्याने जिंकून त्यांनी प्रतिबंधात ठेवलेल्या राजा सुदर्शनाची त्याने मुक्ता केली. द्रवाणाच्या एका कळीने त्याने पांड्याचा वध केला व दन्तकुरामध्ये दलिगाचा मोड केला कृष्णाच्या प्रयत्ना-सुद्धेच एकेकाळी जळलेल्या काशीपुराची पुनः स्थापना झाली. निपदाधिपति एकलव्य व जैम नामक दैत्य यांचा त्याने वध केला. सुनामनू नामक उग्रसेनाच्या वृद्ध पुत्राचा बलरामाच्या साहाय्याने त्याने वध करून उग्रसेनास त्याचे राज्य परत मिळवून दिले. शात्वाधिपतीस जिंकून त्याने शतभि-नामक शस्त्र प्राप्त करून घेतले. इंद्राच्या विनंतीवरून कृष्णाने सुष्ट व ओष्ट या दानवांचा वध करून अखेरीस नरकासहि मारिले व त्याने द्विरावून घेतलेली अदितीची कर्मभूषण परत मिळविली.

द्वारकेचा राजा, कृष्ण द्रौपदीस्वयंवराच्या वेळी हरून अर्जुन अर्जुनाने द्रौपदीचा पण उत्तम प्रकारे जिंकला असा त्याने आपला अभिप्राय दिला, इत्यादि कथाभाग महाभारतात आढळतो इंद्रप्रत्यास पांडव राज्य करीत असता कृष्ण त्यांना भेटावयास गेला व ताण्डववनामध्ये पांडवांसह तो शिकारीकरता निघाला. तेथे गेल्यावर, ताण्डववन जाळण्यास उत्सुक झालेल्या असीशी त्याचे सत्य होऊन असींला कृष्णा-लुताचे साक्ष मिळाले. त्याबद्दल असीने वज्रनाभ नावाचे दिव्य चक्र व क्रौमोदकी गदा या वस्तू कृष्णाला अर्पण केल्या. पुढे इंद्राचा पराजय होऊन असीने सर्व खाडवून जाविले. श्रीकृष्णाची भेट घेण्याकरता अर्जुन द्वारकेस गेला असता श्रीकृष्णाने अर्जुनाचे स्वागत केले. कृष्णाने कानाबोझ

केल्यामुळे अर्जुनाने बलरामास न जुमानता, सुभद्रेला (वृष्णाची स्वस) घेउन पलायन केलें व तिच्याशी लग्न केलें. राजसूय यज्ञ करणार्हे जेव्हा युधिष्ठिराच्या मनात आलें, तेव्हा जरासंधास प्रथम जिंकलें पाहिजे असा कृष्णानें युधिष्ठिरास सांगला. तेव्हा भीमाफडून जरासंधाचा वध करून राजसूययज्ञास निधिवर्षणें प्रारंभ झाला. युधिष्ठिरानें केलेल्या राजसूय यज्ञाच्या वेळी कृष्ण हजर असून शिशुपालहि यज्ञाच्या वेळी तेथें होता. शिशुपालानें यज्ञाच्या वेळी अत्यंत वाईट वर्तन करून श्रीकृष्णाची निर्भयसना केल्यामुळे कृष्णानें आपलें सुदर्शन चक्र सोडून शिशुपालाचें डोकें उडविलें. कौरवपांडवाभ्यांमध्यें झालेल्या युद्धाच्या प्रसंगी वृष्णहजर होता. ज्यावेळी द्रौपदी पणाला लावली गेली व पण हरला, त्यावेळी दुःशासन जवरीने भरतसेममध्यें तिला घेऊन निघाला व तिला विवस्त्र करण्याचा प्रयत्न करूं लागला तेव्हा श्रीकृष्णाला तिची दया घेऊन त्याने तिला बघें पुरविली.

पांडवांचा वनवास संपल्यानंतर कृष्णानें 'भावी भारतीय युद्धाविषयी' चर्चा करणाऱ्या मंडळात भाग घेतला व शातता प्रत्कापित होण्याविषयी अनेकांस प्रयत्न केले. नंतर तो द्वारकेस परत गेला. भावी युद्धात त्याचें साहाय्य मागण्याकरता अर्जुन व दुर्योधन हे उभयता द्वारकेस गेले; परंतु दोन्ही पक्षाशी त्याचें नातें असल्यामुळे युद्धात भाग घेण्याचें त्याने नाकारलें. "मी व माझे सैन्य या दोहोंपैकी ज्यास पसंत पडेल तें त्यानें प्यावें" असें श्रीकृष्णानें उभयतास सांगितलें अर्जुन दुर्योधनाच्या बापशी आल्याकरणांने प्रथम मागण्याचा हट्ट त्यास मिळाला व त्यानव्हे त्यानें कृष्णासच पसंत केलें. दुर्योधनानें मोठ्या आनंदानें यादवसैन्य पत्करलें. तदनंतर वृष्ण अर्जुनाचा सारथी झाला. नंतर पांडवांच्या विनंतीवरून शिष्टाई करण्याकरता म्हणून श्रीकृष्ण हस्तिनापुरास गेला. परंतु त्याचे शातता राखण्याबद्दलचे सर्व प्रयत्न निष्फळ होऊन तो परत आला. नंतर रंगसंग्रामाची तयारी करण्यात येऊन सर्व सैन्य युद्धाकरता सिद्ध झालें युद्धाच्या अगदी आरंभी, अर्जुनाचा सारथि या नात्याने कृष्णानें अर्जुनास भगवद्गीता सांगितली, व त्याचा व्यामोह नष्ट केला. युद्ध चालू असता श्रीकृष्णानें अर्जुनास अमोल मदत करून त्याचें रक्षण केलें. पांडव युद्धात विजयी झाल्यावर त्याच्यासह तो हस्तिनापुरास गेला व पांडवांनी केलेल्या अश्वमेध यज्ञास गांवांने हजर राहिला. यज्ञ समाप्त झाल्यावर कृष्ण द्वारकेस परत गेला. त्यावेळी 'सर्वे राहृवासी यानी सयुद्धतीर्षा प्रमाक्षेत्र्या जाऊन देवतेची आराधना करावी अशी त्यानें सर्वाना विनंति केली व एक दिवस मदिरेचें सेवन करण्यास त्यानें सर्वाना परवानगी दिली. दाहूनें धुंद झाल्यामुळे यादवाभ्यांमध्यें राडागर्वाचें मांडण होऊन श्रीकृष्णादेखात त्याचा स्वतःचा प्रयुग्म नामक पुत्र मारला गेला, व बहुतेक यादव सरदारांचा या घड्यात वध झाला. तेव्हां बलरामानें तेथून प्रयाण केलें व शातपथ एका वृक्षाखाली

त्यानें देहत्याग केला. जरास नामक व्याधानें मृग समजून जुकीनें कृष्णावर एक बाण सोडला व त्या बाणानें व कृष्णाचा अंत झाला. त्याकाळीं अर्जुनानें द्वारकेस जाऊन कृष्णाचे उत्तरकार्ये यथाविधि केलें. नंतर योज्याच दिवसानां समुद्रानें द्वारका नगर आपल्या उदरात घेतलें.

"कृष्ण हा शिवाचा (महादेव) उपासक होता व शिवपार्वताकडून त्यास अनेक वर मिळाले होते. असा काही ठिकाणी उल्लेख आहे" असें डॉ. मूर विधान करतो

अष्टनायका (पहा) व भौमासुराच्या बंदीतून भेड-विलेल्या सहस्र राजकन्या इतक्या कृष्णाच्या स्त्रिया होत्या. मुख्य स्त्रियांची सतति पुढील प्रमाणेः—(१) शक्तिमणी—हिचे प्रयुग्म, चारुदेव, सुदेव, चारुदेव, सुचार, चारुगुप्त, भद्रचार, चारुद्विचार आणि चार असे दहा पुत्र, व चाक्रमती नामक कन्या होती, तीस कृतवर्माच्या पुत्रानें बारीलें होतें (२) जाव-वंती हिचे पुत्र साव, सुमित्र पुत्रजित, सताजित, सहस्र विजय, चित्रकेतु, वसुमान, द्रविड आणि क्रतु. शिवाय एक कन्या होती (३) सत्यभामा—हिचे पुत्र मानु, सुमान, स्वर्मान, प्रमान, धीमान, प्रतिमान व एक कन्या. (४) भद्रा—हिचे पुत्र संग्रामजित, वृहत्सेन, दूर, प्रहरण, अरिजित, जय, सुभद्र, वामभाग, आणि सत्यक, व एक कन्या. (५) मित्रविदा—हिचे पुत्र वृक, हर्ष, अमिल, एन, वर्धन, उमाद, महाश, पावन, बन्दि, आणि क्षुभि. (६) सत्या—हिचे पुत्र वीर, चंद्र, अश्वमेध चित्रगु, वेगवान, वृष, आम, शंख, वसु, ऊर्जित. (७) कालिंदी—हिचे पुत्र धृत, कवि, वृष, वरि, सुभाह, भद्र, शांति, दर्श, पूर्णमास, आणि सौम्य. (८) लक्ष्मणा—हिचे पुत्र प्रघोष, गजवान, सिंह, बल, प्रयत्न, ऊर्ध्व, महाशालि, सद्ग, भोज, आणि अपराजित. व एक कन्या याशिवाय रोहिणी म्हणूनहि कृष्णाची एक स्त्री असल्याचें आढळते.

कृष्णाच्या पुत्रपौत्रात अठराजण महाराष्टी होते. त्यांची नांवे अशी—प्रयुग्म, अनिच्छ, दोषिमान, भागु, साव, मधु, ब्रह्मदातु, चित्रभागु, वृक, अरण, पुष्कर, वेदबाहु, धृतेदेव, सुनंदन, चित्रबाहु, विरुप, कवि, न्यमोष.

कृष्णवत्सरा व कृष्णमासि यासंबंधी विवेचन 'अवतार' या लेखांत आलेच आहे. वासुदेव कृष्ण, अवतारी पुरुष वृष्ण, नारायण, गोविंद वगैरे व्यक्तीतील साम्य व मिश्रता तसेच नारायणीय धर्माचा विकास 'युद्धोत्तर जग' या ज्ञानकोश प्रस्तावना खंडाच्या ६ व्या प्रकरणात विस्तारानें दिला आहे. सध्याच्या कृष्णभक्तीचा विचार भक्तिमार्ग या लेखात केला जाईल [महामारतः भागवत व इतर पुराणें, वैदिक इतिहास. सौसन—हिंदू क्लासिकल डिक्शनरी, ज्ञानकोश विभाग, ३, ४ व ५.]

(२) हा एका प्रसिद्ध चित्रकलातील ब्राह्मण. वल्हाडात पो-णीतीरी. ददिगाव या नावाच्या एक गांव आहे. या ठिकाणी चितामणी नांवाचा एक यजुर्वेदी ब्राह्मण रहात होता बहल नांवाचा त्याचा एक पत्नी होता हा मोठा रूद्रभक्त होता वृष्ण

हा यज्ञाद्वारा दुसरा मुलगा होता. भार्कुराचार्यांच्या बीजाद्वारा 'धीम नवीकूर' नावाची टीका याने केली आहे. माहागीर यादवाहत्या दारवारी कृष्णाचे वजन फार होते. जुरादिव नावाचा मयन अधिकारी कृष्णावर फार प्रीति करीत असे. प्रीतिभूत जातकपद्धतीवर उदाहरणरूप याची टीका आहे. 'मादक निर्गम' म्हणून याचा एक ग्रंथ आहे. [सारतीय ज्योतिष शास्त्र.]

(३) हा सगदी संप्रिप्त मावळीत रहाणारा देशरूप माझण होता. याने 'करण कौस्तुभ' नांवाचा ग्रंथ केला. याचे गोत्र कश्यप होते. शके १५७५ [इ. स. १६५३] त ग्रंथ लिहिण्याच्या व वैषादिधच्या तयारीस ग्रंथकार लागला होता. याचेवडी मराठी राज्यस्थापक शिवाजी १९ वर्षाचा होता. व त्याची राज्य स्थापण्याची मानगद सुरू होती. याने इहमत्सयास येणारा ग्रंथ करण्य विद्वयी ग्रंथकारास सांगितले ही गोष्ट महत्त्वाची आहे. कृष्णाचा दुसरा ग्रंथ तंत्ररत्न नांवाचा आहे. [दोहित-भा. ज्योतिषशास्त्र]

कृष्णकवि—कुलिहावा मुलगा; सुरारिविजय नाटकाचा कर्ता. यास कृष्णपीडित अथवा शेषकृष्ण अशी भिन्न नावे आहेत ती चुकीची आहेत. १६ व्या शतकाच्या शेवटी कृष्णकवीनं कृष्णवरित नाटक रचले ते अल्वर ग्रंथसंग्रहात (नंबर १०५७) आहे. [पांडुरंगना रिपोट ४. (सं. ई. रा. ए. सो. १८९८). उपापरिणयचंपू, कवचन नाटक, क्रियागोपनाकव्य, पारिजातहृणचंपू, सध्यामापरिणय नाटक, सत्यामाविनास नाटक, असे आगष्टी काही ग्रंथ अशेषजने कृष्णकवीचे म्हणून दिले आहेत. माहंत बंदिक्केचा कला नी शेषकृष्ण किंवा कृष्णपीडित तो हा नव्हे असे पांडुरंगना म्हणले आहे. कृष्णपीडित १२ व्या शतकात होऊन गेला.

कृष्णगर, पोदवि भाग.—बंगालप्रांतात नडिया जिल्ह्याचा पोदविभाग. क्षेत्रफळ ७०१ चौ. मै. यांत कृष्णगर (जिल्ह्याचे व पोदविभागाचे मुख्य ठिकाण) व नवद्वीप अशी दोन मोठी नावे व ४४० छेदी आहेत. याच्या पश्चिमेस भार्गवरी नदी आहे. जलमंदी या पोदविभागातून जाते. इतिहासप्रसिद्ध श्राध्नी रणभूमी या पोदविभागाच्या अवघी उत्तरेस आहे.

श. ह. र.—बंगालप्रांतात नडिया जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण व नडियाच्या राज्याचे राहण्यचे ठिकाण. हे इहने बंगाल देशाचे एक स्टेशन असून जलंगी नदीच्या डाव्या तीराळा आहे. याची लोक 'त्या' (१९११) २१४७५. येथे नडियाचे राजे राहतात. कृष्णगर हे व्यापाराचे महत्त्वाचे ठिकाण असून मातीच्या रंगित विप्राकृतिता प्रसिद्ध आहे. येथील म्युनिशिपालिटीने अर्जोना नदीचा सुवा पाट खोदून बाणी बाहून आगच्या मार्गाची (इलेक्ट्रिकी सुधारणा केली आहे.

येथे कलकत्ता मुनिव्हर्सिटीस जोडलेले एक कॉलेज व त्यास जोडलेले हॉयस्कूल आहे. इतर दोन तीन मध्यम व

उच्च इंग्रजी शिक्षणाच्या शाळा आहेत. हे चर्च मिशनरी सोसायटीचे मध्यबंगालच्या रोमनकॅथोलिक विभागाचे हे मुख्य ठिकाण असून येथे दोन्ही संस्थेच्या शाळा व प्राधन्यामंदिरं आहेत. तसेच दानाना मिशनने चालविलेले दोन दवाखाने आहे. व एक रुग्णालय आहे.

कृष्णवृत्त—सदाराम व आनंददेवीचा मुलगा. 'सांद्र कुपुहलप्रहसन' ग्रंथाचा (काळ संचर १८०५) हा कर्ता असून राधारहस्यकाव्य याने रचलेले आहे. वागजड गिल्ह्यात भागतीय गावांत हा रहात असे. भवमर्मनू राजाचा तो समकालीन होता. [आयेनटः पांडुरंगना रिपोट ४.]

कृष्णदयार्णव—हा संतकवि सातारा जिल्ह्यातील कड्हाड जवळील कोपरदे येथील रहणारा मार्थ्यदिनशास्त्री देशरूप माझण होय. याचे खरे नाव नरहरि असून बापाचे नाव नारायण व आईचे बहिणा होते याचा जन्म शके १५९६ च्या अक्षय्य तृतीयेस झाला. याचे लग्न झाले होते. या वेळी महाराष्ट्रात औरंगजेबाच्या स्वारीमुळे सर्वत्र धुमाकूळ माजला होता. त्यामुळे नरहरिका याब सोडावा लागला तो गोपाईच्या आभ्यास राहिला अवघा तेथे आनंदसंप्रदायी गोविंदाने त्याला शके १६१८ मोजक अटमीस उपदेश दिला. मधुकरा मागत असता "कृष्णदयार्णव" असे नरहरि सतत म्हणे. त्यावरून तेच त्याचे दीपना नाव ठरले तीर्थयात्रा करून आल्यावर व प्रथम कुड्डे वारल्यावर अग्निहोत्र वेतल्यामुळे यांनी द्वितीय संवत्स केला. परंतु तिगल्यात त्यांना महाराज झाला. त्यावर उपचय म्हणून भागवताच्या दसमस्कंधावर त्यांनी ग्रहृत टीका लिहिली. याचेही याचे वय १४ होते. या ग्रंथास आधार धांपरी टीकेचा आहे. पूर्वांशाचे ४९ अध्याय संवत्स व रोग नाहींवा झाला. उत्तरांशाचे १० अध्याय संवत्स व ३८ व्या अध्यायाचे १३ श्लोक झाले आणि स्वामी पैठण येथे समाधिस्त झाले (शके १६६२ मार्गशीर्ष). पुढील साडेतीन अध्याय याच्या शिष्य उत्तमश्लोक याने लिहिले आहेत. एकंदर ग्रंथास १६ वर्षे लागली. हा ग्रंथ चांगला आहे. ओवी एकनायाप्रमाणे आहे. शांतेश्वरीचीहि छाया प्रयावर पडलेली आहे. विद्वान लोक या "हरिवरदा" ग्रंथास फार मान देतात. यावरून कार्याची विद्वत्ता व बहुउत्पन्ना दिसून येतो. काव्याच्या दृष्टीनेही ग्रंथ चांगला दळला आहे. विस्ताराच्या मानाने हा ग्रंथ प्रचंड आहे. याची एकंदर ओवीसंख्या ४२ हजार आहे. स्वामीचा "ग्रंथमार्गद" नांवाचा आपत्ती एक ग्रंथ व करचने अर्भग आणि पदे इतकी कृति सध्या उपलब्ध आहे [महाराष्ट्र सा.].

कृष्णदास—विहारिकृष्णदास असेही कोणी यास म्हणतात. अकबर बादशाहाच्या विद्वतीवरून त्याने पारसीकोश किंवा पारसीग्रंथास नावाचा ग्रंथ लिहिला. [पीरसंत]

कृष्णदासमुद्रल—हा कवि पैठणचा रहिवासी असून याच्या बापाचे नाव नरहरि व याचे नाव मुद्रल होते; याच्या मुख्यचे नांव कृष्ण होतं. याने वात्सल्यी रामायणांतील फक्त

सुदवावावर टीका केली आहे. त्याचे ७८ अध्याय असून ते त्यावेळी मराठी भाषेत फार मान पावले होते. 'माझी देश-भाषा मराठी आहे' असे मोठ्या अभिमानाने सांगून याने मराठी भाषेचे प्रीति गणिली आहे. मराठी साम्राज्यात या रामायणाचे पारायण तत्कालीन शूर व मुस्ती करीत असत [संतकविकाव्यसूची.].

कृष्णदेवराय—हा विजयनगरचा राजा. याची कार-कादि इ. स. १५०९-१५३० पर्यंत होती. याच्या विशेष माहितीवरून " विजयनगर " पहा.

कृष्णदेव होयसळ—हा [इतवी सन १२१७-१२६०] द्वारसमुद्राच्या होयसळ ब्राह्मणांच्या वंशातील सुप्रसिद्ध सिंघणाचा नातू होय. त्याच्या बापाचे नाव जैत्रपाल. तो आपल्या बापाच्या हयातीतच मरण पावल्यामुळे, सिंघ-णानंतर कृष्णदेव यास गादी मिळाली. कित्येक कोंकणस्थ व देशस्थ ब्राह्मणांस ह्याच्या वेळेस गावे इनाम मिळाली. त्यात पटवर्धन, पैतास, पाठक इत्यादि गावे आढळतात. जव्हान म्हणून (लक्ष्मीदेवाच्या पत्नी) कृष्णदेवाचा मुख्य मंत्री होता. तोहि विद्वान व हुपार असून ' सुक्तिमुक्तावली ' नामक त्याने लिहिलेला पुष्पापित ग्रंथ उपलब्ध आहे. वेदांतमुद्रावरचा टीकाकार जमलानंद हा कृष्णदेवाच्या दरबारी होता. एकंदरीत त्या वेळेस संस्कृत विषयी भरभराट होती. [हिंदुस्थानचा अर्वाचीन इतिहास भा. दुसरा; मराठी रियासत प्रकरण १ ले.].

कृष्णदेवरायन—जैत्रावधनी जो नसिप्रद्वीप त्याच्या शक्ति नावाच्या पुत्राचा पौत्र व पराशर ऋषीचा पुत्र. हा उप-रिचर नामांतराने प्रसिद्ध हो वसु राजा, त्याच्या वासवी नावाच्या धीवराने पालन केल्या कन्येच्या ठायी, तिच्या कौमारदर्शने पराशर ऋषीपासून झाला होता; आणि त्याच कारणाप्रत्ये त्यास पाराशर्य असे म्हणलेले आहे. यास दुसरे द्वैपायन असेहि नाव आढळते. त्याचें कारण यमुनानदी कृष्णवर्ण असून तिच्या ठायी असणाऱ्या द्वीपात याचा जन्म झाला होता. म्हणून यास द्वैपायन अथवा कृष्ण द्वैपायन असे म्हणलेले आहे. तसेंच बदरीवनात तोप केल्या-मुळे यादरायण असेहि यास म्हणत असत. यालाच वेदव्यास म्हणतात. याने पुराणे व महाभारत नावाचा इतिहास रचला. [न्यास पहा]

यास वेदपरंपरा चालविणारे पैलादिक चार शिष्य असून, पुराणपरंपरा चालविणारा रोमहर्ष नावाचा एक शिष्य होता. याशिवाय अशित आणि देवल असेहि याचे दोन शिष्य होते. याने छिन्न शालिस्ता ईशानूचा परा बुद्धिगत केला. हा कल्प-पर्यंत शिरोर्गीव असून पुढे शावणाच्या मन्वतरात यादरायण नावाने समुद्रतीला एक ऋषि (यावर्गेवरा पहा) होणार आहे. यास शुक्र म्हणून उपास मग्नत्वसंपन्न असत एक पुत्र होता. [देखी भागवत]

कृष्णनाईक वरंगळकर—महंमद तघलक याने दक्षिण तिकली वेव्हा वरंगळ श्रात त्याच्या आधिवास्या-खाली गेला. पुढे महंमदाने प्रजेचा अतिशय छळ केल्या-मुळे राज्यांत सर्वत्र बंडे उठली. त्यावेळी दक्षिणत हिंदु राजाचा जो एक मोठा सैन्य स्थापला गेला, त्यात होय-सळ बळाळ राजा, अनार्गोदीचा शुकराय व वरंगळच्या (तैलंगण) हददेशाचा पराकमी पुत्र कृष्णनायक हे प्रमुख होते. यानी एकदम उठाव करून मुघलमालाचा जो तडाखा दिला त्यामुळे त्याच्या दहशतमग्नून मुघलमान नाहीसा झाला फक्त दीलताबाद मात्र त्याच्याकडे राहिली (सन १२५१) [मु. रि.]

कृष्णमूत्र ज्वर—हा हिंवतापाची बरेच साम्य असणाऱ्या उष्ण कटिबंधातील प्रदेशात आढळून येणारा ज्वर आहे. याची मुख्य लक्षणे.—ताप अंगात वरचेवर भरतो पण केव्हा भरेल याचा नियम नसतो. थंडी फार वाजून ताप येतो व ओकून ओकून रोगी पाबरा होतो. वरचेवर शित-मय वाति होते. लघवी अतिशय लाल काळसर अशा रंगाची असते. व बहुधा फावळीह होते. हा ताप खालील देखात विशेष पहाण्यात येतो:—(१) आग्नीया व आम्लिका या खंडातील उष्ण वटिबंधाच्या दाप्त असणारे देश. (२) वेस्ट इंडीज बेट. (३) अमेरिकेतील दक्षिण संयुक्त संस्थाने. (४) युरोप खंडात ग्रीस, सर्बेनिया व सिलेसी हे देश. परंतु जेथे हिंवतापाचे विन्हाळ असत अशा ठिकाणी हाहि ताप पण असावयाचाच अशी स्थिति नवते तेथल्याच्या रक्तामध्ये कवित्वाळी हिंवतापाचे कोटक सापडतात पर-काही विद्वानांच्या मते (यामध्ये कोंक हे अतुल्यतरे हेहि आहेत.) हा रोग हिंवतापामध्ये कोयनेलचा अति-शय व मोठया प्रमाणात उपयोग केला असता होतो. परंतु याच्या उलट मत दुसऱ्या अनेक विद्वानांचे आहे. ही उपरिचि जर खरी असती तर जेथे जेथे हिंवताप फारच उचळलेले असतात, त्या प्रांतात या रोगाचे अस्तित्व स्पष्टपणे नजरेस आले पाहिजे होतें. किंवा जे डॉक्टर आपल्या हिंवतापच्या रोग्यास कोयनेल जास्त प्रमाणात देतात त्याच्या नजरेस कोयनेलपासून होणारा हा रोग वर-चेवर आढळून यावयास पाहिजे होता. पण तशी स्थिति फारशी नाही. या तापाचें पीतज्वर या तापाशीहि बरेच सादश्य आहे. पण पीतज्वरात वाती हटवून काढ्या रंगाची होते. तशी या ज्वरात होत नाही. व या ज्वरांत काढ्या छालसर रंगाची, जशी लघवी होते तशी पीत-ज्वरात होत नाही. या विशिष्ट प्रकारच्या लघवीवरून या तापास हल्ली त्याचें रूप अधलेले नांव पडले आहे. अगदी अलीकडील शोधावरून असे सिद्ध झाले आहे की, या तापाचा उद्भव हिंवतापाशी व कोयनेलच्या अतिसेधनाशी खरोखरच असावा. युरोपमध्ये छाल काळसर लघवी होणारा असा ए रोग असून त्या त्यास कयवति विशिष्ट कोटक

मापडतात त्या जातीचाच हा ताप असावा अशी कल्पना होती. पण ती आता त्याज्य ठरली आहे.

उ प चा र.—यात पूर्ण विधोति व उत्तम द्युष्ट्या ह्याची आवश्यकता फार असते. रोग्यास लघवी गढळ न होईल व मूत्रपिंड कार्यक्षम होतील अशी औषधे व विशेषतः पुष्कळ स्वच्छ पाणी यांचे. शिराच्या मार्गं शरीरात अमृतगळ टांन्न घातल्याने रक्त विलयन होऊन कार्मिषिद्ध होते. कोयनेल दिल्याने; लघवीची लाली अधिक होते व रोग्यास अस्वास्थ्य वाटते म्हणून तें देऊ नये. पण रक्तात फीटक (हिवाचे) स्पष्ट असतील तर योडया प्रमाणात कोयनेल यांचे अपवा तें स्नार्थत खोल टांन्न घालावें.

कृष्ण याज्ञवल्की—हा एक महाराष्ट्रातील प्रसिद्ध कवि होय. याने कथाकल्पतरु नावाचा एक मोठा योरला पौराणिक ग्रंथ रचिला आहे. याचे पूर्वीच व उत्तरार्ध असे दोन भाग आहेत. काहींच्या मते पूर्वीच कथा याने लिहिला. या पूर्वीचात सात स्तवक आहेत. पैकी एकटया सातव्या स्तवकाचीच ग्रंथसंपत्त्या १९४६ आहे. यावरून सर्व ग्रंथाच्या प्रवेडपणाची कल्पना येईल. याचा काळ षष्टे १५००च्या सुमाराचा होता. हा कौटिल्य गोत्री असून याच्या आईबापाची नावे कमळा व अंबाजी होत. याच्या गुरूचे नाव अमंत असून कवीने सदर ग्रंथ नाशिक येथे लिहिला. ग्रंथात अनेक पौराणिक कथा असून, त्यात व प्रचलित कथात यथाच फरक आढळतो. कथाशिनाय, भूगोल, जंगल, चारी वर्ण, सर्व जातींची उत्पत्ति वगैरे इतर विषयहि यात आहेत. भाषा सरळ व साधी आहे. याचे मराठी भाषांतर प्रपक्षपादक व प्रसारक मंडळीने प्रसिद्ध केले आहे. [म. क. च.; संतकवि सू.]

कृष्णराजपेठ, (ता उ छ) —म्हैसूर संस्थानात म्हैसूर जिल्ह्याच्या उत्तरेकडील मालका क्षेत्र. फ. ४२५ चौरस मैल. यात किकेर व कृष्णराजपेठ ही गावे व ३७३ खेडी आहेत. कावेरीत मिळणारी हेगावती नदी या तालुक्याची दक्षिण मर्यादा असून तिच्यापासून पाच पाट फाडले आहेत व पुष्कळशी मोठी तळीं वेली आहेत.

येथील जमीन सखल भागात सुपीक, तांबडी आणि उंचवट्याच्या प्रदेशात फाल्गुसर,रेताड व मापीक आहे. ह्रित हलका तांदूळ पिकतो. नारळीची व सुपारीची झाडे व केळीचे बगीचे वगैरेपासून पुष्कळ उत्पन्न होत असून या तालुक्यात उसाची लागवड योग्य प्रमाणात वरतात. सिंधुघाट येथे रेशमी कापड तयार करतात.

कृष्णराय खटावकर—हे खटावचे रहणारे असून मराठी साम्राज्यात घुमाकूळ घालणारे म्हणून प्रख्यात होते. याचे पूर्वज निजामशाहीत याराहदुळी येथे रहात असत. तेथील पाटिलकी त्याची होती. यडिलाचे नाव संभाजी. त्यांना दोन मुले झाली. राणी व कृष्ण. हे धार्मिक असल्याने व्यक्तीवाचे गिरीवर त्यांनी अगुशान केले हे माध्यमतानुषाची देशस्थ होते. दिवाकर मोंगलाने कृष्ण यास खटावची जग-

दारी दिली. परंतु त्याचा बरा परत याराहदुळी येथे गेला. राधोपंत खटावस राहिले. त्यांचा पुत्र भगवंत व त्याचा प्रसिद्ध कृष्णराव. हे फार दूर होते यानी खटाव येथील कोटातील मशीद पाडली व दत्ताचे मंदिर बांधले या मंदिरात त्याची पुस्तकशाळा होती. ते विद्वान होते. त्यांनी १२ लेखक (नवीन ग्रंथ उतरून घेण्यासाठी) पदरी बाळगले होते. ते स्वतः न्याय व व्याकरण यात पारंगत होते. यांचे कुलदैवत खंडोबा. त्यांनी जेजूरीचे देऊळ बांधिले. हल्लीचे खंडोबाचे जे मुख्य देऊळ ते याच्या हातचे असून भोंवतालचा प्राकार होळकर वगैरेनी बांधलेला आहे. गेपाप्राच्या दिवशी पहिला नैवेद्य याच्याकडील असतो धातु महाराज दक्षिणेंत उतरले व सातत्यास येऊन गादीवर बसले त्यावेळी कृष्णराव हे तारा-बाईच्या बाजूत होते. त्यांनी नावाला मोंगलच्या तफेचे निमित्त करून सर्व माणदेश हाताजाली घातला (१७०८). संभाजी महाराजांच्या वधानंतर हे मोंगलास मिळाले होते व त्याच्या आश्रयाने मराठी साम्राज्यात छटाळूट करीत असत. मोंगलाने याना राजा हा किताब दिला होता. यानी मोंगलाचे अनुकरण गोपाच्या चालीपर्यंत केले होते. शेजारच्या दुध व मलवडीच्या घाटग्याचे काही देशसुद्धी उत्पन्न यानी दावले. मोंगलाने खटाव परगणा याना जहागीर दिला. स्वराज्याविरोध यानी मोंगलास पुष्कळ वेपे मदत केली. मुख्यपासून हे बंडखोरच पुढे शाहू महाराजानी बाळाजी विश्वनाथ व भीपंतराय प्रसिद्धिची यास त्याच्यावर पाठविले कृष्णराव शीपांचे लढले परंतु अखेरीस ते व त्याचा वडील पुन हे दोघे लढाईत पडले. दुसरे दोन पुत्र महाराजास शरण आले. तेव्हा त्यांनी क्षमा करून त्यांचे घतन पुढे चालविले कृष्णरावांनी संस्कृतात लिहिलेली विष्णुसहस्रनामावली वरील द्वैतमती टीका उपलब्ध आहे [भा. व, इफ, म. रि भा. इ मं. अ.]

कृष्णराय यज्ञाळ काळे—हे नाना फडणीस यांचे विश्वात असून निजामकडे पेशवे यांच्यातर्फे वकील होते. हे मूळचे काशीचे. त्यांनी दक्षिणेंत येऊन बाबूजी नाईक बारामतीर याच्या वशिष्ठ्याने जनासाहेब पेशवे याच्या वेळी दरबारात नौकरी धरिली सादासाहेब हे उत्तर हिंदुस्थानात स्वारीस गेले असता कृष्णराव हा त्याच्या बरोबर होता व त्याने त्या सुमारास काही रायकाण केत्यामुळे त्याचा काही इनाम पेशव्यांनी दिले पुढे निजामकडे वकील असता, यास पंधरा हजारचा सरंजाम व पंधरा हजारची जहागीर मिळून तीस हजारची नेमणूक होनी; निजामाकडूनहि दहा पंधरा हजारची यास जहागीर मिळली. स. १७६८ त हैदराबेरील मोहिमेंत हे होते. त्याचे शिर्गीर मोहिंदराव, याना एकंदर ८५ हजारची नेमणूक होती. पुढे पेशव्यांनी जातइनाम व सरंजाम (फौज) इनाम मिळून सत्त्वा लाखची नेमणूक केली. टिपूविरोध कारस्थानात गोविंदरावाचा घराब हात

होता. ईश्वराने त्याबद्दल त्यांना २ तोफा बंदोबस्त दिला होता. राज्याच्या प्रसंगात मध्यस्थीस होव होते. पुढे राव-बाजींनी गोविंदरावाचा काही सरंजाम सप्त केला. परंतु गोविंदराव स्वामिनिष्ठ होते. यापुढे येऊन पडेपर्यंत ते ईश्वरवादी लडत होते [वा. कै. या. ऐ. ठे. सं.]

कृष्णाकुमारी.—ह्या मेवाडच्या भीमसिंह राज्याची मुलगी. ही अंत सुंदर होती. हिच्याबद्दल त्यावेळी सान्या राजपुतांनी भांडणं लागली होती तिच्यासाठी जयपूरकर जग-रिसंग व मारवाडचा सानसिंग यांच्यात खुरस लागली. शिंद्यांनी मानसिंगाचा पक्ष घेतला. आठ हजार सैन्यांसह शिंद्यांनी येऊन राजधानीजवळ मुकाम केला तेव्हा राण्याने जयपूरकरांशी वरलेला बादनिशाय मोडला. तेव्हा जयपूरकरांनी स्वारीची तयारी केली; इकडे मानसिंगानेही तयारी केली. परंतु मारवाडात त्याच वेळी गादीच्या वारसाबद्दल तंदे उपस्थित झाले (स. १८१६) त्यामुळे राजपुतान्यात आधिक्य गोंधळ माबला. यावेळी कृष्णेचे वय १६ वर्षांचे होते. तिची आई अनहिलवाडच्या नाबडा बेशाहील होती. कृष्णा अग्रिम सुंदर असल्याने तिला "राजस्थानाचे फूल" म्हणत. होळकरांनीही या आनगाडीत नांग घेतला होता. त्यांनी अमीर-खान पठाणास उदेंपूरी पाठविले. अमीरचा त्यावेळी दरघा फार होता. त्याने भीमसिंहास सांगितले की कृष्णेला एक तर मानसिंगला छान नाहीतर तिला ठार मारा. भीमसिंह दुर्बल होता. नाहलागाने कृष्णेला मारण्याचे त्याने ठरविले. पृथ्वा-पैकी हे काम करण्यास कोणीहि तयार होईना. दौलतासंगाने (राण्याचा नातेवाईक) तर स्पष्ट नकार दिला. तेव्हा कृष्णेचा वैधु (?) जवानदास बास हें वरत सांगितले. ती खंभीर येऊन कृष्णेपर्यंत पोहोचला; परंतु तिचे अप्रतिम रूप पाहून त्याच्या हातातील पोलीस गळून त्याची पडला. कृष्णेच्या आईने ते पाहून घोळाने सारें भेंत. पुर गजबनून सोडले. परंतु अमीर बास दया आधी नाही. कृष्णेचे मरण टळले नाही. त्याने उपाय बदलला. तिची आल्या चादबाई इने विषाचे पेतले तग्नर केले व ती ते स्वतः घेऊन कृष्णेकडे गेली व तिला वापराची आज्ञा कळविली. आपल्यासाठी आपल्या वापराचा व सान्या राज्याला त्रास होत आहे असे पाहून ती खुर मुलगी मरण्यास सिद्ध झाली. तिने पेल हातात घेऊन देवीची प्रार्थना केली व वापाला सुखी देवणाबद्दल विनंति केली व नमस्कार करून पेल तोंबास लाविला. ते पाहून तिच्या आईने भीमसिंहास साप दिला. तेव्हा कृष्णेने कोळ्या-तून एक टिपून हे न ताळता उलट घातपूर्ण आईची समजत घातली. ती म्हणाली "आई या नश्वर देहासाठी तू इतके का दुःख करतसे ! मी मरल्या भोत नाही. मी तुझी मुलगी आहेना ? जन्मापासूनच आम्हा राजपुत शिंयाच्या कपाळी मृत्यु लिहिलेला असतो. इतके दिवस मी जगले हा बाबांचा उपकारच आहे." याप्रमाणे ती बोलत असता, तिला वाता होऊन पोटातले वीप बाहेर पडले. तेव्हा राण्याने दुसरा

पेल पाठविला, तोहि तो प्याली; पण त्याचंही वीप वाता होऊन बाहेर पडले. परंतु बाप दृष्टात पेटला त्याने तिसरा पेल तयार केला. याचा मात्र उपयोग झाला. सान्या विषाचा उपयोग होत नाहीसे पाहून त्या (अमीर व अमितसिंह) राक्षसानी अत्यंत जलाळ असा कुटुंब्याचा पेल (अकूचा अर्क) भरला व कृष्णेच्या हाती दिला. त्याच्याकडे पाहून ती हसली व "याने तरी काम होय" असे म्हणून तो घेतला असे 'कृष्णाकुमारी' काव्यकर्ते म्हणतात. त्या पेलामुळे ती नी निजली तो काय-मचीच पुन्हा काही ती उठली नाही. तिच्या पथात थोड्याच दिवसात अन्नत्याग केल्याने व शोकांने तिची आई मेली. अमीरखानासबुद्धा कृष्णा मेल्याचे ऐकून थोडा वेळ वाईट वाटले व त्याने अभिमती निर्मलता केली. भीमसिंहाने अभित याच बुद्धा निर्वेध होईल असा घाप दिला (अमीरखान पदा) याच भीमसिंहाने ईश्वरास मेवाडात घेतले (१८१७). जणूकाय कृष्णाकुमारीच्या रूपाने मेवाडची स्वातंत्र्यप्रीच मेवाडातून नाहीशी झाली [टोंड; मालकम, डफ].

कृष्णागिरी सा लु था.—मद्रास इलाह्यात सालेम जिल्ह्याचा तालुका. कर्नाटकचे सपाट मैदान व म्हैसूरचे पठार यांच्या मधील प्रदेशात हा तालुका असून याच्या समोवार डोंगरमाथ्यावर पूर्वेकालीन किल्ले आहेत. याचे क्षेत्रफळ ६५१ चौ. मै. व लोकसंख्या (१९११) १,६७,१३ आहे यात कृष्णागिरी हे मोठे गाव व दुसरी ५०० रोजी आहेत. या व—मद्रास इलाह्यात सालेम जिल्ह्यातील कृष्णा-गिरी तालुक्याचे मुख्य ठिकाण. या गावापासून तिरुपतला २४ मैलांची सडक व सदास रेल्वेचा काठा गेलला आहे. या गावचे कृष्णागिरी, शुने शहर व दौलताबाद उपनगर असे विभाग आहेत. दौलताबाद विभाग अलीकडे वस-लेला असून तेथे सरकारी कचेऱ्या आहेत.

जवळच असलेल्या ८०० फूट उंचीच्या एका तुटलेल्या कड्यावरिल डोंगरी किल्ल्याच्या मान्यात हें गाव वसले अस-ल्यामुळे मुसला ह्जूरपाने कधीच काबीज केले गेले नाही. व म्हैसूर बुद्धात ईश्वरास हें गांव काबीज करण्यास दोन नेळ वेळा चावा लागला. जवळपासच्या प्रदेशात उत्कृष्ट द्राक्षे होतात.

कृष्णा जिल्हा—हा मिरहा मद्रास इलाह्याच्या ईशान्य भागात आहे. याचे क्षेत्रफळ ५९०० चौरस मैल आहे याच्या पूर्वेत बंगालचा उपसागर असून पश्चिमेत निजमचे राज्य व कर्नाटक जिल्हा; दक्षिणेस नेलोर व उत्तरेस गोदावरी जिल्हा आहे. कृष्णा नदी प्रथम जिल्ह्याच्या पश्चिम भागाच्या सरहद्दीवरून वहात जाऊन नंतर वायव्य नागातून थेट आग्नेय भागाकडे जाते. या कृष्णा नदीवरून या जिल्ह्याला कृष्णा जिल्हा हें नाव पडले आहे. या जिल्ह्याच्या आगदी पश्चिमेकडील भागातील मुख्य डोंगराळ आहे. उत्तरे-कडील व मध्यभागातील मुख्य सपाट असून कापसाच्या

लागवडीला योग्य आहे. पूर्वेकडील भाग हा अगदी सापट असून या ठिकाणी भावाची शेतेच्या शेते पसरली आहेत. या भागांत फार सुपीक जमीन आहे.

भू स्तर — या जिल्ह्याच्या पूर्व भागातील मध्यकटिबंधात पूर्व पात्राच्या पायथ्याशी ज्वर दगडाची समृद्धि आहे. तसेच या ठिकाणी अन्नक, स्फोटक, हरशित, प्रानाइट इत्यादि दगडाचेहि भर आहेत. या मध्य कटिबंधाच्या बायब्येस जो सापट प्रदेश आहे. त्या ठिकाणी स्लेटसारखे दगड, खडूचे दगड व स्फटिकाचे दगड सापडतात. या कटिबंधाच्या आग्नेयीस, वाळूचे दगड, स्लेटीचे दगड, व कुईदाचे दगड आढळून येतात.

वन स्पर्त व प्राणी.—कार्यामाडल किनाऱ्यावर ज्या वनस्पती सर्वासाधारण आढळून येतात त्याच या ठिकाणी आढळून येतात हा जिल्हा जरी सुपीक असला तरी या जिल्ह्यात वृक्ष व लताया जवळ जवळ अभावच आहे. काजूची झाडे मात्र मधून मधून दृष्टीस पडतात. हिंदू पन्ना देखील या जिल्ह्यात विरल आढळून येत नाहीत. चित्ते, अस्वले हे कधी कधी डोंगरामध्ये आढळतात. रानडुकर येथे बरीच आहेत. पक्षी मात्र निरतिशब्दा प्रकारचे आढळून येतात. जलचर पक्षी येथे पुष्कळ आहेत. मत्स्याचीहि येथे विपुलता आहे.

ह्या मान व प ज न्य.—जिल्ह्याचे हवामान जरी उष्ण असले तरी निरोगी आहे. मच्छलीपट्टणी हवा समशीतोष्ण आहे. पक्ष्यांचे सरासरी प्रमाण ११ इंच आहे. पण सर्व भागात हे प्रमाण सारखेच असते असे मान नाही. मच्छलीपट्टण, तेनाली, वाताला इत्यादी ठिकाणी पाऊस पुष्कळ पडतो, इतर ठिकाणी कमी पडतो.

इतिहास—या जिल्ह्यावर अगदी प्रथम अंग्रांचे राज्य होते. हे आत्र लोक बौद्धधर्मीय होते. अमरावती येथे या लोकांनी बांधलेला एक स्तूप असून शिवाय त्यावेळची शिक्षाची नाणींहि या ठिकाणी मधून मधून उदळव्य होतात. त्यानंतर ७ व्या शतकाच्या सुमारास चालुक्यराजा अंमल या प्रांतावर सुरू झाला. याच्या अमदानांत खडकामध्ये खोदलेल्या मूर्ती व खडकात बांधलेले एक देवालय आहे.

९ व्या शतकाच्या अखेरीस याच्या सत्तेचे उच्चाटण होऊन या प्रांतावर चोलाचे वर्चस्व सुरू झाले. चोलांनी आपली सत्ता शतक दोन शतके गाजविण्यानंतर, बरंगळचे गणपति परांग या प्रांतावर राज्य करू लागले. याच्या अमदानांतच माफी पोली हा या प्रांतात आला होता. पुढे या जिल्ह्याचा उत्तर-भाग ओरीसाच्या राजानां जिंकून घेतला व दक्षिण भागावर रेड्डी घराण्याच्या राजांनी आपला अंमल बसविला. या राजांनी पुष्कळ ठिकाणी किल्ले बांधले. त्यापैकी बौध्दिक, वेममकोंड व कोंडपल्ली या ठिकाणी अद्यापि कालाच्या भव्य-स्थानातून अर्धे मुर्ते बांधलेले दिसून येतात. इ. स. १५११ मध्ये निजामनगरच्या कृष्णदेव राजाने ओरी-

साच्या राजाच्या ताब्यात असलेला या प्रांताचा मुलूख जिंकून घेतला. पुढे निजामनगरचे साम्राज्य नष्ट झाल्यावर गोवळ-कोंडयाच्या कुतुबशाहीचे वर्चस्व या प्रांतावर सुरू झाले व शेवटी कुतुबशाहीचा शेवट झाल्यानंतर औरंगजेबाच्या मोगल साम्राज्याच्या छात्राखाली हा प्रांत आला. १७५२ मध्ये दक्षिणच्या मुमैदारांनी (निजाम) उत्तरसरकारच्या ताब्यातील मुलूख फेंकाना दिला व नंतर मैन्याकडून हा प्रांत ईंग्लिशांच्या ताब्यात आला.

या जिल्ह्यात प्राचीन अवशेष जे सापडले आहेत ते पुढील प्रमाणे.—

मूळ रहिवासाच्या मुद्राः—या मुद्रा पलनद तालुक्यात करसुपुडिपासून शोळा मैलावर गुप्तिकोंडा व सनगलु येथे आहेत. यापैकी गुप्तिकोंडा येथील मुद्रा गावापासून दोन मैलावर असून तीमध्ये एक २८ हात रेंदीचे ठाके आहे. याच्या परीकट खडकामध्ये कळसासारखी वाट कोरलेली आढळते व येथून काशी व रामेश्वराकडे वाट जातात अशी दंतकथा आहे. येथील व येथील लोकांचे पूर्वज या मुद्रा-मध्ये रहात असवे. यामध्ये काही साधू रहात होते असेहि सांगतात. हेथील भिक्षू असावे. या मुद्राचे मुचकुंद व कालववन याच्या दंतकथाशी संबंध जोडतात. सनगलु येथील मुद्रामध्ये विहिरीप्रमाण खोल बाटेंतून जाव लागते. पल-नदमध्ये आणखीहि मुद्रा आहेत त्या पाहण्यास कृष्णतुन होंड्यात वसून जावे लागते. गंतुर तालुक्यात मंगलगिरी व ऊन्द-वाडी येथे अद्यापि येथेहि मुद्रा असून त्या दोहोंना जोड-णावी एक चोरवाट घुसणातून गेली आहे असे सांगतात; ही धुमरे ते इष्टीस पडतात.

राज किंवा जुराणी याच्या पूर्वी होऊन गेलेल्या तक्षक अववा दक्षु लोकांनी कारलेले नाग वगैरे—हे अतिशय जुने असून पुष्कळ देवळातून झाडासभोवती दिसून येतात. यावरून पूर्वी हार्ड व नाग याची पूजा करीत होते असे सिद्ध होते. या नागांचे शिल्पकाम फारच ओबडधोबड व जुने दिसते. नागाच्या आकृती निरनिराळ्या व विविध आढळून येतात. या प्रदेशातील शिल्पकलेचे हे सर्वात जुने स्मारक दिसते.

शक कालातील शिल्पविशेषः—पलनद पंगेरे आत-पाहण्या तालुक्यामधून बोरकल, चतुरे व शिलवर्तले इत्यादि स्मारक आढळतात. निलगिरी पर्वत व कोंडपल्लूर जिल्ह्यामधील बरबंज्याप्रमाणेच यापुढच्या आस-मंतात काही बरबंज्या आढळतात. प्रत्येक बरबंज्याला एक चौकाने तळघर असून त्यावर एक सपाट पाथर ठेव-लेली आढळते. तळघरात काही भावी पंगेरे ठेवलेली आढ-ळतात. हे तळघर जमीनीत असून दक्ष बरबंज्या पाथर ठेवणे इष्टीस पडते. ही पाथर दूर करून नंतर ४५ हात वाळू अववा दगड घटून काढावे लागतात. नंतर तळघर जर मोठे असेल तर २५ दालने लागतात. व प्रत्येक

दालनामध्ये मनुष्याची जळकी हाडे, त्यावेजरी मसमाज व निरनिराळ्या आकाराची मृत्पात्रे ठेवलेली आढळतात. यापैकी काही मडकी फार प्राचीनकाळी प्रचारात असलेली, काही लाल माजलेली, काही काळी व काही अर्धवट काळी, काही अर्धवट तावडी व काहीवर हातांनी चिळहई केलेली अशी आढळतात. एका गुहेमध्ये एक हस्तिदंती अथवा दुसऱ्या कसल्या तरी हाडाचे कंकण सापडले होते. परंतु हत्यार मान कोडे आढळली नाहीत. कोडेयतुर जिल्ह्यातील थड्यामध्ये लोखंडी हत्यार आढळतात हाडाच्या आकारावरून ही प्रेत हत्ती रहाणाऱ्या लोकांच्याच पूर्वजांची असावी असे वाटते. परंतु येथील लोक सांगतात की पूर्वी येथे डेंगू लोकांची एक जात रहात असून त्यांनी एक अभिप्रलय होणार असे भविष्य ऐकून दगडाची तळपरे करून आपणास पुरून घेतले. परंतु अभिप्रलयामध्ये ते सर्व जळून जाऊन तसेच पुरले गेले. काही दिवसापूर्वी एकास तेथे एक फारसाचें चाक सापडलें होतें. हे बहुतेक बौद्ध अवशेष असावे. वरील थडगी हें दृष्य व तुराणी लोकांचे अवशेष असावे. याची ही प्रेत प्रथम जाळून नंतर पुरली असावी असे या अस्थीवरून दिसते. याच्या नंतरच्या काळातील कोणत्याहि जातीमध्ये, निदान हिंदुत्वानातील या भागात तरी, प्रेत जाळून नंतर पुरण्याची चाल नव्हती. कृष्णा नदीच्या काठी अमरावतीच्या पश्चिमेस एका टेंकरीवर पुष्कळशी शिला वस्तु आहेत.

त्याच्याच नैर्ऋत्येस ४५ मैलावर आगली पुष्कळशी शिलावस्तु आढळतात या वस्तुलाचा व्यास २४ ते ३१ फूट असून याच्या घाली अस्वपात्रे, दग्धअस्थी व इतर वस्तु आढळतात. त्यावरून ही स्मराने असावी हें सिद्ध होतें. नंदिग्राम तालुक्यामध्ये कुणेच्या डाव्या तिरावर सर्व जांभूना ही थडगी दिसतात.

बौद्ध अवशेष.— कृष्णा जिल्ह्यात वेदावाडा गावापासून २० मैलावर रत्तनपळे तालुक्यात कृष्णाकाठी अमरावती येथे काही धंगमवरी दगडाची शिल्पकामे आहेत. याचा शोध प्रथम १७९७ मध्ये कॅ. मॅकडो याने लावला. यापूर्वी नितपल्लीचा राजा वसरेडी याने जवळची काही टेंकडी खोदली. त्यापैकी एकात 'दीपावलि दिन' या नावाचा बौद्धाच्या वेळचा एक दीपस्तंभ सापडला. (या गावाच्या आसपासची मातीचा टेकाडे खणली असता बौद्धकालीन अवशेष अद्यापिहि सापडतात). त्यात या रागास एक दगडाचा करडा व त्यात एका मोती, एक सुवर्णपत्र व दुसऱ्या काही किरकोळ जिनसा सापडल्या. तसेच या स्तूपामोर्ती संगमरवरी दगडी कडवा होता त्याचे भाग काही लंडनच्या त्रि म्यूझियममध्ये व काही मद्रास व कलकत्ता येथील अजवखान्यात ठेविले आहेत. या ठिकाणी वे शिलालेख सापडतात त्याची भाषा व लिपी गुप्ताच्या वेळची आहे. कर्नेल मॅकडो यास तेथे काही रोमन व काही वॅनिक्रुअन कडकिसेस याच्या

वेळची नाणी सापडली असून त्यावरून हे काहर खिल्ली नाकाराभ्या वेळी फार महत्वाचे होते असे दिसते येथे सोन्याची, व शिराचीहि नाणी पुष्कळ सापडतात. या शिल्यात याशिवाय पुढील ठिकाणी नाणी सापडतात.

(१) नजीकच जमीनदारीमध्ये कोडेवळ जवळ साखिल दिसते.

(२) त्याच जमीनदारीत मरिवाडाजवळ दलमते शेतातील टेंकडीमध्ये

(३) नंदिग्राम तालुक्यात पतुर्गचीप्रोल गावाजवळ पटि जमीनीत

(४) पोंडूक मिठाच्या भागात सततपथ व लवळपल्ली येथील घाटीत

(५) गुलिवाडा येथे

याप्रमाणे कृष्णा नदीच्या डाव्या तीरावर उदवल्ली येथे काही बौद्ध लेणी आहेत वेदावाडा येथील लेणी खोदून केलेली आहेत. तेथील एका दगडी देवळात गणपतीची मूर्ति दिसते. त्यावरून यानंतर माझगांव येथे स्थापित झाले असावे असे दिसते. यानंतर काही गुहा लागतात. पुढे एक मंडप आहे. याला लागून काही दालने असून याच्यावर एक गुहा व टेंकडीच्या मध्यावर आणखी एक गुहा आहे. गावातील मल्लेश्वरस्वामीच्या मंदिरामध्ये व गावनाल्यात काही बौद्ध मूर्ती वेगळे आढळतात. गुडीवाडा येथे याप्रमाणेच एक भव्य मूर्ति आहे.

गुडीवाडा येथे अमरावतीप्रमाणेच नायकिणीचा वुरुन म्हणून एक टेंकडी आहे. याप्रमाणेच घडिसलपलम आणि कात्तिप्रोल येथेहि टेंकड्या आहेत. दुपवनी येथे काही ताऱ्याच्या बुद्धमूर्ती सापडल्या. त्याच्या सिंहासनावर लेख आहेत. तेनाली तालुक्यात बंडवेलू येथे एक देवालय व बौद्धफालेन अवरोधाच्या टेंकड्या आहेत. जगद्वयेट येथेहि एक बौद्ध स्तूप आहे. बंडवेलू येथे काही सोन्याची नाणी सापडली असून शिवाय १८७४ मध्ये काही सोन्याच्या ओतीव पिळीहि सापडल्या. भडीप्रोल येथेहि एक प्राचीन स्तूप होता त्यात गंतममुद्धाचे एक हाड एका स्फटिकाच्या कंठ्यात ठेवलेले आढळले. उदवल्ली येथील टेंकडीच्या प्रायश्चांकी व चर बऱ्याच गुहा आहेत. येथे एक मंडप व एक चार मनो मंदिर आहे. यातील तळमल्यावर एक भुयार आहे. येथून मंगलीगरी येथे चौरवाड गेली आहे असे सांगतात. या देवळास पुढे ब्राह्मणी स्वरूप दिल्याचे दिसते. तिसऱ्या मजल्यावर रामायणातील कथांची विघ्ने खोदली आहेत आत नरीसिंहस्वामीची शेपावर भिडित्व मूर्ति आहे. दुसरी मुद्धाची शिण्यासह बसलेली एक मूर्ति आहे. परंतु हत्ती ही विष्णूचीच आहे असे सांगतात. येथे एक तेलू अस्पष्ट शिलालेख आहे. हा दैत्याचा मुलूख असून करेमपुदि हें नाव खर नावाच्या राक्षसावरून व दुर्गा हें नाव दूषण या नावाच्या राक्षसावरून पडले आहे असे सांगतात. दचपल्ली

येथे व श्रीशैलमंदिराच्या वाटेवर दोन लेणी असून इति-पोतुल्य, अतोपद्म व इल्लेश्वरम् येथेहि लेणी आहेत असे सांगतात.

बौद्ध व ब्राह्मण यामधील क्रांतिकालातील अवशेषः— या कालात पूर्वाच्या बौद्ध लेण्यातून ब्राह्मणांनी केलेली ब्राह्मणी शिल्पकामे आढळून येतात. अशा प्रकारचा एक मंडप निमु-कोंडा येथे आहे पलनद तालुक्यातील 'पिडुगुरा' व 'गुर्जल' येथील व घपतल तालुक्यातील परपुर येथील देवालयेहि अशीच आहेत. पिडुगुराजान्नीक काही उंचवटे (पुरुज) आहेत ते पूर्वाच्या किल्ल्याचे अवशेष असावेत असे म्हणतात. हे पुरुज अमरावती येथील बुरुजांप्रमाणेच दिसतात.

ब्राह्मणी देवालये व त्यांच्यावरील इ. स. ३०० ते ८०० च्या दरम्यानचे शिलालेखः—यापैकी विष्णूचा देवालये मंगलगिरि, अकिरीपल्लि, शोककोलम्, वेदादि व गोलपल्लि, ही आहेत. यातील अकिरीपल्लि येथील देवालयाजवळ काही कोरलेल्या शुद्ध आहेत.

त्याप्रमाणेच मुख्य शिवालये कोटप्पा, कोंडा, बेडावाडा, कलपल्लि, शिवगंगा, मागेदिगि, जेबेरला आणि मचेरला ही आहेत. या देवालायावर शिलालेख असून ते इ. स. ३०० ते ८०० च्या दरम्यानचे आहेत असे म्हणतात.

मंगलगिरि येथील विष्णुमंदिरामध्ये नरसिंहस्वामीची मूर्ति आहे. येथे फाल्गुनात उत्सव होतो. हे मंदिर पूर्वाच्या बौद्ध लेण्यात आहे. टेंकडीच्या पायथ्याशी एक काळ्या पण्याचा स्तंभ आहे. या मंदिराच्या भुयारातून एक चौरवाट उदबलि येथे गेली आहे असे म्हणतात.

पलनद तालुक्यातील मचेरला येथे एक जुने दगडी देवा-लय असून त्यासभोवतीच्या भिंतीवर महाभारत व भागवत यातील काही कथातील चित्रे तोंदली आहेत.

शंकरपुरम्, गमलपद व दशपल्लि येथील देवालयावरहि कोरीव काम आहे. काही दगडी शिवालये आहेत.

गुर्जल येथे एक मंडप व नलगम राजा नरसिंहराय (वेल्म्) यांचे बापदेळे एक मंदिर आहे. त्याचे दगड शुन्या बौद्ध इमारतीचे असावेत असे वाटते.

कि लेः—कोंडविट ही गंगतूरच्या पश्चिमेस १५०० फूट उंचीची १२ मैलांची एक टेंकळाची राग आहे. होवर तगि किळे आहेत त्याची नावे.

पुतकोटः—हा उडिया राजांनी बांधला असावा. येथे पडकी देवळे, मंडप वगैरे आहेत.

दुर्गम्—हा टेंकडीच्या माथ्यावर आहे. याला वडेल-दिही नावाची वेत असून तीवर चार मजली गोपूर होते. हल्ली त्याचे दोन मजले पडून गेले आहेत. दुसरी वेस पेठ दरवाजा म्हणून आहे. येथे खजिना, दादगाळा व धान्य दांच्या कोठा-रांचे अगोप आहेत. काही मोडकी देवालये असून काहींच्या माथिरी छालेल्या दिसतात. येथे प्रथम रेडी राजे रहात असून यांचा एक निरियल तख्त नावाचा मंडप आहे. रोवटचा

रेडी राजा निपुत्रिक मेल्यावर विजयानगरचा राजा कृष्णदेव रायलु याने त्याच्या ७२ व्या सरदारास एका पुत्राच्याकडून देवाच्या दर्शनाच्या निमित्ताने आपलून कपटाने मारून हा किल्ला बळकाविला असे सांगतात.

कोटः—याला कोलेपेली व नंदेक्षी अशा दोन वेशी आहेत. याचा तट अद्याप भड आहे. येथे एक गोपिनाथ स्वामीचे देवालय आहे. येथील स्तंभ प्रेक्षणीय आहेत. या कोंडाविड टेंकडीवरील किल्लाच्या दंतकथा तेलगू भाषेत लिहिलेल्या आहेत.

कोंडपल्लिः—हा फार प्राचीन डोंगरी किल्ला असून तो पूर्वी निझामाच्या ताब्यात होता. हा वेशवाच्याच्या पश्चिमेस १० मैलावर आहे. याला तट व तीन वेशी आणि काही बराकी आहेत. मुख्य वेशीस दरगा दरवाजा म्हणतात. येथे 'तानिप महाल' नावाची सुसलमानी पद्धतीची इमारत आहे. शिवांग इतर वार्हा पडक्या इमारती व सोपे, हमामखाने वगैरे आहेत.

कृष्णा जिल्ह्यात एकंदर तेरा तालुके आहेत. ते म्हणजे बेदर, वेशवाडा, भीमवरम्, एलोरी, दिनि, गुडिवाड, वैक्कूर, नग्दि-ग्राम, नरसापूर, गुप्तविद, टगूकू, तिस्वर, यर्मगुदम हे होत. इ. स. १९०३ साली नवीनच गुंतूर जिल्हा करण्यात येऊन, त्यात कृष्णा जिल्ह्यातील काही तालुके समाविष्ट केले व गोदावरी जिल्ह्यातील काही तालुके कृष्णा जिल्ह्यात अंतर्भूत करण्यात आले. या जिल्ह्यात एकंदर १७०२ खेडी असून १३ शहरे आहेत. १९२१ साली ह्या जिल्ह्याची लोकसंख्या २९,३३,३१४ होती. या जिल्ह्यात एकंदर १८,४३,३४० एकर जमीन इनामी असून एकंदर जमीनमहसूल ८० लाखा पर्यंतचा आहे. या जिल्ह्यात मुख्यतः तेलगू भाषा प्रचारात आहे. येथील शासनपद्धति इतर जिल्ह्यांप्रमाणेच आहे.

सुसलमानाच्या अमदानीत हिंदू अधिकाऱ्याकडून जमीन महसूल जमविला जात असे पण पुढे सुसलमानाची सत्ता ज्यावेळी शिथिल झाली त्यावेळी हे हिंदू अधिकारी स्वतंत्र जमीनदार बनले व त्यांनी सुसलमान राजांना एकदम काही-तरी उठाव रकम घ्यावयाची व नंतर आपल्या साम्राज्यातील रयतेकडून आपल्याला व्हेल त्याप्रमाणे घारा वसूल करून घ्यावयाची पद्धत पाडली. ज्यावेळी कंपनीच्या अधिकाऱ्यांनी हे जमीनदार सुसलमानाचे मांडलिक सरदार असावेत असे वाटून त्यांनी जमीनदारांच्या अधिकारांत व्यवहदवळ केली नाही. त्यामुळे जमीनदारांचे आयतेच फावले व अशा रीतीने जुलूम व अव्यवस्था मानली.

पुढे १८०२ मध्ये ज्यावेळी या जिल्ह्यात कायम धारा-पद्धति सुरू झाली त्यावेळी जमीनदारांच्या उत्पन्नाच्या एक तृतीयांश घारा जमीनदारांनी सरकारला द्यावा असे ठरले. पण यामुळे प्रत्यक्ष रयतेवर सान्यांचे ओझे वाढत चालले. अखेरीस १८६४-१८७४ याच्या दरम्यान सर्व जमीनीची

मोजणी करण्यात येऊन, रयतवारी पद्धत सर्वत्र चालू करण्यात आली. कोरड्या जमीनीवर एकरापाटीमागें दोन रुपये व पाण्याखालील जमीनीवर एकरा पांच रुपये सारा वसविण्यात आला. जिल्ह्याच्या उत्तरभागात साऱ्याचें प्रमाण अनुक्रमे १ श. ४ आ. व ४ रुपये प्रत्येक एकरी ठरविण्यात आले.

मच्छलीपट्टण व वेवडावा बरेरे ठिकाणी म्युनिसिपालिटीचा असून काहीं ठिकाणी जिल्हाबोर्डोकरून व तालुकाबोर्डोकरून सारा वसूल करण्यात येतो.

या जिल्ह्याचें मुख्य पीक म्हणजे तांदळाचें होय. तांदळाचें पावसे व फाळे असे दोन प्रकार आहेत. कोरड्या जमीनीतील चोलम् व कम्बू हीं दोन मुख्य पिकें होत. याशिवाय कापूस, नीळ व तंबाकू यांचें उत्पन्न आहे. या जिल्ह्यात कुरण मुबलक असल्याकारणानें गुराची जोपासना उत्तमरितिनें होण्याला येथें पुष्कळ वाव आहे. शेळ्या व मेंढ्यांचीहि निपज येथें विपुल होते.

या जिल्ह्यातील बहुतेक वागांइत वेवडावा येथील कृष्णा नदीच्या काळव्यानी पिकत. तलाव व विहिरी यांच्या द्वारे फारच थोड्या जमीनीला पाणी दिलें जातें.

राज निज सं प ति.—इमारतीला लागणारे दगड वना वेल्यात या जिल्ह्यात इतर प्रकारची रानजिनसंपाति फारच थोडी आहे. लोखंड व तांबें फारच थोड्या प्रमाणात सापडतें. १६-१७ व्या शतकात गोवळकोंड्याचे सुळान कृष्णा जिल्ह्यावर राज्य करीत असतां गोलम्पल्ली व माववली येथें खनिजसंपाति घोषून काढण्याचे प्रयत्न मोठया प्रमाणात सुरू करण्यात आले होते. कोडूर येथें व पतिथाला येथेंहि हे प्रयत्न चालले होते. १७ व्या शतकात कोडूर येथें खणण्याचे काम चाललें असता मैत्र प्रवासी व जवाहिरिया टॅन्क-निबर हा येथें आला होता. त्यानें लिहिलेल्या हकीकतीवरून या कोडूर येथील खाणीत ६०,००० मासचें रावत होती असे समजून येतें. याच खाणीत १०० कॅरेटचा एक हिरा सापडला होता व तो औरंगजेबाकडे पाठविण्यात आला. याच हिर्याला कोणी 'कोहिनूर हिरा' असें म्हणतात.

पलनद तालुक्यात करेमपुडीबल शिवाच्या खाणी आहेत. परंतु हल्ली त्या चालू नाहींत पलनद आणि चिन्नू कांडा या दोन्ही तालुक्यामध्ये तांबें सापडतें.

व्यापा व द ड ण व ठ ण—कृष्णा जिल्हा मुख्यतः कृषिप्रधान आहे. सर्व जिल्ह्यावर, मेंढ्याच्या लोंकरीपासून जाड भरडें कापड विणण्यात येतें. मच्छलीपट्टण येथें पूर्वी उत्तम गालीचे तयार होत असत व ते इंग्लंडात जात असत. पण हल्ली तो धंदा बसला आहे. येथें एक लहानसा चामडी रंगविण्याचा कारखाना आहे व यातून दरवर्षी ५०,००० रुपयाचा माल परदेशी जातो. जगन्मपेट येथील रेशमाचा धंदा पूर्वी भरभराटीत होता पण हल्ली त्यालाहि निकुटावस्या प्राप्त झाली आहे. या जिल्ह्यातून वायकाच्या पातळ्याच्या उपयोगी

असें हलक्या जातीचे कापड वाहेरगावी वरेंच पाठविण्यात येत. कोंडापल्ली येथें एका हलक्या लाकडापासून खेळणी तयार होतात. कोंडाविड येथें पूर्वी कागद केला जात असे पण तोहि धंदा हल्ली संपलेला बुडाला आहे.

कृष्णा जिल्ह्यात मच्छलीपट्टण व निजामपट्टण हीं दोनच बंदरे आहेत. त्यापैकी दुसरे बंदर हल्ली निरुपयोगीच झाले आहे. १८५४ च्या महापुरामुळे मच्छलीपट्टण बंदराची बरीच नासाडी झाली. त्यामुळे त्या बंदरातील व्यापारासहि बराच धक्का बसला. वेवडावा येथें वातड्याचा मोठा व्यापार चालतो. याशिवाय कृष्णा जिल्ह्यातून एरंडिच्या विया, मिरच्या, तंबाकू हे निजस वाहेरगावी जातात. कोमटी हीच जात या सर्व वस्तूंचा व्यापार करते. छब्वे जात मात्र चाम-ड्याचा व्यापार करते.

[संदर्भग्रंथ.—इंग्लिशेल ग्योसे; एडिंबरो रिन्टुअु आक्टो-बर १८६१; जेम्स फर्ग्युसन-टी अँड सर्पट वॉशिंग, मद्रास जेंडमिनिस्ट्रेशन रिपोर्ट १९२१-२२].

कृष्णाजी कंक—शिवात्रामहाराजाचा वालमित्र येसाजी कंक याचा हा मुलगा. हा मोठा शूर होता. येसाजी सरनोबत होता, व कृष्णाजी हा (संभाजी राजाच्या बेट्या) पदाती नाईक होता. या दोघांनी १५८३ मध्ये कोंड्याच्या स्वराज्य मोठा पराक्रम करून फिरंग्यांचा पराभव केला. खुद्द संभाजी राजे म्हणतात " फिरंगी यांची गाठी पडिली तेव्हा बहुत वास्त केले आणि गर्नाम माळून काढिला ते घाली दोघांना (बाप व लेकर) हि जखमा लागीन चकवूर जाले. कठीण जखमा राखती स्वामीनी (स्वतः) हठीने पाहिल्या आणि घराती जावया आज्ञा दिली. त्यावरी कृष्णाजी कंक याच्या जखमा फुटोन घरी मयत झाला...त्यावरून स्वामी कृपाळु होऊन, हे (बाप लेकर) कामाचे मर्दाने, स्वामी कार्यावरी तत्पर...स्वामी कार्यावरी मयत जाला...म्हणून पारितोषकाची मोईन (नेमणूक)...खासा येसाजी (याच) १ हजार होन व कृष्णाजी (मयत, त्यास) १ हजार होन...नियत केली असे. " या प्रमाणे ७ प्रपतींनी (इ. स. १६८५) कृष्णाजीचा व त्याच्या बापाचा बक्षिर्ष देऊन सन्मान केल्या. [राज. खं. १५. ३३६; चतु. संम. वृ. १९८]

कृष्णाजी त्रिमल—हे मोरोपत विंगळे पेशवे यांचे मेळवे हे मधुसुत रहात असत. शिवाजी महाराज आपणवहून निघतले ते साथीत मधुरेश आले. तेथे हे कृष्णाजी, वाशी व विधाजी असे तीन बंधू होते. त्यांच्याकडे संभाजीराजास ठेऊन महागज पुढें गेले. एकदा मोगलांचे धरणें आले असता या कृष्णाजीने संभाजीस आपल्या पानात जेवावयास घेऊन एकन भोवन (दूध पोहे) केलें व संभाजी आपला भाचा असें सांगून त्याचा बचाव केला. पुढे काहीं महिन्यांनी हे निर्गम बंधू आपल्या आईसह संभाजीस घेऊन रायगडात आले त्यावेळीं महाराजांनी त्यांना नावाजून व इनामांस

सराव " हा किताब देऊन, काशीपंतास व धनोधीस प्रत्येकी २५ १२५ हुंगार व. बक्षिस दिले (इ. स. १६७१) [रा. खं. ८. म. रि. ३].

कृष्णाजी नारईक जोशी—(चाकर पराणें, हा शिव-कालीन मुत्तद्दी पन्हाज्यास घुनोस होता. त्यास महाराजांनी तंभावरास बंधकाची रागाकडे जें शिष्टमंडळ पाठविलें त्यास भाडलें होतें. यास पुढें शाहुमहाराजांनी सर्व राज्याची पोतदारी दिली. पुर्वीचे पोतदार श्रीगोदेकर पुढे हे तारा-बाईच्या पक्षास विकटून राहिल्यामुळे व कृष्णाजीनं "मोगला-हून वेतिसमयी स्वामीच्या व राजाच्या कल्याणाविषयी बहुत भ्रम साहस केल्यावरून...पोतदारीचा पदो हुजुराचा व सर कारकून व सरदार बागकडील बंद परंपरेनं " इनाम दिला. याचा पुत्र महादाजी. हा चाकर घराण्याचा मूळपुरुष. महादाजी याचा गोविंदा म्हणून एक भाऊ होता. या दोघांनीहि वापाप्रमाणेंच शिवाजी-संभाजी-राजाराम याच्या वेळीं स्वराज्याची सेवा साकट केली. " महादाजी कृष्ण हे संभाजी व धनाजीसंगवेत पौत्रा मेळून गेले " त्यामुळे राजाराम यांनीं स्थाना सवली गाव इनाम दिला. त्यानेतर वेड्या शिवाजीच्या वेळीहि यांनी व याचा मुलगा बाळाजी महादेव यांनी (भाऊ, रामचंद्र व कृष्ण जोसह) सरकार सेवा केली आहे असें खुद्द फरद्वीकर संभाजी महाराजांनीं म्हटलें आहे. महादाजींनीं राणा येथें बाळाजी विखनाचास मदत केली. तसेंच काव्होजी आये व बाळाजीपंत यांचा स्नेहहि त्यांनींच जमविला. महादाजीपंताची मुलगी ही पोल्या बाजीरावछाहेचास दिली होती त्याचें नांव काश्याबाई. महादाजी हे सावकार असल्याने बाळाजीपंताना त्याचा बराच उपयोग झाला होता. [भा. व; रा. खं. २०; म. रि.] सातात्यास ध्वंकटपुण्यात असलेले कृष्णेश्वरांचे देऊळ या महादाजी कृष्णरावांनींच यापल्याचा उल्लेख करणारा शिलालेख (शके १६५५ च्या) तेथें आहे. या देवळाच्या पुढील हल्लीचा ध्वंकटपुरा त्यावेळीं नसून तेथें महादाजीपंतानं सदाशिवपुत्री नावाची पेट बसविली होती. महादाजीकडे लोहपट चा कारभार होता कृष्णराव महादेवास पेशव्यांनीं पास येथें सरंजाम दिल्यामुळे या घराण्यास चाकर म्हणून लागले महादाजीचा पुत्र कृष्णराव ११ वन १७३३ मध्ये किरंरयाच्या स्वारी-वर गेला होता. तत्पूर्वी त्याला पेदाव्यानीं कल्याणची मुभेदारी दिली होती. त्यावेळीं (स. १७३०) त्यानें निर्वंजीच्या खाडीपलीकडील काबें हें किरंरयाचें ठाणें काबाज केलें होतें.

कृष्णाजी भास्कर—हे बाईच्या कुळकण्या-पेकी एक. शिवाजीमहाराजांच्या नौकरीस होता. महाराजांनीं १६५७ त थेट अहमदनगरपर्यंत पाल करून मोगलांचा पराभव केला. व विनापुरकरास सहाम्य केलें. त्यानंतर उभयतांत तह झाला. त्यावेळीं (१६५८) औरंगजेबाकडे महाराजांनीं जो बकील पाठविला तो हाच कृष्णाजीपंत. पुढें

कदाचिन् यांनीं महाप्राजांची नौकरी सोडली असावी. कारण अफजल प्रकरणांत यालाच खानां आपला बकील म्हणून दौत्य करण्यास महाराजांकडे पाठविलें होतें. खान हा बाईचा सुभा (सात आठ वर्षे) असल्याने, या दोघांची दाट ओळख होती. महाप्राजाकडे पंत पूर्वी नौकर असल्याने व त्यांनीं त्याला शौरवत्यामुळे त्यानें खानाचा खरा हेतु त्याला कळ-विला. पुढे खानाचा वध झाला. यानंतर कृष्णाजीपंत हे महाराजांचे पदवी राहिले असवेत. कारण औरंगजेब गादीवर बसला असता महाराजांनीं हयावेळीं (१६५९) जो बकील दिलीस पाठविला तो हाच कृष्णाजीपंत होता राजाराम महा-राजाच्या वेळीं हा निवृत्त असलेतें दिखतें. रामचंद्रपंत असत्य यांनीं सावंतावर ज्या सरदारास पाठविलें त्याचें नांव कृष्णाजी भास्कर असेंच आहे. सारास हे शूर, मुत्तद्दी व शिवासादीचे पहिले मदतगार होते [रा. ख. ८. म. रि. जेंव. समासद]

कृष्णाजी विनायक साईदांनीं—हे प्रसिद्ध " पैश-व्याच्या गयरी " चे लेखक होत. हे रत्नागिरी, जिह्यातील सोमेश्वरचे रहिवासी होत. तेथून ते पुण्यात पैशबाईच्या अखेरीस आले व आपल्या कर्तव्यगारीनें छुमेदारीपर्यंत वढले. पुढें पेशवाई गेल्यानंतर याचें सर्व वैभव नष्ट झालें. व त्यांनीं सर्व संसारवायें सोडून नदीतीरावरील बैज नाथाच्या शिवालयात पुढील आयुष्य तपस्याप्रमाणें घाल-विलें त्यावेळीं त्यांनीं तोंडांनं सारावें व लेखकानें लिहून प्यावें याप्रमाणें सदर बखर रचिली गेली. रावबागचि कारभारी जिवोपेत देशमुख पावतकर याचे कृष्णाजीपंत हे आप्त असल्यामुळे देशमुखाची त्याच्यावर कृपा होती. याशिवाय याची अस्त माहिती आवळत नाही. बखरींत थोरले बाळाजीपंत नांना हे श्रीवर्धनदून निघाल्यापासून तो शनिवारवाड्यावर ईमनाचा बावला चडेपर्यंतची सारी हकीकत आली आहे. बरीचशी माहिती ऐकांव व स्मरणीय आहे. पंताचा काल बरील शिवालयात इ. स. १८५४-५५ त झाला. त्यावेळीं त्याचें वय ७० च्या हुमारास होतें. यावरून त्याचा जन्म थी. सवाई माधवरावसाहेब याच्या कारकी-र्दीत झाला असावा. [साने-पेश. बख. प्रस्ता.].

कृष्णा नदी—दक्षिण हिंदुस्थानातील ही एक मोठी नदी असून, गोदावरी व कावेरी या नद्याप्रमाणेंच दक्षिण हिंदुस्थानच्या सर्व प्रदेशामधून पश्चिमेकडून पूर्वेकडे ती वहात गेली आहे कृष्णेश्वरा गोदावरीची छापी अधिक असली तरी, विस्ताराच्या मानानें कृष्णा ही गोदावरी-पेक्षा मोठी आहे. कृष्णापट्टीचे क्षेत्रफळ एकंदर १७००० चौरस मैल असून नदीची लांबी ८०० मैल आहे.

सद्यादि पर्वतात पश्चिम पाटानम्यें महाबळेश्वराजवळ हिचा उगम होत. सातात्यानजीक माहुली येथें हीच वेण्णा नदी मिळते. तेथून ती दक्षिणेकडे वहात जाऊन कन्ह्या येथें येते. या ठिकाणी तिला उजवीकडून कोमना येऊन मिळते वंतर ती सागळीवळक वहात आल्यावर तिला

पश्चिमेकडून वारणा नदी मिळते. तेथून ती कुंईदवाडपर्यंत वहात गेल्यावर त्या ठिकाणी पंचमयेचा तिच्याशी संगम होतो. येथून ती पूर्ववाहिनी वेळगाव जिल्ह्यातून, दक्षिण मराठी संस्थानातून, व विजापूर जिल्ह्यातून, असा ५०० मैलाचा प्रवास करून निजामच्या राज्यात येते. विजापूर जिल्ह्यात तिचा संचार असतोना तिच्या घटप्रभा व मध्यभा या नया भेट देतात. महाबळेश्वर, येथील उगमापासून माहुलीपर्यंतचे पात्र लहान आहे यामुळे तिच्यामधून नावा चालविल्या जात नाहीत.

निजामच्या राज्यात, रायचूर जिल्ह्याच्या एवामेट गावाजवळ तिचा प्रथम प्रवेश होतो. दरखनच्या डोंगर-सपाटीवरून सोलापूर आणि रायचूरच्या दुआबात ती ४०० फूट उंचीवरून खाली येते, व तिला जेव्हा पुर आलेला असतो तेव्हा एवल्या उंचीवरून ग्रानाईट खडकाच्यामधून तिला जोराने ती आदळत असता गुपाराचा समूह वर उडत असतो व तो देखता फार व्हारांचा दिसतो. भीमा नदी ही अहमदनगर, पुणे, सोलापूर या प्रदेशातून वहात येऊन कृष्णेला मिळते तर तुंगभद्रा ही म्हैसूरचा उत्तर भाग, बलारी व कुंईल या प्रदेशातून वहात येऊन, तिला मिळते. तुंगभद्रेचा संगम हाव्यावर ती मिथिशा मुळालाून वहात असता, हैद्राबाद संस्थानचा पूर्व भाग व मद्रासचे कुंईल व गुंनूर जिल्हे याच्यामधून ती वहात गेल्यामुळे ती या दोन्ही प्रदेशाची नैसर्गिक हद्द बनली आहे. या प्रदेशातील तिचे पात्र खोल आहे. तेथून ती हैशान्यागामी होऊन नरमल्ल व इतर डेंकच्या याच्यामधून वहात जात असता बलारीपासून येथे तिला मूसी नदी येऊन मिळते. हैद्राबाद संस्थानच्या मुळालाून, व हैद्राबादच्या बाजूलाून ती एवंदर ४०० मैल वहात जाते.

यानंतर आग्नेय दिशेला तिचा प्रवाह वळतो व गुंनूर व कृष्णः या जिल्ह्यामधून ती शंभर मैल वहात जाऊन बंगालच्या उपसागरात दोन सुपानां जाऊन पडते. गुंनूर व कृष्णा जिल्ह्यातून ती वहात असता तिचे अनेक काळे काढण्यात आले आहेत. बेसबाडा जिल्ह्यातून ती अम्बूर दगडाच्या लहान टेक्यामधून वहात जात असता तिला एक प्रचंड धरण बांधण्यात येऊन तेथून अनेक काळे काढलेले आहेत. कृष्णेचे पाणी या प्रदेशात जोराने वहात असल्याने तिच्यामधून नावा बदलित अवघड होते. तथापि वर्षातून सहा महिने या प्रदेशातील कुशल जागाही नावा बदलित असतातच. तिच्या अनेक काळच्याच्या योगाने कृष्णा व गोदावरी हे मिळे जोडले गेले आहेत; व फकिंगहॅम काळ्यामुळे कृष्णा जिल्हा व दक्षिणे-बडील मुल्ल व मद्रास हे परस्पराशी जोडले गेले आहेत.

कृष्णा नदी ही हिंदुस्थानातील अनेक पवित्र नद्यात मोडते व तिच्या स्तुतिपर कृष्णाकांडच्या तीर्थांचे वर्णन करणारे

कृष्णामहात्म्यपुराण व कृष्णामहात्म्यवर्णन काव्य वगैरे-सारखे स्तुतिपर ग्रंथ झाले आहेत. कन्ये राशीस गृह आला असता कृष्णानंदीस भागीरथी भेटावयास येते अशी श्रमजुत असून त्या काळात भागीरथी तीरी करावयाचे द्यौराश्राद्धादि धार्मिक विधी कृष्णेच्या काठी करण्याची बहिर्वाड आहे. हिचे महाभारतापासून उद्भूत आढळतात.

आज व क्वशाही राज्याची दक्षिणसरहद्द होती (गोदा-कृष्णा-दुआब) इत्या काठावरील कोप्पम गावी सोमेश्वर चालुक्याने राजाधिराज खोलाशी लढाई करून त्याला ठार मारिले. या गावी चालुक्य व चोल यांच्यात बऱ्याच वेळा लढाया झाल्या आहेत. कृष्णा-काठी राक्षसताणडी (रक्षसी-तंगडगी) येथे विजया-नगरकराचा पराभव झाला. मुगलफरजगाने कृष्णा ते कन्या-कुमारीपर्यंतच्या देशाचा नकाब म्हणून झुल्लेला नेमिले होते. [सिंथ-ऑ. हि; इ एपि. इंडि. पु. १९; इ. गं.]

कृष्णान्वक—(१०४२९) श्रावणकोरमथील दक्षिणेंतील इरानियल व कलकुलम या दोन तालुक्यातच हे लोक आढळतात. काही मक्षपायम वारसाहक्काचा कायदा पाळितात तर काही मक्षमक्षायम कायद्याला धरून वागतात. पहिल्या वर्गाचे आचारविचार वेगळे लोकासारखे आहेत व दुसऱ्याचे जायरा लोकासारखे आहेत. याच्या छीवर्गीत पूर्वी गोंदण्याची चाल फार असे. हे मुख्य काजीपरमु येथील रहिवासी. याच्यात नियोगाची पद्धत आहे. मग दीर लहान असला तरी खाली. [स्टॅन. से. रि. (श्रावणकोर)].

केअर्नेस, जॉन एलियट—(१८२३-१८७५) इंग्रज अर्थशास्त्रज्ञ. १८५० त ती एम्. ए. झाला. त्यानंतर कायद्याची परीक्षा देऊन आयर्लंडात वकिली करू लागला. आयर्लंडातील सामाजिक व अर्थशास्त्राचा प्रशासकानां चर्चात्मक लेख तो लिहू लागला व अर्थशास्त्राचा अभ्यास त्याने सांगी-भाग व काळजीपूर्वक केला. डब्लिन येथे अर्थशास्त्राच्या अध्यापकाची जागा १८५९ मध्ये केअर्नेसला मिळाली. पहिल्या वर्षाची, त्याची अर्थशास्त्रावरील व्याख्याने प्रसिद्ध झाली. त्यात जे. एम्. मित्रची पद्धतीच विस्तारपूर्वक पुढे मांडलेली होती.

१८६३ त याने 'दि स्टेट्स पॉवर' (गुलामाची अर्पण-नशाकि) या विषयावर तात्त्विक विचारपरिप्लुत निवेध प्रसिद्ध केला. त्यात त्याने गुलाम मजूर पद्धतीत किती तोटे आहेत ते विस्तारपूर्वक व मार्मिकपणाने पुढे मांडले असून त्याने क्रांतीला अनुमती आता अर्थशास्त्रातील ठाम सिद्धांत होऊन बसली आहेत. शिवाय अमेरिकेत हे गुलामपद्धतीप्रकरण शुद्धावर जाणार, हे भविष्याचे त्याने या निघर्णात वर्तविले होते.

इ. स. १८६९ मध्ये लंडन येथील युनिव्हर्सिटी कॉलेजोत त्याला प्रोफेसरची जागा मिळाली. पण १८७२ मध्ये प्रकृति फार रासळल्यामुळे त्याला राजीनामा द्यावा लागला. 'स्टेट्स

पावर ' पोलिटिकल एजेज ' ' लीडिंग प्रिन्सिपल्स ऑफ पोलिटिकल एकाॅनॉमी ' ही त्याने लिहिलेली पुस्तके होत शेवटचा ग्रंथ सिंगर, माल्थस, रिकार्डो, मित्र यांच्या परंपरेतील विद्वानांना नोभेयसत्काराचा होता. हा इंग्रजपंथी अर्थशास्त्राच्या मुख्य सिद्धांतांवरील टीकापर ग्रंथ असून त्यात केअर्नसने मित्राच्या बहुतेक सर्व प्रमुखा सिद्धांतावर आपले भिन्न मत स्पष्टपणे पुढे मांडले आहे जे एम् मित्र या ' अर्थशास्त्राची तरे ' या ग्रंथानंतर अर्थशास्त्रावरील महत्त्वाचे ग्रंथ म्हणजे म्हणजे केअर्नसचेच असून त्यात मुख्य मुद्दे पुढीलप्रमाणे आहेत (१) अर्थशास्त्राची व्याप्ति व अनुमानपद्धति यांपैकी व्याप्तिस्तरीय केअर्नस म्हणतो की, अर्थशास्त्र हे निष्पन्न तात्विक शास्त्र असून प्रत्यक्ष सामाजिक स्थिति किंवा व्यवस्था यांच्यामुळे या शास्त्रातील सिद्धांतांना यांकिंचित्ही वाप येऊ शकत नाही. समाजशास्त्राची किंवा गणितशास्त्राची अर्थशास्त्र ही शाखा नसून ती काही अर्थां बीदिक व भौतिक असे मिश्र शास्त्र आहे या मुद्यासंबंधाने एवढे सांगितले पाहिजे की, समाजव्यवस्थेच्या आर्थिक परिस्थितीवर होणाऱ्या परिणामाकडे केअर्नसने दुर्लक्ष केले, हा त्याच्या विचारसरणीतील मुख्य दोष होय (२) पदार्थ तयार करण्यास लागणारा खर्च व त्याची किंमत यात संबंधात पदार्थाच्या उत्पादनप्रक्रियेमध्ये मजुरी व भांडवलमाल्याचा नफा या दोहोंचा समावेश मित्र करित असे. परंतु हा दृष्टि भांडवलमाल्याची असून निश्चिती केवळ मजुरीचा अन्तर्भाव होत नाही, असे केअर्नसने म्हणजे आहे पदार्थ उत्पन्न करावयास लागणारे श्रम, मध्यवर्तीय विधाति आणि उपक्रात या तिहींचा निवार किंमतीमध्ये येतो असे तो म्हणतो (३) स्वतंत्र चढाओढ व तिच्यावरील नैसर्गिक व सामाजिक नियंत्रण, समाजाचे धंदेबांदीने होणारे वर्गीकरण व भांडवलाची अडचण यामुळे एक धदा चढून दुसरा पत्करणे माणसाला कोठे जाते, व त्यामुळे स्वतंत्र चढाओढीचे तत्त्व पूर्णपणे अमलात येऊ शकत नाही म्हणून सामाज्या किंमती अंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या तत्वांनुसार म्हणजे मागणी व पुरवठा या तत्वांनुसार उरतात केवळ उत्पादकाच्या दृष्टीने केलेली ही केअर्नसचा नीमाणा मित्राच्यापेक्षा अधिक व्यापक असले तरी एक या पगाची आहे अत म्हणावे लागते गिहार्डच्या दृष्टीने पाहता, स्वतः तो जिनस तयार करावा लागू नये म्हणून तो जस्तूत शास्त्र जे माल बाबयास तयार होतो त्यावरून पदार्थाची जास्ततः जास्त किंमत ठरत असते ही गोट केअर्नसने लक्षात घेतलेली नाही (४) मजुराकडचा सिद्धांत मेझॅने प्रथम प्रतिपादन करून पुढे सोडून दिला होता केअर्नसने तो प्रथम ह्याची येऊन त्यासंबंधाचा बराचसा गिरसमज दूर करून त्याचे खरे स्वरूप लक्षात घेऊन ' यथाव्यवस्थापर व श्रद्धाश्रयस्वरूप, तसेच आंतरराष्ट्रीय व्यापार व पदार्थांच्या किंमती यासंबंधाने फार महत्त्वाचे व अगदी नवीन स्वरूपाचे निवेदन त्याने केले आहे

केअर्नसमूह—हा उच्च ईस्ट इंडीया अभ्योयना रोडिन्सीतील एक द्रोषमूह आहे ही बेटे दक्षिण अक्षांश ५° व २५° व पूर्वेदारांश १३१°५०' व १३१°५५' यामध्ये आहेत मोठे केई, ल्हान केई, टायन्डा व कुरसमूह हा या द्रोषमूहाना आहेत मोठे केई हे बेट इतर बेटापेक्षा नैसर्गिकदृष्ट्या इतर बेटापासून अगदी निराळे आहे. यात ज्वालामुखीची ओळ पसरली असून यातील सर्वात उच्च भाग २६०० फूट उंच आहे या बेटाचे क्षेत्रफळ २९० चौरस मैल असून सर्व द्रोषमूहाचे क्षेत्रफळ ५७० चौरस मैल आहे या बेटाचा तृतीयावस्थाक नवपूर्वयुगातील घटना असून इतर बेटे त्यानंतरची आहेत येथे नारळ साबुदाणा, मासे, द्रैपाग इमारती लाकूड, खोबरें, मका व तंबाकू हे जिनस उत्पन्न होतात येथील लाकूटांच्या सुमार २३,००० आहे यापैकी १४,९०० वन्य व ८३०० सुसुलमान आहेत येथे तीन प्रकारचे लोक राहतात ते केई, पोंपन व मलाया हे होत. केई द्रोषाचे लोक खोदीव कामात पटाईत असून यात उत्तमप्रकारची नहावे बाधा येतात

केअर्नस सत्थान—ओरिसामध्यात एक माढलीक सत्थान ओरिसामध्ये जी मोठी सत्थान आहे त्यात या सत्थानचा नवर दुसरा आहे या सत्थानचे क्षेत्रफळ ३०९९ चौरस मैल आहे याच्या उत्तरेस सिंगमू गिराहा, पूर्वेस, वेल्लोर गिराहा व मयूरभग सत्थान, दक्षिणेस कटक गिराहा व पश्चिमेस पालकद्वारासत्थान आहे. केअर्नस सत्थानचे, लोअर केअर्नस व अपर केअर्नस असे भाग पाडण्यात आले आहेत लोअर केअर्नसमध्ये पुष्कळ दन्याचे दन्या आहेत, व अपर केअर्नसमध्ये पर्वताच्या रागा आहेत अपर केअर्नस प्रदेश दागूपासून बचाव करण्याच्या कामां फार उपयुक्त आहे. या पर्वतावर पुष्कळ पठार असून तेथे बरीच कुपणे व देराळ जमीनही आहे या पर्वतामध्येच पेंतरणी नदीचा उगम झाला आहे गंधमादन, ठाकुराणी, टोमका, पोलेट, हॉ पर्वतशिखरे असून गंधमादन शिखराची उंची १४०९ फूट आहे.

श्रावणकाळी केअर्नस सत्थानचा समावेश मयूरभग सत्थानात झाला होता पण १०० वर्षांपूर्वी येथील डोंग राळ जातींनी, मयूरभग सत्थानचे वर्चस्व हागोहन दिले व आपले स्वतंत्र सत्थान स्थापन केले या सत्थानावर आतापर्यंत १६ सत्थानिकांनी राज्य केले आहे १८५७ च्या बंडामध्ये या सत्थानच्या राजाने हुमनांना मदत केली याकरिता त्याची खडकी कमी करण्यात येऊन त्याला महाराजा हा किताब देण्यात आला पुढे हा महाराजा वारल्यामुळे व याच्या ओरस सतीत नसल्यामुळे ब्रिटिश सरकारने याचा दावापुत्र याच राज्यावर बसविले त्यामुळे बिहून जाऊन, भुड्या व लुभाग या जातींनी बंड केले पण ब्रिटिशांनी आपले सैन्य सत्थानिकांच्या मदतीला पाठवून या बंडाचा मोड केला १८९१ मध्ये या डोंगराळ जातींनी

पुन्हा बंड घेई; पण पुन्हा त्रिटिसाच्या मदतीने या बंडाचे पारिपत्य केल्यात आले. संस्थानचे साहिबा ३ साखाचे उत्पन्न असून त्रिटिसा सरकारला यातून १०१० रुपये खंडणी द्यावी लागते. या संस्थानची लोकसंख्या १९११ साली १,०२,०२० होती. या संस्थानात १९३० चेडई असून, त्यात आनंदपूर नावाचे एक महत्त्वाचे खेडें आहे. केवोशर नावाचे राजधानीचे एकच शहर आहे. एवंदर लोकसंख्ये-पैकी हिंदू चैतन्यवादी, पान, खंडेत, गौर, होस, भुड्या, कुर्मा गैड, खोड, गौर, बायुडी इत्यादि अनेक जातीचे लोक आहेत. राज्यकारभाराच्या सोईकरिता, आनंदपूर व कापेश्वर असे दोन भाग पाडण्यात आले आहेत संस्थानात ३ धर्मोपे द्वाखाने, २ माध्यमिक शिक्षणाच्या व ११ प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळा आहेत.

केकती-(पायपात)पास लॅटिन भाषे व्हीन्हीपॅरा; मराठी केकती, केकताड, पारखंड, पायाळ, पायपत व गुजरातीत पापत, इत्यादि नावे आहेत. अन्नस विद्या केकत्याच्या पानासारखी या झाडाची पाने असतात. परंतु अन्नसच्या पानातून ही दंड असून त्याच्या फोडावर घारीक वाकडे व फरवतासारखे समांतर काटे असतात व पावाच्या शेवटी अमावर एक आम्बासारखा आकृष्ट काटा असतो. ही पाने आकाराने सरबारीसारखी फार दळदार असून त्याचा रंग काही जातीत पिवळसर दिसवा व काही जातीत हिरवागार असतो. शाख्या आकृष्ट पुडल्यातून एकाच एक गुंठलेल्या पानातून एक उंच दाडा वर निघतो व त्यास कुलें येतात. फुलाचा धार निघून गेल्यानंतर ज्या झाडापासून दाडा निघाला असेल ते मूळ झाड मरून जाते. पण त्याच्याच पुडल्यापासून कांय फुटून नवी शाई उगवलेली असतात.

केकतीच्या अनेक जाती आहेत. त्या सर्वांचे जन्मस्थान अमेरिका खंड आहे. त्यात मेक्सिको देशात ही झाडे विपुल सापडतात. तथापि छया जगातील बहुतेक उष्ण प्रदेशात याचा प्रसार झालेला आहे. इ.स. १५६१ त पाय-पात अमेरिकेकून युरोपदेशात येऊन, तेथून हिंदुस्थानात पोर्तुगीज लोकांनी प्रथम याची लागवड केली. मद्रास इत्याख्यात व हिंदुस्थानातील इतर ठावे मागात कुंपणाला पायपात लावतात. तसेच केकत वृक्षाच्या उपन्यामरिता याची लागवड काही ठिकाणी हिंदुस्थानात झाली आहे. या झाडाच्या पानापासून व मुळ्यापासूनहि वाख निघतो. पानात सरळ व उभे तंतु असतात. त्याची वर्षे होतात व ती फार टिकाऊ निघतात.

शरदू झाडाच्या पाठी कापून त्या पाठी लाकडी साचात ठेवून ओपडी पकडने ओढतात. त्यापासून फारच उत्तम असा दोरा निघतो, व तो विलासित शऊन त्याचे पायड बनते. पूर्वी याचा उपयोग आपल्या देशात होत नव्हता. परंतु मुंबई येथील प्रसिद्ध नेसल एन. कोब्राली कंपनीने याचा उपयोग करणारी सुण्यात केली. ह्या माग

लोक या पाठी कापून भिजवून त्यापासून (वाख) दोरा तयार करतात. परंतु सद्या साचाचा दोरा सफाईदार असतो तथा हा नसतो. शिवाय ह्या काही मुंबईच्या कंपनीच्या याच्या देण्याकरिता काही जमीनी खरेदी घेऊन त्यात ह्या झाडाची, नवीन लागवड करून वाकेंच्या यंत्रा-पासूनहि सूत तयार करतात.

कुलें येण्याच्या हंगामात वर निघालेल्या दाड्याला कुलें लागणारा मथला घारीक शेवट कापून टाकला म्हणजे त्यापासून आनंद रस पुढळ निघतो तो शिजवून " पुळक " आणि " मेवेचकल " याचाही दाढ तयार करतात. आख्या इकडील तांदीप्रमाणे या दाड्या नगेरिक्त फार खप होतो. रसाचा लाखें रुपवाचा व्यापार करतात. व त्यात साव-णासारखी काही इथे पातळी असता त्याचाहि उपयोग होतो. लुनाट झाडाच्या गुण्याला फुटलेले कांय काहून लाविल्यास त्यापासून नवीन शाई उत्पन्न होतात. ह्या झाडाच्या पुण्या बाईस १०।१२ वर्षे तरी लागतात.

ह्या झाडाची लागवड दोन प्रकाराने होते. एक याच्या दाड्यास कुलें आल्यानंतर या घरते. त्या बियापासून व दुसरी रीत म्हणजे झाडाच्या गुण्यास लागलेल्या कांवापासून लागवड करणे हेच जास्त सोईचे व खातरीचे असते. एक दोन वर्षांची कांबळी झाडे आणूनहि पावसाळ्याच्या आरंभी लावतात. कुंपणासाठी केकती लावणे असल्यास दोन फूट अंतराने कांय लावावे. म्हणजे ३।४ वर्षांत सर्व झाडे एकत्र होऊन उत्तम कुंण होईल जमीन सुपीक होण्या-साठी केकतीचे छोटच करणे असेल, तर दहा फूट अंतराने कांय रानेने लावून प्रत्येक रांगेत पाच किंवा सहा फूट अंतर सोडावे. ह्या झाडाची लागवड करण्यास गरड, तांबडी, रेंताड किंवा दगडगोटे अतलेलेली जमीन सुद्धा उपयोगी पडते.

याची लागवड नवीन करणे झाल्यात जमीन दोन वेळ कुळवाची व नेतर चार फूट दंडाचे वरचे दोन वरच्यात आठ फूट अंतर ठेऊन करावे. वरच्याला दर एकरी शेणखत सुमारे दहा गाड्यापर्यंत देऊन ते मातीत कावून ती माती वर चडवाची. जून महिन्यात चांगला पाऊस झाल्यावर वरच्यावर दोन चौरस फूट अंतराने लहान शेणच्या दोन ओळी लावल्या. पावसाच्या सोयीप्रमाणे एकदोन वर्षे उन्हाळ्यात दोनदा पाणी पावें व मथील गंगा कोळपून स्वच्छ देवाची. लागवड होऊन चारभाच वर्षे साठी म्हणजे वाखावादी पाने बापावी.

केकतीचे ती तू का ठ ग्याची दस री रीत.—काव व मोटी पाने विशिष्ट प्रकारच्या हत्यारांने कापितात. नेतर पानाच्या लावळाच विण्या करून त्या एक दिवस उन्हात वाळवितात व त्याच्या लहान लहान जुप्प्या कापून पाण्यात भिजव द्यातात. याचा याप काडण्याची सोपी रीत घट्टली म्हणजे पानाच्या विण्या एका कडीवर ठेऊन त्या

एका छोटडाच्या पात्यामधून वरचेवर सर्व रस व चोया निघून जाईपर्यंत ओढण हो; होय. अथा रीतीने पात्र काढल्यानंतर तो धुवून वाळवतात. या पदार्थाने दूर, एकरी सुमारे एक इंचावर पांढ वाय निघतो (तीस ते पन्नास पात्रांपसून सुमारे एक पांढ निघतो). पुण्यानेजीक गणेश-खिंडीतील बागेत गिरनितळाच्या पायपाटाच्या आर्तीचा कोन तऱ्हेने वास काढिला होय. त्याचा तपशीलपुढे दिला आहे:-

वाटाच्या समोर पांढाचे प्रमाण.

यातीचे नाव	थेमाने काढलेला	भिन्नत घालून काढलेला
गावठी केकटाड	६. ४२	५. ६६
सिसल	३. ७१	३. ८५
मुष्ट (आसूड पाणाचा)	४. ५०	४. ४७
अमेरिकन	२. ७३	१. ६९
मोठया पाणाचा	१. ०	१. ७८
युका	११. १७	१०. ०

या अनुभवाचा परिणाम थेंपावर आण किती ब्राला आहे हें सापळा येत नाही [बंद].

केकय—भारतवर्षीय भरतखड्वय देश. हा आग्नेय कोकलच्या उत्तरेस अक्षांश. येथील राजास केकय हें नाव सर्वसाधारण असें असे; परंतु अंतर्गत नाव प्रत्येकाचे भिन्न भिन्न आहे. दशरथाच्या वेळीं अश्वमेध नावाचा येथे एक रागा असून त्याची कन्या केकयी ही दशरथाची व्री होती. पांडवाच्या वेळेस येथील राजा धृष्टकेतु हा होता. याची र जपान गिरिज (राजगृह) नावाचे नगर ही होती.

केकरी—राजपुतान्यात अजमेर-मेरवाड संस्थानातील एक गाव व एकटा असिस्टंट कमिशनरचे मुख्य ठिकाण. लोकसंख्या (१९११) ५०,२९. पैकी ४४३१ हिंदू, ११०२ मुसलमान व १६६ जैन आहेत. पूर्वी येथे व्यापारास फार तेंपही होती अलीकडे या स्थळाचे व्यापारी दृष्ट्या महत्त्व फार कमी होत चालले आहे. येथे पाण्याचा पुरवठा फार कमी असून पाणीहि वाईट आहे. येथे कापूस पिंजण्याची एक गिरणी व वापसाचे गळे वापण्याचे तीन कारखाने आहेत.

केकल फेडरिक ऑगस्ट—(१८२९-१८९९) हा जर्मन रसायनशास्त्रज्ञ जीविकेच्या हातावाली रसायनशास्त्र शिकला. याने आपली स्वतःचीच लहान प्रयोगशाळा काढली रासायनिक रंगाच्या ध्याच्या उत्कृष्टता हा कारण झाला.

कवयुक्त संयुक्त पदार्थांचे संशोधन हें त्याचे महत्वाचे कार्य होय. याचे परिणाम फार दूरवर पोहोचणारे दिसून आले. बेन्झिनच्या घटनेची त्याने दिलेली उपपत्ति इतकी महत्वाची आहे की, सेंद्रिय रासायनिक पदार्थांपैकी जवळ जवळ तीनचतुर्थांश पदार्थ या बेन्झिनच्या घट-

नेच्या ज्ञानामुळे तयार करता येऊ लागले. तसेच डांबरापासून रंग तयार करण्याची कृति वरील घटनेच्या ज्ञाना-द्विवाय अस्तित्वात येणे अशक्य आहे.

केजळमंड, अथवा घेरखेळज किंवा—वाईच्या वायव्येस १९ मैल अंतरावर असलेल्या महादेव पर्वत-श्रेणीच्या माथेरदेव शिखरावर हा किंवा असून समुद्रसपाटीपासून हा ४०६९ फूट उंच आहे. यावर जाण्यास वाईच्या बाभल याच्या पायथ्याशी असलेल्या असरे किंवा खवरी या खेज्यातून जावे लागते. टेंकडीवरील चढाव फार मोठा आहे. किल्याकडे जाण्यास पायऱ्या आहेत व त्याच्या तळाशी एक मुळूण आहे. किल्याच्या भिंती दगडाच्या आहेत. यातील घरे पडलेली आहेत. यात शाबूत असं घर म्हणून दाखलाना होय. यात पाण्याची मोठी तीन व धान्य साठविण्यासाठी लहान चहा टाकी आहेत. किल्यावर पाण्याचा निवृत शरा नाही. या पर्वतश्रेणीच्या उत्तरेकडिल बाभूर असलेल्या थोडेली नावाच्या खेज्यात या किल्यातील शिवंदी रद्दात असे. वाराच्या हातकात जे पन्हाळ्याचे भोजराने उदयास आले त्यानी हा किंवा बांधिला असे म्हणतात. एलिफन्टास म्हणतो की वर हा किंवा बागल्या रीतीने चढविला तर सज्ज अमेध आहे. जनरल पिटसरच्या तुकडीच्या स्वाधीन होण्यापूर्वी सातारा प्रांताच्या ज्या घोड्या किल्यानी तोका डागल्या होत्या त्यापैकी हा एक आहे

केटर हेर्री—(१७७०-१८१५) इंग्लिश-जर्मन-पदार्थविज्ञानशास्त्रज्ञ. प्रथमतः त्याचा विचार कायद्याचा अभ्यास करण्याचा होता. परंतु त्याच्या बापाच्या मृत्यूनंतर त्याने सैन्यात प्रवेश केला. त्याला वाराच्या रेजिमेंटमध्ये कमिशन मिळाले व त्यामुळे तो हिंदुस्थानात आला व त्याने (१७९४ ते १८०८ च्या दरम्यान) हिंदुस्थानची त्रिवेणीभूमीच्या सहाप्रमाणे पहाणी केली, आरोग्यकारिता त्याने हिंदुस्थान सोडले. इंग्लंडास जाऊन त्याने सॅटर्स्ट येथील लष्करी कॉलेजात प्रवेश केला. येथील परीक्षा उत्तीर्ण होऊन त्याने कॅप्टनची जाता मिळविली. पुढे सन १८१४ साली पेन्शन घेऊन शोषापुण्याच्या शास्त्रीय शोधात घालविले. कासेमिनियन आणि प्रोगोरिजन दुर्गिणीची तुलना करून त्याने अंश ठरविले की, या दोहोंपैकी पहिली दुसरीपेक्षा ५ : २ या प्रमाणात जास्त प्रकाश देते. एक सेकंदलेबक बसून त्याप्रमाणे लेझन आणि दुसरी काही स्थळे येथील एक सेकंडलेबकाची लांबी त्याने काढली. समोलास्राय दुर्गिणीत त्याने काही सुधारणा करून दाखविल्या. रशियातील माफाच्या तुलनेसंबंधाने अत्यंत परिश्रम घेऊन तो मापे निश्चित केली. त्याच्या या कामाबद्दल रशियन सरकारने त्याचा बहुमान (१८१४) केला. सन १८१५ साली त्याला रॉयल सोसायटीने आपला घमासद करून घेतले.

केटी—मुंबई इलाख्यातील फराची मिल्क्याच्या घोडावारी ताळ्यातील एक राहट व बंदर. सिपुनदीच्या ह्यावरी

नावाच्या फांट्यावर समुद्राच्या लगत हें शहर वसलेलें आहे. १९०१ मध्ये या शहराची लोकसंख्या २१२० होती. हें शहर सिंधुनदीच्या खोऱ्यातील एक प्रमुख बंदर व व्यापाराचें शहर आहे. कराचीच्या खालोखाल या बंदराचा नंबर लागतो. हें बंदर ५० वर्षांपूर्वीचें आहे. त्याच्यापूर्वी घोडाचारी बंदराची व्यापाराबद्दल ख्याती असे. या बंदरातून ज्वारी, फड्यान्व, सोकर, कापूस, इत्यादि पुष्कळ जिन्नस मुंबई, मद्रास, सोनीभयानी, मकाण इकडे जातात व मुंबई, मद्रास, मकाण इत्यादि ठिकाणाहून नारळ, कापड, धातु, साप्तर इत्यादि जिन्नस या बंदरात येतात. १९०३-४ मध्ये या बंदरातून बाहेरदेशां ५,३०,००० रुपयाच्या माल गेला; व १,०५,००० रुपयाच्या मालाची आयात झाली. बाहेरच्या देशाहून आलेला माल प्रथम येथें उतरून नंतर तो कराची निल्ल्यातील सिंधुनदीच्या मार्गानें जातो. हें बंदर पोडेसो डेचावर वरलें असल्याकारणानें नदीला पुर आला तर त्याची फाशी चुकताही होत नाही. या बंदराहून ठाडा, मिरपूर, घोडावारी या शहराकडे रस्ता गेला आहे. १८५४ सालीं येथे म्युनिसिपॅलिटीची स्थापना झाली. शहरामध्ये एक दवाखाना व एक शाळा आहे.

केटो मार्केस पोर्तुगेस (ख्रि. पू. २३४-१०९) हा रोमन मुत्सद्दी उत्कूलम येथे जन्मला. त्याचें कुल लष्करी कामाकरिता प्रसिद्ध होतें. व्हेलेरियस प्रॅक्स या एवढ्याचें त्याचकडे लक्ष गेल्यामुळे त्यास त्यानें रोम येथे आणलें. रोम येथे आल्यावर तो अनुक्रमे केन्टर, एकाइल, प्रीटर व कॉन्सल झाला. मध्यमंतरी तो आफ्रिकेंत गेला व साम्राज्याच्या स्वायत्त स्थानें बराच भाग घेतला. नंतर सार्दिनिया व स्पेनमधील स्वाभ्यात तो होता. स्पेनमधील स्वारीनें त्याची परीच कीर्ति झाली. ख्रि. पू. १९१ सालीं त्यानें इट्ल्यूनेचें काम केलें. लष्करी छत्रानें त्याची कीर्ति अढळ झाली होती. आता त्यानें स्वदेशांत राहून कामगिरी व जडाविण्याचें ठरविलें. केटोचें आफ्रिकेंतील स्वारीपासून शिपियो याजबरोबर वर उत्पन्न झालें होतें. तेन्हां लवकरच शिपियोवर लाच घेतल्याबद्दल मुद्रमदा सुरू झाला; यात केटोचें प्रत्यक्ष भाग होतें असें म्हणण्यास जागा नाही. हा सेन्सर या उपायामार्गे प्रसिद्ध होता.

पूर्वीच्या साम्या रोमन राष्ट्राच्या नाश करून अस्तित्वात येकें पहाण्याच्या नवीन हेलीनिक संस्कृतीस विरोध करण्याचें मत त्यानें अंगिकारिलें. या नवसंस्कृतीस आज्ञा पालणें हेंच तो आपलें पवित्रतम कर्तव्य मानूं लागला. तो सेन्सॉर असताना हें अंगीकृत कार्य तडीस नेण्याचा त्यानें बराच प्रयत्न केला. सेन्सॉर शास्त्रापासून मर्यादित होत तो जरी अधिकारशक्ती नव्हता तरी सीनेटमध्यें नवीनचाराच्या प्रतिस्पर्षी राहणें तो प्रसिद्ध होता. मुत्सद्दी या नात्यापेक्षा लेखक या नात्यानें केटोचें महत्त्व अधिक आहे. लॅटिन भाषेंत गद्य लिहिण्यास त्यानेंच प्रथम प्रारंभ केला. लॅटिन भाषेंत रोमचा परिचित लिहिण्याचा हा पहिला लेखक होय. सेनेटोवर्गद्वि

त्यानें 'डी ऑरिकलुवरा अथवा डी रेरस्टिका' नांवाचें पुस्तक लिहिलें आहे. ओरिगिन्स नावाची रोमच्या इतिहासाची सात पुस्तके त्यानें लिहिली. त्याची भाषणेंही संकलित आहेत.

केटो मार्केस दुसरा — (ख्रि. पू. ९५-४६) वरील केटोचा नातू. थोडा युद्धाचा अनुभव मिळाल्यावर हा इट्ल्यून झाला. ख्रि. पू. ४९ मधील यादवांत हा पापीच्या बाजूस होता. शत्रूच्या हातीं सापडून येथे म्हाणून यानें आत्महत्या केली.

केडीश—हें स्पेनमधील केडीश प्रांतातील शहर व बंदर आहे. येथील लोकसंख्या (१९१७) ६६१०६ आहे. याला मुख्यत्वेकरून भव्य आखातामुळे व्यापारी महत्त्व आलें आहे. जलवेष्टणामुळे येथील हवा समशीतोष्ण आहे. येथील वार्षिक सर्वासाधारण हवामान ६४° इतकें आहे. शहराभोंवती तट असून पांच दहाजे आहेत. केडीश ही धर्मोपदेशकाची जागा आहे. येथे कायकांठाडी दवाखाना, अनाथबालकाश्रम, वैजनाचें हस्पताल यासारख्या अनेक धर्माथे संस्था आहेत. पुष्कळ मुलांना कुकट शिक्षण दिलें जातें गणित, व्यापार, वैद्यक इतकें विषयांची विद्यापीठें येथे आहेत.

येथील बंदराचें काम जुनाट व अपुरें आहे. एक सडक व एक आगगाडीचा रस्ता ही येथील मुख्य प्रवेशाची वळणवळणाची साधने आहेत. येथें बहुतेक मोठमोठ्या कंपन्यांचा बोरी येऊन लागतात. मीठ, अंबोरा, तयार केलेली बुचें, दाख, हे येथील निर्यात व्यापाराचे पदार्थ आहेत. जळाऊ लाकूड, लोपेट, येंच, इमारतीचें सामान हा आयात माल आहे.

इ. स. १६२६ मध्ये बर्किंगहॅमच्या लष्करानें केडीशवर स्वारी केली. इ. स. १७०२ मध्ये ब्रिटिशानीही स्वारी केली. १८ व्या शतकात केडीशचा संपत्ति अतिशय वाढली. इ. स. १७२० ते १७३५ पर्यंत स्पेनिश अमेरिकेचीं बहुतेक व्यापार चालत असे. व तेव्हा दरवर्षी ५०,००,००० पौंड किंमतीच्या सोन्याची व चांदीची आयात होती. परंतु १८ व्या शतकाच्या शेवटी या प्रांताचे दुर्दैवाचे दिवस आले. सन १८०० मध्ये नेल्सनने हें ठिकाण घेतलें. इ. स. १८२० मध्ये सालेन्या कांतीच्या वेळीं सातव्या फॉर्नडोला येथे कैदेत ठेवले होते. इ. स. १८६८ मध्ये इराबेला राणील गादीवरून काढल्याकरितां झालेल्या कारांत केडीशनने प्रमुख भाग घेतला होता.

केणी—ही एक जंगली भाजी आहे. ती पाणथळ जागेत वास मदिने असते. काही जाती पावसाळ्यात ओसाड जागी व शेतातही उगवतात. तिचे सारपट्ट जाणारे हात दोन हात नेल वाडतात. फुलें निळी, जामळी व तेजदार असतात. कित्येक लोक हिची कोंबळेपाणी शिजवून भाजी करतात. [पदे]

केदारनाथ—सैद्युजप्रात. गढवाल जिल्ह्यात महापर्व नावाच्या बर्फाच्छादित शिखरांलगतचें देवस्थान. समुद्रसपाटीपासून डेढी सुमारे ११,५३३ फूट आहे.

बर्फाचे मोठाले उंच पर्वत असून मध्ये दोन अश्वीच कोठाचें मैदान आहे. त्या मैदानात मायभागी केदारनाथाचें मंदिर

आहे. आसमंतात सर्व हिमालयाची शिखरे आहेत त्यावर वर्ष असल्यामुळे ती सर्व श्यापाऱ्यांची चमकतात. केदारेश्वराच्या मंदिरासमोर्वाती अष्टदिशात ईशान्य तीर्थ, दक्षिणामूर्ती तीर्थ इत्यादि तीर्थ आहेत. केदारेश्वराचे देऊळ पाह-
मानी यापेले असे सांगतात. देवळावर शिखर केलेले नाही. देवळाचा परिघ मोठा असून तें फार जुनाट आहे. देवळात नेहमी धोंव्याइतके पाणी असते. बाहेर मंडपांत इतर देवतांची स्थाने आहेत. मुख्य गर्भगृहात केदारेश्वर आहे. तो लिंगाकार नसून मोठा रोज वसतो त्या आकाराचा आहे. त्याच्या मागच्या वाज्रस पुच्छाप्रमाणे आकार दिसतो. पाड-
वांचा स्पर्श होऊ नये म्हणून शेकराने रेंव्याचे रज घेऊन पाताळात शिरण्याचा प्रयत्न केल्याचे हे चोतक आहे असे सांगतात. त्या प्रदेशी भिल्ववृक्ष नाहीत; याकरता मागीत जें भिळकेंदार स्थान आहे, तेथून यात्रेकरु भिल्वपर्ण परावर आणून ती केदारनाथास अर्पण करतात.

येथील रावळ (पुजारी) म्हैसूर किंवा दक्षिण हिंदुस्थान या भागातले बहुधा नमुद्रि ब्राह्मणांपैकीच असतात. केदार-
क्षेत्री भूपतन (भैरवराज) म्हणून एक हिमालयाचे दृगं आहे. त्या दृगावरून उडी टाकून देहत्याग केला असता त्यास आसहृदयेचा दीप नसून त्याच्या मनात ज्या फलाची वासना असेल तें फल त्याला पुढील जन्मी प्राप्त होतें, असे क्षेत्रमाहात्म्यात लिहिले आहे. म्हणून सर्गे पुष्कळ यात्रे-
कर येथे उडी घेत. पण प्रित्ति सरकारने ही चाल बंद केली. केदार येथे देवस्थाने व तीर्थ आहेत ती पुढीलप्रमाणे:-
कापारिपर्वत, फडोराम, बालसिल्वर्गंगातीर्थ, घोवपाचा पर्वत, त्रियुगानारायण, इन्द्रकुंडतीर्थ (येथे स्नान केलें पाहिजे), विष्णुकुंडतीर्थ (येथे वंदन), वासुकीगंगा, शालमीलपट्टण, गौरीकुंड तीर्थ, समकुंडतीर्थ, गौरीधरमहादेव, मंदाकिनीतीर्थ, गौरी-
देवी, बोरभैरव (येथे देवात वज्र वाहिलें पाहिजे), भीमगोत्रा, दुग्धगंगातीर्थ, स्वर्गाद्वारतीर्थ, केदारेश्वर महादेव, ईशानेश्वर, संगमेश्वर महादेव (येथे पिबदान केलें पाहिजे), उदककुंड, रंतीदककुंड (येथे उदकपान केलें पाहिजे), नंदीमहाकाव्य, भूपतनपर्वत, स्वर्गरोहण मार्ग, महापथ (म्हणजे केलसमार्ग), इत्यादि. [अश्वमेध-हिमालयन गें. २; ओकले-
होली हिमालय; डेरिंग-वेस्टर्न तिबेट; मूर-जोड्झ ऑफ ए ट्रिप टु केदारनाथ; तीर्थयात्राप्रबंध.].

केदारभट्ट—वृत्तरत्नाकर ग्रंथाचा कर्ता. त्या ग्रंथांत असे म्हंटले आहे की, केदार हा काश्यपगोत्री पित्र्वेकाचा (पन्थेक-ऑफेक्ट) पुत्र. केदारभट्टाच्या ग्रंथांतून, वासवदत्त ग्रंथावर टीका करताना शिवराम नामक टीकाकाराने व मल्लि-
नाथ, पद्मनाभ, चित्रसेन व इतर ग्रंथकारांनी पुष्कळ उतारे घेतलेले आहेत. वृत्तरत्नाकारावर भुवहृणची ' सुकविहृदया-
मंदिनी ' नांवाची टीका आहे. [पीटर्सन रिपोर्ट १८९५]

केदार—पुणे जिल्ह्यात शिरूर तालुक्यात शिरूरपासून १० कोठावर हे गांव आहे. येथे यागारपेठ आहे. चोरले

बाजीरावसाहेब पेशवे यांनी हा गांव मस्तानीस ह्मणविला होता असे म्हणतात. याच्यागवळ असलेल्या पावळ गांधी मस्ता-
नीची कवर आहे. तिळा ह्मण म्हणून हे गांव दिले असोय असे वाटते. गांवागवळ एक वळीवावा गांवाच्या सुसुलमान अवस्थीचे, यदगे आहे. त्याचा उरुस भरतो. याच केंदूरचे प्रतिष्ठ पाठक धरणे होतें त्यात काढोपंत, पिलो-
पंत व नामदेव हे पुरुष होऊन गेले (काढो पाठक पहा). या परगण्याचा दमागी गायकवाडाच्या सरंजामात समावेश झाला होता. [पुणे ग्रंथ. राजवाडे खं. १२].

केंदूरली—बंगाल इलाख्यामधील बिरभूम जिल्ह्यामधील एक गांव. हे अजयनदीच्या काठी बसलेले आहे या गांवची लोकसंख्या १९०१ मध्ये ७७४ होती. या गांवा, गीतगो-
विंद या संस्कृत काव्याचा कर्ता जयदेव कवि जन्मास आला असे मानतात. जयदेवकवीच्या स्मरणार्थ येथे दरवर्षी पीप महिन्याच्या अमावास्यास प्रबंद यात्रा भरते.

केंद्रापारा, पो ट वि भा ग.—बिहार-ओरिसा. कटक जिल्हा. याचे क्षेत्रफळ ९७७ चौरस मैल आहे. १९११ साली या विभागाची लोकसंख्या ४,८१,११८ इतकी होती. हा दल-
दलीचा प्रदेश असून यातून पुष्कळ नद्या व ओढ बहात गेले आहेत. यात १२६८ खेडी असून केंद्रापारा नावाचे एक शहर आहे या विभागात केंद्रापारा धरून तीन तालुके आहेत.

शहर.—केंद्रापारा तालुक्याचे मुख्य ठिकाण. हा बोटीचा पडा असून कटकहून येणाऱ्या बोटी येथे लागतात. याची लोकसंख्या १९११ साली १५,११३ भरली. या शहराच्या आसपास तांदूळ पुष्कळ होत असल्याने हे शहर व्यापारी बनलेले आहे. या शहरापासून कटक, नयपूर चांदवाली या शहराकडे रस्ता गेलेला आहे १८९९ मध्ये या शहरात म्युनिसिपलिटि स्थापन झाली. या ठिकाणी पुष्कळ सार्वज-
निक इमारती असून शिक्षण एक चांगली शाळा व दवा-
खाना आहे. येथे एक सार्वजनिक लायबरी स्थापन करण्यास आले आहे.

केन—ही सुंदरलक्ष्मीतील एक नदी आहे. ही कैमूरच्या डोंगराच्या वायव्य भागातील उतरणीवर उगम पावून, ईश-
ान्यगामी होऊन, संयुक्तप्रांतातील बादा जिल्ह्यामधील बिल्हर्वा या शहरासमोरून बहात जाते. अशा रीतीने बादा जिल्ह्यामधून शहर मैल बहात गेल्यावर ती बादा-कतेपूर या रस्तावरील चित्ता नामक गांवाशेगामी समुनेला मिळते. या नदीचे पात्र फार खोल असून हिच्यामधून बहान लहान नावा सहज जाऊ शकतात. बादा येथील तिचे पात्र बांधका-
मय असून त्यांत गारगोव्या, दगड, व स्फटिकाचे तुकडे सांपडतात. या स्फटिकाचे दागिने करण्यात येतात. खरीजी येथे या नदीचे पात्र फार प्रेक्षणीय आहे. अनयगढ संस्था-
नातील बरियारपूर शहरासमोर या नदीस एक कोलवा काठ-
व्यात आला आहे.

केनिया—आफ्रिका. केनियाची माहिती वाचकाच्या मध्ये प्रतिष्ठित पूर्व आफ्रिकेची माहिती वाचकाच्या लगेत. निरिच्छ पूर्व आफ्रिकेत ईस्ट आफ्रिकन प्रोटेक्टोरेट, युगांडा, झांझिबार, व पेवा बेटे ही येतात. किन्याकडचा थोडा भाग सोडला तर सर्वच देश मध्ये पूर्वआफ्रिकेचे पठार असून त्याची कमीत कमी उंची दोन हजार फूट व आस्तीत जास्त उंची ६ ते ८ हजार फूट आहे. या क्षेत्रात फक्त पूर्व आफ्रिकेच्या संरक्षित संस्थानांची माहिती दिली असून 'झांझिबार' व 'युगांडा' यांची माहिती वेगळ्या लेखात सापडेल.

स्थल व जल—उंबा नदीपासून जुया नदीपर्यंत व आत युगांडापर्यंत व हा मुळतः पसरला आहे. झांझिबारच्या झुलतानाचा काही प्रदेश लामु द्वीपसमूह व किस्मायु किड्याच्या भोंवतालचा १० मैलाचा टापी यात येतो.

याचे क्षेत्रफळ २,४६,८१२ चौ. मैल असून लोकसंख्या २८,०५,००० आहे. पैकी ५३६२ युरोपियन व १०० आशियाटिक लोक आहेत.

समांतर असणाऱ्या प्रदेशांपैकी किन्यालागतचा अथवा 'टेंबोरो' हा पहिला भाग होय या प्रदेशाची हंदी फार नाही. किन्यावर वन्याच खाज्या असून मोंबासा अथवा म्बोटा, लामु, मंडा, आणि पद्म ही बेटे आहेत. या प्रदेशापलीकडे 'मोंबा' नावाचा सपाट प्रदेश आहे. यानंतर पर्वताच्या ओळी आहेत. पुढे गवताची मोकळी मैदाने असून त्यात कंटे अथवा कंपोटे आणि अंधि ही विशेष मोठी आहेत. या भागात सर्वात उंच शिखर केनिया (१०००० फूट.), सेंटिया (१३,२१४ फूट.) व नंदराभा (१२,९०० फूट.) ही आहेत. सेंटिया अथवा बेंबरेडेर पर्वताची सर्वोच्चारण उंची १०,००० फूट आहे. केंबाकी व टाना या दोन मोठ्या नद्या आहेत. ज्वालामुखी नदी लोरियन दलदलीत गाढी होते. रिफ्टव्हॅलीत खरीत तळी आहेत. दक्षिणेस डोमिलाना मैदाने आहेत. याच्या उत्तरेस सुस्ता व लॅंगोणोट ही मृत ज्वालामुखीची शिखरे असून नेवाशा सरोवर आहे. याच्या उत्तरेस अनुक्रमे माउंट, वर, आणि नेंबुरो, हॅनिंग्टन, वॅरींगो वसुगोटा ही सरोवरे आहेत. याच्या उत्तरेस रुडाल्फ सरोवर आहे. रिफ्टव्हॅलीच्या पश्चिमेस मालुएस्कापॅमेंट, एलर्गीयो एस्कापॅमेंट, काही सुगीक जमीन व व्हिक्टोरियनियन आहेत. रुडाल्फ सरोवराच्या पूर्वेस व स्लेफोर्नच्या दक्षिणेस एक मोठे निर्मल मैदान आहे. अविशीनिया व हें संस्थान याच्यामध्ये गोराल्-एस्कापॅमेंट आहे.

मूल व जल—मिथिया पूर्वआफ्रिकेत मूलतः रचनेत वेगळिलेले चार प्रदेश आहेत समुद्रकाठचा भाग मध्ये अलीकडच्या खडकाचा झालेला आहे पायथ्याजवळचे पठार अगदी प्राचीन खडकी थरांचे बनलेले आहे टाकपासून डिक्युपयंतचे पठार पठार जुन्या स्फटिकाच्या थरांचे बनलेले आहेत त्यावर ज्वालामुखीच्या खडकाचा पर बसून त्यामुळे मध्यपूर्वआफ्रिकेच्या ज्वालामुखीचे पठार तयार झाले आहे. ज्वालामुखी पर्वतांचे क्षेत्रफळ १,५०,००० चौ. मैल आहे.

हवा मा न, व न रूप ती व प्राणी—हवामान व वनस्पती ह्या बाबतीत सुद्धा मिथिया पूर्वआफ्रिकेचे किन्यासारो समांतर असे भाग पडतात किन्याजवळच्या प्रदेशाची हवा उष्ण परंतु निरोगी आहे. येथे सुमारे २५ इंच पाऊस पडतो. यानंतरच्या प्रदेशात हवा जास्त उष्ण आहे. डोंगरात मध्ये ५००० फूट उंचीच्या प्रदेशात हवा फार निरोगी आहे. ७००० फूट उंचीवर हवा फार थंड असते.

व्हिक्टोरिया-नियाझाचा भोंवतालच्या प्रदेशातील हवा फार उष्ण आहे. डिसेंबरापासून एप्रिलपर्यंत येथे उन्हाळी असतो. मार्चपासून जूनपर्यंत व नोव्हेंबर, डिसेंबरमध्ये पाऊस पडतो. येथे कधी कधी अवर्षण पडतात.

येथे गारळाची झाडे, मॅनमोह, एबरी, आलेव्ह, जुनोपीसर, बावू ही झाडे असून कापूस व अंगीरही होतात काही दिवसांनी मोठ्या झाडांची अरण्ये असून त्याच्या सर्वात खालच्या काठा जमिनीपासून ५० फुटावर असतात. माल्यवान रवराच्या वेलाच्या दोन आती येथे सापडतात.

जनावरात डंट, हत्ती, गेंडा, रेडा, काळवीट, शिपा, गिराक, पाणघोडा, सिंह व साकडाच्या पुष्कळ जाती येथे आहेत. यात गेंडाची सट्या जास्त असून त्याच्यापासून फार भय असते. मोठ्या नद्या व व्हिक्टोरिया नियाझात सुली सापडतात. येथे घोणा, बिबू व दास बरच आहेत. शहामुग, माळवोक, चण्ण, क्लेमिंगो वगैरे पक्षी आहेत.

लोक—किड्युपठार, रिफ्टव्हॅली व केनिया भाग यात गोरू लोक असून ते बहुतेक शेतकरी आहेत. याच जिल्ह्यात काही हिंदी लोकांची वस्ती आहे. दक्षिणेस निमोच्या वसु विभागातील लोक आहेत. यात बंदुबा, डिक्यु व गेनिका ह्या मुख्य जाती आहेत. व्हिक्टोरिया-नियाझाच्या ईशान्य किन्यावर कॅव्हिरांडो लोक राहतात हे लोक नम असतात. बायब्येस निळोटिक जाती सापडतात. काशिबाय मसाई, बोरेनी व किन्याजवळ राहणाऱ्या सोमालीपैकी हवी, वाडोरोही नावाची पारंपर करून राहणारी जात, या जाती आहेत. समुद्रकिन्यावर स्वाहिली, अरब व हिंदी लोक सापडतात.

जात व शहर—केनियाचे खालील विभाग होतात. शेयीडी (राजधानी मोंबासा), उकंका (राज. नेरेवी), केनिया (राज. न्गेरी), टेंबोलेड (राज. लामु), जुमलेड (राज. किस्मायु), नैन्हरा (राज. नैन्हरा), न्यासाप्रात (रा. किस्मायु) या प्रांताचे जिह्मे व पोटाजिह्मे असे भाग पाडले आहेत. मोंबासा हे सर्वात मोठे शहर असून त्याची लोकसंख्या सुमारे ३०,००० इतर आहे. मोंबासा शहराच्या समोर फियर-टाऊन शहरात गुलामगिरीतून मुक्त झालेले लोक राहतात. लामु हे किन्यावरील अरबांचे प्राचीन ठाणे होते. याशिवाय मसिरी, पडा, निरीनी, व किस्मायु हे किन्यामध्ये.

वरील शहरें आहेत. मल्लिद येथे १४९८ त वास्कोदगामानें उगारलेला स्तंभ आहे. युगाडा रेल्वेवरील नेरोबी हें संस्थान राजधानीचें शहर आहे. नैव्हडा हें त्याच नावाच्या सरोवरा जवळ आहे. किमुम अथवा पोर्ट ब्लोरेन्ट हें व्हिक्टोरिया नियाझासा सरोवराजवळच्या टेंकडीवर वसलेलें असून त्याचा युगाडा प्रांताशी फार व्यापार चालतो.

द ल ग व ल ग वी सा ध र्ने. —सडका तयार केल्याने या संस्थानची वरीच सरभराट झाली. पूर्वी मोंबासाहून बर्फेलेव पर्यंत (व्हिक्टोरिया नियाझावरील) मोठी सडक तयार केली होती. नंतर मोंबासाहून व्हिक्टोरिया नियाझासा सरोवरापर्यंत ११८ मैलाच्या रेल्वे बांधण्यात आली. युगाडा रेल्वे ही जोंगरातील रेल्वे आहे. रेल्वेने गुलामाचा व्यापार बंद होऊन युगाडामध्ये ब्रिटिश सत्तेची चांगली वाडी घेतली. मोंबासाला बऱ्याच आगबोटीच्या कंपन्यांचीं गडहानें येतात. हिंदुस्थान व मोंबासांमध्ये आगबोटीने दळण-पावळण नेहमी चालतें. देशात सारांश येथे आहे

शे त की व इ त र ध दे. —व्हिक्टोरिया नियाझा व किनाऱ्यावरील प्रदेशात तद्देशीय व हिंदी लोक देतर्षा करतात, आणि युरोपियन लोकांचे काही मळेहि आहेत. तांदूळ, मका, इतर धान्ये, कापूस, तंबाखू, नारळ, मर्ममोव्ह झाडांची साल, एरंड, जंत झा वस्तू होत असून रबरगोळा करण्याकडे बरेच लोक छपतात. उंच प्रदेशांतलें युरोपियन वसाहतवाले भाग्या व त्यातल्यायात घटाटे उन्नत करण्याकडे उपास लक्ष देतात. ओट, जव, गहू, कॉफी वगैरे येथें होतात. येथे मनावराचे मोठेले कळप पाळतात. यांत मंत्र्या व गृहगृह्य यांची वाढ विशेषें करून करतात. इमारतींचे कापूज व काळाचे झाडे किनारा व उंच प्रदेश यामध्ये घरीच आढळतात. येथील जमीन छलकी, सावड्या रंगाची व विकणमातीची अशी असून काही ठिकाणी निवळ काळी जमीन आढळते.

काप व कापूस या धंद्यांखेरीज येथें डुकराचें मांस तारविण्याचा धंदा चालतो. देशी लोक कापड, चटया व दोपल्या तयार करतात. दगड, चुनखडी, तांबें याच्या खाणी येथें असून थिका नदींत हिरे सापडतात.

व्या पा २.—कापड, लोखंडी सामान व तयार भाळ हा मुख्य भागात माल असून तो विशेषतः हिंदुस्थान व युरोपमधून येतो. हिंदुस्थान व ब्रिटिशमन मिळून दोकडा ५० व्या प्रमाणात माल पाठवितात. येथील निर्गतात युगाडाच्या बांध व्यापाराचा समावेश होतो खोबरे, वातडी, धान्य, घटाटे, रबर, हस्तिदंत, मिरच्या, मेण, कापूस व वाख या रस्तू परदेशी जातात. १९१०-१८ साली २८,०९,६८१ पींडाची आयात असून १७,४९,९३९ पींड निरगत होती. संयुक्त संस्थान व ब्रिटिशनेने ह्या माल वेताल.

हा स न प द ति —याची राज्यपद्धति कौन कालनीप्रमाणें असून सर्व सत्ता गव्हर्नरच्या ताब्यात असते. त्याच्या हाताखाली डेप्युटंट गव्हर्नर असतो. प्रत्येक प्रांतावर कमिशनर

असतो येथे कार्यकारी व कायदेकोमिसलें आहेत. दहा मैलांच्या पट्यात साक्षिपारच्या सुलतानाचा अधिकार चालत असून तेथें अरब व तद्देशीय लोकाना महंमदी कायदा लागू आहे. सुलतानने १९०७ मध्ये गुलामगिरीविरुद्ध कायदा केला. त्यापूर्वी १८९० च्या कायद्यान्वये असे जाहीर केले होते की त्यानंतर बऱ्यालेल्याना गुलाम करता येणार नाही. संस्थानच्या इतर भागांत गुलामगिरी नाही. येथील न्यायपद्धति हिंदी न्यायपद्धतीप्रमाणें असून चाळीराशी अ फ्रिकन लोकांच्या प्रमाणें आढळून येतात. येथे २००० पोलीस व किंज आदिवन रायकलच्या दोन पलटणी आहेत. जफात, परवाने, अवकारी, रेल्वे व पोस्ट या एण्डर उपभागाच्या मुख्य बाबी होत. एतद्देशीय लोक सोपडीवर कर देतात. युगाडा रेल्वे खात्यामुळे व्यापार व उत्पन्न याची वाढ झाली १९१५-१६ मध्ये ११,६५,५६१ पींड उत्पन्न व १०,७२,९१७ पींड खर्च होता

येथें मुख्य नाणें ब्रिटिश आहे येथें मिशनरी लोकांच्या शाळा असून त्यात धर्माशिक्षणहि देतात मोंबासा येथें अरब शाळा आहेत. नेरोबी येथें हिंदी व युरोपियन लोकांसाठीं शकरी शाळा आहेत

इ ति हा स —८ व्या शतकापासून १९ व्या शतकापर्यंत अरब व इराणी लोकांनी किनाऱ्यावर वसाहती केल्या. पुष्कळ ठिकाणी त्यांनी राजकीय सत्ता स्थापन केली व लवकरच हीन साम्राज्याचा उदय झाला. या बलेपासून ब्रिटिश सत्तेच्या उत्कर्षापर्यंत किनाऱ्यावरील शाहूचा इतिहास म्हणजे साक्षिपारचा इतिहास होय ब्रिटिश पूर्व आशिकेच्या आतल्या भागाचा बोध १९ व्या शतकाच्या सध्यात उद्भवण काफ, ओहानेस रबमन हे रुमन मिशनरी व बॅरन व्हॅन डेर डेकेन यांनी लाविला व्हॅन डेकेन व लीन युरोपियन यांचे खून वडोरा येथें सोमाली लोकानी केले (१८९५). ब्रिटिश मघची धांपसन यानें व्हिक्टोरिया नियाझाचा व वांडेट डेलेकी (व्हंगियन) यानें वडालक व स्टॅकमी सरोवराचा बोध लाविला.

ब्रिटिश लोकांचा प्रथम शाहीत्यारशी संबंध आला. येथें १९ व्या शतकाच्या अखेरीस ब्रिटिशांचें बरेच घनन होतें. सुलतान वर्ग्या हा सर जॉन कर्क या ब्रिटिश प्रतिनिधीच्या सल्ल्याने नेहमी वागे इ स १८७७ साली वर्ग्याहानें विल्यम मॅकिनॉन (नंतर सर विल्यम मॅकिनॉन) ब्रिटिश इंडिया स्ट्रीम जेव्हरीशन कंपनीचा अध्यक्ष याला काही सवलती व इक देज केले परंतु परराष्ट्रीय खात्याचा पाठिंबा नसल्याने वरील सवलती नफारण्यात आल्या त्याच प्रमाणें किलिमिजारो किल्यात जॉन्सन याला मिळालेल्या सवलतीकडे दुर्लक्ष देण्यात आले. परंतु जर्मनानी १८८४-८५ त पूर्वे आफ्रिकेच्या किनाऱ्यावर वाही इक संघर्षन केल्यामुळे ब्रिटिश सत्तायापानी पुन्हा उचल पाही.

मॉवासाच्या मागील बाजूच्या जिराफावर १८६८ त ब्रिटिशांनी जर्मनीच्या अनुमतीने आपला हक्क बसविला. १८८०त बर्गशहानें मॅकिनानच्या कंपनीला जर्मन सत्तापेक्षाच्या बाहेर असलेल्या आपल्या प्रदेशात काही हक्क दिले. परंतु सार्वराष्ट्रीय तहान्वये फिनान्यापासून दहा मैलपर्यंतच्या प्रदेशावर घुलतानाचा हक्क असल्याचे ठरविण्यात आले वरील प्रदेश व त्याच्या मागील भाग यावर अंमल बसविण्याची इच्छा असल्याने या कंपनीने 'इंपीरियल ब्रिटिश ईस्ट आफ्रिका कंपनी' हे नाव धारण केले व काही अस्त हक्क मिळविले (१८८८) यामुळे कंपनीचे भंडार २,४०,००० पौंड उभारण्यात आले. परंतु जर्मन ईस्ट आफ्रिका कंपनीच्या चढाओढीने ब्रिटिश कंपनीला घराब प्राप्त झाला. नवीन कंपनीस १८८८ मध्ये गुलतानने काही हक्क दिले होते. ब्रिटिशोरेरियानियालाच्या दक्षिणेस जर्मनीचा कारभार बघिलेले असे प्रिंस बिस्मार्कच्या अभयवचनावरून वाटले. परंतु जर्मनांची लागू वगैरे कंपनीच्या सत्तेखालील मागात आपला हक्क सांगण्यास सुरुवात केली याला जर्मन सरकारचा पाठिंबा मिळाला. परंतु ब्रिटिश कंपनीला परराष्ट्रीय खात्याकडून मदत मिळण्याऐवजी उलट निरस्ताहजनक उत्तरे मिळत गेली. ब्रिटिशांनी धाकट्यावर १८८८ च्या सवलतीमुळे पॅदासील जकातीच्या ऐवजी बरीच रक्कम गुलतानला देण्याचे फसूल केले, परंतु सवलतच गुलतान झाला व त्याच्या नंतरच्या गुलतानाच्या जवळ जर्मनीने लागू वगैरेची मागणी केली. ह्यामुळे व्यापारात घराब चढ बसला व गुलतानला मोठी रक्कम द्यावी लागत असल्याने कंपनीला नास्त तोडा झाला. परंतु तिने साम्राज्याचे बरेच हितसंबंध सुरक्षित राखले

जुलै १८८० च्या जर्मनी व ग्रेटब्रिटनमधील पत्रव्यवहारात नमूद केल्याप्रमाणे युगाडावर ब्रिटिशांचा हक्क होता. परंतु जर्मन लोकमत याविषय अजून नकाशात हा प्रदेश जर्मन अंमलाखाली दाखविला होता. परंतु ब्रिटिश जनतेच्या सत्ताप्रमाणे पाहिले असता हा प्रदेश ब्रिटिश सत्तेखाली येत असे. इ. स. १८८९ त कार्लोपेटस नावाच्या जर्मन अधिकाऱ्याने युगाडावर एक स्वारी केली. म्हणून कंपनीने जॅक्सनला ब्रिटिशोरेरिया नियाझाला पाठविले परंतु युगाडात न जाण्याचा हुकूम मोडून युगाडातील लोकांच्या बोलावण्यास मान देऊन जॅक्सनने आपला मोर्चा युगाडाकडे वळविला. हे पाहून पोर्चुगेस परत फिरला व काही तह केल्याचे त्याने जाहीर केले जॅक्सनने सुद्धा काही तह केले. इतक्यात १८९० मध्ये मॉन्टो जर्मन तहनाम्यात युगाडावर ब्रिटिश अंमल असल्याचा जाहीर झाले कंपनीला आरळ तेथे सर्व न देण्याची फ्रेंच मिशनरींनी बरीच खटपट केली परंतु त्याचा प्रयत्न व्यर्थ गेला. १८९० मध्ये मुसलमानी येथे सर्व राष्ट्रांच्या प्रतिनिधींनी जमून गुलामगिरी मोडण्याचे याला कंपनीच्या युगाडातील चळवळीचे बरेच

साहाय्य मिळाले. पुढे तिने मॉवासा ते ब्रिटिशोरेरियाच्या पर्यंत रेल्वे केली. एकंदर खर्च कंपनीला दोपला नाही म्हणून साम्राज्य सरकाराकडे मदतीची याचना केली असता पार्लमेंटात बिल नामंजूर झाले. पैसाची बरीच मदतच असल्यामुळे कंपनीने युगाडातील आपले सैन्य परत बोलाविले व ब्रिटिश सरकाराने संरक्षित संस्थान म्हणून देवावर आपला अंमल बसविला

कंपनीवर बऱ्याच सांपत्तिक अडचणी येऊन पुढे ती सोडली. १८९० मध्ये हाथीवार ब्रिटिश संरक्षणाखाली आल्याने येथे सुळा व्यापार काढू झाला. परंतु दासन वगैरे वा कंपनीचा खर्च तसाच राहून नकात, कर वगैरे घसूल करता येईना. यामुळे बराच तोडा झाला व त्याबद्दल मोबदला काहीच मिळाला नाही कंपनीने करासंबंधी काही ठराव पुढे मांडले होते परंतु त्याला परराष्ट्रीय खात्याची संमति मिळाली नाही

म्हजे व व्यापार यात तोडा आणि एतद्देशीय व्यापाऱ्यास दिलेला सुडीत पैसा अशी चोहोक्कून मकटे आली असताना सर विल्यम मॅकिनान हाहे १८९२त मरण पावला अखेरीस सर्व सनदा व कारभार सरकारच्या स्वाधीन करण्याचे ठरले. सरकारने कंपनीचे सर्व हक्क, मालमत्ता अडीच लाख पांडास विकत घेतली. कंपनीच्या मागीलद्वारास पायदा मुळीच मिळाला नाही. परंतु कंपनीने कामगिरी मात्र बटुट रीतीने बघावली. येथे ब्रिटिश अंमल होण्यास सर विल्यम मॅकिनान याचे प्रयत्न कारणीभूत झाले. या पुढे त्याने व त्याच्या घरोघराच्या मंडळींनी गुलामगिरी नाहीशी करणे व लोकांस सुधारणे यासाठी बरेच प्रयत्न केले. यासाठी त्यांनी मयाचा व्यापार बंद केला, सहकाऱ्यांच्या व औद्योगिक मिशन्याची स्थापना केली

१ जुलै १८९५ रोजी ब्रिटिश सरकारने हे राज्य आपल्या ताब्यात घेतल्याचे जाहीर केले. याला पूर्व आफ्रिकेचे संरक्षित राज्य असे नाव मिळाले. वित्तूचे घुलतानचे राज्य ब्रिटिश संरक्षित राज्यात सामील करण्यात आले. याच सुमारास यमहर्दे या प्रसिद्ध अरब घराण्यात कारसासुळे छडा पडून अखेरीस अरबांचे बंड झाले. अखेरीस १८९९ त बंडखोर जर्मन प्रदेशात गेले व तेथे त्यांना अडकविण्यात आले या बंडाने अरबी अंमलाचा नाश होऊन त्या ऐवजी युरोपियन अंमल बसला

मॉवासा-ब्रिटिशोरेरियाच्या रेल्वेला १८९६ त सुरुवात होऊन ती १९०३ मध्ये पुरी झाली. मसाई, सोमाली वगैरे जातीवर चांगला दहारा बसला. आतापर्यंत फिनान्याच्या प्रदेशाचे महत्त्व युगाडाचा रस्ता म्हणून नास्त असे. परंतु रेल्वेमुळे पठारावर युरोपियन लोकांस राहण्यायोग्य असलेला प्रदेश आढळला. ईस्ट आफ्रिका सिडीकेट व इतर लोक यानी बसा-हत करण्यास जमीनीची मागणी केली (इ. स. १९०२) बरेच वसाहतवाले आल्याने इ. स. १९०३ मध्ये वसाहतीस जमीन

देण्याची बंदी झाली. याच सुमारास परराष्ट्रीय प्रधान सॉई लंडनमधील व येथील कमिशनर सर चार्ल्स इलियट यांच्यात येवनाच होऊन सर चार्लसनं राखीनामा दिला. याच्या नंतरच सर जेनारुड स्टुवर्ट यांनी मसाई लोकाना दुसरीकडे वसाहत करावयास लावून वसाहतीसंबंधी मानगडी मिट-विल्या ना.१ एप्रिल १९०५ पासून या प्रांताचा राज्यकारभार परराष्ट्रीय या त्याकडून वसाहत स्थापनाकडे देण्यात आला. १९०५ च्या अखेरीस सुमारे १० लक्ष एकर जमीन मक्याने देण्यात आली अथवा विकली. गोरे रक्षियाच्यांनी कॉलनि-स्टस अपोसिएशन म्हणून मळक स्थारिल याच्या मागणी वरून १९०७ मध्ये एक कायदे कौन्सिल स्थापण्यात आले. येथे गव्हनराची नेमणूक होऊं लागली. याच वर्षी युरोपियन लोकांस अयोग्य असलेल्या जिल्ह्यात हिंदी वसाहतींना उत्तम देण्यात आले. युद्धप्रिय मसाई लोकांकून सरकारला फारसा प्राप्त झाला नाही. सोमाली लोकांनी मात्र प्राप्त दिला परंतु त्याच्यावर स्वारी करून (१९०५-०६) त्यांना वडणीस आणले. येथे मजुरांचा पुरवठा नसल्यामुळे वसाहतीवाल्यांना बराच प्राप्त झाला त्यात एवढेचयि लोकांना काम करण्याचा फडाळा असल्याने विशेष भर पडली.

ब्रिटिश सरकारचा अंमल बसला तरी उत्तरेकडच्या भागाची माहिती नव्हती. या भागावर कॉलस व अरिखीनियन सरकारची ठाणी वडाळ सरोवरच्या दक्षिणेपर्यंत सरकारी व बोरान देश त्यांनी ताब्यात घेतला. अखेरीस अरिखीनियन सरकारची ठराव होऊन जुवानदी व सरोवर यांमध्ये सरहद्द ठरवण्यात आली (१९०७). १९०८-०९ मध्ये नेमकेल्या अँग्लो-अरिखीनियन कमिशनने ती कायम ठरवून टाकली.

इ. स. १९०९ मध्ये सर पर्सी ग्रीव्ह हा केनियाचा गव्हनर झाला. ह्या सुमारास केनियामध्ये रक्षाग्या गोऱ्या लोकांमध्ये त्याच्या मागण्या पुऱ्या न झाल्या-कारणानं असंतोष मानून राहिला होता पण अशा विकट परिस्थितीतहि ग्रीव्ह यांनी आपला कारभार मोठ्या कुशलतेने चालविला. १९११ पर्यंत या गोऱ्या लोकांमध्ये व केनियातील रहिवाशांमध्ये, फारसे विद्रुष्ट नव्हते पण १९११ मध्ये हे विद्रुष्ट अथानक तन्हेने प्रगट झाले. यावेळी देश लोकांकडून चोऱ्याचा उग्रद फार होत असे एकदा कोल नावाच्या एका वसाहतवाल्याने, मेन्डा चोरल्याच्या निमित्तावरून एक किन्नुसु जातीच्या रहिवाशांना ठार मारिले तेव्हा ब्रिटिश सरकारने त्याला हद्दपारीची शिक्षा फर्मावली त्यामुळे शेकाऊन गेल्या गोऱ्या वसाहतवाल्यांना एकच काहूर माजविले व ब्रिटिश सरकारला चारापासून गोऱ्यांचे सरसण-करण्यासाठी विशेष उपाय अंमलात आणणे भाग पडले पण त्यामुळे या गोऱ्या लोकांना पुरेसे मजूर मिळनात तेव्हा वर्षातून १ महिने तरी मजुरांनी सार्वजनिक काम केले

पाहिजे असा एक जाहोरांना सरकारने काढला. त्यावेळ-पासून या काळ्या मजुरांच्या हालाला मुरुवात झाली.

इ. स. १९१२ च्या जुलैमध्ये ग्रीव्ह यांनी राजीनामा दिला व त्याच्या दली सर एच्. सी. वेलफील्ड हा नवीन गव्हनर आला जुवाळमध्ये मेहेदात जातीने बंडखोरीचे घोरण स्वीकारण्यामुळे तसेच अरिखीनियनच्या टाणूतल्या सोनालिलंडच्या सरहद्दीवराला प्रांतात तुरकान व इतर जातींनी धामधूम सुरू के-णामुळे, सरकारला त्याच्या बदोबस्तासाठी तजवीज करणे भाग पडले. १९१४ मध्ये महायुद्धाला सुरुवात झाली तेव्हा येथील वसाहतीवाल्यांना व काळ्या रहिवाशांनाहि आपापली पलटणे उभारली. १९१६ च्या मार्च पर्यंत या पलटणींनी जर्मन लोकांच्या हलचाल उत्तम प्रकारे तोंड देऊन जर्मन लोकांचा पराभव केला पण या युद्धात केनियातील मूळच्या रहिवाशांना फार प्राप्त सांसावा सायला मालाची व युद्धोपयोगी सामानाची नेआण करण्यासाठी लष्कराला मात पुरविण्यासाठी या काळ्या रहिवाशांना आपल्यातील माणने पुरविणे भाग पडले. तरी पण अनंत हाल सांसावहि या रहिवाशांनी दोस्त राष्ट्रांना अमोलिक साहाय्य केले. यातच जुवाळमध्येल बंडखोर जातींनी पुन्हा प्राप्त देण्यास सुरुवात केली तेव्हा त्याच्या बदोबस्तासाठीहि ब्रिटिश सरकारला ताबडतोब व्यवस्था करणे भाग पडले.

१९१७ मध्ये वेलफील्डने राजीनामा दिल्यामुळे सर वॉरिंग याची त्या जागी नेमणूक झाली. वॉरिंगच्या कौन्सिलने नेमलेल्या कमिटीने, राज्यकारभारात लोकनिधुक प्रतिनिधीना जागा द्यावी अशा प्रकारच्या सुधारणा सुचविल्या पण त्या अमलात आल्या नाहीत. १९१९ मध्ये वॉरिंगच्या जागी सर एडवर्ड नाई यांनी नेमणूक झाली याच्या अमदानीत केनियात पुष्कळच असंतोष माजला. महायुद्धादुळे चलनी नाण्यासंबंधी फार विकट परिस्थिति उत्पन्न झाली होती. केनियात मूळचे रुपया हे मुद्रय चलनी नाणे होते पण १९१५ पासून पाउंड हे नाणे सरकारने मुख्य ठरविले व पाउंडाचा भाव १५ रुपये ठरविला पण १९१७ मध्ये रुपयाचा भाव अंदाजाबद्दल वाढला १९२० मध्ये रुपयाचा भाव १ शिल्लिंग ९ पेन्स झाला तेव्हा ही आपत्ति टाळण्यासाठी केनिया, युगांडा, व टांगानिका प्रदेशात रुपयाचा भाव २ शिल्लिंग ठरविण्यात आला याचा परिणाम केनियातील उद्योगधंद्यावर फार विपरीत होऊ लागला सरते शेवटी वसाहतसरकारने शिल्लिंग हे मुख्य नाणे करावयाचे ठरविले.

चलनी नाण्याच्या घोटाळ्याने ज्याप्रमाणे असंतोष माजला त्याचप्रमाणे, युद्धात भाग घेतलेल्या शिपायांना जमिनी वक्षीत देण्याच्या बंधनताहि यश न आल्यामुळे त्यांच्यामध्ये असंतोष माजला

याच सुमारास ब्रिटिश ईस्ट आफ्रिका ही ब्रिटिश सरकारचा वसाहत म्हणून ठरविण्यात आली याच्यापूर्वी ब्रिटिश

इस्ट आफ्रिकेचा दर्जा संरक्षित संस्थान म्हणून होता. पण १९१९ मध्ये तो दर्जा बदलला. १९१९ च्या जुलैमध्ये वसाहतीच्या काबजे कोमिटिमध्ये युरोपियन लोकांना लोय-निमुफ प्रतिनिधी नियुक्त देशाचा हक्क देण्यात आला या कायदेकोमिटिमध्ये ५ हिंदी लोकांक, दोन अरबांक व एक सरकारनिमुफ प्रतिनिधि घेण्याचे ठरविण्यात आले. गोन्वा लोकांचा मतदानाचा हक्क मिळत करण्यात आला. १९२० मध्ये ब्रिटिश ईस्ट आफ्रिका ही साम्राज्याला जोडण्यात आल्याचे जाहीर करण्यात आले व त्याला केनियाची वसाहत असें माय देण्यात आले. केनिया पर्वतावरून हे नाव निवडण्यात आले. या वसाहतीत हाशियावाचा मात्र समावेश करण्यात आला नाही त्याला केनिया प्रोटेक्टोरेट असें स्वतंत्र काड देण्यात आले. यानंतर वसाहतीच्या संरक्षणासाठी बंदरे बांधणे, रेल्वे बांधणे, इत्यादि सार्वजनिक कार्यांसाठी मोठे कर्ज काढण्यात आले.

पण राज्यकारभारांमध्ये जी अदलाबदल झाली व त्यात गोन्वांना जे अधिक हक्क मिळाले त्यामुळे केनियातील रहिवाशांमध्ये मात्र असंतोष जागृत झाला. दुसरी तिपटाने, काळजाची संध्या अधिक, पण राज्यकारभारांमध्ये त्यांना भ्रमण होता. मिडिगाच्या नेहमीच्या भोरण्यात धरूनच हे होते पण काळजा रहिवाशांना हे व खपून त्यांनी याबिरुद्ध बळबळीत सुवात केली राष्ट्रीयवाचा उभोत त्याच्यामध्ये हळू हळू वेद लागली होती. या लोकांना गोन्वा लोकांच्या बरोबरीने आपल्याच हक्क मिळोय यासाठी चळवळ सुरू केली. पण केनियातील गोन्वा लोकांना हे कते खपणार ? आपण केनिया वसाहतीची वाढ केली तेव्हा आपणाला केनियाच्या राज्यकारभारांत अधिक हक्क अवलेख पाहिजेत असा या गोन्वा लोकांना काणावा करण्यात सुचवात केली. शिवाय आपण ब्रिटिश या काळ्या लोकांवेष्टा भ्रष्ट आहो असेहि त्यांना प्रतिपादण्यात आरंभ केला या वर्णविषयक धेष्ट्याच्या विधानाला जरी वसाहत सरकारने फुलो दिली नाही तरी राज्यकारभारांत गोन्वा लोकांचा हक्क अधिक असणे जरूर आहे या मताने मार वसाहत सरकारने दुजोरा दिला. यावेळी लॉर्ड मिलरने हे वसाहतमंत्री होते त्यांनी या गोन्वा लोकांच्या दोह्या विधानांना आपली संमति दिली व गोन्वा लोकांसाठी केनियामधील उंचवट्याचा जो बागला प्रदेश आहे तो वसाहत करण्यासाठी त्यांना स्वतंत्र चाका अशी लोड सुचविली पण याचा केनियातील हिंदी रहिवाशांनी तीव्र निषेध केला व आपल्याला गोन्वा लोकांबरोबर सयान हक्क मिळावेत अशी न्याय्य मागणी पुढे मांडली. पुढेवर्गे हिट्लराने सरकारने व भारत मंत्र्यांनी हिंदी लोकांची सुधे घेतली हिट्लराने सरकारने पाळे टाकते १९२० च्या आक्टोबर महिन्यात एक दलित पाळवेला त्यात वर्णमूलक भेदनाला अर्जावात फाटा देण्यात येऊन लोकांना मतदानाचे

समान हक्क देण्यात यावेत असा मजबूर होता. १९२१ च्या जुलैमध्ये चर्चित हे वसाहत मंत्री झाले व त्यांनी वर्णविषयक भेदनाला अर्जावात फाटा दिल्याचे जाहीर केले.

लो क संस्था—१९०० मध्ये केनिया वसाहतीत गोन्वांची लोकसंख्या ५५००, हाशियावाटिक लोकांची १०४२७ व अरबांची ८००० होती. मुळच्या रहिवाशांची एकंदर संख्या २६,२०,००० इतकी होती. मोंबासा हे केनियातील मुख्य बंदर होय त्याची लोकसंख्या १२००० होती. नैरोबी रामधामीची लोकवस्ती १९,२७४ असून त्यात २००० युरोपियन व ५००० हिंदू होते

व्यापार.—१९१८-१९१९ या वर्षात १३,५७,००० पौंडांची आयात व २४,९८,००० पौंडांची निर्यात झाली. वसाहतीचे उत्पन्न १५,४८,००० पौंड व खर्च १५,७०,००० इतका झाला. १९२०-२१ मध्ये, उत्पन्न व खर्च ११,९२,००० पौंड होता

के नि या ती ल हिंदी लोक.—सर्ग्रेट ऑफ इंडिया लोकार्थोचे समासद रा, वसे हे केनियात जाऊन आपल्या रथील लोकांसंबंधी पुढील माहिती त्यांनी ज्ञानप्रकाश प्रसिद्ध केली आहे.— केनियात सुमारे ३२,००० हिंदी लोक आहेत. त्यात गुजराती लोकांचा विशेष भरणा आहे गुजराती लोकांच्या खालोपाला पंजाबी लोकांची संख्या आहे दक्षिणी अगर मराठी लोक केनियात एकदरीत फारच कमी आहेत. पंजाबी लोकांची संख्या सुमारे सहा हजार आहे. त्यांपैकी बहुतेक लोक कारागिरी करणारे आहेत. गुजराती लोकांत लहानमंडळ व्यापार करणारे परेच लोक आहेत.

केनियातील जंगलपरावरील बांगली व सुपीक जमीन युरोपियन लोकांनी आपल्या मालकीची केली आहे. युरोपियनांनी आपल्याकडे घेतलेल्या उंच पठारावरील सुपीक जमीन एकूणऐशी लाख एकर आहे पण तीत ते सर्वत्र लागवड करतात असे नाही केनियातील लॉर्ड म्हणजे सचल अशा जमिनी हिंदी लोकांच्या वाट्यास बहुतेक अकेल्या आहेत केनियातील बऱ्याच हिंदी लोकांनी स्वतःची शेतीवाडी उत्पन्नकारणाने तेथे कायम राहणे अवश्य होऊन जाते बोहरी व आगाखानी जातीचे फार लोक तेथे कायमची वस्ती करून राहिले आहेत पण एकदरीने पाहिले तर व्यापार व इतर धंदे यावर उपजीविका करण्याच्या हिंदी लोकांची संख्या बरीच मोठी आहे. सरकारी वरिष्ठ नोकऱ्यात हिंदी लोकांचा प्रवेश होणे मुळच शक्य नसते. कारकुनांच्या माग्या हिंदी लोकांना मिळतात. पण त्या मिळण्यात सुद्धा बरेच प्रयास पडतात युरोपियन लोकांना मात्र वाटेला त्या हुषाच्या जागा मिळू शकतात, व त्यांचे असुख विषय झाले असले पाहिजे अशीहि कायद्याने आडवाडी घालण्यात आलेला नाही कलोनियल सेक्रेटरीना वाटेला त्या इश्यास वाटेला तेथे नेमण्याचा अधिकार

आहे. परन्तु दक्षिणेच्या नोकच्या मिळण्यास एखाद्या परी क्षेत्री अट ठेवण्यात येईल तर हिंदी लोकहि सदर परी क्षेत्र युरोपियन लोकांशी स्पर्धा करून घेण्या नोकच्या मिळण्या शकतील

केनियातील रेल्वेवरील नौकरीच्या जागा मात्र बऱ्याचशा हिंदी लोकांप्रत्येक आहेत असे म्हटले तरी चालेल तिथडे हिंदी डॉक्टर, वॉरिस्टर बागेरे लोक आहेत पण त्यांची सध्या फारच मोठी आहे युरोपियन डॉक्टराकडे काही हिंदी रंगी औषध घेण्याकरिता जातात पण हिंदी डॉक्टराकडे एक देवाील युरोपियन येवून कधीहि येत नाही हिंदी लोकांकरिता बऱ्याच शाळा स्थापन करण्यात आल्या आहेत. धर्मशिक्षणाच्या बाबतीतहि सरकारची आज्ञाकारी मुळीच नाही मिशनरी लोकांना धर्मशिक्षणाची मुभा घावी लागते म्हणून हिंदी लोकांनाहि तरी बसलेल मिळते. शिक्षण खात्याच्या प्रॅक्टिस-इन-टोडेचे नियम लागले आहेत यात घाळा नाही

शाळातून शिक्षण घेत असलेल्या विद्यार्थ्यांची सध्या सुमारे १०० इतनीच आहे तेथील हिंदी लोकसंख्येच्या मानान हिंदी विद्यार्थ्यांची सध्या फारच कमी आहे दुसऱ्या प्रतीच्या शिक्षणाच्या शाळा तेंपे काढता येण्यासारख्या आहेत युरोपियन लोकांच्या शाळाची सध्या तिथडे हिंदी लोकांच्या शाळाच्या शालेयपद्धती चौपट आहे

केनियामध्ये १९०१ पासून हिंदी मंडळींनी युरोपियनास मिळालेले अधिकारामिषय काढून टाकण्यासाठी चळवळ सुरू केली या चळवळीत कर न देण्याची चळवळ होतीच १९२३ च्या जानेवारी १२ ला हिंदी मंडळींच्या बऱ्याचशा मागण्या देणारा एक आदेश कलोनियल सेक्रेटरीकडून आला असे नेरोबीच्या स्टॅण्डर्ड पत्रात प्रसिद्ध झाले व त्याच्यावरवर युरोपियन वसाहतीने साठपा योगान निषेध केला व दुगे करण्याची धमनी दिली या आदेशाची बातमी आल्यानंतर केनियातील हिंदी लोकानी करवंदीची चळवळ बंद ठेवली पुढे जानेवारी ३० ला तेथील गव्हर्नरने कलोनियल सेक्रेटरीची योजना पुढे टाकली त्या योजनेने युरोपियनास सात आठ प्रतिनिधी पाठविते तेथील व हिंदी मंडळींस चार पाठवता येतील अशा प्रसाराच्या अशी ठेवून, एरून मतदारानी यादी असली, हिंदी लोकांच्या आगमनास अटवणी नसल्या पण हॉलर पठार मध्य नोक्यासाठी राखून ठेवावे असे होते युरोपीय नागरिक होतजोड स्वीकारावयास बिलकुल तयार नव्हते पण हिंदी मंडळी हे तात्पुरते स्वीकाराय तयार होती. युरोपीय व हिंदी ही दोन्ही मंडळी आपल्या मागणीत बाही एक कमी करावयास तयार नव्हती याच हंगारास बुद्धली डेमोक्रेट म्हणून एका साप्ताहिक पत्राच्या सीताराम आचार्य नावाच्या सभादकास युरोपियन त्रियाविष्ट रेख सिद्धिस्थापद पालून देशाच्या हुकूम मुठला फेकुकारीत गव्हर्नर कलोनियल सेक्रेटरीशी भगनमत करण्यासाठी गेला त्यामुळे पुन्हा तडजो-

डीस काम मिळाला हा भेनिपाससाठी, वाळकृष्ण सिताराम कामत, ममनादास द्वारदास व जीवन्जी मार्या केनिया प्रशासकम्यान इंग्लंडात जाऊन राह करण्यासाठी मध्यमार्थ कायदेमंडळकडून कमिटी नेमण्यात आली आणि केनिया प्रभाविपथी देशभर चळवळ करण्यात आली

केनियाच्या युरोपियन लोकांनीहि देणुदेष्टान पाठविलेच होते जूनच्या अखाला कलोनियलसरकारने कायम ठराव केला त्यात जातीवार सभासदाचे ताव मान्य करण्यात आले लेजिस्लेटिव्ह असेंबलीत पाच हिंदी व अकरा युरोपियन निवडलेले सभासद असावे पठारावरील जागा गोऱ्या आणि सखलप्रदेशातील इंडियन लोकांसाठी राखून ठेवण्यात आली. या सन्देशा नवणंय हिंदुस्थानात कोणात आवळला नाही यात नागरिकांखावे दोन दर्जे पाठव्याची पद्धत दिसून येते असा ना शाही यानी देरा मारला केनियाचे देणुदेष्टान ऑगस्ट १९२३ मध्ये परत आले त्या देणुदेष्टानने हिंदी लोकांसय नी न्याय हा युरोपियन वसाहत यात्याच्या दग्याच्या मीतीमुळे इल्लेखिला गता असे मत दिले या सुमारास हिंदुस्थानात बरीच मोठी चळवळ झाली यानंतर इंग्लिश कान्फरन्समध्ये व राष्ट्रसंघापुढे हिंदुस्थानचे गव्हर्नर माहण्याच्या आशावाद काही दिवस चालू होता इंग्लिश कान्फरन्समध्ये १ दिवस याकरिता म्हणजे वसाहतीत हिंदी मंडळींचा दगा यासयधोने वादविवादासाठी राखून ठेवला पण त्याचा काहीच उपयोग झाला नाही हिंदुस्थानसरकारने वसाहतीच्या विशिष्ट सरकारास प्रत्यक्ष लिहिण्यास हरकत नाही एवढेच मिळवून हिंदुस्थानचे प्रतिनिधि दो सत्र परत आले

१९२४ मध्ये केनियात हिंदी मंडळींचा फासेल किलि डिनी येथे भरली ती सरोमिनी नायडू या अभ्यक्ष म्हणून गेल्या होत्या त्या प्रसंगासुळे केनियाकडे हिंदुस्थानचे लक्ष जिवत राहिले त्या वेळेत मिसेल नायडूनी आपली रहाणी सुधारण्याकडे लक्ष देवण्याचा उपदेश केला मेमध्ये केनिया कॉन्सिल उपजले, त्यावेळी हिंदुस्थानी सभासद कॉन्सिलला गेले नाहोत

केनिया पर्वत—क्रिश्चनपूर्वअफ्रिकेतील एक मोठा ज्वालामुखी पर्वत हा विषुववृत्ताच्या किंचित दक्षिणेस व पूर्वरेखास ३०°२' वर वसलेला आहे आम्किर्केतील अतिशय उंच पर्वतांपैकी हा एक असून याच्या अत्युच्च शिखराची सरासरी उंची १७,००० फूट आहे अनेक निमुळ्या पिरामिडाकृती डोंगरांनी घनलेला पर्वतस्थला आतील मध्यभाग हा एका प्राचीन ज्वालामुखीचा वसलेला आहे या हुन्या ज्वलन पर्वताची उंची पूर्वी हल्लीच्या उंचीहून देखील २०,००० फूटांनी अधिक असली

या पर्वताची खरी तहदीय नावे म्हणजे किलनयाग, कोयेनयो एवर (शेत पर्वत) आणि कोयेनयो एवेगे (डिग-क्याचा पर्वत) अशी आहेत असे सांगतात हा पर्वत

प्रथम लड्विग काफ नामक मिशनऱ्याच्या सन १८४९ मध्ये हष्टीस पडला नंतर जोसेफ थॉमस हा पश्चिमकडून इ स १८८३ मध्ये या पर्वतापर्यंत आला त्यानंतर काउन्ट एस्तेली (स. १८८९), जे डब्ल्यू प्रेगरी (१८९३) आणि जॉर्ज कोल्स (१८९६) हे या पर्वतावर येथेसे चढले एस् जे मॅकिन्डरने इ स १८९९ मध्ये पर्वतशिखरावर आरोहण केले

केनिलवर्थ—इंग्लंडमधील वारविकशायर परगण्यातील रुबी पार्लमंटर विनगातील एक बाजाराचे गाव लोकसंख्या (१९११) ५७७९ हे शहर पुराणवस्तुसंशोधनहष्टीने वार मंडळाचे आहे येथे प्राचीन किल्ल्याचे अवशेष आहेत किल्ल्याच्या जवळच १९२२ त स्थापलेला एका आगस्टीयन मठाने अवशेष आहेत

पूर्वी हे संकलन राजाच्या ताब्यात होते पहिल्या हेन्रीने हे शहर जॉफ्रेड क्रिस्टनला दिले यानेच येथील प्रसिद्ध किला बांधिला तिसऱ्या हेन्रीने हे शहर सायमन डि मॉटफोर्ड याला दिले १९६६ त प्रसिद्ध डिफेंड द केनिलवर्थ (केनिलवर्थ येथील जाहीरनामा) येथे जाहार करण्यात आला इंग्लंडाचे राणीने १५६२ त हे गाव रॉबर्ट डब्ले, लॉस्टरचा असे याला दिले याच ठिकाणी अनेक राणास मेजवाला दऊन तिथे फार आदरातिथ्य केले यादवर्षी कामबेलन हा किला घेऊन पाडून टाकला या ठिकाणी कातडी कामाकामाचा धंदा चांगला चालतो

बाल्टर स्कॉटने एक केनिलवर्थ नावाची कादंबरी लिहिली आहे

कॅन्सिगटन—हा लंडनचा पश्चिमेकडाला मुख्य धरो लोकसंख्या (१९२१) १०५८६८ तिच्या विल्यमने कॅन्सिगटन येथे दरबार भरविण्यास सुरुवात केल्यापासून याची प्रसिद्धी आहे कॅन्सिगटन बागेच्या पश्चिम भागास कॅन्सिगटन राजवाडा आहे याच राजवाड्यात विल्यम, मेरी, अँन व जॉन हे मूख्य पावले व व्हिक्टोरिया राणीचा जन्म झाला (१८१९)

कॅन्सिगटन चौकात, अँडिशन, टॉलेड, जॉनस्ट्रॉट मिल व इतिहासकार ग्रीन वगैरे प्रसिद्ध पुरव रहात असत आज लंडनमधील वराच शिट समजला जाणार वने दक्षिण कॅन्सिगटन येथे रहातो

व्हिक्टोरिया व आलबर्ट अथवा दक्षिण कॅन्सिगटनपदार्थ संप्रहालयाजवळच असलेले सुविधिवयक संप्रहालय ही प्रेक्षणीय आहेत. कॅन्सिगटन बागेत १८५१ चे प्रसिद्ध प्रदर्शन भरले होते याशिवाय रंगरंगवून, मोफत थ्रयालय, सार्वजनिक उपयोगासाठी दिलेले लॉड व्हिक्टोरिया इहा इमारती प्रेक्षणीय आहेत कॅन्सिगटनकडे पार्लमंटात दोन सभासद जातात वरा कॅन्सिल्लात एक नेयर, १० आल्डरमन व १० सभासद आहेत

केप कोस्ट—हे ब्रिटिश पश्चिम आफ्रिकेच्या गोल्ड कोस्ट वरील एक बंदर हे आग्नेया पश्चिमेस सुमारे ८० मैलावर व अ ५° ५' व पश्चिम रे १° १३' यांच्यामध्ये आहेत लो स (१९११) १९३६४ बहुतेक कॅन्सिग लोक आहेत यात सुमारे १०० युरोपियन व कुमने लोकांची वसाहत आहे हे शहर नीस व मिक्कास स्टेट याच्या चौक्यावर आहे त्यामुळे बंदराचे लाटापासून संरक्षण होतं समुद्राचा समोर किल्ला आहे व ता भव्य व वराच मोठा आहे जिन्हाकमिश नवने वसतिगृह, घर्ममंदिर, शाळा, सरकारी शाळा व वसा हतीचे इतिहास या मुख्य इमारती आहेत थर्मले लोक विटाच्या घरात रहातात रस्ते टँक्झावरून गेलेले आहेत व वाहाराच्या पूर्वेस व उत्तरेस उचवट्याची जागा व पांथ मत उचल पाण्याचे सरोवर आहे शहराच्या पश्चिमेस व्हिक्टोरिया विला व पूर्वेस पोर्ट सुल्फ्यम ह आहेत

पोर्तुगीजांनी १६१० मध्ये येथे प्रथम घस्ती केली १६५२ मध्ये स्वीड लोकार्नी घेऊन किला बांधला व त्याचे नाव कॅरोलुस्वर्ग ठेवले १८५९ मध्ये डचानीं ताचा मिळविला परंतु इंग्लिशानी १८९४ मध्ये किला घेतला व डिहदरचा १६६५ मधील, फेंचाचा १७५७ मधील व एतद्देशीयांचा किल्लेक हजे झाले तरी सोडला नाही गिनाच्या किनाऱ्यावरील एमिनाचे खालोखल हा किला घळकट मानला गेला आहे या किनाऱ्या बराल ब्रिटिश वसाहतवाल्यांची राजधानी येथेच १८०६ पर्यंत होती नंतर राज्यकारभार आफ्रिका नेला अरपा हे गोंड कॅस्टवरील एक मुख्य पेंदर आहे येथूनच कुमासीला रस्ता गेला आहे १९०५ मध्ये याला स्थानिक राज्यकारभार देण्यात आला किल्ल्याच्या अगगात जॉर्ज मॅन्हीन वसाहतीचा गव्ह नॅर व त्याची वायको याची धडगी आहेत शहराच्या पूर्वे कडची जमीन सोऱ्याच्या खाणीवाल्यांनी टाकून दिलेल्या खाबांनी भरलेली आहे एतद्देशीयाच्या सात टोळ्या आहेत, व प्रत्येक टोळीवर नायब असतो व प्रत्येकाच्या चालीरीती वस्तुपूजा गिनिनाच्या प्रकारच्या आहेत

केप टाउन—दक्षिण आफ्रिकेतील केप प्राताचे राजधानीचे शहर हे द अ ३२° ५६' व पूर्वरेखा १८° ते २८° यावर आहे केपटोपकरपाच्या वायव्य टोंगास हे शहर आहे हे जलमार्गाने लंडनहून ६९८० मैल व जोहान्सबर्गच्या नैऋत्येस रेखेने ९५७ मैल आहे उपताम राच्या पाठीमागे टेवलपर्वत आहे पूवस डेव्हिल पर्वत आहे व पश्चिमेस तिमल टेकडी आहे शहराची डब छय नाहारी होऊन इंग्लिश पद्धतीचे साम्राज्य सुरू झाले आहे येथे मजला लोक पुष्कळ आहेत १९६६ साली बांधल्या किल्ल्यात केपचा पहिला सुभेदार व्हॅनरेरीक याचा पुतळा आहे. अँडर्ल आणि गव्हर्नमेंट अन्वेष हे मधील प्रसिद्ध रामरस्ते आहेत याचा वाजूनी तारऑफिसे, जकातघर, पेन्ना वगैरे आहेत प्राचीन इमारतीपैकी फक्त घन्नाळमनोरी अस्तित्वात आहे अन्वेषु सडकेवर पार्लमंट कचेऱ्या व यहुदी मंदिर

आहे. पश्चिमेकडील वाजूस, ऑग्लिकन प्रार्थनागृह, ब्याकरणा शाळा, सार्वजनिक वाचनालय, सोटानिकल गार्डन्स व पदार्पणप्रहालय इतक्या इमारती आहेत. वाचनालयासमोर केपचा सुमेदार गॉर्ज येथे याचा पुतळा आहे. ब्रिटिशदोरिया रस्त्यावर विद्यापीठाची इमारत आहे. सेंट जॉर्ज रस्त्याच्या पश्चिमेस ग्रीनमार्केटचा चौक आहे. रेलीक चौकात गुळामाचा बाजार असे. क्राइतीच्या मैदानासमोर असलेल्या पंडाशराजवळ सातवा एडवर्ड याचा पुतळा आहे. बंदराच्या पश्चिमेस समरेसुट रुग्णालय आहे ग्रीनपॉइंट व डेव्हिल पर्वता जवळील शहराची रेंदी टांगणा व रेल्वेने यास शहरास जोडलेली आहेत. पुढेस्टॉक येथे ०६ साली ब्रिटिशांनी डच लोकांचा पराभव केला. लाइप नदीच्या मुखाजवळ टेपल उपसागराच्या ईशान्येस मिलनटन नावाचे रेंडें आहे. मेटलंडला केपटाउनची वेधशाळा आहे. शहरापासून ५ मैलावर असलेल्या रॉडोशीस येथे डच वाडे आहेत. येथे मृतस्कर नावाची प्रसिद्ध डच इमारत आहे. न्यू लंडन् हे आर्थविशेष राहण्याचे ठिकाण आहे. फॉन्टेन्टिआ, म्युसिनबर्ग व काल्वे ही खेडी शहरापासून जरा दूर आहेत. जन्हाळ्यात अभियेकडून बाह्याच्या वाऱ्याला 'केपडॉक्टर' ही संज्ञा आहे.

बंदराचे मुख्य काम १८६० साली सुरु झाले यात पुष्कळ जहाजांचा समावेश होतो. आल्फ्रेड आणि ब्रिटिशदोरिया नावाच्या गोद्या या बंदरात आहेत. येथून इंग्लंडशी जाणवोटांचे दख्खनवळण आहे. शहराच्या पश्चात्कारिता साभ्राज्याचे लष्कर व स्वातंत्र्य लष्कर येथे आहे. हे शहर सायमन्स टाउन, शहराशी रेल्वेने जोडले आहे. नेदरलंड ईस्ट इंडिया कंपनीने पाठीवलेल्या जेन व्हान वैबेर्क १५५१ साली हे शहर वसविले. १८०३ साली येथे म्युनिसिपालिटी स्थापण्यात आली. १९०४ साली डॉक्टर अबदुल रहिमान येथील कौन्सिललात निवडून आला, केपटाउन येथे दक्षिण आफ्रिकेला लागू होणारे कायदे करतात.

येथे एक विद्यापीठ असून हे ऑग्लिकन व कॅथॉलिक तत्वाच्या विश्वापचे राहण्याचे ठिकाण आहे.

इ. स. १९१३ मध्ये केपटाउन शहराची हद्द वाढवण्यात येऊन त्यामध्ये ग्रीनपॉइंट, सी पॉइंट, पुढेस्टॉक, मेटलंड, मॉरे, रॉडोश, फ्रेमॉट, कल्फे, म्युसिनबर्ग, त्यादि गावे समािल करण्यात आली ही गावे सामील पाण्यामुळे केपटाउनची हद्द टेबलव्यासून फारसधे येथपर्यंत म्हणजे जवळ जवळ १० मैल झाली व केपटाउनचे क्षेत्रफळ ५९ चौरस मैलापेक्षा अधिक झाले. १९१८ मध्ये केपटाउनची लोकसंख्या १,८१,९१३ इतकी होती त्यात १९,६९३ गेरे व ८२०८० काले लोक होते.

केपटाउन हे व्यापारी लोकांचे व धंद्याच्या लोकांचे केंद्र आहे. १९१०-२० च्या दरम्यान केपटाउनची भरभराट पार झाली व या कामी म्युनिसिपालिटीने पार पुढाकार

घेतला आक्टोबर ते मार्च या महिन्यात सोंडप आफ्रिकेतील लोकांचे केपटाउन हे विश्रांतीचे स्थान आहे

दीक्ष^१ आफ्रिकेतील बंदरांमध्ये दरबानच्या खोलाखल, केपटाउनचा नंबर लागतो. १९१९ मध्ये २२,५३,००० टन वट्टनशाचीची ब्रिटिश जहाजे व ४२६००० टनाची परतवृष्टि महामे केपटाउनमध्ये उतरली. केपटाउन व सोंडपेस्ट प्रोटेक्टरेट यामध्ये सन १९१५ मध्ये रेल्वे झाली व १९१८ मध्ये, उत्तरेस लुअलगापर्यंत तिचा विस्तार झाला. १९११ मध्ये स्टॅंगफोप येथे बिनतारी विद्युद्यंत्र स्थापण्यात आले. व १९१९ मध्ये विमानगृह थंगफील्ड येथे स्थापण्यात आले.

केपटाउनच्या मध्यापासून पाच मैलावर रॉडोश नावाचा एक सहाराचा भाग आहे त्या ठिकाणी उत्तम इमारती उभ्यात पडतात. या भागातच मृतशर या इमारतीत युनियनचा मुख्य प्रधान राहतो याच ठिकाणी, केपटाउनच्या विश्वविद्यालयासाठी जागा घेण्यात येऊन त्याठिकाणी प्रत्येक इमारत उठविण्यात आली मृतशर येथेच न्हीडर्स स्मारक उभारण्यात आले रॉडोशच्या जवळच सन १९१४ मध्ये नॅशनल पॉर्शनिकल गार्डन्स बांधण्यात आली सन १९१४ मध्ये हेबलवे येथे समुद्रकडे तोंड करून एक मोठी किरणगती जागा बांधण्यात आली

केप प्रांतिहन्स—'दक्षिण आफ्रिका संघा'तील हा सर्वात मोठा प्रांत आहे इ. स. १९११ च्या खोबसुमारीत या प्रांताची लोकसंख्या २५,६४,९६५ भरली. त्यापैकी ५,८२,३६० इतकी गोम्याची वस्ती होती व इतर निरनिराळ्या जातींचा लोकसंख्या १९,८०,५८८ भरली. इतर जातींमध्ये मुख्यतः बंदू (१५,१९,९३९) व आशियाटिक (५६९०) या जातींचे लोक होते. या प्रांतात केपटाउन (१,६१,८५९), निचलें (४४४३३), पोर्ट एलिझाबेथ (३००९३), ईस्ट लंडन (२४६०९) व हद्दमहाडन (१३८३०) ही मुख्य शहरे आहेत

राज्य व त्या-या प्रांताचा राज्यकारभार प्रांतिक कौन्सिलमार्फत चालविला जातो. हे प्रांतिक कौन्सिल दर तीन वर्षांनी नवीन निवडले जाते ऑक्ट ओफ युनियनने ठरविलेल्या सर्व विषयावर तसेच युनियन पार्लमेंटने ठरवून दिलेल्या सर्व विषयावर कायदे करण्याचा या कौन्सिलला पूर्ण हक्क आहे. प्रांतिक कारभाराला लागणाऱ्या घडामोडी वर व अधिण्या या कौन्सिलला अधिकार आहे. तसेच म्युनिसिपालिटीचावर देखरेख ठेवणे. प्राथमिक शिक्षणाची सर्व तजवीज करणे या गोष्टी या कौन्सिलकडे असून तनिमित लागणारा पैसा, कराच्या रूपाने उभारण्याची या कौन्सिलला पूर्ण असल्याची विरोधी असे कायदे माग करण्याला या कौन्सिलला अधिकार नाही तातुपरी कौन्सिल कायदे करणारी संस्था जरी आहे तरी त्याच्यावर युनियन पार्लमेंटची पूर्ण

हुकमत घालते. या प्रास्ताव्या स्वतंत्र न्यायघाते नाही. रत्ने, बंदरे ही सर्व युनियन पार्लमेंटच्या ताब्यात आहेत.

या प्रांतिक काँग्रेसला आपला अध्यक्ष निवडण्याचा पूर्ण अधिकार आहे. राज्यकारभाराची प्रत्यक्ष व्यवस्था पहाण्याकरिता काँग्रेसला चार भाषणाची कमीष्टि देते. या कार्यकारी मंडळाच्या मुख्याला अॅडमिनिस्ट्रेटर असे नाव आहे. हा अॅडमिनिस्ट्रेटर दर पाच वर्षांनी नवीन नेमला जातो त्याचप्रमाणे एक प्रांतिक हिशेब तपासनीस व वायदेपडितहि युनियन पार्लमेंटतर्फे निवडण्याची पद्धत आहे.

इ. स. १९१३ व १९१७ च्या कायनंशियाल रिकार्न्स अॅक्टान्वये युनियन सरकार या प्रांतिक सरकारला दरवर्षी त्या प्रास्ताव्या येणाऱ्या खर्चाचा निम्मा खर्च देते. १९१७-१९१८ साली प्रांतिक सरकारला युनियन पार्लमेंटकडून १,९९,००० पौंड खर्चा मिळाली. प्रांतिक सरकारास यास प्रांतिक उत्पन्न ४२,९०,०० पौंड झाले १९१७-१८ साली प्रांतिक खर्च १४,००,००० पौंड झाला त्यात केवळ शिक्षण-करिता ११,०५,०० पौंड खर्च झाले

इति हा स — इ स १९१० मध्ये 'युनियन' अस्तित्वात येईपर्यंत राजकीयदृष्ट्या केप प्रांतिहस्तला स्वतंत्र इतिहास असा नव्हताच. दक्षिण आफ्रिकेतील राजकीय पक्ष प्रांतिकदृष्ट्या घनरेठे नाहीत पण सर्व राजकीय पक्ष मिडियाची संवेग सोडण्याच्या बाबतीत एक मताने आहेत. अंतर्गत राजकारमात प्रांतिक काँग्रेसला आपले भोरण पूर्णपणे प्रांतिक ठेवले आहे. शिक्षणाच्या बाबतीत काँग्रेसला तर कारच खबरदारी घेत. युनियन अस्तित्वात आल्यानंतर या प्रास्ताव्या पहिला अॅडमिनिस्ट्रेटर सर एन्. एक डी बाल झाला याची अॅडमिनिस्ट्रेटर या नात्याने दोनदा निवडणूक झाली व तिसऱ्या खेपेसहि पुन्हा त्यालाच निवडण्यात आले.

इ. स. १९१०-१० च्या अवधीत औद्योगिक व कृषि-विषयक वाद बरीच झाली गोऱ्या लोकांइतकीच इतर वर्गांच्या लोकांहि सामाजिक व औद्योगिक बाबतीत प्रगति करण्याबद्दल ओठोफाट प्रयत्न करण्यात आले.

केप्लर योहान — (१८७१-१९३०) या जर्मन श्रुति शास्त्रज्ञांचे चरित्र व त्याचे शोध ' विज्ञानेतिहास ' या विभागात (पा. ३४३-३४५) दिले आहेत. त्या प्रयात न आलेली माहिती येथे प्रथित केलेली आहे.

आर्यापाच्या दुर्दैवाचे व गैरबागणुकीचे परिणाम नेहानला लहानपणी भोगवे लागले एवढेच नव्हे तर देशाच्या दुष्टाणामुळे त्याच्या हाताची पूर्ण वाढ होऊन त्याची रचिहि मंद झाली

अभिप्य वर्तविणारी पंचांगे रचणे हा पंथा त्या काळात स्पेनीत लोकप्रिय होता. महाचे परिणाम पुढीवर होतात हे त्यास स्थानुभयाचकनच बघले व प्रतिपदी पदगण्या गोष्टी

तो वर्तू लागला १-१५ मध्ये बारवरा व्हॉन मूहलेक नांवाच्या एका संपन्न छांशी त्याचे लग्न झाले

टायकोमाहेच्या आकाशिक मृत्युमुळे केप्लरला पुढे येण्यास लागली संधी मिळाली. बादशहा दुसरा हजोफ याने त्याची सरकारी गणिती म्हाणूक नेमणूक करून टायकोचे सर्व कामदपन त्याच्या स्वाधीन केले. टायकोने आराम, लडा रुडॉल्फाइन नावाचा अपूर्ण ग्रंथ पूर्ण करण्याचे धमदाधक पण गोड असे काम केप्लरवर पडले ' दी फंडामेंटिभ आस्ट्रोलोमी सर्टिऑरिबस ' या ग्रंथात केप्लरची कल्पनाशाक्ति व सत्यनिष्ठा व्यक्त होते. स्वामाजिक कल व शक्यता यावर अप्रतिहत होऊन वर्तविली जगारी स्वाची भविष्य जनसंमत होऊ लागली बादशहा व इतर लोक याच्या कुडल्या त्याने मांडल्या अशा हलक्या धंधाकडे व धर्मभेदपणकडे आपणास बळग्यास मूल कारण परिस्थिति होय असे त्याचे म्हणणे असे.

तरी केप्लरने आपल्या आयुष्यातील मुख्य उद्दिष्टाची केव्हाच हमगय केली नाही त्याचा दृक्शास्त्राच्या अभ्यास १६०४ मध्ये ' अॅस्ट्रोनोमिया पास ऑप्टिका ' या पुस्तकांने मूर्त स्वरूपास आला दृक्शास्त्रातील शोध व वर्तमान नाच्या खऱ्या सिद्धांताचा उगम या दोन गोष्टी उपपुत्र प्रयात दिसून येतात. १६०९ च्या जुनाराला मंगळावरेषी त्याचा शोध पूर्ण झाला.

इ. स. १६११ हे वर्ष केप्लरला फार खडतर गेले त्याची बायको विदमज्वराने मृत झाली. कॅटुबिक दुःखात बाळ आपलीची भर पडली. त्याच वर्षी हजोफला शाल-बून देऊन मॅथिअसन ग्रेगरी कोहिमियन राजसत्ता बळकाविली. तत्पावि दरबारी गणिती म्हाणूक केप्लरचे स्थान कायम राहिले. बादशहा मॅथिअस याच्या सहायाने जर्मनीत ग्रेगोरियन पंचांग सुरू करण्याचा त्याने १६११ मध्ये प्रयत्न केला. काही निबंधातून त्याने प्रसिद्ध केले की, ख्रिस्तजन्मशक सर्वोर्नी मान्य वेळेच्या तारखेपेक्षा ५ वर्षे आधी आहे.

सुनना दृष्टिगार नावाच्या एका निराधार बाईशी त्याचे दुसरे लग्न झिन्न येथे १६१३ त झाले या लग्नामुळे त्याला अनुपप व सुखावह असे त्याचे वैवाहिक आयुष्य गेले भांडणाने घनकळ काढण्याच्या सद्योप पद्धतीकडे त्याचे सद्य वेपस्या-मुळे त्याने या विषयावर एक निबंध लिहिला व त्याच्या योगाने सुननाचे गणित करणाऱ्यांमध्ये त्याची गणना होऊ लागली. १६१८ च्या तीन धुमकेतुवरील आयते विषय ' दी कॉमेटीस ' पुस्तकामध्ये त्याने प्रसिद्ध केले या ग्रंथाच्या प्रकाशनामुळे त्याचा तिसरा सिद्धांत लोकांपुढे आला. ईश-दबा पहिला मेसत यात हे पुस्तक अर्पण करण्यात आल्या नंतर त्याला दरबारी निमंत्रण आले. परंतु केप्लर ईंग्लंडात जाऊ शकला नाही

'दि एपिडामी अस्ट्रॉनमी कोपनिकन' या नावाचे कोपनिकनच्या शाखावर सुबोध व सुंदर पुस्तक त्याने लिहिले. या पुस्तकात भौतिक ज्योतिषशास्त्राला महत्त्व दिलेले असून ज्योतिषभूत नियमांच्या पद्धतीबाहेर त्यात अंतर्भाव केलेला आहे. १६२० साली त्याने प्रथम लागारियम उपयोगांत आणिले व १६२४ मध्ये या विषयावर एक पुस्तकहि लिहिले.

कौटुंबिक त्रासांमुळे केप्लरच्या अभ्यासात फार व्यत्यय येई. त्याची आई कॅथरिइन केप्लर हिचा स्वभाव मोठा उप-धावी होता.

१६३० मध्ये जादुगारींग व चेटकी अद्या आरोपावर या ७४ वर्षांच्या म्हातारांस कोर्टाकडून पकडण्यात आले. तेरा महिने तुरुंगवास भोगल्यानंतर केप्लरचा अविभ्रांत घटपटीमुळे तिची सुटका झाली. जेव्हा स्वकरच तिने इहलोक सोडला.

यावेळी नवीन कोष्टकें तयार करण्यांत केप्लर व्यग्र झाला होता. आर्थिक अडचणी व धार्मिक आणि आपत्तां-तील तेंढे यांमुळे त्याची खरी मनीषा क्षुप्त होणे दूरच राहिले. जून १६२४ ते ऑगस्ट १९ सन १६२६ पर्यंत लिझला वेडा पडून वेडाळी मागली होती शुद्ध येथे आपले लिखे किंवा ट्रेप वेऊन जाण्याची परवानगी मिळ-ताच स. १६२७ मध्ये इंग्लंडाकडून देण्डस नांवाचे त्याने आपले पुस्तक जगापुरे आणले.

दुसऱ्या कॉपॅर्निकस बादघटानें मीएडलंडच्या उमरावा-कडे केप्लरला नोकरी लावून दिली व १६२८ त केप्लर सधुडुव सायलेशियातील सानन येथे दहाग्यास गेला. त्या ठिकाणी १६२९ मध्ये 'ए नोटिस डे दि क्यूरीअस इन फिग्न सिलेब्रिअल' या नावाचे व ज्योतिषांना आगामी स्फुल्लान्दल सूचना देणारे पुस्तक त्याने प्रसिद्ध केले. त्यात नमूद केल्याप्रमाणे ७ नोव्हेंबर १६३१ रोजी पॅरिस-मध्ये गॅलेइला बुधाचे संक्रमण प्रत्यक्ष दिसले. ६ डिसे-बरला होणारे शुक्राचे संक्रमण पश्चिम यूरोपांत साधू अवश्य झाले होते. १५ नोव्हेंबर १६३० रोजी वयाच्या ५९ व्या वर्षी केप्लर मरण पावला. पाहिण्या बायकोकडून ५ व दुसरीकडून ७ अशी १२ मुले केप्लरला झाली. परंतु त्यापैकी लहानांची मोठी होऊन अवघी दोन मुलेच जमली.

विशालंभर्षी केप्लरची कल्पना पायथोपारेस व प्लेटोप्रमाणेच होती. साधर्म्य व सौंदर्य यांच्या अमूर्त कल्पनेची अनु-रूप अशीच मूर्त विश्वाच्या विभागाची योजना असली पाहिजे असे तो खात्रीपूर्वक सांगत असे. अशा रीतीने प्रगमन झालेल्या त्याच्या प्रतिभावाणीला अनेक धर्मा-नंतर नवीन शोध लाविले गेले. सूर्याच्या मध्य-विंदूतून सर्व ग्रहांच्या वशांचे सपाट प्रदेश गतात या गोष्टीचे दिग्दर्शन करून सर्व प्रहमालेची दाखि द्युयार्पून

आहे हे सिद्ध करून, केप्लरने भौतिकशास्त्राचा संस्थापक असे साधे नांव जगात मिळविले. भूमितीच्या रचना व रंगीतातील आंतरा याचा प्रहाच्या गती व अंतर या दोहोंकडे अन्वोन्य संबंध आहे असे दाखविण्यांत केप्ल-रने आपल्या कल्पनांमधील एक वमस्कार दाखविला खरा. परंतु ज्या सिद्धान्तावर व शोधावर त्याची कर्ति आणित झाली आहे त्या सिद्धान्तातर्फेच महत्त्व तो बरील कल्पनाविलासाला देत असे. पायथोपारेसप्रमाणेच केप्ल-रची विश्वासंभर्षी कल्पना आहे. मध्यविंदु किंवा सूर्य, अवचल ताऱ्याच्या दोनने निर्दिष्ट असा पुत्रभाग आणि ईश्वर नामक वस्तूने व्याप्त असा मधील अवकाश, असे केप्लरचे त्रिदल विश्व आहे. प्रहाच्या परिभ्रमणानें फारण सूर्याचे स्वतः आसामोंवती फिरणे हे आहे असा त्याचा तर्क होता व सूर्यापरील दहाग्या शोधांमुळे तो दडमूल झाला.

असंख्य अडचणींना न जुमानता केप्लरने केलेल्या प्रवेद वामाचा मुळीच आश्रयभूत न होता गुप्ता विचार करणेहि अशक्य आहे. त्याच्या तेजस्वी उद्योगांमुळे तेंढे पडून जात व यामुळे त्याला आपल्यातील उज्ज्वल गुणाचा फायदा मानव जातीला देता आला. त्याचा स्वभाव अर्थत प्रेमळ व मनमिळाऊ होता. दुसऱ्यातील गुण जाण-व्यान त्याच्या मनाचे आदारे प्रगट होई. यामुळे त्याला असहिष्णुतेचा कधीच बाधा झाली नाही. प्रभुत्व मनःस्थिती-तहि त्याने प्रवक्तृ वृत्ति कायम राखली होती.

महाराणी दुसरी कॅथरिइन हिने १७२७ त विकत घेतलेले व पुलकोबाच्या बंधुशाळेत कोणाच्याहि सहसा हातात लागणारे नाहीत अशा स्थितीत पडून असलेले केप्लरचे समग्र ग्रंथ प्रकाशात आणण्याचे काम डॉ. फ्रित्च याने संपादकत्वाखाली पार पडले. या समग्र ग्रंथात, त्याच्या निवेधाना, खरियाचा व पत्रव्यवहाराचा अन्तर्भाव झाला आहे. 'ओढानास केप्लेरा ओपेरा ओमनिया' असा ह्या समग्र ग्रंथाचा मसळा असून तो फ्रॅंकफोर्ट येथे १८५८-१८७१ पर्यंत एकंदर आठ विभागांत छापून प्रसिद्ध झाला आहे.

केंद्रिज—(१) हे इंग्लंडातील केंद्रिजशास्त्र नावाच्या परंपर्याचे मुख्य ठिकाण असून हे पार्लेमेटचा बरो आहे. हे उडजच्या ईशान्येस आगगाडीने ५९ मैल आहे. येथील लोकसंख्या १९२१ मध्ये ५९,२६२ होती. या शहराचा बराचसा भाग कॅन नदीच्या पूर्वे किनाऱ्यावर आहे. याचे क्षेत्रफळ २२३३ एकर आहे. ब्रिटिश साम्राज्यातील विश्वविद्यालयांत येथील विश्वविद्यालयाचा आस्फोडे-प्रमाणे पाहिला गैर आहे. इ. स. १२८१-८४ मध्ये येथे पहिले कॉलेज काढण्यांत आले. पुढे निरनिराळ्या वेळी येथे बऱ्याच कॉलेजीची स्थापना झाली. त्यांत लॉरेस्ट पिटरहाऊस (१२८४), क्लेर (१२८६) योजक (१२४७),

ट्रिनिटी (१३५०), फार्स (१३५२), गॉन्विले (१३८४), किंग्स (१४४९) कॉन्स (१४८८), जीटस (१४९६) साइंट (१५०५) जॅकबेरीन (१५४२), एम्यालुएल (१५८४) डार्लिंग (१८००) वगैरे सुप्रसिद्ध आहेत या कॉलेजांना ओढवेली प्रार्थना-रीतिरे, वाचनालय, पदार्थसंग्रहालय, विद्यालयाच्या उपयोगाकरिता प्रयोगशाळा, वैद्यशाळा वगैरे अनेक संस्था आहेत. या विद्यालयांत कॉलेजात न जाणारे विद्यार्थीहि अभ्यास करतात व त्यांच्याकरिता एक वाननालय व काही व्याख्यान-गृहे आहेत. येथें शिष्याकरिता दोन कॉलेजें आहेत

विश्वविद्यालय (युनिव्हर्सिटी) म्हणजे या सवें कॉलेजाचा संपन्न होय या कॉलेजांना विश्वविद्यालयाच्या कायद्याप्रमाणें चालवें लागतें. एलिझाबेथ राणीच्या वेळच्या विश्वविद्यालयाच्या कायद्याने इ. स. १८५८ मध्यें स्थापन झालें. यातहि पुन्हा १८७२ व १८८२ त सुधारणा करण्यात आल्या. त्याप्रमाणें चान्सेलर हा विश्वविद्यालयाचा मुख्य असतो. हा विश्वविद्यालयाचा सभासद असून सोनिटन निवडलेला उच्च दर्जाचा मनुष्य असतो. हा येथील रहिवासी मसला तर हा आपले अधिकार दुय्यम चान्सेलरला देतो व हाहि सोनिटन एव वपांकरिता निवडलेला असतो. याच्या हाताखाली दोन प्रोफेसर असतात व हे कमळमार्तन दोन कॉलेजें मिळून एक चाप्रमाणें निवडले जाताना. यांनी मदतनीस म्हणून ४ प्रो-प्रोक्टर असतात. विश्वविद्यालयाच्या सभासदांत दत्तल राजव्याकरिता चान्सेलर व सोनिटन नेमिलेले सहा विद्यालयाचे मुख्य अधिकारी मिळून एक सभा असते.

सोनिटला कायदे करण्याचा अधिकार असतो. या सोनिटास चान्सेलर, दुय्यम चान्सेलर, कायदा, वैद्यकी, धाव, वाढमय वगैरेचे डॅक्टर व कायदा, गवयवद्द, वैद्यकी व कला गाना अभ्यास व्हून मास्टर (पारंगत) पदवी घेतलेले लोक यांना मदत असतें. सोनिटनने कॉन्सिल सर्व सूचना व ठराव सोनिटनपुढें आणतें.

केंब्रिज विश्वविद्यालयात सुमारे ३००० विद्यार्थी असतात. इंग्लंडातील अभ्यासाच्या तीन टप्पे असतात व त्यांत एकेंदर १२० दिवस येतात. १ टप्पे राहिल्यानंतर अंतर प्रॅग्युएटला ए. ए. च्या परिक्षेला बसता येतें.

बी. ए. च्या परिक्षेस बसण्याकरिता तीन परीक्षा घ्याव्या लागतात. त्यांना लिटुरगं, जनरल् व स्पेशल अशी नांवें आहेत. या विश्वविद्यालयाच्या अटी पाळण्याच्या ब्रिटिश साम्राज्यातील कोणतेहि विद्यालय याला जोडता येतें. विश्वविद्यालयातील मुख्य महत्वाच्या प्रसंगात ' मे आठ-वडा ' म्हणतात व त्यावेळी निरनिराळ्या तऱ्हेची करमणूक केली जाते.

(२) अमेरिकेतील संयुक्त संस्थानातील सॅसालुसेट्समार्थल मिन्सोक्स वाउंटडीचे मुख्य स्थान. हें कॅन्टन नवव वार-डेन नदीवर घातले आहे. पण त्याची राज्यभरच्या निराळी

आहे. लोक सं. (१९१७) १,१८,२९३. येथे बहुतेक लोक युरोपीय आहेत. शहरात फक्त एकच रेल्वे आहे

हें हार्वर्ट विश्वविद्यालयाचें स्थळ असून वाढमयविषयक व शारीरिक अभ्यासाबद्दल प्रसिद्ध आहे. अँडोशूर मिनिनरी वाचनाली संयुक्त संस्थानातील सर्वांत छुनी धार्मिक शाळा येथे आहे. हे ठिकाण ऐतिहासिक व वाढमय विषयक दृष्टीने महत्वाचें आहे

येथील मुख्य उद्योगधंदे म्हणजे मास बेद करून पडविणें, छापणें, जोडे तयार करणें, पियानो तयार करणें वगैरे होत. याला छहत्याचे इ. स. १८४६ सात मिळाले.

केरळ.—हा देश फार प्राचीन आहे. महाभारतात भीष्मपर्व (अ. ९) व समापर्व (अ. ३१) यामध्यें हा देश दक्षिणापथात किष्किंध्या दक्षिणेंस अस्तःपूर्वे म्हटलें आहे भागवतात दहाव्या स्कंधात याचा उल्लेख येतो, (अ. १३, १९, ७९, ८१). बृहत्संहितेमध्येहि याचा नामनिर्देश आढळतो (१६. २). अशोकाच्या छेलात केरळ-पुत्र म्हणून उल्लेख दहाव्याक असे नाव येतें. हें छोटे राज्य पुढे पाण्ड्यराज्यात सामील झालें. हें राज्य मलबार किनाऱ्यावर असून सामाजिकभावा बोलणारे होतें हें बहुतेक पश्चिमघाटच्या म्हणजे सझाद्रीच्या आसपास होतें. याच्या उत्तरेस मंगळोर व द्याच्याजवळ जिचें सुख आहे अशी केरळीरी नदी होती व दक्षिणेंस वेड कन्याडमारी असून, पश्चिमेस अरबी समुद्र होता. समुद्रमार्तन जिंकलेल्या दक्षिणेकडील राजांमध्ये केरळ राजांना नांव आहे. या देशाच्या पुढे चेर देश म्हणून लागले अफोकांन दक्षिणेंसांल ज्या प्राच राजांच्या दरबारीं आपले बकील ठेविले होते त्यात केरळ राजांचा समावेश होता. दुसऱ्या दशकातील एका केरळ राजांना-याची रामधानी हल्ली कोंकणेंची ही होती-गंगापाटी कांदी राजांच्या परामर्श वेष्ट्याचा उल्लेख आढळतो. बोल, पाण्ड्य, व हे केरळ रक्त चेर गांचे नेहमी अफोकांनत झगडे चालत. दुसऱ्या दशकात, चोलांनंतर हे केरळ प्रबळ झाले. काचीकर पन्न-याची तिष्ठत्या शतकात याचा कांदी प्रात काशीज केरळ होता. पातळ बोल (पहिला) यानें इ. स. ९१० च्या सुमारास केरळ राज्याची शरीरसंघ कळून आपली सरहद्द केरळ देशापर्यंत भिडविली होती. परंतु पुढे राजाराज चोलांन (इ. स. ९८५) केरळवर स्वाभ्या केल्या आणि वीरराजे चोलांन तर लज्जें येथे केरळ राजांचा परामर्श केला. परंतु पुढे जेव्हां बोल साम्राज्य मोडलें तेव्हा तें मोठव्यात घाण्डीभूत होण्याच्या सामत पाण्ड्य, फाक्तीय यांच्याबरोबरच केरळ राजांचाहि समावेश होतो. या देशाबद्दल ज्ञात माहिती चेर या नांवाच्या आढळले [अम्पर-एन्गळ इंडिया; बृहत्संहिता; गुप्त इतिहासांन; महाभारत; भागवत, रिमय-बोधक. हिस्टरी ऑफ इंडिया]

केरवली—राजपुतान्यांतल एक संस्थान व त्याची राजधानी. (' करौली ' पहा).

केराडी—जयपूर संस्थानांतल थान नावाच्या इलाख-दारीचे मुख्य गांव. हा इलाखदार रीतिया जातीचा असून त्यास 'बराईक' ही स्थानिक पदवी आहे. यात१२ खेडी असून याकोडी ३७६ इ.अ.आहे. रायनिष्ठेच्या अटीवर ही इस्टेड इलाखदाराकडे आहे.

केरूर—सुंदर इलाख्यातील विजापूर जिल्ह्यामधील वदामी तालुक्यांतल एक जेडेंगांव. या गांवाची लोकसंख्या १९०१ साली ५३५२ होती. सोलापूर ते हुवळी रस्त्यावरील तडेंदोंबे हे ठिकाण आहे. या खेड्याच्या नैऋत्यदिशेस पाव मैलावर एका उंचवट्याच्या जागी एक किला आहे. या किल्याच्या जवळ व पुढे एक मार्केट बांधण्यात आले आहे व दक्षिणेस असलेल्या जुन्या मार्केटमध्ये हद्दी विणकऱ्यांनी बसवून घेतली आहे. या खेड्यांत व किल्यात पुष्कळ देवा-लये असून एक पाण्याचा तलाव आहे. नगरेवराचे देवालय सुमारे १९०५ त बांधले असावे. त्यांत बरेच ऐस असावे असे म्हणतात.

केरी—आधुनिक इंग्रिजो कायरो राजधानी. हे नाईल नदीच्या काडी अलेक्झांड्रियाच्या नैऋत्येस १३० मैल व सुवेझच्या पूर्वेस १४८ मैल आहे. या शहराचे क्षेत्रफळ ८ चौरस मैल असून येथे एक किला आहे. १९ व्या शतकाच्या मध्यापासून आतोपर्यंत याची लोकसंख्या व आकार दुप्पट झाला आहे. १९१७ मध्ये लोकसंख्या सुमारे ८ लाख होती. पैकी मुसलमान ६ लाखावर होते. उच्च दर्जाचे देव्य लोक तुर्क अथवा अर्धतुर्क रफाचे आहेत. दुसऱ्या जाती पुष्कळ असून त्यात मीक, इतालियन,ब्रिटिश, फ्रेंच व ज्यू लोक फार आहेत. येथील रोगप्रदुष्टेमुळे पूर्वी मुख्यसंख्या फार होती.ब्रिटि-शांच्या ताब्यात गेल्यापासून या शहराची आरोग्याच्या बाब-तीत बरीच सुधारणा झाली व आता हद्द साधारणतः आरोग्यकारक आहे. सर्वसाधारण उष्णमात १८° व. असते.

दळण वळण-दळणवळणाचे मार्ग सुधारण्यासाठी आरोग्य दृष्ट्या निरनिराळ्या सुधारणा करण्यासाठी महायुद्ध सुरू होई-पवेतो गरीबे प्रयत्न करण्यात आले. १९१२ मध्ये मुलाक येथे नाईल नदीवर नवीन पूल बांधण्यात आला. १९१३मध्ये न्यामारासाठी हेलवान व केरी याच्या दरम्यान सडक बांध-ण्यात आली. तसेच केरी येथे विनसारी विद्युद्वहक उपड-ण्यात आले. वैमानिक स्टेजाने १९१४ साली बांधण्यात आले. महायुद्ध सुरू असताना शहराच्या पूर्वे भागातील साचलेली माती खणण्यात येऊन ती जागा स्वच्छ करण्यात आली व त्या ठिकाणी निरनिराळ्या फयेच्या बांधण्यात आल्या.

१९१८ मध्ये अरबाच्या मुख्यगिरीपासून तो मेहमेत-नलीच्या कारकीर्दीपर्यंतच्या सर्व जुन्या इमारती सुरक्षित ठेवण्यासाठी तसेच जुने केरी येथे असलेल्या काथ्रेप थोम हा रोमन किला शाबूत ठेवण्यासाठी एक पुराणवस्तुसंरक्षक

कायदा पास करण्यात आला. हा किला खणण्याचे काम सुरू करण्यात आले व त्यांत पुष्कळ जुन्या वस्तू सांपडल्या. इथे एलनची मशीद महायुद्धाच्या अमदानीत उपलब्ध झाली. विवर्सच्या मशिदीत पूर्वी कसाईगाना होता तो तेथून काढण्यात येऊन तेथे १९१८-१९ च्या दरम्यान हुंदर भाग करण्यात आ गे. मुलाक येथे व दहरेच्या मशिदांच्या आसपास नवीन सांवेनिक बागा करण्यात आल्या. मुलता-निया मेयसमहालयाची पुनर्घटना करण्यात आली. १९२० साली या येथालयात १२००० पुस्तकसंग्रह होता व त्यांत पौर्वात्य देशाबद्दलची माहिती देणारी ४०,००० पुस्तके होती. शहराचे नेत्या नव्या कल्पना महायुद्ध सुरू झाल्यामुळे मागे पडल्या. पण त्या कल्पनांना आतां हळूहळू मूर्त स्वरूप देण्याचे प्रयत्न चालू आहेत.

केरीचा व्यापार मुख्यतः मालाची नेवाण करण्याचा आहे. सुदानमधून इस्तिदंत, कातडे,उत्तरईजिप्तमधून कापूस व साखर, हिंदुस्थानातून नीळ व दाली हे व्यापाराचे निरस येतात. कागदाच्या गिरण्या व कापसाच्या गिरण्या येथे आहेत. रेशमाचा माल, बंदुकीची दाख व कमावलेली कातडी येथे तयार होतात. येथे एक वस्तुसंग्रहालय असून त्यात जुन्या वस्तूंचा मौल्यवान संग्रह आहे.

इ ति हा स.—ईजिप्त भरव लोकांच्या ताब्यात जाण्या-पूर्वी येथे मोर्कले मैदान होते हद्दीच्या शहराच्या जवळ बायिलेन ही अति प्राचीन बसवून होती व ती मॅगिस्तच्या ताब्यात असली असे वाटते. इति.सि. जेव्हा इराणी लोकांनी मॅगिस्तला हद्दी बायिलेन शहर (इ.स.पू.५२५ च्या सुमारास) बसविले तेले रोमन लोकांनी तेथे एक किला बांधला. बायि-लेन शहर अष्ट हजारे तरी किला राहिला आहे. केरीलाच बायिलेन म्हणत असत अशाबद्दल पुरावा सापडतो. जुद् केरी ईजिप्तची चौथी मुसलमानी राजधानी आहे नवे शहर लवकरच महत्वाचे ठिकाण झाले. ही खलिफाने नेमलेल्या नायबाची राहण्याची जागा होती. अमिराने एलकोस्टाड नावाची सर्वात जुनी राजधानी स्थापली. याला मथ हें नाव मिळाले व ते कायरोबद्दल व मॅगिस्तबद्दल भरव लोक उप-योगात आणीत होते. उपदेश वेताच्या व्हालानंतर इ. स. ७१० त सुलेमानने 'एल अस्कार ' शहर बसविले. व ते अब्बासीद खलिफाच्या प्रतिनिधीचे ठिकाण झाले. ८७३च्या सुमारास एल्. फट्ट नावाची राज गनी स्थापण्यात आली व ती राजघराण्याची राहण्याची जागा हो गी परंतु लव-करच हे शहर लुटले गेले हद्दीचे कायरो शहर येथेच बसलेले आहे.

इ. स. १९८ मध्ये ईजिप्त मिकणाच्या मोहर-एव फेदेने नवीन राजधानी स्थापली. व तिला 'एलकाहिरा' म्हणजे विजयी असे नाव दिले व या नावाचा अपभ्रंस केरी झाला. हद्दीच्या राजधानीचा ३ भाग या शहराने

होता. हळदळू हे एलफोस्टोपेक्षा मोठे झाले व त्यालाच मिसर म्हणू लागले.

इ. स. ११७६ मध्ये क्रिस्ताई धर्मोपदेशांनी यावर ह्याही केली परंतु त्यांना यास अर्से नाही. १५१७ त तुर्क लोकांनी हे शहर जिंकले व तेव्हापासून याचा व्हास होऊन लागला. १७८८ मध्ये हे शहर फ्रेंच लोकांनी जिंकले, परंतु १९०१ त त्यांना ईमन व तुर्क लोकांनी हाकलून दिले व शहर तुर्क लोकांना देण्यात आले. १८११ मध्ये तुर्कांचा प्रतिनिधि येह-मेटअली माने गामेतुळ लोकांची कत्तलकत्तनता त्या देशाचा स्वतः मालक झाला. व हेरो स्वतंत्र राज्याची राजधानी झाली. १८६१ मध्ये केरो ब्रिटिशाना घेतले व काही ब्रिटिश सैन्य अद्याप किंमपात रहाते. १९१९ साली केरोमध्ये मोठे भेड होऊन सगळ्यांसारखे व त्याचे तीन सार्धादार यांना हद्द-पार करण्यात आले. पण ईजिप्तला स्वराज्य मिळाल्यावर सगळ्याला परत आणले.

भुवनेश्वरासून केरो ४४० मैल असून याच्याला रेल्वे आहे. याचे जुने केरो व न्यू केरो असे दोन भाग असून दोहोला ओढणारी विजेची रेल्वे आहे न्यू केरोची मांथणी फार उत्तम व रेल्वीस आहे. येथे जुना किन्न, नवावराचा बाग, म्यूसि-यम (पुराणवस्तुसंग्रहालय) व त्यातील मनीष (म्हणजे द.रा.यनिक हत्तीने विकतून विकतून व देता राहून ठेवलेली ईजिप्तमधील पुरातन माणसे, कुर्ती, मांभरे पक्षी, साप, लुहरी सारखी पेंसे), अरबी मांथली मेषाचा मोठा संग्रह असलेली लायमरी, अरबी युनिव्हर्सिटी, एलबेचे बाग, इत्यादि ठिकाणे पहाण्यासारखी आहेत. परंतु सर्वात मह-त्वाचे पहाण्याचे ठिकाण म्हणजे जगातील सात आश्चर्या-पैकी (१ ईजिप्तातील पिरामिड २ पाबिलोन येथील सैमिरा-मितचे बाग, ३ ऑलिंपिया येथील द्युसचा पुतळा; ४ एफे-सिन येथील आर्टेमिडचे देवलय, ५ हालिजॉनस येथील मॉसोलियम, ६ ह्योडस येथील कलॉसस; ७ आलेक्झांड्रिया येथील फारॉस लॉईट हाऊस किंवा पाबिलोनियाच्या भिती) एक आश्चर्य हे ईजिप्तमधील ' पिरामिड ' ते होय. शहरापासून पिरामिडपर्यंत टांगण्याच्या असून याच्या ११ वास लागतो. वाटेने नाईल नदीच्या विस्तारिणी पात्रावरील पूल लागतो. पिरामिड संववट्यावर बांधलेले असून भोंव-ताली रूख वाळवंट आहे. सर्वांत मोठा पिरामिड ४५१ फूट उंच असून बुडाशी लांबी व रुंदी दोन्ही सारख्याच म्हणजे ७५० फूट आहेत. या एकटयाने १३ एकर जमीन व्यापिली आहे. याच्या जवळ आपली दोन पिरामिड असून त्यापैकी एकाची उंची ४४० फूट व दुसऱ्याची २०३ फूट आहे. हे पिरामिड मोठाले ओबिडोमीड दगड रचून घडलेले असून त्यावरील चुन्याच्या गिळान्यावर अनेक चित्रे व लेख होते. पण त्यापैकी फार मोठे चित्रक आहेत तेव्हा थोड्या वेंत-रावर ' स्किफ्ट ' आहे. या स्किफ्टवर आहेत रेल अस-लेल्या मिह्रातराखी असून तोंडाकडील भाग मात्र खोल्या

आकाराचा आहे. या स्किफ्टचे नाक, डोळी वगैरे अवयव मोडून गेल्याने छत्त्या ते फार विदुष दिशतात. तेव्हा जव-ळच जुन्या काळची पुरातन गेलडी ईजिप्तमधील देवदे-कडे उकळून काढलेली आहेत. ही ठिकाणे पहाण्यास उन्हा-पून रेती शुष्कता आणि उष्ण वसत्यामुळे भावपूर्ण मिळण्याच्या उंचावरून किंवा गाडासारून जाणे धोर्षे असते. ईजिप्तमधील तुर्क लोकांनी राजवट व बांधवसू असून रुपांने देखणे असतात. तुर्क सिया वर्णने गोण्या व फार सुरेख असतात. केरो येथे ' पियास्तर ' नावाचे भाणे चालते व त्याची किंमत सुमारे २१ भाणे असते. येथे थिए-टरात होणारे नाच पहाण्यासारखे असून ते संकत प्रहस-यास मिळतात. (" ईजिप्त ")

केलडी-म्हणजे संस्थागत विमांगा मिळ्यात लागर तालुकावरील एक येथे. हे सागरच्या पूर्वेत ४ मैलावर वस-लेले आहे लोकसंख्या अंमसते १६००. हेदरअर्झिन १७३३ मध्ये स्वारी करून हाऊन देईपर्यंत म्हणूनच्या वायव्येस व वायव्या दक्षिणेकडील मिह्रावर के राजे राज्य करीत असत त्याचे हे मुलत्यान होय विजयानगरचे राज्य मोडल्यानंतर या राजांनी स्वातंत्र्य मिळविले. या राजाची प्रथम इडेरी येथे व नंतर येदलूर येथे राजधानी होती.

केलसी-मद्रासतील एक शहरी भात. लो. सं (१९११) ७३१३. हे जातीचे नाव ' केलसा ' (वाम) या कानडी राजावरून बनले आहे. याप्रमाणेच चणरी आणि धारवाड येथील कानडी न्हावी आपणाला " कट मावोंवह " (कट कर-गारे) असे म्हणवितत ही जात दक्षिणकानडात आदळते. बोलिण्याच्या भाषावरून व शब्दा इमथू करितात त्या लोका-वरून याच्यात अनेक पोटजाती पडल्या आहेत, जसे:- तुळ केलसी किंवा मंडारी, बोंकणी केलसी किंवा म्हाडो, हिंड-व्यानी केलसी किंवा हुगम, लिगायन केलसी किंवा हडपवड महापिणे (मण्णाला), मल्ल्याळी, तेलुगु तामिळी, इत्यादि. दावी काडणान्या लोकांच्या न्हाव्यांना मांडूले म्हणत असून ते मंडारी न्हाव्यांपेक्षा हळूहळू दर्जाचे आहेत असे मान-ण्यात येते. कारण मंडारी उच्च लेकांची इजामत करितात. जर उच्च वर्गाच्या न्हाव्याने नीव जातार्च्या माणसाची इजामत केली तर तो जातिबाध होतो, व पुन्हा जातार् येण्याकरिता त्याला काही दंड भरावा लागतो. या भागा-तील परायाचे निराळे न्हावी नाहीत. तर त्यांच्यापेक्षाच एखादा आपली कारायिरी दुसऱ्याच्या उक्क्यावर करितो. सुखमान काळ माणिला न्हावी ठेवतात.

ही न्हावी जात समाजात दुसरा, त्रानेरी, विणकर किंवा तेला याच्या दर्जाचे होण्याची महत्त्वाकांक्षा करीत नाही. जोळी किंवा भोई याच्यापेक्षा आपली जात थोडे आहे असे मानून स्वल्प बघते. शूद्राचे काही धार्मिक संस्कार यांना करावे लागतात. नामकरण व जीवदेहीक किंवा या दोन प्रयोगे तरी यांची जरूरी असते. उच्च शूद्र जातीच्या

माणसाच्या प्रेतांपात्राच्या प्रसंगी न्हाव्याने बरोबर आणि घेऊन जवळीचे असते व हाडें गोळ करून ती माया स्वच्छ करावयाची असते. मोली, बंद, गठी आणि योडारी या जातीची वरील कामे केल्ली करितात.

दक्षिण कानडातील न्हावी आपल्या मूळ पुरुषाविषयी अनेक कथा सांगतात. शंकराला लग्न करण्याची जेव्हा इच्छा झाली तेव्हा आपला खडबडीत कैलास नेहरा नवरीला आवरणार नाही म्हणून तो साफसफ करण्याकरिता त्याने एक न्हावी उत्पन्न केला व लग्न करण्याकरिता एक ब्राह्मण निर्माण केला अशी एक कथा आहे. दुसरी कथा म्हणजे एक गेवईकन्या ब्रह्मदेवाच्या शापाने समुद्रात धिळी होऊन पडली असता पश्चिम समुद्र मार्गे हटवून तेथील किनारा वस्तीस तयार करणार. पराशुरामाने तिला शिलासुख केले. तेव्हा तिने त्याची स्तुति करून पुढील पिढ्यास त्याची आठवण करून देण्याकरिता एक पुत्र मागितला. तो पुत्र म्हणजे याचा मूळपुरुष होय.

याच्यात मूल जन्माला आल्यावर घरातल्या पुरुषाने त्याच्या कमरेमोबला एक करगेटा बांधून त्याचे नाव ठेवावयाचे असते. ज्या वारी मूल जन्मले असेल त्या वारावरून बहुधा नाव ठेविताना. कोणी कोणी ब्राह्मणाकडून परिका करविताना व जन्मकाली अनिष्ट मह अशुभवास ब्रह्मस दावे देतात.

मुक्ताला त्याच्या वंशातील धंद्याचे हान दहाव्या पासून बसदाव्या वर्षापर्यंत देतात. हल्ली मुलांना लहानपणी शाळेत घालतात. याच्यात मुलीला हुडा दावा लागतो. विधवांना पुनर्विवाह करण्याला सवलत असते. एकाच वर्गाच्या (देवकाच्या) गोतात परस्पर विवाह होत नाहीत.

याच्यात प्रत्येक संस्कारात ब्राह्मणांना दर्भे लागतात त्याप्रमाणे वस्त्रादि लागतो. गरीब मृतांना पुस्तात व श्रीमंत मृतांना गाळतात. संसर्गजन्म रोगांनी भेलेल्या माणसाना मात्र नेहमी पुरुष्यात येत.

याची कुलदेवता उडुनीचा कृष्ण होय. मुख्य धर्मधिकारी तेथील सन्यासी असून गावपायलीच्या निकालावर याच्याकडे अशील करावयाचे असते. हे लोक मुताबेतांना फार भिनात व काही अनिष्ट झाल्यास कोणाला कोणता बळी द्यावा वगैरे विचारण्यास ज्योतिष्याकडे धाव घेतात.

ज्ञातींचा कारमार भावपंचायतीच्या नियमानुसार चालतो. शुद्धकार किंवा गावचा आपिपति याने जमविलेला दंडाचा पैसा उडुनी देवस्थानाकडे जातो. हल्ली या गावपंचायतीला फारसे कोणी मान्यता नाही.

काळाच्या ओघाबरोबर सर्वप्रमाणे ही ज्ञातहि बदलत चालली आहे. पूर्वीचे न मिटणारे लांबडी दाब्याचे वस्त्रे टाकून हल्ली हे "रागशी" (रागस) वस्त्रे वापरत लागले आहेत.

दिवसाचे काम थाटोपरावर आपले काम घालीचे आहे अशी त्याची भावना होऊनच की काय ते परी जाऊन स्नान करितात व पहिले कपडे घुवून नवीन घालतात. [व्हॅटन]

केला-अथवा केला हे प्राचीन शहर असून तैमिष व क्षात्र या नदीकांडच्या लोकांचे वस्तीचे ठिकाण आहे. हे निनेव्हेच्या दक्षिणेस ११ मैलावर असून अहुरियाची ही राजधानी होती. शिलालेखावरून असे दिसते की केला हे इ. स. पूर्वी ११०० च्या सुमारास शात्मनेसर (पहिला) याने वसविले. त्यानंतर शहराकडे दुर्लक्ष झाले अगदी. अथवा त्याचा नाश झाला अथवा. परंतु इ. स. पूर्वी ८८० मध्ये असुर नशिरपाल याने या शहराचे पुनरुज्जीवन केले. त्यानंतर हे अहुरियाच्या राजांचे रहाण्याचे ठिकाण झाले. निनेव्हेप्रमाणे सातत्यास शतकाच्या शेवटी मीड व बाबिलोनियन लोकांनी केला शहर सूर करून त्याचा नाश केला. हिन्दू दंतकथावरून केला शहर निमरोडेने वसविले असे दिसते. केलाची जागा पहिल्याने सर ए. एच. लायडने १८८५ मध्ये शोधून काढली व खगळी. यानंतर हार्मस रसन व जॉर्ज स्मिथ यानी हे खणण्याचे काम पुरे केले. केला येथे मुख्य ७ इमारती सापडल्या त्या पुढील होतः-

(१) वायव्येकडील राजवाडा. हा सर्वात बागला राजवाडा पहिल्या असुर नशिरपालने (इ. स. पूर्वी ८८५-८६० स) बांधिला सारगनेने (इ. स. पूर्वी ७२२-७०५) हा राजवाडा दुसऱ्या केला व ती त्यात राहू लागला आगळ पदार्थसंग्रहालया (ब्रिटिश म्युझियम) मध्ये ठेविलेले पद्याचे सिंह येथेच सापडले. (२) मध्यवर्ती राजवाडा. हा दुसऱ्या शात्मनेसरने (इ. स. पूर्वी ८२०-८१५) बांधिला व तिच्या तालाव पिल्लरने तो पुन्हा बांधिला शात्मनेसरचा मनोरा व इतर वस्तु (सध्या आरलपदार्थसंग्रहालयात असलेल्या) येथेच सापडल्या. (३) नैर्ऋत्येकडील राजवाडा (४) पश्चिमेकडील लहान राजवाडा. (५) आग्नेयेकडील राजवाडा. (६) असुरनशिरपालची दोन लहान मंदिरे व (७) एशिया नावाचे देवालय. हे नेबोच्या नावाने बांधिले असून आग्नेयेकडील राजवाड्याजवळ आहे.

हा ठिकाणी पंचरसधातूचे व हस्तिदंती सामान व ज्योतिष व फलज्योतिषास लागणारी उपयुक्त कोष्टक सापडले. केला हे प्राचीनत्व व धार्मिक वास्तवीत असुच्या खालोखाल होत. लोकसंख्येच्या मानान हे शहर निनेव्हेपेक्षा फार कमी दर्जाचे होते.

केल्बिह्न, विल्यम थामसन लॅंड-१९२४-३१०) प्रसिद्ध शास्त्र जेम्स थामसन या नांवाच्या प्रोफेसरचा हा दुसरा मुलगा होय. याच्या जन्माच्या वेळेस याचे बाप रॉबर्ट अन्डरसेनिकल इन्स्टिट्यूशन नावाच्या संस्थेत गणिताच्या प्रोफेसर होता. इ. स. १८३२ साली या प्रोफेसरने ग्लासगो कालेजात प्रोफेसरची जागा स्वीकारली. सन १८४१ साली विल्यम थामसन कॅनिनच्या विधवाकालात शिरला, आणि त्याने १८४९ साली त्या विवालयाला "दुसरा रंगलर" ही पदवी मिळविली व त्याबरोबरच विधवेचे

पारितोषिकही संपादन केलें. त्याच वर्षी थामसनला विट्टरहॉस झालेचा फेलो नेमण्यात आलें. त्यावेळी इंग्लंडमध्ये भौतिक शास्त्राचें प्रयोगात्मक अध्ययन करण्याची वागळीशी सोय नव्हती. याकरिता थामसनने पारीसचा रस्ता धरला व तेथें रोमोच्या प्रयोगशाळेत एकवर्षपर्यंत काम केलें. या वेळेस रोमो हा उष्णतेसंबंधीचे अत्यंत महत्वाचे असे प्रयोग करीत होता. १८४१ साली त्यानें ग्लासगो येथील विश्वविद्यालयाच्या निधनशास्त्राच्या प्रोफेसरची जागा स्वीकारली. या वेळेपासून पुढें जेवण वर्षेपर्यंत त्यानें याच जागी प्रोफेसरचें काम केलें.

यावेळी पृथ्वीच्या आधुन्याविषयी सिद्धांत मांडणारा एक बलवत्तर पक्ष होता. त्या पक्षाचें अतें म्हणणें होतें की, पृथ्वी-वरील मृण्मय कठिण कवच तयार होण्यास बँकडो कोटी वर्षे लागली असली पाहिजेत. परंतु थामसन याच्या विवेचन-वरून अर्धे सिद्ध होऊं लागलें की, दोन कोटी वर्षांपासून ते ४० कोटी वर्षांपूर्वी पृथ्वीचें कवच तयार झालें असावें. हें मत आपोतच पडिल्या मतास अगदी विरोधी आहे. थामसन यानें हें सिद्ध करण्याकरिता पृथ्वीतून ज्या प्रमाणात उष्णता बाहेर जाते त्या उष्णतेच्या प्रमाणाच्या आधारे ही गोष्ट त्या लेखात विशद करून मांडली होती. थामसनच्या मते सुमारे १० कोटी वर्षांपूर्वी पृथ्वीचें कठिण कवच तयार झालें असावें. यावर पुष्कळ वादविवाद झाला व त्यांत थामसनच्याच मताचा बरा झाला. हें मत बरीच बोंबेपर्यंत टिकलें. १८४७त जेम्स प्रेस्कॉट, जूल व थामसन यांनी स्थिरांतरांमध्यें एका धक्क्याचा उपयोग करून पाण्याच्या अथःपतनांनें किती उष्णता उत्पन्न होते याविषयी प्रयोग केले. जूल याच्या उष्णतेविषयीच्या कल्पनेचा थामसनच्या मनःवर अतिशय परिणाम झाला व सन १८४८ साली थामसननें या कल्पनेस परिणत स्वरूप देऊन त्यानें निरपेक्ष उष्णमानपद्धति किंवा केवल उष्णमानपद्धति शोधून काढली. या पद्धतीत हा विशेष आहे की, या प्रकारें उष्णतामापन करण्यास पारा, अस्कोहल इत्यादि द्रव्यांची मदत घ्यावी लागत नाही. पुढें सन १८५१ साली थामसन यानें 'रेयल सोसायटी ऑफ एडिंबरो' नावाच्या संस्थेला एक निबंध सादर केला. या निबंधात त्यानें एन. एल. सादी कानो, कौन्ट रस्फोर्ड, सर. एन. डेव्ही, जे. आर. मेजर आणि जूल यांच्या मताची एकवाक्यता करण्याचा प्रयत्न केला. या निबंधात थामसन यानें शक्तिनिःसर्गाचा सिद्धान्त आणि उष्णतेचा गतिविशिष्टत्वाचा सिद्धान्त हे दोन्ही उत्तम प्रकारे मांडले की, त्या सिद्धांताना सर्व विद्वज्जनांकडून मान्यता मिळाली याच निबंधात प्रथमतः गत्युष्णतेच्या सिद्धान्ताचा दुसरा नियम लिहिला गेला ('विज्ञानेतिहास' पृ. ५४३-५४४ पहा).

गत्युष्णतेचें संशोधन हें थामसनचें सर्वांत महत्वाचें कार्य आहे, तरी पण थॉमसनची प्रसिद्धि दुसऱ्याच एका महत्त्वाच्या कार्यामुळे झाली, आहे सामुद्रिक-तारायंत्राच्या संवधानें त्यानें जे शोध लावले त्यामुळे तो सर्व लोकांत प्रसिद्धीस

आला आहे. तो इ. स. १८५४ सालापासून तारायंत्र-संशोध-कात प्रामुख्यानें भागत होता. त्यानें असा निष्कर्ष काढला की, लाव सामुद्रिक तारातून संदेश पाठवितांना लावीच्या वर्गाच्या व्युत्क्रम प्रमाणात संदेश पाठविण्याची शीघ्रता असेल. या सिद्धान्तास अनुलभून कित्येक शास्त्रज्ञांनी असें आपलें मत दिलें की, खरें सामुद्रिक तारायंत्र सुरू होणें अशक्य आहे थॉमसननें सामुद्रिक-तारायंत्रात सुधारणा कर-ण्याचें काम हातीं घेऊन अत्युत्तम प्रकारचें तारें शोधून काढलें. नंतर संदेश येण्याचें उत्तम प्रकारचें यंत्र तयार केलें. या यंत्राच्या योगानें अति अशक्त असा विद्युत्प्रवाह आला तरी त्या प्रवाहापासून संदेश घेता येतो; तसेंच एखाद्या प्रवाहाच्या विद्युद्बलात अत्यल्प प्रमाणात फरक होऊन प्रवाह येत असेल आणि तद्द्वारा संदेश येत असेल तर तो संदेश प्रवृत्त करता यावा म्हणून त्यानें एक संदेशग्राही यंत्र तयार केलें. अतल्या प्रकारच्या यंत्राची सुधारणा होत होत दर्पण विद्युन्मात्रक (मिरर गॅल्व्हानोमीटर) आणि बक-नलिका नॉर्दयंत्र (सायकल रेकॉर्डर) हीं दोन यंत्रें तयार झाली. थॉमसन यानें तारायंत्रावर काम करण्यास सुरुवात केल्यापासून विद्युद्भर्ततांतल प्रत्येक जातीची नियुस्तल्या माप-ण्याची यंत्रें भराभर तयार केली; या यंत्राच्या योगानें विद्यु-च्छात्रातील त्या काळच्या बहुतेक सर्व अजडणी दूर झाल्या. पुढे ज्या वेळेस विद्युद्दीपाचा सार्वत्रिक उपयोग होऊं लागला त्या वेळेस दीपात खं होणारा विद्युच्छात्राच्या मापण्याची यंत्रें त्यानें शोधून काढली. विद्युच्छात्रावरील एमिनिअरास ज्या ज्या गोष्टी मापण्या लागतात त्यातील प्रत्येकीसंबंधानें थॉमसन यानें कसलें ना कसलें तरी यंत्र बनविलें आहे. एका अभिप्रायाच्या एक दसतहजांशापासून तो दसतहज्र अभि-प्रायपर्यंतचा विद्युत्प्रवाह मापता येण्यासारखें यंत्र त्यानें तयार केलें आहे. एका व्होल्टपर्यंतचें विद्युद्बलाचें मापन करणारे यंत्र याचें शास्त्रज्ञां तयार केलें आहे.

यानंतर थॉमसन यानें डानिअलच्या सेल (घटा) चें विद्युद्बल आणि तातेंतून विद्युत्प्रवाह जात असताना त्या योगानें जी उष्णता उत्पन्न होते तिच्या आधारे तारे-या अंगाची विद्युद्बल शक्तीही मोजली. पुढें सन १८५३ साली विद्युद्बलातून होणारे विसर्जन प्रकृति स्वरूपाचें असतें याविषयी माहिती उपलब्ध करण्याकरिता थॉमसन यानें बरीच मेहनत घेतली. असलें विसर्जन प्रवर्धित स्वरूपाचें असतें ही गोष्ट पार महत्त्वाची आहे; कारण असल्याच प्रका-रच्या घट्याच्या सहाय्यानें एच. आर. हर्ट्झ यानें विशुद्धरीचा शोध लावला व पुढें याच लहरीचा विनताटी संदेश पाठ-विण्याकडे उपयोग करण्यात आला. या गोष्टीवरून विद्युद्-घटातील विसर्जन प्रकृति स्वरूपाचें असतें याचें महत्त्व सह-अच करून घेईल.

सन १८७३ साली त्याने मच्छबंद नावाची लेखमालिका लिहिण्याने काम हाती घेतले. या मालिकेत खलशाच्या होकार्यत्राविषयी विवेचन केले होते. मालिका पहिला अंक कागल्यानंतर त्याच्या जोक्यात इतके प्रथ उद्भवले की, त्या प्रधाचा नीटपणे विचार करून त्याचा निवाळ लावण्याला बरीच वर्षे लागली. या मालेचा दुसरा अंक सुमारे पाच वर्षांनी जनतेसुद्धे आला. या अवधीत या संशोधकाने होकार्यत्रात अनेक सुधारणा केल्या. जहाजावरील बराच भाग खोखडाचा असतो त्यामुळे जहाजावरील होकार्यत्रावर परिणाम घटून ते होकार्यत्र योग्य दिशा दाखवित नाही. असला अनिष्ट परिणाम घटून नये म्हणून या संशोधकाने काही योगना तयार केली. या योजनेमुळे जहाजावरील होकार्यत्र योग्य दिशा दाखविते आणि या योजनेमुळे आतापर्यंत पुष्कळ म्हाझरी व प्रवांसी याचे जीव बचावले आहेत. जहाजासंबंधाने दुसरी महत्वाची सुधारणा यामसन याने शोधून काढली ती सुधारणा म्हटली म्हणजे १०० पयादम खोलीच्या समुद्रात ५६ नाट या वेगाने जहाज जात असता समुद्राच्या डाव काढून देणारे यंत्र त्याने शोधून काढले. यापेक्षा जास्त खोलीच्या समुद्रात आपल्यासाथे डाव काढणारे यंत्र याच संशोधकाने बनविले. भरतीचे मापन करणारे यंत्र, भरतीचे संगीतात्मक पृथक्करण करणारे यंत्र आणि भरतीचे भविष्यकथनकारी यंत्र ही सर्व तयार करून संशोधकाने आपल्या कीर्तीत भर घातली. समुद्रात जहाजाची स्थिति कोठे आहे हे वर्तविण्याची पद्धत सत्तर नावाच्या संशोधकाने बसविली होती. परंतु ही पद्धत बरीच झिड होती. या पद्धतीतील झिडता दूर करून तिच्या बरीच सुलभता यामसन याने आणली. या प्रसिद्ध शास्त्रज्ञाने नवीन कल्पनेने मरलेले असे सुमारे तीनशे निबंध लिहिले या सर्व निबंधात पदार्थविज्ञानशास्त्राच्या प्रत्येक शाखेतील विषय आले आहेत.

एकुणविसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात पदार्थविज्ञान शास्त्रात भी प्रगति झाली तिच थेंब काहीं अंशी लॉर्ड केल्विन यास दिले पाहिजे, कारण त्याच्या संश्र्वात जे विचारणी आणि होतकरू गृहस्थ आले त्यास त्याने योग्य प्रोत्साहन दिले व त्याचा उत्तम परिणाम झाला

या शास्त्रज्ञाचे पहिले लग्न १८५२ साली व दुसरे १८५४ साली झाले. अटलांटिक महासागरात तार पातळ्याबद्दल त्याला घर ही पदवी मिळाली. १८९२ साली त्याला बॅरन केल्विन ऑफ लॉन्डन ही पदवी मिळून तो लॉर्ड झाले. सन १८९० साली त्याला रॉयल सोसायटीचे अध्यक्ष करण्यात आले सन १८९६ त त्याला प्रोफेसरची जागा मिळाल्याबद्दल ज्युबिली करण्यात आली. व त्यावेळेस त्याला " ग्रेट ब्रास ऑफ पी रॉयल इन्स्टिट्यूट ऑफ सायन्स " ही पदवी देण्यात आली व १९०२ साली ऑर्डर ऑफ मेरिट ही पदवी त्यास अर्पण करण्यात आली.

१८९६ साली त्याच्या आचार्य पदाच्या ज्युबिलीबद्दल जो समारंभ करण्यात आला त्याचे अर्पण शब्द-चित्र पुढे दिल्याप्रमाणे आहे:—त्या वर्षाच्या जून १९/१६ आणि १७ तारखेस शास्त्रात प्रवीण असे गृहस्थ आणि मोठमोठे पदवीधर यांचे जे मोठे संमेलन ग्लास्गो शहरात झाले तसे संमेलन तत्पूर्वी त्या ठिकाणी कधीही झाले नाही. तेथील विश्वविद्यालय आणि त्या शहराचे अधिकारी पुरुष यांनी आपल्या शहराच्या प्रसिद्ध नागरिकांचा सन्मान करण्यात भाग घेतला. सुमारे १५०० पाहुण्यांची विश्वविद्यालयाच्या इमारतीत उत्तरण्याची सोय लावण्यात आली होती त्याच विश्वविद्यालयाच्या प्रयोगशाळेत एक प्रदर्शन उपडले होते. त्या प्रदर्शनात लॉर्ड केल्विनने तयार केलेले यंत्र ठेविले होते. तेथच रागेने पदवादानपत्रके, मानपत्रे, पदके इत्यादि लावून ठेविले होते. इस्टन कंपनी, अंग्लो-अमेरिकन कंपनी आणि कमर्शल कंपनी या तीन सामुद्रिक तारविद्य कम्पन्यांनी या समारंभात भाग घेतला. विश्वविद्यालयाच्या प्रयोगशाळेतून एक संदेश पाठविण्यात आला, तो न्यूफाउंडलंड, न्यूयॉर्क, चिकागो, सेन्ट्रान्सिस्को, लासअंजेलीस, न्यू आर्लिअन्स, म्यारिडा आणि ब्रायडन या मार्गांनी जाऊन लॉर्ड केल्विनच्या हातात पडण्याला अवघी साडेसात मिनिटे लागली, या सर्व संदेश-मार्गांची लांबी सुमारे २०,००० मैल होती. हा संदेश अटलांटिक महासागरातून दोन वेळा गेला. यामेवर तीन वर्षांनी त्याने आपल्या प्रोफेसरच्या जागेचा राजीनामा दिला. १९०४ साली त्याला त्या विश्वविद्यालयाचे चान्सेलर नेमण्यात आले प्रोफेसरचा जागा सोडल्यापासून त्याचे जे बहुतांशी एकान्तवासात आयुष्य गेले त्या काळात त्याने शास्त्रीय विषयांशी अगदी पूर्णपणे संवेध ठेविला, त्यातला बराचसा काल बाल्टिमोर येथील जॉन्स हापरिन नावाच्या विश्वविद्यालयात प्रकाशक्या लहरीविषयक सिद्धान्तावर दिलेली व्याख्याने दुरुस्त करण्यात गेला; ही व्याख्याने दुरुस्त होऊन सन १९०४ मध्ये प्रसिद्ध करण्यात आली. त्याचा मूल्य होण्यात अगदी अल्प काळ राहिला होता सो त्याने शास्त्रीय संशोधनात भाग घेतला. हा प्रसिद्ध शास्त्रज्ञ आपल्या बयाच्या ८३ व्या वर्षी मरण पावला. [अड्डे (१९०८) व एस. पी. यामसन (१९१०) यांनी केल्विनची चरित्रे लिहिली आहेत; त्यात केल्विनच्या ग्रंथकृत्यांचा समग्र आढावा घेतला आहे.]

केवट—कोळी नावाची व घेतकरी या नात्याने उपजीविका करणारी एक जात. याची लो.सं. १९११ त १२,१५,६१६ होती. संयुक्तप्रतात व त्याच्या खालोखाल विहार-ओरिसात याची बस्ती आस्त आहे संयुक्तप्रतात विद् व मल्हाया जातीशी केवट हे अगदी एकरूप झालेले आढळून येतात. कैवर्तीचे हे आधुनिक वंशज असे मानण्यात येते. क म्हणजे पापी आणि कृति म्हणजे धंद्या. यावरून कैवर्ती अथवा केवट या शब्दाची व्युत्पत्ति सांगण्यात येते. कैवर्ती म्हणजे हलका

केवट

भंडा करणारा, अतोहि व्युत्पत्ति या शब्दाची खावण्यात येते. धर्मशास्त्रकार आपल्या ठराविक उपरतीचा उपयोग करताना कैवर्तास विसरले नाहीत. कैवर्त, भार्गव अथवा दास याची उत्पत्ति निपाद पिता व आयोगाची माता यापासून झालेली आहे असें मनुस्मृतीत म्हटले आहे (अ. १०. २०. १४). ब्रह्मवैवर्त पुराणात, क्षत्रिय पिता व वैश्य माता याच्यापासून ब्रह्मपिता व वैश्य माता यापासून झाल्यामुळे 'प्रतिलोमा' म्हणून निर्दिष्ट केली जाते

भेदिता, बिल्व, जोक, खोटिआ, कैवर्त अथवा दास, लियारी चुडीदिया, व दोस्सा इत्यादि केवट जातीचे पोटविभाग आहेत. केवटाप्रमाणें मरुहा व बिंद जातीचेहि पोटभेद आहेत. मरुहाप्रमाणेंच या केवटाच्या पोटजातींतील घोग लोक स्वतःस निपादाचे बजास समजतात. आगरवाला, चादम जडधर, खारोट इत्यादि अनेक पोटविभाग केवट जातीत आहेत. नागो, मागो, कोविषो वगैरे त्याची गोत्रे आहेत. पाचव्या किंवा सहाव्या वर्षी लगे करण्यात येतात. बगच्या उंचीचे प्रमाण बघूच्या पेशा जास्त असले पाहिजे हें मुख्यतः पहाण्यात येते त्यास पदस्तीर्ण विधवाविवाह होतो.

काली, भगवती व नौका याची केवट लोक उपासना करतात. महाभारी व काली यांना बऱी व फुलें अर्पण करण्यात येतात. लग्नप्रसंगी व धार्मिक समारंभात, सर्वांरिया, ब्राह्मणांना पाचारण्यात येते. भगत, खेरीज सर्व लोक मासे, फास व वगैरे खातात व दारूहि पितात ते कोणाच्याहि हाताची कच्ची रसोई खात नाहीत. परंतु ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य यांच्या हाताची पक्की रसोई मात्र खातात. कोरीरी व तेळी लोकांप्रमाणेंच केवटाचा सामाजिक दर्जा असल्याचें दिवून येते याची आसामातहि धोडीशी यत्ती आहे.

मध्यप्रातांमध्य ही जात दूग, रायपूर व विलासपूर या जिल्ह्यात विशेषकरून आढळते. याची लोक संख्या १,००,००० आहे.

मध्यप्रातात केवटाचे मुख्य वर्ग लडिया व उडिया असे आहेत. लडियाचे लाड्या, कोसर्वा, विंशवार, व धुरि असे उपवर्ग आहेत. विंशवार हे हिंदू झालेले बैगा लोक आहेत व भंडाच्यास तर यांनी ईश्वरार हें नाव घेऊन बैगा मूळाचा अवशेष नाहीसा करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

माघा व डीमर लोकांचा फारच निकट संबंध आहे. छत्तीसगडातील डीमर होडया चालवीत नाहीत. केवट शिंगाडे पेरीत नाहीत. केवट लोक म्हणतात की रामाने वनवासास जाताना यांच्या हातचें पाणी पिऊन याची शिंगाडे पेरण्याची चाल बंद केली ब्राह्मणांना यांच्या हातचें पाणी पिण्यास फाही दीप नाही असे ठरविण्याकरिता ही गोष्ट निर्माण झाली असावी याचे अनेक असंगोष्ट विवाहवर्ग आहेत.

आणि बरेच पशुपक्षी व झाडे ही देवकें आहेत जसें—तुसा,

करसयाल, भलवा, पूर, इत्यादि. एक देवकाच्या कुड्यात विवाह निषिद्ध आहेत तसेच चुलत आतेभावांशी व मामे-भावंडांशी विवाह निषिद्ध आहेत. मुलींची लग्ने १० वर्षांच्या वयातच करतात पण वर मिळत नमला तर जो कोणी लग्नाचा खर्च सोसण्यास तयार होईल त्याला देतात. संवत्सपुरावडे तिथे लग्न फुलाबरोबर लावतात विहारकडे वगैरे वर उंच असला पाहिजे, तो लहान असला तरी हरकत नाही अशी समजूत आहे लग्ने लग्नप्रस्तास प्रदक्षिणा घालून होतात. वर बघूचा माग काढतो व तिला पदर घालतो. पण बंगाल्यात वगैरे वगैरे वगैरे रक्ता वाहून वर त्यात तादूळ काळतो व ते तादूळ बघूवर दांचे खातात. विधवाविवाह व काडी मोडण्याची चाल यांच्यात आहे. संवत्सपुरात १० वर्षे वयात झालेली विधवा ही विधवा न समजता तिचे लग्न पुन्हा पुन्हा विधवेप्रमाणेंच होते.

हे लोक सामान्य हिंदू देवाचीच पूजा करतात. याच्या होडयाचे रक्षण करणारी देवता 'चौराशी देवी' म्हणून आहे असे हे समजतात. हे लोक प्रेतांचे पाय दक्षिणकडे ठेऊन पुरतात व प्रेतांबरोबर तीळ, कापूस व मीठ पुढे उपयोगी पडण्याकरिता ठेवतात. कोणत्याहि सोमवारी व शनिवारी पितरात एक कोंबडा बळी देतात. हे ओड्याच्या कावडी देखील नेतात. विलासपूर नांव विलास केवरीन म्हणून याच्या जातीच्या एका वार्ड्याचा नावावरून पडलें असें म्हणतात. राजाची तिच्यावर इच्छा गेली म्हणून आपला बचाव करण्याकरिता तिने सूर्याची प्रार्थना करून त्याच्या किरणानें स्वतःस जाळून घेतलें व तिचा नवरा तिच्या बरोबर सती गेला अशी याच्यात आख्यायिका आहे [मूक, रसेल आणि हिरालाल].

कैचडा—या झाडास लॅटिनमध्ये पॅडानस ओडोरेन्सिस, संस्कृतमध्ये केतकी, सूचिपुष्प, चामरपुष्प, मराठीत कैचडा, हिंदीत केवरा, तेलगूत मोगली, चेडू इत्यादि नावे आहेत कैचड्याचें झाड सुमारे दोन पुरष वाढतें. हिंदु स्थानात पाणथळ जागी व वगोच्याभावती कुंपण म्हणून याची लागवड करतात. कित्येक ठिकाणी या झाडाची दाट येथे आढळून येतात. याच्या पातीस काटे असतात. या झाडाच्या पाढरा केवडा व पिंवडा केवडा अशा दोन जाती आहेत पाडच्या जातीस केवडा व पिंवडीस केतकी म्हणतात. केतकीस फार सुवास येतो व तिची पात फार सुकुमार असते केवड्यास कणीस येते. तें कणीस व त्याच्यामावती असणाऱ्या काटेरी पातें यांसवीस केवड्याचें फूल म्हणतात. केवडा फार सुवासिक असल्यामुळे केवड्याच्या वनांत सर्प रहातात असा लोकांचा समज आहे धावणांत केवड्याचा भर असतो व केतकीस माघ व फाल्गुन महिन्यातच कणीस येते पाढरे केवडे वागमाहा होतात. कर्नाटकात केवड्याच्या पातीच्या छत्र्या व चट्या करतात. ही पात कातारी लोकास फार उपयोगी पडते केवड्याचें तेल व अत्तर वाढतात. केवड्याच्या पानाचा वास लावून केलेल्या कातगोड्या फार

सुवासिक होतात. केवड्याच्या आतील भागाची माजी करतात. सिया आपली वेणी केवड्याने सुशोभित करतात. तसेच वेवड्याचे पान(पात)द्वारे सुवासिक फुलांमार्गेने देवास बाह्यपत्नीहि चाल आहे. केवड्याच्या पाताचे तंतू काढून त्यापासून जाळी, कुंजल्या, चट्या, लहान लहान पिशव्या वगैरे मित्र तयार होतात. वेवड्याचे काही औषधी उपयोगे आहे आहेत.

त्याच्या अंगी उत्तेजक व आचकेद्वारेण्याचे धर्म आहेत. त्याचा डोकें दुखण्यावर व संधिवातावर उपयोग करतात. कानातील ढगला केवड्याच्या तेलांने रहतात. [धनी. गुणा.]

केशर—याचे झाड लहान असून याचे फांदे अमृतात. त्यास लॅटिनमध्ये ओकस घाटिवर, इंग्रजीत सॅफ्रन, मराठीत व संस्कृतमध्ये केशर, कुंडुम इत्यादि नावे आहेत.

काश्मीरमधील यामपूर प्रदेशात याची लागवड कार प्राचीन काळापासून होत आहे. पूर्वी केशराच्या टिकावर त्या संस्थानाचा पूर्ण हक्क होता.

भाद्रप्रकाशामध्ये या झाडाचा कुंडुम म्हटलेले आहे. यावरून काश्मीरात किती प्राचीन काळापासून याचा व्यापार होता याची कल्पना सहज करता येईल. यावर व जहांगीर याच्या बंडच्या लेखातूनहि काश्मीरमधील केशरासंबंधी उल्लेख केलेला आढळतो.

केशराच्या लागवडीची जमीन उताराची असली लागते. केशराचे कंद तीन वर्षांचे झाले म्हणजे ते दुसरीकडे तयार केलेल्या चौकोनी बाफ्यात दोन दोन हाताच्या अंतरावर लावतात. ज्या बाफ्यात केशराची लागवड करावयाची असेल तो सुमारे आठ वर्षे पडीत ठेवावा लागतो. या बाफ्यात पाणी किंवा खत देत नाहीत एकदा कंद लाविले असता ते १४व्या वर्षीत टिकतात. केशराची लागवड जाले किंवा आगष्ट महिन्यात करतात. लागवड करताना जमीन थोडी मुसमुशीत करून घेतात. थोड्याचाने पाणी घालून मिथरून बाफ्याकरिता घर उघावा लागतो. आक्वियर महिन्यात केशराच्या झाडाने आमळी फुल्ले येतात व त्याचा सुोषण कार गोड व आल्हादकारक असतो. फुल्ले गोळा करून झाल्यावर त्यापासून केशर तयार केले जाते. फुल्ले उन्हात वाळविलेतात व त्यामधील प्रत्येक फुलाचे तीन छीकेशराम काढून घेतात. यापासून निघालेल्या केशराचा शाही शासन हे नाव आहे. हे केशर पहिल्या प्रतीचे असते. छीकेशराम काढून पेटल्यावर बाकी राहिलेल्या पाट्या तंतूपासून 'मौगला' नावाचे हलकें केशर काढतात. मौगला केशराचा भाव सामान्यतः तोंड्यास १५ हा असतो. मौगला केशर काढून पेटल्यानंतर वाळलेली फुल्ले हळूच काडीने ठोकतात. ही ठोकलेली फुल्ले सर्व पाण्यात टाकतात. यामधील फुलांचा उत्पन्न माग बुडाशी गाऊन बसतो. त्याला निवळ म्हणतात. तरंगत राहिलेल्या फुलांचा भाग फिरून ओकतात व पुनः पाण्यात टाकतात. अशा रीतीने बुडाशी राहिलेली निवळ एके टिकाणी करतात.

यापासून केलेले केशर हलकें असते. याला 'लाचा' असे म्हणतात. केशर तयार झाल्यावर ते काश्मीरमधून अमृतसर व इतर व्यापाराच्या ठिकाणी पाठविले जाते.

केशराचा मुख्य उपयोग म्हणजे त्याच्यापासून होणारा रंग होय. याचा पक्क्यात उपयोग करतात. केशरास कर किंमत पडत असल्यामुळे ते काचित प्रसंगी बापरले जाते. मंगल-प्रसंगी याचा रंग शुभ समजतात. युरोपेलींनी यापासून 'सॅफ्रन रेक्स'(केशराच्या वज्या) तयार करतात. केशराचा रंग ताबूड असून तंतू लाव असले म्हणजे ते उत्तम प्रतीचे केशर समजले जाते. केशर १ वर्षावर राहिले म्हणजे पिशव्यास लागते. केशर सुवासिक असून रंगास व औषधाकरिता उपयोगी पडते. याच्या गंधाकरिता गळ्याहि करतात. केशराचा पुष्कळसा व्यापार मान्स व मुंबई यामध्ये चालतो. हॉलंडीज व अरेबियामधील बंदरे यामध्ये हिंदुस्थानतून केशराची पुर्णनिर्गत होते [वाट. फार्मा इंडिका]

केशर—महलापत्रकार गणेशदेवराय यांनी 'विवाहसुदान' नामक प्रभावर टीका केली आहे ती मंत्र केशवाचा आहे. याच केशवाचा दुसरा ग्रंथ करणकौटोवर नामक आहे असे गणेश देवराय यांनी, अर्थात हा करणग्रंथ असला पाहिजे. केशव भारद्वाजगोत्री औदीच ब्राह्मण होता. याची पितृप्रयी क्रमान रायग, त्रिगुणित्य आणि जनार्दन अशी होती महलापत्रकार गणेशाचा पिता केशव याडून हा केशव प्राचीन आहे. प्राचीन केशवाचा काल हाके १४०० इ.न अर्धीचीन नसावा. याचा विवाहसुदान नामक ग्रंथ प्रसिद्ध आहे. त्यावर करणवर्णकृत टीका आहे असे आमेचटसूची वरून कळते [दीक्षित-भारतीय ज्योतिःशास्त्र].

केशव (इतरां)—प्रख्यात महलापत्रकार गणेश देवराय याचा हा पिता हा स्वतः मोठा विद्वान होता. महकौटुक म्हणून त्याचा एक करणग्रंथ आहे. केशवाच्या पित्याचे नाव कमलाकर होते. तोहि मोठा ज्योतिषी होता. केशवाचा विवाहसुदान नावाचा होता आणि त्याचे राहण्याचे ठिकाण कोंकणात समुद्रतीरी नंदिग्राम हे होते त्यास हल्ली नांदगाव म्हणतात. हे गाव मुंबईच्या दक्षिणेस २० कोसावर आहे. त्याचे गोत्र कौशिक असून पत्नीचे नाव लक्ष्मी होते. केशवाचे जातकपद्धति व तानकपद्धति हे ग्रंथ सांप्रत प्रसिद्ध आहेत. ते केशवी या नांवावाली मोडत असून त्याचा उपयोग पुष्कळ ज्योतिषी करतात मुहूर्ततयार हादि ग्रंथ केशवाचा असून हे सगळे ग्रंथ छाले गेले आहेत. वेधाविपरी केशवाची योगप्रथा फार मोठी होती. महकौटुक व जातकपद्धति यांवर केशवाची टीका आहे. [दीक्षित-भारतीय ज्योतिःशास्त्र.]

केशचंद्र सेन—ब्रह्म समाजाचा एक पुजारी. केशव याचा जन्म कलकत्ता शहरात इ. स १८३८ या साली जिल्ह्यावर राहिल्याच्या १९ व्या तारखेत झाला. याचे ब्राह्मणत्व वैध जातीने. केशवाच्या मातोश्रीचे नाव

मुंदरी. पिता विआरीमोहन वारला तेव्हा केशव दहा वर्षांचा होता. केशवाला एक बडिल व एक धावटा असे दोन बंधू होते. यांनी आपली जन्मभाषा बंगाली हिवा बोलवहुत अभ्यास केला. नंतर सात वर्षांचे वय असतां सन १८४५ साली हिंदूकॉलेज नावाच्या विद्यालयात तो जाऊं लागला. पुढं काही वर्षांनी मेट्रॉपॉलिटन कॉलेज नावाचें एक नवीन विद्यालय स्थापन झालें. येथें त्यानें १८५८ पर्यंत अभ्यास केला. ह्याच वर्षी केशव ह्या पाठशाळेंतून निघाला. केशवाचा विवाह सन १८५६ साली झाला, तेव्हा त्याचें वय १८ वर्षांचें होतें. याच्या वयास पुरी अठरा वर्षे झाली नाहींत तीच त्याचा वक्तृत्वप्रभाव अनुभवता येऊं लागला. समवयी मुलाच्या समा स्थापन करून त्यात व्याख्याने देण्याचा व भाषणें रचण्याचा त्यास मोठा नाद असे. अशा प्रकारच्या अनेक समा त्यानें स्थापन केल्या होत्या. त्यात तो तासाचे तास मोठमोठ्या गृहून विपयावर अवैशालें भाषणें करी. याच्या पराजवळ थंडित राजवळम नावाच्या एका पंडीतीची एक बंगाली झाला होती. एके दिवशी राजवळमानें केशवाला ब्राह्मधर्मसंबंधी एक पुस्तक दिलें, तें वाचून त्यास विलक्षण आनंद झाला व फार समाधान वाटलें. तेव्हापासून केशवाचें लक्ष ब्राह्मसमाजाकडे लागलें. त्यावेळीं गुस्ता आदि-समाजक होता. त्यांचे प्रमुखत्व देवेंद्रनाथ ङगोर याच्याकडे होतें. देवेंद्र हे श्रीमान असून सरदारी कुलांतलें पुरुष होते. कुलीन पराण्यातील तरुण मण्डळी ब्राह्मसमाजात आणण्या-विषयी त्याचा फार प्रयत्न असे. केशवाहे श्रीमान व कुलीन पराण्यातील असल्यामुळें देवेंद्रनाथाची व त्याची साधारण सौख्योच्छ्रित होती. प्रत्यक्ष परिचय मात्र नव्हता, याच सुमारास केशवनें 'गुडविल फ्रेंडशिप' नावाची एक मंडळी स्थापन केली होती. तीत मोठमोठ्यांचीं मुलें जात असत. तेथे देवेंद्रनाथ हेहि कधी कधी निर्मग्नतावरून जात व अध्यास्थान स्वीकारून मुलास उत्तेजन देत. तेव्हा त्या सभेत केशवाचें बालपणचें वक्तृत्व ऐकून व त्याचा उत्साह व आवेश पाहून त्याच्याविषयी देवेंद्रनाथाच्या मनात विलक्षण प्रेम उत्पन्न होई. राजवळमानें दिलेलें ब्राह्मधर्मविषयक पुस्तक केशवाच्या हातात पडलें तें याच संधीस. त्याच्या वाचनानें केशवाचें मन ब्राह्मसमाजाकडे वळलें आणि लवकरच त्यानें ब्राह्मधर्माची दीक्षा घेतली (१८५०)

केशवचंद्र आदिहमाजाचा समासद झाल्या दिवशापासून त्याच्यावर देवेंद्रनाथाचा विशेष छेप जडत चालला. ह्या दोन महाराष्ट्रकचें एकमेकांवर इतकें प्रेम होतें की त्यांच्या स्वभावात व गुणात पुष्कळ गोष्टींच्या संबंधानें भिन्नता होती. हे दोन पुरुष परस्परभेद परंतु ब्राह्मसमाजात त्यांचें ऐक्य झालें व दोघेहि भक्तिमान व धर्मपंडित असल्यामुळें एकमेकांवर त्यांचें अलौकिक प्रेम जडलें. केशवचंद्र ब्राह्मसमाजाचा समासद झाला व देवेंद्रनाथांशी त्याचा प्रेमभाव वाढत चालला व पाहून केशवाच्या घरच्या माणसास फारच वाईट वाटलें.

तेव्हापासून ती त्याचा छल करूं लागली. ह्या सर्वे छल केशव निमुटपणें सहन करी. इकडे देवेंद्राच्या सहवासानें केशवाच्या धार्मिक स्वभावस विलक्षण बळकटी आली. तो दिवसाचा आपला बराच काळ देवेंद्राच्या समागमांत घालवी. त्याच्या सहवासात राहून त्याच्या बरोबर उपासना, संभाषण, धर्मवर्चा केल्यानें केशवाचा अधिकार वाढत चालला, तो इतका की त्याचा विश्वास, उत्साह व धर्मभाव पाहून देवेंद्रनाथानीं त्यास ब्रह्मनंद हें नांव दिलें.

आदिसमाजात केशवाचा अधिकार शेवटी इतका वाढला की, सन १८९२ च्या एप्रिल महिन्याच्या १३ व्या तारखेस महर्षि देवेंद्रनाथानीं त्याला ब्राह्मसमाजाचे आचार्य नेमिलें. समाजाचे प्रधानाचार्य स्वतः महर्षिच होते. इतर नित्येक आचार्य असत, त्यास 'उपचार्य' ही संज्ञा होती.

देवेंद्र आणि केशव यामधील अलौकिक प्रेमभाव फार दिवस टिकला नाहीं. जातिभेद व जलजें हें काळून टाकण्याचा केशवचंद्र व त्याचे अनुयायी यांचा आग्रह असे. म्हणून ब्राह्म समाजाच्या आचार्य वर्गात जानवें घातलेला मनुष्य असता कासा नये असा त्यानें हेंका धरिला. देवेंद्रनाथ जुन्या विचाराचे व बळगाचे असल्यानें त्याना या गोष्टी उपडपणें बंद करणें आवडेना. तेव्हा केशव आदिसमाजातून निघाला व त्यानें भारतवर्षीय ब्राह्मसमाजाची स्थापना केली. हा नवीन पंथ निघाल्यावर देवेंद्राच्या पंथाला आदिहमा-समाज म्हणूं लागले.

भारतवर्षीय समाजात केशवाच्या धर्मसुद्धीचा एकसारखा विकास होत गेला. त्याची प्रार्थना, त्याची उपासना, त्याचे उपदेश इतके प्रेमळ असत की ते ऐकून त्याचा श्रोतृसमाज सदांवेत होऊन उपटप अधुपात करी, त्याचें आवेशपुष्क भाषण ऐकून त्याचे शत्रूहि थक होत असें सांगतात. त्याची निस्सीम भक्ति आणि विलक्षण वैराग्य याच्यायोगे त्यानें एक नवीन शिष्यवर्ग तयार केला. त्याच्या शक्तिमावाची जसजशी उन्नति होत गेली तसतसे त्याच्या वैराग्यास राष्ट्रीय स्वरूप प्राप्त झालें. त्यानें भगवें वज्र धारण केलें व हाता मध्यें करताल व एकातरी घेऊन आपल्या शिष्यवर्गास गाथापुन नगरसंकीर्तन करीत फिरण्याचा क्रम चालविला. इ. स. १८६८ सालीं सर्वे हिंदुस्थानातील मुख्य मुख्य स्थानी जाऊन ब्राह्म धर्माचा उपदेश करावयाच्या उद्देशानें केशव चंद्र प्रवासस निघाले.

सन १८७० मध्ये केशवनीं विलायतेस जाण्याचा निषय केला. ते केसुबारी महिन्याच्या १० व्या तारखेस कलकत्त्यातून निघाले व त्याच वर्षाच्या आयट्यावेर महिन्याच्या १५ रीस परत मुंबईस आले. मुंबईतून आल्यानंतर पांच सहा वर्षे पर्यंत सामाजिक सुधारणेच्या संबंधानें केशवानीं फार मेहनत केली. विविधा प्रकार करून विचार जागृत करण्याकरितां त्यांनीं अनेक शाळा, कॉलेज, पुस्तकालय, समा, मंडळ

स्थापन केल्या. ह्या सर्व कार्यां लोकांनी व सरकारी अधिकाऱ्यांनी त्यास पुष्कळ साहाय्य केलें आपल्या जिव्यांची उत्पत्ति होण्याकरिता त्यांनी "भामाहिंतेपिणी सभा" या नांवाची एक ब्रिग्याची सभा स्थापन केली व 'भामाबोधिनी' नांवाचे एक वर्तमानपत्रहि सुरू केलें. १८७३ साली "ब्राह्म विवाहाचा कायदा" पास झाला त्यांतहि त्याचें अंग होतें.

सामाजिक सुधारणेच्या ह्या गोष्टी होत असता समाजाच्या कामांत यत्किंचितहि खंड पडला नव्हता. तथापि वरील गोष्टींची व्यवस्था झाल्याबरोबर त्यांनी समाजाच्या धर्मोन्नतीचें काम पुनः हातीं घेतलें. ह्या कार्याकरिता १८७६ साली कलकत्त्यापासून थोड्या अंतरावर एक बाग तयार करून तांतें 'साधनकानन' असें नांव दिलें. ह्या ठिकाणी ते व त्याचा निकट शिष्यवर्ग दिवसाचा चढुतेक काळ भजन, भक्ति, ध्यान व उपासना यात घालवीत.

सन १८७८ पर्यंत भारतवर्षीय ब्राह्मसमाजाची धर्मोन्नति एकसारखी चालली होती. परंतु त्याबरोबरच केशवचंद्राच्या विरुद्ध असणारा पक्ष बळगतीत चालला. तशांत सन १८७८ साली केशवाच्या मुलीचा विवाह कुचबिहारच्या महाराजगार्हा झाला. आपल्या समाजाच्या मताविरुद्ध केशवचंद्रांनी १६ वर्षांहून लहान असणाऱ्या कुचबिहारच्या महाराजाला आपली १३ वर्षांची मुलगी दिंडुविवाह संस्कार करून दिली म्हणून त्यांचे बरेच अनुयायी रागावले व नवीन साधारणप्रत्येक समान निर्माण झाला. कुचबिहार प्रकरणाचें वावटळ शांत झालें नाहीं तीच केशवानी पुनः पोर "वैराग्यसाधनास" आरंभ केला. सर्व धर्मांचें ऐक्य करणें हा जो ब्राह्मसमाजाचा मुख्य कार्यभाग होतो आपण नवविधान धर्माच्या योगी पूर्ण करीत आहों अशी स्वतःची समजूत करून घेतली. हें धर्मिक साधारण जनांच्या देखील एकदम लक्षांत यावें म्हणून केशवानी अनेक संस्कार व कर्म लावून दिलीं. सन १८८१ त नवविधानध्वजारोपण या नांवाचा एक संस्कार त्यांनी केला, त्यात ह्या नवविधानाचा हेतु उत्तम रीतीने स्पष्ट करून सांगितला. यामध्ये सर्व राष्ट्र, सर्व लोक, सर्व धर्म सर्व लोकाचार, सर्व भक्तिमार्ग, सर्व वैराग्यसाधनें याचें ऐक्य झालें आहे; ह्या ऐक्याचें दर्शक अशी जी ह्या जयपञ्चातित्या शेरक्षणार्थ दिंडु, मुसलमान, ख्रिस्ती, पाशी इत्यादि सर्व द्वेषभाव विस्तरावा आणि एक अंतःकरणानें, एक भावानें विश्वजननीस शरण जावें असें स्पष्ट करून सांगितलें. याचें 'नवविधान' नांवाचें पत्र ते एकटे चालवीत. कुचबिहार प्रकरणालासून त्याच्याविषयी लोक हवे तें मोलत व लिहीत. 'नवविधान' उदयास आल्यादिवसापासून तर या निदात्मक मेलाचा अगदी फहर उसळला होता. ता. ८ जानेवारी १८८४ या दिवशी ब्रह्मानंद केशवचंद्र सेन यांनी देह ठेविला.

केशवचंद्रांच्या अंगां लागले नैसर्गिक गुण होते. त्याचा लोकांवर मोठा परिणाम होत असे. विशेषतः त्याचा धार्मिक बाग व नैतिक आचरण लोकांना मोहून टाकी व यासुद्धे

केशवांच्या अनेक चुकाकडे त्याच्या अनुयायींनी दुर्लक्ष केलें. आपलें मत दुसऱ्याला पटवून देण्यांत त्यांचा हातखंडा असे. याचें भारतीय धर्ममर्यादें ज्ञान घेताचेंच होतें व गुरुपणाच्या ढोंगधुन्यापासून व ब्राह्मणमतस्तरापासून हे अलिप्त नव्हते. त्यांचे विचार, विशेषतः बापुण्याच्या अंतिम काळांतील, झुटित व विभंगत असत. फोडल्याहि कामात त्यांना सुव्यवस्था करिता येत नसे. प्रत्येक कार्यांत त्याचा प्रत्यक्ष संबंध असल्याने ते गेल्यावर त्याच्या साऱ्या पडामोडी वेद पडल्या. त्यांच्या स्वभावात मनमोकळेपणा थोडाच असल्या. कारणानें त्याचे अनुयायी बरेचसे सार्शक असत व त्याचे नवीन विचार एकदम ऐकून त्यांना सखेदार्याचें वाटे, पण ते विचार फार दिवस केशवचंद्राच्या मनात पोळलेले असत.

ख्रिस्तीमताचा ह्याच्या मनावर लहानपणापासून फार परिणाम झाला होता. कलकत्ता युनिव्हर्सिटीचे मार्ग रजिस्ट्रार के. सी. यानर्ग नेहमी म्हणत की, केशव दिस्ती होऊन मेले. यानर्ग हे केशवचंद्रांचे परममित्र असल्याने त्याचें म्हणणें अजीबात विचाराबाहेर टाकून चालणार नाहीं. आपल्या नवविधानात त्यांनी बरेच दिस्ती संस्कार घातले आहेत. अशा रीतीने ख्रिस्ती संप्रदायाचें अनुकरण करून ब्राह्मसमाजातील एक भाग केशवानीं धनविला

केशवचंद्र व दयानंद हे जरी समकालीन होते तरी या दोघांची तुलना कोणत्याच तऱ्हेने करता येणार नाहीं. केशवचंद्रांची भारतीय धार्मिक विचारविकासाच्या दृष्टीने किंमत फारशी नाहीं व सामान्य सैमादिक मोहामुळे त्याचें बरित्र कोणास स्फूर्तिदायक झालें नाहीं ('ब्राह्मसमाज' पहा).

[स्टेवर्ट-केशव चंद्रसेन अँड ब्राह्म समाज; सुसुमनर-दि सार्ईफ अँड टीबिग्न ऑफ केशवचंद्र सेन, दिवनायें शास्त्री-दि न्यू डिस्पेन्सेशन; घ. म. नगरकर-नवसंहिता]

केशवपुर-बंगाल इलाख्यातील अंतोर जिल्ह्यातील एका तालुक्यातील खेडेगाव. अंतोरशहराच्या दक्षिण १८ मैलावर हें हरिहर नदीच्या काठी वसलेले आहे. हें गाव साखरेच्या व्यापाराकरिता प्रसिद्ध आहे. या साखरेच्या धंद्याला लागणारी मातीची उपकरणें व पितळेचे काम या ठिकाणी होतें. या गावां वाहेरून बराच तांदूळ येतो.

केशवस्वामी—हे रामदास पंचायतनातील एक होत. याना भागानगरकर असें म्हणत. यांचे वडील आत्मारामपंत अपून ते मोंगलाईतील कल्याणीचे कुळकर्णी होते. केशवाच्या आईचें नांव गंगाबाई. त्या ८० वर्षांच्या झाल्या. नंतर त्यांना केशव ह्या मुलगा झाला असें म्हणतात. बाईच्या वयाच्या बाबतीत बरीच अतिशयोक्त दिसते. केशवस्वामी हे पूर्ववयात भागानगरच्या तानशा कुळबहादू यांच्या पदरी एक अधिकारी होते. याचे गुरु काशीराजस्वामी होत. केशवानीं एकादशीचरित्र व इतर अभंग, पदें वगैरे काव्य केलें आहे. काव्यसंग्रहात याची सुमारे १००१०० पदें छापिली आहेत. याची शिष्यशाळा बरीच मोठी होती. तिने बराठी

भावेची पुष्कळ सेवा केली आहे. शिवातील प्रमुख शिवराम व संतराज हे असून त्याचे ग्रंथदि प्रसिद्ध आहेत. केशव-स्वामीचा समाधिपाल शके १६०४ पौष शु. १३ असून, समाधिपाल हद्दाबादेस सुलेमान बागेपलीकडील रंगरेज-गुठ्याच्या पुढे सुलतानदीच्या काठी एका शेतात आहे [भक्त नं. चिंतानिवा, महाराष्ट्र.]

केशाकर्षण- (कॅपिलॅरिटि) ज्या नळीचे छिद्र केशा-प्रमाणे अगदी वारीक असते तीस केशनीलिका (कॅपिलॅरी ट्यूब) असे नाव आहे. याप्रमाणे वारीक छिद्राच्या नळिकेतून जे आकर्षण होते त्यास केशाकर्षण असे नाव आहे. या प्रकारची नळी पाण्यात किंवा एखाद्या द्रवात बुडविली असता केशाकर्षणाच्या योगाने नळीबाहेरील द्रवाच्या उंची-पेक्षा नळीतील द्रवाची उंची कमी किंवा जास्त होते. असल्या प्रकारच्या सूक्ष्म नळीत प्रवाही द्रव्याचे जे परिणाम होतात त्याशिवाय दुसऱ्या ठिकाणी असल्याच प्रकारचे परिणाम घडत असता त्यासहि केशाकर्षण असे नाव आहे. उदाहरणार्थ कापसाच्या बातित तेल चढत ते केशाकर्षणाचेच घडते.

केशाकर्षणात समानप्रकृतीच्या किंवा एकाच जातीच्या द्रव्यात जे आकर्षण होत ते आकर्षण बऱ्याच अंतरावरून होत असताना अगदी निव्वळ असते परंतु जर अंतर अत्यल्प असेल तरच हे आकर्षण जोरदार असते असा शास्त्रज्ञाचा अंदाज आहे. जी. एच. किन्के नावाच्या शास्त्रज्ञाने या प्रकारच्या आकर्षणाचे मापन करणाऱ्या हेतुने काही प्रयोग केले जास्तित जास्त किती अंतर असताना या प्रकारच्या आकर्षणाचा दृश्य परिणाम होतो याविषयी या प्रयोगावरून त्याने अनुमाने घटविली आहेत. एका मिलिमिटरच्या एक वीससहस्रांदा इतक्या अंतरावरून हे आकर्षण उत्तम रीतीने होते असे त्याने दाखवून दिले.

ऐ ति हा सि क मा हि ती-इ.स. १७११/१७१२च्या सुमारास फ्रान्सिस्त हाक्सबी याने केशाकर्षण नळीतून होणाऱ्या केशाकर्षणाच्या बद्दल अनेक प्रयोग प्रथमतः केले; या प्रयोगावरून त्याचे असे मत झाले की, हे केशाकर्षण काच आणि प्रवाही पदार्थ यांच्या दरम्यान असणाऱ्या आकर्षणामुळे होते. तसेच त्याच्या असे निदर्शनास आले की, नळीची काच कितीहि पातळ किंवा जाड असो नळीच्या आतील द्रवाची फाजील उंची नळीच्या आतील छिद्राच्या व्यासावरच अवलंबून असते. काचच्या जाडीचा या बाबतीत काहीच परिणाम होत नाही. डॉ. जेम्स ज्युरिन, सर ऐझाक न्यूटन, अलेक्सिस क्लाउ हेरिआट जे ए. व्हान सेमर, जे.जी. लिवन फ्रास्ट (१७५६), ग्यासपेड मारो (१७८७), जान सेरली (१८०२), थामस यंग (१८०४), पिअरे सायमन डालेस (१८०६), सी. एफ. गौस (१८३०), सायमन डेनिस पाइ-सन (१८३१) इ. शास्त्रज्ञांनी या दिशेने बरेच प्रयत्न केले आहेत. याच्या प्रयत्नांच्या योगाने या विषयास अस-

लेख सध्याचे महत्त्व प्राप्त झाले आहे. इ. स. १८३१ च्या नंतर जे. ए. एफ. क्राउ, जी. एल. व्हानडर, मेन्स मुगे, अथान्से ड्रेजे, एफ. एच. आर. लुइगो व सर डब्ल्यू. थाम-सन वगैरे शास्त्रज्ञांनी यात बरीच प्रगति केली.

केशाकर्षणाविषयी साधून माहिती येथे देता येणे शक्य नाही. केशाकर्षणाच्याच शुध्दग्रंथामुळे जे चमत्कार दृष्टीस पडतात त्याच परिस्थितीप्रमाणे भिन्न भिन्न नावे पडली आहेत. पुष्पाभागावर केशाकर्षणाचा परिणाम झालेला दिसून येतो. एखाद्या भाव्यात पाणी आणि आल्कोहोल यांचे मिश्रण योग्य प्रमाणात करावे ते असे की या मिश्रणाचे विशिष्टगुणत्व तेथल्या निशिष्टगुणत्वा इतके व्हावे नंतर यात तेलाचे थेंब सोडल्यास ते या मिश्रणात खाली वर वाटेल त्या ठिकाणी राहू शकतात. तेलास जो आकार येतो तो कदा कदा असतो हे पहाण्यासाठी ते मिश्रण काठीने हळूच हळूच म्हुणजे त्या थेंबास निरनिराळा आकार आलेला दिसेल, परंतु त्याबरोबरच असेहि पण निदर्शनास येईल की, त्या तेलासर्भांवर एखाद्या रंगाच्या शिवायीप्रमाणे कसला तरी प्रभाव आहे. ह्या थेंबाचा आकार मोठा असल्यास त्याला मंदमंद गति दिली असता त्या थेंबाचा आकार निरनिराळ्या रतीने बदलतो, परंतु त्या थेंबाचे दोन किंवा अधिक विभाग होऊ शकत नाहीत. त्या थेंबासर्भांवर कसल्या तरी खिचट पदार्थाचे आवरण असल्यासारखे दिसून येते.

अत्यंत पातळ असे पाण्याचे किंवा दुसऱ्या एखाद्या प्रवाही पदार्थाचे थर घेऊन त्याची जाडी काढतात. त्यावर प्रवाशाच्या योगाने जे निरनिराळे रंग दिसतात त्याच्या योगाने जाडी निश्चित करता येते. याप्रमाणे जाडी निश्चित करून त्या योगाने आपणास पदार्थाच्या अवकासक रचने- (मॉलिस्कुलर स्ट्रक्चर) विषयी अनुमान घटविता येते. सर डब्ल्यू थामसन (सॉई कोल्डिड) याने या रीतीने प्रयोग करून त्यावरून त्याने अणूच्या आकारमानाविषयी काही अनुमाने घटविली आहेत. केशाकर्षणाचे मूळ कारण अणूअणूमधील आकर्षण हे आहे. या प्रकारचे आकर्षण घडण्यास कमीत कमी किंवा जास्तित जास्त किती अंतर असणे लागते याविषयी किन्के आणि दुसरे काही शास्त्रज्ञ यांशी प्रयोग केले आहेत. त्यावरून असे दिसून आले आहे की, या प्रकारचे आकर्षण घडण्यास एक सहस्रांश मिलिमिटरपासून ते एक वीससहस्रांश मिलिमिटरपर्यंत अंतर असते. इतक्या अंतरास केशाकर्षणाचे परिणाम उत्तम प्रकारे निदर्शनास येतात. केशाकर्षणासंबंधाने मनोरंजक माहिती देऊन हा विषय पुरा करूं.

एका काचच्या नळीत कर्बोद्विगंधकिटा (कार्बनट्रायसल्फाइड) चा एक थेंब देवावा, आणि त्याच्या शेजारिच पाण्याचा एक थेंब ठेऊन ती नळी समान्तर ठेवावी; म्हणजे कर्बोद्विगंध-किटाचा थेंब पाण्याच्या थेंबासामोरे लागून पाण्याचा थेंब पुढे पडू लागेल. काचच्या एका सपाट तबत्यावर अल्कोहोलचा

थेंब ठेवावा आणि त्याच्या शेजारीच तेलाचा थेंब ठेवावा म्हणजे अल्कोहोलचा थेंब तेजीबद्धचा पाठलाग बरताना दिसून येईल.

पाण्याच्या पृष्ठभागावर पाण्याचा बिंदू टाकला असता तो सर्व पृष्ठभागावर पसरला पाहिजे परंतु तो सर्व पृष्ठभागावर पसरलेला दिसत नाही. या प्रकारे पाण्याकडून अपवादालात्मक असे वर्तन का व्हावे याचा उलगडा कित्येक दिवसपर्यंत शास्त्रज्ञास करिता आला नाही. किन्तु यानें या गोष्टीचा उलगडा करण्याचे श्रेय संपादन केले त्यानं असे दाखवून दिले की, पाण्याच्या पृष्ठभागावर एक प्रकारचा चिकट असा थारक अर असतो व त्यामुळे जर थारकचे अपवादालात्मक वर्तन पदपृष्ठभागाकडून झाल्यासारखे दिसते. त्याकरिता शुद्ध केलेला पारद घेतला असता या प्रकारचा अपवाद दिसून येत नाही.

स्वच्छ पाण्यावर कापेंन वायसल्फाईडचा थेंब टाकला असता तो पाण्याच्या पृष्ठभागावर पसरला पाहिजे, परंतु तो पसरत नाही आणि लेपटच्या सारखा आकार धारण करून पाण्याच्या पृष्ठभागावर तरंगत रहातो. परंतु असे का होतें याचा छल्लात पुढें दिल्याप्रमाणें सोपासा प्रयोग करून मिळविता येतो. पाण्यावर याप्रमाणें कापेंन-वाय-सल्फाईडचा थेंब तरंगत असता त्यावर लायक्येरोडिम नावाची तरंगणारी धुकणी टाकली असता ती धुकणी त्या थेंब पासून दूर सरकते. त्या येवापासून एक लहानसें बवुल काढावे, त्या बवुलच्या दरम्यान ती धुकणी त्या बवुलच्या आत राहू शकत नाही. जरी बारंबार धुकणी त्या बवुलच्या आत टाकली तरी ती सरकून बाहेर आते. या एकदर प्रकारावरून पुढें दिल्याप्रमाणें अनुमान बनविता येते - निमसप्रमाणें कापेंन वायसल्फाईडचा थेंब पसरण्याचा सारखा यत्न करीत असतो, परंतु त्याचे सारखें बाष्पीभवन होत असल्यामुळे पाण्याच्या सर्व पृष्ठभागावर तो थेंब पसरलेला दिसत नाही, त्यामुळे टाकलेली धुकणी येवापासून दूरदूर सरकते.

पुष्पाकर्षणामुळे काय परिणाम घडतात याबद्दल पुढें वाही उदाहरण दिलें आहेत दोन सपाट काचा घेऊन त्या ओढी कराव्यात व नंतर त्या एकमेकीस चिकटवल्यात याप्रमाणें चिकटविल्या असता काचेच्या पृष्ठभागाच्या खवरेपेंत त्या एकमेकांपासून दूर करण्याचा प्रयत्न केल्या असता त्या दूर करिता येत नाहीत, माना दूर करण्यास फार मोठा जोर लागतो हा जोर वातावरणाच्या ओरावेसा मोठा असतो. याच कारण केशाकर्षण (पुष्पाकर्षण) हें होय. वर्षाचे दोन तुकडे घ्यावे, त्याची एक एक वाजू सपाट करावी व नंतर ते दोन तुकडे एकमेकांस चिकटवून ठेवावेत काही वेळानें ते दोन तुकडे मिळून बर्फाचा एकच तुकडा झालेला दिसून येतो याप्रमाणें दोन तुकड्यांचा एक तुकडा होण्याने कारण पुष्पाकर्षण हें होय या प्रकारास पुनर्वेनीभवन (रेनिलेशन) असें नाव आहे याच्या उलट

प्रकार पारा आणि काच याचा संबंधात दिसून येतो. दोन काचा अगदीं घोळ्या अंतरावर धावत्या असता त्याच्या दरम्यानचा पारा त्या काचामधून निघून गतो व ती रिकामी आग निघात होते. मात्र अशा प्रकारे निघत जाणा होण्याकरिता त्या दोन्ही काचा पाण्याच्या पृष्ठभागाखाली असाव्यात, म्हणजे वाहेरील हवेस आत शिरण्यास अवकाश मिळणार नाही.

धामस टेंट नावाच्या शास्त्रज्ञाने नळीचा व्यास आणि थेंबाचे वजन याविषयी प्रयोग केले आहेत. त्याने जे प्रयोग केले आहेत त्यावरून त्याने पुढील नियम बनविला आहे. "इतर गोष्टी समसमान असताना नळीतून गळणाऱ्या थेंबाचे वजन आणि नळीचा व्यास ही एकमेकांच्या समान प्रमाणात असतात."

एका सपाट पात्रात एक दोन मिलिमिटर उंचीचे पाणी भरावे, नंतर त्यात साधारण मध्यावर एखादा अल्कोहोलचा थेंब टाकावा, म्हणजे थेंब पडलेल्या जागी कोरडी जागा दिसू लागेल

सोम मद्याचे अंधु.—काचेचा प्याला पोडे बाईन नावाच्या दारुनें अर्धा भरावा व तो काही वेळ तसाच राहू द्यावा म्हणजे ती दारू काचेच्या बाजूनें हळू हळू सर चढेल व नंतर बिंदूच्या रुपांनं अल्पप्रमाणें खाली पडताना दिसू लागेल कपूर गति —कापराचा तुकडा पाण्यात टाकावा म्हणजे तो तुकडा पाण्यात वेडावाकडा फिरू लागेल

मद्याकानें चालणारी होडी—उघळ पाण्यात एक लहानशी होडी लाकावी, त्या होडीची एक बाजू मद्याकानें ओढी करून नंतर ती होडी पाण्यात सोडावी अथं केव्हाच ती होडी पाण्यात आपोआप पाऊं लागेल मद्याकें लावलेला भाग बराम (म्हणजे जहाजाचा मागचा भाग) असतो.

विशुद्धतेच्या योगानें पुष्पाकर्षणात काय फरक होतो हें पहाणें फार मनोरंजक आहे पारा आणि सोम्य सल्फ्युरिक अल्सिड याच्या दरम्यानच्या पृष्ठाकर्षणाबद्दल विशुद्धतेनें मनोरंजक प्रयोग करता येतो

एक काचेचे भांडे घेऊन त्याच्या भोकात बून बसवावे गुवात भोळ पाहून त्यातून एक भातुचा दांडा घालून त्याचे टोक भाज्याच्या आतल्या बाजूस आणलेले असावे त्या भातूस आतल्या बाजूस स्पर्श करील अशा रीतीनें एक पारद-बिंदू ठेवावा. या भातुच्या दांड्यास विशुद्धपदमालेचें (विजेच्या ब्याटरीचें) एक टोंक जोडावे नंतर त्या भाज्यात सोम्य गंधकाम्ल (सल्फ्युरिक अल्सिड) ओतावे व त्यात त्या ब्याटरीचे दुसरे टोंक चुपट ठेवावे. विशुद्धवाह वहात असताना पारद-बिंदूचा आकार कसा काय होतो याकडे लक्ष द्यावे. ज्या वेळेस पारदबिंदू धन विशुद्धपदार्था जोडतात तेव्हा पारदबिंदू निस्तेज दिसू लागतो आणि त्याचा गोळ आकार जाऊन तो चपटा होतो परंतु जर पारद-बिंदूची कणविशुद्ध-

मुव जोडला तर त्या शिंदूत पूर्ववर आहार येऊन तो चक-
चकीत दिवू लागतो.

केसरी—हा एक असुर होता हा ऊर्जा व चित्रलेखा या
अप्सरास येऊन पळत असता त्यास मारून पुरवा राजानें
अप्सरास सोडविलें होतें. (मत्स्य. अ. २४)

(२) योगा एका प्रजापतीच्या देवसेना आणि दैत्यसेना नामक
दोन कन्या हरण करून पळणारा असुर त्यातून दैत्यसेना
यास बंद घाली, परंतु देवसेना होईना ती रुई लागली
त्यावरून ईशाने याचा पराभव करून तिला थापासून सोड-
विलें. (भारत. वन. अ. २२३)

(३) कंसपुत्रीय एक राक्षस. हा अधाचें रूप घेऊन बुद्धावनात
हूंग आणि गोपील यात पांडा देशात गेला असता कृष्णाने
यास मारिलें [भाग १० स्कं. अ. ३७.]

केसरीरुपाष्टन—रावपुतान्यातील सुंदरी संस्थानच्या
केसरीरु तहसिलीचे मुख्य ठिकाण सुंदरीपासून आग्नेयेस २०
मैलावर, व कोट्या शहरापासून १० मैलावर चंयन नदीच्या
उत्तर तीरावर हें वसलेलें आहे. या गावाची लोकसंख्या
१९०१ साली ३७३३ होती. महाराष्ट्रमंडलापासून या शह-
राची प्रविष्टि आहे प्राचीनवाडी या ठिकाणी मंदूकरण नावाचें
एक अरण्य होतें. महेश्वराचा रागा रन्तिदेव याच्या नावावरून
याला पूर्वी रन्तिदेवपाष्टन असें नाव होतें या ठिकाणी परगु-
रामानें गन्तुदेवशराचें देवालय बायलें अशी अहज्रायिका
आहे. पुढें बरीच शतके लोटण्यावर हें देऊळ अगदी मोड-
कळीत आलें. तेव्हा छत्रसाल रामानें (१६३१-१६५८)
हें पुन्हा बांधलें. याच रामानें केसरीरु नावाचें एक मोठे
देवालय बांधविलें व त्यावरूनच याला केसरीरु हें नाव पडलें
आहे. या देवळात विष्णूची मूर्ति असून या ठिकाणी दरवर्षी
सोडी यात्रा भरते. मूर्तिकलेच्या दृष्टीने या देवळात काहीच
पहण्यासारखें नाहीं. १८ व्या शतकात, केसरीरु ही तह-
शील मराठ्यांना बधीत मिळाली, व पुढें पेशव्यानी त्यापैकी
१/२ शिघाना व १/२ होळकरांना देऊन घ्याली. १८१८ च्या
तहान्वये होळकरांच्या ताब्यात असलेला भाग सुंदरी संस्था-
नच्या ताब्यात पुन्हा गेला. पुढें १८६० च्या तहान्वये
शिवाच्या ताब्यात असलेला १/२ भाग ब्रिटिश सरकारनें
आपल्याकडे घेऊन तो पुन्हा सुंदरी संस्थानच्या ताब्यात
देऊन टाकला, व त्यावरून दरवर्षी ८०००० रुपये सुंदरींस्था-
ननें घाबयाचें ठरलें. केसरीरुपाष्टन गावात नदीच्या तीरावर
दोन सतीची देवाळयें असून त्या देवाळयात शिलाखेप
आहेत. हे लेख पृ. १५ व १३ या वर्षीच आहेंत

केसरिया—ब्रह्मदेवामधील एक छोटेसे संस्थान. हा
स्वतंत्र रांष्ट्रीय देशास सातुड्डा पडणांण टाण्यास आहे सातु-
ड्ड्यान केसरिया हें एवढे गाव आहे. सातुड्डदार शाला रज-
पूत आहेत.

केसरी—एक वानर. अंगनेचा गति. हा गोकुल पर्यता-
५८ रहान असे. एकदा रंयणादन नावाचा एक असुर वग.ज

होऊन त्यानें क्रिष्टिक ऋषीस बहुत आस दिला, त्यावरून
ऋषीच्या अहोनें यांने त्याशी युद्ध करून त्याचा वध केला.
तेव्हा ऋषींनीं संतुष्ट होऊन यास अशिवांद दिला होता की,
तुला एक सुखमावी भगवद्रूप आणि बलाढ्य असा पुत्र
होईल त्यावरून यास पुढें माझी हा तलाच पुत्र झाल.

केसरीनाथ—हे राशीन येथील नायसंप्रदायातील
मठाचे मठपति होत ज्ञानेश्वर-परंपरीतील हे नाथ होते.
याच्या गुरुचे नाव उद्गोधाथाथ होतें उद्गोधाच्या अनेक
शिष्यांतून हेच राशीनमठाचे अधिकाारी झाले पूर्वाश्रमी हे
राशीनचे मामलेदार होते. नौकरीवर असताना हे उद्गो-
धाच्या गावातील कपाकीर्तनास व ज्ञानेश्वरीच्या पुराणास
जात असत. पुढें नौकरी सोडून हे उद्गोधाचा उपदेश घेऊन
शिष्य बनले याची काव्यरचना फार आहे. त्यात सिद्धा-
सार म्हणून मुख्य ग्रंथ आहे. यांनीं श. १५४६ मागी. शु
२ रोजी अळोरीस समाधि घेतली प्रख्यात मराठी कवि
शिवदांन (केसरी) याचा शिष्य होय [स. क. पृ.]

केसरीय—बिहार-ओरिसातील चंपारण भिल्ल्यानील
एक खेडें १९०१ साली या खेड्याची लोकसंख्या ४४६६
होती. या खेड्यात १६०० फूट परिघाची एक मोठी विटाची
भित असून, त्यावर ६० फूट उंच व ६८ फूट व्यासाचा एक
विटाचा स्तूप आहे. बुद्धानें जी अवतारकृत्य केली त्यापैकी
एका कृत्याच्या स्मरणार्थ हा स्तूप बांधला गेला असावा असें
कार्त्तिकेनें म्हणलें आहे. हा स्तूप सन २०००-३००० च्या
दरम्यान केव्हातरी बांधला गेला असावा. पण भित मान बरीच
जुनी असावी असें दिसतें. ही भित चक्रवर्ति राजा वैन यांनें
बांधिली अशी दंतकथा आहे.

केसरीध्वज—कृतध्वजाचा पुन. केसरीध्वजास आध्यात्मिक
ज्ञान प्राप्त झालें होतें. त्याचा खाडिक्य नामक चुल-
नंपु फार दक्ष असून, धर्मकृत्यावरून त्याची फार
प्रसिद्धि होती. या दोषामये द्वेषभाव वसत असल्यामुळे
खाडिक्यास आपल्या राज्यातून होऊन लावण्यात आलें
परंतु बालेकडून त्याच्यात पूर्ण स्नेहभाव होऊन ते परद-
राच्या उपयोगी पडूं लागलें. खाडिक्यानें आपल्या धर्मावर-
णाच्या योगानें केसरीध्वजास गोहत्त्येच्या पापापासून मुक्त
करविलें, व केसरीध्वजानें खाडिक्यास योगधारणेच्या मुठ मोठी
कथन केल्या.

केसरी भिकाजी दातार—सवाई माधवराव यांचे
भारतीर्दीत होळकर दरबारात हे एवढेच पेशव्यांचे बधीत
होने. हे निरपुढ व स्वतःपणे असून, यांचे अवलोकन सूक्ष्म,
वाक्यार्थ होतें. गुप्त यातम्या काढण्यात याचा हातरींम
असे. यांनीं १७८२-१७९६ पर्यंत पकिलीचें काम केलें व
पेशव्यास वेळेवेळीं सरकारी व इतर यातमी दिली. यांनीं
लिहिलेली १७६ पत्रे इ. स. मर्त्य, (महेश्वर दरबाराची पत्रे
मा २ यात प्रसिद्ध झाली असून त्यात तत्कालीन होळकर-
याहीचा इतिहास पह्याप्यास गोपडतो. (भा. इ. म. प. सं. १.

केळ—या झाडास लॅटिनमध्ये मूसासापिएन्टम्, इंग्रजीत नॅस्टेन् किंवा बनाना, व मराठीत केळ, संस्कृतमध्ये कदली, गुमराथीन केरा, हिंदीत केला इत्यादि नावे आहेत.

मंगलप्रसंगी केळीचे तोरण दारासुद्धा बांधण्याची बहिषाट हिंदुस्थानात फार प्राचीन आहे. यावरून हें शाब्द आपल्या लोकांस फार प्राचीन कालापासून गाहोत आहेतें दितें. आपल्या पुराणांत, काव्यप्रथांत व नाटकांत कदलीमुखाचीं वर्णनें आलीं आहेत प्राचीन ईशोभितान लोकांस केळें माहित नव्हतें मूळ मत्स्याष्टोपकल्पाकडाला असणें असें म्हणतात

व सु-क्षेत्र—हें बहुधासुद्धा इंदूरपासून साडे आठ. त्याची उंची ८ ते १५ फूट असते कधी कधी २० फूट उंचीचीं झोडे होतात. फळ ४ इंचापासून १५ इंचापर्यंत लांब असतात हें साज विहारच्या डोंगरात, पूर्वे हिमालय आणि आसामातील पर्वतात, मणिपूर आणि ब्रह्मदेश या ठिकाणी आपो-अप होते. हिंदुस्थानात व उज्जयितीच्यात सर्वेन याची लागवड केळी जाते या झाडाच्या ४० जाती हिंदुस्थानात आहेत. त्यांपैकी मुख्य खाली दिल्या आहेत

केळ्याच्या जातीः—मूसा झाडा याची फांनें फिट्ट हिंदी व फळें फिट्ट पिबळी असतात. पूर्वे बंगालमध्ये याची लागवड होते

मूसा चमराः—याच्या पानाचा दाडा लाल असतो. व फळ ९ इंच लांब असून तें बळढेल्या गवताच्या फिफा रंगा-प्रमाणें असतें याचे चमरा आणि विंती चमरा असे दोन प्रकार आहेत. हे प्रकार कलकत्त्यामध्ये दिसून येतात.

मूसा शिकभगित्तसः—ही जात शिकित्त प्रांतात दार्जिलिंग-जवळ होते.

मूसा पारेलेकेका—याचें फळ सिंगबून धातात. पुतेल आणि फच-केळ हे दोन्ही प्रकार यांतच येतात

मूसा कार्निटुलाटाः—मुबई व मद्रास इत्यांथ्यात ही जात पावते

मूसा टेक्साइलीस व मूसा अरकानेन्सिसः—या दोन जातींच्या झाडापासून मनुष्य भ्याप रोपयोगी तंतु निघतात. ब्रह्मदेशातील या झाडाचें फळ मुबईच्या लाल केळ्याप्रमाणें असते. मुबईच्या फळाला मुसाचन, रामफळें किंवा खालकेळ म्हणतात. या झाडाचा बॅट, पूल, फळ हीं तापडी असतात

मुबई इत्यांथ्यात आपल्यादपडे ठाणें, खानदेश, पुणे, सातारा, विगापूर, येळगाव या शिखरांतून केळीची लागवड फार होते. ठाणें व खानदेशात बसवाई अगार वेगळी जात लावतात तापोळी, मुटेळी, राजेळी, गोथिंगी, वेळची वगैरे जातींची लागवड ठाणें मिळतात होते. पुणे, सातारा व येळगाव यात मुख्य जाती राजेळी अथवा राजापूर व फाळी अथवा गुभरी या होत. शिवाय खान, वेळची, म्हंशेळी नादि आहेत प्रत्येक देशात किंवा प्रांतात एकच प्रकारनें शाब्द होत नसून लागवड वेळ्यामुळे पुढळ जातीचीं शाब्द होऊं शकतात.

ख ग व ड—समुद्रतटापासून ५००० किंवा २००० फूट उंचीचा प्रदेश गैरीजकरून केळीचीं शाब्दें हिंदुस्थानात सर्व ठिकाणीं होतात काही शाब्दें विकल्या केळ्याकरिता व काही कच्च्या केळ्याकरिता (भाजीकरिता) लावतात कच्च्या केळ्याची लागवड हलक्या जमीनांताहे होते. निरनिराळ्या प्रांतात लागवडीची निरनिराळी रीत असते

गु केळीः—मुबई इत्यांथ्यात हंगाम कार्तिक, मार्ग-श्राप व पौष हा होय वेळीं सुकविण्यासाठी काढावयाची असल्यास त्याच्या शिरा पार जाऊन वेळें अगदी मोल व्हावयास पाहिजे. कच्चे काढल्यास गुकेळें कठीण व पाउरे होतें. पितकी केळी मिळतील तितकीं मिळवून मदीत ठेवून ती विकवितात वेळी चांगली विकल्यानंतर त्याची साल काळी पडते. वेळीं विकून काळी पडल्यानंतर तीं सोलून समुद्रकाठीं समारें आठ फूट उंच माडव घालून त्यावर बाळत घालतात. याप्रमाणें रीज करीत गेल्यास तीं सत दिवसांत वाळून तयार होतात समुद्रकिनाऱ्यावर माडव उंच असल्यामुळे खालून व वरून हवा वांगली सापते व त्यामुळे केळी लवकर व सारली बाळतात. बाळ-ताना त्यावर बेरफचरा, माती वगैरे घसू नये म्हणून फाळणी घ्यावी लागते मुबई इत्यांथ्यात फफ आगाशी येथेंच राजेळीची गुकेळी करितात भलवारफडे केळमें, डोडो उर्फ नेंदयाळी, कणनू वगैरे जातींची गुकेळी होतात असें म्हणतात बहुधा कोणत्याहि जातीचीं केळीं उन्हात ठेवून बाळविण्यास अचवण पडत नाहीं. परंतु जी काय मुख्य अचवण आहे, ती गुकेळें मयवेदार व स्वच्छ असून त्यावर कोणत्याहि प्रकारची जीज, आळी वगैरे काही व्यर्थ नये ही होय. त्यामुळे उंची व रंगदार मात फफ आगाशी-कडील राजेळीचाच होऊं शकतो

उ प थो ग—विकलेलीं केळीं खातात व कच्च्या केळ्यांची भाजी करतात एका एकरात फेरलेल्या इतर पान्यापासून निवडक्या लोकांचा निवाह होऊं शकतो, त्यापेक्षा एका एकरातील केळ्याच्या पिकावर जास्त लोकांचा निवाह होऊं शकेल. केळीं बाळवून यांचीच पीठ वरून त्याचे पाण्याचे पदार्थ करतात. या झाडाचीं फुलें, भाषा व फोवळे अंडूर यांची भाजी करून खातात व गुरांनी चाच्याप्रमाणें ते घाल-तात व कोरे जनावरांस खाऊं घातले असता दूध वाढते.

या झाडाच्या तंतुपासून दोन्या, बटया, व वाणद तयार होतात [बॅट, पराजेर-पळसाडांचा वाग]

केळघाडा—राजपुतान्यामध्ये उदेपूर पंथ्यानांतील कुमलज वरगण्याचें मुख्य ठिकाण हें उदेपूरच्या उत्तरेस ३८ मैलावर असून कुमलज किल्ल्याच्या दक्षिणेस १॥ मैलावर आहे हें अरबली पर्वताच्या मध्यभागी बसलेलें आहे याची लोखंडच्या ११-१ साली १२४ होती चौदाव्या शतकाच्या आरंभी, अलाउद्दीननें निज-वेडा दिला. त्यावेळीं राणा छप्पणसिंह व त्याचे

फेळवाडी

ठार शाले तेव्हा राणा अजयसिंह यानें या ठिकाणचा आश्रय घेतला होता.

फेळवाडी—हें वदामाच्या उत्तरेस ११ व कड गिरीच्या पूर्वेस चार मैलावर एक रोड आहे येथें रगन याचें एक देऊळ आहे या ठिकाणी फाल्गुनात यात्रा भरत असते रगनायाच्या देवळात एक जुना कानडी सिंद घराण्याचा (१२१०-१२८०) रेख आहे या घराण्याचा या तालुक्यावर अमल होता [क्रीट-कॅनरीन डिनॅटोन]

फेळचे माहीम—मुबई इलाह्याताल ठाणें जिल्ह्यामधील तालुक्याचें मुख्य ठिकाण या की की आय रेल्वेच्या फाट्यावर पालघर म्हणून स्टेशन लागतें त्याच्या पश्चिमेस सुमार ५॥ मैलावर हें ठिकाण आहे. येथील लोकवस्ती १९११ साली ५५९९ भरली फेळचें माहीम यापेकी फेळन या बदराजवळ एक किला आहे माहीम बदरा समोरिंह दोन किंसे असून त पोतुंगीन लोकांनी बांधलेले आहेत फेळचें माहीम या ठिकाणी मोठमोठ्या बागा असून येथे केळा, ऊस, छुट, सुपारी याचा मोठा व्यापार आहे ह शहर दिह्री येथील मोंगलाच्या ताब्यात १२५० साली आहे पुर्वे गुजराथच्या मुबेदारानी तें आपल्या ताब्यात घेतलें १५१२ साली पोर्तुगीज लोकांनी तें हस्तगत केलें १९१२ साली मोंगलांनी या शहराला वेढा दिला पण पोर्तुगीज लोकांनी मोठया शौर्याने व चिकाडीने त्याचें सारक्षण केलें या ठिकाणी एका पोर्तुगीज सरदाराचें थडगें सापडलें त्याचा अवशेष ठाणें येथील कलफ्टराच्या बागेत देवला आहे १८९१ साली येथें म्युनिसिपालिटी स्थापन करण्यात आली १९०१ साली या शहराचा वार्षिक बसुल ८००० रुपये होता १८९० साली फेळचें गाव देखील माहीम म्युनिसिपालिटीच्या ताब्यात देण्यात आलें माहीम शहरात एक धर्मार्थ दवाखाना असून १ मुलाच्या व १ मुलीची शाळा आहे

फेळपुर, तालुका—वन्हाड प्रांतातील यवतमाळ जिल्ह्यापेकी एक तालुका या तालुक्याचें क्षेत्रफळ १०८० चौरस मैल आहे १९११ मध्ये या तालुक्याची वस्ती १,३०,७९७ होती या तालुक्यात ३१० खेदेगावे आहेत या तालुक्याचें मुख्य ठिकाण पादरकवडा हें आहे या तालुक्यात गोंड लोकांची वस्ती अधिक आहे चादा येथील गोंडांच्या राज्यात याचा पूर्वी समावेश होत असे या तालुक्याचा वार्षिक महसुल १३५०० येतो

फेळोद—जयप्रांतातील नागपूर जिल्ह्याच्या काटोल तहसिलीतील एक गाव नागपूर शिंदवाडा रम्यावर नागपूरून १८ मैलावर हें गाव तसलें आहे या ठिकाणी पूर्वी फेळीच्या बागा असत व त्यावरूनच याचा सध्याचा नाव पडलें असावें या गावाची लोकसंख्या १९११ साली ५७८५ होती गणी विभागाचें पितळी भाटी या ठिकाणी चांगली

तयार होतात या ठिकाणी नुकतीच एक कापूस वटव प्याची गिरणी निघाली आहे.

फेकाडी कर्नाटक व दक्षिण महाराष्ट्र येथे या नातीची वस्ती साधारण १९११ साली मुबई इलाह्यात ह्याची संख्या ९५१० होता दरबेडोरी व मुसाफरी यापट्टे कैकाच्याची प्रसिद्धि आहे अजूनहि चोव्या व परफोडी वरण्याचा त्याचा व्यवसाय चालू असला तथापि अलीकडे त्याची थोडी सुधारणा झाली आहे आपलें मूळ ठिकाण तेलगण होय असें ते सांगतात आणि तेलगू व कानडा मिश्रित अशी त्याची भाषा ऐकला की, ते तेलगणने असावे हें समजनीय दिसतें फेकाडी जातीत आमटे व लमाण वगैरे गुन्हेगारहि शिरले असून काहींना अर्धवट मराठीहि बोलता येतें

या जातीत नऊ पोतजाती आहेत बोरीवाले, धन-ताले, कामाठी, काडगी, लमाण, माकडवाले, उरुकेकाडी, बाइवेस व आमटे असे ते नऊ भाग आहेत या सर्वांचा धंदा म्हणजे माकड घेऊन फेरी करणें, दोपत्या करण, जादुगिरी करणें व यिसे कातरण, किंवा अशाच स्वरूपाचा असतो ओढ व कोल्हाडी जातीशी त्याच सादस दिसून येतें उपरोक्त जातींशिवाय गोव्रातर—विवाहागुळ झालेले काही भेद आढळतात जाधव, माने, गायकवाड, माप्पावत व पोवार असे पाच मुख्य वंश आहेत जाधवांचे मूळ व सपाटसर आणि मान्याचे मानक व मालागूर असे भेद आहेत काही ठिकाणी बरील वशाची नावे हद्दी आडनावे घनली आहेत मुख्य वंशाना, सातपादी, मेळपादी, फावाडी, मदरेगुदी व संगाडी अशी दुसरी नावे आहेत

त्याच्यात पालविवाह रुढ असून बहुपत्न स्वास मुमा देविली आहे मुलाच्या वाप प्रथम भागणी घालतो व वधूच्या वापास २५ ते १०० रुपयेपर्यंत देतो लग्नाचा मुद्दत व काय ब्राह्मणावकून करविण्यात येतें पंचपावली हें कैकाच्याचें देवक असून त्याची लग्नाच्या दिवशी स्थापना करितात होम, मंगळसूत्र, कंकण वगैरे समारंभ कुणभ्याप्रमाणेच करण्यात येतात घानदेश व बेळगाव जिल्ह्यात अशी चाल आहे की, नवऱ्याने आपल्या वायकोच्या घरी तीन मुलें होईपर्यंत राहून आपल्या सासऱ्याच्या पुढुबास पोसलें पाहिजे अशा अटीवर लग्न ठरल्यानंतर पुढें नवरा-यायकोत कडह शान्यास तिच्या आईवापास पोसण्याची जबाबदारी नवऱ्यावर असते घनताळे कैकाच्यात पवाकून लग्न ठरविण्यात येतें पिंपळची टह्याची एका घरात घालून व त्यात पाणी घालून, त्या घटापुढें वधूवरास बसवितात लेंकानी असता द्यकन्यानंतर लग्नविधि पूर्ण होतें या जातीत विधवाविवाहास मोषय्यीक आहे एक ब्राह्मण उपाध्याय व विधवा श्रियाच विधवेच्या लग्नात भाग घेतात

एखाद्या अविविहित पुरुषास विधवेची लग्न वर्तव्य असेल तर त्यास प्रथम शर्मा वृक्षाशी लग्न करावें लागतें नवरा-
वायकोत फलह घाल्यास काडीमोड करण्याची बहि-
वाट आहे

कैकाडी हे हिंदुधर्मीय असून वारससमर्थी हिंदू काय
याचाच अवलंब करितात हिंदू देवतांना मान देऊन हिंदू
सण्व ते पाळतात बहिरोबा, भवानी, मरिआइ, किरमाई,
तुकार्ही, यमाई, वगैरे देवतांची ते उपासना करतात सोनो-
रीचा बहिरीबा, जेजुरीचा खडोबा, तुळजापुरची भवानी व
मारती या त्यांच्या कुलदेवता होत आळदी, जेजुरी,
सोनोरी, गुळजापूर, पठरपूर वगैरे ठिकाणी ते यात्रेस
जातात पोसवी हे त्याचे धर्मगुरू असून शकून, जादुगारी,
चेतूक, कोल इत्यादिकांवर त्यांची धडा असते एखादी
साथ उडवली की, बकरें किंवा रेडा घडी देतात खानदे
राचे कैकाडी दायुलमालिक नावाच्या सुसुलमान साधूच
फार मान देतात या जातीचे उपाध्ये साधारणपणें देशस्थ
ब्राह्मण असतात कैकाडी लोक घृतास पुरतात किंवा जाळ
तात दहा दिवसपर्यंत शुलक पाळण्यात येत व प्रेतवाहकहि
शुलक पाळतात रक्षा भरणें, क्षीर करणें वगैरे सर्व विधी
करण्यात येतात घृताची एक मूर्ति घट्या देवात पुजे-
करिता ठेवण्यात येते धाद करण्याची चाल या लोकांत
नाही

कैराण्याची चोर म्हणून प्रसिद्धि असल्याने त्यांच्यावर
पोलिसाची नेहमी नजर असते त्याचा परंपरागत धदा
टोपल्या कारणें द्या होय. पक्षी व हरिण पकडण्याची
जादू तयार करभ पक्ष्याचे पिंजरे करणें, मुलूखी खेळणें
तयार करण वगैरेहि धंदे कैकाडी लोक करतात

टोपल्यासोप साप लोकांना दागवून काहीं लोक भिक्षा
मागतात वाळू, माती, विटा, काँले वगैरे गाढवावर लादून
नेआण करण्याचें कामहि काहीं लोक करतात काहीं लष्क
शेती व मजुरी करू लागले आहेत बकरें, हरिण सते
व डुकर यांवर उपजीविका करून ते दाकडि पितात त्यांचा
सामाजिक दजा कुणच्याहून अत्यंत हीन आहे

या जातीचा उल्लेख दामोजीपंत मंगळदेकर यांच्या
वेळीं (तेरावें शतक) झालेल्या एका ऐतिहासिक महज
रात स्पष्ट आढळतो महाराणी गावातील कोणत्या लोका-
पसून कोणकोणते हक्क वसूल करावेत याबद्दलच्या खादीत
त्यांनी कैकाडी लोकांपासून, प्रत्येक लग्नास सवा दोन रुपये व
मर्तिफाच्या प्रत्येक मज्जाबद्दल साडेतीन रुपये वसूल करावेत
असा निर्देश केलेला आहे [इति मळ चतु र्थ वृ ६२]

व 'हा ड मय प्रां तां ती ल कै का डी —मध्यप्रांतात
याची वस्ती जास्त आहे हे काण्होबा रमजनास
आपला पूर्वज समजतात व त्याने आपल्या मुलास एक कादी
दिली व त्यावर निर्बाह करण्यास सांगितलें म्हणून आम्ही
टोपल्या निघून निघाविरतो, अशी हे जीवनवृत्ति समजाव-

तात नेमाड जिल्ह्यात याच्या दोन जाती आहेत, एक मराठी व
दुसरी फिरस्ता मराठे कैकाडी दुस-या वर्गास नीच समजतात
नागपुरात याच्या अनेक उपजाती आहेत त्या —कामाटी
भासटी, कुणची, तोकावाला व योरीवाला यावरून अन्य
जातींनी आपल्यातून काढून दिलेले लोक कैकाडी जातीत
शिरले अद्यापि असें दिसतें वहाडात याच्या साडेचारा पो'
जाती आहेत नेमाडात याचे दोन वर्ग जादी व गायकवाड
असे आहेत व हे परस्परार्थी विवाह करतात दक्षिण
जिल्ह्यातून जादी, माने, कुमरे, जेठी, फले, दाने व इतर
असे अनेक वर्ग आहेत यांचा मद्रासच्या कोरवा जातीशी
पूर्वी केव्हा तरी निकट संबंध असावा

सगोन विवाह याच्यात निषिद्ध आहेत मुलीचें लग्न
८ ते १२ वर्षांच्या वयात होतें मुलीला वर मिळत नसला
तर दुसऱ्या कोणाच्या तरी लग्नात अर्कोच्या साडाबरोबर किंवा
आगडीबरोबर तिचें लग्न करितात व तें झाड फार जपून
साडवितात आणि ती आगडी बोंदात घालतात जर तें झाड
भेलें किंवा आगडी हरवली तर त्याची उत्तरक्रिया करतात.
२० ते १०० रुपयांपर्यंत मुलीचें शुलक असतें विधवेने
नवऱ्याच्या पाठच्या भावाबरोबर लग्न केलें पाहिजे व या
पाठच्या भावाबरोबर इतर भावाबरोबर तिला लग्न करता येत
नाही जर तिचें योग्य दिसास दोडून इतरास वारलें तर त्या
भागमानें तिच्या लग्नाचा अर्धा खर्च दिसास भरून दिला
पाहिजे विधवाविवाह तिच्या नवऱ्याकडेच झाला पाहिजे
प्रथम वरानें विधवेबरोबर लग्न करण्यापूर्वी रहत्या झाडा-
बरोबर प्रथम विवाह केला पाहिजे हे पुष्कळ बायका
मरतात पण पहिल्या बायकोच्या परवानगीशिवाय दुसरे लग्न
करता येत नाही व पहिली बायको नवऱ्याकडून 'दुसरे लग्न
केल्यावर मी चांगला बागेन असें कागदावर लिहून घेतं.
बहुधा पहिल्या बायकोचे आईबाप दुसरे लग्न करू
देत नाहीत सबळ कारणें असलीच तर पटस्कोट करू
देतात व पंचायतीच्या सहासह एक फारखतीचा कागद
तयार करतात त्यापद्वल नवऱ्यात ८ ते १० रुपये भरावे
लागतात याचा दब नाग आहे हे खंडोबाची व मरामताची
पूजा करतात हे लोक फार अपवित्र समजले जातात
ब्राह्मण, बाणी व कलारखुदा यास स्पर्श करीत नाहीत. यास
मादिरांत येऊ देत नाहीत याची जातपंचाईत असून ती
निरनिराळ्या अपराधाबद्दल शिक्षा करते जर कोणा
कैकाडिणीनें भिज जातीशी व्यभिचार केला तर तिला नदी
वर किंवा विहिरीवर नेतात तिचें अपूर्ण क्षीर करतात मग
दोन दारवे शोपडे मुद्दाम जवळच तयार करून ठेवलेलें असतें
त्यात ती एका दाराने जाते व मारुनून ते शोपडे पेटवितात
तें पेटत असताना ती काहीं वेळ शोपडीत वसते नंतर दुसऱ्या
दारानें बाहेर पडते मग एका लहान मुलास प्रथम तिच्या
हातचें जेवण घालतात असाच विधी मध्यपूर्वे कोरवा लोक
करतात [रसेल व हिरालाल]

कैकुवाद—हा दिल्लीचा गुलाम (मुसलमान) घराण्यातील एक शहा (स. १२८६-८८). हा बल्खनचा नातू होय. याचा बाप व हा आज्ञाच्या कारकीर्दीत बंगालचा सुभा होता. आज्ञाच्या मरणानंतर हा गादीवर आला (याचा बाप आज्ञाचा भावउता होता). हा देखणा व शीम्य होता. आज्ञेने त्याला १७ वर्षे शिक्षण देऊन शिस्त लाविली होती. परंतु हा गादीवर आल्यानंतर त्या कडक शिस्ताचा वचपा याने बाढला. दास व दायका यांच्या विलासात हा फार दंग असे. सर्वदा येथील दंग असल्याने राज्याचा कारभार दिवाण निजामुद्दीन पादी दिवाणने याला वाढून राज्य बळकाविल्याचा प्रयत्न केला, परंतु तो आयाचा वेळी उपडकीस आला व त्यामुळे दिवाणने आप्तमहत्या केली. पुढे काही दिवस कैकुवाद शुद्धीने वागत असे; परंतु ब्यसन पुन्हा बळावले व सर्वत्र अंदाधुंदी माजली. तेव्हा दरबारातील जलाखुद्दीन खिलजी नावाच्या दरद्वारेने आपला पक्ष प्रयत्न करून एके दिवशी कैकुवाद विलासात गुप्त असता त्यास ठार मारून त्याने प्रेत खाली घसुनेत कैकून दिले व आपण तत्काल बळकावले. येथे गुलाम घराण्याचा शेवट झाला. हे गुलाम शहा फार व्यभिचारी व मार्थिकरु असत. कैकुवादचा बाप त्याच्या भेटीस आला असता त्या प्रसंगा प्रसिद्ध मुसलमान कवि अमीर खुशरो याने त्या प्रसंगावर एक हृदयस्पर्शी काव्य केले आहे. ते किरान-उस-सदइन (दोन नक्षत्रांचा संयोग) या नावाने प्रख्यात आहे [धील-ओ. वा. डि; स्मिथ-ओ. डि. ई.; सरदेसाई-मु. रि.]

कैकेयी—सूर्यवंशीय दशरथ राजाच्या तीन मुख्य त्रियातीत एक ही केकय देशीच्या अधपति राजाची कन्या असून आपल्या पतीस अतिशय प्रिय असे. एकदा लवार्त हा दशरथराजास फार उपयोगी पडली होती. दशरथ रामास अरण्यवास आणि दशरथास मृत्यु, असे प्राप्त होण्यास हाच कारण झाली होती. हिचा पुत्र भरत. (२) मत्स्यपति विराटाची स्त्री सुदेष्णा, ती केकयपतिपतीची कन्या म्हणून तिलाहि कैकेयी म्हणत असत.

कैकोलन—एक पोटी जात. याची एवंदर सो. सं. (१९११) ३०३-९० आहे. बहुतेक मद्रास इलाक्यातच आहेत. तेलगू प्रांतात व दक्षिणेकडील सर्व गिरिजात कैकोलन जातीचे तामीळ पोटी रहात असून ते तेलगू भाषाच बोलतात. अशी एक दंतकथा आहे की, मनुष्याच्या नायक राजाना कैकोलनीं घाम पसंत न पडल्यामुळे त्यानी उत्तरे-पडून पट्टनकारन पोटी आणविले, व त्याचीच संस्था पुढे मास्त झाली. संस्कृत वीरगाथा हर्षदाचा समानार्थी तामीळ हर्षद कैकोलन असा आहे व वीरगाथा हाच आपला मूळ पुष्ट होय अशी या जातीची समजूत आहे. कैकोलन सोडता सेनगुंवार म्हणजे रणजंगीर असे म्हणतात. व त्याविषयी दंतकथाहि आहे. कै म्हणजे हात व कोल म्हणजे

घोय, अशी कैकोलनची व्युत्पत्ति आहे. हातमागाच्या विविध भागांनी हे लोक देवता व ऋषी समजतात. घागा हा विष्णूच्या नाभिकमलांतून प्रथम उत्पन्न झाला, बाणा म्हणजे एक देवता, ताणा म्हणजे नारद, पावटी हा वैदमुनि, फलक म्हणजेच ब्रह्म आणि ताणा बाणण्याचा मुख्य दोर म्हणजे आदिशेष होय. अशा तऱ्हेच्या प्रथमय रूपान मागाविषयी कैकोलन कोट्याच्या आहेत.

कितीच ठिकाणी खालील पोटाजाती आढळून येतात:—खोशिया, रट्ट, सिद्धाली, पट्टाली, शिरपरम्, सेवायहवृत्ति, इत्यादि. बहुतेक कैकोलन शैव असून काही लिंग धारण करतात व काही वैष्णवहि आहेत.

या जातीच्या मुख्य पुढाऱ्यास पेरिदानकारन अथवा पट्टकारन असे म्हणतात. त्याच्या हाताखालच्या मुल्यास ग्रामणी व उरल असे म्हणतात. कांजीवरम् येथे राहणाऱ्या त्याचा पुढारी देणया स्वीकारतो व जातीसंबंधी तंटे मिटविता त्यास महानाडन असे म्हणतात त्याची अग्रश उल्लेखन केल्पास तो अपराध्यास जातिवहिष्कृत करितो नट्टकथाद नायनमार नावाचा एक भिक्षुक वर्ग कैकोलन जातीस जोडलेला आहे. देशातर करताना, कोठेहि जातीचा तंटा असल्यास, सभा बोलावून व काजीवरमुच्या महानाडचे प्रतिनिधी म्हणून हजर राहून ते वादाचे निकाल घेते होतात हे पाहतात. जातिविषयक वाद संपेपर्यंत; आजूचे काळ तद्दक्ष ठेवण्याची पद्धति या लोकात आहे. ते वामाधी देवीची उपासना करतात. वरील भिक्षुकवर्ग एका वेळवर चवून काही शुकनामक धार्मिक विधि व वसरती करितो. या दोन्ही गोष्टीना एका दंतकथेचा आधार आहे हे दिसते. नट्टकथाद नायनमार हे आपण वीरगाथेचे वंशज आहो असे हकाने प्रतिपादन करतात. कैकोलनापेक्षा हे भिक्षुक लोक हलक्या दर्जाचे असून त्यांचा कैकोलनाशी भेटीव्यवहार होत नाही. पोन्नम गालाचार व ओंटीपुली नावाचे दोन भिक्षुक वर्गहि यात असलेले आढळून येतात.

कैकोलन जातीचे नाडू अथवा देश असे ७२ विभाग असून ४२ पश्चिमेकडील नाडू व २८ पूर्वेकडील नाडू असे मुख्य आहेत. या सर्वांत बहुधा परस्पर लगे होतात सवे नाडूचे वरिष्ठ व यिशाइनडू असतात व सर्वांत श्रेष्ठ काजीवरमुचा नाडू असतो. यिशाइनडूचे चार प्रभार शिवपुरम्, धोंडिपुरम्, विरंजीपुरम् व शिवलिंगपुरम् असे आहेत. ७२ नाडूंपैकी, प्रत्येक नाडूचे किल्लग्राम, पररग्राम व शिवपुरग्राम असे पोटा प्रकार आहेत. सग्या काजीवरम्-येथे कैकोलनचे दोन मुख्य विभाग आहेत व ते अप्यमपेट्ट व पिंलदपालयम् असे आहेत. आपला पूर्वपार पोटाचाच थंडा सोडून सग्या कैकोलनानी शेती, व्यापार, पाटी हांकणे व्हायली केरणे असले थंडे स्वीकारले आहेत.

प्रत्येक कैकोलन कुटुंबातील एक मुलगी देवास बाहण्याची घास त्यांघात रुट आहे. देवदासी जातीची ते ११५

देवीत नाहींत, तथापि कांहीं समारंभाच्या प्रसंगी ते दावीच्या परीं खुशाल नेवतात. स्टुअर्ट म्हणतो की इडुवाचा पुढारी नर पुत्रहोने मेला व त्यास नर मुली असल्या तर त्यांची एकीला दावी करतात. अशा दावी केलेल्या व देवास वाहिलेल्या मुलीस नृत्य गीतहि शिकविण्यात येत. एका देवळात मूर्तीसमोर त्या दावीला बसवून ब्राह्मणद्वारा ताळि-
कपन करण्यांत येत व नंतर तिची मिरवणूक काढतात. जिने देवाची लम झाले आहे अशी एखादी दामी मृत शाळ्यास देवाकरील वय व कुठें तिला अर्पण करून तिचा अन्य विधि होंपर्यंत ते देवाची पूजा करीत नाहींत.

काही कैकोलनामपे विश्वालांकू नाराचा एक छत्र-
विधि आहे. त्यात वरानें वृषचें तालीबंधन केलें कीं छत्र ठरलें असे मानतात. नंतर थडेल मनुष्याना तें छत्र सोडता येत नाहीं. संजते नसेल तर प्रियाना पुनर्विवाह करण्याची सुमा देण्यांत येते. या जातीविषयी कन्याच म्हणी उपलब्ध आहेत. अंत्य विधीची त्यांच्यात अशी एक चाल आहे कीं, शेवटच्या दिवशीं एक शोषडी पाधून व न्हाव्यानें आणलेल्या दगडाची तीं रात करून त्या दगडांनाच सर्व पदार्थ समर्पण करितात. देवीची साय येऊ नये म्हणून माणसांनीं देवीचा रय ओडणें, आकडे टोचून पेण इत्यादि प्रकार त्यांच्यात रुढ होते. [पंथंन]

गंगम्मा देवीप्रीत्यर्थ होणारा तिष्पति येथील वार्षिकोत्सव कैकोलन आनंदानें करितात. या उत्सवाचा विशेष स्टुअर्टच्या मताप्रमाणें असा की, उत्सवदिन सुरू झाल्यानंतर रोग सकाळीं व सायंकाळीं लोक फण्डे बदलतात. रविवारां सकाळीं दिसून येणारा मातंगी वेप पाहण्यासारखा असतो. त्यावेळीं भक्त देवीपुढें नार्चू ल्हाणो. तो रंगात आला की, जिमेंत एक तळई मारून घेता. हा वेपसमारंभ एका द्वाझणाकडे व महंताच्या मठात होतो. ' पीरंतालू-वेप ' नावाचा समारंभ उत्सवाच्या अखेरीस होतो; त्यावेळीं छविप घेऊन एक कैकोलन जातीचा मनुष्य पोष्यावरून ऊंऊम वाटीत गावातून फेरी मारून येतो.

कैटभ—कैटभ आणि मधु या नावाचे दोन कूर दानव होते. विष्णु भिद्यत असता त्याच्या कानापासून हे दानव निर्माण झाले. विष्णूच्या नाभीपासून जन्मलेल्या कमळात वास करणाऱ्या ब्रह्मदेवाचा वध करण्यास ते उद्युक्त झाले असें वर्णन महाभारतात व पुराणातून आढळतें. विष्णून दोघानाहि ठार केल्यामुळे, त्यास ' कैटभभित् ' व ' मधुसूदन ' अशी अभिमानें मिळाली. कैटभवधाचें प्रेय मार्कंडेय पुराणाप्रमाणें उमेश मिळतें; म्हणून उमेश ' कैटभ ' असें विशेषण लावितो. या दानवाचा मेद साडल्यामुळे पृथ्वीस मेदिनी असें नाव पडलें असें हरिवंशात सांगितलें आहे. हरिवंशात एक ठिकाणीं असा उल्लेख आहे की, वरील दोघा दैत्यांचे देह समुद्रात टाकले गाऊन तेथें त्यांच्या घरीरापासून प्रचंड मेद तयार झाला व नारायणानें त्या मेदचा उपयोग करून

पृथ्वी निर्माण केली. या दानवाच्या मेदांत सर्वथ पृथ्वी सोडून टाकल्यामुळे पृथ्वीस ' मेदिनी ' हें नाव पडलें असें एके ठिकाणीं लिहिलें आहे. पृथ्वीच्या उत्पत्तिविषयक अनेक कल्पनांपैकी ही एक कल्पना आहे.

कैथल, तहसील—पंजाब ह्या राज्या. कर्नाळ जिल्ह्याची पश्चिमेकडील तहसील. उ. अ. २१° २२' ते २०° १२' व पू. रे. ७६° ११' ते ७६° ४०'. क्षेत्रफळ १२०३ चौरस मैल ली. स. (इ. स. १९११) २,५०,९१७. या तहसीलीत कैथल व पुंरी ही गावे व ४१३ देहानि आहेत.

काहूर—कैथल तहसीलीचें मुख्य ठिकाण. उ. अ. २९. ४८' व पू. रे. ७६° २२' सदने पंजाब रेल्वेच्या कर्नाळ काटपावरील हें अखेरीच स्टेशन आहे. ली. स. (१९११) १२९१२. हा गांव एका विस्तृत तलावाभोंवतीं वनलेला आहे. या तलावास ठिकाणिकांनीं पायऱ्यांचे पाट पायले आहेत. कैथल गांव कुद्रेझात असून मुघिष्ठारानें घसविला असें म्हणतात. याचें संस्कृत नाव कपिस्थल असें असून हनुमानाची मातोश्री अमनी हिचे येथें देऊळ आहे. मुसलमानांनीं अमलाच्या आरंभी या गावस योंडे कार महल होतें व तैमूरनें दिक्षीवर स्वारी करण्यापूर्वी इ. स १३९८ सालीं येथें मुकाम केला होता. त्यावेळीं येथील लोक अमिपूतक होते असा उल्लेख करून ठेवलेला आहे. येथें मरजया शेख सलाउद्दीन (इ. स. १४२६) याचें घडणें आहे. त्या घडण्याचा जीर्णोद्धार अ. स. १७६४ सालीं केला. इ. स १७६७ सालीं भाई देवुसिंग भाईस सरदारानें येथें आपला अमल बसविला. इ. स. १८४३ सालीं शिराकाडून ते ब्रिटिश मुलुखात समाविष्ट झाले मार्हवा राजवाडा अद्यापि पडक्या स्थितीत दिसतो. इ. स. १८६७ सालीं येथें स्टुडिंसपाळिटी स्थापन झाली. रंधणें येथें सोरा श्रद्ध करण्यात येतो. शिवाय छालेचे बार्निश केलेलें लाकूड तयार होतें.

कैफंगफु—चीन देशातील होनान प्रांताची कैफंगफु ही राजधानी आहे ही उ. अ. ३४° ५२' व पू. रे. ११४° ४३' यावर आहे. ही पॅकिंग-हूनकी रेल्वेच्या एका काटपावर आहे.

सध्याचें काहूर डफुक ध्याग (इ. स. पूर्वी ३०४-३००) यानें आपल्या जहागिरीची (कैंग) भयान्दा ठरक्यासाठी (कै) बांधिलें. यावरून याचें कैफंगफु नाव पडलें असावे. चिनी इतिहासात कैफंगफूला बरीच टोपण नांवें मिळाली. चौ, सुइ व तंग या घराण्याच्या वेळेस (इ. स. ५५०-९०७) पिएन नची, पुताई घराण्याच्या वेळीं (९०७-९६०) तुंग किंग, तंग व किन याच्या वेळेस (९६०-१२६०) पिएन किंग, अशीं नांवें मिळालीं. युआन क्षपचा मोगल घराण्याच्या वेळीं (१२६०-१३६८) त्या छद्मराज पिएनलिंग म्हणत व मिंग घराण्यानें याला मूळचे म्हणजे कैफंगफु काहूर हें नाव दिलें.

कैफंगफु काहूर होअंगहो नदांच्या दक्षिणेस वर असून त्याला पुपानें वाहून जाण्याची

१६८२ त महापुरातें या वाहराचा फार नाश झाला. हें शहर मोठे आहे. रस्ते रंद असून बऱ्याच प्रसंगीय इमारती आहेत. येथील मोठी प्रसिद्ध इमारतः म्हणजे एक बाय मजली मंदिर होी होय. याची उंची ६०० फूट आहे. तसेंच एक २०० फूट उंचीचा पाहण्याचा बुरूज आहे. तसेंच या वाहराच्या आस-मंतानील प्रदेशात जिनी लोफानी अति प्राचीन काळी केलेल्या वसाहतींपैकी एक वसाहत होती. यामुळे कैफगफूला एखा तऱ्हेचे महार आले आहे. चीन देशात आलेले यहूदी लोक १९६३ साली याच शहरा प्रथम येऊन राहिले होते.

इ. स. १८५३ साली तैपिंग बंड्याल्यानी हें शहर हल्ला करून मोठ्या शिवस्तोत्रां वेतले त्यांनी शहराची लूट करून काढी भागाचा नाश केला.

येथील व्यापार कारब घोडा आहे. पाथाग पदतीवर झालेल्या काही शाळा कैफगफूमध्ये आहेत त्यात एक सरकारी विद्यालय व लष्करी शाळा आहे. १९०५ साली येथे एक टाकसाळ सुरू झाली. येथील लोकसंख्या १९०८ साली सुमारे १,००,००० होती बहुतेक लोक मुसलमान आहेत. सुमारे ४०० लोक यहूदी धर्माचे आहेत.

कैमगंज, तहसीलः—संयुक्त प्रांत, फरुखाबाद जिल्ह्याची उत्तरेकडील तहसील. हीत कैपील व शमसाबाद हे परगणे आहेत. अ. अ. २७° २१' ते २७° ४३' व पू. रे. ७९° ८' ते ७९° ३७'. ली. स. (१९११) १,९९,०४५. क्षेत्र. फ ३६५ चौरस मैल. हीत २ गावे व ४०५ रोडी आहेत. कैमगंज हें मुख्य ठिकाण आहे. या तहसिलीत बराच भाग स. ल आहे. गंगा नदीचा तीअर कालव्याचा फत्तेगढ फाट या तहसिलीतून गेला आहे.

गा वः—कैमगंज तहसिलीचे मुख्य ठिकाण. उत्तर अ. २७° ३०' व पू. रे. ७९° ०९'. हें कानपूर अधिनेडा रेलवेचे एक स्टेशन आहे.

लोकसंख्या (१९११) ७४३०. फरुखाबाद पहिल्या नकाशे महंमदगान यानें इ. स. १७१३ साली हा गाव वसविला. सतराव्या शतकाच्या आरंभी या गावाच्या आसपास पुष्कळ पटाणांनी वसाहत केली. येथें संवसाराचा बराच व्यापार आहे. पूर्वी येथें तलमीरी तयार होत असेत. हागी त्याऐवजी साप्पा पुण्या व अडकिसे तयार होतात.

कैमुद—विष्णू पर्वताचा पूर्वेकडील भाग. अ. अ. २३° २९' पू. रे. ७९° ४८'. मिर्झापूर जि. प्रांत विषयगढ नावाचा पुरातन शिडा आहे. येथील लेखात व सौगरातील रावदा-दान प्रागैतिहसिक कालातील माणसांची विनं दगडांवर गोडलेली आढळतात

कैप्यट—महाभाग्यप्रदीप मंत्राचा बगो बाष्पप्रवाहा-टाकावर भासलेला अशी मराठीही देवी की. कप्यटाला त्याच्या पांनीपासून कैप्यट उषर, व मम्मट असे तीन मुलगे झाले. भोंकनः हा काशीतील पंडिताच्या अपांर कैप्यट व मम्मट हे

दोघे बंधू होते असे म्हणतात. कप्यट काशीच्या अजितापांड राजाचा समकालीन होता.

कैराण, तहसीलः—संयुक्तप्रांत मुसफरनगर जिल्ह्याची वायव्येकडील तहसील. उत्तर अक्षांश २९° १९'. आणि २९° ४२' व पूर्वे रेखांश. ७७° २'. आणि ७७° ३०'. क्षेत्र-कळ ४७१ चौरस मैल. लोकसंख्या इ. स. (१९११) २०४५८५. या तहसिलीत पाच गावे व २५१ रोडी आहेत. या तहसिलीच्या पश्चिमेस यमुना नदी असून आसपा-सचा प्रदेश सखल आहे. तथापि बरेचसा काही भागास यमुनेच्या पूर्वेकडील कालव्याचें पाणी मिळतें. इ. स. १९०३-४ साली २९१ चौरस मैल जमीन लागवडीसाठी होती. पैकी ३३१ चौरस मैल वागाती होती.

गा वः—संयुक्त प्रांत. मुसफरनगर जिल्हा. कैराण तहसिलीचें मुख्य ठिकाण. उत्तर अक्षांश २९° २४'. व पूर्व रेखांश ७७° १२'. लोकसंख्या (१९११) १६,१९३. जहागीर व शाहजहान बादशाहाची हकीम मुकारम खान यास हें गाव व समीपतालचा प्रदेश इनम मिळाला होता. याने एक दगा बांधला व एक तलाव बांधून सुंदर बाग तयार केला. येथील बाजार पेठ चांगली वसलेली आहे. इ. स. १८७४ साली येथें म्युनिसिपलिटि स्थापन झाली. इ. स. १९०३-४ साली तिचें उत्पन्न १९,००० रुपये व खर्च १८,००० रुपये होता. येथें व्यापार बराच चालतो.

कैलास—विषेदात मानससरोवराच्या उत्तरेस २१,८३० फूट उंचीचा हा पर्वत आहे. हिंदू, मुसलमान, पर्वत समजतात. (' मेरू ' पहा).

बंधुबर्माच्या मंदसोर येथील लेखात याला एड झुझि म्हटले असून मुमेरला दुसरी झुझि असें नाव दिले आहे. शिवपार्वतीचे निवासस्थान म्हणून कैलासपर्वत हिंदूंना पूज्य वाटतो. वस्तुतः हा पर्वत शिपरविरहित हिंदू देवदायना-गेच किंबहुना जिगाच्या आकाराचा दिसत असल्याने त्याचा शिवाशी संबंध जोडून दिला असावा. कैलासा कुंजरहित रहातो. असा पुराणात झालेला आहे याला गणपर्वत व रमतगिरी अशीं नावे आहेत.

पुराणातून कैलासाला जाण्याचा मार्ग दिलेला आहे. प्रवाशाच्या दृग्दर्शीमुळे यावर कोणी जाण नसत. पण ह्यासाचा सहास्येचे पश्चिम विषेद आता हिंदुस्थानवासीयांना पुढे घाल्याने पुष्कळ लोक आता कैलासावर जाऊ लागले आहेत हिंदुप्रमाणे बौद्धांनाहि हे स्थान पावित्र वाटतें. या दोंही पक्षांचे याप्रमाणे १९ मैलांनी कैलासाची प्रदक्षिणा सुमारे ३ दिवसात आटपतात. मार्गात गौरीगुंठ असून ते नेहमी भिगलेले असतें. [गिरिग-वेल्डने विषेद अट दिगमिडिज अट-रलेड; अर्थकेशन—हिमालयन गे, वायेळ—पुडिमम ओड विषेद]

कैवर्त जात — (कट पदा) याची वस्ती बंगाल, बिहार, ओरिसा व आसाम या प्रांतांतून आहं सर्वांत जास्त बंगालात आहे.

इ ति ह स — बंगालच्या पाल राजांपैकी दुसरा महिषाल गादीवर आला असता (१०८०) त्याने आपल्या भावांना पंतत घालून प्रवेष्ट जुलूम केला, त्यामुळे प्रजेने दिव्य किंवा दिव्योक्त या चासी-पैवर्त (पेवट) जातीच्या मृग्य नायकाच्या प्रभुत्वामार्फत बंड केले या युद्धातून उत्तर बंगालात ही कैवर्त जात मृग्यामुळे प्रस्थापित झाली होती. वज्रोदारी महिषालास ठार मारून देवा काणीज केला. दिव्योक्त्याचे मंतर त्याचा मुलगा भीम हा राजा झाला. पुढे महिषालाचा भाऊ रामपाल याने शत्रूच्याची मदत घेऊन भीमावर सारी कंथी, हात भीम मेल्या व पालाच्या राच्यावर पुन्हा रामपाल राजा आला (१०८८). पुढे पलाट-सेन याने याच कैवर्त्यांच्या मदतीने उत्तर बंगाल काबीज केला. व त्यांची सुधारणाही केली. (११७१)

[शीव. इट २. ११५; धन्याकराचे रामचरित, हरन-साद-मै. सुद्धिस्तम अँड. फौ. ओरिसा स्थितः— प्रा हि.]

कैवर्त लोकांची उत्पत्ति बोधध्याने प्रदान स्वर्ध आहेत असें रिताले सादबाचें मत आहे. परंतु हे लोक बंगालचे मूळचे रहिवासी असून बिहारप्रमोक्ष कण्ट लोक यांच्याच वैदी अथवा अर्ध हे साहेब म्हणतात. कामरुपमय कैवट व कैवर्त हीं नांवे सारदीय समकाली जातान कैवर्त लोकांचे धंद्यावरून चासी व गठिया असे दोन गोटमेद झाले आहेत. ११११ च्या चारिणुनारीत एकंदर गठिया पैवर्त ३,७५,१३६ व चासी कैवर्त २०,३०,०१८ होते. अवर्गाकृत कैवर्त १०,४८,०६ नवुद वेले आहेत.

चासी कैवर्त सेतकरी असून, जलिया मासे धरण्याचा व विकण्याचा धंदा करितात. या दोन पैगाने लग्नवध किंवा अन्नव्यवहार सुटीन होत नाही.

सुशिक्षित व सुधारक चासी कैवर्तांची गणना महिष्य या नाश्याशी होते. हे स्वतः विक्रीचा धंदा करीत नाहीत त्यामुळे महिष्य व जुन्या पद्धतीचे चासी कैवर्त यात मिश्र पडत चालली आहे महिष्यांना चासी कैवर्तांची लग्नसंजध वेला तर त्याला पाळीत टाकतात. जलिया पैवर्तांची संबंध प्रचलून आणण्याची तर गेटव बोलवयाम वकी. कारण महिष्य त्यांना कारव हलक्या मातीचे व मावेविके म्हणून समजतात जलिया कैवर्तांहि सध्या सुधारणा दिशत आहे पोडा सुशिक्षित जलिया आपणाला चासी म्हण-विनी व शहर जलियाशी संबंध ठेवीत नाही. बंगालात आणगी एक हलका (हलिया) दाख मात असून तिच्यातील लोकांनी आपणाला महिष्य म्हणून वेगळाच प्रयत्न केला. परंतु काही तरे घेऊन झालावर हलकादाम जातीच्या लोकांनी तो प्रयत्न सोडून दिला. पूर्व बंगालात अमा नल-

गेद नसून कैवर्तकाचे फक्त वर दिलेले दोनच गोटभाग आहेत. [सन्तान रिपोर्ट, १९११ पृ ५]

कैवर्त मंडळ — संयुक्तप्रांत. व्हेरेक गिहपाची मैके-त्येकडील तहसील. हीत फत्तारपुर व हिसामपुर हे दोन परगने आहेत. उ. अ. ३७° ४' ते २७° ४६' पू. रे. ८१° १५' ते ८१° ४६'. क्षेत्रफळ ६८३ बौरस मैल. या तहसीलीत ६३७ खेडी आहेत.

कोइनिंग, बाले रुडालक (१८१२-१९११) या अर्जेन पदार्थनिष्ठानशास्त्रेवायाच जन्म प्रशियातील कोइनिंगमर्ग नावाच्या शहराी झाला. व तेथील विश्वविद्यालयात शिक्षण घेऊन त्याने पी एच. डी ची पदवी संपादन केली. सन १८५७ साली तो पारितोष गला व त्याने प्रसिद्ध सारंगीवार ने. बी स्टुडलम याच्या हाताखाली काही कालपर्यंत काम केले, पुढे सुमारे सहा वर्षांनी त्याने स्वतःचा धंदा सुरू केला. त्याने जे संगीत यंत्रे (ट्युनिंग फोर्क) तयार केले आहेत त्यामुळे त्याची फार प्रसिद्धी झाली आहे. त्याच्या वस्तू अपदी शास्त्रगुद्ध असत. ज्यनिवात्रातील शोध लावणे हा त्याचा एक फार महत्वाचा व आवडता शिषय होता. चाण्या करिता त्याला आपल्या धंद्यातून जितके पैसे सर्व करणे शक्य होत तितके त्याने खर्च केले. सन १८९२ साली लंडन येथे जे प्रदर्शन झाले त्यात त्याला सुवर्णपदक मिळाले व सन १९०५ साली फिलडेल्फियाचे प्रदर्शन झाले त्यात त्याने एक स्वरात्मक यंत्र ठेविले होते. या यंत्रात स्थले सुमारे ६५० संगीत यंत्रे वापरले होते या यंत्राच्या सादल्याने वाटेत त्या संगीतातील सुराचे मापन करिता येत असे. पेरिसल्हानिभाच्या विश्वविद्यालयाकरिता हे यंत्र विकत घेण्याचे ठरले. हे यंत्र विकत घेतले गेले व सन-जुलीवर तो पारितोष परत आला परंतु ते यंत्र व यंत्रे गेल्याकारणाने त्याचे द्रव्यरूपचा पुष्कळ तुकडान झाले त्या यंत्रातील काही संगीत यंत्रे त्याने टोरंटोच्या विश्वविद्यालयात दिले व राहिलेल्या यंत्राच्या उपयोग करून त्याने एक दुसरे यंत्र बनविले, जुन्या यंत्रात ११८ ते ४०९६ प्रकंपने (दरसेकंड) मापली जात असत, परंतु या नव्या यंत्रात १६ प्रकंपनावरून ऐकू न येतील इतकी प्रकंपने मापली जाऊ शकतील अशी योजना केली होती याशिवाय याने दुसरी विरत्येक यंत्रनिवात्रातर्गत उपयुक्त यंत्रे तयार केली. सांगीतिक ज्वाला (यॅनोपेट्रिक फ्लेम), व्हेटन याचे ज्यनिवात्रातर्गत ध्वन्यावृत्ति वगैरे स्वस्थित गोष्टीविषयी त्याने पुष्कळ परि-श्रम करून नवीन ज्ञान उपलब्ध करून दिले आहे. एच. म्हान हेरमहोल्डस याने निरविराळा सुरांच्या श्रृंगण्या व्यक्तिकरणक वेरवेधंधधने जे सिद्धान्त मांडला आहे, त्याच्या विरुद्ध याने एक प्रतिस्पर्धात प्रतिपादित आहे

कॉइयटूर, जि ल्हा — हा महास इलाक्यामधील दक्षिणेकडील एक जिल्हा असून याचे क्षेत्रफळ ७२२५ चौ. मै आहे याच्या पश्चिमेक व दक्षिणेक नीलगिरी व अनाई

मलाई पर्वत आहेत यापैकी अनाई मलाई पर्वत किचेक पठाराचा वनला असून याची उंची समुद्रपाटीपासून ३००० फूट आहे व त्यावर महत्वाची जंगले आहेत. पूर्वेचे पूर्व-घाटाच्या टेंकण्याच्या रांगा असून मध्यावर सपाट मैदान आहे. हे सपाट मैदान कावेरी नदीपर्यंत पसरले आहे. उत्तरेचे पूर्वघाटाच्या बिलिगिरी व बारगूर नावाच्या रांगा आहेत. या जिल्ह्यात आलियार, कावेरी, भवानी, अष्टपदी, नोर्थाळ, अमरावती वगैरे नद्या आहेत. या जिल्ह्यात हत्ती, चित्ते वगैरे जनावरे सापडतात.

या जिल्ह्यातील मुख्य प्रदेशातील हवा रोयट असून इतर ठिकाणांची शुष्क व प्रकृतीस मानवव्यायोगी आहे. सखल प्रदेशातील हवामान उष्ण व उच्चवर्षावरील प्रदेशाचे थंड आहे. कोईवतूर शहराचे साधारण हवामान ८० आहे

या जिल्ह्यातील निरनिराळ्या ठिकाणी कमी अधिक प्रमाणात पाऊस पडतो. कोझिगाळ तालुक्यात बरीच वृष्टि होते. सपाट मैदानात मात्र पावसाचे प्रमाण फार कमी आहे सर्व जिल्ह्यात दरवर्षी एकंदर २५ इंच पाऊस पडतो. या जिल्ह्यातील पावसाचे प्रमाण नियमित व निश्चित नाही.

इतिहास.—पूर्वी या जिल्हाची काँग्रे प्रदेशात गणना होत असे. १ व्या शतकात हा प्रदेश चोल पराज्यातील राजानी जिंकून त्यावर २०० वर्षेपर्यंत राज्य केले. पुढे याचे तुकडे शासकावर ११ व्या शतकात म्हैसूरच्या होयसलगाळ राजानी हा प्रदेश काबीज केला. १४ व्या शतकात या प्रदेशावर विजयनगर साम्राज्याची स्थापना झाली. पुढे १५१५ त विजयनगर साम्राज्य लयास गेल्यावर विजयनगरच्या भोरंगपट्टम येथील कामगाराने कोईवतूर जिल्हा आपल्या साम्राज्यात घेऊन तो त्यावर स्वतंत्र रातीने राज्य करू लागला. पुढे मदुरा येथील सरदाराने हा जिल्हा हस्तगत केला. या नंतर १७०४ मध्ये म्हैसूरच्या चिक्कादेव राजाच्या मरणापूर्वी हा जिल्हा राज्यास जोडला गेला. म्हैसूरच्या राजानी पालेगा-राच्या मार्केत याच्यावर राज्य केले. पुढे १७६१ त हैदर आझमने म्हैसूरचे राज्य पेतल्यावर त्याच्यात बईप्रजात हाडपट सुद्धे झाली. १७९१ त टिपू ना पांडव शास्त्रावर हा जिल्हा ईश्वराच्या ताब्यात आला

या जिल्ह्यात मातीची भाडी, अलंकार, पंचरंगी चातूच्या मूर्ती, चिमटे, छाप्याची नाणी वगैरे जुन्या वस्तू सापडतात. याशिवाय येथे आगस्टाच्या वेळची का १ रोमन नाणी मापडली आहेत. कोठे कोठे अन्न देवदेवीही आढळतात.

या जिल्हाची लोकसंख्या १९२१ साली २०,१९,८८८ होती. यात वेदाळ म्हणजे शेती करणारे, क्रिश्चियन म्हणजे चांभार, छानान (ताडी काटणारे), परया (शेतत कान करणारे), ओट (मातीचे काम करणारे) व प्र. म्हणजे असे वर्ग आहेत. याशिवाय या जिल्हातील इतर जाती म्हणून म्हाट्या म्हणजे कानडी व कडिग, तेलुगू, कम्म, तोलिव वगैरे येतकी करणाऱ्या व पत्तन (पट्टी शेतात काम करणारे) कैकेयन

देवीग व जनपन या विणकाम करणाऱ्या जाती होत. याशिवाय कोईवतूरच्या उत्तरेकडील डोंगराळ प्रदेशात शोलग व अनाई मलाई पर्वतावर मलसर या रानटी जाती आढळतात.

शेती.—या जिल्ह्यात खरीप व रब्बी ही दोन्हीहि पिके होतात. या जिल्ह्यात बहुतेक रयतबारी पद्धति चालू असून एक ६८४ चौरस मैल प्रदेशात इनाम व जमिनदारी आहे. यात चोलम, कन्नू, तादूळ, कापूत, तपाळू, ऊंस, कांफी यांचे पोक होत. यान मॅल्या बोकड, घोडे, अलंबडी, वरगूर, कागयम वगैरे गुरेदेरे आहेत.

जंगले.—जंगलात साग, शितवी, गळ वगैरे जातवान झाडे आहेत. या शिवाय मध, मेष, चामडे कम. विषयाकरिता लागणारी झाडांची साल वगैरे निजर्चाचे उत्पन्न होत. दक्षिण-भागातील जंगलात शितवीची झाडे आहेत

घातू —या जिल्ह्यात भवानी व सत्यमंगलम् येथे कोळ-लाच्या रतीपासून कोळंड तयार होते कोळंगाल व सत्यमंग-लम येथे सोने सापडते. शिवाय सोरा व पत्ता नांवाचा मोला वान दगड वचित सापडतो.

व्यापार व दळण वळण —या जिल्ह्यात रेशमी व सुती कापड व सतरांच्या तयार होतात रेशमी कापड घुबक अलंन. केंतीपालयम् व तिचमूर येथे गारेचे वजने तयार होतात. याच गारेची सिंग व इतर मूर्तीहि तयार करतात. अनईपालयम् येथे घुंगळ तयार होतात.

या जिल्ह्यात एकंदर कापडाच्या ८ विषया आहेत. याच्या शिवाय येथे कातडे कमावले जाऊन त्याच्या पाणी काड-ण्यासाठी मोठा तयार होतात.

या जिल्ह्यातून बाहेर जाणाऱ्या मुख्य निजसा म्हणजे धान्य, वडधान्य, निरच्या, मिर्री, मसाला, कापूत, तपाळू, तूप, वेदन, केळी, ताच्याची व पितळेची भाडी, गुरेदेरे व कमावलेले कातडे वगैरे होत. तसेच बाहेरून येणारे मुख्य निजस म्हणजे तादूळ, मीठ, कापड व सूत, धातू, सोयऱ्याचे तेल वगैरे होत.

या जिल्ह्यातून आगगाडीचे दोन तीन फाटे गेजे आहेत. याशिवाय १२६९ मैल लांबीचे पट्टे रस्ते असून वज्या रस्त्याची लांबी ४५९ मैल आहे.

या जिल्ह्याचे ५ पोस्टवेगाम व त्यात एरोड, भरमपूर, भवानी, पोलाची, पलदम, उदमलपेट, कोईवतूर, अवतारी बोलगेळ व गंगेचेरीशिलियम असे १० तालुके आहेत.

या जिल्ह्याचे सध्याचे उत्पन्न सुमारे ३५ लाख रुपये असून एकंदर उत्पन्न ५५ लाख आहे. इ. स. १९०१ साली या जिल्ह्यात एकंदर १०६५ प्राथमिक, १० इय्यम प्रतीच्या, ५ विद्ये प्रतीच्या शाळा व दोन कॉलेजे होती. जिल्ह्यात १२ दवाखाने व १० इशितळे आहेत.

तालुका:—हा मद्रास इल्ल्याच्या कोईवतूर जिल्ह्यातील पथिमिकडील तालुका असून याचे क्षेत्रफळ ५२० चौरस मैल आहे. १९२१ मध्ये याची लोकसंख्या २,७१,१५५

आहे. या तालुक्यात एकंदर २६३ भेडी असून कोईरतूर हे मुख्य ठिकाण आहे. १९-३-४ साली साऱ्याचे उत्पन्न सुमारे ३ लाख रुपये होते. या तालुक्याच्या पश्चिमेस नीलगिरि पर्वत असून पूर्वेस उंचवट्यावरील रुले मैदान आहे. या मैदानाचा १ भाग जंगलाने व्यापिला आहे. या तालुक्यात कालवे व तळी आहेत. यात चोळम्, कामू व कापूस पिकतो.

हा हर-हंमद्रास इलाख्यातील कोईरतूर जिल्हा व तालुका यांचे मुख्य ठिकाण असून नोरील नदीच्या डाव्या तीरावर वसले आहे. १९२१ साली येथील लोक संख्या ६५०८ होती. ईंदर आढी व टिपू याची इमगानी सदापट चालू असता या सद्दास बरेच लष्करी महत्त्व प्राप्त झाले होते. १७९८ त इमगानी हे हस्तगत केले होते, परंतु पुढे लश्करच पुन्हा हे ईंदराच्या ताब्यात गेले. या नंतर सन १७९९ त इमगानी हे कायमचे हस्तगत केले. इ. स. १८६५ त या सद्दास जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण करण्यात आले. हे समुद्र सपाटीपासून १३०० फूट उंचीवर वसलेले असून पार हवाशीर आहे. येथे दरवर्षी २२" पाऊस पडतो. येथे जिल्ह्यातील सर्व मोठमोठे अधिकारी राहतात.

१८६६ त येथे म्युनिसिपलटी स्थापना झाली. हा शहर जिल्ह्यातील दणोणधेयाचे व तिरुणाचे केंद्रस्थान आहे. येथे ४ कापसाच्या गिरण्या, २ कातडे कमावण्याचे कारखाने, ४ कांकी शुद्ध करण्याचे कारखाने चालणारे कारखाने एक खत तयार करण्याचा बाकेचा कारखाना आणि एक सोरा शुद्ध करण्याचा कारखाना वगैरे निरनिराळ्या धंद्याचे कारखाने आहेत. पारीक तलस गुताच्या व जरीच्या कापडाची पैदास येथे पृच्छळ होते. येथे शेतकी कॉलेज कोईरतूर कॉलेज व बरीच हॉस्पिटले आहेत. याशिवाय जंगलखात्याचे काम अधिकारी एक कॉलेज आहे.

कोईरा—हे पोर्तुगालच्या एका जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण आहे. हे मान्डेगो नदीच्या काठी असून लिस्बन-ओपोरों रेल्वेवर आहे. येथील लोकसंख्या १९०० मध्ये १८,१४४ होती. येथे असलेल्या विश्वविद्यालयामुळे याचा महत्त्व आले आहे या विद्यालयात ईश्वरशास्त्र, कायदा, वैद्यकी, गणित व तात्वज्ञान ह्या पाच शाखा आहेत व त्याच्या ग्रंथशाळेत सुमारे १,५०,००० पुस्तके असून, त्याची एक मोठी प्रयोगशाळा आहे. कोईरा येथे लष्करी विद्यालय, कलाचे विद्यालय, शास्त्रीय व वाद्दभयाराम संस्था आहेत.

पृच्छळ वर्षे पारितो हे शहर मूर लोकांच्या ताब्यात होते परंतु १०६४ मध्ये पहिल्या (कॅस्टाईल) पांडिनाडने पेतले १२६० पर्यंत ही त्या देशाची राजधानी होती. येथे ६ राजांचा जन्म झाला. "फ्रांचिस्को सा दि मितान्डा" या कवीचा येथे जन्म झाला. १७५४ त मुघलांनी या सद्दासचे बरेच नुकसान झाले. मार्शल मामेनाच्या अधिपत्याखाली सन १८१० मध्ये मॅच लोकांनी हे शहर लुटले. १८३४ मध्ये डग मिमेल

याने हे शहर आपले मुख्य ठिकाण केले. येथे १८४६ मध्ये मिगुएल बंड झाले.

कोईरी—एक शेतकरी गाव. याची वस्ती बिहार-ओरिसा, संयुक्तप्रान्त, बंगाल व आसाम यातून आहे. १९११ त याची संख्या १०,६६,०१६ होती कोईरी, बोरी हा शब्द संस्कृत छपिचारी यावरून झाला असावा. कोईरी म्हणजेच सुषारलेले कोल जातीचे लोक ह्या नेस्करुहना तर्फे असंभ-भवनीय दिशेत. पूर्वी जातीशी या लोकांचे बरेच साम्य असून, डॉ. वाड्गच्या मते बंगाल्यात कोईरी हे कूर्मीबरीवर रोटीग्यवहार करीत नाहींत. उलट कूर्मी हे कोईर्यांच्या लग्नास जाऊन मेजवान्याहि होई शकतात व त्यात त्यांनी खात वाटली असे वाटत नाही. कर्नल डाल्टनच्या मते कोईरी लोक हे बंगालमधील प्राचीन अर्वाचे वंशज असावे. या लोकात काही अनार्यसंघर्ष असणे शक्य आहे पण या प्रमा-संघर्षांहि याद आहेत.

या लोकांच्या अनेक पोटजाती असून निरनिराळ्या जिल्ह्या-तील त्यांची नावे भिन्न प्रकारची आहेत. काही पोटजाती स्थानिक आहेत. बबोरीया, प्रयाग, फनीनिया, इलाहाबादी, बिजवासी, पुरभिया, दक्षिणी, बनारसाया, मगहर, कच्छवाह, नाराहण, तोरिबोरी, हर्दिया, बर्डावार, मलिया, साकिया, इत्यादि पोटजाती मुख्य आहेत. एकंदर पोटजातींची संख्या खानेसुमारीवरून पाहता १४०० च्या वर आहे व हे सर्व भेद स्थानिक स्वरूपाचे आहेत. त्याचप्रमाणे बैरागी, बैभर, गुराफीया, राठोड व बुरगवंशी इत्यादि नावे इतर प्रसिद्ध जातीवरून पडलेली आहेत.

पोटजातीमध्ये चटई नावाचे एक बंधुमंडळ असते व त्यामध्ये हातिविषयक समा होतात. मिर्झापूर येथे साकिया पोटजातीच्या १४ चटई आहेत. प्रत्येक चटईचा नौधरी उर्फ पुजारी असतो. समप्रसंगी विशिष्ट चटईच्या लोकांनाच निमंत्रण असते व त्यामुळे बराच खर्च भावतो. चौधच्या-कड लग्नविषया पाठविण्याचे काम असते व त्याप्रसंगी पंना-यती ताट व पंचायती इंडा ठेवितात. नंतर पंचायतीपुढे बोगत्या चटईच्या मनुष्याचा कोणाशी विवाह घडवावाचा हे ठरते. पंचायतीने निकाल दिल्यानंतर ब्राह्मणाकडून सुद्धे वगैरे ठरविण्यात येतात. नंतर बंधूच पक्षाकडील लोकांसमक्ष चौधरी त्या लग्ना परवानगी देतो. यानंतर ब्राह्मणास दक्षिणा देऊन बंधूबाराचे बंधू संघास ओढतात व या एकंदर विधीस 'रक्षा उद्योगी' असे म्हणतात. लग्नविधि दोला पद्धतीनेच होतो. त्रिलोक लावल्यानंतर बराच्या कपाळास अक्षता लावितात व बंधूच नूतन वस्त्र देण्यात येते. लग्न-समारंभात त्रिया गणी गतात. कन्यादान, तेलहळदी इत्यादि सर्व विधी करण्यात येतात. लग्ने बालविषयाचे काम ब्राह्मणांचे असते व त्यांना दक्षिणाहि मिळते. खाली पंचायतीकडून चांगले शासनहि करण्यात

जन्मसंस्कार व मृत्युसंस्कार हेहि या जातींत आडळून येतात. पत्रि व बारस हे समारंभ रूढ असून मुलाची नवें काढण्याचा समारंभहि करप्यात येतो. या सर्व विधीस विशेष-पत. नियाच महत्त्व देतात. सूताचें दहन करून पिट्टान करप्यात येतें. वर्षाश्राद्ध करप्याची त्याच्यात रीत नाही.

साधारणपणें कोद्री लोक वैष्णव संप्रदायाचे आहेत. मफ नावाच्या पोटाजातीचे लोक आपल्या मुलाना मयत अथवा शाकाहारी बनवितात. पाचोपीर व महापीर या देवतांचे उपासक परंपरात लग्न्यवहार करीत नाहीत.

कोद्री लोक उत्तम शेती करणारे असून अफू, तंबाखू सर्व धान्य व भाजीपाला यांची ते लागवड करितात. त्यांच्या सामाजिक चारित्र्यात बरीच शुद्धता आडळून येते. फक्त प्रयागा जात दारु पिते व भक्त नावाची पोटाजात माध्वाचन करीत नाही. ब्राह्मणांच्या हातची पक्षी रसोई प्रयागा हे खातात व धोबी आणि चाभारहि ब्राह्मणांच्या हातची पक्षी रसोई खातात. कोद्री जात मोठी उपयोगी व सुशील असून स्वावलंबी आहे. हे लोक सेवाधर्म फारसा स्वीकारित नाहीत.

कोद्री व चाभार या जातीचा गोरखपूर भागात फार निकट संबंध आहे. या भागात कोरी अशी स्वतंत्र जात नाही. सर्व लोक कोद्री चाभार आहेत. तरी पण कोद्री चाभार या नावाऐवजी ते आपल्याला कोरीच म्हणवितात. त्याच-प्रमाणें जेव्हा चाभार हे लोक आपल्याला फक्त जेव्हा असेच म्हणवितात. आसामातील या जातीची लोकसंख्या १४,००० आहे. ब्राह्मणाना या जातीच्या लोकांच्या हातचें पाणी चालतें. [सेन्स रिपोर्ट. क्रूक].

कोइल कुंतल—मद्रास इलाह्यातील कर्तूल निजा-तील एक तालुका. याचें क्षेत्रफळ ५७२ चौरस मैल आहे. १९२१ मध्ये या तालुक्याची वस्ती २३,४२० होती. या तालुक्यात ८५ खेडी आहेत. या तालुक्याचा अमीनमदखूल व इतर कर मिळून ३ लाख रुपये उत्पन्न होतें. या तालुक्याच्या मध्यभागातून कुंडेव नदी वहात गेली असून या नदीच्या दोन्ही तिरावरील शेत फारच सुपीक आहेत. येथें वार्षिक पर्जन्यमान २२ इंच आहे. पण या तालुक्याच्या पश्चिम भागात पाऊस साधार १० इंच पडतो. या तालुक्यातील लोक संपन्न व दणकट असून त्यांचे वज्रदेवाला-बद्ध व भाडवोरपणाबद्ध एकाचि आहे. या तालुक्यात दळणवळणाची साधनें मात्र चांगली नाहीत.

कोफटनुर.—मुंबई इलाखा-बेळगाव जिल्हा. अयणीच्या आग्नेयीत वारा मैलावर हा एक गाव आहे. येथें अडकिते तयार होतात. गावाच्या पूर्वेस एका मैलावर पापनाशिनी नदीच्या तीरावर येळामध्ये देऊळ असून दरवर्षी दिसेंबर महिन्यात तेथें जत्रा भरते. इ. स. १९३४ सालीं तालुका-कोटच्या लढाईत विमाननगर राज्याचा नाश झाला. त्यावेळीं दनाहिन अदिलशाह्याच्या हाताखाली चांगली कामगिरी भेत्तावरून शिरडिगीच्या हद्दीच्या देसायाच्या मूळ-

पुढपास कोफटनूर परगणा इ. स. १५३५ साली बहाल करण्यात आला होता.

कौंकण—चतुर्धीमा.—सामान्यतः दमणगंगानदीच्या दक्षिणेकडील व सहाद्रीच्या पश्चिमेकडील खालील चतुर्धीमेचा जो प्रदेश तो कौंकण होय. पश्चिमेस आरबी समुद्र, पूर्वेस सह्याद्री, उत्तरेस दमण व दक्षिणेस गंगानद्याच्या सहाद्रीवरील तरेखोलपर्यंतचा प्रदेश अर्धी याची चतुर्धीमा आहे. उर्फनें तापी नदी ते सदाशिवगड अशी याची उत्तर-दक्षिण सरहद्द दिली असून या भागात त्याचें थळ कौंकण अर्धेहि म्हटलें आहे. कौंकणात हल्लीं मुंबई शहर, ठाणें, कुलाबा, रत्नागिरी हे जिल्हे, उत्तर कानण्याची पर्वी, जंजिरा व सवंतवाडी ही संस्थानें व गोवें प्रात इतक्याचा समावेश होतो. या प्रदेशाची रुंदी साधारण २५१२० व मैल लांबी सुमारे ३२० मैल असून, लोकसंख्या जवळ जवळ ५७ लाख आहे.

प्राचीन उल्लेख.—कौंकण हा शब्द फार प्राचीन आहे. परंतु बरोल भूप्रदेशाला हें नांव कांय कसें देण्यात आलें. याचा समाधान करक उलभाडा अथाप झालेला नाही. निर्गुनराय्या याळी कौंकणच्या मर्यादा बऱ्याच भिन्न असल्यात असे उपलब्ध झालेल्या तत्कालीन उल्लेखावरून दिसतें. महाभारतात (भी. प. अ. ९) अपरान्त व कौंकण हीं दोन्ही नावे आळी आहेत. हरिवंश व विष्णुपुराण आणि बरहमिहिर यांनीहि कौंकणचा नामनिर्देश केला आहे. अपरातातील शूर्पारक हें शहर फार जुनें असून बौद्ध वाङ्मयात त्याचा अनेकदा प्रासुळ्यात उल्लेख येतो. शूर्पारक म्हणजे हल्लीं सोपार (ठाणें जिल्हा, बसईजवळ बी. बी. सी. आय. रेल्वेचे स्टेशन) असून येथे थोड्या नव्यापूर्वी बुद्धाचा एक स्तूप व अशोकाची धर्मशासनाकित एक लेखिल्ल सापडली होती. महाभारतात सातिपत्नीच्या ४९ व्या अध्यायात या शूर्पारकाचा उल्लेख आहे; तसेंच सद्देवाच्या दक्षिण विजयात कौंकण देशाचें नांव आळी आहे. बृहत्-संहितेत (१४.१२) देखील दक्षिण विभागातील देशात याची गणना असून एके ठिकाणीं तर 'सप्तकौंकण' असाहि याचा उल्लेख आला आहे. दशकुमार चरित्रांत कौंकण असा शब्द आला आहे. शि. पू. तिसऱ्या धतकात यास अपरात म्हणत; रघुवंशात अपरात हेंच नांव आहे. संस्कृत वाङ्मयात त्रिषक्त ते कन्याकुमारीपर्यंतच्या पश्चिमकिनाऱ्यावरील प्रदेशास कौंकण हें नांव येतें. 'अपरान्त' याची व्युत्पत्ति काही जण पुढीलप्रमाणें देतातः—अपर म्हणजे पश्चिमदिश, तिचा जेथें अंत होतो (म्हणजे पुढें समुद्र लागतो) तो प्रदेश. परंतु काहींचें म्हणणें कीं सोपार (सोपारे) प्राताचा अंत या शब्दावरून 'अपरात' शब्द झाला असावा. 'महावंश' या बौद्ध ग्रंथात सोपान्याच्या दक्षिणेकडील देशास अपरात म्हटलें आहे, व अशोकानें तेथें आपले धर्मप्रचारक पाठवि-ल्याचाहि निर्देश केला आहे. राजतरंगिणीत व चातुऱ्याच्या

कौकणी लोक पोद्यकरिता घर सोडून घरेच दूरवर जातात खरे. परंतु म्हातारपणी ते घरी येतात. इकडील गावे फार लहान लहान असतात, मोठ्या गावची लोकसंख्या १५ हजारच्या वर वरिष्ठच आहे. किनारा विस्तृत व बंदरे सोडवीं असल्याने पूर्वी दूरदूरचे परदेशी लोक येथे उतरत असत. अरबस्तानापासून कौकण जवळ असल्याने प्रथम अरबांचा उपसर्ग कौकणास झाला. प्रदेश सुपीक असल्याने या प्रांताला महत्त्व मिळाले. बौद्धानां व पुढे ब्राह्मणांनी आपापले मठ साधी येथे स्थापून इतरत्र लेणीं कोरली होती. पूर्वी येथे अलिखित फारशी, ज्यू, ह्येब्री व अरब भाषे वंशज अशाभिदि आढळतात. शायकीं येथेह्यायल व पारशी यांचे आगमन कौकणच्या इतिहासात महत्त्वाचे गणले जाते. येथेह्यायल हे बहुतेक उत्तरकौकणात राहतात. पारश्यांनी व्यापारात बराच पुढाकार मिळविला असून ते बहुतेक सारे धर्ममत आहेत. पंधराव्या शतकात पोर्तुगीज येथे येऊन त्यांनी बौद्ध, वसई वगैरे ठाणीं येऊन आपले पाय पसरले. छोड्याच्या शतकात त्यांनी बरोलप्रमाणे भंमल पसरवून हिंदू लोकांवर धार्मिक बायतीत अतिशय जूलूम केला. अठराव्या शतकात आप्रपाणी याचा व ईंग्रज आणि रुच याचा पुरता नक्षा उतरविला. त्यांनी सतराव्या शतकात येथे आपल्या बखारी पातल्या होत्या. व मराठी राज्यात व्यापाराच्या सवलती मिळविण्या होत्या. मराठी साम्राज्यात तर कौकण किनाऱ्याने महत्त्व फारच वाढले होते. ईंग्रजी राज्य शास्यानंतर ते हळू हळू कमी होत चालले व बंदराचे व क्लिपाचे अस्तित्व नाममात्र भाई लागले आणि व्यापार सतत चालला. ठाणे शिष्टात तेवढी अग्रगण्यी सुद्धा आहे. कौकण व देश यात सत्ताद्वीची प्रवेड भित असल्याने (जरी मधून मधून पुष्टते घाट व बाऱ्या नाण्यानेपास आहेत तरी) परस्परात व्यापार जोरात चालू नाही. त्यामुळे कौकण हे जालावलेले व दुरीरी शक्य आहे. फक्त तेथे जुडिशोभा पहावयास सापडते. व कौकणी लोक सुद्धीं हुदार असतात एवढाच फरक आहे.

प्राचीन व्यापार व दळण वळण.—एल्फिन्स्टन म्हणतो की भंडाच व अरिचा येथून आशिकेला पहिल्या शतकाच्या सुमारास तांदूळ व इतर धान्य, लेणी, तिळीचे तेल, जाड व बारीक फणज, सागर, वगैरे माल रवाना होई. हा व्यापार बघ्ठां व बरभी लोक करीत. प्राचीन दक्षिण लोकांनी हिंदुस्थानचा व्यापार होता. तसेच रोमन लोकांच्या व्यापारादि अरवानाफन हिंदुस्थानशीं असे, असे स्मिथ व एल्फिन्स्टन म्हणतात पेरिप्लसचे सुक्ष्मीत (इक्षीचे मंगडूर) हे असा व्यापाराचे मोठे बंदर होते. याफळी अरिफा हा देश तगरच्या राजाच्या भंमलाखाली होता. तगर म्हणजे हर्माथि निजामशाहीतील तयगिरी असें अ. राजवाडे म्हणतात. पेरिप्लसनंतर सहाव्या शतकात फारमस नावाच्या भीम व्यापार्याने सरकाहीन व्यापाराची माहदीही पुढीलप्रमाणे

दिखी आहे:—कन्याण हे व्यापाराचे मोठे ठिकाण असून तेथून जहानें परत जाताना, पितळ, तीळ, चाकूड व कापड हे मिश्रस नेत. सातव्या शतकात आलेला बौद्धभिध ह्युधमसंग हा परत आताना कन्याण किंवा नाणकोट येथे जहाजावर चढला असे म्हणतात. यानें कौकणपुर या राज्याचा घेर ४०० कोस असून तो प्रदेश पूर्वी कंदवाच्या राज्यात मोडे असे म्हटले आहे. कास्मत्त्यानंतर आर- वानी कौकणचा उल्लेख केला आहे. त्यांनी कौकणाला केम- केम, कोयकम, कंकन, कौकण वगैरे नावे दिली आहेत. इन्न वतुता यानें कौकण ठाणें व एका इटालियन प्रवा- यानें कोरिंथन म्हटले आहे. इ. स. ६३६ ते खलीफ उमर यानें ठाण्यास फौज पाठविली होती असें एक अरब ग्रंथ- कार म्हणतो (रीनाड-मॅन्मेट्स. १८२६). इ. स. ८५१ त एक सुलेमान नावाचा व्यापारी इकडे आला होता. त्यानें कौकण हे बलहार राजाच्या भंमलाखाली असल्याचे नमूद केले आहे; बलहार म्हणजे शिलाहार असावेत. अयुधिया- नने कौकणची मैदानें देहका या प्रदेशात दिली आहेत. अलबेरूनी हा कौकणची राजधानी ताहह (तळे ?) असल्याचे लिहिता. त्यानें मडोच, सिदन (सेंगन ?), सौबर, टाणा (ठाणे), लारण, दिजमीर, सलय, कंदगी, दर्धर वगैरे मोठ्या गावांची व प्रांताची नावे दिली आहेत. यातील अंतरे त्यानें परसंग या इराणी माषानें दिली आहेत. (एक परसंग म्हणजे साडेतीन मैलापेसा बोई अधिक अंतर होय). पुढे स. १२०० च्या सुमारास रशि- दूरी हा कौकण व गुजरातचा उल्लेख, खैबायत, रंकन, टाणा, मसवार या नांवांसह करतो. याच्यापूर्वी एक शतक अल इद्रिशी हा प्रवासी आला होता. त्यानें आपले वृत्त असे दिले आहे:—बहक (भडोच) पासून सिंधापूर्व हे किनाऱ्याने चार दिवसाच्या मनलोवर असून तेथून बन (ठाणे ?) चार दिवसाच्या वाटेवर आहे. हे एका मोठ्या आखाताच्या किनाऱ्याला असून येथें मोठमोठी गळवें राहूं शकतात. ठाण्याच्या खाडीच्या पूर्वे व पश्चिमेकडील टेकड्याच्या मधील भागात व ठाणें आणि वसई या दर- म्यानच्या प्रदेशावर योज्या काळापूर्वी पाणी असलें हे लक्षात घेतल्यास, आठ शतकापूर्वीच्या ठाण्यासंबंधीची बरील वर्णनें शुकीची नसावीत असें वाटते. या अरब प्रवा- सापेची बोवट्या इम वतुता हा होय. त्यानें ठाण्याहून मोठमोठी जहानें व्याफाराभिमत एकनळ जात असत असे म्हटले आहे. मार्कोपोलो या व्होनेसच्या प्रवासानें कौकणचे वर्णन (स. १२९०) दिले आहे; परंतु ते फार नंदिग्ध आहे. त्यानें कौकणावर त्यावेळीं ठाणें व सार (साट) अशीं दोन राज्ये होती असें म्हटले आहे. टर्नि मरमराटीय आल्यावेळीं साहजिकच कल्याण मोठवडीच आले. त्यामुळे पुढील प्रवासाच्या वर्णनांत कल्याण येत नाही. तसेंच दामोळ व चेऊल यांविहि नावे त्यावेळीं आढळ

नाहोत. कारण ही पोर्तुगीज व मुसलमानांच्या रियासतीत नांवारुपास वडली.

प्राचीन इतिहास :—हा इतिहास शिलालेख साक्ष-पट्टादि साधनांवरून देता येतो. कोंकणांत बौद्ध किंवा ब्राह्मणी लिंगी व खोदकामेरी यरीच असून ती पुढील ठिकाणी आहेत :—कान्हेरी, कोटिदंड, जोगेश्वरी, मंडपेश्वर, मागाडग, घाटापुरी, करंज, मैसुर, कोंडाजे व चंदनवार ही ठाणे मिल्ह्यांत असून पाल व कुडा ही कुलाबा मिल्ह्यांत आहेत; आणि रत्नागिरी मिल्ह्यात चिचडग, खेड, दामोळ, संगमेश्वर, गव्हानें, येळगांव व वाडेपरडोळ ही आहेत. यात असलेल्या शिलालेखावरून तत्कालीन पुष्कळ माहिती मिळते. कान्हेरी लेण्यांत शिलहार व आम्रभुज रानाची नावे येतात. ही पुष्कळशी लेणी बौद्धमीयांनीच आहेत. त्यावरून एके काळी साष्टी व मुंबईच्या दक्षिणेकडील काही भागांत बौद्ध धर्म लागू असलेले असे दिसते. कोंकणवर निरनिराळ्या काळी निरनिराळे म्हणजे मौर्य, आंध्र, चालुक्य, राष्ट्रकूट, शिलाहार, यादव, मुसलमान, पोर्तुगीज व मराठे इ. राजे होते. शि. पू. तिच्या घातकांत अशोक मौर्याचा अंमल होता. सोपारें येथे सापडलेल्या स्तूपात गौतमपुत्र घातकणी यांचे एक नाव आढळले; सोपारें ही अशोकाची या भागाची राजधानी होती. मौर्यांचे राज्य शि. पू. २ व्या शतकात हि होतें. पुढे इ. स. २ व्या पहिल्या शतकात सातवाहनांचे राज्य कोंकणावर आले. हेच आम्रभुज होय. नाशिक मिल्ह्यातील एका (निरंशिन पर्वताच्या) लेण्यांत पुलनाची सातवाहनाच्या राज्यविस्तारात अररांतकांचे नाव आले आहे. हा सातवाहनाचा अंमल घडुमा इ. स. ३ व्या शतकापर्यंत टिकला असाय. यापुढे इ. स. २ व्या शतकात घडकान्त कळसुरी पराभवाचा अंमल कोंकणावर बसला. या पराभवातील कृष्णराज (इ. स. ३७५-४००) याची काही नाणी मुंबई व साष्टीस आढळली. हे परांगे ५ व्या शतकापर्यंत कोंकणचे अधिकारी असले. तसेच इ. स. ६ व्या शतकापर्यंत मौर्यांचा अंमल इकडे असल्याचाहि पुरावा मिळतो. या वेळी नळ नांवाचे एक परांगेहि कोंकणांत राज्य करीत होतें. सहाव्या शतकात चालुक्य पराभवातील क्षीतिवर्मा याने (इ. स. ५९७-५९९) उत्तर कोंकणवर स्वारी करून मौर्यांचा पराभव केला. त्याचा नातू दुसरा पुलकेशी याने (६११-६४०) तर मौर्यांचे उच्चाटण करून कोंकण प्रांत खालसा केला. या मौर्यांची राजधानी पुरी (हल्लीचे घाटापुरी किंवा त्याच्या शेजारचे मोरे पेंडर असले) हे शहर होतें. ते पुलकेशीच्या चंद्रदंड या सेनापतीने १०० महाभाच्या आरमाराने लढाई करून काबीज केले. हे चालुक्य उत्तर कोंकणावर साधारणतः इ. स. ८१० पर्यंत राज्य करीत असले. यापुढे शिलाहाराचा अंमल कोंकणावर बसला. नरील चंद्रदंडाची हकीकत वाढे येथील एका शिलालेखांत सापडते. त्यावेळी मुकुंदनार नांवाचा मौर्यराजा होता. इ. स. ९३० च्या सुमारास अरबांनी ठाण्याजवळील कोंकण किनाऱ्या-

वर चढाई केली होती. शिलाहाराचे हे इ. स. ८१० ते १२६० पर्यंत कोंकणवर अधिकार गाजवीत होते. या अरबांत बीस राजे होऊन गेले. परंतु त्याचा इतिहास चांगलासा उपलब्ध नाही. याचीहि राजधानी पुरी हे शहर असून संजाण, ठाणे, नौल, खेलाड, सोपारें, चेमुली व उरण ही शहरे राज्यांत प्रमुख होती. म्हणजे ह्याच्या ठाणे व कुलाबा मिल्ह्यांत बराच भाग त्यांच्या ताब्यांत होता. हे राजे स्वतःच तगरपुराधीश्वर असे विभूद लावून, जीमूतबाहूनाचे वंशज म्हणवीत. याचा पहिला पुत्र कर्पद होय; त्याचा मुलगा पुलकेशी. याच्या बद्दल कान्हेरीच्या एका शिलालेखात “ कोंकणातील मंगलपुरीचा अधिपति ” असे म्हटले आहे. तो अमोघ वर्षे राष्ट्रकूटाचा मांडलिक असावा असेहि त्या लेखावरून दिसते. कान्हेरी लेण्यातील दुसऱ्या एका शिलालेखावरून या पुलकेशीचा मुलगा दुसरा कर्पद (८५१-८८०) हा देवील राष्ट्रकूटाचा अंकित होता असे दिसते. या कर्पदाचा नातू शास हा शेवट (चौथे) प्राताचा राज असल्याबद्दल समजुदी हा अरब इतिहासकार (इ. स. ९१९) सांगतो, पुढे या शासचा नातू अपरांगेत (स. ९२०-९४०) हा मात्र स्वतंत्र बनला. कारण, त्याचा सावभास जो ककल राष्ट्रकूट त्याचा बंधू चालुक्य तैलप याने परमार केल्यामुळे (निवडी साक्ष्यशाली बेरगावचा शिलालेख पहा) यात फावले. त्याचा (अपरांगेतचा) पुत्र अरिकेसरी (इ. स. ९८०-१०१७) हा कोंकणातील १४०० गावावर राज्य करीत असून, त्यात पुरी व श्रीस्थानक (ठाणे) ही मुख्य गावे होती असे (स. १०१७ च्या) एका शिलालेखात म्हटले आहे. या घराण्यातील १७ वा राजा (अरिकेसरीचा पणतू) जो दुसरा अपरांगेतस त्याचा नातू) मल्लिभुज (स. ११५६-९०) हा मोठा बळावेळी असून स्वतःच रामपितामह म्हणवीत असे. त्याच्या एका माटांने गुजरातच्या कुमारपाल चौकशी (स. ११६३-७४) राजाच्या देखात मल्लिभुजाला रामपितामह म्हणून त्याची स्तुति केली असता, ती ऐकून त्याने आपला सेनापति आनंद यास मोठ्या सैन्यानिशी मल्लिभुजावर पाठविले, पहिल्या लढाईत आनंदाचा पराभव झाला, परंतु दुसरीत त्याने मल्लिभुजावर टार मारिले. याच्या वेळेचे दोन शिलालेख (वसई व चिचडग) उपलब्ध आहेत. कुमारपालचा अंमल योजे दिवस ठाणे कोंकणार होता; परंतु पुढे योज्याव दिवसात ठाणेकर शिलाहार हे कोटापुरकर शिलाहाराच्या मदतीने स्वतंत्र बनले. मल्लिभुजाचा पणतू सोमेश्वर हा या वंशातील शेवटचा-वितावा-पुरा होय (स. १२५० ते १२६०). त्याच्यावर १२६० मध्ये महादेव यादव देशगिरीकर याने स्वारी केली; तेव्हा सोमेश्वर हा नौका मगन झालात प्रवीण असल्याने, त्याने दर्यात आसरा घेतला; परंतु महादेवाकडे अनेक समुद्रवाते मगन करून त्याचा सर्वस्व निर्वध केला. हेमाद्रिने हे सर्व वगण आपल्या ‘ राज्यप्रशस्ती ’ दिले असून सोमेश्वरात कुडुनेस म्हटले

आहे. याप्रमाण इ. स. १२६० साली कोंकणप्रात देशगिरीकर प्रौढप्रताप चक्रवर्ती यादवच्या साम्राज्याखाली गेला, तो इ. स. १३१८ पर्यंत त्याच्याकडेच होता. शिवाहारराजे हे आपला राज्यकारभार निरनिराळ्या सैन्याच्या सहाय्याने चालवीत असत. त्यांना देशाज्ये, तलाय वगैरे यावण्याची फार अपड अतून ते नियोज घेऊन होते यादवानी कोकणावर राज्य चालविण्यात आपले प्रतिनिधी नेमिले होते; त्यांना सर्वाधिकारी किंवा महाप्रधान म्हणत. असा प्रघारच्या एक अच्युत नायक नावाचा यजुर्देवी माझण महाप्रधान (गव्हर्नर) इ. स. १२७२ साली कोंकणात बारभार करीत होता. सार्धसौम रामचंद्रराय यादव याच्या या महाप्रधानानी दिलेले दोन ताम्रपत्रे (इ. स. १२७३ इ. स. १२९१ ये) ठाणे जिल्ह्यात सापडले असून, निर्वंडी व बसईत सुद्धा रामदेवाच्या शिलालेखी आढळले आहेत. कृष्ण कावळे हा भारद्वाजगोत्रा माझण महाप्रधान इ. स. १३१० त सर्वे कोंकणप्रात,वर राज्य करीत होता. पुढे अश्वतुर्हीन शिल-कीने रामदेवरायावर स्वारी केली असता इ. स. १३१४ त राजाने पेशारक्षणासाठी आपला दुसरा मुलगा भीमदेव (विज देव) यास त्याच्यारायावर राजपुत्र पुढ्यालेखन कावळे व इतर सरदार दरबंद देऊन उत्तम कणात पाठविले मिया खान व कीरुमभित्तमगिया यांच्याबरोबर असे दिवसें धी भीमदेव हा अनेकदिनांच्याबरोबर जमनागरीने कोंकणात उतरून व कृष्ण कावळानापासून सर्वाधिकार हस्तगत करून मलिकवती (माहीम) ही आपली राजधानी करून तेथे राहिला. त्याने उत्तरकोंकणचे १५ विभाग केले होते; त्यात १२४ येडी होती. भीमदेवाच्या सांगून प्रताप देव व त्याच्यासांगून नागरदेव हे राजे झाले. नागरदेवाच्या येडी इ. १३८७ त गुजरातच्या मुसलमान शाहाचा सेनापति मलिकनाईक याने घुस घालून नागरदेव व त्याची धाणी मारली व ऊन उत्तरकोंकण मुसलमानांच्या ताब्यात गेलें. दक्षिण कोंकणातील शिला-हाराच्या बंदात दहा राजे होऊन त्यांनी सुमारे इ. स. ८०८ ते १००८ पर्यंत राज्य केले ते प्रथमपरशुरामदेव व मग चालुक्याने आणि शेरादी देशगिरावर यादवांनी मांडलिक होते.

मुसलमानांनी मलिक - मुसलमान कोंकणात घुसल्याचा पहिला उल्लेख १३१२ साली आहे. त्या वर्षी मलिक काकर यांनी दामोळ व चेन्नूरवर स्वारी केली होती पुढे इ. स. १३१८ त देशगिरी वेंकून मुनास्वराने समुद्रकिनार्यावर नवे शिळे यावण्याचा प्रसंग घेऊन, व साष्टी आणि माहू सत्रे छेजे शिळे कावीन केले. कोंकणात मुसलमान आल्यापूर्वी उत्तर कोंकणात बसई, बहयण, वर्नाळा, चील आणि दक्षिण कोंकणात दामोळ, राजापूर व बुडाळ हे प्रात मोडत असत. माझगी राज्य स्थापन झाल्यानंतर (१३४७) कोंकण त्याच्या राज्यांत समाविष्ट झाले. त्यात चील व दामोळ हे दोन निरनिराळे प्रात होते. याच सुमारास जव्हारचे संस्थाप

निर्माण होऊन दिक्षीकर मोंगलाने त्याला मान्यता दिली होती. यावेळी म्हणजे १३४७-१४०० पर्यंत जरी कोंकण हे अविभाज्य सत्तेखाली होते तरी तेथे हिंदूंची कितीक सांडलिक राज्ये होती. त्यांपैकी काही विजयागरगराचे व काही गोंयकळीकराचे मांडलिक म्हणवीत. अर्धकिन म्हणतो धी, अहमदशाहाने (गुजरातचा शाहा) पंजराच्या शतकात बराच कोंकण प्रात कायम केला होता त्यावेळी त्याच्या राज्यात बसई, मुंबई, दमण, दांडारागापूर हे प्रात व बसई आमाशी, दामोळ, चील, दाडा, पनवेल, बहयण, निर्वंडी गोंरे हीं घाई प्रमुप होती असे मिरात-ई अहमदी म्हणते याच्या कारकीर्दीत मलिक-उल्लुगुमार याने कोंकण लुटले (१४२९). माहीम (मुबईकडील) व साष्टी हीं पुढे घेतली तेव्हा त्याच्यावर बरील अहमदशाहाने लष्करीने व जल-मार्गाने सैन्य पठपून व त्याचा पराभव करून ती परत मिळविली पुढे १४३६ त व १४३३ त ब्राह्मणी राजांनी कोंकणावर त्यांच्या बेल्या, त्यापैकी शेवटच्या स्वामीन विराळ-गळ्या शिरके या अडनवाच्या घराण्यातील एका मराठा सरदारांनी आपल्या धंदाराय नापाच्या राजाप्रिद्ध मलिक-उल्लुगुमार यास बोलविले यास्तविक हा वेवसायाचे वई ठोंग असून मुसलमानाचा नाशनाड केल्याकरिता त्यावेळच्या प्रमुख मराठापांनी हो सुक्ति योजिली होती. शिरकाने मलिकस सप्रादीच्या अत्यंत अस्वर्णाच्या आगत नेऊन सोडल्यानंतर पूर्वी तरल्याप्रमाणे दोरदाराय व इतर मराठे सरदारांनी त्याच्यावर हल्ला करून त्याचा सपशेल धुव्या उडविला. या शिरक्याची राजधानी प्राचीन काळपासून विशाळगड व बैरगड येथे असून त्याच्या ताब्यात (डकच्या मते) पुढ्यापासून बारावेपर्यंतचा घाटमाथा व पलकडील कोंकण होतें. बरील प्रसंगानंतर १६ वर्षे मुसलमान भीतीने कोंकणात फिरकले नाहींत. उत्तर शिरके हे आपल्या अरमाराच्या बळावर त्यांना हेडतावीत होते. पुढे महमदगवान याने १४९९ त दामोळ व चील येथील सैन्याच्या व आरमाराच्या मदतीने शिरक्यावर स्वारी केली परंतु ५ महिने विशाळगड,स वेडा देऊनही तो किडा पाडाव झाला नाहीं. तेव्हा तो परत फिरला. मात्र दुसऱ्या वर्षी यवनने प्रियासपताने विशाळगड घेतला. फेरिस्ता म्हणतो की यापूर्वी हा किडा मुसलमानांच्या हाती लागला नव्हता इ. स- १४७८ त दखनच्या चार सरकाराचे (प्राताचे) आठ सरकार झाले तेव्हा उत्तर कोंकणचा प्रात लुनर सरकारात जोडला गेला. यानंतर लगेच गेल्याच्या सुभेदाराचा मुलगा बहादुर गिलांनी याने माहीम, साष्टी, दामोळ, बसई वगैरे कोंकणचा भाग (हा गुजरातच्या शाहाचा प्रदेश होता) जिंकला (१४९०) तो एक वर्षे त्याच्या ताब्यात होता इकडे लुनर प्राताचा सुभेदार अहमद येथेही कोंकणातील बरच लोके सर करून दांडारागापूरस वेडा दिला. पण तेथे त्याची डाळ शिमळी नाहीं. शिरके वेदरकडे गडबड झाली

त्याचा फायदा घेऊन अहमद याने अहमदनगर येथे निजाम-
घाही स्थापन करी व १४९० त दांडगावर घेतले. याच
वेळी गिलानीनेहि (मुंबई) माहीम आजून गुजरातच्या
घाट्या आरमारचा पराभव केला तेव्हा महंमद बघदाशुज-
रायकर याने विजयपुर व थेदकर यांच्या मदतीने दामोद-
वर स्वारी केली, त्यात त्याचे आरमार वादळात धाडून नाश
पावले, परंतु सेन्याने गिलानीशी वेल्हापुराजवळ लढाई दिली.
तोंत गिलानी ठार झाला यावेळी गुजरातकर घाट्या ताब्यात
उत्तक्रीकण व ठाणे (राजधानी) होतें. पण पुढे काही
पक्षांनी पोर्तुगीजांनी हळू हळू ती प्रदेश आपल्या ताब्यात
घेतला. बघदाशी राजपु मोहम्मदवर कोणत्यात आदिशहाही
व निजामशाही याच्यात वाटला गेला ह्या दोहोंमधील
सरहद्द ताबेची नदी होनी असे म्हणतात, त्यामुळे चौल व
दामोद ही बंदरे दोन्ही रिपातर्तीन विभागली गेली. यावेळी
कॉकणची स्थिति चालावलेली होती. ती गुजरातच्या प्रया
प्रयत्न वृक्ष आदिशहाहीने केला. शेतकऱ्यांच्यावरील सारा
कमी करण्यात येऊन देशाई, देशात, व कुठल्या याची
याने त्याने कायम केला. ह्मदी हे जमिनात राहण्यात
केव्हा आले हें निश्चित समजत नाही. ते १४९८ त आले
अशी एक दंतकथा आहे. मालेकराच्या वेळी निजाम-
घाहीच्या आरमारान दोन हजारी आरमाराचे व्यक्ती
होते, त्यापैकी एकाच्या ताब्यात राखी हें ठिकाण होत असे
बक म्हणता. मुसलमानी सेनात व मोठ्याच हुजाच्या भागी
बरेच हजारी होते सोळाव्या शतकाच्या प्रारंभी कॉकणचे
विभाग व महाराष्ट्र, ठिकाणे यांमध्य माहिती पोर्तुगीज
सेनाबल पुढीलप्रमाणे आढळते:—राज्यागारादेन गुजरा-
तच्या घाट्या अनेक असून, धीर्बर्धन किंवा यागरोटयंत
निजामशाहीचा ताबा होता आणि यागरोटय दक्षिणेकडील
गोव्यापर्वतचा भाग आदिशहाहीच्या राज्यात मंडत असे. चौल
व दामोद ही मंडी बंदरे असून ती सुरत व गोवे यांच्या वरंय-
शीची समजली जात. या वेळी दुसरी महाराष्ट्री गावे म्हणजे
वहाण, तारपुर, केळ्येमाहीम, थगावी, चवई, काई, माहीम,
नागोठे, श्रीवर्धन, जैतापुर व रायपटण ही होत. चौल व
दामोद या मोठ्या व्यापारी पंढा असून इराण व ताबडा
समुद्र यागवरोवर त्यांचा पराव त्यांचा चालत असे. हिंदु-
स्थानच्या किनाऱ्यावरील सर्व ठिकाणचे लोक दामोद येथे
जमत असून असे निकटित्व म्हणता सोळाव्या शतकात
तेथील वस्ती बरीच असून इमारती सुंदर होत्या आणि देवा-
लय व मशिदीहि घनवत् होत्या असे पोर्तुगीज इतिहासकार
म्हणतात इ. स. १५०० त तेथे लटपटीचे दोन पंढे होते. ते
पुढे पोर्तुगीजांनी पाडून टाकले. त्यांनी गुजरातच्या घाट्या
ताब्यातील कॉकणचा बराचसा भाग हातासाली घाटल्यामुळे
दिक्षीकर मोगलांचा बलमानादीन महत्वाचा दुसरा भाग
मिळाला नाही. निजामशाही व फिरंग्याने (पोर्तुगीजांनी)
बहुधा लक्ष्य असे, आदिशहाहीचा मात्र फिरंग्याची नेहमी

कटक होई. मालेकराच्या जमीनमहसुलीच्या पद्धतीने
कॉकणच्या शेतकऱ्यांना पूर्वीच्या सुमुलमानां अमदानीपेक्षा
जास्त सुपाचे दिवस गेले त्याच्या माल्यांतर दहा वर्षांनी
हा कॉकणात आदिशहाहीत समाविष्ट झाला. त्यापूर्वीच
निजामशाहीत दाहजी राजांनी उत्तक्रीकणात स्वाभ्य कर-
ण्यास प्रारंभ केला होता व थरेचले भेडिहि स्वतःच्या ताब्यात
आणले होते. तमुळ आदिशहाही व दिक्षीकर
मोगल हे एक होऊन त्यांच्या मार्गे गेले. त्यांनी
बरेच दिवस त्या दोघांना हे दाद दिली नाही. पण
अपेक्ष निजामशाहीत किजुरीमुळे त्यांना स्वतंत्र सत्ता
स्थापण्याचा प्रयत्न सोडून आदिशहाहीने गोर करवा
लागले या आदिशहाहीत कॉकणची व्यवस्था पुढील-
प्रमाणे होती. दामोद, अनेकवेळ, रत्नागिरी व राजापुर
हे प्रांत व तेथील कोट हे प्रत्यक्ष मध्यवर्ती सरकारच्या
अंमलदारी अस्त. याशिवाय उरलेल्या प्रांताचा भार-
भार देशमुखादे बतनदार हे वंशपरंपरेने पहात असत.
कुडाचे कार्य हे अशा देशमुखत ठळक होते. दामोदची
सुभेदारी (मिहदा) बरीच मंडी असून, तिचे मुख्य ठाणे
विलायतजवळील प्रमानवला या गावी होते; येथील
मालाग सरदेसाई यांचे पराणे शुष्क व बोपासून तेथील वत-
नदार होत याशिवाय आगरी दोन सुभेदांच्या होत्या.
बलागप्रात (सुभेदारी) बारावी नदीपासून नागोठ्या-
पर्वत अजून तिच्यावर किजुरासून सुभेदाराची नेमणूक
होई. याशिवाय उरलेल्या सावित्रानदीपर्वतचा सर्व
प्रदेश जमिनेकर हजाराकडे असून त्याच्या ताब्यात तळे,
पोलाळे, रावरी हे किंडे होते. मोगलांचे (दिक्षीकर) व
फिरंग्यांचे विरोधसे तया भाडण होत नसे. एकदां मोगलांनी
सन १५८९ त फिरंग्याच्या दमण, वहाण, व तारापुर
या ठगावरी हजे केले होते. इंग्रु अठवरांच्या जना-
न्यातील एक फिरंगी नाटकशाळेच्या बजनांनी ह्याच्यात
लवकरच तह घडून आला असे जर्जिह म्हणतो (पृ. ८४).
या नाटकशाळेच्या मार्फत फिरंग्यांना मोगलांकडून बराच
मुख्य मिळाला असहि ती सांगतो. पुढे पुन्हा एकदा
स. १६११ त मोगलांनी दमण, वहाई व चौल यांना वेढा
देऊन आपसाचा प्रात उत्पन्न केला. तेव्हा फिरंग्यांनी
त्यांना बराचसा बजराचा देऊन व काही प्रात सोडून
त्यांच्याची तह केला. यापुढे मात्र त्यांचा परस्पर बेचनाव
फारसा झाला नाही. अकराव्याप्रमाणेच शाहजहानने फिर-
ंग्यांनी भाडण उत्कल काढले नाही कॉकणात सुमुल-
मानांनी जवळपास फारच थोडे आहेत व तेहि महत्वाचे
नाहोत. कॉकणातील बहुतेक सुमुलमान घाटलेले हिंदु
अल्ल्याने त्यांचा पंढराव व भापा सुद्धा अर्धवट मराठी
आहे काही सुमुलमानात तर हिंदूंचे देव पूजेत
वेढेलेले असून अन्नप्रयोगहि ते हिंदु विधि बराचसा
पळवात

पोर्तुगीज अमल -- हिंदुस्थानचा मार्ग शोधून काढल्यानंतर पोर्तुगीज लोकांनी गोव्याच्या उत्तरेस १५०२ च्या सुमारास पोहोळी सफर केली असे म्हणतात. पुढे १५०८ त काही पोर्तुगीज गलबते खेरिन्ही आल्मिडाच्या हाताखाली चाल येथील मुसलमानी आरमारावर चालून गेली. व त्याचा पराभव करून येथून तो दामोदरस गेला असता तेथे निजामशाही अधिकाऱ्याने त्याला व्यापाराची परवानगी दिली. मात्र गुजराथ व ईजिप्त येथील आरमार एवत्र होऊन त्यांनी त्याचा पराभव केला याप्रमाणे पोर्तुगीज लोकाना त्याच्या पूर्वेकडील सर्व व्यापार कार्यास करण्याच्या महत्वाकालेमुळे प्रथमपाहूनच शत्रु उत्पन्न झाले. कोंकणातील चील व दामोदर या महाराष्ट्या बंदरावर त्याचा डोळा होता. यावेळी आदिलशाही व निजामशाही यांच्यात भाडगे सुरू होती कोंकण प्रांत त्याच्या दोघात विभागला गेलेथाने तिकडे त्याचा धुमालूळ चाले. व त्याचा फायदा पोर्तुगीज घेत. निजामशाहीने चील येथे त्यांना बरार घालण्याची परवानगी देऊन बंदरात येणाऱ्या जहाजांचे संरक्षण करण्याचे कामही त्यांना सांगितले. आदिलशाहीने फिरंग्यांना ही सवलत दिली नसल्याने त्यांच्या दामोदर बंदरास फिरंगी हे बंदरावर प्राप्त देत. छत्राछत्र करण्याकरिता उत्तर कोंकणच्या किनाऱ्यावर हल्ले चढवीत. स. १५१७ त लीमटारोची यांनी वाऱ्यावर हल्ला करून तेथील मुसलमान सुभेदाराचा पराभव केला. स. १५२१ साली एका रक्षार्थ त्यांनी नागोठणे, वसई, आगाशी ही बंदरे जालून ठाणे, नांदे, फारंगे व साष्टी ही गावे फावंग केळी गुजराथच्या शाहाबरोबर हि याच्या बंदरावर चकमक होत. याचा सन १५२१ त व १५३० ते असा दोन वेळा गुजराथकरानी चील येथे त्याचा पराभव केला. पुढे १५३३ त फिरंग्यांनी ८० जहाजे वेळून वसईवर हल्ला करून तेथील तटबंदी पडली. व तारापुरापर्यंतची ठाणी जालून टाकली. तेव्हा गुजराथच्या शाहाने निजामशाहप्रमाणेच त्याच्या संरक्षणाखाली आणले आरमार ठेवून त्यांना वसई देऊन टाकली. परंतु या दोघातील स्नेह फारसा दृढ झाला नाही. पुढे १५४७ त फिरंग्यांनी आदिलशाहाविरुद्ध निजामशाहाची व विजयनगरकरांची सह केला आणि १५४८ त स्वारी करून गोवे ते धीवर्धन याच्या दरम्यानची पुष्कळ गावे छुटली व जाळली. त्यांत दामोदरचे विशेष नुकसान केले. तेव्हा आदिलशाहाने काही बंदरे त्याच्या हवाली करून सह केला. तरी बुद्धा फिरंग्यांनी तो न पाळता त्याच्या मुळखाची पुष्कळदा नासोडी केली. त्यांनी १५४८ मध्येच वसई येथे एक धर्मशिक्षणाची पाठशाळा काढून आपले धर्मोपदेशक वसई, ठाणे व चील येथे पाठविले. स. १५५० त फ्रान्सिस्कन धर्मोपदेशकांनी कान्हेरी व मडपेथर येथे रहाणाऱ्या हिंदू साधू व योगी यांना घालवून ती ठिकाणे आपल्या ताब्यात घेतली पारापुरी, कान्हेरी व मडपेथर ही स्थाने हिंदू लोक

पवित्र मानीत, म्हणून तेथील खोदकामाचा नाश करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. मडपेथर येथील गुहेच्या जागी त्यांनी ख्रिस्ती देऊळ बांधले आणि साष्टी येथे जुलुमाने ख्रिस्ती केलेल्या लोकांच्या मुलांना धर्मोपदेश देण्याकरिता एक पाठशाळा स्थापली व तिच्या खोसास त्या प्रांतातील हिंदूधर्माच्या संस्थेचे पूर्वापार चालून आलेले बतनाचे उत्पन्न लावून दिले पुढे क्रमाक्रमाने बहुतेक सर्व सत्ता या ख्रिस्ती भटाच्या हातात आली. इकडाल या ख्रिस्ती धार्मिक संस्थांचे उत्पन्न इकडाल फिरंगी राजांच्या एकंदर उरजनापेक्षाहि जास्त झाले. गोवे येथील याच्या धर्मविचारांनी सभेची (इन्क्विझिशन) सत्ता उत्तर कोंकणात सर्वत्र चालत असे. वाटेड त्या माणसाला पकडण्याचा तिला अधिकार असे. हा तिचा अधिकार, इतका अमर्यादित होता की प्रसंगी त्याला लिस्बन येथील दरबाराची व मुख्य धर्मविचारांनी सभेची मंडुली मिळाल्यास गुद्द गोव्याचा फिरंगी सुभेदार (गव्हर्नर) व ख्रिस्ती जगद्गुरु (आर्चबिशप) यांनाहि तिला पकडता येई या अमर्याद सत्तेमुळे ख्रिस्ती मंडानी पुष्कळ हिंदुलोकास जुलुमाने बाटविले व त्यांच्यावर अनेक अत्याचार केले. अशा बाळा लोकांची संख्या (१८ व्या शतकात) ६० हजारापेक्षा जास्त होती असे म्हणतात. इ. स. १५५५ त फिरंगी सुभेदारांनी हुकूम काढून वसई प्रांतातील सावेगनिक व खासगी देवळात हिंदूच पुजेची मनाई करून ब्राह्मणाकडून होणारे वेदपठण, होमहवन, सणाचे सवैजनिक उत्सव वगैरे बंद केले. हिंदू लोक मूर्तिपूजा करितात की काय व मनाई केलेले धार्मिक विधी पाळतात की काय हे पहाण्याकरिता त्यांच्या घराच्या हाडत्या घेत. त्यावेळी जर एखाद्याच्या घरात मूर्ति सापडली किंवा कोणी मनाई केलेला धार्मिक विधी पाळताना आढळला तर त्या माणसाला फाशी देत आणि त्याची सारी माळमत्ता जात करून ती अर्धी पाद्री भटस व अर्धी अशी बातमी देणारास बाहून देत. यापुढे तर इ. स. १५५४ त रोमचा पोप व पोर्तुगालचा राजा यांनी हिंदुलोकास जुलुमाने बाटविण्याचे हुकूम पाठविले. त्यामुळे इकडाल पाद्रीमंडानी अनेक देवळाचा नाश करून वसई प्रांतातील लोकास जुटण्याचा व अनेक पुण्या प्रयुक्त्या करून त्यांना बाटविण्याचा धुमधडाका सुरू केला. एखाद्या विहिरीत पावाचा तुकडा टाकून संबंध गावचा गाव बाटवीत असे म्हणतात. अशा प्रकारे धर्मच्छलाचा अतिरेक स त्यामुळे सर्वत्र अर्धतुष्टता उत्पन्न झाली. त्यामुळे पुढे फिरंग्यांचे जे उच्चाटन या भागातून झाले, त्यास हे एक विशेष कारण होते असे इतिहासकारांचे म्हणणे आहे. फिरंग्यांनी किनाऱ्यावरील बहुतेक प्रांत १५६० पर्यंत काबीज केला. फार जात जाण्याचा त्यांचा वेत नव्हता, कारण त्यांची आयात थोडी होत असे. यासाठी अत्युत्कर्ष एक पुष्ती काडिली, त्याने गोव्यातील दलभ्या जागांतील बायका सुर्वीना बाटवून व त्यांनी जमिनी देऊन त्याची छत्रे आपल्या

किरंगी शिपायाबरोबर लावून दिली या वाटपाच्या वंश-
जाचा पत्र लिस्तीच बनला आणि अधिकाराच्या जागा
बंगरे कारणासुद्धे त्याचा ओढाहि फिरंग्याकडेच बघला. या
वेळी फिरंग्याच्या ताब्यातील प्रातात सुपीक मास पुढील
ठिकाणी होता. रेंवदेडा (नवें बौल), परई व आगासी-
मधील भाग बंगरे. दामोदरास त्याची फक्त बराबर होती.
इ. स. १५५६ त मयरी व मनोर हे किले त्यांनी घेऊन
पुढे लवकरच पुष्कळ दिवसापासून बोळा असलेले दमण व
तारामूरचा किला (व गोंय) घेतला. इ. स. १५५९ त हब-
शानी संभाषण व तारामुरावर हल्ला केला, परंतु त्यात त्यांच्या
पराभव झाला. फिरंग्यांनी १५६९ व १५७३ त दोनदा
बोळी लोका (जव्हार) वर स्वाभ्या केल्या; परंतु दोन्ही
वेळा त्यांचे फार झुकतान होऊन परास्त होऊन परत यांचे
लागले. यावेळी ते वैतरणीच्या फाटवरून पाटाच्या पायथ्या-
पर्यंत गेले होते असे म्हणतात. १५६० त आदिलशाहा व
निजामशाहा एक होऊन त्यांनी फिरंग्यावर बंदारे करून
गोवें व बौल येथे वेढे दिले, परंतु त्यांना यश आले नाही
रेंवदेड्यास सुद्धा निजामशाहाने घेवादिला असता, त्याच्याच
अधिकार्यानी फिरूर होऊन फिरंग्यांना समुद्राकडून दस-
र्ग्या सैन्याची कुमक मिळू दिल्यामुळे निजामशाहाने वेढा
उठविला. फिरंग्यांनी निजामशाहाच्या कल्याणवर याच वेळी
हल्ला चढविला होता व त्या सर्व भागात जटपोळ व लुटा-
लुटहि केलेली होती त्यामुळे या वेळी तह होऊन निजामशाहा
परतला; पण पुन्हा १५९९ त या दोघात लढाई सुरू होऊन
समुद्रमार्गाने रेंवदेड्यावर बाराबारा हल्ले केले तेव्हा किर-
ंग्यांनी त्यांना बौलखांबीच्या तोंडावरील कोले निष्पात
कॉडून त्यांचा पराभव केला व बौलखांबी ताब्यात घेतली.
यानंतर आदिलशाही व निजामशाही यांच्याकडून फिरंग्यांना
विशेष प्राप्त झाला नाही; तथापि इ. स. १६०९ त बौलच्या
मुसलमान शुभेदारांनी एक छोटेसे आरमार त्यांच्यावर पाठ-
विले होते. इ. स. १५९० पर्यंत हिंदुस्थानात फिरंगी सत्तेची
ताब्यावस्था इ. १५६०-१६०० पर्यंत तरंगवस्थेचा व पुढे
चुदावस्था झाली, असे किरंगी इतिहासकार म्हणतात.
त्यांचा उत्कर्ष जितका जलद व आधुनिकीकरण रीतीने झाला
तितकाच त्यांचा न्हासहि लवकर झाला व एवढा न्हासच
प्रारंभ झाल्यावर त्यांची स्थिति पुन्हा सुधारली नाही. सत-
राच्या शतकांनंतर त्यांनी चढाईच धोरण स्वीकारल्याचे
अथवा नवीन प्रदेश मिळविल्याचे ऐकण्यात नाही. आप-
पासच्या सत्तापाच्यानीहि त्यांच्याकडे कानाबोळा केला.
त्यामुळे साम्रज्या प्राप्त त्यांच्या ताब्यात राहिला. येथपर्यंत
कोंकणच्या व्यापारात त्यांचे सर्वस्व होते यापुढे मात्र इतर
युरोपियन लोक व मलयाची चाचे याचा त्यांना उपक्रम होऊं
लागला इ. स. १६१५ त जहागीर बादशहाशी त्यांनी नेलेल्या
तहात दोघांनीहि ईशज व डच यांना संपूर्ण समूह चाच्याचा
नाश करावा असे एक कलम होते. त्यावेळी योश्याच्या अधि-

काच्याची परवानगी घेतल्याशिवाय कोणालाहि इराण व
तुर्कस्तानच्या मार्गाने युरोपला जाता येत नसे असे म्हणतात
(बी ला व्हॅले. पु. ३. पृ. ४२१-२६). डच लोकांनी नवीन
वसाहती स्थापण्यापेक्षा पोर्तुगीजांच्या असलेल्या वसाहतीच
कावीन कारणकाडे विशेष लक्ष घातले व ते त्यांनी सोंपे गेले.
कारण फिरंग्यांच्या अतीशय धार्मिक छळांनी हिंदू लोक
त्रावून गेले होते व ते त्यांचे द्वेष बनले होते. इ. स. १६३९ ते ४३ पर्यंत गोव्यात वेढा दिला होता. परंतु तिफटे
युरोपमध्ये त्या राष्ट्रात ईशज शारामुळे त्यांनी तो उठविला.
या उचानी स. १६४९ पूर्वी बंगुले येथे एक बंदार उघडली
होती. आदिलशाहाने त्यांना आपल्या दामोद बंगरे धरातील
आरमाराने सारण करव्याचे काम सांगितले होते. परंतु ते
त्यांनी पत्कारिले नाही. साधारणतः डच लोकानां फोफणात
वसाहत करण्याची विशेष उत्सुकता घाटली नाही स. १६६१
त फिरंग्यांनी मुंबई येथे ईशज (आदण) दिले. पुढे
१६६३ त डच लोकांनी फिरंग्यापासून कोचीन घेतल्यानंतर
शास्त्रेच्या तहानुसार फिरंग्यांचे व्यापारी सर्वत्र समूह नष्ट
झाले, आणि डच लोकांनीहि त्यानंतर ईशजपुढे हार पावी
लायली. कोंकणात फिरंग्यांचे मुख्य अवशेष वसई व दासवे
बौल (रेंवदेडा) येथे आहेत. ताथी वेडात व वसई, रेंवदेडा,
ठावे येथे दशाची बरीचशी प्रार्थनामंदिरे असून ठावे व कोले
येथे त्यांनी बांधलेले किल्ले आहेत; याशिवाय अथर्व व चाचे
आल्याची सूचना देण्याकरिता उंचवटपच्या जागी ठिकठि-
काणी त्यांनी घुलून बांधलेले अद्यापि वयस आहेत; असला
एक मोठा घुलून मुंबईच्या मलबार टेकडीवरून दिसतो.

म रा ठपाची फार की दे:—कोंकणाला अलीकडील
काळात अ महत्त्व आले. ते शिवाजीमहाराजांच्या " वेळी प्राप्त
झाले. या सुमारास दाक्षिण संवत्वाची व उत्तरे जव्हार
ही (मजिरा भरून) संस्थाने होती महाराज हे जरी कोंक-
णचे रहिवासी नव्हते तरी मुसलमानां सत्तेला सोंड देताना
सत्तारीची पाठ व कोंकण याचा उपयोग करून घेतल्यात
पुष्कळ फायदा होईल हे त्यांनी योश्याच दिवसात ताढले.
त्यांचा सरदार रापोबाळाक यांनी बहुतेक कोंकण हस्तगत केले
होते, व अण्णगी दत्तो सचीव यांनी कोंकणच्या नमीनीची
मोशणी करून सुव्यवस्थित धारे वसवून प्रभेत सुवाी केले
होते. महाराजांनी आपल्या घराच्या १०-२१ व्या वर्षीच
कोंकणाकडे ह्याचाली सुरू केल्या. प्रथम रापोर घेऊन तेथे
रायगड हा भव्य किला बांधून ती आपली राखपानी केली
नंतर कल्याणप्रात (आदिलशाहाचा) युक्तीने कावीज केला
व पुढे विरगडी आणि लिगाणा हे दोन किल्ले बांधले. दख्खन-
मधून कोंकणात येण्याचा प्रसंग आल्यास सुरक्षित येता याचे
म्हणून त्यांनी बाई-महाद रस्त्यावर प्रतापगड बांधून और.
यशोबाकडून सर्व कोंकण ताब्यात येण्याच्या परवानगीच्या
मिषाने १६५८ च्या सुमारास किनाऱ्यावरील ओसाड किल्ले
व म्याच्याच्या जागा कावीज करवताच संपाद चालविला.

नंतर शिंदीच्या मुलगावर व सावंतावरहि स्वारी केली. तेव्हा सावंतानी महाराजांशी तह केला परंतु अखिलखानच्या धमधुमनी सावंत हे आदिशहास मिळून राखून त्यांनी व वरून शिंदीने व उजवफिडून आदिशहांनी महाराजावर चढाई केली. तेव्हा रया सर्वांनी त्यांनी न मोहरय केलें; मात्र सावंत शरण आल्याने त्यांना त्याचा प्रात घडाव केला पुढें सर्व कोंकणकितान्याची पहाणी करून आरमार वाढविलें व ते ठेवण्यास मालवण ही जागा सुरक्षित पाहून तेथें निघा व गोदी वाघली. नंतर भुवर्गदुर्ग, रत्नगिरी, जयगड, अंजन-वेल, विजयदुर्ग व कुलाबा येथें कोठें नवीन पिल्ले चापले व फोंडें जुन्या फिडपाची इस्ती केली आणि कुलाबा येथीह आरमाराचें मुख ठाणें करून शिंदीनी गुजर यास आरमारी सुभा सांगितला. रायगडची मान फार मनयुता केली. रयामुळें तां निघा त्यावेळीं अनियय इद्दून समजला जाई इफनें तर त्याला पोर्तुगैज निजालटर असें म्हटलें आह पुढें १६९३-६४ मयें महाराजानी कोंकणवर रयाच्या वरून वेंगुलें जाऊन छटलें व मालवणचें आरमार जमवून व स्वतः आधिपत्य स्वीकारून बार्सिलोर पर्यंत स्वारी केली व बरीच रूट मिळ-विली. परत येताना बारा प्रतिकूल लागल्यानें आरमाराला येण्यास बराच काळ लागला, इफडे त्याच सुमारास देशावर मोंगलांची स्वारी झाली तेव्हा (जयसिंगाशी) जो गृह झाला त्यात कोंकणामधील बरेचसे किडे महाराजानीं मोंगलाला दिले. आमपाहून परत आल्यानंतर पुन्हा त्यांनी वल्याण-प्रात व मोंगलाचा उत्तर कोंकणातील प्रात इस्तगत करून इ.स. १६९६ त गोयें व गंजीरा प्रातावर चढाई केली साहुली किडपास मोरोपंतानीं दोन महिने वेढा देऊन तो पेंतला. तेव्हा कर्नाडोहि सडून इस्तगत झाला. याच वेळीं मोंगल व इवशी याच्याशी महाराजा-या वन्याच दर्यावर्दी लढाया झाल्या. पुढें १६७० त त्यांनी उत्तर कोंकणात मोठें आरमार पाठवून पोर्तुगीजाचें एक मोठें जहाज पकडून आशिल्ले शिपाया जोळा दाडाराजपुरावर होता त्यामुळें त्यानें महा-राजाच्या गैरहजेरीचा पायदा वेऊन (१६७२) त्या स्थळ-वर हल्ला करून तेथील तटवंदी मोडून आसणाचचे बाही किल्ले सर केले. या कार्या त्याला मोंगलांच पाठवळ होतें, म्हणून महाराजानीं आरमार देऊन मोरो-पंताना सुरतेवर पाठविलें. त्याचवेळीं त्यांनी घडई-डहाणूच्या भागातील जव्हारपर, कडौल बरिचशीं ठाणीं कार्याज करून फिरंग्याचा पोडबदर फिल्लहि येण्याचा प्रयत्न केला. पुढें १६५३ त शिंदी व मोंगल नागोठण्याच्या आसपत्तरीं गावें उचलून वरून लोताना गुलास करून नेत असता, महारा-जानीं अचानक त्याच्यावर सैन्य पाहून त्याचा पुरा मोड केला. बहुधा १६९१ पासून मधून मधून महाराजानीं जिन्यास वेढा घालण्याचा उपजम सुरू केला होता त्या-प्रमाणें १६७१ तहि पातला असता दुसरीकडेहि गोव्याकडील पोडा कित्यावर त्यांनी स्वारी केली. कर्नाटकात महाराज

गेले रयावेळीं सर्वे पोंकणचा राज्यकारभार त्यांनीं आणानीं दत्तो सचिवाकडे संपविला असता त्यानें जित्यानिहाय अधिकारी नेमून जमाबंदी केली, ती न्यायाच्या व समतेच्या तत्वावर केली होती असें इंग्रज इतिहासकारहि म्हणतात (जर्बुड ९३, सुर्वई ग्यासे. पु. १ भा. २. ७१). या वेळीं मुद्दा मराठ्यांच्या दर्याउरीत हालचाली सुरुच होत्या. पुढें १६७१ त महाराजानीं मोंगलचा सुरतेपर्यंतचा प्रदेश छटून खादेय वेढे वेतलें. रया येठावर इंग्रज व पोर्तुगीज हे दोघीह दृष्ट सागत. इंग्रजी आगमार तेथें असताना रयाचा जोग सुवबून मराठ्यांनी वेढे घेतले. तेव्हा इंग्रज चालून आले असता मराठ्यांनी त्याचा सर्वांचा पन्ना उड-विला (मराठे व इंग्रज २८). या वेळीं इंग्रजास गुप्तप-न मदत करणारा शिंदी त्यांना उघडपणे मिळाला होत. रया दोपानीं पुफळ दिवम खादेरीत वेढा दिला, परंतु त्याचा प्रयत्न निष्फळ झाला; इफडे उलट १६८० च्या जानेवारीत एकदम महाराजानीं शिपायें उदरी येठाहि बाधीन केलें व तेथें तटवंदी वाघली. शेवटीं नाइलाजनें इंग्रजांनी महाराजांशी तह केला व शिंद्याला सुर्वई येठावर येऊ न देण्यानें कळू देलें. स. १६७१ त दामोद व कल्याण ही गावें बरी होती असें फ्रायर लिहितो. या वेळीं वसई व राणापूर ही बंदरे भरभराटीची होती, तसेच महाड हें रायगड राजधानी-जवळ अहल्यानें बरेच दाहून व्यापाराची मोठी पेठ बनलें होतें. वल्याण ते रायगडमधील प्राताला भय लढायाच्या मुळ बराच उपसर्ग पोहोचें, परंतु बाधीने वोंकय सुस्थितीत होतें, असें इंग्रज इतिहासकार वसूल करतात (बावे ग्यासे. व्हा. १ भा. २. पु. ७३) महाराजाची अजीममहदुलपदति पूर्वार्च्या पदतीपक्षा छेष्ट प्रवाची होरी, तसच बहुतेक सर्वे प्रवाच्या लोताना लछरात दाखल जाऊन उदयास येण्याची साधि मिळेल. नुसत्या किडे वाधण्याच्या कामावर हजारों लोक कित्येक दफेपर्यंत पोड भरत. महाराजाच्या समकार्जन अतलेल्या स्तिस्ती अथवा भुगुलमान राजापेक्षा ते छेष्ट असून त्याच्या करवाईत वोंकय जितके भारभारतीय होतें तितकें तें इतिहासिक काळात बहुधा वेढाई कळतें, ही गोष्ट इंग्रज इतिहासकार व वाकीखान यांनीहि वसूल केली आहे. वाकणारीड किहयाचा व महाराजाचा बराच संबंध येत अहल्यानें त्याच्यावद्दल येवें प्रोतक वर्णन सागतो. बहुतेक सर्वे किडे निशर्गच्छेड सोई पडून वाधलेले असत. समुद्रकिनार्याल असलेला विज जलवेष्टित वन्यावर असे. मैदानीं विज नदीच्या किंवा पाटाच्या जवळील एखाद्या उंच पहाडावर असे व सहाईच्या रानांतील किंवा त्याच्या एखाद्या दुर्गम वन्यावर किंवा सोडेर असे. किडपाची रचना बहुतेक सारखीच असे. मोंवती मोठा तट व तटास बरेचसे घुसून असत. तटास बहुधा एकच वेष्ट असून वेष्टाजवळील तटाचा भाग फार मजबूत असे. वेष्टीपाशीं दोन घुसून असून तेथून

आंतील दुसऱ्या वेदीपर्यंत अरंद, वळगावळणाने गेलेली व दोन्ही बाजूला उंच तटे असलेली अशी घाट असे. त्यावेळीं हवीप्रमाणे महाकाळी (होबितार) तोपा नसल्याने या क्लिषणाचा फार उपयोग होई. मुख्य तटाच्या अंत एक कालेकित्ता असे व त्या माथती शिपायांच्या कोट्या, दाह-गळ्याची नेटारें व पाण वगैरे असत. महाराजांनी बांधिलेल्या बहुतेक क्लिषणांत एक दोरीच व माथतीच अशी देवळ असत. अशा क्लिषणांत विजयदुर्ग, सुवर्णदुर्ग, सिंधुदुर्ग, मालवण, पद्मगड, रायगड, विनाळगड, वगैरे किंवा महात्वाचे असून पद्मगडास महाराजाचा जहाजे बांधण्याचा कारखाना होता. कुलाबा व मालवण येथे आरमाराची मुख्य टाणी होती. महाराजांच्या सुन्यनंतर बाडीच्या सार्वज्ञांत कलां नदर्या दक्षिणेकडील मुहूर्त काढीत केला. परंतु संभाजीराजे यादी-वर आस्थानंतर त्यांनी सार्वज्ञांत घेतलेला प्रांत परत मिळविला. कलयाला कोंकणच्या जमीनमहसुलीचे वषम मिळाले असा त्यानें काही नवीन कर वसवून मामलती भरकथाने देण्याची रीत पाडली. रांदोरीउंदेरीबद्दल संभाजीराजे व शिंदी यात पुष्कळ दिवस भांडण चालू होतें. औरंगजेबाचा मुलगा अकबर हा राजे याच्या जाभयास आला होता. त्यामुळे औरंगजेबाने १६८२ च्या सुमारास संभाजीराजांच्या कोंकण किनाऱ्यावर आरमार पाठवून धुमराळ घालण्यास सुरवात केली; पण त्यांत त्याचाच पराभव झाला. तेव्हां औरंगजेबाने पुन्हा १६८४ त बहादुरखान व सुलतान मुअझिम यांच्या बरोबर प्रथम सैन्य (नुसतें घोडदळ ६० हजार असून बाकी पुष्कळ पायदळ होतें असें आम म्हणतों) देऊन दक्षिण कोंकणांत पाठविलें. एवढी खोरली स्वारी दक्षिणकोंकणांत यापूर्वी व यानंतर क्वचितच झाली असेल. संभाजीराजांनी या स्वारीला समोरासमोर तोंड न देता गनिमी पद्धतीनें छत्राई घुस टाकिली. आपण स्वतः विनाळगडा राहून छात्राई रसद छत्राने त्यांच्या एकट्या सुपट्या टोळीचा फना पाटण्याचा उपक्रम सुरू केला. मुघलमानानां हि विडि वेण्याच्या अवघड कामास हात घातला नाही. कारण प्रत्येक क्लिषणावर शिबंदी वगैरे तयारी जपत असे. बाँटत मुघलमानांचे बहुतेक घोडे, गुरे होईं मेलीं व अश्वानी टेंबाई फार झाली. शिवाय त्यांची सगळीकडची रसद मराठ्यांनीं मात्स्यामुळे त्यांना नारळ व ऊडू नावाच्या अवघां दलक्यां धान्यावर निर्बाह करावा लागला. मुरतेहून येणारी सामान-सुमानाची व धान्याची जहाजेहि मराठ्यांनीं छत्राई. तेव्हा मोठ्या नामोशाने काही एक कार्यसिद्धि न होता मुगाक्षिमाला परत फिरावे लागले. या संघर्षांत फिरंग्यांनीं बारी अश्वोरी व घाता-भूस हीं ठिकाणे मराठ्यांपासून घेतली. म्हणून संभाजीराजे व शहाजहाद अकबर यांनी फिरंग्यांचा कल्याणजवळील मुहूर्त उज्वस्त करून वसईस वेढा दिला. तेव्हां त्यांनीं तह केला. यापुढे तीन चार वर्षे कोंकणांत विशेष काही घडतें नाहीं. आदिलशाही नामदेव झाल्याने तिच्या ताब्याधीन

कोंकण मोगळांकडे आले. संभाजीराजे याच्या फिरंगी, हयरी व सार्वत यांच्याशी नेहमीं छटापटी होत असत. शेवटी इ. स. १६८९ त थिरके शाही काही गडबड केल्यामुळे ती सोडण्यास कटुशा संगमेश्वरास गेला असाता त्याच्या मदतीस म्हणून संभाजीराजे रोखण्याहून तेथें गेले त्यावेळीं शेख निजामाने त्यांना दगायाने पकडून औरंगजेबाकडे पाठविले. रंगमेश्वर येथें कटुशाचा वाढी होता. हल्ली त्याचा तुसता चौबरा दृष्टीस पडतो. संभाजीराजांचा शेवट झाल्यानंतर मोगलांन सात महिने वेढा देऊन शेवटी फिजुरीन रायगड घेतला व येथुपाईसाहब व ग्राहुराजे यांना औरंगजेबाकडे पाठविले. यापुढे रायगडचें म्हणव नाहींत झालें तें झालेंच. या सुमारास औरंगजेबाने शिंदीला कोंकणातील त्याच्या प्राताची सनद करून दिली. शिपाने सुवर्णदुर्ग, भंनगवेळ, रामपुरी व रायगड हे विडि इ. स. १६९९ च्या सुमारास घेतले. परंतु मराठ्यांचे आरमार या वेळीं प्रबळ झाल्याने व त्याचा आरमाराधिपति कान्होबी आम्र हे अस्तल्याने त्यांनी शिवाकडील बाराबधा प्रांत परत मिळविला. आम्रयांचे मुदय ठिकाण कुलाभ्यास असून सुवर्णदुर्ग व विजयदुर्ग हे त्याचे मुख्य घुमे होते. तेथे दारुगोळ्याची मुख्य कोठारें, आरमारी लष्कर, जहाजे बांधण्याच्या गोष्टा वगैरे असत. या काळी मराठ्यांचे आरमार सवे आरमारात प्रबळ असून युरोपीय अगर मुसलमानी कोणत्याहि व्यापारी गलबतास मराठ्यांना हाडती दिग्गशिवाय किनाऱ्यावर किरकता येत नसे; कान्होबीला हे युरोपियन व मुसलमान चळवळा कापत असत. मोगलांच्या ताब्यातील प्रातात सामान्यतः झुलूम, पुंडाई व वेधदशाही होती. इ. स. १६९० त काकाजी या पाळेकाराने तिकडे छत्राळू घालविली होती व शिंदी हा ईमराज्या सामे लागला होता. आणि औरंगजेबाने फिरंग्यांचा पिच्छा पुरविला होता. परंतु पुढे त्यांच्याकडून बंदुका घेण्याच्या अटीवर त्यानें तह केला. मराठे व फिरंगी यांचेहि इ. स. १६९५ त कडाक्याचे युद्ध झालें. याच सुमारास (विशेषतः इ. स. १६९७ साली) कस्तन किड या नावाचा एक ईश्वर सर्व कोंकणभर बांधेतिरी करीत होता. तो अतिशय दुष्ट व सुखी होता.

राजाराम महाराजांनी कोंकणांत सुखवस्था सावण्याचा प्रयत्न केल्या; परंतु शिंदी व मोगल यांच्या त्यांच्या मुळे व देशांत स्वस्थता नसल्याने त्याचा विशेष उपयोग झाला नाही. फिरंग्यांच्या अंगी स्वतःचा मुहूर्त सामाळण्याची ताकद नव्हती. शिवाला आपल्या प्रजेच्या हालअपडणाची दाद नये. यामुळे त्यांच्या प्रातांत व्यापार सदाचाला. त्यावेळचा एक उल्लेख असा आढळतो की, सुंयईहून निघत होण्या मालावर ईश्वर रं ५ टके, ऊण्यास फिरंगी रं. ८ टके व करवाणास मोगल आपल्या छहरीप्रमाणे वाटेल तशी जकात वसूल करीत. शाहू महाराज देशी आस्वावर व बाजून गेल्यावर छारामई या मालवणास जाऊन

होत्या. यावेळीं कान्होजी आग्ने फार प्रचळ होता. त्यानें सर्व वृद्धपिण्याचा नक्षा पार उत्तरून टाकला होता. मुंबई ते साततवाडीपर्यंतचे सारें कोंकण त्याच्या ताब्यांत होतें तो प्रथम शाहूराजे याच्या विरुद्ध होता. परंतु पुढें इ. स. १७१३ त पेशव्यांनीं त्या दोघाचा समेट करून दिला त्यावेळीं कान्होजीला सरखेल हा किताब व घराच सरंजाम मिळाला. लागलीच तो व बाळाजी विश्वनाथ यांनीं मिळून शिंदीवर स्वारी करून त्यानें धळकविलेला सारा मुळख सोडविला. इंग्रजांनीं कान्होजी विरुद्ध इ. स. १७१७ च्या एप्रिलत विजयदुर्गस वेढा घातला. त्यावेळीं इंग्रजांचें आरमार मोठें करील होतें. त्यावर १४८ तोफा व ब्रिक्कटरी, रिबॅन, हंटर अशीं याच स्वारीसाठीं ३ वर्षे खपून बाघलेलीं मजबूत लढाऊ जहाजे व सुसज्जित असें ६ हजार सैन्य होतें. परंतु कान्होजीनें त्याचा खरपूस समाचार घेतला. तेव्हा त्याच्या मान्यापुढें “नामो-हरम होऊन (इंग्रजास) मुदीत नाक घेऊन आरमारासह मुंबईत परत यावें लागतें” (सरदेसाई मरा. रिया. मध्य विभा. पृ. ६५). पुढें पुन्हा प्रवेष्ट तयारी करून फिरंग्यांची मदत घेऊन इ. स. १७२१ त इंग्रज कुळाब्यावर चालून आला. “परंतु पूर्वाग्रहागैर त्यास याहि प्रसंगी द्वार खावी लागली. कान्होजी आग्ने जिवंत असेपर्यंत या पाश्चात्याचा शिरकाव पश्चिम किनाऱ्यावर झाला नाहीं” (किता). स. १७२० सालीं मराठ्यांचें स्वराज्य दिल्लीकर मोगलांन कबूल केल्यामुळे कोंकणचा समावेष्ट स्वराज्यात झाला आणि त्यापुढें सुलुमानाची त्यावर सत्ता उरली नाहीं. मराठ्यांचे निरनिराळे अधिकारी कोंकणचे निरनिराळे सुभे पाडून त्यावर नेमण्यात आले. कोल्हापुर व सतारा या राज्यांची वाटणी झाली. त्यात विजयदुर्गच्या दक्षिणेकडील कोंकण कोल्हापुरकराच्या ताब्यात गेलें. कान्होजी आग्ने यावेळीं वारला असण्यानें व त्याच्या मुलात संडे सुरू झाल्यामुळे, त्याच्या प्राप्तात अभ्यवस्था माजली. इ. स. १७३३ त मराठ्यांनीं शिंदीवर स्वारी केली तेव्हा शिंद्याचा व इंग्रजांचा दोस्तीचा तह झाला. एकंदर मराठी साम्राज्या विरुद्ध हा तह केला नव्हता. बाळाकारा मराठ्यांपासून शिंद्याचें संरक्षण करणें असा त्यात हेतु दिसविला होता खरा; परंतु शिंद्याच्या मुलुखातून गोमास विनहरकत आपणास मिळवें (कारण भासपासच्या हिंदुजांच्या राज्यातून तें मिळवें अशक्य होतें) हा त्यात इंग्रजांचा अंतस्स हेतु असावा. यानंतर शिंद्याच्या घरात तेंदे सुरू झाले. त्याचा फायदा घेऊन पेशव्यांनीं रायगड, तर्क, पोसाळें वगैरे गेलेला बराच मुळख परत मिळविला. यावेळीं इतर शत्रू नाहींसि होऊन फक्त फिरंगी काय ते उरले होते; त्यांना नामोहरम करून सर्व कोंकण मराठी साम्राज्याखालीं आणण्याची सधि आली होती व तिचा फायदा पेशव्यांनीं घेतलाहि. फिरंग्यावर हल्ला करण्यास कार्गोदे भापूर होती; ते मराठ्यांची वारंवार आगळीक करीत, आपल्याच्या घरगुती भांड्यांत हात

घालीत आणि रवांत महत्वाचें कारण म्हणजे आपल्या ताब्यातील व मराठी हद्दीतील हिंदुलोकावर जुलूम करून त्यांना वाटवीत, आणि गावाची जाळपोळ व छटाळत करीत. या सर्व कारणांमुळे पेशव्यांनीं त्यांची खोड मोडण्याच्या प्रयत्नास यावेळीं हात घातला. इ. स. १७३९ सालीं ८१७ वर्षे मराठी दरबारात फिरंग्यांपासून वसई व पाटी प्रांत काबीज करण्याचे खलबत चालूं होतें, असें उपलब्ध पुराव्यावरून दिसतें रा. व. पु. वा. जोशी आपल्या लेखात म्हणतात. की, “मालाड परगण्याचे सरदेसाई व सरदेशमुख अंताजी शुभाय कावळे यांनीं फिरंग्यांचा धर्मच्छ-खचें गान्धारें घेत पोरावें व शाहुमहाराज याच्या फानीं घातलें होतें. वसई प्रांत काबीज केल्यास आपण मदत करण्यास तयार आहो, असें या कावळ्यांनीं घोरल्या बाबरीबासबाहेना कबूल केलें होतें. स. १७२९ सालीं श्रीमंतानीं अंताजीपंताजी खलबत सुरू केलें. पुढें चिमाजी आप्पांनीं अंताजीस कळविले की “अवघा प्रसंग तुम्ही आणून दिला आहे कायहि कृतव्य आहेच आहे.” परंतु त्या वेळीं श्रीमंत दुसरीकडे गुंतल्यानें हें काम झालें नाहीं; तें १७३७ त फुरसत सापडल्यावर त्यांनीं हातीं घेतलें.” त्या वर्षीं आप्पासाहेब यांनीं साठींवर स्वारी करून घोडबंदर व वसईची खाडी काबीज करून ठाणेहि घेतलें. तेव्हा मराठे हे सुभेवरहि चालून येतील अशी नीति वाटून इंग्रजांनीं फिरंग्यांच्या अनुमतीनें वाद्याचा किंवा पाकडा. त्यांनीं फिरंग्यास दाखविल्याची व सैन्याचीहि मदत केली. परंतु मराठ्यापुढें तिचा उपयोग झाला नाहीं. पुढें १७३९ चे जानेवारीत आप्पासाहेब हे सेनापति होऊन फिरंग्यावर चालून आले. व त्यांनीं पुढा सपादघात बडगाव, केवडे, शिरगाव, तारापुर, खत्तलवाडा हीं ठाणीं विजयापासून जिंकलीं ते पाडून वेसावा व धारावी येथील विजेदारांनीं शरण येऊन ते किंहे आप्पासाहेबांच्या हुवाली केले. या वेळीं उघरेत नादिरशाहावर चालून जाण्यास श्री. नानासाहेबांनीं आप्पांना बोलाविलें होतें; परंतु त्यांनीं इकडे वसईस वेढा दिला असल्यानें ते तिकडे गेले नाहति; मध्यें वेढा १७ फेब्रुवारी १७३९ स बसला. तेव्हा फिरंग्यानें इंग्रजांची मदत मागितली, परंतु मदत पाठविण्यास इंग्रजांची छाती झाली नाहीं. समुद्राकडील बाजू यांनाची आत्म्यानें राखून धरली व जमीनीवरून सर्व बाजुनें आप्पांचा वेढा बसला त्यामुळे फिरंग्यांची उपासमार होऊन त्यांनीं विज्या १६ मे रोजी मराठ्यांच्या हुवाली केली. तेव्हा मुंबईचा इंग्रज फार भ्याला व त्यानें आपले बकील. कॅप्टन यास शाहुमहाराजाकडे व कॅ. ईन्-बर्दे याला चिमाजीआप्याकडे स्नेहपत्राचा करण्यास पाठविलें. त्यावेळीं तह होऊन असें उरलें की, इंग्रजांनीं फिरंग्यास मदत करूं नये. मराठ्यांस दाखविल्याचा पुरवठा करावा; त्याच्या यत्नास मॉहीम व वादें येथील दर्जा विनहरकत येतें याव वगैरे. मराठ्यांनीं या वेळीं दहाड

तारापूर व वसई येथील किल्ल्याची डागडुजी करून केवळ येथे नवीन किल्ला बांधला. येथून फिरंगींनी उत्तर कोंकणातील सर्व सत्ता माजवली. पुढल्याच वर्षी (१७४०) मानाची आगऱ्याने त्याच्या आरमाराचा नाश केला व इ.स. १७४१ त खंडोबी माणकरांनी चोल घेतले, तेव्हा सारा फिरंगी गोम्यास पडून गेला. बहुतेक सारे कोंकण (शिंदे व जव्हारकर सोडून) मराठ्यांच्या ताब्यात आले शिंद्याचा प्रात अगदीच थोडा होता व जव्हारकराचा सारा डोंगराळ होता म्हणून मराठ्यांनी तिकडे लक्ष दिले नाही. यापुढील काळ घाततेचा व भरमराटीचा गेला मराठ्यांनी प्रजेच्या संरक्षणाची चांगली व्यवस्था ठेविली होती (बंवि ग्या. पु. १७७६. भा. २). फिरंग्यांनी ज्याप्रमाणे हिंदूंचा धार्मिक छळ केला, त्याप्रमाणे मराठ्यांनी मुसलमान व ख्रिस्ती प्रजेचा छळ केला नाही. एवढेच नव्हे तर उलट त्यांच्या देवस्थानांना इनामेही दिली. याबद्दल इंग्रज इतिहासकारांनी प्रशंसादायर काढले आहेत. पुढे इ. स. १७६० त रामाजीपंत (कोंकणचे) सर सुभेदार यांनी फिरंग्यांच्या मदतीने जमिनीयास वेढा दिला, तेव्हा इंग्रजांनी शिंद्यास मदत केली, इतक्यात पानिपत शाल्यामुळे पंतांनी वेढा उठविला. इ. स. १७६९ मध्ये इंग्रजांनी साथी बगैरे वेढे घेण्याचा प्रयत्न चालविला, परंतु योरेल्या साधव-रावाच्या अखेरपर्यंत त्याच्या हुषारीमुळे तो तफळ झाला नाही. इंग्रजांनी १७७१ मध्ये पुण्यास बहील पाठवून, मुंबईला धान्य पुरवठ्याकरिता साष्टी येथे बंकेपतीची जहाजे बांधण्याच्या कामास लाकूड पाहिजे म्हणून वसई आम्हास याची अर्से बोलणे लाविले. पण ते बार वये तसेच लांबकळत राहिले. इ. स. १७७४ त फिरंग्यांनी साथी घेण्यासाठी मोठी तयारी केली. तेव्हा मुंबईजवळ दुसरे कोणीही युरोपियन राहू नयेत म्हणून इंग्रजांनी ६०० गोरे व १२०० हिंदी सैन्य ठाणे किल्ल्यावर पाठविले. किल्ल्यात मराठे फक्त ५०० च होते पण त्यांनी इंग्रजांचे १०० गोरे पट्टिल्याच दिवशी उर केले व निकाराची रुडाई दिली. अखेर काही दिवसांनी उपास-मारीने त्यांनी किल्ला सोडला. योज्या काळाने वेढाभ्यासा किलाहि इंग्रजांनी घेतला. पुढे तर रघुनाथराव दादा यांनी माऊबंदकी माजवून १७७५ च्या मार्चत सुरतेच्या तहान्वये वसई व साष्टी इंग्रजास देऊन याकिल्ला परंतु पुन्हा १७८१ त सालवाईच्या तहाप्रमाणे साष्टी, घारापुरी व कर्मा याशिवाय वसई आदिकरून सर्व प्रांत इंग्रजांनी मराठ्यांना परत दिला मध्यंतरी १७७९ त सोतयाचे बंड माजले. तो रत्नागिरीच्या किल्ल्यातून सडून मोठ्या सैन्यानिशी कोंकणातील २० किल्ले हस्तगत करून बोरपाट्यवर आला. तेथे कारभाऱ्यांनी पाठविलेल्या सैन्याने त्याचा पराभव केला तेव्हा तो पडून गेला. त्याला मिळण्यासाठी दादासाहेब हे सुरतेतून निघले. परंतु बहील बातमी समजताच ते तारा-पुरावरून दर्याने मुंबईस गेले. पुढे १७७८ त इंग्रजांनी दादासाहेबाचा पक्ष घेऊन रत्नागिरीवर बसव व आदिरी

उपटली व ते पुण्यावर चालून गेले, परंतु त्याचा वडगावात पुरा मोड झाला. अखेर होे नाही कारिता करता सालवाईच्या सहात बर सांगितल्याप्रमाणे इंग्रजास वसई प्रात ओकावा लागला. यापुढे सुमारे ३१ वर्षे कोंकणच्या राज्यकारभारावर फरक झाला नाही. जव्हारकराचा बराबसा मुसल मान मराठ्यांनी घेतला. विशाळगडास बंड झाल्याने सन १७७७ त कोल्हापूरकरांनी मालवण घेतले. बाडीकरावर १७८३ त स्वारी केली. पुढे सन १७८६ त कोंकणात (कोल्हापूरकरांच्या प्रातात) बंड उदभवल्याने कोल्हापूरकरांनी वेगुले, निवती, विशाळगड इत्यादि ठिकाणावर हल्ले केले. तेव्हा सार्वताने फिरंग्यांची मदत घेऊन वेगुले व निवती ही गावे परत मिळविली; आणि शिंद्याच्या मध्यस्थीने इतर प्रांताहि परत मिळविला. यानंतर इसवी सन १८०३-१२ पर्यंत सार्वत व कोल्हापूरकर यांच्यात नेहमी कटकटी चालू होत्या. पुढे, १८१२ त कोल्हापूरकर व पेशवे यांच्यामध्ये झालेल्या तहाचा फायदा घेऊन इंग्रजांनी कोल्हापूरकराकडून मालवण व सार्वताकडून वेगुले घेऊन तेथे आपली फौज ठेविली. तथापि त्या मुसलामांच्या वसुलावर पेशवे, कोल्हापूरकर, सांगत, बावडेकर यांचे गिरनाराले हल्ले होते इकोडे १८०२ मध्ये होळकरांनी पुण्यावर स्वारी केल्याने रावबाजी हे मद्राडास व तेथून चोलास आणि तेथून इंग्रजांच्या मदतीने वसईस गेले. ते तेथे गेल्याबरोबर इंग्रजांनी कर्नल ह्योन व एस्किन्सन यांना तेथे पाठवून धांसताशी तह केला (११ दिसेंबर १८०२). या तहानेच धांसताचे स्वातंत्र्य नष्ट झाले. मान या तहाने कोंकणच्या घाटर्णात फरक झाला नाही इ. स. १८१७ त कोंकणात पेंड्याच्या दंग उचळला या वर्षीच्या जूनमध्ये पेशव्याचा व इंग्रजांचा तह होऊन त्या तहान्वये इंग्रजास सर्व उत्तर कोंकण मिळाले पावसाळ्यानंतर रावबाजींनी कोळी-भिल-रामोसाकारवा कल्याणावर हल्ला करून बोरपाट घेतला व सहाद्रीतील सर्व घाट रोखले. त्यामुळे पुण्याच्या (रेसिडेंट) इंग्रजास मुंबईस बातमी पाठविली ती बाणकोट चरून पाठवावी लागे रावबाजींनी पुढे कोयळा घेतला, परंतु इंग्रजांनी हो व अवचितपदादि इतर किल्ले घेतले याच सुमारास पेंतसबिब हे इंग्रजांचा शरण गेले ता. १० मे १८१८ रोजी रायपड पडला व सप्टेंबर अखेर कोंकण इंग्रजांनी घेतले. चिमाजीभाप्पा हे त्याच्या हाती लागले त्यास त्यांनी वसई, ठाणे येथे प्रथम ठेवून नंतर काशीस रवाना केले पेशवाई गेल्यावर इंग्रजांनी पेशव्याच्या मांडलिक संस्थानाशी (कोंकणार्थी) स्वतंत्रपणे तह करून त्याचे हक्क मिथित केले. सार्वतगाडी इरापातून मालवण ते पोर्तुगीज सरहद्दी पर्यंतचा प्रांत घेतला इ. स. १८२२ त आग्ने हे मांडलिक बनले, परंतु १८४० त सत्यानिक विपुलिक वारल्यामुळे त्याने संस्थान घालसा केले. याप्रमाणे सावेळी सर्व कोंबांनी हस्तगत केले.

उत्तर कोंकणातील लोक वस्ती.—रा. व. पु. या. जोशी आपल्या लेखात म्हणतात “या भागात मुख्ये रहिवासी म्हणजे आपरी, कोडी (हॉयरी व दर्शवर्दी), पारली, भतकरी व ठाकूर हे होत. कुणभ्यात वैरी, कोंकणी, मराठे व चौथेले हे जुने आहेत. पूर्वी सांगितल्या-प्रमाणे कोंकणवर मौर्य, क्षत्रप, अक्षभृत्य, पथिमवास्तुष्य, राष्ट्रूट, उत्तर चालुक्य, शिलाहार, यादव वगैरे राजघराणीं झाली; तेव्हा या प्रदेशात घराण्याबरोबर महाराष्ट्र, गुजराथ व मद्रास इकडील लोकहि कोंकणात आले. इ. स. १२४७ त मुघलमानी सत्ता झाल्यावर गुजराथींवर बरेचसे मुसलमान झाली उत्तरले; तत्पूर्वी पोडे फार अरब आले होते. या अंकांतील मुसलमानांना कोंकणी मुसलमान असे म्हणतात, ते मराठीच बोलतात. सातत्यां शतकात इराणच्या यक्ष्दरांराजांचा पराभव अरवांनी केल्यामुळे, तेथील पारशी लोक संताप, तारापुर, ठाणे, नवसारी इकडे येऊन राहिले. नंतर फिरोजी आले व त्यांनी आपली संस्था हिंदूना बाटवून फारत बाढविली. कोंकणात पूर्वी कानडी भाषा बोलली जात असे शिलाहार हे मूळचे द्रविड देशातील असल्याने त्यांच्या संस्थांने कानडी भाषा इकडे आली असावी याच्या वेळेस काही कायस्थ प्रमुंची वस्ती इकडे झाल्याचे प्राचीन लेखावरून आढळते. साम्बणात सामवेदी व गोवर्धन हे प्राचीन रहिवासी होत; शिचर्ण, सोपाच्याकडील काही इतम मतिनी घातवाहनानी या माझगाना दान केल्या होत्या, त्याचे पुरोहित कात्यायनसूत्री दुरुप्रयुज्वेदी होते. यादव राजवटीत माप्पींदन यजुर्वेदी ब्राह्मण, सोमवंशी क्षत्रिय व पाठारे मनु हे इकडे आले देवगिरीकर या नावाचे यजुर्वेदी ब्राह्मण पुरोहित असत. इ. स. १२०० च्या सुमारास कुण नावाचा यजुर्वेदी ब्राह्मण उत्तरकोंकणाचा महाप्रधान (गव्हर्नर) असल्याचे मागे सांगितले आहे. पुढे भीम-देशने माहीमकडे हावेत सत्ता स्थापिली. तेव्हा पुरोहितम कावळे हा यजुर्वेदी ब्राह्मण पुरोहित इकडे आला होता; त्याच्या बरोबर आलेल्या जागृणाचेच वंशज हल्लीच्या मुंबई बेटात आढळणारे यजुर्वेदी ब्राह्मण होत. इ. स. १०३१ साली अंझाजी हुमना हा वरील काराडे घराण्यातील होय. याने पेशव्यांना मदत केल्याने त्याची मालाडची अडापीर फिरोजीने जप्त केली होती. पुढे पेशव्यांनी ती त्याला दिली होती असे म्हणतात. यानंतर पळशीकर ब्राह्मण व कोंकणस्थ ब्राह्मण यांच्यात अहिहोनास्येची भाडण गिरे झुल झाले व पेशव्यांनी ती तीव्र निकालासाठी नाशिरास पाठविली असता तेथे पळशीकरावर त्या निकाल झाला. परंतु पळशीकराच्या अन्यायी लोकांनी शिराज व सात्यामुळे ते मुंबईत इमग्रास आश्रयास गेले. या बलात्पातून बरेच व सद्यः प्रांती राहणाऱ्या पळशीकरांना पळसे या नावांनी त्यांचे प्रति-रूपी लोक संघोर्ष झाले. ऐ सर्वे लोक माप्पींदन घातक धुप्रयुज्वेदी भूत राणांवर उत्तर कोंकणातील ज्योतिष

व पौरोहित्य वंशपरंपरेने चालू आहे. सोमवंशी क्षत्रियाचे पूर्वज हे भीमदेश यादवाबरोबर आल्या मूळच्या. देवगिरी (देवग) प्रांतातून इकडे आले. याना पावकडशी अर्धेही एक नाव आहे. हे नाव लतात वराच्या चौंरंगात असलेल्या पाव कडसावून निघाले असे काही म्हणतात परंतु हे नाव पंच-कुल-वंशी या शब्दनामापासून साधले गेले असावे. असे रा. व. पु. वा. जोशी हे म्हणतात. प्राचीन काळी क्षत्रिय-राज्या दवारात निरीराळ्या खात्याचे पाव प्रगन असत. त्यांनाच पंचकुल म्हणत. या लोकांची वस्ती मुंबई, साष्टी, बसई, माहीम, उरण इकडे फार असून त्यांच्यात बसईकर, साष्टीकर, उरणकर असे अनेक पोतभेद पडले आहेत. यांच्या प्रमाणेच पाठारे प्रमु लोकांबरोबर वस्ती मुंबई, माहीम साष्टी, ठाणे, बसई इकडे आढळते. याना पाठाणे किंवा पैठणप्रभु अर्धेही म्हणतात. पाठारे हे नाव माति-कावळ नवून (रा. व. पु. वा. जोशी यांच्या मते) माति-मुबळ अर्धे. पाठारे हा शब्द मतिहूर या संस्कृत शब्दा-पासून निघाला अर्धे (प्रतिहार = परिहार = वाजरा). पुराणाने प्रतिहार शब्द परिहार-परिहार असा आढळतो. प्राचीन इतिहासातील प्रतिहारा राजे पराक्रमी असून त्यांची वार पराणी होती. पैठी कनोमचे घराणे मुख्य होते. त्या घराण्याचा संस्थापक नागभट्ट असून त्याने इ. स. च्या ९ व्या शतकात हर्षाच्या चक्रावुष नावाच्या वंशजाचा पराभव करून आपली सत्ता स्थापिली या घराण्यातील महेंद्रपाल हा फार पराक्रमी राजा झाला होता. त्याच्या पर्री राजसेखर बनि होता. हा महाराष्ट्रीय यजुर्वेदी ब्राह्मण होता. या घराण्यातील शेवटचा राजा राज्यपाल. याचा गजनीकर महमदाने १०१० त पराभव केला व राजधानीतील लोकांची कत्तल केली, त्यावेळी तेथील प्रजा पळाली. बहुधा याच सुमारास प्रतिहार किंवा पाठारे याचे पूर्वज कनोमहून देवगिरीकर पैठणे या शब्दाच्या अवघेव होय (असे रा. व. जोशी म्हणतात.). संप्रदाईवेदांतात “ पैठणे पत्तने राय्या मया क्रोत्रवर्गान्कृत । पाठारीयाः प्रविष्टा ये पैठणाल्या भवतु ते॥ ” असा उल्लेख आहे. पातांगवाबरोबर पैठणहून आलेल्या कावळे आदिहून यजुर्वेद्यानादि पैठणकर म्हणत असत. गोव्याच्या सुभेदाराचा मुदला बहादुर मेलानी याने स. १४९० त साष्टीकडील काही माझणाल ज्या सनदा दिव्या आहेत त्यात त्यांना पैठणकर असेच म्हटले आहे. काहीने म्हटले की, पाठारे हे गुजराथीतून आले असवेत. परंतु हे म्हणणे टिळकासारखे नाही कारण त्यास सवल आपार नाही. (या लेखान रा. व. पु. वा. जोशी यांनी आमच्याकडे पाठविलेल्या लेखानांत येतलेला भग अवतरणचिह्नादि आहे.)

[संदर्भसंपादक-विज्ञा. वि. पु. ११. अं. १-२; पु. ११. ५. ५५ बृहत्सं. राजतर. रूपसं, महावंश, भातपर्णय मूलसं,

शिकंदरी भाषातः; कौस्तुभचिन्तामणि, मराठे व इंग्रज, डफ, एचि. रिसर्च. व्हा. १५; होरेन-व्हॉ. २; टॉड-पू. १८७, स्मिथ-व्हॉ. १-२; बॉम्बे ग्यासे. व्हॉ. १३, १४, आणि १६; भा. २, ३; एलफिन्स्टन-१६६, रॉबर्टसन-३८; बर्ड-हिस्टरी गुजराथ; इंगी ग्यासे. व्हॉ. १५; इलिअट. व्हॉ. १, ७; यूल-क्याये. १; ग्रॅन्ट-कोंकण; मित्र-व्हॉ. २, ३, ४; रासमाला-१; अलफेन व्हॉ. २; सदा अदालत रिपोर्ट १८१५; केर-व्हॉ. ८; होंग, १; जॉन्स; एचिन, ड्रीडोन-फॉरेस्ट सिलेक्शन्स. व्हॉ. १. भा. १, २, ३; डॉ. ज्योती-अर्ली हिस्टरी. बॉम्बे, एड्वर्ड्स-राड् ऑफ बॉम्बे, ऑफि-आर्लें. सर्व्हे रिपोर्ट व्हॉ. ३, ५, इंग्. अंति. व्हॉ. १, ७, ८; क्लिड. डिनेस्टिन्-कानडी; फॉरेस्ट-ऑफि. रयडिग्न]

कोंकणपुर-ग्रुएन्संग या शहराचे मोठा होता. त्याने हे शहर द्रविडदेशापासून १६६ कोसदर असल्याचे लिहिले आहे. त्यावरून ते तुंगभद्राकाठचे अनागोंदी असावे असे एक मत आहे व दुसरे मत, ते हल्लीचे बनवारी असावे असे आहे. विजयनगरचे राज्य स्थापनापूर्वी अनागोंदी ही यादवराजाचा राजधानी होती. कोंकणप्रांताची ही राजधानी छान्देसगच्या वेळी होती व त्याचा कोंकणप्रांतहि (हल्लीच्या पेंडा गाव) मोठा होता (कोंकण पहा). अनागोंदी हीच किराड्या अन्नाहि एक प्राचीन समज आहे [मार. भूवर्ण; विलफ्रेड-मॅडुर १. १४].

कोंकणस्थ वैश्य, इति हा स.—वैश्यसमाज हा वैदिक त्रैवर्णिकापैकी एक आहे. या समाजाची मूळ वस्ती गोदावरीतीर्ती मुण्णिवेळण येथे होती. दुर्गादेवीच्या दुष्काळामध्ये या समाजाची पाणपाण होऊन निरनिराळ्या पाडांनी ते लोक कोंकणात उतरले आणि त्यावरून त्यांना “कोंकणस्थ वैश्य” असे म्हणतात. महाराष्ट्रात हल्ली “वैश्य” या नावाने संबोधिले जाणारे पुष्कळ समाज आहेत. त्यातील पट्टनेकांचा आज आपापसात रोडिवेटीभ्यवहारहि गाढा. कोंकणात जे दोन प्रमुख व्यापारी वैश्य-समाज आहेत. त्यापैकी प्रस्तुत समाज हा एक होय. हा समाज प्रथम रत्नागिरी जिल्ह्यातील प्रभासवल्ली व समर्थेश्वर या दोन ठिकाणी उतरला आणि नंतर रत्नागिरी व कुलवा या दोन जिल्ह्यात व करवीर संस्थानात पसरला अशी माहिती मिळते. हल्ली कुलवा जिल्ह्यातील महाड, माणगाव, रोहे व अलिपाग या तालुक्यात, रत्नागिरी जिल्ह्यातील दागोली, रोड, चिपळूण, संगमेश्वर व राजापूर या तालुक्यात आणि करवीर संस्थानात कोल्हापूर व मलकापूर या ठिकाणी या समाजाचा वराच भरणा आहे. सुमारे पाठ्याने वर्षापूर्वी या समाजाचे लोक मुंबईस आले व तेथेहि १० हजारावर त्यांची वस्ती आहे. एकंदर सर्व कोंकणस्थ वैश्यसमाजाचा लोकसंख्या एकलक्षवर आहे.

आजकाल महाराष्ट्रात जे इतर पांडुरपेठी समाज आहेत त्याचा कित्येक वर्षांपासूनचा इतिहास उपलब्ध आहे त्या

प्रमाणे प्रस्तुत समाजाचा पूर्वकालीन साधत इतिहास पूर्ण स्वरूपात नाही. याला अनेक कारणे आहेत. मुख्य कारण एवढेच सगता येईल की भाद्राण, सारस्वत, प्रभु इत्यादि समाजाचा ऐतिहासिक कालात राजकारणाशी प्रत्यक्ष संबंध आला. पण हा समाज व्यापारी वर्ग असून या समाजाचा व्यापाराबद्दल मर्यादा संबंध आला नाही आणि त्यामुळे वरील समाजप्रमाणे या समाजाचा साधत इतिहास टिकणे शक्य झाले नाही. तरीपण मुत्तलमानी अमदानीत, अन्वळ मराठे शाहीन व पेशवाईत हा समाज शिबेत स्वरूपात व भरभराटीत होता याबद्दल फागदीपत्री आधार आहेत. विनापूरच्या दरवारातून मुसुलमानी अमदानीत मिळालेल्या सनदा, शिवाजीच्या वेळी व अन्वळ पेशवाईच्या वेळी निरनिराळ्या ठेठे घराण्यांना मिळालेल्या शेडनीच्या सनदा त्या त्या घराण्यात आज भरितवात आहेत. विशालगड संस्थानापैकी बायबूळ घराण्याच्या गुन्या दमरात अजूनहि पुष्कळ सनदा आहेत.

कोंकणात या समाजाचा साधारण जम बसल्यावर समाजातील कित्येक प्रमुख पुढाऱ्यांना मुख्य मुख्य ठिकाणी वेठ बसवून तेथे जलमार्गाने व खुष्कीच्या मार्गाने येणाऱ्या मालावर कर बसविण्याच्या सरकारातून सनदा मिळाल्या. या कराल “शेडनी” म्हणतात. आणि हा हक्क ज्यांना मिळाला त्यांना आज शेडपे या नावाने ओळखतात. त्याप्रमाणे महाड, रोड, चिपळूण, रत्नागिरी, संगमेश्वर राजापूर वगैरे ठिकाणी मोठमोठ्या वेठा बसून खुष्कीने व जलमार्गाने निरनिराळ्या प्रांताशी दळणवळण सुरू झाले. या ठिकाणचा वराच व्यापार पुष्कळ वर्षे वैश्यांच्याच हातात होता. रत्ने सुरू झाल्यापासून घाटावरील माळ पहिल्याप्रमाणे कोंकणात उतरनास झाला व गुजराथ मारवाड येथील व्यापारी कोंकणात शिरले त्यामुळे या समाजाचा कित्येक वर्षे अप्पेलेला व्यापार आज मंदावला आहे. तथापि अद्यापि महाड, चिपळूण, रत्नागिरी, रोड, संगमेश्वर राजापूर या ठिकाणी कित्येक प्रमुख व्यापारी वैश्यच आहेत.

मुंबईमध्ये आल्यावर प्रथम छापळाना व तंवारू या दोन व्यापारामध्ये या समाजातील काही लोक पडून त्यात ते चांगले नावारूपास आले. देवळेकर, हेमिटे, खानु, मापुस्कर यांचे छापळाने चांगल्या भरभराटीत आले होते व त्यांनी संकट भाषेतील अनेक जुने ग्रंथ छापून वाढत्याची विरकाळ टिकणारी अशी सेवा बजावली आहे. त्यांचे एजंट काशी, प्रयाग, दिल्ली, लखनौ, कराची, अहमदाबाद, बम्हाड, नागपूर, राजपेश, गोंकण, महाबळेश्वर, निजाम हिदाबाद, वगैरे ठिकाणी पसरलेले होते. दुसऱ्या कित्येक सैन्यीच्या तंवारूच्या वयाची उत्तम प्रकारे चालत्या होत्या. कित्येक लोक कश्मिर एजंटच्या घरांत पडले होते. साप्रतहि या सर्व घेयात हे लोक चिकटून आहेत. पान, तंवारू,

ट्युरणीची पाने, किराणा माल व कापड या धंद्यांत बरेच लोक आहेत.

सारास कृषि, गोरक्षा, वाणिज्य हीं जी वैश्यवर्गाचीं विविध कर्तव्ये आहेत तीं अद्याप या समाजाचीं सुटळीं जाहोत. कोंकणात या समागातील सर्वेच लोक प्रामुख्याने शेतकरी, गोरसुण आणि व्यापार करीत आहेत. मिर्चिंग प्रेस, तांदुळ, गिरणी वगैरे धंदे हातींतील सधन गृहस्थांनीं चालविले आहेत. मुंबई, अहमदाबाद, हैद्राबाद वगैरे ठिकाणीं बुकसेलरचा धंदा करणारे देवाळ काही वैश्य आहेत. शिवाय सरकादरवारी मोलमोळा हुरपावर या समागातील किरयेक मंडळी चढली आहेत. इतर सार्वजनिक कार्यांत भाग घेणारेहि या समागात आहेत. तसेंच ग्रंथकार व लेखक वगैरेहि आहेत.

कोंकणस्थ वैश्य समागात मुंबईत कोंकणस्थ वैश्यमार्गि फंड, वैश्यविद्याधर्मक समाज, वैश्य संघ इत्यादि संस्था आज वैश्य समागाच्या उन्नतीकरिता प्रयत्न आहेत. याहेर गाव'हि अद्या जनेक संस्था आहेत. कोंकणस्थ वैश्यमार्गिफंड हा सन १८८७ मध्ये स्थापन होऊन आजपर्यंत चाक्यचक्रावर समाजसेवा करीत आहे. या फंडातून लग्नकार्यादि शुभ कार्यांकरिता महानगरवाडी, और्वंदेहिदिक जात्यकरिता धर्मशाळा मुंबईत उघडल्या असून एक दत्तमंदिर वाघलें आहे फंड एक छात्राध्यापक आहे. वैश्य विद्याधर्मक समाज' सन १९०४ या साली स्थापन झाला व विद्यार्थ्यांस शिष्यवृत्त्या देऊन शिक्षणा सारखें पवित्र काम समाज करीत आहे. 'वैश्य विद्यार्थी संघ' ही संस्था सन १९१० साली स्थापन होऊन विद्यार्थ्यांची सर्वतोपरी उन्नति करण्याकरिता अविभ्रात काम करित आहे. शिवाय मुंबई येथे कां वैश्य छात्रिकंडाचे एक 'मोक्षनाथ बाबनालय', 'माखण येथे वैश्य मंडळीचे 'श्रीराम बाबनालय', 'रत्नागिरी येथे 'वकुल' नावाचे एक छात्राधिक पत्र, मुंबई येथे 'वैश्य मासिक' व 'वैश्य-धर्मोपनिष्ठाळा' वगैरे सुरू आहेत, कुलाबा जिल्ह्यात वासवने येथे वैश्य विद्याधर्म नांवाचे विद्यालय हातीने चालविले आहे.

मुंबई येथे कां वैश्य समागाची एक पंचायत सभा आहे. या सभेकडून हातिविषयक विषयेक गोष्टींचा निष्काट देण्यात येतो व तो बहुच. समागाकडून पळ्यावात येतो. बाहेरगावी कोंकणात यच पद्धतीवर समाजविषयक काम चालत असत. नांगोराय पंचायती अगून तालुक्यापारी शेठचे, महानगर असतात व त्यांच्याकडून तालेच्या निघालात सामान्यतः मरि समागाकडून मान देण्यात येतो.

धर्मसाधारणत. अद्या प्रकरणी कोंकणस्थ वैश्य समागाची आम स्थिति आहे. शिक्षणाच्या बाबतीत दिवसेंदिवस प्रगतीच होत चालली आहे. निराश्रयाच्या व्यापाळात पदस्थपडे मंडळीच्या मनाची प्रगति होत अगून त्याप्रमाणे आर्थोमिक उन्नतीच प्रयत्न होत आहेत. धार्मिकोपनिष्ठाचा प्रगति हातींतील प्रमुखां स्थिति हातीं येतला अगून त्या रीतीने सकय ते

प्रयत्न चाललेले आहेत. [बाळकृष्ण अनंत पेंडें यासकडून आलेल्या माहितीवरून.]

कोंकणी—हे प्रदेशिक नाव आहे. कोंकणातून आलेले ते कोंकणी. गुरव, कलावेत व गान, सारवे, न्हावी, पिरी, गवळी, कुंमार, कुम्भी, सुतार, छोडार, तनार, चामार, कोळ, यासारख्या जातींतून कोंकणी आहेत. या जातींची विशेष वस्ती मुंबई-कानडा जिल्ह्यात आहे. गुजराथमहि हे लोक आदिन.त्यांना कोंकणी असे म्हणतात. गुरत गिराघाट दक्षिण भागात व धरमपूर आणि वाडा संस्थानात या लोकांची मुख्यत. वस्ती असून १९०१ साली त्यांची संख्या ७०,६७८ होती. उग्याच्या जाती लोकांप्रमाणे ही गत दिवसे.नावावरून ते कोंकणातून आले असावे हे उघड आहे. शिवाय त्यांच्या भाषेत गुजराथी व सराडीचे मिश्रणहि आढळून येते इ. स. १२१६-१४०८ सालात पडलेल्या दुर्गा देवीच्या दुष्कळ्यामुळे त्यांना उत्तरेकडे जाणे प्राप्त झाले असे म्हणतात

बहुपरतीखाची बाळ त्याच्यात असून विधवाविवाही रुढ आहे छम ठरविताना उभय पक्षाकडून सुरापान केले जाते व देशण्यादि दिव्या जातात. हुंच्याची रक्कम ८ किंवा १० रुपयांपेक्षा जास्त नसते. लग्नापूर्वी वधूवराना त्या त्या वेळेप्रमाणे व प्रसंगाप्रमाणे मिरवांत नेण्याची चाल असल्याचे आढळून येते. लग्नात त्यांना एका बैठकीवर बसवितात व त्यावेळी एक छी त्यांच्या पदरात गाड मारते. परस्पराने नावे घेतल्यानंतर ती लोडण्यात येते. लग्नानंतर मात, रोटी व दात याची नेमकानी वपूच्या वापाने चावी अशी पद्धत आहे.

ब्रह्मा व पापदेव याची कोंकणी लोक पूजा करतात. एताया रामी वृक्षावरवळ ब्रह्मा नावाच्या देवाची स्थापना घेलेली असते. एका लाकडी स्तंभावर वापाचे वित्र कोरलेले असते व त्यावर सोदूर फासतात. कोंकणी लोकां प्राप्ताप उपाध्याय लागत नाही.

मृतास त्यांना घालून नंतर त्यास स्मशानाकडे नेत. प्रेतवेशार केल्यानंतर मर्दास त्यास करून नंतर परी येऊन दाह विण्याची त्याची बहिनात आहे. मृताची राख भडन चौथ्या दिवशी आप्तास जेवण घालतात व वर्ष अघोरेत मृताची राख मूर्ते करून तिच्यापुढे दीप ज्वलतात.

हे लोक मजुरी करतात व शेतीहि करतात. ज्यांना शेतीकरता वेळ येण्याचीहि ऐपत नसते असे कोंकणी स्वतःच नापर ओडतात व अद्या लोकांना 'हापोडिया' असे म्हणतात. महाराष्ट्रातील कोंकणी लोकांत गोमातवी कोंकणी म्हणून एक वगैरे आहे. त्याची वस्ती विठोपेकरून मुंबई राहत आढळते.

टा पें.—टापें शिस्वातील कोंकणी गमोरायचा डोंगरी किंवा रागाग्याकरीत आपले पुर्वज कोंकणातून या भागात आले असे हे सामान्यतः याची रहाणी चलिच्छ अगून हे भाषण

परंपरागत शेतकीचा धंदा करतात. लगविधि ब्राह्मण चाल-
वितो. लग्नाप्रत्यर्थ ब्राह्मणाला दक्षिणा व जातिप्रमुख पाटलास
शेलापागोटें देतात. उत्तरक्रियेच्या प्रसंगी ब्राह्मणाची जरूरी
नसते. खेडोचा, देवी, चंद्र, सूर्य, वेदा, हिरवा वगैरेना पुजतात.
उपाध्याय ब्राह्मण असतो. हिंदूंचीं व्रते व उपोषणे पळतात.
पाटील तंटयाचा निवाडा करतो. हे मिथभाषा बोलतात. त्यात
मराठीचा भरणा नास्त असतो याच्यात सुलाना शिक्षण देत
नाहींत.

कान डा. - येथील कोंकणे आपणाला मराठे क्षत्रिय समज-
तात. इतर लोकहि त्यांना शुद्रापेक्षां उच्च वर्णांथे मानतात.
यात सावंत, देसाई, साइल अर्वा आडनावं असून हे नावापुढे
नाईक हें पद जोडतात. या कोंकण्याची नावे महाराष्ट्रीय
वाढत नाहीत. उदा. फकिरो, चौडो, काडलो. इत्यादि हे कोंकणी
भाषा गोवर्णीज लोकांप्रमाणे हेल काढून बोलतात. निर-
कार, महामाई, राजकुमार, सेनी या देवतांना बळी देतात. हे
महालय, आरू बगैरे करतात. गोवा, गांफणे, काशी व पंढरपूर
या ठिकाणी हे यात्रेला जातात. वच्चाडे ब्राह्मण याची भिडुकी
करतात. भाषा नावाचे याच्या जातीचे उपाध्यायहि आहेत.
सदाशिवगंडासंबडील कृष्णापूरच्या विठेबाला हे भजतात व
भजनात तुकारामाचे अभंग म्हणतात. याचे आचारविचार
सावंतवाडीकर मराठवाप्रमाणे दिसतात. प्रत्येक गावात पंचा-
यत असून घुघवंत हा त्याचा मुख्य असतो. हे लोक मुख्यतः
शेतकरी पेशाचे आहेत.

ग्रा व ण को र. - येथे हि याची वसाहत आहे. व्यापार हा
याचा सर्वसाधारण धंदा आहे. इतर वेळी मलबारी लोकांप्रमाणे
याचा पोवाख असतो. परंतु धार्मिक किंवा सणाच्या दिवशीं
पूर्वकिनाऱ्यावरल ब्राह्मणप्रमाणे असतो. याच्या जातीत
बरीच गोत्रे आहेत. होता होईल तों आतेच्या किंवा मामाच्या
मुलीला वरण्याचा याचा प्रघात आहे. याचे वैवाहिक विधी
जवळ जवळ ब्राह्मणसारखेच आहेत. [सिन्सस रिपोर्ट, (मुंबई
व प्रावणकोर) सु. गं. एन्थविन].

कोंकणी भाषा - कोंकणात कोण्यात येणारी मराठी
भाषा. ही जास्त अनुस्वारयुक्त असते. दाक्षिणात्य तिच्यात
(काही शब्दपर्याय सोडल्यास) विशेष फरक होत नाही.
कोंकणा असे विदोप नाव ज्या सादेला आहे. ती गो-याकडे
आणि मालवणकडील भागांत बोलली जाते. तिला गोंयातकी
असेहि म्हणतात. ही मराठीहून मोडीची निराळी आहे.
पहिल्याने इकडे सारस्वती म्हणून एक भाषा प्रचारात होती;
पुढे कदंबराजवटीत तिची हळू हळू कानडी झाली. विज-
यानगरकरांचे राज्य शास्त्रावरहि इकडे कानडीच सुरू होती.
पुढे फिंगेराच्या अंमलांत व मुसुलमानी रियासतींत त्या त्या
भाषेची छाप घटून मूळच्या महाराष्ट्री भाषेत बराच फरक
पडला. साप्रत ही भाषा बरीच चमत्कारिक झाली आहे.
शुद्ध मराठी भाषा बोलणाऱ्याला ती एकाएकी समजत नाही.
गोव्यात ती सर्वत्र सारखी आहे असे नाही अंतरांतराने

तिच्यात फरक पडतो. सुक्यामन म्हणतो की, गोवेंप्रांतांत
५५ मैलांच्या टांपुंत ही भाषा बोलतात. मोगलीगंरे म्हणजे
असे आहे की, कोंकणी भाषा बोलणारे लोक ही भाषा मराठी-
हून निराळी मानून तिचे व्याकरणहि निरळें मानितात.
परंतु व्याकरणाबद्दल मर्फी हा पुढीलप्रमाणे माहिती देतो:-
‘ कोंकणी भाषेचे व्याकरण मराठीप्रमाणेच आहे असे निश्चित-
पणे सिद्ध होतें नांम व त्रियाविशिष्टे ही एकाच विभक्तीने
बालतात. या भाषेतील विशेष लक्षण म्हणजे, जे शब्द
हिंदी व मराठी भाषेत आकारान्त असतात ते कोंकणात
ओकारान्त होतात. हा प्रकार गुजराथी व मारवाडी या
भाषात दिसून येतो. मराठीतील काही अडचणी या कोंकणी-
वरून समजून येतात. हिच्यात काही नियम अपूर्ण आहेत.
या भाषेत सामान्य व्यवहारात संस्कृत शब्द बरेच आढळतात.
हे शब्द देणवी ब्राह्मण शुद्ध रीतीने उच्चारतात आणि गोमा-
तातील साधारण फिरिहाव लोक त्याचा अपभ्रंश करून
बोलतात उदा. उदक, वृक्ष, तृण असे शब्द देणवी ब्राह्मण
बोलतात व उदीक, दृष, तृण हे शब्द फिरिस्ताव बोलतात’
हल्ली पोर्तुगीज भाषा फार प्रसार पावली आहे, त्यामुळे या
कोंकणी भाषेकडे सुभारण्याच्या दृष्टीने कोणी फारसे पट्टात
नाही

या भाषेत पूर्वी काही कथा व काव्यहि झालेले आहे.
नायकस्वामी, सातबानायक, सोहीरोया आविये इ. कवींनी
या भाषेत काव्यरचना केली आहे. हल्ली गोव्याकडे लुनी
कोंकणी लौकिक गीतें फार कमी ऐकण्यात येतात. या
गीतांचा संग्रह करणे अव्यावश्यक आहे. भाषाशास्त्रदृष्टीने
या संकलनाचा बराच उपयोग होईल. कोंकणी भाषेत ग्रंथ-
रचना अवधीच अल्प आहे; ती वाढविली पाहिजे’ पूर्वीचा
एखादा मोठा ग्रंथ या भाषेत रचलेला ऐकण्यात नाही.
काही लोक स्टिफेनच्या सिलेसपुराणास कोंकणी भाषेतील ग्रंथ
म्हणतात आणि याप्रमाणेच आणखी काही ग्रंथास कोंकणी
भाषेचे म्हणतात; परंतु स्टिफेनचा ग्रंथ हा कोंकणी नसून
मराठी भाषेतील आहे असे विद्वान लोकांचे
म्हणणे आहे हल्ली मुंबईत असलेले फिरिस्ताव
लोक ह्या कोंकणी भाषेला पारखे होत चालले आहेत.
साथ पत्रव्यवहारात हे लोक कोंकणी भाषा वापरून ती
रोमन लिपीत लिहितात. गोमातातील उच्च वर्गाची ओढ
मराठीकडे फार आहे. कोंकणी भाषेची प्रगति
म्हणजे मराठीचा अपकर्ष असे जें त्याचे मत
दिसतें तें वास्तविक नाही. परंतु ही प्रगति होण्यास
फार प्रयास पडतील मुंबईत आलेले फिरिस्ताव इंग्रजी
भाषा जास्त उच्चालत चालले आहेत. त्यांच्यात ईंग्रजी,
हिंदी व कोंकणी या तीनहि भाषा प्रचारात आहेत पुन्हा
या त्यांच्या कोंकणीवर पोर्तुगीज भाषेचीहि छाप पडतच.
गोव्यात तर या पोर्तुगीज भाषेचे दडपण फार पडल्याने
तेथे कोंकणी भाषेचे विकसन न होतों ते मुंबईत होतें या

भापेची थोडी कल्पना येण्यास पुढे एक छोटासा उतारा देतो

इन्दिरेंच्यो शिरवळ्यो (सौ. शान्ताबाय वंदे हिणें सायिशी काणी)—एक असलो म्हाळये ताची असली एक वायल तिचें नाव इन्दिरा ती मोटी करनखरी, पाडी, उंबाळखेडी आसली घोवान एक सागल्यार ती दुसरेच करताली एक फावट म्हाळयेक शिरवळ्यो खायनशो दिसल्यो ताका सामकी गाठ लागली सुकून सुकून ताचो सामको भातड्डो जालो तो माचे तडीक पावलो पुण सभागी करतलो भितें वायले फुडें ताचे शाणपण चालता ? तिचेकडन उलशी माणुसकी आस म्हाळयेच्यो हाडाक वाती लागिल्ल्यो पळोन, शेजाडीन ताका एकदीस विचार्ले, आरे म्हाळू हाची तसली सामवीच अवस्ता जाली ती किती ? ताणें म्हळें, ' कितीं सागूं व्हडले या, म्हाका पिडा-रोग धी कायचना म्हाका शिरवळ्या खायनशो दिसल्यात पणून करून घालना कोण ? आम गेले करनखरेक तू बळखना ? ' शेजाडीन म्हळें, तेंर तुका शिरवळ्यो मेळपाची आस्ता ना तू तिका लाग तुजो म्हणचे येथ येवपाचो आस ताका तू जाय गाडी पोळी करून घाल शिरवळ्यो मात नाका ' म्हाळयेक परा गेलो आनी बायलेक ताणें तशेंच सांगलें, इन्दिरा दळूक बसली तेन्ना घोवान तिका म्हळें ' आज बंडवे हादूक दळटा तू ? ' तिणें थोंचो मुड्डून ज प केडी, ' तुज्यो रये लातवडागो म्हाका नाकान शिरवळ्यो करु नाका म्हणून सागूक, तू कोण ? म्हजें सोयक म्हाका फाटीं सांगताले, आपल्या मावाक आस ती शिरवळ्याचे, मोटो घेस्त त्यांचे हाव करतलीं तू आपलो सागशी साना फेर, बडे फेर, पोळे कर पणून हाव खें आंयकूक आयल्या ? '

[दणार्त व बागळे-गोमातकाचा प्रा अ इतिहास, स्वय-सेवक व ४ अ ५, विद्यासेवक व १ अ २]

कोकनाडा, ता छ का — मद्रास इलाख्याच्या गोदावरी जिल्ह्याच्या समुद्रकिनारवरील हा एक तालुका असून याचें क्षेत्रफळ २९७ चौ मैल आहे १९२१ साली याची लोकसंख्या २,२९,१५१ होती यात कोकनाड व धामलकोट या दोन शहरांचा व ९९ खेड्यांचा समावेश होतो जमीन महसुलाचें उत्पन्न सुमारे ५ १ लाख रु आहे याच्या किनाऱ्यावर कोरिंग व इंगरम ही युरोपियन बसाहती-या वेळीं प्रसिद्ध असलेलीं बंदरे आहेत कोरिंग जवळ तळारेवू येथें जहाँन बांधण्याचें काम होतें येथील मुख्य पीक म्हटलें म्हणजे तांदूळ होय या पिकास गोदावरी नदीच्या काळव्याचें पाणी देण्यात येतें

गा व —मद्रास इलाख्याच्या गोदावरी जिल्ह्याच्या कोकनाड तालुक्याचें हें मुख्य ठिकाण व बंदर आहे एम् एम् एम् रेल्वेच्या सामलकोट जंक्शनपासून या शहराला एक फाटा गेला आहे हें सुवर्षापासून ८० मैगावर आहे हें गोदावरी नदीच्या पूर्वेकडील शाखेच्या मुखाजवळ कोकनाड उपसाग-

राच्या वरच्या बाजूस आहे तेलगणात हें गाव फार स्वच्छ आहे

इ स १९२१ साली याची लोकसंख्या १२,३४८ होती रामायणातील काकासुराचें हें निधनस्थान समजलें जातें म्हणून तेलगात यास ' काकिनाडा ' (कावळ्यांचें स्थान) म्हणतात हें इतिहासपट्ट्या महत्वाचें नाहीं याच्या जगनाथपुरम् नावाच्या भागात पूर्वी दच लोकानी बसतार बांधली होती परंतु ती १८२३ त ब्रिटिशांच्या ताब्यात दिली गेली १७९९ त कर्नल फोर्डन मन्डळीपटण सर बेल्यानंतर फ्रेंच लोकानी आपलें सैन्य दोन वेळीं या ठिकाणीं उतरविलें होतें परंतु त्यांना सहज रीतीनें तेथून हुसटविण्यात आलें

कोरिंगचा उपसागर जेव्हा माती जमून जमून निघपांगी झाला तेव्हा कोकनाडास मदत आलें यात दौलेश्वराम पासून दोन कालवे काढिले आहेत एक सामलकोट मधून व दुसरा रानवदपुरम् तालुक्यामधून जाऊन दोन्हीही एका खाडीत नेऊन सोडले आहेत व अशा रीतीनें जिल्ह्यातील जल मार्गाशी याचा संबंध जोडिला आहे. येथें म्युनिशिपलीट १८९१ त सुरू झाली

मद्रासच्या उत्तरेस कारोमाडलच्या किनाऱ्यावर हें मुख्य बंदर आहे यात रेल्वे रुंद झाल्यापासून व उपसागरात मातीचे पुष्कळ घर जमल्यामुळे याचें महत्त्व बरेच कमी झाले आहे हें बंदर घेताना, एकलपुडीच्या दीपस्तभापासून काही अंतरावर असलेल्या बंदरात शिरण्याच्या मार्गापासून सुमारे पावणे पाच मैल दूर व ३० फूट खोलीच्या पाण्यात जहाँन नागरली जातात यातून इंग्लंड, फ्रान्स आणि बेल्जियम येथें कापूस, फ्रान्सात आणि इंग्लंडात सीड वगैरे तवाकू जाते व तेथें तिचे विस्तृत वनावितात तूप, कडधान्य व एरडीचें तेल याद्वारे गावीं पाठविण्यात येतें यात युरोपियन व इंडियन यांच्या बँबर ऑफ कॉमर्स सत्या व एक पॉर्ट कॉन्सर्वेन्सी बोर्ड आहे

यात एक स्वयंशी मिठाची बखार आहे व पेटुगुडपूर जवळ काही मेलारसर सरकारी मिठाघरें आहेत यात धान्य दळण्याच्या गिरण्या,तेल काढण्याच्या चक्या, एक लेखड ओतण्याचा कारखाना आणि बुटे बळग्याच्या काही वजारी आहेत गावात तेलचे, तंबाकूचे, तांदूळ सडण्याचे, सरकी काढण्याचे व कापूस दाबण्याचे बरेच कारखाने आहेत परंतु मृत्प भदा म्हणजे दर्यावरील व्यापार होय

यात १८९२ सालात मिठापुरसच्या राजांन एक कॉलेज स्थापिलें दुसरे पी आर कॉलेज व दोन हायस्कूलहि आहेत सरकारी ट्रेनिंग कॉलेज व मुलींच्या शाळाहि आहेत येथें छापछाने पुष्कळ अपून छपाईहि स्वस्त असते १९२३ त अडातसाची राष्ट्रीय सभा येथें भरली होती

कोकच—कंकण्याच्या विभापासून तेल काढतात हें शेंकडा तीस पर्यंत निघतें तेल दोन तऱ्हेन काढतात विषा

फोडून वरवीं टरफले काढून टाकतात. नंतर आतील गर उखळ्यात कुठून पाण्यात उकळतात थोडा वेळ उकळल्यावर पाणी गार होऊं देतात म्हणजे तेल वर येत. त्याचे लहान रुद्धान गोळे किंवा बज्या करितात. दुसरी रीत अशी की, बरील-प्रमाणेच थिवा कुठून त्या पाण्यात टाकून ती पाणी राशभर तसेच ठेवून देतात सकाळी तेल वर येईल तेव्हां काढून घेऊन राहिलेले पाणी रवीन साकतासरून पुसळतात म्हणजे लोण्याप्रमाणे पाण्यावर तेल येत. थंडीच्या दिवसात तेल चांगले (पुष्कळ) निघने घुसळून काढलेलें तेल स्वच्छ असतें. तेलचा उपयोग आमाशावर, थंडीने आग प्यावर त्यावर व पावसाळ्यात चिखलने पाय फुजवत त्यावर त्यावयासाठी चांगला उपयोग होतो. कोकच तेलाच्या मेणवत्या करण्यासाठी उपयोग होईल परंतु तेल मात्र भरपूर मिळालें पाहिजे.

कोकचाच्या फळापासून कोकभसालें (आमसोळें) तयार करतात. एप्रिल महिन्यात फळें चांगली विकल्यावर ती फोडून बिया वेगळ्या काढतात आणि रस व सालें एके टिकाणी एका भाट्यात वाटतात. बिया पिडून त्याच पाणी यात टाकतात. बिया बाळवितात. सालें उन्हात बाळवितात; व तीं बाळल्यानंतर पूर्वी नगलेल्या रसात ऊकळून पुन्हा बाळवितात. याप्रमाणे थाना चार पाच पुढे नित्यानंतर तीं विकण्यास तयार होतात मालवण, गोंवा वगैरे ठिकाणी कोकभसालें तयार करतात. आममुलाचें सार व बटणी करतात. त्याचा उपयोग चिंचेऐवजी भाजीत घालण्याकरिताहि करतात. आमसुलें वैद्यकात उत्तम पित्तशामक म्हणून वर्णिलें आहेत.

कोका-दरिद्रांशिलोन ह्या वर्गातील झाडांच्या एकंदर पमास जाती आहेत. ही झाडे उष्ण प्रदेशात होतात. हिंदुस्थानात या वर्गाच्या सहा जाती आहेत.

पहिली इ.कोका या जातीची झाडे दक्षिण अमेरिकेच्या निरनिराळ्या भागांत आढळतात. परंतु ही झाडे मूळची पेर व कोलिंबिया येथील आहेत.

हिंदुस्थानातील लगमवड.—द. स. १८३० त सिलोनमध्ये कोका जातीच्या झाडांची लागवड करण्यांत आली. पुढे कोकनच्या उपयोगाचा शोध लागल्यामुळे युरोपातून कोकाच्या पानास वरीच मागणी होऊं लागली. याच सुमारास कोका झाडाची लागवड चहाच्या मळ्यातून सुरू होऊं लागली. व हिंदुस्थान सरकारने कोकाची पाने तयार करण्यावद्दलची माहिती दक्षिण अमेरिकेतून मागविली निलगिरी पर्वताची उत्तरेण, मद्रास इत्याख्यातील काही भाग, आसाम, सिलहट व हिमालयपर्वताचा १०० पावून २००० फूट उंचीचा प्रदेश या ठिकाणी या झाडाची लागवड करण्याचे योग्य केले आहेत. या झाडास मोठ्या पुक्यापासून मुद्रा द्या होते व त्यात पाकृत सराव लागतो.

काही जातीच्या झाडापासून निघणाऱ्या कोकेनचें स्फटिकभवन होत नाहीं. याकरिता झाडाची जात तीट निवडून घ्यावी लागते. याच्या लागवडीला जमीन ओलसर व सुपीक लागते. व पीक काढल्यानंतर जमिनीतील कच निघून जात असल्यामुळे नवीन रत घालणे जरूर असतें. रोप लावल्यानंतर १८ महिन्यांनी पाने काढता येतात व एकदा लावलेल्या झाडाची पाने ४० वर्षेपर्यंत काढता येतात.

झाडाची पाने जेव्हा कडक होऊन वाकविली असता मोडतात तेव्हा ती काढतात सुपीक जमिनीतील झाडापासून एका वर्षात दोन अवया तीन वेळा पाने काढता येतात. बाळलेली पाने एक दोन दिवस ठेऊन नंतर (वातागम्य) उभ्यात ती बरतात. ही पाने होता होईल तितक्या लवकर जहागवर बटयावी, कारण ती उष्णकटिबंधापेक्षा समशीतोष्ण कटिबंधात जस्त दिवस टिकू शकतात. या पानांतील आल्कलॉईड व क्षार व्यापाराकरिता वेगळें करण्याचा प्रयत्न हिंदुस्थानात आजपर्यंत झाला नाहीं या पानांतील आल्कलॉईड व क्षार ही दोन्ही मादक असून ती शरीराच्या कोणत्याहि भागास लाविली असता ती भाग बघिर होतात.

व्यापार.—सव त्रयास कोकेनचा पुरवठा दक्षिणअमेरिकेतून होतो. इ. स. १९ इ. मध्ये पहिल्याने १४०० औंस कोकेन हिंदुस्थानात आले. त्याची किंमत १८४२ रुपये होती. कोकेनचा उपयोग लोकांनी करू नये म्हणून सरकारने कायदे केले आहेत परगान्याशिवाय कोकेन विकणे कायद्याने मना केले असून त्याची गणना मादक पदार्थांत केली आहे.

कोकिल—कोकिलवृक्षाकडे हिंदुस्थानात व पाश्चात्य देशातहि प्राणेशालकोविदांचे तसेच इतर लोकांचेहि कोणत्याहि पश्यापेक्षा अधिक लक्ष वेधले आहे. या पश्यासर्वथी पुष्कळ दृढकथा प्रचलित आहेत. पुष्कळ विद्वानांनी याच्यावर पुस्तकें व लेख लिहिलेले आहेत. आपली अंडी दुसऱ्याच्या घरच्यापसून ठेवून ती उबवून घेण्याची याची विचित्र पद्धतीच विद्वानांचे लक्ष वेधून घेण्याला कारणीभूत झाली आहे. हिंदुस्थानात कोकिलास संस्कृतात परभूत, अन्यभूत अशी नावे दिलेली आढळतात. शांतुस्तम्भयें, जिवाचें अशिक्षितपट्टे सिद्ध करण्याकरिता, दुष्यंत हा दुसऱ्याकाडून आपल्या पित्राचें सगेपन करून घेणाऱ्या कोकिलाचा दाखल देतो. त्यावरून आपल्याकडेहि कोकिलार्थवची पायास्थाप्रमाणेच कल्पना होती हें सिद्ध होतें. याशिवाय कोकिलचा आवाज, त्याचें मधुर कृशित यासुद्धे त्याला विशेष प्रकारचें महत्त्व प्राप्त झाले आहे. वसंतऋतूच्या आगमनावरोबरच कोकिल हा आपलें आगमन आपल्या मधुर वाणीने सूचित करतो. युरोपमध्ये व पृथ्वीप्रदेशातहि उन्हाळ्याच्या दिवसात म्हणजे एप्रिल महिन्याच्या आरंभापासून कोकिलचें कर्णमधुर आलाप ऐकू येऊं लागतात.

वर्षाच्या इतर ऋतूमध्ये तो आश्रित असतो असे पाथा-
त्याचें म्हणणें आहे. प्रथमतः उन्हाळ्याच्या सुरुवातीस,
पुस्कोविल आपलें आगमन जाहीर करतो; व थोड्याच दिव-
सानंतर व्रीकोकिलहि त्याच्या पाठोपाठ येतो. या पुस्को-
किलाच्या मध्यें व्रीकोकिलाबद्दल माडणें सुरू होतात व शेवटीं
ज्याच्या त्याच्या कर्तृत्वाप्रमाणें ज्याला त्याला एखादी
कोकिला मिळते. दिवसाप्रमाणेंच रात्रीहि याचें मार्गें चालूच
असतें. वर्षाऋतु प्राप्त झाला कीं हे कोकिलपक्षी कोंटें गडप
होतात कोणत ठावक ! युरोपमध्येहि अशीच स्थिति नज-
र येते. असजसा प्रीथ्य ऋतु संपण्याच्या वेतात येतो तस-
तशी या कोकिलाच्या आवाजातील माधुरी कमी कमी होऊं
छागते. नंतर पुढें प्रीथ्यऋतु संपला की याचें कृष्ण बंद
होतें व जुलैच्या मध्याला व कार झालें तर जुलै अखेरनंतर
याचा पत्ताहि लागत नाहीं

कोकिलामध्यें प्रवेशपति कशी होते याचें यथार्थ ज्ञान
अद्यापिहि कोणाला नाहीं. तरी पण बाधात्य शोधकर्ता या-
सर्वधी पुष्कळच प्रयत्न केले आहेत व अद्यापिहि त्याचे प्रयत्न
चालू आहेत. कोकिला ही आपली अंडी ज्याच्या घरट्यात
देवते त्या पक्ष्याची अंडी ती व हेर फळूच देते व त्या जगतीं
आपलीं. अंडी देवते व नंतर त्या अंड्याचें ते पक्षी आपलीं
अंडी समजून संगोपन करतात असें अजूनच आले आहे.
सन्देहस्थता सुमारास ही जिल्ले उडू लागत व
नंतर ती आपल्या आईबापांच्या निवासस्थानाकडे जातात.
कोकिला ही आपलें अंडें दुसऱ्या पक्ष्याच्या घरट्यात
देवण्याच्या कामी आपलें वाढणें व्यर्थ करते. डर्मस्टॅट
परगण्यातील अंडालक मुल्लर नावाच्या एका जंगली मनुष्यानें
दुर्बिण्ज्या सहाय्यानें यासर्वधीचा प्रकार पाहिला. कोकिला
ही आपलें अंडें हळूच आपल्या चौवीत धरून दुसऱ्या
पक्ष्याच्या घरट्यात कशी देवते यासर्वधीची साग्र इकीकत
त्यानें दिली आहे. कधी कधी या पक्ष्याचें व कोकिलेचें
माडण होतें; पण शेवटीं हरप्रयत्नांनं ती आपलें अंडें त्या
घरट्यात घुसडतेच. आपल्या अंड्यासारख्याच रंगाचीं
अंडी घालणाऱ्या पक्ष्याच्या घरट्यामध्यें कोकिला ही आपलीं
अंडी देवते असें काही शोधकर्तांचे मत आहे पण त्यासर्वधीचीं
विधानांत मतभेद आहे. तथापि आपल्या अंड्यासारखीच
अंडी असणाऱ्या पक्ष्याच्या घरट्यात कोकिला ही अंडी
देवतें हे विधान पुष्कळ अर्द्या खरें आहे जसें मानण्यास
पुष्कळ पुरावा आहे. हिंदुस्थान व इतर जगाचे गंग यामध्ये
साडण्याच्या कोकिलामध्यें स्वरभिन्नतापेक्षा दुसरा फरक
नाहीं व आहे तोहि फरक फारच सूक्ष्म आहे.

कोकिलाग्रत—आपाठ अधिक सहिना आला असता
सौभाग्यवृद्धीसाठीं हे पौराणिक ग्रत करण्याची त्रिवर्णिक
श्रियात चाल आहे. हे ग्रत आपाठ पौर्णिमेपासून थावण
पौर्णिमेपर्यंत करावयाचें असतें. महिलाभर नक्षत्रोत्पन्न व
तें कोकिलेचा शब्द ऐकून करावयाचें असें याचें विधान

आहे. दशाच्या यज्ञास आरंभणावाचून पावती गेल्यानंतर
तेथें तिचा अपमान झाल्यावर त्याठिकाणीं दक्ष व वरभर
याच्या सुदामुलें यज्ञविधेस झाला. पार्वतीनें यज्ञविधेस
केल्यामुलें 'तू तिथेच येनात कोकिला होशील' असा शंकरानीं
तिला शपथ दिला व 'तौभाग्यप्रापयर्थं श्रिया तुमी पूजा
करतील' असा उःशाप दिला अशी वराहपुराणात कथा आहे.

कोको—हे झाड मूळचें मध्य व दक्षिण अमेरिकेंतील
आहे; परंतु अलंकरणे पुष्कळ ओलसर उष्णप्रदेशात याची
लागवड झाली आहे.

याच बीं ऊन फळून अथवा भाजून पिचळसर रंगाचें घटेल
काढ त. त्याला चॉकोलेटसारखाच वास असून तोंडात
टकल्यावर तें लोण्यासारखें वितळतें म्हणून याला "कोकोचे
लोणी" म्हणतात. तें खावयास फार चांगलें लागतें. या
झाडापासून तयार होणारा मुख्य पदार्थ म्हणजे ज्यापासून
चॉकोलेट करतात ती फळें होत.

कोकोचें बीं लाबल्यापासून पाचव्या-किंवा सातव्या वर्षी
झाडास फळें येऊं लागतात. फळें जोगेसार्हीं ६ ते ९ इंच
लांब असून त्यात ४० किंवा अधिक बिया असतात; त्याचाच
"निब" असें नांव आहे. प्रत्येक झाडापासून दरवर्षीस
सुमारे १ ते ५ शेरापर्यंत बाळलेलें बीं अथवा निबे निव-
तात. चॉकोलेट तयार करण्याकरितां बीं आजून दळतात, व
चव आणण्याकरिता त्यात साखर किंवा दुसरा एखादा
पदार्थ मिसळतात. चॉकोलेटपासून तयार केलेल्या पहा-
यांची किंमत त्यातील चॉकोलेटच्या प्रमाणावर अवलंबून
असते.

व्या पार.—चकोलेटची झाडे हिंदुस्थानात आणण्याचे
कित्येक प्रयत्न झाले, मलबार व निलगिरी डोंगरावर त्याची
थोडीबहुत लागवडहि होते. परंतु ती सिलोनइतकी यशस्वी
नाहीं. कच्ची निबे अथवा बिया सुरेतः ब्रिटिश वेस्ट इंडीज,
पोर्तुगाल, सिलोन, फ्रांस, इम्पेडोर, ब्राझील व ब्रिटिश वेस्ट
आफ्रिका या देशांतून येतात; व चॉकोलेटच्या निरनिराळ्या
जिनसा व चॉकोलेटची सेवा मिठाई पुष्कळशी बेल्जममपून
येते.

कोकोनार—मध्यएशियामधील सरोवर. हे तिबेटच्या
ईशान्येस २० उत्तरअक्षास, १०० पूर्वरेखांसावर ९१५५
फूट उंचीवर आहे. या सरोवराच्या उत्तरेस नान-शान पर्वत
व दक्षिणेस दक्षिणकोकोनार पर्वत आहेत. याची लांबी ६६
मैल व रुंदी ४० मैल असून त्यात ६ बेटे आहेत. यापैकी
एका बेटावर बौद्ध लोकांचा मठ आहे. त्यामुळे येथें यादिकरु
येतात. सरोवराचें पाणी खारें आहे. तथापि त्यात मासे
पुष्कळ आहेत. हिवाळ्यात सरोवराचें पाणी तीन महिने
गंठलेले असतें. सरोवराला पश्चिमेस कुहेनगोल ही नदी
मिळते.

कोकोवेट—कोको ही बंगालच्या उपसागरातील दोन
बेटे असून अंदाजान बेटाच्या ईशान्येस ४५ मैलावर

वसती आहेत. त्याचा दक्षिण मध्यांशाला ह्रस्वः शिष्टात समावेश होतो मोठ्या पेडांचे क्षेत्रफळ १४ चौरस मैल असून लहान २॥ मैल लांब व एक मैल रुंद आहे ही येथे सपाट असून त्यात पाण्याची टंचाई आहे व त्यावर लोकवस्ती नसून ती नारळाची झाडे व मगळे यानी व्यापिली आहेत या पेडातील वनस्पतींचे उत्पन्न सत्कार मत्स्याने देते

कोंगनोली—मुंबई इलाख्यातील बेळगाव जिल्ह्याच्या चिकोडी तालुक्यातील एक रोडे याचे जुने नाव कोंगुलवाडि आहे. बेळगावाहून कोल्हापुरकडे जो रस्ता गेला आहे त्या रस्त्यावर हे वसलेले आहे १९०१ मध्ये याची वस्ती ५५९७ होती हे व्यापाराचे गाव असून येथील तांदूळ बेळगाव, कोल्हापूर इत्यादि ठिकाणी जातो येथे कापड, रानूर, मीठ, साखर इत्यादि जिनसांचा आयात होते येथे दर शुद्धारी बाजार भरतो, व त्या वेळी कापूस, तयार, मुरे इत्यादींचा मोठा व्यापार चालतो लुगडी तयार करणे, हलक्या प्रकारच्या धोंगज्या विणणे हे येथील मुख्य धंदे होत १८७६ पूर्वी येथे पुढे तयार करण्याचा कारखाना होता, पण १८७९ च्या दुष्काळात पुढे तयार करणारे लोक हे गाव सोडून गेल्यामुळे हा धंदा बसला

कोंगाळव—हे रूग्ण प्रांताचे तामीळ गृहणीकरदार. याचा व होयसळ राजाचा नेहमी घटका उजवत असे नृप-काम होयसळने (१०२२), विशदेवाचे (११३०), चोळणने (११५५), व वरिवझळने (११६०) याच्यावर हले करून त्यांना आपल्या ताब्यात आणण्याचे प्रयत्न केले, परंतु हे लोक कायमचे त्यांच्याकडून मिळले गेले नाहीत [अथ्यर प्रा हि]

कोंगु देश—या देशात कोंगु, कोंगुमंडलम्, कोंगुनाडु अशीहि दुसरी नावे आहेत दक्षिणेकडील ह्रस्वि कोद्वमनूर व सालेम या जिल्ह्यांचा समावेश या प्रदेशात होतो प्रथमतः हा प्रदेश पडकीच्या ताब्यात होता त्याच्यापासून पाण्जनी तो (१८०) घेतला आदिस पाण्ज्याला कोंगुदेश राजासल अशी पदवी होती चोलांनी (राजराज १८५-१०१६) तो जिंकून घेतला नंतर होयसळानीहि त्याचा ताबा घेतला (११३०) याचा उल्लेख केरळ देशाबरोबर करीत असत येर राजाची नाणी अत्यंत दुर्मिळ असून ती या कोंगुदेशात सापडतात [अथ्यर व सिमप प्रा हि]

कोंच जात—यांची वस्ती आसाम, मंगलात, बिहार व ओरिसा यातून आहे आसाममधील या जातीची लोकसंख्या २,३०,५७३ आहे आसामातील ही राजूजात नसून ती एक हिंदू लोकांची जात आहे व तिच्यात इतर राजूजांतून हिंदुधर्मा स्वीकारलेल्या लोकांना घेतात असे गेठये नन आहे त्या लोक व नेडे जाती-या लोकाशी साम्य असल्यामुळे ते मंगोलियर लोक असले असेहि पण त्यांचे मत आहे वरील मनुषुत्रा सिंडात त्यांना नृद समजतात व मान्यता त्यांच्या हातचे पाणी चालते

परंतु मध्य व पश्चिम आसामातील मित्थानून या लोकांचा इतर वरिष्ठ दर्जा समजला जात नाही या जातीचे निरनिराळे पोटभाग आहेत व त्या प्रत्येकातून धर्मांतर केलेल्या पराण्याला जावे लागते

मंगल्यात कोंचाचे निरनिराळे वर्ग असून प्रत्येक वर्गावर एक पुढारी (महत) नेमिला असतो महताची भागा धंदा परंपरा चालते महतावरचा मुख्य दिगरी महत किंवा परमाणिक महत नावाचा असतो या महतान्या निकालावर चाहेव गोसेन याच्याकडे अपील करावयाचे असते [से रि १९११ मंगल व आसाम]

कोंचावेचा—हे बोलिव्हियातील एक शहर आहे दक्षिण अक्षांश १०°-२७' व पश्चिम रेखांश ६५° ४६' यांच्यावर हे आहे लोकसंख्या (१९००) २१,८८६ आहे बहुतेक लोक इंडियन व मेस्तिझो आहेत हवा सौम्य व सम-शातोष्ण आहे व समोवाराचा प्रदेश सुपीक व लागवडीस योग्य आहे हे बोलिव्हियातील मोठे प्रगतीचे शहर मानले जाते परंतु हे शुद्ध असल्यामुळे आता मागे पडले आहे येथील वजारीत परकी माल बराच आहे या शहराचे कोरुसीशी सारने दळणवळण आहे याची माडगो व्यवस्थित असून बगीच्यानी युष्ण अशी बरीच मनोहर घरे येथे आहेत येथे एक विधिविद्यालय व दोन विद्यालये आहेत परंतु त्यांना सत्कारी मदत नाही हे शहर सोळाव्या शतकात वसविले गेले व काही वेळ याला ओरोपेसा म्हणत असत स्वातंत्र्य युद्धात या शहरात बराच पुढाकार घेतला होता यावेळी क्रियांनी दखील हॅमिंगश लोकावर हल्ला केला होता

कोंचिन, स त्या न—हे एक देश सत्यान असून ते मद्रास सरकारच्या सत्त्यात आहे याला कोंचिन हे नाव त्याच्या पूर्वाच्या राज्यानीच्या शहरावरून पडले हरी हे शहर इमजाच्या ताब्यात आहे याचे क्षेत्रफळ १४१७ चौरस मैल आहे या सत्यानाचे एकामेकापासून विभक्त असे दोन मुख्य भाग आहेत त्यापैकी मोठ्या भागाच्या उत्तरेस मद्रास इलाख्यातील मलबार जिल्हा, पूर्वेस मलबार व त्रावणकोर सत्याने, दक्षिणेस त्रावणकोर सत्यान व पश्चिमेस मलबार व अरबी समुद्र असून धावडा भाग ईशान्य दिशेस आहे व याला मद्रास इलाख्यातील मलबार व कोदवतूर या दोन जिल्ह्यांचे वेष्टण आहे याला भितूर म्हणतात याशिवाय या सत्यानाचे त्रावणकोर सत्याना तहि काही प्रांत आहेत

स्वरूप व ठे न—या सत्यानाचे डोंगराळ सपाट व समुद्रकिनारा असे तिथित मर्यादेचे तीन भाग आहेत यापैकी पूर्वेकडील डोंगराळ भाग म्हणजे पश्चिम धटपेतांचे एक भाग असून यांनी या सत्यानाचा अर्धा अधिक प्रदेश व्यापिला आहे व या बागांत लांब लांब डोंगरांचा बोळी, मोठेमोठ्या दम्या, सिंडी, दाट झाडी, निविड अरण्ये व

एकमेकालगत व समुद्रसपाटीपासून ५००० फूट उंचीची डोंगरसपाटी अथवा पठार आहे. या भागात साग व इतर नावतान झाडांची वनं असून सो पालवी व फुलें यांनी प्रफुल्लित दिसतो. या भागाच्या पश्चिमेस मैदान आहे. यातून पुष्कळ नद्या, ओढे वहातात. मैदानांतील बहुतेक सर्व प्रदेश सागवडीस आणलेला दृष्टीस पडतो. हे मैदान समुद्रकिनार्यावरील आखातापर्यंत पसरले आहे. आखात व समुद्र यांमध्ये लावट व अरंद असा चालुकामय प्रदेश आहे. या सर्व प्रदेशभर नारळाच्या झाडांची दाटी असून नैसर्गिक अथवा कृत्रिम बाघ असलेल्या काही भागांत भाताची शेते दृष्टीस पडतात. हा प्रदेश सखल पाणयळ असून पर्जन्यकाळात याच्या किंथेक भागात पूर येतात कोचीन संस्थानातील मुख्य नद्या अलवाय, चालुवडी, कुवमाली अथवा कुक्कहनु, पोन्नानी व अनइमलई या आहेत. या संस्थानच्या नैसर्गिक स्वल्पासंबंधाने लक्षात ठेवण्यासारखे गोष्ट म्हणजे समुद्राशी समांतर असलेली आखाताची साखळी ही होय.

शिवाय या संस्थानात एकमेकालगत अशी एनमाक्कल व मन्कोडी नावाची दोन मोठी गोऱ्या पाण्याची सरीवरे असून ती एनमाक्कल व चिरकल या ठिकाणी भरावासा मिळाली आहेत. या संस्थानची एकंदर ७००० पेक्षा अधिक एकर जमीन लागवडीस आणली आहे.

या संस्थानातील नैसर्गिक ठेवण्यावर वेल्दोडे व कोंफी यांचे उत्पन्न होतें. मैदानात कणस, अंबा, लुपारी व केडी ही उत्पन्न होतात. व समुद्रकिनार्यावर नारळाचे उत्पन्न होतें. या संस्थानातील जंगलात हत्ती, गवे, बाघ, माऊस वगैरे जनावरे आढळतात.

या संस्थानची हवा दमट असून तिच्या योगे उत्साह व तरतरी वाटत नाही. पण एकंदरीत ती प्रकृतीस मानवते उत्तर भागापेक्षा दक्षिण भाग फार दमट आहे. चिचुर तालुका पालघाटावर असल्यामुळे तेथील हवा कोरडी असून ती प्रकृतीस फार मानवते. लहान टेंकड्यावरील व चिचुरच्या वाह्यां भागातील हवा विशेषकरून उन्हाळ्यात रंगत असते. तेथील उष्णमान एप्रिल महिन्यात ९६ ° व डिसेंबरात ६९ ° असून त्याचे सर्वसाधारण प्रमाण ८२ ° आहे.

या संस्थानात पर्जन्यवृष्टि नियमित असून बरीच आहे व तिचे प्रमाण सर्वत्र सारखे आहे. या संस्थानात दोन्हीही वाऱ्याचा पाऊस पडतो. येथील पर्जन्यवृष्टीचे प्रमाण चिचुर येथे १२९" एनीकुलम येथे १०८" व तत्तमंगलम् येथे ६६" या प्रमाणे आहे.

दति हा स.—इ. स. ८१० पर्यंत या संस्थानाचा केरळच्या राज्यात समावेश होत होता. याच क्षुमारास चेम्मान पेरमाल या शेवटच्या राजाने मुसलमानी धर्माचा स्वीकार करून आपले भोकरांपासून कन्याकुमारीपर्यंत पस-

लेले राज्य आपल्या नातेवाइकाच्या स्वाधीन केले व आपण अवस्तानात तीर्थयात्रेस निघून गेला. त्याचे धर्म त्यान देशात सापडल्याचे ऐकितो आहे. सध्याचे राजे त्याचेच वंशज होत. येथील राजाची शेजारच्या इतर राजांशी व विशेषकरून कालिकतच्या शामोरिनशी नेहमी झटापट सुरूं असे. इसवी स. १५०२ मध्ये पोर्तुगीज लोकांस कोचीन शहराचे राहण्याची मोकळी मिळाली व त्याच्या पुढच्याच वर्षी त्यांनी तेथे किष्ठा वाचून सभोवतालच्या प्रदेशात व्यापार करण्यास सुरवात केली. पोर्तुगीज लोकांनी शामोरिन विरुद्ध कोचीनच्या राजास बागली मदत केली. १५९९ त मेनेझस नावाच्या रोमन कॅथोलिक पाद्रीने कोचीनपासून १२ मैल अंतरावर असलेल्या उदय-मोस्त या खेडेगावी एक धार्मिक सभा भरवून सीरियन सिध्द लोक पाहिली आहेत असे ठरविले. व त्याच्या प्रार्थनेच्या पुस्तकात दुष्टता केली. १६६३ साली डच लोकांनी पोर्तुगीज लोकांस कोचीन शहरातून घालवून दिले. पुढे डच लोकांनी सगळीं कोचिनच्या राजापासून समुद्रकिनार्यावर काही गावाच्या मालकीची सवलत मिळविली. १७५९ त डच लोकच्या वैभवास उत्तरी कळा लागल्यावर कालिकतच्या शामोरिनने कोचिनवर स्वारी केली. पण कोचिनच्या राजाने प्रावणकोरच्या राजाच्या मदतीने त्यास परतवून लाविले. या कामगिरीबद्दल कोचिनच्या राजाने प्रावणकोरच्या राजास काही मुलख बक्षीस दिला. १७७६ त म्हेसूच्या हैदरअलीने कोचीनवर स्वारी केली व तेथील राजास आपले सार्वभौमत्व कबूल करावयास लावून तो त्यापासून खंडणी घेऊ लागला. १७९१ पर्यंत कोचिनचा राजा म्हेसूच्या भांडालिक होता याच वर्षी त्याने इंग्रजांशी तह करून त्याचे स्वाभिमते कबूल केले व एक लक्ष रुपये खंडणी देऊ लागला. १८०८ साली पालोयथ अचन या पिडीयाद प्रधानने प्रावणकोरच्या प्रधानाशी इंग्रजांच्या रेसिडंटस मारण्याचा कट केला व राजाच्या नफळत इंग्रजी सत्तेविरुद्ध येड केले. हे येड भोडून इंग्रजांनी राजाशी नवा तह केला. त्यास पातण्ठोन लाख रुपये खंडणी द्यावयास लाविली. या मित्रास इतर राजांशी पत्रव्यवहार न करण्याचे व आपल्या पदवी इंग्रजांच्या संमतीशिवाय कोणत्याहि युरोपियनास न ठेवण्याचे कबूल केले. इंग्रजांस संस्थानातील कोणत्याहि किष्ठापास तटवर्ती करण्याचा अथवा न करण्याचा अधिकार होता. जलदपक्षां इंग्रजांनी संस्थानचे सर्व राज्यासून संरक्षण करण्याची हमी घेतली. १८१८ त खंडणीची रक्कम १ लाख ठरविण्यात आली. पुढे या संस्थानात पुष्कळशा सुधारणा होऊन ते चांगले भरभराटीस आले. १८६२ त लॉर्ड कॅनिंग या गव्हर्नर जनरलने येथील राजास वारस नसल्यास दत्तक घेण्याची सनद दिली. सध्याचे महाराजे सर रामवर्मा हे १९१४ त यादीवर बसले. याना १७ तोफांच्या सलामीचा

मान आहे. १९२१ साली संस्थानिकाला महाराजा हो पदवी प्रिडिअ सरकारने दिली

प्राचीन अवशेष.—या संस्थानातील काही प्रदेशात व विशेषकरून उंचवट्यावरील भागात पुरातन थडगी व त्याचप्रमाणे कोरीव लेणी आढळतात. कोरीव लेण्यात तिरु-विलनामल व त्रिपुर येथील मुख्य होत. याशिवाय त्रिपुर येथील उंच वळकाच्या किनारपेठेवर, त्रिपुर येथील धरण्याकरिता बांधलेल्या भिंती व त्रिपुरा विला हे अद्यापि अस्तित्वात आहेत या संस्थानात पुष्कळ पुरातन देवळांही आहेत. रामायें यात त्रिपुर येथील बदकप्रस्थान व त्रिपुर येथील तिरुवंचिकुलम् ही मुख्य होत. मत्ताचेरी येथील घट्याळाचा मनोरा असलेले ज्यू लोकांचे देऊळ ३०० वर्षांचे आहे. या शिवाय पुरातन वस्तूतील काही महाराष्ट्राच्या वस्तू म्हणजे म्हणजे ज्यू लोकांचे तांबड व त्रिपुर लोकांची देवळे ही होत १. स १९२१ साली या संस्थानची लोकसंख्या ९,७९,००० होती.

शेती.—दरवर्षी पाऊस नियमित शेतीने व पुष्कळ पडत असल्याने येथील शेतीस कालवे वगैरेची सारखी गरज नाही. त्रिपुर तालुका व इतर काही भागात मान कालवे वगैरेची जरूर भासते. त्रिपुर तालुक्यात अनिमलईचे कालवे असून इतर ठिकाणी लहान नद्या असून त्यांचे पाणी शेतीच्या उपयोगात आणतात. या संस्थानात मुख्यत्वेकरून साळीचे पीक होतं. येथील तांदुळाच्या निरनिराळ्या प्रमास जाती आहेत. सखल प्रदेशात तांदुळाची दर वर्षी दोन पिके व उंच प्रदेशात फक्त एकच पीक निघते व काही कालाच्याचे पाणी मिळणाऱ्या अथवा उडवलेल्या नदीचे पाणी मिळणाऱ्या कायत्या जमीनीत दरवर्षी तीन पिकेही निघतात या संस्थानातील रब्बीची पिके म्हणजे नेहमीची कडधान्ये, केळी व इतर भाजपाळा, विज्याची पाने, सुपारी, हूड, ऊस मिरा वगैरे होत. या शिवाय येथील बाळवंटात नारळाचे पीक होतं. या संस्थानातून नारळाची निर्यात फार आहे. नेलिम्प-विस वेल्लेदार ३१८२ एकर जमीन कांफोनी लागवड कर-ण्यात आली आहे. रारीपाच्या पिकाकरिता या संस्थानची १,३५,००० एकर जमीन उपयोगात आणतात. या संस्था-नात म्हशीशिवाय इतर गुरे डोरे अथवा मेंढ्या यांची मुळ उत्पत्ति होत असून गाई व बैल अनुक्रमे कोदंबतूर व म्हसूर येथून आणविली जातात

या संस्थानात कायमचे कालवे फक्त त्रिपुर तालुक्यातच आहेत. एकंदर कालव्याची संख्या ६ असून त्यापैकी २ संस्थानिक सरकारने बांधले आहेत आणि बाकीचे वार लोकांनी बांधले आहेत व याशिवाय संस्थानात पाणी जड-नियमाकरिता १९९ बांध आहेत हे कालवे १७,००० एकर जमीनीत पाणी पुरवितान. प्रतिवर्षी संस्थानिक सरकार १३,००० रु कालव्याचा कर म्हणून घेतून करते.

१९२२ साली अभिराणीचे धरण बांधण्यासंबंधी त्रावण-कोर व कोचीन सरकार या दोहोंमध्ये एक योजना ठरली गेली छलकुडी नदीचा ओप बळवून त्रावणकोर सरहद्दी-नगीक असलेल्या आरण्यातील पाच हजार एकर जमीनीस पाणी पुरविले हा हेतु असल्यामुळे अर्थात हे सर्व त्रावण-कोर सरकारने करावे असे ठरले. सुमारे बीस हजार एकर कोचीनमधील पिकास पाणी पुरविले जावे म्हणून इंधिपुत्राचे खोली १२ मैल लांबीचे धरण कोचीन सरकारने बांधावे असे ठरले कोचीनमधील जमीनीची लागवड उन्हाळ्यात होते त्यावेळी कोचीन सरकारने सर्व पाणी ध्यावे. परंतु राहिलेल्या ऋतूत त्रावणकोर संस्थानने सर्व पाण्यावर हक्क सांगायचा, असे ठरले गेले. १९२३ जून मास कोचीन सरकारने एका इंग्रजी कंपनीचा अर्ज विचारात घेतला. निलगिरीतील पैका नदीच्या पाण्याचा पुरवठा करणारा प्रात आपल्या ताब्यात असावा व तेथे सर्व पाणी जमा करण्याचा सर्व हक्क आपणास असावा असे या इंग्रज कंपनीचे मागणे होते विद्युच्छक्तीची वाढ करण्याकरिताच या कंपनीला पाण्याचा सर्व हक्क हवा होता.

संस्थानातील जंगल.—या संस्थानचा जवळ जवळ ६०५ चौरस मैल प्रदेश जंगलांनी व्यापिला असून ती संस्थानच्या उत्पन्नाची मुख्य बाब आहे. जंगलाचे उत्तर व दक्षिण असे दोन भाग असून त्या प्रत्येकावर एक असिस्टेड कॉन्सर्व्हेट-रची नेमणूक केला आहे व या दोघावर कॉन्सर्व्हेटर देखरेख ठेवितो. पहिल्या भागात सबाड व त्रिपुर या दोन बोंगर ओळीचा समावेश होत असून दुसऱ्या भागात कोदास्तेरी व परिकोलस या दोन रांग आहेत या दोन्हीही भागात साग, शिखरीचे लाकूड व त्रिपुराचे लाकूड व हल्ल, अर्दनी व्हंगई वगैरे सर्वां उपयुक्त होत परिकोलस, नेलिम्पिस व कोदास्तेरी या रानात उत्तम इमारती लाकडाची पैदास होते. याशिवाय जंगलाचे इतर उत्पन्न म्हणजे वेल्लेदार, मध, मेण वगैरे निघते होत. संस्थानातील लोकास जंगलातून सर्वांच्या मोठ्या, वायू, कुंपणाचे काटे, पताकरिता पालवी, शेतकीची आउते करण्याकरिता लाकूड, चारा, शोषण गवत ही फुकट घेऊन जाण्याची मोकळीक आहे. १९०३-४ साली संस्थानास जंगलाचे उत्पन्न ५८४००० रु झाले. या संस्थानात सुतखडी, आनाइट व लॅटराइट या दग-डाच्या रानां असून ब्लॅंड व अभ्रक या धातूही सापडण्या-सारख्या आहेत.

व्यापार व उद्योगधंदे.—या संस्थानातील त्रिपुर व तलपडी तालुक्यात सुती कापड निघते. सुक कापड विणणे शास्त्रास परकीय सुताचा उपयोग करतात व दक्षांचेरी येथे निरनिराळ्या रंगाच्या उत्तम गवती चढया होतात. एर्नाकुलम व मत्ताचेरी येथे काप्याच्या चढया व गळीचे तयार होतात.

या संस्थानातील मुख्य औद्योगिक कारखाने म्हणजे खोवऱ्याचे तेल काढण्याचे होत. याशिवाय येथे रोजच्या उपयोगातील मातीची भाडी तयार होत असून त्रिचूर व मुकुंदपुरम् तालुक्यात दोन दोन कचरे व विटा तयार करण्याचे कारखाने आहेत. विपिन येथे व सोरानपूर जवळ लांकूड कापण्याच्या गिरण्या आहेत. मत्ताचेरी येथे नारळाच्या काष्ठ्याचे दोर करण्याचे विजेचे कारखाने आहेत. विणकामाच्या धर्वात साधारण प्रगति झालेली असून त्रिचूर येथील कातण्याच्या व विणण्याच्या सिताराम गिरणीचे भाडविल १९२० मध्ये वीस लाख रुपये इतके वाढले १९२१ साली एकंदर ३०० माग यांत्रिक शक्तीने चालणारे असे होते खोवरेल तेलाचा व्यापार एवढा वाढला आहे की, व्यापाराकरिता समुद्रातून जाणारी मोठाली जहाजे येथे वेद वेदरात येतात. इ. स. १९२१ च्या खानेसुमारी प्रमाणे यंत्राने चालणाऱ्या तेलक्या गिरण्या ९ आहेत. तीन चिरकामाच्या गिरण्या असून, तेथे ४०० लोक काम करतात कील व विटाचे पाच कारखाने असून तेथील काम-कऱ्यांची संख्या ४०० आहे. सहा रबराचे कारखाने आहेत. व तेथील कामकऱ्यांची संख्या १४०० आहे. जपानिईट कारखानेच संस्थानातील मोठ्या औद्योगिक संस्था होत. इ. स. १९२२-२३ साली छल्लुडी येथे ६०,००० रुपये भाड-बलाचा एक मातीच्या भाज्याचा कारखाना स्थापण्यात आला आहे.

या संस्थानातून खोवऱ्याचे तेल, सूत, दोर, नारळाच्या दोऱ्या व चट्या, खोबर, घुपारी, कुंड, मिरा, मासे इत्यादि मिश्रत बाहेर पाठविले जातात; व बाहेरून तांदूळ, कापूस, सुती कापड; चाकू, फान्या, साखर वगैरे मिश्रत येतात.

१९०२ साली मद्रास रेल्वे कंपनीने शोरानूरपासून एर्नाकुलमपर्यंत एक आगगाडीचा रस्ता बांधला. एक ६५ मैल लांब असलेला व ४० लाख रुपये खर्च लागलेला रस्ता संस्थानिक सरकारने बांधला असून तो मद्रास रेल्वे कंपनी उपयोगात आणित आहे. शोरानूर-नीलावर रेल्वे काढण्याची वाटापट चालू आहे. संस्थानातील पक्क्या रस्त्याची लांबी ३१११ मैल; कच्च्या रस्त्यांची लांबी ५६ मैल आहे. याशिवाय ममद्राळगत जलमार्गाने व्यापार चालतो.

नवीन रस्ते बांधले जात असून सध्याची ट्राम्वेगाडी, संस्थानच्या रानातील उत्पन्नाच्या वाहतुकीकरिता अपुरी पडत असल्यामुळे तिचे क्षेत्र वाढविण्यात येत आहे. वाहतुकीकरिता कायमच्या चुल्या असलेल्या रस्त्याची लांबी वळणवे दोन्ही रस्ते धरून ५२ मैल आहे

राज्य वय व हया—कोचीन संस्थानाचे उत्तर व दक्षिण असे दोन भाग केले असून त्याची मुख्य ठिकाणे अनुक्रमे त्रिचूर व एर्नाकुलम् ही आहेत. यापैकी प्रत्येक भाग एका अंमलदाराच्या ताब्यात असून त्यात पेशकार संस्था आहे. हा अंमलदार गिऱ्याचा न्यायाधीश

असून त्याचा हुद्दा इंग्रजी मुलुखांतील कलेक्टराच्या बरोबरचा असतो. उत्तर भागात त्रिचूर तलपिळी व त्रिचूर, हे तालुके असून दक्षिण भागात कनयन्नूर, कोचीन, कागनूर व मुकुंदपुरम् हे तालुके आहेत. या प्रत्येक तालुक्यावर एका तहसिलदाराची नेमणूक केली असून त्याला दुय्यम प्रतीच्या न्यायाधिकाचा अधिकार असतो. याशिवाय नेम्मारकुन्नम-कुलम् व अदूर येथे तीन स्थायिक व मदतगार न्यायाधीश नेमले आहेत. तालुक्याचे आणखी ४४ विभाग आहेत या सर्वांवर दिवाण हा मुख्य प्रधान असून त्याच्यावर सर्व राज्यन्यवस्थेची जबाबदारी असते.

मस्थानचे एकंदर उत्पन्न सुमारे ३० लाख आहे. ब्रिटिश सरकारला खंडणी २ लाख रु. द्यावी लागते. सध्या संस्थानात इंग्रजी अमलाखालील प्रदेशात प्रचलित असलेली हिंदी नाणी प्रचारात आहेत.

१८६५ त इंग्रज सरकारने १,१०,५०० रु उत्पन्नाची हमी घेतल्यावर संस्थानिक सरकारने तेंव्हाच्या मस्य्याची वहीवाढ बंद केली. संस्थानातील इकडून ठिकडे जाणाऱ्या मालावरील जकात उठविली; आपल्या बंदरावरील जकात इंग्रजी बंदराबरोबर आकारण्याचे ठरविले व मलबार गिऱ्यातील भावाने आपल्या मुलुखात मीठ विकण्याचे ठरविले.

दिवाणी न्याय देण्याचे काम सहा मुन्सफकोडे, दोन गिऱ्याकोडे व एक मुख्य कोर्ट यांवर सोपविले आहे. फौजदारी न्याय देण्याचे काम मुख्य कोर्ट, दोन सेशन कोर्टे, दोन पहिल्या प्रतीचे गिऱ्यान्यायाधीश वहा दुय्यम प्रतीचे अथवा तिसऱ्या दर्जाचे न्यायाधीश यांवर सोपविले आहे. मुख्य कोर्टाचा गिकाल कायम असतो. पण फौजदारी शिषेष्ट मात्र राजाची संमति लागते. मुख्य कोर्टात तीन न्यायाधीश असून यापैकी एक युरोपियन यॅरिस्टर असतो.

कायदे करण्याकरिता ७ सभासद व एक अध्यक्ष यांची एक सभा नेमली असून तिची मुदत तीन वर्षेपर्यंत असते. कायदा करावयाचा झाल्यास पहिल्याने या सभेत कायद्याचा मसुदा करण्याविषयी विनंति करण्यात येते; व मसुदा तयार झाल्यावर दिवाण त्यात योग्य ते फेरफार करून तो रीसेडेंडमार्फत मद्राससरकारकडे पाठवितो. मद्रास सरकारने तो पसंत केल्यावर तो राजापुढे सादर करण्यात येतो व त्याची संमति मिळाल्यावर त्याला कायद्याचे स्वरूप प्राप्त होते. कधी कधी कायदेमंडळाला न विचारता देखील मसुदा तयार करण्यात येतो. विशेष प्रसंगी राजा आपल्या नावाने हुकुमनामे काढतो व हे हुकुमनामे कायदेच समजले जातात संस्थानचे लष्कर २०६ शिपायांचे आहे. संस्थानात एकंदर १९३ पोलिसशिपाई आहेत. १९२०-२१ साली एकंदर १७१ सरकारी व २७३ निमसरकारी संस्था होत्या. जुलै १९२३ मध्ये शाळेंतील मुलांना अनेक सवलती

देऊन, मागसलेल्या वर्गांमध्य शिक्षणप्रसार करण्याचा कोचीनसरकारने प्रयत्न केला 'शैक्षणिकदृष्ट्या ' मागसले ' व ' खालवलेले ' असा भेद करून, सत्स्थानातील इमर्जी शाळातून शिक्षण मोफत देण्याची सत्स्थानने सजबीज केली कारण लोकांच्या वाढत्या दारिद्र्यमुळे अर्धी फी ठकूनहि शाळेंतील मुलांची सख्या बर्मा होऊ लागली होती एर्नोकुलम येथे एक कॉलेज आहे सत्स्थानात एकदर ३३ दव राने व इस्पितळ आहेत

ता लु का—हा एक समद्रकिनाऱ्यावरील विभाग व तालुका असून मद्रास इलाख्याताल मलबार गिर्याच्या दक्षिणेस आहे याच एकदर क्षेत्रफळ २ चारस मैल आहे याची लोकसख्या १९०१ साली २५८५९ होती या तालुक्याचे मुख्य ठिकाण कोचीन बंदर आहे

शहर—ह कोचीन एस्थानच्या सरहद्दीतील समुद्र किनाऱ्यावर वसले आहे शहराच्या उत्तर भागात कित्येक डच घरे दृश्य पडतात हें शहर एक उत्तम बंदर असून तेथील पाण्याची खोली ७ पासून ९ पुरुष आहे सत्या आग-वाणा या बंदराच्या दान मैल अंतरावर उज्या राहतात पहिल्यान हें शहर एका लहानशा नदीच्या काठी दोतें पुर्न १३४१ त या नदीस महापूर आला व महापुराच्या योगाने नवळच्या प्रदेशाचे स्वरूप अगदी बदलून आऊन पूर्वीच्या ठिकाणी शहर व गिर्याने वेट हें अस्ति वात आली अशी दतक्या आहे

इतिहास—या शहराचा स्वतंत्र इतिहास पोर्तुगीजांच्या आगमनापासून सुरू होतो इ स १५०० साली येथें फ्रेंचला आला होता याचा येथील राजानें चांगला सन्मान केला हा मिरा जेऊन पोर्तुगाल देशास वरत गेला १५०२ मध्ये येथें ग्वाकोन्डनामा येऊन त्याने एव घट्टा स्थापन केला १५०३ मध्ये अल्बुर्कर् येथें येऊन त्याने येथील राजास क्षामोरिन विरुद्ध मदत केली पुढें क्षामोरिनला परतवून लावल्यावर अल्बुर्कर्ने येथें मॅगुअल कोथ नावाचा एक किला बांधला १५०४ मध्ये क्षामोरिन या किल्ल्यावर चाल केली पण पंचेकोर्ने त्याचा ह्वा परतवून लाविला १५०५ साली या शहराी अलमेडा नावाचा पोर्तुगीज गव्हर्नर येऊन त्याने किल्ल्याची बागडूज केली १५३० मध्ये येथें सट फ्रॅंसस श्रेयियर यऊन त्याने पुष्कळ लोकांस लियन धर्माची दीक्षा दिली १५७३ त जीसस नामक बडव्याने एव्हरेष्टीय लिपीतील पहिले पुस्तक प्रसिद्ध केले १५८५ त येथें राफेलिश नावाचा पहिला इमज प्रस्थापी आला होता १६३४ त ईस्ट इंडिया कंपनीने येथें आपले ठाणें वसविलें १६६३ त हें शहर डच लोकांनी घाबीज केले डच अमदानीत येथील व्यापार बराच वाढला व येथील जकाती बघुलाचा आकडा ३०००० रु यावर येऊन टपला डच लोकांनी या शहराच्या रचनेत धरेंच फेरफार केले १७९५ त इंग्रज लोकांनी

हें शहर हस्तगत केले १८१४ त हें शहर पूर्णपणे इम-आच्या ताब्यात आले

हें शहर मलबार किनाऱ्यावरील तिसऱ्या दर्जेचे बंदर आहे १९०२-४ सालें येथील आयात व निर्यात व्यापार अनुक्रमे ८२ व २०८ लाख किमतीचा होता येथून मुख्यतःकून खोबऱ्याचे तेल व नारळचे दार वाहरणार्थ जाऊत येथें इहून येणारे मुख्य मिश्रस म्हटले म्हणजे इंदोदेश व बंगाल प्रांतातून येणारा तांदूळ होय येथील व्यापार चे द्वार मिश्रस म्हटले म्हणजे मिरा, इमा-रती लाकूड, सूत, सुती कापड व घासलेट तेल हे होत

मद्राससरकारच्या योजनेप्रमाणें १९११ मेमध्ये कोचीन येथें बंदर वरग्याच्या कामास आरंभ झाला १९१३ त प्रयोगात्मक काम बहुतक पुर्न झालें या कामाचा मूळ अंदाज ६ लाख होता तो ५ लाख झाला. कारण बंदराच्या आतील नागातील गाळ काढून खाली वाढविणें गरूर झालें होतें काम रुंकर ह्याने म्हणून १९१२ त एक नवीन गाळ काढ-थ्याचे यंत्र आणलें या यामनेच्या दुसऱ्या विभागाचा अंदाज ७० लाख झाला १९१३ मध्ये या यामनेचा प्रयोगात्मक भाग यशस्वी झाला कारण मूळच्या कोचीन बंदरातील गाळ यंत्राच्या साहाय्याने नाहींसा झाला या बंदराचा अंतर्भाग छेद करण्यात आल्याने इष्ट परिणाम झाला कारण बंदरा-तील खाल पाण्यामुळे वेणदुरडी नावाचें बेट व एनाडुलम या दोहोंमधील खोल पात्र जोडलें गेल व नियोजित दिशेने पाण्याची भरती ओढी सुरू झाली

येथील हवा दलदलीत उष्ण असून पाणी विकारी आहे येथें ५१६ हायड्रुल व तितक्याच मिडानरी सख्या आहेत इथेच व मत्स्याळी मापेंतली मासिकें, वर्तमानपत्रे निघतात २ फ्रेंच इन्डो-चीनच्या अगदी दक्षिण टोंकाला ही एक फ्रेंचाची वसाहत आहे याच्या पश्चिमेस सयामचे आरात वायव्य व उत्तर—बर्मोडिया, पूर्वेस—अनाम, आग्नेयीस चीनचा समुद्र आहे हे फ १५९०० चौरस मैल लोकसंख्या १९१९० २९

भू व णेज—हा देश एक सुपीक मैदान आहे अनाम हा पर्वत आहे मेकाग, डोनाय, सायगॉन, आणि पॅको या मुख्य नद्या आहेत याचा हवा उष्ण व सदा आहे पावसाळा एप्रिल ते अक्कोबरपर्यंत असून प उ स अति पडतो उन्हाळा एप्रिल त जुनपर्यंत असता यात वाय चित्ता, घुगुस, डुकर, हरीण, रेंवा गंडा, हत्ता, काजर इ बर्दी जलचर पक्षी सरे वगैरे प्राणी आढळतात

उत्पन्न आणि धंदे—तांदूळ, मरी, ऊस, बुद कापूस, तवाळू आणि ताग शेतीकडे रेंडे आणि घांटे याचा उपयोग विशेष करतात तांदूळच्या गिरण्या साखर तांदूळ्यानी दाख, रेशीम, मासे आणि मठ हे मुख्य धंदे आहेत येथून तांदूळ वाळवलेले अपवा खार मासे, मिरा कापूस वगैरे माल निर्यात होतो येथील आयात—पका माल, धान, लोखंडी सामान, यंत्रसामुग्री, चहा, मधे, खनिज तेल, अणू, कापड,

हत्थर आणि वेदुकीची दाह. या देशात सायगान आणि मिपो ही मुख्य बंदरे आहेत.

राज्य व्यवस्था.—कोचीन चायना येथे एक लेफ्टनेंट गव्हर्नर नेमला असून तो इंडो-चायना येथील गव्हर्नर-जनरलच्या हुकमतीखाली असतो. त्याचे एक १६ भागांचे मंडळ असते. पैकी ६ समासद मॅजिस्ट्रेट ६ तद्देशीय आणि ४ सायगोन येथील व्यापारी मंडळ आणि सहाय्यार मंडळ यांनी निवडलेले असतात. या मंडळाकडे सर्व प्रशासकीय कामे सांभालिलेली असतात. कौन्सिलमिन्स्ट्री हे सहाय्यार मंडळ असून यात २ तद्देशीय समासद असतात वसाहतीचे ४ भाग केले आहेत. प्रत्येक भागाच्या अधिकाऱ्याला इन्स्पेक्टर म्हणतात. या भागाचे २० प्रांत आहेत. प्रत्येक प्रांतावर एक मॅजिस्ट्रेट व प्रांतिक कौन्सिल असते. प्रांताचे जिझा आणि काम्यून असे भाग असतात काम्यूनमधील सर्व व्यवस्था तद्देशीय लोकांच्या हाती असते. प्रत्येक काम्यून एक मेयर प्रांतिक कौन्सिलकरिता निवडते मेयर व दोन सहाय्यार हे सर्व गावची व्यवस्था ठेवतात. जमीनमहसूल आणि कोईपट्टी ही उत्पन्नाची साधने आहेत. १ मुख्य शहरात मॅजिस्ट्रेट असून ४ शहरात जॉजदारी कचेऱ्या आहेत. या कचेऱ्यात मॅजिस्ट्रेट किंवा अनामी कायद्याप्रमाणे निकाळ देण्यात येतो. दोन अपीलकोर्टे आहेत. जवळ जवळ ६०० प्राथमिक शाळा आहेत. मायगोन राजधानी असून तीनचार मोठी शहरे आहेत.

इतिहास.—कोचीनचायना प्राचीन इतिहास ज्ञानकोश वि. १ यात आलेला आहे (पा. ११६-११७). ९ पासून १२ व्या शतकापर्यंत कोचीनचायना हा खेमेर राज्याचा भाग होता. मंतर १५ व्या शतकापर्यंत त्या राज्याच्या सत्तेखाली आला १७ व्या शतकात याचा पूर्वभाग आणि १८ व्यात पश्चिम भाग वनानी लोकांनी घेतला. १८६७ मध्ये वनानी लोकांपासून फ्रेंचांनी कोचीन-चायना घेतला. १८८७ मध्ये याचा इंडो-चायना यात समावेश करण्यात आला.

कोचिनील किडे—या किड्यापासून किरमिजी, शेंदरी व नारिंगी रंग तयार होतो. याना लॅटिन नाव कोकस कॅन्टिड असे असून इंग्रजीत कोचिनील असे म्हणतात. आणि आपल्याकडे किरमदाणा, किरमक्ष, किरंदा, अथवा किर्म असे संबोधितात. याच्यातील मायापासून रंग बनविता येतो. हा किडा कोसिडेथेर्णातील आहे. हा मूळचा मेक्सिको व येर आणि दक्षिण व मध्य अमेरिका या देशातील असून याची उपजाविका मुख्यतः फ्रेंचा निवडुंग (आणि त्याच्या निरनिराळ्या जाती) यावर होते. युरोपात हा किडा इ.स. १५१८ च्या सुमारास मेक्सिकोतून स्पॅनिश लोकांनी आणला. मेक्सिको-मध्य याच्या पासून होणाऱ्या रंगाचा समावेश राजेरजांच्याना कायद्याच्या मजगत्यात करील असत. रंगकला इटलीमध्ये इ.स. १५२४ च्या सुमारास जरी वाढत्या प्रमाणात होती, तरी या किड्याची इकडे माहिती नव्हती असे दिसते.

तिकडे इ. स. १६५० त शेंदरी रंग करण्याच्या वेळी याचा प्रथम उपयोग करण्यात आला. इ. स. १७२५ पर्यंत तर या किड्याच्या सजीवपणाबद्दलच शंका होती. ते एसाया झुडपाचे वी असणे असेच समजले जाई. कारण ते किडे अतिशय सूक्ष्म असतात. सूक्ष्मदर्शक यंत्रांनीही त्याच्यातील नर व मादी याची ओळख पटत नाही. नर हा मादीच्या निम्मांन लहान असून त्याला पाठरे पख असतात. त्याचा रंग तांबडा लाल असतो. मादीला पख नसतात व तिचा रंग पिवळसर असतो आणि त्याची संख्या (नरापेक्षा) जास्त असते एका नरामागे २०० ते ३०० माद्या असे हे प्रमाण पडते. अंडा घातल्यावर मादी मरते व तिचेच मेलले शरीर अंड्याना पुरेशी ऊर्जा मिळण्याच्या उपयोगी पडते हल्ली स्पेन व अलिगूर येथेही याची जोपासना करतात. तिकडे वर्षोतून तीन वेळा याचा संग्रह करतात. त्यांना फडया निवडुंगावरून हळूच काढून पिशव्यात घालून पिशव्या ऊन पाण्यात अगर वाफेत सोडतात किंवा सुसत्या उन्हाताहि ठेवतात अशा कृतींनी किड्यांना मारतात. ह्या मेललेल्या किड्यांचा आकार चमत्कारिक वाकडा तिकडा बनतो एक पाँड कोचिनील रंग तयार करण्यास असले सत्तर हजार किडे लागतात. याच्या मुख्य दोन जाती आहेत त्या खेरी व काळया रंगाची या होत. खेरी रंगाचा किडा करडा-तांबूस रंगाचा असून त्याच्या अंगावर चकचकीत पाट्या रंगाच्या बळ्या असतात. काळया जातीच्या किड्याचा रंग पिवळसर तांबूस असा काळा असतो व त्याला चकचकीत नसते. पहिल्याची पैदास करावी लागते व दुसऱ्या जातीचा किडा आपोआप उत्पन्न होतो. स्पॅनिश नावाची एक हलकी तिसरी जात आहे. पाहिल्या वेवर्णाचे किडे फार उत्तम असतात. कारण त्यातील माद्या गाढग नसतात. पुढील वेवर्णातील किडे लहान मोठे व मेललेल्या किड्याचे सांगाडे यांचे मिश्रण असल्याने त्यातून थोडाच रंग उत्पन्न होतो. काळया रंगाच्या किड्यावर अन्नक भस्मासारखा पाठरी पूड बगैरे टाकून ते खेरी म्हणून लुचेथिरींनी वाजारात विकतात. परंतु सूक्ष्मदर्शक यंत्रांनी ही लबाडी समजून येते या किड्याच्या अंगा-तच असेल्ल्या कोचिनिपेलेन किंवा कॅमिनिक या (कृ. उ. १७.) आत्मपासून इलेले रंग उत्पन्न करतात. या किड्यापासून येणारितयार करता येते हिंदुस्थानातहि याची पैदास करतात. खेरी किडे हे जास्त मौल्यवान असतात. याची आपल्याकडे पैदास करण्याचे येथील सर्व प्रयत्न निष्फळ झाले आहेत. सतराव्या शतकात पोर्तुगीजांनी हा किडा हिंदुस्थानात आणण्याचा प्रयत्न केला असे म्हणतात. कारण मग्रासहून त्यावेळी डॉ. अंडरसन याने असल्या रंगाचे किडे सर वॅक्स याला पाठविले होते पुढे ईस्ट इंडिया कंपनीने कॅ. नेलसनकडून माझिलमधून हे किडे (वसलेल्या नाग फणीसह इ. स. १७१५ मध्ये आणले. हे दुसऱ्या (काळ्या) जातीचे होते. आपल्याकडे काही किडे फ्रेंचा निवडुंगाची लाल फुले तर वाही किडे

पिवळीच फुल्ले खातात. यावरून या दोन जाती असल्यात असे म्हणतात. लाल फुल्ले खाणारे हे अधिक दिवस जगतात असे हों कोनला म्हणतो. हे जन्मस्थानांतर काही दिवसांनी निवडुंगामे निवडून घेतात. जेव्हा त्याची चलनशक्ति जाते तेव्हा येथी किडप व्यापारी मोती एका पाट्या कोठ्या (कमी) गुंडाळला जातो. या वटणात नर व मादी दोन्ही असतात. नराच्या खाली एक उघड्या हाडाची पिढावी बनत जाते. ती पुरी झाली की, नर बाहेर पडतो. तो दूर न जाता अवळच्या गुरकटलेल्या मायाच्या आसपास फिरतो व तो थोड्याच दिवसात मरतो. मादी कोठे पागाहेर पडतच नाही ती आथळी होऊन तिच्या शरीराचा आकारही उदलतो. माघ ती निवडुंग्यातील रस आपल्या नाभीच्या नळ्यातून मिळवून आपले पोषण करते. बहुतेक तीन महिन्यांनी तिला संतति होते. ती गायमा होण्यापूर्वीच तिला उत्तम रंग करून घ्यावाही बेचून मारावी लागते हे बर संमिर्तेलेच आहे. स्टोव्हवर किंवा बाळविल्यास कोठ्यात राहूनही मारी कोचिनील तयार होते. बाफेने अगर ऊन पाण्याने किंवा मारल्यास कोठ्या नाहीसा होऊन काळे कोचिनील बनते. या कोचिनीलचा उपयोग पूर्वी, खोर, रेशम व कापूस रंगवण्यात फार होई. परंतु अलीकडे अमेलीन (डारम) प्राप्त होणारे रंग निघाल्यामुळे याचा उपयोग फक्त औषध मेथामिडाई आणि चित्रकारांचे काही रंग याच्याच कामी होतो. येथी किडपाचा कोशा हा युद्धा माल्यावान असतो. कारण तो कोशेशीन यावाच्या मेणापासून बनलेला असतो. लाकरीला रोदरी रंग देताना कोचिनीलबरोबरच रंगबंधकारक कपलाचा क्षार वापरतात; त्याच वेळी तुरडीही वापरल्यास किरमिजी रंग तयार होतो. यावरील क्षाराचेच अत्युत्तम मिश्रण कोचिनीलबरोबर करून त्यापासून तयार केलेला रंग व लाल शई आणि चित्रकारांचे रंग अलीकडे येथे विकत मिळतात. याच जातीपेक्षा नाकाराट कामांतून नावाचा एक उत्तम रंग मिळत असतो. फ्लोरेन्डाइन नावाचा रंगही कोचिनीलपासून तयार होतो. फार वेळ उन्हात राहिल्यास हे सर्व रंग किंवा पडतात. अमेलीन रंगामुळे याचा खूप कामी होत चालला आहे. इ. स. १८९९-१९०१ या वर्षात हिंदुस्थानात कराचरी १५३ हेक्टेअर कोचिनीलचा आयात झाली होती. हल्ली ती कमी होत चालली आहे. ही आयात धुनेतून मारत व अमेरिका या देशातून होते [बेट-कमिशन, प्रोडक्ट्स, पृ. ३४४]

कोट—पंजाबातील अटक जिल्ह्याच्या कतेबग तहसीलधील एक. बहागरी. हिचे क्षेत्रफळ ८८ चौरस मैल आहे. पूर्वी या ठिकाणी पेया जातीचे स्वतंत्र राज्य होते. या जातीचे मुख्य काष्ठतः शिपाचे मांडलिक म्हणून म्हणवीत. पण वस्तुतः त्याची सत्ता अवाधितच होती. १८३० मध्ये सिवद अहमद नावाच्या एका परमेश्वरा मुसलमान पुढाऱ्या विरुद्ध रणजितसिंगा येशील राय महंमद नावाच्या एका

मुख्य अधिकाऱ्याने मदत केली. त्यामुळे रणजितसिंगाने त्याला ही जहागीर दिली. इ. स. १८५७ सालच्या बंडात राय-महंमद याच्या कतेबखाननामक मुलाने ब्रिटिशाना मदत केली. व त्यामुळे इंग्रज सरकारने खूप दोकन त्याला काही जहागीर देऊन दिली. कतेबखान हा १८९४ साली मरण पावला. त्यानंतर १९०३ पर्यंत सरदार महंमदअलीखान याने राज्य केले. नंतर त्याचा मुलगा गादावर आला. तो एव्हान होई-पावेतो त्याच्या जहागिरीची व्यवस्था कोट ओफ वॉरंटच्या ताब्यात होती. कोट जहागिरीत २५ सेव्हा आहेत व या जहागिरीचे सालीना उत्पन्न ४८०० रुपये आहे. कोटचे जहागिरदार घोल्याचे कार शोकी असल्याने त्याच्या-प्राची चांगले जातिवंत घोडे असतात, व यांगल्या घोडाची निपण करण्याच्या बाबतीत हे अतिशय काळजी घेतात.

कोट, अंगरेज (१८५८-१८५९)—हा प्रत्यक्ष ज्ञान-वादी फेच तत्ववेत्ता मॅटथेयलियर वेंच जन्मला. त्या काळात त्याला शाळेत त्याचे शिक्षण प्रथम झाले व १८९४ मध्ये इकील पॉलिटेक्निक या विद्यालयात तो गेला. १८९६ मध्ये पॅरिस येथे राहून गणितविषय शिकवून तो पोटोस मिळवून लागला या न्यात बॅसामिन मॅक्लिनला तो अगदी देवाप्रमाण मानत असे. पॅरिसमध्ये त्याला वार्षिक प्राप्ति ८० पाई होती असे आणि ताच्यातील खुलापमेग घेण्याची आवड अपुनीही अधिक पैसा मिळविण्याकरिता स्वातंत्र्य गमवाण्यास तो तयार नव्हता म्हणून थोडक्या खर्चात तो रद्दात असे. १८९८ मध्ये सेंटशायमन ह्या विद्वानाशी त्याचा परिचय होऊन त्याच्या आचारविचारावर महत्वाचा परिणाम झाला राजकीय गोष्टीनाही नियमबद्ध शास्त्र असू शकते, आणि तत्वज्ञानाचे अंतिम ध्येय मानवसमाजाचे कल्याण होय, या दोन मूलभूत कल्पना कोटने सेंट शायमनपासूनच घेतल्या. व त्याच्याच शिकवणुकीने समाजाची नैतिक, धार्मिक व राजकीय पुनर्रचना कोणत्या रत्यातूनच व्हावयास पाहिजे त्याचा विचार करण्यास तो प्रवृत्त झाला.

१८९९ मध्ये कोटने कॅरोलाइन मॅसिनबरोबर लग्न केले. पण हा संबंध त्याला खुषावह झाला नाही १८९९ मध्ये प्रत्यक्षज्ञानवादी तत्वज्ञाना (पॉझिटिव्ह फिलॉसॉफी) संघर्षाने त्याने आपले विचार पॅरिसमधील लेफाव्हें ब्यार्यानामाले द्वारा मांडले. ही पहिलीच त्याची व्याख्याने इतकी सरत झाली की, विश्वचक्रादारप्रवृद्ध वेबोल्स, भूमितिशास्त्र पॉइन्सेट, इंडियविज्ञानशास्त्र ब्लेनफ्लिट वगैरे पोर विद्वान ही एफ-ण्यास येत असत. दुर्दैवाने या मॉलॅतल्या तिसऱ्या व्याख्या-नानंतर कोटचा मंद एकाएकी विपडला या अजारीपणात त्याने ब्रासून सीननदीत उडी टाकली. पण वेळेवर मदत पोहोचल्यामुळे तो केली व १८३० मध्ये आपल्या ' प्रत्यक्ष-ज्ञानवादी तत्वज्ञान ' या ग्रंथाचा पहिला भाग प्रसिद्ध केला. त्याचा शेवटचा सहावा भाग १८४२ मध्ये प्रसिद्ध झाला.

ही मध्यरात्री बारा वर्षे त्याची सतत द्योर्धोघात गेली, व सापक्षिक दृष्ट्या सर्व ह्यातीत हाच त्याचा काळ घागराण बरा गेला. १८३३ मध्ये पॅरिस येथील इकोल पॉलिटेक्निक विद्यालयाच्या प्रवेश परीक्षेचा परीक्षक त्याला नेमण्यात आले. त्याचे व दुसऱ्या गणिताच्या शिक्षण्याचे मिळून त्याला सालीना ४०० पौंड वेतन मिळू लागले.

१८३१ पासून १८४८ पर्यंत कामाचा बोझ फार अवतानाहि तो यथोत्पिपशाचावर मोफत सार्वजनिक व्याख्याने देत असे. याच माधनेखातर त्याने राष्ट्रीयसेवक सैन्यात नोकरी करण्याचे नाकारून दुसऱ्यास परतल्याच जुळे राहिल्यात त्यापुन झालेल्या राजसत्तेविषयक शास्त्राच्या नाकारले. उलटपक्षी तो लोकसत्ताक राज्याचा पुरस्कर्ता असेल्यामुळे त्याने राजसत्तेचे संरक्षण करण्याची शपथ घेण्याचेहि नाकारले. त्याच्या आयुष्यातला करमणुकीचा एकच विषय संगीत नाट्यप्रयोग पाहणे हा होय. तारुण्येरी दुःखपर्यायवागी नाटकाचा तो शोकी होता, नंतर तो दुःखपर्यायवागी नाटकाना जात असे दोवडी संगीत नाटकाचाच ते प्रेक्षक जाऊ लागला. एण अखेर सापक्षिक स्थिती इतकी खालाशी की या सुखसाधनाला लागणारा खर्चहि त्याला शेंगेना.

१८४२ मध्ये प्रत्यक्षज्ञानवादी तत्वज्ञान या त्याच्या ग्रंथाचा दोवडा भाग बाहेर पडला. बारा वर्षांच्या दीर्घ परिश्रमाचा मोबदला म्हणून कसलेहि समाधान न होता उलट किरयेक त्रासदायक गोष्टीच उपास्थित झाल्या. पहिली गोष्ट म्हणजे त्याचे बायकोशी पदत जाहीस होऊन अखेर १८६२ मध्ये त्यानी एकमेकाना साडेबिडी दिली. दुसरी गोष्ट ही की, त्याच्या ग्रंथाच्या प्रकाशनेच्या मार्गात त्याच्या परवानगीनाचून काही मनकूर छापला त्याबद्दल किर्शंद लघून स्वतःच्या तर्फे निघात त्याने करून घेतला. तिसरी गोष्ट म्हणजे इश्या भागाच्या प्रस्तावनेत पॅलिटीशनक स्कूलच्या व्यवस्थापक मंडळीवर त्याने टीका केली, व त्यामुळे परीक्षकाची आगा जाऊन त्याची सापक्षिक ग्रामि निम्न्याने कमी झाली. १८४२ च्या पूर्वापासूनच जे. एस्. मित्र व कॉट याचा पत्रव्यवहार चालू झालेला होता. आणि कॉटचा प्रत्यक्षज्ञानवादी तत्वज्ञान हा ग्रंथ वाचल्याने मित्राला स्वतःचा तर्कशास्त्रावरील ग्रंथ लिहिण्यात बरीच मदत झाली होती हे स्वतः मित्रने लिहून ठेवलेले आहे. धीरुपाण्याच्या सभानेचरलेलि दीवणा बराच वादविवाद चालू असे. मित्र बरीरे ईश्वर सेवक त्याला पैशाची नेहमी मदत करीत. कॉटच्या ठिकाणी कारणी कृतज्ञतामुद्धि नव्हती असे म्हणजे ल. ग. उ.

१८४५ मध्ये मॅडम ब्लॉन्टिन्स डी ब्लॉन्स या स्त्रीची त्याचा परिचय झाला. तिचा नवरा आभरण गळवता-ल नोकरीत घेतला होता. तिच्या प्रभावाने पाहता ती पण ह्याच व दुसऱ्याची होती व ती अखेरपर्यंत अगदी तर

कॉटच्या उत्तरवातातील कार्यावर तिचा फार चांगला परिणाम झाला असता असे म्हणतात. परंतु एक वर्षानंतर ती मरण पावली. मॅडम डी ब्लॉन्सच्या मरणाने कॉटची मनःस्थिती काय झाली होती हेहि प्रसिद्ध आहे. तिच्या मरणानंतर दर सुधवारी कॉट तिच्या धडग्याच्या दर्शनास जात असे; व त्याच्यामधील प्रेमसंबंधाला कॉटच्या शिष्यानी झान्टे-विया-ट्रिस्ची उषमा दिलेली आहे.

पॅलिटीव्ह फिर्लासपणी हा ग्रंथ पुरा झाल्यावर १८५१ पासून १८५४ पर्यंत कॉटने आपला सिस्टिम ऑफ पॅलिटीव्ह पॅलिटी (प्रत्यक्षज्ञानवादी राजनीतिशास्त्र) हा ग्रंथ चार भागात प्रसिद्ध केला. १८६८ च्या राज्यकर्तांमुळे तयार झालेल्या राजकीय वातावरणाचा फायदा घेऊन त्याने पॅलिटीव्ह सोसायटी या नावाची संस्था काढली व तिचा जेकोबिन क्लबाप्रमाणे सामर्थ्यवान बनविण्याची आकांक्षा धरली. त्याने १८४९त पॅलिटीविनिस्ट कॅलेडर प्रसिद्ध केले. त्यात खिस्ती सार्पुच्या नावापेवगी ज्यानी जगातील दुष्परणेच्या प्रगतीस मदत केली अन्ना घोर पुरुषांची नावे दिलेली आहेत. १८४९, १८५० व १८५१ या तीन साली त्याने तीन व्याख्यानमाला ठेवून आपला 'साक्षात्वाद' श्रोत्यापुढे जोरदार भाषित मांडला. तिसऱ्या व्याख्यानमालेच्या अखेरीस त्याने पुढील प्रमाणे सदेनोड उद्गार काढले. "अखिल भूत व भविष्य फळ यांना साक्षी देऊन अखिल मानव जातीचे कल्याणकर्ते—तात्विक व व्यावहारिक दोन्ही शायतीतील लोकसेवक—या जगची अखिल नियंत्रणसत्ता आपल्या हाती घेण्याकरिता पुढे येत आहेत. नैतिक, बौद्धिक व भौतिक या तिन्ही प्रकारच्या व्यवसायांची सर्व छाया-मध्ये ईश्वरी शक्ति म्हणून म्हणतात ती त्यानी स्वतः आपणच घेण्याची आहे. आणि म्हणून ईश्वराचे प्रेषित असेल्याचा वहाणा करून जे कॅथॉलिक, प्रोटेस्टंट किंवा डीस्ट बरीरे धर्मपंथी लोक आमपर्यंत राज्यसत्ता बळकावून बसलेले आहेत ते सर्व मगसलेले व समाजात विनाकारण बसेना माजविणारे असल्यामुळे त्यांचेतेतून कायमचे उच्चाटण करावयाचे आहे."

१८५२ मध्ये कॅटिक्सम ऑफ पॅलिटीविनिझम हें पुस्तक त्याने प्रसिद्ध केले, व त्याच्या प्रस्तावनेत लुई नेपोलियनचे पार्लिमेंटरी राज्यव्यवस्था बाबत साहून एकतांत्रिक लोकसत्ताक पद्धति स्थापन केल्याबद्दल आभारनंदन केले. पुढे तो निकोलस बादशाहाला अखिल खिस्ती जगातला अद्वितीय मुत्सद्दी मानू लागला. १८५७ मध्येवर ५ रोजी कॉट बाळपुडीच्या रोगाने मरण पावला.

कॉटची विलक्षण सुदिनता व प्रतिबुद्ध परिस्थितीतहि काम करण्याची जबरदस्त चिकाटी याबद्दल कोणासाठी आदर वाटतो. त्याची आपा अवगड, कंटाळवाणी व कृत्रिम असे. त्याच्या सारे प्रियात वाचकोना विस्तारपूर्वक वाटणारी गोष्ट म्हणजे फळ त्याचे विचार व ग्रंथातला

अत्यंत महत्त्वाचा व व्यापक विषय त्याच्या विचारांतहि उतारवयात वैयक्तिक दुराग्रहाची व केवळ तात्त्विकपणाची छटा कर असे. कारण त्याने 'पॅंशिस्टिन्ड फिलॅंस्फी' हा ग्रंथ संपल्यापासून स्वतःचें ज्ञानभांडार परिपूर्ण करण्याकडे ठरवून घेतले, मासिके, शास्त्रीय ग्रंथ व नवे शोध याविषयीचे कोणतेहि नवे पुस्तक वाचण्याचे अग्रीवात बंद केले होते. कोटके समाजशास्त्र 'अर्थशास्त्र' या क्षेत्रांत (ज्ञान-कोश, विभाग ७ पा ४६२) संक्षेपाने दिलेले आहे. त्याच्या मध्यवर्ती प्रमुख कल्पना गृह्यगते पुढील होत.

व्यक्तीप्रमाणे मानववंशहि ऐश्वर्यिक, आध्यात्मिक व प्रातःक्षिक अशा तीन बौद्धिक अवस्थातून जातच असतो. या प्रत्येक बलानादस्यंत विश्वचमत्काराचे कर्तुत्व निरनि-राळ्या करण्याकडे दिले असते. एक कल्पनेचा जगावरचा पगडा उडल्यानंतर दुसरी आपला पगडा बसविते आश्र प्रत्येक सिद्ध केलेल्या गोष्टीवरच मनुष्याचा विश्वास येतो. कोट देव बंगरे जाणत नाही. आपल्या 'फिलासॉफी पॅंशिस्टिन्ड' मध्ये त्याने सामाजिक स्थितिशास्त्र व सामाजिक गतिशास्त्र यामध्ये मोठा भेद पाडिला आहे. पहिले सामाजिक सह-अस्तित्वाचे तार दुसरे सामाजिक प्रगतीचे नियम अभ्यासिते. कोट समाजशास्त्राला सर्व शास्त्रात पहिले स्थान देतो. तथापि त्याला या शास्त्राचे फारच थोडे ज्ञान होते.

कोटकपुरा—वैशाखच्या फरीदकोट संस्थानातील तहसिलीचे मुख्य ठिकाण. हे फरीदकोटपासून ७ मैलावर असून येथे नौर्य वेस्टर्न (वायव्येकडील) रेल्वेचे व राजपुताना माळवा रेल्वेचे स्टेशन आहे. लो. स. (१९११) १०६४. प्रथमतः हे अगदी खेडे होते; पण चौबटा कूरसिंग यान नजीकच्या कोट ह्मणान गावातून लोक बोलावून येथे बस्ती करविली. १८४७ त हे गाव महाराजा रणजितसिंगाने फरीदकोट संस्थानात परत दिले. येथे घान्याचा मोठा व्यापार चालत असून एक बाजारहि आहे.

कोटगड—पंजाबात सिमला जिल्ह्यातील कोटगड व कोटगड हे दोन प्रदेश मिळून एक पोटगडसोबत होते. लो. स. (१९११) १०८४३ मुख्य ठिकाण कोटगड या तहसिलीच्या सर्व बाजूला सिमल्याची डोंगरी संस्थाने आहेत. बहुतेक भाग डोंगराळ आहे. कोटगड 'हाडू' डोंगराच्या एका ओळीवर आहे.

कोटगळ—बऱ्हाट मध्यप्रात. भिन्हा चादा उत्तरेस आणि पूर्वेस दुग भिन्हा, दक्षिणेस सुरमगाव जमीनदारी, पश्चिमेस पलासाड. एके ठिकाणी ही जमीनदारी जवळच असलेल्या अंयागड चौकीचा एक भाग होता परंतु सुमारे २५० वर्षांपूर्वी ही जमीनदारी निराळी झाली इति एकंदर २१ मेडी असून पैकी वारा खेप्याची अवाप पाहणी झाली नाही. लो. स. (१९०१) १९३८ लागवडीसाठी जमीन एकंदर ४००० एकर असून माताचे पक्ष मुख्य आहे एवं-दर उत्पन्न २३०० रु, यक्रीळी १० रु, इतर ६६ रुपये.

जमीनदार खालुलगर गोंड असून त्याचे नाव फतेरग बापू आहे जमिनदारीची स्थिति यरी आहे [चादा गं.]

कोटगिरी—मराठ इलाह्यातील निलगिरी जिल्ह्याच्या कुमूर तालुक्यातील एक हवा शाण्याचे ठिकाण. हे निलगिरीच्या पठाराच्या ईशान्येस उदकमंडपासून १८ मैलावर व कुमूरपासून १२ मैलावर आहे याची लोकसंख्या १९०१मध्ये ५१०० होती. पंचपक्षिरासतून एकदा या ठिकाणी कुमूरचा तहशिलदार आपले फौजदारी कोर्ट भरवतो उडयमंड-पेक्षा येथील हवा अधिक चांगली असे कित्येकांचे मत आहे याच्या नजीकच दिग्मूढीचे आरोग्यस्थान आहे. पण हल्ली ते मोडण्यात आले आहे

कोटचांदपूर—जगह्यातील नेसोर जिल्ह्याच्या शेनिद पोतविभागातील कडादक नदीच्या तारावरील गाव लो. स. (१९११) ८०७९ हे गाव जिल्ह्यातील साखरेच्या व्यापाराचे सर्वांत मोठे ठिकाण आहे.

कोटद्वार—संयुक्त प्रांताच्या गडवाल जिल्ह्यातील 'खो' नदीच्या काठी मोठ्या व्यापाराच्या पेठेचे गांव या जिल्ह्यातील दक्षिण भागात मैदानातील प्रदेशातून सुती कापड, साखर, मीठ, भांडी वगैरे माल या गावातून पुरविला जातो तसेच तिथेपाणी मालाच्या देवपेठांचे हे मध्यवर्ती गाव असून येथून मैदानी मुलुखात मोहरी, शिरसाचे बी, हळद, गिरच्या वगैरे मिश्रित जातात मोतिया लो. स. त्याणी वगैरे राखित इथे येथे आणून येथून कापड, तंबाखू, साखर व ह्रिदद धान्ये घेऊन जातात येथे पोलिस ठाणे, दवाखाना व अमेरिचेच्या मेर्योडिस्टांचे मिशन आहे

कोटपुतळी—राजपुतान्यात जयपूर संस्थानच्या टोरावति विज्ञानमतीत जयपूरच्या ईशान्येस सुमारे ६४ मैलावर वसारी किंवा साह्यी नदीजवळ याच नांवच्या परगण्याचे मुख्य ठिकाण. कोट व पुतळी ही दोन गावे मिळून कोट पुतळी गाव झाले आहे. लो. स. (१९०१) ९८७९. हे मराठ्यांच्या तब्ब्यात होते त्यावेळी येथे एक किला व दुसरी तटवर्दीची महत्त्वाची ठिकाणे होती ती अद्याप कायम आहेत. येथे पोथ व तार कचेरी, कित्येक शाळा व न्हिकडेरिया जुबिली इस्पितळ ही आहेत जवळच ८ मैलावर फाळ्या संगमरवरी दगडाची खाण आहे

कोटा, संस्था न—राजपुतान्याच्या आग्नेय भागातील एक संस्थान या संस्थानचे क्षेत्रफळ, ५६८४ चौरस मैल व लो. स. (१९०१) ६,३०,०६०. उत्तरेस जयपूर संस्थान व अलीगड जिल्हा, पश्चिमेस मुदी व उदेपूर ही संस्थाने; नैर्ऋत्येस ह्दर संस्थानचे रामपूर मानपूर जिल्हे. दालवाडा व ग्वाल्हेराचा अगर तहशील, पूर्वेस ग्वाल्हेर संस्थान व छप्रा जिल्हा, दक्षिणेस खिलचीपूर व राजगड संस्थाने ही आहेत. या संस्थानची लांबी ११५ मैल व रुंदी ११० मैल आहे. माळव्याच्या पठारीपासून जी उतरण लागते त्या उतरणेवर हा प्रदेश वमलेला आहे. या प्रदेशातून चंबळा व तिला

मिळण्याच्या नद्या या उत्तराहिन्या होऊन वहात जातात. या संस्थानाच्या दक्षिण भागांतून वायव्य दिशेवरून आग्नेय दिशेकडे मुकुंदवार नावाची एक टेकऱ्याची माळ पसरलेली आहे व त्या रांगेची उंची समुद्राच्या पृष्ठभागापासून १४०० ते १९०० फूट आहे. या टेकऱ्यावर खूबी झाडे असून शिवाय झाडझुडपाची रेलबेल आहे. यांनून शिकारीला योग्य अशी पुष्कळ हिंस ननावर आहेत. संस्थानच्या उत्तर भागात रेंदर गढानतीकडे पुष्कळ टेकऱ्या असून त्यांची उंची १५०० फूट आहे. राहोबाद जिल्ह्याच्या पूर्वभागातील टेकऱ्यांची उंची सर्वांत अधिक म्हणजे १८०० फूट आहे. चंबळा, काळी सिंद व पार्वती या या संस्थानातील तीन मुख्य नद्या होत. पार्वती नदीला अद् नावाच्या खेड्याबरोबर अंबेरी नदी मिळली असून या ठिकाणी पार्वती नदीला एक मोठे धरण बांधण्यात आले आहे व या धरणापासून कालवे काढण्यात आले आहेत. या कालव्याच्या योगाने जवळ जवळ ४० खेड्यांचा अगर १०० हजार एकर जमीनीला पाणीपुरवठा होतो या तीन नद्यांशिवाय परवान, उजर, मुन्नी, बाणगावा, कूल व शुनू या दुय्यम नद्या आहेत. संस्थानच्या उत्तर भागात मंडवी जमीन असून कोटा-जवळ विष्णू पर्वतातील रेंगाड दगडासारखे दगड सापडतात. बाप, चितो, फाले अस्वर, तरस, लाडगे, रानटी कुजे, ही हिंस ननावर येथे आहेत. याशिवाय, सायर, चितळ, नीळगाई, फळवीड, हरिंग हीही जनावरे आढळत. गादादीर रोसी, लाची, मुच इत्यादी माद्यांच्या जाती आहेत.

हवा व पर्जन्यमानः—मोडहेंपर ते केनुवारी या महिः-श्यांत हवा कार सुरसरस अमते. मार्चे महिन्यात उष्ण-प्याला घुसपात होई व जूनमध्ये तर पारच बटफ उन्हाळा पडतो. जुलै महिन्यापासून बरसातीला आरंभ होतो व आक्टोबरपर्यंत पावसाळी असतो. या दिवशातील हवा रोगट असते. १९०१ मध्ये ये महिन्यातील उष्णमान ११५° व डिसेंबर मधील मान ४९° होतें. संस्थानांतल निरनिराळ्या भागांत पर्जन्यमान निराविराळें आहे. संस्थानने साधारण पर्जन्यमान ३० इंच आहे.

इतिहासः—कोंटा संस्थानने राष्ट्रपरागे हे बघ्दण रज-पूत शानीच्या दादा नामक दारोने आहे. १३४० मध्ये पुढाचा राजा राषदेव याने प्रथम कोंटाच्या खूपी आपल्या हाडपराण्याने नांव घाबरेलें. कोटे नांवच्या एका भित्ती जातीपासून त्याने हा प्रदेश भिरव घेतला. याच्या वेग-मांच्या सान्यान हा मुलुख १०३० पर्यंत होता व नंतर तो प्रदेश बुंदीच्या राव सुरजमलाने आपल्या सान्यान आपिल्ल. १० व्या शतकाच्या प्रारंभी राव राजा रतनसिंग याने कोंटा व त्याच्या आपराधका मुलुख आपला दुसरा मुलगा माधवसिंग याला वहागिर दिला. महागिरच्या विरुद्ध राजा मुल्गा कुरम याने बंड उभारलें. त्यावेळी रावराजा रतनसिंग व माधवसिंग या पितृपुत्रांच्या जोडीने हे बंड

मोडण्याच्या कामी बादशाहाला मदत केली. त्यासुळे महा-गिर याने रतनसिंगाला बन्हाणपूरच्या सुभेदारी व माधवसिंगाला कोंटा राहण व ३६० खंडी अर्शा मिळून अर्जुन लाखाची महागिर वंशपरंपरा तोडून दिली. राहामहानने मुद्दा ती दशीच पुढे चालविली. माधवसिंगाच्या कारकीर्दीत कोंटा हे स्वतंत्र संस्थान बनून त्या संस्थानचा राजा माधवसिंग झाल. माधवसिंगाच्या मगान त्याचा मुलगा मुकुंदसिंह हा गादीवर आला. १६५८ मध्ये औरंगजेबाशी कोंटा-हावाद येथे जी लढाई झाली तीत मुकुंदसिंह व त्याचे चार जाऊ यानी फार पराक्रम गाजविला. या लढाईत सर्वांत कनिष्ठ भाऊ किशोरसिंग हा सोडून बाकी सर्व भाऊ मारले गेले पुढे १६५८ साली जगसिंह हा गादीवर आला. तो निपुत्रिक असल्याने त्याच्या मागून प्रेमसिंह हा गादीवर बसला. पण हा दुर्बलता व नाटायक असल्याने अवघ्या सहा महिन्याच्या आत त्याला पदच्युत करण्यात आले. पहिला किशोरसिंग हा १६७० मध्ये राज्यासूड झाला. औरंगजेबाच्या सैन्याबरोबर दक्षिणेच्या स्वारीत तो गेला होता. या स्वारीत त्याने चाणले गाव गाजविले तो अकॉटच्या वेदगात मारला गेला. त्याचा मुलगा पहिला रामसिंग याने औरंगजेबाच्या मरणांनंतर राहामहान वहाड व अजमगडा याच्यामध्ये राज्यासंबंधी मांडण चालले असता अजमगडाच्या पक्ष उचलून धरला. १९०० मध्ये मार्गी येथे या लढाई झाली तीत तो पडला. त्याच्या मागून भीमसिंग हा गादीवर आला. याने सव्यद बंधूचा पक्ष घेतल्यासुळे त्याला पंचहजाराची मनसबी दिव्याली. त्याने आपल्या संस्थाचा बराच विस्तार केला. याने प्रथमतः आपल्याला महाराज हा किशाय धारण केला. निशाम सल्लु-स्फाने दक्षिणेवर स्वारी केली असता त्याने निशामउल्लुखाला विरोध केला पण तो त्या लढाईत १०२० साली मारला गेला.

त्याच्या मागून त्याचा मुलगा अर्जुनसिंग व अर्जुनसिंगा-नंतर दुर्गसिंग हा गादीवर आला. याने १०२४ ते १०५६ इतक्या अर्धशत राज्य केले व आपल्या राज्याचा मुलुख वाढविला. (१०५६-१०८९). अर्जुनसिंगाने राज्य केल्या-नंतर १०८९ मध्ये पहिला छत्रपाल हा राज्यावर आला. १०९१ साली जयपूरच्या राजाने या संस्थानावर स्वारी केली.पण त्यात जयपूरच्या सैन्याचा पूर्णपणे पराभव झाला.या लढाईत सल्लुसिंह नावाच्या एका तरुण सरदाराने चांगला पराक्रम गाजविला. महाराज छत्रपाल याच्यामागून त्याचा भाऊ सुमानसिंग हा राज्यावर आला. याच्या अमदानीत मराठपानी कोंटाच्या दक्षिण भागावर स्वारी केली. पण क्षत्रिसिंगाच्या सव्यस्थीने मराठपानी ६ लाग रुपये रंडणी देण्याने कडल कमन कोंटातूनून आपला पाय मागे घेतला. सुमानसिंगाच्या मागून उमदेसिंग हा गादीवर बसला. याने १०७१-१०८९ पर्यंत राज्य केले. पण क्षत्रिसिंग

हाच राहा राजा होता. राजपुतान्यात त्याचें वजन फार असे. त्यानें कोटा संस्थानांत उत्तम शासनपद्धति अंमलांत आणली. सैन्यात उत्कृष्ट कपाडतीची पद्धत अस्तित्वात आणली. जमीनमहसुलाची नवीन थ उपयुक्त अशी पद्धत काढून त्यानें कोटा संस्थानाचा चांगलें भरभराटीचें स्वरूप प्राप्त करून दिलें. १८१७ मध्ये झालिमसिंगाच्या मध्यस्थानें तहनामा होऊन कोटा हे ब्रिटिशांच्या ताब्यांत आलें व मराठ्यांना कोटा संस्थान खंडणी देत असे ती यापुढें ब्रिटिशांना मिळवण्याची असें ठरलें. झालिमसिंग व त्याच्या वंशजांना प्रधानकीची जागा कायमची देण्यात आली व त्यांच्या हातांत संस्थानचा राज्यकारभार रहावा असें ठरलें. पण काही काळ सोडल्यानंतर दुसरा किशोरसिंग हा (१८१९ ते २८) गादीवर आला. त्यानें झालिमसिंगाच्या वंशजांना राज्यकारभारात भाग घेऊं देण्याचें नाकारलें त्यामुळे ब्रिटिश सरकाराला किशोरसिंगाविरुद्ध युद्ध पुकारणें भाग पडलें. मेगरोल येथें १८२१ मध्ये जी लढाई झाली तीत किशोरसिंगाचा पराभव होऊन त्यानें झालिमसिंगाच्या वंशजाना राज्यकारभाराचा अधिकार देण्याचें कबूल केलें पुढें दुसऱ्या रामसिंगाच्या कारकीर्दीत पुनः एकदा रामसिंग व झालिमसिंगाचा वंशज मदनसिंग यांच्यामध्ये सैदायरोडा उत्पन्न झाला. शेवटी झालिमसिंगाच्या वंशजासाठी झालवाडाची स्वतंत्र जहागीर देण्यात येऊन हा लडा मिटविण्यात आला.

अर्थातच १८३८ मध्ये झालवाडाची स्वतंत्र जहागीर निर्माण झाल्यावर पुनः एकदा ब्रिटिशांचा व कोटाचा करारमदार ठरला व त्यात कोटा संस्थानचें पूर्वाच्या खंडणीपेकी ८००० रुपये कमी द्यावे असें ठरलें. ब्रिटिशांच्या मदतीसाठी म्हणून एक स्वतंत्र तुकडी कोटाच्या रचनेनें उभा राण्यात यावी म्हणून एक अट घालण्यात आली. १८५७ मध्ये या तुकडीने ईंग्लंडाविरुद्ध बंड केलें. व पोलिटिकल एजंट व त्याच्या मुलाची या सैन्यानें कत्तल केली. रामसिंगानें या एजंटाचा जीव वाचविण्याच्या कामी काही पटपट केली नाही. या सधवीवर त्याचा १७ तोफाचा मान कमी करून १३ तोफाचा करण्यात आला. पण पुढें १८६६ मध्ये पुनः १७ तोफाचा मान रामसिंगास देण्यात आला. १८६६ मध्ये दुसरा छत्रसाल हा गादीवर आला. याच्या कारकीर्दीत राज्यकारभारात फार गोंधळ माजून राहिला व कर्जाची रक्कम ९० लाखापर्यंत गेली. तेव्हा छत्रसालाच्या विरवीवरून ब्रिटिश सरकारनें १८७४ साली संस्थानची व्यवस्था पाहण्याकरिता सर फेझअडींग्टन यास प्रधान नेमलें व त्यानें राजपुताना एजंटाच्या साहाय्यानें संस्थानचा कारभार चालवावा असें ठरलें या फेझअडींग्टन यांच्याच यत्नांत संस्थानचें कर्ज फेडून आगली सुधारणा घडवून आणली. छत्रसालाच्या मरणानंतर १८८९ मध्ये त्याचा मुलगा महाराजा छगनसिंह हा गादीवर बसला. त्याला १८९६ मध्ये मुलतारी मिळाली. १९०० मध्ये त्याला के. पी. एत. आय. हा तिताव देण्यात आला. लेफ्ट-

नंट कर्नल हा लष्करी बहुमानाचा किताबही त्याला मिळालेला आहे. झालवाडा जहागिराच्या १७ मिल्गापेकी १५ गिऱ्हे गाला पुनः परत मिळाले व झालवाडाच्या जहागिरिकडे २ गिऱ्हे देण्यांत आले. ही याच्या कारकीर्दीतील महत्त्व ची गोष्ट होय. याशिवाय याच्या कारकीर्दीतील सुधारणा म्हणजे ब्रिटिश पोस्ट ऑफिसांची स्थापना, ब्रिटिश चलनी नाण्यांना मिळालेली मान्यता इत्यादि होत. १८१७ च्या तहान्वये २,१०,००० रुपये खंडणी म्हणून संस्थानकडून ब्रिटिश सरकारास मिळत असत, पण हल्ली १,३४,७०० रुपये खंडणी मिळते.

शासन-पद्धति.—शासनपद्धतीच्या दृष्टीनें संस्थानचे १९ निजामत व ६ तहशिली असे भाग पाडण्यात आले आहेत. प्रत्येक निजामतीवर एक नाझीम नावाचा अधिकारी व तहशिलीवर एकेक तहशीलदार असतो व त्याच्या हाताखाली नायब निजाम व नायब तहशीलदार नेमलेले असतात. संस्थानचा सर्व कारभार महाराजा आपल्या दिवाणाच्या साहाय्यानें पहातो. तहशीलदारांना तिसऱ्या वर्गाच्या मॅजिस्ट्रेटचे अधिकार असतात. नाझीमाना दुसऱ्या वर्गाच्या मॅजिस्ट्रेटचा अधिकार असतो. याच्यावर कौजदार म्हणून पोस्टमिह्रा अधिकारी नेमलेले असून त्याच्याकडे अर्दीलें करावयाची असतात. फौजदारावरचा अधिकारी सेवान्त जज व्हा असतो. व सर्वांत वरिष्ठ कोर्ट म्हणजे ' महकम शास ' असून त्याचा मुख्य स्वतः महाराजा असतो. महाराजाला फौजी देण्याचा अधिकार असतो. संस्थानचें वार्षिक उत्पन्न अंदाजे ४२ लाखांचें असून खर्च ३४ लाख आहे. संस्थानात जहागीर, मुआफी व रालसा असे तीन जमीनीचे प्रकार आहेत संस्थानातील एकंदर जमीनपेकी एकचतुर्थांश जमीन पहिल्या दोन्ही प्रकारची मिळून आहे. जहागिरदारांना महाराजाच्या समतीनें दत्तक घेण्याचा अधिकार आहे. जहागिरदारांपेकी बऱ्याच जहागिरदारांना संस्थानला फर द्यावा लागतो व काहीनां संस्थानासाठी लष्कर पुरवार्चे लागतें. मुआफी जमीनी या नोकरी दुनम म्हणून देण्यात येतात व देवस्थान अगर सार्वजनिक कार्यासाठी देण्यात येतात. त्याच्यावर फर नसतो. रालसा जमीनीवर संस्थानचा पूर्ण ताबा असतो. कोरण्या जमीनीपाठीमागे एकरी ४ आणि ६ पै ते ५ ६ ८ आणि १ पाण्याखालील जमीनी मागे एकरी सधारपयापासून १७।१ रुपयांपर्यंत सारा असतो. १५००० सैन्य पदरी ठेवण्याचा महाराजाला अधिकार आहे. १९०५ साली महाराजाचें सैन्य अंदाजे ८००० होतें. या सैन्यावर १९०५ साली ४,८०,००० रुपये खर्च करण्यात आले. दरवारला ब्रिटिशांचे सैन्य ठेवल्याबद्दल २० लाख रुपये द्यावे लागतात. पोलिसात शहरपोलीस व जिह्वापोलीस असे दोन भेद आहेत कोतवाल शहरपोलिसाचा मुख्य असतो. जिह्वाचे सहा भाग पाडून प्रत्येक भागावर एकेक असिस्टंट

सुप्रॅटेंडेंट नेमलेल असतो १९०५ साली संस्थानातील पोलीस ठाण्याची संख्या ३९ होती. प्रत्येक जिल्ह्यामध्ये एक एक छोटा तुरुंग असून राजधानीत एक मध्यवर्ती तुरुंग आहे. १९०४-५ साली संस्थानात २१ दवाखाने होते.

लोक. — १९२१ च्या खानेसुमारीत कोटाची लोक. सं. ६,३०,०९० होती दहा सालांमागची लोक. सं. सुमारे १ हजाराने जास्त होती संस्थानात ८ शहरें व २५५४ खेडी आहेत. कोटा, बारण, माथेल व संगोड ही शहरें आहेत संस्थानात निशामत व तहसिल मिळून २३ भाग आहेत संस्थानातील मुख्य भाषा राजस्थानी असून हारोटी, माळवी, हुंदरी यादि भाषा प्रचारात आहेत. या संस्थानांत चमार जातीची लोक सं. अधिक आहे. १८९१ साली ही लोकसंख्या २८,३०१ इतकी होती. याचा बंदा चामडी रंगविणी, चामच्याचें काम करणें व शेतकी करणें हा असे त्याच्या खालोखाल मीना लोकांची वस्ती ५३,४०० होती. हेथिण्याड व साहसी आहेत. पूर्वी त्याचा धंदा लुटलुट करण्याचा असे पण हल्ली त्यानी शेतकी करण्यात सुधारत केली आहे भाकर लोकांची संख्या ४३,१४० इतकी असून ते शेतकीवरच आपली उपजीविका करतात. ब्राह्मणांची वस्ती ३९४०० असून त्याचा धंदा उपाधेगिरी व नौकरी करण्याचा आहे. माळी लोकांची संख्या ४८,६०० इतकी असून त्याचा धंदा बागाडीची आहे. याशिवाय त्यांच्यापैकी पुष्कळ लोक शेतकीवर बुद्धां आपली वृत्ति चालवतात. गुजर हे गुराडोराच्या कृषिक-याचा धंदा करतात. इ. स १९११ साली त्यांची संख्या ३८९६३ होती याशिवाय महाजन (२,०६,५८५) व रज-पूत (१४,०४०) या जाती आहेत. महाजन लोक व्यापार व सावकारी वगैरे धंदे करतात. रजपुताचा धंदा म्हणजे लष्करी नौकरीचा आहे व इतर धंदा करणें त्यांना कमीपणाचें वाटतें.

या संस्थानची जमीन फार सुपीक असून जमीनील पाणी मिळण्याचीहि या ठिकाणी चांगली सोय आहे. काळी व उतरमाल व बरी अशा जमीनीच्या तीन जाती आहेत. काळी व उतरमाल या जाती फार सुपीक आहेत व काल-न्याच्या अग्रा विहिरीच्या पाण्याशिवाय बुद्धा केवळ पशू-न्याच्या साड्यांनाने या जमीनीतून गहू, चणे इत्यादि धान्यें चांगली पिकतात. १९०५ साली ३३१५ चौरस मैल जमीन रोऊकीसाठी उपयोगात आली. त्यात ३८१ चौरस मैलात ज्वारी, ३५९ बी. मैलान गहू, तसेच ३९० चौरस मैलात वणे आणि ३३ चौरस मैलांत कापूस पेरण्यात आला. बुद संस्थानात होणारी गुरांची निपज फार हलक्या दर्जाची असते. चागल्या गुरांची आयात माळव्या-पासून होते. येथील पोडे फार रुजे असतात. भेंड्याची व शेळ्यांची पैदाश पुष्कळ होते. पार्वती नदीला चरण्यात आलेले धरण मांढें आहे. धिकाय संस्थानात एकंदर ३५० तळी आहेत. अक्रोरापण तलाव हा सर्वांत मोठा असून क्षेत्रफळ

३॥ चौरस मैल आहे. संस्थानातील जंगलांत सामान्य फार पांढें आढळतें. चामूळ, वड, बेळ धाक, ढोका, गुलर, जामुन जमोजम, कुंदव, महू, निम्ब, पिंपळ, साल, सेमल व तेंदू ही झाडे या जंगलांत आढळतात. इ. स. १९०४-५ साली जंगलाचें उत्पन्न ३३३०० रुपये आले.

व्यापार व दळणवळण. — कापड विणण्याचा धंदा येथें मोठ्या प्रमाणात आढळतो. कोटा येथें तयार होणारी मलमल फार प्रसिद्ध आहे. मलमल पांढरी, रंगीत व जरीची सुद्धा तयार करण्यात येत. थिडीह उत्तम प्रकारची तयार होतात. बारण येथील रंगाचे कारखाने व खेळणी प्रसिद्ध आहेत या शिवाय हलक्या दर्जाचा कागद, घोड्यावर व हत्तीवर घालण्याचें फल, बतूचें कापड, हस्तिंदी, काम, भाडी वगैरे जिनसहि या संस्थानात तयार होतात.

संस्थानची सालीना सरासरी भायात २०० लाखानी व निर्गद ३॥ लाखाची होते. धान्य, अफू, कापूस व कातडी इत्यादि जिनस संस्थानातून बाहेर जातात व परदेशी कापड मीठ, तांदूळ, साखर, गूळ, लोखंड, कळें, कागद इत्यादि जिनसांची आयात होते. या संस्थानचा मुंबई कलकत्ता, कानपूर, राजपुतान्यातील संस्थाने इत्यादि प्रदेशाशी व्यापार चालतो. येथील अफू माळव्यातील अफुच्या तोंडाची असते व ती बीकानेडहो पाठवण्यात येते. कोटा शहर व बारण शहर ही संस्थानातील व्यापाराची शहरें आहेत. संस्थानात जी. आय. पी. रेल्वेचा बॉना-बारण हा फाटा गेला असून या फाटपाचा भाग दरबारच्या मालकीचा आहे. या फाटपाची संस्थानात चार स्टेशने आहेत. याच्या शिवाय नागझारासून यधुरपूरत जणवारी रेल्वे तयार होत असून ती कोटामधून गेली आहे. १९०४ मध्ये, संस्थानातील खडीच्या रस्त्याची लांबी १४३ मैल होती व साठ्या रस्त्याची लांबी ४१० मैल होती. बारण, बुंदी शालरापाठय या शहराकडे जाणारे रस्ते खडीचे आहेत.

साक्षरता: — १९११ साली संस्थानातील साक्षर लोकांची संख्या १९३७० होती. त्यापैकी ७५४ बायका होत्या; म्हणजे साक्षरतेचें प्रमाण शेकडा २ हें पडलें. १९२०—२१ साली संस्थानात १०५ मुलांच्या, व १० मुलींच्या शाळा होत्या. मुलांच्या शाळा, पैकी १ हायस्कूल, १ आग्लेन्डन्योक्युलर, १ मिडल, १ संस्कृत, १ ट्रेनिंग, १ उच्च प्राथमिक व ९० व्हर्न्याकुलर शाळा होत्या. शिक्षणाभोवतण संस्थान सरकारला अथवा हाथे राबवें करितें. संस्थानात शिक्षण मोफत दिलें जातें एवढेंच नव्हे तर पुस्तकें, कागद, शाई इत्यादि देखील मोफत पुरविल्यात येतात; तरी पण शिक्षणाच्या बाबतीत संस्थानातील लोक प्याची शिक्की काळजी घेत नाहींत.

या ह. र. — कोटा संस्थानच्या राजधानीचें शहर. हें बंबळ नदीच्या काठी वसलेलें आहे. चौदाव्या शत-काच्या आरंभी मुंदरीच्या रावदेव राजानें येथील भिन्न

लोकाचा परामव करून हें शहर वसविलें. माधवसिंगाच्या कारकीर्दीत, कोटा संस्थानची हें शहर राजधानी बनलें. थोटा हें भरभराटीचें शहर असून, रामपुतान्यांच जी आठ प्रमुख शहरे आहेत त्यात या शहराची गणना होते. याच्या पूर्वे, दक्षिण व उत्तर दिशेला तटबंदी असून पश्चिमेस समो-रून येथल्या नदी वहात गेली आहे. शहराभोवती सद्या मोठे सुकनी दर्याने असून ते राष्ट्रीय ११ वायता येद करण्यात येतात. या शहराचे कोटा, लाठपूर व रामपूर असे तीन भाग पड-तात. शहरामध्ये पुढील देवालय असून मधुराजीचे देवा-लय फार प्रसिद्ध आहे. यातील मूर्ति योऊक्यातून आणलेली आहे असे म्हणतात. येथील नीलकंठ महादेवाची मूर्ति ही सर्वांत जुनी आहे असें दिसून येतें. येथील लोकंकराय वाडण्याऐवजी कमीच होत आहे असें पानेसुमारीवरून दिसून येत. याची मुख्य कारणे म्हणजे म्हुणजे कोटा हें रेल्वेपासून बरेच दूर आहे व येथें अन्नधान्या किशोरसंगार सलग्नाच पाणी जमीनीत गुरून हवा दमट झाल्यामुळे रोगवाढ्या येवें फार प्राच होतो ही होत.

येथे पाहरी व रंगीत डाऊड मलमल तयार होते. दर फेब्रुवारी महिन्यात येथे औद्योगिक प्रदर्शन भरतें. त्यामुळे शहरात कोणकोणते धंदे चालू आहेत याची माहिती आपो-आपच मिळू शकते. १८७४ मध्ये या शहराला म्युनिसि-पॅलिटीचे हक्क देण्यात आले. या ठिकाणी दर्याने बाल-विलेच्या शिक्षणसंस्था आहेत. महाराष्ट्र हायस्कूल व सर-दारासाठी असलेले हायस्कूल ही दोन्हीही अलाहाबाद विश्वविद्यालयाला जोडलेली आहेत. हायस्कूलला जोडून पटवारी (क्षेत्रमापन) व शिक्षण देण्याचा वर्ग निघाला आहे. येथे २ इन्सितळे आहेत. त्यापैकी 'मिडिलेरीया हॉस्पिटल' हें ब्रिजाकरता आहे. येथील पहाण्यायोगी स्थळ म्हणजे महाप्राजा राजगडा (उमेरभवन), मोटमोठी उद्याने, अमरनिवास, त्रिजविलात व छत्तरपूर ही होत.

कोटा ता. छ. ५१—बन्हाड—मध्यप्रात. बस्तर संस्थानातील दक्षिणेकडील तालुका. १७° ते २०° व १८° ते ५७° उ. अक्षांश आणि ८०° ४७' ते ८२° २'. पू. रे. क्षेत्र-फळ १६८ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) ७३३६. दक्षिण व पश्चिम माग बांगराळ असून मुख्य नदी सावरीनवा ही आहे. यात काट्याच्या वर दोन मैलापासून गोदावरीच्या संगमापर्यंत नाव चालविता येते या तालुक्यात ताळांनी साडे फार असून त्यांपासून ताडी काढितात. या तालुक्यात २० चौ. मैल क्षेत्रफळाचा एक सपाट प्रदेश चौहोंकडून टेंकळ्याच्या रसाने वेष्टिला आहे. सुरिया भोकाची वस्ती गांवाला असून तांदूळ व ज्वारी ही मुख्य पिके आहेत. तालु-क्याचे मुख्य ठिकाण कोटा गांव आहे. [त्रिस्तम्भ पत्रुडे-टरी स्टेट्स ग्या.]

कोटापहडी न सि न दा री.—बन्हाड, मध्यप्रात, उत्तर अक्षांश १८° १२' ते १८° २६' व पूर्वरेखा ८१° १५' ते

८१° ४२. क्षेत्रफळ २२८ चौरस मैल. लोकसंख्या १०८०. बस्तर संस्थानांत ही जमिनदारी असून हिचा सारा ५२४ रुपये आहे. हिच्या उत्तरेकडून दक्षिणेकडे एक टेकण्याची ओळ गेली आहे. मुख्य पीक ज्वारी. जंगलातील सागांच्या छाडावर जमीनदारांचा हक्क नाही.

कोटी—धर्मागांतील कैओन्वल् संस्थानातील लष्करी जहागीर. छे. सं. (१९२१/१९२८. वार्षिक उत्पन्न ४४,१५४ असून ५०० रु. कैओन्वल् संस्थानास मोंकाशीबद्दल दिले जातात. येथील संस्थानिकास सर्व तन्हेच्या न्याया-धिकाराचा सत्ता असून फक्त देहातशिक्षेच्या बाबतीत सिमालापहाडी संस्थानच्या सुपरिटेण्डेंटची मंडुरी लागते.

कोट्टमचर्गी—सुबई इलाहा. धारवाड जिल्हा. गद-गच्या देशान्येत १५ मैलावरचें एक खेडें. येथें एक पक्का किला असून वीमण्याच्या देवळात इ. स. १११२ आणि ११४२ सालचे दोन शिलालेख आहेत.

कोटेभर—सुबई. कच्छमधील कोरी नदीच्या सुला-जवळील लहान बंदर येथील काही देवळे कोटेभरच्या प्राचीन भरभराटीची साक्ष देतात. एका देवळातील चार फूट उंचीच्या स्वयंभू लिंगाच्या टीकाला लोखंडी खिळे मारलेले आहेत. आझादीन खिलौने (१९५५-१९५५) हे खिळे मारले असो दत्तकथा आहे. हल्ली नवी देवळे असलेल्या जागेवरील एका जुन्या दगडातील लेखावरून येथील प्राचीन देवळे घोलेच्या कैर लोकानी बांधली असे अनुमान निघते.

कोट्यापट्टम—मद्रास इलाहा गुनुरमिह्दा ओंगले तालु-क्यातील सगुरकांठचे गांव. एके काळी व्यापाराच्या-भरभराटीचें हें ठिकाण होतें. गावातील रस्ते व घरे पक्कतशीर रीतीने बांधली असून गावाची रचना फार सुंदर आहे. चर्कगहेम कालवा तयार झाल्यापासून या गावाचे व्यापारी महत्त्व नष्ट झाल्या-कारणाने येथील विलेख रहिवासी महास व इतर ठिकाणी रहावयास गेले. येथील लोकसंख्येत कोमटी लोकांचा बराच भरणा आहे. येथें एक शिवालय व एक विष्णुमंदिर असून त्याच्या उत्सवासाठी मध्य व सुंदर रथ केलेले आहेत.

कोट्यापत्र, ता. छ. का.—मद्रास प्रांतातील मलबार जिल्ह्याचा उत्तरेकडील तालुका क्षेत्रफळ ८८१ चौ. मै. यात २८ अनमस किंवा विभाग आहेत. लोकसंख्या (१९२१) ५,३२,२८५. यातील महत्त्वाचे गाव सेलीचरी (तहसिलीचे गाव) हेंच आहे. या तालुक्याच्या पूर्वेस उंच असा संध्यादि पर्वत असून त्यापासून हिंदी महासागरापर्यंत या तालुक्याचा पृष्ठभाग एकदम उतरत गेला आहे.

गांव.—मद्रास इलाह्यात प्रावणकोर संस्थानातील याच नांवाच्या तालुक्याचे मुख्य ठिकाण. हें गाव कोचिनच्या मोझा नदीमुखास जोडलेल्या सरोवरात मिळणाऱ्या ' मोनविल ' नदीच्या छे. सं. (१९११) १५,१४१. लोकसंख्येत

यांचे प्रमाण जास्त आहे. हे सिरियन रिस्ती समाजाचे मध्यवर्ती ठिकाण असून येथील चर्च फार प्राचीन आहे. इ. स. १८९१ पासून येथील चर्चची मिशनरी संस्था काम करीत असून तिच्या ताब्यात दोन महाविद्यालये व एक विद्यालय आहे. शिवाय येथील सिरियन विद्यापथ्या ताब्यातही दोन हायस्कूल आहेत. येथे १८ नियतकालिक प्रसिद्ध होतात

कोट्टार—मद्रास इलाह्यात प्राचणकोर संस्थानच्या अगस्त्यवर्ग तालुक्यातील नागरकोईल गावचे उपनगर. त्यास प्रसिद्ध मुगलशासन टॉलेमिचे कोट्टारवा व्यापारी पेट असे म्हटले आहे. हे प्लुटिनरच्या तक्त्यात कोट्टार म्हणून निर्दिष्ट केले आहे व बाला चोळ राजाच्या वेळी मुमुदुचोळपुरम् असे नाव होते. क्लोत्तुंग चोलांनी हे पाळ्य राजापासून घेतले. कन्याकुमारीचे कोट्टार हे नाव होय असे क्लोत्तुंगाच्या राज्याभिषेकाच्या १४ व्या व १५ वर्षी खोदलेल्या लेखावरून दिसते (अर्चगर-एन्साट इंडिया). प्राचीन काळी हे मोठ्या व्यापाराचे स्वतंत्र गाव होते. या ठिकाणी दूरदूरचे व्यापारी लोक येत असत. अथाप दक्षिण प्राचणकोरमधील व्यापाराचे हे मुख्य ठिकाण असून येथे विणकामाचे कारखाने आहेत व उत्तम पोताचे कापड येथे तयार होते. येथे रोमन कॅथोलिक चर्च व इंग्रजी हायस्कूल आहे.

कोट्टूर—मद्रास इलाह्यात यन्नरी जिल्ह्याच्या कुडिलमी तालुक्यातील गाव. हे लिगायत समाजाचे केंद्रस्थान असून येथील लोकवस्तीत लिगायतांचे प्रमाण बरेच आहे. लिगायतांचा धर्मगुरु बसण्या लिगस्वामी याने येथे केलेल्या महत्कृत्यामुळे हे गाव पवित्र झाले आहे असे ते समजतात. गावाच्या पूर्वेस या गुरुचे समाधिभूमीदर असून त्याच्या ओथडी काळ्या दगडाची कविट रंगीत व कविट साण्या अशा कोरीव कामाची भिंत असून देवळाचे खान कोरीव दगडचे आहेत. मुख्य दाराच्या पवित्रेस गजलक्ष्मीची मूर्ति आहे. गावातील मुलामुलीस कोत्री, कोत्रव, कोत्रप्पा वगैरे उपनावे प्रचलित आहेत. बसण्या लिगस्वामींनी येथील जैनस वादात हरवून लिगायत धर्माचे व देवळात लिगाची स्थापना केली असे सांगतात. हे देऊळ मरवडमठ या नांवाने प्रसिद्ध आहे. येथे मूर्ति, कापड विणण्याचा धंदा चालत असून हे व्यापाराचे महत्त्वाचे ठिकाण आहे.

कोट्टा किंवा सांगानी—गठिबाळ पोलीसठिकाण एजन्सीमधील चौथ्या वर्गाचे लहान माहलिक संस्थान. क्षेत्रफळ ७८ चौरम मैल व लोकसंख्या (१९०१) ८,८१५ असून यांत २० खेडी आहेत. गोंडलच्या कुंभोजीचा मुलगा सोनोजी हा या संस्थानचा संस्थापक होय. पुढे याचे नातू शालोजी व सत्तनजी यानी कोट्टा हे ठिकाण वाटी लांकापासून मिळून घेतले (१७००) व तेथेच राजधानी स्थापिली.

कोट्टारिया—राजपुत्राच्या उदपूर संस्थानातील एक खेडी येथे मुख्य गाव. हे यनारस नदीवर असून उदपूर शहरापासून १२० मैल आहे. या इस्टीट अथवा महागिरीत ८१

खेडी असून महागिरीदार मेवाडचे पहिल्या वर्गाचे सरदार आहेत. ते चव्हाण राजपूत असून त्यास 'राउते' असे म्हणतात. राणा संग्रामसिंगाच्या बाजूने (१५२७) वादराविरुद्ध लढागान्या मागिकर्षदान हे स्थापन केले. महागिरीचे वार्षिक उत्पन्न ३२,००० रु असून दरवारास १,२०० रु. खंडणी यावा लागते.

कोटी—मध्यहिंदुस्थानात बापेलपेडाच्या गोलिडिकल एजन्सीच्या देखरेखीखाली असलेले एक सनदी संस्थान आहे. येथील संस्थानिक बापेल राजपूत असून त्याने येथील मुळच्या मार राजाच्या हाकलून देऊन येथे जहागीर स्थापिली. येथील संस्थानिकांच्या राजनिग्रादि गुणांचे वर्क्षास म्हणून त्यास इंग्रजांकडून राजा बहादूर ही पदवी मिळाली आहे. येथील जमीन चांगली सुपीक असून तीत साधारणतः सर्व धान्ये विकतात.

कोटी—अठरा कारखान्यात कोटी हा एक कारखाना असे. कोटीत धान्यसंग्रह डिपेंडेंस करीत. परंतु सुन्या कागदपत्रात खसिना, बखार, किंवा कापडबोपड अथवा इतर सरकारी सामान साठवण्याची जागा या अर्थीहि हा शब्द येतो. लष्कराची रसद पुरविणारे खाते यासहि कोटी म्हणत. त. ' लष्कराची कोटी बाली किंवा छुटली ' वगैरे. सामान्य अर्थ धान्यागार. या कोटीवरील अधिकारी तो कोठाबळ. यावरूनच कोठबळे हे आजचा प्रचारात आले आहे. प्रत्येक कितपावर धान्याची अशी कोटी असे. दाहल्या कोटार(सहि काही नावां कोटी शब्द इंग्रज लावीत. तसाच बखार या अर्थी हा शब्द इंग्रज किंवा किरागी वगैरे टोपी. पास्त्याच्या फ्याकटरीना लावीत असत कोटवळ्याकडे मुदयल. खान्या (स्वयंपाक) वरील देखरेखीचे काम असे. रागाच्या मुदयलखान्याची व्यवस्था त्यांचेच पहायमाची असे. देवाहाई अखेर इंग्रजांच्या रेसिडेन्सीलाहि कोटी म्हणून लागले होते. कोट या संस्कृत शब्दापासून कोटी हा शब्द बनला आहे.

कोट्टूर—मुंबई, नाशिक जिल्हा. निफाडच्या दक्षिणेत तीन मैलावर असून येथे एक महाराष्ट्राचे देऊळ आहे. यामध्ये दोन (इ.स. १७१७ व १७२७) दिलावेष्ट आहेत. बाळजी विशनाथ पेडाचे याचे मेळणे (पत्नी राधाबाई यांचा माऊ) महाराष्ट्रावर बरेच यानी दोग वाडे, दोन घाट, दोन धर्मशाळा व बागेश्वराचे देवालय येथे बांधिले आहे. महाराष्ट्रावर बरेच येथे रहातात. [बाये. ग्या.].

कोड, तालुका.—मुंबई इलाह्यातील धारबाळ जिल्ह्याच्या अगरी दक्षिण भागातील एक तालुका. या तालुक्याचे क्षेत्रफळ सुमारे ८०० मैल आहे. या तालुक्यात १०१ खेडी आहेत. १९११ मध्ये या तालुक्याची वस्ती ९६,१४५ होती. १९०३-४ या सालात या तालुक्याचे उत्पन्न २,१८,००० होते. या तालुक्याचे मुख्य ठिकाण हिरेंकेर हे होय. या तालुक्यांत ठिकठिकाणी टॅकना व खंबी आढळून येतात. या तालुक्यात मुख्यतः रेंभांची

लागवट होते. तसेच सुपारीची झाडेही येथे पुष्कळच आहेत. येथील जमीन मुख्यतः तावडी आहे. या तालुक्याच्या आग्नेय दिशेने हुंगमद्रा नदी गेली आहे व पूर्वेकडून कुमद्रती नदी वहात येऊन या तालुक्यातून गेली आहे. उन्हाळ्यामध्ये या तालुक्यातील ह्या फार थंड व निरोमी असते. पण पावसाळ्यात मलेरियल असते. या तालुक्यात मडग नद्याचे एक तळें असून त्यात कुमद्रती नदीचे पाणी येते.

गा. व.—मुंबई इलाका. धारवाड जिल्हा. हिरेंकरुच्या ईशान्येस सुमारे ६ मैलावर एक खेडें. येथें तांदूळ व गिरच्या याचा मोठा व्यापार आहे. येथील हस्तुमानाच्या देवळात एक जुना कानडी शिलालेख आहे.

कोंडका—मध्यप्रांतातील एक संस्थान. (छद्मसादन पद).

कोंडगल, ता. छ. वा.—हद्दावाड संस्थानातील गुळबर्गी जिल्ह्याच्या पूर्वभागातील एक तालुका. या तालुक्याचे क्षेत्र-फळ ६२२ चौरस मैल असून १९११ मध्ये या तालुक्याची लोकसंख्या १,१९,९४४ होती. या तालुक्यात २ शहरे असून १६३ खेडी आहेत. या खेड्यांपैकी ३५ खेडी जहागीर होती. या तालुक्याचा जमीनमहसूल १९०१ साली १,०१,००० होता. १९०५ मध्ये शुद्धमहाल तालुक्यातील ५९ खेडी कोइलकोंडा तालुक्यात समाविष्ट करण्यात आली. या तालुक्यात तांदूळ पुष्कळ पिकतो व तो मुख्यतः तलवाच्या पाण्यामुळे पिकतो. या तालुक्यात जहागीर म्हणजे ताडूर व कोतारी हे छोटे तालुके होत व यात अनुक्रमे ६२ व ११ खेडी आहेत.

श. ह. र.—कोंडगल तालुक्याचे हे मुख्य ठिकाण होय. हे ताडूर स्टेशनपासून १२ मैलावर आहे. या गावाची लोकसंख्या १९११ साली ६०६२ होती. या गावी तालुका-कचेरी, पोलीस इन्स्पेक्टरची कचेरी, तालुका पोस्टऑफिस इत्यादि कचेऱ्या असून एक बाळा आहे या गावात एक मशीद असून ती ३०० वर्षांची जुनी आहे असे म्हणतात.

कोंडगांव, ता. छ. वा.—यव्हाड-मध्यप्रात. बस्तर संस्था-नातील ईशान्येकडील तालुका. उ. अक्षांश १९° १५' ते २०° १०' व पू. रेखांश ८०° २५' ते ८२° १०'. क्षेत्र-फळ १९३१ चौरस मैल. लोकसंख्या ४७,७८२. याचा तीन चतुर्थांशापेक्षा जास्त भाग अरण्यानी व्यापिला आहे. व सालाची झाडे अरण्यात फार आहेत. एकंदर ५३४ खेद्या-पैकी ८ खेडी उजवाड आहेत. ३५ खेडी हल्लीच्या संस्थानि-काच्या तुल्यकाळे सारामाफीने आहेत. तालुक्यातील जमी-नीत खरीपाचे पीक होत असून यात दोन पोलिसठाणी, सहा पोलिस चौक्या व दोन इन्स्पेक्शन गंगले आहेत.

गा. व.—कोंडगाव तालुक्याचे हे ठाणे. हे धरमतरपासून व रागनादगावापासून येणाऱ्या सडकाच्या संगमावर वसले असून येथे पोलिस ठाणे, डाकघर व धान्य बाहे. [दृष्टि-गड पय. म्हा.]

कोंडचाद्री—हंडूर इलाक्यातील शिमोगा जिल्ह्या-मधील नगर तालुक्यातील एक पर्वत. याची उंची ४९११ 'फूट' आहे. या पर्वताच्या पठारावर पुष्कळ सुंदर अरण्ये आहेत. या पर्वताचे शिखर म्हणजे एक अगदी अर्धद असा सुळहा असून तो दोन्ही बाजूंनी तुटलेला आहे. पथिमेस हा पर्वत ४००० फूट उंच असून त्याच्या पायथ्याशी दाट अरण्ये आहेत याच्या समोरच कुंडापूरची समुद्रधुनी व कुंडापूर गाव आहे. या पर्वतावर 'हुळंदिव' नावाचे एक देवालय असून त्यातील देवाला ३ हात आहेत.

कोंडपल्ली—मद्रास इलाक्यातील वृष्णा जिल्ह्याच्या वेल्-बाडा तालुक्यातील एक गाव. याच्या जवळच एक डोंगरी किनाऱा असून त्याला कोंडपल्लीचा किनाऱा असे म्हणतात. १९०१ मध्ये येथील किल्ल्यामुळे व उत्तरसरकारच्या राजधानीचे हे एक शहर असल्यामुळे, पूर्वी या गावाला विशेष महत्त्व प्राप्त झाले होते. १३६० मध्ये कोंडविडच्या रेडी राजाने, हा किल्ला बांधला. १४७१ मध्ये, बहामनी सुलतानाने औरि-साच्या राजापासून हा किल्ला जिंकून घेतला पण पुढे पुन्हा तो औरिसाच्या राजाने परत मिळविला १५१५ साली विजया-नगरच्या कृष्णदेवाने तो औरिसाच्या राजापासून जिंकून घेतला. १५३१ मध्ये तो सुलतान कुलि कुतुबशाहच्या हातात पडला. १६८७ साली औरंगजेबाच्या ताब्यात तो येऊन सुमारे ७५ वर्षे तो मोगलांच्या ताब्यात होता पण १७६६ मध्ये निझामपासून जनरल फैझलने तो जिंकून घेतला. इ. स. १८५९ पर्यंत त्या ठिकाणी मिडिझानी आपले लष्कर ठेवले होते. येथील किल्लाच्या आसमंतातील भागांत हल्ली जिकडे तिकडे जंगल वाटलेले आहे तरी अशा स्थिती-तहि किल्ला अद्यापि प्रेक्षणीय आहे या ठिकाणी डोंगरावर एक प्रतारचे हलके लाकूड मिळते व त्या लाकडापासून येथील लोक खेळणी तयार करतात.

कोंडमगी—मुंबई इलाका. धारवाड जिल्हा. कोंडच्या दक्षिणेस अकरा मैलावर एक खेडें आहे येथील बघल बस-प्पाच्या देवळात इ. स. ११५८ सालचा एक शिलालेख व सिद्धरामेश्वराच्या देवळात दोन शिलालेख आहेत. पैकी एक इ. स. १०८० सालचा असून दुसऱ्यावरील तारीख लागत नाही. [धारवाड म्हा.].

कोंडविड—मद्रास इलाक्यातील मुंदूर जिल्ह्याच्या नरसे-रावपेट तालुक्यातील एक खेडें. या ठिकाणी एक डोंगरी किल्ला आहे. प्राचीतकाळी शेंडविड नावाचा कृष्णानदीपासून गुंडलकम्भ गावापर्यंत पसरलेला एक प्रात असून त्या प्राताची हे गाव राजधानी होते. येथील किल्ला १२ व्या शतकात बांधला असावा रेडीराजाचे चवदाव्या व पंधराव्या शतकात हे रड्याचे ठिकाण होते. १५१६ मध्ये विजया-नगरच्या कृष्णदेवरायाने हा किल्ला जिंकून बोक्याच वर्गानी तो गांवळकोण्याच्या ताब्यात आणिला. मुसलमानांनी या गावाचे

नाव ठेवले होते. १७५२ मध्ये मेघाची हा प्रात कावीस केल्यावर १७५८ साली तो प्रदेश इंग्रजांच्या ताब्यात आला. येथील किडा टॅकडीवर बांधलेला असून तो दगडाच्या योगाने बांधल्यामुळे त्याला मजबुती भाली आहे. या किड्याचा पेर पुष्कळ मैल असून किडा अद्यापि बऱ्या स्थितीत आहे. या किड्याच्या आत दाट जंगल वाढलेले असून येथे पूर्वी शारगोळ्याचे कोठार असावे असे तेथे सापडलेल्या अवशेषावरून दिसते. हा ज्या टॅकडीवर बांधला गेला आहे त्या टॅकडीची उंची समुद्राच्या पृष्ठभागापासून १७०१ फूट असून हिची आरोग्यस्थान म्हणून प्रसिद्ध होती. कोंडविडू गांवाची लोकसंख्या १९०१ साली १९७९ होती.

कोंडविडू गाणदेव—हा कोंडविडू देवाचा गाणदेव नांवाचा राजा राखे ११७० च्या सुमारास होऊन गेला. याचा आमा चंद्रदेव व बाप गुहिरदेवपाल हा होय. दुसऱ्या याने याला ओरिसाच्या कपिल गजपतीचा समकालीन मानला आहे. परंतु तो त्याचा समकालीन नसून कपिलाचा वंशज अथवा असे म्हणतात [गाणदेवाचा तालपट.].

कोंडाण—मुंबई इलाख्यातील कुलाबा जिल्ह्याच्या कर्जत तालुक्यातील एक क्षेत्र. हे कर्जतच्या आग्नेयीस ४ मैलावर आहे. हे राजमाची टॅकडीच्या पायथ्याशी वसलेले आहे. याची लो. सं. १९०१ साली १५८ होती. येथे क्रिस्तपूर्व २०० वर्षांच्या सुमाराची बौद्धांची लेणी असून ती प्रेक्षणीय आहेत. ही लेणी एकंदर चार असून यात एक मुद्राची छिती आहे. येथे एक क्रिस्तपूर्व २ च्या शतकातील शिलालेख असून त्यावर 'कुन्हाचा (कुण्याचा) शिष्य बलक याने तयार केलेली ' असा मजबूर आहे.

कोंडाणे फिळा—' सिंहगड ' पहा.

कोंडीनार—बरोदा संस्थानातील अमेरळी प्रांतांतर्गत कोंडीनार तालुक्याचे मुख्य ठिकाण. या गावाची लोकसंख्या १९११ मध्ये १०७५ होती. हे ठिकाण समुद्रापासून तीन मैलांवर सिंगवद नदीच्या दक्षिण तीरावर वसलेले आहे. या गावाचा कारमार म्युनिसिपलिटिमाफेत चालतो. या म्युनिसिपलिटिटीला संस्थानाकडून वार्षिक देणगी मिळते. येथे मुनसफ कोर्ट, मॅजिस्ट्रेट, कोर्ट व इतर कचेऱ्या आहेत. गांवात मोठे दवाखाना व मोफत शाळा आहे. या गावाच्या व्यापार मंदिर, कपानी, पोर्बंदर, मंगरोल या बंदरांनी जलमार्गाने चालतो व कापूस, धान्य व तूप हे निर्रक्ष बाहेरदेखी जातात. गहू, ज्वारी, कापड, इत्यादि निर्रक्षची मागतात होते.

कोंडैकानल, वा ल का.—मद्रास इलाख्यातील मद्रास जिल्ह्याच्या विडिगळ नांवाच्या पोटीजिल्ह्यातील एक छोटासा तालुका. या तालुक्याचे मुख्य ठिकाण कोंडैकानल हे असून या तालुक्यात १५ लहान मोठी डोंगराळ खेरी आहेत. या तालुक्याची वस्ती १९२१ मध्ये २,११,१३६ होती. जमीन मजूर व शारा मिथून या तालुक्याचे उत्पन्न झुपारें

४३,००० रुपये आहे. हा डोंगराळ तालुका असल्या कारणाने डोंगराच्या दरीच्या याड्यांमुळे असलेल्या जमीनींची पेरणी करण्यात येते. गहू, लसूण, कॉफी, दालचिनी हे या तालुक्यातले मुख्य उत्पन्न आहे. येथे पिकणारा तांबुळ इतक्या जातीचा असल्याकारणाने त्याचे पीक याक्याला आठ ते दहा महिने लागतात. पलनी टॅकड्यांच्या आस-मंडात केळी पिकतात व या भागात गुवाची निपज फार मोठणा प्रमाणात होते. शिक्षणाच्या बाबतीत हा भाग फार मागलेला आहे व जे काही थोडे शिक्षण मिळते ते मेसुर्ट व अमेरिकन मिशनरकडून दिले जाते. या तालुक्याच्या सर्व भागात अस्वच्छता दिसून येते.

या व—कोंडैकानल तालुक्याचे हे मुख्य ठिकाण असून पूर्वी हे अगदी लहानसे क्षेत्र होते. पण दुसरी मद्रास इलाख्यातील आरोग्यस्थान म्हणून या भागाची ख्याती आहे. अर्थातच उन्हाळ्यामध्ये या ठिकाणी राहण्याकरिता पुष्कळ लोक येतात. या गावाची लोकवस्ती १९२१ साली ४२८२ होती. सन १८९९ मध्ये या गावाला म्युनिसिपलिटिचे हक्क देण्यात आले. या गावाला कायमची पाण्याची व्यवस्था करण्याबद्दलची योजना घाटत आहे. या गावात ३ प्राथेना-मीदरे असून एक युरोपियन मुलामुलीकरता अमेरिकन मिशनरफे शाळा आहे. तसेच म्युनिसिपलिटितीतकें या गावात एक नैफत दवाखानाही आहे.

येथील आरोग्यसुवन (सॅनिटोरियम) समुद्रसपाटीपासून ७००० फूट उंचीवर आहे. हे ज्या टॅकडीच्या वर वसलेले आहे, त्या टॅकडीच्या पायथ्याशी एक हुंदर कृत्रिम तलाव आहे. येथील हवा जवळ जवळ उटकर्मंडच्या शारशी आहे. शिवाय उटकर्मंडपेक्षा या ठिकाणी पर्यट्याचे मान कमी असल्याकारणाने तर येथील हवा फारच सुंदर असते. या आरोग्यसुवनाच्या सभोवार गवताने आच्छादलेला मैदान व लहान अरण्ये असून अरण्यांतून लहान पाण्याचे झरे वहात असतात. या स्थानापासून जवळचे स्थान म्हणजे अम्मयनयकनूर असून हे कोंडैकानलपासून ३३ मैल आहे. व आरोग्यसुवनाच्या पायथ्याशी आल्यावर नंतर आरोग्यसुवनाला ११ मैलांचा चढ थोड्यावरून अगर लुचवीवरून चढावा लागतो. या आरोग्यसुवनाच्या अगदी जवळ थोड्याशा उंचीवर एक वेपशाळा आहे. १८९१ साली उटकर्मंड येथील वेपशाळा काढून या ठिकाणी तिची स्थापना झाली. या आरोग्यसुवनाच्या पासून १००० फूट खाली डोंगनूर येथे एक मेसुर्ट लोकचे कॉलेज आहे.

कोंडींग—अप्पर मद्रादेशातील रुमीमानस जिल्ह्यामधील एक डोंगराळ तालुका. हा मोंगमीट संस्थानच्या ईशान्येस असून याची व्यवस्था केप्टी कमिशनरमाफेत चालविती आहे. या तालुक्याचे क्षेत्रफळ ७६० चौरस मैल आहे. हा तालुका मुख्यतः टॅकड्यांवर वसला असून समुद्राच्या सपाटीपासून ७००० फूट उंच आहे. हा डोंगराळ मुख्य

अतून मुद्दां येथें दळणवळणाची सोय चांगली आहे. एके-
धाडी या तालुक्यात पलंग लोकांची वस्ती असे. पण
सुमारे शंभर वर्षांपूर्वी ज्ञानिन नावाच्या डोंगरी लोकांनी,
त्यांना हुसकून लावून आपली वस्ती कण्यास सुरुवात केली.
हमी येथील वस्ती या दोन्ही जातींची मिळून आहे. १९११
मध्ये येथील लोकसंख्या २४,४५७ होती. या तालुक्यात १४३
खेडी आहेत. तालुक्याचे मुख्य ठिकाण मोली हें आहे. या
ठिकाणी भंमलात असलेला कायदा म्हणजे १८०५ सालचा
काचीन हिंस द्राइन्स रेग्युलेशनचा होय.

कोंगूर—मुंबई इलाख्यातील बेळगाव शिल्पाच्या
गोकाक तालुक्यातील खेडेगाव. हें गोकाकच्या वायव्येस ५
मैलावर घटभरभेच्या तीरावर वसलेलें आहे. याची लोक-
संख्या इ. स. १९११ मध्ये ५६९७ होती. येथें एक मुलांची
शाळा अतून तेंच जवळ अबळ १०० मुलें शिकतात. या खेडे-
गावच्या हद्दीत गोकाकच्या धबधब्यानगीक बरेच जीण
वेळें अतून ती अकराव्या शतकाच्या सुमारास बांधलेली
असावीत असे दिसते. या गांवाच्या दक्षिणेस एका टेक-
डीच्या पायथ्याशी पुष्कळ धबगीं अतून त्या धबग्याभोंव-
तालच्या इमारतीत लहान लहान अशा शीस चाळीस खोल्या
आहेत. यापैकी बरीचशी धबगीं गर्गावस्थेंत आहेत. या धब-
ग्याच्या भोंवतालील इमारती दगड लोखणीं आपल्या परासाठी
येथून उजळून नेलेले आहेत. येथील खोल्या पांढऱ्यांनी बांधल्या
आहेत अशी समजूत आहे. कोंगूर हा शब्द “ कोत्र+ऊर ”
या दोन कानडी शब्दापासून साळा आहे. कोत्र म्हणजे
खोली व ऊर म्हणजे गाव. कोंगूर याचा अर्थ खोल्याचा
गाव असा होतो व हें नाव सध्या आहे असें तथील धबग्या-
जवळील खोल्या पाहिल्यावर वाटल्याशिवाय रहात नाही.
या ठिकाणी असलेल्या एका पदरानात एक मनुष्याचा दात,
हाडें व काही भांडी असलेली आढळली

कोतवाल—मराठी साम्राज्यात कोतवाल म्हणजे सर्व
पोलिस्तरात्यावरील मुख्य भंमलदार असे. परंतु हल्लीच्या
इम्पेक्टर जनरल ऑफ पोलीस याच्या कामपेक्षा या
कोतवालाच्या तत्कालीन कामात बराच फरक होता. राज्यां-
तील मोठमोठ्या शहरीं असे कोतवाल असत. त्यांच्या
हाताखालील कोतवालींत शिपाई असत. सातारा, पुणे, नगर,
बहाणपुर, नासिक, सोलापूर वगैरे ठिकाणी हे कोतवाल
असत राज्यातील या निरनिराळ्या कोतवालींवर मुख्य
अधिकारी (पुण्याचा राबधानीचा कोतवाल नसून) तत्त
प्रांतीय मुखेदार असे. त्यांच्याच्या एकीकरणाची रीत
ही कार अलीकडची आहे. कोतवालाच्या कामाचे स्वरूप
पुढीलप्रमाणें असे:-

पुणें येथील कोतवालासंबंधाचीं कलमें अशीं—(१) कसबा
व शहर येथील पेठामधील मोठमोठे कजरे व न्यायमनमुळे
कोतवालांनी तोडवे (किरकोळ कजरे पेठान्या मामलेद्वारांनी

तोडवे), व शिप्ता वगैरे करावी. (२) जमा-
रांतील वस्तूंचे (धान्य, कापड वगैरे व्यापारी माळाचे)
बाजारभाव ठरवावे आणि ह्यांची रोमची यादी (रिपोर्ट)
सरकारांत घाटावी (३) वेढ, विंगार सरकारी कामास
लागेष्ट ठिची व्यवस्था करावी. (४) सरकारास कारा-
गिराबें काम लागल्यास ह्यांचा पुरवठा करावा. (५)
जमीनीची खरेदी विक्री शहारात ज्यांना करावयाची असेल
त्यांनी कोतवालाच्या हुकमानें ती करावी आणि योग्य तो
सरकारी दस्तूर (फी) पेऊन कोतवालानें खरेदी विक्रीचे
दस्तऐवज सरकारी सही/शिक्क्यानिर्वा करून द्यावेत.
(६) गावातील रयतेपासून पुढील कर वसूल करावे
(अ) पाट व मोहतूर करणारापासून सव्या रुपया व
एक शेला; (ब) कापड वगैरे मोठग्याचा गज तपासून
अगर नवा करून देताना शिरस्त्याप्रमाणें एकम पेणें (इ)
बर्बान वजन करून त्यावर छाप मारणें व त्याचा दस्तूर
(फी) पेणें व जुनी मापें नेहमीं तपासणें, (ई) पेंडारी
लोकापासून ह्याच्या ताकदीप्रमाणें दरेक घरामां साठीना
आठ आणे ते एक रुपयापर्यंत कर पेणें, (उ) दरेक तेल्या-
पासून दरेक पाण्यामां दररोज ३ रक्के पेणें (एक रक्का
एक पै), (ऊ) नामेश्वर पांढर्गा (शेवसल्ला) व
कसब्यातील चावडी येथें दरमहा अनुक्रमे ८३, ८६ व
८३ रक्के तेल दिवाबत्ताकरिता माळणें हा सर्व वजा
जाता (बाकी वरील तेल्याच्या दुकानातील कराची जी बाकी)
रोहल त्यात वरकड जीपरें (पोलीसचीक्क्या) व
दिबट्या वगैरेस खर्च करावा, (ए) गावात ठिकाडे-
काणी दवऱ्यास पोषक होतो अगर बकें मारिलात त्या
वेळी या प्रत्येक हुक्याप्रमाणें १ रक्के नरकरास पोषेव (ऐ ,
माग, गाना वगैरेवरील कर दरमहा वसूल करावा; (ओ)
लोकांची खानेपुमारी करावी (वार्षिक), (औ) छा-
रातून रोम जाणाऱ्या येणाऱ्या एकूणएक लोकांची नावनिशीची
यादी ठेवावी, (७) रस्ते, गळया व घरे यांचे कजरे
तोडवे, (८) जुजाबागांनी कोतवालाच्या परवानगीशिवाय
जुने शेळें नयेत व त्या लोकापासून कोतवालांनी सरकारा
ठाराविक कर वसूल करावा. (९) कोतवाली (खाखाचा)
हिशोब दरमहाचे दरमहा सरकारात दाखल करावे.
(१०) गावात दोंडी फिरविण्याची व्यवस्था करावी.
(११) शहारातील सरकारी किरकोळ कर (भाजी पाल
धान्य वगैरे आयात मालावरील) जमा करावेत (१२) पुण्यात
कोतवालीचे कामाचे चावडीस बुधवारात जाणा नेमून दिली.
(१३) शहराचा चौकीपद्वारा सतत करणें व रयतेवरजुलूम
न करिता रयत आखाद राखणें. (१४) सरकारी वसूल
बेळेवर सरकारात जर भरला नाही तर कोतवालानें त्यावर
आपल्या पद्वारे दरमहा दर सेंकडा १ रुपया प्रमाणें
भ्याज दिलें पाहिजे. (१५) सरकारी वसुलातून नोक-
रीत ठेविलेल्या शिवदीचा (पोलीस बोडेस्तरा व पायदळ

वनेरचा) खर्च काढून घेऊन सालीचा मरणा सरकारात दर-
महा मरणा.

एतादेवेची कोतवालावर सदर अमानि मुख्य न्यायाधीश)
ची हुकूमत असे. साधे अमानि कोतवालाच्या हवाखाली असत.
पुण्याच्या सर्वच कोतवालीची सालीना नेमणूक तीन ते साडेतीन
हजारपर्यंत असे. खासा कोतवाल याचा पगार सालिना ३००
ते ३५० रु. असून त्याच्या फडणिसात व दफ्तरदारास अनुक्रमे
२०० व दिंडी रु. पगार असे. प्रत्येक कारकुनास सालीना
१२५ रु. व प्रत्येक प्याया (शिपाई) सा सालिना ४८ रुपये
असत. कोतवालाला एक दिवडया देत व एक सरकारचावडीवर
असे, याना सालीना ६० रु. हरकामी आसामी (आंडेडी)
दोन असत, रयाना सालिना १० रु. दोन नाईक, दोन
दींधे व दोन पानसारे याना प्रत्येकास सालीना २४
रु. असा पगार असे. या सर्वांची बेरिंग बरील ३।३।
हजाराच्या वेहडयात (नेमणूक पत्रात) होई आकास्मिक गोष्टीत
भोजनसवचे, दफ्तरखर्च, ऐवमखर्च वगैरे येई त्याचा खर्च
बॅंकेवर कोतवालाने आपल्या हुकूमतीत करून सालबखेरीस
मान सरकारी भंडारी प्यावी लागे. तसेच एखादा कायद्याचा
नियम अगर सरकारी हुकूम अन्यायाचा असल्यास तो
बदलणे झाल्यास अगर प्रजेच्या कायद्याचे नवीन नियम वगैरे
करणे सल्यास ते कोतवालाने प्रथम सरकारात समजवावे
म्हणजे सरकार योग्य तो तजवीज करीत असे. [वाढ. पु.
४ भाग १३; पु. ८ भा. ३].

कोत्रंग—बंगाल प्रांतात हुगळी मिस्र्याच्या श्रीरामपूर
पोडबिभागात हुगळीच्या उजव्या किनाऱ्यावरील गाव.
लोकसंख्या ६,५७४. येथे विद्य व काँलाचे कारखाने असून
दोन्नाबेहि कारखाने आहेत येथे १८६९ त म्युनिसि-
पालटी स्थापन झाली.

कोत्रा—राजपुतान्यात उदेंपूर संस्थानच्या माध्य
भागात उदेंपूर शहराच्या नैर्ऋत्ये ३८ मैलावर वाकल व
सागरमती या नद्याच्या संगमाजवळ दरीत हें लष्करी छाव-
णीचे ठिकाण आहे. हें राजपुतानामाझ्या रेल्वेवर आहे. कोत्रा
जिल्ह्यात ४१२ गावे असून एव्हंडर लो. सं. २०,४८० आहे.
पैकी दोन मृत्तीयास मिळ आहेत या खेलावर जुरा,
ओपना व पनर्वा येथील तीन गिरासिया सरदाराची मालकी
आहे. ते मेवाडच्या दरबारात थोडीसी खंडणी देतात

कोत्रो, ता. लु. का.—मुंबई इलाख्यात सिंध प्रांतामध्ये
कराची मिस्रातील एक तालुका सं. फ. ३१०० चौ. मै. यात
७९ खेडी आणि १ मोटी गावे आहेत. त्यांची लो सं (१९११)
८०९८३. नाचे स्पष्ट असे दोन विभाग आहेत (१) 'बंद विरह'
एव्हा नाथांचे पठार हें कोहिस्तानात आहे. (२) 'झंगराळ'
मुख्य व सिंधु नदी याच्यामधील गुपीक व अरुंद प्रदेश
(यात रतास पाणी पुरविले ५ कालवे आहेत) मुख्य
पंक जवारी, बाजरी, तांदूळ, तीळ, कापूस आणि गहू.

यातील मुख्य गावे कोत्री, (तालुक्याचे मुख्य ठिकाण) व
मानसद ही आहेत.

गा. व.—मुंबई इलाख्यात सिंध प्रांतामध्ये कराची
जिल्ह्यात याच नावाच्या तालुक्याचे मुखर ठिकाण. हें सिंधु
नदीच्या काठी असून नाथेवेस्टर्न रेल्वेचे जंक्शन आहे.
लोकसंख्या (१९११) ६२५२. पूर्वी सिंधु नदीतून व्यापार
चालत असे, परंतु आगगाच्या मुरु झाल्यापासून तो
व्यापार बराच कमी झाला आहे. ह गाव
'नुमरिया' किंवा नऊ इसमाच्या कुळाचा अधिपति
मलिक मादरखान याच्या जहागिरीत आहे इयनाच्या
अंमलाखाली येण्यापूर्वी ह्या गावाला लष्करी दृष्टीखेरीस इतर
दृष्टीने मुख्य महत्त्व नव्हतें. इ. स. १८३९ त अफगाण
वर आणच्या मुंबई तुकडीच्या सैन्याचा तळ या गावी होता
इ. स. १८५६ त येथे म्युनिसिपालिटी अस्तित्वात आली.
उत्पन्न सुमारे १६००० रु आहे १८७९ च्या मज्जमारीच्या
साध्यापासून गावच्या आरोग्यविषयक बाबतीकडे बरेच लक्ष
दिणें आत येथे सचोर्डिगेट जज कोर्ट ६ मुलाच्या व
२ मुलांच्या शाळा आहेत व एक दवाखानाहि आहे.

कोथिवीर—छाळा लॅटिनमध्ये अंग्रेजीकरी, ईमर्जंत
थेरीअंडर, संस्कृत भाषेत धान्यक किंवा धन्यक व मराठीत
धने, धन्या, धनिया, कोथिविर इत्यादि नावे आहेत.

इ ति हा सः—हें एक मसाल्याचें झाड आहे. धन्याची
माहिती युरोपवेंडात फार प्राचीन कालापासून आहे.
हिंदुस्थानातून मसाल्याचे मिश्रण ईजिप्तमध्ये गेल्या शतकाप-
र्यंत रवाना होत. परंतु ह्या कोथिविराची लागवड शिमा,
हंगेरी, हॉलंड, बोरको इत्यादि देशात शाल्यामुळे आता ते
हिंदुस्थानातून ईजिप्तला रवाना होत नाहीत.

हा ग व ड.—हिंदुस्थानात निरनिराळ्या प्रांतात
याची लागवड निरनिराळ्या वेळी करितात. व
ती बहुधा मिश्रणीक म्हणून घेवी जाते. बंगाल व सिंधु
प्रांत यांमध्ये हिवाळ्यात सुपदप्रांतात पावसाळ्यात व मद्रास
इलाख्यात शरदःतूत याची लागवड करितात. नेपाळमध्ये
धन्याचे मोठे उत्पन्न होते. पंगल्यातहि याची लागवड प्रत्येक
जिल्ह्यात आहे. कोथिविराच्या पानाचा भाजीत, कडीत स्वाद
येण्याकरिता व धन्याचा उपयोग मसाल्यात करितात. मद्या-
कांला चव आणण्याकरिताहि ह्याचा उपयोग केला जातो.
युरोपमध्ये त्यापासून एक चाणभावी तेल काढितात. ह्या
झाडापासून तेल निघतें असे पोर्टोर्न १६ व्या शतकात लिहून
देविलेले आहे. या तेलाचे विशिष्टगुण ०.८७० पासून
०.८८५ पर्यंत आहे. या तेलाचा विशिष्ट वास त्यामधील
कोणत्या पदार्थापासून येतो हे निश्चित झालेलें नाही. हिंदु-
स्थानात होणाऱ्या धन्यापासून निघणाऱ्या तेलाचे मान
०.१५ ते ०.२ म्हणजे अतिशय कमी असल्यामुळे
मोठ्या प्रमाणावर तेल काढण्याकडे हिंदुस्थानातील धन्याचा
उपयोग करीत नाहीत. हिंदुस्थानातून १९१८-१९१९ या

साली धन्याची निगेन ४८३९ टन साली. व त्याची किंमत सुमारे १ लाख रुपये साली. नुतिकेरिन व नेगांपट्ट या बंदरातून याची निगेन जास्त होत असून योडावहुत मुंबई व कलकत्ता बंदरातूनहि माल बाहेर जातो.

हिंदुस्थानातून मारिशस येताला सुमारे १०० टन माल दरवर्षी जातो. १११७ त १८ साली युनायटेड स्टेट्स-कडे अजमाने ७०० टन धन्याची निगेन साली. कोथिंबीर पुष्कळ प्रमाणावर करणे असल्यास धने फेकून पेटत. धने पेटण्यापूर्वी जोच्यान कठिण जमिनीवर खरडतात. जोच्यानेच खरडले पाहिजेत अशी कित्येकांचा समजून आहे. हेतु हा की धन्याची दोन दाकले साली म्हणजे दोन वियांची दोन रोये उगवतात. तीं छल्ले कोणत्याहि द्रवका वस्तूने खरडल्यास त्या छल्लांतलियांचे उगवगारे दोक बिरडले जाणार नाही. दुसऱ्या पिकात मोकळ्या जाणी तीन अगर पाच बोटाच्या चिमडीने धने टोंबतात दुसऱ्या पिकान दुप्यम भाजी म्हणून कोथिंबीर खावण्याची पुष्कळ बहिवाट आहे. जेथे धने फण्याकरिता लागण करितात तेथे नुसती कोथिंबीरच करितात. मुंबईसारख्या शहरी रोज एक बॅगनमर कोथिंबीरीचा सहज खप होतो. इतकी कोथिंबीर पुणे व नाशिकच्या शेजारी वागाईत जमिनीत करितात. तेथे नुसती कोथिंबीरच पेरतात. कधी एकाच वेळी पुष्कळ लागण झाल्याने बाजारात कोथिंबीर फारच स्वस्त होते व मळबाल्यास काही उपयुक्त होत नाही. परंतु उन्हाळ्यांत कोथिंबीर बहुशः महाग असते. अशा वेळी तयार होणाऱ्या कोथिंबीरीस चांगला भाव येतो. येळबाभ्या-प्रमाणेच भाव मिळाल्यास कोथिंबीरीचे चांगले पैसे होतात. न मिळाल्यास कधी कधी नुकसानहि होण्याचा संभव आहे.

चिमडीने धी लावतात. एकाच ठाणात पुष्कळ बी पडते व ते सर्व उगवले तरी त्यातसे अर्धे कुवलेच अवघा मरून जाते. म्हणून चिमडीने धी न लाविता खुरप्याने ४-६ इंच रेप ओढून तांत धी टाकून खुरप्याने पुन्हा त्यावर माती ओढल्याने सर्व वियापासून उगवण्यास याव मिळतो. थोडे पटत असून पाण्याची सोय असल्यास थरात निघणारी राख वेगवेगळे रत घालून उद्योगी बायका घरकामापुरती कोथिंबीर नेहमी घरीच पिकवित. त्याकरिता १५१२० दिवसानी आपणास कोथिंबीर लागते त्या मानाने धने पेरल्यास कोथिंबीरीस तोटा पडत नाही. कोथिंबीर उगवण्यास १५ पर्यंत दिवस लागतात. ती उगवून ४२ आल्यावर क्षपाक्षप वाढते. नुसत्या कोथिंबीरीने रीत, ओली कोथिंबीर विकल्यास तीन महिन्यांतच खाली होत. धने खराबयाचे असल्यास जमीन ५१६ महिने अडो. धन्याच्या हळवे (गावरानी) व गरवे (बदामी) अशा दोन जाती आहेत. गावरानी धन्याचा दाणा लहान व काळसर असतो. बदामी धन्याचा दाणा गावरानीपेक्षा दुप्पट मोठा व पिवळ्या असतो. बदामी धन्यास जास्त दिवस खाद रहातो; दुप्यम पिका-

करिता गावरानी बी वापरतात. धन्याकरिता कोरडवाहू शेतात हळवे व गरवे अशी दोन्ही पिके शेंकडो एकर करतात. धन्याचे उत्पन्नहि चांगले होते.

आं प ची गुण धर्म.—धने गोड, थंड, पित्तकफनाशक, वातघ्न, अंगप्रवृत्तनाशक व अग्निदीपक आहेत. यामे औषधी उपयोगहि अनेक आहेत. विशेषतः शरीरातील उष्णता काडण्यास, ताप, खोकला, तहान, ओकारी वगैरे विकारावर त्याचा उपयोग होतो. ओले झाड (कोथिंबीर) मूत्रल असून कृमिनाशक आहे. आमाशावर धने व छुंड याच्या फाट्यांत एरंडमुळाचे वृण घावे. अरुनीवर धने, वेलची व मिरी यांचे वृण तूपसायतून घावे. शरीरात दाह झाल्यास धने शहरी पाण्यात भिजत घालून सकाळी ते पाणी घालून त्यात खडी-साखर टाकून प्यावे. नेपाळाच्या विषावर धन्याचे वृण, साखर व दर्ही एकत्र करून घावे. मूत्रघातावर धने व गोबरु याचा काडा तूप घालून याचा तूपा कमी होण्यास धने पाण्यात भिजत घालून नंतर त्या पाण्यात मध व पिठोसाखर घालून ठेवावी व ते पाणी वारंवार देत जावे.

कौदिवटी लेणी—ही लेणी बी. बी. सी. आय. रेल्वेच्या अंधेरी स्टेशनपासून दोन कोसावर (ठाणे जिल्ह्यात) संभाद्रच्या एका डोंगरा रातोली टेकडीमध्ये आहेत याना महाकाळाची लेणी असे दुसरे नाव असून ती एकंदर १९ आहेत. ही बौद्धांनी रिताच्या दुसऱ्या ते सहाव्या शतकाच्या दरम्यान कोरलेली असून ती साधारणतः छोट्या, पडकी व भुयारवशा अशी आहेत. मरोळ अगर मूळगाव या पायथ्याच्या माथतून पहाडावर जाण्यास चांगली वाट आहे. मूळगावच्या तलावाच्या पूर्वेस एक ११-१२ व्या शतकातील प्राज्ञिक (पर्वत) देऊळ, एक बौद्धकाळीन (च. १००-५००) पाण्याचे कुंड व पुष्कळशा बौद्धकाळीन इतिहास पडलेल्या आहेत. लेण्याच्या अलीकडे ५० कदमांवर उत्तरेस एका खडकावाली एक छोटें कुंड आहे. लेण्याचे सुस सपुद्राच्या बाजूस असल्याने वसईच्या खाडीचा व त्या मागाचा सुंदर देखावा तेथून दिसतो. पहिल्या समूहात फक्त चारच व तीहि चौथ्या ते पाचव्या शतकातील लेणी आहेत. पहिल्या लेण्यात नेहमीप्रमाणे, पडवी, टाकें, दगडी ओटा, दिवाणखाना व निजण्याच्या रोल्या आणि ओटे वगैरे आहेत. दुसरे लेण म्हणजे जेवण्याचे मानवर असावेसे दिसते. तिसरे लेण काट्येरी लेण्याप्रमाणे आहे. त्यात एक आगण, टाकें, पडवी, अजोबाची मित, अष्टकोणी खाप दखाना, दगडी ओटे, दिवाणखाना, निजण्याच्या खोल्या, मागल्या बाजूस एक भाभारा व त्यात एका मितोवर कोरलेले एक स्वीडिल वगैरे आहेत. तिसऱ्या व चौथ्या लेण्याच्या दरम्यान एक दाघोव आहे. चौथे लेण हेरहाण्यासाठी वापलेले असून त्यान दहा खाथी पडवी व दिवाणखाना आहे. ही चान्ही लेणी एकाच वेळची आहेत. या लेण्याच्या उत्तरेस १५० कदमांवर बरीबशी (२ फूट औरस चौसर) पाण्याची

टाकी मुयारात आलेली असून पाथिमेस १० कदमावर ३।४ जुगाट घडणी आहेत. दक्षिणेस एक चार फूट उंचीचा खाव उभा आहे. जवळच एक स्तूप किंवा स्मशानभूमि असून त्याचा घुमट दगडविटानी बांधलेला आहे त्याचे तोंड उघड केलेले असून त्याच्या विटा भोंवती पडल्या आहेत. याच्यानं जवळ दुसरा एक पडका स्तूप असून पलीकडे एका कोरलेल्या रस्त्यात दोन दगडी आसने (गुरुशिष्यासाठी) आहेत. या आसनांवरून पर्वताच्या उत्तर दक्षिणेकडील देखावा फार उत्तम दिसतो. दक्षिणेस पायथ्याशी सर्पाळ तलाव, देवळाचा तलाव व कोंविचटी गाव दिसतो. मोठ्या स्तूपाच्या पश्चिमेस असलेल्या ८।९ पायऱ्या वरून दक्षिणेकडे धळत्यात लेण्यांचा दुसरा समूह लागतो. प्रथम एक पडकें बोंद देवालय असून त्यापलीकडे ही १९ लेणी आहेत. ही लहान व पडकी असून पहाण्यासारखे विशेष असं रयात काही नाही. त्याचा एक पश्चिमपूर्वे असा आहे पहिल्या लेण्याचें द्वार अर्धवट बुडलेले असून पडवीत चार खाव आहेत. दुसरे लेणें मोठें असून आत एक नकशी कोरलेली पडवी, चार खाव, एक टाकें, एक खोली पंचकोनी खाव, एक गामारा (विनळाची) त्यात एक मूर्तीसाठी कोरलेले असून व मागील भिंतीत लाकडी पुंड्र्या यत्विण्यासाठी खोदलेली तीन हुंची औरत चौरस भोंकें आहेत. या भोंकात हल्ली नाप बसलेले असतात म्हणून तेथे जाताना काळजी घ्यावी असें मि. कश्मिन्स म्हणतो. हें लेणें बहुधा ५ व्या किंवा ६ व्या शतकातील असावे. तिसरे लेणें पडक असून ते रहण्यासाठी बांधलेले आहे. चौथें लेणें हें देवळासारखें आहे. आगगातीस उजव्या बाजूच्या एका भिंतीवर एक कोरलेला मोठा (साडेचार फूट लांब व पाऊणेदोन फूट रुंद फळ्याचा) शत मुखाचा नाग आहे. याच्याच खाली पर्वताच्या पायथ्याशी सर्पाळ तलाव येतो. बहुधा या सर्पावरून हें नाव तलावास मिळाले असावे. नागाजवळ एक टाकें असून, पडवीच्या आतील खाव अष्टकोणी आहेत. पडवीला २ खिडक्या व १ दरवाजे असून त्यातून पलीकडे मोठ्या गामाऱ्यात जाता येते. गामाऱ्याच्या बाजूच्या पाथ्यात तीन खोल्या आहेत. गामाऱ्याच्या मागील भिंतीत दाम्पत्याची आग्रा कोरलेली आहे; हें लेणें ३ व्या किंवा ४ व्या शतकातील असावे. पाचवें लेणें छोटेसे व रहण्याचें आहे. सहाव्यात ३।४ खोल्या व दगडी ओटे आहेत. सातऱ्यात एक दिवाण-खाना, बाजूस खोल्या व मागे एक गामारा आहे. आठवें लेणें पडून गेले आहे नववें लेणें हें सर्वोत्तम असून जुने व पहाण्यासारखे असून रयात पडवीच्या नंतर एक भव्य समा मंडप लागतो, येथे हल्ली एक शिवलिंग असून त्याला महाकाल म्हणतात, त्यावरूनच या लेण्यांना महाकालाची लेणी म्हणतात. माझगमोच्या भरभराटीत हें येथे स्थापन केले गेले असावे, सामांडपाच्या उजव्या बाजूच्या भिंतीत कोरलेल्या मूर्ती आहेत. मागील भिंत ही बौरून तिळा गोल व

निमुळ्या गोपुराप्रमाणे बनविली असून, तिच्यात दोन जाळीच्या खिडक्या आहेत. ह्या भिंतीतच गामारा कोरला असून त्याचा आकार अर्धचंद्राकार वीस फूट लांबीचा आहे यावरील शिखर १५ फूट उंच असल्याने गामाऱ्याचा सर्वसाधारण आकार झोपडीसारखा दुपाखी दिसतो. त्याच्या मधोमध पाडव्या रंगाचा दाघीबा (२३ फूट घेराचा व ८ फूट उंचीचा) असून, खालून चार फूट उंचीवर एका सहा ईंच रुंदीच्या पट्टेवर बौद्ध नमुन्याचे कोरीव काम आहे. आणि वर छत्रीसाठी चार भोंकें आहेत दाघीबाच्या भोंवती प्रदक्षिणेसाठी मार्ग आहे. दाघीबाच्या माथ्यावर मधोमध हल्ली एक बेट खाली जमिनीपर्यंत गेलेला तडा पडला आहे. वरील जाळीदार खिडक्यापैकी पूर्वेकडाले उजव्या खिडकीवर एक दोन ओळीचा पाली शिलालेख (तिसऱ्या शतकातील) असून त्याची अक्षरवटिका गिरनार येथील ह्रदयामाच्या अक्षरवटिकेसारखी आहे. आणि त्यात “ पंचीकाम (भगवान छाल इंद्राजीच्या मते नागपुराकडील पंचमदी) च्या पितृत्वा नावाच्या गौतमगोत्रा ब्राह्मणां हा विहार बांधविल्याचा ” उल्लेख आहे. या झोपडीच्या आकाराच्या गामाऱ्यासारखाच एक गामारा बिहार प्रांतातील बबैर डोंगरातील (गयेजवळ) अशोक्याच्या एका लेण्यात (वि. पू. २५०) आढळतो; तसेच गयेजवळील लोमसकूपीचे व बुद्धाच्या अंशा या बबैर पहाडातील फक्त दोनच लेण्यात असे गामारे आहेत. बाकी मग सगळ्या हिडल्यानात असले गामारे कोणत्याहि लेण्यात नाहीत. वरील गामाऱ्यातील पूर्वेच्या भिंतीवरील नक्षीकाम सहाव्या शतकातील आहे. त्यात मुख्य म्हणजे बुद्ध हा दोघा शिष्यांना उपदेश करीत असलेले चित्र होय. पाच फळ्याच्या नागाने त्याचे वळगळ उचलले असून त्याच्या दोन्ही बाजूंस दोन नागकन्या व दोन सेवक असून वस्ती दोन विषाभर आहेत. जवळच वरील सहा उपदेश करणाऱ्या बुद्धाच्या मूर्ती आहेत व शेजारी एक अवलोकितेश्वर उभा असून, त्याच्या नभीकच आणीक एक बसलेला बुद्ध आहे. खाली एक उपासक बसला आहे, तो बहुधा हें लेणें कोरविणारा उपर्युक्त पितृत्वा असावा. दहावें लेणें पडकें व भिडूची राहण्याची खोली असून, त्यातील उजव्या बाजूच्या भिंतीवर थोडें फार कोरीव काम आहे. अकराव्या लेण्यात पहाण्यासारखे काही नसून ते पडलेले आहे, बायेंचेहि तसेच असून पडवीतील कटजनावरील एका पट्टेवर थोडेंसे कोरीव काम व डाव्या कोपऱ्यात एक मूर्ति आहे आणि आत ३।४ खोल्या आहेत. तेराव्यात एक आगण व पडवी असून पडवीत एक टाकें, दगडी ओटे व चार खाव आहेत. त्यापुढे सामांडप असून त्याला तीन दरवाजे व आत तीन खोल्या आहेत. त्याच्या पाठीकडाले भिंतीत गामारा व अष्टकोणी खाव असून जवळच कोरीव शिलापट्टिका आणि एक सिंहासन व त्यावर एक मूर्ति आणि शेजारी दोन खोल्या आहेत. चौदावें लेणें म्हणजे एक लहान खोली

आहे पधारण्याचा रस्ता दगडमाती पट्टन घुमून घाला असून, आत दोन पडव्या व खांब आणि एक कोरीव कामाची पट्टी आढळते जवळच भुयारत एक व पहाडा वरून खाली उतरण्याच्या डाव्या हाताकडील रस्त्यापाशी एक अशी दोन टाकी आहेत याप्रमाणे या पर्वतातील पहाण्यासारखी सर्व लेणी व टिकाणे होत पहाडाच्या पायऱ्याशी देवळाच्या तलवानगीक एक जुनाट पडकें चर्च आहे त्याचे दगड प्राझणी देवळाच्या (इस्वी सन १० व्या शतकातील) बांधकामापैकी आणिलेले आहेत. जवळच तत्कालीन एक मोठे देऊळ व देवळाचे अवशेष असून, तलावात पडका पाट आहे वेगारच्या विहार-गाव व मारीक येथेहि प्राझणीधर्माच्या बांधकामाचे अवशेष आढळतात पूर्वेस पावसाळावर दोन पाण्याची कुंडे आहेत याप्रमाणे ही कोंडिवडी येथील लेणी आहेत [ठाणे म्युझिअम]

कोट्ट—याच लॅटनमर्थे पाश्चात्य स्कोविंगुलेटन, सक्कतमर्थे व मराठीत कोट्ट, हरीक वगैरे नावे आहेत या धान्याची सर्वोत जास्त लागवड मध्यप्रांतात होते असे म्हणतात परंतु या टिकाणी या पिकाने किती क्षेत्र व्यापले आहे यातपणी आकडे मिळत नाहीत १९०८-५ मध्ये कुटणी व हें पीक यांना एकदर २०३१३४५ एकर क्षेत्र व्यापले होते मुंबई इलाखा व सयुक्त प्रांत यातहि याची लागवड होते विशेषत सयुक्त प्रांतात उजारी, भाजरी वगैरे प्रकारच्या धान्यामर्थे याची वेगवेगळी विधेप करतात कारण याला कितीहि निवड जमीन चालते पावसाळ्याच्या आरंभी येरणी होते व आक्टोबरात पिकाची कापणी होते सण वेगळे काढून देताची मत्तागत चांगली झाल्यास एवरी १० ते १३ मण धान्य निघते सर्व धान्यात हें अगदी हलक्या प्रतीचे धान्य समजले जाते गरीब लोकांशिवाय हें धान्य बहुधा कोणी घात नाहीत यांत ४ जाती आहेत रामेश्वरी, शिवेश्वरी, हरकिणी व मानरा मानरा ही जात फार अपायकारक आहे मानरा जातीस शुद्ध न करता तिचा खाण्यात उपयोग केल्यास वाति, जुलाब वगैरे विकार होतात येरी येत, मन त्रिभूत होते, स्नान येऊन कैफ चढतो व कधी कधी प्राणहानी सुद्धा होते हिंदुस्थानात पुष्कळ लोक याचा खाण्याकरिता उपयोग करतात परंतु अन्न या दृष्टीने तें फारसे हितकारक नसून काही ऋतूत तर अपायकारक होत कापणीच्या वेळी हुता सदे व आकाश मेघांनी व्याप्त झाल्यास त्याचप्रमाणे सदे दिवसात व सदे जमिनीत हें धान्य विपारी यन्तें विपारी व सादेतर धान्याला गुमरायेंत मिठा व मिना अशी नावे आहेत

मा ज रा को दृ दृ द क र ण्या ची री त — हा केहे एक दिवस शेणपाण्यात भिजत घालतात मग ती स्वच्छ धुवून एकदांन दिवस उन्हात बाळत घालतात असे केल्याने त्याचा दोष नाकून तो खाण्यास योग्य होतो हरीकाचा

मात, पेज, वगैरे करतात हें धान्य फार पोतळ आहे [पेंड पदे]

कोनारक—विहार—भोरिसा इलाख्यातील पुरी मिल्हाच्या पोटाविभागाच्या मुख्य टिकाणी असलेले देवालय हें देवालय पुरी शहरापासून पूर्वेस २१ मैलावर आहे या देवालयपासून अर्धाच मैल लांबीवर समुद्र आहे भोरिसाच्या गंग पराण्यातील पहिल्या नरसिंह देवाने हें सूर्यदेवतेचे देवालय बांधले (भोरिसा पहा) कोनारक याची व्युत्पत्ती कोन येथील अर्क म्हणजे सूर्यदेवता अशी आहे याचे प्राचीन नाव कोनाकोन असे होते या देवालयाचा कळस १८० फूट उंच असून समोर १४० फूट उंचीचा एक सभामंडप आहे या देवालयाचे महाद्वार पूर्वाभिमुख असून द्वाराजवळ हत्तीवर बसलेल्या दोन सिंहाच्या मूर्ती आहेत उत्तर व दक्षिण द्वारापाशी दोन हत्तीच्या मूर्ती असून हत्तीने आपल्या सोटेने एका मनुष्याला वर उचलेले आहे असा दैवता आहे याशिवाय याच द्वारापाशी उत्तम सजविलेल्या दोन घोड्यांच्या मूर्ती असून, त्या घोड्याजवळ पुष्कळ घोडे उभे राहिले आहेत असा दैवता आहे प्रत्येक दरवाजावर खोदकाम असून तें चांगले साधलेले आहे पूर्वदरवाजातील हें खोदकाम अद्यापि जंतूच्या तसे पहावयात मिळते या दरवाजाच्या वरच्या बाजूला एक शिळा असून तीवर नवमहादेव चित्र खोदलेले आहे या शिलेचीहि भाविकपणाने पूजा करण्यात येते या शिले-मर्थे पाडलेल्या कोनाड्यात आसनमांडी घालून बसलेली एक सूर्यदेवतेची मूर्ती होती या देवळाच्या जोर्यावर आठ चाकें व यात पोडे कारलेले आहेत सर्व देव लयात रयाचा आकार दिला असून त्यात सूर्यदेवता बसलेली आहे व तो रथ या सात घोड्याकडून ओढला जात आहे अशा तऱ्हेची ही देवालयाची रचना आहे मंडपाच्या पूर्वेस एक चौकीनी इमारत असून, या इमारतीवर नाचणाऱ्या देव-दासिच्या प्रतिमा कोरलेल्या आढळतात त्यावरून ही इमारत नाचासगी याचली असावी असे दिसते या देवळाच्या भोंवती एक पटागण असून त्या पटागणाच्या भिंतीची लांबी ५००×२०० फूट आहे या भिंतीमर्थे पूर्वी पुष्कळ सहज मूर्ती, व ओल्या होत्या असे अवशेषांवरून दिसत आतापावेतो या पटागणात जिकडे तिकडे वाळू साचलेली होती पण १९०२ सालापासून सरकारने ही जागा खणण्यास सुरुवात केली व त्यामुळे या देवालयाच्या पटागणातील इतके दिवस घुमून राहिलेले भाग आता उघडकीला आले आहेत देवलयाचा कळस पडलेला असून तोहि क्षोण्याचे काम चालू आहे हें देवालय जरी अगदी गर्भ झालेले असले तरी, हिंदूमुत्तकलेला व शास्त्रशास्त्राचा उत्तम नमुना या देवालयाकडे बोट दाखवता येण्यासारखे आहे

कानिगजवर्ग—जमनीतील पूर्वप्रशियाची राजधानी व पहिल्या प्रतीचे तटवर्दी शहर लोकसंख्या (१९१०) २,४०,९९४, हे प्रेरेल नदीच्या दोन्ही बाजूस तिच्या मुखा पासून साडेचार मैलावर उच्च जाती वस्तेले आहे हे वा नव्या ईशान्येस ३१.७ मैलावर असून प्रेरेल नदीने दोन्ही प्रवाद शहरामधून वहात जातात नदीच्या पूर्वेस एक पाथी मेस एक व दोन्ही प्रवाहाच्या मध्ये एक असे शहराचे मुख्य तीन भाग असून सर्व शहराचा परे सावनऊ मैल आहे ह्या नदीची शहरातील अधिकत अंशिक रुंदी ८०-९० यार्ड असून दलगवळणाकरिता तिच्यावर पुळ्ळ पूल बांधलेले आहेत नोव्हेंबर ते मार्च महिनांपावेतो ही बहुधा मोठेली अवते गोथिक इमारतीजवळ कटचे घडणे आहे येथे शहरात बारा एकर असलेले एक तळ आहे कवाद तीच्या मैदानाच्या वायव्येस विश्वविद्यालयाच्या इमारती आहेत त्याचे व प्रेरेलच्या दक्षिणेस असलेल्या हुंडाबाबा गच्या इमारतीचे काम नमुनेदार आहे थर्फील विश्वविद्यालय गणिताच्या व तत्त्वज्ञानाच्या अभ्यासकरिता प्रसिद्ध असून त्याला जोडूनच एक नावतलेली वेपशाळा, ४००,००० पुस्तके असलेले एक प्रयत्नसम्राटलय, प्राणिशस्त्रसम्राटलय, वन स्वतंत्राग, प्रयोगशाळा आणि गणितशाळाच्या अद्ययावत उपयुक्त अशा वस्तूंचा समूह आहे येथच्या अप्यापात फट, बेसल, न्यूमन व जे एफ हर्बटसारखे प्रसिद्ध लोक होऊन गेल फॅटचा जन्म येथे १७२४ त झाला व १८१४ त त्याचे स्मारक बांधल गेले येथे असलेल्या शहर दक्षिण रस्त्यात व्यापारशाळा, तीन व्यापारीशाळा, चिःशाळा व संगीतशाळा यांचा समावेश होतो येथे शिलायुगापासून षड्वाकिकाच्या काळापावेतोच्या सापडलेल्या प्रशियन पुरातन वस्तूंचा समूह असलेला एक अवयदाचा आहे

कोनिगजवर्ग हे लष्करी व आरमारी तटवर्दीचे पहिल्या प्रताचे शहर आहे १८४२ मध्ये ह्या शहराची तटवर्दी करण्यास सुरुवात करून ती १९०१ मध्ये संपविली गेली. पूर्वीच्या काळी देखील ह्या शहराबाबती भिंत होता, परंतु आता आसल्या बाजूस कोट असून त्यात परक्षणाकरिता तयार केलेल्या गिरेरच्या पाथकांमार्गी साध ठेवित रईछ अशा सोई केलेल्या आहेत नदीच्या उजव्या किनाऱ्यावर सहा व डाव्या किनाऱ्यावर सहा असे बारा वेगवेगळे किले बांधले असून शिवाय नगरकोटाच्या आत बेटात एक व शहरच्या पूर्वेस एक असे मोठे किले आहेत बदरास सरक्षणाची साधने असल्यामुळे येथील व्यापार फारच वाढला आहे २९ मैलावर असलेल्या पिल्ल नावाच्या बदरापासून शहरा पावेतो नुक्ताच एक कालवा खणून काढल्यामुळे ज्या जहा आचा भाग पाण्याखाली ३० फूट रहातो अशी जहाजी सुद्धा धक्कापावेतो येऊ शकतात ह्यामुळे शहराच्या व्यापारास आपखी उत्तेजन मिळाले आहे यथे मोठमोठी मुद्रणालय, यंत्राचे कारखाने, आगगाडीचे डबे व इजिने तयार करण्याचे

कारखाने आणि रासायनिक द्रव्य व लेखणी साखर, मद्य, तयातून, विंगानो सिगार, अवर्ये सामान वगैरेचे कारखाने आहेत येथून घान्य, पीठ, गुरे, घोडे, जवस, साखर, इमारती लाकूड व पेंड ह्या मिगसा बाहेरगाथी जातात

यथला किन्न प्रथम १२५५ त बोहीमियाच्या राजाने बाधल्यावर नदीच्या पश्चिमेस असलेले पूर्वीचे जुने शहर त्याभोवती वाढले झाला १९८० त नागरिक हव मिळाले कोनिगजवर्ग हे १२८० त हॅन्सिअटिक सणास मिळाले उत्तरेकडच्या मोठ्या युद्धामुळे ह्याच्या व्यापारास बराच अडथळा आला, परंतु १४ व्या शतकाच्या अखेरापासून ह्याची पुन्हा भरभराट हाऊ लागली १७०४ त शहराचे तीनहि स्वतंत्र भाग एक झाले हे इ स १७७० मध्ये मेचानी घेतले, परंतु १८१२ त येथे कट होऊन नेपोलियनच्या विरुद्ध प्रशियाने बंड केले व त्यात कोवास यशाहि आले १९ व्या शतकात पूर्वप्रशियात व रशियात आगगाडी ह्यात्मने रशियातल घान्य, जवस, शियापा, आणि सण ह्या बदरातून परदेशात जाऊ लागले व त्यामुळे येथला व्यापार वाढला येथून आता मेमल, स्टेटिन, केल, अमस्टर्डम व इल येथे आगगाडी नेहमी जात येत असतात

कोनिग्री कालव्या—हा कालवा मद्रास इलाह्याच्या सल्लव गिःलाहील कालिपेत तासुध्यात आहे हा कोनोरी नावाच्या कलेपट्याने इ स १८४८ त बांधला याची लांबी २ मैल असून ह्या इष्टतर अधवा कोरपुल व कलाथी या दोन नद्या मोडतो ह्या बंदगर व येगापूर दळणवळणाच्या जलमार्गाचा एक पाटा आहे

फोनूर—मुर्खे इलाखा बेळगाव जिह्या शिलाहेतात 'कॉलनुव' असा उल्लेख या गावासंबंधीने केलेला आढळतो गोकाक या वायव्येस सुमारे पाच मैलावर घटप्रभा नदीकाठी हे गाव आहे गोकाकच्या धबधब्याजवळ या गावाच्या शिबेंत सुमार अकराव्या शतकातील कित्येक पडकी हेवळ आहेत गावाच्या दक्षिणेस टकडोज्या पायथ्याशी पुण्ळ किस्तवण आहेत ही घडगी आहेत याविषयी हल्ली वाद नाही ही फार प्राचीन काळातील आहेत ही उघापासून वचाव चहाया म्हणून पावडाची बांधली अशा स्थानिक समज आहे (बेळगाव ये)

कि स्त्र एन—फोनूर गावाच्या दक्षिणेस डॉंगरगाय-प्याशी ही दिसतात दक्षिण हिंदुस्थान व दक्षिण देशाबाद जवळ ज्या प्रकारची किस्तवण आहेत तशीच येथे पाहाव यास सापडतात यापैकी पुण्ळ घडगी असून मैदानावर ती इतस्तत पसरली आहेत याकरिता लागलेल्या शिला जवळच्या डॉंगरातून आणलेल्या आहेत त्या शिलाना काणल्याहि हत्याराने घडवून योग्य आकार देण्याचा प्रयत्न केलेला दिसत नाही, तथापि त्या अयदीव गैरमापी दिसत नाहीत प्रत्येक खोली अथवा किस्तवण हे बहुश सहा

शिलाचें फेलेलें आडळेंतें चार सहा फूट लाय आनि चार सहा फूट उंच अशा मापाच्या दोन शिला दक्षिण उत्तर दिशेस समांतर असून चार पाच फुटांच्या अंतरानें ठेविल्या आहेत. उत्तरेकडच्या दोनदास त्या दोन शिलांच्या मध्यें त्रिक्रयाच उंचीची एक उभी शिला असते. ही शिला उपर्युक्त शिलांची पूर्व पश्चिम टोंकें द्वाभीत नाही हे लक्षात ठेवण्यासारखें आहे. सोळीच्या दक्षिण दिशेस वरच्यासारखी एकच आडवी व मोठी शिला नसते. मध्यें साधारण दोन फूट जागा राहिल अशा वेतानें दोन लहान शिला उभ्या फेलेल्या आडळ्यात. या उभ्या पाच शिलावर सुमार आठ इंच जाडीची एक मोठी शिला टाकलेली असते. याप्रमाणें ही सोळी तयार केलेली असते. बहुतेक कोल्हाकरां आंत जाण्यास एक रस्ता केलेला असतो. सुमारे तीन ते पाच फूट लाय व सुमारे दोन फूट उंच अशा दोन शिला एक ते दोन फुटांच्या अंतरानें मुख्य कोळ्याच्या दक्षिणेकडील उभ्या सोळाशीं फाटकोन करून ठेविल्या असतात व या दोन शिलावर एक शिला ठेवलेली असते. अशी किस्मएस्त येथें सुमारे ५० आहेत. बरीच पडकी आहेत. काही विस्वाम्नेच्या शिला कोणी तरी पेऊन गेले असवे. काहीं अद्यापि सुस्थितीत आहेत. काहीच्या समोवती काही अंतरावर दगडी बांध बांधलेला अद्यापि दिसतो. आंत काय असवें हे पाहण्याचा पूर्वी कोणी प्रयत्न केला नाही अशी एक सोली उकरली असता आत बठीण तांबडी मादी सापडली. वरच्या शिलेपासून सुमारे अठरा इंच माती खणल्यावर माणसाचा एक मोठा दात व हाडाचे काही तुकडे सापडले. तीन फूट आठ इंच व तीन फूट दहा इंच खोलीवर मळक्याचा चुरा सापडला. ज्या स्थितीत दात सापडला त्यावरून त्रैत यम-लेल्या स्थितीत दक्षिणाभिमुख पुरलें असलें असे अनुमान काढता येतें. [वा. ग्या.]

कोन्हेर राम कोल्हटकर—रत्नागिरीजवळील नेवरे-याची रामजी नारायण कोल्हटकर हे रहात असत. पेठावा-ईत त्यांनीं वाईजवळ पाडवगड येथें वतन संपादिलें. पाडव-गडहून नेवल्यास जाण्याची वाट कोयना काठानें दक्षिणेस भैरवगडावरून चिपळूणकडे जाते. भैरवगडाखाली बापूजी, सावाजी व परांजी हे भोंसलेपुत्र रहात असत. त्यांचा व रामाजीपंताचा परिचय झाला होता. एकदा हव्यानं भैरव-गडावर स्वारी करून भोंसल्यांना पुढ्यासुद्धा पकडून अजि-न्यावर बंदित ठेवले. त्यावेळीं ३ हुजूर क. दंड भरून पंतांनीं यांची सुटका केली. त्यामुळे भोंसल्यांनीं आपले उपाभ्येपण पंतास वंशपरंपरा करून दिलें. पंताचा प्रवेश शाहूछत्रपती-कडेहि होता; त्याच्यामाफत भोंसलेपुत्र छत्रपतीकडे आले. छत्रपतीचे वाळनीस दोसर याची मुळगी शाहुसहाराणांनीं काढविलेली होती. त्यांनीं तिथें लग्न पंताचा मुळगा कोन्हेर याच्याशीं लाविलें. या कारणांनं कोन्हेरवर महाराजाचा छेड विशेष मळला. त्याला भास्करराय म्हणून एक भाऊ होता.

रघूजी भोंसल्यास महाराजांनीं सेनासहयसुभाषद दिल्यावर त्याची सुसुमदारी कोन्हेरपंतास दिली. कोन्हेरपंतानें फारहोमी भोंसल्यास बऱ्याडांतून पकडून सातात्यास आणले होते. छत्र-पतींनीं भास्करपंतास रघूजीची यक्षीगिरी दिली. या दोघां बंधूंच्या मदतीनं रघूजीनें पुढें बंगालपर्वतां प्रदेश पाकीन करून अनेक पराक्रम गाजविले. भोंसल्याचें राज्य असेपर्यंत नागपुरास कोल्हटकरांचा लौकिक होता. कोल्हटकर व पेशवे यांचें मात्र चांगलें नसेलें उभयपक्षां सर्वस्वी पंताच्याच्या विरुद्ध राहून रघूजीस मदत करीत. मराठेसोड्यांत वहुी माजविणाऱ्या ज्या काही व्यक्ती झाल्या त्यात रघूजी भोंसले हे एक प्रमुख होते. इ. स. १७५६ त कर्नाटकच्या सुभेभारिच्या भान-गडीत भोंसले हे बापूजी नार्डकाच्या जागुने होते व कोन्हेर-पंत हा सातात्यास राहून त्या व भोंसले यांच्यात करार होता. कोन्हेरपंत यानें भोंस-ल्याच्या घरच्या भाऊवंदकीतहि भाग घेतला होता. भास्करपंत हा बंगाल्यावर स्वाभ्या करी. तिकडे गेला अलीवर्दाखानानें दगा देऊन मारलें असणा (भास्कर राम कोल्हटकर १७५१) कोन्हेरपंतास दुःख होऊन त्यानें देशी जाण्याचा हट घेतला. तेव्हा भोंसल्यांनीं त्यांना दरसाल २५ हुजाराची गहामीर देऊन खेरीम लग्नपर्यंत व खोरी-शिखरीस सरपारी मदत देण्याचें वापसपूर्वक कबूल केलें. याशिवाय कर्नाटकातील भोंसल्याच्या सुभ्यावद्दल कोन्हेर-पंतास १० लक्षांचें दरपत्र अर्जादच्या नवाबानें इ. स. १७४८ त करार करून दिलें होतेंच. तरीहि पंताची उदात्तता दूर झाली नाही. तेव्हा रघूजीनें कडानें त्याला निरोप दिला. पंताना सदा पुन होते. त्यापैकी चौपाना रघूजीनें संरक्षण करून दिला व बापूराव कोन्हेर त्याला मुख्य करून जवळ ठेवले (१७५२). रघूजीची मर्जी पंतावर कार होती. त्यानें त्यांना एका स्वस्तूरच्या पत्रात लिहिलें आहे की "आज-चाहि वृद्धापकाळ व तुमचाहि वृद्धापकाळ, अशा प्रसंगीं तुम्ही व अम्ही विभक्त असावें हें ईश्वरास मानत नाहीं...हें पत्र लक्ष पत्राचे जगा मजून तुम्ही चि. व.पु.रायास घेऊन यावें. ...तुम्ही यावयास अनमोव कराल तर तुम्हाला आत्मचा गळ्याची आण असे." सारास, भोंसले व कोन्हेर या वृद्धांच्या घरीया एकमेकीं होती. हिंदुस्थानच्या ईशान्येकडील मराठेसोड्यांची प्रबंड दौलत उभारण्यात या दोन वृद्धांचे धमक करणीभूत झाले होते. पुढें या दोघांची भेट झाली की नाही हे अव्यक्त नाही. भोंसल्यामुळे कोल्हटकरांचे व पेशव्यांचे कृत चांगलें नव्हतें. रघूजी व कोन्हेरपंत मेलावर नागासाहेब पेशव्यांनीं भोंसल्याच्या भाऊवंदकीत हा १ घालून ती मिटविली व त्याच वेळीं कोल्हटकरांच्या पराभवास दूर करून देवाजीपंत चोरपण्यास भोंसल्याचा कारभारी नेमले. कोल्हटकरांच्या घाण्यानेल पुरुष होतारू व पराक्रमी होते. त्यांची भोंसलेपंताच्या दौलतीविषयी निष्ठा असून तिच्यासाठी ते सर्वस्वावर पाणी खोडण्यास तयार असत. पण पुढें देवाजी-पंतानें सर्व कारभार हल्लहल ताण्यांत घेतला व कोल्हटकर

कुटुंब जे मागे पडले ते कायमनेच. कोन्हेरयांत सहा पुत्र बाबूराव, यशवंत, रामचंद्र, बळवंत, गोविंद आणि सूर्यभग या नावाचे होते. पैकीं यमूनवाकडे मुख्य बांडिलकीचा सरं-
गम पुढे चालला [ना. भो. का. २; इ. सं. ऐ. भौ. पु. १. राज. ख. ३; इति. मेढ. अष्ट. १८३५; मरा. रिया.]

कोन्हेराव फांकडे.—महिले फांकडे कोन्हेराव त्रिंबक एकवोटे. हे बाळाजी बाजीराव पेशवे याच्या कार-
कीर्दीमध्ये एक प्रसिद्ध शिलेदार होते. हे पुरंदरचे रहिवासी होते. ह्यांनी अनेक युद्धांमध्ये शत्रूच्या फौजेवर चढाई करून फार मोठ्याकीर्ती कायम केली; त्यामुळे त्यांचे शौर्य श्रीमंताच्या मजलस येऊन त्याच शिलेदारीचे स्वतंत्र पथक मिळाले. इ. स. १७५१-५२ मध्ये मोगलांचे व मराठ्यांचे अ. तुमुल युद्ध झाले त्यामध्ये कोन्हेर त्रिंबक ह्यांनी आपल्या शौर्याचे असे काही बमत्कार दाखविले की, त्या योगाने त्यांची रणमणवरील कीर्ती अजरामर झाली असे म्हण्टे तरी चालेल. ह्या वेळीं मराठ्यांचा प्रतिपक्षी सहायवंतग हा असून, त्याच्या बाजूस त्रिसिद्ध प्रबं सरदार धुकी हा आपल्या कबाड्डी सैन्यासह मिळला होता. ह्यावेळीं मोगलांचा विचार पुण्यावर चढाई करून मराठ्यांची मुख्य राजधानीच हस्तगत करावी असा होता. साम्राज्य ते डम-
वेच्याचे सत्तेगाव व राजगगाव येथपर्यंत चढाई करून आले. सारीस २१ नोव्हेंबर रोजी घुशीने प्रहणाच्या दिवशी हिंदू लोक धर्मद्वेषात झुतडले असता. त्याच्यावर छापा घालून त्यांना सैरावैरा पळवायास लाविले व त्यांच्या लष्करातून त्यांनी मराचशी लूट केली. त्यामध्ये पेशव्याचे देव व पुजेची वपकरणीहि गेली असे म्हणतात. हिला कुकडीची लढाई म्हणतात. त्यामुळे मुघांस मोठा विजयानंद वाटून तो आधिक्य ओराने पुढे चाल करून आला. ह्या विकट प्रसंगी मराठ्यांचे सरदार विलकुल न डगमगता ते मोठ्या आवे-
धाने शत्रूशी युद्ध करण्यास निघे झाले. ह्यावेळीं मराठी सैन्याचे मुख्य सेनापति महादजीपंत पुरंदरे हे असून त्यांच्या हाताखाली दत्ताजी शिंदे व महादजी शिंदे हे दोन नवीन गोमाचे तहण सरदार आणि कोन्हेराव त्रिंबक एकवोटे हे होतकरु शिलेदार हजर होते. मराठ्यांचे व मोगलांचे ह्या समयाी मोठे हातपाईंच युद्ध झाले (२७ नोव्हेंबर). ह्या युद्धामध्ये कोन्हेराव त्रिंबक एकवोटे ह्यांनी आपल्या शौर्याची अशीही सीमा करून दाखविली. त्यांनी प्रतिपक्षापटोल मारल्याची तोफाच एकतरखा भडिमार होत असतांना शत्रू-
वर निकराचे हल्ले करून त्यांना नेस्तनाबूत करून सोडिले. " महादजीपंत, दत्ताजी व महादजी शिंदे वारगीर व कोन्हेर त्रिंबक एकवोटे वगैरे अकरा असामीनी (मोगलांची) कोसवी अंघारी खाली नेली...अवारी लुटली. मोगल शिस्त जाहल...सारा-उत्तडा " त्यानंतर ९ डिसेंबरी माझवण येथे फजारीची लढाई झाली. ह्यावेळीं कोन्हेर ह्यांनी दाखविलेल्या युद्धकलाकडल्याची फार सारीफ

होऊन त्याचफांकडे अशी शौर्यदर्शक पदवी पेशव्यांनी दिली. तेव्हापासून त्यांची कोन्हेर त्रिंबक फांकडे ह्या नावाने प्रसिद्धि झाली व त्यांचे पेशवे सरकारातून मोठा बहुमान (पालखीची वस्त्रे व नेमणूक) व इनाम मिळाले. आणि त्यांच्या वडादुरीवद्द त्यांच्या मोठ्याच्या पणाम चांदीचा बाळा घालण्याचा मान मिळाला (१७५४). ह्या बहुमान फारच थोड्या सरदारास पूर्वी मिळत असे. या मानाचा अर्थ असा की, ह्या घोडेस्वार एक तर समरागणात जय मिळवील किंवा आपला देह धारातीर्था अर्पण करील, पण शत्रूस पाठ दाखवून रणातून भिंबत परत येणार नाही. कोन्हेर त्रिंबक फांकडे हे होळीहुत्राच्या लढाईमध्ये हजर होते. तेथे त्यांनी शत्रूवर जवानमर्दाने चालून जाऊन आपले रणशौर्य चांगले व्यक्त केले. होळीहुत्राच्या लढाईमध्ये ते मोठ्या पराक्राने सचावले. पुढे ते श्रीमंत सदाशिवराव भाऊ-
साहेब पेशवे ह्यांच्याबरोबर इ. स. १७५६ मे मध्ये सावन-
रच्या स्वारीवर गेले. तेथे भाऊसाहेब व फांकडे हे घुशीच्या बावेच्याच्या मान्यात उभे असता त्यांच्या कोपयावर घुशीच्या तोफखान्यातील तोफेचा एक गोळा पडून त्यांचा र.भूमीवरच अंत झाला. श्रीमंत बाळाजी बाजीराव पेशवे ह्यांस त्यांच्या मरणाने फार दुःख झाले. परंतु त्यांनी त्याच्या वैज्यास चांगले इनाम देऊन ह्या शूर पुरुषाची निस्सीम स्वामिनिधि आणि पराक्रमपटुत्व या गुणांचे योग्य बीम केले. पेश-
वाईमध्ये कोन्हेराव फांकडे ह्यांची वीरता पार असून त्यांच्या शौर्यकथा तरुण वीरांना फार प्रोत्साहन देत असत. हें घराणें देशव्याप्या अत्यंत वीरव्याप्तोळ व वैज्याप्रमाणे विश्वासतोळ होते [इति. स. पु. ४ अ. १०-१२; डफ. पु. २; दि. हा. वि. पु. ५३. अं. १; राज. खं. १. ले. २३२; का. इ. सं. घा. १३; मरा. रिया. म. वि.]

कोपनहेगन—कोपनहेगन हें शहर बेन्मार्कच्या राज्याची राजधानी असून हॉलंड येथच्या पूर्व किनाऱ्यावर साडे ३ लाक्षपुनीच्या दक्षिणकिनाऱ्यावर आहे. याची लोक-
संख्या ६,००,००० आहे. हें हॉलंड येथच्या पूर्वकिनाऱ्या-
वर समुद्र व लहान लहान बेटे यांच्यामध्ये आहे. दोन वेडा-
मधील नैसर्गिक खांदीमुळे एक छान बंदर बनले आहे, व या दोन वेडामध्ये दळणवळण लैंग्रो व निपेलसो या दोन पुर्वीच्या योपाने चालते.

आतील शहराचे व्यापिलेल्या प्रदेशास गॅमेलशोन म्हण-
तात पाचव्या ख्रिश्चियनच्या पुतळ्याला हेस्टन (पोडा) म्हणतात. याभावी पाहण्यालायक इमारती आहेत. पूर्वेस थालोटेन्ग्रे ह्या रागवाडा आहे. दक्षिणेस रॉयल नावाचे नाटकगृह आहे. सदांदिग होल्सिंग व अँडाम ओहलेन्सला-
गर या कबाचे पुतळे प्रवेष्टाद्वाराच्या दोन्ही बाजूस आहेत व समोरच्या बाजूस अँपोली, पेगॅसस व हिपोकिनीचा झरा हे आहेत. इतर शिल्पकामे म्हणून ओफेलियाची उदा-
वदार आकृति होन. कॉन्वेस नॅडिटरमपीळ इतर

इमारती परराष्ट्रीय कारभाराचा कनेरी, फिन्केक व्यापारी यहुँ व्यापारी पेढी व पॉट्स राजवाडा या होत. नायव्हेंहनच्या धक्यावर जुनी परे आहेत.

कोन्जेन्स नायटोहेग्नसुत होल्मेन्स कनाल नाथाचा रस्ता नॅशनल बँकेवरून होल्मेन्स कनेक अथवा पादशाही आरमाराच्या चवेली आतो. सिंधियन्सबोर्गचा राजवाडा १७१४ व १८८४ या वर्षी दोन वेळा गजला. यांतील कलाकौशल्याचें काम बचावण्यांत आलें. शाक, हान, आरीय व न्याय या देश-तांचे पुतळे आर्मेनून बचावले गेले. १,१०,००० पुस्तकें व २०,००० इस्तिकलत छेद असलेलें पुस्तकसंग्रहालय आर्मेनून बचावले गेले. धक्यावर सराफकडा (बोसेन) ही एक सुंदर इमारत आहे.

यॉर्होल्डसन संग्रहालयाच्या दुमगली इमारतीत इंग्लिशियन व एडुस्किन शिल्पप्रदर्शने मिश्रण सांपडतें. या संग्रहालयांत यॉर्होल्डसनची सुमारे ३०० पुस्तके आहेत व एका खोलीत १८४८ मध्ये रश्याच्या सूर्युत्तमयी जसें सांघडलें होतें तसेंच ब्यकस्पात मांडलेले असें त्याचें सामान त्याच्या घावयाच्या खोलीत आहे.

स्लॉटसोमच्या पश्चिमेस मुख्य जमिनीवर प्रिन्सेस पॅलेस आहे. यांत पूर्वी पांचवा सिंधियन व सहावा फेडरिक रहात असत. यामध्ये राष्ट्रीय पदार्थसंग्रहालय आहे. श्वॉर मू कने हें कोपनहेगन येथी कॅपेड्रल बर्थे आहे. यामध्ये जॉन बॅप्टिस्ट, मोसेस सिस्त व यारा सायु यांचे पुतळे आहेत श्वॉर मू कनेच्या उत्तरेस पहिल्या सिंधियननं स्थापिलेले विश्वविद्यालय आहे. येथें सरासरी २००० विद्यार्थी आहेत. या विश्वविद्यालयाला जोडून वेधशाळा, नायव्हेंस्टर गेडमधील रसायनशास्त्रप्रयोगशाळा, तसेंच ग्रेडगेड मधील साक्षप्रयोगशाळा व वनस्पतिबाग ही आहेत. विश्वविद्यालयाचें पुस्तकालय व हॅसनचें पुस्तकालय या दोहोंमध्ये २,००,००० मध्य व ४००० इस्तिकलितें आहेत. आणि प्राणिसंबंधक उद्यान आहे. जवळच सेंट पिटरचें चर्च व फिस्टल गेडवर टिनिटी चर्च हा आहे. याचा १११ फूट उंचीचा गोल मनोरा युरोपात अद्वितीय आहे. या चर्चपासून निघालेला जॉवर मेयर गेड हा रस्ता दक्षिणेकडे आतो. यावर दुकानांची फार दाटी झाली आहे. यावर थिएटर ऑपलोनचा पुतळा आहे. या ऑपलोननं व हें घादर वसविलें.

कोन्जेन्स नायटोहेग्नचा ईशान्येकडील भाग हा धर्मंत लोकांनी व्यापला आहे. अॅमलियनबोर्गेच राजवाडे, फिला, रोशनबोर्गेच यणीचे व इतर सरदारांचे वाडे हे या भागात आहेत. मोल्डके पॅलेसमध्ये १८ व्या शतकातील डच निशाचा संग्रह आहे. याच्या जवळच प्रीसबा रामा जॉर्जे याचा राजवाडा आहे. या राजवाड्याच्या मागे अॅमलियन बोर्गे हॅब्स आहे. याच्या मध्यमागीं पांचव्या फेडरिकचा पुतळा आहे.

अंतर्दुर्गाच्या पश्चिमेस ओस्टनेगार्डे अथवा पूर्वकडील रेल्वेचें स्टेशन आहे. याच्या नैर्ऋत्येस बर्गाचे पत्तरेडेले आहेत. ऑस्ट्रे अॅमलोगेममध्ये कोरीव विज्ञ व सोदीव कामांचे शिल्पकलासंग्रहालय आहे. याच्या समोर नववा सिंधियन व राणी खेडा यांच्या लमाच्या स्मरणार्थ बांधलेले देन्माई नावाचें स्मारक आहे. यात इंग्लंडचा राजा सातवा एडवर्ड व राणी अलेक्झांड्रा यांच्या विवाहप्रसंगाची उठावदार चित्रे आहेत. वनस्पतिसंबंधक उद्यानांत टायकोव्हेंग्ला पुतळा व यांतच वेवशाळा, रसायनशास्त्रप्रयोगशाळा तसेंच खनिजपदार्थसंग्रहालय, विविध धंदेशिक्षण देण्याच्या शाळा व दासाणा या इमारती आहेत. ऑस्ट्रेहोल्डगेडच्या आंतल्या बाजूस रोझेनबोर्गे पाडे व राजवाडा ही आहेत. डॅन्स्कोक पदार्थसंग्रहालयामध्ये १६६० पासून दोनकन्यांच्या खासगी चरित्रांचें वर्णन करणाऱ्या वस्तूंचा संग्रह आहे. स्वातंत्र्यस्तंभ १७९८ मध्ये बांधलेला आहे. उत्तरेस मुख्य रेल्वे स्टेशन (यॅनेगार्डे) आहे. पश्चिमेकडील भागात फेडरिक बर्गचे उद्यान आहे. यात एक राजवाडा असून याचा लष्करी शाळेसारखा उपयोग करतात. या उद्यानात एक प्राणिसंग्रह आहे. यंदराच्या लग्नाच्या भागात सिंधनशाहून म्हणतात. यात श्वॉर फेलसस कने आहे. अॅनागर्चे वेड सुपीक असून यात भाभीपाला होतो. येथें डच लोकांची बसाहत आहे.

कोपनहेगनच्या आतपासचा उत्तरेकडचा व पश्चिमेकडचा भाग मनोबोधक आहे. हॅम्बनबोर्गे व स्कोडव्हेर्ग ही समुद्रकाठची हवा खाण्याची ठिकाणे आहेत. येथेंच डायरेहॅव्हन बर्ग (मृगालय) व स्कोहन (अरण्य) आहेत. राजवाड्यात राष्ट्रीय ऐतिहासिक संग्रहालय आहे. बिहडोरा बिहला अलेक्झांड्रा राणीला १९०७ मध्ये मिळाली.

कोपनहेगन येथील साहित्य व राष्ट्रीय मंडळामध्ये इ. स. १७८२ मध्ये स्थापलेली डॅनिश रॉयल सोसायटी, इ. स. १८२५ स्थापलेली रॉयल अन्डिक्कोरियन सोसायटी, डॅनिश वादभयसंधक सोसायटी, रॉयल अन्डिक्कोरियन सोसायटी, डॅनिश चर्च-हिस्टरी सोसायटी, इ. स. १८२८ स्थापिलेली ईस्टिन्सल अॅसोसिएशन, इ. स. १८०६ मध्ये स्थापिलेली रॉयल जिऑग्रॉफिकल सोसायटी व इतर संगीत वियक्य संस्था या फार नावाजलेल्या आहेत. इ. स. १७५६ मध्ये पांचव्या फेडरिकनं व्यापारी लोकात कलामिदचीचा प्रसार करण्याकरता अॅकडेमि ऑफ आर्ट्स (कला-युवन) स्थापित केले. इ. स. १८२६ मध्ये आर्ट युनियन व इ. स. १८०० मध्ये संगीत सार्वजनिक शाळा स्थापल्या. विश्वविद्यालयाशिवाय, पत्रवृत्ती व शेतकी विद्यालये, लष्करी शाळा व आरमारी शाळा या दुसऱ्या शिषाणसंस्था आहेत. थंडोशरण हें हुतरकडा शाळा व विशिष्ट कला विषयक संस्था या नांवाच्या सोसायटीच्या शाळेत दिले जाते. या सर्व शाळा खासगी आहेत. प्राथमिक शिक्षण निरनिराळ्या बर्गाचे लेंक आणाल्या पंचाच्या शाळेंतून देतात.

पूर्वाच, पर्जन वेलेंचा प्रार्थनामंदिरें लुथेरियन चर्चची आहेत. इतर काही महाराष्टी रिफॉर्मड चर्चची आहेत. सेंट ऑस्करियसचें कॅथॉलिक चर्च इ. स. १८४३ मध्ये बांधलें. क्रिस्तलॅण्डमधील यहूदी लोकांचें प्रार्थनामंदिर इ. स. १८५३ मध्ये बांधलें आहे. सध्याच्या रस्त्याच्या नावावरून पूर्वी कोपनहेगनमध्ये मठ वगैरे इमारती होत्या हे स्पष्ट होतें.

कोपनहेगन हे डेन्मार्कमधील सर्वोत्तम मोठे व्यापाराचे शहर आहे. आउटर साउंड व वॅल्वोर्स्ट्रेड यांच्या मधील अरुंद समुद्रमुखावर हे बंदर आहे १८४४ मध्ये शहराच्या उत्तरेचे फिन्हव्हन (स्वतंत्र बंदर) बांधण्यात आलें, व काही वयाची व इतर सोयी करण्यात आल्या. त्यामुळे व्यापारात बऱ्याच सोयी झाल्या. हे बंदर मुख्यवेंकळून रेल्वेच्या स्टेशनला घड्याळकार रेवेने व मकतीच्या फबेरीच्या घड्याळा एका फार्मान जोडण्यात आलें आहे. व्यापारी बंदर व लडाऊ जहाजांचे बंदर (ऑलॅगर्थेव्हन) यांच्यामध्ये एक धारा आहे व समुद्रकिनार्यावर दहा धळे बांधून समुद्राला व्हाविलें आहे. हे औद्योगिक शहर नाही. रॉयल बायना फॅक्टरी ही थोरव्हॅल्डसनच्या कामाच्या नमुन्यावरून प्रसिद्ध आहे. येथे लोखंडी जहाजें, एंजिन व बगैरे बनाविण्याचा एक मोठा कारखाना आहे. पांढरे मिहलून अणविलेला फक्त्या माळाचा पन्ना माल बनविण्याचे काही कारखाने फिन्हव्हनच्या अन्वारात आहेत.

इति हा स.—कोपनहेगन (म्हणजे व्यापाऱ्यांचे बंदर) या शहराचा उल्लेख प्रथम १४०३ मध्ये इतिहासात सापडतो. हे पूर्वी नेबळ मच्छीमार खेडे होते व वाटाण्या घातकाच्या मेष्यांपर्यंत हे असेच होतें. यावेळी पहिला व्हाल्टेमार यानें हे एकलेव्हाड याला नगर केलें. यानें येथे एक मित्रा बांधला. नंतर येथे व्यापाऱ्यांची वस्ती झाली व याला कोपमनाहोफन हें नाव प्राप्त झालें. १२४५ मध्ये जॅनिश राजा चौथा एरिक यानें विराप गोलत स्थितीत याना हाकून लाविलें. परंतु १२५० मध्ये राजाच्या मरणानंतर विराप जेवढे अर्लंडसेन यानें हे शहर पुन्हा घेतलें व १२५४ मध्ये नगरवासीयानां प्रथम नागरिकपणाचे हक्क दिले. यानंतर जुन्या सनदाच्या मनाईस न जुमानता व्यापारी संघ स्थापन करण्यात आले. ते शहराच्या अधिकाऱ्याच्या सत्तेखाली होते. १२४८ मधील लुवेकच्या लोकांच्या व १२५९ मधील रुगेनच्या प्रिन्स जेरीसि-रच्या हल्ल्यामुळे कोपनहेगनच्या मरमराटीस प्रतिबंध झाला. १३०६ मध्ये या शहरानें नॉर्वेजियन लोकांना हाकून लाविलें. परंतु १३६२ व १३६८ मध्ये व्हाल्टेमारच्या प्रतिस्पर्ध्यांनी हे शहर पुन्हा काबीज केलें. पुढच्या शतकात हेन्रियागिक लोग (संघ) हा नवीन वायु उरपण झाला व राणी किलिप्पा हिने याचा वेत फडविला. रोस्किल्डे येथील विशाखाच्या ताब्यातून हे शहर येथ्याचा पुष्कळ

राजानी प्रचलन केला परंतु १४४३ पर्यंत हे शहर परत करण्यात आलें नाही. नंतर कोपनहेगन हे राजधानीचे ठिकाण बनलें. १५२३ पासून १५२४ पर्यंत दुसऱ्या ख्रिश्चियनन हे शहर पहिल्या फ्रेडरिकविषयक लढविले. अखेर शेड फ्रेडरिकने ते घेतलें व त्याची तटबंदी मजबूत केली. १५२६ मध्ये एक वर्षामार वेढा दिल्यानंतर हे शहर तिसऱ्या ख्रिश्चियनला शरण आलें. १६५८ ते १६६० पर्यंत स्वीडनचा चार्लस गस्टव्हस यानें निरपेक्ष या शहराला वेढा दिला होता व पुढल्या वर्षी मोठ्या सैन्याने स्वतंत्रपणाने शहरावर हल्ला या शहरास किलेक हक्क देण्यात आले. ज्या तहाच्या योगानें तिसऱ्या फ्रेडरिकच्या स्वीडिश लढाईचा शेवट झाला होता त्या तहाला या शहराचें नाव १६६० मध्ये मिळालें. १७०० मध्ये इंग्लंड, डॅनड व स्वीडन यांच्या संयुक्त आरमारानें या शहरावर हल्ला केला. १७२८ मधील एका मोठ्या आगीत येथील १६४० घरे व ५ प्रार्थनामंदिरें जळाली. १७९५ मधील दुसऱ्या आगीत ९४३ घरे व सेंट निकोलस व रायस ही देवाळे जळून फस्त झाली. १८०१ मध्ये ब्रिटिश आरमारानें जॅनिश आरमाराचा रोडस्टेडमध्ये नाश केला. १८०७ मध्ये लॉर्ड कॅबराटच्या नेतृत्वाखाली एका ब्रिटिश आरमारानें ह्या शहरावर गेल्ल्याचा पाऊस पाडून विध्विष्टाळ्याच्या इमारती, मुख्य प्रार्थनामंदिर व इतर इमारती याचा नाश केला. कोपनहेगनची लढाई १८०१ मध्ये झाली.

कोपरगाव—थुंबई जिल्ह्याच्या अहमदनगर जिल्ह्यातील एक तालुका. या तालुक्याचे क्षेत्रफळ १९९१ चाली ५१९ चौरस मैल होतें. या तालुक्यात पुण्याचे नावाचे एक शहर असून १२५ खेडी आहेत. या तालुक्याचे मुख्य ठिकाण कोपरगाव आहे. १९०१ मध्ये या तालुक्याची लोकसंख्या ५८९० इतकी भरली. या तालुक्याचा वसूल १९०३-४ साली २,४२,००० होता. या तालुक्याच्या अगदी वायव्य टोंकाकडील मायातून गोदावरी नदी प्रविष्ट होऊन सर्व तालुक्यातून वहात गेली आहे. कोपरगाव तालुक्याची जमीन काळी आहे. गोदावरी नदीला या तालुक्यातील लहान लहान वसे पुष्कळ ओढे मिळालेले आहेत. पण हे ओढे उन्हाळ्यात आहून जातात. त्यामुळे येथील जमोनींना विहिरींचेच पाणी देणे माघ पडते या तालुक्यातील शेतकरी वर्ग बराच कपाल आहे. कारण येथे पाऊस फार क्वचित पडतो. कोपरगावात पेशव्यांचा बाडा असून रामोबादादा १७८४ त येथे मरण पावला

कोपनिकस निकोलस—(१४७१-१५४३) प्रसिद्ध यजोर्विज्ञा. याचे लहानसे चरित्र व ज्योतिषशास्त्रातील विद्युत् विज्ञानविशेष (ज्ञानकोश वि. ५ पा. ३१९-३४३) या ग्रंथात दिले आहेत. त्या ठिकाणी त्याच्या सूर्यकेंद्रसिद्धांताचे विस्तृत विवेचन केलें आहे.

कोपळ—हा मूळचा आदिलशाहीचा एक कर्नाटकातील प्रांत. शिराजीमहाराज तेजापूरकडे गेले असता जिंजी येथे प्रात त्यांनी त्यांची मिथिले. त्याचवेळी हाहि प्रांत त्यांनी काबांन केला. तेव्हापासून आदिलशाहीने त्यावरील आपला हक्क कायमचा सोडला. हा प्रांत व महाराजांनी त्यावेळी जिंकले इतर प्रात याचा समावेश कर्नाटकातील 'स्वराज्यात' होत असे. पुढे मुघलमनाच्या लक्षात सदर प्रांत गेला होता. तो शाहजहानाच्या कारकीर्दीत परत मिळविला. याच स्वराज्यासाठी श्री. नानासाहेब व धोरले माधवराव-साहेब यांनी मोहिमा करून ते प्रात पुढे सोडविले आहेत. हेदरच्या लढायात या स्वराज्या (प्रदेशा)चा उल्लेख वारं-वार येतो [मरा. रिया; ऐति. ले. सं.].

कोप्यागेज—संपुर्णप्रांताच्या अख्यपद गिऱ्याच्या पोषी तहशिलांतील एक गाह. गांधीपुराहून थोरवपुराकडे ओरस्ता गेला आहे त्या रस्त्यावर हे वसले आहे. गोरपपुराहून वतारवकडे ओरवंगल आणि नोंदे वेस्तेर रेल्वेचा काळा रेल आहे त्या काळ्यावरील हे अक्षरांचे ठिकाण आहे. या गाहाराची लोकसंख्या १९११ मध्ये ५६०४ होती. असम गड्या राजा इरादतखान याने १७८५ च्या सुमारास हे वसविले. पण या गाहारात हे एक लहानसे हिंदू देवालय आहे त्यातील शिलालेखान १४७२ सालचा उल्लेख आहे. १८५६ च्या २० व्या फलमान्ये या गाहाराचा कारभार चालविला जातो. या ठिकाणी ५०० गाव असून कापड बागल्या सध्देने तयार होत. विधेपतः रेहमी किनारीची पागोटो या ठिकाणी उत्कृष्ट तयार होतात. सापारेचा व धान्याचा व्यापार चालतो. गाहारात दोन शाळा आहेत. येथे तोरमील छद्म कारणाचा एक छोटा कारखाना आहे.

कोप्य—म्हणजे संस्थानातील कडूर गिऱ्याच्या पश्चिमेकडील तालुका. या तालुक्यात, येडहारी महाल व हुंगेरीची जहागिरी यांचा समावेश होतो. या तालुक्याचे क्षेत्रफळ १९११ साली ६५० चौरस मैल होते व त्याची लोकसंख्या ५१,६५१ होती. या तालुक्यात येडहारी व कोप्य ही दोन गावे असून १६६ क्षेत्रा आहेत. कोप्य हे या तालुक्याचे मुख्य ठिकाण होय. कोप्याच्या पश्चिमेत 'पश्चिमघाट' पर्वत आहे. शिवाय पश्चिमेकडून हुंगानदी बहात गेली असून पुर्वेकडून भद्रा नदी बहात गेली आहे. हा सर्व तालुका सुपीक असून येथील देवळां फारच वहारीया आहेत. या तालुक्यात उंच उंच टेक्यांचे व खोल दऱ्यांचे जाळे पसरले असून या टेक्यावर दाट अशी जंगले आहेत. या जंगला-नजीक गंग्या तीव्र वर्षात युरोपियन लोकानी काफीन मळे केलेले आहेत. खोल दऱ्यांमध्ये तांदुळ पिकत असून सुपारीची पुष्कळ झाडे आहेत. येथील वार्षिक पर्जन्यमान सर्वसाधारण १२० इंच आहे. घाटामध्ये दाखविली वार पिकते. याशिवाय या तालुक्यातील मुख्य उत्पन्न तांदुळ व ऊस यांचे होय. येथील टेक्यांच्यामध्ये सर्वत्र उंच

शिखर मतीने असून त्याची उंची ५४५१ फूट आहे. या तालुक्याच्या पश्चिमभागात अथ वंकराबागांनी व्यापलेला हुंगेरीमठ असा पूर्वेकडील भागात लिंगायतांचा एक प्रमुख मठ आहे.

पुर्वी कोप्य हे चोल व चालुक्य या राज्यांच्या सरहद्दीवर असल्याने येथे त्यांच्या नेहमी कटकटी होत. राजाधिराज चोल व योगेश्वर चालुक्य यांच्यात अशीच एक मोठी लढाई येथे १०५२ त होऊन तीत राजाधिराज पडला; परंतु राजा-धिराजाचा भाकट भाऊ रामेंद्र याने योत्त्याय दिवसात येथेच चालुक्य याचा पराभव केला. आणि त्याच्या या पराक्रमासुद्धे त्याला कोप्यमध्या रणांगणावरच राज्याभिषेक करण्यात आला. याचाच दुसरा भाऊ वीरराजेंद्र हा राजा संस्थानंतर या प्रदेशातच विकसित होऊन चालुक्य यांच्यावर स्वारी केली. सारास पेरार (हुंगमठ) नदीवरील या गावी अनेकवार लढाया झाल्या आहेत. [अथर प्रा. हि.].

कोपळ—हेराबाद संस्थानातील रायचूर गिऱ्यातील एक गाव. या ठिकाणी एक प्राचीन डोंगरी किंवा आहे. याची लोकसंख्या १९११ साली ७५५८ होती. १७८९ मध्ये टिपू सुलतानने हे गाव जिंकून त्या ठिकाणी एक किंवा बाध-विला. १७९० मध्ये गिऱ्याच्या व निजामच्या सैन्याने या गावाला वेढा देऊन ते तार केले १८५७ च्या क्रांतीमध्ये भीमराव नावाच्या एका शूर योद्ध्याने हे गाव आपल्या ताब्यात आणले, पण योत्त्याय दिवसात ते गाव त्याला वेडून धावे लागले; व तेथे झालेल्या चकमकीत तो मारला गेला. या गावात दोन किंवा आहेत. एक टेंकडीवरचा जुना किंवा व टिपूने बांधवलेला नवा किंवा. टेंकडीवरील किंवा पावण्यापासून ४०० फूट उंच आहे. हा किंवा हिंदुस्थाना-तील इतर कोणत्याही निघापासून दुर्गम आहे असे तर जॉन मालकम म्हणतो. तर सालरमंज्या घराण्याकडे जी जहा-गिरी आहे त्या जहागिरीचे हे मुख्य ठिकाण आहे. या ठिकाणी एक पोस्ट ऑफिस व एक शाळा आहे.

फोंड्या—फोंड्याच्या मूळ उत्पत्तीविषयी बोध लाव-ताना टॉमिनेने फोंड्याच्या सर्व जाती 'गॅलसॅपिडहा' नावाच्या फोंड्यापासून झाल्या असल्यात असे म्हणले आहे. परंतु ब्रह्मदेश व कोरिया या जातीची उत्पत्ति त्या जातीपासून झालेली नाही एवढेच नव्हे तर त्या कोण-पासून झालेल्या असल्यात याचाहि अद्याप बोध लाग-लेला नाही. फोंड्या असो. सध्याच्या पाठीव फोंड्या या रानटी फोंड्यापासून पैदा झालेल्या आहेत असे म्हणण्यास हरकत नाही. रानटी फोंड्यांची पाठीव फोंड्यापासून तुलना केल्यास त्यामध्ये पुष्कळच फरक दिसून येतो. रानफोंड्यांची नखे फार तीव्र असून त्या फोंड्या सुर्वेच माणसावत नाहीत. त्या फार थोडे अंशी घालितात व सोल लहान अस-तात. परंतु पाठीव फोंड्यांची एकेदर बावण्याचे वातावरण

निराळें असल्यामुळे त्याच्या प्रकृतिमानात व इतर गोष्टी-
तहि पुष्कळ फरक झालेला आहे. कोंबडया, श्वदेक वगैरे
प्राणी काळजीपूर्वक वाळवून त्याची ओपासना केल्यास तो
एक कायदेशीर धंदा होईल ही कल्पनाहि आपल्याबद्दल
लोकाना अद्यापि नाही परंतु पश्चात्य देशात या विषयाचा
बराच अभ्यास झाला असून तेथील तज्ज्ञांच्या अनुभवप्रमाणे
तो कित्येक ठिकाणी पूर्ण यशस्वी तर कित्येक ठिकाणी तुरु-
सानकारक झालेला आहे. सदरहू धंदा नुकसानकारक
होण्याची मुख्य कारणे (१) या विषयासंबंधी अज्ञान, (२)
अपुरी जागा, (३) मजुरांची महत्पेक्षा वगैरे होत. परंतु हिं-
स्थानात शैवटच्या दोन अडचणी विशेष आड येऊ शकत
नाहीत परंतु विषयाचे ज्ञान पुरें नसल्यामुळे हा धंदा
मोठ्या प्रमाणावर करण्याचे धाडस कोणास होत नाही.
म्हणून हा धंदा सध्या अडाणी शेतकरी वर्गाच्या हाती
राहिला आहे.

कोंबडयाचा धंदा काळजीपूर्वक केल्यास तो कायदेशीर
आहे एवढेच नव्हे तर त्यापासून मनाची करमणूकहि होते.
दुष्पम धंदा या दृष्टीने तर त्याचे महत्त्व फारच आहे कारण
भाडवळ फारसे न लागता नेहमी खेळती रकम हातां रहाते
व त्यामुळे कोणताहि अडचण येत नाही. सदर पाळीव
पक्ष्याचा उपयोग तीन तऱ्हेने होतो. पहिला उपयोगः त्याचे
मांस फार स्वच्छ असल्यामुळे बहुतेक सर्व जातीच्या उपयोग
खाण्याकडे करितात. दुसरा उपयोगः निव्वळ अंडी विकण्यास
मिळवीत या हेतूनेमुळा सदर पक्षी बाळगले जातात. तिसरा
उपयोगः हे पक्षी पुष्कळ प्रमाणात बाळगल्यास त्याच्या
शिडीचा उपयोग खनाकडे वागला होतो.

फ्रान्स, इंग्लंड वगैरे युरोपियन राष्ट्रांमध्ये सदर पक्षी व
त्याची अंडी याची आयात व निर्यात दरवर्षी लाखों रुप-
याची होत असते. या सर्व पक्ष्याची उत्पत्ति अंड्यापासूनच
होते. व ज्या मानाने अंड्याची निगा घेतली जाते त्या
मानाने त्यातून पिळें कमी जास्त बाहेर पडतात अंडी
धाडण्यापूर्वी कृत्रिमयमाप्रमाणे नर व मादी यांचा संयोग
होतो व नंतर मादी रोज एक याप्रमाणे अंडी घालते.
कोंबडयाची पिळें नऊ दहा महिन्यांची झाली म्हणजे ती
वयात येतात व नंतर अंडी घालतात. अंड्याचा उपयोग
दोन प्रकारे करतात. (१) खाण्याकडे व (२) उबवून
पिळें काडण्याकडे. यापैकी कोणताहि उपयोग झाला तरी
अंडी उत्तम ठेवावी लागतात. अंडी उत्तम ठेवण्याचा
उत्तम मार्ग म्हणजे एखादी पेटी किंवा स्टॅन्ड करून त्यास
भोके (अंड्याच्या परिघाएवढी) पाडून त्यात अंडी निमु-
ळता माग घाली करून ठेवणे हा होय अंडी अशा रीतीने
ठेवल्याने त्यास भरपूर हवा मिळते व वातील गर्भात
धका लागत नाही. अंडी स्टॅन्डवर ठेवतात त्यावर
ती ज्या दिवशी पातलेली असतील ती तारीख घालून
म्हणजे ती किती दिवसांची आहेत हे समजण्यास

सोई जातें व शिळी होऊन घाललेल्या अंड्याचा अगोदर
खप करिता येतो. कोंबडीने अंडी घातली म्हणजे प्रथ-
मतः त्याचे दोन वर्ग करावे. विकाय्याची असतील ती
अंडी निराळी काढून ठेवावीत व उबवाय्याची अंडी निराळी
असावीत. उबवाय्याझरिता ठेवाय्याच्या अंड्याचा आकार
ठंबवतुळ्यासारखा असावा. ती फार मोठी अगर फार
लहान नसावीत त्याच्या वरचे कवच फार जाड किंवा फार
पातळ असू नये. अंडी ८-१० दिवसांपेक्षा जास्त शिळी नसावीत
अंडी घालणे ज्ञानावर त्या कोंबडया इतर कोंबडयाना सोडून
निघात ठिकाणी विघातासाठी जाऊन बसनात व त्या जागेतून
त्या सहसा हालत नाहीत. अशा रीतीने कोंबडया बसली
म्हणजे त्यात सुडका आला असे म्हणतात. उबविण्याक-
रिता त्याच्या खाली अंडी ठेवण्यास हीच वेळ योग्य होय
अंडी उबविण्यास कोंबडया निवडणे त्या चांगल्या,
मोठ्या व पुष्कळ पिसाच्या अशा असाव्यात. पहिलदण्याची
कोंबडी सहजा निवडू नये. कारण त्या अस्थिर असल्या-
मुळे अंडी सारखी उबली जात नाहीत. ज्या कोंबडया
गरीब व घात स्वभावाच्या असतील त्यांसच अंडी उबवि-
ण्याकरिता निवडावे. अंडी उबवून त्यातून पिळें बाहेर येण्यास
२१ दिवस लागतात व इतके दिवसपर्यंत कोंबडयाचा सुडका
टिकते. या अवस्थेत त्यांना जें अन्न घावयाचें तें चागलें,
पौष्टिक व उष्णता उत्पन्न करणारे असावे. होता होईल तो
सुई अस घालें, ओले देऊ नये.

अंडी उबवाय्यास ठेविली म्हणजे त्यातील गर्भ दिवसें
दिवस वाढी लागतो व त्यातून २१ दिवसांनी पिळें बाहेर
पडतात. सर्वच अंड्यामधून पिळें येतात असे नाही.
तर काही अणदीच बाझ ठरतात व काहीत अर्धवट गर्भ
वाहून नी नासतात. थंडीच्या व पावसाळ्याच्या दिवसात
विशेषतः अंडी उबविण्यास चांगलें. वन्हाळ्याच्या दिवसात
अंडी अशी उबली जावीत तशी उबली जात नाहीत.

अंडी बरोबर उबली की नाहीत हे पहाण्याची सोपी
शुक्ति म्हणजे एक थोरस फूट लांबीचा जाड काटेबोर्ड
पेऊन त्याच्या मध्यभागी अंड्याच्या आकाराचे ठंबवतुळा-
कृति भोक पाडावे, त्या भोकावर अंडे भरून त्यातून
दिव्याचा प्रकाश पहावा. ज्या अंड्यात गर्भ वाढत नाही
त्या अंड्यातून दिव्याचा प्रकाश स्वच्छ दिसतो. व पातळ
पदावाखेरीज त्याच दुसरे काही दिसत नाही. जातिवैत
कोंबडयाची पैदास करणे झाल्यास ती त्या जातीचे पक्षी
आणून त्यापासून करण्यापेक्षा अंडी विकत आणून बेलेली
चांगली. मात्र अंडी खात्रीलायक व ताजी असावीत. परदेशाहून
अंडी आणणे झाल्यास ती आगगाडीतून आणली असता
गमी धोक्याचे असते. मनुष्याच्या हाता आणणे शक्य
असेल तर फारच उत्तम. अंडी लावून आणल्यानेतर
त्यास २४ तास विश्रांति घ्यावी व नंतर ती कोंबड्याला
उबविण्यास ठेवावी. परदेशी अंडी पाहिलेने झाल्यास ती

पेटीतून पाठवनी. १५ इंच लांब, चारा इंच रुंद व नऊ इंच उंच एवढ्या पेटीत सुमारे एक डझन अंडी चांगली राहू शकतात. ही अंडी एकमेकात न चिपटडील अशी ठेवावीत. नंतर पेटीचे तोंड स्कुने चंद फळून आगपाडीने पाठवनी. उपर्यास ठेविलेली अंडी १ दिवसांनी फुटून त्यातून पिव्र बाहेर येतात. बाहेर आल्यानंतर प्रथमतः त्यांना अन्नापेक्षा उपन्याचीच जास्त गरज असते; म्हणून त्यास १४-१६ तास पर्यंत कोंबडीस लून काढू नये. या अवधीत त्यास थोडथोडे खाणें घालवें लागतें. पहिले काही दिवसपर्यंत खाणें घालणें तें सुद्धे, फुटलेलें व अगदीं खाणें असें असावें. परंतु पुढे पिव्र बाहेर लगली म्हणजे त्यास चांगले पीठिक अन्न खावयास घालवें लागतें. त्यास खाणें घालावयाचें तें केव्हातही एकदाच सर्व न घालता दिवसातून ११४ वेळ थोडथोडे घालवें. गडू, हरमन्याची डाळ, अथे फळें शिजविलेलें मास, ताक वगैरे पदार्थ सवडी प्रमाणें मधून मधून देत जावें. बाळू, चुना व गारेंच लहान लहान खडे पाची आवश्यकता कोंबड्यांना फार असते.

इतर पदार्थांबरोबर हे पदार्थहि तीं खातात व याचा उपयोग त्यास अन्न पचविण्यास होतो. कोंबड्यांना दात नसल्यामुळे अन्न चावून बारीक करण्याचें त्यास दुसरे काही साधन नाही. परंतु बाळू, गार वगैरे पदार्थांचे मिळविल्या पदार्थांशीं घर्षण होऊन अन्न पचन होतें. यावरून या पदार्थांची आवश्यकता किती आहे हे सहज फळून येईल पुण्याचा उपयोग अंडपावरील कचरी वनण्याकडे होतो म्हणून त्यास पुण्याचा पुरवठा केला पाहिजे. ज्यावेळीं कोंबड्या पाळणाऱ्या कांबड्या बाळगण्यामध्यें काही विशिष्ट हेतू असतो तेव्हा त्या हेतूस अनुसरून त्यास पिढ्याच्या अभ्यासाचे फेरफार कराव्या लागतो. उदाहरणार्थः-कोंबड्या विहीनरिता तयार करावयाच्या आहेत असें असेल तर त्या जिव्याला लवचक व वजनदार होतील व ज्या मानानें त्यांचे मांस चांगले, मऊ व चवदार होईल त्या मानानें त्यास ईशित अधिक देईल म्हणून ज्या अभ्यासा योगानें त्यांच्या अंगात हे शुण वाढतील तेंच अन्न त्यास घालवें लावेल निरिडाळ्या पदार्थांच्या अंगी मांस वाढविण्याची शक्ति असेल त्याच पदार्थांचे अंगी मांस अंडी घालण्याचे सामर्थ्य वाढविण्याची शक्ति असेल असें नाहीं व त्याकरिता निरिडाळ्याच असावी योजना करावी लागेल. म्हणून प्रथमतः कोंबड्या कोणत्या उपयोगाकरिता तयार करावयाच्या हो हेतू ठरवून नंतर अभ्यास योजना वेळी पाहिजे.

पिलें तीन महिन्यांची साली म्हणजे त्यांची वाढ संपादनानें होऊ लागते. ती वाढ तीन महिन्यांपासून ६ महिने पर्यंत जास्त जोरात असते म्हणून या वेळीं त्यास चांगलें कसदार अन्न घालवें. साली दिलेलें अन्न त्यास फळून तीन महिन्यांच्या पिलास साठें घातल्यास रामपासून त्याच्या शरीराची वाढ संपादनानें होईल तें अन्न अंगेप्रमाणेः-

घान्याचें नाव	वजन	घान्याचें नांव	वजन
बारीक फुटलेले गडू	२ पाँड.	तांदुळाचें पीठ	३ पाँड.
सातूचें बारीक पीठ	१ पाँड.	गव्हाचा कांका	३ पाँड.
हरमन्याचे व		गवसाची पेंढ	३ पाँड.
वाटाण्याचें पीठ	१ पाँड.		

पिला करिता घरे व आचार.—पिलें एक दोन आठ-वड्याची दोहरीमेत ती आईस सोडून कारवाी दूर जात नाहीत. म्हणून त्यांना हिंडण्यास लगणारे आचार मर्यादित असले तरी चालते. हे आचार सहा फूट लांब तीन फूट रुंद व दोन फूट उंच एवढे ठेवून चारी चामूनी तारच्या जाळ्यानें बंध करावें व त्यास जोडूनच एक लहानसें म्हणजे तीन फूट लांब तीन फूट रुंद व दोन फूट उंच एवढे पळ्याचे घर असावें. एवढ्या आचारात एक कांबडी व आठ दहा पिलें सहज राहू शकतात. निव्वळ पिलेंच ठेवल्यास १५१६ पर्यंत राहू शकतात. हे घर घरचेघर निरनिराळ्या ठिकाणी उचळून ठेवावें म्हणजे कुसरे, कृमी वगैरेचा प्रास होणार नाही.

पिलें साधारण मोठी झाल्यावर त्यास बराबरास आचार मोठे लावतें. तसेंच त्यांचे कावळे, चारी, सुगुस, वगैरे प्रण्यापासून रक्षण करावें लागतें. हवेंतील फेरफाराचा पिलाच्या प्रकृतीवर पुष्कळ परिणाम होतो म्हणून त्यावेळी त्यास फार जपलें पाहिजे.

नियमित खाणें, येतशीर व न्यवस्थित व्यायाम आणि पुरेशी स्वतंत्रता या गोष्टी नसा पिलाना अवश्य आहेत तसेंच त्यांची घरे हरच्छ ठेवणें अवश्य आहे. कोंबड्यांचा पेंढा यशस्वी व होण्याचें कारण बऱ्याच अंशी त्यांची घरे व आवरे स्वच्छ नसतात हे होय. तरी या बाबतीत शक्य ती दखतदारी घेणें जरूर आहे. कोंबड्यांचे संवर्धन उत्तम प्रमांनें व्हावें व त्यासपासून शक्य तितका फायदा व्हावा अशी कोंबडी बाळगणाऱ्यांची इच्छा असल्यास त्यांनी कोंबड्यांची संख्या अगदी मर्यादित ठेविली पाहिजे कोंबड्या बाळगण्याच्या ठोकाचे साधारणपणें होत नवें करिता येतील.

(१) निव्वळ पेंढा या एटीने कोंबडी बाळगणारे. व (२) केवळ शुद्ध जातीची पेंढास करण्याची आवड म्हणून कोंबडी बाळगणारे. पैकी पहिल्या वर्गातील लोक पिलाना अगर कोंबड्यांना चांगली किंमत येत असल्यास शक्य तितकी विकून टाकण्यात सत्सर करीत नाहीत. मग त्यांच्या संमहतील उत्तम जात नाहीशी झाली तरी हरकत नाही. आणि दुसऱ्या वर्गातील लोक आपल्या संमहतील पिलें पुढें कदाचित् उत्तम निघतील या आशेनें ती सुटीच विकत नाहीत तत्पर्यंत, एक वर्ग कांजीव जपलेल्या करितो तर दुसरा फार वाटफसर करितो, पहिल्या वर्गाची दृष्टि द्रव्यसंचयकाकडे असते तर दुसऱ्याची दृष्टि पिलाशी संवध, त्यांचे लाड वगैरे गोष्टीमुळे प्रेम उत्पन्न

अप वालेली असते त्यामुळे कोंबड्याचा धडा असा व्यवस्थित चालवयास पाहिजे तसा चालत नाही.

कोणता पिल्ले अगर कोंबडी विकावीत ते पुढे दिले आहे (१) जी पिल्ले अशक्त असतील ती विकून टाकावीत (२) कम अक्षम जातीची पिल्ले विकून टाकावीत, व (३) कोंबडी ४।५ वर्षांची मोठी झाली म्हणजे विकावीत.

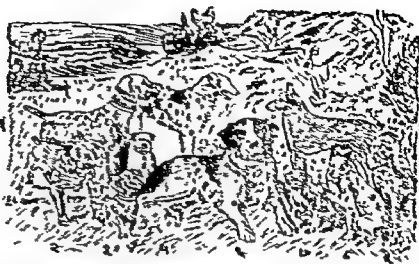
पिछा वा छु नि म उ त र ति व त्या चै स व धे न — सामान्यतः व्यवहारात कोंबडाहि धडा मोठ्या प्रमाणावर करणे झाल्यास निव्वळ नैसर्गिक साधनांवरच अवलंबून राहून चालत नाही त्यास यांत्रिक साधनांची जाड झाल्यास तो धडा पुष्कळ फायदाक्षीर होऊन कामादि पुष्कळ होणे तसेच मोठे कोंबड्याच्या धडाची आहे कोंबड्याचा धडा मोठ्या प्रमाणावर करणे झाल्यास अर्धा उच विणें, पिलाचें संवर्धन करणे, वगैरेकरिता पाश्चात्य देशात निरनिराळी यंत्रे तयार झालेली आहेत, त्यापासून नैसर्गिक पद्धतीनेही त्यास पुष्कळ होऊन परावलंबन कमी झाल्यामुळे तसाहि बराचसा फायदा अर्धा उचविण्याकरिता जे यंत्र सोपून काढले आहे त्यास इ.क्युचेटर असे म्हणतात याच्या सहाय्याने एका लेपेस पुष्कळ अर्धा उच विता येतात हे वर्षातील कोणत्याही ऋतूत चालतें व पिल्ले निवडण्याचें प्रमाण पुष्कळ अशांनी समाधानकारक पद्धतें हे यंत्र बापरतांना सुचयत्येकरून पुढील गोष्टीकडे लक्ष पुरविले पाहिजे (१) उचवावयास देवावयाची अर्धी तागी असतात ती उन्हाळ्यात तीन दिवसांपेक्षा व हिवाळ्यात सात दिवसांपेक्षा जास्त दिवडी नसावीत दिवडी अर्धी उच विण्यास ठेविली असता त्यातून खानीपूर्वक पिल्ले निघतील असे नसावे (२) यंत्रातील उष्णता अर्ध्या नियमित अशावर ठेवणे, उष्णतेचें मात १०१° पासून १०३° अशा पर्यंत असावे त्याच्यावर जाऊ देऊ नये (३) यंत्रामध्यं जरूर तितकी हवा राहिल अशा पयरीदा। घेतली पाहिजे (४) दिवसातून यंत्राचे पण दोन वेळ उचकणे पाहिजे दहा दिवसपर्यंत अर्धे दहा मिनिटें उचकी देवावीत, दहा दिवसानंतर अर्धी वीस मिनिटें अगर चढ होईतापर्यंत उचकी देवावीत व राण पुन्हा झाकावा (५) उष्णता १०२° अशापेक्षा जास्त असल्यास दिवा माल्यावा व १०२° अशापेक्षा कमी होऊं लागल्यास पुन्हा झाकावा (६) उन्हाळ्यात अर्धी उचविणे झाल्यास यंत्रातील हवेंत आर्द्रता असली लागते म्हणून अझावर जरूर मासल्यास थोडें पाणी शिंपडावे पावसाळ्यात याची मुळीच जरूर लागत नाही (७) अर्धी उचविण्याचें काम साळ्यावर यंत्रातील पण, पाण्याची बशी, आणिवेंनव्हस ही सर्व ऊन पाण्याने व सावणानें स्वच्छ घुववी (८) अज्यातून पिल्ले बाहेर निघत असताना पण बरेचवेर उचडल्याने पिलास थडी होण्याचा संभव आहे कपय ते बत्तेवर उघडू नयेत इत्यादी गोष्टीकडे लक्ष पुरविल्यास अर्धी चांगली

उचून पिलाचें प्रमाणहि चांगलें पडेल व कोंबडीस खूबका येण्याची वाट पहावी लागणार नाही यंत्रात अर्धी ११ दिवसपर्यंत ठेवची लागतात व २१ व्या दिवशी पिल्ले बाहेर येऊ लागली म्हणजे त्यास तेथून काढून शुष्कीकरणमजुरीत ठेवावी लागतात ही मजुरी अर्धी उचविण्याच्या यंत्रासच जोडलेली असते येथे ती देवली म्हणजे त्यास भरपूर उष्णता मिळून ती चांगली कोरडी होतात तेथे ती १२ पासून १६ तास ठेवल्यानंतर त्यास धनीमजुरीत ठेवतात या मजुरीतील व शुष्कीकरण मजुरीतील उष्णतेचें प्रमाण १०° पासून १०° अशापेक्षा जस्त अक्ष नये धानीमजुरी पंचा उपयोग कोंबडींसाठी अर्धी उचवून निघालेल्या पिलाचें सगळेपण करण्याकडेहि होतो ही पिल्ले तीन दिवसपर्यंत बरेचदी खाली ठेऊन चवथ्या दिवसापासून धानीमजुरीत ठेवावीत मजुरी हे यंत्र म्हणजे एक प्रकारची पेटी असून त्यात ट्राविक उष्णता राहिल अशी व्यवस्था केलेली असते या यंत्रास किंमत अधिक पडते व ज्या मानानें त्यास सोई अधिक त्या मानानें त्याची किंमत अधिक अधिक वाढते असे अर्धाच असले यंत्र विकत घेणें क्लेशक यास परवडणार नाही, परंतु याच्या ऐवजी खाली सांगितलेल्या पद्धतीने पेट्या तयार करून त्याचा उपयोग धानीमजुरीसारखा करता येईल व त्या फारच कमी खर्चात करता येतील ती पद्धत येणप्रमाणे — अर्धीच फूट जाय, दीड फूट २५ व दीड फूट उच अशी एक पेटी तयार करावी तिच्या तिन्ही बाजू एक लहानसें दार असावे पेट्याची बरील बाजू सारख्या जाळ्याने बरे करावा म्हणजे आत हवा व उमेड भरपूर जाईल या जाळ्यापासून खाली तळापर्यंत खोदलील अशा दोन बोर्डे रुंदीच्या फ्ल्यानेलच्या पट्ट्या दोन दोन हवावर लावल्यात या पेट्याच्या तळाशी स्वच्छ थाराक बाळूचा एक हव जाड घर पसरावा व त्यावर बारीक होडलेलें गवत पसरावे गवताऐवजी लाकडाचा भुसा अठरा तरी चालेल पिलांना या पेट्यात ठेवले असता ती फ्ल्यानेलच्या पट्ट्यात जाऊन थरातील व त्यास आपण जणू फाय आर्द्रता पसरावली असलीं आहोत की फाय असा भास होईल ही पेटी बरेचवेर वडत पाण्याने निंबा फिनाइलने धुण्याची व्यवस्था केली पाहिजे धात्रा मजुरीचा उपयोग पिल्ले लहान आहेत तोपर्यंत होत असतो पिल्ले मोठी होऊ लागली म्हणजे त्यास तेथून काढून एखाद्या खोल्यां अगर लाकडी घरात ठेवावे येथपर्यंत पिल्ले नव्यातून वहेर निघाल्यापासून ती ती जाणती होईपर्यंत त्यास फाय खाणे घालावे व त्याची निगा बघा राण्याची यासकमी विवेचन झाले आता पिल्ले मोठी झाल्यावर त्याचें खाणे फाय असावे, त्याची परे बशी असावीत वगैरे गोष्टी-सवधी विचर केला पाहिजे

कोंबड्यांना जे खाणे घालावयाचें त्याने धान्रदृष्ट्या पांच वर्ग करता येतात ते असे — (१) धान्य, (२) हिरवे अन्न, (३) मासळ अन्न, (४) अन्नपचनसहाय्यक द्रव्ये

किंग चार्ल्स स्पॅनिएल.

कुत्रा [पृष्ठ ५५७]

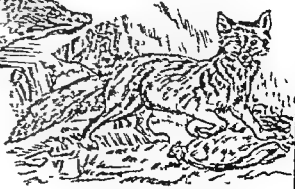
१. ग्रेट डॉग. २. ब्रुल-डॉग. ३. फ्लॉडिंग फायर-बॉटलर. ४. पग. ५. रॉयल-वेल्श-डॉग. ६. ब्रुल-डॉग. ७. लॉन्ग-टॉग. ८. बोमो-डॉग. ९. ब्रुल-डॉग. १०. डीप-डॉग.

मॉस्टिफ.

कोल्हा.
[पृष्ठ ५५८]

कोकीळ
[पृष्ठ ५५९]

डॅलमैशियन कोल्हा.

अन्नमाला

कोंबडीं

कोंबड्याच्या जाती.

पहिला कोठा.

स्नायुमय कोठा.

दुसऱ्या

मीका (आंतःस्थाचा एक भाग).

मूत्रवाहिनी.

अंडाशयाचा नळ.

होतुका (मलद्वार).

सुनाक.

काळीज.

पित्तवाय.

लिंबुलिंब.

१ कोचिन चीन कोंबडी

२ गेग कोंबडी

कोंबड्यांची पचनेंद्रियें.

३ सुलवान कोंबडी

४ पेन्सिली हॅम्बर्ग कोंबडी

५ डार्किंग कोंबडी

६ विपकेदार हॅम्बर्ग कोंबडी

७ गिनी कोंबडी

व (५) द्वय पदार्थ. यादकी धान्य हा पडिला वग होय. यांत जे पदार्थ भेतत त्याच्या गुणधर्मप्रमाणे तीन पोटवर्ग करता येतील

पोट वर्ग पहिला.—या वर्गातील धान्ये: नई, चातू, मव, हरभरे, यादाणा, गव्हाचा कोंडा, उडीद, तूर वगैरे. त्याचे गुणधर्म सत्वगुण उत्तम. यानें मांसवृद्धीस मदत होतें. हें अन्न पिलाना किंवा कोंवड्यांना घालणें ह्याल्यास ताकात, दुधात किंवा पाण्यात भिजवून ओले करून घालावे.

पोट विभाग दुसरा—यातील धान्ये:—भात, तांदूळ, कण्हा, तांदूळचा कोंडा, भाजरी, ज्वारी वगैरे. ह्यां दरीरातात उष्णता स्पर्शपात उत्तम व प्रकृतीस थंडावा आणणारी आहेत यात सत्व कमी असतें. एहान पिलाना बारीक करून घालतें अन्नता चागलें अन्नक व आजारी कोंवड्यांना चागलें

पोट विभाग तिसरा—धान्य मका:—हें मेदेवृद्धि व मांसवृद्धि करण्यास उत्तम होय हें ठेवून किंवा भरवून भिजवून घालणें. ज्या कोंवड्या रडू वरून दिकावयाच्या असतील त्यासच हें घावे अंदां घालणाऱ्या कोंवड्यास देऊं नये.

यानंतर दुसरा मुख्य वर्ग म्हणजे “ हिरवे अन्न ” हा होय. यात शुद्धी पदार्थ येऊं शकतात—कोंवडें गवत, भांदे, लहण, फास, कोशीची पानें, घडाटे, वेलाचे कोंवडें वगैरे, बायल्या हिरव्या पात्री वगैरे. हें अन्न कोंवड्यास खावयास घालतें अन्नता त्याची प्रकृति शुद्ध व निरोधी रहते या अन्नाच्या अंगी मलावरोध नाहीता करण्याची शक्ति असते. शिवाय अंदां मोठ्या आकाराची होऊन त्याचें प्रमाण घालतें व वास्तपणा कमी होतो. मलावरोध नईसा ह्याच्याने आमाश, हजम वगैरेसारखे रोग होण्याची भीति नसते. जसे अनेक फायदे या वर्गातील अन्नापासून आहेत

पावसाळ्यांत निरंटे तिकडे हिरवें गार रान असल्यामुळे कोंवड्यांना कोंवडें गवत पुष्कळ मिळतें आणि म्हणून त्यास इतर पदार्थांची विवेक नसत नाही. परंतु उन्हाळ्यात ज्यावेळी सर्व गवत कुवून जात त्यावेळी वर सांगितलेल्या इतर पदार्थांना उपयोग करणें अवश्य असतें.

कोंवड्यांना घडाटे घाल्यास घालतें अन्नता चरबानें प्रमाण जास्त घालतें व तीं जस्त रडू होतात. तरी ज्या कोंवड्या अगर विलें दिवावयाचीं असतील त्यांस हें खाणें घालावें घडाटे घालवयाचे ह्याल्यास ते पाण्यात उकळून साल वटून गव्हाच्या कोंड्यांत अगर पिठात मिसळून घावे. कोंवड्यास घडाट्याची साल कधीहि खावयास घालूं नये

कोबी, गाजर, लहण पास वगैरे घालवयाचें ह्याल्यास तें कच्च्या रिपतेंत घाललेलें नसलें तें शिजविल्याचें अगर उकड्याने प्रयोगन नाही.

यापेरीत कोंवड्यांना कधी कधी मोहरी व अंबाडीचें वीं आणें पोट खावयास घालतात थंडीच्या दिवशीं

कोंवड्याचे पंथ गळत आसतात. त्या वेळी मोहरी व अंबाडीचें वीं खावयास घाललेलें चागलें

तिसरा वर्ग म्हणजे मांसल अन्न हा होय या वर्गांत निरानिखाळ्या जनावराचें मांस, वारांक फेलेलीं ताजीं हाडें किंवा हाडाचा सुप, किडे, भाळ्या हे पदार्थ येतात या अन्नाच्या अंगी मांसवृद्धि व उष्णता उत्पन्न करण्याची शक्ति असल्यामुळे कोंवड्या चांगल्या तयार होतात. उन्हाळ्यात या अन्नाची विठेपत्री नसत; परंतु हिवाळ्यात मात्र हें अन्न मधून मधून दिलेंतें चागलें पावसाळ्यात वीटरीतपति फार होत असल्याने कोंवड्याचें चरबयाचें आवार पुरवळ असल्यास त्यास हें भक्ष आशीयाप मिळतें परंतु मर्यादित जाणेंच आणि घालेल्या अन्नारच कोंवड्या पाळलेल्या असतील तर मात्र मधून मधून हें अन्न घालणें जरूरीचें आहे. कोंवड्याचा सर्वसाधारण नियमस पाहिल्यास असे दिसत की, बरील अन्न मिळवेल्यासाठी त्या दमाभाविकपणें फार खटाट करीत असतात. साधारण रीत्या जमिनीत असलेल्या आळ्या, वाळी, सुंगळे वगैरे हट्टीस पडल्यास तीं त्याचा इतका फास खेचतात की, त्या टिकाणी एकदि वीळ रहात नाही काही काही कोंवडी इतकी धोड असतात की, तीं आपल्या निपाची पवी न करितां तें त्या जागांतील काही प्राण्यावर हडा करून त्यास सर्व शिकून टाकतात. लहान लहान वेतूक, उडराचीं लहान पिठें, मासळीचे वगैरे तुकडे, त्याच्याच वेदी मेळवी पितें वगैरे पदार्थ त्यास मिळता. त्यास त्याची सुखी वेगळ उडते यवहन हें अन्न कोंवड्याच्या आवश्यक अन्नपिणी एक आहे हें सामणें नकोच.

कोंवड्या अन्नतोषार्थ इतके शिरडे हिडणुं असतांना गारचे राडे, गाडी रेंती वगैरे पदार्थ खात असतांना पुष्कळांनी पाहिलें असेल. कोंवड्यांना दात नसल्यामुळे त्यास आपलें अन्न सजव शिजवें त्या तें व पोटात गेल्यावर बारीक होण्याचें एखादें साधन पाहिजे म्हणून त्यांना बारीक पदार्थ खावे लागतात. पदार्थ पोटत भज्यावर पाटातील अन्नाची त्याचें पणें होऊन ते बारीक होते व म्हणून ते पचविण्यास सोपें जातें. प्रत्येक प्राण्यास खाणें अन्न बारीक करण्याची काही तरी व्यवस्था परमेश्वरानें केलेली असतेच. त्याचप्रमाणें कोंवड्या वगैरे पाळीव प्राण्यांच्या पास तेंहि केलेली आहे. कारण जरी यांना दात वगैरेवाट्टी साधनें अनायें चर्वण करण्यास नाहीत तरी तें काम वाळूचे व गोरेचे खडे बग्रावतात. सापणें इतर पदार्थांप्रमाणें या पदार्थांचीहि कोंवड्याचे जीवनास अवश्यकता आहे हें उपपन्न होत.

वाट्ट, गार या पदार्थांवरोबरच कोंवड्या चुन्याचे खडेहि खोपून खात असतात कोंवड्याची अंडी तपावून पाहिली तर त्याची फरची चुन्याची बनलेली असते असें दिवून येईल. हा चुना कोंवड्या वाहेलून व मिळवितात तो त्याच्या बारीक उत्पन्न होत नाही चुना भरपूर प्रमाणात न मिळ्या. त्यास अंड्याबारीक कवची पातळ होते व अंडी जरा भक्ष

लगला तरी कुडतात. म्हणून अंडी चांगली व पुष्कळ मिळवता अशी इच्छा असेल तर कौबड्यास भरपूर चुना मिळेल अशी व्यवस्था केली पाहिजे.

पाचवा मुख्य वर्ग म्हणजे द्रव पदार्थ होत. यात दूध, ताक, पाणी वगैरे पदार्थ येतात. पाण्याची आवश्यकता प्रत्येक प्रज्युस आहे त्याप्रमाणे ती पद्धतहि आहे. कौबड्याना पाणी टराविक वेळेस पावून चालत नाही. त्याना येता जाता वरचेवर थोडथोडे पाणी पिण्याची संवय असते; म्हणून त्याच्या आबारात पाण्याची सोय करून ठेविली पाहिजे. पाण्याचे भट्टे व अतील पाणी स्वच्छ ठेवण्याची खबरदारी घ्यावी लागते; कारण कौबड्यास वरचेचे रोष पसरेणे पाणी पाहल्याने होतात. पाण्याच्या भांड्यात कौबड्यानी पाय घुडवू नयेत व त्यास स्वच्छ पाणी प्यावयास मिळावे या वरिता पाण्याच्या भांड्यावर पत्र्याचे झाकण घालून त्यास कौबड्याची चोंच जाईल येवढ्याची घाटोळी भोंफे पाड्यात. म्हणजे त्यास त्यातील पाणी सहज पिता येईल. या पाण्यात थोडासा सापुर मिसळल्यास पाण्याच्या स्वच्छतेबद्दल वादच रहाणार नाही.

मलई पाहून येविलेले दूध शहरात पुष्कळ स्वस्त मिळते तरी मधून मधून ते कौबड्याना घातल्यास फार हितकर होते. तसेच ताक, दुही वगैरेसारखे पदार्थ खेडेगावातील लोकांना बऱ्याच स्वस्त भावाने मिळतात. ते मधून मधून कौबड्याना घातल्यास त्याजपासून उत्पन्न चालले मिळून त्या निरोगी बनतात. ताकाच्या योगाने कौबड्याचे मांस फारच स्वच्छ व जाऊक होते. तसेच त्यास अंघी घालण्याची इच्छा नास्त उपजत होते. म्हणून तो पदार्थ कंठि सापडल्यास त्यास घालण्याविषयी हयगय करू नये. येथपर्यंत साखटटया कौबड्याना घालावयाचे खाण्याचे विधी वर्ण करता येतील व त्याचे शुणवर्न काय याविषयी सांगितले, परंतु सर्वसाधारण मानाने पाहिले तर कौबड्याच्या खाण्याचे मुख्य दोन वर्ण करता येतातः—एक तुकें अन्न व दुसरा ओले (मिगवेलेले अन्न), तुकें अन्न, धान्य वगैरे देणे घाल्यास ते अताच्या पेंच्यात, गवतात किंवा रेंतात पसरून टाकवे म्हणजे ते खाणें शोधून घाडण्यास कौबड्याना वरीच येहनत करावी लागेल व त्याचा परिणाम अर्थातच शरीरावर चांगला होईल परंतु अन्न ओले असल्यास ते जमिनीवर न टाकता भाज्यातून घालावे व ही भाजी नेहमी स्वच्छ ठेवावी. कौबड्याना अन्न पिळी व कोणते घालावयाचे हे बहुतांशी ऋतुमानावर, कौबड्याच्या आजालाच्या परिस्थितीवर व त्याजपासून मिळणाऱ्या उत्पन्नावर अवलंबून राहिल जास्त उत्पन्न देणारी जी कौबडी असतील त्यास चामले व भरपूर खाणें घालावयाचे व इतर कौबड्यास साधारण मानाने घालावयाचे हे लक्षात ठेविले पाहिजे. तसेच कौबड्यास चरण्याकरिता भरपूर आवार असेल तर त्या मानाने खाण्याचे मान कमी करावयाचे व त्यास अगदी मर्यादित जागें

देवावयाचे असेल तर खाणें भरपूर घालावयाचे हेहि लक्षात ठेविले पाहिजे. प्रत्येक रोसेस दर बॉबडीस जें खाणें घालावयाचे त्याविषयी सर्वसाधारण नियम म्हणजे 'ती जेवढे अन्न उत्पन्नतेने व अभ्यासाप्रमाणे खाईल तेवढेच अन्न दर वेळेस घालावयाचे' हा होय. पुढे टाकलेले अन्न खाण्यात कौबडीकडून दिरंगाई दिसू लागली की अन्न घालणें बंद करावे. कौबड्याना मर्यादित जागेंत ठेविले असे धरून चालल्यास त्यास भरपूर खाणें द्यावे लागेल असे वर सांगितले आहे. हे खाणें दिवसातून तीन वेळ दिले पाहिजे. मात्र हे देताना ते पचविण्यास कौबड्या वाही मेहनत करतात की नाही हे पाहिले पाहिजे नाहीतर चांगले पौष्टिक अन्न भरपूर मिळून त्या मानाने मेहनत न झाल्यास कौबड्याच्या शरीरात भेद पाडून त्या अंघी घालण्याच्या कामी अगदी निरपयोगी ठरतील. सकाळी घावयाचे खाणें बऱ्याच अंघाने सात्विक अन्न व त्यात पाचविले शरीरातील पदार्थ थोडथोड्या प्रमाणात मिसळलेले असावेत उदाहरणार्थ गहू, यव किंवा सातु याचा भरवा दुधात अगर ताकात भिजवून साधारण ओलसर करावा. त्यात थोडे मासाचे शिजलेले तुकडे, कायाचे किंवा इतर वनस्पतीचे तुकडे, थोडे मीठ, ताज्या फोड्याची थोडी पूड, द्राक्षाचा जुरा वगैरे मिस्र घालावेत. हे अन्न फार देऊ नये. कारण ते नास्त दिल्यास आमाश, हयगय वगैरे रोग होण्याचा संभव असतो. मधून मधून हे अन्न बंद करून त्याच्या ऐवजी तुकें अन्न अगर अशा प्रकारचे एखादे धान्य द्यावे. दुसरे खाणें निव्वळ धान्याचेच असावे. व वरचेवर निरनिराळे धान्य मिस्रले द्यावे. दुकानदाराच्या दुकानात मोनताना साडलेले निरनिराळे मिसळलेले धान्य पुष्कळ स्वस्त दराने मिळव्याचा संभव आहे. तरी त्याचा उपयोग केला तरी चाहेल, हे अन्न शुद्ध व खावयास घालावे. तिसरे खाणें संध्याकाळी घालावयाचे ते मात्र पुन्हा कसदार असावे. कारण त्या अन्नाने त्यास संबंध रात्र काढावयाची असते. प्रत्येक कौबडीस साधारण मानाने एक औंस पासून दोन औंस पर्यंत खावयास घालण्यास मुख्यच हरकत नाही.

कौबड्या करिता जागा व घरें—कौबड्याच्या घरा गोठ्या प्रमाणावर करावयाचा असल्यास ज्याप्रमाणे त्याच्या अन्नासुबधी काळजी घेतली पाहिजे त्याचप्रमाणे त्याना ज्या ठिकाणी देवावयाचे ती जागा त्याच्या वाडीत योग्य आहे की नाही ते पाहिले पाहिजे. हिदुस्थानातील हवामान साधारण मानाने कौबड्याच्या वाडीस हितावह आहे. फक्त त्याना ज्या जागी देवावयाचे ती जागा व त्याजवर बांधावयाची घरे ही नीट दिवावरपूर्वक बांधलेली असली म्हणजे झाले. मुख्यत्वेकरून ज्या जागेत पाण्याचा निचरा चांगला होतो व जी जागा डेचवळ्यावर असते, तसेच ज्या जागेत चुना, कंकर वगैरे फार सांपडतो ती जागा घरे बांधावयास चांगली. दलदलीची व चिकणवट कमीन कौबड्याच्या

वाडीस विपातक आहे. कोंवड्यांच्या घरास उत्तम जागा पसंत करावयाची असल्यास एखाद्या टेकडीचे दक्षिण अंगर आग्नेय वाजु पसंत करावी, कारण कोंवड्यांना उत्तरेकडून व पूर्वेकडून वहाणारा धंड वारा मानवत नाही. कोंवड्या व इतर पाळीव पक्षी हे आल्या फार नाजूक असल्यामुळे र्थाचे धंडी, ऊन, पाऊस वगैरे पासून संरक्षण करणे अवश्य आहे; व या कारिता कोंवड्यांच्या घरास जोडून एखादी पटवी (निवास्तेशन) काढावी. या पटवीची पश्चिम वाजु बंद करावी म्हणजे पाऊस, ऊन वगैरेपासून कोंवड्यास बाधा हाणारे नाही. तसेच कोंवड्यांच्या घरापुडीस चरावयाचे अंगण निवृत्त असल्यास त्यात लहान साडे लांबवट म्हणजे त्यांच्या आश्रयास कोंवड्या येऊन पसतील हाटपे खावणे शक्य नसेल तर कडकच्या ११० फूट लांब व ४११ फूट रुंद ताटया करून त्यास चवूचे देऊ देऊन त्या ठिकाणी उभ्या करावयात म्हणजे त्यांच्या आसण्यास कोंवड्या येऊन वसतील. येथेजून जे कोंवड्यांच्या घराकरिता जागा पसंत करून शास्त्रावर त्यावर घर दाखिणांमिमुल याघाजे. ज्या मानाने कोंवड्याची संख्या ठेवावयाची असेल त्या मानाने घरे लहान अंगर मोठी बांधावी लागतील. पाच फूट लांब, पाच फूट रुंद व तहा फूट उंच येवढ्या जतेंत मोठी पाच कोंवडी बांधल्या रीतीने राहू शकतात. याही लोक एवढ्या जागेन वस पसंत कोंवडी कोंडून ठेवितान परंतु र्थापांगाने त्यांच्या प्रकृतीस अपाय होतो आणि अंडी घालण्याचे प्रमाण हि कमी कमी होत जाते तसेच इतकी कोंवडी एके ठिकाणी ठेवल्यास र्थाच्यात मारामाग्या होऊन अरक कोंवड्यास व विलास त्याचा परिणाम भोगावा लागतो. असो कोंवड्यांकरता घरे बांधवयाची ती ज्या मानाने र्थाची सोय असेल त्या मानाने विटाची, फळ्याची किंवा मातीची बांधावीत. विटाची वा उलेली घरे पुष्कळ फाल्गुनसिद्धि करतात. परंतु प्रथमतः सर्व पुष्कळ कराव लागतील विटाच्या भित्तीना आतून व बाहेरून सिमेंटाचा गिलावा करावा म्हणजे कोंवड्यांच्या शरीरावरील कृमीस रहाण्यास. आगा मिळणार नाही. फळ्याची घरे कमी र्थाची असून ती एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी ओडून नेण्यास सापडतात या घरास बरेचवेळ दार, चुना वगैरे लवल्यास ती पुष्कळ वर्षे पर्यंत टिकतात व त्यात कृमीची उत्पत्ति होत नाही. मातीची घरे फार दिवस टिकत तर नाहीतच परंतु त्यात उलट उंदीर, घुशी, साप वगैरे प्राण्यास रहाण्यास जागा मिळते. हे प्राणी लहान पिढ्यांना मारण्यास कमी करीत नाहीत. तसेच अंडी वगैरे घरात ठेवलेली असल्यास ते ती उचलून नेतात. म्हणून होता होईत मातीची घरे बांधू नयेत. कोंवड्यांना कधीकधी संघर्षजन्य रोग होतात व त्यास उपाय म्हणजे रोगाने पडालेल्या कोंवड्यास निरोपी कोंवड्यापासून निराळे ठेवणे हाच होय. म्हणून एक मोठे घर बांधण्यास ऐवजी लहान लहान घरे एकमेकापासून अंतरावर

बांधल्यास उत्तम. कारण आगरी कोंवड्यांस एका घरातून काढून दुसरीकडे नेऊन ठेवण्यास सोपे जाते व अशा रीतीने संसर्गजन्य रोगाच्या वाटीस पुष्कळ प्रतियोग होतो.

पक्षिगृहांचे छप्पर कोलास किंवा फळ्याचे असणे, पत्र्याचे असे नये, कारण दोनप्रहरी उन्हाने पत्रे तापून आत उष्मा फार होतो पत्र्याचाच उपयोग करणे शास्त्रास निदान त्यावर गवत वगैरे घालणे छप्पर व भित्ति यामध्ये रहाणारी पट बंद करारी, नाहीत तीतून उंदीर, मांस, सर्प वगैरे प्राण्यास आत जाण्यास मार्ग मिळतो पक्षिगृहातील दवा खेडची रहावी व त्यात भरपूर उमड असावा म्हणून त्यास खिडक्या ठेऊन त्या तारेच्या जाळीने बंद कराव्यात. पक्षिगृहाचा दरवाजा लाकडी चौकट्याचा व एक मनुष्यास आत जाता येईल एवढा मोठा असावा. र्थाचे दारहि तारेच्या जाळीचेच केलेले असणे पक्षिगृहातील जमीन चांगली पडी असावी व त्यावर सिमेंट केलेले असणे या जमिनीवर नहमी बाळू किंवा दोन इंच जाडीचा मातीचा पर असावा. यावर पडलेली शीट दारोम काढून एके ठिकाणी साठवावी. म्हणजे तिचा खनासाखा उपयोग करता येईल ही बाळू अंगर माती वर १५ दिवसांनी बदलावी पक्षिगृहात एवढर तीन किंवा चार निरनिराळे भाग कराव एका भागात फक्त मोठे पक्षीच ठेवण्याची व्यवस्था असावी. या भागात कोंवड्यांना वसण्याकरिता पाचूच्या काप्या भित्ती वसविलेल्या असल्यात जमिनीवर माती हातरणे व काढणे प्राप्त्याचे वाटत असेल तर काढता घालता घेताल असे पत्रे खाली जमिनीवर हातरणे व ते रोज सकळ बाहेर काढून बाडून धुवून नंतर पुन्हा आत ठेवावे. दुसरा भाग अंडी उषवणाऱ्या कोंवड्यांकरिता राखून ठेवावा या भागात एक फूट लांब, व एक फूट रुंद व एक फूट उंच अशी लहान लहान परटी त्यात पेंटा किंवा माती घालून ठेवलेली असावीत. त्यात अंडी उषविण्याकरिता मांडावीत खुडका आलेल्या पक्ष्यास आपल्या घराट्यात जाऊन अन्नावर बसून ती उषवतील. या भागास जोडून एक स्वतंत्र आवार असावे व ते सर्व बाजूंनी थंड असावे म्हणजे त्यात फक्त खुडका आलेल्या व अंडी घालणाऱ्या तेवढ्याच कावज्या ठेवता येतील व त्यास इतर कोंवड्यापासून विनाकारण त्रास होणार नाही.

तिसरा भाग पिढ्यांकरिता राखून ठेवावा व त्यात महिन्यापासून दोड महिना द्यापर्यंतची कोंवडीची पिढी ठेवावीत. पिढ्यांना वाचूचे कठीची जरूर लागत नाही. या भागास जोडून अन्नाचे आवाराहि स्वतंत्र असावे. व याची बरची वाजुहि जाळ्याने झाकली असावी. कारण पिढ्यांना कावळे घारी वगैरेपासून फार भीति असते याच भागात भाजानेजूपा, शुष्काकरणेजूपा वगैरे असाव्यात प्रत्येक भागातील आगारात घुल्लिघाल्लानाकरिता सोय केलेली असावी. तसेच पाणी, चुना, गारेचे पडे. गडी रेंती वगैरेचाहि भरपूर पुरवठा असावा पक्षिगृह बांधणे शास्त्रास ते खाली दिलेल्या रेंडवर बांधावे

पक्षिगृह

पिलांची खोली १०'×१०'	+	पडवी १०'×२०'	मोठ्या पक्ष्यास १०'×१०'
	-		
अंगण १००'×१०'		अंगण १००'×१०'	पावपासून दहा फीटडी अंगण. १००'×३०'

खुणांचे स्वरूपकरण:- = = त्रिजको; X = दारवाण; + = अंडी
उपविभागार्थी घराटी, - = अंडी उपविभागाची रेषा १०'×१०'.

घर दिलेच्या घरात दहा कोंवड्या चांगल्या रीतीने राहू शकतात. सदर रातीने घरे पाचवे कारक खचोवें आहे. म्हणून मापेला स्वस्तात घरे पाहिजे असल्यास ती खालील प्रमाणे करावीत. सहा फूट लांब तीन फूट रुंद व चार फूट उंच एवढा एक पोका त्याच्या सहास व तीन बाजूंस फळ्या असल्यात व पुढची बाजू व वरची बाजू नारेच्या जाळीने बंद करावी वरच्या व जूत सारख्या जाळीची चौकट करून ती विभागण्यानी असून टाकावी. म्हणजे ते शाकण ड्रकण्या शाकणासारखे उपडता येईल या पेटीच्या पुढील बाजूसहि एक लहानसे दार असावे म्हणजे कोंवड्यांना त्यातून आत बाहेर जाता येईल या पेटीत सहा इंच उंचीवर एक बाजूची काटी घसविलेली असावी. ही पेटी बोंबे तरी लावलीत देवावी. असल्या एका पेटीत ५-६ कोंवड्या राहू शकतात. पेठ्या स्वच्छ ठेवण्याची फार खबरदारी घेतली पाहिजे.

पक्षिगृह बांधल्यानंतर ते स्वच्छ ठेवण्याविषयी फार खबरदारी घेतली पाहिजे. त्याचप्रमाणे पक्षिगृहातील इतर वस्तू, कोंवड्यांची घराटी, पाझरे, वासपट्ट्या, चाण्याची व पाणी पाजण्याची भांडी बगैरे सामान रोजच्या रोज धुवून स्वच्छ ठेविले पाहिजे म्हणजे कृमांची उत्पत्ति थिग वाढ फार होणार नाही.

कोंवड्याचे मुख्य सानू म्हणजे उदिर, साप बगैरे होत. घरे घरोबर रीतीने बंद केलेली नसल्यास ते आण शिरून अंडी पडवितात व लहान पिलांना मारून खातात. भिंती बगैरे बागल्या पापेलेल्या असल्यास ते आपला मार्ग नमिनीतून पाहतात. यात आळा पाळण्याकरिता पक्षिगृहातील जमीन पदवीने करावी.

जमिनीस व सभोवतालच्या भिंतीस तीन फूट पुरेल एवढे तारेचे जाळे घेऊन ते पक्षिगृहात पतरावे व त्यावर चार इंच जाडीचा मातीचा किंवा बाळूचा थर टाका व सभोवतालच्या भिंतीस सिमेंटचा गिलावा करावा. जाळ्याच्या एखाद्या थरात पातले तरी चालतात. जमीन करण्णाची दुसरी पद्धत आहे ती अशी:- जमीन एक फूटपर्यंत खोल खणून तातील माती बाहेर काढून देवावी नंतर सहा इंच जाडीचा बाळू व कोलेसे यांना थर करावा व पुढील पाणी घालून तो ठोकून काढावा. नंतर त्यावर शरीक मुळम पसरून त्यात जावर ओतावे व ती जमीन कठिण व गुळगुळीत होईल असे टोकावी. म्हणजे तीत उंदरांना फिडें करता येणार नाहीत.

येथेप्रमाणे घरे बांधून झाल्यावर कोंवड्याची अंडी उबविण्यास लागणारी साधने, त्यांना खाणे व पाणी यासाठी लागणारी भांडी, तसेच त्यांचे खाणे साठवून ठेवण्याचे पाहो तरी साधन बगैरे गोष्टींची तजवीज करावयास पाहिजे अंडी उबविण्याचे काय यंत्र, ज्या सहाय्याने करावयाचे असेल तर त्यावरिता स्वतः खोली असली या खालीत द्या, उमेड बगैरे विपुल असावा. तसेच उष्णतामानमापक यंत्र व हवेतील सूर्यप्रकाश मापण्याचे यंत्र ही या खोलीत असावीत. एवढे पाळण्याची भांडी नेहमी रद्द तांबाची व लाकडी असावीत व त्यास आतून पत्रा मारलेला असावा. त्यावर शाकण्याची सोय असावी. कोंवड्यांना खाणे घालण्याची खोली स्वतःच असून खोलीत जे खाणे घालावयाचे ते छेके असल्यास बोंबोडजे फेंकावे व ओले असल्यास भांड्यात घालावे. पाण्याच्या वादल्या, क बडी, डिगब बगैरे साधने नेहमी तयार असावी. आप्या बगैरे पदार्थ किम्वतून घालावे लागतात तरी त्याबाबि अभ्यस्त्या असावी.

पुं सव हरण. — कोंवड्याचे जननेदिय काहून येथे यास 'पुंस्वहरण' असे म्हणतात. जनावरामध्ये याचा प्रवात बराच आहे आणि त्यामपासून कायदा होत असल्यामुळे आगकाळ सर्व दोतकरी लोक वेडांच्या बाबतीत त्याचा फार उपयोग करतात आहेत. पक्ष्याच्या बाबतीत सुद्धा पुंस्वहरणाक्या साध्य होते ही गोष्ट कदाचित काहीना चमत्कारिक वाटेल परंतु पाश्चात्य देशामध्ये याचा अनुभव पृथ्वीवरील वेत ठेला आहे. त्यामपासून द्रव्यरुपीने इतर बाबतीतहि बराच फायदा होतो असाहि अनुभव आहे. असो. पुंस्वहरण हेल्याने कोंवडे सज्ज होतात, त्यांचे वजन वाढते आणि त्यांचे मांस स्वदुर्ग व अधिक जागूच बनते. अर्थात त्याची विमत अधिक येते जे कोंवडे पाचसहा महिन्याचे झालेले असतील व ज्यांना विकून टाकावयाचा आपला वेत असेल अशाच कोंवड्यावर ही क्रिया बरका. ही क्रिया करण्यास योग्य काळ म्हणजे हिवाळा होय ही क्रिया करण्यापूर्वी तीस लागणारी हवाच, पाणी बगैरे निमन गणव घेऊन दसावे व नंतर क्रियेस आरंभ करावा. ही क्रिया करावयास जे साधन्यावयाचे ते तीस असावे डोंक्टर सोळाचा एक वाकण्या

पातीचा चाकू असतो तो या वार्मा कार चापला यावेरीज एक बळकट ठाके घालण्याची सुई व मेग लावलेला दोरा किंवा बकण्याची तात या वस्तू हाथेभ देवाभ्यात घालप्रयोग करतांना दोन मनुष्यांची जरूर लागते. राजक्रिया धरणाचा मनुष्य एका पुर्वीर बसतो व रीरज्याला आपल्या माडीवर त्याच्या (बोकण्याच्या) उजव्या पांजूर निजवितो. असं केल्याने कौबळ्याची पाठ राजक्रिया करणाऱ्या मनुष्याकडे पळते व कौबळ्याची डावी बाजू बरच्या बाजूत येते. (कौबळ्यास माडीवर घेण्याच्या ऐवजी एखाद्या टेबलावर निजवावे. या टेबलाच्या कट्यास लहान मोक पडलेली असानीत. कौबळ्यास निजविल्यावर त्याचे पल एका बाजूस करून त्यावरून दोरी बाधावी व ती पंजावळ असलेल्या भोकातून अचून तीस घाली घनन असले. अशाच एक दोरी पाचारून व मांडपावरून घेऊन तेथे असलेल्या भोकातून ओवून प्यावी म्हणजे कौबळा जागच्या जागी पाचला जाऊन दुसऱ्या मनुष्याची जरूर लागणार नाही) नंतर दुसरा मनुष्य कौबळ्याची उजवी तंगडी व माडी त्याच्या छातीवरील ओढून दुसरी तंगडी शेराडीकडील बाजूस ओढून धरतो कौबळ्याचे ' वृण ' त्याच्या आतड्याखाली पाठच्या कण्यावळ असते व ते त्यास चिन्हलेले असते हे पाहून घेण्याकरिता बोकट्याचे ' बरगडी ' जवळ तिला समांतर अशी एक चार पाडावी लागते. ही चार पाडण्यापूर्वी उजव्या उशीरील सर्व विंसे काढून टाकणीत नंतर दोनड्या वरगडीच्या पाठ्यागळे सुई घातून तिच्या येथे तेथील कातडे वर उजव्या व शेराड्या वरगडीस लागून चाकूने चिरावे कातडे वर उजवल्याने आतील अंगाना धक्का लागत नाही. ही जपम आत पोड शिरलेल एवढी मोटी असवी. जपम रेंद रडणी व आतील भाग स्पष्ट दिसावे म्हणून रिंगम असलेले चिमट्याभारचे एक हत्यार वापरावे. या जसमंतून आग्राचा एखादा भाग वर आल्यास तो काळजीपूर्वक आत जागच्या जागी बसवावा. नंतर या जसमंत करागुली किंवा मरागुलीच्या पेशी कित्येक वेळा एक प्रफारचा पुढे चार असलेला चमचा वापरण्यात येतो. हा चमचा आत वृणच्या खाली घालावयाचा व वृणाल ओढून असलेली रक्कवाहिनी चमच्याच्या भेगात येऊन अशी रचपट करायची, आणि नंतर चमचा एका बाजूस निरवून आत पीळ पाडून वृण घालावयाचे वरगुलीने वृण घालण्यावेळी ही पद्धत चांगली कारण यांत वृण निसटून जाण्याची भीति नसते वृणालची योग्य जागा सापडल्यास ते बोटला लागते. व ते चार महिन्यांच्या वयाच्या कौबळ्याचे साधारणपणे वेवड्याच्या मोठ्या वियाएवढे असते. ते इकडेतिकडे हालण्यासारखे असते व थोड्याने धरावयास गेल्यास निसटून जाण्याचा संभव असतो. हे वृण करागुलीला सांगले म्हणजे हलकेच ओढावे व कण्यापासून वेगळे करावे. वृण पाहेर काढतांना ते हातातून निसटून आंतास न गार्ले अशी खबर-

दारी घेतली पाहिजे. वृण शरीरात राहिल्यास फारसा आण्य होत नाही. परंतु ते काढून टाकलेले चांगले. कारण त्यापासून शरीर सुजण्याचा संभव असतो. येणप्रमाणे डावीकडील वृण काटल्यावर त्याच पद्धतीने उजवाकडील वृण काढावे. दोन्ही बाजूची वृण काढून दास्यावर जसमंते तोंड सारले जाऊन त्यास किडडिझणी ठाके मारवित. प्रत्येक ठाका निरनिराळ्या मारण्यावपयी खबरदारी घेतली पाहिजे. तसेच ते मारताना आतील आनाना धक्का न लागेल अशी काळजी घ्यावी पाहिजे. राज क्रिया पुरी झाल्यावर कौबळ्यास इतरत्र व शांत अशा ठिकाणी तारल्या निनव्यात ठेवावे व त्यास पाणी व सकसर अन्न खावयास घालावे. माकरी दुधात निमवून घातली असता चांगली काही थोडे तास छोडल्यानंतर त्याची त्यास पूर्ण सुप्ता थावी, मान रसास इतर कौबळ्यास मिसळू देऊ नये आणि त्यास रात्री एज या दोपळी-खाली अगर पासण्याखाली झालून ठेवावा. असा रीतीने चारपाच दिवस गेल्यानंतर त्यास लह करण्याकरिता पीबरीकरणेजुते (फॅटिंग बॉक) ठेवावे ही मनुष्या चालीक्रमणें करतावी. सहा फूट लांब, सहा फूट रुंद व दोन फूट उंच एवढा एक खोका घेऊन त्यात सारखे चार कपे पाडावेत. त्याच्या ताठरी बाजूस फळ्या असून चवथा बाजूस ताठरी जाळी किंवा लोखंडी छळ्या मारल्या पेटीच्या घुडाशी फळ्या न बसविता लोखंडी गज बसवावेत व त्याच्याखाली एक राख काढता घालता येण्याजोगा कौबळ्याची शीट गळ्या वरण्याकरिता असता प्रत्येक कप्यात एक कौबडा ठेवावा ही पेटी एका अंधाच्या खोलीत ठेवारी किंवा उगेडात ठेवल्यास तांवर झारून घालावे या पेळार नेहमी हरण देवण्याची खबरदारी देवली पाहिजे या कौबळ्याना जे खाणें घालवयाचें तें अंगात चरबी उपजत वरणां असले पाहिजे मग, सत्तुचें पीठ, शिजलेला भात, तांदुळाचा अगर गव्हाचा कोंडा, पटोटे, एक व इतर ताज्या व कौबळ्या वनस्पति याच्या अंगा वरील गुग असल्यासुद्धे वरील पदार्थ आलटून पालटून खावयास घालावेत स दुव्याचा अगर गव्हाचा कोंडा पाण्यात घालवून त्यात भिजलेले पटोटे घालून घावा कधी कधी कोंडभामयें सातुचें किंवा मक्याचें पीठ मिसळून ते पाण्यात तागले शिजवितात व थेंड झाल्यावर कौबड्यास राख घालतात सदर राखें याकें घालण्याची एक विशिष्ट पद्धत आहे ती अशी—एका माटोळ्या उंच किंवा फोनेटच्या आकाराच्या माड्यात सातुचें व इतर काही पदार्थांची पिठ घालून ती दुधात काळवून पातळ करून नंतर त्यांत थोडी चरबी घालतात. सदर दुध किंचित आवलेले असतें. हे मिश्रण नागले उकडून तयार करतात. या मांड्यास एक तोटी लावलेली असते व तीस एक रवराची नळी एक फूट लांब लहान तिच्या तोंडास पितळेची नळी बसविलेली असते. कपडे शिवण्याच्या यंत्रात जशी पाण्याने थंड किविल्याची योग्यता

केलेली असते. तरी योजना वातहि केलेली असते पाय दापू लागले म्हणजे भाडपात जोडलेल्या घेपाच्या सहा-
ध्याने भाड्यातील अन्न नवीत उतरते. कोंवड्याचे डोंक
दाव्या हाताने धरून उभ्या हाताने रवाच्या नळस लाव-
लेली पिठळ्या नळी त्याच्या गळ्यात (कोंप) तोंडतून पळ-
तात. व येथे फिरविण्यास अरंभ करतात अर्थातच
भाडपातातच पक्कं अन्न एकदम नवीच्या वाटे गावात जाते.
गावा भरला म्हणजे त्या कोंवड्याचा पुन्हा त्याच्या
मागी ठेवतात याप्रमाणे प्रत्येक कोंवड्याचा खाणे ते
पालतात.

कोंवड्याचा दिवसातून वार वेळ खाणे पालावे लडू होण्या-
करिता ठेवण्या कोंवड्याचा पाणी फार खमने म्हणून
त्याचा पुत्रवा नेहरी केला पाहिजे कोंवड्याचा क्यव-
रितव रीतीने खमने पातळास रसाचे वजन दर आठवड्यास
एक दोन पींड तगा वाढले पाहिजे दोन तीन आठवडे
कोंवड्यास पींडीकालगनहून ठेवले म्हणजे ते विक्रीस
तयार होत त

सर्वच कोंवडे पंढरीकरणमजून लडू होऊन अस नाही,
पर फाहीची उलट दिवने होते. म्हणजे ते लडू व होण्या
कृत होत जातात म्हणून कोंवड्याचे परंपरा पजन घेतले
पाहिजे. ही पंढरीकरणाचा पद्धत पुंढरहटण केलेले व
तपण कोंवडे घाना गिनरी लडकर लागू पडते तितकी ही
महान्या किंवा अन्नक कोंवड्याना लागू पडत नाही म्हणून
ही उपात मनवेल असेच कोंवडे पतत केले पाहिजेन

पुत्रण पाढलेले कोंवडे आर्दा गरीव व मंद होतात
त्यास भाड्यास वगैरे भावित नाही. त्याची शिंपोरी (शिरी)
व गण्ड (घवे) ही कमी कमी होत जातात व
रुंध्या लल रंगहि गाहीला हातो. यावे मास पार नानुक
बनते व ते बागले एड होत त. अर्थात त्यास किमती
नास येते. ही बागले तयार झाले म्हणजे त्याचा फिचारा
फार बघावीत व सुंदर दिवणे. कधी कधी ते
कोंवडे इतके मागलाड्यात वी त्याचा पिंठे संभाळण्यावे
उपयोग करून घेतात वेतो. याचा मुख्य उपयोग ल्या-
दून खाणे व वापर तितके वाडणे हा असतो. खातील
जातीच्या पिठळी पुत्रण पाडणे विवेकमानवे.

१) एतेवस, (२) एक ऑरिपिडन, (३) प्याय-
सप रोंक (४) लदद मळी.

जातीची निवड व सुभारणा — कोंवड्या व इतर पाळे व
पडी पाळारे लोक पदा मुक्त करणाऱ्या बोटी तरी
मिळित हेतूने दे पडी पाळ्यात असतात. उदहरणार्थ
काही लोक पदा या एटीने कोंवड्या कर्त न पळता
त्याच्या दिवाज्जातुळे व गण्डपणामुळे त्या वायगितात.
अशी मग ते या प्रकारचा कोंवड्यातून वापदा होतो
ही सुधारण होत इतके मुळीच लडा देत नाहीत. इतर
एक वगैरे अशा निवेत वी त्या कोवड्या हेतु इतरी अर्ध

शरेश - म्हणजे ते सापल्यास दिवाज कोंवड्याहि बाळग-
तील व उपग्रहि घेतील. तिसरा असा एक वर्ग आहे
की त्यातील लोक निव्वळ कायद्याच्याच एटीने कोंवड्या
वाळगितात. त्यात मुद्दा जे लोक फक्त अंड्यांचाच पंदा
करणारे असतील ते अंडी पालण्याच्या कोंवड्याचाच तपव्या
वाळगतील व जे कोंवड्या तयार करून विकणारे लोक
असतील ते लडू होणाऱ्या कोंवड्याच्या जाती वाळगतील
तत्पर्ये उधा हेतूने कोंवड्या पाळवयाच्या असतील त्यात
योग्य अशा जातीचीच निवड होणे अवश्य आहे.

कोंवड्याच्या एकंदर जाती वित्ती, त्यातील हिंदुच्या-
नात वाळगणास लयक कित्ती आहेत वगैरे गोष्टींचा विचार
इतरांपूर्वी वर सांगितलेला निरनिराळ्या हेतूत योग्य अशा
कोणकोणत्या जाती आहेत. त्यासंबंधी प्रथम विचार करू

दिवण्यात सुंदर व नातुक जाती:— (१) रंपीनरा
कोंवडी (२) पोलिश जातीची कोंवडी (३) ब्याडम
(४) डॉरिंग, (५) हीडन या जाती दिवण्यात जरी फार
सुंदर असतात तरी त्याच्या नातुपणामुळे त्याचे संगेपन
करणे हिंदुच्यानात मार कटाण जाते. पहिल्या दोन
दोन जातींच्या कोंवड्याची अंडी अगदी कमी प्रतीची
व पाडण्या कधीची असतात. ब्याडम कोंवड्याची अंडी
जरी लहान असतात तरी ती फार स्वादिष्ट असतात.
ब्याडम कोंवड्या मात्या फार गरीब असतानां अंडी
उपविण्यास पार योग्य असतात. हीडन जातीच्या कोंवड्या
हिंदुच्यानात विवेकपूर्ण गेवे करडी ह्या आहे अशा
टिपणी वाई घेतात. यांना लुड्या लेंबर येत नाही.
म्हणून याची अंडी दुष्ट्या कोंवड्यापासून उपवाची लाग-
तात.

(२) हीटची होत व पारी गदन भांगेल एवढे उत्पन्न
मिळ्ये अशा दुष्टा असल्यास खालील जातीपैकी कोणत्याहि
पुढत करव्यात. (१) मळी (यर्मा), (२) कोचीन, (३)
लंगसन, (४) ऑरिपिडन, (५) डायमीपरांक, (६) पार्य-
टाट (७) लिट्हीम. नंतर एक, दोन, तीन व पाच या
जाती हेतूदेवी असल्यामुळे जरी शात व गरीब स्वभा-
वाच्या असल्या व अंडी उपविण्यास योग्य असल्या तरी
त्याचा अन्नजडपणाने या जाती आट येतो. कारण त्यांच्या
पजनानेच पुत्रक देव्या अंडी पुटतात. नंतर सहा
व सात या शिष्टास आरज नसल्यामुळे व त्याचा
हाभाव शीत असल्याकारणाने व त्यास दुष्टा परतो
म्हणून त्याचा अंडी उपविण्यास फायदा पार उपयोग होतो.
नंतर चारच्या कोंवड्या लुड्या मुळीच परीन नाहीत
नामुळे रंभी अंडी दुष्ट्या कोंवड्यापासून उपविणे भाग
पडते.

(३) विट्पारीत कोंवडी तयार कायद्याची असा हेतूने
जेव्हा कोंवडी वाळगवयाची असतील तेव्हा खालील जाती-
पैकी निवड करवी. (१) पिठळी (२) टागन (३)

ऑरिपरदन (४) प्रायमीपरोक (५) प्रदा व (६) वायंडाट. थंय्या पिलांनां पारिवरण संवृत्त पातून खाणें घातलें असता ही तावडतीय तयार होतात. चित्तार्ग्य जात फार रागीट असते. व रागाच्या भरात आपलें घरी जवळ असलें तरी मारण्यास मार्गे पुढें पडतात नाहीं. पोरज जातीतील कोणत्याहि कौवड्याचें तो दोन माहिण्याचा असताना पुंस्व हरण घेऊनच तो लोकर तयार होतो.

(४) अंडी पुष्कळ पालण्याच्या व विनात पुष्कळ किंमत येईल अशा कौवड्या पाळणार्याच्या असतील तर खालील जातींपैकी पतंत कराव्या. (१) ऑरिपरदन. (२) लेंगशन. (३) वायंडाट, (४) प्रायमी, (५) प्रदा, (६) चित्तार्ग्य. यापैकी काही जाती अंगानें फार स्त्रूल असतात व काही अगदीं लहान असतात. या जातीतील कौवड्या अंडी पालण्याच्या पार्श्वी घातल्या वसैं जरी सर्वसाधारण मानानें ठरलें आहे तरी सुद्धा त्यामध्ये कधी कधी अपवाद दिसून येतात. तसेंच ज्या जातीची अंडी पालण्यावद्दल मुख्य प्रसिद्धि नाही त्या जातीतील कौवड्या अंडी पुष्कळ पालतात असें आढळून येतें. परंतु साधारण मानानें विचार केल्यास असें दिसून येईल कीं असले व सुद्धा जातीच्या कौवड्या होत असल्या जातीच्या टरलेल्या गुणावगुणास अपवाद होत नाहींत, असो. वर जे एवढर निरनिराळे वर्ग सांगितले आहेत त्या सर्वांचा एकरमय, वचछेद विचार केला तर काही जाती अशा आहेत की त्या बरील सर्व वर्गांत येतात, असें दिसून येईल उदाहरणार्थ, लेंगशन, ऑरिपरदन, प्रदा, चित्तार्ग्य, प्रायमी, रोक, वायंडाट वगैरे, जाती धोड-धोड्या प्रमाणात सर्व हेतु वाढ्य करतात व म्हणून कोणाहि साधारण मनुष्यास निवड करणें झाल्यास त्यानें बरील पैकी कोणताहि एखादी निवडावी

हि दुसऱ्या नांवी ल व ही जाती. — हिंदुस्थानात ज्या जातीचा प्रसार विशेषरून झालेला आहे, त्यापैकी लेंगशन व हेर्न यांच्या एवढ्या आहेत. ऑरिपरदन ही जात अंडी पालण्याच्या धर्मां यावली असल्यामुळे ती पुष्कळ पारशी व युरोपियन लोक घरच्या उपयोग करिता म्हणून पाळतात. तसेंच काही द्रोवी लोक लहदथ्ये कौवडे हासेन पाळतात. चित्तार्ग्य व नेम ह्या त्या जाती होत बंगालमध्ये कौवड्याची जी एक विशिष्ट जात इटीस पडते ती आकारानें वायंडाट व प्रायमीपरोक यासारखी असते परंतु ती जराशी लहान असते व निरनिराळ्या रंगाचा असते. या कौवड्या व चित्तार्ग्य कौवड्या यांचा संयोग केला असता होणारी प्रजा फार चांगली, मोठी व जाजूक अशी निघते.

हिंदुस्थानच्या पश्चिम भागात म्हणजे बरेंच, सुंदर वगैरे, कडे साधारणपणें पावस येे मान जास्त असल्यामुळे सर्व जातीची पैदास होणें शक्य नाहीं अर्थात्च बंगालच्या हवा मानात टिकणारी जात कदाचित् मुपदे व कोंकणात टिक-

ण्याचाहि संभव आहे परंतु हद्दी प्रचारात अशी जी एकच जात इटीस पडते ती यसर ही होय. या जातीच्या कौवड्या अंडी पुष्कळ पालतात, तीं आकारानें मोठी असून त्याचा रंग त बस फाळसर असतो व घडन सुमारे चार ते सहा तोंडे पर्वत असत. कोणतीहि अंडी चार तोंड्यांपेक्षा बघनात कमी भरत असतील तर ती चांगली नाहीत असें समजवें. यसर जातीच्या कौवड्या अंगानें स्थूल असल्यामुळे त्यांना विशेष प्रचारयें खणें दिल्यास ती लह होतात व त्यास किंमतीही बरी येते.

कौवड्यांच्या साधारणपणें बऱ्याच जाती असतील हिंदुस्थानातील लोक स्पर्धार्थ निदान काही जाती तरी पूर्ण चाळी घेऊन बांधवीत नाहींत; यांचे कारण एक तर असें की, उत्पन्न व अस्तल जाती पणें सर्वसाधारण लोकांच्या आठोक्यावद्दिरांचे असते व दुसरे कारण म्हणजे चांगली व सदाच पद्धतीने कौवड्यांची पैदास बरी वरवी याबद्दल कौवड्या पाळण्याच्या लोकांचे अज्ञान होे होय. त्यामाविषयनें हलक्या विमर्शाची चौकशी विषय देण्याकडे त्यांची प्रवृत्ति दिसून येते आणि चौकशीकून तरी थोडोशां अंडी व पिलें विवायास मिळाली म्हणजे तेवढ्यात साधारण मानतात. परंतु त्यांना जर खाली सांगितल्याप्रमाणें थोडेंसे धर्म घेतले तर त्यास अस्तल जात सहज तयार करता येईल. व त्या मानानें त्यास अर्धातच किंमत जास्त मिळेल ती पद्धत अशी — उत्तम जातीचा व अस्तल बीजाचा कौवडा व त्याच अर्ध्याचा काही कौवड्या व इतर जातीच्या फक्त कौवड्याच पाळण्याप्रसक्त. अस्तल जातीपासून मिळणारी अंडी अर्धातच अस्तल असणार त्यामापासून पाहिजे तर जास्त उत्पत्ति करची इतर कौवड्यापासून निघणारी अंडी विकून टाकून, त अमर विलासिता उबविणार ठेवावीत. मान पिलें साधारण मोठी झाली म्हणजे रणच विकून टाकून, कारण त्या पितापैकी एखादा कौवडा असल्यास तो घाई दिल्यास कदाचित् भेसळ होण्याचा संभव आहे. जसें घेण्याने उत्तम जात कायम राखली जाईल

आपण जर खेडोखेडी हिंदून असलेल जातीच्या कौवड्या कोणाजवळ आहेत की काय याचा तपास करूं लागलों तर आपली अगदी निराशा होते व गिबडे तिकडे गावठी लहान व पुण्या कौवड्या इटीस पडतात जास्त बघनाच्या कौवड्या जास्त किंमत येते, तसेंच मोठ्या अष्ट्या जास्त किंमत येते, या गोष्टी शेतकरी लोकांस माहित असताहि अंडी किंवा कौवड्या यशा कुपारता येतात या मोडीबडे त्यानें सुर्वेन लक्ष जात नाहीं तरी खाला पडत असल्यात आणल्यास कौवड्याची अवकाश उपभारून शेतकरी लोकांचाहि कायदा होईल: गावठी कौवड्याचा चित्तार्ग्य, लेंगशन, आर-विगदन, वयंडाट किंवा प्रन्ही या कौवड्याची संयोग घेण्यास होण्याच्या प्रसक्त पुष्कळच सुधारणा होते. या गावठी कौवड्यापैकी दहा थारा उत्तम कौवड्या

त्याच्या कळपात वर निर्दिष्ट वेळच्या जातीपैवी कोणत्याहि जातीचे दोन कोंवडे घोडावंत. या कोंवड्यापसून जी प्रजा होईल त्या प्रजेपैवी कोंवडे तेवढे विकून टाकोत. त्याचप्रमाणे बाकीची पिळें मोठी जाती म्हुणजे पहेला कोंवड्याहि विकून टाकाव्यात. म्हुणजे नवीन शानेली पिळें व कोंवडे शिळक रहातील ही पिळें पुढें वयात आल्यावर त्याच्या पुन्हा त्या कोंवड्याची संयोग होईल व त्याच्या अंड्यापासून होणाऱ्या पिलामध्ये चापाचे बरेच गुण उतरतील अशा रीतीने दरवेळी संयोग करून कोंवड्याचे पूर्ण गुण पोंवडीत येईपर्यंत ही क्रिया चालू ठेवावी. म्हुणजे अखेरीस सर्व प्रजा अस्सल जातीच्या कळपावर जाईल कोंवड्याचे संयोग दाखविणारे कोष्टक पुढें दिले आहे:—

संयोगनंबर १:—

अस्सल कोंवडा × गावठी कोंवडी

मिश्रकोंवडे (विकडे)   मिश्रकोंवड्या

संयोगनंबर २:—

अस्सल कोंवडा × मिश्रकोंवड्या

मिश्रकोंवडे (विकडे)   मिश्रकोंवड्या

संयोगनंबर ३:—

अस्सल कोंवडा × मिश्रकोंवड्या

मिश्रकोंवडे   मिश्रकोंवड्या

संयोगनंबर ४:—

अस्सल कोंवडे × मिश्रकोंवड्या

मिश्रकोंवडे   मिश्रकोंवड्या

संयोगनंबर ५:—

अस्सल कोंवडा × मिश्रकोंवड्या

मिश्रकोंवडे   मिश्रकोंवड्या

आप्रमाणे संयोग केल्यावर निष्पत्ती प्रजा मोठी व बलवान मारी व अंडी घालण्यात उत्तम निघेल हे सामणें नको. इतर पळीव पक्ष्याच्या धंद्याचे महाव इतर राष्ट्रातील लोकाना मुकते काही वर्षांपासून कळू लागले आहे इंग्लंड, फ्रान्स, स्वीटलंड, आयर्लंड, वानडा, ऑस्ट्रेलिया, जर्मनी, बेल्जियम, डेन्मार्क, स्वीडन, सडय आशिया. धुमरे राष्ट्रांमध्ये हा धंदा मोठ्या प्रमाणात करण्यात येऊन तिथेच कार्कषी दर वर्षी प्रदर्शने भरतात या प्रदर्शनात उत्तम व

अस्सल जाती-या कोंवड्यांना तसेच उत्तम अंष्ट्याना पदक वगैरे बाही तरी वाहून मिळते. अशा तऱ्हेची प्रदर्शने तिथेच घारवार भारत अफल्यामुळे स्थित्येक होरी व भीमंत लोक पुष्कळ द्रव्य खर्च करून अस्सल जातीचे संगोपन करतात. इंग्लंडमध्ये सर्व भीमंत लोक, तसेच वेगळे लोक यांनी धुंदर व दिवाळ जाती वाळगेल्या आहेत. एवढेच नव्हे तर प्रत्यक्ष राजे सहेश्वरीहि कोंवडी वाळगेली आहेत माचरून तिथेच कोराना या धंद्याची पिती गोडी लागली आहे ते सहज कळून येते

युरोपदेशातील बहुतेक लोक मासाहारी अस्स्यामुळे या धंद्यात गस्त जोर आलेला असला. मालाचा नेहमी खप होत अस्ल्याने मितका माल अधिक उत्तम तितकी त्यास मागणी अधिक आणि अर्थातच किंमत अधिक. ही गोष्ट लक्षात आल्यामुळे लोकांचे मन या धंद्याकडे वळणे साहजिकच आहे एकट्या मेट्रोप्रीटमध्ये दरसाल १५ फीटी खपाचा सदर माल खपतो. फ्रान्समधील एका प्रधानने या धंद्यापासून देवात एवढी किती पैसा उत्पन्न होती याचा अंदाज वेला तेव्हा तो १,३४,९९,००० पोंडपर्यंत झाला असे आढळून आले. यावरून हे धंदे तिथेच मोठ्या प्रमाणावर चालतात असे दिसून येते

हिंदुस्थानातल लोकात या धंद्याचा प्रसार हळू हळू होऊ लागला आहे तो विशेषकरून आरकोइंडियन व रेल्वेकामगार यांमध्ये दिसून येतो शेतकरीवर्ग म्हुणजे ज्यांच्या ताब्यात हा धंदा सधोदीत राहिला पाहिजे, त्या वर्गात या धंद्याचा प्रसार सुळीच झालेला नाही असे मोठ्या कष्टाने म्हुणायें लागते याची मुख्य कारणे म्हणजे—(१) अस्सल जातीचा अभाव, (२) भांडवलाचा अभाव व (३) रंदास फरी कराने याविषयी अज्ञान.

हिंदुस्थानात अस्सल जाती फक्त तीन किंवा चार सापडतील (१) नितागाम (२) अली (३) बसरा व (४) गेम. याचेरीज पुष्कळ निरनिराळ्या रंगाच्या व आकाराच्या गावठी कोंवड्या आढळून येतात व त्यास सर्वसाधारण 'मुरगे' हे नाव आहे. या जातीहि निवडसंधोत्पत्ती इन्ब्रीडिंग सुळे पुष्कळ वेळास पावल्या आहेत याचेरीज दुसऱ्या जाती आणायच्या म्हुणजे परदेशातून आणण्याचेरीज मत्स्यतर नसत. व परदेशातून कोंवडी आणण्यापासून कोंवडी वाळगणाराना विवेचना पायदा होत नाही, एवढेच नव्हे तर कधी कधी सुक्कान होत करण परदेशातून कोंवड्या आणण्यास असता प्रवासातच त्यातील कित्येक मरतात व ज्या धोडयादा जमून दुरुजे येतात त्यास देधील हवमान मानल्यामुळे बाही दिवसाने रखायहि अंन होतो किंमत जास्त यामुळे परदेशातून कोंवड्या आणण्याचे जाडत कोणी सहसा करीत नाही वरें इतक्या दूर टिकाणातून कंडी आणण्याची म्हणजे तरी तोंड तिथेच सुकर नाही कारण एक तर इतक्या जाडून आणवेल्या अड्यातील पमास घराच त्रास पोंडून

रामुळे तो तयार होत नाही व बहुतेक भंडी फुटत असतात. अशा स्थितीत हा धंदा कर्मिनावस्थेत कसा आणाय हा एक प्रश्न आहे परंतु स्वतः सरकारने अगर आमचेकडील मोठ-मोठ्या व श्रीमंत लोकानी मनावर घेतल्यास हा प्रश्न सुट-ण्यामोगा आहे. सरकार शेतकीसाठी काढून निरनिराळ्या विकासबंधी प्रयोग करून ज्याप्रमाणें लोकांवर उपकार करीत आहे, त्याचप्रमाणें शेतकीखात्यातकेच ठिकठिकाणी कोंब-ड्याच्या पैदासेच्या दारास ठेवून त्या ठिकाणी निरनिराळ्या जातीच्या कोंबड्याचा संयोग करून उत्तम व हिंदुस्थानातील हवेस योग्य असो अवलंब तयार करणें, ती स्वस्त दरांनं विकून पिचा प्रसार होता होईती चक्रेकडे करणें, खेडेगावा-तांल कोंबडी सुधारण्याकडे लोकांचे लक्ष लावणें, सहकारी तत्वावर कोंबड्याचा धंदा काढून त्याच तत्वावर त्याचा क्रयविक्रय करणें वगैरे मोठीस लागणार भाडवळ सरकार जितके खर्च करू शकेल तितकें इतर लोकांच्या हातून हेणें द्याय नाहीं. काहीं तरी नियम करून खेडेगावांतील लोकांस गावठी कोंबडे पाळण्याची मनाई केली व त्याऐवजी ८१० महिन्याचे चितागाग ओरपिंगटन, किंवा लॅगशन जातीचे कोंबडे आणून सरकार मालक या नात्याने त्या कोंबड्याची अबावदारी गावच्यावर पातल्यास कोंबडी सुधारण्यास कारसे दिवस लागणार नाहींत. एकदा असल जात तयार झाल्यावर त्यापासून होणारी प्रजा मोठी, बळकट व भंडी पाळण्याचे कामी उत्तम होईल आणि पूर्वीच्या गावठी कोंब-ड्यापेक्षा किंमतहि दुप्पट येईल तात्पर्य, खर्च फार न येता थोडासा वेळ खर्च करून चिकाटी दाखविल्यास हें काम सहज होण्यामोगें आहे. चितागाग जातीचे ५० लहान लहान कोंबडे विकत घेतल्यास त्यांना १५० रुपयाहून अधिक किंमत पडणार नाहीं व खेडेगावाचे मानानें हा खर्चहि काही फार होणार नाहीं. सरकारने आपण भाडवळ पुरवून सदर कोंबडे आणून दिल्यास व पुढें आपल्यासक एक माणूस ठेवून त्यामकडून गावांतील सर्व गावठी कोंबडे व मिश्र कोंबडे नाहींस करण्याचें ठरविरयास त्या गावात या धंद्याच्या वाच-तांत मोठी क्रांति घडून येईल. तात्पर्य, भाडवळ व ज्ञानाच्या अभावी दिसणारी उणीय सरकारने भरून काढली म्हणजे या धंद्याचा प्रसार होण्यास मुर्दाच तिलेव लागणार नाहीं. पुष्कळ वेळा असे आढळून येतें की, असल व कमअसल मात याच्या संयोगापासून होणारी प्रजा कणखर, ओमदार व काटक निघते उदाहरणार्थ, पोडा व गाडवी यांच्या संयो-गापासून खेचर तयार होतें. यात भाडवळ्याचा काटकपणाचे गुण येऊन पोडाच्या घरीसाराखा बाधा होती. त्यामुळे याचा पोडापासरास्ता घसण्यास व गाडव्यासारखा ओला बहा-ण्यास आसा दोन्ही कामाकडे उपयोग होतो. अशाच प्रकारचे कोंबड्याच्या काहीं जातींचे संयोग केल्यास त्याग-पासून निघणारी प्रजा आस्त देणारी, काटक व पुष्कळ भंडी

देणारी अशी निघते. परंतु हे संयोग करण्यापूर्वी खालील मोठी लक्षात ठेविल्या पाहिजेत —

(१) दोन जातींचे मिश्रण करावयाचे असल्यास होता होईती कोंबडा व कोंबडी एकाच रंगाची, निदान जवळ जवळ त्याच रंगाची असवीत (२) लाव पायाच्या कोंबड्याचा आखंड पायाच्या कोंबडीबरोबर व आण्ड पायाच्या कोंबड्याचा लाव पायाच्या कोंबडीबरोबर संयोग करावा (३) संयोगा-करिता निवडायवाची कोंबडी सशक्त असवीत. पेणप्रमाणें नर व मादी निवडल्यानंतर खाली दिलेल्या कोणत्याहि दोन जातीचा संयोग करावा (१) मदीं अगर कोंबीन कोंबड्या व गेम किंवा चितागाग कोंबडे यापासून पिळें लहू होऊन त्याचें मांस खाण्यास रुचकर लागतें (२) लॅगशन, झाय मॉयरोक, बार्बेट किंवा ओरपिंगटन कोंबडे याचा गेम किंवा चितागाग कोंबड्याशी संयोग केल्यास पिळें मोठी व विकण्यास योग्य अशी होतात (३) मादी मदीं कोंबडी व काळा ओरपिंगटन अगर काळ लॅगशन किंवा प्लायमोथरॉक कोंबडे याच्या संयोगाने प्रजा भंडी घालणारी व खाण्यास योग्य होते (४) फिबट रंगाची मदीं कोंबडी व पाडरा बायंडाट अगर पाडरा लॅगशन अगर पाडरा प्लायमोथ रॉक अथवा पाडरा ओरपिंगटन यापासून उत्तम भंडी घालणारी प्रजा तयार होते. (५) करड्या रंगाची कोंबीन कोंबडी व करडा किंवा पाडरा ओरपिंगटन अगर पाडरा बार्बेट किंवा लॅगशन अगर प्लायमोथ रॉक यांच्यापासूनची प्रजा कोंबीन कोंबडीपेक्षा अधिक भंडी घालते व खाण्यास रुचक होते (६) करडी किंवा पाडरी लॅगशन कोंबडी व पाडरा ओर-पिंगटन किंवा पाडरा प्लायमोथरॉक अगर पाडरा बार्ब-ेट याची प्रजा भंडी घालणारी व खाण्यास लायक अशी होते (७) काळी लॅगशन कोंबडी व काळा ओर-पिंगटन किंवा काळा मिनीको अथवा पाडरा बायंडाट यांची पिळें व (८) इजियन गेम आणि चितागाग कोंबडीचा लॅगशन ओरपिंगटन, मदीं किंवा कोंबीन या कोंबड्याशी संयोग केव्यास त्याची पिळें खाण्यात योग्य व भंडी घालणारी होतात.

किंती जा ती या का व्या.—बऱ्याच लोकांनी निरनि-राळ्या प्रकारच्या जाती आपणानेच असल्या असे वाटत असतें, परंतु त्या कायम राखण्याकडे व निरनिल ठेवण्या-कडे त्यांचे लक्ष नसतें, याचा परिणाम अर्जातच वाईट होतो. निरनिराळ्या जातीच्या कोंबड्या व कोंबडे एके ठिकाणी मिसळल्याने त्यापासून मिश्र जाती उत्पन्न होतात व एकदा भेसळ झाली म्हणजे मूळ जातीत असलेले गुण हळूहळू कमी होऊन त्याचा परस्परशी कोणत्याहि प्रकारे संबंध न येईल अशा रीतीने त्या ठेविल्या पाहिजेत. ही दायरदारी पेणें द्याय नसेल तर पुष्कळ जाती ठेवून सर्वच विषयविषयावेडा एकच मात उत्तमशी निवडून ठेवणें फार

चागळे. अशा जातीच्या पंचवीस ते चाळीस कौबड्या विरत घेऊन पाच सहा कौबडे त्याच जातीने त्यांत मिसळवा. कौबडगाळीतला एकच पर बांपसेलें अजल्यास ही मर्ब कौबडी एकाच परात ठेवावी लागतील. परंतु असं कर-ण्यांत एक मोठी अडचण येते ती ही की, कौबड्या कौबड्याचें माडण होण्याचा नेहमी संभव असतो, म्हणून त्या सर्वांनी एकाच ठिकाणी ठेवण्यापेक्षा पाच सहा कौबड्या व एक कौबडा याचा एक कळप याप्रमाणे निरनिराळे कळप करून ठेवावे व आपला सर्व वेळ, पैसा व श्रम यंत्रे यांचे करून जी काय सुधारणा करावीशी वाटत असेल ती या जातीत घडवून आणावी, म्हणजे धर्माचे व पैसाचे चीज होऊन फायदाही बराच राहिल सर्व जातीच्या कौबड्या बाळगून त्याची जात कायम ठेवणे हें फार कठिण काम आहे. कारण हें करण्यास पुष्कळ पैसा, दिसत, बाळगण व श्रम यांचे करावे लागतात व इतका खर्च करणे एका व्यक्तीच्या आठोक्याबाहेरचें असते. जर एखाद्या मनुष्याची सर्व जातीच्या कौबड्या बाळगण्याची इच्छा असेल तर त्याने प्रत्येक खेपेस एक एक जात घेऊन तिचा पूर्ण अभ्यास केल्यावर त्या जातीची उद्या खाही सुधारणा करणे शक्य असेल त्या कित्यानेतर मग दुसरी जात घ्यावी येणेप्रमाणे ज्यास जितक्या जाती बाळगावयाच्या असतील तितक्या त्याने बाळगाव्या कोणाच्याही जातीचें सवर्धन करण्यात यत्न घेणे किंवा न येणे हें त्या जातीसंबंधी जे हान असेल त्यामध्य अवरजून असते निरनिराळ्या जातीची राहणी व जीवनक्रम ही जगदी मित्र मित्र असतात जी गोष्ट एका जातीस अपायकारक होईल तीच दुसरीस हितकारक असेल शक्य. त्याचप्रमाणे निरनिराळ्या जातीस ज्याने निरनिराळ्या प्रकारची धावे लागेल उदाहरणार्थ काही कौबड्या जात्यावर फार चपळ असतात व त्यांना नेहूनतीची व घ्यायामाची आवश्यकता असते त्या खबरार स्थूल होत नाहीत व त्यांना मावबर्धक लागणेही फार लागते परंतु त्यांच्या अगदी जलद दुसऱ्या कौबड्याचा जीवनक्रम असतो. उदाहरणार्थ, कौचीन कौबड्या या फार स्थूलदेही असून त्यास व्यायाम फारसा मको असतो. यास उष्णताजनक अन्न फारसे लागत नाही, परंतु मासबर्धक अन्न फार लागते त्यापर्यंत या गोष्टी अनुभवानुचून कळत नाहीत पुस्तकें वाचून अर्थातच हादी योडीशी मदत होते परंतु विशेषत स्वतःस मिळालेल्या अनुभवानुचून जितकें शक्य संपादन करता येईल तितकें तें दुसऱ्या कोणत्याही गोष्टीपासून साध्य होणे शक्य नाही

आतांपर्यंत जे विवेचन केले त्यावरून (१) निवळ जाती बाळगणे व (२) जाती बाळगून त्यात काही निविष्ट सुधारणा करणे या दोन हेतूंपैकी कोणता तरी एक हेतु मनात न ठेवता कौबड्या बाळगणारे लोक जाती बाळगतात हें उघड पैंती दुसरा हेतु मनात घेऊन जे लोक जाती बाळगणार

असतील त्यांनी प्रथमतः त्याच्यात काय सुधारणा करायला पाहिजेत व त्या कोणत्या तऱ्हेने करता येतील याचा पूर्ण विचार करून व तें घ्येय सदैव डोक्यापुढें ठेवून त्या हद्दीने आपली जटपट चालू ठेवली पाहिजे एकच जात पाळल्याने काय काय फायदे होतात तें बरं समितलेच आहे. परंतु या कायद्याखेरीज आणखीसुद्धा काही फायदे एकच जात बाळगल्याने होतात पहिला फायदा म्हणजे कौबडे निकत घेण्यात वचत एकच जात असल्यास त्या त्या जातीचे एकदांन कौबडे विकत घेतले तरी पुरतात. परंतु चारपाच जाती ठेवल्यास प्रत्येक जात शुद्ध राखण्याकरिता म्हणून प्रत्येक जातीचे काही कौबडे विकत घ्यावे लागतील. अर्थात त्या गानानें खर्च जास्त पडेल. दुसरा महत्वाचा फायदा म्हणजे त्यांच्याजवळ नेहमी असलेल जात राहिल्याने त्यास पुष्कळ शिन्हाईक मिळते. पुष्कळ जाती बाळगणाऱ्या मनुष्याचे तितकें शिन्हाईक जात नाही, कारण तेथे कदाचित भेसळ असेल अशी गिहाईकास शका येते. तशी स्थिति एवच जात बाळगणाऱ्या मनुष्याची होत नाही. शिवाय प्रदर्शनार्थ त्याच भाव होऊन त्यास बक्षीस मिळते, व हें एक त्याचें नाव वाढविण्यास कारण होतें. असे; येथपर्यंत साधारणपणे जातीची निवड कशी करावी, निरनिराळे हेतु साध्य होण्यास कोणाच्या जाती योग्य आहेत, मिश्र संयोगापासून फायदे, उत्तम मिश्रसंयोग कोणते, व जाती किती बाळगण्यास यासंबंधी विवेचन केले आता साधारण शेतकरी वर्गास बाळगण्यास फायदेशीर अशा जाती किती, त्याची शरीर रचना वची व इतर गुणधर्म याविषयी बोडक्यात विचार करू

(१) प्र क्षी.—ही जात उच्च जातीपैकी असून प्रत्येक कुटुंबाने बाळगण्यास योग्य आहे. ही स्थूलदेही असून फाटक असते. बोडी अर्डी मोठी व सतेज असतात अर्डी घालण्याच्या काशी ही जात बागली असून त्याची वाढ खबर व क्षपाटपानें होत असल्यामुळे त्यांना लड केल्यास त्याची किंमतही चांगली येते या जातीच्या कौबड्या अगदी शांत स्वभावाच्या आणि माणसाळलेल्या असतात, या स्थूलदेही असल्यामुळे त्यांना फार उंच उडता येत नाही. चरण्याला थोडे आवार असले तरी चालते अर्डी उचविण्याच्या कामी व पुढें पिलाचा सासळ करण्याच्या कामी या फार योग्य आहेत. याचें वजन जात्याच जास्त असल्यामुळे त्यांच्या आरामे करी कधी अर्डे कुटण्याचा संभव असतो व जातीचे काही कौबडे फारच जलद वाडतात व वजनात ७ ते १४ पौंड पर्यंत मरतात यांच्या पायावर कोचीन कौबड्याप्रमाणे पिसे असतात याचा पितारा फार मळ असून फार तुकतुकित असतो त्यामुळे ती फार छंदर दिसतात याच्यात त्यांच्या रंगावरून आणखी उपजाती झालेल्या आहेत.

शरीरवर्णन.—यांचे डोळे लहान व सरळ असून त्यावर मखमाली शिंगोरी (शेंडी) असते. छाती रुंद व पुढे आलेली असते शेंपट्याची पिंर सरळ असून पल्यासारखी पसरलेली असतात चोंच बळकट व पिवळी किंवा काळी असते. मानेवरील पिंसे पुष्कळ असून मानेवर कोळत असतात. कॉबड्या माडीवरील व पाठीवरील पिंसे पुष्कळ असून पाय आतूड व पिवळ्या रंगाचे असतात व त्यास मधल्या नडीपर्यंत पिंसे असतात. पायावर पिंसे असणाऱ्या कॉबड्यांना ओलसर जागेंत देवल्यास घंडीची बाधा होते.

या जातीच्या काळ्या रंगाची, भुरकट रंगाची व हा पांढुरक्या रंगाची अशा तीन उपजाती आहेत. या जातीची मूळची उत्पत्ति हिंदुस्थानातील असून पुढे तिचा प्रसार अमेरिका व इंग्लंड या देशात झाला असावा असे काही लोकांचे मत आहे.

अमेरिकेतील ब्रह्मा कॉबड्या इंग्लंडमधाल ब्रह्मा कॉबड्या पेक्षा अंदां अधिक घालतात या जातीचा उत्पत्ति मलाया व कौचीन कॉबड्यापासून झाली असावी. कारण हात दोनही जातींचे गुणधर्म दिसून येतात याना किंमत कारच पडते. कधी कधी दोन कॉबड्या व एक कॉबडा यांस २५:१० रुपये पडतात.

(२) कौचीन कॉबड्या—याच्या स्वभाव बहुतेक ब्रह्मा कॉबड्यासारखा असतो याहि शरीराने अवजड असून त्याच्याचप्रमाणे लवकर माणसालागण्या व पिलाचा साभाळ करणाऱ्या असतात. याची पिंसे वाटळ असून त्यांचे संयोजन धरंगे फारसे कठिण नसते. याना इतर पिंयापासून भिन्नते दिसून याची बाब झपाट्याने होते याची पिंसे वाडविण्यास सोईची असतात परंतु त्यांचे मास इथकर नसते ते फार लवकर जून होतं याचा वेम किंवा विनागम कॉबड्याशी संयोजन केला असता त्याची अंदां घालण्याची काफि वाडते. याची शेंडी लहान असून तिला एकच अरी असते डोळे काळे, पिवळे किंवा तांबडे असतात. मानेवरील पिंसे लाव व पुष्कळ असून छाती रुंद व खोल आणि शेंपूट लहान, खाली वाकलेले, पाय आतूड व त्यावर पिंसे असतात

इंग्लंडमध्ये रंग व आकार या दोन बाबतीत या जातीची पूर्ण सुधारणा झाली आहे पण हा सुधारणा करण्यात त्याच्या अंगचे अंदां घालण्याचे व नाजुक मास असण्याचे मूल गुण नाहीत झाले आहेत. कौचीन जातीच्या पाच उपजाती आहेत (१) पार्ड्रेन (२) कडू, (३) पांडुरंग, (४) पावरी, (५) कळी या होत.

पार्ड्रेन—यांच्या शरीराचा खालचा भाग, मांड्या आणि शेंपट्या जाळ्या रंगाच्या असतात, आयाळ छेनेरी रंगाची असून प्रत्येक पिंयाच्या मध्यभागी एक काळी रेखा असते. माडीची आयाळ गडद पिवळ्या रंगाची अन्ने.

कडू—या जातीचा पिच्छकलाप किंचित नीळसर रंग असतो व त्यावर काळसर रंगाच्या रेखा असतात.

पांढू—या जातीचा रंग दालचिनीच्या रंगासारखा व कधी कधी गडद पिवळा असतो. दुसऱ्या दोन उपजाती त्याच्या नावाप्रमाणे अगदीं शुभ्र किंवा अगदीं काळ्या असतात या जातीची मूळ उत्पत्ति चीन देशातील आहे परंतु अलीकडे इंग्लंड, अमेरिका येथे याचे संवर्धन कारच मोठ्या प्रमाणावर केले जाते. दोन कॉबड्या व एक कॉबडा यास सरासरीने पंचवीस तोस रुपये किंमत पडते

(३) लॅंगशॅन—ही जात देखणी असून फार उपयोगी आहे ही उत्तम व पुष्कळ अंदां घालणारी असल्याने व त्याचप्रमाणे या जातीचे मासहि खाण्यास अत्यंत रुचकर असल्याने ही बाळगल्याने डोसच्या हांस भागून शिवाय इट्टी फायदा होतो अंदां घालण्याच्या कामात तर हिची थोडरी करणारी दुमरी कोणतीहि जात सापडणार नाही. याची अंदां फार सत्वपूर्ण असून काळसर रंगाची असतात ही जात हिंदुस्थानात कोरच्या हवेच्या प्रदेशात व कमी पाऊळ असणाऱ्या प्रदेशात कोठेहि वाढली असता चांगली तयार होते या जातीचे पंख फार लांब असल्यामुळे एके ठिकाणी स्वस्थ नसणे हीस आवश्यक नाही. आवाजात कोंडून ठेविले असता ही उंच उडून बाहेर पाडण्याचा प्रयत्न करतात व त्यास पूर्ण स्वतंत्रता भोगू दिली नाही तर ती चांगली वाडत नाहीत याचे आवाज एवढ्याकरिता मोठे ठेवावे लागते याची पिलीह तशीच काटक असतात. त्यांना सुदा आईवरोबर चरण्यास सोडावे लागते. अगर अन्य तन्नेन त्यास भरपूर व्यायाम होईल अशी व्यवस्था करावी लागते. या पिलास चांगले खावयास घातले असता ती लवकर व छत्र विहीन योग्य अशी होतात याच्या बाबीच्या मानाने त्याच्या अंगवर निसें येत नाहीत. काळ्या लॅंगशॅन जातीची पिंसे उपजल्याबरोबर फारच चमत्कारिक दिसतात त्याच्या टोक्यावर काळे केंस असतात तर त्याची छाती आणि हांठ ही पाडण्या, काळ्या आणि इतर मिश्र रंगाच्या केंसानी झाकलेली असतात काही पिंयांच्या पिंयांचे रंग अगदीं गडद असतात. तीन चार महिने झाले इतक्याने हड्ड

(४) हायमौपतेंक—ही जातहि वरीलप्रमाणेच उपयोगी आहे कारण ही देशीणी असून पुष्कळ अंडी पाहण्याच्या व स्नादिष्ट आणि हक्कर मासाच्या दावटीत या जातीचा हातखंडा आहे याचाहि स्वभाव वरील जाती-प्रमाणेच शांत व मृगसाळगारा असतो यासहि स्वतंत्रता आवडते. याचे चरावायाचे आधार वित्तुव असेल त्या मानाने त्याची पाह फार संपादनाची होते. ही जात काटक आहे ही मूळ भगदी शुद्ध जात नसून येथे व काही लेंगजान यान-पासून शास्त्री आहे, कारण या जातीत काही पक्ष्याच्या पायावर पिंते असलेली व काहीची शिंगोरी मसमली असलेली अशी कोंवडी अर्धापि संपादनात शरीरवर्णन.—शिंगोरी एक आरीची व लहान, छाती रुंद, दोपट आपूड, पाय आडूड, बळरुड, स्क्वच व पिबळ्याचे रंगाचे. या जातीच्या चार उपजाती आहेत त्याः—(१) पाडुवणे, (२) कव, (३) पाडी व (४) काळी या होत पैसी नवर दोन व तीन उपजाती उत्तम समजतात या जातीच्या दोन कोंवड्या व एक कोंबडा याचा किंमत तीस परतीस रुपये येत प्रदर्शनाकरिता तयार केलेल्या कोंबड्याची किंमत प्रमास रुपये किंवा जास्तहि पडते या जातीतील नराचे वजन साधारणमानाने आठ दहा पौंड भरते व मादीचे वजन सहा ते आठ पौंडपर्यंत भरते या जातीची पिले पोरबीकरणमनुष्ये घातल्यास बागली तयार होतात

(५) वागडा—ही जातहि लेंगजानप्रमाणे सर्वोपयोगी आहे, परंतु हिचा वर सामितरेष्या जास्तपेक्षा बरा खाडी नंवर लागेल. याची पिले लहानपणी फार नाजूक असल्यामुळे त्याचे संशोधन करणे फार कठीण जाते परंतु पुढे मोठेपणी ही फार काटक होतात ही वजनात इतर कोंबड्यापेक्षा फार कमी भरतात कोंबड्याचे वजन ७ ते ९ पौंडपर्यंत व कोंवडी पाच ते सात पौंडपर्यंत भरते. शिंगोरी मुलाची रंगाची असून डोक्यास चिकटलेली असते पाय आडूड व पिबळ्या रंगाचे असून त्यावर पिंते नसतात छाती भरीव असते. ही आकाराने प्रायः शिरोरेंकसारखीच दिसतात या जातीत उपजाती चार आहेत पैकी दोन फार दिव्याळ आहेत ही जात मूळची अमेरिकन असून तिची उत्पत्ति ब्राडी, हॅनवर्ग व इंडियन गेम याच्यापासून झालेली असावी. काही बायलेल कोंवड्याच्या शिंगोरी एक आरीची असून त्याच्या पायावर पिंते असल्याचे आढळून येते परंतु हे गुण नसून दोप असतात हे लक्षात ठेविले पाहिजे. सखलपद्धतीने संशोधन घडवून आणल्यास हे दोप नाहीसे होतात. या जातीचा पंजिंडा व दोन कोंवड्या याची किंमत पचवीस ते पन्नास रुपयेपर्यंत असते.

(६) हीडन—ही जात दिव्याळ असून उपयोगी आहे. या कोंवड्या सार्धरिंपणे अंडी बरी घालतात व याचे मासहि पाण्यालायक असते फोरड्या हवेत व अग्निनीवरील याचे संपर्कन बागले होते. परंतु अतिवृष्टीच्या ठिकाणी

ही जात ठिकाव घरीत नाही या जातीच्या माथा अंडी उबवीत नाहीत म्हणून त्याची अंडी दुसऱ्या कोंवड्या-खाडी उबवण्यावरिता ठेवावी लागतात याची शिंगोरी पानाच्या आकाराची असून ती मध्यभागी जाड व दोन्ही बाजूत लोंबती असते. चोंब फाळी असते. फोप्ट भरलेली, डेव व सरळ असते तेंगड्या बारीक व पाड्या रंगाच्या आणि माडी भरलेली व आपूड असते याच्या पायास स्पष्ट दिशणारे एक पाचवे बोट असते पिसारा नसून व शुभ्र वर्णाचा असून त्यात हिरव्या रंगाची थोडी झाक मारीत असते

शुद्ध हीडन जातीचे पक्षी बाळगण धोक्याचे आहे म्हणून ही जात बाळगणेन असेल तर त्यापैकी मिश्र पक्षीच बाळगलेले बरे माथा कोचीन, लेंगजान किंवा ब्राडी कोंवड्याची संशोधन केला असता होणारी प्रमा रावक व अंडी घालण्यास योग्य होऊन त्याचे मासहि खवदार असते ही जात मूळची मॅच आहे या जातीच्या कोंवड्याचे वजन पाच ते सात पौंड व मादीचे ४ ते ५ पौंड भरते दोन कोंबड्या व एक कोंवडा याची दास ते बाडीस रुपयेपर्यंत किंमत असते

(७) मॅले किंवा चि ता गॅ ग—हिचे नाव, तिची मूळ उत्पत्ति मॅले पेनिन्सुलामध्ये झाल्यामुळे व नंतर तिचे संवर्धन चित्तागामध्ये झाल्यामुळे मॅले किंवा चित्तागॅग असे पडले आहे या जातीचे पक्षी फार थिपाड असतात काही काही पक्ष्याची उंची दोन अडीच फूटपर्यंत सुद्धा भरते ही जात भारी रागीत आहे, त्यामुळे हिचे दुसऱ्या जातीशी किंवा तिच्या पिलाशी वडत नाही, म्हणून त्यास नेहमी भिरकले डेवणे भाग पडते या जातीतील माथा काळी अडी घालीत नाहीत परंतु या पक्ष्याचे मास कचर असल्यामुळे व ही जात जात्या काटक असल्यामुळे पुष्कळ लोक ही घरच्या उपयोगाकरिता व विनीकरिता म्हणून बाळगतात ही जात स्वातंत्र्याप्रिय असल्यामुळे तिला लहानसे आधार पुरत नाही या जातीची पिले लहानपणी फार नाजूक असतात, त्याची फार तिगा ठेवावी लागते. पिलाचा स्वभावहि फार भाडोरी असल्यामुळे त्यांना इतर जातीच्या पिलात मिसळल्यास त्याची डोकी फोडण्यापर्यंत भाडवे होतात या पिलांना शुद्ध नेहमी मोकळेपणाने रहाणे आवडते पूर्ण स्वातंत्र्य देऊन भरपूर खाणे दिल्यास ही पिले फार संपादनाची घाततात याना मासल अताची फार आवड आहे व ते त्यास पुष्कळ चावे लागते कोंबडी व तिची पिले स्वतंत्र डेवण्याचे साधन असल्यास कोंवडीस अंडी उबविण्यास बसविले तरी चालते परंतु तशी सोय नसेल तर अंडी उबविण्याचे काम दुसऱ्या शांत स्वभावच्या कोंवड्याकडून करून घेतलेले चांगले अंडी उबविण्यास योग्य वेळ म्हणजे जूनपासून डिसेंबरपर्यंत असते. या जातीच्या नराचे वजन आठ दहा पौंड भरते व मादीचे सहा ते आठ पौंड भरते.

शरीरवर्णन — शिंगोरी लहान, सरळ व मऊ हातून तीव्र मांस असतं काही कोंवड्यांना मरामाळी शिंगोरी असते कोक व चोंच लार असते गळस्तन (कडे) अगदी रुद्धा व मादोने तर अद्वय असते डोळे पाडर किंवा किचित् पिवणसर असतात छाती रुद व खोल असते पुष्पाग्न होपडीकडे उतरता होत गेलेला असतो रोंपू लहान व भरलेले असत तगड्या पिवळ्या, सरळ, लांब व भरलेल्या असतात पितारा दाट व तक्तकीत असतो या जातीत रंगात विशेष प्राधान्य नाही तथापि सोनेरी रंगाचे पक्षी उत्तम गणले जातात उत्तम अशा दोन कोंवड्या व एक कोंवडा मारी किंमत दहा पधरा रुपयेपर्यंत असते

अँसिल किंवा ह्यु व पार के को व डे — अँसिल म्हणजे अस्वल व अँसिलपक्षी म्हणजे शुद्ध व अस्वल 'रंग' जातीचे पक्षी होत या जातीतील कोंवडे विशेषकरून लडण्यासची प्रसिद्ध आहेत मोठमोठे धातल व सोकी कोक ह्रीसंने हे कावड बाळगनात आपल्याकडे पूर्वीचे रावैरभवाडे मुजणारे कावडे बाळगीत असल्याची पुष्कळ उदाहरणे सापडतात दसतुमार रीतात कोंवडेसुग लडलेली आहे या जातीतील मायाची अडी पारल्यासची कारणी प्रसिद्ध नाही, परंतु या जातीतील कोंवड्यांचे मांस फारच हसकर असतानाच याचा साधारणकडे पुष्कळ उपयोग करितात चित्तागंग रॉबिन्सनमणें हे पक्षीहि पिप्पाड व उच असतात यांचा पिडास मुद्दा स्वल्प अवडत ही लहानपणी फार नाजूक असल्यामुळे त्याची फार काळजी घ्यावी लागते यास मांसल अत सुद्धा याचें लागत चित्तागंग विप्रसर्गो याची निर्लेहि कलडप्रिय असतात म्हणून यांना इतर विटान मिमळ न देता हसत देवाचें लागते हेदावाद, म्हैरूर वगैरे ठिकाणी या जातीचे असले कोंवड मिळतात हे वजनत बरेच भरतात नराचे वजन नऊ दहा पौंडपर्यंत व मादोचे वजन सात अठ पौंडपर्यंत भरते शरीरवर्णन — या जातीची शिंगोरी लहान आणि मरामली व डोकें रुद्धा, पिचोळ व लांब असतं भिवया गाड असतात, छाती अविद्य २५ व कठिण असत, तगड्या थोडा आरूड असतात रोंपडाचा पितारा लहान व खाली पडलेला असतो साधारणमानानें चित्तागंग व ही जात यात बरेच सादस्य असतं व दोघाचे गुणधर्महि बहुतेक सारखेच असतात हे पक्षी निरनिपळ्या रंगाचे असतात परंतु शुद्ध पाडरा किंवा शुद्ध काळा रंग असलेले पक्षी फार उत्तम दिसतात दुसऱ्या कोण जाहि जातीचा आकार किंवा छात्रि पाडवाय याची असल्यास या जातीतील कोंवड्याशी सयोग करावा या पक्ष्यांना सुबंदत " कुडम " असे म्हणतात याचा काचीन कोंवड्याशी सयोग केला असता त्यापासून होणारी प्रजा खानयास योग्य अशा होते व त्यास किंमत फार येते या जातीची अंडी मरी थोडी मिळतात तरी ही सारणी असतात या जातीच्या दोन कोंवड्या व एक कोंवडा यांची

किंमत तीचपासून दीडर रुपयेपर्यंतहि येते मिथ बागच्य ! कोंवड्या इतकहि पुष्कळ सापडतात त्या " दुरती " या नावान ओळखल्या जातात

पागू — ही जात मिथ असून हिची उत्पत्ति हिंदुस्थानातच झालेली आहे मजे किंवा असील जातीचा कोंवडा व मझी किंवा लँगशन जातीची कोंवडी याच्या सयोगापासून ही जात झाली असावी अलीकडे ही जात फारशी आढळण्यात येत नाही या जातीचे मांस खाण्यास बरें असत व अंडीहि साधारण मानानें बरी मिळतात ही जात काटक असते हिला बंदिवास मुर्खीच खपत नाही अंडी उपविष्यास व पितारा सामाळ करण्यास ही जात फार चांगली आहे शरीरवर्णन — शिंगोरी मरामली अगर एक आरीची व लहान, मान गाड, गड्या पिचवीसारखा सैल व लोंबता तगड्या धुरकट पिवळ्या रंगाच्या व लांब असतात हे पक्षी निर निराळ्या रंगाचे आढळतात उत्तम दोन कोंवड्या व एक कोंवडा यांची किंमत दहा पधरा रुपयेपर्यंत येते

ऑरपिंगटन — ही जात ग्रायमोपॅरॉक, लँगशन व मिनोरी याच्या सयोगापासून झालेली आहे या जातीचा विशेष हा की, तिचापासून पुष्कळ अंडी मिळतात एवढेच नव्हे तर तिचे मांसहि रुचकर व स्वादिष्ट असत निर निराळ्या रंगानरून तिच्या दोन उपजाती केलेल्या आहेत (१) काळी ऑरपिंगटन (२) करड्या रंगाची ऑरपिंगटन व (३) पाडरी ऑरपिंगटन करड्या रंगाची ऑरपिंगटन जात फार लोकप्रिय झालेली आहे हिची उत्पत्ति करड्या रंगाची कोचीन, सोनरी हेंवर्ग व डाकिंग याच्यापासून झालेली आहे हा जात अडी पारल्यास सरत ठरलेली आहे पाडरी ऑरपिंगटन ही गायमोपॅरॉक, आणि लेवहूनें (सर्व श्वेतवर्णाची) गायपासून झालेली आहे काळी ऑरपिंगटन ही लँगशन, ग्रायमोपॅरॉक व मिनोरी याच्यापासून झालेला आहे या जातीचा आकार साधारणपणे लँगशन जातीसारखाच असतो आरपिंगटन जात साधारणपणे ग्रायमोपॅरॉक किंवा लँगशन कोंवडाच्या सारखी दिसते. या जातीतील पक्ष्याच्या पायावर जरी कोठें कोठे पिसें असलेली आढळतात तरी अस्वल जातीच्या पक्षाच्या पायावर पिसें दिसत नाहीत या पक्ष्याची छाती रुद व पाय आण्ड असतात शिंगोरी एक आरीची किंवा गेंजी दिसून येते पायाचा रंग पाडरा किंवा किचित् मुळावी असतो पितारा पाठीमागे खुळलेला व सरळ असतो या जातीची पिसें पाटक असून फार जलद वाढतात परंतु त्याची काळजी घ्यावी लागते ऑरपिंगटन व ग्रायमोपॅरॉक या जाती ओळखण्याची मुख्य खूण म्हणजे ऑरपिंगटनचे पाय पाडरे व ग्रायमोपॅरॉक पिवडे असतात दोन कोंवड्याची किंमत पंचवीस ते पन्नास रुपये असते

सिलेरी — ही जात विदेषकरून दिमाऊपणा व मऊ पितारा या गुणावद्दल प्रसिद्ध आहे कायद्याच्या ह्रीने ही

कोंबडी वाळण्यात काही अर्थ नाही अंटी उबविणे व पुढे पिलाचे संगोपन करणे या कामी ही कोंबडी फार चांगली असतात ही मात्या काटक असल्यामुळे याचे संगोपन करणे फारसे कठिण जात नाही या जातीस व तिच्या पिलाना स्वतंत्रता लागते पिलाना आईपरीवर हिंडू दिल्यास ती चांगली वाळतात. शिंगोरी गॅची (रोस फॉव) नीळसर रंगाची व वाटोळी असते. गळस्तन (कळे) लाव व नीळसर रंगाचे अस्तवत पायास नर्या काहीस पाव तर काहीस चार सापडतात पाच नल्या असणे उत्तम जातीचे लक्षण नव्हे. पायावर पिसे मुळीच असू नयेत; किंवा असल्यास दर बोडी असावीत तीन पत्त्यास किंमत दहा पासून पंधरा रुपये पर्यंत पडते

डॉकिंग.—ही जात नाजूक असल्यामुळे हिंदुस्थानात फारकरून आढळत नाही या जातीची अंटी थोडी असतात याचे मास फार रुचकर असते याची पिळे फार नाजूक असून त्याचे संगोपन करणे फार कठिण जाते शरीरवर्णन.—या जातीची शिंगोरी एक आरीची किंवा गॅची (रोस फॉव) असून नराची ताठ व मादीची पडलेली व डोके मोठे असते नराचे गळस्तन (कळे) मोठे व लंबगारे व मादीचे तितके मोठे नसून वाटोळे असतात. तंगव्या आपूड, वळकट व नळे आतल्या नाजूक पडलेली असतात.

मिनोर्का.—ही जात दिवण्यात लेगहॉमिस्तारखी दिसते परंतु नराची शिंगोरी मोठी असून तोंड व चेहेरा तांबडा असतो खाण्या पायावर पिसे नसतात याच्या दोन वषगाती आहेत एक काळी मिनोर्का व दुसरी पाडरी मिनोर्का पैकीं दुसरी फार काचित आढळते. पहिली जात तिच्या काळ्या तक्तकीत पिशाण्यामुळे फार शोभनेत दिसते. या जातीच्या कोंबड्या अंटी पुष्टळ व फार मोठी घालितात, परंतु याचे मास खाण्यात तितके रुचकर नसत. याची पिळे फार नाजूक असल्यामुळे त्याचे संगोपन करणे फार कठिण जाते. मिनोर्का रॉबडीला लक्षण नसते इंग्लिश संयोग केल्यास होणारी जात फार काटक होते. दोन कोंबड्या व एक कोंबडा याची किंमत पंधवीसपासून पन्नास रुपयेपर्यंत येते.

लेगहॉमिस्तार.—या जातीची कोंबडी साधारणतः गावठी कोंबड्यासारखीच लहान लहान असतात. अंटी धाळण्याच्या कामी ही जात फारच प्रख्यात आहे, परंतु तिचे मास खाण्यास मुळीच ग्राह्य नसते. इंडियन गेम, चिता-गॉस अगर लॅगगन जातीचीं हिवा संयोग केल्यास यापासून होणाऱ्या पिलाचे मास खाण्यास बरे लागते. निर-राज्या रंगप्रमाणे या जातीच्या पुष्टळ उपजाती आहेत, परंतु त्यात पाडरी व पिण्ट लेगहॉमिस्तार या दोन प्रख्यात आहेत. याची अंटी साधारण मध्यम व पाडरी असतात याची शिंगोरी एक आरीची व ताठ उभी असते. आणि तिज

वरति दाने सारख्या आकाराचे असतात. मादीची शिंगोरी एका चातूळ पडलेली असते. काही कोंबड्यांना गॅची शिंगोरीहि असते. याचे पाच पिंवे असतात, तोंड तांबडे असते उत्तम नराचे वजन पाच सहा पाँड भरते व मादीचे तोंड पाहून चार पाँड पर्यंत भरते. यापेक्षा बुद्धा फर्मी वजनाची व कोंबडी या जातीत फार आढळतात. उत्तम तीन कोंबड्यांची किंमत पंधवीसपासून पन्नास रुपयेपर्यंत येते निवळ अडपाचा व धडा करणाऱ्यास ही जात बाध्य-ण्यास चांगली

गिनी कोंबडी.—ही फार खादाड असून नेहमी कळप कळून रहातात दिवसाचा बहुतेक वेळ इकडे तिकडे अन्न-शोषार्थ घालवून घण्याकाळच्या वेळीं सर्वांनी एकत्र जमावयाचे असता याचा-कालक्रम असतो. हे पक्षी उडण्यात अरी फारसे पटाईन नसताना तरी पळण्यात फारच चपळ असतात याना नेहमी घात ठिकाणी रहावे आवडते. अंटी धाळण्याच्या कामी हे पक्षी चांगले असून त्याची अंटी सवपूर्ण असतात साधारण कोंबड्यापेक्षा हे अंटी जास्त घालतात. याचे मासहि खाण्यास चांगले असते त्याच्या माघा इतर कोंबड्या-सारख्या स्तोळीत राजून आपल्या घराट्यात अंटी घालीत न हात, तर त्या आपली घराटी शेताच्या कुंपणात किंवा अद्याच कोठे तरी गुप्त ठिकाणी करितात व तेथे अंटी घालतात. मादी अंटी घालीत असता नर तेथे उभा राहून मासपास कोणी येते की नाही तें पहात असतो त्यावरून मादी अंटी घालीत आहे असे ओळखता येते. नर व मादी ओळखावयाची मुख्य लक्षण म्हणजे नरास एक दुसरा असतो व त्याचे गळक (कळे) नीळसर तांबड्या रंगाचे असतात. याच्याकरिता परे करावयाची ती एक मोठे छपर काढून त्याच्या सर्वांवेळीं तारेचे जाळे लव्हून बंद करावयाचे व आत पुष्कळ वावुंच्या काठ्या, त्यास बसण्याकरिता मेढी असून त्यावर वसवावयाच्या याची पिळे फार नाजूक असल्यामुळे खाण्याच्या व इतर बाबतीत त्याची थोडी कास्त काळजी घ्यावी लागते. मादी दर खेरेत तीन पासून चाळीस अंटी घालते. अंटी उबवणे झाल्यास ती कोंबड्यांसाठी उबविण्यास ठेवणे चांगले अंटी उबून पिळे बाहेर येण्यास सज्जीव दिवत लागतात. पिळे बाहेर असल्यावर त्यांना कोरड्या हवेत ठेवावे. त्यास पहिल्या आठवड्यात प्रत्येक तासास खाणे घालावे लागते. उत्तम खाणे म्हणजे शिजविलेली अंटी, चारीक केलेले कांदे, वाळवी, शिजविलेले मांस व तांदूळाचे व गव्हाचे पीठ. जसजशी पिळे मोठी होत जातीत तसतसे त्यास बाहेर फिरू घाले व खाण्याचे मान कमी करावे. पूर्ण बंड झाल्यावर दिवसातून दोन वेळ गव्हा, तांदूळ बगैरेसारखे धान्य खाण्यास घालते म्हणजे झाले बाकी सर्व व्यवस्था इतर कोंबड्या-प्रमाणेच करावी.

गिनी कोंबडी जात्या क्रूर पण भित्री असतात. त्यास इतर कोंबड्यात मिश्रण ठेवण्यास तीं त्यांस प्राप्त देतात म्हणून

त्यास निराळं ठेवावं. गिनी कोंवडी नरी इतर कोंवड्यापेक्षा मोठी दिसतात तरी त्याची पिले काढून टाकल्यावर त्याचें वजन इतर कोंवड्यापेक्षा जास्त होत नाही. गिनी कोंवडी जास्त काटक असल्यामुळे त्यानी सहसा रोग होत नाहीत व सात्त्यास उत्तम उपाय म्हणजे त्या मारून टाकणे हा होय. तीं फार मिठी असल्यामुळे त्यास धरावयास गेले असता तीं फार तडफड करतात व त्यामुळे त्यास फार इजा होते. म्हणून बाजारी गिनी कोंवड्यांना होता होई ती निराळं ठेवावे व बरी नच सात्त्यास शेवटच्या उपाय अमळात आणावा.

टर्की कोंवडी:—याना वदान मावयास तीन वर्षे लागतात व त्याचें वजन चांगली काळजी घेतल्यास तीस ते चाळीस पौंड भरते. नर तीन वर्षांचा व मादी दोन वर्षांची झाली म्हणजे संयोग होऊं पावा. निकटसंबंधीपत्ति होणे भयस्कर नाही म्हणून होता होईतो तीं होऊं देऊं नये. चार माद्यास एक नर याप्रमाणें ही कोंवडी ठेवावीत. मादीला गिनी कोंवड्याप्रमाणेंच आपली घरची चोरून एकातास करव्याची संवय असते; परंतु त्याच्याकरिता यानाचें बगैरे घट्टं करून तेथें एखादं इन्निम अंढें ठेवल्यास तीं तिथें जाऊन आपली अंडी घालते.

टर्की कोंवड्यातील नर जात्या फार क्रूर असतात. ते वेळप्रसंगी मुलें व मोठी माणसं यावरहि हल्ला करव्यास भोसतात. सर्वथं हसव्या कोंवड्यासहि किंवा टर्की नराशीं हांज लागल्यास ते मरेपर्यंत मागें हटत नाहीत. त्याच्या या क्रूर स्वभावाचा परिणाम मादीवर झुटा झालेला असतो आणि म्हणून नर आपली अंडी कोडून खाऊन टाकील या भीतीनें ती नरास अगदी कळणार नाहीत अशा रीतीनें अंडी घालते. अंडी घालण्याचा प्रसंग आला म्हणजे मादी एक विशेष प्रकारचा आवाज करते. त्यावेळीं मालकाकडे जवून राहून तीं अंडी कोडे घालते इतके लक्ष पावें. मादी एक दिवसाभाड व कधी कधी दरोजहि अंडी घालते व दर शेपेत १५ ते शीसपर्यंत अंडी घालते. ही अंडी त्याच मादीसाली उबवावयास ठेवल्यास ती त्याची काळजी घेते. अंतर्भाव वसली असता तिला बरचेवर खाणें लागते व तिच्या बाहेर सोडवें लागते. ती स्वतः खाण्याकरिता म्हणून अंडी सोडून जात नाही व खाणें न मिळाल्यास ती उपाशी मरते. ही अंडी कोंवड्यासालाहि उबवितात. अंडी उबून पिले बाहेर येण्यास २८ दिवस लागतात. पिलें बाहेर आल्यावर काही दिवस त्याची काळजी घ्यावी लागते. विलाचें खाणें गिनी कोंवड्याच्या पिलाप्रमाणेंच असतें. आईला मान गड्याचा फोंडा व तांदळाचें पीठ घाबयात घालावें. विलांना प्रत्येक दोन तासास खाणें घालावें लागतें. याची घरें गिनी कोंवड्याप्रमाणेंच साधी यापवत. त्यास इतर कोंवड्यापासून निराळें ठेवावें. यांच्या जाती आहेत त्या:—(१) मॉस

टर्की, ही सर्वोत्तम मोठी आहे. (२) वाळी टर्की, ही लवकर लह होते. (३) करटी टर्की, ही जागू असते. (४) पावरी टर्की, ही फारच सुंदर व मोठी असते.

टर्की कोंवडी एकदा मोठो झालो म्हणजे त्यांना सहसा रोग होत नाहीत. पण झालेच तर इतर कोंवड्याच्या रोगावर सांगितलेल्या उपायाचीच योजना करावी.

टर्की कोंवडी लहू करणें झाल्यास त्यांना एका स्वतंत्र खोलीत वाळू, चुना, विटाची भुकीत बगैरेचा पुरवठा करून ठीत ठेवावें. त्यास दिवसातून चार वेळ खाणें घालावें व ते मका, भात, तांदूळ, गहू बगैरेपैकीं असावें. बटाटे, कांदे, कोबी बगैरे इतर पदार्थ भरपूर घालावे. त्यास लहू होण्यास दीड महिना लागतो.

हस:—हे पक्षी ज्याच्याजवळ पुष्कळ माळ बगैरे चरावयास आहेत त्यास चाळणव्यास चांगले. ते जात्या काटक असून आगारी कवितच पडतात. ते पुष्कळ वर्षे पर्यंत (कधी कधी बोंस वर्षेपर्यंत झुटा) जगातात याच्या पोटासाठी पुष्कळ आहेत. त्यांपैकी ग्रेजीम, एम्बेन यांणि आफ्रिकन अशा तीन मुख्य आहेत. इन्डियन किंवा वायना म्हणून भी एक जात आहे ती इकडे पुष्कळ आढळते. ही जात फार ओरडणारी असून त्रासदायक असते. याना जागा पुष्कळ लागते म्हणून याचीं घरें नेहमीं मोठीं बांधावीत. बारा फूट लांब व नऊ फूट रुंद एवढ्या जागेत बारा पक्षी राहू शकतात म्हणजे प्रत्येकास नऊ चौरस फूट (स्क्वेअर) जागा लागते. यानाहि बदकाप्रमाणें पाण्याच्या टाकीची आवश्यकता आहे. याचे बळप ठेवावयाचे झाल्यास प्रत्येक नरास तीन माद्या या प्रमाणात ठेवावे. अंडी उबविण्याकरिता मादीसाली ठेवणें चांगलें. कोंवडीसालाहि तीं उबविण्यास ठेविली तरी चालतात. अंडी उबविण्यास मादी यसली म्हणजे तिच्या खाण्याची सजवीज पाहिली पाहिजे. कारण ती सहसा भेल्यावरून उठत नाही व बरेवर खणें न मिळल्यास उपाशी राहून मरते. अंडी २९ व्या दिवशीं कुटून पिलें बाहेर येतात. त्यांना १४ तासपर्यंत खाणें बगैरे देऊं नये. नंतर सातूचें पीठ, गव्हाचें पीठ, तांदळाचें पीठ, बोडेंस धारीक केलेलें गवत बगैरे दुधांत मिसळून खावयास पावें. प्रथमतः बरचेवर खाणें घालावें लागते. परंतु पुढें हळूहळू तीं दिवडीं फिरतीं झाल्यावर ते बर्मी करावें मोठ्या पण्यांना गव्हाचा कोंडा, सातू, भात बगैरे खाणें घालावें. या पाजरास रोग बगैरे फारसे नाहीत; व ते एकदां झाले म्हणजे घरे करणें शक्य नाही.

कों व ड्या चे रोग व त्या बर उ पा य —कोंवड्यांना होणाऱ्या रोगाचे मुख्यत्वेकरून तीन वर्ग करता येतील (१) सर्वसाधारण फिरणेल रोग; (२) भयंकर परंतु सातगिक नसणारे रोग व (३) सातगिक रोग. यापैकी पहिल्या व दुसऱ्या वर्गातील रोग तांबडस्तोव उपाय केला असता घरे

होतात. तिसऱ्या वर्गातील रोग सांसारिक असल्यामुळे त्यात पुष्कळ वेळा यश येत नाही. शिवाय कॉवड्याची काळजीहि फार घ्यावी लागते, व कधी कधी तर सर्वे कॉवड्याचा नाश होईल या भीतीने आजारी असलेल्या कॉवड्या ठार मारून टाकण्या लागतात. अतो, वर सांगितलेल्या निरनिराळ्या वर्गातील रोगाविषयी असा थोडासा विचार करू.

(१) पिसें जाणें:—यावर उपाय, त्याचा स्वतंत्र ठेवणें, मऊ अन्न देणें; गव्हाचा किंवा सातूचा भरडा दुधात निचवून देणें, स्वच्छता राखणें व हिरवें अन्न खावयास घालां (२) मऊ अंडी घालणें:—यदी कारणे फार खोणें, व बुन्याची कमतरता. यावर उपाय, कारणे नाहीत तीं करणें.

(३) पायावरील छत्रले वाढणें:—कारण कृमी यावर उपाय-रोग सकाळी कॉवड्याचे पाय रिकिल व जवळचें तेल याच्या मिश्रणात घुडवाय व त्यावर पोस्ट्री पसरव चोळीत जावी.

(४) मऊ गागा किंवा पेठारा:—याचे कारण अजणें चिन्हें. गागा हातास बिलबिलित लागणें व त्यात पाणी आहे असा भास होणें. उपाय-कॉवड्यास उलटें धरून गागा हातांत धिबडून सर्वे अन्न पोशाबडे काढावें. गागातील अन्न काढण झालें असल्यास शक्किया करणें अवश्य आहे. (५) पिसें जाणें:—उपाय, थोडा हिण किंवा रंजिल पिसें तोंडलेल्या जागेस लावावा. लघु पुष्कळ खावयास घालावा (६) अंडी घालणें:—कारण-बुना, वायू व मांसल अन्न भरपूर न मिळणें. यास उपाय, कारणें दूर करणें; तेपढ्यानें संवय घेवी नाही तर अर्धे एका बाजुनें फोडून त्यात पित्तार्द्र व मोहरी घालावी. कॉवड्यानें एकदा हें पाल्ल म्हणजे पुन्हा ती अंडी घालण्याच्या मानगडीत पडणार नाही. याशिवाय शेवटचा उपाय म्हणजे ठार मारणें हा होय. (७)

फिकट वळस—नर व मादी अशाच असतील तर अंडी वरील प्रकारची निवतात. उपाय—कॉवड्यास हिरवें अन्न पुष्कळ खावयास घालणें व त्यास पूर्ण स्वतंत्रता देणें.

(८) फेपरें:—याची कारणे (१) अतिशय खोणें, (२) नेहमी फोडून ठेवणें, व (३) झुज लागली असतां हे हा रोग होतो. यास उपाय—पंजाबालील हाडानवळची एखादी रक्कबाहिनी कापून काढणें, एस्म कॅल्ट थोडथोडें देणें, नेहमी अंधारात ठेवणें व सातू खावयास घालणें.

(९) पायफुगी:—पायाचा तळवा घुडून त्यामध्ये पु होतो व कॉवड्याचा चालता येत नाही; उपाय—पोटीस लावून पिकविणें; नंतर सगळ्या दर्द काढून टाकून अजम घुडून त्यात आयबोफॉर्म व ग्लॅसेलिन हें भरणें.

(१०) पेटके येणें:—कारण-सर्द व थंड हवा. यावर उपाय-कारण नाहीसे करणें, लिंबाचा पाळा पाण्यांत मीठ टाकून त्यात उकळवा व त्यानें पाय चोळवेत. उष्णता उत्पन्न करणारे व पीठिक असें अन्न खाऊं घालावें.

११) पोडफुगी:—याची कारणे—(१) अति खोणें, (२) तबें वगैरे मिळणें अगर कागद, हाड वगैरे खोणें. यास

उपाय—मऊ गागा झाला असता करतात तांच. याचेरीज जून पाणी बरचेवर पाजून किंवा सेंड तेल पाजून आतील पदार्थ निघले तर पडोवें. (१२) मेंदूची सूज—यावर वाही उपाय नाही. (१३) अर्धीगडाय किंवा पक्षाघात:—काही उपाय नाही; पक्षाघात ठार मारणें बरें. (१४) अंडी घालताना त्रास होणें, कारणे:—(१) अंडी मोठी असणें, (२) कॉवडा लहू असल्यामुळे, व (३) अंडी येण्याचा मार्ग गुजल्यामुळे.

चिन्हें—अस्वस्थता. उपाय:—गुदद्वारास एरंडेल लावावें व आत पिचकारी मारावी, आणण आलेल्या पाण्यावर कॉवड्यास धरावें एचमसॉल्ट एक चमचाभर घावें घाणें थोडें व हळूकें घालावें (१५) संधिघात:—हा पेटप्रसारकाय रोग आहे सर्वे शाण्यास घुस येते व कॉवड्यास चालता येत नाही. उपाय पेटप्रसा प्रमाणें (१६) कृमी:—हे तीन प्रकारचे आहेत. (१) फुसरे, हे अगदीं घारीक असून पित्तत पुष्कळ मरलेले असतात. कॉवड्याच्या कातड्याचा जो कोडा बरचेवर निपतो

त्यावर हे आपली उष्णविका करतात. यापासून पित्तास त्रास होतो. (२) चपटे—हे उवासारो असतात. पंजाच्या मुळात लहान लहान भोंकें पाडून त्यात हे रहातात याची उष्णविका कातड्यावर होते. (३) टोंकें हे सायडे लाल असून मुट्यात

करून बोंकें, डोळे, बछ्हा, शिंगोरी वगैरे भागावर असतात. हे त्या भागास इतके चिकटून बसतात की ते मेळ्याशिवाय निपत नाहीत. ते आसले रक्क घेवून घेतात व त्यामुळे

कॉवडी मरतात. कारण-मुख्यानें करून कॉवड्यांच्या घरात अस्वच्छता असल्यामुळे हे चिडे होतात. याच्या नाशाचे

उपाय—घरें दूर आठ अगर धंधरा दिवसानीं किनाइलच्या पाण्यानें स्वच्छ धुवावी. तीं विटाचीं बांधलीं असल्यास शेण, व रेंजिल एके ठिकाणीं करून त्यानें सारवावी व घरात

कॅल्सिलिक बॉबडर टाकावी. कॉवडी व पिलें यास बरचेवर नॅपथेलिन किंवा गंधक चोळवा व त्याच्या खोलीत अगर

शेजारी कोरड्या मातीचें किंवा राखेचे घमेलें भरून ठेवलेलें असावें. कॉवड्याच्या घरातील जमीन बरीतून एकदा तरी

करावी. टोंकें झालेल्या कॉवड्यास इतर कॉवड्यापासून निराळें ठेवावें व सर्वे टोंकें झालीं काढून टाकावे. फुसरे,

चपटे यास नॅपथेलिनची पुड चांगली लागू पडते. याचेरीज पाहजे असल्यास पुढें दिलेलें मिश्रण थोडथोडें चोळावे

टरपेतले २ भाग, कापूर १ भाग व खोबरेल ११ भाग. जखमा झाल्याबरोबर त्या स्वच्छ धुवून त्यात हळद किंवा

आयबोफॉर्म भरावा किंवा अॅक्साइडचाहि उपयोग करावा. (१७) मोड:—कॉवड्याचे शोषटाजवळ एक गाठ असते तीस

मोड म्हणतात. ही सुजली म्हणजे हळकूड किंवा कारवी पेटवून भागतात. परंतु हें करणें फुरण्याचें आहे तरी असें करूं नये. [ले. रा. भार्. डी. खांडेकर]

कोवर्ग—जमीनीतील एक शहर संकतोपरी—गोधा नावाच्या संस्थानाच्या हें व गोधा असा दोन राजधान्या आहेत. रजन नवाला मिळणाऱ्या इत्स नावाच्या एका लहान नदीच्या

लावल्यास चाळणीच्या अगोदर सालटे तयार होतात. रोप बारीक लावल्यास चाळणी करून गळेभुरणीच्या वेळी अळ-यळा होईल. तण उगवले असेल त्या मानाने दोन तीन वेळ खुरपणी करून रोपाच्या मुळाजवळील माती मुसुखीत करावी. लावणीनंतर घुमारे अडीच महिन्यांनी पेंड, कुडी (मासळी) अगर शेणाचे खोदखत देवून चाळणी करावी व सन्या सोडून बाफे सपाट करावे. यानंतर वेळच्यावेळी पाणी देणे व जुनी पात्रे काढणे याशिवाय काही करावे लागत नाही. कोवीचे गडे तयार होण्याच्या वेळी तीवर मावा पडत असतो. मावा पडलेली कोवी तिजवरील सवा यमिनीवर न पडू देता हलकेच उपटून जाळून टाकावी व त्या मागेवर घासलेटमिथित सावगाचे पाणी मारावे. म्हणजे यमिनीवरील किडे मरून जातील माव्याचा वेळीच प्रतिकार न केला तर सर्व कोवींवर तो पसरतो व मग बागले गडे होत नाहीत.

कोवीच्या गाड्यात एक प्रकारची अळी पानाच्या खालच्या बाजूने टोकाकडून पांथ्यात प्रवेश करते. ही कोड जमरेस येताच किडलेले गडे उगडून जाळून टाकावे उन्हाळाच्या सापाने गडे कमजोर होतात व बरून करपादयास लागतात. अशा गाड्यात आतून कोड असते. असे गडे दृष्टीस पडताच उपटून उपयोगात आणवे अगर किडेले असल्यास जाळून टाकावे. बागल्या गाड्याचा भागीकडे उपयोग होतो. जून पाने जनावरे खातात. किडलेली पाने अगर गडे अचारास खाण्यास पाळू नयेत. तसेच किरायेस लोक (समजुतीने किडलेली पाने खताच्या खड्ड्यात टाकतात. पण तसे करण्याने ते किडीचा संवय करितात, यामोड करीत नाहीत. नेहमी पिकाचे रोमड भाग जाळून टाकत गेल्यानेच किडीचा कमीकर होतो. [यतीपयि गुण.]

कौम-मौजे-कसवा-कौम म्हणजे लहान गाव किंवा वाडी असे अंदाज ठरवून, पण सत्ता अर्ध इतरत्र आढळत नसे नाही. कौम म्हणजे समाज किंवा गाव अशा अर्थानेहि हा शब्द हिंदुस्थानात वापरला जातो. मौजे म्हणजे खेडे. मूळ शब्द मौजा. येथे वाज्जर भरत नसे कसबा म्हणजे महाकातील अथवा परगण्यातील मुख्य ठाण्याचे गाव; गावातील जुना बसवडीचा भाग, बाजारचा गाव. प्रत्येक कसब्याखाली साधारणतः ५ ते २५ दुसरी खेडी असत. परंतु कसब्याचे गाव फारच मोठे असले, तर तेथेच एकच गाव देखील त्या कसबात असते. [मोल्सवर्थ-कोश, रफ व्हा. १].

कौमदी-ही व्यापारी शेत सुई, मद्रास इत्यादी वस्त्रांचे व मध्यप्रात, खुबूक प्रात, म्हसूर इत्यादि प्रदेशात आढळते. हा आप्तातील मुख्य वैश्य वर्ग होय याची वस्ती वन्याच ठिकाणी असल्याने त्याच्यातील धार्मिक व सामाजिक संस्कारात मोठी विविधता आलेली आहे. १९११ साली हिंदुस्थानात एकंदर ७,६५,५३५

कौमदी होते. त्यापैकी सर्वांत जास्त मद्रासेत (४,९८,२९५) होते. कौमदी हे गाव या जातीस कसे पडले याविषयी भिन्न भिन्न मते दिसून येतात कौ-मति (रोंकडस्वभावी) गो-मति (गाईवाला), कु-मति (दुष्ट स्वभावाचा) अशा तऱ्हेच्या उपपत्त्या पुढे आलेल्या आहेत. कौमद्याच्या कन्यकापुराणात शिवाने यांना गाईप्रमाणे वागविले म्हणून गो-मति असे नाव दिले, व लिहिले आहे. पूर्वी गोदावरीच्या तीरां हे रहात असत असे म्हणतात, अद्यापहि मुख्य वस्ती तेथे आहे. व गो-मति किंवा गोमता असे यांचे त्या ठिकाणचे एक नाव आहे, तेव्हा गोमतीचे तेलगूत कौमदी असे अपभ्रष्ट रूप झाले असावे अशी मांडणी करतात. सर्व ठिकाणे कौमदी तेलगू बोलतात. ती त्याची मातृ-भाषा होय. याखेरीज ज्या देशात ते रहातात त्या देशची भाषा बागली मुखोद्गत करितात. त्याची एक निराळी व्यापारी भाषा असते

कौमद्यात मुख्य दोन जाती आहेत. एक गवर (गौर) आणि दुसरी कलिंग विजयानगरच्या उत्तरेत असणारे गौर व दक्षिणेत असणारे कलिंग होत. गौर कौमद्यात पुन्हा अनेक पोटजाती आहेत. कोणी सैय, कोणी वैष्णव व कोणी माधवपंथी आहेत. धंद्यावरूनहि अनेक पोटजाती उप-पन्न झाल्या आहे. गौर व कलिंग यांच्यामध्ये परस्परांत लग्न होत नाहीत गौर मध्यमास खात नाहीत. कलिंग खातात. धंद्यावरून पडलेल्या जातीत रोडीबेटी व्यवहार होत नाहीत. याची देवकें प्राणी व वनस्पती असतात. कौमदी आपणाला वैश्य समजतात व आपली गोरे व गवर सांगतात. ही जल बरीचशी औषधघोषक चैह्याची असते.

'मेनरिकम' चालीप्रमाणे कौमदी दहणाला अपत्या माभेवाहिणीशी लग्न करता येते. कन्यकापुराणातील कन्य-कम्मने १०२ गौर कौमद्यासह (हे पुर्वे गोत्रपुरुष झाले.) अभिप्रवेश केल्याची कथा फार लोकप्रिय असून ती थोड्या फार केसबदलून तेलगू मार्कंडेय पुराणात (१४ वें शतक) सुद्धा आलेली आहे. म्हणजे कौमद्याचा उद्भव इतका प्राचीन आहे. संस्कृत मार्कंडेय पुराणात ही कथा नाही, तेव्हा ती कन्यकापुराणातूनच घेतली असावी. कौमद्य व जवळ जवळ अपरुध्य समजल्या जाणाऱ्या मद्रिवाचा व याचा सवध पुरातनच आहे. त्याचा उलगाड काश्यासाठी अनेक कथा सांगतात. मद्रिय हरी व मद्राण पुरुष यांच्यासंबंधीचापुढे कौमदी जात बनली आहे असा एक अक्षेप कौमद्यावर करण्यात आला आहे.

कौमद्यात काविकवादाची चाल आहे. लग्न मद्राण चालवितो. बहुपत्नीकत्वाची याच्यात चाल आहे. पण पहिल्या बयकांना मूळ होते नसेल तर दुसरे लग्न करावयाचे. वेदोक्त संस्कारांनी मद्राण हरकत घेऊ लागल्या-वारणाने शुद्धक तंदे मागले आहेत. वेदोक्त व पुराणोक्त अग

दोन्ही पदवींनीं लागें होतात. मद्रासकडे प्रथम वरंतीची मुज करितात, मग कार्यवा आण्याचा आव आणिला म्हणजे वधूचा वाप त्याला घरी नेतो व आपल्या मुलीची लग्न करून देतो. कलिंग कोमटी वंशमध्या उत्तरेस राहतात अमुन आपली मातृभाषा बहुतेक विसरले आहेत. त्यांचे उपाध्याय उरिया ब्राह्मण असल्याने त्यांच्यात उरिया चाली शिरल्या आहेत.

यांच्यात विधवाविवाह रुढ नाही. शैवालराज कोणाहि विधवेचें मुंडण सर्कारने करण्यांत येत नाही. अंगवर दागीने घालणें, पान राणें विधवा गिरीद मानित नाहीत. शैव कोमटयांन देवीला चालविधवाचें मुंडण होत नाही. वैष्णव विधवा तर नेहमीं सकेच्छाक असतात. सत्रीय आणि मृत या दोघांचें जें लग्न लावण्यांत येतें तें मात्र फार विलक्षण रिस्तें. एखाद्या स्त्रीदुसऱ्याचा संबंध असेल व तो पुढर कदाचित् दिवंगत झाला तर त्याच्या प्रेताची त्या स्त्रीचें लग्न त्याच्या लग्नाप्रमाणें लावितात. वधू राखण्याच्या विद्या सोडून त्याच्या तोंडावर घुस्ते; त्याच्यापुढें वसून पुष्कळ वेळ भाषण करिते; नंतर प्रेताला न्हाऊं मासूं घालून विडा लावयात देतात व या तऱ्हेचे लग्नसोहळे संपल्यावर त्याची प्रेतयात्रा निघते. उत्तरसंस्कारात रद्धानाच्या हिमायत कोमट्यामध्ये बरील चाल आहे.

सर्व ठिकाणी कोमटीकन्याका 'परमेश्वरी' या कुमारी देवतेला भजतात. तिची जामगामी देवळें आहेत. या देवी-पैरीस इतर देवताचीहि ते पूजा करतात. विसगापझ येथील कोमटी किनाऱ्यावरील डोंगरावर पुरलेल्या एका मुसु-समान साधूची फार अराधना करतात. त्या वेदरात येणारं जाणारं प्रत्येक गृहगण आपले निशाण तोंडाचा वाक-वून त्याला सलामी देत. प्रवास घुरतिले म्हणजे म्हणून हिंदू पोटचे मालक त्याला चादीची डोणी अर्पण करीत. हल्लीं पोटचे मालक कोमटी नाहीत तरी ते या साधूला भजतात. व खटल्यात यश याचें, दुसऱ्यां चरीं म्हणजे म्हणून याला नवस करतात. धार्मिक विधि करण्यात हे लोक ब्राह्मणांना बोलावतात व त्यांना आपले शुभ करतात या ब्राह्मणांचा भास्कराचार्य असें म्हणतात. सोळाव्या शतकापूर्वी होऊन गेलेल्या संस्कृत कन्याकापुराणाच्या तेलगु भाषांतरकाराचें हें नांव होतें. त्यानें कोमट्यांना दैनिक आचारांचे काही नियम घालून दिले आहेत. हा वैश्वगुरु भास्कराचार्य व त्याचे वंशज गृहस्था-गामी असून त्यांना या शास्त्रीकडून वर्णोत्पन्न असे. हल्लीं निर-राज्या ठिकाणीं गुहाठिं असून धार्मिक कारभारात यांचा अधिकार मानला जातो.

मोठे व्यापारी, वाणी आणि सावकार म्हणून कोमटी प्रसिद्ध आहेत. मद्रास शहरांत सर्व आयात मालाचे ते वाडके व्यापारी आहेत. बहुतेक कोमटी विद्यावेपथू असतात व त्यामुळे यांचा कारभार चांगला चालतो. येथून तेथून सर्व कोमटी हुपार, मेदुनती, मितलजी व गवर असतात

अशी म्हण आहे ती काही छोटी नव्हे. जर एखादा कोमटी घंघात बुडाला तर त्याचे जातभाई त्याला मदत करून पुन्हां मार्गाला लावतात. याचा दानभर्म व्यवस्थित असतो. प्रत्येक कन्याकापरमेश्वरीचे देऊळ म्हणजे एक दानगृह होय. या पैशातून कोमटी स्त्रीशिक्षण, अनाथसंगोपन यांसारख्या संस्था चालवितात. वैद्यशास्त्रीची नैतिक, धार्मिक, शैक्षणिक, सामाजिक व औद्योगिक उन्नति करण्यासाठी १९०५ साली "दक्षिणहिंदुस्थान वैद्यसंघ" नावाची एक संस्था यानी स्थापिली. लायक कोमटी विद्यार्थ्यांना यातून इंग्रजी व स्वभाषा शिक्षणासाठी शिष्यवृत्त्या देण्यात येतात. शेटी, चेटी (प्रेमची अपभ्रष्ट रूपे) हीं बहुमानार्थक नांवे कोमट्यातहि आहेत. हल्लीं कोणी कोणी आपणाला भग्या म्हणवितात. [प्रस्टन].

जावणकोरमध्ये याची संख्या सुमारे दोनशें आहे. व म्हैसूर-मध्ये जवळ जवळ दहा हजार आहे. याची भाषा तेलगूच आहे. मुंबई इलाख्यात याची संख्या २१,८६५ असून हे विशेषतः वेळगाव, विजापुर व धारवाड जिल्ह्यांत आढळतात. नाशिक जिल्ह्यातहि याची थोडी वस्ती आहे. हे जुन्या रुपय्याचा व्यापार करतात. याचा धर्मगुरु कृष्णाचार्य नावाचा असून निजाम हैदराबादनांगीक बघुबागेल येथे त्याचा मठ आहे. याच्यात जातिभेदा असून ती आचारींनी नेमलेल्या मानकन्याच्या संमतीनें जातचे प्रभ सोडविते. मध्यप्रतात याची वस्ती सुमारे ११००० आहे. याच्यात यज्ञ, पंथी, जैन व विद्वर अशा जाती आहेत. याची रद्धानी मद्रास-तील कोमटाप्रामाण्येच आहे. [सेन्तास रिपार्ट, रसेल व हिरालाल].

कोमारपाइक— एक जात. याची लोक संख्या १०,०५९. फक्त कानडा जिल्ह्यात हे लोक आढळतात. अलीकडे हे लोक आपल्यात "उत्तरी कोमारप" म्हणवूं लागले आहेत. आम्ही क्षत्रिय आहों असें हे आगा म्हणतात. अ.म.ये मूळचे वसतिस्थान गुलबर्गा असून तेथून आम्ही कानड्यात आलों असें ते सांगतात. हे पूर्वी सांडा सरदाराच्या सैन्यांत असणें असा अंदाज आहे. इ. स. १७६३ ते १७९९ पर्यंत हे छडाक म्हणून प्रसिद्ध होते. इ. स. १७९९ मध्ये ब्रिटिशांनी या छडाकाचा नायनाड केला व तेव्हापासून हे लोक शासनाप्रिय झाले आहेत. ते पूर्वी सैनिक होते असे ते म्हणतात. परंतु आतां पुष्कळसे शेतकरी व ताडी काडणारे आहेत. यामध्ये हिंदू व लिंगायत असे दोन पोटभाग असून त्यामध्ये वैधीव्यवहार होत नाही. हिंदू कोमारपाइक हे पाटात रहातात व लिंगायत कोमारपाइक हे पांड्याच्या वरच्या प्रदेशात रहातात. हिंदू कोमारपाइकांमध्ये १८ कुळें आहेत. मावसभाऊ व मामेवहेण यांचे लग्न होतें. साटेलोडें करण्याची चाल यांमध्ये आहे. मुलींची लग्ने ८ ते १० व मुलांची १४ ते २० वर्षांपर्यंत होतात. पुनर्विवाहाची चालहि आहे. पहिल्यानें मुलाचे केळील्या माडाणी व मुलीचे

कोमड्याची लम होऊन नंतर तिसरें लम करण्याची परमा-
नगी आहे. घटस्फोटाची मनाई आहे. हे लोक मांसाहारी
आहेत व अर्धकडे दाहदि पिऊं लागले आहेत. फक्त ब्राह्मण
व वाणी यांच्या हातच हे जेवतात. यांचा वारसासंबंधी
कायदा हिंदुप्रमाणच आहे. हिंदु कोमारपाइक पुष्कळ गाव-
सतं छिन्नास्ताप्रमाणेच वागतात. वस्त्र, व्यंघटभूषण, फाल-
भैरव, म्हास्ती इत्यादि यांच्या देवता आहेत जोशे, हविक,
गोंडसारखे ब्राह्मण यांचे उपाध्याय असतात. जंगमानाहि ते
मान देतात.

संगर वर्षापूर्वी हिंदु कोमारपाइक लोक छिन्नास्ताप्रमाणें
आपली श्रेंते पुढीत असत परंतु अतां ते गळे लागले आहेत.
कोमारपाइकच्या प्रत्येक पंचयतीवर " वुखत " हा अधि-
कारी नेमलेला असतो. त्याचप्रमाणें जेष्ठ्याच्या एका गडा-
वर एक कडा नावाचा बरिष्ठ अधिकारी असतो महत्वाचे
प्रश्न ज्ञानाच्या सभेत येतात व तथें त्याचे निवार दिले
जातात. निष्कालप्रमाणें व बागल्यास जातीबाहेर दाकणात
येत. वारंवारिकारी अपराधाबद्दल दंड होतो. परंतु अपराध
मोठा असला तर पंचगव्य देऊन प्रायश्चित देतात. राजलच्या
जातीच्या पक्षांत जेवण्याबद्दल मोकणाला जाऊन शौर व
स्नान करावें लागतें व त्यानंतर पंचगव्य घ्यावें लागतें.
भूगेरी येथील रमतं मठाधिपति हा शिरोप महत्वाच्या
प्रश्नांचे निष्कार देतो व त्याचे निष्कार कायमचे व अपेक्षे
सममले जातात. [एम्बोवेन. से; रि. सुंई १९११].

कोमिहू गांव—हे मंगळ हलाहारातील टिपेर
जिल्ह्याचें मुख्य ठिकाण असून गोमती नदीवर वसलें आहे.
काकनापासून थितापोंगला जाणारा रस्ता याच दह्रावरून
जातो. इ. स. १९०१ साली या दह्राची लोकसंख्या १९१६९
होती. या दह्राह १८६५ साली म्युनिशिपॅलिटीची स्थापना
झाली. गोमती नदीचें पाणी पुराच्या येथें गांभीर्य शिऊं नये
म्हणून येथे एक बांध पातला आहे. येथें टिपेरच्या राजाचें १५
व्या शतकात बांधलेला भग्नावशेष नावाचा एक तलाव असून
त्याचा घेर १ मैल आहे. येथें कोमिहू हिक्वेटोरिया कॉलेज
व येथेचो हॉस्पिटल आहेत.

कोर्या.—एक जोगरी जात याची वस्ती मद्रास व हैदरा-
बाद छंत्सान यांतून आहे. एकंदर लोक (१९११)
२, १, ७६१. गोदावरी जिल्ह्याच्या उत्तरेकडील जोगरास राह-
णारी कोर्या अपथा कोर्या नावाची एक जात असून जेवणू
जमीनदारीच्या मालकांशिरी नावाच्या ताहक्यासहि कोर्या
जातीची वाती आहे. लोक गोंड वंशाचे आहेत असें म्हण-
तात व भिन्नसंज्ञच्या गर्भें गोंडो भाषेचीच कोर्या भाषा ही
एक पोटाभाषा आहे. वरील प्रातांतल कोर्या आपले वरेच
दण्ड असतात. तेथील लोकांना बस्तरबहुन आलेल्या
कोर्याची भाषा समजत नाहीं. रेम्बर्ट जे. के. म्हणतो
की, गोंड व तेल्गू भाषांचा पंगडा बऱ्याच प्रमाणात कोर्या
भाषेवर बांधला आहे.

कोर्याच्या पंचवीस खेड्यांत मिळून ' समूत ' म्हणतात.
व एकट्या अद्राचलमूताल्ल्यात एकंदर दहा ' समूत ' आहेत.
गोदावरीनजीक राहणाऱ्या कोर्यास गोम्भू कोई म्हणतात.
पेरेंकोयूडू, माजीयुडू, पेरेंगड, मातामुपासी व विजोमडू असे
कोर्या जातीचे पाच विभाग आहेत एफ. आर. हेमिंग्वे
(कास्ट्स अँड ट्रान्झ ऑफ इंडिया पृ. ४०) म्हणतो की,
गोत्रांतर विवाहामुळे झालेला गड ' नावाचा वर्ग या
जातीत असलेला आढळून येतो. कपाळावरील निरनिराळ्या
चिन्हावरून मुझे, नाळी व ऐडो वगैरे नावाचा गड किंवा
वर्ग ओळखिता येतो. रावा अथवा दोरा नावाचे फोड्या
इनर सर्व पोटागादीपेक्षा फार धेप्र आहेत. जे. केन. म्हणतो
की, वाणवा व कोर्या हे लोक एकच होत वसावा हा
शब्द भाषा या शब्दापासून झालेला आहे. त्या जातीचे पोल
लोक इतरापेक्षा निराळी भाषा बोलू लागले म्हणून त्यात
हें नाव मिळाले असावे. एरागोल व काकागोल अशाहि
माना असून त्याच्याबद्दल मोठ्या दंतकथा आहेत.

गोदावरी जिल्ह्यातील बोयी अगदी साध्या वृत्तीचे लोक
आहेत. ते दित्तण्यांत गरीब व हीन दित्ततात. अरण्यात
रानटी लोकांसारखे राहून ते समाज व दाहरे यांपासून ओल्ल
रहात त. या एकान्तावासामुळे असो वा अन्यकारणानें असो
त्यांच्या बरीदात प्रामाणिकपणा व छद्मता हे सद्गुण अस-
लेले दिसून येतात. खोड जातहि खरेपणा व साधेपणा
याबद्दल प्रसिद्ध आहे. यस्तर प्रदेशातील कोर्या स्वतःच भुजि
राजुल असें म्हणवून घेत त. त्यांची राहण्याची ठिकाणे पट्ट-
तेक अरण्यांत व जोगरावर असतात. एकाच ठिकाणी पायस
वस्ती करून राहण्याची प्रवृत्ति कोर्या लोकांत नाहीं. ते
क्षोभश्या या उतात, शेती करितात व चार वर्षांनीं देसातहि
करितात. ते एरद रान सधे जाळून त्यात धीं पेरून शेती
करतात व ती अमीन नापीक शात्यावर दुसरीकडे जाणात.
पालविवाह या जातीत कारका नाहीं. घर धर्मित
असेल तर त्याला तडजोड करून बायबो मिळवितो शेत.
परंतु साधारणतः नवव्याकडील मंडळी बघला नवरदरतीने
पळवून नेतात व लग्नाच्या येथी मात्र तिच्या दुःखित आरंभपास
निर्मित्रण पाठीवतात. याग्यात पटुपत्नीत्वाची साल असून
विधवांनाहि लग्नाचे पळवून नेतात. बघवरांना एकत्र
स्नान करून त्याच्यासह व शांतिह भोगनसमरेम
उरण्यांत आला की, लग्न झालें असें समजतात. त्याच्या
नंतर गांभे व यगावर्ग व नाच वगैरे समारंभ करण्यांत येतात.
कोर्या श्रिया अत्यंत काटक व स्वतःसंबंधी फार निव्हाळी अस-
तात. बघवें बहान असलेल्या गृह्यात पुरुषाची व मोठ्यांत
जाण्याची त्यांचे रीत आहे मुतांवी असी वाट त्यांच्या-
नंतर एखादा पण मारून ते लोक मेजवानी करितात.

कोमारम्म, कादूरुडू, आडादाराडू अशा त्यांच्या देवता
आहेत. मासिछे व पेळी या देवतांची वकपाण्याबद्दल
प्रायना करून त्यांना नरवती देतात. पांचपानां सर्व कोर्या

पिवळ्या फुलांची कोरफड उरपन होते. या कोरफडीस अलोल बगोडेन्सेस हें नांव तज्ञांनी दिले आहे हिची पातें १॥ पातून २॥ फूट लांब असून दळदार असतात. त्याची माडी अग्या ईचापातून पाऊण ईचापर्यंत असते पातें हिरव्या रंगाची तलवारीच्या आकाराची असून त्यावर पावरे ठिपके असतात फुलाचा बाह्य कोश पिवळ्या रंगाची १४ ते १६ ईंच लांबीच्या पुष्पदंडावर असतो त्यापेकी नालाची फुले नारिंगी रंगाचा मधूर्त, किष्क्या रंगाची व शेडपाकडील हिरवी असतात. त्यानमधील परागकोश लाल रंगाचा असतो. फुलाचा दाडा मार्गदीपांच्या सुमारास येऊन पोपाच्या अवस्थेत झडून जातो

(२) हवशा कोरफड (अलोल इन्डुगेरिस) ही जात यथायत व काटेवाडच्या किनाऱ्यावर आपोआप उगवलेली आढळते. याचा धुंवा उष्ण असून १-० फूट उंचीचा व २-३ ईंच व्यासाचा असतो. पातें चड्याकार असून दोडपातून ०॥ फूट लांबीची पसरत असतात. ती टोंकाकडे निमुळती हिरव्या रंगाची असून त्याच्या पाठीवर सफेत रंगाचे ठिपके असतात. पुष्पदंड बराच लांब असून उपपत्रे अर्धे आल्पासारखी असतात फुलें पिवळी असून बुडाशी हिरवी असतात त्याची अंतरदिशा आलूड गळ्याची असून तिचे दाते लांब असतात व नरकेवर बडिकेच्या बाहेर बरेच आलेले असतात. कोरफडीच्या पायावरील गैर पारदर्शक व कटू असतो गुनगाराप्रमाणे कोरफडीने लोणचे करितात. कोरफड आठ्ठास दाखून ठेविली तरी न चुकता जळीच्या तळीवर राहते घाला पाया घुस्फास नवीन पत्त्या फुटून ही पत्तसोनि सदासर्वदाळ ताजी रहाते म्हणून हिला "कुमारी" हें अन्वर्थक नाव मिळाले आहे. किरयेक ठिकाणी कोरफडीची मोठाशी राने साहजतात. कोरफडीच्या रसापामून डेव्हापोळ म्हणजे काळा पोंड तयार करतात. तो सारक, रेषक व आतनमुदिकर आहे.

औषधी उपयोग — कोरफडास कोरफड कुवाटघात भाजून तिचा रस घातुळशाचा रस अथवा मध, पिवळी व लवंगाची, पूड घालून ती प्यावी, जिवा कोरफडीचा रस मध, सैपन व हळद मिळवून प्यावा. दोळे दुर्गु लागल्यास कोरफडीच्या बापा पाण्यात धुऊन त्या पाण्यात घुरटीची छत्री व अक्ष भिडवून ते पत्ती घालून रोखडीने डोळ्यावर फिरविले जाते. (बंद; पदे)

कोरा — धुंयुक्तप्रातः फतेहूर गिरगाच्या गाड्या तह-चिटीतील एक जुने शहर. उ. अ. २६° ३' व पू. रे. ८° २१'. लोकसंख्या (१९०१) २८०६. हें शहर बरीच गतके अंगळच्या गौतम राजाच्या शाब्दात होत व मुगल-मानाच्या वेळी हें प्रातर्नि मुख्य ठिकाण होतें मोठ्या यंगीतील 'बादाद्री' व शाब्दाच्या भाववालाच्या उंच भिंती व भंग्य मत्तार हे पुढात पाडवे मुख्य अंगरेय आहेत. हें पाम शूद्रांक १८ व्या घनकांतीत आणने.

कोरिंग — मद्रास इलाख्यात मोदावरी मित्तातील कोकनाड साठकमातीतील एक खेडे. मोदावरीस उत्तरेकडून येऊन मिळणाऱ्या पहिल्या नदीच्या तीरावर कोकनाडपातून ८ मैलावर वसलेले आहे. कोरिंग हें पूर्वी उंच व्यापार्याचे वसाहतीचे स्थान होतें व एके काळी हें एक प्रमुख बंदरहि होतें जवळच्या तहरोवू खेड्यात गहाणें वाघण्याचे काम चालतें येथून जवळ व ९ मैलावर निलपल्ली येथे भात सह-ण्याचा मोठा कारखाना आहे

कोरिया — अशिया खंडातील पूर्वेकडचा एक देश क्षेत्रफळ सुमारे ८६००० चौ. मै. असून लोकसंख्या (१९११) १६९९८९११ आहे परकीय लोकांत मोठा भरणा चिनी लोकांचा (१८९.२) आहे त्याखेरीज ब्रिटिश प्रजाभन (०.३), अमेरिकन (५९.७), फ्रेंच (१०.७) व जर्मन (०.७) आहेतच. अलीकडे जपानी लोक फार येऊ लागले आहेत.

कोरियाची हवा कोरडी व उन्हाहवर्धक असून जपाना-तल्याप्रमाणे या ठिकाणी भूकंप अगर प्रवेड झालावात लुटणे अशा प्रकारचे चमत्कार दृष्टीस पडत नाहींत. उत्तरेकडील कोरियाचा प्रदेश डोंगराळ आहे पण दक्षिण व पश्चिम या दिशांच्या मुठ्यात सपाट मैदाने, मोठ्या नद्या असून पशुपन, मोक्यो, चेमुट्यो आणि छिंगोपो बशी चालडी बंदरे वसलेली आहेत. उत्तरेकडील भागात रानिग्रदवाडीची समृद्धि आहे, तर नैर्ऋत्येकडील दापूत शेतकरीला अनुकूल अशी भमीन आहे. कोरिया हें भौगोलिक दृष्ट्या फार चांगल्या ठिकाणी वसलेले आहे व त्यामुळे चीन, जपान, तायवैरिया या भागांत पोरियाला आपला व्यापार सुलभ रीतीने चालविता येतो. कोरिया व उत्तर आशिया यांच्यामध्ये हद्दी आगमली बालू शाली आहे.

भाषा व धर्म — कोरियन लोकांची भाषा मोंगोली-एतरे व जपानी समप्रभे आहे. हात चिनी शब्दाचा पुष्कळ भरणा असून लिहिण्याकरिता लिपीची योजना आहे. सरकारी दप्तर जपानी भाषेत असतें. लोकांत धार्मिक भावना कमी आहे लष्करी चीन देशातल्याप्रमाणेच पुर्वजाची उपासना मोठ्या नेमानें पाळली जाते. कोरियात बरेचसे बौद्धमत आहेत, पण याकडे कोणी फारसे लक्ष देत नाही.

शिक्षण — चिनी साहित्य व कन्फ्युशियन तत्त्व यांचे स्थान उच्च दर्जाच्या लोकांत अर्धी अवस्था मानले जाते ते आता जपानी बर्हेसामुळे लोपत चालले असून त्याची जागा चांगल्या व्यवहारादि शिक्षणाने घटकाविले आहे. जिल्ह्या मिशनर्याच्या चळवळी या ठिकाणीहि आहेतच. त्यामुळे काटरेले जिल्ह्या कोरियात पुष्कळ दिवतात. तसेच मुलामु-ल्येच्या अनेक मिशनरी दाख्य देशभर पसरल्या आहेत. पण या गवे साळ्य सरकारी शिक्षणदात्याच्या देणारेरीतीतील असतात नांशिक व औद्योगिक क्षेत्रादि सापाटपानें निघत आहेत. घुस्मन येजे एक जेपको झाला स्थापन झाली आहे.

इ. स. १९१८ साली सर्वे तऱ्हेच्या एकंदर ४०० सरकारी शाळा होत्या. खासगी शाळा १२३० होत्या. सेकुलरमध्ये १ कोरियन दैनिक व २ जपानी पत्रे निघतात. सेकुलरचे येथे आगमना काही निघतात. सेकुलर एक सरकारी इंग्रजी दैनिक प्रसिद्ध होते. वृत्तराश्यावर जपानी सरकारचा मोठा कटाक्ष असतो. त्यामुळे स्वतंत्र विचारांचा कारणा प्रादुर्भाव होत नाही.

महसूल व खर्च. सन १९१६-मध्ये कोरियाचा महसूल ४०६४ ५५९ व जादा महसूल २३,४३,७१८ येन झाला व १९२०-२१ साली साधा महसूल ६९३४ ७८२ व जादा ५४४५ १२३ येन इतका झाला. १९१६-१७ मध्ये कोरियाचा वार्षिक खर्च ५७५६०७१० येन व १९२०-२१ साली ११,३३,७८,३३४ येन इतका झाला.

व्यापार.—चेमुखा, कुसन, वीसन, चिन्पो, मोकपो, कुनसन, सोंग्विन, पिंगया वगैरे येदर होत. १९१०-२० सालाच्या दरम्यान कोरियाची परराष्ट्रीय व्यापार वस्त्याचे मोठेपण प्रमाणात झाला. याला मुख्य कारणी म्हणजे जलमार्गेने व पायमार्गांने वाहतुकीची उत्तम सोय, जहातीची वसुलत, व महायुद्धामुळे बाडलेली मागणी ही होती. इ. स. १९१२ साली कोरियातून जपान. मध्ये ५६१६६०८ येन किमतीच्या मालाची व परराष्ट्रात १५३६९००९ येन इतक्या किमतीच्या मालाची निर्यात झाली. सर १९१९ मध्ये अनुक्रमे १९८१९१७ व १९९८४८५४ येन इतक्या किमतीच्या मालाची निर्यात झाली. १९१२ त जपानमधून व परराष्ट्रामधून अनुक्रमे २६३५९३४ येन, ४०७१६०१३ येन किमतीची आयात झाली व १९१९ मध्ये अनुक्रमे ९५८६८६४० व १८६९१७७०८ येन किमतीच्या मालाची आयात झाली.

क्षेत्री व उद्योगधंदे.—कोरिया हा भेदळ क्षेत्राची प्रादेश आहे. लागवडीत आलेली जमीन सरासरी ७७००००० एकर आहे. पण शेतीक करण्याची पद्धत सुधारलेली नाही. तांदूळ, गहू व इतर धान्ये होतात. कोरियातून जिनसेंग नांवाची वनस्पती विपुल प्रमाणात होते. त्याची अधिक वाढ करण्यासाठी इ. स. १९०८ साली जपानने एक खास अधिकारी नेमला. तसेच पिकातील रोगाचा नाश करण्यासाठी व शेतीची वाढ करण्यासाठी शेतीक मंडळे स्थापण्यात आली. इ. स. १९०८-२० या अवधीत शेतीकाला उपयुक्त जमीनीची इ. स. १९०८ साला-ये ३१ पंधरापट वाढ झाली व इ. स. १९२० साली जिनसेंग वनस्पतीचे उत्पन्न २००००००० येन झाले. मीठ तयार करण्याचे कामही सरकारने आपल्याच ताब्यात घेतले इ. स. १९१८ साली १०२३९६१४९ पंड मीठ तयार झाले. १९२० साली याहूयेशा अधिक मीठ तयार करण्याचे सरकारने प्रयत्न चालविले तथापुन व्यापार कोरियामध्ये

फार प्राचीन काळापासून आहे; त्यातही बरीच प्रगति झाली आहे. इ. स. १९१९ मध्ये तथापुन लागवड ४२५२५ एकर जमीनीत होत होती; व १४००११६९ येन इतक्या किमतीची तथापुन त्या साली तयार झाली.

मलबेरी झाडांची लागवड व रेशमी किट्याची जोपासना याही बाबतीत सरकारने बरीच राटपट चालविली आहे. १९१८ रेशमी किट्याचे वारे (९० ९०४३०) ५०००००० येन किमतीचे पाहिले गेले. तरी पण रेशमाचा व्यापार कोरियामध्ये अद्यापि चाल्यावस्थेत आहे

गुरे खेरे—गुराडाराचीही जोपासना कोरियात सर्व ठिकाणी येथी जाते. शेतीकच्या कामी येथीचा उपयोग करण्यात येतो. कोरियातील गाई वृष कमी देतात व यांचा मांसपटूचे उपयोग करण्यात येतो; गाईची फातडी बाहेर देशात मोठ्या प्रमाणात पाठवण्यात येतात. कोरियात बागराचा प्रकारचे घोडे उत्पन्न होत नाहीत पण त्यावरून सरकारने बरेच प्रयत्न चालविले आहेत तसेच खेचरे, गाढवे, खोंवडी, गेंड्या इत्यादि जनावरांचाही व्यापारचा प्रकारची निपज वहावी दाखविली सरकारची राटपट चालू आहे.

कळाच्या लागवडीबद्दल समायोजनकारक स्थिति आहे. इ. स. १९१० मध्ये पामर, जामले, विसनट यांच्या झाडाची निर्यात संपल्या होती त्याच्या दुप्पट वाढ १९१८ त झाली आहे.

खनिज पदार्थ—कोरिया जपानला जडव्याच्या पूर्वी खनिज पदार्थ काढण्याचे काम बहुतेक परकीय राष्ट्रांकरीत असत. इ. स. पूर्वी चार अमेरिकन, २ इंग्लिश व इतर राष्ट्रांच्या एक दोन कंपन्या यांनी खाणीचा धंदा व्यापून टाकला होता. कोरियात सोन्याच्या खाणींचे सुकथतः आहेत. इ. स. १९१६ च्या एप्रिल १ तारखेपासून जपानने परकीय लोकांना खाणीसंबंधीचे हक्क देण्याचे धंद केले. इ. स. १९१० पूर्वी ज्या कंपन्याकडे खाणी होत्या त्या कंपनीना मात्र हाक्कून देण्यात आले नाही. सरेने, चादी, जस्त तांबे, शिंघ, लोखंड कोळसा इत्यादि खनिज पदार्थ कोरियात सांपडतात इ. स. १९१९ मध्ये खाणीपासून होणारे उत्पन्न २५४१४५१० येन झाले.

कारखाने—कारखान्यांची कोरियामध्ये पाण आहे. तरी पण नवीन धंदे अस्तित्वात येथे लागले असून कापूस वटव्याच्या गिरण्या, तांदूळ्याचा मुसा काढण्याचा गिरण्या, विजेचे कारखाने अस्तित्वात येथे लागले आहेत. पनगाई प्रांतात वयुनिपो या ठिकाणी लोहोडाचा कारखाना निघाला आहे. त्यातून निरनिराळ्या लोहोडाचा माल २३५००० टन बाहेर पडतो. पल्प तयार करण्याचा कारखाना शिनविदर येथे निघाला असून कमरपट्टे, पोण्याच्या जिवाचे कातडे इत्यादि वातडी चांगली तयार होतात.

इ. स. प. ल. णा ची सा धने—इ. स. पूर्वी कोरियातील रस्त्यांची स्थिति अगदी समाधानकारक नव्हती. पण

नवानेन कोरिया आपल्या ताब्यात घेतल्यावर जवळ जवळ ५०० मैलांचा रस्ता तयार केला. १९१९-२० मध्ये कोरियात १११३ मैल रेल्वेचे जाळे होतें. १९१० पासून टपाल-गृहाचीही वाढ बरीच झाली आहे. इ. स. १९२० साली कोरियात ५६९ पोस्ट होली ४८३० मैल दूरक्या आपुत तारा चालू झाल्या आहेत.

इति हा सः—पूर्वी कोरिया देशातले लोक अगदी रानटी स्वितर्त असून, त्यांच्या योग्यात श्रापदाप्रमाणे रहात असत. या लोकांत अगदी पाहिल्याने सुरारणा घडवून आणणारा पुरुष किटनेनामक चिनी गृहस्थ असून तो इसवी सनापूर्वी ११९२ मध्ये हंगारी चिनी लोकांसह कोरियामध्ये आला व त्याने येथील रानटी लोकांवर आपले वर्चस्व प्रस्थापित करून त्यांच्यात चिनी तऱ्हेची संस्कृति घडवून आणली. याच्या बंधानाने इसवीसनापूर्वी चवथ्या शतकापर्यंत राज्य केले. पुढे इसवीसनानंतर १० व्या शतकापर्यंत जैतूनसहामुळे व परराष्ट्रीयीयाच्या स्वाभ्यामुळे हा देश प्रत्यंत हला. तरी अद्या अंधार्थुदाच्या काळातहि लेखन-कलेचा प्रादुर्भाव, वाङ्मयाची अभिवृद्धि, वैद्यधर्माचा प्रसार इत्यादि सुवाराणा अबाधितपणे होऊं लागल्या. इ. स. ९१३ मध्ये या देशातील यादवीचा नायनाठ 'वैग' नामक एतद्देशीय पोरने करून, यास राष्ट्रीय पटना घडवून आणली व त्याला 'कोरिया' हें नांव देवून यातील वाङ्म-धर्मांला राष्ट्रीय स्वरूप दिलें. याच्या वेळी कोरियाची राजधानी 'होंगडो' नामक शहरी होती.

पुढे इ. स. १३९२ मध्ये 'वैग' च्या पराभ्याने वर्चस्व तोषले, व 'नि तेगो' अथवा 'छितन' नामक राजाचा अंमल सुरू झाला. कोरियात इ. स. १९१० पर्यंत जे राजे राज्य करीत आले, त्यांचा मूळ पुरुष हाच होय. याने चीन देशाच्या त्या वैद्यच्या 'मिन' नामक यादवहाली भय घेतलें, व त्याने मादलिवस्व वाढवून स्वाभ्य वृद्धन 'कोरिया देशाचा सम्राट' अशी मान्यता मिळविली. याने सुरळीत राज्यव्यवस्थेकडिता जी योजना अमलात आणली तीच इ. स. १८९५ पर्यंत या देशात चालू होती. व नव्यादि काही अंशी चालू आहे. याने बऱ्याच चांगल्या सुवाराणा घडवून आणल्या. मानवयज्ञाच्या व वृद्धांना शिवंत गाढ्याच्या दुष्ट जाती बंद केल्या. पिनी वाङ्मयात परिशा घेणें सुरू करून त्यांत जे उत्तरेण होत त्यांना राजवांशील मोटोमोटा टुळाच्या नोकच्या देण्याची पद्धत सुरू केली आणि चीनमार्फत 'कन्फुझियस' धर्मगुरुंची शिष्यवर्गव्ययक, शासनविषयक व धार्माधिक पद्धती अमलात आणून 'कन्फुझियस' धर्माचा राष्ट्रीय धर्माभि स्वरूप दिलें. कोरियावर या सुवाराणांचा पगदा पुढे पाच शतकांपर्यंत कागल दिवला व येथील प्रजा सुधाने शास्त्रस्य करीत होती. पण अंतर कोरियाचे दुर्दैव ओढयलें आदि १५६ इ. स. १५९२ मध्ये मजगंध परचक आले. त्यास

कोरियानें चीनच्या साहाय्याने ६ वर्षेपर्यंत तोंड दिलें. पण अखेरीस यातील 'स्विक' व बरीच जुनी शहरे जपानच्या हस्तगत झाली, जवळ जवळ सवें देश ओसाड झाला आणि यातील कलाकौशल्याने भाजार व वृत्तानिपुण पुरुष जपानमध्ये नेव्यात आले. दोवटी इ. स. १५९८ त कोरियाच्या 'फुसन' नामक बंदरातील भाशाचा व्यापार बऱ्याच हक्क जपानला असला आणि याशिवाय कोरियानें जपानला दरवर्षी मोठी रोंडणी भावा, या अटीवर हें मयंकर पुढे भायलें या अवरदरत आघातामुळे कोरियाची पडी जी एकदा विपदला तिचा जम पुन्हा पचीच नोट नमला नाहीं.

नंतर, इ. स. १८९६, १८९७ व १८७१ या वर्षी फ्रेंच व अमेरिकन लोकांनी या देशात येऊन, धर्मप्रसाराच्या मिषाने काही राजकीय धोरण लढवून आपली हुंडवी भरण्याचा प्रयत्न केला, पण त्यांना सुट्याच दाद मिळाली नाहीं पुढे इ. स. १८७६ मध्ये चीन देशाच्या संमतानें जपानने कोरियाशी तह घडवून आणला, व तद्द्वारे 'फुसन' मध्ये आपला बसाहूत करून व्यापाराचे बस्तान नीट घडविलें आणि इत १८८० मध्ये 'वोंसन' (गेनसन) व 'सेमुल्यो' ही दोन बंदरे व्यापाराकरिता घडवून घेतली. इ. स. १८८२ मध्ये चीनने आपले व्यापाराचे व सरद्वारबंधर्था नियम प्रसिद्ध केले, आणि अमेरिकेने कोरियाशी व्यापारी तह घडवून आणला. कोरियाच्या पटव्या वाळाचा इतर राष्ट्रांनी असा पायदा घेतला, असे पाहताच युरोपीय राष्ट्रांनी आपले पांढे पुढे दामटले. इ. स. १८८३ मध्ये जर्मनी व ग्रेट ब्रिटन इ. स. १८८४ मध्ये इटली व रशिया, इ. स. १८८६ मध्ये 'फ्रान्स', आणि इ. स. १८९२ मध्ये 'ऑस्ट्रिया' या राष्ट्रांनी कोरियाशी व्यापारी तह के; आणि 'सिऊल' राजधानीचे बंदर व्यापाराकरिता खुले करवून घेतलें. इ. स. १८९७ व १८९९ च्या दरम्यानच्या अवधी याच्या कातरत्यानेच जर्मन कोरियावर पांढरें घटलें व आगरी काही बंदरे या परकीय व्यापार्यास खुली केली. एवंच सर्व कोरिया देश आता परराष्ट्रीयता मोठ्या झाला.

आता या राष्ट्रांशी एकामागून एक झालेल्या व्यापारी पदासोर्धत जो काळ निघून गेला त्या अवधीत म्हणजे इ. स. १८८८ ते १८९७ च्या दरम्यान कोरियाची अंतःस्थिति कशी पाय होती इतके अ.पग वट्टे. इ. स. १८८२ त येथील यादवहाच्या याषाण म्हणजे सैबोन जुनांने कट करून अशानी यकलच्या टाण्यावर हाण केला, पण तो यदवही न झाल्यामुळे त्याच्या मुक्तालोका भारपांदासल कोरियाला बरीच मोठी रक्कम जपानला पायी लागली नंतर यादवी लोकां-दून हात काढी सुतही यडी पडले व पुढे इ. स. १८९४ मध्ये तर मोठे पंत झाले. से मोठ्याकरिता यादवहाला चीनची मदत मागवी लागली चीनने मदत फटविला.

पूर्वाच्या चीन व जपानमध्ये झालेल्या तहान्वये जपानला आपला हेतू कळविला जपाननेही ही संधि साधून आपले सैन्य कोरियात उतरविले. शिऊल राजधानी व तहात नमूद बरेलही सर्वे वदरे आपल्या ताब्यात घेतली. आणि ते वड कायमचे माटव्याकरिता ज्या काही राजकीय सुधारणा पाडिन होत्या, त्यास मसुदा चीनने व जपानने मिळून करावा अशी सूचना पुढे आणली. पण त्या सुधारणा कोरियानेच कराव्या, त्यात कोणीही हक्काटवळ करू नये आणि ही सडभोड होण्याच्या पूर्वी जपानने आपले सैन्य कोरियातून काढून घ्यावे असे त्या सूचनेस चीनने उत्तर मिळाले जपानला चीनची ही योजना पटली नाही, म्हणून ती त्याने अमान्य केली व राजाच्या मद्दलावर हल्ला करून तो आपल्या ताब्यात घेतला याचा परिणाम असा झाला की, पुढे चीन व जपान यामध्ये युद्ध पुढले या युद्धात जपानला विजय मिळाला, व कोरियातील चीनचे सर्वेस्व पार नष्ट होऊन त्याच्या जागेी जपानने वसत्त्व प्रस्थापित झाले तेव्हापासून पुढे कोरियामध्ये जपानी शपागाराच्या मदतीने व त्याच चागल्या सुधारणा अमलात आल्या, अन्य न वयव खास सुधारणात आले, इतर खात्यांताल अवाढव्य खर्चाची योग्य छाटाछाड करण्यात आली कराची आकारणी समतेच्या तत्वावर झाली, दयाळाची व शिक्षण देण्याची पद्धत अमलात आली, लस वारण्याची वयोमर्यादा वाढविण्यात आली आणि आणखी इतर बारीक सारंग साना गिक सुधारणा पडून आल्या एवून कोरियाच्या राजकीय, सामाजिक, शिक्षणविवयक वगैरे सर्वे राजीत सुधारणा पडून आल्या व त्यात जपानचा हात होता

पण हे जपानचे वजन पक्ष १८ महिनेच टिकले कारण इ स १८९० च्या आठोडोवर महिन्यात ' तैवन कुनने ' जपानी सैन्याच्या साह्यायाने राजवाड्यावर छापा पातला व बादशहास कैद केले परंतु पुढे चार महिन्यांनी बादशहा तुरुंगवून निसटला व रशियाच्या बकिलचे जेथे ठाणे होते तेथे पळून गेला तो तेथे इ स १८९७ पर्यंत राहिला याचा परिणाम असा झाला की जपानने कोरिया-मधील वजन कमी झाले, प्रतिगामी चळवळ सुरू झाली आणि बादशहाने रशियाच्या मदतीने आपल्यावरील जपानचा दाव पार झुगारून देऊन आपली सत्ता पूर्ववत् अनि-यंत्रित करून घेतली या रशियाच्या हक्कावळीमुळे बादशहाच्या वाटेल्या अभियंत्रित सत्तेचा परिणाम असा झाला की कोरियात अंदापुढी मागली पुन्हा रशियाची जपानच्या कोरियामधील व्यापाराचा नाश वारण्याची कावे यास मसलत जागीने चालूच होती यामुळे जपानला शेवटी रशियाचे विरुद्ध हार्ता शस्त्र धरले लढले या रूप्यप्रयाना युद्धात (१९०४-०५) जपान विजयी झाला व तेव्हापासून त्याचे कोरियात पूर्ववत् वजन प्रस्थापित झाले पण कोरियातील छांफाना जपानने वजन णको होते त्यामुळे येथे वादवार

दगे होत अघत व बादशहादि जपानविरुद्ध कट करीत असे पण शेवटी इ स. १९०५ मध्ये बादशहाला अपयदा येऊन आपले अधिकार आपल्या मुलाला द्यावे लागले एवढे झाले तरीही कोरियाने जपानला प्रतिगामी असलेले वातावरण निवडेना तेव्हा इ स १९१० मध्ये हा देश जपानने आपल्या पूर्णे ताब्यात घेऊन रामाला पदच्युत केले आता कोरिया सर्वेस्वी जपानचा आहे

१९१० च्या ऑगस्ट महिन्याच्या २५ व्या तारखेस कोरिया हे जपानी साम्राज्यातर्गत सरथान म्हणून ठरले व त्याला पुरातन काळी लावण्यात येत असलेले 'नोमिन' हे नाव पुन्हा देण्यात आले जपानी साम्राज्याचा एक भाग झाल्यामुळे कोरियाचे स्वातंत्र्य नष्ट झाले तरी पण जपानी लोकांच्या राज्यपद्धताशा व प्रागातिक धोरणाची कोरियन लोकांचा निकट संबंध येऊ लागल्यामुळे कोरिया-चीही सर्वांगीण प्रगति असे अस्त हाऊ लागली याच बेली कोरियातील व कोरियाच्या वाहेरील इतर लोकांचा असा एक पक्ष होता की जो कोरियाचे स्वातंत्र्य नष्ट केल्याबद्दल जपानी लोकांवर एक सारखा जडफुलत होता स्वातंत्र्यापुढे निरक्रोड सुधारणा तुच्छ आहेत, स्वातंत्र्याधिकार राष्ट्राची प्रगति व्यर्थ होय, असा प्रका-रणी विचारसरणी हा पक्ष मांडत होता व त्यात पुष्कळ सत्य हाते ही गोष्टही निर्विवाद आहे तथापि पातळ्याच्या स्थितताही इतर काही दृष्टींनी कोरियाची प्रगति होत होती हेही नाकबूल करून भागणार नाही कोरिया जपानला जोडण्यात आल्यावर त्याची राज्यव्यवस्था पहाण्याकरता जनरल टेरायुची याला व्हाइसराय म्हणून नेमण्यात आले व त्याच्या मदतीला यमागाटा याची नेमणूक झाली १९१६ मध्ये जनरल टेरायुची याच्या जागी जनरल काउड हेसेगा हा आला कोरियामध्ये या सुमारास बरेच दगे होत होते चोर व दरबंदखोराच्या दळ्या चढुकेडे पसरल्या होत्या त्यामुळे रक्षित्याच्या जीवाला व मालम तेला बारबार घोचा पोचत असे याचा बंदोबस्त करण्या करता, काउड हेसेगा यांनी पोलिस शिपाई व लष्करी वि पाई यांचे एकीकरण करून चोर, दरबंदखोर वगैरे लोकांवर धाक घालण्याची तरतूद केली १९१९ पर्यंत म्हणजे कोरिया जपानचा जोडण्यात असल्यापासून सुमारे ८१९ वर्षे कोरियामध्ये अडचक लोकांचा विशेषता जात नव्हता पण १९१९ साली मात्र आमक लोकांच्या दग्याला सुधवात होऊन असतोपाचा वणवा चढुकेडे घोडक्या काळात पसरला या दग्याला व अंशतोपाळा दोन तीन कारणांही होती एक तर महायुद्धात समता व स्वातंत्र्य इत्यादि जी इतली तत्वे विस्तृत साह्यानी पुढे मांडली त्याचा ५ कोरियन लोकांच्या मनावर होऊन आं मिळजे अशी कोरियनाची साहजिकरन

दुसरे कारण म्हणजे जपानी लोकांनी राज्यकर्त्यांच्या नेहमीच्या बहिर्वाटास अनुसरून कोरियामध्ये सुधारणा करण्याच्या व कोरियन लोकांना राज्यकारभारात हक्क देण्याच्या बाबतीत हळू हळू मार्गच पाळत येण्यास सुरुवात केली. यामुळे अधिक असंतोष पसरून बऱ्याच ठिकाणी देशभोषे झाले पण जपानने सैन्याच्या जोरावर ते देश मोडून टाकले व कोरियन लोकांना सुधारणेचा हप्ता देण्याचा त्यांनी तजवीज केली. या हप्त्यात तीन चार प्रमुख गोष्टी होत्या (१) त्यावेळेपावेतो एखादा सेनापति हा कोरियाच्या ब्रह्मचर्यास म्हणून राज्यघट्ट हाकीत असे, ती पद्धत यापुढे बदलून सिव्हिलियन नेमण्याचे ठरले (२) कोरियाचा ब्रह्मचर्यास याने जपानच्या मुख्य प्रधानाला जबाबदार रहावयाचे ठरले (३) सेनापतीचे काम स्वतंत्र अधिकार्याकडे देण्यात यावयाचे ठरले, (४) व लष्करी शिष्याच्या बदली साधे पोलिस हे ज्ञानता ठेवण्याच्या कामी नेमाप्रमाणे ठरले, त्याप्रमाणे जनरल हूगेंगच्या जागी बॅरन सॅडो याची नेमणूक ब्रह्मचर्यास म्हणून झाली व त्याच्या मदतीला दोन विद्वानां यांना देण्यात आले. याशिवाय शिक्षण, उद्योगधंदे व सिव्हिल सर्विस, या बाबतीत जपानी लोकांना जे हक्क होते तितकेच हक्क हळू हळू कोरियन लोकांनाही देण्यात येतील असे फर्मान जपानच्या त्यावेळेच्या प्रधानाने (हाराने) प्रसिद्ध केले. अशा रीतीने पुन्हा कोरियामध्ये कठोरपणे शासता प्रस्थापित झाली. मधुन मधुन, गळगळ, मारा-मारी इत्यादि प्रकार स्वातंत्र्यपट्ट उर्फ आराजक लोकांनी चालू ठेवलेच होते, व १९२० साली तर जपानी बविलास, त्याच्या परिवाराला व इतर जपानी लोकांना कोरियन बंडखोरांनी ठार मारले तरी पण हळू हळू हा असंतोष कमी होत होता.

महात्मा गांधींनी जशी हिंदुस्थानात असहकारिता पुकारिली तद्वत् कोरियन राष्ट्रीय पक्षानेहि जपान सरकारशी असहकारिता करण्याचे ठरविले. १९२१ च्या अखेरीस जपानात मोठा भूकंप झाला. तेव्हा तेथील कोरियनाना या अनर्थाचे जबाबदार धरून त्याचा अनुमाप घडू केला पण कोरियनानी सुसकटद्वारा केली गेल्याने त्यांचा जगात गवगवा झाला नाही. या सर्व गोष्टींवरून कोरिया शासक पक्ष जपानच्या कडोत फार दिवस राहिलसे पायट नाही. [चोसिन (कोरिया) राज्यघट्टाचे वार्षिक अहवाल, अंतर्निहित कोरियन मिसस विद्या-कोरिया अँड हूर नेबर्चे, प्रिन्सिपल हिस्ट्री जेपान, हॅमिल्टन-कोरिया, लॉगफोर्ड-दि स्टोरी ऑफ कोरिया]

कोरिया संस्थान-सम्यक्प्रांतातील एक मांडलिक संस्थान याचे क्षेत्रफळ २१६१ चौसठ् मील आहे. १९०५ पर्यंत या संस्थानचा अंर्गम व धर्मात प्रांतातील छोटा नागपूर संस्थान समाविष्ट होत असे पण अलीकडे याचा समावेश सम्यक्प्रांतात झाला. पश्चिम उत्तरेस रेशा संस्थान, पूर्वेस यूरुगुसा, दक्षिणेस

विलासपूर जिल्हा व पूर्वेस चांगभकार व रेशा संस्थान आहे. स्वरूप - हे संस्थान डोंगरपठारावर वसलेले आहे या पठाराची उंची समुद्रसपाटीपासून १८०० फूट उंच आहे. या पठाराच्या पूर्वभागात या पठारापेक्षाही उंच असे सोनहाट नावाचे पठार असून त्याची उंची २४७७ फूट आहे. या पठाराच्या उत्तरभागात ल पठार सर्वात अधिक उंच असून, त्याची उंची ३३६७ फूट आहे. पश्चिमेकडील भागात बऱ्याच उबान मोठ्या टेलाची माळ गेली असून त्यांपैकी एका टेकडीचे देवगड नावाचे शिखर सर्वात उंच असून त्याची उंची ३३०० फूट आहे. सोनहाटच्या पठारावर पाण्याचे मुख्य प्रवाह असून ते निरनिराळ्या दिशेने गेले आहेत. यापैकी एक प्रवाह पश्चिमेकडे गोपब नदीकडे गेला आहे. ही गोपब नदी देवगडच्या शिखरामध्ये उगम पावून कोरियाच्या व चांगभकारच्या हद्दीच्या मधून वहात गेली आहे. दुसरा एक प्रवाह ईशान्येस झोणनदीकडे वहात गेला आहे. तिसरा एक प्रवाह दक्षिणेकडे हेर्ये अथवा ह्युडो नदीला मिळाला आहे. ही नदी कोरियातील सर्वात मोठी अशी असून ती कोरियाच्या उत्तरदक्षिण भागातून वहात जाऊन गझन नदीस जाऊन मिळाली आहे. ही नदी स्वच्छाल प्रदेशातून वहात गेली असून किरवाही येथे तिचा एक भयंकर आहे. या संस्थाभात पूर्वी रानटी हत्ती, बाघ इत्यादि हिल पशूंना भरणा असून त्यांचा त्रास या संस्थानातील शेडपाना होता असे व त्यामुळे कित्येक खेडीं मांस पडलीं पण हल्ली हे हिल पशू बरेच कमी झाले आहेत. गवे, रानम्हशी, सांबर, नीलगाई, निरनिराळी हरिण, अन्वले ही येथे नेहमी आढळतात.

इ.स. १८१८ साली हे संस्थान ब्रिटिश सरकाराला मिळाले तत्पूर्वी, युरगुसा संस्थानचा मांडलिक संस्थान म्हणून कोरिया नावून होते. येथील आध्यात्मिक आपत्त्यास बऱ्याच रचणुताचे बराच म्हणवितात. कित्येक शातकांपूर्वी बऱ्याच कुलातील एका राजाने कोरिया मिळून घेतले व याच्या कुलातील आपण आहे असे ते म्हणतत इ.स. १८९७ मध्ये हे कुल वास्तविक नष्ट होऊन हल्ली त्या कुलाशी संबध नसा एका कुलातील बराच या संस्थानात राज्य करतात. या संस्थाधिकाना ब्रिटिश सरकाराकडून राज्य करण्याची सनद इ.स. १८९९ साली मिळाली. येथील शास्थानिकावर ब्रिटीसमंड्या कमिशनरची देखरेख असते. जर्मन महसूल, कर, न्याय, अक्षरी इत्यादि शास्त्रांचा कारभार कमिशनरच्या सहायाने त्यांना करावा लागतो. संस्थाधिकारचे न्याय देण्याचे अधिकार नियमित आहेत.

इ.स. १९११ साली या संस्थानची लोकसंख्या ६२,१०७ होती. संस्थानात एकेदर ३०१ पेढी आहेत. सोनहाट पठाराच्या पायथ्याशी असलेल्या सोनहाटपर्वती येथील संस्थाधिकार राहणो

संस्थानात कोरुना सत्र आडळें पण राणीवर संस्था-
नच। ताचा नसून मित्रा सरकारचा आहे साखर, तैयार,
मोठ, चापड, इत्यादि निजस परिक्रानादून या संस्थानात
यतान व संस्थानातून सादळ, इतर धान्य व लोख या वस्तु
निर्गम होतात संस्थानात सडकाचा अभाव आहे म्हणून
तरी चालेल पायवाऱ्या पुढील अहेत वैल वरून मालाची
नेआण करण्यात येते संस्थानातील मालाच्या वग्यांचे बहु-
तेक सर्व लोक शेनवीवरच रहातात संस्थानिकांच्या खाळी-
खाल जमीनदार लें साचा वर्ग असून जमीनदार ठराविक कर
संस्थानिकाला देत ते जमिनी वैशपरपरा दण्याची पद्धत
या ठिकाणी आडून येत नाही इ स १९०४-५ साली
या संस्थानचा वसूल १८५० रुपये झाला व संस्थानचा खर्च
१२३१० रुपये होता

कोरी—एक कोळी जात याचा वस्ती सयुक्तप्रात
(८,१०,४३८) व वन्हाड-मध्यप्रात (१९,०२८) यातून
आहे एकंदर लो स (१९११) ९,१८,८९० आहे कौलिक
म्हणजे परंपरा त या संस्था शब्दावरुन कोळी हा
शब्द बनलेला असता अशी एक दंतकथा आहे की, कवीर
मगास्तानात जात असताना त्याला बोटत एक कुमारी आड
ळल्यामुळे 'पुतली' भव अस त्याने तिला भावाबंद दिला
वस्तु ती कुमारी असल्यामुळे, कोरियाची बागा निरळ्याच
रीतीने खरी झाली त्या कुमारीच्या हातावर एकफोड झाला
व त्यातून एक पुन निर्माण झाला तिने त्यात गंगाकिनारी
ठेविले व तेथील एका कोळ्याने त्या मुलास मांटे रेलें हा
कोळी मुलगाच कोरी जातीचा मूळ पुत्र होय असे ते मान-
तात कारण ती 'कोरी' पासून झालेला होता या कथे-
सबधी एक दोहादि या लोकात प्रसिद्ध आहे खानेमुपारी-
वरून कोरी लोकांची मोठा सख्या असल्याचे दिसून येते
अहमदाबाद, वैस, मडौरिय, भांडनहार, गंकार, धामन, जंझ
वार, आडवा, ज्युरीया, करीरचन्ही, कैथिया, कामारिया,
कनीजिया, कोरवामरा, कुडा, माहुने, परतुडिया, चाकरवार,
रुतवार, इत्यादि मुख्य पोटजाती आहेत याशिवाय आणखी
व याच पोटजाती आहेत खानेमुपारीत त्याच्या जातीनामाची
सख्या १००० पेक्षा कमी नाही

चालीरीती व एकंदर वागणूक या बाबतीत कोरी लोक
नामाल (चाभार) च्या दर्जाचे आहेत हमिरपूर येथे वषू
शब्दप्रदेशाचा एक निराव्यच प्रकार आडून येतो घरातील
बुद्ध मनुष्य काही पोळ्या तयार करतो व डुकरासह त्याचा
मैत्रेच वालनई देवीस दाखविते नंतर 'निहारन' सभारम
झाल्यावर तीन पोळ्या वषूवरानी पायाखाली ठेवून गृह-
प्रवेश करावयाचा असतो हमिरपूर येथे लघाचे बळाल
असतात व त्यांना एवढी धोतरमोडी वशीस देण्यात येते
वालविवाह रुढ असून वराचे लग्न त्याच्या पहिल्याच्या नव-
न्याने जुळवून आणावयाच असले हा जुन्या मातकन्यापर
परम अवशेष असावा काराओ विधीन लग्न झालेल्याला

राजरोख आपल्या नवऱ्याच्या घरी जाता यत नाही काराओ-
विधीन विधवेला पुनर्विवाह करता यत नाही प्राज्ञण, रज-
पुत, बाणी कायस्थ, अहार, गदारिया कन्डा, कदार,
मूर्मी, बारहाड खाटी व वृमा, इत्यादिकांना कोरा लोक
आपल्या जातीत घेतात परंतु चाभार तिला धावा, बार,
धानुळ इत्यादिकांना मनाई आहे एखादा यथे विधवेला नव
न्याच्या ज्येष्ठ अगर कनिष्ठ वषूदां लग्नाचा मुभा असत अस
म्हणतात. अखिल कोरी समाज हिंदू आहे, फेगाबाद येथील
कोरा रामदासी अथवा शिवनारायणा पयाच असून जगनोर
येथील कोरी लोक कवीरपयाच आहेत हीच स्थिति हमि-
रपूर येथे आडळन येते त्या ठिकाणा सर्व धार्मिक विधी
दुहितेच्या नवऱ्याने करावयाचे असतात मातकन्यापरंपरेचे
हे नसले उदाहरण होय पश्चिमप्राताताल कोरा शाहिर-
पारदेवाचा व अमोहा आणि गोलसर येथील मियाणाचा
उपासना करितात पूर्वकडाल कोरा पचावन पीर व वीतला
माता यांना भजतात कोरी लाकाचा सामाजिक दर्जा फार
हलका आहे मिथीपुर्वे प्राज्ञण काहार-कान्याच्या हातच
पाया पित्तत पण कामार/चाभार) कोरांचे पाणी वज समजतात
धावी चाभार हे कामारकोन्याच्या हातची कच्चा व पकी रसोड
खातात व कालवारेलीखी सर्व वैश्याच्या हातचाह पकी रसाह
खातात कोन्यांचा धंदा म्हणजे गाडाभरडा एखादा विणणे
हाच होय काही कोरी नाकरी करतात व काही जामनाचे
मालकडे असतात कुठ अथवा काठा हा काण्याचा एक पाद
जात दोक्षणीत विणकन्याचा धंदा करून उपजावका करात
आहे मध्यप्रातात याची वस्ती सागर दमा जवळपूर वगैरे
मिण्यात आहे यास कोणी कोल लोकांची शाखा असे म्हण-
णात [शूक, रसेल व हिरालल, सेन्सल रि]

कोरुना शहर—स्येनमध्य कोरुना प्राताची राजधानी
आहे येथील लो स १९११ साली ६० ८८३ होती येथून
माझंड व ओपोर्ये या शहराशी प्रत्यक्ष दळणवळण आहे
या शहराचा वरचा भाग व खालचा भाग असे दोन भाग
आहेत वरचा भाग जुना असून त्याच्या भोंवती भिंता आहेत
वदर पूर्व भागात आहे व ते अनेक दुर्गासुद्ध सुरक्षित आहे
हुरकुलिले दार उत्तरेस असून त्याचा उचा ४०० फूट आहे
त्यावर एक उत्तम फिरता दिवा आहे शर्तीतील माल, दारू
आण मासे हे येथील निर्गत मालाचे पदार्थ आहेत कार-
खान्यात मरकारी तैयारीचा कारखाना मुख्य असून बरेच
लोक हेरिंग व साडीईन मास धरण्याच्या कामात गुल्ले
असतात मध्ययुगात अथवा बहुधा रयापोक्षाई पूर्वी याला
' वारोनियम ' म्हणत असत हे वंदर पूर्वापासून नेहनीच
कार महत्वाचे आहे परंतु इतिहासात ते अलीकडेच दितु
झाले इ स. १५८८ मध्य ' अमिन्ध आरमार ' (इन्-
न्विन्तबल आरमाज) त्या या वंदराने आण्य दिला १५९८
मध्य मिथिथानी ह शहर कायज केलें १७४७ व १८०५ या
साली मिथिथानी फ्रच लोकांवर या ठिकाणी जय मिळविता

१८२३ साली ते फेनाच्या ताब्यात गेले. १८३६ मध्ये कार-
लिस्टनी ते आपल्या ताब्यात घेतले. स्पॅनिया अमेरिकन
युद्धांमुळे जेव्हा क्युबा व पोर्टोरिको ह्या वसाहती स्पेनच्या
साब्यातून गेल्या तेव्हा कोकानाचे कार कुबखान झाले कारण
या वसाहतीची कोकनाचा बराच व्यापार होता.

कोरेगांव(१) ता. ल. का.—मुंबई इलक्यातील सातारा
जिल्ह्यातील एक तालुका. याचे क्षेत्रफळ ११११ साली ३४५
चौर मैल होते. या तालुक्यांत एक गाव व ७३ खेडी
आहेत. रहमतपूर(लो. सं. १८०६) हेच मोठे गाव आहे. कोरे-
गांव हे तालुक्याचे मुख्य ठिकाण आहे. १९११ मध्ये या
तालुक्याची लो. सं. ७८,१५६ होती. १९०३-४ मध्ये जमी-
नीचा मूल २,२०,००० रुपये व सारा १९,००० रुपये होता.
या तालुक्याचा दक्षिण भाग कायती सपाट असून बाकीचा
भाग उचनधल आहे. या तालुक्याची हवा निरीची आहे.
पर्मन्यमान १० इंच आहे.

कोरियाय(२)—मुंबई इलक्यातील पुणे जिल्ह्याच्या शिरूर
तालुक्यातील एक तोंडे. हे पुण्याच्या ईशान्येत १६ मैलावर
मं मा नदीच्या काठी वसलेले आहे. या ठिकाणी १८१८
खाली मानेवारी तारीख १ ला इमम व येथे याच्यामध्ये युद्ध
होऊन त्यात पेशवे व इंग्रज यात चकमक होऊन तीत
मेलेले इंग्रज शिपाई यांचे स्मारक म्हणून इंग्रजांनी तेथे एक
मजस्तान उभारला आहे. येथे एक लहानशी दाळा आहे.

कोई जात—समुद्रकिनार्यातील एक मूळची जात.
१९११ साली सर्व हिंदुस्थानात मिळून या जातीचे लोक
जवळ जवळ २००००० होते. त्यापैकी मध्यप्रताप व बन्हा-
जात मिळून १,५५,२६३ इतके होते. ही जात घातपुडा पर्व-
ताच्या पश्चिम हितांगाद नेमाड व बैतुल जिल्ह्यात
रहते. कोई याचा मूळ अर्थ 'मनुष्य जात' एवढाच आहे.
पण मूळीमुळे ते नाव एका मिश्रित जातीलाच पडले आहे.
छांदोग्यसंह्यातील कोरवा जात व ही कोई जात एकच होय
असे काहींचे मत आहे व ते अजण्याचा पुष्टा संभवहि
आहे. रामचंद्र लोह हे आपणाला रघुपुत्राचे बंधू मानतात.
एव! हरिणांच्या पाठीमागे लागून उड्यानी गेले व पंचमदीच्या
टींगरात याचे पूर्ण आले अशी आख्यायिका आहे. कोई
जातीच्या ८ पोटांवाती आहेत त्या म्हणजे मोवाणी, बाव-
रिय, रूम व सौंदीय या होय. त्यापैकी पहिल्या दोन पोटा-
गाणी उच्च मानण्यात येतात. या दोन पोटांवातींना रात्र-
वा, अगोई टोपण नाव आहे. रामचंद्र हे मूलतः जमल-
दार अथवा त्यांनी उच्च वर्गात गणना होत असल्यामुळे
ज्ञान लोकांना त्यांच्या घरचे पानी मुद्दा ध्यावयास नाले.
मोवा व हे नाव नागपुराण्या पश्चिम भागात सराटपानी
दिसे. मोवात माना अर्थ 'प्रागदायक मुल्य' असा आहे.
या पश्चिम भागातील कोई लोक हे पार गाहणी व स्त्र्य-
पान पत्र मारणे होरे. यांमुळे त्यांना मोवाळ प्रदेशात
एवढे ते मोवाणी हे नाव पडले हेतुल निघायान मोवाळ

येथे राहणारे जे लोक त्यांना वावरिया असे नाव आहे.
गोमातरविवाहांमुळे या प्रथेक पोटांवातीचे पुन्हा १६ वर्ग झालेले
आहेत; व या वर्गांची नावे झाडांच्या नावावरून वनलेली
दिशतात. या वर्गातील लोकात देखकपूना प्रचारात होती.
पण हल्ली एकदोन वर्गांशिवाय इतर वर्गात ही चाल अगदी
उत्तप्राय झालेली दिशते.

या वर्गातील १० वर्ग वामे आहेत की त्यांच्यामध्ये विधि-
पूर्वक विवाह ही अमंगल गोष्ट मानतात. पण या दहा-
शिवाय इतर वर्गात लगे विधिपूर्वक करण्यात येतात मुलाचा
बाप मुलीच्या बापाला मुलीची मागणी करतो. नंतर मुलीच्या
बापाने वर्ष-सहा महिने जाणुनमुजून ती मागणी नाकाराव-
याची व तेतडी मुदत टळण्यावर पण ती मागणी करू नकाव-
याची अशी यांच्यात किंचित चाल आहे. कन्यादानासद
मावदला म्हणून कन्येच्या पिताला ५० रुपये दक्षिणा
दिली गेले एकदा का मुलीच्या लग्नाचा वादूनविषय ठरला
की मंग लग्नाच्या अगोदर जरा मुलगी मेली तर ही
दक्षिणा बघूच्या पिताच्या हातात पडलीच नाही असा
प्रघात आहे. बराच निवाण्याच्या पूर्वी वर व बगच्या
थोरल्या भावाचा वायको हे एव कायद्यावर उभे राहून
एकमेकांना सात येडा अलिगन देतात. पूर्वाच्या बहु-
मतेक विवाहाचा हा अवरोध मत्तावा असे दिसते नंतर
बराच्या हातान एक चाकू अगर सुरी देण्यात येत व त्या
सुरीच्या टोकाला एक लिटू टोकलेले असते. अमंगल अशा
मुताखेतांना भविष्याकारिता ही चाल आहे असे म्हणतात.
नंतर आपल्या आपोष्टसमनेत वर गावाच्या बाहेर गतो.
तेथे बोरिच्या झाडाखाली वर व त्याचे आईबाप बसतात
नंतर 'मुमका' (जातीचा भडकी) हा त्या तिघाभोंवती व
बोराच्या झाडाभोंवती मिळून एक दोरी बांधतो. नंतर या
झाडाला एका कोवडीचा पळी, गुर्ग, नेद नाण्यासाठी रिला
गतो. एवढा प्रकार झाल्यानंतर वरपक्ष हा बघूच्या गावाला
गाण्यास निघतो. बघूच्या गावाच्या नजीक आल्यावर गावा-
बाहेर बघूच्याची भेटणी एका ठिकाणी एक व मत्तानी बादा
बसतात. त्या ठिकाणी वरपक्षाची व बघूच्याची भेटणी बस-
तात. नंतर व बघूच्या लोकांनी भेटणी वरपक्षाचे स्वागत करते.
वरपक्षाला बघूच्यासाठी भेटणीचा प्रथेकाला या सराटावरून
दोन पंचे दक्षिणा घ्यावी लागते. नंतर गावान आल्यावर
बघूच्याचा विवाहमारंभ भाग्य केल्या जातो.

सुसुनंतर मृत मनुष्याला त्याच्या पूर्वजाना निघा-
व्यानीव रहाता याचे म्हणून काही मिश्रित संस्कार करण्याची
रूढत आहे. मृत मनुष्याचे पितर हे मृत मनुष्याच्या
देवाच्या आसपासच अस्त्रय रहात असतात अशी यांनी
समजूत आहे. मृताला एका लट्फात टाकून त्याच्या अंगावर
दोन पंचे देऊन नंतर त्या दामा पुरण्यात येते. नाण्यात
मुलक पाण्याची चाल नाही. मरणावेळ काही दिवस छोटा
ह्यावर मृताचे आपोष्ट मृताला पुरलेल्या मृगपक्षी येगा

तेथें आचारार एका हुकुमाचे लहान तुकडे करून त्यांपैकी एक तुकडा त्या मागेपर देतात व उरलेले तुकडे एका फडक्यात बांधून ते परी येऊन येतात. नंतर पराच्या मुख्य तुकड्याशी दे मागेडे देवणान येते. कारण या ठिकाणी गितर राहतात अशी याची समजूत आहे. सेडोली नावाचा एक औषधदेहित्र विधि करारयाच असतो तो १५ वर्षांच्या आठ केव्हाहि करता येतो.

कोई लोक अपंगाचा हिंदुधर्मीय म्हणवतात. याचे उपरस देवत महादेव हे आहे. पंचमंडल्या उगगात या महादेवाने एका देवालय असून त्याची व्यवस्था पहल्याने काम या जातीतील दोन जमीनदाराकडे बराबर परासत आहे. व शिवाय डॉंगरेदेव, मुठादेव, ऊनवरदेव इत्यादि पुढील यातिदेवता आहेत. प्रत्येक जातीचे उपाध्याय निरनिराळे असून या उपाध्यायना भुमका असे नाव आहे. घाना वाघ वरा असतात अशी समजूत आहे. कोई जातीचे लोक बाध्याने मतवून, उग्र व कळया रंगाचे असतात. हे प्रामाणिक व मकोटीचे असल्याने सोनावर काम करण्यासाठी त्यांनाच पाटवितात. येथे ते द्वांद्री असून त्यांच्या अंगावर पुरेसा कप बांदि नसतो. त्यांची राहणी गलिच्छ आहे. कोई नावाची याची एक स्वतंत्र भाषा आहे. या जातीतील सुरुवा ६० लोक ही भाषा बोलणारे आढळतात. पण ही भाषा बोलणाऱ्यांची संख्या हल्ली हळूहळू कमी होत चालली आहे.

कोर्टे—कोर्टे या ह्येयची शब्दाचा मुळ अर्थ कुपण घात लेली खुली जागा असा आहे. हल्ली याच अर्थाने ह्या एक व न्यायसभा हा दुसरा असे दोन अर्थ प्रचारात आहेत.

इ मंडळ—पूर्वी इंग्लंडमध्ये सर्व न्यायसभा तुफता न्याय निवाडा करणाऱ्या तहसा परगणा न्यायसभा म्हणजे जमीन दार व काही अधिकारी अशांचे एक निवडक मंडळ होते व सामुळ्याचा राजकीय, न्यायसभा व कयदेमंडळ या तिन्ही बाबतीत अधिकार चालत असे. परंतु आता बायफमाना न्यायनिवाड्याशिवाय दुसरे कोणतेहि अधिकार राहिले नाहीत. न्यायकचेरीतील प्रत्येक खटल्यात तीन पदा असलेच पण तेच एक मादी, दुसरा प्रतिवादी व तिसरा न्यायाधीश याचदक्षितेच्या अर्थात कोर्टाच्याच म्हणजे न्यायाच्या जातीतील सर्व अधिकार रागोचे असतात आणि तो प्रत्येक न्यायकचेरीत नगर राहता परंतु एकाच वेळेस त्रिनि राज्या ठिकाणी हजार राहण असून अमल्यामुळे, तो आपले प्रतिनिधी नेमते. तेच न्यायाधीश होत त्याचे अधिकार फाउनेट सभा अथवा लेटर्स पेट्टर याचकटून मित्रा रेले अमोत किंवा परपरागत असोत, त्यांना राजाची समति मिळालेली असते. हा नोट निविवाद आहे. पूर्वी न्यायनिवाडा करणे हे राजाच्या कामांपैकी एक काम असे आणि स्वयं एडवर्डच्या मरकौदीपर्यंत राजा त्याकरिता दैन्यार जन्म असे. पुढे स्वतंत्र न्यायसभा स्थापन झाल्यानंतरदेखील राजा व त्याचे सभापर मंडळ

याकडे काही अधिकार राहून ठेवले होते. इंग्लंडच्या राजाचे प्रत्यक्ष न्यायदानाचे शेषवले कृप म्हणजे पहिल्या जेम्सने चान्सरी व कॉमन लॉ या दोन कोर्टांतील सगळी सार्वजनिक होय. पार्लमेंटरी राजपद्धति सुरू झाल्यानून कोर्टांच्या अधिकारावर कायदेमंडळाचे नियंत्रण असते व राजा त्या मंडळाच्या सभासद अथवा मुक्त त्याचा न्यायनात्याशी अप्रत्यक्ष संबंध येतो.

न्यायकचेऱ्याचे निरनिराळ्या टांने निरनिराळे भाग पडतात. (१) पहिला भाग म्हणजे वरिष्ठ व कनिष्ठ हा होय. कॉमनलॉ, चान्सरी व हायकोर्ट ही वरिष्ठ कोर्टे होत व जिल्हा व परगणा ही कनिष्ठ कोर्टे होत. (२) दुसरा प्रकार म्हणजे दुसरा व विनदमरी कोर्टे. पहिल्या प्रकारच्या कोर्टांतील निवाडे गवसित व सविस्तर ठिकठिकले असतात आणि ते नेहमी कायम ठेवतात. त्या निवाड्यास कायम वृत्तांत खरू शकत नाही आणि ते निवाडे अग्राहित असल्यामुळे त्यांचेच कोणा रावा घटन्यास त्यास शिक्षा करण्याचा त्या कोर्टास अधिकार आहे. (३) तोंडाचा तिसरा प्रकार म्हणजे दिवाणी व फौजदारी (४) चरया प्रकार म्हणजे मुख्य खटले चालविणारी कोर्टे व निवाड्याचा विचार करणारा हायकोर्ट हे नव खटले चालविते व कनिष्ठ कोर्टांच्या निवाड्याचा नेर विचार ठरते त्या कोर्टावर दुसरे अपील कोर्टे आहे व त्यावर लांडांची सभा ही होय. (५) याच्या शिवाय बरील वीणत्याहि विभागात न पडणारी किरकोळ कामाची कोर्टे होत. उदाहरणार्थ—डरहम, लँकेशर येथील किरकोळ कामाची कोर्टे.

फौजदारी कोर्टे—(१) सर्वात खालच्या दर्जाची फौजदारी कोर्टे म्हणजे जस्टिस आफ दि पीस ही पदवी मिळालेल्या नोकरांनी चालविलेल्या कोर्टे. त्यांना वारीक सारीक मुद्द्याची चौकशी करण्याचा अधिकार दिलेला असतो. लंडनसारख्या शहरात शहरात पगारा मॅजिस्ट्रेट नेमलेले असतात. जस्टिस ऑफ दि पीस हे मोठेले मुद्दे चौकशीकरिता वरिष्ठ कोर्टाकडे पाठवू शकतात. (२) त्रैमासिक अदालतना मोठ्या मुद्द्याची चौकशी करण्याचा अधिकार दिलेला असतो. या कोर्टांना जे मुद्दे वाचविता तेच नाहीत त्याची एक मादी प्रसिद्ध केलेला असतो. (३) या अदालती वरपरतून फक्त दोनदा एक परगणात काम करितात. पण १८७६ व १८७७ च्या कायद्याने

कायशाच्या किंवा वस्तुस्थितीच्या सुवावर अर्पिल करता येत.

दिवाणी कोंट. —क.हों फिकोड याची सोडून दिल्यास दिवाणी स्वभाषेचे सर्व दां परगणाकोंट व हायकोंट वापुटें चालतात. ज्युडिक्चर कायद्याने फेरफार केल्यामुळे आतां दिवाणी कोर्टांची रचना साली लिहिल्याप्रमाणे आहे बरिष्ठ दफ्तरे एक कोंट आहे; त्याचे हायकोंट व अपील कोंट असे दोन कायमचे भाग आहेत पदिल्या म्हणजे हायकोंटात आरमारी, वारता, पटस्कोट, किरकोळ व चान्तरी कोर्टांतल दावे वगैरे स्वरूपाचे काम चालते आणि अपील कोर्टाकडे सर्व दर्जाच्या कोर्टाकडील अपिलाचे काम असते लॉडीच्या समेत ईंग्लंडच्या कोर्टांवरील अपिलाचा विचार केला जातो (१८७९ च्या कायद्यान्वये) आणि ज्यावेळेत पार्लमेंट सभा बरखास्त किंवा अनिश्चित कालपर्यंत तहकूब झाली असेल त्यावेळेत स्कॉटलंड व आयरलंडमधील अपील ऐकण्याचे काम चालते. ईंग्लंडमधील न्यायखात्याचा हा एक विशेष आहे की, तेथील सर्व कोर्टे एकाच सत्तेपासून म्हणजे राजा या याचे सहाय्यार मंडळ यापासून उत्पन्न झाली. इतर कामात राजा व त्याचे मंडळ हेंहि काम करीत असे. पुढे व्हुडोरेअ रेगिस म्हणून एक मंडळ निर्माण झाले व त्याचा फक्त न्यायाचेच काम दिले. जमीनमदसुलाच्या बाबतीत उत्पन्न हाणाच्या तटपाचा निवाडा करणारे एकत्रचेकर नावाचे स्वतंत्र कोर्टे निर्माण झाले. भंगनाचाटोच्या योगाने राजा नसेल अशा ठिकाणी देवील कोर्टे अर्द्धवर्षास सुरुवात झाली व किरकोळ दाव्याची कोर्टे स्थापन झाली. व्हुडोरेअ रेगिस याची वसुली आणि किरकोळ ही दोन उपाने सातपावर राजाचे म्हणून एक स्वतंत्र कोर्टे झाले, त्याला किंग बेंच म्हणतात. अशा रीतीने एकाच सत्तेपासून सारख्या अधिकाराची तीन कोर्टे अस्तित्वात आली. परंतु राजाचा न्यायाच्या बाबतीत बरिष्ठ अधिकार शिस्त राहिलाच व तो न्यायाध्यक्षकडे गेला. याच पद्धतीवर इ.स. १८३२ साली स्थापन झालेले थिस्टा कॉमिसल होय. याकडे बरिष्ठ कोर्टांचे सर्व अधिकार आहेत. लॉडींच्या समेला जो अपिल ऐकण्याचा अधिकार आहे तो पूर्वीच्या राष्ट्रीय मंडळाचा अवशेष आहे.

असे रिक्त संयुक्त संस्था नै. —या ठिकाणी न्याय पद्धति तेथील राज्यपद्धतीने कायदेमंडळ आणि अम्मल वगैरेची नाते यापासून स्वतंत्र अशी केली आहे. तेथील कोर्टे तीन प्रकारची आहेत (१) मुख्य कोर्टे, (२) फिरती कोर्टे (३) व जिद्दा कोर्टे पदिले तेथील शासनपद्धतीने निर्माण केले आहे. त्या कोर्टांत इ. स. १८७९ साली नऊ न्यायाधीश होते ते अध्यक्षाला शिक्कराशीने मुख्य समेने नेमले होते. त्यांची नेमणूक तहाद्वारात असत व फक्त गैर वर्गपुर्तिसुद्धेच कायते राना कामावरून दूर करता येत. या स्थाने त्याच्या नेमणुका ईंग्लंडमधील न्यायाधीशांच्या नेमणुकांसारखा मान्य वागण पायावर घेण्या असतच. हें कोर्टे ग्राजिफ्टन मॅग्न अक्टोबर ते जुलैपर्यंत दरवर्षी भरते.

सेशनस राजधानीच्या ठिकाणी भर वेतात. या ठिकाणी असा एक नियम आहे की, कोणताहि निकाल सहा न्यायाधीशांनी मिळून साधितला पाहिजे. यामुळे कोर्टांमध्ये एकापेक्षा जास्त न्यायासभेने होऊ शकत नाहीत. या नियमामुळे प्रत्येक खटल्याची जरी कसून चौकशी केली जाते ती न्यायादालनाच्या नाबतीत दिरंगाई होते. प्रत्येक खटल्याचा दोनदा विचार केला जातो प्रथम मताधिक्य कोणत्या गाजूस आहे हें ठरविण्याकरिता प्रत्येकास विचार करावा लागतो व ते निश्चित साल्यावर कोर्टांनी ते कायम करण्याच्या वेळी त्याचा पुन्हां विचार केला जातो

शासनपद्धतीने दिलेल्या अधिकारान्वये तेथील राष्ट्रीय समेने कनिष्ठ कोर्टे निर्माण केली आहेत. एकंदर एकोणतीस न्यायाधीश मिळून निरादाराळ्या नऊ ठावूत काम करतात. आणि प्रत्येक ठावूवरची देखरेख बरिष्ठ कोर्टाच्या एकेम न्यायाधिषाकडे दिलेली असते या कोर्टांवरील अपील कोर्टांत तीन न्यायाधीश असतात. (१) बरिष्ठ कोर्टांतल, (२) परगणा कोर्टांतल व (३) फिरत्या कोर्टांतल. काही खटल्यावर सालच्या कोर्टांतून बरिष्ठ कोर्टांत अपील करता येत व काहीत सालच्या अपीलकोर्टांच्या निकालाविषय बरिष्ठ कोर्टाकडे अपील करता येत. जिद्दाकोर्टे एकंदर नव्वद आहेत. बहुतेकाल एकाच न्यायाधीश असतो. त्या ठिकाणी स्थानिक सरकाराविषय असलेल्या सकारी ऐकण्याकरिता एक निराळे कोर्टे निर्माण केले आहे. हें एक न्यायखात्याचा भाग नसून राष्ट्रीय समेने न्यायखात्याचे काम कमी करण्याकरिता निर्माण केले आहे.

अधिकाराच्या बाबतीत संयुक्त कोर्टे व संस्थानी कोर्टे यात फरक आहे. संयुक्त कोर्टाकडे फक्त पुढीलप्रमाणे काम असतात:— (१) संयुक्त संस्थानाचे कायदे, त्यांच्या संमतीने केलेले संहनामे व याच्या बाबतीत उद्भवणारे कायद्याचे प्रश्न, (२) वकिलती किंवा सार्वजनिक प्रयान, (३) समुद्रमार्गात, (४) ज्या भांडणात संयुक्तसंस्थाने हो एका पक्ष आहे; (५) दोन संस्थाने एक संस्थान व दुसऱ्या संस्थानाची प्रजा, निरादाराळ्या संस्थानातील प्रजा, संस्थान किंवा त्यातील प्रजा, संस्थान किंवा त्याची प्रजा आणि परराष्ट्र किंवा त्यातील प्रजा यामध्ये असलेले खटले. परराष्ट्राबाबत असलेल्या खटल्याचे बाबतीत हादी बरील कोर्टांचे अधिकार जरा संयुचित केले आहेत. बरिष्ठ कोर्टांचा अधिकार हा वकिलती आणि संस्थानासंस्थानांतील संदे यांच्या बाबतीत मुख्य चौकशीकोर्टासारखा आहे व इतर बाबतीत अपील कोर्टांचा आहे. जर एकाचा संस्थानी कोर्टापुढे चाललेल्या खटल्यात कायद्यासंबंधी काही प्रश्न उपस्थित झाला व त्या कायद्याचे म्हणजे अमान्य झाले तर पक्षवारास आपला खटला फेडून कोर्टाकडे वर्ग करून घेता येतो. जर एकाचा खटल्यात एकादा तह, संयुक्त संस्थानाचे अधिकार, एकादा कायदा, किंवा त्याची

वृक्षावृक्षना किंवा राज्यघटनान्वये मिळालेली पद्धती, अधिकार वगैरे यांमधील वाद अनेक न्याय वेळेस सर्व साठले बरिष्ठ कोर्टाकडे वर्ग करण्यात येतात.

राष्ट्रीय सभेचा एखादा कायदा किंवा सध्याची कायदा वगैरे किंवा नुक म्हणण्याचा जो अधिकार फेडरेशनच्या घटनेने बरिष्ठ कोर्टाला दिलेला आहे हे अमेरिकेतील न्याय पद्धतीने नैसिर्गिक आहे कारण प्रत्येक अधिकार त्या कोर्टास खोलांनी दिला आहे. फेडरेशनच्या घटनेची विमंगल असलेले सर्व कायदे रद्द आहेत असे म्हणण्याचा अधिकार बरिष्ठ कोर्टाला आहे व तो असणे गरजेचे आहे. फेडरल कोर्ट घटनेने मधील प्रवावर कधीही आपले मत देण नसते. कोर्टाचे गरजेचे प्रश्न असेल तर त्यास राज्यघटनेचे मत देतात.

हिंदू सभा न.— हायकोर्ट ही हिंदूस्थानसरकारच्या हुकमाने स्थापन झाली आहे. त्याचा अधिकार त्या त्या प्रांतातील दिवाणी किंवा फौजदारी वगैरे सर्व कोर्टांवर चालतो. हायकोर्टांना इलाख्याच्या दृष्टीने हद्दीतील दिवाणी अगर फौजदारी स्वरूपाचे सर्व दावे अगर साठले चालविता येतात. त्या मर्यादेच्या बाहेरील पाच हजारांवरील दाव्यातील सर्व अपिले त्याच्या आतील द्याव्यातील गिरजा भगवाणाकडे अपिलच्या निकालाविरोध अपिले करण्याचा अधिकार आहे व त्या मर्यादे बाहेरील फौजदारी साठले इच्छा अगर जरूर असल्यास आपल्याकडे घेता येतात. इलाख्याच्या ठिकाणी मुद्रा दिवाणी अगर फौजदारी स्वरूपाच्या घटना-शिवाय आरमारी, नादारी, पदस्वीकृत मनुष्यां वगैरे सर्व स्वरूपाचे दावे चालविण्याचा अधिकार आहे सर्व हायकोर्टांत जास्तीत जास्त पंधरा न्यायाधीश नमण्याचा अधिकार विलायतच्या राजाकडे आहे. त्यापैकी एक सर न्यायाधीश असतो, त्यापैकी एकतृतीयांश इंडियन सिव्हिल सर्व्हिसमधील असणे लागतात, एकतृतीयांश विलायतीतील बॅरिस्टर-पैकी असणे लागतात व बाकीचे त्या त्या हायकोर्टातील पाच वर्षे काम केलेल्या बॅरिस्टरातून किंवा दहा वर्षे काम केलेल्या ब्रिटिशतुल्य निवडतात. हे न्यायाधीश हिंदूस्थानातील सरकारी कामे जबाबदार नसतात. हायकोर्टाच्या कामाकरिता निरनिराळे भाग केलेले असतात एखाद्या अधिकाकडे हायकोर्टाच्या दिवाणी स्वतंत्रमार्गेतील दिवाणी दावे ऐकण्याचे काम दिलेले असते. मुख्य इलाख्यात ते दावे दोन हजारांपेक्षा जास्त किमतीचे असणे लागतात. त्याच्या निकालविरोध अपील ग्रिन्ही कौन्सिलकडे असते. एकाकडे मुख्यपत्र, आरमारी, वारसा वगैरे संबंधी कामे असतात. इलाख्यातील दुसरी अपिले ऐकण्याकरिता सर न्यायाधीश व एक मदतगार असणे असतात. एकाकडे मधून मधून फौजदारी घेणाने ऐकण्याचे काम दिलेले असते वरील स्वरूपाच्या एकेका कोर्टाचे काम होत नसेल तर एकेका स्वरूपाची दोन दोन तीन तीन कोर्टे सुरू करण्याचा अधिकार सरकारच्यापास आहे. त्याचप्रमाणे इलाख्याच्या ठिकाणी व येथे जरूर आहे अशा मोठ्या

स्थापाण्यासाठी किरकोळ दाव्यांचे एक निराळे कोर्ट स्थापन केलेले असते. त्या कोर्टात फक्त पंधराच्या देवघेवीचे साठले संक्षिप्त घटनांचे चालतात. मुख्यतः याची आर्थिक मर्यादा दोन हजारांपेक्षा आहे, पुणे व अहमदाबाद या ठिकाणी एक हजार रुपये आहे ही मर्यादा इतर शिष्टांत सगळ्याप्रमाणे पाचशे रुपयेपर्यंत देवघेवीचे दावे संक्षिप्त घटनांचे चालविण्याचा अधिकार हायकोर्टे जरूर तेथे देते. त्याच्या निकालावर अपील नसते. हायकोर्टांमार्फत फेर चौकशी होते मध्यप्रांत व सिंधप्रांत या ठिकाणी ज्युडिशियल अस वमिशनरची कोर्टे आहेत. त्यांचे निकालविरोध अपील ग्रिन्ही कौन्सिलकडेच होते परंतु त्यांना हायकोर्टे म्हणत नाहीत रंगून येथे चौक मजगती कोर्टे आहे. ग्रिन्ही कौन्सिलचे निकाल हिंदूस्थानातील सर्व कोर्टांवर बंधनकारक असतात. हायकोर्टांचे निकाल त्याच्या अधिका-र्यातील सर्व कोर्टांवर बंधनकारक असतात परंतु एकाचे दुसऱ्यावर बंधनकारक नसून शिफारसीपुरते असतात प्रत्येक हायकोर्टाचा त्या त्या प्रांतातील बर्फालावर धावे वाढतात अधिकार चालतो व वॉर्ड व वॉर्डाई वॉर्डाईकरिता सनद रद्द करता येतात योग्य न्यायकरिता काँग्रेसच्या मनुष्यात कोर्टात येऊन जबाबी देशात भाग पाडण्याचा अधिकार कोर्टास असतो. त्याचप्रमाणे कोर्टात काम चालू असता कामास आरंभक केव्हास किंवा जबाबी देशाचा नाकारल्यास किंवा जबाबी देताना उद्गमपास केव्हास त्यास दोनशे रुपये देऊ व दहा न दिवसास एक महिना शिक्षा देण्याचा अधिकार दिवाणी, फौजदारी व मुलकी या सर्व कोर्टास आहे. हायकोर्टांची न्यायदानाच्या बाबतीत वेगवेगळी वेळी वेळोवेळी सुद्धेप्रास अनिवार्य शिक्षा देण्याची अधिकार हायकोर्टास आहे.

दिवाणी कोर्टे—हिंदूस्थानात हल्ली बलकान, मद्रास, गुजरात, अलाहाबाद, पाटना, लाहोर (सिंधप्रांत, मध्यप्रांत) या ठिकाणी हायकोर्टे आहेत. ही निरनिराळ्या वेळी स्थापन झाली आहेत. त्याच्या मर्यादेत त्याच्या अधिका-र्यालाही निरनिराळी कोर्टे आहेत प्रत्येक शिष्टांत एक निरनिराळी कोर्टे एक सगळी कोर्टे (पहिला वर्ग मुन्सफ) व जरूर तेथेही मुन्सफ कोर्टे असतात. (बहुतेक सगळे प्रत्येक साठल्यात एक) व ती स्थापण्याचा प्राधिकारकारास अधिकार आहे.

अधिकार.—गिरजाकोर्टांला काही विशिष्ट कार्यांची चालविता येतात व चालून करणार नेमणे वगैरे किरकोळ कामे करता येतात बाकीच्या म्हणजे ज्यांची किंमत पाच हजारांपेक्षा जास्त कामे होती अशा दाव्यावरील अपिले ऐकण्याचा अधिकार त्यास आहे सगळ्याला (यास काही प्रांतांत मुन्सफ वर्ग एक असणे म्हणतात) दिवाणी स्वरूपाचे कोर्टे त्या किमतीचे दावे चालविता येतात मुख्यतः सगळ्या वर्ग दोन यास पाच हजारांपेक्षा

दिवाणी स्वल्पाचे कोणतेहि दावे चालविता येतात मद्रास इलाह्यात ही मर्यादा अडीच हजार रुपये आहे व वेगळ्यामध्ये एक हजार रुपये आहे. त्याची क्षेत्रमर्यादा ज्या तालुक्याकरिता ते नेमलेले असतात त्या तालुक्यापुरती असते. सवजनजाच्या अधिकाराची क्षेत्रमर्यादा सर्व मिल्हाइतकी असते. ज्या दाव्याच्या निकालावर वायद्याने अपील आहे अशा पाच हजार रुपये किंमतीच्या दाव्याच्या निकालावर गिल्हामजनाकडे अपील करता येते पाच हजारपेक्षा जास्त किंमतीच्या दाव्यांतील अपिल त्या त्या इलाह्याच्या हायकोर्टाच्या निकालाविरुद्ध विलायतेतील ग्रिन्डो फौन्सिलकडे अपील करता येते परंतु त्यात दाव्याची किंमत दहा हजार रुपयापेक्षा जास्त पाहिजे किंवा कायद्याचा महत्वाचा प्रश्न असून हायकोर्टाने शिकारस केली पाहिजे

फौजदारी कोर्टे:—हिंदुस्थानात प्रत्येक इलाह्यात एक एक हायकोर्ट आहे त्याच्या देखरेखाखाली पुढील फौजदारी कोर्टे आहेत, (१) सेशन कोर्ट, (२) इलाखा मॅजिस्ट्रेट कोर्ट, (३) पहिला, दुसरा व तिसरा वर्ग मॅजिस्ट्रेट कोर्टे ही होत प्रत्येक प्रांताला एक सेशन कोर्ट असते प्रांत म्हणजे बहुतेक सर्व ठिकाणी जिल्हा होय. परंतु काही ठिकाणी दोन मिल्हे मिळून एकच सेशन कोर्ट असते व त्याला प्रांत म्हणतात. इलाह्याचे ठिकाण हे एक जिल्हाच समजले जाते व स्वतंत्र जिल्हाप्रमाणे त्या ठिकाणी कोर्टे असतात. प्रांतिक सरकारास हिंदुस्थान सरकारच्या परवानगीने जिल्ह्याचा संख्या किंवा मर्यादा ठरविता येते मिल्ह्याचे माग मात्र इतक्यापेक्षा जास्त येतात प्रत्येक सेशनच्या विभागात एक एक सेशनजज नेमण्याचा अधिकार प्रांतिक सरकारास आहे. त्याचप्रमाणे सेशन जज्जस जोडीकर किंवा मदतगार देण्याबाबत किंवा एकाच हुसच्या भागातील सेशन जज्जाचा मदतगार नेमण्याचा अधिकार आहे.

प्रत्येक जिल्ह्यामध्ये एक पहिल्या वर्गाचा मॅजिस्ट्रेट

इलाखामॅजिस्ट्रेट म्हणतात. रपापेक्षा एक मुख्य असतो. त्याची नेमणूक प्रांतिक सरकार करते. त्याच्या अधिकाराची क्षेत्रमर्यादा इलाह्याचे शहर, त्या ठिकाणी बंदर असल्यास तेथे व एखादी जहाजे चालण्यासारखा नदी जर त्या ठिकाणी येऊन मिळत असेल तर तिच्या खाऱ्यात इतकी आहे. अशा पैकी दोन किंवा दोहोंपेक्षा जास्तजणांचे बँच नेमता ते याचप्रमाणे इलाखा शहराच्या ठिकाणी हिंदुस्थान सरकार किंवा प्रांतिक सरकार यांनी नेमलेले जस्टिस ऑ. दि पॅस असतात

अधिकार:—हिंदुस्थानच्या फौजदारी गुन्हाच्या कायद्यात दिलेल्या सर्व गुन्हांची चौकशी करण्याचा अधिकार हायकोर्ट व सेशन काद यांना व गुन्हाच्या चौकशीच्या कायद्याच्या ४ च्या परिशिष्टात दिलेल्या एखाद्या कोर्टास आहे ब्रह्मदेश, औब, मध्यप्रांत, बुरुग-आनाम आणि सिंध या ठिकाणी फाशीच्या शिक्षेकरिता इतर शिक्षा असलेल्या सर्व गुन्हांची चौकशी करण्याचा अधिकार पहिला वर्ग मॅजिस्ट्रेटान देण्यात येतो हायकोर्टाला फौजदारी गुन्हाच्या कायद्यात सांगितलेल्या वाटेत ती शिक्षा देण्याचा अधिकार आहे सेशन जज्जालाहि तितकाच अधिकार आहे परंतु फाशीच्या शिक्षेला मात्र हायकोर्टाची परवानगी लागते. त्याच्या मदतगारास फाशी, सत वर्षे काळोपाणी किंवा तुरुंग याशिवाय बाकीची कोणतीहि शिक्षा देता येते.

इलाखा मॅजिस्ट्रेट किंवा पहिला वर्ग मॅजिस्ट्रेट यांना दोन वर्ग तुरुंग, एक हजार रुपये दंड किंवा फटके इतकी जास्तीत जास्त शिक्षा देता येते. दुसरा वर्ग मॅजिस्ट्रेटाना सहा महिने तुरुंगवास, दोनशे रुपये दंड व वायद्याने देता येण्याइतका एकतवास इतकी जास्तीत जास्त शिक्षा देता येते. पण तिसरा वर्ग मॅजिस्ट्रेटास एक महिना तुरुंग आणि पन्नास रुपये दंड इतकी जास्तीत जास्त शिक्षा देता येते. चोरीस सर्व मॅजिस्ट्रेटांना गुन्हेगारांने दंड न दित्यास शिक्षा देता येते. मात्र

निकाळविषद अपील सेशन अजमाकडे असते. सेशनजम किंवा इलाखा मॅजिस्ट्रेट यांचे निकाळविषद अपील हायकोर्टाकडे व हायकोर्टाच्या निकाळविषद ग्रिन्ही कौन्सिलकडे अपील करण्याचा हक्क अलीकडे रद्द केला आहे. [खे. रा. द. गो. फडके].

कोर्टेरीय—बेलगम. या शहराची लोकसंख्या १९०४ साली ३४,५६४ होती. येथे उत्तम मलमळ तयार होते. दिवाय फीतकाममुळे येथे परंच होते. जुन्या कोर्टेरीय शहराची लोकसंख्या १,००,००० होती. १३-१२ मध्ये येथे मोठे लढाई झाली, तति फौजाचा पराभव झाला. या लढाईत भाडोले सैन्याचे (नाइजेर) मंत्रेज सापडले. येथील फार प्रसिद्ध इमारत नाइजेम ही आहे. ही १२११ मध्ये बांधली. येथे घोन दिक याचे उत्तम चित्र आहे. कोर्टेरीय हे शहर रोमन कोरझकमपासून झाले आहे. हे शहर नॉर्मन लोकांनी उध्वस्त केले. पण तिसरा बाल्डीन याने हे पुन्हा बांधिले व बांधविले. पण दगडेकच्या लढाईनंतर फौजांनी हे शहर पुनः जाळून पोळून फस्त केले. परंतु बर-मंडीचा इपूक फिलिप दि बोल याने हे पुन्हा बांधले.

कोर्टोफान—हा ईशान्य आफ्रिकेतील आगळे ईथिओपियन सुदाचा एक प्रात आहे. या प्राताचे क्षेत्रफळ १,१०,००० चौरस मैल असून याच्या पश्चिमेस डारफुर, उत्तरेस बायुडाचे माळरान, पूर्वेस म्हाइड नाल प्रात आणि दक्षिणेस वीउन्स लोकांचा व इतर निमो जातीचा देस आहे.

कोर्टोफानचा बराचसा भाग उम्रतावनत मैदानाचा बनलेला असून, जेजरेन, रुक्ष व ओसाड असा आहे. हत्ती, गेंडे, सिंह, चित्ते, गळवीट, म्हशी, ससे इत्यादि प्राणी येथे आहेत. येथील पुष्कळ जिल्ह्यातून लोखंड सापडते व पण सवंगच्या अमावाचीस ते सापडून न सापडून सारखेच आहे.

र हि वा ची.—इ. स. १९०३ साली येथील लोकसंख्या ५,५०,००० होती. रहिवाशांचे साधारणतः दोन वर्ग करिता येतील, (१) मैदानावरील अरब लोक व (२) डोंगरावरील न्युबाम. मैदानावरील अरबचे गावकरी संमिश्र रक्षाचे आहेत. कित्येक लहान लहान टोळ्यातील जाती मूळच्या निमो रहिवाशांच्या वंशज आहेत असे सांगतात. गोवामा ही एक महात्वाची जात होय. डार हर्मीद व बेडेरेया या जाती हिच्या खालोखाल येतात. फिरिया व कळपवास्या अरबांचेही दोन वर्ग करिता येतील. उंटवाले अरब व गुराचे कळर बाळगणारे अरब यांपैकी उंटवाले अरब उत्तरेकडे रहातात व दुसरे म्हणजे बागारा हे दक्षिणत राहतात. बागारा हे उत्तम शिकारी आहेत. भाले व छंद पायच्या तलवारी ही यांचीं शस्त्रे होत. न्युबाम लोकांच्या पुष्कळ पोटभाती आहेत. प्रत्येक जात आपल्या राजाच्या अंमलाखाली असते. न्युबाम लोकांचा वंश फार प्राचीन होय. हे लोक फाळे, टांग्या माथ्याचे व स्पष्ट निमो वयवाचे आहे. उत्तरेकडील डोंगरांती कृष्णपर्वणे व

लॉकरीसारख्या केसाचे लोक आहेत, पण याचे अथय निमो लोकांसारखे नाहीत. हे आरपी भाषा बोलतात व याना न्युबामरब लोक अशी संज्ञा आहे. एल बोवेद हे या प्राताच्या राजधानीचे शहर होय. निरनिराळे व्यापारी रस्ते या शहराी येऊन मिळतात. खाडिमपासून सेमारमभून येथे रेल्वे आलेली आहे.

इ ति हा स.—कोर्टोफानच्या प्राचीन इतिहासाविषयी फारशी माहिती उपलब्ध नाही. येथे वेव्हाहि स्वतंत्र राज्य नव्हते. १६ शतकाच्या सुद्धातील हा प्रात फुंज साम्राज्याच्या अमलाखाली होता. त्या शतकाच्या अखेरीस डारफुरच्या सुलतानाने हा प्रात जिंकला. १७७१ च्या सुमारास तो फिरून फुंज साम्राज्याकडे आला. यावेळी अरबांच्या पुष्कळ टोळ्या येथे येऊ लागल्या १७८४ त हा प्रात फिरून डारफुर सुलतानाकडे गेला १८११ त महमद याने हा प्रात जिंकला. १८८२ पर्यंत तो ईजिप्तच्या अंमलाखाली होता या वर्षी हा प्रात माहदीच्या ताब्यात गेला. खलीफ अबदुल हा १८९१ त येथेच मरण पावला. पुढे नूतन सुदान सरकारच्या ताब्यात हा देस गेला. अडोड न्युबाम व अरब याना वठणीवर आणून शात करण्यात सुदान सरकारला फारच धम पडले

कोयार्फे लोक—ईशान्य सैबेरियातील मंगोल जातीच्या लोकांना कोयार्फे म्हणतात. लुकिया लोकांची त्यांचे साम्य आहे. ते डार, सुदिमान व स्वावलेवी असून कोयार्फेहि स्वागित कबूल करीत नाहीत. लडाईच्या वेळी शत्रूंची संख्या अधिक असल्यास ते आपल्या बायकापोरांना मारून भिवावर उदार होऊन लढतात. त्यांच्यात बहुपत्नीवाची ज्ञान असून राक्षसविवाह प्रचलित आहे. दुःसह वेदनाग्रसून होणारा प्रात पांचविण्याकरिता पंगु व म्हातारे यांना दार मारण्यात येत असून पूर्वी बालहत्याहि प्रचारात होती मृताला जाळण्यात येत. हे लोक शामनपंथी आहेत

कोर्वेड—हे मध्यहिंदुस्थानातील भोपाळ जहागिरीतील छोटें संस्थान आहे. हे खास ब्रिटिश सरकारच्या ताब्यातील संस्थान आहे. याचे क्षेत्रफळ १९११ मध्ये १४४ चौरस मैल होते. याच्या उत्तरेस व पूर्वेस मध्यप्रात असून पश्चिमेस व दक्षिणेस ग्वाहोर संस्थान आहे. माळव्याच्या डोंगर-पठाराच्या एका टोंकावर हे वसलेले असून याच्या पश्चिम आगातून बटवा नदी बहात गेली आहे. इ. स. १७१३ मध्ये महंमद दिलेरखान याने कोर्वेड व त्याच्या आसपासचा मुळूळ आपल्या ताब्यात आणला. मोगल बादशहाला साहाय्य केल्याबद्दल त्याला ३१ परगण्यांची जहागीर मिळाली मोगल साम्राज्याच्या म्हासकारी या संस्थानाचा विस्तार भोपाळ संस्थानाबद्दल होता. मराठ्यांच्या अमदानीत मात्र या संस्थानला उतरती फळा लागली. पण अशाहि परिस्थितीत या संस्थानने कर्तबसे आपले स्वातंत्र्य राखले. १८१८ मध्ये शिंद्यांनी या संस्थानाला उपद्रव देण्यास सुरवात

दिवाणी स्वरूपाचे कोणतेही दावे चालविता येतात. यदाच इलाख्यात ही मर्यादा अडीच हजार रुपये आहे व वंगाल-मध्ये एक हजार रुपये आहे. त्याची क्षेत्रमर्यादा जगा ताख्-क्याकरिता ते नेमलेले असतात त्या ताख्क्यापुरती असते. सबज्जजच्या अधिकाराची क्षेत्रमर्यादा सर्व जिल्ह्यांतकी असते. ज्या दाव्याच्या निकालावर वायद्याने अपील आहे अशा पाच हजार रुपये किमतीच्या दाव्याच्या निकालावर जिल्हाजजकाडे अपील करता येते पाच हजारपेक्षा जास्त किमतीच्या दाव्यातील अपिल त्या त्या इलाख्याच्या हाय-कोर्टाच्या निकालाविरुद्ध विलायतीतील ग्रिव्हा कौन्सिलकडे अपील करता येते परंतु त्यात दाव्याची किंमत दहा हजार रुपयांपेक्षा जास्त पाहिजे किंवा कायद्याचा महत्वाचा प्रश्न असून हायकोर्टाने शिफारस केली पाहिजे

फौजदारी कोर्टे.—हिंदुस्थानात प्रत्येक इलाख्यात एक एक हायकोर्ट आहे त्याच्या देउरेखोखावरी पुढाल फौजदारी कोर्टे आहेत, (१) सेशन कोर्टे, (२) इलाखा मॅजिस्ट्रेट कोर्टे, (३) पहिल्या, दुसऱ्या व तिसऱ्या वर्ग मॅजिस्ट्रेट कोर्टे ही होत प्रत्येक प्रांताला एक सेशन बोर्ड असते प्रांत म्हणजे बहुतेक सर्व ठिकाणी जिल्हा होय. परंतु काही ठिकाणी दोन जिल्हे मिळून एकच सेशन कोर्टे असते व त्याला प्रांत म्हणतात. इलाख्याचे ठिकाण हे एक जिल्हाच समजले जाते व स्वतंत्र जिल्हाप्रमाणे त्या ठिकाणी कोर्टे असतात. प्रांतिक सरकारास हिंदुस्थान सरकारच्या परवानगीने जिल्हाची संख्या किंवा मर्यादा ठरविता येते जिल्ह्याचे भाग सात्र स्वतंत्रपणे पाडता येतात प्रत्येक सेशनच्या विभागात एक एक सेशनजज नेमण्याचा अधिकार प्रांतिक सरकारास आहे. त्याचप्रमाणे सेशन जज्जस जाहीर किंवा मदतगार देण्याचाहि किंवा एकास दुसऱ्या भागातील सेशन जज्जाचा मदतगार नेमण्याचा अधिकार आहे.

प्रत्येक जिल्ह्यामध्ये एक पहिल्या वर्गाचा मॅजिस्ट्रेट प्रांतिक सरकार नेमत व त्यास जिरदार्मिस्ट्रेट म्हणतात. हाच अधिकारी मुलकी खात्यातील कलेक्टर असतो. त्याच्या दावाखाली पहिल्या, दुसऱ्या व तिसऱ्या वर्गाचे मॅजिस्ट्रेट प्रांतिक सरकार नेमत. विशिष्ट कामाकरिता किंवा दोन अथवा दोहोपेक्षा जास्त पहिल्या, दुसऱ्या किंवा तिसऱ्या वर्गाच्या मॅजिस्ट्रेटांचे अधिकार देऊन बॅच नेमण्याचा अधिकार प्रांतिक सरकारास आहे. त्याच्या पैकी ज्याचे अधिकार सर्वात जास्त असतील तितके अधिकार सर्व बॅचास प्राप्त होतात. जिल्ह्याचे ठिकाण मोठे असल्यास त्या ठिकाणी एक सहरमॅजिस्ट्रेट असतो व तो बहुतेक पहिल्या वर्गाचा असतो. जिल्हा मॅजिस्ट्रेटचा अधिकार जिल्हातील सर्व मॅजिस्ट्रेटावर व बॅचावर चालतो. परंतु अपील किंवा केवळकी याच्या बाबतीत सेशन जज्जाना किंवा मॅजिस्ट्रेटपुढा सर्वांचे अधिकार चालतो. इलाख्याच्या ठिकाणी बऱ्याच प्रमाणे बॅचे मॅजिस्ट्रेट नेमलेले असतात त्यांना

इलाखामॅजिस्ट्रेट म्हणतात. त्यांपैकी एक मुख्य असतो. त्याची नेमणूक प्रांतिक सरकार करते त्याच्या अधिकाराची क्षेत्रमर्यादा इलाख्याचे शहर, त्या ठिकाणी बंदर असल्यास तेथे व एखादी जहाजे चालण्यासारखी नदी जर त्या ठिकाणी येऊन मिळत असेल तर तिच्या खाडीत इतकी आहे, अशा पैकी दोन किंवा दोहोपेक्षा जास्त वर्गाचे बॅच नेमता येते याचप्रमाणे इलाखा शहराच्या ठिकाणी हिंदुस्थान सरकार किंवा प्रांतिक सरकार यांनी नेमलेले जस्टिस ऑफ दि पीस असतात

अधिकार.—हिंदुस्थानच्या फौजदारी गुन्हाच्या कायद्यात दिलेल्या सर्व गुन्हाची चौकशी करण्याचा अधिकार हायकोर्ट व सेशन कोर्ट यांना व गुन्हाच्या चौकशीच्या कायद्याच्या नव्या परिशिष्टात दिलेल्या एखाद्या कोर्टास आहे ब्रह्मदेश, ओब, मध्यप्रांत, हुग्री-आसाम आणि सिंध या ठिकाणी फौजदारी शिक्षेक्षेक्षया इतर शिक्षा असलेल्या सर्व गुन्हाची चौकशी करण्याचा अधिकार पहिला वर्ग मॅजिस्ट्रेटाने देण्यात येतो हायकोर्टाला फौजदारी गुन्हाच्या कायद्यात सांगितलेली वाटेल ती शिक्षा देण्याचा अधिकार आहे सेशन जज्जालाहि तितकाच अधिकार आहे परंतु फौजदारी शिक्षेला मात्र हायकोर्टाची परवानगी लागते. त्याच्या मदतगारास फौजी, सत बंधे काळ्यानी किंवा तुरुंग याशिवाय बाकीची कोणतीही शिक्षा देता येते.

इलाखा मॅजिस्ट्रेट किंवा पहिला वर्ग मॅजिस्ट्रेट यांना दोन वर्ग तुरुंग, एक हजार रुपये दंड किंवा फटक इतकी जास्तीत जास्त शिक्षा देता येते. दुसरा वर्ग मॅजिस्ट्रेटाना सहा महिने तुरुंगवास, दोन वर्षे रुपये दंड व कायद्याने देता येण्याइतका एकातवास इतकी जास्तीत जास्त शिक्षा देता येते. पण तिसरा वर्ग मॅजिस्ट्रेटास एक महिना तुरुंग आणि पन्नास रुपये दंड इतकी जास्तीत जास्त शिक्षा देता येते. यरील सर्व मॅजिस्ट्रेटाना गुन्हेगारांना दंड न दिल्यास शिक्षा देता येते. मात्र ती त्याच्या अधिकारापेक्षा जास्त असता कामा नये. सेशन कोर्टातील वाटले काही जिरात पंचाच्या व काही जिल्ह्यात सहागाराच्या मदतीने चालतात. पंचांनी एकमताने दिलेला निकाल न्यायाधीशास बंधनकारक असतो तसा सहागाराचा असतो. त्यांचे जर पंचांच्या मातशी जुळत नसेल तर त्याला ती गोष्ट हायकोर्टाकडे कळवावी लागते व हायकोर्टालाहि प्रत्यक्ष अन्याय होतोपे वाटेल तरच पंचांच्या निकालाविरुद्ध जाता येते. प्रत्येक महत्वाच्या खटल्यात खात्याच्या कोर्टाविरुद्ध वरच्या कोर्टात अपील करता येते. त्या कोर्टाला अपील रद्द करण्याच्या पुन्हा चौकशीचा हुकूम करण्याचा, गुन्हेगारास सोडून देण्याचा, आरोप किंवा शिक्षा बदलण्याचा अधिकार आहे परंतु खालच्या कोर्टाने दिलेली शिक्षा अपिष्टानंतर वाढविण्याचा अधिकार नाही दुसरा किंवा तिसरा वर्ग मॅजिस्ट्रेटाच्या निकासाविरुद्ध अपील जिल्हा मॅजिस्ट्रेटाकडे असतो पहिला वर्ग मॅजिस्ट्रेटाच्या विषा मदतगार देऊन सेशन जज्ज

निकाळविरुद्ध अपील सेशन अजनाकडे असते. सेशनअजम किंवा इलाखा मॅजिस्ट्रेट यांचे निकाळविरुद्ध अपील हायकोर्टाकडे व हायकोर्टाच्या निकाळविरुद्ध प्रिव्ही कौन्सिलकडे अपील करण्याचा हक्क अलीकडे बंद केला आहे. [छे. रु. द. गो. फडके].

कोर्टोरेय—जेन्म. या शहराची लोकसंख्या १९०४ साली ३४,५६४ होती. येथे उत्तम मलमल तयार होते. शिवाय धतूकामसुद्धा येथे बरेच होते. जुन्या कोर्टोरेय राहाराची लोकसंख्या २,००,००० होती. १३०२ मध्ये येथे मोठी लढाई झाली, तातें फौजांचा पराभव झाला. या लढाईत पाश्चिमे सोन्याचे (नाइटाचे) मंत्रेण सापडले. येथील फार प्रसिद्ध इमारत नोर्डेमे ही आहे. ही १२११ मध्ये बांधली. येथे बोन डिंक यांचे उत्तम चित्र आहे. कोर्टोरेय हे शहर रोमन कोरदूकमपासून झाले आहे. हे शहर नॉर्मन लोकांनी उचलले केले. पण तिसरा बाल्डिन याने हे पुन्हा बसविले व बांधविले. पण दमयेकच्या छत्राखेतात फौजांनी हे शहर पुनः जाळून पोडून फक्त फेले. परंतु बरगोथा न्यूक विलेज दि बोल याने हे पुन्हा बांधले.

कोडोफान—हा ईशान्य आफ्रिकेतील आरबो ईजिप्शियन सुदाचा एक प्रांत आहे. या प्रांताचे क्षेत्रफळ १,२०,००० चौरस मैल असून याच्या पश्चिमेत डारफुर, उत्तरेत बायुडाचे माळरान, पूर्वेत ब्राहूड नाइट प्रांत आणि दक्षिणेत शालिकस कोकाचा व इतर निमो जातींचा देश आहे.

कोडोफानचा घराचचा भाग उभतावतत मैदानाचा बनलेला असून, निरनैत, रुध व ओसाड असतो आहे. हत्ती, गेंडे, सिंह, चित्ते, दाळवीट, म्हशी, सते हत्यादि प्राणी येथे आहेत. येथील मुख्य जिल्ह्यातून छोड घेऊन सापडते, पण सर्वगाच्या अमावास्येस ते सापडून न सापडून सारखेच आहे.

र दि वा सी.—इ. स. १९०३ साली येथील लोकसंख्या ५,५०,००० होती. रहिवाशांचे साधारणतः दोन वर्ग करिता येतील, (१) मैदानावरील अरब लोक व (२) डोंगरावरील न्युबाज. मैदानावरील बरेचसे गावकरी संमिश्र रक्ताचे आहेत. किर्येक लहान लहान खेळातील जाती मूळच्या निमो रहिवाशांना या क्षेत्रात आहेत असे सांगतात. गैशामा ही एक महत्त्वाची गाव होय. डार हमीद व पेरेरेमा या जाती हिच्या खालोखाल येतात. फिरत्या व कळपवाल्या अरबांचेही दोन वर्ग करिता येतील उंटपाले अरब व शुराचे कळर पाळणारे अरब यांपैकी उंटपाले अरब उत्तरेकडे रहातात व दुसरे म्हणजे पायारा हे दक्षिणत राहतात. पायारा हे उत्तम शिकारी आहेत. भाळे व रंद पायारधर तळवारी ही यांची शस्त्रे होते. न्युबाज लोकांच्या पुष्कळ शेतगाती आहेत. प्रत्येक गाव आपल्या राजाच्या अमलाखाली असते. न्युबाज लोकांचा बंध फार पाचीन होय. हे लोक फाळे, टेंग्या बांध्याचे व हरद निमो व वयवाचे आहे. उत्तरेकडील डोंगरांत हि कृष्णवर्णाचे व

लोकरीसारख्या केसांचे लोक आहेत, पण यांचे अवयव निमो लोकांसारखे नाहीत. हे आरबी भाषा बोलतात व याना न्युबाअरब लोक अर्धा संज्ञा आहे. एल बोवेद हे या प्रांताच्या राजधानीचे शहर होय. निरनिराळे व्यापारी रस्ते या शहराी येऊन मिळतात. पांडुमपासून सेमारमपून येथे रेल्वे आलेली आहे.

इ ति हा स.—कोडोफानच्या प्राचीन इतिहासाविषयी फारशी माहिती उपलब्ध नाही. येथे केव्हाहि स्वतंत्र राज्य नव्हते. १६ शतकाच्या सुमारास हा प्रांत कुंज साम्राज्याच्या अमलाखाली होता त्या शतकाच्या अखेरीस डारफुरच्या सुलतानाने हा प्रांत जिंकला १७७९ च्या सुमारास तो फिरन कुंज साम्राज्याकडे आला. यावेळी आरबांच्या पुष्कळ टीब्बा येथे येऊ लागल्या १७८४ त हा प्रांत फिरन डारफुर सुलतानाकडे गेला १८२१ त महमद याने हा प्रांत जिंकला. १८८२ पर्यंत तो इंग्लिशाच्या अमलाखाली होता या वर्षी हा प्रांत माहदीच्या ताब्यात गेला. खलीफ अब्दुल्ला हा १८९९ त येथेच मरण पावला. पुढे नूतन सुदान सरकारच्या ताब्यात हा देश गेला. अब्दुल न्युबाज व अरब याना वठणीवर आणून शात करण्यास सुदान सरकारला फारच श्रम पडले

कोयार्क लोक—ईशान्य सैबेरियातील मंगोल जातीच्या लोकांना कोयार्क म्हणतात चुकची लोकांशी त्यांचे साम्य आहे. ते शूर, सुदिमान व स्वावलंबी असून कोनार्कही स्वागित व युद्ध करीत नाहीत लढाईच्या वेळी शत्रूंची संख्या अधिक असल्यास ते आपल्या बायकापोरांना मारून शिवावर उदार होऊन बसतात. त्यांच्या बहुपत्नीवाची ज्ञात असून राक्षसविवाह प्रचलित आहे दु सद् वेदनापासून होणारा नास बांधविण्याकरिता पंगु व म्हारचे याना ठार मारण्यात येत असून पुढी बालहत्याहि प्रचारात होती. घृताला जाळण्यांत येत. हे लोक शासनपंथी आहेत.

कोच—हे मध्यहिंदुस्थानातील भोपाळ जहागिरातील छोडेत संस्थान आहे. हे खास ब्रिटिश सरकारच्या ताब्यातील संस्थान आहे. याचे क्षेत्रफळ १९११ मध्ये १४४ चौरस मैल होते. याच्या उत्तरेत व पूर्वेत मध्यप्रात असून पश्चिमेत व दक्षिणेत बालहेंड संस्थान आहे माळव्याच्या डोंगरपठाराच्या एका टोंकावर हे वसलेले असून याच्या पश्चिम भागातून बडवा नदी बहात गेली आहे. इ. स १७१३ मध्ये महंमद दिलेरखान याने कोच व त्याच्या आसपासचा मुलूख आपल्या ताब्यात आणला. मोंगल बादशहाला साहाय्य केल्याबद्दल त्याला २१ परगण्यांची जहागीर मिळाली मोंगल साम्राज्याच्या न्हातफाली या संस्थानाचा विस्तार भोपाळ संस्थानातून होतो. मराठांच्या अमदानीत मात्र या संस्थानाला उत्तरी कळा लागली. पण अशाहि परिस्थितीत या संस्थानने कसेचसे आपले स्वातंत्र्य राखले. १८९८ मध्ये सिपाही या संस्थानाला उपद्रव देण्यास सुरवात

केली तेव्हा मोपाळ येथील पॉलिटिकल एजंट यांना या संस्थानाला मदत केली. पुढे १८२० मध्ये इरादत म्हणून याना यास त्याच्या बापाला एका दहाश्यासून झालेल्या मुलास पदच्युत केलें. पण यावेळी ब्रिटिशांनी त्याला मदत देण्याचें नाकारलें व त्यामुळे त्याला पेशनवररूप स्वस्थ बघावें लागलें. १८१५ साली महंमद याकूबखान हा गादीवर बसला. त्यानें १९०६ पर्यंत राज्य केलें. त्याच्यामागून सखार अलीखान हा गादीवर आला व तोच हल्ली या संस्थानात नवाब आहे.

या संस्थानची लोकसंख्या १९११ मध्ये १८४५६ होती. संस्थानात एकंदर ८८ खेडी आहेत. संस्थानामध्ये विभेपतः मालवी भाषा प्रचारात आहे. संस्थानातील शेंकडा ४३ लोक शेतकीवर आपली कृति चालवतात. येथें लागवडीसाठी असलेली एकंदर जमीन २३ चौरस मैल आहे. तीपैकी अवघ्या १३ एकराना पाणीपुरवठा होतो. ११ चौरस मैल जंगल आहे. ज्वारी, धनें, गहू व मका ही मुख्य पिकें होत. या संस्थानात दोन खडीचे रस्ते आहेत. एक रस्ता जी. आय. पी रेल्वेच्या कॅथोरा स्टेशन-पर्यंत व दुसरा बमोरास्टेशनपर्यंत जातो. संस्थानिकास फस्टे क्लास मॅजिस्ट्रेटचे अधिकार आहेत. त्याच्या अधिकाऱ्याबाहेरच्या शुन्याची चौकशी पॉलिटिकल एजंट करतो. ब्रिटिश कायदे संस्थानाला लागू आहेत. संस्थानचा खजिना हा पॉलिटिकल एजंटच्या ताब्यात असतो. संस्थानचा वटवसूल १९०४ मध्ये ३७००० रुपये झाला. संस्थानची राजधानी कोर्बाई गाव ही आहे. हें गाव पटना नदीच्या काठी वसलेलें आहे. या गावाच्या पूर्वेस एका टेंकडीवर एक किल्ला असून तो जंबूर नावाच्या दुर्गडानें बांधलेला आहे. हा दुर्गड या संस्थानात मुबलक सांपडतो. याच दुर्गडानें बांधलेली संस्थानातील घरे आहेत. येथें एक पोस्ट ऑफिस व एक हस्पताल आहे.

कोन्हा—संयुक्त प्रांतातील मिर्झापूर जिल्ह्याच्या बायव्य भगातील तहशील १९११ साली हिचें क्षेत्रफळ ३९६ चौरस मैल होतें. १९११ मध्ये या तहशिलीची लोकसंख्या २,७५,८९२ होती. या तहशिलीत एक गाव व १०५६ खेडी होती. ही तहशील गंगेच्या अगदी उत्तरेस असून या तहशिलीची उत्तर हद्द वर्षा नावाची नदी आहे. हा प्रदेश बनारस गृहपरित मोक्त असून फार छुपीक आहे. १९०३-४ मध्ये सुमारे २५० चौरस मैलाच्या व्याप्त लागवड करण्यात आली. त्यापैकी ११३ चौरस मैलांना विहिरी इत्यादिकाच्यामुळे पाणी पुरवठा होत होता.

कोल—ही एक द्रविड जात असून विन्ध्या कैमूर पठारानजीक या कोलांची संख्या जास्त असल्याचें आढळून येत. कोल हा एक निंदार्थ्यक शब्द असून तो अनार्यो-संबंधी आर्यांकडून उपयोगिता जात असे अशी दमगूत आहे. मुंडारी ही, हारे व हारे या मनुष्यजातक शब्दावरून कोल असा शब्द बनला असावा असें म्हणतात. छोट्या, येथें कोल जात मुंडारी अथवा मुंडा या नांवानें

ओळखली जाते. छोटारगडाचे मुंडारी मिर्झापूरच्या कोल जातीसारखे दिसतात. व त्यांची उंची ५। फूट असते. त्यांच्या चेहऱ्या रून पडता, आर्यांच्या रक्ताची घरीच भेटून त्यांच्या पुष्कळ कुटुंबांत झाली असावी असा प्रत्यय येतो. त्यांच्या चेहऱ्यात चौथेज्यहि चरंच दिसून येतें. सरळ नाक व लांब चेहरेपटी पुरुषवर्गात असलेली आढळते. त्यांच्यातील तरुण विवाचे अवयव मृदु व रेखीव असून हडपटी, वोंड व नाक इत्यादि अवयव यथोचित व अर्धे अरुण सुंदर असे असतात. कोल छोट्यापाठी चालण्याची डब मोठी ऐटदार असते असें डास्टननें म्हटलें आहे. कोल जातीच्या उत्पत्तीविषयी अनेक दंतकथा रूढ आहेत. सोमवंशीय ययाति राजा यानें आपल्या राज्याची पाच मुलांत वाटणी केली. हरीवंशावरून असें दिसतें की, ययाति-पुत्र तुवंसु हा दक्षिणेंत रहात असून त्याच्या राजवटीत पाठय, कोरल, चोल व कोल असे पुरुष निर्माण झाले. कोलांचे वंशज हेच प्रस्तुतचे कोल होत. त्याचा रजपुतांशी संबंध आहे असें म्हणतात, परंतु द्राविड वंशाची त्याचा संबंध जोडणाऱ्या दंतकथा ज्यास्त विश्वसनीय असा आहेत. विष्णु-तारुलून आपण देशातूर केलें असें मिर्झापूरचे कोल म्हणतात. रेशा संस्थानातील बाईं राजाच्या मुलुखात बरील स्थान आहे. नानडू हा त्याचा पूजेज होता. च्चारनजीक विभि येथें त्याचें एक देवस्थान असून ते विरमह देवीची उपासना करितात. राजा लाखन अथवा लाखनदेव हें त्याचें उपास्य-देवत होय.

रजतीय, दहेंत, महतीयान, ठाकुरीय, बनान, पहारीय, बरवार, विन, हवरीय, रामवारीय, हनरियाना असे कोल जातीचे वर्ग आहेत. त्यांची एक पंचायत असून तेथें विवाहाचे व काही नैतिक आचरणाचे निवाडे दिले जातात. पंचायतीच्या मुख्यास चौधरी म्हणतात. व त्याची जागा वंशपरंपरागत असते. जातिबहिष्कार व दंड या शिक्षा तेथें फर्माविल्या जातात. कोलांची लगे व घ घ पक्षात होत नाहींत. बहु-पत्नीत्वाच्या तत्वाविषयक त्यांचा प्रह असतो. परंतु अनेक बायका करण्याची त्यांच्यात रुढि आहे. या जातींत कोणा-चीहि लगे रहात नाहींत. विधवाविवाहास मोकळीक असते. काडीमोड करण्याचा प्रथा कोलामध्ये असलेला आढळून येतो. मिर्झापूरच्या कोलामध्ये दत्तकसंबंधी अनेक नियम आहेत. भिगुनिकांन आपल्या भावाच्या मुलास दत्तक त्याचें किंवा एखाद्यानें आपल्या मुलीच्या मुलासहि पुत्र नसल्यास दत्तक प्याचें असा नियम आहे. एखाद्यानें भयंकर गुन्हा केलेला आसल्यास किंवा त्यानें धर्मांतर केलें असल्यास त्याच्या पित्यास एखाद्या मुलास दत्तक देण्याचा अधिकार असतो. एक दत्तक जिवेंत असता दुसरा घेता येत नाहीं. दत्तक घेणाऱ्याचें व देणाऱ्याचें एकच कुल असलें पाहिजे. साधू अथवा फकीर यांना दत्तक घेण्याचा अधिकार नाहीं या जातींत वारसासंबंधाहि अनेक नियम असून नात्या-

विपर्या पाहिले तर असें आढळतें कीं, वधूचे सर्व नाते-
वाईक हे पराविहि नातेवाईक होऊ शकतात, व वर्यासुद्धें
अशीं अनेक नातीं जडतात 'ओरापन' व 'मुडा' हे लेख
पहा. [दृष्ट]

कोलकाद—मद्रास इलाक्याच्या तिनवेडी जिल्ह्यातील
थ्रीवेकुड तालुक्यामधील एक खेडें थ्रीवेकुडमहारा-
पासून पूर्वेस १२ मैलावर हें आहे १९०१ मध्ये या खेड्याची
लोकवस्ती २५१० होती. द्रविडी संहृतीचे हें एक प्राचीन
पीठ होतें अशी आख्यायिका आहे चेर, चोल व पांड्य या
पराण्याचे सत्त्यापक पुरुष जे चेर, चोल व पांड्य हे तिथेहि
मिळून या खेड्यावर राज्य करीत होत असें म्हणतात
पुढें चेर व चोल यांनी अनुक्रमे पश्चिमेस व उत्तरेस आपलीं
स्वतंत्र राज्ये स्थापन केल्यानंतर पांड्य पराण्याची त्यावर
सत्ता सुद्धे झाली व त्यांनी हें खेडेगाव आपली राजधानी
केली मोती काडण्याचा धंदा या गावीं फार मोठा अंश असें
टॉलेमनं म्हटलें आहे पण पुढें कोलारुंजवळ असलेला
समुद्र वराच मार्ग हट्टयावर कोलकाद व समुद्र यांच्यामध्ये
कायल नावाचें एक खेडें बसल व तेथे हा धंदा सुरू झाला

कोलगावा—हें बंगाल इलाक्यामधील भागलपूर नावाच्या
जिल्ह्यातील एका विभागातील गाव आहे हें गंगा नदीच्या
दक्षिण तीरावर बसलें असून येथें ईस्ट इंडियन रेल्वेचें एक
ठोंपें आहे १९०१ साली या गावाची लो स ५०३८ होती.
बंगालचा देवदत्ता स्वतंत्र राजा पियासज्जीन महमूद हा
१५३८ त येथें गौर शहर छुडून आल्यावर मरण पावला. येथें
विभिन्न सन्धेनं कोरलेलें एक लेणें आहे या शहरां लुप्तनसंग
हा विनी प्रवासी आला होता हें गाव व्यापारक्षेत्रात प्रसिद्ध
असून येथें पूर्वी दग लोकरहात असत येथें १८६९ साली
मुनिस्सिपालिटीची स्थापना झाली

कोलघा—एक मजुराची जात सुरतेच्या आग्नेय दिशे-
कडोळ सध्यानात या जातीची वस्ती असून १९११ साली
यांची संख्या ५८४९ होती ते प्राज्ञाना पृथ्वी दानीत
नाहंते, व त्याचे स्वतःच्या जातीचे उपाध्यायहि नाहंते हे
देवतांचे उपासक असून त्यांचे समारंभहि अत्यंत साध्या
स्वरूपाचे असतात त्यांच्यात बहुपत्नीत्व व विधवाविवाह
रूढ आहे मुलाच्या बापाकडून तीन रुपयास वधूची प्रागणी
केली जाते डोळगी वाजवून मिरवणुकी काडतात व उभयपक्षां
देवपेवहि वरीच होते एका जागमावर बसून वधूचाराच्या पदरास
गाढ मारून व उभयवताना नाचें प्यावयास लावून लग्नसमारंभ
आटोपतात त्यानंतर उभय पक्षातील जोडप्याचा नाच होतो
व त्यात वधूवर हेहि मग घेतात नंतर सोमनास इति
मोलवून वधूचाराच्या पदराची गांठ सोडली जाते व वधूचा
शृंगारेंस होतो हनुमान, गिरेदस व काकाबालिया या देव
ताची उपासना कोलघा लोख करतात यांच्यात उपाध्या-
याचा वर्ग नाहीं मृतास दहन करून परीं आल्यावर सुरा-
पान करण्याची याची बहिवाट आहे त्याचा परंपरागत धंदा

म्हणजे नोकरी करणें, खाऊडें तोंडणें व मजुरी करणें अशा
प्रकारचा आहे त्याची आर्थिक स्थिति अत्यंत निष्ठुर अस-
ल्यासुद्धे काहीं कदमुळीवर मुजारा करतात व काहीं लोकाना
दोनदेग तीनदेग दिवस उपवाछहि करारा लागतो बघोदें
सत्यानात कोलघाची लोखसत्या मुमारे एक हजार आहे.
[पन्थीवन]

कोलत्रिस—हा प्राचीन भूगोलात काठिया समुद्राच्या
पूर्वेस असलेला त्रिबोणाकृति गिःहा आशियामायनरमध्ये
होता मर्यादा—उत्तरेस कावेरास, पूर्वेस आयथेरिया, दक्षिणेस
मॉटेस—मासुचिची, आर्मेनिया, आणि पाटसचा काहीं भाग व
पश्चिमेस युजिस्तन साम्राज्या गिःहाला कुतैस (यापूर्वी
मिथेलेया) म्हणतात येथे काहीं जाती रहात असत त्रिबोणाच्या
प्रेतांना मूढमाती देत असत व पुरायाच्या प्रेतास शाडाला
लटकवीत असत किनाऱ्यावरील मुख्य शहर म्हणजे डायोस्कु-
रियसची मिसेथियन बसहृत होय (आधुनिक सुलुम
कॅले) येथील मुख्य नदी पॅसिस (आधुनिक—रिआन)
होती ग्रीक पुराणत या त्यासाची महती होती, व याच
ठिकाणी आरमोनाडाना जावयाचें होत प्राचीन काळी इराणी
साम्राज्यात याचा समावेश होत होता रोमन स्वारांच्या वेळें
मोठया मिथिडावीसच्या ताब्यात हें होतें परंतु त्याचा पापेंन
परामव केल्यावर हा रोमन प्रांत बनला यानंतर ६ व्या
शतकात येथील राजा गोयासेशन अयास्की अथवा अयास्की
सह बड केलें व इराणचा पहिला खुश (५४१) याला
मदतीस बोलावले खुशने किनाऱ्यावरील पेट्रा हें मुख्य
रोमन ठाणें घेतलें सर्व गिःहा इराणी बनणार असें गोवाक्षे-
सने पाहून रोमन मदत बोलावली व पेट्रा पुन्हा परत घेतलें
गोवासेसचा घून झाला, परंतु इराणी सेनापति नाकोरामनचा
परामव केलस येथें झाला (५५३) ५६२ च्या तहानें कोलघा
रोमन लोकांच्या ताब्यात आलें ५९७ त रोमच्या विरुद्ध
बंड झालें दुसऱ्या अस्टिगियनने अयास्की लोकांवर हल्ला
करण्यास अँलन लोकास विधावण्यासाठी इतारियन लिओ
(हा नंतर बादशहा झाला) यास पाठविलें परंतु सारासन
लोकांच्या मदतीसुद्धे हा प्रयत्न निष्फळ झाला १४ व्या
शतकासमाप्त १७ व्या शतकाच्या अतापर्यंत यावर मिमे
लिया नावाखाली डॅडियन या स्वतंत्र पराण्याची सत्ता होती
नंतर धिक्रोड्यान पराण्याची सत्ता सुरू झाली व १८३८ त
त्यांनी रशियास सारंगमोस कडून केल १८६५ त हा गिःहा
रशियानें सालसा केला

कोलचेस्टर—इंग्लंडातील एसेक्सचें कोलचेस्टर हें
बाजार शहर, नदीवरील बंदर, मुनिस्सिपालिटीचा व पार्लमेंटरी
विभाग आहे लंडन या पूर्वदक्षिणेस प्रेस्टन रेल्वेने हें ५२
मैल आहे १९२१ साली येथील लोकसंख्या ४३,३७७ होती
हें कोने नदीवर आहे दुसऱ्या विल्यमने बांधलेला किा
मोडकळीस आला आहे एसेक्स पुराणवस्तुसोपधन मंड-
ळाच्या पदार्थसंग्रहालयात रोमन प्राचीन वस्तू व राखड

परगण्याचें वाचनालय आहे. सेंट बोटास्फ व बेनिडिङ्गझन या दोन मठाशिनाय होली ट्रिनिटी, सेंट मार्टिन व सेंट लिओनार्ड प्रार्थनामंदिरं येथें आहेत. मोफतवाचनालय व काउन्टी रुग्णालय येथें आहे. काही काळपर्यंत येथे छकरी छावणी होती. मोफत व्याकरणशाळा, धंदेशिक्षणाची शाळा आणि इतर बऱ्याच वैयकी संस्था येथे आहेत. कॅसल रमणबाग येथे आहे. धान्याच्या व गुराच्या बाजाराकरिता हें प्रसिद्ध आहे. कापडाचे, बुटाचे व दारूकलेचे बगैरे कारखाने येथे आहेत. कोलंब नदीवरील मासे पकडण्याचें ठिकाण म्युनिसिपॅलिटीच्या मालकीचे आहे. प्रतिनिधिभागातून पार्लमेंटात एक सभासद पाठविला जातो. म्युनिसिपॅलिटीत एक मेअर, ८ सभाद. शहरचे अधिकारी व १४ सभासद असतात. शहराचें क्षेत्रफळ ११,१११ एकर आहे. फ्लॉरिड-असने हें शहर प्रसिद्ध. कोरेसिया राणीच्या कारकीर्दीत तद्देशीय लोकांनी शहर जाळून वसाहतवाल्याची कत्तल केली. ११८९ साली पहिल्या रिचर्डने दिलेल्या सनदेमुळे येथील लोकांस पुष्कळ हक्क मिळाले. १६३५ साली पहिल्या चार्लसच्या सनदेप्रमाणें बेलिफ्रया जार्जी मेयरची नेमणूक करण्यात आली. आपल्या पत्नीच्या लोकांची संख्या जास्त असली म्हणून कॉम्बेलेन १९५३ साली हा सनद बदलली. गेल्ले स्वातंत्र्य १७६३ साली १ व्या जॉर्जेने येथील लोकांस दिलें. १९५५ पासून १८८५ पर्यंत येथून पार्लमेंटात दोन सभासद जात असत. फ्लेमिश वसाहतवाल्यांनी येथे पद कापडाचे कारखाने काढले. १६३८ साली फेअरफॅक्सने शहराला वेढा दिला. उत्तरेकडील भगात झालेल्या कॉम्बेलेच्या जयामुळे तर फेअरफॅक्सचा बागलाव मोड झाला. आठव्या हेन्रीने हें मदनगीस विरासपें राहण्याचें ठिकाण केलें.

कोलंब, चार्लस आगस्टिन (१७३६-१८०९) — चार्लस आगस्टिन कोलंब या फ्रेंच शास्त्रज्ञाचा जन्म फ्रान्सातील अगोलेमी नावाच्या गावी झाला. प्रथमतः त्याने छकरी एंजिनिअरचा पेशा स्वीकारला व काही काळ याप्रमाणें त्याने नोकरी केली. परंतु १७८९ साली फ्रेंच राज्यक्रांतीला झुजात झाली व त्याने आपल्या आगेचा राजीनामा दिला व तो ब्लॅंई एथील आपल्या लहानशा मिळकतीवर जाऊन राहिला. क्रांति झारक सरकारने त्याला नवीन मार्चे व घर्जेने तयार करण्याकरिता पारीस येथें बोलाविलें. सन १८०३ साली त्याला सार्वजनिक शिक्षणखात्यावर तपासनीस (इन्स्पेक्टर) नेमिले. परंतु त्याची शरीरप्रकृति अगोदरच खालावली होती व पुढें चार वर्षांनी तो पारीस येथें मृत्यु पावला. येनशास्त्र, विद्युच्छास्त्र आणि चुंबकत्वशास्त्र याच्या इतिहासात कोलंब याचें नांव फार प्रसिद्ध आहे. सन १७७९ साली त्याने धर्माविषयी महत्त्वाची माहिती पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध केली. यानंतर छुमारे २० वर्षांनी त्याने प्रवाही व्याख्या घर्माविषयी माहिती प्रसिद्ध केली. सन १७८५

साली त्याने एक महत्त्वाचें पुस्तक प्रसिद्ध केलें. या पुस्तकात त्याच्या नावानें प्रसिद्ध असलेली (पिझाची) तुला व तिच्यापासून चुंबकशास्त्र, विद्युच्छास्त्र यात होणारा उपयोग यांचे वर्णन केलें होतें. पदार्थांच्या पृष्ठभागावर विद्युत् कसकडील वसरलेली असते याची माहिती या तुलेच्या साहाय्याने सुलभतेने स्पष्टावर करता येते. त्याने विद्युत्विषयक सिद्धान्त (विद्युत् आणि चुंबकत्व याच्यासंबंधानें) प्रस्तावित केले आहेत. विद्युज्वलतेच्या व्यावहारिक एक परिमाणास कोलंब हें नांव दिलें गेलें आहे.

कोलंबस. — (१४५१-१५०६) — क्रिस्तोफर कोलंबस हा कोलोम्बो कोलंबो याचा मुलगा होय. हा क्रिस्तोफर येथे १४५१ मध्ये जन्मला. काहींच्या मतें तो १४४६ मध्ये जन्म पावला. त्याला पेविया येथील विश्वविद्यालयात विद्याभ्यासासाठी त्याच्या बापायने पाठविलें. विश्वविद्यालयात असताना त्याने भूमिती, भूगुष्टविद्या, ज्योतिष व नकाशे काढण्याची कला याचा अभ्यास केला. वयाच्या १४ व्या वर्षीच त्याने नाविकाचा धंदा परकरीला. तरी पण आपल्या धंद्यातून वेळ सापडताच, तो विणकामाचा बडिलाजित धंदा पहात असे लहानपणापासूनच त्याला नाविकपिढेचा फार नाद असे. त्यामुळे त्याने नाविकाचा धंदा परकळून विरानिवाळ्या देशाच्या सफरी केल्या १४७७ मध्ये तो स्पेन्डसारख्या उत्तरसमुद्रातील येथपर्यंत देवील जाऊन आला. नंतर तो पोर्तुगालमध्ये राहण्यास आला. तेथें त्यानें पेरब्रेलो नावाच्या एका सरदाराच्या फेलिपा नावाच्या मुलीशी लग्न केलें. पेरब्रेलो हा स्पेन्ड हेनरीच्या पदराचा एका दर्यावर्दी सरदार होता. अर्पात यांमुळे त्याला नौकानयन कलेचें सांगोपांग ज्ञान झालें. पेरब्रेलोनें सोधून काढलेल्या नवीन नवीन तपस्वाचीं वर्णनें, त्या देशाचे नकाशे याचा त्यानें तूस अभ्यास केला. पोर्तुगीज लोकांनीं सोधून काढलेल्या सर्व देशांपर्यंत त्यानें सफरी केल्या. त्यामुळे त्याच्या शोधक मनाला नवीन नवीन देश सोधून काढण्याची तळमळ लागली. पश्चिमेच्या मार्गानें आशियाखंडास आपणाला जाता येईल असें त्याच्या मनात येऊं लागलें. अर्थातच त्या दृष्टीनें त्यानें मार्कोपोलो, पीरे द एंजो या धाडशी संशोधकांची प्रवासवर्णनें बारकाईनें वाचून पाहिलीं. या प्रवासवर्णनापासून व त्यात स्वतःच्या वरपनेची भर घाडून त्यानें काहीं सिद्धांत वसविले त्या सिद्धांताच्या आधारेनें नवीन अज्ञात देश सापडणें शक्य आहे असे त्याच्या मनानें वेतले. पण सनात पुष्कळ कल्पना आपल्या तरी कल्पना व सिद्धि याच्यामध्ये साता समुद्रातकें अंतर असतें. शिवाय अशा प्रकारच्या धाडसी कल्पनांना प्रोत्साहन देणें म्हणजे जाणूनघुनून देशाचा अपभ्यर्थ केल्यासारखें होतें आपल्या या धाडसी पण विचारपूर्वक बनलेल्या कल्पनांना सहज मोठमोठे लोक मान्यता देतील अशी कोलंबसाची कल्पना होती. पण त्या बाबतीत त्याला

आ प्रत्यक्ष अनुभव आता त्याच्यामुळे कोलंबसाची पूर्ण निराशा झाली. पोर्तुगालच्या राजाने त्याला मदत देण्याचे नाकारले. स्पेनच्या फर्डिनंड राजाने व इस्पानेला राष्ट्रांनी प्रथम त्याला यरीच आशा दाखविली. पण त्यानीहि शेवटी त्याला अर्थ-यत्न दिला. तरी पण इस्पानेला राष्ट्रांवर ज्याचे वजन असा कोलंबा गिवाग्राड मेहेकास करून पुन्हा फर्डिनंडास कोलंब-साचा मदत देण्याचे रोगाच्या राजाणीकडून आश्वासन पेतले व काही करर जनयतामर्थी सत्यानंतर कोलंबसाने शुभ. मुहुर्तावर आपल्या फिरवावित्त पट्टेला मुद्रात केली. ११. ३ आगस्ट १४९२ ला त्याने पॅट्याला सुरवात केली. प्रथम दोन महिने अमीनार इथीस पडली नाहीं. जहानपरील लोक घायरून गेले. कोलंबाला त्याने दोष देणारा सुरवात केली पण 'धैर्याचा महामेरु' कोलंबस याने आपल पैर्ग व शांतता बट्टे दिती नही. परगंधरावर विश्वास ठेऊन त्याने आपला मार्ग तसाच वाहू उडवला होता. शेवटी आक्टोबरच्या १२ तारखेला त्याला जमीन दिसली. तो सर्वोच्च अग्रांदर हा बेटावर उतरला; व त्याने त्या बेटाचा रैन घेव्हडो असे नाव दिठ तेथील लोकानी मैनी भेषधून त्याने सैलामेरिया फर्मेदे मा, कुषा, हिस्पेनियोला, इटी इत्यादि बेटे सोपून बाढली. हिस्पेनियोला येथे त्याने एक बसाइत स्थापन केली व तो युरोपला परत आऊ. स्पेनमध्ये राजाणीने त्याचा अतिशय चांगल्या रीतीने सरकार केला; व त्याच्या या सफरीने युरोपखंडभर त्यानी कीर्ती पसरली. काही काळ विप्राति वेतल्यानंतर सप्टेंबर १४९२ च्या १४ म्या तारखेस कोलंबस पुन्हा सफरीला निघाला. वाटेत त्याने वमिनिना, मदिगलते, वगालूप, सान्तेसराट, ओर्टग्वा, इन मदिटेन, सदाकुझ, वगैरे इत्यादि बेटे सोपून काढली. नंतर तो हिस्पेनियोला येथे येऊन पोहोचला. तेथील वसाहतीत येथेदराही मान-केली दिसली त्यासुद्धा त्याने फार ईदत बाढले. पण त्याने रोपील कधी यशी जावत्या लावली. सान्याच्या खाणी सोदण्याचे काम सुरू ठरविले व नंतर तो पुन्हा कुषाच्या दक्षिणदिशेने निघाला. यांत येका वगैरे भिरनि-राज्या येराचा शोध करून तो १४९६ च्या जून महिन्यात स्पेन येथे आला. त्याचा राजाणीने चांगल्या तऱ्हेने सरकार केला; व त्याच्या मुलांना चांगल्या मानाच्या जागा देण्यात आल्या. पुन्हा काही काळ विप्राति येऊन कोलंबसाने तिसरी सफर काढली. या सफरीत त्याला दक्षिण अमेरिकेला शोध लागला. तेथु व तो हिस्पेनियोला येथे आला पण त्याला गैरहजेरत बाव्यवस्था मानलेली त्याला आढळून आली. हे पाहून त्याला फार वाईट वाटल. शिवाय खुद्द स्पेनमध्ये राजाणीच्या मांडा कोलंबाविरुद्ध मतलें सल्ले भरून देण्याचा राज्याच्या हिंदुबद्दुर्नी येराचा प्रयत्न चालविला होता; व त्या प्रयत्नात त्यांना यशही येत चालले होते. राजाने गोरठिला ताब्याच्या एका गृहस्थाचा

हिस्पेनियोलाच्या वसाहतीची देखरेख करण्याकरिता पाठवले. त्याने तेथे येऊन कोलंबाला बंदीबान केल व स्पेनला पाठवून दिल. पण पुढे राजाणीला खरी हकीकत कत्ताच त्यानी त्याला मुक्त केले व पुन्हा त्याचा योग्य वडुमान केला.

पुन्हा कोलंबसाने नवव्या सफरीवर जाण्याचा शिथ्य केला या सफरीत त्याने येथेलेहम भेट सोपून काढले. तेथे सुवर्ण विपुल सापडते असे त्याला समजल्यामुळे तेथे त्याने वसाहत स्थापन केली. तो पुन्हा जमेका येथे परत आला. तेथे एक वर्ष विप्राति येऊन तो पुन्हा स्पेनला परत आला. त्याला तेथे पुष्कळ मानमरातब मिळाला, पण त्याची प्रकृति अमर्दा अशाक झाली होती. अशा रीतीने काही काळ फंटल्यावर तो १५०६ मध्ये मरण पावला. कोलंबस हा घरीगने उंच व सुदृढ होता. त्याचा रमे-श्वरावर दृढ विश्वास असे. प्रवृद्ध संकटात देखील तो मात्नी समता बळ देत नसे. त्याच्या मुलीने त्याचे चरित्र लिहिले आहे. त्यावरून त्याच्यासंबंधी पूर्ण माहिती आपणाला उपलब्ध होते.

[संदर्भ ग्रंथ — बॉसिंग्टन आयव्हिंग — हिस्ट्री ऑफ दि वर्ल्ड अँड इव्हॉल्यूशन ऑफ सिस्टोपर कोलंबस (१८२०-१८८८) महादेव गेविंदराव कोलंबकर — कोलंबसाचा वृत्तांत (सन १८८२) मुंबई].

कोलंबस राजा बाबी. — उत्तरअमेरिका सशुक्र सधना-तील ओहिओ संस्थानची राजधानी. हें बंदर अतून माझिन कावे धर्जे मुख्य स्थान आहे हेरिओटो व ओलेटांगी नद्याच्या संगमावर वसले आहे. लोकसंख्या (१९१७) २,२०,१२५. हे तीन रेल्वे केंद्रस्थान असून यात ९ विजेच्या गाड्यांचे काटे आहेत. याथे क्षेत्रफळ १७००. मैल आहे. मुख्य कामकागाचा रस्ता संभार फूट इंच आहे व ब्रॉडस्ट्रीट रस्ता १२० फूट इंच आहे. स्टेट कॅपिटोल, सिटी, हॉल कोर्ट हाऊस, विश्वविद्यालय वगैरे इमारती आहेत. माझीन गृहेल, चिडर यातारचे काही वणीचे गावात आहेत. ओहिओ विश्वविद्यालयात निरनिराळ्या शाखांने अभ्यासक्रम आहेत हे विश्वविद्यालय सरकारी स्वार्तून चालते व कालेजातील शिक्षण मोफत देण्यात येते. याशिवाय कॅपिटल विश्वविद्यालयाची विद्यापीठेहि येथे आहेत. कोलंबस हें ओहिओ येथील कोलंबाच्या व कोलंबाच्या खाणीवळ असल्यामुळे येथे कोलंबाचा व्यापार वराच आहे. पण याशिवाय लोखंडी वस्तूंचा व्यापारहि येथे मोठा आहे कोडे, औषधे, गाड्या व दुसऱ्या अशा वस्तू करण्याचे कारखानेहि येथे आहेत. १७९७ मध्ये येथे वस्ती पहिल्याने झाली. १८२४ त हें गाहर झाले.

कोलंबिया — हे दक्षिण अमेरिकेच्या बायब्य कॉपन्यात एक प्रजासत्ताक राज्य आहे याच्या उत्तरेस बॅरिबियन समुद्र व ब्येनेझुएला, पूर्वेस ब्येनेझुएला व ब्राझील, दक्षिणेस ब्राझील, पेरे व इक्वेडोर व पश्चिमेस इक्वेडोर, पॅसिफिक

महासागर, पनामा व कॅरिबियन समुद्र आहेत याची लांबी १०५० मैल असून रुंदी ८६० मैल आहे क्षेत्रफळ ४,८१,७७१ चौरस मैल आहे पनामाचा भाग गेल्यामुळे या देशाच्या सीमा प्रत्येक बाजूनी अनिश्चित वाल्या आहेत.

स्व ल प व ण न —कॉलंबिया हा अतिशय डोंगराळ प्रदेश आहे सरासरी सिम्मा प्रदेश अँडोझ पर्वताच्या आग्नेय अंश असून विस्तीर्ण लॅनॉस व बॅंगडी मैदानाच्या वनलेला आहे व यामधून अमेझॉन व ओरिनोको नद्यांना मिळणाऱ्या कित्येक पथिमेकडील नद्या वाहतात या भागात निर- निराळ्या वनपटी दारू वाढलेल्या आहेत व फारही भाग लष्कराकडिवांतील निरनिराळ्या प्रकारच्या लागवडीस लागू आहे मैदानात कित्येक ठिकाणी कमी उंचाऱ्या अशा टेकड्या आहेत व येथेच उद्योगधंद्याच्या वसाहती आहेत सखल सपाटीचा प्रदेश दलदलीचा असून गोरे लोकांच्या वसाहतीस अग्रगण्य आहे दुसरा भाग ह्या राज्याच २ क्षेत्रफळ व्यापतो ह्या अतिशय डोंगराळ असून यामधून मेगेलना, कॉका व अँडोझी नद्यांच्या दऱ्या गेलेल्या आहेत या भागातील पर्वत श्रेणी अँड्रियन पर्वताच्या उत्तरेकडील मध्यभागाच्या ओळी आहेत. सखल दऱ्या, डोंगरपठार व पर्वताच्या ओळी यावर चांगली कॉफी होते व दळणवळणाचे मार्ग चांगले झाल्यास या व्यापारात देशाची उन्नति अँडिऑकियाच्या सैन्याच्या खाणीपेक्षा वाढेल.

कोलीयाच्या बोंगरात प्रदेवात ज्वालामुखी पर्वताचे स्फोट व धरणीकपाचे धके-विशेषतः दक्षिण भागात वारवार वसतत परतू हे धके वहेनेष्टुएला व इकेडोरमधाल धक्याएवढे भयकर नाहीत

बेटें —कॉलंबियाचे किनाऱ्यावर फार थोडी बेटे आहेत यापैकी बहुतेक नेहरूंच्या उपयोगातील नकाशावर दाखविण्याइतकी मोठी नाहींत गोर्गोना हे पॅसिफिक महासागराच्या किनाऱ्यावरील मोठे बेट आहे मान्तेरो बेट व पानामा आखातातील मोस्ताची बेट कॉलंबियाच्या ताब्यात आहेत सर्वात मोठे व महत्त्वाचे बेट व्हिएना प्रांतिव्येष्ठितया ह्हे आहे न या—पॅट्रिया, कॅका, मॅग्देलना, कॅब्रेटा व पुद्रामो मुद्र नद्या आहेत मिरा, पॅट्रिया, इस्कुआडे, मिकाड, त्रेनाव्हेदूरा, सॅनज्वान व थोडी या पॅसिफिक किनाऱ्याच्या मुख्य नद्या आहेत अँट्रो, बॅकुबा, सिनु, मॅग्देलना, व्हुलिया या कॅरिबियन इस्टिमच्या नद्या आहेत म्वायाबेरो ग्विनाडा, मेटा व अँरांकवा वरचा भाग या पूर्वकडील मैदानातलं नद्या आहेत

समुद्र किनारा—समुद्र किनारा पॅसिफिक महासागर व
कॅरिबियन समुद्र यांच्या लगत असून पानामाच्या कालव्या-या
योगाने याचे दोन भाग झाले आहेत. टुमाको व वेगाचेहेरा
ही दोन व्यापारी बंदरे आहेत. मिरा, पॅटिया सॅन जुयन
न्यायदान लहान मोठी जातात. कॅथोलिक किनाऱ्याची मुख्य
भाषात टुमाको, बोबो, मॅग्जेलेना, कॅथिड, कोबी, प्युगे, डिये,

सोल्लोन्, कुपिका, ओक्यान्डिआ ही आहेत कॅोरियियन
किना यावर बॅरच किला, कार्यागेना, सॅंटा माय्न्, वरिओह्वाचा
ही मुख्य बंदरे आहेत युरागचें आखात, मोरोस्किलो,
वायनेगा डिसेंटा मार्टे ही मुख्य आखाते आहेत

ह वा—हा देश बहुतेक उत्तर उष्णकटिबंधात आहे
 अँमेझॉनच्या जंगली मैदानाचा थोडासा भाग भूमध्यरेषा
 ओलाढू न दक्षिण उष्णकटिबंधात गेलेला आहे अँडीज
 पर्वत दक्षिणेत्तर या देशातून गेल्यामुळे अटलांटिक महा-
 सागराचे पूर्वेकडे वहाणारे वारे थंड होऊन पूर्व उत्तरीणीवरील
 अँमेझॉनच्या जंगली मैदानावर सुकळ पाऊस पडतो समुद्र
 किनाऱ्यावरील मैदान दलदली व अरण्ये यांनी व्यापले
 असून स्थील हवा फार रोपट आहे वर्षात अँमेझॉन प्रदे-
 शातील हवेल विशेष फेरवटल होत नार्हात

लोक सङ्ख्या—१९११ साली पनामा वगळून फॉल-
मियाची लोकसङ्ख्या ५०,७३,६०४ होती पैकी १,५०,०००
इंडियन लोक होते येथील सध्याचे मोरे लोक, कॉलंबियाचा
गोथ लामून तो जिकल्यावर पुढे ३ शतकात आलेल्या
मोघा वसाहतवाद्यांचे वसाहतीत इंडियन व प्रेस्टिडो हे
येथील जुने रहिवासी होते

राजकीय विभाग व शहरें—यावे १७ विभाग पाडलेले आहेत लहान शहरांमध्ये तालुकाधिकार अन्वयेत असून ते तपासू व विन्यासित प्रसिद्ध आहे शिवाय म्युनिसिपल कॉर्पोरेशन, हॉटेल, गिराडिट इत्ये ठाणे व विन्डो ही दुसरी शहरें आहेत

दखण वळणारे सारंगी — कोलथिया(मध्य) रेल्वे कर
ण्याचा प्रश्न फार मुष्कलीचा आहे. वस्तीचा व पिकाज
प्रदेश बहुतेक डगराळ भागात असल्यामुळे मॅगडेलेना नदी
होय काय ती दखणवळणाच्या सोईची आहे. स्पॅनिश
लोकानी बागाडपत्तन मॅगडेलेना नदीच्या खोऱ्यात आगारे
होन रस्ते पाडले होते. सध्या ते नाडुस्तन स्थितीत आहेत.
कोंकण व नेची नद्यातून लहान पोटी चालतात. मॅगडेलेना
नद्याला मॅगडेलेच्या वळ रेल्वे खादनी व तीन न जोडलेल्या
खादनी आहेत. १९०७ मध्ये योगोटा, बॅरनकिला व फॅटो-
गिनामर्थे रेल्वे चालू होत्या खडवाल उष्ण कटिबंधातील
प्रदेशातून जाका नेण्यास फार अवघड पडत असल्यामुळे
तार व डाकवाट्याची व्यवस्था बरोबर नाही. पॅसिफिक समुद्र-
किनार्यावर झुनाव्हेन्डूरा येथे समुद्रातून तार जाते. कॅरिबि-
यन समुद्रावरील मुख्य बंदरे व प्रांताच्या राजधान्या यांचे
मध्ये व योगोडामर्थे टपलाच दखणवळण आहे. परंतु
त्यात कापार अवघड येतात. झुनाव्हेन्डूरा, बॅरनकिला
फॅटोगिना, सॅटामार्टी व रिओहूँचा या बंदरातून साखीचा
व्यापार चालतो. दुष्काळी व धिळामासार या बंदराचा
हजेडीर व ड्वेनेसुपुलसीची थोडा व्यापार चालतो. लहान पोटी
व नावा नद्यातून देशाच्या अंतर्भागात मालानी नेणान
करतात. किनाऱ्याच्या व्यापार मुळाच नाही. परकी

व्यापार जमन व ब्रिटिश लोकांच्या हातात आहे. कॅरिबियन समुद्राची बंदर व युनायटेड स्टेट्स व युरोपीय बंदरे यामध्ये दळणवळण आहे. १९१४ मध्ये कार्टाजेना, सॅन्टा-मार्टा व सान अँड्रॅज येथे विनतारी वियुतसिदेशाचे स्थापण्यात आले. याचप्रमाणे युनैटेड स्टेट्सची चालू असलेल्या दळणवळणाच्या बाबतीतहि पुष्कळ सुधारणा करण्यात आल्या आहेत. त्याचप्रमाणे वागल्या सडक बांधण्यात आल्या. १९२० मध्ये कोलंबियाच्या मालकीची ८०० मैलाची रेल्वे होती. प्युटो विलचासपासून व्यूकरसागापर्यंत रेल्वे करण्याचे काम चालू झाले. कार्टागे ते काचीपर्यंत पॅसिफिक रेल्वे करण्याचे कामहि सुरू करण्यात आले. याशिवाय इतर किरकोळ रेल्वे तयार करण्याची कामे सुरू करण्यात आली.

क्षे. ती.—कोलंबियाचे बरेच लोक देशी व गुरेडोरे वाळूण उपशोषिका करतात. मका, गहू, इतर माश्यांची धान्ये आज्या व फळे उच्चवट्याच्या मैदानातून पिकवितात. मैदान व सखल द्यावात काफी व क्षमशीलता कठिंध्यातील प्रदेशात होणाऱ्या पदार्थांची लागवड होते. काकाव, कापूस, साखर, तांदूळ, तंबाखू, बनाना (केळी), यॅम, कसबुद्धा, अंतराकाचा, बटाटे व गोड बटाटे हे पदार्थ येथे उपजतात. गुरे चार-ग्याचा धंदा फार पटवतांना नाही. लोकर व चामडी काढण्याकरिता शेळ्या पाळतात. सॅन्टान्डोर प्रांतात घोड्याची पैदाश होते. दुकरे सर्वत्र आढळतात.

खनिज पदार्थ—कोलंबियामध्ये खनिज पदार्थांची पुष्कळ समृद्धता आहे. सोने, रत्ने, पाच, रत्ने, ऑस्टिनस, तांबे, लोखंड, मँगनीज, शिसे, जस्त, पारा, कोळसा, शुद्ध रॉकेल (पेट्रोलियम) व मीठ ही येथील खनिज द्रव्ये आहेत.

पक्षा माल.—बोगोटाजवळील ग्रॅंडेर लोखंडी कारखान्यात सायरेच्या कारखान्यात उपयोगी पडणाऱ्या वॉयलॅर व शेतकीची आरजे होताना. इस्पिनाल येथे मातीची भाडी होतात. पोपायान व वॅन्टो येथे लोखंडाच्या गिरण्या आहेत. अंबालेम व पानिप येथे विज्या तयार होतात. साहेबी टोप्या करणाऱ्या धंदा बहुतेक सर्व ठिकाणी चालतो. आगपेट्या, रम नावाची दाख व साखर येथे तयार होतात.

व्यापार—कणीक, तांदूळ, जव, तयार केलेले अन्न, साखर, कोळसा, पासलेट, बीर, दाख, लिडर, रेल्वेचे सामान, अंत्रे, साधारण लोखंडी सामान, कुंपणाची तार, कापडाचे व इतर कापड, औषधी, इमारतीकरिता करवतलेले लाकूड, सिमेंट व कागद इत्यादि पदार्थ या देशात येतात. व काफी, बनाना (केळी), चामडी, तंबाखू, मीतव्यान धातू, रबर, कॅमिनेट लाकूड, डिन्डिडिन्ड, रंगाचे लाकूड, इस्तिदंत, टोप्या, ऑर्चिड, व्हॅनिला इत्यादि पदार्थ बाहेर रवाना होतात.

द. स. १९१६ मध्ये कोलंबियात परराष्ट्रातून जवळ जवळ ५९३२०४१ पाँडाची आयात झाली. आयात वस्तूत वापड, मीठ, धातू, औषधी, कापड, शेतकीची व खाणीला लागणारी हत्यारे, मादक पेये व तेल या प्रमुख वस्तू

होत्या. द. स. १९१६ मध्ये कोलंबियातून ७२०१३६५ पाँडाचा माल निरगत झाला. निरगत वस्तूंमध्ये साणीतील द्रव्ये कातडी, गुरे डोरे, इत्यादि वस्तू होत्या. शेंकडा ७१ टके माल फक्त युनैटेड स्टेट्समध्येच निरगत झाला.

राज्य व्यवस्था—कायदे करण्याचे मंडळ, राज्यकार्यकारी मंडळ व प्रतिनिधिसभा यांचे पनलेले असते. हे मंडळ बोगोटा येथे दोन वर्षांपासून एकदा फेब्रुवारी पहिलीपासून नव्वद दिवसाकरिता भरत असते. खोनेटमध्ये ४८ सभासद असतात. प्रत्येक प्रांताकरिता तीन सभासद गव्हर्नर व त्याचे सहाय्यार मंडळ निवडते. अध्यक्ष व त्याचे दोन प्रधान संयुक्त शिष्टाकरिता तीन सभासद निवडतात. याची मुदत चार वर्षांची असते. गव्हर्नरमध्ये १७ गव्हर असतात. प्रत्येक ५०,००० लोकाना एक प्रतिनिधि निवडून देता येतो. इंडेन्सिमाकरिता एक मेम्बर प्रत्येकी असतो. काँग्रेसने चार वर्षाकरिता निवडलेल्या एका प्रेसिडेंटच्या हाती कार्यकारी सत्ता असते. राज्यकारभाराची सर्व कामे पाहण्याची सत्ता प्रेसिडेंटला दिलेली असते. याचे मदतीत अंतरराष्ट्रीय, परराष्ट्रीय, जमाबंदी, लष्कर, सार्वजनिक शिक्षण, लोकोपयोगी कामे वगैरे खात्यांच्या मंत्र्यांचे एक मंडळ असते. हे सहा मंत्री प्रेसिडेंट निवडतो व मदत करतो. प्रांताचे गव्हर्नर राज्याचे प्रांताध्यक्ष, परराष्ट्रीय मंत्री, कोर्टाचे न्यायाधीश नेमण्याचा अधिकार प्रेसिडेंटला आहे. याचा पगार सालाना ३१०० पाँड व मंत्र्याच्या १२०० पाँड आहे. राष्ट्रभा मोडून खोनेटला कार्यकारी अधिकार्याच्या नेमणुका करण्याचा अधिकार दिलेला आहे. बोगोटा येथे सात मेम्बरांचे एक वरिष्ठ कोर्ट व प्रत्येक न्याय-विषयक शिष्टात एक कोर्ट अशी येथील न्यायव्यवस्था आहे. फीनिश कोर्ट व मॅजिस्ट्रेट आहेत.

१९१० च्या कोलंबियाच्या काँग्रेसने १८८९ च्या कोलंबियाच्या राज्यशासन घटनेमध्ये महत्वाचे फेरफार केले. १९१० च्या जुन महिन्याच्या १ व्या तारखेत असा एक कायदा पसर करण्यात आला की जर अध्यक्षाची जागा रिक्तकी पडेल तर त्याच्या बदली काँग्रेसने निवडलेल्या दोघा इसमानांमिळून कोलंबियाचा राज्यव्यवस्था पहावी. काँग्रेसने जर दोघा इसमांची निवड केली नाही तर अध्यक्षच्या दिवसीत असलेल्या कार्यकारी मंडळाने सर्व राज्यव्यवस्था पहावी. १९१० मध्ये आक्टोबर महिन्याच्या ३१ व्या तारखेत दुसरा एक कायदा पास करण्यात आला. त्या कायद्यान्वये, काँग्रेसच्या व अध्यक्षाच्या निवडणुकीच्या बाबतीत फक्त खिडितावाचता येणाऱ्या अगर काही स्थावर जिनगी असणाऱ्या पुढपायाच मत देण्याचा अधिकार असला असे ठरविण्यात आले. देहातशिवाय २६ करण्यात आली. अध्यक्षाची मुदत ४ वर्षे करण्यात आली. राष्ट्रीय सभेने एखादा कायदा वेसनदक्षार ठरविले तरी तो कायदा अमलात आणला.

ठरविण्याचा पूर्ण अधिकार वरिष्ठ न्यायकोर्टाला देण्यात आला १९१४-१८ च्या दरम्यान कॅव हा अध्यक्ष होता. त्याच्या काळात ८ जणांचे कॉन्सिल ऑफ स्टेट हे पुन्हा निर्माण करण्याचे ठरले व या मंडळीचे काम अध्यक्षाला राज्यकारभाराच्या बाबतीत सहा देणे हे होते. १९१६ च्या कायद्याने राड्या सैन्याची संख्या ६००० ठरविण्यात आली १९२० च्या जाहीरनाम्याने पायदळ्याची सुदत १५ सहिले, व घोडदळ्याची १८ सहिले सक्तीची करण्यात आली १९२१ मध्ये आरमारखात्याच्या ताब्यात काही इन्जर्स व बोटी होत्या वैधानिक शिक्षण देण्याचेबंदी एक शाळा वाढण्याचेबंदीहि १९०० मध्ये वाढापाट सुरू होती

शिक्षण—राज्यकर्त्यांचे दुर्लक्ष असल्यामुळे शिक्षणप्रगती मूर्खीच नाही. मोठमोठ्या शहरातून दुय्यम शिक्षणाच्या शाळा आहेत कोलंबियात एवढर चार कोलेजे आहेत प्राथमिक शिक्षण मोफत आहे. परंतु सक्तीच नाही १९१६ साली सर्व प्रकारच्या शिक्षणसंस्थांची संख्या ५८३९ होती पैकी ५३८७ प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळा होत्या शेंकडा ५ लोकाना शिक्षण मिळत आहे

धर्म—येथे रोमन कॅथोलिक धर्म चालतो ख्रिस्ती धर्मतांब व कायदा याचे विवद नसलेल्या कोणत्याहि धर्मास येथे मज्जाब नाही सर्व दृष्टीच्या लोकावर ख्रिस्ती धर्मापेक्षाकांचे बघेवच आहे व शिक्षणविषयक ताबा त्याचे हाती आहे.

जमाई दी—परकी माल देशात आल्यावर त्याच्यावर पसविलेला कर व देशात उत्पन्न होणाऱ्या पदार्थांवरील कर, छिफर, दाक, सिगारेट, तंबाखू, आगपेच्या, वातडी, मीठ, सरकारी पावेच्या खाणी, मोत्याचे कारखाने, स्टेप, उद्याल व तारखोती यांचे उत्पन्न व कर या उत्पन्नाच्या बाबी आहेत.

नाणें—सोन्याची नाणी—डबल कॉडोर = २० सेंटर पॉडोर = १० डॉ अर्धा कॉडोर = ५ डॉ. डॉलर = १०० सेंट पादोची नाणी—अर्धा डॉलर = ५० सेंट पेंसेटा = २० सेंट रिबल = १० सेंट निबल = ५ सेंट. ग्रास = २ सेंट व १ सेंट पादोचे नाणे शेंकडा १० व निबल आणि प्रासचे नाणे शेंकडा १ सोन्याच्या नाण्यांचे बाहे. अजून सोन्याच्या नाण्यात अथवा चालू भावाप्रमाणे कागदी नाण्यात यावी लागते.

वजन व मापें—अंतराष्ट्रीय व्यापारात मेट्रिक सिस्टिम पद्धतीची वजन व मापें चालतात परंतु व्यवहारात जुनी स्पॅनिश मापें चालतात. द्रव पदार्थांचे माप लिटर आहे.

हति हास—स्पॅनिश दर्यावर्दी शोक अमेरिका खंडातील कोलंबियाच्या विजाऱ्यावर प्रथम आले. आलेंसोडिजेजिडा १४९९ व १५०१ मध्ये किल्येक ठिकाणी उतरला व कोलंबसने १५०२ मध्ये व्हॅरेग्वा, पोर्टोबेलो व इतर ठिकाणे पाहिली १५०८ मध्ये ओनेदोला स्पॅनिश सरकारपासून

केपव्हेलापासून जमिनच्या आखातापर्यंतच्या प्रदेशाची देणगी मिळाली, व कारियन आखातापासून केप ग्रॅनियस एडिओसपर्यंतचा मुलूख विक्रीसाठी मिळाला. १५१६-१५३७ मध्ये गॅझालो जिमेनेझ डिकेमाचा याच्या हाताखाली एक स्वारी सेंटामाटाईन मॅरेडेलेना नदीच्या काठात गेली होती व केसाडाचे या भागाला न्यू ग्रानाडा हे नाव दिले यानंतर येथे स्पॅनिश सत्ता बसि त्यापिंत झाली व समुद्रकिनाऱ्याचे वाजून भरभराटीच्या बसाहरी झाल्या राज्यव्यवस्थेकरता स्पॅनिश सरकारने न्यू ग्रानाडाचा प्रांत १५६४ मध्ये बनविला. १७१८ मध्ये यावर एक राजप्रायेतिधि नेमण्यात आला या प्रांतात सध्याचा कोलंबिया, व्हेनेझुएला व इक्वेडोरचा समावेश होत असे १८१९ मध्ये कोलंबियाने हे तीन विभाग एकत्र करून त्याला कोलंबियाचे प्रजासत्ताक राज्य असे नाव दिले. परंतु १८२९ मध्ये व्हेनेझुएला अलग झाले व १८३० मध्ये इक्वेडोर अलग झाले. १८३१ मध्ये न्यूग्रानाडाचे प्रजासत्ताक राज्य स्थापित होत व १८३९ मध्ये राज्यव्यवस्था ठरविण्यात आली. प्रेसिडेंटची नेमणूक चार वर्षे ठरविण्यात आली. पहिला प्रेसिडेंट जनरल फ्रेस्को डि पॉला सॅन्डॅन्डर झाला

१९०१ च्या ऑगस्टमध्ये जनरल हीनने अध्यक्षपदाचा राजीनामा दिल्यामुळे जनरल रॅमॉन गोंझालेस व्हेनेझुएला याला एक वर्षपर्यंत अध्यक्ष नेमण्यात आले. १९१० च्या जुलै १५ मध्ये कॅप्रीत रेस्ट्रेपो याला अध्यक्ष निवडण्यात आले याने कोलंबियाची सांपात्तिक स्थिती सुधारण्याचे प्रयत्न केले त्याचप्रमाणे पनामा प्रकरणाचीहि थोड थोडे विलंबात व्यवस्थासाठी त्याने आडोकाट प्रयत्न केले. अध्यक्ष पदाची सुदत ८ व्हातक झाल्या पुन्हा दुसऱ्या खेपेस अध्यक्षाने जागेकरता उभे रहाण्याची विनंती करण्यात आली पण त्याने ती नाकारली त्याच्यामागून १९१४ मध्ये उगे व्हिंसेन्टे कोंचा याची निवड करण्यात आली कोंचा हा हुजुरपक्षाचा होता. तरी पण त्याने आपल्या कार्यकारी मंडळत उदारपक्षाच्या दोषा तिचा गृहस्थाना नेमले परराष्ट्री खात्यावर मोर्का कायदेसु मुजरात या उदा मतवादी व सुप्रसिद्ध विद्वान अद्या मुसत्ताची नेमणूक केली त्याचप्रमाणे वीओ मॅरेडा या उदारपक्षावादी गृहस्थाला फडणीस नेमले पण त्याने व मॅरेडाचे पुढे न पटल्यामुळे मॅरेडा यास राजीनामा द्यावा लागला. कोंचाच्या कारकीर्दीतच महापुढाला घुरात झाली व त्यामुळे जे नवीन नवान सांपात्तिक व इतर अवघड ग्रंथ उद्भूत झाले त्याला टोंड देण्याचे अवघड काम कोंचा गाला करावे लागले १९१८ मध्ये कोंचाची सुदत संपल्यानंतर सुअरेक्ष याला अध्यक्ष निवडण्यात आले

१९०३ मध्ये पनामा हे स्वतंत्र स्थान बनल्यापासून कोलंबिया, पनामा व युनायटेड स्टेट्स यामध्ये बरेच संघर्ष व झुंतां झाले प्रथम उपास्थित झाले होते १९०९ मध्ये ही माध्यमे मिडवेल्याचा झुंतात झाले वियुनून करण्यात आले

पण त्याला यावे तसे यद्य आले नाही. तरी पण त्यावेळी क्वाबसा तह करण्यात आला. या तहान्वये कोलंबियाने पनामा हें स्वतंत्र आहे असे कवळ काढले, १९०३ पूर्वी कोलंबियाने पनामा संस्थानने असे कर्ज घेतले असेल त्यापासून पनामाला मुक्त करण्यात यावे व कोलंबियाच्या मुक्तपणाने भरपाईबद्दल पनामाने १० वर्षेपर्यंत दरवर्षी २५००० डॉलर्स कोलंबियाला द्यावे असे ठरले. वास्तविक कोलंबिया या तहाला राजी नव्हताच. त्यामुळे १९१० मध्ये या तहावर पुन्हा चर्चा होऊन त्यात गुनायटेड स्टेट्सने कोलंबियाला पनामाच्या स्वातंत्र्याबद्दल २,५०,००,००० डॉलर्स द्यावे असे ठरले. पुढे १९१४ च्या वेळी कोलंबिया काँग्रेसने या ठरावाला आपली मान्यता दर्शविली. महायुद्ध सुरू झाल्यानंतर लगेच सुआरेझ याने कोलंबियातील सर्व वृत्तपत्रकारास महायुद्धाच्या बाबतीत तटस्थ पोरण राखण्याची विनंति केली. त्याचप्रमाणे १९१७ मध्ये ज्यावेळी अमेरिका ही दोस्त राष्ट्रांच्या वतीने महायुद्धात पडली त्यावेळीही कोलंबिया या युद्धात तटस्थ राहणार असे सुआरेझ याने पुन्हा मागितले. पुढे राष्ट्रसंघामध्ये सामील होण्यासाठी ज्यावेळी कोलंबियाच्या आमनेमण करण्यात आले त्यावेळी कोलंबिया काँग्रेसने राष्ट्रसंघात सामील होण्याचे ठरविले. पण सामील व्हावयाच्या वेळी पनामा हें स्वतंत्र राष्ट्र मानावयाला कोलंबिया तयार नाही ही अट कोलंबियाने दोस्त राष्ट्रांना कळवून नंतरच गगन राष्ट्रसंघात कोलंबियाने भाग घेतला. १९२० च्या विंथबरमधील राष्ट्रसंघाच्या जनिव्हा येथील बैठकीला कोलंबियाने आपले दोन प्रतिनिधी पाठवले.

कोलवेर (१६१९-१६८३)—या फ्रेंच सुसंघाचा जन्म नहीम्स शहराी झाला. लहान हुद्यावरून चढत चढत अखेराला तो फ्रान्समधील अतिशय थोर मंत्र्यांपैकी एक मंत्री झाला. स. स. १६६९ मध्ये तो कॅनडार-जनरलच्या जागेवर गेला. छंदी अथवा संपत्तीवरील कर व मी करणे व डिपार्टमेंटल कचेरी स्थापने ह्या त्याच्या प्रथम सुधारणा होत. उद्योगधंदे व व्यापार यामध्ये शिस्त व निदमितपणा अथवा असे त्यात मनापासून वाटे. त्याने फेलेले ठराव नेहमी अतिशय कट्टर असत. उद्योगधंदे वाढविणे, अक्षावचोक्या राखून व्यापार विरस्थायी करणे व मोठ्या रकमा मिळावू देऊन नमुनेदार कारागिरांच्या कामाची निपज करणे ह्या गोष्टी त्याने केल्या. बसल गोव्हा करण्यात येणाऱ्या लष्कराचा बंद परगमाकर्तित त्याने कसून प्रयत्न केला व या कार्याचा कर निष्ठुरपणा दाखविला. तथापि पूर्णपणे नवीन अशी पद्धत अमलात आणण्याजोगी त्याने मन विचारी व रांग नव्हते. त्याला सर्रास पुष्कळ अडचणी आल्या, परंतु त्याने शाहानुपणाने व पैश्याने त्यास ताब दिले. जहाजाच्या व्यापाराची त्याला फार आवड होती. त्याचप्रमाणे फळा व शाई हे त्याच्या आवडीचे विषय होते. कारागिरांना उदार देणगी देऊन त्याने जेव्हा उत्पन्न दिले

स. १६६३ मध्ये त्याने दि अँकॅडमी ऑफ इन्फ्रिग्नान्त आणि 'वैस लेटर्' याची स्थापना केली. स. १६६८ त 'अँकॅडमी ऑफ सायन्सेस' ही संस्था त्याने स्थापन केली. स. १६८३ त पॅरिस येथे तो मरण पावला

कोलंबो—कोलंबो ही सीलोनची राजधानी व मुख्य बंदर आहे. हे सीलोन येथेच्या पश्चिम किनाऱ्यावर आहे. येथील लोकसंख्या सन १९०१ मध्ये १,५९,६९१ होती. ह्या मोठ्या व कृत्रिम बंदराच्या दक्षिणेस एक लहानसे भुंदा आहे. येथे पूर्वी किष्ठा होता. परंतु १८६९ मध्ये तो पाठण्यात आला. येथे एक "रॉयल कोलेज", धंदेदक्षिणाचे विद्यालय व सेंट ओसेफ रोमन क्यारोलिक विद्यालय आहे. या शहरात बहुतेक ठिकाणी व्यासये दिवे आहेत व काही ठिकाणी विजेचे दिवे आहेत. शिवाय येथे विनेच्या ट्रामगाड्या आहेत. शिवाय मत्स्यप्रमाणे रिकता हे लोकप्रिय वाहन उपयोगात आहेच. शहरात ३० मिलावरून पाण्याचा पुरवठा होतो. सीलोनमध्ये सुरू झालेल्या बहाच्या व वांकाच्या लागवडीमुळे कोलंबोची बरीच भरभराट झाली. या शहरात जहाजातून पाठविण्यात कोणी बंद करण्याकरिता व स्वच्छ करण्याकरिता सुमारे १०,००० लोक कामावर आहेत कोलंबोचे वाढत्या महत्वाचे कारण ते पूर्वेकडील आगबोटी लागण्याचे बंदर आहे हे होय. १८७५ साली येथील सुंदर पक्ष्यांच्या पायाचा दगड बसविला. या बंदराला अतापूरह्या प्रदर्शने महत्त्व आले आहे ह्या जगातील उत्तम कृत्रिम बंदरांपैकी हे एक आहे आगगाडीच्या वाडीमुळे सीलोन येथेचा सर्व व्यापार येथे आला व अशा रीतीने त्याची भरभराट झाली.

कोलंबो हे प्रथम कालमी या नावाने प्रसिद्ध होते अरब लोकांनी याचे नाव घालून कोलंबु अस ठेविले. १३४६ मध्ये इंग्लंडच्या याने या शहराचा सेरेन्डिप(सुवर्णद्वीप)मधील सर्वात मोठे व सुंदर शहर असा उल्लेख केला आहे १५१७ मध्ये पोर्तुगेज लोकांनी येथे बसाहट केली व १५२० मध्ये त्यांनी आपल्या बंदराला तटबंदी केली. १५८६ मध्ये राजासिंह याने या शहराला वेढा दिला. परंतु त्यात ते पेटा आले नाही १६५९ मध्ये हे एक लोकानी कार्याने केले वेढा हे भरभराटीत होते, व येथे पाच धर्मपंथाचे मठ होते. १०० पेसा जास्त सरदार घराण्यां व १५०० व्यापार व राजकीय धंद्यात असलेल्या लोकांची घराणी येथे होती. १७९६ मध्ये हे ब्रिटिशांना देण्यात आले.

कोलमुक—हेन्री थॉमस कोलमुक या पौरस्त्यमाया-कोविद इंग्रज एडल्याचा जन्म १७६५ त झाला. त्याने शिक्षण घरी व झाले असून वयाच्या पंधराव्या वर्षी त्याने प्राक्क व लेटिन भाषा आणि नाट्य या विषयात परीक्षे प्राप्त केल्या. १८०२ साली हिंदुस्थानात एका कारकुनाच्या जागेवर त्याची नेमणूक झाली व पुढे लष्कराचे पदवी होऊन त्याची हिंदुस्थानात आल्यानंतर

त्याने संस्कृत भाषेचा अभ्यास केला. भाषा माणषारापैकी हा एक विद्वान गृहस्थ बनला. 'वायजेंस्ट ऑफ दि हिंदू डॉ' (हिंदुकायद्याचे वर्गीकृत संग्रहपुस्तक)चे अदुरे राहिलेले भाषांतराचे काम याजकडे देण्यात आले होते १८०५ साली कोर्ट विल्यम येथील दिशालयात हिंदु कायदा व संस्कृत विषयाचा त्याला अध्यापक नेमिले. याच सुमारास त्याने संस्कृत व्याकरण, हिंदुधर्मसंस्काराची माहिती व वेदावर निबंध लिहिले. तो १८१४ साली ईंग्लंडला परत गेला व १८२७ साली मार्चच्या १८ व्या तारखेस दरंग पावला. मरणापूर्वी काही दिवस तो एशियाटिक सोसायटीचा डायरेक्टर होता.

कोलम—वऱ्हाड-मध्यप्रताप्तीला एक असंस्कृत जात यवतमाळच्या वणी तालुक्यात विशेषत राहणारे हे लोक असून याची एकंदर संख्या २५००० आहे. हे लोक गोंड वंशातले आहेत व यांची भाषा कोलामीच आहे व तिचे स्थान गोंडोप्रमाणेच कानडी, सामळ व तेलगु यांच्यामध्ये आहे. कोलामी, भोली व चाचाची बायको भाषा या तिन्ही बहिणीसारख्या आहेत पण गोंडी भाषेपेक्षा ही फारच भिन्न आहे या भाषेचा व नीलगिरिंतल्या उपभाषेचा संबंध आहे. याची कुलनावे मराठी आहेत. याची माणी देखील मराठी आहेत. याची राहणूक कुणव्हासारखी आहे. वऱ्हाडात ज्या बायकास नवरा लोकर मिळत नसे त्या अश्व पुरपावर बसव घालीत आणि लगे करवायास लावून त्यांना आपऱ्या ताब्यात ठेवीत.

याच्यात उपमाती नसून एकाच विभागात लगेच व करणारे काही विभाग पडले आहेत. स्त्रिया रोतात किंवा रानात असताना बघूला हे लोक पळवून नेतात. कधी कधी पुरपांना पत्ता मिळाल्यास ते काठ्या देऊन युद्ध करावयास येत आणि त्या युद्धात बराच लोक हरले तर बघूच्या बापास काही रुपये देऊन बघू घेत. आजकाल तर या युद्धाचे मुसले सोंग करताना. लग्नविधि कुणव्हासारखाच असतो. विधवांचे लग्न त्याच्या आईबापाच्या परवानगीशिवाय होत नाही. पण एखाद्या विधवेला कोणी पुरुष फारच आवडला तर आपल्या ओकसावर पाण्याचे सडके घेऊन त्याच्या घरांत तिने शिरावे म्हणजे तिला बाहेर घालवित। येत नाही काडी कोळणाच्या जोडल्याने मघाचे भांडे घेऊन पंचव्रतसमोर उभे रहावे. त्या भोळ्यावर एक काडी देवावी, तिचे टांक दोघांनी धरावे व नवऱ्याने बायकोस बहीण म्हणावे व बायकोने नवऱ्याला भाऊ म्हणावे म्हणजे काडी गोडेली. हे लोक प्रेत पुरतात. या लोकानी मुख्य देवी शीता आहे. हे लोक गंगाचा उत्पन्न व रक्षणकर्ता कोणी देव आहे असे मानत नाहीत. गावाचे मोठ्या रोगापासून रक्षण करण्याची यांची रीत फार मनोरंजक आहे. गावाच्या चारी दिशास चार दगड ठेवतात. नाईक शीतेला वकरा व कोंबळ्याचा पळी अर्पण करतो व चारी दिशांच्या दगडास जोडणाऱ्या

मिठाच्या ओळी गावानोंवती काढतो. फक्त एक वाट मोकळी ठेवतो त्याच वाटेने सर्वांनी गेले व आले पाहिजे. या ओळीला वेदेश म्हणतात. या ओळीत रोगराईचा प्रवेश होत नाही असे समजतात हे लोक गोंडच्या, हातचे जेवतात पण गोंड याच्या हातचे जेवत नाहीत. हे ठेरीर, वाघ, सर्प, गडबे व कोले खातात. पूर्वी नायकास जमीनीचे वाटे करण्याचा अधिकार होता व अधापपर्यंत हे कोर्टात न जाता पंचाव्हीकडूनच तेंडे तोडून वेतात प्रायश्चित देऊन जातीत परत घेण्याचा विधि असा—पतिताने नदीत डोंके भिजवावे व क्षीर करावा आगदीजवळ वसून सर्व दोष जळाला असे लोकाना सांगितले म्हणजे स्नान करून जातभाईच्या आगठवांचे चरणतीर्थ घ्यावे. स्त्रियास देखील जातीत पावन करून घेण्यास क्षीर करावेच लागते कापूस नोरण्याविषयी याची प्रसिद्धी आहे याना निरनिराळ्या वनस्पती व त्याचा उपयोग फारच चांगला ठाऊक आहे [रसेल व हिरालाल.]

कोलाचल—मद्रास इलाख्यातील त्रावणकोर सत्यानामधील इरेनियल तालुक्यातील एक बंदर याची लोकसंख्या १९०१ साली १००० होती पावसाळ्यात अगर सप्टेंबर ते एप्रिल या महिन्यात १५ ते २० जहाजे व ४०५० बोटी या बंदराला लागतात. येथून कॉफी, खोरे मास, सामान, गूळ इत्यादि मिश्रत वाहारे जातात. व तांदूळ, बंगाली चणे, कोरडे श्यामद शिजसाची आयात होते. येथे पूर्वी मिळीस कारखाना होता. हे प्राचीन काळी चांगले बंदर असून एका वेळी उच लोकांच्या ताब्यात होते असे बापोलोम्पने म्हटले आहे. १७४० मध्ये त्रावणकोरच्या सैन्याचा सेनापति राम अय्यन दख व यांनी उच लोकांचा पराभव केला व हे बंदर ताब्यात घेतले.

कोलायन—एक जात. याची वस्ती मद्रास व पूर्वी प्रांतात असून संख्या (१९११) २२२४१ आहे. मलबारच्या उत्तरेस व दक्षिण कानडातील फासारगड तालुक्यात कोलायन जात बहुधा आढळून येते. दक्षिण मलबारांत या जातीस जराही म्हणतात. माई रायगे व काही हिंदू देवळांत दुधतुपाचा पुरवठा करणे हाच त्याचा बंदपरंपरागत धंदो असला तथापि सध्या बहुतेक कोलायन गवळ्यांचे काम करतात. त्यांच्या ज्ञातसंबंधी दोन विभाग आहेत. आयन अथवा कोल आयन हा एक भेद व मारियन अथवा एरमन हा दुसरा भेद होय. कोलायन हा शब्द गोला व अयन या शब्दापासून झाला आहे गोला हा तेलगू शब्द असून त्याचा अर्थ गवळी असा आहे कोलायन व एरमन या दोन मुख्य पोटजाती परस्परांत लगेच करीत नाहीत. परंतु दोन्ही जातीतील स्त्रिया नाचराशी मात्र संबंध ठेवतात अशा लोकांच्या संततीला कोलायनपेशा हलके लोक म्हणून समजण्यात येते कोलायनाच्या उपाध्यायात मूधावन अथवा पोडवन असे म्हणतात व त्यांची नेमणूक रामाकडून होते. वयात येण्यापूर्वीच कोलायन

पुर्वी लंग ' तालिन्टू ' विधीने करण्यात येतात. कानिस्तन (उपोतिथी) जेव्हा सुकृत पावून देतो तेव्हा तालिस्तमारांभ होतो व नंतर तिच्यावरून तांदूळ, नारळ इत्यादि साज-सज्जाळ ओवाळून टाकण्यात येतात. मृतांचे दहन करण्यांत येत व पडिले दहा दिवसांमेत मतात्म्यास थोडे अन्न मिळवें म्हणून ते याहेर ठेवले जाते. याप्रमाणे दिवशी बांधियन नावाचा उपासक मृताच्या आषेरर जाऊन व विभूति घेऊन एक मनुष्याकार आकृते काडतो तेथें पूजा व नैवेद्य करतात व तो नैवेद्य मृतास अर्पण करतात हा विधि हास्यावर र्जान करून ते श्रुज होतात. [यस्टेन].

कोलार: जि. हद्द:—म्हेंसूर संस्थानच्या पूर्वभागांतला एक जिल्हा. या जिल्ह्याचे क्षेत्रफळ १९११ साली ६,१५,४१९ चौरस मैल होते.

सीमा:—उत्तरेस, अनंतपुर व कडापा जिल्हे, पूर्वेस कडापा व उत्तर अंकोट व जिल्हे; दक्षिणेंस सालेमचा जिल्हा, व पाले-मेस, बंगलोर व हुंहर जिल्हे.

हस्तारगर्जन:—पूर्वेपाठाच्या दक्षिणेंस व ईशान्येंस हा जिल्हा विस्तृतला आहे. या पाटातून पालार व पेनेर नद्या बहात गेल्या आहेत. वायव्येस, नंदिदुगच्या मॉव-तालच्या प्रदेशात अर्कोवती, चिनावती, पेनेर, पालार, पापानी व पोनेर या नद्या उगम पावल्या आहेत. नंदिदुग पासून उत्तरेस एक पर्वताची रांग गेली अतून तिची उंची ४८५१ फूट आहे. या पर्वताचे पेनुगोंड हे सर्वोत्त उंच शिखर होय. या जिल्ह्याच्या मध्यभागातून, ट्याकल, रेवाकेलरी, कोलार (४०२६ फूट), रहमानगड (४२२०) अगस्ती दुर्ग (४१८९) व जोहूलकॉड या रांगा उत्तरेस पसरलेल्या आहेत. पूर्वेत व ईशान्येसीह लहान लहान टेकऱ्यांचे जाळे पसरलेले आहे; व त्यामुळे पुष्कळ खोरी बनलेली आहेत. जिल्ह्याच्या पूर्वे व मध्य भागात पालार नदीची तोंदो अतून त्यामधील जमीन सुपीक आहे.

भूसर:—या जिल्ह्यातील दगड गम्भूर जातीचा अतून त्यांत अभ्रकाचे दगड मधून मधून विस्तुरले आहेत. नंदिदुग मणील दगड हे प्रताइट (यझुंड) दगडाच्या जातीचे आहेत. यौरिंगपेट तालुक्यातून जी टेकऱ्याची मालिका गेली आहे तीत ठिवूड दगड सापडतात हे वरून चपटे असतात. या जिल्ह्याच्या दक्षिणभागात कोलार मॉल्ट फील्ड्स आहेत.

वनस्पती:—बंगलोर जिल्ह्याप्रमाणेंच या जिल्ह्यातदि यरेच तलाज असल्याने, वनस्पतींची समृद्धि आहे. पाण्यात व पाण्याच्या वाजून पुष्कळ प्रकारची मवेंत व मुळ्या सापडतात नंदिदुगच्या टेकऱ्यावरहि अनेक प्रवारच्या वनस्पती व झाडे आहेत. या टेकऱ्यावरील झाडे रूपाच उंचच्या उंच असतात. या झाडांच्या आश्रयाने निरनिराळ्या प्रकारच्या लता व गेली उगवलेल्या असतात.

हवा व पर्जन्यमान:—येथील हवा बंगलोर जिल्ह्यांतला हवेसारखीच आहे. पण बंगलोरपेक्षा येथील पर्जन्याचे प्रमाण थोडे कमी आहे. सर्वे जिल्ह्याचाच हवा निरोगी आहे. त्यातल्या त्यांत. चिकवत्तापूर व कोलार या शहरांनी व त्याच्या आसपासची हवा फार छुरेल आहे. पण चिकवत्तापूर येथे जेव्हाचा घास मार्गार सोताचा लागतो. या जिल्ह्यात बाहेरगावच्या लोकांनी नेहमी येजा असले यांने पांढरा व इतर सौम्य रोगांचा येथे पडाच फैलाव आहे; पण हे साथीचे रोग थंड करण्यासाठी आरोग्यवत्तरक्षक रस्त्याने शमय ती व्यवस्था करण्याचे प्रयत्न चालविले आहेत येथील पर्जन्याचे सरासरी मान २९ इंच आहे.

इतिहास:—या जिल्ह्याचा जो इतिहास उपलब्ध आहे त्यावरून या जिल्ह्यावर अगदी प्रथम महायत्ती अगर याण या लोकांची सत्ता होती. हे महायत्ती आपल्याला बलीचे वंशज असे मानीत. याची राजधानी उत्तर अर्वाट मधील पंडुर्नी पुरी ही होती. हा जिल्हा धरून सर्व सैलपु गुलजावर, पन्नाच राज्य पसरलेले होते, व हे महायत्ती अगर याण राजे हे पन्नाचचे मांडलिक होते. त्यानंतर वैदुष पराण्याचाहि या जिल्ह्यावर सत्ता असावी असे दिसते. दुसऱ्या शतकापासून ते दहाव्या शतकापर्यंत, या जिल्ह्याचा पश्चिमगाय गंग पराण्याच्या ताब्यात होता. नंतर ९९८ मध्ये कोल लोकांनी गंगराण्याची सत्ता माहीती करून आपले बंधत्व बसविले त्याच्या कारकीर्दीत या जिल्ह्याला निकरिलि चोलमडल हे नाव पडले ११९६ च्या सुमारास या कोलांची सत्ता संपुष्टांत येऊन, होमसळ पराण्याची सत्ता या जिल्ह्यावर पसरली १२५४ मध्ये या पराण्याची दोन घराणी होऊन, सोमेश्वराचा मुलगा रासनथ याच्या फडे हा जिल्हा आला पण ही वाटणी फार दिवत टिकी नाही. होयसळ पराण्याचा राजा तिसरा यथाळ याच्या कारकीर्दीत मुन्हा पुर्वीचा सर्व प्रांत एकज्या सत्ताळ्याचा ताब्यात आला. विजयानगरची सत्ता ज्या वेळी या जिल्ह्यावर पसरली त्यावेळी मुलयागल हो या राज्याची राजधानी शाली. १५ व्या शतकाच्या अखेरीस पद्दामनी मुलतानां विजयानगरच्या मुलुतात धुमाळूळ पातला असता यालुग नरसिंह नांवाच्या विजयनगरच्या सेनापतीने या पद्दामनी मुलतानाचा स्वामी मोठा शौर्येने परतविली व स्वतःच विजयानगरचे सिंहासन घळकायले. पुढे बऱ्याच वर्षांनी सत्ते मोठा नावाच्या एका मांडलिक राजाने हुगतूर येथे आगली सत्ता स्थापन केली व या राज्याच्या हस्त्यापदल विजयानगरच्या राजाने त्याला कोलार जिल्ह्याचा पूर्वभाग पश्चिम दिक्ष. १४७६ मध्ये दुसऱ्या एका मांडलिक राजाने पश्चिमेस चिकवत्तापूर नावाचे शहरान स्थापन केले. १७ व्या शतकात कोलार जिल्हा विजापूरच्या ताब्यात जाऊन विजापूरकरांनी या गुलजावर शाहजाही नेमणूक केली. सामाज्याच्या ताब्यात ऋषळ ऋषळ ७० वर्षे

मराठ्यांच्या ताब्यात आल्या पुढे अशुक्रम फडापाचा नवाय, अडोनीचा नवाय, सलावतमेय यांच्या दो ताब्यात गेल. १७६१ मध्ये सलवतमेय यांनी हा जिल्हा हैदर आझीला दिला १७६८ मध्ये ब्रिटिशांच्या ताब्यातहि काही काळ हा किंम होता, पण १७७० मध्ये मराठ्यांनी पुन्हा तो जिंकून घेतला. पुढे हैदरापेन पुन्हा तो आपल्या ताब्यात घेतला पण १७९१ मध्ये ब्रिटिशांनी तो जिंकून घेतला. शेवटी १७९२ मध्ये ब्रिटिशांनी तो म्हैसूरकरांना देऊन जाऊला. या जिल्ह्यातील अवनी, बेटदंगल व टेकल या ठिकाणी प्राचीन काळचे अवशेष सापडतात. नोनमगल येथे १८९७ मध्ये एक जैनांचे देवालय सापडले त्यामध्ये चौम्या अगर पाचव्या शतकातील शिलालेख आढळून आले तसेच त्या देवळात बायें, लहान व्हान मूर्ती व इतर वस्तुहि सापडल्या. नंदी येथील नंदीश्वराचे देवालय व कोलार येथील कोलारम्माचें देवालय ह्मिदि जुनी आहेत. नंदीश्वराच्या देवळातील नक्षीकाम प्रसंगीय आहे. ही दोन्ही देवळे कोलाच्या काळची म्हणजे ११ व्या शतकातील दिसतात कोलार शहरात हैदरआझीच्या घराण्यातील एका प्रसिद्ध पुढार्याचें धडगें आहे. सर्व जिल्ह्यात जे शिलालेख सापडले आहेत ते ह्मिदि छापण्यात आले आहेत

शेतकी.—पठारावरील जमीन तांबडी व देवाळ असून त्यात गव्हा व प्रानाईट दगड पसरलेले आहेत दऱ्यादेगेच्यातील जमीन सुपीक आहे. या जिल्ह्यात बागाइत जमीनहि पुष्कळ आहे रागी, तांदूळ, धान्य, ऊंस व घडाटे ही मुख्य पिके आहेत १९०१-४ साली जंगलाचें क्षेत्रफळ ११५ चौरस मैल होतें व त्याचें फराचें उत्पन्न ४७,००० रुपये झाले.

व्यापार व दळणवळण.—कोलार येथील सोन्याच्या खाणी बगळून दिल्यास इतर धंदेहि येथे धरेच आहेत गोरबिंदनूर येथें सापरेच्या कारखाना आहे. कोलार येथे धंदेशिष्टणाची शाळा आहे कोलार, चिकवन्नर, सिद्धपट तालुक्यात रेशमाचे कारखाने पुष्कळ आहेत. १९०४ मध्ये १४२१ लहान कारखाने व्हॅलेंट तयार करण्याचे होते. याशिवाय लाकडी काम, लोखंडी काम, ताचे पितळेची भांडी तयार करण्याचें काम इत्यादि पुष्कळ प्रकारची कामे येथे होतात. जिल्ह्यात १९०४ साली २९१ तेलाच्या चकत्या व २०९ सापरेचे कारखाने होत्या. मुलवागल या शहरां साखर उकटत तयार होते. मद्रास रेल्वेच्या बंगलोरचा फाटा या जिल्ह्यातून सर्व ठिकाणी गेला आहे

साक्षरता:—१९११ साली लोकसह्येपेकी ४०,९१० लोक साक्षर होते. म्हणजे साक्षरतेचें प्रमाण शेंकडा ५० असें पडलें. इंग्लिश भाषणाच्या लोकांची संख्या २६८९ होती १९०३-४ मध्ये या जिल्ह्यात ४१३ शाळा होत्या.

ता लुका—कोलार जिल्ह्यातील एक तालुका. याचें १,८२,०५४ चौरस मैल आहे. १९११ साली या

तालुक्याची लोकसंख्या ८०,९९१ होती. तालुक्यात कोलार नावाचें शहर व २१२ खेडी आहेत. १९०३-४ साली जमिनीच्या वसुलाचें उत्पन्न १,७१,००० रुपये होतें. या तालुक्याच्या पूर्वे भागाच्या हद्दीवरून पाळार ही नदी वहात आते पश्चिमेस कोलार व चौकलेरी या टेंकड्या आहेत. या तालुक्यात व विशेषतः दक्षिणभागात पुष्कळ मोठे तलाव व विहिरी आहेत. तालुक्यातील व कोलारच्या टेंकड्यावरील पठारातील जमीन सुपीक आहे पुष्कळ जेव्हातून रेशमी किड्याच्या संवर्धनाचा धंदा आढळून येतो

शहर—कोलार जिल्ह्याचें व कोलार तालुक्याचें मुख्य ठिकाण हें शहर चौरींगपेट स्टेशनपासून उत्तरेस ११ मैलावर आहे या शहराची लोकसंख्या १९११ साली ८१९३ होती. कोला हें फार प्राचीन काळापासून प्रसिद्ध आहे याचें पूर्वीच नाव कुबलालपूर असें होतें व त्याचें पुढें कोलाल व कोलार असें रुपांतर झाले येथील कोलारम्माचें प्रसिद्ध देवालय ज्यावेळी अकराव्या शतकात कोलांनी गग पराण्याचें बचेस नष्ट केलें त्यावेळच असून ते रात्रि कोल नावाच्या रागाचें बाधलें असें म्हणतात. ११ व्या शतकात कोलाची सत्ता होयसळ रागाचें वळकवती व कोलांना म्हैसूर मधून हाकलून दिलें. या संवधीचा इतिहास कोलार जिल्ह्यावरील लेखात दिलेला आहे या शहराी हैदरआझीच्या बापाचें एक धडगें असून त्याची व्यवस्था देवण बाबल स्वतंत्र इनाम आहे या शहराच्या भोंवताळचा तट काही वर्षांपूर्वी पाडण्यात आला व शहराभोंवतीचा खंदकहि पुनर्निव्यात आला. त्याच सुमारास पुष्कळ रस्ते बांधण्यात आले रेल्वे रुक होण्यापूर्वी मद्रासच्या रस्त्यावरील कोलार हें रहदारीचें शहर होतें या शहरात विंचू फार आहेत कोरम्मा देवळाच्या प्रवेश दाराखाली जे शुभार आहे त्यात विंचू आहेत असें म्हणतात. देवाला जेवेच म्हणून जे जिन्नस देण्यात येतात त्यात दण्याचा तयार केलेला एक विंचू नेदमी अर्पण करण्यात येतो रेशमाच्या किड्यापाठी मलबेरी वृक्षाची लागवड येथे फार करण्यात येते लोकरी मुरणुस करण्याचा येथे धंदा आहे. येथे दोन हायस्कूल आहेत व मेयोबॅप्टिस्ट एग्लेस्कोप संस्थेची अनाथासाठी एक धंदेशिक्षणाची शाळा आहे १८७० मध्ये या शहराच्या म्युनिसिपालिटी देण्यात आली

गो रुड फो रुड (सोन्याच्या खाणी)—कोलार जिल्ह्याच्या आग्नेय भागातील एक शहर. चौरींगपेट स्टेशनपासून हें १० मैलावर वसलेलें आहे. चौरींगपेटपासून येथपर्यंत कोलार मोरड-फोर्ड रेल्वे आहे. याच्या पश्चिमेस लहान मोठ्या धन्याच टेंकड्या पसरलेल्या आहेत. याचें क्षेत्रफळ १९११ साली १४८८ चौरस मैल असून लोकसंख्या ११,१८४ होती. या प्रदेशातील सोन्याच्या खाणीविषयी प्राचीन काळापासून प्रसिद्धि होती. टिपू सुलतानाचें या खाणी खणण्याचा प्रयत्न केला होता पण तो निष्फळ झाला. १८०१ साली लेफ्टनंट वारन यांचे

भवतः इमंवाया नारैत हा गोष्ट आगली. १८७१ मध्ये मेजर क्लेवेल याने म्हैसूरकराणातून या खाणी खणण्याचा शेत बसोचा नाठकी हद्द मिळविला. पण हें काम एकरपाच्या भाड्यावर निभावया नव्हें असे पाहून त्याने म्हैसूर सरकारच्या हस्ततीने कोलार कनचेगेरीपर्यंत नाकाच्या एका मजक्या २० पांप्प्या मुदतीने २० बौरस मैलांचा प्रदेश कोठाने दिला. १८८१ मध्ये या मजक्या लंडन देशीत प्रसिद्ध खाणीयासाठील पारंगत अशा मेसर्स टेकर थॅड के या शास्त्रज्ञ अभियंत्यांची मदत मिळाली. नोंदिगुण देशील भाणी खणण्यास धन देऊन प्लूर ग अनुमीषक खाणी-तखाने सुरू केले. पण मांडवलाच्या जमावी १८८१ साली ते काम बंद पडले. पण त्याच साडी कॅप्टन प्लूर याने जोंत टेकरच्या प्रोत्साहनाने ते काम आपल्या संगवरी पेटले व त्याच्या नसिषाने त्याचा शेत कर अले. १८८५ मध्ये कोरर येथील खाणीची खोल्या बसत बौहोडे गिनिदि जाती म्हैसूरदरबारांने आपला स्वात हिता देऊन त्याच्या बरील वीरल दर कमी केले. १९०४ च्या खर्चरीत एं.दर १० लक्ष पांड्याच्या किमतीचे धोने या खानेतून बाहेर पडले लापेरी दर एका पांड म्हैसूरकराकाळा व ९० लक्ष डेहोडेड म्हणून वाटण्यात आले. १९०८ मध्ये या खाणीत ११ कॅपच्या काम करीत होत्या. त्यापैकी म्हैसूर, कैपियनोच, उरेगन, नोंदिगुण व बालापाट या वी व कंपण्या गिनिडेड वाटीन अहत. या निर-निशान्या कॅपच्या तळे गीवर ५१० युरोपियन, ४१५ युरो-यियन व २७,००० हिंदू लोक काम करीत होते. १९१८ साली हिंदुस्थानात निपलेल्या खान्यापैकी ९८ टक्के कोलार गॅल्फनीयने होत व त्याची किंमत २९० लक्ष रुपये होती. या खाणीच्या धंद्याला प्रोत्साहन देण्यासाठी म्हैसूर संस्थानने अनेक कायने निर्माण केले. १८९४ मध्ये योरिंगपेट अंजनात पाहून खाणीकडे जागरा एक रेंवेचा फायदा वापरण्यात आला. १८९९ मध्ये आरोग्यशंरक्षक खाते निर्माण करण्यात येऊन ७ लोकांचे एक मंडळ नेमण्यात आले. १९०० साली म्हैसूर सरकारने या खाणीच्या संरक्षणार्थ पोलीसठाणेहि निर्माण केले. १९०२ मध्ये कायरी नदीच्या पाण्याच्या सहा-ण्याने खाणीच्यासाठी विजेच्या पत्रशाची सोय करून देण्यात आली. प्रथम ४१८५ हांस पावरची वीज उत्पन्न होत होती. पण १९०५ मध्ये ती जवळ जवळ ८००० पर्यंत वाढविण्यात आली व हल्ली जवळी २००० पावर वाडविण्याची योजना चालले आहे. या तीतील लोकांना पाण्याची सोय म्हणून पाळार नदीच्या वाडावर असलेल्या बेटमंगल तलावापासून पाणा नेण्यात आले आहे. प्रार्थनामंदिर, इय, मोठमोठी कुकाने ही या ठिकाणी स्थापन झाली आहेत. १८९५ साला-पासूनच येथे एक स्वतंत्र बाहेर पडविण्याची कल्पना संस्था-नच्या बोकात पोचत होती. १९०१ साली तिचा मुलें स्वरूप देण्यात आले नवीन राहाराब रावदेसनपेट हें नांव

देण्यात आले. या बाहेरच्या बाहेरचा खाणीतील मजुराच्या काळी आहेत. या बाहेरात मोठमोठे रस्ते बांधण्यात आले असून विहिरी वगैरे खणण्यात आल्या आहेत.

कोलार सरोवर-हें मद्रास ह्या राज्यातील गोव्या तालुके सरोवर जवळ हें कृष्ण विष्णूनाथ आहे. याच जवळ-मंगल पाणी असून अर्धा भाग दलदलीचा आहे. हें सरोवर प्रथम मंगलछा जलसंग्रहाचा एक फटा बलावा. याचा नाकार मंगलछाच्या असून याच्या दोन्ही बाजूत जवळच गोदावरी व कुपा या नद्या वाहतात व या नद्याच्या मुखाशी गाळ सडून ज्या नम्या जमीनी तयार झाल्या त्याच्या एक-मेकाशी झालेल्या सनेतमानी या सरोवराचा समुद्राशी भूत-केला येथे तुटला. या सरोवरात आता नद्या व बलप्रवाह वाहत असल्यामुळे गाळात पाणी गोठे आहे. परंतु या जल-प्रवाहाबाबेर वाहान देण्यास गाळ दवरवी या ठळकान मरुन काढतो. पारलक्ष्यात या सरोवराची लांबी १०० मैला. हून अधिक असते पण उन्हाळ्यात ती बरीच कमी होते या सरोवराच्या उत्तरेत २० पाहून ५० मैलावर पुर्वे घाटाच्या टेंकड्या असून ठमोवाराच्या २००० बौरस मैल प्रदेशातील जंगलप्रवाह या सरोवरास येऊन मिळतात. या रीतीने साबडेल पाणी परेततकमन व जुविकेकमन या दोन साडावाडे सरोवराच्या बाहेर पडते. या सरोवरात पुष्कळ मासे असून सरोवराच्या तिरावर सर्व सडनेचे पाणउडे पक्षी राहतात. सरो-वरात पुष्कळ बेटे असून त्याबरोल जमीन सुपीक आहे. ही जमीन दारवांनी नागरायाकीता देकनाने दिली जाते.

कोलिकेर, कडोल्क आलवर्द व्हॉन- (१८१० ते १९०१) हा सित्तु शारीशास्त्र व श्रद्धेविज्ञानशास्त्रज्ञा शूरिच येथे सा. ६ जुलै इ. स. १८१० रोजी जन्मला. त्याचे आईबाप शूरिचचे रहिवासी असून त्याची बायकोहि तेथीलच असल्यामुळे, जरी त्याने आपले आयुष्य जर्मनीत घालविलेले असले तरी वस्तविक त्यास स्वित्झरलंडचाच नागरिक म्हणजे योग्य होईल. शूरिचच्या शाळेत प्राथमिक शिक्षण झाल्यावर त्याचा १८३९ मध्ये तेथील विश्वविद्यालयात प्रवेश झाला. पुढे बॉन व बर्लिन येथील विश्वविद्यालयात शिक्षण संपादून त्याने बोहानस सुभर व एक. जी. जे. हन्ने यांचे शिष्यत्व पत्करिले. १८४१ त शूरिच येथे तत्त्वज्ञान विषय घेऊन व १८४३ त हायडेलबर्ग येथे वैद्यकीया अभ्यास करून तो उच्चैष्ठ पदवीधर झाला. हेन्लेच्या हाताखाली शारीरशास्त्रातील प्रेन्चेडक शिष्य म्हणून तो प्रथम नोंकरोस राहिला. परंतु १८४४ त तुलनात्मक शारीरशास्त्राचा व श्रद्धेविज्ञानशास्त्राचा अध्यापक म्हणून त्यास स्वदेशी विश्व-विद्यालयाकडून निमंत्रण आले परंतु तेथे तो फार दिवस राहिला नाही. कारण १८४७ त व्हर्झबर्ग येथील विद्या-लयाकडून त्यास सूत्रनर्देशक येनाच्या तुलनात्मक शारीर-शास्त्राचा व श्रद्धेविज्ञानशास्त्राचा प्रसिद्ध अध्यापक नेमण्यात आले. त्यानंतर, सर्व व्यामोहाचा

बन्धेरियन राहारातल ज्ञान असा विद्यापाटीय जीवनम् आमरण पालवीत असताना तेंपच त्यानें २ नोव्हेंबर १९०५ तारगेस इहलोक सोडला. सूक्ष्मदर्शक यंत्र व कोलिंकेर हें नाव यांचें साहचर्य सतत राहिल यांत शंका नाही. 'सजीव प्राण्याचा सूक्ष्मदर्शक यंत्रांत शोध' हा विषय पुनरुज्जीवित होण्याचा काल व कोलिंकेरच्या एतद्विषयक बोधाचा काल या गोष्टी अगदी एकदम व एकाच वेळी घडून आल्या परंतु यापूर्वी दोन दशके प्रसिद्ध इटालियन माल्पिगी यानें सूक्ष्मदर्शक यंत्राच्या साहाय्यानें प्राणी व वनस्पती यांचे निरीक्षण केलें होतें. माल्पिगीनंतर संयुक्त सूक्ष्मदर्शक यंत्राची सुधारणा व विओडाशीव्हान आणि मॅथिअस यानीं सूक्ष्मसिद्ध अथवा गोलकसिद्धात यांचे केलेलें प्रसिद्धीकरण, या दोन गोष्टींमुळे सूक्ष्मदर्शक यंत्राच्या बोधात एक नवें मन्यंतर घडून आलें. तादृशोचित उत्साहामुळे कोलिंकेर यानें या नवीन विषयाच्या क्षेत्रात तावडतोय प्रवेश केला तेंच त्यानें जे दीर्घकालीन व विविध असे परिश्रम केले त्याला मूळ कारण म्हणजे त्याचें गुरू हेन्ले व ओहानेस मुन्नर हेच होत. तत्कालीन प्रवृत्तीचाहि त्याच्यावर परिणाम झाला.

इतिर येथें व नंतर वर्तमान येथें तुलनात्मक शारीरशास्त्र शिक्षित असताना त्यानें काहीं टिपणें प्रसिद्ध केलीं. १८४१ मध्ये त्याचा पहिला निबंध प्रसिद्ध झाला. त्याचें नाव 'ऑन दि नेचर ऑफ दि सौ-वॉलंड सेमिनल ऑनिसल-क्युलिस' असें असून त्यात सूक्ष्मदर्शक यंत्राच्या साहाय्यानें विविध जातीच्या प्राण्यांची अंतर्गत रचना पाहण्याचा प्रयत्न केलेला होता. वनस्पतिशास्त्रासंबंधी ज्ञान मिळविण्याकरितां, भूमध्यसमुद्राकडे व स्कॉटलंडच्या किनाऱ्याकडे त्यानें सफर केली. सी. टी. ई. व्हॉन साय्दो-उ भावाच्या आपल्या मित्राबरोबर वनस्पतिशास्त्राच्या मासिकाचा सहा-संपादक म्हणून काम करून त्यानें मोठें नाव मिळविलें.

कोलिंकेरच्या राण्या जीवनवृत्तातल शुरुवात होत होती त्या वेळीं फार्ल अर्नेस्ट व्हॉन बेअर याची पिंडशास्त्रासंबंधाची माहिती लोकप्रिय झाली होती व यापेस्वरुपाविषयक ज्ञान व वनस्पतिशास्त्रासंबंधी माहिती या दोन गोष्टींचें महत्त्व लक्षात पडूं लागलें होत. असा वेळीं कोलिंकेर या विषयाकडे वळला. अगुपर्वशी प्राण्यासंबंधी शोध लावण्याचा प्रयत्न प्रयत्न करून नंतर संपूर्णशी प्राण्यावद्दल तो विचार करूं लागला. भूजल-वासी प्राणी व कोंबल्या यांचाच अभ्यास करून न पावता सस्तन प्राण्याच्या पिंडांतहि त्यास विचारात घेऊं करून सोडलें. जीवनशास्त्राचा शोध या विषयात सूक्ष्मदर्शक यंत्राच्या उपयोगातील दृष्टीकरण, परिष्कृष्टन, सर्वोत्कर्षण इ. सवें कृती पूर्णपणें जाणवारा कोलिंकेर याच पहिल्या शास्त्रज्ञ होय. १९ व्या शतकाच्या मध्य व उत्तर पादात झालेल्या पिंडशास्त्राच्या विलक्षण प्रगतीशी कोलिंकेरनें साहचर्य घेतून राहिल यात शंका नाही. १८६१ मध्ये त्यानें

'लेक्चर्स ऑन डेव्हलपमेंट' हा या विषयावरील आपला प्रमाणमूल ग्रंथ प्रसिद्ध केला.

परंतु प्राणिशास्त्र व पिंडशास्त्र यावरच त्याची कीर्ति अधिष्ठित झालेली नसून भूश्मपिंडरचनाशास्त्रावद्दलहि त्यानें नाव मिळविलें आहे. मऊ व रेपारहित स्नायू हा स्नायु-गोलकाच्या भिन्न घटकाचा बनलेला असतो या सिद्धांताचे दिग्दर्शन त्यानें १८८७ मध्ये केलें. या विषयात त्यानें हेन्लेबॅच अनुकरण केलें आहे. शुष्कपृष्ठीत स्नायु, रेपारहित स्नायु, रचचा, अस्थि, दंत, रक्तावाहिन्या व आतडी या सर्वांचे त्यानें संशोधन केलें व काहीं तरी नवीन माहिती त्यानें त्यासंबंधी दिली आहे. काहीं शोध स्फुट टाचणामध्ये, काहीं 'सूक्ष्मदर्शक यंत्राचे शारीरशास्त्र' या आपल्या ग्रंथामध्ये व काहीं निबंधांमध्ये अशा विविध स्थळीं त्यानें आपले शोध प्रथित केले आहेत. सज्जातंतु-रचनाशास्त्रामुळे कोलिंकेरची कीर्ति अडळ झाली आहे. १८४५ मध्ये इतिर येथें जसतानाच सज्जातंतु मज्जा-गोलकाची साहचर्य असत असे सिद्ध करून मध्यवर्ती मज्जा-तंतुचनेसंबंधी होणाऱ्या विचाराचा जणुंकाय त्यानें पायाच घातला असें म्हणता येईल. त्यानंतर त्यान सज्जातंतुचनेच्या सूक्ष्मपिंडरचनाशास्त्रावरून अत्यंत परिश्रम करून मंदू व पृष्टरज्जू यात एकत्र चिगले गेलेले गोलक व तंतु उपायामध्ये सापडतात असें शुंताशुंताचे नमुने पाहिल्यामुळे उत्पन्न झालेले कठिण प्रश्न सोडविण्याच्या कामी त्यानें फार परिश्रम केले व त्यात यशोहि मिळविलें. अगदीं मृदातारणी सदा विराति ध्यावयाचें सोडून देऊन त्यानें सज्जातंतु-विज्ञानशास्त्रासंबंधी शोध लावले. शुद्धावस्थेत असूनहि गोलगी पदार्थांचें महत्त्व कडताच पुनः नव्या साधनाच्या अखंडय करून सज्जातंतुचनेच्या बोधात ता प्रवृत्त झाला. आपल्या हयातीच्या पूर्वार्धात कोलिंकेर हा शारीरशास्त्राचा व इंद्रियविज्ञानशास्त्राचा अध्यापक होता. सूक्ष्मपिंडरचनाशास्त्रासंबंधी त्यानें जे परिश्रम केले त्यातून इंद्रियविज्ञान शास्त्रावद्दल नवीन शोध निष्पन्न झाले एवढेंच नव्हे तर प्रयोगांत सिद्ध होणारे नवीन शोध करून त्यानें त्या शास्त्रात भर दाखिली खरोखर दृग्गया अष्टपलू व्यासंगत्वा मनुष्य पाहण्याचाच अनेक तर आपणास विरुद्ध दानकें फार मागे जावें लागेल ओहानेस मुन्नरच्या काळीं इंद्रिय-विज्ञानशास्त्र व शारीरशास्त्र याच अतिरेक पत्रावा असें कोणासच वाटलें नाही. कोलिंकेरनें त्याचा अन्यत्र पडवून जाणव्या व हा दोन्ही शास्त्रे जगदीं भिन्न अशी मानली जाऊ नयेत असे प्रतिपादन केलें. पादपा गंतवृत्तेच्या पुरायात मानयरातय मिळाला नाही असे कसे होईल ! पूर्वां शुता कोलिंकेर असा त्याचा उर्ग होत असे; परंतु पुढें व्हॉन हा पदवी त्याच्या नावाजोडली गेली अनेक देशा-नस विद्वान् लोकांच्या मदतीचा तो मरय झाला होता. इंग्लंडात त्यानीं प्रसिद्धि झाली व १८८० मध्ये त्याच

रॉयल सोसायटीचा फेलो करण्यात आले. पुढे १८०७ मध्ये व्हुडमोल 'कॉपले पदक' देऊन सोसायटीने कोलेकरचा अत्यंत सन्मान केला.

कोलेगल, ता. ल. का.—मद्रास ह्या राज्यातील कोदैनूर जिल्ह्याचा एक तालुका. उ. अ. ११° ४६' ते १२° १८' व पू. रे. ७६° ५९' ते ७७° २७' १९११ साली याचे क्षेत्रफळ ११९७ चौरस मैल होते. या तालुक्याचा तिन्ही बाजूंनी कावेरी नदी महात गेली आहे. १९११ साली या तालुक्याची लोकवस्ती १,१८,०१७ व १९२१ साली ९५,३५९ होती. या तालुक्यात एक शहर असून १५६ रेडों आहेत. १९२१-२२ मध्ये या तालुक्याचा वसूल १,३२,००० रुपये झाला. या तालुक्यातील लोकवस्ती क्षेत्रफळाच्या मानाने गार कमी आहे, म्हणजे दर चौरस मैल १०० लोक हे प्रमाण पडते. कोदैनूर जिल्ह्याच्या इतर तालुक्यांपेक्षा या तालुक्यात पन्नेन्याचे प्रमाण जास्त आहे. येथील सरासरी मान ३५" आहे. पूर्वपाटातील पर्वताच्या दक्षिणेकडकोड शिखर या तालुक्यामधून गेली आहेत. इतर तालुक्यांपेक्षा हा तालुका थोडासा उंचावर वसलेला असून याने हवामान म्हणून ह्या राज्यातील हवामानाप्रमाणे आहे. जवळ जवळ अर्धा तालुका जंगलमय असून ही जंगले रातोच आहेत. या जंगलामध्ये गुरांना चारा रूप मिळते. कोलेगल तालुक्यातील रमत लोकांचा धंदा मुख्यतः शेतकीचा नहून गुरांचा निपज करण्याचा आहे. या ठिकाणी अलमशायी नावाने प्रसिद्ध असलेल्या ओशी वाहणाच्या गुराची निपज होते.

श. ह. र.—कोलेगल तालुक्याचे हे शहर व मध्यवर्ती ठिकाण आहे उ. अ. १०° १०' व पू. रे. ७७° ७'. १९११ साली या शहराची वस्ती १२,५६६ होती या शहरा जरीचे कापड व रुमाल बागल्या तऱ्हेने तयार होतात. येथे जे रेशमी बापड तयार होते त्याची बरेच ३०० रुपयाच्या बरेच. किंमतीचे असते व अशा प्रकारचा रेशमी जरीचा माल फारच सुक होतो.

कोलेरिज सॅन्मुअल डेलर—(१७७२-१८३४) हा सुप्रसिद्ध इंग्लिश कवि. तत्त्वज्ञ व मार्मिक टीकाकार होता. ऑन कोलेरिज नावाच्या एका पायाचा सर्वात हा पाकटा सुलगा होय. हा डेव्हनशायर परगण्यामधील ओटरी सेंट मेरीज या क्रिस्तालयाच्या आवारात जन्मला. लहानपणीच त्याचा बाप वाररयामुळे त्याला फाईट हॉस्पिटल येथे ठेवण्यात आले. या ठिकाणी चार्लस लॅंग ह्या रयाचा शाळासोबती होता. १७९१ मध्ये कॅप्टन येथील जर्मन कोलेजमध्ये त्याला घाऊण्यात आले. येथे असताना त्याने निरनिराळ्या रिपयावरील पुस्तके वाचून काढली येथे असताना लोक-वादीची सत्ये त्याच्या मनावर पडली ठसली होती. पुढे विश्वविद्यालयातील रद्दगणीचा त्याला कंटाळा आल्यामुळे व तेथे असताना प्रगयाच्या बाबतीत त्याची निराशा झाल्यामुळे त्याने कॅप्टनला रामराम ठोकला व सैन्यामध्ये आपले

नांव दाखल केले. पण हिंदी काम त्याला होणेना. शेवटी मोज्या राटपटीने त्याला सैन्यातून रमा मिळाली व तो १७९४ मध्ये कॅप्टन येथे परत आला नंतर तो बॉक्स-फोर्ड येथे आला. तेथे त्याचा व सौंदे कवीचा परिचय झाला येथे असताना त्याची सारा फिर या कुमारीबरोबर प्रीति जडली व त्याने १७९५ मध्ये तिच्याशी लग्न केले. कॅप्टनमध्ये असतानाच त्याने 'रेविसपीयर ए' नामाचे एक नाटक छापले होते. लग्न झाल्यानंतर तो प्रथम झुव-डन व नंतर नेदर स्टोचे येथे रहावयास आला. येथे असताना त्याची वडेरबरे या सुप्रसिद्ध कवीशी ओ. १७९६ व ती मरेपर्यंत फायम टिकली. समानधर्मी अशा या दोन कवींची थोडक्याच काळात दाट मैत्री जडायी यात आधारे नाही. १७९६ त 'पोएम्स ऑन व्हेरियस सजेक्ट्स', 'ओड टु दि डिपार्टिंग डयर इत्यादि पविता त्याने प्रकाशित केल्या. १७९७ त वर्डस्वर्थच्या सहवासात असताना, 'दि एनशंट मॅरिनर', 'क्रिस्ताबेल'चा पहिला भाग, व 'डुबलरवान' हा काव्ये त्याने लिहिली व वर्डस्वर्थच्या मदतीने लिखिल वेलडू' हे काव्य लिहण्यास आरंभ केला

युरोपपर्यंत पहाण्याची त्याला फार उत्कंठा असे. त्यामुळे १७९८ त वर्डस्वर्थ व त्याची बहिण याच्या समवेत तो हॅवर्ष येथे आला तेवून तो एकदाच रडबरे येथे व नंतर गाटिजन येथे गेला. जर्मनीत असताना त्याने जर्मन भाषेचा अपभ्या नऊ महिन्यास उगड्ड अभ्यास केला. जर्मन याटमयाचा त्याच्या मनावर फार परिणाम झाला. १७९९ त तो लंडन येथे परत आला. तेथे आल्यावर अवघ्या सहा आठवण्यातच त्याने शिलरचे 'वॅलेन्टीन' काव्याचे भाषांतर केले. १८०० त त्याने क्रिस्ताबेल काव्याचा दुसरा भाग लिहिला. फ्रान्समधील बंडाळा तो प्रथम अरी अनुकूल होता तरी पुढे पुढे या बेक्षित स्वातंत्र्याविषय झाला. १८०० त तो लेक्' या भागात रहावयास गेला. तेथे सौंदे हा कवि त्याच्याबरोबर रहात असे. कोलेरिज याला अफूचा नाद अतिशय असे. त्यामुळे त्याचा शरीरप्रकृति फार नाजूक असे. १८०१ त त्याची प्रकृति दासळ झाली. त्यामुळे त्याला विधाति वेग जरूर पडले १८०४ मध्ये तो प्रकृतीच्या स्वास्थ्यासाठी ग्लास् येथे गेला. तेथे असताना त्याची व मास्टाचा गन्धर्गर शर आलेकसांडर वाढ याची मैत्री जमली व याला त्याला आपला सेक्रेटरी नेमले पण लवकरच तो या नोकरीला कंटाळला व त्याने तिचा राजी-नामा देऊन इंग्लंडत प्रवास करण्यास सुरुवात केली. इट-लंडन असता टीक, हॅमोल्ड, बेन्सन इत्यादि मोठमोठ्या विद्वा-नांशी त्याचा परिचय झाला. तो १८०६ त इंग्लंडात परत आला. १८०८ त त्याने रॉयल इन्स्टिट्यूशन या संस्थेतके लेक्चरपरीश्वर व्याख्यान दिली. नंतर तो वर्डस्वर्थकडे रहा-वयास गेला. येथे असताना त्याने 'मॅड' नावाचे एक पत्र सुरू केले व अगष्टे ९ महिनेच टिकले १८१२ मध्ये त्याने पुन्हा

शेनसपियरवर व्याख्यानें दिली. १८१३ त त्यानें लिहिलेल्या 'रिमोस' या नाटकाचा डफरीलेड थिएटरात प्रयोग झाला व तो यशस्वीहि वठला. १८१७ त बार्नाप्रकोषा खिटेरेरिया सिविलाइन लीव्हन व स्वतःच आत्मपूत अर्शा तीन पुस्तकें त्यानें प्रकाशित केली. १८१८ त पुन्हा त्यानें काही व्याख्यानें दिली. पण पुढें मात्र त्याची प्रकृति फारच बिघडूं लागली. तरी पण त्याचा व्यासंग अखेरपर्यंत चालूच होता. त्याच्या काव्यावर लुब्ध झालेले कित्येक लोक त्याच्याशी चर्चा करण्याकरता, व त्याच्या तोंडून मननीय विचार ऐकण्याकरता जमत असत. १८२४ त रॉयल सोसायटी ऑफ लिटरेचरचा ॲन्वोसिएट म्हणून त्याची निवड करण्यात आली व त्यामुळे त्याला १०० पिनीचा हप्ता मिळूं लागला. १८२५ त त्याचे 'एड्स टु रिलेक्शन' हें काव्य व 'दि कॉन्स्टिट्यूशन ऑफ चर्च अँड स्टेट' हा ग्रंथ प्रसिद्ध झाला. १८३४ त तो मरण पावला. त्याच्या मृत्यूनंतर १८३५ त 'टेलरप्रिन्स', १८०० त 'फ्रॅन्फोन्स ऑफ ॲन एनकायर्सिंग रिपब्लिक', 'लेटर्स अँड ॲनिमा पोएट्रा' हे ग्रंथ प्रसिद्ध करण्यात आले. कोलेरिज हा असाधारण बुद्धिमत्तेचा माणूस होता. त्याची प्रतिभा उच्च दर्जाची होती. त्याची कल्पनाशक्ति दाढगी होती. त्यानें लिहिलेल्या काव्यावरून तो किती उच्च दर्जाचा कवि होता हें दिसून येतें. पण तो केवळ पवित्रता प्रतीचा कवि होता एवढेंच नाही तर तो उत्कृष्ट टॉकाकारहि होता. शेक्सपियर अगर बँट्लेव्हेरील त्याचे लेख वाचले असता अगर काव्याच्या विद्यातावरील त्याचे विवेचन वाचले असता बरील म्हणण्याची हत्यता पटवून दिवाय रहात नाही. तत्त्वज्ञानाचा व धर्माचा अभ्यास त्यानें खोल रीतीने केला होता व त्याच्या मनाची छाप तत्कालीन इंग्लिश तत्त्वज्ञानाच्या पाहण्यावर पडलेली आढळून येते. घासमी भाषेन करण्यात तर त्याचा हातरीडा असे. तो आपल्या संभषणाने भोवतूदास भाळून याकांत असे. त्याला हुश्र व्यसन नसतें तर त्यानें बाह्यमात आणखी पुष्कळच भर टाकली असती. तरी पण आहे त्या काव्यावरून व लेखनावरून त्यानें इंग्लिश वादमायात फार वचच दर्जाचे स्थान त्यानें पटकावले आहे व ते यथायोग्य आहे यात वाद नाही.

[संदर्भग्रंथ—जे. डी. फॅपवेल-सॅम्पबल टेलर कोलेरिज-ए वॉरेटिड १८१३; एच. डी. ड्रेल-कोलेरिज (जेन ऑफ लेटर्स सॉरीज १८८४)].

कोलेरुन—कोलेरुन हा कावेरी नदीच्या उत्तरेकडील एक फाटा असून तो त्रिचनपल्लीच्या पश्चिमेस १ मैल अंतरावरून कुठला आहे. हा प्रथम १० मैलपर्यंत कावेरीची समान्तर राहून नंतर तिच्याकडे वाहत जातो व जवळ-जवळ तिला जाऊन मिळतो. या त्याच्या वळणाने बनलेल्या वेडाघात धीरंगम हें नाव आहे. हें वेड त्रिचनपल्ली निघात आहे. या वेडाच्या खालच्या टोंकाशी बरील

'फाटपाची दिशा घडलून तो ईशान्येस तंजावरच्या उत्तरर-हद्दीवरून वाहत जातो व देवीकोटईजवळ समुद्रास गाऊन मिळतो. या फाटपाचा कालन्याकंड चांगला उपयोग होतो. या फाटपाचा ठिकाणिकाणी पाणी अडविण्याकरिता बांध बांधले असून त्यापैकी उपमानावडील व सुखानंदवडील मुख्य होत. या फाटपाच्या मुखाजवळ काही मैलपर्यंत होडया चालतात. फाटपाची लांबी १४ मैल असून त्यापासून १०४ चौरस मैल जमनीनेच पाणी मिळतें.

कोलोना—प्रेशियाच्या व्हाइन नदीच्या गातातील पवित्र्या प्रतीची तटबंदी असलेले शहर हें एस्सल रॅपेलच्या ईशान्येस आगगाडीच्या रस्त्याने ४४ मैलावर व्हाइन नदीच्या डाव्या तटी अर्धवर्तुळाकार वसलेलें आहे. ह्या ठिकाणी व्हाइन नदीचे पात्र नौकानयनास सोईचे असल्यामुळे, व ह्या शहराभोंवती होहमागींच जणू कस जाळेंच पसरलेलें असल्याने येथून युरोपमधील धांपत्याहि महत्त्वदा शहराशी दळणवळण फार सुलभ झालें आहे. येथील सर्वात प्रेक्षणीय इमारत म्हणजे बँधेडल होय. ही इमारत गोंथिक शिल्पकलेचें एक उत्तम नमूना म्हणून अस्ता चालेल. हिच्यात १७९४ मध्ये ग्रेन तोफ गाळून तयार केलेला ५४३ इंचेडवेट वजनाची एक सर्वात मोठी धंदा आहे. ह्या शहरात इतकी देवालय आहेत की प्राचीन काळाच्या काही लोक जर्मन रोम असे म्हणत असत. येथें तिसऱ्या फेडरिक वित्ससर्चें इमारक म्हणून उभारलेला एक २२३ फूट उंचीचा अधारीही पुतळा आहे. हें शहर व्हाइन नदीवरील व्यापाराचें एक मुख्य केंद्रस्थान नवून औद्योगिकदृष्ट्या देखील या शहरास फार महत्त्व आहे. प्रसिद्ध कोलनवाटर येथेंच तयार होतें. येथें प्रसिद्ध होत असलेल्या 'कोलोना गॅलॅरी' चा जर्मनीत सर्वात जास्ती छप आहे. येथील लोकसंख्येपैकी शेकडा ८० लोक रोमन कॅथोलिक धर्मीचे आहेत. धर्मोत्प्रेषी तंटयामुळे ह्या शहराचे बरेंच झुकसान झालें आहे. १७९४ मध्ये ग्रेन्डा हें शहर फ्रेंचानी घेतलें तेव्हा त्याची लोकसंख्या सगरी ४००० होती. परंतु १८१५ त व्हिएन्नाच्या सन्धाने जेव्हा तें फ्रेंचांकडे होत तेव्हापासून आतापर्यंत त्याची फारशी भर-भराद झाली नाही. १८८५ मध्ये त्याची लोकसंख्या सुमारे ११ लाखा होती; आणि पुढील दोस वर्षांत ही आणखी एक लाखांनी वाढली. १९१० साली थकी लोकसंख्या ५,१६,५५० होती.

कोलोफीन—कोलोफीन हें प्राचीन शहर आयोनियातील हॅल. एफेसच्या उत्तरेस १५ मैलावर हें होतें. याचे बंदर नोडियम अथवा नवीन कोलोफीन होतें. साग्रत या जमेल्या टुंचा नांव असून ती डीप-मिडीयन्च्या जवळ आहे, व समुद्राच्या रेल्वेवरील वे-हेलियवी स्टेशनच्या दक्षिणेस ५ मैलावर हें आहे. मालवाणिज्यापासून २ मैलावर आहे. पादशाकच्या ऊद्धारमानने हें स्वादिले व इ. ५.

पूर्वी ८ व्या व ७ व्या शतकात हें शहर भरभराटीच्या शिरा-
रास पोहोचले होते. १६९१ त लिबियाच्या मायबेतने सुटले.
येथें होमरचा जन्म झाला असे येथील लोकांचे म्हणणे आहे.
परंतु मिमनरमस नांवाच्या कवीचा जन्म येथें झाला. थोडेंत
जहागीरदाराची सत्ता येथें होती. १८७७ त लिबियेकडून
येथील लोकवस्ती एफेसतला नेह्रा. नॅटियम अथवा नुवीन
कोलोफोन येथें हेरियन अपोलोन मंदिर होते.

कोलोरॅडो—अमेरिका संयुक्त संस्थानातील एक ठिकाण.
याचे क्षेत्रफळ १,०३,९४८ चौ. मैल असून येथील लोक. सं.
(१९१८) १,०३,९४८ आहे. १९१० साली तेथें मिननेसी-
याची लोक. सं. १,३६,८५१ इतकी होती. तीर्थर्षी १९२२
इसवी, ४८६९ हॉब्स, ८७१० आयरिश १७,०७१ जर्मन,
१३,४४५ स्विडिश आणि १५३३ इतके कॅनेडियन लोक
होते. १९१६ साली डेनव्हर या राजधानीची लोक सं. ५८,५३९
होती. या संस्थानात रोमनकॅथोलिक, मेथोडिस्ट, प्रेसबिटे-
रियन, बॅप्टिस्ट व कॉमिगेशनलिस्ट इत्यादि भग्नपंथ आहेत
तथापि येंथीलक मंथाने अनुयायी जास्त आहेत. १९१५
साली १८६९ प्राथमिक शाळा व १७ हायस्कूल या दोहोंत
मिळून ४९२१ शिक्षक होते व विद्यार्थ्यांची संख्या १,८४,४७१
होती. १९१६-१७ साली स्टेट टीचर्स कॉलेजात ७० अध्या-
पक व १८३२ विद्यार्थी होते. १९१५ सालचा एकंदर शैश-
निक दर्ज ७०,४०,१७४ डॉलर्स झाला आहे. शिक्षणाकरिता
क्रिस्के कॉलेज आहेत. कोलोरॅडो कॉलेज, मुनिव्हर्सिटी ऑफ
कोलोरॅडो, मुनिव्हर्सिटी ऑफ डेनव्हर, चॅम्बरलिन ऑबसर्व्हे-
टरी वगैरे शिक्षणसंस्था प्रसिद्ध आहेत फोर्ट कॉलिन्समधील
शेतकी कॉलेज व स्कूल ऑफ माइन्स या संस्थाहि नावाज-
लेल्या आहेत. ता. ३० नोव्हेंबर १९१८ रोजी संस्थानचे
कर्ज ४७,३५,८०० डॉलर्स होते. १९१८ मध्ये जमीनसत्त्याचे
उत्पन्न १३,५२,८९४०९ डॉलर्स होते नॅशनलगार्ड नावाच्या
लष्कराचें मुख्य ठाणें डेनव्हर येथें असून पायदळ, पोडे-
स्वार, तोफखाना, स्थापत्यपथक, वैद्यकीय पथक, वगैरे
अनेक प्रकार सैन्यात आहेत. १९१० साली ४६,१०० इतकी
शेतनंबराची संख्या असून एकंदर क्षेत्रफळ १,३५,१२९,१९३
एकर होतें. पाटबंधाऱ्यामुळे संस्थानची बरीच जमीन लागवड
करण्यास योग्य झाली आहे. मुख्य पोक म्हणजे गहू, ज्वारी,
वटाटे, ओट, गवत व मका हें होय. फळे व भाज्याहि विपुल
होतात खाणीच्या व धातूच्या ओतवामाबद्दल कोलो-
रॅडो फार प्रसिद्ध आहे. सोने, चांदी, तांबें, पॅट्रोलियम,
शिलें, जस्त, मॅग्नेट, सॅंडस्टोन, लाइमस्टोन व कोळसा इत्यादि
अनेक पदार्थांची निपज या ठिकाणी बरीच मोठी होते.
येथील उद्योगधंद्यात १९१४ च्या खानेपुमारीवरून
१८,१७,७६,००० डॉलर्स इतकें मांडवल गुंतले असून मज-
रांची संख्या २७,२७८ होती. सोने, रूपां, शिलें व जस्त वगैरे
पदार्थ शुद्ध करण्याचे मोठे कारखाने येथें आहेत. १९१६
साली संस्थानांत ५८-३ मैल मेनटॅक रेल्वे होती १९१७

साली संस्थानात एकंदर ८ सेव्हिन्स येऊ शकता. आगस्ट १
सन १८७९ रोजी संस्थानचा युनियनमध्यें अंतर्भाव कर-
ण्यात आला. अजराल असेंज्वांत एक शीनेट असतें व तेथील
चार वर्षांकरिता निवडलेल्या सभासदांची संख्या ३५ असते.
त्यापैकी अर्ध्यासदस्थाना दर दोन वर्षांनी आपले आगा सोडावी
लागते. शीनेटशिवाय हाउस ऑफ रिप्रेझेंटेटिव्हज म्हणून
एक ६९ सदस्यांचा संप असतो व त्यातील लोकांची निवड
फक्त दोन वर्षांपुरतीच असते. जेथून निवडणूक व्हावयाची
त्या मित्वात एक वर्ष राहणारे व ३५ वर्षांच्या वर असलेले
सर्व वृद्धिपुत्रा उपर्युक्त उभय संस्थांचे सभासद होऊ शक-
तात. संस्थानातफे फेडरल कॉमिसेल २ शीनेटर व ४ प्रति-
निधी पाठविता येतात [शू एस. मिऑलॉजिकल सर्व्हे रिपोर्ट,
हाल-हिस्टरी ऑफ कोलोरॅडो]

कोलुमबड—मद्रास इलाह्यातील मलबार जिल्ह्याच्या
पाठपाट तालुक्यातील एक शहर येथील लोक. सं. १९०१
साली १८०० होती. कोलुमबडचे नविदी जहागीरदार येथें
राहतात. यानी येथें एक हायस्कूल स्थापन केले आहे. या
शहराच्या दक्षिणेंत २ मैलावर कंचकुदपी नावाचें एक मोठें
हिंदू देवालय आहे. कोलुमड व नेलियापपी या डॉंगराळ
प्रदेशात कांकीची लागवड शास्त्र्यापसून या शहराचा व्यापार
वाढला आहे.

कोलुमशक—हा शक जिस्त शकाच्या ८२४ किंवा
८२५ या वर्षी सुरू झाला [अय्यर-प्रा. हि.] हा मलबा-
रात चालू आहे

कोलुमलई—मद्रासमधील सालेम जिल्ह्यातील गाम-
फल व अतुर तालुक्यातील पर्वताची ओळ ही ओळ
उत्तर अक्षांश ११° १०' ते ११° २७' व पूर्व रेखांश
७८° १८' ते ७८° ३०' या मध्ये आहे सपाटीच्या मागात
ही ओळ एकदम उंच वाढलेली आहे व तिची शिखरे
सपाट असली असत भात होतो परंतु खरोखर शिखरातून
अरुंद व खोल अशा अनेक दऱ्या असून त्याच्यामुळे सुमारे
१७ मैल लांब ओळीत सृष्टिसौंदर्य फार मनोहार आहे.
उत्तरेकडील ४००० फूट उंच गोलेशा मुख्यपर्वतून खाली
आतुरच्या सुपाक सपाट प्रदेशाची शोभा दिसते पलीकडील
दक्षिणेकडच्या कड्यावरून गवताची कुण्ठे व त्यामधून
वाढलेली तुळजूळीत फणसाची व साबुदाण्याची उंच झाडे.
खोल दऱ्या व खिडी आढळतात. अगदी दक्षिणेकडील
उंच कड्यावरून कावेरीचा देखावा दिसतो शेंदूरयें, पाचा-
यमलेश्वर, फलरायण येथें जे लोक राहतात त्यांपैकी काही
लोकांची वस्ती या पर्वतावर आहे. हे लोक वन्याज शेन-
फळावर लागवड करतात परंतु त्यांनी पूर्वी फार उपयुक्त
असलेल्या जंगलाचा नाश केला आहे

कोलहटकर, भाऊराव—एक महाराष्ट्रीय नट भाऊ-
राव १८८३ साली फिलोस्फर कंपनीत शिरले त्या वेळेस
त्यांचे वय सुमारे १९ वर्षांचे होते त्यांनी प्रथम रंगभूमीवर

प्रवेश केला त्या दिवशी मंडळीस १५०० रुपयाची प्राप्ति झाली. इतकी प्राप्ति यापूर्वी कधी झाली नव्हती. भाऊराव हे पूर्वी कंपनीकडून पगार घेत असून पुढे भागीनेच होते. यांना पाजाना शिकविण्याचा रिवा आपले स्वतःच काम करण्याचा फंडाळा नसे. एवढेच नव्हे तर, नाटकास किर्लोसिंह कमी उत्पन्न होतो व मंडळी किर्लोसिंह कर्मा येतो आपले काम कर्मोशीने करीत असत. यानी चांगलेच पैसे मिळविले, व धर्मोदाय आणि सार्वजनिक कामे यासहि त्यांनी चांगली मदत केली १८९९ साली मुंबईस गुजराथेंतील दुष्काळ-पीडित गुराफरिता मंडळीच्यातर्फे भाऊरावांनी १५०० रुपये दिले या वेळी मुंबईकरांनी यास सर आलबंद याच्या हस्ते एक मानपत्र दिले विलयतंत काचेच्या कारखान्यात शिक्षा-वयास गेलेले दृष्ट्य रा चांगले यानी सुसाम यास तिबडे बोलाविले होते, व तुम्ही इकडे आल्यास मोठमोठ्या लोकांस वगैरे लोकात तुमची ओळख करून देऊन तुमच्या गुणाची चीज करून देईन असे त्यांनी आश्वासन दिले होते परंतु त्याची प्रकृति या नेळी टीक नसल्यामुळे ही विनंति त्यांना मान्य करता आली नाही भाऊराव याची उत्तम गवयात जरी गणना होणार नाही तरी आपल्या मधुर कंठवानेच त्यांनी रुपये लोकास वस करून घेतले होते आवाजी तयार करून त्यांनी तीस ताज्यात ठेविलेच होते पण त्यात नै माधुर्य होतं ती पुष्कळांनी ईश्वरदत्त देणगीच म्हणली पाहिजे १९०१ साली भाऊराव वारले मरणसमयी त्यांचे वय १८ वर्षांचे होते

भाऊराव दि ११वात सुरेप होते. यांचे सुभद्रेचे व मंथ-रेचे काग फार अप्रतिम पडे. ते "भाऊराव" ह्या टोपण नावाने सर्वाना परिचित असत अण्णा विलोकर वारल्या-पसून (१८८५) पाच वर्षेपर्यंत रा. नाटेकर, बाघोलीकर व भाऊराव यानी कंपनी चालविली होती पुढे भाऊराव एकट्या राहिले या वेळी ते पुरवपाट करीत असत. ते अण्णाच्या सल्लानेंत कसलेले नट असून, सर्व महाराष्ट्राला त्यांनी आपल्या सुस्वर गायनाने मोहून टाकिले होते. [रंगमणि.]

कोल्हा—कोल्हा हा प्राणी पुण्याच्या वर्गीतच मोडतो. बुभ्रा व साडगा या यांत व कोल्हामें पुष्कळसे साम्य आपल्याला दृष्टीस पडतें. याच्या संवयी बहुतेक सारख्याच आहेत शिवाय दंतरचना, गर्भधारणकाल, डोळ्यातील गोळकार बाहुल्या इत्यादि बापतीतहि या त्रिकोणे सारक्य नजरेस येतें. यूरोपमील कोल्हाची उंची १५ इंच व लांबी जवळ जवळ २ फूट असते. याच्या अंगावरील मऊ केस भुटण्या रंगाचे असतात पण पाठीवरचे मात्र काळे असतात. कोल्हे पुष्पिवरील सर्व भागात आढळतात. पण देशमित्र-त्वाप्रमाणे याच्यामध्येहि धोंडेपार भिन्नत्व आढळून येतें. ईश्वरमणील कोल्हा वराच मोठा असतो व त्याला ईश्वरि-यन साडगा अशा टोपण नावाने संबोधण्यात येतें. आग्निंकेतील

कोल्हे निरनिराळ्या प्रकारचे असतात, काहीं काळ्या पाठीचे असतात तर- काहीं ठिगण्याचे असतात व काहीं मुरकट रंगाचे असतात हिंदुस्थानातील कोल्हे ईश्वरमणील कोल्हासारखे असतात कोल्हे हे रात्रिचर प्राणी आहेत. दिवसा ते झाडीमध्ये अगर इतर जागी दडून बसतात. संध्या-काळ झाली की मग त्याच्या मुंडीच्या डुंडी बाहेर पडतात एकेक टोळी दोन-तीनी मुद्रा कचित प्रसंगा दृष्टीस पडतें रात्रास या टोळ्या भक्ष्य शोधण्यासाठी बाहेर पडतात शेतामध्ये, वागेमध्ये अगर खेड्यापाड्यातहि भक्ष्यशोधनार्थ यांची स्वाधी होते हरिण, मेंढरा यांची देखील हे शिकार करतात. प्रांश, व इतर फळे यांची यांना भारी आवड असते वरीलपैकी काहींच भक्ष्य मिळाले नाही तर मग मेलत्या जनावरांचे मांस अगर इतर मलमुक्त पदार्थ याच हि फडा उडवण्यास हे मांगुण्डे पहात नाहीत कोल्हाचे ओरडेंण फारच कर्कश असतें एमदा कोल्हा कर्कश आवाज काढ लागला की जवळपास असणारे सर्व कोल्हे समवेच कर्कश आवाज काढ लागतात व हें ओरडणें रात्रभर चालू असतें "कोल्हेकुई" हा वादप्रचार यावरून पडलेला दिसतो कोल्हाच्या कांहीं जाती लवकर माणसाळतात पण काहीं काहीं जाती अजीबाद माणसाळत नाहीत. पण माणसाळ-लेले कोल्हे देखील कुत्र्याप्रमाणे आपल्या धन्यावर प्रेम करीत नाहीत. कोल्हाची अस ही कुत्र्याप्रमाणे इगानी नसते याची जत धर्तेबद्दल व लुच्चेगिरीबद्दल फार प्रसिद्ध आहे. पण जात्या हे फार भिन्ने असतात रंगच्या निवावर प्रसंग येतला की ते मरून पडल्याचे सांग आणतात निरनिराळ्या अडचणीतून हरएक युक्ति योजून वार पडल्याची कला यांना उपगतच आहे अशा प्रकारच्या चातुर्व्याच्या गोष्टी सर्व देशाच्या वाढमयात आपल्याला आढळून येतात. ईश्वरपण गोष्टीत याला प्रामुप्याने स्थान दिलेले आढळते. आपल्या इकडेहि प्रचलित कोल्हाच्या धर्तपणाची गोष्ट आढळते. कोल्हा याला वेदात ऋग्वेदे मध्ये गद्या काढून रट-णाता असे नाव दिले आहे. हे रानडुकराप्रमाणेच स्वभावतः भिन्ने असतात असे ऋग्वेदात (१० २८, ४) म्हटलेले आहे. हा प्राणी शवभक्षक आहे असे अथर्व-वेदात (११. १, १) म्हटलेले आढळते. पौढवाच्यदांत शृंगाल-सुत नावाचे सूक्त आढळते कोल्हामध्ये ६० ते ६५ दिवस गर्भधारणेचा काल आहे. त्यानंतर साधारणतः एप्रिल महिन्यात प्रसूतपति होते. कोल्हाची पिंसे फार जाळ व खोदकर असतात कोल्हाचे बघोमान साधारणतः १४।१५ वर्षांचे असतें आपल्या पिलाची गोपासन कोल्हे फारच काळजीपूर्वक करतात असे नमरेस आले आहे. हिंदुस्थानात व इतर देशातहि कोल्हाची शिकार कर-ण्याचा प्रयात पूर्वीपासूनच आहे. शिकारी कुत्र्याच्या साहा-य्याने शिकारी लोक कोल्हाची शिकार करतात तरांत कोल्हे हे स्वभावतः धूर्त व काचेबाज असल्याने ते छत्रकर सापडतच

नाहीत व त्यामुळे शिंदीसोबत कारच गडा येते असे म्हणतात.

कोल्हाटी—मुंबई इलाख्यात याची वस्ती महाराष्ट्र, कर्नाटक, कानडा, कुरुवा ग ठाणे या भागातून आहे. १९०१ मध्ये याची संख्या १८९१ होती. पैकीं बरेचका २९८९ हेत्या. कर्नाटकात यांना डोंगरी म्हणतात व अहमदनगर जिल्ह्यात खेडगरी असे यांचे नाव आहे. तथापि डोंग्याच्या कोल्हाटपाण्या हलक्या वर्गाचे मानण्यात येते अनेक जातीतून या जातीत भरती होते असते. व बहुधा शिंद्याच्या पेशवापुत्तीवर कोल्हाटपाचा निर्णय आहे.

मराठी, गुजराथी, बुद्धरे किंवा पोटेरे, पळ किंवा काने, हत्का, बले किंवा बाडार (महार डोंगार), गोपलगणी, अरे व मुसलमान या गोटजाती कोल्हाटपात आहेत. जातीभावीत लग्नध्वजदार होती या गोटजाती निरनिराळ्या भागात रहातात.

कोल्हाटी किंवा डोंगरी हे लोक अतिशूद्रातच गणता येतील. ह्यांचा मूळ पुरुष नट, ह्यास 'बोला' असे दोगण नाव होत. व त्यावरून त्यांच्या वंशगास कोल्हाटी हो संज्ञा पडली आहे. ह्यांनी ताडूकपातीस माणकेवर हे त्यांचे मूल वसतिस्थान होय परंतु हे लोक एके ठिकाणी असे वसित रहातात. ते फिरस्ते असून गावबाहेर चढ्याच्या हांपण्यातून मुबाम करतात त्याच्या भावेत मराठी व गुजराथी ह्यांचे मिश्रण आहे. ह्यांची उपनावे, अंधारे, जधव, पवार आणि साकेवर अशीं असून ह्या सर्व कुटुंबांमध्ये रोटीवेडीव्यवहार चालतात. दोरावरून चालण, नाचणे, गाणे, कोल्हाटपा मारणे, दिगाच्या फण्या, चाकें व फडफडाच्या बाहुल्या करणे हे ह्या लोकांचे धंदे होते. ह्यांची चालचलणूक शईट असते. पुष्कळ त्रिया कसवीणपणा करून रहातात, व तसे करणास त्यास जातीची समतीहि मिळते. मुलगी वयात आली म्हणजे कसवीण किंवा चापनीण होणे ह्या दोहोंपैकी एक मार्ग तिच्या पतकरण्यास लागतात. आपल्या आईबापाच्या संमतीने घरभरणी होणे हे जर पसत असेल तर ती तशी लागते. म्हणजे तिचे लग्न करून तिजवर सक्त नजर ठेवतात. पण तिचे जर कसवीण होण्याची आवडी चुपी दर्शविली तर तिआ जातिवाधाच्या पंचामतीपुर्वे व्याणून रुग्न करतात. ती पंच लोकास एक मेजवानी देते, व त्याच्या समतेने कसवीण ठरविली जाते ! असे झारपावर तिच्याशी जातिवाधाचा अनपानादि व्ययहार तुटतो तथापि कालगतीने तिचा कसवीणचा धंदा चालेनाशा झाला म्हणजे तिचा परामर्ष घेतात लग्न करणे झाल्यास मुलीच्या बापास मुलाच्या बापांने १०० पावून २०० रु दयेत हुंडा द्यावा अगती. इतका हुंडा देण्याचे सामर्थ्य नसल्यास दोन कुटुंबात परस्पर येडीव्यवहार (वाटेलेडे) करतात.

लग्नात मागणी, हळद, देवकार्य, गडगनेर, तेलसाडी व लग्न हे सुटप विधी होते विधवेला विसन्यादा लग्न करावयाचे झाल्यास लग्नाच्या वेळेस जवळ एक कॉपडा पंजून वयाचे लागते. प्रथम रुद्धी विवाह करून मग प्रथम वराने विधवेचा विवाह केलेला चालतो. घटकोटाला या जातीत परवानगी नाही. पुण जिल्ह्यात एताद्या कोल्हाटाने जर व्याभिचार केला तर तिचे भेस व नवऱ्याच्या मित्रा व केश काढून सत्कारास खाविलात व सोने तापवून त्याच्या भिमेला डग देतात. नवरावायबोचे पटत नसल्यास नवरा काही रकम घेऊन बायकांवराल हप्ता सोडून देतो.

महादेव व माफति याची कोल्हाटी पूजा करतात, खडोवा गरीजार्द, भैरवा, जानार्द, जोषार्द, म्हसोवा वगैरे ग्रामदेवतांना भजतात सताना पुरतात व त्यांचे और्ध्वदेहिक विधी करतात.

याच्यातील पुरुष व बायका कसत व भिक्षा यावर उपजाविका करतात बहुतेक त्रिया वेश्यापार करतात उच्च वर्गातील मुली पळवून आणून त्यांना वेश्या बनवितात गोपालगणी कोल्हाटिणी पुरुषांना कार मोडून राकतात अशी त्याति आहे त्या याकरिता उत्तम मुली निवडून काढितात त्यांना सोनवेडी म्हणतात. पुणे जिल्ह्यात काही कोल्हाटपाशा पेशव्याकडून इनामे मिळाली आहेत.

कोल्हाट या जातीचे दोन भेद आहेत. एकाचे नाव डुकरकोल्हाटी व दुसऱ्याचे खाम किंवा पालकोल्हाटी पहिल्या वर्गाचे लोक रावडकर पुष्कळ उपद्रव देऊ लागली म्हणजे त्यास भाते टांचून मारतात हे मोठोठे दूरबडे घालतात पण गुरे चोरोत नाहीत. खामकोल्हाटी फारच आळशी आहेत हे कण्या करतात व आपल्या पांयकाच्या वेश्यापणावर निर्बाह करतात हे लोक मोठ्या गेळ्यातून लहान हांपण्या बाचून आपल्या बायकास नववून शोपडीच्या दारावर बसवितात व स्वतः काठेंतरी शोपडीच्या पाठीमागे असतात. डुकरकोल्हाटी गावात राहून वेश्यापण करतात याच्यात भोरी, बाणवेधिया, धुवरवाले, व मुसलमान कोल्हाटी असे चार वर्ग आहेत. परस्परत आन किंवा लग्नव्यवहार नाही याच्यात कोणाचाहि प्रवेश होतो. यांचे लग्न व हाडीत बहुवरास नवी वर्षे नेसवून जातीतलगाच नागणाच्या तक्षण मुलीकडून नाच करवून व मंडळीस दाख पावून होतो. गिलागपुतात तर हिडुविधीने लग्न होतात. याच्यातले सुंदर व नाचूक लोक मुसलमान होतात हे प्रेने जाळतात किंवा पुरतात अमन्यास तिसऱ्या दिवशी सयताच्या अस्था गेळा करून एका सलीत्यात भरून गावबावरून निरवितात आणि कोल्हाटणी त्यास्यासमेत नाचत आतात आणि सभासोने त्या कोठे तरा पुरुन थर्म्य पोषतात व त्यास शेंदूर पासतात याच्या

पुण्यापेक्षा पायबा पुष्कळ आहेत. व्यक्तिचारीणी बायका-कडून काही दिवस कवून त्यांना दोषी किंवा निर्दोषी ठरवितात. डुकरतेहूदी रानडुकरे आल्याने सारण्यात पार कुशल व दूर आहेत पण ते करी वर्षा डुकरे मार घ्याच्या भिन्नचोच्या मंत्र करतात व पिआपरा हा बायकाच्या जारावळ देणे चोरचा माल ठपवून देवतात हा जार चढुपा पाटील किंवा कोणी तरी श्रीमंत घाँवीनच असतो. लहान मुलात व मुलेंत न.येणे व कपूरत करणे शिफारितात. मुंथदे इत्यादीत उंच जातीच्या मुली चोखन पळवितात व त्यात बेरा वन.विश्यागिता विस्तृत किंवा पाळवितात. [एन.वेन, रसेल व हिरालाल, अलोन-रमविधि व सोह्याळे]

कोल्हाण-बिहार-ओरिसा इत्यादीतील सिंगभूम जिल्ह्यातील सररुडी इस्टेट फोल्हाणचे क्षेत्रक १९०१ साली १९५५ चौरस मैल होते. कोल्हाणचा प्रदेश उच्चतरल अमून दक्षिणेस काही ठिकाणी त्याची उंची समुद्रपट्टमापासून ७१० फूट, तर काही ठिकाणी १००० फूट आहे. उत्तरेस व पूर्वेस मद्रास हा प्रदेश बराच सपाट आहे. या प्रदेशात पुष्कळ सफर रोखी असून या प्रदेशातील जमिनीत ताम्रवृक्ष, खाद्य-धान्य, डाह इत्यादि गिनत पिकतात. या प्रदेशाच्या आग्नेय भाग खडकाळ असून यात जंगल आहे. पशिम व नैऋत्य भागात टेक्या असून या ठिकाणी हि पुष्कळ जंगले आहेत. या ठिकाणची वस्ती अर्थात फार पातळ आहे. या भागातील रोखी खोपड्या खोपड्याची मिळून झालेली आहेत. या प्रदेशात हो जातीचे लोक राहतात. १८०० च्या सुमारास या प्रदेशात छोटानागपूरमधील लुखरेच्या टोळ्या आभ्यास येत असत. हो लंफेहि आपल्या शेजारच्या प्रदेशात छत्रपुटी करीत असत व त्यामुळे पोराहट्याच्या राज्याला व सिंगभूमच्या उत्तरेस असलेल्या छोट्या सत्यानांना याचा फार उपद्रव होत असे. याचा बदोबस्त करण्यासाठी ब्रिटिश-सरकारने या स्थानिकांना मदत करण्याने कजुल वेळे पण तेवजाने निभाव लागेना. तेव्हा याच्या बंदोबस्ताचे काम ब्रिटिश सरकारने स्वतः आपल्याकडे घेतले. कनेल रिचर्डने आपले क्षेत्र या भागात नेकन हो. लोकाना अशीस आणले; व त्यांना धरण येणे भाग पाडले. त्यानंतर सिंगभूमस्थानातील २० परगणे व मयूरभंज स्थानातून चार परगणे वेगळे या घोर्वात परग याचा एक स्वतंत्र भाग बनविला. यालाच फोल्हाणचा प्रदेश असे नाव अहे. १८५७ च्या संडात पोराहट्याच्या राजाला या प्रदेशातील हो लोक इमज-विद्रु आऊन मिळाले. पण पुढे १८५९ मध्ये या राजाचा व या लोकांचा इमजानी पराभव केला.

या प्रदेशातील रोप्यांचे लहानमोठे छप बनविणारात आहे. आहेत. प्रत्येक संघावर एक हुंदा अगर पाटील हा अधिकारी असतो, व अशा छेन्नाच्या संघावर एक माणकी अगर ताडवा-पाटील असतो. प्रत्येक मुन्पाला आपल्या रोप्याचा वस्तु गोळा करावा लागतो व आपल्या छेन्नातील गुन्हेगारांची

पाळत राखून त्यांना पकडण्याची जबाबदारी असते. या त्याच्या कामगिरीबद्दल मुन्पाला वसुलापाठीमागे १६ रुपये व माणक्यांना १० रुपये कमिशन मिळते. प्रत्येक मुन्पाला जातीतील व इतर तेंढेवळेदे मिटविण्याचा अधिकार दिलेला आहे. पण हो जातीहून भिन्न अशा लोकांमधील त.यांची व्यवस्था कण्याचे काम देणुदी कमिशनराच्या परवानगी दिवाय मुन्पाला करता येत नाही. या प्रदेशाची मोनगी १८९७ साली झाला, व या प्रदेशाचा वस्तु १,७७,००० व्हावा अस टरले. त्यात ४९,००० रुपये मुंडे, माणकी व तहसिल-दार ऊर्फ कारकून याच्या पगारासाठी तोडून देण्यात आले. या प्रदेशातील ५५५ चौरस मैल जमीन १०.०१-४ साली वेरण्यात आली होती. सिंगभूम जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण चेडात. या प्रदेशाच्या हद्दीत असून त्यातील जमिनीचा आकारणी निराळी करण्यात आली आहे.

कोल्हापूर, संस्थान — हे मुंबई इलाख्यातील दक्षिण-महाराष्ट्र संस्थानापैकी एक मराठी संस्थान आहे. याच क्षेत्र-फल ३२१७ चौरस मैल आहे.

समा—कोल्हापूर संस्थानच्या उत्तरेस वारणा नदी आहे. पूर्वेस छणानदी व दक्षिणेस वेळगावचा जिह्वा आहे. पश्चिमेस सहाद्रीपर्वत व रत्नागिरी जिल्हा आहे.

स्वरूप—कोल्हापूर संस्थानच्या दारुत महाराष्ट्र व कर्नाटक या दोन्ही प्रांतातील थोडा थोडा देस आहे. दरानच्या सपाट प्रदेशापैकी कोल्हापूर संस्थान ही एक वाकडी उत्तरेकडे पटी आहे. ही पटी सद्याद्रीच्या शिखराच्या पूर्वेस उत्तरादक्षिण ९५ मैल व पूर्वपश्चिम ८ पातून ५० मैलावर आहे. उत्तरेस सुमारे ८ पातून १२ मैल रेंदीची पटी सद्याद्रीच्या बाजूने १६ मैल लांबीची आहे. पुढे ती पूर्वेस पतरत आऊन तिची रेंदी सुमारे ५० मैलपर्यंत वाढली आहे. व असा प्रदेश दक्षिणेस सुमारे १६ मैलापर्यंत आहे. पुढे पुन्हा चिंचोळी होऊन दक्षिणेकडे पातून १० मैलापर्यंत रेंदी ३०-४० मैलपर्यंत आहे आणि तेथून सद्याद्रीच्या पूर्व बाजूस रेंदी सारी १६ मैल अगदी दक्षिण टोंकापर्यंत आहे. कोल्हापूरच्या मुठिसीद्वारात तेथील डोंगर हे मुख्य होत. त्यात उत्तरादक्षिण सुमारे १०० मैल असलेला सद्याद्रीपर्वत हा मुख्य होय. यापासून थेट ईरान्येत, थेट पूर्वेस सुमारे ५० मैल जाणारे रेंद्यांचे सहा फांटे आहेत. सद्याद्रीचा देखावा जंगली पण रमणीय आहे. पायथ्याजवळच्या उतरणीवर व दऱ्यात दाह झाडी आहे. पर्वताच्या माथ्यामधून मुळ-क्यासारखी उंच शिखरे आहेत. या शिखरापैकी धित्यावर मोठे दुपट असे किंवा पापलेले आहेत. कोल्हापूर प्रांताच्या सरहद्दीत सद्याद्रीच्या शिखरावर किंवा त्याच्या जमीन असलेले ९ पहाडी किंसे आहेत. ते म्हणजे प्रचीतागड, महिरागड, महिरागड, विद्यागड, शिवगड, भेरगड, रांगणा उर्फ प्रसिद्धगड, बाजीमाखळ व य.वडा दे होत. कोल्हापूरच्या हरीत सद्याद्रीपासून चाली कोकणात उतरण्याचे सुमारे ९०

पांड आहेत. रयारेको वस्त्रेस आल्यापाट, मध्यभागी फोंडा-पाट व दक्षिणेस अंबोलीपाट हे तीन माथ माथ्या भागाच्या येण्याजोगे बांगले बांधलेले आहेत. याशिवाय आणखी १४ पांड ओशी याहूनारी जवळी येण्याभागाजोगे आहेत व याकडे येथेसे दुर्गट असे रस्ते आहेत.

सह्याद्रीच्या पूर्वेस व दक्षिणेस ज्या शेंकडों टेंकड्या आहेत त्यांत सह्याद्रीचे सहा मोठे फाटे पूर्वस व दक्षिणेस ३०-३५ मैलांपर्यंत कोल्हापुरच्या हद्दीत आले आहेत. या टेंकड्याच्यामुळे या प्रांताची सहा मुख्य सोरी बसली आहेत. या टेंकड्याच्या मध्यावर कित्येक ठिकाणी उंच शिखरे व मुळके आहेत व त्यावर कोठे किंहे व कोठे देवस्थाने आहेत. या टेंकड्यावर पन्हाळगड, पापनगड, विशालगड यासारखे किंहे व जंतीया, शिबोवा, धुळेया, अलंमसु, रामलिंग इत्यादि देवळे आहेत.

कोल्हापूर प्रांतात एकंदर ल्हानमोठ्या मिळून आठ नद्या आहेत त्या बहुतेक पूर्वेबाहेर आहेत. यापैकी मुख्य नदी कृष्णा ही असून ती कोल्हापूर प्रांताच्या दक्षिणेस-हद्दीवरून सुमारे २५ मैलपर्यंत वाहात गेली आहे. याशिवाय पारणा, पंचगंगा, दुर्गांगा, वेदगंगा, शिरण्यवेंदी, घटप्रभा व मलप्रभा याही नद्या या प्रांतातून वहात गेल्या आहेत. क. नारी, कुंभी, तुळशी, मीनवती व सरस्वती (ही गुप्त आहे) अशा पाच नद्या एकत्र मिळून ही पंचगंगा नदी झाली आहे. या सर्व नद्यांनी उपायेंची पाचसाळ्यात पुर येतो. त्यावेळी या नद्यामधून गावा चालू शकतात; पण उन्हाळ्यात मात्र यातून गावा चालत नाहीत.

कोल्हापूर संस्थानात पाण्याचा पुरवठा एकंदराने चांगला आहे. जमिनीच्या पृष्ठभागावरील २-२५ फूट पाण्याचे थारे बहुतेक सर्व भागां लागतात. एकंदर १२/१५ इंचापरिध्दी कोल्हापूर संस्थानात आहेत. हत्तप यात जवळजवळ १२५ सळी आहेत. रयारेकी रेंकाळे, पद्माले, जतिमं व रामनाग ही मोठी सळी अगर तलाव आहेत. सरीत मोठा तलाव रेंकाळ्याचा होय. हा तलाव कोल्हापूर घाट्यात आहे. याचा परीघ जवळजवळ ३ मैलाचा असून त्याची खोली साधारण ३३ फूट आहे.

सुतर:- कोल्हापूरच्या दक्षिणेस मात्र रेंताड व गारेच्या दगडांच्या काही शिरा आहेत. यांची सर्व प्रांत दक्षिणेतील द्रापच्या मोठ्या प्रदेशाच्या क्षेत्रात येतो. या द्रापच्या मासाट, अभिमुळाद्राप, कणदराद्राप व चिकण मातांचा द्राप अशा चार आली आहेत. कोल्हापूरच्या दक्षिण मार्गात द्रापची जाडी २००० ते २५०० फूटपर्यंत आढळते. उद्गारीच्या पश्चिम भागातील कडपानिर्भ्ये या द्रापचे धर इथीस पडतात. फोंडा व अंबोली घाटात हे धर रचनाय जाडीचे आहेत व त्यावर खोदामिश्रित मातीचे धर आढळतात.

हवा:-कोल्हापूर हे संस्थान समुद्रसपाटीपासून जवळजवळ १८०० फूट उंच असल्याने येथील हवा साधारणपणे

समशीतोष्ण असते. सह्याद्रीच्या पाठामाथ्यात हाडी पुष्कळ असल्यामुळे व रयाडिकाणी पाऊसहि पुष्कळच पडत असल्याने त्या भागातील या प्रांताची हवा थंड असते. पण इतर मार्गांत पाऊस येताचाच असतो, पावसाळा जून ते ऑक्टोबरपर्यंत असतो व यावेळी पावसाचे प्रमाण सरासरी ४० इंच असते. वावडा येथे पावसाचे प्रमाण पुष्कळ म्हणजे २०७ इंच आहे तर शिराळ येथे अवघे २१ इंचच आहे. कोल्हापुरास पावसाचे प्रमाण ३८ इंच असून अजूनयस ७७ इंच आहे. उन्हाळ्यात देशबंदीस हवा थंडीस उष्ण असते व अशा वेळी डॉंगरावरील किण्वपात्रांमधील हवा थंडीस गरम व सुखदायक असते गोवर्धन ते केडवारीपर्यंत हिवाळा असतो.

गनिज पदार्थ:-सह्याद्रीचे कोल्हापूरच्या हद्दीत अनेक मोठे मोठे आहेत त्यात इतर प्रकारच्या दगडांशी मिश्र. जेथे अनेक खोड्यांचे दगड सापडत ते या दगडापासून खोड्या काढण्यांत येते. याशिवाय या प्रांतात इमारतीला लागणऱ्या दगडांची समृद्धि आहे. बदखन हा टापू द्राप दगडांनी युक्त असल्याने कोल्हापूर प्रांतातहि या दगडांचे वैपुल्य असते. रात नवल नाही. द्राप म्हणजे काळ्या अगर करड्या रंगाचे दगड. अमरे व तोरमल परगण्यात तांबूस पांढऱ्या रंगाचा प्रागाइट दगडाचा उपयोग करतात. नसेच या प्रांतात पट्टे तेड सर्व ठिकाणी चांगला सुसल सापडतो. या सुसलाच्या रजांचे रस्ते करण्याच्या कामी चांगला उपयोग होतो. याशिवाय नुन्याचे रंग येथे खूप आढळतात. इमारतीच्या उपयोगाकरिता ज्या प्रकारची वाळू लागते तीहि या प्रांतातील नद्यांच्या व ओऱ्यांच्या पात्रात पुष्कळ आढळून येते.

लोकसंख्या:-कोल्हापूर संस्थानाची लोकसंख्या १९२१ च्या खानेसुमारीत ८,३३,७९६ इतकी होती. त्यात ४,२८,५४३ पुरुष व ४,०५,१५३ स्त्रिया होत्या. या संस्थानांत १ शहरे व १०६० खेडी आहेत. १९११ साली लोकसंख्येपैकी ३४३३४ लोक शास्त्र होते. म्हणजे साक्षरतेचे प्रमाण जवळजवळ शेकड्या ४ (पुरुष ७२, स्त्रिया ७३) हे प्रमाण पडते. १९०३-४ सालात कोल्हापूर संस्थानात २५० शाळा होत्या. त्यात एक हायस्कूल व एक टेक्निकल स्कूल होते.

शेतजी:-कोल्हापूर प्रांतात काळी, तांबडी, मळी व राशी अथवा पांढरी अशा प्रकारच्या जमिनी आहेत. त्यापैकी वाळी व तांबडी या जमिनी उत्तम प्रकारच्या आहेत. एकंदर लागवडीस आलेल्या जमिनीपैकी तिसरा हिस्सा चांगली जमीन असून तीत बागाईत पिके होतात. शोकोची जमीन मध्यम प्रकारची आहे. कोंकणपाटमाथ्यावरील जमीन अमदी साधारण आहे. लागवडीस योग्य अशा २३५४ चौरस मैल एकरापैकी २०११ चौरस मैल लागवड झालेली जमीन आहे. १९०३-४ मध्ये १५५ चौरस मैलातच लागवड झाली. बाकीची जमीन पडित होती शिराईत जमीनीत खरीप आणि रब्बी अशी दोन पिके येतात

जंगल—कोल्हापूर प्रांतातील जंगलांचे क्षेत्रफळ सुमारे ५०० चौरस मैल आहे त्यात रक्षित जंगल ३४१ व सरक्षित जंगल १८२ मैल आहे या जंगलात शिखरी, साग, खैर, किंजल्, ऐन, हिरडा, जामळ, करमळ, शेवरी इत्यादी पुष्कळ प्रकारची झाडे आहेत याची लाकडे इमारतीच्या कामाला उपयोगी पडतात

गुरेडोर—पाळीव जनावरात, बैल, म्हशी, रेडे, घोडे, उट, गढवे, शेळ्या, चक्री, मांजरे व कुत्री हीं मुख्य होत बैलांचे हणम, सुरता, देशा असे तीन प्रकार आहेत हणम बैल उग्या शिंगाचे, दिसण्यात सुरेख, आकाराने मध्यम, बळकट व काटक असतात सुरता बैल हणम बैल पेक्षा उंच असून ते हणम बैलाइतके चपळ नसतात मेंढरे बहुधा काळी, किंवा काळी पांढरी असतात घनगर लोक दुध, छोणी, लाकर आणि मास मिळविण्याकरिता मेंढरे पाळतात. पूर्वाश्रितांनी हल्ली या प्रांतात जरी हिंदू जनावरे अडळून येत नाहीत तरी बाघ, चित्ते, तरस, अश्वत्थे, डुकरे हीं अद्यापि कोल्हापूरच्या पश्चिमेकडील जंगलात आढळतात कोल्हापूरच्या डोंगरात प्रदेनात विपारी व दुसरे असे नाना प्रकारचे सर्प आढळतात

व्यापार व दळणवळण—कोल्हापूर प्रांतात तेल काढण्याच्या धर्तातील प्रमुख पदार्थ वरडी, ताल, भुस्सुंग, आवाडी हे होत. हे येथे पुष्कळ विकतात याशिवाय भाडी वरगे, विणकाम, लोकरकाम, सुगंधी पदार्थ तयार करणे, बागव्या, सोन्या-कादीचे दागिने इत्यादि धंदे या प्रांतात चालतात कोल्हापूर येथील त्रिपाचा अलंकार 'कोहापुरीसाज' हा प्रसिद्ध आहे गूळ, तवागूर, कापूस, धान्य हे जिनस बहिरदेशी जातात, व साखर, नारळे, रेशीम, मोठ, गमक इत्यादि माल पाहिलेले येतो कोल्हापूर, दाहपुरी, वडगाव, इचलकरजी, कागल, या मुख्य बाजारपेठा आहेत

१८९१ पासून मिरज ते कोल्हापूर रेल्वेमार्गा रेल्वेचा फाटो सुरू झाला हा फाटो कोल्हापूर सध्याच्या मालकीचा आहे. याशिवाय या प्रांतातून सुट्यत सहा सडका जातात त्यात पुणे ते बेळगावपर्यंत जाणारी सडक महत्त्वाची आहे याशिवाय कोल्हापूरपासून रत्नागिरीपर्यंत, राजपुराकडे, इत्यादि चारपाच वाटा चालल्या आहेत

शासनपद्धति—कोल्हापूर संस्थानात, विशालगड, वावडा, इचलकरजी, हिमतपहाड, कागल, (गोठी पाती व धाकटी पाती), कापशी, सरलकर या सात जहागिरी असून, त्या त्या जहागिरदारांच्याकडून त्यांचा कारभार चालविला जातो दाह कोल्हापूर संस्थानात करवीर, पन्हाळा, अळंदे, शिरोळ, गडहिंगलज, भुदरगड हे सहा पेटे व चनवट, रायबाग व कटकोळ असे तीन महाळ आहेत या सर्वांचा राज्यकारभार कोल्हापूरचे महाराज, कोल्हापूर व दक्षिण महाराष्ट्र जहागिरीवर देखरेख ठेवण्याकरिता नेमलेल्या पोलिटिकल एजंटच्या सव्याने चालवितात कोल्हापूरच्या महारा

जाना दिवाणी फौजदारीचे पूर्ण अधिकार आहेत त्यांना फाशा देण्याचाहि हक्क आहे एण विट्ठल नागरिकाना मुन्त्याचा इनसाप पोलिटिकल एजंटच्या परवानगीशिवाय त्यांना करता येत नाही १९०३-४ साली संस्थानात सेवान्तर्गजापासून तो थर्डक्लास मॅजिस्ट्रेटच्या दगापर्यंतची एकदर ६४ फौजदारी कोर्टे होती मांडलिक जहागिरदाराना डिस्ट्रिक्ट जजचा अधिकार व सात वर्षपर्यंत शिक्षा देण्याचा अधिकार आहे या संस्थानात कोल्हापूर, नरसोबा री बाडा, इचलकरजी, वडगाव, हातकलगड, शिरोळ, गडहिंगलज, काटकोळ व मलकापूर या ठिकाणी म्युनिसिपालिट्या आहेत जमीनधान्याची पद्धत तीन प्रकारची आहे, इनामा, शेरी व रयतवारी इनामापैकी काही वर्षास म्हणून, काही नोकरीबद्दल व काही देवस्थान इनाम आहेत सरकार जमीनी सर्व महाराजाच्या ताब्यात असतात व त्या खंडाने देण्याच काम रेव्हेंयू अधिकाऱ्याकडे असते रयतवारीचे मिराशी, उपरी व चालखंड असे तीन पोटभेद आहेत संस्थानातील जमीनीचा म्हणून गोळा करण्याकरिता एक मुख्य अधिकारी नेमला असतो ताडुळाच्या पिकापाठीमागे दर एकर ५ व एक आण्यापासून १० रुपये पर्यंत, बागायती जमीनीस एकरामागे ८-१० व व कोरड्या जमीनीमाग दर एकर १ ते सार व चार आणि सारा याचा लगतो १९०३-४ मध्ये संस्थानचे एकदर उत्पन्न ४४ लक्ष झाले त्यापैकी १९ लाख जमीनीपासून उत्पन्न झाले खर्च एकदर ४३ लक्ष रुपये झाला त्यापैकी ३ लक्ष रुपये महाराजाच्या खासगी खर्चाकडे, ३ लक्ष पब्लिक वर्क्स खात्यावर व २ लक्ष लष्करकडे खर्च झाले. अन्न, अवकारी खाते व मोठ याच्यावर सरकारी ताबा आहे १८९१ पासून कोल्हापूर संस्थानात विट्ठल नाणीच प्रचलित आहेत कोल्हापूरच्या महाराजाजवळ सुमारे ७०० ते ८०० लोकांचे लष्कर असते याशिवाय पोलिसांची सख्या ८०० ते ९०० आहे कोल्हापूर येथे एक तुरुंग असून तेथे जवळ जवळ ४५ कैद्यांचा सोय होऊ शकते याशिवाय संस्थानात १० लहान तुरुंग आहेत कोल्हापूर येथे पाऊस नेहमी बरा पडत असल्याने दक्षिण महाराष्ट्रातील इतर ठिकाणपेक्षा कोल्हापूर संस्थानात दुष्काळाच्या फेऱ्या फार कमी होतात दर दहा वर्षांपाठामागे सर्वसाधारण एकदा दुष्काळ पडतो असे दिसून येते दुष्काळ पडला असताना दुष्काळ प्रस्त लोकांसाठी सरकाराकडून व्यवस्था करण्यात येते स्वस्त धान्याची दुकाने उघडण्यात येतात १८९१-१८९७ च्या दुष्काळात दुष्काळप्रस्त लोकाना मदत म्हणून संस्थानने जवळ जवळ ७ लक्ष रुपये खर्च केले १८९१-१९०० या सालच्या दुष्काळात ५३,००० रुपये खर्च वळ

इतिहास—कोल्हापूरच्या इतिहासाचे प्राचीन हिंदू कारकीर्द (इ.स. १३४० पर्यंत), मुसलमानी कारकीर्द (१३३०-१३०० पर्यंत) व मराठा कारकीर्द (१७०० पासून आतापर्यंत) असे तीन विभाग करता येतील

प्राचीन इतिहास—कोल्हापूर अगर कर्वीर हे संस्थान फार प्राचीन काळापासून प्रसिद्ध आहे १८७७ साली कोल्हापुरास राणीत असता योद्धा लोकांच्या एका मोठ्या देवळाचा अवशेष सापडला त्याच्या मध्यभागी एक औरत चौरस दगडी पेठी सापडली तिच्या चौकोनी बाजून्हाच्या आतल्या बाजूस विस्तीर्ण घराच्या पूर्वीच्या तिसऱ्या घातकातील लिपीत, धम्ममुत्तानें ग्रन्थ यास दिलेल्या देणगी- निपणी लेख होता याशिवाय कोल्हापुरास जी ताच्याची अगर शिदाची नाणी सापडली आहेत त्याखनहि असे दिसते की, विस्तीर्ण शकल्या पहिल्या घातकात ब्रह्म- नच्या उत्तरभागाचे हे शातर्णी अगर आश्रमभूय राजे झाले त्याच्या बघातील काही पुरुषांच्या व त्यांच्या प्रतिनि- धीच्या अमलाराजाली कोल्हापुर प्रात होता व या राजा- पैनी एतानें नाव विजयायकुर होतें टॅलिमीन ज्या बले ओकूर राजाचा उल्लेख केला आहे तेच हे विजयायकुर होत असे डॉ भाडारकर यांचे म्हणणे आहे आश्रमभूषा- पासून ५०० च्या सुमारास कदंब राजांनी हा प्रात जिंकून घेतला असे दिसते पुढे पद्मास वर्णाच्यानंतर हा प्रात पश्चिमेकडील चालुक्यांच्या ताब्यात गेला चालुक्य राजांनी या प्रातावर शमर सध्याची घेणे आपला अमल गाववित्या- वर राष्ट्रकुदानी या प्रातावर राज्य केले पण पुन्हा चालु- क्यानी हा प्रात राष्ट्रकुदाकडून बळकावून घेतला पुढे शिला- हार राजांनी साधारण इ.स. ११८० पर्यंत या प्रातावर राज्य केले हे शिलाहार राजे जैनपंथाचे असूनहि त्यांची कुलसामिनी कोल्हापूरची मद्रालक्ष्मी ही होती या शिला- हार बघातील, जटिग, चद्रादित्य, मारसिंह, भोज (पहिला) गडरादित्य, विजयादित्य व भोज दुसरा या राजांनी कोल्हापुरावर राज्य केले त्यामध्ये दुसरा भोज हाच प्रसिद्ध राजा होऊन गेला याच्या वेळी याच्या राज्याचा विस्तार सातात्याच्या उत्तरेस राममहादेव पर्यंत आहे, तेव्हा ते कोल्हापूरच्या दक्षिणेस हिरण्यकेशी नदीपर्यंत होता याने आपल्या अमदानीत १५ किंते पापले असे म्हणतात त्यापकी वावडा, भुदरगड, रेळगा, पन्हाळगड, पावनगड समानगड हे किंते कोल्हापूरच्या इर्दार्द आहेत. दुसऱ्या भोजानंतर हा प्रात देवगिरीच्या यादवाकडे आला. यादव बघातील दुसरा सिधणदेव याने भोजराजाकडून हा प्रात जिंकून घेतला हा ११६० मध्ये या प्रातावर राज्य करीत होता असे तत्कालीन शिलालेखावरून सिद्ध होतें या देवगडच्या यादव बघात ल.राजांनी १५० वर्षांहून अधिक वेपे राज्य केले पुढे या यादवापासून मुहलमान लोकांनी हा प्रात जिंकून घेतला

मुहलमाना फारकडे—इ.स. १३४३ पासून या प्राताचा पूर्व भाग दक्षिणेतील बहामनी राज्याच्या अम- लाखाली आला या बघातील दहावा राजा दुसरा अझा- उद्दीन १४३५ साली या प्रातावर राज्य करीत होता त्याने

प्रथमतः या प्राताचा पश्चिम भाग जिंकण्याचें मनात आणिले पण त्याचा यत्ने सिद्धीस गेला नाहीं पुढे सुमारे पन्तीस वर्षांनी दुसरा महमदशाहा बहामनी याने महमद गवान नावाच्या आपल्या एका सुट्टे सरदाराला वेळगा किला येण्यास पाठविले. याने अनेक युक्ताप्रयुक्ता लढवून हा किला काबीज केला. या काबीज केल्याचा मुलखावर कांथरखान नावाच्या एका इतमास सुभेदार म्हणून नेमले पुढे काही वर्षांनी बहादुर गिलानी या एका सरदाराने कोल्हापूर व त्याच्या आसपासचा प्रात बळकावला त्यामुळे महमदशाहा बहामनी याला त्याचे पारिपत्य करण्याचें काम येगावर घ्यावें लागले महमदशाहाच्या वरीर झालेल्या लढाईत गिलानी हा मारला गेला व या प्राताचे स्वामित्व ऐनउरमुख गिलानीस देण्यात आले पुढे १४९८ साली बहामनी राज्य मोडकळीस आले त्या वेळी तत्कालीन शूर सरदारानी मिळाले तेवढा प्रदेश आपल्या ताब्यात आणला व अशा रीतीने ते स्वतंत्र सरदार बनले कोल्हापूर व आसपासचा मुळूळ मात्र विजापूरच्या मुलतानांच्या ताब्यात गेला या मुलतानांच्या बघातील दोघा इनाहिमाना पन्हाळगडच्या तटबंदीकडे लक्ष देऊन त्या गढाला मजबुती आणली

मराठी अन्मळ—मराठी साम्राज्याचे सत्पापक थी शिवछत्रपति महाराज यांनी आपल्या राज्याची स्थापना करताना या प्रातातील विविधाथा उपयोग करून घेण्याचे ठरविले यानी अनेक कारस्थाने व लढ पन्हाळगड, पावन गड, विराळगड, रागगा इत्यादि किंते हस्तगत करून घेतले अशा रीतीने हा प्रात शिवाजी महाराजांच्या व त्याच्या घरा- ण्याच्या ताब्यात आला छत्रपती राजारामाच्या मरणानंतर त्याची बायको ताराबाई हने आपला पुत्र शिवाजी या बाल राजास यादीवर बसविला व पंत अमात्य, सेनापति व परचुराम त्र्यंबक यांच्या सहाय्याने ही राज्यकारभारी करे लागली पण पुढे १७०७ साली औरंगजेबाच्या मरणानंतर शाहू हा मोगलांच्या कैदेतून सुटून आल्यावर त्याने सर्व राज्यावर आपला हक सांगितला त्यामुळे वा दोन चारस- दारामध्ये बलागती उपास्थित होऊन शेवटी १७३० मध्ये या दोन घराण्यामध्ये सलोल्याचा तह झाला या तहा न्वये काढून ताराबाईचा कोल्हापूरच्या मुलखावरील हक मान्य केला १७६० मध्ये राजारामाचा भाऊ सुलगा सभाजी मरण पावला त्यामुळे राजारामाचा वंश छुटला. तेव्हा त्याची वडील बायको जिजाबाई हने आपल्या नव- न्याच्या इन्डेप्रमोणे शिवाजीच्या घराण्याचा एक दूरचा वंशज खानबटवा बाहाजी भोंसला याच्या मुलास देऊन देण्याचे ठरविले याला प्रथम येथल्यानी आडकाठी आणली पण पुढे त्यानी दखार दिला या दत्तक मुलाचे नाव शिवाजी असे ठेवण्यात आले व त्याच्या अल्पवयात त्याच्या नांवाने जिजाबाईने राज्यकारभार चालविला या जिजाबाईच्या फार- कीर्दीत या राज्यावर अनेक संकटे आली कोल्हापूर

प्रांतातील प्रजेचा बंडखोरपणा वेसुमार वाढल्यामुळे व तो ईस्ट इंडिया कंपनीला बाधक होऊ लागल्याने, कंपनीने कोल्हापूरकरांच्या पश्चिम किनाऱ्यावरील मालवण बंदरावर आपले आरमार पाठविले व मालवणचा किला त्यांना घेतला. पुढे कोल्हापूरकर व कंपनीसरकार यांच्यामध्ये तहनामा होऊन त्यामुळे कोल्हापूर प्रांतात इंग्रजी व्यापार्यांना व्यापार करण्यास सवलत मिळाली. कोल्हापूर-कांवर आपला दाब ठेवण्यासाठी सुमारे ८०० स्वामिनी देवता येण्याजोगा सरनाम देऊन पेशव्यांनी कोल्हापूरच्या पूर्वे सरहद्दीवर पटवर्धन गहागिरदाराची स्थापना केली. पुढे जिजाबाई मरण पावल्यानंतर, शिवाजी राजा हा अद्यापि अल्पवयी असल्यामुळे त्याच्यावतीने दिवाण यशवंतराव शिंदे हे राज्यकारभार हाडू लागले. पेशवे, पटवर्धन, इत्यादिकांना कोल्हापूरकर हे नेहमी प्राप्त देत. ते पेशव्यांविरुद्ध निगम, हैदर, टिपू, दादासाहेब पेशवे वगैरेना नेहमी सामील होते. पुढे इ. स. १७८० मध्ये यशवंतराव हे मरण पावले. त्यानंतर रत्नाकरपंत आप्या याची दिवाणगिरीच्या कामावर योजना झाली. यांनी आपल्या अमदानीत सर्व बंडाळी मोडून कोल्हापुरात याही वर्षे शांतता प्रस्थापित केली. पण ती पुढे फार वर्षे टिकली नाही. कोल्हापूरच्या प्रजेचा पश्चिम किनाऱ्यावरील दुष्टारूपाणा अद्यापि मोठला नाही, नांना फडणवीस वारल्यामुळे सर्वत्र मराठी राज्यात अदार्थी मानली होती. छोटे गहागिरदार स्वतंत्र होण्याच्या प्रयत्नास लागले. त्यामुळे कोल्हापूरकरांनी इंग्लिशबरोबर तह करून त्यांना मालवण बंदर व त्याखालील मुख्य दिला. इंग्रजांनीही कोल्हापूरकरांना त्यांच्यावर कोणी चाल करून आल्यास मदत करण्याचे कबूल केले. हा तह इ. स. १८१२ च्या आपटोवर महिन्यात झाला. शिवाजी इ. स. १८१२ साली मरण पावला होता. त्याच्या पाठीमागे त्याचा ज्येष्ठ पुत्र संभाजी उर्फ आबासाहेब हे गादीवर बसले. याचा स्वभाव फार शांत होता. याच्या कारकीर्दीत पेशवे व इंग्रज यांच्यामध्ये युद्ध उपस्थित झाले. त्यावेळी संभाजी महाराजांनी इंग्रजांचा पक्ष धरिला. त्यामुळे इंग्रजांनी चिकोडी व मनोली हे तालुके त्यांना दिले. इ. स. १८२१ साली आबासाहेबाचा निधय रीतीने बघ झाला. त्याच्यामागून त्याचे वनिप्र शाहजी उर्फ युवासाहेब हे गादीवर आले; हे बदकैरी, साहूजी व क्रूर असल्याने प्रजेवर फार जुलूम होऊ लागला. आपल्या कुवैतनामध्ये व पैनीमध्ये आडकाठी यंत्रणे म्हणून त्यांनी वाटेल तसे पैसे उकळण्यास सुरुवात केली. कागळकर, इचलकरंजीकर यासारख्या गहागिरदारांच्या गहागिरी उचलून करून त्यांना त्रास देण्यास त्यांनी सुरुवात केली. इंग्रजांच्या प्रदेशाला त्यांनी त्रास देण्यास आरंभ केला. तेव्हा त्यांचा बंदोबस्त करण्यासाठी ब्रिटिशांनी कोल्हापुरावर फौज पाठविली. पण कोल्हापूरकरांनी त्या फौजेला तोंड न देता ब्रिटि-

शाही तह करण्याचे कबूल केले. तहान्वये आपल्या ताब्यातील गहागिरदारांना व ब्रिटिशांच्या मुखाळा कोणत्याही प्रकारे प्राप्त न देण्याचे धुवा महाराजांनी कबूल केले. पण इंग्रजांनी फौज बंद होताना महाराजांनी पुन्हा पूर्वमेक सुरू केला. त्यामुळे इंग्रजांना पुन्हा फौज पाठविणे भाग पडले. इ. स. १८२७ च्या आपटोवर महिन्यात पुन्हा महाराजांनी इंग्रजांशी तह केला व आपली फौज कमी करण्याचे मोठ्या नाघाणीने कबूल केले. पण याही तहान्वये हातून वागणूक न झाल्यामुळे पुन्हा इ. स. १८२९ साली नवा तहनामा ठरला व या नवीन तहनाम्याने कोल्हापूरच्या राज्यावर मुख्य कारभारी नेमणे, त्यात कायम करणे, बसतर्फ करणे यांसंबंधीचे सर्व अधिकार ब्रिटिश सरकारने आपल्याकडे घेतले. युवासाहेब हे इ. स. १८३७ साली मरण पावले.

युवासाहेबाच्या मागून त्याचे अल्पवयी चिरंजीव शिवाजी उर्फ बाबासाहेब यास गादीवर बसवून राजेश्रीमापंत कोल्हापूरचा राज्यकारभार चालविण्यात येऊ लागला. पण या अमदानीतही दंगेधोपे होऊ लागल्यामुळे ब्रिटिश सरकारने दाजी कृष्ण पंडित यास कारभारी नेमले तरी पण याच्या कारकीर्दीत काही गडकन्यांनी बंडे केल्यामुळे व पंडित यास तुरुंगात टाकल्यामुळे ब्रिटिश सरकारने फौज पाठवून ती बंडे मोडली. व मेजर ग्रॅहम यास कोल्हापूरच्या राज्यकारभाराची व्यवस्था पाहण्याकरिता कोल्हापूर येथे पोलिटिकल सुपरिंटेंडंट म्हणून नेमिले. त्यामुळे कोल्हापूरचा राज्यकारभार पुन्हा बुरळीतपणे चालू लागला. इ. स. १८६६ साली बाबासाहेब हे मरण पावले. तत्पूर्वी त्यांनी आपल्या गादीवर दत्तक घेतला होता. याचे नाव राजाराम असे ठेवण्यात आले. याना मागेले शिक्षण मिळण्याची सरकारने खबरदारी घेतली होती. पुढे हे युरोपमध्ये पवास करण्यास गेले असता परत येताना त्यांना बायूचा विकार जडून फ्लोरिन्स साहूरी त्यांचा अंत झाला.

राजाराम महाराजांना औरस संतति नसल्याने त्याच्या वडील बायकोस दत्तक घेण्याची परवानगी मिळाली. दत्तक पुत्राचे नाव शिवाजी महाराज असे ठेवण्यात आले. इ. स. १८८२ साली हे अमिष्ट झाल्याची विन्हें दिवू लागली. त्यामुळे राज्यकारभारासाठी एक राजेश्री ठेवण्यात आली. हे १८८३ साली मरण पावले. यानाही औरस संतति नसल्याने त्याच्या बायकोने दत्तक घेतला, व त्याचे नाव शाहु असे ठेवले. हे अल्पवयी होते तोपर्यंत कोल्हापूरचा कारभार राजेश्रीमापंत चालविला जात असे. याचा विवाह वडोद्याचे मणपतराव पायकराब याच्या नातीशी झाला होता. याचे शिक्षण राजकोट येथील राजकुमार कॉलेजमध्ये फेडार याच्या देखरेखीखाली झाले. इ. स. १८९४ सालपासून याना मुख्यारी मिळाली. यांनी आपल्या कारकीर्दीत राज्यकारभार बरा चालविला. निवृत्त वगैरेली लोकबद्दल यांना फार रहाजुमुति असे व माझण बगाबद्दल तिडकरी असे. यांनी

२१ जोफाचा मान होता हे १९२२ च्या मे महिन्यात नमूद पावले. त्याच्या पाठीमागे त्याचे ज्येष्ठ पुत्र राजाराम छत्रपति हे राज्यारोहण होते. याचा के सी आय ई. ही पदवी सुकृतीच मिळाली आहे.

छा. ह. र.—कोल्हापूर संस्थानची राजधानी. उ. अ. १५ ४१' व पू. रे. ७१° १३'. १९११ साली या शहराची लोकवस्ती ८५४८१ होती व हल्ली या शहरात चांगल्या इमारती झालेल्या आहेत. यापैकी कॉलेज, हायस्कूल, टेक्निकल स्कूल, दवाखाना या इमारती प्रेक्षणीय असून राजारामवॉलेज व पाच हायस्कूल येथे असून विश्वविद्यालयही वर्तमानपणे निघतात.

कोल्हापूर शहर दक्षिण काशी या नावाने पुरातन काळापासून प्रसिद्ध आहे या ठिकाणी पुष्कळ देवालय आहेत. यापैकी अयावाईचे देवळ तर कारच मध्य व सरळुट आहे. त्यात चार शिलालेख आहेत. पूर्वी हे धर्माचे क्षेत्र होते असे म्हणतात या शहरासमोरील जे करवीर नावाचे खेडे आहे ते पूर्वी संस्थानचे मुख्य ठिकाण होते. पण पुढे कोल्हापूर हे राजधानीचे शहर बनले.

याचे कोल्हापुरस म्हणूनहि दुसरे नाव असून ते चोलाच्या इतिहासात येते दुसरा रामेंद्र चोल याने चालुक्यावर स्वारी करून त्याचा पराभव केल्यानंतर या गावी एक विजयस्तंभ उभारल्याचे (सुमारे १०६० त) एके ठिकाणी नमूद केलेले आहे [अच्यर—एन्शंट इंडिया] कोल्हापूर शहराचा यापुढील इतिहास संस्थानच्या इतिहासात अंतर्भूत झाला आहे.

को. घनो—हे शहर रशियात आहे. येथे एक किला असून हे याच नावाच्या प्रांताचे मुख्य ठिकाण आहे. हे नेमेन व व्हिलिया या नद्यांच्या संगमावर असून लेनिनग्राड (पेट्रोग्राड = पेटर्स बर्ग) पासून ५५० मैलावर आहे हे प्रदेशान सरहद्दीपासून ५५ मैल आहे कोल्हेनाचा किला पहिल्या प्रतीचा आहे २॥ मैलाच्या अंतरावर ११ किलोपाच्या वेज्याने छात्रे रक्षण केलेले आहे. येथील छात्राग्रांथात खिले, ताचे काम व दुसऱ्या घातूची कामे तयार होतात. हे शहर ११ व्या शतकात वसविले गेले. १३८४ पासून १३९८ पर्यंत हे ट्यूटोनिक्स सरदाराच्या ताब्यात होते १६५५ मध्ये रशियाच्या हारने हे शहर लुटले. या ठिकाणी रशियन लोकानी पोल लोकांचा १८३१ च्या जनच्या २६ तारखेला पराभव केला

कोवेलंग—मद्रास इलाख्यात चिंगलपुट जिल्ह्यातील चिंगलपुट नावाच्या तालुक्यातील एक रोड. मद्रास शहरापासून दक्षिणेकडे वीस मैलांवर पूर्वे किनाऱ्यावर वसलेले आहे. प्रथमतः हे डच लोकांचे ठाणे होते. पुढे ओस्टेन्डच्या ईस्ट इंडिया कंपनीने येथे एक बसाहूत स्थापिली व किला बांधिला पण सध्या कोही त्याचा मागमूस नाही सन १७४४ ते १७८९ पावेतो कर्नाटकचा नवाप असलेल्या

अन्वहान्नानच्या वेळी याथलेला पण सध्या मोडकळीस आलेला सधेत यंदर नावाचा किला येथे आहे सन १७५० साली फ्रेंच लोकांनी हे गाव मोठ्या युक्तीने काबीज केले. १७५२ साली ब्रिटिशने ही जागा व किला घेतला. पण त्याने किल्लाचा तट सफा उडवून दिला येथे मिठागरे पुष्कळ आहेत येथून जमळचे विज्याच्या पानाचे मळे आहेत

कोश—कोश याचा मूळचा अर्थ एखाद्या भाषेतील अक्षरासुक्काने अगर दुसऱ्या कोशरता तरी ठराविक पद्धतीने शब्दाचा संग्रह करून त्या शब्दांचे त्याच भाषेत अगर दुसऱ्या एखाद्या भाषेत विवरण करणारा ग्रंथ असा आहे. कोशामध्ये त्या त्या भाषेतील सर्व प्रकारच्या शब्दांचा भरणा असतो प्रथमतः अशा प्रकारचे सर्व शब्द कोशात देण्याची बहिवाद असे पुढे जेव्हा भाषेमध्ये नवीन नवीन शब्दांचा अंदाजाबरोबर भरणा होऊ लागला, त्यावेळी अशा सर्व शब्दांचे सांगोपांग रीतीने विवरण करणारा कोश करणे फार जड जाऊ लागले तेव्हा निरनिराळ्या विषया-मधील शब्दांचा स्वतंत्र कोश करण्याची कल्पना उदयास आली त्याप्रमाणे निरनिराळ्या विषयांचा वाढून धणारे स्वतंत्र कोश निर्माण होऊ लागले बायबलचा कोश, तत्वज्ञानाचा कोश, स्थळांचा कोश असे कोश प्रत्येक भाषेत निर्माण झाले कोशाचे विस्तृत स्वरूप म्हणजे ज्ञानकोश होय अशा प्रकारच्या ज्ञानकोशामध्ये सर्व महात्वाच्या विषयांची विस्तृत माहिती आलेली असते

भा. र. ती. य.—भारतीय कोशकल्पनेचा जगम आपल्याला प्रथमतः निघंटूमध्ये पहावयास सापडतो धातु, पाठ, उणादितुने, गणपाठ व लितातुशासन अशा क्रमाने कोशाचा इतिवृत्त स्वरूप प्राप्त झाले आहे. निघंटूमध्ये धातू-चाच विचार केलेला आहे तर कोशामध्ये वेवळ नमि व अव्यय यांचाच समावेश झालेला आढळतो निघंटूमध्ये वैदिक ऋचांचाच स्पष्ट उल्लेख आलेला आहे तर कोशामध्ये सर्वेच वाङ्मयातील शब्दांचा संग्रह केलेला आढळतो

आज आपल्याला हिंदुस्थानात जे प्राचीन कोश पहावयास मिळतात त्यांच्या रचनेचा हेतु, वैदिक निघंटूच्या रचनेच्या हेतूहून भिन्न आहे असे दिसून येते. वैदिक निघंटू हा वैदिक ऋचांच्या स्पष्टीकरणार्थ रचण्यात आला, तर कवीना काव्यरचनेला उपयोग व्हाव. यासाठी कोशाची कल्पना उदयास आली बावळ व कोश यांचा फार निकट संबंध आहे. कवीच्या उपयोगासाठी कोशरचना केल्याबद्दलचे उल्लेख कोशरार घोराने करतात बरेचसे कोश सुद्धा कवींनीच निर्माण केले असल्याचे आपल्याला दिसून येते सुमरि, मयूर, बाण, धीरुप व बिहण या कवींनी स्वतः स्वतंत्र कोश लिहिले आहेत धीरुपाने रूप-पयोगी शब्दांचा कोश लिहिला असून त्याचे नाव रूपोप-पदसंग्रह असे आहे. अमरकोशाचा कर्ता अमरसिंह

स्वतः कवीच होता हे कोश बहुधा श्लोकात लिहिलेले असत. या कोशात सर्व शास्त्रामधील शब्दांचा संग्रह केलेला असे. त्यामुळे कवीला सुदाम त्या त्या शास्त्राचा स्वतंत्र अभ्यास करण्याचे कारणच पडत नसे शिवाय हे कोश बहुधा श्लोकातच लिहिलेले असल्यामुळे ते पाठ करण्यास फार सोपे जात. असे भारतीय कोशाचे मुख्यतः दोन वर्ग पडतात. (१) समानार्थी शब्दांचा ज्यात संग्रह केला आहे असा कोश, (२) अनेकार्थवाची शब्दांचा ज्यात संग्रह आहे असा कोश पण अशा प्रकारचे हे दोन शिखर वर्ग जरी आहेत तरी बहुतेक कोशात या दोन्ही वर्गांची सरमिसळ झालेली दिसते. कोशामधील शब्दांची व्यवस्था मात्र निग्निराख्या पद्धतीने केलेली आढळते ज्या वस्तुला पर्यायशब्द पुष्कळ असतील ती वस्तु अगोदर व जिला पर्यायशब्द कमी असतील ती वस्तु नंतर अशी पद्धत काही कोशात आढळते, तर काही कोशात अक्षरविवेकाद्वारे रचना केलेली दिसते काहीत अक्षराच्या कमीअधिक संपर्काने कोशातील शब्दांची मांडणी करण्यात येते पण क्वचित् कोशामध्ये या निरनिराळ्या पद्धती एकसमवाय घेऊन एकत्रच उपयोगात आणलेल्या दिसतात अनेकार्थवाची शब्द कोशात एक शब्द व त्याचे निरनिराळे अर्थ हे प्रथमा विभक्तीत दिलेले आढळतात, तर क्वचित् शब्दाचे अर्थ सप्तमी-विभक्तीत दिलेले असतात. काही कोशात शब्दाचे अर्थ व शब्दाची लिपि अशी दोन्ही दिलेली आढळतात काही कोशात लिंगानुसारच हे शब्द परिशिष्टात दिलेले दिसून येते क्वचित् प्रसंगी लिंगप्रमाणे शब्दाची मांडणी केलेली पहावयास सापडते

अगदी प्राचीन कोश हवी संपूर्ण असे उपलब्ध नाहीत. शिवाय खण्डशः का होईना ते उपलब्ध आहेत त्यामध्ये शब्दांची मांडणी एका विशिष्ट पद्धतीने झालेलीहि आढळून येत नाही शब्दाचे अर्थ फार सक्षिप्त तऱ्हेने दिलेले असतात. अगदी प्राचीनतात प्राचीन कोश म्हणजे मध्य आशियात काशगर येथे सापडलेले आठ पानांचे एक चोपडे होय. हे चोपडे संपूर्ण उपलब्ध नाही या अपूर्ण चोपड्याचा कर्ता बौद्धधर्म असावा असे दिसते याशिवाय निरनिराळ्या ग्रंथामधून जे उद्धृत आढळून येतात त्यावरून पूर्वी पुष्कळ कोश धरावेत असे दिसून येते. काशिकेमध्ये नामार्थ कोशाचा उल्लेख आलेला आहे याशिवाय कात्यायनाची नाम-माला, वाचस्पतीचा शब्दार्णव, विक्रमादित्याचा संस्कारार्त, व्याडीची उत्पत्तिनी, इत्यादि फार प्राचीन काळच्या कोशाची नावे आपल्याला आढळून येतात पण या सर्वांना मार्गे टाकून आता कोश म्हणजे अमरसिंहविरचित नामलिङ्गानुशासन ऊर्फ अमरकोश होय हा अमरसिंह जरी बौद्धधर्मीय होता तरी अमरकोशात बौद्ध नावाचा म्हणण्यासारखा अरणा आढळून येत नाही या अमरसिंहाचे विक्रमादित्याच्या दर-बारातील नवरत्ननामधे जरी नाव आलेले आढळते तरी

त्यावरून त्याच्या कालाचा नवी निर्णय होऊ शकत नाही. कालिदासाच्या काव्यातून त्याने बरेच शब्द घेतले आहेत त्यावरून तो कालिदासापुढील असावा हे उघड होते हा बहुतेक सहज्या ते आठव्या शतकाच्या दरम्यान झाला असावा असे दिसते अमरकोश हा समानार्थवाची शब्द-कोश असून त्याची तीन वाड आहेत. पहिल्या काळात आकाश, देव, अंतरिक्ष, तारे, काल, नाद, भाषा, शब्द, गायन, नृत्य, पाताळ, सर्प, समुद्र, पाणी, इत्यादि शब्दांचे पर्याय-शब्द आले असून दुसऱ्या काळात, पृथ्वी, नगर, पर्वत, अरण्य, वृक्षलता, प्राणी, मनुष्य, नातीगोती, रोग, अवयव वध, आभरण, वर्ण, जाति, धंदे इत्यादींचे विवेचन आहे तिसऱ्या काळात, विशेषण, अव्यय, अनेकार्थवाची शब्दसंग्रह याचा समावेश झाला आहे अग्निपुराणात जो कोशसंग्रह भाग आला आहे त्याची मांडणी अमरकोशासारखीच असून, अमरकोशावरूनच तो भाग उद्धृत करून घेतला असावा असे दिसते अमरकोशाच्या धर्तीवरच इतर कोशांची मांडणी झालेली आढळून येते अमरकोशावर जवळ जवळ ५० टीकासत्यापण त्यापैकी फारच थोड्या उपलब्ध आहेत. क्षीर-स्वामीची टीका विशेष महत्त्वाची आहे १५ व्या शत-कात नृसिंहविराय मुकुटमणि यांनी अमरकोशावर फार मोठी टीका लिहिली. त्या टीकेच्या आरंभी त्यांनी आपण ही टीका आपल्या अगोदर होऊन गेलेल्या १६ टीकांच्या आधारे लिहिली असे म्हटले आहे व आपल्या टीका-प्रस्तात त्यांनी जवळ जवळ २०० ग्रंथ व ग्रंथकारांचा उल्लेख केला आहे.

या अमरकोशाचा पुष्पोत्तमदेवाने त्रिकांडशेष नावाची एक पुरवणी जोडली. या पुरवणीमध्ये बौद्धसंस्कृतवाड-यातील महत्त्वाचे शब्द आलेले आहेत. शिल्लेखात आढळणारे शब्द व प्राकृत शब्दहि या पुरवणीत आलेले आढळतात. याशिवाय याच पुष्पोत्तमदेवाने हारायली नावाचा एक कोश लिहिला असून यात पूर्वाच्या पुरवणी कोशातल्यापेक्षा देखील अधिक महत्त्वाच्या शब्दांचा संग्रह केलेला आहे हा कोश लिहिण्याला आपणाला १२ वर्षे खपाव लागले असे पुष्पोत्तमदेव म्हणतो. याचा काळ नवी ठरविता येत नाही, तरी पण महायानपंथाच्या भर-भराटीच्या काळी हा झाला असावा असे वाटते.

अनेकार्थवाची शब्दकोशात, शाश्वताचा अनेकार्थसमु-च्चय हा कोश प्राचीन व महत्त्वाचा आहे या कोशाची रचनाहि प्राचीन तऱ्हेची आहे ज्या शब्दांच्या अपाला एक संभव श्लोक लागेल ते शब्द अगोदर; त्याच्या खालो-खाल अर्धा ओळ ज्याला पुरेल असे शब्द, अशा तऱ्हेची विविध मांडणी याच्यात आढळते कोशाच्या शेवटी परिशिष्ट असून अव्ययासंबंधी एक स्वतंत्र प्रकरण आहे शाश्वताच्या काळसंबंधी नवी काही सांगता येत नाही

शाश्वताच्या खालोखाल दुसरा महत्वाचा कोश म्हणजे हलायुषाचा अभिधानरत्नमाला हा होय. हलायुष हा दहाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात शाळा असला. हा कोश फार छोटा असून त्याचे १०० श्लोक आहेत. हलायुषानंतर सुनरी शंभर वर्षांनी रामानुजाचार्याचा समकालीन यादवप्रकाश याने पंढरपती नावाचा एक विस्तृत कोश लिहिला. हलायुषाप्रमाणेच यादव प्रकाश हा दक्षिणोद्दुत्पाताचा रहिवासी होता. या वैजयंती कोशात प्रथमतः अक्षराच्या कमी अधिक संख्येप्रमाणे शब्दांची मांडणी केली आहे. नंतर लिप्यवस्तीने शब्दांची मांडणी केली असून, शिवाय प्रत्येक प्रकरणात अक्षरानुक्रमाने क्रम ठेवलेला आहे. हा कोश अत्यंत महत्त्वाचा आहे यात पुष्कळच नवीन शब्दांचा भरणा झालेला आढळतो. १२ व्या शतकाच्या पूर्वार्धात दिगंबर जैन पंथाच्या धनंजय कवीने नाममाला नावाचा एक कोश लिहिला. ११११मध्ये महेश्वर कवीने विश्वप्रकाश नावाचा शब्दकोश लिहिला. विसाव्या शतकाच्या मध्यभागात मेखळ कवीने अनेकार्थकोश नावाचा सटीक कोश लिहिला. त्यात त्याने हलायुष, अमरसिंह, शाश्वत, धनंजयरी याच्या कोशांचा आपण कायदा घेतला असे म्हणले आहे. कोशात मल्ल नाशच्या कादमार कवीचा व हर्षचरित्या वारसार उल्लेख आलेला आढळतो. या कोशात पुष्कळच नवीन शब्दांचा भरणा झालेला आहे हेमचंद्राने लिहिलेल्या कोशाबद्दि पुष्कळच महत्त्व आहे. आपल्या व्याकरणाच्या ग्रंथाच्या पुरवणीतार त्याने हे कोश तयार केले अभिधान-वितामणि नाममाला हा समानार्थ शब्दांचा कोश आहे. या कोशाचे सहा १८ आहेत. पहिला भाग जैनदेवतात्मक असून दुसऱ्या भागात ब्राह्मण्यमूर्तिंत देवता, तिसऱ्या भागात मानुषधर्म, चवथ्यात प्राणी, पाचव्यात पाताळातील प्राणी, सहाव्यात भावनात्मक नामे, विदोषणे, अन्यथे इत्यादिकांचा समावेश झाला आहे याशिवाय प्रस्तावनेत शब्दांच्या जातीसंघर्षाने विवेचन आले आहे या कोशावर स्वतःच हेमचंद्राने टीका लिहिली आहे. त्यानंतरच या कोशाचा परिशिष्टीही भरविण आहेत या कोशाचा पुरवणी-दाखल निष्पट्टपण या नावाचा १९९ श्लोकांचा वनस्पति-विषयक एक छोटासा कोश हेमचंद्राने लिहिला अनेकार्थ-समूह नावाचा हेमचंद्राचा दुसरा कोश आहे याचे सात भाग आहेत. ११ पैकी पहिल्या सहा भागात, नार्ये व विशेष-पणे यांचा समावेश असून सातव्या भागात अव्ययाचा संग्रह केला आहे. या कोशातील शब्दरचना पद्धतशीर असण फार उपयुक्त असा आहे या कोशावर महेश्वरी नामक हेमचंद्राच्या शिष्याची विस्तृत टीका आहे.

१२ व्या शतकाच्या अखेरीस अथवा १३ व्या शतकाच्या प्रारंभी केशवस्वामीने नानार्थशब्दकोश नावाचा कोश लिहिला. या कोशात शब्दांची मांडणी, अक्षराच्या संख्येच्या प्रमाणाने, अक्षरक्रमाने व लिपानुक्रमाने केलेली आहे. चौदाव्या

शतकात मेदिनीकार याने लिहिलेला नानार्थशब्दकोश हा फार प्रसिद्ध कोश आहे. याचाच मेदिनी कोश अगर मेदिनी अस संक्षिप्त नाव आहे. वर सांगितलेल्या निरनिराळ्या कोशांशिवाय एकाक्षर कोश, द्विरूपकोश, त्रिरूपकोश तसेच वनस्पतिविषयक व ज्योतिषविषयक असे पुष्कळ कोश आहेत. याशिवाय, नीळ संस्कृत प्रथाच्या स्पष्टीकरणाचे त्यातील शब्दांचे कोशाहे बरेच लिहिले गेले या कोशापैकी महाव्युत्पत्तिकोश हा फार प्रसिद्ध आहे. या विस्तृत कोशात बुद्धाची सर्व नावे आली असून, बुद्धधर्मातील विशिष्ट संज्ञांचे स्पष्टीकरण आलेले आहे तसेच या कोशात शरीराचे अवयव, प्राणी, वनस्पती, रोग, सर्वनामे इत्यादींचा समावेश झालेला आहे प्राकृत कोशातील सर्वात प्राचीन कोश म्हणजे धनपालाचा पंच-उच्चरी नाममाला हा होय हा २०९ त आर्यामध्य लिहिला आहे. हा कोश ९७२ साली लिहिला गेला. हा कोश धनपालाने आपली यहीण सुदरी इच्छासाठी लिहिला या कोशाचे नाव नाममाला असे ठेवी आहे तरी त्यामध्ये क्रिया-विशेषणे, धातुसाधने, अन्यथे इत्यादींचा संग्रह झालेला आहे या प्रथाचा उपयोग हेमचंद्राने दर्शनाममाला कोशाच्या बाबतीत बराच करून घेतला या देशीनाममाला कोशात अथवा देशी शब्द संग्रहात देशीशब्दांचा संग्रह केला गेला आहे या देशी शब्दांचे हेमचंद्राने तत्सम, तद्वच, व देश्य असे तीन भाग पाडले आहेत हेमचंद्राने आपल्या कोशात विषेपत देश्य म्हणजे संस्कृतीशी ज्याचा काही संबंध नाही अशा शब्दांचा संग्रह केला आहे या दृष्टीने हा हेमचंद्राचा कोश अत्यंत महत्त्वाचा आहे या कोशात त्याने आपल्या पूर्वी झालेल्या प्राकृत कोशाचा उल्लेख केलेला आहे पण ते प्राकृत कोश सध्या उपलब्ध नाहीत या कोशावर हेमचंद्राने स्वतःच टीका लिहिली आहे. प्राचीन पाप्ती कोशांपैकी, भोगलान याने लिहिलेला अभिधानपद्धतिक हा कोश सेवडा उपलब्ध आहे. हा ग्रंथ १२ व्या शतकाच्या अखेरीस लिहिला गेला असे दिसते हा ग्रंथ श्लोकबद्ध असून अमरकोशाच्या धर्तीवर आहे काही काही ठिकाणी अमरकोशातील उदाहरणांचे बरोबर भाषांतर केलेले आढळते अक्षराच्या फारकीद्वारे वृण्णदासने पारशीप्रकाश नावाच्या पारशीसंस्कृत कोश लिहिला छाहा-जहानच्या वारकीदी वेंदागराया नावाच्या गृहस्थाने ज्योतिषविषयक शब्दांचा पारसीसंस्कृत कोश इ.स. १६४३ मध्ये लिहिला, त्या कोशाचे नावही पारसीप्रकाश असेच आहे. हेमचंद्राचा त्रिकप्रकाश हा ग्रंथ घड कोशाही नाही व थंड अर्थशास्त्रही नाही या प्रवापका काही भागाला कोश ही संज्ञा लावता येईल याकाचा बहुतेक भाग व्यवहारोपयोगी माहितीने भरलेला आहे कोश सद्या पाठ असलेल्या भागातल शब्द व वस्तु याही व्यवहारोपयोगी तेव्हाच संग्रहात ठेवण्या आहेत या कोशात

पारशी व देशी भाषांनी लिखली झालेली आढळते. या प्रेयात मुसुलमानी नावे आलेली आहेत व शहाजहान बाद-
शहाचे नाव वारंवार आलेले आढळते. कोशाच्या प्रस्तावनेत
क्षेमेंद्र हा आपल्याला व्यासाचा शिष्य म्हणविनो पण व्यास हे
नामदातांनी संक्षिप्त स्वरूप असावे असे दिसते. हा व्यासदास
म्हणजे ११ व्या शतकातील क्षेमेंद्र होय. या क्षेमेंद्राच्या
शिष्यांनी क्षेमेंद्राच्या कोशाभयें आपणास वाटेल तसा फरक
करण हा लोकप्रकाश रचिला असावा असे दिसते.
[विटनिमिश].

म रा टी.—कोशाची कल्पना इतर बाह्ययात्राप्रमाणें
आपल्या मराठी वाङ्मयातहि होती देशी राज्य शास्त्रावर
मराठा भाषेचा कोश तयार करण्याचें काम सरकारने ज्यावर
घेतलें सरकारने मोलस्वर्य व येनर केंडी यांची या कामी
नेमणूक केली व त्याच्या मदतीकरता एक शास्त्रीमंडळ दिलें
या शास्त्रीमंडळांने एक उत्कृष्ट मराठी कोश तयार केला व
त्याच्या आधारें मोलस्वर्य व केंडी यांनी ईंग्रजीमराठी कोश
व मराठीईंग्रजी कोश हे तयार केले हे कोश चांगले झाले
आहेत. त्यानंतर रा रानडे यांनी ईंग्रजी मराठी कोश
तयार केला व तो त्याचा प्रयत्न बरा साबला आहे पण
सांगल्या कोशाप्रयाच्या अभावी तो बऱ्या तितका चांगला
झाला नाही. यामुद्दे गोविंद आपटे यांचा शब्दरत्नाकरादि
मरा झाला आहे वास्तविक मराठीभाषेचा उत्तम कोश
करण्याची आज वेळ आलेली आहे व मोठमोठ्या विद्वानांनी
मिळून हे काम केव्हात मराठी भाषेवर त्याचे उपकार होतील
असे म्हणावयास हरकत नाही

शालिवाहनाच्या १२ व्या शतकापासून १९ व्या शतकापर्यंत
मराठी भाषेत जे कोश झाले आहेत त्यात अत्यंत जुना
महाजुमाव ग्रंथ झाला. रचलेला मध्यकालीन मराठी शब्दांचा
कोश होय. यात जुन्या मध्यकालीन मराठी शब्दाना उद्योप
प्रतिशब्द किंवा शब्दसमूह दिलेले आहेत. हा कोश पद्य
नान पद्य आहे. महाजुमाव्याच्या कोशाहून निश्चित अलीकडचा
असा एक मराठी कोश रा. राजवाडे यास मिळाला आहे. यात
ज्ञानेश्वरीतील दुर्गेथ म्हणजे मध्यकालीन शब्दांचे अकार-
विज्ञान मराठी प्रतिशब्द दिले आहेत हा कोश सुमारे
३०० वर्षांचा जुना असून हा दोन चार स्थली याहून प्राचीन
मराठी कोशांना हवाला देतो. [प्राचीन मराठी कोशाचा हा
उल्लेख गरा अगावा असे समजण्यात एक प्रमाण आहे.
हेमाद्रीच्या रघुवंशाच्या टीकेत (नंदनकराच्या रघुवंशाची
आहुति पहा) कथिरे संकृत शब्दाना शब्दार्थिक मराठी
शब्द देण्याचा प्रयत्न सके ११६० त त्या हेमाद्रीसारख्या
आच्या पंडितांनी करणें म्हणजे द्रुमापिक कोश रचण्याची
प्रस्तावना करणें आहे. ११६० त मराठी प्रौढत्वाप्रत
पावला होती व त्यावेळीं तीत अनेक ग्रंथ झाले होते. तेव्हां
त्यांमधील पांडित्यवादि होणें स्वाभाविक आहे. सके १२३९
पर्यंत महाराष्ट्रात सादनाचें राज्य होते, तांपर्यंतच्या काळात

महाराष्ट्रात शुद्ध मराठी व संस्कृत-मराठी असे दोन प्रकारचे
कोश झाले असावे असे राजवाडे यांचे अनुमान आहे व
याचें १ शुद्ध मराठी कोश महाजुमावानी, नाथपंथीयांनी किंवा
हेमाडपंतीच्या आज्ञानुवर्ती ब्राह्मणांनी केले असावेत असा
त्याचा तर्क आहे]

सके १२३९ पासून १५३९ पर्यंत मुसलमानांचा अंमल
होता त्या अवधीत फारशी-मराठी कोश मराठीत निर्माण
होऊ लागले त्यातील काही प्रकार येणप्रमाणें, (१) हेमाड
पंताच्या जमाखर्चाच्या पदतीर्ची फारशी भाषातरे हे एक
तन्हेचे कोशच होत (२) हिंदुमुसलमानांच्या सामान्य
व्यवहारात दळणवळण सुकर होण्यासाठी केलेले व्यवहारी
शब्दांचे कोश; त्यात एक श्लोकबद्ध आहे व दुसरा यादी
सारखा आहे (३) वेदात परिभाषेचा सुफांनी केलेला कोश,
यात संस्कृतला प्रतिशब्द फारशी किंवा आरबी दिले आहेत.
पुढें मराठी राज्यात पुनः कोशधटना झाली त्यात (१)
राज्यव्यवहार कोश (रघुनाथ पंडित कृत) हा प्रमुख होय.
प्राचील शिरलेले फारशी व अरबी शब्द राज्यव्यवहारातून
काढून टाकण्यासाठी याची योजना होती (२) याच वेळी
जमाखर्चातील फारशी शब्दाना मराठी पेहेराव देण्याचा एक
श्लोकबद्ध कोशरुपांने प्रयत्न झाला (३) अमरकोशाचें मराठी
भाषांतरहि झालें. (४) ज्ञानेश्वरीतील कठिण शब्दांच्या
काही यात्रा याच वेळी निर्माण झाल्या (५) पेराशाच्या व
इतर तरदारांच्या दमरुनाम्यांत फारशी, ईंग्रजी, वानडी,
तामिळ वगैरे भाषातील शब्दांचे कोश असत. पोर्तुगीज फॅच
व ईंग्रज यांच्याहि दमरुनाम्यात मराठी शब्दांच्या यात्रा
असल्यात. इ. स. १८१० त श्रीरामपुरात ग्यारेंने मराठी
शब्दांची यादी उर्फ कोश छापला. इ. स. १८२४ त फेनर्डीने
एक मराठी कोश प्रसिद्ध केला. इ. स. १८२९ मध्ये जगन्नाथ
शास्त्री कमवेतांने एक मराठी कोश प्रतिशब्द देऊन छापविला.
१८३१ त मोलस्वर्यचा ईंग्रजी मराठी कोश बाहेर पडला.
१८४४ त यवाडी व मोलस्वर्यचा ईंग्रजी मराठी कोश प्रकाशला.
रघुनाथ भास्कर गोडबोले यांनी हेत कोश १८९१ त मराठी
भाषेचा सुवर्ण कोश १८७० त छापला. १८९१ मध्ये बापट
व पंडित यांनी शुद्ध मराठी कोश तयार केला. ईंग्रजीमराठी
कोश झालेपयोगासाठी तळेकर, बापा पदमजी शत, रानडे
यांचा ईंग्रजीमराठी कोश राजवाडे यांचा राष्ट्रीय मराठी
कोश अलीकडे प्रसिद्ध झाले आहेत. इत्यादि.

पा धा ल.—याचाय वेदात १९ व्या शतकाच्या
उत्तरार्धात कोश तयार करण्याच्या कार्याची कार भरभराट
झाली. कोश तयार करताना मुख्यतः तीन गोष्टीकडे
प्राधान्याने लक्ष देण्यात येत असे. पूर्वीच्या कोशात
कोशांचे सर्वसामान्य स्वरूप द्याय असावें इकडे दुर्लक्ष
करण्यात येत असे. पण या शतकात, कोशांचे सर्वसामान्य
स्वरूप द्याय असावें यापेक्षा पूर्वी थुड होऊन त्यापेक्षा

निधित रूपरेषा आनण्यात आली. त्यानंतर कोशास लागणारे साहित्य कोणत्या तऱ्हेने मिळवावे, त्यात कशाकशाचा अंतर्भाव व्हावा यासंबंधीचे निधित धोरण ठरवण्यात आले व त्याचा बरोबर त्याची मांडणीहि कशा पद्धतीची असावी याचेहि सामान्य स्वरूप आखण्यात आले. जुन्या कोशामध्ये मुख्यत्वेकरून त्या भाषेत त्या त्या काळी प्रचलित असलेले व वाङ्मयामध्ये नेहमी येणारे तेथेच शब्द प्रथित करण्याची वृत्ति वाढीत असे. अशाप्रकारचा कोश म्हणजे ज्ञानसंग्रह केलेला कोश होय या ज्ञानसंग्रहा कोशामध्ये तत्कालीन समाजात व वाङ्मयात रुढ असलेल्या शब्दांचा संग्रह केला गेला आहे. ज्ञानसंग्रह आपून दिलेली ही कोशाची कल्पना जवळ जवळ एक शतकभर अस्तित्वात होती. पण त्यानंतर या संकुचित कोशकल्पनेच्या विरुद्ध चळवळ सुरू झाली. १८५७ मध्ये आर्बिन्सन ट्रेंचने त्याकाळीमिळालेला सांतायटच्या पुढे एक निबंध वाचून त्यात त्या वेळची कोश तयार करण्याची पद्धत किती संकुचित होती हे त्याने समजावून दिले. या निबंधात तो म्हणतो. 'कोश' या शब्दाचा खरा अर्थ भाषेतील सर्व शब्द एके ठिकाणी प्रथित करणे हा होय. भाषेतील उपयुक्त शब्दांचा संग्रह करणे ही कल्पना कोशकाराने आपल्या जोक्यापुढे ठेवून घालायची नाही. उपयुक्त शब्दांचा संग्रह करणे, अगर अनुपयुक्त अशा सर्व शब्दांचा संग्रह करणे एवढेच कोशकाराचे काम आहे. तो आपेचा इतिहासकार आहे. समजा शब्द घेणे, समजा शब्द न घेणे हे त्याचे काम नव्हे. ही टेंबणी कल्पना जर्मनीत त्याच्या पूर्वीपासूनच प्रचारात येऊ लागली होती. या ट्रेंचच्या टीकाप्रमाणेच जर्मनीत जेकन व थिलेल्म प्रिम थानी कोश तयार करण्यास सुरुवात केली होती.

दुसरे एक जे तत्त्व ट्रेंचने आपल्या निबंधात प्रथित केले होते ते म्हणजे कोशात केवळ शब्दांचा अर्थ न देता त्या शब्दाची सांगोपांग माहिती देण्यात यावी हे होय. पूर्वीच्या कोशात शब्दांचा ऐतिहासिक दृष्ट्या कसकसा अर्थ बदलत गेला याचे विवरण करण्यात येत नसे. पण कुलनात्मक भाषाशास्त्राचा उदय झाल्यापासून शब्दांच्या इतिहासाचा महत्त्व प्राप्त होऊ लागले. व त्या कल्पनेला अनुसरून ट्रेंचने आपली कल्पना आपल्या निबंधात पुढे मांडली.

शब्दांचा इतिहास देण्याने तत्त्व मान्य केले की त्याबरोबर शब्दांच्या निरनिराळ्या अर्गांची बोधक अशी वाक्ये देण्याची पद्धत पाश्चात्य श्रेय डॅण्टर जॉन्सनच्या देणे अष्टर आहे. त्यानंतर रिचर्डसनने १८५५-३३ साली तयार केलेल्या कोशात कल्पना विकास पावल्याचे दृष्टीपत्तीस येते. अशा प्रकारची अर्थबोधक वाक्ये उभूत केल्याने निश्चित काही निश्चित शब्दांचा निश्चित अर्थ कसा होता हे समजणे पार सुलभ होते. पण सर्वात महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे शब्दांचा भावार्थ देणे ही होय. शब्द कसा निर्माण झाला, कोणत्या

धातूपासून तो तयार झाला हे मागितल्याप्रमाणे शब्दांची माहिती पूर्ण झाली असे म्हणता येणार नाही. या शब्दांच्या उत्पत्तीसाधने तत्समान अशा शब्दावर चांगला प्रकाश पडतो. एकाच धातूपासून निरनिराळे शब्द कसे बनले याचे आपल्याला छद्म ज्ञान होते. साध्याय शब्दांचा उच्चार देणे बरेच किरकोळ गोष्टीहि बोशात येणे जरूर आहे. पण जर सांगितलेल्या सर्व तत्वांचा समावेश वरून त्यावर-हुनम कोण तयार करणे हे अशक्य नसते तरी अतिशय अवघड काम आहे यात शंका नाही अशा प्रकारचा नमुनेदार कोश अद्यापि कोणत्याहि भाषेत झाल्याचे दिसून येत नाही. शिवाय अशा प्रकारचा कोश तयार करणे एकट्या दुष्टपणाचे काम नाही. त्याला निरनिराळ्या विषयात पारंगत असलेली अशी विद्वान मंडळी एकत्र झाली पाहिजेत. इतकी कोश तयार करताना निरनिराळे विद्वान नेमण्यात येतात व अशी पद्धत अगलात येणे अगदी स्वाभाविकच आहे.

अशा प्रकारच्या तत्वावरहुकूम तयार झालेला कोश म्हणजे ऑक्सफोर्ड न्यू इंग्लिश डिक्शनरी होय हा कोश तयार करण्याची कल्पना ट्रेंचच्या निबंधावरून कस झाल. हर्बर्ट कॅलेरिज याला मुदय संपादक नेमण्यात आले हर्बर्ट कॅलेरिज हा १८६१ साली वारला. त्याच्यानंतर मुदय संपादकाच्या जागी डॉ. कर्निंगहल याची नेमणूक झाली. १८७८ पर्यंत या संपादकीय संस्थाकडून २०,००,००० अर्थ-बोधक वाक्ये गोळा करण्यापलीकडे काहीच झाले नाही. पुढे १८७८ साली ऑक्सफोर्ड युनिव्हर्सिटीने डॉ. कोश प्रसिद्ध करण्याचे काम आगावर घेऊन डॉ. मरे याच्याकडे ते काम सौंपण्यात आले. १९ व्या शतकांतपर्यंत जे जे शब्द अवतीत ते सर्व या गोशात प्रथित करावयाचे असे ठरविण्यात आले. या कोशाचे दहा विभाग करावयाचे असे ठरले, व त्याप्रमाणे १९०४ मध्ये या कोशाचा पहिला विभाग प्रसिद्ध झाला.

या कोशाइतका जवळ जवळ पूर्णतेस पावलेला दुसरा कोश नाही असे म्हणले जाता याचे होणार नाही. जर्मनीमध्ये जेकन आणि थिलेल्म प्रिम यांनी जो कोश तयार केला तो देखील न्यू इंग्लिश डिक्शनरीप्रमाणेच नमुनेदार झाला आहे. तरी पण न्यू इंग्लिश डिक्शनरीपेक्षा यात अधिक दोष आहेत. उदाहरणार्थ, या जर्मन डिक्शनरीत शब्दांचे उच्चार दिलेली नाहीत व व्युत्पत्तीसंबंधाने विनयक माहिती दिलेली आढळत नाही. अर्थबोधक वाक्ये उद्धृत प्रकारची नाहीत व एकंदर कोशाची रचनाहि जितरी व्यवस्थित असावी तितकी नाही. किंच भाषेतील लिट्टे यांनी तयार केलेला कोश जर्मनीमधील कोशापेक्षा अनेक ब-बरीत अपूर्ण आहे. पण एकट्याने तयार केलेला कोश या भाषाने त्याचे महत्त्व आहे. बर्लिन,

गोटिंगन, लैसिक, म्युनिक व ग्रीएमा या विद्यापीठांच्या देखरेखीखाली तयार झालेला मेसारस लिखा लॅटिन हा महत्त्वाचा कोश आहे. यात दुसऱ्या शतकापर्यंत सर्व लॅटिन ग्रंथकारांच्या ग्रंथांमधील प्रत्येक शब्द व त्याची अव्यंजनक तऱ्हेने उद्धृत केला आहेत. त्याचप्रमाणे दुसऱ्या शतकापासून तो सातव्या शतकापर्यंतच्या सर्व लॅटिन ग्रंथातील वचने उद्धृत करण्यात आली आहेत. हे सर्व कोश तयार करताना कोशकारांनी आपल्यापुढे लोकांची गरज व त्याचबरोबर विद्वानांचीहि गरज भागविण्याचे ध्येय ठेवले होते या दृष्टीने कोशाचा विकास शानकोशात होऊन झाला अशा प्रकारे कोश व ज्ञान कोश या दोन्ही प्रकारचे सीमन्तपिरे खरीले याच्या 'ग्रँड डिक्शनोएर युनिव्हर्सेल डू सिंथेक्ले' यांमध्य सापडते या कोशाचे १५ भाग प्रसिद्ध झाले. अशाच प्रकारचा इंग्लिश भाषेतील प्रथम म्हणजे सेंबरी डिक्शनरी हा होय हा कोश अमेरिकेत डॉ. ब्रिटन याच्या देखरेखीखाली तयार झाला याचे सहा भाग असून ते १८८९-१८९१ सालात प्रसिद्ध झाले यात न्यूइंग्लिश डिक्शनरीपेक्षा देखील, शब्दांचे अधिक बराबर अर्थ दिले आहेत

चिनी.—या मापेंत कोशाचा मुळाव्या आहे 'खोब' हा दुसऱ्या भागाचा कोश सवौत जुना असून वि. सं. १५० मध्ये लिहिलेला आहे. त्यानंतर १३०० मध्ये कु ये बंगयान यू यीन नावाचा एक कोश तयार केला. पी वन यव फू हा प्रथम कोश हन लिन या विद्यापीठाच्या १६ विद्वानांनी मिळून लिहिला. यात अंग्रेजीकडच्या नावांची रेलबेल आहे या कोशाचे इंग्लिश भाषेत भाषांतर करावयाचे म्हणूनच १८५३ १००० पानांचे ४० भाग मद्रास येऊन गेले. हा कोश १७९१ मध्ये प्रसिद्ध झाला. त्यानंतर १९१९ मध्ये, हन लिन विद्यापीठाच्या तीस विद्वानांनी मिळून कांथी से तीन हा कोश तयार केला व त्याला स्वतः कांथी वादशहार्नेच प्रस्तावना लिहिली आहे. हा कोश अद्यापि चीनमध्ये प्रमाणातून गणला जातो.

कोशीय.—या शाखा लॅटिनमध्ये शब्दांचे द्विगुण, मराठीत कोशीय, लायें-शाड, हिंदीत कोयबा; संस्कृतमध्ये कोशाम, लाक्षावृक्ष इत्यादी नावे आहेत द्विगुणाच्या चवथा प्रदेशात, धर्मदेशामध्ये व शिलोममध्ये हे एक मोठे शाख आहे. बंगालप्रतात व विदेशतः छेत्रानागपुर भागात ही शाख पुष्कळ आढळता. परंतु आसामात ही शाख नाहीत. या शाखापासून उत्पन्न होणारा अतिशय मौल्यवान पदार्थ म्हणजे वाच्या विषाचे तेल होय. हे तेल खाण्याकरिता व टिकाकरिता वापरतात. केंसना लवण्याच्या कामी व देशां आपघात देखील याचा उपयोग करतात. या तेलाच्या अंगी केंसना साक कळत त्याची पाठ करण्याचा उद्देश्य आहे असे म्हणतात, व हे मूळ मंडासार तेल आहे अशीहि समजूत आहे. जिकडे वाच्या विषाचा परदेशून फार मार्गणी आहे. परंतु याचा रसायनाच्या कामी उपयोग होत असल्यामुळे बंगलातील लोकां दुष्प्रयत्न या

माडीची फळे व्यापारापेक्षा खाण्याकरिताच गोळा करतात. व हे फारसे निर्गत होते नाही. या शाखाच्या कांबळ्या कायावर लांबेच्या किड्यापासून पुष्कळ लास उत्पन्न होत. मध्य प्रातातील रायपुर व बिलासपुर जिल्ह्यात हे लास उत्पन्न करणारे झाड म्हणून फार प्रसिद्ध आहे. याचे लाकूड कोटिंग, मजबूत व टिकाळ असून याची मुसळे, गाण्याची पाके, आल, नापर, साखरेच्या व तेलाच्या पाण्याच्या व फांपाच्या रेच्याच्या लाटा देखील बनवितात. [वंश]

कोशी (कुशी)—उत्तरबंगाल व नेपाळमधील एक नदी. पूर्वेनेपाळमधून जी हिमालयाची गेली आहे तेथे समकौशिकी नावाने प्रसिद्ध असलेला एक प्रदेश आहे. या प्रदेशात ही नदी उगम पावते नंतर ती नेत्रत्येस ६० मैल वहात गेल्यावर पुढे १६० मैलपर्यंत ती दक्षिणेस व आग्नेयीस वहात गेली आहे दक्षिणेस व आग्नेयीस वहात असताना तिचा अरन व तावर या दोन नद्या मिळाल्या आहेत. चंद्रा पर्वतातून ती वहात असता तिचे अनेक धबधबे झाले आहेत अशाच रीतीने ती दक्षिणवाहिनी होऊन वहात असता भागलपूर जिल्ह्याच्या ईशान्येकडील प्रदेशात तिचा सत्वार झाला आहे या ठिकाणी तिचे पात्र एक मैल रुंद आहे नंतर ती अनेक ठिकाणी वळणे घेत घेत, वाटेत घोगा नदीला आपल्या मोठात येऊन, शेवटी पुर्निया जिल्ह्यात ती गंगेला जाऊन मिळाली आहे. बंगालमध्ये ही नदी नवळ नवळ ८४ मैल वहात गेली आहे.

गावी देशाचा राजा कुशिक याची ही कौशिकी नावाची मुलगी होय अशी पुराणातरी कथा आहे. या कौशिकीचा एका शास्त्रगुरूशी विवाह झाला त्याच्यापासून तिला मुलगा झाला.नंतर तिला नदीचे स्वरूप प्राप्त झाले अशी कथा आहे या नदीचा प्रवाह फार वेगाचा असून ती धुनोक्षणी आपले प्रवाह बदलून व त्यामुळे ती फार पातळी नदी आहे अशी तिची वैगलमध्ये प्रसिद्धी आहे. हिला ज्या वेळी पूर येतो त्यावेळी ती आपल्याचा प्रदेश उभस्त करून टाकते. अशा रीतीने भागलपूर जिल्ह्याच्या मर्णापूर पोर्तगिझाचा बराचसा भाग तिने उभस्त करून टाकला आहे. १८ व्या शतकात ही पुर्निया शहराच्या जवळून जात असे पण पुढे तिचा प्रवाह बदलून तो बराच पश्चिमेकडे वेढेला आहे. पुर्नियाच्या प्रदेशाच्यामधून नदी वहात गेली असता त्या ठिकाणी तिच्यामधून नावा चालतात पण त्यादेखील मोठ्या मुश्कळीने चालतात. याचे कारण ही नेहमी आपला प्रवाह बदलून असते. दिवाय तिचा प्रवाह फार मोठ्या असल्याने देगल तिच्यातून येतो नेण फार धोक्याचे असते. ह्या कारणेद्वारा नवळ या नदीवर ए० मोठा पूल बांधण्यात आलेला आहे व दिवाय अंजा पाट्यातून ती सध्यापासूनच जावाह मुर आहेत

काशी—मनुष्य संख्यामानी मसुरा जिल्ह्याच्या जट तहसिलीतील ए० गावा याचा ते दिग्दर्शना मार्गावर हे

गोन वसलेले आहे इ.स. १९१९ मध्ये याची लोकसंख्या ७१८८ होती. येथे एक सुंदर धर्मशाळा असून ती अकबराच्या कारकीर्दीत खाना इनिवारखान नावाच्या सुभेदाराने बांधले असे म्हणतात. इ. स. १८५७ च्या थंडात मसुल जिल्ह्याचे अधिकारी या ठिकाणी दख्खन राहिले होते एवढी गोष्ट शत्रुसैन्याला समजल्यामुळे त्यांना तेथून पळ बाळवा लागला. या ठिकाणी एक दवाखाना व ऑस्ट्रिअलोगोची एक मिशनरी संस्था आहे. हे गाव खोलात वसलेले असून याच्या आसपास पाण्याची उबकी आहेत. त्यातले बाणी संघ व वार्ड अत्यामुळे रहिवाश्यांच्या प्रकृतीवर त्यांचा परिणाम घातुक होतो. येथे हद्दी एक चांगले तळे बांधण्यात आले आहे. इ. स. १८९७ साली या गावाला म्युनिसिपलिटिचे हक्क देण्यात आले. येथून धान्य व कापूत मसुल जिल्ह्यात जातो. येथे कापसाच्या तळा गिरण्या आहेत. हे गाव विशेषतः गुराच्या व्यापाराबद्दल प्रसिद्ध आहे. येथे दरवर्षी १०,००० गुरांची विक्री होते. येथे चार पाच दाळा आहेत.

कोटी—या जातीची मोठी वस्ती बऱ्याच-मध्यप्रदेशात आहे. तेथील मराठी व तेलगू कोटी नागपूर व छत्तीसगडात रहातात. याची संख्या (१९११) १,५४,५९९ आहे. तेलगू कोटपास तालेवार म्हणतात. हे गार्हज्य ऋषीस आपल्या धंद्याचे ऋषि समजतात. कारण या ऋषीने कमलनेत्रपातून कपडे तयार करून देवास दिले. यात सूर्याची मुलगी दिली होती. तिजबरोबर भवानी नावाचा राक्षस व एक बाघ आदल दिल्या होता. राक्षस फार उन्मत्त झाल्यामुळे ऋषीने त्यास मारले. पण बाघ अगदी आज्ञाधारक होता. राक्षसाच्या हाडापासून ऋषीने कपडे विणण्याचे सामान तयार केले अशी आख्यायिका हे लोक आपर या प्राचीन काळात सांगतात. कोटी लोकांची वापावर फार भक्ति आहे. आजपर्यंत बापांने एक देखील कोटी मारला नाही. बाप यास भेटला तर हे माईदेयाच्या स्मरणाने त्याचा शक्तिपात करतात. तेव्हा तो निमृष्टपणे आपल्या पांटेने आतो अशी यांची संस्कृत आहे लघुप्रसंगी हे याचाची मूर्ति संक्षिप्त ठेवतात.

याच्यातील उपजातीचे निरिगळे प्रकार आहेत ते हळवी, लाड, कोटी, गणेश, देशकर, देवग, पटवी, इत्यादि होत. ओंकरले हे गोलक संततीचे आहेत. पूर्वीने जैन कोटी हे आता हिंदू झाले आहेत. साडेवारात सूर्याचे व पंचमाळे असे दोन वर्ग आहेत. सगुणवाळे वर्ग हा गोलक आहे.

नागपूरपासून लग्नात वधूवराभोवती सणाच्या दारा सातदां गुंडाळतात. वधूची आई बराच ओवाळते व वराची आई जमीनीवर पाणी टाकते साडेवारात लग्न वराच्या घरी होते वधूच मध्यरात्री आणतात. विणकामातील एका लोकावर बराच उल्लेख व श्रद्धा दाखविल्यात व त्याच्यावर कापडे गुंडाळतात. मध्ये अंतर्घात घडतात. वधूवर एकमेकांवर पांढरा अक्षता टाकतात व मग दोघ त्या लोकावर वसतात, म्हणजे त्यांमधी आटपला. विच-

पांना लग्न करण्यास परवानगी आहे चाथात विधवा बापाकडे रहात असली तर त्यास ४० रुपये हुंडा पावा लागतो. तिच्या पुनर्विवाहाच्या दिवशी तिची ओटी नवरा नारळाने भरतो व तिला कुंकू लावतो. रात्री ती नवऱ्याकडे झोले त्याला ती ओटी देते व त्याच्या पाया पडते. हे लोक होताहोईतोपर्यंत घटस्फोट करित नाहीत. जितक्या बायका त्यांचे मिळतील तितक्या त्यांचे हज्याच असतात. हे कधी कधी बायका चोरतात, विवरात व गहाणमुद्धा टाकतात लिंगायत व कबीरपंथी लोक प्रेते पुरतात, इतर व्हन करतात. ५ व्या दिवशी विधवेच्या बागच्या फोडून कुंकू पुसतात. मयताच्या मुला वाराच्या डोक्यास ५ व्या दिवशी जातोय पंथ पागेटे घालतात हे लोक धाडे करित नाहीत. अक्षयतृतीयेला मित्रास बोलावतात व त्यास विचारतात की तुम्ही माझे कोण आहात ? तो सांगतो की मी तुम्हा आजा केवा पणजा आहे. अशा रीतीने मित्रात बोलवून जेवण घालतात गणपति हा याचा मुख्य देव आहे कबीरपंथी कोटपाचा स्वतंत्र पुरोहित असतो. शुद्धमुखी म्हणून नागपूरच्या कोटपात एक पंथ आहे ते भांग्याच्याने कोळीबापाचे शिष्य आहेत हे आपल्या गुरूच्या नावाने घरी एक नारळ देऊन त्याची पूजा करतात. हे आपल्या विणव्याच्या यंत्रास पवित्र समजतात. विटाळशा बायका त्यास शिवत नाहीत यापैकी काही लोक मयमास तातात व काही खात नाहीत हे लोक ब्राह्मणांस पीरोहित्य देतात. डाक्याची मलमल विणणारे कोटीलोक अपवित्र समजले जात नाहीत. ब्राह्मण त्यांच्या हातचे पाणी पितात. नागपूरच्या भागात हे फार चांगले कपडे विणतात धोने व छुगडी याची नागपुरात प्रसिद्धी आहे. गिण्यामुळे याची स्थिति फार चालावली आहे. महाराष्ट्रीय व कर्नाटकी कोटपाची माहिती ' देवाग ' या लेखात सांपडेल. [लेख व हिरालाल एन्थोपेन]

कोष्ट—या वनस्पतीस छेदिनमध्ये सोसुरिआलाया व भरतगंडात कुट, पाचक, कोष्टम इत्यादि नावे आढळतात. ही कापरीच्या दरीच्या उतरणीवर ८००० ते ९००० फूट उंचीवर होते. शेळम व चिनाम यांच्या जोगोतहि ही आढळते.

पुरातन माहिती—प्राचीन काळापासून कोष्टाच्या मुळावी औषधी गुणवद्दल फार ह्याति आहे, परंतु बराच काळपर्यंत याच्या उपयोगाची माहिती नव्हती; व म्हणून चुकीने कोष्टम स्त्रोत्रोत्पत्ती याचा संबंध जोडित असत. याच्या मुळाचे काप काढून फलकता व सुवर्द भंडारात व तेथून चीन, तापज समुद्र वगैरेकडे पाठवितात. औषधाशिवाय या मुळाच्या अन्तर काढणाकडे रक्ताचा कलप करण्याकडे उपयोग होतो

कोस्त—हिंदुस्थानात रस्ता मोजणीस माप फार प्राचीन काळापासून प्रचारात आहे. वेदग्रुम

काळीहि कोस उपयोगांत होता. ह्याप्रमाणे रस्त्याच्या कडेला हे कोसांचे दगड पुरलेले असत. रोमन स्टेडिआ व कोस यांचे प्रमाण म्हणजे २० स्टेडिआवर एक कोस होय. मोंगल राज्यांतहि हेंच कोसांचे मोजमाप होतें. चंद्रगुप्ताच्या काळी प्रत्येक अर्धा कोसावर एक एक दगड पुरित; परंतु मोंगली राज्यात दरेक कोसाम एक दगड असे. मोंगल कोस म्हणजे इंग्रजी ४५५८ याडे होत. अशोकाच्या ८ व्या शिलालेखातली "अठकोसिक्य" याचा अर्थ छोट आठ कोस भरितो; परंतु पुष्कळांच्या मतें अठ म्हणजे अर्धा असा अर्थ होतो. स्ट्रेडियाचेहि तीन प्रकार (६५०, ६०० व ५२० इंग्रजी फूट) पहिल्या यि. शतकात होते. पेरिप्लसच्या वेळी एक स्ट्रेडिआ म्हणजे हल्लीचा एकदशाश इंग्रजी मैल असावा. चंद्र गुप्ताच्याहि आधीपासून कोस हें माप हिंदुस्थानात प्रचलित होतें एवढें नकी होय. [स्ट्राबो. १५. २; इलियट; ज. रा. ए. स. १९०५; शॉफ-पेरिप्लस. ५८]

कोसगी—हृद्वाद् संस्थानातील गुलबर्गा जिल्ल्यामध्यें सर सारजंगच्या घराण्याकडे जी जहागिरी आहे त्या जहागिरीचें मुख्य ठिकाण. याची लोकसंख्या १९०१ साली ८२२८ होती. या ठिकाणी एक पोलीस ठाणे, एक दवाखाना व एक सरकारी शाळा आहे. या ठिकाणी घुमारे वीज हजर माग असून सुती व रेशमी लुगडी मोठ्या प्रमाणावर तयार होतात.

कोसम—संयुक्त प्रांतातील अलाहाबाद जिल्ह्याच्या मंगनपूर तहसिलीतील एक खेडेंगाव. वारंवारिक हें गाव कोसम इनाम व कोसम खिराज या दोन छोट्या खेड्यांचे मिळून बनयेंलें आहे. हें गाव यमुना नदीच्या वाडी वसलेलें आहे. १९०१ मध्ये याची लोकसंख्या २३७४ होती. प्राचीन हिंदुस्थानात प्रसिद्धीस आलेलें चौशाम्बी नगर हें या खेडेंगावाच्या पाली पुरले गेलें असावे असें तज्ज्ञांचें मत होतें. ११ वृणसंगणें म्हणजे गृहांत धरत्यस चौशाम्बी हें कोसमच्या नैऋत्येस थोड्या अंतरावर होतें असें मानावें खागर्त कोसम येथें जे अवशेष सापडले आहेत त्यावरून पूर्वी तेथें चार मैलाचा पेर असलेला व ३०१५ फूट उंचीवर बांधला गेलेला असा एक तटबंदी किनाऱा असला असें दिसतें. येथें एक पक्षीघां, असा मोठा दगड असून त्यावर वाप्रेकरनी लिहिलेले ५६ व्या शतकातील शिलालेख आढळतात. १५६४ मधील एक शिलालेख येथें आढळतो. त्यांत चौशाम्बी या नांवाचा जैन आलेला आहे. या खेड्याच्या आठपास दगडी मूर्ति, नाणी इत्यादि सांपडलेली आहेत व तेथील नाण्यांमध्ये अगदीं अर्वाचीन नाणी देखील सांपडलेली आहेत. यापैकी काही नाण्यावर प्रह्ल्या दुसऱ्या शतकातील राजाची नांवें आढळून येतात. या विषयाच्या बाबतसे तीन मैलांवर पणगेना नांवाची एक ठेकडी असून तेथें लेणी आहेत, या शिलालेख सापडलेले आहेत.

कोसल—याचा उल्लेख वैदिकवाङ्मयात येतो. (ज्ञानकोश विभाग ३ पृष्ठ २१० पहा) कोसल या नांवाचे दोन देश प्राचीनकाळीं प्रख्यात होते; एक उत्तरकोसल व दुसरा दक्षिणकोसल. उत्तरकोसल हा फार प्राचीन होता. तो म्हणजे हल्लीचा घोसगढाच्या उत्तरेकडील अयोध्याप्रांत होय. जैन, बौद्ध व ब्राह्मण या तिन्ही वाङ्मयात या कोसल्याचा उल्लेख येतो. रामायणाच्या पूर्वापासून हा देश प्रख्यात आहे. कोसलराजकन्या कौसल्या ही रामाची आई होय वायुपुराणवरून लवानें या प्रदेशावर राज्य केले असेलयाचें ठरतें. बौद्धवाङ्मयात येथील राजांची सत्ता कपिलवस्तुवरिहि होती असें म्हटलें आहे. त्यात कोसल व मगध यांचा नेहमी संबंध येतो. या प्रदेशातच बुद्धांचे पूर्वचरित्र झाले व तेथेंच त्याने आपल्या धर्मीची ध्वजा प्रथम फडकविली. पौराणिक काळात काशीच्या राज्याची प्रसिद्धि होती. परंतु, त्यानंतर ऐतिहासिक काळाच्या प्ररंभीच कोसलच्या राज्याच्या ह्यातीस (ख्रि. पू. ६ वें शतक) सु० वात झाली. त्या वेळी साच्या उत्तरहिंदुस्थानांत कोसलाचेच राज्य महात्वाचें होत. या कोसली राजधानी थावली होय. ही नेपाळ्या हिमालयाच्या पायथ्याशी होती गुप्तनरसंग याच्या मतानें व काहियान याच्या तथ्यांवरून ह्याचें साहेट माहेट (हल्लीच्या उत्तर अयोध्या प्रांतातील गोंड बहिरच जिल्ह्याच्या सरहद्दीवरील गाव) हीच पूर्वाची थावली होय असें म्हणतात. ही राप्ती (रावती) नदीच्या काठी आहे. महाभारतात सभापर्वीत उत्तरकोसल देश भीमानें विजयल्याचा उल्लेख आहे. इक्ष्वाकु(सूर्यवंशी)चा आठवा पुत्र (वंशज) थावस्त यानें थावस्ती स्थापिली. अश्वमेधपर्वीत कोसलाचे नाव आलें आहे. ब्राह्महिंदिरानेंहि कोसल (कण एकव) उल्लेखिला आहे. काहिलासानें अयोध्येत उत्तरकोसलाची राजधानी म्हटलें आहे. वर दिलेल्या साहेटमाहेट येथें वनिगहंमला एक बुद्धाचा पुतळा आढळला. त्यावरील लेखात थावस्ती अशी अक्षरें होती. त्यावरून हेंच गाव थावस्ती असें ठरलें. येथें जुने अवशेष पुष्कळ आहेत. गुप्तनरसंगच्या वेळी हें मोडकळीस आलेलें शहर रामाच्याहि पूर्वीचें आहे. बुद्धाच्या वेळी ही प्रतेनगिर् राजाची राजधानी होती. बुद्धाच्या बऱ्याच कथा या प्रांतांत घडलेल्या आहेत. विभीसार राजाची राणी कोसलराजकन्या होती. बुद्धानंतर ५ शतक या शहराचा इतिहास सांपडत नाही. तदनंतरचा तथील विजयनादित्य नांवाचा एक राजा बौद्धभंडेष्टा म्हणून प्रख्यात आहे. याचा काळ (अमरापूर, इ. स. १०० चा आहे. नंतर तिसऱ्या व चवथ्या शतकातील सिराजार राजे यांनी नावें आडळतात. परंतु हे स्वतंत्र नसून गुमाचे (मगधच्या) मांडलिक अगवेत. तदनंतर थावस्तीचें महत्त्व कमी झालें. काहिलांनच्या वेळी येथें फक्त २०० घरे होती. याची दोणे, सेवेट, घावप्ती, साहेट, सावित्री अशी गिरनिराळी नांवें आहेत. ह्यां रेंपें शेत आहे. गुप्तनरसंगने याचें राज्याचा

घेर ३३४ कोस सांगितला होता. यावरून हा दक्षिणउत्तर पोगरा, हिमालय व पश्चिमपूर्व कर्णाला, धवळगिरीपर्यंतचा प्रदेश होय. चंद्रगुप्त मौर्याने हा देश जिंकिला होता. यादी ठिकाणी इंदुप्रस्थ मध्य धरून पूर्वकोसलाचेहि ईशान्य कोसल व आग्नेय कोसल असे दोन पोटभाग होते असा उल्लेख येतो. ब्राह्मणकाळा व महाभारतकाळा सूर्यवंशी क्षत्रियांची राज्ये हिंदुस्थानात फक्त पूर्वेत होती त्यांपैकीच कोसल-विदेह हे एक होय ब्राह्मणग्रंथात याचा उल्लेख अभिमानपूर्वक येतो. कुरुपाचालाइन हे लोक मित्र होते हे तत्त्वज्ञानी होते. ग्रीसने व मॅकडोनेल यांच्या मते याची भाषा जवळ जमळ पंजाबी भाषेसारखी असून ते सूर्यवंशी क्षत्रिय होते.

आता दक्षिण कोसल म्हणून दुसरा एक प्रांत आहे, त्याची माहिती अशी - हा महानदीच्या खोऱ्यात, गोदावरी व महानदी यांच्यामधील पूर्वेकडील (हल्लीचा छोटानागपूर) प्रांत होय. रामायण, महाभारत यातहि या दक्षिण कोसलाचा उल्लेख येतो. रामाने कुशाला (रामाचा पुत्र) हे राज्य दिले होते व त्याची राजधानी कुशावती ही या प्रांतात विन्यतदे-प्राती होती. महाभारतात दक्षिणपक्षात सहदेव विजयात या कोसकाचा उल्लेख आहे. रत्नावली नाटकात व ह्युएन-त्संगच्या वर्णनातहि याची राजधानी मणिपूर होती असे एकेठिकाणी म्हटले आहे. हा प्रांत समुद्रगुप्ताने जिंकिला होता, त्यावेळी येथील राजा संहदेव नावाचा होता. काहींच्या मते हल्लीचा छत्तीसगड, अमरकंटक व बांकर हा प्रांत म्हणजे दक्षिणकोसल होय. यातच गजिनहाना नगरी होती असे म्हणतात.

या प्राचीन दक्षिण कोसलाचे प्राचीन राजे ह्येह्य होत. हे सहस्राब्दीनचे वंशज होते. ते रामायणकालीन होते. याची व अन्योध्येच्या सगर राजाची युद्धे झालेली आहेत. या ह्येह्यांना काही (विशेषतः परकीय) इतिहासकार ह्य नावाचे बाह्य शक समजतात. परंतु ते खोटे आहे असे रा. वैद्य म्हणतात. हे शुद्ध सोमवंशीय क्षत्रिय होते. ह्युएनत्संगहि त्यांना स्पष्ट क्षत्रियच म्हणतो. ते उंच व रंगाने काळे होते सोमवंशातील बहुतेक लोक काळे (अंधकुण्ठासारखे) असत. या ह्येह्यांची दोन मोठी राज्ये होती. एक मणीपूरचे महाकोसलाचे व दुसरे त्रिपूरचे चेदाचे. त्रिपूरचे राजे वलजुरी ह्येह्य होते. त्यांनी पुढे शिशुपालाच्या नेदी वंशाचे राज्य जिंकल्यामुळे त्यांना चेदी असे म्हणू लागले वास्तविक ते कलजुरी ह्येह्य होत पुढे चेदी राज्यातील प्रख्यात किला कलिंजर हा त्यांनी जिंकल्यामुळे यांना 'कलिंजरपुरवर्षाश्वर' म्हणत. याचा उल्लेख ह्युएनने महाकोसलासारखा स्पष्ट केला नाही. बाली जिल्ह्यातील ह्येह्य रजपूत हे सोमवंशी व रंगाने काळे असून मध्यप्रांतातील साऱ्या क्षत्रियात त्याचा दर्जा पाहिल्या प्रतीचा आहे. रतनपूर येथे या ह्येह्यांची राजधानी - बऱ्याच कालापासून होती. हीच बहुधा ह्युएनने पाहिली असावी मंडळाच्या ताम्रपटावरून रतनपूरच्या राजाचे राज्य छत्तीस-

गडावर इ. स १४४ पासून सुरू होते ते अठराव्या शतकापर्यंत (मराठ्यांच्या मुलखिगिरीपर्यंत) अव्याहत होते. जवळ-पूरच्या ताम्रपटात येथील काही राजांची नावे येतात त्यांच्यात प्रख्यात असा पहिला कोसलदेव होऊन गेला. त्याच्या आधीचे छत्तीसगडे हे ह्येह्य बौद्धधर्मी होते ह्युएनचा राजा बौद्धधर्मी होता सुप्रसिद्ध बौद्धधर्माचार्य नागार्जुन या कोसल-देशाचा होता. सारास हर्षाच्या आधी व गंतरहि होऊन बौद्धधर्म प्रचलित होता. आठव्या शतकात येथे धर्मक्रांति होऊन बौद्धधर्माचे उच्चाटन झाले. या ह्येह्य घराण्यातील राजांच्या वंशावळी विन्यत ताम्रपटात नाहीत. कोसल हा सनातनधर्मी होता. त्रिपूरचे चेदी उर्फ वलजुरी ह्येह्य यांनी आपला स्वतःचा एक शक इ. स २४८ च्या सप्टेंबरच्या पाचव्या तारखेत सुरू केला ह्येह्यांची ही राज्ये पर्वतांनी वेष्टित असल्यामुळे एक हजार वर्षे विनयोक टिकली होती. त्यांना पहिला व शेवटचा तडाखा मराठ्यांनी दिला. त्यांच्या पछरी साधारण सापडतात, परंतु त्यात खरी माहिती थोडीच असते.

छत्तीसगड प्रांत म्हणजे महाकोसल या छत्तीसगडात एक एक गड असलेले ३६ भाग आहेत. त्यात पुढील चार भाग मुख्य आहेत (१) शिवनाथ नदीचे खोरे, (२) हसदा नदीचे खोरे, (३) महा नदीचे खोरे व (४) रायपूर प्रांत. येथील मुख्य धान्य तांदूळ, गहू, ऊडधान्य व गळित्याची धान्ये होत. जंगलात वापडकर व रेंडे फार आहेत, बंगालच्या बाजूस हल्लीहि पुष्कळ आहेत जंगलात गोंड, भूम्ये व आधीग हे राखी लोक राहतात. हे घाटावरील लोकांत मिसळत नाहीत घाटावर बहुतेक चामार लोक असून ते शेतकी करतात याचा धर्म सत्नामी आहे. याशिवाय माझण, रजपूत कुर्मी व राऊत या येथील प्रमुख जाती आहेत. या प्रांतात आगगाडी फार थोडी आहे. पूर्वी इकडे प्रांत सुपीक असल्याने अतोनात धान्य विके व वाहतुकीचे रस्ते कमी असल्याने ते तेथेच पडून कुजे. त्यावेळी वाहतुक बंगाली लोक करीत असत

पूर्वी येथे (बखरीच्या माहितीवरून) सत्याग नावाच्या ह्येत्यय राजा होता त्याच्या नंतर सुपुत्रराजा झाला. त्याला तीन पुत्र होते. त्याने तिघांना आपले राज्य माहिम्यती (मांडल), चैत्रपुर (चारा), मणिपुर (रतनपूर) या-प्रमाणे वांटून दिले रतनपूर म्हणजेच छत्तीसगड. येथील दह्या राजा कर्णपाल याने स ११४-११४ पर्यंत राज्य करून व अमरकंटक येथे शहर वसवून देवळे बांधली स. ३०० च्या सुमारास मदनपाल नावाच्या राजाने अमरकंटकाजवळ धनपुर शहर व अजमीर जिल्हा बांधला. व किष्क्याचे अवशेष अजून आहेत पुढे आठव्या शतकात सुरदेव व ब्रह्मदेव या आभारानी हे राज्य वाटून घेतले रतनपुरची चोरली पाती व रायपुरची छोटी पाती होय. विलावरुपुर सुरगुनाव, संपळपुर येथील संस्थापक रतनपुरचे मांडसिक

असून रायपुरचे मांडलिक वस्तर व कंकरचे रांगे आहेत मराठ्यांच्या स्वाभ्यापर्यंत हीच परिस्थिति होती.

मणिपुर हें (जुनी राजधानी) रतनपुरचे उत्तरेस ७॥ कोसावर, लष्क पर्वताच्या माथ्यावर वसलेलें आहे. त्याची उंची ३१०० फूट आहे येथें किल्ला, टाक्या, देवळ व वाडे यांचे अवशेष अद्यापि आहेत- संवत् ८९५ ते १६२० पर्यंतच्या तेथील ब्राह्मणी कथात, राज्यातील बापलेली देवळें व वसविलेली नगरें यांच्या नामावळीखेरीज, निर- निराख्या राजाच्या कल्पित गुणांचे वर्णन आढळतें. या कथा अद्यापि छापलेल्या नाहींत. स. १५६३ त, अक- बराचे कारकीर्दीत येथें मुघलमान पडले, तेव्हा रतनपुरचा राजा कल्याणसिंग हा अकबराचा मांडलिक बनला. या वेळे- पासून मराठ्यांच्या वेळेपर्यंत याच्या बंधाजनीं तेंचें राज्य केलें मराठ्यांच्या स्वाभ्यात रतनपुर व रायपुर हीं दोन्ही राज्ये मेळिली व नागपुरची भोसलेयांही झाली हल्लीं एक दोन लहान संस्थानिक (हेडक्वार्टरी) या प्रशासत आहेत. हेडक्वार्टरपासून फार पठारमी राजे झाले नाहींत व त्याची घराणींहि हल्लीं फारशीं उरलेली नाहीं इकडील राज्याच्या पूर्व वैनवाची व सामर्थ्याची तत्त्व, इकडील प्राता- तील राजांम, सुपुर व कवरीनारायण या ठिकाणाच्या मोठ- मोठ्या देवळांच्या अवशेषावरून व तेथील शिलालेखावरून पटतें या हेडक्वार्टरीतील एक मुरदेव नावाचा राजा ११११ फली निपण होता. त्यानें स. १९८८ त तैलंगण अधिकार होता. स. ११६५ सालीं एका शिलालेखात, भ्रिकुल चेदीखर, र.न.राज, पृथ्वीदेव, जगलदेव अशीं राजांची नांवें आढळतात., या प्रातातील आतापर्यंत सापडलेलीं फार जुनीं नाणीं या पृथ्वीदेवाचीं असून, तीं बहुतेक सोन्याचीं व फार थोडीं तांब्याचीं आहेत. तांब्याच्या नाण्यावर हनु- मानाची मूर्ति असून, सोन्याच्या नाण्यावरील आकृति अस्पष्ट आहे. जगलदेव व रतनदेव यांचीहि काहीं नाणीं आढ- ळलीं आहेत. त्यावरून त्याचा काल अनुक्रमे स. ११२० व स. ११४० येतो यावेळा, हेडक्वार्टराचा व त्यावेळीं रावच या दक्षिणकोसल देशाचा देण्याजोगा इतिहास आढळत नाहीं. [स्मिथ-अप्यर-वैद्य. मध्य. भा. पु. १-२; इ. गदा. पु. १५५; ज. रा. ए. सी. १९००, ०१, १८; वायुपुराण वाल्मी. रामायण, महाभारत; रघुवंश; भा. सु. व. प्रा. कोश, अ. कोश; त्रिकाशे, हंटर-ओरि. इति. म. प्रा. ग्यासि; इक, प्रॅट-ग्यासि, कनिंगह्याम]

कोसीगी--मद्रास इलाह्यातील बरारी जिल्ह्याच्या आपवानी तालुक्यातील एक शहर. हें मद्रास रेल्वेच्या वायव्य फाट्यावर वसलेलें आहे. १९११ सालीं याची लोक- संख्या ६,९०७ होती. ४००—५०० फूट उंच अशा एका टेकडीच्या पायथ्याशी हें वसलेलें आहे. या शहराच्या बाजूस प्रानाइट (बज्रपट्ट) दगडाचे ढोंगच्या ढोंग अस्ताभ्यस्त रीतीने पडलेलें आहेत शहराच्या सर्वोपराती ओट्या

टेकड्यांची साळ असून त्यांत प्रानाइट दगडाची समृद्धि आढळते या टेकड्यावर स्वयंभू दगडाच्या मूर्ती आढळतात. कोसीगी स्टेशनच्या दक्षिणेंस तीन मैलांवर एका टेकडीवर एक ८० फूट उंचीचा दगडाचा गुंडा असून त्यावर दोन दगडी स्त्रियांच्या मूर्ती आहेत. त्या 'अक्वेडुझ' या नावानें प्रसिद्ध आहेत प्राचीनकाळां हें ठिकाण येथील एका जातीच्या मुल्याच्या नाण्यात होतें याच्या घराण्यात गोपाची नाल असे या जमिन्मुल्याच्या घराण्यातील वीर- पुण्याच्या पारकमर्चा वर्णन ज्यावर खोदलेली आहेत असे मोठ मोठे दगड (वीर-कल) या शहराच्या आसपास सापडतात. शहराच्या दक्षिणेंस एका मैलावर तीन टेकड्यांच्या योगानें झालेल्या एका त्रिकोणावृत्ति भागात ५ दगडी मूर्ती आहेत; त्यांचीं एकच अगदीं जडाच्या तशीं शत्रुत आहे येथें एक चामडयाना मग देण्याचा कारखाना असून गिवाय कापड विणण्याचा धंदीहि येथें मोठा प्रमाणात आहे.

कोस्टारिका—मध्यअमेरिकेतील प्रजासत्ताक राज्य. ह्याच्या उत्तरेस निरागवे; पूर्वेस कॅरिबियन समुद्र, अमेरिगीस व दक्षिणेंस पनामा; नैऋत्येस, पश्चिमेस व वायव्येस पॅसिफिक महासागर क्षेत्रफळ २३००० चौ. मै. हा एक उंच पठार असून त्यात उंच पर्वतांच्या रांगा गेलेल्या आहेत यात सहा प्रात आहेत.

स्वरूप व वर्णन.— कोस्टारिकात ज्वालामुखी पर्व- ताच्या रांगा असून त्या एकमेकांपासून सैनजोते व केंद्रीयोद्या पठारांमुळे विभक्त झाल्या आहेत. यापैकी मुख्य शिखरें:—पोआस (८८१५ फूट), इराथु (११,२००), डुरिआलवा (१०,११०). दुसऱ्या दोन पर्वतांच्या रांगा निकोया आसतात्याच्या दक्षिणेकडून पनामावडे गेल्या आहेत. यांचे नाव कॉडिलराद टालामाका असून त्याची मुख्य शिखरें चिरिपोब्राद (११,४८५), सुएनाबिह्वा (१०,८२०), पिकोव्हॅल्को (१६४५) हीं होत. या प्रदेशात धरणीरूप चारंवार होतात. मुख्य नद्या सैनजॉन रिओफ्रायओ या होत.

इ वा मा न—सर्व देशात उष्ण, थंड व समशीतोष्ण अशा तीन सन्धेचे हवामान असतें. दरसाल पाऊस सुमारे ८० इंच पडतो. संघिषात व हिंवताप समुद्रकाटी विशेष आढळतो. एकंदरीत उष्ण कटिबंधातील दुसऱ्या कोणत्याहि देशापेक्षा कोस्टारिका आर्यंत निरींग प्रदेश आहे असें म्हण- ण्यात अतिशयोक्ति होणार नाहीं.

लोक.—१९१० मध्ये लोकसंख्या ४५४९५५ होती. बहुतेक स्पॅनिश व तिच्या उपभाषा याचा प्रचार आहे. १६ व्या शतकातील गॅलिसियन लोकांचे (स्पॅनिश) वंशज आहो असें बहुतेक लोक मानितात. मिश्र लोकांची संख्या जास्त आहे. मूळचे इंडियन लोकसंख्येनें कमी आहेत ते निकारागोची सरहद्द व टालामाका यांत राहतात. संस्थानचा धर्म रोमन कॅथोलिक आहे पण सर्वत्र धर्मस्वातंत्र्य आहे प्राथमिक शिक्षण सर्काचें व मोफत आहे. १९१५ त

४११ प्रामाणिक शाळा होता. शिवाच उच्च शिक्षणकारिता ४ कोठिबें होती. (इंडियन संस्कृति मन्त्रालयेच्या पत्र).

घडहूर व दळपळपाची कायदे—राजधानी सॅन जोसे, अत्तुएलो, फेंटांगो, हेरिडिया, लिबेरिया; बंदरा गानास्केल, पुंवारोनाल्बंदर ही मुख्य घडहूर आहेत. ट्रॅन्सकॉन्टिनेंटल रेल्वे १८७१ मध्ये सुरू होऊन ही लिनान-पासून पुंवारोनाल्बंदर आहे. देशांत सडका वार्ड अन्व बॅलगाच्या किंवा खेंचर पाचा उपयोग करतात एवंदर रेल्वे ३४७ मैलाची आहे सॅन जोसे येथे विजेच्या ट्राम्वे आहेत. १९१६ त कोस्टारिकात २०८ पोस्टऑफिस होती. तारपत्रे, टेलिग्रेम, बिनवारी तारपत्रे बहुतेक ठिकाणी आहेत.

शेत शेव व उद्योग येथे—प्रकाश, हवा व पाणी ही योग्य प्रमाणात असून शिवाय येथील जमीन अत्यंत सुपीक आहे. येथील जंगलात देवदार, महोगनी, रबर, एवनी वगैरे विपुल सापडतात. शेतजी हा मुख्य पेशा असून येथे बहुतेकसून देशाद्वारीच जमिनीचा मालक असतो. कॉफी व केळी ही मुख्य पिके होतात. तांबे व चांदी याच्या खाणी २० व्या शतकादरम्यान संपल्या. सोन्याच्या खाणी चालू आहेत.

न्यायालय—निर्गत (१९१७) २४४७७७७ पौ. असून त्यात कॉफी, केळी, कांताडी, लांकूड, सोने व चांदी याचा समावेश होतो. त्याचबरोबर खाण्याचे पदार्थ, कापूस, गुरे, औषधे, लोखंडी सामान वगैरे पदार्थांची आयात १९०३२७७ पौ. ची होती

जमा व ही.—बसूलपैकी निम्मं उत्तम जकातीपासून निळने १९१७ साली बसूल १८५०३५ पौ. व खर्च १२३७३६ पौ. झाला. खर्चात शिक्षण, अंतर्गत सुधारणा, कर्जांची फेड या मुख्य बाबी असतात.

पैसा व पत्र—या देशात तीन पैसा आहेत. सोन्याचे धोलन भावाचे नाणे प्रमाणभूत आहे. स्पॅनिश पद्धतीची बसने चलतात. ३१ डिसेंबर १९१६ रोजी रिपब्लिकने परदेशातले कर्ज १९५०४५६ पौंड असून देशातलेच निवळ १२१३२५८ पौंड होते.

राज्य व्यवस्था—१८७०, १८८२ व १९१७ च्या राज्यघटनेप्रमाणे राज्यकारभार चालतो. ४३ सभासदांच्या प्रतिनिधीयुद्धाच्या हाती राज्यदेशाचा असते एक अध्यक्ष व तीन उपाध्यक्ष निवून कार्यकारी मंडळ होते. वेगवेगळी खाती ६ सेक्टरांच्या ताब्यात असून ते बरील कार्यकारी मंडळास सहाय्यक म्हणून असतात. प्रत्येक प्रांतावर गव्हर्नरची नेमणूक होते. न्यायालयांही एक बरिष्ठ कोर्ट असते. १९१३ च्या कायद्यान्वये दयात आलेल्या सर्व पुढ्य प्रमाणांना मतदानाचा हक्क असतो.

पारमासिक कायदा व शिक्षण—रोमन कॅथोलिक पंथाने लोक येथे पुष्कळ असून शिक्षण धर्मस्वातंत्र्य या

देशात आहे. प्रामाणिक शिक्षण मोठे व सक्षम असते. उच्च शिक्षणाकडे जाणारे बरेच आहेत.

क्षेत्रफळ—मुद्रपत्रांनी १८ ते ५० वर्गे बसल्या आहेत त्यात मोठ्या मोठ्या सक्षम असते. कायमचे सैन्य ६०० असून मुद्रपत्रांनी ३६००० लोक रेजिमेंट ठरविली.

इतिहास—कोस्टारिका या नावाच्या कुतूहलसेधी बराच काळ आहे. कोस्टारिका १८२१ पर्यंत स्पेनचा अंशित होता. हा प्रदेश १५३० मध्ये स्पेनच्या पूर्णपणे ताब्यात आला जेव्हा कॅटोलिक कोरोनाडो नांवच्या कुलभावी व हुषार यजमनाने या प्रांताच्या मनाचे। स्पेनच्या स्पेनच्या इंडियनाना गुलाम करून त्यांचा सोने मिळविण्याकडे उपयोग करून देण्याची शिष्टेय प्रवृत्ति होती. १६६६ त व त्याच्या नंतर दोन्ही कित्यांबाबद्दच्या जोर करून फारच उपद्रव होत असले. यामुळे इंडियनांची स्थिति फार बर्दष्ट झाली. ते शासकांच्या हाती नेसत असून कित्येक वेळी त्यांनी या खाती सुद्धा उत्तम्या आणण्या लागत. त्यावेळी कोकोबिन पंचलित नाणे होते.

१८२१ त इतर मध्यअमेरिकेतील प्रांतांपरोबर येऊ करून कोस्टारिका हे इंडुरबाईड घराण्याच्या सत्तेत आले असलेल्या मेक्सिकन साम्राज्या। सामीज झाले. परंतु १८२३ नंतर लोखंडासाठी व उदारमतवादी बांधाणा लडाई होऊन लोखंडासाठी विजयी झाले कोस्टारिका हे १८२४-२९ पर्यंत मध्यअमेरिकेतील संयुक्त संस्थानाच्या प्रजासत्ताक राज्यांपैकी एक होते. हे १८४८ त स्वतंत्र प्रजासत्ताक राज्य झाले. सध्या १८९०-९८ त हे मध्य अमेरिकेतील मोठ्या प्रजासत्ताक राज्यांत होते. परंतु सध्या या राज्याचे पुष्कळ झाले. [सरकारची रिपोर्ट स्टेटगमनाद्वारे पुष्कळ काळ आहे दि. रि. प्लिक ऑफ कोस्टारिका.]

कोइरबाय—ही एक लांबच्या लांब पर्वताची ओळ आहे. ही अफगाणिस्तानच्या मध्यभागातून गेली आणि अफगाणिस्तानच्या क्षेत्राणाचे मुख्य साधन झाले आहे. ही हिंदुकुशपर्वताची एक रांग आहे असे म्हणतात. व ते खराद आहे शिवाय पाटापासून ही पर्वताची रांग पश्चिमेकडे गेली असून यक व लगच्या जवळ या रांगेच्या पार उपरागा झाल्या आहेत. गांधी अगदी दक्षिणेकडे जी रांग गेली आहे तिला बंद-६-मुआर-पांग, बंद-६-बिमान, अशी पर्वत नसे आहेत. ही रांग दरीबंद दरीपासून गेली असून हितावपर्वत गेली आहे. या रांगेला हितावपर्वत होऊ बंद-६-घोर असे म्हणतात. दुसऱ्या उपरांगेला शफेद कोइरबा असे नाव आहे. या उपरांगेच्या उत्तरेला निमाह बुपाक ही बंद-६-बिमानाचा समतल पर्वत दरीबंद दरीच्या उत्तरेपासून गेली असून दरीबंद व मुआर यांच्या दरम्यान तिच्यापासून एक भूकंप झाला. याची उपरांग दायजेकडे पतली असून तिने हात त्या पर्वतखंडे आहेत. व ही उत्तरी अफगाण मुस्तान

सरहद्द शाली आहे. या रागेच्या पश्चिमकडाले ओळीस थंड इ तुर्कस्तान असे म्हणतात. कोह इ बायची पश्चिम शाखा शिपरात्री. पुष्क असून ततिल सर्वांत मोठी शिपरा १६-०० फूट उंचीची आहेत. कोह इ बायच्या दक्षिणस वेंसूर नावाचा एक डोंगराळ शिखर आहे. उत्तरेस अफगाणिस्तानचे सपाट मैदान पसरले आहे या पर्वतातील, इराक (१२००० फूट), हजीगक (१२००० फूट), व इरॅन (१२००० फूट) हे गोटे पाट आहेत.

कोहली—पन्हाड मध्यप्रांतातील एक शेतकरी जात. वैजनाथच्या खोऱ्यात मराठी भाषा चालू असलेल्या भागात मेळारा व चादा जिल्ह्यात यांची वस्ती आहे. याचा धंदो आमकाल शेतकी करणे हाच आहे. याची संख्या २९०० आहे. वैजनाथच्या खोऱ्यात यांनी आजपर्यंत मोठ्या तऱ्ही माधली आहेत, व थोड्यासे शेतकीला पण्याचा पुरवठा शाल्य आहे. उसाचा लागवड करणे हा याचा फार आवडीचा उद्योग आहे. हे स्वतःचालू असे सांगतात की चागाच्या गोंड रागाने आढ्यात काशीहून आणिले याच्या चालीरीती व भाषा सर्व मराठी प्रांतातली दिसते.

यांची काही कुळे व उपजाती येथे आहेत. त्यांची नावे बहुतेक स्थलावरूनच पडली आहेत. यांच्यात भावाची मुलगी बहिणीच्या मुलाने केलेली चालते पण उलट संवध करता येत नाही. याची शेती कुडळीने खोदून घेतात. यास शेताची रखवालदारी करण्याची फार गरज पडते. म्हणून एकदिसा अधिक बायका करणे यास फायदेशीर आहे. सापस बायका भाडू लागल्या तर नवरा त्याची घरे निरनिराळी बांधून देतो. ब्राह्मणांनी मंत्र म्हणून बरा-कडून वधूच्या गळ्यात मंगळसूत्र बांधायचे व पसरानी एकमेकास माळा घालाव्या म्हणजे झाले. याचे लग्न माझाण नसला तर जातीचा वृद्ध माणूसहि चालवितो. विधवाची लग्ने मध्यरात्री लागतात. कधी कधी विधवेचा नवरा लग्नात स्वतः हाजर न रहाता तलवार विवा कटपार ठेवितो. व त्याबरोबर विधवेचे लग्न लागते. नाही तर पाच विधवा तिला नवऱ्याच्या गावाकडे नेतात. वाटेतील नदी-वह पडित या नवऱ्याच्या नावाने असलेल्या बागाच्या फोडाच्या मंगळसूत्र तोडवें म्हणजे झाले. कोहली लोकास नेहमी घरावाहेर रहावे लागत असल्यामुळे त्याच्या बायबानी व्यभिचार केला तर ते क्षमा करतात. पण घटस्फोट कर्षाय करीत नाहीत कारण त्याबद्दलचा नंबर देड भरावा लागतो.

कोहली लोकास लग्नाच्या बायबोखेरीज इतर बायका राख म्हणून ठेवता येतात. कोहली बायकास मिळालेल्या वेगळ्या किंवा बापांनी दिलेली आणखी काही संपत्ति खुद्द तिच्याच मालकीची असते. या स्त्रीधनास खमोरा म्हणतात. याग परबळ्यास हे प्रेत जाळत त. तळी बायण्याचा यास अन्न पुष्कळ नाद आहे. हे फार चांगले मालगुजार असतात.

याच्याकडे कोणी पाहुणा आला तर त्याचे पाय धुतात व बहान असली तर पाय धुण्याचा दृष्टय घेतात. पशु पक्ष्याचे मांस खातात पण दारू पीत नाहीत. याचा दर्जो माळी लोकांच्या बरोबर असून कुणव्यापेक्षा नीच आहे.

कोहलू—बहुविस्तारनाली सिंधी गिऱ्याच्या सिंधी पोट-विभागातील एक तहसील. हिचे क्षेत्रफळ २६२ चौरस मैल असून, लोकसंख्या १९०१ साली १७४३ होती. समुद्रसपाटीपासून ही तहसील ३९०० फूट उंचीवर असून येथील हवा फार चांगली आहे. तहसीलीचे मुख्य ठिकाण कोहलू हे आहे. या तहसीलीत ९ रोडो आहेत जमीनमहसुलाचे उत्पन्न १९-३-४ मध्ये १४१५४ झाले.

कोहळा—लॅटिन नाव वेलिककास सेरिफेरा; मराठीत कोहळा, हिंदुस्थानात सफेद फडू, कोहोला इत्यादि नावे आहेत. ही एक भोपळ्याची जात आहे. संस्कृत ग्रंथात कुमरा किंवा कृष्ण याचा उल्लेख पुष्कळदा केला आहे. हिंदुस्थानातील बहुतेक सर्व भागात याची लागवड करितात. याची शेतात मोठ्या प्रमाणावर लागवड करीत नाहीत. दक्षिण हिंदुस्थानात त्याची लागवड पावसाळ्याच्या आरंभी करावी लागते. बंगालात आयडोवर अखेरेपासून डिसेंबर मध्यापर्यंत याची लागवड करतात. पहिली चार पाने आल्यावर या वेळाला किडा लागतो व या वेळेस त्याचा बचाव झाल्यास पुढे किडा लागण्याची भीति नसते. या वेळाने भरपूर पाणी लागते व कधी कधी प्रवाही रतहि यावे लागते. कोहळे लवकर वेलावरून फाडले पाहिजेत कारण ते लवकर जून होतात. फळे पुष्कळ आली तर फुले तोडून टाकावी लागतात. तसे न वेल्यास फळे चांगली पोसत नाहीत. संयुक्त प्रांतात हिवाळ्यात हे वेळ होत नाहीत. व त्यामुळे याची लागवड फेब्रुवारीनंतर करतात. डोंगरावर एप्रिलमध्ये वी पेरल्यास जुलैमध्ये फळे येतात. मजुरीमधील कोहळे सेंदरी रंगावर असतात हे मूळचे काश्मीर प्रांतातले आहेत असे म्हणतात. यूरोप खंडातील व अमेरिकेतील शेतात या पिकाच्या रागा १२ फुटाच्या अंतरावर करून एक एक वेळ १५ फुटाच्या अंतरावर लावतात. एक एक जमिनीत सुमारे १५ ते २० टन बगनाची फळे निघतात. हिंदुस्थानात याच्या बिया-पापून स्वच्छ खाण्याचे तेल काढतात. हे तेल औषधीहि असते. या फळाची भाजी करतात. गाईचा याची कच्ची फळे दिल्यास स्थाना ती चांगली मानवतात. तो औषधी असतो. कोहळ्याच्या बिया भांगत घालतात कोहळ्याच्या फळावर पक होण्याचा सुमारास पादरी पिठासारखी पूड घेत ती अंगास लागल्यास पादरे कोड उत्पन्न होते. तसेच कोहळ्याचा रस कंघास लागला तर कंघ पादरे होतात अशा समजुती आहेत पण त्या भ्रामक आहेत. हा वेळ वाढव्याकरिता झुडपाचा किंवा माडवाचा आधार लागतो. किंवा मळ्यात कुपणाच्या बाजूस अर्दी घालून वेळ कुपणावर जाऊ देतात.

कोहळ्याची भाजी करतात. कोहळ्याच्या पाण्यात पापडाचे पीठ मिळवून फेलेले पापड हलके होतात. कोहळ्याच्या मग-
जाचा तिसून अगर पोडी करून सायरेच्या पाखात घुर्वा
करतात.

मुई को ह का —ही एक भोंवरीच्या वेळची जात
आहे. या वेळाची फुले जांभळ्या रंगाची असून ती पावसा-
ळ्यात येतात. हा वेळ पुष्कळ वर्षे टिकतो. यास फळे मधून
मधून लागतात व ती वेळच्या मुळावी सुरगासारखी जमि-
नीत येतात ती निरनिराळ्या आकाराची असतात व त्यासच
गुरेहोळे म्हणतात

या झाडास संलुनात भूमिक्पाड, विदारीकद, मराठीत
भुईकोहळा, लॅटिनमध्ये इयोर्मीआ डिगिटारा, हिंदीत बेलाईकंद
इत्यादि नावे आहेत याची भाजी करून खातात. तसेच
कोहळा फुलून पीठ करून त्याची दुधात आपटली केली तर
ती फार स्वादिष्ट, अतिशय गोड व पोष्टिक होते. हे फळ
भाजून खाण्यासहि उपयोजी पडते. [बंद; पंदे]

कांहाट, जि. हं. —वायव्य सरहद्दीवरील प्रांतातील एक
जिल्हा. याचे क्षेत्र फ ६ त. १९, १३ साली १६५५ चौ. मैल होते.
उत्तरेस पेशावर जिल्हा, जीवाची पर्वत, वायव्येस ओरकई
तोराड, नैऋत्येस यतीरिस्तान, मांमेयीस, वन व मिशनावाली
जिल्हे, पूर्वेस सिंधु नदी. या जिल्ह्याची जास्तीत जास्त लांबी
१०० मैल व रुंदी ५० मैल आहे. या जिल्ह्यात तुर्तरीय
युगातील पाषाणाचे थरांच्या थरां आढळतात. हे पाषाण
रेंताड दगडाचे असून त्या दगडाच्या थरात चपट्या चड्ड्या
दगडाचेहि रूपा सापडतात. रेंताड दगडाची दक्षिण भागात
समुद्रि आहे व उत्तर भागातहि समुद्रि आहे. व उत्तरभागात
चड्ड्या दगडाचे वैयुल्य आहे या चपट्या चड्ड्या थराखाली
दोंदोलेण मुनळरूपापडते हे शेंदोलेण विशेषतः पहाडुर
खेल येथे पुष्कळी सापडते येथे याचे थर १००० फूट
जाडीचे आहेत. याचा रंग तावूत असून हे शेंदोलेण फार
सुद्ध असते.

हा जिल्हा डोंरीवर असल्याने येथे उन्हाळा थोडा काळ
असतो पण तेवढ्या काळात आपली जुलूक भासविल्या-
शिवाय तो रूढत नाही वसत व थारद हे ऋतु फार बहा-
रीचे असतात हिवाळ्यात थंडी काळ असते व मीराशी
पर्वताच्या दऱ्यातून थंड वाऱ्याचे प्रवाह सारखे येत अस-
ल्यामुळे, ते आगला सोडून फार त्रास होतो उन्हाळा व
थंडी दोन्हीहि कडक स्वरूपाची असल्यामुळे न्युमोनियाची
साथ येथे वरचेवर येते. शिवाय मलेरियाचा रोग तर येथे
कायमचाच तळ देऊन चालेल आहे.

बाबर बादशहाने आपल्या आयुष्यातील आठवणी
लिहिल्या आहेत त्यात प्रथमतः या जिल्ह्याचा उल्लेख
केलेला आढळतो हद्दप्रमाणेच त्यावेळीहि या जिल्ह्यात
पठान लोकांच्या बंगप व खटक या दोन जातींची मुख्यत्वेकरून
वस्ती होती. या बंगप जातीच्या लोकांना, नंदेसहून

गिलझच्या प्रदेशात हाकून लावण्यात आल्याने त्या लोकांनी
१४ व्या शतकाच्या सुमारास कुत खोऱ्यात आश्रय घेतला;
व तेथून मिराशी व कोहाटच्या मुळप्रांत तेथील मूळचे लोक
जे ओरकई वाऱ्याची लढाया करून त्यांना हळू हळू
मागे वायव्यसरहद्दीवरील डेंकव्यापलीकडे हाकून लावून
मिराशी व कोहाट या मुळप्रांतावर आपली सत्ता प्रस्थापित
केली अशी आख्यायिका आहे. खटक लोक हे
मूळचे सुलेमान पर्वतात रहाणारे पण तेराव्या शतकाच्या
सुमारास त्यांनी आपले वसतिस्थान सोडून वन जिल्ह्यात
वस्ती केली. पण वन जिल्ह्यातील मूळचे रहिवासी जे
वनूची त्याच्याशी याचे पटेनासे होऊन त्यांनी सुमारे १५
व्या शतकाच्या सुमारास कोहाट जिल्ह्यात वस्ती केली.
इ. स. १९०१ साली लूट करण्याच्या इच्छेने वाच-
रने या जिल्ह्यावर स्वारी केली व कोहाट व हंगू हे प्रांत
जुल्ले पण अशा रीतीने कोहाट जिह्वा नदी मोगलांच्या
ताब्यात गेला तरी, मोगलांच्या या जिल्ह्यावरील अंमल
नावापुरताच होता. अकराव्या शतकात मलिक अकबर
नावाच्या एका खटक जातीच्या सरदाराने काबूल नदीच्या
दक्षिणेस असलेल्या मुळखाचे लुटालुटीपासून रक्षण करण्याचे
अकराशेवक करून केले व याचा मोवदला म्हणून अकरा-
व्याने त्याला अकोरच्या प्रदेशावर कर वसविण्याचे अधिकार
दिले व इतर थोराला मुळखाहि त्याला तोडून दिला,
एवढेच नव्हे तर या प्रांतावर अकोरच्या वंशगाचाहि हक्क
वालाचा ही गोष्टहि त्याने मान्य केली.

सन १४४७ मध्ये दुराणी साम्राज्याच्या सत्तेखाली कोहाट
प्रांत आला, तरी पण त्या प्रांताचा कारभार बंगप व खटक
जातीच्या लोकांच्याच ताब्यात असे १९ व्या शतकाच्या
प्रारंभी सरदार शमदखन नावाच्या वारकरी जातीच्या एका
सरदाराने, काहाट व हंगू हा देश आपल्या ताब्यात आणिला.
पण १८२८ मध्ये या सरदाराच्या वंशनाला पेशावरच्या
सरदार लोकांनी हाकून लाविले. या पेशावरच्या सरदारात
सुलतान महमदखान हा प्रमुख सरदार होता. तेरी तहशील
ही अहमदगंवा दुराणीच्या ताब्यात आल्यावर अकोरच्या
पराण्याचा कनिष्ठ पुत्र हा या तहशीलीचा कारभार पहात
असे व हीच पद्धत लुट शाल्यामुळे या तहशीलीवर राज्य
घरणारे मांडलिक परागे अकोरच्या मुख्य पराण्याशी वृद्धक-
पणाने बांधू लागले व त्या पराण्यातील राजांनी स्वतंत्र
होण्याचा यत्न आरंभिला पण यामुळे अकोरच्या मुख्य
पराण्यात व या मांडलिक पराण्यात तेरी तहशीलीवर कोणी
सत्ता चालनावी यासंबंधात वरचेवर भाडण, लून, मारामार्ग
होऊ लागल्या व अशा रीतीने जिकडे तिकडे अदायुंदी
माजली.

पण खटकच या प्रांतावर शिवाचे वचस्व प्रस्थापित
झाले. तरी पण या प्रांतातील लोकांपासून नियमाने कर
वसूल करण्याची या थाराच्या अंगी धमक नव्हती तेव्हा

रणीतीसगर्ने सुलतान महमूदखान नावाच्या एका इस्मायल पेशावरचा सुभेदार नेमून त्याला कोहाट, हंगू व टेरी हे प्रांत बघाई दिले महमूदखानाने टेरी तालुक्याचा व्यवस्था रसूल खान नावाच्या एका माणसाकडे सोपविली, व बाकच्या दोन्ही प्रांताचा कारभार तो स्वतः आपल्या मुलाच्या साहाय्याने पाहू लागला १८४३ मध्ये रसूलखान वारल्यानंतर त्याचा दत्तक मुलगा रजाका महमूदखान हा गादीवर बसला दुसरे शासक युद्ध ज्या वेळी सुरू झाले त्यावेळी पेशावर येथील शिवाजीहि इमजविरुद्ध हत्यार उपसले त्यावेळी, पेशावर येथील अमलदार जॉर्ज लॉरेन्स याने कोहाट येथे आश्रय घेतला, पण सुलतान महमूदखान याने त्याला शिराच्या स्वाधीन केलें सुलतान महमूदखानाने शिराचा पक्ष धरला होता पण रजाकामहमूदखान हा मान इमजच्या पक्षास मिळाला पुढे या युद्धात इमजानी सराही झाल्यामुळे सुलतान महमूदखान हा आपल्या अनुयायांसह कापूर येथे पळून गेला व त्यामुळे कोहाट व पंजाब हे प्रदेश ब्रिटिश राज्याला जोडण्यात आले खाना महमूदखानाने मान मिळाल्याचा पक्ष धरला होता म्हणून टेरी तहशील ही त्याच्या कडेच ठेवण्यात आली व १८४३ मध्ये त्याला नयाब व के सी एच् आय हे हुद्दे देण्यात आले हा १८८९ मध्ये गारला व त्याच्या पक्षात त्याचा मुलगा खान बहादूर अब दुल गफूरखान हा गादीवर आला १८९१ मध्ये मिर्झा सरकारने जाहीरनामा काढून मिराठी पर्वताचा टापू आपल्या राज्याला जोडल्याचे जाहीर केलें पण या टापूत रहाणाऱ्या पहाडी जाती अतिशय मागेदार असल्याने त्या इमज लोकांस वधस्व घडून करीनात व त्यांना करहि देह नात सन्दा १८५५ मध्ये इमजानी १००० लोकांची एक तुकडी त्यांच्यावर पाठविली त्यामुळे डोगरातील मिराठी लोकांना इमजाना शरण येणे भाग पडले अशा रीतीने कुरम नदीपर्यंतचा सर्व मुलूख पादाघात केल्यावर, कोहाट ते पेशावरपर्यंतचा, व बहादूरखालच्या मार्गाने, १०५० तऱ्या रस्ता असे दोन रस्ते तयार करण्याचे काम सुरू करण्यात आले या कामात डोगराळ जातींनी बरीच किर्त आणली पण शेवटी ती रस्ते कसेयचे पुरे करण्यात आले

कोहाट जिल्ह्यात कोहाट, टेरी व हंगू अशा तीन तहशीली आहेत जिल्ह्यात एक गाव व १९० रोडी आहेत [खो स (इत १९११) ३, १४, १२३] १९११ साली या जिल्ह्यात लोकसंख्या २,२२,९० होती, त्यापैकी १,१९,०८१ पुरुष व १,०३,९०९ स्त्रिया होत्या कोहाट तहशीलीची लोकसंख्या ५४१२० असेल टेरी व हंगू यांची १०४९० व ६०६६ इतकी लोकसंख्या होती कोहाट व जिल्ह्याचे मुल ठिकाण आहे या जिल्ह्याचे सुलतान (२०८०८८) हिंदू (१०८८) शीख (००३९) व सिक्का (२०९) असं तार गणने मुल्यत होय असे

धंदे — जिल्ह्यातील रेशम २८ लोकांचा धंदो शेतकीचा आहे या जिल्ह्यातलं दऱ्यालोन्याच्या पायथ्याशी असलेला अभीन विक्रम मातीची असून ती सुपीक आहे जमीन तातून दरवर्षी अक्टोबर ते जानेवारी व जून ते ऑगस्ट अशी दोन पिके काढण्यात येतात १९०३-४ साली ४६१ चौरस मैल जमीन लागवडीखाली होती व त्यापैकी ६१ चौरस मैलाना फालवे, तलव अगर विहिरी इत्यादि साधनानी पाणपुरवठा केला जात होता जमिनीतील मुख्य पिक म्हणजे गव्हाचे व बाजरीचे होय याशिवाय चणे, मका, कडधान्ये व ज्वारी इत्यादींचेहि उत्पन्न होत तांदूळ व कापूस यांचे फारच थोडे उत्पन्न आहे गुराची निपज बागली नसते ती मुख्यत पंजाबातून आणिली जातात उड्याची निपज येथे मोठ्या प्रमाणात आढळते काड रोपट्याचा व साण्याचा दोन्ही प्रकारच्या मेंढ्या व शळ्या या जिल्ह्यात पुष्कळ आहेत येथील घोंडे पाटण्या बघाचे असतात या जिल्ह्यात डिस्ट्रिक्ट बोर्ड व म्युनिसिपालिटी यांनी पौष्ठाच्या व मादवाच्या दोन पागा ठेवल्या आहेत जिल्ह्यातल जंगल सुमारे ५४ चौरस मैल आहे व त्याच्यावर एक स्वतंत्र अधिकारी नेमण्यात आला आहे जंगलत सर्व्ही उर्फ देवदाळ झाडांची बरीच समृद्धि आढळते, याशिवाय शिखरी, वकैन, पलोसी इत्यादि झाडेहि आहेत जट, मारंगीन, खरक व बहादूरखेल या ठिकाणी संधवाचा राणीच्या खाणी आहेत यानी जवळ जवळ ५० मैल लांब व २० मैल रुंदीचा टापू गंगेपेठ आहे १९०३-४ साली १५,३०५ टन संधवाचा खप झाला तसेच या जिल्ह्यात पेट्रोलियमचे तीन सहानसे झरे आहेत कोसड नदीच्या दक्षिणेकडाल भागात गंधक सापडत कलाकौशल्य्याच्या बघीत हा जिल्हा मागसलेला आहे पूर्वी येथे रायफल (एक प्रकारची बंदूक) तयार होत असत पण त्यात उत्तेजन न मिळाल्यामुळे तो धंदो बसला आहे वापड विणण्याचे काम सर्व भागातून होत कोहाट गावात व त्याच्या आसपास रोशमाची अगर सुती पागोटी फारच उत्तम तऱ्हेची तयार केली जातात देवदालाच्या रोण्या, चटया, रोपल्या इत्यादि वस्तू बनण्याच्या कामी उपयोग करण्यात येतो उडावर ठेवण्याकरिता लागण त्या लाकरी पिंदाव्याहि येथे चागल्हा तयार होतात तसेच काठडी बहाणा अगर जाळेहि येथे उत्तम तऱ्हेच तयार होतात या जिल्ह्याचा तीराव व कापूरशी गुजराळगड कोहाट-खल रेल्वेने बराच मोठा व्यापार चालतो संधर, धान्य, चटया, दाऱ्या, इत्यादि वस्तू बाहेरगावी जातात कापड व ओराड यांचे आयात होते कोहाट, धल, व नयाद ही तीन व्यापारी ठिकाणे आहेत गुजराळगड ते धलपर्यंतचा रेल्वे १९०३ साली सुरू झाला पेशावर ते कोहाट वयन्न् येवपर्यंत टोमराने टणालाची नेमा गहोने १०९ मैल रुडीचा रस्ता असून ५७९ मैल साधा रस्ता आहे याशिवाय गुजराळगडातून कोहाटच्या मार्गाने धलपर्यंत व गुजराळगडातून व अटपटने अगे दान रस्ते आहेत

शासन पद्धति.—या जिल्ह्याच्या राज्यकारभारासाठी तीन तहशिली पाडण्यांत आल्या असून त्या प्रत्येकावर एक तहशिलदार व एक दुय्यम तहशिलदार असे अधिकारी नेमलेले आहेत. जेव्हायु फेमिशनरला डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेटचे कीमदारी अधिकार व डिस्ट्रिक्ट दिवाणी अधिकार असतात. याच्या हातापाठी एक दुय्यम न्यायाधीश असून त्याला अपील बाबिण्यांवेही अधिकार असतात. न्यायाधीश कोहाट येथे एक मुन्तक व डेरी येथे एक दिवाणी न्यायाधीश असतो. या जिल्ह्यात पुन्हायें प्रमाण अधिकारी आहे.

डेरी तहशिलीत कोहाट जिल्ह्याचा अर्धा भाग व्यापिला आहे. ब्रिटिश राज्यासाठी ही तहशिली जोडण्यात आल्यानंतर तेथील खानानें ३३०० रुपये वसूल ब्रिटिश सरकारला द्यावा असे ठरले. पण पुढे तो वसूल २०००० पर्यंत करण्यात आला. १९०० र मिरांडी टाऊन्शिप आकारणी ठरविण्यात आली. अशा रीतीने ई. स. १९०१-४ त या सर्वां गिःद्याचा एकंदर वसूल ८३००० रुपये झाला. या जिल्ह्यात फक्त कोहाट या एकाच गावात म्युनिसिपालिटी आहे. १९०४ त या गावाचा वसूल १४१०० रुपये व खर्च १६००० रुपये झाला. १९११ सालच्या खानेमुमारीत एकंदर लोकसंख्या १८३००० या प्रमाणे। म्हणजे १९१२ लोकांना लिहितां नाचता येत होतें. कोहाट येथे एक दवाखाना व चास दियारासाठी एक औषधालय असून शिवाय हंगू व डेरी या ठिकाणी एक एक दवाखाना आहे.

त ह शी ल-कोहाट जिल्ह्यातील तहशिल. हिचें क्षेत्रफळ १९११ साली चौसर मैल होतें. या तहशिलीचे दोन भाग आहेत. पैकी पश्चिम भागात कोहाट शहर व कॅंयोनमेंट असून या भागांतून कोहाट नदी वहात गेली आहे. दुसरा भाग म्हणजे एक सपाट मैदान आहे. या तहशिलीची लोकसंख्या ७१,१६३ होती. १९०३-४ साली या तहशिलीचा वसूल ९०००० रुपये होता. या तहशिलीत कोहाट हे तहशिलीचे मुख्य ठिकाण व ८५ खेडें आहेत.

या व.—कोहाट जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण. खुशालपट्टाहून ३० मैलांवर हें आहे. इ. स. १९११ साली या शहराची वस्ती ३२९५४ असून त्यापैकी फॅटोमेंटची ७००३ होती. त्याच्या पैकी १५९३० मुसलमान; ४८५० हिंदू १९०३ शीख. व १६८ द्रिचन धर्माचे लोक होते. ब्रिटिश राज्याला कोहाट ब्रिटिश जोडण्यांत आल्यानंतर हें शहर अस्तित्वात आलें. हें शहर डेवगसल नांवां वसले आहे. लष्कर व पोलीस ठाणें ही उच्च जागेवर वसली आहेत येथे लष्करी शिपायाच्या चार तुकड्या व तोकखाना आहे. इ. स. १८७३ मध्ये या शहराला म्युनिसिपालिटी देण्यात आली या शहराचे सर्वसाधारण उत्पन्न ४१००० असून खर्च ३६००० रुपये आहे. या ठिकाणी एच आंग्लोव्हर्नाकुलर हायस्कूल, एक पुरुषांतली व एक स्त्रियांसाठी दवाखाना आहे. या शहराला व्यापारी दृष्ट्या मुळीच महत्त्व नाही. या शहराच्या नजीक जणखेल

या खेड्यांत वेवुका तयार काढ्याचा पंदा पूर्वी होता तो हल्ली नामशेष झाला आहे.

येथे इ. स. १९२४ च्या सप्टेंबर मध्ये हिंदू मुसलमानांत देवा झाला त्यावेळी सरझारात हिंदूंचे संरक्षण करतो न आल्यामुळे बऱ्याच लोकांभ्रम त्याग करावा लागला.

कोहोस्तान—मुंबई इलहयातील सिंधप्रांताच्या कराची जिल्ह्यातील एक डोंगराळ प्रदेश. हा किर्यार पर्वताच्या ओळीच्या मुळक्यांनी बनलेला आहे. या प्रदेशाच्या दक्षिण भागात सपाट मैदान आहे व येथें गुरांना मुवळू चारा मिळतो. कोहोस्तान येथील जमीनीला पावसाची अत्यंत जरूरी भासते. अथवा जमीनीनवळ पाण्याचे ओहोळ तरी भासवे खानतात. असे ओहोळ ज्या जमीनीनवळ असतात, तेथील जमीन चांगली पिकते. अशा ओहोळना 'जे' असे नाव आहे. बारण गावाचा या प्रदेशात एक प्रमुख शहर असून तो कोटोच्या नजीक सिध्द मिळालेला आहे.

कोहोस्तान हा एक महाल असून १९११ साली तेथील लोकसंख्या १८,४८३ होती. येथील लोक रानटी असून त्यात सिंधी व बडुची लोकांचा भरणा बराच आहे. हे लोक उड, गुरे, दोळया व मेढ्या याची गोपालना करून त्यावर आपली उपजीवीका करतेत.

कोहीर—आसामात नागा टॅंकडा जिल्ह्याच्या कोहिमा पोट विभागाचे मुख्य ठिकाण. हे सद्यसपाटीपासून ५००० फूट उंचीवर आहे. मद्रापुरा दरीतील दिमापुर गावापासून मणिपूरकडे जाणारा रस्ता या गावावरून जातो. या गावाची लोकसंख्या १९११ साली २४२३ होती येथील प्रजेसमान ७३ इंच आहे. येथील हवा थंड व शुद्ध आहे. या ठिकाणी एक धर्मार्थ घर गालय आहे. येथे काड्या लोकांच्या दोन पल्लवा व एक लष्करी तुकडी आहे.

कोहीर—देहवाड. बेदर तालुक्यातील एक गाव. हें बेदर शहरापासून आग्नेयीत २४ मैलावर आहे. या गावाची लोकसंख्या १९११ मध्ये ६४८९ होती या गावात पुष्कळ माहिदी असून दोन प्रसिद्ध मुसलमान साधूंची धडणी आहेत. येथील जुम्मा मशीद ही बेहामनी राजाच्या अमदानीत बावली असे म्हणतात. येथे एक प्राथमिक शिक्षणाची शाळा असून एक मुलींची शाळा, पोस्टऑफिस व पोलिसइन्स्पेक्टरचे ऑफिस आहे. कोहीर गाव आन्याकरिता फार प्रसिद्ध आहे.

कोळसा (द ग डी)—यात ईंग्रजीत कोल, मराठीत दगडी कोळसा, हिंदीत पत्थरका कोयला अशीं नावे आहेत. हा खनिज पदार्थ व्यापारी दृष्ट्या अत्यंत महत्वाचा आहे. आपण लष्करे जाऊन तयार केलेला कोळसा लोणाच्याकडून येतो त्यात व या दगडी कोळशात रासायनिक दृष्ट्या फारसा फरक नाही. पृथ्वीच्या पाठीवर मनुष्यप्रण्याचा संचार होण्यापूर्वी ह्यात वषे दळदळीच्या प्रदेशांत उषवणाऱ्या बनस्पती व निविड अरण्यां ही मुक्पादि आपतांनी जमिनीत यावली जाऊन त्यांच्यावर नाना प्रकारची रासायनिक

क्रिया होऊन त्यापासून दगडी कोळशाच्या खाणी बनतात. दगडी कोळसा येथील लोकाना फार प्राचीन काळापासून माहीत होता याबद्दल मुळीच शंका नाही. परंतु युरोपियन लोकाना येथे येऊन खाणी उघडून त्याचा व्यापार सुरू करी- पर्यंत कोळशाचा व्यापार येथे चालत नसे याचा किरकोळ स्थानिक ध्यात किंवा परगुती कामात फारसा उपयोग करीत नव्हत. इंग्लंडमध्ये तिसऱ्या हेनरीने ई. स. १३३९ त पहिल्याने दगडी कोळशाची खाण खणण्यास परवाना दिला. दगडी कोळशाला तेव्हा समुद्रक्रीडा म्हणत असत. इ. स. १३०६ साली दगडी कोळशाच्या उपयोगाला इंग्लंडात प्रवि- र्धन केला होता परंतु १३२५ त इंग्लंड व फ्रान्समध्ये पर- स्पर दगडी कोळसा व धान्य यांची देवघेव होत असे. न्यू कॅसलच्या कोळशाची प्रसिद्धि त्याच वेळी झाली. यानंतर दोन शतकेपर्यंत इंग्लंड, फ्रान्स, हॉलंड व जर्मनी येथे न्यू कॅसलहून कोळशाचा पुरवठा होत असे १७७६ च्या सुमा- रास न्यू कॅसलप्रांतीय कॅन्टर्लंड, हार्लेड, डरहॅम व विल्यम हॉ दिक्वॉन कोळशाकरिता प्रसिद्धीस आली अशी स्थिति अस- ताना हिंदुस्थानातील युरोपियन लोकाना १८ व्या शतकात येथेही कोळशाचा व्यापार शक्य असल्यास सुरू करावासा वाटणे साहजिक होते.

इ. स. १७७६ त बॉरन हेस्टिंग्जने ईस्ट इंडिया कंप- नीच्या दोन नोंदरांना कोळशाच्या खाणी खोदण्याकरिता परवाना दिला त्यांच्यापैकी हॉलंडने काढलेला कोळसा इंग्लंड- मधील कोळशापेक्षा कमी दर्जाचा ठरला. सॉई क्रॉनवेल्लिसने या धंधाकडे बरेच दुर्लक्ष केल्यामुळे कोळशाच्या व्यापाराची पहिल्याने भरभराट झाली नाही. (विल्यम-वॉइल्ड स्पॉर्ट्स इन् दि ईस्ट, १८०८, पृ. ७८).

हिंदुस्थानात मिळणाऱ्या कोळशापेक्षा कंपनीच्या बोटातून भरतात म्हणून विलायती दगडी कोळसाच आणून तो येथील लोकान्याच्या कारखान्याकरिता पाठविणे सोईचे होते असे आढळून आले, परंतु १८०८ च्या सुमारास कंपनीच्या लंडन येथील कार्येक्षकांनी हिंदुस्थानातील प्रतिबंधी बाडत जाणाऱ्या कोळशाच्या मागणीमुळे आस्त येणाऱ्या खर्चाविषयक जराकुर केली व दगडी कोळशाच्याऐवजी लाकडी कोळसा वापरता येईल किंवा नाही याची चांचणी करण्याबद्दल सूचना आणली. तसे करणे शक्य नसल्यास कंपनीने तोफा करण्याचे कारखाने हिंदुस्थानातून काढून इंग्लंडमध्ये आणवे अशीही सूना केली होती. याच सुमारास अर्ल ऑफ मिटो हा गव्हर्नर जन रल होता. त्याने येथील कोळशाची परीक्षा करण्याकरिता फर्गल हार्डेव्हिथ याला सांगितले. हार्डेव्हिथ हिंदुस्थानातील कोळशाची शिकारस केली नाही व काही काळपर्यंत कोळ- शाचा प्रश्न मागे घेऊन. परंतु १८१४ त अर्ल हेस्टिंग्जने कोळशाचा पक्ष पुन्हा हाती घेऊन अजूनही पूर्वेक त्याचा निर्णय करण्याचे ठरविले या वेळेस एषा तप्त मनुष्या- फक्त कोळसा, तपासविण्याचे त्याने ठरवून त्याला जाणवारी

सर्व सामुग्रीहि देण्याचे त्याने जाहिर केले त्या हुकुमान्वये जोन्स नावाच्या तज्ञाने येथील कोळसा पुष्कळ सरस अस- त्याचे प्रसिद्ध केले (एशियाटिक रिसर्च १८३३, पृ. १६३ ते ७०) हा महत्त्व प्रसिद्ध झाल्यापासून येथील कोळशाच्या खोदकामाला पुन्हा चलन मिळाले असे म्हणण्यात हरकत नाही

१८२० साली सरकारातून ४००० पौंड जोन्स यात खाणी खणण्याकरिता आणखी मिळाले. परंतु या कामात त्याला यावे तसे यश आले नाही युरोपियन लोकांच्या देण- रेखांवाली व भाडवल्याने १८२० साली बंगाल प्रांतात राणी- गंग येथे पहिली खाण सुरू केली १८३१ त या खाणीतून ३६००० टन कोळसा निघाला. इ. स. १८५४ त ईस्टइंडिया रेल्वे सुरू होईपर्यंत कोळशाचा व्यापार फार मंद असे, परंतु रेल्वे कंपनी निघाल्यापासून व कलकत्त्यामधील जुटचे कार- खाने व इतर पक्षांमाल तयार करण्याचे धंदे निघाल्यापासून कोळशाच्या व्यापारास भरभराट झाली व इकडील लोकहि आपले भाडविल त्या धंधात घालू लागले इ. स. १८५७-५८ साली हिंदुस्थानात ३,९३,४४३ टन कोळसा निघाला व १३,९८३ टन कोळसा परदेशातून आला. या सालापासून कोळशाच्या व्यापारास कायमचे स्वरूप प्राप्त झाले. दववर्षी किती कोळसा निघाला हे पुढील कोष्टकात दिले आहे. (वजनाचे आफडे टनाचे आहेत.)

वर्षे	वजन
१८६८	४५९४०८
१८७८	१३५४१४
१८९८	४६०८१६
१९०४	८३४८५९
१९०६	१७८३२५०
१९१८	३०४७३२५००

यापैकी टोकडा ८८ हिस्से कोळसा बंगालमध्ये निघतो. राणीगंगच्या खाणीची फार प्रगति झाली आहे. कारण कल- कत्त्यापासून त्या फक्त १२० ते १४० मैल अंतरावर आहेत. कलकत्त्यापासून सुमारे १०० मैल लांबीवर असलेल्या शेरिया येथील खाणी मात्र अलीकडे राणीगंगच्या खाणीनी मागे टाकू लागल्या आहेत गिरिची येथील खाणीचीहि तशीच स्थिति आहे. हिंदुस्थानात लागणारा सर्व कोळसा अलीकडे येथेच उत्पन्न होतो असे म्हणण्यास हरकत नाही. कारण कोळशाची आयात ८१ वर्षी कमी होऊ लागली आहे. परदेशातून येणाऱ्या कोळशापैकी बराचसा कोळसा मुंबई येथेच खपतो. हिंदुस्थानला इंग्लंड, आस्ट्रेलिया व जपान येथून दगडी कोळशाचा पुरवठा होतो. हिंदीमहासागरातील बंदरांनी कोळसा पुरविण्याचा व्यापार नवीन सुरू झाला आहे. युरोप व जपानमधील रंग व इतर काही आकस्मिक कारणांनी कोळशाचा भाव वाढल्यामुळे या व्यापारास तर आसन्न महत्त्व आले आहे.

याशिवाय आगवी एक महत्वाचा मुद्दा म्हणजे येथील कोंडसा जगातील सर्व कोंडशापेक्षा स्वस्त मिळतो हा होय. १९१८ साली खाणीच्या लोंडाशीच कोंडसा विस्त घेतल्यास एका टनाला ४ रु. ६ आणे पडत. इंडियन मायनिंग असोसिएशन व बंगाल नेबर ऑफ कॉमर्सच्या दर वर्षाच्या अहवालावरून आपणाला कोंडशाच्या व्यापाराची स्थिति कळून येते.

हॉलंडने या विषयावर आपल्या रिग्यूमन्थ चांगली माहिती दिली आहे. त्यापैकी काही पुढे दिली आहे.— हिंदुस्थानातील बहुतेक कोंडसा गोंडवण येथील खाणीतून निघतो. या खाणी किनाऱ्याजवळ व मुख्य रेल्वे काढ्याच्या जवळ असल्यामुळे येथील कोंडसा फायदेशीर पडतो.

गोंडवण-कोंडसा :—खाणीपेठ येथील खाणीचा पहिल्याने भरभराट होऊन सर्वात जास्त कोंडसा तिथ्यातून निघत असे. परंतु १९०६ पासून होरियाच्या खाणीनी अपाडी मारली आहे ईस्ट इंडिया रेल्वे व बंगाल नावपूर रेल्वे कंपनी या खाणीतील कोंडसा वापरतात.

खाणीपेठ येथील कोंडसा मुख्यत्वेकरून डामुडा केरिगच्या बरच्या धरातून काढलेला असतो. बराकर केरिगचा कोंडसा खाणिपेठ येथील कोंडसाइतका चांगला झालेला नाही. परंतु केरिगा येथे बरीच धरापातून हलका कोंडसा मिळतो व बराकर केरिगपैकी कोंडसा चांगला असतो.

गिरिपी येथील खाणी.— गिरिपीजवळील गोंडवणाच्या दगडी कोंडशाच्या खडकापैकी कोंडसा ईस्ट-इंडिया रेल्वे कंपनी व बंगाल कोल कंपनी वाटून घेतात. येथील खाणीचा मुख्य भाग म्हणजे 'डामुडा केरिग' च्या पायथ्याशी असलेला १५ फूट जाडीचा धर हा होय. तेथील झरलेला कोंडशाचा पुरवठा ७.७ कोटि टनापेक्षा जास्त होणार नाही असा अंदाज आहे.

मध्य प्रांतातील पॅच रोच्या तील खाणी :—१९१८ साली येथील खाणीतून २६७३०० टन कोंडसा निघाला. मुंबई व दक्षिण प्रांतातील कारखान्यांना या खाणीचे महत्त्व फार आहे.

मध्य प्रांतातील नरसिंगपूर जिह्याच्या मोहपाणी येथील खाणी :—नर्मदातील व आग्नेय कंपनी या खाणीतील कोंडसा १८६३ सालापासून काढीत आहे. या खाणीची काही विशेष प्रगती झालेली दिसत नाही. परंतु तिच्या पश्चिमेस सुमार दोन मैलांवर नवीन कोंडसा सापडला असून तो काढण्याने फार सुरू झाले होते.

चादा (मध्य प्रांत) जिह्यातील खाणी — ह्या नागपूरच्या दक्षिणेस सुमार ६२ मैल असून तेथील कोंडसा १८७१ पासून काढीत आहेत. या खाणीतून निघणाऱ्या कोंडशापैकी सुमार अर्धा कोंडसा मि. आय. पी. रेल्वे कंपनी विकत घेते व बाकीचा मध्यप्रांतातील कापसाचे कारखाने व कापडाच्या गिरण्या यांना लागतो. बरोज्याचा

कोंडसा लवकर पेट घेणारा असल्यामुळे आगीने खाणीपैकी बराच भाग जळून फार नुकसान झाले. बंगालपेक्षा बरोज येथील खाणीच्या कामात पुढील नैसर्गिक अडचणी आल्या होत्या कोंडसा काढण्याच्या नवीन पद्धतीमुळे बरोडा येथे पाणी व आग यापासून आता फारसे नुकसान होत नाही. व अपघातांनी प्राणहानीहि बरी होते. लवकरच बरोज्याच्या खाणीतील कोंडसा संपण्याची विन्ही दिसत आहेत पण बेलापूर-जवळील खाणीतून कोंडसा निर्मू लागल्यापासून आता ही भीती वाढण्याचे कारण राहिले नाही

मिनामच्या राज्यातील सिंगारेणा येथील खाणी :—बरोज्याच्या आग्नेयीस असणाऱ्या गोंडवणचे दगडा कोंडशाचे खडक गोदावरी रोऱ्यातील राजमहेंद्रीपर्यंत आहेत. बरच्या गोंडवणच्या खडकातून बंगालमधील दामुडाकेरिगपैकी कोंडसा कोठे कोठे सापडतो. मिनामच्या राज्यातील येलाडुनजवळील खाण प्रसिद्ध आहे गोंडवणच्या खाणीपेक्षा सिंगारेणा येथे अपघातांनी फार लोक मरतात वाफ तयार करण्याकरिता सिंगारेणी येथील कोंडसा हलक्या प्रतीचा असून तो जाळल्यानंतर काही अदाय्य भाग शिल्लक रहात नाही असे तज्ञांचे मत आहे. या सर्व कारणांमुळे सिंगारेणी येथील खाणीची फार मंद प्रगती झाली आहे.

युमा रिया (रेवा स्टेट, मध्य हिंदुस्थान) येथील कोळशाच्या खाणी :—बंगालनागपूर रेल्वेचा बिलासपूर कटनी फाट्या या खाणीवरून आतो. या खाणीतून सुमार २ कोटी ४० लक्ष टन कोंडसा निघेल असा अंदाज आहे. आभरपैत कोंडसा काढलेले चार घर १ ते १२ फूट जाड होते. खाणीतील कोंडसा काढण्यात सुलवात १८८२ त मि. टी. डब्ल्यू. एच्. झ्यूस याच्या सूचनेवरून करण्यात आली व १९०० सालच्या जानेवारीच्या पहिल्या तारखेपर्यंत खाणीची देखरेख सरकार फरीत असे. परंतु तेव्हापासून रेवा संस्थानाला सर्व सत्ता दिली गेली. येथील बहुतेक कोंडसा जी. आय. पी. रेल्वे व बंगालनागपूर रेल्वेला विकतात.

२ खडूमिथित व भूस्तरातील तृतीयावस्था कोंडसा :—अर्वाचीन कोंडसा बहुतेक सर्व खडूमिथित व तृतीयावस्थेक आहे. खडूमिथित कोंडसा आसामच्या खाद्याचा व गारो टेकड्यातून सापडतो असामातील या कोंडशात आस्तर राखेचे पुंज आढळतात इतर कोंडशापेक्षा यात हें बौध्दिक आहे. तृतीयावस्था कोंडसा सिंध, राजपुताना, धनुचिस्तान, आसाम, मद्रास, हिमालयाच्या पायथ्याजवळच्या टेकड्या व अंदामान आणि निकोबार येथेपासून सापडतो.

अर्वाचीन कोंडसा एकंदरीत गोंडवणच्या कोंडशातून फार मित्र आहे त्यांत गोंडवणच्या कोंडशापेक्षा आर्द्रता जास्त असून उडून जाणारे वाष्पभावी उत्कर्महि जास्त असतात. या कोंडशाच्या धराच्या जाडीने प्रमाण व त्याच्यामधील

मापडण्याच्या द्रव्यांचे प्रमाण ठरीव नसते याच्यापासून राख कमी होते व जळताना तो फार उष्णता देतो

आ सामान्या ईशान्यिकडील माकुम खाणी — आसामातील व्यापारी व रेल्वे कंपनींनी या खाणीतून कोळसा काढण्यास १८८१ ते सुरुवात केली ब्रह्मपुत्रा नदीवरील डिब्रूगडच्या खाणी रेल्वेने जोडिल्या आहेत ब्रह्मपुत्रा नदी जहाने जाण्यास योग्य असल्यामुळे कोळसा पलीकडे वाळविले फार सोपे जाते तिरप व नासडाग ओल्याच्यामधील भागात फार मौल्यवान थर सापडतात पाच मैल दूरवर आसमतात याची जाडी १५ ते ७५ फूट आहे जाळण्याफरिता हा कोळसा चांगला असल्याबद्दल त्याची रचणूक आहे व यापासून उत्तम कोक बनते

ब्रह्मदेशातील भेबो विख्यात लक्षण — ब्रह्मदेशाच्या बहुतेक भागात कोळसा सापडतो जलीकडे नामावर्गबळ १० फूट जाड थराचा कोळसा असल्याचे निश्चित समजले आहे

बलु विस्तार नद्या खाणी — पश्चिमहिंदुस्तानातील बहुतेक सर्व कोळसा मुख्यत्वेकडून बलुविस्तारनात सापडतो परंतु येथील खडक अस्थिर असल्यामुळे खाणी रचणें खर्चाचे व धोय्याचे झाले आहे सोर, बोलन व खोस्ट येथील खाणी चांगल्या आहेत खोस्टच्या खाणीतून १९१८ साली २९०० टन कोळसा निघाला

बेलम विख्यात लक्षण (पंजाब) डॉन्डोय येथील खाणी — येथील मौल्यवान थर १८ ते ३९ इंच जाड असतात व 'गुमुलिटिक' चुनखडीखाली ते पसरलेले असतात नॉर्थ वेस्टर्न रेल्वे कंपनी १८८८ पासून या कोळसाचा उपयोग करीत आहे

नामगवाळा येथील खाणी — मिठाच्या रोंगराच्या ओळीच्या पूर्वेत कोळसाचे थर आहेत त्याची जाडी टिकटिकाणी कमी जास्त आहे येथील कोळसासुद्धा नॉर्थ वेस्टर्न रेल्वे कंपनीच काढिते

मिआनवाली निर्यात लक्षण — कलाबागच्या उत्तरेस सुमारे दोन मैलावर या खाणी आहेत येथील कोळशाला 'जुरासिक' कोळसा म्हणतात पश्चिमेस सुमारे २४ मैलावर असलेल्या मैदानातून चांगला कोळसा येतो तो तृतीयारूपाक आहे

काश्मीर येथील खाणी — जम्मूच्या खाणीतील कोळसा १९०३ पासून काढण्यास सुरुवात झाली सगळा कोळसा बंगालच्या कोळसाक्षकाच चांगला निपू शफेल परंतु किमतीस त्यामधोपरि स्पर्धा करणे लाड्या कोळशाला कटिण आहे

राजपुताण्यातील बिकानेर येथील खाणी — येथील कोळसा गर्द तपकिरी रंगाचा अथून ज्या रंगद्रव्यामून ता शारेल आहे त्याची रचना यात स्पष्ट तमबे प्रास्तर राखी यात सापडते ज्या ठिकाणी

२० इंच जाड थर असलेली कल्पना होती तेथे खाण खणण्यास १८९८ साली सुरुवात केली जवळजवळ एजीनमधून वापरणें फायदेशीर होत नाही परंतु अलीकडे कोळशाच्या चुन्याचे गोळे बनवून वापरणें फायदेशीर असल्याचे सिद्ध झाले आहे असे केल्याने त्यातील आर्द्रता कमी होते व हवेचा परिणाम त्याच्यावर फारसा होत नाही रेल्वे कंपनीना याचा सहज पुरवठा करता येण्यासारखा असल्यामुळे त्याचा हलकेंपणा कोणी फारसा लक्षात घेत नाही १९१८ साली या खाणीतून ११३०० टन कोळसा निघाला

हिंदुस्तानातील निरनिराळ्या कोळशाच्या क्षेत्रातून १९१८ साली किती कोळसा निघाला त्याचा टनवार तपशील —

स्थान	टन
गोंडपणकोल फोल्ड्स	
बंगाल, बिहार व ओरिसा—	
डाल्टनगंज	८९८००
गिरिधी	८४६६००
झेरिया	१०५२०००
जेन्टी	१४०४००
रामगड चौकारो	५४२०००
राणीगंज	६३६८५००
सबळपूर	५१०००
मध्यहिंदुस्तान—	
उमरिया (रंग)	३०००००
मध्यप्रात—	
भोईपाणी	७८८००
पचव्हॅलि	२६७३००
बलारपूर (गांधी)	१३५४००
हैद्राबाद—	
सिंगेरी	६५९१००
एवूण २०३२२९००	

उत्तरी (तृतीयारूपाक) कोलफोल्ड्स—

बलुविस्तार—	
खोस्ट	२१०००
खोस्टेंस माऊ, इत्यादि	१४१००
आसाम—	
माझुम इत्यादि	२९४०००
वायव्य सहद्रष्टात—	
हमाटा	२००
पंजाब (सोल्टरेंज)—	
दोल्म मिन्हा	३९०००

(कोष्टक पृ. ११६ वरून पुढे चालू)

मियानवाली	५२००
साहापुर	५६००
राजपुताना—	
विकानेर	११३००

एकूण ३९९६००

एकूण सर्व २०७३२५००

हिंदुस्थानांतील व जगातील कोळसाच्या पैदासाचे तुलनात्मक टिपण पुढे दिले आहे यातील आकडे १९१८ सालचे आहेत (आकडे हजार टनी आहेत).—

हिंदुस्थान (अदमास) २०७३२ अमेरिकेतील संयुक्त संस्थाने ६,११,९२५; युनायटेड किंगडम् २,२७,७४९; जर्मन साम्राज्य १५,७१२६; फ्रान्स २४,५३७; रशियन साम्राज्य ३०,४७३ (१९१७ सालातील), जपान २७,५७९; ऑस्ट्रिया हंगेरी १७,३१९ (१९१६ सालातील), बेल्जियम १३,६००; कानडा १५,१८०; ऑस्ट्रेलिया १०,२३७ (१९१७ सालातील), साउथ आफ्रिका ९२७१; स्पेन ६४०८; न्यूझीलंड २०३४.

येथेच हिंदुस्थानात १९१८ साली कराराप्रत्यर्थ किती कोळसा स्वतः जाला त्याचे तपशीलवार टिपण देणे उपयोगी होईल (आकडे हजार टनी आहेत) :—

रेल्वे ५८८१; अँडमिरेलिटि व रॉयल इंडियन मॅरिन शिपिंग अकाउंट्स्. १३५८; बँकर कोळसा ११८०; जूटच्या गिरण्या १०४५; कापडगिरण्या ९६८; लोहदंड व वितळ याचे कारखाने (एंगिनिअरिंग वर्कशॉप्स सुद्धा) १३०५, अन्वैदेशीय आगवेदी ४८५, विद्या व कौल कारखाने (पॉटरी व सिमेंट कामा सुद्धा) ४७७; चहाच्या यागा २२५; पोर्टे ट्रस्ट १९३; कागदाच्या गिरण्या १६६; कोळशाच्या कार्गोस लागणारा व फुकट जाणारा २४८७; औद्योगिक व घरगुती व्यग्र वगैरे ४९६०.

रा. गी. ये. रोजे द का म.—मजुरी:—कोळशाच्या कार्गोसून मजुराच्या वावरीत हिंदुस्थानने इतर जाणी रोजग्याच्या तन्हापेक्षा फार अगोड्या मारली आहे. १८९८ ते १९०३ पर्यंत दररोज सरासरी ८८८०५ मजूर कार्गोवर काम करीत. १९०५ साली ९२७४० मजूर कामावर असून त्यापैकी ७५७४९ मजूर वेगळामध्ये काम करीत होते. १९१८ त एफेंदर १९१३२५ मजूर कामावर होते. पैकी बिहार-ओरिसातच १९८४९ मजूर काम करीत होते. ब्रिटिश साम्राज्यात फक्त केपकॉलनी खेरीजकडून हिंदुस्थानमध्ये मजुराच्या कामाचे प्रमाण इतर भागातील मजुराच्या कामापेक्षा कमी पडते. १९१८ साली हिंदुस्थानातील कार्गोतील प्रत्येक मनुष्याने सुमारे १०३ टन कोळसा काढला, परंतु ब्रिटिश साम्राज्याच्या इतर भागात प्रत्येक मजुराने २८७ टन कोळसा काढला. कार्गोत काम करावयाचे म्हणजे अपघाताने मरण येण्याची फार भीति असते, परंतु युरोपपेक्षा हिंदुस्थानात प्राणहानि फार कमी होते असे आढळून आले

आहे. १९१८ त दर हजार मनुष्याचे प्रमाण १०११ आहे.

कोळसा काढण्याच्या रीती.—कोणच्याही एखाद्या नवीन ठिकाणी दगडी कोळसाची खाण व्यापारीदृष्ट्या फायदेशीर पडेल किंवा नाही हे पहाण्याकरिता भूमर्मशास्त्र जाणणारे लोक गिरमिट्याच्या आकाराचे जमीनीत भोंक पाडण्याचे श्रेष्ठ असते. त्याच्या सहाय्याने ४१५ ठिकाणी छिद्रे पाडून त्यायोगाने भूपृष्ठापासून किती अंतरावर व किती खोलीपर्यंत कोळशाचा पुरवठा आहे व त्याचे क्षेत्र किती लांबवर आहे हे समजते. फायदेशीर वाटल्यासच खाण उघडण्याचा आहे हे समजते. कित्येक कार्गोनी खोली १००० पाहून १५०० फुटाहूनहि अधिक असते व तिचा घेर १०० ते ५०० मैल पर्यंत असू शकतो. एवढ्या सर्वत्र भागात कोळसा सारखा भरलेला सांपडत नाही. तर एक एका थराची जाडी फार तर २५१३ फूट असते. असे कित्येक थर खणून काढावे लागतात. कारण त्या थराच्या मध्ये रेंवाचे, दगडाचे किंवा मातीचे थर असतात कोळशाची खाण म्हणजे एक विस्तीर्ण राहुरच असते. भूपृष्ठावरच्या राहुरातील सर्व रस्ते व गळ्या बहुतरुन एकाच भूपृष्ठावर असतात परंतु कार्गोतील रस्त्याचे एकावर एक असे पाचपाच दहादहा मगळे असतात. कार्गोतील मजूर व इतर कामगार लोक यास आत उतरण्याकरिता पाळगे असतात कोळसा व कामगार मागसे वर येण्याकरिता, तसेच पवनचक्कीच्या सहाय्याने सर्व कार्गोत हवा येवविण्याकरिता एंजिनच्या उपयोग करवा लागतो.

कोळसा काढण्याच्या तीन थार पद्धतीपैकी ' लॉंगवॉल ' व ' वॉर्ड अँड पिलर ' या दोन प्रमुख पद्धती आहेत. पैकी दुसऱ्या पद्धतीलाच ' स्लूप बॅन्ड हल ' व ' गोस्ट अँड स्टॉल ' अशीही नावे आहेत. ' वॉर्ड अँड पिलर ' ही पद्धत ' लॉंगवॉल ' पद्धतीपेक्षा प्राचीन आहे. हात क्षेपट उर्फ खड्डापासून बरच्या भागापर्यंत दोन सरळ अशा मुख्य वाट्या खोदतात. नंतर या मधल्या योग्याशी खंब (आडवे) असे लहान लहान चोगदे खोदून पुन्हा पहिल्या चोगद्याशी समांतर व आकाराने तेवढाच असा दुसरा चोगदा खोदतात व तेथील कोळसे काढतात. पुन्हा आडव्या अशा लहान वाट्या खोदून तिसरा समांतर चोगदा खोदतात व तेथील कोळसे काढतात. याप्रमाणे खोदीत व कोळसे काढीत गेले म्हणजे कार्गोतील या चोगद्यानी व वाट्यानी रचना बुद्धिबळच्या पटासारखी दिसते. या (लॉंगवॉल) पद्धतीप्रमाणे कोळसा निरानेराळ्या स्वतंत्र चोगद्यासून न काढता एकदम काढण्यात येतो कोळशाच्या पहिल्या थरापासून तो खालपर्यंत भितीच्या आकाराप्रमाणे खोदाई करण्यात येते व अशा तऱ्हेने पहिली भित खणून शल्यावर लगेच त्याच्या मागची भित खणण्यास सुरुवात होते. अशा प्रकारचे खोदण्याचे काम एकाच दिशेने होते असे नाही तर एकदम चारी दिशांनीही कामाला सुरुवात करण्यात येते कोळसा वर नेण्यासाठीही निरनिराळी यंत्रे

उपयोगात आणतात. जलपाडन येथ्या साहाय्याने दहा टन वजनाचा डबा ४५ फूट उंचीवर एका मिनिटात नेणात येतो अशा रीतीने कोळसा खाणीबाहेर वाढण्याचे काम झटपट उरकण्यात येते. हिंदुस्थानात सध्यापर्यंत 'थोडे बॅन्ड पिलर' पद्धतीने कोळसा काढण्यात येतो. युरोपमध्ये 'लॉंगवॉल' नावाची कमी खचांची नवीन पद्धत उपयोगात आणतात. परंतु हिंदुस्थानातील कोळसाचे थर जाड असल्यामुळे येथे नवीन सोईस्कर पद्धत चालू करणे सोपे नाही. गोंडवणच्या टेंकड्याची मजबूत शिखरे, धुव्य-तेचा अभाव व पृष्ठभागावरील वजनाचा हलकेपणा ही परिस्थिती खाणीला फार बागडी आहे. गिरिघाच्या खाणीतून वॉर्डेन सुचविलेल्या दक्षिण स्ट्रॉफोर्डशायर पद्धतीने कोळसा काढतात. माकम खाणीतील ७५ फूट जाडीच्या भरापासून दक्षिण स्ट्रॉफोर्डमधील 'हॅज्जर बर्क' पद्धतीनेच कोळसा काढतात. डॅन्डोड व खोस्टच्या खाणीतून 'लॉंगवॉल' पद्धत उपयोगात आणतात तर टामस हॉलंड साहेबांच्या मताप्रमाणे इंग्रियामधील कोळसा खाणीप्रमाणेच वारावर विरीगच्या कोळशासारखाच असून दोहोंतही आर्द्र-तेथे प्रमाण जवळ जवळ सारखेच आहे इंग्लंड व वेल्स-मधील कोळशापेक्षा हिंदुस्थानी कोळसा फारसा कमी दर्जाचा नसतो. कोळशातील राखेचे प्रमाण शेंकडा ६.७ असल्याचे मोल्द्वर साहेबानी सिद्ध केले आहे.

परदेशाचा व्यापार:—इ. स. (१८८८-१८८९) साली परदेशातून ८,७७,८४३ टन कोळसा हिंदुस्थान आला व त्याची किंमत १,००,९५१ १०५ रुपये घावी लागली. या नंतर कोळशाची आयात दर वर्षी कमी कमी होत गेली. १९०६-०७ साली तर ४९,४७,४४१ ट. किंमतीचा २,६२६,८६ टन कोळसा आला. १९१८ मध्ये ५४,३४६ टन वजनाचा २०,१०,८३६ ट. किंमतीचा कोळसा इंग्लंड आला. यावरून हिंदुस्थानात दरवर्षी खाणीतून जास्त कोळसा वाढू लागल्याचे सिद्ध होते. आयातीतील पुष्कळसा कोळसा प्रेट्रिटनमधून येत असे पण ह्या पोर्टुगीज ईस्ट इन्डिज्जिन फार येतो. मुंबई इलाख्यातच १९०६-०७ साली आलेल्या १,६२,२८६ टन कोळशापैकी २,२०,५११ टन कोळसा खाला. १९१८ सालच्या ७,८५,१५३ टन निगम कोळशापैकी ५२,०४० टन सिलोन व १०,२७९ टन स्ट्रेट्स सेटलमेंटमध्ये गेला. बंगालमधील गागीना कलकत्ता हे अतिशय जवळचे बंदर असल्यामुळे येथून कोळशाचा वाटणी होते. हिंदुस्थानचा कोळशाचा व्यापार जरी किर्निडी वाटला तरी बंगाल विसा न्यूग्लंड ईस्टइंडिया लोकरच मार्गे टाकली हे दोरस पॅलपोलाचे भविष्य सारे दौडलच असे वाटत नाही. लॉन्ड फॅक्टने देविराच्या खाणीची तराणी येथानंतर पुढील उद्गार फाटिले. "बर्किंगम सुवेस व पूर्वेस गिगापूर यापेक्षा हिंदुस्थानातील कोळसा अधिक शक्य नाही.

कारण त्या ठिकाणी अनुक्रमे इंग्लंड व जपान येथील कोळ-शावरोवर हिंदुस्थानच्या कोळशाला टकरावाची लागेल. तथापि त्यांच्या दरम्यान हिंदी कोळशाचा पुष्कळ खप होण्या-सारखा आहे हे मला दाखविल्याचे आहे. व येथील वाजार पुरा कार्याच करण्याचा प्रयत्न करणे जरूर आहे असे मला वाटते."

हिंदुस्थानातील सर्व कोळशाच्या खाणीतून इ. स. १९००, १९०५, १९२० साली किती टन कोळसा निघाला ते खालील कोष्टकात दिले आहे:—

वर्ष	१९००	१९०५	१९२०
आसाम	२१६७३६	२७७०६५	३२५१३५
बलुचिस्थान	२३२८१	४१७२५	३३१४१
बंगाल			
बिहार व ओरिसा	४९७८५२	७२३४१०३	४२०७४५२
मद्रादेश	१०२२८	...	...
मध्यहिंदुस्थान	१६४४८९	१५७७०१	१५८०५१
मध्यप्रदेश	१७२८४२	१४७२६५	४९१२०५
हैद्राबाद	४६९२९१	४५४२९४	६९४०८०
पंजाब व काश्मीर	७४०२८	६२६२२	५८०७८
राजपुताना	९२५०	४२९६४	१८२१६

द ग डी को ल सा पा सू न दि ये ला व ण्या चा ग्या स व टा ब र:—गव्हर्नमेंट ऑफ इंडियाच्या १९०४ साली प्रसिद्ध झालेल्या सापत्तिक २ व्यापारी आकडेवात मुंबई व कलकत्ता येथील दगडी कोळशाच्या भुराच्या कारखान्यांचा उल्लेख केला आहे. या कारखान्यातून एकंदर ५८१ मशुर काम करीत होते या कारखान्याशिवाय इतर काही जातगी लहान कारखाने असले अस समज आहे. ग्यासच्या कारखान्यातून बहुतेक इंग्लिश कोळसाच वापरतात व या कारखान्यातून युरोपसारखे आढ उत्पन्नाचे पदार्थ तयार करतात नाहीत.

पत्तीचा भूर व कोळशाची उत्प्रेषणत क्रिया करतांना काही उडून जाणारे द्रव्य निघते. ते विगतांना त्यापासून पाण्यासारखा पातळ व टामरासारखा काळा असे दोन पदार्थ निघतात. पातळ पदार्थापासून बॅमोनिया व त्याचे सार घनतात व घन पदार्थापासून जायर होते. टामरापासून पेन्थीन, नॅपथेलिन, फिनॉल, फॉर्मा अल्हा व सर्वेच पुष्कळ रंग तयार होते.

द ग डी को ल सा व त्या पा सू न हो णा रा को — दगडी कोळशास उष्णता देऊन भूर वाडून टाकल्यानंतर राहिलेल्या कोळशाच्या गागाला पोक म्हणतात. दिव्याच्या भुराच्या कारखान्यात हलक्या प्रकारच्या कोळचे आढ-उत्पन्न निघते. पारुडी कामाकरिता व सिमेंट व गुन-गडीचा भट्टी साधण्यात त्याचा उपयोग करतात. कोळमध्ये

ज.स. उष्णतरा देशाचे शक्ति असल्यामुळे त्याचे महत्त्व जास्त आहे. जडून भाकरीसारखा होणारा कोळसा कोक करण्यात फार चांगला असतो. यन्त्राचे वर्गीपासून राणीगेज हेरिया व गिरिधी येथील राणीत कोक तयार करितात. कोक तयार करणे म्हणजे दगडी कोळसाच्या फुकट जाणाऱ्या भागाचा उपयोग करणे होय व अशा रीतीने त्याचा पुरवठा वाढल्यावर भातूच्या कारखान्याची सहज भरभराट होणे शक्य आहे. कोकचे दोन प्रकार आहेत (१) कठिण व (२) मऊ. कोक तयार करण्याच्या क्रियात सैकडा ७५ हिरे नायट्रोजन असतो असें गृहीत धरल्यास उपड्या भट्टीत कोक तयार करायच्या सप्तत्या पद्धतीने दर वर्षी हजारों टन नायट्रोजन व्यर्थ जाता. अने म्हटले पाहिजे. या नायट्रोजनपासून अमोनिया सल्फेट तयार केले असते तर त्याची किंमत जवळ जवळ २०॥ पंध्र रुपये इतकी असते. जाव्हियेरात उसाची वाढ करण्याकरिता १९०२ साली २३,४०० टन अमोनिया सल्फेट लागले या वाकड्यावरून या पदार्थाचे महत्त्व लक्षात येईल. जर्मनी व अमेरिकेतील प्रयोगावरून बरील अमानियांचे महत्त्व सिद्ध झाले आहे. व त्याप्रमाणे गिरिधी, राणीगेज व हेरिया या राणीतून अमोनिया तयार करून त्या आज उपयोगाचा फायदा करून घेण्याची सोय केली आहे. अमोनियम सल्फेटचा हिंदुस्थानातच खूप वाढ्या म्हणून येथील शेतकरी खाल्याने येथील उसाच्या व इतर पिकात त्याचा उपयोग होतो हे प्रयोग करून सिद्ध केले आहे.

उत्तम प्रकारच्या भाजलेल्या दगडी कोळसावर सर्व ठिकाणी सारपी हाक मारते. त्यास जडपणा व टणकपणा असतो. हा फोडला असता खांद टोपा निघतात. याचे विशिष्ट-गुण व रंग असले लागते. कारण भट्टीत यावर खोखंडाचे वजन पडावयाचे असते. विशिष्टगुण कसा असेल तर खोखंडाच्या वजनावाली सुरुन भट्टीतील पायूंची हालचाल होण्यास अडथळा होईल. हा सडवून ठेवण्यास कोरडी जागा लागते. याच्या दोन जाती आहेत —पहिली जात दिवे लवणशक्तीला धूर तयार करणाऱ्या कारखान्यातील भट्यातून निक्षेप राहिलेला. दुसरी जातः खोखंड व थोड तयार करण्याच्या भट्यामध्ये वापरण्यात येणारा याला मधीचा भाजलेला दगडी कोळसा असेहि म्हणतात. चांगल्या जातीच्या भाजलेल्या दगडी कोळसात असलेल्या घटनेचे प्रमाण सैकडा फार्सेन ९३ ते ९४, रात ३ ते ५, ओलावा १, गंधक ७ ते १, असे असते. बरील प्रमाणात गंधकाचे प्रमाण जरी फारच थोडे आहे तरी तितक्याने देखील लोखंडास व विट्पास चांगल्या होतो. गंधक खोखंडात मिसळल्याने त्यास टिक्कपणा येतो. व रस बर्फन ओतले असता त्यात सोस रहातात.

द ग डी कोळसा भाजण्याच्या भट्या —जात मुख्य दोन जाती आहेत यात दगडी कोळसा सापडून

भाजतात. (१) या जातीच्या भट्याना “मथपोळे भट्या” असे म्हणतात. यात उपपदार्थ हाती लागत नाहीत. फक्त भाजलेला कोळसा तयार होतो. या तयार करण्यास खर्च फार थोडा पडतो. या फार ठिकाणी प्रचारात आहेत. (२) दगडीकोळसा तापविला असता त्यातून निगणाऱ्या वाफा जमवून त्या एका भागात एकत्र करून त्या वाफावर रासायनिक क्रिया करून प्राप्तून निरनिराळे पदार्थ काढून घेतात. हे काम ज्या भट्यात होते त्याचा उपपदार्थजनक भट्या असे म्हणतात. या भट्यामध्ये उपपदार्थ फुकट जाऊ न देता घटून ठेवण्याच्या कामात फार सुधारणा झाल्या आहेत. या जातीच्या भट्याची मूळ किंमत जास्त पडते व शिवाय उपपदार्थ काढण्यासाठी साणखी यंत्रेहि घ्यावी लागतात. त्याची किंमतहि अधिक पडते

भाजलेल्या दगडी कोळसाचे आकार रचना-दाखल आणि नवसागर.—नवसागर कारखान्यात हाती लागत नसून जलमिश्रित नवसागर हाती लागतो हे मिश्रण तापविले म्हणजे नवसागराची वाफ होते व ती सल-पयुरिक ऑक्सीडमध्ये सिद्ध झाले म्हणजे सल्फेट ऑफ अमोनिया नावाचे यत तयार होते दाबतारातून नैपया, वेंवेल कीओसोट तेल, रंगाची तेल, रंग पिच, इत्यादि मिश्रत तयार होतात.

जळण व कोळसाच्या विटा —निकाभर, वादमीर व इतर ठिकाणच्या हुलम्या जातीच्या कोळसाच्या जळऊ विटा क्रिया गोळे करतात असे केल्याने त्यामधील आर्द्रता कमी होते. युरोप व अमेरिकेतील कोळसाच्या विटा व गोळे निराळ्याच तऱ्हेने व इतर पद्धतीपासून तयार केलेले असता. हिंदुस्थानातील हुलका कोळसा व चूर याचा उपयोग करण्यासाठी कोळसाच्या विटा व गोळे तयार करण्याकडे अलीकडे लोकांचे बरेच लक्ष लागले आहे.

कोळीजन —यास लॅटिनमध्ये अम्पोनिया गळेना मराठीत कोळीजन अथवा कोटकोळीजन व इतर भाषांतर बरेकुळीजन, गोटा कोलेजन, इत्यादि नावे आहेत हे हिमालयाच्या पायथ्यापासून सिलोनपर्यंत सर्व हिंदुस्थानात व ब्रह्मेदेशात आढळते. याचे गटे व फळ धागारात विकले जातात सधुक्रातात चीट छापण्याच्या कार्या याच्या कार्याचा उपयोग करतात व हा औषधीहि आहे ऑक्सिजेनम म्हणून याची एक जात आहे हे कामारात कोळीजन नावाचे विकले जाते याला छोटा मानकीजर किंवा छोटी कुळीजन किस्तरचे, राखो-दाख ही नावे आहेत. यिनी मापेत यास किड्या किड्या हे नाव आहे हे मूळचे चीनमधील असून तेथेच याचे गटे हिंदुस्थानात व योडेबहुत इंग्लंडात जातात याला मुख्य मागणी रशियातील आहे कोळीजन हे मन्नातनुपेष्टिक व कामोदीपक आहे असे म्हणतात.

कोळी—कोळी संघिपाद प्राण्याच्या वर्गात मोठ्या प्राण्याच्या वर्गातील अष्टगद प्राण्याच्या ३

यांचा अतर्भाव होतो या उपवर्गातील प्राण्यांना स्वतः असें डोंकें नसतें डोंकें व छाती याचा एकजीव असून डोंके सापे असतात कोळ्यांचें पोट व छाती यामध्ये कमर असते याच्या शरीरावर हाणमय कवच असून पोट मऊ असतें कोळ्याला आठ पांय असून ते फार बारीक, लांब व केंसाळ असतात याच्या पांयांस घेरी असून शेवटीं नरपा असतात कोळी हा प्राणी डोंकें खाली करून चालतो त्याचें तांड डोक्याखाली असतें त्याच्या तोंडास जवळ्यासारखे भाग असून शेवटीं नागीसारखे आकडे असतात या आकड्यामध्ये विष असतें या विषारी आकड्यानीं तो कुमिकीटकाना दस करतो व त्यांना मारून टाकतो कोळ्याचे हृदय नळीसारखें असून तें पाठीच्या भागाकडे असतें पोटाखाली दोन भोंकें असून त्यातून आतील पडद्यात हवा शिरते कोळ्यातील नर हा मादीपेक्षा लहान आकाराचा असतो मादीचा आहार नरापेक्षा मोठा असतो व प्रसंग पडल्यास ती नराखाली खाऊन टाकण्यास माग पुढें पहात नाहीं त्यामुळे नर हा मादीजवळ पावसत पावसतच येतो नराचा आहार लहान असल्यामुळे मादीने त्याच्यावर हल्ला केल्यास त्याला सुटून जाण्यास या लहान आकाराचा फार फायदा होतो कोळ्याची जतन बहुप्रसव आहे मादी ही वेळेत सहापातून शेंड्यांपर्यंत भडीं चालते हीं भडीं मादी आपल्या कोळीद्वारात जपून ठेवते

कोळां आपलें नाळें मोठ्या कुचालेनें विणतो या जाळ्याचे दोन प्रकार आहेत स्वतः लाहण्यापाकरितां जें जाळें तो खनवितो तें नळीसारख असून त्याचा झडप असते भक्ष पकडण्याचें जाळें चक्रकार असतें कोळ्याच्या पाठीवर सहा टेंगळें असतात व या टेंगळ्यांना पुष्कळ शिरे असतात या छिद्रातून विशद रस बाहेर येऊन तो बळतो पुढें त्याचा तंतु बनतो व त्या तंतूना पीळ पडून घागा बनतो हा घागा काढताना एखाद्या पदार्थावर तो आपली टेंगळें दाबतो व रस चिचकवितो व आपण दूर जाऊ लागतो त्यामुळे घागा निघतो आपलें जाळें वन विण्याच्या कामीं कोळ्याला अ पल्या पावाचा फार उपयोग होतो

‘ येरीडिडी ’ जातीच्या कोळ्याचें विष फार जहल असतें त्यामुळे तो कुमानीं तापडवतो मारू शकतो या जातीचा कोळी मनुष्याला चाबला तर त्यामुळे मनुष्याच्या अंगाचा दाह होतो क्वचित् माणसें दगावतातहि खूप नाचल्यानें हे विष उतरत असें म्हणतात या जातीचा कोळी उष्ण प्रदेशात सापडतो. ऑस्ट्रेलिया, चिनी, न्यूझीलंड, दक्षिण युरोप इत्यादि देशांतील लोक या जातीच्या कोळ्यांना फार भितात

कोळी उपद्रवी वीटकाना आपल्या जाळ्यात पकडून ठार करतो हा प्राणी मायाहारीहि आहे वहाी जातीचे कोळी आपल्या जाळ्यात पकड्यानाहि पकडून

ठार मारतात पण कोळी हा जसा दुष्ट प्राण्या मारतो तसें याला मारण्याकरिताहि पुष्कळ प्राणी टपलेले असतात कीटकमय प्राणी साप, गिजाणू हे नर या कोळ्याचा फना उडवतातच, पण त्यापेक्षाहि त्वंशश कीटक बगोण्या काही जातींच्या प्राण्याकडून याचा फार सहार होतो गांधीलमाशी छर याना जाहि नाहि करून सोडते कोळी हे बहुप्रसव असल्यानें त्याचा सहार करणारे प्राणी आहेत म्हणूनच टीक आहे

कोळ्याच्या जाती पुष्कळ आहेत काही कोळी जमिनीवर रहातात, काही पाण्याच्या कडेस राडकावर रहातात व पाण्यावर तरंगून पोथीला कुमिंचा नाश करतात काही कोळी रेशमाचीं नाळीं विणणारे असतात काही साधीं जाळीं विणणारे असतात काही जातीचे कोळी अंगीवात नाळीं करीत नाहीं उष्ण प्रदेशांतील एक जातीचा कोळी जमिनीला भोंक पाडून आतून तें जाळ्यानें लिपतो, व वर झडप लावतो

कोळीजात—हिंदुस्थानात कोळी जातीची एकदर तो स ११॥ लाख आहे मुंबई इलाह्यात ती २२ लाखाच्या वर असून त्याची वसती दक्षिण हिंदुस्थान, गुजरात, ठाणें कलकत्ता, बम्बई, खानदेश इकडे आहे याचा दर्जा कुण-व्याहून रालच्या प्रतीचा आहे (रे क विलसन—क्रयार्म-ट्यू १८७२) महाराष्ट्रात साधे कोळी व डंगरी कोळी असे दोन प्रमुखा भेद असून पुन्हा त्यात सोनकोळी, सहादेव कोळी वगैरे आपली पोतभेद आहेत त्याची भौतिक माहिती त्याच्या वसतीच्या व इतर माहितीतह ग्याली दिली आहे

कोळी ह बारा बळार्यांपैकी असून बळार्याचा हक्क त्यांना मिळतो हे उच्च वर्गातील लोकाकडे पाणी भर-तात व मासे पकडून त्यावर उदरनिर्वाह करतात कोणी कोणी नदीवरच होण्यातून अगर नदीकाठी क्षोपव्यातून रहातात डोंगरीकोळी हे मावळ (सह्याद्रीतील) व कोंकण इकडे आहेत हे जंगलांतील कंदमुळे व शिकार यावर उपजीविका करतात काही शेतीहि करतात त्यामुळे हे इतर हिंदु शेतकरी जातींत मिशळले गेले आहेत डोंगरी कोळ्यात, छुडिबा, चौपरी, बारली, फातकरी, दुषळा, डाडुर या पोटांजाती आहेत असे रे विलसन म्हणतो याच्यानपैकी डोरकोळी म्हणून एक पोटांगान आहे, तिला (ती मेलेल्या जनावराचें मांस खात असल्यामुळे) सर्वांत हलक्या दर्जाची मानतात महादेव व मरहूर कोळ्याचें मराठयांशी साम्य आढळतें - वाग्भीर प्रांतात ही जात थोडी असून ती शेतकी करते व तिजकडे तिला कोहली असें नांव आहे ते आप-ल्याला पूर्वीचे क्षत्रिय समजतात नर्मदच्या उत्तरप्रांतीहि याची बराच वसती आहे

राष्ट्रातल कोळ शब्द येतो, तोच या कोळी जातीचा निर्दोष असावा असें विद्वानाचें म्हणणें आहे कोलापुर, कोलवन वगैरे प्रांत हा याचा मूळ देश असून हे येथीलच

मूळचे (अनाथ) रहिवासी अशावे असा काहीचा तर्क आहे. (वि. शा. विस्तार पृ २३. पृ ११०).

कोळ्यातहि कदम, पोवार, हरिसागर, दळवी, भायकबाड, शिरके, जाधव, भोईडे, शेळार वगैरे मराठपात्रमाणेंच आढनावें आहेत. मराठपात्रांमध्यें व कोळ्यांमध्यें पूर्वी शरीरसंवेध होत असत अशी दंतकथा कोळ्यात प्रचलित आहे. कोंकणातील वे कोळ्या शेतकी परतात त्यांना 'आगरी कोळी' व जे यळा लाविताना त्यांना 'माळी कोळी' म्हणतात. (वि. शा. वि. पु. ११ अं. २)

बऱ्हाडातील कोळी म्हणतात की "मासे पकडून अगर विकून निवोह करणारी कोळ्यांची एक पोटागात आहे, तिचा इतर पोटागांशी अजोदयाचा संबंध नाही, तसेंच पोपाख वगैरेत कोळ्याच्या इतर पोटागांशीहि तिचें साम्य नाही. बऱ्हाड, मध्यप्रांत व महाराष्ट्रात मासे पकडून व ते विकून निवोह करणारी सोई या नावाची एक स्वतंत्र जात आहे. तिच्यातहि अनेक पोटागाती आहेत. ही भोई जात सर्वेच बाबतीतहि मागलेली आहे. कोळी जातीचा भोई जातीची काही संबंध नाही." (रा. उ. के. जाधव-एलिसपूर यांच्या कडून आलेल्या माहितीवरून) महाराष्ट्रातील मराठी-भाषा शेतकाम्या कोळ्याची ली. सं. ३ लख आहे. याच्यातील मुख्य जाती पुढील भागात रचिल्या मराठे कोळी-वस्ती निगम इलाह्यातील मराठवाडा व सुपे इलाह्यातील सया-झोच्या पूर्वेकडील प्रांतात. रहाणारी याच्यात वतनदार देश-मुजाद लेक आहेत पण फार थोडे. धंदे:-शेती, पाणी भरणें व नावा हाकणें. मराठेपार कोळी-वस्ती बऱ्हाडातील पूर्वी नदीकाठचा प्रदेश व रानदेश. याच्यात बरेचसे वतनदार असून ते शेती व ईश्वरी होण्यापूर्वी मीठ विकतल्याचा धंदा करीत. त्यावरूनच त्यांना खार हें नाव मिळालें असावें. सोनकोळी-वस्ती उत्तर व दक्षिण कोंकणात असून याचा मुख्य धंदा मासे मारणें व जहाजें चालविणें हा होय. महादेव, मराठे व मराठेपार या पोटागातीत अजोदक व्यवहार आहे. सर्व पोटागातींचे विवाहादि संस्कार ब्राह्मणभिक्षुवच करतात. जातसंबंधाचे काही नियम मोडल्यास त्याचा निकाल पंचायतीमार्फत होतो परंतु धार्मिक नियम मोडल्यास त्याचा निकाल ब्राह्मणभिक्षु शाखापार करतात. सर्व पोटागातींच्या सामान्य व गावपंचायती आहेत महादेव, सोन व महार या पोटागातीत सामान्यपंचायतीचा हक्क बंधापरंपरागत चातंगी पचना पाटील, मेहतर किंवा महाजन म्हणतात. काही पोटागातीत गिवाड्यांची देखळें किंवा मठा-सारखी स्थळें असून त्यांना इनाम जमिनी मिळविल्या आहेत. सर्व पोटागातीत पुनर्विवाहाची चाल असून रातोरातून शाळेवर या संततीची जात कोळीच धरली जाते, मात्र त्या जातीस लहानगते, अजामासे किंवा गुरु म्हणतात. या कोळी जातीचा स्वतंत्र इतिहास नाही. मालतारण प्रथात म्हणतें आहे कीं क्षात्रियाहून राजाच्या एका कोळी सरदारानें पंढरपूर हें बसाविलें त्याच

सरदाराचे वंशज तेव्हापासून आतापर्यंत पंढरपुरच्या कुंडलिक व मलिकानें या देशाची पूजा करून तेथील उत्पत्तिही घेतात. या जातीचा एक प्राचीन मठ 'अभिमत' नावाचा बऱ्हाडात दशोपूर ताळुकात सामदे या गांवीं आहे. मराठी राज्यात मावळें लोकांच्या कौशल व आरमारातहि कोळी लोक पुष्कळ होते. कोळ्यांची बहुतेक कुलदेवता देवी, महादेव व महाराजीमूर्ति ही आहेत जातीतील हून लोकांचा आपण क्षत्रिय आहो असा समज आहे" (उ. के. जाधव यांनी दिलेली माहिती).

बऱ्हाडातील कोळी हे मील लोकांचे संबंधी असावेत असें मे. रसेल व हिरालाल म्हणतात. हे लोक पूर्वी डोंगरातील माग्यां व रक्षण करीत असत. चौदाव्या शतकात मुसलमानांच्या प्राचापुर्जे इवडे आलेल्या यच्याच रजपुतांनी याच्या मुली केल्या. त्यांची संतति आपल्यास राजपूत म्हणविते. मध्यप्रांतात याच्या जाती आहेत त्या सूर्यवंशी, महार, मिलाबाकोड व शिंगाडे या होत. बऱ्हाणपूर भागात राहिली कोळी मुसलमान झालेले आहेत याच्या लमात एका पाटपा-भोंवती वधुरानां सात प्रदक्षिणा घातल्या कीं छत पुरें होतें. बऱ्हाणपूरच्या दिवशी बराचसा बारास बऱ्हाणपूर उभरतपात ठेंबे लागणें हा एक शुभसुहूर्त मानितात बायकोच्या श्यामि-नारायणें काडी मोडता येते, नंतर तिनें जर आपल्या गारा-बरोबर पाठ लाविला तर जाराने १०० रु. देऊ जातीस दिल्यालेली त्या दोषाना जातित घेत नाहीत विवाहित स्त्रांनीं श्यामिचार केल्यास तिला सवासन म्हणतात नेमाडा-तील कोळ्यांची कुलदेवता ह्छापुरची देवी असून त्या ठिकाणीं पूर्वी माळ घेत असत. याच्यात प्रेतें पुरतात. हे लोक गोमास खोदून वाटेल तें खातात व दारुहि पितात (मास्टर-ग्राहम. सी. पी.—रसेल व हिरालाल).

मासिक भिक्षात महार, डोर व राज या तीन जाती आहेत याचा निवोह बहुतेक शेतीवर असून हा वर्ग राजन पिऊन सुली आहे. जात्या चपळ व धाडशी असल्याने याच्यांत चौमेकमींची सासला एके बाळी वरीच वाढली होती. इ. स. १८५५ सालीं राधोगी भागच्या यांनीं या भिक्षात धर्मेज छटाट्ट करून पुमाळून मागविता होता. त्यानें मारवाड्याना छट्याचा व त्यांची नाकें कापण्याचा सपाटा लाविला होता. शेवटी त्यांना पंढरपुरास पकडून पुढें पाशीं दिलें इकडील कोळ्यांचा लग्नविधि व आचार कुणव्याप्रमाणेच असतो मुलीला मातेपेकून मिळालेले दागिने हे हक्काचे व नवत्याकडून मिळालेले हे उसने असतात अशी एक विचित्र समजूत याच्यांत आहे (नाशिक म्यादो.).

ठाणें भिक्षात मुख्यतः महादेव कोळी हे प्रमुख भिक्षातील महार संस्थान महादेव कोळ्यांचेच एक गिरीजोर्जे इ. स. १९४७ त येथील कोळ्यास ८० कडल बरे असें म्हणतात. परंतु काळष्टया

यासरद वाटतें. याची इकडील सत्ता पोर्तुगीज या भागांत येई-
पर्यंत अवाधित होती व फिरंगी इकडे आले तरी त्यांना या
जव्हारकरांचे धोडे फार २५ असे. अठराव्या शतकात-
मात्र पेशव्यांना जव्हारकरांचा वराचसा मुळस घेतला.
आगरी व सोन याखेरीज आणीक घारा (कोळ्याच्या)
पोटमाती या जिल्ह्यात आहेत. त्या पुढीलप्रमाणे (१)
वाड (२) चाची (३) डोर किंवा टोकरे (४) डोंगरी
(५) खार (६) महादेव (७) मल्हारी किंवा चुंबळी
ऊर्फ कुंभ अथवा पानमरी (८) मात्वी (९) डोंगरी
किंवा मेठा (१०) राज अथवा येन (११) सोलेखी ऊर्फ
बाळा किंवा फाडी, खालंगुदी (१२) ठाणकर. यांची
थोडी माहिती पुढे दिली आहे. वाड:-धंदा शेती किंवा मजुरी.
हे लोक थोडीहि करतात. चाची:-हे काटेवाडातील मूळचे
असलेत; व्यवसाय शेती व मजुरी. हे मेहनती असून याचे
कुलदैवत ठाकुरजी व महालक्ष्मी होय. डोर:-हे गोमांस
खातात म्हणून याना डोर म्हणतात. थोपू तोडण्याच्या
धंद्यावरून याना टोकरे नाव मिळाले. हे पक्षे दरवेडे खोर
आहेत. यांचे लग्न डोर कातक्याप्रमाणे शांतीतील मागसें लावि-
तात. डोंगरी:-उपश्रौतिका शेतकी व मजुरी; हे इतर पोट-
जातींच्या ह्यातच पाणी पोट नाहीत. महादेव:-निशामच्या
राज्याच्या पश्चिम सरहद्दीवरील महादेव व चालापाट हे यांचे
मूलस्थान असले. तेथून ते पुण्याकडे येऊन तिकडून कोंक-
णात पश्चिम व उत्तर भागाकडे चौदाव्या शतकाचे सुमारास
पसरले. पापेरा नावाचा त्याचा एक नाईक एका सिद्धाच्या
आणें जव्हारास येऊन तेथील वारली राजाकडे येउन
तेथील वारली राजावर स्वाभिम्य मिळवून जव्हार
सिंघानचा मूळपुरुष झाला. यानें गवीरगड येऊन
दिल्लीवर मोगलाकडून या भागातील बाबत किल्ले व
त्याखालील प्रात जहागीर मिळविता अशी एक दंतकथा
आहे. या जातीत एकंदर २४ घराणी असून त्यांच्या शाखा
देनखेवर आहेत. याच्यात देशमुख जहागीरदार पाटील
वगैरे आहेत. पूर्वी इकडे मराठे व कोळी यांच्यात लढे
लागत. हे लोक काटक व मजबूत असून यांच्या ब्रिया
नाजूक व रेखीव अवयवाच्या आणि कुणवणीपेक्षाहि कुरेख
असतात. हे पोपाराचे फार थोडी आहेत. याचा मुख्य
धंदा शेतीचा व शिपायीगिरीचा आहे हे हुपार, चाणाक्ष
ताम्र स्मरण शकौचे असून बोलण्यात म्हणी व अर्लकार
वापरतात. हे स्वातंत्र्यप्रिय असल्याने त्यासाठी धडपडहि
करतात. पूर्वी मराठी राज्यात यांच्यातील ब्रियानाहि
लष्करी भाषा पाळल्याचें ऐकण्यात आहे. इ. स. १८३१
मध्ये लक्ष्मी घाटगे या ब्रानें रामोशाशी युद्धस दफ्तर
दिली होती. पेशवाईपूर्वी हे लिगायतधर्मी असून पेशवाईत
हे सनातधर्मी झाले. याचे कुलदैवत खंडोबा, भैरोबा व
भवानी आहे. यांचा जादुमंत्रटोणा थावर भरवंसा आहे.
यथसे नवरा सोडून परजातीत प्रवेश केल्यास तिची

उत्तर क्रिया करून मग नवरा दुसरे लग्न करतात. आकस्मिक
मेल्ल्यास किंवा रोगानें फार दिवस खिंतपत पडून मेल-
ल्यासच जाळतात. यांच्यातील पंचायतीस गोतरी
म्हणत. त्याचे सहा सभासद असून मुख्याला रगतवान
उपाध्यक्षाला भेतल व इतराना सावला, डाव्या, हडक्या
व मडक्या अशीं नावे असत. मल्हारी:-हे सर्व बोळी
जातीत उच्च व निम्न समजले जातात याच्यात
जाधव, पोवार, गायकर, केरव वगैरे आडनावे
आहेत गावकऱ्यांना व प्रवाशना हे पाणी पुर-
वितात म्हणून याना पानमरी, डोक्यावर पाण्याची घागर
वाहताना चुंबळ घेतात म्हणून चुंबळी व कुणव्याशी वचवित
रोटीव्यवहार करतात म्हणून कुंभ अशी दुसरी नावे
आहेत. हे शेतीहि करतात मारवी:-पूर्वी हे पालखी,
मेणे वगैरे वाहत असत; सध्या हे मजुरी व पाणी भरण्याचें
काम करतात. मेठा:-याना डोंगरीहि म्हणतात. मराठी
राज्यात हे खलाशी व नाविक होते. स. १८३९ पर्यंत
छद्मा याच्यापूर्वी सधन लोक मलवार किनाऱ्यावरीं व्यापार
करीत होते. हे फार दाक्षिण आहेत. राज:-पूर्वी हे
कोळीराजाच्या पदरी नौकर असल्याने व याच्याशी त्याचा
वेडीव्यवहार होत असल्याने याना राज हें नाव मिळालें.
पूर्वी याच्या जातीचा मुख्य नाशिक मिल्ह्यातील वणदरा
गावी रहात असून त्यास सरनाईक म्हणत असत. सोळेसी:-
धंदा मजुरी व शेतकी. ठाणकर:- हे फिरंग्यांच्या फारकी-
दांत वाटले गेले. स. १८२०-२१ साली पटकीची साथ
आली असता, त्यावेळी याच्यापूर्वी बरेचजण पुन्हा हिंदु
होऊन खंडोबा व भवानीची पूजा करू लागले आणि विवाह-
विधि वगैरे ब्राह्मणाकडून करवू लागले. याप्रमाणे ठाणें
जिल्ह्यातील पोडवाती आहेत. यांची एकंदर लो. स.
८ हजार असून हे कोळी दिसण्यात सर्वसाधारण कुणव्या-
प्रमाणे असतात कांही (विशेषतः ब्रिया) कुणव्यापेक्षा-
गौर वस्त्रात हे मराठी साम्राज्यात नावाजले दयावंदी असून
मराठी आरनारात नम्र असत. याच्यात देवकेंहि
आहेत व लहम देवकावरून लावितात. याच्या जातीचा
मुख्य आलेयागेत रहती, त्यास वाघपाटील असे नाव आहे.
(ठाणें ग्याले).

गुजराथेंत कोळ्यांच्या जाती व पोडजाती अनेक अस-
ल्याने त्याचें वर्गीकरण करणें कठिण आहे. उच्चवर्गात
पाट्याची चाल नसून ते आपल्या मुली रजपुताना देतात.
पाणी, कोतवाल, घाटणवाडिया अशा हलक्या कुळात ते
शरीरसंबंध करीत नाहीत. थारळ, तालचंद हे सर्वसाधा-
रण कुळ्या यांच्यात आहेत. मान दिराशी पाट लवण्याची
चाल यांच्यात रूढ असून सर्वसाधारण चालीरीती स्थानिक
हिंदुंप्रमाणेंच आहेत. पालनपूर, महिकाठा, पंचमहाल व
कच्छ या भागातील लोकात कुळे आहेत. मान लय
कुळ्यावरून किंवा आडनांवावरून होतात हें नवी समजत नाही.

आहेत. हे मासाहार करीत नाहीत. गुजराथींतील सर्व कोळ्यात याची जात प्रेक्ष्य समजली जाते. हे फक्त आपापल्या जातीतच लगे लावितात. शिआळ म्हणून जी जात आहे ती काठेवाडच्या दक्षिणगिनाच्या लमतच्या शिआळ वेदात रहाते. वलकिया हे काठेवाडातील वलक जिह्यात रहातात. याप्रमाणे गुजराथींतील बहुतेक कोळ्यांच्या जातींची विशेष माहिती दिली आहे त्याची सामान्य माहिती पुढे देत आहे:—

याचा जन्मनरुम निरनिराळ्या अमल्याने व रजपुताशी किल्लेकाना संबंध येत असल्याने याच्या चर्येत बराच फरक आढळतो. तलवदाची चर्या व चालीरीती कुणव्याप्रमाणे सर्वसाधारण आहेत. पुज्याळी याचे शरीररंजन उच्च वर्गाशी झाल्याने तेथे तलवदाप्रमाणे शीतवर्ण आहेत कोळी राजे हे बहुधा रजपुत पुरुष व कोळी स्त्री याचे वंशज असून घटपुष्ट, चणूळ, धूर्त व कारस्थानी असतात या जातीतील बहुतेक स्त्रिया सडपातळ व सुरेख असतात. याची भाषा अशुद्ध गुजराथी असते. याचा वेदराब दर्जाप्रमाणे निरनिराळ्या असतो दारिग्यापैकी ताईत हा पुरुष बापरतात व बायबा हस्तिदंती बागड्या, सोन्याची नय, चांदीच्या वेळा बापरतात. सुतवस्तु लोके ज्वारी व वाजरी दातात, कधी कधी खिचरीही खातात जंगरातील कोळी हंगामाप्रमाणे अपला आहार बदलतात बहुतेक सर्व कोळी मद्यमाससेवा आहेत. पाटणावाडिया हे म्हशीचे मास खाणारे असल्याने त्यासाठी ते म्हशीची बोरीही करितात. काही कोळी अफीमबाजरी आहेत. याचा धंदा मासेविक्रीचा व शेतीचा आणि काहींचा लुटाळत करण्याचा आहे. पूर्वी बहुतेक कोळी दर्यावर्दीपणा करीत असत. 'स्वराज्यात हे आरमारीखात्यात नौकर असत. स्वराज्य गेल्यानंतर अंगाराला दार्यावाड्याचा उपयोग नादलागाने चौककमीच्या ठिकाणी हाऊस लागला असावा. याची मुख्य दैवते ईश व हातमल ही आहेत. शिनाय हिंगलाजदेवी, सोदिआर, कुडडी बेराई, मेराडी या त्यांच्या देवता आहेत. महिकाठ्याकडे गाईची पूजा करतात. एकादशी व त्रयोदशीस याचा सुटीचा दिवस असतो. याचा गुरु पाटण येथे रहातो वार्हीजण भोजकपथा रामसेही व स्वामीनारायण पंथाचे होते आहेत. अलीकडे स्वामीनारायणात जातिभेदाचे महत्त्व वाढल्याने काही कोळ्यांनी तो पंथ सोडला आहे. काठेवाडी कोळी मोहोतीमाणी अधून ते द्वारपा, प्रभासपाटण वगैरे ठिकाणी यात्रेस जातात. ते ब्राह्मणाना पूज्य मानून रामाची लुटीत नाहीत. त्यांच्याकडून रात्रीपौर्णिमेस राखी बांधून घेतात. ते खळ्याजवळ आल्यास त्यांना घान्य देतात. याचे उपाध्याय श्रीमाळी व औदोच ब्राह्मण असतात. हे घर्मभोळे असून मुतापोतावर व शाडुटोण्यावर आणि पंचाक्षत्यावर विश्वास ठेवतात मूल जन्मल्यावर त्यास गुळ्याची एक लहान गोळी देऊन सर्वत्रास गूळ वाटतात. पत्नीपूजनाच्या दिवशी अष्टाश्वरोवर ब्रह्मदेवाचीही पूजा करून त्याच दिवशी मुलाचे

नाव ठेवतात. सुतवस्तु कोळ्यात सोहरे सत्वा महिना धरतात

याच्यात लग्नाचे चार प्रकार आहेत. (१) कुमार व कुंवारीण याचा प्रथमविवाह. (२) विधुर व विधवा यांचे नात्र. (३) सोतासन म्हणजे पहिला नवरा जिवंत असत दुसरा करणे. (४) दिअवेदु(दीकपु) म्हणजे धाकट्या दाराशी लग्न करणे. रेवाकाठ्याकडे वाडिगथय झाल्यानंतर जोपर्यंत देवीपक्षी उजव्या हाताकडे दिसत नाही तोपर्यंत लग्न लावीत नाहीत. मध्यप्रातातल्याप्रमाणे इकडेही बराच्या बापास वधूगृही संवराठावर ठेव लागणे शुभकारक समजतात. लग्नसंघात प्रवेश करण्यापूर्वी बराबरून नागर, रबी, बाण वगैरे जिनस नवरीची आई ओवाळते. लग्नसमयी नवरीच्या एका हातात बाण व एका हातात माळ असते. ठाकूरकोळ्यात रजपुताप्रमाणे मुलीचे लग्न प्रथम तलवारीशी लावितात. नात्रलग्नानंतर देव विधुर असावा लागतो. ब्रह्मचाच्याने विधवेशी लग्न केल्यास तो जातिवहिरूत होतो. नात्राचा समारंभ साधा असतो. तो विधवेश्या बापाच्या घरी होतो. वधूवर समोरासमोर बसतात व ब्राह्मण लपाव्याय त्याचे हात नात्रा-नाडा(तांबडा दोरा) ने बांधून त्यांना मधोमध ठेवलेल्या मडक्यातील दिव्याकडे पाहण्यास सांगतो, म्हणजे हा समारंभ आटपतो. सोतासन म्हणजे एक पति जीवत असताना दुसरा करणे; यात पहिल्या नवऱ्याला पंचायत ठरवील त्याप्रमाणे पैसा दाना लागतो. पहिल्या नवऱ्याने काही मोडून दिल्यावर विधवा आपल्या जोकीवर पाणी भरलेले दोन तांबे घेऊन मावी नवऱ्याच्या घरी जाते व तो ते तांबे उतरून दाराबाहेर ठेवतो, इतके झाले की लग्नविधि संपतो. दिअवेदुविवाह फार प्रचारात नाही त्याला आमेद्याची संमती घ्यावी लागते. विधवेशे लहान मुले असल्यास तिच्याईत पुरव्याशी लग्न लावण्यापेक्षा धाकट्या दाराशी लग्न लावणे बरे असे त्यांना वाटते मात्र तो दार तिच्याहून वयाने मोठा व विधुर असला पाहिजे पुरुषाप्रमाणे आयकोलाहि काडी मोडून देता येते व नवरा सोडता येतो.

गुजराथीतील कोळी प्रेते जाळतात. मृताचा पुत्र लहान अगर दारिद्र्य असल्यास ब्रह्मज्या, अकराव्या व बाराव्या दिवशी आद्यादि विधी न करता, तो दाराबाहेर येऊन जसते हात जोळतो. एक वर्षे होईपर्यंत मृताच्या घरातील वडील स्त्री, तोंडावर ओढणी घेऊन रोज सकाळी पाच दहा मिनिटे राहते. जातीतील सर्व माडणे पंचायत अगर पुढारी तोडतात. [गुजराथी कोळ्यांची सर्व माहिती बाम्बे ग्याझेटियर न्हो. ९. भा. १ यातून घेतली आहे]

सो न को छी.—या जातीबद्दल बरेसे ता. साष्टी जि. ठाणे येथील इंदिराजी व सोनकोळी सार्वजनिक परिषदेचे निटणीस रा. पोशा गोविंद नाखवा यानी आमच्याकडे जी माहिती पाठविळी आहे, तिचा थोडक्यात

सारास पुढीलप्रमाणे आहे "या जातीचे मुख्य ठिकाण चंपावती (चेऊळ, जि. अलिबाग) हे होव याची वस्ती रत्नागिरी, कुलाबा, ठाणे व मुंबई येथे या चार भागातील समुद्र काठच्या समुद्राचे दोन्ही बाजू आहेत याचा मुख्य धर्मा मासे धरण्याचा मोठे मासे फक्त दर्यात सापडतात म्हणून हे दर्याकाठीच राहतात याची खो स १५ इंच आहे हे लोक आज्ञांनी मासे धरतात व याच्या बायका ते मासे लागे किंवा वाळवून बाजारात विकतात याच्या आज्ञाची नावे पुढीलप्रमाणे आहेत — डोले, बोफरी, जाळ, पास, तिबोट, बागूर, कानगावळे, जावळे, हेडा, पाग, पोखरे, खादा वगैरे सोनकोळी नावाबद्दल शिवनिबध नामक मर्यात पुढील कथा आहे परमेश्वराच्या सोहळ्यापासून एक पुरुष निर्माण झाला, त्याला सोह अगार सोम किंवा मयात-कृपि असे नाव मिळाले त्याची मुलगी अश्विना ही कन्यापास दिली, तिला मारधन म्हणून मुलगा झाला याच्या बसगास सोम नाव पडले त्याची प्रवृत्ति तपापासून घटून हिंसकडे होऊ लागल्याने मयातऋषीन त्यास लागे मारून गिर्वाह करण्यास सांगितले त्याप्रमाणे तो करू लागल्यावर त्याचे सोम नाव जाऊन सोन अपार सोनकोळी हे नाव पडले सोनकोळी जात कोणत्या वर्णाची आहे याबद्दल निश्चित सांगता येत नाही काहींचे म्हणणे हे वैश्य व काहींचे म्हणणे हे शूद्र आहेत 'ही जात मासे मारण्यासारखे हिंसाकर्म करीत असल्याकारणाने प्राचीनकाळापासून या लोकास गायत्री व यज्ञोपवीत याचा अधिकार राहिला नाही व त्यांचे या जातीच्या लोकांकडून आमपर्यंत म्हणू व पारणहि झालेले नाही आणि प्राखण, धर्मिय, वैश्य यांच्यात जो पंचमहायज्ञ करण्याचा नित्यक्रम आहे, सोहि यांच्यात नाही, अतएव ही सोनकोळी जात शूद्र वर्णात गणित्यास काय वाचने होणार आहे ' रा. नातवा याची माहिती अर्जा "यांची प्रथम वस्ती कुलाबा जिल्ह्यात होती नंतर तेथून ते ठाणे व रत्नागिरी जिल्ह्यात पसरले ज्यावेळी आम्हांचे प्राबल्य कोंकणात होते, त्यावेळी त्यांनी सोनकोळ्याच्या बायकांवर एक 'जोबनपट्टी' किंवा 'चोळीपट्टी' बसविली यायकानी भगत चोळ्या न घालता भगावठून लुगट्याचा पदर चढ्याव व ज्यांना चोळ्या घालण्याच्या असतील त्यांनी काही ठराविक कर अधिसरकारात मरावा असा या करचा अर्थ होता त्यामुळे बायाचा छळ होऊ लागला म्हणून कुलाबा जिल्ह्यातील थळ वगैरे गावांतील वस्ती उद्धून मुंबई, ठाणे, धिवई, वेणवई इकडे देऊन राहिली हे लोक हल्ली आपणास थळवर सोनकोळी म्हणवतात. याची धुलदैवते जेजुरीचा राईबा व कास्तूर्याच्या लेण्याल एकवीरा देवी ही होत या पयाचा प्रवर्तक कुलाबा जिल्ह्यातील मोजे घरलोही गोंदचऱ्या पूर्वीचा कोणी पान्हे नावाचा भगत होता हा स्मार्तधर्मातगत खडोबाचा धम असून याच्या धम-गुरूची गादी बरील घरलोही गावी आहे व यादिवर बरील

भगताचाच वंशम अधिष्ठित आहे सोनकोळ्याहून भिन असा कोळ्याच्या जाती पुढीलप्रमाणे आहेत — गावकर सोन-कोळी, वैती, मंगिळी, मंदी, खारवी, टोलेकर, न्हाटागर, गायीट, पान, राज, मार्वड, डोंगरी, मिळ, मोईर, करांड व निस्ताव या जाती घडतेक मासळी माहून त्यावर निवाह काण्याचा व पोड्या देती वगैरे दुसर धंदे करण्याच्या आहेत किंसाव हे अरी तिस्ती धर्म पाळतात तरी ते हिंदू धर्माहि बोडफार आवरतात सोन, गावकरसोन वैती व मार्वड या लोकात परस्पर अनोदक्यबहार चालते. मान हे चाही इतर कोळ्याच्या परी जेव्हात नाहीत लग्नव्यवहारा-विषयी म्हटल्यास ज्या जातीतील स्त्रीपुरुषाचा त्याच जाती-तील स्त्रीपुरुषावर विवाह होत असतो मध्यतरी सोन व गांवकरसोन यांच्यात लग्न होत, परंतु हल्ली ही चाल बद हात चालली आहे मान कुलाबाकडील करम मुल्लाड व काण्याकडील सावार्से, दिवाळे इकडे ही चाल सुरू आहे

सोनकोळी जातीत पचायतीसध आहेत प्रत्येक गावात एक किंवा अनेक तट अथवा थळे किंवा जमाती असतात त्या प्रत्येकास गावपचायत म्हणतात कित्येक गाव मिळून एक सध होतो सार्वजनिक निवाडे असा सधाच्या पचायतीपुढ येऊन निवडले जातात आणि लागी निवाडे फक्त गावा-तील पचायतीत चालतात. ते निवाड गावपचायतीत तुटत नाहीत ते लोकगातील चार भागाची जी सोनकाळी सार्व-जनिक परिषद हल्ली स्थापित झाली आहे तिच्यापुढे जातात या परिषदेचे ठिकाण वेताव येथे असून तिच्या कार्यकारी मंडळात (१९१९) रा अ बा दिवे ह अध्यक्ष, रा क था. पाटील हे उपाध्यक्ष व रा सो गो नातवा ह विद्वान होते प्रत्येक जमातीच्या मुख्यात पाटल म्हणतात गावच्या लोकवस्तीच्या मानाप्रमाणे तट एक किंवा अनेक असून त्याप्रमाणे पाटीलहि असतात. पाटलाचा अधिकार वगपर-परेचा असतो पाटील घराण्यात कोणीच पुरुष हयात राहिला नाही तर पाटलहोवा अधिकार घराण्यातील मुख्य व वडील थार्वडे देण्यात येतो व तिच्या नावाने तटातील वने गृहस्थ तटाचा कारभार चालवितो एकाचा पराण्याचा निवेष्ट झाल्यास तटातील कर्ते पुरव आपल्या सगनमतां आपल्याच पेकी एखादा सर्वमान्य कर्ता पुरुष अधिपारी नेमून त्याला "अमुक मयत पाटलाचा कारभारी" अत म्हणतात. हा अधिकार वगपरपरेचा नसून तो लोकसमाधानावर अवलंबून असतो बाह्या निकाल बहुमतान देण्यात येतो पचायती पुढे नित्य व भैसित्तिय प्रधांचे वाद येतात, नित्य म्हणजे-शिष्यागाळी, मारामारी वगैरे व नैमित्तिक म्हणजे-जाती-जातीत सुधारणा, शिक्षणप्रकार वगैरे अपराण्यास बहुमता प्रमाणे शासन करणात येत त शासन गुन्याया सौम्य व तीव्र स्वरुपाप्रमाणे थोडेकर दंड करणे असे असते दंड न दिव्यास त्याला वाजते दंडात शासनाच्या या दोन प्रका-राचोरीस तिसरा प्रकार सोनकोळी जातीच्या पचायतीन

रुढ नाही प्रत्येक किर्यादीमागे वादीप्रतिवादीकडून सव्या-
र घेऊन त्याताळ चार आणे पाटलास वतन म्हणून व
बाकीचे सव्यादोन रु पचायतीत इतर अवघाच्या इतमास
पाटण्यात येतात शिवाय प्रत्येक लप्रात वरपक्षाकडून पाट-
लास सव्या रु विदागी मिळते मुन्हेयारास शासन करण्याचा
रात गातीत पूर्वापर चालत आलेला आहे या
अधिकारासाठी मिटिशतरकारकडून मजुरी मिळलेली नाही
तथापि मिटिश अमलापूर्वी अशी मजुरी सोनकोळी जाती
तील दोन सरपाटील घराण्यानामोंगळ यादशाहाकडून मिळ-
लेली असून, तिजप्रमाणे अमल सदरहू सरपाटील घराणी
आनपर्यात चालवीत आहेत याचा अमल चेऊलच्या व जजि
न्याच्या आसपासच्या प्रातावर आहे याचा मूळपुरुष
जानू पटवारी ऊफ जाया पाटील होता व त्यास दिंडी-
कर व विजापुरकर शाहानी हा अधिकार दिला
होता खटल्याच्या निवाच्याची टिपणे पूर्वी लिहून ठेवीत
नसत इल्ली सोनकोळी ज्ञानिपरिपेक्षेच्या दमरात निवाडे लिहून
ठेवण्यात येतात प्रत्येक पचायतीला थोडीफार स्थावर-
स्वरूपाची (देवळे, धरें, जमीन, वगैरे) मालमत्ता व नऊ
ऐवजहि असतो या मिळकतीवर त्या पचायतीची सत्ता असते
पचायतीच्या खर्चासाठी प्रत्येक घरापासून दरवर्षी काही
रकम घेतात या जमातीच्या करावर तटाच्या लोकांचा हक्क
असून तो तटाच्या तिजोरीत जमा होतो या जातीचे उपाध्याय
गोवर्धन, क्रमवत, पळसे, देशस्थ व विष्णावन प्राज्ञ असून
त्यांच्याकडून विवाहादि धार्मिक संस्कार करतात व
रतीभाती आणि गीतासत्राची व्यावहारिक प्रथा जात आपल्या
मतांनी तोजविते ह्या वाच्यापैकी शिकलेल्याचा पोशाख
पाटपेसासारखा असतो मुलें व मुली मराठी शिक्षण घेऊ
लागल्या असून क्वचित् मुलें इंग्रजीहि शिकू लागली आहेत.
मुवई वेतात रहणाच्या पैकी १ लोक मातळी मारण्याचा भंडा
करीत असून १ लोक सरकारी व्यापारी नौकरी व भंभे कर
लागले आहेत विधवेचा विधुरावरोवरच पुनर्विवाह होतो
विधवा स्वतःच मातळी विक्रीचा भंडा करीत असल्याने तिचा
भार कोणावर पडत नाही अनाथ मुलाची कळजी त्याचे नात
लग घेतात स्वातंत्र्य अंगर परजतांय राख ठेवण्यास निर्विघ्न
आहे तो मोडणाऱ्यास राखेचा त्याग करवून विधियुक्त फावत
करत घेतात हाच न्याय धियास लागू आहे शियास
अधर्मव्यवहारांनी सजातीय पुरुषापासून झालेल्या सततीस
स्वजातीतच मिळवून घेत असतात ” (रा. पो. गो. नाखवा
याची लिहून आलेली माहिती) महाभारतात कौळगिरीपर्यंत
दक्षिणेंत असल्याचा (सहदेव दिग्विजय), कौळिसर्प
नांवाचे लोक सुदवर्गीत घातल्याचा (अनुशासन पर्व) आणि
कौलवगिरेय लोकांना अर्जुनांनी अश्वमेधयज्ञाच्या दिग्विजयात
हाकलून लावल्याचा असे तीन उल्लेख आले आहेत [सेन्सस
रिपोर्ट १९११ व्हॉ २०, कास्टस् अँड ट्राइब्स सी पी,
रोसेल, हिरालाल, पॉपे म्हाते, व्हॉ १ भा. १]

कोळीपाकडे—हे गाव चालुन्याच्या राज्याच्या दक्षिण
सरहद्दीवर होतें म्हैसूर प्रांतातील चित्रदुर्ग जिल्ह्यात हल्ली हें
आहे दक्षिणेकडील प्रदेशाची ही वेत होय असें चातुर्व्य
राजे मानित असत म्हणून या गावां आपल्या राज्यातील
एक विश्वासू सरदार ते नेहमी लष्करी तळ ठेऊन ठेवीत पुढें
गर्गईगोंड रागेदर चोल यामें हें तटवर्दीचें शहर चालुन्यापासून
काबीज केले (१०१५). दक्षिणेंत वर उत्तरेत चालुन्याच्या
राज्यात घुसण्याच्या या वेशी (शहरा)चा सुभेदार हा
बहुधा राजवशीय अगर राजवशाचा आसत असे इ. स.
१०६० त येथें सिंचणदेव म्हणून एक रहवशीय सुभेदार
होतो त्याचे वर्णन 'महामहलेश्वर, त्रैलोक्यमाल, कोळीपा-
कडे प्रभु, दक्षिणेंचे महाद्वार, चोलकमलवनगनराज' इत्यादि
शब्दांनी केलेले आहे [एपि कना, अथ्यर—प्रा हि.]
कौटिल्य—याचें नांव विष्णुगुप्त आर्य चाणक्य,
कौटिल्य अर्शाहि याची आणखी दुसरी नांवें आढळतात यान
नदरागाचा, त्यानीं याचा अपमान केल्यामुळे आमलाग्र
उत्क्रांत करून धनानदाचा दासी (मुरा) पुन चद्रगुप्त मौर्य
याला मगधच्या राज्यावर बसविलें हा अत्यंत निष्ठुह पण
तापट ब्राह्मण होता यानें लिहिलेला अर्थशास्त्रावरील ग्रंथ
नुकताच सापडला आहे हा ग्रंथ पुष्कळ दिवसापासून माहीत
होता, परंतु त्याची उपलब्धि मात्र आताय झाला आहे
त्यावर भस्माचीच टीकाहि आहे प शानशास्त्री यानीं हें
पुस्तक प्रसिद्ध केले आहे विशालदत्ताच्या मुद्राराक्षस नाट-
काचा हा नायक आहे [अर्थशास्त्र पट्टा] याचा काल
सि. पू. ३२० ते ३०० असा आहे
कौण्डिन्य—बौद्धिक शास्त्रमयात बृहदारण्यकातील वशात
शाडित्यचा शिष्य म्हणून याचा उल्लेख येतो हा गौतमप्रव-
र्तक कथि होता याच्या नावाचें गौत्र रूढ आहे पौराणिक
वाङ्मयात (महाभारत सभाषर्ष अध्याय ४ म्हे २२)
मयासुरकृत पद्मोच्या सभेंतील एक सभासद म्हणून याचा
उल्लेख येतो
कौण्डिन्यपुर—बऱ्हाड जिल्हा उमरावती तालुका चादूर
वर्षा नदीच्या तीरी हें गाव आहे दर कार्तिक पौर्णिमेस
त्रिभुल-व्रजमयाची एक थोडी जत्रा येथें भरते तिला सुमार
५०,००० यात्रा जमते असें म्हणतात येथील मशदेवाचें
देऊळ फार पूर्वी बांधलेलें होतें, परंतु हल्लीचें काम सुमार
१०० वर्षांपूर्वी झालेलें आहे शक्तिमणीच्या बापाचें येथें राज्य
असून त्याची राजधानी हें शहर होतें त्यावेळीं येथें देवलवाडा
नावाचें शहर होतें, परंतु हल्लीच्या गावाखाली तें पुरलें आहे
असें म्हणतात
कोपर, लि. म. (१७३१-१८००) —इंग्लिश कवि
या कवीचा जन्म बर्रामस्टेड येथें १७३१ त झाला याचें
लहानपणचें शिक्षण मारिएट येथील शाळेंत झालें
'टिरोसिनिअम' मध्ये या शाळेंतील आयुष्यक्रमाचें त्यानें
वर्णन केले आहे, तो मोठा झाल्यावर त्याला वेस्ट मिन्स्टर

येथील शास्त्रेण पाठविले व तेथे वॉरेनहेस्टिंग, चॉर्चिल, हे पॅरे प्रसिद्ध मंडळी सहाय्या होटी. त्याच्या घराण्यात कायद्याचा अभ्यास करणारी पराव मेन्झी होऊन गेली. अर्थात त्यांना अनुसरून यॉर्कहो कायद्याचा अभ्यास सुरू केलो. १७१४ मध्ये त्याला वकीलकीची सनद मिळाली. व १७१९ मध्ये त्याला 'कमिशनर ऑफ चॅम्बरलँड' ची जागा मिळाली. त्या जागेवर त्याने ५ वर्षे काम केले. पुढे इंग्लंडमधील उमरावांच्या संघटील कारकुनाच्या जागेकरिता कौपरचे नाव सुचविण्यात आले. ती जागा मिश्रभाषापूर्वी त्याला उमरावांच्या न्यायक्षेत्रापुरे जाणे प्रचुर होते. पण ते कौपरला परत न घडून त्याने आत्महत्या करण्याचा प्रयत्न केला व त्याला काही दिवस वेडझि लागले होते. काही दिवसांनी तो बरा झाला व नंतर त्याची व लेडि ऑस्टेन नावाच्या एका विरुद्धी कार मैत्री जमली. कौपरने सहा पुस्तकातून प्रसिद्ध केलेल्या 'दि टास्क' नावाच्या प्रसिद्ध काव्याचा विषय हिनेच मुचविला व तसेच 'जॉन मिलिगन' व 'दि रॉयल जॉर्ज' या कविता लिहिण्यास हीच कारण झाली. त्याने होमरच्या 'इलियड' ग्रंथाचे भाषांतर १७८९ त छापून प्रसिद्ध केले व याचीच इंग्लिश काव्याला एक निराळेच पळण दिले. कवितातील इतिमपणा व भाषाशैलीने दोघ त्याने बरेच कमी केले. बर्नस, दोल, वडस्वर्थ वगैरेच्या काव्यातून आडळणारी नितगंग्रियता व प्राणिमात्रावृद्धीची सहायुभूति ही प्रथम कौपरच्याच काव्यात आढळून येतात असे म्हणण्यास हरकत नाही. इंग्लिश कवींच्या काव्यातून विनोद पार झवित प्रचणी आढळतो परंतु कौपर या नियमाला अपवाद आहे. उत्तम पत्र लिहण्यामध्य याचा गणना केली जाते. कौपर हा जन्म प्रसिद्ध कवि होता असे जरी म्हणता येणार नाही, किंबहुना इंग्लंडमधील असामान्य कवींमधोहि जरी त्याची गणना करता येणार नाही तरी पण वाटमयामध्ये एक नामांकित कवी या नात्याने त्याचे स्थान अजून राहिले यात मात्र शका नाही. 'टु मेरी' 'दि रिचीट ऑफ माय मर्से पोर्ट्रेट' व 'ऑन दि लॉस ऑफ दि रॉयल जॉर्ज' या त्याच्या कविता इंग्लिश वाङ्मयात कायमच्या रहातील असा आहेत. पोप-प्रभृति कवींच्या वर्णुष, वर्डस्वर्थ, शेले या कवींच्या गपला हा सापडेलीच दुवा आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही वडस्वर्थच्या काव्यात व याच्या काव्यात बरेच साम्य आढळून येते. हा सन १८०० मध्ये मरण पावला

कौत्स—एक राट (उरु पहा)

कौल —हा शब्द अरबी असून त्याचा मूल अर्थ पर-नाता किंवा साप्री देणे असा आहे. मनुष्यांनी विचारलेल्या प्रश्नांना मिळणारे दैवी उत्तर, शकून, कौल, दिव्य वगैरेंनी ओळखिता येत असा सांप्रतिक समज आहे प्राचीन इजिप्त, ग्रीस, रोम वगैरे पश्चात्य राष्ट्रांतहि या गोष्टी फार चालत. अपवर्षदे, अद्भुतप्राज्ञा, कर्मशब्दसूत्र, अथर्ववेदपरिशिष्ट

यात ज्योतिष, जातक, शकुन याची माहिती मिळते तर श्यासूत्रातून लक्षण विज्ञानाचे विधी सांगितले आहेत. तथापि कौल हा दैवी उत्तर ओळखण्याचा एक प्रकार असल्याने दैवी शकुन, लक्षण यांचे व्यापक विवेचन येथे न करिता केवळ कौल लावण्याच्या चालीकडे वट्ट.

मीसमध्ये कौल लावण्याची पद्धत इतिममधून आली. हिरोडोटस या प्रकाराच्या विव्द होता व त्याने ग्रीक देव-व्यतीत कौल लावण्याच्या प्रकारातील लबाडी उपडकीस आणिली आहे, तथापि हा प्रकार बंद झाला नाही. डेलफा-यच्या कौलाचे महत्त्व राज्यकारभारांत अतोनात होते राश्ट्राचे राजकीय व खासगी व्यवहार एवढ्यासा व कथित गोष्टीवर अवलंबून असलेले इतिहासात घडितच आडळतात. ग्रीक लोकांचा व पुढे रोमन लोकांचाहि असा समज होता की, त्या कौलाच्या द्वारे देव आपली इच्छा प्रगट करतात. प्राचीन काळी मीस देशातच नव्हे तर, त्या वेळच्या मूर्ति-पूजक राष्ट्रांत अर्थाळोच प्रथम मोठे होते. त्याच देऊळ डेलफाच्या घेडावर एका राईत असून आत सोन्याची मूर्ति होती देऊळ फुलाच्या माळानी सदैव घुमारेलेले असे. तेथे नेहमी सहा पुजारी असत. सर्वांच्या प्रभारी उत्तरे देण्याचे काम त्या पुजारीकडे असल्यामुळे त्यास अतिशय महत्त्व आले होते सर्व ग्रीक लोकांची अशी परी समजत होती की ही उत्तरे खास अर्थाळोकरूनच येतात परंतु हे पुजारी राज्यातील प्रमुख लोक असल्यामुळे त्याच्या मर्मास येईल त्याप्रमाणे लोकांस ते प्रभारी उत्तरे देत त्यात काही सत्य नाही आणी ते देऊळच एका अवपड ठिकाणी बांधिलेले होते त्यात खाली एक मोठे शुंवार होते; त्यातून दुर्गंधयुक्त हवा वर येते असे पण प्रथ विचारावयाचा असे तेव्हा त्याच्या तांडावर एक तिबई ठेवीत, व तिबवर एक बाई बसवीत त्या बाईला पायथिया असे म्हणत. तिब तिबवर बसविल्यावर सगळ्यांचे द्वारे उपडीत, त्यावेळीच ती दुर्गंधीने पुसमडून चमत्कारीक हातवारे व बडबड करू लागे, की मग तिच्या अंगात देव आला असे लोकांचा वाटे. आता आल्यावर ती जे शब्द उच्चारते ते सवे शब्द पुजारी लिहून घेत व मागून त्याची कविता बसवून ती पुच्छकाच्या हवाली करीत. त्या कवि-तेतील शब्दचरणा अशा थोड्याव्याची असे की, त्यातून वाटेल ती अर्थ निघावा तेणकरून पुढे कदाहि प्रकार घडून आला तरी अविषय उरें झाले अशी लोकांची खात्री करण्यास अडचण पडत नसे म्हणून देवाचा कौल खोटा ठरण्याचा प्रसंगच कधी येत नसे.

छात्रमार्गे डेलफाच्या कौलाचे महत्त्व अतिशय वाढल होते. पायथियाचे काम करण्याकरिता आरंभी एखादी हलक्या पुच्छातील बाई आणित. एकवार तिचा देवळात प्रवेश झाल्यावर तिला देऊळ सोडून जाण्याची किंवा सगळ्याच्याची मनाई असे. एकदा अशी एक तरुण होती

नियम मोडून पठन गेली. तेव्हा असा कायदा करण्यात आला की, पन्नास वर्षांखालील बाईस देवळांत घेऊं नये. आरंभी पृच्छक दिवस पायथियाचें काम एकच बाईं करीत असे; पण पुढें पुढें पृच्छकाची संख्या अतोनात वाढल्यामुळे दोन बाया देवळात आल्या, व दुर्गैषयुक्त हवेंने एखादी बाई कचित् प्रसंगी आगारी झाल्यास काम बंद पडूं नये म्हणून तिसरी एक बाई देवळात आणून तयार ठेवीत असत. लेन्कायच्या देवाकडे वकील पाठविण्यासाठीं आयेंन्सच्या लोकानें सरकारला गलवतें दाखिली होती. तीं कार पावित्र समजत.

आपल्याकडेहि हा प्रकार असून चालतो. तादूळ, सुपारी, पानें, फुलें किंवा दगडी लहान मोठे मूर्तीच्या छातीच्या डाव्या अगर उजव्या बाजूस चिरुटविताना. याना कडे असें म्हणतात; व देवांनं हो म्हणावयाचें असल्यास भमकीकडोल कळा पाडून हा कील दे असें म्हणतात. हा कील लावावयाचा तो देवाचा पुजारी लावतो. त्याबद्दल त्यास थोडी फार दक्षणा द्यावी लागते. कील लावावयाच्या देवता बहुधा देवी आणि मास्ती हाच असतात. ही चाल कोकणात फार आहे.

कौशांबी—ही प्राचीन वसत देशाची राजधानी. कौशांबी येथे अशोकचा शिलालेखस्तंभ आहे. त्याचें भाषांतर सेनाईने व मुहलानें केले आहे (ई. ई. १८८९; १८९०). उज्जनीच्या उत्तरेस हें प्राचीन शहर आहे (ज. रा. ए. से. १८९८). हें शहर वैदिक व बौद्ध दोन्ही पंथांत प्रसिद्ध आहे. बृहत्संहितेंत (१६. १) याचा उल्लेख आहे. पुद्गल्याचा १० वा वंशन कुशांब यानें हें स्थापिलें; त्यानंतर अजुनाचा आठवा वंशम निमिचक्र येथें (हस्तिना-पूर बाहून गेल्यामुळे) राहूं लागला. रामायणाद्वि याचा उल्लेख आहे. येथील पांडववंशीय उदयन राजाची कथा सर्वत्र प्रसिद्ध आहे. मेघदूतात, बृहत्कथेंत, रत्नगवटीत याचा नामनिर्देश आहे. उदयनाचें हुसरे नांव बलरान; त्यावरून याला यत्नपत्तनहि म्हणत. बौद्ध मिथु यज्ञ हा येथें पठून आला होता. महावंशो, ललितविस्तर व इतर सिंहली आणि तिथेची बौद्धग्रंथात याचें नांव आढळतें. गौतम हा बुद्ध झाल्यानंतर येथें त्यानें सहावें व नववें वर्षे घालविलें. बुद्धाची मंदनी मूर्ति उदयनानें केली. हा एतसंगमाच्या वेळीं येथील राजाच्यात होती. वेळींच्या मते अजुनाबादेच्या उत्तरेस १५ कोसादरील यमुनाकांड्यें कोसाम येथें म्हणजेच कौशांबी होय. कर्निगहेंमनेंहि तेंच ठरविलें असून अथापीहि तिथील लोक त्याला कौशांबीच म्हणतात. बौद्धकथात बड्डल अर्हताच्या कथेंत तो कौशांबीच जन्मला व लहानपणीं त्याची आई तेथें यमुनेस स्नान करीत असता हा यमुनेत पडल्याची कथा आहे. त्यावरून यमुना काठयें कोसल म्हणजेच कौशांबी होय. हा एतसंगमाचा पेन अदौष कोस दिला आहे. येथें अकराव्या वेळना एक शिलालेख असून

त्यात यास कौशांबी नगर असें म्हटलेंलें आहे. रवरा-शिला-लेखांत कौशांबीमंडल राज्याचा उल्लेख आहे. त्यावरून त्यावेळीं (१०३५) तें कनोजपहासून स्वतंत्र होत होतें असें दिसतें [हिमच; कनिगहेंम दक्षिण-मा. भू.].

कौपीतकी, वा झण.—कौपीतकी ब्राह्मण हें ऋग्वेदाचें एक ब्राह्मण आहे. याला शाखायन ब्राह्मण असेंहि दुसरे नांव आहे. कौपीतकी ब्राह्मणाचे तीस अध्याय असून ऐतरेय ब्राह्मणाच्या पहिल्या सहा पंचिकांचा जो विषय तोच या ब्राह्मणाचाहि विषय आहे. कौपीतकीच्या पहिल्या एक ते तीन अध्यायात आग्न्याधान, अग्निहोत्र, दशैर्पूणमास याग असून चौथ्या अध्यायात दासायनयज्ञ, इत्यदधयज्ञ, सार्व-धेनियज्ञ, शौनकयज्ञ वसिष्ठयज्ञ, सार्कप्रस्थयाग, गुरायागयज्ञ इत्यादि काम्य याग दिले असून नंतर आपयण याग दिला आहे. पाचव्या अध्यायात चातुर्मास्यें सांगितलीं असून सहाव्यात ब्रह्मा नामक ऋत्विजानें यागात करावयाचें सर्व-साधारण कर्म दिलें आहे. येथपर्यंत दिलेलीं हीं सर्व कर्म ऐतरेय ब्राह्मणात सांगितलेलीं नाहींत. सातव्या अध्याया-पासून पुढें सोमयागासंबंधींचें वर्णन आलें आहे.

कौपीतकी ब्राह्मणात होत्र विषयासंबंधींचें पद्धतशीर व सुस्पष्ट असें विवेचन आलें आहे. या विषयाच्या पलीकडे नाऊन इतर विषयासंबंधींचा यात उद्‌घोषाह केलेल नाहीं. सोमयागाचें माय यात क्वचित्तर विवेचन आलें आहे. ऐतरेयात उग्रप्रमाणें प्रस्तुत विषयाशिवाय राजसूय यज्ञाचें व राजश्राद्धिकाचें वर्णन आलेलें आहे तसें यात नाहीं. यावरून व इतर अंतर्गत पुरात्रयावरून कौपीतकी ब्राह्मण हें ऐतरेयानंतर रचिलें गेलें असावें असें दिसतें. ऐतरेय ब्राह्मणात आप्तवाक्याची प्रमाणें फारशी आढळत नाहींत पण कौपीतकीमध्ये 'तस्योक्तं ब्राह्मणनाम' अशा शब्दांनीं कौपीतकी, पुर्य इत्यादि ब्राह्मणांचा निर्देश केलेला आहे. कौपीतकी-मध्ये शिवाची 'ईशान' महामंदेव हीं नांवें आलेलीं आहेत सखीच तीं शुक्रयजुर्वेद, शतपथ ब्राह्मण यामध्येंहि आली आहेत. यावरून कौपीतकी ब्राह्मणमध्य ऐतरेयानंतरचा व शतपथब्राह्मणीत असावा असा वेबरचा अविप्राय आहे, आणि आरंभी अध्याय १ ते ६ यामध्ये आलेल्या सूत्रदश विषयावरून व पुरुषमेधाचा मुक्तीच उल्लेख नाहीं यावरून ही गोष्ट संभवनीय वाटते. कौपीतकी ब्राह्मण असें जरी या ब्राह्मणाचें नांव आहे तरी हा ब्राह्मणग्रंथ कौपीतकीनेच रचला असावा असें दिसत नाहीं. याचें कारण या ब्राह्मणामध्ये कौपीतकीचा मोठ्या आदरपूर्वक उल्लेख केला गेला आहे व कौपीतकी स्वतः अशा तःनें आपला आदरपूर्वक उल्लेख करील हें संभवत नाहीं. यौचलियन द्वायधरत जे कौपीतकी ब्राह्मणाची हस्तलिखित प्रत आहे तीवर 'कौपीतकी मत्तासुसारी शांखायन ब्राह्मण' असें लिहिलें आहे त्यावरून शांखायनानें कौपीतकी संप्रदायासुसारे हा ग्रंथ रचिला असावा असें दिसतें.

कौपीतकी ब्राह्मणातील सहाव्या अध्यायातील १-९ ही खंडे प्रक्षिप्त आहेत असें वेधरचें मत आहे. या खंडात इददेवतेची स्तुति करण्यात आली आहे, व त्या स्तुतीचा कौपीतकीतील मूळ विषयाशी संबंध नाही, तसेंच इतर अध्यायात रूद्राचा विशेषपणें प्राधान्य दिलेलें आढळत नाही असें त्याचें म्हणणें आहे. पण हे म्हणणें सयुक्तिक नाही. ऐतरेय ब्राह्मणाच्या पाचव्या पंचचर्कतहि इददेवतेसकौपीचा उल्लेख आहे व रूद्राची स्तुतीहि केली आहे. कौपीतकीनेंहि त्याचेंच अनुकरण केले असचें. या देवतेची स्तुति मूळ विषयाला सोडून नवून त्याकाळीं इददेवतेनें महत्त्व वाढलें असल्यामुळे ऐतरेय, कौपीतकी व शतपथ या तिन्ही ब्राह्मणात रूद्राची स्तुति आली असावी असें वाटतें. तिसऱ्या अध्यायात वाज-पेय व अग्नीर्याम या विधींचा उल्लेख आलेला असून इतर अध्यायात याचा उल्लेख येत नाही. त्यावरून हा तिसरा अध्याय प्रक्षिप्त आहे असें वीथचें म्हणणें आहे परंतु वाजपेय व अग्नीर्याम हे याग सप्तसोमसंस्मरणाकडे असल्यामुळे यथानुक्रमच आलेले आहेत म्हणून त्यास प्रक्षिप्त म्हणता येत नाही. ऐतरेय ब्राह्मणाचा जो काळ सोच कौपीतकीचा काळ होय. ऐतरेयानंतर जरी कौपीतकी ब्राह्मणाची रचना झाली तथापि यात काळाचें फारसें अंतर नसून दोन्हीहि ब्राह्मणप्रभ जवळ जवळ एकाच काळाचे असावेत असें म्हणावयास हरकत नाही. ऐतरेय ब्राह्मणाचा काळ क्रि. पू. ६०० च्या पूर्वीचा ठरला आहे व तोच कौपीतकीचा ठरावयास काही हरकत नाही. काळ ठरविण्याची प्रमाणें ऐतरेय ब्राह्मण या लेखात सांगितली. ऐतरेय ब्राह्मणप्रमाणेंच कौपीतकी ब्राह्मणाचीहि भाषा षोडश, सुटुक व संक्षिप्त अशी आहे. त्यातून त्यात कौपीतकी ब्राह्मणाची फारच संक्षिप्त आहे. कौपीतकीमध्ये ज्या आह्यायिका आल्या आहेत त्या देखील फारच संक्षिप्त रीतीनें सांगितल्या आहेत त्यामुळे त्या सप्तगावशाला फ्लिष्ट वाटतात. सुलभ रीतीनें कळेल अशी भाषा वापरण्याऐवजीं भुध्रमय भाषा वापरण्याचा यात प्रयत्न गांभ्रित दिसतो. ऐतरेयात ज्याप्रमाणें काहीं परमज गाथा आहेत त्याप्रमाणें कौपीतकीमध्ये आढळून येत नाहीत. कोणत्या कारणानें असले तें असे, पण कौपीतकी ब्राह्मणाला लोकप्रियता फारच कमी मिळाली असें दिसतें. लाट्यायनें श्रौतसूत्रावरील आपल्या टोकेत अग्निस्वामिन् असें म्हणतो, कीं कौपीतकीना कोणत्याहि महत्त्वाच्या प्रघाचें चांगल्या समाधानकारक रीतीनें विवरण करता येत नसे म्हणून ते मार्गे पडले. कौपीतकी हे अडुशाल व व्याहृत आहेत असें धर्मजयाचें मत होतें असें निदानसूत्रावरून दिसतें म्हणजेच मर्याद कौपीतकी शब्दोच्ची जी हकीकत आली आहे तीवरून कौपीतकी ब्राह्मणाची रचना उत्तर गुजरायमध्ये झाली असावी असें दिसतें व असा दूरच्या भागात याची रचना झाल्यानें याला लोकप्रियता मिळाली नसावी अशाहि संभव आहे.

आरंभक — कौपीतकी ब्राह्मणाला जोडलेल्या या आरंभकाचे १५ अध्याय असून त्यापैकी पहिले दोन अध्याय ऐतरेय आरण्यकाच्या पहिल्या व पाचव्या आरण्यकाशी जुळते आहेत. सातव्या व आठव्या अध्यायाचें तिसऱ्या आरण्यकाशी साम्य आहे. तीन ते सहा असे चार अध्याय मिळून कौपीतकी उपनिषद् झाले आहे हे बरेच मोठे असून अध्याय विषयानें भगलेले आहे.

[संदर्भग्रंथ—ऋग्वेदान्तर्गत शाखायन ब्राह्मणम् (आरं-
दायम संस्कृत ग्रंथावलि ग्रंथांक १५), कौषीय—ऋग्वेद
ब्राह्मणम् ट्रोन्सलेटेड (हर्बर्ट ओरिएंटल सीरीज व्हॉल्यूम २५),
मॅकडोनेल—हिस्टरी ऑफ संस्कृत लिटरेचर]

कौसल्या—कौसल राष्ट्रावरून हे व्यक्तीनाम पडलें या नावाच्या अनेक पौराणिक लिखा होऊन गेल्या उदा. पुरुची यागकी व जनमेजयाची वार्द्ध (म मा. आदि अ. १५), दशरथ राजाची बायको व रामचंद्राची आई ('राम' 'दशरथ' पहा) धृतराष्ट्र व पंडु यांच्या आया ज्या काशी राजांच्या कन्या त्यांनाहि हेच नाव आहे

क्यविन—उत्तर ब्रह्मदेशात उत्तर चिद्विन् जिल्ह्या-
तील दक्षिणेचा तालुका. याचें क्षेत्रफळ ६४० चौरस मैल.
ऐतरेयाची संस्था ४०. लो. सं. १९११ साली ११२४. तालु-
क्याचें सरासरी वार्षिक क्यविन याची लो सं ३२८०. सन
१९०३-४ साली लागवडीचें क्षेत्रफळ १८ चौ मै. असून
काडीचें उत्पन्न १६००० झाले होतें.

क्यचक्र—ब्रह्मदेशात दक्षिणेकडील ज्ञान सध्याना-
तील झेलत भागातलें एक लहान संस्थान याचें क्षेत्रफळ
७५ चौ. मै. आहे सदरहु संस्थान डोंगराळ असून पनलेश
नदी संस्थानाच्या सरहद्दीवरून जाते. येथें तांदळाचें मुख्य
शेक असून १००० एकरामध्ये त्याची पेरणी होत असते.
इ. स. १९११ साली याची लो सं ४०,६३९ होती. यात
खेडी ४२ आहेत सन १९०४-५ साली उत्पन्न रुपये ३९००
झाले जेथून सरकारला खंडणी २००० रुपये दिली जाते

क्यान्डी, मेजर टी—(इ. स. १८०२-१८७७)
मराठीचे इंग्रज अधिकारी हे इ. स. १८२२ त हिंदुस्थानात
आले व ईस्ट इंडिया कंपनीत अंमलदर झाले कॅप्टन मोल-
सर्जेनी जो मराठी-ईंग्लिश कोश लिहिता त्यात त्यांनी
त्यास साहाय्य केले नंतर इंग्लिश-मराठी कोश करण्याच्या
कामां त्यांना साहाय्य करून लागले. कॅप्टनसाहेब विलायतेंत
गेल्यामुळे तो मध्य तसच अपूर्ण राहिला होता. तो त्यांनी
इ. स. १८४० इ. हातीं येऊन सात वर्षांत पूर्ण केला इ. स.
१८७३ त त्याची शुभारंभ वाचकिल्ली दुसरी आवृत्ति
काढली इ. स. १८५१-५० मध्ये हे पुना कॉलेजचे-ने पुढें
इ. स. १८६८ त डेप्टन कॉलेज झाले-प्रिन्सिपल होते.
माजी मराठी रुमिक पुस्तकें यांच्याव हातची होत इंडियन
बिनलकोड आणि सिंधुत प्रोसिगर कोडने मराठी
भाषात यांनीच केले हे इ. स. १८७५ पर्यंत

ड्रग्लेटर होते. ५. स. १८७७ च्या जाहीरनाम्यात यांना सी. एम. आय. हा पदवी मिळाली.

क्युरी, पेरी व मॅडम—पेरी क्युरी हा एक फ्रेंच पदार्थ विज्ञानशास्त्रवेत्ता होऊन गेला. याचा जन्म तारीख १५ मे १८५९ रोजी पॅरीस येथे झाला. सार्बेन येथे याचे शिक्षण झाले व पुढे तो त्याच ठिकाणी प्रोफेसर झाला. उच्चतलजन्म विपुल, भिन्न भिन्न उद्यमानावर भिन्न भिन्न द्रव्याची उबक- रितिते इत्यादि विषयावर त्याने काही शोध त्यावेळे आहूत. रेडिअम नावाच्या मूल द्रव्याचा शोध त्याने व त्याच्या पत्नीने एकत्रच व यातून त्याची प्रसिद्धि झाली आहे. त्याची बायको मेरी स्कॅव्हेस्का हिचा जन्म तारीख ७ नोव्हेंबर १८६७ साली वारॉ येथे झाला. ही एक उत्तम विदुषी होती. हेन्री बिबेरल याने सन १८९६ साली असे सिद्ध करून दाखविले की युरेनियम धातुपासून जे किरण विसर्जन होतात त्यांपेक्षा जास्त तीव्र प्रतीचे किरण या धातूच्या अशोषित मृत्तिकेपासून विसर्जन होतात. या प्रकाराविषयी उभयपक्षा पतिपत्नींनी असे अनुमान बसविले की, या अशो- धित मृत्तिवैत युरेनियम धातुपेक्षा एखादे जास्त तीव्रतर किरणविसर्जन द्रव्य असले पाहिजे मारकित्वा त्यांनी दिव- च्छेडून नावाचा कित्येक खडी अशोषित मृत्तिका घेऊन तिचे अत्यंत परिधर्माने आणि चुकीने पथकरण करून त्यातून पत्नीने निष्पन्न रेडिअम नावाची दोन प्र० त्यांनी सन १८९८ त निराळी काढली. या क्षणानंतर त्यांनी पुढील कित्येक वर्षेपर्यंत या दोन द्रव्यावर प्रयोग केले व त्या प्रयोगाच्या सहाय्याने त्यांनी असे सिद्ध केले की, रेडिअम नावाच्या मूल द्रव्यापासूनच पोलोनियम नावाचे द्रव्य तयार होत असते. सन १९०३ साली त्या उभयपक्षांनी रॉयल सोसायटीने त्यांच्या या शोधाबद्दल डेग्री नावाचे पदक बघीत दिले. पुढे याच साली हेन्री बिबेरल आणि क्युरी पतिपत्नी यांच्यात नोकल प्राप्त नालाचे पारितोषक निर्मम निर्मम पादून देण्यात आले. सन १९०५ साली अँकॅडमी आफ सायन्सेस नावाच्या संस्थेचा प्रोफेसर क्युरी यांना सदस्य कर- ण्यात आले. तारीख १९ एप्रिल १९०६ रोजी क्युरी हा पॅरीसच्या रस्त्यातून जात असताना त्याच्या अंगावरून एक गाडी गेली व त्याचा तात्काळ मृत्यू झाला.

क्युरेयी-क्युरेयी ही पंजाबीतील एक जात आहे. खे. सं. ७०२२. महमद पैगंबर हा क्युरेयी वंशातील होता म्हणून त्या वंशाचा मोठा मान मिळाला जातो. ते मुख्यतः आलेदर, राहोरा, रावळपिंडी, मुलतानप्रांत व भावलपुर संस्थान यात आढळतात. शेतकी हा त्यांचा मुख्य पंदा आहे; परंतु त्यांचा उदरनिर्वाह पुष्कळ अंती आपल्या शिष्यवर्गांकडून मिळालेल्या देणगेवर चालतो. बायब्यरहद्द प्रांतातहि सुमारे २१ हजार क्युरेयी आहेत. [बू; से. रि. (पंजाब) १९११]

क्युरी—हे वेस्ट इंडीज बेटांपैकी सर्वांत मोठे बेट आहे. हे पश्चिम रेखाश ७४° ७' ते ८०° ५०' व उत्तर अक्षांश १९° ४८' २३' १३' यात वसलेले आहे. हे बेट विचोळें असून चंद्राकृति आहे. क्युरीचे क्षेत्रफळ ४१६३४ व आस- पासची बेटे घट्टन ४४१६ची. मैल आहे. ह्या बेटाच्या किनाऱ्यावर नागरवाडे व बंदरे आहेत. सापेक्षा काही पहिल्या प्रतीची बंदरे आहेत.

क्युरी बेटाचे स्वाभाविक भाग होतात ते असे—सॅंटआगो, (सप्याचा ओरिएण्ट), कॅमाग्वे, सॅन्टाक्रा, सॅन्टाक्राचा पश्चिम- भाग व मॅन्टाक्रा, हॅन्डाना, आणि पिनारडेल रिओ पूर्व, मध्यम पश्चिम अशा तीन मुख्य पर्वताच्या ओळी आहेत. पूर्व ओळीत माटे टर्बिनी नांवाचे ७७०० ते ८३२० फूट उंचीचे एक सर्वोच्च उंच शिखर आहे. बाटो नावाची एक मोठी नदी अही ओरिएण्ट प्रांतात आहे अँरिमानाची नावाचे एक अतिशय सुंदर सरोवर हॅन्डानाच्या नजळ आहे. क्युरीबेट रूपांतर झालेल्या व ज्वालामुखी पासून बनलेल्या खडकाचे बनलेले आहे हा बेटात खनिज पदार्थांची समृद्धि आहे. क्युरीबेटात उत्कृष्ट वनस्पतीहि सापडतात. निरनि- राळ्या तऱ्हेची मधुर व चवकर फळे ह्या बेटात होतात. सापेक्षा अननस, विच, केळी, आवे व इतरे सर्वत्र आढळ- तात. प्राणिवर्गांत पक्षी, सरपटणारे प्राणी व मासे हे अति- शय व निरनिराळ्या सन्धेचे आहेत. क्युरीबेटातील हव उष्ण परंतु सदे अशी आहे. येथे अर्धवर्षे नेहमी पडतात. आठ अथवा दहा वर्षांनी एकदा तरी एखादे मोठे बादल होते. क्युरी बेटात १६४० पासून पीतज्वर नावाच्या तपाच्या साथीने फार कडूर करून घेतला होता. परंतु अलीकडे ह्या रोगाने तेथून पाप काढला आहे. देखी, महारोग व क्षय हे सर्वत्र असून देवीच्या साथीने पुष्कळ प्राणहानि होते.

या बेटात चार सन्धेच्या भिमी आहेत. एकंदरीत सर्व भिमी अतिशय क्षुपीक आहेत. मुख्य पीक साखरेचे आहे. १९१०-१८ या वर्षी १३,८५,८१९ एकर नमान उंताच्या लागवडीखाली होती. त्यातून ४०,४८,४८० टन साखर काढ- ण्यांत आली या बेटातील तंबाखू नगल अतिशय नावाज- लेली आहे पिनार डेलीओ, हॅन्डाना व सॅन्टाक्रा या प्रांतातून बहुतेक तंबाखू येते तंबाखूचे मळे. गोरू लोकांच्या मालकीचे आहेत. १९०७ मध्ये २,०१,५१२ गाडी म्हणजे १,०९,५६२ गांड (वगनी) तंबाखूचे पीक झाले. कॉफीचे एका खळी फार भरभराटीचे पीक होते. १९०७ मध्ये ६५,५५,७००-पौंड वगनाची फॉफी झाली. केळी, नारळ, क्षमी व अननस ही प्रसिद्ध फळे होतात. याशिवाय याम, रताळी, तांदूळ वगैरे फिके होतात. गुरदोर वाळगणे हा एक महत्त्वाचा पंदा आहे. उद्योगधंद्यांत विविध महत्त्वाचे असे सिगार, तियारेट, साखर, रम व गिहरी तयार करण्याचे पंदे होत.

सामाजिक पदार्थामध्ये ताच्याच्या खाण्याबद्दल क्यूबाची प्रसिद्धि आहे याशिवाय लोखंड व मॅंगनीज याच्या खाणी अलीकडे खणण्यास सुरुवात झाली आहे या बटातील व्यापार महत्त्वाचा समजला जातो सागर, तवागू व फलें याची निर्यात होणे आयात मालात कापड खाण्याचे पदार्थ, लाकडी सामान व यंत्रसामग्री ही मुख्य आहेत सयुक्त संस्थानांशी बहुतेक व्यापार चालतो १९१७ साली आयात ५,४२,५५,९६३ पौंड व निर्यात ७,३३,५४,१८९ पौंडची होती या वेळात दळणवळण याबद्दीत मात्र दैनंदावस्था आहे १९१९ साली २३.५१ मेल रेल्वे होती

क्यूबाची लो स १९१६ साली २६,३७,५३६ होती काही चिनी मजूर या वेळात आहेत ओरिएंट प्रांतात निग्रो लोकांचे प्राबल्य आहे निग्रो लोकांची स्थिति चांगली आहे राजकीय बाबतीत व थोडेबहुत सामाजिक बाबतीत निग्रो लोकांचा गोण्या लोकांबरोबर मान असतो रोमान कॅथोलिक धर्म सर्वत्र आहे अशिक्षितांची सख्या जास्त आहे सयुक्त संस्थानांनी लष्करी दृष्टीने यथेच्छ या वेळाचा ताबा घेतला त्यावेळी या वेळाच्या राज्यघटनेचा मसुदा तयार करण्यात आला या वेळातील प्रजासत्ताक पद्धति संयुक्त संस्थानच्या पद्धतीवर आहे अभ्यक्षाची सुद्धत चार वर्षांची असते याशिवाय कॉम्रेसमध्ये एक मन्त्रिंमहा व प्रतिनिधिमहा अशा दोन सभा असतात कॉम्रेसची बैठक वर्षातून दोनदा होते ह्या वेळाचे सहा प्रांत केले आहेत त्यांची नावे - पिनारडेलरियो, हॅव्हाना, मॅटान्झास, सान्ताफ़ार, कॅमाग्रे अथवा म्युट्ये प्रिंसिप आणि ओरिएंट ग्रंथेक प्रांताला एक गव्हर्नर व लोकनियुक्त प्रतिनिधिमंडळ असून प्रांताचा कारभार स्वतंत्र रीतीने चालविण्याचा त्यांना अधिकार असतो अभ्यक्षालाच फक्त याच्या कामात टक्कडवळ पडता तेव्हा २१ वर्षे वयाच्या प्रत्येक कुटुंबातील उपर रहिवाशास मत देण्याचा अधिकार असतो या राष्ट्राचा वगूल १९१८-१९ साली १२,८९,२००० असून सर्व १,०८,७८,९७३ होता

क्यूबा वेळात प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत आहे दुय्यम व त्रिपरी शिक्षण सरकारच्या हातां आहे हॅव्हाना येथे एक विश्वविद्यालय आहे याशिवाय कलाकीय, धर्मे-शिक्षण व व्यापार शासकीय सोय आहे प्रजासत्ताक राज्या पूर्वी या वेळावर स्पेनला अमल होता ह्या वेळातच एक मुख्य मुलगी व लष्करी अधिकारी असून त्याला गव्हर्नर व कॅप्टन जनरल असा हुद्दा होता त्याची अनियंत्रित सत्ता चालत असे क्यूबाच्या पूर्वतिहासाची पार थोडी माहिती मिळते येथे पूर्वी ताम्रवर्णा परंतु उच्च असे लोक रहात असत ते चलाय व थिम्मा सत्तावाचे असून दोनवीवर आपली उपमंडळिका चालवीत असत १५९० च्या सुमारास त्यांचा अगदीन नाथाट झाला असाव असा समज आहे.

इति हा स — कोलंबसाला आपल्या पहिल्या सफरीत हे जे १४९२ साली सापडले वसाहतीस १११० पासून सुरुवात झाली व १५१५ पर्यंत मुख्य मुख्य शहरांची स्थापना झाली क्यूबा हे मुख्य ठिकाण होऊन त्या ठिकाणाहून युकॅटन, मेक्सिको व फ्लोरिडा वगैरे देश शोधण्यासाठी येण्याची खानगी होत असे १५३३ सालापासून गुलामांच्या व्यापारास सुरुवात झाली १६ व्या शतकात ह्या वेळात फार अदाधुनी होती इंग्लिश व फ्रेंच वाण्याच्या चाचेगिरीची सुरुवात १६ व्या शतकात होऊन १७ व्या शतकात तिचा कळस झाला हॅव्हाना हे ब्रिटिशानी १७६२ त घेतले परंतु लगेच दुसऱ्या वर्षी त फ्लोरिडा वेगळ्या भोव दला स्पेनला मिळाले ह्या वेळेपासून या वेळात ब्रिटिशानी शिरकाव झाला १८ व्या शतकाच्या शेवटी व १९ व्या शतकाभर क्यूबा वगचा गव्हर्नर उदारमतवादी असल्यामुळे, व्यापार व राजकीय बाबतीत फायदा झाला यानंतर पक्षभेद होऊन सर्व वेदभर अशांतता माजली १८६६ साली येथील दशावधिक युद्धाला सुरुवात झाली सामानच्या सहाने (१८७८) पडझोराना सरकट भागी, गुलामांचे दास्यनिमोघन, राज्यकारभारात सुधारणा व वसाहतस्वातंत्र्य या गोष्टी अमलात आल्या परंतु स्पेनिश एकतंत्री राज्यव्यवस्थेविषय पुन्हा १८९५ त बंड झाले उत्तम अमेरिकेतील सयुक्त संस्थानांनी १८९८ त क्यूबावेलत सैन्य उतरविले इतकी सन १८९९ जानेवारीत स्पेनची सत्ता नाहीशी झाली व सयुक्त संस्थानांचा लष्करी अमल सुरु झाला प्रजासत्ताक राज्याचा पुरस्कार १९०१ मध्ये करण्यात येऊन स्वतःच्या हक्काची पायमल्ली होऊ नये म्हणून सयुक्त संस्थानांनी 'ग्रेट थर्मोडोमॅन्ट' ची फलमे क्यूबाकडून कमी करून घेतली एस्टॅडोअपारना हा प्रजासत्ताक राज्याचा पहिला अध्यक्ष होय सर्व पक्षांच्या लोकांचे एकमत न होता अध्यक्षाला हे स १९०९ त रागीनामा देणे भाग पडले पुढे बंडे झाल्यामुळे पुन्हा सयुक्त-सरकारने क्यूबा वेळात सैन्य पाठवून शांतता प्रस्थापित केली १९०९ पासून पुन्हा प्रजासत्ताक राज्याचा पुरस्कार करण्यात येऊन सेनापति जोस मिग्वेल गोमैस हा अध्यक्ष व आल्फ्रेडो सय्यास हा उपाध्यक्ष झाला

क्यूमी — प्राचीन रोम (इटली) हे शहर कॅपानियात होले यापासून निआपोलीस १२ मेल आहे हे एथोलियन किंवा लाटिनियन यांपैकी कोणत्या लोकांनी स्थापले याबद्दल निश्चित काहीच सांगता येत नाही हे स पूर्वी ५२४ मध्ये एड्रस्सिन लोकांनी या शहरावर हल्ला केला पण त्याचा पराभव झाला पुन्हा इतवी सत्तापूर्वी ७७४ या वर्षी या शहरावर एड्रस्किन लोकांनी हल्ला केला परंतु यावेळी या शहराने सयाराक्यूजच्या हरोरीची मदत घेतली व क्यूमेच्या लढाईत एड्रस्किन लोकांचा पराभव केला व आरमार हातून लवून त्याची सत्ता ने

रोमच्या छत्राखाली ३१८ मध्ये आल हॅनिबॉलिक युद्धात तें रोमच्या बाजूनें लढलें याला पुढें नागरिक्त्व मिळाले

कैयकटो, ताछु का—दक्षिण ब्रह्मदेशास थेटन जिल्ह्यातील एक तालुका याचें क्षेत्रफळ ५०८ चौ मै तालुक्याचें मुख्य ठिकाण कैयकटो याची लो स इ स १९११ साली ६१२७ होती या तालुक्यामधून सितम—कैयकटो कालवा गेलला असून तालुक्याचा उत्तर व पूर्व भाग पहाडी पठार सुपीक आहे १९०३-४ साली लागवडीचें क्षेत्रफळ १९० चौ मै होते व साऱ्यांचे उत्पन्न १,३५५०० होतें या व—दक्षिण ब्रह्मदेशात थेटन जिल्ह्यातील कैयकटो पोदविभागाचें व तालुक्याचें मुख्य ठिकाण हें व दत्त नदीच्या काठी आहे कड्याच्या पायथ्याशीं कैयकटो शहर मार्ताबानच्या आखातापर्यंत दक्षिणेस पसरलेलें आहे याची लो स साली १९११ ६१२७ असून येथील व्यापार भर भाराटीत आहे इ स १८८९ साली येथे म्यु क स्थापना झाली तिचें १९०३-४ साली उत्पन्न २०३०० रु झालें व खर्च २२३०० रु झाला होता

कैयकमराच—दक्षिण ब्रह्मदेशात अमहर्स्ट जिल्ह्यातील एक तालुका पूर्वी त्याला अतरन असें नाव होतें. याचें क्षेत्रफळ २४५७ चौ मै असून लो स १९११ साली ८७८६९ होती जेव्हाची सख्या ११३ कैयकमरावची लो स १९५७ असून तें अतरन नदीच्या डाव्या तारारवर वसलेलें आहे लागवडीखाली १९०३-४ साली १४० चौ मै जमान असून साऱ्याचें उत्पन्न १,३८,६०० होतें

कैयकलत तालुका—दक्षिण ब्रह्मदेश पेपन जिल्ह्यातील उत्तरेकडील तालुका याचें क्षेत्रफळ २८४ चौ मै लो स (१९११) ७५६७५ खेडी ११७ असून इ स १९११ साली त्याची लोकसख्या ८,४३८ होती तालुक्याचें मुख्य ठिकाण कैयकलत तालुका सपाट व सुपीक आहे लागवडीचें क्षेत्रफळ २१९ चौ मै असून साऱ्याचें उत्पन्न २,३७,००० होतें

गां व—कैयकलत पोदविभाग व तालुक्याचें मुख्य शहर असून कैयकलत नद्याच्या उजव्या किनाऱ्यावर वसलेलें आहे १९११ साली या गावाची लो सख्या ८४३८ होती येथें मामुली सरकारी इमारती असून शिवाय १ दवाखाना आहे इ स १९०० साली म्यु कमिटीची स्थापना झाली तिचें उत्पन्न इ स १९०३-४ साली ५१००० रुपये असून खर्च ३९००० रुपये झाला

कैयकमी—दक्षिण ब्रह्मदेश अमहर्स्ट जिल्ह्यातील एक तालुका याचें क्षेत्र १२८ चौ मै लो सख्या (१९११) २३१०५ कैयकमी (अथवा अमहर्स्ट) हें तालुक्याचें मुख्य ठिकाण आहे पहिलें ब्रह्मी युद्ध संपल्यावर योडा बेल येथें जिल्ह्याचें ठारें होतें अलीकडे त्याचें महत्त्व सर्व गाळून तें साधारण गावात मोडलें जातें इ स १९०३-४ साली ३३ चौ मै लागवडीखाली क्षेत्रफळ असून साऱ्याचें उत्पन्न २७,६०० झालें होतें

कैयगटन, स त्या न—ब्रह्मदेशातील दक्षिणशान सत्यानापेकी एक सत्यान ब्रह्मदेशात जी सत्यानें आहेत त्या सर्वांत हें मोठें सत्यान आहे या सत्यानचें क्षेत्रफळ १२,४०० चौरस मैल आहे याच्या उत्तरेस चीनची सरहद्द, पूर्वेस चीन, दक्षिणेस सियाम व मॅचाच्या ताब्यात असलेला लीओचा प्रदेश, व पश्चिमेस दक्षिणशानसत्यानातील मोंग पन, मोंगने इत्यादि सत्यानें आहेत या सत्यानची माडलिक सत्यानें सेन्यावत, सेनमोंग, मोंगपु, मोंगसन व केंगचेंग हीं होत १८ व्या व १९ व्या शतकामध्ये सियाम आणि चीन या दोन देशांनी या सत्यानावर अनेक सत्याने केल्या व त्याचा मुख्य उध्वस्त केला या सत्यानचा पुष्कळ भाग डोंगराळ असून हें सत्यान मेकांग व साल्वीन या नद्यांच्या दरम्यान वसलेलें आहे पावसाळ्यात या प्रदेशातला हवा दमट व अनुत्साहवारी असते हिवाळ्यात या ठिकाणी दाट पुकें पसरलेल असतें या सत्यानचें तांदूळ हें मुख्य उत्पन्न आहे पण येथें पुष्कळ बागा असून निरनिराळ्या फळांचीहि लागवड येथें केली जाते याशिवाय कापूस, बटा तीळ इत्यादि जिन्नस येथें विकतात या सत्यानात मोठी जगलें असून जंगलाचें उत्पन्न १९०४ मध्ये ३४,००० रुपये झालें १९११ साली या सत्यानची लोकसख्या २००३४४ होती हे लोक मुख्यत शानगतीचे असून याशिवाय येथें काव, अरब, झुघो इत्यादि डोंगराळ जातीहि आहेत ५७०५८ लोक शानभाषा बोलतात तर ४२१६० कुनभाषा बोलतात याशिवाय अरब, लू या भाषाहि बोलणारे पुष्कळ लोक येथें आहेत या सत्यानात २३३८ खेडी असून, कैयगटन ह मोठें गांव व या सत्यानचें मुख्य ठिकाण आहे सत्यानचें सालीन उत्पन्न १,१०,००० आहे व त्यापेकी ३०००० ब्रिटिश सरकारला खडणीबाबत याचे लागतात

शहर—हें कैयगटन सत्यानच्या राजधानीचें शहर आहे हें शहर १९ व्या शतकामध्ये वसलें १९०१ साली या शहराची लोकसख्या ५६१५ होती या राजधानीत या सत्यानाचा मुख्य रहाती श सत्यानिकाला सवषा असें नाव आहे हें व्यापाराचें शहर म्हणून प्रसिद्ध आहे या शहरापासून कैयगटन देशान हें दोन फलीगावर असून तेथें पोलिसांची रहाण्याचा सोय केली आहे या शहरापासून कॅंटोनमेंट ७ मैलावर आहे

कैयगलोन्—ब्रह्मदेशातील दक्षिणशानसत्यानातील पूर्वे भागात असलेलें एक छोटेखानी सत्यान या सत्यानचें क्षेत्रफळ ५४ चौरस मैल आहे या सत्यानचा काही भाग उचव्याच्या नागी सर काही सखल जागी वसलेला आहे सत्यानात एवदरीत १०१ खेडी असून सत्यानची लोकसख्या १९११ साली ५२१११ होती सत्यानचें वार्षिक उत्पन्न १९०३-४ साली ४००० रुपये होते व त्यापेकी १५०० रुपये ब्रिटिश सरकारला खडणी म्हणून याचे लागत या

संस्थानचें मुख्य ठिकाण कर्मगलोन आहे. संस्थानचा प्रदेश मुलांचे असून या भागात तांदूळ रूपा पिष्टतो.

कर्मचक्रम—ब्रह्मदेशातील दक्षिणजानसंस्थानच्या पूर्वे भागातील एक छोटेसे संस्थान. या संस्थानचें क्षेत्रफळ ११६ चौरस मैल आहे. या संस्थानामधून नर्मदा नदी वहात गेली आहे. उत्तरेत गोंगनाग संस्थान, दक्षिणेचे पश्चिमेत मोगनाईसंस्थान व पूर्वेत खलवीन नदी अशा संस्थानच्या मर्यादा आहेत. या संस्थानची लोकवस्ती १९११ साली ५१११ होती. या संस्थानात एकंदर ४२ रोड्यी आहेत. या संस्थानचा संस्थापक म्योना हा या संस्थानचें मुख्य ठिकाण कर्मचक्रम या ठिकाणी राहतो. हे घाट नर्मदा या नदीच्या काठी कारच सुंदर मार्ग वसलेले आहे. या संस्थानचें मुख्य उत्पन्न तांदूळचें आहे. संस्थानचें वार्षिक उत्पन्न ४०० रुपये असून, त्यापैकी २०० रुपये त्रिदत्तसरकारला वरवी देवून घावे लागतात.

कर्मोपनिषाव—दक्षिण ब्रह्मदेशात येताना जिल्ह्यामध्ये गच्छगोंग वीरविभागातील एक तांदूळ. क्षेत्रफळ ३२० चौ. मै. क्षेत्राची संख्या ११८. लो. स. (१९११). १००००. तांदूळपाचें मुख्य ठिकाण कोनपा. (लो. स. ५४११). हे तांदूळ जगाच्या पश्चिम सीमेवर दगा नदीच्या काठी आहे. १९०३-०४ साली लागवडीचें क्षेत्रफळ १०१ चौ. मै. होतें. काळीचें उत्पन्न २२९००० रुपये.

कर्मचक्रपदार्थ—उत्तर ब्रह्मदेशात स्थित जिल्ह्यातील एक तांदूळ. क्षेत्रफळ ७७१ चौ. मै. १९११ साली लो. स. ८९६८१. क्षेत्राची सं. १९५. तांदूळपाचें मुख्य ठिकाण कर्मचक्रपदार्थ. लो. स. ९००. लागवडीचें क्षेत्रफळ (१९०३-४) १९६ चौ. मै. साध्याचें उत्पन्न १९६,०००. तांदूळपाच्या पूर्वभागांत ज्वारीचें मुख्य पीक असून तिळाचा पेरा मोठा असतो.

कर्मचक्र जिल्हा—दक्षिण ब्रह्मदेशांत आराकान विभागाच्या मध्यभागी असलेला एक जिल्हा. याचें क्षेत्रफळ ४२८७ चौ. मै. आहे. चतुःसीमा—पूर्वेत आराकान योमा; पश्चिमेत बंगालचा उपसागर; दक्षिणेचे सॅन्जे जिल्हा; उत्तरेत अक्षय्य जिल्हा. या जिल्ह्यात आराकानयोमा हा मुख्य पर्वत असून महात्माची भव्ती एकही नदी नाही. अन व दखेत हे दोन प्रवाह मोठे असून त्यात गलबत व नावा वाहतात. वेदुय येथार कांडी राखेने ज्वालामुखी आहेत. वेदुय येथारही एका ज्वालामुखीपेठिय या जिल्ह्यातील हार ज्वालामुखीना स्फोट अलीकडे झाला नाही. १९०३-०४ साली येथारही ज्वालामुखीचा स्फोट झाला होता. त्यावेळी पेट्रोलियमच्या वाहून पेट घेतल्यामुळे २००० फूट उंचपर्यंत ज्वाला गेलेल्या होत्या. समुद्रकिनाऱ्यापासून ५० मैल अंतरावर ज्वालामुखीचा लोळा दिप्त होती. समुद्रकिनारा फार रमणीय असून सर्व जिल्ह्याचा किनारा मैल व शांतनी अतिशय सुंदर दिसते. या मैलात बाघ, जंजी

हुकर, हरिण, व अश्ले विपुल आढळतात. अराकान योमा पर्वतावर मैलांची हत्ती निघात दृश्यात. संचार करतात. जिल्ह्याची हवा अतिशय रोमट आहे. पावसाळ्यात भारती सांथीचा ताप (मलेरिया) व पुढें कोर्यासंबंधी वदकोष्ठता बंगरे विकार सर्वत्र दिसतात पारा जून महिन्यांत १०° अंशपर्यंत चढतो व जानेवारीत ७६° पर्यंत उतरतो. पावसाळ्या में पासून आक्टोबरपर्यंत असतो. जुलै, आगष्ट व सप्टेंबर महिन्यांत पाऊस अतिशय पडतो.

इतिहास—एके काळी, आराकानच्या बलिष्ठ राज्यात या जिल्ह्याचा समावेश होत असे. त्यामुळे आराकान विभागाच्या इतिहासात या जिल्ह्याचा इतिहास आलेला आहे. ब्रह्मी लोकांनी आराकान जिल्हा घेतल्यावर ' कर्मचक्र ' मिह्ना पुढे आराकानला जोडण्यांत आला. व रमरी व वेदुय येथार निराळे मुले झाले. पुढे इंग्रजांनी ती भेटे व कर्मचक्र मिह्ना कर्मचक्र हा एकच जिल्हा बनविला. ब्रह्मी भाषा ४२,२०२ लोक बोलतात, व आराकानी भाषा १,०९,५९६ लोक बोलतात आराकानी लोक १,२८,३०० असून कर्मचक्र, वेदुय व रमरी येथे त्याची वस्ती विशेष आहे. म्येवन व अन तांदूळपात ब्रह्मी लोक विशेषकरून राहतात. यिनी लोक १२,२०० असून अन व म्येवन तांदूळपाच्या बंगराळ प्रदेशात वस्ती करतात. चित्तागाव मधील कांडी लोक शेतीची नवरे करण्याकरता येतात. त्याची म्हणण्या सारणी लेखना वस्ते मुगलमानांची संख्या १९०१ मध्ये ३२,१०० होती व हिंदु ४२० होते. शेतीवर उपभोक्ता करणारे १,२४,२०० म्हणजे एकंदर लोकसंख्या एकूण ७२ प्रमाणात होते. त्रिह्मी लोक फार अल्प (१२१) होते. जिल्ह्यात काळेच, पाट वगैरे मुळांचे नाहीत. तांदूळचें पीक पावसावर येते. नदीच्या आसपासचा भाग खेरीनकरून याची जिल्ह्याची जमीन बागली नाही. कर्मचक्र व रमरी येथील जमीन रेंताड आहे. १९०१ साली लागवडी मालीळ क्षेत्रफळ २४२ चौ मै होते.

या जिल्ह्यात पेट्रोलियम, लोखंड, दगडी कोळसा हे खनिज पदार्थ आढळतात. समुद्रापासून मीठ तयार करतात. मातीची भांडी व चट्या तयार होतात. कर्मचक्र बंदर म्हणून महात्मांची नाही. येथून तांदूळ, इमारतीचे साम, मीठ, मच्छी, चामडी, शिंपे वगैरे पदार्थ बाहेर गांवी विशेषकरून अक्षय्य येथें पाठविले जातात. बाहेरून कापूस, रेशीम, रुंग्या, कापड वगैरे निर्रत या जिल्ह्यात येतात. व्यापार मुख्यत्वे करून इंग्रज कंपनीच्या हाती आहे.

येथें शिक्षणफडे चापलें लक्ष दिलें जात नाही. प्रत्येक जिल्ह्यात शाळा तपासणारा एक अधिकारी असतो. त्याने जिल्ह्यातले योगी (पंतोमी) रर नमर देवायवाची संस्तर पांगी काळ घ्यानी तशी काळजी घेत नाहीत. १९०२ ५ दुष्यम, ८३ प्राथमिक व १५१ माधमी १ मुलांची संख्या ४६२८ व मुलींची २२२ होती

तालुका—दक्षिण ब्रह्मदेश क्याक्से जिल्ह्यातील तालुका गाव क्षेत्रफळ ५५४ चौ मै १९०१ साली लो स ४६,१९५ तालुक्याचे मुख्य ठिकाण क्याक्से (व जिल्ह्याचेहि मुख्य ठिकाण) हेच असून येथील लो स (१९११) २३२३ खेत्ताची संख्या १३१ १९०३-०४ साली लागवडीसाली हे क ५५ चौ मै साऱ्याचे उत्पन्न ५१००० रुपये

गाव—दक्षिण ब्रह्मदेशात क्याक्से जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण सन १८२६ साली आराकान इम्रानाच्या ताब्यात गेले त्या वेळेस क्याक्से साधारण मच्छी धरण्याचे खंडगाव होते ते १८३८ पर्यंत तसेच राहिले गाव चांगले म्मुद्राकिनाऱ्यावर वसलेले आहे येथे प्राऊस मनस्वी पडतो सर्व बाजूनी टेंकड्या आहेत बदराची हद्द रमरीबेटापर्यंत आहे परंतु खडक मध्ये असल्याने आगबोली निर्विघ्नपणे बदरात येऊ शकत नाहीत येथील लो स १९०१ साली ३३२३ असून त्यात आराकानी व ब्रह्मी लोकांचा भेदना जास्त आहे मुसलमान ७०६, हिंदू १६४, व यिनी ६०० होते

क्याक्से जलमार्गाने १९०३ व ४ साली आयात व निर्यात मिळून ५॥ लक्ष रुपयांचा व्यापार झाला होता तीन वतुयांस आयात माल इतर ब्रह्म बदरातून व एकवतुयांस कलकत्याहून आलेला होता सर्व निर्यात माल ब्रह्म बदरा त्च जातो. सन १८८५ साली म्यु क ची स्थापना झाली तिचे १९०३-०४ साली उत्पन्न ११,००० रु खर्च १०,००० रु होता

क्याक्से—दक्षिण ब्रह्मदेशात दायु जिल्ह्यातील दक्षिणे-कडील तालुका क्षेत्रफळ १०४ चौ मै १९११ साली लो स ४०४४४ खेत्ताची स २४५ तालुक्याचे मुख्य शहर क्याक्सी (लो स १९५०) लागवड क्षेत्रफळ ५५ चौ मै काळ्याचे उत्पन्न १२००० रुपये. हा तालुका मोठा असून पश्चिमेस सितम नदीपासून पूर्वेस सालवीन जिऱ्याच्या सरहद्दीपर्यंत पसरलेले आहे

क्याक्से—दक्षिण ब्रह्मदेशात हयवडी जिल्ह्यातील एक तालुका हा रगून नदी व मातोबा आखात यांच्यामध्ये असून याचे क्षेत्रफळ ३०४ चौ मै आहे थोडा कच्चाचा प्रदेश खेरीकहून याकी तालुका सपाट आहे क्याक्से हे तालुक्याचे मुख्य ठिकाण बाबून नदीच्या काठी असून येथून ५ मैलांवर बाबून रगून नदीला मिळते तालुक्याच्या पश्चिमेस सिरियम नावाचे एक ऐतिहासिक गाव असून त्याचा लो स १९११ त १०८१७ होती १९११ साली सदर तालुक्याची वस्ती ६८८८७ होती खेत्तांची संख्या ९० आहे १९०३-०४ साली लागवडीसाली २३७ चौ मै क्षेत्रफळ होई साऱ्याचे ४५००० रु होते

क्याक्से—दक्षिण ब्रह्मदेशात अकयब जिल्ह्यातील एक तालुका याचे क्षेत्रफळ ५६० चौ मै असून उत्तर आरा- १११ जिल्ह्याच्या सरहद्दावर आहे याची लो स १९११

साली ५५८२० असून खेडी ११७ होती क्याक्सेत हे तालुक्याचे मुख्य ठिकाण कलदन नदीच्या तीरावर वसलेले आहे १९०३-०४ साली लागवड क्षेत्रफळ ११६ चौ मै असून साऱ्याचे उत्पन्न १४०००० होते

क्याक्से—उत्तर ब्रह्मदेशात मेइकतील विभागातील उत्तरेकडील हा जिल्हा असून याचे क्षेत्रफळ १९७८ चौ मै आहे याची वतु सीमा उत्तरेस म्पिटाने नदी, पूर्वेस शान सत्याने, दक्षिणेस मेइकतील जिल्हा, पश्चिमेस—म्पियन व सैमन

जिल्ह्याचा स्वाभाविक देखावा चमत्कारिक आहे ज्या भागातून काळज गेले आहेत तो भाग बहुतकरून सपाट असून त्याचा पृष्ठभाग नेहमी हिरवागार असतो एक पीक कडून पेरल्यावर दुसऱ्या पिकाची तयारी करण्याकरिता शेतकऱ्यांची धादल उडत असते टेंकड्याच्या उत्तर-गविरून जंगलातील लहान मोठी झाडे डुरून पहागारास सारली उतरते आली आहेत अशी दिसतात उत्तरेकडून म्पियन नदी जिल्ह्याची सरहद्द बनून शान सत्यानात उगम पावून ६० मैलपर्यंत दक्षिणेकडे वहात येऊन आवागवळ हरावती नदीला मिळते ही पूर्वपश्चिमवर्तिनी असून टेंकड्याच्या पायथ्याशी तिची खोली इतकी आहे की, नावा सहज चालू शकतात हिची वदी २०० पावून ३५० यार्डे आहे जिल्ह्याच्या अगदी उत्तरेस तिनवर रेल्वेचा पूल आहे दुसरी इरावतीला मिळणारी नदी पनलंग नावाची आहे यासीथन जिल्हा व शान सत्यान यांच्या सरहद्दीवर तिचा अगम होतो

क्याक्से जिल्ह्यात सरोवरे सुळीच नाहीत पाण्याच्या मोठ्या दलदली कित्येक आहेत सपाट प्रदेशावर लहान झुडपे व मोठी झाडे असून जंगलातून बाबू कचेत आडून येतात पहाडी प्रदेशात फळभाजी विपुल असून पहाडावर ओक व पाइन झाड पुष्कळ आहेत उत्तरीकरी सारा सापडतो.

इतिहास—इम्रान अमलापूर्वीचा इतिहास विशेष महत्त्वाचा नाही हा जिल्हा इम्रानाच्या ताब्यात गेल्यानंतर लवकरच (१८८६ त) मिनसियाच्या राजपुत्राने बंड केले होते व ते मोडण्याकरिता अधिकाऱ्यात वरचे धम पडले. १८८७ साली दंगेखोरांनी शानसत्यानचे आपसात आधाय करून पुढेगिरी चालू देविली दोनदा त्याची दणपादान झाली १८८९ साली सर्वेन शातता झाली या जिल्ह्यात जुनी प्रसिद्ध देवाळयें बरीच आहेत त्यापैकी बहुतेक अकराव्या शत कात अनवरत रामानी बांधलेली आहेत क्याक्से टेंकडीच्या पायथ्याशी एक देवालय आहे ते अशोक राजाने बांधले असे म्हणतात या सर्व देवाळयांचे दारिद्र्य उत्सव करण्यात येऊन मेळी मेळामेळी भरतात क्याक्से जिल्ह्याच्या दक्षिणत विनले व मेडकाय येथे शानसत्यानच्या राजांच्या होत्या क्याक्से जिल्ह्याची लो स १९०१ साली १,४१,२१३ होती सधम जिल्ह्यात क्याक्सी हे एकच शहर

अनून मिथ्याचें ठाणें तेंथेंच अमर्तें उतर मद्रादेशांत या मिथ्याचीं लोकमण्या अतिशय दाट आहे याच मुख्य कारण क्यांकसे मिथ्यात पात्रस्थळ अन्यामुळें मजाल, मेकटिला सैयंग वगैरे गावांतून शेतकी कण्याचे उरेशानें पुष्कळ लोक येतात एकदर लोकस्थळेंत शेकडा १८ बीड-धमांच आहेत मुसलमान ३४००, हिंदी ४३८ व हिंदु ७०० हाते (१९०१) मद्रो भाषा सर्वत्र प्रचारात असून हिंदुस्तानातील भाषा बोलणारे शेकडा १ आहेत मद्रो एवदर १,३५,४०० (१९०१) हात शानवदतु लोक पूर्वकीडल भागात काहीत आढळतात काहेर देशांतून चालल्या हिंदुलोकांनी मर्या १२०० होनी या भिरया-तील जमीन कारख मुदीक व पाण्याखाली असल्यामुळें भात वगैरे पिकें अनेकवार येता येतात या मिथ्यात राणी। गगळहि बरेंच आहे लोकांचा मुख्य पदार्थ देवकी हा आहे वीणफामाहि थोडें फार होतें मिथ्याने रंखने आहे व व्यापार वाडता आहे

राज्यकारगर — क्यांकसे २ पोडविभाग आहेत कनीकसे व मिता त्यावर स्वतंत्र अधिकारी आहेत येमन प्रदेश क्यांकसे। तें येत असून मुलकी कामदार व मिथ्या खनिनदार यांचीं ठाणीं तेंथेंच आहेत गगळया कन्सट्रक्टर मंडळचेथें वहात असून इंग्लिशनाचा ए ६ क्याी कमेला असतो दिवाणी व फौजदारी कामच्या मालकी मिथ्या-प्रमाणें असून मुख्य अधिकारी ऐ क असतो मिथ्यात दिवाणी व फौजदारी काम फार असतें मद्रो लोकांच्या अमदानीत जमीनमहसूल भाताच्या रुपानें वसूल येला जात असे

ता ३ का — उत्तर मद्रादेशात क्यांकसे मिथ्यातील एक तातुफा याचें क्षेत्रफळ १८० चौ मै असून १९११ सालीं लो स ५२,३४८ होती सवध मद्रादेशात अतिशय दाट वस्तीचा तातुफा हाच होय मिथ्याचें व तातुफ्याचें मुख्य ठि क्यांकसे येथें असून १९११ सालीं त्याची लो स ५८७७ होती त लुकांत रेटी ११७ आहेत. तातुफा सधत असून पूर्वकडे शान सस्थानचा १६ आहे झावगी नदीचा पाट मधून गेला आहे १९०३-४ सालीं सध्याच उत्पन्न ३,१४ ००० होतें

गा व — उत्तर मद्रादेशात क्यांकसे मिथ्याचें मुख्य ठिकाण हें झावगी नदीचा उजव्या तीरावर वसलेलें असून रेल्वेने मद्रासपासून २० मैल व रातुपासून १५० मैल आहे १९११ सालीं याची लो स ५८७७ होती गावाच्या पश्चिमेस सरकारी कामदार लोकांचे बगले असून रेल्वेचा पूर्वस काजार आहे टकुडीवर अनवरत राजनें वाधलेलें एक देवालय असून टेंफोच्या पायथ्याशीं अशोक राजनें वाधलेलें एक देऊळ आहे उद्योगधंद्यांचे फारसे या ठिकाणीं काहीच नसून फिरकाड व्यापार तेथील रहणारे लोक करतात १८८८ सालीं म्यु कमिटीचा स्थापना झाली १९०३

सालीं तिचें उत्पन्न १,००० रुपीं झाल असून खर्च २००० रुपीं झाल होता

क्यांगोन — दक्षिण मद्रादेशात येसिन मिथ्यामध्यें गंधे ग्यांग (गंधेगम) पोडविभागातील एक तातुफा याचें क्षेत्रफळ २६३ चौ मै यात ७९ रेडों आहेत १९११ सालीं लो स ५५,७९९. तातुफ्याचें मुख्य ठिकाण (कनन) क्यांगोन (ला. स १७१७) हें येसिन शहरापासून ईशान्येस ४० मैलावर दशा नदीच्या काठी आहे १९०३-४ सालीं लागवड क्षेत्रफळ १९० चौरस मैल व काठाचें उत्पन्न ३,१८,००० होतें

कॅकां — ह शहर आस्ट्रियामधील गॅलिसिया प्रांतात आहे याची लो स (१९१४) १,७१,००० या शहरात पुष्कळ जुन्या व ऐतिहासिक इमारती नमरेस येतात हें शहर गिस्ट्युला नदीच्या बायस वसले आहे थामलें गा शहरास बरेंच लवरी महत्त्व प्राप्त झालें आहे येथें एक स्पॅनिश नावाचें एपिस्कोपेलियन पद्याचें देवालय आहे. याच देवालयाला पोलंड देशाच्या राजास राज्यभित्तक होत असे याशिवाय या शहरां आगळाहि पुष्कळ देवालये आहेत या शहरां जॅमेलीन लोकांचें एक मोठें विद्यापीठ आहे या विद्यापीठाची इमारत मध्य असून तिची रचना गोंधिक पद्धतीनुरूप आहे या विद्यापीठात १९१६-१७ सालीं १८५४ विद्यार्थी व १९५ शिक्षक होते या सधेंत पोलिश भाषेंत शिक्षण दिलें जातें या शहरां शेतकीचीं आडतें, रासायनिक इंधन, सातण, तयापू वगैरे मिश्रत तया होतात येथें मृत्पत्वेकडन इमारती लाडूक, मोठ, कापड, दारू व सर्व प्रकारचें शेतका उत्पन्न याचा बराच व्यापार चालतो हें शहर इ स १८४६ पासून १९१६ पर्यंत ऑस्ट्रियाच्या ताब्यात होतें पोलंडला स्वराज्य मिळाल्याने गॅलिसिया व त्यावरावर कॅकॅहि पोलंडच्या अम लागलीं आलें

क्रनु — स्वायम्भू मन्वन्तरातल्या मद्रामानसपुनातील एक हा मद्रादेशाच्या करापासून उत्पन्न झाल्यामुळें यात असे नाव पडलें कदम्बनागपतीच्या नऊ कन्यातीत एक गी क्रिया ती याची स्त्री असून बालयिन् नावाचे ६० सहस्र पुत्र होते संपूर्ण मद्रास मद्रादेवाच्या शापानें मरण पावले असता वैवस्वत (बाल) मन्वन्तरांभी मद्रादेवानें स्वयं पुन उत्पन्न केलें त्यात जरी याचें नांव नाहीं तरी हा ' क्रनु खलनपत्यो मूत्राजन् वैवस्वतरे ' या वाक्यावरून उत्पन्न झाला होता असें प्राचीन कोशकार आचार न देता म्हणतात

क्रप, आल्फेड — (१८१२-१८८७) जमन धातुविद्या वेत्ता १८१० चे सुमारास इशे या त्याच्या जन्माची त्याचा बाप फ्रेडरिक क्रप यानें लोहाराचें एव दुकान खरेदी करून पोलादाच्या औतकामाचा कारखाना काढला परंतु विक्री न झाल्यामुळें कारखाना वाडीस लागेना फ्रेडरिकच्या मृत्यूनंतर त्याच्या वायकोचें कारखाना चालूच ठेविला आल्फेड हा वडील मुलगा असल्यानें चौदाव्या वर्षीच

शाळा सोडून देऊन त्याला कारखान्याकडे लक्ष्य देणें भाग पडलें. कित्येक वर्षेपर्यंत आल्फ्रेडला घंघात यशस्व येईना. १८४७ साली त्यानें तोंडांनै दाद भरण्याची एक अवजड तोक तयार केली व १८५१ च्या लंडनच्या प्रदर्शनात त्यानें दोन टन वजनाचा व ओतीव पोलादाचा भरभक्कम व निर्दोष गट लोकांपुढें ठेविला. यामुळे औद्योगिक जगात काति झाली व इतनेचा माल प्रसिद्धी पावूं लागला, व आगगाडीकरिता एकसंधी पोलादो घावा तयार करण्याचा नवा शोध त्यानें लाविला अशा प्रकारें जो मोठा फायदा झाला त्याचा विनियोग कारखाना वाढविण्याकडेच करून तोकखाना तयार करण्याकडे त्यानें लक्ष्य लाविलें. कृप कारखान्याच्या मनुनेदार योजनेला १८६० च्या सुमारास सुरुवात झाली. कच्चा माल आपल्या हुकूमतीत असावा म्हणून लोखंडाच्या व भोवड्याच्या खाणीहि पेंदा करण्यात आल्या. पुढें 'कॅनन किंग' म्हणून प्रसिद्ध झालेला आल्फ्रेड कृप १४ जुलै १८८७ रोजी वारला. त्याचा मुलगा फ्रेडरिक आल्फ्रेड कृप (१८५४—१९०२) यानेंहि कारखाना वाढविला. स १८९६ साली त्यानें कोल बेथील 'जर्मेनिया' नावाचा जहाज बांधण्याचा कारखाना कोलानें घेतला व तो १९०२ साली कृप कारखान्याच्या मालकीचा झाला. त्याच्या अमदानीत कारखान्यात एकंदर चाळीस हजार मजूर होते. त्याची वडील मुलगी वर्षी ही त्याच्या मागून वारस झाली व तिचे लग्न डॉ. गस्टाव व्हॉन बोह्लेन हलबॅच याच्याशी झालें. पुढें त्यास कृप व्हॉन बोह्लेन हलबॅच हें नाव धारण करण्याचा हक्क मिळाला. जर्मन आरमूराची बेझमार वाड होऊ लागताच कृपचा कारखानाहि वाढला व त्या ठिकाणी नव्या जहाजाकरिता जाड पत्रे व तोफा होऊ लागल्या; व १९०८ साली कारखान्याचें भाडवळ नव्वद लक्ष पौंड इतकें होतें तें पुढें पंचवीस लक्ष पौंडानी आणखी वाढलें.

कृपचा कारखाना—जेव्हा जुलै १ सन १९०३ रोजी या जर्मनीतील अत्यंत मोठ्या पोलादो कारखान्याचें व जगातील प्रचंड तोककारखान्याचें स्टॉक कंपनीत रुपांतर झालें त्यावेळी कारखान्यात ४१६०० कामकरी वर्ग होता. इतनेजवळ मुख्य कारखाना असला तरी या कंपनीच्या पोखंडपण्या पंधरा असून एकंदर ५०० शाखा जर्मनीत व युरोपात पसरल्या होत्या. कामकऱ्यांना रद्दाण्याकरिता कंपनीच्या अनेक वसाहती होत्या. त्यातून वृद्ध, विषवा व वीरेंना फुकट घरें मिळण्याची व स्वच्छता व आरोग्य राखण्यासाठी तजविजी केव्या आहोत.

प्रत्येक वसाहतीत याजार, सुते, सहकारी भाजार, उपवन व संगीतशाळा असे तथे स्नानगृहाची व्यवस्था वेळेली असे. भोगनगृह, उपहारगृह व ह्रव ठिकाठिकाणी असत. शाळा असत. सरकारी वायथाप्रमाणें मुलांना सर्वांचें आरामिक शिक्षण दिलें जाई, परंतु गणित, चित्रकला वगैरे

विषय मुलांना व शिष्यणकाम, कपडेलेते करणें, स्वयंपाक, इत्यादि श्रद्धाशिक्षण मुलींना दिलें जाई आजार, अपघात व म्हातारपण, या गोष्टींची तरतूद योग्य पेन्शन, वेतन वगैरे देऊन केली जात असे दरवर्षी २५०००० मार्क केवळ पेन्शन देण्यात खर्च होत तज्ज्ञ वैद्यांचें एक मंडळ नेमून त्याच्या द्वारा कामकरी व त्यांची कुटुंबे याच्या आरोग्याची काळजी घेतली जात असे १८८७ साली १०००००० मार्क पेन्शन देण्याकरिता किंवा ज्याचें पेन्शन नात भागत नसेल अशा कामकऱ्याकरिता मुद्दाम राखून ठेवले गेले. मजुराची भौतिक व नैतिक प्रगति व सुधारणा व्हावी म्हणून १००००० मार्क इतकी रक्कमहि याप्रारत्यर्थ देणगी म्हणून दिली गेली.

आपल्या लोकांची धौदिक व सामाजिक प्रगति व्हावी व त्याची करमणूक व्हावी म्हणून कर्मनें निरनिराळ्या दर्जाच्या लोकाकरिता ह्रव काढले होते तसेच एक वाडपय मंडळ व दोन वाचनालयें त्यानें स्थापन केली. एका वाचनालयात ३८००० ग्रंथ असून दुसऱ्यात पारिभाषिक शिष्य कलाविषयक ग्रंथ सुमारे ४०००० होते. निरनिराळ्या वाचनालयात ११०० वृत्तपत्रें व नियतकालिकें होती. एवढ्या बहुविध साधनाचा फायदा सर्वांना सारखा घेता यास म्हणून कृप कंपनीनें स्वच्छेन कामचे तासहि कमी केले होतें. ही स्थिति १९०७—०८ सालची होती. गेलें महापुढ सुरू झाल्यावेळी जर्मनीला या कारखान्याचा कार मोठा आधार मिळाला दाहगोळा व तोफा या कारखान्यातून वाटेल तशा व वाटेल तितक्या तयार होऊं लागून दोस्त राष्ट्रांवर मोठें संकट ओढविलें होतें. महापुढानंतर साऱ्या जर्मन उद्योगधंद्याबरोबर याहि कारखान्याला वाईट दिवस आले. पण १९२३ सालापासून हा कारखाना वाडीस लागला आहे.

क्रमघंते मा म्ह ण.—यांना किरवंत असंहि म्हणतात. या जातीचे लोक मुख्यतः कुडवा, रत्नागिरी जिल्ह्यात व सार्वतवाडी संस्थानात आढळतात. सुपान्याच्या बागांत काम करीत असताना त्यांना पुष्कळशा कुडीचा नाश करावा लागतो यासाठी त्यांना कुडि मारणारे अगर कुडिवंत असें म्हणतात. कुडिवंत यांनाच पुढें क्रमवंत अने नाव वापरण्यात येऊं लागलें असें संम्भत्कार म्हणतात. याच्या नावाची दुसरी एक व्युत्पत्ति अशी आहे कीं ह्या जातीचे लोक मुख्यतः घुनाच्या उत्तराकियेवर आपली उपजीविका करीत असत त्यावरून त्यांना बाझण लोक कमी लेखूं लागले. क्रिया करणारे म्हणून यांना क्रि पावंत असें संबोधण्यात आलें व त्यावरून किरवंत अगर क्रमवंत असें नाव पडलें हे लोक मुख्ये साष्टी प्रांतातील सारस्वत जातीचे असवेत अशी एक दंतकथा आहे. हे सारस्वत लोक उपाध्यायगिरीचा धंदा करीत पण या सारस्वतातील काही लोक खालच्या जातीनें उपाध्यायण स्वीकारित नसत, पण काहीना खालच्या जातीनें हि

उपाध्येपण स्वीकारण्यांत कमीपणा वाटत नसे. अशा या दुसऱ्या वर्गाला पुढें क्रियावंत असें स्वतंत्र नाव पडलें. पूर्वी सारस्वतांत मिश्रविवाहाची पद्धत रुढ होती; पण हद्दी ती नामशेष झाली आहे. या क्रमवंत लोकांत देखील पोटभेद आहेत. रत्नागिरी जिल्ह्यातील व सावंतवाडी संस्थानातील क्रमवंत लोक व कुलाबा जिल्ह्यातील क्रमवंत लोक यांच्यांत पुष्कळच फरक आहे. कुलाबा जिल्ह्यातील क्रमवंत लोक हे देशस्थांशी व कचित् चित्पावनार्थाहि वेष्टीव्यवहार करतात. क्रमवंतांमध्ये उपाध्येपण, सावकारी व शेतकी हे तिन्ही भेदे करणारे लोक आहेत.

रा. ज. रा. दुल्लु यानी 'वनांचे उपवन' नावांचे एक मनोरंजक आत्मचरित्र लिहिलें आहे. त्यात क्रमवंत जातीचा पंडा प्राचीन इतिहास दिला आहे. शके १२६१ च्या संमति-पन्नात वेदमूर्ति अप्पाभट्ट क्रमवंत यानी आपलें कुलवृत्त जें दिलें आहे त्यावरून त्यांचे पुरातन स्थान जागृईचे आरें अहून एक पुरष पुण्यस्तीर्षी (पुण्यास) राहिला होता. त्यास 'दुल्लु' असें उपनाव पडलें. दुसरा दोरव्यात राहिला त्याचें 'दोरेडे' नाव पडलें. क्रमविद (वेदपाठपद्धति ज्ञान-णारे क्रमाध्यायी) नावाच्या मूळ पुरपावरून क्रमवंत हें आड-नाव पावलें. नागामगडास पाळकृष्ण भट्ट क्रमवंत व रघुनाथ भट्ट क्रमवंत असे दोन शिष्य होते. संमामोनें पाळकृष्णभट्टास मोने भुल्ले, तर्क पंडाळें सुभा, प्रात वेजळ हा गाव इनाम दिला. काव्होनी आमयानें क्रमवंताना अर्पक ठरवून त्याची वृत्ति वेद केली. पेशव्यानी या बाबतीत क्रमवंताची वाजू पेऊन मयस्थी केली; त्यांना संमतिपत्रें दिलीं, पण फारसा उप-योग झाला नाही. "धर्मताच्या परी शिष्टानी तुम्हाचीं पंक्तिव्यवहार केला असेल तर आम्ही करतां," असें आमयाचें म्हणणें पडल्यावरून धर्ममतांनी शिष्ट ब्राह्मणांसह पेंडरपुरी क्रमवंतास पंक्तिपावन करून त्यास परत पाठविलें. याप्रमाणें अद्यंगर प्रातातील क्रमवंत ग्रामस्थ निवले, तें दुसरीकडे कल्याण प्रांती उद्धवलें पण लवकर मिटलें. अवल ईमर्गीत साखरेच्या राडीत घुडून मेसेल्या ब्राह्मणाची क्रिया घुलल्याच्या कलेक्टरानें एका क्रमवंत ब्राह्मणावरून करविली. ईमर्गी अमदानीतील क्रमवंतातील पहिले प्रमुख गृहस्थ वे. शा. सं. जगन्नाथदासी हे १८२९-३७ त प्रसिद्ध झालेल्या 'महाराष्ट्र भाषेच्या कोशा' च्या संपादकीय वर्गांत प्रमुख होते. कनेल जगिहसला याची बरीच मदत असे. टाळ, मुले-कर, शेंडे, क्रमवंत यासारखी आडनांवें क्रमवंतात आहेत.

क्रायसीन (का च नी न) (क. उ.) उच्च उत्कृ-
ताचा (पौडिंग पौडिंग) हा एक उज्जकवर्ण (हायड्रोच्योन) आहे. दगडी कोळशाच्या डानराचें पातन (डिस्टिलेशन) केलेल्या पाताचे (डिस्टिलेट) पुनः पातन केल्यावर भी उच्च उष्ण-
तामानावर पात येतो त्या पातात काचनीन असतो. अंबर (तृणमणी)चे निजल पातन केलें म्हणजे रयाच्या पातात काचनीनाचा धोडास अंश असतो. याचें (कडिन म्हणजे

वैशिनमधून) चपटे अटपेल स्फटिक होतात. यात मांभळी रंगकाति असते. ते २५०० पर वितळतात. काचनीन अल्काली युक्त करून त्यास रसभावना दिली म्हणजे काचनाम्ल क, उ, प्र (कायसेनिक अॅसिड) होतें. अशुद्ध काचनीनं सुवर्णासारख्या पिचक्या रंगाचें असतें व यावरूनच यास काचनीन हें नाव पडलें आहे.

क्रॉय सॅट—छाया कुश. डॅनिशपेस्ट ईंडागमधोल सर्वात मोठें बेट. उ. अ १७° ४०' व पू. रे. १६° १६'. हें २२ मैल लांब, १ ते ६ मैल रुंद असून याचें क्षेत्रफळ ८४ चौ. मैल आहे. लो. सं. १९०१ त १८,५९० होती. साखर हें मुख्य उत्पन्न आहे इंग्लिश मळेवाले व ईमजी भापा याचें वर्षेस सर्वत्र दटीय पडतें. राजधानी लिथनस्टॅड (स्थानिक गाव-पॅसिन) उत्तर किनाऱ्यावर आहे. येथें गन्धर्वा ६ महिने राहतो. कोलंबसानें हें बेट १४९१ मध्ये शोधून काढलें नंतर परंपरेनें हे डच, निडरा व स्पॅनिश यांच्या तऱ्यात गेले. १७३३ त हें डेन्मार्कनें विकत घेतलें १४४८ त येथील गुलामगिरी मोडली.

क्रॉस्टाट—क्रॉस्टाट ४ राशियातील उत्तम तटबंधीचें बंदर व शहर आहे उत्तर समुद्रातील आरमारानें मुख्य ठिकाण असून राशियाच्या आरमाररायाचें मुख्य ठिकाण आहे. येथील लो सं. सुमारे ७० हजार आहे हें फिन-लंडच्या आखातात कोटलिन बेटात वसलेलें आहे. हें लॅनिन-प्राड (पीटर्सबर्ग) पासून २० मैलावर आहे. हें फार मजबूत आहे. या राहाराची तटबंदी पूर्वापासून मजबूत असून अली-कडे आधुनिक पद्धतीवर केली आहे. क्रिंमथन युद्धाच्या वेळी 'अॅलेक्झेंडर आरमाराला न जुमानणारे जुने पांच ब्रिगे आता फौजी मदतचें झाले ह्या कास्टॅट्स नावाचा नवीन किला बांधण्यात आला आहे. हें शहर सपाट जाग्यावर वसलेलें असल्यामुळे त्याला पुरापासून नेहमी धोका असतो. येथील बंदर वर्षीत १४० पासून १६० दिवसपर्यंत फौजी मुळ बंद असतें. येथील रहिवाशांपैकी बरेच नाविक आहेत. क्रॉस्टाट हें १७१० मध्ये पीटर दि ग्रेटनें वसविलें. त्यानें कोटलिन बेट स्वीडनपासून १७०३ मध्ये घेतलें.

क्रियावाद—क्रिया, विकार इत्यादि गोष्टी आत्म्यावर आपला प्रभाव वसवितात असें साधणारे हें एक मत आहे. वैशेषिक पंथानें व जैन तत्त्वज्ञान्यानी याचा प्रसार केला. क्रियावादाच्या उलट अक्रियावाद असून तो वेदात, सांख्य, योग आणि बौद्धसंप्रदाय यातून दिसतो.

क्रिस्ता—म्रीसमधील प्राचीन शहर हें फोसस या प्रांतात असून पारनेस पर्वताच्या एका शिरारार वसलें आहे. होमरनें या शहराचा उल्लेख केला आहे. पुढें क्रिसिआच्या आखातावर तिच्या बंदर बांधलें जाऊन त्याचें महत्त्व वसवणें वाढून गेलें तसतशी या शहराची महती कमी होत गेली. अफ्रीसीटी येथील मॅन्निनडयानें क्रिसिआनारोवर युद्ध करून क्रिस्ता शहर घुब्यास मिळविलें. इ. स. पूर्वी ३२९

त मॅसिडोनिया फिलिपिनी फिलन बुद्ध उपस्थित होऊन श्रीसाचा मागमूसरि राहिल्या नाहीं अर्वाचीन किंवा म्हणजे प्राचीन किंवा असावेस वाटते

श्रीट—भूमध्यसमुद्रातील बेटात सिपेली व साईडनिया यांच्या खालोखाल श्रीट हे महात्वाचे बंदर आहे या बेटाचा आकार खवट असून त्याची पूर्व पश्चिम लांबी १६० मैल आहे व रुंदी ३५ ते ११ मैल आहे श्रीटचे क्षेत्रफळ ३३३० चौरस मैल आहे या बेटाचा बराच भाग पर्वतांनी व्यापलेला असून त्यापैकी सिलोरिति पर्वताचे स्ट्रान्जोस नावाचे शिखर ८१९१ फूट उंच आहे व्हाइट पर्वताच्या हॅंगिआस पिओडोरस शिखराची उंची ७८६२ फूट आहे

श्रीट बेटात मेट्रोपोलिस, पोर्टमस, अनापोसिथारि व हॅन्नेस या सद्या आहेत श्रीट बेटात सर्मी व लिडॅस यांचा मुकाळ असून ग्रीस व फ्रान्सादिनोपल येथें बहुतेक येथूनच त्याचा पुरवठा होतो याशिवाय येथें तपासू, कापूस वगैरेहि होतात इ स १८९० च्या खानिमुसारीच्या वेळी येथील लोकसंख्या ३०१२७३ असून त्यापैकी नऊदशांश लोक ख्रिस्ती होते व बाकीचे मुसलमान होते हे सर्व लोक मूळचे ग्रीक असून ते ग्रीक भाषा बोलतात श्रीट बेटात सोखड, शिसें, मॅगनेझा हे धातू व गंधकहि पत्थरांचे मोठ्या प्रमाणात सापडेल असा शोध अलीकडे लागला आहे ओलिम्पस झाडण्या राईयातून होणारे उत्तम महत्वाचे असून त्याच्या लागवडीच्या रीतीमध्यें सुधारणा करण्याकडे सरकारने लक्ष दिलें आहे येथील शेती अद्याप प्राथमिकावस्थेतच आहे या बेटात जोडे कारखाने असून रयात सावणाचे कारखाने महत्वाचे आहेत १९०५ साली ४१९६४२ पांडाचा माल परदेशी गेली व ५४९६६५ पांडाचा माल परदेशातून येथें आला येथील माल तुर्कस्तान, इंग्लंड, इजिप्त, ऑस्ट्रिया व रशिया देशात गतो

राज्य व्यवस्था—इ स १८९७ पर्यंत बेटात अनेक बंडे झाली १८९७ च्या बंडाच्या वेळी ग्रीसला संपूर्ण करावा लागली या बंडामुळे श्रीटमधून तुर्क अधिकाऱ्यांची हवालपट्टी होऊन सुलतानाच्या अधिकाराखाली श्रीटन स्वराज्याची स्थापना झाली या १८९९ च्या राज्यव्यवस्थेप्रमाणें ग्रीसचा राजा जॉर्ज हा सरक्षक राष्ट्राचा मुख्य प्रतिनिधि असून त्याचे अधिकार प्रेक्ष समजले जात असत हे अधिकार पक्ष व्यक्तियेपयक असण्यामुळे त्याच्यानंतर ते कमी करण्यात आले १९०७ च्या राज्यव्यवस्थे प्रमाणें मुख्य प्रतिनिधीला प्रतिनिधिसभा बोलावणे, बरखास्त करणे, कायद्याला अनुमति देणे वगैरे अधिकार असून परराष्ट्रव्यवधात ता या बेटातकें प्रतिनिधि समजला जातो व तोच लष्कराचाहि मुख्य समजला जातो १००० स एक या प्रमाणात प्रतिनिधिसभेचे सभासद निवडले जातात ही सभा वर्षातून एकदा भरते व तिची बेटक दोन महिनेपर्यंत असते या सभेचा श्रीट बेटाच्या

जमासत्तांवर पूर्ण ताबा असून तिच्या अनुमतीशिवाय कर वसविता येत नाहींत. मुख्य प्रतिनिधि आपल्या अधिकाऱ्याच्या मानतीत वेजवायबदार असतो, परंतु त्याच्या आज्ञा-पत्रावर सहागार मंडळाच्या एका सभासदाच्या सहोदा नजर असते मुख्य प्रतिनिधीला मदत करण्याकरिता तीन सभासदांचें मंत्रिमंडळ असतें मुख्य प्रतिनिधीच ह सभासद नेमतो व वाढतो हें मंत्रिमंडळ प्रतिनिधिसभेला जबाबदार असतें य मंडळाच्या ताब्यात न्याय, जमाबंदी, शिक्षण वगैरे खाती आहेत आपल्या कामांत हयगय अगर वेळापदा वर्तून केल्यात त्याच्यावर खटला होतो श्रीट बेटात नावाच्या मान सत्तांचें शिक्षण आहे शिक्षणाकरिता दरवर्षा २००० पांड दिले जातात येथील घरेच लोऊ गिरती आहेत

इतिहास—अलीकडे सापडलेल्या प्राचीन वस्तूवरून पहाता डोरियन सत्तेपूर्वी २००० वर्षांपासून श्रीट बेटात एजिप्तन समुद्रात वरेंच मंदित होते असें दिसतें ९०० या शतकापर्यंत हें बेट मायशान्दाइन साम्राज्याच एक घटक होते, पुढें तें चाचे लोकांचे व गुलामाच्या बाजाराचे आगार बनलें नंतर तें ग्रीक लोकांच्या ताब्यात गेलें व ग्रीक सरकारने त श्रेणिसच्या सरकारास विकलें १७ व्या शतकाच्या शेवटी या बेटाच्या रहिवाश्यांच्या इच्छेवरून तुर्क सरकारानें हें बेट येण्याचा प्रयत्न केला इ स १७१८ मध्ये हें बेट तुर्क लोकांच्या ताब्यात गेलें यानंतर ग्रीसमध्य राज्यकांति होईपर्यंत तें तुर्कांच्याच ताब्यात होतें १८९१ त जेव्हा ग्रीसमध्ये राज्यकर्ताला आरंभ झाला तेव्हाच या बेटातील लोकांनी बुद्धा बड केलें तें इजिप्तच्या मदतीनें तुर्क सरकारानें मोडलें ग्रीसमध्ये स्थापता होऊन फ्रांस, इंग्लंड व रशिया या मित्रसत्तांच्या मदतीनें जेव्हा ग्रीसची राज्यव्यवस्था झाली, तेव्हाच श्रीट बेट तुर्कांच्या ताब्यात रहावें असें ठरविण्यात आलें (१८३२) नवान् अमलाखाली या बेटची बरगराड झाली मुस्ताफापाशाच्या असलाखाली येथील शेतीचा सुधारणा होऊन रस्ते वगैरे बांधले गेले १८४० मध्ये श्रीट बेट पुन्हा तुर्क लोकांच्या ताब्यात गेलें इ स १८५६ आहिराप्रमाणें जित्ता लोकाना धर्मस्वातंत्र्य व मुसलमान प्रजेच्या इवेकेच हक्क देण्यात आले परंतु या आहिराप्रमाणे ताल वचनें पाळलीं गेलीं नाहींत म्हणून जित्ती प्रजेनें वंड केलें यानंतरहि तुर्क सरकारानें जित्ती प्रजेवर जुलूम केला शेवटीं बंड होऊन जित्ती लोकाना जास्त हक्क यावे लागून या बेटाला काहीं स्वातंत्र्य याचें लागलें प्रतिनिधिसभा अस्तित्वात आली नवीन राज्यव्यवस्था खर्चाचा व मानगडीची असल्यामुळे पुन्हा बंड उभें होऊन इंग्लंडच्या मदतीनें इ स १८७८ मध्ये तुर्क सरकार व बेटाचे काहीं लोक यांमधर्मे खमेड झाला त्याला " पॅक्ट ऑफ हॅलेपा " म्हणतात या कराराप्रमाणें अंमलबजावणी सात्त्यातून न्यायपात वेगळ काढून स्वतंत्र करण्यात येऊन प्रतिनिधि

समेत ४९ क्रिस्ती व ३१ मुसलमान असावे असे ठारले. इ. स. १८८९ मध्ये क्रॉटच्या प्रतिनिधिमंडळात पंधाऱ्याचे संडा होऊन त्याचे क्रिस्ती मुसलमान युद्धात पराभवताना झाले. त्यात क्रिस्ती लोकांना अपयश आले. तुर्क सरकारने क्रिस्ती लोकांचे हक्क काढून घेतले. यानंतर क्रॉट वेड्याची सांपत्तिक व राजकीय स्थिति फार असमाधानकारक झाली. इ. स. १८९६ मध्ये काही असंतुष्ट क्रिस्ती लोकांनी बंड केले. पुढे त्यांना इतर क्रिस्ती येऊन मिळाले. हे बंड तर-वाराच्या जोरावर मोडण्याचा तुर्कस्तानचा निधय झाल्यामुळे परदेशाच्या वकिलांच्या मध्यस्थांचा उपयोग झाला. नाही. पुढे इतर राष्ट्रे या गोष्टीत सख्त घालीत आहेत असे पाहून व याच वेळी आर्गेनियात येड होत आहे असे पाहून तुर्क सरकारने समेट केला. 'हेल्या पॅन्ट'मध्ये दिलेले अधिकार देऊन क्रॉटमधील सैन्य परत बोलावण्यात आले व पैशाची मदत करण्याचे अभिवचन देण्यात आले.

क्रिस्ती पुढ्याच्या नि सुधारणांयोगाना तयार केली व तुर्क सरकारने ही बहुतेकांशी मान्य केली. परंतु ती योजना अम-लात आणण्याचे लाबणीवर टाकण्याचा तुर्क सरकारचा बेत पाहून क्रिस्ती लोक फार असंतुष्ट झाले. इ. स. १८९७ मध्ये पुन्हा बंड झाले. या वेळेस प्रीसनं क्रिस्ती लोकांची बाजू घेऊन त्याच्या मदतीकरिता रामपुत्र जांजे याला त्याच्या हाताखाली सैन्य देऊन पाठविले. त्याने क्रॉट वेड्याचा काही भाग घेतला. तेव्हा युरोपच्या राष्ट्रांनी सैन्य पाठवून कॅडिया वगैरे बाहेर घेतली व आपल्या निकाळाचा खलिता मीस व तुर्कस्तान यांना पाठविला. त्यातील निकाळ राली दिव्याप्रमाणे होता—

(१) काही झाले तरी प्रीसला क्रॉट वेड जोडता येत नाही. (२) सुधारणायोगाना अमलात आणण्यास तुर्कस्तानने लशीर लावला म्हणून आता फेटी वेड्यात स्वायत्त राज्यपद्धति सुरू करावी व तेथील राज्यकारभार स्वतंत्र करून तुर्क साम्रा-ज्यात त्याची गणना व्हावी. (३) मीस व तुर्कस्तान यांनी आपआपली सैन्य परत न्यावी. इ. स. १८९८ मध्ये भोवचा राजा जांजे याला क्रॉट येथे तेथील सत्तेचा मुख्य प्रतिनिधि नेमण्यात आले. इ. स. १८९९ मध्ये आंतराष्ट्रीय अधिका-र्यांनी क्रॉटच्या रहिवासी अधिकाऱ्यांना स्थानिक कारभार दिला.

मागील बंडात एम. व्हेनेरोझ याचे अंग होते म्हणून जांजे याने त्याला सहागार मंडळातून काढून टाकिले. पुढे क्रॉटच्या प्रतिनिधिमंडळ विरोधी पक्षाचा तो पुढारी बनला. नंतर त्याने बंड केले परंतु ते मोडले गेले. जांजेच्या कारकी-र्दीत राज्यभयस्थेत काही सुधारणा झाल्या. जांजे नंतर अलेक्झांडर सेमिस याला मुख्य प्रतिनिधि नेमिले; त्याच्या कारकीर्दीत शांतता होती. म्हणून युरोपच्या पद्धत्याप्रतीच्या राष्ट्रांची असलेली क्रॉटमधील सैन्य परत नेण्यात आली. सेमिस याने निःपक्षपाताने कारभार केला व मुसलमानांना सुद्धा

राज्यकारभारातील भोव्या जागा दिल्या तरी त्याच्या तत्परी असत. सर एडवर्ड मे याने पार्लमेंटमध्ये त्या तत्परी पुढावून सांगितल्या जातात असे सांगितले. सैन्य परत नेण्यापुढी युरोपच्या राष्ट्रांनी काही अटीची पूर्तता करून घेतली. त्या अटी अशाः (१) तद्देशीय लोकांच्या सैन्याची उभारणी—(२) वेड्यात शांतता राखणे व (३) मुसलमान प्रजेला कोणतीही भीति नसणे. सेमिस हा अपेक्षांला जाऊन प्रीसला क्रॉट वेड जोडण्याचा प्रयत्न करू लागला. तो बाहेर असतानाच क्रॉटच्या प्रतिनिधिमंडळाने क्रॉट वेड प्रीसला जोडण्याचा ठराव पास केला व प्रीसच्या राजाच्या नावाने कारभार सुरू केला. मुसलमान प्रतिनिधींनी इंग्लंडकडे याच्या विरुद्ध तक्रार केली तेव्हा मुसलमानांच्या हितसंबंधाचे रक्षण आपण करू असे त्यांना कळविण्यात आले. तदनंतर प्रीसच्या राजाच्या नावाने शांततेने कारभार चालला १९०१ त युरोपातील राष्ट्रांनी आपली राहिलेली सैन्य क्रॉटमधून नेली. या वेड्याच्या असपास चार लढाऊ जहाजे मान देण्यात आली. मुसल-मान प्रजेचे संरक्षण व आटोमन साम्राज्याच्या अधिकाऱ्यांचे संरक्षण हाच त्याचा उद्देश होता. ही व्यवस्था तात्पुरती होती व तिच्या योगाने दोन्ही पक्षांचे समाधान झाले नाही व प्रीसमध्ये तर तिच्यामुळे इ. स. १९०१ व १० नध्ये लष्कर व राज्यभयस्थेसंबंधी संकट ओढवले. १९१२ त तुर्कस्तानशी बसेरिया, प्रीस, बर्झिया व गॅरेनिग्रो या दोस्तराष्ट्रांचे युद्ध सुरू झाले. १९१३ त लंडन येथे तह होऊन मिडिया एनांतशी जोडणारी री रेवा तिच्या पश्चि-मेकडचा युरोपियन मुख्य तुर्कस्तानने दोस्ताना देऊन टाकिला. तेव्हापासून क्रॉट कायमचे प्रीसकडे आले.

क्रूर—(१८९५—१९००). स्ट्रेकेनस, जोहॅनस-पॉल क्रूर, हा ट्रान्सव्हॅल रिपब्लिकचा प्रेसिडेंट, केप कॉलनीतील कोलसव्हे येथे १८२५ आक्टोबर ता १० रोजी जन्मला. क्रूर पराण्याचा मूल पुरुष जॅकब क्रूर नावाचा जर्मन असून त्या पराण्यातील मंडळी डच ईस्ट इंडिया कंपनीच्या मदतीने केपकडे सन १७९३ साली रहावयास गेलेली होती. इ. स. १८३५-४० च्या सुमारास पॉल क्रूर आपल्या आईबापांपरोबर केपकॉलनी सोडून लहानपणापासूनच तो धाडवी होता. प्रदेशात रहावयास गेला. लहानपणापासूनच तो धाडवी होता. रानटी व सुभारलेल्या अशा दोन्ही जातींच्या संमिश्र समा-जात तो बाटला होता त्यामुळे सतत लढाया, शिकारी असल्या व्यक्तीयात तो गुंतलेला असल्याने त्याचे शिक्षण लिहिणे-वाचणे व डच प्रेसिडेन्टेरियनपंथाचे धार्मिक ज्ञानसंपादन यापलीकडे फारसे झाले नव्हते.

क्रूर लहानपणाचे मेथेले व सुलु याच्याबरोबर होणाऱ्या लढायात आण घेई. त्याच्या चषदाव्या वर्षी त्याच्या घराची सवे मंडळी व्हॉलनदीच्या उत्तरेत रहावयास गेली (ट्रान्सव्हॅल स्टेट स्थापन) करणारांपैकी ते होते) पाहून सैन्यात त्याचा दर्जा वाढता वाढता १८८८

ज्यां वेच्युआनाच्या मोहिमेंत तो सैन्याचा कमांडर झाला लढाया नसतील त्यावेळी तो दूरवर (धावेरी नदीपर्यंत) शिकारीवर जात असे १८७२ मध्ये टांन्सव्हालचे स्वातंत्र्य प्रेडिक्टेशनने मान्य केले. यथापास पुढे अनेक वर्षे तो अराजकता मागलेली होती शिवाय ऑरेंज फ्रीस्टेटचे राज्य मोडून दोन्ही देशाचा राज्यसभ स्थापण्याचा प्रयत्न प्रेडोरियस-कूगर-पक्ष करित होता यापुढील या देशाच्या इतिहासात कूगरचे नाव अगदी प्रामुख्यान येते १८९४ मध्ये प्रेडोरियस प्रेसिडेंट होता व कूगरला सैन्याचे कमांडर जनरल नेमण्यात आले १८७० मध्ये डब व ब्रिटिश यांच्यातील एका सरहद्दीवर्षाच्या वादग्रस्त प्रश्नाचा निकाल असमाधानकारक लागल्यामुळे प्रेडोरियसचा पक्ष पदच्युत होऊन बॉमस बर्गस नावाचा इसम प्रेसिडेंट झाला त्या कारकीर्दीत कूगरने बर्गसच्या विरोधीपक्षांत सामील होऊन फर व देशवाधिर्याही जोर लोकांस उपदेश करण्यास सुरुवात केली अशा विरोधी धोरणाने राज्यकारभार बंद पडून शेवटी १८७७ मध्ये ब्रिटिश लोकांनी तो प्रांत आपल्या प्रांतास जोडून टाकला या क्रियात टांन्सव्हालचा देश भक्त कूगर याने विरोध केला खरा, परंतु ती गोष्ट जुळत नाही असे ठान दिसल्यामुळे नंतर त्याने ब्रिटिश सरकारची एक मोठ्या पगाराची नोकरी पत्करली यावरून यावेळी टांन्सव्हालातील बोरर लोकांना देशभक्तीची ध्याऱ्या बरोबर बळतब नव्हती असे म्हणावे लागते तथापि नोकरी पत्करल्यावरहि कूगरने टांन्सव्हाल पुन्हा स्वतंत्र करण्याची खळबळ उघड चालवून, इलडमर्थे टांन्सव्हालचा ब्रिटिशानी जडलेला नूतन सक्थ नोडून टाकण्याची खटपट करण्याचा दोन डेप्युटेशनमर्थे सदस्य पाकरीले। तन्हा या राजद्रोही क्रत्यावरून अर्थात कूगरला नोकरीतून काढून टाकण्यात आले १८८० मध्ये बोअर लोकांनी बंद केले त्या वडातील नेतृत्वार्थीपैकी जनरल जॉर्ज व प्रेडोरियस हे दोघे व कूगर हा तिसरा होता १८८३ मध्ये कूगरला बहुमताने टांन्सव्हालचा प्रेसिडेंट निवडले १८८३ मध्ये प्रेसिडेंट कूगर पुन्हा इलडमर्थे गेल व ब्रिटिशसरकारपासून लॉर्ड डर्बमार्कट लंडन कन्व्हेन्शन नामक करारपत्र त्याने मिळविले त्यायोगे टांन्सव्हालचा राज्यकारभार पुन्हा पूर्णपणे बोअर लोकांच्या हाती गेला परंतु तेव्हापासून पुन्हा राष्ट्राधी स्थिति यालाबत चालली स्वतः कूगर कारखाली लोक प्रिय नव्हता, राज्यकारभाराच्या कामातहि तो बराच नालायक ठरत चालला होता फक्त ब्रिटिशसरकारमरिबोवच्या कारभारात यश आल्यामुळे देशात त्याला साधारण पाटीव होता इतकेच १८८८ मध्ये कूगर दुसऱ्यादा प्रेसिडेंट निवडून आला १८८९ डॉ. लिडर हा तरुण हॉलंडर स्टेट सेनेटरी नेमला गेला त्याने क्रुमकैपद्वीतीला फार उत्तेजन दिले व्यापारात सरकारलाहि हक्क येऊ देश्याने तब मान्य करण्यात आले १८९० ते १८९१ व १८९४ या

खालांत मताधिकारावर्षाच्या कायद्यात केरयदल करून कूगरने सव यूटलंडर लोकांना त्या अधिकारातून वगळून टाकले त्या त्याच्या क्रत्यामुळे इतर समाजाचे मत कूगर विरुद्ध इतके बळावले होते की, १८९३ च्या निवडणुकीत कूगरच्या ऐवजी जॉर्ज प्रेसिडेंट निवडून येणार असे बहुतेक लक्षण दिसत होते तथापि निवडणुकीच्या वेळी प्रतिनिधि समेच्या समासदाशी समेटाचे घोरण ठेवून क्रित्येक विरोधक मतदारांच्या मतांचा हक्क कायद्याच्या फालतू सवर्षीवर काढून टाकून व मते मोगण्याच्या कामातहि कांही खटपटी करून जॉर्जपेक्षा अधिक मते मिळवून निवडणुकीत आपला विजय झाल्याचे कूगरने जाहिर करविले त्या निकालाविरुद्ध जॉर्जने प्रतिनिधिसभेकडे अपील केले, पण त्याचा कांही उपयोग न होता कूगर तिसऱ्यादा प्रेसिडेंटच्या जागी कायम झाला बर्गस व जॉर्ज यांच्याबरोबर कूगरने केलेल्या घटनांवरून व तसेच यूटलंडसेना मताधिकारातून वगळण्याच्या त्याच्या क्रत्यावरून असे दिसते की, टांन्सव्हालचे सरकार विपरीत मंडळाच्या हातात ठेवून आपण स्वतः त्या मंडळाचा आभारण प्रेसिडेंट रहावे, अशी त्याची महात्वाकांक्षा होती।

१८७७ पासून कूगरने आपले परदेशी राजकारण सतत ब्रिटिशविरोधक ठेवले आणि डेच्युआनालॅंड, न्होडेशिया व सुलुलंड या तिन्ही टांन्सव्हालची सरहद्द वाडनिष्पत्त्या व ब्रिटिश सुलुल आपल्या राज्यात सामील करण्याचा क्रम चालविला या गोष्टी १८९५ पर्यंत कूगरला यशव येत गेले, पण त्या साली मात्र त्याला पाडिने होते ते वर मिळाले नाही अतर्गत कारभारातील त्याचे घोरणहि विचारधूय पणाचे, बेकिरिच व बेदिकरी असे त्यामुळे शेंवटी अनर्थ गुदरले यूटलंडसे लोकांच्या डेप्युटेशनला त्याने अ उत्तर दिले त्यांत त्याच्या एकदर वागणुकीचे एकांकरण बागले हात तो म्हणाला "हा माझा देश आहे व हे एका देशाचे कायदे आहेत, ज्यांना हे कायदे पाळावयाचे नसतील त्यांना हा माझा देश सोडून खुशाल चालते व्हावे" यूटलंडसे लोकांशी सलोख्याने तो बागला असता तर त्याच्या राज्यास चालली बळकी आली असती शिवाय जेमसनच्या हल्ल्याचा प्रकरणावरूनहि त्याने कांही एक बोध घेतला नाही आणि ब्रिटिश सरकारने मध्यस्थी केली तरीहि यूटलंडसे लोकांच्या तक्रारी दूर करण्याचे कूगरने साफ नाकारले १८९८ मध्ये कूगर चवथ्यादा टांन्सव्हालचा प्रेसिडेंट निवडून आला १८९९ मध्ये परकीयांवर जो जुलूम चालला होता त्याचा विचार करण्यावरिता ब्लेएसफॉटन येथे सर मिलनर व प्रेसिडेंट कूगर यांची एकत्र बैठक भरली पण त्या बैठकीत कूगर आपली तसे विलमात्र सोबण्यास तयार नव्हता येथपर्यंतच्या सर्व प्रसंगी कूगरने स्वतःच्या व आपल्या समाजाच्या करिता सर्व कायदे मिळवून इतरांना तो काडीनी सवलत देण्यास तयार नसे यांमुळेच प्री स्टेटचा प्रे सर बॉन वॅड याच्या

बरोबर क्रूररचे कधी पडले नाही. मॅडनंतर रीट्स प्रेसिडेंट झाला. त्यावेळी क्रूररने सर्व बोअर लोकसत्ताक राज्यांना त्यांच्या स्वातंत्र्यावर घाला आल्यास एकमेकांना परस्पर मदत करण्याचा संघनपर ठराव केला, पण त्या ठरावाने प्रोटेस्टला काही मदत न होता क्रूररने माग मिटि. शक्तिवद् त्याची वारंवार मदत घेतली. याप्रमाणे क्रूररने आपला एक कावा तर साधलाच. पण त्याच्या पुढे चडून जाऊन मिलनर बैठकीत कोणतीही सवलत इतरांना पावण्याची नाही अशा निश्चयाने तो आला. त्या बैठकीत मताधिकार देण्याचे त्याने वरकणी कबूल केले पण त्याला दुसऱ्या इतक्या अनेक अटी घातल्या की ते सर्व ठीक होते हे उघड दिखत होते. मिलनरने जी जी म्हणून सूचना पुढे मांडली तिला झालेव्हालच्या स्वातंत्र्यास याने पक्षा पोहोचिले असे क्रूररचे ठराविक उत्तर मिळत गेले. अर्थात हो बैठक अयशस्वी झाली. पुढे १८९९ आक्टोबरमध्ये प्रेट-नितनबरोबर पत्रव्यवहार होऊन शेवटी झालेव्हाल सरकारने निर्वाणीचा खलिनाहि पाठविला व तापठताप झालेव्हाल व प्रोटेस्ट यामधील बोअर लोकांनी नाताळ व केप कॉलनी यावर स्वारी केली. १९०० मध्ये ब्रिटिश कोनेने ब्लेएम फ्रीटिंग व प्रेटोरिया हे प्रदेश व्यापले. त्यावेळी स्वतः वृद्ध पणामुळे रणांगणावर जाण्यास असमर्थ असतानामुळे क्रूरर आपल्या कार्यकारी मंडळाच्या सहायाने युरोपात जाऊन तिक-जाल राष्ट्राची मध्यस्थीरूपी मदत मिळविण्याच्या खटपटीस लागला. परंतु त्यात त्याला विलकुल यश आले नाही. यापुढे राजकारणात त्याचे महत्त्व उरलेच नाही तेव्हा तिकडेच मुद्दे येथे राहून त्याने स्वतःचे बरिज सिद्धून प्रसिद्ध केले १९०४ जुलै १४ रोजी तो जेनेबा बरोबरानजिक फ्रेन्स येथे मरण पावला प्रिटोरिया येथे त्याच्या तिसऱ्या बायकोच्या घडग्यातच त्याचे शव पुरण्यात आले त्याच्या एकंदर तीन बायका झाल्या. त्याचे कुटुंबहि मोठे होते. प्रिटोरिया येथे क्रूररचा एक पुतळ्या स्थापला त्यावेळी क्रूररच्या बायकोच्या इच्छेवरूनच क्रूररच्या लोक्यावरील टोपी उताणी ठेवण्यात आली, कारण असे बी, तीत पावसाचे पाणी आपोआप साचाले व ते पड्याना पिण्यास उपयोगी पडतं.

क्रुन्स्टाड—हे ऑरेंज रिव्हर कॉलनीचे शहर असून रेल्वेने ब्लेएमफ्रीटनच्या द्वांन्येस १३० मैल व जोहान्सबर्गच्या नैर्ऋत्येस १३० मैल आहे. १९०४ साली येथील लोकसंख्या ७१११ होती हे शहर व्हाल्सबानदीच्या तीरावर असून समुद्रसपाटीपासून ४४८९ फूट उंच आहे हिऱ्याच्या व कोळसाच्या व्यापाराचे हे केंद्रस्थान आहे येथील द्वाा भारोग्ग्यकारक आहे यागारचौकात रुच रिफॉर्म प्रार्थना-मंदीर आहे. १९०२ च्या ऑगस्टे बोर युद्धात ब्रिटिसांनी ब्लेमेफ्रीटन काबीज केलेवर ऑरेंजम्रीस्टेच्या बोर लोकांनी हे रागधानीचे शहर केले. लवकरच लॉड रॉबर्ट्सने हे

काबीज केले. लेस येथे हिऱ्याच्या व व्हाोर कॉन्टेन येथे कोळ-साच्या खाणी आहेत.

क्रेक—इ. स. १३९९ या वर्षी सयाममध्ये बाईड धर्माचा प्रसार होण्यास सुरुवात झाली असे म्हणतात. ज्या राजाच्या अमलाखाली या प्रसारास सुरुवात झाली त्या राजाला पुराणकथेमध्ये केक हे नाव दिले आहे. बाईड धर्माच्या लक्ष्मणार्थ त्याने इ. स. १४२ पासून सुरुवात होणारा लोकां-मध्ये वाचलेला हाक स्थापन केला

क्रेसी—क्रान्त्वाच्या उत्तरभागातील कोसी गिमागातील एक शहर. हे मेई नदीच्या काठावर पडले आहे. येथे १३४६ च्या आगष्ट महिन्याच्या २९ व्या तारखेस तिसऱ्या एडवर्डच्या नेतृत्वाखाली ईंग्लंड व व्हॅलाइका फिलिप रामा याच्या नेतृत्वाखाली फ्रेंच लोकांमध्ये युद्ध होऊन इप-आस मोठा गय मिळाला

कोपोटकिन—(१८४२-१९२१) हा रशियन भूगोल-शास्त्रज्ञ, ग्रंथकार व क्रांतिकर्ता पुण ६ स १८४२ मध्ये मास्को येथे जन्मला त्याचा बाप सरदार होता. त्याची आईहि मोठ्या कुळातील असून तिला विधेची फारच अभि-रुची होती वयच्या पधराण्या वर्षी कोपोटकिन त्या त्याच्या बापाचे सरदाराच्या मुलाकरिता स्थापन झालेल्या लष्करी शिक्षणाच्या शाळेत दाखल केले लष्करी शिक्षण घेत असताना त्याने इतर विषयांचा आस्थापूर्वक अभ्यास केला विशेषतः फ्रेंच बाइमय इतिहास गाऊडे रयाने लक्ष्य पुरविले रशियातील शेतकरी पगाल्या स्थितीबद्दल त्याला फार वाईट वाटत असे व शेतकऱ्यांच्या हितसंभवा-विषयी त्याचे लक्ष्य शेवटपर्यंत वाढतच गेले याच गुमारास रशियात एक नवीन प्रकारची क्रांतिकारक चळवळ उदयास येऊ पहात होती त्या चळवळीमध्ये कोपोटकिन हा उत्ता-हाने भाग घेऊ लागला इ. स. १८९२ मध्ये त्याने आपले नाव कोसाक स्वाराच्या तुकाडीत दाखल केले पुढे काही दिवस टॅन्सवैकेलियाच्या गव्हर्नराचा सेक्रेटरी या नात्याने काम केले. इ. स. १८९४ मध्ये भूगोलशास्त्रज्ञांनी उत्तर मॅन्चूरियाची पहाणी करण्याकरिता एक कमिटी नेमली गेली, त्याचा हा अध्यक्ष झाला. ही पहाणी झाल्यानंतर याने मॅन्चूरियाची पहाणी करण्याचे कामहि याने अंगिकारिले मध्य १८९८ मध्ये त्याचा फार कायदा झाला पुढे इ. स. १८९७ मध्ये त्याने ते.यातील कामाचा राणीनामा दिला सेंटपीटर्सबर्ग येथील विश्वविद्यालयात त्याने आपले नाव दाखल केले १८७३ मध्ये त्याने एक विद्वत्पूर्ण निबंध प्रसिद्ध करून त्याकाळचे आशिया राष्ट्रातील नकाशे कसे चुकीचे होते हे त्याने सप्रामाण सिद्ध केले इ. स. १८७१ मध्ये त्याने फिनलंड व स्वीडनमधील हिमवर्तलीन प्रस्तरावशेषे शोधून काढले, पण आणखी नवीन छावण्या-पेक्षा पूर्वी झाले आहेत तेच शोध जनतेत फैलावण्याचे काम त्याला अधिक प्रिय वाई लागल्यामुळे तो सेंटपीटर्सबर्ग परत आला व त्याने क्रांतिकारक पक्षांना मार्ग

इ स १८७२ मध्ये तो जीनिव्हा येथील सार्वराष्ट्रीय मजूर सघाचा सभासद झाला पण या सघाची मते त्याला म्हाळ बाटल्यामुळे त्याने रशियात अधिक जहाल मताचा प्रसार करण्यास सुचनात केली इ स १८७४ मध्ये त्याला पकडण्यात आले पण इ स १८७६ मध्ये त्याने आपला कथा-वधा सुटका करून घेतली व ता इंग्लंडमध्ये आश्रयार्थ आला थोडक्याच दिवसांनी तो स्विट्झर्लंडमध्ये गेला तेथील जुरा मेडरेशनचा तो सभासद झाला या सत्येतेक त्याने एक वर्तमान पत्र सुरू केले मधून मधून तो क्रांतिकारक चळवळीसंबंधीची छोट्या पत्रकंही प्रसिद्ध करीत असे इ स १८८१ मध्ये रशियाचा झार दुसरा अलेक्झांडर याचा जून झाला त्यामुळे स्विट्झर्लंड सरकारन त्याला आपल्या देशातून हद्दपार केले लडा येथे एक वर्षे काढायवर तो रॉमान येथे परत आला पण तो सार्वराष्ट्रीयमजूरसघाचा सभासद आहे या सन्मानावर मॅच सरकारने त्याला पकडून पाच वर्षांची शिक्षा ठोठावली पण फ्रेंच राष्ट्राभेत त्याच्या तर्फे पुष्कळांनी त्याच्या सुटकेबद्दल चळवळ केल्यामुळे त्याची सुटका झाली सुटका झाल्यानंतर तो लंडन येथे राहण्यास आला एन्सायक्लोपिडीया ब्रिटानिकात त्यान रशियासंबंधी बरेच लेख लिहिले याशिवाय दि स्टेट इन्स पाईट इन् हिस्ट्री (१८९८) फोर्डस, फॅक्टरिंग अंड व्हॅरिअस (१८९९) मॉडर्न सायन्स अंड अनॉकिझम (१९०३), रशियन लिटरेचर इत्यादि पुष्कळच ग्रंथ त्याने लिहिले लंडन येथे पुष्कळ वर्षे काढल्यानंतर कोर्पोट्रिकन ह्या रशियामध्ये इ स १९१७ मध्ये परत आला इंग्लंडमध्ये असताना इंग्रज लोकांनी त्याला चांगल्या रातीने कागविले होते रशियामध्ये येताच लंडन गव्हर्नमेंट एक पत्र लिहून त्याने त्याबद्दल गौरवपर उद्गार काढके रशियामध्ये मान तो ज्या आशेन परत आला ती आशा फलरूप होण्याचे बाजूला राहून त्यास निराशेचे जीवन काढणे लागले बोल्शेविकांच्या अमलावरुद्ध तो फडक टोका करीत असे याबद्दल रशियातील नव्हाल पक्ष त्याला पाण्यात पहात होता त्यामुळे त्याला फार वाईट वाटत असे अशा स्थितीत फेब्रुवारी ता ८ इ स १९२१ मध्ये तो मास्को येथे मरण पावला

कोमाइट—कुमित (कोमियम) व लोहस (कोसड) यांचे प्राणिद झाला कुमित लोह किंवा कुम लोहाची अशो-थित धातू असंही नाव असून कोमियम व त्याचे संयुक्त पदार्थ मुख्यत धापासूनच मिळतात त्याचे समकोण अष्ट कोनाकृति स्फटिक असतात. परंतु ते बहुधा लहान लहान गोळ्याच्या रूपात आढळते दिशण्यात ते लोहजुनकीय लोखनासारखे दिपते, परंतु त्याच्या अग्नी लोहजुनकीय गुण असल्याने तो फार थोडा अष्टतो त्याचे विशिष्टगुण ४.५ आहे औपपातिक संकेताप्रमाणे त्यामध्ये २५ प्राणिदाचे प्रमाण ३६ व लोहस प्राणिदाचे प्रमाण ३२ असल्याचे परंतु बहुतेकदा लोहस प्राणिदाच्या ऐवजी अंशत म्याग्नेशिया

व कुमप्राणिदाऐवजी अल्युमिना व लोहप्राणिद आल्यासुद्धे खनिज धातूत कुमप्राणिदाचे प्रमाण ४० ते ५० पेक्षा ज्यास्त नसते उत्कापातातून पडलेल्या लोहात व दगडात हे इव्य सापडते. हर्जी कॅल्कोर्निया, तुर्कस्तान, उरलपर्वत व न्युझीलंडमध्ये दून डागर व शेडरलडात उन्स्ट येथे खाणी-तून हे खनिज काढतात

रंग व रंगीत बिंदे करण्याला लागणारे कुमसंयुक्त पदार्थ तयार करण्याकडे, त्याच प्रमाणे कुम पोलाद करण्याकरिता या इव्याचा पुष्कळ उपयोग केला जातो

त्रोचद्वीप—पृथ्वीच्या सप्तमहाद्वीपात पाचवे हे धर्तो दाच्या पलीकडे असून याचा विस्तार अथवा रुंदी सोळा लक्ष योजने आहे व यास तितक्याच रुंदीच्या क्षीरसमुद्राचे वेटण आहे येथील अधिपति त्रियव्रत राजर्षीचा पुत्र धत पृष्ठ असून त्यात त्रोच नामक एक अय्यत मोठा पर्वत आहे त्यावरूनच यास त्रोचद्वीप असे नाव पडले आहे यात शुक्र, बर्धमान, भोजन, उपबर्हिण, नंद, नदन आणि सर्वतोभद्र असे सात पर्वत आहेत आणि अभया, अभुतोषा, आर्यका, तीर्थवती, वृतिरुपवती, पवित्रवती आणि शुक्रा अशा सात नद्या आहेत धृतापुत्रांनी या द्वीपाचे वर्षे सलग सात भाग करून, आपल्या सात पुत्रास यांचीच नावे ठेवून विभागून दिले असत [भाग १ अ २० देवी भा स्क ८ अ १२]

ह्याइव्ह—(१७१५-१७७४) रॉबर्ट ह्याइव्ह हा इंग

डात थोपुशॉयर परगण्यात स्टिचे येथे ता २९ सप्टेंबर १७२५ रोजी जन्मला याचा व.प.वकील होता ह्या लहानपणी धाडशी व हुड असे फारशी विया नसल्याकारणाने त्याला त्याच्या कापाने खटपट करून ईस्ट इंडिया कंपनीत कारकुनीची

जागा देवविला तो इ स १७४३ त मद्रासेस आला त्यावेळी कारकुनीच्या जागेला व्यापाराची चांगली माहिती लागे पण ती याला मुळीच नव्हती व त्यामुळे पैसाही त्याला फारसा मिळना ह्या काळ विपत्तीत एकलव्योप्यासारखा त्याने घालविला पितृव्यान आत्महत्या करण्याबाहेर त्याने दोन वेळा प्रयत्न केला परंतु प्राण गेला नाही हे पाहून, माझ्या जगण्याचे काही तरी प्रयोजन आहे असे त्याने ठरविले शेवटी

त्याला घरां जावेत वाटले. त्यावेळचा मद्रासचा गव्हर्नर त्याला चांगले वागवी. इ. स. १७८३ त फ्रेंचांनी मद्रास घेतले, तेव्हा पळून गेलेल्या इंग्रजात हा होता. पळतांना त्याने मुसलमानी वेष्ट घेतला होता. याच सुमारास डेव्हिडच्या फिझपावर फ्रेंचांनी हल्ला केला पण त्यांत त्यांचा मोठ झाला. या चकमकीत फ्राइडहने प्रथम हातात शस्त्र घेतले. नंतर इंग्रजांनी पाडेचरीस वेढा दिला. त्यावेळीं यानें तरवार गाभिली. इंग्रजांनं यानंतर देवीगोटा घेतला तेव्हा हा लेफ्टनंट बनला. पुढें बालकोष्ठावरील हल्ल्यांत याचें व कॅप्टन मिनेनचें जमलें नाही म्हणून तो मद्रासला परतला. पुढें इ. स. १७५१ त निजनापल्लीच्या वेळांत यानें कारकुनाची जागा कायम गी सोडून लष्करात नौकरी धरली मिचनापल्लीस मर्हमद अझी हा फ्रेंचांनी (चंदासाहेबांनं) अडकवून ठेविला होता. तेथील इंग्रजांच्या सैन्यांत अत्यंत बेशिस्ती होती तेव्हा फ्राइडहने चंदासाहेबास तेथें तसाच सोडून एकदम अर्कोटवर (चंदासाहेबाच्या राजधानीवर) ता. ११ ऑक्टोबर सन १७५१ रोजी हल्ला केला व किझा काबीज केला. तेथें मुसलमानी फौज घोडी होती; शिवाय चंदासाहेबांनं पाठविलेली कुमक उधारी आली. त्यामुळे राजधानीं सहजासहजी पडली. चंदासाहेबांनं आपला मुलगा राजेसाहेब याला अर्कोटवर पाठविलें. त्यानें अर्कोटला वेढा दिला तेव्हां फ्राइडह यात कोंडला गेला. तटाला सिडारें पडली पण राजेसाहेब आत घुसेना, अन्नसमुषी संपल्यावर आपोआप इंग्रज शरण येईल असे त्याला वाटलें. ही ठिकाई त्याला नडली. पुढें मोहरमच्या एके दिवशीं गोर्याचा हल्ला करावयाचा त्यानें घेत केला, तो फितुरीमुळें फ्राइडह यास समजला. त्यामुळें राजेसाहेबांच्या लडाईचें काम विनविलें, शेवटीं त्यानें ५० दिवस चालविलेला वेढा उठविला. या वेळामुळें फ्रेंचांच्या वजनास उतरतो फळा लागून इंग्रज बरचड बन्द लागले याच सेव्हात हिंदी लोकांनी आपण पेज पिऊन इंग्रजास भात दिला. या व पुढील मेहिमात मराठे (सुतारराव घोरपडे व तंजावरकर) यांनी इंग्रजाचा पक्ष घेतल्यामुळें अखेर त्याचा जय झाला. मद्रानहुनहि फ्राइडहला मदत आली. त्यामुळें त्यानें अरणी येथें राजेसाहेबाचा पराभव केला (१७५१). नंतर तो मद्रासेस परत गेला. तेव्हा राजेसाहेबांनं परत सर्व प्रात काबीज केल्याचे ऐकून तो मार्गे फिरला. कावेरीपास येथें दोघाची गाठ पडली व मोठ्या युक्तीनं फ्राइडहनें जय मिळवला, आणि स्वयंराज व पिंगलपट हे दोन किले त्यानें घेतले. मद्रासला परत आल्यावर आपल्या एका स्नेहाच्या मास्करिन नावाच्या सहिष्णीशी त्यानें लग्न केलें व बाखेर प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यामुळें १७५३ त तो विलायतेस गेला. या वेळीं दोन लालांची माया त्यानें जमविली. इ. स. १७५६ मध्ये इंग्रजांचे व सिराजदौल्लाचें बाकईं आलें होतें. कलकत्तेवर इंग्रज फार संकटात होतें. अशा वेळीं इंग्लंडहून आलेला वाटसन व फ्राइडह यांस बंगालांत पाठविलें फ्राइडह

नुकताच मद्रासला विलायतेहून गव्हर्नर म्हणून आला होता. सिराजदौल्ला मिटतें घ्यावें असा मद्रासकारांचा हेतु होता. परंतु फ्राइडहनें हुबळीस उतरल्याबरोबर लगेच सिराजला चढाईची पत्रे लिहिण्यास सुरुवात केली. त्यानें कलकत्त्याचा विलयम किझा काबीज केला. यावेळीं तत्प्रस्थ इंग्रजात भोंजणें सुरू होतें. फ्राइडह वीस अभिय सजला होता. तो फॅपनीचा व बॅटसन हा राजाचा नोकर असल्यानें त्यांची आपसात सुरस लागली होती. फ्राइडहनें हुबळी घेतली तेव्हां सिराजनें त्याच्याशी तहाची वाटाघाट सुरू केली, पण त्यानें ती टाळली व दोघाची लडाई कलकत्त्यास होऊन उभय पक्षाचें सारखेंच नुकसान झालें. तेव्हा अलोनगर येथें तह झाला (१ फेब्र. १७५७) युरोपात १७५७त फ्रेंच इंग्रजांचे युद्ध सुरू झाल्यामुळें ब्रह्मनगरच्या फ्रेंच गव्हर्नरानें इंग्रजांची काही एक खोडी काढली नसताहि फ्राइडहनें त्याच्यावर एकाएकी हल्ला बेल. फ्रेंचांनी शायीन बचाव केला. यावेळीं फ्राइडहचा पराजय झाला असता पण बॅटसननें आयत्या वेळीं मदत केल्यानें स्थला जय मिळाला. तो धाडशी असला तरी कठिण प्रसंगी त्याची साराबळ उडे. त्याच्या आयुष्यातील सर्व मोठे प्रसंग अशा धरसोडीनेंच पार पडले आहेत. ऐन आणीबाणीच्या वेळीं त्यानें स्वतःच्या हिमतीनें मनाचा निधन करून पराक्रम गाभविला असें पडलें नाही या लडाईत नंदकुमार व एक फ्रेंच या दोघांच्या फितुरीनें इंग्रज विजयी झाले. याच वेळीं पातशाहा आपल्यावर चालून येत आहे असें समजल्यावरून सिराजनें फ्राइडहला मदतीस बोलाविलें. तो या संधीची वाट पहात होता. अलोनगरच्या तहाचा वाटेल तसा अर्थ करून फ्राइडहनें आपल्या मागण्या वाढविल्या व स्वतः सिराजच्या प्रजेस प्राप्त देऊं लागला. काहीतरी कुरापत कोंडून सिराजचें राज्य स्वाहा करणाचा घाट त्यानें घातला. सिराजनें इंग्रजास भेटण्यापूर्वी नजराणे द्यावे, फ्रेंचाच्या सर्व बखारी इंग्रजास लाग्या, त्यांना सर्व बंगालचा व्यापारास परवानगी असावी वगैरे अटी फ्राइडहनें घातल्या, त्या सिराजनें अमान्य देख्या. त्यावेळीं सिराजला पदच्युत ब्रह्मणाचा बेट त्यानें केला व त्यास सिराजचा सेनापति मीरजाफर हा फितूर होऊन मिळाला. सिराजच्या दरबारी बॅट हा इंग्रजी बकील होती, त्यानें व फ्राइडहनें हीं सर्व फारस्यानें रचली. बरुत त्यानें मिराजास गोड पत्रे लिहून कटाचा सुगावा लागू दिला नाही. या कटात उभीबंद हा साबकार होता. त्याला फ्राइडहनें अगदी हातोडाशी फसविलें (उभीबंद पदा). मीरजाफर फितूर झाल्याचे सिराज याला कळलें तरी त्यानें त्याला बडतर्फ केलें नाही. फ्राइडहची लडाई मात्र त्याला समजली व दुग्दी तह मोडला असें त्याला पत्र लिहून तो शस्त्रीस आला. यावेळीं फ्राइडह धरसोडीनें वागत होता, कोणावरहि त्यानें पुरा विश्वास टाकला नाही. त्यानें पाच इंग्रज फौज पाठविण्याचें मीरजाफरास वचन दिलें होतें, परंतु त्याच्या जवळ घारे बावीसशें सोक व मोठ्याच तोफा होत्या.

सिराजवर आपण एकदम हडा करावा असे त्याने ठरविले. त्याने आपले सैन्य आगरात सुरक्षित ठिकाणी ठेविले होते. सिराजचा मुख्य सेनापति मीरमदन मेहतावर व मीरजाफर फितूर झालेला पाहून सिराजने सुरेशदावादेश परत फिरण्याचा हुकूम केला व त्यामुळे सर्वत्र गोंधळ माजला खरी लढाई येथे झालीच नाही. सिराज उगाच घबरून पळाला (१३ जून १७५७). पुढे दोन तीन दिवसांनी झाडवने फितुरी मीरजाफरास सुरेशदावादेश नेऊन गद्दीवर बसविले व गुप्त कराराप्रमाणे बक्षिसाची मगणी केली. एकंदर एकूण सत्त्वादीन फोटी रुपयाची होती. मोठ्या कटाने मीरने ती भरली. त्यात सुद्धा झाडव्हाला तेव्हात लाख, चाळीस हजारची एकूण मिळाली. ही निव्वळ फूट असल्याने ईंग्लंडात याबद्दल मोठा गवगवा झाला. परंतु आपण हे गैर केले असे झाडव्हाला कधीच वाटले नाही. हिंदी लोकात फूट पाहून आपला फावा साधण्याची युक्ति प्रथम झाडव्हानेच अंमलात आणून, इंग्रजी राज्याचा पाया घातला. मीरजाफरासहि पुढे झाडव्हाने छळले बाकीच्या उगवणीबद्दल त्याने त्याच्याकडून पंचवीस लक्षांचा मुलुख हुवाढला (इ. स. १७५८), सैन्या बद्दल प्रांतातील लोत्याला मक्का कंपनीस देवविला आणि स्वतःस सहा हजारची मनसबदारी मिळविली व आपण पातशाही अमीर बनला. त्याने सहा हजार पायदल व पाच हजार घोडदल ठेवावे व त्याबद्दल पातशाहाने त्याला सात लक्षांची नेमणूक घावी असा याचा अर्थ होता. परंतु त्याने फौज न देवता एकूण मात्र मागितली व मीरजाफरने परभारे कंपनीच्या जहागिरीतून वसूल करण्यास त्याला परवानगी दिली. यामुळे कंपनी व झाडव्हाभर्ये याबद्दल तेंढा उत्पन्न झाला. या सुमारास तो कलकत्त्याच्या कॅनिस्टलचा अध्यक्ष झाला होता. इ. स. १७५९ त बाहाग्याने मीरजाफरवर हमारी केली तेव्हा हा त्याच्या मदतीस गेला होता. नंतर

वेळी मिळविली नंतर कंपनीच्या नौकराचे पगार त्याने वाढवून त्यांनी चजराणे घेऊं नयेत व खासगी व व्यापारांत भाग घेऊं नये असे ठरविले, सैन्यात सुधारणा केली, तोपखान्याचे सर्व गोळेदाज युरोपियन नेमले, एकहि हिंदी नेमला नाही. हल्लीहि हीच पद्धत अंमलात आहे. यानंतर तो परत बिलायतेस कायमचा गेला. तेथे त्याने फार पैसे खाल्ले या आरोपावर त्याची चौकशी पार्लेमेंटात सुरू झाली (मीरजाफरने आपल्या मृत्युपत्रात त्याला ५ लक्षा रु. देऊन ठेविले होतेच). पुष्कळ वादविवाद होऊन व त्याने वंगालच्या पाहिल्या सकरांत २३ लक्षा ४० हजारची माया जमविली खरी परंतु ती कशी जमविली त्यावर वाद न घालता अखेर एकमताने “ त्याच वेळी त्याने स्वदेशाची मोठी व स्तुहणीय कामगिरी केली ” असा निकाल देण्यात आला व त्याला निर्दोषी ठरविले. त्यावेळी झाडव्हानेहि आपले समर्थन केले. तो उमींचंदाच्या फसवणुकीबद्दल म्हणाला की “ मला त्याबद्दल यत्किंचितहि वाईट वाटत नाही. एवढेच बव्हेंतर वेळ आस्पास शमरदा मी पुन्हा अलेंच करीन. ” यानंतर लवकरच १७७४ च्या नोव्हेंबरमध्य त्याने आत्महत्या केली. याला अफूचे जबरदस्त व्यसन लागले होते. [अयुयनाट, सर विलसन, मॅडेसन, कॅरिसोली यांची झाडव्हाची चरित्रे]

हासिअस, खडालर जुलिअस इम्यान्युएल (इ. स. १८२२-१८८८).—एक जर्मन पदार्थविज्ञानशास्त्रवेत्ता. याचा जन्म जर्मनीतील कास्लिन गावां झाला. इ. सन १८४० ते १८४४ ज्येष्ठ त्याने बर्लिन विश्वविद्यालयात अभ्यास केला. इ. सन १८४८ साली त्याने विश्वविद्यालयाची पदवी मिळविली इत्युपरि येथील विविध कलाशाळेत त्याला इ. सन १८५५ साली प्रोफेसर नेमण्यात आले इ. सन १८६७ साली त्याची बॅन येथे प्रोफेसरच्या जागेवर नेमणूक झाली. प्राज्ञो-वर्मन युद्धात त्याने वाहतुकीच्या तुकडीचे अधिपत्य

द्व्याच्या अर्ध्या मध्यमपथ किती असावा यासंपर्काची गणना त्यानेच प्रथमतः केली. "विद्युद्विद्येपणाविषयी त्याने अशी कल्पना पुढे मांडली की, विद्येपणधर्मी द्रावणांत अर्ध्या गोळा बदलत असल्यात व विद्युद्व्याच्या योगाने या अर्ध्या एका विशिष्ट दिशेने गति प्राप्त होत असावी" ही कल्पना शास्त्रज्ञास इ. सन १८८७ सजापर्यंत पटली नाही परंतु १८८७ साली एच. ए. आन्हेनस याने ही कल्पना विद्युद्विद्येपणास उत्तम प्रकारे लागू पडते असे दाखवून दिले.

क्रोजपेट—म्हैसूर संस्थान. बंगलोर गिल्याच्या चन पट्टण तालुक्यातील एका लहान विभागाचे मुख्य ठिकाण. हे अक्षांवी नदीवर वसले आहे. १९११ साली याची लोक-संख्या ३५०९ होती. हे गाव इ. स. १८०० त सरकारी झोन या ईंग्रजी रेसिडेण्टाने वसाविले त्यावेळी येथे थारमीर अपवा घोडेस्वाराने ठाणे होते. येथील मुखलमान रेतामाचे किडे पोसण्याचा व रेतीम काढण्याचा धंदा करितात येथे १८७० त स्तुतिविभासिटीची स्थापना झाली.

क्रोरोफॉर्म—मधुर वास व दृक्कर चव असलेले रंगहीन व सांप आणणारे द्रवरूप औषध. हे इथिल अल्कोहल किंवा अॅसिटोन (सारख्या कार्बनाच्या एखाद्या संयुक्त पदार्थावर विरंजन गुणोची क्रिया झाली असता मिळते थंडीने क्रोरोफॉर्म गोठतो व तो ९१° से. ला वितळतो; व ९१.२° से. ला उकळतो. त्याचे विशिष्टगुरुत्व १.५ आहे. चरबी, अल्कोलॉइड्स, आयोडिन वगैरे पदार्थ त्यात लवकर द्रवतात.

वैद्यकीय—क्रोरोफॉर्म मूल देण्यासाठी हुंगविण्याची पद्धतिः—शक्किया करण्यासाठी रोग्यास तास अर्धा तास वेष्टुद अवस्थेत ठेवणे ही जबाबदारीची गोष्ट आहे. ज्या माणसाने पूर्वी रोग्यास क्रोरोफॉर्म हुंगविला नाही त्यास तो देण्यास लागू नये. कारण रोगी दगावण्याचा संभव असतो. रोगी हृदयक्रिया बंद पडून दगावतो किंवा श्वसन-क्रिया थांबून दगावतो याबद्दल मतभेद आहे. ती हुंगविण्याने पुढील सूचना घ्यानांत ठेवाव्या म्हणजे सहसा अपघात होणार नाहीत.—(१) रोग्यास आदले दिवशी संध्याकाळी एवढे अंगर नसती यावा. (२) शक्कियेच्या दिवशी त्यास मूल देण्याच्या आगेदर ४-६ तास काहीही खाण्यास देऊ नये. दिलेच तर अन्नार्द्र देऊ नये. पातळ अन्न (दूध, चहा वगैरे) पोडेंच द्यावे. (३) क्रोरोफॉर्म हुंगविण्यासाठी कुणा, वाटली व नाकाशी घरावयाची टोपी असलेले यंत्र मिळते. परंतु ते महान जपून त्याची आवश्यकता असतेच असे नाही. तागाच्या कापडाची बुट्टी घडी द्रोणाच्या आकाराची, नाक व तोंड यांवर धरता येईल येवढी मोठी करून तीत येथेथे थोडोको असा ३० पर्यंत घेव क्रोरोफॉर्म घालावा व नाकापासून जरा अंतरा-पर तो द्रोण घटन रोग्यास सावकाश अंक गोण्यास घाणावे, म्हणजे सहज मूल देण्यास मदत होते. (४) ही प्रयत्नावरया होय. यांत रोगी-विशेषतः दाहत्यान रोगी-धडपड कर-

ण्याचा संभव असतो म्हणून धडपड होते असे दाहत्यास मदतनिष्काडून हातपाय अंमळ दाबून घरावे व द्रोण नाकाशी आणली जवळ घरावा व आणली थोडे घेव द्रोणांत घाडावे म्हणजे धडपड गावेल (५) नाडी व श्वसनक्रिया नीट चालत आहेत हे कानशीलाजवळची नाडी व पोटा अंगर छातीच्या हालचालीकडे अविरत लक्ष ठेवून पहाता येते. (६) एखादेवेळस त्यास थाबतो. त्यावेळी रोग्याचा कृत्रिम श्वासेच्छवास सुरू केला पाहिजे. (७) गुंगी आल्यावर काही रोग्याची गोम घशाशी गोळा होऊन गुदमरा होतो. तो होऊ नये म्हणून गुंगी आल्यावर एका विशिष्ट चिम-ट्याने जीभ पकडून तोंडावाहेर तो चिमटा लोंबत ठेवतात. ही सावधानी घेणे फार प्रचलत आहे. (८) तसेच रोग्याची छाती, पोटा व कमर यातमोवती घट घले असतील ती सेल केळीच पाहून घेत. (९) शक्किया कादट जागेत करूं नये. (१०) शक्कियेस आरंभ करण्याइतकी गुंगी आली की नाही हे पहावे. जेव्हाची पापणी उघडून धुवुन्यास स्पर्श करूं लागले तर पूर्ण वेष्टुद अवस्थेत रोगी पापण्या गच्च मिटून घेत नाही. (११) रोग्यास दर पाच तास भिनिटाने क्रोरोफॉर्मचे २० ते ३० घेव द्रोणात पाडून हुंगवात द्यावे, म्हणजे रोगी मर्त्येच शुद्धीवर येऊन धडपडून शक्कियेत व्यत्यय आणणार नाही. (१२) नक्कीके डाक्टर वमी क्रोरोफॉर्म देतात ते चागले नाही व क्रोरोफॉर्म अधिक दिल्याने धोका असतो. जेव्हाच्या कलनिका गुंगीमर्त्ये जी अति घांरक झाली असते ती फार मोठी होते. अशा वेळी अधिक हुंगविणे बंद अंगर जपून करावे. (१३) चांगली गुंगी असली म्हणजे रोगी झोपेप्रमाणे अंगर ल्याडून बऱ्याच मोठ्याने अफाळ बिकाळ चोरतो. (१४) तोंड, घसा, दात या ठिकाणी शक्किया असल्यास जवळ उकलेला ठेवण्याच्या योजनेचे दैर्घ्य अंगर दाताच्या कवळीमर्त्ये दोन्ही बाजूस मोठी घुबे घालून काही वेळ शक्किया घाववून मधून मधून क्रोरोफॉर्म हुंगविण्यास अवसर द्यावा लागतो. (१५) शक्किया आटोपताक्षणी तावडतोव हुंगविणे बंद करावे व त्या अर्ध-वट गुंगीत त्याची जखम व पट्ट्या बांधणे उरकून घ्यावे. (१६) रोगी पूर्ण शुद्धीवर येईपर्यंत स्थापासून मूल देणाराने जाऊ नये (१७) शक्कियेनंतर ३१४ तास अन्न देऊ नये. अन्न खाऊ घातल्यास शक्किया चाहू असता अंगर नंतर घातांचा संभव फार असतो म्हणून उपलभ्यमान घरी. (१८) सर्व रोग्यांचे हृदय मूल देण्याच्या आगेदर तपासावे. ते विकृत असल्यास अंगर रोगी फार वृद्ध व अशक्त असल्यास पारव जपून मूल हुंगवावी. येथेप्रमाणे मुख्य गोष्टीविषयी दक्षता ठेवि-ल्याने अपघात होण्याचा संभव टळतो.

फिटो-इन्वेडोरीची राजधानी. दक्षिणअक्षांस १४°४५' पश्चिम रेखांस ७९°४५' यांचेवर ही आहे, ही प्रांतिक महासाग-राच्या किनाऱ्यापासून सुमारे ११४ मैलांवर व थ्यायाविलच्या

सिराजवर आपण एकदम झुळा करावा असे त्याने ठरविले. त्याने आपले सैन्य आचाराईत सुरक्षित ठिकाणी ठेविले होते. सिराजचा मुख्य सेनापति मीरमदन मेल्हावर व मीरजाफर फिरोज झालेला पाहून सिराजने मुझिदाबाद परत फिरण्याचा हुकूम केला व त्यामुळे सर्वत्र गोंधळ माजला. खरी लढाई येथे झालीच नाही. सिराज उगाच पाचरून पळाला (२३ जून १७५७). पुढे दोन तीन दिवसांनी झाडूहने फिरोज मीरजाफरास मुझिदाबादस नेऊन गादीवर बसविले व शुभ कराराप्रमाणे बक्षिसाची मागणी केली. एकंदर रकम सव्वादोन कोटी रुपयाची होती. मोठ्या कटाने शीरने ती भरली. त्यात पुढे झाडूहला तेवीस लाख, चाळीस हजारची रकम मिळाली. ही निव्वळ फूट असल्याने इंग्लंडात याबद्दल मोठा गवगवा झाला. परंतु आपण हे गैर केले असे झाडूहला कधीच घाटले नाही. हिंदी लोकात फूट पाडून आपला कावा साधण्याची सुरीत प्रथम झाडूहनेच अंमलात आणून, इंग्रजी राज्याचा पाया घातला. मीरजाफरासहि पुढे झाडूहने छळले. बाकीच्या उगवणीबद्दल त्याने त्याच्याकडून पंचवीस लक्षांना मुलुख लुबाडला (इ. स. १७५८), साध्या बद्दल प्रातांतील सोन्याचा मफा कंपनीस देवविला आणि स्वतःस सहा हजारची मनसबदारी मिळविली व आपण पातशाही बमोर बनला. त्याने सहा हजार पायदळ व पाच हजार घोडदळ ठेवावे व त्याबद्दल पातशाहाने त्याला सात लक्षांची नेमणूक घावी असा याचा अर्थ होता. परंतु त्याने फौज न ठेवता रकम मान मागितली व मीरजाफरने परभारे कंपनीच्या जहागिरीतून वसूल करण्यास त्याला परवानगी दिली. यामुळे कंपनी व झाडूहमध्ये याबद्दल तेंढा उरवून झाला. या सुमारास तो कलकत्त्याच्या कैनिस्तराज अग्न्यक्ष झाला होता. इ. स. १७५९ त शहाजाहाने मीरजाफरवर स्वारी केली तेव्हा हा त्याच्या मदतीस गेला होता. नंतर आपल्या मनःप्रमाणे कलकत्त्यास व्यवस्था लावून तो १७६० च्या फेब्रुवारीन स्वदेशा परत गेला. येथे त्याला पक्षाघात लोंढे बनविले गेले त्याने तेथे कंपनीच्या कारमाराची थोडीशी सुधारणा केली. इकडे मीर कासीमला इंग्रजांनी गादीवर बसविले व त्याच्यापासून पुष्कळ पैसा उपटला. “कंपनीच्या मुलकी व लष्करी सान्या नौकरांनी लाव खाला.” तेव्हा ही स्थिति सुधारण्यास झाडूहला गव्हर्नर म्हणून तिसऱ्याने हिंदुस्थानात पाठविले (१७६५). या वेळी इंग्रजावर आयोध्येचा नवाब व दिल्लीचा बादशहा हे चालून गेले. परंतु त्याचा बक्षार येथे पराभव झाला. याचा फायदा घेऊन झाडूहने बंगाल, बहार व ओरिसा या तीन प्रातांची प्रख्यात दिवाणी सनद शहाअलमपासून मिळविली. या सनदेने कंपनी ही या प्राताची (४ कोटी उपद्राची) मालकाण झाली. कर्नाटक व दक्षिण या प्रातांतील इंग्रजांच्या प्रदेशाबाहेर दुसरी फर्माने त्याने या

वेळी मिळविली. नंतर कंपनीच्या नौकराचे पगार त्याने वाडवून त्यांनी नजाराणे घेऊन जयेत व खासगी व व्यापारांत भाग घेऊन नये असे ठरविले, सैन्यात सुधारणा केली, तोपखान्याचे सर्व गोळेदाज युरोपियन नेमले; एकहि हिंदी नेमला नाही. हद्दीहि हीच पद्धत अंमलात आह. यानंतर तो परत बिलायतेस कायमचा गेला. तेथे त्याने फार पैसे खाले या आरोपावर त्याची चौकशी पार्लमेंटात सुरू झाली (मीरजाफरने आपल्या मृत्युपत्रात त्याला ५ लक्ष ६. देऊन ठेविले होतेच) पुष्कळ वादविवाद झाले व त्याने बंगालच्या पहिल्या सफरीत २३ लक्ष ४० हजारची माया जमविली खरी परंतु ती कशी जमविली त्यावर वाद न घालता अखेर एकमताने “त्याच वेळी त्याने स्वदेशाची मोठी व स्पृहणीय कामगिरी केली” असा निकाल देण्यात आला व त्याला निर्दोषी ठरविले त्यावेळी झाडूहनेहि आपले समर्थन केले. तो उमीचंदाच्या फसवणुकीबद्दल म्हणाला की “मला त्याबद्दल यत्किंचितहि वाईट वाटत नाही. एवढेच नव्हे तर वेळ आल्यास शंभरदा मी पुन्हा असेच करीन” यानंतर लवकरच १७७४ च्या नोव्हेंबरमध्ये त्याने आरमहत्या केली. याला अफूचे जबरदस्त व्यसन लागले होते. [अर्जुनदा, सर विलसन, मॅसेसन, कॅरिस्मोली यांनी झाडूहची चरित्रे]

ज्ञानिअस, रुडाल्फ जूलियस इम्यान्युएल (इ. स. १८११-१८८८) — एक जर्मन पदार्थविज्ञानशास्त्रज्ञ. याचा जन्म जर्मनीतील कार्लिन गावी झाला. इ. सन १८४० ते १८४४ अर्धत त्याने बर्लिन विश्वविद्यालयात अभ्यास केला. इ. सन १८४८ साली त्याने विश्वविद्यालयाची पदवी मिळविली इत्युत्तर येथील विविध कलाशास्त्रांत त्याला इ. सन १८५५ साली प्रोफेसर नेमण्यात आले. इ. सन १८६७ साली त्याची बॅर्न येथे प्रोफेसरच्या जागेवर नेमणूक झाली. फ्रांको-जर्मन युद्धात त्याने वाहतुशीच्या तुकडीचे आधिपत्य स्वीकारून बरीच कामगिरी बजाविली १८८८ मध्ये बॅर्न येथे तो मृत्यु पावला.

त्याचे शोधः—प्रयोग करून शास्त्रीय शोध लावणारा या नात्याने ज्ञानिअस याने विशेष महत्वाची कामगिरी केली नाही. परंतु तो उत्तम गणितज्ञ होता, व त्याने गणिताच्या साहाय्याने अणुसंबंधाने कित्येक सिद्धान्त प्रस्थापित केले. त्याने कार्नेचे तत्व पुन्हा शास्त्रज्ञांपुढे मांडले व गत्युष्णतेचे सिद्धान्त या सत्त्वाच्या सहाय्याने अक्षम पायावर रचले. इसवी सन १८५० साली याने गत्युष्णतेचा दुसरा सिद्धान्त प्रस्थापित केला. हा सिद्धान्त याने पुढील शब्दात मांडला. “थंड पदार्थातून उष्णपदार्थांत स्वरूपरेणूने उष्णता जाऊ शकत नाही”. बाक्तेच्या येनासंबंधाने त्याने सिद्धान्तरूप बरेच शोध लावले. फ्रॅंकाय्क्स्वेलचे असे मत आहे की वायुरूपद्रव्याच्या अणूंच्या गतीचा सिद्धान्त ज्ञानिअसने वसविला, किंबहुना तो त्या सिद्धान्ताचा आद्य जनक आहे. वायुरूप

द्रव्याच्या अणूंचा मध्यमपथ किती अक्षाया यासंगण्याची गणना त्यानेच प्रथमतः केली. " विद्युद्द्विरेणपाविययी त्याने अशी कल्पना पुढे मांडली की, विद्युत्पथधर्मी द्रवणांत अणूंच्या जोड्या बदलत असाव्यात व विद्युत्बलाच्या योगाने या अणूंना एका विशिष्ट दिशेने गति प्राप्त होत असावी. " ही कल्पना शास्त्रज्ञांस इ. सन १८८७ सालपर्यंत पटली नाही परंतु १८८७ साली एस. ए. आन्हेनस याने ही कल्पना विद्युद्द्विरेणपास उत्पन्न प्रकारे उत्पन्न पडते असे दाखवून दिले.

झोजपेट—म्हैसूर संस्थान. बंगलोर जिल्ल्याच्या चन पठण तालुक्यांतले एका छद्मान विभागाचे मुख्य ठिकाण. हें अर्कावती नदीवर वसले आहे. १९९१ साली याची लोकसंख्या ३५०६ होती. हें गांव इ. स. १८०० त सरकारी होम या ईमजी रेसिडेंशनने वसाविलें त्यावेळी येथे बारगीर आप्या पोटेदाराचे ठाणें होतें. येथील सुमुलमान देशमाचे किडे पोतण्याचा व देशीय काढण्याचा धंदा करतात. येथें १८७० त म्युनिसिपलिटिची स्थापना झाली.

झोरोफार्म—मधुर वास व दचकर चव असलेलें रंगहीन व हॉप आणगारें द्रवरूप औषध. हें इथिल अल्कोहल किंवा ॲसिटोन (सारख्या कार्बनच्या एखाद्या संयुक्त पदार्था) वर विरजन चूर्णाची क्रिया झाली असता मिळते. पेडोनें झोरोफार्म गोठतो व तो ६२° से. ला विलब्धतो; व ६९.२° से. ला उकळतो. त्याचें विशिष्टग्रहण १.५ आहे. चरबी, अल्कलॉइड्स, आयोडिन वगैरे पदार्थ त्यात लवकर द्रवतात.

बैद्यकीय—झोरोफार्म भूल देण्यासाठी हुंगविण्याची पद्धतिः—शास्त्रक्रिया करण्यासाठी रोग्यास तास अर्धा तास येथुन ज्वरहर्षत टेवणें ही जबाबदारीची गोष्ट आहे. ज्या माणसाने पूर्वी रोग्यास झोरोफार्म हुंगविळा नाही त्यास तो देण्यास सांगू नये. कारण रोगी दगावण्याचा संभव असतो. रोगी हृदयक्रिया बंद पडून दगावतो किंवा मृत्तनक्रिया थांबून दगावतो याबद्दल मतभेद आहे. तो हुंगविणाऱ्याने पुढील सूचना घ्यानांत ठेवाव्या म्हणजे सहसा अपघात होणार नाहीतः—(१) रोग्यास आदले दिवशीं संध्याकाळीं एरंडेल अगर बस्ती घावा. (२) शास्त्रक्रियेच्या दिवशी त्यास भूल देण्याच्या आगेदर ४-६ तास कांहीही खाण्यास देऊं नये. दिलेंच तर जडाम देऊं नये. शातळ मज्ज (दूध, चहा वगैरे) गोडेंच घ्यावें. (३) झोरोफार्म हुंगविण्यासाठी कुणा, वाटली व नाफाशी घराबयाची दोघी असलेलें द्रव्य मिळतें. परंतु तें महाग अणून त्याची आवश्यकता असतेच असें नाही. ताणाच्या कापळाया दुहेरी घडी द्रोणाच्या आकाराची, नाक व तोंड यावर धरता येईल देवडी मोठी करून तांत घेंवंपथ कांहींचकडे असणें पयेंत घेंव झोरोफार्म घालावा व नाकापासून जरा अंतरावर तो झेग भरून रोण्यास सावकाश अंक गोजण्यास सांगावें, म्हणजे संहन भूल देण्यास मदत होते. (४) ही प्रयत्नावस्था होय. यांत रोगी—विशेषतः दारूपाय रोगी—पडपड कर-

ण्याचा संभव असतो म्हणून धडपड होते असे वाटल्यास मदतनिष्काडून हातपाय अंमळ दाबून घरावे व द्रोण नाफाशी आणखी जवळ घरावा व आणखी मोठे घेंव द्रोणात पाडावे म्हणजे धडपड गावेल. (५) नाडी व श्वसनक्रिया नीट चालत आहेत हें कानडीलजवळची नाडी व पोटा अगर छातीच्या हालचालीकडे अविरत लक्ष ठेवून पहातां येतें. (६) एखादेवेळेस श्वास थांबतो. त्यावेळी रोग्याचा द्रुमि म्हातोच्छ्वास सुरू केलें पाहिजे. (७) गुंगी आल्यावर काही रोग्याची जीम घशाशी जोड्य होऊन गुदमरा होतो. तो होऊं नये म्हणून गुंगी आल्यावर एका विशिष्ट विम-ज्याने जीम पकडून तोंडावाटेर तो विमदा लांबत ठेवतात. ही सावधगिरी घेणें फार प्रयत्न आहे. (८) तसेच रोग्याची छाती, पोटा व कमर यासमोवती घट वलें असतील तीं सैल केलींच पाहिजेत. (९) शास्त्रक्रिया कांदूत गेलेंत करूं नये. (१०) शास्त्रक्रियेस आरंभ करण्याइतकी गुंगी आली कीं नाहीं हें पहावें. जोड्याची पापणी उघडून सुबुद्धास त्पशें करूं लागलें तर पूर्ण वैद्युद्धि असल्यास रोगी पापण्या गच्च मिटून घेत नाहीं. (११) रोग्यास दर पाच तात मिनिटांनीं झोरोफार्मचे २० ते ३० घेंव द्रोणात पाडून हुंगवात जावें, म्हणजे रोगी मध्येच झुडीवर येऊन धडपडून शास्त्रक्रियेस व्यवसय आणणार नाहीं. (१२) नक्कीकडे दाखदर कमी झोरोफार्म देतात तें चांगलें नाही व झोरोफार्म अधिक दिल्यानें पोका असतो. जोड्याची कमीजिका गुंगीमध्ये जी अति घारीक साळी असते ती फार मोठी होते. अशा वेळीं अधिक हुंगविणें बंद अगर जपून करावें. (१३) चांगली गुंगी असली म्हणजे रोगी झोंपेप्रमाणें अगर त्यापेहून बऱ्याच मोठवार्ने अकाळ विकळ घोरतो. (१४) तोंड, घसा, दात या ठिकाणीं शास्त्रक्रिया असल्यास जवडा उकललेला देवण्याच्या योगनेचें द्रव्य अगर दाताच्या कवळीमध्ये दोन्ही बाभूत मोठीं घुचें पालून काही वेळ शास्त्रिया थांबवून मगून मगून झोरोफार्म हुंगविण्यास अवसर द्यावा लागतो. (१५) शास्त्रक्रिया आटोपतांझणीं ताबडतोब हुंगविणें बंद करावें व त्या अर्ध-वट गुंगीत त्याची जखम व पट्टा बांधणें उरकून घ्यावें. (१६) रोगी पूर्ण झुडीवर येईपर्यंत त्यापासून भूल देणारांन जाऊं नये. (१७) शास्त्रक्रियेनंतर ३४ तास अन्न देऊं नये. अन्न खाऊं घातल्यास शास्त्रक्रिया चालू असतां अगर नंतर बातींचा संभव फार असतो म्हणून उपवासमारच बरी. (१८) सर्व रोग्यांचें हृदय भूल देण्याच्या आगेदर तपासवें. तें विकृत असल्यास अगर रोगी फार वृद्ध व अशक्त असल्यास फारच जपून भूल हुंगवावी. येणेंप्रमाणें मुख्य गोटीविषयी दक्षता ठेवि-र्यानें अपघात होण्याचा संभव टळतो.

किटो—क्षेत्रेडोरची राजधानी. दक्षिणअक्षांस १४° व पश्चिम रेरांस ७६° ४५' यावेळर ही आहे; ही पासिकिक महासाग-राच्या किनाऱ्यापासून सुमारे ११४ मैलांवर व ग्वायाकिलच्या

इशान्येस सरळ रेषेत १६५ मैलावर आहे. ग्वायाकिलशी हें शहर रेल्वेने जोडलेलें आहे. लोकसंख्या (१९१५) सुमारे ७०,०००. परकी लोक विशेषतः कॅथॅलियन आहेत. हें शहर पश्चिमेस पिचिचा ज्वालामुखी पर्वत, पूर्वेस प्वासी उंचवटा व दक्षिणेस व उत्तरेस पिचिचाचे उंचवटे यांनी घनलेल्या डोंगरपठारावर आहे. या शहराचा पृष्ठभाग उंच-सखल असून त्याच्यामधून दोन खोल दऱ्या पश्चिमेकडून पूर्वेकडे गेल्या आहेत. शहराचे चौकोनी चौक पाडलेले आहेत. तेथील घरे जुन्या स्पॅनिश व ग्रीस पद्धतीची आहेत घरे साधारणतः उन्हाने वाळविलेल्या विटांची असतात. चावल्या घरांना गिलावा केलेला असतो. सार्वजनिक इमारती स्पॅनिश पद्धतीच्या आहेत. मुख्य चौकाच्या समोर दक्षिणेस कॅथेड्रल, पश्चिमेस सरकारी राजवाडा, उत्तरेस धर्माध्यक्षाचा राजवाडा व पूर्वेस म्युनिसिपॅलिटीच्या इमारती आहेत जेसुईट लोकांचे वचें हा प्रेक्षणीय इमारत आहे. येथें एक विश्वविद्यालय, वैद्यशाळा, अकरा मोठे मठ या सार्वजनिक संस्था आहेत. येथें मोठ्या व्यापारी बखारी माहोत. येथून कातडी व जंगलातील लाकूड ही बाहेर देशी रवाना होतात. मध्यगुगतील धार्मिक चित्रें पुष्कळ बनतात व ही बाहेर देशी पाठविली जातात. कमावलेले कातडे, खोपीर, जोडे, लोकरांचे व कापसाचे कापड, पोती, चट्या व अज्या लोकरांच्या घोंगव्या बनविले हे देशी धंदे आहेत येथें लंबी गालीचे तयार करतात, लाकडी खोदवि काम व सोन्या-रुप्याची कामे यात येथील कारागीर बरेच तरेचेज आहेत बायका छानदार काशियाचे व कितोचे काम करतात.

स्पॅनिश लोकांनी हें मिक्वाच्या बरेच पूर्वी व्हिस्सने येथें वस्ती केली त्यावरून या शहराला कितो नाव प्राप्त झाले आहे. १५३३ मध्ये स्पॅनिश बॅस्केलाडरने या शहराचा शाततेने ताबा मिळविला व १५४१ त याचें स्पॅनिश शहर बनलें याचें पूर्ण नाव सेन डेल व्हिडो असून हें कितो प्रांताची राजधानी होतें याचें भूकंपामुळे बारीबार नुकसान झाले आहे. १७७७ व १८५९ मधील धक्यामुळे याचें अतिशय नुकसान झाले

क्रियेक—कानडामध्ये याच नावाच्या प्रांताचें मुख्य शहर. सेंट लॉरेन्स व सेंट चार्लस या दोन नद्यांच्या संगमावर हें वसलें आहे. पश्चिम रेखाश ७१° १०' व उत्तर अक्षाश ४६° ४८'वर हें आहे जो स. (इ. स. १९११) ७८,७१०. या शहराचे अप्परक्रियेक व लोअरक्रियेक असे दोन भाग असून अप्पर क्रियेकमध्ये मोठे लोक राहतात पश्चिमेस सेंट जॉन व सेंट रॉज असे उपात भाग आहेत. सेंट जॉनजवळ अब्राहाम म्हणून रणभूमी आहे येथें जनरल युल्फ मरण पावला त्या ठिकाणी एक ४० फूट उंच स्तंभ आहे. आणि स्टेफाय रस्त्यावर एका लोहस्तंभावर त्याचा काशाचा पुतळा बसविला आहे. क्रियेकच्या स्वाभाविक रचनेमुळे त्याला लष्करी महत्त्व आलें आहे गेथील वस्ती बहुधा रोमन कॅथो-

लिक आहे व 'जॅज दामे दे व्हिक्तायोर' नावाच त्याचें एक मोठें चर्च आहे त्याचप्रमाणें लाव्हल नावाचें येथ एक विश्व-विद्यालय आहे. या शहरात विजेचे दिवे व ट्राम आहे. ग्राड ट्रंक कॅनेडियन पॅसिफिक रेल्वेचें व इंटर कलेनियल रेल्वेचें हें स्टेशन आहे कॅनेडियन हाऊस ऑफ कॉमन्समध्ये या शहराचे प्रतिनिधी जातात त्याचप्रमाणें प्रांतिक मंडळात (मिनिहून्थियल हाऊस) तीन प्रतिनिधी पाठविण्यात येतात. येथील व्यवस्था मेयर व आल्डरमेन पाहतात त्यांना दर दोन वर्षांनी पुन. निवडण्यात येतें. येथीन मुख्य व्यापार लाकडाचा आहे. त्याचप्रमाणें जोडे, कागद, रबर, तंबाखू, दोरखंड,वायें व चाकू-काट्या इत्यादि सामान येथें तयार होतें जॅक्स कार्टियर यामेंच नावाळ्मने हें १५३५शी पुन काढलें. चाल्मेन यानें हें शहर १६०८ त वसविलें १६९९त ईंग्रान्नी त घेतलें १६३२त फॅचाना तें परत देण्यात आलें यानंतर तें परत घेण्याचे प्रयत्न ईंग्रान्नी दोनदा केले पण त्यात त्यांना यश आलें नाहीं. शेवटी १७५९ त ब्रिटिशानी घेतलें, १७६३ च्या पॅरीसच्या तहानें तें ब्रिटिशास कायमचें देण्यात आलें. १७७५ त अमेरिकन जनरलने तें घेण्याचा प्रयत्न केला पण तो फसला.

किलान (कोलम)—मद्रासमधील ब्रावणकोर संस्थानातील किलान तालुक्याचें मुख्य शहर, व बंदर. हें ८° ५३'उत्तर अक्षाश व ७६° ३६' पूर्व रेखाशावर वसलें आहे साउथ इंडियन रेल्वेच्या शेणकोडी-किलान-त्रिवेन्द्रम या लांब्यावर किलान आहे. लोकसंख्या (१९११) १८,८३९. याला पूर्वी देसिंगनाडू म्हणत. हें संस्थान ब्रावणकोरला अठराव्या शतकात जोडलें. हें पूर्वी पश्चिम गिनाय्यावर एक उत्तम बंदर होतें. ब्रावणकोरच्या महाराजाचा रागशाळा किलान शहरावर आहे शहरात एक रेसिडेन्सी, पेशकार दिवाणाची कचेरी, डिस्ट्रिक्ट व स्याच्या खालील कचेऱ्या, साळा, दण्णा-खर्चें, आणि इतर संस्था आहेत तीन चार मल्याळी नियत-कालिके येथे निघतात सुताच्या कापडाने व विटांचे मुख्य कारखाने येथे आहेत. बाहेरगावी जाणारा माल कोफी, चहा, मासे, लाकूड, मिर्ची आणि काप्या हा असून बाहेरून येणारा माल मीठ, तंबाखू वगैरे होय. ह्या शहरात इ. स. ७५९ या वर्षी चीनहुन जहाजे येत असत. ह्या ठिकाणी पोर्तुगेज लोकांची बखार होती ती १६६१ मध्ये उच लोकांनी घेतली. पुढें ती उच लोकांकडून ईस्ट इंडिया कंपनीच्या ताब्यात गेली. हल्ली ब्रिटिश सरकारच्या अमलाखाली अस-लेल्या भागाला तंगारेरी असे नांव आहे.

हीस्ट्रोन (१)—हें कॉक परगण्यातील दर्यावर्दी ठाणें, समुद्र काठचें आरोग्यकारक स्थळ आणि बंदर, ग्रेट आय-लॅन्ड (मोठें बेट) याच्या दक्षिण वाजूवर वसलें आहे येथील लोकसंख्या १९०१ साली ७९०९ होती हें शहर कॉकच्या पूर्व-आग्नेय द्विरेकडे १२ मैलावर आणि ग्रेट सदर्न, ऑन्ड वॅस्टर्न रेल्वेने व्हिलिनच्या नैर्ऋत्येस १७७

मैलावर आहे अमेरिकन युद्धापूर्वी हे एक छहान रोडे असून येथील लोक मासे धरण्याचा उद्योग करीत असत या शहरास पूर्वी 'फॉर्कॅस फोर्ड' असे नाव होते १८८९ मध्ये व्हिक्टोरिया राणी आयर्लंडमध्य आली त्यावेळी प्रथम येथेच उतरली म्हणून या शहरास वी-स्ट्रीन म्हणू लागले येथे अमेरिकन मेल आगबोट धारते व येथून एकसंग्रेष आगगाड्यानी टाक रवाना करतात हे वसाहतीचे लष्कर उतरण्याचे व परदेशगामी लोकास नडाविण्याचे ठिकाण आहे सधुक्त राज्यातील सर्वात जुन्या याट क्लबाचे येथे मुख्या ठाणे आहे सेंट कॉलमनचे वॅथॅसिक बरिदर व प्रॅटिस्टनट एपिस्कोपल देऊळ या मुख्य इमारती आहेत येथून रश-ब्रूकापेक्षा एक सुंदर रस्ता येतो आहे

(२) हे दक्षिण आफ्रिकेच्या केप प्रांतातील शहर असून कड नदीच्या काठच्या प्रदेशात आहे १९०४ मध्ये येथील लोकसंख्या ९९१६ होती पैकी ४१५७ गार-मणीचे होते हे १८५३ मध्ये वसविणें गेले व त्याला व्हिक्टो-रिया राणीचे नाव दिले येथील ह्या आरोग्यकारक असून हे शहर ह्या राज्याचे ठिकाण म्हणून प्रसिद्ध आहे हे ३५०० फूट उंच वसलेले आहे येथे गहू विकतात व येथील लोक मंड्या पाळतात हे व्यापाराचे शहर आहे

क-नीन्सलंड—आस्ट्रेलियाई भाषा सध्या ईशान्य भाग व्हान्स्लंडने व्यापिला आहे या व क्षेत्रफल सुमारे ९,७०,५०० चौ मै असून मुख्यतः रानटी लोक सोडून लोकसंख्या सात लाखांपर्यंत मरते रानधानी निस्तेज आहे येथे प्राथमिक शिक्षण मोफत व सक्तीचे असून लग्न झालेल्या लोका-पैकी व्हॅन्डा १८८३ लोसना १९१७ साली लिहिता वाचना येत होते व्हान्स्लंड युनिव्हर्सिटी इ स १९११ त निस्तेज येथे स्थापन झाली शेतकी व गुरचराह या कामी बऱ्याच जमीनींचा उपयोग होतो गहू, मका, गवत या उत्पादनाच्या विशेष बाबी होत सध्यानात कोळशाच्या बऱ्याच पाणी आहेत १८९८ त सोन्याच्या खणीचा शोध लावून १९१७ सालापर्यंत ८२११९७७ पाउंड किंमतीचे सोने निघाले सोने चांदी, तांब, कोळसा, मांस, कातडी लोकर, व साखर याची मोठया प्रमाणात निर्यात होते सध्याने उत्पन्न १९१७-१८ साली ८१९१४८२ पाउंड असून रज्व ८९,००,९३४ पाउंड होता यार्षिकी रेलपासून होणारे उत्पन्न निम्माने होतं रेल्वे करण्याच्या कामी खर्चही वित्तकाय कट्या लागत नून ३० सन १९१८ या दिवशी सध्यानेच एकंदर सरकारी रज्व ६३१९७०८६ पाउंड होते १८५९ त स्वतंत्र वसाहतीचा दर्जा मिळण्यापूर्वी व्हान्स्लंड ह्या न्यू साउथ वेल्सचा एक भाग म्हणून होता जो व्हिक्टोरिया व्हीन्सलंड व ऑस्ट्रेलिया या दोन मंडळांमध्ये कायदे करण्याचे व कर वसविण्याचे अधिकार आहेत या वसाहतीचा इतिहास आस्ट्रेलियात अंतर्भूत झालेला आहे [व्हान्स्लंड स्टॅटिस्टिक्स, सरकारी रिपोर्ट वॉडन व्हान्स्लंड पास्ट अँड फ्रॅन्च टेरिटरी]

फवील्हानी-मद्रासमधील मलबार जिल्ह्याच्या कुक्कनाड तालुक्यातील बदर हे उत्तरअक्षांश ८° ५३' व पूर्वरेखांश ७६° १६' वर वसलेले आहे लोकसंख्या (१९०१) १८०० ह्या ठिकाणी सर्वमोनेस्ट्रिच व मुनसिफन कोर्टे आहे याचे जवळ १४९८ साली वास्को दगामान आपले जहाज आणिले होते

केकर पंथ—“ सोमायटी ऑफ प्रॅटर्स ” नामक एका क्रिस्ती धर्मपंथाच्या अनुयायिना केकर अशी सद्दा देतात मनुष्याचा परमेश्वराशी निकट सद्दास व त्यापासून होणारे योग्य फायदे घ्याच्या खरेपणाबद्दल त्याचा आग्रह, शपथ-विधीत विरोध, युद्धाचा विटकारा, भेदवाईक पुरोहितवर्ग न ठेवण्याची पद्धत, आचार्यपंथाचा निषेध ह्या मतभेदांमुळे हा पंथ इतर क्रिस्ती पंथांपासून अलग दिसतो हे केकर लोक मुकाटबान प्रार्थना करतात, उड्ड हा फी, उपासना अतः स्फूर्ति न्हावी अर्थात एखाद्या व्यक्ती किंवा पुरुषाला स्फूर्ति झाला असता मोठयाने प्रार्थना करण्याला, पंथमंत्र वाचण्याला किंवा नशी स्फूर्ति होईल तसा उपदेश करण्यालाही मोकळीक असते खालील गोष्टींवर याचा भर असतो—(१) जमळत्या लोकांचे स्वास्थ राखणे व त्याची उपासना अन्त करणपूवक हाऊ देश यासमयी जबाबदारीचा अन्ध प्रत्येक व्यक्तीकडे—मग त्या व्यक्तीला वाणिज्य उपासनेचे काम दिले नसो वा नसो—येतो (२) प्रत्येक उपासकाला गोल्ल-या (किंवा एकलेल्या शब्दावर किंवा इतर काय गोष्टींवर अवलंबून न राहता स्वतः परमेश्वराची सेवा करण्याच्या वैयक्तिक हक्क आहे (३) केकर असो वा नसो, प्रत्येक व्यक्तीला दुसऱ्याच्या साक्षात्कारी वाटेत त्याप्रमाणे ईश्वराबद्दल प्रार्थना करण्याची आहे (४) ज्याविषयी पूर्वी विचार केला आहे

(४) ज्याविषयी पूर्वी विचार केला आहे अगदी नाहीं अशा कोणत्याही बाबतीत स्फूर्ति होईल त्याप्रमाणे प्रार्थना करण्याची मोकळीक आहे ते सत्काराच्या तत्वांवाला महत्त्व देतात. क्रिस्ता देत नाहीत म्हणून ते वासिस्मा, लाईव्ज सपर वगैरे बाह्य स्कार पाळीत नाहीत. जेव्हा एखादी व्यक्ती किंवा पुरुष समाजाचे पौरोहित्य पत्करण्यास तयरेच लायक असत दिसून येईल तेव्हा मासिक सभा त्या व्यक्तीला पुरोहितत्व करण्याविषयी ईश्वरी आज्ञा आहे असे समजून त्या व्यक्तीला त्या ईश्वरी देणगीचा उपयोग करण्यास लागेल ती मदत करण्याचा ठराव करते. जियाना मुझा ईश्वरच्या स्फुट करण्याचा व उपदेश करण्याचा ईश्वरी प्रसाद होतो म्हणून क्रिस्ताहि पुरोहित होण्याला अवाज ठराव नाहीत म्हत्वाकांक्षा, अभिमान, लोभ, शत्रुत्व वगैरे क्रिस्ताच्या मनविष्य गोष्टींचा परिणाम व ह्या गोष्टींचे कारण युद्ध असल्यामुळे ते सर्वा निघ होय खरे घोरण्याकरिता कोर्टातून वगैरे शपथविधि जो ठेवला असतो तो त्याज्य आहे शपथ घेऊन बोलणे म्हणजेच रार बोलणे असे जेव्हाही होत नाही

हा केकर पंथ व इतर ख्रिस्ती धर्मपंथ हांतील मूला-
धारभूत ख्रिस्ती धर्मतत्त्वे बहुधा सारखीच आहेत. बाहिष्मा
बगैरे धर्मसंस्कारांना फोटा देणे व आपल्या संप्रदायाधि-
मताची अमुक अमुक व्याख्या आहे असे सांगून आपल्याला
नामून व घेणे इत्यादि त्याच्यातील प्रकारामुळे केकर पंथा-
विपरीत बराच गैरसमज उत्पन्न होतो.

इ. स. १६४०त जॉर्ज फोर्बसन मूळ इंग्लंडात ह्या पंथाची
स्थापना केली. त्या वेळच्या धर्मविचारांला अंतःस्फूर्तीची
किंवा आध्यात्मिक ज्ञानाची जोड ह्या पंथाने दिल्यामुळे
हाला पुष्कळ अनुयायी मिळाले. त्यांनी अमेरिका, आफ्रिका
बगैरे देशांतून आपल्या मताचा प्रसार केला. परिस्थिती
काही वर्षे ह्या लोकांचा फारच छळ करण्यात आला. हे
शपथ घेण्याच्या विरुद्ध असल्यामुळे राजनिष्ठेची मुद्रा शपथ
घेण्याचे नाकारात, म्हणून त्यास जास्त छळ सोसावा लागे.
त्या वेळीं राजमान्य धर्मविरुद्ध असलेल्या सर्व पाखंडी लोकांस
फंडक शिक्षा देण्यात येत असे इ. स. १६८९ त जेव्हा धर्मस-
हिष्यतेचा कायदा पास झाला तेव्हा ह्या छळ बंद पडला पुढे
(इ. स. १८३२) ह्यांना पार्लमेंट, युनिव्हर्सिटी बगैरे संस्था
खुल्या झाल्या. ह्यांची परोपकाराविपर्यायी चळवळ प्रसिद्ध
आहे. अमेरिकेंत मॅसाचुसेट्स् परगण्यात केकर लोकाना
येण्याची बंदी असे. त्याकरिता फंडक कायदे केले होते.
त्यास केकरनी सत्याग्रहांने तोंड दिलें. त्यांनी ओसाड
पडलेल्या जागातून वसाहती करण्यास सुरुवात केली व इ. स.
१६७५ त 'न्यू जर्सी' ही वसाहत स्थापली. सर्वांत मह-
त्वाची व केकर पंथाला अभिमानाची गोष्ट म्हणजे विन्यम्
पेनने पेन सिलेबानियाची स्थापनेली वसाहत होय. तेथील
राज्यकारभार ह्या पंथाच्या तत्वाप्रमाणे चालू लागला. ह्यात
मुलांमोठ्या व्यापाराची बंदी केली. हातील प्रमुख मंडळींनी
हा अष्टाव्य व्यापार अर्जीवात बंद पाडवा म्हणून अतो-
नात खटपट केली; त्याला इ. स. १८६३ त यश आलें.
पंथातून काही लोक फुटून त्यांनी नवीन पंथ काढले. अंतः-
स्फूर्तांचे फळोटे होऊन, ख्रिस्त, वायवळ इत्यादि ख्रिस्ती
संप्रदायाला आवश्क गोष्टी खोऱ्या म्हणून ठरल्या. तथापि
एकंदर प्रत्येक केकर संस्थेतून परोपकाराची आवड उघड
विहून येते.

कवेटापिगीन जिह्दा.—बलुचिस्तानातील डोंगराळ जिल्हा.
उ. अ. २५° ५३' ते ३१° १८' व पू. रे. ६६° १५' ते ६०°
४८' मध्ये वसलेला आहे. क्षेत्रफळ ५१२० चौरस मैल आहे.
जिल्ह्यात भूकंप फार होतात. ऑक्टोबर १८९२ व मार्च
१९०२ मध्ये फार मोठे भूकंप झाले. या देशात अप्रफाँट,
डालिज, अकोड, बदाम बगैरे निरनिराळी फळे होतात. या
ठिकाणी मॅन्काकरिता मोठाली दाट जंगले वाटवून देवनात.
या जंगलात चित्ते, लाडगे, कोल्हे व ससे नेहमी सापडतात.
येथील हवा साधारण उष्ण असते. व उन्हाळ्याच्या महि-

न्या। चक्रवात होतात. केटा याला पूर्वी खोल व पिशीन
याला फुडेंच व पंथीय म्हणत. याची १९२१ मधाल लो. सं.
१,३७,०८२ होती. सपसरी शेंकडा ८४ लोक सुसुलमान,
शेंकडा १० हिंदु आणि शेंकडा तीन इंग्लिश आहेत धनुषते सर्व
पुस्तु भाषा बोलतात. काही ब्राह्म व फारशी भाषा बोलतात.
पिशिनमधील अफगाण लोक घोड्यांचा व्यापार करतात.
केटा व पिशीन या दोन तहशीलेंत एकंदर ७०६ चौरस
मैल जमीन लागवडीची असून तापेक्षा २२१ चौरस मैल
जाग नेहमी पिकाळ असते. या ठिकाणां माहू, भात, बारली,
मका, बटाटे आणि इतर धान्य व भाजीपाला फार जागला
पिकतो. नागराला उंट खंपतात व हेच प्राणी मांस नेण्या-
आणण्याकरिता उपयोगात आणतात केटाच्या पूर्वेस फोळसा
पुष्कळ सापडतो. फेळच्या कापडाचा व चटयाचा मोठा
व्यापार आहे. केटामधील कंदाहारी लोक तान्याची भांडी
उत्तम करतात. अफगाणिस्तानातून तूप, तामा व सुकी
फळे येतात. आणि सतरंग्या, धान्य व धातू ही हिंदुस्थानातून
केटामध्ये येतात व केटामधून हिंदुस्थानात लोखर व
फळे आणि अफगाणिस्तानात धातू रंग बगैरे पाठवितात.
व्यापाराकरिता रेल्वे व मोठाले रस्ते केलेले आहेत त्या
ठिकाणी दुष्काळ बसितच पडतो. राज्यव्यवस्थेकरिता जिह्दाचे
तीन भाग केलेले आहेत. यामन, पिशीन आणि केटा. पापेई
पिशिन, यामन, आणि शोराहूड ही त्रिटिडा बलुचिस्तानच्या
ताम्यात आहेत व केटा तहशील हा निराळाच प्रांत
आहे.

कवेटा, त ह शी लः—बलुचिस्तानमधील कवेटापिगीन
जिल्ह्याची तहशील व पोस्टविभाग. हा उत्तरअक्षांश २९°
५२' ते ३०° २७' आणि पूर्वरेखांश ६६° १५' ते ६७° १४'
यावर वसलेला आहे. राज्यव्यवस्थेकरिता याला शोराहूड
ओडलें आहे. १९११ मधील दोह्नीची लोकसंख्या
५८१०१ होती यात केटा शहर व ५४ वेडी आहेत. गुरा-
करता भोंवताली सरलेत नावाचा टँकल्या आहेत. मजळच
सोर पर्वताच्या ओळीत कोळसा सापडतो.

श ह र—केटापिशीन जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण
व बलुचिस्तानची राजधानी. हे केटा तहशीलेंत उत्तरअक्षांश
३०° १०' आणि पूर्वरेखांश ६७° १' यावर वसलेले आहे.
लोकसंख्या (१९२१) ४९,००१ हिंदुस्थान व केटा ही
नांवे वे टर्न रेलवेने जोडलेली आहेत. पहिल्या अफगाण
युद्धाच्या वेळेला हे ईम्र लोकांच्या ताब्यात होते आणि
त्यानंतर काही दिवस खाकर लोकांच्या अंमलाखाली गेले.
शहरात खीर लोक फार आहेत व सुसुलमान, हिंदु व युरो-
पियन फार मोठे राहतात. शहराची व्यवस्था म्युनिसि-
पलिटीकडून होते. शहरात नायकांचा एक दयाखाना, दोन
मिशन हॉस्पिटलें, तीन हॉस्पिटलें, सुलीची शाळा व सॅडेमन
लायब्ररी या संस्था आहेत. बलुचिस्तान गॅझेट भाटवयांतून
दोनदां निघत.

ख—उपमनांतील दुसरे अक्षर. खचे संस्कृत अर्थ अनेक आहेत; उदा:-आकाश. इन्द्रिय, देशाभिन्न, दोन (संपत्त्या), सुख, ब्रह्म, ज्ञान, इ.

अ क्ष र वि का त.—पहिल्या अवस्थेत हा वर्ण खालती

ख = २ २ ५ ५ ५ ५

येथील इ. स. पू. ३ व्या शतकातील शिलालेखात

आढळतो. या ठिकाणी खालची गाठ वाटोळी व बरीच मोठी आहे. इ. स. पहिल्या शतकातील कुशान राजाच्या वेळच्या मयुरातील लेखांत दुसरी अवस्था तीन स्वरूपात दाखविली आहे. इ. स. ६८९ मधील राजा दुर्गमगुप्त्या शालापाटलेखात तिसऱ्या अवस्थेतला ख दिसतो. अशाचीन अवस्थेच्या मागील म्हणजे चवथी अवस्था हेइदगरी राजा जामलदेव याच्या वेळच्या (इ. स. १११४) लेखात अंकित झालेला आहे. आजचा ख व त्या वेळचा ख यात फरक म्हणजे ख मधील पहिला अर्ध जो 'र' तो अर्ध्या ग सारखा (काना सोडून ग, र) दिसतो. [प्राचीन लिपिमाळा].

खगरिया—बिहार भारता. मोंघर जिल्हा. एका फोटो-विमापनातल बिहार. उ. अ. २५ ° ३० ' व पू. रे. ८६ ° २९' लो. से. (१९११) १०८०४. हे शहर गंडकी नदी-तीरां असून बंगाल बँड नांवे बेस्टन रेन्डर्वरच स्टेशन आहे.

खंगार—खंगार; खंगार, उत्तरहिंदुस्थानात यांची विशेष वस्ती आहे. ही एक खोरट्यांची मात असून या जातीच्या लोकांचे जस्त वास्तव्य भुंदेलखंडात असते. हे लोक खेडगावातील पहारेकऱ्यांचे काम करतात. या लोकांचा रजपूत वंशाशी निकट संबंध असल्यामुळे त्यांस शक्ति अथवा राव खंगार असेही म्हणतात. खेडगावात त्यांना कोतवाल अथवा कांतवार म्हणून ओळखतात. खंगार शब्दाची व्युत्पत्ति हिंदी खर व संस्कृत खट्ट या शब्दावरून लावण्यात येत असते. खंगार जाती-संबंधी अनेक दंतकथा प्रचलित आहेत य त्या किम्वदत विश्रसनीय आहेत याविषयी प्रश्न आहे. व्यापक इतिहास कुलोत्पत्ति आहोत असे ते म्हणतात व याचा आधार असा की रजपुतांसमार्फत लमकायांत तरवार यक्षीस देण्याची त्यांची संध्याहि चाल आहे. जेव्हा दत्तियाचा नवीन भुंदेल राजा मिहिरनाहड होतो तेव्हा कुदरचा मित्र व शेवटचा खंगार राजा याच्या मृगमय प्रतिमा करून भुंदेला त्या कोडून टाकतो. खंगार हे पूर्वी एका काळी राज्यकर्ते होते व त्यांचा

रजपुतांशी निकट संबंध होता हे निश्चित आहे. परंतु त्यांच्या गोत्रपदवीकडे पाहिल तर ते द्रविडी वंशाचे असणे असा तर्क होतो. पूर्वी खंगारलोक भुंदेलखंडाचे राजे होते त्यास भुंदेल रजपुतांनी मारून त्यांनी राज्य घेतले ही नोष्ट खरी असेल.

सहू, मार्ता, पर्वतिया, बिलोर, दुदगोबिया, मालनिया, कुररीया, धोरगोतिया, भिलगोतिया, बिजानिया, भारद, नाहरगोतिया, नागगोबिया, कुमुगोतिया व भगोतिया इत्यादि खंगार जातीच्या पोटजाती आहेत. देवकावळनहि त्यांच्यांत अनेक विभाग पडले आहेत. आगढी त्यांच्यात अनेक देवकें दिसून येतात. या दोन गोष्टीवरून ते द्रविड कुलोत्पन्न असावे असे प्रतिपादन केले जाते.

यांच्या जातीत चार वर्ग आहेत. राय मिरचा किंवा नकीय, करवाल व दहाइत. राय वर्गाचे लोक इतर खंगारांशी अनुलोम संबंध करतात. मिरचा लोक राभाचे रक्षक असत. करवाल लोक शूर होते. दहाइत लोक नीय समजले जातात. कुलाच्या नावाचा पदार्थ त्यांचा देवक असतो. याच्या कुलाची नावे यच्छा, बराह, बेलगोटिया, वेदन, चिरंद, बुरगोतिया, ग्वा, हकमान, हाथी, कसगोतिया, मडियर, माडगोतिया, तावागोतिया वगैरे. गोत्रांतरविवाह या जातीत रुढ असून उच्च वर्गाचे खंगार, रजपुतांचे अनुकरण करतात. कोतवालांसारखे पेंद करणाऱ्या हुलक्या वर्गावर प्राथमिक अवस्थेचा ठसा उमटलेला दिसून येतो उच्च वर्गात अलीकडे विधवा-विवाह मान्य केले आहे. तथापि यांच्यात फार जुन्या चाली दिसून येतात. जन्मरेस्तेराच्या वेळी घरात स्वस्तिके काढून पट्टीपूजन करण्यात येते. लगेत एकाच कुलनावाच्या लोकांत होत नाहीत व आतेमामेभावडाची लगे याच्यात भिन्न मानली आहेत. मुलां १० वर्षांची झाली की तिचे लग्न करतात. लग्नातिथी ब्राह्मणाकडून ठरावित. बराह दिवळा क्षमा घालून लाल पायनमा घालतात व शेला पाचरावपास देतात. डोक्यावर खजूराचा मुगुट घालतात. त्यांच्या मळ्यात वायकाची चादीची सरी घालतात. तेंच रपवाची माळहि घालतात. कपाळात काजळाची तीट लावतात. मुगाच्या झाडासोबती ६ प्रदक्षिणा व चहोल्याला एक प्रदक्षिणा घालतात. जर बघू अगदीच लहान असली तर नीगा किंवा दुसरता (गर्भाधान)च्या वेळी बराल विधी करतात. बराच्या कपास छगडे नेसवून बघूच्या आईबरोबर नाचवितात व एकमेकावर हल्लाचे पाणी ओततात. विधवाविवाह. यात संमत आहे. विधवेने कोणासहि बराचे. सुखवरी रात्री विधवेच्या हातांत वागड्या घालून विवाह करतात. जाती

पंचायतीसमेतच काडी मोडावी अशी चाल आहे. आणि काडी मोडल्यावर जातीस भोजन थावें असेंहि आहे. हे यज्ञा देवास फार मानतात. हिंदू देवाचीहि पूजा करतात. पंचपर देवाची स्थापना, डापी लोकांनी पावदा खंगीरयाबरोबर पोळी खाळी त्याच्या स्मरणार्थ केळी आहे खगार लोक देवीची उपासना करतात व नागवाया आणि कानेरिया वाया या संतानां भजतात. कुरार येथें यानेस जाऊन तेथील गिडवाणसा माता नांवाच्या देवीचें ते दर्शन घेतात. रात्री पूजा करण्यात येऊन प्रसाद वाटला जातो. लक्षाच्या वेळीं विया 'पूढ मेहेरा पूजा' म्हणून एक पूजा करतात. घुसपूजेचें माहात्म्य यांच्यात बरेंच आहे गुंग, गंदी, बेल, वड वगैरे वृक्षांची पूजा करण्यात येते

खगार लोक इतर लोकास जातीत घेत नाहींत. पण खगार बाप व उच्च जातीच्या स्त्रियांची सती मात्र ज्ञाति घेतात. विनातीयाबरोबर व्यभिचार करणाऱ्या स्त्रियेस बहिष्कार घालतात याच्या ब्राह्मण उपाध्यायाच्याच हातची कच्ची रसोई हे खातात इतर उच्च जाती जसे बनिया, सुनार व तमेरा यांच्या हातची पकी रसोई खातात. चौका-पद्धतीप्रमाणे भोजन करतात हे आपल्या नावामागे शिंग शब्द लावतात व जातीनियम जरी फार कडक रीतीने पाळतात तरी ब्राह्मण लोक यांच्या हातचें भागी घेत नाहींत.

आपले पूर्वज पूर्वी चांगले शिपाई असत असें हे म्हणतात. पण आजकाल तर हे शेती व मजुरीहि करतात. चोरी करण्यात याची पूर्वी फार ख्याती असे. शास्त्री संस्थानात राहून रज्ज्या खज्जालदारांचे काम यांच्याकडे असे व चोरी झाल्यास ते जमाबंददार बरेल जात. म्हणून महाराज गंगाधर रावाच्या राज्यात सावकार व इतर दुकानदार आपली दुकाने रात्री उघडी ठेवत असत खगाराची क्षातिविषयक संवायत असून जातीतील संदे पचायतीच्या पुढें मिटविले जातात. उच्च वर्णाचे खगार रज-पुतास जे भद्र घालतें ते खातात. तथापि खाण्यासंबंधी त्यांचे निर्वेध निश्चित नाहींत. हलके लोक जंगलतील प्राण्यावर उपजीविका करतात, बुंदेल्याची चोकरी करतात व कोतवाल म्हणूनहि खेडगावात त्यांना महत्व असत. बऱ्या जगाच्या मालकीच्या जमिनी नसण्यामुळे ते मजुरीहि करतात. हलक्या खगारांना जरी गुन्हेगार जात असें म्हणता येणार नाहीं तरी बऱ्याच जगाची चोऱ्या व लूट करण्याकडे प्रवृत्ति असलेली दिसून येते. मध्यप्रांतात याची वस्ती सागर, दम, नरसिंगपूर, जबलपूर वगैरे जिल्ह्यात आहे. मुंडा लोकांतील एका वर्गाचे नाव खगार असें आहे. [कूक, रसेल व हिरालाल]

खगौल—विहार—ओरिसा. पाटणा त्रिप्राच्या दिनापुर पोडविभागातील शहर. उ. अ. २५° ३५' व पू. रे. ८५° ०. सं (१९११) ६०१५. दिनापुर रेल्वे स्थान

मगदी याच्या जवळ असून रेल्वे शाख्यामुळेच या गावाला महत्व आले.

खजुराहो—मध्य हिंदुस्थान. उत्तरपुर संस्थानातील एक गाव. या ठिकाणी बरीच मध्ययुगीन देवस्थाने आहेत. उत्तर अक्षांश २४° ५१' व पूर्व रेखांश ७९° ५६'. लो. सं. (१९११) १२४२. हे उत्तरपुर शहरापासून २५ मैल दूर आहे. शिलालेखातले याचें नाव खजुरवाहक आहे चादमाट याला खजुरपुर म्हणतो खजुरीच्या झाडावरून या गावाला हे नाव पडले हे उघड दिसतें यासंबंधी बऱ्याच कथा आहेत जिझोटी (अर्वावीन हुंदलखंड) राज्याची ही राजधानी होती ह्युएनत्संगने याचा उल्लेख केलेला दिसतो या ठिकाणी बौद्ध अवशेष एखाददुसरा सापडतो

महंमद गिझनीबरोबर कालिंजरच्या स्वारीवर (१०२१) आलेला अबु रिहान हा 'कजुराह' या उल्लेख करितो हून-वतूता (१३३५) याला 'कजुरा' म्हणतो. त्याच्या वेळीं हे ठिकाण हिंदूंच्या ताब्यात असावेसे दिसतें शिकंदर खोदी या प्रदेशात आल्यावेळेपासून (१४१४-१५) याच्या नाशास दुष्प्रतात झाली असावी.

आज खजुराहोचें महत्व त्यातील देवस्थानाकरिता आहे. दोन सोडून याकांचीं सर्व देवाळये ९५०-१०५० या काळात बांधिल्लीं दिसतात. यावरचे शिलालेख ऐतिहासिक महत्वाचे आहेत या देवळांचे तीन वर्ग पडतात, पश्चिम, उत्तर आणि आग्नेय प्रत्येक वर्गांत मुख्य देऊळ व अनेक लहान लहान देवळे येतात. पश्चिम वर्गांत सर्व शैव व वैष्णव देवळे आहेत उत्तर वर्गांत एक मोठे व काही लहान वैष्णव देवळे व नष्ट झालेल्या इमारतींचे अनेक ढिगारे दिसतात. आग्नेय वर्गांत सर्व जैन देवळे आहेत.

चौनसत (चौसठ) जोगिनी व घंटाई याखेरीज बाकीचीं सर्व देवळे कुहदाच्या दगडाचीं एकाच धर्तीवर बांधली आहेत. पश्चिम वर्गातील सर्वां जुनें देवालय चौसठ जोगिनीचें होय. यांचे फक्त मयले पडागण शिल्लक आहे. हे जूबर (नील) दगडाचें बांधिले आहे. याचा काळ ८ व्या शतकाची अखेर किंवा ९ व्या शतकाचा प्रारंभ असा सांगण्यात येतो. याकीच्या देवळात कंदर्प महादेवाचें देऊळ विशेष सुंदर आहे. या वर्गातील आणखी एक मोठे देऊळ रामचंद्र किंवा लक्ष्मणजीचें होय. १५४ सालचा चंदेल बराण्याचा यावर लेख आहे. शिवाय याच वर्गांत त्या विश्वनाथाच्या देवळावर १००१ आणि १११७ सालचे चंदेल-वंशीय शिलालेख आहेत.

उत्तरवर्गांत वामनाचें मोठे देऊळ आहे. पण पश्चिम वर्गांतल्या सर्वोत्कृष्ट देवळाहून हे कमी शोभिवंत आहे. या वर्गातील अवशेषाचे ढोंगर कमिगहूमच्या मठें पडलेल्या संघारामाचे असावेत. आग्नेय वर्गातील जैन देवालयात सर्वांत जुनें घंटाईचें असून त्याच्या आत फक्त बारीक खाम कायते उरले आहेत. या देवळाच्या अवशेषावरून ते ६ व्या

किंवा ७ व्या शतकातील असावेतसे दिसतात या वर्गातील मुख्य देवस्थान गिननाथाचें होय आतील नक्षीकाम फारच सुंदर आहे व देवतायाची धाटणीहि विचित्र आहे. यात सन ११४ सालातील एक चंदेल लेख आहे

खजुराहो गावापासून जवळच गुरारनाल्यावर कुवर-नाथाय भव्य देवस्थान आहे [फर्मिगहॅम—अंकिअं सव्हे रिगोटे, पु २, ७ १० व २१ एप्रिफाफिआ इडिका ५ १]

खजुवा—हा एक बेल आहे यास लॅटिनमध्ये रिलसिने-साजा, ईप्रवीत हांयबॉन, देशी नांपेंत खजुवा, मट, रम, गरिकुल, होरेक वगैरे नावें आहेत.

खजुवा बेल दरवर्षी नवीन लागला जातो हा मूळचा चीन, कोंचीनचीन, जपान व जावा या ठिकाणचा असून अनेकडे हिंदुस्थानात याची लागवड करण्यास सुरुवात झाली आहे आणि हा बेल येथील जमीनीत येऊ लागला आहे असे म्हणतात याची लागवड विदेपत बगान्यात करतात हा बेल विशेषतः पूर्वबंगाल, असाम, खासिया पर्वत, मणिपूर सस्थान, नागा पर्वत व ब्रह्मदेश येथे आडळतो मद्रास व मुंबई इत्यादी येथे याची लागवड प्रयोगाच्या पलीकडे गेलेली नाही

याच्या काळ्या व पांढऱ्या अशा मुरय दोन जाती असून सपाट प्रदेशात याची लागवड खरीप पीक म्हणून करतात जूनपासून सप्टेंबर महिन्यापर्यंत याची वेणी होते व नोव्हेंबर पासून डिसेंबरपर्यंत पीक काढतात पालास गंधकिंद हे खन या वेगाना चांगले मानवते असाममध्ये आढू धान्याच्या पिकवरीवरच याची वेणी एप्रिल व मे महिन्यात करतात आढूच्या झाडाचा या बेलाना आश्रय मिळतो पीक डिसेंबर व जानेवारी महिन्यात काढतात

उ प योग —या धान्याची ढाल करून अथवा पीठ करून खाता ज्याच्या रोंगा पकन झाल्या आहेत असे बेल व दाण्याची पीठ गुराना चांगली मानवते या झाडाचें बी करडईच्या वियाप्रमाणे दिसण्यात असून त्याचें तेलहि तळण्याकडे करडईच्या तेलाप्रमाणे उपयोगात आणता चीन व जपानात याची मोठ्या प्रमाणात लागवड होते [वॅट]

खजुराहो, त ह सी ल —समुद्रप्रात, फतेपूर शिख्यातील पश्चिम तहसील क्षेत्र ५०४ चौ मै व लो स (१९०१) १,९९,२२२ यात ३ शहर व ३८५ गावें आहेत बिडकी हें सर्वोच्च मोठे शहर आहे गगानदीपासून यमुनेपर्यंत हा तहसील पसरली असून हांतून रिंद नदी वाहते गंगेच्या काळव्याचा एक झरा तहसिलीच्या एक तृतीयांशाहून गस्त प्रदेशाला पाणी पुरविते.

शहर —खजुराहो तहसिलीचें मुख्य ठिकाण उ अ २६° ३' व पू रे ८०° ३०' फतेपूर शहराच्या पश्चिमेस २१ मैलावर हें शहर आहे लो स (१९०१) ०९४४ १९९१ त गुजरात विजय मित्रविस्थाचें स्मारक म्हणून

औरंगजेबानें याला औरंगगढ असें नाव ठेविलें होतें पण तें टिकलें नाहीं त्या काळी बाधिलेल्या येथील सराई व बारदरी या सुंदर आहेत १८५९ च्या २० व्या कलमान्वये येथील कारभार चालतो येथला बराचसा जुना व्यापार बिडकी या शहरामुळे घुडाला, तरी येथाला पितळी भांडी व गीगाफा अद्याप प्रसिद्ध आहेत

खजूर —खारकेची अगर खजुरीची झाडे सेनेगॅलपासून सिंबू नदीपर्यंतच्या उपूत होतात हें झाड मूळचें उत्तर आफ्रिका अगर अरबस्तानातलें असलें तेथून तें तैमिस व सुफेंटिसच्या वाजुला म्हणजे मेसापोटेमिया व इजिप्तमध्ये गेलें असावें अथवा लोकानी तें मोराकोमध्ये गेलें व येथे तें स्पेनमध्ये गेलें हल्ली खजुरीची लागवड अमेरिकेचा काही भाग, कॅनॅडा, ऑस्ट्रेलिया, ट्रिनिदाद इकडे होते इराण व बलाचिस्तान वगैरे देशातहि ही लागवड होते मुलतान, मुसफरगड, वगैरे ठिकाणी पंजाबात खजुरीची लागवड बरीच आहे सिंधमध्ये हल्ली खजुरीची लागवड बरीच होऊ लागली आहे

खजुरीला अतिशय उष्ण व कोरडी हवा लागते यामुळे दुसऱ्या कोठें ही झाडे झाली तरी तें येथल्या फळें येत नाहींत त्याप्रमाणें वास पाऊसीह फारस थोडा पाहिजे अल-जोरिया, अरिडोना, अलेक्झांड्रिया वगैरे ठिकाणी ७ ते ९ इंचपर्यंत पाऊस पडतो त्या ठिकाणी खजूर तितका चांगला होत नाही परंतु बगदाद, कैरो व अजमेरियाचा काही भाग या ठिकाणी पाऊस ५ इंचापेक्षा कमी पडतो, तेथील खजूर, खारीक फार नामांकित आहेत फूळ येण्याच्या सुमारास म्हणजे मार्च ते मे महिन्यात फळ पिकण्याच्या म्हणजे आगष्ट ते नोव्हेंबर महिन्यात पाऊस असल्यास फळ घरत नाहीं किया ते कुज लागत पाऊस थोडा पाहिजे असला तरी झाडें तेवढ्या पावसापर टिकाव धरत नाहींत, यासाठी त्यांना पाण्या दिलें पाहिजे ज्या वेळी पाणें कोंवळी नसतात त्या वेळी हवेचें उष्णमान फार खाली म्हणजे २०° अशापर्यंत उतरलें तरी इरक्त नसते खजुरीला उष्णता किती सहन करवते हें अद्याप समजलें नाहीं परंतु पृथ्वीवरील कोण त्याहि ठिकाणची अत्यंत प्रचंड उष्णता व ऊन सहन करण्यास या झाडास कोणतीहि अडचण पडत नाहीं अस दिसतें झाड लहान असताना देखील त्याला ऊन पाहिजे

जमिनीसध्याने खजुरीचें झाड फारसे चिकित्सेखोर नाहीं. परंतु रेंदाड अगर पुळणवट जमान असेल तर झाड लवकर लागस येतें व फळहि लवकर पिकतें वरच्या मार्तामध्ये धाराचें प्रमाण शेंकडा ३-४ पर्यंत असलें तरी झाड विपडत नाहीं, पण त्याला फळ मध्य येत नाहीं फळ सगळ्यासाठी झाडाच्या मुळ्या व न्याच खोल जाऊन तेथील धाराचें प्रमाण शेंकडा अर्धो इतकें उतरावयास पाहिजे

खजुरीची झाडे बी लागून किंवा त्याच्या मुळ्यापासून जी पिलें फुटत त ती लागून करतात खजुरीची नर व मादी

अर्धां निज झाडे असतात. यासुळे बीं लावले असता अर्धां नर झाडे निघण्याचा संभव असतो म्हणून चांगल्या मादी झाडाचीं पिळें लावणें हा उत्तम मार्ग होय. मादीच्या पनास झाडास एक नर पुरे होतो. मादीझाडास पोळा वपें पर्यंत बहुधा पिळें फुटत असतात. तीं लहान असताना त्यावर ओला काढ्या घालून घेईत मरुन तीं परगावीं पाठविता येतात व त्या स्थितीत तीं तीन महिनेपर्यंत रहातात. झाडे २५ फुटावर लावावी. रडे तीन फूट हसचौर घेऊन अर्धां खड्डा, ४ फीट शेगडत व पेंड अशा खतांनीं भरवा झाड लावतेवेळीं शेज्यावर खत, माती वगैरे काही पडणार नाही अशाबद्दल काळजी घ्यावी. झाडे लावल्यावर महिनाभर दररोज, दुसऱ्या महिन्यात चार दिवसांनीं एकदां व गंतर महिन्यातून एकदां अर्धें पाणी घाव. फुलें येण्याच्या सुमारास (फेब्रुवारी व मार्च महिन्यात) पाणी सुळीच देऊं नये. फळ भरल्यापासून तें पिकेपर्यंत पाणी वेळेवेळेवर घावें. झाडे मोठी होईपर्यंत गर्द, लसूण, दास नवैरे पिके घ्यावत. गंतर अंगार, डाळिंब, श्राद्ध वगैरे झाडे लावावत. दोन अगर तीन वर्षांनीं शेगडत घावें काळजेळीं पारें वर्षास काढून टाकलीं पाहिजेत. डाळीं पिळें दोन वर्षांनीं एकदां काढावी.

सिंध प्रांतात झाडे चार किंवा पाच वर्षांचीं झालीं म्हणजे त्यांना फूल येतें. परंतु भांडे ८-१० वर्षांचीं होईपर्यंत त्यांना भरपूर पीक येत नाही हीं झाडे १०० वर्षेपर्यंत चांगले उत्पन्न देतात. नरफुलाचे सुत्रे असतात तुऱ्याची एक एक लहानशी फांदी घेऊन ती मादीफुलाच्या तुऱ्यावर सेलसर कापून ठेवतात नरफुलाचे सुत्रे काढून ते कागदाच्या पुडीत घालून चांगले बंदोबस्तानें ठेविले तर वर्षभर टिकतात. त्यांचा उपयोग एखादें मादीझाड भलतेंच येथी फुल्लें तर त्या झाडासाठीं होतो घड वाढू लागले म्हणजे त्यातील फांदी काढून टाकतात या योगानें धाकचे चांगले पोषतात. एकेका झाडावर ८-१० घड येतात. एकेका घडापासून १० ते १४ फोड पर्यंत पत्रे पडत येतात. दर झाडाचें सरासरी उत्पन्न १२० फोड समजतात. घडातील सर्व फळे एकदम पिकत नाहीत, या साठीं जात उत्तम प्रकारची असली तर फळ जसजसे पिकेल तसतसे हलानें एक एक घेऊन काढतात पण जात येताचीच असेल तर अर्धी फळे पिकलीं म्हणजे सर्वच घड उत्तम त्यातील वाईट फळे काढून टाकून तो घावलीत टागून ठेवतात.

खड्डा—एक प्राचीन राश. किरदोरीच्या महाकाव्यात इराणचे उत्तरेकडील शत्रू म्हणून या लोकांचा उल्लेख आहे. पण खडर हे युरोप आणि आशिया यांच्या सरहद्दीवर कर्मांत वसी ९०० वर्षे (इ. स. ९९०-१२००) चमकत होते असें म्हणणें ऐतिहासिक हास्यास सोडून नाही. त्यांच्या उत्कृष्ठांचा काळ इ. स. ९०० पासून २५० पर्यंतचा होय. कास्पियन सागर किनार व कोकसास पर्वताचीं शिखरे हें त्यांचे वस-

तिस्थान असून त्यांच्याबद्दल कार्स्पियन समुद्राला समुल्लामान मुनील्ल बहुर-अल-बखर (खसरांचा समुद्र) असें म्हणत. ग्जोल्ला नदीच्या मुखप्रदेशावरील इटिल सेमैर, दामिडजे, बेलेंड्वर (आर्मेनिया) आणि डॅनवरील सकेंल हीं त्यांचीं शहरे चांगल्या भरभराटीचीं व्यापारी केंद्रे होती. कास्पियन व युक्झाईनवर त्यांचे साम्राज्य होते व पूर्व आणि पश्चिम खंडातील सर्व वाहतुक त्यांच्याकडे असे. इराण, बिस्मान्श-अम, आर्मेनिया, रशिया आणि बल्गेरिया देशांतील व्यापारी इटिल या ठिकाणीं जमत खडर साम्राज्याची मर्यादा वर-चेवर बदलत असे, तरी त्यांचे साधारण मर्यादा म्हणजे कॉकॅझ, ग्जोल्ला व डॅन यामधील प्रदेश होय. याशिवाय किमिया प्रांत यात मोडत असे. इराण आणि बिस्मान्श-अम हे या साम्राज्याचे बलाढ्य शत्रू होते उघियन व स्लाव यांना खडर लोक सहज दडपून टाकीत. राज्याचा जास्तीत जास्त विस्तार म्हणजे नीपर ते मध्य ग्जोल्लावरील पोल्गारी आणि कार्स्पियनच्या पूर्वकिनाऱ्यावर आन्टोपा येथपर्यंत झाला होता.

खट्याग—मुंबई इलाख्यातील सातारा जिल्ह्यात याच नावाच्या तालुक्याचें मुख्य ठिकाण. या तालुक्यात भूपणगड व वर्धनगड हे किले आहेत मराठी रियासतीत छत्रपति हा एक परगणा होता. गावास तट व बेशी आहेत. जुनीं दोन तीन सरदार घराणीं येथें आहेत गावाबाहेर एक महादेवाचें हेमाडपंती देऊळ असून त्याच्या सभामंडपात छतावर घोडी-फार नकशी आहे. तेथील कटिजनवरची नकशी फारच उत्तम असून ती परळी व माळवी येथील देवळासारखी आहे. जवळच नारायणाचें एक जुनं देऊळ आहे. दुर्गादेवीचा दुष्काळ पडला असता व ब्राह्मणी राज्यातील तत्कालीन देश मुख देशाचे बगैरे दुष्काळाचा फायदा घेऊन स्वतंत्र होऊं लागले असता मलिक उल्लू दुर्गा यांनीं या प्रांतातून मुसलमानी सत्ता पुन्हा प्रस्थापित करण्यासाठीं दौरा काढून खटावच्या बाहीं रामोशानी बंड केले होते तें मोडलें असें प्राड टंक म्हणतो (पृ. २९). प्रसिद्ध छत्रपति खटावकर हा येथील रहाणारा होता (कृपयाव खटावकर पहा) [सातारा म्युझे.]

खट्टीली—संयुक्तप्रांत मुसफा नगर जिल्ह्याच्या ज्ञानसम्य तहसिलीतील एक शहर नाथे बेस्टर्न रेल्वेच्या मीरत ते रुदडी रस्तावर हें स्थान आहे. लोकसंख्या (१९११) ४७५१. पण १० वर्षांखालीं ती ८६९५ होती. शहर प्राचीन असून त्यात चार मोठीं जैन देवाळीं व शाहूबहानानें बांधलेली एक सराई आहे. १८७४ त विहारात दुष्काळ पडल्यावेळीं या स्थानावरून जिल्ह्यातील शिलकी धान्य वाहेर पाठविण्यात येई. त्यामुळे हें प्रसिद्धीस आले. शहरातील रस्ते फरसबंदी आहेत. वाहेर धान्य व साबार पाठविण्याचा मोठा व्यापार चालतो बहुतेक मोठे व्यापारी जैन आहेत.

खट्यांग—एक इश्वाकुकुलोपत्र राजा, यास दिलीप असें नामांतर असून बसिन्ट एलबिल म्हटलें आहे हा मोठ

यत्न करणारा होता. एकदा देवांनी यास मुद्रांत आपणें सहाय्य करायें म्हणून स्वर्गां नेंलें होणें त्याप्रमाणें त्यानें सहाय्य के-प्राप्तुन देवात नव प्राप्त झाला असता ते यास वर माग असं म्हणूं लागले. यानें आपी मास आयुष्य किती आहे ते सांगी म्हणजे वर मागेन म्हणताच त्यानीं मुद्रेतमात्र आहे असं सांगितलें. मग हा काहीच न मागता क्षीप्रगामी विमानात बसून त्वरेनें अयोध्येस आला आणि आपल्या दीर्घ-बाहु नावाच्या पुत्रास राज्यावर स्थापून विष्णुलोकाला गेला [भारत द्रोण. अ. ६१, शांति. २१, वन ९] शंकराच्या एका गेदेसारख्या आधुधाला खट्याग वसें नाच आहे

खंड—महाद्वीपाच्या लहान भागात जशी वर्ष म्हणून संज्ञा आहे तशी वर्षातील लहान भागास खंड संज्ञा आहे. आपण रहातो या भारतवर्षात कुशावर्त, इक्ष्वावर्त, प्रह्ला-वर्त, मलय, केतु, भद्रसेन, इंद्रपूक, विदर्भ आणि कौकट असे नऊ खंड आहेत. हांचे नाव मरत्युपुराणात इंद्रद्वीप, कसेर, ताम्रपर्श, रामस्तिमान, नाग, सौम्य, गंधर्व, वारुण आणि भरत अशी आहेत. [मरत्यु अ. ११३ श्लोक ९-१०, देवी भाग ११ स्क अ २१].

खडक, ओळ प.—खडक ओळखण्याला त्याच्या गुणधर्मांची माहिती असली पाहिजे खडकाचे गुणधर्म तीन तऱ्हांनी ठरवितात त्या तीन तऱ्हा अशा आहेत—

(१) खडकाचे दोबळ परीक्षण यात सूक्ष्मदर्शक यंत्राचा उपयोग न करता वरवर दिसणाऱ्या व धोऱ्या साधुनीनें घालून काढता येणाऱ्या गुणधर्मांचें वर्णन असतें (२) प्रयोग शाळेतील परीक्षण (३) सूक्ष्मदर्शक यंत्राच्या साहाय्यानें परीक्षण

दोबळ परीक्षण—खडक शोधण्याकरिता बाहेर दिवा-वयात जाणाऱ्या बरोबर गोळा हातोडा, छत्री, लोहनुबळ महत्कारी काच (मॅग्नॅटिक स्टॅप्) खडकाचे तुकडे गोळा करून आणण्याकरिता पिशवी, थोडे उदहराम्भ (हेड्रो-क्लोरिक ॲसिड) इत्यादि जिन्नस बरोबर ठेवले पाहिजेत. प्रत्यक्ष जमिनीर दिसणाऱ्या गोष्टींची नोंद येथेंच एका वहीत करून ठेवण्याची पद्धत आहे. खडक मूळ स्थितीत दिसल्यास ओळखावयास सोपें जातें परंतु खडकावर त्याच्या पिठाचा वर असल्यास किंवा खडकात फेर होऊन रारसुडी साठल्यास ओळखण्यास जड पडतें. अशा ठिकाणीं कित्येक वेळा वरचा भाग काढून गालच्या खट्याचा तुकडा तपासण्यास घ्यावा लागतो. खडक पाहून त्याच्या दोबळ गुणधर्मांवरून तो कोणत्या प्रकारचा आहे हें वसें ओळखायें तें पुढें दिलें आहे.

(अ) खडकाचा नवीन तुकडा पडरावावर त्या काजूस धारीक एकमेकाला चिकटून कण असले, त्यावर कोणत्याहि प्रकारची चकळी नसली व विशिष्ट प्रकारची रचना नसली तर

खाली दिल्याप्रमाणे गुणधर्म पाहून खडक कोणता तो ठरवावा

(१) काठिण्य (हाईनेस) ०.५ ते १ आहे; मऊ असून नजारे किंवा चाकूनें सहज खरडला जातो, मातीसारखा वास येतो; अम्ल (ॲसिडनें) टाकल्यानें कोणताहि वायु निघत नाही, रंग राखी, पाडुरका, तांबूस, पिवळट असले तर एखादा मातीचा दमड, दोल, विस्तवानें न बदलणारी माती किंवा ठिसूळ झालेला फेलस्पार असलेला खडक असण्याचा संभव असतो दोल किंवा स्लेट असल्यास खडक थोडा काठिण्य असतो

(२) काठिण्य १.५ ते २, विशिष्ट गुरुत्व २.२ ते २.४; रंग पादरा, पिवळट किंवा ताम्रुच, धर अथवा भेगात सापडतो, ॲसिड घातल्यास कोणताहि वायु निघत नाही तर तो बहुतकरून गिप्सम * असले

(३) हातानें मोडला जातो, रंग पाडुरका किंवा पिवळट असून ॲसिड घातल्यास वर्षाद्विप्राणिद (कार्बन डाय-ॲक्साइड) वायु निघत असले तर तो चुनखडीच्या दमडापैकी असले

(४) काठिण्य ३ ते ४ आहे विशिष्टगुरुत्व २.५ ते २.७, रंग हिरवट व तांबडा यांचें मिश्रण, पुडीचा रंग पादरा, हाताला सावणासारखा गुळगुळीत लागतो; ॲसिडनें वायु निघत नाही तर संपेदाइन असले

(५) काठिण्य ३ विशिष्टगुरुत्व २.६ ते २.८, रंग पादरावट, निळसर, पिवळट, काळा, भुकटीचा रंग पादरा, ॲसिडनें वर्षाद्विप्राणिद (कार्बन डाय-ॲक्साइड) वायु निघतो तर तो नुम्याचा खडक असले

(६) काठिण्य ३.५, ते ४.५, विशिष्टगुरुत्व २.५ ते २.८, रंग पादरा पिवळट, ॲसिड टाक्यावर घातल्या फारसा परिणाम होत नाही परंतु पूड करून त्यावर घातल्यास थोडा-थोडा वर्षाद्विप्राणिद वायु निघू लागेल, तर तो डॉलोमाइट असले.

(७) काठिण्य ३ ते ४, विशिष्टगुरुत्व ३ ते ३.९; रंग काळसर तपकिरी, काळा, पुडीचा रंग पिवळा किंवा तांबडा, ॲसिडमध्ये थोड्या प्रमाणात विरघळून ॲसिडला पिवळट रंग येतो. खडकात किंवा धरात सापडतो तें एखाद्या लोहाचें प्राणिद (ऑक्साइड) असले

(८) रंग पाडुरका, पिवळट, निळसर, हातोड्यानें नाद निघतो, व चकत्या निघतात, ॲसिडनें वायु निघत नाही तर बहुतोके कोनोलाइट किंवा फेल्साइट असले.

(९) विशिष्ट गुरुत्व २.९ ते ३.२; रंग काळा किंवा काळसर हिरवा, भुकटी तपकिरी असल्यास मेफोस्ट किंवा ॲम्फिबोलाइट असले

(१०) काठिण्य ७. विशिष्टगुरुत्व २.५ ते २.९; रंग पादरा, तांबूस, पिवळट तपकिरी, चाकू ओढल्यास

चाकूची लोखंडी रंगाची रेष उठते ती चाग, चकमक वगैरे असण्याचा संभव आहे.

(आ) खडकाचा फोडलेला भाग काचेसारखा असल्यास काचमणी, चकमक सेवद वगैरेसारखी खनिज द्रव्ये किंवा आबसिडियम व पियस्टोन सारखे खडक असतील.

(इ) खडकाच्या तुकड्यात खनिजद्रव्ये स्फटिक स्थितीत आहेत, अशा येथी स्फटिक स्पष्ट दिसत असल्यास खडक ओळखण्याचा त्रास पडत नाही परंतु स्फटिक स्पष्ट दिसत नसेल तर चाकूने खडक खरवडला जातो का पहावा खरवडला जाऊन ॲसिडने कार्बन डाय ऑक्साइड निघाल्यास तो चुन्याचा खडक असणार. ॲसिडचा परिणाम फक्त पूड केव्हावर झाल्यास डॉजोमाइट पण ॲसिडचा परिणाम न झाल्यास जिप्सम समजावा. चाकूने खरवडला जात नसल्यास त्याच्या व त्याच्यातील खनिज द्रव्याच्या रंगवरून खडक ठरवावा. एकच खनिज पदार्थ असून हिरवट रंग आहे तर ॲम्फिबोलाइट असेल पादरा व हिरवट असे दोन खनिज पदार्थ नसल्यास डायओराइट असेल.

(ई) खडकात पादरा रचना असल्यास त्याला पदवीभूत खडक (सिस्ट फॉल्टेड) असे म्हणतात व खडकात जे खनिजद्रव्य प्राप्त्याने असेल त्यावरून खडकाचे विशिष्ट नाव ठरवितात. या वर्गीत सर्व प्रकारचे सिस्ट किंवा ज्यांना फॉल्ट एटेड खडक म्हणतात ते येतात.

(व) खडक निरनिराळ्या प्रकारच्या तुकड्यांच्या एकीकरणांनी झाला असल्यास ते तुकडे तपासून खडक कोणत्या प्रकारचा आहे हे ओळखून काढणे शास्त्रास तुकड्याचा आकार व त्याची आकृति व त्याचप्रमाणे ज्या लुकणाने हे तुकडे चिकटून राहिले असतील ते लुकण याची तपासणी बेला पाहिजे. जलजन्य खडक तुकड्याचे किंवा कणचे झालेले असतात व त्यांचे वर्गीकरण तुकड्याच्या आकृतीच्या आकारमानाप्रमाणे केलेले असते

(२) खडकतपासणीच्या प्रयोग शास्त्रातील पद्धति.—प्रयोग शास्त्रावर खडक तपासण्याकरिता काय करावे हे बर सांगितले आहे. आता प्रयोगशास्त्रातील उपकरणांच्या मधली खडक ओळखण्याचे काम कसे करावयाचे हे खाली थोडक्यात दिले आहे.

(अ) विशिष्टगुणत्वः—खडकाचे विशिष्ट गुणत्व माहिती असलेल्या माणसाला खडकाचा तुकडा हातात घेऊन अंदाजाने सांगता येते. परंतु नवी माहितीकरिता व विशिष्टगुणत्वाकरिता मुद्दाम केल्या ताजव्यावर वजन करून काढले पाहिजे किंवा पदार्थविज्ञानशास्त्रात दिलेला कोणत्यातरी पत्राच्या पद्धतीने काढले पाहिजे

(आ) वायुपृथक्करणः—रासायनिक पृथक्करण न करता वायु पृथक्करणावरून पुष्कळ खडक व त्यातील खनिजद्रव्ये ओळखता येतात. वायुपृथक्करणाकरिता खडकाचा तुकडा घेऊन हातोल्याने त्यातील कणाचा भुगा न करिता ते सुटे करावे,

नंतर एकासारखे एक दिशणारे कण इतर कणापासून निराळे काढून ते महाकारिकाच्या खाली व लोहचुंबकांनी तपासावे, त्याचप्रमाणे निरनिराळ्या विशिष्टगुणत्वाचे द्रवपदार्थ घेऊन त्याच्यात वरील कण टाकावे. झळक्या द्रव्यावर टाकल्यास ते ताळी जाऊन बसतील व जड द्रव्यावर टाकल्यास त्यावर तरंगताल परंतु त्याच्या इतक्याच विशिष्टगुणत्वाच्या द्रवात दाबल्यास ज्याठिकाणी सोडावे त्याच ठिकाणी राहतील आपल्यामनवळ निरनिराळ्या विशिष्टगुणत्वाची बरीच द्रव्ये तयार ठेवल्यास कणाने विशिष्ट गुणत्व वेगळा काढता येत कित्येक वेळा खडकाची पूड करून त्यावर पाण्याचा ओष घुसू ठेवल्यास जड व हलकी द्रव्ये वेगळी होतात

(इ) रासायनिक पृथक्करण.—कोणत्याही खडकाचे रासायनिक पृथक्करण करणे भूस्तरशास्त्रज्ञांचे काम नसल्यामुळे खडक रसायन शास्त्रज्ञाकडे पाठवून त्याचे पृथक्करण करून आणण्याची पद्धत आहे. परंतु अगदी सोप्या तऱ्हेचे रासायनिक प्रयोग भूस्तरशास्त्रज्ञ करतात. उद्‌हराम्बल (ह्युक्झोर्निक ॲसिड), दिव्याची ओल, कोळशावर तापविणे, काचेच्या नळीत तापविणे वगैरेचा परिणाम खडकावर किंवा त्यातील द्रव्यावर काय होतो हे बोलून ठेवणे अत्यंत आवश्यक आहे.

(ई) सूक्ष्मदर्शकाच्या सहाय्याने परीक्षणः—सूक्ष्मदर्शकाच्या सहाय्याने खडक तपासण्याची पद्धत जास्त जास्त प्रचारात येऊ लागली आहे, म्हणून त्यावर लक्ष घेऊन माहिती येथे देणे अवश्य आहे. प्रथमतः सूक्ष्मदर्शक येथे खाली घालून तपासता येईल इतका पातळ खडकाचा तुकडा बरावा लागतो. लेथच्या सहाय्याने किंवा पुष्कळ वेळा चुस्त्या हाती त्याने खडकाचा पेशायेवढा जितका पातळ निघेल तितका तुकडा पाडावा व तो लाकडी मूठ करून त्यावर एका टोकाला चिकटवावा. तुकडा लाकडास चिकटण्याकरिता मेण व राख एकेठिकाणी ऊन करून त्याचे लुकण तयार करावे व त्यामध्ये तो बसवावा. नऊ इंच चौरस व अर्धा इंच जाडीच्या लोखंडाच्या तळावर जाड इमरीची किंवा कुईदाची पूड पसरवा आणि त्यावर पाणी घालून लाकडावर चिकटविलेल्या खडकाच्या तुकड्याची एक बाजू पासावी व जितक्या समपातळीत ती आणता येईल तितकी आणावी. एक बाजू बर सांगितल्याप्रमाणे तयार झाली म्हणजे लुकण दिव्यावर ऊन करून तुकडा थोड्याच व तो उलटा करून चिकटवावा आणि एमरीवर घासावा. याप्रमाणे जाड एमरीवरचे घासणे झाले म्हणजे तुकड्याच्या दोन्ही बाजू अगदी गुळगुळीत होण्याकरिता तुकडा काचेच्या तुकड्यावर 'कानडा बालसम' ने चिकटवून मऊ एमरीवर घासावा व तो पारदर्शक झाला म्हणजे सुटे झालेले कण घुबून काढावे व धारेच्या मऊ दगडावर घासून साफ करावा. नंतर सूक्ष्मदर्शक यंत्राने तपासण्याकरिता मुद्दाम केलेल्या काचेवर हा तुकडा कानडा बालसममध्ये चिकटवावा व त्यावर काचेचा पातळ तुकडा बसवावा. अशा तऱ्हेने तयार केलेला

खडकाचा पातळ तुकडा सूक्ष्मदर्शक यंत्राखाली तपासता येतो. बरील सांगितलेली कृती फार वाढजीपूर्वक करावी लागते. नाहीतर खडकाचा पातळ झालेला तुकडा तेव्हाच मोठण्याचा संभव असतो.

सूक्ष्मदर्शक यंत्रः—प्रस्तरशास्त्राचा अभ्यास करताना खडक किंवा खनिज पदार्थ तपासण्याकरिता जे सूक्ष्मदर्शक यंत्र उपयोगात आणतात त्यास पेट्रोलॉजिकल अपवा प्रस्तर-निर्णायक सूक्ष्मदर्शक यंत्र असे म्हणतात. या यंत्रात दोन निकोलचे समपार्थ (प्रिझम) असतात. त्यात पदार्थाच्या चालण्याला, ज्यातून आलेला प्रकाश पदार्थातून येतात त्याला, ध्रुवकारक (पोलरायझर) व वरच्याला पृथक्कारक (ऑनलायझर) म्हणतात याशिवाय क्राइस्ट वेज निष्क्रम न अप्रक यांचे पातळ तुकडे बगैरे. साहित्य या सूक्ष्मदर्शक यंत्रात अवश्य असते.

परावर्तित प्रकाश.—प्रस्तरनिर्णायक सूक्ष्मदर्शक यंत्र वर सांगितल्याप्रमाणे तयार केलेले खडकाचे पातळ तुकडे तपासतात. प्रथमतः परावर्तित प्रकाशात हा तुकडा तपासल्यास पुष्कळ खनिज पदार्थ ओळखता येतात पदार्थातून येणाऱ्या उजेडपेक्षा या प्रकाशाने अपारदर्शक खनिज पदार्थांच्या रंग तील सूक्ष्म छटा व पदार्थांबरील रोपा बगैरे स्पष्ट दिसतात.

पारप्रकाश.—अपारदर्शक खनिज पदार्थ ओळखण्यास परावर्तित प्रकाश उपयोगी पडतो. परंतु प्रस्तरनिर्णायक सूक्ष्मदर्शक यंत्रात विशेष उपयोग पारभूत प्रकाशाचाच होतो कारण बहुतेक पारदर्शक खनिज पदार्थांचे खडकातून पुष्कळ असतात. पारभूत प्रकाशात खडक तपासीत असताना निरनिराळ्या कणाचा बक्कीभवनाक (रिफ्रेक्टिंड इंडेक्स) काढण्याची पद्धत आहे ती अशी.—उदा पदार्थाचा बक्कीभवनाक काढायचा असेल तो पदार्थ ज्याचा बक्कीभवनाक ठाऊक आहे अशा पदार्थाला लागून असताना काढितात सूक्ष्मदर्शक यंत्राखाली हे दोन्ही पदार्थ असताना यंत्राची नळी थोडथोडी वर उचलवी म्हणजे ज्या पदार्थाचा बक्कीभवनाक जाऊन असतो त्या बाजूस त्या दोन पदार्थांतील रोपा सरकते आहे असे दिसते. याप्रमाणे तो पदार्थ कोणत्याही खनिज पदार्थाचा बक्कीभवनाक दोन तीन माहीत असलेल्या पदार्थांबरोबर तपासल्यास ठरविता येतो.

ध्रुवीभूत (पोलराइझ्ड) प्रकाश—ध्रुवीभूत प्रकाशात पदार्थ तपासण्याकरिता प्रस्तरनिर्णायक सूक्ष्मदर्शक यंत्रात ध्रुवकारक व पृथक्कारक असे दोन समपार्थ (प्रिझम) असतात. ध्रुवकारकामधून आलेला प्रकाश तपासण्याच्या पदार्थातून पाळवून नंतर पृथक्कारकामधून प्रकाश न येता पहिल्यादा पदार्थ तपासता व नंतर पृथक्कारकामधून प्रकाश येऊन तपासता. ध्रुवकारक यंत्राच्या खालच्या बाजूस बसविलेला असतो व त्याची जरूर नसल्यास तो एके बाजूस सरता येतो पृथक्कारक यंत्राच्या नळीत किंवा नळीवर बसविला

असतो, परंतु हा सुद्धा नको असेल तेव्हा एका बाजूस काढिता येतो. ध्रुवकारकामधून व तपासण्याच्या पदार्थातून आलेला प्रकाश पृथक्कारकामधून न येता पहात असताना पोलरायझर (ध्रुवकारक) फिरवावा किंवा तपासण्याचा पदार्थ ज्यावर ठेविला असतो त्या सूक्ष्मदर्शक यंत्राची बैठक फिरवावी. असे करीत असताना तपासण्याच्या पदार्थाचा रंग मालटत राहिला तर याला डिऑट्रोपिक असे म्हणतात. ध्रुवीभूत प्रकाश पदार्थातून आल्यावर पृथक्कारकामधून येऊन तपासण्याचा प्रकार खालीलप्रमाणे आहेः— ध्रुवकारक (पोलरायझर) व पृथक्कारक (ऑनलायझर) समार किंवा एकाच दिशेने न ठेवता एकमेकास आडवे ठेवावे ध्रुवकारक व पृथक्कारक आडवे करून ठेवल्यास त्यातून प्रकाश येत नाही. आता खडकातील जो खनिज पदार्थ तपासावयाचा असेल तो मध्ये ठेवावा आणि अशा स्थितीत त्यातून प्रकाश न आल्यास तो खनिज पदार्थ आयसोट्रोपिक आहे असे म्हणतात कास्ट निर्मालच्या मध्ये खनिज पदार्थ ठेवला असता त्यातून प्रकाश आल्यास त्याला ऑनि-सोट्रोपिक म्हणतात ऑनि-सोट्रोपिक पदार्थ असल्यास त्याची पुढे तपासणी करावी वरचा किंवा खालचा परंतु बहुतेक वेळा वरचा सोईचा असल्यामुळे तोच निकोल म्हणजे पृथक्कारक सावकाश फिरवावा व प्रकाश येण्याचे बंद झाल्याबरोबर पाचावे असे करताना कोणत्या कोनातून प्रकाश फिरविला ते नोंदवा व अशा तऱ्हेने दहा पंधरा वेळा फिरविल्यावर त्या कोनांची सरासरी काढावी या सरासरी काढून आलेल्या कोनास त्या पदार्थाचा अद्वयीभवनाक किंवा पिधानकोन (ऑंगल ऑफ एक्स्टिन्शन) असे म्हणतात. निरनिराळ्या खनिज पदार्थांचे पिधानकोन निराळे असल्याने ते पदार्थ ओळखण्यास पिधानकोन काढल्याने मदत होते. सूक्ष्मदर्शक यंत्राच्या सहाय्याने परावर्तित प्रकाशात, पारभूत प्रकाशात व ध्रुवीभूत प्रकाशात खडकाचे पातळ केलेले तुकडे तपासून त्याच्यातील खनिज पदार्थांचे बक्कीभवनाक काढणे, ते प्लिओट्रोपिक आहेत किंवा नाहीत, आयसोट्रोपिक आहेत किंवा ऑनि-सोट्रोपिक आहेत व ऑनि-सोट्रोपिक असल्यास त्याचा पिधानकोन कोणता आहे बगैरे टिपण केल्यास नेहमीच बहुतेक खनिज पदार्थ ओळखता येतील. याखेरीज आणखी विशेष विस्तृत तऱ्हेने प्रस्तरनिर्णायक सूक्ष्मदर्शक यंत्राच्या सहाय्याने तपासणी करितात. परंतु ती सर्व देणे या ठिकाणी शक्य नाही त्याकरिता त्या विषयावर स्वतंत्र लिहिलेले मध्य पहावे.

खडकाची ओळख होण्यासाठी अवश्य असणाऱ्या परीक्षणाला तीन प्रकारांचे (दोबळ परीक्षण, प्रयोगशालीय परीक्षण व सूक्ष्मदर्शकीय परीक्षण) वर्गन घेऊन शास्त्रानुसार आता खडकाच्या वर्गीकरणाकडे वळू.

बर्गीकरण.—खडकाचे बर्गीकरण पुष्कळ तऱ्हेने करता येईल, त्याच्यातील खनिज द्रव्यावहन, त्याच्या

आकारावरून, ते ज्या पद्धतीने तयार झाले असतील तिन्वरून किंवा ते ज्या काळात झाले असतील त्यावरून यापैकी कोणत्याही पद्धतीने वर्गीकरण करणे शक्य आहे परंतु सर्वसम्मत खांदील तीन मुख्य वर्ग केले जातात

(अ) जलजन्य खडक—पहिल्या वर्गात पाणी, द्या, वनस्पती किंवा प्राणी यांच्या योगाने तयार होऊन साठलेले खडक येतात. हे खनिज पदार्थांचे असोत वा सैद्ध्य असोत, जमीनीवर साठ लेले असोत, पाण्यात साठलेले असोत, वनस्पतींच्या किंवा प्राण्यांच्या बाबीने झालेले असोत, ते सर्व या वर्गात येतात हे वाळू, माती वगैरे गाळ्यांच्या योगाने तयार झालेले असतात व त्यांचे घर असतात या वर्गातील खडकाना जलजन्य, गाळाचे किंवा घराचे खडक असे म्हणतात.

(आ) अग्निजन्य खडक.—हे खडक पृथ्वीच्या उदरातील खडकांचा रस घर येऊन झालेले असतात. ह्या रस आतल्या आत थंड होतो किंवा बाहेर ज्वालामुखी वगैरेच्या मार्गाने जमीनीवर पसरून थंड होतो. या खडकात खनिज पदार्थांचे स्पष्टिक तयार होतात या वर्गातील खडकाना अग्निजन्य खडक असे म्हणतात. यांचे बहुतेक घर नसतात

(इ) रूपांतरित खडक—बरील होन वर्गोत्प्रेरीज आणखी एक तिसरा वर्ग आहे. त्यातील खडक कसे झाले असतील हे नेहमीच सांगता येत नाही. त्याच्यात अग्निजन्य खडकाप्रमाणे स्पष्टिक असतात व जलजन्य खडकाप्रमाणे त्यांचे धाडे असतात हे मूळ अग्निजन्य किंवा जलजन्य असलेल्या खडकावर पाण्याचा, द्याचा किंवा उष्णतेचा परिणाम होऊन तयार झालेले असतात. या खडकाची किंवा त्यातील खनिज पदार्थांची पल्लवी (फॅलि एटड) रचना असते. या वर्गातील खडकाना रूपांतरित (मेटामॉर्फिक) खडक म्हणतात

(अ) जलजन्य खडक—या यापैकी काही खडक वाऱ्याच्या वाहण्याने समुद्रकिनारी किंवा वाळू-कामय प्रदेशात होतात, काही वाहत्या पाण्याच्या योगाने नद्याच्या पात्रातून किंवा समुद्रकाठी होतात, तर काही मृत वनस्पती व प्राणी यांच्या अवयवांचे झालेले असतात याशिवाय ज्वालामुखी पर्वताच्या तोंडातून कंकून दिले गेलेले कण एके ठिकाणी जमून झालेले खडकहि याच वर्गात घालतात. खडक या सत्तेमध्ये फक्त कठिण व घट्ट झालेले दगड येतात असे नव्हे तर मोफळे कण, गाळ, रेंती, वगैरे सर्वांचा खडक या संज्ञेत अंतर्भाव होतो.

वाळूचे खडकः—(मॅग्नल ऑर सॅंड रॉक्) ह्या, पाऊन, नद्या वगैरेचे जुन्या खडकावर आघात होऊन त्याचे तुकडे झाल्यामुळे होतात. त्याच्यात जुन्या खडकांतील खनिज पदार्थ असतात परंतु अमुकच प्रकारचे खनिज पदार्थ असतील असे म्हणता येणार नाही. बहुधा बार्ट्सचे प्रमाण जास्त असते. कारण बाकीचे खनिज पदार्थ अगदी बारीक भुगा होऊन धुवून जातात परंतु बार्ट्स

तसा जात नाही (काटेसुशिवाय फेल्स्पार, अग्रक, हॉर्न-ब्लड वगैरेचे तुकडेहि सापडतात). साधारणतः सारख्या आकाराचे व एकाच विशिष्टगुणत्वाचे खडे एके ठिकाणी येऊन त्याचे घर होतात. घरातून कित्येक वेळा वनस्पती व प्राणी यांचे अवशेष पुरले जाऊन त्यांच्या खुणा शिडक राहतात पुष्कळ वेळा राज्यमध्य व परामध्य बार्ट्स लहम किंवा लोहाचे ऑक्साइड यांचे लुकण सादून ते एकजीव होतात खऱ्याचा किंवा घराचा एकजीव न झालेल्या खडकात खालील प्रकारचे खडक येतात

होंगरातील खडकाचा भुगा—मूळ खडकाचा भुगा होऊन वाऱ्याने व पण्याने वाहून पायऱ्याशी साठतो त्यात बहुतेक अणकोचीदार व सुटे निरानेराळ्या आकाराचे तुकडे असतात.

माती अथवा जमीनः—खडकाचा भुगा होऊन त्याच्या पासून माती तयार होते मूळ खनिज पदार्थांतील मूळ द्रव्ये मातीत रूपांतरित स्वरूपात असतात खडक व माती यामध्ये एक अधोभूतिका अथवा अधोभूमीचा घर (सब-सॉइल) असतो. खडकाचा अप्रैत भुगा होऊन अधो-भूतिका होते व तिन्पासूनच पुढे माती तयार होते. जमीनीवर उगवणाऱ्या वनस्पतींच्या कुजलेल्या सैद्ध्य पदार्थांचा काही अंश मातीत असतो व त्यातीलच थोडा भाग अधोभूतिकांत सापडतो. जसजशी माती वाहून जाते तसतशी अधोभूतिकांनी माती होते ज्या मूळ खडकापासून माती होते त्याच खडकावर ती सापडते असे नाही. कित्येक वेळा ती बहात जाऊन दुसऱ्याच खडकावर आढळते.

वाळू.—वाळूचे कण लहान तर असतातच, परंतु ते कित्येक वेळा इतके बारीक असतात की, ते स्पष्ट दिसण्यास सूक्ष्मदर्शक यंत्राचे साहाय्य लागते वाऱ्याच्या योगाने खडकाचे बारीक कण एके ठिकाणी साचून त्याच्या लहान लहान टंक्या होतात व त्या वाऱ्यानेच एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी नेण्या जातात. यामध्ये बारीक व मोठाल्या कणाचे कित्येक वेळा घर असतात. नदीच्या व समुद्राच्या पाण्याच्या तळाकडचे वाळू मोठ्या प्रमाणात तयार होते. समुद्रात तयार झालेली वाळू त्यात सापडणाऱ्या शिपाच्या कणावरून ओळखता येते. बारीक कण पुष्कळ वेळा वर्षागात न सापडता पाण्यात तरंगत राहतात व त्यामुळे त्याची टोंके पासली न जाता अणकोचीदार राहतात मोठाल्या कणाची टोंके मात्र पासून कणांना बाटोलेण्या येतो. वाळूचे जाड खरबरीत कण असल्यास त्यास रेंव (ग्रेगुल) म्हणवे. परंतु सुपारीपेक्षा मोठे खडे असल्यास त्यांना गोटे (सिंगल) म्हणवे. वाळूचे जसे घर सांगितलेले प्रकार आहेत तसेच वाळूच्या कणाचा एकजीव होऊन झालेल्या कठिण खडकाचे प्रकार आहेत. मोठेले गोटे एके ठिकाणी साठल्यावर त्याच्यात एखाद्या तऱ्हेचे लुकण वसून कठिण खडक तयार होतो. गोटे साधारणतः

वाटोळे झालेले असतात. घरेचले गोटे वार्द्ध्ये असतात. कित्येक गोटे इतर रानिज द्रव्ये किंवा मूळ खडकाचे असतात. अद्या तन्हेन तयार झालेल्या खडकाना गोठपाचे खडक (कॉगलमेन्ट) म्हणतात. गोटे सर्व बाजूंनी सिजून वाटोळे झालेले नसले व त्याची टोंके फोंयदार असली म्हणजे त्या खडकाना (ब्रेकिया) म्हणार्वे. बारीक कणाचा जो खडक होतो त्याला सिकतामन किंवा वाळूचा खडक म्हणतात. वाळूच्या खडकात बहुतेक काटेसुचेच कम असतात तरी गोठपाच्या खडकाप्रमाणे यातहि इतर रानिज द्रव्ये असतात; पंगु ही द्रव्ये अगदी थोडक्या प्रमाणांत असतात. वाळूच्या खडकाना पुष्कळ तन्हेचे रंग असतात. तांबडा, पिरळ वगैरे रंग लोहाच्या प्राणिदा- (आक्साइड) मुळे वाळूच्या खडकाना येतात. खडकात एखादें विशिष्ट रानिज द्रव्य किंवा त्याचे लुकण असल्यास त्याचे नाव खडकाच्या नांवास जोडतात. उदाहरणार्थः— एखाद्या वाळूच्या खडकांत लोहाचे प्राणिद (ऑक्साइड) असल्यास त्याला लोहा वाळूचा खडक (फेरगिनस सॅड-स्टोन) असे म्हणतात व त्यात अन्नक असल्यास अन्नकी वाळूचा खडक (मायक्रोसिअस सॅडस्टोन) असे. म्हणतात. विष्णादीवर व दक्षिणेंत बेळगाव, विगापूर जिल्ह्यात व मद्रास इलाह्यातील कडाप्पा जिल्ह्यांत वाळूचे खडक मोठ्या प्रमा-णात सांपडतात. इमारती बांधण्यास हे फार वागले व भद्रम असतात. यामुळे उत्तरहिंदुस्थानातील पुष्कळ इमारती या खडकाच्या दगडांच्या बांधल्या आहेत. वाळूच्या खडकाचे फळ्यासारखे तुकडे काढून त्याचा जमीनीवर पसविण्या-करिता उपयोग करितात. त्याचप्रमाणे त्याची माती वगैरे मिश्र करितात. विगापूर जिल्ह्यातील घदामी गांवी प्रसिद्ध लेणी वाळूच्या खडकात आहेत. गोंयाकचा धकगवा वाळू-च्याच खडकावर आहे. वाळू या खडकापासून होणाऱ्या जमीनीस रेताड किंवा वाळूची जमीन म्हणतात.

मातीचे खडक.—निरनिशल्या खडकाचा पिठा-सारखा भुगा होऊन त्यापासून तयार झालेल्या चिखल, गाळ वगैरेच्या खडकास मातीचे खडक म्हणतात त्याच्यात पुष्कळ तन्हेच्या रानिज द्रव्याची मिसळ असते व त्याचे प्रकारहि पुष्कळ आहेत.

चिकण माती.—हा एक प्रकारचा चिखलच आहे. याच्यावर वाफ सोडली असता त्याला मातीचा वास येतो. त्याच्यात चिकणाई असते व पाण्यात ओला केल्यास चिकट गोळा होतो.

चिनी माती.—केल्सपार नावाचा जो खनिज पदार्थ आहे त्याच्यावर पाण्याची व कार्बन डाय-आक्साइडची क्रिया होऊन अॅल्युमिनियम सिलिकेट निराळे निघते ते पाड्या रंगाचे व भुसभुशीत असते. चिनीमातीची भाडी करण्याकडे याचा विशेष उपयोग होतो. हिंदुस्थानांत ज्या ठिकाणी मना-इट खडक आहेत त्या ठिकाणी अद्या तन्हेची माती काढी

ठिकाणी वाडळते. हाच माती अगदी स्वच्छ पाउरी व कोह-विशित असल्यास त्याला पादुरे (चिनीची माती) म्हणतात. चिनीमातीचा उपयोग उत्तम पाउरी मातीची भाडी करण्याकडे होतो. ही काही ठिकाणी केल्सपार-पासूनच तयार झालेली असते. तीत थोडासाच लेहाचा अंश असतो परंतु चुन किंवा अल्कलीचा मुळीच अंश नसतो. या मातीला कायरले (अग्निमृत्तिका) म्हणतात. गोंड-यनात कोळसाच्या राणीत कायरलेची माती पुष्कळ सांप-डते. कायरलेचा उपयोग भट्या बांधण्याकडे करतात. काचेच्या बगैरे कारणाच्या मातीची भाडी विस्तारवर पुष्कळ तापवायवाची असतात म्हणून ही भाडी कायरलेची करतात. उत्तम कायरलेमध्ये असलेले पदार्थ त्याच्या शेंकडा प्रमाणा-सह पुढे दिले आहेत. सिलिका ७३.८२; अॅल्युमिना १५.८६; लोहाचे आक्साइड २.९५; पाणी १.४५, अल्कली ०.९ असून तिचे विशिष्ट गुणत्व २.५ असते.

विटाची माती.—विटा करण्यास उपयोगी पडणारी पुष्कळ तन्हेची माती सांपडते. त्या सर्व प्रकाराना विटाची माती म्हणतात. या मातीची मडकी, रांगण, चुने वगैरे शिनस करतात. या मातीत लोहाचा अंश बराच असतो. विटाच्या मातीचे साधारण पृथकरण पुढे दिले आहे. सिलिका ४९.८४, अॅल्युमिना ३४.२९; लोहाचे ऑक्साइड ७.७४; चुन १.४८; मॅग्नेशिया ५.१४ व पाणी १.९४.

कुलरची माती.—समप्रार, राजपुताना वगैरे ठिकाणी हिरपट रंगाची मऊ माती सांपडते. ती गुळगुळीत असते परंतु चिकट नसते. या मातीचा उपयोग भंगाला व फप-भ्याला सावणाप्रमाणे लावण्याकडे करतात. तिच्यांत शेंकडा सिलिका ५३; अॅल्युमिना १०, लोहाचे ऑक्साइड ९.७५; मॅग्नेशिया १.२५; लोह ०.५०; मीठ ०.१० व पाणी २४ असते.

बॉक्साइट.—यामध्ये शेंकडा ४५ ते ८० भाग अॅल्यु-मिना, १५ भाग पाणी आणि लोहाचे आक्साइड वगैरे असतात. बॉक्साइट फसे होते या संघर्षाने मतभेद आहे. काहींच्या मताने उष्णता व पाणी याच्या योगाने जुन्या खडकात फरक होऊन ते शाले असार्वे असे आहे. इतर काही जणांचे म्हणणे असे आहे की प्रानाइट, नीस, यसाळ वगैरे खडकावर पाणी व कार्बन डाय-ऑक्साइड यांचा परिणाम होऊन बॉक्साइट झाले असावे. बॉक्साइटपासून अॅल्युमिनियम काड-तात किंवा अॅलम (फटकी) तयार करतात. यावर उष्णतेचा फारसा परिणाम होत नसल्याने भट्याच्या आतल्या बाजूने सेप देण्याकरिता त्याचा उपयोग करतात.

छेंटराइट.—किंवा जागळा दगड. हा सावडा, चिखल किंवा पादुरक्या रंगाचा छिद्रमय मातीचा दगड असतो. हा बॉक्साइटप्रमाणे प्रानाइट, नीस, डायोराइट, यसाळ वगैरे खडकापासून झाला असला अशी कल्पना आहे. अॅल्युमिना, लोहाचे ऑक्साइड व थोडा

उष्ण कटिबंधात दमट हवेंत विधेयत- हा खडक तयार होतो. डेकन टॅप म्हणून जो खडक आहे त्यावर हा पुष्कळ ठिकाणी सापडतो. हा प्रथम खणून वाटला म्हणजे ओलसर व मऊ असतो परंतु काही दिवस हवेंत राहिला की चट्टीण होतो. घर बांधण्याकडे याचा पुष्कळ उपयोग करितात. मुंबई इलाख्यात बेळगाव, रत्नागिरी, कुलाबा व कारवार जिल्ह्यात खंडराइट पुष्कळ सापडतो.

मातीचा दगड—माती घट्ट होऊन दगडासारखी झाली म्हणजे मातीचा दगड होतो.

शेल—ज्याप्रमाणे वाळूचे कण एके ठिकाणी दाबले जाऊन वाळण्यावर स्थापान वाळूचे खडक होतात त्याचप्रमाणे अगदी चारीक कण एके ठिकाणी दाबले जाऊन स्थापान जो खडक होतो त्याला शेल असे म्हणतात. शेलचे नेहमी थर असतात थरातील पातळ पापुद्रे घुटे मिळतात. मातीच्या दगडासारखा एकच गोळा वसतो शिरनिराळा थराचे तांबडा, पावसा, पिवळा वगैरे कोणतेही रंग असू शकतात. अगदी तांबडा रंग असल्यास त्यास काप व पिवळा रंग असल्यास पिवडी म्हणतात. भिती, पत्रे वगैरेचा रंग देण्याकडे याचा चांगला उपयोग होतो.

ज्वालामुखीतून निघालेल्या तुफणाचे व गाळ्याचे खडक—ज्वालामुखीतून खडकाचा रस वर येऊन स्थापान होणारे खडक अमिगन्य असतात व म्हणून ते त्या वर्गात जातात परंतु रस याहेर येण्यापूर्वी खडकाचे गोळे, तुकडे, बारीक कण व राखेसारखी भुकटी जोराने वर उडून राखी पडल्यावर त्यांचे खडक बनतात ते गाळ्याच्या खडकाच्या वर्गात येतात. ज्वालामुखीच्या धुक्याच्या योगाने जर्मनीवरील ब्रुकाचे तुकडे होऊन पुन्हा खडक बनतात. ते ज्वालामुखीतून बाहेर आलेल्या तुकड्याच्या खडकासारखेच दिसतात. परंतु बारकाईने तपासणी केव्हास त्याचा खणम कळण्यास कठीण पडत नाही. ज्वालामुखीच्या तांद्रातून वर आलेले तुकडे घुटे असले म्हणजे त्याच्या आकारावरून त्यांना की निरनिराळी नावे दिलेली आहेत त्यांचे वर्णन ज्वालामुखी या सदराखाली दिलेले आहे. या ठिकाणी तुकडे एके ठिकाणी येऊन त्याचे जे खडक तयार होतात त्याचा निर्देश केला आहे क्रियेक वेळा ज्वालामुखीतून निघालेले तुकडे समुद्रात किंवा सरोवरात पडतात त्या ठिकाणी नदीतून वाहून आलेल्या तुकड्यांचे या तुकड्यात मिश्रण होतं गलग्न्य खडकांना त्यातील तुकड्यांच्या आकारावरून काल्मनरेट, ग्रेडाभा वगैरे संज्ञा दिलेल्या आहेत, त्याच संज्ञा ज्वालामुखीतून बाहेर आलेल्या तुकड्यांपासून तयार झालेल्या खडकांना त्यातील तुकड्यांच्या आकारमानावरून देतात.

सर्वात पदार्थांपासून झालेले खडक,—या सदराखाली पनसरी, प्राणी याची वाढ होऊन ते नष्ट झाल्यावर जागच्याजागी तयार झालेले खडक किंवा ते वाहून एके ठिकाणी साठवल्यावर झालेले खडक येतात

त्यांचे वर्गीकरण त्यांच्यात जे विविध द्रव्य असले त्यावरून करतात. ते वर्ग येथेप्रमाणे—(१) बुन्याचे अथवा बॅल्क्रेरियस (२) शिकयुक ल्य. सिलीशियस (३) स्फुरयुक उर्फ फॉस्फेटिक (४) कॅल्शियुक उर्फ कार्बोनेशियस. आणि (५) लोहयुक.

त्यामार्थे कॅलेशिम फास्फेट वन्याच प्रमाणात असतो दक्षिण अमेरिकेत व आफ्रिकेत ग्यानी नावाचा एक पदार्थ सापडतो. हा पदार्थ समुद्रपृष्ठाची विष्टा, मूत शिरे, त्यांनी खाद्य म्हणून वागलेले मासे वगैरे साठून शालेखा असतो. ज्या ठिकाणी पाऊस न ही अशाच ठिकाणी हा साठतो. हे उत्तम रात आहे व त्याप्रमाणेच त्याचा पुष्कळ उपयोग होतो. पूर्वे-फालीन प्राण्यांची हाडे पुरली जाऊन त्याचाहि स्फुरयुक्त (फॉस्फेटिक) खडक होतो त्याचप्रमाणे पूर्वफालीन प्राण्यांची विष्टा पुरली जाऊन त्याचेहि खडक होतात.

(४) वर्षयुक्त अथवा कार्बोनेशियस खडक—वनस्पती बाहून जाऊन एके ठिकाणी साठल्यावर पुरल्या जाऊन, किंवा वनस्पती उगवल्या, जागी बाहून वगैरे पुरल्या जाऊन त्यांचे जे खडक होतात ते सर्व या वर्गात येतात दगडी कोळसे अशाच प्रकाराने तयार झालेले आहेत.

पीट—दलदलीच्या जागी, वयळ पाण्यात वनस्पती बाहून गेल्यावर कुजतात व त्याचेवर पुन्हा वनस्पती उगवत राहतात याप्रमाणे कुजलेल्या वनस्पतीचे मोठेले थर होतात. यामा पीट म्हणतात दलदलीच्या प्रदेशात पुष्कळ ठिकाणी हा पीट सापडतो पीट ज्या ठिकाणी सापडतो त्या ठिकाणी बाळवून आळम्याकडे त्याचा उपयोग करतात पूर्वी अशाच तऱ्हेचा पीट पुरला जाऊन त्यापासून दगडी कोळशाचे निर निराळे प्रकार तयार झालेले आहेत.

लिमाइट—पीट दाखला जाऊन त्यापासूनच पुढे लिमाइट तयार होतो लिमाइट ही पीट व दगडी कोळसा यांच्या मधली स्थिति आहे कारण लिमाइटमध्ये बदल होऊन त्याचाच दगडी योळसा तयार होतो. लिमाइटचा रंग पिवळट, तपकिरी किंवा काळा असतो त्याचे विशिष्टगुण ०.५ ते १.५ असते व त्याच्यात शेंकडा ५५ ते ७५ कार्बन असतो लिमाइट मुरमुर जळतो व यातून पुष्कळ धूर निघून त्याचा जळकट किंवा धुरकट वास येतो.

दगडी कोळसा—याचा रंग काळा किंवा काळ्याचा एगडा प्रकार असतो कोळशात शेंकडा ७५ ते ९० कार्बन, १ ते १० ऑक्सिजन, ०.५ ते ५.५ हైड्रोजन, १.५ पर्यंत नैट्रोजन आणि १ ते २० पर्यंत राख असत हा कोळसा नागडा जळतो व जळाला त्याला एक प्रकारचा वास येतो दगडी कोळशाचे पुष्कळ प्रकार आहेत मूळ वनस्पती निर-निराळ्या प्रकारच्या असल्यास असे प्रकार होणे साहजिक आहे वाळवे राडक, व यात शेलवगैरे राडकाचे थर कोळशाचे थर सापडतात.

जॅन्सबार्ट—अति दानाखर्ल कडील शालेखा असा हा दगडी कोळशाचाच प्रकार आहे. हा लवकर जळत नाही व जळत असताना त्यातून ज्याला किंवा धूर निघत नाही व त्याला कोणत्याहि प्रकारचा विशिष्ट वास येत नाही. त्याचा रंग थगडी काळा कुळकुळीत असून कानेनासना

चकाकतो त्याच्यात शेंकडा ९० कार्बन असतो व त्याचे विशिष्ट गुण १.१५ ते १.५ असते

ऑइल शेल—ज्या शेल राडकातून राकेल तेल काढता येते त्यांनी ऑइल शेल म्हणतात या शेलचे थरच असतात आणि चांगला शेल असल्यास त्यातून एका टनातून ३० ते ४० गॅलन राकेल पूर्वीच्या वनस्पति व काही प्राणी शेलमध्ये पुरले जाऊन दावालाळी कुजून त्याच्यापासून हे तेल तयार होत शेलचे ऊर्ध्वपातन केल्यास तेल निघते

पेट्रोलियम—या सदाशाली सर्व तऱ्हेची खनिज तेल येतात ही खडकातून सापडतात प्रथमतः ती एके ठिकाणी मिसळलेली असतात परंतु ऊर्ध्वपातनाने ती वेगळेली करतात.

अंबर—हे खडकात पुरल्या गेलेल्या जुन्या झाडातील राखेपासून होत

(५) लोहामिश्रित माती—दलदलीच्या जागी कुजत असलेल्या वनस्पतीच्यापासून आर्मेन निघतात त्याचा व वर्षाळ्याचा (कार्बोनिफ अँसिड) आरुपासच्या खडकातील लोहावर परिणाम होऊन लोहाचे क्षार व ऑक्साइड यांचे मिश्रण होऊन साठते यात पुढे माती मिसळली जाते व त्याचप्रमाणे वनस्पतीचे अंश मिसळले जातात या सर्वांच्या मिश्रणाने तयार झालेले थर लोहामिश्रित माती या सदाशाली येतात रासायनिक क्रियेने तयार झालेले स्फटिकमय राडक

राडक—रायच्या साह्याने होणाऱ्या खडकाचे वर्णन वर दिले आहे ते राडक बाहून आलेल्या गळ्यापासून झालेले असतात परंतु याशिवाय पाण्यात विरघळेल्या पदार्थांची एकेमेकावर रासायनिक क्रिया होऊन न्याचे थर तयार होतात हे पदार्थ बहुतेक स्फटिकमय असतात अशा प्रकारे तयार झालेल्या पदार्थात विशेष महत्वाचे म्हणजे संधव, पापडारा, जुन्याचे दगड, जिप्सम व इतर तार हे होत

(अ) अभिजन्य-स्फोटित-थरहित खडक—या वर्गातील खडक पृथ्वीच्या उदरातील खडकांच्या रसापासून झालेले आहेत खडकांचे रासायनिक पृथक्करण, त्यातील राखेचे द्रव्य, त्यांची घटना, उत्पत्तीची पद्धति, ठिकाण व वाग वगैरे वरून या खडकांचे वर्गीकरण निरनि राख्यात तऱ्हेन करणा येण्यासारखे आहे परंतु यापैकी कोणत्याहि एका गोष्टीकडे लक्ष देऊन वर्गीकरण केल्यास त्याचा विशेष उपयोग नाही म्हणून यापैकी भित्तक्या गोष्टी एके ठिकाणी आणता येतील तितक्या आणून केलेले वर्गीकरण खाली दिले आहे त्यामध्ये अभिजन्य मंडळातील राखेद्रव्ये व त्यांचे रसायनिक पृथक्करण या गोष्टीवरून पोटमाग पाडले आहेत अभिजन्य खडकात दोन किंवा अधिक राखेद्रव्ये असतात. त्यामध्ये स्फटिक (कॅल्सिम), मग (मॅग्नेशियम), चुना (लाइम), पालाश (पोटॅश) व सिंधू (सोडा) यांचे सिलिकेट, मगनेज (मॅग्नेटिक आयर्न) व (जुन्याचे स्फुरित)

उष्ण कटिबधात दमट हवैत विशेषतः हा खडक तयार होतो. डेकन टॅप म्हणून जो खडक आहे त्यावर हा पुष्कळ ठिकाणी सापडतो. हा प्रथम खणून वाढला म्हणजे ओलसर व मऊ असतो परंतु काही दिवस हवैत राहिला की पठीण होतो. घरे बांधण्याकडे याचा पुष्कळ उपयोग करितात मुंबई इलाख्यात पेळगाव, रत्नागिरी, कुडया व कारवार जिल्ह्यात लॅटराइट पुष्कळ सापडतो

मातीचा दगड—माती पट होऊन दगडासारखी दाली म्हणजे मातीचा दगड होतो

शेल—ज्याप्रमाणे वाळूचे कण एके ठिकाणी दाबले जाऊन वाळून्यावर स्थापासून वाळूचे खडक होतात त्याचप्रमाणे अगदी बारीक कण एके ठिकाणी दाबले जाऊन स्थापासून जो खडक होतो त्याला शेल असे म्हणतात शेलचे नेहमी थर असतात थरातील पातळ पातळ सुटे निघतात. मातीच्या दगडासारखा एकच गोळा नसतो निरनिराळ्या थराचे तांबडा, पांढरा, पिवळा वगैरे कोणतेही रंग असू शकतात अगदी तांबडा रंग असल्यास त्यास काव व पिवळा रंग असल्यास पिवडी म्हणतात. भिंती, पत्रे वगैरेला रंग देण्याकडे याचा चांगला उपयोग होतो

ज्वालामुखीतून निघालेल्या तुकड्याचे व गळ्याचे खडक.—ज्वालामुखीतून खडकाचा रस बर येऊन स्थापासून होणारे खडक अभिन्न नसतात व म्हणून ते त्या बगोत नांवात परंतु रस बाहेर येण्यापूर्वी खडकाचे गोळे, तुकडे, थारीक कण व राखेसारखी भुळडी गोराने बर उडून खाली पडल्यावर त्यांचे खडक बनतात ते गळ्याच्या खडकाच्या बगोत येतात. ज्वालामुखीच्या पक्ष्याच्या योगाने कमीनीवरील तुकडे तुकडे होऊन पुन्हा खडक बनतात. ते ज्वालामुखीतून बाहेर आलेल्या तुकड्याच्या खडकासारखेच दिसतात. परंतु वारकाईने तपासणी केव्हास त्याचा उगम वळण्यास कठीण पडत नाही. ज्वालामुखीच्या सोदातून बर आलेले तुकडे सुटे असले म्हणजे त्याच्या आकारावरून त्याला बी निरनिराळी नावे दिलेली आहेत त्यांचे वर्णन ज्वालामुखी या सदराखाली दिलेले आहे. या ठिकाणी तुकडे एके ठिकाणी येऊन त्याचे वे खडक तयार होतात त्याचा निर्देश केला आहे चिंत्येक वेळा ज्वालामुखीतून निघालेले तुकडे समुद्रात किंवा सरोवरात पडतात त्या ठिकाणी नदीतून वाहून आलेल्या तुकड्याचे या तुकड्यात मिश्रण होतं. जलजन्य खडकाना त्यातील तुकड्याच्या आकारावरून कामॉमॅरेट, मेसिआ वगैरे संज्ञा दिलेल्या आहेत, त्याच संज्ञा ज्वालामुखीतून बाहेर आलेल्या तुकड्यापासून तयार झालेल्या खडकाना त्यातील तुकड्याच्या आकारमानावरून देतात

सजीव पदार्थापासून झालेले खडक.—या सदराखाली पनस्पती, प्राणी याची वाढ होऊन ते नष्ट झाल्यावर जागच्यामागी तयार झालेले खडक किंवा ते वाहून जाऊन एके ठिकाणी साठवल्यावर झालेले खडक येतात

त्यांचे वर्गीकरण त्याच्यांत जे विशिष्ट द्रव्य असेल त्यावरून करतात. ते वर्ग येथेप्रमाणे—(१) चुन्याचे अथवा कॅल्शियस (२) सिक्युक अ सिलीशियस (३) स्फुरयुक्त उर्षा फॉस्फॅटिक (४) कॅर्युक उर्षा कार्बोनेशियस. आणि (५) लोहयुक्त.

(१) चुन्याचे खडक.—हे दोन तऱ्हेचे तयार होतात. चुन्या खडकात असलेला चुन्याचा अंश पाण्याने वाहून जाऊन एके ठिकाणी साठला म्हणजे चुन्याचा खडक होतो याबद्दलची विशेष माहिती दुसरीकडे दिली आहे. पुष्कळ चुन्याचे खडक सजीव पदार्थापासून झालेले आहेत. सजीव पदार्थापासून झालेले चुन्याचे खडक कित्येक वेळा स्फटिकमय होतात त्याची सूक्ष्मदर्शक यंत्राच्या साहाय्याने नीट तपासणी केल्याखेरीज ते इतर चुन्याच्या खडकापासून निराळे असे ओळखता येत नाहीत सजीव पदार्थापासून झालेले चुन्याचे खडक जेथे तयार होतात ते त्या ठिकाणी साठतात किंवा वाहून जाऊन दुसरीकडे साठतात चुन्याच्या खडकात बहुतेक सर्व स्फटिकित (कॅल्शियम कार्बोनेट) असतो तो उद्‌ग्रहाम्लात (हायड्रोक्लोरिक ॲसिड) विरघळतो व त्यात वाळू, माती वगैरे असल्यास न विरघळल्याने वगळे होतात. थोड्या प्रमाणात ममकृतित (मॅग्नेशियम कार्बोनेट) हे तापडतो हे खडक कठिण व अगम अतलात किंवा अगदी टिळकडे असतात. यांचे कठिण्य ३ व विशिष्टगुण २५ ते २८ पर्यंत असते. याचे रंग निरनिराळ्या तऱ्हेचे असून ते अगदी पातळ थरापासून तों चिंत्येक याई उंचीच्या डिगपर्यंत आढळतात. कोरेंमिनोकरा जातीच्या बारीक प्राण्याच्या शरीरापासून झालेल्या चुन्याच्या खडकाचे थर अटलाटिक वगैरे महासागराच्या तळाशी पुष्कळ सापडतात ज्याला आपण खडू म्हणता त्या प्रकारचा खडक या व अशाच तऱ्हेच्या बारीक प्राण्याच्या शरीराचे ढोंग सादून झालेला असतो. उष्णकटिबधातील समुद्राच्या उथळ पाण्यात प्रवाळ नामक प्राण्याची पुष्कळ वाट होते त्या शी राहण्याची घरे कॅल्शियम कार्बोनेटची असतात व या थराची वाढ येवढी होते की, त्याची मोठमोठायी घेते हिंदी महासागरात पुष्कळ आहेत

(२) सिक्युक अथवा सिलिनाचे खडक.—पाण्यात थोड्या प्रमाणात शिलीका असतात ते काही सूक्ष्म वनस्पती व प्राणी यांचे शोषण करून आणी शरीर तयार करतात ते मेले म्हणजे त्याच्या मृत शरीराचे थर साठतात व त्यापासून खडक तयार होतात ट्रिपोलीची पूड शिलईकरिता व स्फोटक द्रव्ये करण्याकरिता उपयोग करतात ही ट्रिपोलीची पूड समुद्रात किंवा सरोवरात साठलेल्या एक प्रकारच्या सिलीकाच्या खडकापासून तयार केली असते

(३) फॉस्फॅटिक खडक—बहुतेक प्राण्याच्या शरीरात खटस्फुरित (कॅल्शियम फॉस्फेट) असतो कित्येक प्राण्याची शरीरे चुन्या खडकात पुरली जाऊन त्याचे खडक बनलेले आहेत.

त्यामध्ये बॅलशेअम फॉस्फेट न्याच प्रमाणात असतो दक्षिण अमेरिकेत व आफ्रिकेत ग्यातों नावाचा एक पदार्थ सापडतो. हा पदार्थ समुद्रपृष्ठाची विष्टा, मृत खारे, त्याची लाय म्हणून आणलेले मासे वगैरे साठून झालेला असतो ज्या ठिकाणी पाऊस न हो अशाच ठिकाणी हा साठतो हे उत्तम रात आहे व त्याप्रमाणेच त्याचा पुष्कळ उपयोग होतो. पूर्वे कालीन प्राण्यांनी हाटे पुरली जाऊन त्याचाहि स्फुरयुक्त (फॉस्फेटिक) खडक होतो त्याचप्रमाणे पूर्वकालीन प्राण्याची विष्टा पुरली जाऊन त्याचेहि खडक होतात

(४) बॅर्युम भवता कार्बोनेशियस खडक—वनस्पती बाहून जाऊन एके ठिकाणी साठल्यावर पुरल्या जाऊन, किंवा वनस्पती उगवल्या भागी बाहून वगैरे पुरल्या जाऊन त्याचे जे खडक होतात ते सर्व या वर्गात येतात दगडी कोळसे अशाच प्रकाराने तयार झालेले आहेत

पीट—दलदलीच्या भागी, खण्ड पाण्यात वनस्पती बाहून गेल्यावर कुजतात व त्याचेपर पुन्हा वनस्पती उगवत राहतात यांमुळे कुजलेल्या वनस्पतीचे मोठाटे थर होतात याना पीट म्हणतात दलदलीच्या प्रदेशात पुष्कळ ठिकाणी हा पीट सापडतो पीट ज्या ठिकाणी सापडतो त्या ठिकाणी बाळून जाळण्याकडे त्याचा उपयोग करतात पूर्वी अशाच तऱ्हेचा पीट पुरला जाऊन त्यापासून दगडी कोळशाचे निरनिराळे प्रकार तयार झालेले आहेत

लिमाइट—पीट दाबला जाऊन त्यापासूनच पुढे लिमाइट तयार होतो लिमाइट ही पीट व दगडी कोळसा यांच्या मधली स्थिति आहे कारण लिमाइटमध्ये बदल होऊन त्याचाच दगडी कोळसा तयार होतो लिमाइटचा रंग निवळट, तपकिरी किंवा काळा असतो त्याचे विशिष्टगुण ०.५ ते १.५ असते व त्याच्यात शेंकडा ५५ ते ७० कार्बन असतो लिमाइट मुरमुर जळतो व यातून पुष्कळ धूर निघून त्याचा जळकट किंवा धुरवट वात येतो

दगडी कोळसा—याचा रंग काळा किंवा काळ्याचा एखादा प्रार असतो कोळशात शेंकडा ७५ ते ९० कार्बन, ३ ते १० ऑक्सिजन, ०.५ ते ५.५ हायड्रोजन, ०.५ पर्यंत नैट्रोजन आणि १ ते २ पर्यंत राख असत हा कोळसा चांगला जळतो व जळताना त्याला एक प्रकारचा वास येतो दगडी कोळशाचे पुष्कळ प्रकार आहेत मूळ वनस्पती निरनिराळ्या प्रकारच्या असल्यास असे प्रकार होणे साहजिक आहे बाळूचे खडक, व यात दोलवगैरे खडकांचे थर कोळशाचे थर सापडतात

बॅर्यमाइट—अति दामगल्ली फटीज झालेला असा हा दगडी कोळसाचाच प्रार आहे हा खरकर जळत नाही व जळत असताना त्यातून ज्याला किंवा धूर निघत नाही व त्याला कोणत्याहि प्रकारचा विशिष्ट वास येत नाही त्याचा रंग अगदी काळा कुळकुळीत असून काचेसारखा

चकाकतो त्याच्यात शेंकडा ९० कायन असतो व त्याचे विशिष्ट गुण १.३५ ते १.५ असते

ऑइल शेल—ज्या शेल खडकातून राकेल तेल काढता येते त्यांना ऑइल शेल म्हणतात या शेलचे थरच असतात आणि चांगला शेल असल्यास त्यातून एका टनातून ३० ते ४० गॅलन राकेल पूर्वीच्या वनस्पती व वाढी प्राणी शेलमध्ये पुरले जाऊन दावाळाली कुजून त्याच्यापासून हे तेल तयार होत शेलचे ऊर्ध्वपातन केल्यास तेल निघते

पॅट्रोलियम—या सदराखाली सर्व तऱ्हेची खनिज तेल येतात ही खडकातून सापडतात प्रथमतः ती एके ठिकाणी मिसळलेली असतात, परंतु उर्ध्वपातनाने ती वेगळेली फिरतात

बॅरर—हे खडकात पुरल्या गेलेल्या जुन्या झाडातील राखेपासून होत

(५) लोहमिश्रित माती—दलदलीच्या भागी कुजत असलेल्या वनस्पतीच्यापासून आर्सेन निघतात त्याचा व कर्बोन्हाचा (कार्बनिक ऑक्साइड) आरुपासच्या खडकातील लोहावर परिणाम होऊन लोहाचे धार व ऑक्साइड यांचे मिश्रण होऊन साठते यात पुढे माती मिसळली जाते व त्याचप्रमाणे वनस्पतीचे अश मिसळले जातात या सर्वांच्या मिश्रणाने तयार झालेले थर लोहमिश्रित माती या सदराखाली येतात रासायनिक क्रियेने तयार झालेले स्फटिकमय खडक—वायूच्या साहाय्याने होणाऱ्या खडकांचे वर्णन कर दिले आहे ते खडक बाहून आलेल्या गाळापासून झालेले असतात परंतु याशिवाय पाण्यात विरघळलेल्या पदार्थांची एकमेकावर रासायनिक क्रिया होऊन त्याचे थर तयार होतात हे पदार्थ बहुतेक स्फटिकमय असतात अशा प्रकारे तयार झालेल्या पदार्थांत विशेष महत्वाचे म्हणजे संधव, पापडत्यार, चुन्याचे दगड, गिप्सम व इतर

यार हे होत

(आ) अभिगम्य-स्फोटित-भररहित खडक—या वर्गातील खडक पूर्वीच्या उदरातील खडकांच्या रसा पासून झालेले आहेत खडकांचे रासायनिक पृथकरण, त्यातील रगतिज द्रव्ये, त्यांची घटना, उत्पत्तीची पद्धति, ठिकाण व वय वगैरे वरून या खडकांचे वर्गीकरण निरनि राखता तऱ्हेन करता येण्यासारखे आहे परंतु यापूर्वी कोणत्याहि एका गोष्टीकडे लक्ष देऊन वर्गीकरण केलेपास त्याचा विशेष उप योग नाही म्हणून यापूर्वी भितक्या गोष्टी एके ठिकाणी आणता येतील तिथल्या आणून केलेले वर्गीकरण खाली दिले आहे त्यामध्ये अभिगम्य खडकातील रगतिजद्रव्ये व त्यांचे रसा यनिक पृथकरण या गोष्टीवरून पोटभाग पाडले आहेत अभिगम्य खडकात दोन किंवा अधिक रगतिज द्रव्ये असत त त्यांमध्ये स्फटिक (अॅल्युमिना), मर्म (मॅग्नेशिया), चुना (काश्म), प्लाश (पोटॅश) व सिंधू (सोडा) याचे सिलिकेट, मगलॉह (मॅग्नेटिक आयर्न) व (चुन्याचे स्फुरित)

(लाइम्वॅन फॉस्फेट) असतात काही खडकाः सिकाम्ल (सिलिसिक ॲसिड) इतकं असतं की त्यामध्ये मोठ्या काटेश् सापडतो त्याचप्रमाणे ज्या खडकात आयॅक्झिज फेल्सपार सापडतो त्यात फ्लॅजिओक्झिज फेल्सपार सापडणाऱ्या खडकापेक्षा अधिक सिकाम्ल (सिलिसिक ॲसिड) सापडतं अमिजन्य खडकांचे पाच भाग आहेत ते असे—

(१) आम्लयुक्त (ॲसिड) खडक—यात सिकाम्लार्थ (सिलिसिक ॲसिडचे) प्रमाण रोकडा १५ ते ८० असतं व त्यातील मुख्य खनिज इतकं आयॅक्झिज फेल्सपार, मायका (आय्रक) व हाईट्स ही असतात. (२) उपांम्ल (सब-ॲसिड) खडक—यात सिलिसिक ॲसिडचे प्रमाण १० ते १५ असते. आयॅक्झिज फेल्सपार व हार्नब्लेंड ही मुख्य इतक्या असतात. (३) उपअनाम्ल (सब बेसिक) खडक—यात रोकडा ५५ ते १० सिलिसिक ॲसिड व फ्लॅजिओक्झिज फेल्सपार, आणि हार्नब्लेंड ही खनिज इतक्या असतात. (४) अनाम्ल (बेसिक) खडक यात रोकडा ४५ ते ५५ सिलिसिक ॲसिड व फ्लॅजिओक्झिज फेल्सपार, पायर्क्झीन, मॅग्नेटाइट आणि ऑलिक्झिड ही खनिज इतक्या असतात. (५) अति अनाम्ल (अल्काली बेसिक) खडक—यात रोकडा ४५ पेक्षा कमी सिलिसिक, ॲसिड ऑलिक्झिड आणि पायराक्झीन ही खनिज इतक्या असतात.

(१) गहिर्या पोटाभागात प्रनाइट व न्योलाइट जातीचे खडक येतात प्रनाइट जातीचे खडकात आयॅक्झिज फेल्सपार, काईट व मायका ही इतक्या असतात मायकाच्या ऐवजी कित्येक वेळा हार्नब्लेंड असतं प्रनाइटमध्ये टोपॅट टुर्मलिन, गार्नेट वगैरे इतक्या खनिज इतक्या सापडतात प्रनाइटमध्ये फेल्सपारचे मोठेले स्फटिक असून बाकीचे लहान स्फटिक असल्यात त्याला पारकिरिटिक प्रनाइट म्हणतात सर्वत्र स्फटिक अगदी लहान असल्यास त्याला मायको-प्रनाइट म्हणतात. प्रनाइट खडक फार जुने आहेत परंतु कित्येक तृतीयावस्थाक (टरशरी) वगैरे युगात याहेर आलेल्या खडकांच्या रसापसून तयार झालेले आहेत प्रनाइट दुसऱ्या खडकात घुसून बांध, ब्रॅक, व्हेन वगैरे प्रकारांचे सापडतो. न्योलाइट जातीचे खडक ज्वालामुखातून याहेर आलेल्या रसापासून झालेले असतात या जातीच्या खडकातच ऑक्सीडियन अथवा डॉगरी काच व पिच स्टोन म्हणजे राळे सारखा दिसणारा दगड वगैरे खडक सापडतात.

(२) दुसऱ्या पोटाभागात सेनाइट व त्याचे पोडवर्ग आणि ट्राकाइट खडक येतात सेनाइटमध्ये आयॅक्झिज, फेल्सपार व हार्नब्लेंड बहुतेक असतात परंतु कित्येक वेळा हार्नब्लेंडच्या ऐवजी मायका किंवा कुचित प्रसंगी दुसरा एखादा खनिज पदार्थ सापडतो. ट्राकाइटमध्ये सेनाइटचेच खनिज पदार्थ सापडतात. परंतु यामध्ये स्फटिक चांगले तयार झालेले नसतात व खडक हाताळी खरखरीत लागतात.

(३) तिसऱ्या पोटाभागात डायोराइट ॲडेसाइट वगैरे खडक येतात. त्यात ग्रॅजिओक्झिज फेल्सपार व हार्नब्लेंड ही खनिज इतक्या असतात कित्येक डायोराइटमध्ये मायका किंवा काईट ही इतक्या सापडतात. ॲडेसाइट दिसण्यास ट्राकाइट सारखाच असतो त्यात पुष्कळ वेळा मायका, एन्स्टाइट, ऑगाइट, काईट वगैरे इतक्या आढळतात.

(४) चवथ्या पोटाभागात गॅब्रो, डॅलरिइट वगैरे खडक व त्याच्याच पोटाभागात येतात. या खडकात, स्पॅजिओरलेज फेल्सपार, पायर्क्झीन व मॅग्नेटाइट आणि कित्येक वेळा ऑलिक्झिड ही खनिज इतक्या असतात वेसेल्ट, डॅविलाइट, डायोरेम, मीनस्टोन वगैरे खडक याच पोटाभागात येतात व ते डॅलरिइटचेच प्रकार आहेत असे म्हटल्यास हरकत नही वरील चार पोटाभागात दिलेल्या खडकांखेरीज ऑलिक्झिड, ऑगाइट वगैरे खनिज इतक्या असलेले पॅरिडोटाइट, पिनाइट, सपॅटाइन, फोर्नाइट इत्यादि खडक अमिजन्य खडकांच्या वर्गात येतात.

(५) रुपांतरित खडक—मूळ जलजन्य किंवा अमिजन्य खडक असून कोणत्याही कारणाने त्यात फरक होऊन जे नवीन खडक होतात त्यांना रुपांतरित खडक असे म्हणतात पाण्याच्या योगाने मूळ खडक पुष्कळ वेळा बदलतो. बाळूच्या खडकावरून पाणी बहात राहिल्यास बाळूचे कण एके ठिकाणी घट पावले जातात असे पदार्थ साठले जाऊन बाळूचा खडक फार कठिण होतो तेव्हा त्याला क्वार्ट्झाइट म्हणतात. उष्णतेने सुद्धा मूळ खडकात फरक पडतो. उदाहरणार्थ चुन्याच्या खडकावर किंवा शेजारी ज्वालामुखीचा रस पसरल्यास मूळच्या चुन्याच्या खडकाचा संगमरवरी खडक होतो त्याचप्रमाणे पृष्ठाच्या कवचाच्या हालचालीने खडक दाबले जाऊन मूळ खडक असल्यास त्याचा स्लेट खडक तयार होणे वगैरे फरक होतात शिष्ट बाबीचे खडक असतात त्यातील खनिज इतक्या स्फटिकमय असतात परंतु अमिजन्य खडकात व या खडकात पुष्कळ फरक आहे. शिष्ट खडकातील स्फटिक चपटे झालेले असतात ते पानाप्रमाणे मध्ये जाड व फटेला पातळ असतात. प्रत्येक स्फटिकाचा पातळ भाग दुसऱ्या दोन स्फटिकांच्या पातळ भागात चिपेरसखा असतो. या मांडणीमुळे शिष्ट जलजन्य खडकाप्रमाणे धरमय दिसतो दोन्ही तऱ्हेच्या खडकांच्या थरात पुष्कळच फरक असतो. जलजन्य खडकाचे थर लावपयेंत स्पष्ट असे सापडतात परंतु रुपांतरित खडकांचे थर तुटक असतात व कित्येक वेळा स्फटिकाच्या चपटेपणामुळे ते धरमय आहेत असे वाटते. रुपांतरित खडक स्फटिकमय असल्याने त्याच्यात व अमिजन्य खडकात थोडेंच साम्य आहे, त्याचप्रमाणे ते धरमय असल्यामुळे त्याच्यात व जलजन्य खडकात थोडेंच साम्य आहे. हे खडक मूळ कशा प्रकारचे होते हे सांगणे कठिण असते. त्याचप्रमाणे सगळा खडक सारखा प्रमाणात स्फटिकमय

न धरमय नसतो. ज्या ठिकाणी धर अगदी संधिग्य रीतीने दिसतात व स्फटिक फार चपटे झालेले नसतात त्या खडकांना शिस्टच्या ऐवजी नीस संज्ञा वापरतात. रूपांतरित वर्गातील महत्वाच्या खडकांची पुढे माहिती दिली आहे.

स्लेट अथवा पाटीचा दगड.—मूळ मातीचे जे खडक असतात ते दाबले जाऊन त्याचे कठिण, पातळ व गुठे धर तयार होतात त्यावेळी त्याला पाटीचा दगड म्हणतात. दाबल्यामुळे झालेले धर मूळ घराच्या लुगटोपावेच होतात असे नाही. तर बरेच वेळा त्याच्या खेवरेपेठ होतात. मूळ मातीचेच खडक असल्याने त्यामध्ये स्फटिक बहुधा नसतात. परंतु कित्येक वेळां अगदी लहान व पातळ अग्रकाच मुकुडे किंवा इतर काही खनिज द्रव्यांचे स्फटिक सापडतात हे खडक फार दाबले जाऊन शिस्टसारखे झाल्यास त्यांना 'मातीचे शिस्ट,' 'फायलाइट,' वगैरे नावे देतात. कायस्टो-लाइट वगैरे द्रव्ये खडकात असल्यास 'कायस्टोलाइट स्लेट' वगैरे नावे खडकांना देतात. धारशाड, बेड्याव व विजा-पूर मिश्रणात निरनिराळ्या तऱ्हेचे पुष्कळ स्लेट सापडतात.

घाटेशाइट.—मूळ बाळूचे जे खडक असतात त्या-पासून घाटेशाइट खडक तयार होतो. मूळ खडकावरून व खडकातून पाणी वाहतांना पाण्यातील चुन्याचा, लोहाच्या आक्साइडचा किंवा सिलिकाचा भाग बाळूच्या कणात असून त्याचे लुकण तयार होतें व त्यामुळे खडक फार कठीण होतो तेव्हा त्याला घाटेशाइट म्हणतात. आसपास खड-काच्या रसाचे प्रवाह येऊन बाळूचे कण अर्धचट वितळतात व पुन्हा निवाल्यावर त्यापासून जो खडक होतो तो मूळ बाळूच्या खडकापेक्षा फार कठिण होतो. तेव्हा त्यालाहि घाटेशाइट म्हणतात. बाळूचे खडक दाबले जाऊन त्यापासून घाटेशाइट खडक तयार होतो. हाच घाटेशाइट आणखी पुढे जास्त दाबला जाऊन त्याचे स्फटिक किंवा कण चपटे झाल्यास शिस्ट तयार होतो व त्याला घाटेश शिस्ट असे म्हणतात. शिस्टेक वेळां मध्यमार्गी घाटेशाइट व त्याच्या एका वाजूस बाळूचा खडक व दुसऱ्या वाजूस घाटेश शिस्ट सापडतात त्यामुळे मूळ खडकापासून रूपांतरित खडक कसे झाले असावे हे लक्षात येतें.

संगमरवरी दगड—मूळ चुन्याचे दगडाचे आस्पास खडकाच्या रसाचे उष्ण प्रवाह आर्याने किंवा खडकावर दुसरे धर येऊन त्यामुळे मूळ खडकात उष्णता उत्पन्न होऊन चुन्याच्या कणांचे लहान लहान स्फटिक तयार होतात. अशा स्फटिकमय चुन्याच्या खडकास संगमरवरी दगड म्हणतात हे पाडण्या, काळ्या, हिरव्या व तांबड्या रंगाचे असतात. ते घासल्यास त्यांना चकफी येते व म्हणून ते बाषणीच्या कामात महत्वाचे समजले जातात. संगमरवरी दगडांना अन्नक व संगमनेयाचे कण सापडतात व त्यावरून त्यांना निरनिराळी नावेहि दिली जातात. जवळपूरपासी संगमरवरी दगड मोठ्या प्रमाणात सापडतात

व त्याचा उपयोग पुष्कळ ठिकाणी होतो. मूळ खडकापासून कित्येक वेळा संगमरवरी दगड न होता अर्धचट स्फटिक-मय खडक होतो. त्याचा चुन्या उत्तम होतो व बाषण्याच्या कामाला त्याचा फारसा उपयोग नसल्याने चुन्या करण्यावेच त्याचा खप होतो.

नीस.—नीस खडक स्फटिकमय असून धरमयाहि अस-तात. यातील स्फटिक स्पष्ट असतात परंतु धर मात्र गुठे होण्यासारखे नसतात. मूळ घनाइट, सेनाइट वगैरे खडक दाबले जाऊन त्यापासूनच बहुतेक नीस झालेले असतात त्यात सापडणाऱ्या खनिज द्रव्यावरून त्याचे इतर खडकांची साम्य पाहून त्याला निरनिराळी नावे देतात. घनाइटमध्ये सापडणारी द्रव्ये अक्षयास रसास घनाइट नीस, सेनाइटमध्ये सापडणारी द्रव्ये सेनाइट नीस व त्याचप्रमाणे इतर नावे नीसला दिली जातात. नीस व शिस्ट हे दोन्हीहि रूपांतरित खडक आहेत. दोन्हीमध्ये थोडेसे साम्यहि आहे तरी त्यातील मुख्य फरक म्हणजे शिस्टमध्ये स्फटिक जितके दाबले जाऊन चपटे झालेले असतात तितके नीसमध्ये नसतात व यामुळे नीस व शिस्ट हे खडक ओळखता येतात. मद्रास इलाच्या बराच भाग, मुंबई इलाख्याचा दक्षिण भाग, बुंदेलखंड वगैरे ठिकाणी नीस खडक सापडतो. तेथे घनाइट व नीस असे दोन्हीहि खडक शेजारी शेजारी सापडतात यामुळे ते नीस मूळ कोणत्या खडकापासून झाले असावे याची कल्पना होते. प्रथमतः नीस हा शब्द घनाइटपासून झालेल्या खडकाचाच विशेषतः साधीत असत परंतु आता नीस शब्द अधिक व्यापक अर्थाने वापरतात म्हणून नीस या शब्दाखाली निरनिराळ्या प्रकारचे खडक येतात नीस खडकात डॉर्नरॉक, ट्रूमलीन, गार्बिट, एपिडोट, अँस्टाइट वगैरे पुष्कळ प्रकारची दुय्यम द्रव्ये सापडतात. मूळ अभिजन्य खडकापासून नीस खडक शाब्दिकी उदाहरणे पुष्कळ आहेत परंतु नीस खडक नेहमीच अभिजन्य खडकापासून होतो असे नाही. जलजन्य खडका-पासून नीस शाब्दिकी सुद्धा उदाहरणे आहेत. कित्येक वेळा नीस, घाटेशाइट चुन्याचे खडक यांचे आळीपाळीने एकावर एक धर सापडतात, त्याचप्रमाणे कागलामोरेटचे धरीहि सापड-तात त्यावरून त्या ठिकाणचा नीस मूळ जलजन्य खडकापासून झाला असण्याचा संभव आहे. खडक कोणत्याहि मूळ खडका-पासून होवो व तो कशाहि प्रकारां होवो शेजरी त्यातील कण चपटे होऊन तो अर्धचट धरमय असला म्हणजे त्याला नीस ही संज्ञा लवता येईल.

शिस्ट—शिस्ट खडक म्हणजे कय, ते कसे होतात, व कसे असतात यावरलची माहिती वर दिलीच आहे त्यावरून असे स्पष्ट बद्दल येईल की, शिस्ट म्हणजे नीसच्या पुढची पायरी आहे. नीस अधिक दाबला गेल्यास त्यापासून शिस्ट होतो. शिस्टमधील खनिज द्रव्ये इतकी दाबली गेली अस-तात की तीं अगदी चपटी होतात त्यांचे थराई अगदी पातळ असून खबर गुठे होतात काही शिस्ट खडकां

वर्णन खाली दिले आहे त्यावरून असे दिसून येईल की, शिस्ट खडकात जें मुख्य व महत्वाचें खनिज द्रव्य सापडतें त्यावरून शिस्ट खडकाना निरनिराळीं नावें दिलीं आहेत तीं:-
 (१) प्रकाइट शिस्ट—पूर्वीचे काळीनॅसियस शेल दाखले जाऊन त्यापासून प्रकाइट शिस्ट तयार होतात. यामध्ये दुसरीं खनिज द्रव्यें असतात परंतु काळे प्रकाइटचे पट्टे किंवा भर त्यात बरेच असतात म्हणून त्यांना प्रकाइट शिस्ट म्हणतात. (२) ऑग्राइट शिस्ट—हे हिरवट रंगाचे खण्ट्या निषणारे खडक असतात. त्यामध्ये लहानमोठे ऑग्राइटद्रव्याचे कण असतात. ऑग्राइटशिवाय किर्येक वेळा या खडकात क्राईस, फ्लुव्हाइ, मॅग्नेटाइट किंवा क्लोराइट येथे द्रव्यें थोड्याफार प्रमाणात सापडतात. (३) हार्नलॅंड शिस्ट—हा काळ्या रंगाचा खडक असतो यातील मुख्य द्रव्य हार्नलॅंड असतें परंतु त्याशिवाय इतर नेहमीं सापडणारीं द्रव्यें सापडतात. (४) होराइट शिस्ट—काळसर हिरव्या रंगाचा खडक असतो तो मज व ठिगळ असून हाताला थोडासा गुळगुळीत लागतो. (५) टास्क शिस्ट—हा पाडरा, पिवळट किंवा थोडासा हिरवट रंगाचा खडक असतो तो फार मऊ, ठिगळ असून हाताला गुळगुळीत लागतो. (६) मायका शिस्ट—मायकाचे पातळ थर एकेठिकाणीं या खडकात सापडतात यात इतर द्रव्यें असल्यास फारच थोड्या प्रमाणात असतात. खडकाचा रंग पाडुरका, पिवळट, काळसर किंवा तावूच असतो. किर्येक शिस्ट खडकाला दोन किंवा अधिक खनिज द्रव्यें प्रामुख्याने सापडतात. तेव्हा खडकाला नाव देताना या द्रव्याचीं नावें त्यात घालतात उदाहरणार्थ एखाद्या शिस्टमध्ये मायका व क्राईस अशीं दोन्हीं गावें असल्यास त्याला मायकेशियस क्राईस शिस्ट म्हणतात. याप्रमाणें जोडनावाचे शिस्ट पुष्कळ असतात.

खडकवासलें तलाव—पुण्याच्या नैऋत्येस पुण्यापासून सुमारे ११ मैलावर असलेल्या खडकवासलें नावाचें छेडें आहे तेथें मुठा नदीस बांधलेला एक तलाव आहे. सन १८७९त या तळ्याचें काम पूर्ण झालें या तळ्याची लांबी ११ मैल असून रुंदी पाऊण मैलापेक्षा जास्त नाही. पुणें शहराला या तळ्यातूनच मुख्यतः पाणीपुरवठा होतो तळ्याच्या अतिशयमिठ उंचखणपणावरून तळ्याच्या विस्ताराचा नेहमीं अंदाज करता येत नाही तळ्याच्या काठचा प्रदेश अगदीं निजग असून, तेथें पर्वतांहि आढळत नाहीत. कॅनॉटवोट हवाच्या मालकीच्या तीन चार लहान होड्या तळ्याच्या खडकाळ काठावर असतात याचे दोन काळे फाडले असून पहिला हडपसरावरून पाटसपर्यंत व दुसरा कोपूडवरून खडकीपर्यंत मेला आहे.

खडकी—मुंबई इलाख्यातील पूर्णें गिल्ब्याच्या हवेली तालुक्यातील एक गाव. हे गाव पुण्याच्या वायव्येस ४ मैलांवर आहे. याची लोकसंख्या १९११ साली १४०२८ इतकी भरली. या ठिकाणीं १८९७ च्या नोव्हेंबरच्या ५ व्या तार-

खेस इंग्रज व पेंगवे याचशामध्ये लढाई झाली. इंग्रजांचा सेनापति कर्नल वर असून पेंगवेच्या सेनापति बापू गोयले होता. या लढाईत पेंगवेच्या पूर्ण पराभव झाला. मुंबई इलाख्यातील हें प्रमुख लढाई ठिकाण असून या ठिकाणीं तोंकखाना व षडयंत्रा आहेत. हत्यारां व दाखगोळा तयार करण्याचा येथें एक कारखानाहि आहे या गावचें उत्पन्न १९०३-४ साली २८००० रुपये असून सन् २२००० रुपये आहे. येथें एक इंग्लिश शाळा आहे येथें एक मिशनरी संस्था असून ती हवेली तालुक्यात मतप्रसाराचें काम करीत असते. खडकी एज्युकेशन सोसायटीने खडकी व आजुबाजुचीं गावें यात प्राथमिक शिक्षणाचा प्रसार करण्याकरिता ११ शाळा काढल्या आहेत

खंडगिरी—बिहार-ओरिसा पुरा गिल्ब्याच्या छुर्दा पोटविभागातील एक डोंगर हा सुवनेश्वराच्या पश्चिमेस ४ मैलावर आहे. उ. अ. २०° १६' व पू. रे ८५° ४७'. याला दोन वेगळीं शिपरे असून उत्तरेकडील शिपराला उदयगिरी व दक्षिणेकडील शिपराला खंडगिरी म्हणतात. तथापि खंडगिरी हें नाव सर्वथं डोंगराला दिलावितात. यावरील लेणी जैन मिक्षुंची आहेत सर्वत ज्ञानें लेणें खारबेला राजाच्या वेळचें आहे. पृथ्वीका लेण्यावरील या राजाचा मोठा लेख लि. पू. १५५ तला आहे. या लेण्यातील अनेक जैन लेख व शिल्प यावरून १२ व्या किंवा १३ व्या शतकापर्यंत ही जनाम्फे होती असे दिसते. अगदीं जुन्या लेण्यामध्ये पुढील महत्वाची आहेत. उदयगिरी शिखरावरील:-
 (१) राणी गुंफा; (२) गणेश गुंफा (यातील देखावे नवव्या विभागात दिले आहेत), (३) हार्मी गुंफा, यात राजा खारबेलाचा प्रसिद्ध शिलालेख आहे; (४) बाघ गुंफा, (५) स्वर्ण गुंफा; (६) मोहनपुरी आणि (७) पाताळ गुंफा, हीं शेवटील तीन लेणीं एकापेक्षा एक उंच असल्यामुळें स्वर्ण, पृथ्वी व पाताळ हीं नावें त्यांना शोभतात. खंडगिरीवरील सुप्रसिद्ध लेणें अनंत गुंफा होय. तेंतुली गुंफा, तेंतुआ गुंफा पहिली आणि दुसरी, नवमुनि व सातधर हीं धार्मीचीं लेणीं होत तबमुनीत राजा उद्योत केशरीचा लेख आहे. रिपोट. आर्कि. सर्व्हे ऑफ इंडिया १९०२-३]

खंडायत—ओरिसा प्रांतातील एक लढवट्या गाव. हिंदु-स्थानात १९११ साली एकूण ८०७१० खंडायत होते त्यापैकी निवळ विहार ओरिसातच ७६१३५३ भरले. ओरिसाच्या राजाच्या सैन्यात या गांतीतील बरेच लोक हलक्या दर्जावर असत. 'प्रेष्ठ' वर्ग राजपूतांच्या खालोखाल गणतात. या गांतीच्या मध्यप्रांतातील काही लोकामध्ये काश्मिर, नाग वगैरे मोठे आढळतात पण त्यांवर विवाह अवलंबून नसतो. सामान्यतः एकाच पूर्वगण्या संततीचीं आठवण आहे तोपर्यंत विवाह करीत नाहीत. बालविद्वानी चाल याच्यात रुढ आहे. बर मिळाला नाही व मुलीस न्हाण आले तर बाणावरीवर तिचें लग्न वरतात. बहुपत्नीय रुढ आहे पण अशा

मनुष्यास ' मेषखिया ' म्हणजे परतीमनुषक म्हणतात. समाचा मुख्य विधि बंधूवर्णाचे हात कुशनें एकत्र बांधणे व बंधूला कडवर घेऊन वराने भोल्याभोवतीं सात प्रदक्षिणा पालणे हा आहे. धर्मविधीकरिता घ्राण्यास बोलावण्याची चाल आहे [रसेल व हिरालाल. सेन्सास रिपोर्ट.]

खंडाळ—गुराथ. महीकाटातील एक संस्थान. वाजक काठा मिल्हाता या संस्थानची बारा गावे आहेत. खंडाळचे मिथ्या माटलेले सुसुलमान आहेत. त्यांना गायबवाडास दर-सात खंडणी घाली लागते.

खंडाळा—गुराथचे वायव्येस ४१ मैलावर लघाद्रीचे पहाडीत हा एक गाव आहे. आसपास आवा, चाम्बू, आम्बू व इतर झाडांची जंगले आहेत. ठिकठिकाणी पहाडीत परे व यूरोपियनाचे व पारशाचे बंगले छत्रास पडतात नवी, वसलेल्या गांवाच्या व पश्चिमेकडील डोंगराच्या मध्ये मोठा तलाव आहे. अगदी नैऋत्यमार्गी उंबरीच्याहि पलीकडे ड्यूकस नोस किंवा नागफणी किंवा विचवाची नागी अशा आकारावरून निरनिराळ्या नावांनी संवोधिले जाणारे शिरार आहे. प्रातःकाळां किंवा सायंकाळचे वेळी खंडाळा पाटा-तील कोमा फार मनोहर असते.

ह्या पाटात काही काही ठिकाणी लेख असलेले दगड व फोरीय मूर्ती आढळतात. येथून वेडवा, भाजा, लोहगड, विजापूर येथे जाण्यास वाटा आहेत. येथून साकर पटारासहि जातो येते. ईशान्येस राजमाचीकडे जाण्याकरिता पूर्वेकडे एक मोठा बळसा घेऊन जावे लागते. जवळच फोरीये येथे दाटाच्या विजेच्या कारखान्याच्या काळभ्याचा आरंभ आहे.

खडीचा दगड—हा एक मज्ज अन्नकाच्या जातीचा खनिज पदार्थ आहे. हा हातास मज्ज व गुळगुळीत लागतो, त्यावरून याला इंग्रजीत सोपस्टोन असें म्हणतात. याची एक इल्की जात आहे, तिचा भाडी वगैरे करण्याकडे उपयोग होतो म्हणून तिला पॅटस्टोन असें म्हणतात. खडीच्या दगडाची रेष भाषातील इतर नावे शिलखडी, अभ्रद्रुम, संग-द-पानी, गुळगुम द. आहेत. हिंदुस्थानात दूरसात कुमारे १५००० टन हा दगड निघत असावा असा हॅलेडचा अंदाज आहे. यापैकी चांगल्या प्रकारचा अभ्रक मद्रास, मध्यप्रात, राजपुताना व ब्रह्मदेशामध्ये निघतो. या प्रत्येक प्रातातील पुरवठ्यासंबंधाने गोट्टर माहिती येणेंप्रमाणे.—

मद्रास.—कनूत मिल्हात मद्रास गांवाजवळ बेद्रुम-चेरैमधील अभ्रक सर्वांत उत्तम असतो त्याच्या सालोसाल अनंतपूर, उत्तरकर्नाट, बलारी, कबाप्पा, सलेम, मलबार, बेळार व दक्षिण कानडा हे शिष्टे आणि पडुकोई संस्थान येथील अभ्रक चांगला असतो १८९९ त मद्रासमध्ये १-३ टन अभ्रक निघाला होता.

मध्यप्रातः—जबलपूर मिल्हात संगमरवरी दगडांच्या आणित व अंडारा मिल्हात कन्हरी येथे अभ्रकाचे उत्तम

दगड सांपडतात कन्हरी येथे (१९०० साली) या दगडाचे वेले, भाडी, वगैरे मिश्र करण्याचे १० कारखाने होते. १९०० साली ८२ टन दगड निघाला होता.

राजपुताना व मध्य हिंदुस्थानः—राजपुतान्यात जय-पूर संस्थानामध्ये मोर, रैवळ व गिछगड येथे या अभ्रकाचे दगड सांपडतात. पैकी मोर येथील दगड हिरव्या रंगाचे व वैजूदार असून आमा येथे नक्षीचे काम करण्याकरिता त्याचा उपयोग करतात बुंदेलखंडातहि हा दगड सांपडतो. मध्यहिंदुस्थानात १९०० साली २८ टन दगड निघाला असें म्हणतात.

ब्रह्मदेश.—ग्रेम, पकोऊ, कठा, मामो, चौकु व मित्र मिल्हात अभ्रकाच्या खाणी असून १९०० साली ५१ टन दगड निघाले होते

उपयोग.—पेले, बशा, नक्षीच्या पेठ्या, टाकाचे दाडे, कागदावर ठेवण्याची वजनं वगैरे करण्याकरिता या दगडाचा पुष्कळ उपयोग होतो. या दगडाच्या मूर्तीहि करतात म्हणून याला म्हेस्तूरकडे प्रतिमा कडे म्हणजे मूर्ति पाषाण असें म्हणतात. पुष्कळ देवळात व रागबाळ्यांत या दगडावरील सुंदर खोदकाम दिसून येते याची पूड करून तिचा पाठव्या घाईप्रमाणे उपयोग करतात अथवा चुना चकचकीत दितण्याकरिता त्यात घालतात ब्रह्मदेशात या दगडाच्या दुष्या पेन्सिली करतात याचा रंग दिला असता लोखंड गंजत नाही या गुणामुळे हिंदुस्थानावरहेरहि या दगडाचा उपयोग होऊं लागला आहे लोकर बाळगण्या बानिंसात याची पूड मिशळल्यास तयार होणारा रंग चांगला पक्का घसतो. हा दगड वितळण्यास कठिण असल्यामुळे मुस्ती व घुटाच्या दिव्याची तोंडे (मॅसबॅर) करण्याकरिता उपयोगी पडतो घाता-वरणातील वायूचा यावर बहुधा काहीच परिणाम होत नाही-यामुळे, चीनमध्ये वाळूच्या दगडासारख्या ज्या दगडाचे काम हवेत खराब होण्याचा संभव असतो त्यावरून हा दगड लागतात. [वॅट]

खडीचे काम—हिंदुस्थानात, विशेषकरून महाराष्ट्र व गुजराथ प्रातामध्ये वायकाच्या साज्या, बोज्या, पातळे यावर ठराने खडी काढण्याचा पुष्कळ प्रयात आहे. कारण खडीच्या योगाने कापड ज्यास्त शोभिवंत दिसते. खडी काढण्याकरिता लागणारे सामान फार खर्चाने नसून हा पंधा पुष्कळ लोकास करता येईल पुणे, मुंबई, पंढरपूर, नाशिक, सातारा, सोलापूर वगैरे ठिकाणी खडीचे काम फार उत्तम होतें.

खडीच्या धंध्याची कृति—जवसाचे तेल व राळ एकत्र करून सें मिश्रण शिजवून रोगण तयार करून ठेवावे. मग पांढीने त्या वेळेस ह्या रोगणात सफेता काळवून तो पाच दिवस धाऊन ठेवावा आणि सहाव्या दिवशी कामासाठी व्याव. ऊरच्या घालण्याचा जया शेवचा (सोन्या) असतो त्या प्रमाणेच वितळजे निरविराळ्या आहूतीचे व नक्षीचे छाप

किंवा आत पोकळ असलेले ठसे क्षस्तात ते घेऊन त्याच्या आत घर सांगितलेले सफेत्याचे मिश्रण घालून त्या ठशात दाडा बसवून कापडावर खडीचा छाप उठवितात हा ठसा एक इंच लांबीचा व सुमारे अर्धा इंच घेरावा आतून पोकळ पचपारीप्रमाणे असतो दशाच्या खालच्या (बुडाच्या) पऱ्यावर आरपार भोंकें पाहून नक्षी, फुल्या, मोर, राघू, नंगीरे तयार केलेले क्षस्तात ज्या खणावर किंवा फणच्यावर खडी काढणे असेल तो खण डाव्या हातात घेऊन क्रमाने प्रत्येक भाग मथले बांटावर घेऊन त्या जागी ठसा नेपतात याप्रमाणे खडीची नक्षी काढल्यावर त्यावर कोणी कोणी ती ओली आढी तोच अग्रकाची ब्रह्मगाळ पूड टाकून खण झाडून नक्षी बांधवितात

अ अ का ची पू ड क र ष्या ची कु ति — अग्रकाचे बारीक तुकडे व राळ (सात) एका पिरावित घालून ती पिरावी एका पातल्यातीक पाण्यात उगव्या हाताने बुडवून डाव्या हातावर कुसकराची म्हणजे बारीक बारीक फण पाण्यात उतरतात मग ते पाणी फार बारीक कापडातून गाळ्याने म्हणजे फणच्यावर बारीक फण पुष्कळ जमा झालेले कापडतात ते वाळवून खडीवर टाकण्यासाठी उपयोगात आणावे हा धडा सोपा व फायदेशीर आहे बोणी सोनेरी बर्जाची ब्रह्मगाळ पूड वर टाकतात, कोणी खडीचे ठिपके उठवून त्यावर शिगाच्या त्रिकल्पा बसवून बाळवितात कोणी सरस व सारप गाय्या बळकात सकेता काळवून त्याचा खडी तयार करून छाप उठवितात [फलवैभव]

खंडेपरा—विहार—ओरिसा. ओरिसातील एक माहलिक सत्थान, क्षेत्रफळ २४४ चौ मै उत्तरेस महानदी, पूर्वेस कटक आणि पुरी जिल्हे, दक्षिणेस पुरी आणि नयागड सत्थान व पश्चिमेस दसपन्ना सत्थान आहे मूळचे हे सत्थान नयागडचा एक भाग होता पण १०० वर्षांपूर्वी नयागड राजाच्या एका भावाने हे आपल्यासाठी विभक्त करून घेतले सत्थानचे उत्तर सुमारे १०,००० रुपये असून ब्रिटिशाना ४१९१ रुपये खडणी जाते या सत्थानची जमीन बायली सुपीक असून सर्व ओरिसात या सारखी उत्तम लागवडीत असणारी जमीन सापडणार नाही जंगमाळ प्रदेशातून साल वृक्ष पुष्कळ आहेत, तसेच वड व आमा मैदानात गागजानी आढळतात महानदीला मिळणाऱ्या पुआरिया व दीक्षा यातून वाहतात को स (१९०१) ६९५० सत्थानात एकदर गावे १२५ असून सर्वात महत्वाचे गाव कंतिली आहे तसि चाळीस प्राथमिक शाळा व एक दुय्यम शाळा सत्थानाच्या खर्चाने चालते

खंडेराव गायकवाड—हे दुसरे खंडेरावमहाराज होत गायकवाडींतील पहिले खंडेराव हे कडीच्या गायकवाड ब्राह्मणांचे मूळ संपादक असून त्याचा काल श्री थोरले बाजीरावापासून थोरले माधवरापर्यंतचा होता या दुसऱ्या खंडेरावमहारागाचे वडील दुसरे रयागिराव होत

याच्या आईचे नाव चिमणबाई होते गाचे वडील बभु गणपतराव हे गादीवर असता या दोघा भावांचे विशेष रहस्य नसे गणपतराव हे इ स १८५६ च्या नोव्हेंबरात वारल्यावर त्यांना संतति नसल्यामुळे त्याच्या मागून खंडेराव हे गादीवर बसले त्या वेळचा बडोद्याचा रेसिडेंट याच्याबद्दल पुढीलप्रमाणे लिहिले " खंडेराव हे शरीराने थिपाड, मेठे उत्साही, धूर्त, दूरदर्शी, जातीने राज्यकारभार पहाणारे, दयाळू व उदार होते " यांनी सवे मंडोनी खेळचा मोठा शोक असून शिकारीचीही फार आवड होती यांनी ४० लाख ४ खर्च करून मकरपुरा नांवाचा राजवाडा बांधून त्या बाजूस हरणे पाळण्याची (शिकारीसाठी) व राखण्याची व्यवस्था केली हे आठवणांचे मोठे धड होते त्यांनी सैन्य, जमाबंदी व न्यायखाते यात बऱ्याच सुधारणा केल्या व लोकीपयोगी कामे सुरू केली

ते उदार होते तरी पण कारसे उघडें नव्हते प्रजेचे ते आवडने झाले होते इमज सरकारावर त्यांनी इ स १८५७ साली जे उपकार केले त्याबद्दल त्याचे मोठे आभार मानले आहेत सध्या हिंदुस्थानात याच्या इतकी इमजात मरत करणाऱ्यां तातड व रागनिष्टा दुसऱ्या कोण्याही सत्थानिकाने दाखविली नाही असे इमजानी म्हटले जाहे मोठ्या बडात बडोद्याचे सैन्य बड मोठ्याच्या कामगिरीवर गेले असता त्या संधीचा फायदा घेऊन सहिकाडा व रेवाकाडा या प्रांतात तिकडील द्योखोरांनी बड उभारले व ते मोठ्याचा काळात सध्या उखामड्यात पसरले त्या वेळी या वाघरे लोकांच्या बडाचा नायनाड खंडेराव महाराजांनी केला त्याबद्दल त्या वेळचा रेसिडेंट शेक्सपियर याने त्याचे आभार मानले आहेत शिपायाच्या बडात महाराजांनी दिलेल्या मदतीबद्दल हिंदुस्थानसरकारने स्वतःच ठराव करून त्यात म्हटले आहे की " खंडेराव महाराजांनी जी अपूर्व राजनिष्ठा व तात्कालिक साहाय्य दिले ते जर दिले नसते तर इमजाचा आगल परिणाम हिंदुस्थानावर कविताना राहिला असता " याप्रमाणे लिहून या कामगिरीबद्दल बडोदे सरकारकडून घेण्यात येणारी शिबदी फौजेच्या खर्चाची वार्षिक तीन लाखांची रक्कम इमज सरकारने त्यांना बहाल केली. आणि त्यांना मोरेचल वापरण्याचा मान दिला, व १८६१ त त्यांना दत्तक घेण्याची परवानगी दिली इमजानी सत्थानातील सैन्य नाटयकीच्या सव्योवर कमी करण्यास महाराजांना पुष्कळदा सांगितले होते, परंतु ते स्वतः शिपायांच्याच असल्याने त्यांनी सैन्याच्या सुधारणेत फार लक्ष घातले होते बडोद्यास बडुका तोफा ओतण्याचा व दाखणीच्या करणाचा कारखाना होता एवढेच नव्हे तर मैदानी मोठ्या तोफा (यूरोपात तयार झालेल्या) हि त्यांनी विकत घेण्याचे सुरू केलें होते परंतु इमजसरकारांनी त्या तोफा त्याच्याबद्दल राहून न देता स्वतः खरेदी केल्या इमारदार पद्धती त्यांनी काढून टाकली व सदर बहाल

वगैरे कोटें स्थापून नवीन कायदे केले त्यामुळे जगाबंधी व न्यायसात्यात सुधारणेत आरंभ झाला. त्याची कुवळ्यानी नावाची एक पेढी (सरकारी) होती. तिचें मांडवल २१॥ लाखाचें होतें. पुढल्या वर्षी मोलाअली नावाची दुसरी एक २२ लाखाची भांडवलाची पेढी काढली. आणखीहि दोन लहान पेढ्या त्यांनी काढिल्या होत्या. त्याच्या योगानें सरकारी पैशाची व्यवस्था चांगली लागली. त्यांनी इनाम जमीनवादि घोडा बहुत सारा बसविला होता. पोलीस सात्यातहि त्यांनी याच सुमारास सुधारणा केली. हिंदू सैनिकी व मुसलमानास (श्यारमीच्या दिवशी) अन्न वाटण्याच्या कामी महाराज बरीच रक्कम दरसाल खर्चीत असत. याप्रमाणें १४ वर्षे राज्य केल्यावर खंडेराव महाराज हे मकरपुण्याच्या राजवाऱ्यात ता. २० नोव्हेंबर सन १८७० रोजी मलोदरांन मरण पावले. याच्या विरुद्ध १८७७ त फोळ्याचें बंड उभारलें गेलें होतें. व इ. स. १८६१ त आणि इ. स. १८६७ त सर दोनदा याच्या चुनायाहि प्रयत्न करण्यात आला होता याच्या राणीचें नाव जमनाबाई असून त्यांना ताराबाया नावाचा एक मुलगी झाली होती. याच्या नंतर याचे धाकटे बंधु महाराज हे गादीवर बसले होते. ते इ. स. १८७५ त पदच्युत झाले. त्यानंतर जमनाबाई यांची गोपाळराज नावाच्या मुलास दत्तक घेतलें. तोच मुलगा हल्लीचें बडोद्याचे महाराज सयाजीराव होत. यांनी १८७५ त मेच्या २७ तारखेस राज्यारोहण केलें. खंडेराव महाराजांना मल्लविद्या फार शौक होता. त्यामुळे मजोरास त्याच्या वेळी हिंदुस्थानातले प्रख्यात अकरा मल्ल रहात असत त्याच्या प्रशिक्षण घालिना २५४६७० ह खर्च होई. पाचा मल्लविद्या वस्ताद येंकचा राहणारा अवदुल कादर नावाचा एक मुसलमान होता महाराजांनी आपल्या राजवाऱ्यात लाल आगडा नावाचा तालीमखाना बांधला होता तीरंदाजीतहि हे फार प्रवीण होते. त्याच्या हौयातील मार्तांड बरेच मण अत्तर टाकले होतें असे म्हणतात. तालीमयाजीमुळे त्याचें शरीर भव्य व पीडदार बनले होतें. ते मचाला कधी शिवले नाहीत. त्याचा पोपायहि साधा (चरित्रमा सफेत मांडवोळणा मलमलीचा सदरा व डोकीस दिक्षीशाई सफेत दोरी) असे. गुजराच्या सेलसहामला त्यांनी १ लक्ष व शिष्टयोरिया राणीच्या पुतळ्याला १ लक्ष ८० हजार रु. दिले. आगगाडीहि बलोदे राज्यात याच्या वेळी सुरू झाली. [दि रुखस ऑफ बजोदा प्रो. माणिकराव. खंडेराव महाराज व बडोयातील मल्ल विद्या]

खंडेराव गुजर—शिवाजीमहाराजांचे नेनाती प्रतापराव गुजर याचा खंडोजी लई खंडेराव हा पुन होय पुनिकारखानानें रायगड कितुरीन घेतल्यानंतर येसूबाईसाहेब व शाहूमहाराज यांना औरंगजेबाकडे पाठविण्यात आले. त्यावेळी गडावर असलेली काही मानकरी मंडळीहि (केसरकर, गुजर

वगैरे) पडडलीं जाऊन औरंगजेबाच्या छावणीत गेली. तीत हा खंडोजीहि होता. या सर्व मंडळीस वाटवून मुघलमान करण्याची इच्छा औरंगजेबास नेहमी होई परंतु तिच्या आड त्याची मुलगी येत असे. एके दिवशी मात्र त्यानें आज शाहूस वाटवावयाचेंच असा आग्रह घेतला. तेव्हा तोहि त्याच्या कन्येनें मोडला. परंतु शाहूच्या ऐवजी दुसरा कोणी तरी मोठा सरदार वाटविण्याचाच जव्हा त्यानें हट घेतला, तेव्हा खंडोजी हा आपलुपनि मुघलमान होण्यास तयार झाला. त्यानें असे धर्मांतर केल्यामुळे शाहूवरील हा प्रसंग टळला. पुढें शाहूमहाराज गादीवर बसतानांतर त्यांनी खंडोजीस या त्याच्या कृत्यासाठी, परळ सोन्यातील साठ गावाचें देशमुखी वतन इनाम करून दिलें हें वतन त्यापूर्वी सुभानजी लावघर याला, त्यानें साताराचा किन्न फितूर होऊन औरंगजेबास दि-यामुळे त्याच्याकडून इनाम मिळाले होतें. ते त्याच्याकडून जप्त करून शाहूमहाराजांनी खंडोजीस दिलें. या खंडोजीचा मुसलमानी वंश हल्लीं परधीनजीक कामथी येथें रहात असून त्यातील लोकाना या गोष्टीची सर्व माहिती आहे. याचीं नावें मुसलमानी नसून हिंदूंचीच असतात नव-रानादे सर्व हिंदू सण हे पाळतात खंडोजीस हिंदू धर्मात परत घेण्यास त्यावेळी मंडळी तयार झाली होती. परंतु त्याचें मुसलमान बायकोवर फार प्रेम असल्यानें तिच्यासह मला पावन करून प्या असा त्याचा आग्रह पडल्यावरून ती गोष्ट तशीच राहिली [इति. समग्र पु १ अं ५; मराठी रियासत भा २]

खंडेराव दामाडे—दामाड्याचा मूळपुरुष येसाजी हा तळेगाव (दामाडे) (ताळुके मावळ जिल्हा पुणे) येथील रहिवासी व मुक्तदम होता. दामाडे क्षत्रिय असून याचें गोन शास्त्रिय व देवू कळपाचें आहे. येसाजी हा शिवाजीमहाराजांचा हुजुन्या होता महाराज आपपास गेले असता येसाजीनें इकडे राजकुटुंबाची सेवा केली येसाजीचा थोरला मुलगा खंडेराव होय. रामारामरुपती हे जिगीस जाताना येसाजीसह खंडेराव हा त्याच्याबरोबर गेला होता जिगीस रामाराम यांना सत्ताजी हा पुन झाला, तेव्हा त्यांनी येसाजीस तळेगाव, इंदुरी, धामणें आणि उरसें हीं गावें इनाम करून दिलीं. रामाराम हे जिगीडून परत येत असता मार्गे जनान्याच्या बंदोबस्तास येसाजी यास ठेवले होतें त्यानें मोठया युक्तीनें जनानखाना किडपातून काढून अनेक संकटातून पन्हाळ्यास आल्यावर येसाजी मेलाला राजाराम हे जिगीस जात असता मोगल मार्गे लागला होता. तेव्हा (खंडेरावाचा धाकटा भाऊ) शिवाजीनें त्याला पाठीवर घेऊन दांड मारली असता त्याची छाती फुटून व रजाच्या गुळ्या होऊन तो मेलाला होता पन्हाळ्यास आल्यावर छत्रपतींनी खंडेरावास सेनाधुरंधर हे पद देऊन गुजराथ व सांगलाणकडे मुघलसंगीरीवर पाठविलें आणि वरें व पोपास देऊन निशाण आणि जरीपटका ह्वाली केला शिवाय जुन्नर, पुणे व हरि-

बंद या तीन प्रांतांची व अफोले आणि जावळे या महालाची सरपाटिलकी (दर शेंकडा २५) व चाकण परगण्यातील आणि पारनेर परगण्यातील १६४ गांवांची सरदेसमुक्ती दिली. शाहुछत्रपती सुद्धा आल्यानंतर खंडेराव ताराबाईला सोडून त्यांना माऊन मिळाला. मध्यंतरी चंद्रसेनाने खंडेरावास ताराबाईकडे ओढण्याचा प्रयत्न केला होता. पुढे १७१७ त खंडेरावास सेतापतीने पद शाहुछत्रपतीने दिले, ते पुढे त्याच्या कुटुंबात कायम झाले. याच वेळी दिव्हीच्या बादशहाने दख्खनचा सुभेदार हुसेनअली याच्याविरुद्ध उठण्यास शाहु-महाराजांना फडविले असता, त्यांनी ते काम खंडेरावावर सोपविले. त्याने खानदेश गुजरापवर स्वाभ्या करून हुसेनचा रस्ता अडविला, तेव्हा त्याने छुल्लिफारबेग यास त्याच्यावर पाठविले. खंडेरावाने त्याची सारी फौज (छुल्लिफारसुद्धा) अडचणीत राहून कापून काढली तेव्हा हुसेनने आपले दिवाण मोहकमसिंग व बंदसेन आपव यांना रवाना केले. त्याची लढाई नगरवजळ झाली व पुढे खंडेरावाने निवाळकर व सोमवंशी यांच्या मदतीने भोंगलांचा पुरता मोड केले. यापुढे खंडेरावाने गुजराथ काटे-बाडकडे मराठी अमल बसवावा असा हुकूम छत्रपतींनी त्याला केला व प्रावणमासची दक्षिणा आणि कोटिलिखातून विची सेनापतीने करावा असे ठरविले (१७१७) पुढे सप्टेंद-बंदच्या मदतीत ही मंडळी दिक्षीस गेली तीत खंडेराव हा सेनापती म्हणून गेला होता (१७१९) दिक्षीहून परत आल्यावर बाळाजी विश्वनाथ यांनी जी सरगामी पदत निर्माण केली, तीत खंडेरावास खानदेश देऊन गुजराथ काबीज केल्यास तीहि नहागीर देऊन टाकू म्हणून त्याला आश्वासन दिले. सप्टेंदचा हस्तक अलमअली व निजाम यांच्यात (१७१०) बाळापूरची जी लढाई झाली, तीत सप्टेंदच्या विनंतीवरून खंडेरावास लढण्यासाठी म्हणून छत्रपतींनी पाठविले होते. यानंतर फत्तेसिंग भोसल्याच्या अधिपत्याखाली कर्नाटकांत (१७२५-२६) झालेल्या स्वारीत खंडेराव हा हजर होता. बाळाजी विश्वनाथ व खंडेराव यांचे एकमत असे त्यामुळे बाळाजीपंतांनी ठरविलेल्या राज्यव्यवस्थेस अमलाने आणण्याचे लष्करी काम खंडेराव करी. महाराष्ट्रच्या उत्तर सरहद्दीवर राहून तो खानदेश, बन्दाव व गुजराथ या तिन्ही प्रांतावर नजर देवी. यापुढे तो वृद्ध झाल्यामुळे त्याचा मुलगा शिवकराव मोहिमेवर निघू लागला. खंडेरावाने वसई ते सुरतपर्यंतचे कोंकण काबीज केले होते. त्याच्यावरून ' बडे सरदार, मातबर, कामकरी हुपार होते ' असा उल्लेख आहे (शाहु म. चखर) शाहुछत्रपतींनी मर्जी त्याच्यावर पुष्कळ होती तो एकदा पोद्दछ्याने आगरी पडला असता महाराजांनी त्याचा समाचार मुहाम घेतला होता योरले बाजीराव याच्या वेळी खंडेराव वृद्ध झाल्याने व खुद्द श्रीधंतांनी सेनानायकांचे काम हाती घेतल्याने त्याची विशेषशी हद्दीकत आदळत नाही कदाचित खंडेराव प्रत्यक्षाने अलिप्त राहिला

असावा. मात्र त्यावरून शाहुमहाराजांनी त्याला समजुतीची पत्रे अनेकदा पाठविली होती. अखेर १७२९ त खंडेराव मृतसंज्ञाच्या विचाराने मरण पावला. इतिहासप्रसिद्ध उमाबाई दामाडे ही याची बायको होय. याला शिवकराव, यशवंतराव व बाभूराव असे तीन पुत्र होते [शाहुमहाराज रोग-निशी; शाहु म. चखर, दामाडे पराभ्याचा इतिहास, मराठी रियासत म वि इति संपद. पेचवे दफतर के २३]

खंडेराय हरि-हे महादजी शिंषांच्या प्रमुख सरदारांपैकी एक होते यांचे आज्ञावळ खंडेराव असून याना खंडेराव आप्पा असेंहि म्हणत, त्यावरून इंग्रज लेखकांनी याना आप्पा खंडेराव असे नाव दिलेले आहे. याचा उल्लेख स १७८० त आढळतो. त्या साली गोहदकरराणा, इंग्रज व महादजी शिंदे यांच्यात अ युद्ध झाले त्यात खंडेराव हे शिंषातर्फे लढत होते या युद्धात गोहदकराचा जय होऊन त्यान स्वतःचेर किष्ठा घेतल्यामुळे खंडेराव हे शाहीकाळीकडे मोहिमेस गेले. हे गोहदकराचे युद्ध तीन वर्षे चालू होते खंडेरावांनी पुष्कळ परकमाची कामे केली. पुढे १७८५ त पाटीलबाबा दिक्षीच्या बादशहाच्या मदतीत गेले व त्यांनी त्याला आपले अंकित वेले, या प्रसंगी आग्न्याचा किष्ठा घेण्याच्या कामी रायाजी पाटीलबरोबर खंडेराव यानाहि पाठविले होते. याच वर्षी दिक्षीस मराठ्यांचे बवसे प्रथम स्थापित झाले होते त्यामुळे त्या प्रसंगी जी अनेक राजकारणे व युद्धप्रसंग घडले त्यामध्ये अंजोनी इंगळे, रायाजी पाटील व खंडेराव यांनी महत्त्वाची कामगिरी केली यानंतर त्यांना भेलसे प्रांताचे सुभेदार नेमून पुढे पुंदेलखंडात तेथील संस्था-निकारा संदेवसा करण्याकरिता पाठविले (१७८६) या वेळी पत्रा येथील राजा भेला असून त्याच्या पुत्रात गादी-बद्दल तोंडे लागणे होते, त्याचा कायदा घेऊन तेथील दिवाण बेणीहुजुरी याने सर्व सत्ता बळकाविली होती. तेव्हा खंडेराव यांनी पन्ण्यावर चाल केली. प्रथम बेणीने राहणी कबूल केली, परंतु पुढे त्याने अटळक केल्यामुळे खंडेरावांनी त्याचेवर हल्ला केला व शेवटी तो पराभव पावून पळून गेला आणि सर्व लडाऊ सामानासह पन्ण्याचा किष्ठा खंडेरावाच्या हाती लागला ही बातमी पाटीलबाबाभर्कत दिक्षीस बादशहास कळली असता. त्याने पेशव्यांना व पाटीलबाबांना पोषाख पाठवून पाटीलबाबांना नीवत वाज-विण्याची परवानगी दिली. नंतर खंडेराव यांनी कलिंगर किष्ठा लढाई करून काबीज केला येथे पन्ण्याच्या राजाचा दुसरा मुलगा राहात होता बाळाजी गोविंद बुंदेले यांनी मध्यस्थी करून ३५ लक्ष रुपये देऊन तह घडविला तेथून खंडेराव ओढण्यास आले, आणि तेथील राजापासून बीडलाख ६ खंडणी घेऊन पुढे दिव्यास आले येथील राजाकडे दोन लाख रुपये खंडणी घावी अगर सेवदा किष्ठा घावा अशी मागणी केली असता राजाने खंडणी कबूल केली पुढे १७८७ मध्ये जयपुरचा राजा प्रतापसिंग व महादजी

शिंदे यांची सवाई मुक्त झाली. तेव्हा त्या सवाईत राणेतान-
भाई, अमोजी हांगडे वगैरे सरदारांबरोबरच खंडेराव हेहि
हजर होते या सत्ताच्या अखेरीस खंडेराव हे ग्वाल्हेर,
गोहद, भंडावर वगैरे प्रांतांचे कमावीतदार होते व त्यांचे
बदल त्यांनी दहा लक्ष रुपये सरकारांत भरणा केला होता
दोन वर्षे खंडेराव ग्वाल्हेर प्रांती होते, पुढे सैन्याचा खर्च
वाढल्याने व रसदेचा भरणा येथेवर होईनाचा झाला होता
म्हणून मध्यंतरी त्यांचे व पाटीलगानाचे विरुद्ध आले होते.
परंतु पैशाची व्यवस्था त्यांनी लवकर केल्याने ते नाहीसे
झाले पुढे १७८७-८९ त गुलासकादारीचे पड मोडण्याचे
कर्म खंडेरावांनी पुष्कळ मेहनत केली व आग्याचा किंवा
कावीज केला या परिभ्रमाबद्दल दिल्लीची बादशहा हस्तगत
झाल्यावर पाटील यावांनी नावा देवाडी प्रांती कावीज महा-
लाची भाडाले सांगितली आणि १७९० त दिल्लीच्या किंजे-
दारीची वस्त्रे पाडशाहाकडून देवाडी खंडेरावांनी दिल्लीच्या
किंजपाचा बंदोबस्त करून तेथे आपल्या यतीने भवानी-
कुंवर यास नेमले यापुढील खंडेरावांचे पडतेक पराक्रम
व राजकारणें दिल्ली प्रांतात घडून आली नजीबखान या
छाली मेल्यानंतर खंडेरावांनी कानोजचा किंजा कावीज केला
त्याबद्दल बादशहाने त्यांना पुष्कळ जडनवाहीर व बरे
दिले खंडेरावांनी कानोज येथे आपल्या जहागिरीचे
मुख्य ठिकाण करून तेथून सवे उलाढाली चालविल्या. डी.
बॉयन म्हणून एक फ्रेंच सेनापति, जो पुढे शिवाच्या
छात्रांत प्रसिद्ध झाला, तो प्रथम खंडेरावांच्या पदरी
होता त्याच्याकडून त्यांनी कनायती पायदळ काढिली पुढे
१७९१ त जॉर्ज टॉमस नावाचा एक युरोपियन त्यांनी नोक-
रास ठेवला व त्याला खर्चाकरिता आपल्या जहागिरीप्रमाणें
तिनारा, किंगेगपुर वगैरे गावें नेमून दिली त्याची जहागीर
जी रेवाडीप्रांत त्याच्या रक्षणाल्या वामी या सैन्याचा
बराच उपयोग झाला पाटिलवासा १७९४ त मरण
पावल्यानंतर दिल्लीप्रांताच्या बंदोबस्ताचे काम खंडेराव, डी.
बॉयन, गोपाळराव भाऊ वगैरे सरदारांवर पडले पुढे या सर-
दारांत आपापसांत तेंडे सुरू झाले त्यांत खंडेराव व जॉर्ज टॉम-
सचे वादळे आले, टॉमस हा पुढे बराच प्रयत्न होऊन त्यांनी
सागर येथे स्वतःची जहागीर स्थापन केली खंडेरावांचे सोन-
पत, पानपत व कर्नाळ हे तीन तालुके कोजेच्या खर्चा-
करिता नवीन ठोडून घेतले पुढे खंडेराव नुद्द झाल्यामुळे
त्याच्या हातून त्याच्या शिकार्या होईनातशा झाल्या शेवटी
प्रकृतीच्या अस्वस्थतेमुळे उदास होऊन त्यांनी स १७९७
त यमुनत जलसमाधि घेतली त्यांना औरस पुत्र
नसल्याने, वामनराव नावाच्या पुतण्यास त्यांनी दत्तक
घेतले परंतु तो शितका दूरदर्शी नसल्यामुळे शिवाच्या
हजर सरदारांचे व त्यांचे वादळे आले. याचे नांव
१७९९ च्या जयपूरकराच्या युद्धांत ऐकू येते याच्या ताब्यात
१८०३ पर्यंत (मुर्जा अजनावांचा तह) कानोज, इस्माइल-

पुर कौटुंबिकी, विगवाडा वगैरे प्रांत होते, परंतु वरील
तहाअन्वये त्यांचे स्वामित्व इम्रानाकडे आले आणि त्यापुढे
कानोजच्या जहागिरीचे नांव देखील ऐकू येईनासे झाले
[इतिहास संग्रह पृ. ८ अं १०, ११ १२]

खंडेराव हकिकरा—महाराष्ट्र होळकराचा मुलगा
व अहिल्याबाईचा पति याचा जन्म १७२३ त झाला
होता स १०५४ त राधोबा दादा यांनी अजमेर-
कडे मोहीम केली त्यात खंडेराव हजर होता सुरगमल
जाट ठरलेली खंडेरावांनी देईना म्हणून त्याच्या कुंभरीस मरा-
ठ्यांना पेढा दिला (१७९४ जाने) हा पेढा चार महिने
चालू होता दीड महिना झाल्यावर एके दिवशी भोगन
करून वेसावपणें मोर्चांत निशाणापारी येऊन उभा राहिला
असता किंजघातून जाटाकडील जेजालाची गोळी एका-
एकी हाताला लागून ठार झाला महारावांस फार
दुःख झाले दादासाहेबांनी उत्तक्रियेकरिता १० हजार
रु सरकारातून लगेच दिले रागाने महारावांनी सुरगम-
लाच्या वधाची व कुंभरीच्या किंजा पाडून टाकण्याची प्रतिज्ञा
केली होती, परंतु नाट्ये सहा केल्यानं ती शेवटास
गेली नाही [म रियासत. मध्य विभाग, पुरुषोत्तम
अहिल्याबाई चरित्र]

खंडेलवाल—एक ब्राह्मण ज्ञान याची वस्ती राज-
पुतान्यात सर्वांत जास्त आहे शैलाव चिच्या सोमेवर अस-
लेल्या जयपूर प्रांतातील खंडेल शहरावरून याचे नांव पडले
आदिगौड अथवा उच्च वनांचे गौड ब्राह्मण यांची आपण
एक शाखा आहो असे ते प्रतिपादन करतात

२ या शिवाय खंडेलवाल म्हणून बनियाची एक पोटजात
असून तिच्या हिंदू व जैन अशा दोन शाखा आहेत वरील
खंडेला शहरावरूनच त्यावेहि नांव खंडेलवाल असे पडले
आहे बरेचसे प्रसिद्ध मयुराशेट याव जातीचे आहेत त्यांची
एकदर ७२ गोत्रे असून ती काही इतर जातींवरून, काही
त्यानिक नावांवरून व काही पध्यावरून बनली आहेत या
जातीत पुनर्विवाहास परवानगी नसते

हे लोक साधारणतः वैष्णवपंथाचे असून त्यांचे मुख्यधर्म
म्हणजे जयपूरचे साधुवारा होय गौड ब्राह्मण हे त्यांचे
उपाध्ये असतात त्यांच्या २४ व १२ अशा कुलदेवता
आहेत त्यांना मिर्ढा, माळा वगैरे अर्पण करून होमहि
करण्यात येतो यावन, नागिन, बावुरी, जियान, आतन,
कल्याणी, मुक्ता, सकाईमाता, तानी, लोहा, सलाई अशा
एकदर ११ देवतांची नावे मिर्ढापुर येथे असलेली आढळतात

या जातीत मयमोसाची मनाई आहे स्वज्ञातीच्या व
गौड ब्राह्मणाच्या हातवी कच्ची रसोई ते खाऊ शकतात
अन्नखाळा, ओतवाला व मधेश्वरी बनिया यांनी तयार
केलेली पक्की रसोई ते खातात

१९११ साली खंडेलवालांची संख्या एकदर ८२४१४
होती, पैकी ७१८०० हिंदू व १०६४४ जैन होते [फूक].

खंडेला—राजपुताना. जयपुरसंस्थान, तोरावटी निशाम-
तीर्तांत खंडेला जहागिरीचें मुख्य ठिकाण. जयपुरापासून हें
५२ मैल दूर आहे. छी. सं. (१० ११) ११५६, लांरोचे
जिनस व खंडेला याबद्दल खंडेला प्रसिद्ध आहे येथें एक
किला आहे खंडेला जहागीर दोन राजांच्या मालकीची
असून जयपुर बरबादला १२५५-१० वरवीं यांनीं लागते.

खंडेला माणसर—हा सरवलीचा रहाणारा असून
किरग्याशी १०३० ते ४० पर्यंत मराठ्यांच्या ज्या लढाया
झाल्या त्यात एक प्रमुख लढवट्टा होता. यानाची व संभाजी
आप्रे याच्या शाहणात पेशव्यांनीं शहराची फडक्याथरोबर
यास यानाचा मदतीस पाठविले होते साष्टीवेट कावाज
कण्ठाच्या कामीं रोंडोनीने बरीच मेहनत केली पटवर्धन,
जोरा व खंडेला यांनीं राज्ञीचे बोलून घाणे घालून
ठाण्याचा किला काबीज केला (२०३१.१२). त्या वेळीं तेथील
किरादारी खंडोनीकडेच सांपविण्यात आली पुढें बसईच्या
मोहिमेच्या वेळीं खंडोनीने वादरे, वेसावें व पारावी वगैरे
ठिकाणें हस्तगत केलीं (फेब्रु. १०३१) बसई पाडाव कर-
ताना खंडोनीने वैप घालून गुराखीं म्हणून किल्ल्यात नौकरी
धरून भेद काढला होता. याचे वखत कुलाबा जिल्ह्यात
माणगाव ताळुक्यात सरवलीस रहातात, त्यांना सरवली
वगैरे गावें इनाम आहेत [पेशव्यांची वखत; म. रियासत,
मध्यविभाग]

खंडो यद्वाळ—खंडो यद्वाळ हा शिवाजीचा आवडता व
विश्रांत विटणीस बाळाजी आवजी याचा दुसरा मुलगा होय.
(बाळाजी आवजी पहा) याचा जन्म इ. स. १६६९ च्या सुमा-
रास झाला असावा. खंडोबास पोच्नावर बसणें, तरवार
मारणें व अक्षराचें बळण उत्तम बळणें इत्यादि तत्कालीन
उपयुक्त असें शिक्षण मिळालें होतें. खंडोयद्वाळाचा बाधा
मजबूत असून हा अंगार्नेहि शिपाव होता.

शिवाजी महाराजांच्या मृत्यूनंतर जो शिवशाहीज बोयरा-
बाईच्या कारस्थानानें पोंड्याळ माजला त्यास संभाजी राजे
याना कोणी गैरबाका समजाविल्यामुळे बाळाजी आवजीवर
त्याची इतरांनीं झाली व त्याचा फायदा घेऊन कलशानें
बाळाजी आवजी व त्याचे वैधू शामजी बाळ व बडील चिरं-
जीव आवजी यास इ. स. १६८१ च्या आश्व महिन्यात
परळोव्हाली उरमेटीच्या काटी मारिले व खंडो यद्वाळ व
निजेवळाळ यास व्याघ्राकडून यावविण्यासाठीं म्हणून साता-
न्यासवळील ' अजिमसारा ' गडावर नेऊन सद्दरेस उभे केले.
परंतु इतक्यात काही राजकारण आलें म्हणून कच्ची बाबाची
मजालत उठली व या दोन लहान मुलांना शिक्षा सांगण्याचें
काम तहफूच राहिलें. या वेळीं संभाजी महाराजाबरोबर येसू-
बाईहि सातारियाचे मुकामी होती. तिला वेव्हा बाळाजीच्या
वधाची वगैरे ही हकीकत समजली तेव्हा तिनें संभाजाची
वागलीच कानउघाडणी केली, व संभाजीलाहि झाल्या गोष्टी
बद्दल फार पथाताप झाला तेव्हा खंडोयद्वाळ व निजे

यद्वाळ यास येसूबाईनें सोडवून त्यांना व त्यांचे मातुश्रीला
दिलदिलास देऊन आपल्या जवळ ठेऊन घेतलें. व विंताजी
शंकर रायपुरकर, बाळाजी आवजीचे मामा व लक्ष्मण
आत्माजी व इतर काकून पूर्वापार होते त्यापासून विटणी-
साचें कामकाज संभाजी पेंडें लागले. परंतु यापूर्वीच कलशानें
बाळाजीची जीवभरत लुटून याव इनाम जप्त करण्याचे
हुकूम दिले होते. ते सोडवून घेण्याचें तसेंच राहिलें. येसूबाईनें
या दोन मुलांना आपल्या जवळ ठेऊन घेतलें व त्यांच्या खर्चा-
खाहि आपल्या जर्जातून देऊं लागली. तिनें खंडो यद्वाळाला
धीर देऊन त्याच्याकडून कामकाज घेऊन संभाजीच्या नजरेस
खंडो यद्वाळ येईल असें करूं लागली. तथापि
संभाजीच्या हाताखाली काम करणें बरेंच पोषक्यार्थें होतें.
यापुढें संभाजीनें चौलास वेदा दिला व गोवेकरावर स्वारी
केली त्यावेळीं खंडो यद्वाळ जवळ होते, व त्यास पुष्कळ धम
व साहस करावें लागलें.

“एका गाव्हास कौल लिहून खावपास कागितला तो तरी
धावता लिहिता नये म्हणून मागीं बसोन कागद लिहिला.
तो तीन चार कोश स्वारी गेली. निःसंग धावोन स्वारी
आटोपिली कागद वाचोन दाखवून पालवीत सिंके होते.
राजश्रीनीं सिका केला. कागद जाबकरी यांचे हातावर देताच
आपास बळमल येऊन रगत वमन जालें. राजश्रीनीं मागें
फिरोन हट्टीस पडिल्यावरी पालवी उभी करून जवळ पोला-
ऊन नेलें आणि मेहेरबाज होऊन बारीचा कोतवालचैकी
पोडा बसावयास दिला. पुढें राजश्रीनीं कुंभारजुवरेर हाता
केला व किरंग्याची व संभाजीची लढाई झाली त्यात राजश्रीचे
पुढें चव्हा हातावर आपाचा घोडा, वेव्हा राजश्रीचे घोड्याचे
सोंड आपाच्या घोड्याचे दाडीस ” अशा तऱ्हेनें खंडोजीची
निद्रा व कामगिरी पाहून संभाजीनें परत रायगडी आल्यावर
इ. स. १६८३ च्या डिसेंबर महिन्याच्या अखेरीस विटनि-
घांची बळे वगैरे मान देऊन विटनीसी त्यांचे हातें वेऊ
लागले. व यामुळे वल्लभाच्या कारभाराला आळा बसला.
याप्रमाणें कारभार चालत आहे तोच इ. स. १६८८ च्या
नोव्हेंबरात संभाजी कलुश्यास मदतीस येला व संगमेश्वरी
शिक्याची मोड करून खेळण्यास जाऊन राहिला. कविला
बरोबर होता तो पुढें रवाना करून संभाजी संगमेश्वरास एक
दिवस मुकाम करून राहिला. येथे येथ निजाल उर्फ तक्करी
वखान यांनीं त्यास अचानक पकडलें. हें वर्तमान कविल्या-
बरोबर असणाऱ्या खंडोजीस कळताच त्यानें येसूबाईच्या
मेण्यात आपली भावसवहीण संतुबाई इला ठेऊन आपण
व संताजी बोरपडे येसूबाई व शिवाजी यांना घेऊन जलदीनें
मजलीवर मजली मारीत रायगडास येऊन पोहोचले. इत-
क्यात मोंगलांनीं हा कविला पकडला व ' संतुबाईला '
येसूबाई म्हणून पकडून नेली तिनें खंडोजीनें दिलेली
हिरकणी खाऊन प्राण दिला असें म्हणतात. पुढें राजारामा-
बरोबर बंदास गेलेल्या मंडळीत खंडो यद्वाळहि होता व त्या

सर्वे मंडळांस त्या प्रवासांत अनेक शकटे व हाल सोसावे लागले एक प्रसंगी त्याच्या मुलास (बहिरीगोस) त्यास बहल कैदेत रहावे लागले व पुढे पाटीवेल्यामुळे त्याने आत्महत्येचे केले एक प्रसंगी त्यास तटावरून तडी टाकावी लागल्यामुळे त्याचा पाय कायमचा अंध झाला

दुष्प्रकाररातांनं चंदीस वेडा घातला असता राजारामास तेथून काढून लावण्याच्या कामी मंडो बंडालाने शिके मोहिने गाजवरोवर कारस्थान केले व त्या कापी त्यास दामोद्री व कुचरी गोरचा आपली तरदेशमुर्तीनी वतने सोडावी लागली नंतर ही चरीहून निघालेली भडवी काही काल कर्नाटकात गनीमी लढाया करीत राहून पन्हाळा व विदाळगडी येऊन राहिली व तेथून पुढे ल कार्यक्रम चालू केला इतक्यात राजाराम महाराज निवर्तले त्यावेळी राजारामाने बाहूवरच लक्ष ठेवून आगम्यत ज्याप्रमाणे कारभार केला तसाच करावा असे सांगून आणामाकार घेतल्या परंतु ताराबाईने ते न ऐकता शिवाजीस गारीवर बसाविले त्यामुळे व इतर कारणांमुळे खंडोजी व ताराबाईने पटले नाही

“ राजश्री चंदीस असता, राजश्रीच व आप्पाचा हणानु वैध चांगलाच पडला नित्य प्रहरा दिवसात भोजन करून जावे, ते राजश्रीनी निद्रा केलियावरी मध्यरात्रीस परत जावे कारभार व वाडियात जाणे येणें येणें, राजवाड्यातील कनिया लोकस जाहला तरी समजाविदी आप्पाशिवाय होत नव्हती कोण वेळे गांधीचा पडदा नव्हता आट्याचे दिवशीं अगावरील पोद्दार आप्पास घावे ” तेच ताराबाईच अमलांत बोलावल्यास जावे, विचारल्यास उत्तर घावे, असे होत होते इतक्यात शाहु महाराज झुन आले खंडोजीचा ओढा पहिल्यापासून येतवाई व तिच्या सुलाकडे असणे साहजिक होते सताजी घोरपडे याच्याशी खंडोबाचा अति स्नेह होता तेव्हा खंडोजी व सताजी घोरपडे यांनी शाहुला राज्यात आणण्यात जितकी कष्ट मेहनत करवली तितकी नेली ताराबाईचा लष्ठा पाठीशी होता परंतु त्याला या कार्यकुशल माणसांनी दाद न देता लटकवी लडाई केलीशी दाखवून शाहुला राज्यात आणले ताराबाई व राजसबाई यांच्यातील वैमनस्याचाहि फायदा यांना चांगलाच घेता आला शाहुची स्थापना राज्यावर पेल्यानंतर रामचंद्रपत व सक्ताजीपत सचीव हे ताराबाईकडे गळ व प्रह्लाद निराजीचा अत आधीच झाला होता त्यामुळे खंडोबा याच्याच तज्ञाने सर्व कारभार होऊ लागला ताराबाईच्या अमदानीपासून खंडोबा हा संताजीघोरपड लडाईवर जात असत व जी काही प्राप्ति होत असे, त्यातील पाचोत्रा मन्त्रोपास भिले शाहुच्या अमदातीत तर कोणचीहि गोष्ट खंडोबास नापसंत असले तर नी करू देत नसत एकदा परशुरामपतात त्याचे छातीवर तफे ठेवून त्यावर मांड बसवून त्यांना मारण्याचा हुकूम शाहुने दिला, ही बातमी जेव्हा

कळताच खंडोबाने त्या माझस ओढून काढून पतास सोडाविले बाळग्री विश्वनाथाचा व खंडोबाचा विशेष लोभ होता आणि खंडोबाच्या उत्तर घ्यात बाळग्रीने सर्वे सोल साभाळला खंडो बाळाक शके १६४८ अर्धान शु ५ त वारला

चिटणिसी वतन खंडोबाकडे आले होते परंतु ते चालविण्यास जी गावे दिली होती, ती त्याच्याकडे शेवटपर्यंत चालली नाहीत सभागीया वेळी तर इनामती उगू होणे शक्य नव्हते, आणि सभागीनंतर राजाराम चंदीस जाऊन पडल्यामुळे पैसा कोटूनहि मिळनासा झाला त्यामुळे खंडोबा नेहमी कजेवाजारी राहून त्याच्या परी नहमी सावकारी धरणी बसलेली असत खंडोबाचा भाऊ निळोबा हाच परचा कारभार पाहत असे परंतु तो भयकर लयल्या असे त्याला कधी खर्चाबद्दल बोलल्यास तो आम्हाला ब्राह्मणी बेप नको म्हणून बंदळीवर येई म्हणून खंडोबाने त्याच्या जबळ रचोबद्दल बोलणे सोडून दिले होते खंडोबाची प्राप्ति म्हणजे पूर्वी येतूबाईकडून मिळालेला व नंतर राजारामाकडून मिळालेला ऐवज हीच होती खंडोबा चराच्या व्यवस्थेकडे कधीच पहात नसे त्याच्या पहिल्या बायकोचे नाव म्हाळसाबाई असून तिला बहिरवजी नावाचा पुत्र व पुतळ्याबाई नावाची कन्या होती ही बायको चंदीस गेल्यानंतर एक वर्षाच्या आत वारली म्हणून दुसरे लग्न केले तिचीहि नाव म्हाळसाबाई असेच होते ती किंचित कुप होती म्हणून राजाराम महाराजांनी तिसरे लग्न करून दिले तिचे नाव तुळजाबाई असे होते दुसऱ्या म्हाळसाबाईला जिवाजी, बापूजी, गोविंदराव व सदाशिव हे चार पुत्र व बायजाबाई ही कन्या होती तुळजाबाईस एक पुत्र व सात कन्या अशी आठ अपत्ये झाली मुलाचे नाव भैरवजी व मुलीचीं सव्ण, आमा, अणु, सुदरा तुक्काबाई, राणू आणि येतू अशीं होती

चदाहु निघताना खंडोबा खासाच निघाला होता गणोजी शिन्ध्याने त्याचा कविला पोहोचता करावयाचा परंतु निळो ब्राह्मणाने जर खंडोबाचा तसेच कविला येवून गेला तर आमची वाट काय म्हणून हट धरला तेव्हा म्हाळसाबाई व तिची मुले काय ती गणोजीने पोहोचविली नंतर विवेदाराची सरसबाई हिला मूल नव्हते म्हणून पुतळ्याबाईची तान वर्षाची एक कन्या ठेवून घेऊन तिची मुक्का केली खंडोबानंतर जिवाजी खंडोबास चिटणिसी दिला [लेखक-बा सी बेंद्रे]

खंडोबा—एक अर्वाचीन शक्तिविशिष्ट देवता खंडोबा लोके महाराष्ट्री मार्तंड विंवा मार्तंड भैरव हा बहुधा सर्व दश स्थाचा कुलस्वामी असतो दक्षिणेंत जेजुरीस जायें प्रसिद्ध स्थान आहे त्याचें माहात्म्य ज्यादि माहात्म्यात वर्णिले आहे देशस्थाप्रमाणें रामोशी धनगर हे खंडोबाचे उपासक असतात खंडोबा देव बनण्यापूर्वी लिगायत वाणी हो । असे रामोशी समजतात त्याला दोन बायका एक बाणी

व दुसरी धनगर जातीची असून ह्यासमवेत तो घोड्यावर बसलेला असतो, हातात तलवार असते. वनस्पतिवर्गीत भंडारत खंडोबाचे अस्तित्व आहे असे समजून भंडार पवित्र मानण्यात येतो. रामोशी तर भंडाराची शोषण वहातात. प्राणीवर्गीत कुत्र्याच्या रूपात खंडोबा वास करितो. घरातून खंडोबाच्या धातुच्या मूर्ती असतात. कोणी मूल-बाळ होण्याकरिता खंडोबास नवस करितात व मूल झाले म्हणजे ते त्याच्या पायावर घालतात मुलगा असल्यास वाण्या बनतो व मुलगी असल्यास मुरळी होते. अशा वाण्यामुरळ्या महाराष्ट्रात पुष्कळ ठिकाणी आढळतात. भक्ताच्या कपाळी भंडार लावून हे पैसे मागतात व भक्ताचारात आयुष्य वंदितात. [मुरळी, देवदासी पहा]. हेमचंद्र हरस्कंदी या संस्कृत द्विवचनाचे हरखंडा असे प्राकृत रूप देतो खंडा हे अनेकवचन आहे. प्राकृतात प्रायः द्विवचन नाही. तात्पर्य स्कंद या संस्कृत शब्दाचे प्राकृत रूप खंड असे होते. त्याचे ममतादर्शक मराठी रूप खंडू व प्राशस्त्यदर्शक मराठी रूप खंडोबा. म्हणजे महाराष्ट्रात जेगुरी, पाली वगैरे ठिकाणचे जे खंडोबा आहेत ते मूळचे स्कंद होत स्कंद म्हणजे कार्तिकस्वामी. कार्तिकस्वामीचे देऊळ पुण्याच्या पर्वतीस आहे. ते स्कंदाचे म्हणजे खंडोबाचेच होय. इतकेंच की पर्वतीवरच्या त्या देवाचे नाव संस्कृत आहे व जेगुरीच्या देवाचे नाव प्राकृत आहे. स्कंद ही देवता चोरांची व घोड्याची फार पूर्वीपासून आहे. स्कंदाला सेनानी हे अपरनाम आहे. त्याची उपासना वीर करतात. महाराष्ट्रातील सर्व जातीचे मराठे (ब्राह्मण, क्षत्रिय वैश्य शूद्र, रामोशी वगैरे) खंडोबा हे आपले कुलदेवता का समजतात हे बरील उदात्तजनवर्ग समजणार आहे. खंडोबा हे शिवदेवता आहे असे कित्येक समजतात, ते अर्थात निराधार आहे. स्कंदपुराणात स्कंदोपासकांची म्हणजे खंडोबाच्या उपासकांची माहिती सापडते (भारत इ. संशोधक मंडळ १८३२).

खर्त—जे अन्न जमिनीत घातला असता तीत पोपक द्रव्याची वाढ होते, त्याला खत असे म्हणतात. खत व पाणी या दोहोंची पिकाचे उत्पन्न वाढण्यास जरूरी आहे. व ही दोन्ही एकमेकावर अवलंबून आहेत. ज्या ठिकाणी पुष्कळ व पुरेसा पाऊस पडतो त्याठिकाणी फक्त खताचाच विचार बंला पाहिजे; व ज्या ठिकाणी नवीन जमीन काढिली असेल किंवा ज्या ठिकाणी दरवर्षी गाळ येऊन बसत असेल तेथे फक्त पाण्याचाच विचार केला पाहिजे. पण असा जोड कवचित् आढळून येतो खताचा वेवार करण्यापूर्वी शाळांचे अन्न कोणते व ते कोठून येते याचा विचार करणे जरूरीच आहे खतराच्या शतकाच्या अखेरपावेतो पोपक द्रव्ये शाळास वातावरणातून अगर जमिनीतून मिळतात असा समज होता. म्हणून हेल्मॉट हे खतराच्या शतकाच्या सुरुवातीस शाळांचे सर्व घटक हे

पाण्यातून मिळतात असे म्हणत होते. इ. स. १६६० या वर्षी सर केनेलिंग्गी यांनी आपल्या पुस्तकात असे प्रतिपादिले आहे की, शाळाची वाढ ही सर्वेसाथी हवेतील वायुसमूह नामक पदार्थावर अवलंबून असते, शाळाचा घरेबंदीपणा व मरण ही त्या पदार्थावर अवलंबून आहेत. पुढे इ. स. १७३० साली अग्रोटेल् यांनी असा शोध लावला की शाळाची मुळे जमिनीचे कण खातात व जमिनीची जास्त मशागत करून भित्तके ते बारीक करावे तितकी तीं शाळे जास्त जोराने वाढतात, म्हणून टल्नी धोड्याच्या सहाय्याने कोळपणी यावर एक पुस्तक लिहिले त्यांत ते असे प्रतिपादून लागले की जमिनीची मशागत चांगली केल्यास जमीन खतविषयाची किंवा पिकात केरपाळट करण्याची मुख्य जरूरी नाही. त्याची अशी समजूत होती की, जमिनीत खत घातले म्हणजे ती पिकत (कुजत) असता त्याचा परिणाम जमिनीवर होऊन तिचे कण बारीक होतात. पुढे १७२० ते १८०९ पावेतो जास्त शोध लागत चालले. कोनेट व जेने सेनीयर-स्मिथलेडमधील शास्त्रज्ञ यांनी असा शोध लावला की, शाळाच्या अंगी हवेतील कॅथोनिक् ऑक्सीड गॅस घेऊन-उन्हाचे वेळी कॉबॅन्ट ट्रेकन ऑक्सिजन वायु वाहेर सोडून देण्याची शक्ति आहे. इ. स. १८०४ साली डी. साबुरे शेतवीरसायनज्ञांपैकी यांनी शाळांतील खनिज द्रव्याचा शोध लाविला. फ्रान्स देशातील शास्त्रज्ञांनी शाळांना खनिज द्रव्याची फारच जरूरी आहे व ही जर नसतील तर शाळे वाढवण्याची नाहक असे सिद्ध केले; व पोपक द्रव्याचा बराच मोठा भाग हवा व पाणी यातून मिळत असून खनिजद्रव्ये मात्र जमिनीतून मिळतात असे ठरविले.

इ. स. १८०२ ते १८१२ पावेतो सर हंके डेव्ही रसायनशास्त्रज्ञ यांनी व्याख्यानद्वारा असे प्रतिपादिले की, शाळात सापडणारे पदार्थ जमीन, वातावरण व पाणी यातून मिळतात; व या तिन्ही तत्वांचा बारकाईने विचार (शोध) केला म्हणजे शाळाचे अन्न कोठून मिळते, ते कसे तयार होते व त शाळास कसे जाते हे सर्व कळून येईल ते म्हणतात की, प्राणिजन्म, व वनस्पतिजन्म पदार्थ जे जमिनीत सापडतात ते व पाणी हेच शाळाचे खरे अन्न होय. जमिनीचे कण पाणी राखून ठेवण्यास उपयोगी पडतात व ते पाणी येथून शाळाच्या मूळास जसजसे लागेल तससे मिळत जाते इ. स. १८३४ साली वॉसिंग्ग्हास्ट या फ्रेंच रसायनशास्त्रज्ञांनी आपल्या शेतवीर रसायनिक व शेतकीचे प्रयोग सुरू केले; व शेतकी क्रिया व शाख या दोहोंतील प्रयोग बरोबरीने करण्यास सुरुवात झाली. पुढे सर जोसेफ लॅंग यांनी राईमस्ट्रेड येथे प्रयोगक्षेत्र काढिले व ते अद्यापि चालू आहे. इ. स. १८४० साली लीबींग यांनी शेतकी रसायनशास्त्र या विषयावर विदिषा संस्थेकडे एक रिपोर्ट पाठविला, त्यात त्यांनी आपल्या स्थान्य गोष्टींचा उद्घोषही केला आहे